

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Հ Ր Ա Ջ Ի Կ Ս Ի Մ Ո Ն Ց Ա Ն

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅԺԱՐԻ ՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ

ԳԻՐՔ

V

ԵՐԵՎԱՆ

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

2013

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

Ս 504

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

**Գրքի տպագրական ծախսերը հոգացել է
ԳԱԼՈՒՍՏ ԿՅՈՒԼ ՊԵՆԿՅԱՆ
Հիմնարկության Հայկական բաժանմունքը:
Հեղինակը երախտագիտություն է հայտնում
Հայկական մշակույթի անխոնջ նվիրյալ դոկտոր
ԶԱՎԵՆ ԵԿԱՎՅԱՆԻՆ՝
մեզ ընդառաջելու համար:**

Սիմոնյան Հրաչիկ

**Ս 504 ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ / Հ. Սիմոնյան.
գիրք V. - Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2013, 1296 էջ:**

**Գրքում ներկայացված է Հայկական հարցի վերաբացման
պատմությունը (1912 թ. հոկտեմբեր - 1914 թ. օգոստոս):**

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 978-5-8084-1712-0

© Սիմոնյան Հր., 2013

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2013

ԳԼՈՒԽ ՔՍԱՆԶՈՐՍԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԲԱԼԿԱՆՆԵՐՈՒՄ: ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

1912 թ. սեպտեմբերի 25-ին (հոկտեմբերի 8-ին) Փոքր Ջերնոգորիան պատերազմ Հայտարարեց Թուրքիային: Մի քանի օր անց նրան միացան Բուլղարիան, Սերբիան և Հունաստանը:

Նշված չորս դաշնակից երկրների նպատակն էր. օգտվելով իտալա-թուրքական պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտությունից և իրենց համար ստեղծված ռազմաքաղաքական նպաստավոր իրավիճակից՝ Բալկանյան թերակղզին ղեկավարումով վերջնականապես ազատագրել օսմանյան դարավոր բռնակալությունից և իրենց պատմական հողերը միավորել մայր երկրներին:

Պատերազմն արյունալի բնույթ ընդունեց, որի ընթացքում թուրքերը կրեցին ջախջախիչ պարտություններ: Արդեն իր առաջին շրջանում պատերազմը Թուրքիային ավելի ծանր կորուստներ պատճառեց, քան նա ստացել էր իտալա-թուրքական պատերազմի ողջ ընթացքում:

Կռիվներն է՛լ ավելի արյունահեղ եղան հոկտեմբերի երկրորդ կեսին և նոյեմբերի առաջին երկու շաբաթներին: Այդ ժամանակահատվածում դաշնակիցները բոլոր ռազմաճակատներում ջախջախեցին թուրքերի հիմնական ուժերը: Սպառնալիքը կախվեց օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսի վրա:

Եվրոպական պետությունների կառավարությունները,

որոնք մինչև բալկանյան դաշնակիցների հաղթանակները հանդես էին գալիս Թուրքիայի տարածքային ամբողջականության պահպանման օգտին, այժմ, սակայն, ստիպված էին համակերպվել նոր իրողություններին՝ պատերազմող կողմերին կոչ անելով զինադադար հայտարարել և ձեռնամուխ լինել հաշտության պայմանագրի նախապատրաստմանը: Դա միանգամայն օրինաչափ էր. ամեն բան սկիզբ և վերջ ունի, նաև՝ պատերազմը:

1912 թ. նոյեմբերի 20-ին պատերազմող կողմերի միջև 10 օրով կնքվեց զինադադար, և պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց ղեկտեմբերի 14-ին Լոնդոնում սկսել հաշտության բանակցություններ:

Իթթիլաֆի իշխանության կարճատև ժամանակաշրջանը (1912 թ. հուլիս–1913 թ. հունվար) լի էր ներքին ու արտաքին բուռն իրադարձություններով: Այդ շրջանում դույզն անգամ դեպի լավը չփոխվեց հայության անտանելի դրությունը, թեև հայ ազգային հասարակական–քաղաքական կազմակերպություններն ու գործիչները շարունակում էին ուժից վեր աշխատանք տանել ազգը գեհենային վիճակից դուրս բերելու համար:

Երբ թուրքական զորքերը ռազմաճակատում խոչոր պարտություններ էին կրում, թուրքահայերն ստիպված էին առժամանակ (սեպտեմբերի վերջ – հոկտեմբերի առաջին կես) լռել, քանի որ արտաքին վտանգ էր ծագել երկրի համար, և ամեն մի չմտածված քայլ կարող էր իշխանություններին նոր կոտորածների առիթ տալ հենց մայրաքաղաքում: Մյուս կողմից պատերազմի անակնկալ հետևանքներն ակամայից մղում էին Հայկական հարցի վերարժարծմանը:

Հարցի օրակարգ մտնելու առաջին դրդապատճառը Վանի կողմերում շարունակվող սպանությունների ու ուժգնացող խժոժությունների մասին էր. Պոլիս հասնող լուրերն էին: Հայկական հարցի վերարժարծման երկրորդ՝ հոգեբանական, պատճառն այն ընդհանուր մթնոլորտն էր, որ ստեղծվել էր Թուրքիայի շուրջ բալկանյան պատերազմի նախօրյակին և օրերին:

Մինչև բալկանյան պատերազմը Եվրոպան չէր հետաքրքրվում հայերի հարցով, որովհետև նրա ուշադրությունը

կենտրոնացած էր Մակեդոնիայի վրա: Մակեդոնացիների հարցը մշտապես, առանց ընդհատումների է զբաղեցրել Եվրոպային: Բեռլինի դաշնագրից (1878 թ.) ի վեր՝ նա ամեն ջանք գործադրում էր պահպանելու խաղաղությունը Մակեդոնիայի շուրջ՝ կանխելու համար համաեվրոպական պատերազմի վտանգը:

Այժմ հայերը նախազգացում ունենին, որ դարավոր թշնամին ուր որ է մատնվելու է քայքայիչ տազնապաների: Մինչ բալկանյան ուժերը թուրքերին վռնդում էին դեպի Մարմարա ծովի ափերը, հայերից չատերը գտան, որ վրա է հասել հարմար ժամանակը բարձրացնելու իրենց ձայնը, որը խեղդված էր սահմանադրական ռեժիմի բերած նոր դժբախտությունների մեջ: Նրանք կարծում էին, որ ինչ ելք էլ ունենա այդ պատերազմը՝ այս կամ այն կողմի հաղթությամբ թե պարտությամբ, Բեռլինի 1878 թ. դաշնագիրը ստորագրած եվրոպական մեծ պետությունները հավաքվելու են քննարկելու և, եթե հնարավոր լինի, նաև լուծելու կովի պատճառ հանդիսացող հարցերը:

Եվ իսկապես. պատերազմն սկսվելուց անմիջապես հետո Անգլիան հանդես եկավ պետությունների կոնֆերանս հրավիրելու առաջարկով, ուր քննարկվելու էին մակեդոնական, ալբանական, բուլղարական, սերբական և այլ հարցեր: Ենթադրվում էր, որ կարող է քննարկվել նաև Հայկական հարցը:

Հայկական մամուլի մեծ մասը գտնում էր, որ եթե այս անգամ էլ չքննարկվի ու չլուծվի հայոց հարցը, եթե այս պատմական պահին կրկին անուշադրության մատնվի այն, այդ դեպքում մեկընդմիջտ պետք է սպառված համարել Թուրքահայաստանի հայերի դրությունը երբևիցե բարեփոխված տեսնելու հույսը: Հետևապես ամեն ինչ պետք է անել, որպեսզի երիցս չարչրկված այդ հարցը պաշտոնապես առաջ քաշվի, մտցվի նախատեսվող կոնֆերանսի օրակարգ և ազդու կերպով պաշտպանվի:

Իսկ ո՞վ կամ ովքե՞ր պետք է սկսեին այդ գործը: Հարցը ծանրակշիռ էր և գերագույն լրջություն պահանջող:

Բոլորի ուշադրությունը սկզբում բևեռվեց Թուրքահայոց նախկին պատրիարք Մաղաթիա արքեպ. Օրմանյանի վրա: Կ. Պոլսի «Բյուզանդիոնը» և «Արևելքը», Թիֆլիսի «Մշակը» գրում,

ընդգծում էին, որ ստեղծված բախտորոշ պահին ավելի քան երբեք ակնառու է դառնում, թե 1908-ին Հայ հեղափոխական կուսակցություններն ինչ մեծ ու անդարմանելի զանցանք են գործել՝ սադրանքների միջոցով նրան հեռացնելով պատրիարքական աթոռից, և եթե այժմ նա իր պաշտոնին լիներ, ազգը մեծապես չահած կլիներ: Պատահական չէր, որ այս ու այն կողմից, հայոց քաղաքական կյանքի աջից թե կենտրոնից առաջարկում, պահանջում էին որքան հնարավոր է սեղմ ժամկետում վերանալ ամեն տեսակ կուսակցական չահախնդրություններից, նորից հրապարակ բերել հմուտ դիվանագետին ու եզակի ձեռնհաս անձին՝ Օրմանյան արքեպիսկոպոսին, և նրան օժտել ամբողջ ազգի անունից միջազգային քաղաքական բեմահարթակներում հանդես գալու մեծ լիազորություններով:

Ծագում էր մի շատ կարևոր հանգամանք ևս. հնչակյանները, իթթիլաֆի ջերմ կողմնակիցներ լինելով, միաժամանակ շարունակում էին «հեղափոխական» պայքար մղել երիտթուրքերի դեմ, իսկ Դաշնակցությունը վերջիններից «գատավելուց» հետո սկսել էր խստորեն քննադատել նրանց և առաջվանից ավելի ուժգին՝ իթթիլաֆին:

Հայ քաղաքական դաշտի այս տարընթացությունն պայմաններում ավելի սթափ մտածող գործիչները՝ մշակականները կուլկասում և ընդհանրապես բոլոր ազատականներն ու պահպանողականները թուրքահայաստանում թե Ռուսահայաստանում հայոց հարցի հաջող լուծման գրավականներից մեկը համարում էին հայ հեղափոխական կուսակցությունների մեկուսացումը ներկա դիվանագիտական գործընթացներից, նրանց միջամտությունն առաջումը: Նրանք հայ հեղափոխականներին և մանավանդ դաշնակցականներին հորդորում էին, հանուն թուրքիայի բազմաչարչար հայ ժողովրդի փրկության, ձեռնպահ մնալ բողոքի միջոցառումներ կազմակերպելուց, այլ թողնել, որ հայ ժողովուրդն ինքը հանդես գա իր համաժողովրդական և ոչ թե կուսակցական բողոքներով, որպեսզի դրանք չհամարվեն հեղափոխականների քարոզչության արդյունք: Այդ մտավախությունը տեղին էր, քանի որ դառը փորձը ցույց էր տվել, որ թե՛ պետությունները և թե՛ եվրոպական հասարակական կարծիքն

անցյալում ամեն անգամ զլանում էին ուշադրություն դարձնել հայոց հարցի վրա՝ նկատելով, որ հայերի բողոքները հետևանք են ոչ թե ժողովրդական շարժման, այլ կուսակցական ագիտացիայի:

Կար մի ուրիշ խոչընդոտ նույնպես: Իթիբհադի հետ բարեկամ լինելու մասին դաշնակցական պրոպագանդով և խոստումներով խարված հայերը կարծում էին, թե, իսկապես, այժմ փրկողակ է միջազգային դաշնագրերով իրենց տրված եվրոպական հովանավորությունից մեկընդմիջտ հրաժարվելը, և որ իրենց համար միանգամայն բավարար է քրդի ու թուրքի սրից չկոտորվելը:

Այդ խղճուկ պահանջի առաջադրումը սկզբում առաջ էր բերել եվրոպական դիվանագետների տարակուսանքն ու զարմանքը, բայց հետո այն խոր համոզմունքն էր ձևավորել նրանց մոտ, թե հայերն ինքնավարության որևէ պահանջ այլևս չունեն, ոչ էլ հակված են քիչ թե շատ դեր խաղալու կայսրության քաղաքական կյանքում, բավարարված են միայն այն բանով, որ երկրի տնտեսություն մեջ, հատկապես առևտրում, պահպանում են նկատելի դիրքեր:

Հենց դա էր պատճառը, որ երբ եվրոպական քաղաքական շրջաններում կամ մամուլի էջերում խոսք էր գնում ապագայում Թուրքիայի բաժանման կամ վարչական վերակազմության մասին, չեչտավորվում էր Ալբանիային, Մակեդոնիային, Արարիային լայն ինքնավարություն տալու անհրաժեշտությունը, բայց չէր հիշատակվում կամ համարյա չէր հիշատակվում Հայաստանի անունը: Լավագույն դեպքում միայն պահանջ էր առաջադրվում թուրքերին և հայերին հավասար իրավունքներ տալ: Ավելին, հայության նշանակությունը եվրոպայի աչքում այնքան էր ընկել, որ երբ խոսք էր լինում թուրքերին այնտեղից վերջնականապես վոնդելու մասին և այն մասին, թե դրանից հետո նրանք որտեղ պետք է շարունակեն պահպանել իրենց գոյությունը, մեծ տերությունների դիվանագետները մատնացույց էին անում հենց Հայաստանը: Պարզ էր, որ այդ դեպքում հայ ժողովուրդը կենթարկվեր ամենամեծ աղետի՝ նրա լիակատար բնաջնջումը Թուրքիայում:

Ուրեմն, հայ գործիչները պետք է կարողանային մեծ տերություններին համոզել, որ թուրքահայությունը սահմանադրության վերահաստատումից հետո էլ չի դադարեցրել իր պայքարը ազատություն ձեռք բերելու համար, որ իր ազգային շահերին ու նպատակներին չեն համապատասխանում ո՛չ Իթթիհադի կոմիտեի կամքին ենթարկվելու Դաշնակցության վարած քաղաքականությունը և ո՛չ էլ Իթթիլաֆի հետ համակերպվելու ու նրան միանալու Հնչակի թափած ջանքերը:

Հիրավի, ազգերի պատմության զանազան շրջանների վրա հետադարձ ակնարկ նետելիս ակնառու է մի ընդհանուր երևույթ. ամեն ազգ կամ համայնք, եթե սպառնացող վտանգների դիմաց ներքնապես պառակտված է, չի կարող դիմակայել դրսի վտանգին: Ընդհակառակը, վտանգված ազգի կամ ցեղի միաձայն լինելու դեպքում նույնիսկ ամենազորեղ արտաքին հարձակումների ժամանակ զրեթե միշտ հնարավոր են դարձրել նրանց փրկվելը և գոյության պահպանումը: Դրանից հետևում է, որ ազգերի ճակատագիրը վճռող հանգամանքը միշտ եղել է ոչ թե արտաքին պատճառը, այլ ներքին վիճակը: Այլ խոսքով՝ համայնքների, ազգերի, պետությունների գլխավոր թշնամին միշտ եղել է նրանց պառակտվածությունն ու անհամաձայնությունները:

Բարեբախտաբար ամեն ինչից երևում էր, որ, վերջապես, հայերի համար ևս հասունանում է այն պահը, որից սկսած՝ նրանց ներքին բոլոր արատները մնալու են անցյալում, կուսակցությունները գուցե ժամանակավորապես մի կողմ են դնելու իրենց դավանաբանական հարցերը, և եթե հարկ լինի, իրականությունը դեմ հանդիման նույնիսկ հրաժարվելու են իրենց անհատական գոյությունից և միավորվելով ձեռնարկելու են ինքնապաշտպանական գործի կազմակերպումը, որը պատմական տվյալ ըոպելին ազգի գոյության տեսակետից հրամայական կենսական պահանջ էր: Ամբողջ ազգը, անցյալի փորձություններից դասեր առած, ընդհանուր առմամբ օտարների դիմանադիտական խաղերն արդեն ըմբռնած, մի հոգի ու մի մարմին դարձած, պետք է գնար միևնույն ուղիով:

Այն, ինչ այդ օրերին կատարվում էր թուրքիայում՝

խորհրդավոր, ցավազին դեպքեր, ազդանշան էր այն բանի, թե միգրացիոն մոտալուտ է կայսրության բռնադատված ազգերի ազատագրությունը: Այդ աղոտ հույսը գնալով ամրապնդվում էր մասնավորապես ի տես այդ շրջանում Կրետե կղզու շուրջ տեղի ունեցող իրադարձությունների:

1877 թ. ուսմ-թուրքական պատերազմը սկսվելուց ի վեր քանի-քանի անգամ թուրքահայոց մեջ թափանցեցին հույսի ու լավատեսություն չողեր, բայց այդպես էլ մնացին նրանց հոգու խորքում՝ թողնելով լուկ հուսախաբություն: Հույսի մի առկայ-ծում եղավ նաև 1906-ի գարնանը:

Կրետե կղզու հույն բնակչությունը, որը բացարձակ մեծա-մասնություն էր այնտեղ, ապստամբել էր թուրքական տիրա-պետության դեմ, իսկ թուրք կառավարությունը, իր ավանդա-կան սովորությամբ, ձեռնամուխ էր եղել արյան մեջ այն խեղ-դելու: Բայց Հունաստանը կարողացավ հասնել այն բանին, որ եվրոպական չորս մեծ պետությունները՝ Ռուսաստանը, Անգլիան, Ֆրանսիան և Իտալիան, զորախմբեր մտցրին Կրետե և արգելք եղան թուրքերի մտադրությանը:

Երկու տարի Կրետեում մնալուց հետո՝ 1908 թ., միջազգային այդ ուժերը դուրս եկան կղզուց՝ նախապես պայմաններ ստեղ-ծելով, որ այն կարողանա միավորվել մայր երկրի՝ Հունաստանի հետ:

Մինչև հեռանալը հովանավոր պետությունները թուրքիային ստիպել էին իր զորքերը հանել կղզուց և այնտեղ գեներալ-նահանգապետ էին նշանակել հույն արքայազներից մեկին, որի ղեկավարությամբ տեղի էին ունեցել ընտրություններ, և ձևա-վորվել էր ազգային ժողով: Վերջինս, իր հերթին, կազմել էր կա-ռավարություն, որի վրա էր դրվել կղզին մայր հայրենիքին միա-վորելու գործընթացի կազմակերպումը: Այդ գործընթացը չա-րունակվում էր հետագա տարիներին, և արդեն 1912 թ. կեսերից դրվեց կղզին նույն թվականին Հունաստանին միավորելու հարցը:

Կրետեի հարցի լուծման ուղղությամբ ընթացող զարգա-ցումները մեծ ոգևորություն էին առաջացրել հայկական շրջա-նակներում: Շատերը այն համարում էին արևելյան հարցի

մասնակի լուծում, իսկ ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ Կրետեի հարցի լուծմամբ անխուսափելիորեն հերթը հասնելու է Հայկական հարցին, որի հանգուցալուծումը նույնպես տեղի է ունենալու եվրոպական մեծ պետությունների աջակցությամբ:

Ահա այս նոր պայմաններում էր, որ զարգացող իրադարձությունները դիմագրավելու համար հրամայական անհրաժեշտություն առաջացավ ի մի բերել Հայության հնարավորությունները: Բախտորոշ այդ պահին էջմիածնին էր վիճակված ստանձնելու հայ ժողովրդի պատմության մեջ սկսվող դիվանագիտական բացառիկ գործընթացի ղեկավարությունը:

Առաջինը շարժվեց Թուրքիայի և արտասահմանի հայ մամուլը: Ապա հայ գաղութներում սկսվեցին բողոքի ցույցեր, եղան դժգոհանքի արտահայտություններ, Հայկական հարցին եվրոպական պետությունների կողմից միջամտելու առաջարկություններ ու խնդրանքներ: Ամենքը թուրքարնակ իրենց եղբայրների ազատ ու հանգիստ ապրելն էին ուզում:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության հասցեով տեղում էր հեռագրերի, նամակների, հանրագրերի անկասելի հոսք, որի հեղինակները պատրիարքից պահանջում էին դիմել Ամենայն հայոց կաթողիկոսին և խնդրել, որ նա ստանձնի Հայկական հարցի վերաբացման պատասխանատվությունն ու գլխավոր հարցի լուծման համար սկսվելիք գործընթացը: Նրանք սրբազանին հիշեցնում էին, որ 1878 թ. Բեռլինի դաշնագիրը միջազգային մեծ ակտ է, որ կնքվել է եվրոպական մեծ պետությունների ու Թուրքիայի միջև ու պարունակում է բազմաթիվ հոգվածներ, որոնցից մեկը՝ 23-րդը, վերաբերում էր Մակեդոնիային, իսկ 61-րդ հոգվածը՝ Հայաստանին: Այդ հոգվածներով Բ. Դոան առջև խնդիր էր դրվել անհրաժեշտ բարենորոգումներ կատարել Մակեդոնիայում և Հայաստանում մեծ պետությունների հսկողության ներքո: Դա նշանակում էր, որ այդ երկու հոգվածների գործությամբ մակեդոնական և հայկական հարցերն ստացել էին միջազգային նշանակություն, այսինքն՝ դադարել էին զուտ օսմանյան ներքին հարցեր լինելուց: Իսկ դա նաև նշանակում էր, որ այդ հոգվածների զորությամբ եվրոպական մեծ պետություն-

ներն այժմ էլ իրավունք ունենին հսկելու մտցվելիք բարենորոգումները և պահանջելու դրանց գործադրումը:

Բայց հայ հասարակություն մի մասը հակված չէր կարծելու, թե Հայկական հարցի նոր հասունացումը կարող է դրական ավարտ ունենալ: Այդպես մտածողներից ոմանք, չմերժելով սկսվող գործընթացը, միաժամանակ զգաստություն էին կոչում հայկական խնդիրներով զբաղվողներին: Նրանք գտնում էին, որ այդ պատասխանատու պահին զգացական գործունեությունը միայն կարող է վնաս բերել գործին: Համակողմանիորեն չկշռադատված ամեն մի քայլ կարող է աղետաբեր լինել ողջ ծրագրի համար: Քանի որ հայկական խնդրի լուծումը բացարձակապես կախում չունի մեզանից, քանի որ սեփական ուժերով մենք ի վիճակի չենք խնդրին լուծում տալու մեր ուզածի պես, ուրեմն պարտավոր ենք հետևել որոշակի գիտակցված քաղաքականություն՝ առանց զգացական փութկոտություններով կացությունն ավելի կնճռոտելու: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է պահի լրջությունն ըմբռնել կատարյալ պատասխանատվությամբ:

Սկսվող գործընթացների դեմ հանդես եկող գործիչների մյուս մասը ավելի արմատական էր տրամադրված՝ գտնելով, որ անընդունելի է կրկին եվրոպային ներկայանալ աղաչանքապաղատանքներով: Սրանք գտնում էին, որ Կաթողիկոսին դիմելն ավելորդ զբաղմունք է: «Կաթողիկոսը ոչ նաւատորմ ունի եւ ոչ ալ բանակներ. ան ալ մեզի պէս պիտի բողոքէ»¹, - ասում էր Հարություն Ճանկուլյանը և առաջարկում դրա փոխարեն դիմել և ինքնապաշտպանության դիմել: Վարդգեսը նույնպես սխալ գտնելով եվրոպային դիմելը, որպես բողոքի արտահայտություն առաջարկում էր փակել կայսրության ողջ տարածքի հայկական եկեղեցիները, հրաժարվել կառավարությունը տուրք վճարելուց և ընդհանրապես չմասնակցել նրա գործերին²:

Բայց այդպիսի հանդուգն առաջարկները տվյալ պահին

¹ «Աւետաբեր», № 39, 28 սեպտեմբերի 1912 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

արդեն անիրագործելի էին և ոչ լուրջ: Միանգամայն տեղին համարելով ինքնապաշտպանությունն առաջարկը՝ «Աւետարները» գրում էր. «Ամէնէն առաջ երբեք մոռնալու չէ սա պարագան թէ ամէն ժողովուրդ, որ գոյութեան պայքար կը մղէ, պարտաւոր է ամէնէն առաջ ինքնապաշտպանութեան միջոցներու մասին լրջօրէն մտածել եւ ամէն զոհողութիւններ ընելով միշտ կազմ ու պատրաստ գտնուիլ»¹: Թերթը միաժամանակ շեշտում էր, որ ներկայումս «ամէնէն լուրջ մտածելիք խնդիրը մեր ինքնապաշտպանութեան համար ունեցած նախապատրաստութիւնն է: (Ընդգծումը մերն է:՝ Ն. Ս.): Ինքնապաշտպանութիւն կը նշանակէ կոխ ոչ միայն քուրդ բռնակալներուն եւ անոնց արքանեակներուն, այլ նաեւ ի հարկին չատ աւելի հզօր ոյժերու դէմ, եթէ ի վերջոյ դարձեալ մասսայական կոտորածներու չենք ուզեր ենթարկուիլ ոչխարներու պէս: Երանի՜ թէ երեսփոխան մը (նկատի ունեն Կ. Պոլսի Հայոց ազգային ժողովի երեսփոխաններին:՝ Ն. Ս.) կարենար ձեռքը խղճին վրայ դրած մեզ վստահացնել թէ այս կոռւին համար մեր ժողովուրդը բաւարար չափով պատրաստուած է. ուրեմն նախ նախապատրաստութիւն պէտք է եւ ան ալ ժամանակի եւ դրամի կը կարոտի»²:

Նույն միտքը լիովին պաշտպանում էր Նիկոլ Աղբալյանը: «Հորիզոնի» 1912 թ. № 249-ում նա գրում էր, որ իրական վտանգը ամեն մի բնական էակի մեջ արթնացնում է ինքնապաշտպանության առողջ բնազդը: Հոգվածագիրը վճռականապես մերժում էր «լրջախոհության» ու «խոհեմության» կոչերը և վտանգված ժողովրդի փրկության միակ ելքը տեսնում էր գոյության համար զինված պայքարի մեջ: Նա վշտացած էր, որ ազգի կենսունակ մտավոր ուժերը մշտապես խուսափում են ինքնապաշտպանական գործը կազմակերպելուց: «Մենք հավատացած ենք,- գրում էր նա,- որ Հայ ժողովրդի միջից դուրս կգան մարդիկ, որոնք իրենց առողջ բնազդների շնորհիվ... դիպլոմատիկական խաղերի ու քայլերի ստվերի տակից դուրս

¹ ՏՆ՝ս «Աւետարներ», № 38, 21 սեպտեմբերի 1912 թ.:

² ՏՆ՝ս նույն տեղում

կհանեն ինքնապաշտպանության գործը և անձնվիրաբար առաջ կտանեն այն»:

Իսկ Թիֆլիսի «Հովիտը» տվյալ աննպաստ պահին զինվելու առաջարկին, ինչպես միշտ արձագանքում էր անզիջում հակադրեցությունամբ: Շեշտելով, որ զինվորն այդ մասին չպիտի բարձրաձայնի, գրում էր. «Այն բարձրաձայն կոչերը, թե զենքով պետք է պաշտպանենք մեզ եւ ձեռք բերենք մեր ազատութիւնը, – կոչեր՝ որ արտասանեց վերջի ժամանակներս Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի ամբիոնից և Հայ մամուլի մի մասի էջերից, – կամ տգետի խոսքեր են, կամ Հայությանը օտար եղողների կողմից վարձուած պրօվակատորների խոսքեր: Մեզ՝ Հայերիս համար միանգամայն անհասկանալի մնաց մի ճշմարտութիւն, այդ այն է՝ թե զենքով իրեն պաշտպանողը կամ իր ազատութիւնը ձեռք բերել ուզողը երբեք բարձրաձայն չի աղաղակիլ զենքի համար, չի սպառնալ զենքով:

Քիւրդերը ո՛չ [Ազգային] ժողով ունեն և ոչ ամբիոն, որտեղից զինելու սպառնալիք ուղարկեն. ո՛չ մամուլ ունեն, որի միջոցով յորդոր կարողան զինուելու, և այնուամենայնիւ քիւրդերը բոլորեքեան զինուած են»¹:

«Հովիտը» և Հայ պահպանողական մամուլի մյուս օրգանները չեղտում էին, որ նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Հայերի ձեռքին քիչումիչ զենք կար, և Հայ փոքրաթիվ քաջազունները կռիվ էին մղում թուրքական բռնապետության դեմ, նույնիսկ այդ ժամանակ սթափ մտածող Հայերը չէին ակնկալում զրական հետեանքներ, իսկ առավել ևս այժմ՝ 1912 թ., զինվելու մասին խոսակցությունը դատարկ զբաղմունք է:

Հիրավի, հրապուրված Բուլղարիայի ու բալկանյան մյուս ժողովուրդների ազատագրական պայքարի Հաջողություններով և խարված եվրադիվանագետների ինտրիգներով, ինչպես նաև առանց հիմնավոր նախապատրաստության, թուրքահայության առավել ուժմանտիկ նոր սերունդը ծառացավ բռնակալության դեմ:

Հայ հեղափոխական շարժումն իր ծագման իսկ օրից անխու-

¹ «Հովիտ», № 37, 23 սեպտեմբերի 1912 թ.:

սափելիորեն դատապարտված էր պարտության: Դա ցիրուցան ու տկար մի ժողովրդի մեկուսացած օրհասական կոիվն էր իրենից անչափ հզոր մի իշխանության դեմ և չէր կարող հաղթանակով պսակվել: Առավելագույնը, ինչ կարող էր անել ժողովուրդը, ամուր ինքնապաշտպանություն ունենալն էր: Ինքնապաշտպանություն՝ զենքով: Դա իր հերթին ենթադրում էր ազգի ողջ ուժերի զորահավաք, իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր կազմակերպչական անդուլ աշխատանք, որը հնարավոր էր միայն համազգային համերաշխության դեպքում: Ավանդ, դա մնաց որպես լոկ բարի ցանկություն՝ ազգի ներսում ներքաղաքական չզաղարող զգվտոցի և որպես դրա հետևանք՝ քաղաքական դաշտի անկատարելության պատճառով:

Ինչ վերաբերում էր եկեղեցիները փակելուն և կառավարությանը տուրք չտալուն, «Աւետարներն» այդ առաջարկները համարում էր դատարկ կրակոցներ: «Եկեղեցիների փակելը, - գրում էր թերթը, - դարձնալ ցոյց մըն է Եւրոպայի հանդէպ. եթէ ընդունինք թէ կառավարութիւնը բացարձակապէս բարի կամեցողութիւն չունի բան մը ընելու: Տուրքը բռնի միջոցներով կ'առնեն չտուողներէն եւ այս պարագային կառավարութեան ընդդիմանալ պէտք է. եթէ Ալպանացիներու չափ ոյժ ունինք մեր խօսքը զէնքով քալեցնելու՝ լաւ, հակառակ պարագային ի՞նչ դրական օգուտ կարելի է ակնկալել»¹:

Ահա մտքերի այս տարրնթացության պայմաններում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Արչարունի սրբազանին այլ ելք չէր մնում, եթե ոչ՝ հեռագրերով ու գրություններով իրար հետևից բողոքներ հղել էջմիածին և Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ին խնդրել ուժերը ներածին չափով միջոցներ ձեռնարկել:

Որպես լուսավորչական բոլոր հայերի կրոնական առաջնորդ՝ կաթողիկոսը չէր կարող անտարբեր դիտել, թե ինչ տանջանքների ու արհավիրքների են ենթարկվում իր եկեղեցու հավատացյալները թուրքիայում: Ուստի նորանոր հեռագրերով նա խստիվ հանձնարարականներ էր տալիս Արչարունի պատրիարքին՝ չզաղարեցնել Բ. Դռանը բողոքներ հղելը: Միաժա-

¹ «Աւետարներ», № 39, 28 սեպտեմբերի 1912 թ.:

մանակ նա վերջինից և Վանի առաջնորդ Սարաջյան եպիսկոպոսից պահանջում էր մանրամասն տեղեկություններ հաղորդել իրեն:

Պատրիարքը բարեխղճությամբ անում էր ամեն բան Կաթողիկոսի պատվերը կատարելու համար, բայց որևէ խնդիր լուծելու նրա հնարավորությունները նվազագույն էին:

«Հորիզոնը» գրում էր. «Վստահությունեամբ կարող ենք ասել, որ Թիֆլիսի հայության լավագույն ու կարող անդամները նեցուկ կդառնան նրա (Կաթողիկոսի:– Հ. Ս.) ջանքերին եւ խօսքով ու գործով կը նպաստեն նրան՝ գլուխ հանելու իր պատմական առաքելությունը: Պատմական այսպիսի օրերում, երբ պիտի լոնն ամէն քէն ու հակամարտութիւն, անհրաժեշտ է որ մի ոգի եւ մի կամք իշխեն ոռոսահայ ժողովրդի մէջ»¹:

Թիֆլիսի հայության տրամադրություններն արագորեն փոխանցվում էին Կովկասի այլ քաղաքների ու գավառների հայությանը:

1912 թ. սեպտեմբերի 26-ին Ալեքսանդրապոլում տեղի ունեցած համաքաղաքային ժողովը դիմեց Կաթողիկոսին և խնդրեց միջնորդել ոռոսաց կայսրի առաջ՝ օգնության ձեռք մեկնելու թուրքահայերին («Հորիզոն», № 213):

Նման մեծ ժողով տեղի ունեցավ Բաքվում: Անդրադառնալով այդ ժողովին՝ «Մշակը» հաղորդում էր. «Կ(ոնստանտին) Սատիսեանի նախաձեռնությեամբ գումարեց հայերի խորհրդակցութիւն, որոշելու համար այն հարցը թէ ինչպէս արձագանք տալ Բալկանեան դէպքերին: Նախաձեռնողն առաջարկեց դիմել Թագաւոր կայսրին ամենահպատակօրէն միջնորդութեամբ պաշտպանել քրիստոնեաներին. ուրիշները առաջարկեցին սպասել կոնգրէսի կամ կոնֆերենցիայի գումարման. այլք՝ խորհուրդ էին

¹ «Հորիզոն», № 206, 21 սեպտեմբերի 1912 թ.:

² Դավիթ Անանունը գրել է, թէ «այլք»-ի տակ «Մշակը» նկատի ուներ խորհրդակցությանը ներկա երկու մարքսիստներին՝ իրեն և Նարիման Տեր-Ղազարյանին (տե՛ս Դ. Անանուն, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հատոր երրորդ (1901–1918), Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազարու, 1926, էջ 521-ի տողատակ):

տալիս չխառնել այդ դէպքերին: Ընտրուեց 10 հոգուց բաղկացած մի մասնաժողով՝ խնդրի քննութեան համար: Սորհրդակցութիւնը գումարած էր քաղաքապետի թոյլտուութեամբ»¹:

Այն բանից հետո, երբ հայտնի դարձավ, որ Կ. Պոլսի պատրիարքարանը հայկական հարցի վերաբարձրման խնդիրն ամբողջովին վստահել է էջմիածնին, ամեն օր աշխարհի տարբեր ծայրերից այնտեղ էին հասնում Գևորգ V կաթողիկոսին ուղղված տասնյակ հեռագրեր ու նամակներ՝ չուտափույթ գործի գլուխ անցնելու խնդրանքով ու պահանջով:

Մինչ կաթողիկոսը խորհում էր իր հօտի ապահովության ու փրկության համար ձեռնարկվելիք առաջին անելիքների մասին, Ռուսաստանի այլ վայրերի հայությունը նույնպես սկսեց ալեկոծվել ու շարժվել:

Բարձրացած ալիքին ամեն կերպ տոն էր տալիս Կովկասի և Ռուսաստանի հայ մտավորականությունը: Կազմակերպվում էին ժողովներ ու բազմամարդ հավաքներ, քննարկվում էին զանազան առաջարկներ և հղվում էջմիածին: Իր դերն էր կատարում կովկասահայ մամուլը, որը ռուսահայությունը կոչ էր անում մեջտեղ բերել բոլոր հնարավորությունները՝ թուրքահայ տառապալ ժողովրդին աջակից լինելու համար:

ԵՐԵՎԱԿՎՈՒՄ ԷՐ ՆԱԽԱՀԱՅՐԵՐԻ ԳԾԱԾ ՈՒՂԻՂ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ

Թուրքահայ ժողովրդի կյանքը բոլոր տանջալից դրսևորումներով շարունակում էր իր սովորական ընթացքը:

1912 թ. երիտթուրքերին իշխանությունից զրկած և կառավարության գլուխ եկած Իթթիլաֆ կուսակցությունը ոչինչ չփոխեց: Հայկական նահանգներում անպատիժ շարունակվում էին հայերի սպանություններն ու հարստահարումները, իսկ կառավարության «գործողությունները» սահմանափակվում էին լոկ խոստումներով:

¹ «Մշակ», № 230, 17 հոկտեմբերի 1912 թ.:

Ալեքսանդր Մյասնիկյանն իր հոգվածներից մեկում նշել էր, որ առանց դրսի օգնության թուրքաՀայերն ի վիճակի չեն դուրս պրծնելու օսմանյան բռնապետության ճիրաններից: «Թուրքա-Հայ շարժումը միշտ առաջ է տարվել դրսի ուժերով,- գրում էր նա: - ԹուրքաՀայերը չեն կարողացել իրենց դատն իրենք մղել: Ժողովուրդը եղել է անճար. թուրքական դժնդակ կարգերը թույլ չեն տվել նրան իր դատի համար աշխատելու, իսկ թուրքաՀայ ինտելիգենցիան, որ, կարելի է ասել, պոլսահայ ինտելիգենցիան է, եղել է ամուլ: Շարժման կորիզն առաջ է եկել ու զարգացել է կովկասահայերի մեջ, գործիչները (ռուսահայ:- Հ. Ս.) նստած են եղել արտասահմանում, խմբերն անցել են Կովկասից»¹:

ԹուրքաՀայերի մի մասի մեջ նորից արթնանում էր Եվրոպայի միջամտությամբ իրենց կյանքը տանելի դարձնելու հույսը:

Հայ հասարակության այլևայլ հատվածների՝ Եվրոպայում գտնվող ներկայացուցիչներից ոմանք, կովկասահայ առանձին գործիչներ տարբեր ուղիներով շարունակում էին դիմումներ հղել Բեռլինի դաշնագիրը ստորագրած պետություններին և Միացյալ Նահանգներին:

Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունից Հ. Գովրիկյանը և Գ. Մենևիչյանը 1912 թ. սեպտեմբերի սկզբին ներկայացել էին Ավստրո-Հունգարիայի արտաքին գործերի նախարար կոմս Բերտհոլդին և նկարագրել Հայաբնակ նահանգների դժնդակ կացությունը²:

Հայկական հարցը Գալիցիայի խորհրդարանում բարձրացնելու համար Հայազգի պատգամավոր Թեոդորով եպիսկոպոսը պատվիրել և Կ. Պոլսից ստացել էր մի շարք փաստաթղթեր, այդ թվում՝ Պոլսում վեց տերությունների ղեսպանների կողմից Բ. Դռանը մատուցած 1895 թ. մայիսի 11-ի բարենորոգումների ծրագիրը և դրանք 1912 թ. սեպտեմբերի կեսերին ներկայացրել էր իրենց խորհրդարանի քննարկմանը, որը, սակայն, հետաձգվել էր տարբեր պատճառաբանություններով³:

¹ «Մշակ», № 3, 9 հունվարի 1914 թ.:

² «Աւետարներ», № 39, 28 սեպտեմբերի 1912 թ.:

³ Նույն տեղում:

Հայ գործիչներից ստացած բազմաթիվ դիմումների հիման վրա Կ. Պոլսում Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի դեսպանները 1912 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին հայաբնակ նահանգների իրենց հյուպատոսներին պատվիրել էին մանրամասն տեղեկություններ հաղորդել հայերի շուրջը տիրող վիճակի մասին:

Բայց Հայկական հարցում եվրոպական մեծերի մոտ 1912 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին նկատվող որոշ աշխուժացումը առանձին ոգևորություն չէր առաջացրել հայ պահպանողական և ազատական շրջաններում, մանավանդ կովկասահայ իրականություն մեջ:

Արտահայտելով կովկասահայ պահպանողական շերտերի տրամադրությունները՝ «Հովիտը» գրում էր.

«Այժմ բոլորն էլ համաձայն են, որ Թիւրքահայերի դրութիւնը պետք է բարւոքել այլեւս. բոլորն էլ դժգոհ են Թիւրք կառավարութեան ապիկար վարչական կարողութիւնից. բոլորն էլ խոստովանում են, որ հայերը իրաւունք ունեն իրենց դրութիւնից դժգոհ լինելու եւ լավ օրերի յոյսով նոր միջոցներ, նոր ճանապարհներ որոնելու»¹:

Բայց օտարների մասնակցությունը այդ բախտորոշ գործին «Հովիտը» համարում էր «չատ կասկածելի» և խիստ վտանգավոր. «Տառապող ժողովուրդը ինքը պէտք է մեծ զգուշութեամբ վերաբերուի իր դատին, հակառակ դէպքում անյաջողութեան բոլոր արհաւիրքը դարձեալ պիտի ծանրանայ իրա՝ մարտիրոս ազգի վրայ, իսկ այսօրուայ նրանց համախոհները առանց որեւէ կորուստ ունենալու՝ երես պիտի դարձնեն իրենց այսօրուայ կարեկցութեան առարկայ եղող տարաբաղզներից»²:

Թերթը շեշտում էր, որ Հայկական խնդրին պետք է մոտենալ գերագույն լրջությամբ, որպեսզի անհաջողության դեպքում չկրկնվեն մոտիկ անցյալի հայկական ջարդերը: «Հովիտը» երկրորդ պայման էր համարում այն, որ ազգն իր դատը հանձնի այնպիսի կարող, հեռատես և դիվանագետ անձանց, որոնք նկատի կունենան միայն տառապող ժողովրդի շահերը: Վերջապես,

¹ «Հովիտ», № 37, 23 սեպտեմբերի 1912 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

երրորդ՝ չխաբվել արտաքին կեղծ համակրությունից, չահասեր-ների համախոհությունից, օտար դիվանագետների անհոգի սաղրանքներից¹:

Ելնելով այդ ամենից՝ Թերթը շեշտում էր, որ այնտեղ, որտեղ առկա են եվրոպացիները, այնտեղ նոր դժբախտություններ են նյութված հայերի համար: Ինչպիսի՞ն է եղել Եվրոպայի հասարակական կարծիքը ժամանակին կատարված հայկական անօրինակ ջարդերի նկատմամբ, հարց էր տալիս «Հովիտը» և պատասխանում. «Հասարակական կարծիքի թարգմանը եղող մամուլի այն մասը, որ աւելի լավատեղեակ էր գործերին, անամօթաբար յայտարարում էր, թէ «մոծակների կծելուց սարսափահար հայերը փախչում են օտար երկիրներ... այդ երկիրների բնակիչներին հարստահարելու համար»: Ուրիշները գրում էին. «Հայերը ապստամբել են իրենց կառավարութեան դէմ, կառավարութիւնն էլ իր պարտքն է կատարում, երբ զէնքի զօրութեամբ նուաճում է իր ապստամբ հպատակներին»: Մի երրորդը ասում էր. «Հայերը ո՛չ մեզ կրօնակից են եւ ո՛չ ազգակից, այդ պատճառով նրանց բաղդով պէտք չէ որ մենք հետաքրքրուենք»²:

Թերթը շեշտում էր՝ այսօր էլ հայերը որևէ պատճառ չունեն հավատալու, թե եվրոպական պետությունները անկեղծորեն ուզում են օգնության ձեռք մեկնել իրենց: Վերջիններս, ինչպես նախկինում, հիմա էլ չահագրգռված չեն անկեղծորեն օգնելու հայերին: Նրանց չարժիչ ուժը եղել և մնում է չահը: «Պատմութիւնը կրկնում է, եւ վա՛յ նրան, ով չէ սովորել պատմութեան դասերից օգուտ քաղել: Այսօր հայ ազգը կանգնած է պատմական մի մեծ ճգնաժամի առաջ: Նախախնամութիւնը կամենում է, կարծես թէ, մի անգամ եւս փորձել հայ ազգի խելահասութիւնը՝ համոզուելու համար թէ՛ արժե՞ արդեօք որ այս ազգը ապագայ ունենայ, թէ՛ նա պէտք է ջնջուի, լուծուի եւ դադարի գոյութիւն ունենալուց: Հայ ազգի մօտիկ անցեալին եւ ներկային ծանօթ ու ականատես անհատը միանգամից բացասական

¹ «Հովիտ», № 37, 23 սեպտեմբերի 1912 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

պատասխան կը տար այս հարցին, բայց նախախնամութիւնը երկայնամիտ է: Նա կամենում է այս ազգի խելքը մի անգամ եւս չափել իմանալու համար, թէ որքա՞ն է օգտուել պատմութեան դասերից:

Յիշենք պատմութիւնը:...

Արդեօք տառապեալ ժողովուրդը նոյն սխալը չէ՞ գործելու՝ իր բաղդի տնօրինութիւնը յանձնելով անկարողին, օտարին, թշնամուն...»¹:

Հայերի ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ եթե վեց տերությունների թվում չգտնվի գոնե մեկը, որն իր շահերի բերումով կանոնավորապես, ուժգնորեն ու տևականորեն զբաղվի Հայկական հարցով, ապա այն երբեք լուծում չի ստանա: Եվ նրանց մեծամասնությունը մտքում, որպես աջակից, առաջինը հայտնվում էր Ռուսաստանը: Նրանք համոզված էին, որ հենց Ռուսաստանն է, որ իր ճակատագրում պետք է ունենա գերակշիռ դեր:

Եղան ժամանակներ, երբ Թուրքիայի քրիստոնյա ճնշված ժողովուրդները կարծում էին, թե եվրոպական պետությունները, հատկապես Ռուսաստանը, լի են հոգածություն մղելու իրենց հավատակիցները: Բայց 20-րդ դարի սկզբներին արդեն մարել էին քաղաքական իդեալիզմի նկատմամբ ընդհանրապես և հայերի մեջ՝ հատկապես: Արդեն նրանց համար ակնհայտ էր, որ Հայաստանի նկատմամբ ոչ մի մեծ տերություն հայերի շահերից բխող որևէ սկզբունքային պարտականություն չի ստանձնի այն բանի համար միայն, որ նրանք քրիստոնյա ազգ են:

Ռուսաստանը, անկասկած, թե՛ քաղաքականապես և թե՛ տնտեսապես շահագրգռված էր, որ իր հարավային սահմանների մոտ տեսնի իրեն համակրող քրիստոնեական եթե ոչ պետություն, գոնե վարչական մի տարածք՝ քաղաքական-իրավական կարգերով: Այդպիսի իրավիճակ տեսնելու Պետերբուրգի ցանկություն քաղաքական մոտիվները հիմնականում հանգում էին ուսու և հայ ժողովուրդների դարավոր շփումների ու ստեղծված համակրանքի վրա:

¹ Տե՛ս «Հովիտ», № 37, 23 սեպտեմբերի 1912 թ.:

Չնայած այն բարյացակամությունը, որ ժամանակի զանազան փուլերում ուսաց կառավարությունն ունեցել էր դեպի թուրքահայերը, բայց Հայաստանում ռեֆորմներ (բարենորոգումներ) մտցնելու հարցին նա միշտ վերաբերվել էր խիստ զգուշությամբ։ Ռուսաց կառավարական շրջաններում պակաս չեն եղել կարծիքներն այն մասին, որ պետք չէ բարձրացնել Հայաստանում ռեֆորմներ անցկացնելու հարցը, որովհետև դա կարող է սաստկացնել անջատողական ձգտումները ուսական Հայաստանում և սպառնալ Կովկասի անվտանգությունը։

Մոտավորապես 1911 թ. վերջերից սկսած՝ ուսական կառավարության տեսակետն աստիճանաբար սկսեց փոխվել։ Պետերբուրգում հետզհետե համոզվում էին, որ նախկին երկուողները հիմնավորված չեն։ Մտքերի այդ փոփոխությունը մեծապես նպաստում էին Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաչկովի ղեկուցադրերը կենտրոնական կառավարությանը։ Փոխարքան կարողացել էր ապացույցել, որ ուսահայերը կատարելապես չեզոք, ավելին՝ կայսրության համար չափազանց հուսալի տարր են։

Դեռևս 1912 թ. գարնանը, երբ էջմիածնի նորընտիր կաթողիկոս Գևորգ V Սուրենյանցը մեկնել էր Պետերբուրգ և ավանդական այցելություն կատարել ցար Նիկոլայ II-ին, պալատում նրան ակնարկել էին, թե արքունիքն անտարբեր չէ հայերի ճակատագրի հանդեպ։ Միաժամանակ նրան խորհուրդ էին տվել, որ եթե առաջիկայում մեծ տերությունները ստիպված լինեն կրկին վերադառնալ հայկական հարցին, ապա ճիշտ կլիներ՝ այդ խնդրի լուծման գլխավոր դերակատարությունը ստանձնել Ռուսաստանը։

Պետերբուրգում կաթողիկոսի ջերմ ընդունելությունը և այդ ընթացքում հայոց Հայրապետի արած հավաստիացումները, թե ուսահայ ժողովուրդն անհունորեն նվիրված է Ռոմանովների գահին, է՛լ ավելի խորացրեցրին հայության նկատմամբ ցարական իշխանությունների՝ 1906 թ. սկիզբ դրված համակրական քաղաքականությունը։

Թիֆլիս, Լեոյին ուղղած 12.02.1912 թվակիր նամակով

Արչակ Չոպանյանը Փարիզից նրան տեղեկացնում էր, որ արտասահմանյան հայալեզու մի շարք օրգաններում «ի ուրախութիւն հայերի» տպագրվել է Թուրքահայաստանում ուսուհյուպատոսների համատեղ հայտարարութիւնն այն մասին, որ եթե թուրքերը մեկ անգամ էլ փորձեն հայերին ջարդի ենթարկել, ապա իրենք անմիջապես կստանան նրանց պաշտպանութիւնը: Նամակագիրը դա համարում էր «չափազանց ոգևորիչ» և գտնում, թե պետք է հասնել այն բանին, որ նույնպիսի հայտարարութիւններ անեն նաև Թուրքահայաստանում ֆրանսիացի և անգլիացի հյուպատոսները: «Հայկական հարցի լավագոյն լուծում մը կլինէր Հայկական Լիբանան մը Ռուսիոյ հովանաւորութեան ներքոյ»¹, - ավելացնում էր Չոպանյանը:

Հայերի նկատմամբ ուսական կառավարութեան քաղաքականութեան ակնհայտ փոփոխութիւնը կրկին արթնացրել էր Ռուսաստանի ազատագրական միսիայի մասին նրանց հոգում անթեղված հույսը: Թեև «Եվրոպայից բլել թուրքերին և վերականգնել հունական թագավորութիւնը» Ռուսաստանի ավանդական քաղաքականութիւնը գտնվում էր հիվանդագին ձևախեղման մեջ, բայց հայերից չատերը համոզված էին, որ այդ երկիրը դեռ իր վերջնական խոսքը չի ասել արևելյան քաղաքականութեան մեջ: Շեշտադրելով, թե Հայկական հարցն այս անգամ վերածարձվելու է ավելի նպաստավոր պայմաններում, նրանք համոզված էին, որ Ռուսաստանը, նորից ստանանելով Արևելքի քրիստոնյաների նկատմամբ իր ավանդական պատմական դերը, դրանով իսկ ուզում է սրբագրել անցյալում Փոքր Ասիայում հայերի նկատմամբ գործած սխալները:

Հայութեան հանդեպ ուսական քաղաքականութեան հետագա է՛լ ավելի դրական փոփոխութիւնների ակնկալիքով էր տոգորվել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Հովհաննես Արչարունին: 1912 թ. ապրիլի 17-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը ստացել էր նրա հերթական նամակը, որով սրբազանը խնդրում էր դիմել

¹ Գրականութեան և արվեստի թանգարան (այսուհետ՝ ԳԱԹ), Արչակ Չոպանյանի ֆոնդ, թղթ. 38¹-38³, թղթ. 1-4:

ռուսաց կառավարությունը՝ Թուրքահայերին «տանջանքներից փրկելու համար»¹: Պատրիարքը նշում էր, որ հայության նկատմամբ Պետերբուրգի ջերմացումը իրեն թույլ է տալիս մտածելու, որ ռուսներն, ի վերջո, դեմքով չըջվելու են դեպի Թուրքահայաստան:

Կաթողիկոսի և պատրիարքի միջև նամակների և հեռագրերի փոխանակումը զնալով ավելի ու ավելի հաճախակի էր դառնում: Դրանց բովանդակությունը նույնն էր՝ ինչպես ելք գտնել թեթևացնելու Թուրքահայության անտանելի դրությունը:

1912 թ. օգոստոսին Վանի շրջակայքում և այլուր լայն ծավալ ստացած ոճիրների կապակցությամբ Գևորգ V կաթողիկոսը, դեռ հայրապետական օծումից մեկ ամիս չանցած, օգոստոսի 28-ին Հովհաննես Արշարունի պատրիարքին ուղղել էր հետևյալ հեռագիրը. «Պոլիս: Հայոց Ամենապատիվ պատրիարքին: Ցաւալի լուրեր ենք լսում Վանի շրջակայքի հայերի դրության մասին: Շուտով հեռագրով յայտնեցէք, եւ մանրամասն, նամակով»²:

Կարելի է ասել, որ կաթողիկոսի այս հեռագիրը Հայկական հարցի նոր շրջանի վաղորդայնի առաջին նշմարակն էր: Եթե նախկիններում հայոց կաթողիկոսները միայն ի գիտություն էին ընդունում Կ. Պոլսի պատրիարքարանից ստացած դժբախտություններ գուժող նամակներն ու հեռագրերը, ապա այս հեռագրով Գևորգ V-ը պատրիարքից պահանջում էր կատարված չարադետ դեպքերի մասին իրեն տեղեկացնել հանգամանորեն: Անշուշտ, կաթողիկոսն արդեն զգում էր Պետերբուրգի շնչառությունը:

Անդրադառնալով հայ-ռուսական հարաբերությունների ջերմացման իրողությանը՝ Արշակ Չոպանյանը նկատում էր, որ հայ ցեղը միշտ պետք է ունեցել ռուսին, իսկ ռուսը՝ հային: Եկել է ժամանակը, որ նրանք վերագտնեն հին օրերի բարի ավան-

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 110, թթ. 1-2:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 3:

դույթներն ու տրամադրությունները: Նա գրում էր.

«Ինչ ալ ըլլայ ներկա պատմական արտասովոր վայրկյանին վախճանը հայոց համար, նոյն իսկ եթէ – ինչ որ չեմ կարծեր – հայկական հարցը այս անգամ ևս չգտնէ իր վճռական լուծումը, թուրքահայերը պետք է միշտ ոռոսական գորութիւնը իրենց բարեկամ պահել ջանան, նեղ օրերուն անոր դիմեն՝ սպասելով ապագայ լավագոյն պատեհ առիթի մը՝ միևնոյն ճամբով իրենց հարցին վերջնական լուծում մը ստանալ կարենալու համար»: Նկատի ունենալով գոլիցիյան ժամանակների մղձավանջը՝ Զոպանյանն այնուհետև շարունակում էր. «Ռուսին և հայուն միջև ցրտութիւնը, որ գոյութիւն ուներ վերջին շրջանին մէջ, թուրքին հացին յուղ քսեց և թուրքահայուն մեծագոյն դժբախտութեանց գլխավոր պատճառը եղավ: Այժմ դարմանուած է անցեալին սխալը. հայ ցեղը կը մտնէ այն հին ուղիղ ճամբուն մէջ, զոր իր նախահայրերը բացին: Այդ ճամբան արդեն իսկ օգուտ բերած է մեր ցեղին մէկ մասին: Ան, ներկա պայմաններուն մէջ, կրնայ մեղի ավելի կարևոր արդյունքներու առաջնորդիլ»¹:

1912 թ. սեպտեմբերի 15-ին փարիզարնակ բանասեր Կարապետ Բասմաջյանը բաց նամակ է ուղարկում Կ. Պոլիս, պատրիարք Արշարունի արքեպիսկոպոսին, ուր ասված էր, որ այս ճակատագրական օրերին հայութիւնը կարող է հույսը դնել միայն ու միայն մի երկրի՝ Ռուսաստանի վրա: «Հայկական նոր կոտորածներու սպառնալիքին տակ կը գտնուինք, – գրում էր նա: – Թուրք կառավարութիւնը մինչև այսօր մեր բոլոր օրինավոր դիմումներուն հանդէպ սուտ խոստումներով խաբած օրօրած է մեզի, իսկ չահամոլ Եվրոպա իր անամոթ անտարբերութեամբ կը շարունակե քաջալերել պաշտոնական ոճրագործները: Արդ՝ այս իրողութիւններու առջև ելք մը միայն կը մնայ մեզ հայ ազգն ազատելու համար թուրքերու հայաջինջ քաղաքականութեան ձեռքէն. – Ազգովին դիմել ոռոս կառավարութեան և ընդունիլ

¹ «Մշակ», № 3, 6 հունվարի 1912 թ.:

անոր հպատակութիւնը: Զէ՞ մի օր ուշ կամ կանուխ, ոռուր պիտի գրավե թուրքահայաստանը: Գոնե մենք մեր այս քայլով միլիոն մը հայերու կեանքը խնայած կրլլանք: Ո՛չ պատրիարքարանի փակումը, ո՛չ զանազան հրաժարումներ թուրք կառավարութեան վրայ որևէ ազդեցութիւն չեն ընեն: Ասոնք չատանգամներ փորձուած են ապարդիւն կերպով»¹:

Հայերը ոգևորված էին իրենց ազգային հարցի նկատմամբ ոռուսական հասարակութեան մեջ գնալով թափ առնող դրական վերաբերմունքից: Նրանք գտնում էին, որ եթե թուրքն ու քուրդը հայի թիկունքում տեսնեն ոռուսին, ապա նրա հետ կվարվեն ավելի զգույշ, կհաշտվեն այն մտքի հետ, որ թուրքահայաստանում քաղաքակիրթ ուժիմի հաստատումը անպայման բարիք կլինի նաև իրենց համար, և ժամանակի ընթացքում կթողնեն արյունոռուշտ բարքերը և կբարեփոխվեն: Դրա հետևանքով դժբախտ երկրամասը կհանդարտվի, կհարստանա և կդառնա խաղաղ ու բարգավաճ միջնաշխարհ ոռուսական և թուրքական պետութիւնների միջև:

Շատերը համոզված էին, որ Ռուսաստանի միջամտութիւնը Հայկական հարցին, հսկայական նշանակութիւն ունենալով թուրքահայութեան դատի տեսակետից, նաև մեծապես կնպաստի ոռուսահայերի շահերի առաջնդմանը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՄՏՆՈՒՄ Է ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՈՂՈՐՏ

Երբ բալկանյան փոքր երկրների ժողովուրդները զենքով էին լուծում իրենց խնդիրները, այդ նույն ժամանակ թուրքահայ ժողովուրդը վիզը ծռած մուրացիկի պես, աղերսագիրք ձեռքին, լալահառաչ ու պաղատագին ազատութեան ողորմութիւն էր խնդրում աշխարհի երջանիկներից: Այդպես էր եղել միշտ, այդ-

¹ «Մշակ», № 253, 13 նոյեմբերի 1912 թ.:

պես էր նաև Բալկանյան պատերազմի սկզբին, երբ ԹուրքաՀայոց պատրիարք Արչարունին, նորանոր ահազնացող լուրեր ստանալով ԹուրքաՀայաստանից, դիմեց Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանին և նրան խնդրեց քրդերի Հարձակումներից պաշտպանություն ցույց տալ Հայերին, այն է՝ գործադրել Բեռլինի կոնգրեսի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը: Դեսպանը չէր ընդունել պատրիարքին և նրա դիմումը թողել էր անպատասխան¹:

Հովհաննես Արչարունին համոզվել էր, որ պարապ գրադմունք կլինի եվրոպացիներին դիմելու նոր փորձերը: Այդ օրերին Վահան Մալեգյանին հղած իր մի նամակում պատրիարքը չեչտում էր, որ ինքը վերջնականապես համոզվել է, որ Հայերը կարող են վստահել միայն ռուսական դիվանագիտությունը²:

Ելնելով իր այդ համոզումից՝ Արչարունի սրբազանը գրավոր դիմել էր Կ. Պոլսի ռուսաց դեսպան Միխայիլ Նիկոլաևիչ Գիրսին, ապա անձամբ հանդիպել նրան: Հանդիպման ընթացքում առանց դիվանագիտական նրբությունների պատրիարքը նշել էր, որ Հայերը երազում են ռուսական բանակը տեսնել Հայաստանում: Դեսպանը պատասխանել էր, որ Հայաստանն ու Քուրդիստանը գրավելու համար Ռուսաստանը նախապես պետք է ստանա մեծ պետությունների մանդատը: Միաժամանակ դեսպանը պատրիարքին խորհուրդ էր տվել ուղղակի դիմել Պետերբուրգ՝ նրան նաև հուսադրելով, որ Ռուսաստանն այդ մասին կհայտնի մեծ պետություններին³:

Պատրիարքի հետ իր հանդիպման մասին Գիրսը հաղորդում է Պետերբուրգ: Հետևում է արտգործնախարար Սերգեյ Դմիտրիևիչ Սազոնովի նամակը Նիկոլայ II-ին, ուր ասված էր. «Հողային նվաճումները չեն մտնում մեր անմիջական շահերի մեջ: Մեր ներքին զարգացման պահանջները ստիպում են մեզ

¹ ՏՆ՝ս «Кавказ», 7 ноября 1912 г., «Մշակ», 250, 9 նոյեմբերի 1915 թ.:

² ԳԱԹ, Վ. Մալեգյանի ֆոնդ, ց. 1, թղթ. 165, № 165^ա նամակ:

³ ՏՆ՝ս «Մշակ», № 250, 9 նոյեմբերի 1912 թ.:

մտահոգությունների առաջին շարքում դնել խաղաղության պահպանումը»¹:

Ռուսական դեսպանի հետ ունեցած գրույցից հետո Արշարունի պատրիարքը հանդիպում է նաև Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանին և նրան ևս թողնում գրավոր դիմում:

Իր այդ երկու հանդիպումների մասին պատրիարքը հեռագրով հաղորդում է Ամենայն հայոց կաթողիկոսին²:

Մի փոքր հաջողությունն անգամ, ինչպիսին էր Գիրսի կողմից Արշարունու դիմումը չմերժելը, մեծ ոգևորություն էր առաջացրել պատրիարքարանում և ազգային ժողովում: Հայ քաղաքական կուսակցությունները չկարողացան ըմբռնել, որ քանի դեռ թուրքահայ ժողովուրդը խեղճ ու կրակի կերպարանքով է մոտենում չահախնդիր դիվանագետների դռանը, նա կտրուկ մերժման կարծանանա կամ լավագույն դեպքում ճոխ սեղանից կստանա մի չնչին պատառ միայն: Դա է դիվանագիտության բարոյականությունը:

Ահա հայկական կյանքի այդ պայմաններում էր, որ ժողովուրդն ինքնաբերաբար հայ քաղաքական ուժերին թելադրեց բռնել դիվանագիտական հստակ ուղղություն, այն է՝ շարժվել ռուսական քաղաքականությանը համընթաց:

Այդ շրջանում հայկական մամուլը լի էր Ալբանիայում մղվող հակաթուրքական ազատագրական կռիվի մասին նյութերով. այն շարունակվում էր ոգեշնչման աղբյուր մնալ հայ իրականության մեջ:

1912 թ. աշնանը Ալբանիայում ծավալվում էր նույն թվականի գարնանը ծագած հաղթական ապստամբությունը: Այժմ, երբ Բալկանյան պատերազմում թուրքերը մեկը մյուսի հետևից տանուլ էին տալիս արյունահեղ ճակատամարտերը, իրերի հանկարծակի բերումով իր ողջ սրությամբ կանգնել էր ավրանացիների անկախության խնդիրը:

Իհնչ էր իրենից ներկայացնում Ալբանիան 1912 թվին: Դա

¹ Տե՛ս «Վէմ», Գ. տարի, № 1, հունվար-ապրիլ. 1935, էջ 6:

² Տե՛ս «Մշակ», № 250, 9 նոյեմբերի 1912 թ.:

մի երկիր էր, որի ժողովուրդը թեև ապրում էր եվրոպայի կենտրոնում, բայց չատ հեռու էր քաղաքակրթությունից: Ալբանը ազգային ձևակերպված դատ չունեւր և ոչ էլ իր իրավունքները երաշխավորող միջազգային որևէ փաստաթուղթ, ինչպիսիք ունեին Հայերն ու մակեդոնացիները:

Եվ ահա այժմ թուրքերի դեմ ալբանացիների համառ ապստամբությունը տերություններին տազնապի էր մատնել և նրանց ստիպել մի ելք գտնել՝ բավարարություն տալու ապստամբ երկրին: Նրանք մտադրվել էին երիտթուրքական կառավարությանը ստիպել կարճ ժամանակում արմատական փոփոխություններ կատարել Ալբանիայում, իսկ եթե դա չարվեր, գնալ վճռական քայլերի և նույնիսկ դնել նրա անկախության հարցը:

Ալբանիան մեծ առումով ընկել էր հատկապես տերություններից մեկի՝ Ավստրիայի հետաքրքրությունների ու շահերի ոլորտ: Վերջինս դարձել էր Ալբանիայի պաշտպանը, ամուր կանգնել նրա թիկունքին: Այդ տարօրինակ երևույթը տեղի էր ունեցել գլխավորապես երկու պատճառով.¹⁾ Ավստրա-սերը հակընդդեմ շահերը խորանալով ուղի էին հարթել ալբանական ինքնավարության համար: 2) Դրան նպաստել էր նաև ավստրա-իտալական շահերի մրցակցությունը:

Այդ իրողությունը, հայ գործիչների կարծիքով, պիտի նպաստավոր ազդեցություն ունենար հայկական հարցի վրա, ամրապնդեր ու դյուրացներ թուրքահայաստանում ինքնավարության հաստատման գաղափարը: Նրանք գտնում էին, որ եթե ալբանական ինքնավարության գաղափարը իր բնաշրջությունն է կատարում Ավստրիայի և Իտալիայի աջակցությամբ, ապա ինչու չի կարելի մտածել, որ հայերի ինքնավար ապրելու գաղափարը կարող է կյանքի կոչվել ռուսական հովանավորությամբ:

Ավստրիան առաջինն էր, որ պահանջեց իրականացնել ալբանական ինքնավարությունը, իսկ Եռյակ համաձայնությունը (Անգլիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան) զիջման գնաց և հավանություն տվեց Եռյակ զինակցության անդամներից մեկի պահանջին: Ելնելով դրանից՝ հայ գործիչները գտնում էին, որ եթե Ռուսաստանն իր հերթին առաջարկի թուրքահայաստանում

Հաստատել ինքնավար ոեծիմ, ապա ավելի քան Հավանական է, որ այս անգամ Եռյակ նիզակակցությունը փոխադարձ զիջման գնա և ընդառաջի Ռուսաստանի պահանջին: Նրանք, իհարկե, խորհում էին, որ թերևս կլինեն դեմ արտահայտվողներ, որոնք կպատճառարանեն, թե Հայաստանում այլազան ցեղեր կան, և այնտեղ միայն Հայերը չեն բնակվում: Բայց չէ՞ որ նույն երևույթն առկա է նաև Ալբանիայում, ուր ալբանացիների հետ ապրում են սերբեր, հույներ, բուլղարներ, ռումիններ և այլ ազգային փոքրամասնություններ: Բայց ալբանական ինքնավարության ծրագիրը Հաջողվեց, որովհետև դա վճռականապես ցանկացավ Հզոր պետություններից մեկը: Ուրեմն, եթե մյուս Հզոր պետությունը՝ Ռուսաստանը, նույնքան որոշակիորեն ու վճռականորեն կամենա թուրքահայաստանի ինքնավարությունը, ապա Բալկանյան պատերազմում թուրքերի կրած ջախջախիչ պարտությունների հետևանքով ստեղծված պայմաններում կարող է Հաջողացնել այդ ծրագիրը:

Նկատի առնելով, որ դիվանագիտական Հարաբերությունների ծավալման Հարմարագույն կենտրոնը կարող էր միայն թուրքիայից դուրս որևէ տեղ լինել, ենթադրվում էր, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ղեկավարությամբ թուրքահայ և հայաբնակ զանազան վայրերի գործիչներից կկազմվեր մի ներկայացուցչական մարմին, որը կոչված կլիներ այդ կենտրոնից վարելու դիվանագիտական Հարաբերություններ՝ հենված բոլոր Հայերի ձգտումների ու ցանկությունների վրա:

Բայց դա, ցավոք, հնարավոր չեղավ գլուխ բերել, դրա փոխարեն դիվանագիտական նպատակների համար զանազան վայրերում կազմվեցին մասնախմբեր:

Կ. Պոլսի պատրիարքարանը և զանազան գաղութները, ինչպես նաև քաղաքական կուսակցություններն ու կազմակերպությունները ուղղակի կամ անուղղակի հրապարակ հանեցին իրենց առաջարկությունները և թերթերի միջոցով սկսեցին քարոզել զանազան տեսակետներ, որոնք փոխանցվում էին եվրոպական տարբեր ուղղությունների մամուլի օրգաններ: Վերջիններս հաճախ չեղվում էին Հայկական իղձերի պաշտպանությունից և հարցը քննարկում ըստ այս կամ այն պետության

չահերի նպատակահարմարության:

Նման ցարուցքով միջոցառումները չէին կարող դրական արդյունք ունենալ: Ուստի առաջինը ձայն բարձրացրին արտասահմանյան հայերը՝ պահանջելով, այնուամենայնիվ, ստեղծել մի ղեկավար կենտրոն: Նրանց հետևեցին Թուրքիայի հայերը: Տեղի ունեցավ առաջարկությունների մի ուժգին պոռթկում:

Դրան նպաստում էր երկու կարևոր սփոփիչ հանգամանք:

Նախ, սահմանադրական նոր ռեժիմի հաստատումից հետո եվրոպական մեծ պետությունները, ամբողջությամբ վերցրած եվրոպան, դեռ չէին փոխել իրենց վերաբերմունքը օսմանյան կայսրության նկատմամբ: Նրանք չարունակում էին Թուրքիան համարել «հիվանդ մարդ», որովհետև ի վերջո տեսան ու համոզվեցին, որ երիտթուրքերի վարչախումբը ոչ մի բանով չի զանազանվում նախկին թուրքերի՝ Արդուլ Համիդի վարչությունից: Ինքը՝ «հիվանդ մարդն» էր ցույց տվել, որ բնավ մտադիր չէ առողջանալու: Այն ամենը, ինչ կարող էր առողջացնել նրան՝ վարչական, դատաստանական, ազրարային, արդյունաբերական բարեփոխումներ, նա զանց էր առել՝ դրանց գործադրության համար չձեռնարկելով ոչ մի միջոց: Դարձյալ նույն հարստահարումները, նույն կեղեքումներն ու խաբեբայական խոստումները: Այդ էր պատճառը, որ Հայկական հարցը կրկին սկսել էր զբաղեցնել եվրոպական մամուլը և եվրոպական քաղաքական, դիվանագիտական միտքն ընդհանրապես¹:

Երկրորդ, Պետերբուրգի կառավարությունը, ինչպես վերը նշվեց, փոխել էր իր վերաբերմունքը դեպի հայոց հարցը, և ուսաց ղեկավար չըջաններում այդ հարցի նկատմամբ առաջ էր եկել բարյացակամ վերաբերմունք: Նույնպիսի չըջադարձ էր կատարվել նաև պահպանողական-աջակողմյան և ազգայնական խավերի չըջանում: Դա արտացոլում էր գտնում ոուս աջակողմյան մամուլում, որի էջերում համակրանք էր արտահայտվում դեպի հայ ժողովրդի բաղձանքը: Նույնիսկ այնպիսի պար-

¹ Տե՛ս «Աւետարներ» (Կ. Պոլիս), № 50, 14 դեկտեմբերի 1912 թ.:

բերականներ, ինչպիսիք նախկինում Հայաստանագության զգացումներով տողորված “Новое Время” կամ “Голос Кавказа” թերթերն էին, այժմ սկսել էին տպագրել Հայկական Հարցի Համար նպաստավոր հոդվածներ: Իսկ ռուս առաջավոր մտավորականության և հասարակության վերաբերմունքը դեպի Հայ ժողովուրդը և Հայկական Հարցը միշտ եղել էր համակրական:

Երրորդ, ալեկոծվում էր թուրքահայ հասարակությունը: Կտրուկ էր դարձել Հայկական նահանգներում կարգ ու կանոն մտցնելու պահանջը: Հուզված էր արտասահմանյան Հայությունը Թուրքիայում իր ազգակիցների թշվառության և չարունակվող սպանությունների համար: Անտարբերության թմբիրից արթնանում էր նաև Ռուսաստանի Հայությունը, այդ թվում ազգային արմատներից կտրված նրա մտավորական շերտը:

Այս վերին աստիճանի կարևոր հանգամանքները ցույց էին տալիս, որ Հայոց Հարցը, որը բոլորովին մեռած էին կարծում, իրականում մեծ տերությունների պաշտոնական շրջաններում չէր մարել, ավելին՝ վերակենդանանում էր, կարծես թևակոխում մի նոր հանգրվան և մտնելով նպաստավոր թվացող փուլ՝ դառնում օրվա հարց:

Ստեղծված նոր իրողությունների պայմաններում՝ 1) Ծանր ու թեթև անելով ռազմաճակատում թուրքական բանակների ջախջախիչ պարտության փաստը, 2) Վերլուծելով աշխարհի բոլոր Հայարնակ վայրերից էջմիածին հասած հեռագրերը, գրությունները, բանաձևերն ու տեղեկագրերը, որոնցով զաղութահայերը հաղորդում էին, որ իրենք այլևս անկարող են անտարբեր դիտել, թե Թուրքիայի իրենց ազգակիցներն ինչպիսի տանջանքների են ենթարկվում, միաժամանակ վախենում են մահմեդական մոլեռանդության նոր բռնկումներից ու Հայերի նոր կոտորածներից, 3) Հաշվի առնելով, որ քաղաքական առումով այլևս չկա Հայկական խնդիր, այսինքն՝ Հայերը քաղաքական պահանջներ չեն առաջադրում թուրքական կառավարությանը, հրաժարվել են նախորդ սուլթաններից տրված առանձնաշնորհումներից և բավարարված կլինեն, եթե համահավասար իրավունքներ ունենան Թուրքիայի մյուս այլազգիների հետ, որ նրանք միայն պահանջում են իրենց տնտեսական

վիճակի բարվորում և մանավանդ ավազակության վերացում, այլ խոսքով՝ ուղում են իրենց սեփականություն, հողի, դրամի, պատվի ու կյանքի տերը լինել, 4) 4. Պոլսի Հայոց պատրիարք Արչարունուց ստացած դիմումներն այն մասին, որ Հայաստանը բարեկարգելու և Հայերի անվերջ հարստահարումներին վերջ տալու նպատակով անձամբ իր և թուրքահայոց Ազգային ժողովի կողմից Բ. Դուանն ուղղած աղիողորմ բոլոր խնդրանքները մերժվել են¹, և այդ իսկ պատճառով ինքը էջմիածնին է հանձնում խնդրի վարումը, 5) Համոզված լինելով, որ Հայոց հարցի լուծումն ինչպես նախկինում, այնպես էլ տվյալ ճակատադրական պահին գերազանցապես կախված է Ռուսաստանից, որից հետո միայն՝ Բեռլինի դաշնագիրը ստորագրած եվրոպական մեծ տերություններից, 6) Հավատալով, որ Ռուսաստանի և եվրոպական մեծերի միջև հակասությունները զգալի չափով մեղմացած են, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ V Սուրենյանցը մտադրվում է դիմել ռուսաց կառավարությանը՝ խնդրելով հանձն առնել նախաձեռնություն՝ թուրքահայոց նվազագույնի հասցված հարցը կարգավորելու համար²:

Կաթողիկոսի այդ վճիռը բնական էր, որովհետև Բեռլինի դաշնագիրը ստորագրած (1878 թ.) վեց պետությունների ներկայացուցիչների՝ Լոնդոնում հավատարմագրված դեսպանների առաջիկայում հրավիրվելիք կոնֆերանսում քննվելու էին բալկանյան խնդիրների կարգավորման, հատկապես Ալբանիային ու Մակեդոնիային անկախություն տալու հարցերը: Թուրքիան պարտավորվել էր Մակեդոնիայում անցկացնել բարենորոգումներ, որը չէր արել: Եվ ահա այժմ՝ չուրջ երեք ու կես տասնամյակ հետո, Մակեդոնիան այլևս թուրքերից բարենորոգումներ սպասելու կարիք չէր ունենալու, որովհետև նա արդեն փաստորեն դուրս էր եկել նրանց տիրապետության տակից և ձգտում էր քաղաքական գոյության ամենաբարձր աստիճանի՝ անկախու-

¹ Տե՛ս «Արօր» (Թիֆլիս), № 9-10, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, 1912, էջ 129-130:

² Տե՛ս «Հայրենիք», № 8 (354), օգոստոս, 1954, էջ 87:

թյան, որը պետք է իրավական ձևակերպում ստանար հենց Լոնդոնի կոնֆերանսում:

Բոլոր ժողովուրդները միչտ լիակատար ազատության են ձգտել, բայց Թուրքահայությունը երազել անգամ չէր կարող այդ մասին: Նրա համար դա անհասանելի բարձունք էր, անիրականանալի երազ: Նրա գերագույն նպատակը եղել էր իր կյանքի ինքնավար կազմակերպումը, որը նույնպես նախորդ տասնամյակներին անհասանելի էր: Այժմ՝ 34 երկար ու ձիգ տարիներ հետո, նա իր հույսը կապում էր նոր պատեհություն՝ Լոնդոնի դեսպանաժողովի հետ:

Հայկական մամուլն արդեն վերլուծում և կանխատեսումներ էր անում, թե դեսպանաժողովն իր իրավասությունների շրջանակներում Թուրքահայոց համար ինչպիսի վճիռներ կարող է կայացնել: Օրինակ՝ «Արօրը» (Թիֆլիս) երեք տարբերակ էր տեսնում: 1) Եվրոպական մեծ պետությունները մանդատ-լիազորություններ կտան Ռուսաստանին՝ գրավել Թուրքաց Հայաստանը և այնտեղ կարգ ու կանոն մտցնել, 2) Ռուսաստանն ինքը կգրավի այդ երկիրը՝ իրրե փոխհատուցում մյուս պետությունների գրավումների, 3) Եվրոպան ինքը կստանձնի վերին հսկողություն՝ ռեֆորմներ մտցնելու համար: «Որ եղանակն էլ գործադրուի, - գրում էր Թերթը, - հայ ժողովուրդը Թուրքիայում գոհ կը մնայ, որովհետեւ... նրան հարկաւոր է միայն ապահովութիւն կուլտուրական եւ քաղաքացիական ազատ զարգացման համար»¹:

Նախապես խորհրդակցելով հայ ժողովրդի ազնիվ բարեկամ փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի հետ՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Սուրենյանը 1912 թ. հոկտեմբերի 2-ին ստորագրում է նրան ուղղված նամակ, որով խնդրում էր՝ հաշվի առնելով Թուրքահայ ժողովրդի կյանքի անտանելի պայմանները՝ ստանձնել Ռուսաստանի կայսրին Հայկական հարցը քննելու և լուծելու նախաձեռնություն²:

¹ «Արօր», № 9-10, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, 1912, էջ 130:

² Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական Հանդես», № 1-2, 1993, էջ 168-169:

Կովկասի փոխարքային ուղղված հայոց կաթողիկոսի այդ դիմումով, փաստորեն, սկիզբ դրվեց Հայկական հարցի վերաբրացմանը:

Միաժամանակ, այդ պատմական պահից սկսած՝ Թուրքահայությանը հուզող խնդիրների բեռը ծանրացավ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ուսերին:

Կաթողիկոսի դիմումը ստանալուց հետո Վորոնցով-Դաչկովը նրան խնդրում է պատրաստել ոուսաց միապետին ուղարկվելիք բազմակողմանի հիմնավորված դիմում: Դիմումի տեսքատ կազմելու աշխատանքներին մասնակցել էին Թիֆլիսի մի շարք նշանավոր ազգայիններ, այդ թվում՝ քաղաքագլուխ Ալեքսանդր Ռատիսյանը: «...Կարող եմ ըսել, - հետագայում վերհիշել է նա, - որ այդ դիմումը համապատասխան էր հայ ժողովրդի, մտաւորականութեան եւ կուսակցական շրջանակներու ձգտումներուն»¹:

1877-1878 թթ. ոուս-թուրքական պատերազմի ծագումից ի վեր առաջին անգամ էր Ամենայն հայոց կաթողիկոսը պաշտոնական միջնորդություն անում Ռուսաստանին: Այդ պատերազմը, կարևոր լինելով Անդրկովկասում ոուսական տիրապետության ամրապնդման տեսակետից, միաժամանակ սկիզբ էր դրել հայ ժողովրդի պատմական բախտի նոր հանգրվանին՝ առաջ բերելով «Հայկական հարցը» իր բոլոր աղետալի հետևանքներով:

Բայց այն ժամանակվա Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ IV-ը հրաժարվել էր միջնորդություն հարուցել հաղթական Ռուսաստանի և եվրոպական պետությունների առաջ: Միջնորդությունը ներկայացվեց միայն մի քանի անձանց կողմից՝ Գրիգոր Արծրունու գլխավորությամբ՝ Կովկասի փոխարքային մատուցելով հայտնի պետիցիան:

Քանի որ Գևորգ IV-ը չէր դիմել Ռուսաստանին և մյուս մեծ պետություններին՝ չցանկանալով նրանց միջամտությունը Թուրքիայի ներքին գործերին, ուստի ոմանք նրան անվանում

¹ «Հայրենիք», № 7 (79), մայիս, 1929, էջ 95-97:

էին թուրքասեր (բայց ոչ երբեք թուրքամոլ): Իրականում Կաթողիկոսի այդ վարմունքի պատճառը նրա երկյուղն էր, թե հնարավոր է, որ Ռուսաստանը չկարողանա իր ձեռքում պահել պատերազմի ընթացքում նվաճած երկրները, այդ թվում՝ Թուրքահայաստանը, և հաշտություն կնքելուց հետո գրաված տարածքներից հետ կբաշի իր զորքերը: Նա մտածում էր, որ այդպիսի իրավիճակ ստեղծվելու դեպքում հայերը լքված ու դեմ առ դեմ կմնան թուրքական հսկա կայսրության առջև, որի իշխանությունները չեն զլանա վրեժխնդիր լինել:

Հենց այդպես էլ եղավ. եվրոպական մեծ պետությունները, գլխավորապես Գերմանիան և Անգլիան, արգելք հանդիսացան, որ Ռուսաստանն իր ձեռքում պահի Հայաստանը, և նրան ստիպեցին զորքերը հանել հայերի երկրից:

Ճիշտ է, ռուսաց զորքերի հեռանալուց անմիջապես հետո հայերի զանգվածային կոտորած տեղի չունեցավ, բայց սուլթան Համիդն իր հոգում պահեց ռիսկ և հետագայում, օգտագործելով պատերազմի ժամանակ Թուրքահայաստան մտած ռուսական զորքերին հայերի ցույց տված համակրական ընդունելությունը, ինչպես նաև Գր. Արծրունու գլխավորած մի խումբ մտավորականների ներկայացրած պետիցիան, նա 1895-1896 թթ. հայերի գլխին թափեց իր սոսկալի վրեժխնդրության ամբողջ թույնը: Դա էր պատճառը, որ Գևորգ IV-ը չէր ցանկացել իր ազգի և պատմության առաջ ստանձնել նման մեծ պատասխանատվություն:

Կար նաև այն տեսակետը, որ եթե Գևորգ IV կաթողիկոսը միջնորդության հարցում նախանձախնդիր լիներ Ռուսաստանի և Եվրոպայի առաջ, գուցե հայկական հարցը այն ողորմելի «լուծումը» չստանար, որպիսին Բեուլինի 61-րդ հոդվածն էր, և գուցե հայ ազգը այդ 34 տարիների ընթացքում չէր տա սոսկալի զոհեր, փոխանակ նվազելու՝ թվապես զգալի չափով աճած կլիներ, կունենար զարգացած տնտեսություն և մշակույթ: Բայց անցածն անցած էր:

Գևորգ IV-ից հետո էջմիածնի կաթողիկոսներից ոչ մեկը նույնպես եվրոպական պետություններին որևէ դիմում չի հղել: Ինչ վերաբերում է թուրքահայոց պատրիարքներին, ապա

նրանք տարրեր առիթներով և տարրեր հարցերով դիմել էին միայն մեծ պետությունների Կ. Պոլսի ղեսպաններին:

Իհարկե, 1912 թ. հայկական հարցը բարձրացնելիս Գևորգ V Սուրենյանց կաթողիկոսը նույնպես մեծ մտավախություն ուներ. նա մտածում էր, թե Թուրքահայաստանը կարող է իր ներկա ողբալի կացությունից ավելի վատթար վիճակի մեջ հայտնվել: Երկար մտորումներից հետո, այնուամենայնիվ, նա գնաց այդ համարձակ ու մեծ վտանգներ պարունակող քայլին, որովհետև ուրիշ ելք չկար, ինչպես ասում են՝ դանակը հասել էր ոսկորին:

Հոկտեմբերի 2-ին կաթողիկոսը նաև կոնդակ է ստորագրում, որով նշանավոր կրոնական և հասարակական գործիչ, էջմիածնի Մինոդի անդամ, Գևորգյան ճեմարանի դասախոս, ականավոր հայագետ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանին հրահանգում է շտապ մեկնել Պետերբուրգ և, իր հերթին, ռուսական իշխանություններին համոզել հովանավոր լինել հայերին:

Մեսրոպ եպիսկոպոսն իր հետ մայրաքաղաք է տանում Նիկոլայ II-ին ուղղված Վեհափառ Հայրապետի նամակը և Հայկական հարցը բարձրացնելու խնդրանքով Կ. Պոլսի հայոց Արչարունի պատրիարքի գրությունը, որոնք պետք է հանձնվեին այդ օրերին Պետերբուրգում գտնվող Վորոնցով-Դաչկովին:

Հոկտեմբերի 9-ին հասնելով Պետերբուրգ՝ Մեսրոպ եպիսկոպոսը նույն օրն իսկ հանդիպում է փոխարքային և նրան փոխանցում վերոհիշյալ երկու գրությունների ծրարները: Վորոնցով-Դաչկովը դրանք անմիջապես փոխանցում է մինիստրների խորհրդի նախագահ Կոկովցեին, որը հաջորդ օրը տեսակցություն պետք է ունենար կայսեր հետ և պետք է վերջինիս հանձներ նաև էջմիածնից ստացած գրությունները: Բայց հանգամանքների բերումով Կոկովցեի հանդիպումը կայսրի հետ հետաձգվում է¹:

¹ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 1-2, 1993, էջ 1-2:

Ի հատուցումն այդ անհաջողության՝ փոխարքան Մեսրոպ եպիսկոպոսին խորհուրդ է տալիս ժամանակ չկորցնելու համար փորձել հանդիպում ունենալ արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովի հետ:

Անհանգստացած և հայերին անպայման օգնելու մտքով համակված Վորոնցով-Դաշկովն ուրիշ միջոցներ է փնտրում և ի վերջո անհրաժեշտ է համարում Հայկական հարցի վերաբերյալ իր տեսակետը անձամբ հայտնել Նիկոլայ II-ին: Հոկտեմբերի 9-ի լույս 10-ի գիշերը նա հայօգուտ նամակ է գրում և հոկտեմբերի 10 թվով ուղարկում ցարին: Ամբողջովին Հայկական հարցին և հայությանը նվիրված այդ նշանավոր նամակով փոխարքան ցարին տեղեկացնում է, որ վարչապետի մոտ ծանոթացել է Ամենայն հայոց կաթողիկոսի նամակին, և որ ինքը ենթադրում է, որ կաթողիկոսը նպատակ ունի ժամանելու Պետերբուրգ և իր հոտի անունից «անձամբ ամենահպատակորեն միջնորդելու Ձերդ Կայսերական Մեծությանը՝ թուրքահայերին պաշտպանության տակ առնելու քրդերի մշտական հարձակումներից»¹:

Նշելով, որ ինքը համարձակվել է վարչապետին խորհուրդ տալ չմերժել Կաթողիկոսի դիմումը, փոխարքան միաժամանակ անհրաժեշտ է համարում ինքնակալի ուշադրությունը ներկայացնել իր մի քանի նկատումները էջմիածնի միջնորդության առթիվ:

«Ձերդ Մեծությանը հայտնի է,- գրում էր Վորոնցով-Դաշկովը,- որ Կովկասի վերաբերյալ Թուրքիայի հետ ունեցած մեր հարաբերությունների պատմության ամբողջ ընթացքում ... ռուսական քաղաքականությունը, Պետրոս Մեծից սկսած, անդադար հիմնվել է դեպի հայերն ունեցած բարյացակամ վերաբերմունքի վրա, որին և վարձահատույց են եղել հայերը, մեր զորքերին ուժերը ներածին չափ օգնություն ցույց տալով պատերազմական գործողությունների ժամանակ: Միացնելով մեր տիրապետություններին, այսպես կոչված, Հայկական Շրջանը,

¹ Архив внешней политики Российской Империи (այսուհետ՝ АВПРИ), ф. "Политархив", гг. 1909-1912, д. 3459, л. 1.

որտեղ գտնվում է էջմիածինը՝ հայ լուսավորչականության այդ օրրանը, կայսր Նիկոլայ Պավլովիչը քիչ ջանք չգործադրեց, որպեսզի էջմիածնի պատրիարքը միաժամանակ հանդես գա որպես հոգաբարձու թուրքական և պարսկական հայերի համար՝ իրավացիորեն ենթադրելով դրանով ձեռք բերել Ռուսաստանի համար օգտակար մի ազդեցություն Փոքր Ասիայի բրիտանոյա ազգաբնակչության վրա, այն երկրամասի ազգաբնակչության, որտեղով անցնում է մեր վաղեմի առաջնաղացման ճանապարհը դեպի հարավային ծովերը»¹:

Այնուհետև փոխարքան անդրադառնում է այն ջանքերին, որ 19-րդ դարում Ռուսաստանը գործադրում էր իրեն հավատարիմ ժողովրդի վիճակը թեթևացնելու համար:

«Հովանավորություն ցույց տալով հայերին, - նշում էր նա, - մենք ձեռք էինք բերում հավատարիմ դաշնակիցներ, որոնք միշտ ցույց են տվել մեզ շատ մեծ ծառայություններ: Եթե պատահել է, որ այդ քաղաքականությունը երբեմն էլ մեզ չի հաջողվել՝ Թուրքիայի հակառակության պատճառով, որ ցանկացել է Կոստանդինուպոլսի պատրիարքի ձեռքում կենտրոնացնել հոգևոր ազդեցությունը թուրքահայերի վրա, բայց, համենայնդեպս, այդ քաղաքականությունն առաջ է տարվել անչեղ և հետևողական կերպով, համարյա մեկուկես դար շարունակ: Վերջին անգամ այն իր հստակ արտահայտությունն է գտել Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի մեջ, որի 16-րդ հոդվածի համաձայն՝ Բ. Դուռը պարտավորվել է՝ ուսս զորքերը Հայաստանում թողնելու սպառնալիքի տակ՝ անհապաղ իրագործել տեղական պահանջներից բխող բարենորոգումներ ու բարեկարգություններ այն նահանգներում, որոնք բնակեցված են հայերով, ապահովել նրանց կյանքը հարևան քրդերից: Բարձր Դռան այդ պարտավորությունը հետագայում հաստատվեց Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով, բայց արդեն առանց ուսական զենքի սպառնալիքի, որը բաց թողնվեց դաշնագրում մեծ պետությունների համաձայնությունամբ և Ռուսաստանի ցանկությանը հակառակ»²:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", гг. 1909-1912, д. 3459, л. 1.

² Նույն տեղում, թ. 2:

Շարունակելով իր մտորումները՝ Վորոնցով-Դաչկովը ավստսանք էր հայտնում, որ անցյալում հայության հետ ոռոսական իշխանությունների ունեցած ջերմագին հարաբերությունները դարավերջից սկսած խաթարվեցին, և դրա պատճառը նա համարում էր ոռոսական իշխանությունների անհեռատես շեղումը պետություն ավանդական քաղաքականությունից: Նա գրում էր. «Միայն անցած դարի 90-ական թվականներին հայերի հանդեպ Ռուսաստանի վաղեմի քաղաքականությունը կտրուկ փոխվեց Սասունի կոտորածի ժամանակ, երբ նրանք Ռուսաստանին խնդրել էին միջամտել և Թուրքիային ստիպել դադարեցնելու կոտորածները, բայց իշխան Լորանով-Ռոստովսկուց՝ ստացել էին կտրուկ մերժում: Ձերդ Մեծությունը չատ լավ հայտնի է, թե որպիսի ողբալի հետևանքների բերեց մեր քաղաքականության այդ փոփոխությունը՝ Ռուսաստանի ներսում հայ եկեղեցու նկատմամբ ձեռնարկած անհաջող քայլերի հետևանքով ստեղծելով հակառուս տրամադրություններ առհասարակ բոլոր հայերի, և այդ թվում նաև ոռուսահպատակների մեջ, որոնք հենց այդ պատճառով մղվեցին ոռուս կառավարության թշնամի հեղափոխական շարժումների գիրկը»¹:

Ապա Դաչկովը Նիկոլայ II-ին տեղեկացնում էր, թե ինքը Կովկասի փոխարքայի պաշտոնը ստանձնելուց հետո ինչպես է փորձել վերականգնել հայերի երբեմնի վստահությունը Ռուսաստանի նկատմամբ և դա արել է իր իսկ ցարի աջակցությամբ: «Ես այժմ բախտավոր եմ զեկուցելու Ձեզ, Տեր Արքա, որ Ձերդ Մեծությունն այժմ ունի ոչ միայն հավատարիմ հպատակներ հանձինս ոռոսական հայերի, այլև ղեպի Ձեզ են ուղղվում Թուրքահայերի հայացքները, որոնք խոր կերպով գիտակցում են, թե միայն Ռուսաստանից և նրա Գերագույն Առաջնորդից իրենք կարող են ստանալ իրենց կյանքի, պատվի և գույքի

^{*} Լորանով-Ռոստովսկի Ա. Բ. (1824-1896), ոռուս դիվանագետ, 1878-1879 թթ. Ռուսաստանի ղեսպան Կ. Պոլսում, 1895-1896 թթ. արտաքին գործերի նախարար:

¹ АВРИ, ф. "Политархив", зз. 1909-1912, д. 3459, л. 3.

իրական պաշտպանությունը՝ հանդեպ քրդական չղաղարող գազանությունների»¹:

Այս խոսքերին հետևում էին ցարին ուղղված Վորոնցով-Դաշկովի կոնկրետ առաջարկությունները: Նա գրում էր.

«Ես կարծում եմ, Տեր Արքա, որ այժմ հասել է ժամանակը դիմելու թուրքահայերին հովանավորելու ոռոսական վաղեմի քաղաքականությանը, և հարկավոր է միայն փնտրել այն ձևերը, որ պետք է ընդունի այդ հովանավորությունը ներկա պայմաններում: Իմ համեստ կարծիքով, մենք պետք է կտրուկ հայտարարություն անենք Բարձր Դռանը՝ հենվելով հայերի ապահովությունը քրդերից երաշխավորելու մասին Բեռլինի դաշնագրի վրա: Ըստ իս՝ Տոգուտ հայերի միջամտություններ անելու նախաձեռնությունը չի կարելի բաց թողնել մեր ձեռքից, մինչդեռ լրագրերում արդեն կա, գուցե և սխալ, տեղեկություն այն մասին, թե քաղաքականություն խաղացող մի քանի հայ քաղաքականներ դիմել են կոմս Բերտոլդին՝ խնդրելով Ավստրիայի միջամտությունը: Եթե մենք այդ ուղղությամբ չանենք առաջին քայլը, և մեծ պետություններից մի ուրիշը կատարի, դրանով իսկ անուղղելի վնաս կհասցվի Փոքր Ասիայի քրիստոնյաների մեջ մեր ունեցած վարկին: Իսկ մեր լուծությունը հայ ժողովրդի պաղատանքների հանդեպ ներկա վայրկյանում թերևս նրա կողմից մեկնաբանվի այնպես, որ մենք նրան առաջարկում ենք ընդմիջ թողնել այն հույսերը, որ նա դրել էր մինչ օրս իր միակ թագակիր հովանավորի՝ ոռոս ցարի վրա և ապագայում պաշտպանություն փնտրել Ռուսաստանից դուրս»²:

Փոխարքան գտնում էր, որ այդպիսի մի կտրուկ միջամտություն անելով՝ միաժամանակ չպետք է մոռանալ, որ թուրքահայ զանգվածների վերաբերմունքը մեծապես ազդելու է թուրքիայի դեմ գալիքում մղվելիք պատերազմական գործողությունների վրա: Նա նաև գտնում էր, որ թուրքահայերի պաշտպանության

¹ АВПРИ, ф. "Памятник", зс. 1909-1912, д. 3459, л. 3.

² Բերտոլդ Ֆրիլիպ (1866-1934), Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրության գլխավոր քարտուղար:

² АВПРИ, ф. "Памятник", зс. 1909-1912, д. 3459, л. 3.

նպատակով արվելիք միջամտությունը պետք է զուգորդվի ռուսական կառավարություն հայտարարություն հետ առ այն, որ ռուսները նպատակ չունեն հողային նվաճումներ կատարելու թուրքիայում: «Խրականում այսպես կոչված թուրքական Հայաստանի գրավումը, որի բնակչությունը արդեն կազմված է առավելապես վայրենի քրդերից, ներկա ժամանակում կարող է միայն վնասակար լինել մեզ համար՝ ստեղծելով մեծ հոգսեր այդ խայտարղետ, միմյանց թշնամի և մոլեռանդ ազգաբնակչությանը լցված երկիրը կառավարելու գործում»¹:

Կովկասի փոխարքան ցարին հղած իր նամակը եզրափակում է այսպիսի խոսքերով. «Վերջում չեմ կարող թագցնել Ձերդ Կայսերական Մեծությունից, որ թուրքահայերի պաշտպանության համար իմ ծրագրած դիվանագիտական միջամտությունը կլցնի նրանց ռուսաստանյան ցեղակիցների (ռուսահայերի:–Ն. Ս.) սրտերը հավատարիմ հպատակության սիրո և անձնվիրության զգացումներով հանդեպ իրենց Միապետի, ում հովանուներքո իրենք անկեղծորեն կցանկանային ողջ հայության բարօրությունը»²:

Հոկտեմբերի 17-ին էջմիածնի պատվիրակը վերջապես հանդիպում է արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովին: Զրույցի ընթացքում նախարարն ասում է, որ ինքն անձամբ համակրում է հայերին և հնարավոր է գտնում ապագա կոնֆերանսում պաշտպանել նրանց դատը: Միաժամանակ նա խորհուրդ է տալիս այդ հարցով դիմել նաև մյուս պետություններին, ինչպես նաև հասնել նրան, որ կոնֆերանսի ժամանակ հայերն այնտեղ պատգամավորություն ունենան³: Զրույցի ավարտին Սազոնովը հայ եպիսկոպոսին խորհուրդ է տալիս անպայման տեսակցել նախարարների խորհրդի նախագահ Կոկովցեին:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", зз. 1909-1912, д. 3459, л. 4.

² Նույն տեղում: Հարկ է նշել, որ Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Դաչկովն ընդհանրապես առիթը բաց չէր թողնում տոն տալու ռուս-հայ քաղաքական հարաբերությունների ջերմացման միտումներին, որն առավել ցայտուն արտահայտվում էր ռուսական վարչապետների և կառավարության ազդեցիկ անդամների հետ նրա ունեցած հանդիպումների ժամանակ:

³ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 1-2, 1993, էջ 1-2:

Վարչապետի հետ էջմիածնի պատվիրակի հանդիպումը տեղի է ունենում հոկտեմբերի 25-ին: Սոսակցության ժամանակ եպիսկոպոսը բարձրացնում է Ռուսաստանի օգնությամբ թուրքական լծից հայերի ազատագրության հարցը՝ ասելով, որ ստեղծված միջազգային նպաստավոր պայմաններում, երբ «բարբարոս տաճկական տերությունը գետնատարած է դարձել բալկանյան փոքրիկ պետությունների ուժեղ հարվածների տակ», Ռուսաստանը մարդասիրարար կարող է օգնել տաճկահայերին՝ նրանց խնդիրն առաջ քաշելով առաջիկայում սպասվելիք խաղաղության կոնֆերանսում¹:

Ամենայն ուշադրությամբ լսելով Մեսրոպ եպիսկոպոսի փաստարկները՝ Կոկովցեր հայերին աջակցելու խոստումներ է տալիս: Նա էջմիածնի պատվիրակին տեղեկացնում է, որ Հայկական հարցով հանդիպման ժամանակ կայսրն իրեն ասել է, որ ինքը հավասարապես մտածում է իր բոլոր հպատակների մասին, հետևապես չի կարող անտարբեր մնալ նաև հայերի խնդրի նկատմամբ: Վարչապետը նաև փոխանցում է կայսրի հետևյալ խոսքերը. «Թեև տաճկահայերի ծանր կացության մասին ներկայացրած թղթերում (խոսքը կաթողիկոս Գևորգ V-ի և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Արչարունի պատրիարքի՝ Նիկոլայ II-ին ուղարկած գրությունների մասին է:– Չ. Ս.) հիշատակած փաստերն այնքան համոզիչ չեն, բայց ընդհանրապես հայտնի է թուրքիայում ապրող քրիստոնյաների վիճակը»: Նախարարը նաև տեղեկացնում է, որ Նիկոլայ II-ը կողմ է արտահայտվել, որ տեղի ունենալիք կոնֆերանսում Ռուսաստանը հանդես գա հայերի դատի պաշտպանությամբ, և թեև հայերի համար լավագույնն է, եթե ռուսները միայնակ ստանձնեն այդ դատի պաշտպանությունը, բայց խորհուրդ է տալիս աջակցության խնդրանքով դիմել նաև եվրոպական տերություններին²:

Վարչապետը նույնպես խորհուրդ է տալիս, որ Հայկական հարցը պաշտպանելու խնդրանքով հայոց կաթողիկոսը դիմի նաև մյուս մեծ պետություններին, ինչպես նաև հատուկ

¹ ՏՆ՝Ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 1-2, 1993, էջ 1-2:

² ՏՆ՝Ս նույն տեղում, էջ 2:

պատգամավորություն ուղարկի Լոնդոն:

Բուլչեհիկյան հեղափոխությունից հետո արտասահման անցած Ռուսաստանի նախկին արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովը 1927 թ. Փարիզում հրատարակել էր իր «Հուշերը», որի 5-րդ գլուխը նվիրված է Թուրքահայաստանի նահանգների բարենորոգումների խնդրին: Նա գրում էր, որ Ռուսաստանը վճռեց նման քայլ անել, որովհետև չահազրգոված էր Թուրքահայերի վիճակի բարվորումով: «Ուրիշ ոչ մի պետություն,- նշել է նա,- չէր կամենա վտանգի ենթարկել իր բարի հարաբերությունները Թուրքիայի հետ՝ հարուցելով Բ. Դուան համար խիստ անախորժ մի խնդիր՝ հայկական բարենորոգումների իրականացման հարցը, որ արդեն մի քանի անգամ առաջ էր քաշվել: Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով Բ. Դուռը բոլոր մեծ պետությունների հանդեպ պարտավորություններ էր ստանձնել, բայց այդպես էլ երբեք չէր իրագործել՝ ըստ Թուրք յուրաքանչյուր կառավարության արմատացած սովորության»¹:

Կոկովցեի հետ հանդիպումից հետո Մեսրոպ Եպիսկոպոսն անմիջապես հանդիպում է Վորոնցով-Դաչկովին և նրան տեղեկացնում վարչապետի հետ ունեցած զրույցի մանրամասներին: Փոխարքան իր հերթին Եպիսկոպոսին հայտնում է, որ ինքը չուտով մեկնելու է Թիֆլիս, ուր նախատեսվում է ստանալ Ռուսական կառավարության պաշտոնական պատասխանը, որն անձամբ ինքը կուղարկի էջմիածին՝ Գևորգ V Վեհափառին:

Պետերբուրգում եղած ժամանակ Մեսրոպ Եպիսկոպոսը հանդիպումներ է ունենում նաև ռուս ուրիշ պետական ու հասարակական գործիչների հետ, նրանց ներշնչում այն համոզումը, որ Հայկական հարցի դրական լուծումը մեծապես ձեռնտու է նաև ռուսական կայսրությանը², հարցազրույցներ էր տալիս Պետերբուրգի մամուլի օրգաններին:

“Новое Время” թերթի թղթակիցը, հանդիպելով Եպիսկոպոսին, նրան հարցնում է Հայաստանի հայ բնակչության վիճակի

¹ С. Д. Сазонов, Воспоминания, Москва, 1993, стр. 168-169.

² Տե՛ս «Ժամանակ», № 1262, 30 հոկտեմբերի (12 նոյեմբերի) 1912 թ.:

մասին: Հետեւել էր պատասխանը, թե թուրքերն ու քրդերը չեն դադարեցնում գազանությունները հայերի նկատմամբ: Չնայած էրզրումի, Բիթլիսի և Վանի վիլայեթներում դեռ երկու միլիոնից ավելի հայ կա, բայց իրենք ի վիճակի չեն հակադարձելու նրանց չղադարող ոճիրներին, որովհետեւ անգն են, հետեւապես՝ անպաշտպան: Հայ բնակչությունը շարունակում է քարշ տալ իր ողորմելի գոյությունը և միշտ վախի մեջ է, թե կարող են կրկնվել համատարած ջարդերը: Բայց նույնիսկ այդ անելանի վիճակում նրանք չեն կորցրել հույսը, որ Ռուսաստանն իրենց չի մոռացել, որ նա անպայման տերությունների Լոնդոնի կոնֆերանսում կրարձրացնի հայության վիճակի և նրանից դուրս գալու հնարավորությունների հարցը:

Թղթակցի այն հարցին, թե Թուրքիայի արևելյան նահանգների բարեկարգման հարցը բարձրացնելուց հետո ո՞րն է լինելու Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հերթական քայլը, Մեսրոպ եպիսկոպոսը պատասխանել էր. «Թե ի՞նչ պիտի ընէ կաթողիկոսը առայժմ դժուար է ըսել, բայց ամեն պարագայի տակ իմ Պետերբուրգ գտնուած ատենս պետական մարդոց հետ ունեցած խոսակցութիւններու մէջ առիթ ունեցայ շոչափել Թուրքիոյ հայոց կացութեան խնդիրը: Ես կը կարծեմ թէ կաթողիկոսը պէտք է սպառէ իրեն տրամադրելի բոլոր միջոցները եւ չուտով առանձին պատվիրակութիւն մը պիտի ղրկեն՝ խնդրելով կրօնակիցներու պաշտպանումը: Բոլորս ալ խորապէս համոզուած ենք, թէ Ռուսիան արձագանգ պիտի տայ մեր եկեղեցու պետի դիմումին եւ թէ Թուրքիոյ հայոց խնդիրը մօտիկ ապագայի մեջ պիտի քննի չահագրգռուած պետութիւններու կողմէ»¹:

Բ. Դուռը ուշիուշով հետևում էր ռուսաց մայրաքաղաքում էջմիածնի պատվիրակի հանդիպումներին և հայոց կաթողիկոսի դիմումին ռուսական կառավարության արձագանքներին:

Հարցազրույցը լույս տեսավ *“Новое Время”*-ի № 13156-ում: Նյութի վերջում խմբագրությունն արել էր հետևյալ լրացումը.

¹ *“Новое Время”*-ում Մեսրոպ եպիսկոպոսի հարցազրույցի մի մասի թարգմանությունը տե՛ս *«Աշխատանք»* (Վան), № 5 (99), 17 նոյեմբերի 1912 թ.:

«Պետերբուրգում եղած ժամանակ Մեսրոպ եպիսկոպոսը տեսակցել է պետական և հասարակական մի շարք գործիչների հետ և այն տպավորությունն է ստացել, որ հայերին հետաքրքրող խնդիրը ջերմորեն զբաղեցնում է մեր կառավարող շրջաններին, որոնք, ինչպես երևում է, մտադիր են այդ խնդիրն առաջ քաշել մոտ ապագայում»:

Հարցազրույցից հետո նույն օրը Մեսրոպ եպիսկոպոսը ճանապարհվել էր Էջմիածին:

Պետերբուրգում հավատարմագրված Թուրքիայի դեսպան Թուրխան փաշան իր կառավարությունը հեռագրով հասցրել էր հայտնել, որ հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ը ոուսաց կառավարությունը խնդրել է Բալկաններում տեղի ունեցող դեպքերի հարակցությամբ ստանձնել հայկական հարցը բարձրացնելու պատասխանատվությունը: Դեսպանը հաղորդել էր, որ ոուսաց արտաքին գործերի նախարար Սազոնովը բարյացակամորեն է վերաբերվել կաթողիկոսի միջնորդությանը և ասել, թե Կ. Պոլսի պատրիարքն ու ազգային ժողովն իրենց խնդիրը Պետերբուրգ պիտի ներկայացնեն պաշտոնապես, որպեսզի Ռուսաստանը հնարավորություն ստանա խնդիրը հանձնել մեծ պետությունների քննությանը: Թուրխան փաշան չէր մոռացել նաև հայտնել, որ կաթողիկոսի միջնորդության հաջողությանը նպաստել է Կ. Պոլսի ոուսաց դեսպան Գիրսը՝ Փոքր Ասիայի դրության մասին Պետերբուրգ ուղարկած իր ընդարձակ զեկուցագրով, ուր հանգամանորեն գրել է նաև Վանում, Ադանայում, Դիարբեքիրում և այլուր հայերի նոր սպանությունների մասին: Նա նաև իր կառավարությանը տեղեկացրել էր, որ, վերադառնալով Էջմիածին, Մեսրոպ եպիսկոպոսը «Հայտարարություն» վերտառությամբ մի հաշվետվություն է ներկայացրել Ամենայն հայոց կաթողիկոսին, ուր տեղ են գտել կարևոր մանրամասներ Հայկական հարցի վերաբերյալ Պետերբուրգում ոուս միապետի, ցարական կառավարության ղեկավար գործիչների, բարձրաստիճան այլ պաշտոնյաների արտահայտած տեսակետներից¹:

¹ ԳԱԹ, Արչակ Զոպանյանի ֆոնդ, Թղթ. 38, Թ. 3:

ՌՈՒՍԱՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻԿ ՂԵԿԱՎԱՐ ՄԱՐՄՆԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Հայոց նկատմամբ ցարական իշխանությունների վերաբերմունքի փոփոխություն հետևանքով կովկասահայության շրջանում աշխուժացավ քաղաքական կյանքը: Հայ ազգային-քաղաքական կուսակցությունները և այլազան կազմակերպությունները գործելու նպաստավոր պայմաններ ստացան:

Բախտորոշ այդ ժամանակաշրջանում, երբ ամեն օր Հայաստանից մտահոգիչ լուրեր էին հասնում Անդրկովկաս, երկրամասի հայ քաղաքական և մտավորական ուժերը միջոցներ էին փնտրում զորահավաքի ենթարկելու ռուսահայոց հնարավորությունները՝ թուրքահայ ժողովրդին աջակից լինելու համար: Հասարակական այդ պահանջն առաջ բերեց ռուսահայոց աշխարհիկ ղեկավար մարմին ստեղծելու գաղափարը, մանավանդ որ հույս էր ծագել, թե Հայոց հարցը կարող է նորից դիվանագիտական աշխարհի լուրջ ուշադրության առարկա դառնալ, իսկ ռուսաց կառավարությունը ամենայն հավանականությամբ նպաստավոր դիրք կրոնի հայ գործիչների նախաձեռնության նկատմամբ:

Մինչ թիֆլիսում մտորում էին այդ մարմնի ստեղծման համար կառավարությունից թույլտվություն խնդրել, Բաքվի հայ մտավորական ուժերն արդեն հոկտեմբերի կեսերին հրավերներ էին ուղարկել երկրամասի և Ռուսաստանի հայաչափ քաղաքներ՝ առաջարկելով պատվիրակներ ուղարկել թիֆլիս՝ մի ընդհանուր համաժողով գումարելու համար:

Այդ նույն ժամանակ թիֆլիսի և Մոսկվայի հայ մտավորականության ներկայացուցիչներն արդեն դիմել էին կովկասյան փոխարքային՝ խնդրելով թույլատրել համաժողովի հրավիրումը: Փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովն իսկույն տվել էր համաձայնություն: Պետերբուրգի կառավարությունը իր հերթին ոչ միայն որևէ արգելք չէր հարուցել գաղափարը մարմնավորելու ճանապարհին, այլև խրախուսել էր նախաձեռնությունը:

Վերջապես 1912 թ. հոկտեմբերի 30-ին (նոյեմբերի 12-ին) թիֆլիսում գումարվեց ռուսահայ մտավորականներից կազմված

առաջին բազմամարդ խորհրդակցական ժողովը (համաժողով): Պատվիրակների մեծ մասը Թիֆլիսից էր, բայց եկել էին նաև Բաքվից, Երևանից, Ախալցխայից, Նոր Նախիջևանից, Արմավիրից, Բաթումից և այլ տեղերից:

Համաժողովն ունեցավ երկու նիստ:

Առաջին հարցը, որին անդրադարձան պատվիրակները, համաժողովի իրավասության խնդիրն էր: Ելույթ ունեցողները գտնում էին, թե քանի որ համաժողովը թերի ներկայացուցչական է, ուստի անհրաժեշտ է առաջիկայում կովկասի և Ռուսաստանի բոլոր հայաբնակ քաղաքներից որոշ համամասնությամբ ընտրել պատվիրակներ և հրավիրել նոր համաժողով՝ լիազորված ողջ ռուսահայության կողմից, որը կընտրի մի գործադիր մարմին՝ Հայոց հարցն առաջ մղելու համար¹:

Այնուհետև քննարկվեց այն հարցը, թե Բալկանյան պատերազմի ստեղծած բարենպաստ պայմաններում Հայկական հարցը բարձրացնելիս ռուսահայությունն ինչպիսի աջակցություն կարող է ցույց տալ Ամենայն հայոց կաթողիկոսին²: Որոշում ընդունվեց՝ դիմել Կաթողիկոսին և խնդրել, որ նա ողջ հայության անունից դիմում հղի ն. Մ. Կայսրին՝ օգնության ձեռք մեկնելու տառապյալ թուրքահայությանը: Մշակվեց ու քվեարկվեց մի բանաձև, որտեղ ասված էր, որ ռուսահայ քաղաքական և հասարակական կազմակերպությունների խնդիրն է սերտ կապեր հաստատել արտասահմանյան ազգային մարմինների հետ, ամեն կերպ նպաստել հայանպաստ պրոպագանդայի ծավալմանը թե՛ Ռուսատանում և թե՛ արտասահմանում: Մերձավոր խնդիր համարվեց Կ. Պոլսի ռուսաց դեսպան Մ. Ն. Գիրսի հետ սերտ կապերի հաստատումը: Ժողովն ընտրեց երկու պատգամավոր՝ Սամսոն Հարությունյան և Համբարձում Առաքելյան, որոնք պետք է մեկնեին Ս. էջմիածին և ժողովի բանաձևն անձամբ հանձնեին Կաթողիկոսին³:

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 222, ց. 1, գ. 24, թ. 25:

² Տե՛ս «Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.)»: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 1920 թ., էջ 3:

³ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24¹, թ. 25 և չրջ.:

Առաջարկ եղավ քննություն անել նաև թուրքահայերի ինքնապաշտպանություն հարցը, բայց մեծամասնությունը որոշեց սահմանափակվել դիվանագիտական դիմումներով:

Վերջում համաժողովն ընտրեց 7 հոգուց բաղկացած ժամանակավոր բյուրո՝ Սամսոն Հարությունյան, Ալեքսանդր Ոստիսյան, Հովհաննես Թումանյան, Կոնստանտին Ոստիսյան, Ալեքսանդր Քալանթարյան, Համբարձում Առաքելյան, Ավետիս Պողոսյան, Նիկոլ Աղբալյան կազմով: Շատ չանցած՝ ժամանակավոր բյուրոն անվանվելու էր Ազգային բյուրո: Բյուրոն վարելու էր ընթացիկ գործերը և նախապատրաստելու էր նոր խորհրդակցական ժողովի (համագումարի) հրավիրումը՝ նվիրված տաճկահայոց դատին ուսահայոց օժանդակության հարցերին¹:

Համաժողովից հետո Ս. Հարությունյանը և Համբ. Առաքելյանը մեկնեցին Էջմիածին՝ Կաթողիկոսին տանելով նրա մասնակիցների իղձն ու խնդրանքն արտահայտող նամակ²:

Ճիշտ է, ժամանակավոր (Ազգային) բյուրոն չէր ճանաչված կառավարության կողմից, բայց իշխանությունները քաջատեղյակ էին նրա գործունեությունից, իրազեկ էին, թե նա ինչով է զբաղվում, և արգելքներ չէին հարուցում նրա առջև³:

Ժամանակավոր (Ազգային) բյուրոյի օրինակով շուտով նման մարմիններ ստեղծվեցին նաև Կովկասի ուրիշ հայաչափ վայրերում, որոնք կապերի մեջ էին միմյանց հետ և բոլորը ենթակա էին Թիֆլիսի բյուրոյի հրահանգներին:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24¹, թ. 25-ի չրջ:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 247⁹, վավ. 9, թթ. 7-8:

³ Երբ Թուրքիան 1914 թ. աշնանը մտավ պատերազմի մեջ, և սկսվեց ուսթուրքական նոր պատերազմը, և երբ հրապարակ բերվեց հայ կամավորական խմբերի ստեղծման հարցը, Ազգային բյուրոն իր ճյուղերով ու գործակալներով անցավ կամավորական շարժման գլուխ: Կառավարությունը գործելու լիակատար ազատություն տվեց Ազգային բյուրոյին, որը և դարձավ լեգալ մարմին: Նա իշխանությունների հետ հաստատեց սերտ կապեր, նրա ղեկավարությամբ էր տեղի ունենում հայոց ռազմական ուժերի համախմբումը: Բյուրոն գոյություն ունեցավ ընդհուպ մինչև հայ կամավորական խմբերի կազմալուծումը և վերածումը ռուս-հայկական զնդերի: Նույնիսկ մինչև 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունը Թիֆլիսի Ազգային բյուրոն ղեռնարկունակում էր գործել՝ թեև խիստ սահմանափակ իրավունքներով ու լիազորություններով:

ՄՏՔԵՐԻ ՓՈԽԱՆԱԿՈՒՄ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

Հայերին օգնության ձեռք մեկնելու տրամադրությունն արդեն 1912 թ. հոկտեմբերի երրորդ տասնօրյակում թափանցել էր ռուսական իշխանական ամենաբարձր ոլորտները: Դրա ակնհայտ վկայություններից մեկը Ռուսաստանի նախարարների խորհրդի նախագահ Կոկովցևի հոկտեմբերի 31-ի № 6125 գաղտնի նամակն էր արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովին:

Վարչապետը արտգործնախարարին տեղեկացնում էր, որ Կոկկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաչկովը հոկտեմբերի 19-ի թվով նամակ է հղել Նիկոլայ II կայսրին, որում նշել է, որ խնդրագիր է ստացել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսից, որով նա կրկին բարձրացրել է քրդերի հարձակումներից թուրքահայերին պաշտպանելու հարցը: Փոխարքան միապետին գրել էր, որ ինքը հավանություն է տվել կաթողիկոսի միջնորդությանը, նաև շեշտել էր, որ Հայոց հոգևոր առաջնորդի դիմումին դրական պատասխան տալը «հարիր կլինե՞ր թուրքահայերի պաշտպանության ռուսական վաղեմի քաղաքականությանը», և որ մեծ սխալ կլինե՞ր «մեր ձեռքից բաց թողնել նրանց պաշտպանելու նախաձեռնությունը»: Այնուհետև Վորոնցով-Դաչկովն ավելացրել էր. «Անհրաժեշտ է Բ. Դռանը կտրուկ հայտարարություն անել՝ հղում կատարելով նրա կողմից Հայերին քրդերից պաշտպանելու պարտավորության մասին Բեռլինի 1878 թ. տրակտատը»¹:

Սազոնովին հղած նամակով վարչապետ Կոկովցևը նրան այնուհետև տեղյակ էր պահում, որ «կայսրը, ծանոթանալով փոխարքայի վերոհիշյալ նամակին և լսելով իմ զեկույցն այս առթիվ, հաճեցավ կարեկցանքով վերաբերվել կուսակալի դիմումին թուրքահայերին պաշտպանելու ցանկության մասին և, միաժամանակ, լիովին հավանություն տվեց [Վորոնցով-Դաչկովի] առաջարկությանը, թե [Հայերի] պաշտպանության

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", зз. 1909-1912, д. 3459, л. 33.

առաջին նախաձեռնությունը պետք է լինի ռուսական կառավարության կողմից»: Վարչապետը միաժամանակ տեղեկացնում էր, որ կայսրը նաև մատնանշել է, որ այն վիճակի պարագայում, որի մեջ այժմ գտնվում է իր հակառակորդների հաղթական բանակների կողմից նեղվող ու իր ներքին կառավարման գործում կատարելապես ուժասպառ եղած Օսմանյան կայսրությունը, [այդ պայմաններում] Ռուսաստանի հայտարարությունը հօգուտ հայերի դժվար թե պատեհաժամ կլիներ, և ամեն դեպքում չէր կարող տվյալ պահին ակնկալել նրանց համար որևէ գործնականորեն օգտակար արդյունքներ: Միաժամանակ, միայն մեր կողմից արված այդօրինակ հայտարարությունը չէր համապատասխանի եվրոպական տերությունների կողմից ընդունված մտադրությանը, որով որոշված է թուրք-բալկանյան հակամարտության ու դրան առնչված բարդացումների նկատմամբ գործել իրար միջև նախապես համաձայնեցված համատեղ ջանքերով: «Ուստի, հավանաբար, ավելի ճիշտ կլիներ, առայժմ ձեռնպահ մնալով Պորտայի (Բ. Դոան) առջև որևէ միակողմանի գործողությունից, պարզաբանված հարցը հարմարեցնել այն ժամկետին, երբ, չահագրգիռ տերությունների համաձայնությամբ, կձեռնարկվի ներկայիս պատերազմի հետևանքների վերացումը և վերջինովս պայմանավորված՝ նոր իրավիճակի ստույգ հաստատմանը: Ռուսական Կառավարության՝ ներկայումս քննարկվող հայտարարությունը, անշուշտ, կարող էր ակնկալել ավելի մեծ հաջողություն, քան՝ այժմյանը, ընդ որում՝ թուրքահայերի օգտին գործողությունը, ինչպես ճիշտ նշել է Կուսակալը, ցանկալի կլիներ պահել Ռուսաստանի ձեռքում: Այդ դեպքում մեր գործողության համար մենք կունենայինք առավել չափ հիմքեր, որ, չհաշված անգամ Կուսակալի նամակում նշված մեր ներքին հայկական քաղաքականության նկատառումները, հնարավոր կլիներ բավականաչափ վստահությամբ ակնկալել մյուս տերությունների աջակցությունը այս գործում մեր նախաձեռնության հանդեպ՝ չբացառելով, անգամ, Գերմանիան, որն իհարկե չահագրգիռ է հայ բնակչությանը խաղաղեցնելու հարցում թուրքիայի փոքրասիական գավառներում, որոնք կտրվում-հատվում են, մեծավ մասամբ, Գերմանիայի միջոցներով

կառուցվող Բաղդադի երկաթուղիով»¹:

Այնուհետև Կոկովցեր Սազոնովին գրում էր. «Վերոհիշյալ նկատառումների մասին Նորին Կայսերական Մեծությունը կարգադրել է ինձ Հայտնել Ձերդ Գերազանցությունը և խնդրել Ձեզ փութացնել ինձ Ձեր եզրակացությունը ներկայիս գործով՝ նույնը Նորին Մեծությանը ղեկուցելու և Ռուսական կառավարության՝ սույն վերջնական գործելակերպը սահմանելու համար, որի մասին ես չեմ հապաղի, այդուհետ, տեղեկացնել նաև Կովկասի Կուսակալին: Ընդ սույնին ուղարկում եմ Գեներալ-Ադյուտանտ Կոմս Վորոնցով-Դաչկովի նամակի պատճենը ու զրան կից՝ Կաթողիկոսի նամակը 3 հավելվածներով՝ խոնարհաբար խնդրելով, կարիքի պարագայում, վերադարձնել ինձ 5 հավելյալ փաստաթղթերը»²:

Նոյեմբերի 5-ի № 755 գրությամբ արտգործնախարար Ս. Սազոնովը Կ. Պոլսի ռուսաց դեսպան Գիրսին է ուղարկում Թուրքահայերի պաշտպանության հարցով նախարարների խորհրդի նախագահ Կոկովցեի 1912 թ. հոկտեմբերի 31-ի № 6125 նամակը՝ հինգ հավելվածով և խնդրում է այդ հարցով տալ եզրակացություն³:

Իր № 117 գաղտնի պատասխան հեռագրով դեսպանն արտգործնախարարին հայտնում է, որ ինքը «հավանություն է տալիս Հայոց կաթողիկոսի նախաձեռնությանը, որը դիմել է Ռուսաստանին՝ իրեն Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդների վաղեմի պաշտպանի, իր հովանու տակ առնելու Թուրքահայաստանում ապրող բազմաչարչար հայ ժողովրդին»⁴:

Գիրսը նշում էր, որ Կաթողիկոսի այդ խոստովանությունը միանգամայն ճիշտ է արտահայտում Թուրքահայաստանի հայ բնակչության արդի տրամադրությունը Ռուսաստանի հանդեպ: Հայ ժողովրդի հոգևոր առաջնորդի կողմից պաշտոնապես հարուցված հարցը Ռուսաստանի համար առաջնակարգ պետական

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", зг. 1909-1912, д. 3459, л. 33 (об.)-34.

² Նույն տեղում, л. 34-34 (об.)

³ Նույն տեղում, л. 40:

⁴ АВПРИ, ф. "Политархив", зг. 1909-1912, д. 3459, л. 48.

կարևորություն ունի, որը համակողմանի մշակում է պահանջում, և որին էլ ինքը «մտադիր է ձեռնամուխ լինել ամենամոտ ապագայում՝ հայոց պատրիարքությունից ու մեր Թուրքահայաստանի ոռոսաց հյուպատոսներից իր պահանջած տեղեկությունները դեպպանություն հասնելուն պես»։ Այնուհետև Գիրսն իր պարտքն է համարում սույն գործով արտահայտել ավելի ընդհանուր բնույթի մի քանի նկատառումներ։

Սազոնովին ուղղված նախարարների խորհրդի նախագահ Կոկովցևի նամակից նա նկատել էր, որ Նիկոլայ II կայսրը կարեկցանքով է վերաբերվել Թուրքահայերին պաշտպանելու ցանկալիության մասին Կովկասի փոխարքայի դիմումներին և միանչանակ հավանություն է տվել այն առաջարկությանը, որ այդ պաշտոնական նախաձեռնությունը ելնի Ռուսական Կառավարությունից։ Կայսրը միաժամանակ մատնանչել էր, որ ավելի ճիշտ կլիներ ձեռնպահ մնալ Բ. Դուան հանդեպ որևէ միակողմանի գործողությունից, հարցը հարմարեցնել այն ժամկետին, երբ չահագրգիռ տերությունների համաձայնությամբ կնախաձեռնվի ներկայիս պատերազմի հետևանքների վերացումը և վերջինովս պայմանավորված՝ իրերի նոր կարգի ստույգ սահմաններ։

Իր կողմից ողջունելով Թուրքահայերին պաշտպանելու Ռուսաստանի վաղեմի քաղաքականությունը և միանգամայն համակվելով հայությանն օգնություն ցուցաբերելու անհողդողդ կամքով, Գիրսը գտնում էր, որ ոչ մի դեպքում չպետք է ձեռքից բաց թողնել այդ պաշտպանության նախաձեռնությունը։ Միաժամանակ նա իր պարտքն էր համարում հրավիրել արտգործնախարարի ուշադրությունը Թուրքիայի հայկական գավառներում ծայրահեղ անկայուն վիճակի վրա, ուր ամեն օր կարող են բռնկվել լուրջ հուզումներ ու անկարգություններ։ Հնարավոր չէ երաշխավորել այն, հեռագրում նշում էր նա, որ հայերի նկատմամբ որևէ զանգվածային արյունոտ հաշվհարդարի դեպքում այդ ազգի քաղաքական գործիչները, անվստահ լինելով ոռոսական կողմի աջակցության հարցում, չեն դիմի 1895-1897 թվականներին բարեփոխումների վրա աշխատած բոլոր երեք տերություններին՝ Ռուսաստանին, Ֆրանսիային և Անգլիային,

գուցե նաև Բեռլինյան տրակտատի բոլոր մասնակից մեծ պետություններին: «Ինչպես ինձ հայտնի է, – հաղորդում էր Գիրսը, – տեղի հայերի չրջանում արդեն կազմվում է մի ուղերձ, որը պետք է ներկայացվի մեծ տերություններին առաջիկա հաշտության խորհրդաժողովում: Սակայն իրադարձությունները կարող են ստիպել հեղինակներին այդ ուղերձը ներկայացնել նախքան կոնֆերանսի գումարումը: Այդ դեպքում նախաձեռնությունը կթոչի մեր ձեռքից»¹:

Ուստի Գիրսը կարծում էր, որ անհրաժեշտ է վստահեցնել ինչպես Կաթողիկոսին, այնպես էլ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին, թե կայսերական կառավարությունն անսում է հայ ժողովրդի խնդրանքին և անհրաժեշտության դեպքում նրան կցուցաբերի հնարավոր հովանավորությունը: Այդպիսի «թեկուզ և ամենաընդհանրական բանաձևված խոստումը նոր կոտորածների ու ջարդերի դեպքում թուրքահայերին հույս կտար [հենվելու] մեր օգնության վրա և կարող էր նրանց զերծ պահել տերություններին անմիջապես դիմելու [քայլից]: Մեր կողմից այդպիսի ընդհանուր խոստում տալու դեպքում մենք կարող էինք հայերին հասկացնել, որ ներկայիս պահը մենք հարմար չենք համարում ընդհանուր գործողությունների համար»:

Այնուհետև անցնելով գործելու այն ձևերին, որոնց կարող էր հանգել Պետերբուրգի ենթադրյալ հովանավորությունը թուրքահայերի նկատմամբ, Գիրսը շեշտում էր, որ «հայկական վիլայեթների գրավումը մեր կողմից, որի մասին երազում են շատ հայեր, ներկայիս պահին ինձ վաղաժամ է թվում»²: Բայց նա միաժամանակ ավելացնում էր, որ թուրքական կայսրության սահմաններում բարեփոխումների ճամփան բռնելիս պետք չէ մոռանալ 1895 թ. հայկական բարեփոխումների մասին օրենքի տխուր ճակատագիրը, և հարկավոր է ստեղծել ամուր երաշխիքներ հայկական զավառներում ենթադրվող բարեփոխումների համար՝ դրանք դնելով ռուսական և եվրոպական գործակալների իրական հսկողության տակ: Սակայն մեծ կասկած ունենալով

¹ АВПРИ, ф. “Политархив”, зг. 1909-1912, д. 3459, л. 50.

² Նույն տեղում:

Հայկական հարցում եվրոպական տերութունների համերաշխ գործակցություն մասին, Գիրսն իր մտածումներն ամփոփում էր հետևյալ տողերում. «Ընդամին, պետք է նաև հաշվի առնել այն հավանականությունը, որ թուրքիայում այժմ տիրող անարխիայի պարագայում բարեփոխումները չեն բերի ակնկալվող հանդարտեցումը, և պետք է պատրաստ լինել այն բանին, որ մեր գորքերի մուտքը այդ նահանգներ գուցե և դառնա անհրաժեշտ»¹:

ՀԱՅ ԳՈՐԾԻՋՆԵՐԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՑ ԴԵՍՊԱՆԻ ՀԵՏ

Դեսպան Միխայիլ Նիկոլանիչ Գիրսը նոր էր պատրաստվում Հայոց կաթողիկոսի բարձրացրած հարցի մասին իր կարծիքը շարադրել Ս. Սազոնովին ուղարկելիք նամակում, երբ նրան դիմում են երկու նշանավոր հայ գործիչներ՝ խնդրելով ունկնդրություն: Դրանք էին թուրքական խորհրդարանի նախկին պատգամավոր Գրիգոր Զոհրապը և հայկական պատրիարքության Ոսոռ ժողովի անդամ Մարտիկյանը:

Հանդիպման սկզբում վերոհիշյալ անձինք դեսպանին ասում են, որ իրենք ներկայացնում են Հայոց պատրիարքությունը, հետևապես նաև՝ ողջ թուրքահայությունը, ապա պարզում են, որ եկել են պատմելու Հայաստանի ծայրաստիճան անտանելի վիճակի մասին, որն օր օրի վատթարանում է թուրքական կայսրությունում ծավալվող անարխիայի պատճառով:

Գիրսի այն հարցին, թե որո՞նք են հայերի պահանջները, Զոհրապն ու Մարտիկյանը պատասխանում են, թե դրանք «չատ համեստ են» և շարադրում են իրենց ժողովրդի տարրական իղձերը, այն է՝ անձի ու գույքի անձեռնմխելիության ապահովում, այսինքն՝ կյանքի իրավունք օրենքի սահմաններում: Բայց հենց այդ իրավունքն է, ասում են նրանք, որ թուրքական

¹ АВПРИ, ф. "Политархия", гг. 1909-1912, д. 3459, л. 50 (об.).

կառավարությունը չի ուզում կամ չի կարողանում հայության համար ապահովել:

Զոհրապն ասում է, որ երբ Թուրքիայում հռչակվեց սահմանադրությունը, հայերն անկեղծորեն ողջունեցին այն՝ կարծելով, թե վերջապես վերջ է դրվելու իրենց դարավոր տառապանքներին: Անգամ 1909 թվականի Ադանայի սոսկալի ջարդը ներկեց թուրքերին և մեղսագրվեց հին վարչակարգին: Բայց հետագա հանգամանքները ստիպեցին հայերին դառնությամբ զղջալ իրենց դյուրահավատության համար: Քրդերը առաջվա պես թալանում, բռնաբարում և սպանում են անպաշտպան հայ բնակչությանը, իսկ թուրքական երեսպաշտ վարչությունը, ինչպես միշտ ականատես լինելով այս բոլոր սարսափներին, որևէ միջոց չի ձեռնարկում դրանք դադարեցնելու համար: Քրդերի կողմից զավթված հողերը չեն վերադարձվում իրենց տերերին: Իսկ վերջերս չարագույժ լուրեր են ծավալվում նախապատրաստվող նոր ջարդերի մասին: «Այս բոլոր փաստերը լիակատար հուսալքություն են հասցրել թուրքահայերին», - բացատրում էր Զոհրապը¹:

Անցնելով իրենց այցի բուն նպատակին՝ հայ գործիչները կտրականապես հայտարարեցին, թե հայ ժողովուրդն այժմ չի տեսնում որևէ այլ ելք, քան Ռուսաստանին դիմելը, որը միակն է, ով կարող է փրկել իրեն այդ սոսկալի վիճակից: Ընդամին, նրանք մատնանչեցին, որ հայ ժողովուրդն այլևս ոչ մի հավատ չունի ցանկացած թուրքական բարեփոխման իսկության հանդեպ, անգամ թեկուզ՝ եվրոպական հսկողության ներքո: Նրանց կարծիքով, Մակեդոնիայում «կատարված բարեփոխումները» վկայում են Հայաստանում թուրքական հոռի վարչությունը պահպանելու պարագայում հայ բնակչության համար չոչափելի որևէ արդյունքի հասնելու անհնարինություն մասին: Ուստի Զոհրապը և Մարտիկյանը գտնում էին, որ հայ ժողովրդին կարելի է փրկել միայն արմատական գործողությունների միջոցով, այսինքն՝ հայկական վիլայեթները ուսնների գրավմամբ, ընդ

¹ АВПРИ, ф. "Политархус", зз. 1909-1912, д. 3459, л. 48.

որում՝ ոչ թե ժամանակավոր, այլ մշտական գրավմամբ, որը կկրի 1908 թվականին Բոսնիան Ավստրիային կցելու բնույթը: «Ռուսական գրավումը ցանկանալու հարցում միասնական են բոլոր հայկական կուսակցությունները, անգամ՝ դաշնակցականները»¹, - դեսպանին վստահեցնում էր Մարտիկյանը:

Պատգամաբեր հայ գործիչների հետ ունեցած իր հանդիպման մասին Գիրսը № 177 գաղտնի հեռագրով հաղորդում արեց արտգործնախարար Սազոնովին: Նա նշում էր, որ «ամենեին մեր շահերից չէ հայերին մեզնից վանելը: Ես իմ զրուցակիցներին պատասխանեցի, որ Ռուսական կառավարությունը, հետևելով դարավոր ավանդույթներին, խոր կարեկցանքով է վերաբերվում հայ ժողովրդի տառապանքներին: Իսկ նրանց կոնկրետ առաջարկություններին ես հարկ համարեցի վերաբերվել մեծագույն զսպույթամբ՝ խոստանալով միայն դրանց մասին տեղյակ դարձնել Կայսերական կառավարությանը և մատնանշելով, որ ներկա պահին, երբ դեռ չի վերջացել Բալկանյան պատերազմը, հարմար չէ այդ հարցով որևէ գործողություն ձեռնարկելը»²:

Այն, որ Զոհրապը և Մարտիկյանը իրապես արտահայտում էին թուրքահայերի հայացքներն ու հույսերը, ըստ երևույթին տարակուսելու հիմք չէին թողնում ոռուսաց դեսպանին, որը դրանից կարճ ժամանակ անց հանդիպել էր պատրիարք Արչարունուն: Վերջինս կրկնել էր Զոհրապի և Մարտիկյանի արտահայտած բոլոր տրտունջները՝ ջերմորեն խնդրելով ոռուսաց կայսրի պաշտպանությունը անրախտ հայ ժողովրդին:

Օգտվելով առիթից՝ Գիրսը հարմար է համարել Սազոնովին թուուցիկ հիշեցնել նախորդ տասնամյակներին հայերի կրած տանջանքների մասին: Վկայակոչելով Փոքր Ասիայում և հենց Կոստադնուպոլսում 1894-1896 թվականներին հայերի զանգվածային կոտորածները՝ դեսպանը չեղում էր, որ դրանք, սակայն, հայկական տառապանքների վերջը չեղան: Նա վկայակոչում էր հոֆմայստեր Չարիկովի 1909 թ. սեպտեմբերի 12 (25)-ի, նույն թվի հոկտեմբերի 3 (16)-ի, 1911 թ. դեկտեմբերի 17-30-ի,

¹ АВПРИ, ф. "Памятник", гг. 1909-1912, д. 3459, л. 48 (об.).

² Նույն տեղում, л. 48 (об.).-49:

ինչպես նաև իր իսկ 1912 թ. հունիսի 16-ի (№ 18) ղեկուցագիրը հայերի սոսկալի վիճակի մասին: Հայերի դրուժյունը հիմա էլ ոչնչով չի փոխվել, հաղորդում էր դեսպանը և ավելացնում, որ այսօր վիճակը շատ ավելի վատ է, քան եղել է երբևիցե. ագրարային հարցը օրըստօրե շարունակում է սրվել, քրդերը նրանց հողերի մեծ մասը զավթել են և շարունակում են զավթել, իսկ իշխանությունները ո՛չ միայն չեն խոչընդոտում, այլև անգամ հովանավորում ու աջակցում են անօրեններին: Մեր հյուպատոսները միաբերան վկայում են քրդերի կատարած թալանների ու կողոպուտների, հայերի սպանությունների և հայ կանանց բռնի մահմեղականացման մասին: Ընդ որում, վայրագությունների հեղինակներին գրեթե երբեք չեն ենթարկում պատասխանատվության¹:

Դեսպանը նկատում է, որ այդ ամենի հետևանքով ուժեղանում է հայկական զանգվածների ձգտումը դեպի Ռուսաստան, որ այդ ձգտումը թափանցել է նաև հայ բուրժուազիայի և մտավորականության շարքերը, որոնց չըջանում հեղափոխական կուսակցությունները սկսում են կորցնել իրենց հեղինակությունը, և կազմակերպվում են նոր կուսակցություններ՝ պաշտպանողական ծրագրերով:

Գիրսի հեռագրի տեքստը ավարտվում է հետևյալ խոսքերով. «Օրերս իմ կողմից հարցված մեր հյուպատոսները վանում, Բայազետում, Բիթլիսում, էրզրումում և Տրապիզոնում միաձայն վկայում են, որ բոլոր հայերը, կուսակցականությունից անկախ, Ռուսաստանի կողմն են»²: Իսկ ռուսական փոխհյուպատոսը վանում նոյեմբերի 21-ին իր հերթին հեռագրել էր, որ «բոլոր հայերն անկեղծորեն ցանկանում են մեր զորքերի գալը, որպեսզի բարեփոխումներն իրականացվեն միայն Ռուսաստանի հսկողության տակ»³: Իսկ Բայազետում ռուս փոխհյուպատոսը նույն օրը Ռուսաստանի արտգործնախարարության առաջին դեպարտամենտին հղած իր գաղտնի (№ 230) ղեկուցագրով հայտնում

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", зс. 1909-1912, д. 3459, л. 49.

² Նույն տեղում, թ. 49-ի չրջ.:

³ Նույն տեղում:

էր, որ քրդերը չարունակում են սոսկալի ավերներ գործել հայկական բնակավայրերում, ուստի նրանց վարքն ինչ-որ չափով մեղմելու համար հարկ է փորձել բարեփոխել նրանց ապրելակերպը: Նա գրում էր. «Հայ ազգությանն արմատախիլ անելու և համատարած քրդական բնակչություն ստեղծելու համար հայերի դեմ քրդերին գրգռելու քաղաքականություն կիրարկող Թուրքիան երբեք չի մտահոգվել նրանց կարիքներով, նա չի կարողացել օգտվել այնպիսի գորեղ գործոնից, ինչպիսին է կրոնական ընդհանրությունը՝ քրդական ցեղերը միավորելու համար, չի մտահոգվել իր քրդերի տնտեսական և մշակութային մակարդակի բարձրացմամբ»: Կաշառակերությունը ու բռնությունը աչքի ընկնող ապաշնորհ Թուրքական վարչությունը չէր կարող չհարուցել քրդերի դժգոհությունը, ուստի և զարմանալի չէ, որ սրանց հավատարմությունը Թուրքիայի նկատմամբ չնչին էր, և, ընդհակառակը, նկատել էր ձգտումը դեպի Ռուսաստան»¹:

Փոխհյուպատոսը գրում էր, որ «ներկայումս, երբ սլավոնների հաղթանակների շնորհիվ Թուրքիայի նկատմամբ քրդերի հավատարմությունն էլ ավելի է թուլանում, երբ ծագում է թուրքահայերի հանդեպ մեր հովանավորության հարցը, մեզ իրավ անհրաժեշտ է առանձնապես հոգ տանել Թուրքերից քրդերին հեռացնելու և նրանց մեջ մեր ազդեցությունն ուժեղացնելու մասին, որին մեզ՝ Կովկասում պատկանելի թվով քրդեր ունեցողներին, ըստ իս, դժվար չէ հասնել, եթե մենք ավելի մեծ ուշադրություն դարձնենք մեր քրդերի տնտեսական և մշակութային մակարդակի բարձրացմանը»²:

Փոխհյուպատոսը գտնում էր, որ, որպես այդ ուղղությամբ կատարվելիք առաջին քայլերից մեկը, Կովկասում պետք է կազմել առայժմ թեկուզ երկու քրդական գունդ, որը, նրա կարծիքով, «կհարուցեր Թուրքիայի քրդական բեկերի ձգտումը մեր հանդեպ», հատկապես նրանց, ովքեր աչիրեթական գնդերում (համիդիե: - Ջ. Ս.) ունեն սպայական պաշտոններ, հետևապես

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", зз. 1909-1912, д. 3459, л. 49 (об.).

² Նույն տեղում, թ. 50:

վայելում են պատվավոր դիրքեր¹: Նա առաջարկում էր նաև օգտվել քրդական զիյան ցեղի՝ առաջնորդ, հեծելագնդի լեյքզվարդիայի գնդապետ Ալի Աչրաֆ բեյ Շամշադինովի ազդեցությունից և քրդերին նույնպես կողմնորոշել դեպի Ռուսաստան:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՆԱԽԱՋԵՌՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ի դիմումը ռուսաց կառավարությունը և վերջինիս միջոցով այն եվրոպական կառավարություններին հասցնելը առաջին պաշտոնական փորձն էին՝ կանոնավորելու հայոց հարցը թուրքիայում: Դա պատմական խոշոր իրողություն էր:

Կովկասի հայ գործիչները և մամուլը հանգամանորեն քննարկում էին հայոց կաթողիկոսի նախաձեռնության հնարավոր հետևանքների հարցը: Ոմանք երկյուղում էին, որ էջմիածնից Պետերբուրգ հղած դիմումը և հայոց մեջ սկսված շարժումը անպայման զրգոելու են թուրքական կառավարությանն ու թուրք ժողովրդին, և եթե դրանք չպսակվեն հաջողությամբ, ապա նոր աղետների պատճառ կդառնան թուրքահայության համար:

Կովկասահայերի մեծամասնությունը կարծիքը հակառակն էր, այն է՝ նման երկյուղները միանգամայն անհիմն են, քանի որ Կաթողիկոսի միջնորդությունը թուրքիայի համար իր մեջ որևէ վիրավորական կամ սպառնական բան չի պարունակում: Ձէ՞ որ նա հայերի համար չի պահանջում առանձին արտոնյալ վիճակ,

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", зз. 1909-1912, д. 3459, л. 51:

^{*} Զիյան ցեղը երկու ցեղերից մեկն էր, որոնց պատկանում էին բոլոր քրդերը: Ժողովրդագրական պատկերի արագ փոփոխության հետևանքով Բայազետի միայն նշված մեկ օկրուգում 1912 թ. 156 հազար բնակչից 125 հազարը քրդեր էին, հայերը՝ 15.200, թուրքերը՝ 5000, թաթարները՝ 8800 և պարսիկները՝ 2000 հոգի:

այլ միայն առաջ է քաշել միանգամայն պարզ ու մի շատ տարրական արդար պահանջ կամ խնդիրք. «Աղաչում եմ, ստեղծեցե՛ք մի այնպիսի դրուժյուն, որ իմ հոտը, հայ ժողովուրդն ունենա կյանքի, գույքի, պատվի իրավունք և քաղաքացիական ու կուլտուրական ազատ զարգացման ապահովություն»: Դրան հակառակ չէ և ինքը՝ Թուրքական կառավարությունը, որ շարունակ խոստացել, բայց անկարող է եղել կատարելու այդ պահանջը:

Թե եվրոպական մեծ պետությունները ինչպես և ինչ եղանակով Թուրքահայաստանում կստեղծեն կյանքի համար տանելի պայմաններ, դա, իհարկե, այդ պետությունների անելիքն էր: Բայց մի բան պարզ էր. եթե իրագործվեին բարենորոգումները, դրանից կօգտվեին ամենից առաջ ինքը՝ Թուրքիան, Թուրք ժողովուրդը. այս էր կովկասահայության ընդհանուր կարծիքը:

Առաջ էր գալիս մի ուրիշ հարց ևս. արդյո՞ք հայկական հարցը եվրոպական մեծ պետությունների և Ռուսաստանի առջև պետք է բարձրացնի միայն էջմիածնի կաթողիկոսը, Թե՞ նաև՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը՝ որպես Թուրքահայոց անմիջական կրոնական առաջնորդ: Ոմանք, հատկապես Կ. Պոլսում, գտնում էին, որ պատրիարքը ոչ միայն պետք է, այլև պարտավոր է հանդես գալ տերությունների կառավարություններին ուղղված դիմումներով, և եթե այդպես չարվի, ապա դա միանգամայն անհասկանալի կլինի Թուրքահայերի համար: Դրանով էր բացատրվում, որ դեռևս Գևորգ V կաթողիկոսի կողմից Պետերբուրգ դիմելուց մի քանի օր առաջ Կ. Պոլսի պատրիարքական խորհուրդն իր արտակարգ նիստում պատգամավորական մի կազմ էր ընտրել, որը պետք է մեծ տերությունների Կ. Պոլսի դեսպաններին խնդրեր՝ չուտափույթ միջոցներ ձեռնարկել հայերին պաշտպանելու նպատակով¹:

Մեծ տերություններին դիմելու համար Կ. Պոլսի պատրիարքության կողմից առանձին պատվիրակություն ստեղծելու տեսակետի օգտին բերված պատճառարանությունները համոզիչ

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 253, 13 նոյեմբերի 1912 թ.:

չեղան հայ քաղաքական գործիչների համար, հատկապես՝ Կովկասում: Մեծամասնությունը կողմնակից էր, որ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիմումն արդեն սպառում է այդ հարցը, որովհետև նա՝ իբրև հայ ժողովրդի գերագույն հոգևոր պետ և նրա գլխավոր ներկայացուցիչ, իրավասու է խոսելու իր ողջ ժողովրդի, այդ թվում թուրքահայերի և նրա պատրիարքի անունից:

Թուրքահայաստանում ենթադրյալ բարենորոգումների մասին այլ կերպ էր մտածում կովկասահայ մտավորականների զգալի մասը: Օրինակ՝ Նիկոլ Աղբալյանը կարծում էր, որ թուրքահայ ժողովուրդը կարող է իր նպատակներին հասնել միայն ու միայն ազատագրական հաջող պայքար մղելու միջոցով: Հայրենապաշտ մտավորականը կարծում էր, որ պետք է «դրամ հայթայթել, զենք հասցնել Տաճկահայաստան, այստեղ համապատասխան կազմակերպություններ առաջ բերել, ի հարկին նաև կուրծք տալ վայրենի խուժանի գրոհին...»¹: Համոզված, որ ներկա գործող հայ քաղաքական ուժերն ի վիճակի չեն այդ գործն առաջ մղելու, քանի որ սպառել են իրենց, Աղբալյանը հավատ ուներ, որ «Հայ ժողովրդի միջից դուրս կգան մարդիկ, որոնք իրենց առողջ բնազդների շնորհիվ... դիպլոմատիկական խաղերի ու քայլերի ստվերի տակից դուրս կհանեն ինքնապաշտպանության գործը և անձնվիրաբար առաջ կտանեն այն»²: Իր մի ուրիշ հոդվածում Աղբալյանը ինքնապաշտպանության համար գինվելը կրկին համարում էր հայության փրկության միակ միջոցը: «Միայն զենքով նա (թուրքահայությունը: - Հ. Ս.) կարող է պատշաճ հեռավորության վրա պահել վարանոտ խուժանին և դիմադրել ավելի վճռական հոսանքներին»³:

Չնայած դեռ ձեռք չէր բերվել իրական ոչ մի արդյունք, բայց նոյեմբերի սկզբներից արդեն բորբոքվել էր թուրքահայության զանգվածների երևակայությունը ոչ հեռու գալիքի երջանիկ հեռանկարով: Դրանից զերծ չէին նաև թուրքահայ մամուլի շատ օրգաններ:

¹ «Հորիզոն», № 249, 1912 թ.:

² Նույն տեղում, № 261, 1912 թ.:

³ Նույն տեղում:

Օրինակ՝ Կ. Պոլսի «Ժամանակը» գրում էր. «Վանը, Մուշը, էրզրումը, Կիլիկիան, որոնք մինչեւ այսօր ուրիշ տեսարան չեն պարզած, եթէ ոչ՝ աւեր ու կոտորած, այն ատեն (բարենորոգումներից հետո:– Ն. Ս.) պիտի կրնային ուժեղ ու անկեղծ վարչութեան մը շնորհիւ դառնալ վայրեր՝ ուր բարբարոս, տգէտ խուժաններուն տեղ՝ շուտով պիտի կրնայինք ողջունել նորագարթ, ազնիւ նկարագիրով օժտուած, հանդարտ ու աշխատանքի նուիրուած ժողովուրդներ, ուր աւերի եւ կոտորածի տեղ պիտի տեսնէինք շինարար աշխատանքի լուրջ արդիւնքներ, եւ հրդեհուած գիւղերու մուխին ու բոցին տեղ՝ աշխատասէր գիւղացիի թոնիրին մուխը միայն որ հանդարտիկ վեր կը բարձրանայ անոր ծխնելոյզէն... Եվ շուտով մենք պիտի կրնանք տեսնել, կանոնաւոր ճամբաներու կողքին՝ ջրանցքներ՝ որոնց շնորհիւ ընդարձակ ճախճախուտներ բարբերը դաշտերու պիտի վերածուին, եւ եզներէ, գոմէշներէ քչւած նահապետական կառքերու տեղ շոգեկառքի արագ վազքն է որ պիտի ողջունուի»¹:

Ո՞վ կարող էր հային մեղադրել այդ ազնիվ միամտության համար, երբ այնքա՛ն իրական էր թվում երազած բարենորոգումների «հաջող մեկնարկը»:

Ժամանակին հայությանը զատելով կայսրության մյուս ժողովուրդներից՝ նրան համարում էին օսմանյան հայրենիքի «հավատարիմ ժողովուրդ», բայց Հայկական հարցի հրապարակ գալուց և այդ հարցը լուծելու համար հայ հեղափոխական կուսակցություններ ստեղծելուց հետո հայության վիճակը փոխվեց դեպի վատը և վատթարագույնը: Հարցն այդպես դնողները ոչ միայն ավելորդ, այլև վնասակար ու աղետարեր էին համարում 61-րդ հոդվածը հրապարակ բերողների այն մեծ ջանքերը, որ ժամանակին թափել էին ներսես Վարժապետյանը, Մկրտիչ Խրիմյանը, Նար-Պեյը, Մինաս Զերազը և Հայաստանի ազատագրության համար մտահոգ մյուս հայ նշանավոր գործիչները:

Ճիշտ էին արդյոք այսպես մտածողները: Անշուշտ, ճիշտ էին, եթե նկատի ունենանք հայկական հարցի վերջարանը, երբ

¹ «Ժամանակ», № 1280, 17 (30) նոյեմբերի 1912 թ.:

այդ հարցը դադարեց գոյություն ունենալուց 1915 թ. հայոց ցեղասպանությունից հետևանքով: Այդ պայմաններում նշված գործիչների կատարածը կարող է, իսկապես, դիտարկվել որպես վնասակար գործ: Բայց մարդկայնորեն կարելի է հասկանալ իրենց ժողովրդի ազատագրության գաղափարի նվիրյալներին, ինչպես նաև նույն ճանապարհն անցած կուսակցություններին ու քաղաքական այլազան կազմակերպություններին, որոնք հայ ժողովրդի փրկության համար տվյալ ժամանակաշրջանում մի ուրիշ միջոց չէին տեսնում, բացի 61-րդ հոգվածի իրազորման համար զինված պայքարը, որը եղավ արյունալի և վերջին հաշվով կործանարար հայրենիքի և ժողովրդի համար: Ավելի քան համեստ ու արդարացի պահանջի դիմաց հայ ազգը տվեց հարյուրհազարավոր զոհեր, նրա լավագույն զավակների արյունով ներկվեց Հայաստանը:

Հոռետեսների թիվը նվազելու միտում չունեք: Նրանք չէին հավատում, թե թուրքերը կփոխեն իրենց վերաբերմունքը հայ ժողովրդի նկատմամբ և որևէ զիջման կգնան բարենորոգումների հարցում: Այդպես էին մտածում շատերը նույնիսկ էջմիածնի միաբանությունից:

Պատասխանի էր սպասում մի ուրիշ հարց նույնպես: Իսկ գաղութահայությունը: Նա կողմնակից է հայկական հարցի վերաբացմանը, ո՞րն է նրա գնահատականը, և ո՞րն է լինելու նրա անելիքը հարցն առաջ մղելու գործում: Կարծիքները տարբեր էին, տրամազծորեն հակառակ, բայց թերևս մեծամասնություն էին կազմում լավատեսները:

Արտասահմանյան տարրեր երկրներում գործող հայկական կազմակերպություններ ու հայ գործիչներ հեռագրերով ու գրություններով ողջունում էին Կաթողիկոսի նախաձեռնությունը, նրան ներկայացնում տարբեր առաջարկներ, խնդրում հայտնել, թե իր հայափրկիչ դերում Վեհն ինչպիսի աջակցություն կարող է ակնկալել իրենցից:

Այս կամ այն գաղութից Հովհ. արքեպ. Արչարունի պատրիարքին առաջարկություններ էին արվում հայկական հարցը բարձրացնել նաև անմիջականորեն իրենց ապրած երկրների կառավարությունների առաջ՝ անկախ այն բանից, թե արդյո՞ք

այդ երկրները լծակներ ունեն նպաստելու հարցի լուծմանը:

1912 թ. նոյեմբերի կեսերին բուլղարահայերը հավաքական մի նամակ ուղարկեցին Թուրքահայոց պատրիարքին՝ խնդրելով, որ սրբազանը ավելի ակտիվ դիմումներ ներկայացնի Կ. Պոլսի եվրոպական դեսպաններին՝ հայկական խնդիրը լուծելու համար: Միաժամանակ նրան խորհուրդ էին տալիս աջակցություն համար դիմել նաև Բուլղարիայի Ֆերդինանդ թագավորին:

1912 թ. նոյեմբերի 12-ին Ռուսական Դոմայի անդամ Միքայել Պապաջանյանին գրած նամակում Արչակ Ջուպանյանը նշում էր. «Պատմական ամենամեծ բռնության մեջ ենք: Ամեն ջանք պատրաստ ենք թափել, որպեսզի մեր ազգային դատին համար օգուտ մը, արդիւնք մը քաղենք այս բռնությունը»¹: Նա շեշտում էր, որ Եվրոպան, դժբախտաբար, ձգտում է բավարարվել բալկանյան հարցի լուծումով և չանդրադառնալ Թուրքիայի արևելյան նահանգների խնդրին, հրաժարվում է մեջտեղ բերել հայերի հարցը և այն հարակցել բալկանյանին: Իսկ դա նշանակում է, որ պարտաված Թուրքն ու քուրդը ավելի կատաղորեն կչարունակեն հալածել հային: Ահա թե ինչու հայ գործիչները պետք է բազմապատկեն իրենց ջանքերը, որպեսզի Բալկանյան հարցի հետ Եվրոպան նկատի առնի նաև ասիական Թուրքիայի քրիստոնյաների, մասնավորապես՝ հայերի հարցը:

Ջուպանյանը գտնում էր, որ այդ նպատակին հասնելու համար պետք է չահել բալկանյան չորս ազգերի, մասնավորապես Բուլղարիայի և Հունաստանի կառավարությունների համակրությունը, որպեսզի նրանք պատրաստակամ լինեն Հայկական հարցը բարձրացնելու առաջիկայում հրավիրվելիք խաղաղության համաժողովում: Այդ նպատակով նա առաջարկում էր հայոց մեջ անցկացնել գաղտնի հանգանակություն՝ ի նպաստ բուլղար և հույն վիրավորների, որոնց՝ հայերի հաշվին բուժելը Սոֆիային և Աթենքին կմղի բարձրացնելու Հայկական հարցը:

¹ ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, Թղթ. 483/IV, թ. 1 (Մ. Պապաջանյանին ուղղված Ա. Ջուպանյանի նամակը սխալմամբ տեղադրված է Գ. Զոհրապի ֆոնդում):

Այս անիրատեսական առաջարկությունն անելուց հետո Ջոպանյանը հարկ էր համարում նշել, որ, իհարկե, է՛լ ավելի արդյունավետ կլինի, եթե հայերը, որքան հնարավոր է, կարողանան չահել Ռուսաստանի ուժգին համակրությունը՝ ի նպաստ թուրքահայոց դատի: «Եթե ոուսը հակառակի, ոչինչ կարելի է ընել թուրքահայոց ի նպաստ,- գրում էր նա:- Ուրախութեամբ տեսա, Թիֆլիսի լրագիրներէն, որ ռուսահայք այս ճշմարտութիւնը ըմբռներ, եւ լուրջ ջանքեր ըրեր են եւ կրնեն ռուս կառավարութեանը մղելու համար որ գործէ ի նպաստ թրքահայոց, բայց դեռ չատ բան կա ընելու: Եվ դուք կարող եք մեծ գործ տեսնել այդ ուղղութեամբ»¹:

Ավելի գուսպ էին հոռետեսները: Նրանք գտնում էին, թե Բեռլինի 1878 թ. կոնգրեսի ընդունած 61-րդ հոդվածն էր, որ վերջին ավելի քան երեք տասնամյակների ընթացքում Թուրքիայում հայերի զանգվածային կոտորածների պատճառ դարձավ:

«Ժամանակը» (Կ. Պոլիս) արտատպել էր «Հայրենիք» (Բոստոն) թերթի համարներից մեկի խմբագրականը, որում ասված էր.

«Մենք՝ հայերս մեր քաղաքական ակնկալութիւններուն մէջ յաճախ՝ յառած մեր հայեացքը դէպի եւրոպական մեծ պետութիւնները՝ հոնկէ կ'սպասենք մեզի համար լոյս ու ջերմութիւն: Եւ ամէն անգամ, երբ տագնապի մէջ կ'իյնանք, ճգնաժամային ամէն վայրկեաններուն կը ճամբորդենք դէպի դիւանագիտական հնադարանները ու հոն, փոշիին մէջէն կը հանենք պատմական վաւերաթղթեր, որպէս զի ներկայացնենք մեծ պետութիւններուն ու մեզի համար կեանքի կարելիութիւն մուրանք: Եւ միշտ ալ Եւրոպան մեզի համար կենսաբաշխ արեւ ըլլալէ առաջ եղած է արհեստական լապտեր մը, որ իր պաղ լոյսով խաբած է մեր աչքերը եւ ձեռնունայն թողած մեզ:... Եվրոպական պետութիւնները երբեք չա՛հ չունեին Հայաստանին օգնելու: Մարդասիրական զգացումները երբեք գոյութիւն չեն ունեցած պետութեանց

¹ Արչակ Ջոպանյան, Նամականի, Երևան, 1980, էջ 112:

համար»։ «Ուստի,- շարունակում էր խորհրդածել «Հայրենիքը»,- պէտք է իսկապես ճշդենք մեր դիրքը ընդհանուր քաղաքականութիւններու հանդէպ, պէտք է ինքզինքնիս հասկանանք թէ իրական ի՞նչ արժեք ունին դիւանագիտական քայլերը, մանավանդ, երբ այդ քայլերը մուրացկանութեան ձեւով կը գործուին»¹։

«Արարատ» (էջմիածին) հանդեսի հոդվածագիրը համոզված էր, որ «Պատմութեան մէջ հրաշքներ չեն կատարուում եւ թուրք ցեղը երէկուանից մինչեւ այսօր չի կարող միանգամից կերպարանափոխութեան ենթարկուիլ։ Հինգ վեց հարիւր տարուայ ընթացքում շատ քիչ բան է փոխուել Արեւելքում, յատկապէս այդ թուրք ցեղի մէջ եւ ոչինչ չկայ այսօր մեզ համոզելու, որ դրութիւնը ճակաստանում վաղը կը բարենորոգուի։ Ինքը տաճիկը երբէք իրանից չի անի այդ քայլը, չի անի, որովհետեւ դա հակառակ է նրա բոլոր տրագիգիաներին, նրա կրօնին, համոզմունքներին, նրա զգացմունքներին ու մոլեռանդութեանը»²։

Հայաստանում տիրող անտանելի դրութեան և Հայկական հարցի մասին եվրոպական այս կամ այն երկրում կազմակերպվում էին միտինգներ, ժողովներ, դասախոսություններ, ընդունվում էին բանաձևեր ու կառավարություններին ուղղված կոչեր։

Դեռևս 1912 թ. սեպտեմբերի 9 (22)-ին Ժնևի համալսարանի դահլիճում բացվել էր խաղաղության համաշխարհային 19-րդ կոնգրեսը, որի նպատակն էր կոխի հայտարարել պատերազմների դեմ, համերաշխություն հաստատել բոլոր ազգերի միջև, նրանց կառավարություններին ստիպել, որ փոխադարձ վեճերն ու միմյանց նկատմամբ ունեցած պահանջները լուծեն ոչ թե զենքի, այլ իրավունքի և արդարության զորութեամբ։

Կոնգրեսի օրակարգում դրված էին խիստ կարևոր հարցեր, որոնց մեջ առաջին տեղում էր Բերնի միջազգային բյուրոյի զեկուցագիրը տարվա այն դեպքերի մասին, որոնք կապ ունենին

¹ «Ժամանակ», № 1271, 8 (22) նոյեմբերի 1912 թ.։

² «Արարատ», № 9, սեպտեմբեր, 1912, էջ 796։

խաղաղության և պատերազմի հետ: Հիմնականում քննության պիտի առնվեին թուրք-խալական պատերազմի, մակեդոնական, ալբանական և հայկական կոտորածների հարցերը:

Այնպիսի մարտիկ-խաղաղասերներ, ինչպես սենատոր Լա-Ֆոնտեն, էմիլ Արնոն, Ա. Ֆրիդը, Գաստոն Մոխը, Լեոն Բոլաքը, որոնք ինչպես նախորդ բոլոր կոնգրեսներում, այստեղ նույնպես իրենց ձայնը բարձրացրին հօգուտ հայոց հարցի արդար լուծման¹:

1912 թ. նոյեմբերի 12-ին ժնևում՝ քաղաքի ամենաընդարձակ *Réformation* սրահում, տեղի ունեցավ ժողովրդական մեծ միտինգ, որը կազմակերպել էր Շվեյցարիայի հայտնի հայասեր և հատկապես թուրքահայերին բազմիցս աջակից եղած Լեոպոլդ Ֆավրը:

Միտինգը բացեց Ֆավրը, ապա ղեկուցումով հանդես եկավ *Journal de Genève*-ի խմբագիրը: Մոտ մեկ ժամ տևած ղեկուցման մեջ մանրամասնորեն նկարագրելով հայկական տանջանքները՝ նա պահանջեց, որ եվրոպական երկրների կառավարությունները, վերջապես, տեր կանգնեն իրենց իսկ կողմից ստորագրած դաշնագրերին:

Այնուհետև հանդես եկան բազմաթիվ ճառախոսներ և միացան ղեկուցողի առաջ քաշած պահանջին: Վերջում միտինգը միաձայն ընդունեց բանաձև, որն ուղարկվեց Շվեյցարիայի ֆեդերալ կառավարություն²:

Այդ օրերին հայկական հարցը մինչ այդ չտեսնված ուժգնությունամբ արծարծվում էր եվրոպական մամուլում:

1912 թ. նոյեմբերին Փարիզում սկսվել էր հրատարակվել արևելյան հարցի համար նախատեսված “*Pour les Peuples d'Orient*” անունով երկչարաթաթերթը, որը «Պրո Արմենիայի» հաջորդն էր և ուներ նաև անգլերեն բաժին: Պարբերականի խմբագրապետն էր մեծ հայասեր Ֆրանսիս դը Պրեսանսեն, որը թերթում հիմնականում զետեղում էր Հայաստանի նոր կացությունն

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 205, 16 սեպտեմբերի 1912 թ.:

² Տե՛ս «Մշակ», № 257, 17 նոյեմբերի 1912 թ.:

արտացոլող հոգվածներ, անդրադառնում այն չարագործություններին, որոնք կատարվում էին հայերի նկատմամբ¹:

Հայասիրական այդ պարբերականում տպագրած հոգվածում Վիկտոր Բերարը գրում էր. «Եթե եվրոպան կամենում է կանգուն պահել ասիական Թուրքիան, նա պետք է այժմվանից իսկ ձեռնարկե նրա փրկութեան, իսկ այդ փրկութեան առաջին գործիքն է հայկական ռեֆորմը»²:

Ֆրանսիական սոցիալիստների օրգան «Յումանիտե» թերթը տպագրել էր «Հայաստանի համար» վերտառությամբ մի հոգված, որում մասնավորապես ասված էր. «Բալկանյան պատերազմի հետևանքով Արևելքում առաջ եկած նոր կացությունը խորապես զրադեցնում է Հայաստանի բոլոր բարեկամներին, բոլոր նրանց, ովքեր տասնհինգ տարի ի վեր նվիրված են այդ մարտիրոս ժողովրդի պաշտպանությանը: Թեև այդ ժողովուրդն այժմ գտնվում է ընաջնջման սպառնալիքի տակ, բայց հենց նա է, որ այնտեղ շարունակում է պաշտպանել քաղաքակրթության դատը և արդի ժողովրդավարական գաղափարները»³:

Բարձր գնահատելով իրենց ժողովրդին աջակցելու ուղղությամբ եվրոպական հայասերների և ընդհանրապես եվրոպական առաջադեմ մտավորականության թափած ջանքերը՝ միաժամանակ հայ գործիչներից չատերը դրանք համարում էին ոչ բավարար և ճիշտ էին գտնում, որ պետք է ուժերը կենտրոնացնել եվրոպական տարբեր երկրների գործադիր մարմինների հետ չփումներն ուժեղացնելուն:

Վերադառնալով Կաթողիկոսի նախաձեռնությունը՝ պետք է ասել, որ այն ջերմ արձագանք գտավ նաև Ռուսաստանի առաջադեմ հասարակայնության չրջանում և մամուլի օրգանների գերակշիռ մասի էջերում: Հայոց հանդեպ խորանում էր համակրանքը ռուսական հասարակության լայն շերտերում:

Բալկանյան պատերազմը սկսվելուն պես 1912 թ. սեպտեմ-

¹ Տե՛ս «Ժամանակ», № 1298, 5 (18) դեկտեմբերի 1912 թ.:

² Հոգվածի թարգմանությունը տե՛ս «Դրօշակ», № 1, հունվար, 1913, էջ 2:

³ «Յումանիտե» սույն հոգվածի թարգմանությունը տե՛ս «Բուլբանիա», № 1096, 25 դեկտեմբերի 1912 թ.:

բերի վերջերին Պետերբուրգի ռուս առաջադեմ մտավորականության միջավայրում հիմնադրվեց «Ռուս պրոգրեսիստների կուսակցություն» (ППП) անունով մի նոր կազմակերպություն, որն իր առջև խնդիր էր դրել՝ պրոպագանդիստական լայն գործունեություն ծավալելու միջոցով նպաստել թուրքական լծից սլավոնական ազգերի ազատագրությանը։ Ռուս պրոգրեսիստների շարքերում ընդգրկված էին հիմնականում մայրաքաղաքի բարձր մտավորականության լավագույն ներկայացուցիչները։

Հոկտեմբերի կեսերին տեղի ունեցավ կուսակցության առաջին համագումարը, որն ազդարարեց կազմակերպության պատժորմը և ընդունեց մի շարք որոշումներ։

Կուսակցության ղեկավար Կուզմին Կարավանի առաջարկությամբ համագումարն ընդունեց նաև բանաձև թուրքահայոց հարցի մասին։ Այնտեղ ասված էր, որ բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարն իր վրա է բեռնել բովանդակ աշխարհի ուշադրությունը, և դրանով կարծես մոռացության է մատնվել ոչ պակաս կարևոր Հայկական հարցը։ Համագումարը մտահոգություն էր հայտնում, որ ավելի է ուժեղացել թուրքերի և քրդերի թշնամական վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ, ուստի բացառված չէ, որ Հայաստանը նորից դառնա կոտորածների ասպարեզ։ Ելնելով դրանից՝ համագումարն իր բանաձևով դիմում էր ռուսական կառավարությանը, որպեսզի նա անհապաղ օգնության ձեռք մեկնի Հայ ժողովրդին՝ ձեռնարկելով զանազան կանխարգելիչ միջոցներ։ Նման քայլերը, նշված էր բանաձևում, կարժանանա տերությունների հավանությանը, մանավանդ Անգլիայի աջակցությանը, որը բավական ժամանակ է, ինչ հանձն էր առել թուրքահայերի ազգային իրավունքների պաշտպանությունը։ Եթե ռուսական կառավարությունն անտարբեր գտնվի հայությանը սպառնալիք հնարավոր նոր սարսափների հանդեպ, ասված էր համագումարի բանաձևում, ապա դա ցավագին արձագանք կունենա ոչ միայն հայազգի, այլև ռուս քաղաքացիների սրտերում¹։

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 262, 24 նոյեմբերի 1912 թ.։

Թուրքահայությունն անկասկածաբար ուսումնական պրոգրեսիստների ջերմ վերաբերմունքն իր դրսևորումն ունեցավ նաև հիմնադիր համագումարից հետո: Նույնների կեսերին գիտությունն տարբեր ոլորտների նշանավոր ներկայացուցիչներից, համալսարանական պրոֆեսորներից և մշակույթի հայտնի գործիչներից բաղկացած պրոգրեսիստների մի մեծ խումբ խորհրդակցության հավաքվեց հայտնի գիտնական և հասարակական գործիչ Մ. Բրյանչանինի տանը: Հավաքն ուներ մի նպատակ՝ քննարկել Թուրքահայաստանի կացության շուրջ ծավալվող զարգացումները:

“Русское Слово” թերթը տպագրել է խորհրդակցության ընդունած որոշումը, ուր նշված էր, որ Արևելքում քրիստոնեության պատվար հանդիսացող Հայաստանի ցավը համակել է նաև ուսական հասարակության մտավորական շերտերին, որոնք համոզված են, որ Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների հովանավոր Ռուսաստանը չի հապաղի օգնության ձեռք մեկնելու տառապյալ թուրքահայությանը նրա պատմության այս բախտորոշ հանգրվանին¹:

Այդ օրերին ուսական առաջագեծ թերթերը հաճախ էին անդրադառնում հայ ժողովրդի անցյալին, հատկապես 1877-1878 թթ. ուս-թուրքական պատերազմից հետո Հայկական հարցի հրապարակ գալու հանգամանքներին, նրա հետագա ընթացքի անհաջողություններին, չեղում էին այն մեծ աջակցությունը, որ հայերը ցուցաբերել են կովկասում և ընդհանրապես Արևելքում Ռուսաստանի վարած քաղաքականությանը:

Կային նաև տրամագծորեն հակառակ տեսակետ պաշտպանողներ, որոնք ընդհանրապես բարոյական չէին համարում Հայկական հարցի բարձրացումը: Այդպիսիք պակաս չէին ուսման հարյուրակայինների, կովկասյան թաթարների թուրքամոլ պարագլուխների, վրաց ազգայնամոլների շրջանում:

Հայոց ազատագրական պայքարի պատմությանը լավա-

¹ “Русское Слово”, 20 ноября 1912 г. Սույն որոշումը թարգմանաբար արտատպված է «Ժամանակ» (Կ. Պոլիս) թերթի 1912 թ. դեկտեմբերի 6 (19) համարում (№ 1299):

տեղյակ ուս քաղաքագետներից մեկը, չոչափելով հայերի նկատմամբ թուրք քաղաքական շրջանների անվստահությունն պատճառները, արել էր ուշագրավ դատողություններ, որոնցից մեկն առնչվում էր հայերի կատարած դիվանագիտական նոր դիմումներին՝ դրանք համարելով «տակտից զուրկ»:

Քաղաքագետը կարծում էր, որ հայերը բոլորովին անզգույշ գտնվեցին՝ իրենց պահանջները բարձրացնելով այն պահին, երբ թուրքիան գտնվում էր պատերազմի մեջ և ծանր օրեր ապրում: Դա է՛լ ավելի սրեց հայերի նկատմամբ թուրքերի թշնամությունը: Նա հայերի դիվանագիտական դիմումներն ավելորդ ու աննպատակ էր համարում, քանի որ ապագա բարենորոգումները և թուրքիայի ճակատագիրն ամենևին կախված չեն այն բանից, թե ինչ են ուզում հայերը և ինչի մասին են նրանք խնդրանքներ ներկայացնում Ռուսաստանին կամ մյուս մեծ պետություններին: Կասկածից դուրս է, ասում էր նա, որ Փոքր Ասիայի ճակատագիրը պայմանավորված չէ բալկանյան պատերազմի հետևանքներով, այդ պատերազմում թուրքիային հակառակորդ պետությունների հաղթանակներով: Գեթ մոտիկ ապագայում կարելի չէ սպասել բարենորոգումներ թուրքահայերի համար, իսկ Օսմանյան կայսրության բաժանումը իրատեսական չէ, քանզի նրա բոլոր ասիական նահանգները թուրքերի ձեռքին մնալը հավասարապես ձեռնտու է եվրոպական բոլոր պետություններին: Քաղաքագետը գտնում էր, որ եթե պատմության ընթացքը փոխի թուրքիայի ճակատագիրը, ապա դա կկատարվի առանց հայերի ջանքերի և անկախ նրանց ձգտումների: Թուրքիայի բախտը կվճռվի անկախ այն բանից, թե ինչ են մտածում և պահանջում հայերը: Մեծ պետություններից ոչ մեկը, այդ թվում Ռուսաստանը, որևէ քայլ անի հօգուտ հայերի, եթե դա չհամընկնի իրենց կենսական շահերին: Եվ եթե դա այդպես է, ապա, ուրեմն, ավելի լավ չէ՞, որ հայերն իրենք մտածեն թուրքիայի հետ ունեցած իրենց հարաբերությունները բարելավելու մասին, եզրակացնում էր նա¹:

¹ Տե՛ս «Ժամանակ», № 1425, 12 (25) ապրիլի 1913 թ.:

Թուրքական իշխանությունները խիստ անհանգստացած էին և մտածում էին հակաքայլերի մասին: Հայկական նահանգներում ոռոսական ազդեցություն ուժեղացումը նրանց համար դառնում էր կենաց ու մահու խնդիր: Թուրքերի ապագան կայսրության արևելյան նահանգներում տեսնող երիտթուրք պարագլուխները պատրաստ էին զրկվելու նորանոր տարածքներից, բայց ոչ երբեք՝ Հայաստանից: Պատահական չէ, որ երբ Մեսրոպ եպիսկոպոսը դեռ Պետերբուրգում էր, Բ. Դուռը այնտեղի իր դեսպան Թուրխան փաշային պատվիրել էր խնդրել ոռոսաց կառավարությունը, որ նա Լոնդոնի դեսպանախորհրդում չհարուցի հայոց խնդիրը՝ խոստանալով դրա փոխարեն Սև ծովի թուրքական ափերում ոռոսական կողմին տալ ամեն տեսակ արտոնություններ, այդ թվում՝ կոնցեսիաներ¹: Ավելին՝ ընդամենը օրեր անց Կ. Պոլսից Թուրխան փաշային առաջարկել էին Պետերբուրգի կառավարությունը հայտնել, որ Թուրքիան պատրաստ է Ռուսաստանին բավականաչափ զիջումներ անել պարսից սահմանին հարող իր տարածքներից, եթե նա ինքնավարություն չպահանջի հայոց համար²:

Ինչ վերաբերում է Թուրք հասարակությանը և մամուլի մեծ մասին, ապա հայերի «նոր խաղը» նրանք դիտում էին որպես հերթական թշնամական արտահայտություն իրենց պետության հանդեպ, միաժամանակ համոզված էին, որ նրանց նկատմամբ Ռուսաստանի ցուցաբերած հերթական հոգատարությունը չուտով չքանալու է, ինչպես եղել է նախկիններում:

«Միլլի Մէշրութիեթ» կուսակցության օրգան «Իֆհամ» թերթը, որը մոտիկ հարաբերությունների մեջ էր իթթիլաֆական կառավարության հետ, անտեղի համարելով հայերի ջանքերը, գրում էր. «Հակառակ Կովկասի հայերի դիմումների և օսմանյան որոշ չրջանակներից արված ակնարկների, այսօր գոյություն չունի Արևելյան Անատոլիայի (Հայաստանի:– չ. Ս.) խնդիր: Անատոլիայի հարցը, աստված մի արասցե, այն ժամա-

¹ Տե՛ս «Կովկասի լրագրեր», № 1, 1 հունվարի 1913 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 2, 3 հունվարի 1913 թ.:

նակ միայն մեջտեղ կգա, եթե այն դառնա [Լոնդոնի] դեսպանախորհրդի քննության առարկա: Իսկ դա բացարձակապես անհնարին է»¹:

Բայց առանձին թուրքեր համոզված էին, որ հայերն ի վերջո հաջողության են հասնելու իրենց ձգտումներում:

Արչակ Զուպանյանի արխիվում պահպանվող մի թուրք սպայի անտիպ հոդվածում նրա հեղինակը մոլորություն էր համարում այն տեսակետը, թե հայերն ի վերջո կհոգեն երկարատև պայքարներից և կհրաժարվեն ինքնավարության, անկախության և ընդհանրապես ազգային ազատ գոյատևման գաղափարներից: Այդ բանը չի լինի, ասում էր նա, քանի որ նրանք խորապես համոզված են, որ վաղ թե ուշ հասնելու են իրենց նպատակին: Նրանց պայքարի կամքն ու կորովը անկոտրում է...²:

Ինչպես տեսնում ենք, հայկական հարցի բարձրացման ուղղությամբ հայոց Կաթողիկոսի նախաձեռնությունը չէր գտել միանշանակ դրական արձագանք: Տեսակետները բազմազան էին ու տարարնույթ: Բայց գործն արդեն սկսված էր, և նահանջի ճանապարհ չկար:

Հարցի լուծման ուղղությամբ տարվելիք աշխատանքների հիմնական ծանրությունն ընկած էր մի կողմից Կովկասի հայ եղբայրների վրա՝ գլուխ ունենալով Ամենայն հայոց հայրապետին, մյուս կողմից՝ արտասահմանի հայերի: Նրանք գտնում էին՝ պետք չունեն դիմելու թուրք կառավարությանը կամ բանակցելու նրա հետ: Նրանց դերը մեկն էր՝ գործ ունենալ միայն ու միայն մեծ տերությունների հետ, հայկական հարցով ջանալ չահագրգռել նրանց հանրային կարծիքը, դիմել քաղաքական անձանց ու կառավարություններին և, այդպիսով, աջակցել հայկական կողմի նույն ուղղությամբ կատարելիք գործին:

¹ «Իֆհամի» սույն հոդվածի թարգմանությունը տե՛ս «Ժամանակ», № 1272, 9 (23) նոյեմբերի 1912 թ.:

² Տե՛ս ԳԱԹ, Արչակ Զուպանյանի ֆոնդ, թղթ. 550, բաժին X (տասը), թ. 8:

Կովկասի և արտասահմանի հայոց գործունեության հիմնական սկզբունքներն էին լինելու. 1) ոչ մի վստահություն չտաճել թուրք կառավարության խոստումներին և այդ մասին հայտարարել տերությունների կառավարություններին, 2) թուրք կառավարության հետ չմտնել որևէ բանակցության մեջ, 3) Հայոց հարցն ամբողջովին հանձնել տերությունների տնօրինությանը և խնդրել, որ նրանք թուրք կառավարության հետ բանակցեն ուղղակի, նրան պարտադրեն բարենորոգումների լուրջ ծրագիր, և իրենք իսկ մասնակցեն ու հսկեն այդ ծրագրի անմիջական ու ամբողջական գործադրությունը:

Դարձյալ օտարին դիմելու խոստոր ճանապարհը... Բայց տվյալ պահին թուրքահայ ժողովուրդն այլ ելք չուներ:

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ՀԱՅ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ԳՈՐԾԻՋՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲԵՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

Հայաստանի բարենորոգումների առաջխաղացմանը նպաստելու համար իր կատարած լայնածավալ աշխատանքներով առանձնանում էր Ռուսաստանի մայրաքաղաքում կյանքի կոչված կազմակերպությունը:

Պետերբուրգի մի խումբ նշանավոր հայ գործիչներ 1912 թ. նոյեմբերի սկզբներից աշխատանքներ էին տանում՝ ձևավորելու մի մարմին, որի նպատակը պետք է լիներ աջակցել Ամենայն հայոց կաթողիկոսին: Նորաստեղծ մարմինը ստացավ «Պետերբուրգի հայկական խմբակ» («С. Петербургский армянский кружок») անունը: Իր կատարած գործերի մասին խմբակն անմիջականորեն հաշվետու էր լինելու Կաթողիկոսին և նրանից էլ ստանալու էր համապատասխան հանձնարարականներ^{*}:

^{*} Ծնորհակալություն ենք հայտնում բազմապատակ պատմաբան, պրոֆեսոր Պետրոս Հովհաննիսյանին՝ Պետերբուրգի հայկական խմբակի գործունեության մասին մեզ արժեքավոր նյութեր տրամադրելու համար: - Հեղ.:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի բարենորոգումների խնդրով զբաղվող Հայկական չորս կենտրոններին (էջմիածնի Մայր Աթոռ, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարան, Թիֆլիսի Ազգային բյուրո, Փարիզի Ազգային պատվիրակություն) ավելանում էր Հինգերորդը՝ Պետերբուրգի Հայկական խմբակը:

Սկզբնական շրջանում խմբակում ընդգրկվել էին 8-10 հոգի, հետագայում նրանց թիվը հասավ 29-ի:

Խմբակի առաջին (հիմնադիր) նիստը տեղի ունեցավ 1912 թ. նոյեմբերի 16-ին, որին մասնակցում էին 9 հոգի՝ Պ. Ղուկասովը, Ն. Ադոնցը, Մ. Աճեմովը, Գ. Բոգդանյանը, Ա. Ասրիբեկովը, Ս. Տիգրանյանը, Գ. Գյանջումցեյը, Ս. Բուդաղովը, Գ. Տիգրանովը: Վերջինս էլ ընտրվեց նիստի նախագահ և այդպես էլ մնաց որպես նախագահ Պետերբուրգի Հայկական խմբակի¹:

Աստիճանաբար խմբակի անդամներ դարձան նաև Մ. Պապաջանովը, Հ. Սաղաթեյանը, Է. Ի. Բաբայանը, Վ. Ի. Վարդանովը, Գ. Գ. Եվանգուլովը, Պ. Ս. Սուլթան-Շաճը, Ի. Օ. Տիգրանովը, Ն. Ի. Ամատունին, Ս. Ի. Ֆրանգուլովը, Ն. Ի. Գարագաչը, Ի. Ն. Զավրիևը, Ս. Ն. Քալանթարովը և ուրիշներ:

Խմբակի անդամներից ոմանք՝ Մ. Պապաջանովը, Մ. Աճեմովը, Հ. Սաղաթեյանը, Պետական դումայի անդամներ էին:

Հայկական խմբակի նիստերը տեղի էին ունենում պարբերաբար, համենայնդեպս՝ միայն 1912 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին այն ունեցել է 6 նիստ:

Առաջին մի քանի նիստերում խմբակի անդամները բազմակողմանի ուսումնասիրում էին Հայկական հարցը, նրա պատմու-

¹ “Протокалы заседаний С. Петербургского армянского кружка по Армянскому вопросу в Турции” (այսուհետ՝ ПЗПАК), том I, с. 3: Նշենք, որ Պետերբուրգի Հայկական խմբակի (ՊՀՆ) արձանագրություններն առաջին անգամ են զրկում գիտական շրջանառության մեջ: Հաշվի առնելով սույն հանգամանքը՝ մենք նպատակահարմար ենք գտել ՊՀՆ առանձին կարևոր նիստերի արձանագրություններից որոշ հատվածներ ընթերցողներին ներկայացնել առանց էական փոփոխությունների:

թյունը և լուծման հնարավորությունները: Եվ միայն դրանից հետո նրանք ձեռնամուխ եղան Թուրքահայաստանի ցանկալի ու հնարավոր բարենորոգումների ծրագրի տարրեր հատվածները մշակելու, այն միջոցները ու քայլերը որոշելու գործին, որ անհրաժեշտ էր հարցի նպաստավոր լուծման համար:

Այդ հանդիպումների ընթացքում, կամենալով պարզել Եվրոպայի և Ռուսաստանի տեսակետները Հայկական հարցի ներկա ընթացքի վերաբերյալ, խմբակի անդամները մի քանի անգամ քննության առան այն հարցը, թե նրանցից յուրաքանչյուրն ինչ չափեր ունի Ասիական Թուրքիայում: Ի վերջո այն համոզումը գոյացավ, որ Հայկական խնդրում ամենից ավելի չահագորգոված պետությունը Ռուսաստանն է, առանց որի անկարելի է Հայոց դատի լուծումը:

Հետագա նիստերի ընթացքում բազմակողմանի քննարկումներով ձևակերպվում էին ծրագրային դրույթներ, որոշվում էին այն միջոցներն ու քայլերը, որոնք անհրաժեշտ էին հարցի բաբահաջող լուծումը գլուխ բերելու համար, լավում էին խմբակի անդամների հաշվետվություններ իրենց կատարած աշխատանքների մասին, կազմվում էին հետագա գործունեության ծրագրեր և այլն: Սմբակի անդամներն ընդգրկված էին տարբեր սեկցիաներում, որոնց ելույթներն արձանագրվում էին:

Ընդառաջելով Կաթողիկոսի ցանկությանը՝ Սմբակը պարբերաբար նրան տեղեկացնում էր այն բոլոր իրողություններին ու ձեռնարկումներին, որոնք կատարվել ու կատարվելու էին հօգուտ Հայկական հարցի:

“Приазиятский край” Թերթի Թղթակիցը հետաքրքրվել էր Պետերբուրգի հայկական խմբակով և լուսաբանել նրա գործունեությունը: «Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ ոռու կառաւարությունը համակրութեամբ վերաբերւեց Կաթողիկոսի միջնորդութեանը» գրել էր նա, - յիշեալ խմբակի նիստերը ժամանակի ընթացքում մշտական, պարբերաբար գումարւող ժողովների բնոյթ առան եւ Կաթողիկոսի պաշտօնապէս արած քայլից յետոյ ընդարձակեցին իրենց գործունէութեան չրջանակը՝ հայկական խնդիրը միջազգային հողի վրայ դնելու եւ թէ պարզելու համար

խնդրի հետ կապ ունեցող քաղաքական իրադարձութիւնները»¹։

Հայկական խմբակը կապ էր հաստատել ուսական հասարակական ու քաղաքական բազմաթիվ նշանավոր գործիչների հետ՝ նրանց ընդգրկելով Հայկական հարցի առաջխաղացմանն ուղղված աշխատանքների մեջ։

Ումրակի առաջնային խնդիրներից մեկը Հայաստանի բարենորոգումների հարցով ուսական կառավարութեան հետ գործուն շփումներ հաստատելն էր։

1912 թ. դեկտեմբերի կեսերին Ումրակի հրավերով նրան միացավ Հովհաննես Սաղաթեյանը, որը Թիֆլիսի հայ բնակչութեան կողմից ընտրված Բյուրոյից լիազորութիւն էր ստացել Հայկական հարցի վերաբերյալ դիմումներ կատարելու ուսական կառավարութեանը։

1912 թ. դեկտեմբերի 9-ին Ումրակը որոշեց պատվիրակութիւն ուղարկել նախարարապետ Վլադիմիր Նիկոլաևիչ Կոկովցևի և արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովի մոտ՝ իմանալու կառավարութեան տեսակետը Հայկական հարցի վերաբերյալ, Հարցը լուծելու նրա պատրաստակամութեան աստիճանը, ինչպես նաև պարզելու, թե կառավարութիւնն արդյո՞ք պատրաստ է պաշտպանելու թուրքահայութեանը հնարավոր նոր վտանգներից, որոնք այնքան հաճախ տեղի էին ունեցել անցյալում։ Որպես վարչապետի ու արտգործնախարարի մոտ գնացող պատվիրակների՝ Ումրակն իր անդամներից երաշխավորեց երկուսին՝ Պ. Ղուկասյանին ու Հ. Սաղաթեյանին։

Միաժամանակ որոշվեց մի ուրիշ պատվիրակութիւն ուղարկել Կ. Պոլիս, որի խնդիրը պետք է լիներ հանգամանորեն ծանոթանալ Հայկական հարցի վերաբերած մանր նկատմամբ տեղի հայութեան տեսակետներին և այդ ուղղութեամբ հայ քաղաքական ուժերի կողմից ծավալած գործունեութեանը։ Այս երկրորդ պատգամավորութիւնը նույնպես կազմվեց երկու հոգուց՝ Ն. Ադոնց և Ս. Տիգրանյան²։

¹ Թերթի սույն հոդվածը թարգմանաբար լույս է տեսել «Հորիզոնի» 1913 թ. օգոստոսի 1-ի համարում։

² ПЗПАК, том I, стр. 42-43.

Բացի այդ, Խմբակը Լոնդոնում բնակվող Ա. Ղուկասյանին ընտրեց իրը իր լիազոր ներկայացուցիչ՝ բանակցելու տեղի ուսական դեսպանի հետ և հարաբերություններ հաստատել Հայկական հարցով շահագրգիռ անգլիացի պետական ու հասարակական գործիչների հետ:

Դեկտեմբերի 15-ին Հ. Սաղաթեյանը և Պ. Ղուկասյանը ներկայանում են վարչապետ Կոկովցեին և նրա մոտ պարզաբանում այն կարևորությունը, որ հայությունը Մերձավոր Արևելքում ունի ուս կայսրության շահերին բնական դաշնակից տարր, որն իր քաղաքական ու մշակութային առաջադիմությամբ երբեք խոչընդոտ չի դառնալու ուսական կայսրության առաջխաղացման ճանապարհին դեպի Միջերկրական ծով, այլ ինչպես միշտ՝ լինելու է նրան աջակից ու դաշնակից: Եվ այժմ, երբ ցավալի թյուրիմացությունները պարզվել են ուսական իշխանությունների և հայ հեղափոխական կուսակցությունների միջև, երբ հայ ազգի քաղաքական դիմագիծը լիովին պարզվել է ուսական կայսրության շահերի տեսակետից, այս պայմաններում հայ ազգն ամբողջովին լցված է հույսով, որ ներկա նշանավոր պատմական պահին իր բնական պաշտպան Ռուսաստանը Թուրքահայաստանի բարենորոգումների գործը կառնի իր հովանու ներքո թե՛ նախաձեռնության և թե՛ իրագործման տեսակետից, մանավանդ թուրքահայ ժողովուրդին կպաշտպանի մահմեդական բնակչության հնարավոր ցասումից:

Պատասխանելով հայ գործիչների հարցադրումներին՝ վարչապետը նախ անդրադարձավ այն հարաբերություններին, որ ստեղծվել են հայոց Կաթողիկոսի և ուսական կառավարության միջև, ապա հայտնեց, որ թագավոր-կայսր Նիկոլայ II-ը իր սրտին չատ մոտ է ընդունում թուրքահայության անտանելի վիճակը, և որ նոր կոտորածի առաջն առնելու համար կայսրն արդեն լուրջ նախազգուշացում է արել օսմանյան կառավարությանը: Իսկ ինչ վերաբերում է Թուրքահայաստանում անհրաժեշտ բարենորոգումներ կատարելուն, ապա ուս կառավարությունը վճռական է այդ հարցը դնելու և առաջին հերթին համաձայնության գալու Եռյակ դաշինքի մյուս երկու պետություններին՝ Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ: Միաժամանակ նա հայ պատ-

վիրակներին տեղեկացրեց, որ Կ. Պոլսի ոռոսական դեսպան Գիրսին արդեն հանձնարարություն է տրված՝ պարզելու այն հնարավորությունները, որոնք պիտի ծառայեն Հայաստանի բարենորոգումների առաջաշմանը՝ դրանք դնելով համաձայնական պետությունների կառավարությունների առջև: Վարչապետը նաև շեշտեց, որ իր կառավարությունը ամենայն լրջությամբ հաշվի կառնի դեսպան Գիրսի առաջարկներն ու դիտարկումները:

Ապա Կոկովցեը զրուցակիցներին խորհուրդ տվեց որքան հնարավոր է ազգակիցներին համոզել աղմուկ չհանել ցույցերով ու զրգոիչ հոդվածներով, գաղտնի պահել ոռոս կառավարության հետ կատարվող բանակցությունները, աշխատել, որ ֆրանսիական և անգլիական մամուլը, մանավանդ վերջինս, սկսեն նախապատրաստել հասարակական կարծիքը, որից մեծ կախում ունեն տեղական կառավարությունները:

Տեսակցության վերջում հայ պատգամավորները վարչապետին հարցրին, թե նա խորհուրդ կտա՞ արդյոք, որ իրենք Հայկական հարցով տեսակցեն նաև արտգործնախարարի հետ: Նախարարապետը խրախուսեց այդ մտադրությունը և նպաստավոր գտավ բանակցությունները նրա հետ՝ հավելելով, որ հայերի հարցի վերաբերյալ Սազոնովը լիովին համախոհ է իր հետ¹:

Կոկովցեի հետ հանդիպումից մեկ շաբաթ հետո Պ. Ղուկասյանը և Հ. Սաղաթեյանը տեսակցություն են ունենում նաև արտաքին գործոց նախարար Սերգեյ Սազոնովի հետ: Զրույցի ընթացքում հայ պատվիրակները նախարարի հետ ունենում են մոտավորապես նույն բացատրությունները, ինչ նախարարապետի հետ: Սազոնովը նույնպես շեշտում է ոռոս կառավարության բարյացակամ վերաբերմունքը թուրքահայերի նկատմամբ և պատրաստակամություն հայտնում հարուցելու Հայկական հարցը և նպաստելու դրա լուծմանը Եռապետական դաշինքի պետությունների աջակցությամբ: Միայն հայ պատվիրակների

¹ ПЗПАК, том I, стр. 70-84.

համար հույժ կարևոր և նոր էր նախարարի հայտնած տեսակետը խնդրի հարուցման ժամանակի մասին: Նա ասաց, որ ոուս կառավարությունը Հայկական հարցը կհարուցի Բալկանյան պետությունների և Օսմանյան կայսրության միջև խաղաղության դաշնագրի վավերացումից հետո:

Հայ պատվիրակների համար միանգամայն նորություն էր Սազոնովի այն հաղորդումը, որ ոուս կառավարությունը մտադիր է նաև բարեկամական հարաբերություններ սկսել քրդերի հետ՝ հանձինս նրանց ցեղապետերի՝ գրավելով նրանց չքանչաններով և այլ պարզեններով:

Ինչ խոսք, դա ցավալի էր ոչ միայն Հայկական հարցի առաջնդման, այլև վնասակար էր հենց ոուս պետության շահերի տեսակետից:

Հայության համար ոուսական կողմի այդ մոտեցումը ամբողջովին հիմնված էր այն թյուրիմացության վրա, որ քրդերը երբևիցե կարող են Ռուսաստանը գերադասել Թուրքիայից, ուր նրանք, համարյա չկրելով պետական պարտավորություններ, օգտվում էին գողության ու ավազակության ազատությամբ աշխատավոր հողագործ ազգաբնակչության նկատմամբ: Հայ պատվիրակները գերադասեցին չառարկել Սազոնովին քրդերի հանդեպ վարվելիք ոչ իրատեսական քաղաքականության դեմ, թեև դա վնասակար էր ոուսական պետական շահերի տեսակետից:

ՌՈՒՍԱՀԱՅՈՑ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

Ի կատարումն ոուսահայոց առաջին համաժողովի որոշման՝ 1912 թ. նոյեմբերի 25-ին Թիֆլիսում տեղի ունեցավ ոուսահայության երկրորդ համագումարը:

Առաջին համաժողովում ընտրված ժամանակավոր բյուրոն նախապես հրավերներ էր ուղարկել հարկ եղած տեղերը՝ Թիֆլիս հրավիրելով հայաբնակ գլխավոր քաղաքների պատվիրակ-

ներին: Համագումար էին եկել Թիֆլիսից, Բաքվից, Բաթումից, Նոր Բայազետից, Հին Նախիջևանից, Շուշիից, Աստրախանից և այլ տեղերից, Թիֆլիսի կաթոլիկ Հայ Համայնքից, «Մշակ» և «Հորիզոն» թերթերի խմբագրություններից¹:

Ժամանակավոր բյուրոյի ներկայացրած զեկուցումից հետո քննության դրվեցին էջմիածնի ձեռնարկած դիվանագիտական գործընթացին աջակցելու և Թուրքահայաստանում ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու հարցերը:

Օրակարգային առաջին հարցի քննարկման արդյունքում Համագումարը ընդունեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ուղղված նամակի տեքստը, որում նաև ասված էր, որ Համագումարը, չկարողանալով այլևս լույսն ու անկարեկցարար լսել Թուրքիայի Հայերի դեմ գործող գազանությունների մասին, թախանձագին խնդրում է կրկին դիմել Թագավոր-Կայսր Նիկոլայ II-ին՝ պաշտպանելու Հայ Ժողովուրդին տանջանքներից և իրավազրկումից: Համագումարի մասնակիցները համոզմունք էին հայտնում, որ իբրև Արևելքում քրիստոնյաների ավանդական հովանավոր, և նույնպես իբրև մի մեծ պետություն, որ Բեռլինի դաշնագրի հիման վրա ստանձնել է Թուրքիայի Հայաբնակ վիլայեթներում անհրաժեշտ ռեֆորմներ մտցնելու հոգսը, անուշադիր չի թողնի Վեհափառի կողմից արվելիք խնդրանքը և իր հզոր հովանավորությունը ու միջամտությունը վերջ կդնի դժբախտ Թուրքահայության տանջանքներին»²:

Գալով ինքնապաշտպանության խնդրին՝ Ժողովն անվերապահորեն ընդունեց դրա կարևորությունը և անհրաժեշտությունը, բայց խնդրի վերաբերյալ չկայացրեց Բյուրոյին պարտավորեցնող որոշումներ, դրա փոխարեն հանձն առավ անհրա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24¹, թ. 25-ի չրջ:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 247^ր, վավ. 19, թթ. 18-19:

ժեշտությունն ղեկավարում ինքնապաշտպանական նպատակներով անհատապես նյութական օժանդակություն հասցնել դիմադրողական ուժերին:

Ժողովը հավանություն տվեց Հայկական հարցի պատմությունը քաջատեղյակ մի անձնավորության կողմից կազմած և Բյուրոյի հավանությունն արժանացած հուշագիր-ծրագրին, որը կաթողիկոսի կողմից պետք է ներկայացվեր եվրոպական մեծ պետություններին: Փաստաթուղթը ենթարկելով մի քանի հավելումների և փոփոխությունների՝ ժողովը վերջնական տեսքի բերեց այն, ապա հանձնարարեց Բյուրոյին՝ այն անմիջապես ներկայացնել Գևորգ V-ին:

Ժողովի ընդունած հուշագրի երկրորդ օրինակը պետք է ներկայացվեր վեց մեծ պետություններին, իսկ Ռուսաստանին ներկայացվելիք օրինակում փոփոխության պիտի ենթարկվեին փաստաթղթի սկիզբն ու վերջնամասը՝ էականը թողնելով նույնը: Հուշագրի երրորդ օրինակը, դարձյալ որոշակի փոփոխություններով, պետք է ներկայացվեր մեծ պետությունների կողմից գումարվելիք կոնֆերանսին կամ կոնգրեսին¹:

Հուշագիրը՝ ուղեկցող գրությամբ, որի տակ ստորագրել էին Բյուրոյի անդամներ Ս. Հարությունյանը, Ա. Քալանթարյանը, Հ. Առաքելյանը, Ն. Աղբալյանը, Կ. Ստեփանյանը և Ալ. Սատիսյանը, նոյեմբերի 27 թվով ուղարկվեց էջմիածին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսին²:

Համագումարն ընդլայնեց ժամանակավոր բյուրոյի կազմը՝ այն համալրելով երկու գործիչով՝ բժ. Կ. Ստեփանյան և Ա. Զամալյան: Դրանից հետո ժամանակավոր բյուրոն վերանվանվեց Ազգային բյուրո կամ ուղղակի՝ Բյուրո³: Նպատակահարմար հա-

¹ «Համահայկական խորհրդակցություններ: Փաստաթղթեր և նյութեր», Լջ 11:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 28, թ. 12:

³ Ազգային Բյուրոն անկուսակցական համագլխային մարմին էր, որին անդամակցում էին քաղաքական տարրեր ուղղությունների պատկանող կամ անկուսակցական ականավոր դեմքեր: Նախագահը Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ

մարվեց Բյուրոյի նիստերը հրավիրել չարաթական մեկ անգամ: Բյուրոն իր գործունեությունը պիտի ուղղեր հետևյալ հիմնական խնդիրների կատարմանը. 1) Օժանդակել Գևորգ V կաթողիկոսին՝ Հայկական Հարցի բարձրացման ուղղությամբ նրա ձեռնարկումներում, 2) Հարկ եղած դեպքում հրավիրել նոր համագումար, ինչպես նաև իր նիստերին հրավիրել Հայկական Հարցին գիտակ անձանց*, 3) Կապեր հաստատել Կ. Պոլսի, Փարիզի և ուրիշ վայրերի հայ մարմինների հետ, որոնք նպատակ ունեն աշխատելու Հայոց Հարցի համար, 4) Պրոպագանդայի միջոցով ռուս հասարակության մեջ և վարիչ շրջանակներում ստեղծել նպաստավոր տրամադրություն դեպի թուրքահայերը¹:

Հետայսու որևէ լուրջ գործ ձեռնարկելուց առաջ Գևորգ V կաթողիկոսը պետք է դիմեր Բյուրոյին: Վերջինս իր կողմից կոչված էր սերտ հարաբերություններ պահպանել էջմիածնի հետ և բազմակողմանի օժանդակություն ցույց տալ Վեհափառին:

Բյուրոն ձգտում էր համերաշխության ներդաշնակ մթնոլորտ ստեղծել Հայկական քաղաքական դաշտում գործող բոլոր կողմերի հետ²: Նա սերտ կապեր էր հաստատել ոչ միայն էջ-

Մեսրոպ Եպիսկ. Տեր-Մովսիսյանն էր, փոխնախագահներն էին՝ Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ալ. Ռատիսյանն ու Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ Հ. Ռունունցը, անդամներն էին Հովհ. Թումանյանը, Լևոն, փաստաբան Սպենդիարյանը, բժ. Կ. Ստեփանյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Ռաչ. Կարճիկյանը, հայտնի վաճառականներ Սեր. Գյուլպենկյանը, Տ. Աֆրիկյանը, Սամսոն Հարությունյանը և ուրիշներ: Փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի և Կովկասի զինվորական իշխանությունների հետ Ազգային բյուրոյի հարաբերությունների պահպանման պարտականությունները դրված էին Մեսրոպ Եպիսկոպոսի, Ալեքսանդր Ռատիսյանի և Հակոբ Զավրյանի վրա: Ազգային բյուրոն անվիճելի ղեկավարն էր Կովկասի հայոց ազգային կյանքի: (Տե՛ս Ս. Վրացեան, Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, Բևրութ, 1962, էջ 13):

* Օգտվելով իր այդ վերջին իրավունքից՝ հետագայում Բյուրոն հաճախ էր իր նիստերին հրավիրում պատմաբան Լեոյին, գրականագետ Նիկոլ Աղբալյանին և ուրիշների, իսկ առանձին դեպքերում՝ նաև հայ ունեոր դասից տարբեր անձանց, երբ կարիք էր զգացվում նյութական և այլ կարգի աջակցության:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24¹, թ. 26-27:

² Նույն տեղում, թ. 27-28:

միաձնի Մայր Աթոռի և Կ. Պոլսի պատրիարքարանի, այլև Փարիզի ու Պետերբուրգի ազգային մարմինների հետ: Պատրիարքարանը շարունակաբար Բյուրոյին էր ուղարկում իր հրատարակությունները, իսկ էջմիաձնից ստանում էր կարևոր գրությունների պատճենները, տարբեր տեղերում կենսական հարցերի շուրջ կազմակերպում էր խորհրդակցական ժողովներ: Օրինակ՝ Բյուրոյի նախագահ Ս. Հարությունյանը Կաթողիկոսի խնդրանքով Հայկական հարցի շուրջ չատ կարևոր խորհրդակցություն էր կազմակերպել էջմիաձնում, այդ նույն հարցով խորհրդակցություն կազմակերպելու նպատակով Պետերբուրգ էր մեկնել Բյուրոյի անդամ Ալ. Քալանթարը:

Բյուրոն սերտ կապի մեջ էր ողսական Պետական դումայի պատգամավոր Միքայել Պապաջանյանի հետ: Օրինակ՝ վերջինս Բյուրոյին հայտնել էր, որ 1913 թ. մայիսի վերջին ինքը Դումայում ելույթ է ունենալու Հայկական հարցի մասին և հարցրել էր նրա կարծիքը: Առանց ուշացնելու Բյուրոն կազմել էր Մ. Պապաջանյանին օժանդակող խումբ, որն անմիջապես ձեռնարկել էր հեղինակելու հարցերի այն չրջանակը, որի վրա ուշադրություն պետք է դարձնեի Դումայի պատգամավորը¹:

Բյուրոյի ակտիվ միջամտությունների շնորհիվ Հայկական հարցով զբաղվող հայոց տարբեր մարմինների գործունեությունն մեջ համարյա չէին պատահում մեծ տարաձայնություններ, և երբ, այնուամենայնիվ, երևակվում էին այդ մարմինների ինքնագլուխ գործունեության դեպքեր, ապա Բյուրոն իր գրություններով ու բանավոր հորդորներով անմիջապես չեչտում էր ներդաշնակ գործելու անհրաժեշտությունը: Իր ժողովներին Բյուրոն հաճախ էր հրավիրում Թուրքիայից Կովկաս եկած և Հայաստանի բարենորոգումների հարցի ընթացքին հետևող հայերի, որոնք տեղեկություններ էին տալիս Երկրի կացության և վարիչ մարմինների տրամադրությունների մասին: Բյուրոյի գործունեությունը մշտապես համընթաց էր ողսական կառավարության քաղաքականությանը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24¹, թ. 28 և չրջ.:

Այդ նպատակով Բյուրոն ընտրել էր մի հատուկ մասնախումբ, որի նպատակը պետք է լիներ. ա) Կազմակերպել ռուսական մամուլի օրգաններում թուրքահայության բռնաճնշումների մասին տպագրված հոդվածների ու նյութերի թարգմանություն և հրատարակում հայերեն ու եվրոպական լեզուներով, կապեր հաստատել հատկապես “Русское Слово”, “Русские Ведомости”, “Речь” և “День” հայամետ թերթերի խմբագրությունների հետ, բ) Ռուսական հասարակության լայն շրջաններին թուրքահայության կենսական հարցի բուն էությունը ծանոթացնելու համար ռուսերեն հրատարակել գրքեր ու գրքույկներ՝ այդ գործի մեջ ներգրավելով Լեոյին, Ա. Քալանթարյանին, Հ. Առաքելյանին և Հայկական հարցին քաջատեղյակ ուրիշ անձանց, ինչպես նաև առանձին գրքույկներով լույս ընծայել թուրքահայաստանում եղած ռուսների և օտարերկրացիների ճանապարհորդական տպավորությունները, գ) Միջոցներ ձեռնարկել թուրքիայից հեռագրական թարմ լուրեր ստանալու համար և այդ նպատակով հատկացնել դրամական միջոցներ¹:

Բյուրոն առաջարկ էր ստացել դրամով օժանդակելու մի հայանպաստ գերմաներեն թերթ հրատարակելու համար, բայց նկատի առնելով, որ խմբագրական կազմի և Բյուրոյի տեսակետների միջև աններդաշնակություն կարող է լինել, գոհացում չտրվեց այդ հարցին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԱՑՈՒՄԸ: ՆՈՒԲԱՐ ՓԱՇԱՆ ԳՈՐԾԻ ԳԼՈՒԽ

Հայաստանում չարունակվում էին հայերի սպանություններն ու կողոպուտները:

“Русские Ведомости” թերթը գրում էր. «Հայերն այժմ այնպիսի դրություն մեջ են, որ եթե թողնվեն թուրքերի իշխանության տակ, նշանակում է նրանց դատապարտել բնաջնջման:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24¹, թթ. 27 չրջ. և 28:

Նրանք կարող են ազատվել միայն մի կերպ՝ [Հայկական] Հինգ վիլայեթներում (Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, էրզրում, Ադանա. երեւի այստեղ պետք է ավելացնել նաև Անգորայի մի մասը) հիմնել քրիստոնեական իշխանություն»¹:

Անսալով Հայկական և ռուսական առաջադեմ հասարակական կարծիքին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը և Հայ քաղաքական շրջանները, ականջալուր լինելով Պետերբուրգից եկած խորհրդին, թե բավական չէ միայն խնդրագիր ներկայացնել կայսրին, այլ պետք է նաև դիմել եվրոպական այն պետություններին, որոնք նույնպես Բալկանյան պատերազմից հետո մասնակցելու էին գումարվելիք ժողովներին, ձեռնարկեցին անհետաձգելի միջոցներ: Ամենից առաջ անհրաժեշտություն ծագեց եվրոպայում ունենալ էջմիածնի ներկայացուցչություն (պատգամավորություն), որը տևական ժամանակ պիտի մնար այնտեղ և խաղաղության կոնֆերանսին ներկայացներ Հայության պահանջները, մանավանդ որ այդ խնդիրը կաթողիկոսին հարուցել էր նաև Կ. Պոլսի Արչարունի պատրիարքը:

Կ. Պոլսի պատրիարքարանը ինչու էր էջմիածնին խնդրում դիմել մեծ տերություններին և նրանց ուշադրությունը սևեռել Հայաստանի վրա: Որովհետև ինքը չէր կարող այդ բանն անել առանց Բ. Դուան հետ համաձայնեցնելու: Նման քայլը թուրք կառավարությունը կդիտեր որպես անջատողականության դրսևորում՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով:

Անխուսափելիորեն առաջ էր եկել պատվիրակության դեկավարի ընտրության դժվարին խնդիրը: Ո՞վ ի վիճակի կլինի ստանձնելու Հայկական հարցն առաջ մղելու ճակատագրական պատասխանատվությունը:

Հանրահայտ է, որ որևէ գործի հաջողությունը պայմանավորված է այն կատարողի բանիմացությամբ ու ողջամտությամբ: Ազատագրական պայքարի ճանապարհին Հայերին միշտ խանգարել է իրենց իդեալապաշտ և երազուն խառնվածքը:

¹ Թերթի սույն տողերի կտրոնը, որի վրա չկա ամսաթիվ, տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 239^ա, վավ. 19, թ. 6:

Հայոց ազգային պետերը ի վիճակի չեն եղել հաշվարկել ժողովրդի ուժերն ու հնարավորությունները և հենց այդ հիման վրա ընտրել ազգային պայքարի ճշգրիտ ուղի: Հատկապես Հայ հեղափոխական կուսակցությունների գործունեությունը նախընթաց չուրջ քառորդ դարի ընթացքում ցույց էր տվել, որ թուրքական պետության հետ հարաբերվելիս նրանք անկարող են եղել հետապնդելու և իրագործելու քաղաքական լուրջ նպատակներ: Միայն քաղաքականությամբ զբաղվելու ձգտումը, այդ ճանապարհին ցուցաբերվող բարի կամքը և անկեղծությունը, ինչպես և համարձակությունն ու անձնազոհությունը դեռ բավական չեն ազգի ճակատագիրը վարելու համար: Եթե Հայ հեղափոխականները միաժամանակ լինեին նաև քաղաքագետներ ու դիվանագետներ, ապա Հայկական Հարցի բարձրացման օրերից (1878 թ.) սկսած՝ Հայոց ազգը բոլորովին տարբեր վիճակում կլիներ. չէին լինի զանգվածային կոտորածներ, ահեղի կորուստներ: «Աւետարները» (Կ. Պոլիս) գրում էր, որ տասնյակ տարիների դառը փորձությունը ցույց տվեց, որ հենց այդ պատճառով նրանք երբեք չհասան իրենց սնուցած նպատակներին: «Այսօր ալ,- չարունակում էր թերթը,- մեր ազգին համար բարեփոխութեան կենսական խնդիրը յարուցուեցաւ: Այսպիսի պարագաներու մէջ ազգին բոլոր կարող, փորձառու, հմուտ անձերը միացնելու պէտքը չհասկնալը կատարեալ տխմարութիւն մը պիտի ըլլար: Ազգային կեանքի հետ այսքան սերտ առնչութիւն ունեցող խնդիր մը կուսակցական խնդրի մը վերածելը ոճրագործութիւն մը պիտի ըլլար, ինչպէս նաև զայն յօգուտ ո եւ է կուսակցութեան մը չահագործելը ազգային շահերու դէմ ամէնէն մեծ դուր պիտի սեպուէր: Ազգային ցաւին հանդէպ պէտք է լռեն բոլոր կուսակցական և անձնական հաշիւները և միմիայն այս բազմադարեան ցաւատանջ ժողովուրդին բարօրութեան գաղափարը պէտք է գերիշխող դառնայ: Այս ըմբռնումը պէտք է անկեղծօրէն ամէն չրջանակներու մէջ տիրապետող տեսակետը դառնայ»¹:

¹ «Աւետարներ» № 1, 4 հունվարի 1913 թ.:

Պատասխանատվությունն այս անգամ իրենց վրա վերցրին հայ եկեղեցին, հայ պահպանողական ուժերը:

Ազգային բյուրոն (Թիֆլիս) կազմել էր ականավոր հայերի մի անվանացանկ, որոնք իր կարծիքով կարող էին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պատվիրակները դառնալ Եվրոպայում: Այդ ցուցակում էր նաև եգիպտահայ նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ, ազգային բարերար Պողոս Նուբար փաշայի անունը: Անկախ այդ առաջարկից՝ Գևորգ V-ը նույնպես մտքում ունեցել էր նույն թեկնածությունը: Եվ երբ Բյուրոյի հանձնարարությունը նրա անդամներ Համբարձում Առաքելյանը և Նիկոլ Աղբալյանը Կաթողիկոսին ներկայացրին ցանկը, կարճատև մտորումից հետո Վեհը կանգ առավ Նուբար փաշայի թեկնածության վրա:

1912 թ. նոյեմբերի 10-ի № 1482 կոնդակով Կաթողիկոսը նրան նշանակում է ներկայացուցիչ Եվրոպայում:

Կաթողիկոսական կոնդակը Նուբար փաշան ստանում է 1912 թ. դեկտեմբերի 2-ին Փարիզում, ուր նա գտնվում էր ընտանիքով:

Գևորգ V Հայրապետի կոնդակը ստանալու առիթով Պողոս Նուբարը Վահան Մալեգյանին գրում էր. «Ընդունեա (Կաթողիկոսի առաջարկը: - Ն. Ս.), որովհետև իրավունք չունեի մերժելու, չատ ծանր պաշտօն մը, դժուարութիւններով ցցուած, բայց զոր պարտականութիւնն ունիմ հետապնդելու, ցորքան պիտի կարենանք յուսալ յաջողութիւնը: Ասիկա մենէ միայն կախում չունի, այլ Պետութեանց չահերէն եւ բարի կամեցողութենէն, ինչպէս նաեւ հանգամանքներէն, որ ներկայիս դժբախտաբար փափաքուածին պէս նպաստաւոր չեն: Այս վերջին պարագան կրնայ փոխուիլ մէկ օրէն միւսը, եթէ, ինչպէս կը յուսանք, դադրին պատերազմի վտանգները, որ մտահոգութիւն կը պատճառեն բոլոր դահլիճներուն»¹:

Ավելի ուշ Պողոս Նուբարն ասել էր. «էջմիածնայ մեր Կաթողիկոսը... վճռեց դիմել պետութիւններին հայցելու նրանց միջամտութիւնը եւ կեանքի կոչեց, այս գործի առթիւ, մի

¹ Վ. Մալեգեան, Ճամբուս վրայ (Յուշաքաղ), էջ 304-305:

պատուիրակութիւն, որի նախագահութիւնն առաջարկուեց ինձ: Ես ինձ թոյլ չ'տուի խուսափել այդպիսի մի յանձնարարութիւնից, որն իմ պարտականութիւնս եմ համարում, բայց այնուամենայնիւ ես ցանկացայ հաւաստիանալ նախ քան համաձայնելս, թէ մեր ծրագիրը պէտք է հիմնւի Բերլինի Դաշ. 61 յօդուածի վրայ եւ սահմանափակուի, օրինակի համար, բարենորոգութեանց գործադրման խնդրով, մերժելով ո եւ է անջատողական գաղափար եւ ո եւ է ինքնավարութեան ցանկութիւն, որն ես համարում եմ մի իսկական ուտոպիա»¹:

Պողոս Նուբարի կողմից գերպատասխանատու պաշտոնը ստանձնելուց հետո տաճկահայկական հարցի շուրջ մղվող դիվանագիտական ուժգին պայքարների կենտրոններ դարձան Կ. Պոլիսն ու Փարիզը:

Պողոս Նուբար փաշան, անշուշտ, արեւմտահայութեան ամենամեծ քաղաքական դեմքն էր, մի ձեռնհաս, հմուտ ու հեղինակավոր անձնավորութիւն: Նա որդին էր հայ նշանավոր դիվանագետ, Եգիպտոսի հայտնի քաղաքական գործիչ Նուբար փաշայի², որը նույնպես ժամանակին ջանքեր էր թափել Հայկական հարցի լուծման համար:

Պողոս Նուբարը կրթված ու բազմակողմանի զարգացած մարդ էր³, գերազանց տիրապետում էր ֆրանսերենին, անգլե-

¹ «Արարատ», № 1, հունվար, 1914, էջ 47:

² Տիգրան Նազարյանը «Տարազի» 1918 թ. հունվարի համարում հաղորդել է, որ Նուբար փաշայի նախնիները արցախ-զանգեզուրցիներ են եղել. հայտնի են եղել որպէս Հայ Առաքելական եկեղեցու նվիրյալներ, որպէս Դավիթ Բեկի զինակիցներ մեծամեծ քաջագործութիւններ են կատարել Սյունիքում հատկապէս իրենց հայրենի Տաթևը պաշտպանելիս: Պողոս Նուբար փաշայի հոր՝ Նուբար փաշայի կյանքի և գործունեութեան մասին մանրամասն տե՛ս Էմիլ Պերդրան, Նուբար փաշա. 1825-1899: Նիշք և տպատրութիւնք, թարգմանեց Մեսրոպ Նուպարեան, Կ. Պոլիս, 1910, 86 էջ:

³ Պողոս Նուբարի կենսագրութեան մանրամասներ տե՛ս էդուարդ Մելքոնյանի «Հայկական բարեգործական ընդհանուր միութեան պատմութիւն» (Երևան, 2005), Սամուել Պողոսեանի «Պողոս Նուբար փաշա. ազգային գործիչը» (Երևան, 2004) արժեքավոր աշխատութիւններում և բազմաթիվ ուրիշ հրապարակումների մեջ:

րենին ու արարերենին, գիտեր նաև հաղորդակցվել թուրքերենով ու գերմաներենով: Նա մեծ հարգանք ուներ եվրոպական քաղաքական բարձր դասի չրջանում¹, անձնական լայն կապեր ուներ եվրոպական մի շարք երկրների նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչների հետ²: Վահան Մալեգյանը վկայում է, որ Պողոս Նուբարը «գրեթէ հայերէն չէր գիտեր, միայն իր կնոջը հետ ուսակարարբառ հայերէն մը կը խօսեր»: Նա ուներ պատկառելի հարստություն, որից բաժին հանեց Ազգային պատվիրակությանը՝ հոգալով նրա գործունեության հետ կապված բոլոր ծախսերը: Հրաչյա Աճառյանը գրում էր. «Այս պատկառելի անձնաւորութիւնը Հայկական Դատի յաջողութեան ի սպաս դրաւ իր հարստութիւնը, իր ազդեցութիւնը, իր հանճարը, իր լեզուն և իր գրիչը»³: Հակառակ իր դիրքին ու հարուստ գիտելիքներին, նշել է Երվանդ Օտյանը, Պողոս փաշան չատ համեստ մարդ էր, միաժամանակ՝ շատ դյուրահաղորդ⁴:

Մինչ այդ Նուբարն իրեն հեռու էր պահել քաղաքականությունից և չէր պատկանում կամ հարում հայկական որևէ կուսակցության, քաղաքական որևէ հոսանքի, թեև, Վահան Մալեգյանի վկայությամբ, նա «սկզբունքով կը բաժնէր Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան դաւանանքը եւ գործելակերպը, եւ ատոր ապացոյց է համակրանքը եւ վստահութիւնը զոր ցոյց կուտար Ռամկավարներուն, իր անմիջական չրջապատին մէջ ընդունելով անոնք եւ անձնապէս օժանդակելով անոնց թերթերուն»⁵:

Նուբարի նշանակումը ջերմորեն ընդունվեց հայ ազգային-քաղաքական շրջաններում՝ բացառությամբ Պետերբուրգի հայկական խմբակի անդամների, որոնք թերահավատությամբ էին ընդունել այդ նշանակումը: Կաթողիկոսի նշանակումը

¹ Տե՛ս «Էջմիածին», № 1, փետրվար-մարտ-ապրիլ, 1965, էջ 166:

² Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 3 (179), 2008, էջ 49:

³ Հ. Աճառյան, Տաճկահայոց հարցի պատմությունը (Սկզբից մինչև 1915 թ.), Նոր-Նախիջևան, 1915, էջ 75:

⁴ Երուանդ Օտեան, Պողոս փաշա Նուպար, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 26:

⁵ Տե՛ս Վահան Մալեգեան, Ճամբուս ծայրը, Հատ. Բ, Փարիզ, 1955, էջ 294:

անվերապահ հավանության արժանացավ նաև ուսական կառավարության կողմից: Եվ նա արդարացրեց բոլորի հույսերը՝ մեծ հմտությամբ կատարելով իրեն վստահված գործը:

Հայկական հարցի բարձրացման պատիվը ինչո՞ւ բաժին ընկավ Հենց Պողոս Նուբար փաշային և նրա համախոհներին: Այդ ճակատագրական օրերին ինչո՞ւ հայ ազգային հեղափոխական կուսակցություններն իրենց դուրս թողեցին ազգի համար բախտորոշ խնդրի լուծման գործընթացից:

Սկսենք նրանից, որ նախկինում Հայկական հարցի բարձրացման և եվրոպայում նրա պրոպագանդման մենաշնորհը պատկանում էր հայ ազգային հեղափոխական կուսակցություններին: Նախասահմանադրական Թուրքիայում համիդյան բռնակալության կողմից նրանք ենթարկվում էին ամենաբիրտ հալածանքների, քանի որ հանդիսանում էին հայ ազգաբնակչության կացության, նրա ազատագրական իդեալների արտահայտիչներ:

Իրենց ձեռքն առնելով երկրի ղեկը՝ երիտասարդ թուրքերն աշխատեցին ճնշված ազգերի անհնազանդ կուսակցություններին մոտեցնել իրենց, նրանց ազգերին «չնորհել» եվրոպական իրավակարգի բարիքները՝ խոսքի, մամուլի, ժողովների, կրթական գործունեության ազատություններ, որպեսզի այդ միջոցով երկրի քաղաքական դաշտից բեկանեն ու օտարեն ոչ թուրք կուսակցությունների վաղեմի ըմբոստ տրամադրությունները:

Այդ ճարպիկ քաղաքականությունից զոհերը հայ իրականության մեջ եղան բոլոր երեք ազգային-հեղափոխական կուսակցությունները՝ Հնչակը, Վերակազմյալ Հնչակը և Դաշնակցությունը: Առաջինը Իթթիլաֆի հետ էր, վերջին երկուսը՝ Իթթի-հադի: Եվ դա նույնիսկ կիլիկիահայության զանգվածային ջարդերից հետո:

Հայկական կուսակցությունների անհեռատես քաղաքականության հետևանքով թուրքահայ ժողովրդի կյանքում ստեղծվեց մի ողբերգական երկվություն: Եթե «նախասահմանադրական» չրջանում հայկական շարժման և հայ քաղաքական ուժերի գործունեության հիմնական դաշտը Թուրքահայաստանն էր, ապա այժմ՝ «սահմանադրական» չրջանում, խախտվեց այդ հարաբերակցությունը: Կծկվելով ու լճանալով լեզալ իրավունքների

չըջանականերում՝ հայ կուսակցությունները, հետևելով թուրք իշխանական ուժերի թելադրանքին, եթե չասենք՝ ամբողջովին թողեցին հեղափոխական գործունեությունը բուն երկրում՝ Թուրքահայաստանում, ապա կարող ենք արձանագրել, որ նրանց կողմից այնտեղ տարվելիք աշխատանքը փաստորեն մղվել էր երկրորդ գծի վրա:

Երբ հայ ժողովուրդն իր հայրենի հողի վրա շարունակում էր կրել ստրկական իրավագրկություն ծանր լուծր՝ չունենալով անգամ կյանքի, գույքի և ընտանեկան պատվի ապահովություն, Կ. Պոլսում կենտրոնացավ հայ կուսակցությունների՝ նախկինում Թուրքահայաստանում գործող գործիչների մեծ մասը: Նրանք Եվրոպայի հարևանությամբ ազատ ըմբռնում էին ոչ միայն սոսկ մարդկային վայելքներ, այլև օգտվում էին քաղաքացիական-մշակութային իրավունքներից (խոսքի, մամուլի, ժողովների ազատություն և այլն):

Ահա իրերի այդպիսի բերումով է, որ խախտվեց հայ ժողովրդի և նրա կուսակցությունների միջև եղած քաղաքական վիճակների համամասնությունը, և խոր անջրպետ ստեղծվեց բուն երկրի հայ ազգաբնակչության և պետության կենտրոններում խմբված հայ ազգային կուսակցությունների վիճակների միջև:

Դրան ավելանում էր հետևյալը. նախասահմանադրական շրջանում և՛ Հնչակը, և՛ Դաշնակցությունը, հատկապես վերջինս, հօգուտ հայկական բարենորոգումների մեծ եռանդով Եվրոպայում մղում էին քաղաքական լայն պրոպագանդ, բայց «սահմանադրական» շրջանում վերջ տվեցին գործունեության այդ ուղղությանը:

Այլ խոսքով՝ Հայկական հարցի ավանդական ներկայացուցիչներ հայ հեղափոխական կուսակցություններն ըստ էության դադարեցին Թուրքահայ ժողովրդի իդձերի արտահայտիչները լինելուց:

Ահա պատասխանն այն հարցի, թե ինչու Բալկանյան պատերազմի օրերին՝ Թուրքիայի համար ստեղծված խոշոր ճգնաժամի հարմարագույն պահին, երբ հայ ժողովրդի վիճակի բարեփոխման տեսակետից գուցե հնարավոր լիներ որոշ արդյունքի

հասնել, նրա հեղափոխական կուսակցություններն իրենց իսկ որդեգրած սխալ քաղաքականությունից հետևանքով այնքան էին չեղորացվել Հայկական հարցից և քաղաքականապես այնքան էին նշանազուրկ եղել, որ իրերի բերումով համարյա մի կողմ քաշված՝ դիտում էին, թե ինչպես է ընթանում բարենորոգումների հարցի արժարժման գործընթացը՝ հարցի լուծումը ամբողջովին թողնելով հայ պահպանողականներին, ազատականներին ու հոգևորականությունը՝ հանձինս Նուրար փաշայի և նրա գլխավորած հայրենասեր մտավորականությունից մի կոհորտայի:

Հայ հեղափոխականներն արդեն իրենք իսկ գիտակցում էին, որ եվրոպական կառավարություններին, կուսակցական կամ մտավորական ընտրախավին նախկինում արված բոլոր միջնորդությունները զուր են անցել, որ մարդասիրության սկզբունքները հարգելու կոչերը կամ քրիստոնեական քաղաքակրթության նկատմամբ հայ ժողովրդի հավատարմության մասին երդում-հավատները ոչ մի դրական արդյունքի չեն հասցրել: Հեղափոխական երկու հայկական կուսակցությունները՝ Դաշնակցությունը և Հնչակը, շարունակում էին հույսեր փայփայել, որ գոնե եվրոպական սոցիալիստական կուսակցությունները, վերջապես, երեսները կշրջեն Թուրքահայաստանի կողմը և նրա հոգսերի ու անազորույն վիճակի մասին կբարձրաձայնեն ամենուր: Բայց այդ հույսերը նույնպես ի դերև էին ելել: Սոցիալիստական II ինտերնացիոնալը, որի մեջ միավորված էին սոցիալիստական կուսակցությունները, որոնց թվում՝ նաև ՀՅ դաշնակցությունը, չէր ճանաչում Հայկական հարցի առանձին գոյությունը և գտնում էր, որ հայերի հետ կապված բոլոր խնդիրները կարող են լուծվել միայն ու միայն Օսմանյան կայսրության մյուս բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում՝ Թուրք ժողովրդի տնտեսական ու սոցիալական խնդիրների հետ փոխկապակցված: Ինչպես պաշտոնական Եվրոպան, այնպես էլ այնտեղի սոցիալիստական կուսակցությունները ոչ միայն վճռականապես դեմ էին Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը խախտելուն, այլ նաև նրա բնակչության որևէ մասի համար առանձին միջոցառումներ կիրառելուն:

Ոմանք դեռ հիշում էին օսմանյան հեղափոխությունից առաջ

Եվրոպայի սոցիալիստական շարժման վետերաններ Ավգուստ Բերելի և Վիլհելմ Լիբկնեխտի հետ Լայպցիգի «Հայ ուսանողական ընկերություն» երեք անդամների թուուցիկ հանդիպման և կայացած սակավատև հարց ու պատասխանի մասին, որ տարիներ առաջ տեղի էր ունեցել քաղաքի “Dorotheen Hof” հյուրանոցում: Դեպքի մասին այսպես է վերհիշել այդ երեք հայ ուսանողներից մեկը՝ Ա. Աթանասյանը:

«Հանդիպման հենց սկզբում Բերելը զգուշացրեց, որ իր ժամանակը շատ սուղ է, քանի որ կես ժամից հետո ինքը ճառով պետք է հանդես գա «Կրիստալ-պալատում» կազմակերպված միտինգում: Մենք յայտնեցինք, որ մեր ասելիքը կարճ է լինելու:

Նա իսկոյն գնաց դիմացի դուռը, կիսաբաց նայեց, ինչ որ բան հարցրեց և դառնալով մեզ, խնդրեց ներս մտնել: Մենք մտանք մի այլ սենեակ: Այդտեղ տեսանք մի ուրիշ ծանօթ դէմք: Անկասկած Լիբկնեխտն էր: Մենք իսկոյն ճանաչեցինք նրան իր մեծ յաղթանդամ մարմնով, լայն դէմքով, երկճիւղ ալեզարդ միրուրով: Նա ժիլետը հագած, առանց սիւրտուկի, հայելու առաջ իր փողկապն էր ուղղում:

Բերելը մեզ ներկայացրեց: Նա ժպտադէմ գլուխ տուեց մեզ և շարունակեց իր գործը: Մենք նստեցինք: Սենեակը դրանց ննջարանն էր:

- Ի՞նչ ունէք ասելու, - դիմեց մեզ Բերելը, առաջարկելով ծխել:

- Ձեզ, երևի, յայտնի կը լինեն լրագրներից այն սարսափները, որ այժմ կատարւում են Թիւրքիայում հայերի վերաբերմամբ, սկսեց ընկերներիցս մէկը. մենք եկել ենք խնդրելու Ձեզ և Ձեր յարգելի ընկերոջը, պ. Լիբկնեխտին, որ դուք հարցապնդէք ձեր կառավարութիւնը, Թիւրքիայում կատարւած սարսափների առիթով և ձեր միջամտութեամբ թեթևացնէք հայ ժողովրդի զարհուրելի պայմանները:

Բերելը նայեց Լիբկնեխտին: Սա իր սիւրտուկն էր հագնում, և ապա դարձաւ մեզ:

- Ես հասկանում եմ ձեզ: Նոյնանման դիմում մենք ստացանք մի ամիս առաջ նաև Բերլինի հայ ուսանողութիւնից: Ձեզ ասելու եմ այն՝ ինչ նրանց. հայ ժողովրդի բաղդը անբաժանելիօրէն

կապւած է համայն Թիւրքիայի ժողովուրդներին բաղդի հետ: Միապետական ընթիմի պայմանները միանման սոսկալի են ողջ Թիւրքիայի համար, ուստի և հայերի դրութիւնը կը բարելաւուի այն ժամանակ, երբ կը բարելաւուի ամբողջ Թիւրքիայի ժողովուրդներին բաղդը: Իսկ բոլորիդ հարցը կը լուծուի, երբ կը տապալուի սուլթանական ուժերը:

- Իսկ ե՞րբ կը տապալուի սուլթանական ղեկը,- հարցրի ես:

- Ե՞րբ, երբ որ Թիւրքիայում նոյնանման պայմաններին տակ ապրող բոլոր ազգութիւնները և մնաւանդ նրանց ամենից չատ տանջւած տարրերը կը միանան, փշրելու գոյութիւն ունեցող կարգերը:

- Բայց չէ՞ որ Թիւրքերը մահմեդական են և երբէք քրիստոնեաների հետ չեն միանայ, - նկատեց ընկերս:

- Հալածւածներն ու ճնշւածները կրօն ու ազգութիւն չեն ճանաչում: Փորձեցէ՛ք դուք հայերդ այդ ուղղութեամբ գործել Թիւրք ժողովրդի հետ և երբէք հայկական առանձին հարց չբարձրացնել: Հակառակ դէպքում դուք միայն հեռացնում էք ձեզանից բողոքող միւսուլման տարրերին և հարստահարւածների դատը դարձնում՝ ազգային-հայկական դատ, մի բան, որ քնականաբար գրգռում է միւսուլման ժողովրդին...

Այդ ժամանակ դուռը ծեծեցին: Բերելը նայեց ժամացույցին և տեղից բարձրացաւ:

- Ներեցէք ինձ, ես գնալու եմ, տասը ըոպէ է միայն մնում: Եկէք ինձ մօտ, եթէ ցանկանում եք, վաղը առաւօտեան ժամ 10-11-ին: Ես այդ առիթով ձեզ հետ աւելի մանրամասն կը խօսեմ: Թիւրքիայի դրութիւնը քաղաքական մեծ հարց է և նա չէ կարող չհետաքրքրել ձեզ: Ներեցէ՛ք:

Մենք վեր կացանք մեր տեղից:

Բերելը մեզ ճանապարհեց մինչև դուռը: Սենեակը լիքն էր տասնեակ մարդկանցով:

Մենք դուրս եկանք, և այդ երեկոյ մի քանի հայ ուսանողների հետ ունեցանք երկար ու տաք վիճաբանութիւն: Մեր մէջ ծագեցին գծաւորութիւններ: Ընկերներիցս մի քանիսը հայհոյում էին Բերելին:

Միւս օրը, շնորհիւ այդ գժտութիւնների, մենք վճռեցինք չգնալ Բերելի մօտ»¹⁴:

Ուրեմն հիմա նույնպես՝ սոցիալիստներից պետք էր ձեռք քաշել:

Որքան էլ Նուբար փաշան տաղանդավոր ու բանիմաց անձնավորութիւն էր, բայց նա միայնակ ի վիճակի չէր կատարելու իր վրա դրված գերապատասխանատու խնդիրը: Նրան անհրաժեշտ էին աջակից գործընկերներ: Եվ առաջ եկավ հատուկ պատվիրակութիւն ունենալու պահանջը:

Պատվիրակութեան մեջ պետք է ընդգրկվեին հայկական հասարակութեանը քաջածանոթ, հեղինակութիւն վայելող, միաժամանակ պետութիւնների դիվանագիտական գործելակերպին ծանոթ ինչպես աշխարհիկ, այնպես էլ կրօնական հայ գործիչներ:

Ծագել էր պատվիրակութեան անդամների խիստ ընտրութեան անհրաժեշտութիւնը, քանի որ տարբեր ժամանակներում եվրոպայում հայկական հարցով զբաղվել են հիմնականում գործից միանգամայն անտեղյակ, դիվանագիտութեան մասին գաղափար անգամ չունեցող, քաղաքականութիւնից բոքիկ, սահմանափակ գիտելիքներ ունեցող մարդիկ¹⁵:

¹⁴ «Երկրի ձայնը», № 25, 13 նոյեմբերի 1907 թ.:

¹⁵ Հնչակյան հայտնի գործիչ Սանազատը վերհիշել է այսպիսի մի դեպք. 1904 թ. Սասունի երկրորդ ապստամբութեան պարտութիւնից հետո Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մ. Նրիմյանը, Հԅ դաշնակցութեան ղրդմամբ, կազմել էր մի պատվիրակութիւն, որը պետք է մեկնէր Եվրոպա և փորձէր ապստամբութեան հետեւանքով Թուրքահայաստանում սպասվելիք կոտորածների առաջն առնել: Պատվիրակութեան կազմն ընտրել էր կաթողիկոսը՝ նրա մեջ ներառելով երեք հոգու՝ Սարաճյան և Այվաթյան եպիսկոպոսներին, որոնք չգիտէին եվրոպական ոչ մի լեզու և հայտնի դաշնակցական բժիշկ Հովհաննես Լորիս-Միկեյլայանին, որը պետք է հանդես գար որպէս երկու բարձրաստիճան եկեղեցականների թարգման՝ չիմանալով եվրոպական կարեւոր լեզուներից մեկը՝ անգլերեն: Պատվիրակութիւնը եղել էր եվրոպական մի չարք երկրներում և ամենուրեք դիվանագետների դռները փակ էր գտել իր առջև: Հասնելով Լոնդոն՝ նրանք փորձել էին ներկայանալ թագավորին, բայց կտրուկ մերժում էին ստացել: Արտաքին գործերի նախարարը նույնպէս չէր բարեհաճել նրանց ընդունել:

Սկզբում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը ուզում էր պատվիրակութունն ինքը ձևավորել՝ Պողոս Նուբար փաշա, Մաղաքիա Օրմանյան, Մինաս Զերադ, Համբարձում Առաքելյան, Սամսոն

Վերջապես պատվիրակները հազիվ կարողացել էին ստանալ Քենտրերի արքեպիսկոպոսի ունեկողությունը, ինչպես նաև ընդունվել էին «Թայմս» թերթի խմբագրատանը։ Քանի որ բժ. Լորիս-Մելիքյանը անգլերեն չգիտեր, ուստի պատվիրակները Լոնդոնում իրենց հետ վերցրել էին Բաֆֆու ավագ որդուն՝ Արամին։ Նրանց վերոհիշյալ այցելությունների մասին Արամը մանրամասներ էր պատմել այդ օրերին Լոնդոնի հնչակյան կուսակցության կենտրոնում գտնվող Ռուբեն Սանազատին, որը և հետագայում (1919 թ.) հանձնել էր տպագրության։ Արամը պատմել էր. «Պատուիրակները միանգամայն անպատրաստ էին իրենց պատուիրակութեան թէ՛ նպատակի և թէ՛ հայկական հարցին վերաբերող խնդիրների վերաբերեալ։ Կենտրոնների արքեպիսկոպոսը, ինչպէս և «Թայմզ»ի արտաքին քաղաքականութեան բաժնի վարիչը մի շարք խիստ էական հարցումներ էին տալիս, իսկ մեր պատուիրակները, փոխանակ անմիջական ու կտրուկ պատասխաններ տալու տրուած հարցերին, սկսում էին նախ միմեանց հետ խորհրդակցել և մինչև իսկ վճճի բռնուել այն մասին, թէ ի՞նչ պատասխան պէտք է տալ։ Ծատ անյարմար ու յիմար կացութիւն էր ստեղծուիմ։ Վերջ ի վերջոյ պարզուիմ էր, որ Կենտրոնների արքեպիսկոպոսն ու անգլիական թերթի խմբագիրը շատ աւելի լաւ են ճանաչուիմ Հայաստանը և աւելի են տեղեակ Հայկական հարցի բոլոր ելելէջներին ու Թիւրքիայու տեղի ունեցող անցուղարձերին, քան մեր եպիսկոպոսներն ու յեղափոխական գործիչը։ Այսպէս օրինակ՝ պատուիրակները, ի միջի այլոց, խնդրեցին, որ Հայաստանի բոլոր քաղաքներուիմ անգլիական հիւպատոսներ նշանակուեն, որպէսզի կարողանան հսկել Թիւրք կառավարութեան վայրագութիւնների վրայ։

- Ասացէք, խնդրեմ,- հարցնուիմ են,- այդ ո՞ր քաղաքուիմ է, որ մենք հիւպատոս չուենք։

- Մուշուիմ, օրինակի համար,- պատասխանուիմ են։

- Բայց չէ՞ որ Մուշը գաւառական քաղաք է,- ասուիմ են,- իսկ հիւպատոսներ պահուիմ են միմիայն նահանգական քաղաքներուիմ։ Մուշի նահանգական քաղաքը Բիթլիսն է, որտեղ մենք միշտ հիւպատոս ունեցել ենք։

- Երբ բազմակողմանի լաւատեղեակ Կենտրոնների արքեպիսկոպոսի մօտից դուրս եկանք,- շարունակեց պատմել Արամ Բաֆֆին,- Այվատեան եպիսկոպոսը իր գեղջկական պարզութեամբ դիմեց Սարաճեան եպիսկոպոսին բացականչելով. «Տեսա՞ր եպիսկոպոսը, Սրբազան, եպիսկոպոսն ըշտէ, ատանկ ըլլալու է, չէ թէ մեզի պէս աւանակ» («Հայրենիք», № 5 (77), մարտ, 1929, էջ 113-114)։

Հարությունյան կազմով: Բայց հետո նպատակահարմար գտավ ընտրությունը թողնել Պողոս Նուբարին, իսկ ինքը հաստատելու կամ մերժելու էր ներկայացրած անձանց¹:

Սրտառուչ այդ կոնդակով Գևորգ V-ը նախ հարկ էր համարել Պողոս փաշա Նուբարին հիշեցնել, թե ինչպիսի թշվառ վիճակում է գտնվում թուրքահայությունը, և թե հիմա ինչ ահռելի ծանրություն է ընկած նրա ուսերին: Նա գրում էր.

«Քաջացոյց է վսեմափայլութեան Զերում, զի քան զամենայն ի թշուառացեալ յերկիրս և յազգս Հայրենի աշխարհն մեր Մայր Հայաստան ստրկացեալ յընթացս դարուց և ժամանակաց և ենթարկեալ տիրապետութեան և հալածանաց մահմեդական վայրագ ազգաց, մեծագոյն մասն հեծէ տակաւին ընդ տանջանօք հանդերձ որդւոց իւրովք, որք հալածականք եղեալ ի մայրենի ծոցոյ և ի Հայրենի յարկէն վտարանդեալ ի սփիւռս աշխարհի:

Գիտեք զի ի պատճառս յոռի կառավարութեան Տաճկաց և վայրագութեանց հրոսակայ քրդաց, հազարաւոր ընտանիք ի Հայոց դժբախտացեալ, ի սուր ոսոխի մաշեցաւ, թողլով զանթիւ որբո և զայրիս անխնամս: Զարդ քո ևս հոգեւոր որդիք մեր ի նմին յողբալի և յանօգնական վիճակուն, զրկեալ ի մարդկային իրաւանց, յապահովութենէ անձին գոյից և որդւոյ իւրեանց: Իսկ յետ պատերազմին, որ ընդ մէջ Օսմանեան Պետութեան և Բալկանեան քրիստոնեայ ազգաց, թուի թէ առաւել ևս սոսկալի լիցէ կացութիւն Տաճկահայոց: Ուստի ի նկատ առեալ, ոյր զի յետ պատերազմին լինելոց է համաժողով (կոնֆերանս) ի ներկայացուցչոց Եւրոպական Պետութեանց, վասն կանոնաւորելոյ զքաղաքական գործս և որոշելոյ զիրաւունս և զսահմանս պատերազմողաց, անհրաժեշտ համարիմք բացայայտել և ներկայացուցանել զդառնագին վիճակ հօտին իմոյ, որ ի սահմանս Օսմանեան Պետութեան, վասն բարենորոգելոյ զՀայարնակ գաւառս Անտիօք, ի ձեռն որոյ մաղթէ մեզ յաջողացուցանել և ի զլուխ հանել զայսպիսի ծանր քաղաքական-դիվանագիտական գործ, եթէ ոչ ի ձեռն հեռատես, խոհուն և ազգանվէր անձանց:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 20, թթ. 13-14:

Եւ այժմ, հասնալ է ժամ, զի Դուք, Վսեմափայլ Տէր, Պօղոս Փաշայ, իմաստութեամբ, հեռատեսութեամբ և բարոյական ազդեցութեամբ Զերով օգնեող եք փրկել զտաճկահայ զավակունս մեր ի տանջանաց և յողբալի կացութենէն»¹:

Կաթողիկոսը հույս էր հայտնում, որ Նուբար փաշան ամեն ինչ անելու է հաջողութեամբ պսակելու իր պատմական առաքելութիւնը: «Հաւատալով, եթէ փրկութիւն եւ երջանկութիւն հոգևոր զաւակաց մերոյ մերձ է սրտի Զերում, ոյր վասն և ո՛չ մերժեողիք զանմիջական օգնութիւն Զեր, անք, որպէս Ծայրագոյն Պատրիարք և Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց և Հայաստանեաց Ս. Եկեղեցւոց, կարծիմք զԶեր Վսեմափայլութիւն ներկայացուցիչ ունէ ընդ այլ հոգևորական և աշխարհական անձանց, և խնդրիմք ի Զեզ՝ յանձն առնուլ երթալ ի Վեհաժողով (կօնֆերանս) և առաջի առնել պատգամաւորաց Եւրոպական Պետութեանց զխնդիր Հայոց և զտեղեկագիր մեր, հայցելով զմիջնորդում նոցա սա ողբալի կացութենէ Հայ ժողովրդեան Տաճկահայաստանի, թերևս մարդասէր և հզոր միջնորդութեամբ և հովանաւորութեամբ նոցա վերուսցին կամայականութիւնք, աւերք և հաստատեսցին խաղաղութիւն և բարենորուգումն յատուցանել վիճակի զաւակաց մերոց:

Օրհնելով զԶեզ և զամենայն Գերպատուական Վսեմափայլութեանդ, մաղթէմք ի Տեառնէ շնորհիլ Զեզ զքաջառողջութիւն և զյուշողութիւն ամենայն բարի և ազգօգուտ գործոց ձեռաց Զերոյ:

Ողջ լէրուք, զօրացեալ ի Տէր և օրհնեալ յաւէտ, ամէն:

10 նոյեմբերին

թ. 1482

Ի. Ս. էջմիածին»²:

Օրմանյանի կողմից իր խնդրանքի մերժումը Պօղոս Նուբարը համարեց մեծ կորուստ ստեղծվելիք պատվիրակութեան համար: Նա Վահան Մալեգյանին հանձնարարեց իր հերթին նույնպես

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 27, թ. 1 և չրջ.:

² Նույն տեղում, թ. 2 և չրջ.:

փորձել համոզել սրբազանին: Օրմանյանը մերժեց նաև վերջինիս խնդրանքը՝ նոյեմբերի 20 թիվը կրող ընդարձակ մի նամակով մանրամասն բացատրելով, թե ինչու ինքը չի կարող ստանձնել պատվիրակություն անդամի պարտականությունը: Նա գրում էր, որ Ազգային պատվիրակության կազմում ընդգրկվելու իրեն արված առաջարկությունն ինքը համարում է «կարեւոր, պատուաւոր, պատուաբեր», մանավանդ որ «ցաւ մը ունիմ, այն է որ օգտակար տարիներ և ժամեր արդեն ի դուր վատնուած են ...»: Ապա հետևում է առաջարկությունից հրաժարվելու պատճառաբանությունը. ինքն իրեն զգում է պարսավված և իր վրա կրելով այդ բիծը՝ համոզված է, որ չունի բարոյական իրավունք մասնակից լինելու մի գործի, որը կարող է ճակատագրական լինել իր ազգի համար: Նամակում սրբազանն այսպես էր պատճառաբանում իր որոշումը.

«Ազգին ապագային հետ զբաղող, եւ անոր մէջ գործնական դեր ստանձնող անձը, պէտք է որ կամ ինքն պաշտօնական դիրք մը վայելէ, եւ կամ պաշտօնական կերպով յանձնարարութիւն ունենայ:

Պէտք չէ մոռնաք, որ իմ դիրքս տակաւին ամբաստանեալի եւ դատապարտութեան ենթարկեալի մը դիրքն է. ազգին վստահութեան անարժան կամ վստահութենէ զրկուած, չորս տարիներէ ի վեր յամառ անտարբերութեամբ մոռացութեան տրուած, եւ կամայական մտադրութեամբ գործէ եւ գործելէ հեռու պահուած, շատ մը խումբերու հակառակութեան ենթարկուած, մէկ խօսքով անձնապէս գործելու ալ իրաւունքէ զրկուած, մինչեւ իսկ պաշտօնապէս հրատարակուած «ընդհանուր եկեղեցականաց» ցուցակէն անունը դուրս ձգուած:

Արդ ի՞նչպէս կրնայ այսպիսի անձ մը ազգը ներկայացնելու յաւակնութիւնն ունենալ, յանուն ազգի գործի միջամտել: Ո՞չ ապաքէն ինքզինքը վտանգի կ'ենթարկէ, որ պաշտօնական կամ անպաշտօն, կուսակցական կամ անհատական ձայն մը ետեւէն հասնի, թէ «ո՞վ ձեզի պաշտօն տուաւ», կամ թէ հրատարակութիւն մը, թէ «նա ազգին վստահութենէն զրկուած մէկն է»: Ահա հիմնական, եւ կարծեմ շատ իրաւացի, պատճառ մը՝ որ զիս ստիպած է ամէն գործերէ քաշուած ու հեռու ապրիլ, եւ այսօր ալ կը

ստիպէ տակաւին զիս նոյն ճամբէն չչեղիլ»¹:

Օրմանյանի մերժողական գիրն ստանալուն պես Վ. Մալեգյանն անմիջապես հայտնում է Պողոս Նուբարին, որը նույնպես, այս անգամ նամակով, դիմում է սրբազանին և նույնպես մերժում ստանում: Պատվիրակութեան ղեկավարը Վահան Մալեգյանին երկտողով տեղեկացնում է. «Պատրիարքը ինծի գրած է որ յոյս դնելու չեմ անոր վրայ...»²:

Տեղյակ չլինելով, որ Կաթողիկոսը և Պողոս փաշան Օրմանյանի հետ վարում են դժվարին բանակցութիւններ, հայկական մամուլի որոշ օրգաններ իրականութեանը չհամապատասխանող եզրակացութիւններ էին անում: Նրանք թյուրիմացաբար այն միտքն էին արծարծում, թե Կաթողիկոսն է արգելք եղել Օրմանյանին պատվիրակութեան կազմի մեջ ընդգրկելուն:

«Մարտ» (Մոսկվա) թերթն իր խմբագրականում գրում էր. «Դիցուկ Կաթողիկոսը ինչ-ինչ շարժառիթներից դրդուած Օրմանեանին չի նշանակում այդ մասնաժողովի անդամ. ինչո՞ւ այդ մասին չեն հասկացնում նրան, որ այդպիսի դեպքում գէթ յանուն համերաշխութեան, իսկ ուղիղը՝ ի սեր գործի, Օրմանեանն է հարկավոր: Վերջապես Հայկական խնդիրը համազգային խնդիր է: Մայր Հայաստանի ինչպէս ուրախութիւնն ու բախտաւորութիւնը նոյնպէս եւ լացն ու արտասուքը ընդհանուր հայերինն է, հետևաբար և այս խնդրին պիտի նուիրուի ամեն մի հայ առանց կրօնի եւ դասակարգի խտրութեան»³: Թերթի խմբագրականի հեղինակը հավանաբար տեղյակ չէր, որ Օրմանյան սրբազանն ինքն է հրաժարվել Պատվիրակութեան կազմում լինելուց:

Երբ Պողոս Նուբար փաշան, ինչպես նաև Ամենայն հայոց Կաթողիկոսն Օրմանյանին ժամ առաջ էին ուղում տեսնել ստեղծվելիք Պատվիրակութեան կազմում, այդ նույն ժամանակ վերջինիս թեկնածութեան դեմ իրենց մամուլով ու բեմով հանդես էին գալիս հայ հեղափոխական կուսակցութիւնները: Դեմ էին

¹ Վ. Մալեգեան, Ճամբուս վրայ, էջ 299-300:

² Նույն տեղում, էջ 309:

³ «Մարտ», № 2, 15 փետրվարի 1913 թ.:

արտահայտվում Հայոց ազգային ժողովը և Արշարունի պատ-
րիարքը: Բայց ոչ բոլորը: Կ. Պոլսի Հայոց Ազգային ժողովի վար-
չության ատենապետ Ստեփան Գարայանը, այցելելով Օրման-
յանին, նրա հետ երկար զրույց է ունենում՝ աշխատելով համո-
զել, որ նա եվրոպա չմեկնի, իբրև պատճառաբանություն առաջ
բերելով այն առարկությունը, որ թուրք կառավարությունը դա
կդիտի ոչ թե որպես Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի, այլ թուրքա-
Հայոց ազգային ժողովի ազգային վարչության նախաձեռնու-
թյուն և, օգտագործելով այդ փաստը, թշնամական նոր քայլեր
կկատարի վարչության անդամների դեմ¹:

Օրմանյանի կողմից մերժում ստանալուց հետո Պողոս Նու-
բար փաշան ձեռնարկեց Պատվիրակության կազմի ձևավորմա-
նը: Կաթողիկոսին հղած հեռագրով Պողոս Նուբարը գրում էր.
«Համաձայն Ձերդ Սրբութեան հրահանգներին, ես մտադիր եմ
կազմել պատգամավորութիւնը բացառապես գիտակ Հայերից»²:
Իբրև Պատվիրակության անդամներ առաջարկվում էին մի քանի
թեկնածուներ՝ Մինաս Զեբազ, Արթին փաշա Յաղուր, Հա-
րություն Մոստիշյան, Արշակ Չոպանյան, Հայր Գ. Մենեկիյան,
Լորիս Մելիքյան, Համբարձում Առաքելյան: Վերջին երկուսը
ռուսահայեր էին:

1912 թ. դեկտեմբերի 7-ին Գևորգ V կաթողիկոսի խորհրդով
Փարիզ էր մեկնել «Մշակ» թերթի մեկնարան, հասարակական
նշանավոր գործիչ Համբարձում Առաքելյանը: Նա իր հետ
վերցրել էր Հայկական հարցի վերաբերյալ էջմիածնում պահվող
փաստաթղթերն ու տեղեկությունները, ինչպես նաև Ազգային
Բյուրոյի կողմից պատրաստված նյութերը՝ Պողոս Նուբարին
հանձնելու համար: Դեկտեմբերի 12-ին հասնելով Փարիզ՝ նա
անմիջապես մեծագույն ջանասիրությամբ խորամուխ է լինում
այդ փաստաթղթերի ու նյութերի մեջ, ամենայն մանրամասնու-
թյամբ ուսումնասիրում դրանք, քանի որ հանձնարարություն
ունենր ոչ միայն աջակցելու պատվիրակության ղեկավարին, այլև

¹ Տե՛ս «Լուսարձակ» (Կ. Պոլիս), 1 հունվարի 1913 թ.:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թ. 17 չրջ.:

միաժամանակ Հայոց հարցի ընթացքի մասին պարբերաբար հոդվածներ ուղարկելու իր թերթին:

«Պարիզյան նամականի» խորագրի տակ «Մշակը» պարբերաբար տպագրում էր Համբարձում Առաքելյանի նամակ-հոդվածները, որոնցում նա օր առ օր ցույց էր տալիս, թե ինչպես են ընթանում գործերը Փարիզում: Հոդվածաչարի երրորդ նամակով նա պատմում էր, թե Հայոց հարցը Լոնդոնի կոնֆերանսին ներկայացնելու ուղղությամբ վերը նշված խումբը ինչպես է առավուտից մինչև երեկո նախապատրաստական մեծ աշխատանք տանում:

Բայց տարբեր առաջարկներ լսելուց հետո և մանավանդ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանից ստացված գրությունների հիման վրա Նուրար փաշան հանգեց այն համոզման, որ ավելի նպատակահարմար է պատվիրակությունը կազմել միմիայն թուրքահայերից:

Պողոս Նուրարը կաթողիկոսին տեղեկացնում էր, թե ինչու երկար մտածելուց հետո ինքը նպատակահարմար է գտել պատգամավորության կազմի մեջ ընդգրկել բացառապես օսմանյան հպատակություն ունեցող անձանց: «Եւ իրօք, մենք համոզուեցինք, որ օսմանեան հպատակութիւնից զատ օտար հպատակութեան պատկանող հայերի ներկայութիւնը կարող էր ենթադրել տալ ոմանց կառավարութեանց, որոնց ընտրութիւնից վնասէինք, թէ պատգամաւորութիւնը ներշնչուած է ռուս կառավարութիւնից, կամ այլ օտար կառավարութիւնից: Պետութիւնների կողմից ունեցած այդ երկիւղը բաւական է յարուցանելու դժուարութիւններ, որոնք վնասակար կը լինէին և կը խանգարէին Թուրքիայի Հայոց Դատի յաջողութեանը»¹:

Պողոս Նուրարն իր ընտրությամբ ձևավորեց պատվիրակության կազմը, որի մեջ մտան Եվրոպայի Հայոց առաջնորդ, Մանչեստրի եպիսկոպոս Գևորգ Ութուջյանը, եգիպտահայ Հայտնի ազգային գործիչ, տեղի հայ կաթողիկ համայնքի ղեկավար, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության փոխնախագահ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թ. 11:

Արթին Յաղուր փաշան, որը բնակվում էր Փարիզում, նշանավոր մանկավարժ, Իզմիրյան պատրիարքի նախկին քարտուղար Հարություն Մոստիչյանը, Հայկական Հարցի քաջատեղյակ Մինաս Ջերազը¹: Պատվիրակության փոխնախագահ ընտրվեց ամիրայական ակնառու դեմք, բազմահմուտ մտավորական Յաղուր Արթին փաշան², իսկ ընդհանուր քարտուղար նշանակվեց ՀԲԸՄ կենտրոնական վարչության ժողովի ատենադպիր Վահան Մալեղյանը³: Այսպիսով Պողոս փաշայի կողմից ձևավորված պատվիրակությունը՝ նրա նախագահի հետ միասին, կազմված էր յոթ հոգուց⁴:

Արխիվային մի փաստաթղթից երևում է, որ Կաթողիկոսը, հավանաբար, առանձնապես բարձր կարծիք չի ունեցել Մոստիչյանի մասին, բայց Նուրարը կարողացել էր նրան համոզել: Իր նամակներից մեկում նա Վեհին գրում էր. «Ձերդ Սրբազանությունը նկատած կը լինի, որ ես Յարութիւն եպիսկոպոսին առաջարկում եմ իբրեւ եկեղեցականի: ... Այս բապին չը կարողանալով ունենալ Սրբազան Օրմանիանի աջակցութիւնը, ես աւելի լավ ընտրութիւն չէի կարող ունենալ, քան Յարութիւնեան սրբազանին ընտրելով, որովհետեւ նա միակն է օսմանեան հպատակներից, որ գտնվում է այժմ Եւրոպայում և կարող է,

¹ Արչակ Ալպոյաճեան, Մինաս Ջերազ: Իր կեանքը և գործը. իր 60 ամեայ յորեկեանի առթիւ, Գահիրե, 1927, էջ 347:

² Տե՛ս Վ. Մալեղեան, Ճամբուս վրայ (Յուշաքաղ), Բարիդ, 1950, էջ 304-305:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 81:

⁴ Յաղուր Արթին փաշան և Հարություն Մոստիչյանը Հայերի մեջ առանձին ժողովրդականություն չվայելող անձնավորություններ էին: Նույնը կարելի է ասել Ութույան եպիսկոպոսի մասին: Պատվիրակության կազմում միակը, որը լայն ժողովրդականություն էր վայելում Հայության չըջանում և իսկապես քաջատեղյակ էր թե՛ Հայկական խնդրին և թե՛ այդ խնդրի չուրջը ստեղծված դիվանագիտական պայքարի ողջ ընթացքին, Մինաս Ջերազն էր: Հայ կաթողիկոսների կողմից դժգոհություններ էին առաջացել, որ պատվիրակության կազմում չկա ոչ մի կաթողիկ Հայ գործիչ, այն դեպքում, երբ Վեհնապետի և Վեհնապետի միջնորդության կաթողիկ վեղարավորների մեջ կան բարձր մտքի տեր ոչ քիչ թվով անձինք:

հետևաբար, անուանվել, առանց Բ. Դոանը դժուարություններ
յարուցանելու»¹:

Քանի որ Կաթողիկոսը պատգամավորության անդամների
մի մասին անձամբ չէր ճանաչում, ուստի Պողոս Նուբարը Գևորգ
V-ին խնդրում էր «ընդունել վերոյիշեալ անձանց, որովհետեւ
անհրաժեշտ է, որ պատգամավորութիւնը կարողանայ այլևս
առանց ուշացնելու սկսել աշխատութիւն և ձեռնարկել պաշտո-
նեական բանակցութիւնների պատրաստելու համար հող, սպա-
սելով Բալկանեան հարցի վերջնական կանոնաւորման»²:

Պատվիրակության կազմում ընդգրկվել էին բացառապես
պահպանողական և մեկ ազատական (Վ. Մալեգյան) գործիչներ,
իսկ հայ հեղափոխական գործիչներից՝ ոչ ոք:

Ինչպես տեսնում ենք, Ազգային պատվիրակության կազմում
չէր ընդգրկվել նաև Թուրքահայ այնպիսի խոշոր գործիչ, ինչպի-
սին Արշակ Չոպանյանն էր, որն ապրում և գործում էր Հենց Փա-
րիզում: Դրա հիմնական պատճառը ծայրահեղ պահպանողա-
կան Պ. Նուբարի և ազատական Ա. Չոպանյանի հայացքների
միջև եղած տարբերություններն էին:

Պողոս Նուբարը գտնում էր, որ հայկական հեղափոխական
չարժումներում հայերի ցուցաբերած աննկուն քաջությունը,
գերմարդկային ճիգերը, վսեմ ու սրտառուչ անձնազոհության
անթիվ օրինակները դրական ոչ մի արդյունքի չեն հասցրել:
Դրա պատճառները տարբեր են եղել. կռվի անպատրաստ
լինելը, չարժումները զլխավորող ուժերի չընդհանրացության և
զգուշավորության պակասը, կացությունը ճիշտ գնահատելու
անկարողությունը, փոքր հաջողության դեպքում խանդավա-
ռության մեջ նետվելը և անհաջողության դեպքում մեղքն ուրիշ-
ների վրա բարդելը և այլն³:

Եվս մի հանգամանք:

Ոմանք չէին ողջունում, որ Հայոց կաթողիկոսն անձամբ է
հանձն առել չարատանջ Հայկական հարցը բարձրացնողի դերը:
Նրանք կասկած էին հայտնում, թե արդյո՞ք նա կկարողանա մի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թ. 17-ի չրջերես:

² Նույն տեղում, թթ. 18-19:

³ ՏՆՍ «Ազգ» (Բոստոն), № 36, 25 փետրվարի 1914 թ.:

քանի պատվավոր հայերի աջակցությամբ հաջողությամբ հանգրվանի հասցնել լրջագույն ու արտակարգ նուրբ խնդիրը: Այսպես մտածողները կարծում էին, թե Ամենայն հայոց կաթողիկոսն իրավունք չունի զբաղվելու դիվանագիտական գործերով, որ գոնե նախորդ կաթողիկոսներն այդպիսի արտոնություն չեն ունեցել: Գևորգ V-ը «Ամենայն հայոց եկեղեցու գլուխն է, այլ ոչ թե ազգի քաղաքական ղեկավար», - գրում էր Մոսկվայի «Մարտ» թերթը, - ավելացնելով, թե «սխալ է, երբ կաթողիկոսի կողմից է ստեղծվել պատվիրակությունը, որը ինքնըստինքյան աշխարհիկ, քաղաքական գործ է»¹: Թերթի խմբագրության կարծիքն այն է, որ այդպիսի գերպատասխանատու գործի ձեռնարկման արտոնություն ստանալու համար կաթողիկոսը նախ պարտավոր էր էջմիածնում մի ընդհանուր ժողով կազմակերպել, հրավիրել ժողովրդի կողմից ընտրված մարդկանց, գիտություն և գրականության ներկայացուցիչների և ընդհանուր խորհրդածությամբ մի եզրակացություն առաջացնել ու ապա այն ուղարկել արտասահմանի հայերին, որոնք էլ, իրենց հերթին, Փարիզում կամ Շվեյցարիայի քաղաքներից մեկում ընդհանուր ժողով կկազմեին՝ հրավիրելով բոլոր դասակարգերի ներկայացուցիչների, Եվրոպայում արդեն մեծ թիվ կազմող հայ գիտնականների, գրականների և այլոց, որոնք քննելով խնդիրը՝ կհաստատեին, թե ոչ, պատրիարքության կազմը²:

Իհարկե, այդ առաջարկը մի ուրիշ պայմաններում գուցե ինչ-որ տեղ ընդունելի էր, բայց խնդիրն այն էր, որ իրավիճակը հապաղում չէր հանդուրժում, ժամանակը թանկ էր: Ծանր երկունքի մեջ գտնվող խնդիրն էր մեջտեղ: Բացի այդ, հայերն արդեն ամեն տեղ խոսում էին Ազգային պատվիրակության մասին: «Բարենորոգումների խնդիրը, - գրում էր Վահան Մինախորյանը, - Հիմնական խոսակցության նյութն էր: Նույն հարցն էր քննարկվում տանը, եկեղեցու բակում, ակումբում, չուկայի հայ վաճառականների գրասենյակներում...»³:

¹ Տե՛ս «Մարտ», № 2, 15 փետրվարի 1913 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Վահան Մինախորեան, 1915 թվականը: Արհավիրքի օրեր, Թեհրան, 2006, էջ 27:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՐԵՎՈՐ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ: ՕՐՄԱՆՑԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆԸ՝ ԱՆՊԱՐՏ

Երկար ընդմիջումից հետո Թուրքահայոց Ազգային ժողովը 1912 թ. դեկտեմբերի 21-ին (1913 թ. հունվարի 3-ին)¹ ուրբաթ օրը՝ հավաքվեց արտակարգ դոնփակ նիստի՝ պատրիարք Հովհաննես Արչարունու նախագահությամբ և 64 պատգամավորների ներկայությամբ քննարկելու հայկական նահանգների բարեկարգության հետ առնչվող հարցերը՝ ՀՅԴ Կ. Պոլսի օրգան «Առաջամարտը» գտնում էր, որ Ազգային ժողովի դեկտեմբերի 21-ի նիստն իր ընթացքով և արդյունքներով նախորդներից առանձնանում էր, որ այն, «խսկապես պատմական նշանակություն ունեցաւ (ընդգծումը Թերթինն է:- Ն. Ս.) հայ ազգին համար ընդհանրապէս և այդ ժողովին տարեգրութեանց համար մասնաւորապէս»², քանի որ ազդարարում էր, որ ստանձնում է ազգի ճակատագրի ղեկը:

Քանի որ Ազգային ժողովի նիստը տեղի էր ունենում արտակարգ բարդ, պատասխանատու ու վտանգավոր ժամանակ, ուստի հենց սկզբից նրա մասնակիցներին նախազգուշացվեց, որ ամեն մի անզգույշ նախադասություն կամ անտեղի խոսք կարող է ծանր հետևանքներ ունենալ այն հարցի համար, որի լուծմանն այնքան փափագում են բոլոր հայերը: Շեշտվեց նաև, որ օտար պետություններին ուղարկած դիմումների տակ պետք է բացառել Թուրքահայատակ որևէ հայ գործչի ստորագրություն, քանի որ այդ դեպքում հայության համար «կրնան մեծամեծ վտանգներ եւ ջարդեր յառաջ գալ»³:

Ազգային ժողովում քննարկելիք առաջին հարցը նվիրված էր Հայկական հարցի բարձրացման պայմաններում Ազգային կենտ-

¹ Կ. Պոլսի Հայոց Ազգային ժողովի նիստերը տեղի էին ունենում ուրբաթ օրերը (տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, Թղթ. 238, վավ. 95, թ. 2):

² Վ. Մալեզեան, Ճամբուս վրայ, էջ 300-301:

³ Նույն տեղում:

⁴ «Առաջամարտ», № 1093, 22 դեկտեմբերի 1912 թ. (4 հունվարի 1913 թ.):

րոնական վարչության՝ անելիքներին: Լսելով Ազգային վարչության զեկուցումը Հայաստանում բարենորոգումների հարցն առաջ մղելու ուղղությամբ ձեռնարկած քայլերի և առաջիկա ծրագրերի մասին՝ Ազգային ժողովը հավանություն տվեց կատարած աշխատանքներին և արտահայտեց կատարյալ վստահություն՝ Այնուհետև հանդես եկավ Վարչության նախագահ Ստեփան Գարանյանը, որը հայտարարեց. «Վարչութիւնը իր ամբողջ զօրութեամբ պիտի պնդէ որ այդ բարեկարգութեանց գործադրութիւնը անխախտ կերպով ապահովուի, որպէս զի ո՛չ մեկ կերպով՝ ո՛չ առժամապէս և ո՛չ մշտապէս՝ դադրի կիրարկուելէ ո՛չ մէկ ատեն, ո՛չ մեկ մարմինէ կամ կառավարութենէ»:

Վարչության նախագահը վարչության բռնելիք ուղղությունը ամփոփեց հետևյալ երկու կետերի մեջ. 1) «Ազգային վարչութիւնը միշտ իր օրինական դիրքին վրայ մնալով պիտի պահէ իր յարաբերութիւնը Օսմանեան կառավարութեան հետ, չարունակելով պնդել իր պահանջներուն վրայ, 2) Կենսական, մշակեալ ու նպատակայարմար բարենորոգումներու գործադրութիւնը անխախտ կերպով պիտի ապահովէ հաստատ երաշխիքներով»:

Այդ լավատես խոստումները կկատարվեն, թե ոչ, ցույց կտար ժամանակը: Ի՞նչ ուժերի վրա էր հույսը դրել Ազգային վարչության ատենապետ Գարանյանը՝ հայտնի չէր: Բայց մի բան պարզ էր. ազգային դժվարին ճգնաժամի միջոցին Վարչությունը գիտակցում էր, որ ստանձնել է ծանր պատասխանատվություն:

Երբ սկսվեց մտքերի փոխանակումը, պատգամավոր Դավիթ

* Ազգային կենտրոնական վարչության անդամներ Լին Ոսկան Մարտիկյանը, Լևոն Տեմիրճիրաչյանը, Մուրատ Պոյաճյանը (Մեծն Մուրատ), ղոկ. Կ. Փաշայանը, Վահան Փափաղյանը, ղոկ. Տ. Երկանյանը, Եղիշե արքեպ. Դուրյանը, Գր. վարդ. Պալաքյանը և ուրիշներ (տե՛ս «Վէճ», № 1, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, 1933, էջ 92-ի տողատակ):

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 95, թ. 3-4 (Ազգային ժողովի 1912 թ. ղեկտեսների 21-ինիստում տված հաշվետվությունը տպագրված է «Առաջամարտ» թերթի 1912 թ. ղեկտեսների 22-ի համարում):

Տեր-Մովսիսյանն առաջարկեց հետաձգել հարցի քննարկումը, քանի որ Վարչության ներկայացրած փաստաթղթին առանձին-առանձին չեն կցված հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ Ազգային ժողովի, նրա Վարչության և պատրիարքարանի անելիքների մասին նախանշումներ: Նրա առաջարկը պաշտպանեց միայն պատգամավոր Արչակ Ալպոյաճյանը:

Ի զարմանս ներկաների, դաշնակցական պատգամավորները, որոնք, որպես կանոն, մշտապես հանդես էին գալիս Վարչության կողմից ներկայացվող համարյա բոլոր առաջարկների դեմ, այս անգամ ջերմորեն պաշտպանեցին քննության դրված փաստաթուղթը:

Վարդգեսը անտեղի համարեց նշված երկու պատգամավորների «բծախնդրությունը այս հանդիսաւոր եւ ծանրակշիռ ըուպեիս»: Նրանից հետո հանդես եկած մյուս դաշնակցական պատգամավոր Հարություն Շահրիկյանը թե՛ Վարդգեսին և թե՛ Դ. Տեր-Մովսիսյանին ու Ա. Ալպոյաճյանին հորդորեց չլարել միջոցառումը և հանգիստ պայմաններում քննության առնել վարչության նախագահի ներկայացրած փաստաթուղթը:

Դրանից հետո Շահրիկյանը Դաշնակցության անունից հանդիսավոր շեշտեց Վարչությանը, որ իր կուսակցությունը, թողնելով տեսաբանական խնդիրները, հետևում է օրվա պահանջներին, որպեսզի պահպանի հայ ժողովրդի միաբանությունը Հայաստանի նահանգների բարենորոգումների շատ կենսական հարցում: Ահա այդ անսպասելի հայտարարության վերջավորությունը. «Եւ ես, իբր մէկ անդամը Քաղաքական Կուսակցութեան մը, անոր (Հ. Յ. Դաշնակցութեան:– Հ. Ս.) անունով կը յայտարարեմ թէ, մենք ալ կը թողունք մեր տեսական ձգտումները եւ օրուան ձգտումներուն, ընդհանուր հայութեան պահանջներուն կը միանանք: Այսօր մեր սեփական քաղաքական դերին մէջ չենք այլեւս, մեր բոլոր ուժերը Ազգին ծառայութեան ու տրամադրութեան տակ կը դնենք, որպէսզի հասկցուի թէ ամբողջ հայ ազգը մէկ ձայն ունի»¹:

¹ «Առաջամարտ», № 1093, 22 դեկտեմբերի 1912 թ. (4 հունվարի 1913 թ.):

Դահլիճի տարբեր հատվածներից լսվեցին ձայներ՝ «Պրավդա»¹:

Բերացի եպիսկոպոս Դիմաքսյանը հարցումով դիմեց Ազգային Ժողովի Սառը Ժողովի ներկայացուցիչներին՝ նրանց հրավիրելով իրենց կարծիքը հայտնել «կառավարության միանգամայն անբավարար նախագծի առթիվ» և տեղեկացնել, թե բարենորոգումների հարցի ձգձգման պատճառները որոնք են, և Ազգային Ժողովը ինչպիսի քայլեր է մտադիր ձեռնարկել Հայաստանում բարեփոխումների ներմուծումն ապահովելու և այնտեղ կարգուկանոն հաստատելու նպատակով²:

Սառը Ժողովի անունից պատասխանելով Դիմաքսյանին՝ Ստեփան Էֆենդի Կարայանը հիշեցրեց, որ Հայաստանում բարեփոխումների հարցը ձգձգվում է արդեն կես դար, բազմիցս կազմվել են բարեփոխումների նախագծեր, որոնք մշտապես մնացել են թղթի վրա, սակայն այս անգամ Ազգային Ժողովը նախագծերով չի բավարարվելու և գործադրելու է բոլոր ջանքերը, որպեսզի անվերապահորեն ու մեկընդմիջտ կենսագործվի բարեփոխումների անցկացումը Հայաստանում, այնպես որ ոչ մի նախարարություն կամ իշխանություն որևէ այլ օղակ երբևէ ու որևէ մեկի միջոցով չկարողանա անգամ ժամանակավոր դադարեցնել բարեփոխումների կիրարկումը: Ուստի Սառը Ժողովը պահանջեց գործողությունների իր ծրագրի նկատմամբ վստահություն՝ այն հանգեցնելով երկու գլխավոր պահանջի. 1) Ժողովը շարունակելու է իր հարաբերությունները թուրքական կառավարության հետ՝ միաժամանակ հետևողական լինելով իր համոզմունքների ու պահանջների հարցում, 2) Պատկառելի երաշխիքների միջոցով ձգտելու է ապահովել կենսական ու մանրազնին մտածված բարեփոխումների անհեղ կիրարկում³:

Սառը Ժողովի հայտարարություններն ընդունվեցին աշխույժ հավանությամբ: Որոշ պատգամավորներ միայն ցանկու-

¹ «Առաջամարտ», № 1093, 22 դեկտեմբերի 1912 թ. (4 հունվարի 1913 թ.):

² АВПРИ, ф. "Политархив", зс. 1909-1912, д. 3457, л. 88.

³ Նույն տեղում:

թյուն հայտնեցին իմանալ բարեփոխումների երաշխիքների մանրամասները: Այդ պահանջն անտեղի համարելով՝ Վ. Փափաղյանը միայն մատնանչեց, թե ազգային շահերի պաշտպանության ընթացքում հայերը պետք է հենվեն Օսմանյան կառավարության կողմից ստանձնած միջազգային պարտավորությունների վրա՝:

Դրվեց Ազգային վարչությանը վստահություն հայտնելու հարցը: Ազգային ժողովի բոլոր անդամներն անխտիր, այդ թվում՝ բոլոր դաշնակցական պատգամավորները, միաձայն քվեարկեցին Վարչությանը վստահություն հայտնելու օգտին: Ժողովը, առանց միջկուսակցական տարաձայնությունների, թուրքահայ ողջ ժողովրդի անունից արտահայտեց Հայկական հարցի լուծմանն իր նվիրվածությունն ու միակամությունը՝ դրանով իսկ հանդիսանալով նաև Կովկասի ու արտասահմանի ողջ հայության, ինչպես նաև Հայ Դատին համակիր բոլոր օտարազգիների ցանկությունների թարգմանը՝:

Ազգային ժողովի օրակարգային մյուս հարցը հատուկ մի հանձնաժողովի ստեղծումն էր, որը կոչված պիտի լիներ ուղղություն տալու Հայկական հարցի հետ առնչվող բոլոր խնդիրներին: Քննության առնելով հարցը՝ երեսփոխանները որոշեցին.

1) Ազգային վարչությանն առընթեր ստեղծել 8 հոգուց կազմված մի հատուկ մարմին՝ «Ապահովության հանձնաժողով» անվամբ¹, 2) հանձնաժողովի նիստերը տեղի էին ունենալու պատրիարք Արչարունու նախագահությամբ, 3) Այն գործելու էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հետ համաձայնեցված, նրան աջակցելու էր՝ Հայկական հարցի լուծման օգտին ձեռք բերելու անհրաժեշտ նյութեր ու վկայություններ, 4) Հանձնաժողովի աշխատանքները տարվելու էին խիստ զաղտնի (դա կարևոր էր այն առումով, որ Բ. Դուռը պնդում էր, թե Պողոս փաշան Եվրոպայում հայերին ի նպաստ գործունեություն է ծավալել Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի անմիջական հրահանգներով: Պատրիար-

¹ АВПРИ, ф. "Политархия", зс. 1909-1912, д. 3457, л. 88.

² Տե՛ս «Անտարեր», № 2, 11 հունվարի 1913 թ.:

³ Տե՛ս «Վէճ», № Բ, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1933, էջ 84:

քարանձավում ստիպված հայտարարել էր, թե հայկական պատվիրակության ղեկավարը գործում է միայն ու միայն Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսի տված լիազորությունների սահմաններում և առնչություն չունի իր հետ)։

Ընդհանուր համաձայնություն մեր Ապահովության (կամ Անվտանգության) հանձնաժողովի մեջ մտան պատրիարք Հովհաննես Արչարունին (նախագահ), որը վարելու էր հանձնաժողովի նիստը, նախկին պատրիարք Եղիշե Դուրյանը, վարդապետ Գրիգորիս Պալաքյանը, վարդապետ Գնեկ Գալամբեյանը, Ազգային վարչության նախագահ Ստեփան Գաբայանը, վարչության անդամներ՝ անցյալում Թուրքիայի ֆինանսների նախարարության գլխավոր հրահանգիչ Օսկան Մարտիկյանը (որը չատչանցած՝ երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո, դառնալու էր Մահմուդ Շեվքեթ փաշայի կառավարության փոստի և հեռագրի նախարար), Վահան Փափազյանը, պրոֆ. Տեր-Հակոբյանը¹։

Նշենք, որ առաջին իսկ նիստում Ապահովության հանձնաժողովն իր խորհրդականներ նշանակեց Մարատ Պոյաճյանին (Մեծն Մուրատ), Հարություն Շահրիկյանին և Գրիգոր Զոհրապին²։ Վերջինս ամենայն եռանդով ձեռնամուխ եղավ իր պարտականությունների կատարմանը։

Հանձնաժողովի աշխատանքը և հենց նրա գոյությունը առայժմ պետք է հնարավորինս զաղտնի լինեին։ Այն բանից հետո, երբ ողջ հայերի հոգևոր առաջնորդ Էջմիածնի կաթողիկոսը, դիմելով ռուսական կառավարությանը, պաշտոնապես կրարձրացներ Հայկական հարցը և կստանձներ այն վարելու պատասխանատվությունը, այդ պարագայում նա լիովին կզաղտնագերծեր իր գոյությունն ու գործունեությունը։

Ապահովության հանձնաժողովը պետք է մշակեր ենթադրյալ բարենորոգումների նախագիծ, ինչպես նաև կոստանդնուպոլսում հարաբերություններ ու բանակցություններ սկսեր եվրոպական տերությունների և գլխավորապես ռուսական կառավարության հետ։ Բացի դրանից՝ հանձնաժողովն իր

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 95, թ. 4։

² Տե՛ս Հովհաննես արք. Հաճեան, Հայոց ճամբաներով, Ա հատոր, Թեհրան, 1965, էջ 329։

հրատարակած նյութերն ու տեղեկությունները տարածելու էր համապատասխան ոլորտներում՝ նպատակ ունենալով ներկայացնել իրերի փաստական դրությունը Հայաստանում, պարզաբանել թուրքահայերի կարիքները և դրանց բավարարման ուղղությամբ ձեռնարկվելիք միջոցները¹:

Այդ օրերին Եգիպտոսից Կ. Պոլսով Փարիզ մեկնող Վահան Մալեգյանը պատրիարք Արչարունու հետ հանդիպման ժամանակ գոհունակություն էր հայտնել Ազգային ժողովի բռնած ճշմարիտ կեցվածքի և հատկապես Ապահովության հանձնաժողով ստեղծելու համար:

Ապահովության հանձնաժողովն աննկատ, բայց բուռն գործունեություն ծավալեց: Առաջին իսկ քայլերից նա համոզվում է, որ եթե ինքը Թուրքիայի մայրաքաղաքում փորձի կապեր հաստատել պետությունների ներկայացուցիչների հետ, ապա սկզբից եթե կարող է իր գործը ձախողել և հայությանը մատնել նոր վտանգների: Այդ իսկ պատճառով որոշում է գործի պաշտոնական տերը համարել միայն ու միայն Ամենայն հայոց կաթողիկոսին, մանավանդ որ նա գտնվում է Հայկական հարցի լուծմամբ առավել չահագրգիռ Ռուսական պետության սահմաններում: Միաժամանակ Ապահովության խորհուրդը Զմիածնին հիշեցնում էր, որ Թուրքահայության ներկայացուցիչը պատրիարքարանն է, և նա էլ մնում է իր ժողովրդի դատի իրական ղեկավարը:

Գտնվելով Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքի հենց կենտրոնում և մշտապես հաղորդակցվելով պետությունների, հատկապես Ռուսաստանի դեսպանությունների հետ, ականատես լինելով Կ. Պոլսում տեղի ունեցող կարևոր իրադարձություններին, որոնք որոշում էին Հայկական հարցի ճակատագիրը, Անվտանգության հանձնաժողովը համոզված էր, որ հայոց կաթողիկոսը և Պողոս փաշայի գլխավորած պատվիրակությունը հօգուտ ընդհանուր նպատակի պարտավոր են կանոնավոր հաղորդակցվել իր հետ, տեղեկացնել իրենց գործողությունների մասին, ինչպես նաև իրենց կողմից տարվող աշխատանքներում

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 95, թ. 4-5:

հաշվի առնեն իր կարծիքը: Այդ առումով հանձնաժողովը դժգոհություն էր հայտնում պատվիրակություն կատարած որոշ քայլերից և հույս էր տածում, որ կաթողիկոսը կվերափոխի պատվիրակության գործելակերպն ու կազմը:

Այնուհետև Ազգային ժողովն անդրադարձավ Մաղաքիա Օրմանյանի չարչրկված հարցին:

Նախ նշենք, որ հանրության ուժգին ճնշման տակ Հայոց ազգային ժողովը 1912 թ. դեկտեմբերի 7-ին և 14-ին քննության էր առել Մաղաքիա Օրմանյանի ամբաստանությունը վերացնելու հարցը*, բայց չէր կարողացել խնդրին վերջնական լուծում տալ:

Պատրիարքությունից անօրինաբար հեռացվելուց հետո Օրմանյանն ավելի քան 3 տարի մելուսացած էր ոչ միայն հասարակական ու քաղաքական, այլև կրոնական ասպարեզներից: Ազգի համար ճակատագրական օրերին նա անգամ հնարավորություն չունեի ակտիվ դերակատարություն ունենալու և իր ծանրակշիռ նպաստը բերելու իր ժողովրդի դատին: Ավելին, սրբազանը նույնիսկ զրկված էր պատարագելու, պաշտամունք կատարելու իրավունքից**, որին հասել էր Դաշնակցությունը, իսկ Կ. Պոլսի

* Ազգային ժողովի այդ նիստերի նախօրյակին «Ժամանակ» (Կ. Պոլիս) թերթը տեղեկացնում էր, որ Գր. Զոհրապը ժողովի համար պատրաստել է համապատասխան տեղեկանք և բանաձևի նախագիծ (տե՛ս, «Ժամանակ», № 1298, 5 (18) դեկտեմբերի 1912 թ.): Մեզ պարզել չհաջողվեց՝ Զոհրապի այդ փաստաթուղթ-նախագիծն էր զրկել Ազգային ժողովի նիստի քննարկմանը, թե՞ մի ուրիշը:

** Ջնայած դրան՝ Մաղաքիա Օրմանյանը այդ տարիներին ձևերը ծալած չէր նստել: Քաշվելով Բերայի իր տունը՝ 1908 թ. վերջերից նա ամբողջովին նվիրվել էր հայ եկեղեցու և հայ ժողովրդի պատմության՝ հիմնականում մինչ այդ ստվերի տակ մնացած կամ թերի արծարծված հարցերի քննությանն ու լուսարանմանը: Այդ տարիներին նրա գիտական խիզախման գլխավոր արգասիքը հանդիսացավ մեծածավալ երեք գրքից բաղկացած «Ազգապատում» կոթողային աշխատությունը: «Այս վերջին երեք տարվա ընթացքին իմ հրատարակած աշխատություններս անձնապես ինձի համար ավելի մեծ վարկ և փառք ստեղծեցին, քան 12-ամեայ պատրիարքությունս», - ասել էր Օրմանյանը Համր. Առաքելյանի հետ հարցազրույցի ժամանակ (Տե՛ս «Մշակ», № 205, 21 սեպտեմբերի 1911 թ.):

Հայոց պատրիարքարանը, թուլամորթություն Հանդես բերելով, համակերպվել էր նրա պահանջին՝ «խոռովութիւն», ժողովրդական «յուզմունք չյարուցանելու» պատճառաբանությամբ: Դա շարունակվել էր ինչպես օսմանյան հեղափոխությունից հետո «երկաթյա պատրիարք» Իզմիրլյանի, այնպես էլ նրանից հետո՝ Դուրյան սրբազանի աթոռակալությունյան օրոք:

«Արօրը» (Թիֆլիս) զայրույթով գրում էր, որ ոչ ոք իրավունք չունի Հայոց եկեղեցու որևէ արքեպիսկոպոսի, այն էլ նախկին պատրիարքի, զրկել եկեղեցական արարողություններ կատարելու իրավունքից: «Արքեպիսկոպոսին՝ հոգևոր կոչման պարտականություններից զրկելու իրաւունքը պատկանում է միայն կամ եկեղեցու պետին՝ կաթողիկոսին, կամ եկեղեցական համագումար ժողովին: Արդ, ո՛չ կաթողիկոսը, ո՛չ եկեղեցական ժողովը այդպիսի որոշումներ չէին կայացրել: Օրմանեան արքեպիսկոպոս թէեւ գտնվում էր ամրաստանութեան տակ իր պատրիարքական պաշտօնավարութեան առիթով, բայց այդ ամրաստանութիւնը քննող յանձնաժողովը անպարտ էր ճանաչել նրան եւ, յամենայն դէպս, ազգային ժողովը կամ կրօնական ժողովը որեւէ վճիռ արձակած չունէր ի վնաս Օրմանեանի: Ուրեմն ինչպէս կարող էր պատահել, որ մի արքեպիսկոպոսի թոյլ չէր տրվում կատարել իր եկեղեցական պարտականութիւնները եւ կրօնական ծէսերը»¹:

Միայն այն բանից հետո, երբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ը բացատրություն պահանջեց Կ. Պոլսի պատրիարքարանից, ամենքը նոր ըմբռնեցին, թե ինչ անմտություն է կատարվել: Օրմանյան սրբազանը վերստացավ իր իրավունքը և հրավիրվեց Սան-Ստեֆանոյի եկեղեցում պատարագելու և քարոզելու:

Պոլսահայությունը չէր հաշտվում այն մտքի հետ, որ Օրմանյանը չի մեկնելու Փարիզ և չի աջակցելու Պողոս Նուրարին: Ուստի առաջ էր եկել հասարակական պահանջ՝ ճնշում գործադրել (հատկապես մամուլի միջոցով) Հայոց ազգային ժողովի

¹ «Արօր» (Թիֆլիս), № 9-10, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, 1912, էջ 136:

վրա, որպեսզի նա չուտափույթ վերականգնի սրբազանի իրավունքները:

Վահան Մալեգյանն իր հուշերում գրում է, որ «այդ մեծարժեք եկեղեցականին վարկն ու պատիւը» վերահաստատելու համար Հայկական Հարցով մտահոգ գործիչները գործադրում էին ամեն ջանք¹:

Օրմանյանի հարցը անձի խնդիր չէր լուրջ: Բազմաթիվ հայ եպիսկոպոսներ կային, որոնց գոյությունը ո՛չ միայն պատմություն, այլև ժամանակիցների համար «անհիշատակելի զանցառություններ» էին: Բայց Օրմանյանը հասարակական վիթխարի դեմք էր, առաջնորդ թուրքահայ հասարակական կյանքի մի որոշակի մտայնության պատկանող մարդկանց²: Նա նաև որոշակի բարոյական արժեքների մարմնացում էր: «Եւ հետեւարար անոր անհատականությունը նոյնանալով իր ներկայացուցած բարոյականին ու մտայնութեան՝ ըստ այնմ ալ կ'ենթարկուի հասարակութեան եւ պատմութեան դատաստանին»³, - կարդում ենք մի հրատարակության մեջ:

Եվ ահա Ազգային ժողովը երրորդ անգամ էր անդրադառնում Օրմանյանի խնդրին: Կասկած չկար, որ «Օրմանյանի գործի» քննության ժամանակ անարդարացի ամրաստանվածը իր խոսքում ասելու էր այն, ինչ տարբեր առիթներով ասել ու կրկնել էր անցած տարիների ընթացքում և պահանջելու էր (այլ ոչ թե խնդրելու) վերականգնել արդարությունը:

Եթե նախորդ երկու հարցերի քննարկման ժամանակ դաշնակցական պատգամավորները մյուսների հետ համերաշխ էին, ապա Օրմանյանի հարցում առաջվա պես հանդես բերեցին անդիջում վերաբերմունք: Նիստում ծավալված վիճարանությունների ընթացքում նրանք վճռականապես դեմ արտահայտվեցին սրբազանի արդարացմանը և նախքան քվեարկություն

¹ Վահան Մալեգյան, Ճամբուս վրայ (Յուշաքաղ), Լջ 316:

² Տե՛ս «Օրմանեան Հանրային խղճին և դատաստանին առջև», Կ. Պոլիս, 1913, Լջ 4:

³ Նույն տեղում, Լջ 5:

սկսելը հեռացան նիստից: Իրենց քայլը նրանք պատճառաբանում էին նրանով, որ նախկին պատրիարքի նկատմամբ ժամանակին հարուցված մեղադրանքը միանգամայն ճիշտ է եղել:

Քվեարկության է դրվում որոշման հետևյալ նախագիծը. «Ժողովը խղճի կատարեալ հանդարտութեամբ և իր պատասխանատվութեան բարձրութեան գիտակցութեամբ՝ կորոշե մերժել եղած բոլոր ամբաստանութիւնները և բոլորովին անպարտ կը նկատե Պոլսոյ նախկին պատրիարք Օրմանեան Մաղաքիա արքեպիսկոպոսը իր մասին եղած հակասահմանադրական և ապօրեն արարքներէն»:

Մեծամասնության կողմ քվեներով նախագիծն ընդունվում է: Ջնջված էին Օրմանյան սրբազանին բարդած մեղքերը, վերականգնված էր նրա պատիվը: Այդ վճիռը չատերի համար անակնկալ էր: Արդարացի որոշումով, գրում էր Վ. Մալեզյանը, «իսպառ կը ջնջուէր անոր պատուական անունին փակցուած արատը՝ որ մեր ժամանակակից պատմութեան մէջ սեւ էջ մը աւելցուց հեղինակներուն սխրագործութեանց վրայ»¹:

Ազգային ժողովի կողմից Օրմանյանին անպարտ ճանաչելուց հետո Պողոս Նուբարը Վ. Մալեզյանին պատվիրում է անմիջապէս հանդիպել նրան և կրկին խնդրել մաս կազմելու Ազգային պատվիրակության: Մալեզյանը կատարում է այդ հանձնարարականը: Սրբազանը նպատակահարմար է գտնում չոչափել Ազգային ժողովի նախագահ Հայկ Ողջասարյանի տրամադրությունը: 1913 թ. հունվարի 8-ին նա Վահան Մալեզյանին գրում է. «Այսօր տեսակցութիւն ունեցայ Ազգային ժողովոյ ատենապետ Հայկ Ողջասարեանի եւ ազդեցիկ երեփոխան Պարգեւ Փափազեանի հետ: Երկուքն ալ բացարձակապէս դէմ են Վարչութեան ատենապետ Գարանեան Ստեփան էֆենտիի ուղղութեան՝ եւ կո'ւզեն որ հարկաւ Փարիզ երթամ»²:

¹ Վ. Մալեզեան, Ճամբուս ծայրը, Հատ. Բ, Փարիզ, 1955, էջ 316:

² Նշենք, որ Ստեփան Գարանյանը և նրա կողմնակիցները չարունակում էին դեմ արտահայտվել Օրմանյանին Ազգային պատվիրակության կազմում ընդգրկելուն:

³ Վ. Մալեզեան, Ճամբուս ծայրը (Յուշաքաղ), էջ 302:

Բայց Օրմանյանը, այնուամենայնիվ, վերջնականապես որոշում է չմեկնել Փարիզ: Նա դրա համար ունեւր մի շարք փաստարկներ. 1) էջմիածնի կաթողիկոսը չի ցուցարբերում չահագրգռութուն իրեն տեսնելու Ազգային պատվիրակության կազմում, 2) Իր՝ Փարիզ մեկնելուն վճռականապես դեմ է Ազգային վարչության անդամների մեծ մասը, 3) Առողջական վիճակի վատթարացման պատճառով կարիք ունի բուժման¹:

Դեռ մինչև իրեն անպարտ ճանաչելու մասին Ազգային ժողովի որոշումը Օրմանյանի բարձր հեղինակութունն առաջվա պես անսասան էր մնացել ոչ միայն ազգային իշխանութունների և թուրքական կառավարության, այլև Կ. Պոլսի դիվանագիտական շրջաններում: Իսկ Հիմա նրա հետ հաշվի էին նստում բոլորը: Պատահական չէ, որ ղեկտեմբերի 28-ին՝ Կ. Պոլսի անգլիական և ֆրանսիական դեսպանները այցելեցին նախկին պատրիարքին և նրա հետ երկար զրույց ունեցան տարբեր հարցերի շուրջ, հատկապես «հայարնակ գալատներում ստեղծված դրութեան մասին»²:

Ազգային ժողովի ղեկտեմբերի 21-ի նշանավոր նիստը հետաքրքրութուն էր առաջացրել դիվանագիտության շրջաններում:

Դեկտեմբերի 27-ին արտգործնախարար Սազոնովին հղած № 136 հեռագրով դեսպան Միխայիլ Նիկոլաևիչ Գիրսը նշում էր, որ այդ պատմական նիստը «լուրջ նախազգուշացում է կառավարության համար... Եպիսկոպոս, Դիմաքսյանը չքաշվեց անգամ ասել, թե Օտոմանյան կառավարութունն, անշուշտ, ոչինչ չի անելու հայերի համար, որոնց ստրուկներ է համարում, այլ ոչ թե հպատակներ»³: Նա հաղորդում էր, որ նիստը նշանավոր դարձավ նաև նրանով, որ «վերականգնեց Օրմանյանի բարի անունն ու պատիվը՝ ճանաչելով նրան բարդած մեղադրանք-

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 95, թ. 16:

² Մի այլ աղբյուրում՝ ղեկտեմբերի 27-ին (տե՛ս «Կովկասի լրաբեր», № 2, 3 Հունվարի 1913 թ.):

³ «Կովկասի լրաբեր», № 2, 3 Հունվարի 1913 թ.:

⁴ ВПРИ, ф. "Политархив", зз. 1909-1912, д. 3457, л. 88.

ների անհիմն լինելը»: Մյուս հանգամանքը, որի վրա արտգործ-նախարարի ուշադրությունը հրավիրում էր Գիրսը, դաշնակցականների բռնած դիրքն էր ժողովում, որոնք «միշտ եղել են Օրմանյանի ամենակատաղի հակառակորդները»: Այա՛ «այժմ էլ նրանք չկամեցան մասնակցել նախկին պատրիարքի ռեաբիլիտացիային, բայց որոշեցին չխանգարել դրան՝ հայտարարելով, որ «պատմական պահը» պահանջում է դադարեցնել ներքին պառակտումները և, որ այդ պատճառով իրենք ձեռնպահ կմնան քվեարկելուց»: Այդ ամենից դեսպանը ենթադրում էր, որ իրենց ոխերիմ թշնամու՝ «խելացի ու տաղանդավոր Օրմանյանի նկատմամբ դաշնակցականների այդօրինակ հաշտվողական վարքը թելադրված է «համազգային գործում թեկուզև ժամանակավոր դաշնակից ձեռք բերելու մտահոգությունամբ»: Այսպիսով, հայտնում էր նա, «Հայ կուսակցությունների միջև տեղի ունեցավ եթե ոչ հաշտություն, ապա զինադադար... ներկայումս հայերը հանդես են բերում ազգային հողի վրա միավորվելու աներկբա միտումներ, որոնց դեմ Բ. Դուռն համար դժվար կլինի պայքարել»¹:

Ազգային ժողովի կարևորագույն նիստից հետո Ապահովական հանձնաժողովը, կատարելով նրա հանձնարարականը, անմիջապես ձեռնարկեց Հայաստանի բարենորոգումների ծրագրի (հիմնական դրույթներ) նախագծի պատրաստումը և մի քանի օր տևած լարված աշխատանքից հետո ավարտեց փաստաթղթի տեքստը: 1878 թ. ի վեր՝ Բեռլինի կոնգրեսից հետո, սա երրորդ դեպքն էր, որ Հայաստանի բարենորոգումների ծրագիրը կազմում էին իրենք՝ հայերը՝ նախագծում հիմնականում ներառված

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", зз. 1909-1912, д. 3457, л. 88 об.-89.

² Մկրտիչ Նրիմյանը և Նորեն Նար-Պեյը 1878 թ. հունիսի 25-ին Բեռլինի կոնգրեսին ներկայացրել էին «Օսմանյան Հայաստանի կազմակերպական կանոնագիր» ծրագիրը: Այդ փաստաթղթի համաձայն՝ Հայաստանը պետք է ունենար երկրի բարձր կառավարիչ՝ վարչապետ, որին պետք է իրավունք վերապահվեր նշանակել, հսկել և արձակել անխտիր բոլոր պաշտոնյաներին: Փաստաթղթում ներկայացված էին օրենսդրական մարմնի՝ ընդհանուր ժողովի դերը, կազմը և այն ընտրելու եղանակը: Դատարանները լինելու էին երկու տեսակի՝ չերի և հասարակ: Օրենսդրքի մշակումը հիմնված էր լինելու

էին ՀՅ դաշնակցության Կ. Պոլսի Կ. Կոմիտեի կողմից ներկայացված առաջարկները:

1913 թ. հունվարի սկզբին Ապահովության հանձնաժողովի կազմած նախագիծն իր հավելվածներով հանձնվել էր պատրիարք Հովհաննես Արչարունուն:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇԱՐԲ

1912 թ. նոյեմբերի կեսերից Հայաստանի բարենորոգումների խնդիրների շուրջ Կ. Պոլսում սկսվում է տեսակցությունների մի երկար շարք հայոց պատրիարքարանի ներկայացուցիչների և Թուրքիայում օտարերկրյա դիվանագիտական ծառայությունների պատասխանատուների միջև, որը տևում է մինչև 1913 թ. նոյեմբերի վերջերը: Այդ տեսակցությունները տեղի են ունեցել ղեսպանատներում, հայոց պատրիարքարանում, պատրիարքի տանը: Բոլոր այդ հանդիպումները նկարագրված են ամենայն մանրամասնությամբ և շատ անգամ հարց ու պատասխանի ձևով: Դրանք ցույց են տալիս, թե Թուրքահայության համար այդ ճակատագրական պահին Կ. Պոլսի պատրիարքարանը ինչ-

եկրոպական իրավագիտության սկզբունքների վրա: Այդ ամենից հետո նախատեսվում էր եկրոպական վերահսկիչ մարմնի ստեղծում՝ ծրագրի իրականացման ուղղությամբ տարվելիք աշխատանքները վերահսկելու համար: Խրիմյանի և Նար-Պեյի հեղինակած ծրագրին զուգահեռ՝ Բեռլինի կոնգրեսին ներկայացվել էր նաև եզիպտական նշանավոր պետական ու հասարակական գործիչ Նուբար փաշայի կազմած Հայաստանի բարենորոգումների նախագիծը, որը զգալիորեն տարբերվում էր առաջինից: Այստեղ բարենորոգումների խնդիրը դրված էր ավելի իրական հողի վրա: Նուբար փաշան մոնտեսքյոյան պատենչներ էր քաշել պետական կյանքի երեք խոշոր գործառույթների միջև և դրանց հատկացնում էր բավականին չոշափելի դեր: Ծրագիրը նախատեսում էր արմատապես փոխել Թուրքահայաստանում տիրող հարկային կարգը՝ առաջարկելով եկամտահարկ՝ կալվածատոմարի կամ այսպես կոչված cadastre-ային կարգով, որը ձեռնառու նորություն կլիներ հնադարյան հարկային ձևեր կիրառող Թուրքական պետության համար:

պիսի գերլարված դիվանագիտական աշխատանքի էր լծված՝
1912 թ. նոյեմբերի 13 (26)-ին պատրիարք Արչարունին
Հայտնի Հասարակական գործիչ, նշանավոր իրավաբան և գրող,
թուրքական խորհրդարանի նախկին պատգամավոր Գրիգոր
Ջոհրապի և Թուրքիայի ֆինանսների նախարարության գլխա-
վոր հրահանգիչ ու Հայոց ազգային ժողովի խառնակազմ
խորհրդի անդամ Օսկան Մարտիկյանի ընկերակցությամբ այցե-
լուծ է Թուրքիայում ռուսական դեսպան Միխայիլ Նիկոլանիչ
Գիրսին՝ պարզելու Համար, թե թուրքահայերը Հույս ունենա՞ն,
որ Ռուսաստանը իրենց կօգնի:

Դեսպանի ուշադրությունն ուղղելով Թուրքիայի արևելյան
նահանգներում Հայ ժողովրդի տազնապալի վիճակին՝ պատ-
րիարքը խնդրեց դիմել իր կառավարությանը, որպեսզի նա,

՝ Զանազան առիթներով տեղի ունեցած այդ տեսակցություններին Հայոց
պատրիարքարանի կողմից մասնակցել ևն Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատ-
րիարք Հովհաննես արքեպիսկոպոս Արչարունին, Հմայակ եպիսկոպոս Դի-
մաքսյանը, Գրիգոր Ջոհրապը, Համբարձում Պոյաճյանը (Մուրադ), Նշան
Գալըպճյանը, Գարայանը, Սիմոն Զավարյանը, բժիշկ Զավրիևը և այլ անձինք:
Նրանք տեսակցել ևն Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Ս. Դ.
Սազոնովի, նույն մինիստրության արևելյան գործերի տնօրեն իշխան
Տրուբեցկոյի, Պոլսի ռուսական դեսպան Դը Գիրսի, դեսպանատան առաջին
թարգման Ա. Մանդելշտամի, խորհրդական Գուլկևիչի, Պոլսի գերմանական
դեսպան Վանզենհայմի, դեսպանատան առաջին թարգման կոմս Քանիցի, այլ
թարգման դոկտ. Շյոնբերգի, գերմանացի Հայասեր դոկտ. Լեփսիուսի, Պոլսի
անգլիական դեսպան սըր Զերալդ Լոութերի, դեսպանատան առաջին թարգ-
ման միստեր Ֆիցմորիսի, Պոլսի ֆրանսիական դեսպան Մորիս Բոմպար, դես-
պանատան առաջին թարգման Լըզուի, Պոլսի ավստրիական դեսպան մարկիզ
Պալլավիչինիի, դեսպանատան խորհրդական էդուարդ Օտտոյի Հետ: Հայոց
Պատրիարքարանի ներկայացուցիչները տեսակցություններ ևն ունեցել նաև
Պոլսի իտալական դեսպանատան գործերի Հավատարմատար կոմս Նանի Մո-
չենիգոյի, Թուրքիայի ներքին գործերի մինիստր Թալանթ բեյի, իթթիհադական
Խալիլ բեյի և մի քանի այլ անձանց Հետ: (Տե՛ս «Էջմիածին») Հանդեսի 1965 թ.
փետրվար-մարտ-ապրիլ և մայիս-Հունիս-Հուլիս երկու համարներում լույս
տեսած տեսակցությունների արձանագրությունները և դրանց առաջարանը՝
Ն. Միքայելյանի Հեղինակությամբ):

հաշվի առնելով Բալկանյան պատերազմով առաջ եկած նոր կացությունը, նպաստի թուրքահայության վիճակի փոփոխությունը: Դեսպանը, որի կողքին էր դեսպանությունից առաջին թարգման (դրագոման) Ա. Մանդելշտամը, պատրիարքին հարցրեց, թե արդյոք չի՞ բարելավվել հայերի դրությունը համեմատած երկու տարի առաջվա հետ: «Վիճակն ավելի է վատթարացել», - պատասխանում է պատրիարքը¹:

Դեսպանը անկեղծանալով ասում է, որ որպես թուրքիայում իր կառավարության ներկայացուցիչ պարտավոր է բարիդրացիական հարաբերություններ մշակել օսմանյան կառավարության հետ, ուստի ստիպված է խոսել շատ վերապահ: Այնուամենայնիվ նա նշում է. «Ես շատ կսիրեմ հայ ժողովուրդը, որուն համար մեծ համակրանք ունիմ: Նույն համակրանքը ունի նաև իմ կառավարությունս, ու ասոր ապացույցն է հայոց գոհացուցիչ վիճակը Կովկասի մեջ, ուր Ձեր Կաթողիկոսությունը այնքան հարգված է մեզմէ: Արդ, այժմ հաճեցեք ըսել, թե ի՞նչ դարձան կառավարիկեք հայոցդ աննախանձելի վիճակին հիմնական բարվոքման համար»²:

Պատրիարքը պատասխանում է, որ թուրքահայաստանի բարեկարգման հարցը տասնամյակներ շարունակ դրված է դիվանագիտական սեղաններին, բայց որևէ գոհացուցիչ ելք չի ունեցել, որի պատճառը եվրոպական պետությունների և օսմանյան կառավարության անտարբերությունն է: Ներկա պարագաներում, ասում էր պատրիարքը, իրենց միայն մի բան է մնացել՝ «խնդրել եվրոպական պետութեան մը թեւարկութիւնը թրքահայաստանի վրայ: Ռուս պետութիւնը, իբրեւ մերձաւոր դրացի հզօր պետութիւն, կրնայ իր թեւարկութիւնը եւ պաշտպանութիւնը ընծայել մեզ, ինչպես Ավստրիան պաշտպանեց ու բարեկարգեց Հերցեգովինան»³:

Այնուհետև խոսք են առնում Զոհրապն ու Մարտիկյանը: Նրանք դեսպանին ասում են, որ հայ ժողովուրդը, որի դրու-

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 95, թ. 5:

² «Էջմիածին», փետրվար-մարտ-ապրիլ, 1965, էջ 157:

³ Նույն տեղում:

թյունը Թուրքիայում վատթարանում է օրեցօր, իր սարսափելի վիճակից դուրս գալու այլ ելք չի տեսնում, քան Ռուսաստանին դիմելը: Զոհրապը շեշտում է, որ Հայ ժողովուրդը կորցրել է իր բոլոր հույսերը նույնիսկ եվրոպական վերահսկողությունամբ Թուրքական ինչ-ինչ բարենորոգումների նկատմամբ: Մարտիկյանը կարծիք է հայտնում, որ մակեդոնական բարենորոգումների անհաջող արդյունքը վկայում է, որ հնարավոր չէ հասնել բնակչության համար որևէ չոչափելի արդյունքի՝ պահպանելով Թուրքական վարչարարությունը: Ի վերջո Զոհրապն ու Մարտիկյանը գտնում են, որ Հայ ժողովուրդին կարող են ազատագրել միայն առավել արմատական միջոցներ, այսինքն՝ ուսանելու տվյալ իրադրության մեջ պետք է դիմեն վճռական գործողությունների՝ ընդհուպ մինչև հայկական վիլայեթների գրավումը: Ըստ որում, այդ վիլայեթները ուսական գործերը պետք է գրավեն ոչ թե ժամանակավորապես, այլ մշտական: Տվյալ հարցում, չարունակում են նրանք, միասնական են Թուրքահայաստանի բուն բնակչությունը և հայկական բոլոր քաղաքական կազմակերպությունները:

Դեսպանը կարեկցանքով նկատում է, որ մինչև չվերջանա Բալկանյան պատերազմը, հազիվ թե կարելի կլինի պետությունների առջև ամբողջ ծավալով բարձրացնել հայերին հուզող հարցերը: Ապա նա շեշտում է, որ պատերազմի հետևանքները վերացելու համար նախատեսվում է տերությունների ներկայացուցիչների կոնֆերանս, որտեղ հնարավոր կլինի քննարկել նաև հայկական հարցը:

Մ. Ն. Գիրսը ցանկանում է իմանալ, թե արդյո՞ք հայկական խնդրի լուծման շուրջ համախմբված են բոլոր հայերը, թե՞ նրանց միջև կան տարաձայնություններ: Նրան հատկապես հետաքրքրում էր Դաշնակցության բռնած դիրքը, ուստի միջնորդելով իր խոսքը ասում է, որ ինքը համոզված չէ, թե այդ կուսակցությունը կհամերաշխվի հայկական մյուս ուժերի հետ: «Կցաւիմ, որ դաշնակցական կուսակցութեան ընթացքը ազգին համար վնասակար եղած է: [Բայց չէ՞ որ] ազգին ուժը իր ամ-

¹ «Էջմիածին», փետրվար-մարտ-ապրիլ, 1965, էջ 158:

բողջութեան մեջ է»¹: Ապա նա ավելացնում է, որ թեև Հիշյալ կուսակցութիւնը տեական ժամանակ հանդես էր գալիս Ռուսաստանի դեմ, բայց հայ ազգը պետք է վստահ լինի, որ իր երկիրն ու կառավարութիւնը մեծ համակրանք ունեն հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Վերջում դեսպանը տեղեկացնում է, որ ռուսական կառավարութիւնը թուրքական կառավարութեանը զգուշացրել է, որ նա Ռումինիայից գաղթող մուհաջիրներին չվերաբնակեցնի Ռուսաստանի սահմանին մոտիկ վիլայեթներում: Հրաժեշտի ժամանակ Գիրսը խրախուսանքով ասում է, որ հայկական մամուլն իրեն պատշաճ ու խելամտորեն է դրսևորում այդ քաղաքական պահին²:

Հայկական պատվիրակութեան հեռանալուց հետո դեսպան Գիրսը մի քանի օր անց զեկուցագիր է ներկայացնում իր արտաքին գործերի նախարար Սերգեյ Սազոնովին, ուր նաև ասված էր. «Հաշվի առնելով, որ մեր հետաքրքրութիւններից շատ հեռու է հայերին մեզնից վանելը, ես իմ զրուցակիցներին պատասխանեցի, որ ռուսական կառավարութիւնը, հետևելով դարավոր ավանդույթներին, խոր կարեկցանքով է վերաբերվում հայ ժողովրդի տառապանքներին... բայց ներկա պահը, երբ դեռ չի լուծարվել բալկանյան պատերազմը, հարմար չէ հանդես գալ տվյալ հարցով»³:

Իր ճեպագրի եզրափակիչ մասում Գիրսն ընդգծում էր, որ Գ. Զոհրապը և Մարտիկյանը ճշմարտապես են արտացոլում թուրքահայերի մեծամասնութեան հայացքներն ու հույսերը: «Զրույցը, – շարունակում էր Գիրսը, – որ ես օրերս ունեցա պատրիարք Արչարունու հետ, հենց նույն Մարտիկյանի ներկայութեամբ, միանգամայն համոզեց ինձ դրանում: Պայծառափայլը, կրկնելով հայ պատգամավորների բոլոր գանգատները, ջերմորեն խնդրեց, որ Ռուսաստանը պաշտպանի դժբախտ հայ ժողովրդին»³:

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 95, թ. 6:

² АВПРИ, ф. “Политархив”, д. 3459, л. 87-89. Делегация посла в Константинополе Гирса министру иностранных дел от 26 ноября 1912 г., № 117.

³ Նույն տեղում:

* * *

1912 թ. նոյմբերի 21-ին պատրիարքարանի Ապահովական հանձնաժողովի հանձնարարությամբ Գրիգոր Զոհրապը հանդիպում է ունենում Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանզեն-Հայմի հետ: Պատրիարք Արչարունու պատվիրակը դիվանագետին հիշեցնում է, որ գերմանական կառավարությունը միշտ համակիր է եղել հայերի արյունը գետերի պես հեղած համիդյան իշխանություններին: Բայց այժմ, ելնելով Կիլիկիայում իրենց նկատմամբ գերմանացիների հանդուրժողական դրսևորումների փաստից, հայերը մտածում են, թե միգուցե Բեռլինը փոխել է իր հայատյաց վերաբերմունքը՝ անշուշտ հետապնդելով սեփական չահերը, գիտակցելով, որ այդ ժողովրդի ժրաջան աշխատասիրությունը կարող է ծառայեցնել իր նպատակների իրագործմանը: Ոոսքի վերջում նա դեսպանին խնդրում է իր պետության պաշտպանության տակ առնել անհուն դժբախտություններ կրած կիլիկիահայությունը:

Դեսպանը պատասխանում է, որ Կիլիկիայում գերմանացիները չեն կարող միակողմանի պաշտպանության տակ առնել որևէ ազգություն, որ իրենց նպատակը Կիլիկիայում ընդհանուր հանգստություն ապահովելն է, քանի որ երկրամասի անդորրության խանգարումը մեծ կորուստ է գերմանական չահերին:

Պատրիարքի պատվիրակի խնդրանքի վրա դեսպանը խոստանում է հրահանգել Ադանայի հյուպատոսին, որ նա ավելի սերտ հարաբերություններ մշակի տեղի հայոց առաջնորդի հետ, որպեսզի կարողանա նրանցից տեղեկանալ երկրի իրական կացությանը¹:

* * *

Սրբազան պատրիարքի և Ազգային կենտրոնական վարչության կողմից լիազորված պատվիրակ, Ապահովության հանձնաժողովի անդամ պրոֆ. Տեր-Հակոբյանը Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանությունում ղեկտեմբերի 24-ին տեսակցություն է

¹ Տե՛ս «Էջմիածին», փետրվար-մարտ-ապրիլ, 1965, էջ 158-159:

ունենում դեսպան Ջերալդ Լոութերի հետ: Ընդունելությունը սիրալիրներից չէր:

«- Ի՞նչ են ուզում հայերը,- տարակուսանքով հարցրել էր դեսպանը այցելուին:

- Հայերի վիճակը նախկինի պես մնում է անմխիթարելի, - պատասխանել էր Տեր-Հակոբյանը: - Սպանությունները, կողոպուտները և ամեն տեսակ բռնությունները մթազնում են խաղաղ բնակչության առօրյան, որին չի պաշտպանում կառավարությունը բռնադատներից:

- Մեր հյուպատոսները նման բաներ չեն հաղորդում մեզ: Ըստ մեր տեղեկությունների սպանություններ տեղի են ունեցել միայն Սղերդի չրջանում:

- Սպանությունները սովորական երևույթ են բոլոր նահանգներում և դառնում են անխուսափելի այն պատճառով, որ հայերն անզեն են, իսկ քրդերը՝ զինված, որովհետև հայերից խլում են զենքը, իսկ քրդերին՝ զինում: Ահա թե ինչու հայերից ոչ մեկը վստահ չէ և չի կարող վստահ լինել վաղվա օրվա նկատմամբ:

- Քրդությունն իրականում խաղաղ և հլու-հնազանդ ժողովուրդ է, ո՞նց թե նրանք վայրագություն են անում,- հակաճառեց անգլիական դեսպանը:

- Մեր երկրի դժբախտությունն այն է, որ չկա օրենքի վրա հենվող իշխանություն: Թուրքերը մշակում և հրատարակում են օրենքներ, բայց անփույթ ու անուժ են դրանք կյանքում կիրառելու, որը վայրի ցեղերին լայն հնարավորություն է տալիս չվայտ կյանք վարելու, իսկ տգետ պաշտոնյաներին՝ կամայականություններ անելու:

- Ուրեմն, ի՞նչ են պահանջում հայերը,- հարցնում էր դեսպանը:

- Կյանքի, պատվի և գույքի ապահովում,- ահա մեր միակ ցանկությունը:

- Ինչպես Անգլիայո՞ւմ է,- խայթիչ հեզնանքով ընդհատում էր դեսպանը:

- Օ, ո՛չ, մենք դեռ հեռու ենք Անգլիայից: Մեր ամենալավ ցանկությունները հանգեցնում են այն տարրական հասկացու-

թյուններին, որոնք կազմում են ամենավերջին անգլիացու անբաժանելի սեփականությունը:

- Դժբախտաբար, անգլիական դատավորները չեն կարող լողալով հասնել Վան ու Մուշ,- ասաց ղեսպանը,- այդ պատճառով էլ ի՞նչ նշանակություն կարող են ունենալ բոլոր խոսակցությունները բարենորոգումների մասին, երաշխիքների մասին և այլն...

Այստեղ ղեսպանությունյան երկու անդամներից մեկը, որ մասնակից էր խոսակցությունը, ղեսպանի դիտողության դեմ առարկում է՝ ասելով, որ եթե Եվրոպան հայերից հրաժարվի և չկարգավորի նրանց դրությունը, ապա Թուրքիայում նրանց վիճակը անտանելի կդառնա, և նրանք ստիպված կլինեն ձեռք մեկնել իրենց հարևան Ռուսաստանին:

- Դա կնշանակեր,- միջամտեց ղեսպանը,- կրակից ազատվելուց հետո բոցն ընկնել:

- Ավելի լավ չի՞ լինի,- առարկում է նույն դիվանագետը,- խնդրվել ծովում, քան տանջվել սատանայի ձեռքում»¹:

Այդ ժամանակ Տեր-Հակոբյանը ոտքի է կանգնում և հայտարարում է, որ իր այցելության նպատակն է ղեսպանի միջոցով անգլիական կառավարությանը հայտնել հայոց պատրիարքի խնդրանքը՝ աջակցելու Հայկական հարցի լուծմանը: Ըստ Տեր-Հակոբյանի պատմածի՝ նրա այդ խոսքերից ղեսպանը նկատելիորեն չփոթվել էր և բոլորովին այլ, առավել քաղաքավարի տոնով ասել էր, որ պատրիարքի խնդրանքը անպայման կհասցնի անգլիական կառավարությանը:

Երբ Տեր-Հակոբյանը դուրս է գալիս ղեսպանի մոտից, նրան մոտենում է զրույցին ներկա գտնվող ղեսպանատան առաջին թարգմանը՝ էրզրումի նախկին հյուպատոս Ֆիցմորիսը, և փորձում հանգստացնել հուզված հայ գործչին՝ հավատացնելով, որ ղեսպանի հայացքները չեն համապատասխանում անգլիական կառավարության մտադրություններին, որը չատ բարյացակամ է տրամադրված հայերի և նրանց հարցի նկատմամբ²:

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 95, թ. 7-8:

² Տե՛ս նույն տեղում:

Դեկտեմբերի 28-ին տեղի ունեցավ Կենտրոնական վարչության Ապահովության Հանձնաժողովի անդամ Օսկան Մարտիկյանի Հանդիպումը ռուսական ղեսպանության առաջին թարգման Անդրե Մանդելշտամի հետ:

Նոսակցության սկզբում Ա. Մանդելշտամը ցանկանում է իմանալ, թե որն է Նուբար փաշայի զլխավորած Հայկական պատվիրակության առաքելությունը Փարիզում: Մարտիկյան էֆենդին բացատրում է, թե ինչ պայմաններում է ծագել պատվիրակություն ունենալու միտքը. այն արդյունք է ռուսական կառավարությանը կաթողիկոսի հղած դիմումի և այն բանակցությունների, որ Պետերբուրգում վարել է եպիսկոպոս Մեսրոպը կաթողիկոսի անունից: Նա նշում է նաև, որ Պատվիրակությունն առայժմ որևէ ակտիվություն չի նախաձեռնել, միայն Հանդիպել է Ֆրանսիայի վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար պարոն Ռայմոն Պուանկարեի հետ և նախապես ստացել է ֆրանսիական կառավարության աջակցությունը:

Ապա խոսվում է Հայկական բարենորոգումների մասին, և թարգմանը Մարտիկյանին հարցնում է, թե պատրիարքարանն ունի՞ արդյոք պատրաստի նախագիծ, և ի՞նչ է այն իրենից ներկայացնում:

Հայ պատվիրակը պատասխանում է, որ նախագծի մասին մտածելուց առաջ իրենց անհրաժեշտ է իմանալ ռուսական կառավարության տեսակետը: «Նախագիծը կազմելիս,- ասում է նա,- մենք կցանկանայինք հենվել ղեսպանատան տված հրահանգների վրա, որպեսզի կարողանանք հաշվի առնել հնարավորության սահմանները և հաստատորեն կանգնել իրականանալի ձգտումների հողի վրա: Այն, ինչ մենք կարող ենք և ունենք ձեռնայժմ հայտնելու, անկախ ձեռ հրահանգների, բարենորոգումների գործի վրա եվրոպական վերահսկողության անխուսափելիության գիտակցումն է: Ահա ամեն տեսակ բարեփոխումների միակ և անհրաժեշտ պայմանը մեր իրավիճակում:

Ուրեմն, ցանկալի չէ, որ ընդհանուր կառավարիչը լինի թուրք»,- եզրափակում է պարոն Մանդելշտամը:

«- Ոչ մի ղեպքում: Փորձը ցույց է տալիս, որ թուրքերն իրենց

էությամբ պիտանի չեն մեր կյանքում բարեփոխումներ անելու: Մեզ հարկավոր է այնպիսի վերահսկողություն, ինչպիսին կատարվում է Մակեդոնիայում:

- Արդյո՞ք բոլոր հայկական կուսակցություններն են այդպես մտածում,- հարցրեց Անդրե Մանդելշտամը:

- Եթե խոսքը Դաշնակցություն կուսակցության մասին է, ապա այն հայկական հարցում միակարծիք է Ազգային ժողովի հետ: Մեր միջև տարաձայնություններ չկան»:

Վերջում Մանդելշտամը, անդրադառնալով Վանում Գափամաջյանի սպանությանը, ուզում էր իմանալ, թե արդյո՞ք դա դաշնակցականների գործը չէ: Մարտիկյանից լսելով, որ հանցագործության մեղավորների մասին տարածված լուրերի առիթով դաշնակցական մամուլը հայտարարել է, թե կուսակցությունը վաղուց հրաժարվել է ահաբեկչական գործողություններից, Մանդելշտամը շեշտում է, որ դա չատ կարևոր է, քանի որ ռուսական կառավարությունը չափազանց բացասական վերաբերմունք ունի ահաբեկչությունների նկատմամբ:

Հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 29-ին, Մանդելշտամն իր մոտ է հրավիրում Մարտիկյանին և նրան խնդրում դեսպանությանը հանձնել այն հարցերը, որոնց լուծումը ցանկալի է պատրիարքարանին: Օգտվելով առիթից՝ Մարտիկյանը բանավոր հաղորդում է Անվտանգության հանձնաժողովի կազմած բարենորոգումների նախագծի հիմնական կետերը: Մանդելշտամը հայտնում է, որ ռուսաց դեսպանությունը կարծում է՝ նախագիծը պետք է կազմվի մոտավորապես 1895 թ. մայիսյան արձանագրության ծավալով և հանգամանորեն մշակվի:

Դեկտեմբերի 30-ին Մանդելշտամը կրկին Մարտիկյանին խնդրում է գալ դեսպանատուն՝ իր մոտ: Նա տարակուսանք է հայտնում իր լսած տեղեկության առիթով, թե Նուբար փաշան մեկնում է Լոնդոն՝ Հայկական հարցը կոնֆերանսին ներկայացնելու համար: Դա, դեսպանի խոսքերով, չի համապատասխանում ռուսական կառավարության մտադրություններին, միաժամանակ անօգուտ է և աննպատակահարմար՝ ելնելով բուն խնդրի չահերից: Այդ խոսքերը Մանդելշտամն ասել էր այնքան հուզված, որ նույնիսկ Մարտիկյանն անհրաժեշտ էր համարել

Հանգստացնել նրան՝ Հայտարարելով, որ այդ լուրերն արժանի չեն վստահություն՝:

Նույն օրը՝ դեկտեմբերի 30-ին, ուսական դեսպանատանը Մանդելշտամի հետ հանդիպում է բժ. Յակով Ս. Ջավրիկը: Նա Կոստանդնուպոլսի Հայերի շրջանում ուսասիրական քաղաքականության ամենացայտուն ներկայացուցիչն էր, և նրան էր պատկանում Կ. Պոլսի ուսական դեսպանության հետ հարաբերությունների նախաձեռնությունը դեռևս դեսպան Ջարիկովի ժամանակ:

* * *

Դեկտեմբերի 31-ին տեղի ունեցավ Յակով Ջավրիկի հանդիպումը Փրանսիական դեսպանի հետ: Վերջինս չեչտեց, որ Հայկական Հարցի վերաբերյալ արդեն գոյություն ունի լիակատար միաբանություն եռյակ համաձայնության տերությունների միջև: Նշելով, որ եթե Անգլիան և Ռուսաստանը միասնական չլինեն, ապա կտուժի Հայկական Հարցը, ուստի դեսպանը Հայերին խորհուրդ տվեց հավասարապես բարի հարաբերություններ հաստատել երկու տերությունների հետ: Ծանոթանալով Անվտանգության հանձնաժողովի կազմած նախագծի գլխավոր կետերին՝ Փրանսիայի դեսպանը դրանք ընդհանուր առմամբ համարեց իրագործելի: Նա հետաքրքրվում է, թե արդյո՞ք Ռուսաստանը չէ այն տերությունը, որին պետք է հանձնարարվի բարենորոգումների իրականացումը: Ջավրիկը պատասխանում է, որ նախագիծ կազմողները նկատի չեն ունեցել միայն Ռուսաստանին, այլ չահագրգիռ պետություններից յուրաքանչյուրին, ով ցանկանում է մյուս պետությունների հետ իր վրա վերցնել Հայկական խնդրի առաջնությունը²:

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 95, թ. 8:

² Նույն տեղում, թ. 9:

* * *

Ապահովական Հանձնաժողովը որոշեց իմանալ նաև Գերմանիայի տեսակետը Հայկական Հարցի մասին, ուստի Գրիգոր Զոհրապին Հանձնարարեց Հանդիպում ունենալ Կոնստանդնուպոլսում գերմանական դեսպանի հետ: Տեսակցությունը դեռ չէր սկսվել, երբ Հայտնի դարձավ, որ Հայերի և Հայկական Հարցի վերաբերյալ Գերմանիայի դիրքորոշման մեջ ղրական տեղաշարժեր են կատարվում: Հետաքրքիր տեղեկություններ կային Կիլիկիայից, ուր գերմանական հյուպատոսն իր նախաձեռնությամբ և պատրաստակամորեն այցելել էր Կիլիկիո Հայոց կաթողիկոսին, հարց ու փորձ արել Հայերի կարիքների ու ցանկությունների մասին և Հայտարարել, որ գերմանական կառավարությունը պատրաստ է աջակցելու Հայաստանի բարենորոգումների գործին:

* * *

Ինչ վերաբերում է Ավստրո-Հունգարիային, ապա այդ երկրի արտաքին գործերի նախարար Բերտհոլդի հետ բանակցելու նախաձեռնությունն իրենց վրա վերցրին Հունգարական մխիթարյանները: Նրանց քահանան վանահայր Կալեմկարյանի հետ եղավ նախարարի մոտ և միամտորեն նրան պատմեց այն ամենը, ինչ իրենց Հայտնի էր Հայոց Կաթողիկոսի և ռուսական կառավարության բանակցությունների մասին: Այդ ամենից հետո նրանք խնդրեցին ավստրիական կառավարության աջակցությունը Հայկական Հարցում: Նախարարը նրանց հայտնում է, որ Հայկական Հարցը Լոնդոնի կոնֆերանսի դեսպանների հետաքրքրությունների չրջանակից դուրս է, և եթե, այսպես թե այնպես, հարցը հաջողվի ներառել կոնֆերանսի օրակարգ, ապա տերությունների մասնակից ներկայացուցիչները պետք է այդ մասին զեկուցեն իրենց կառավարություններին և ստանան համապատասխան հրահանգ: Ապա նախարարը հարցուփորձ է անում Թուրքիայում Հայերի իրական վիճակի մասին, թե չարունակվո՞ւմ են արդյոք սպանություններն ու բռնությունները, և որքանո՞վ է այնտեղ կյանքը անվտանգ: Վանահայրը նրան ներկայացնում է Կոնստանդնուպոլսի պատրիարքարանի 1908-1912 թվականներին Հայերի դրության մասին ֆրանսերենով փաստաթղթի օրինակը: Թեև նախարարը կրկին չեչտում է, թե

չնայած կոնֆերանսը լիազորված չէ զբաղվելու Հայկական Հարցով, այնուամենայնիվ խորհուրդ տվեց դիմել տերություններին՝ ակնկալիքով, որ գուցե նրանք կցանկանան Լոնդոնում բարձրացնել նաև այդ Հարցը:

* * *

Ապահովական Հանձնաժողովն իր հերթին հարկ համարեց իր անդամներից մեկին՝ վարդապետ Գնել Գալամքերյանին, առանձին ուղարկել Հունգարացի նախարար-նախագահ Լուկաչի մոտ:

Իմանալով Լուկաչի հայկական ծագման մասին՝ Հանձնաժողովն ուզում էր ծանոթանալ նրա հայացքներին և օգտվել նրա խորհուրդներից (ոչ թե խնդրել օգնություն): Լուկաչը գրկաբաց է ընդունում վարդապետին և մեծ ուշադրությամբ լսում նրան: Բայց երբ Գնելը նրան դիմում հայերեն, ապա նա, ներողություն խնդրելով, ասում է, որ չնայած ինքը հայ է, բայց հայերեն մի խոսք անգամ չգիտի: Լսելով պատվիրակի հաղորդումը Հայկական Հարցի վիճակի մասին՝ Լուկաչն ասում է, որ շատ բան կախված է Անգլիայից, ուստի պետք է լրջորեն աշխատել նրա դիվանագետների հետ:

* * *

Հունգարիայից վերադառնալիս Գնել վարդապետը, համաձայն իրեն տրված հանձնարարության, կանգ է առնում Սոֆիայում և ներկայանում Բուլղարիայի Թագավոր Ֆերդինանդին: Թագավորը շատ երկար և համարյա մտերմիկ պայմաններում զրուցում է նրա հետ՝ հատուկ շեշտելով այն բարեսիրտ վերաբերմունքը, որ հայերը դրսևորել էին Փոքր Ասիայի խորքեր աքսորված բուլղարների հանդեպ: «Բուլղարները և անձամբ ես,- ասում է նա,- պարտավոր ենք փոխհատուցել հայերին ինչ-որ բանով»: Բայց գիտակցելով, որ ինքն անզոր է վճռական ազդեցություն գործելու Հայկական Հարցի լուծման վրա, խորհուրդ է տալիս դիմել մեծ Ռուսաստանի կայսրին¹:

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, Թղթ. 238, վավ. 95, Թ. 11-13:

Այսպիսին էին պաշտոնական բանակցություններն ու համաձայնությունները, որ եվրոպական տերությունների հետ պատրիարքի անունից վարում էր Ապահովական հանձնաժողովը:

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱԿԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական հարցի վերարժարծումը ջղաձգություն էր առաջացրել ինչպես Թուրքիայի կառավարական շրջաններում, այնպես էլ նրանց մամուլի էջերում:

Բարենորոգումների դեմ կատաղի պայքար էր սկսել «Միլլի մեշրութիեթ» Թուրք ազգայնական կուսակցության օրգան «Իֆհամ» թերթը, որին ձայնակցում էր հայտնի հայատյաց «Ալեմդար» պարբերականը: «Թո՛ղ չկատաղեցնեն», - սպառնացել էր վերջինիս առաջնորդողի հեղինակը:

«Իֆհամի» խմբագիրը հարցազրույց էր ունեցել ներքին գործերի նախարարի հետ՝ կայսրության Արևելյան նահանգներում բարենորոգումներ անցկացնելու եվրոպական տերությունների մտադրության մասին:

Նախարարն ասել էր. «Այսօր հիմնապէս Արեւելեան նահանգներու խնդիր մը չկայ, նոյնպէս Արեւելեան նահանգներու կացութեան մէջ այսօր բնաւ արտակարգ վիճակ մը չի զգացուիր: Երկրին անդորրութիւնը կատարեալ է եւ հատուկտոր դէպքեր միայն տեղի կ'ունենան: Այդ նահանգներուն մէջ ընդհանուր յուզումի մը առիթ տուող ոեւէ պատճառ տեսած ու գիտցած չունիմ»: Նրա կարծիքով այդ ամեն իրարանցման մեղավորը հայերն են, նրանց մամուլը, որն անտեղի աղմուկ է բարձրացնում աշխարհով մեկ:

Այն հարցին, թե հնարավո՞ր է, որ դեսպանաժողովը քննության առնի Արևելյան նահանգների հարցը, նախարարը պատասխանել էր. «Քանի որ օսմանյան դեսպանը դեսպանաժողովին (Լոնդոնի: - Հ. Ս.) չի մասնակցիր կոր, հետեւաբար դեսպանախորհուրդը մեզի համար գոյություն չունի ըսել է... Դիցուք թէ խորհրդակցութիւններ կատարուեցան, կարծիքներու փո-

խանակութիւններ տեղի ունեցան, մենք այս խորհրդակցութիւնները չեղեալ կը համարենք, ինչ ձեւով ու եղանակով ալ եղած ըլլան անոնք: Գոյացած գաղափարը կամ որոշումը մեր վրայ ոեւէ ազդեցութիւն չի կրնար ունենալ: Այս եւ ասոր նման մեր ներքին խնդիրներուն համար, թէ՛ մեր օսմանեան պատուիրակներուն եւ թէ՛ դեսպաններուն վճռական հրահանգներ տրուած են: Օտարներուն ոչ թէ՛ մեր ներքին գործերուն միջամտելուն, այլ եւ անոնց նկատմամբ դիտողութիւն ընելուն անգամ չենք կրնար հանդուրժել:

Արեւելեան նահանգներու խնդիր չկա՞», – եզրափակել էր նախարարը:

«Իֆհամի» ու «Ալեմդարի» չղաղարող սաղրանքները խիստ անհանգստացրել էին Հայ Հասարակութեանը: Հայոց Ազգային ժողովի խառն ժողովը, քննութեան առնելով այդ թերթերի սաղրանքների հարցը, ընդունեց բողոք-որոշում, որը, որպէս թագրիր, Հովհաննէս Արշարունի սրբազանը տարավ ու ներկայացրեց ներքին գործոց նախարարին: Հանդիպման ընթացքում նա ցավ հայտնեց, որ հայերն ամեն օր կարդում են նաև թուրքական այլ թերթերի՝ իրենց դեմ ուղղված զրպարտութիւններ: Զրույցի ժամանակ նա նաև նախարարին մատնացույց արեց այն վտանգը, որը կարող է առաջ գալ մանավանդ հայաբնակ նահանգներում: Այդ վտանգը, ասել էր սրբազանը, կարող է անչափ աղետաբեր լինել հայերի համար, բայց միաժամանակ՝ վնասակար երկրի չահերին: «Ժամանակ» թերթի հաղորդման համաձայն նախարարը ցավ էր հայտնել կատարվածի համար և խոստացել հիշյալ թերթերի պատասխանատուներին հրավիրել իր մոտ, խստորեն հանդիմանել, իսկ կրկնվելու դեպքում նրանց նկատմամբ ձեռնարկել անհրաժեշտ միջոցներ: Արշարունի սրբազանը հույսով էր վերադարձել պատրիարքարան, բայց օրերն անցնում էին, և օրն իր հետ բերում էր հիշյալ թերթերի նորանոր սաղրանքներ²:

Հակահայ մոլուցքով տարված մամուլը հաճախ էր գրում, թե

¹⁶ «Ժամանակ», № 1296, 3 (16) դեկտեմբերի 1912 թ.:

¹⁷ «Ժամանակ» (Կ. Պոլիս), № 1298, 5 (18) դեկտեմբերի 1912 թ.:

բարենորոգումների պահանջով աշխարհով մեկ աղմուկ բարձրացնելով, հայերն իրականում գաղտնի փայփայում են Օսմանյան կայսրությունից անջատվելու և անկախության հասնելու իդճը: Նման նենգ ու հրահրիչ մեղադրանքը չափազանց վտանգավոր էր և կարող էր մեծ դժբախտությունների դուռ բացել հայերի համար: Դա էր պատճառը, որ ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ Կովկասի ու արտասահմանի հայկական մամուլի շատ օրգանների էջերում հաճախակի հայտնվում էին սադրիչ մեղադրանքները ժխտող հողավածներ, որոնցում ցույց էր տրվում, որ հայերը չեն դնում ոչ միայն անկախության, այլև ինքնավարության հարցեր: Բաբվում լույս տեսնող «սպեցիֆիկյան» «Եռանդ» թերթը գրում էր. «Թերևս ոչ ոք այնպիսի ցնծութեամբ չի ողջունել երիտասարդ թիւրքերի 1908-ի փորձը՝ Տաճկաստանի մէջ որեւէ իրաւակարգ մտցնելու, ինչպէս հայ աշխատաւորութիւնը: Թիւրքերի մէջ ապրող ո՛չ մի ժողովրդական տարր այնպիսի անկեղծութեամբ չի ցնորել թիւրքերի հետ եւ Թիւրքիայի մէջ ազատ ապրելու մասին, ինչպէս հայ աշխատաւոր ժողովուրդը Տաճկաստանում: Ո՛չ մի հասարակական խաւ այնքան չի ըղձացել տեսնելու Տաճկաստանը անկախ, ազատ ու զօրաւոր, որքան հայ դեմօկրատիան»¹:

Արտահայտելով կառավարական շրջանների տրամադրությունները՝ թուրքական մամուլի օրգանների մեծ մասը խիստ քննադատության էր ենթարկում Ռուսաստանի բռնած հայօգուտ դիրքորոշումը:

Իթթիհադի օրգան «Ժեոն թուրքը» գրում էր. «Արդարեւ ոչ մեկուն համար գաղտնիք է, թե տէրութիւն մը, որ Արեւելեան Անատօլուի նահանգները ձեռք անցրնելու դիտումը ունի, վայրկեանը հասած կը նկատէ պղտոր ջուրի մէջ ձուկ որսալու եւ այդ նահանգներու գործերուն միջամտելու կամէութիւններ ցոյց կուտայ»²:

¹ «Եռանդ» (Բաբու), № 2, 18 նոյեմբերի 1912 թ.:

² «Ժեոն թուրքի» հողվածի թարգմանությունը տե՛ս «Ժամանակ» օրաթերթի 1912 թ. դեկտեմբերի 6 (19)-ի համարում (№ 1299):

«Ժենոն Թուրքը» գտնում էր, որ Պետերբուրգի կառավարության մտադրությունը լիովին արտահայտված է ռուսական մամուլի համարյա բոլոր օրգաններում, որոնք «չարունակաբար եւ սխաթէմաթիք կը զբաղին այդ նահանգներուն (Հայաստանի:– Հ. Ս.) կացութեամբ եւ հոն բնակող Հայ ժողովուրդին ճակատագրով: Դիտմամբ Արեւելեան Անատոլիոյ կացութիւնը կը նկարագրէ իբրեւ խիստ տխուր եւ վրդովիչ ու կը խօսի գործադրութեանը վրայ այն պաշտօնին, զոր «Քրիստոնեայ Ռուսիա ունի Հանդէպ այդ նահանգներու քրիստոնեայ ժողովուրդներուն»»¹:

Իթթիհադի օրգանը պատահական չէր համարում, որ «ռուս թերթերը, որոնք միշտ ատելութիւն քարոզած են Հայերու դեմ (sic) այսօր գորովալից խօսքեր կ'ուղղեն անոնց հասցէին եւ ամէն օր կոկորդիլոսի արցունք կը թափեն թրքահայոց տառապանքներուն վրայ: Մեր Հայ Հայրենակիցներուն ի նպաստ առաջ եկած չահախնդրական շարժումը միայն մամուլին մէջ չէ որ կը սահմանափակուի: Քաղաքական խմբակցութիւններուն մէջ ալ տարածուած է այդ շարժումը»²:

Հայտնի Թուրք մեկնաբան Սուլեյման Նազիֆը, իր մի հոդվածում անդրադառնալով Թուրքահայերի նկատմամբ Պետերբուրգի «կեղծ դրական վերաբերմունքին», գրել էր, թե պատմության մեջ ռուսները ոչ մի դրական դեր չեն ունեցել Հայերի կյանքում, իսկ այժմ փորձում են նրանց օգտագործել՝ քայքայելու համար օսմանյան կայսրությունը: Նա ճգնում էր ցույց տալ, թե ռուսները Հայերի Հանդէպ միշտ լցված են եղել թշնամությամբ Կովկասում վերջիններիս խառնակությունների համար և միշտ զարհուրելի ջարդերի են ենթարկել նրանց³: Եվ սա ասում էր մեկը, որը լավ գիտեր, որ Հայերը պարբերաբար զանգվածային կոտորածների են ենթարկվել Հենց Թուրքերի ձեռքով:

Կ. Պոլսի Հայկական Թերթերն առանց բացառության անհամաձայնություն հայտնեցին ռուսահայերի ճակատագրում Ռուսաստանի խաղաղած մեծ դերը նսեմացնելու Սուլեյման Նա-

¹ «Ժամանակ», № 1299, 6 (19) դեկտեմբերի 1912 թ.:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

գիֆի փորձերին: Նրանք գրում էին, որ Ռուսաստանը Մերձավոր Արևելքում միշտ հայոց բնական պաշտպանն է եղել, նա միակ պետությունն է, որ ձգտել է ազատագրել Օսմանյան կայսրության բոլոր քրիստոնյա ճնշված ժողովուրդներին: Ռուսաստանի ավանդական այդ քաղաքականությունը, որքան էլ մի պահ խաթարվի, միևնույնն է, անխուսափելի է նրա շրջադարձը դեպի իր ավանդույթներն ու իր պատմական դերը, որ նրան ճակատագրված է կատարել Արևելքում քրիստոնեական քաղաքակրթության վերականգնման գործում:

Ի պատասխան երիտթուրքերի՝ Ռուսաստանի հասցեին հնչեցրած մեղադրանքների՝ Պետերբուրգի “Новое Время”-ն առաջնորդող հոդվածում գրում էր. «Թէ որտեղ է վերջանում Անատոլիան եւ որտեղից է սկսւում Հայաստանը,- ոչ ոք ճշտիւ չգիտէ: Այնինչ Ռուսիան անտարակոյս էական շահեր ունի հէնց հայարնակ վայրերում: Այդ շահերը հողային բնոյթ չունին. բայց քրիստոնեայ մի պետութիւն, որ իր հպատակների թւում ունի մեծ քանակութեամբ հայ-յուսաւորչական դաւանութեան պատկանող անձեր,- ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է,- չի կարող թոյլ տալ, որ թուրքերը Հայերի վերաբերմամբ չարունակեն այն քաղաքականութիւնը, որին հետեւել են ցարդ»¹:

Հայկական թերթերը ցավով նշում էին, որ հայերը մի պահ չեղվել էին իրենց ավանդական ոռոսամետ քաղաքականությունից և սկսել էին Ռուսաստանից դուրս ուրիշ ուժեր փնտրել, բայց հետո զգացին իրենց կոպիտ սխալը և կրկին երեսով շրջվեցին դեպի Պետերբուրգ, որը աշխարհում բազմաչարչար հայության միակ պաշտպանն է²:

Ճշմարտությունը պահանջում է ասել, որ թուրքական մամուլում, ճիշտ է՝ հազվադեպ, բայց հանդիպում էին նաև հայերի և նրանց բարձրացրած հարցի նկատմամբ չեզոք հաստատումներով կամ նույնիսկ դրական գնահատականներով հոդվածներ:

¹ “Новое Время”-ի առաջնորդող հոդվածի թարգմանությունը տե՛ս «Կովկասի լրագրերի» (Թիֆլիս) 1913 թ. հունվարի 27-ի համարում (№ 22):

² Տե՛ս «Մշակ» № 137, 26 հունիսի 1912 թ.:

Թուրքերից չատերն էին հասկանում, որ հայերը ուրիշ ոչինչ չեն ուզում, քան ունենալ հանգիստ արարելու պայմաններ:

1912 թ դեկտեմբերի 4 (17)-ին «Իկդամ» թերթում տպագրված հոդվածի թուրք հեղինակը՝ Համդուլլա Սուբհի բեյը, գրում էր. «Արդարություն երկիւղը կը պարտաւորէ մեզ խոստովանիլ որ եթէ չըլլային մեր վարչական տկարութիւնները, անոնք (հայերը:– Հ. Ս.) այդ համեմատութեամբ չատոնց կը յաջողէին, իրենց հողերը չէն ու մշակեալ երկրի մը կը վերածէին: Ո՛չ միայն անոնց յառաջադիմական քայլերուն առջեւ մշտակայ արգելքներ դրինք, այլ իբրեւ թէ չէր բաւեր այսքանը, ուրիշ պատճառներով ալ անոնց վնաս հասցուցինք: Ու ասիկա յանցանքներուն ամէնէն մեծը եւ մեր ճշմարիտ բարեկամներն ու մեր օգուտ ճանչնալու մէջ մեր ունեցած տկարութեան յայտնի մէկ ապացոյցն էր»¹:

Ահա մի ուրիշ նշանավոր թուրքի՝ բանաստեղծ ու հրապարակագիր Թեֆիկ Ֆիքրեթ բեյի կարծիքը. «Ձենք գիտե՛ր, չենք հասկնար որ անոնց (հայերի:– Հ. Ս.) գլխուն իջած ամէն մէկ հարուած, իրականութեան մէջ մեր գլխուն կ'իջնէ, անոնց տուած մեր ամէն վնասները, անոնցմէ աւելի մենք կը կրենք, մենք մեր ձեռքով ոչնչացնելու ելանք ցեղ մը՝ որ երկիրը կը սնուցանէ»²:

Նույն Համդուլլա Սուբհի բեյը, վերհիշելով իր ուսանողական տարիները, գրում էր, որ բացի մուսուլմաններից՝ իր հետ սովորում էին նաև հույն, բուլղար, սերբ և հայ տղաներ, և որ նրանցից միայն հայ ուսանողներն էին ամենաջերմ հարաբերություններ պահպանում թուրք ուսանողների հետ: Իրենց միջև կար հոգեկան խոր կապ, ջերմ մտերմություն, «զոր չէինք կրնար զգալ ուրիշներու հանդեպ»: Ապա. «Անոնք լոկի աշխատող, իրենց գործին մէջ չիտակ, ամէնուն վստահութիւն ներշնչող մաքուր երիտասարդներ եւ մեր սիրելի բարեկամներն էին: Այս պատանիներուն մէկ տարուան մէջ ցոյց տուած յառաջդիմութիւնը կը

¹ Հոդվածի թարգմանությունը տե՛ս «Ժամանակ», № 1298, 5 (18) դեկտեմբերի 1912 թ.:

² «Ժամանակ», № 1298, 5 (18) դեկտեմբերի 1912 թ.:

բաւէ տեսնել՝ հասկնալու համար թէ անոնցմով ինչե՛ր կրնան պատրաստուիլ: Անոնք մէկ երկու տարուան մէջ կրնան թուրքերէն ամէնէն գեղեցիկ պատմութիւնները գրել արուեստագէտի մը պէս: Գեղարուեստի մէջ անոնց ցոյց տուած յաջողակութեան վրայ կարելի չէ չզարմանալ: Անոնց բարի վարքը եւ ամէն կերպով անթերի բնութիւնն է որ մեզ ամէնէն աւելի իրենց կը քաշեն: Մեր աչքով կը տեսնենք անոնց ուշիմութիւնը, մաքուր սիրտերը եւ չենք կրնար չցաւիլ անցեալին սխալներուն վրայ»¹:

Տալով իր հայ ընկերների և ընդհանրապես հայերի ընդհանուր բնութագիրը՝ Սուրհի բեյը արձանագրում էր. «Սահմանադրութեան առաջին բարեգուշակ օրերէն ի վեր միայն հայերն էին որ հոս հազար խոռվութիւններու մէջ իրենց լրջութիւնը չաւրեցին եւ յառաջդիմութեան օգտին կապուած մնացին: ... Հայերը այն ազգն են որ ամէնէն աւելի հաւատարիմ մնացած են օսմանցիւթեան երազին: Մինչդեռ իրենց սպասած ամէնէն նախնական իրաւունքները չի կրցան ձեռք բերել եւ անոնց ի վնաս կը չարունակուին կարգ մը չարիքներ...»:

Մերժելով թուրք հակահայ մամուլի աննախադեպ հարձակումները՝ Սուրհի բեյը հարց էր տալիս. «Արդեօ՞ք կառավարութիւնն իր ձեռքին մէջ չունի այնպիսի ազդեցիկ միջոցներ, որոնցմով կարելի ըլլայ հայոց մասին ճիշդ խօսքը ըսել ժողովուրդին»²:

ԽՈՐՀՐԴԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ՔԵԱՄԻՆ ՓԱՇԱՅԻ ՄՈՏ

Մի կողմից՝ հայերի գրգռված մտքերը հանգստացնելու, մյուս կողմից՝ հայոց կաթողիկոսի պատվիրակ Պողոս Նուրար փաշայի գործունեությունը արգելափակելու, և եթե հնարավոր լինի՝ խափանելու համար, Բ. Դուռը դիմեց խաբեության իր հերթական մեթոդին՝ ինչ-որ կերպ սիրաչահել հայերին,

¹ «Ժամանակ», № 1298, 5 (18) դեկտեմբերի 1912 թ.:

² Նույն տեղում:

մանավանդ որ թուրքական որոշ թերթեր սկսել էին տպագրել Բալկանյան պատերազմում օսմանյան բանակի հայ զինվորների ցուցաբերած քաջությունը, թուրքիայի հանդեպ նրանց նվիրածությունը դրվատող հոդվածներ:

Թուրքական կառավարությունն այդ մտքին էր հանգեցրել Կ. Պոլսի գերման դեսպանությունը՝ նրան հուշելով հայաբնակ նահանգներին տալ երևութական բավարարություն (իհարկե՝ թուրքերի ու գերմանացիների ուզած ձևով)՝ հետապնդելով Հայկական հարցից Ռուսաստանին հեռացնելու նպատակ:

Ահա այդ դիտավորությունյամբ վարչապետ Քեամիլ փաշան, որ հայտնի էր իր արտակարգ խորամանկությամբ, և որը հոկտեմբերի 17-ին պաշտոնը ստանձնելուց հետո հայերին խոստացել էր բարիքների մի ամբողջ բույլ, որոշեց եվրոպական միջամտությունը կանխելու համար իր ձեռքը վերցնել նախաձեռնությունը և հայտարարեց, թե կառավարությունն ինքն է տնօրինելու Արևելյան Անատոլիայի (Հայաստանի) բարենորոգումների գործը: Միաժամանակ նա հանձնարարեց ներքին գործերի նախարարությունը (նախարար՝ Ռեշիդ փաշա) կազմել մի ծրագիր, որի գործադրությամբ առաջին հերթին պետք է «կարգավորվեն» հայ-քրդական հարաբերությունները: Վարչապետը միաժամանակ հայտարարեց, թե նշանակում է մի հանձնախումբ, որը պետք է մեկնի Արևելյան Անատոլիա և այնտեղ աշխատանքներ տանի բարենորոգումների ծրագիրը որքան հնարավոր է շուտ կյանքի կոչելու համար: Ըստ որում, նա տեղեկացրեց, որ ինքը որոշել է հանձնախմբի մեջ ամենից առաջ ներգրավել Օրմանյան սրբազանին: Դրա նպատակը հզոր ինտելեկտով օժտված նախկին պատրիարքին եվրոպա մեկնելուն արգելք հարուցելն էր:

Իր իրական մտադրությունը թաքցնելու համար Քեամիլ փաշան նաև բարձրաձայնեց (հավանաբար Գաբրիել Նորատունկյանի խորհրդով), թե ծրագիրը կազմելու համար հրավիրելու է նաև մի քանի ուրիշ նշանավոր հայերի: Հանձնախմբի անդամները պետք է ազատ լինեին որևէ ուրիշ պարտականությունից, քանի որ նրանք, իբր, պիտի կատարեին պատմական դժվարին առաքելություն:

Այս խոստումների արժեքը վաղուց և լավ ծանոթ լինելով հայերին՝ նրանց մեծ մասը այլևս չէր հավատում, թե կառավարությունն ինքը հոժարակամ կձեռնարկի կատարել բարենորոգումներ:

Բայց Կ. Պոլսի նշանավոր հայերից ոմանք սրտանց ողջունեցին Քեամիլ փաշայի ծրագիրը: Դրանց թվում էր Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Նորատունկյան էֆենդին՝ Օրմանյան սրբազանի մեծ բարեկամը, որն Ազգային ժողովի վարչությունը խորհուրդ էր տվել չդիմել Եվրոպային, այլ թուրք կառավարության հետ համատեղ ձեռնարկել հարցի լուծումը: Հայ մեծահարուստների գերակշիռ մասը նույնպես այն կարծիքին էր, որ հայկական հարցի նկատմամբ կառավարության քաղաքականության մեջ չատ բան է փոխվել, ուստի նրա մեկնած ձեռքը պետք է սեղմել, գլուխ գլխի տալ և հայոց համար մի բարենպաստ վճիռ կայացնել: Այս տեսակետի ակտիվ պրոպագանդիստներ էին պոլսահայ «Լուսարձակ» և «Ժամանակ» թերթերը:

Այդպես մտածողները հաշվի չէին առնում, թե ինչու Բ. Դուռը, որ դեռ մի քանի ամիս առաջ չէր ընդունում հայկական հարցի գոյությունն իսկ և հայարնակ նահանգներում կատարվող խժոժությունների մասին հայերի դիմում-գանգատները նկատում էր որպես հայկական հարցը արհեստականորեն վերակենդանացնելու փորձ, հանկարծ ինքն էր սկսել խոսել այն մասին, որ այդ հարցը գոյություն ունի: Նա մեծ իրարանցումով սկսեց բարձրաձայնել, թե տարիներ տևած հարցն այժմ հրատապ լուծում է պահանջում: Թուրք կառավարության այս հանկարծակի «հայասիրական» բորբոքումը նորից ապացուցում էր, որ հայկական հարցը անկասելիորեն ուղի է հարթում Եվրոպայում:

Այս պայմաններում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը և Ազգային ժողովի վարչությունը, որոնց ազգասիրությունն ու լրջամտությունը դժվար էր կասկածի տակ առնել, չէին կարող մերժել Բ. Դուռն «մարդասիրական», «հայանպաստ» առաջարկը և ստիպված եղան համագործակցել նրա հետ:

Այստեղ էր, որ կրկին փայլատակեց Օրմանյան սրբազանի քաղաքագիտական տաղանդը: Նա հուշեց, որ Քեամիլ փաշայի

մոգոնած ծրագիրը նպատակ ունի կոտրել պատրիարքի ու ազգային վարչության վարկը, կաթողիկոսական պատվիրակությունը հակադրել այսպես կոչված «արևելաանատոլիական հանձնախումբ» և, այդպիսով, երկպառակություն առաջ բերել հայության մեջ, նրան պառակտված ցույց տալ նաև եվրոպայի առաջ¹: Նա չեչտում էր, որ պատրիարքը և ազգային իշխանությունները, չհրաժարվելով Բ. Դոան առաջարկից, գերակայությունը, սակայն, պետք է տան եվրոպական ուղղությունը՝ նկատի առնելով, որ հայկական հարցը միջազգայնացված է, հետևապես գլխավոր հույսը պետք է կապել մեծ տերությունների դիվանագիտական գործունեության հետ: Առանց եվրոպական աջակցության, թուրք կառավարության հետ առանձին բանակցություններով հնարավոր չէ հանգել համաձայնության և համատեղ լուծել հայկական հարցը:

Ներքին գործոց նախարար Ռեչիդ բեյի ստորագրությամբ հրավեր ստանալով՝ չորս հայ երևելիներ՝ նախկին պատրիարք Օրմանյան սրբազանը, «Սապահ» թերթի խմբագրապետ Տիրան էֆ. Քելեկյանը, վաճառական Պատրիկ էֆ. Կյուլպենկյանը, օսմանյան խորհրդարանի նախկին պատգամավոր դոկտոր Նազարեթ էֆ. Տաղավարյանը², դեկտեմբերի 8 (21)-ին այցելեցին վարչապետ Քեամիլ փաշային՝ խորհրդակցելու հայաբնակ նահանգների բարեկարգման մասին Բ. Դոան պատրաստած ծրագրի շուրջ³: Հանդիպմանը ներկա էին նաև արտաքին գործերի հայազն նախարար Գաբրիել Նորատունկյանը, ներքին գործերի նախարար Ռեչիդ բեյը և ֆինանսների ու կրթության նախարարները⁴:

Ներքին գործերի նախարարը ներկաներին ներկայացրեց բարենորոգումների 21 հոդվածից բաղկացած իր կազմած ծրա-

¹ Քեամիլ փաշայի «բարենորոգումների» ծրագրի խարուսիկ լինելու մասին տե՛ս «Ազգ» թերթի (Բոստոն) 1913 թ. հունվարի 29-ի (№ 33) խմբագրական առաջնորդողը:

² «Հայրենիք», № 12, հոկտեմբեր, 1924:

³ Տե՛ս «Աւետաբեր», № 51, 21 դեկտեմբերի 1912 թ.:

⁴ Տե՛ս «Ազգ» (Բոստոն), № 31, 15 հունվարի 1913 թ.:

գիրը, որը նախքան խորհրդարանի կողմից վավերացումը պիտի գործադրվեր իբրև առժամյա օրենք՝ միայն Վանի, Բիթլիսի, Հարփութի (Նարբեդի) ու Դիարբեքիի կուսակալություններում, որոնք նկատված էին որպես առավելապես Հայ և քուրդ բնակչություն ունեցող տարածքներ: Նախատեսված էր կայսրություն քաղաքացիական, դատական ու ֆինանսական բոլոր օրենքները հետևողականորեն գործադրել այդ նահանգներում¹: Օրենքի գործադրության պատասխանատուն, իբր, պետք է լիներ Հատուկ Հանձնախումբը: Նախօրոք Քեամիլ փաշայի խոստացած մի քանի Հայերի փոխարեն այժմ միայն 2 Հայ պիտի մասնակցեին 6 հոգուց բաղկացած Հանձնախմբին, որի մյուս անդամները լինելու էին 1 քաղղեացի և 3 իսլամ: Նրանք բոլորը, իբր, պետք է ունենային հավասար իրավունքներ: Հանձնախմբի անդամների լիազորությունները որոշվեց հինգ տարով: Հանձնախումբը գլխավորելու էր ընդհանուր քննիչը՝ իրեն օգնական ունենալով մի եվրոպացի: Հանձնախումբը պետք է հարաբերություններ պահպաներ անմիջապես նախարարների խորհրդի հետ: Տեղում դրությունը մանրակրկիտ ուսումնասիրելուց հետո Հանձնախումբը նշված ծրագիրը վերջնական խմբագրմամբ պիտի ներկայացներ խորհրդարանի վավերացմանը²:

Տարիներ ի վեր թուրք վարիչները պնդում էին, թե Հայերի տրտունջները, կրոնական առաջնորդների հայտնած տեղեկությունները, Կ. Պոլսի պատրիարքարանի բողոքները որևէ հիմք չունեն, թե ամեն ինչ չափազանցված է, և թե Հայարնակ նահանգների վիճակը եթե ոչ եղեմական է, ապա չատ էլ չի տարբերվում եվրոպական որևէ պետության գավառների դրությունից:

Եվ Հիմա նախարար Ռեչիդ բեյը պաշտոնապես ընդունում էր, որ նշված չորս Հայկական նահանգները ոչ միայն դրախտ չեն, այլև չատ ավելի հոռի վիճակում են, քան դրացի ասիական մյուս նահանգները:

¹ Տե՛ս «Առաջամարտ», № 1082, 22 դեկտեմբերի 1912 թ.:

² Տե՛ս «Մշակ», № 280, 16 դեկտեմբերի 1912 թ.: «Ժամանակ», № 1305, 12 (25) դեկտեմբերի 1912 թ.:

Քեամիլ փաշայի հրավիրած խորհրդակցությունն անցավ երկու նիստով: Հայ գործիչները նշեցին, թե քանի որ կառավարությունը դիմել է իրենց խորհրդին, ապա իրենք օսմանյան հայրենասերի պարտականությունն են նկատում՝ ամեն ինչ խոսել բաց, առանց վերապահություն:

Ծանոթանալով թուրքական նախագծի տեքստին՝ հայ հրավիրյալները ցույց տվեցին բազմաթիվ էական թերություններ, արտահայտեցին իրենց բացասական եզրակացությունը: Նրանք խիստ դժգոհություն հայտնեցին, որ Բ. Դուռը հայկական է համարում վեց վիլայեթներից միայն չորսը: Հայտարարելով, որ թուրքական կառավարությունը կորցրել է իր նկատմամբ ողջ թուրքահայությունը, հայ հրավիրյալները հայտարարեցին, թե թուրքահայությունը չարունակելու է պայքարել իր ազգային իրավունքների համար¹:

Օրմանյան սրբազանը ասում էր, թե «այս կարգի ծրագրեր ու հանձնախմբեր իր պատրիարքության օրով, դրանից առաջ և հետո, չատ անգամներ կազմվել են, բայց որևէ չոչափելի արդյունք չեն ունեցել»: Քյամիլ փաշան սրբազանին պատասխանել էր, թե իր գլխավորած կառավարությունն այժմ չատ վճռական է տրամադրված, և ծրագրված բոլոր կետերը անպայման կկատարվեն²: Եվ որպես այդ բանի ապացույց՝ նա մատնանշեց, թե Վանի վիլայեթի հայերի համար ատելի քուրդ կուսակալ Իզզեթ բեյն արդեն պաշտոնազրկված է³:

Տիրան էֆ. Քելեկյանը խիստ համարձակ ու հիմնավորված

¹ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 95, թ. 14-15:

² Տն'ս «Ազգ» (Բոստոն), № 31, 15 հունվարի 1913 թ.:

³ Իզզեթ բեյը պաշտոնազրկվել էր դրանից երկու ամիս առաջ, բայց դրանից հետո էլ վիլայեթում ոչինչ չէր փոխվել: Իզզեթի պաշտոնազրկումի օրերին Վանի «Աշխատանք» թերթը գրել էր. «Մեր պաշտօնեաներու փոփոխութիւնը տարբեր հետեւանքի մը չի բերեր: Ապիկա՞ր է պաշտօնեան, զեղծո՞ւմ գործեց, անմիջապէս կը հեռացուի ուրիշ վայր մը, ուր «նոր» մարդ է ինքը, անօր տեղը կը բերւի այնտեղի հինը, իրբւս նոր: Ու կը կարծեն թէ կարելոր գործ մը բրած եղան ատով: Բայց անցնինք. չափազանց ծանօթ իրողութիւն է» («Աշխատանք», № 2-98, 10 նոյեմբերի 1912 թ.):

ելույթով պարզեց իր տեսակետը կառավարության կողմից բարենորոգումներ անցկացնելու խոստումների մասին: Նա ասում էր, որ ինքը հաստատ համոզված է, որ եթե չլինի եվրոպական պաշտոնյաների հսկողությունը, ապա հանձնախումբը չի իրականացնելու ոչ մի բարենորոգում, ինչպես նախկինում չեն իրականացրել բազմաթիվ հանձնախմբերը:

Միջամտելով Քելեկյանի ասածին՝ Օրմանյան սրբազանն ավելացրեց, թե կառավարությունները երկրում չատ հաճախ են փոխվում, տեական չեն լինում, հետևաբար բարենորոգումների մասին խոսակցությունները վստահություն չեն ներշնչում, քանի որ դրանք անկեղծ չեն լինում: Եթե որևէ ծրագիր ապահով հիմքերի վրա չէ և չունի իշխանությունների իրական երաշխիքները, ապա այն չի կարող կենսագործման հեռանկար ունենալ¹:

Հայ գործիչները առաջարկեցին ծրագրում հիշատակված հայկական չորս նահանգներին ավելացնել հայկական մյուս երկու նահանգները ևս՝ Կարինն ու Սեբաստիան²:

Ներկաներից մեկն առաջարկեց նշված վեց նահանգներից ստեղծել մի էլայեթ, որը կկրի «Մեմալիքի էրմենիան» անունը: Ներքին գործոց նախարար Ռեչիդ բեյը պատասխանել էր, թե ծրագրի նպատակը «Հայաստան ստեղծելը չէ, այլ նշված նահանգների բարենորոգումը»:

Նազարեթ էֆ. Տաղավարյանը հարց էր բարձրացրել գավառներում թուրքերենին հավասար գործածել նաև հայերենն ու քրդերենը: Ներքին գործոց նախարարը պատասխանել էր, թե հայերենը կատարյալ լեզու է, և կարելի է նրանով վճռագիր խմբագրել և ցանկացած իրավական փաստաթուղթ ստեղծել, բայց նույն բանն անկարելի է քրդերենով, հետևաբար պետք է մի միջին գիծ գտնել:

Կրճատելով հայաբնակ նահանգների թիվը երկուսով՝ Բ. Դուռը միաժամանակ ավելացրել էր գայմազամությունների թիվը: Նմանապես որոշվել էր բարեփոխել տուրքերի դրույթունը, վերացնել հաֆիրությունը, ինչպես նաև նահանգներում

¹ ՏՆՍ «Ազգ» (Բոստոն), № 31,15 հունվարի 1913 թ.:

² ՏՆՍ «Առաջամարտ», № 1082, 22 դեկտեմբերի 1912 թ.:

ստացված հասույթն օգտագործել տեղերում:

Սորհրդակցության ժամանակ շոշափվել էր «Հայաստան» բառի գործածության հարցը: Հայ ներկայացուցիչները նշում էին, որ այդ անունը ենթարկված է անիմաստ դատապարտման, բայց այն պիտի ապրի, եթե նույնիսկ Հայ ազգը դադարի գոյություն ունենալուց¹: Այդ առթիվ Օրմանյան սրբազանը մասնավորաբար չեչտել էր, թե հայերը երբեք անջատողական ձգտումներ չեն ունեցել և չունեն, որ նրանց պահանջը միայն բարենորոգությունն է, և «Հայաստան» անվան գործածությունը բնավ չի նշանակում անջատողական տրամադրությունների արտահայտություն: Միաժամանակ նա ընդգծել էր, որ այս հանդիպման մասնակիցների արտահայտած կարծիքներն ու մտքերը իրենց անհատական տեսակետներն են, որ իրենք իրավունք չունեն ազգի անունից բանակցելու, քանի որ այդ իրավունքով օժտված են թուրքահայությունը ներկայացնող պաշտոնական մարմինները՝ Կ. Պոլսի պատրիարքարանը՝ հանձին պատրիարքի, և Հայոց ազգային ժողովը՝ հանձին ազգային վարչության: Հետևապես ազգի պահանջների մասին իմանալու համար թուրքական կառավարությունը պետք է դիմի նրանց: Այսինքն՝ դեմ դեմի պիտի մնան Բ. Դուռը և թուրքահայության միակ ու իրավասու ներկայացուցիչը՝ Հայոց պատրիարքարանը:

Օրմանյան սրբազանի այդ հայտարարությունը միացան խորհրդակցության մյուս հայ մասնակիցները:

Իհարկե, լավագույնը կլինեք, եթե նրանք չբավարարվեին միայն հայտարարություն անելով, այլ, որպես անպաշտոն անձինք, Քեամիլ փաշային նաև ասեին, որ իրենց այս հանդիպումը չպետք է դիտել որպես բանակցություններ, այլ որպես հանդիպում, որի ընթացքում վարչապետը հայերի մի խմբի ներկայացրել է բարեկարգության ծրագրի դրույթները, որ թուրք կառավարությունը պետք է պաշտոնական բանակցություններ վարի միայն ու միայն պատրիարքի և ազգային վարչության հետ:

¹ Տե՛ս «Ազգ» (Բոստոն), № 31,15 հունվարի 1913 թ.:

Նորհրդակցության վերջում Քեամիլ փաշան նշել էր, որ երբ բարեկարգության ծրագիրը վերջնական տեսք ստանա, պիտի քննվի ու վավերացվի նախարարների խորհրդի լիազուսմար նիստերից մեկում¹:

Ձորս հայ երևելիների հետ վարչապետ Քեամիլ փաշայի խորհրդակցությունից հետո Բ. Դուռը ցանկություն հայտնեց նույն հարցի մասին խորհրդակցել նաև Հայոց ազգային ժողովի վարչության հետ: Որքան էլ զարմանալի է, վերջինս պատասխանեց, թե մի նոր բանակցության կարիքը չկա, և որ կառավարությունը կարող է բարենորոգումների ծրագիր մշակել՝ օգտվելով Հայաստանի վիճակի մասին մինչև այժմ պատրիարքարանից ստացած բազմաթիվ թագրիրներից²:

Բայց գործը դրանով չվերջացավ: Ընդդիմադիր դաշտում գտնվող Իթթիհադը նույնպես այդ օրերին անդրադարձավ Հայաստանի բարենորոգումների խնդրին, իհարկե՝ այն վերջնականապես տապալելու համար:

Ձևանալով, թե իշխանության գլուխ կանգնած Իթթիլաֆականներից իրենք պակաս չահագրգռված չեն արևելյան նահանգների ճակատագրով, Իթթիհադական պարագլուխները մի կողմից Գրիգոր Զոհրապի, մյուս կողմից Իթթիհադի գործունեականներից Հալաճյանի միջնորդությամբ ձեռնարկեցին իրենցից հեռացած Դաշնակցության հետ մերձեցում ստեղծել՝ «Համատեղ լուծելու հայերին հետաքրքրող հարցերը»: Այդ նպատակով Դաշնակցության ներկայացուցիչները՝ Ակնունին (Ուաչատուր Մալումյան), Արմեն Գարոն (Գաբրիել Փաստրմաջյան), Վարդգեսը (Հովհաննես Սերենգյուլյան), մի քանի հանդիպումներ ունեցան Նալիլի, Միդհատ Շյուքրիի և Թալեաթի հետ: Իթթիհադականները հայ գործիչներին առաջարկեցին. ա) Հայերը չպիտի օգտվեն Բալկանյան պատերազմի պատճառով թուրքերի համար ստեղծված նեղ դրությունից, բ) Նրանք չպետք է դիմեն արտաքին ուժերին և հատկապես օսմանյան երկրին թշնամի ուսաներին, գ) Իրենք պատրաստ են համաձայ-

¹ ՏՆՍ «Ազգ» (Բոստոն), № 31, 15 Հունվարի 1913 թ.:

² ՏՆՍ «Կովկասի լրաբեր», № 9, 13 Հունվարի 1913 թ.:

նության գալու Դաշնակցության հետ և նրա միջոցով անմիջական չփումների մեջ մտնել Հայոց պատրիարքարանի և ստեղծվելիք Ազգային պատվիրակության հետ՝ միասին ու անաղմուկ առաջ տանելու բարենորոգումների գործը, դ) Այս պայմաններով հենց այժմ հայերը պետք է մերժեն օտար պետությունների միջամտությունը «ներքին ընտանեկան վեճերին»¹:

Ավելացնենք, որ հանդիպումներից մեկի ժամանակ Թալեաթն իր սաղայելական ժպիտով իբրև խորհուրդ ասել էր. «Եթե այս անգամ էլ չլսեք մեզ և շարունակեք ճնշում գործադրել օտար ուժերով, միևնույն է, ոչ մի իրական արդյունքի չեք հասնելու»²:

Ջրույցների ընթացքում հայ գործիչները մշտապես անդրադառնում էին Բալկանյան պատերազմի հետևանքով Հայաստանի նահանգներ տեղափոխված Թուրքերին (մուհաջիրներ), որոնք զավթում էին հայ գյուղացիների հողերը և բռնությամբ տեղավորվում հայկական գյուղերում, իսկ իշխանությունները ոչինչ չէին ձեռնարկում չափավորելու նրանց գործողությունները³:

Իթթիհադական և դաշնակցական գործիչների հանդիպումները գործնական արդյունք չտվեցին: Վերջիններիս հավատը սպառված էր:

Ինչպես տեսնում ենք, և՛ իթթիլաֆական կառավարության և՛ իթթիհադի կոմիտեի հիմնական մտահոգությունը վերաբե-

¹ Տե՛ս Հովհաննես աւ. քհ. Հաճեան, Հայոց տաժանքի ճամբաներով, Ա հատոր, Թեհրան, 1965, էջ 332:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 332-333:

³ Մի քանի օր անց՝ դեկտեմբերի 13-ին, Ս. Սազոնովը Լոնդոնի և Փարիզի ուսաց դեսպաններին գրում էր. «Ի խուսափումն նոր բարդացումների՝ կապված եվրոպական Թուրքիայից Փոքր Ասիա մահմեդականների անկասկած տեղի ունենալիք զանգվածային գաղթի հետ, արդյոք կառավարությունը, որին առնթեր Դուք հավատարմագրված եք, հնարավոր չի՞ համարում հանձնարարել Կոստանդնուպոլսում իր դեսպանին սատարելու վերադառնալիք գործն ուղղորդելու և կարգավորելու համար ամեն միջոց ձեռնարկելու մասին մեր դեսպանի կողմից արդեն արված զեկույցները» (АВПРИ, ф. "Политархив", 22. 1909-1912, օ. 3459, լ. 91 օ6.-92):

րում էր բարենորոգումների ընթացքի վրա եվրոպական վերահսկողություն հաստատելուն: Նրանք վճռականապես դեմ էին այդ վերահսկողությունը՝ այն համարելով որպես թուրքերի արժանապատվության ոտնահարում, բայց իրականում նրանց մտահոգությունն այն էր, որ Եվրոպայի կողմից իրական վերահսկողության պայմաններում իրենք չէին կարող առաջվա պես զանազան պատճառաբանություններով խուսափել հայկական նահանգներում բարելավումներ իրականացնելուց:

Պողոս Նուրարը այդ հարցի առթիվ Փարիզից Վահան Մալեդյանին գրում էր. «Արդէն տեղեակ պահուած էի Բարձրագոյն Դռան Բարենորոգմանց յանձնաժողովի նիստերուն, Քէլեկեանի կողմանէ, որ հիանալի կերպով խօսած է եւ յայտարարած որ առանց միջազգային քոնթրոլի ոչինչ կրնայ ըլլալ:

Ճշտիւ նոյն բանը յայտնած էի Հոս Բիֆաթ փաշային, երբ ինծի հարցուց թէ կարելի պիտի չըլլա՞ր Բարենորոգումները իրագործել մեր մէջը, առանց աստոր խառնելու օտար պետութիւնները: Երբ պատասխանեցի որ յանձն առած եմ զբաղուիլ մեր հայրենակիցներուն պահանջներով, այն պայմանաւ որ անոնք կոթնած ըլլան հաստատուն հիմի մը վրայ, անհարուածելի իրաւունքներու վրայ որ ձեռք բերուած են յանձնառութիւններով, ոչ միայն Թուրքիոյ կողմէ, այլ նաեւ եւ միեւնոյն ատեն պետութեանց կողմէ, աւելցնելով թէ այդ յանձնառութիւնները կը գտնուին միջազգային վաւերագրի մը մէջ, Պերլինի Դաշինքը, որուն 61րդ յօդուածը կը կապէ ստորագրող պետութիւնները, որ յանձն առած են հսկողութիւն կատարել, ինչպէս նաեւ Թուրքիան, որ յանձն առած է գործադրութեան ղեկը Բարենորոգումները Հայաստանի մէջ: Պայմանագիր կողմերէն մին՝ Թուրքիան, այսօր ի՞նչպէս պիտի կարենար մերժել պետութեանց հսկողութեան իրաւունքը»¹:

Քեամիլ փաշայի Հետ Հայ գործիչները հանդիպումից Հետո Բ. Դուռը և թուրք մամուլն ի լուր աշխարհի հայտարարում էին, թե մչակված է Անատոլիայի արևելյան նահանգների համար

¹ Վ. Մալեդեան, Ճամբուս վրայ (Յուշաքաղ), էջ 305-306:

բարենորոգումների մի ծրագիր, որն այնպիսի հետևողականությամբ պիտի իրագործվի, որպեսզի գոհ լինեն այդ նահանգների բոլոր բնակիչները: Այսինքն՝ իբր գործն այնպես էր առաջ մղվելու, որ կեղեքիչ թուրքը և մարդասպան քուրդը չոյվեին, միաժամանակ գոհ լինեի նրանց անգթություններին ենթակա հայը:

Մյուս կողմից՝ Բ. Դուռը հեռագրով Պետերբուրգում թուրքական դեսպան թուրխան փաչային հրահանգ էր տալիս ուսական կառավարությունը խնդրել, որ նա հայկական խնդիրը չներկայացնի դեսպանաժողովին՝ դրա փոխարեն կրկին խոստանալով թուրք-պարսիկ սահմանագլխային վիճելի տարածքներում զիջումներ անել Ռուսաստանին, ինչպես նաև Սև ծովի օսմանյան ջրերում ուսական վաճառականներին մասնավոր առանձնաչնորհումներ տալ¹:

Շատ քչերն էին, իհարկե, հավատում, թե խորամանկ վարչապետը լրջորեն մտածում է բարվոքել հայերի դրությունը: Դեռ դրանից ուղիղ երեք չաբաթ առաջ «Աշխատանք» թերթը գրել էր. «Ոսքե՛ր ու բառե՛ր, խոստումնե՛ր ու ճառե՛ր... Տաղտուկ պատճառելու աստիճան անվերջ ու անվերջանալի... Եւ մենք կըսենք. քանի կը շարունակւի թիւրք պաշտօնէութեան այդ մտայնութիւնը, վերէն մինչեւ վար բոլոր ասպարէզներուն վրայ..., պէտք է յուսահատել ո՛րեւէ բարեկարգութենէ այս գաւառներուն մէջ»²:

Հայերն ինչպե՞ս կարող էին հավատ տածել հայկական նահանգներում կարգ ու կանոն հաստատելու մասին իշխանություններին խոստումներին, եթե սրանք հենց մայրաքաղաքում շարունակում էին իրենց ոտնձգությունները հայոց ազգային կալվածքների նկատմամբ: Նշված խորհրդակցության հենց նախօրյակին կառավարությունը Կ. Պոլսի Ազգային հիվանդանոցից խլել էր նրա սեփականությունը հանդիսացող Հաստախանն խանը, որը ժամանակին գնվել էր հայերի հավաքած գու-

¹ «Ժամանակ», № 1327, 3 (16) հունվարի 1913 թ.:

² «Աշխատանք», № 98, 10 նոյեմբերի 1912 թ.:

մարներով, և որը հայթայթում էր 1000-ից ավելի ծերերի, հիվանդների, որրերի հացագինը¹:

Հայր Գաբրիել ծ. վ. Մենեիչյանը Վահան Մալեգյանին Վիեննայից գրում էր. «Այսօր մերը՝ գոյութեան կոիւ է, եւ կոիւ մը գոյութեան անհաւասար թշնամոյն հետ. անհաւասար է մեզի նկատմամբ թշնամին, վասնզի գիտէ խարել խոստումներով, վասնզի գիտէ գործել նենգամտութեամբ ու լուութեամբ, վասնզի ունի ոյժ, ոյժ մը բիրտ՝ որ կը զրկէ զմեզ իրեն դիմադրելու հնարաւորութենէն: Այս երեք պատճառներուն համար յաջողած է ցարդ մեր թշնամին եւ միշտ պիտի յաջողի զրկել հայութիւնն իւր գոյութենէն»²:

Կ. Պոլսի «Ժամանակ» օրաթերթը “Русское Слово” թերթից արտատպել էր այդ խորհրդակցութեանը նվիրված հոդված, ուր մասնավորապես ասված էր. «Ռուսիա երբէք չպիտի վաւերացնէ Հայաստանի համար Բ. Դռան այս պահուս գրի առած բարենորոգումներու օրինագիծը, եթէ անոր մէջ հայ ազգին բոլոր պետքերն ու շահերը լիովին ապահովուած չըլլան»³:

Ռուսական մամուլի ուրիշ օրգաններ նույնպէս իրենց կառավարութեան ուշադրութեանը հրավիրում էին Բ. Դռան նոր խորամանկութիւնները չեզոքացնելու համար գործնական քայլեր կատարելու անհրաժեշտութեան վրա:

Ռուսական կառավարութիւնը, սակայն, դեռ չէր որոշել Հայկական հարցում իր հետագա անելիքները, քանի որ վստահութիւն չունէր, թե գոնե Անտանտի իր դաշնակիցներն աջակից կլինեն իրեն՝ առաջ տանելու Հայաստանի բարենորոգումների հարցը՝ գաղափարից այն վերածելով իրականի:

Այդ անորոշութեանը միանում էր նաև Հայաստանի մասին ոչ լրիվ տեղեկացվածութիւնը, թեև բոլոր կողմերից ռուսաց կայսերական կառավարութիւնը հայ ժողովրդի տարբեր ներկայացուցիչներից ու հոգևորականութիւնից շարունակում էր

¹ «Առաջամարտ», № 1093, 22 դեկտեմբերի 1912 թ. (4 հունվարի 1913 թ.):

² Վահան Մալեգեան, Ճամբուս վրայ..., էջ 311:

³ «Ժամանակ», № 1318, 25 դեկտեմբերի 1912 թ. (7 հունվարի 1913 թ.):

ստանալ մեծաթիվ դիմումներ Փոքր Ասիայի հայերին պաշտպան կանգնելու և, անգամ, հայկական նահանգները ոռոսական ռազմական ուժով գրավելու մասին խնդրանքներով:

Այդ հարցով իրեն լուրջ մտահոգություններ ներշնչող ոռոսական կառավարությունը քանիցս ստիպված էր զուսպ ու խաղաղ միջամտություններով Բ. Դուան ուշադրությունը հրավիրել Հայաստանում նոր բարդացումների առաջացման հնարավորությունը չեզոքացնելու անհրաժեշտության վրա: Իսկ հայերի դիմումներին տրվող պատասխաններում ոռոսական կողմը, միշտ հաստատելով թուրքահայության նկատմամբ իր բարեհաճ վերաբերմունքը, միաժամանակ մատնանշում էր այն հանգամանքը, որ հայկական հարցի բորբոքումը այդ պահին, երբ դեռ չի ավարտվել բալկանյան ճգնաժամը, ինքը համարում է տարածամ հենց հայերի չահերի առումով, որ հարցի միջազգային քննարկման պարագայում դժվար թե հնարավոր լինի ակնկալել տերությունների լիակատար համերաշխությունը, մինչդեռ ցանկացած տարաձայնության ի հայտ գալը վարպետորեն կօգտագործվեր Թուրքիայի կողմից¹:

Ահա թե ինչու նախքան հայկական հարցում գործնական քայլեր կատարելը Ռուսական կառավարությունը ցանկանում էր իմանալ, թե տվյալ պահին արդյո՞ք կա իր դաշնակիցներ Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ համերաշխ գործակցության հնարավորություն:

Դեկտեմբերի 13-ի 898 թվակիր գաղտնի նամակով արտգործնախարար Սազոնովը Լոնդոնի և Փարիզի ոռոսաց դեսպաններին գրում էր.

«Բնավ չթաքցնելով Հայկական հարցի ողջ բարդությունն ու դժվարությունը՝ մենք, այդուհանդերձ, կարծում ենք, որ հարկավոր է հենց հիմա ձեռնամուխ լինել Փարիզյան և Լոնդոնյան կարինետների հետ կարծիքների անհետաձգելի փոխանակմանը՝ ընդհանուր կարծիքներ ու համատեղ գործողություններ հաստատելու համար»²: Ապա արտգործնախարարն ավելացնում էր.

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", зз. 1909-1912, д. 3459, л. 91 об.

² Նույն տեղում:

«Ձկանխորոչելով այն միջոցառումները, որոնց մշակումը, մեր կարծիքով, ամենից լավ կարելի էր հանձնարարել Կոստանդնուպոլսում երեք Տերությունների ղեսպաններին, մենք կարծում ենք, որ հենց այժմ ցանկալի կլիներ քննարկել, թե արդյոք չի՞ պահանջում Բեռլինի Տրակտատի 61-րդ հոդվածով նախատեսված այս հարցի լուծման համար Պորտայի ինքնուրույն նախաձեռնություն վրա որոշակի երաշխիքների և եվրոպական հասկացություն սահմանում»¹:

Նամակի վերջում Սազոնովը ղեսպաններին ցուցում էր տալիս. «Ննդրում եմ Ձեզ մտերմաբար բացատրվել նշված իմաստով արտաքին գործոց նախարարների հետ և հետագայի մասին տեղեկացնել [մեր] նախարարությունը հնարավորինս կարճ ժամկետում»²:

Այսպիսով, պոլսահայ քաղաքական միտքը մինչև 1912 թ. վերջը բաժանված էր երկու մասի: Հայ գործիչների փոքրամասնությունը Հայկական հարցի լուծումն առաջվա պես կապում էր թուրք կառավարության բարյացակամության, նրա կողմից Հայաստանում իրականացվելիք բարենորոգումների հետ³:

Հայ գործիչների մեծ մասը, սակայն, ուրիշ կերպ էր մտածում. Հայկական հարցի լուծումը նա կապում էր միայն ու միայն Ռուսաստանի և Եվրոպայի հետ: Այդ մտածումը կարճ ժամանակում՝ 1912 թ. վերջավորության և 1913 թ. սկզբի օրերի ու շաբաթների ընթացքում, դարձավ ամբողջ Հայության տեսակետը: Այդ պատմական պահին Հայ ժողովուրդն արդեն համերաշխ էր: Դա մի բացառիկ պահ էր: Հայությունն ուներ մի ծրագիր, մի ուղղություն և մեծ տերություններին ու թուրքին ներկայանում էր գաղափարական ցանկալի միասնությամբ: Նա վերջնականապես ամեն հույս կտրել էր օսմանյան կառավարությունից: Գործի հաջող ընթացքը հրամայաբար պահանջում էր ամեն

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", зс. 1909-1912, д. 3459, л. 91 об.

² Նույն տեղում,, л. 92.

³ Գոնև Ազանայի կոտորածից և դրանից հետո եկած չորս տարիների փորձից այդ գործիչները պետք է եզրահանգեին, որ սխալ է իրենց որդեգրած ուղին:

ջանք թափել՝ պոլսահայություն մեջ ստեղծված համերաշխությունը լինի տևական: Եթե ամուր լինեք իրենց թիկունքը, ապա հայոց պատրիարքարանը և ազգային վարչությունը՝ որպես ամբողջ թուրքահայության պաշտոնական ներկայացուցիչություն, զգալով հայ ժողովրդի վստահությունը և համախոհությունը, թուրքի ու Եվրոպայի հետ կխոսեին համարձակ ու արժանապատվորեն:

ՀԱՄԱԲՆՈՒՅՔ ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ

Պետերբուրգի հայկական խմբակի (клубок) 1912 թ. նոյեմբերի 16-ի առաջին (հիմնադիր) նիստի հանձնարարականի համաձայն՝ դեկտեմբերի 9-ի հերթական նիստը որոշում ընդունեց իր անդամներից երկուսին ուղարկել Օսմանյան մայրաքաղաք՝ ծանոթանալու տեղի իրավիճակին, հավաքելու նորագույն տեղեկություններ ու նյութեր, որոնք անհրաժեշտ կլինեն հետագա աշխատանքների համար: Հենց նույն նիստը հաստատեց Կ. Պոլիս գնացողների անունները՝ Նիկողայոս Ադոնց և Սիրական Տիգրանյան: Միաժամանակ նիստի անդամներ անձնական գործերով չուտով Լոնդոն մեկնելու պատրաստություն տեսնող Ա. Ղուկասովին խնդրեցին այնտեղ հավաքել անհրաժեշտ տեղեկություններ Բրիտանիայի մայրաքաղաքի հասարակական-քաղաքական ոլորտներում հայկական հարցի հանդեպ տիրող տրամադրությունների մասին և ստացած տպավորությունները փոխանցել խմբակի նախագահ Գ. Տիգրանյանին: Դեկտեմբերի 28-ին խմբակի անդամներն արդեն թուրքիայի մայրաքաղաքում էին:

Պետերբուրգյան հայկական խմբակի անդամները Կ. Պոլսում հանդիպումներ ունեցան միայն հայ պահպանողական չրջանների մի քանի առավել ազդեցիկ ներկայացուցիչների հետ, լսեցին նրանց տեսակետները:

Մաղաքիա Օրմանյանի տեսակետը: - Սրբազանի հետ հանդիպման ժամանակ նա ասել էր, որ ոուսները չեն կարող հաշտվել այն բանի հետ, եթե բեռլինյան վեհաժողովի (1878 թ.) տե-

րությունները փորձեն բռնատիրել Սան-Ստեֆանոյում իրենց ձեռք բերած իրավունքները: Եվ շատ բնական կլիներ, եթե ուսական դիվանագիտությունը գործեր միայն Սան-Ստեֆանոյի նախնական պայմանագրի ոգով՝ արհամարհելով բեռլինյան վեհաժողովի որոշումները, այսինքն՝ ձգտեր տերությունների կողմից Հայկական հարցի ուղղել իր և իր այսօրվա դաշնակիցների ազդեցություն ունենալու: Իսկ դա նշանակում է, որ Հայկական հարցը պետք է քննարկվի ոչ թե բոլոր վեց տերությունների ղեկավարների կոնֆերանսում, այլ միայն Ռուսաստանի իրավունքների ոլորտում, որոնք նա ձեռք էր բերել Սան-Ստեֆանոյում: Եթե մյուս մեծ տերությունները, եզրակացնում էր Օրմանյանը, փորձեն Սան-Ստեֆանոյում ընդունած որոշումը *renversement*^{*} անել, այդ դեպքում ուսական դիվանագիտության խնդիրը պետք է լինի ձգտել այն ենթարկել *re-renversement*-ի⁺, այսինքն՝ վերադառնալ Սան-Ստեֆանոյին:

Ինչ վերաբերում էր բարենորոգումների էությանը, ապա Օրմանյանը գտնում էր, որ լավագույնը կլիներ Հայկական վիլայեթներից ստեղծել Լիբանանի նման մի բան, եթե, իհարկե, դա ցանկալի է Եոյակ համաձայնությանը: Բայց եթե դա հնարավոր չլիներ, ապա Եվրոպայի կամ նույնիսկ Թուրքիայի նախագծած յուրաքանչյուր բարեփոխում Հայերին կբավարարեր, միայն եթե դա իրականացվեր: Բայց քանի որ ցանկալի իրականացում հնարավոր չէ սպասել Թուրքիայից, ուստի մնում է Ռուսաստանի կողմից նրա վրա ճնշում գործադրելը՝ սպառնալիքներով ու պահանջներ ներկայացնելով¹:

Գաբրիել Նորատունկյանի տեսակետը:– Տեղեկացված լինելով, որ Թուրքիայի արտգործնախարար Գաբրիել Նորատունկյանի հետ Մաղաքիա Օրմանյանը բարեկամական շատ սերտ հարաբերություններ ունի, Պետերբուրգի Հայկական խմբակի անդամները վերջինիս խնդրում են կազմակերպել իրենց հան-

* *Renversement* – տապալել, հեղաբեկել:

⁺ *Re-renversement* – վերականգնման ենթարկել:

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 95, թ. 18–19:

դիպումը նրա հետ՝ ականակալելով, որ զրույցը կկրի ոչ թե պաշտոնական ու դիվանագիտորեն, այլ մտերմիկ ու անկեղծ բնույթ:

Նորատունկյանի հետ տեսակցությունը տեղի է ունենում նրա տանը 1913 թ. հունվարի 1-ի առավոտյան: Հենց սկզբից նախարարն իր ձեռքը վերցրեց զրույցի թելը և սկսեց հարցուփորձը: Նմբակի անդամների՝ օրեր հետո գրած զեկուցագրում կարդում ենք. «Այս ամբողջ ժամանակի ընթացքում նախարարին էին բերում նամակներ ու թղթեր, այցետոմսեր, զեկուցում էին այս կամ այն անձնավորության Կ. Պոլիս գալու մասին: Վերջապես մենք չուռ տվեցինք զրույցը և նրան բացատրեցինք Կոնստանդնուպոլիս մեր գալու և հատկապես իրեն այցելելու նպատակը: Երևի անքաղաքավարի և անչնորհքություն է, ասացինք մենք, դիմել արտաքին քաղաքականության նախարարին և Թուրքիայի նախարարների կարիներտի անդամին Հայկական հարցով: Բայց մեզ՝ հայերիս, ավելի աններելի կլիներ, եթե նման պատմական պահին մենք անտեսեինք իրեն և արհամարհեինք նրա խորհուրդները ամբողջ հայության համար այդքան կենսական հարցի վերաբերյալ, որում նա առավել գիտակ, երևի, միակ իրազեկ հայն է: Ահա թե ինչու ոչ միայն Պետերբուրգի հայերը, այլ նաև ընդհանրապես ամենուրեք բոլոր հայերն իրենց պարտքն են համարում իմանալ նրա հայեցակետը մեզ հուզող հարցի վերաբերյալ և նրա կարծիքը դրա լուծման հնարավորության մասին»¹:

Նորատունկյանը պատասխանում է, որ ինքը ուրախ է և պատրաստ ամենայն անկեղծությամբ արտահայտվել տվյալ հարցի մասին, քանի որ չի ցանկանում և անհրաժեշտ չի համարում թաքցնել իր հայացքները: Ինքը լրիվ ազատ է դրանք արտահայտելու նաև նախարարների խորհրդում, որտեղ իր պաշտոնակիցները բարյացակամորեն են տրամադրված հայերի կարիքների նկատմամբ: Կտա՞ն արդյոք հայերին բարենորոգումներ: Նորատունկյանի կարծիքով, դա կախված էր այն բանից, թե կրարենորոգվի՞ Թուրքիան ընդհանրապես: Եթե Թուրքիա-

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 95, թ. 18-19:

յում հաստատվի լավագույն կարգուկանոն, ապա հայերը, որոնք առավել մշակութային և աշխատունակ են ուրիշներից, հետևապես՝ ուրիշներից էլ չուտ կօգտագործեն այդ բարելավված իրադրությունը: Բայց նախարարը չպատասխանեց, թե կա՞ն արդյոք թուրքիայում կարգուկանոնի բարելավման, ներկայիս կառավարության հաստատակամության ու բարի ցանկությունների հաստատունության ինչ-որ երաշխիքներ: Հայկական վիլայեթների բարենորոգումների մասին Նորատունկյանն ասաց, որ դրանք այժմ անցկացվելու են վեց (և ոչ թե չորս) վիլայեթներում, որոնք բաժանվում են երկու գոտու, և որոնք տարբեր չափով են ենթարկվելու բարենորոգման: Նուսափողական այդ պատասխանից հետո նախարարը խորհուրդ տվեց բարձրացված հարցի մասին մանրամասն իմանալ Օրմանյանից:

Գ. Նորատունկյանի հետ պետերբուրգյան Հայ պատվիրակների տեսակցությունը տևեց ավելի քան 40 րոպե, բայց վերջիններս մնացին չբավարարված: Կարելի՞ էր արդյոք հուսալ, որ հասկանալով իր պետության իրական կարիքներն ու օգուտները՝ թուրքական կառավարությունը սեփական նախաձեռնությամբ հայերին կտա անհրաժեշտ բարենորոգումներ: Ուղղակի պատասխան նրանք չստացան: Հայերի հույսերը Նորատունկյանը կապեց ոչ թե Հայաստանի տեղական վերակառուցման, այլ ամբողջ թուրքիայի բարենորոգումների հետ, որն անիրական էր¹:

Հանդիպում Պետրոս Հալաջյանի հետ: - Սաիդ փաշայի երիտթուրքական կառավարության նախկին նախարար այս երիտասարդ գործչի հետ հանդիպումն առանձնապես արդյունավետ չէր եղել, եթե չհաշվենք այն արժեքավոր տեղեկությունը, որ նա հաղորդել էր քրդական ինքնավարության մասին: Հալաջյանն ասել էր, թե թուրքերը, հատկապես երիտթուրքերը ոչ մի դեպքում չեն համաձայնի քրդերի կողմից բարձրացրած ինքնավարության պահանջի հետ, քանի որ դա հակասում է իթթիհադի հետապնդած թուրքացման խնդիրներին: Հալաջյանը

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 95, թ. 20-21:

կարծիք էր հայտնել, որ երիտթուրքերն ավելի շուտ հայերին կտան ինքնորոշում, քան քրդերին, չնայած սրանց ամեն կերպ կշարունակեն հրապուրել ու փայփայել՝ միշտ իրենց կողմում պահելու համար¹:

Գրիգոր Զոհրապի մտորումները: – Իմանալով պետերբուրգյան պատվիրակների այցելության նպատակի մասին՝ Գրիգոր Զոհրապը հաճույքով ընդունեց նրանց:

Գրող ու փաստաբան, հասարակական գործիչ, թուրքական խորհրդարանի անդամ Զոհրապը պայծառ ուղեղով և պերճախոս լեզվով ուշադրություն էր գրավում ոչ միայն հայկական միջավայրում:

Նրա կողմից հյուրընկալվածների հիմնական հարցն էր՝ արդյոք հնարավոր է, որ Հայկական հարցը ղրվի դեսպանների՝ Լոնդոնի կոնֆերանսի քննարկմանը:

Զոհրապը պատասխանեց, որ իր կարծիքով Լոնդոնի կոնֆերանսը չի անդրադառնա Հայկական հարցին, քանի որ նա ունի հստակ որոշված ծրագիր: Բաղձալի բարենորոգումների էությունն այն է, որ նշանակվի գերագույն կոմիսար (վելիազում) տերությունների հովանավորությամբ: Մնացյալը ոչ մի էական նշանակություն չունի, և կարելի է հաշտվել թուրքիայում առկա սահմանակարգերի հետ: Կարելի է թողնել նաև ներկա վարչական բաժանումները: Մի խոսքով, այն ամենը, ինչը փոփոխության ենթարկվելու դեպքում անցնելու է օրենսդրական հաստատությունով, պետք է թողնել նախկինը՝ բարդություններից խուսափելու համար: Հայկական նահանգների բարենորոգումները պետք է իրավաբանորեն այնպես կազմակերպել, որ հնարավորություն սահմաններում չհատվեն կայսերական գործող օրենքների ու կանոնների հետ:

Անդրադառնալով քրդերի նկատմամբ Ռուսաստանի վարած քաղաքականությանը՝ Զոհրապն ասում է, որ այդ հարցն ինքը բարձրացրել է Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանությունում, որտեղ իրեն բացատրել են, որ Ռուսաստանը դեմ չէ օգտագործել

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 95, թ. 21-22:

քրդերին, բայց երբեք նրանց չի օգնի կամ չի աջակցի ընդդեմ Հայերի¹:

Տեսակցություն **Տիրան Քելեկյանի** հետ: - Քելեկյանը թուրքական կառավարական կիսապաշտոնական օրգան «Սարահ» թերթի խմբագիրն էր, Կոստանդնուպոլսի թուրքական համալսարանում միջազգային իրավունքի դասախոս: Նա ազատ մուտք ուներ կառավարական բարձրագույն դեմքերի, ներառյալ սաղրազամի մոտ: Թուրքական կառավարական շրջանակներում Քելեկյանը վայելում էր լիակատար վստահություն և ընդունվում որպես իրենց մարդ: Որպես կիսապաշտոնական օրգանի խմբագիր, նա այցելում էր նախարարներին և որոշ ազդեցություն ուներ նրանց վրա: Պետերբուրգյան պատվիրակների այցելության նախորդ օրը նրան ընդունել էր սուլթանը, և այդ մասին նա մանրամասը նկարագրել էր իր թերթում:

Ռուսաստանից ժամանած Հայ գործիչների հետ Հանդիպմանը Քելեկյանը սկսեց նրանից, որ ինքն իրեն համարում է կիսով չափ հայ, հավատարմորեն ծառայում է Թուրքիային և նրա կառավարությանը, բայց հետաքրքրվում է այն ամենով, ինչ վերաբերում է Հայերին, հետևում է Հայ մամուլին ու գրականությանը, բայց միայն ազատ ժամերին:

Անդրադառնալով Հայկական հարցի վիճակին՝ Քելեկյանն ասաց, թե «ներկա պահին այն գոյություն չունի», ավելի ճիշտ՝ այն միայն գոյություն ունի ինչպես, օրինակ, լեհական կամ ֆինլանդական հարցերը: Բայց միաժամանակ շեշտեց, թե «ղա ժամանակի հարց է, Հայկական հարցը վաղ թե ուշ կլուծվի», քանի որ Ռուսաստանի առաջընթացը դեպի հարավ անխուսափելի է: Այնուհետև նա խոր համոզմունք հայտնեց, որ Թուրքիան ու թուրքերը, որոնք ընդհանրապես ընդունակ չեն ծավալելու քաղաքական ստեղծագործ գործունեություն, չեն դադարեցնում իրենց կործանարար գործողություններն ու ոճրագործությունները: Հայերը բարենորոգումների առումով ոչինչ լավ բան չպիտի սպասեն Թուրքիայից, քանի որ նա հակված չէ ստեղծագոր-

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 95, թ. 23-25:

ծական որևէ գործունեություն: Միայն ինքնավարությունը կարող է փրկել Հայաստանը, այն էլ ինքնավարություն Ռուսական իշխանություն տակ: Դժբախտաբար իր ճակատագրին վերաբերող հարցերում որոշողը Հայությունը չէ, այլ հզոր տերությունների կամքը: Ուստի Հայկական հարցը կլուծվի այն ժամանակ և այնպես, ինչպես կցանկանան տերությունները:

Քեյեկյանի գրուցակիցների այն հարցին, թե ինչ կարծիք ունի պատրիարքարանի գործունեության մասին, նա պատասխանել էր, թե ինքը Իզմիրլյան պատրիարքի պաշտոնավարության տարիներին եղել է Ազգային վարչության քարտուղար, և այն ժամանակվա ու ներկայիս պատրիարքարանի միջև ոչ մի նմանություն չկա: Անբարենպաստ կարծիք Հայտնելով պատրիարքարանի, առկա Ազգային ժողովի անձնակազմի և նրա մարմինների, ընդհանրապես թուրքահայ քաղաքական գործիչների մասին՝ նա իր խոսքը այսպես էր վերջացրել. «Ես բոլորին կկախեի: Նրանք ոչինչ չեն անում, միայն դատարկաբանում են, աղմկում և վնաս հասցնում ազգին: Ես դեմ չեմ ժողովրդական ինքնավարությանը (Այս բառակապակցությունից չի երևում, թե նա նկատի ուներ Ազգային սահմանադրությամբ Հայերին տրված իրավունքները, թե՞ վարչական ինքնավարություն կայսրության կազմում: - Հ. Ս.), այլ դեմ եմ նման ձևերին ու անձնավորություններին»¹:

Բյուզանդ Քեչեյանի մտածումները: - Սա պատրիարքարանի ոչ պաշտոնական օրգան «Բիւզանդիոն» թերթի խմբագիրն էր, խոշոր հրատարակիչ և հրապարակախոս: Զրույցը հիմնականում ընթացել էր միայն մի հարցի շուրջ. առանց Հայկական վիլայեթների ճակատագրին Ռուսաստանի միջամտության Հայությունը ապագա ունի՞, թե՞ ոչ: Բյուզանդ Քեչեյանը կտրակա՛նապես ասել էր, թե չունի²:

Հանդիպում Նազարեթ Տաղավարյանի հետ: - Ծագումով Սվազից այս գործիչը առաջին գումարման Օսմանյան խորհրդա-

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 95, թ. 25-26:

² Նույն տեղում, թ. 27-28:

րանի անդամ էր եղել, կայսրություն գավառական կյանքի հիանալի գիտակ էր:

Դեռ նախորդ տարվա ամռանը Տաղավարյանը ճանապարհորդել էր Հայաստանում, չրջել Հայկական բոլոր վիլայեթներում, ծանոթացել երկրի վիճակին, բնակչության կազմին ու կենցաղին: Նա պետերբուրգյան պատվիրակներին պատմեց, որ իր դիտարկումները ցույց են տվել հետևյալ իրողությունը. Հայաստանում կան ամբողջական շրջաններ՝ բնակեցված մուսուլմանացված Հայերով: Էրզրումը և Էրզինջանը շրջապատող մուսուլմանական գոտին եթե ոչ ամբողջությամբ, ապա նկատելի մասով Հայկական ծագում ունի: Չնայած Թորթոմի, Բայրուդի, Էրզինջանի ծայրամասերի բնակիչներն իրենց անվանում են մուսուլմաններ և խոսում են թուրքերեն, բայց նրանց արտաքինը, կենցաղի շատ առանձնահատկություններ, որոշ սովորույթներ ու ծիսակատարություններ խոսում են նախկինում նրանց քրիստոնյաներ լինելու մասին: Նույնիսկ որոշ շրջաններում, օրինակ՝ Թորթոմում, պահպանվել են ավանդապատումներ քրիստոնյաներին մուսուլման դարձնելու ժամանակի և պայմանների մասին:

Ինչպես վերը թվարկած դեմքերի, այնպես էլ գրական, քաղաքական ու հասարակական մի քանի ուրիշ գործիչների հետ Կ. Պոլսում ունեցած հանդիպումների ու զրույցների արդյունքում պետերբուրգյան Հայ պատվիրակները եկել էին այն համոզման, որ տվյալ ժամանակափուլում թուրքահայության հիմնական հատվածների մտքում հաստատագրված է երկու գաղափար. ա) թուրքական պետությունն ընդունակ չէ բարեփոխվելու և երկրում ինչ-որ բան բարենորոգելու, բ) Հայաստանի բարենորոգումների համար պետք է հենարան ու հիմքեր փնտրել դրսում և ամենից առաջ Ռուսաստանում:

Վերադառնալով Պետերբուրգ՝ նրանք գրում են Հաշվետվություն և ներկայացնում տեղի Հայկական խմբակին:

“Приазиятский край” թերթը գրում էր, որ Կ. Պոլսից Պետերբուրգ վերադառնալուց հետո պատվիրակները մի զեկույց են ներկայացնելու խմբակին, որից պարզ է դառնալու, որ Հայկական հարցի ծանրության կենտրոնը գտնվում է Պոլսում, որովհետև այստեղ Հայ պաշտոնական շրջանակներն անմիջական

Հարաբերությունների մեջ են եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչների հետ¹:

Պետերբուրգի Հայկական խմբակի կողմից լիազորված նրա անդամներ Պ. Ղուկասյանը և Հ. Սաղաթեյանը 1913 թ. փետրվարի 1-ին կաթողիկոսին գրած նամակով Հայտնում էին, որ Հունվարի կեսերին Պոլսից վերադարձած Նիկողայոս Ադոնցը և Սիրական Տիգրանյանն իրենց հետ բերել են բազմակողմանի տեղեկություններ Թուրքիայում Հայերի վիճակի և տեղի Հայ գործիչների կողմից Հայկական Հարցի Հարուցման ուղղությամբ կատարված աշխատանքների մասին: Նրանք ավելացնում էին, որ Հայկական խմբակի Հանձնարարություն Համաձայն՝ Կ. Պոլիս այցելած երկու գործիչներն այնտեղ կատարած աշխատանքների մասին մանրամասն տեղեկանք կուղարկեն էջմիածին:

ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՐԵՊ ԴԻՄՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆԱՌՈՐՀՐԴԻՆ: ԱՆՈՐՈՇ ԽՈՍՏՈՒՄՆԵՐ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Սկզբում կարծում էին, թե մոտ ապագայում Լոնդոնում տեղի է ունենալու Բեռլինի 1878 թ. դաշնագիրը ստորագրող եվրոպական վեց մեծ տերությունների ղեկավարների կոնֆերանս կամ կոնգրես, և որ Հայոց Հարցի լուծման Համար հենց այդ կոնֆերանսին պետք է դիմեր կաթողիկոսական պատվիրակությունը: Բայց չուտով լուր տարածվեց, թե այդ ակնկալյալ կոնֆերանսը լիազորություն չի ունենալու, բացի Բալկաններից, զբաղվելու այլ Հարցերով ևս:

Պողոս Նուբարը դիմումներ հղեց այդ դեսպանախորհրդին՝ առաջարկելով ընդունել Հայկական պատվիրակությանը, լսել Թուրքահայերի վիճակի մասին նրա հաղորդումը և միջոցներ փնտրել, թե ինչպես ազդել Թուրք կառավարության վրա,

¹ Ռուսական թերթի սույն հոդվածի թարգմանությունը տե՛ս «Հորիզոն», 1 օգոստոսի 1913 թ.:

որպեսզի նա քայլեր անի Հայաստանում բարենորոգումներ կատարելու ուղղությամբ:

Լոնդոնի ղեսպանախորհուրդը*, սակայն, հակված չէր բավարարելու Նուբարի դիմումը՝ պատճառաբանելով, թե բալկանյան ճգնաժամին վերաբերող հարցերից դուրս ինքը որևէ իրավասություն չունի զբաղվելու նաև ուրիշ հարցերով: Այս հանգամանքը հատուկ հաստատեցին ոչ միայն վեց պետությունների ղեսպանները, այլև Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ավստրիայի արտաքին գործերի նախարարները:

Հայտնի դարձավ նաև, որ ղեսպանաժողովը, որ կազմված է տերությունների՝ Լոնդոնում հավատարմագրված մեծ ղեսպաններից, վճռական ոչ մի ձայն չունի, այլ մի ժամանակավոր ու զուտ խորհրդակցական մարմին է, հետևապես նա այն գերագույն ատյանը չէ, որին հայերը պետք է դիմեն իրենց դատի քննության և լուծման համար:

Օրեր առաջ, երբ դեռ Հայտնի չէր, թե ինչպիսի լիազորություններ ունի ղեսպանաժողովը, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ը դիմել էր ռուսաց կառավարությանը՝ նպատակ ունենալով պարզել, թե նա ինչպես է տեսնում հայկական հարցի ապագան և արդյո՞ք տրամադիր է այդ ուղղությամբ գործուն աջակցություն ցուցաբերել հայերին:

Որոշ ժամանակ անց Կովկասի փոխարքա կոմս Վորոնցով-Դաչկովի միջոցով էջմիածնում ստացվում է Կաթողիկոսի դիմումին ռուսաց կառավարության պատասխանը:

Ահա այդ պատասխանի համառոտ բովանդակությունը.

«Հետևելով իր դարավոր ավանդությանը և համակված խորին համակրությամբ դեպի հայ ժողովրդի տանջանքները, կայսերական կառավարությունը մտադիր է ապագայում ևս ամենաբարենհաճ դիրք բռնել Թուրքիայի հարստահարյալ հայ ժողովրդի կարիքների վերաբերյալ և գործադրել իր բոլոր ջանքերը, որպեսզի ջնջել տա այժմ գոյություն ունեցող զեղծումները և իրագործել տա անհրաժեշտ ռեֆորմները: Սակայն կայսերական կառավարությունը կարծում է, որ հենց իրենց՝ հայերի չահերի

* Կամ ղեսպանաժողովը:

տեսակետից ներկա բուսական հարմար չէ արծարծելու հայկական հարցն իր ամբողջ ծավալով: Այդ կարևոր և սուր հարցը օրակարգի մեջ կմտցվի իսկույն (ընդգծումը մերն է:), երբ պատերազմը կվերջանա և քաղաքական վիճակը կորցրած կլինի իր լարվածությունը: Բայց բալկանյան ճգնաժամը դեռ չի վերջացած, հայկական հարցը բարձրացնելը կարող է երկպառակություններ և ընդդիմադրություն առաջ բերել որոշ մեծ պետությունների կողմից, և այդ անհամաձայնություններ կարող է վնասել գործին»¹:

Ամենայն հայոց կաթողիկոսին ուսաց կառավարության հղած պատասխան գրությունից դեռ անտեղյակ, Պողոս Նուբար փաշան իր հերթին դիմել էր Փարիզում ուսաց դեսպան Իզվոլսկուն և խնդրել, որպեսզի վերջինս պարզաբանում տա, թե հայկական հարցի մասին ինչպիսին է իր կառավարության պաշտոնական դիրքը:

Դեսպան Իզվոլսկին ընդունում է Պողոս Նուբարին և նրան հանձնում Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ին ուղղված իր կառավարության պատասխան գրության համառոտ պատճենը: Միաժամանակ դեսպանը ցանկություն է հայտնում, որ Պետերբուրգից ստացված գրության լրիվ բովանդակությունը՝ որպես տվյալ ժամանակաշրջանում հայոց հարցի մասին Ռուսաստանի ունեցած պաշտոնական տեսակետ, տեղյակ պահվի հայ հասարակությանը²:

Թիֆլիսում կայացած Ազգային բյուրոյի անդամների և վեհափառ կաթողիկոսի լիազոր ներկայացուցիչների համատեղ ժողովը մտքերի լայն փոխանակումից հետո ընդունեց որոշում, որի իմաստն էր՝ Պետերբուրգի կառավարությանը դրդել ավելի որոշ արտահայտվելու հայոց հարցի հանդեպ ուսաց քաղաքականության մասին:

Ռուսաց կառավարությունը նոր գրություն է ուղարկում հայոց կաթողիկոսին (որն առաջին անգամ տպագրվել էր Փա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 28, թ. 20:

² «Մշակ», № 3, 6 հունվարի 1913 թ.:

րիզի “Temps” թերթի 1913 թ. հունվարի 4-ի համարում): Փաստաթղթի բովանդակությունը Ֆրանսիայի և եվրոպական մյուս երկրների ղեկավար չրջաններում ընդունվեց որպես Ռուսաստանի կիսապաշտոնական տեսակետ¹:

Նույն “Temps”-ը «Ռուսաստանը և Հայաստանը» (“La Russie et L’Armenie”) վերնագրի տակ տպագրել էր Պետերբուրգից իր թղթակցից ստացած հետևյալ հեռագիրը. «Ես Ձեզ կարող եմ հավաստիորեն հայտնել, ռուսական դիվանագիտական չրջանները հակված են մտածելու, որ Հայոց հարցը չպետք է ենթարկվի Լոնդոնի դեսպանախորհրդին»²:

Ռուսաստանի պատասխանը թուրքական կառավարության համար հուսադրող չէր եղել: Երբ դեկտեմբերի 27-ին կառավա-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 3, 6 հունվարի 1913 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում: Որքան էլ տարօրինակ էր, տվյալ պահին դա ըխում էր ինչպես հայերի, այնպես էլ Թուրքիայի հակադիր շահերից: Անցած չորս տասնամյակներին դա բացառիկ դեպքերից մեկն էր, երբ պատմական մի որոշակի հատվածում դրանք չէին հակադրվում: Ելնելով հատկապես 1877-1878 թթ. փորձից, երբ Ռուսաստանը Սան-Ստեֆանոյում ձգտել էր միայնակ լուծել հայկական խնդիրը, որը շատ ձեռնտու էր հայությանը, բայց որը, ցավոք, այլ ընթացք ունեցավ. խնդրի լուծումը հանձնվեց մեծ պետություններին՝ իր ողջ բացասական հետևանքներով: 1912 թ. վերջերին նույնպես հայերն ուզում էին, որ Ռուսաստանը միայնակ ստանձնի իրենց ազգային հարցի լուծումը:

Իսկ թուրքերը հայկական հարցը չէին ցանկանում եվրոպական հրապարակ դուրս բերել միանգամայն այլ պատճառով: Մամուլը նշում էր, որ եվրոպական հասարակական կարծիքն այս անգամ թեքված է հայերի կողմը, և որ պետությունների դեսպանաժողովը, որը հայտարարում էր, թե բացի բալկանյան ճգնաժամից դուրս գալու ուղիներ փնտրելուց՝ ինքը լիազորված չէ որևէ ուրիշ խնդրով զբաղվելու, բացառված չէ, որ Հայաստանի հարցում թուրքերի հետ խոսի վերջնագրի լեզվով: Հենց դա է պատճառը, տեղեկացնում էին թերթերը, որ Բ. Դուռը 1912 թ. դեկտեմբերի վերջերին Պետերբուրգի իր դեսպան Թուրխան փաշային հանձնարարել է խնդրել ռուսաց կառավարությանը, որ նա դեսպանների վեհաժողովում չհարուցի հայկական հարցը՝ խոստանալով դրա փոխարեն Սև ծովի թուրքական մասում Ռուսաստանին տալ ամեն տեսակ արտոնություններ ու առանձնաշնորհումներ, տրամադրել զանազան կոնցեսիաներ:

րության նիստը քննարկում էր երկրի արտաքին հարցերը, նույն պահին Կ. Պոլսում Պետերբուրգից ստացվեց Թուրխան փաշայի հեռագիրը, որով հայտնում էր, թե Ռուսաստանը Թուրքիայի լուրջ ուշադրությունն է հրավիրում Անատոլիայի կացության վրա և բացահայտ սպառնում, որ եթե Բ. Դուռը մերժի հետևել իր պահանջին, ապա ինքը գործնական քայլեր կձեռնարկի քրիստոնյաների պաշտպանության համար:

Հայկական հարցով առայժմ լրջորեն զբաղվելու վերին իշխանությունների պատճառարանությունները չէին համոզում ո՛չ էջմիածինն, ո՛չ Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյին և ո՛չ հայկական մամուլի օրգաններին՝ պատճառ դառնալով խոր անհանգստության հայկական բոլոր շրջանակներում՝

«Կովկասի լրաբերը» գրում էր. «Եղավ մի պահ, որ կարծում էինք, թե հայերի երազը պիտի իրականանա, որ տխրութեան ծանր օրերը պիտի վերջանան, բայց յետոյ, միջազգային բարդութիւնների պատճառով, հասկացրին, թէ ժամանակը չէ հայոց խնդրի մասին խօսելու, թէ անհրաժեշտ է այդ խնդիրը յետաձգել: Հասկանալի է, որ այսքան կարեւոր գործի այդ յապաղումը հայ ժողովրդին վախ եւ անհանգստութիւն պատճառեց...»:

Թե՛ ռուսական կառավարության կողմից կաթողիկոսին տված պատասխանը և թե՛ պաշտոնական աղբյուրից քաղած

* Նշենք, որ Հայաստանի բարենորոգումների խնդրում ռուսական կառավարության թվացյալ ընկրկումը հայ կրոնական ու քաղաքական առանձին գործիչների մեջ առաջ էր բերել ինքնագործունեության ձգտումներ: Այսպես, Բեսարաբիայի հայոց թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոսը, առանց ստանալու էջմիածնի կամ Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյի համաձայնությունը, մեկնել էր Պետերբուրգ՝ հանդիպելու կառավարության բարձրագույն պաշտոնյաների հետ և նույնիսկ Նիկոլայ II կայսրի հետ հանդիպելու թույլատվություն էր ստացել: *“Насое Время”* թերթի թղթակցի հետ զրույցի ընթացքում արքեպիսկոպոսն ասել էր. «Վաղը ես բաղդ կունենամ ներկայանալու Թագավոր-կայսրին: Ես այստեղ կմնամ դեռևս մի քանի օր և ապա կարճ ժամանակով կը մեկնեմ Մոսկվա» (Տե՛ս *«Կովկասի լրաբեր»*, № 45 (99), 27 փետրվարի 1913 թ.): Մեզ հայտնի չէ, թե Ներսես արքեպիսկոպոսն արժանացել էր կայսրի ընդունելությանը, թե՞ ոչ:

¹ Տե՛ս *«Կովկասի լրաբեր»*, № 45 (99), 27 փետրվարի 1913 թ.:

“Temps”-ի համանման տեղեկությունները այլևս ոչ մի կասկած չէին թողնում, որ կաթողիկոսական պատգամավորությունը առայժմ պետք է հետաձգի իր պաշտոնական դիմումները, մինչև որ ոուսաց կառավարությունը պահը հարմար կգտնի հայկական հարցը դնել եվրոպական պետությունների սեղանի վրա: Պետք էր սպասել, ինչպես թելադրում էր ոուսական կառավարությունը, քանի որ հայերի հարցի հաջող լուծումը կախված էր բացառապես Ռուսաստանի բարեհաճ աջակցությունից, ինչպես այդ մասին հայտնել էին նաև մյուս պետությունների դիվանագիտական ներկայացուցիչները:

Հայկական հարցի նկատմամբ Ռուսաստանի այդ դիրքը ժամանակավոր էր, մինչև որ դիվանագիտական խողովակներով կարողանար ձեռք բերել մյուս հինգ մեծ պետությունների հավանությունը: Դա լավ էին ըմբռնում նաև Կ. Պոլսում: Ուստի Բ. Դուռը պատրաստ էր նոր դիմումներ անել Պետերբուրգին:

Այս նոր իրադրության մեջ, երբ ոուսական կառավարությունը որոշել էր մի կարճ ժամանակ վերապահ մնալ Հայոց հարցի պաշտոնական արձարծումից, հայկական չրջանները անհամբեր սպասում էին, թե որքան երկար կտևի այդ «լուծությունը»: Բայց հայ գործիչները չարունակում էին իրենց անդադրում աշխատանքը:

Թիֆլիսի Ազգային բյուրոն որոշում ընդունեց մի նոր պատգամավորություն ուղարկել Պետերբուրգ՝ փորձելով այս անգամ պարզել իշխանության ավելի ցածր օղակներում հայությունը հուզող հարցի նկատմամբ գոյություն ունեցող տրամադրությունները, ինչպես նաև աշխատանք տանել ոուսական մամուլի առաջադեմ օրգանների հրապարակագիրների հետ:

Պատգամավորությունը պետք է բաղկացած լիներ երկու հոգևորական և երկու աշխարհական անձերից: Վերջիններիս պետք է ընտրեր Բյուրոն էջմիածնից նախապես հավանություն ստանալուց հետո: Նախատեսվեց, որ պատգամավորներին տրվելիք հանձնարարական նամակներն այս կամ այն կառավարական գործչին Կաթողիկոսը պետք է ուղարկի Բյուրոյի քննությունը: Ժողովից հետո պատգամավորներից ոմանք հանդես եկան առաջարկությամբ՝ Պետերբուրգ ուղարկել ոչ թե

չորս, այլ երկու պատգամավոր՝ մեկ աշխարհական և մեկ հեղեորական¹: Բայց շատ չանցած՝ Բյուրոյում տրամադրություն առաջացավ առայժմ հրաժարվել Պետերբուրգ մարդ ուղարկելու մտադրությունից, դրա փոխարեն հաճախակի նամակներ հղել մայրաքաղաք, հատկապես ոուս լրագրողների հասցեներով²:

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ՓՈՆԱՐԲԱՅԻ ՀԵՏ

Իշխանությունների մոտ առայժմ ներկայացուցիչներ չուղարկելու Ազգային բյուրոյի որոշումը էջմիածնում ընդունվեց տարակուսանքով: Թե՛ Կաթողիկոսը և թե՛ Սինոդը գտնում էին, որ բախտորոշ այդ ժամին դարձյալ անփոխարինելի էին մնում անձնական չփումները իշխանությունների բարձրագույն պաշտոնյաների հետ: Եվ Գևորգ Վեհափառը նրանց հետ գործակցելու նորանոր ուղիներ էր փնտրում: Ի վերջո նա եզրակացության էր հանգել այդ պահին դարձյալ դիմել Կովկասի փոխարքային:

Այդ նպատակով Գևորգ V Կաթողիկոսը կազմեց մի պատգամավորություն՝ փոխարքային ներկայանալու համար: Պատվիրակության մեջ էին էջմիածնի Սինոդի անդամ Մեսրոպ եպիսկոպոսը, Բագրատ վարդապետը, Ալեքսանդր Ռատիսյանը և Սամսոն Հարությունյանը:

Դեկտեմբերի 25-ի առավոտյան պատգամավորության 3 անդամները էջմիածնից հասան Թիֆլիս, որտեղ նրանց միացավ քաղաքապետ Ալեքսանդր Ռատիսյանը: Նույն օրը Մեսրոպ եպիսկոպոսը նամակով հայտնեց փոխարքային վեհափառ կաթողիկոսի կողմից նշանակված պատգամավորության մասին՝ միաժամանակ խնդրելով Նիկոլայ 2-րդ կայսրի անունով էջմիածնում կազմած մեմորանդումը հանձնելու համար նշանակել ընդունելություն:

Դեկտեմբերի 26-ի առավոտյան պատգամավորությունը լրիվ կազմով ներկայանում է փոխարքային և նրան հանձնում

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 28, թ. 31:

² Նույն տեղում, թ. 32:

կաթողիկոսի նամակն ու մեմորանդումը: Նամակում ողջ Հայ ազգի անունից ոուսաց վեհապետին խնդրվում էր օգնության ձեռք մեկնել թուրք-քրդական հարստահարումների տակ հեծող Հայությանը:

Ծանոթանալով կաթողիկոսի նամակին՝ փոխարքան ասում է, որ այնտեղ բացակայում է ամենակարևորը՝ այն, թե ինչ միջոցներով պետք է հասնել այդ նպատակի իրագործմանը:

Պատվիրակության անդամները պատասխանում են, որ նպատակը թուրքահայոց կյանքի, պատվի, գույքի ապահովումն է, իսկ դրա իրագործման միջոցների մասին ավելի լավ գիտեն դիվանագետները:

Փոխարքան ասում է, որ Ռուսաստանը ներկայումս չի կարող մտնել Թուրքիա, քանի որ պայմանները խիստ աննպաստ են:

Ըստ պայմանավորվածության հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 26-ի առավոտյան ժամը 10-ին, պատգամավորությունը կրկին հանդիպում է փոխարքային:

Հայ գործիչները Վորոնցով-Դաչկովին ասում են, որ Հայերի Հույսն ու սպասելիքն այն է, թե այս անգամ ուսսական կառավարությունը լուրջ ուշադրություն կդարձնի Թուրքահայաստանի վրա, ուր կյանքը միանգամայն անտանելի է: Շեշտվում է, որ իրենք չեն հուսահատվում, որովհետև նախարարապետ Կոկովցևը և արտգործնախարար Սազոնովը, որքան իրենց Հայտնի է, բարյացակամ են տրամադրված Հայկական հարցի նկատմամբ: Վորոնցով-Դաչկովն ասում է, որ Թուրքահայաստանի հայաբնակ գավառների թուրք պաշտոնյաները վերջերս չարունակ երկյուղ են արտահայտում, թե միգուցե ոուսաց զորքը մտնի Թուրքիա՝ Հայերի նկատմամբ գործադրվող քրդական և թուրքական բռնությունների առաջն առնելու համար: Այդ պատճառով վալիներն առայժմ նախազգուշացնում են քրդերին, որ սրանք Ռուսաստանին առիթ չտան միջամտելու Թուրքահայաստանի գործերին և ձեռնպահ մնան Հայերին ճնշելուց:

Հայ պատգամավորները պատասխանում են, որ բնական է վալիների երկյուղը, բայց խնդիրն այն է, որ այն ժամանակավոր կլինի և կանցնի՝ հենց որ իմանան, որ Ռուսաց կառավարու-

թյունը ձեռնպահ է և ոչ մի քայլ չի անելու հայերի պատվի, անձի և գույքի ապահովության համար:

Ոսոք եղավ Պետերբուրգ՝ նախարարապետ Կոկովցևի և արտգործնախարար Սազոնովի մոտ պատգամավորություն ուղարկելու մասին: Փոխարքան չեչտեց, թե ինքը դրական է վերաբերվում այդ գաղափարին, և որ դա հատկապես նպատակահարմար կլինի գործի հաջողության տեսանկյունից:

Դեկտեմբերի 27-ի առավոտյան ժամը 10-ին պատգամավորությունը կրկին ներկայացավ փոխարքային: Վորոնցով-Դաշկովն ասաց, որ ինքը պատրաստել է կաթողիկոսին ուղարկելիք նամակը, և որ դրա ամբողջական տեքստն արդեն հաղորդել է Պետերբուրգ, որտեղի հաճությունը ստանալուց հետո միայն նամակը կուղարկվի էջմիածին:

Նամակի բովանդակությունը փոխարքան կարդաց ներկաներին, ինչը տեղիք տվեց նրանց դժգոհությանը: Վերջիններս իրենց անհամաձայնությունը հայտնեցին հատկապես 2 աննպաստ կետերի վերաբերյալ.

1. Հայկական հարցն այժմ չի կարող Լոնդոնի դեսպանաժողովի խորհրդակցությունների նյութ դառնալ,

2. Այդ խնդրով կաթողիկոսը չպիտի դիմի եվրոպական մյուս պետություններին:

Պատվիրակության անդամներն ամենայն մանրամասնությամբ փոխարքային բացատրեցին, որ նրա նամակը խիստ բացասական տպավորություն կթողնի հայության, հատկապես թուրքահայության վրա, և դա այն ժամանակ, երբ բոլոր հայերն առանց բացառության համոզված են, որ Ռուսաստանն անպատճառ կմիջամտի գործին, իր հովանավորության տակ կառնի թուրքահայերին, խիստ վերահսկողության ներքո թուրքերին կստիպի իրագործել անհրաժեշտ բարեփոխումներ: Շեշտվեց և այն, որ եթե թուրքական կառավարությունը, մանավանդ հայաբնակ վիլայեթների թուրք պաշտոնյաները իմանան, թե Ռուսաստանն այժմ ձեռնպահ է մնում և չի կամենում միջամտել թուրքահայաստանի գործերին, այն ժամանակ հայերի վիճակն ավելի անտանելի կդառնա և մինչև իսկ կարող է սոսկալի հետևանքներ ունենալ: Ի պատասխան՝ փոխարքան մի քանի

անգամ կրկնեց, որ Ռուսաստանը միայն ներկա աննպաստ պայմաններում է զգուշանում գործնական քայլեր անելուց, և դա երբեք չի նշանակում, թե նա դադարում է միջամտելուց թուրքահայերի դժվարին կյանքին և շարունակելու է դիվանագիտական ազդարարությունները: Այս խոսակցությունից հետո փոխարքան, գրիչը վերցնելով, ինքը սկսեց ձևակերպել այն գլխավոր կետերը, որոնց մասին մանրամասն բացատրություններ էր ստացել հայ պատվիրակներից: Վերջիններս խնդրեցին նրան, որ Ռուսաց կառավարության առջև հարց բարձրացնի Կ. Պոլսի իր դեսպանի և Թուրքահայաստանի իր հյուպատոսների միջոցով վերահսկողություն սահմանելու հայոց վրա, որպեսզի այնտեղ դրությունն ավելի չսրվի: Բացատրվեց, որ նախարարապետ Կոկովցեի և արտգործնախարար Սազոնովի տված խորհրդի համաձայն և բոլոր կողմերի հայերի ցանկությունները հաշվի առնելով՝ եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչների՝ Լոնդոնի կոնֆերանսում աշխատելու համար կաթողիկոսն իր կողմից առաջադրել է Պողոս փաշա Նուբարին, որը Թուրքահայաստանի բարենորոգումների հարցով աշխատելու է ռուսական վերահսկողության տակ: Նրանք հավելեցին, որ Կաթողիկոսը դեռ հրահանգ չի տվել փաշային՝ սպասելով Ռուսաց կառավարության պատասխանին, որից հետո միայն Նուբար փաշան, ի նպաստ բերելով իր անհատական հեղինակավոր դիրքը, կկատարի մասնավոր դիմումներ, իսկ պաշտոնական դիմումներ անելու համար սպասել և հեռագրով կաթողիկոսին խնդրել է ստանալ ռուսական կառավարության համաձայնությունը: Հայկական բախտորոշ խնդրում գլխավոր դերը խաղալու է Ռուսաստանը. համոզմունք էին հայտնում Կաթողիկոսի ներկայացուցիչները:

Փոխարքան նշեց, որ Պողոս Նուբար փաշան, ձեռնարկելով իր գործը, պետք է աշխատի ռուսական կառավարության վերահսկողության ներքո, եթե վերջինս հանձն առնի Թուրքահայաստանի բարենորոգումների ղեկավար դերը: Միաժամանակ նա նշեց, որ Թուրքիայի ներքին գործոց նախարար Ռեչիդ բեյի հրահանգով օրերս Կ. Պոլսում կազմվել է 4 հոգուց կազմված մի մասնախումբ, որը պիտի զբաղվի բարենորոգումների խնդրով,

իսկ դա նշանակում է, որ թուլանում է Թուրքահայաստանի հարցերին Ռուսաստանի միջամտության անհրաժեշտությունը: Պատվիրակները, իրողությունը պարզելով, ասացին, որ Ռեչիդ բեյի կազմած մասնախումբը ոչ մի վստահություն չի վայելում հայերի շրջանում, քանի որ նրանք քաջ գիտակցում են, որ դրանով թուրքական կառավարությունը ցանկանում է ուսման միջամտության առաջն առնել: Նրանք կրկին չեչտեչին, որ բոլոր հայերն առանց կուսակցական խտրության համաձայն են, որ ոչ միայն Թուրքահայաստանի բարենորոգումների նախաձեռնողը լինի Ռուսաստանը, այլև որ եվրոպական պետությունների համաձայնությամբ բարենորոգումների իրագործման վրա վերահսկողության իրավունքը պատկանի Ռուսաստանին:

Փոխարքան խոստացավ տեղի ունեցած հանդիպման ընթացքի մասին հեռագրով մանրամասն հայտնել Պետերբուրգ, խոստացավ նաև աջակցել, որ պատասխանը չուտով ստացվի:

Վերջում Մեսրոպ եպիսկոպոսը պատվիրակության կողմից փոխարքային չնորհակալություն հայտնեց իր բարյացակամ վերաբերմունքի համար: Վորոնցով-Դաչկովը պատասխանեց, որ ինքը ընդհանրապես չատլավ է տրամադրված հայերի հանդեպ, բայց այս դեպքում ինքը հանդես է գալիս որպես ուս պետական այր, և որ արդեն անդառնալիորեն անցել են հայերի հանդեպ Լորանով-Ռոստովսկու վարած սխալ քաղաքականության ժամանակները: Նա ուրախություն հայտնեց, որ Հայաստանի բարենորոգումների կարևորագույն խնդրում ուսական և հայկական չահերը սերտորեն հանգուցված են:

Հանդիպումը տևել էր 2 ժամ:

Նույն օրվա երկրորդ կեսին տեղի ունեցավ Վեհափառի կողմից Թիֆլիս ուղարկված պատգամավորների և Ազգային բյուրոյի անդամների միացյալ ժողով, որն ընդունեց հետևյալ կարևոր որոշումները. 1) Պատրաստել Պետերբուրգ ուղարկվելիք նամակի տեքստ, որում ճշգրիտ ձևակերպել, թե հայերն ինչ են ուզում կառավարությունից, 2) Դրդել կառավարությանը, որպեսզի նա ավելի որոշակի արտահայտի իր տեսակետը Հայոց հարցի մասին, 3) Գլուխ բերել Պողոս փաշայի և փոխարքա Վորոնցով-Դաչկովի տեսակցությունը, 4) Ուրհուրդ տալ Պողոս

Նուբարին, որ նա չարունակի իր մասնավոր դիմումները դիվանագիտական ներկայացուցչություններին, իսկ պաշտոնական դիմումների համար էջմիածնից սպասի նոր կարգադրությունների, 5) Նկատի ունենալով փոխարքա Վորոնցով-Դաչկովի ակնհայտ դրական վերաբերմունքը հայկական բարենորոգումների նկատմամբ, փորձել ստանալ նրա համաձայնությունը Պետերբուրգ ուղարկելու Կաթողիկոսի կողմից մի պատգամավորություն, որը պետք է բաղկացած լինի երկու հոգևորական և երկու աշխարհական անձնավորություններից: Աշխարհական պատգամավորներին կառավարի Ազգային բյուրոն, երբ դրա մասին կարգադրություն կլինի էջմիածնից:

Որոշվեց նաև խնդրել Վեհափառին, որ իր կողմից պատգամավորներին տրվելիք հանձնարարական նամակները նախապես ուղարկի Թիֆլիս՝ Ազգային բյուրոյի քննությունը¹:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱՍՏԻՃԱՆԱԲԱՐ ՕՐԱԿԱՐԳ Է ՄՏՆՈՒՄ ԵՎՐՈՊԱՑՈՒՄ

Հայերի համար պարզից պարզ էր, որ չնայած Ռուսաստանի զգուշավորությանը՝ հենց նրա ջանքերով է հայոց հարցը մտնելու նպաստավոր փուլ:

Պետերբուրգի հայկական խմբակին հայտնի էր դարձել, որ Թուրքիան Ռուսաստանին խոստացել էր Պարսկաստանին հարող իր տարածքների մի մասը զիջել նրան, միայն թե չբարձրացնի Հայաստանի ինքնավարության խնդիրը: Դրան ի պատասխան՝ Ռուսաստանը Թուրքիային հայտնել էր, թե քանի որ սպառվել է իր համբերությունը, Անատոլիայի քրիստոնյաներին պաշտպանելու համար ինքը պատրաստ է դիմելու կտրուկ միջոցների:

Հայերը գիտակցաբար համակերպվում էին Ռուսաստանի մտադրությանը, թեև չէին կարող կանխատեսել, թե որքան

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 28, թ. 31 և չրջ.:

կտևեն նրա ջանքերը՝ եվրոպական Հինգ մեծերին համոզելու՝ Թուրքահայաստանում անհապաղ բարենորոգումներ սկսելու համար:

Դեռևս 1912 թ. դեկտեմբերի 14-ին դեսպան Գիրսը հաղորդել էր արտգործնախարար Սազոնովին, որ Դաշնակցության նշանավոր գործիչ Հ. Զավրիյանը այցելել է իրեն և նկարագրելով հայերի անտանելի վիճակը գավառներում՝ միաժամանակ իրեն խնդրել է ցուցումներ տալ, թե քաղաքական ինչ ընթացք պետք է բռնեն իրենք: Զավրիյանը հայտնել էր, որ բոլոր հայերը համոզված են, որ իրենց ճակատագիրը Ռուսաստանի ձեռքումն է¹:

Անդրադառնալով Գիրսի հետ Զավրիևի հանդիպմանը՝ «Новое Время» թերթի Կ. Պոլսի թղթակիցը գրում էր, որ դրանից հետո Պողոս փաշա Նուրարը «Մէկից ավելի խորհրդակցութիւններ է ունեցել Պարիզի մեր դեսպան Հոֆմէյստեր Ա. Պ. Իզվոլսկու հետ: Վերջինս, ինչպէս ասում են հայկական շրջաններում, յայտարարել է նրան, որ հայկական խնդիրը պէտք է առժամանակ յետաձգել բարձր կարգի պատճառներով»: Թղթակիցը միաժամանակ նշում էր, որ չնայած վերջին շրջանում հայկական հարցում ռուսական դիվանագիտութեան բռնած կրավորական դիրքին, այնուամենայնիվ հայերը կարծում են, որ 1912 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Պետերբուրգի ջանքերը առաջ են բերել մի քանի լուրջ հետևանքներ: «Ամենակարեւորը նրանք այն են համարում, որ Կաթողիկոսի անմիջական դիմումը ռուս կառավարութեան ներկայացուցիչներին՝ քննութեան առարկայ է դարձել եւ ուշադրութիւն է գրաւել իր վրայ: Կաթողիկոսը մտադիր է առաջին իսկ հնար եղած դէպքում պատշաճ դիմում անել նորից: Ֆրանսիական ղեկավար շրջանները նոյնպէս սկսել են զբաղւել հայերի վիճակով: Այս բոլորը յոյս է տալիս, որ գործը միայն յետաձգւած է եւ կնորոգւի հէնց որ հնարաւորութիւն հանդիսանայ»²:

¹ АВПРИ, ф. «Политархив», г. 1914, д. 3469, л. 12.

² «Новое Время»-ի Հոգվածի թարգմանությունը տե՛ս «Կովկասի լրագրեր», № 45 (99), 27 փետրվարի 1913 թ.:

«Հայկական հարցը,- գրում էր Հովհաննես Թումանյանը,- վայրենի կոտորածների և կեղեքումների հարց է, հալածանքների ու գաղթականությունների հարց է, նա գերազանցորեն ֆիզիկական գոյության խնդիր է: Եվ նրա հաջողությունը միշտ կապված է եղել Ռուսաստանի հաջողության հետ: Ով վեր է կացել Ռուսաստանի հաջողության դեմ, վեր է կացել Հայկական հարցի հաջողության դեմ, և ով Ռուսաստանի դեմ պաշտպանել է Տաճկաստանին, նա մեղսակից է տաճկական գաղանություններին ու հայկական սարսափներին»¹:

Մեր ազգը, խոր համոզմունքով գրում էր «Կովկասի լրաբերը», «առաջիայ պէս տանելով բոլոր սարսափներն ու անարդարությունները, հաւատում է, որ Ռուսիան հարկաւոր ըռպէին իր խօսքը կասէ եւ ամէն բան կը փոխի դէպի լաւ: Կրկնում եմ, մեր միակ յոյսն ու ապաւէնը Ռուսիան է: Մենք, հայերս, միշտ նայել ենք դէպի Ռուսիան եւ նրա մէջ ենք որոնել արդարությունն ու մեր ցաւերի դարմանը»²:

Դարավոր դառը փորձություններից իմաստնացած հայությունը բնազդական ճշգրտությամբ ըմբռնում էր, որ իր ցավագին դատի լուծումն անհնար է առանց Ռուսաստանի համակրության ու աջակցության:

Իսկ Ռուսաստանում արդեն առկա էին և՛ մեկը, և՛ մյուսը: Վկա՝ ռուսաց ոչ պաշտոնական մամուլում սկսված անկեղծ համակրական լայն շարժումը՝ ի նպաստ թուրքահայոց դատի: Արդեն գաղտնիք չէր նաև, որ ռուսական կառավարությունն ինքն էր տոն տալիս երկրի հասարակական շրջանների, կուսակցությունների և քաղաքական ոլորտի ազդեցիկ անձանց հայանպաստ գործողություններին:

“Русское Слово” թերթը տպագրել էր հայ ժողովրդի նկատմամբ ռուսական պետության ավանդական հովանավորության

¹ Հովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու 10 հատորով, հատոր յոթերորդ, Քննադատություն և հրապարակախոսություն, 1913-1922, Երևան, 1995, էջ 15:

² «Կովկասի լրաբեր», № 45 (99), 27 փետրվարի 1913 թ.:

մասին բարձր հեղինակություն ունեցող մի ոուս դիվանագետի արտահայտած հետևյալ տեսակետը, որն արտատպել էր Կ. Պոլսի «Ժամանակը»: «Հայ ազգի ճակատագիրը, - ասել էր նա, - միշտ և անդրդվելի կը շահագրգռէ Ռուսիան: Ռուս կառավարութիւն մեծ ուշադրութեամբ կը հետեւի թուրքահայոց պէտքերուն եւ կ'ուզէ անոնց կեանքի եւ ինչքի ապահովութիւնը երաշխաւորել: Հակառակ Բ. Դոան, Հայ ազգին մասին Ռուսիոյ հոգածութիւնը երբէք կասկածի տակ չիյնար: Այս կարելոր հարցը կարելի է ձեռք առնել մօտաւոր ապագայի մեջ, պալքանեան պատերազմին աւարտելէն ետքը»¹:

Իր հերթին Փարիզի ոուսական դիվանագիտական ներկայացուցչությունը Պողոս Նուբարին խորհուրդ էր տալիս՝ անկախ Ռուսաստանի դիվանագիտության որոշ հապաղման, շարունակել ակտիվ չփումները եվրոպական կառավարությունների հետ, արթուն պահել եվրոպական հասարակական բարենպաստ կարծիքը, լայն պրոպագանդ սկսել մամուլի միջոցով և այլն:

Բայց հատկապես լայն գործունեություն էին ծավալել արտասահմանի Հայ գաղութների աչքի ընկնող անձինք, որոնք 1912 թ. վերջին ամսին արեցին այն ամենը, ինչ կարող էին, որ Ֆրանսիայի և Անգլիայի կառավարություններն աջակցեն Ռուսաստանին և համատեղ շուտափույթ ու արմատական լուծում տան Հայերի բխտորոշ հարցին:

1912 թ. դեկտեմբերի 12-ին Փարիզից Թիֆլիս Լեոյին գրած նամակում Արչակ Զոպանյանը տեղեկացնում էր, որ այնտեղ հայերը լարված աշխատանք են տանում, որ ֆրանսիական կառավարությունը միջոցներ ձեռք առնի Հայաստանում նոր կոտորածների առաջն առնելու համար, և այդ ջանքերն արդեն տվել են առաջին պտուղները. Պուանկարեն անձամբ Փարիզի թուրք դեսպան Ռիֆաթ փաշային և Պոլսո ֆրանսիական դեսպան Բոմպարի միջոցով Քեամիլ փաշային խստիվ հայտարարել է, թե Ֆրանսիան Արևելքի բրիտանյանների պաշտպան է և թույլ չի տա, որ նոր ջարդեր տեղի ունենան: Միաժամանակ Մեր-

¹ «Ժամանակ», № 1318, 25 դեկտեմբերի 1912 (7 հունվարի 1913 թ.):

սինում գտնվող ֆրանսիական “Jules Ferry” մարտանավի սպաները հրաման են ստացել գնալ Ադանա՝ դրանով իսկ ցույց տալով, որ Ֆրանսիան ջարդերի երկյուղ ունեցող Հայերի կողքին է:

«Հոս,- չարունակում էր նամակագիրը,- մենք տեսակցու-թիւններ ունեցանք շատ մը կարևոր քաղաքական անձնավորու-թեանց հետ, որոնք խոստացան աշխատիլ մեր դատին համար. խնդրեցին մանրամասն նոթեր մեր հարցի մասին, զոր խմբա-գրեցինք և հանձնեցինք: Լրագիրներու մեջ մեզ ի նպաստ հոգ-վածներ գրել տալու մասին կշարունակենք աշխատիլ»¹:

Զուպանյանը Լեոյին նաև հաղորդում էր, որ Լոնդոնի Հայերը նույնպես շատ լավ են աշխատում: Միաժամանակ կազմվել է Անգլիայի ազդեցիկ անձերից բաղկացած մի կոմիտե, որի քար-տուղարութունը ստանձնել է Բալկանյան կոմիտեի քարտուղար Symonds-ը: «Բոլորը հարկ եղած դիմումները կընեն»²:

Լոնդոնում իր աշխատանքները սկսած տերութունների խաղաղության կոնֆերանսը, իբր, պիտի տար Բալկանյան պա-տերազմի հետևանքով ծագած բոլոր հարցերի պատասխաննե-րը: Իրականում այնտեղ հավաքվել էին արդարության ու մար-դասիրության մասին չաղակրատող գիշատիչներ: Թեև մարդիկ հավատ չէին ընծայում մեծ պետութունների շիտակությանը, բայց, այնուամենայնիվ, փայփայում էին լավատեսության հույ-սեր:

Պողոս Նուբարը որոշում է մեկնել Լոնդոն և այնտեղ ներկա-յացնել հայությանը հուզող հարցերը:

Բայց մինչև Լոնդոն մեկնելը նա էջմիածնի միջոցով պարզում է, որ ռուսական կառավարութունը տվյալ պահին նպատակա-հարմար չի համարում Հայկական հարցը բարձրացնել խաղա-ղության կոնֆերանսում՝ պատճառաբանելով, որ այն կոչված է լուծելու միայն Բալկաններին վերաբերվող խնդիրները: Հայկա-կան հարցն այդ կոնֆերանսի քննությանը ներկայացնելուն

¹ Արչակ Զուպանյան, Նամականի, Երևան, 1980, էջ 115:

² Նույն տեղում:

վճռականապես դեմ էին նաև եվրոպական մեծ պետությունները, որոնց մտավախությունն այն էր, թե Հայերի պահանջները կարող են նպաստել օսմանյան կայսրության ամբողջականության դեմ հանդես եկող ուժերի ծրագրերին: Եվ Նուբարը հետ է կանգնում Լոնդոն մեկնելու մտադրությունից:

Վահան Մալեգյանին գրած նամակում Պողոս Նուբարը նրան տեղեկացնում էր, որ կրկին տեսակցություն է ունեցել Փարիզում Ռուսաստանի դեսպան Իզվոլսկու հետ, որն «այնքան ալ նպաստաւոր չեղաւ, ինչպէս կ'ակնկալէի»: Իզվոլսկին նրան ասել էր, որ «Ռուսիան, ինչպէս եւ միւս պետութիւնները, այս միջոցիս պիտի չուզեն յարուցանել տարակարծութեանց կամ դժուարութեանց տեղի տուող հարցեր, - բացի անոնցմէ զոր առաջացուցած է Պալքանեան պատերազմը եւ որոնց լուծումին կ'աշխատին այժմ Մեծ պետութիւնները իրենց բոլոր ուժովը»¹: Այդ է պատճառը, Պողոս Նուբարին ասել էր Իզվոլսկին, որ «ատոր ժամը չէ եկած տակաւին», քանի որ ներկայումս «Եւրոպա կը բանակցի Պալկանեան խնդիրներու մասին, որ խաղաղութեան համար չատ փափուկ են եւ վտանգաւոր, կը վախնայ թէ այդ հարցը յարուցուելուն պիտի հանդիպի ընդդիմութիւններու ու կրնան վտանգել յաջողութիւնը»²: Պետք է խոստովանել, այնուհետեւ նամակում նշում էր Պողոս Նուբարը, որ Իզվոլսկու «կողմէն չի գտայ ոեւէ չարակամութիւն, միայն կը խորհի թէ վայրկեանը գեշ ընտրուած է»³:

Նույնպիսի պատասխան էին ստացել Վիեննայի Մխիթարյանների արքահայր Գովրիկյանը և Հայր Գալեմքերյանը Ավստրիայի արտգործնախարար Մ. Բերխտոլդի հետ ունեցած զրույցի ընթացքում: Վերջինս արքահորն ասել էր, թե ինքը Հայերի նկատմամբ ունի բարի տրամադրություն, «բայց Հայկական հարցը չի կրնար ենթարկուիլ Լոնտոնի դեսպանախորհուրդին, որուն օրակարգը կանխորոշուած եւ սահմանափակուած է Պալքանեան պատերազմի հետ ուղղակի կապ ունեցող խնդիրներուն

¹ Վահան Մալեգեան, Ճամբուս վրայ (Յուշաքաղ), էջ 308:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 309:

եւ եթէ հոն ներկայանանք, անձեռնհասութեան պատասխանի մը առջեւ պիտի գտնուինք: Թելադրած է որ դիմենք դահլիճներուն»¹:

Ինչո՞ւ ոռուսական կառավարութիւնը դիմեց այդ քայլին, և ինչո՞ւ այդ հարցում նրան լիովին պաշտպանում էին բոլոր 6 պետութիւնները: Դրա պատճառն այն էր, որ նրանք չէին ուզում Հայկական հարցի քննութիւնը կապել բալկանյան խնդրի հետ, քանի դեռ պատերազմող երկու կողմերի միջև կնքված չէր հաշտութեան պայմանագիր, և ոչ ոք համոզված չէր, թե հայտարարված զինադադարն ինչով կարող էր վերջանալ: Ինչպես չուտով պարզվեց, Պետերբուրգում արդեն կարծիք էր ձևավորվել, որ ճիշտ կլինի, եթե Հայկական հարցը մեծ տերութիւնների կողմից քննութեան առնվի առանձին: Ըստ որում, ոռուսները հակված էին կարծելու, որ այդ հարցի քննարկման վայր Լոնդոնից ավելի հարմար է ընտրել Կ. Պոլիսը, քանի որ պետութիւնների այնտեղի դեսպաններն ավելի լավ են տեղեկացված՝ կապի մեջ լինելով և՛ Բ. Դոան, և՛ հայերի հետ, ուստի և նրանք լավագոյնս կարող են կատարել իրենց վրա դրված առաջադրանքը:

Հայերը քաջ գիտակցում էին, որ որքան էլ Ռուսաստանը կոչված լինի վճռական դեր խաղալու թուրքահայ դատի լուծման մեջ, բայց չի կարող այդ դերը միայնակ կատարել: Հայկական հարցը միջազգային հարց էր, և այն կարող էր լուծվել միայն վեց պետութիւնների համաձայնութեամբ², մասնավորապես դրանցից երեքի՝ Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի, որոնք 1895 թ. միասնաբար քննիչ հանձնախումբ էին ուղարկել Հայաստան, կազմել Մալխյան ծրագիրը և այն առաջարկել սուլթանին:

Այժմ էլ՝ Մալխյան ծրագիրը կազմելուց ավելի քան 17 տարի հետո, հայերի մեջ չէին մարում հաջողութեան հույսերը: Հատկապես անհետևանք չմնացին արտասահմանյան հայերի խնդրագրերն ու կոչերը: Դեսպանների մակարդակով բանակ-

¹ Վահան Մալեզեան, Ճամբուս վրայ (Յուշաբաղ), ԼՂ 309, 313:

² А. Джигелезов, Бүдүцее Турецкой Армении, Москва, 1913, стр. 42.

ցություններ սկսվեցին նշված երեք կառավարութիւնների միջև: Ռուսական մամուլի օրինակով ֆրանսիական ու անգլիական լրագրերում նույնպես երևացին հայանպաստ հոդվածներ:

Կիսապաշտոնական օրգան «Թանը» տպագրեց Փարիզի հայ գաղութի կողմից հանրապետութեան նախագահին ուղղված խնդրագիրը, ուր հույս էր հայտնվում, որ ֆրանսիական կառավարութիւնն այս անգամ էլ կկատարի իր մարդասիրական միսիան և օգնութեան ձեռք կմեկնի Հայաստանի ժողովրդին: Նույն թերթը մի քանի օր հետո տպագրեց մի շատ հայանպաստ խմբագրական¹:

Այսպիսով, տվյալ պահին՝ 1912 թ. վերջավորութեանը և 1913 թ. սկզբներին, Եռյակ համաձայնութեան (Անտանտ) բոլոր երկրներում իրական համաձայնութիւն կար հայոց հարցի նկատմամբ և դրան լուծում տալու անկեղծ տրամադրութիւն: Դրանցից երկուսը՝ Անգլիան և Ֆրանսիան, իրենց կիսապաշտոնական համաձայնութիւնն էին տվել Ռուսաստանի առաջարկին, միաժամանակ նորից չեղտել էին, որ հայոց կաթողիկոսական պատվիրակութիւնը պետք է հետաձգի պաշտոնական դիմումները մեծ պետութիւններին մինչև բալկանյան ճգնաժամի ավարտը:

Պետք էր չահել նաև Բեռլինի դաշնագիրը ստորագրած մյուս երեք պետութիւնների՝ Գերմանիայի, Ավստրիայի և Իտալիայի համակրութիւնն ու աջակցութիւնը: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր մեծ աշխատանք տանելին, մի կողմից, Ռուսաստանը, Ֆրանսիան ու Անգլիան և, մյուս կողմից, հայերը՝ իրենց ունեցած բոլոր միջոցներով:

Համեմատաբար քիչ ջանքեր կպահանջվեին, որ Իտալիայի կառավարութիւնը միանար հայանպաստ աշխատանքներին: Դա պատահական չէր, քանզի այդ երկրի ժողովուրդը վաղնջական ժամանակներից գիտեր Հայաստանի և նրա ժողովրդի մասին, հայութեան տառապանքները նրան հասկանալի էին, քանի որ ինքը նույնպես երկար ժամանակ գտնվել էր

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 3, 6 հունվարի 1913 թ.:

օտարների ծանր լծի տակ, որը թոթափելու համար նրանից պահանջվել էր երկարատև ազատագրական պայքար: Հայկական հարցի ծագման սկզբից՝ 1878 թվականից, Խտալիան միշտ համակիր էր եղել հայ ժողովրդին, նրա արդարացի դատին: 1895-1896 թթ.՝ Թուրքիայում հայերի զանգվածային կոտորածների օրերին և դրանից հետո, երկրում ծավալված հայանպաստ չարժանը մասնակից էին եղել իտալական հասարակության ամենաբազմազան շերտերը: Նույնը տեղի ունեցավ 1904 թ. Սասունի հայտնի ապստամբության և ապստամբների նկատմամբ Թուրք բարբարոսների կատարած արյունալի հաշվեհարդարի օրերին: Հայ-իտալական փոխադարձ համակրանքի համար պակաս կարևոր նշանակություն չէին ունեցել միջնադարում հայ վաճառականների թողած բարի հիշատակները Խտալիայում, հատկապես Վենետիկում, որը նաև եղել էր հայ մշակույթի կարևոր օջախներից մեկը, իսկ քաղաքի դիմաց գտնվող սուրբ Ղազար կղզում հիմնավորված Մխիթարյան միաբանության մշակութային-լուսավորական և գիտական բեղմնավոր գործունեությունը հայտնի էր ամբողջ երկրում և նրա սահմաններից դուրս: Խտալիան հովանավորում էր հայկական հինավուրց մշակույթի այդ նշանավոր օջախի գործունեությունը, իսկ հայությունը երախտագիտությամբ էր լցված հանդես ապետական Խտալիան:

Մյուս երկիրը՝ Ավստրիան, նույնպես գիտեր հայերին, որոնք հատկապես գիտական շրջաններում հայտնի էին որպես յուրօրինակ հնագույն մշակույթի տեր ժողովուրդ, որն օտարների դաժան լծի տակ կարողացել էր պահպանել իր ազգային նկարագիրը, որդեգրած քրիստոնեական արժեքները: Ավստրիացիները, հատկապես նրա մայրաքաղաքի բնակիչները, առիթ ունեին հայերի մասին պատկերացում կազմելու նաև այնտեղ ներկայացված Մխիթարյան միաբանության ծավալած մշակութային-գիտական գործունեության շնորհիվ: Հավելենք, որ դեպի հայերը խոր հարգանք ունեւր Ավստրիայի կայսրը, և այդ մասին լավ գիտեին երկրի քաղաքական և հասարակական շրջաններում: Այնպես որ հայ գործիչները համոզված էին, որ թեև ոչ քիչ ղեկավարությունների հաղթահարման գնով, բայց, ի վերջո, հնա-

րավոր կլինի Ավստրիային մասնակից դարձնել Հայկական Հարցի լուծմանը կամ գոնե նրան մղել չեզոքություն:

Դժվարագույնը, անշուշտ, լինելու էր Գերմանիայի Հետ քանակցությունների մեջ մտնելը:

Կար ժամանակ, երբ Գերմանիան շատ հեռու էր արևելյան քաղաքականություն վարելուց: Դա այն ժամանակն էր, երբ ղեռ չկար միացյալ Գերմանիա: Դրանք այն օրերն էին, երբ Շիլլերն ասում էր, թե Անգլիան արդեն տիրել է ծովերը, Ֆրանսիան՝ ցամաքը, իսկ Գերմանիային մնացել է փիլիսոփայությունն ու երաժշտությունը: Բայց ժամանակները փոխվեցին. գերմանական իշխանությունների միավորումից հետո Միացյալ Գերմանիան հենց սկզբից վտանգ հանդիսացավ Հարևանների համար: 1870 թ. գերմանա-ֆրանսիական պատերազմից հետո ֆրանսիացիները չէին ներում Նապոլեոն Բոնապարտին այն բանի համար, որ հենց տասնամյակներ առաջ նրա օրոք էր սկսվել գերմանական իշխանությունների միավորման գործընթացը, և որին կամա թե ակամա նպաստել էր ինքը՝ կայսրը՝ դրանով իսկ Ֆրանսիայի համար ստեղծելով մշտական սպառնալիքի աղբյուր:

19-րդ դարի 70-ական թվականների կեսերից սկսած՝ եվրոպական քաղաքականությանը զուգահեռ Գերմանիան սկսեց զբաղվել նաև արևելյան քաղաքականությամբ: Իրար հաջորդող գերմանական կառավարությունները, Բեռլինի կոնգրեսից (1878 թ.) սկսած, Հայ-թուրքական հարաբերություններում միշտ պաշտպանել էին արդուլահամիդյան ռեժիմը, եղել հակակիր հայոց դատին, իսկ հետո՝ աջակից իթթիհադական իշխանություններին: Բայց գերման ժողովրդի մեջ կային չերտեր, որոնք համակրանք ունեին Հայ ժողովրդի նկատմամբ: Ռուսահայ մեծ թվով երիտասարդներ բարձրագույն կրթություն էին ստանում գերմանական համալսարաններում, Հայկական մշակույթի յուրատեսակ դեսպաններ էին, որոնց միջոցով գերմանացի ռուսոդները ծանոթանում էին Հայության անցյալին ու ներկային: Այդ ամենը հույս էր ներշնչում, որ կարելի կլինի գերմանական կառավարությանը համոզել, որ այս անգամ Հայ-թուրքական հարաբերությունների հարցում գոնե չեզոք դիրք բռնի:

Հայաստանի և նրա բնիկ ժողովրդի հետ գերմանացիներին

ծանոթացնելու ուղղությամբ կարևոր դեր էին կատարում բարեգործական հաստատություններն ու բարեգործ անհատները:

Օրինակ՝ Հայաստանում ու Կիլիկիայում 1896 թվականից գործող «Հայերին օժանդակող ընկերությունը» մարդասիրական նշանակալի աշխատանք էր կատարում հայ զանգվածների մեջ: Հայաստանում և Կիլիկիայում ընկերությունը բացել էր հինգ որբանոց, որոնցում 42 գերմանացիներ խնամում էին 2000-ի չափ հայ որբերի: Մարաշում ընկերությունն ուներ մի մեծ հիվանդանոց՝ գերմանացի բժիշկ Մյուլերի ղեկավարությամբ: Հատկապես նշանակալից էր հայերի չրջանում գերմանացիների ծավալած կրթական գործունեությունը: Նրանց բացած ուսումնարաններում 1912 թ. աշխատում էր 72 հայ դասատու: Նշված հիմնարկությունների պահպանման համար ընկերությունը 1911 թ. ծախսել էր 55.000 մարկ (մոտ 250.000 ռուբլի)¹:

Ընկերությունը, որի կենտրոնը գտնվում էր Մայնի Ֆրանկֆուրտում, հրատարակում էր «Արևածագ» անունով մի ամսաթերթ, որի էջերում պարբերաբար տպագրվում էին Հայաստանում և Կիլիկիայում հայերի չրջանում տարվող բարեգործական աշխատանքների մասին հաշվետվություններ, զեկուցագրեր և զանազան տեղեկություններ: Ամսաթերթում տպագրված նյութերի զգալի մասը նվիրված էր նրանց պատմությունը, ներկա ծանր վիճակին, կենցաղին, սովորույթներին և այլն: Այդ նյութերի մի մասն անցնում էր գերմանական այլ պարբերականների էջեր և ավելի մատչելի դառնում հանրությանը: Բացի դրանից, ընկերության ֆրանկֆուրտյան կենտրոնը տարեկան մի քանի անգամ հրատարակում և ցրում էր թոուցիկ նյութեր, որպեսզի գերմանացիները ճիշտ պատկերացում կազմեն հայ ժողովրդի, նրա ծանր վիճակի մասին: Շատ կարևոր էր փոխել գերմանացիների մի մասի մեջ հայերի՝ որպես առևտրական ու վաճառու ազգի մասին ստեղծված սխալ կարծիքը: «Արևածագում» և գերմանալեզու պարբերական-

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", зг. 1909-1912, д. 3465, л. 21.

ներում տպագրված նյութերն անշուշտ կատարում էին իրենց կարևոր դրական դերը:

Ձնայած դրան՝ մեծ պետություններից Գերմանիան իր թուրքասիրությունը և թուրքական շահերը պաշտպանելու պատրաստակամությունն ի հայտ էր բերում ամեն քայլափոխի: Գերմանական մամուլն ու հանրային կարծիքը խիստ անհանգստացած էին Հայկական հարցում Պետերբուրգի ակտիվացման փաստով: Նոյեմբեր-դեկտեմբերի ողջ ընթացքում Ռայխստագի պատգամավորները վրդովմունքի աղաղակներ էին բարձրացնում, թե ռուսներն աչք են դրել Թուրքիայի «ասիական հողամասերի» վրա: Սոցիալիստ պատգամավորներից մեկն ասել էր. «Ռուս գործակալներ կը վիստան Հայաստանի մէջ հայերը ազատագրելու պատրուակով: Ասիկա ամէնէն գարշելի հեգնությունն է, զոր կարելի ըլլայ երեւակայել, վասն զի Ձարը եւ իր պաշտօնատարները դատապարտելի գործունէութիւն մը ցոյց կուտան նոյն իսկ իրենց սեփական երկրին մէջ: Ռուսական այդպիսի քաղաքականութիւն մը Անգլիոյ եւ Գերմանիոյ մրցակցութեան շնորհիւ միայն կրնայ իրագործուիլ»: Կենտրոնի խմբակցությանը պատկանող մի ուրիշ պատգամավոր Ռայխստագում արտասանած ճառում ընդգծել էր. «Մեծ տէրութիւնները պէտք է Թուրքիոյ ուշադրութիւնը հրաւիրեն մասնաւորապէս երկարատենէ ի վեր խոստացուած բարենորոգումներու գործադրութեան վրայ Հայաստանի մէջ: Հակառակ պարագային, թերեւս ուրիշ տէրութիւններ պիտի ուզեն գործադրել փափաքուած բարենորոգումները: Ձեմ ուզեր մասնաւորապէս դիտել տալ թէ Ռուսիա Հայաստանի մէջ իբրեւ ազատարար գործելու մասնաւոր շահեր ունի»¹:

Կ. Պոլսում գերմանական դեսպան բարոն Վանզենհայմն այդ օրերին Վիլհելմ կայսրի ծննդյան տարեդարձի առթիվ կազմակերպած ճաշկերույթի ժամանակ արտասանած ճառում շեշտել էր. «Անատոլիայի անձեռնմխելիութիւնը գերմանական քաղաքականութեան հիմնաքարն է»²:

¹ «Ժամանակ», № 1299, 6 (19) դեկտեմբերի 1912 թ.:

² «Կովկասի լրաբեր», № 22, 27 հունվարի 1913 թ.:

Ձնայած ազգային-քաղաքական բոլոր վայրիվերումներին, այնուամենայնիվ մի բան հաստատ էր. Հայկական հարցը, որ թվում էր, թե երիտթուրքերի բացահայտ թշնամանքի պատճառով վերջնականապես թաղված է, կրկին զբաղեցնում էր պետությունների դիվանագետներին:

ՔՐԴԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ ՊԵՏԵՐՐՈՒՐԳԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ խՄԱԿՈՒՄ

1912 թ. դեկտեմբերի 21-ին Պետերբուրգի հայկական խմբակի անդամներ Պ. Ղուկասովը և Հովհ. Սաղաթեյանը, նախնական պայմանավորվածության համաձայն, այցելել էին Ռուսաստանի արտգործնախարար, հոֆմայստեր Ս. Դ. Սազոնովին և երկարատև զրույց ունեցել նրա հետ:

Հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 22-ին, Պետերբուրգի հայկական խմբակի մասնավոր նիստը՝ նախագահությամբ Գ. Տիգրանովի, քննության առավ Սերգեյ Սազոնովի հետ խմբակի նշված երկու անդամների հանդիպման արդյունքները:

Գ. Տիգրանյանն առաջինը ձայն տվեց Պ. Ղուկասովին: Սա հաղորդեց, որ Ս. Սազոնովի հետ Հայկական հարցը տարբեր կողմերից քննելուց հետո իրենք այնուհետև անդրադարձել են քրդական հարցին:

Հարցը քննելու խնդիր էր առաջացել, երբ Ս. Սազոնովը հայտարարել էր, թե անհրաժեշտ է Փոքր Ասիայում ձևավորել քրդերից բաղկացած մի ինքնավար բուֆեր, որի միջոցով հնարավոր կլինի իրականացնել խնամակալություն թուրքահայաստանի նկատմամբ: Արտգործնախարարի այդ հաղորդումն առաջ էր բերել Հայ գործիչների զարմանքը, որոնք այդ տեսակետը համարել էին անընդունելի¹:

Արտգործնախարարի հետ հանդիպման արդյունքների մասին Պ. Ղուկասովը և Հովհ. Սաղաթեյանը մանրամասն հաղոր-

¹ ПЗПАК, сmp. 111.

դում արեցին Հայկական խմբակի նիստում, որից հետո տեղի ունեցավ մտքերի ու կարծիքների աշխույժ փոխանակում:

Իշխան Կ. Մ. Արդութինսկի-Դուգորուկովը իր ելույթում հայտարարեց, որ քրդական բուֆերի գաղափարը կատարելապես անհիմն է, և որ որքան հնարավոր է, պետք է արագ փոխել տալ արտգործնախարարի այդ սխալ կարծիքը և նրան հուշել, որ այդ բուֆեր կոչվածը շատ հեշտ կարող է չրջվել Ռուսաստանի դեմ:

Վ. Ի. Վարդանովն իր խոսքում չեղտեց, որ ինքը զարմացած է, թե ինչպես մի մեծ տերության արտգործնախարարը, որը բազմիցս խոստովանել է, թե հայ ժողովուրդն ամենաքաղաքակիրթն է Փոքր Ասիայում, և որ բոլորին է հայտնի քրդերի ու հայերի դարավոր թշնամիներ լինելը, և ահա այդ թշնամու միջոցով է ռուսական կառավարությունը ցանկանում կարգ հաստատել Թուրքահայաստանում: Եվ նման միտք արտաբերվել է այն պահին, երբ հայ պատվիրակները եկել են իր մոտ խնդրելու, որպեսզի ռուսաց տերությունը Թուրքահայությունը պաշտպանի հենց քրդերի ոճրագործություններից: «Նման պայմաններում մենք պետք է ինքներս մտածենք մեր մասին, դառնանք հզոր թե՛ մշակույթով և թե՛ ֆիզիկապես, որպեսզի մեզ հետ հաշվի նստեն: Այդ մասին մենք պիտի մտածենք ո՛չ միայն մեր կյանքի լարված ժամանակներում, այլ՝ մշտապես»¹:

Իր ելույթում, **Հովհ. Սաղաթեյյանը** հայտարարեց, որ շատ կարևոր է, որ կարողանանք ռուսական մամուլում լուսաբանել Ռուսաստանի իսկական շահերը Մերձավոր Արևելքի հարցերում, այլապես ռուսական քաղաքականությունը կարող է չեղվել ճիշտ ուղուց և փնտրել հենարան այլ տեղերում: Հայերը, ցավով նշեց նա, ռուսների պաշտպանությունն են խնդրում քրդերից, իսկ նրանք, որպես պատասխան, մեզ սպառնացող բան են առաջարկում: Նախկինում քրդերին սիրաչափում էին Թուրքերը, իսկ հիմա նրանց սկսում են սիրաչափել ռուսները: Աննպատակ է արդարության կոչ անելը: Ուղղակի պետք է և

¹ ПЗПАК, сmp. 112.

Հնարավոր է ապացուցել ոռուսներին, որ սխալ են քրդերի վրա հույս դնելու հաշվարկները, որ նրանք երբեք Ռուսաստանի համար թշնամուց դաշնակցի չեն վերածվի: Լինելով թուևդ մահմեդականներ՝ քրդերը թուևքիայում մեծ մասամբ ոչ միայն որևէ պետական պարտավորություն չեն կրում, այլև այդ պետության սահմաններում օգտվում են գործողությունների լիակատար առատությունից: Ուստի ոչ մի նկատառումով նրանց համար չահավետ չէ ձգտել դեպի Ռուսաստան: Նրանց որոշ առաջնորդների կողմից ոռուսական կառավարության հետ հարաբերություններ ծավալելուն, այն էլ շորթումներ անելու նպատակով, Ռուսաստանում սխալ մեկնարանումներ են տալիս: Քրդական առաջնորդների սիլիբիլիսները Ռուսաստանի հետ տեղի են ունեցել Փոքր Ասիայում բոլոր պատերազմների ժամանակ, և դրանք որևէ արդյունք չեն տվել: Եվ Հովհ. Սաղաթեյանը բերում էր Ռուսաստանի հանդեպ քրդերի վերաբերմունքի մի կարևոր, հատկանշական փաստ: 1877 թվականի ոռուս-թուևքական պատերազմի ժամանակ Հայդարանյան ցեղախմբի առաջնորդի ղեկավարությամբ ոռուսաստանյան քրդերից կազմավորվել էր աշխարհագոր, որը վճռորոշ պահին ամբողջ կազմով անցել էր թուևքերի կողմը:

Հովհ. Սաղաթեյանը գտնում էր, որ քրդական ինքնավարություն ստեղծելու տեսակետը խմորվել է արտգործնախարարության տարբեր օղակներում, և որին տուևք է տալիս նաև Ռուսաստանի դիվանագիտության ղեկավարը: Դա չափազանց վտանգավոր է փոքրասիական ուղղությամբ կայսրության ձգտումների համար, ասում էր նա: Ելույթ ունեցողի համար այնպես էլ անհասկանալի էր մնում, թե ինչու կառավարությունը հարմար է գտել Հայկական հարցն առայժմ չառաջարկել Լոնդոնի կոնֆերանսի քննարկմանը, բայց դրա փոխարեն փորձում է քայլեր ձեռնարկել քրդերի հետ մերձենալու համար:

Ռուսաստանի արտգործնախարարության ավանդական քաղաքական կուրությունը ցույց տալու համար Պ. Ղուկասովը ներկաներին տեղեկացրեց, որ երբ ինքը Սաղոնովին նախազգուշացրել է, թե Ռուսաստանի համար զնալով ուժեղանում է պան-

խլամիզմի վտանգը, նա ոչ մի ուշադրություն չի դարձրել իր փաստարկներին:

Իր ելույթի ընթացքում **Գ. Գ. Եվանգուլովը** նկատեց, որ այն ինչ Հայ պատգամավորներին ասել է արտգործնախարարությունն ղեկավար Սազոնովը, նույն բանը 10-15 տարի առաջ ասել են կառավարության մի ուրիշ ստորաբաժանման՝ ռազմական գերատեսչության ղեկավարներ Մանսկին, Տոմիլովը և ուրիշներ, որոնք ներքողներ էին Հյուսում քրդերի հասցեին, գովերգում նրանց ռազմաչունչ ոգին¹:

Ս. Ս. Քալանթարովը նիստի մասնակիցների ուշադրությունը հրավիրեց այն հանգամանքի վրա, որ Սերգեյ Սազոնովի հետ Հայ գործիչների հանդիպումը վկայում է, թե ռուսական կառավարությունն իրոք սիրատածում է քրդերի հետ, ուստի այս պայմաններում խմբակի անդամների համար խիստ կարևոր է պարզել, թե քրդերի հանդեպ ռուսական կառավարության այդօրինակ խաղերն արդյո՞ք նշանակում են, որ Ռուսաստանը մտադիր է Հայության չահերը զոհաբերել քրդերի չահերին:

Մտաւորապես նույն պահանջով հանդես եկավ նաև **Մ. Ս. Աճեմովը**:

Նախընթաց ելույթ ունեցողներին երկուդներին միացավ նաև **Սիրական Տիգրանյանը**՝ ասելով, որ քրդերի հանդեպ ռուսական կառավարության քաղաքականությունը սխալ չէ Ռուսաստանի չահերի տեսակետից, որ նրա համար այլազգիները նույնն են, կարևորը նրանց տարածքներն են: Ուստի, այս իրողությունից մեկնելով, կարող ենք ասել, թե բացառված չէ, որ Ռուսաստանի դաշնակիցներ համարվեն հենց քրդերը և ոչ թե հայերը, թեև առաջինները չեն կարող լինել վստահելի բարեկամներ: Նա ասում էր, որ դրան մեծապես նպաստում է Հայկական որոշ չրջանների սխալ մարտավարությունը, ովքեր գրեթե խուճապահար այնքա՜ն շատ են խոսում «ռազմաչունչ» քրդերի զորության մասին, նույնքան լալիս են Հայության կեղեքվածության ու անօգնականության մասին, և դրանով իսկ ակամայից հայերից

¹ ПЗПАК, сmp. 113-115.

վանում են ռուսական հասարակությունն աջ տարրերին, որոնք մեծ թիվ են կազմում կառավարական մարմիններում: Հայերի մեծ մասի նման վարմունքը համարելով «խորապես սխալ»՝ ելույթ ունեցողը առաջարկում էր դադարեցնել լաց ու կոծը, որը նվաստացում լինելով ազգի համար, միաժամանակ մեծ վնաս է հասցնում իր ողբալի վիճակից դուրս գալու նրա ճիգերին: «Քաղաքականության մեջ, - ասում էր նա, - կեղեքվածներին ու թույլերին ոչ միայն քամահրում են, այլև՝ պարզապես արհամարհում: Պատմությունը, որպես կանոն, անուշադրության է մատնում թույլերին, չըջանցում նրանց»: Ահա թե ինչու, ասում էր Ս. Տիգրանյանը, անհրաժեշտ է պարզել Թուրքահայաստանում հայության առկա հնարավորությունները և փնտրել նրանց ուժեղացնելու միջոցներ:

Այնուհետև ելույթ ունեցողն առաջ է բերում այն միտքը, որ ռուսական կառավարության կողմից քրդերին հովանավորելը բնավ չի նշանակում, թե այդ կառավարությունը երես է չըջում հայերից: Նրա քաղաքականության նպատակն է հայերից բացի Փոքր Ասիայում ձեռք բերել նաև մի ուրիշ ուժ՝ հանձինս քրդերի, թեպետև այդ ուժն ուղղված է հայերի դեմ: Այս պայմաններում, իհարկե, հայերն այլևս չեն կարող ակնկալել Ռուսաստանի անվերապահ աջակցությունը: Պարզ է, իհարկե, որ հայ-թուրքական հակասություններում նա կրոնի հայերի կողմը, իսկ ահա հայ-քրդական հարցերում լավագույն դեպքում կլինի չեզոք: Դա ռուսներին հնարավորություն է տալիս Թուրքահայաստանում պահպանել միմյանց դեմ կռվող երկու ազգությունների հավասարակշռությունը և թույլ չի տալիս դրանցից մեկին չափից ավելի թուլացնել կամ կոտորել մյուսի ուժերը: Իսկ դա նշանակում է, որ հայերը դժվար թե վնաս կրեն¹:

Ապա հանդես է գալիս Գ. Բ. Բոգդանյանը: Նա ասում է, որ ներկայումս խմբակի անդամների գլխավոր խնդիրը պետք է լինի բազմակողմանի աշխատանքներ տանել Արտաքին գործերի նախարարության և հատկապես նախարարության Մերձավոր

¹ ПЗПАК, сmp. 120-127.

Արևելքի գործերի բաժանմունքի պետ իշխան Ե. Ն. Տրուբեցկոյի հետ, որը արդարամիտ ու անաչառ մարդ է: Նա ասում էր, որ հարկավոր է բոլոր ուժերը լարել այդ բաժանմունքի բոլոր աշխատակիցներին համոզելու, որ քրդերի նկատմամբ վարվելիք տատանողական քաղաքականությունն ապագայում կարող է մեծ անախորժություններ պատճառել Ռուսաստանին՝ հատկապես Թուրքիայում ծավալվող պանիսլամական խմորումների պատճառով:

Ապա հատուկ կարծիք ներկայացրեց Գ. Գ. Եվանգուլովը: Նա խիստ վնասակար համարեց, որ հայկական շրջաններում առաջ է քաշվում Թուրքահայաստանի ինքնավարություն խնդիրը, երբ այնտեղ հայերը այլևս բացարձակ մեծամասնություն չեն կազմում: Եթե տերությունները Հայաստանին տային ինքնավարություն, ապա հայերը առաջինը պիտի հանդես գային դրա դեմ: Չէ՞ որ ինքնավարությունը չնորհվում է ոչ թե բնակչության այս կամ այն խմբին, այլ որոշակի տարածքին, և այդ տարածքի հանդեպ պատմական իրավունքները գործնական նշանակություն չունեն:

Եվանգուլովը հիշեցնում էր, որ Հայաստանի քաղաքական վերածննդի մասին իրավունքն անցյալում անչափ շատ արյուն է խլել հայերից, որպեսզի հնարավոր լինի նորից տրվել այդօրինակ երևակայությունների: Հայկական հարցը, ասում էր նա, կարելի է արմատապես լուծել Անատոլիան Ռուսաստանին միացնելու կամ Թուրքիան արդիական եվրոպական պետություն դարձնելու միջոցով: Երրորդ ուղի գոյություն չունի¹:

Եվանգուլովը համոզված էր, որ Թուրքահայերի վիճակը որոշ չափով լուծելու կիսամիջոց կարող էին լինել տերությունների կողմից 1895 թ. մշակված և Սուլթանի կողմից ընդունված բաբեփոխումները, ուրիշ ոչինչ: Հենց Ռուսաց կառավարությունից միայն այդ բանը պետք է խնդրել: Դրան պետք է նախապատրաստել նաև եվրոպական հասարակական կարծիքը: Ընդ որում, իրենք՝ հայերը, հատկապես Թուրքահայերը, չպետք է կտրուկ

¹ ПЗПАК, сmp. 131-133.

ելույթներ ունենան Թուրքիայի դեմ, որպեսզի չարեն իրենց հարաբերությունները մահմեդական աշխարհի հետ:

Վերջում նիստի մասնակիցներին իր նկատառումներն է ներկայացնում խմբակի անդամ Ն. Ի. Ամատունին:

Նա նշում էր, որ ինքը համոզված է, որ հոֆմայստեր Սազոնովն անբավարար չափով է իրազեկված Ասիական Թուրքիայի հետ սահմանային գործերի մասին, որոնք վերաբերում են Ռուսաստանի շահերին: Պարսկաստանի և Թուրքիայի՝ Ռուսաստանին սահմանակից քոչվոր քրդերով կազմած բուֆեր ձևավորելու, իսկ Թուրքական վիլայեթներում Թուրքահայերից և քրդերից կազմված նույնպիսի բուֆերի ստեղծումը ոչ այլ ինչ է, քան Հայերի հանդեպ ռուսական քաղաքականությունից անփառունակ թյուրիմացություն հետևանք: Նրա կարծիքով, Հայկական հարցում ռուսական կառավարությունը հիմնվում է միայն արտասահմանյան իր գործակալների ղեկուցազորների վրա: Այդպիսիք են, օրինակ՝ Թավրիզում ռուսական գլխավոր հյուպատոս եղած Միլլերը, որն այժմ Պետերբուրգում է, և, հավանաբար, նրան մեծ տեղ է հատկացվում Արտաքին գործերի նախարարությունում Հայկական հարցի լուսաբանման տեսակետից: Միլլերից հետո չի մնում նույն Թավրիզում գլխավոր հյուպատոսության քարտուղար եղած Բեյլանը, որը նույնպես Հայկական հարցը ամեն կերպ միտումնավոր լուսաբանում է հօգուտ քրդերի: Ցավոք, այս վերջինը նույնպես կարևոր դեմք է արտգործնախարարությունում, որի կարծիքն այնտեղ հաշվի է առնվում անվերապահորեն: Հետևապես, ասում էր Ամատունին, կարծում է, որ Սազոնովի չուրթերով արտաբերված խոսքերը, որոնք իրականում Միլլերի խոսքերն են, բավականին ուռճացված են՝ ի վնաս ռուսական և Հայկական շահերի, որոնք օրգանապես համընկնում են, այլ ոչ թե իրարից հեռանում: Միթե հենց Հայերը չեն ռուսական մշակույթի տարածողները Թուրքիայում, միթե նրանք չեն, որ ռուսական ապրանքները հասցնում են օսմանյան կայսրության ամենահեռավոր ծայրամասերը: Հայ և ռուս ժողովուրդներին ամուր կապում են նաև ընդհանուր քրիստոնեական արժեքներն ու շահերը: Ռուսաստանը, ի դեմս Թուրքահայություն, այլ ոչ թե ի դեմս քրդերի, կարող է ունենալ ամենալուրջ

և հավատարիմ դաշնակից Թուրքիայում:

Վերջում Ամատունին հարկ է համարում հավելել, որ Թուրքիայի դեմ Ռուսաստանի պատերազմներում ռուսական բանակների շարքերում հայերը կռվել են քաջաբար: Ուստի հիմա էլ բավական է զինել Թուրքահայերին, և նրանք կռվի հավասար պայմաններում կոչնչացնեն քուրդ վայրենի ելուզակներին: Դրա լավագույն օրինակներից մեկը Անդրկովկասում հայ-թաթարական ընդհարումներն էին, երբ փոքրաթիվ հայ զինյալները ջախջախիչ հարվածներ էին հասցնում բազմաքանակ Թուրք-թաթարական ոհմակներին¹:

Ի մի բերելով քրդական հարցի քննարկման արդյունքները՝ Պետերբուրգի հայկական խմբակի նիստը նախագահող Գ. Տիգրանովը բոլոր մասնակիցներին կոչ արեց՝ առաջիկա մի քանի օրերին խորապես ուսումնասիրել խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ եղած գրականությունը, մամուլի նյութերը, արխիվային փաստաթղթերը և հաջորդ նիստին ներկայացնել եզրակացություններ՝ խնդիրը կրկին, ավելի հանգամանորեն քննարկելու և որոշում ընդունելու համար:

ՔՐԴԵՐԸ ՈՏՔԻ ՎՐԱ

Հայաստանի Թուրքերը, առավելաբար քրդերը, հենց սկզբից վճռականապես դեմ արտահայտվեցին այնտեղ բարենորոգումներ մտցնելուն: Հատկապես քրդերի կարծիքով այդ քայլը կնշանակեր արտոնություններ և հավելյալ իրավունքներ տալ հայերին, որ նրանք չեն ունեցել և չպիտի ունենան:

Հայաստանում հնարավոր փոփոխությունների նկատմամբ Թուրքերի ու քրդերի բացարձակ թշնամական վերաբերմունքը թելադրված էր հայերի վրա իրենց ունեցած «իրավունքների» սահմանափակման երկյուղով, որն իր հերթին արդյունք էր բնակչության այդ երեք ազգային մեծ խմբերի զբաղմունքների

¹ ПЗПАК, сmp. 135-141.

միանգամայն տարբեր տեսակների, այսինքն՝ արտադրողական ուժերի և արտադրահարաբերությունների խիստ տարբերությունների:

Հայը երկրագործ էր, արհեստավոր ու վաճառական: Հենց դա էր պատճառը, որ ամենից շատ հայն էր պահանջ զգում կանոնավոր վարչություն, քաղաքացիական ազատություն, քաղաքական իրավունքների: Հայաստանի բարեկարգումը պետք էր հայ վաճառականին, որ նա իր ապրանքն ապահով տեղ հասցներ, ավելացներ իր գնորդների թիվը: Բարենորոգումը պետք էր նաև հայ արհեստավորին, որպեսզի կարողանար զարգացնել իր փոքրիկ տնտեսությունը և, եթե հաջողությունն իրեն ուղեկցեր, ձեռք զարկեր արդյունաբերական մեծ ձեռնարկների: Բարենորոգումն անհրաժեշտ էր հայ գյուղացուն, որ կարողանար ապահով մշակել իր հողը, դատարանում պաշտպաններ իր անկապտելի իրավունքները, աներկյուղ բողոքներ սանձարձակ ու դրամաշորթ պաշտոնյաների, հարստահարիչ հարկահանների, վայրասեր հարևանների, ընչաքաղց կալվածատերերի անօրեն գործողությունների դեմ: Ահա թե ինչու Հայաստանում բարենորոգումներ պահանջում էին միայն հայերը, որովհետև դրանց կարիքն ամենից շատ նրանք էին զգում:

Թուրքը մեծ մասամբ զինվորական էր և պաշտոնյա, ուստի բավարարված էր իր վիճակով և բարենորոգումների կարիքը չուներ: Նրա մի ստվար մասն ապրում էր հպատակ հայության թափած քրտինքի հաշվին, հետևապես չէր կարող թույլ տալ, որ Հայաստանի զինվորական և վարչական պաշտոնների կեսը անցներ հայերին:

Քուրդը խաչնարած էր: Քրդերի մեծ մասը՝ մոտ 850 հազարից մինչև մեկ միլիոն, ապրում էր Թուրքիայում՝ սկսած Վանա ծովակի ափերից մինչև Բաղդադի գուգահեռականները, կես միլիոնը Պարսկաստանում էր, իսկ մոտ 200 հազարը՝ Անդրկովկասում՝ Երևանի նահանգում և Կարսի մարզում: Նրանք թափառական, վաչկատուն կյանք էին վարում, խաչնարածությունից բացի ունեին երկրորդ «մասնագիտությունը»՝ ավարառությունը, խոսում էին տարբեր, հաճախ միմյանց համար անհասկանալի բարբառներով, չունեին ո՛չ ցեղային և ո՛չ լեզվի միու-

թյուն, գաղափար չունենին հայրենիքի ու հայրենասիրության մասին, քանի որ ամենահին ժամանակներից վարելով աստանդական կյանք՝ ոչ մի տեղ հաստատուն բնակության վայր չէին ունեցել: Այդ ամենի պատճառով քրդերը, բնականաբար, անկարող եղան ստեղծելու քիչ թե շատ արժեքավոր մշակույթ՝ գրականություն, պատմություն, գեղարվեստ, հոգևոր-բարոյական-մտավոր կյանք, հետևապես չէին կարող երբևիցե կազմել քաղաքական կամ մշակութային միություն:

Թեև քրդերի մի մասը արդեն նստակյաց էր դարձել, բայց նույնիսկ այդ վիճակով նրանք իրենց մեջ դեռ կրում էին վաշկատուն կենցաղի բարքերն ու հակումները: Եթե թուրքը Հայաստանի հայությունը չահագործում ու հյուծում էր տնտեսապես և դա անում էր տեականորեն, տիրողի իրավունքով ու «օրինական» ճանապարհով, ապա քուրդը հային դիտում էր որպես իր ապրուստի առատ աղբյուրի՝ դիմելով ասպատակության, թալանի, առևանգումների ու սպանությունների: Հայ գյուղացին խաֆիրական տուրք պիտի տար քուրդ բեկերին և աղալարներին: Օրենքի ուժ էին ստացել հին ճորտատիրության մի քանի հարազատ մնացուկներ. գյուղացին պարտավոր էր ամեն տարի զարնանը և աշնանը որոշակի թվով կաթնատու և մսացու ոչխար, որոշակի չափով յուղ, չորթան, բուրդ, գդալ, անդրավարտիք և ուրիշ այդպիսի բաներ տալ քուրդ բեկին: Բացի դրանից՝ Հայ գյուղացին իրավունք չունեց իր աղջկան ամուսնացնելու առանց բեկի համաձայնության և առանց նրան տուրք տալու: Պանդուխտ հայը, վերադառնալով հայրենիք, նույնպես պիտի տուրք տար բեկին՝ չխոսելով արդեն կոռ ու բեգառի մասին, որ հայ գյուղացին պարտավոր էր կատարել բեկի տանը և դաշտում...¹:

Քուրդ ցեղապետերն իրար մեջ բաժանել էին Հայաստանի և Քուրդիստանի բոլոր շրջանները: Տուրաքանչյուր շրջանում հայկական գյուղերը պատկանում էին այսինչ բեկին կամ այնինչ աղային: Բայց ոչ միայն նրանց: Սովորական բան էր դարձել, երբ

¹ Տե՛ս «Ղարաբաղ» (Շուշի), № 51, 15 հուլիսի 1912 թ.:

ամենահետին քուրդը կատարում էր անհավատալի արարքներ: Բազմաթիվ էին դեպքերը, երբ սպառազեն ձիավոր քուրդը գալիս կանգնում էր զենքազուրկ ու ահաբեկ «գյավուր» հայի դռներ և սպառնագին հայտարարում, թե «Այս տունն իմն է»՝ տանտիրոջը հրամայելով ընտանիքն առնել–հեռանալ «Ջհանդամը»:

Երբ 1908-ին տեղի էր ունեցել օսմանյան հեղափոխությունը, հայերից չատերը հավատում էին, թե արմատապես փոխվելու է քրդերի և թուրքերի վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Բայց հենց այն ժամանակներում կային թերահավատներ, որոնք գլուխները թափահարում էին ու կրկնում. թուրքի ու քրդի ոգուն անհարիր է սահմանադրությունը: Իհարկե, այդպես մտածողները մարգարեներ չէին: Նրանք լավատեսներից տարբերվում էին միայն նրանով, որ թուրք ցեղին ավելի լավ էին ճանաչում. թափանցել էին նրա էություն մեջ, ավելի լավ էին ուսումնասիրել քրդերի բնազդները: Ու զարմանալու չէր, որ սրանք իրենց կրոնով ու մոլեռանդությամբ, տգիտությամբ ու մտավոր խավարով մնացել էին նույնը թե՛ Արդուլ Համիդի և թե՛ «սահմանադրական կարգերի» ժամանակ: Հավանաբար քիչ բան կփոխվեր նաև վաղը: «Արարատ» (էջմիածին) հանդեսը գրում էր. «Մենք բացարձակ սխալ ենք համարում մտածողութեան այն եղանակը, որ այսօրուայ հատուկտոր կոտորածներն ու մասսայական արհաւիրքները այս կամ այն կառավարութեան փոփոխութեան հետ է կապում: ... Ասացեք խնդրեմ, ե՞րբ չկար Տաճկաստանում կոտորած, ե՞րբ է թուրք ցեղը համբերատար ու հանդուրժող ոգով նայել դէպի այլ կրօնները. ե՞րբ է նա փոքր ի չատէ տանելի վերաբերմունք ցոյց տուել դէպի իւր հպատակները: Նրա հպատակները եղել են միշտ արհամարհելի մի տարր, ոայա, եղել են եւ այսօր էլ նոյնն են մնում: Քրիստոնեայ ցեղերը ինչե՛ր են քաշել այդ վայրագ ու մոլեռանդ ազգի ձեռքից: Յատկապես հայերը ինչպէ՛ս արիւնաքամ են եղել թուրք, թաթար ու տաճիկ ցեղերից, որոնք 11-րդ դարից սկսած մինչեւ այսօր չարունակում են իրանց արիւնարբութիւնը»¹:

¹ Տե՛ս «Արարատ», № 9, սեպտեմբեր, 1912, էջ 796:

Նիկոլ Աղբալյանը գրում էր («Հորիզոն», № 226, 1912 թ.), որ հիմա էլ «Թուրքիայի հայերը գիշերն անկողին են մտնում նոր ջարդերի սարսափով և առավոտյան արթնանում են տագնապալից օրվան համար»:

Բալկանյան չորս ազգերի բանակները հասել էին Կ. Պոլսի դռների առջև, մի քայլ էր մնացել Քեաղաթխաններից դեպի Շիշլի, Պանկալթի, Թաքսիմ, Բերա, բայց Հայաստանում առաջվա պես չարունակվում էին ջարդերն ու սպանությունները: Կարծես Համիդի ժամանակները վերադարձել էին:

Ռուսական «Церковный Вестник» թերթը 1912 թ. № 41-ում նշում էր, որ եթե որևէ մեկին հաջողվում է սրտագին, անկեղծ զրույց ունենալ Թուրքիայի որևէ քրիստոնյայի հետ, ապա նա «ձեր առջև բացում է անհատական կյանքի, ընտանիքի և համայնքի մի այնպիսի ողբերգություն, որ մարդ ապշում է մի կողմից մահաճակատների վայրենություն, մյուս կողմից քրիստոնյաների հավատքի, համբերության և արիության վրա: ... Հավատալ, թե թուրքերը և քրդերը կամավոր կապահովեն քրիստոնյաների համար ազատ կյանքի պայմաններ՝ բոլորովին անկարելի է: ... Եվ այժմ շատ բնական է, - չարունակում էր թերթը, - որ թուրքական ռեժիմի այս անտանելի վիճակի դեմ ծառացել են բուլղարն ու սերբը, մակեդոնացին ու չերնոգորցին, հույներն ու կուցո-վալախները, նույնիսկ ալբանացին, այսինքն՝ ոչ միայն քրիստոնյաները, այլև մահաճակատները»:

Իսկ կոտորված, թշվառ թուրքահայ ժողովուրդը չարունակում էր տանջվել անարգ լծի տակ:

Կ. Պոլսի հայ լրագրերն ամեն օր տպագրում էին Հայաստանի գավառային առաջնորդներից և ազգային վարչություններից Կ. Պոլիս հասած բողոքներն ու մերկացումները, որոնցով օգնություն ու դարմանում էին աղբյուրում պատրիարքարանից ու ազգային ժողովից՝ մի հնար գտնել վերջ դնելու քրդերի ավերներին ու նրանց կողմից կատարվող հայերի սպանություններին, կաշառակեր պաշտոնյաների կեղեքումներին ու հարստահարումներին:

Ներսես եպիսկոպոս Դանիելյանը ցավով գրում էր, որ այդ խիզախ, բայց տգետ ու անկիրթ ցեղի հետ Հայաստանի հայերը

կարող էին հաշտ ու խաղաղ ապրել, եթե ի վիճակի լինեին կրթել նրանց կամ հակառակ պարագային՝ զինվել: Բայց հայերը չկարողացան անել ոչ մեկը և ոչ էլ մյուսը, որի դառը հետևանքները քաղում են այսօր¹:

Հայաստանում մեծ հուզում առաջ բերեց 1912 թ. հոկտեմբերի 11-ին ուսուցիչ Ռաֆայել Երիցյանի և Սպարկեսի քահանա Մարտիրոսի եղերական մահը:

Ռաֆայելը Սպարկեսից անցել էր հայկական Կարկառ, ուր տեղի դպրոցի գործերը ստուգելուց հետո ճանապարհ էր ընկել Աղթամար՝ իր հետ ունենալով մի քանի գյուղական վարժապետներ, ինչպես նաև Մարտիրոս քահանային և Եղեգիս գյուղի ուսին: Ճանապարհին խումբը հարձակման է ենթարկվում դարձյալ Կարկառ անունը կրող քրդաբնակ գյուղի և հարևան Ծոկու գյուղի՝ նախապես այնտեղ հավաքված բազմաթիվ քրդերի կողմից: Ռաֆայելը ստիպված գնալի է դիմում և ցրում խուժանը: Ումբը շարժվում է առաջ, բայց արդեն Կարկառի մոտ դարան մտած տեղի քրդերը, որոնց միացել էին Ծոկու գյուղի բազմաթիվ բնակիչներ, հարձակվում են հայերի վրա, խող-խողում Մարտիրոս քահանային, իսկ Ռաչո անունով քրդի տնից արձակված զնդակից սպանվում է Ռաֆայելը: Ոմբի մյուս անդամները կարողանում են փախչելով ազատվել:

Այդ սպանությունների մասին Վասպուրականի առաջնորդարանը կազմել և պատրիարքարան էր ուղարկել հոկտեմբերի 18 թիվը կրող տեղեկագիր, ուր նկարագրված էր դեպքը՝ բոլոր մանրամասներով: Նշված տեղեկագրում կարդում ենք. «Քիւրտերը ապա կը յարձակին Ռափայէլի դիակին վրայ, կը կողոպտեն զինքը, դաշոյնով քիթն ու բերանը եւ երեսները կը բզքտեն, ատամները փշրելով, այտերուն վրայ կը զարնեն, լեզուն կը կտրեն՝ տանելու ներկայացնելու շէյխ Սայիտ Ալիին, իսկ մարմինը քաշքշելով կը տանին կը նետեն գիւղին մօտէն վազող գետին մէջ: Այս ոճրին մասնակցեր է քրտական ամբողջ խումբանը,

¹ Տե՛ս Ներսես եպսկ. Դանիէլեան, Կաթիլ մը ջուր այրած սրտերու, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 24:

որուն մէջ կարեւոր դէմքերն են՝ Հաճի Եաղուպ, Մուլլօ Մուհէտին, ծոկուեցի մօլլա Եուսուֆ, մօլլա Պէքիր, մօլլա Ազամ, Ֆաքի Զէրչիչ եւ այլօր»¹:

Տեր-Մարտիրոսի դին հուղարկավորվում է Սպարկետում, Ռաֆայելի մարմինը տարվում է Կավաչ, իսկ այնտեղից՝ Վան: Հոկտեմբերի 21-ին նշանակված էր թաղումը: Վանի «Աշխատանքը» նկարագրել էր այդ օրը քաղաքում տեղի ունեցածը. «Յուզւած է ամբողջ Հայ Հասարակութիւնը իր բոլոր խաւերուն մէջ: Յուզւած են նաեւ սակաւաթիւ օտարները, որոնք տարիներէ ի վեր ականատես են մեր դժնդակ մարտիրոսութեանը, մեր անվկանդ ջանքերուն՝ քաղաքացիական տանելի կեանք մը ստեղծելու Հայրենի Հողին վրայ: Յուզւած է նաեւ օսմանեան գինւորականութիւնը որու կողմէ կարեւոր պատիրակութիւն մը ներկայ կը գտնւի թաղման այնքան համակիր կարեկցութեամբ մը: Ոճիրներու նոր շարքը որ սկսած էր Կարճկանի Խումս գիւղէն (Սեպտ. 29ին) կուգար կը յանգէր Ռաֆայէլ Երիցեանի եւ Տէր Մարտիրոսի Սէյիդ Ալիական ոճրին, հոկտ. 11ին: Հինգ գաւառներ հետիոտն, օրեր շարունակ քայլելով, եկած թափած էին Վան, «Արդարութիւն» փնտռելու համար մեծադղորդ խոստումներով Պոլսէն Հոս ճամբու դրած կուսակալին քով: Տառապանքի կենդանի ծովն էր որ կը ծփար այն օրը հոկտ. 21ի կիրակին: Նորաչէնէն մինչեւ Արարք - երաշխաւորութիւն պահանջելով մարդասպաններու վոհմակի մը դէմ դատ»²:

Բայց ի՞նչ արդարություն և ի՞նչ դատ այդ անօրեն երկրում: Ոչ մի քայլ չարվեց ոճրագործներին պատժելու: «Աշխատանքը» շարունակում էր. «Աւագակ աւատապետներու հետ ճաշ ուտող, անոնց ձեռքը սղմող կուսակալ մը՝ կարեկցութեան եւ քաջալերանքի բառ մը իսկ չունեցաւ՝ այդ օրը՝ աւագակներուն դարեւոր գոհը եղած ժողովուրդի մը, որ Վան վազած էր՝ դատաւոր գտնելու յոյսով... Պատմութիւնը ուրիշ կերպ կը հասկնար մեր պաշտօնէութիւնը: Թաղման այդ օրը երբ հայ սուզը կը հաս-

¹ «Ժամանակ», № 1272, 9 (23) նոյեմբերի 1912 թ.:

² «Աշխատանք», № 2 (98), 10 նոյեմբերի 1912 թ.:

տատուիլ... արար աշխարհին, նոյն օրը Վանեն «Իկդամին» կը հեռագրուի թէ «անդորրութիւնը ու խաղաղութիւնը ... կսկսին հաստատուիլ»¹: Իսկ Կարկառի անլուր ոճիրի մասին, իսկ ժողովրդային հսկայ ցասում – բողոքի մասին եւ ոչ մէկ խօսք: Արդեօք այդ հեռագիրը տուղին համար «Ռադաղութեան» սկզբնաւորութիւն մըն էր այդ այլանդակ դէպքը, երբ երկու գիւղեր՝ Կարկառ ու Ծոկու կը միարանին, հայ ուսուցիչ մը եւ հայ քահանայ մը մահացնելու եւ գլուխները ծայրատելու համար... Առեղծւածը նոր կը բացատրուի՝ կուսակալին կողմէ ներքին գործերու նախարարութեան տրւած տեղեկութիւններով: «Այս խնդրին չափազանցութեան մեջ չահ ունեցողներ կան» եղեր»: «Կովկասի լրաբերը», հղում կատարելով *“Русское Слово”* թերթին, նշում էր, որ Վանի նահանգապետ Իդգեթ բեյը «բացարձակապէս իր համակրանքն է հայտնում Զարդարարներին»²: «...Ժողովուրդը վերջին ծայր յուսահատութեան ու յուսախարութեան մատնուած է», – արձանագրում էր «Ժամանակը»³: Դա պատահական չէր, քանզի հենց բուն Վան քաղաքում նոր թափ էին առել հայերի սպանութիւնները⁴:

«Առաջամարտ» թերթը «Ողիմփիները թշուառութեան ճիւղանին մեջ» հոդվածում անդրադարձել էր հոկտեմբերի 29-ին

¹ Աչքակապության համար իշխանութիւնները ձերբակալեցին 23 հոգու: Ռաֆայելի և Մարտիրոսի սպանության գործը քննելով՝ դատարանը գտավ, որ մեծ թվով մարդկանց ձերբակալութիւնն անհնարին է և հանցագործներին երկու օր պահելուց հետո նրանց ազատ արձակեց (տե՛ս *«Աշխատանք»*, № 36, 20 հուլիսի 1913 թ.): Թերթը գրում էր. «Ահա թե ինչպիսի արդարութիւն է, որ կը գործադրե մեր կառավարութիւնը» (նոյն տեղում):

² *«Աշխատանք»*, № 2 (98), 10 նոյեմբերի 1912 թ.:

³ *«Կովկասի լրաբեր»*, № 22, 23 նոյեմբերի 1912 թ.: Սահմանադրության հռչակումից հետո (1908 թ.) չորս տարվա ընթացքում միայն Վանի վիլայեթն ունեցել էր ութ կուսակալ: Յոթերորդը Իդգեթ բեյն էր, որին չուտով փոխարինելու էր Իսմայիլ Հակկը բեյը: Բացառութեամբ մեկի, մյուս բոլորը կատաղի հայատյացներ էին (տե՛ս *«Աշխատանք»*, № 38-91, 1 սեպտեմբերի 1912 թ.):

⁴ *«Ժամանակ»*, № 1272, 9 (23) նոյեմբերի 1912 թ.:

⁵ Տե՛ս նոյն տեղում, № 1277, 14 (27) նոյեմբերի 1912 թ.:

Սղերդից պատրիարքարան ուղարկված հետևյալ նամակին. «Ցանքերը կարելի չեղաւ ամբարել. արտերուն ջուրերը կտրուեցան, ոչխարները արդէն յափշտակուած են. գիւղը երեք ամիսէ ի վեր պաշարման տակ գտնուելով՝ ժողովուրդը առ ահի դուրս չի կրնար ելլել: Այս պատճառներով հազարէ աւելի անձեր կարօտ մնացած են չոր հացի: Եթէ այս վիճակը քիչ մը աւելի չարունակէ, ամէնքն ալ ոչնչանալու կը դատապարտուին: Ժողովուրդը լալագին՝ պէտք եղած տեղերը դիմած է: Կը խնդրենք որ ոգեպահչիկի մը համար անմիջապէս դրամական նպաստ հասցնէք»¹:

Մուշից հոկտեմբերի 30-ին պատրիարքարան ուղարկած հեռագիրը գումել էր նոր դեպքի մասին. Ճապաղջուրի մերձակայքում քրդերը կողոպտել, ապա սպանել էին Սեդրակ անունով մի ուրիշ ուսուցչի²:

Որքան առաջ էին գնում խոսակցութիւնները Հայաստանում բարենորոգումներ մտցնելու հնարավորութեան և տարվող աշխատանքների մասին, այնքան ավելի լայն ծավալներ էր ընդունում քրդերի անհանդուրժողականութիւնը: Հայկական լրագրերը պարբերաբար հրապարակում էին Հայաստանում գործած գաղանթութիւնների նոր լուրերը:

Տագնապ էր հայտնում նաև ոռոսական մամուլը: «Новое Время»-ն գրում էր. «Նոյեմբերի 13-ին ավազակ Մահմեդը հարձակվել է Հայկական Կարգուլ գյուղի վրա և կոտորել բոլորին՝ մեծից փոքրը: Քրդերը նույնը կատարել են Բիթլիսի նահանգի Կորվու գյուղի նկատմամբ: Մենք կարող ենք անվերջ շարունակել այս ցուցակը: Եզրակացութիւնը մեկն է՝ քուրդը առանց որևէ պատժի կարող է սպանել ցանկացած հայի»³:

Արյան աշխարհից ստորև բերվող մի քանի օրինակները պարզ վկայութիւններ են ամեն օր տեղի ունեցող կողոպուտների, առևանգումների, սպանութիւնների:

¹ Տե՛ս «Առաջամարտ», № 4 (1051), 6 (19) նոյեմբերի 1912 թ.:

² Տե՛ս «Ժամանակ», № 1265, 2 (15) նոյեմբերի 1912 թ.:

³ «Новое Время»-ի Հոգավածի թարգմանութիւնը տե՛ս «Կովկասի լրագրեր», № 22, 27 Հունվարի 1913 թ.:

Դեկտեմբերի 3:- Տիգրանակերտի վիլայեթի Պշերիկ սանջակի Հայ-քուրդ խառը բնակչություն ունեցող Կրեսիրան գյուղում քրդերը 1912 թ. դեկտեմբերի սկզբին Հարձակվում են իրենց Հայ Հարևանների թաղի վրա: Հայերը ստիպված դիմում են ինքնապաշտպանության: Տեղի ունեցած փոխադարձ հրացանաձգության ժամանակ վիրավորվում է վեց քուրդ և երեք Հայ, որոնցից մեկը՝ Հրանուշ Շամուսյանը, մահանում է դեպքից երկու օր հետո («Բուլթանիա», № 1095, 25 դեկտեմբերի):

Դեկտեմբերի 6:- Ավազակ Սայիդի գլխավորությամբ քրդերը Հարձակվում են Վանի վիլայեթի Մանդան գյուղի վրա, բայց Հայ պահակները նրանց հետ են մղում: Եվ ահա կուսակալը, փոխանակ միջոցներ ձեռնարկեր ավազակներին ձերբակալելու համար, կանգնում է նրանց պաշտպանության կողմ և մեղադրում Հայերին, զրպարտում Վանի դաշնակցական գործիչներին, որոնք իբր զինված խմբերով Մանդանից մինչև Գավաշ Հարձակումներ են գործում «խեղճ» քրդերի վրա («Առաջամարտ», № 1082, 22 դեկտեմբերի):

Դեկտեմբերի 10:- Բիթլիսի Բեզազի չուկայում զարհուրելի իրարանցում առաջ բերելուց հետո քրդերը և թուրքերը Հարձակվում են Հայերի վրա՝ սպանելով մի քանի հոգու («Церковный Вестник», 1912 թ., № 41):

Դեկտեմբերի 14:- Օրդայում երեք Հայեր, սարսափելի ծեծվելով, սպանվում են: Մարդասպանները որևէ պատիժ չեն ստանում («Կովկասի լրաբեր», № 22, 27 հունվարի 1913 թ.):

Դեկտեմբերի 15-17:- Նարբերդի վիլայեթում իշխանությունները և հարկահավաքները ժանդարմների ուղեկցությամբ չրջում են Հայկական գյուղերով և տանջում տուրքերը վճարելու միջոց չունեցող գյուղացիներին: Ժանդարմները խլում են ուտեստի մթերքները և թանկագին իրեղենները: Թուրքերը և քրդերը պղծում են եկեղեցական անոթները՝ աղաղակելով՝ «Թող ոռուսները գան և ձեզ փրկեն մեր ձեռքից» («Կովկասի լրաբեր», № 22, 27 հունվարի 1913 թ.):

Դեկտեմբերի 18-19:- Բաբերդի Հայ ազգաբնակչությունն ամեն գիշեր ենթակա էր հրացանաձգության, քրդերը ամեն տեսակ Հայհոյանքներ էին թափում նրա գլխին: Միայն երկու օրում

գավառի տարրեր վայրերում նրանք սպանում են 8 հայ և սպառնում են բոլորին կոտորել գլխովին (*“Церковный Вестник”*, № 41, 1912 շ.):

Դեկտեմբերի 20.- Կարայաղուրի (Յոզկաթ) թուրքերը և քրդերը Շարան օղլի Մեհմեդի դրդումով հարձակվում են ջրի ճանապարհ փորող երկու տասնյակ հայերի վրա, սրերով, կացիններով և այլ գործիքներով տապալում նրանց՝ ջարդելով գլուխները (նույն տեղում):

Դեկտեմբերի 21.- Սղերդում Մեհմեդ էմինը, փախցնելով պատերազմի դաշտում գտնվող Երանոսի կնոջը, Փերոյին, նրան տարել ու իսլամացրել էր հակառակ օրենքի, որն արգելում էր իսլամացնել այն կանանց, որոնց ամուսինները գտնվում էին զինվորական ծառայության մեջ (նույն տեղում):

Դեկտեմբերի 24.- Սպանվեց Վանի քաղաքապետ Պետրոս բեյ Գափամաճյանը: Դաշնակցությունն այդ ոճրի կազմակերպումը վերագրել էր քուրդ նահանգապետ Իզզերթ բեյին, իսկ իշխանությունները մեղադրում էին Դաշնակցությանը:

«Կովկասի լրաբերը» թարգմանաբար տպագրել էր «Թայմզ» թերթի Կ. Պոլսի թղթակցի հաղորդումը, որում ասված էր. «Հայերի դեմ գործ դրած բռնությունները վերջին ժամանակներս անասելի մեծ ծավալներ են ընդունել: Հայերը յուզւած են առանձնապէս այն բանից, որ հայ զինւորների բազմաթիւ կանանց բռնութեամբ տանում եւ իսլամացնում են: Իշխանութիւնը ոչ մի ուշադրութիւն չի դարձնում քրդերի գործողութիւնների վրա, իսկ հաճախ էլ ուղղակի խրախուսում է նրանց» (*«Կովկասի լրաբեր»*, № 3, 4 հունվարի 1913 թ.):

1913 թ. հունվարի 2-ին Զեյթունի և Մարաշի հայերը հեռագրում էին Բ. Դուռ. «Անդադրում թալաններն ու սպանութիւնները մեր կեանքն անտանելի են դարձրել: Իշխանութիւնների անտարբերութիւնը խրախուսում է քրդերին»¹:

«Առաջամարտը» գրում էր, որ վերջին ժամանակում միայն Վանի վիլայեթում սպանվել է 60 հայ, իսկ 200 հոգի վիրավորվել

¹ Տե՛ս «Կովկասի լրաբեր», № 6 (60), 9 հունվարի 1913 թ.:

է: Երբ Հայոց պատրիարքն այդ ամենի մասին գրավոր բողոք էր ներկայացրել ներքին գործոց նախարարին, սա պատասխան գրությամբ նրան «Հանգստացրել» էր. «Առանձին ոչինչ կը տեսնեմ ներկայ դէպքերուն մէջ: Սովորական սպաննութիւններ են անոնք: Եթէ այս տեսակ սպաննութիւններ չըլլային, այն ատեն ինչու՞ Համար գոյութիւն պիտի ունենար կառավարութիւնը...»¹: Նման ցինիկ պատասխանն անսպասելի չէր, քանզի թուրքական կառավարութիւնը ահա վեց տասնամյակ շարունակ Հայ ազգաբնակչութեան վրա նայում են որպէս ներքին թշնամու, որի դեմ թույլատրելի էին բոլոր գործողութիւնները:

Ըստ որում, Հայ-քրդական հարաբերութիւններին «չմիջամտելու» իրենց գործելաճճը արդարացնելու Համար իշխանութիւնները մոգոնել էին նախկինում երբեք հրապարակ չբերած մի առասպել, որի Համաձայն՝ քրդերի ու Հայերի քաղաքակրթական մակարդակների միջև ըստ էութեան չկան տարբերութիւններ. երկուսն էլ տգետ ու անկիրթ ժողովուրդներ են, որոնք զուրկ են մշակութային ժառանգութիւնից և նոր-նոր են փորձում թափանցել թուրքերի ստեղծած օսմանյան բարձր մշակութի ոլորտ:

Ի պատասխան այդ չարանենգ առասպելի՝ «Դրօշակը» գրում էր. «Եւ ճարեց մի թիւրք կօմիկ, որ առանց ժպտալու, եկաւ աշխարհին յայտարարելու, թէ Հայկական քաղաքակրթութիւն չկայ ու չի եղել, այլ կայ միայն քրդական քաղաքակրթութիւն, որ Հայերը հին քրդեր են, ապա ուրեմն չկայ խորենացի, չկայ Եզնիկ, չկայ Եղիշէ, այլ կայ միայն լօլօ լօլօ, նիզակ ու լօլօ, վրան ու լօլօ... Իրաւունք ունի, լօլօի դարումն ենք ապրում»²:

Թռուցիկ անդրադառնալով դարերի ընթացքում օսմանյան կայսրութեան տնտեսական և մշակութային կյանքում Հայերի կատարած խոշոր ներմուծումներին՝ «Աւետարներ» թերթի քաղաքական մեկնաբան Հ. Մամիկոնյանը գրում էր. «Մենք չենք զարմանար մեր այլազգի Հայրենակիցներէն այսպիսի անհեթեթ

¹ «Առաջամարտ», № 1092, 21 դեկտեմբերի 1912 թ. (9 հունվարի 1913 թ.):

² «Դրօշակ», № 5, մայիս, 1913, էջ 76:

խօսքեր լսելով, քանի որ անոնք դժբախտաբար մեր անցեալին նկատմամբ երբեմն անյատուկ տգիտութիւն մը կը ցուցադրեն որ զարմանալի ըլլալե աւելի ցաւալի է»¹:

Քրդերի և Հայերի՝ որպէս քաղաքակրթութիւնից զուրկ ու տգետ ժողովուրդների մասին թուրքական մամուլի արտահայտած կարծիքը թափանցում էր այլ երկրների թերթերի էջեր և նույնիսկ առանձին դեպքերում պաշտպանութիւն գտնում: Այսպէս, Ռումինական «էնտեփանտանս Ռումեն» թերթը, 1912 թ. նոյեմբերի սկզբի իր համարներից մեկում հիշատակելով ժամանակին Ադանայի մասին եվրոպայում չըջանաովող լուրերը, դրանք համարում էր չինծու, որպէս եվրոպայի ուշադրութիւնն իրենց վրա հրավիրելու հայերի ջանքերի արդյունք: Եվ հիմա էլ հետեւելով նույն ուղեգծին, գրում էր թերթը, նրանք եվրոպան ողողում են իրենց բողոքներով, որ, իբր, Թուրքիայի արեւելյան նահանգներում տեղի են ունենում արյունալի դեպքեր:

Ռումինական թերթի հոդվածի առիթով «Ժամանակը» գրում էր. «Յիշեալ թերթին եւ անոր մտայնութիւնը ունեցողներուն աւելորդ անգամ մըն ալ պէտք կը զգանք յիշեցնելու թէ Հայերը ոչ մէկ չա՛հ չունին սուտ լուրեր դարձնելու եւ խնդիրները չափազանցելու մէջ, որովհետեւ առանց այդ տեսակ միջոցներու ալ ոչ միայն եւրոպան այլ արար աշխարհ գիտէ հայոց կրած զրկանքներն ու տառապանքները: Այո՛, հայերը պէտք չունին ստելու, որովհետեւ լաւ գիտեն թէ այդպիսի պարզայի մը դարձեալ իրենք են որ տուժողը պիտի ըլլան: Թուրքիոյ գրեթէ բոլոր նահանգներուն մէջ եւրոպական պետութիւնները ունին իրենց հիւպատոսները, որոնք օրը օրին կը տեղեկագրեն անցածն ու դարձածը»²:

Իսկ հայկական մամուլի էջերը չարունակում էին լցվել Հայաստանի հայերի ողբերգութիւնների ցնցող նկարագրութիւններով: Սպանութիւնների ու բռնութիւնների այն չարագուշակ ու համառ լուրերը, որ ամեն օր գալիս էին հայկական նահանգ-

¹ «Աւետարներ», № 50, 14 դեկտեմբերի 1912 թ.:

² «Ժամանակ», № 1272, 9 (23) նոյեմբերի 1912 թ.:

ներից, գուժում էին լայնածավալ նոր ջարդերի հավանականության մասին¹:

Համատարած սարսափը, հուսակտուր խուճապը, լքված ու անճար կացությունը հայերի մոտ առաջ էին բերում անարգ ու խելակորույս փախուստ երկրից: «Հայերը փախչում են. քրդական ոճիրներից: Թուրքահայաստանի ահաբեկ հայությունը վերածվել էր կամքից ու պայքարի ոգուց լիակատար ձերբազատված մի անդեմ դանգվածի»: «Դրօշակն» իր առաջնորդող հոդվածում երկրի հայությունը համեմատում էր մի հոտի, մի նախրի հետ, «որ գիտէ միայն տրորել ու բառաչել, ազատութեան օրերում անփոյթ որոճալ, իսկ վտանգի օրերում՝ ողբալ ու աղերսել...»²: Այդ ամենն այլևս քաղաքակիրթ աշխարհում կարեկցանք չեն առաջացնում, այլ «սոսկ միայն արգահատանք ու արհամարհանք»³:

Վկայակոչելով ֆրանսիացի գրող Պիեռ Լոտիին, որ Հայաստանի հային իր վախկոտության համար համեմատել էր ճագարի հետ, «Դրօշակը» իր հերթին բերում էր հետևյալ կոնկրետ օրինակը.

«Ահա մարդկային նախիրը հայաշատ Վասպուրականում: Քրդական գրոհի ուրականը երեւալուն պէս՝ նա փախչում է գահավէժ իր բարձունքներից, դիմում է հազարաւոր բազմութեամբ դէպի քաղաք եւ «ցոյց» է անում՝ կառավարութեան ներկայացուցչին, վալիին...

«Տւէ՛ր մեզ ապահովութիւն, ապա թէ մեզ կը մնայ ծովը նետիլ»:

Նախիրը ցոյց է անում, սպառնալով... ծովը նետիլ...

Վալին, հարկաւ, ազդուում է սպառնալիքից եւ խոստանում է չարագործներին պատժելու համար՝ ամեն բան անել, այսինքն

¹ Տե՛ս «Առաջամարտ» (Կ. Պոլիս), № 1092, 21 դեկտեմբերի 1912 թ. (3 հունվարի 1913 թ.), «Բութանիա» (Կ. Պոլիս), № 1095, 25 դեկտեմբերի 1912 թ. (7 հունվարի 1913 թ.), «Աւետարներ», № 50, 14 դեկտեմբերի 1912 թ., «Կովկասի լրաբեր», № 2, 3 հունվարի 1913 թ. և այլն:

² «Դրօշակ», № 10, հոկտեմբեր, 1912, էջ 249:

³ Նույն տեղում:

ոչինչ չ'անել: Եւ վերջանում է այդպիսով հայկական եղբրակատակը: Եւ հազար ու մէկերորդ անգամը յուսադրուած ու խաբւած՝ կը ցրւի երամը... Եւ դարձեալ կ'ապաւինէ իր ինքերտ կրաւորականութեան, իր անմիտ, զաւեշտական սպառնալիքներին:

«Մենք ծո՛վը կը թափուինք, մենք կը դառնանք օրթօդօքս, մենք կը նետուինք Ռուսիոյ գիրկը»:

Օ՛, յաւիտենական, անբուժելի լալկան, ի՞նչ էիր անում չորս տարի շարունակ (ընդգծումը մերն է:– Հ. Ս.), երբ ազատութեան ոէժիմը հնարաւորութիւն էր տալիս քեզ՝ զինուելու, գէթ այն չափով, որ չափով անհրաժեշտ է ինքզինքդ պաշտպանելու համար»¹:

Բայց մի՞թե «Դրօշակի» կողմից այդպես անողոր ձաղկվող հայութիւնը նույն ժողովուրդը չէր, որ ազատագրական գոռ պայքարի տարիներին իր ծոցից սերել էր զենքին եղբայրացած անթիվ-անհամար հերոսներ, որոնք դեպի մահ էին գնում հանուն համիդյան արյունալի բռնակալութիւնից իրենց ժողովրդի փրկութեան: Այդ հերոսների մեծ մասը կոփվել էր հենց Դաշնակցութեան շարքերում, թրծվել նրա գաղափարական քուրայում: Բայց 1907 թ. դեկտեմբերին երիտթուրք-Դաշնակցութիւն «եղբայրութեամբ ու հռչակումով» սահմանագիծ էր քաշվել անցյալի ու ներկայի միջև: Իսկ այդ չարաղետ պահից հետո եկած չորս տարիներին ի՞նչ էր անում պաշտոնաթերթի կողմից «Հավիտենական անբուժելի լալկան» որակված հայութիւնը: Նա կարողում էր իր իսկ՝ «Դրօշակի» հոգվածներն ու առաջնորդողները, որոնցում անդադրում քարոզվում էր օսմանյան միասնական և անբաժան հայրենիքին հայերի հավատարմութեան գաղափարը, գովաբանվում էր երիտթուրքերի հետ կնքած դաշինքը, փնտվվում էին ոչ դաշնակցական այն գործիչները, ովքեր զենքին ապավինելու կոչեր էին անում: Այնպես որ, «Դրօշակը» զուր էր այսպանում ազգը և փորձում գործած մեղքերը բարդել նրա վրա՝ ասելով, թե «Որտե՞ղ է տեսնւած այդքան մեղկ անտարբերութիւն դէպի սեփական գոյութեան

¹ «Դրօշակ», № 10, հոկտեմբեր, 1912, էջ 249:

հարցը, այդքան թուլամորթ երկչոտություն զենքի առաջ...»: Իթթիհադի հետ դաշնակցության չարադետ «եղբայրացումը» ճակատագրական էր եղել հայության համար, և հիմա Դաշնակցությունը նույնպես քաղում էր այդ «եղբայրության» դառը պտուղները:

Բայց հայության մասին Պիեռ Լոտիի մարդատյաց տեսակետը իր լկտիությունմբ բացառիկներից մեկն էր եվրոպական մտավորականների միջավայրում:

Ֆրանսիացի հայտնի հրապարակախոս Հանրի Ռոչֆորը 1913 թ. հունվարի սկզբներին *“La Patria”* թերթում գրում էր. «Կարելի է կարծել, թէ բոլոր հայերը ծնած են տանջանքների եւ ջարդի սարսափների համար: Հայոց կոտորածների մասին խօսում են այնպէս, որ կարծես թէ գործը վերաբերում է օպերայի: Այն բոլոր գազանությունները, որոնք ամեն օր կատարւում են Ասիական Թիւրքիայում, դարձել են մի տեսակ առօրեայ դրամա, եւ լրագիրները կարողանում են միայն արձանագրել այդ գազանությունները, իբրեւ բոլորովին աննշան անցքեր: Հաղորդում են, եւ այն էլ առանց բացատրութիւնների, թէ ինչպէս քիւրդերն առանց որեւէ պատճառի, առանց մի աննշան առիթ անգամ ունենալու, գանակոծել են երկու քահանայի եւ կտրել են նրանց լեզուն: Խմբագրութեանս մէջ մենք հեռագիրներ ենք ստացել, որ ջահէլ աղջիկներ բռնաբարւած են եւ ապա ցցի հանւած: Եւ տարօրինակ երեւոյթ է, որ ոչ ոք զարմանք չի յայտնում այս առթիւ ամենեւին»¹:

Ֆրանսիացի մտավորականը համոզված էր, որ բալկանյան չորս պետությունները չուտով տոնելու են իրենց ցեղակիցներին օսմանյան լծից ազատագրելու հաղթանակը, բայց Հայաստանն առաջվա պես շարունակելու է մնալ թուրք-քրդական սարսափների տակ: Միաժամանակ նա ցավով նշում էր, որ թուրքերի հետ բանակցությունների ընթացքում բալկանյան պատվիրակները ոչ միայն որեւէ խոսք չեն ասում օսմանյան լծի տակ տա-

¹ Հանրի Ռոչֆորի սույն հոդվածի հայերեն արտատիպը տե՛ս «Կովկասի լրաբեր», № 33, 9 փետրվարի 1913 թ.:

ռապոդ ասիական քրիստոնյաների վիճակը գոնե թեթևացնելու անհրաժեշտություն մասին, այլև քար անտարբերություն են հանդես բերում հայ ժողովրդի շարունակվող տանջանքների նկատմամբ: Հոգվածի հեղինակը մեջբերում է Լոնդոնի խորհրդաժողովում թուրքական պատվիրակությանն ուղղված բալկանյան պատվիրակներից մեկի հետևյալ խոսքերը. «Մենք խլում ենք ձեզանից այն երկիրները, որոնք պատկանում էին մեզ: Փոխարենը մենք ձեզ թողնում ենք Հայաստանը, որին որքան ուզում էք՝ կարող էք ծաղրել եւ ուր ինչ խստութիւն ուզում էք՝ կարող էք գործել»¹:

Անմարդկային համարելով հայերի նկատմամբ այս անտարբերությունը՝ հոգվածագիրը շարունակում էր. «Բայց մի՞թե բալկանեան քաջ ազգերը, որոնց հերոսութիւնը զարմացնում է ամբողջ աշխարհին, չեն արժանացնի կարեկցութեան զգացմունքի իրենց եղբայրներին: Կովկասի տէրը, Ռուսիան, վաղուց պէտք է իր իշխանութիւնը տարածէր Հայաստանի վրայ, և այն ժամանակ տեղի չէին ունենալ այդ բոլոր սարսափները:

Հայերի արիւնը թիւրքիայում հոսում է, ինչպէս եւ միշտ, Արդուլ-Համիդի ռեժիմը խորտակելուց յետոյ էլ: Թրքական նոր կառավարութիւնը միայն խրախուսում է քարդարարներին»²:

Հայկական նահանգների փրկություն միակ հույսը մնացել էր մեկը՝ բարենորոգումը: Դիմելով կաթողիկոս Գևորգ V-ին՝ Արշարունի պատրիարքը գրում էր, որ «...քիւրդ հարստահարիչներու գազանութիւններուն վերջ մը դնելու համար հայերը յոյս կը տածեն, որ այս պատմական պահուն իրենք չպիտի մոռցնին եւ թէ առաջիկա դեսպանախորհուրդին ատեն շահակից պետութիւնները հարց կը բարձրացնեն իրենց վիճակի մասին եւս»³: Իսկ «Աւետաբեր» թերթի մեկնաբանը նույնիսկ համոզված էր, որ եվրոպական մեծերի կամքով անցկացվելիք բարենորոգումների արդյունքում ամուր խաղաղություն կհաստատվի Հայաստանում: «Պետք է հիշել,- նշում էր թերթը,- թե տակաւին

¹ «Կովկասի լրաբեր», № 33, 9 փետրվարի 1913 թ.:

² Նույն տեղում:

³ «Աշխատանք», № 5 (99), 17 նոյեմբերի 1912 թ.:

երկար ժամանակ թուրք, քիւրտ և հայ միասին պիտի բնակինք այս երկրին մէջ: Մենք չենք կրնար եւ չենք ուզեր մեր այլազգի դրացիները վտարել ասկէ, իսկ անոնք ալ կարող չեն մեզ վտարել կամ առանց մեզի ապրիլ: Ազգ մը բնաջիջ ընելու Համիտեան փորձը չատ փայլուն յաջողութիւն մը չեղաւ կը կարծենք: Երլտրզի երբեմնի բնակիչներն իսկ թերեւս պատրաստ են հիմա ընդունելու թէ ճշմարտութիւն մը կայ անգլիական առածին մէջ – «Սալն է որ կը ծեծուի, մուրճն է որ կը մաշի»: Մեզի կը մնայ խաղաղօրէն միասին ապրելու միջոցները գտնել եւ կիրարկել»¹:

Թուրքահայաստանում լայն թափ առած քրդական խժոժությունները լրացվում էին քուրդ նորածիլ քաղաքական գործիչների և նոսրաթիվ մտավորականների լարված, փութաջան աշխատանքով, որի նպատակն էր խափանել հայկական նահանգներում բարենորոգումներ կատարելու ուղղությամբ սկսված շարժումը:

Սակայն 19-րդ դարի վերջերից քուրդ ժողովրդի մեջ, թեև շատ հեղգ ու տկար, սկսել էին զարթնել ազգայնական ձգտումներ: Մի քանի նշանավոր քրդական տոհմերից սերված երիտասարդներ կարողացել էին եվրոպական կրթություն ստանալ և վերադառնալով իրենց բնակության վայրերը՝ հղացել էին քրդական ցեղերը միավորելու, միասնական ազգություն ձևավորելու և այդ հիման վրա Հայաստանի տարածքում ինքնավար Քուրդիստան ստեղծելու գաղափարը:

Արդեն բալկանյան պատերազմի նախօրյակին քուրդ նորածագ սակավաթիվ մտավորականները, հատկապես կրթյալ ցեղապետերը խորհում էին, թե օսմանյան կայսրության ազգերից ամեն մեկը մտածում է թուրք պաշտոնյաների հարստահարումից ազատվելու մասին, ձգտում է ինքնուրույնության և «միայն մենք ենք, քրդերս, որ ապրում ենք միմյանց դեմ կռվելով և փորձում մեր բոլոր հարցերը լուծել վարչականներին տրվելիք կաշառքի միջոցով: Այլևս հնարավոր չէ այսպես ապրել: Քուրդիստանը նախնիներից ստացած ժառանգությունն է, այն պատ-

¹ «Աւետարներ», № 52, 28 դեկտեմբերի 1912 թ.:

կանում է մեզ, այլ ոչ թե թուրքերին, որոնց բոլորին պետք է արտաքսենք, այդ թվում՝ բոլոր թուրք ասկյարներին ու զափթիներին, կազմենք քրդական բեյություն (կուրմանջի-բեյլիկի) ինքնավար Քուրդիստան»:

Ինչպես աշխատության նախորդ գրքում նշել ենք, թուրքիան խոստացել էր Պարսկաստանին հարող իր տարածքների մի մասը զիջել Ռուսաստանին, միայն թե վերջինս չբարձրացներ Հայաստանի ինքնավարության խնդիրը:

Այդ տարածքները, որոնց մասին Բ. Դուռը ակնարկել էր Պետերբուրգին, հիմնականում քրդարնակ էին: Երկյուղ կրելով, որ թուրքիայում իրենց ցեղակիցների թվապես փոքրանալուց հետո թուրքահայաստանի հարցը կարող է լուծվել հօգուտ հայերի, քուրդ գործիչները սկսեցին մեծապես անհանգստանալ: Նրանք լավ էին հասկանում, որ Հայաստանի ինքնավարության պայմաններում իրենց ցեղի մարդիկ այլևս անկարող կլինեն անպատիժ հարստահարել հայերին, չարունակել իրենց ելուզակային կյանքը: Ուստի դիմեցին վճռական հակաքայլերի:

Բիթլիսի քուրդ ցեղապետերի ժողովը 1912 թ. նոյեմբերի վերջերին որոշում ընդունեց թուրքիայի կառավարությունից պահանջել քուրդ ժողովրդին ինքնավարություն տալ հայկական նահանգների տարածքների վրա:

Հանդիպելով Թալեաթ բեյին՝ քուրդ առաջնորդներից Աբդուլ Կադրը զրույցի ընթացքում ասել էր, թե իրենք ոչ մի դեպքում թույլ չեն տա որևէ բարենորոգում: Իր հերթին Թալեաթը նշել էր, որ հայերին ինքնավարություն տալը կնշանակեր քրդերի իրավունքների ոչնչացում, որին երբեք չի գնա կառավարությունը: Այնուհետև քուրդ գործիչն անզգուշաբար հայտնել էր, որ հենց այդ պատճառով քրդերն իրենք են ինքնավարություն ուզում Հայաստանի ողջ տարածքի վրա: Այդ հանդուգն առաջարկը հավասարակշռությունից հանել էր Թալեաթին, որը կտրուկ կանխել էր զրուցակցին և սպառնացել քրդերին զանազան հնարավոր պատիժներով:

Այդ կտրուկ սպառնալիքը սառը ջրի ազդեցություն էր գործել քրդերի առաջնորդների վրա և սթափեցրել նրանց: Ուստի սրանք ստիպված եղան չեզոքացնելու իրենց անզգույշ պա-

Հանձների արդյունքում կառավարության մոտ ստեղծված տհաճ տպավորությունը: Նրանք հիմա հայտարարում էին, թե քրդերը չեն կամենում իրենց բախտը կապել Թուրքիայի որևէ քաղաքական կուսակցության հետ, բայց պատրաստ են իրենց արյունը թափել Թուրքական ցանկացած կառավարության համար, որն ուշադրության կառնի քուրդ ժողովրդի օրինական շահերը:

1912 թ. դեկտեմբերի 8-ին Կ. Պոլիս եկան քրդերի պարագլուխները, որոնք նույն օրը եղան կառավարությունում և հայտնեցին, թե, օգտվելով բալկանյան պատերազմում Թուրքիայի պարտությունից, հայերն, իբր, լրջորեն պատրաստվում են բարձրացնել ապստամբություն՝ ինքնավարության պահանջով: Նրանք միաժամանակ հայտարարեցին, որ եթե Բ. Դուռը միջոցներ չձեռնարկի հայերի ապստամբությունը կանխելու համար, այն ժամանակ քրդերն իրենք միայնակ կպաշտպանեն օսմանյան երկրի միասնականությունը և իրենց իրավունքներն ու շահերը: Քուրդ ղեկավարներն այդ սաղրանքին էին դիմում, որպեսզի անպատիժ նոր ավազակություններ կատարեն Թուրքահայաստանում:

Տեղեկանալով այդ մասին՝ հայոց պատրիարքության պատվիրակությունը եղավ Ռեչիդ փաշայի մոտ և զրավոր բողոք ներկայացրեց քուրդ պարագլուխների հերթական կեղծիքի դեմ: Հայերը միաժամանակ կառավարության ուշադրությունը հրավիրեցին քրդերի նորանոր խժոժությունների վրա, որոնց մասին պատրիարքարանն ամեն օր տասնյակ տեղեկություններ էր ստանում Թուրքահայաստանից:

Զրույցի ընթացքում Ռեչիդ փաշան հայերի դրությունն անբավարար համարեց, բայց միաժամանակ գտնում էր, որ քրդերի ավազակություններն ու կողոպուտները քաղաքական բնույթ չեն կրում, քանի որ նրանց գործողություններից տուժում են նաև մահմեդականներ:

Հայ պատրիարքարանի պատվիրակության կողմից ներկայացված բոլոր պահանջների մերժման մասին Բ. Դուռը անմիջապես տեղյակ պահեց քրդերի ղեկավարներին: Որպեսզի սրանք կասկած չունենային, որ իրենց շահերը գերադաս են ճանաչվելու նաև ապագայում, կառավարությունը շտապեց նրանց

Հանգստացնել ու հավաստիացումներ տալ, թե ոչինչ չի փոխվելու Հայաստանում: Միաժամանակ քուրդ առաջնորդների պահանջով բանտերից ազատ արձակվեցին քուրդ ոճրագործների պարագլուխներից չատերը: Իշխանությունները անգամ փորձ չէին անում ձերբակալելու մի քանի հարյուր կիսավայրենի արյունակղակ ավազակների: Ավելին, նրանց սկսել էին զինել նորագույն զենքերով այն դեպքում, երբ հայերն ամբողջովին զինաթափ էին: «Աւետարեբը» գրում էր. «Միթե այս իրողությունները արեւի լոյսի չափ պարզ չե՞ն ցուցներ այն ճշմարտութիւնը թէ կառավարութիւնը հայաջինջ քաղաքականութեան մը կը հետեւի պարզապէս եւ հայու պէս աննշան մէկ տարրի համար չուզեր նույնիսկ ամէնէն սովորական քուրդ ոճրագործներու քէյֆին դպչիլ: Բարեացակամութիւն չենք կրնար սպասել երեք այսպիսի կառավարութիւններէ, որքան ալ անոնց չէֆերը մեր կարգ մը չէֆերուն հետ անձնական բարեկամութիւն կազմեն...»¹: Այդ ամենը վկայում էր, որ քրդերը թույլտվություն են ստացել «արևելյան նահանգներում» նոր թևեր առնելու և դիմելու նոր խժոժությունների:

1912 թ. դեկտեմբերի 15-ին քուրդ պարագլուխները հեռագիր հղեցին սուլթանին և խնդրեցին թույլ չտալ ոչ մի բարեկարգում «արևելյան գավառներում», քանի որ, հակառակ դեպքում, դա սկիզբ կդնի կայսրությունից դրանց անջատման գործընթացին: Սուլթանն անմիջապես պատասխան հեռագրով նրանց հանգստացրեց և, ի նշան ողորմածության, ներում չնորհեց նաև քուրդ ավազակախմբերի ձերբակալված հայտնի արյունարբու պարագլուխներ Սայիդ Նախին և Արդուլ Ռեզակին:

Դրանից մի քանի օր հետո Բ. Դուռը լրջորեն զբաղվեց քրդերի պարագլուխների՝ Արդուլ Կադրի ներկայացրած նախագծի քննությամբ, որով առաջարկվել էր Քուրդիստանին տալ ինքնավարություն: Վարչական այդ միավորման մեջ պետք է ներառվեին նաև Վանի, Բիթլիսի, Տիգրանակերտի հայկական նահանգները: Նպատակը նորից մեկն էր՝ արգելք լինել Հայաս-

¹ «Աւետարեբ», № 37, 14 սեպտեմբերի 1912 թ.:

տանին հնարավոր ինքնավարություն տալուն:

«Հայաստան թե Բուրդիստան» անվանումը աստիճանաբար թերթում էր վերջինիս կողմը՝ դառնալով նաև թուրք մամուլի մի մասի զբաղմունքը¹:

Նույն օրերին Կ. Պոլիս եկան մի խումբ քուրդ բեկեր, որոնք կառավարությունում արժանացան ջերմ ընդունելության և նույնպես հարց դրեցին Հայերի հողերի վրա քրդերի ինքնավարություն հռչակելու հարցը: Վարչապետ Քեամիլ փաշան հուսադրեց բեկերին ու խնդրեց իր խորին շնորհակալությունը փոխանցել քուրդ համայնքին՝ «օսմանյան հայրենիքին հավատարիմ լինելու համար»:

Հայկական նահանգները Բուրդիստանի մաս ներկայացնելու համար և հայկական հարցի վերարժարժման դեմ մեծ ջանքեր էր գործադրում 1912 թ. վերջերին Կ. Պոլսում հիմնված առաջին քրդերեն լրագիրը²: Վարչապետ Քեամիլ փաշան այս անգամ քրդերին հորդորել էր չդիմադրել Հայաստանում բարենորոգումներ մտցնելու գործին, այլապես Ռուսաստանը կգրավի Բուրդիստանը: Բայց այդ հորդորները ոչ մի ազդեցություն չգործեցին քրդերի վրա, որոնք վճռել էին պատրաստվել կռիվ մղելու, որպեսզի մնան իրենց տները Հայաստանում: Քրդական թերթն իր էջերը լցրել էր քուրդ ղեկավարների հողվածներով, նրանց հետ հարցազրույցներով, խմբագրության մեկնաբանություններով և այլ նյութերով, որոնց գլխավոր նպատակը ապացուցելն էր, թե հայոց պատմական տարածքները քրդական են:

Հայ քաղաքական գործիչներից շատերը կարծում էին, որ հազիվ թե հնարավոր լինի հաղթահարել բարենորոգումների ճանապարհին ընկած քրդական խոչընդոտը, որը նախորդ տասնամյակներին նույնպես եղել է թուրքահայ ժողովրդի ազատագրական ճանապարհը փակող հիմնական արգելքը:

«Աւետարեբ» թերթի առաջնորդող հողվածի հեղինակ վեր.

¹ Տե՛ս «Աւետարեբ», № 3, 18 հունվարի 1913 թ.:

² Տե՛ս «Կովկասի լրաբեր», № 48, 23 դեկտեմբերի 1912 թ.:

Ա. Շմավոնյանը համոզված էր, որ հայկական նահանգների բարեկարգության հարցի ապագան մշուշների մեջ է: «Մեր նախնիք,- գրում էր նա,- ժամանակին յուսախար եղան, որովհետեւ «լեռան ահագին ծնաւ մուկ չնչին»: Իսկ մենք չենք գիտեր թէ դահլիճներու եւ պետութիւններու եւ դեսպանական ժողովներու այսքան երկունքէն յետոյ գոնէ մկնակ մը պիտի ծնի՞ թէ ոչ: Ուրիշ բան չենք կրնար ընել բայց սպասել: Սպասելը աւելի դիւրին ըլլար թերեւս, եթէ աւազակներ, առեւանգիչներ եւ կիներու հաւատափոխութեան մասնագէտներ ալ մեզի պէս սպասողական դիրք բռնած ըլլային այս տագնապի օրերուն մէջ»¹:

Հայերի ողիսականը շարունակվում էր ոչ միայն հայկական նահանգներում, այլև դրանցից դուրս՝ կայսրության մյուս տարածքներում, նույնիսկ մայրաքաղաքում և նրա մերձակայքում:

“Русское Слово” թերթի թղթակիցը Կ. Պոլսից հեռագրել էր, որ հայոց պատրիարքը Գելիբոլուից ստացել է մի գրություն, որով հայտնված է, թե այնտեղի բաշիրոզուկները, միացած թուրք հրոսակների հետ, հարձակվել են չրջանի քրիստոնյա բնակիչների տների վրա, որոնց մեծ մասը պատկանել են հայերին, թալանել իրենց ձեռքն ընկած ամեն բան և դրանք բոլորը էժան գներով վաճառել Գելիբոլուի հրեաներին: Հրոսակախմբերի հարձակումների հետևանքով փաստորեն բնաջնջվել էր 16 գյուղ՝ դատարկվելով բնակչությունից: Իմանալով այդ մասին՝ Կ. Պոլսի ֆրանսիական դեսպանը Գելիբոլու էր ուղարկել «Վիկտոր Հյուգո» հաժանավը: Անգլիական մի զրահանավ նույնպես պատրաստվել էր մեկնել այնտեղ: Թղթակիցը ավստոսանքով ավելացնում էր. «Ռուսական դեսպանությունը, սակայն, Պետերբուրգից հրաման չստանալու հետևանքով, քրիստոնյաներին պաշտպանելու համար ոչինչ չի արել, հակառակ նրա, որ իր տրամադրության տակ ուներ չորս մարտանավ»²:

Բռնությունները շարունակվում էին նույնիսկ մայրաքաղաքում՝ եվրոպական դիվանագետների աչքի առաջ:

¹ «Աւետարներ», № 3, 18 հունվարի 1913 թ.:

² “Русское Слово” թերթի սույն հոդվածի թարգմանությունը տե՛ս «Ժամանակ», № 1298, 5 (18) դեկտեմբերի 1912 թ.:

Դեկտեմբերի վերջերին Կ. Պոլսի Ղալաթիա թաղում բռնությունամբ առևանգված 16 տարեկան հայ աղջկան իշխանությունները մերժել էին վերադարձնել իր ծնողներին՝ պատճառաբանելով, թե չարիաթի համաձայն՝ այդ տարիքի պարմանուհին չափահաս է համարվում, ուստի նրան վերադարձնելը բացառվում է։ Ավելին, արդարադատության նախարարը հայոց պատրիարքին առաջարկել էր քահանա ուղարկել՝ ներկա լինելու աղջկա իսլամացման պաշտոնական արարողությանը¹։

Թուրքական բռնությունները շարունակվում էին նաև կայսրության մյուս քրիստոնյաների նկատմամբ։

Իսկ Հայաստանի հայությունը շարունակում էր տվայտել անհուն տառապանքների մեջ։

Ռուսական «Церковный Вестник» թերթը 1912 թ. № 41-ում նշում էր, որ եթե որևէ մեկին հաջողվում է սրտագին, անկեղծ զրույց ունենալ Թուրքիայի որևէ քրիստոնյայի հետ, ապա «նա ձեր առջև բացում է անհաստական կյանքի, ընտանիքի և համայնքի մի այնպիսի ողբերգություն, որ մարդ ապշում է մի կողմից մահմեդականների վայրենության, մյուս կողմից քրիստոնյաների հավատքի, համբերության և արիության վրա։ ... Հավատալ, թե թուրքերը կամավոր կապահովեն քրիստոնյաների համար ազատ կյանքի պայմաններ՝ բոլորովին անկարելի է։ ... եվ այժմ չատ բնական է,- շարունակում էր թերթը,- որ թուրքական ղեկավարի այս անտանելի վիճակի դեմ ծառացել են բուլղարն ու սերբը, մակեդոնացին ու չերնոգորցին, հույներն ու կուցո-վալախները, նույնիսկ ալբանացին, այսինքն՝ ոչ միայն քրիստոնյաները, այլև մահմեդականները»։ Իսկ կոտորակված, թշվառ թուրքահայ ժողովուրդը շարունակում էր խողխողվել անարգ լծի տակ։

Հայկական բնակավայրերի վրա քրդերի շարունակվող ասպատակությունները, հայ բնակչության նկատմամբ նրանց վայրագությունները ռուսական դիվանագիտությունը համարում էր Հայաստանում հնարավոր բարենորոգումներ կատարե-

¹ Տե՛ս «Կովկասի լրագրեր», № 22, 27 հունվարի 1913 թ.։

լու դեմ ուղղված ամենալուրջ խոչընդոտներից մեկը: Քաղաքակրթության հետ քրդերի գործելակերպի անհարիր լինելը ռուս դիվանագետները և մամուլը բացատրում էին նրանց տնտեսական ու մշակութային ծայրահեղ հետամնացությամբ:

Բայազետում ռուսական փոխհյուպատոսն այդ օրերին արտգործնախարարության առաջին ղեկարտամենտին հղած իր № 230 գաղտնի հեռագրում նշում էր, որ քրդերի հետամնացությունը հետևանք է նրանց նկատմամբ թուրքական կառավարության կողմից վարվող քաղաքականության: Նա հիշեցնում էր, որ «Հայ ազգությանը արմատախիլ անելու և Քուրդիստանում համատարած քրդական բնակչություն ստեղծելու համար հայերի դեմ քրդերին գրգռելու քաղաքականություն կիրարկող Թուրքիան երբեք չի մտահոգվել նրանց կարիքներով, չի կարողացել օգտվել այնպիսի զորեղ գործոնից, ինչպիսին է կրոնական ընդհանրությունը՝ քրդական ցեղերը միավորելու համար, որի նպատակով նրան նախևառաջ հարկավոր էր մտահոգվել իր քրդերի չըջանում տնտեսական և մշակութային մակարդակի բարձրացմամբ: Կաշառակերությունը ու բռնությունը աչքի ընկնող ապաշնորհ թուրքական վարչությունը, չէր կարող չհարուցել քրդերի դժգոհությունը, ուստի և զարմանալի չէ, որ սրանց հավատարմությունը Թուրքիայի նկատմամբ չնչին է, և որոնց մեջ նկատելի է ձգտումը դեպի Ռուսաստանը»¹: Ուստի տվյալ պահին փոխհյուպատոսը կարևորագույն խնդիր էր համարում քրդերին ռուսական ազդեցության ոլորտ ընդգրկելը: Նա գրում էր, որ ներկայումս, երբ Բալկանյան ռազմաճակատներում սլավոնների տարած հաղթանակների հետևանքով Թուրքիայի նկատմամբ քրդերի հավատարմությունն է՛լ ավելի է թուլանում, երբ ծագում է թուրքահայերի հանդեպ իրենց հովանավորության հարցը, անհրաժեշտ է առանձնապես հոգ տանել Թուրքիայից քրդերի մեջ ռուսական ազդեցությունն ուժեղացնելու մասին: Այդ նպատակին հասնելու համար դիվանագետը գործնական առաջարկներ էր անում. 1) Ավելի մեծ ուշադրություն

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", зз. 1909-1912, д. 3459, л. 43-43 (об.).

դարձնել Կովկասում պատկառելի թիվ կազմող ոռոսահայատակ քրդերի տնտեսական և մշակութային մակարդակի բարձրացմանը՝ որպես օրինակ Թուրքիայի քրդերի համար, 2) Անդրկովկասում կազմել թեկուզ երկու քրդական գունդ, որը կհարուցեր Թուրքիայի քրդական բեկերի ձգտումը Ռուսաստանի հանդեպ, հատկապես նրանց, ովքեր աչիրեթական գնդերում ունեն սպայական պաշտոններ, ուստի և պատվավոր դիրքեր են վայելում, 3) Ամեն կերպ ոռուսական կողմ գրավել Բայազետի գիլան ցեղի առաջնորդ Ալի Աշրաֆ բեյ Շամչեղինովին, որն անառարկելի ազդեցություն ունի 225 հազար մարդ կազմող իր ցեղի վրա¹:

Իսկ Բալկանյան ռազմաճակատներում չարունակվում էր պատերազմի կատաղի ընթացքը՝ մարդկային հսկայաթիվ կորուստներով:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", зг. 1909-1912, д. 3459, л. 43 (об.)-44:

ԳԼՈՒԽ ՔՍԱՆ ՀԻՆ ԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԴԺՎԱՐԻՆ ՎԵՐԸՆԹԱՑԸ

ԱՐՑՈՒՆԱՀԵՂՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՐԸ ԱԼԻՈՒՄ

1913 թ. առաջին կեսը հայերի ազգային կյանքում առատ էր խոշոր դեպքերով:

Ինչպես ասվեց, 1912 թ. դեկտեմբերին կնքվել էր թուրք-բուլղարական զինադադար, իսկ երկու չաբաթ անց սկսվել էր վեց տերությունների՝ Լոնդոնում հավատարմագրված դեսպանների կոնֆերանսը:

Տերությունների լոնդոնյան դեսպանների կոնֆերանսին զուգահեռ բացվել էր նաև պատերազմող կողմերի ներկայացուցիչների կոնֆերանս:

1913 թ. սկզբներից սուր տարաձայնություններ էին սկսվել հատկապես պատերազմող կողմերի ներկայացուցիչների կոնֆերանսում: Այստեղ հաղթողները թուրքիայից պահանջել էին հին սահմանը հաստատել Ռոդոսթո – Միդիա գծով և հրաժարվել էգեյան ծովի կղզիներից: Վարչապետ Քեամիլ փաշայի գլխավորած թուրք պատվիրակությունը, մերժելով այդ պահանջը, վերադարձել էր Կ. Պոլիս¹:

Ավ. Իսահակյանը 1913 թ. հունվարի 5-ին ժնեկից Ս. Վրացյանին գրում էր. «... Հայկական հարցը զարթնել է: Ո՞վ կարող է ուրիշ բանով զբաղվել: Ես հույսեր ունեմ. ինչո՞ւ, ի՞նչ հիման

¹ Տե՛ս Գ. Յ. Ալաև, *Турция в период правления младотурков (1908-1918 гг.)*, էջ 226:

վրա – չեմ կարող ասել. միայն հույս ունեմ...»¹:

Իսկ չորս օր անց՝ 1913 թ. հունվարի 9-ին, բանաստեղծը Փարիզում գտնվող Ավետիս Ահարոնյանին գրած նամակում, արտահայտելով իր տագնապները, նշում էր, որ ինքն անձնական կյանք չունի, որ իր կյանքը նման է իսկական դժոխքի, և որ «սիրտս ու հոգիս հայկական չարաբախտ հարցի չուրջն է դառնում»: Նա իր գրչակցին խնդրում էր իրեն տեղեկություններ հաղորդել Հայկական հարցի զարգացումներից, քանզի ուզում է շատ բան իմանալ. «Ի՞նչ եք անում, ի՞նչ յոյսեր կան, Ռուսիան արդարե՞ւ պիտի պաշտպանէ հարցը, [այն] հաստատապէ՞ս դրուելու է դեսպանաժողովի առաջ, եւայլն, եւայլն: Խնդրեմ, որքան հնարաւոր է, գրի՛ր: Եթէ յուսատու բաներ լինին, տրամադրութիւնս շա՛տ կը բարձրանայ»:

Հայկական հարցի՝ անսպասելի բարձրացումը չփոթի էր մատնել իր ժողովրդի ցավերով տառապող բանաստեղծին: «...Միշտ մի սեւ եւ մեծ կասկած թագնուած է յոյսերիս յետեւը: Թուում է, որ ամէն բան կը լինի ի վնաս հայի: Շատ բան պարզ էր ինձ համար հայկական հարցի նկատմամբ. միայն երկու բան աւելի եւս պարզուեց,– մէկ՝ որ թիւրքը ամէն դրութեան մէջ էլ, ամէն պետական կազմի մէջ էլ, միշտ եւ հանապազ, երէկ, այսօր եւ յաւիտեան՝ ոխերիմ թշնամի է հայի: Նա չան ու գիլու ազատութիւն կը տայ, միայն թէ հայը ոչնչանայ, միայն թէ հային ջարդէ:

Երկրորդ՝ որ եւրոպական պետութիւններին եւ մասնաւորապէս Ռուսիային միշտ բարեկամ մնանք, չպէտք է գրգռենք. վերջ ի վերջոյ նրանք են մեզ փրկողները:

Թիւրքիան – մեր թշնամին է.

Եւրոպան – մեր բարեկամը:

Այդ պէտք է լինի մեր ղեկավարող աստղը, մեր կեանքի բոլոր ալեկոծումների ժամանակ. որքան էլ Եւրոպան մեզ լքէ, բայց վերջը կը հասնի. պատմական ընթացքը այդ է:

¹ Սիմոն Վրացեան, Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, Բեյրութ, 1962, լջ 340:

Ներողութիւն, որ վատ գրեցի. սաստիկ գլխացաւ ունիմ, եւ ձախ աչքս ցաւից պայթում է:

Գրի՛ր, մէկ տեսնենք ե՞րբ է բացվելու դեսպան[ական] ժողովը, ո՞վքեր են պատվիրակները: Մի խոսքով՝ ինչ կարող ես, գրիր»¹:

Եվս մի քանի օր, և 1913 թ. հունվարի 13-ին Իսահակյանը Թուրքիայի ապագայի և սպասվող մեծ աղետների մասին կրկին իր մտածումներն է հաղորդում Ահարոնյանին: Նա գրում էր.

«Սիրելի Աւետիս,

Վաղուց է ստացել եմ նամակդ: Մենք ապրում ենք՝ օր օրի վրայ՝ մոխիր ցանելով մեր վառուած յոյսերի վրայ: Հայոց հարցի վրայ է խօսքս: Դէպքերը այնպէս են անակնկալներով զահավիժում իրար յետեւից, որ հայկական հարցի մասին խօսք չի լինի. ահագին մի պետութիւն է փլչում, եւ մնում ենք տակը: Ո՞վ գիտի՝ ե՞րբ ենք երես ելնելու»²:

Հայությունը 1913 թվական էր թեւակոխել ծանր մտորումներով: Արդյոք Թուրքահայութեան համար բախտորոշ հարցը առաջ մղելու որևէ հույս կա՞, թե՞ ձեռնարկված գործն ունենալու է անհույս վերջավորութիւն՝ ինչպես նախկիններում: Առայժմ ոչ ոք չէր կարող խելամիտ պատասխան տալ, մանավանդ այն պատճառով, որ հայ-թուրքական և հայ-քրդական սրված թշնամանքի պայմաններում բուն թուրքական հասարակութեան մեջ զազաթնակետին էին հասել ներքաղաքական հակասութիւնները, որոնք առաջ էին բերել համազգային ճգնաժամ:

Բալկանյան ռազմաճակատներում Թուրքիայի կրած պարտութիւնները և Լոնդոնի «խաղաղութեան» կոնֆերանսի ընթացքը ընդդիմութեան մեջ գտնվող երիտթուրքերին տալիս էին հակաիթթիլաֆական պայքարի ու ժեղացման մեծ հնարավորութիւն:

¹ «Հայրենիք», № 4 (279), ապրիլ, 1949, էջ 44:

² Նույն տեղում:

Իթթիլաֆ և Իթթիհադ կուսակցությունների միջև դրու-
թյունն ավելի սրվեց այն բանից հետո, երբ 1913 թ. հունվարի 4
(17)-ին վեց տերությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաս-
տանի, Գերմանիայի, Իտալիայի և Ավստրո-Հունգարիայի Կ. Պոլ-
սի ղեսպանները Թուրքիայի արտգործնախարար Հայազն Գար-
րինը Նորատունկյանին ներկայացրին հավաքական մի վերջնա-
գիր՝ համառորեն նրան խորհուրդ տալով Բուլղարիային զիջել
չրջապատման մեջ գտնվող Ադրիանուպոլիսը (էզիրեն)¹:

Այդ առաջարկությունը ցույց էր տալիս, որ նոր ստեղծված
իրավիճակում օսմանյան պետությունից տարածքային զիջում-
ներ են ուզում ոչ միայն բալկանյան զինակիցները, այլ նաև
եվրոպական կառավարությունները: Վերջնագիրը նոր ծիրի մեջ
էր մտցնում արևելյան խնդիրը և ըստ էության առաջ էր բերում
նոր երևույթ:

Վերջնագիրը կազմելու ժամանակ Բ. Դուռը մոտավորապես
տեղեկացել էր նրա բովանդակության մասին, բայց հույս էր
ունեցել, որ փաստաթուղթը կազմվելու է մեղմ տոնով: Ավելին,
կառավարության մեջ նույնիսկ ենթադրություն կար, որ երկ-
պառակություններ կառաջանան մեծ պետությունների միջև, որի
հետևանքով Գերմանիան ի վերջո կհրաժարվի ստորագրել
վերջնագրի տակ, որով և կվիժվի տերությունների հավաքական
միջամտությունը:

Բայց վերջին պահին Բեռլինից Կ. Պոլսի գերմանական ղես-
պանատանը տրված ցուցումի համաձայն՝ ղեսպան Վանզեն-
հայմը նույնպես ստորագրեց փաստաթղթի տակ, և Թուրքիայի
հույսերն ի դերև ելան:

Ահա այդ կարևոր վավերագրի բովանդակությունը.

«Ստորագրյալներս՝ Ավստրիայի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի,
Ռուսաստանի, Գերմանիայի և Իտալիայի ղեսպաններս, մեր կա-
ռավարությունների անունից արտոնված ենք հետևյալ ծանու-

¹ Տե՛ս Անտրէ Մանտէլսթամ, Օսմանեան կայսրութեան ճակատագիրը:
Առաջին մաս. Երիտասարդ Թուրքերը պատերազմէն առաջ, Թարգմ. Միքայել
Շամտանճեան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 85:

ցագիրը հաղորդելու օսմանյան Վեհ. կայսեր արտաքին գործոց նախարարին:

Թշնամությունների վերսկսման առաջն առնելու փափագով պետություններն իրենց պարտականությունն էին համարում օսմանյան կառավարության ուշադրությանը հանձնել այն աղետավոր պատասխանատվությունը, որ իր վրա կծանրանա, երբ իրեն տրված խորհուրդներին հակառակելով, արգելք կլինի խաղաղության հաստատմանը: Եթե պատերազմը (բալկանյան: - Հ. Ս.) երկարի, բացառված չէ, որ հարցականի տակ կղրվի նաև մայրաքաղաքի բախտը, իսկ Ասիական Թուրքիայում Թշնամությունները կտարածվեն նոր ուժով: Այս պարագայում պետությունները չեն կարող հուսալ, թե կարող են առաջն առնել այն վտանգների, որոնցից զգուշանալու են հրավիրում օսմանյան կառավարությանը, և այսօր իսկ չեն ցանկանա, որ [նա] ենթարկվի նոր փորձությունների:

Ամեն պարագայում օսմանյան կառավարությունը հաշտության կնքումից հետո կունենա մեծ պետությունների բարոյական ու նյութական աջակցության կարիքը՝ պատերազմի վնասները դարմանելու, Պոլսում իր դիրքերն ամրապնդելու և իր ամենաիրական ուժը կազմելու կոչված ասիական ընդարձակ հողերը չենացնելու, առաջադիմելու և շահագործելու համար: Այս նպատակին ձեռնարկելու և նրա իրագործման ուղղությամբ աշխատելու համար օսմանյան կառավարությունը միայն այն ժամանակ կարող է արժանանալ մեծ պետությունների բարյացակամ աջակցությանը, երբ օսմանյան շահերը պաշտպանելու նպատակով իրեն հայտնված խորհուրդները բարյացակամորեն ընդունի:

Արդ, մեծ պետություններն իրենց պարտականությունն են համարում հավաքաբար դարձյալ խորհուրդ տալ Բ. Դուանը, որ էդիրնեն ձգի դաշնակիցներին և էգեյան կղզիների վերջնական կարգադրությունը հանձնի իրենց: Այս զիջումների փոխարեն մեծ պետությունները պիտի օգնեն ապահովելու էդիրների իսլամական կրոնական շահերը և այս քաղաքի մեջ գտնվող մզկիթների և կրոնական շենքերի ու կավածքների նկատմամբ հարգանքը: Նույնպես, կղզիների խնդիրը այնպես պետք է լուծվի,

որ որևէ կերպ չվնասվի օսմանյան երկրների ամբողջությունը և ապահովությունը:

Յոհան Ֆոն Պալավիչինի, Ջերրլդ Լոութեր, Մ. Բոմպար, Գիրս, Վանգենհայմ, Կամիլո Գարոնի»¹:

Վերջնագիրը չանթահարիչ տպավորություն թողեց Բ. Դոան վրա: Առաջ եկավ իսկական իրարանցում: Կառավարությունը մշտական խորհրդակցությունների մեջ էր՝ չվարած նոր կացություն առաջ:

Ստեղծված վիճակը քննելու համար 1913 թ. հունվարի 9(22)-ին Քեամիլ փաշան խորհրդակցության է հրավիրում կառավարության համարյա բոլոր բարձր պաշտոնյաներին: Մտքերի փոխանակումից հետո խորհրդակցությունն արտահայտվում է վեց տերությունների առաջարկությունն ընդունելու օգտին²:

Ադրիանուպոլիսը հանձնելու կառավարության որոշման մասին լուրն անմիջապես տարածվում է ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլև երկրով մեկ³:

Հանրային կարծիքը սկսեց փոթորկվել: «Իթթիհադ վե Թերաքիի» ղեկավարության համար վրա հասավ պետական հեղաշրջում կատարելու և վեց ամիս առաջ կորցրած իշխանությունը վերադարձնելու պահը:

Ի դեպ, այն օրերին, երբ տեղի էին ունենում բանակցություններ Լոնդոնում, և նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Բ. Դոանն էր ներկայացվել վեց տերությունների վերջնագիրը, Իթթիհադի ղեկավարներից Սաիդ Հալիմ փաշան, Թալեաթ բեյը և Հաջի Ադիլ բեյը բանակցություններ էին սկսել Իթթիլաֆի հետ՝ բաժանելու համար իշխանությունը: Բայց ինչպես Իթթիլաֆի կոմիտեն, այնպես էլ անձամբ վարչապետ Քեամիլ փաշան չէին ընդառաջել երիտթուրք կենտրոնական կոմիտեին: Միայն դրանից հետո Իթթիհադը որոշում էր ընդունել պետական հեղաշրջում կատարել:

¹ «Մշակ», № 13, 19 հունվարի 1913 թ.:

² Տե՛ս Դ. Յ. Ալևս, Турция в период правления младотурок (1908-1918 гг.), էջ 226:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

Եվ ահա առիթը ներկայացել էր: Աղբիանուպոլիսը բուլղար-
ներին հանձնելու մասին տերությունների պահանջը կատարելու
Իթթիլաֆի խոստումը համարելով հայրենիքի դավաճանու-
թյուն՝ երիտթուրքերն ամեն տեղ սկսեցին ուժգին պրոպագանդ
մղել՝ հանրությանը համոզելու համար, թե Ջաթալջայում
գտնվող օսմանյան բանակը բացարձակապես անպարտելի է, և
թե պատերազմը շարունակելու դեպքում ապահովված է
թուրքական զենքի հաջողությունը:

Ինչ վերաբերում է Իթթիլաֆի կառավարությունը, ապա նա
առիթը բաց չէր թողնում մերկացնելու երիտթուրքերի պրոպա-
գանդի իսկական նպատակը, միաժամանակ ցույց էր տալիս, որ
պատերազմը շարունակելու դեպքում սպասվում են նոր պար-
տություններ, և, ամենագլխավորը, անխուսափելի կլինի եվրո-
պական պետությունների զինված միջամտությունը հօգուտ
բալկանյան դաշնակիցների, ինչպես նաև ռուսական հարձա-
կումը Ասիական Թուրքիայի վրա: Հետևապես, այս ամենը հաշվի
առնելով՝ անհրաժեշտ է ժամ առաջ հաշտություն կնքել:

Կառավարության այս տեսակետներն արտացոլված էին
նաև Քեամիլ փաշայի կառավարության պաշտոնաթերթ «Իկ-
դամում», որն իր 1913 թ. հունվարի 7-ի և 8-ի խմբագրական-
ներով առաջ էր տանում հաշտություն կնքելու տեսակետը՝
միաժամանակ փորձելով չոչափել հանրային կարծիքը և նրան
պատրաստել Աղբիանուպոլսի զոհողությունը:

Թերթը չեչտում էր, որ մեծ տերությունների ծանուցագիրը
մերժելու և դրա հետևանքով պատերազմը վերսկսելու պարա-
զայում կվտանգվի Պոլիսը, և ռազմական գործողությունները
կտարածվեն Անատոլիայում (նկատի ունենք՝ Հայաստանում: - Հ.
Ս.): Թուրքիան չի կարող նոր պարտություններ չկրել չորս պե-
տությունների հետ պատերազմում, որոնց կողքին վճռականո-
րեն կանգնել է Եվրոպան:

Հունվարի 8-ի համարում «Իկդամը» «Վտանգավոր չրջան»
արհավրալից խմբագրականում չեչտում էր, որ «Բարեկամ չու-
նենք ոչ միայն կովի դաշտում, այլև դիվանագիտության մեջ: ...
Բոլոր մեծ պետությունները չեն ուզում, որ պատերազմը շարու-
նակվի: Անատոլիայում նույնպես իրական է դառնում մեծ

վտանգը: ... Այս վտանգավոր պահին մենք պետք է հարկ եղած տոկունություն և համբերություն ցույց տանք մեր պետությունն զոյությունն ու անկախությունը փրկելու համար: Ստիպված ենք պետությունների պահանջները կարելի եղածի չափ ընդունել»¹:

Հանրային կարծիքը ճշտելուն ուղղված «Իկդամի» խմբագրականները անբավարար համարելով՝ Քեամիլ փաշայի կառավարությունը մի պահ նույնիսկ մտադիր էր հրաժարական տալ՝ պատմական պատասխանատվությունից խուսափելու համար:

Սուլթանը վճռականապես մերժեց Քեամիլ փաշայի հրաժարականը և կառավարությունը պատասխանատվությունից ազատելու համար նրան խորհուրդ տվեց հարցը դնել խորհրդարանի քննարկման: Վարչապետը պատասխանեց, որ անհնար է գումարել խորհրդարան, քանի որ այն լուծարված է, բայց սուլթանը կարող է երկրի մեծամեծերից և ավագներից բաղկացած արտակարգ ժողով գումարել, ինչպես իր ժամանակ գումարել է Միդհատ փաշան:

Սուլթանը հավանություն է տալիս Քեամիլ փաշայի առաջարկությանը, և հունվարի 9-ին կայսերական պալատում գումարվում է արտակարգ ժողով՝ բաղկացած ձերականտականներից, ուլեմներից, բարձրաստիճան սպաններից և քաղաքային պաշտոնատարներից: Կառավարության կողմից մասնակցում էին վարչապետ Քեամիլ փաշան, ռազմական նախարար Նազրմը, արտգործնախարար Նորատունկյանը և ֆինանսների նախարար Աբդուրրահման բեյը: Ժողովին ներկա էին նաև կայսերական իշխանների կողմից գահաժառանգ ճանաչված իշխան Յուսուֆ Իզզեդինը, իշխաններ Վահիդէդդինը և Մեջիդը²:

Ժողովում հաղորդումով հանդես եկավ վարչապետ Քեամիլ փաշան և ծանրացավ այն վտանգների վրա, որոնք սպառնում էին նաև օսմանյան երկրի մյուս մասերի զոյությունը:

Ապա հայտարարություններով հանդես եկան ռազմական,

¹ «Մշակ», № 14, 20 հունվարի 1913 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

ներքին գործերի, ֆինանսների և արտաքին գործերի նախարարները:

Ռազմական նախարար Նազըմ փաշան, բանակի վիճակը Ձաթալջայում փայլուն համարելով, ասաց, որ այն ոչ միայն ի վիճակի է պաշտպանելու ունեցած դիրքերը, այլև առաջ չարժվելու: Միաժամանակ նա շեշտեց, որ եթե երկրի մյուս մասերի վրա հարձակում սկսվի, ապա անկարելի կլինի պաշտպանվել:

Արտգործնախարար Գաբրիել Նորատունկյանը պարզեց այն բոլոր պատճառները, որոնք Թուրքիային համակերպություն են պարտադրում: Նա մասնավորապես շեշտեց, որ օսմանյան կառավարության հանդեպ առավել սպառնական դիրք են բռնել Ռուսաստանը և Ֆրանսիան:

Կառավարության դիրքի պաշտպանությունը հանդես եկան նաև ժողովի ուրիշ մասնակիցները: Միակ անձը, որը դեմ դուրս եկավ կառավարության անդամների տեսակետներին, ընդհանուր դատախազ Իսմայիլ Հակկը բեյն էր: Նա հավաքվածներին տեղեկացրեց, որ Անդրիանուպոլսի զինվորական պարետը հեռագիր է հղել վարչապետին և սպառնացել, որ եթե Թուրքիան հրաժարվի Ադրիանուպոլսից, այն ժամանակ ինքը հրաման կտա հօդս ցնդեցնել քաղաքի բոլոր պաշտպանական ամրությունները և գործի գլուխն անցած՝ կչարժվի Կ. Պոլսի վրա:

Ի վերջո ժողովը քվեարկեց մի բանաձև, որով իր կատարյալ համերաշխությունն էր հայտնում կառավարության բռնած դիրքի հանդեպ¹:

Ժողովից հետո Գաբրիել Նորատունկյանը կազմեց Ադրիանուպոլիսը հանձնելու մասին վեց տերությունների կողմից Կ. Պոլսին հղած նոտայի պատասխան-համաձայնության տեքստը, որի տակ իրենց ստորագրությունները դրեցին Քեամիլ փաշայի կառավարության բոլոր նախարարները, բացի փաստաթղթի հեղինակից՝ արտգործնախարար Նորատունկյանից:

Եվ այսպես, Իթթիհադին ներկայացել էր մի նոր առիթ նույնպես: Ադրիանուպոլիսը բուլղարներին հանձնելու մասին տե-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 15, 22 հունվարի 1913 թ.:

րությունների պահանջը կատարելու իթթիլաֆի խոստումը համարելով հայրենիքի դավաճանություն՝ երիտթուրքերն ամեն տեղ սկսեցին ուժգին պրոպագանդ:

Իսկ իթթիլաֆի շարքերում տիրում էր չպատճառաբանված ընդհանուր լավատեսություն: Հաշտությունը թվում էր մոտիկ, Ադրիանուպոլիսի զիջումը՝ վճռված: Բայց իրադարձությունները զարգացան գահավեժ արագությամբ: Անսպասելի կերպով կատարվեց պետական հեղաշրջում, և Քեամիլ փաշայի իթթիլաֆական կառավարությունը բռնությամբ հեռացվեց իշխանությունից:

* * *

1913 թ. հունվարի 10 (23)–ին, օրը ցերեկով, երիտասարդ սպաների մի խումբ՝ բաղկացած մոտ 200 հոգուց, էնվեր բեյի և Թալեաթ փաշայի գլխավորությամբ շրջապատում են Բարը Ալին (Բ. Դուռը)¹ և ըոպեններ անց խուժում ներս: Կ. Պոլսի «Ժամանակ» թերթը, որը նկարագրել էր հեղաշրջման պահը, գրում էր, որ շենքը պաշտպանող ժանդարմները փորձեցին փակել էնվեր բեյի ճանապարհը, բայց նա նրանց հետ մղեց, որոնք դրանից հետո այլևս չհամարձակվեցին արգելք լինել²: Մուտք գործելով շենքից ներս՝ էնվերն իր մարդկանցով ուղղակի գնում է նախարարական խորհրդակցությունների սրահ: Ռազմական նախարար Նազըմ փաշան և նրա երկու թիկնապահները, որոնք դուրս էին եկել հեղաշրջման մասնակիցների հետ խոսելու, տեղ–նուտեղը սպանվում են³: էնվեր բեյը, շրջապատված հավատա–

¹ Տե՛ս В. А. Жебокрицкий, Болгария во время балканских войн 1912–1913 гг., Изд. Киевского университета, 1961, էջ 95–96:

² Տե՛ս «Ժամանակ», № 1337, 15 (28) հունվարի 1913 թ.:

³ Ժամանակի մամուլում (օրինակ՝ «Մշակ», № 14, 1913 թ.) այդ պահի երկու նկարագրություն կա: Առաջին մեկն արանություն. – Դահլիճ մտնելուն պես էնվեր բեյը ատրճանակով կրակում և սպանում է ռազմական նախարար Նազըմ փաշային, որը, կանգնելով վարչապետ Քեամիլ փաշայի առջև, իր մարմնով պաշտպանում էր նրան: Միաժամանակ զինվորները սկսում են ուժգին զանակոծել քրիստոնյա երկու նախարարներին՝ Նորատունկյան ԼՖեն–

րիմ իթթիհադականներով, խուժում է նախարարական խորհրդակցությունների սրահ, ուր Քեամիլ փաշայի կառավարության բոլոր անդամները քննարկում էին տերությունների հավաքական ծանուցագրի առիթով Գաբրիել Նորատունկյանի գրած պատասխան-տեքստը: Նախարարները, նորեկի ներս մտնելուց սարսափած, ոտքի են ցատկում, իսկ էնվերը ուղղակի գնում է դեպի ծերունի Քեամիլ փաշան և հայտնում, թե ուզում է հետը խոսել: Վարչապետը մերժում է: էնվերը պահանջում է անմիջապես հրաժարական տալ՝ այլապես սպառնալով անհապաղ կալանավորել նրան և բոլոր նախարարներին¹: Պահանջը կատարվում է առանց հակառակության: Վարչապետը հենց տեղում գրում և ստորագրում է հրաժարականը: Ապա, բռնելով փաշայի օձիքից, էնվերը հրամայում է՝ իր հետ անմիջապես գնալ կայսերական պալատ և գրված հրաժարականը ներկայացնել սուլթանին²:

էնվերը կարիքների անդամներին հրամայում է տեղից չշարժվել երկու ժամ չարունակ, իսկ ինքն ավտոմոբիլով դիմում է սուլթանի պալատը: Հազարավոր ամբոխն ուղեկցում էր նրան՝ «կեցցե՛ պատերազմը» բացականչություններով:

էնվեր բեյի խոսակցությունը սուլթանի հետ հակիրճ էր: Հեղաշրջման հերոսը սուլթանին առաջարկում է ստորագրել վարչապետի և նրա կարիքների հրաժարականը և Մահմուդ Շեքեթ փաշային մեծ վեզիր նշանակելու մասին արձանագրությունը:

դուն և Հույն Մուսուրիս բեյին: Երկրորդ մեկնաբանություն.- Երբ նախասենյակում արդեն աղմուկ էր, Քեամիլ փաշան դադարեցնում է նիստը և Նազրմ փաշային խնդրում է դուրս գալ ու տեսնել, թե ինչու՞մ է բանը: Դուռն չեմին տեսնելով սպանված պահապան զինվորին՝ նա, «չներ, սրիկաներ» աղաղակելով, հանում է ատրճանակը և ուղղում էնվեր բեյի վրա: Այդ ժամանակ Մուստաֆա Նեջիբը վայրկենաբար կանգնում է էնվերի առջև, և զնդակը խոցում է նրան: Մահացու վիրավոր Մուստաֆան հավաքում է վերջին ուժերը, կրակում Նազրմի վրա և սպանում:

¹ Տե՛ս Անտրէ Մանտէլսթամ, Օսմանեան կայսրութեան ճակատագիրը: Առաջին մաս, Երիտասարդ թուրքերը պատերազմէն առաջ, էջ 85:

² Տե՛ս «Ժամանակ», № 1337, 15 (28) Հունվարի 1913 թ.:

Սուլթանը հարցնում է, թե՛ «իսկապես ի՞նչ է պատահել»։ Էնվերը պատասխանում է, թե ամեն ինչի մասին իրազեկ կլինի հետո, որ այժմ ժամանակ չկա խոսելու, որովհետև հայրենիքը գտնվում է մահացու վտանգի մեջ։

Երեկոյան ժամը 8-ի կողմերը երիտթուրքերը վերջնականապես տիրում են Բ. Դռան շենքը¹։

Առաջինն իր պաշտոնից արձակվում է արտաքին գործերի նախարար Գարրիբեյ Նորատունկյանը։ Ապա պաշտոնազուրկ են լինում չեյիս ուլ-իսլամ Ջեմալէդդինը, ներքին գործերի նախարար Ռաշիդ բեյը և ֆինանսների նախարար Արդուրահման բեյը։ Հետևում են մյուս բոլոր նախարարների հրաժարականի դիմումները², որոնց գործողություններից դժգոհ էր երիտթուրքերի կենտրոնական կոմիտեն³։

Դռանից հետո անմիջապես էնվեր և Թալեաթ բեյերի ձեռքն է անցնում տերությունների ծանուցագրի պատասխանը, որի տակ, ինչպես ասվեց, դրված էին բոլոր նախարարների ստորագրությունները՝ բացի Նորատունկյանի ստորագրությունից։ Երբ էնվեր բեյը նրան հարցրեց պատճառը, նախկին արտգործնախարարը պատասխանեց, որ լինելով քրիստոնյա՝ ինքը հրաժարվել է ստորագրել մի փաստաթուղթ, որով քրիստոնյաներին է հանձնվում Ադրիանուպոլիսը, այլապես դա առիթ կդառնար, որ թուրք ժողովուրդն իրեն մեղադրեր դավաճանության մեջ։ Լսելով այդպիսի պատասխան՝ էնվեր բեյը Գարրիբեյ Նորատունկյանին թաքցնում է հարևան սենյակում՝ ղինակիցներին ասելով, որ նրան վերցնում է իր պաշտպանության տակ⁴։

Այդպիսով, տերությունների՝ Կ. Պոլսի ղեսպաններին ուղարկվելիք պատասխանը, որը կազմված էր չափավոր տոնով,

¹ Տե՛ս *А. Н. Мандельштам, Младотурецкая держава, историко-политический очерк, Москва, 1915, էջ 30*։

² Տե՛ս *Г. З. Алиев, Турция в период правления младотурок (1908-1918 гг.), էջ 227*։

³ Տե՛ս *Յու. Պետրոսյան, Հինավուրց քաղաքը Բոսֆորի ափին, Երևան, «Հայաստան», 1989, էջ 269*։

⁴ Տե՛ս «*Կովկասի լրագրեր*», № 9, 13 հունվարի 1913 թ.։

Քեամիլ փաշայի կարիները չհասցրեց հանձնել հասցեատերերին:

Իթթիլաֆի կառավարության հրաժարականից հետո նրա անդամները փախան տարբեր ուղղություններով: Կազմվեց Իթթիհադի նոր կառավարություն: Նույն օրվա երեկոյան Իթթիհադի կոմիտեի կողմից վարչապետ նշանակվեց նախկին ռազմական նախարար Մահմուդ Շեքեթ փաշան¹, իսկ պետական խորհրդի նախագահ՝ իշխան Սայիդ Հալիմ փաշան²: Նոր կառավարության մեջ ներքին գործոց նախարար նշանակվեց Թալեաթ բեյը, արտաքին գործոց՝ նախկին մեծ վեզիր Հակկը փաշան, ռազմական՝ Իզզեթ փաշան, ծովային՝ Զյուրյուքսուլու Մահմուդ փաշան, ֆինանսների՝ Ռիֆաթ բեյը, դատական՝ Իրրահիմ բեյը, հանրօգուտ աշխատանքների՝ Բշարա էֆենդին, էվկաֆի՝ Ուայրի բեյը, առևտրի և երկրագործության՝ Զելալ բեյը, հեռագրական ու թղթատարության՝ Ոսկան էֆ. Մարտիկյանը, կրթական՝ Շյուքրի բեյը: Նոր շեյխ ուլ-իսլամ նշանակվեց Մեհմեդ էսադ էֆենդին: Էնվեր բեյը ստացավ Կ. Պոլսի բերդապետի պաշտոնը: Բոլոր նախարարներն իթթիհադականներն էին: Կառավարությունը կոչվեց՝ ազգային պաշտպանություն³:

Վարչապետ նշանակված Շեքեթ փաշան նաև ստացավ գեներալիսիմուսի աստիճան: Նրա բացակայության դեպքում կառավարության ղեկավարի փոխանորդ նշանակվեց Սայիդ փաշան:

Կազմվեց նաև 20 հոգուց բաղկացած Ազգային պաշտպանության կոմիտե, որի մեջ մտան սենատորներ, պատգամավորներ, նաև էնվեր բեյի հայրը՝ Հաջի Ալին⁴:

Նախքան Հակկը փաշային արտաքին գործերի նախարար

¹ Տե՛ս Անտէ Մանտէլսթամ, Օսմանեան կայսրութեան ճակատագիրը: Առաջին մաս. Երիտասարդ թուրքերը պատերազմէն առաջ, Լջ 85:

² Սայիդ փաշան Համիդի զահրնկեցությունից հետո Օսմանյան պառլամենտի սենատի նախագահն էր:

³ Տե՛ս «Մշակ», № 14, 20 հունվարի 1913 թ.:

⁴ Տե՛ս «Կովկասի լրաբեր», № 17, 22 հունվարի 1913 թ.:

նշանակելը Շևրեթ փաշան չատ աշխատեց, որ աթոռից զրկված Գաբրիել Նորատունկյանին համոզի նոր կառավարության մեջ մնալ իր պաշտոնում, բայց նա կտրականապես հրաժարվեց՝ խուսափողական պատասխաններ տալով: Իթթիհադականները ձեռնարկել էին զգուշության բոլոր միջոցները, որպեսզի նրա կյանքը վտանգի չենթարկվի: Թալեաթն անձամբ էր հսկում նրա կյանքի անվտանգությունը, որովհետև մտածում էր, որ նրա իմացությունն ու դիվանագիտական հմտությունը դեռ պետք են գալու իրենց կառավարությունը¹:

Երկրորդ անգամ անցնելով իշխանության գլուխ՝ Իթթիհադը չեղյալ հայտարարեց իթթիլաֆական նախորդ երկու կառավարությունների կարգադրությունները և հայտարարեց, որ վերականգնացնելու է այն վիճակը, որ գոյություն ունեւ 1912 թ. հուլիսից առաջ՝ Սալիդ փաշայի կարիքնետ պաշտոնավարության ժամանակ:

Իշխանությունը զավթելուց հետո երիտթուրքերն անմիջապես հայտարարեցին, որ մերժում են Բալկանյան Միության տեւրիտորիալ պահանջները Լոնդոնյան բանակցություններում:

«Ռեյտեր» գործակալության թղթակցի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ Թալեաթ բեյը հայտարարել էր. «Ներկայ շարժումը նշանակում է, որ մենք վճռել ենք փրկել ազգի պատիւը կամ կործանել: Մենք չենք ուզում, որ պատերազմը շարունակւի, բայց հաստատապէս վճռած ենք պահպանել Ադրիանուպոլիսը: Սա *conditio sine qua non*-ն է»²:

Երիտթուրքական հեղաշրջումից երկու օր անց Ավ. Իսահակյանը Ավետիս Ահարոնյանին նամակով գրում էր. «Այդ ինչ վերիվարումների երկիր է Թիւրքիան: Բայց պէտք է հասկանալ այդ մարդկանց. իրենց աչքերի առջև փչւում է հայրենիքը, պետութիւնը, ի հարկէ կը խենթանան թիւրքերն ու կը կատա-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 14, 20 հունվարի 1913 թ.:

² Տե՛ս А. М. Шнитман, Большевицкая газета "Правда" и болгарское рабочее движение (1912-1914 гг.), Мурманск, 1962, էջ 10:

³ «Կոմկասի լրագրեր», № 9, 13 հունվարի 1913 թ.:

ղեն, կը խելոին, կը զազազեն: Ես էլ որ թիւրք լինէի, ինձ կ'ուտէի: Մի՞թէ ժէօն-թիւրքերը կարող են սառնասիրտ մնալ... Մեղադրել չի լինի:

Բայց եւ այնպէս, ափսոս Նազըմ փաշան՝ միակ թիւրքն է, որի վրայ ցաւացել եմ ողջ կեանքիս մէջ. չգիտեմ ինչո՞ւ: Այդ անիծեալ Թալէաթն է, որ իսկապէս տղամարդ է, մեծ թիւրք է: Բայց ի՞նչ կարող են անել, ընկած են կորստեան ճահիճը. քանի փորձ անեն ազատուելու, այնքան աւելի խորը խրուելու են: Անղամահատութեան սոսկալի զգացումներն են, որ որքան աւելի խիստ, այնքան մահաբեր: Եւրոպան՝ Թիւրքիայի բարեկամ թէ թշնամի՝ որ համարժէք են, բնութեան անբեկանելի օրէնքի պէս վճռել են Թիւրքիան ուտել՝ ուշ թէ չուտ: Վէճը կտորի մեծ ու պստիկի վրայ է, եւ պիտի ուտեն, մինչեւ տակը. մահմեդական կրօնի բոլոր երկիրները ուտում են եւ պիտի ուտեն – Ալժիր, Մարօք, Թունիս, Տրիպոլիս, Եգիպտոս, Հնդկաստանի մի մասը, Բելուճիստան, Աֆղանիստան, Բուխարիա, Նիվա, Պարսկաստան են., են.: Ճակատագիր է, ի՞նչ պիտի անես: Հիմա հարցը նա է՝ թէ մենք՝ պէտք է ուտե՞նք թէ ուտուենք: Ապրենք, կը տեսնենք»¹:

Երիտթուրքական նոր կառավարություն կազմելը շատերի համար նշանակում էր օսմանյան զորքերի անպայման հաջողություն ռազմաճակատում, որը հնարավորություն կտար նպաստավոր հաշտություն կնքել: Մյուս կողմից լրագրերը հաղորդում էին, որ հունվարի 12-ին Գաբրիել Նորատունկյանը հայտարարել է, որ եթե առաջիկա հաշտության բանակցություններում Թուրքիան համառություն դրսևորի, այդ դեպքում Ռուսաստանը կարող է կոչտ միջամտել իրադարձությունների ընթացքին և զորքեր մտցնել Հայաստան²:

Սկսվեցին «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեին թշնամի անձանց ձերբակալությունները³, կալանավորվեց 200-ից ավելի մարդ, իսկ այն երիտթուրքերը, ովքեր բանտարկված

¹ «Հայրենիք», № 4 (279), ապրիլ, 1949, էջ 45:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Կովկասի լրագրեր», № 25, 31 հունվարի 1913 թ.:

էին Իթթիլաֆի իշխանության դեմ ակտիվ գործունեություն ծավալելու ամբաստանությունամբ, ազատ արձակվեցին: Բանտերից ազատվածների թվում էր նաև 1912 թ. վերջերին Իթթիլաֆական իշխանության կողմից ձերբակալված Վարդգեսը¹: Փակվեցին բոլոր ընդդիմադիր օրգանների խմբագրությունները, հաստատվեց խիստ զրաքնություն, հեռագրերը բաց էին թողնում՝ դաժան ընտրություն անելով: Կոմիտեի անդամները խիստ սպառնալիքների տակ հարուստ բնակիչներից տուրքեր էին առնում՝ իբր «պատերազմը շարունակելու համար»:

Այդ ամենին լուրջ դիմադրություն չկար, իսկ առանձին բացառությունները չէին փոխում ընդհանուր պատկերը: Բացառություններից մեկը, թերևս, Կ. Պոլսի զինվորական դպրոցում արյունալի ընդհարումն էր Իթթիհադականներին համակրող և հակաիթթիհադական Զինվորական միությանը հավատարիմ մնացած ուսանողների միջև²:

Ինչպես և ենթադրելի էր, որս սկսվեց հայ, հատկապես հնչակյան այն գործիչների դեմ, ովքեր կապ էին ունեցել Իթթիլաֆի հետ: Երիտթուրքերի բռնաճնշումների ալիքը տարածվեց նաև Հայաստանում: Բանտերը լցվել էին հայ քաղաքական բանտարկյալներով: Հայերը հալածվում էին, կալանավորվում, սպանվում: Այդընում հայ բնակիչները եկեղեցում փակվել էին ժանդարմների ահից, որոնք պատրաստվում էին վրեժ լուծել «Երկիրը ուսներին ծախելու մտադրության համար»:

Իշխանությունը պահելու համար ամեն տեսակ բռնությունների ու խարդավանքների դիմած նոր կառավարության գործողությունները հիչեցնում էին արդուհամիդյան ժամանակները: Լրտեսությունն իր լայն ցանցերը տարածել էր ամենուր: Նախկին պաշտոնյաները և լրագրողները ամենափոքր կասկածի դեպքում իսկ աքսորվում էին Անատոլիա:

Այսպիսով, այն պահին, երբ Լոնդոնում գումարված հաշտության պատվիրակային ժողովը և ղեսպանախորհուրդն արդեն մոտեցել էին հաշտություն կնքելու հնարավորությանը, երբ

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 12, հոկտեմբեր, 1924, էջ 120-121:

² Տե՛ս «Կովկասի լրագրեր», № 14, 18 հունվարի 1913 թ.:

Քեամիլ փաշայի կարիքները, կամենալով փրկել Թուրքիան վերջնական անկումից, որոշել էր զիջումների գնալ բալկանյան պետություններին, երիտթուրք կուսակցությունը, իր ձեռքն առնելով իշխանությունը, քանզեց ու ոչնչացրեց Լոնդոնի բանակցությունների արդյունքը:

Իթթիլաֆի կառավարության անակնկալ անկման և երիտթուրքերի ձեռքով իշխանությունը հափշտակելու մասին Կ. Պոլսից ստացված տեղեկությունները ծանր տպավորություն էին թողել Լոնդոնի բանակցությունների մասնակիցների վրա, քանի որ դա ձգձգելու էր հաշտության հարցի լուծումը:

Եվրոպայի հասարակական կարծիքը մեծ դժգոհությամբ վերաբերվեց երիտթուրքական հեղաշրջմանը: Մամուլը միահամուռ դատապարտում էր երիտթուրքերի հակաօրինական գործողությունը՝ արդարացիորեն նկատելով, որ դրա հիմնական պատճառներից եղել են թուրք ժողովրդի ֆանատիկոսական և չովինիստական զգացումները: Եվրոպան միաժամանակ համոզված էր, որ նոր կառավարությունն անկարող է լինելու շարունակել պատերազմը և ստիպված գնալու է զիջումների (ինչը և ուզում էր անել Քեամիլ փաշայի կարիքները)՝ գուցե պետության համար ավելի ծանր հետևանքներով:

Կ. Պոլսի եվրոպական դեսպանները նոր կառավարությունից պահանջեցին երաշխավորել մայրաքաղաքի քրիստոնյաների ապահովությունը:

Հենց որ հեռագիրը լուր բերեց Կ. Պոլսի նոր հեղաշրջման մասին, ոռոսաց կառավարությունն իր դեսպան Գիրսին անմիջապես պատվիրեց վճռականորեն նախազգուշացնել Բ. Դոանը, որ պատերազմի վերսկսումը չատ ավելի ծանր հետևանքներ կունենա Թուրքիայի համար: Այդ մասին հաղորդելով Բ. Դոանը՝ Գիրսը միաժամանակ հայտարարեց, թե պատերազմի վերսկսման դեպքում իր երկիրը կմնա չեզոք դիրքում:

Իսկ Կ. Պոլսի մահմեդական բնակչությունը իշխանության փոփոխությունն ընդունեց մեծ ոգևորությամբ: Փողոցները լեփլեցուն էին ժողովրդով: Բ. Դոան շինության առաջ ցույցերը չէին դադարում: Մահմուդ Շեքեթ փաշան պատշգամբից ճառով դիմեց ամբոխին՝ վերջացնելով հետևյալ խոսքերով. «Աղբիա-

նուպոլի'ս կամ մահ»։ Ճառն ուղեկցվում էր «Կեցցե՛ պատերազմը», «Մա՛հ բուլղար շներին» և այլ չղաղարող բացականչություններով։

Բայց այդ ոգևորությունը հիմնականում մայրաքաղաքում էր, իսկ ամբողջ երկրի մասշտաբով երիտթուրքերի իշխանությունն գալը տարբեր զգացմունքներ էր առաջացրել և զանազան մեկնաբանությունների տեղիք տվել։ Սանդավառվածների թիվը մեծապես դիջում էր դժգոհների թվին։

Այդ էր պատճառը, որ նոր կառավարությունն սկսեց ճնշումներ գործադրել մամուլի ոչ իթթիհադական օրգանների վրա և նրանց ստիպել հոգվածներով հանդես գալ հեղաշրջման օգտին, գովերգել գործողությունն իրականացրած ղեկավար անձանց։ «Սարահ» թերթի խմբագիր Հայազգի Քելեքյանը անուշադրություն էր մատնել այդ ցուցումը, որի պատճառով նրան սպառնացել էին թերթը փակել։ Սմբագիրը ստիպված սկսել էր հոգվածներով ներբողել հեղաշրջումը։

Բայց այդպիսի քայլերով հնարավոր չէր չահել լայն զանգվածների համակրանքը։

Իթթիհադը կրկին իշխանություն էր եկել ոչ թե օրինական ճանապարհով, այլ մահվան սպառնալիքներով և ոճրային գործողություններով։ Ուստի օսմանյան պատմության մեջ 1913 թ. հունվարի 10 (23)–ը սահմանված է մնալու ոչ թե որպես մեծության և դյուցազնության օր, այլ իբրև ելուզակային մի ձեռնարկ, որն արագացնում էր քայքայման դատապարտված կայսրության օրհասը։

ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱԿԱՌԱԿՈՐԴՆԵՐԸ ՏԱՐԱԾՈՒՄ ԵՆ ԿԵՂԾ ԼՈՒՐԵՐ

1913 թ. հունվարի սկզբներին փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին էր ներկայացել Հայկական մի պատվիրակություն և Գևորգ V կաթողիկոսի անունից նրան էր հանձնել Նիկոլայ II կայսրին հասցեագրված նամակ՝ գրված 1912 թ. դեկտեմբերի 24–ին։ Ռուսաց կայսրին կաթողիկոսի հղած խնդրանքը նույնն

էր՝ գործուն միջոցներ ձեռնարկել թուրքահայությանը փրկելու համար:

Կովկասի փոխարքան կաթողիկոսի նամակն ուղարկել էր նախարարների խորհրդի նախագահ Կոկովցեին՝ հանձնելու կայսրին, միաժամանակ տեղեկացնելով, որ հայոց կաթողիկոսը ձգտում է ունենդրություն ձեռք բերել Նորին Մեծության մոտ:

Ավելի ուշ մի ուրիշ նամակով՝ ուղղված Ս. Սաղոնովին, Վորոնցով-Դաշկովը նրան պարզում է տվյալ պահին Հայկական հարցի վիճակի մասին իր տպավորությունները՝ դրանք ամփոփելով հետևյալ կետերում.

1) Թուրքական կառավարության կողմից հաստատված Հայկական գործերի հանձնաժողովը, որի նախագահն է ներքին գործերի թուրք նախարար Ռեչիդ փաշան, հայ ժողովրդին չի ներչնչում ոչ մի վստահություն և դիտվում է իբրև աչքակապություն ու նաև Ռուսաստանի միանձնյա հսկողությունը բացառելու փորձ: Թուրքերը երկյուղ ունեն, որ Ռուսաստանը կարող է վերհիշել իր իրավունքը Սան-Ստեֆանոյի նախնական պայմանագրի 16-րդ հոդվածի համաձայն, ինչպես նաև բոլոր մյուս տերությունների հսկողության իրավունքը, որը բխում է Բեռլինյան տրակտատի 61-րդ հոդվածից, 2) Ներկայումս բոլոր հայերի շրջանում դիտվում է կատարյալ համերաշխություն այն հարցում, որ ինչպես Թուրքիայի կողմից բարեփոխումներ ձեռնարկելու նախաձեռնությունը, այնպես էլ դրանց կատարման հսկողությունը (կոնտրոլ) պետք է ըխեն բացառապես Ռուսաստանի կողմից, 3) Բոլոր հայերն անսասան ու միասնական են այն հարցում, որ եվրոպական տերությունները պետք է լիազորեն Ռուսաստանին՝ թուրքական կառավարությանը ներկայացնելու Հայկական անհետաձգելի բարեփոխումներն անցկացնելու պահանջը՝ Բեռլինյան տրակտատի 61-րդ հոդվածի համաձայն, ինչպես նաև նրան վերապահվի դրանց կատարման հսկողությունը: Ընդ որում հայերի շրջանում տարածված է այն կարծիքը, թե հենց իրենց քաղաքական գործիչները պետք է եվրոպական դիվանագիտական ոլորտներում քարոզչություն կատարեն Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի գործերին միջամտելու օգտին, 4) Կաթողիկոսը, արտահայտելով հայ հասարակական-

քաղաքական չըջանների ցանկությունը, հույժ համբավվոր հայ գործիչ, հայկական հարցով բազում վեհաժողովներում ու համագումարներում իր փայլուն ելույթներով հայտնի Պողոս Նուբար փաշայի վրա է դրել բալկանյան գործերով խորհրդածողովում հանդես գալու պատասխանատու գործը և նրանից պահանջել է հասնել այն բանին, որ Հայաստանում բարենորոգումներ կատարելու գործի հսկողությունը հանձնվի Ռուսաստանին¹:

Փոխարքան Սազոնովին տեղեկացնում էր նաև, որ հայության հակառակորդները լուրեր են տարածում, թե ռուսական կառավարությունն առհասարակ, իբր, իր օրակարգից հանել է հայկական հարցով զբաղվելու մտադրությունը, այնինչ Թուրքահայաստանում ստեղծված ժամանակավոր «խաղաղության» համար իրենք իսկ հայերը վերագրում են Կ. Պոլսի ռուսաց դեսպանի ներգործությանը և տեղի հյուպատոսների ազդեցությանը Բ. Դուան վրա՝ միաժամանակ խնդրելով չարունակել այդօրինակ ներգործությունը:

«Իրադրություն այդպիսի պարագայում, - այնուհետև գրում էր Վորոնցով-Դաշկովը, - ես խիստ ցանկալի կհամարեի Կոստանդնուպոլսի մեր դեսպանի միջոցով Թուրքահայերի համար անհրաժեշտ բարեփոխումների ուղղությամբ Բ. Դուան վրա ներգործելու իմաստով նոր քայլեր ձեռնարկել և դիվանագիտական փոխհամաձայնությունների արդյունքների մասին իրազեկել ինձ, ինչի մասին հարկ է լինելու տեղեկացնել Կաթողիկոսին, քանզի ես կանխատեսում եմ նրա հարցմունքներն այս առթիվ և անհնար եմ համարում բավարարվել ընդհանուր գծերով պաշտպանության սոսկ խոստումներ տալով՝ առանց մատնանշելու բանակցությունների միջոցով ձեռք բերվող արդյունքները»²:

Նամակի վերջում փոխարքան խնդրում էր իրեն մշտապես տեղյակ պահել հայկական հարցով առաջիկայում անցկացվելիք միջոցառումների մասին:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3460, лл. 8 (об.)-9.

² Նույն տեղում, л. 9:

ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐ

Այդ օրերին Հայ նշանավոր կրոնական, քաղաքական ու մշակութային գործիչներից չատերը Հոռետես էին, որ Հայաստանի բարենորոգումների համար սկսված գործընթացը հաջողություն կունենա: Նրանք հույսեր չէին կապում նաև Ազգային պատվիրակության հետ:

Հայր Գարրիել ծ. վ. Վ. Մենեիշյանը Վիեննայից 1913 թ. հունվարի 4-ի թվով Վահան Մալեզյանին գրած նամակում բարենորոգումների սկսած գործընթացի վերաբերյալ գրում էր. «... Մեր տառապեալ Հայ ազգին՝ - մի՛ սարսափիք - այս անգամ ալ ոսկեգօծ ապագայ մը չի խոստանար: Ես կը կարծեմ թէ երեք պատճառներու համար այս անգամ ալ պիտի յուսախարուինք, 1878ին, Հայ Պատուիրակութեան Բերլինէն ի դարձին, Հայ ազգին պատճառած յուսախարութենէն ոչինչ ընդհատ»¹: Նա մատնանշում էր թուրքահայոց հարցի լուծման ճանապարհին երեք հիմնական արգելք: Առաջին, «Որովհետեւ այլ եւ այլ տէրութեանց վրայ յոյս կը դրուի»: Հայերի բնական պաշտպանը համարելով Ռուսաստանը՝ նա գտնում էր, որ եթե միշտ ամուր կանգնած լինեինք Ռուսաստանի կողքին, ապա «կը հասնէինք օր մը պաշտպանութեան մը, որուն հասած են այսօր ալքանացիք, չնորհիվ իրենց բնական պաշտպանի՝ Ավստրիոյ»²: Երկրորդ, «որովհետեւ մենք ալ չգիտենք մեր ուզածը, որոշ ծրագիր չունինք: ... Ի՞նչ է ազգին ուզածը. Անկախութի՞ւն, ինքնավարութի՞ւն, պաշտպանութի՞ւն, ո՞րն է ասոնցմէ մեր խնդրածը: Ի՞նչ ծրագրով կը ներկայանանք կամ պիտի ներկայանանք՝ եսասէր մեծերու, որոնք զիրա՛ր կլլելու կը նային, ո՛ւր մնաց մեզի պէս փոքրերը: Մէկը «ինքնավարութիւն», կ'ըսէ, միւսը՝ «անկախութիւն» Լիբանանի դրութեամբ, երրորդը՝ կեանքի, ինչքի, պատուի «պաշտպանութիւն» բաւական կը համարի, ո՞րն է ընդհանուրին, համայն ազգին գիտակցօրէն պատրաստած ծրա-

¹ Վ. Մալեզեան, ճամբուս վրայ (Յուշաքաղ), Բարիդ, 1950, էջ 310:

² Նույն տեղում, էջ 310

գիրը»¹: Երրորդ, Եվրոպական տերութիւններն առաջվա պես ոչ մի չահագորգութիւն չունեն լուծելու հայկական հարցը²:

Բայց հայ գործիչների բացարձակ մեծամասնութիւնը հակաված չէր այս տեսակետին:

Ազգային պատմիրակութեանն աջակցելու 1913 թ. հունվարի 14-ին կազմվեց նրան առընթեր նպատակով Բյուրո, որի անդամներ Պողոս Նուբարի կողմից նշանակվեցին Ա. Չոպանյանը, Համբ. Առաքելյանը, Պ. Էսմերյանը, Գ. Սարգսյանը, Հ. Թնկրյանը³:

Բյուրոյի և ընդհանրապես Ազգային պատմիրակութեան շուրջ համախմբվել էին մի շարք տեղացի գործիչներ՝ Բարեգործականի սյուներից Երվանդ Աղաթոն բեյը և ուրիշներ: Բյուրոյի պարտականութիւնն էր՝ եվրոպական մամուլում կազմակերպել հայանպաստ պրոպագանդ, պատմիրակութեան կողմից տարվող աշխատանքների մասին իրազեկել զանազան երկրների հայ գաղութներին, գորահավաքի ենթարկել նրանց մտավոր ուժերն ու հնարավորութիւնները և դրանք ուղղել հայկական հարցի լուծմանը: Բյուրոյի հետ սերտորեն համագործակցում էր Փրանսիացի մարդասեր Վիկտոր Բերարը, որն իր առաջարկութիւններով, դիվանագիտական տեքստերի նուրբ ձևակերպումների իմացութեամբ, խմբագրական հմուտ աշխատանքով մեծ աջակցութիւն էր ցուցաբերում Պողոս Նուբարին: Վերջինս Վահան Մալեգյանին գրում էր, որ հայկական հարցի առաջնդման ուղղութեամբ «աշխատանքը կը կատարենք հիմայ հոս աջակցութեամբը Մ. Վիքթօր Պէռարի, որ ուրիշ ոեւէ մէկէ մը աւելի լաւ գիտէ այս խնդիրները եւ որ մեզի շատ թանկագին օժանդակութիւն մը կ'ընծայէ»⁴:

Բացի այդ, Արչակ Չոպանյանի նախաձեռնութեամբ և Պողոս Նուբարի ֆինանսական աջակցութեամբ Փարիզում հիմնա-

¹ Վ. Մալեգեան, Ճամբուս վրայ (Յուշաքաղ), Բարիդ, 1950, էջ 312:

² Նույն տեղում, էջ 312-314:

³ Տե՛ս «Մշակ», № 9, 15 հունվարի 1913 թ.:

⁴ Վ. Մալեգեան, Ճամբուս վրայ (Յուշաքաղ), Բարիդ, 1950, էջ 307:

դրվում է «Հայկական միություն» անվամբ պրոպագանդայի հանձնախումբը, որը գլխավորում էր Ջոպանյանը: Այդ կազմակերպության անդամները պետք է լայն պրոպագանդ տանեին՝ ի նպաստ Հայկական հարցի: Շուտով «Հայկական միության» մասնաճյուղեր բացվեցին Ֆրանսիայի մի քանի հայաչափ վայրերում¹:

Իր նամակներից մեկում անդրադառնալով այդ կազմակերպության գործունեությանը՝ Ա. Ջոպանյանը գտնում էր, որ Հայկական տարբեր գաղութների հայ ազատագրական ուժերը պետք է միմյանց հետ շարունակական կապի մեջ լինեն, քանի որ նրանց բոլորին միավորում է մի ընդհանուր նպատակ²:

Ազգային պատվիրակության գործունեության կենտրոնատեղին Փարիզն էր, կոնկրետ՝ քաղաքի Տրոկադերո պողոտայի վրա գտնվող Նուբար փաշայի բնակարանը, ուր տեղի էին ունենում պատվիրակության անդամների հանդիպումները, պատվիրակության ժողովները:

Հենց այստեղ հարկ է նշել, որ ազգային պատվիրակության աշխատանքներին խանգարում էր այն հանգամանքը, որ նրա անդամներն ապրում էին եվրոպական տարբեր երկրներում և միշտ չէ, որ կարողանում էին հավաքվել լրիվ կազմով: Հ. Մոստիշյանն ու Գ. Ութույանը բնակվում էին Անգլիայում, Յաղուր Արթին փաշան՝ Եգիպտոսում, Մ. Ջերազը՝ Փարիզում: Վերջինս ընդհանրապես հեռու էր քաշվել գործերից³: Այնպես որ, աշխատանքի ողջ ծանրությունն ընկած էր Պողոս Նուբարի ուսերին⁴:

¹ Այդ մասին տե՛ս ԳԱԹ, Արչակ Ջոպանյանի ֆոնդ, թղթ. 430-430^ա, թթ. 1-8, թղթ. 150, թթ. 1-4:

² ԳԱԹ, Արչակ Ջոպանյանի ֆոնդ, թղթ. 619^ա, բաժին IV, թ. 2:

³ Մինաս Ջերազը հիվանդության պատճառով 1913 թ. մայիսին գրավոր հրաժարական էր ուղարկել Ամենայն հայոց կաթողիկոսին և Փարիզից հեռացել էր՝ դարմանելու առողջությունը:

⁴ Ազգային պատվիրակության ղեկավարի ընտրությունը Ամենայն հայոց կաթողիկոսը չատ հաջող էր կատարել: Սկզբում, նույնիսկ գործի կեսում, դաշնակցական շրջանները հակառակ դիրք էին բռնել Պողոս Նուբարի նկատմամբ, նույնիսկ ջանքեր թափեցին նրան հեռացնել տալու իր պաշտոնից:

Հայոց պատրիարքարանն իր հերթին աշխուժացրեց կապերը Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանության հետ: Արդյունքում կազմվեց մի հիշատակագիր, որը Արչարունի սրբազանը Գրիգոր Զոհրապի և Ազգային վարչության նախագահ Ստեփան Գալայանի ուղեկցությամբ անձամբ ներկայացրեց ռուսաց դեսպանին:

Օրեր հետո թուրքահայոց Արչարունի պատրիարքը՝ իրրև Ամենայն Հայոց Հայրապետի ներկայացուցիչ Թուրքիայում, անձամբ մասնակցեց Կ. Պոլսում ռուսաց դեսպանատանը տեղի ունեցած արարողությանը՝ նվիրված Ռոմանովների տան 300-ամյակին:

Դրանից որոշ ժամանակ անց՝ փետրվարի 21-ին, պատրիարք Արչարունին մայր եկեղեցում Վարդանանց տոնի առթիվ քարոզ կարդալուց հետո մեկնում է ռուսական դեսպանատուն՝ իր հետ ունենալով Մաղաքիա եպիսկոպոսին, Վահան և Սմբատ ծ. վարդապետներին, աշխարհականներ Հարություն Զեքի և Տիրան Երկանյան էֆենդիներին, Հայոց ազգային ժողովի պատգամավորներից Պեյազճյան էֆենդուն:

Դեսպանատան սրահում պատրիարքին ընդունում է առաջին թարգման Անդրե Մանդելշտամը և պատգամավորության մյուս անդամների հետ առաջնորդում դեսպանության տարածքում գտնվող մատուռ, ուր արդեն գտնվում էին բուլղարացիների էկզարխը և Հունաց պատրիարքի տեղապահը՝ աղոթելով Ռոմանովների տան համար:

Արարողությունների ավարտից հետո պատրիարքը վերադառնում է դեսպանության սրահը, ուր դեսպան Մ. դր Գիրսին ազգի անունից հայտնում է իր շնորհակալությունները: Դեսպա-

Նման առաջարկով Թիֆլիսից նրանք բազմաթիվ դիմումներ էին հղել ինչպես Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքին, այնպես էլ կաթողիկոս Գևորգ V-ին, բայց վերջինս անուշադիր էր թողել այդ դիմումները: Լավ էր, սակայն, որ դաշնակցականները չուտով համոզվեցին, որ իրենք սխալ են և սկսեցին աջակցել Նուրաբ փաշային, ճանաչել նրա մատուցած ծառայությունների կարևոր արժեքը (տե՛ս «Մշակ», № 19, 28 հունվարի 1914 թ.):

ներ պատասխանում է, թե թուրքահայոց կողմից եղած այս հարգանքի արտահայտություններից ինքը խորապես զգացված է և այդ մասին կտեղեկացնի իր կառավարությունը:

Կ. Պոլսի ուսական ղեսպանությունը գործում էր զգույշ և հավասարակշռված, բայց միաժամանակ հաստատակամորեն ձգտում էր Հայկական հարցի վերաբացման նախաձեռնությունը ձեռքից բաց չթողնել:

Ստանալով արտաքին գործերի նախարար Սերգեյ Սազոնովի հավանությունը՝ Գիրսը սկսեց դիմումներ հղել տերություններին՝ Կ. Պոլսում հավատարմագրված ղեսպաններին՝ հայկական նահանգներում հայերի անապահովության, նրանց անտանելի դրության մասին:

Գեսպան Գիրսը խորհուրդ էր տալիս, որ պատրիարքարանը կենդանի կապ ստեղծի ոչ միայն Թիֆլիսի, այլև Պետերբուրգի ու Մոսկվայի հայ ճանաչված քաղաքական գործիչների՝ Ա. Ասրիբեկյանի, Ա. Սարուխանի, պրոֆ. Ն. Ադոնցի, Ս. Տիգրանյանի, Մ. Պապաջանյանի և այլոց (Պետերբուրգ), Ստ. Մամիկոնյանի, պրոֆ. Զիվելեգյանի և այլոց (Մոսկվա) հետ: Նրանք բոլորը լծվել էին եռուն ու ոգեշունչ աշխատանքի: Ավյունալից քաղաքական-քարոզչական և դիվանագիտական աշխատանքներ էին ծավալել նաև ազգային հեղինակավոր հանրային դեմքերը Լոնդոնում, Բեռլինում, Հռոմում և այլուր:

Հետագայում Պողոս Նուրարը մի առիթով շեշտել է, որ հասկանալի պատճառներով Հայկական հարցի առաջխաղացմանն ամենից չատ նպաստել են ոչ միայն էջմիածնի Մայր աթոռը և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը, այլև Թիֆլիսի Ազգային բյուրոն, որի հետ մշտական կապի մեջ է եղել Ազգային պատվիրակությունը: Նա նշել էր, որ Բյուրոյի նախագահ Սամսոն Հարությունյանը մշտապես իրեն տեղյակ էր պահում կատարված աշխատանքների և ծրագրերի մասին, ստանում համապատասխան խորհուրդներ¹:

Մի նամակով Ս. Հարությունյանը Ազգային պատվիրակու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 211, ց. 1, գ. 4, թ. 3:

Թյան ղեկավար Պողոս Նուբարին հաղորդում էր. «Բիւրօն վերջերս զբաղված է հայանպաստ պրոպագանտի գործը կազմակերպելով ոուս ազդեցիկ մամուլի չրջանակներում: Ընտրւած է մի յատուկ մարմին, որը պարբերաբար տեղեկութիւններ է հաղորդում մայրաքաղաքի ոուս թերթերուն եւ շուտով կապեր կստեղծի Երկրի հետ՝ հեռագրով լուրեր ստանալու եւ անմիջապէս ոուս թերթերուն փոխանցելու համար»¹:

Այդ օրերին Թիֆլիսի թեմի առաջնորդի պաշտոնը ստանձնած Մեսրոպ սրբազանը, 1913 թ. մարտի 10-ին Կաթողիկոսին գրած նամակում անդրադառնալով Ազգային բյուրոյի գործունեությանը, գրում էր, որ այն չարունակում է իր նիստերը, պարբերաբար հրավիրում է ժողովներ հասարակության մասնակցությամբ: Հիրավի, Ազգային բյուրոյի ձեռնհաս անդամները կազմում էին այն բոլոր պաշտոնական թղթերը, որոնք Բյուրոյում նախապես բազմակողմանի քննարկումներ անցնելուց և հավանության արժանանալուց հետո ներկայացվում էին Հայոց կաթողիկոսին, որն իր հերթին դրանք ուղարկում էր Պողոս Նուբարին, ոուսական կառավարությանը կամ Կովկասի փոխարքային: Բյուրոն, հանձինս իր անդամների, տեսակցություններ էր ունենում փոխարքայի և փոխարքայության նշանավոր պաշտոնյաների հետ, ոուսական և եվրոպական մամուլում կազմակերպում էր Հայկական հարցին վերաբերող հոդվածների տպագրություն, հավաքում այդ մամուլում նախկիններում լույս տեսած հոդվածներ ու նյութեր և դրանք տրամադրում Հայկական պատվիրակությանը և այլն²:

Բյուրոյի նախագահ Սամսոն Հարությունյանը Արչակ Զոպանյանին հղած նամակով գրում էր. «Ցանկանալով Ձեր ջանքերին հաջողություն, յուսով ենք, թե պիտի չարունակենք ձեր կապը Բիւրօյի հետ՝ յաճախակի գրելով մեզ, թէ ձեր եւ թէ պատւիրակութեան արած քայլերի մասին»: Նա կարծիք էր հայտնում, որ «գեսպանախորհրդի (Լոնդոնի:– Հ. Ս.) որեւէ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 211, ց. 1, գ. 4, թ. 2:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթապ. 238, վավ. 165, թ. 4:

պետութիւն պետք է պաշտպան կանգնի մեր պահանջներին, անհրաժեշտ է, որ այդ պետութիւնը լինի Ռուսաստանը, որովհետեւ եթե նա դեմ եղաւ մեր ծրագրին, մենք կհանդիպենք անհաջողութեան»¹:

ԴԺԳՈՀՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1913 թ. հունվարի 24-ին Պետերբուրգի հայկական խմբակը հավաքվել էր նիստի՝ քննարկելու համար այն հարցը, թե արդյո՞ք Պողոս Նուբար փաշան և ամբողջութեամբ վերցրած Ազգային պատվիրակությունը համապատասխանում են այն բախտորոշ դերին, որ ստանձնել են իրենք, արդյո՞ք նրանք ի վիճակի են կրելու այն ծանր բեռը, որը բաժին է ընկել իրենց:

Հարցի մասին զեկուցումով հանդես եկավ Նիկողայոս Ադոնցի հետ Կ. Պոլիս գնացած և վերադարձած Սիրական Տիգրանյանը: Իր խոսքը նա սկսեց նրանով, որ Պոլսում ինքը և Ադոնցը բազմիցս տեղի հայ գործիչներից դժգոհություն են լսել, թե Կաթողիկոսը սխալ ընտրություն է կատարել: Դիմելով խմբակի անդամներին՝ նա ասաց. «Ինձ թույլ կտամ ձեր ուշադրությանը ներկայացնել մի քանի հետևություններ և ենթադրություններ, որոնք ըստ իս, պահանջում են անհետաձգելի լուծում և մեր կողմից, նիստի կողմից որոշակի քայլեր ու գործողություններ»²:

Զեկուցողը պարտադիր համարեց կաթողիկոսի կողմից նշանակված և Պողոս փաշայի գլխավորած Ազգային պատվիրակության վերակազմավորումը և նոր՝ ավելի բանիմաց և ավելի պատկառելի Պատվիրակության ստեղծումը:

Իր կոնդակով, ասում էր Ս. Տիգրանյանը, Կաթողիկոսը հանձնարարել է Պողոս փաշային ինքնուրույն, այսինքն՝ սեփա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 4, թ. 3:

² ПЗПАК, том I, стр. 143-157.

կան ընտրություններ, կազմել Պատվիրակությունը: «Բայց, ըստ երևույթին, Պողոս փաշան չունի բավարար չափով զորություն, հմայք ու գիտելիքներ՝ այդօրինակ ինքնուրույն և կազմակերպչական ջիղ ունեցող ղեկավար դերի համար: Գործնականում այդ Պատվիրակությունը ինչ-որ խառնիխուռն ու ճապաղ մի բան է:

Անորոշ է, թե որտե՞ղ է ավարտվում դրա պատասխանատու անդամների կազմը և որտեղ է սկսվում պատվիրակությանը սպասարկող աշխատակիցների և թղթակիցների ցուցակը»¹: Եվ որպես այդ վիճակի տրամաբանական հետևանք՝ Ս. Տիգրանյանը համարում էր այն, որ Պատվիրակության չուրջը սկսել են թեժանալ կուսակցական, խմբակային և անձնական կրքերն ու մրցակցությունը: «Նրա գործողություններում չատ է իրարանցումն ու աղմուկը, քիչ է գործնականությունը»²: Փարիզի իր նստավայրում Պատվիրակությունը չի ստանում անհրաժեշտ տեղեկություններ ու հրահանգներ ո՛չ Կ. Պոլսից, ո՛չ Թիֆլիս-էջմիածնից, ո՛չ էլ Պետերբուրգից, ուր գտնվում են Հայկական հարցի որոշիչ գործոնները: Ի հաստատումն իր ասածի՝ ղեկուցողը չեչտում էր, թե Կոստանդնուպոլսում դժգոհում են Պատվիրակության որոշ քայլերից և երկուդ ունեն, թե իր գործողություններով նա կարող է չեղվել պատշաճ ուղուց³:

Ս. Տիգրանյանը գտնում էր, որ Ազգային պատվիրակությունը պետք է օժտված լինի միայն ներկայացուցչական և իրազեկումների գործառույթներով, բայց իր ներկայիս ձևով չի բավարարում ո՛չ մեկի և ո՛չ էլ մյուսի պահանջները: Հատկապես հարկավոր է մտածել ու հոգալ երկրորդի մասին: Նա բերում էր դեսպանների լոնդոնյան խորհրդաժողովում Ավստրիայի դեսպանի օրինակը: Սա ալբանական հարցով ուներ փորձագետների մի խումբ, որը նրան էր տրամադրում վիճակագրական, ազգագրական, տնտեսական անհրաժեշտ տեղեկություններ ու նյութեր, և դրանով էլ ավարտում էր իր խնդիրը: Նա համոզված

¹ ПЗПАК, том I, стр. 148.

² Նույն տեղում, էջ 149:

³ Նույն տեղում, էջ 151:

էր, որ ընդհանրապես միջազգային ասպարեզներում Հայկական տարբեր պատվիրակութիւնների դերը պետք է լինի անհրաժեշտ նյութեր տրամադրել տերութիւնների այն ներկայացուցիչներին, ովքեր սատարում են Հայկական Հարցին:

Հայաստանի բարենորոգումների հարցով միջազգային քննարկումների ընթացքում Հայկական կողմի և առաջին հերթին Ազգային պատվիրակութեան դերը նվազագույնի հասցնելուն էր ուղղված Ս. Տիգրանյանի առաջարկը՝ Պետերբուրգ հրավիրել Պողոս փաշային իր ողջ Պատվիրակութեան հետ, միաժամանակ հրավիրել ներկայացուցիչներ Թիֆլիսից ու Բաքվից և այստեղ միասին համաձայնութեան գալ և համատեղ կարգավորել ու հարթել բոլոր հարցերը: Զեկուցողը վերջում անհրաժեշտ համարեց «առանց ուշացնելու այդ ամենի մասին իրազեկել Կաթողիկոսին»:

Սիրական Տիգրանյանի հաղորդումից հետո քննարկվող հարցի շուրջ ելույթներ են ունենում Ն. Ադոնցը, Գ. Տիգրանովը, Պ. Ղուկասովը, Մ. Պապաջանովը, Հ. Սաղաթեյանը, Ս. Ֆրանգուովը, Գ. Կյանջունցը, Ա. Ասրիբեկյանը: Նրանք բոլորը նույնպես անբավականութիւն են հայտնում Փարիզի Ազգային պատվիրակութեան և նրա ղեկավարի նկատմամբ:

Հատկապես խիստ քննադատական էր Ադոնցի ելույթը: Նա բացատրեց, որ Կաթողիկոսը կոնդակով դիմել է Պողոս փաշային դեռևս այն ժամանակ, երբ Պոլսո Ազգային ժողովը նույնիսկ չէր մտածում այդ հարցի մասին: Եթե թուրքահայերը գոհ չեն Պատվիրակութիւնից, որն ըստ էութեան Հայկական Հարցի մարմնավորումն է եվրոպացիների առաջ, ապա դրա պատճառը բացառապես նրա ոչ բավարար կազմն է: Սկզբից ենթադրվում էր, ասում էր Ադոնցը, որ «Թերիրազեկված» Պողոս փաշայից բացի Պատվիրակութեան կազմի մեջ մտնելու են նաև Մաղաբիա Օրմանյանը, Համբարձում Առաքեյանը և Հայկական Հարցով չատ լավ իրազեկված ուրիշ գործիչներ, բայց, ցավոք, այդպես չեղավ: «Եվ քանի որ արդեն կանգնած ենք կատարված փաստի առջև, գոնե Պատվիրակութեանն առնթեր Հայկական Հարցին քաջատեղյակ անձանցից պետք է ստեղծել մի մարմին, որն ըն-

դունակ լինի կարճ ժամանակում հավաքել ու մշակել անհրա-
ժեշտ նյութեր՝ դրանք Պատվիրակության տրամադրության
տակ դնելու համար»:

Իր ելույթում Մ. Պապաջանովը մատնանշեց, որ Ազգային
պատվիրակության բնույթն ու կառուցվածքն անպայման պիտի
բավարարեն բոլորին, իսկ դրա համար նրա կազմից պետք է
հանվեն գործից անտեղյակ մարդիկ:

Միանգամայն համախոհ նախորդ ելույթ ունեցողին՝ Հ. Սա-
ղաթեյանը առաջարկեց Կաթողիկոսին համոզել Պատգամավո-
րության ղեկավարումը հանձնել իր տաղանդով ու փորձառու-
թյամբ ողջ եվրոպային հայտնի, ականավոր դիվանագետ Գար-
րիել Էֆենդի Նորատունկյանին կամ բարձր հեղինակություն ու
վստահություն վայելող մեկ ուրիշ գործչի:

Զեկուցողի և ելույթ ունեցողների հիմնական միտքն այն էր,
որ եթե Հայաստանի բարենորոգումների հարցով մեծ տերու-
թյուններից ամենից շատ չահագրգռված է Ռուսաստանը, և որ
միայն նրա աջակցությամբ կարելի է դրական որևէ արդյունքի
հասնել, ապա տրամաբանական է, որ Ազգային Պատվիրակու-
թյունը ստեղծվի հենց Ս. Պետերբուրգում:

Զեկուցման և ծավալված մտքերի փոխանակման մասին նա-
մակով տեղյակ պահվեց Կաթողիկոսին:

Ինչպես տեսնում ենք, Պետերբուրգի հայկական խմբակի
1913 թ. հունվարի 24-ի նիստում նրա բոլոր մասնակիցները
միակարծիք էին Ազգային պատվիրակության և նրա նախագա-
հի մասին: Ելույթ ունեցողները ճիշտ էին նկատել, որ Պատվիրա-
կության պաշտոնական անդամների ընտրությունը ընդհանուր
առմամբ սխալ է կատարվել, քանզի նրանք իրենց գիտելիքներով
ու փորձառությամբ իրոք որ չէին համապատասխանում այն մեծ
պահանջներին, որ առաջադրել էին ժամանակի քաղաքական
իրադարձությունները: Վերհիշենք, որ Կ. Պոլսի հայոց պատ-
րիարքարանը նույնպես հենց սկզբից առարկություններ էր
ունեցել Պատվիրակության կազմի վերաբերյալ: Բայց նրա ղե-
կավար Պողոս Նուբար փաշայի մասին խմբակի անդամների դա-
տողությունները իրականությունից խիստ հեռու էին: Շատ

չանցած նրանք պիտի համոզվեին, որ այդ բախտորոշ պահին Գևորգ V կաթողիկոսն իմաստուն որոշում է ընդունել:

Հունվարի 24-ի նիստում Ն. Ադոնցի և Ս. Տիգրանյանի հաղորդումներից և Նմբակի անդամների ելույթներից պարզ էր դարձել, որ Հայաստանի բարենորոգումների գործի մեջ ընդգրկված բոլոր Հայ կազմակերպությունների և անհատ գործիչների գործողությունների միաբանումը պետք է ելակետ ծառայի ամբողջ Հայությանը հուզող հարցի հաջողության համար: Դրա համար անհրաժեշտ էր տարբեր քաղաքներում գործող կազմակերպությունների համատեղ ջանադիր աշխատանք, որի ծրագրած կատարումը պահանջում էր՝ հավաքել Հայկական հարցին առնչվող բոլոր տեղեկությունները, կենդանի հարաբերություններ ձևավորել էջմիածնի, Կոստանդնուպոլսի, Փարիզի, Թիֆլիսի և այլ քաղաքների միջև: Իսկ քանի որ դա կպահանջեր հատուկ գործավարություն, որին Նմբակի անդամները դժվար թե ի վիճակի լինեին ժամանակ ու աշխատանք տրամադրել, ուստի պարզ դարձավ, որ այդ կարևոր գործով պետք է զբաղվի մի առանձին օղակ: Եվ առաջարկ եղավ Նմբակի չրջանակում ստեղծել Բյուրո, որը կդառնար նրա գործադիր մարմինը: Բյուրոյի ղեկավարությունը պետք է վստահվեր խիստ իրազեկված անձի, որը տիրապետում էր ռուսերենին, հայերենին և կարելի չափ՝ նաև եվրոպական լեզուների: Բյուրոյի պարտականությունների մեջ պետք է մտնեին Նմբակի նիստերի արձանագրությունների կազմումը, գրություններ և ամենատարբեր տեղեկանքներ հեղինակելը, նամակագրության վարումը, նյութերի հավաքումը, մշակումն ու պահպանումը: Որոշում ընդունվեց Բյուրոն կազմել Նմբակի հաջորդ նիստերից մեկում:

Նմբակի փետրվարի 14-ի նիստում ձևավորվեց Բյուրոյի կազմը: Անդամներ ընտրվեցին Պ. Ղուկասովը, Գ. Տիգրանովը, Մ. Պապաջանովը և Ն. Ադոնցը¹:

Բայց Բյուրոն գործնականում ի վիճակի չէր զբաղվելու մեծածավալ գրագրությամբ, անհրաժեշտ փաստերի հավաքումով,

¹ ПЗПАК, том I, стр. 196.

մշակումով ու կարգաբերմամբ. այդ ամենը պահանջում էր ծանր «սև» աշխատանք և շատ ժամանակ: Դա կարող էր կատարել Հայկական Հարցի պատմություն մեջ խորացած և նրա ներկա ընթացքին քաջատեղյակ անձնավորություն: Եվ նպատակահարմար համարվեց, որ Բյուրոն ունենա քարտուղար՝ համապատասխան վարձատրությամբ: Որոշվեց Պետերբուրգի հայ եկեղեցիների կառավարման խորհրդի կողմից խմբակին տրամադրած 3000 ռուբլուց ամսական 150 ռուբլի վճարել քարտուղարին: Խմբակի մարտի 7-ի նիստի մասնակիցները խնդրեցին Ն. Գ. Ադոնցին՝ հանձն առնել քարտուղարի պարտականությունները, որին նա տվեց իր համաձայնությունը¹:

ԼՐՋԱՆՈՂՈՒԹՅԱՆ ԿՈՉԵՐ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻՑ: **ԱՆՈՐՈՇՈՒԹՅՈՒՆ**

Բալկանյան ռազմաճակատներում Թուրքիայի կրած խոշոր անհաջողությունները դեռ չէին նշանակում նրա պարտությունը: Հաշվի առնելով Թուրքերի կենաց ու մահու դիմադրությունը՝ դժվար էր կանխատեսել պատերազմի հետագա ընթացքը, մանավանդ եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ բալկանյան դաշնակիցների շարքերում խմորվում էին հակասություններ տեսանելի ապագայում տարածքային ավարի բաժանման հարցում:

Ստեղծված նոր պայմաններում մեծ տերությունները գերագույն զգուշություն էին հանդես բերում՝ չներքաշվելու համար անմիջական առճակատումների դաշտ: Ռուսաստանը առաջվա պես ակտիվ աջակցում էր որոնց նկատմամբ շարունակվում էր Ավստրիայի և նրա դաշնակից Գերմանիայի թշնամական կեցվածքը: Հունաստանի տարածքային հավակնությունների հովանավորներ էին Անգլիան ու Ֆրանսիան, իսկ Ռուսաստանի

¹ ПЗПАК, том I, сmp. 230.

ավանդական պաշտպանությունը վայելող Բուլղարիայի համար գնալով ստեղծվում էր անորոշ վիճակ: Ավստրո-գերմանական բլոկին հաջողվել էր սառնություն առաջ բերել Բալկանյան դաշինքի երկու գլխավոր անդամների՝ Բուլղարիայի և Սերբիայի միջև, որ չատ չուտով վերածվելու էր բացահայտ առճակատման: Ավելին, Պետերբուրգի համար արդեն նկատելի էր, որ Բուլղարիան քայլեր է անում՝ մոտենալու սլավոնական աշխարհի ավանդական թշնամիներին՝ Գերմանիային ու Ավստրիային:

Գլուխ բարձրացրած այս վտանգների պայմաններում ռուսական դիվանագիտությունը գլխավոր խնդիրը դարձավ տեղությունների միջև հակասությունների հետագա խորացմանը ու հնարավոր առճակատմանը ամեն կերպ արգելք լինել: Ռուսաստանը պատրաստ չէր համանվիրապական պատերազմի: Այստեղից էլ այն ժամանակավոր անտարբերությունը, որ 1913 թ. ձմռան վերջին և գարնան առաջին երկու ամիսներին Հայկական հարցի նկատմամբ ցուցաբերում էր Պետերբուրգը:

Պետերբուրգի կառավարությունը հրահանգով դեռևս 1912 թ. դեկտեմբերի 22-ին Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը մի պաշտոնագրով հետևյալն էր հաղորդել էջմիածին՝ կաթողիկոսին.

«Կայսերական կառավարությունը առաջարկություն է արել Թուրք կառավարությանը ... այժմ իսկ Թուրքաց Հայաստանում լրջորեն զբաղվել բարենորոգումներով: ... Հետևելով դարավոր ավանդույթներով և խոր զգացում տածելով հայ ժողովրդի տանջանքների նկատմամբ, կայսերական կառավարությունն այսուհետև նույնպես մտադիր է ամենարարյացական կերպով

* Ռուսաստանը չարունակում էր ամեն կերպ խուսափել Թուրքիայի հետ վտանգավոր բարդություններ ստեղծելուց: Երկու երկրների միջև որևէ դինված ընդհարում կարող էր վերածվել ռազմական լայնամասշտաբ գործողությունների, իսկ դա հղի էր համանվիրապական պատերազմի բռնկմանով, որին ինքը դեռ պատրաստ չէր: Ճապոնիայի դեմ մղած պատերազմում կրած պարտությունից հետո Ռուսաստանի դինված ուժերի, մանավանդ ռազմական նավատորմի, հզորությունը դեռ չէր հասել նախապատերազմական մակարդակին:

վերաբերվել Թուրքիայում հարստահարվող հայ ժողովրդի կարիքներին ... Կառավարությունը, սակայն, գտնում է, որ հայերի չահերին անհամապատասխան է հայկական հարցի քննությունը պետությունների՝ բալկանյան տագնապը կարգավորելուն միտված առաջիկա խորհրդաժողովում, որովհետև հիմք ունի կասկածելու, թե հայերի համար կենսական հարցի լուծման ժամանակ եվրոպական պետությունները միակամ կլինեն: Եվ, սակայն, պետությունների այսպիսի միակամության բացակայությունը ..., ինչպես ապացուցել է պատմական տխուր փորձը, պիտի ստեղծի նպաստավոր պարագաներ, որպեսզի Թուրք վարչությունը խուսափողական վերաբերմունք ցույց տա դեպի հայերի դրության բարվորման գործը: ... Ես առանձնապես կարևոր կհամարեի, որ ներկա վճռական վայրկյանին հայերը ցույց տային առանձին չրջահայացություն ... և հավաքական անժամանակ դիմումներով չբարդացնեին կայսերական կառավարության գործը՝ Թուրքիայի հայոց դրության լավացման խնդրում»¹:

Իր հերթին դեսպան Գիրսն արդեն Սազոնովի և իր անունից Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին խորհուրդ էր տալիս այդ պատասխանատու պահին ցուցաբերել արտակարգ լրջախոհություն, խուսափել ծայրահեղ արտահայտություններից, պատրիարքին մշտապես հիշեցնում էր, որ դժվարին գործ է հայկական հարցում ձեռք բերել բոլոր վեց պետությունների համաձայնությունը՝ նրանց միջև գոյություն ունեցող խոր հակասությունների պատճառով, ինչպես նաև այն պատճառով, որ հայկական հարցում Ռուսաստանի գնալով ակտիվացող չահագրգռությունները լուրջ անհանգստություն էին առաջացրել պետությունների, այդ թվում նրա դաշնակից Ֆրանսիայի և Անգլիայի դիվանագիտական շրջաններում:

Արտգործնախարար Սազոնովը 1913 թ. հունվարի 17-ին հղած հեռագրով Փարիզի ռուսական դեսպանին տեղեկացնում էր, որ երեկ իրեն այցելել է Պետերբուրգում ֆրանսիական դես-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թ. 25:

պանը և տրտունջներ հայտնել, թե առանց դաշնակից Ֆրանսիային տեղյակ պահելու Ռուսաստանը միակողմանի եռանդուն գործունեություն է ծավալում Հայկական հարցի ուղղությամբ՝ նույնիսկ պատերազմական սպառնալիքներ կատարելով Թուրքիայի նկատմամբ: Նա նաև հավելել էր, որ այն սպառնալիքները, որ Ռուսաստանը միանձնյա անում է Բ. Դռան հանդեպ, և եթե իսկապես դրա անհրաժեշտությունը կա, ապա պետք է դա կատարվի կոլեկտիվ ձևով, այսինքն՝ դաշնակիցների հետ համաձայնեցված:

Պետերբուրգը ստիպված էր գոնե ժամանակավորապես չափավոր մոտեցում ցուցաբերել հայոց պահանջների հանդեպ:

Սազոնովը Ֆրանսիական դեսպանին պատասխանել էր, որ Ռուսաստանը չի ձեռնարկում և այսուհետ նույնպես չի ձեռնարկի որևէ ծանրակշիռ քայլ՝ նախօրոք չխորհրդակցելով դաշնակից Ֆրանսիայի կառավարության հետ: Միաժամանակ նա նշել էր, որ ռուսական կողմը հիմք ունի կարծելու, որ իր միանձնյա նախազգուշացումները չատ ավելի ուժգին ազդեցություն են գործում Կոստանդնուպոլսում, քան կոլեկտիվ ծանուցումները: «Ինչ վերաբերում է Փոքր Ասիայում ռազմական գործողություններ սկսելու մեզ վերագրվող մտադրությանը, - ասել էր Սազոնովը, - ապա մենք ջանքեր ենք գործադրում ներկայումս հայկական հարցի սրմանն ուղղված առիթների վերացման համար, և սակայն, եթե մեր սահմանի հարևանությամբ սկսվելու լինի արյունահեղություն, մենք չենք կարողանա դրա հանդեպ անտարբեր մնալ՝ ունենալով մեր սահմաններում այսչափ չոչափելի հայ բնակչություն»¹:

Ռուսական կողմի տրամադրություններին փոփոխությունն անմիջապես նկատել էին ինչպես Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանում, այնպես էլ Փարիզի Ազգային պատվիրակությունում:

Սակայն տվյալ պահին ռուսական դիվանագիտության նկատելի հետնահանջը չէր կարող տևական լինել, քանզի Ռուսաս-

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3460, л. 26.

տանն էր երաշխավորը Հայկական հարցի առաջխաղացման, և դա լավ էին հասկանում Եվրոպայում: Մյուս կողմից՝ Հայկական հարցում Ռուսաստանի գործողությունների նկատմամբ եվրոպական տերությունների կառավարությունների, նույնիսկ Անտանտի ալյանսի դաշնակիցների ակնհայտ դժգոհությունը չէր նշանակում, թե էջմիածինը և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը պետք է ձեռքերը ծալած սպասեն իրադարձությունների հետագա աննպաստ զարգացմանը: Ընդհակառակը՝ դեսպան Գիրսը խորհուրդ էր տալիս շարունակել տերությունների՝ Կ. Պոլսի դեսպաններին ներկայացնել հուշագրեր, հիշատակագրեր ու խնդրագրեր: Հետևելով ռուսաց դեսպանի խորհրդին՝ պատրիարքարանը Ազգային ժողովի եռանդուն պատգամավորներից կազմեց մի խումբ՝ անհրաժեշտ փաստաթղթեր պատրաստելու համար: Այդ գործում անգնահատելի դեր էր վերապահված Գր. Զոհրապին, որի՝ կուռ տրամաբանությամբ գրված փաստաթղթերից շատերը ներկայացվում էին անձամբ դեսպաններին նրանց հետ տեսակցությունների ժամանակ:

Փարիզում աշխատանքը տարվում էր երկու ուղղությամբ: Նախ կազմվում են մեծ պետություններին ներկայացվելիք դանազան փաստաթղթեր¹: Երկրորդ, հենվելով Լիբանանի ինքնավարության կանոնադրության և 1895 թ. մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի՝ վրա՝ մշակվում ու խմբագրվում էր Թուրքահայաստանի վեց նահանգներում և Կիլիկիայում իրական բարենորոգումներ կատարելու մի նոր ծրագիր՝ հարմարեցված

¹ Տե՛ս «Կովկասի լրագրեր», № 44, 19 դեկտեմբերի 1912 թ.:

* Սասունի հայերի 1894 թ. ապստամբությունը ճնշելուց հետո օսմանյան կառավարությունն արյունալի հաշվահարդար տեսավ խաղաղ բնակչության նկատմամբ, որն առաջ բերեց եվրոպական և ռուսաստանյան հասարակայնության բուռն բողոքները: Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի Կ. Պոլսի դեսպանները 1895 թ. մայիսի 11-ին մի ծրագիր ներկայացրին Բ. Դոանը, որը նախատեսում էր բարենորոգումներ անցկացնել Հայաստանում՝ Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Ուարբերդի, Կարինի ու Սևրաստիայի նահանգներում: Ծրագիրը, որը Թուրք կառավարության համար ընդամենը խորհրդատվական նշանակություն ուներ, այնպես էլ մնաց թղթի վրա, անհետևանք:

ժամանակաշրջանի պահանջներին¹: Նոր ծրագիրը պետք է կցվեր հիշատակագրին²: Ծրագրի պահանջները հետևյալներն էին. 1) Հայկական նահանգների հավաքում մի ընդհանուր վարչական միավորի մեջ, 2) Այդ նահանգները ներառած Հայաստանին տրվում է այնպիսի ինքնավարություն, ինչպիսին ունեն Լիբանանը և Սամոս կղզին, ինչպիսին ժամանակին պիտի տրվեին Մակեդոնիային և Ալբանիային, 3) Ինքնապաշտպանություն համար Հայերը ստանում են զենք կրելու իրավունք, 4) «Հայաստան» ինքնավար միավորը դրվում է եվրոպացիների հսկողության տակ:

Ահա թե ինչ էին պահանջում բոլոր Հայերը Թուրքահայաստանի իրենց եղբայրների համար:

Ռուսական արտգործնախարարությունը Փարիզի ոռոսաց ղեսպան Իզվոլսկուն պաշտոնապես հանձնարարել էր տեղեկացնել Հայ գործիչներին, որ այժմ ըոպեն աննպաստ է նման արմատական պահանջներով Լոնդոնի ղեսպանախորհրդին դիմելու համար, և որ ռուսական կառավարությունն իր մշտական ուշադրության կենտրոնում է պահում Հայկական բարենորոգումների հարցը՝ միաժամանակ կատարելով իրավիճակի բազմակողմանի վերլուծություն:

Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո ավելի հաճախակի էին դարձել հեռագրերի ու նամակների փոխանակումը էջմիածնի և Փարիզի միջև:

Իմանալով ռուսական կողմի դիրքորոշման մասին՝ կաթողիկոսը Պողոս փաշա Նուբարին հղած հեռագրում չեղտում էր, թե «հարկ է ունկնդրել Պետերբուրգից եկած խորհրդին»³:

Ի պատասխան կաթողիկոսի անհանգստությունան՝ հունվարի 14 (27)-ին Պողոս Նուբարը № 252 հեռագրով Փարիզից Վեհին գրում էր, որ ինքը շուտով տեսակցելու է տեղի ռուսական ղես-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 9, 15 հունվարի 1913 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 2, 4 հունվարի 1913 թ.:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թ. 22:

պան Մ. Իզվոլսկու հետ՝ բացատրություն ստանալու այժմ դեպ-պանախորհրդին չդիմելու հորդորների մասին, և եթե պարզվի, որ այդ արվելու է տեական ժամանակով, ապա դա «վհատեցու-ցիչ պիտի ըլլայ»¹:

Իզվոլսկու հետ հանդիպման մասին Նուբարը կաթողիկոսին տեղեկացնում էր հունվարի 22-ի կարճառոտ նամակով: Նա ցավով էր նշում, որ հանդիպումն անցել է լարված մթնոլորտում, որ դեպպանը հուսադրող խոսք չի ասել կամ անորոշ պատասխաններ է տվել, երբ խնդիրը վերաբերել է Ազգային պատ-վիրակության կողմից Լոնդոնի խորհրդաժողովին դիմում կա-տարելուն:

1913 թ. հունվարի 26-ին Կաթողիկոսը Պողոս Նուբարին գրում էր. «Ռուսաց բարեխնամ կառավարութիւնը թեեւ այժ-մեւս րոպէն աննպաստ է համարում դիմում անելու Լոնդոնի Դեսպանախորհրդին, բայց միաժամանակ յոյս է ներշնչում, որ մեր տաճկահայ բազմութիւնը լայնորեն կլուսաբանն ռեֆորմ-ների հարցը, որ զբաղեցնում է ռուսաց կառավարութեանը: Հաս-կանալի է, որ ռուսաց նշուած ուղղութեամբ պիտի ընթանանք»²: Վեհը միաժամանակ տեղեկացնում էր, որ Ռուսաստանի նախա-րարապետ Կոկովցեւը, արտաքին գործոց նախարար Սազոնովը և Կովկասի փոխարքան օգտակար խորհուրդ են տվել՝ որքան կարելի է հողվածներ տպագրել եվրոպական ազդեցիկ թերթե-րում, որ տեղական մասնախմբերի միջոցով անհրաժեշտ է աչ-խատել եվրոպական երկրների պաշտոնական անձերի հետ՝ զլխավորաբար Գերմանիայում և Ավստրիայում, որոնք հակա-ռակ են հայկական հարցը պետությունների երաշխիքներով հաջող լուծելուն: «Ձեզ շատ լաւ յայտնի է, թե ինչ տեսակետով կ'մօտենաք խնդրին եւ ինչպես կրացատրեք գերմանական եւ ավստրեական պետական գործիչներուն: Լիայոյս եմ, որ Վիեն-նայում Մխիթարեան միաբանութեան Գերապատիվ արբահայ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թ. 24:

² Նույն տեղում, թ. 22:

րը, իսկ Բեռլինում Յոհաննես խան Մասեհեանը ամենայն կերպով կ'աջակցեն Ձեզ»¹:

Այնուհետև կաթողիկոսը ավելորդ չէր համարում մեկ անգամ ևս Պողոս Նուբարին հիշեցնել պարզ ճշմարտությունը. «Ձեր Վսեմութեան քաջ յայտնի է, որ այժմ ապրում ենք մի պատմական այնպիսի շրջանում, երբ տաճկահայոց հարցի յաջող լուծման համար կան որոշ նպաստաւոր պայմաններ և յուսատու գրաւականներ: Խնդրի յաջողութեան մի գրաւականն է այն, որ բոլոր հայերը լինէն միասնական և կուսակցական համոզվածութեամբ ևս միացած լինէն, յատկապէս գործիչները աշխատին ամենայն խոհականութեամբ և հեռատեսութեամբ, առանց յախուռն և հակասական քայլերի դիմելու գործունէութեան ժամանակ: Այս առթիւ զոհութեամբ ասում եմ, որ Դուք Ձեր բազմամեա փորձառութեամբ նպաստէք այդ կարեւորագոյն ուղղութեան զօրեղանալուն: Լիայոյս եմ, որ պատգամաւորութեան միւս մեծայարգ անդամները՝ նոյնպէս»²:

Վերջում Վեհր Նուբար փաշայի ուշադրությունը հրավիրում է մի ուրիշ կարևոր խնդրի վրա ևս, այն է՝ իր և իր թիմակիցների գործողությունները, մասնավորապես փաստաթղթերի կազմումը, կատարել որքան հնարավոր է ոչ հրապարակայնորեն: «Յանկալի է, - չեչտում էր նա, - որ այսպիսի աշխատանքները (մեմորանդումը և նախագծի մշակությունը) առանձին կուտպուին և թերթերի մէջ ո'չ մի լուր չ'տպուի, որովհետև բացի վնասից ո'չ մի օգուտ չի կարելի սպասել: Դժբախտաբար, պ. Առաքէլեանը՝ թղթակցութիւններ է ուղարկում այդպիսի աշխատանքների և այլ այնպիսի խօսակցութեանց ու խորհրդակցութեանց մասին, որոնք գործի յաջողութեան համար հրապարակ չպէտք է գային: Խնդրում եմ, Վսեմափայլ Տէր Հայոց, անհրա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թ. 22-ի չրջ.:

² Նույն տեղում, թ. 23:

* Ոստբը «Մշակի» քաղաքական մեկնարան Համբարձում Առաքելյանի մասին էր, որն Ազգային պատվիրակության գործունեության մասին Փարիզից պարբերաբար թղթակցություններ էր ուղարկում իր թերթին:

ժեշտ կերպով ուշադրութիւն դարձնել»¹:

Հնարավորինս գաղտնի աշխատելու խնդրանքով այս անգամ էլ Կաթողիկոսին էր դիմում Մանչեստրի Հայոց առաջնորդ Գեորգ եպիսկոպոսը: Նա Վեհին խնդրում էր ձեռնարկել միջոցներ ազդելու ոռոսական այն թերթերի վրա, որոնք շատ բաց են արտահայտվում Հայկական հարցով զբաղվող կազմակերպության մասին: Նա անընդունելի էր համարում «Մշակի» այն անզգույշ մեկնաբանութիւնները, որոնք կարող են միայն վնաս բերել գործին²:

Կաթողիկոսին ուղղած փետրվարի 7-ի № 253 գրությամբ Պողոս Նուբարը իր հերթին նորից էր անդրադառնում ոռոսական կողմի նոր անընդունելի տրամադրութիւններին: Նա գրում էր, թե իրեն հայտնի է դարձել, որ Պետերբուրգի կառավարության հանձնարարությամբ փոխարքա Վորոնցով-Դաչկովը թիֆլիսում հայտարարել է, թե Ռուսաստանը բացառում է հայոց հարցում որևէ ուժի գործադրում Թուրքիայի վրա: «Դա մեզ անհունապէս յուսախար բրաւ,- գրում էր Նուբարը,- քանզի Կայսերական կառավարութեան քաջալերութիւնները կը սահմանափակուին՝ մէկ խօսքով՝ բարեացակամութեան և համակրութեան տարտամ արտայայտութեանց մէջ, իրական օգնութեան մը մասին առանց որոշ յանձնառութեան: Մ. Իզվոլսքիի յայտարարութիւնները համանման են, և հոս, ինչպէս և Տփղիս, մենէ չեն ծածկիր, որ բռնադատումի ունէ միջոց պիտի չի կիրարկուի:

Նախատեսելի է սակայն, որ Բ. Դուռը, որ ուժին առջև միայն տեղի կուտայ, պիտի օգտուի Կայս. Կառավարութեան տրամադրութիւններէն՝ խոյս տալու համար, ինչպէս որ Զեր Վեհափառութիւնը ևս շատ լաւ յայտնուած է, բարենորոգումները գործադրելու մասին ըրած յանձնարարութիւններէն:

Այժմ գիտնալով Ֆրանսական և Անգլիական Կառավարու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թ. 23-ի չրջ.:

² Մատենադարան, Արչակ Ալպոյաճյանի արխիւ, ցուցակ 20, թղթապ. 238, վավ. 111, թ. 3:

Թեանց հայացքները, որոնց համաձայնութեան քաղաքականութիւնը Ռուսիոյ վրայ կը չափուի, գոնէ հայկական խնդրի վերաբերմամբ, չատ կը վախնանք, որ մեր պահանջումները լսուելու բախտ չունենան ըստ բաւականի, մանաւանդ որ Փոխարքային նամակէն (22 դեկտեմբերի) երևան կու գայ, որ Զեր Վեհափառութիւնը այսուհետեւ պէտք չէ, որ դիմէ Պետութեանց: Իրաւ է, որ տեսակցութեան միջոցին, Փոխարքան յայտնած է, որ իր կարծիքով կարող ենք աշխատիլ Բարենորոգումներու իրականացման, Ռուս. Կառավարութեան նախաձեռնութեամբ և գօնտրօլէն ներքեւ, բայց հոգ տարած է նաև աւելացնելու թէ՛ ասիկա իր անձնական կարծիքն է, զոր մտադիր է ենթարկել իր կառաւարութեան»¹:

Այսքանից հետո, նշում էր Պողոս Նուբարը, «անտրամաբանական պիտի ըլլար ուրեմն բանակցել Բ. Դուռն հետ»՝ իր ուղղամտութեան և բարեկամեցողութեան յանձնուելով: Բայց ատկէ չի հետևիր, որ պէտք է հեռու մնալ իսպառ ունէ յարաբերութիւն ունենալէ Օսմ. Կառավարութեան հետ»²:

Նույն խնդրին Պողոս փաշա Նուբարը անդրադառնում էր նաև փետրվարի 10-ին Կաթողիկոսին հղած նամակով: Նա անհանգստություն էր հայտնում, որ Թիֆլիս եկած Իզվոլսկին իր մի հանդիպման ժամանակ հայտարարել էր, թե հայկական բարենորոգումների հարցը միայն ու միայն պետք է լուծվի «բարեկամության ու համագործակցության միջոցով»³: Այս նոր իրադրության մեջ նախատեսելի է, գրում էր Նուբար փաշան, որ Բ. Դուռը, որը միայն ուժի առջև է տեղի տալիս, պիտի օգտվի կայսերական կառավարության այս նոր տրամադրությունից՝ խույս տալու համար հարցի լուծումից³:

Զնայած այդ ամենին՝ ինչպես Կաթողիկոսը, այնպես էլ Պողոս Նուբարը խորապես համոզված էին, որ Հայկական հարցում Պետերբուրգի շեղումը ժամանակավոր բնույթ է կրում,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թ. 27:

² Նույն տեղում, թ. 28-ի չրջ.:

³ Նույն տեղում, թ. 28:

որովհետև Ռուսաստանը չի դադարել Արևելքի քրիստոնեաների պաշտպանը լինելուց և, ի վերջո, աջակից է լինելու Հայոց Ազգային պատգամավորությանը: Նա պատահական չէր համարում, որ Պատգամավորության անդամներից որևէ մեկի մտքով չի անցնում, թե առանց Ռուսաստանի գործուն միջամտության հնարավոր է որևէ լուրջ փոփոխություն թուրքահայոց կյանքում: Ուրեմն անորոշ վիճակից դուրս գալու համար ստիպված պետք էր ունկնդիր լինել Պետերբուրգի ձայնին, նրա խորհրդի համաձայն՝ համառ աշխատանք տանել զերազանցապես եվրոպական հասարակության, այսինքն՝ ոչ կառավարական հաստատությունների, մամուլի առաջադիմական օրգանների, ոչ քաղաքականացված Հայամետ ուժերի հետ, ստանալ նրանց աջակցությունը և հատկապես պատրաստակամությունը ճնշում գործադրելու իրենց կառավարությունների վրա¹:

ԱՆՍՊԱՍԵԼԻ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

1913 թ. փետրվարի 7-ին Պողոս Նուբարը Կաթողիկոսին հաղորդում էր, որ իրեն «անհունորեն հուսախար» է արել իր նամակին Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաչկովի պատասխանը, թե ռուսական կառավարությունը տրամադիր չէ Հայոց հարցը առաջ մղելու համար որևէ բռնի ուժ գործադրել: «Նախատեսելի է, որ Բ. Դուռը, որ ուժին առջև միայն տեղի կուտա, պիտի օգտուի կայսերական կառավարութեան տրամադրություններէն՝ խույս տալու համար... բարենորոգումները գործադրելու մասին ըրած յանձնարարություններէն»²:

Փոխարքան հասկացնել էր տվել, որ դա իր սրտովը չէ, բայց ավելացրել էր, որ դա իր անձնական կարծիքն է³:

Ռուսական կառավարության նման Հայտարարությունը պայմանավորված էր նրանով, որ պետությունների մոտ կասկած

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թ. 28-ի չրջ.:

² Նույն տեղում, գ. 47, թ. 26:

³ Նույն տեղում:

էր առաջացել, թե Ռուսաստանն ուզում է բարենորոգումների գործն ամբողջովին իր ձեռքն առնել:

Չնայած ռուսական կառավարությունյան նման Հայտարարությունը՝ Պողոս Նուբարը, սակայն, գտնում էր, որ դա չի նշանակում, թե Պետերբուրգն արդեն ձեռք է քաշել Հայաստանի բարենորոգումների հարցից՝ հատուկ չեչտելով, որ դա պայմանավորված է եվրոպական տերությունների հետ Ռուսաստանի փոխհարաբերություններով: Նա բարձրաձայնում էր, որ ոչ միայն ինքը, այլև իր գլխավորած պատգամավորությունը բոլոր անդամները այն հաստատ համոզմունքին են, որ «ամէն բանէ առաջ պէտք է Ռուսիոյ վրայ յուսադիր ըլլալ՝ յաջողելու համար», և թե ինքն «աշխատելու է ձեռք բերել իր օժանդակութիւնը Պետլինի դաշնագրին 61-րդ յօդուածին մէջ նախատեսուած բարենորոգումներուն իրագործումին համար:

Հետեւաբար, Ռուսիոյ հանդէպ իր ուղղութիւնը պէտք չէ տեղի տայ ոեւէ երկդիմութեան, եւ պատգամավորութիւնը պիտի զգուշանայ յաւետ կատարելու ոեւէ դիմում, որ պիտի կրնայ անհանգիստ ընել ռուս[ական] կառավարութեանը»¹:

Նուբարը միաժամանակ նշում էր, որ ինքը կուզեր «Հայոց դատը պետութիւններէն ոեւէ մեկուն ձեռքին մէջ դնել այն պարագային միայն, որ ռուս կառավարութիւնը ինք կուզեր այդ բանը եւ խոստանար ուժ տալ բարենորոգումներուն եւ անոնք յաջողցնել»: Նրա կարծիքով, իր ղեկավարած պատվիրակությունը պետք է ձգտի, որ պետությունների վերահսկողության փոխարեն բարենորոգումների ծրագրի մեջ մտցվի միայն ռուսական վերահսկողության պահանջը, քանի որ դա «անտարակոյս աւելի արդիւնաւոր պիտի ըլլար, եթէ գործադրուեր միայն մեկ պետութեան մը կողմէ, փոխանակ մէկէն աւելի»²: Այսպիսով, վերահսկման երկու տարբերակ կար, մեկը պետությունների կողմից վերահսկումն էր, մյուսը՝ միայն մեկ պետության, և նախընտրելի էր, որ դա լիներ Ռուսաստանը³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 26:

² Նույն տեղում, թ. 27:

³ Նույն տեղում:

Բ. Դուռը հայոց պատրիարքարանին զգուշացրել էր դիմումներ չհղել պետություններին՝ խոստանալով, որ, ինքը կգրադվի բարենորոգումների հարցով: Այդ զգուշացման մասին պատրիարքը տեղեկացրել էր Պողոս Նուբարին, որից ստացել էր հետևյալ պատասխանը. Բ. Դռան նպատակն է խաբել պատրիարքարանին և կանխել տերությունների միջամտությունը:

Այնուհետև Նուբարը նշում էր, որ իր գլխավորած պատգամավորության ոչ մի անդամի մտքով չի անցել հավատ ընծայել Բ. Դռան խոստումներին և վստահել բարենորոգումներ գործադրելու նրա ցանկությանը: «Որքան ատեն որ վեց վիլայեթները Թուրք իշխանութեան ներքեւ պիտի մնան, Բարենորոգումները հոն պիտի չի ներմուծուին՝ բայց եթէ դուրսէն եկած ճնշումի մը եւ սպառնալիքի մը տակ: Անտրամարանական պիտի ըլլար ուրեմն բանակցել Բ. Դռան հետ՝ իր ուղղամտութեան և բարեկամեցողութեան յանձնուելով: Պետք է հեռու մնալ իսպառ ոեւէ յարաբերութիւն ունենալէ Օսմ. Կառավարութեան հետ: Արդարեւ, պէտք չէ, որ մոռնանք, թէ պատգամաւորութիւնս պաշտօն ունի պահանջելու Պետիկինի Դաշնագրին 61 յօդուածին գործադրութիւնը, որ կրկին յանձնառութիւն կը պայմանադրէ Բ. Դռան յանձնառութիւնը, Բարենորոգումներ գործադրելու, և Պետութեանց յանձնառութիւնը, անոնց գործադրութիւնը հսկելու: Ընդունելի պիտի չ'ըլլար, որ բոլորովին անգիտանալ ձևացնէինք Բ. Դռանը, թէ կը պահանջինք իր կողմէ կատարուած յանձնառութեանց իրագործումը, և որ այդ Բարենորոգումներուն գործադրութիւնը կարելի պիտի չըլլայ առանց իր մասնակցութեան: Ասիկա իմ անձնական կարծիքս չէ. անիկա ինծի վերջերս յայտնուեցաւ շատ յստակ կերպով՝ երկու մեծ Պետութեանց Դեսպաններուն կողմէ, որ ուժգնապէս խորհուրդ տուին ինծի նոյն իսկ Հայոց շահուն համար, ամէն յարաբերութիւն չի խզել Օսմ. Կառավարութեան հետ, և որ դիտել տուին ինծի թէ՛ ոչ մէկ Պետութիւն յօժար ըլլալով բռնի ուժով պարտադրել Բարենորոգումները Բ.Դռան, հարկ է, որ ծրագիրը ստանայ անոր հաւանութիւնը: Անոնցմէ մին մինչև իսկ ըսավ ինծի, այս բառերով. «Բարենորոգումները չեն կրնար ըլլալ Թուրքիոյ դէմ, այլ անոր հետ»: Պէտք է ուրեմն գիտնալ պահել ուղղուած չափը: Անշուշտ,

խնդիր չի կրնար ըլլալ, ունիցէ եղանակաւ, բանակցութեանց յետամուտ ըլլալու Բ. Դոան հետ, բայց մեր չահուն համար և Դեսպաններուն կարծիքին համաձայն, պէտք չի, որ անհաշտ կամ թշնամական դիրք մը բռնինք:

Կը հետևի ուրեմն, որ առանց հաւատալու Օսմ. կառավարութեան ուղղամտութեան և անկեղծութեան, պէտք չէ սակայն, որ աչքէ վրիպեցնէք, բացի այն պարագայէն, որ բռնի ուժ պիտի կիրարկուի, թէ Բարենորոգումները պիտի կրնան գործադրուիլ, եթէ Բ. Դուռը ընդունի»¹:

Ձնայած մտավախութեանը, թե ուսական կառավարութիւնը նկատելի նահանջ է կատարել Հայկական հարցից, բայց չուտով պարզվեց, որ դա թվացյալ է:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այն բանից հետո, երբ պարզ դարձավ, որ քանի դեռ բալկանյան դաշինքի երկրների և Թուրքիայի միջև չի կնքվել խաղաղության պայմանագիր, ինչպես Ռուսաստանը, այնպես էլ մյուս Հինգ մեծ պետությունները տվյալ պահին պատրաստ չեն զբաղվելու հայկական բարենորոգումների հարցով և այն քննութեան չեն առնելու Լոնդոնի կոնֆերանսում, Հայկական պատվիրակութեան ղեկավար Պողոս Նուբարը որոշեց առժամանակ թողնել այդ կոնֆերանսի հետ կապված ակնկալիքները, բայց ձեռքերը ծալած չնստել, այլ շարունակել եռանդուն աշխատանքը՝ ժամանակավորապես փոխելով գործելու մարտավարութիւնը: Նա պատվիրակութեան գործունեությունն ուղղեց հենց այդ կառավարությունների նշանավոր պետական գործիչների հետ աշխատանքներ տանելուն՝ աչքաթող չանելով նաև վեց մեծ տերությունների հասարակական կարծիքի վրա ազդելու անհրաժեշտությունը: Հրամայական խնդիր էր անդադրում գործել հանրային կարծիքը ղրականորեն տրամադրելու հայութեան և

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 33, թ. 2:

ներա չարչրկված հարցի նկատմամբ, բայց գործել հետևողականորեն և խիստ շրջահայաց, քանի որ հայկական խնդիրը հետզհետե սուր ճգնաժամային բնույթ էր ստանում:

Հետաքրքրական է, որ Պողոս Նուբարից անկախ այդպես էր մտածում նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոսը: Նուբար փաշային հասցեագրած նամակներից մեկում նա շեշտում էր, որ քանի դեռ Լոնդոնի դեսպանաժողովը լիազորված չէ զբաղվելու Հայկական հարցով, իսկ մյուս կողմից ոուսաց ու Ֆրանսիական կառավարությունները հայերին խորհուրդ չեն տալիս դիմելու դեսպանախորհրդին, ուստի առայժմ պետք է մի ուրիշ ուղիով ընթանալ:

Պողոս փաշան քաջատեղյակ էր նախկիններում Հայկական հարցն առաջ քաշելու հանգամանքներին և դրանց արդյունքներին, մանավանդ որ այդ հարցով տեականորեն զբաղվել էր նաև իր հանգուցյալ հայրը՝ Նուբար փաշան: Ձնայած դրան՝ նա մեկ անգամ ևս խորամուխ եղավ Հայկական հարցին առնչվող փաստաթղթերի բովանդակության մեջ, ծանոթացավ դրանց վերաբերյալ հայկական և օտար մամուլի բազմաթիվ հրապարակումներին:

Վերընթերցելով փաստաթղթերը՝ Պողոս Նուբարը ամենայն ուշադրությամբ ուսումնասիրում էր նաև 1878 թ. Կ. Պոլսից Գերմանիայի մայրաքաղաք գնացած հայկական պատվիրակության անդամների գործունեությունը լուսաբանող հուշագրություններն ու նամակագրությունները: Դրանք ցույց էին տալիս, որ պատվիրակությունը Բեռլին էր գնացել սուլթան Աբդուլ Համիդի կատարյալ հովանավորությամբ (չատերը գտնում էին՝ թելադրությամբ): Թուրքաց վեհապետը հայոց պատգամավորության Բեռլին մեկնելուն հավանություն էր տվել՝ ոչ թե հայերի հանդեպ ունեցած համակրանքից (որը լիովին բացակայում էր նրա խառնվածքում), այլ նպատակ ունենալով եվրոպական չահերը հակակշռել Ռուսաստանին՝ նվազագույնի հասցնելով վերջինիս դերը, որը չարունակ միջազգային հանրությունն էր ներկայանում որպես «Արևելքի քրիստոնյաների իրավունքների մեծ պաշտպան»: Այդ նպատակով Համիդը նույնիսկ հայտարարություններ էր անում, թե Թուրքիայի հպատակ բոլոր քրիստոնյաների հոգածությունը պատրաստ է ենթարկել

Եվրոպայի հավաքական կամքին: Դրանով նա նպատակ ուներ Թուրքիայի գործերին Ռուսաստանի շարունակական միջամտության առաջն առնել, մյուս կողմից՝ դիվային խորամանկությամբ ջուրը ձգել Հայաստանի բարենորոգության խնդիրը՝ օգտվելով վեց մեծ պետությունների միջև գոյություն ունեցող հակասություններից և մրցակցությունից:

Բայց այժմ չատ բան էր փոխվել 1878 թ. համեմատությամբ: Հիմա Հայ գործիչները բախտորոշ առաքելությամբ Եվրոպայի կենտրոններից մի ուրիշում՝ Փարիզում, հավաքվել էին ոչ թե Թուրքական իշխանությունների համաձայնությամբ, այլ նրանց կամքին հակառակ:

Տեղի ունեցած լուրջ փոփոխությունները հաշվի առնելով՝ Պողոս Նուբար փաշան առաջիկայում ծավալելու էր դիվանագիտական խոշոր աշխատանք, որպիսին չէր կատարել Հայ քաղաքական գործիչներից և ոչ մեկը՝ Թերևս Խարայել Օրուց հետո: Նուբարը քաջ գիտակցում էր, որ Հայկական բարձրավանդակում խաչաձևվում են քաղաքական մեծ շահեր, որոնց նկատմամբ խելամիտ մոտեցումն է լինելու իր պատմական առաքելության հիմնական նպատակը:

Ուսումնասիրելով Հայկական հարցի անցյալը՝ Պողոս Նուբար փաշան հանգամանորեն մշակեց Ազգային պատվիրակության գործունեության մարտավարությունը, որը հիմնված էր մի քանի կարևոր սկզբունքների վրա:

1) 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից ի վեր Հայ հասարակական-քաղաքական, կրոնական ուժերը Հայկական հարցի լուծման միջոց էին համարում սրտառուչ դիմումներն ու խնդրագրերը, մեծերի գույթը շարժելը, դժբախտ Հայության նկատմամբ մարդասիրական զգացմունքներ բորբոքելը ոչ միայն օտար մտավորականության, այլև պետական, քաղաքական, հոգևոր գործիչների շրջանում: Նրանք նաև մտածում էին Հայկական հարցը լուծել Եվրոպային և Ռուսաստանին բարոյականության դասեր տալով, ինչպես նաև Արևելքում իրր հայերին վերապահված քաղաքակրթական դերի թմրկահարմամբ: Ինչպես ցույց էին տվել այդ ժամանակաշրջանի դեպքերն ու իրադարձությունները, դիվանագիտական-քաղաքական նման

ուղին կործանարար էր եղել թուրքահայ ժողովրդի համար, արժեցել էր հարյուրհազարավորների կյանք, Հայաստանին բերել էր ավեր ու աղետ:

Պողոս Նուբարի մեծությունն մասին է խոսում այն, որ նա վճռականորեն խոտորվեց այդ ազգակործան ուղուց և որդեգրեց գործելու միանգամայն նոր, արժանապատիվ սկզբունք, որի էությունը հետևյալն էր. ա) Մարդասիրական պատճառաբանությունները, որոնք նախկինում կարող էին ժամանակավոր ազդեցություն առաջ բերել, այժմ կորցրել են իրենց նշանակությունը: Հետևապես պետք է առաջ բերել քաղաքական և տնտեսական պատճառները: Ելակետը պետք է լինի հաստատումն այն իրողության, որ Հայաստանի բարենորոգումները նպաստելու են Ասիական թուրքիայի ամբողջականության պահպանմանը և նրա տնտեսական բարգավաճմանը, բ) Ոչ մի տեղ որևէ տիրակալ կամ բռնախումբ իրեն ենթակա որևէ ժողովրդի կամավոր չի ձերբազատել նրան արկանող շղթաներից՝ ընդառաջելով նրա խնդրանքին ու աղաչանքին: Հետևապես, ոչ թե խնդրագրերով ու աղերսագրով պետք է դիմել տերությունների կառավարություններին, այլև կարողանալ նրանց համոզել, որ Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելը ըխում է հենց իրենց՝ տերությունների շահերից և համապատասխանում է իրենց նպատակներին:

Եվրոպայի հզորությամբ չլացած հայ գործիչներից գրեթե ոչ մեկը այնպես խորը չէր գիտակցում այդպիսի մոտեցման կարևորությունը, ինչպես Պողոս Նուբարը: Նա համոզված էր, որ Հայաստանի բարենորոգումների մեջ եվրոպական ամեն մի երկիր ամենից առաջ փնտրելու է իր, այլ ոչ թե հայերի շահը:

* Ամիսներ անց՝ 1913 թ. հունիսի 27-ին, Պողոս Նուբարը կաթողիկոսին գրում էր. «Այս պատճառաբանությունը շատ ճիշդ էր ևս նա այն համոզումն ունիմ, որ այս պատճառաբանությունն էր, որ Ռուսիոյ նախաձեռնութեան վրայ Պետութեանց մէջ համաձայնութիւն մը կըրցաւ գոյացնել: Այս խնդրոյն վերաբերեալ ուրիշ նօթ մ'ալ տպագրել տուի, որուն մէջ շեշտեցի պէտքը Եւրոպական հակակշի մը, առանց որոյ բարենորոգումները բացարձակապէս ազդեցիկ չի պիտի ըլլային»:

Մաղաքիա Օրմանյանի խոսքերով՝ բռնակալության ճիրաններից հայությունն ազատագրումը չի կարող նրանցից «ոչ մեկուն սրտագին եւ անկեղծ եւ իսկական նպատակն ըլլալ»¹: Չէ՞ որ հայերի վիճակը պետություններին չէր հետաքրքրում (կամ համարյա չէր հետաքրքրում) նաև մի պարզ պատճառով: Դա այսպես էր ձևակերպել Կ. Պոլսի «Աւետարեբը». «Հայերը ո՛չ ազգակից եւ ո՛չ ալ կրոնակից պետութիւն մը ունին, որուն պաշտպանութեան ապաւինելով իրենց համար ինքնավար Հայաստան մը ստեղծելու յոյսեր ունենան»²: Իսկ դա նշանակում էր, որ հայկական խնդրի շուրջ գոնե Ռուսաստանին և եվրոպական մեծերի մի մասին համախմբելը հավասարազոր էր հրաչքի: Ելնելով դրանից՝ Պողոս փաշան գտնում էր, որ Ազգային պատվիրակությունը պիտի գործի խիստ չափավոր պահանջների չրջանակներում, որպեսզի տերությունները գոնե նվազագույն համակրանք տաճեն Հայաստանի բարենորոգումների գաղափարի նկատմամբ:

«Շարունակ ճանապարհորդելով Եւրոպայի մայրաքաղաքները, տեսակցելով թագաւորների, նախարարների, դեսպանների և այլ ազդեցիկ մարդկանց հետ»³, - գրել է Հր. Աճառյանը: Այդ հանդիպումների ու բանակցությունների ժամանակ Նուբար փաշան գերազանց հմտությամբ էր օգտագործում իր հիմնական փաստարկը, այն է՝ Հայաստանի բարենորոգումները ոչ միայն չեն հակասի եվրոպական երկրների շահերին, այլև օգտակար կլինեն նրանց: Բարենորոգումները կնպաստեն երկրների շահերի գույճորդմանն ու միասնությանը. այս էր պետական ու քաղաքական գործիչներին համոզելու Պողոս Նուբարի թափած ջանքերի ելակետը: Եվ փաշային հաջողվում էր հավատ ներշնչել իր գրուցակիցներին:

¹ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. Գ., Մայր աթոռ ս. էջմիածին, 2001, էջ 54375:

² «Աւետարեբ», № 31, 2 օգոստոսի 1913 թ.:

³ Հ. Աճառեան, Տաճկահայոց հարցի պատմութիւնը (Սկզբից մինչև 1915 թ.), Նոր-Նախիջևան, 1915, էջ 75:

Մի առիթով անդրադառնալով եվրոպական պետություններին և Հայերի չահերը զուգորդելու Պողոս Նուբարի ջանքերին՝ Յագուպ Արթին փաշան գրել է. «Իսկապես Հանճարեղ Հնարք մը եղաւ Պօղոս փաշայի կողմէ ապացուցանել Եւրոպայի առեւտրական, ֆինանսական, տնտեսական եւ նոյնիսկ քաղաքական շահն ու օգուտը Հայաստանի բարենորոգումներու մէջ, որ յետագային պիտի կրնային իբր նմոյշ ծառայել թուրք կայսրութեան բոլոր նահանգներուն մէջ ներմուծելու համար: Կարելի է ըսել թէ եւրոպական չահերուն այս կոչն ու մատնանշումն է՝ որ գրաւեց ուշադրութիւնները, Հայաստանի եւ Փոքր-Ասիոյ վրայ»¹:

Հանդիպումների ու զրույցների ընթացքում եվրոպական պետական գործիչները համոզվում էին, որ Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելը որևէ վտանգ չի պարունակում իրենց չահերին, իսկ դա, իր հերթին, նպաստում էր, որ ուսական դիվանագիտությունը հայկական հարցում դիմի ավելի համարձակ քայլերի:

Եվրոպական կառավարություններին համոզելու Պողոս Նուբարի ջանքերը, թե Հայաստանում բարենորոգումները ոչ

¹ Պողոս Նուբարի կողմից եվրոպական չահերի այս մատնանշումը և տեղությունների դիվանագետներին դրանում համոզելը ինչ-որ չափով ծառայություն էին նաև արարների ազատագրական շարժմանը: Նույն օրերին արարական տարրեր երկրներից Սիրիայում խորհրդակցության հավաքված ղեկավար գործիչներն իրենց ելույթներում հաճախ էին անդրադառնում Հայաստանի բարենորոգումների համար տարվող աշխատանքներում Նուբար փաշայի ձևուն գործակերպին և առաջարկում էին հետևել նրա օրինակին: Այդ մասին Վ. Մալեդյանին հետևյալն էր գրում Յագուպ Արթին փաշան. «Արարներու պահանջներուն համար գումարուած Սուրիական համաժողովը պատեհ ժամուն զուգադիպեցաւ, մեր գործին ելքը փութացնելու համար, երբ իմաստութիւնը ունեցան նաեւ խօսելու մեր բարենորոգումներուն մասին եւ պահանջելու որ նոյնը կիրարկուի իրենց երկրին մէջ, մերինն նման վերահսկողութեան ներքեւ: Այս պարագան աւելի եռանդ տուաւ մեզի եւ կը տեսնէք որ այժմ ամէն ինչ լաւ կ'ընթանայ» (Վ. Մալեդյան, Ճամբուս վրայ (Յուշաքաղ), Լջ 318):

¹ Վ. Մալեդյան, Ճամբուս վրայ (Յուշաքաղ), Լջ 318:

միայն ձեռնադրու են հայերին, այլև եվրոպային, ասել է թե՛ հայերի և եվրոպացիների շահերն այդ հարթություն վրա լիովին համընկնում են, բացառիկ էին հայկական դիվանագիտության պատմության մեջ:

2) Նոր իմաստ էր ստանում Թուրքիայի հետ հարաբերությունների հարցը: Այժմ «Հայկական հարցը» դուրս էր գալիս իր նեղ շրջանակից և ընդգրկում էր ավելի լայն հորիզոն՝ միաձուլվելով ամբողջ օսմանյան կայսրության խնդրին: Պողոս Նուրարը և իր գործակիցները կտրականապես մերժում էին նախկինում հրապարակ նետված այն պահանջը, թե պետք է թուրքահայերի բախտը բաժանել Թուրքիայից: «Անկախ Հայաստանի», անսահման երազանքների, հույսերի ու ակնկալությունների կուռքն արդեն ջախջախված էր: Այլևս ոչ ոք չէր հանդգնում այդ միտքը բարձրաձայնելու՝ այն դիտելով որպես մի անիրագործելի ցնորք, որի մասին կարելի էր երազել ու տենչալ, բայց իրագործել՝ ոչ մի պարագայում: Այժմ հայերի մեջ ամրանում էր այն միտքը, որ թուրքահայ ժողովրդի ճակատագիրը կախված է Թուրքիայի բախտից, ուստի առանձին հայկական շարժումը պետք է տեղի տա համայն Թուրքիայի ժողովուրդների ընդհանրական շահերին:

Նուրար փաշան եվրոպական մայրաքաղաքներում պաշտոնական անձանց հետ հանդիպումների ժամանակ նրանց ձգտում էր համոզել, որ ի դեմս վերանորոգված Հայաստանի՝ թուրքական կառավարությունը կունենա թուրքական պետության մի մեծածավալ ծաղկուն երկիր, որտեղ եվրոպական մշակույթի հետ աճելու է նաև թուրքականը, որտեղ զարգացող արդյունաբերությունը պետական գանձարանին բերելու է ահագին եկամուտ, ուր ժողովուրդը միչտ պատրաստ է լինելու իր պարտքը կատարելու օսմանյան ընդհանուր հայրենիքի հանդեպ: Կոնցեսիաներ տրամադրելով ու փոխառություններ ստանալով՝ Թուրքիան չի կարող զարգացում ապրել: Նա մեծ քայլերով կառաջադիմի՝ ծաղկեցնելով իր գավառները, արդյունաբերելով ընդերքի հարստությունները, ստեղծելով ժամանակակից արդյունաբերություն և այդ ամենի շնորհիվ ճոխացնելով պետական գանձարանը, որը հնարավորություն կտա ապագայում խուսա-

փելու պարտատերերի սպառնալիքներից: Հայաստանում բարենորոգումներ մտցնելը չի նպաստի հայերի՝ Թուրքիայից անջատվելու տրամադրությունների աճին: Ընդհակառակը՝ որքան դրանք շուտ կենսագործվեն, այնքան հայերն ավելի սերտ կմոտենան Թուրքերին՝ բարիքի դիմաց միշտ բարիք հատուցելով:

Ձնայած այդ պարզ իրողությանը՝ ՀՅ դաշնակցությունը, որը մեծ ուշացումով՝ միայն 1912 թ. գարնան սկզբին էր հեռացել Իթթիհադից և «Ազատամարտի» էջերում սկսել էր քննադատել վերջինիս, Հայկական Հարցում վերադարձել էր Թուրքահայաստանի ինքնավարության իր նախկին տեսակետին՝ հաշվի չառնելով, որ ժամանակները արմատապես փոխվել են: Հայերը, ուրեմն, ասում էր Պողոս Նուրարը, պետք է ելնեն ոչ թե իրենց ցանկություններից, այլ եղած իրական հնարավորություններից:

Հայ հանրային տրամադրությունը այլևս մերժում էր խոսք անգամ ասել ինքնավարության մասին: Ի՞նչ էին ուզում հայերը: Նրանք չէին պահանջում վերականգնանացնել պատմական Հայաստանը, չէին ուզում հայաբնակ նահանգներն անջատել օսմանյան քաղաքական միությունից և կազմել հայկական անկախ երկիր: Նրանք պարզապես երազում էին կարգ ու կանոն, բարեկարգություն հաստատել այն նահանգներում, որտեղ բնակվում էին և՛ իրենք, և՛ բրդերը, և՛ այլ ցեղեր, մտցնել այնպիսի օրենքներ, որոնց հովանու ներքո նրանք բոլորը կարողանան ապրել ազատ և վայելել կյանքի, գույքի, պատվի ապահովություն, անարգել զարգանալ կուլտուրապես:

Հայերին այլևս չէին հետաքրքրում ինքնավարության մասին հայ ազգային-հեղափոխական կուսակցությունների ծրագրերը, նրանց համար այժմ գրավիչ չէր փրկուն խոսքը, այլ կարևոր էին համեստ, բայց իրական ու հաստատուն բարեփոխումները: Այդ տեսակետից խիստ կարևոր էր եվրոպային ներկայացնել Թուրքահայության իրական վիճակը: Ցավալի էր, որ Թուրքիայի լուրջությունը եվրոպական հասարակությունն ընդունում էր որպես անդորրության նշան, իբրև բավարար կյանքի ապացույց: Դա սոսկալի էր: Ի՞նչ աներ Թուրքահայը. ինչպե՞ս և ի՞նչ վստահությամբ նա կարող էր ասպարեզ ելնել, երբ լավ հիշում էր, թե ինչպես Սասունի, Ուրֆայի, Ակնի, Աղանայի և բազմաթիվ ուրիշ

դժոխային արհավիրքները գերեզման տարան անթիվ նահատակների՝ չկարողանալով շարժել եվրոպական որևէ երկրի գույթը:

Քրդերի ու թուրքերի հարստահարումներից, սպանություններից ու կողոպուտներից հայերը պապանձվել էին: Մեռելների ուրվականները կանգնած էին թուրքիայի հայացքի առջև և սպառնական նայում էին սարսափելի ներկային ու անորոշ ապագային:

Ահա թե ինչու Ազգային պատվիրակության ծրագրի անբաժանելի մասն էին եվրոպացու կարծիքի մեջ հայի թշվառության մասին նրա ունեցած անբավարար գիտելիքների լրացումը և սխալ պատկերացումները փոխելը:

Թուրքիայի հետ համախումբ ու համախոհ մեծ տերությունները մտահոգված էին նրա տարածքային ամբողջականության պահպանմամբ, իսկ դա նշանակում էր, որ նրանցից ոչ մեկը չէր պաշտպանի Օսմանյան կայսրության նկատմամբ հայերի որևէ արմատական պահանջ:

Պողոս Նուբարը հանդիպումների ժամանակ փորձում էր իր զրուցակիցներին համոզել, որ թուրքահայությունը բնավ չահազրգույթ է թուրքիայից որևէ տարածքի, այդ թվում՝ Հայաստանի, անջատմամբ կամ նույնիսկ հայկական ինքնավարության հաստատմամբ:

Ֆրանսիայի նոր արտգործնախարար նշանակված Բիշոնի, Անգլիայի արտգործնախարարի տեղակալ Նիքոլսոնի և պաշտոնատար այլ անձանց հետ հանդիպումների ժամանակ Պողոս Նուբարն ասում էր, որ Օսմանյան կայսրության տարածքում ոչ մի ազգ այնպես հետաքրքրված չէ այդ պետության գոյությամբ, որքան հայությունը: Պողոս փաշան համոզմունք էր հայտնում, որ հայկական կյանքի բարելավումը կնպաստի Օսմանյան կայսրության ասիական նահանգներում պետական կարգի ամրապնդմանը, հետևապես՝ երկրի տարածքային ամբողջականության պահպանմանը:

Փարիզում Վիկտոր Բերարի կազմած մի հավաքույթում ելույթ ունենալով՝ Պողոս Նուբարն ասում էր.

«Հասարակության մեջ մեր պահանջների մասին տարածվել

է չատ թյուր ըմբռնում: Կարծում են, թե հայերն ուզում են անկախություն կամ առնվազն ավտոնոմիա, որոնք մեզ համար ուտոպիա են՝ հայկական նահանգների ազգազրական և աշխարհազրական վիճակի տեսակետից: Մեր պահանջն այն է, որ մնանք որպես օսմանյան հավատարիմ հպատակներ, բայց միայն թե Հայաստանում գործադրվեն լուրջ բարենորոգումներ»¹: Հայերը, չեչտել էր նա, համոզված են, որ պետական խոչոր կազմավորման մեջ իրենք կկարողանան հասնել առավել էական նվաճումների, պայմանով, որ իրենց համար ապահովվեն գոյության նորմալ պայմաններ:

Կարծես արձագանքելով Պողոս Նուբարի այդ խոսքերին՝ Կ. Պոլսի «Աւետաբերը» հիշեցնում էր, որ հայերի՝ գնալով խորացող աղետալի վիճակը անհանգստության մեջ է պահում նրանց արտասահմանյան բոլոր անկեղծ բարեկամներին, որոնք օսմանյան կառավարութեանը մշտապես հիշեցնում են, որ հայերը անջատողական նպատակներ չունեն, ուրիշների պես զինված չեն կառավարական զենքերով, ավագակային ձգտումներ չունեն, որ նրանց զենքը գութանն է, վաճառականութիւնը և մշակույթը: Մի՞թե օսմանյան կառավարութիւնը կարող է երկրում գտնել հայերից ավելի օգտակար տարր²:

Հայոց առաջ քաշվելիք պահանջները պետք է ընդունելի լինեին նաև Թուրքիայի համար, ուստի Ազգային պատվիրակութիւնը գերագույն նորանկատութեամբ էր ձեակերպում իր պահանջները, հանդես չէր գալիս ավելորդ աղմկարարութեամբ, բացահայտ թե գաղտնի հակաթուրքական քայլերով: Թուրքական կառավարութիւնը պետք է համոզվեր, որ բարենորոգումները մեծապես կամրապնդեն հայկական նահանգների միասնութիւնը կայսրութեան մյուս նահանգների հետ, դրանով իսկ լիովին կբացառվեր պետութեան ասիական տիրույթներին սպառնացող վտանգն ամենից առաջ Ռուսաստանի կողմից:

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 239, վավ. 91, թ. 4:

² «Աւետաբեր», № 17, 26 ապրիլի 1913 թ.:

Պողոս Նուբարը և նրա թիմակիցները իրենց «երկչուտ» քայլերը կատարում էին մի այնպիսի ժամանակ, երբ կայսրության մյուս ոչ թուրք ժողովուրդների շարժումներն այլևս խնդիրներ չէին, ինչպես Հայերի պարագայում էր, այլ ապստամբություններ ու պատերազմներ էին: Բոսնիա-Հերցեգովինայի, Սերբիայի, Ջերնոգորիայի և բուլղարական խնդիրները հանգեցրել էին «Արևելյան պատերազմին», ալբանական և եմենի խնդիրները պսակվել էին փաստացի ինքնուրույնությունամբ, Մակեդոնիայի և Սամոսի խնդիրները առաջ էին բերել ներկա՝ Բալկանյան պատերազմը: Միայն Հայերն էին, որոնք՝ որպես օսմանյան երկրի օրինապահ քաղաքացիներ, հեղաբար ու համբերատարությամբ շարունակում էին գոյատևել «գործող» սահմանադրության շրջանակներում՝ հրաժարվելով իրենց խնդիրը եվրոպա հանելուց՝ Բ. Դուան կամքին հակառակ:

Այդ էր իրողությունը, բայց Հայերն այլ ելք չունեին:

Այժմ ավելի հասկանալի էր դառնում, թե ինչու Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածը թուրքահայության համար ավելի կարևոր էր ու հական, քան Բեռլինի դաշնագրի ընդարձակ խմբագրությամբ կազմված 61-րդ հոդվածը: Պողոս Նուբարի գլխավորած Ազգային պատվիրակությունը հենց պաշտոն ուներ եվրոպական պետություններից պահանջելու այն բարենորոգումների իրագործումը, որ Բ. Դուռը հանձն էր առել գործադրելու Հայկական նահանգներում՝ համաձայն Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի:

3) Պողոս Նուբար փաշայի և Ազգային պատվիրակության խնդիրներից մեկն էր եվրոպական հասարակայնությանը ցույց տալ, որ Հայ տարրն իր դրացի ազգերին երբեք թշնամի չի համարել և միշտ պատրաստակամ է եղել իր ուժերի ներածին չափ նրանց ցույց տալ ամեն օգնություն: Թուրքը, քուրդը, ասորին, եզդին, հույնը եղել են նրա երկրակիցները, որոնց հետ տենչացել է ապրել ու գործել ի շահ հանրային օգտի: Բայց օսմանյան վարչական սխտեմն անկարող է եղել այնպիսի բարենորոգումներ մտցնել, որ Թուրքահայաստանը զարգանա, դառնա ինքնարավ և օգտավետ լինի ոչ միայն Հայերի, այլև իրենց հետ կողք կողքի ապրող ազգային բոլոր տարրերի համար:

Հայկական հարցի էությունն այն չէր, որ քուրդ, թուրք կամ մի ուրիշ ազգի անդամները զրկվեին քաղաքակրթական բարիքներից: Բնավ ոչ: Հայը միշտ պատրաստ է եղել և այժմ էլ պատրաստ էր աշխատել նաև իր դրացիների կրթության ու զարգացման համար: Միաժամանակ նա ամենայն իրավունքով պահանջում էր, որ դրացիները չվտանգեն իր կյանքը, գույքը, իր կանոնավոր զարգացումը: Բայց, ցավոք, այդ դրացիներից քուրդն ու թուրքը այնպես էլ չեն համակերպվում հայի հետ խաղաղ ապրելուն: Դա հատկապես վերաբերում էր վայրենի բնազդներով առաջնորդվող տարրերին, որոնց համար դեռ խորթ էին քաղաքակրթության բարիքները:

Եվրոպական դիվանագետների հետ հանդիպումների ընթացքում Պողոս Նուրարը մշտապես չեչտում էր, որ Հայաստանի բարենորոգումների այնպիսի ծրագրի նախագիծ է մշակվել, որը մեծապես օգտակար կլինի հայերի հետ ապրող հարևանների կուլտուրական ու քաղաքակրթական զարգացման համար: Նախատեսվող բարենորոգումները «Հայկական բարենորոգումներ» չեն, այլ «բարենորոգումներ Հայաստանում», Հայաստանում ապրող բոլոր ցեղերի համար:

4) Դիվանագիտական պայքարի ընթացքում պետք է կարողանար գտնել թուրքիայում եվրոպական մեծ պետությունների և Ռուսաստանի շահերի ճիշտ համադրությունը:

Հաշվի առնելով, որ եվրոպական բոլոր հինգ տերությունները խանդով են վերաբերվում Հայաստանի նկատմամբ Ռուսաստանի քաղաքական ձգտումներին, պետք էր կարողանալ հմտորեն խուսանավել նրանց հարաբերությունների լարիրինթոսում, ցույց տալ, որ հայկական պատվիրակությունը հակված չէ իր գործողություններով նպաստելու՝ տերություններից որևէ մեկի շահերը գերակշռություն ստանան մյուսների շահերի նկատմամբ: Միայն քաղաքականապես չեզոք ու հավասարակշռված նման կեցվածքը կարող էր տերությունների կառավարություններին շահագրգռել զբաղվելու հայկական բարենորոգումների հարցով:

Ամեն ինչից երևում էր, որ թուրքիայի համար դժվար է լինելու հայկական հարցում եվրոպայի շահերը հակակշռել Ռու-

սաստանի չահերին և դրանք հակադրել միմյանց: Այժմ հայ գործիչները ոչ թե աղաչանքով, այլ գերազանցապես պահանջով են ներկայանում Եվրոպային, մանավանդ որ նրանք իրենց թիկունքին զգում են Ռուսաստանի տաք շնչառությունը:

5) Նուրար փաշան, որը չէր հարում որևէ հայ քաղաքական կազմակերպության, գտնում էր, որ տվյալ պահին այդ կուսակցություններից որևէ մեկի կողմից թուրքական իշխանությունների դեմ հանդես գալը, մանավանդ ապստամբական և նմանօրինակ այլ քայլերի դիմելը ոչ միայն ծանրագույն կացություն կստեղծեն տառապյալ և արդեն կոտորակված հայության համար, այլև վերջնականապես կտապալեն բարենորոգումների գործը:

Հնչակյանների ղեկավարներն ընդհանրապես չէին ողջունում Ազգային պատվիրակության գործունեությունը՝ այն դիտելով որպես էջմիածնի կղերականության ծնունդ: Դաշնակցությունը, այդ չրջանում պաշտոնապես խզված լինելով Իթիհահից, հայկական հարցի լուծումը չէր կապում գենքի հետ, նրա առանձին ղեկավարներ նույնիսկ աջակցում էին Պողոս Նուբարի պատվիրակության գործունեությանը: Ջնայած դրան՝ մի քանի դաշնակցական թերթեր, հատկապես Կովկասում, մեծ հույսեր չտածելով սկսված գործի բարեհաջող ավարտի նկատմամբ, միայն ժամանակ առ ժամանակ էին տեղեկություններ հայտնում Պողոս Նուբարի և Պատվիրակության գործունեության մասին:

Նուբար փաշան հայկական բոլոր կուսակցություններին խորհուրդ էր տալիս գտնե մեծ տերությունների կողմից հայկական հարցի քննարկման ընթացքում իրենց մամուլի օրգաններում խիստ զգուշավորություն հանդես բերել, քննադատական սուր հոգվածներ չտպագրել այդ երկրների, նրանց կառավարությունների ու պետական-հասարակական գործիչների դեմ:

Երվանդ Աղաթոնը վերհիշել է, որ երբ ինքը 1913 թ. հունիսին Եգիպտոսից մեկնել է Փարիզ, նույն ընթացքում Դաշնակցության կողմից այնտեղ հրատարակվող «Pro-Armenia» թերթը չարունակում էր հոգվածներ տպագրել Ռուսաստանի դեմ, որն առաջ էր բերել Պողոս Նուբարի դժգոհությունը: «Նուբար փաշա, - գրել է Աղաթոնը, - ի նկատի առնելով որ եթե Ռու-

սիա բարենորոգմանց խնդրոյն թշնամական աչօք նայի գործը կը ձախողի, ինձմէ խնդրեց որ երթամ Տիար Վարանդեանը տեսնեմ եւ ըսեմ որ ի սէր ազգային դատի՝ Ռուսիոյ դէմ չգրեն Pro-Armeniaի մէջ: Հետեւեալ օրը Գառթիէ Լաթէն գացի, Տիար Վարանդեանը իր պանդոկին մէջ տեսայ եւ խնդիրը հասկցուցի: Համամիտ գտնուեցաւ: Մեկնած ժամանակս ինձմէ խնդրեց որ եթէ կարելի էր՝ իրեն եւ Տիար Ահարոնեանի համար Փաշայէն ժամադրութիւն մը խնդրեմ որ գան զինքը տեսնեն: «Շատ լաւ. Փաշային կ'ըսեմ եւ ժամադրութիւնը առածիս պէս ձեզ կ'իմացնեմ» ըսի: Իրօք ալ երկու օր վերջ զիրենք Փաշային ներկայացուցի: Մի ժամու չափ բարենորոգմանց խնդրոյն վրայ խօսեցան: Երբ իրենց ընկերանալով Փաշային տունէն մեկնեցանք, Տիարք Ահարոնեան եւ Վարանդեան իրենց հիացումը յայտնեցին՝ «Ի՜նչ պատուական ազգասէր մարդ է: Այդ օրէն սկսեալ Pro-Armenia Ռուսիոյ դէմ գրելը դադրեցուց»¹:

Հայկական հարցի քարոզչութիւնը Պողոս Նուրարը տանում էր խիստ մտածված՝ կշռադատելով իր գործողութիւնները զրական, այլև հնարավոր բացասական հետեանքները:

Վահան Մալեգյանին գրած մի նամակում Յագուպ Արթին փաշան շեշտում էր. «Պողոս փաշայի անդուլ եւ դժուարին աշխատանքին կը պարտինք ձեռք բերուած արդիւնքը, մինչդեռ անյուսալի էր, երեք ամիս առաջ տեսնել որ մեր պահանջները նկատողութեան պիտի առնուին բոլոր մեծ պետութեանց կողմէ, համախոհաբար, գոնէ այն սկզբունքին մասին թէ Հայաստանի մէջ հարկաւոր են բարենորոգումները»²:

Պողոս Նուրարի դիվանագիտական գործունեութիւնը շատ բարձր էին գնահատում Փարիզում, Լոնդոնում և հատկապես Պետերբուրգում: Կ. Պոլսում ուսաց դեսպան Միխայիլ Նիկոլայեւիչ Գիրսը Հայոց պատրիարք Արշարունու ներկայացուցիչներին մեկի հետ ունեցած զրույցում նկատել էր, որ «Նուպար փաշային գործունեութիւնը շատ օգտակար կրնա ըլլալ Հայոց դա-

¹ Երուանդ Գրիգոր Աղաթոն, Կեանքիս յիշատակները, Ժրնէվ, 1931, էջ 202-203:

² Վ. Մալեգեան, Ճամբուս վրայ (Յուշաքաղ), էջ 318:

տին, դիպլոմատիկ աշխարհին հետ կապ պահելով, պրոպագանդա ընելով, հարաբերություններ մշակելով և համակրանք ստեղծելով հայոց դատին համար: Պիտի գիտնաք, որ այսպիսի պարագաներու մեջ ժողովուրդի համակրանքը և հանրային կարծիքը մեծ դեր կխաղան»¹:

Թեև «Հայկական հարցի» լուծումը ստանձնել էին հայ պահպանողական ու ավատական մտածողները խոշոր կապիտալիստ Նուբար փաշայի գլխավորությամբ և հայ եկեղեցին՝ կաթողիկոսի օրհնությամբ, բայց նրանց նախաձեռնությունը, եվրոպական պահպանողական շրջաններից զատ, ողջունում էին նաև եվրոպական սոցիալիստները, որոնց տեսակետը Թուրքիայի հայոց հարցի մասին անփոփոխ էր մնացել վերջին երկու տասնամյակներին:

Իր գլխավորած պատվիրակության հաջող աշխատանքը Պողոս Նուբարը պայմանավորում էր նաև հայկական գաղթօջախներում տարվող աշխատանքներով:

Անսալով Նուբար փաշայի ձայնին՝ նրա ազգակիցները եվրոպայում և այլուր շտապում էին աջակից լինել նրան՝ տարբեր կառավարություններին հղած դիմումներով, ժողովներում ու հավաքներում ընդունված բանաձևերով, պետությունների պաշտոնատարների հետ հանդիպումներով և ուրիշ միջոցառումներով: Կաթողիկոսը հանձնարարություն էր տվել հայոց եկեղեցու թեմերին և հատկապես եվրոպական թեմին, որ նրանք սերտ չփումներ հաստատեն տեղի իշխանությունների հետ, աշխուժացնեն հայասերների գործունեությունը, նաև գտնեն հայկական հարցի նոր աջակիցներ: Հայ եկեղեցու թեմերը մեծ ու փոքր գաղութներում կազմակերպում էին ժողովներ ու հանրահավաքներ, որոնցում ընդունվում էին համապատասխան բանաձևեր, անցկացվում ստորագրահավաքներ և այլն:

Այսպես, 1913 թ. փետրվարի սկզբներին Թավրիզի հայերը ցար Նիկոլայ 2-րդի անունով հավաքական դիմում հղեցին Պետերբուրգ «Թուրքիայում մեր տանջվող եղբայրներին» օգնու-

¹ «Էջմիածին», փետրվար, մարտ, ապրիլ, 1965, էջ 166:

Թյան ձեռք մեկնելու խնդրանքով: Փետրվարի 11-ին Պետերբուրգից ստացված պատասխանը Թեհրանի ոռու դեսպան Պոկլեսկին հանձնեց Թավրիզի ոռուսաց հյուպատոսին՝ Ատրպատականի հայոց առաջնորդարանին փոխանցելու համար: Իր պատասխանում ոռուսաց կայսերական կառավարությունը հաղորդում էր հետևյալը.

«Ռուսաստանը բացառապես բարյացակամորեն է վերաբերվում հայ ժողովրդին և այժմ իր սրտին մոտ է ընդունում նրա շահերը: Նա պատրաստ է ամենաՀաստատ աջակցություն ցույց տալ Թուրքիայում ապրող հայերի ապահովության և կյանքի բարվոքման համար»¹:

1913 թ. մարտի 8-ին Ճավայի հայ գաղութի ղեկավարները Սուրարայայից եվրոպական վեց մեծ պետությունների և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների վեհապետներին, նախագահներին և արտաքին գործերի նախարարներին, ինչպես և Լոնդոնի դեսպանական վեհաժողովին Թուրքահայաստանի և Կիլիկիայի հայերի ողբալի դրություն և Հայկական Հարցի մասին հետևյալ հեռագիրն էին ուղարկել.

«Նոնարհաբար հայցում ենք Ձեր գորեղ միջամտությունը՝ վերջ դնելու Թուրքահայաստանում և Կիլիկիայում չարունակվող սարսափներին, հալածանքներին, մեր եղբայրների կոտորածներին և մտցնելու ռեֆորմներ ու երաշխավորելու կյանքի, պատվի ու ինչքի ապահովություն՝ համաձայն Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածի»:

Սինգապուրի հայերը ևս համարյա նույն բովանդակության հեռագրեր հղեցին ոռուսաց կայսրին, անգլիական Թագավորին և Ֆրանսիայի հանրապետության նախագահին:

¹ «Մշակ», № 48, 5 մարտի 1913 թ.:

ՀՐԱՎԵՐ ԼՈՆԴՈՆԻՑ

1913 թ. մարտի 31-ին Պետերբուրգի Հայկական խմբակի Հասցեով Փարիզից ստացվել էր տեղի Հայկական կոմիտեի անդամներ Սանդադյանի և Չոպանյանի ստորագրությամբ նամակ, որով Հայտնվում էր, թե առաջիկայում Լոնդոնում գումարվելու է Հայաստանի բարենորոգումների խնդրին նվիրված եվրոպական երկրների Հայասիրական կազմակերպությունների ազդեցիկ ներկայացուցիչների կոնֆերանս, որի խնդիրն է լինելու Համատեղ քննարկել Հայկական Հարցը և նրա լայն քարոզչության Համար մշակել միջոցառումների ծրագիր:

Նամակում նշված էր, որ կոնֆերանսի նախաձեռնողները միանգամայն ցանկալի են Համարում, որ այնտեղ ներկայացվեն նաև ուսումնասիրականության տեսակետները:

Նամակագիրներին Հայտնի էր, որ Պետերբուրգի ուսումնասիրականության շրջանում արդեն աշխատանքներ են սկսվել Հայկական կոմիտեի ստեղծելու Համար, բայց եթե այդպիսին դեռ չկա, գրում էին նրանք, ապա խիստ ցանկալի է, որ լոնդոնյան կոնֆերանսին մասնակցեն գոնե մեկ կամ երկու ուսումնասիրականության ներկայացուցիչներ: Եթե նախապես ստացվի նրանց Համաձայնությունը, ապա Լոնդոնից անմիջապես կուղարկվի պաշտոնական Հրավեր:

Կոնֆերանսի աշխատանքը սկսվելու էր ապրիլի 13-ին, ուստի Հարկավոր էր շտապել՝ Ռուսաստանի կողմից այնտեղ ներկայացուցիչներ ուղարկելու Համար:

Պետերբուրգի Հայկական խմբակի ապրիլի 8-ի նիստում նրա անդամների մի մասն առաջարկեց մի քանի անուններ, որոնցից առավել նախապատվություն ստացան Մ. Մ. Կովալեսկու, Ա. Ի. Գուչկովի և Պ. Ն. Միլյուկովի անունները:

Սմբակի ուրիշ անդամներ կարծիք էին Հայտնում, թե արդյոք Հարկ կա՞, որ կոնֆերանսին մասնակցեն ուսումնասիրականության ներկայացուցիչներ, և որքանով է դա ցանկալի: Ընդսմին, մատնանշվեց, որ Ռուսաստանում Համարյա լիովին բացակայում է Հասարակական կարծիքը քաղաքականության ոլորտում և Հատկապես արտաքին քաղաքականության մեջ, որի Հետևանքով կոնֆերանսին ուսումնասիրական կողմի ներկայանալը միանգամայն անիմաստ

է դառնում: Այդ տեսակետի օգտին վկայակոչվում էին օրեր առաջ արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովի խոսքերը, թե Հայկական Հարցով ռուսների կողմից բարձրացվող ամեն տեսակի աղմուկ միայն ու միայն կարող է վնասել գործին:

Դրան հետևեցին Պմբակի մյուս անդամների առարկությունները, թե Ռուսաստանում հասարակական կարծիքի կամ դրա նշանակության ժխտումը կլինե՞ր միանգամայն անարդար: Նրանք ասում էին, որ կայսրությունում առկա է հասարակական կարծիք, ճիշտ է՝ ոչ այնքան ազդեցիկ, որքան Արևմուտքում, բայց, այնուհանդերձ, բավականին լսելի: Ուստի այդպիսի տեսակետը նշանակություն կունենա եթե ոչ ռուսների, ապա, համենայնդեպս, եվրոպացիների համար: Ավելորդ աղմուկից խուսափելու անհրաժեշտության մասին նախարար Սազոնովի խոսքերը, ասում էին նրանք, վերաբերում են հենց Ռուսաստանում առկա իրադրությանը: Նա բնավ դեմ չէ Հայկական Հարցի քարոզչությանը, ավելին՝ անգամ խորհուրդ է տալիս եվրոպայում ուժեղացնել քարոզը՝ հասարակական կարծիքը նախապատրաստելու համար: Տեղի ունենալիք կոնֆերանսը հետապնդում է հենց քարոզչական նպատակներ և այնտեղ ռուսների բացակայությունը Արևմուտքում կարող է մեկնարանվել որպես անտարբերություն Հայկական Հարցի նկատմամբ: Ռուսաստանը հայերի հարցով առավել չահագրգիռ տերությունն է, և, ըստ ընդհանուր համոզմունքի, նրանից է կախված գործի այս կամ այլ ուղղությունը: Այդպիսի նպաստավոր պայմաններում ռուս գործիչների կոնֆերանսին մասնակցելուց խուսափելը կարող է տհաճ տպավորություն թողնել և վատ հետևանքներ ու հիասթափություն առաջ բերել նաև այն չրջանակներում, որոնք այդքան համակրանքով են տրամադրված Հայոց հանդեպ:

Կարծիքների փոխանակումով նիստի անդամները հանգեցին այն հետևություն, որ ռուս ներկայացուցիչների մասնակցությունը Լոնդոնում ցանկալի է, թեկուզև դժվար է կոնֆերանսից սպասել կամ կանխատեսել ինչ-որ դրական արդյունքներ, բայց, համենայն դեպս, այն կնպաստի Հայկական Հարցը ավելի լայն շերտերում քարոզելու և տարածելու գործին:

Այս որոշմամբ էլ նիստը ձեռնամուխ եղավ Լոնդոն ուղար-

կելիք ներկայացուցչի ընտրությունը: Նախանշված անձերից նիստի մասնակիցները առաջինը կանգ առան Պ. Ն. Միլյուկովի թեկնածությունը վրա: Բայց դա հարուցեց նրանց մի մասի առարկությունը, թե, իհարկե, մեծ են Միլյուկովի արժանիքները, բայց նրա անձը՝ որպես կուսակցական մարդու և ձախ հոսանքների ներկայացուցիչ, անցանկալի սրություն կմտցնի քննարկվող հարցի մեջ:

Կիսելով այս մտավախությունները՝ նիստը որոշեց նախապատվությունը տալ Մ. Մ. Կովալևսկու և Ն. Ա. Գուչկովի թեկնածություններին: Այն անկախ դիրքը, որ Կովալևսկին ստեղծել էր իր գիտական և հասարակական-քաղաքական գործունեությունում, այն բարձր հեղինակությունն ու ժողովրդականությունը, որ նա վաղուց վաստակել էր ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև եվրոպայում, ինչպես նաև նրա քաջ ծանոթությունը Արևելյան հարցին, այդ ամենը կանխորոշեցին Լոնդոնյան կոնֆերանսում ռուսների ներկայացուցչի անձի հարցը: Բայց հենց այդտեղ էլ պարզվեց, որ տվյալ պաշին Պետերբուրգում չեն ո'չ Կովալևսկին և ո'չ էլ Գուչկովը, և որ առաջինը մի քանի օր առաջ մեկնել էր Փարիզ:

Նիստը որոշեց հեռագիր ուղարկել Արչակ Չոպանյանին,

՝ Մեզ հայտնի չէ՝ Չոպանյանին ու Լորիս-Մելիքովին Փարիզում հաջողվե՞լ էր հանդիպել պրոֆ. Կովալևսկուն, թե՞ ոչ: Կարծում ենք՝ ոչ, համենայնդեպս վերջինիս պարագայում՝ անկասկած: Զարմանալի է, որ Հովհաննես Զաքարի Լորիս-Մելիքովը 1912-1914 թթ. ողջ ընթացքում մեկուսացված էր այդ մեծ գործից: Ազգային կյանքից մի կողմ քաշված՝ նա Փարիզում ընդամենը վարում էր ռուս հռչակավոր գիտնական բժիշկ Մեչնիկովի քարտուղարի պաշտոնը: Մեկուսացված էր այն խոշոր գործիչը, որի շատ տարիների գործունեության շնորհիվ եվրոպայում ստեղծվել էր հայասիրական ահագին չարժու՝ հօգուտ Հայ Դատի: Իր հողվածներից մեկում ռուս խոշոր գիտնական և "Вестник Европы" հանդեսի խմբագիր Մաքսիմ Կովալևսկին գրում էր, որ Հայ մեծ գործչի եվրոպացի նախկին գործակիցները՝ Ֆրենսիս Պրեսանսեն, Վիկտոր Բերարը, Անատոլ Ֆրանսը, Ժորեսը, Հայկական հարցի վերաբացման ողջ ժամանակամիջոցում նրան բազմիցս կոչ են արել վերստին ասպարեզ գալ՝ աշխատելու իր դժբախտ հայրենակիցների ազատագրության համար, բայց՝ ապարդյուն (տե՛ս «Հորիզոն», 30 հունվարի 1913 թ.): Այդպես էլ մեզ անհայտ մնաց, դա կամավո՞ր հրաժարում էր քաղաքականությունից, թե՞ նրան ուղղակի մեկուսացրել էին:

որպեսզի նա և դուկտ. Լորիս-Մելիքովը* Փարիզում ներկայանան Կովալսկուն և նրան փոխանցեն Լոնդոն մեկնելու մասին Պետերբուրգի հայկական խմբակի խնդրանքը:

ԿԱՐԵՎՈՐ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ ՖՐԱՆՍԻԱՑԻ ԵՎ ԱՆԳԼԻԱՑԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Նախքան հանդիպումների շարքն սկսելը Պողոս Նուբարը նպատակահարմար գտավ ծավալել հայանպաստ եռանդուն քարոզչական աշխատանք, հանդես գալ հայկական հարցին նվիրված ելույթներով ու դասախոսություններով:

Ազգային պատվիրակության ղեկավարը և անդամները հոգվածներով հանդես էին գալիս եվրոպական պարբերականների էջերում, ընթերցող լայն լսարանին տեղեկացնում հայկական հարցի բովանդակությունը, նպաստում հայկական պահանջների մասին հասարակական բարենպաստ կարծիքի ձևավորմանը:

Հայկական հարցի քարոզչության ուղղությամբ Ազգային պատվիրակությանը մեծ աջակցություն էին ցույց տալիս Հայկական պատվիրակության ղեկավարի հետևողական աշխատանքով եվրոպական գլխավոր մայրաքաղաքներում ստեղծված և մեծ եռանդով գործող հայկական ժամանակավոր հանձնաժողովները¹: Գովեստից վեր էին այնտեղ բնակվող հայ նշանավոր գործիչների կատարած աշխատանքները: Նրանցից էին, օրինակ՝ լոնդոնաբնակ Կ. Թումանյանը, հայր Նուրիխանը Հոռմից, Մխիթարյան միաբանության արքահայր Մենևիչյանը, Փարիզում հաստատված Ավետիս Ահարոնյանը, Միքայել Վարանդյանը և ուրիշներ:

Կաթողիկոսը Պողոս Նուբարին առաջարկում էր հաճախակի հանդիպումներ ունենալ հատկապես Գերմանիայի պաշտոնական շրջանների հետ, որոնք հանդես էին գալիս Հայկական հարցի քննարկման դեմ²: «Անշուշտ, - Ազգային պատվիրակության

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թ. 23:

² Նույն տեղում, 22-ի չրջ:

դեկավարին գրում էր նա,- Ձեզ շատ լավ յայտնի է, թէ ինչ տեսակէտով կմոտենաք խնդրին եւ ինչպես կրացատրեք հարցը գերմանական ու ավստրիական պետական գործիչներին: Լիա-յոյս եմ, որ Վիեննայում Մխիթարեան գերապատիվ արբահայրը, իսկ Բեռլինում վսեմ. Հովհաննես խան Մասեհյանն ամենայն կերպ կ'աջակցեն Ձեզ»¹: Միաժամանակ Վեհը ճիշտ էր համա-րում, որ Պողոս Նուբարը Վիեննայում և Բեռլինում անպատճառ այցելի ոուսաց դեսպաններին, «կարևոր դեպքում ցոյց տալու նոցա ոուսաց կառավարութեան ուղղված մեր դիմումների պատճենները, յատկապես ներփակելով պատճենն [այն դիմու-մի], որտեղ բացատրուում է Ձեր առաքելութեան մոտակայ նպա-տակը»²: Վերջում կաթողիկոսը խորհուրդ էր տալիս եվրոպա-կան դիվանագետների հետ հանդիպումների ժամանակ մշտա-պես ընդգծել, որ Հայկական հարցով բացառապես զբաղվում են տաճկահայ գործիչները³:

1913 թ. մարտի կեսերին Նուբար փաշան հանդիպում է Ֆրանսիայի արտգործնախարար Մ. Բիշոնին, ապա տեսակցում նաև Ֆրանսիացի մի շարք քաղաքական կարևոր անձնա-վորութիւնների հետ: Դրան հաջորդում է ուղևորութիւնը Լոն-դոն: Այստեղ Նուբարին չի հաջողվում հանդիպել էղվարդ Գրե-յին, որը մայրաքաղաքից մեկնել էր՝ մի քանի օր հանգստանալու, բայց տեսակցում է արտգործնախարարի բացակայութեան ժա-մանակ նրան փոխարինողի և անգլիական պառլամենտի մի շարք անդամների հետ:

Այս հանդիպումները և զրույցները խիստ նպաստավոր եղան հայ դատի համար: Այդ ամենի մասին Պողոս Նուբարը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին տեղյակ էր պահում ապրիլի 20-ին Փարիզից ուղարկած ընդարձակ նամակով: Նա գրում էր, որ եվրոպական քաղաքական շրջաններում Հայկական հարցի մասին վերջնականապես ձևավորվել է այն տեսակետը, թե

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թ. 22-ի շրջ.:

² Նույն տեղում, թ. 23:

³ Տե՛ս «Վերածնունդ», № 10-11, մարտ, 1913, էջ 35:

1) Թուրքիայի տարածքային ամրոցականությունը Փոքր Ասիայում ենթակա չէ որևէ փոփոխության, 2) Անհրաժեշտ է Թուրքիային վարկերի տեսքով ցույց տալ ֆինանսական աջակցություն, որպեսզի նա կարողանա ամրացնել իր տնտեսությունը, ինչպես նաև կանխել օտար որևէ միջամտություն, որը որևէ հողակտոր անջատելու նպատակ կհետապնդի, 3) այդ ամենի կարևորագույն սատարը հայկական բարենորոգումներն են, որոնք իրապես կերաչխավորեն երկրի կարգն ու ապահովությունը¹:

Դա նշանակում էր, որ հետապնդելով իր շահը՝ Եվրոպան ինքն էր շահագրգռված օժանդակելու բարենորոգումների գործադրությանը, որը և հայերին հույս էր ներշնչում՝ արժանանալու օգտակար արդյունքի: Ամփոփելով Փարիզի ու Լոնդոնի մեծամեծերի հետ հանդիպումների արդյունքները՝ Նուբարը կաթողիկոսին գրում էր. «Ուրքան ատեն որ մենք պետութեանց կրնայինք ներկայանալ միայն իբր թախանձողի, ի սէր մարդկութեան իրենց միջամտութիւնը հայցելով, տեսած էինք, որ միմիայն համակրանք չահած էինք, առանց ազդեցիկ օգնութեան մը: Այսօր ընդհակառակը, Բարենորոգումները գործադրելու մէջ Պետութեանց ունեցած շահը՝ հայոց շահին հետ զուգընթաց ընթանալով, շատ նպաստաւոր տրամադրութեանց կը հանդիպինք»²:

Հենվելով այս պատճառաբանությունների վրա, Պողոս Նուբարը թե Փարիզում և թե Լոնդոնում պահանջել էր, որ եթե Հայաստանի բարենորոգումների խնդիրը եվրոպական մեծերը տրամադիր չեն ներկայացնելու Դեսպանախորհրդի քննարկմանը, քանի որ նրա խնդիրը սահմանափակված էր սոսկ բալկանյան հարցերով, ապա գոնե հայոց հարցը պետք է ներկայացվի հաշտության կնքումից հետո Փարիզում գումարվելիք միջազգային ֆինանսական հանձնաժողովին, որովհետև բարենորոգումները սերտ առնչություն ունեն Ասիական Թուրքիայի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 34, թ. 8:

² Նույն տեղում, թ. 9:

Ֆինանսական վարկի հետ: «Կարծիմ թէ սա ամենալաւ միջոցն է Պետութեանց ուշադրութիւնը հրաւիրելու եւ գոհացում մը ստանալու, վասն զի չեմ կրնար հաւատալ որ հաշտութիւնը վերջնականապէս կնքուելէն եւ ելմտական խնդիրները կարգադրուելէն վերջ, Պետութիւնք յանձնառու ըլլան մեր գործերով ալ զբաղելու: Արդ՝ այսօր մեր բոլոր ջանքերը պէտք է ձգտին, որ Պետութիւնք հաւանին հայկական խնդիրն ալ ելմտական Յանձնաժողովին ներկայացնելու»¹, - Կաթողիկոսին իր մտածումներն էր հայտնում Ազգային պատմիրակութեան ղեկավարը:

ՀԱՅԱՍՏՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ ժողովրդի ճակատագրով մտահոգ եվրոպական և ուսաստանյան հայասերները, որոնք վերջին 4-5 տարիներին՝ օսմանյան սահմանադրութիւնը վերականգնելուց հետո, համարյա դադարել էին զբաղվել հայկական հարցով, այժմ նորից սկսեցին խոսել ամբողջ ձայնով: Դա հիմնականում հետևանք էր այն բանի, որ հայոց կաթողիկոսի հանձնարարությամբ Ազգային պատմիրակութեան ղեկավար Նուբար փաշան իր գործակիցների աջակցությամբ կարողացավ եվրոպական հայասիրական կոմիտեներ կազմել տալ զանազան մայրաքաղաքներում՝ Լոնդոնում, Փարիզում, Բեռլինում և Շվեյցարիայում՝ հայոց ի նպաստ ընդհանուր կարծիք պատրաստելու համար: Հերթի էր դրված Պետերբուրգում կամ Թիֆլիսում նույնպես նման կոմիտեի ստեղծումը:

Ինչպես նախկինում, ստեղծված նոր իրավիճակում նույնպես հայության ամենահետևողական ներկայացուցիչներից շատերը **Ֆրանսիայում էին:**

“Русское слово” թերթը 1913 թ. փետրվարի վերջերին (№ 42) «Հայաստանը և եվրոպան» վերնագրով տպագրել էր Փարիզի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 34, թ. 9:

իր թղթակից Սոկոլսկու զրույցը մեծ հայասեր Ֆրենսիս Պրեսսանսի հետ: Երկար տարիներ կանգնած լինելով հայերի կողքին՝ բալկանյան ճգնաժամի օրերին նույնպես նա չարունակում էր մնալ հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամը՝ աշխատելով հայ դատի հաջողության համար:

Թղթակցի հարցին ի պատասխան՝ Պրեսսանսեն ասել էր. «Եվրոպան չպետք է և չի կարող թողնել, որ Հայաստանը խեղդվի այն ուժերի ճիրաններում, որն իր սարսափներով գերազանցում է ամենահամարձակ երևակայությունը: Եվրոպայի խղճի վրա նստած է մի անվճար մուրհակ՝ Բեռլինի դաշնագիրը, որով [մեծ տերությունները] Հայաստանին խոստացել էին բարենորոգումներ իրականացնել պետությունների վերահսկողության ներքո: Հայաստանը բարձր կուլտուրայով մի հին երկիր է, որը տնքում է թուրքերի ու քրդերի լծի տակ»:

Այնուհետև Պրեսսանսեն շեշտում էր, որ ինքն ուրիշ ելք չի տեսնում, բացի այն, որ Հայաստանում մտցվեն բարենորոգումներ մունիցիպալ և վարչական ինքնավարության ձևով, որի իրագործումը պետք է հանձնվի եվրոպացի պաշտոնյաներին և եվրոպական ժանդարմերիային: Նորից բավականանա՞լ Բ. Դռան մուրհակով, որով նա, այս էլ որերորդ անգամ, կպարտավորվի իր վարչության ու դատարանների միջոցով «մտցնել բարենորոգումներ»: Դա ծաղր կլինե՞ր առողջ դատողության նկատմամբ և հեղնանք՝ դժբախտ հայերի հեծեծանքի հանդեպ:

Մեծ մարդասերը գտնում էր, որ պա՛հը երբեք այնքան բարենպաստ չի եղել հայոց հարցի լուծման համար, ինչպես այժմ: Բ. Դուռը, որ այսօր-վաղը հաշտություն է խնդրելու բալկանյան դաշնությունից, միաժամանակ հայցելու է Եվրոպայի օգնությունն ու աջակցությունը, որպեսզի կարողանա բուժել պատերազմի պատճառած վերքերը: Ուստի հենց այդ ժամանակ, ունենալով բոլոր հիմքերը, Եվրոպան պետք է Թուրքիային ասի. «Ամենից առաջ վճարիր քո հայկական մուրհակը»: Պրեսսանսեն կանխատեսում էր, որ եթե եվրոպական միջամտության հարցում հայ ժողովրդի հույսերը այս անգամ էլ չարդարանան, Հայաստանը կամա թե ակամա կդառնա արյունահեղ սարսափների մի օջախ, որը, իհարկե, ի վերջո, կխախտի դիվանագիտության

օլիմպիական հանդարտությունը, բայց արդեն ուշ կլինի արյունածոր վերքերով հայերի համար:

Այնուհետև Պրեսանսեն նկատում է, որ եթե Եվրոպան մտադիր է նաև բաժանել Թուրքիայի փոքրասիական տիրույթները, ապա այդ դեպքում, ինքնաբերաբար, կվերանա Հայաստանի խնդիրը, իսկ եթե այդ նույն Եվրոպան պատրաստվում է Ասիական Թուրքիայի անբաժանելիությունը հռչակել որպես միջազգային նոր դոգմա, ապա նա պետք է հոգ տանի Հայաստանի մասին և նրան տա իրավական կազմի այն նվազագույն երաշխիքները, որոնք նախատեսված են Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով: Ահա այդ դեպքում միայն «Հայաստանն ազատ կչնչի և Հայ ընդունակ, օժտյալ ազգը, որի հարուստ քաղաքակրթությունը ստրկացված է թուրքերի բազմադարյան բարբարոս իշխանության տակ, կհանդիսանա Փոքր Ասիայում առաջադիմության և կուլտուրայի օջախ, ինչպիսին եղել է իր անկախության ծաղկման ժամանակներում»:

Հայոց պաշտպանությամբ վաղուց ի վեր Հանդես եկող Ֆրանսիացի հայտնի գրող Վիկտոր Բերարը “*Pour les Peuples d'Orient*” հանդեսի 1913 թ. № 8-ում (մարտ) տազնապ էր հայտնում հայերի համար: Նա գրում էր, որ հայությունը ապրում է ճակատագրական պահ. նա կամ քիչ թե չատ ազատություն պիտի ստանա, կամ անէանա պատմական թատերաբեմից: Ուստի Եվրոպան պետք է անի ամեն բան դրությունը փրկելու համար: Վ. Բերարը չէր բացառում, որ այս անգամ էլ Եվրոպական քաղաքագետները դարձյալ աղմուկ բարձրացնեն, թե դա կնշանակի միջամուխ լինել մի ինքնակալ պետության իրավունքներին: Բայց անցյալի փորձից ելնելով՝ այլևս չպետք է հաշվի առնել նման քաղաքագետների խորհուրդները:

Ֆրանսիական պառլամենտի անդամ Բերտոն “*Les Annales Coloniales*”-ում գրում էր. «Հայերը հիմա վախենում են, թե Մակեդոնիան թուրքերի ձեռքից առնելուց հետո դարավոր ճնշման լուծն ամբողջովին պիտի ծանրանա իրենց վզին, եթե կառավարության քաղաքականության մեջ որևէ արմատական փոփոխություն չլինի: Հայերը վախենում են նաև, որ Թրակիայի իսլամները կհավաքվեն Անատոլիայում, որոնք Հայաբնակ

վայրերում հավաքվելով, մեծամասնություն կկազմեն»¹:

Հայկական հարցի բազմակողմանի քննությամբ և թուրքա-հայերի հետևողական պաշտպանությամբ հանդես էր գալիս Մարսելում հրատարակվող «Le Semaphere de Marseille» օրաթերթը:

Բայց որքան էլ հզոր ու ազնիվ լինեին հայասերների ձայնը, այն չէր կարող վճռորոշ լինել, քանի որ չղթայված էր կառավարությունների վարած քաղաքականության պարտադրանքով:

Այդ կապակցությամբ ռամկավարական «Ազգը» (Բոստոն) գրում էր.

«Օտար հայասերներու հանդեպ շնորհակալութենէ տարբեր զգացում մը չենք կրնար տածել ու արտահայտել, բնականաբար, բայց գիտենք նաև, թէ անոնց համակրութիւնն ու ձայնը մինչև հիմա չկրցավ որևէ չափով ի նպաստ մեզի ծանրացնել քաղաքական նժարը: Նոյնիսկ Կլատսթոնի՝ Մեծ Ծերունիին, բողոքը ձայն բարբառոյ հանապատի մնաց անողոք դիվանագիտութեան հանդէպ, Կլեմանսո՝ ուրիշ հոյակապ հայասէր մը, որու անունը Pro Armenia-յի ճակատը կը զարդարեւ այնքան երկար, իր վարչապետութեան օրով, ոչինչ բրաւ կամ կրցաւ ընել հայկական ցավերուն եթէ ոչ վերջ դնելու, գոնէ ամոքելու համար»²:

Եթե նախկինում՝ Համիդի օրոք, հայերը եվրոպական հայասերների հետ անսահման հույսեր էին կապում, թե իրենց ազատագրության ճանապարհին նրանք ի վիճակի են հրաչքներ գործելու, ապա այժմ բոլորը հասկանում էին, որ Հայաստանին նրանց աջակցությունը միայն բարոյական նշանակություն ունի, որը, սակայն, չի կարող բարելավել իրենց անագորույն վիճակը:

Այնուամենայնիվ, էջմիածինը գտնում էր, որ հայասիրական շարժման հետագա ակտիվացումը եվրոպայում կարող է մեծապես օգտակար լինել Հայկական հարցի նպաստավոր առաջխաղացման համար: Ուստի Գևորգ V կաթողիկոսը խնդրում է Պողոս Նուբարին առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել ու ջանքեր նվիրել որքան հնարավոր է լայն թափ հաղորդելու այդ

¹ «Մշակ», № 69, 29 մարտի 1913 թ.:

² «Ազգ», № 38, 5 մարտի 1913 թ.:

չարժանը: Նա գտնում էր, որ դրա ծավալման համար կարող է չատ օգտակար լինել ղեկավար մարմինների ստեղծումը:

Կաթողիկոսի հանձնարարականը կատարելու համար Պողոս Նուբարը անմիջապես ձեռնարկում է կոնկրետ գործողություններ: Նրա խորհրդով եվրոպական նշանավոր հայասեր գործիչները փորձում են իրենց երկրներում կյանքի կոչել «Հայկական կոմիտեներ» անունով մարմիններ, որոնք իրենց կարելիությունների չափով հայկական հարցը պիտի լուսարանեն գրական կամ պատմական բանախոսություններով, լրագրական հոդվածներով, կազմակերպեն զանազան միջոցառումներ: Կոմիտեների աշխատանքներին մասնակցում էին պետական ու հասարակական նշանավոր գործիչներ, հայտնի մտավորականներ ու կրոնավորներ: Գերազանցապես օտարազգիներից կազմված այդ կոմիտեները գործում էին հայերի գործողություններից միանգամայն անկախ, բայց նրանց գործուն աջակցությամբ:

Հայկական դատի ֆրանսիական կոմիտեն (*“Comité Arménien de Paris”*) գործում էր Փարիզում, բայց իր մասնաճյուղերն ուներ Լիոնում և Մարսելում: Կոմիտեի նախագահն էր գեներալ Լաբրուան, որն իր չուրջն էր համախմբել ֆրանսիացի հայասերների ընտրանին: Նրան գործուն աջակցում էին հատկապես Ֆ. Պրեսանսեն, Վ. Բերարը, Ռ. դը Բոչենը, Ռ. Փինոն: Իր ստեղծման օրից կոմիտեն ձեռնարկեց *“Pour les Peuples d’Orient”* անունով երկչարաթաթերթի հրատարակումը՝ հայկական հարցը, մասնավորապես Հայաստանի բարենորոգումների խնդիրն ու ընթացքը ֆրանսիական հասարակությանը ծանոթացնելու և մինչ իր բավարար լուծում գտնելը այն վառ պահելու նպատակով:

Հայ դատի ֆրանսիական կոմիտեին եռանդուն աջակցություն էին ցույց տալիս նրա մեջ չմտնող ֆրանսիացի բազմաթիվ նշանավոր անձինք՝ հասարակական գործիչներ, գիտություն ու արվեստի հայտնի դեմքեր, հատկապես պատմաբաններ:

Այսպես, 1913 թ. առաջին կեսին Փարիզում լույս տեսան հայկական հարցի վերաբերյալ մի քանի հետազոտություններ: Դրանցից առանձնանում էր Լյուդովիգ դը Կոնստանսոնի «Բարենորոգումները Ասիական Թուրքիայում. Հայկական

խնդիրը, Սիրիական խնդիրը» ուսումնասիրությունը: Ծագումով ազնվական և քաղաքական համոզմունքներով պահպանողական նշանավոր այդ ֆրանսիացին քաջածանոթ էր հայ ժողովրդի պատմությանը և իր նոր գրքով տալիս էր հայոց հանդեպ ջերմ վերաբերմունքի մի նոր ապացույց: Նա պատկանում էր ֆրանսիական ցեղի լավագույն ավանդույթների պահպաններ Դընի Կոչենի, Կոմս դը Մեոնի և այլոց փայլուն պլեադային: Առաջին անգամ Հայաստան էր այցելել 1895-1896 թթ. համիդյան ջարդերից հետո և այստեղ մանրազնին ուսումնասիրելով դրանց հետևանքները՝ իր ձայնն էր բարձրացրել ի նպաստ հայության: 1912 թ. կրկին եկել էր Թուրքիա և իր նոր գրքում գծել այնտեղի դժխեմ պատկերը:

Կատարելով պատմաքննական անդրադարձ և վերլուծելով բազմաբնույթ վիճակագրական նյութեր՝ Լ. դը Կոնստանսոնը եկել էր եզրահանգման, որ առկա է Հայկական հարցի լուծման չորս տարրերակ. 1) 1895 թ. Արդուլ Համիդի ընդունած բարենորոգումների ծրագրի գործադրում, 2) Հայաստանին ինքնավարության տրամադրում, 3) Ռուսաստանի ուղղակի միջամտություն Հայաստանին՝ ընդհուպ մինչև նրա գրավումը, 4) Հայկական նահանգներում տիրող ներկա անիշխանական վիճակի վերացում, որն անխուսափելիորեն կտարածվի կայսրության մյուս նահանգներում նույնպես և առաջ կբերի Ասիական Թուրքիայի բաժանում¹:

Ֆրանսիացի հայասերներին մեծ օգնություն էին հայ գործիչների կողմից ֆրանսերեն հրատարակված հոդվածները, նյութերը, գրքույկները:

Գրիգոր Զոհրապը Մարսել Լեար (Marcel Léart) ծածկանունով՝ 1913 թ. Փարիզում լույս ընծայեց «La Question Arménienne. A

¹ Տե՛ս «Վերածնունդ», № 1, օգոստոս, 1913 թ.:

² Երկար ժամանակ հայերը համոզված էին, թե Մարսել Լեարը ֆրանսիացի հեղինակ է: Այսպես, «Պահակ» (Բոստոն) թերթը իր մի գրախոսականում (25 սեպտեմբերի, № 32, 1913 թ.) նշված ուսումնասիրության հեղինակին անդրադառնալով, գրում էր. «Ասիկա է անունը գրքի մը որ վերջերս հրատարակուեցաւ Փարիզի մէջ, Մարսէլ Լէար հայասեր ֆրանսիացիին հեղինակութեամբ»:

la lumière des documents” («Հայկական հարցը փաստաթղթերի լույսի տակ») վերնագրով մի ուսումնասիրություն, ուր տեղ էին գտել Հայկական հարցի, հայ և թուրք ժողովուրդների փոխհարաբերությունների, Հայկական իրավունքների ճանաչման մասին հեղինակի դատողությունները՝ Նշված և այլ խնդիրներ ամփոփվել էին հինգ բաժանումների մեջ. 1) Հայկական հարցի պատմականը, 2) Բնակչություն, ճարտարվեստ, առևտուր, 3) Թե ինչու թուրք կառավարությունն ի վիճակի չէ բարենորոգումներ իրագործելու, 4) Դարմանը, 5) Եվրոպան և Հայ դատը: Գրքի մի ստվար մասը երևան էր հանում Հայության դերի կարևորությունը իբրև ազգ՝ իր պարունակած ցեղային, տնտեսական, մտավոր և այլ իմաստներով: Վավերաթղթերի մյուս մասը ցույց էր տալիս թուրքական կառավարության կողմից բարենորոգումներ գործադրելու անկարողությունը: Մարսել Լեարը Օսմանյան կայսրության արևելյան նահանգներում հանգստություն հաստատելը համարում էր պետության փրկության միակ միջոցը: Նա գրում էր, որ իր աշխատությունը ուղղված չէ թուրքերի և ընդհանրապես իսլամների դեմ, այլ հրապարակ է բերվել վերջիններիս վիճակը նույնպես բարվոքելու մտահոգությամբ: Եվ ընդհանրապես, չեչտում էր Լեարը, բոլոր այն եվրոպացի հրապարակագիրները կամ քաղաքական գործիչները, որոնք հայոց դատը պաշտպանում են Արևմուտքի հանրային կարծիքի առջև, երբեք թշնամական զգացումներ չեն տածում թուրքիայի կամ իսլամների հանդեպ՝:

* Միայն տասնամյակներ անց՝ 1972 թ. նոյեմբերից սկսած, Գր. Զոհրապի Հայերեն թարգմանությամբ այդ ուսումնասիրությունը լույս տեսավ («Նաիրի» (Պեյրուի) շարաթաթերթում, իսկ 1973-ին տպագրվեց առանձին գրքույկով (Գրիգոր Զոհրապ, Հայկական հարցը փաստաթուղթերու լույսին տակ, Պեյրուի, 1973, 32 էջ): «Նորք» ամսագրի 1989 թ. № 12-ում լույս է տեսել աշխատության համառոտագրությունը, որը տպագրության էր պատրաստել Լիա Բալազյանը, իսկ առաջարանը գրել էր տողերիս հեղինակը: 1991 թ. նույն ամսագրի № 1-ում տպագրվեց աշխատության Սևրաստիա նահանգին վերաբերող մասը՝ Ն. Վարդանյանի թարգմանությամբ և Ալբերտ Շարուրյանի արժեքավոր առաջարանով:

¹ Տե՛ս «Վերածնունդ», № 1, օգոստոս, 1913 թ.:

Ֆրանսիական կոմիտեին եռանդուն աջակցում էին փարիզարնակ Հայ գործիչները, որոնք տարիներ շարունակ աշխատել էին Հայ դատի Համար: Նրանցից էին Արչակ Զուպանյանը, Ռաչիկ Հյունքյարպեյենտյանը, Պողոս Նուբար փաշայի երկու որդիները՝ Առաքելն ու Զարեհը, ռամկավար գործիչ Վահան Մալեգյանը և ուրիշներ:

Երկարատև դադարից հետո իրենց եռանդուն գործունեությունը վերսկսեցին անգլիացի Հայասերները:

Լոնդոնում գործող “Balkan Comity”-ն հիմնել էր Հայկական կոմիտե (“Armenian Comity”), որը մշակել էր միջոցառումների լայն ծրագիր և ձեռնարկել էր դրա իրականացմանը: Նա սերտ հարաբերությունների մեջ էր մտել ինչպես Ֆրանսիայի և Գերմանիայի Հայկական կոմիտեների, այնպես էլ եվրոպական մայրցամաքի ուրիշ Հայանպաստ խմբակցությունների հետ:

1913 թ. գարնանը ստեղծված Լոնդոնի Հայկական կոմիտեի մեջ ընդգրկվել էին ոչ միայն վաղուց Հայտնի Հայասերներ (Ա. Բրայս, Ն. Բեքսթոն, Օ’Կոննոր և ուրիշներ), այլև նոր սերնդի ներկայացուցիչներ: Կոմիտեն ձեռնարկեց մի ամսաթերթի հրատարակում, որի առաջին Համարը լույս տեսավ Հուլիսին և կրում էր “Ararat” անունը: Կոմիտեի քարտուղարն Արամ Բաֆֆին էր, որը միաժամանակ պարբերականի խմբագիրն էր: “Ararat”-ի հրատարակչական մասը վարում էր Լոնդոնի Հայկական միացյալ ընկերությունը, որի անդամների թվում քիչ չէին անգլիացիների անուններ:

Անգլերեն «Դեյլի կրաֆիկ» (Կ. Պոլիս) թերթից առնելով՝ «Ժամանակ» թերթը հաղորդում էր, որ օրերս Լոնդոնում Հայերը Համաժողով են ունեցել, որը նախագահել է Հայ ազգի բարեկամներից տեղի Հայկական կոմիտեի անդամ Ուիլյամսը, և մասնակցություն են ունեցել եվրոպական վեց մեծ պետություններում բնակվող անձնավորություններ: Համաժողովում Պողոս Նուբարը ներկայացրել էր մի ընդարձակ տեղեկագիր և մանրամասն բացատրություններ տվել այն ձեռնարկների մասին, որ մինչ այդ կատարել էր Հայկական պատվիրակությունը: Երկար խորհրդակցություններից հետո Համաժողովը որոշում էր ընդունել՝ հենվելով Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի և մայիսյան

ծրագրի բովանդակության վրա՝ կատարել հետևյալ քայլերը. 1) Առաջիկա մի քանի օրերին հայոց առաջնորդները պետք է նոր դիմումներ ներկայացնեն վեց մեծ տերությունների արտաքին գործերի նախարարություններին, 2) Հասնել այն բանին, որ Հայաստանի խնդրի լուծման անհրաժեշտության մասին արձանագրվի Օսմանյան կառավարության և բալկանյան չորս պետությունների միջև կնքվելիք դաշնագրում, 3) Թուրքական կայսրության արևելյան նահանգներում բարենորոգումների գործադրությունը ապահովելու համար հայ գործիչներից կազմել մի հանձնախումբ, որոնք առաջադրվելու են սուլթանի կողմից և գտնվելու են եվրոպացի կոմիսարի ենթակայության տակ, 4) Այդ կոմիսար-կառավարչին պետք է գործակցի մի կոնտրոլ-հանձնաժողով, որի մեջ մտնելու են եվրոպացիներ, հայեր և իսլամներ: 5) Բարենորոգումներն ամենից առաջ պետք է սկսվեն քաղաքացիական, դատական և տնտեսական բնագավառներում, 6) Արևելյան Անատոլիայի հասույթները, բացառությամբ պետական գանձարանին տրվելիք մուծումները, պիտի ծախսվեն Հայաստանի կարիքների համար, 7) Բարենորոգումները գործադրվելու են մեծ տերությունների կոնտրոլի տակ¹:

Շատ ավելի դժվար էր Գերմանիայի հայասերների գործը: Այդ երկրի քաղաքական ողջ ընտրանին, զիտական ու մտավորական շրջանների մեծ մասը տարված էին թուրքամոլական գաղափարներով, որոնք անընդունելի էին համարում թուրքերի կամքին հակառակ որևէ բան անելը և հայերի կյանքի բարելավման անհրաժեշտության մասին խոսակցությունները դիտում էին որպես Գերմանիայի չահերին հակասող պարապ զբաղմունք:

Կ. Պոլսից մի քանի օրով Բեռլին մեկնած Թուրքիայում գերմանական դեսպան Վանգենհայմը «Տևտոնիա» ակումբում ունեցած ելույթում ասել էր. «Գերմանիան երբեք թույլ չի տա Ռուսաստանին՝ ճնշում գործադրելու Թուրքիայի վրա: Միամտություն կլիներ նույնիսկ մտածել այդ մասին: Նրա համար, որ-

¹ Տե՛ս «Ժամանակ», № 1470, 28 մայիսի (10 հունիսի) 1913 թ.:

պեսզի Սազոնովի կարիներին գործողությունների ազատություն տրվի, Գերմանիան երբեք չի համաձայնի զոհարերել իր շահերն Անատոլիայում: Ո՛չ այժմ, ո՛չ ապագայում մենք ոչ ոքի թույլ չենք տա իր ձեռքերը դնելու Անատոլիայի վրա»¹:

Միանգամայն հակառակ տեսակետի էին գերմանացի մարդասեր մտավորականները, որոնք շարունակում էին Հայության օգտին եռանդագին քարոզչական աշխատանքներ տանել: Շատ արդյունավետ եղավ Հայկական Հարցի՝ բացառապես գերմանացիներից բաղկացած Բեռլինի Հայկական կոմիտեի գործունեությունը, որի գլուխն էր կանգնել դոկտ. Յ. Լեփսիուսը: Վերջինիս շուրջը համախմբված Հայասեր գործիչները գտնում էին, որ կարևոր չէ, թե մեծ տերություններից որի օգնությամբ Հնարավոր կլինի թուրքահայության համար մարդավայել ապրելու պայմաններ ստեղծել, կարևորն այդ բաղձալի նպատակի իրականացումն է: Բեռլինի Հայկական կոմիտեն 1913 թ. ապրիլի 5-ի թվով նամակ էր հղել Թիֆլիսի Հայկական կոմիտեի վարչությանը, որի բովանդակության իմաստն այն էր, թե որքան էլ դրականորեն փոխվի Հայերի նկատմամբ Եվրոպայի վերաբերմունքը, միևնույնն է՝ Հայկական Հարցն անհնարին է լուծել առանց Ռուսաստանի ջանքերի գործադրման²: Դրանից հետո կոմիտեի ղեկավարները հատուկ խնդրագրերով դիմել էին անգլիական և ֆրանսիական կոմիտեներին՝ համախոհ ու միաբան գործելու առաջարկով, որը ջերմորեն էր ընդունվել վերջիններիս կողմից:

1913 թ. մարտի սկզբներին կոմիտեի միջնորդությամբ Հայերի մի պատգամավորություն էր ներկայացել արտաքին գործոց նախարարություն, ուր շատ բան էր իմացել Հայերի նկատմամբ գերմանական կառավարության վերաբերմունքի մասին: Նրանք տեղեկացվել էին, որ 8-10 տարի առաջ Փոքր Ասիայի իր գործակալներից ստացած տեղեկությունների հիման վրա

¹ М. П. Павлович, Империализм и борьба за великие железнодорожные и морские пути будующего, М., 1918, стр. 78.

² ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 43, թթ. 3-4:

կառավարությունում ստեղծվել էր խիստ բացասական կարծիք հայերի մասին՝ իբրև վախճառու ու կեղեքիչ, խռովարար ու ծուլյ, աշխատելու անընդունակ ու ստորին բնագղների տեր ժողովուրդ: Նախարարությունում նաև ասել էին, որ երբ վերջին մի քանի տարիների ընթացքում Փոքր Ասիայի այլևայլ կենտրոններում հաստատված գերմանացի պաշտոնյաները չփվեցին հայերի հետ, իրենց տեղեկագրերում նրանց արդեն սկսեցին ներկայացնել միանգամայն այլ՝ դրական որակումներով, իբրև համեստ, աշխատասեր, երկրագործ, չիտակ ու գործունյա, զարգացման ընդունակ ժողովուրդի: Հատկապես գերմանացի միսիոներները, որոնք իրենց գործունեության ընթացքում մեծապես ստացել էին հայերի աջակցությունը, հայրենիք ուղարկած նամակներում ու ղեկուցագրերում հաղորդում էին այդ ամենի մասին՝ մեծապես փոխելով ոչ միայն գերմանացի ժողովուրդի, այլև իշխանությունների առանձին օղակների վերաբերմունքը հայ ժողովուրդի նկատմամբ¹:

Շվեյցարական կոմիտեն գործում էր Լ. Ֆավրի և Ա. Հոֆմանի գլխավորությամբ, որը սերտ կապերի մեջ էր ոչ միայն մյուս երկրների հայկական կոմիտեների, այլև եվրոպաբնակ նշանավոր հայերի և, իհարկե, Պողոս Նուբարի հետ:

Եվրոպական և ռուսական շատ հայասերներ, որոնք ընդգրկված էին հայկական կոմիտեների մեջ և գործում էին առանձին, նույնպես նպաստ էին բերում հայոց դատին: Նկատենք նաև, որ ոչ մի ժամանակ եվրոպական մամուլն այնքան մեծ ուշադրություն չէր դարձրել հայերի խնդիրներին, ինչպես 1913 թ. առաջին կեսին: Թերթերի ու հանդեսների էջերում հանդես էին գալիս ամենատարբեր քաղաքական կողմնորոշումներ ունեցող մարդիկ՝ լրագրողներ, գիտնականներ, գրողներ, պետական ու հասարակական գործիչներ: Բավարարվենք մեկ օրինակով:

Ֆրանսիացի խոշորագույն գրող և հումանիստ, հալածված ժողովուրդների, հատկապես հայ ժողովուրդի անկեղծ ու անձնվեր բարեկամ Անատոլ Ֆրանսը 1912-1913 թթ. համակրանքի ու

¹ Տե՛ս «Ազգ» (Բոստոն), № 40, 19 մարտի 1913 թ.:

պաշտպանության բոցաշունչ խոսքեր էր ասում հայերի մասին, ստորագրում կոչեր ու դիմումներ: Նրա զգայացունց ու հեղինակավոր խոսքերն ամենուր առաջ էին բերում թուրքական բռնակալության տակ հեծող հայ ժողովրդի նկատմամբ համակրանք, գոնե բարոյապես նրան աջակից լինելու ցանկություն:

Ինչպես տեսնում ենք, հայասերները հայ ժողովրդի ցավերը զգում և նրա փրկության մասին մտածում էին գրեթե հայի նման: Նրանց սիրտը լի էր տաք ու զթաշարժ գորովով դեպի տառապյալ ժողովուրդը, խոր էր նրանց փափագը իրական ծառայություն մատուցելու նրա դատին:

Բայց, ցավոք, եվրոպական մամուլի հայանպաստ հրապարակումները հայերի համար չէին տալիս սպասած դրական արդյունքը: Դրանց արձագանքները հիմնականում հասնում էին մայրաքաղաք Կ. Պոլիս, լավագույն դեպքում՝ նաև Իզմիր: Այդ մասին գավառը մնում էր անտեղյակ: Իսկ հայկական նահանգների տգիտության ու մտավոր խավարի մեջ գտնվող քուրդ և թուրք զանգվածներն ընդհանրապես չգիտեին, թե ինչ բան է մամուլը, և ինչ են գրում արտասահմանյան թերթերը: «Աւետաբերը» հեղնանքով նկատում էր.

«Միամտութիւն պիտի ըլլար չափազանց կարեւորութիւն տալ լրագրական այս երեւոյթին: Եթէ Հայոց խնդիրը յօդուածով եւ խօսքով լուծուելիք խնդիր ըլլար, հիմա շատ շատոնց լուծուած վերջացած պիտի ըլլար: Կը բաւէ ո՛րքան խաբուեցանք: «Թայմզ» կամ «Թան», «Նովոյե Վրեմիա» կամ «Պերլիներ Թակալաթ» նոր բան մը չունին ըսելիք, մանաւանդ որ մեր վէրքը մեկանով բուժուելիք վէրքերէն չէ: Մենք կը ճանչնանք հայեր որ 1895ին եւ 1896ին «Տեյի Նիուզ» կարդալով բաւական անգլիերէն սորվեցան, եւ այդ է գուցէ անգլիական մամուլին Հայոց ի նպաստ հրատարակած յօդուածներուն լաւագոյն արդիւնքը: Քաւ լիցի որ ապերախտ գտնուինք այն համակրալից վերաբերումին հանդէպ զոր ցոյց կու տայ մեզ եւրոպական լրագրութիւնը: Մենք միայն կ'ուզենք զգուշացնել մեր ազգը խօսքի եւ գրուածքի վրայ չափէն աւելի յոյս դնելու սխալին դէմ: Մամուլին դերն է առ առաւելն հանրային կարծիքը լուսաւորել: Արդ ի՞նչ կարեւորութիւն ունի Եւրոպայի հանրային կարծիքը

Միր ՄՀէի եւ Սմկոյի համար: Այդ պարոնները եւ իրենց պաշտօնակիցները աւելի պիտի ազդուին երեք կանգուն չուանէ քան երեսուն կանգուն խմրագրականէ: Այս է գէթ մեր համոզումը»¹:

Այնուամենայնիվ, կատարվող աշխատանքի կարևորությունն ակնհայտ էր: Ապրիլի 25-ին Նուբար փաշան կաթողիկոսին գրում էր. «Ձեր Օծնութեան յանձնարարութեան համեմատ՝ զանազան մայրաքաղաքներու մեջ հայոց ի նպաստ ընդհանուր կարծիքը պատրաստելու համար ամէն ճիգ ի գործ դնելով յաջողեցանք եւրոպական քօմիթէներ կազմել տալ Լոնդօն, Բարիզ, Պերլին եւ Զուիցերիա: Կը յուսանք, որ Ս. Պէթերսպուրկ կամ Թիֆլիս ալ քօմիթէ մը պիտի կրնայ կազմուիլ»²:

Չնայած Ռուսաստանում դեռ չէր կազմվել հայանպաստ ռուսական կոմիտե, բայց ռուսահայ մտավորական ուժերը մանավանդ մայրաքաղաք Պետերբուրգում ծավալել էին պրոպագանդիստական-հրապարակախոսական լայն աշխատանքներ: Նրանք խթանում էին ռուս հայանպաստ հասարակական կարծիքը, պարբերաբար հանդիպումներ էին ունենում առաջադեմ մտավորականների հետ, որոնք անտարբեր չէին Հայաստանի ու Հայկական խնդրի նկատմամբ և նախկինում էլ հանդես էին եկել զանազան նախաձեռնություններով: Ռուսական մամուլը՝ պաշտոնական թե անպաշտոն, կուսակցական թե անկուսակցական, չէին դադարում Հայկական հարցին նվիրել ընդարձակ էջեր, որոնք լի էին Հայաստանի մասին հոգվածներով ու տեղեկություններով: Մամուլի ընդհանուր տոնը, չափը, միտումները հայ ժողովրդի նկատմամբ համակրական էին: Ամեն կողմից այն կարծիքն էր հայտնվում, որ թուրքահայերին անտանելի վիճակից փրկելու համար հարկավոր է մի բան անել, և այդ տեսակետից ռուսական կառավարությունը որոշակի պարտականություն և իրավունք ունի:

Այդ բոլոր աշխատանքները համակարգելու համար զգացվում էր ռուս նշանավոր մտավորականներից կազմված մի դե-

¹ «Աւետարեր», № 21, 24 մայիսի 1913 թ.:

² ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 6, թ. 2:

կավար մարմնի բացակայությունը, բայց առայժմ այդ մարմինը չէր հաջողվում ստեղծել:

Նման մտահոգությունքամբ 1912 թ. մարտի վերջերին Արչակ Ջուպանյանը Պետերբուրգ, Նիկողայոս Ադոնցին գրած նամակում առաջ էր քաշում ուսման մտավորականներից որքան հնարավոր է չուտ համակարգող մարմին ստեղծելու հարցը: Ջուպանյանի նամակի պահանջի ազդեցությամբ Պետերբուրգի նշանավոր հայ գործիչները ապրիլի 8-ին հավաքվում են խորհրդակցություն և փոխանակում կարծիքներ: Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 9-ին, Ն. Ադոնցն ընդարձակ նամակ է գրում Արչակ Ջուպանյանին և հայտնում իր մտահոգություններն ու մտածումները նրա առաջարկության կապակցությամբ: Նա հայտնում է, որ չնայած թափած ջանքերին՝ մինչև այժմ չի հաջողվել ուսման նշանավոր գործիչներից Հայկական հարցը հետապնդող մասնախումբ ստեղծել, և, ցավոք, հայտնի էլ չէ, թե ընդհանրապես կհաջողվի՞ մոտ ապագայում կազմակերպել այդպիսի մի մարմին: «Առայժմ ստիպուած ենք կանգ առնել առանձին-առանձին անհատների վրայ: Մեր խորհրդակցական ժողովի կարծիքով՝ քանի մը անձինք միայն կարող են յանձնարարուել վստահորեն»¹: Եվ նա թվարկում է նպատակահարմար երեք անձանց անունները՝ Մաքսիմ Կովալևսկի, նախորդ Պետական Դումայի ականավոր պատգամավոր և երբեմնի նախագահ Ալեքսանդր Գուչկով և քաջահայտ Միլյուկով: Նկատի առնելով, որ վերջինս՝ իբրև գործիչ և Դումայի պատգամավոր, հանդիսանում է ձախակողմյան հոսանքների ներկայացուցիչ, հետևապես կառավարական չըջաններում և հարակից հասարակական ազդեցիկ խավերում ոչ բնավ վստահելի անձ է, ուստի խորհրդակցությունը նախամեծար էր համարել միայն առաջին երկու անունները չըջանառել և առավելապես՝ Մաքսիմ Կովալևսկու անունը, որը նույնպես աջակողմյաններին չէր պատկանում, բայց նա իր գիտական և հասարակական գործունեությամբ բավականին հեղինակավոր դիրք էր ստեղծել պայքարող կուսակցություններից մեկուսի և որոշ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 6, թ. 1:

առումով համրավ ուներ նաև արտասահմանում, մասնավորապես այն մարդկանց շրջանում, որոնցից ենթադրաբար պիտի կազմվեր Լոնդոնում գումարվելիք հաշտության ժողովը¹:

Ադոնցը Զուպանյանին իրազեկում էր, որ չնայած առ այսօր չի հաջողվել ուսս գործիչներից կազմել նշված հանձնախումբը, բայց Պետերբուրգում պարբերաբար տեղի են ունենում խորհրդակցական նիստեր հասարակության ընտիր և բանիմաց անդամների մասնակցությամբ: Նա նաև տեղեկացնում էր, որ վերջերս հրավիրված մի ժողովում ընտրվել է չորս հոգուց բաղկացած տնօրեն մարմին՝ Դումայի պատգամավոր Միքայել Պապաջանյան, Պողոս Ղուկասյան, բժ. Գրիգոր Տիգրանյան և Նիկողայոս Ադոնց կազմով, որը պետք է համակարգի ուսս գործիչների հետ տարվող աշխատանքները²:

Ռուսաստանի կառավարական շրջանների հետ չփումներն ուժեղացնելու նպատակով, ինչպես էջմիածնի կաթողիկոսությունն ու Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը, այնպես էլ ազգային պատվիրակությունն օգտագործում էին Ռոմանովների ուսսական գահակալության 300-ամյակին նվիրված հանդիսությունները: Հորեյանը մեծ չուքով նշվում էր ամբողջ 1913 թվականի ընթացքում:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V Սուրենյանցի կոնդակի համաձայն՝ Ռուսաստանի բոլոր առաքելական եկեղեցիներում գոհարանական մաղթանքներ էին կատարվում նշանավոր տարեթվի առթիվ:

Ռուսաց մայրաքաղաքում տեղի ունեցող հորեյանական հանդիսություններին մասնակցելու համար Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հանձնարարությամբ Կ. Պոլսից Պետերբուրգ մեկնեց թուրքահայոց պատրիարքարանի պատվիրակությունը՝ Ներսես արքեպիսկոպոսի գլխավորությամբ, որի հետ էին ուրիշ բարձրաստիճան եկեղեցականներ:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 6, թ. 2:

² Նույն տեղում, թ. 3:

ԵՎՐՈՊԱՑԻ ՀԱՅԱՏՅԱՑՆԵՐԸ ՔՆԱԾ ԶԵՆ

Հայոց դատի եվրոպական ազնիվ նվիրյալների կողքին այդ ճակատագրական պահին հայտնվում էին նաև հայ ժողովրդին ստորացնելու մոլուցքով տարված գործիչներ:

Թուրքերը կարողացել էին կաշառել և հավաքագրել Ֆրանսիայի երկու մոլեռանդ թուրքամուկների՝ տաղանդավոր գրող ու լրագրող ակադեմիկոս Պիեռ Լոտին և լրագրող Կլոդ Ֆարերին:

“*Gil Blas*” թերթում, պաշտպանելով Թուրքիայի դատը, Պիեռ Լոտին եվրոպական ընթերցողներին փորձում էր համոզել, թե բալկանյան ռազմադաշտերում թուրքերի պարտությունների գլխավոր պատճառներից մեկը օսմանյան բանակի հայ զինվորների դավաճանությունն է, թեև թուրքերն իրենք էին խոստովանում այդ զինվորների քաջությունը:

Երկրորդ անգամ Պիեռ Լոտին ստեց “*Daily Tel*”-ում: Հակահայկական մոլուցքով նա գրում էր, թե Ադրիանուպոլսում բուլղարական ժամանակավոր վարչությունը վճռել էր, որ բուլղարները պիտի կոտորեին թուրքերին, իսկ հայերը՝ հույներին, և որ, իբր, դրա համար բուլղար հրամանատարությունը նախապես զենք էր բաժանել հայերին: Այս ստոր զրպարտությունը մերկացրին հայկական մամուլի օրգանները, ինչպես նաև վճռականապես մերժեցին ռուսական թերթերից չատերը:

Ռուս գրող ու հրապարակախոս Նեմիրովիչ-Դանչենկոն “*Русское слово*” թերթի 1913 թ. № 263-ում լույս ընծայած «Զուր զրպարտություն» (“*Клевета на смарку*”) հոդվածում նշում էր, որ Պիեռ Լոտին և նրա նմաններն իրենց կաշառված գրիչներով անխղճաբար ստում են և ողջ աշխարհի առաջ զրպարտում մի ղժրախոս ժողովրդի՝ աշխատելով սև ներկայացնել նրա կարմիր արյունը:

Իր հիմարական գառանցանքներով հատկապես փայլեց Կլոդ Ֆարերը: «Անալ» չաբաթաթերթում տպագրած իր երկու հոդվածներով նա քարոզում էր, թե թուրքերը գերազանց մի ցեղ են, և նրանց դատն արդար է, որ ջարդերն ու գազանությունները նյութողը բալկանյան զորքերն են, իսկ թուրքերի կատարած ջարդերը չափազանցված են, որ բոլոր հայերն ամենահետին

գողերն ու թշվառականներն են, որոնք դարերի ընթացքում ապրել են թուրքերի հաշվին՝ որպես ձրիակեր և այլն¹։ Թուրքն իր օջախի մեջ հայերին միշտ լայն տեղ է տվել, գրել էր Ֆարերը, օսմանյան պետական մարմիններում նրանք նույնիսկ զբաղեցրել են բազում նախարարական պաշտոններ, կառավարական այլևայլ բարձր դիրքեր, և այդ ամենին նրանք պատասխանել են ապստամբություններով ու ահաբեկություններով²։

Արչակ Չոպանյանը «Անալի» խմբագրին բողոք էր հղել Մ. Ֆարերի հայատյաց հոդվածները տպագրելու համար։ Շարաթաթերթը հրատարակել էր Չոպանյանի բողոքի նամակի միայն մի մասը։ Այնտեղ նշված էր. «Մ. Ֆառէր կը սխալի կարծելով թէ «Թուրքը իր օճախին մէջ Հայերուն լայն տեղ տուած է եւ թէ օսմ. Նախարարաց խորհուրդը միշտ մէկ կամ երկու Հայեր ունեցած է իր անդամներուն մէջ»³։ Թուրքը միշտ Հայը գործածած է, բայց անոր գործիքի երկրորդական դեր մը տալով։ Միայն սահմանադրական ըէժիմին վերահաստատումէն ետք է որ Հայ մը եւ Յոյն մը Նախարարաց Խորհուրդին մաս կազմեցին, Հին ըէժիմին Թուրքիա գոյութիւն ունենալէն ի վեր, ընդամէնը չորս Հայ նախարար եղած է։ ... Արդէն, Պոլսոյ մէջ Հայ նախարարներ կամ պաշտօնատարներ եղած ըլլալը չապացուցաներ թէ Հայերը գաւառներու մէջ հարստահարութեանց ենթակայ չեն։ 1909ին, օսմ. Դահլիճին մէջ Հայ նախարար մը կար, բայց ասիկա արգելք մը չեղաւ որ Կիլիկիոյ մէջ 30.000 Հայեր ջարդուէին։ ... Հարկ է այս տեսակ խնդիրներու մէջ շրջահայեաց ըլլալ եւ՝ թեթեւութիւններէ զգուշանալ, մանաւանդ երբ խնդիրը կը դառնայ ազգի

¹ Տե՛ս «Դրոշակ», № 4, ապրիլ, 1913, էջ 61։

² Տե՛ս «Ժամանակ», № 1447, 5 (18) ապրիլի 1913 թ.։

³ Միայն «Թանգիմասթի» ռեֆորմներից հետո Հայերը պետական մարմիններում ծառայելու իրավունք ստացան։ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին թուրքական կառավարությունն մեջ նրանք ունեցել են չորս նախարար՝ Աղաթոն էֆենդի (երկրագործության), Միքայել Բորթուկյալ փաշա և Սաքրը Հովհաննես փաշա (կայսրի անձնական գանձերի նախարարներ), Հակոբ փաշա (ֆինանսների նախարար)։ Վերջինիս՝ օսմանյան երկամուտի մեջ կարգ ու կանոն մտցնելու ջանքերի հետևանքը եղավ նրա խորհրդավոր մահը։

մը վրայ, որ դժբախտ է եւ ճնշուած, որ կը տառապի եւ դառնօրէն: Մ. Ֆառէր այս մասին կրնայ տեղեկութիւն առնել իր երկրին իսկ հիւպատոսներէն, որոնք մօտէն տեղեակ են Հայաստանի դէպքերուն»¹:

Եթե *“Русское Слово”*-ն և ռուսական մամուլի ուրիշ օրգաններ ջերմորեն պաշտպանում էին հայերին և նրանց դատը, ապա Ռուսաստանում կային թերթեր ու ամսագրեր, որոնք շարունակում էին վաղուց որդեգրած հակահայ ընթացքը: Այդ օրերին հայութեանը վարկաբեկելու համար հատկապես կաշվից դուրս էր գալիս *“Московские Ведомости”* թերթը:

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ: ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ԶԱՆՔԵՐԸ ՎՏԱՆԳԻ ՏԱԿ

Բալկաններում թուրքական բանակների ծանր պարտութիւնները թուրքահայ առանձին ղեկավար քաղաքական գործիչների մոտ հույս առաջացրին, թե պահը հարմար է ապստամբութեան միջոցով ազատագրվել օսմանյան բռնապետութիւնից:

Այդպիսի տրամադրութիւնների առաջացմանը նպաստեց Ռուսաստանի կառավարութեան այն հայտարարութիւնը, թե ինքը պատրաստ չէ հայկական հարցը դնելու միջազգային քննարկման: Հայերը մտածում էին, որ այլևս փակվեց իրենց վիճակը բարելավված տեսնելու վերջին հույսը:

Ապստամբութիւնը ծրագրվել էր Եգիպտոսի ռամկավարական շրջաններում, և հեղինակը հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներից Միհրան Տամադյանն էր: Զեռնարկի գաղափարը ծնվել էր սահմանադիր ռամկավար կուսակցութեան (ՍՌԿ) առանձին ղեկավարների մոտ, որոնք իրենց չէին արատավորել թուրքական իշխանութիւնների հետ ունեցած գործարքներով:

Դեռևս 1912 թ. կեսերին Եգիպտոսում կյանքի էր կոչվել

¹ «Ժամանակ», № 1447, 5 (18) ապրիլի 1913 թ.:

«Ազգային պաշտպանութեան քոմիթէ» անվանումով մի գաղտնի մարմին, որի հիմնադիրն ու ղեկավարը Միհրան Տամադյանն էր: «Կոմիտեն» ստեղծվել էր Ս. Ռ. Կուսակցությունից դուրս, բայց «գլխաւորապէս անոր կենդանի և խանդավառ ոյժերուն վրայ կրթնած»¹:

1912 թ. հոկտեմբերի 20-ին Տամադյանը նամակ էր գրում ՍՌԿ-ի ամերիկյան կենտրոնին, ուր ասված էր, թե Կիլիկիայի ամբողջ ժողովուրդը կազմ ու պատրաստ է ազատագրական պայքարի դրոշ պարզելու թուրքական բռնապետության դեմ, որին մեծապէս նպաստելու են Բալկանյան պատերազմում թուրքիայի կրած պարտությունները: Ելնելով այդ նպատակադրումից՝ Մ. Տամադյանը «Ազգային պաշտպանություն կոմիթէի» դիվանի անունից Կուսակցության ամերիկյան վարչությանը խնդրում էր «յանուն Կիլիկիոյ ամբողջ ժողովուրդին» այնտեղ գործուղել Կուսակցության գործիչներից Ադանայի նախկին առաջնորդ եպիսկոպոս Մուշեղ Սերոբյանին՝ ապստամբությունը ղեկավարելու համար: Նամակագիրը համոզված էր, որ նրա ներկայությունը Կիլիկիայում «հրաշագործ ազդեցութիւն կը գործէ» տեղի հայության վրա²:

Այդ պահին, սակայն, Մուշեղ եպիսկոպոսը, որն ապրում էր Պրովիդենսում, Կուսակցությանը հրաժարականի դիմում էր ներկայացրել ՍՌԿ-ի տեղի պատգամավորական ժողովին՝ «զգուած ներքին կարգ մը էնթրիկներէ ու էնթրիկաններէ»³:

Թեև Մուշեղ եպիսկոպոսն այլևս Կուսակցության անդամ չէր, բայց ամերիկյան ռամկ. վարչությունը նրան է հանձնում Մ. Տամադյանի նամակը և իր կողմից համոզում չմերժել նրա խնդրանքը⁴:

Մուշեղ եպիսկոպոսն ունկնդիր է լինում հայրենիքից եկած ձայնին: «Անմիջապէս կը թողում գործերս, կը փակեմ տպա-

¹ Մ. Սերոբյան, Դիտումներ և դատումներ. Լջեր օրագրէս, Պեյրութ, 1932, Լջ 77:

² Նույն տեղում, Լջ 76:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

րանս, կիսատ կը թողում «Ամերիկահայ տարեցոյց»-իս տպագրութեան գործը և կը մեկնիմ եգիպտոս»¹:

Մինչ եպիսկոպոսը նավի վրա էր, Մ. Տամադյանը մեկնում է Հունաստան և տեսակցում տեղի կառավարական գործիչներին հետ, չարադրում իր ծրագրային տեսակետները: Հունական դեկավարութիւնը մեծ հետաքրքրութեամբ ու շահագրգռվածութեամբ է տեղեկանում կիլիկիահայերի մտադրութեանը, ավելին՝ խոստանում է ցույց տալ անհրաժեշտ օգնութիւն զենքով ու զինամթերքով:

Վերադառնալով եգիպտոս՝ Տամադյանն իր համախոհներին հետ ձեռնամուխ է լինում ապստամբութեան նախապատրաստման կոնկրետ աշխատանքներին: Նախապատրաստվող ապստամբութեան խանդավառ ջատագովներին էր Վահան Մալեգյանը²:

Եգիպտոս է ժամանում նաև Մուշեղ եպիսկոպոսը և հիմնավորվում Ալեքսանդրիայում: Երբ երեկոյան իջել էր նավից և մի քանի ժամ հանգստանալուց և մութն ընկնելուց հետո դուրս էր եկել զրոսնելու, ապա, ինչպես ինքն է վերհիշել՝ «Գիշերն իսկ փողոցին մէջ եղած խօսակցութիւններէն կը տեսնեմ, թէ կիլիկեան ապստամբութեան չափազանց գաղտնի ծրագիրը չուկայի հասարակ ապրանք մը եղած է»³: Առաջին իսկ պահերին նրա մեջ կասկածներ են արթնանում, թե գործը զբաղած է լարծուն գետնի վրա, որը կարող էր չհաջողվել և «աղետարէր ըլլալ երկրի բնակչութեան»⁴: Ուստի մանրամասն տեղեկութիւններ է հավաքում Կիլիկիայի զինական հնարավորութիւնների, ժողովրդի հոգեբանութեան, դիմադրական կորովի ու պատրաս-

¹ Մ. Սերոբեան, Մեր պայքարը հայ ազատագրութեան ուղիով: Վերլուծումներ հայկական հարցին շուրջ, Գահրիբ, 1948, էջ 221-222:

² Տե՛ս «Վահան Մալեգեանի կեանքն ու գործը: Յուշամատենան իր ութսունամեակի առթիւ (1871-1951): Կենսագրական ուսումնասիրութիւն Ժիրայր Պահրի: Ինքնակենսագրութիւն Վ. Մալեգեան: Դիմանկարներ և վկայութիւններ» հրատարակեց Զարուհի Պահրի, էջ 74:

³ Մ. Սերոբեան, Դիտումներ և դատումներ, էջ 76:

⁴ Նույն տեղում, էջ 77:

տությունների մասին: Նա իր համար պարզում է, որ այն խանդավառությունը, որով համակված են գաղտնի կոմիտեի անդամները, չեն կիսում կիլիկիահայերի հիմնական զանգվածները: «Հետզհետե հասնող նամակներ, տեղեկագիրներ, ներկայացուցիչներ կը չեչտեն վայրկեանին անյարմարութիւնը, և հակայեղափոխական տրամադրութիւնը կիլիկեան ամբողջ ժողովուրդին»¹, - գրել է Մուշեղ եպիսկոպոսը: Նա այլևս չէր կասկածում, որ բարձրացվելիք ապստամբության դրոշի տակ հազիվ թե համախմբեն զանգվածներ: Չէ՞ որ Մ. Տամադյանը և նրա գործակիցները կարծում էին, որ եթե հայերի ապստամբությունը կիլիկիայում հաջողություն ունենա, ապա այն կտարածվի կայսրության ուրիշ հայաբնակ վայրերում նույնպես, և բացառված չէ, որ նրան միանան իշխանությունների գործելակերպից կամ իրենց սոցիալական վիճակից դժգոհ թուրքեր ու քրդեր:

Դեռ տարիներ առաջ անդրադառնալով Թուրքիայում քրդերի ու թուրքերի մասնակցությամբ ընդհանուր ապստամբություն բարձրացնելու հնարավորության հարցին՝ Ֆիլիպեում (Բուլղարիա) լույս տեսնող դաշնակցության օրգան «Ռազմիկ» թերթում նրա խմբագիր Ռուբեն Ջարդարյանը գրում էր. «Խրականութիւնը և Թուրքիոյ պատմական վիճակը ո՛չ մեկ ականալուծիւն, ո՛չ մեկ երաշխավորութիւն կը թելադրեն հայուն այսօր հավատալու, թե՛ ընդհանուր ապստամբութիւն մը կարելի է կամ կրնայ պատրաստուիլ մոտ ատենէն Թուրքիոյ մեջ: Այդ հավատքը չեն տար մեզի՝ թուրք բանակը, թրքական հասարակութիւնը, թուրք մամուլը, վարժարանները, յառաջադիմութեան ու զարգացման բոլոր թուրք ազգականները»²:

Մ. Տամադյանն ու իր զինակիցները հաշվի չէին առնում, որ 1909 թ. ապրիլյան կոտորածների հետևանքով կիլիկիայի հայության թիվը մեծապես նվազել է, և չնայած այդ սև օրերից անցել է չորսուկես տարի, բայց նա դեռ ուշքի չի եկել, չի վերագտնել ինքն իրեն:

¹ Մ. Սերոբեան, Դիտումներ և դատումներ, էջ 77:

² «Ռազմիկ» (Ֆիլիպե), № 19, 17 դեկտեմբերի 1905 թ.:

Ուրեմն, «ժողովուրդը ո'չ միայն պատրաստ չէ՝ այլ և բացարձակապես հակառակ է ապստամբական գաղափարին ... Միայն զինուորություն է խուսափող կարգ մը երիտասարդներ կրնան լծուիլ ապստամբութեան գործին, քանի որ լեռները ապաստանած են արդեն, իրենց մորթը փրկելու համար»¹:

Շատ տարիներ անց վերհիշելով տվյալ հարցի մասին այդ օրերի իր մտածումները՝ Մուշեղ եպիսկոպոսը նշել է, որ չէր «ուզեր արհեստական յեղափոխություն մը ձեռնարկել, առանց Կիլիկիոյ ժողովուրդին համագործակցութեան», քանի որ տեսնում էր, որ «չկայ տարր մը, որուն կարենայինք յենուլ Կիլիկիոյ մէջ ...»²:

Այս խոսքերը Մուշեղ եպիսկոպոսը գրել է չատ տարիներ հետո՝ իր վտանգավոր գործողություններն արդարացնելու համար: Զէ՞ որ Մ. Տամադյանի մտադրությունն առաջիններից մեկն ինքն էր արձագանքել:

Բնական է, որ հայ եկեղեցին առաջինը հանդես եկավ պատճառատու ծայրահեղ վտանգավոր, անիմաստ ու աղետալի ձեռնարկի դեմ:

Կիլիկիայի Սահակ կաթողիկոսը 1912 թ. դեկտեմբերի 23-ին գրում էր, որ ձեռնարկի մեջ ինքը միայն աղետ է տեսնում, իսկ երկու օր հետո՝ դեկտեմբերի 25-ին, գրած նամակում նա նշում էր. «Զեմ փափաքիր իրավամբ ժառանգել Կիլիկիոյ արիւնով օծուած ըլլալս»³: Այդ խնդրով իր հերթական արցունքախառն գրութեան մեջ Սահակ կաթողիկոսը Մուշեղ եպիսկոպոսին սթափութեան նոր կոչ էր անում. «Վերջին խոսք մը ունինք, զոր եթէ լսեք, Կիլիկիան արեան նոր ծովերու մէջ խեղդուելու անխուսափելի դժբախտութենէն պիտի փրկէք. և ամէն անոնք, որ մթին ծրագիրներով կը փափաքին դժբախտ Կիլիկեցին մղել նոյն դժոխքին հարկին, զերծ պիտի պահէք ներկայի և ապագայի չանթ-անէծքէն, իսկ եթէ չը լսեք, ներկայս իբրեւ հայրական

¹ Մ. Սերոբեան, Դիտումներ և դատումներ, էջ 79:

² Մ. Սերոբեան, Մեր պայքարը հայ ազատագրութեան ուղիով: Վերլուծումներ հայկական հարցին շուրջ, էջ 222:

³ Մ. Սերոբեան, Դիտումներ և դատումներ, էջ 77-78:

սիրոյ և գուրգուրանքի անպետ հիշատակ կրակի տուէք, որով փակած պիտի ըլլանք երկարամեայ յարաբերութիւնն ու հաղորդագրութիւնը: ... Մենք կ'աշխատինք յանիրաւի արատաւորուած ձեր անունը, հակառակորդներու ձեր վեղարին նետած արիւնի բիծերը մաքրելու, մինչ դուք հաւատալով Եգիպտոսի երազներուն, վեղար և ալիք մեր զաւակաց արեան մէջ թաթախել [կուգեք]: ... Հետեւաբար լաւ չէ՞ անձնասպան ըլլալ և չտեսնել երազներու սև օրերն ու տարիները. լաւագոյն չէ՞ առաջին անգամ մեր կուրծքը բանալ գալիք հերոսներու դավաճան գնդակին, և չը թողուլ որ հոգեվարք ժողովուրդ մը ի սպառ կորսուի ...:

Ըսելիքս լրացավ. մի՛ ըլլաք օտարին դիւցազնը և ազգին դահիճը»¹:

Մանչեստրի հայոց առաջնորդ Գևորգ եպիսկոպոսը Կաթողիկոսին գրած նամակում խստորեն քննադատում էր Մուշեղ եպիսկոպոսի վտանգավոր գործողութիւնները, նրա հովվապետական այցերը Եգիպտոսում: Նա մանրամասն կանգ էր առնում Մուշեղ սրբազանի այն փորձերի վրա, որոնց նպատակն էր Պողոս Նուբարին համոզել աջակցելու իրեն դրամահավաք կազմակերպելու և Կիլիկիայում ապստամբութիւն առաջ բերելու համար:

Գևորգ եպիսկոպոսը Վեհին նաև տեղեկացնում էր, որ 1913 թ. փետրվարի 2-ին Պողոս Նուբարի Փարիզի տանը կայացած ժողովի ժամանակ ինքը ելույթ է ունեցել և ցույց տվել, թե հայութեան համար որքան կարող են կործանարար լինել Մուշեղ եպիսկոպոսի արկածախնդրական քայլերը²:

Ինչպես ասվեց, ապստամբութիւն բարձրացնելու մտադրութիւնը գաղտնի չէր մնացել: Դրա մասին գիտեին ոչ միայն Եգիպտոսում և Կիլիկիայում: Տարբեր երկրներում գտնվող հանրահայտ հայ գործիչներից չատերը մեծ անհանգստութիւն էին ապրում և իրենց տագնապները փոխանցում ապստամբութեան ղեկավար նշանակված Մուշեղ եպիսկոպոսին:

¹ Մ. Սերոբեան, Դիտումներ և դատումներ, էջ 78-79:

² Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, ցուցակ 20, թղթապ. 238, վավ. 111, թ. 4:

Փարիզից ահագանգ էր հնչեցնում Եագուպ Արթին փաշան: Իսկ Ադաթոնը 1913 թ. հունվարի 5-ի գրությունը Մուշեղ եպիսկոպոսին ուղղակի սպառնում էր. «... Եթէ այսպէս չարիքի մը պատճառ լինիք, դուք կամ ձեր սիրելի ընկերները յաւիտեան անէծքի արժանի պիտի լինիք ...: Ամէն միջոց գործածեցէք, ... որ խենթութիւն չընեն ...: Միայն կը վախնամ Եգիպտոսի մէջ խելքը կարծ խենդեր գտնուին, որ ձեռքի տակէ անոնց (գեյթունցիներին: - Հ. Ս.) պօլ պօլ խոստումներ կընեն կոր, որով անոնք ալ կը քաջալերուին ...: Կը ցավիմ, որ պարապ տեղը քեզ Ամերիկայէն մինչև հոս հոգնեցուցին: Հայը այսպէս է. երազածը իրականութիւն կը կարգէ. ազգը ազգասէրներէն տուժած է միշտ»: Նույն մտահոգությամբ Արշակ Զոպանյանը Մուշեղ Սերոբյանից ստացած տեղեկությունների հիման վրա¹ Փարիզից նրան գրել էր. «Զեյթունի ապստամբություն մը՝ այսպիսի բուռն մը ջախջախման միայն կը յանգի: Միւս կողմէն լուրջ գումարի մը պակասը (և զայն գոյացրնելու անհնարությունը) կը ստիպեն մեզ բոլորովին մէկդի դնել այդպիսի ծրագիր մը: Ուրեմն, ամէն կրցածնիդ բրէք, իսկոյն առաջին առնելու այդ շարժման. թող տեղերնին բոլորովին հանգիստ նստին, այլապէս Զեյթունի բացարձակ քայքայման և փճացման պատճառ կըլլաք: Այդ խորհուրդը անոնց կրնաք տալ մատնանիչ ընելով ներկայ պարագաներուն անսպասելիութիւնը: ... Ասոնք ընելէ յետոյ լաւագոյն է որ հոս դառնաք, և մեզի հետ աշխատիք. հոս չատ բան կայ ընելու հայկական դատին համար»²:

Հանդես բերելով լրջմտություն՝ Մուշեղ եպիսկ. Սերոբյանը հրաժարվում է կործանում խոստացող մտքից և մտադրվում է իր ուժերը ներդնել ավելի կարևոր գործի մեջ, այն է՝ նախ և առաջ «Ժողովուրդը զինել վաղուան աղետքը կարենալ դիմագրաւելու համար»³: Իսկ դա հնարավոր էր միայն դրամահավաքի միջոցով: Եվ նա այդ նպատակով մեկնում է արտասահման:

¹ ԳԱԹ, Մ. Կյուրճյանի ֆոնդ, թղթ. 306, բաժին II, թ. 6:

² Նույն տեղում, էջ 78-79:

³ Մ. Սերոբյան, Մեր պայքարը հայ ազատագրութեան համար, էջ 222:

Ժամանելով Շվեյցարիա՝ նա հանդիպում է այստեղ գտնվող Ավետիս Ահարոնյանին և փորձում է իմանալ, թե Կիլիկիայի ինքնապաշտպանությունից հետո մեջ կարո՞ղ է արդյոք հույս կապել նրա կուսակցության հետ: Վերջինս նրան խորհուրդ է տալիս այդ հարցով դիմել Դաշնակցության Պոլսի Կ. Կոմիտեին: Թեև դեռ ուժի մեջ էր իր հանդեպ թուրքական դատարանի կողմից կայացրած մահվան վճիռը, բայց Մուշեղ սրբազանը 1913 թ. փետրվարի 2-ին կարողանում է աշխարհիկ տարազով մտնել Կ. Պոլիս և տեսակցել Դաշնակցության տեղի ղեկավարներից մի քանիսի, այդ թվում Սիմոն Զավարյանի հետ, որը նրան խորհուրդ է տալիս դրամահավաքի գործով անցնել Կովկաս¹:

Է՛լ ավելի խիստ էր Պողոս Նուբար փաշայի վերաբերմունքը: Նա ուղղակի տհասություն էր համարում ապստամբության մասին ամեն մի խոսակցություն հատկապես այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանը կարծես հակվում էր Հայկական հարցով զբաղվելու գաղափարին: 1913 թ. փետրվարի 7-ին նա Մուշեղ եպիսկոպոսին գրում էր.

«... Պատգամավորությունը (իր գլխավորած: - Հ. Ս.) սաստիկ յուզուեցավ այն վտանգներուն պատճառաւ, զոր այդպիսի գործեր կրնան ստեղծել ի վնաս հայ ժողովուրդին, մասնավորապէս ներկայ քրիդիքական հանգամանքներու մէջ ...: Պատգամավորությունը որոշեց յատկապէս գրել Գահիրէի և Աղեքսանդրիոյ Քաղաք. Ժողովներուն անոնց ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար, այն չա՛տ ծանրակշիռ կոճոտութեանց վրայ, որոնց կրնայ պատճառ դառնալ նմանօրինակ չարժում մը, որ միևնոյն ատեն բնոյթը ունի անվրիպելիօրեն վտանգելու մեր դատը, և պատուիրակութեան պաշտոնը դարձնելու դժուար, չըսելու համար անհնար: Իմացայ նաև որ այդ Քոմիթէին Հիմնադիրները կը յուսային ձեր մոտ գտնել գործոն մասնակցութիւն մը, և նկատի ունէին ձեր օժանդակութիւնը: Սակայն համոզուած եմ, որ բոլորովին կը բաժնէք պատգամավորութեան կարծիքը, և անձնապէս յոյս կը դնէմ ձեր խոհականութեան և ա՛յն ազդեցութեանը

¹ Մ. Սերոբեան, Դիտումներ և դատումներ, էջ 81:

վրայ, զոր ձեր հայրենակիցներուն մոտ, արգիլելու համար անոնք վտանգելէ ազգային դատը, այն վայրկեանին, որ ամէն ժամանակէ աւելի պէտք ունինք միացընելու մեր բոլոր ջանքերը...»¹:

1913 թ. փետրվարի 13 (26)–ին Եվրոպայի հայոց առաջնորդ Գևորգ եպիսկոպոսը Մանչեստրից խիստ գաղտնի («ծածկաբար») նամակ է հղում կաթողիկոս Գևորգ V Սուրենյանցին, որում անդրադառնում է նաև Կիլիկիայում նախապատրաստվող ապստամբութեանը: Նա գրում էր.

«Ամենաապահով աղբիւրէ խոր ցաւով իմացած էի արդէն, թե Մուշեղ եպիսկոպոս զնացած էր Եգիպտոս՝ այնտեղից իր համակիր թէթևսոյիկ ոմանց հետ Կիլիկիոյ մեջ մի ապստամբութիւն կազմակերպելու համար»²: Սրբազանը Վեհին տեղեկացնում էր նաև, որ Մուշեղ եպիսկոպոսը Եգիպտոսում թյուրիմացութեան մեջ է գցել Արթին փաշա Յագուրին և նրան խնդրել նամակ գրել Փարիզ, Պողոս Նուբար փաշային, որպեսզի նա «Կիլիկեցւոց ինքնապաշտպանութեան համար հանգանակութիւն հայտարարի»: Պողոս Նուբարն իր նախազահութեամբ հրավիրել էր ժողով և քննարկման դրել Արթին փաշայի նամակը: Գևորգ սրբազանը հայտնում էր, որ ինքը, ժողովում հենց սկզբից հանդես գալով, ցույց էր տվել այն մեծ վտանգը, որը կարող էր առաջ գալ հանգանակութեան կատարելու, զենք գնելու և Կիլիկիա ուղարկելու պարագայում, «որ անտարակոյս տասնեակ հազարներու նոր կոտորածի մը պատճառ պիտի լինէր ի՛նչ Կիլիկիա և ի՛նչ Գավառ»³:

Մուշեղ եպ. Սերոբյանի դեռ Կ. Պոլսում եղած ժամանակ՝ 1913 թ. փետրվարի 8–ին, Միհրան Տամադյանը և նրա զինակից Բարսիլ Օհանյանը «Ազգային պաշտպանութեան քոմիթէ»–ի ղեկմանի ղեկավարների հանգամանքով մի չրջարեւականով դիմում էին հղել ռամկավար կուսակցութեան ակումբներին և հայտարարել, թե կուսակցութեան կենտրոնական վարչութիւնն

¹ Մ. Սերոբեան, Դիտումներ և դատումներ, էջ 79:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 111, թթ. 1–2:

³ Նույն տեղում, թ. 7–8:

անցած չորս տարիներին «չը գիտակցաւ իր կացութեան բարդութեան վրա գտնուիլ, ... չը գիտցաւ կենդանութեան և ոգևորութեան մթնոլորտ մը ստեղծել, ազատական շունչ մը ներշնչել շարքերուն»¹, ուստի կոմիտեն որոշել է փոխել իրավիճակը: Դա նշանակում էր, որ կոմիտեի ու հատկապես նրա ղեկավարի համար ոչ մի նշանակություն չէին ունեցել ամեն կողմից եկող սթափության կոչերը, և նրանք շարունակում էին նախապատրաստվել ապստամբության:

Մուշեղ եպիսկոպոսը մեկնում է Կովկաս, բայց այստեղ՝ Թիֆլիսում էլ, Դաշնակցության գործիչները դրամահավաքի հաջողության երաշխիքներ չեն տալիս:

1913 թ. մայիսի 22-ի թվով գրած նամակով Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին տեղեկացնում էր. «Մի քանի օր սրանից առաջ Բագուից յատուկ մարդու ձեռքով մի գրությամբ ինձ խնդրում էին գնալ այնտեղ փող հանգանակելու որոշ նպատակի համար²: Նախ քան որևէ պատասխան տալը երեկ երեկոյան գնացի գնն. Շատիրովի մոտ: Նա այդ օրը ստացել էր փոխարքայի Պետերբուրգ ուղարկած գրութեան պատասխանը, ուր գաղտնի պահելու պայմանով կարդաց ինձ: Արտաքին գործոց նախարարը գրում է. «Հայերին նպաստել զինուելու վտանգավոր է, որովհետեւ կարող է բռնկում առաջ գալ: Այդ բացասական պատասխանից հետո Բագու գնալու միտք այլեւս չկայ»³:

Այդ բանից հետո Մուշեղ եպիսկոպոսը ստիպված մեկնում է Ռուսաստան: «Դեպի Ռուսաստան ճամբորդութեանս միջոցին, - վերհիշել է նա, - վերջին փորձ մը կ'ընեմ, ապստամբութեան հանդէպ Կիլիկիոյ ժողովուրդին չկամութիւնը դարմանելու

¹ Մ. Սերոբեան, Դիտումներ և դատումներ, էջ 76-77:

² Նամակի հետագա շարադրանքից երևում է, որ խոսքը Բաքվում հանգանակություն կազմակերպելու, հավաքված գումարով զենք գնելու և Թուրքահայաստան (Կիլիկիա) ուղարկելու մասին էր:

³ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթապ. 238, վավ. 168, թթ. 1-2:

տարբեր միջոցներով»¹: Ինչպես երևում է, այստեղ նույնպես անհաջող է լինում առաքելությունը:

Հաջորդ Հանգրվանը Հունաստանն էր: Այստեղ նա եզիպտոսից ստանում է Մ. Տամադյանի մարտի 4 թվակիր նամակը, որով վերջինս հայտնում էր, թե պատրաստվում է մեկնել Կիլիկիա: ««Մնաք բարով» չեմ ըսեր, - գրում էր նա, - որովհետև այն հաստատ համոզումը ունիմ, որ մեզի մինակ չպիտի ձգէք: Կիլիկիոյ ազատագրութեան և Ատանայի վրիժառութեան Սրբազան դատը Ձեզ կը կանչէ ... Կարևոր գումար մը ձեռք բերելու յաջողիք կամ ոչ, լաւագոյն բանը ըրած կըլլաք վերադառնալ Եզիպտոս, և անկէ մեր ընկերներուն հետ խորհելով՝ միջոց մը գտնել երկիր անցնելու: Ձեր ներկայութիւնը պիտի ելեքտրականացնէ ամբողջ Կիլիկեան հայութիւնը, և սարսափահար պիտի ընե թշնամին: ... Ամերիկայէն դրամ չեկաւ. փոխանակ օգնութիւն փութացնելու, մեր գլխուն չան քարոզ կը կարդան, մանրամասնութիւն կուզեն, աշխարհի միւս անկիւնէն կուզեն մեզի հրահանգ տալ և պատգամ արձակել»²:

Տեղյակ չլինելով, որ Մուշեղ սրբազանը հեռացել է ռամկավար կուսակցությունից՝ Տամադյանը պահանջում էր, որ նա հեռագիր ուղարկի Ամերիկա, որպեսզի իր կուսակցական ընկերները փոխեն իրենց ոսկրացած մտայնությունը և ֆինանսական աջակցություն ցույց տան իր գլխավորած կոմիտեին՝ զենք գնելու և Կիլիկիա փոխադրելու համար: « ... Ո՞վ Ձեզնէ ավելի կրնայ ազդել Ձեր այս եղբայրակիցներուն վրայ: Թող մեզի խոհեմութեան հորդորներ չկարդան. մենք մեր ընելիքը որոշած ենք, եւ խրատներու անսալու տրամադրութիւն չունինք: Եթե Յեղափոխութիւնը չարիք մը կը նկատեն, գոնէ այնպէս ընեն, որ նուազագոյն չարիք մ'ըլլայ այն, քանի որ զայն արգիլելու կամ խափանելու անկարող պիտի ըլլան»³:

Աթենքում գտնված օրերին Մուշեղ սրբազանը փորձում է

¹ Մ. Սերոբեան, Մեր պայքարը հայ ազատագրութեան ուղիով, էջ 222:

² Մ. Սերոբեան, Դիտումներ եւ դատումներ, էջ 82:

³ Նույն տեղում:

պարզել, թե արդյոք Հունական իշխանությունները մնում են իրենց այն տեսակետին, որ եթե կիլիկիա Հայերն ապստամբեն, ապա իրենք ղենք-ղինամթերքով օգնություն կգան նրանց (Հույների տված խոստումի մասին սրբազանին ամիսներ առաջ մանրամասն տեղեկացրել էր Մ. Տամադյանը): Նա տեսակցում է Հունաստանի ռազմական նախարարություն ղեկավարության հետ և ներկայացնում հետևյալ ծրագիրը. Հունական զորքը ցամաք է հանվում Դորթ-Յոլի կողմերում, նրան օգնելու համար ոտքի է կանգնում կիլիկիա Հայությունը, և համատեղ կռվով ազատագրում են Կիլիկիան:

Նախարարությունում նախ հրաժարվում են, թե Տամադյան ազգանունով մեկին երեք ամիս առաջ որևէ խոստում են տվել, ապա կտրականապես մերժում են Կիլիկիա զորք ուղարկելու և թուրքական զորքերի դեմ կռվելու հնարավորությունը: Մուշեղ սրբազանն իր հուշերում գրել է. «Յոյն պատերազմական նախարարութիւնը կը մերժէ առաջարկս, զօրքի անբաւականութեան պատճառով»¹:

Եթե նույնիսկ Հունական կառավարությունը զորք ուղարկեր ապստամբած կիլիկիա Հայությունը օգնելու համար, միևնույնն է, թուրքական իշխանությունների վրեժխնդրական ողջ ատելությունը թափվելու էր հայերի գլխին՝ որպես ապստամբության նախաձեռնողների: Հայերը չունեին հարյուրերորդ մասն անգամ այն սեպարատ հակումների, որ ցույց էին տալիս Թուրքիայի Հույները, բայց դարձյալ նրանք էին միշտ թուրքական գաղա-նությունների թիրախ դառնում: Դա հիմնականում բացատրվում էր նրանով, որ հայերը չունեին այն պաշտպանությունը, որ ունեին Հույները Աթենքի և եվրոպական կառավարությունների կողմից: Ապստամբությունը և նրա արյունալի վախճանը կնպաստեր Թուրքիայի միջազգային դիրքերի հետագա թուլացմանը, որը հենց Հունաստանի և բալկանյան նախկին դաշնության երկրների կառավարությունների մշտական նպատակներից մեկն էր: Բայց դրանից ի՞նչ օգուտ կլիներ Հայաստանին:

¹ Մ. Սերոբեան, Մեր պայքարը հայ ազատագրութեան ուղիով, էջ 222:

Մուշեղ սրբազանը Աթենքից ձեռնունայն չարունակում է ճամփան և ժամանում Փարիզ: Մարտի 13-ին Եգիպտոսից Փարիզ հղած հեռագրով Տամադյանը սրբազանից կրկին ու կրկին պահանջում է ձեռք բերած ոչ մեծաքանակ զենքերի խմբաքանակը Կիլիկիա առաքելու համար կազմակերպել դրամահավաք այս անգամ ֆրանսահայության մեջ: Մարտի 15-ին Մուշեղ սրբազանը պատասխան հեռագրով Տամադյանին խնդրում է. «Արգիլել ամեն առաքում և սպասել նամակներուս»: Սաստող բովանդակությամբ երկու հեռագիր ևս (մարտի 19 և 22) սրբազանն ուղարկում է Եգիպտոս¹:

Կրկին անդրադառնալով կիլիկյան խնդրին՝ Ա. Չոպանյանը 1913 թ. մարտի 21-ին Մելքոն Կյուրճյանին գրած նամակում շեշտում էր, որ տեղաբնակ հայերը պետք է «չատ զգոն գտնւին թոյլ չտալու համար նախորդ կոտորածի համեմատութեամբ աւելի մեծ ու մասշտաբային սպանդ»²:

Մ. Կյուրճյանին գրած մի ուրիշ նամակում՝ թվագրված 22 մարտի 1913 թ., Չոպանյանը նշում էր, որ «եթե հնարավոր լինի Կիլիկիային սպառնացող նոր կոտորածի վտանգի առաջն առնել, ապա դրանով հնարավոր կլինի ուժեղացնել հայության նկատմամբ Եվրոպայի ուշադրությունը»³:

Օրը օրին բոլոր անցուդարձերի, ինչպես նաև հեռագրերի ու թղթակցությունների բովանդակության մասին Մուշեղ սրբազանը հաղորդում էր Պողոս Նուբար փառային: Մի օր էլ «... Պողոս փառան զիս մօտը կանչելով կը պնդե, որ դադրեցնել տամ չարժումը, հակառակ պարագային, կը սպառնայ Պատուիրակութենէ հրաժարիլ, եւ մեկնիլ Եգիպտոս, զեպքերու ամբողջ պատասխանատուութիւնը ձգելով իմ վրա»⁴:

1913 թ. մարտի կեսերին Պողոս Նուբարը Փարիզից տազնապալից հարցում է անում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին՝ խնդրելով չտապ տեղեկություններ հաղորդել Կիլիկիայում կա-

¹ Մ. Սերոբեան, Դիտումներ և դատումներ, էջ 83:

² ԳԱԹ, Մ. Կյուրճյանի ֆոնդ, թղթ. 306, բաժին II, թ. 4:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 9:

⁴ Նույն տեղում:

տարվող դեպքերի մասին: Թուրքահայոց պատրիարք Հովհաննես արք. Արչարունին մարտի 30/12-ին № 66 գրությամբ Փարիզ, Նուրբար փաշային գրում էր. «Ձեր վսեմութեան գրածին ի պատասխան, կը փութանք յայտնել որ՝ նկատի առնելով խնդրոյն անմիջական լուրջ եւ ծանրակշիռ կարեւորութիւնը, համաձայն Ձեր վսեմութեան եւս փափաքանաց, յանձնեցինք մասնաւոր ուշադրութեան Ազգ. Կեդր. վարչութեան՝ որ տեսնելով ահաւոր վտանգին մերձաւորութիւնը, ժողովը պաշտօն տուավ վարչութեան անդամ Գեր. Տ. Պալաքեան վարդապետի, որ այսօր կը մեկնի Ադանա՝ վեհ. կաթողիկոսին՝ հետ համախորհուրդ ձեռք առնելու այն բոլոր նպատակայարմար միջոցները, որով հնար է վտանգին առաջին առնել, եւ հայկական հարցին ներկայ քրիտիկական բոպէին թոյլ չտալ, որ եւրոպական դիւանագիտութիւնը կրկին պատրուակ մը ունենայ մեզ ամբաստանելու եւ գործին անյաջողութիւնը մեզ վերագրելու»:

Տեսնելով, որ Միհրան Տամադյանի և նրա գլխավորած «Ազգային Պաշտպանութեան քոմիթէ»-ի հետ իր գործակցությունը չարունակել այլևս անհնարին է, և որ նրանց գործունեությունը «արկածախնդրական զաւեշտի մը կերպարանք» է առել, 1913 թ. ապրիլի 9-ին Մուշեղ սրբազանը Փարիզից մեկնում է Ամերիկա՝ իր հետ տանելով «սա խայթիչ համոզումը, թե անկեղծ ու անձնուէր յեղափոխականներ ըլլալով հանդերձ, տակաւին շատ հեռու կը գտնուինք քաղաքացիական հասունութենէ»¹:

Բայց բանը դրանով չվերջացավ: Ձնայած ապստամբության նախապատրաստման հարցի շուրջ հայ գործիչների նամակագրությունը եղել էր խիստ գաղտնի, բայց թուրքական անվտանգություն մարմինների մոտ ինչ-որ կասկածներ էին առաջացել: Դա բավական էր եղել, որ իշխանությունների հրահանգով մի նոր սարսափազդու վիճակ ստեղծվի կիլիկիահայոց համար: Լուր տարածվեց, թե հայերը գտնվում են նոր լայնատարած ջարդերի նախաչեմին: Դա առաջ բերեց մեծ խուճապ հայ բնակչության մեջ:

¹ Նոսթր Կիլիկիո Սահակ կաթողիկոսի մասին էր:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թ. 2:

1913 թ. ապրիլի 3-ին Աղանայում տեղի ունեցավ մեծ իրա-
րանցում: Զարդի ահուսարսափի տակ շրջակա գյուղերից հա-
զարավոր քրիստոնյա գյուղացիներ ու բանվորներ լցվեցին քա-
ղաք: Միաժամանակ, Աղանայի ծայրամասային թուրքարնակ
թաղերի քրիստոնյաները խուժեցին կենտրոն՝ ապաստանելով
հյուպատոսարաններում, օտար զանազան հաստատություն-
ներում և եկեղեցիներում: Մի շարք թուրքեր, մեկնելով շրջակա
մուսուլմանական գյուղեր, լուրեր էին տարածել, թե Աղանայում
կրկին հայերի ջարդ է սկսվել, իսկ գավառների թուրք և քուրդ
գյուղացիները վերցրել են զենքերը և կազմ ու պատրաստ
սպասում են հրամանի¹:

Քաղաքում հուզումն ու սարսափը գնալով ծայր աստիճանի
հասավ, և աննկարագրելի խուճապ տիրեց: Հայերի մի մեծ ամ-
բոխ փորձեց խուժել Հայոց Մայր եկեղեցի՝ այնտեղ ապաստա-
նելու, բայց տեղի առաջնորդ Շահե վարդապետը կանխազգու-
շությամբ մերժեց որևէ մեկին ներս առնել՝ նկատելով, որ հակա-
ռակ դեպքում ավելի կբազմապատկվի ժողովրդի հուզումը:
Առաջնորդը տեղի երևելիներից Շահապայան էֆենդու հետ
սկսեց շրջել թաղերով և բարձրաձայն հորդորել, որ ամեն մարդ
իր տանը մնա՝ հայտարարելով նաև, որ վախենալու բան չկա:
Բարեբախտաբար, նորանչանակ կուսակալի և հայոց առաջ-
նորդի ջանքերով այս անգամ վտանգն անցավ, թեև քաղաքից
դուրս բազմաթիվ հայեր և այլ քրիստոնյաներ հարձակումների
ենթարկվեցին և ստացան մարմնական խեղումներ:

Քաղաքից մեկ ժամ հեռավորությամբ գտնվող Ինճիրլի գյու-
ղի քրիստոնյաներն ստույգ վտանգից ազատվեցին շնորհիվ այն
բանի, որ տեղի երկաթուղու պաշտոնյան կայարանի շինություն
մեջ առավ նրանց և հեռագրով օգնություն խնդրեց Աղանայից:
Այդ հեռագրի վրա այնտեղից եկած ժանդարմները ցրեցին զին-
յալ խուժանը, ձերբակալեցին երիտթուրք մի սպայի և նրա մի
քանի համախոհների, որոնք ամիսներ ի վեր մասնավոր ու
զաղտնի հանձնարարականներով շրջել էին թուրքական և

¹ Տե՛ս «Ժամանակ», № 1426, 13 (26) ապրիլի 1913 թ.:

քրդական գյուղերով, գրգռել և ջարդի նախապատրաստել մահ-մեղական բնակչությանը:

Այս և ուրիշ վտանգները չեզոքացնելու գործում մեծ դեր էին խաղում Հայ եկեղեցու սպասավորները: Պողոս Նուրարը նշել է, որ «Կիլիկիոյ մեջ խռովութիւն մը Հանելու նպատակաւ եղած փորձը, Հունաստանի քաջալերութեամբ, որ վիժեց բարեբաղտաբար շնորհիւ մեր եկեղեցական իշխանութեանց ազգասիրական ճիգերուն: Ամենայն Հայոց վեհ. Կաթողիկոսը, Կիլիկիոյ շնորհ. կաթողիկոսը և Պոլսոյ Ամեն. պատրիարքը ժողովրդեան Հանդարտութիւն եւ խոհեմութիւն քարոզեցին եւ ապացուցին, որ ան ոչ միայն ընդհանուր ջարդի վտանգ մը կը կսպառնայ, այլ նաեւ ընդհանուր կերպով Հայկական դատին մեծամեծ վնասներ կրնայ յարուցանել»¹:

Կիլիկիայում ապստամբութեան ծրագրի ձախողման առիթով Պողոս Նուրարն իր անթաքույց ուրախությունն էր Հայտնում նաև ապրիլի 20-ին կաթողիկոսին հղած նամակի (№ 702) հետգրութեամբ. «Ձեր Վեհափառութիւնը ինձ նման իմացած պիտի ըլլայ յունաց դրդմամբ Կիլիկիոյ մեջ տեղի ունենալիք խռովութեանց կատարեալ անյաջողութիւնը. այս բարի լուրը ինձ սրտի մեծ գոհունակութիւն մը պատճառեց, տեսնելով որ այսպէսով անդարմանելի չարիքներ խափանած էին»²:

Ռուսական դիվանագիտութիւնը նույնպէս բավարարված էր, որ Կիլիկիայում, այնուամենայնիվ, Հայերն ապստամբութիւն չեն բարձրացրել, որի դեպքում ջուրը կնետվեին Հայկական Հարցի ուղղութեամբ մինչ այդ թափված բոլոր ջանքերը: Բայց Պետերբուրգը դեռ լիակատար վստահութիւն չունէր, թե Կիլիկիան լիովին հանդարտված է: Դրա վկայութիւններէից մեկը Կոստանդնուպոլսի, Փարիզի և Լոնդոնի իր դեսպաններին ուսաց արտգործնախարարի 1913 թ. մայիսի 8-ի հեռագիրն էր, ուր ասված էր. «Եթե [Կիլիկիայի] Հայ բնակչութիւնը հիասթափի տերութիւնների երաշխիքով բարեփոխումների իրականացման

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 46, թ. 3:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 34, թ. 11:

հույսից, ապա պետք է որ զգուշանանք տերությունների համար ծայրաստիճան անցանկալի և նախևառաջ Թուրքիայի համար վտանգավոր բարդացումների առաջացումից»¹:

Ձնայած բանը չհասավ արյունահեղության, բայց բազմաթիվ երևելի հայեր Կիլիկիայից դուրս՝ բուն Հայաստանում, ենթարկվեցին հետապնդումների: Արդարադատության նախարարի պահանջով իրենց գործերից հեռացվեցին Մուշի առաջնորդ Ներսես եպիսկոպոս Նարախանյանը և Սղերդի առաջնորդական տեղապահ Գևորգ վրդ. Նալբանդյանը, որոնց մեղադրել էին, թե չափազանցված լուրեր են տարածել և զրգոել մարդկանց: Միաժամանակ նախարարը բողոքել էր Բիթլիսի առաջնորդ Սուրեն վրդ. Գալեմյանի դեմ, թե նա կառավարությանը «անգուլթ» որակում է տվել²:

Այսպիսի վախճան ունեցավ Կիլիկիայում ապստամբություն բարձրացնելու ծրագիրը: Զուր չէր, որ ապստամբության ղեկավար նշանակված Մուշեղ սրբազանը վերոշարադրյալ ղեպքերի մասին հուշերը վերնագրել է՝ «Կիլիկեան զաւեշտը ...»³:

Միանգամայն իրավացի էր «Կոպկասի լրաբերը»՝ գրելով. «Եթէ վաղը չէ միւս օրը Ալբանիան ինքնավար պետութիւն պիտի դառնայ, այդ բանը միայն եւ միայն եւրոպական զէնքի եւ ոչ թէ տեղական ոյժերի շնորհիւն է:

Նոյնը պէտք է ասել եւ Թիւրքաց Հայաստանի համար: Թէկուզ հազարաւոր տարիներ այդ երկիրը խեղդւի ապստամբական շարժումներից թափած արեան ճապաղիքի մէջ, ոչինչ չի լինիլ, մինչեւ որ մի արտաքին ոյժ, մի աւելի ուժեղ պետութիւն, քան Թիւրքիան, չմիջամտի գործին»⁴:

¹ АВПРИ, ф. "Политархия", г. 1913, д. 3461, т. 18.

² Տե՛ս «Աւետարեք», № 29, 19 հուլիսի 1913 թ.:

³ Մ. Սերոբեան, Դիտումներ և դատումներ, էջ 84:

⁴ «Կոպկասի լրաբեր», № 8 (62), 11 հունվարի 1913 թ.:

ԻՆՉՈՒԻ ՀԱՅԵՐԸ ՁԷԻՆ ԿԱՐՈՂ ԱՊՍՏԱՄԲԵԼ

Արդյոք Հայաստանում կա՞ր որևէ ուրիշ ուժ, որն ունակ լիներ զենքով ընդդիմանալու Հայոց ազգի մարմինը ծվատող թուրքական բռնակալ պետության դեմ: Այդպիսի ուժ չկար: Իսկ կա՞ր որևէ ուժ, որը գոնե կարողանար փոքր-ինչ ընդդիմանալ սրընթաց Հայաստան թափվող մուհաջիրների հեղեղին: Չկար այդպիսի ուժ: Դրանով միայն կենսահորդ չահագրգռված էր թուրքահայաստանի հայությունը, որը, սակայն, այլևս որևէ ուժ չէր ներկայացնում մինչև ատամները զինված թուրքերի ու քրդերի դեմ հանդիման:

Հատկապես լավ զինված էին քաղաքաբնակ թուրքերը: Նրանց զենքերը հիմնականում նոր էին, եվրոպական սիստեմի: Նրանց ձեռքին հատկապես շատ էին նիկելե գնդակով բազմահարված հրացանները (մանլիխեր, մոսին, թուրքական և գերմանական մաուզերներ, լեբել և այլն): Թուրքերի մոտ կային նաև մեծ թվով պետական զենքեր: Քաղաքացի հարուստ թուրքերի տներում կարելի էր տեսնել տասնյակ հրացաններ՝ կախված տարբեր սենյակներում: Նրանք երբեք ռազմամթերքի պակաս չունեին:

Գյուղացի թուրքերը և քրդերը նույնպես, առանց բացառության, լավ զինված էին: Նրանց հիմնական զենքը կապարե գնդակով տարբեր տեսակի միահարված հրացաններ էին (մարթին, բերդան, կոա, դափաղլի, վինչեստր): Բայց գյուղերում ապրող բեգերը միահարված հրացաններից բացի ունեին նաև նոր սիստեմի կատարելագործված զենքեր:

Քուրդ աշիրեթներից «համիդին» հեծելազններում արձանագրվածները զինված էին նոր տեսակի պետական հրացաններով, իսկ մնացած աշիրեթների քրդերը՝ ամեն տեսակի զենքերով՝ սկսած չախմախի հրացանից մինչև եվրոպական կատարելագործված 6 միլիմետր տրամաչափի հրացանը:

Ամենաաղքատ և նախրապան կամ հովիվ քրդի ու թուրքի տանը նույնպես կարելի էր տեսնել խնամքով մաքրած ու յուղած, պատից կախած կոա կամ մոսին տեսակի հրացաններ: Բերդան հրացանը հիմնականում գտնվում էր Հայաստանի վա-

նի, Մուշի, Էրզրումի և մասամբ Տրապիզոնի վիլայեթների համեմատաբար ունենոր թուրքերի ու քրդերի ձեռքին:

Զկար գենրի ճշգրիտ հաշվառում, բայց ենթադրվում էր, որ հայկական 5-6 նահանգների գրեթե մեկուկես միլիոն մահմեդականների ձեռքին միայն կար կատարելագործված տեսակների մոտավորապես 150.000 հրացան:

Դրան գումարվում էր այն, որ մահմեդականները անհամեմատ ավելի զինավարժ էին, քան հայերը: Եթե Ռուսաստանի հայութունը մահմեդականների համեմատ զինավարժ էր, ապա թուրքիայում հակառակն էր: Թուրքիայի քրդերից ու թուրքերից չատ չատերը կոխվ ու արյուն տեսած մարդիկ էին: Թուրքները նախապես կային բազմաթիվ պահեստի սպաներ և զինվորներ (ռեզիֆներ):

Տրապիզոնից, Հալեպից մինչև Վան, Սղերդ ու Էրզրում բազմաթիվ լազեր, քրդեր ու թուրքեր իշխանությունների աչքի առջև զբաղվում էին «արգելված» զենքերի առևտրով՝ չահելով մեծ գումարներ: Թե՛ թուրքը և թե՛ քուրդը գենրի համար առանց ափսոսալու սիրահոժար վճարում էին պահանջված բարձր գինը: Եթե, օրինակ, նոր տեսակի հրացանը (մանլիխեր, մաուզեր) եվրոպայում արժեր մոտ 30 ռուբլի, ապա թուրքիայի գավառներում դրանք վաճառվում էին 130-200 ռուբլով: Կռա սիստեմի հրացանը Ֆրանսիայում արժեր 6 ռուբլի, իսկ Հայաստանի մահմեդականներն այն գնում էին 70 ռուբլով¹:

Մահմեդականների այդքան մեծ ռազմական պատրաստությունների դիմաց հայերն ունեի՞ն միջոցներ, որ կարողանային իրենց պաշտպանել քրդերի, թուրքերի, չերքեսների հարձակումներից, որոնց թիկունքում կանգնած էր կառավարությունը: Կա՞ր գենր, կա՞ր կովոդ ուժ, կայի՞ն դիմադրելու հարմարություններ:

Հայերի գերակշիռ մասը թե՛ քաղաքներում և թե՛ գյուղերում, նույնիսկ խառը բնակչություն ունեցող բնակավայրերում զարմանալիորեն անհոգ էր և մտածել անգամ չէր ուզում ինքնապաշտպանության կազմակերպման մասին:

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 129, 14 Հունիսի 1913 թ.:

Հայ տասնյակ գյուղեր, նույնիսկ ամբողջ չրջաններ չունեին մի հրացան անգամ: Քանի որ հային արգելված էր զենք ունենալ, ուստի իր չնչին ունեցածը պահում էր խիստ գաղտնի՝ հիմնականում թաքցնելով հողի տակ: Զգուշանալով ամիսներ, նույնիսկ տարիներ շարունակ նա չէր ստուգում հողում թաղված զենքը, չէր մաքրում ու յուղում, այդ իսկ պատճառով կամ լրիվ անպետք էր դառնում, կամ պահը ներկայանալիս դժվար էր լինելու գործածել:

Քաղաքներում զինված էր հայերի չնչին մասը՝ մեծ մասամբ գրպանի փոքր ատրճանակով, որն ընդհարումների ժամանակ չէր կարող նշանակալի դեր կատարել:

1908 թ. օսմանյան սահմանադրության ազդարարումից հետո մի քանի ամիս տևած ազատությունների ժամանակ հայերը հնարավորություն ունեին մեծաքանակ զենք ձեռք բերելու, քանի որ այդ ընթացքում զենքի վաճառքը ազատ էր, և այն կարող էին անարգել գնել ոչ միայն մահմեդականները, այլև քրիստոնյաները: Նշենք նաև, որ զենքի գները դարձել էին շատ մատչելի, քանի որ վաճառականները մեծ քանակի տարբեր տեսակի զենքեր էին ներմուծում Եվրոպայից և Ռուսաստանից, բացի այդ, անհամեմատ հեշտացել էր զենքերի տեղափոխումը թուրքիայի մի վայրից մյուսը:

Զենքի ազատ առուծախի ժամանակաշրջանը հայերի համար տևեց մինչև 1909 թ. ապրիլի կիլիկիահայոց կոտորածները: Զենք չունեցող և այն ձեռք բերել չցանկացող հայերի անտարբերությունը այդ 8-9 ամիսներին նույնիսկ զարմանք էր պատճառում սահմանադրական ազատություններին չհավատացող թուրքերին ու քրդերին:

Բայց, ցավոք, հայերի անհոգությունը դրանով չէր վերջանում: Օսմանյան հեղափոխության հաղթանակին հաջորդած խանդավառության օրերին, հավատալով նոր իշխանությունների ազդարարած ազատությունների և բոլոր ազգերի եղբայրության մասին լողունգներին, նրանք ծախծխել էին իրենց ունեցած չնչին թվով զենքերը, այն էլ՝ հիմնականում քրդերին ու չերքեզներին, որոնք համաձայնում էին զենքի համար վճարել հնարավոր բարձր գին:

Հենց զենք չունենալը կամ չնչին քանակով ունենալն էր հիմնական պատճառը, որ Զարդերի ժամանակ հայերը հսկայական զոհեր էին տալիս: Նրանցից առավել զգաստ մտածողները տազնապած էին, մշտապես մտահոգ, թե ինչ է լինելու իրենց վիճակը, եթե երկիրը մատնվի անիշխանություն, և նորից կրկնվեն 1894-1895 թթ. և 1909 թ. Ադանայի Զարդերը:

Իհարկե, նման վտանգի ժամանակ այս կամ այն բնակավայրի հայերը կարող էին երևան բերել իրենց ծոցում թաքնված անհայտ ուժեր, մատների վրա հաշվվող անհատներ, որոնք կզոհեին իրենց կյանքը ժողովրդի համար, բայց ինքը՝ ժողովուրդը, ի վիճակի չէր լինի միահամուռ դիմելու ինքնապաշտպանության:

Այդպես էր եղել կոտորածների ժամանակ: Բացառված չէր, որ կրկնվեին ցավալի ու հայոց համար ամոթալի դեպքերը: Այո՛, երիցս ամոթալի: 1894-1895 թթ. և 1909 թ. եղել են դեպքեր, երբ 2-3 թուրք, զինված միայն տապարներով, կանգնում էին ղոների առաջ ու հատիկ-հատիկ դուրս բերելով ներսում պահված ուժով լի տասնյակ հաղթանդամ հայ տղամարդկանց, նրանց մորթում էին գառնուկների պես: Եղել են պարսավելի և զզվանք առաջացնող տեսարաններ, երբ անգամ թուրք կանայք, ձեռքերին միայն հացի դանակներ, մորթել են ահարեկված հայ տղամարդկանց՝ առանց հանդիպելու նրանց գոնե բնազդական ընդդիմությունը:

Զարդերը քաղաքներում սովորաբար սկսվում էին հիմնականում չուկաներից՝ հանկարծակի ու փոթորկի նման: Այդպիսի պահերին հայերը չուկաներում անփույթ ու անհոգ զբաղված էին լինում իրենց սովորական գործերով: Մինչև նրանք գլխի էին ընկնում, թե ինչ է կատարվում շուրջը, արդեն ուշ էր լինում և ըոպենների ընթացքում տալիս էին մեծ զոհեր՝ առանց զենքով փոխադարձելու: Այդպես է եղել միշտ, և այդ օրինաչափությունը նրանք երբեք հաշվի չէին առնում:

Այդ ամոթալի դեպքերի հիմնական պատճառն այն է եղել, որ հայերը զենք չեն ունեցել, իսկ որտեղ քիչ թե չատ ունեցել են, կարողացել են ոչ միայն պաշտպանվել, այլև մեծ կորուստներ պատճառել և փախուստի մատնել Զարդարար ոհմակներին:

Զինված լինելու դեպքում հայերը հիմա էլ կարող էին ար-

ժանի հակահարված տալ թշնամուն, քանի որ, որպես ազգային հավաքականություն, ունեն բնածին ռազմագիտական բազում հատկանիշներ. ամբողջության մեջ նրանք քաջասիրտ են ու արի, անվեհեր ու անձնագոհ: Այդ ամենին գումարվում էր տեղանքը ճիշտ օգտագործելու նրանց խելքն ու հնարամտությունը:

Օրինակ՝ հայերը քաղաքներում ապրում էին առանձին թաղամասերում, և թուրքական թաղերից առանձնացված լինելը, ծուռ, նեղ և ոլորապտույտ փողոցները նրանց հնարավորություն էին տալիս նվազագույն ուժերով, ընդամենը 4-5 որսորդական հասարակ հրացաններով դիմադրել հարյուրավոր զինված խուժանին:

Քաղաքներում օտար հյուպատոսների ու միսիոներական հաստատությունների գոյությունը և դրանց դրոշի տակ պատսպարվելու հավանականությունը ջարդերի ժամանակ հույս էին տալիս անպաշտպան հայերին և նրանց մղում դիմադրության:

Ինչ վերաբերում է հայ գյուղացիներին, ապա չատ գյուղերում նրանց դիմադրական հնարավորությունները խիստ սահմանափակ էին ոչ միայն այն պատճառով, որ զինված չէին, այլև համախումբ չէին բնակվում, մեծ մասամբ նրանց բնակավայրերը շրջապատված էին բազմաթիվ քուրդ աշիրեթներով, թուրք և չերքեզ գյուղերով:

Բայց հայ գյուղացիները ինքնապաշտպանության տեսակետից նաև հայտնի առավելություններ ունեին հայ քաղաքաբնակների նկատմամբ:

Գյուղական վայրերի հայերի տները քարից էին, պատերը՝ կրաշաղախով, այդ պատճառով էլ ամրակուռ էին, ունեին մեկից ավելի ելքեր: Ծնորհիվ այն բանի, որ նրանք ավանդաբար սովորություն ունեին ողջ ձմռան ու գարնան ամիսների համար պահեստավորել ուտեստեղեն, ուստի վախ չուներին, թե զինված խուժանի պաշարման դեպքում կմատնվեն սովի: Մնում էր ջրի խնդիրը. կիլիկիահայոց 1909 թ. արհավիրքի օրերին հայ գյուղերում հայերը, որպես կանոն, նախապես հոգ էին տանում և ջուր լցնում ոչ միայն կժերը, այլև բոլոր անոթներն ու եղած մյուս տարողությունները:

Այդ բոլոր առավելությունները, ավա՛ղ, չեզոքանում էին զենք-զինամթերքի բացակայության կամ պակասի պատճառով:

«Այդ պարագաներուն յուսահատ հայը, աւա՛ղ, իր բահով եւ մանգաղով է, որ պիտի դիմէ ինքնապաշտպանութեան՝ սպառազինւած քիւրդի ու թիւրքի դէմ...»¹:

Բայց, եղո՛ւկ, հայերի պարագայում անխուսափելի էր գեհնեական ճակատագիրը...

ԹՈՒՐԲ – ՔՐԴԱԿԱՆ ՆՈՐ ՎԱՅՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայերի զենք չունենալու պայմաններում թուրքերի ու քրդերի վայրագությունները նոր ծավալներ էին ընդունում: Գավառի հայության մեջ տիրում էր մտահոգիչ սարսափ: Բոլորը համոզված էին, թե առաջիկա շարաթներին լայնածավալ կոտորածներ են լինելու: Եվ այդ սարսափն աճում էր թուրքիայի պատերազմական անհաջողություններին զուգընթաց:

Քուրդ բեկերն ու աղաներն այլևս ոչ մի կասկած չունեին, որ Հայաստանում իրենք են դրություն տերը: Սպառազեն քրդերը այլևս իրենց առջև արգելքներ չէին տեսնում նոր արհավիրքներ բերելու անգն հայերի գլխին: Իրենց շուրջ սարսափ էին տարածում Շատախն ասպատակող Շաքիր աղան և Միր-Մհեն, Ալջավազը և Արճեչն ավերող Հուսեին և էմին փաշաները, Մոկսի հայերին տանջող Նուրի բեկը:

1913 թ. մարտի վերջերին և ապրիլի առաջին տասնօրյակում քուրդ հրոսակախմբերը, թուրք ժանդարմներն ու զորքը հայերին ցարդեցին Բիթլիսում, Երզնկայում, Հաճնում, էրզրումի վիլայեթում և Թուրքահայաստանի ուրիշ վայրերում:

Ամեն օր հայկական գավառներից Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարան էին հասնում սրտակեղեք լուրեր հայերի սպանությունների, հայ կանանց ու աղջիկներին առևանգելու կամ

¹ «Դրօշակ», № 5, մայիս, 1913, էջ 94:

նրանց պատիվն անարգելու, հայոց ազգային սրբությունները համատարած պղծելու մասին¹:

Ռամկավարների ուսանողական միություն «Վերածնունդ» (Կ. Պոլիս) ամսաթերթը, հղում անելով Մարսելի «Արմենիային», հայտնում էր, որ «Հաճընէն վեց ժամ հեռուն Կեսարիոյ ճամբուն վրայ գտնուող Կազպէլ կոչուած տեղը տասը հայ որբուհիներու պատիւը կը բռնաբարուի թշնամի վայրենիներու կողմէ», իսկ «կառավարութիւնը չի հաճիր տեղէն իսկ շարժիլ եւ գոնէ ձեւականութեան համար թեթեւ քննութեան մը ձեռնարկել, հակառակ անոր որ հիշեալ որբուհիներուն կ'ընկերանար ամերիկացի միսիոնար մը...»:

Հայաստանի քրդերը ամենուրեք ասպատակում էին հայկական բնակավայրերը, կտրում էին միջցյուղական ճանապարհները: Հայ չինականը երկյուղում էր տնից դուրս գալ ու մշակել իր հողակտորը: Մուշից «Դրոշակին» գրում էին.

«Մեր բնակավայրը հետզհետէ կը վերադառնայ իր հին, արիւնոտ օրերուն... Մթնոլորտը դարձեալ մթազնած է:

Այս ձմեռ ձիւն չատ եկած էր: Գիւղացիները կենդանիներու համար սնունդ չունէին ... Բնութեան աղէտը բաւական չէր հայ գիւղացիին, չրջակայ պէկեր եւ աղաներ իրենց տաւարները եւ ոչխարները զանազան հայ գիւղերու վրայ բաժնած են պահելու համար: Հայ գիւղացին իր մէկ հատիկ լծկան եզը չի կրնար պահել, ո՞ւր մնաց ձրի՝ քիւրդ պէկին տաւար ու ոչխարը պահել... Դարձեալ տոկոսով դրամ առնել, սալաֆ ընել ու պէկին կենդանիները պահել... Պատկերը բնաւ հին բէժիմի օրերէն չի տարբերիր:

Մէկ քանի հայ գիւղեր արդէն կը պատրաստուին դուրս չպրտելու քիւրդերու եւ թիւրքերու կենդանիները: Հետեւանքներու մասին մտածել հնար չէ... Յարաբերութիւնները սաստիկ լարւած են, հայեր, թիւրքեր եւ քիւրդեր դէմ դէմի... Անխուսա-

¹ Մատենադարան, Արշակ Այսլոյաճյանի արխիւ, Թղթապ. 1, վավերագիր 11⁹², հավելված՝ «Հայերի վիճակի մասին», 10 թերթ, ֆրանսերեն, մեքենագիր:

² «Վերածնունդ», № 10-11, մարտ, 1913, էջ 35:

փելի են ընդհարումներ, սպանութիւններ եւ թալան...»¹:

Ալաշկերտի մոտերքը հոչոտվել էին հինգ հայեր, որոնք հրա-
ժարվել էին իրենց գոմերում պահել քրդերի ոչխարները²:

Վերջը չէր երևում արյունամած օրերի...

Հայության անտանելի վիճակն այսպես էր նկարագրում
Ռուբեն Սևակը «Հայաստան» բանաստեղծության մեջ.

«Ո՞վ կույա այսպես խշտյակիս չեմքին.

- Քույր, դարիբն է, բաց...

Կմախք մը կանցնի դուրսէն լալագին.

- Սովն է, դուռդ բաց...

Տապարն է ջախջախ, դռանըս կուրծքին.

- Զարդն է, դուռը բաց...»:

Հայերի դժոխային դրությունն առատ նյութ էր հայթայթում
եվրոպական, ռուսական և մանավանդ հայկական պարբերա-
կաններին, որոնց մեջ թուրքահայերի տազնապալի վիճակի մա-
սին տպագրվող ամենօրյա հոդվածները, տեղեկություններն ու
լուրերը հուզում ու փոթորկում էին մարդասեր հասարակու-
թյուններին:

“Русское Слово” թերթը 1913 թ. ապրիլի 27-ին տպագրել էր
իր թղթակցի հաղորդածը Մուշում լարված դրության մասին:
Քրդերը և թուրքերը հայերի դեմ գործում են սերտ համագոր-
ծակցությամբ, գրում էր նա: Հենց օրերս զինվորական իշխա-
նության ներկայացուցիչների և քուրդ պարագլուխների միջև
տեղի է ունեցել գաղտնի հանդիպում, որի ընթացքում հայերի
կոտորած կազմակերպելու համար բաժանվել են դերերը: Այնու-
հետև նշվում էր, որ քրդերն ու թուրքերը ամեն տեղ զինվում են,
իսկ հայերը խստագույնս պատժվում են նույնիսկ դանակ
պահելու համար: Վիլայեթներում չարունակ շրջագայում են
մահմեդական ագիտատորներ, որոնք հայերի դեմ գրգռում են
խավար խուժանին: Զինվորական ծառայության կանչված հա-
յերիտասարդներից չատերը փախչում են Ռուսաստան, և դրա

¹ «Դրօշակ», № 5, մայիս, 1913, էջ 94:

² «Աւետաբեր», № 29, 19 հուլիսի 1913 թ.:

Համար կալանավորվում են նրանց հարազատները՝ լինեն մեծ թե փոքր: Բանտերը լիքն են կանանցով և երեխաներով: Թերթի թղթակիցը այնուհետև նշում էր, որ ենթադրյալ հուզումների և ապստամբական շարժումների առաջն առնելու պատրվակով օսմանյան կառավարությունը Ջեյթուն է ուղարկել բազմաքանակ զորք՝ «ճնշելու և զսպելու խռովարար շրջանը»: Իշխանությունները դարձյալ երկյուղում էին Ջեյթունից՝ մտավախությամբ, որ հայոց այդ բնակավայրը կարող է կատարել այն դերը, ինչ ժամանակին Բալկաններում կատարել է Ջերնոգորիան՝ ստեղծելով ազատության մի փոքրիկ հնոց, որն ապագայում վառեց սլավոն բոլոր ազգերի հայրենասիրական զգացմունքները:

1913 թ. ապրիլի սկզբին “Новое Время” թերթը Մաչկով ստորագրությամբ տպագրել էր Կ. Պոլսից ուղարկած մի ծավալուն հոդված, որում հեղինակը հաղորդում էր Դաշնակցության ղեկավար գործիչներից մեկի հետ Կ. Պոլսում ունեցած իր զրույցի բովանդակությունը:

Վերջինս ասել էր, թե սահմանադրության հռչակման օրից իր կուսակցությունը միշտ լիակատար համաձայնությամբ է աշխատել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հետ՝ նույնիսկ երբ երիտթուրքերը հայերի ջարդ կազմակերպեցին Ադանայում: Այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում Դաշնակցությունն անկեղծորեն պաշտպանել է Իթթիհադին այն սնոտի հույսով, թե նա, վերջիվերջո, կբարվոքի բազմաչարչար հայ ժողովրդի վիճակը: Բայց համոզվելով, որ ո՛չ ունիոնիստների (երիտթուրքերի), ո՛չ պահպանողականների (Քյամիլ փաշայի) կուսակցությունը և ո՛չ էլ առհասարակ թուրքական որևէ այլ ուժ չէին պատրաստվում չեն ձեռնարկելու որևէ քայլ, ուստի հայ հայրենասերները եկել են այն եզրակացության, որ հայոց հարցը լուծելու միջոցները դեռ սպառված չեն:

Եվ դաշնակցական գործիչը թվարկում է հնարավոր եղանակները.

Առաջին և ամենապարզ եղանակն է՝ Ռուսաստանին միացնել հայաբնակ բոլոր հողերը՝ Մերսին և Ալեքսանդրեթ նավահանգիստները ներառյալ:

Երկրորդ լուծումը՝ Հայաստանի մեջ մտցնել այն ուժերը, ինչ

Ավստրիան ձգտում է հաստատել Ալբանիայում, այն է՝ ստեղծել ավտոնոմ Հայաստան Ռուսաստանի անմիջական հովանավորության ներքո:

Երրորդ, եթե այս կամ այն նկատառումներով Ռուսաստանն անտարբերություն ցույց տա Հայերի վիճակի նկատմամբ, ապա դիմել Գերմանիային և, համաձայն նրա նպատակների, կազմակերպել ինքնավար Հայաստան՝ Գերմանիայի հովանավորության ներքո:

Չորրորդ՝ գործադրել Հայաստանում այն ուժիմը, որ անցյալ դարի 60-ական թվականներից իրագործվում է Լիբանանում, այն է՝ ավտոնոմիա բոլոր մեծ պետությունների երաշխավորությամբ¹: «Բայց Հայերի բացարձակ մեծամասնությունը, կրկնել է դաշնակցության ներկայացուցիչը, կողմնակից է առաջին և երկրորդ եղանակներին և մեծ հույսով նայում է մեծահոգի մեծ Ռուսաստանի վրա»²:

Այնուհետև հայ գործիչը Մաչկովին տեղեկացրել էր, որ թուրքերն այդ բոլոր տարրերակները մերժում են և հեզնորեն ասում. «Մեզ ցույց տվեք մի վայր, որ բացառապես բնակեցված լինի հայ տարրով, և մենք չենք հապաղի այդտեղ ուղարկել ընդհանուր նահանգապետներ, ամբողջ վարչությունն ու ոստիկանությունը ստեղծել հայերից: Եվ որովհետև դուք այդպիսի վայր ցույց տալ չեք կարող, ուրեմն ինչպե՞ս մենք մուսուլման հոժ զանգվածների կառավարումը հանձնենք փոքրամասնություն կազմող քրիստոնյաների ձեռքը»³: Թղթակցի զրուցակիցը համոզված էր, որ Ռուսաստանը ոչ միայն կարող է, այլ պետք է ստանձնի դժբախտ հայ ժողովրդի փրկության ազնիվ գործը: «Նա պետք է մեզ օգնության հասնի ոչ միայն հանուն քրիստոնեական իդեալների, այլև իր սեփական էական շահերի: Մենք համոզված ենք, որ եթե Ռուսաստանը հանդես չգա մեզ պաշտպանելու, այդ կանի նույն ինքը Գերմանիան»⁴:

¹ Տե՛ս «Новое Время», 2 апреля 1913 г.

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

“Новое Время” թերթը, որը տարիներ շարունակ հակահայկական տրամադրություններ բորբոքելու հնոց էր, բայց 1912 թվից ի վեր դարձել էր հայկական հարցի ամենաջերմ պաշտպաններից մեկը, անդրադառնալով Բիթլիսում, Երզնկայում և Թուրքիայի ուրիշ վայրերում տեղի ունեցող հայերի ջարդերին, հեզնանքով նշում էր, որ «Թուրքիայի արտգործնախարարը պաշտոնական հաղորդագրության մեջ աշխատում է ապացույցել, թե այդ ամենն առաջ են եկել հենց իրենց»¹ հայերի գրգռիչ գործողությունների հետևանքով, որոնք, իբր, «առանց որևէ պատճառի հարձակվելով տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչների վրա՝ ստեղծում են վտանգավոր անկարգություններ»²։ Նույն թերթը օրեր անց իր առաջնորդող հոդվածում գրում էր, որ Ռուսաստանի պատմական միսիան է Հայաստանը փրկել կործանումից³։

Ռուս լրագրողներից մեկը էրզրումի վիլայեթում գտնված միջոցին այցելել էր տեղական գայմագամին, որը սովորություն ուներ իրեն դասելու կրթված անձանց շարքը։ Այդ պահին գայմագամի մոտ էր մտել մի զառամյալ հայ կին, որի երեք որդիները գտնվում էին պատերազմում։ Դժբախտ կինը եկել էր գայմագամի մոտ՝ իմանալու իր զավակների մասին։ Իրեն ուսյալ ներկայացնող պաշտոնյան, հենց ռուս լրագրողի ներկայությամբ դիմելով խեղճուկրակ հայ կնոջը, ասել էր. «Մի՞թե փողոցում քիչ չներ են թափառում, ա՛յ կնիկ, որ եկել ես տեղեկանալու ինչ-որ երեք չների մասին ...»³։

Հայերի դրությունն աղետալի դառնալու կապակցությամբ Կ. Պոլսի ռուսաց ղեսպան Գիրսը այցելեց սուլթանին, ապա եղավ վարչապետի մոտ։ Դեսպանի հանձնարարությամբ նույն հարցով ներքին գործերի նախարար Թալեաթի մոտ զնաց ղեսպանության թարգման Մանդելշտամը։ Նրանք թուրք կառավարությունից պահանջեցին կտրուկ միջոցներ ձեռնարկել

¹ “Новое Время”, 2 апреля 1913 г.

² Տե՛ս նույն տեղում, 22 мая 1913 г.:

³ Տե՛ս «Մշակ», № 116, 30 մայիսի 1913 թ.:

Հայաստանում կարգը վերահաստատելու համար: Կառավարությունը ի պատասխան հայտնեց, որ չուտով Հայաստան են ուղարկվելու Բալկաններից վերադարձող զորքեր՝ «անդորրությունը պահպանելու» նպատակով: Եվ դա այն ժամանակ, երբ Հայաստանի տարածքի վրա համարյա չկային թուրք զորքեր, քանի որ նրանք երիտթուրքերի կամքով ուղարկված էին վերջնականապես ջարդուփչուր լինելու Եվրոպական Թուրքիայի վերջին կտորների վրա:

Ուստի կարելի էր պատկերացնել զարերի ընթացքում թուրք զորքերի գործած բաշխրոզուկությունների պատճառով սարսափահար եղած հայի վիճակը, երբ նա իր առաջ ցցված տեսներ «անդորրությունը պահպանելու» նպատակով Հայաստան ուղարկված գազանացած, «քրիստոնյաների վրեժը լուծելու տենչով լցված մերկանդամ և սովալլուկ թուրք զորքին»:

Երիտթուրք իշխանությունների ուղարկած զորքերի ներկայությունից ավելի պիտի խրախուսվեին քրդերը, ամեն տեսակ ընչաքաղց ճիվաղները և ավելի եռանդով պիտի դիմեին հայ տարրի բնաջնջմանը:

Այդ ե՞րբ էր եղել, որ թուրք կառավարությունը հեշտությունամբ ընդուներ մեծ պետությունների դեսպանների առաջարկը և անմիջապես զորքեր ուղարկեր Հայաստան՝ զսպելու քրդերին: Նրանց հավաքական բոլոր դիմումները միշտ մնում էին անիրագործելի, ուստի որևէ հույս չկար, որ թուրք իշխանությունները այս անգամ ընդառաջ պիտի գնային դեսպանների առաջարկին, թեև, ինչպես միշտ, հիմա նույնպես վերջիններիս պատասխանել էին՝ «բալի էֆենդի»:

Ոմանք կարծում էին, թե այժմ Բ. Դուռը ստիպված կլինի ի կատար ածելու եվրոպական դեսպանների թելադրանքն ու կամքը, որովհետև Թուրքիան այժմ ուժասպառ է: Այդպես մտածողները, իհարկե, որևէ հիմք չունեին, քանզի թուրքը, լինել հաղթական թե պարտված, միշտ անբացատրելի ատելությունամբ, երկաթով ու կրակով է «խաղաղեցրել» ենթադրյալ ապստամբություն դիմած հայերին: Հիմա էլ նույնն էր: Բ. Դռան մտասևեռումը Հայաստանն էր, դեպի ուր պիտի ուղղվեին Բալկաններից գաղթող իսլամների շարքերը: Այս էր կառավարու-

թյան դիվային ծրագրի նպատակը:

Թուրքական գազանացած զորքը չէր, որ հային պիտի ազատեր քրդի ճիրաններից: Դրա ապացույցը Հայաստանում և Կիլիկիայում ամեն օր շարունակվող դեպքերն էին:

«Ներքին գավառներից (Հայաստանի:– Ն. Ս.) հասած լուրերը հետզհետե դառնում են ավելի վրդովեցուցիչ»¹,– 1913 թ. ապրիլին գրում էր Ֆրանսիս դը Պրեսանսեն:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Արշարունի արքեպիսկոպոսը ապրիլի 13-ին Բ. Դոանը բողոք ներկայացրեց հայերի սովորական դարձած՝ սպանությունների, նրանց նկատմամբ չղաղարող խժոժությունների դեմ: Ներքին գործերի նախարար Ադիլ Հաջիբեյը, հաստատելով այդ իրողությունը, խոստացավ, որ, իբր, անհրաժեշտ միջոցներ կձեռնարկի: Դա հերթական խաբեություն էր:

Հայոց պատրիարքարանի կողմից կառավարության ուղղված այդպիսի դիմումներ արվել էին տասնյակ տարիներ շարունակ, բայց թուրքական սահմանադրության հռչակումից հետո, մանաւանդ վերջին երկու տարին, այդ դիմումները հասել էին անսովոր չափերի: Միայն 1912 թ. հոկտեմբերից 1913 թ. մայիս ընկած ժամանակաշրջանում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը Բ. Դոանը ներկայացրել էր 176 թագրիր, բայց չէր ստացել ոչ մի պատասխան: «Հեռից դիտողը միայն զարմանալ կարող է այն յամառություն վրայ, որով դիմումներ է անում պատրիարքարանը եւ այն անտարբերություն վրայ, որով հանդիպում է կառավարութիւն այդ դիմումներին,– գրում էր «Նոր հոսանք» պարբերականը:– Ոչ հայերն էին յուսահատում, ոչ կառավարութիւնը: Հայերը մատնանշում էին ապօրինություններ, բերում էին հարստահարություն, հալածանքի, բռնազրաման, բռնի իսլամացման եւ առեւանգություն նոր ու նոր փաստեր, կառավարութիւնը միշտ միեւնոյն ձեւով սիրալիք պատասխաններ էր տալիս, խիստ կարգադրություններ էր անում, մի վարիչի

¹ «Ատանայի եղեռնը: Տեղեկագիր Ցակոր Պապիկեանի» գրքույկի (Կ. Պոլիս, 1919) առաջարանը (էջ 8):

տեղ ուրիշն ուղարկում եւ միշտ... չարունակում էր իր քաղաքականութիւնը - անտանելի դարձնել Հայոց կացութիւնը եւ ստիպել նրանց գաղթելու»¹:

1913 թ. ապրիլի կեսերին Հնչակյանների, սահմանադիր ուսկաւարների և դաշակցականների Կ. Պոլսի ղեկավար մարմինները համատեղ հեռագիր էին հղել վարչապետ Մահմուդ Շեքեթփաշային, ուր ասված էր, որ նահանգային վարչութիւնները, ժանդարմերիան, ոստիկանութիւնը, դատարանը խոսքը մեկ արած, գնալով ավելի ուժգին են հետապնդում Հայութեանը, ապօրինի բոլոր միջոցներով մի գլխավոր նպատակ հետապնդում՝ ճգմել, քայքայել և ոչնչացնել Հայ ժողովրդի բովանդակ կենսական ուժերը: Ժանդարմերիան ու ոստիկանութիւնը միաժամանակ կույր են ձևանում՝ չտեսնելու համար քուրդ չարագործների զինյալ խմբերը, որոնք վխտում են ճանապարհներին: «Դեպի Հայերն ունեցած ամոթալի ու հանցավոր վերաբերմունքը Հայ վիլայեթներն ուղղակի դեպի կործանում է տանում: Մինչև այժմ մենք լուծում էինք, նկատի առնելով օսմանյան կայսրութեան ամբողջականութեանը վտանգ սպառնացող ծանր պատերազմը: Այժմ այլևս լուել՝ կնշանակի հանցանք գործել»²:

Նույն կուսակցական մարմինները ապրիլի վերջին հետևյալ նոր հեռագիրն են ուղարկում վարչապետին.

«Ժանդարմերիան և ոստիկանութիւնը, դատական և քաղաքացիական իշխանութիւնները կարծես միարանվել են Հալածելու Հայերին, բոլորովին ճնշելու ու ոչնչացնելու նրանց ազգային զգացմունքը: Կարծես օրենքը սահմանված է քրդական ավազակախմբերի արշավանքները հովանավորելու և անգործունյա իշխանութիւններին անպատիժ թողնելու համար: Բանտերը լեփ-լեցուն են Հայերով, և նրանց մեջ կան ամենքից հարգված բազմաթիվ մարդիկ, որոնք ոչ մի բանում մեղավոր չեն: Եթե կործանարար ռեժիմին վերջ տալու համար կառավարութիւնն անհապաղ միջոցներ ձեռք չառնի, ապա Անատոլիան նույն

¹ «Նոր Հոսանք», № 2, ապրիլ, 1913, էջ 465:

² «Նոր մամուլ» (Երևան), № 23 (81), 12 մայիսի 1914 թ.:

տխուր վախճանին կենթարկվի, ինչպես որ Ռուսելիան»¹:

1913 թ. ապրիլի 18-ին Հայոց ազգային ժողովը կրկին քննեց Անատոլիայի Հայերի դրությունը: Վիճաբանությունների ժամանակ ժողովի որոշ խմբակցություններ պատրիարք Արչա-րունուն առաջարկեցին անմիջապես հրաժարական տալ: Վերջապես վճռվեց առայժմ չտալ հրաժարականը և նրա գլխավորությամբ հերթական մի պատվիրակություն ուղարկել վարչապետի մոտ, նրան ներկայացնել ընդարձակ հուշագիր՝ վերջին անգամ առաջարկելով դադարեցնել Հայոց ջարդերը:

Շտապ կազմված հուշագրում ասված էր, որ «բարենորոգումներ» բառը սարսափ է ազդում այն տարրերին, որոնք ապրում են մակարույծի պես՝ ծծելով ուրիշի արյունը, որոնց ողջ կյանքի բնաբանը կողոպուտը, ավազակությունը և բռնությունն է: Եվ եթե պետությունն ուզում է արդիականանալ, ապա նախ պարտավոր էր հաշվեհարդար տեսնել այդ մակարույծների հետ, որովհետև սրանք են առաջընթացի ամենաոխերիմ թշնամիները: Ազգային ժողովը որոշեց նաև, որ եթե այս անգամ էլ Բ. Դուռը անուշադրության մատնի հերթական դիմումը, պատրիարքը պետք է հրաժարական տա:

Կազմվեց պատգամավորություն, որն ապրիլի 21-ին դիմեց Բ. Դուռ: Բայց վարչապետ Մահմուդ Շեքեթ փաշան չընդունեց պատվիրակությանը՝ առաջարկելով նույն խնդրով դիմել ներքին գործերի նախարար Հաջի Ադիլին: Սա նույնպես հրաժարվեց ընդունել, ավելին՝ սպառնաց հրաժարական տալ, եթե վարչապետը պնդի իր առաջարկը:

Բ. Դուռն վարմունքը խոր զայրույթ առաջ բերեց ազգային ժողովի պատգամավորների և պոլսահայության բոլոր խավերի մեջ: Պատրիարքը անմիջապես հրավիրում է Ազգային ժողովի խառը ժողովի (Քաղաքական + կրոնական) նիստ, որը փոփոխում է հուշագրի բովանդակությունը՝ այն դարձնելով ավելի կտրուկ, դարձյալ մեծ վեցիրին հանձնելու համար²:

¹ «Նոր մամուլ» (Երևան), № 23 (81), 12 մայիսի 1914 թ.:

² Նույն տեղում:

«Հայերին բավարարություն տալու» համար մեծ վեզիրը Ադիլ բեյին առաջարկում է այցելել հայոց պատրիարքին, բայց վերջինս հրաժարվում է կատարել այդ հանձնարարությունը: Դրանից հետո վարչապետը պատրիարքին հայտնում է, որ չուտով Հայաստան կուղարկվի մի մասնախումբ՝ բաղկացած 9 հոգուց՝ երեքական հայ, թուրք և քուրդ կազմով՝ հայերի ու քրդերի միջև հողային վեճերը քննելու, ինչպես նաև պատգամավորական ժողովի վերջին նիստում ընդունված հաշտարար դատավորների մասին օրենքի գործադրությունը նպաստելու համար: Նա նաև ակնարկում է, որ իր կառավարությունը նախագծել է Հայաստանում մտցնել եվրոպական չափանիշներով ժանդարմերիա, այնպիսին, ինչպիսին ժամանակին կար Մակեդոնիայում՝ ֆրանսիական զենքերալ Բաումանի հրամանատարության տակ: Այդ ամենի դիմաց Շեքեթ փաշան պատրիարքին խնդրում է դադարեցնել քարոզչությունը Թուրքիայի դեմ:

Ազգային վարչությունը որոշում է մեծ վեզիրի այդ առաջարկությունը հանգամանորեն քննարկել Ազգային ժողովի հերթական նիստում:

Անդրադառնալով հայոց պատրիարքի գլխավորած պատգամավորության կողմից Բ. Դռանը ներկայացվելիք հուշագրին՝ Պետերբուրգի հեռագրական գործակալությունը հաղորդում էր.

«Այն հուշագրում, որ այս օրերին հայոց պատրիարքը ներկայացնելու է Բ. Դռանը, մեկ առ մեկ թվարկված են Հայաստանում և Կիլիկիայում վերջին երկու ամսում գործված սխտեմատիկ գազանությունները, որոնք հետևանք են կենտրոնական կառավարության անտարբեր վերաբերմունքի և այն հանգամանքի, որ գազանությունները խրախուսվում են տեղական իշխանությունների կողմից: Միաժամանակ բողոք է հայտնվում պատրիարքարանի նկատմամբ Բ. Դռան կողմից տաճած անվստահության համար, ինչպես նաև ներքին գործոց նախարար Հաջի Ադիլի դեմ, որը խուսափել է ընդունել իրերի դրությունը պարզելու եկած հայ պատգամավորներին: Հուշագրում նաև խնդիր է բարձրացված Հայաստանում հանգստություն ապահովելու, ավազակությունները դադարեցնելու և հանցագործնե-

րին պատժելու համար ձեռք առնել կտրուկ միջոցներ: Հուշագրի վերջում մատնանշված է, որ եթե խնդիրը այս անգամ էլ ուշադրություն չառնվի, պատրիարքն իր վրայից վերցնում է պատասխանատվությունը»¹:

Իսկ Հաջի Աղիլը շարունակում էր պնդել իր հրաժարականը և տկար լինելու պատճառաբանությունը փակվել էր տանը: Ի վերջո նա հրաժարական տվեց՝ հայկական խնդրի պատճառով: Վարչապետի պահանջով մայիսի սկզբին նա հետ վերցրեց հրաժարականը:

Կ. Պոլսի Հայոց ազգային ժողովը պահը հարմար չգտավ պատրիարք Արչարունու հրաժարականի համար: Ավելին, Ժողովի կազմն ուժեղացվեց մի քանի նշանավոր գործիչներով:

ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵԾ ՎԵՋԻՐ ՄԱՀՄՈՒԴ ՇԵՎՔԵԹ ՓԱՇԱՅԻ ՄՈՏ

1913 թ. ապրիլի 24-ին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի Ազգային ժողովը ձևավորում է Հինգ հոգուց բաղկացած Հանձնախումբ, որի մեջ ընդգրկվում են պատրիարքը, երկու եպիսկոպոս, Ազգային ժողովի նախագահը և փոխնախագահը: Հանձնախումբը, հայկական գավառներում տիրող վիճակի մասին կազմելով հուշագիր, ապրիլի 27-ին ներկայանում է մեծ վեզիր Մահմուդ Շեքբեթ փաշային:

Հուշագրով վարչապետի ուշադրությունն էր հրավիրվում հնարավոր վերահաս աղետի տագնապալի նշանների վրա, աղետ, որը կարող էր նախորդներից շատ ավելի ահավոր լինել: Փաստաթղթում նշված էր, որ մահմեդական զանգվածների գիտակցության մեջ անարգել ներարկվում է այն համոզումը, թե կայսրությունը պատուհասած բոլոր աղետների մեղավորները քրիստոնյաներն են: Այդ է պատճառներից մեկը, որ շարունակվում են Հայերի սպանությունները, թալանը, բռնի մահմեդական-

¹ АВПРИ, ф. «Политархия», 1913, д. 3461.

նացումը և ամեն տեսակի այլ բռնություններ, իսկ դրանց մեղավորները ոչ միայն չեն պատժվում, այլև խրախուսվում են: Ի ապացույց այդ հաստատումների՝ պատրիարքը բերում է մի շարք կոնկրետ փաստեր: Օրինակ՝ 1909 թ. Աղանայի ջարդի կազմակերպիչներից շատերը նորից հայտնվել են այդտեղ, բնակչությանը գրգռում են քրիստոնյաների դեմ՝ ստանալով տեղի նահանգապետի հովանավորությունն ու աջակցությունը: Միայն Վան քաղաքի բանտում տառապում է 150 հայ՝ մահմեդականներ սպանելու սուտ մեղադրանքով, մինչդեռ հայ հոգևորականներ և ուսուցիչներ սպանած մահմեդական հանցագործներն արդարացվել և ազատ են արձակվել: Իշխանությունները հայերից փութաջանորեն խլում են ունեցած քիչումիչ գեներ, մինչդեռ վերջիններիս թշնամիները բացահայտորեն շարունակում են զինվել: Շատ հայեր, ջարդերից երկյուղ կրելով, հեռանում են իրենց հողերից ու գնում քաղաքներ: Ի լրումն այդ ամենի՝ կառավարությունն ուժեղացրել է հայաբնակ մարզերի բնակեցումը մահմեդական գաղթականներով¹:

Հուլագրում մեծ տեղ էր հատկացված թուրք չինովնիկների ու դատավորների գործելակերպին, որոնք, ի վիճակի չլինելով հասկանալու ժամանակի պահանջները և կայսրության իրական չահերը, քրիստոնյաների ոչնչացման մեջ են տեսնում թուրք ժողովրդի գլխին եկած աղետներից փրկվելը: Հուլագիրը մեծ վեզիրից պահանջում էր հրապարակել հրահանգներ, որոնք կսահմանեն պաշտոնական անձանց պատասխանատվությունն իրենց թողտվությամբ կատարված բոլոր ապօրինի գործողությունների համար, ինչպես նաև հրապարակել կառավարական հատուկ հաղորդագրություն, որը կհերքի մահմեդական զանգվածում հայերի հանդեպ ծայր առած թշնամական կարծիքները:

Բնութագրական է, որ հուլագիրը սահմանափակվում էր հայության ծանր վիճակի նկարագրությունով և ոչ մի խոսքով չէր անդրադառնում Հայաստանի բարեփոխումների հարցին:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3461, л. 13.

Այս հանգամանքը խիստ անհանգստացրել էր մեծ վեզիրին՝ նրա մեջ կասկած գցելով, թե հայերը եվրոպայից ակնկալում են լուրջ միջամտություններ և հենց այդ պատճառով ավելորդ են համարում Բ. Դուան հետ որևէ բանակցություն: Այդ էր պատճառը, որ պատգամավորներին լսելուց հետո Մահմուդ Շեքեթ փաշան ինքը խոսք բացեց բարեփոխումների մասին, բայց պատրիարքը չարձագանքեց՝ ասելով, թե պատգամավորությունը լիազորված չէ այս հարցով բանակցելու:

Ինչ վերաբերում է հայերի գանգատներին, ապա մեծ վեզիրն ընդունեց, որ դրանք զգալի չափով հիմնավորված են: Նա չժխտեց հայկական գավառներում հուզումների առկայությունը և հայտարարեց, թե կառավարությունը վճռական կլինի վերջ դնելու ներկայիս վիճակին՝ պաշտոնանկ անելով անարժան չինովնիկներին: Մերժելով հայերի հասցեին տարածվող հերյուրանքները՝ վարչապետն ամենաջերմ արտահայտություններով գովեց պատերազմի ժամանակ հայ զինվորների հերոսությունն ու անձնուրացությունը:

Այդ հաստատումից անմիջապես հետո մեծ վեզիրը հույս հայտնեց, թե հայերը ավելորդ բողոքներով խնդիրը չեն բարձրացնի Բ. Դուան առջև և ամեն կերպ կաջակցեն նրա ջանքերին:

Պաշտոնական «Օսմանյան գործակալությունը» մամուլում հաշվետվություն էր տպագրել վարչապետ Մահմուդ Շեքեթ փաշային հայոց պատրիարքության պատգամավորության այցելության մասին:

Սույն հանդիպման մասին արտգործնախարար Ս. Սազոնովին մանրամասն հաղորդել էր դեսպան Գիրսը 1913 թ. մայիսի 6-ի իր № 88 ճեպագրով¹:

Մահմուդ Շեքեթ փաշայի հետ հայ պատվիրակության հանդիպումից շատ չանցած՝ տեղի ունեցավ Ազգային ժողովի նոր նստաշրջանի բացումը, որով պատրիարքը հանդես եկավ ընդարձակ ելույթով՝ կրկնելով սովորական դարձած գանգատը հայերի անտանելի վիճակից ու կառավարության անգործու-

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3461, л. 13 об. - 14.

ներությունից: Դա պատրիարքարանին ստիպեց հրաժարականի հերթական դիմում ներկայացնել:

Ազգային ժողովը միաձայն մերժեց այդ պահանջը և Հայկական վարչությանն աջակցելու համար զանազան խմբակցությունների ներկայացուցիչներից ընտրեց հինգ հոգուց կազմված մի նոր հանձնախումբ՝ Գրիգոր Զոհրապ (ազատական), Վահան Թեքեյան (ոսմկավար), Հարություն Շահրիկյան (դաշնակցական), Դավիթ Տեր-Մովսիսյան (կենտրոն), Պետրոս Գալֆայան (հնչակյան) կազմով¹:

Նիստից հետո Արչարունի պատրիարքի և Դաշնակցության Կ. Պոլսի կոմիտեի միջև կայացավ ժամանակավոր համաձայնություն՝ համագործակցարար աշխատել Բ. Դոան և մեծ պետությունների ու կառավարությունների հետ հարաբերվելիս²:

ՔՐԴԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆԱԽԵՐԳԱՆՔԸ

Հայերի անելանելի վիճակն օր օրի ոգեչնչում էր քրդերին, բայց մյուս կողմից քուրդ ղեկավարների մոտ տազնապ կար, թե մեծ պետությունների «հնարած» հայկական բարենորոգումները կարող են կանգնեցնել Հայաստանի կործանման ընթացքը, մի բան, որ չէր տեղավորվում նրանց հաշիվների ծիրում:

Դիվանագիտական շրջաններում հայկական բարենորոգումների ուղղությամբ ծավալվող աշխատանքներին հակազդելու համար իշխանությունների խրախուսանքով 1913 թ. գարնանը քրդերը սկսեցին «արդարություն համար» չարժուժը³:

¹ ՏՆ՝ս «Մշակ», № 97, 7 մայիսի 1913 թ.:

² ՏՆ՝ս նույն տեղում:

³ Հայաստանում բարենորոգումների մասին որևէ խոսակցություն անգամ առաջ էր բերում քրդերի հակազդեցությունը, և դա նորություն չէր: Դեռևս 1901 թ. Վանում ուսական փոխհյուպատոս Վ. Մանսկին գրում էր. «Անկասկած, Թուրքիայի համար միանգամայն ձեռնտու էր քրդերի չարժուժը հակադրելու հայկական չարժմանը, կարելի է բերել մի քանի փաստեր, որոնք ապացուցում են, որ Թուրքական իշխանությունները... օգտվում էին քրդերի

Շարժման գլուխ էր անցել քուրդ տոհմիկ և ավատական բեղրիխանների հետնորդ Արդուլ Ռեզակ բեյը: Նա նաև ոչ չատ առաջ ստեղծված «Քուրդիստան» կուսակցության ղեկավարն էր:

Ռեզակը, երիտթուրք կառավարության կողմից հալածված լինելով, ստիպված բնակություն էր հաստատել թուրք-պարսկական սահմանի մոտ և իր կենտրոնատեղին էր դարձրել խոյ գավառի անմատչելի բնակավայրերից մեկը: Այստեղից նա հսկում էր թուրքիայի քրդության մեջ սկիզբ առած ազգային շարժման զարգացումը, հրահանգներ էր տալիս իր կողմնակից աշիրեթներին: Նրա հսկողությամբ կենտրոնատեղիում պատրաստվում էին քուրդ պրոպագանդիստներ և ուղարկվում «երկիր»:

Թուրքաց պետական և իրավական պայմանների պատճառով ավազակաբարո Նկարագիր ունեցող քրդերը միաժամանակ բնությունից խելոք էին և ընդունակ: Եվրոպական թուրքիայում օսմանյան բանակների կրած պարտությունների հետևանքները, բնականաբար, չէին կարող վիրպել նրանց աչքից: Քրդերը տեսան, թե թուրքական մեծազդեղորդ համբավ ունեցող ուժն ինչպիսի արագությամբ խոնարհվեց ու ծնկի եկավ բալկանյան փոքր պետությունների հարվածների տակ, և սկսվեց կայսրության լուծարման գործընթացը:

Այդ ամենին ակնառես քուրդ ղեկավարներն ըմբռնում էին, որ թուրք պետության այդ աստիճանական անկումը հիմնականում տեղի է ունենում բալկանյան սլավոնական ուղղափառ պե-

այդ հանդիպակաց շարժումից...» (В. Т. Маевский, Ванский вилает, Военно-статистическое описание, Тифлис, 1901, с. 165): Ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի անդամ փոխգնդապետ Տոմիլովը 1904 թ. Ասիական թուրքիայում կատարած ճամփորդության տպավորությունների տակ գրում էր, թե թուրքական կառավարողները աշխատում են քրդերի մեջ ներարկել այն միտքը, թե հայերը նպատակ ունեն ինքնավարություն ձևոք բերել, որպեսզի «իրենց համար ատելի մահմեդականներին անպատիժ չահագործեն ու տնտեսապես ստրկացնեն» (տե՛ս "Отчет о поездке по Азиатской Турции генштаба подполковника Томилова в 1904 г.", ч. 1, СПб, 1907, с. 294):

տություններին Ռուսաստանի կողմից ցույց տրվող բարոյական աջակցությամբ: Այստեղից էլ ծագում էր այն ձգտումը, որ 1913 թ. սկզբներից քրդերի մոտ առաջացել էր դեպի Ռուսաստանը: Որքան քրդերի մոտ զնալով խոր արձատներ էր նետում ռուսասիրության տենդենցը, այնքան ավելի էր աճում Ռուսաստանից աջակցություն ակնկալելու նրանց հույսը: Մյուս կողմից, Փոքր Ասիայում մեծապես պակասել էր թուրք զորքերի թիվը, քանի որ երիտասարդությունը տարել էին կովի դաշտ: Դա խիստ բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծել քրդերի կողմից պետության նկատմամբ քաղաքացիական անհնազանդություն զրսևորելու համար:

Այդ ամենը լավ էր հայկական հարցի հնարավոր հաջողության համար, բայց ամբողջ դժբախտությունն այն էր, որ քրդերն ինքնավարություն էին ուզում ոչ միայն Քուրդիստանում, այլև թուրքահայ նահանգների վրա:

Քուրդ պատմաբան Մեվլանզադե Ռիֆաթը գրում էր, թե Հայաստան կոչվածը իրականում Քուրդիստան է, որ երկրի հին անունը «Ուրարտու» է, որը հենց «քուրդ» բառն է, հետևաբար հայերը սերված են քրդերից: «Աւետարներ» թերթի տեսաբան Ա. Շմավոնյանը գրում էր՝ կասկած չկա, որ այդ վարկածի հեղինակը իրեն հատուկ տրամաբանությամբ կարող է «ապացուցել», թե «ամերիկացիք քիւրտներէն սերած են»¹:

1913 թ. ապրիլին քուրդ ցեղապետերը թուրքական կառավարությանը պահանջ ներկայացրին՝ կայսրության էրզրում, Բիթլիս, Վան, Մամուրեթ ուլ-Ազիզ և Դիարբեքիր ասիական հինգ նահանգներից, այսինքն՝ Թուրքահայաստանի համարյա ամբողջ տարածքի վրա ստեղծել «Շարք ուլ-Ղարիր» անունով մի առանձին քրդական փաղիչահույություն:

Ցեղապետերը միաժամանակ կառավարությանը գրավոր հայտնել էին, որ քրդերը ցանկանում են՝ այդ ինքնավարությունը ստեղծվի բարենորոգումների այն ծրագրի հիման վրա, որ նախկին մեծ վեզիր Քյամիլ փաշան մշակել էր Սիրիայի համար՝

¹ «Աւետարներ», № 6, 8 փետրվարի 1913 թ.:

այն պայմանով, որ բոլոր եկամուտները, բացի մաքսային, փոստ-հեռագրային և զինվորական ծառայությունից, ծախսվեն տեղական կարիքների վրա: Ըստ նոր ծրագրի՝ խիստ սահմանափակվելու էին թուրքական կառավարությունից իրավունքները. նա կարող էր քրդական ինքնավարության գործի հրամանատարությունը ստանձնել միայն պատերազմի ժամանակ, հաստատել բնակչությունից ընտրված նահանգապետին և դրամ կտրել:

Պահանջները չկատարելու դեպքում քրդերը սպառնում էին անջատվել Թուրքիայից: Վարչապետ Մահմուդ Շեքեթ փաշան խոստացել էր հնարավոր ամեն բան անել՝ նրանց պահանջի մեծ մասը բավարարելու համար:

Բաղրիսան զադե Արդուլ Ռեզակ բեյը պարագլուխն էր քրդական շարժման այն հոսանքի, որի ներկայացուցիչները սիրահոժար հանդես էին գալիս ուսական քաղաքականության պաշտպանությամբ և ցանկանում էին Ռուսաստանի տիրապետության և նրա հովանու տակ ավերված Հայաստանի հողի վրա ստեղծել քրդական իշխանապետություն:

Վերլուծելով օսմանյան կայսրության քաղաքական իրավիճակը, մասնավորապես տրիպոլիտանական և բալկանյան պատերազմներից հետո Փոքր Ասիայում ստեղծված կացությունը՝ Արդուլ Ռեզակն իր նստավայրից հանդես եկավ մի հայտարարությամբ, որը պարսկերեն տպագրվեց ու տարածվեց քրդական բոլոր աշիրեթներում:

Հայտարարության հիմնական մասը նվիրված էր այն հարցին, թե քրդերն ինչ պետք է անեն խոչընդոտելու համար Հայկական հարցի լուծումը:

Հայտարարության մեջ ասված էր.

«... Կառավարությունը, տեսնելով, որ այլևս դուրկ է ինքն իրեն պաշտպանելու ու հոգալու ուժից, ակամա ընկավ Մարոկկոյի և Իրանի ստորացած աստիճանին և մնացած երկրները ձեռքից բաց չթողնելու հույսով ապավինեց Անգլիայի պաշտպանությանը՝ համաձայնելով Հայաստանին ինքնավարություն տալ:

Ստամբուլն ու Անատոլիան պահելու համար Օսմանյան պետությունը զոհեց քրդությունը: ... Օսմանցին Քուրդիստանից երես դարձրեց և Եվրոպային գերի եղավ:

Մենք՝ քրդերս, եվրոպացիների կարծիքով, նույնիսկ նրանց զարգացած ու գիտուն մարդկանց կարծիքով և նրանց բառա-
րանների բացատրությունում իբր թե կես-վայրենի, խաչնարած և
կողոպուտով, թալանով ապրող մի ցեղ ենք: Իսկ Հայերը եվրո-
պային մատուցած իրենց հիշատակագրերով և խնդրագրերով
հաջողացրել են ճանաչվել որպես քաղաքակրթված ազգ, մինչ-
դեռ մենք՝ քրդերս, մեր քաղաքացիական իրավունքները ճանա-
չելու և պահանջելու ճարպկություն չենք ունեցել: Եվրոպան մեր
հեռագրերով, ճառախոսություններով և դիմումներով չպիտի
ազդվի: Ուստի մենք էլ զեն ի ձեռին պիտի ենթարկվենք մեծ
պետությունների վճիռներին: Հայաստան կազմելու համար
որոշված վիլայեթների տիրող և բազմամարդ ցեղը մենք ենք,
քանի որ հազար տարի է ինչ հողերով, պատմական ավանդու-
թյուններով և բազմաթիվ իրավունքներով Հայերից ու թուրքե-
րից շատ ավելի առաջ ենք տեղ եղել այս երկրին: Թեև այժմ օս-
մանյան կառավարությունը մեզ թողել է բախտի քմահաճույքին,
բայց մենք՝ քրդերս այս հողի վրա ամենից ավելի իրավունք և
արժանիք ունենք վայելելու ինքնավարություն»¹:

Ռեզակ բեյը ցեղակիցներին հավատացնում էր, որ իրենք
միայնակ չեն օսմանյան կառավարության և Հայերի դեմ մղվող
պայքարում, որ, իբր, իրենց հավատարիմ դաշնակիցն է նաև
ասորի ժողովուրդը, որը մեծապես չահագրգռված է ապրել
քրդական ինքնավարության կամ անկախ պետության մեջ:
«Մեր քրիստոնյա ասորի եղբայրներն իրենց նկարագրով,
ցեղային ընդունակություններով և նիստուկացով այժմ մեզ հետ
միացած և դաշնակցած են, - ասված էր հայտարարության մեջ, -
հետևաբար ո՛չ մենք և ո՛չ էլ մեր ասորի հայրենակիցները չենք
ընդունում Հայերին տրվող շնորհները և մեր քուրդ ու ասորի
անունների արհամարհումը»²: Ռեզակի խոսքն այն ժողովրդի
մասին էր, որը, լինելով քրիստոնյա, նույնպես ենթակա էր քրդե-
րի բարբարոսական հալածանքներին, մշտական կեղեքումներին
ու պարբերական ջարդերին:

¹ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ. Թղթ. 8, վավ. 11, թ. 36:

² Նույն տեղում, թ. 373:

Ապա, իրեն վերապահելով քուրդ ու ասորի ժողովուրդներին անունից հանդես գալու իրավունքը, Ռեզակ բեյն ազդարարում էր. «Մեր արդար իրավունքները պաշտպանելու համար մենք ոչ թե պիտի դիմենք վրեժի ու թալանի, նույնիսկ չպիտի վշտացնենք ո՛չ իսլամ, ո՛չ քրիստոնյա, ո՛չ հայ կամ հրեա մի որևէ անհատի, այլ ասորի եղբայրների հետ միացած և մեր ձեռքերը մեր զենքերի վրա պատրաստ դրած՝ պիտի հետևյալը հայտարարենք Եվրոպային.

«Մենք հակառակ չենք ձեր որոշումներին, քանի որ օսմանյան կայսրությունն էլ Իրանի և Մարոկկոյի թագավորներ Ահմեդ Ռիզա շահի և Մուլլա Հաֆիդի նման իջավ ստոր աստիճանի վրա, հետևաբար մենք էլ հնազանդվելով աստծո կամքին, պիտի մտնենք Եվրոպայի կոնտրոլի տակ: Սակայն նկատի պիտի առնել, որ մենք՝ քրդերս և ասորիներս, վերջապես, ազգեր ենք, մենք էլ որպես ազգեր իրավունքներ ունենք: Ունեա՞տակ մի տվեք այդ իրավունքները, որպեսզի մենք ձեր վճիռներին հնազանդվելուց հետո՝ օժանդակենք ձեզ մեր երկրի բարենորոգության գործում»»¹:

Քրդերի չուրջը ստեղծված իրավիճակը ներկայացնելուց ու նրանց ազգային նպատակներն ու օրվա խնդիրները բացատրելուց հետո Ռեզակ բեյն իր ցեղակիցներին դիմում էր կոնկրետ գործողությունների հետևյալ կոչերով.

«Ո՛վ քուրդ եղբայրներ: Եթե մենք այժմյանից չկարողանանք ապահովել մեր իրավունքներն ու դատի հաջողությունը, ահա գուշակում եմ, որ Եվրոպայի ծրագրած հայկական առանձնաշնորհումների իրականացման մեջ առաջին քայլը պիտի լինի մեր ունեցած զենքերի հավաքումը, սեյդիների, չեյխների, ուլեմների, բեգերի և աղաների բնաջնջումը: Իսկ դրանից հետո ո՞վ պիտի պաշտպանի անլեզու և օրենքից անտեղյակ քրդերի հողային և անհատական իրավունքները գիտությունով հզորացած, բայց անբարոյական հայերի դեմ:

Ո՞վ քրդեր, համաձայն եք, որ ձեր ամբողջ քաջությունը, ձեր

¹ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ. Թղթ. 8, վավ. 11, թ. 37:

կրոնը, ձեր ազգութիւնը անարգանքի ենթարկվի, ցանկանո՞ւմ եք, որ ձեր հայրենիքը (այսինքն՝ Հայաստանը: – Ն. Ս.) ոտնակոխ լինի և ձեր ցեղը փչանա:

Ուրեմն լսեցեք և տեղեկացեք, որ մեր հավատքն ու կրոնը, մեր քրդական ազգութիւնն ու հայրենիքը արյան գնով պաշտպանելու համար և հայերին ռայա-ստրուկ չլինելու համար բոլոր քուրդ սեյիդները, շեյխերը, ուլեմաները, ազնվական ցեղապետները, խելացիները, բեկերը, աղաները, կարդացողներն ու դիվանագետները, ջանփիղաներն ու ռազմիկները, հարուստներն ու աղքատները երդում անելուց հետո կազմել են մի նշանավոր կուսակցութիւն: Ամբողջ քրդութիւնը մի սիրտ և մի հոգի է դարձել:

Ուստի այն քուրդը, որ իր սրտում կրոնական հավատքի զգացում ունի և գլխում էլ՝ հայրենյաց սիրտ ու ազգութեան գաղափարի մտածմունք, իր ուժերի չափով թող աշխատի զինվել և քուրդ ռազմիկներին օգնութեան փութալ:

Քրդերից ջոկ, ո՛վ իսլամ և քրիստոնյա հայրենակիցներ, մեր գաղափարակից բոլոր եղբայրներ, ձեզ էլ հրավիրում ենք, որ աջակցեք, օգնեք մեզ: Քուրդ զինվորներ և սպաներ, քուրդ պաշտոնյաներ, ձեզ բոլորիդ էլ կոչ ենք անում գալ ու միանալ մեր նպատակին: Նկատի առեք, որ հենց այժմ իսկ Ռումելիի 65000 քուրդ սպաներն ու զինվորները անգործ ու անոթի են մնացել: Քուրդիստանի վեց նահանգները հայերին տրվելուց հետո, դուք էլ անոթի ու անպատասպար պիտի մնաք, ո՛վ զինվորներ, սպաներ և պաշտոնյաներ: Այն ժամանակ ձեր կանայք ու զավակները փողոցի քարերի վրա պիտի նստեն առանց հացի ու ապրուստի: Եվ դու, ո՛վ քրդական ազգ, պիտի վոնդվես հայրենիքիցդ և գաղթականութեան ճանապարհների վրա մատնվես կորստի և անհետացման:

Այն ժամանակ, ինչպես Ռումելիի, Կրետեի և մյուս իսլամական կորցրած երկրներում, այստեղ էլ մեր մզկիթները, սրբավայրերն ու տները, մեր պալատները թշնամու ոտքերի տակ պիտի պղծվեն ու փոշի դառնան»¹:

¹ «Մշակ», № 246, 5 նոյեմբերի 1913 թ.:

1913 թ. մայիսին Բիթլիսի և Վանի շրջանների քրդերը հայտարարեցին, թե հրաժարվում են հարկեր վճարել կառավարությունը: Նրանք չատ տեղերում արտաքսում էին թուրք պաշտոնյաներին: Եվ եթե դեռ ապստամբություն չէր բռնկվում, դա հիմնականում նրանով էր բացատրվում, որ քրդերի ներքին անվերջ տարաձայնությունները չէին հարթվում:

1913 թ. մայիսի կեսերին հրավիրվել էր քուրդ ցեղապետերի համագումար՝ ապստամբական մի ընդհանուր ծրագիր մշակելու համար, բայց տարաձայնությունների պատճառով դադարեցվել էին աշխատանքները:

Իսկ հայերի դեմ ուղղված ոճրագործությունները նոր թափ էին առնում: Հուլիսի վիճակ էր տիրում հատկապես Տարոնի դաշտում: Այնտեղ քրդերը կրկին սկսել էին ալան-թալանը: Ամեն օր այրվում էին գեղերը և ցորենի բարդոցները, մարդիկ կողոպտվում էին խմբերով, սպանություններին վերջ չկար: Բողոքները զանգվածային դարձան, բայց անօգուտ: Շատ տեղերում կրկին բազմախումբ գաղթելու շարժումներ սկսվեցին: Հայերի կողմից ոչ մի տեղ որևէ դիմադրություն չկար:

Առաջ անցնելով ասենք, որ ելնելով վերոբերյալ հայտարարության դրույթներից՝ Բաղրխան զադեի Արդուլ Ռեզակ բեյի գլխավորած «Քուրդիստան» կուսակցությունը ղեկավարությունը 1913 թ. հոկտեմբերին ընդունել էր հետևյալ որոշումը.

«1. Քանի որ օսմանյան կառավարությունը ստիպման տակ և վախից է համաձայնել Հայաստան կոչված վեց վիլայեթների բարեկարգությունը միայն հայերին նպաստավոր ձևով իրագործելուն, ուստի պիտի բողոքենք այս վճռի դեմ, մինչև որ վեց վիլայեթների մյուս ազգերն էլ նպաստավորվեն: Իսկ մինչ այդ բոլոր քրդերը պարտավոր են միանալ և զենքի ուժով վռնդել վիլայեթների, գավառների և գյուղերի օսմանցի պաշտոնյաներին ու նրանց փոխարեն քուրդ ազգի կողմից նշանակված պաշտոնյաներ կարգել, հիմնելով ժամանակավոր կառավարչություններ՝ քուրդ նախագահներով:

2. Պաշտպանել և որպես եղբայր ընդունել այն պաշտոնյաներին ու զինվորականներին, որոնք օժանդակում են մեր գործին, իսկ, ընդհակառակը՝ մեր դեմ պայքարողներին, որպես կրոնի և

Հայրենիքի դավաճանների, սպանել՝ իսկույն ևեթ:

3. Մահվան ենթարկել այն դավաճան քրդերին, որոնք գաղտնի կամ Հայտնի օգնում են մեր թշնամիներին: Գրավել մահապատժի ենթարկված քրդերի ունեցվածքը:

4. Ամեն մի աշիրեթ պարտավոր է կովոդներ և ներկայացուցիչներ ուղարկել քրդական ապստամբության կենտրոնին:

5. Կազմել ժամանակավոր կառավարություն, որը կոչված լինի պաշտպանել մեր պահանջներն ու իրավունքները, եթե հարկ լինի բանակցել, կարգադրել ընթացիկ խնդիրները և կառավարել քրդությունը:

6. Քուրդիստանի ժամանակավոր կառավարությունը, ինքն իրեն Եվրոպային ճանաչեցնելու և իրավունքները պաշտպանելու համար, պետք է մի պատգամավորություն ուղարկի եվրոպական դիվանագիտական մարմինների և ղեկավարաժողովների մոտ»¹:

Քրդական շարժման մի այլ հոսանք, որը կողմնակից էր օսմանյան պետության հետ գործակցելուն, այդ օրերին Կ. Պոլսում սկսել էր հրատարակել «Ռոժե-Քուրդ» անունով թերթը: Նրա խմբագիրն էր թուրքական պառլամենտում Դերսիմից պատգամավոր ընտրված Լուիթֆի Ֆիքրին, որն իր խմբագրական հոդվածներում բողոքում էր տիրող այն մտայնության դեմ, որն իսլամականության անվան տակ ուզում էր ձուլել զանազան ազգերին (արաբ, քուրդ, լազ և այլն) թուրքերի մեջ:

Հայկական հարցում Լուիթֆի Ֆիքրին լիովին համերաշխվում էր Աբդուլ Ռեզակի հետ, նա նույնպես ուրանում էր Հայաստանի աշխարհագրական գոյությունը, սկզբից մինչև վերջ Քուրդիստան էր կոչում այդ երկիրը, այն համարում պապերից ժառանգած սեփականություն:

Ահա սրանք էին քրդական շարժման նախերգանքն ավետող փաստաթղթերն ու ղեպերը, որոնք լավագույն կերպով պարզում էին «քրդական շարժում» կոչված հոսանքի բոլոր ներքին ձգտումներն ու տենչերը: Ինչպես տեսնում ենք, քրդական

¹ «Մշակ», № 246, 5 նոյեմբերի 1913 թ.:

ազգային շարժումն իր սկզբնավորման առաջին իսկ քայլերից հանդես եկավ որպես հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի խափանմանն ուղղված ուժ, որի գերագույն նպատակն էր վերացնել Թուրքահայությանը նրա հազարամյակների կենսատարածքից և սեփականացնել Հայաստանը:

Թուրքական իշխանությունների աջակցությամբ հանդես գալով որպես հակազդեցություն հայկական բարենորոգումների ծրագրին՝ նորածագ քրդական շարժումը գնալով ծավալվում էր՝ ձևականորեն ձեռք բերելով հակակառավարական երանգներ, բայց բովանդակությամբ միշտ մնալով որպես հայ ժողովրդի հայրենիքը սեփականացնելուն ուղղված շարժում: Ամեն գնով ձեռք գցել Հայաստանը. այս էր շարժման կարգախոսը: Միանգամայն ճիշտ էր նկատել Փարիզի “L’Eclair” լրագիրը՝ 1913 թ. մայիսի 8-ին գրելով. «Քրդերն ավելի չուտ կհրդեհեն ամբողջ Հայաստանը, քան կհամակերպվեն այնտեղ բարենորոգումներ կատարելու գաղափարի հետ»:

ՎՐԵԺԽՆԴՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ձնայած դրան՝ հայ երիտասարդներից ոմանք, չզիմանալով քրդական չղադարող ոճրագործություններին, Հայաստանի այս կամ այն գավառում դիմում էին անհատական վրեժխնդրական գործողությունների:

Կարկառի գավառի Բերկրի գյուղի բնակիչների մեծ մասը հայեր էին, փոքրամասնությունը՝ քրդեր: Վերջիններիս թվում իր չարագործություններով հռչակ էր ձեռք բերել Աբբաս աղան, որը արդուհամիդյան ռեժիմի ժամանակ սպանվել էր գյուղի հայ երիտասարդներից մեկի ձեռքով: Սահմանադրությունից հետո, երբ ամբողջովին վերացել էին հայ հեղափոխական խմբերի գործողությունները, Աբբաս աղայի երկու տղաները՝ Կասըմը և Քեամիլը որոշեցին իրենց հոր վրեժը լուծել: Ճանապարհներին դարանակալելով՝ նրանք կողոպտում և սպանում էին հայ անցորդներին, որոնցից մեկը եղավ Բերկրիի ռես թովմասը:

Համոզվելով, որ երկու եղբայրների ոճրագործությունները

գնալով ավելի ու ավելի մեծ ծավալներ են ընդունում, գավառի երիտասարդներից Մկրտիչն ու Արշակը օրը ցերեկով հարձակվում են չարագործների վրա, սպանում նրանց և բարձրանում լեռները, ինչպես անում էին քաջազուն Հայ ֆիդայիները արդու-համիդյան ռեժիմին ցույց տված դիմադրություն օրերին: Հա-րևան Եղեգիս գյուղում գտնվող ոստիկանական ջոկատը սար-սափից հրաժարվում է հետապնդել խիզախ Հայ երիտասարդ-ներին¹:

Վրեժխնդրական գործողություններ էին տեղի ունենում նաև Վասպուրականի ուրիշ վայրերում:

Խիզանի բեկերից մեկի Ֆաթ անունով որդին բազմաթիվ չարագործություններ էր կատարել Կարճկանի Ուրանց գյուղում: Նա բնաջնջել էր նաև գյուղի քահանա Տեր-Սարգսի ընտանիքը՝ սպանելով 6 հոգու, ըստ որում՝ քահանայի 6 տարեկան որդուն մորթելուց հետո դիակը նետել էր գետը: Ընտանիքի միակ ողջ մնացած անդամը՝ Մուրատը, որոշում է վրեժխնդիր լինել: 1913 թ. հունիսի 13-ին իրենց գյուղի մերձակայքում հանդիպելով ոճրագործին՝ սպանում է նրան և դառնում փախստական²:

1913 թ. հուլիսի սկզբներին Հայոց Ձորի Պլթենց գյուղացի Տիգրանը ճանապարհին հանդիպում է քահանա հորը տանջա-մահ արած, նաև բազմաթիվ ուրիշ հայեր խողխողած Մյուլք գյուղացի Հսեին և վրեժխնդիր լինում: Սպանելով ոճրագործին՝ Տիգրանը վերցնում է իշխանություններից պարզև ստացած տասը կրականոց նրա հրացանը և հավաքված հայերի ու քրդե-րի ներկայությամբ, առանց չտապելու, բարձրանում է լեռը:

Կարճկանի Մահմեդ ավազակի չարագործությունների մա-սին գիտեր ողջ Վասպուրականը: Նրա ոճրախմբի անդամները միայն «սահմանադրական» չորս տարիներին սպանել էին 25 հայ: Մահմեդը իշխանությունների համար խիստ կարևոր անձ-նավորություն էր, որի խոսքը օրենք էր Վանի կուսակալի և գավառների գալմազամների համար: Կարճկանի կենտրոնի մա-

¹ ՏՆՍ «Դրօշակ», № 1, հունվար, 1914, էջ 4-5:

² ՏՆՍ նույն տեղում, էջ 5:

տույցներում չորս Հայ երիտասարդներ հարձակվում են նրա վրա, իջեցնում ձիուց և զինաթափում: Եղեռնագործին մահվան ենթարկելուց հետո Հայ երիտասարդները, զենքերն առած, բարձրանում են Գոմսա լեռը¹:

Շատախում մոլլա Յուսուֆ անունով քուրդ ավազակապետը սպանել էր Սատկեն գյուղացի Մկրտչին: Գյուղի մի քանի Հայ երիտասարդներ իրականացնում են վրեժխնդրական գործողություն. զնդակահարելով մոլլա Յուսուֆին, ինչպես նաև Ծիծանց գյուղում յոթ Հայ սպանած քրդական ավազակախմբի պարագլուխ Սելիմին՝ նրանք, զենքերն առած, անհետանում են²:

Վասպուրականի Հայության բարձրացող պայքարի ալիքը տազնապ էր առաջացրել իշխանությունների մեջ: Նրանք նպատակահարմար էին գտել ծայրահեղությունների չդիմել և առայժմ բավականանալ առանձին անհատների ձերբակալումով՝ մտածելով, որ համեմատաբար «մեղմ» քաղաքականություն մը կարելի կլինի աստիճանաբար չեզոքացնել ահազանցող վտանգը: «Իսկ քիւրդ աւազակ տարրը սարսափի տակ սմբած կը մնայ»³, – «Դրօշակին» գրում էր Վանի թղթակիցը:

1907 թ. օգոստոսին Փեթարի կռվում քրդերի ձեռքով վերջին մեծ ֆիդայի Սպաղանաց Տոնո Մակարի դավադիր սպանումով ավարտվել էր Հայ ֆիդայական առասպելական շարժումը⁴: Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո, երբ հռչակված էր իթթիհադ-դաշնակ «եղբայրական դաշինքը», և երբ Դաշնակցությունը Հայ մարդկանց մշտապես կոչ էր անում «խոհեմութին հանդես բերել» և «Իթթիհադին չխանգարել կերտելու սահմանադրական կարգեր», այդ մթնոլորտում ամբողջովին դադարեցվել էր զինված դիմադրությունը չարին: Եվ ահա այժմ, երբ Դաշնակցությունն արդեն խզել էր հարաբերությունները Իթթիհադի հետ, և այլևս չէին հնչում «օրինապահ օսմանյան քաղաքացի լինելու» մասին կոչեր, Փեթարի կռվից հինգ տարի անց վրեժ-

¹ Տե՛ս «Դրօշակ», № 1, հունվար, 1914, էջ 5-6:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 6:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս սույն աշխատության երկրորդ գրքի 646-648 էջերը:

խնդրական ցասումով լի հայ երիտասարդները կրկին լեռ էին բարձրանում: Նրանք մնալու էին որպես անհատ վրիժառուններ, թե՛ որպես ռազմիրաններ, իրենցով սկզբնավորելու էր ֆիդայական շարժման նոր փուլի սկիզբը: Հազիվ թե:

ԿՈՎԿԱՍԻ ՓՈՆԱՐՔԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻՑ ՊԱՀԱՆՋՈՒՄ Է ՋԵՆՔ ՏԱԼ ԹՈՒՐԲԱՀԱՅԵՐԻՆ

1913 թ. ապրիլի 27-ին Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի ռազմական գծով օգնական զենքերալ Շատիլովին էր ներկայացել Կովկասի հայերի պատգամավորությունը՝ հետևյալ կազմով՝ Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ Մեսրոպ, Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Նատիսով, Հայկական բարեգործական ընկերության նախագահ Սամսոն Հարությունյան, «Մշակ» թերթի խմբագիր Ալեքսանդր Քալանթար և Պետական Դումայի անդամ Միքայել Պապաջանով:

Պատգամավորության անդամները զենքերալին Հայտնեցին իրենց խիստ մտահոգությունը թուրքահայության գնալով վատթարացող վիճակի առթիվ՝ ընդգծելով, որ կովկասահայությունը չի կարող անտարբեր մնալ իր դժբախտ ցեղակիցների ճակատագրի հանդեպ: Թուրքիայի հալածական հայությունը ռուսական կայսերական կառավարությանը խորապես երախտապարտ է իր նկատմամբ ցուցաբերած աջակցության համար, իսկ ռուսահպատակ հայերը հաստատապես հավատում են, որ Ռուսաստանն անպայման կասի իր տիրական խոսքը և Թուրքիային կստիպի հայության կյանքում մտցնել տասնամյակներ սպասված բարեփոխումները, որոնք, վերջապես, այդ ժողովրդին հնարավորություն կտան ապրելու խաղաղ և զբաղվելու իր ներքին գործերով: Միաժամանակ նրանք ասում էին, որ բոլոր հայերը քաջ գիտակցում են, որ անհրաժեշտ է հանդես բերել համբերություն, քանի որ կայսերական կառավարության խոստացած օգնությունը հեշտ իրականանալի չէ, առավել ևս՝ ներկա քաղաքական պահին իրենք հասկանում են, որ ժամանակ է պետք, ուստի և հարկ է սպասել, մինչև վրա կհասնի բարենպաստ

պահ: Հայերը քաջ գիտակցում են, որ իրենց սրբազան պարտքն է՝ զսպվածությամբ հետևել կառավարության խորհուրդներին և հնարավորինս նրան օգնել իր դժվարին դիվանագիտական պայքարում:

Այնուհետև պատվիրակները գեներալ Շատիլովին բացում են նրա մոտ գալու բուն նպատակը: Նրանք ասում են, որ իրադարձությունների ընթացքը կովկասահայերին ստիպում է խորհել իրենց թուրքահայ եղբայրներին առաջիկայում սպասվելիք լայնածավալ աղետները մեղմելու հնարավորության մասին: Բոլոր քրդերը թուրքական կառավարության կողմից զինված են, և զինվելը շարունակվում է: Այս պարագայում անգն հայերն օգնություն են աղեսրում, որը զուգորդվում է թե՛ քրդերից և թե՛ թուրքերից պաշտպանվելու հրամայականին: Եվ որքան անպաշտպան է զոհը, այնքան ավելի դաժան է նրա նկատմամբ քրդի կամ թուրքի հաշվեհարդարը: Միմիայն համառ պաշտպանությունն է, որ թերևս կարող է բռնակալներին ինչ-որ չափով հեռու պահել վայրագություններից: Ուստի ողջ կովկասահայության անունից պատգամավորությունը գեներալին խնդրում էր կայսերական կառավարությանը փոխանցել կովկասահայության թախանձանքը, այն է՝ չմերժել իրենց թուրքահայ եղբայրների ինքնապաշտպանության համար փութացնել անհրաժեշտ քանակի զենք՝ գոնե բերդանկաներ և փամփուշտներ՝ դրանք գաղտնի թուրքահայաստան ուղարկելու համար¹: Պատգամավորության անդամները երաշխավորում են, որ ռուսական կառավարության կողմից անհատույց կամ պետական գնով տրամադրված զենքը հավատարիմ մարդկանց միջոցով հասցվելու է իրենց՝ այն թուրքահայերին, ովքեր, իսկապես, ունեն դրա խիստ կարիքը, և որ այն բացառապես գործածվելու է ինքնապաշտպանության, այն էլ միայն ծայրահեղ դեպքում, այլ ոչ թե ակտիվ գործողությունների համար²:

Հայկական պատգամավորության հետ հանդիպումից հետո

¹ АВПРИ, ф. "Политархус", г. 1913, д. 3461, л. 1 (об.).

² Նույն տեղում:

գեններալ Շատիրովը դրա արդյունքների մասին մանրամասն գեկուցում է փոխարքային:

Մի քանի օր անց՝ մայիսի 2-ին, Վորոնցով-Դաչկովն այդ ամենի մասին խիստ գաղտնի ընդարձակ նամակ է հղում արտգործնախարար Ս. Սազոնովին՝ չարադրելով նաև հայերի խնդրանքի մասին իր մտորումները:

Փոխարքան չեչտում էր, որ ներկայումս Ռուսաստանի համար շատ կարևոր է իր հանդեպ թուրքահայերի համակրանքի և կովկասահայերի սիրո ամրապնդումը, և, ընդհակառակը, Ռուսաստանից վանելով թուրքիայի հայերին՝ դրանով իսկ անխուսափելիորեն առաջ կգա ռուսահայերի խիստ դժգոհությունը ռուսաց կառավարություն նկատմամբ:

Փոխարքան նշում էր, որ թուրքահայերի շուրջը գտնվող մահմեդական բնակչությունը գլխովին զինված է, մինչդեռ օսմանյան կայսրության մեջ հայերի համար զենք ձեռք բերելու դեմ ամեն տեսակ արգելքներ են դրված¹:

Այնուհետև Վորոնցով-Դաչկովն անդրադառնում էր Բալկաններից Հայաստան խուժած մուհաջիրների բնակեցման հարցին՝ նշելով, որ թուրքական կառավարությունը հայերից խլում է նրանց հողերը և դրանց վրա բնակեցնում մահմեդական գաղթականներին, մինչդեռ Ռուսաստանը լուծություն է պահպանում՝ ի տես այդ անօրինական գործողությունների: Նա գտնում էր, որ կառավարությունը պետք է լրջագույն ուշադրություն դարձնի այդ խնդրին և անհետաձգելի միջոցների դիմի, որպեսզի մուհաջիրների բնակեցման հարցում թուրքական կառավարությունը հանդես բերի լրջախոհություն և հայ գյուղացի բնակչությանը կրկին չենթարկի նորանոր աղետների: «Նման վերաբերմունքը կհանգստացնի հայերին և կմեծացնի նրանց վստահությունը Ռուսաստանի նկատմամբ»², - եզրահանգում էր փոխարքան:

Այնուհետև չեչտելով թուրքահայաստանի հայ բնակչության նկատմամբ քրդերի կողմից նոր խժոժությունների և լայնածա-

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3461, л. 1 (об.)-2;

² Նույն տեղում, լ. 2.

վալ կոտորածների իրական վտանգի մասին՝ Վորոնցով-Դաչկովը կարծում էր, որ Ռուսաստանը պարտավոր է հոգ տանել թուրքահայերի անձնական ու գույքային անվտանգության մասին: Նա գրում էր. «Հայերը քաղաքակիրթ ժողովուրդ են, նրանք ձգտում են խաղաղ զարգացման: Մարդասիրական բնույթի միջոցառումները, որոնք կպաշտպանեն իրենց կրոնը և խաղաղ աշխատանքի հնարավորությունը, ամենից չատ կխրախուսեն թուրքահայերի համակրանքը մեր հանդեպ: Իսկ, ահա, քրդերը, հիմնականում դեռ կիսավայրենի ժողովուրդ լինելով, որը տակավին չի կարևորում խաղաղ մշակույթի բարիքը և որը առայժմ հարգում է միայն ուժը, մեր կողմից իրենց նկատմամբ պահանջվում է ուժի ու արդարության վրա հիմնված հաստատականություն: Այսպիսով, քրդերից հայերին զերծ պահելուն հաստատականորեն և արդարությամբ նպատակաուղղված միջոցառումները մեզ համար կամրազրեն առաջիններիս համակրանքը և վերջիններիս հարգանքը՝ մի բան, որ իր հերթին կարող է օգնել մեզ հիմքեր գտնելու այս երկու ազգությունները հաշտեցնելու համար:

Ի գիտություն հայտնելով Ձերդ Բարձր Գերազանցությանը ողջ վերահիշյալի մասին՝ խոնարհաբար խնդրում եմ Ձեզ չմերժել և տեղյակ պահել ինձ այն որոշումների մասին, որոնք հարկավոր կգտնեք ձեռնարկել հայկական հարցի վերաբերյալ՝ նրա ներկա փուլում»¹:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3461, л. 3 (об.)-4. (Մեզ չհաջողվեց պարզել, թե Կովկասի փոխարքայի սույն նամակն ինչպիսի արձագանք է գտել ռուսական կառավարությունում: Համենայն դեպս, Ռուսաստանի արխիվներում չենք հանդիպել պաշտոնական փաստաթղթի՝ թուրքահայերին զենք տրամադրելու փոխարքայի առաջարկն ընդունելու կամ մերժելու մասին: Հավանական է, որ առաջարկը մերժվել է, քանի որ այդ ժամանակ ռուսական կառավարությունը հույս ուներ դիվանագիտական միջոցներով ազդել Բ. Դուան վրա՝ հայ-քրդական հարաբերությունները կարգավորելու համար):

ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍԻՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆԵՐԻ ՄԻԱՑՑԱԼ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԸ

Լոնդոնի Հայասիրական կոմիտեն, որը մեծ մասամբ կազմված էր անգլիական պառլամենտի անդամներից, մյուս եվրոպական կոմիտեներին հրավիրել էր մի-մի պատգամավոր ուղարկել՝ մասնակցելու այնտեղ գումարավելիք այն ժողովին, որի ընթացքում կարծիքներ փոխանակելով՝ պետք է ճշտվեր մի ուղեգիծ, որը կկարողանար Հայ գործիչներին օգնել զանազան պետություններում իրականացվելիք իրենց ձեռնարկներում: Սակայն այդ կոմիտեններից չվեցարականը Լոնդոն ուղարկեց ոչ թե մեկ հոգու, այլ ամբողջ պատվիրակություն:

Բացառություն էր կազմել Ռուսաստանը, որտեղից չէր եկել ոչ մի պատգամավոր այն պատճառով, որ այնտեղ դեռ չէր կազմավորվել Հայասիրական կոմիտե:

Փարիզից Նուբար փաշան Պետերբուրգի Հայկական խմբակին նամակով խիստ անհրաժեշտ էր համարել ապահովել Հայ ժողովրդի ճակատագրով մտահոգ որևէ ուսն նշանավոր գործիչներկայությունը Լոնդոնի կոնֆերանսին: Ոմրակը նպատակահարմար էր գտել այդ խնդրով դիմել համաշխարհային ճանաչման արժանացած խոշոր գիտնական և նշանավոր հասարակական գործիչ Մաքսիմ Կովալևսկուն, որն այդ պահին գտնվում էր Փարիզում:

Իմանալով այդ մասին՝ Պողոս Նուբարն այնտեղ հանդիպում է Մ. Մ. Կովալևսկու հետ և նույն խնդրով անձնական զրույց ունենում նրա հետ: Վերջինս Նուբարին խոստանում է մասնակցել կոնֆերանսին, բայց ինչ-ինչ պատճառներով չէր կարողացել Լոնդոն մեկնել: Այնուամենայնիվ, նա կոնֆերանսի նախագահ անունով գրել էր հետևյալ բովանդակությամբ նամակը.

«Հարգելի նախագահ:

Նորին գերազանցություն Պողոս Նուբար-փաշան ինձ հետ զրույց է ունեցել Հայկական հարցի վերաբերյալ, որով ես չեմ դադարել հետաքրքրվել այն իսկ պահից, երբ իմ ընկեր դոկտոր Լորիս-Մելիքովը Փարիզում և եվրոպայում բողոքի ցույցեր կազմակերպեց ի չա՜հ Հայաստանի:

Ես ուզում եմ օգտվել առիթից՝ ձեր առաջիկա ժողովի հետ կապված, ու իմ և իմ աշխատակիցների («Եվրոպայի լրատու» խմբագրություն) անունից արտահայտել մեր համակրանքը, որ ներչնչում է մեզ հայ ժողովուրդը: Մենք ցավում ենք հայերի անցած և ներկա տառապանքների համար և ցանկություն ենք հայտնում, որպեսզի Եվրոպան ապահովի այս ժողովրդի ապրելու իրավունքը, որը նրան խոստացվել էր դեռ Բեռլինյան տրակտատի և 1895 թ. հուլիսի ժամանակներից:

Բարեհաճեք ընդունել, Ձերդ ողորմածություն, իմ խորը հարգանաց հավաստիքը:

Մաքսիմ Կովալևսկի,

Փարիզ 24 ապրիլի 1913 թ.»¹:

1913 թ. ապրիլի 25-ին Մեծ Բրիտանիայի պառլամենտի սրահներից մեկում գումարվեց եվրոպական հայասիրական կոմիտեների ներկայացուցիչների կոնֆերանս՝ նվիրված հայկական բարենորոգումների գործն առաջ մղելու խնդրին:

Կոնֆերանսի աշխատանքներին մասնակցում էին՝ անգլիական կոմիտեի անունից՝ պառլամենտի անդամներ Աննան Բրայսը և Բ. Օ'Քոնորը, Նոել Բիքսթոնը, Էդուարդ Քոյլը, Արթուր Բոնսոպը, Վ. Ջ. Թյութերֆորդը, Հարոլդ Բենդերը, Անրի Վիլյամսը, Արթուր Սայմոսը, ֆրանսիական կոմիտեի անունից՝ Ռոբեր դը Քեն, գերմանական կոմիտեի անունից՝ Յոհաննես Լեփսիուսը, չվեյցարական կոմիտեի անունից՝ Լեոպոլդ Ֆավրը, Ռենե Կաբարետը, Ադոլֆ Հոֆմանը: Ժողովին հրավիրված էին ներկա գտնվելու նաև Հայոց ազգային պատվիրակությունը (Պողոս Նուբար ու Արթին Մոստիչյան) և Լոնդոնի հայ գաղութի մի քանի նշանավոր անդամներ (պրոֆ. Թումանյան, Տ. Ասլանյան, Մանչեստրի հայկական կոմիտեից՝ Գ. Ֆնդզյան, Ս. Իրլիգճյան, Մ. Մանուկյան)²:

Կոնֆերանսի նախագահ ընտրվեց Անրի Վիլյամսը: Նա իր խոսքում ողջունեց ներկաներին և հույս հայտնեց, որ կոնֆե-

¹ ПЗПАК, том I, т. 241-243.

² ՀԱԱ, ֆ. 54, ց. 5, գ. 34, թ. 15:

րանսը միակամ կլծվի Հայաստանի ապագայի վերաբերյալ այն-
պիսի քաղաքականություն մշակմանը, որն արդյունավետ կլինի
Հայության իղձերի իրականացման տեսակետից: Ներկաների
բուռն ծափահարությունների ներքո նա չեչտեց. «Այդ դժբախտ
ժողովրդի խաղաղության և հանգստի համար վսեմաշուք Պողոս
Նուբարի թափած ջանքերին միանալը մեծ պատիվ է մեզանից
յուրաքանչյուրի համար: Այն ծրագիրը, որի կատարմանը լծված
է նա, ներկա պայմաններում միակ հնարավոր պահանջն է, որին
պետք է ուժ տալ»¹: Այնուհետև դիմելով Նուբար փաշային՝ նրան
խնդրեց ելույթ ունենալ և կոնֆերանսին պարզել իր ծրագրերը:

Հանդես գալով Պողոս Նուբարը ֆրանսերենով դիմեց պատ-
գամավորներին՝ բացատրելով այն ամենաչափավոր ձեռնարկ-
ների կարևորությունը, որոնք անհրաժեշտ են բավարարություն
տալու համար թուրքահայության տարրական պետքերին: Նա
Ազգային պատվիրակության անունից ներկաներին ներկայաց-
րեց ամբողջական մի հայտագիր՝ համաձայն Ամենայն Հայոց
կաթողիկոսի տված հրահանգների և հիմնված Բեռլինի դաշնա-
գրի 61-րդ հոդվածի և 1895 թ. հիշատակագրի վրա: Ապա ներ-
կաներին կոչ արեց ուշադիր ուսումնասիրել կաթողիկոսի անու-
նից ներկայացված ծրագիրը, նպաստել դրան, որ այն պետու-
թյունների քննարկմանը ներկայացնելու դեպքում հաջողություն
ունենա և նպաստի Արևելյան խնդրի վերջնական լուծմանը:

Պողոս Նուբարից հետո խոսք առավ բեռլինաբնակ պաստոր
Յոհաննես Լեփսիուսը: Ելույթ ունենալով գերմաներեն (որը
անգլերեն թարգմանում էր Փոնսոներին)²՝ նա կոչ արեց ուժ ու
եռանդ չխնայել տերությունների կառավարություններին հաս-
կացնելու, որ Հայաստանին խաղաղություն բերելը նշանակում
է խաղաղություն նաև Եվրոպային³: Նա հայտնեց, որ Հայաս-
տանի բարենորոգումների գործին գերմանական կառավարու-
թյունը ուժ կտա պայմանով, եթե այն չգործադրվի միայն մի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 54, ց. 5, գ. 34, թ. 16:

² Նույն տեղում:

պետություն կողմից՝ նկատի առնելով Ռուսաստանին¹:

Լեպսիուսի այս տեսակետը արժանացավ կոնֆերանսի մյուս մասնակիցների հավանությանը, և նրան հաջորդած բոլոր ատենաբանները հայտնեցին, թե որևէ ծրագիր, որը չի պարունակի միջազգային հակակշիռ, չի կարող հաջողություն գտնելու հավանականություն ունենալ: Բոլորը նույն մոտեցումն ունեցան նաև ընդհանուր կառավարչի հարցում, այն է՝ վերջինս պիտի նշանակվի սուլթանի կողմից, բայց պետությունների հովանավորությամբ:

Այնուհետև ելույթ ունեցան դր Քեն, Ֆավրը և Բիքսթոնը: Վերջինս իր խոսքի ավարտին առաջարկեց ընդունել հետևյալ միջանկյալ որոշումը. «Սույն կոնֆերանսի մասնակիցներից յուրաքանչյուրը պետք է հանձնառու լինի իրենց երկրում կազմված [հայասիրական] կոմիտեն պահել կանգուն: Կոմիտեները պիտի աշխատանք տանեն իրենց երկրների ընդհանուր կարծիքը պատրաստելու ուղղությամբ՝ ի նպաստ հայկական խնդրի և շարունակական ճիգերով իրենց կառավարությունների վրա ազդեցություն բանեցնեն՝ իրագործելու անհրաժեշտ բարենորոգումներ ի շահ նաև օսմանյան կայսրության ամբողջականության պահպանման: Կոմիտեները պետք է իրար միջև մշակեն շարունակական հարաբերություններ»: Բիքստոնի սույն նախագիծը քվեարկվեց միաձայնությամբ²:

Պառլամենտի անդամ Ա. Բրայսը ներկաներին առաջարկեց անմիջական միջոցներ ձեռնարկել գործուն պրոպագանդայով ճնշում գործադրելու սեփական կառավարությունների վրա: Նույն տեսակետը հայտնեցին նաև Օ'Քոնորը, դր Քեն, Լեպսիուսը, Ֆավրը և ուրիշ պատգամավորներ:

Կոնֆերանսը միաձայն ընդունեց անգլիական, ֆրանսիական, գերմանական և չվեյցարական հայասիրական կոմիտեների ներկայացուցիչների կազմած հայտարարության տեսքատր, որը պարունակում էր հետևյալ կետերը. 1) Հայ ժողովրդի դժբախ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 54, ց. 5, գ. 34, թ. 17:

² Նույն տեղում, թ. 18:

ստույթունները պահանջում են եվրոպայի ուշադրությունն ու համակրանքը: Հակառակ Բեռլինի դաշնագրի և 1895-ի բարենորոգումների պարունակած առաջարկությունների (որոնք ընդունվել և հրատարակվել են նաև օսմանյան իշխանությունների կողմից)՝ սույն ժողովրդական տառապանքը նվազած չլինելու պատճառով այժմ անհրաժեշտ է, որ հայկական խնդիրը կրկին ձեռք առնվի եվրոպական բոլոր պետությունների կողմից, 2) Բալկանյան պատերազմը վերջանալուն պես պետությունները պետք է ընդհանուր անվտանգության մի կարևոր մաս համարեն նաև հայկական խնդրի լուծումը, 3) Սույն կոնֆերանսին ներկայացված հայասիրական կոմիտեների միացյալ հանձնառությամբ նրանցից յուրաքանչյուրը պետք է իր կառավարությանը ներկայացնի սույն հայտարարությունը և հետևյալ պահանջները. ա) Հայաստանում նշանակվելիք բարձր կոմիսարը պիտի լինի եվրոպացի, ստանա պետությունների ընդհանուր համաձայնությունը և պաշտոնի կոչվի սուլթանի հրամանով, բ) Պետությունների ներկայացուցիչներով կազմել մնայուն մի հանձնախումբ, որը պիտի հսկի բարենորոգումների ընթացքը, գ) Ընտրվելիք նահանգային ընդհանուր ժողովը պետք է ունենա կես հայ, կես մուսուլման կազմ, դ) նույն սկզբունքով պիտի կազմվեն տեղական ժանդարմերիան և ոստիկանությունը, ե) Արմատապես բարելավել դատական և ֆինանսական գործերը, զ) Գրաված հողերի նախկին տերերին պատճառած վնասները հատուցել բռնազավթիչների հաշվին, է) Քրդերի և այլ թափառական ցեղերի զավթիչ գործողությունների դեմ ձեռնարկել խիստ միջոցներ: 4) Հարգել օսմանյան պետության ամբողջականությունը և գործուն բարենորոգումներից ավելի նրանից ուրիշ բան չպահանջել, 5) Սույն ծրագիրը պետք է ընդունվի ոչ միայն պետությունների, այլև օսմանյան կառավարության կողմից, մանավանդ որ դրա գործադրումից կօգտվեն բոլոր հպատակները հավասարապես, քանի որ հայկական գավառներում հաստատվելիք կյանքի ու ինչքի ապահովությունը, լավ վարչության ստեղծումը չատ արագ կնպաստեն գալիք զարգացումներին, հարստությունների և ֆինանսների կուտակումներին, մեծապես կբարվոքեն վաճառականության գործերը, 6) Մեծ պե-

տությունները պետք է ուշադրություն դարձնեն, այն վտանգի վրա, որին պիտի ենթարկվեն Հայաբնակ գավառները, երբ այնտեղ կխուժեն եվրոպական Թուրքիայից գաղթող մահմեդականները և Բալկաններում պատերազմող Թուրք զինվորները, 7) Սույն որոշման օրինակներն ուղարկել Փարիզում գումարվելիք Միջազգային ֆինանսական Հանձնաժողովի Հերթական նիստին և մեծ պետութայնների արտաքին գործոց նախարարութայններին¹:

Կոնֆերանսը միաձայնությամբ զնահատեց Հայկական պահանջների օրինավոր և արդարացի լինելը:

Պողոս Նուբարն այս ամենի մասին ապրիլի 25-ի նամակով տեղեկացնում է Գևորգ V կաթողիկոսին: «Ուրախ եմ աւետելու Ձեր Վեհափառութեան,- գրում էր նա,- որ սույն քոնֆերանսը շատ հետաքրքրաշարժ և կարևոր եղավ»²: Նա չեչտում էր, որ եվրոպական Հայասերների հավաքը, իբրև եզրակացութայն, միաձայնությամբ քվեարկեց մի առաջարկութայն, որի բովանդակութայնն այն էր, որ կոմիտեները Հանձնառու են ազգուկերպով գործելու իրենց երկրներում և իրենց կառավարութայններին համոզելու, որ սրանք միջամտեն ի նպաստ Հայկական բարենորոգումների: Միայն թե Պողոս Նուբարը խիստ անհանգստացած էր: Մի քանի օր հետո կաթողիկոսին հղած ապրիլի 29-ի նամակով նա անհանգստութայն էր հայտնում, թե «Բէթէրսպուրկի կամ Թիֆլիսի քոմիթէն դեռ չէ կազմուած: Փափաքելի է, որ Ռուսիոյ մէջ, ոչ հայերէ, այլ սոսկ ուսսերէ բաղկացած քոմիթէ մը կազմուի, միւս երկրներուն նման: Յուսալի է, որ Ձեր Վեհափառութեան բարձր միջամտութեամբ ընդհուպ իրագործուի այս պէտքը»³:

Նամակագիրն այնուհետև հավելում էր, որ Լոնդոնում գտնվելու առիթից օգտվելով՝ ինքը տեսակցել է տեղի ֆրանսիական դեսպան Մ. Պոլ Գանպոնի հետ, որը 1895-ին

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 34, թ. 19:

² Նույն տեղում, թ. 20:

³ Նույն տեղում, թ. 25:

Ֆրանսիայի դեսպանն էր Կ. Պոլսում և այդ արյունամած օրերին ազնվորեն ստանձնել էր հայոց պաշտպանությունը, ինչպես նաև կոնֆերանսը վերջանալուց հետո նույն օրը հանդիպում է ունեցել Պետերբուրգում ֆրանսիական դեսպան Մ. Դելկասեի հետ, որը արձակուրդով եկել էր Փարիզ, ապա անցել Լոնդոն: Դելկասեն հայտնել էր իր տեսակետը Հայաստանի բարենորոգումների մասին՝ ասելով, որ Հայկական հարցը ամենաարդարացիներից մեկն է: «Երկուքն ալ մեր յայտագիրը տրամաբան գտան և հաստատուն՝ իրաւաբանական տեսակետով. երկուքն ալ անիրականալի կը գտնին ընդհանուր կառավարչին պետութեանց կողմէ անուանումը եւ երկուքն ալ համամիտ են, որ միմիայն միջազգային հակակշռի մը սկզբունքը կրնայ պետութեանց հաւանութիւնը միացնել»¹:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ՏԱՐԲԵՐ ԾՐԱԳՐԵՐԸ:
ՄԻԱՍՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ԵՎ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ**

Արդեն դեպքերի զարգացման մայիս ամիսն էր: Ինչպես իր տեղում նշվել է, թուրքահայոց Ազգային ժողովի 1912 թ. դեկտեմբերի 21-ի նիստի հանձնարարականով Ապահովության հանձնաժողովը պատրաստել էր Հայաստանի բարենորոգումների ծրագրի նախագիծը: Փաստաթղթին կցվել էին աշխարհագրական քարտեզ, որի վրա ճշտորեն նշված էին հայկական վեց նահանգների սահմանները, ինչպես նաև ժողովրդագրական աղյուսակ, որում չրջագծված էին այդ նահանգներում ապրող ժողովուրդների խտությունը ու թվական հարաբերակցությունը հայերի և մուսուլման ազգային տարրերի միջև առանձին-առանձին²:

1878 թ. ի վեր՝ Բեռլինի կոնգրեսից հետո, սա երկրորդ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 34, թ. 25:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 95, թ. 5:

դեպքն էր, որ Հայաստանի բարենորոգումների ծրագիրը կազմում էին իրենք՝ հայերը՝:

1913 թ. հունվարի սկզբին Ապահովության հանձնաժողովի կազմած նախագիծն իր հավելվածներով հանձնվել էր պատրիարք Հովհաննես Արչարունուն:

Նախագծում հիմնականում ներառված էին ՀՅ դաշնակցության Կ. Պոլսի Կ. Կոմիտեի կողմից ներկայացված առաջարկները:

Իր տան մեջ ընդունելով Կ. Պոլսում ուսական դեսպանատան առաջին թարգման Անդրե Մանդելշտամին՝ հայոց պատրիարքը պաշտոնապես նրան է հանձնում հայաբնակ վեց նա-

՝ Մկրտիչ Խրիմյանը և Խորեն Նար-Պեյը 1878 թ. հունիսի 25-ին Բեռլինի կոնգրեսին ներկայացրել էին «Օսմանյան Հայաստանի կազմակերպական կանոնագիր» ծրագիրը:

Այդ փաստաթղթի համաձայն՝ Հայաստանը պետք է ունենար երկրի բարձր կառավարիչ՝ վարչապետ, որին իրավունք պետք է վերապահվեր նշանակել, հսկել և արձակել անխտիր բոլոր պաշտոնյաներին: Փաստաթղթում ներկայացված էին օրենսդրական մարմնի՝ ընդհանուր ժողովի դերը, կազմը և այն ընտրելու եղանակը:

Դատարանները լինելու էին երկու տեսակի՝ շերի և Հասարակ: Օրենսդրքի մշակումը հիմնված էր լինելու եվրոպական իրավագիտության սկզբունքների վրա: Այդ ամենից հետո նախատեսվում էր եվրոպական վերահսկիչ մարմնի ստեղծում՝ ծրագրի իրականացման ուղղությամբ տարվելիք աշխատանքները վերահսկելու համար:

Խրիմյանի և Նար-բեյի հեղինակած ծրագրին զուգահեռ՝ Բեռլինի կոնգրեսին ներկայացվել էր նաև եզիպտական նշանավոր պետական ու Հասարակական գործիչ Նուբար փաշայի կողմից կազմված Հայաստանի բարենորոգումների նախագիծը, որը զգալիորեն տարբերվում էր առաջին նախագծից: Այստեղ բարենորոգումների խնդիրը ավելի իրատեսական էր: Նուբար փաշան մոռանալուց չէր պատենքներ էր քաշել պետական կյանքի երեք խոշոր ֆունկցիաների միջև և դրանց հատկացնում էր բավականին չոչափելի դեր: Ծրագիրը նախատեսում էր արմատապես փոխել Թուրքահայաստանում տիրող Հարկային սիստեմը՝ առաջարկելով եկամտային հարկ՝ կալվածատոմարի կամ այսպես կոչված cadastre - ային սիստեմի վրա, որը ձևոնտու նորությամբ կլինեի Հնադարյան Հարկային ձևեր կիրառող Թուրքական պետության համար:

Հանգների բարեկարգության մասին պատրիարքարանի մշակած ծրագիրը:

Ֆրանսերեն դիմելով դեսպանին՝ սրբազանն ասում է, որ թեև պատրիարքարանը ուշացրել է բարենորոգումների ծրագրի կազմումը, բայց դա արվել է գիտակցաբար՝ հարցն ավելի լուրջ քննելու և կշռելու համար, որպեսզի այն համապատասխան լինի իր հոտի կրած ցավերին ու տանջանքներին: «Մենք անկախություն չէ, որ կպահանջենք, այլ մեր պատուի, կեանքի եւ գույքի ապահովությունը»:

Մանդելշտամին հանձնելով ծրագիրը՝ պատրիարքը նրան խնդրում է բովանդակ հայ ազգի անունից այն ներկայացնել դեսպան Գիրսին: «Պիտի տեսներ,- ասում է սրբազանը,- որ եղած առաջարկները շատ համեստ են և հիմնված լինելով երկրի ընդհանուր օրենքներու վրա, կպահեն նույնիսկ վարչական ձևը, հիմնվելով ապակենդրոնացման սխտեմի և ազգերու հավասարության սկզբունքի վրա: Ձեզ կմնա գիտնալ, թե թուրք կառավարության միջոցա՞վ գործադրել կուտար, թե դուք կգործադրեք անձամբ:

Մենք չպիտի հարցնենք Ձեզի, թե մեր հարցը ե՞րբ պիտի լուծենք, այլ կարծեմ արյան հեղեղներու մեջ իր կյանքը ապրող քրիստոնյա և քաղաքակրթության միչտ ձգտած հայ ժողովուրդը իրավունք պիտի ունենա ըսելու Ձեզի. «Կպահանջենք, որ վերջնապես ազատեք մեզի մեր տառապանքներէն»¹:

Պատրիարքը միաժամանակ վախ է հայտնում, թե արդյոք հնարավո՞ր է, որ այս ծրագիրը նույնպես արժանանա նախորդ ծրագրերի տխուր վախճանին: «Եթե բան մը չպիտի ընեք մեզ համար,- ասաց նա,- խնայեցե՛ք մեզի, գի հետևանքները շատ աղետաբեր պիտի ըլլան արդեն դարերէ ի վեր տանջվող հայ ժողովուրդին համար:

Կխնդրեմ, որ վսեմաշուք դեսպանը իմ աղերսներս հաճի ներկայացնել առ ոտս Վեհափառ Կայսեր Մեծին Ռուսիո»²:

Ի պատասխան՝ թարգմանը հույս է հայտնում, որ հայերի

¹ «Էջմիածին», փետրվար-մարտ-ապրիլ, 1965, էջ 164:

² Նույն տեղում, էջ 165:

նվազագույն պահանջներն այս անգամ կատարվելու են:

Վերջում պատրիարքը տեղեկացրեց, որ պատրիարքարանը կարճ ժամկետում կներկայացնի նաև այս ծրագրի *“Exposé des motifs”*, ուր մի առ մի տրված կլինեն յուրաքանչյուր հոդվածի պատճառարանությունները և բացատրությունները¹:

Երիցս ու մանրագնին քննությունից հետո, 1913 թ. առաջին ամսին Մանդելշտամը Հայաստանի բարենորոգումների՝ պատրիարքարանի պատրաստած պահանջը ներկայացնում է ոուսաց ղեսպան Միխայիլ Նիկոլանիչ Գիրսին՝ նրա կարծիքն ու թելադրությունները ստանալու համար²: Վերջինս հավանություն է տալիս փաստաթղթին, որին կցելով ընդարձակ մեկնարանություն՝ ուղարկում է Պետերբուրգ: Ապա Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի Կ. Պոլսի ղեսպանների կողմից հայտնած փափագին ընդառաջ՝ պատրիարքարանը, Ռուսիո ղեսպանի համաձայնությունամբ, նախագծի մի-մի օրինակ տրամադրում է նրանց:

Այն ժամանակ, երբ Ապահովության հանձնաժողովը կազմում էր բարենորոգումների պատրիարքարանի նախագիծը, այդ նույն օրերին Փարիզի Ազգային պատվիրակությունը, պատրիարքարանի նախագծից անտեղյակ, կազմում է բարենորոգումների իր նախագիծը՝ հիմքում դնելով 1895 թ. Մայիսյան ծրագիրը, բայց բարեփոխված՝ ժամանակին համահունչ³: Նախագիծը մշակվել էր ֆրանսիացի հայասեր Վիկտոր Բերարի մասնակցությամբ:

Փարիզի ոուսական ղեսպանատունը Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարին տեղեկացնում է, որ Պետերբուրգը նպատակահարմար է համարում Ազգային պատվիրակության և Կ. Պոլսի պատրիարքարանի կազմած բարենորոգումների նախագծերը միավորել, որպեսզի ազգը միջազգային հանրության առջև հանդես գա մի ընդհանուր փաստաթղթով, ասել է թե՛ միասնաբար ու միակամ:

* Պատճառարանյալ տեղեկագիր:

¹ Տե՛ս «Էջմիածին», փետրվար-մարտ-ապրիլ, 1965, էջ 165:

² Տե՛ս Հովհաննես առ. քհն. Հաճեան, Հայոց տուժանքի ճամբաներով, Ա հատոր, Թեհրան, 1965, էջ 333:

³ ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, վավ. 91, թ. 4:

Երբ Փարիզում ավարտվել էր Հայկական բարենորոգումների ծրագրի կազմումը, 1913 թ. հունվարի վերջերին Համբարձում Առաքելյանն այն տարել էր էջմիածին ու ներկայացրել կաթողիկոսի Հաստատմանը: Միաժամանակ, այդ ծրագրի մի օրինակը Փարիզից ուղարկվել էր Կ. Պոլիս՝ պատրիարք Արչարունուն: Փարիզից էջմիածին ուղարկած ծրագրի օրինակը Գևորգ V կաթողիկոսը հղել էր Թիֆլիս՝ Ազգային բյուրոյում քննարկելու և եզրակացություն տալու համար:

Մինչև Ազգային բյուրոյից պատասխան կգար, կաթողիկոսն էջմիածնում ստանում է նաև Կ. Պոլսի պատրիարքարանի կողմից մշակած բարենորոգումների ծրագրի նախագիծը, որը նույնպես քննարկման է ուղարկվում Թիֆլիս՝ Ազգային բյուրոյին:

Ազգային բյուրոյի որոշ անդամներ հակված էին այդ երկու նախագծերի հիման վրա մշակել ուրիշ երկու՝ *minimum* և *maximum* նախագծեր՝ համաձայն փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի բանավոր խորհրդի: Բայց Բյուրոյի անդամների մեծ մասի կարծիքն այն էր եղել, որ Հայերը պետք է միայն մի ծրագիր ունենան, որպեսզի որևէ տարաձայնություն չլինի Հայության մեջ, և նաև դա այնպես կազմված լինի, որ բխի ոռոսաց չահերից, որովհետև ոռոս կառավարության աջակցությունն ամենից կարևորն է Հայ Դատի հաջողության համար:

Մինևնույն ժամանակ, Թիֆլիսի և Պետերբուրգի Հայ ազգայինները նույնպես իրենց ծրագրերը կազմեցին և ուղարկեցին Պողոս փաշային¹: Պետերբուրգում այդ գործին լծվել էին Ա. Աս-

¹ ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, վավ. 99: Խնդրի վերաբերյալ իր մտածումները նա ֆրանսերեն չարադրել էր նաև «Հայկական շրջանի Հատուկ վարչության հիմնական կետեր» խորագրով ուրվագծում, որը պահպանվում է Գրականության և արվեստի թանգարանի «Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդում»: Սույն ուրվագիծը, որը չի կրում ամսաթիվ, հայտնի չէ, թե ում է եղել հասցեագրված: Կարելի է ենթադրել, որ այն հանձնվել է Մանդելշտամին:

Նշենք նաև, որ Հայկական շրջանի բարենորոգումների մասին 11 կետից բաղկացած ծրագիր էր առաջարկել նաև Գրիգոր Զոհրապը: Իրենց ծրագրերը առանձին-առանձին վեց տերությունների Կ. Պոլսի ղեսպանություններին էին ներկայացրել նաև Հնչակն ու Դաշնակցությունը:

րիբեկյանը, Ա. Սարուխանյանը, պրոֆ. Ն. Ադոնցը, Գ. Տիգրանյանը, Մ. Պապաջանյանը և այլք: Իսկ Մոսկվայից նրանց գործուն աջակցում էին իրավաբան Ստ. Մամիկոնյանը, պրոֆ. Ա. Զիվելեգովը, Ամիրյանը և ուրիշներ:

Սակայն բարենորոգումների բոլոր չորս նախագծերից ամենակարևորը երկուսն էին՝ պատրիարքարանինը և Ազգային պատվիրակությունը: Մի շարք կետերի շուրջ նրանց միջև կային նկատելի տարբերություններ, որոնք տարաձայնությունների առիթ էին դարձել Պողոս Նուբարի և պատրիարք Արշարունու միջև: Կաթողիկոսին հղած հեռագրով Պողոս Նուբարը, պատրիարքարանի ծրագրի մասին հայտնելով իր կարծիքը, այն համարում էր համարձակ, բայց ոչ իրատեսական, «ոչ բարեպատիկ և ոչ գործնական», որը «կարող է վնասել ազգային գերագոյն շահերուն»¹: Բայց իրականում երկու նախագծերի միջև ընդհանրություններն ավելի շատ էին: Երկուսի ելակետները բխում էին Հայաստանի առկա իրողություններից: Դրանցից զատվում և որոշիչ նշանակություն էին ստանում հատկապես երկուսը՝ հայերի բնակության իրական տարածքների սահմանները և հայ ազգաբնակչության գերակշիռ թվից ելնելով՝ հայկական նահանգների ղեկավար մարմինների ստեղծման հարցը:

Զույգ նախագծերի համաձայն՝ հայերի դրություն բարվորման իրավական հիմքը մի հայահոծ նահանգ ստեղծելը կարող էր լինել, որում կներառվեին միայն հայերով բնակեցված հողերը: Մինչև որ ձեռք չառնվեր այդ պարզ միջոցը, թուրքերը խոչընդոտելու էին եվրոպական դիվանագետների բոլոր ձեռնարկումները: Բայց նահանգների դասավորմամբ չէր լրանում այն միջոցների ամբողջությունը, որ պահանջում էին հանգամանքները: Հանձինս իր ներկայացուցիչների կազմած նախագծերի՝ հայ ազգը պահանջում էր, որ գալիքում ստեղծվելիք զուտ հայկական նահանգի գլուխ դրվի մի այնպիսի անձ, որը չլինի Կ. Պոլսի անողնաշար կամակատարը և, հետևաբար, կարողանա ինչպես հարկն է բարենորոգումներ կատարել կյանքում: Նա պետք է

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թթ. 21, 22:

նշանակվեր տեղի քրիստոնյաներից կամ, հակառակ դեպքում, եվրոպացիներից: Ընդհանուր նահանգապետին զուգահեռ պետք է կյանքի կոչվեր տեղի ազգարնակչությունից ընտրված խորհրդակցական մի մարմին: Թերևս միայն նման իշխանությունը կարող է հայերի համար երաշխավորել ապահովության ու առաջադիմության նվազագույն պահանջներ, կարծում էին երկու նախագծերի կազմողները:

Երկու նախագծերի այս նմանությունների կողքին առկա էին լուրջ տարբերություններ, որոնք կարող էին հաղթահարվել փոխադարձ զիջումներով, որը, սակայն, տեղի չէր ունենում: Ակնհայտ էր, որ պատրիարքարանը դուրս էր եկել իր ունեցած լիազորությունների սահմաններից և սկսել էր հաճախ միջամտել Ազգային պատվիրակության գործերին:

Փետրվարի 7-ին Պողոս Նուբարը կաթողիկոսին գրում էր. «Ձեր վեհափառութեան մասնաւոր ուշադրութեան կը յանձնիմ այն դժվարութեանց, որ յառաջ եկած է, մէկ կողմէն՝ Ս. Պատրիարքին 4. Պօլսի մէջ կատարած բանակցութեանց, եւ միւս կողմէ՝ մեր Պատգամաւորութեան միջոցաւ Եւրոպիոյ մէջ կատարուած բանակցութեանց երկուութէնէն: Ձեր Ս. Օծութիւնը պիտի համաձայնի ինծի հետ, որ այս վիճակը չի կրնար տեսել, առանց ծանրապէս վնասելու մեր դատին եւ ապարդիւն ձգելու Պատգամաւորութեան ջանքերը, որուն պաշտօնն ալ անօգուտ պիտի ըլլար: Կը խնդրիմ ուրեմն, որ Ձեր Վեհափառութիւնը բարեհաճի միջամտել Ազգ. Պատրիարքարանի մօտ՝ հարկ եղած կերպով ճշտելու համար իր կացութիւնը»¹:

Կաթողիկոսին հղած նամակներից մեկում Պողոս Նուբարը բողոք էր հայտնում 4. Պոլսի հայոց պատրիարքարանից: Նա գրում էր. «Ճշմարտապես յուսախար կըլլանք Պօլսոյ Պատրիարքարանէն՝ որ Պատուիրակութեանս հանդէպ ընդդիմադիր ընթացք մը բռնած է, մերժելով որեւէ համաձայնութիւն միակ ծրագրի մը պատրաստութեան մէջ, եւ ստանձնելով բանակցութեանց տնօրինութիւնը, որոնք Պատուիրակութեանս մեծամեծ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թ. 29:

դժուարութիւններ կ'ստեղծէին»¹: Նա Վեհափառին հիշեցնում էր, որ Ազգային պատվիրակութիւնը պատրիարքարանի հետ հենց սկզբից անհամերաշխ է եղել բարենորոգումների նրա ծրագրի ձևի ու պարունակութեան հարցում, հատկապես այն բանի համար, որ հաշվի չի առել Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը և տերութիւնների 1895 թ. հիշատակագիրը: Ելնելով դրանից՝ Պ. Նուբարը պատրիարքին խնդրել էր մի լիազոր-պատգամավոր ուղարկել Փարիզ՝ պատվիրակութեան հետ համախորհուրդ միասնական ծրագրի նախագիծ պատրաստելու: Պատրիարքարանը, ընդունելով Նուբար փաշայի առաջարկը, 1913-ի փետրվարի կեսին Փարիզ է ուղարկում Ապահովական հանձնախմբի «Հատուկ պատվիրակ» Վահան Փափաղյանին՝ պաշտոն ունենալով Ազգային պատվիրակութեան հետ քննարկելու բոլոր չորս (պատրիարքարանի, Ազգային պատվիրակութեան, Թիֆլիսի և Պետերբուրգի հայ ազգայինների) ծրագրերը և դրանց հիման վրա մի ընդհանուր պաշտոնական նախագիծ կազմելու:

Սկզբում Պողոս Նուբարը դժկամութեամբ էր ընդունել թե՛ պատրիարքարանի նախագիծը և թե՛ պատրիարք Արշարունու պատվիրակին: Գեորգ V-ին ուղարկած № 252 հեռագրով հայտնելով իր դժգոհութիւնը՝ նա գրում էր. «Հարկադրուեցայ Ձերդ Վեհափառութեան ուղղելու վերոգրեալ հեռագիրը, երբ ինծի հաղորդեցան Ազգ. Պատրիարքարանի կողմէ պատրաստուած ծրագիրը, դիպուածաւ, անձի մը միջոցաւ, որ չեմ գիտեր, ինչպէս յաջողեր է ձեռք անցընել, և շատ անկեղծօրէն կը ցաւիմ, որ Ազգ. Պատրիարքարանը չէ մտածած ինծի ղրկել ուղղապէս, մանաւանդ ևս նկատեցի, որ կարևոր տարբերութիւններ կան վերոյիշեալ ծրագրին և այն ծրագրին մէջ, զոր մենք հոս պատրաստելու հետամուտ ենք. արդէն Ազգ. Պատրիարքարանն աւել կամ պակաս հիմնուած է ինքնօրէնութեան սկզբունքին վրայ, ձև, որ մեզի չի թուիր բարեպատեհ, ոչ ալ գործնական: Կարծեցայ, որ Ձեր Ս. Օծութիւնը իրազեկ չըլլալով երկու տեսակէտներուն տարակարծութեանը, թէրևս ունէ եղանակով գործածէր Ազգ. Պատ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 34, թ. 8:

րիարքարանի ծրագիրը, և յառաջիկայիս համար ունէ չփոթութեան առաջըր առնելու մտահոգութեամբ, չփոթութիւն, որ կրնայ վնասել ազգային գերագոյն չահերուն, խնդրեցի Զերդ Վեհափառութենէն առայժմ ունէ կերպով չի գործածել յիշեալ ծրագիրը, սպասելով այն ծրագրին զոր խմբագրելու վրայ ենք՝ հեղինակաւոր անձերու աշխատակցութեամբ»¹:

Փարիզում Վ. Փափաղյանը շատ կարևոր դեր խաղաց: Տարիներ անց Պողոս Նուբարն ասել էր, նա «ոչ միայն միջնորդի դեր կատարեց, այլև շատ օգտակար կերպով աջակցեցաւ ինծի»²:

Փարիզ հասած Վ. Փափաղյանն անմիջապէս սկսեց աշխատակցել պատվիրակութեան անդամների հետ: Պողոս Նուբարը կաթողիկոսին տեղեկացնում էր, որ պատվիրակութիւնը հաշտարար ոգով հնարավոր բոլոր գիշողութիւններն է արել, որի շնորհիվ ձեռք բերվեց վերջնական համաձայնութիւն, և պատրաստվեց դաշնադրական ծրագիր՝ պատրիարքարան ուղարկելու և վավերացնելու համար: «Սակայն զարմանքնիս մեծ եղավ, կաթողիկոսին տեղեկացնում էր Պողոս Նուբարը, - երբ ամբողջ ամիս մը սոյն վաւերացումը մեզ մերժուեցաւ, պարտադրելով Պատուիրակութեանս դադարեցնել իր աշխատութիւնները եւ կորսնցնել թանկագին ժամանակ մը...»³: Բայց առավել վիրավորականն այն է, կաթողիկոսին բողոքում էր Նուբարը, որ պատրիարքարանից, ի վերջո, ստացվել է մի նամակ, որով տեղեկացվում է, թե նա, առանց նկատի առնելու համատեղ պատրաստած ծրագրի նախագիծը, Կ. Պոլսի ոռոսաց դեսպանին է հանձնել իր ծրագրի հին նախագիծը, որը ժամանակին մերժվել էր Պատվիրակութեան կողմից: Այսպիսով, պատրիարքարանը պատվիրակութեանը կանգնեցրել է կատարված իրողութեան առջև՝ «պարտադրելու համար զմեզ, որ իր կամքին հպատակինք», - գրում էր Պողոս Նուբարը և ավելացնում. «Զեր Վեհա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 19, թ. 21:

² ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 26, թ. 5:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 34, թ. 9:

փառութիւնը կրնայ կշռիլ՝ Զեր կողմանէ անուանուած Պատու-
իրակութեան մը հանդեպ Պատրիարքարանին բռնած այս
ընթացքը, և մեր դատին յաջողութեան համար անկե առաջ
գալիք չարիքը»¹: Նկատի առնելով, որ «երկու հակընդդեմ
գլուխ» մին ի Պոլիս և միւսն Եւրոպա, անկարելի է սկսուած բա-
նակցութեանց հաջող ելքի համար», ուստի «ստեղծուած պարա-
զաներուն մէջ կը կարծինք թե անհնար է օգտակար գործ մը
տեսնել և կամ յաջողութեան ամենափոքր յոյս մը սնուցանիլ»²:
Հետեւապէս այդ է պատճառը, տեղեկացնում էր Նուրարը կաթո-
ղիկոսին, որ «այսօրուան թղթատարով իսկ պատասխանեցինք
Պատրիարքարանին և թախանձագին կը խնդրենք համաձայնել
դաշնադրական ծրագրին չուրջ, որ արդեն ընդունուած է իր
պատգամաւորին (Վ. Փափաղյանի:- Հ. Ս.) կողմէ, և վերջ տալ
ամէն ներքին անհամաձայնութեանց, որպէս զի կարենանք
դիմադրիլ արտաքին դժուարութեանց՝ որ արդեն իսկ չափէն
աւելի են»: Ապա՝ «եթե Պատրիարքարանի ծրագիրը պետու-
թեանց ներկայանայ իր նախկին վիճակին մէջ, ստոյգ ձախո-
ղուած մը առաջ պիտի բերե, որուն բոլոր պատասխանատուու-
թիւնը իրենց վրայ կը ծանրանայ»³:

Այնուհետեւ նամակում Նուրար փաշան կաթողիկոսին ան-
կեղծորեն խոստովանում էր, որ այդ պարագայում ինքը մտա-
դրվել էր «դիմել Զեր Սրբութեան և խնդրել, որ զիս ազատ
արձակեք Զեր ինձ յանձնած պաշտօնէն», բայց տեսնելով այն
վտանգը, որ այդ օրհասական պահին պատվիրակության ղե-
կավարի անձի փոփոխությունը կարող է առաջ բերել ան-
ցանկալի հետեւանքներ, որոնցից հատկապէս աղետալի կլիներ
այն, եթե տերությունները իմանային, որ հայոց մեջ ծագել է
անհամաձայնություն, ուստի, հաշվի առնելով այդ վտանգավոր
հանգամանքները, Ազգային պատվիրակության ղեկավարը
Վեհին առաջարկում էր դիմել կտրուկ քայլերի. 1) Պատրիար-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 34, թ. 9-10:

² Նույն տեղում, թ. 10:

³ Նույն տեղում:

քարանին արգելել չարունակելու բանակցությունները եվրոպայում, կամ 2) «Իմ գործէ քաշուիլս է, երբ վստահօրեն կը տեսնիմ, որ իմ հայրենակիցներուս ի նպաստ օգտակար բան մը ընել կարելի չէ այս կացութեան մէջ»¹:

Մի ուրիշ նամակում՝ կաթողիկոսին հղված ապրիլի 25-ին, Պողոս Նուբարը տեղեկացնում էր, որ եվրոպական հայասեր կոմիտեներին՝ Լոնդոնում կայացած կոնֆերանսի բոլոր մասնակիցները, որոնք, լինելով բարձրադիրք անձնավորություններ, առաջնակարգ դերակատարություն պիտի ունենան հայկական խնդրի լուծման մեջ, ծանոթանալով Ազգային պատվիրակության ծրագրի նախագծին, լիակատար հավանություն են տվել դրան: Այս անգամ էլ Պողոս Նուբարը հույս էր հայտնում, որ Վեհափառի աջակցությամբ պատրիարքարանը պիտի ճանաչի իր սխալը, այլապես եթե չարունակի պնդել ծրագրի նախագծի իր տարբերակի վրա, ապա, անկասկած, «հայկական բարենորոգմանց դատը անյաջողութեան պիտի մատնէ»²:

Դա նշանակում էր, որ ծրագրի մի շարք երկրորդական կետերի չուրջ դեռ ձեռք չէր բերվել համախոհություն, հետևապես՝ վերջնական համաձայնություն: Այդ միջոցին Ապահովական հանձնախմբի մի ուրիշ անդամ, որն իր անձնական գործով Փարիզ էր մեկնել, միաժամանակ պատրիարքարանից հանձնարարություն էր ստացել համոզել Ազգային պատվիրակությանը՝ ամբողջությամբ ընդունել պատրիարքության նախագիծը, քանի որ այն արդեն հարմար էր նկատված Ռուսաստանի դեսպանության, ապա և կառավարության կողմից: Կարճ ժամանակ անց Ազգային պատվիրակությունն այլևս չպնդեց իր նախագծի վրա և 1913 թ. մարտի սկզբին ընդունեց պատրիարքության նախագիծը, որով և հարթվեցին այն բոլոր դժվարությունները, որոնք պատճառ էին դարձել երկուսի միջև հարաբերությունների լարվածության³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 34, թ. 11:

² Նույն տեղում, թ. 18:

³ Պարզել չհաջողվեց, թե ով էր Ապահովական հանձնախմբի՝ Փարիզ գնացած երկրորդ անդամը:

⁴ ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, վավ. 91, թ. 5:

Նախագծի վերջնական տարբերակն ըստ էության պատ-
րիարքարանի նախագիծն էր, որն ինչ-որ չափով ներառել էր
նաև նախագծի մյուս բոլոր տարբերակների որոշ ձևակերպում-
ներ: Այդ պատճառով վերջնական տարբերակը ստացավ
«Միասնական նախագիծ» անվանումը:

Միասնական նախագիծը կյանքի կոչվելուց հետո դեսպան
Գիրսը ցանկություն է հայտնում ծանոթանալ փաստաթղթին:
Պատրիարքը նախագիծն ուղարկում է նրան: Այն ուշիուշով
ուսումնասիրելուց հետո դեսպանը փափագ է հայտնում հան-
դիպել պատրիարքարանի և Դաշնակցության ներկայացուցիչ-
ների հետ: Հանդիպումը տեղի է ունենում ապրիլի 12-ին ոուսա-
կան դեսպանատանը: Պատրիարքարանի կողմից մասնակցում
էր Գրիգոր Զոհրապը, Դաշնակցության կողմից՝ Բժ. Զավրիևը և
Սիմոն Զավարյանը:

Սիրալիր ընդունելությունից հետո դեսպանը հայ պատվի-
րականերին ասում է, որ պատրիարքարանի ներկայացրած միաս-
նական ծրագիրն իր վրա լավ տպավորություն է թողել: Այնուա-
մենայնիվ, նախագծի տեքստի վերաբերյալ կատարում է դիտո-
ղություններ:

Մ. Ն. Գիրսի առաջին ցանկությունը վերաբերում էր եվրո-
պական բարձր կոմիսարի (*Haut commissaire*) խնդրին: Պատ-
րիարքարանի ծրագրի տեքստում նախատեսված էր հայկական
վեց նահանգների գլուխ կարգել եվրոպական պետությունների
կողմից նշանակված և սուլթանի կողմից վավերացված եվրո-
պացի մի բարձր կոմիսար:

Կառավարման այդ ձևի պահանջը, ասում էր Գիրսը, հա-
կասում է սուլթանի վեհապետական իրավունքներին և ենթադ-
րում է անջատական ձգտումներ, մի բան, որ չունի իր նախա-
դեպը, հետևաբար շատ հավանական է, որ մերժվի թե՛ եվրո-
պական պետությունների և թե՛ սուլթանի կողմից: Ուստի Գիրսը
գտնում էր, որ այդ հոգվածը պետք է բարեփոխել և պահանջել
բարձր կոմիսար, որը առաջադրված լինի սուլթանի կողմից և
ստացած լինի եվրոպական պետությունների համաձայնու-
թյունը: Այդ կոմիսարը կարող է լինել եվրոպացի, նաև կարող է
լինել օսմանցի, բայց անշուշտ՝ քրիստոնյա:

Գիրսի երկրորդ դիտողությունը վերաբերում էր պատրիարքարանի ծրագրի այն պահանջին, որով բարձր կոմիսարին իրավունք էր վերապահվում երկրի ընդհանուր օրենքներից ելնելով՝ տեղական պետքերի թելադրանքով ընդունել պատշաճ օրենքներ և հրատարակել համապատասխան կանոնադրեր: Այդ իրավունքը, ասում էր նա, տրված է միայն նահանգային ընդհանուր ժողովին:

Կատարած երրորդ դիտողությունն այն մասին էր, որ ծրագրում առաջարկված էր գավառի մուսուլման և քրիստոնյա բնակչության կես առ կես ներկայացուցչությունը ընտրովի մարմիններում: Մինչդեռ հայկական նահանգներից ոչ մեկում հայերը մեծամասնություն չեն կազմում¹:

Կատարված դիտողություններն ու արտահայտած ցանկությունները հաշվի առնելուց հետո, ասում է դեսպանը, նախագիծը հնարավորինս չուտ կուղարկվի Պետերբուրգ և կսպասի պատասխանի: Հանդիպման վերջում նա հայ պատվիրակներին ասում է, որ վրա է հասել հայերի լրջախոհություն և զսպվածության պահը, որ հայ գործիչների պարտքն է թուրքական իշխանություններին կամա թե ակամա չմատուցել նրանց ձեռնտու քայլեր²:

Ռուսական դեսպան Միխայիլ Գիրսի համակրական վերաբերմունքը ուրախությամբ ընդունվեց հայ պատվիրակների կողմից, որոնք հայտարարեցին, թե նրա արտահայտած ցանկություններն անպայման հաշվի կառնվեն, և որ բարենորոգումների միասնական նախագիծը մեծագույն վստահությամբ

¹ Տե՛ս «Էջմիածին», փետրվար-մարտ-ապրիլ, 1965, էջ 165-166:

² Հայերին նույն խորհուրդն էին տալիս նաև անգլիացի և ֆրանսիացի դիվանագետները: Այսպես, Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանատան առաջին քարտուղար Ֆից Մորիսը հայոց պատրիարքի ներկայացուցչին խորհուրդ էր տվել «որքան հնար է լուռ մնալ, երբեք չգժտիլ օսմանեան կառավարութեան հետ, անաղմուկ գործել, արտասահմանի հայ զաղութներուն թողլով հայկական հարցի հետապնդման գործը, անչուշտ ազդեցութեամբ, հեղինակութեամբ և միջնորդութեամբ Ամենայն Հայոց Ընդհանրական Հայրապետին» («Էջմիածին», փետրվար-մարտ-ապրիլ, 1965, էջ 163):

այսօրվանից հանձնում են Ռուսաստանի իրավասությունը:

Շատ չանցած՝ ռուսաց դեսպանը Հայաստանի բարենորոգումների ծրագրի նախագիծն ուղարկում է Պետերբուրգ:

Ձնայած այն բանին, որ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի և Ազգային պատվիրակության միջև եղած լարվածությունը խիստ ազդել էր Պողոս Նուբարի տրամադրության վրա, բայց նա իր առաքելության բարձր գիտակցության մղումով շարունակում էր ուղևորություններ կատարել եվրոպական երկրներ և հանդիպումներ ունենալ բարձր դիրքեր զբաղեցնող պաշտոնատար անձանց հետ: Ապրիլի 29-ին նա Փարիզից կաթողիկոսին գրում էր. «Այս շաբաթուս վերջը կրկին Լոնդոն պիտի երթամ տեսնելու համար սրբ էդուարդ Կրեյլը, որ դեռ Սկոպտիոյ ըրած ճանապարհորդութենէն չէր վերադարձած: Նոյնպէս պիտի տեսնիմ Մ. Իզվօլուսքին՝ Լոնդոն չի գացած»¹:

ՆԻԿՈԼԱՅ II ԿԱՅՍՐԸ ՀԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ Է ՏԱԼԻՍ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԾԻՆ

Թուրքիո հայոց պատրիարք Հովհաննես արք. Արշարունին № 66 գրությամբ Փարիզ, Պողոս փաշա Նուբարին հայտնում է, որ բարենորոգումների միասնական ծրագիրը «մատուցվել է դեսպան Գիրսին, որն այժմ կ'ուսումնասիրի եւ 8-10 օրէն իր վերջնական կարծիքը պիտի հաղորդէ մեզ», իսկ դրանից հետո նա այդ ծրագիրը ընդարձակ մի տեղեկագրով «պիտի մատուցանէ Ռուսիոյ Վեհ. Ցարին»: Ապա՝ «արդ՝ մեր պատրաստուած ծրագիրը “Expone dos motifs”-ով եթէ արժանանա բարձրագոյն հաճութեան, ակներև է, թէ յայնժամ ոչ մեկ փոփոխութիւն կարելի է այլևս ներմուծել, կատարուած իրողութեան մը առջեւ գտնուած լինելով»: Շուտով ռուսական կառավարությունը Կ.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 34, թ. 20:

^{*} Կարելի է ենթադրել, որ բարենորոգումների հայկական նախագծին ռուսաց ինքնակալի դրական վերաբերմունքի մասին Գևորգ V-ը կաթողիկոսին տեղեկացրել էր փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը:

Պոլսի իր դեսպանի միջոցով հայոց պատրիարքին հայտնեց, որ մեկ-երկու անկարևոր փոփոխությունքամբ այն ընդունվել է: Այնուհետև՝ էջմիածնից տեղեկացված լինելով Նիկոլայ II-ի բարեհաճ վերաբերմունքի մասին դեպի Հայկական հարցը, պատրիարքը շարունակում էր. «Ռուս կառավարությունը, հայոց բաղձանքները իմանալու պարտականությունը ստանձնած լինելով Վեհ. Ցարի բարձրագույն հրամանով, խնդրի ծանրությունը բարձել է Կ. Պոլսի ուսումնական վրա, ուստի այդ իսկ պատճառով, բնական է, որ վերջինս ամեն ինչ անելու է չթերանալու համար իր պարտականությունների մեջ, այն է՝ Թուրքահայ ժողովրդի վիճակի բարելավման նախաձեռնությունը չթողնել ուրիշ տերություններից, այլ Վեհ. Ցարի կամքը կատարել լիովին»¹:

Պատրիարքը համոզված էր, որ իրերի այս ինքնաբեր ընթացքը չի հակասում Պողոս Նուբարի ըմբռնումներին, քանի որ նա նույնպես համոզված էր, թե Հայկական դատի իսկական պաշտպանն ու նախաձեռնողը լինելով՝ ուսական կառավարությունը՝ որպես դրացի անմիջական պետություն, ստանձնած գործը առաջ է տանելու մինչև վերջ: «Առանց անոր (Ռուսաստանի: - Հ. Ս.), - շարունակում էր պատրիարքը, - չենք կրնար ապահովել մեր դատին նպաստաւոր յաջողութիւնը, եւ միշտ խորհրդակցաբար հարկ է գործել Ռուս[ական] կառավարութեան ներկայացուցիչներուն հետ»²:

Ավելին, պատրիարքը մտահոգություն ուներ, որ ուսական դիվանագիտության, հատկապես Կ. Պոլսի և Փարիզի ուսումնական չափից ավելի ակտիվ գործունեությունը հոգուտ հայկական դատի կարող է առաջ բերել եվրոպական մեծ տերությունների կառավարությունների հակազդեցությունը՝ խանգարելով ընդհանուր գործին: Ուստի պետք է կարելի ամեն միջոց ի գործ դնել, որպեսզի «տարբեր մայրաքաղաքներու մանաւանդ Պոլսոյ և Փարիզի ուսումնականներու պարտաճանաչութեան եւ փութկոտութեան մրցման մեջ [մեր] դատին վնաս չգայ եւ մեր հարցին

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 34, թթ. 1, 2:

² Նույն տեղում, թ. 2:

լուծումը չյապաղի կամ հակասութեանց չենթարկվի»¹:

Չնայած պատճառաբանված որոշակի մտավախություններին՝ հայ ժողովրդի մեջ նոր ուժով էր վերակենդանանում Ռուսաստանի՝ որպես հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում վճռական դեր խաղացած տերութեան նկատմամբ անվերապահ խանդավառատանքը: Այդ օրերի հայ, հատկապես կովկասահայ մամուլի էջերը լի էին ռուսական կայսրութեանը, նրա հայասեր ինքնակալներին փառաբանող հողվածներով ու նյութերով, վերատպվում էին հայ նշանավոր գործիչների՝ հատկապես Պաշտուր Աբովյանի, Լազարյանների, Ստեփանոս Նազարյանցի և ուրիշ մեծերի՝ Ռուսաստանին նվիրված գնահատականները: Շեշտվում էր, որ նոր ժամանակներում հայ ազգի առաջին հառաչանքն ու ճիչն արձակել է Պաշտուր Աբովյանն իր «Վերջ Հայաստանի» ստեղծագործության մեջ, ուստի նրա անունը սրբազան է ամեն հայի համար: «Ամենքիս սրտերը լի են սիրով ու երախտագիտութեան զգացմունքներով նրա կորած գերեզմանի, նրա անմեռ հիշատակի հանդեպ», - կարդում ենք կաթողիկոսին հղած «Հայորդի» ստորագրությունը կրող մի նամակում²:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՄԵՄ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ԵՎ ԻՏԱԼԻԱՅԻ ՆՈՐՀՐԴԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

1913 թ. առաջին կեսին Բրիտանիայի Համայնքների պալատը (խորհրդարանը) երկու անգամ անդրադարձավ հայկական խնդրին: Անշուշտ, դա հետևանք էր հայասիրական այն ուժգին չարժման, որ ծավալվել էր երկրում:

Մայիսի 8-ին խորհրդարանում հայտարարությամբ հանդես եկան պատգամավորներ էնենե Բրայսը և Թ. Բ. Օ'Կոնորը:

Բրայսն իր ընդարձակ ելույթում Ալբանիայի և Ղարաղաղի խնդիրներին համառոտ անդրադառնալուց հետո հանգամանո-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 34, թթ. 1, 2:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 84, թ. 12:

րեն կանգ է առնում Հայկական հարցի վրա:

Հայերին նվիրած իր խոսքը Բրայսը սկսում է նրանով, որ 1878 թ. Բեռլինի դաշնագրի օրերից ի վեր երբեք ավելի նպաստավոր առիթ չի եղել Հայկական խնդրին վերջնական լուծում տալու համար, ինչպես այժմ:

Ելույթ ունեցողն ամենից կարևոր է համարում օսմանյան կայսրության քրիստոնյա բնակչության կյանքի ապահովությունը, որը երկրում չկա: Դա է պատճառը, ասում էր նա, որ հայ բնակչության մի մասը իր հույսը կապում է ռուսական միջատության հետ, թեև մեծամասնությունն առայժմ չի փափագում իր երկիրը կցած տեսնել Ռուսաստանին: Բոլոր հայերի նպատակը չարունակում է մնալ իրենց ազգության և իրենց եկեղեցու պահպանումը: Նրանք ուղում են այսուհետ նույնպես մաս կադմել Օսմանյան կայսրության, իսկ եթե չարունակվի նրանց տառապալից կյանքը, ապա նրանք, հուսահատությունից մղված, ի վերջո կնետվեն Ռուսաստանի գիրկը:

Բրայսն առաջարկում է Թուրքիային չտալ ֆինանսական (փոխառություն) և այլ կարգի օգնություն, մինչև որ նա բարենորոգումներ չկատարի ինչպես իր հայաբնակ նահանգներում, այնպես էլ Կիլիկիայի հայաբնակ շրջաններում: Ելույթի վերջում նա արտգործնախարար Էդվարդ Գրեյին խնդրում է «մյուս տեսությունների ներկայացուցիչների հետ նպաստավոր նկատել հայերի պահանջները, որոնք ինքնին խիստ չափավոր են»¹, երբեք չմոռանա, որ Մեծ Բրիտանիան հատուկ պարտավորություններ ունի հայերի նկատմամբ²:

Այնուհետև ելույթ է ունենում Լիվերպուլից պատգամավոր ընտրված Օ'Կոնորը: Նա սկզբում նշում է, որ միայն Լոնդոնում ստեղծվել է հայասեր երկու կոմիտե, որ այդպիսիք կյանքի են կոչվել և ակտիվորեն գործում են նաև Փարիզում, Բեռլինում, Ռուսաստանում, Շվեյցարիայում և ուրիշ տեղերում: Ձկա մի երկիր, ուր հայկական տառապանքների մասին հասարակությունը

¹ «Հայկական հարցի վերջին փուլերը», կազմեցին Զ. Ն. և Մ. Կ., Կ. Պոլիս, 1914, էջ 69-70:

² Նույն տեղում, էջ 70-72:

տեղյակ չլինի և պատրաստակամ չլինի թեթևացնելու դժբախտ մարդկանց վիճակը: Չնայած դրան՝ երկրում շարունակվում են անկարգությունները և քառասային վիճակը: Թուրքերի համար անհնարին է բռնել առաջադիմության ճանապարհը, քանի դեռ իրենց երկրում կշարունակվի անկարգությունն ու քառասային վիճակը: Ահա այս պատճառով է, որ Հայաստանի համար բարենորոգումներ պահանջողները համոզված են, որ դրանից կօգտվեն նաև այնտեղի իսլամները: Օ'Կոնորը գտնում էր, որ Անգլիան իրավունք չունի չմասնակցելու այն մեծ շարժմանը, որ եվրոպայում սկսվել է հայերին հետագա տառապանքներից փրկելու համար: Հենց հիմա է հարմար պահել հայկական խնդիրը լուծելու, քանի որ Թուրքիան եվրոպայից խնդրում է դրամական մեծ օժանդակություն: Այդ խնդրանքը պետք է մերժել, մինչև որ Օսմանյան կառավարությունը երաշխավորություն չտա, որ պիտի ջանա իր նահանգներում բարեկարգ դրություն հաստատել¹: Ելույթի վերջում Օ'Կոնորը սխալ համարեց, որ կառավարությունը անհրաժեշտ եռանդ չի դրսևորում Հայաստանի բարենորոգումների հարցում, և կոչ արեց ավելի հաստատուն քայլեր անել խնդիրն առաջ մղելու համար²:

Երկու պատգամավորներն էլ մատնացույց արեցին հարցի լուծման եղանակը, այն է՝ Հայաստանի բարենորոգումները պետք է կատարվեն միայն եվրոպական երաշխավորության և հսկողության տակ³:

Բրայսի և Օ'Կոնորի ելույթներից հետո հանդես եկավ արագորձանախարարի փոխանորդ Էկլանդը: Նա ողջունեց երկու պատգամավորներին՝ «խիստ կարևոր հարց բարձրացնելու համար», ապա հայտարարեց, որ միանգամայն տեղին են այն բոլոր առաջարկությունները, որոնք ուղղված են Թուրքիայի արևելյան նահանգների բարեկարգմանը: Երկրին անհրաժեշտ է լավ կառավարություն, որը կարող կլինի գլուխ բերելու այդ

¹ Տե՛ս «Ժամանակ», № 1451, 9 (22) մայիսի 1913 թ.:

² «Հայկական հարցի վերջին փուլերը», էջ 72-74:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 72:

գործը: Նա հաստատ համոզմունք հայտնեց, որ Թուրքիայի և բալկանյան դաշնակիցների միջև ընթացող պատերազմը դադարեցնելուց, հաշտություն կնքելուց և ծագած կնճիռները լուծելուց հետո Անգլիան և մյուս տերությունները ձեռք ձեռքի տված կանդրադառնան նաև Թուրքիայի արևելյան նահանգների խնդրին՝ հատկապես նկատի առնելով հայերի պահանջները¹: Վերջում էկլանդը պաշտպանեց արտգործնախարարություն չափավոր գործելակերպը և չեչտեց, որ, մյուս տերությունների հետ համախորհուրդ, իր գերատեսչությունը չարունակելու է հետևողական աշխատանք տանել Թուրքիայի հետ համաձայնություն ձեռք բերելու ուղղությամբ²:

Հայկական հարցը անգլիական խորհրդարանում բարձրացվեց նաև 1913 թ. մայիսի 29-ին:

Պատգամավոր Օ'Կոնորի այն հարցին, թե ինչ ընթացքի մեջ է Թուրքահայության խնդիրը, արտաքին գործերի նախարար էդվարդ Գրեյը պատասխանել էր, թե հայերի պահանջները ծայրաստիճան չափավոր են, որ նրանք չեն փափագում ոչ ինքնավարություն և ոչ ուրիշ որևէ մեկ տերության կցում, այլ ցանկանում են օսմանյան հպատակ մնալ և իրենց հնարավորության չափով երաշխավորել Թուրքական կայսրության ամբողջությունը: Նրանք միայն պահանջում են բարենորոգումներ և դրանց համար երաշխիքներ, որոնք ապահովեն իրենց կյանքը, ինչքը և արդարություն: Եվրոպան համոզված է, որ Հայաստանում այլևս ջարդեր չեն լինելու, իսկ դրա երաշխիքը Հայաստանում բարենորոգումներ գործադրելն է՝ եվրոպական հսկողության (կոնտրոլ) պայմաններում: Գրեյը համոզված էր, որ Թուրքական բարձրագույն իշխանությունները այլևս չեն առարկելու եվրոպական հակակշիռն³:

Արտգործնախարարի բացատրությունից հետո ելույթ է ունենում Օ' Կոնորը և վկայակոչում «Դեյլի տեղեգրաֆ» թերթի

¹ ՏՆՍ «Ժամանակ», № 1451, 9 (22) մայիսի 1913 թ.:

² ՏՆՍ «Հայկական հարցի վերջին փուլերը», էջ 74:

³ ՏՆՍ «Ժամանակ», № 1463, 21 մայիսի (4 հունիսի) 1913 թ.:

թղթակիցներից մեկի հարցազրույցը Թուրքիայի գահաժառանգ իշխանի հետ, որն ասել էր, թե բացառվում է եվրոպական որևէ կոնսորի:

Այնուհետև պատգամավոր Փոնսոնրին հիշեցնում է, որ նախկիններում Թուրքիան բազմիցս ընդունել է Հայաստանի բարենորոգումների ծրագրեր, բայց դրանցից ոչ մեկը չի կատարել: Ուստի այժմ պետք է նրան հարկադրել, որպեսզի այս նոր ծրագիրը նույնպես չարժանացնի նախկինների բախտին¹:

Նիստի վերջում կրկին հանդես է գալիս արտգործնախարար Գրեյը՝ անորոշ ու անարյուն ելույթով: Նա չեչտում է, որ Ասիական Թուրքիայի բարենորոգումների խնդիրը խիստ կարևոր է, ուստի դրա լուծումով խիստ չահագրգիռ են բոլոր այն պետությունները, որոնք չահ ունեն այնտեղ: Ահա թե ինչու ամեն կերպ պետք է օգնել Թուրքիային, որպեսզի Բալկանյան պատերազմը վերջանալուց անմիջապես հետո առանց հապաղելու նա գլուխ բերի բարենորոգումների խիստ կարևոր գործը¹:

Նորհրդարանում հայկական խնդիրների չուրջ մտքերի փոխանակումը լայնորեն լուսարանվեց «Թայմզ» և «Դեյլի տելեգրաֆ» թերթերի մայիսի 30-ի համարներում:

Մայիսի 18-ին հայկական հարցին անդրադարձավ նաև Իտալիայի խորհրդարանը: Այդ օրն արտաքին գործերի նախարարությունը ներկայացուցիչը պառլամենտականներին հանգամանորեն տեղեկացրեց հայկական բարենորոգումների ուղղությամբ տարվող աշխատանքներին: Նորհրդարանի անդամների

¹ Եվրոպական հակալիզի անհրաժեշտության մասին անգլիական պառլամենտում էղվարդ Գրեյի և երկու պատգամավորների ելույթները խիստ դժգոհություն էին առաջացրել թուրքական մամուլում: Այսպես, կովկասյան թուրքերի չրջանում 1911 թ. ստեղծված «Մուսավաթ» կուսակցության պարագլուխներից Ահմեդ Աղաևը, որի մի ոտքը Բաքվում էր, մյուսը՝ Ստամբուլում, այստեղի «Թերջուման» թերթի մայիսի 23 (հունիսի 5)–ի համարում քննադատել էր անգլիական նշված քաղաքական գործիչներին՝ նրանց դիրքորոշումը համարելով կոպիտ միջամտություն օսմանյան երկրի ներքին գործերին (Տե՛ս «Ժամանակ», № 1466, 24 մայիսի (6 հունիսի) 1913 թ.):

¹ Տե՛ս «Ժամանակ», № 1463, 21 մայիսի (4 հունիսի) 1913 թ.:

այն հարցին, թե իտալական կողմը կոնկրետ ինչ քայլեր է ձեռնարկում Հայաստանում հանգստություն ստեղծելու ուղղությամբ, արտգործնախարարություն պաշտոնյան պատասխանել էր, որ կառավարությունը Կ. Պոլսի իր դեսպանի միջոցով պարբերաբար իրազեկվում է, թե ինչ է կատարվում Հայկական հարցի շուրջ, և համոզված է, որ Թուրքիայի խաղաղությունն ու անդորրությունը կախված են այդ հարցի լուծումից: Նա նաև նշեց, որ հարցն առաջ մղելու համար իտալական կառավարությունը Բ. Դռանն առաջարկել է իր ծառայությունները, որպեսզի Ասիական Թուրքիայում քաղաքական վարչությունը վերակազմակերպելու միջոցով նպաստած լինի մարդասիրության գործին¹:

Իտալական պառլամենտը Հայկական հարցին անդրադարձավ նաև մայիսի 31-ի նիստում: Պատգամավոր Կալին հարցապնդում արեց Հայոց վիճակի մասին: Արտգործնախարարության խորհրդական իշխան Սքալեան, պատասխանելով հարցումին, ասաց, թե իտալական կառավարությունը «միջազգային պատշաճության սահմաններում շարունակում է հետևել Հայկական հարցի շուրջ տեղի ունեցող բանակցությունների զարգացումներին: Մինչև այժմ, - շարունակում է իշխանը, - Հայաստանի մէջ կացութիւնը սպառնալից կ'երեւի: Իտալիա, որ մեծապէս կ'փափաքի Օսմ. Կայսրութեան հողային ամբողջութեան ամրապնդմանը Ասիական Թուրքիոյ մէջ, կ'կարծէ թէ այն երկրին մէջ խաղաղութիւնն ու հանդարտութիւնը մեծապէս կախում ունին Հայկական խնդրոյն կարգադրումէն: Իտալական կառավարութիւնը այս ուղղութեամբ Բ. Դռան մօտ դիմում պիտի կատարէ, որպէսզի Թուրքիա գիտնայ թէ Իտալիա, ինչպէս միւս բոլոր տէրութիւնք, համոզուած է որ Օսմ. Կայսրութիւնը ինքզինքը նուիրելով իր ասիական նահանգներուն քաղաքային ու վարչական վերակազմութեանը, ծառայած պիտի ըլլայ քաղաքակրթութեան ու մարդկութեան դատին» (ծափեր)²:

Անդրադառնալով հարցապնդմանը և դրա պատասխանին՝ Իտալիայի հեռագրական գործակալությունը հաղորդել էր. «Ար-

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 110, 21 մայիսի 1913 թ.:

² Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 5048, 20 մայիսի (2 Հունիսի) 1913 թ.:

տաքին գործոց խորհրդական իշխան Սքալէա պատասխանելով երեսփոխան Կալլիի մէկ հարցապնդումին, յայտարարեց թէ իտալական կառավարութիւնը միջազգային պատշաճութեան սահմաններուն մէջ միշտ հետաքրքրուած է Փոքր Ասիոյ մէջ Հայոց խնդրով եւ իտալիա մեծապէս կ'փափաքի Ասիական թուրքիոյ հողային ամբողջութեան ամրապնդման եւ տնտեսական զարգացման: Արտաքին գործոց խորհրդականը կ'յուսայ որ խաղաղութիւնն ու հանդարտութիւնը չպիտի խոռովին Հայաստանի մէջ, որովհետեւ այնպէս կ'նկատէ թէ ասիկա ամենակարեւոր միջոցներէն մին է Օսմ. կառավարութեան ամրութեանը համար»¹:

«Բիւզանդիոնը» մայիսի 29-ին նույնպես անդրադարձել էր իտալական պառլամենտում Հայկական հարցի քննարկման ընթացքին և Սքալեայի ելույթից նոր հատված էր հաղորդել: Սա ցավով ասել էր նաև հետևյալը. «Պերլինի Դաշնագրէն երեսունհինգ տարի ետքը, տակաւին բան մը եղած չէ Հայաստանի մէջ իրագործելու այն բարեկարգութիւնները, որոնք յիշեալ Դաշնագրով նախատեսուած էին: Մանաւանդ թէ Եւրոպայի թոյլատու անգործութեան հանդէպ, առիթ տրուած է աւելի սաստիկ բռնութիւններ գործադրել այդ երկրին մէջ, նոր արինազանգ էջեր աւելացնելով անոր պատմութեան վրայ, Համիտի օրով»²:

Այնուհետև ելույթով հանդես էր եկել պատգամավոր Կալին ու թվարկել այն մեծ ոճրագործությունները, որ նախկինում կիրառվել են հայերի նկատմամբ: Նա հիշեցրել էր, որ Համիդի օրոք զոհվել են հարյուրհազարավոր հայեր, և ցավ էր հայտնել, որ մեծ տերությունները մինչև այժմ զլացել են ազդու միջոցներ գործադրել թուրքական բռնակալների նկատմամբ, որպեսզի զսպեն նրանց զազանային կրքերը, և ստեղծվեն տարրական պայմաններ քրիստոնյա հայ ժողովրդի ապահովության համար (ներկաները պատգամավորի ելույթը ընդունել էին ծափերով ու համակրական արտահայտություններով)³:

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 5048, 20 մայիսի (2 Հունիսի) 1913 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 5056, 29 մայիսի (11 Հունիսի) 1913 թ.:

³ Նույն տեղում:

Բայց ինչպես Անգլիայի համայնքների պալատում, այնպես էլ Իտալիայի պառլամենտում այդ ամիսներին հայերի մասին արտասանած ճառերը, ինչպես նաև եվրոպական զանազան շրջանակներում հնչած համակրական պլատոնական արտահայտությունները չոչափելի արդյունք չտվեցին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑՈՎ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՂԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ամիսներ առաջ՝ 1912 թ. դեկտեմբերի 22-ին (հ. տ. 9-ին), “Русские Ведомости” թերթում լույս ընծայած «Հայերը և թուրքական ճգնաժամը» հոդվածում Ա. Զիվելեգովը գրում էր, թե Լոնդոնում տերությունների ներկայացուցիչները խուսափում են Բալկաններում տեղի ունեցող իրադարձությունների առնչությամբ քննության առնել նաև հայության վիճակը և մի ելք առաջարկել: Նա գտնում էր, որ հայերի խնդրի լուծումով առավել չահագրգռված Ռուսաստանի պարտականությունն է Լոնդոնում բարձրացնել Հայկական հարցը և այն ներառել Դեսպանաժողովի օրակարգ¹:

Իսկ դրանից ավելի վաղ՝ 1912 թ. նոյեմբերի վերջերին, “Berliner Tagesblatt” թերթի թղթակիցը Թուրքիայի արտգործնախարար Գաբրիել Նորատունկյանին հարցրել էր, թե Բալկանյան պետությունների և Թուրքիայի միջև հաշտություն կնքելուց հետո արդյո՞ք եվրոպական մի նոր դեսպանախորհրդի կարիք է լինելու: Նախարարը խուսափողական դիմանադիտական պատասխան էր տվել. «Ինձ անհրաժեշտ չի թուիք. սակայն կրնայ ըլլալ որ մեծ պետությունները պէտք տեսնեն՝ ինչ-ինչ չահակ-ցական հարցեր կարգադրելու համար»²:

Անգլիական դիմանադիտությունը գտնում էր, որ Հայկական

¹ Տե՛ս “Русские Ведомости”, 22 декабря 1912 г.:

² Հարցազրույցի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս «Առաջամարտ», № 1069, 24 նոյեմբերի (6 դեկտեմբերի) 1912 թ.:

հարցը կարող է դիվանագիտական սեղանին դրվել միայն Բալկանյան պատերազմի ավարտից հետո, երբ կվերանան համաշխարհային խաղաղությունը սպառնացող վտանգները: Անգլիացիների հաշվարկներով ենթադրվում էր, որ Հայկական հարցը կարող է եվրոպական դիվանագիտական սեղան բարձրանալ 1913 թ. հունիս-հուլիսին և վերջնական լուծում ստանալ նույն տարվա ընթացքում¹:

Դեռևս 1913 թ. հունվարի վերջերին Փարիզում ավարտվել էր Հայկական բարենորոգումների ծրագրի կազմումը: Այդ մասին Փարիզում ուսական ղեսպան Իզվոլսկու հետ հանդիպման ժամանակ նրան տեղյակ էր պահել Պողոս Նուբարը: Վերջինս նաև հայտնել էր, թե կաթողիկոսի հաստատմանը ենթարկելուց հետո նախագիծը կներկայացվի ուսական կառավարությունը: Ռուս դիվանագետը Պողոս Նուբարին թելադրել էր առայժմ ոչ մի քայլ չանել, մինչև որ նախագծում առաջադրված հարցերի մասին Պետերբուրգից պատասխան չստացվի (ասել է թե՛ պետք չէ դիմել Լոնդոնի ղեսպանաժողովին)²:

Իսկ որտե՞ղ և ի՞նչ մակարդակով պետք է տեղի ունենար բարենորոգումների ծրագրի վերջնական նախագծի քննարկումը:

1913 թ. մարտին եվրոպական մամուլում կարծիք էր արծարծվել, թե Լոնդոնի կոնֆերանսում Բալկանյան երկրների և Թուրքիայի միջև հաշտության պայմանագիր կնքելիս հնարավոր է, որ հաշվի առնվեն նաև Բեռլինի դաշնագրի (1878 թ.)՝ Մակեդոնիային և Հայաստանին վերաբերող հոդվածները: Այդ լուրը մեծ հետաքրքրություն էր առաջ բերել հայ քաղաքական գործիչների մոտ՝ թե՛ Կ. Պոլսում և թե՛ ամենուր:

Այդ և նման լուրերի ազդեցություն տակ Հայկական պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշան 1913 թ. մարտի

¹ Տե՛ս *М. Кочар*, *Армяно-турецкие общественно-политические отношения и Армянский вопрос (в конце XIX – начале XX веков)*, Издательство Ереванского университета, Ереван, 1988, էջ 204:

² Տե՛ս «*Վեմ*», № Բ, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1933, էջ 85:

13-ին Փարիզում ներկայանում է տեղի ռուսական դեսպան Իզվոլսկուն և խնդրում է ասել, թե Ռուսաստանի կառավարությունը արդյո՞ք ժամանակը հասած է համարում, որ հայերն իրենց հարցը արծարծեն Լոնդոնի դեսպանաժողովում: Պողոս փաշան այս էլ որերորդ անգամ չեչտում է, որ թուրքահայերը չեն ցանկանում ինքնավարություն կամ հպատակության փոխում, այլ միայն բարենորոգումներ՝ համաձայն հայկական հարցի վերաբերյալ եվրոպական մեծերի նախկինում ընդունած փաստաթղթերի:

Այդ կարծիքին տեղեկացված անգլիացի բարձրաստիճան դիվանագետներից մեկը հայտարարություն էր արել, որը բրիտանական մամուլում տպագրվելուց հետո թարգմանաբար լույս էր տեսել Կ. Պոլսի «Ժամանակ» թերթում: Դիվանագետն ասել էր, թե «Հայկական հարցն այս միջոցիս իր ամենէն փայլուն վիճակին մէջ է, որ կը գտնուի»¹, բայց նաև ավելացրել էր, որ Լոնդոնի կոնֆերանսը Բեռլինի դաշնագրի Մակեդոնիային և Հայաստանին վերաբերվող հոգվածները փոխելու որևէ լիազորություն չի կարող ունենալ, որովհետև այն միայն դեսպանների համաժողով է, իսկ Բեռլինի դաշնագիրը կնքվել է միջազգային վեհաժողովում, հետևապես՝ այն կարող է փոփոխության ենթարկվել միայն վեց մեծ տերությունների ներկայացուցիչների մի նոր միջազգային վեհաժողովում: Չնայած դրան՝ դիվանագետը համոզված էր, որ, այնուամենայնիվ, տերությունները մի միջոց կգտնեն, որպեսզի միջազգային վերահսկողություն իրականացնելու միջոցով Հայաստանում գործադրվեն բարենորոգումներ²:

Եվ իսկապես. Անգլիան, վկայակոչելով Լոնդոնի դեսպանաժողովի աշխատանքի ծանրաբեռնվածությունը և այն, որ դա կոչված է քննելու միայն բալկանյան պատերազմի հետևանքով առաջացած խնդիրները, առաջարկեց հայերի հարցը դուրս թողնել դրա շրջանակից և այն քննության առնել նույնպես Լոն-

¹ «Ժամանակ», № 1447, 5 (18) ապրիլի 1913 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

դոնում, բայց ոչ թե մեծ տերութիւնների արտգործնախարարների, այլ ղեսպանների մակարդակով: Ավելին, անգլիական դիվանագիտութիւնը մշակեց ցանկն այն հարցերի ու սկզբունքների, որոնք ենթակա էին քննութեան ստեղծվելիք ղեսպանաժողովում¹: Ռուսաստանը համաձայնութիւն տվեց այդ ցանկին, բայց միաժամանակ փափագ հայտնեց, որ դրանք քննվեն Կ. Պոլսի ղեսպանների միջոցով՝ պատճառաբանելով, որ նրանք ավելի լավատեղյակ են թուրքական իրականութեանը, քան տերութիւնների Լոնդոնի ղեսպանները: Ի վերջո, Ռուսաստանը կարողացավ ընդունել տալ իր տեսակետը², միաժամանակ դիմեց եվրոպական մեծ երկրների կառավարութիւններին՝ Կոստանդնուպոլսի իրենց ղեսպաններին հանձնարարել պատրաստել հիմքերը Հայաստանի բարենորոգումների ծրագրի, որը պիտի ներկայացվի Բ. Դռանը՝ հայկական գավառներում գործադրելու համար:

Այդ պահից սկսած Հայաստանի բարենորոգումների հարցի գլխավոր ղեռակատարը դառնում էր Ռուսաստանը:

Պաշտոնական աղբյուրից լուրը լսելուց հետո Պողոս Նուբարը նպատակահարմար էր համարել անմիջականորեն դիմել պետութիւնների Փարիզի ներկայացուցիչներին: Նա կաթողիկոսին հաղորդում էր, որ նրանք բոլորը չափ նպաստավոր տրամադրութիւն են ցույց տվել և միաձայնութեամբ ընդունել են, թե թուրքահայութեան տառապանքներին հնարավոր է վերջ տալ բարենորոգումների գործադրմամբ, այն էլ Բալկանյան պատերազմից հետո միայն³:

Համաձայնութեան երեք երկրները անլուծելի որևէ խնդիր չունեցան Կ. Պոլսի ղեսպանաժողովի (ղեսպանախորհրդի) ստեղծման գործընթացում: Հակառակ դրան՝ զերմանական կառավարութիւնն առաջ էր քաշում զանազան պատրվակներ՝ խափանելու սկսված գործը, բայց, ի վերջո, տեղի տվեց և Կ.

¹ Տե՛ս «Հեռագայն», № 11, 2 (15) փետրվարի 1913 թ.:

² Տե՛ս Վ. Մալեզեան, Ճամբուս վրայ (Յուշաբաղ), Բարիդ, 1950, էջ 316:

³ ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 49, թ. 15:

Պոլսի իր դեսպան Վանգենհայմին հանձնարարեց միանալ մյուս երկրների դեսպաններին:

Հետևելով իրենց գերման դաշնակցին՝ Ավստրիան և Իտալիան նույնպես համաձայնություն տվեցին և Կ. Պոլսի իրենց դեսպաններին հանձնարարեցին այնտեղ բացվելիք դեսպանա-ժողովում Հայկական հարցի քննարկման ժամանակ գործել Գերմանիայի դեսպանի հետ միակամ ու միաբան:

Կ. Պոլսի դեսպանաժողովի կազմը հետևյալն էր՝ Մ. Գիրս (Ռուսաստան), Լ. Մալեթ (Անգլիա), Բոմպար (Ֆրանսիա), մարկիզ Պալլավիչին (Ավստրիա), Վանգենհայմ (Գերմանիա), Գառոնին (Իտալիա): Դեսպանաժողովը գործելու էր Ավստրիայի դեսպան Պալավիչինի նախագահությամբ¹:

Դեսպանախորհուրդն արտոնվեց Հայկական բարենորոգումների ծրագիրը մշակել հավաքաբար: Մեկ-երկու նիստից հետո Կ. Պոլսի դեսպաններն իրենց թարգմաններից ու քարտուղարներից կազմեցին հանձնախումբ, որին հանձնարարվեց պատրաստել բարենորոգումների ծրագրի նախնական տարբերակը, ըստ որում՝ խիստ կարևոր համարվեց ստեղծել այնպիսի փաստաթուղթ, որն ընդունելի լինի բոլոր կողմերի համար: Հանձնախմբի ամենաուշագրավ երկու անդամներն էին Կ. Պոլսում անգլիական դեսպանատան առաջին քարտուղար Ֆիցմորիսը և ռուսական դեսպանատան առաջին թարգման Մանդելշտամը: Նրանք Արևելքը և մանավանդ Թուրքիան չատ լավ էին ուսումնասիրել, հատկապես մոտիկից քաջ ծանոթ էին Հայաստանի պետքերին ու կարիքներին:

Հանձնախմբի անդամները սկսեցին ուսումնասիրել Հայաստանին վերաբերող հին ու նոր դիվանագիտական փաստաթղթերը և այլ աղբյուրներ: Համեմատաբար կարճ ժամկետում նրանք քննարկման ներկայացրին ծրագրի իրենց նախագծերը: Իր ծրագիրը ներկայացրեց նաև թուրքական կառավարությունը:

Անդրադառնալով Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ կյանքի կոչված Կ. Պոլսի դեսպանաժողովի «անսպասելի» սկսած աչ-

¹ Տե՛ս «Աւետարեք», № 28, 12 հուլիսի 1913 թ.:

խատանքներին՝ Դաշնակցության Վանի օրգան «Աշխատանք» թերթը գրում էր. «Ներկայիս որոշ է որ Ռուսիան Հայկական Հարցի նկատմամբ ցոյց տուած վերապահ քաղաքականութենէն դուրս եկած է եւ կգրադւի անով»¹: Իր հերթին Յաղուր Արթին փաշան Վ. Մալեգյանին գրում էր. «Կարեւորն այն է, որ մեզմով լրջորեն կը զբաղին եւ վստահ եմ որ վերջի վերջոյ Հայաստանի նպաստաւոր որոշում մը պիտի տրուի, տայր Աստուած: Մինչ այդ, Հարցը դրուած է պետութեանց առջեւ, եւ մեզի ուրիշ բան չի մնար բայց եթե սպասել իրենց բարի տրամադրութեան»²:

Հայկական Հարցի շուրջ մեծ պետութիւնների ձեռք բերած Համաձայնությունը քանդելու նպատակով թուրք կառավարությունը դիմեց հերթական նենգ քայլի:

1913 թ. մայիսի 2-ին Լոնդոնում թուրք դեսպան Թեֆիկ փաշան դիմում է անգլիական իշխանություններին և իր կառավարության անունից խնդրում տեսուչներ ուղարկել Թուրքիա, որպեսզի Հայկական նահանգներում բարեփոխումներ կատարելու ընթացքում աջակից լինեն նահանգական իշխանություններին:

Բ. Դոան նպատակը պարզ էր՝ հակասություններ առաջ բերել Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև, քանի որ վերջինս չէր հանդուրժի Անգլիայի պաշտոնյաների ներկայությունը Հայաստանում, որը նա համարում էր իր ազդեցության շրջանը:

Բնականաբար, ռուսական կողմը հանդես է գալիս վճռական բողոքով՝ սպառնալով, որ չի կարող անտարբեր դիտողի դերում լինել և հանգիստ նայել, թե ինչ է կատարվում սահմանամերձ Հայաստանում:

Ռուսական կողմի անդիջում դիրքը զգաստացրեց անգլիական կառավարությանը: Չցանկանալով բարդացնել Հարաբերությունները Պետերբուրգի հետ՝ նա որոշեց առայժմ չընդառաջել Բ. Դոան խնդրանքին:

Այդ դեպքը Ռուսաստանին ստիպեց ակտիվացնել դիվանա-

¹ «Աշխատանք», № 32 (128), 22 հունիսի 1913 թ.:

² Վ. Մալեգեան, Ճամբուս վրայ (Յուշաքաղ), Բարիդ, 1950, էջ 317:

գիտական աշխատանքը և արագացնել Կ. Պոլսում իր ներկայացուցչության կողմից պատրաստվող Հայկական բարենորոգումների ծրագրի նախագծի քննարկումը:

Հայկական բարենորոգումների գաղափարի չուրջ պետությունների կառավարություններին միավորելուն ուղղված Ռուսաստանի Զանքերը ջերմ վերաբերմունքի էին արժանանում Հայկական շրջաններում: Աշխարհի տարրեր ծայրերից շնորհակալական հեռագրեր ու նամակներ էին հղվում Պետերբուրգ, ինչպես նաև եվրոպական երկրների ռուսական դեսպանատների հասցեներով: Ռուսական կառավարության կողմից ձեռք առնված նախաձեռնության լուրը ստանալուն պես Պոդոս Նուրարն այցելում է Փարիզում ռուսաց դեսպանություն և Ազգային պատվիրակության անունից դեսպան Իզվոլսկուն Հանձնում շնորհակալական գրություն: Միաժամանակ նա դեսպանին խնդրում է Պետերբուրգ՝ Նիկոլայ II կայսրին հղել ամբողջ Հայ ժողովրդի երախտագիտական խոր զգացմունքները:

Օրհասական այդ պահին Հայ քաղաքական ու հասարակական գործիչները տենդագին նվիրումով շարունակում էին Հայության համար ստեղծված անագորույն վիճակից ելքեր փնտրել:

Հայերը դեռևս շարունակում էին կարծել, թե եվրոպական դիվանագիտությունը առաջնորդվում է մարդասիրական գաղափարներով: Չնայած Հայերի բացարձակ մեծամասնությունը բազմիցս հուսախար էր եղել, բայց վերացական ըմբռնումներով շարունակում էր քայլել ինքնախաբեության չավիղներով: Նա այնպես էլ չէր տարհամոզվում, որ իր մեղկ չահից դուրս պաշտոնական եվրոպյան ուրիշ առաջնորդող գաղափար չունի և չի կարող ունենալ, թեև այդ չահը նա միշտ ոսկեգոծում է հրապուրիչ գաղափարներով ու սին խոստումներով: Եվրոպական մեծերը Հայաստանի խնդրով զբաղվելիս ամենից առաջ հետամուտ էին իրենց հակոտնյա չահերին: «Հայկական բարձրավանդակի վրա,- գրում էր Նիկոլ Աղբալյանը,- խաչաձևում են քաղաքական մեծ չահեր, որոնց հաշտեցնելու մեջ է դժվարությունը»¹:

¹ Ն. Աղբալյան, Ամբողջական երկեր, Հ. III, Բեյրութ, 1967, էջ 173:

Հենց այդ չափերի բախումն էր, որ ի չիք էր դարձնում հայասպաստ որևէ իրական գործ:

Դեռևս 1913 թ. մայիսի վերջերին Ռուսաստանի արտգործնախարար Ս. Դ. Սազոնովը հանձնարարում է Բեռլինի ռուսաց դեսպան Ս. Ն. Սվերբեևին՝ գերմանական կառավարությանը նախազգուշացնել Պետերբուրգի որոշման մասին, թե ռուսական կառավարությունը հաստատակամ է Հայաստանում ձեռնարկելու բարենորոգումներ այն նախագծերի ոգով, որոնք նախատեսված են Բեռլինի դաշնագրով և 1895 թ. տաճկական օրենքով, որը Թուրքիան հրատարակել է Եռյակ համաձայնության պետությունների ճնշման տակ, բայց որի գործադրությանը մինչև այսօր նա ձեռնամուխ չի եղել¹:

Սվերբեևը պետք է նաև գերմանական կառավարությանը համոզեր, որ Ռուսաստանը ձգտում է այդ խնդրում ամեն կերպ խուսափել եվրոպական կառավարությունների հետ որևէ մրցակցությունից և որ ցանկանում է, մեծ պետությունների երկու խմբավորումների միջև համերաչխություն ստեղծելով, միահամուռ ջանքերով բարվոքել օսմանյան պետության հայազգաբնակչության վիճակը խելացի ու արդարամիտ բարենորոգումների միջոցով: Ռուսաց դեսպանը, վերջապես, գերմանական կառավարությանը պետք է համոզեր, որ ռուսական կառավարությունը, իր վրա վերցնելով Հայաստանում բարենորոգումներ կատարելու նախաձեռնությունը, ամենևին մտադրություն չունի բռնաբարելու և խախտելու Թուրքիայի իրավունքները, այլ հենց նրա սեփական չափերից ելնելով՝ ցանկանում է կայսրության սահմաններում տեղի ունենալիք ամեն տեսակ վտանգավոր բարդությունների առաջն առնել²:

Նույն մտահոգությամբ ռուսական կառավարությունը դիմեց նաև Եռյակ համաձայնության անդամ իր դաշնակիցներին՝ Ֆրանսիայի ու Մեծ Բրիտանիայի կառավարություններին, որոնք արձագանք տվեցին համակրանքով և իրենց Պոլսո ներկայա-

¹ Տե՛ս С. Д. Сазонов, Воспоминание, М., 1991, էջ 169–170:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 170:

ցուցիչներին ուղարկեցին համապատասխան հրահանգներ:

Ինչ վերաբերում է Գերմանիայի և Զինակցության մյուս պետությունների Պոլսո դեսպաններին, ապա նրանք իրենց կառավարություններից թույլտվություն ստացան մասնակցելու Հայկական բարենորոգումների նախագծերի մշակմանը նվիրված խորհրդակցություններին՝ հետևյալ պայմաններով. 1) Պահպանել սուլթանի գերագույն իրավունքները Հայաստանի վրա, 2) Պահանջել խորհրդակցությունների ընթացքում Թուրքիայի ներկայացուցչի մասնակցությունը:

Բայց չատ չանցած՝ Բեռլինը վերապահ մնաց Հայկական բարենորոգումներին նվիրված բանակցություններին մասնակցելուց:

Իրեն տրված հանձնարարության կատարման մասին Ս. Սազոնովին ներկայացրած հաշվետվության մեջ դեսպան Սվերբեևը հաղորդել էր, որ Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարը «համակրանք չի արտահայտել մեր մտադրության հանդեպ, թեև խոստովանել էր, որ հայկական վիլայեթներից Բեռլին նույնպես հասել են աղեկտուր տեղեկություններ, որոնք, ըստ նրա խոսքերի, հնարավոր չէ միշտ ստուգել»¹: Բարենորոգությունների խնդիրը, չարունակում էր Սվերբեևը, գերման արտգործնախարարին չատ դժվար է թվում, որովհետև, նրա կարծիքով, իբր թե իրենք՝ հայերն են ղրղապատճառ հանդիսանում: Ըստ որում, ասել էր ֆոն Յագովը, պետությունները, հայերի մասին հոգալով, պետք չէ մոռացության տան նաև Հայաստանի քուրդ ազգաբնակչության չահերը²:

Չնայած գերմանական կողմի բացահայտ հակակրանքին դեսպի հայկական պահանջները՝ Պետերբուրգը չէր դադարեցնում իր համառ ջանքերը նրան Հայաստանի բարենորոգումների խնդրի մեջ կրկին ներգրավելու համար: Եվ դա նրան հաջողվեց:

Օրեր անց՝ 1913 թ. հունիսի 7-ին, ուսական կառավարությունը Սազոնովի միջոցով հաղորդագրություն է ուղարկում մեծ

¹ Տե՛ս С. Д. Сазонов, Воспоминание, М., 1991, էջ 169-170:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 170:

տերութիւններին, որով առաջարկվում է Կոստանդնուպոլսում Հայաստանի բարենորոգումների հարցի՝ ղեսպանների մակարդակով քննարկումը կազմակերպելու հիմք ընդունել 1895 թ. նախագիծը: Ռուսական այս նախաձեռնութիւնն ընդունվել էր, թեև գերմանական կողմը հարուցել էր լուրջ խոչընդոտներ. նա կրկին ցանկացել էր, որ թուրքական պատվիրակութիւնը ներկա լինի քննարկումներին, բայց ռուսական դիվանագիտութիւնը կտրուկ մերժել էր¹:

ԱՆՎԵՐՋԱՆԱԼԻ ԽՈՉԸՆԴՈՏՆԵՐ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋ

Կլուծվե՞ր արդո՞ք Հայկական հարցը Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի իրագործման միջոցով, կտրվե՞ր արդո՞ք Թուրքահայաստանին լայն թե սահմանափակ ինքնավարութիւն, կստեղծվե՞ր արդո՞ք Հայկական մի ինքնուրույն իշխանութիւն, թե՞ կյանքի կկոչվեր միայն 1895 թ. մայիսյան բարենորոգումների օրինագիծը, այս հարցերի պատասխանները կտար միայն իրադարձութիւնների հետագա ընթացքը²:

Բայց մի բան պարզ էր: Եթե նույնիսկ թուրք կառավարութիւնը համաձայնեւ կյանքի կոչել այդ տարբերակներից որեւէ մեկը, միևնույնն է, առանց եվրոպական վերահսկողութեան ոչինչ չէր ստացվի: Իսկ վերահսկողութեան հարցը, որքան էլ անհավատալի թվար, կարծես կերպարանք էր առնում. ամեն ինչից երևում էր, որ մեծ տերութիւնները տրամադիր են հանձն առնել իրականացնելու բաղձալի վերահսկողութիւնը:

Ահա այդ պահին՝ 1913 թ. մայիսին էր, որ Հայաստանի նկատմամբ եվրոպական վերահսկողութեան հարցի առջև անսպասելիորեն ու միանգամից ցցվեց համարյա անհաղթահարելի մի խոչընդոտ. բոլորի աչքի առջև կարծես կրկնվում էր Սան-

¹ Տե՛ս Վեստեննեկի օրագիրը (Յան Վան դեր Դյուսենի առաջաբանը), էջ 22:

² Տե՛ս «Մշակ», № 99, 9 մայիսի 1913 թ.:

Ստեֆանոյի 1878 թ. նախնական պայմանագրի հետ կապված պատմությունը:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում Ռուսաստանը խոշոր հաղթանակներ էր տարել Բալկանյան և փոքրասիական ճակատներում: Բալկաններում ռուսական զորքերը գրավել էին Ադրիանուպոլիսը, Չաթալջան և Բուլաիրը, մտել էին Կ. Պոլսից ընդամենը մի քանի կիլոմետրի վրա գտնվող Սան-Ստեֆանո քաղաքը, իսկ Փոքր Ասիայում ազատագրել էին Բաթումը, Կարսը, Արդահանն ու Բայազետը:

Ռուսների հաղթական պատերազմից հետո՝ 1878 թ. փետրվարի 19-ին (մարտի 3-ին)՝ Սան-Ստեֆանոյում ստորագրված հաշտության նախնական պայմանագրի գործությամբ, ինչպես առիթ է եղել նշելու այս աշխատության նախորդ գրքերում, հայ ազգը ազատվելու էր թուրքական անագորույն լծից, Հայաստանում մտցվելու էին բարենորոգումներ՝ Ռուսաստանի երաշխավորությամբ և վերահսկողությամբ:

Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը խիստ դժգոհություն էր առաջացրել եվրոպական մեծ պետությունների, հատկապես Անգլիայի և Ավստրո-Հունգարիայի մոտ, որոնք պահանջեցին պայմանագրի վերանայում միջազգային վեհաժողովում: Հատկապես Անգլիայի ջանքերով ամեն բան հեղաշրջվեց:

Բեռլինում կոնգրեսի հավաքված մեծ տերությունների ներկայացուցիչների կողմից 1878 թ. մայիսի 18 (30)-ին ստորագրված պայմանագրի 61-րդ հոդվածով Հայաստանում նախատեսված բարեփոխումների իրականացումը հանվեց ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև եվրոպական մեծ տերությունների վերահսկողությունից: Դրանով իսկ եվրոպական երկրները, հատկապես Անգլիան, մեղսակից դարձան հետագա տասնամյակներին թուրքերի կողմից հայության գլխին թափված զուլումներին:

Բեռլինի դաշնագիրը ստորագրելուց անմիջապես հետո՝ 1878 թ. հունիսի 4-ին, Անգլիան առանձին դաշնագիր կնքեց Թուրքիայի հետ, որը հայտնի է «Կիպրոսի դաշնագիր» անունով: Այդ դաշնագրով Թուրքիան Անգլիային հանձնեց Կիպրոս կղզին, փոխարենը երաշխիքներ ստացավ օսմանյան կայսրության տա-

րածքային ամբողջականության պահպանման համար: Զևի համար Թուրքիան նաև պարտավորվեց բարենորոգումներ մտցնել Հայաստանում:

Հենց այս երկու՝ Բեռլինի և Կիարոսի դաշնագրերով Թուրքիան Հայաստանի հարցում իրեն ազատեց մեծ տերությունների իրական վերահսկողությունից: Դա նրան հնարավորություն տվեց մի կողմ նետել Հայաստանի բարենորոգումների բոլոր ծրագրերը, որ առաջարկում էին եվրոպան և Ռուսաստանը: Ավելին, Հայ ժողովրդի համար սկսվեցին գեհենի տասնամյակները, երբ Թուրքիան եվրոպական մեծ պետությունների անտարբեր աչքերի առաջ Հայաստանը ողողեց արյունով, ենթարկեց քայքայման ու ամայացման:

Եվ ահա այժմ՝ Բեռլինի դաշնագրից 35 տարի անց՝ 1913 թվականին, երբ Ռուսաստանը նորից իր ձեռքն էր առել Թուրքահայության ազատագրության գործը, Անգլիան նորից կատարում էր իր եղկելի դերը:

Մինչ Անգլիայի արտգործնախարարության ներկայացուցիչը 1913 թ. մայիսին համայնքների պալատում հայտարարում էր, թե Բալկանյան պատերազմից հետո իր կառավարությունը և եվրոպական մյուս մեծ տերությունները ձեռք ձեռքի տված պիտի նպաստեին Հայկական հարցի լուծմանը, հենց այդ նույն ժամանակ նույն կառավարությունը մյուս հինգ մեծ տերություններից գաղտնի ձեռնարկել էր Թուրքիայի հետ մի նոր դավադիր համաձայնագրի կնքմանը, որով առաջիկա 40 տարում երաշխավորում էր նրա անձեռնմխելիությունը:

Համաձայնագրի նախագիծը, որ հետո հայտնի էր դառնալու հանրությանը, ենթադրում էր ուժեղացնել Անգլիայի դիրքերը Թուրքիայի արևելյան նահանգներում և դրանք սահմանազատել «դաշնակից Ռուսաստանի վտանգից»:

Ինչպես հայտնի է, օսմանյան բանակի կազմակերպման գործը թուրքական կառավարությունն ավանդաբար հանձնել էր գերմանացիներին, նավատորմը կազմակերպելու համար պաշտոնի էին կանչված անգլիացի սպաներ, ոստիկանական զորքերի վարժեցումը և կարգի բերելը նախկինում կատարում էին իտալացիները, իսկ այդ ժամանակ՝ ֆրանսիացիները: Ավե-

լին, ֆրանսիացի Պոման փաշան չարունակում էր մնալ թուրքական ոստիկանական զորքերի ընդհանուր հրամանատար:

Եվ ահա, անգլիացիներն անարդարացի համարեցին, որ իրենք զրկված են թուրքական պետության ամենակարևոր դեր ունեցող դատական, վարչական և ոստիկանական ոլորտներում ներկա գտնվելուց: Նրանք աչք ունեին հատկապես թուրքական ոստիկանության վրա և գտնում էին, որ նրա ղեկավարությունը պետք է հանձնվի անգլիացի սպաների:

Որպես փոխհատուցում՝ անգլիացիները Բ. Դոանը խոստացան օգնել երկիրը դուրս բերելու ներքին քաոսային վիճակից և դրա համար կայսրության կառավարման համակարգում կատարել բարեփոխումներ: Ընդամենը երկու ամսում՝ 1913 թ. ապրիլ-մայիսին, անգլիացի էքսպերտները մշակեցին բարենորոգումների մի ծրագիր¹, որը, սակայն, գործողության մեջ չդրվեց, քանի որ նախատեսված անգլո-թուրքական համաձայնությունը այդպես էլ չստորագրվեց, որի բաղկացուցիչ մասն էր այդ ծրագիրը:

Ձնայած ծրագիրը մնաց թղթի վրա, բայց նրա տեքստը մեզ հետաքրքրում է այնքանով, որքանով այն որոշ չափով չոչափում էր նաև Թուրքիայի արևելյան նահանգների խնդիրը:

Անգլիացիների կազմած այդ ծրագրով նախատեսվում էր. 1) Ստեղծել Բարձրագույն Հանձնախումբ (Comité technique), որը պետք է նստեր մայրաքաղաք Կ. Պոլսում և ունենար չատ ընդարձակ իրավասություններ: Հանձնախումբը պետք է բաղկացած լիներ 7 անդամից, որոնցից 3-ը՝ թուրք, 3-ը՝ օտար, նախագահը՝ նույնպես օտար, ենթադրաբար՝ անգլիացի: Կենտրոնական այդ Հանձնախումբը անմիջական առնչություն պետք է ունենար ռազմական նախարարի և ոստիկանական զորքերի ընդհանուր հրամանատարի հետ: Նրա տրամադրության տակ էր դրվելու կայսրության ոստիկանական ուժերի մեծ մասը, նրան էր տրվելու այդ ուժերի մասին օրինագծեր կազմելու իրավունքը:

2) Բարձրագույն Հանձնախմբին պիտի ենթարկվեին Շրջա-

¹ Տե՛ս «Աւետարեբ», № 21, 24 մայիսի 1913 թ.:

նային քննիչ Հանձնախմբերը (*Comission inspection régionale*)՝ կենտրոններ ունենալով Կ. Պոլիսը, Իզմիրը, Բեյրութը, Բաղդադը և Տրապիզոնը: Շրջանային Հանձնախմբերի՝ օտարներին հատկացված տեղերի մեծ մասն անցնելու էր անգլիացի սպաների ձեռքը: Շրջանային Հանձնախմբերից յուրաքանչյուրին ենթարկվելու էին մի քանի նահանգներ: Տրապիզոն կենտրոնով շրջանային Հանձնախմբին էին ենթարկվելու հայկական բոլոր վեց նահանգները և Տրապիզոնի նահանգը: Դրանից երևում էր, թե որքան անկարևոր էր համարվում հայկական նահանգների վիճակն այն դեպքում, երբ բոլոր մասնագետների վկայությունն համաձայն՝ շրջանային քննիչ Հանձնախմբերից յուրաքանչյուրը ի վիճակի չպիտի լիներ երեք նահանգից ավելի տարածություն վրա ըստ կարելիության վերահսկել իրավիճակը, մինչդեռ, ինչպես տեսնում ենք, Տրապիզոնի շրջանային քննիչ Հանձնախմբին էր հանձնվում յոթ ընդարձակ նահանգ: Կառավարման այդ մարմինը պարտավոր էր անթերի կատարել այն բոլոր հրամանները, որ տալիս էին Բարձրագույն Հանձնախումբը և ոստիկանական զինվորությունն ընդհանուր հրամանատարը (տվյալ դեպքում՝ Պոման փաշան): Շրջանային քննիչ Հանձնախմբերի անդամները չարունակ չըջելու էին նահանգներով՝ վերահսկելու տված հրամանների գործադրությունը, լսելու էին ժողովրդի բողոքները և ըստ այդմ քննելու և գնահատելու էին ոստիկանների պաշտոնավարությունը:

3) Յուրաքանչյուր նահանգում ոստիկանական զինվորների թուրք հրամանատարի մոտ, իբրև նրա օգնական, պետք է լիներ օտար սպա, որը կոչված էր լինելու հսկելու Բարձրագույն և Շրջանային քննիչ Հանձնախմբերի հրամանների անմիջական գործադրությունը:

4) Կայսրության ողջ տարածքի վրա սփռված էին լինելու ոստիկանական զինվորականների կայազորներ, որոնք պիտի գտնվեին իրարից 3-5 ժամվա հեռավորությանմբ, և որոնցից յուրաքանչյուրն ունենալու էր 5-25 ոստիկան զինվորներ: Այս ոստիկանները չըջելու էին իրենց հատկացված տարածքով, մտնելու էին ամեն գյուղ, գրավոր տեղեկություններ էին ստանալու տեղի մուխտարներից՝ կատարված ոճիրների ու

գործած անիրավությունների մասին, անմիջապես ձերբակալելու էին ոճրագործներին և այդ մասին հաղորդելու էին իրենց վերադաս մարմիններին: Ոստիկան-զինվորներին իրավունք էր տրվում անմիջապես զինաթափել անհատներին, բացի այն նահանգներում, որտեղ զինված էր ժողովուրդը¹: Տվյալ դեպքում հայկական նահանգներում զինված էր ամբողջ մի ժողովուրդ՝ քրդությունը: Քուրդ խոշոր ցեղապետեր կային, որոնցից յուրաքանչյուրը ուներ նորագույն զենքերով զինված մի քանի հազար մարդ, ուստի ոստիկան-զինվորների բոլոր ջանքերն ապարդյուն կլինեին՝ նրանց հարգել տալու կենտրոնական մարմինների կամքը: Բայց անգլիական ծրագրի մշակողները այդ մասին մի խոսք անգամ չէին մտցրել փաստաթղթի մեջ: Նրանք, ըստ էության, հայկական նահանգների հայ բնակչության կյանքի, գույքի և պատվի ապահովությունը համարել էին երկրորդական բան: Բայց եթե վճռական քայլ չէր արվելու՝ զինաթափելու քուրդ ղեբերեյիների զինված ուժերը, և նրանք չարունակելու էին հայ գյուղացիության գլխին բերել նորանոր փորձանքներ, այդ դեպքում անգլիացիների ծրագիրը նույնանում էր հայության գլխին պատուհաս դարձած Իթթիհադի ստեղծած զինվորական ուժիմի հետ:

Այսպիսով, 1913 թ. մայիսին հրապարակ բերված անգլո-թուրքական համաձայնագրի նախագծի համաձայն՝ Անգլիան փաստորեն հանդես էր գալիս հայկական հարցում եվրոպական պետությունների միջամտության դեմ՝ Հայաստանում բարենորոգումների իրագործումը համարելով օսմանյան կառավարության ներքին գործ:

Այդ պայմանագրով, որպես երախտագիտության արտահայտություն, Թուրքիան այս անգամ Անգլիային «նվիրեց» Քուվեյթը, այնպես, ինչպես 1878-ին նույն երախտագիտական զգա-ցումներով նրան էր հանձնել Կիպրոսը:

Ինչո՞ւ Անգլիան այդքան անտարբեր էր թուրք բռնակալ-ների կրնկի տակ հեծող քրիստոնյանների, հատկապես հայերի

¹ Տե՛ս «Աւետաբեր», № 21, 24 մայիսի 1913 թ.:

ճակատագրի նկատմամբ: Հիմնական պատճառն այն էր, որ նրա գաղութային վիթխարի կայսրության մեջ հաշվվում էին հարյուրմիլիոնավոր մահմեդականներ, որոնք պաշտպան էին կանգնած ողջ մահմեդականության հոգևոր առաջնորդ համարվող թուրքական սուլթանին: Անգլիան չահագրգռված չէր թուրքիայի քրիստոնյաների պաշտպանության համար իր դեմ հաուուցանել մահմեդական աշխարհի դժգոհությունը:

1913 թ. մայիսին համաձայնագիր կնքեցին նաև Անգլիան ու Գերմանիան, որով նրանք պարտավորվում էին հարգել թուրքիայի ամբողջականությունը: Նույն համաձայնագրով Փոքր Ասիան, որի մեջ մտնում էր Հայաստանը, բաժանվում էր ազդեցության երկու գոտիների. հարավային մասը լինելու էր Անգլիայի գոտին, որը նա պետք է բաժաներ Ֆրանսիայի հետ, իսկ Հյուսիսայինը՝ Գերմանիայինը: Վերջինս իր ազդեցության չրջանը պետք է բաժաներ Ռուսաստանի հետ:

1913 թ. մայիսին կնքած անգլո-գերմանական-թուրքական համաձայնություններն ուղղված էին Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի, միջնորդավորված՝ նաև Հայաստանի դեմ:

Տեսնելով, որ ինքը վտանգված է մեկուսանալու, Ֆրանսիան աճապարեց թուրքիային ներկայացնել մի շարք պահանջներ, այն է՝ իրեն տալ Միջերկրականի ափի Յաֆֆայի նավահանգստի, Սև ծովի ափի Իներոլուի և էրեկլիի նավահանգիստների, Սամսոն-Սվազ-Դիարբեքիր-Տրապիզոն երկաթգծերի կառուցման կոնցեսիաները:

Այսպիսով, Գերմանիան, Ֆրանսիան, Անգլիան, որոնք տարածություններ չատ հեռու էին թուրքահայաստանից, այնտեղ իրենց ազդեցությունը տարածելու մարմաջով բռնված, նույնիսկ Ռուսաստանի սահմաններին անմիջականորեն հարող տարածքներում կարողացել էին արմատավորվել: Ամբողջ թուրքահայաստանի գլխավոր քաղաքներն արդեն պատված էին ֆրանսիական, գերմանական և անգլիական հյուպատոսարանների ցանցով՝ չխոսելով արդեն միսիոներական դպրոցների ու որբանոցների մասին:

Այս էլ որբերորդ անգամ մեծ տերությունները ցույց էին տալիս, որ եթե հրապարակ է գալիս մեղկ շահը, Հայաստանի հարցն

իրենց համար այլևս որևէ արժեք չի ներկայացնում:

Ոչ մի անգամ այդ պետություններն անկեղծ չեն եղել դեպի թուրքական բարբարոսություններից տանջվող ու տառապող քրիստոնյաները: Գլխավոր համեղ պատառը ինքը՝ Թուրքիան էր, որի համար ատամ էին սրում ամենքը: Եվ բոլորած այդ համեղ պատառի շուրջը՝ նրանք անթարթ հսկում էին միմյանց՝ պատրաստ հոշոտելու նրան, ով կհամարձակվեր ձեռք պարզել համեղ պատառին, ուզում էին, որ Թուրքիան մնա անչարժ, ինչպես եղել է:

Թո՛ղ որ քրդերը կոտորեն հայերին, իսկ հայերը՝ քրդերին, եթե կարող են: Նույնիսկ թող բոլորը ջարդեն ու ոչնչացնեն միմյանց. դա մի մեծ ցավ չէ. այս էր մեծերի բարոյականությունը: Մարդկային արյունով ու դիակներով պարարտացած այս մտքերն էին, որ պտտվում էին եվրոպական կառավարությունների, պետական գործիչների, դիվանագետների ուղեղներում:

Ամեն անգամ, երբ եվրոպան կամ Ռուսաստանը բարձրացնում էին Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու անհրաժեշտություն հարցը, թուրքական պաշտոնական չրջաններում հայտարարում էին, թե դրա համար ամենից առաջ անհրաժեշտ է երկրում ստեղծել խճուղային տանելի հաղորդակցություն, որպեսզի ինչպես կենտրոնական, այնպես էլ տեղական իշխանությունների կարգադրությունները ժամանակին տեղ հասնեն և կատարվեն, ապա ստեղծել տեղական ուժեղ իշխանություն, ավելացնել ժանդարմերիայի կազմը: Իսկ դրա համար, ասում էին նրանք, տասնամյակներ են պետք:

Ինչ վերաբերում է հողային վեճերին, իշխանությունները չեշտում էին, որ քրդերը չեն ճանաչում իրավական կարգ ու կանոն, չեն կատարում դատական մարմինների որոշումները, վիճելի հողերը համարում են իրենց սեփականությունը ֆեոդալական իրավունքների հիման վրա, իսկ հայերի վրա նայում են իբրև ճորտերի: Ուստի նախ անհրաժեշտ է վերացնել ֆեոդալական կարգերը, մի բան, որ ավելի երկար ժամանակ է պահանջում, քան խճուղիների կառուցումը կամ ժանդարմերիայի կազմի ավելացումը:

Թուրքերի այս պատճառաբանություններն առաջին հերթին ընդունում էին Անգլիան և հատկապես Գերմանիան:

Մեծ տերութիւններէից Ռուսաստանը, որը նույնպէս իր չափերն էր հետապնդում, տվյալ դեպքում ոչինչ չէր ստանում: Նրան մեկուսացրել էին Փոքր Ասիայի գործերից, այն դեպքում, երբ նա Թուրքիայի անմիջական հարեանն էր, հետեապէս բոլորից շատ իրավունք ուներ ազդելու հայկական նահանգներին առնչվող գործերին, ասելու իր վճռական խոսքը: Արդեն այն հանգամանքը, որ նա ուներ միլիոնից ավելի հայ հպատակներ, ոչ միայն նրան իրավունք էր տալիս, այլև պարտավորեցնում էր հանդես գալ ի պաշտպանութիւն հայ ժողովրդի հիմնական հատվածի: Եվ բոլորը հասկանում էին, որ թե՛ Թուրքիայի մասնատման և թե՛ ազդեցութեան շրջանները բաժանելու դեպքում Հայաստանն անցնելու էր Ռուսաստանին, թեև Թուրքիայի հետ 1913 թ. մայիսին կնքած համաձայնագրով Անգլիան ամեն ինչ անելու էր՝ խանգարելու Ռուսաստանի մուտքը Հայաստան, հետեապէս կրկին ու կրկին արգելք էր լինելու Թուրքահայութեան իդձերի իրականացմանը:

Թեև այդ պայմանագրի կետերը զաղտնի էին պահվում, բայց մամուլ էր թափանցել Հայաստանին վերաբերող հատվածը, որից հետեում էր՝ ուսական հայանպաստ քաղաքականութեան նկատմամբ արտաքնապէս հանդուրժողականութիւն դրսևորող Անգլիան իրականում ամիսներ շարունակ զաղտնարար խոչընդոտում էր դրա հաջողութեանը:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի մատենադարանում պահպանվող (№ 49) մի ձեռագրից տեղեկանում ենք, որ 1912 թ. դեկտեմբերի 24-ին Կ. Պոլսում Անգլիայի դեսպան Զերալդ Լոուտերի և Լոնդոնից Թուրքիա կարճատև այցի եկած անգլիացի պրոֆեսոր Մ.-ի միջև դեսպանութիւնում տեղի էր ունեցել այսպիսի խոսակցութիւն.

«Պրոֆեսոր.- Եթե եվրոպան այս անգամ էլ զլանա հայերին իր ազդեցիկ պաշտպանութիւնը, հայերը թերևս ստիպված լինեն դիմել Ռուսաստանին:

Դեսպան.- Դա նշանակում է սատանայի ձեռքից նետվել խորունկ ծովի մեջ:

¹ «Էջմիածին», փետրվար, մարտ, ապրիլ, 1965, էջ 160:

Պրոֆեսոր.– Լավ է ծովի խորության մեջ նետվել, քան չափունակաբար տանջվել սատանայի ճանկերում»¹:

1913 թ. ապրիլից ուսական գորքերի տեղաշարժեր էին սկսվել դեպի կովկասյան սահման: Սարսափելով դրանից՝ Բ. Դուռը Պետերբուրգի իր դեսպան Թուրխան փաշային պատվիրեց իրազեկ լինել դրա բոլոր պատճառներին, ինչպես նաև ուսաց կառավարությունը խնդրել հսկողությունը ուժեղացնել հայկական սահմանի վրա կատարվող զինավաճառման վրա¹:

Կ. Պոլսի թուրք լրագրերը ծայրահեղ գրգռված էին Հայաստանում տարվող ուսամեծ ազդեցության: Նրանք հատկապես անդրադառնում էին այն իրողությանը, որ նույնիսկ դաշնակցություն կուսակցությունը, որ մինչ այդ երիտթուրքերի հետ էր, սկսել է քարոզել հոգուտ Ռուսաստանի:

Այդ հանգամանքից ծայրահեղ անհանգստացած էր Անգլիան, որը կարծում էր, թե Ռուսաստանը չուտով կարող է ներխուժել Հայաստան: Արտաքին գործերի նախարար Գրեյը Հուլիկը փաշային, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Լոնդոնում, հայտնել էր, որ Հայաստանում բարենորոգումներ մտցնելու հետաձգումը սպառնում է Թուրքիայի ապահովությանը: Հուլիկը փաշան պատասխանել էր, որ բարենորոգումներն իրագործելու համար անհրաժեշտ է առնվազն երեսուն տարի:

Բայց նույն Հուլիկը փաշան և Թեֆիկ փաշան, լինելով Փարիզում և հանդիպելով Պողոս Նուբար փաշային, վերջինիս հավաստիացնում էին, թե Թուրքիան չատ չուտով իրագործելու է Հայերի ցանկությունը:

Ապրիլի վերջերին լավատեղյակ աղբյուրներից Լոնդոն լուր էր հասել, որ դեսպանաժողովի մոտակա նիստում Ռուսաստանը պաշտոնապես հարուցելու է հայկական խնդիրը: Թե հարցի լուծման համար նա ինչ առաջարկություններ էր անելու, դեռ հայտնի չէր: Անգլիացիները մտավախ էին, որ այդ առաջարկը մերժելու դեպքում բացառված չէ ուսական բանակների ներխուժումը Հայաստան:

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 79, 11 ապրիլի 1913 թ.:

Ֆրանսիական “*Pour les Peuples d’Orient*” երկչաքաթաթերթը, որը նախկինում Հանդես էր եկել բազմաթիվ Հայաստաստ հրապարակումներով, 1913 թ. № 9-ում «Ասիական Թուրքիայի անձեռնմխելիությունը» վերնագրով հոդվածում ընթերցողին տեղեկացնում էր, որ անգլիական “*Daily News*”-ը, ինչպես և Վիեննայի մի շարք թերթեր հաղորդել են, թե երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը մտադիր է մեծ տերություններին խնդրել՝ հաշտության պայմանների թվում մտցնել նաև հետևյալ ձևակերպումը. «Երաշխավորել Թուրքիայի ասիական երկրների և, մասնավորապես, իր արևելյան նահանգների անձեռնմխելիությունը 30 տարվա մի ժամանակամիջոցի համար»¹: Թերթերը հայտնել էին նույնիսկ, որ Հուլկը փաշան և Զավիդ բեյը այդ բովանդակության դիմումներ են արել, առաջինը՝ Լոնդոնում, երկրորդը՝ Բեռլինում:

Ուրեմն, խոսքն ամենից առաջ արևելյան նահանգների, ասել է թե՛ հայկական նահանգների մասին էր, որոնք ամենից շատ էին ենթարկված Ռուսաստանի կողմից գրավվելու վտանգին:

Ֆրանսիական թերթը նշում էր, որ Լոնդոնի “*Daily News*”-ը, մեկնաբանելով այդ լուրը, խստորեն հարձակվել էր թուրք քաղաքականությունը մշակող և իրականացնող անձանց վրա, որոնք Հայաստանի անձեռնմխելիության մասին ցանկալի երաշխավորությունը ստանալուց հետո նրանից կցանկանան ստեղծել մի տեսակ Կոնգո, ուր, ըստ Հին սովորությունների, ոչ մի բարեփոխում չի մտցվի, նկատի չի առնվի ռայայի ոչ մի գանգատ: Մի խոսքով՝ մի զգվելի ռեժիմի ներքո դարավոր տանջանքներ կրելուց հետո էլ, իրենց հարյուր հազարավոր եղբայրների սպանություններից հետո էլ հայերը իրենց կտեսնեն ավելի զարհուրելի մի նոր ստրկության մեջ, ուր նույնիսկ իրավունք չեն ունենա դիմելու եվրոպական վերահսկողությանը, ուղղելու իրենց բողոքները Եվրոպային:

Մեծ պետություններին խնդրելով երաշխավորել հայկական նահանգների անձեռնմխելիությունը երեսուն տարվա մի շրջանի

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 79, 11 ապրիլի 1913 թ.:

համար՝ ժեռոն-թուրք քաղաքագետները մտածում էին, որ այդ տարիների ընթացքում թուրքական ռեժիմը, եվրոպական վերահսկողությունից խույս տալով, կգործադրի կողոպուտի ու բնաջնջման իր սովորական մեթոդները՝ իր վերջին Հայ բնակիչներից կղատարկի Հայաստանը:

«Թուրքերը անուղղելի կարճատեսությամբ Հայերին նայում են իրրե թշնամու, – գրում էր “Daily News”-ը,– բայց որոնք վերածնության մի Հզոր գործոն կարող են լինել անատոլիական ընդարձակ երկրամասում: Կապված լինելով կայսրության ամբողջության սկզբունքին, Հայերը միայն պահանջում են ֆիզիկական գոյության և իրենց աշխատանքի պտուղները վայելելու իրավունք»¹:

Հայաստանի շուրջ զարգացումներից դժգոհ էին Բեռլինում: Գերմանական լրագրերը շարունակում էին հարձակումները Ռուսաստանի վրա, գրում, որ պատրվակ բռնելով Հայերի ջարդերը՝ նա ձգտում է գրավել Հայկական նահանգները: Գերմանական մամուլը Բ. Դռանը միաբերան խորհուրդ էր տալիս չտապել լուծելու Հայկական հարցը և դրանով իսկ խափանել ասիական վիլայեթների անկումը: Միաժամանակ, Բեռլինում թուրքաց նոր դեսպանը 1913 թ. ապրիլի 12-ին կառավարությունից հրահանգ էր ստացել՝ խնդրել Գերմանիայի կառավարությունը, որ ներհակի Ռուսաստանի ջանքերին և արգելք հարուցի Հայկական նահանգներում բարենորոգումներ մտցնելու նրա եռանդի առաջ:

Վիեննայի “Reichsport” լրագրի 1913 թ. № 347-ում «Հայկական հարցի թավալումը» վերնագրի տակ դուկտ. Պաուլ Ռորեբախը զետեղել էր հոդված, որով նա եվրոպական կառավարություններին զգուշացնում էր, թե որքան վտանգավոր են Հայաստանի նկատմամբ Ռուսաստանի մշակած ծրագրերը: «Այժմ իրողությունն այն է, – գրում էր նա, – որ երբ Ռուսաստանը ցանկանա, միշտ կարող է առաջ բերել Ասիական Թուրքիայի տագնապ Հայաստանից, ինչպես որ բալկանյան դաշնակցությունը

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 79, 11 ապրիլի 1913 թ.:

նույնը կատարեց Եվրոպական Թուրքիայում Մակեդոնիայից»:

Ավստրիական աղբյուրները նույնպես ճշտում էին, որ Ռուսաստանը, հարուցելով հայկական հարցը և պահանջելով գործադրել Բեռլինի դաշնագիրը, դրանով իսկ անկասելի զնալու է Հայաստանի խնդրի հանգուցալուծմանը: Նրանք հենվում էին Պետերբուրգի այն հայտարարության վրա, որ թույլ չի տալու մակեդոնական պատմության կրկնությունը և եվրոպական պետություններից պահանջելու է իրեն տալ Հայաստանի մանդատը:

Իտալական կառավարությունը նույնպես դեմ էր Թուրքիայի ասիական նահանգների նկատմամբ Ռուսաստանի հետաքրքրություններին ու ձգտումներին: Նա, մասնավորապես, աչքը հառել էր Կիլիկիային, ուր նույնպես տակնուվրա էր հայության հասարակական կյանքը:

Բացի քաղաքական ընդհանուր պատճառներից, Կիլիկիայի նկատմամբ Հոռմը ուներ նաև մասնավոր շարժառիթներ:

Կ. Պոլսում Իտալիայի դեսպան Գառոնին իր կառավարությանը տեղեկացրել էր, թե հայոց պատմական հին փաստաթղթերը պարունակում են տվյալներ, ըստ որոնց՝ հայկական Կիլիկիայի նախկին թագավորության ժառանգության իրավունքը պատկանում է իտալական ներկա արքունական ընտանիքին: Նա նաև հայտնել էր, որ այդ մասին ապացուցագրերը պահպանվում են Փարիզի ազգային մատենադարանում:

Ստանալով Գառոնինի զեկուցագիրը՝ կառավարությունը կազմել էր մի հանձնախումբ՝ քննելու համար խնդիրը:

Թուրքիայի նախարարների խորհուրդը հուլիսի 13-ին որոշում կայացրեց՝ Հայաստան մտնելու դեպքում ոչ մի դիմադրություն ցույց չտալ ռուսական զորքերին՝ համարելով դա մեծ պետությունների միջազգային միջոցառում:

Բայց թուրքերի այդ հուսախաբարությունը չատ չուտով փոխվեց ոգևորության. Կ. Պոլսում լուր տարածվեց, թե Ռուսաստանը հրաժարվել է Հայաստանը գրավելու մտքից:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՆՈՐ ՆԱԽԱՋԵՌՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ռուսաստանի կառավարությունը գտնում էր, որ վաղուց ժամանակն է, որ մեծ տերություններն ընդհուպ զբաղվեն Հայկական Հարցով և այդ մասին հատուկ հանձնարարություններ էր տվել իր դիվանագիտական ծառայություններին:

Մայիս ամսվա ընթացքում Ռուսաստանի արտգործնախարար Ս. Սազոնովը վիճադիպով հաղորդած նամակագրությամբ Ֆրանսիայի և Անգլիայի արտգործնախարարների հետ մտքեր էր փոխանակում, թե կոնկրետ ինչից պետք է սկսել Հայկական խնդիրն ըստ էության քննարկելիս, մանավանդ որ թուրքական կառավարությունը որդեգրել էր Հայաստանի բարենորոգումների հարցում ամեն կերպ խուսանավելու, այն ձգձգելու և, ի վերջո, նրա լուծումը խափանելու ռազմավարությունը:

Մայիսի սկզբներին Բ. Դուռը դիմել էր Լոնդոն՝ խնդրելով Հայկական Հարցի առնչությամբ նկատի առնել, որ Թուրքիան անկախ ու սուվերեն երկիր է, և պետք է խուսափել բոլոր այն քայլերից, որոնք կարող են խախտել նրա սուվերենությունը: Այդ մասին իր վերադասին տեղեկացրել էր Լոնդոնում ռուսական դեսպանը: Հետևել էր Ս. Սազոնովի մայիսի 8-ի հանձնարարականը դեսպանին՝ Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարությանը հիշեցնել, որ «եթե Հայ բնակչությունը հրապարակապես տերությունների երաշխիքով բարեփոխումների իրականացման հույսից, ապա պետք է որ զգուշանանք տերությունների համար ծայրաստիճան անցանկալի և նախևառաջ Թուրքիայի համար վտանգավոր բարդացումների առաջացումից»¹:

Մայիսի 9 (22)–ի № 247 գաղտնի հեռագրով Փարիզում ռուսական դեսպան Իզվոլսկին Ս. Սազոնովին պատասխանում է. «Պիչոնը լիովին կիսում է Ձեր կարծիքը Փոքր Ասիայում բարեփոխումներ իրականացնելու համար Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի ջանքերը համատեղելու անհրաժեշտության և

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3461, л. 18.

առանց ուշացնելու գործի անցնելու մասին»¹:

Ռուսական նախաձեռնությունը հավանություն էր տվել նաև անգլիական արտգործնախարար Գրեյը²:

Ինչպես երևում է Լոնդոնում ուսաց դեսպան կոմս Ա. Բեն-կենդորֆի մայիսի 21-ի՝ Սազոնովին հղած № 504 հեռագրից, Գերմանիայի կառավարությունը նույնպես սկսել էր հետաքրքրություն հանդես բերել նշված խնդրի հանդեպ և, ըստ երևույթին, նաև հակված էր այն մտքին, որ, հիրավի, նպատակահարմար է առաջիկա բարեփոխումների հիմքում դնել 1895 թվականի նախագիծը: Դեսպանը գտնում էր, որ ցանկալի է հնարավորինս արագացնել Եռադաշինքի տերությունների միջև ընդհանուր ծրագրի սահմանումը, որից հետո հարցի քննարկմանը մասնակցելու առաջարկությամբ դիմել գերմանական բլոկի բոլոր կառավարություններին, ըստ որում՝ պետք է ջանալ Հայկական հարցում հնարավորինս վերացնել մրցակցությունը տերությունների երկու խմբերի միջև³:

Դեսպանը նաև ճիշտ էր համարում, որ Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ պայմանավորվածություն ձեռք բերելուց հետո Ռուսաստանը պետք է իր նախաձեռնությունն ամուր պահի սեփական ձեռքերում⁴:

Շատ չանցած ուսական արտգործնախարարությունն արդեն հաստատում էր իր նախաձեռնության հաջողության մասին:

Այսպես, մայիսի 22-ին Ս. Սազոնովը Բեռլինում ուսաց դեսպանին հաղորդում էր. «Լոնդոնյան և փարիզյան կարինետների հետ նախնական բանակցություններից հետո կայսերական դեսպանին Կոստանդնուպոլսում հանձնարարվել է իր Ֆրանսիայի և Անգլիայի գործընկերների հետ մեկտեղ սահմանել այն հիմնական սկզբունքները, որոնց միջոցով հնարավոր կլինե՞ր համերաշխորեն պաշտպանել Հայկական բարեփոխումների ձեռնարկ-

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3461, л. 21.

² Նույն տեղում, թ. 22:

³ Նույն տեղում, թ. 78:

⁴ Նույն տեղում:

ները: Վերջիններիս հիմքում մեզ առավել ցանկալի էր թվում ղնել 1895 թվականին մշակված նախագիծը՝ այն համապատասխանեցնելով նոր պարզ դարձած պահանջներին»¹:

Մայիսի 22-ի № 506 նամակով Սազոնովը Բեռլինում ոուսաց ղեսպանին տեղյակ էր պահում, որ Կոստանդնուպոլսի ղեսպան Գիրսը հանձնարարություն է ստացել իր ֆրանսիացի և անգլիացի գործընկերների հետ մեկտեղ Հայաստանի բարենորոգումների հարցում սահմանել այն հիմնական սկզբունքները, որոնք կկարողանային համերաշխորեն պաշտպանել Եռադաշինքի բոլոր երեք տերություններին²:

Ռուսական դիվանագիտության համար ցանկալի էր, որ այդ սկզբունքների հիմքում դրվեր 1895 թ. մշակված նախագիծը՝ այն համապատասխանեցնելով արդի իրողություններին: Պետերբուրգում հուսադրող էին համարում, որ Լոնդոնում ոուսաց ղեսպանը մայիսի 21-ի № 504 հեռագրով Սազոնովին հաղորդել էր, որ կարծես Գերմանիայի կառավարությունը նույնպես սկսում է հետաքրքրություն հանդես բերել Հայաստանի բարենորոգումների հարցի հանդեպ և ըստ երևույթին կողմնակից է հրապարակ բերել 1895 թ. նախագիծը³:

Այս դրական հանգամանքը ուսական դիվանագիտության համար հնարավորություն էր ստեղծում միջոցներ ձեռնարկել մեղմելու տերությունների երկու խմբերի միջև մրցակցությունը և հարցի հստակ քննարկմանը մասնակցելու առաջարկությամբ պաշտոնապես ղիմել մյուս բոլոր հինգ կարիներներին:

Բեռլինում ոուսաց ղեսպանին հղած վերոհիշյալ նամակով Սազոնովը նրան խորհուրդ էր տալիս. «Այն ղեպքում, երբ Գերմանիայի արտաքին գործոց գծով պետքարտուղարը խոսք կբացի այս հարցի շուրջ, Դուք կարող եք նրան ասել, թե որքանո՞վ Ձեզ հայտնի է, Պետերբուրգում մեծ ուշադրությամբ են հետևում նրան, թե ինչ է կատարվում մեզ սահմանակից վիլայեթ-

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3461, л. 78.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

ներում, և որ այնտեղից Պետերբուրգ հասնող լուրերը խիստ տագնապալի են. քրիստոնյա բնակչությունը ենթարկվում է դաժան բռնությունների, իսկ սպանությունները վերջ չունեն: Անհրաժեշտ կլինի հիշեցնել, որ հատկապես հրատապ է քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ Բալկաններից եկած մահմեդականների կողմից կատարվող բռնությունների և սպանությունների առաջն առնելը»¹:

Կասկած չկար, որ նշյալ միջոցները կարող էին միայն նպատակ ունենալ չվատթարացնել առանց այն էլ ծանր դրությունը, որից Օսմանյան կառավարությունը դժվար թե ինքնուրույն ի վիճակի լիներ գլուխ հանել: Մինչդեռ բնավ ոտնձգություն չանելով Թուրքիայի շահերի հանդեպ՝ Ռուսաստանը, որը Կովկասի սահմանակից մարզերում մեծաթիվ հայկական բնակչություն ուներ, Թուրքիայի հետ պետք էր խորհրդի նստեր՝ հետագա վտանգավոր բարդացումները կանխելու համար:

Գործին օգնելու միակ միջոցը, ուրեմն, Պետերբուրգը համարում էր Հայաստանում անհապաղ բարեփոխումներ ձեռնարկելը, որն ունակ կլիներ խաղաղություն տալ բնակչությանը: Ահա թե ինչու կայսերական կառավարությունը որոշել էր առաջիկայում դիմել տերություններին՝ հարցը համատեղ քննարկելու համար:

Մյուս կողմից՝ Կովկասի ռուսական իշխանությունները անդադար խաղաղեցնում էին տեղի հայությանը, որպեսզի նա սպասի, մինչև որ տերությունների հետ Ռուսաստանի բանակցությունները տան դրական արդյունքներ:

Իսկ դա հնարավոր էր, եթե, Սազոնովի խոսքերով, «Բեռլինյան կարինետին համողիչ լինեն մեր բացատրությունները»²:

Կասկած չկար, որ նշյալ միջոցները կարող էին միայն առանց այն էլ ծանր դրությունը չվատթարացնելու նպատակ ունենալ, որից Օսմանյան կառավարությանը դժվար թե ինքնուրույն ի վիճակի լիներ գլուխ հանելու: Մինչդեռ, բնավ ոտնձգություն

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3461, л. 78 (об.).

² Նույն տեղում, թ. 81 (չրջ.):

չանելով Թուրքիայի չահերի հանդեպ, Ռուսաստանը, որը Կովկասի սահմանակից մարզերում մեծաթիվ հայ բնակչություն ուներ, Թուրքիայի հետ պետք է խորհրդի նստեր՝ հետագա վտանգավոր բարդացումները կանխելու համար:

Գործին օգնելու միակ միջոցը, ուրեմն, անհապաղ բարեփոխումներ ձեռնարկելն էր, որոնք ընդունակ կլինեին խաղաղություն տալու բնակչությանը: Ահա թե ինչու կայսերական կառավարությունը մտադիր է առաջիկայում դիմել տերություններին՝ առաջարկելով քննարկել համատեղ միջոցառումներ ձեռնարկելու հարցը:

Իրենց կողմից ուսական իշխանությունները Կովկասում անդադար խաղաղեցնում էին հայերին, որպեսզի սրանք սպասեն մինչև տերությունների հետ Ռուսաստանի բանակցությունների դրական արդյունքին:

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԵԼԸՆԹԱՍԸ

Պողոս Նուրարը ակնդետ հետևում էր բանակցությունների միջազգային արձագանքներին, անպատասխան չէր թողնում հայ ազգային պատվիրակության նպատակներն ու գործունեությունը հանրությանը սխալ ներկայացնելու կամ գիտակցարար խեղաթյուրելու փորձերը, ամեն կոնկրետ դեպքում հանդես էր գալիս անհրաժեշտ բացատրություններով ու մեկնաբանություններով:

1913 թ. մայիսի 12-ին «Թայմզ» թերթը տպագրել էր Կ. Պոլսից ստացված մի հեռագիր, որում տեղ էր գտել երկու կոպիտ սխալ: Հեռագրում նախ ասված էր, թե Էջմիածնի կաթողիկոսի կողմից կյանքի կոչված և Նուրար փաշայի նախագահության տակ գտնվող հայ ազգային պատվիրակությունը ներկայացնում է Եգիպտոսից և Օսմանյան կայսրությունից դուրս գտնվող հայերին: Այնուհետև հեռագիրը հաղորդել էր, որ, իբր, պատվիրակությունը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին թելադրել է նպաստել, որ բարենորոգումները երաշխավորեն ոչ թե վեց

պետությունները, այլ նրանցից միայն մեկը՝ անշուշտ ակնարկելով Ռուսաստանին:

Մայիսի 15-ին Պողոս Նուբար փաշան Փարիզից նամակ է հղում «Թայմզի» տնօրենին: Անդրադառնալով թերթի թույլ տված սխալներին՝ նա գրում էր, որ Հայ ազգային պատվիրակությունը ոչ թե ներկայացում է Հայ ազգի մի մասը, այլ ամբողջ Հայ ժողովրդին և առաջին հերթին թուրքահայությունը: Ամբողջ Հայ ժողովուրդն է մտահոգ թուրքահայության վիճակով: «Պատուիրակությունը կը բաղկանայ բացարձակապես օսմանյան Հպատակներէ ու ունի միակ պաշտօն մը՝ որ է Ասիա-Թուրքիոյ Հայկական նահանգներուն մեջ բարենորոգումներու գործադրութիւնը պահանջել, ու իր ծրագիրին միաձայնութեամբ համաձայնած են բոլոր Հայ կուսակցութիւնները»¹:

Ինչ վերաբերում էր բարենորոգումները երաշխավորող կողմին, ապա Նուբար փաշան տեղեկացնում էր, որ Հայ ազգային պատվիրակությունը երբեք որևէ թելադրություն չի արել Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքությանը և երբեք բարենորոգումների երաշխավոր չի դիտել վեց մեծ տերություններից որևէ մեկին, «այլ ընդհակառակը՝ միշտ իրեն սկզբունք ունեցած է կենալ միջազգային գետնին վրայ Պերլինի դաշնագրին 61-րդ յօդուածին, որով մեկ կողմէն Թուրքիա կը խոստանայ բարենորոգումներ գործադրել Հայկական նահանգներուն մէջ, ու միւս կողմէ ալ տէրութիւնները կը խոստանան անոնց գործադրութեանը հսկել»²:

Այնուհետև, օգտվելով ներկայացված պատահությունից, Պողոս Նուբարը «Թայմզի» տնօրենին ևս երկու հաստատում է անում. 1) «Պատուիրակությունը յանուն Հայերուն չպահանջներ ո'չ անջատում, ո'չ անկախութիւն, ո'չ քաղաքական ինքնավարութիւն — ինչ որ Հայկական նահանգներուն ազգագրական և աշխարհագրական պայմաններուն մէջ ցնորք մը միայն կը համարենք — այլ կը պահանջէ միայն Պերլինի դաշնագրին 61րդ

¹ «Ժամանակ» (Կ. Պոլիս), № 1456, 14 (27) մայիսի 1913 թ.:

² Նույն տեղում:

յօդուածով խոստացուած եւ Մեծ Տերութեանց Պոլսոյ դեսպաններուն 11 Մայիս 1895ի Յիշատակագրին մէջ բանաձեւուած բարենորոգումներու ծրագրին գործադրութիւնը (ընդգծումները Պ. Նուբարինն են:- Ն. Ս.): 2) Այդ բարենորոգումները պետք է գործադրուին նոյնքան իսլամ բնակչութեանց, որքան քրիստոնեայ բնակիչներու չահուն համար¹: Ատոնց նպատակը պիտի ըլլայ վիլայէթները իմաստուն վարչութեան մը տակ ղեկով պաշտպանել բոլոր բնակիչները՝ իսլամ թէ քրիստոնեայ, վաղկատուններու աւազակութեանց, անկարգութեանց եւ սպանութիւններուն դէմ»¹:

Մյուս կողմից, չնայած Ռուսաստանի համար անբարենպաստ զարգացումներին, չնայած այն բանին, որ նրա կառավարութիւնը հայտարարել էր, թե հեռու է Հայաստանը գրավելու մտքից, բայց Պետերբուրգը, այնուամենայնիվ, չձգեց հայկական հարցը և այն առաջ մղելու համար դիմեց դիվանագիտական նոր, այս անգամ վճռական քայլի:

1913 թ. մայիսի 26-ին Ռուսաստանի կայսերական կառավարութիւնը մի շրջաբերականով դիմեց մեծ պետութիւններին²: Այդ վավերագիրը հայկական հարցի զարգացման տեսակետից հիրավի ունեցավ պատմական նշանակութիւն:

Շրջաբերականում շեշտվում էր, որ հայկական հարցը մեծ կարևորութիւն ունի... «մեզ համար ինչպես Կովկասում մեր ներքին դրութեան, այնպես էլ Ռուսաստանի չահերի տեսակետից»: Հիշեցվում էր, որ բալկանյան ճգնաժամի հենց սկզբից կայսերական կառավարութիւնը հարատե քանքեր է գործադ-

¹ Հարկ է նշել, որ թուրքական մամուլի որոշ օրգանների համար ըմբռնելի էր հայ պատվիրակութեան այս մոտեցումը: Օրինակ՝ 1913 թ. մայիսի 13 (27)-ի համարում Կ. Պոլսի «Վազիֆն» թերթը գրում էր. «Հայ ազգը քրդերի ու թուրքերի հետ պետք է զինակից լինի: Այս նպատակը ոչ միայն հայերի, այլև մյուս ցեղերի պատմական ճակատագրի պահանջն է: Ուստի այդ ճակատագիրը միասնաբար կերտելուց զատ ուրիշ միջոց չկա» («Ժամանակ», № 1466, 24 մայիսի (6 հունիսի) 1913 թ.):

¹ «Ժամանակ», № 1456, 14 (27) մայիսի 1913 թ.:

² Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտութեան ...», էջ 188-189:

րել, որպեսզի Փոքր Ասիայում նույնպես չընկճվի հակաթուրքական ապստամբություն: Եվ եթե մինչև այժմ Ռուսաստանին դա հաջողվել է, «ապա միայն հայերին անընդհատ կրկնված խոստումն չնորհիվ՝ թե Ռուսաստանը աչալուրջ է նրանց շահերի նկատմամբ և պատեհ առիթով իր ձեռքը կվերցնի բարենորոգումների ղեկավարումը (ընդգծումը մերն է: - Հ. Ս.)՝ դրան մասնակից դարձնելով երկու դաշնակից ու բարեկամ պետություններին»:

Ռուսական կառավարությունը այնուհետև սպառնալիք էր ուղղում Թուրքիային՝ նշելով, որ եթե կովկասյան իր սահմանների շրջանում (այսինքն՝ Հայաստանում: - Հ. Ս.) հանկարծակի առաջ գան ամենալուրջ բարդություններ, ապա դրանք չեն կարող անտարբեր թողնել Պետերբուրգին: Ուստի, նկատի ունենալով հայերի հոգեկան տրամադրությունը, Ռուսաստանի կողմից երաշխավորված բարենորոգումները Հայաստանում, լինի դա միայնակ թե Ֆրանսիայի և Անգլիայի հետ համատեղ, «միակ միջոցն է խաղաղեցնելու այդ շրջանները և կանխելու մի ընդհանուր ըմբոստություն վտանգը»: Ապա՝ «Թուրքիան վերստին կանգնած է երկընտրանքի առջև՝ կամ պահպանել իր տարածքային ամբողջականությունը, հրաժարվելով ինքնակամ ու լիակատար իշխանությունից, կամ մնալ խուլ այն դասերի հանդեպ, որ նրան հենց նոր տվեցին»:

Շրջաբերականում ընդգծվում էր, որ Թուրքիայի բալկանյան տիրույթների անդամահատումը համեմատաբար հեշտ կատարվեց, որովհետև այնտեղ ազգաբնակչության ընդհանուր թվում թուրքերը փոքրամասնություն էին կազմում, իսկ Հայաստանի պարագայում վիճակը բոլորովին այլ է, քանի որ նրա մեծ մասում հայերն են փոքրամասնություն կազմում, հետևապես հայ ժողովրդի համար ինքնավարություն ձեռք բերելը անհող երազանք է: Հետևապես՝ Հայաստանի հայության փրկության միակ հույսը մնում է այնտեղ բարենորոգումներ մտցնելը:

Ռուսական կառավարությունը նաև հարկ էր համարում հիշեցնել. Մակեդոնիան, օրինակ, թուրքերի իշխանությունից ազատվեց այն պատճառով, որ այնտեղ բարենորոգումների անցկացումը Բ. Դուռն աններելիորեն ուշացրեց և դրա համար

էլ քաղեց իր դանդաղկոտության դառը պտուղները: Հետեապես՝ որքան կարելի է, պետք է արագացնել Հայաստանում բարենորոգումներ մտցնելու գործը:

Հինգ մեծ պետութիւններին ուղղված ուսական կառավարութեան շրջաբերականը առաջ բերեց նրանց անմիջական արձագանքը:

Առաջինն արտահայտվեց գերմանական կառավարութիւնը՝ Հայտարարելով, թե Հայաստանում եվրոպական վերահսկողութիւնը պետք է կիրառվի բոլոր մեծ պետութիւնների, այլ ոչ թե դրանցից միայն մեկի կողմից, նույնիսկ եթե վերջինս մյուս բոլորի կողմից լիազորված լինի¹:

Ընդունելի Համարելով Բեռլինի մոտեցումը՝ բրիտանական կառավարութեան ներկայացուցիչը Համայնքների պալատում ունեցած ելույթի ժամանակ պաշտպանութեան տակ առավ այն տեսակետը, որ թուրքական Ասիայի վերաբերյալ հարցերը պետք է լուծում ստանան բոլոր մեծ պետութիւնների կողմից, և որ որևէ անջատ գործողութիւն անթույլատրելի է²:

Իհարկե, պատմականորեն Հայկական հարցը պետք է վերաբերեր Հատկապես Ֆրանսիային, Ռուսաստանին և Անգլիային, բայց իրադարձութիւնների ընթացքը փոխել էր ավանդույթը: Ռուսական կառավարութիւնը քաջ գիտակցում էր, որ անհնարին է չտեսնել վերջին տարիներին Փոքր Ասիայում Գերմանիայի շահերի զարգացումը, որի հետևանքով փոխվել էր Հայաստանի հարցում եվրոպական մյուս պետութիւնների վերաբերմունքը:

Բեռլինում ուսական դեսպան Սվերրեկը այցելում է Գերմանիայում արտգործնախարար Գոտլիբ Փոն Յագովին՝ պարզելու համար նրա վերաբերմունքը ուսական կառավարութեան շրջաբերականի նկատմամբ: Յագովն ասում է, որ իր կառավարութիւնն ընդհանուր առմամբ կողմ է Հայկական բարենորոգումների գործը ձեռնարկելուն, բայց կասկածում է, որ Կ. Պոլսում մեծ պետութիւնների դեսպանները կարող են չոչափելի

¹ Տե՛ս «Բարենորոգումները Հայաստանում...», էջ 32:

² Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտութեան ...», էջ 205-206:

արդյունքի հասնել¹: Այնուամենայնիվ, գերմանական կողմի հիմնական մտահոգությունը կապված էր Թուրքիայի ամբողջականությունը պահպանելու սկզբունքի հետ, որը Բեռլինի համար ուներ առաջնային նշանակություն:

Մայիսի 29-ին Միխայիլ Նիկոլաևիչ Գիրսի հետ հանդիպման ժամանակ պարզ դարձավ, որ Յագովը նահանջել է ընդամենը երեք օր առաջվա իր դիրքորոշումից: Նա հարկ համարեց ասել, որ Պետերբուրգի առաջարկը զարմանք ու վրդովմունք է առաջ բերել Բեռլինում, որովհետև հայկական բարենորոգումների շատ փափուկ (*délicat*) հարցը չի կարելի միակողմանի բարձրացնել: Յագովն ասում է, թե իրենք՝ հայերը, շատ հաճախ են զայրացուցիչ արարքներ գործում, բացի այդ՝ նրանք կազմում են Հայաստանի ազգաբնակչության միայն աննշան մեծամասնությունը, և, պաշտպանելով նրանց, մեծ պետությունները չպետք է մոռանան նաև քրդերի շահերը:

Չնայած այդ ամենին՝ Յագովը կրկին խոստանում է հանձնարարել Կ. Պոլսի դեսպան Վանգենհայմին անհապաղ մտքերի փոխանակություն սկսել մյուս պետությունների՝ Կ. Պոլսի դեսպանների հետ: Վերջում նա կարծիք է հայտնում, որ Կ. Պոլսի դեսպանաժողովը չի կարող Բ. Դուան համար դատարանի նշանակություն ունենալ, ընդհակառակը, Թուրքիային պիտի տրվի որոշ իրավունք՝ մասնակցելու բարենորոգումներին²:

Ավստրիան և Իտալիան նույնպես պահանջեցին, որ Թուրքական կողմը ևս մասնակցի դեսպանների խորհրդակցություններին:

Այսպիսով, եռյակ դաշնությունն առաջ է քաշում երկու սկզբունքային պահանջ.

ա) Զխախտել սուլթանի վեհապետական իրավունքները և բարենորոգումների խնդրի քննարկումներին մասնակից դարձնել Թուրքական ներկայացուցչին:

բ) Ի տարբերություն եռյակ զինակցության երկրների՝ ֆրանսիական կառավարությունը տալիս է իր համաձայնու-

¹ ՏՆ՝ս «Բարենորոգումները Հայաստանում...», ԼՂ 31:

² ՏՆ՝ս նույն տեղում, ԼՂ 33-34:

թյունը ոռոսական առաջարկին և անմիջապես համապատասխան հրահանգ է իջեցնում Կ. Պոլսի իր դեսպանին:

Ֆրանսիական կառավարությունը ղրական արձագանքին հետևում է Լոնդոնը, որը նաև հավանություն է տալիս Փարիզի առաջարկին՝ եռյակ համաձայնության երկրների (Ռուսաստան, Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա) Կ. Պոլսի դեսպանատներից կազմել մի հանձնաժողով՝ յուրաքանչյուր դեսպանատնից ընտրելով մեկ անդամ: Հանձնաժողովը մշակելու էր հայկական բարենորոգումների ծրագիրը:

Մայիսի 28-ի և 29-ի հեռագրերով Սազոնովը Գիրսին լիազորում է բանակցությունների մեջ մտնել Բ. Դոան հետ, իսկ մայիսի 30-ին նրան հրահանգում է եռյակ դաշնության Կ. Պոլսի դեսպաններին հայտնել, որ վերին աստիճանի անցանկալի է թուրքական ներկայացուցչի մասնակցությունը իրենց առաջիկա խորհրդակցություններին¹:

Միխայիլ Նիկոլանիչը մայիսի 30-ին գերմանական դեսպան Վանգենհայմի ուշադրությունը հրավիրում է այն հանգամանքի վրա, որ «Թուրքիայի ներկայացուցչի մասնակցության լուրը միայն խոր հիասթափում առաջ կրերի հայերի մեջ»²:

Հունիսի 1-ին Գիրսը հանդիպում է ունենում մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմի հետ: Վերջինս ասում է, թե ինքն իմացել է, որ Ռուսաստանը առաջարկում է հայկական հարցը հանձնել միջազգային հանձնաժողովի քննությանը, իսկ արդյո՞ք ավելի ճիշտ չէր լինի Բ. Դոանը հնարավորություն տալ մշակելու բարենորոգումների սեփական ծրագիր: Գիրսը պատասխանում է, որ վերջին ամիսների ընթացքում ինքը բազմիցս հրավիրել է մեծ վեզիրի ուշադրությունը իրերի ղրության վրա հայաստանում, բայց դա ոչ մի հետևանք չի ունեցել: Իսկ ղրությունն Անատոլիայում օրըստօրե վատթարանում է, որը խիստ անհանգստացնում է նաև Ռուսաստանին:

«Մեր այդ նախաձեռնությունը, - չեչտում է Գիրսը, - նպատակ չունենալով խախտելու սուլթանի վեհապետական իրա-

¹ «Բարենորոգումները Հայաստանում...», էջ 35:

² Նույն տեղում:

վունքները, լի է բարեկամություն բերող թուրքիան, և այդ պատճառով դուք այդ հարցում մեզ պետք է ցույց տաք լիակատար աջակցություն»¹:

Ինչ վերաբերում էր այդ շրջանում ուսական իշխանությունների ներկայացուցիչների հետ հայ գործիչների հանդիպումներին, ապա դա հիմնականում իրականացվում էր Փարիզում ուսական դեսպան Իզվոլսկու միջոցով: Այստեղ՝ Փարիզում, հայկական պատգամավորությունը հետևում էր ուսական կառավարության խորհուրդներին և սպասում՝ մինչև կհասներ նպաստավոր պահ, երբ Եվրոպան կկամենար զբաղվել հայկական հարցով:

ԱՆՀԵՏԱՑՈՂ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

1913 թ. սկզբներից ուսական մամուլը արտակարգ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում հայկական հարցի նկատմամբ: Մեծ ու փոքր բազմաթիվ պարբերականներ անդրադառնում էին ոչ միայն այդ հարցի բարձրագույն ընթացքին, այլև հայ ժողովրդի պատմական անցյալին, ազատության համար նրա պայքարի ոգորումներին:

Թուրքահայ ժողովրդի կյանքին մոտիկից ծանոթանալու համար ուսական որոշ թերթերի խմբագրություններ հայկական նահանգներ էին գործուղում հատուկ թղթակիցներ, որոնք ծանոթանում էին հայերի դրությանը և ստացած տպավորությունները հոգվածներով, հոգվածաչարերով ու գրքերով անմիջապես ներկայացնում էին ուս ընթերցողին:

¹ «Բարենորոգումները Հայաստանում...», էջ 36:

^{*} Օլգենինից առաջ և հետո Թուրքահայաստանում ճանապարհորդել էին ուրիշ գործիչներ ևս: Նրանցից էին Ա-Դօ-ն (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), որը վերադառնալով տպագրել էր «Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները» (Երևան, 1912) գիրքը: Նրանից հետո՝ 1914 թ. ամռանը, Հայաստան էր մեկնել հոգևորական Ռ. Բեկրույանցը (Северянуи), որը ճանապարհորդել էր Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի վիլայեթներում և վերադառնալով իր տպավորություններն ամփոփել էր «По Третьей Армении» գրքում (Ростов на Дону, 1914):

Այսպես՝ 1913 թ. Վան է հասնում “Русское Слово” նշանավոր թերթի թղթակիցը՝ Փետրվարի 21-ին ի պատիվ նրա Երեմյան վարժարանում տրվում է ճաչկերույթ։ Ներկա էին Հայ մտավորականներից շատերը՝ տեղի ուսական Հյուպատոսի Թարգման Ղևոնդ Սրվանձտյանը, Հնչակյաններից Ա. Սողաքյանը, դաշնակցականներից Իշխանը, Հայտնի վաճառականներ ու արհեստավորներ։

Հանդես գալով իր պատվին կազմակերպված Հավաքին՝ ուս թղթակիցը տեղեկացրել էր, որ իր նպատակն է ամենախղճմիտ եղանակով ուսումնասիրել Թուրքահայերի երկարամյա տառապանքը և իր ստացած տպավորությունները օրը օրին տեղեկագրել իրեն գործուղած թերթի էջերում։ Դրանով, ասում էր նա, Հույս ունի նպաստելու Ռուսաստանում և արտասահմանում ճշմարիտ կարծիքի ձևավորմանն այն ժողովրդի մասին, որն իր ստեղծագործական ուժով, խաղաղ ու աշխատասիրական գործունեությամբ, իր կատարյալ համբերությամբ ամենաարժանավոր տեղ պիտի բռնի ազգերի մեծ ընտանիքում՝

Հայկական հարցի միջազգային քննարկման ճակատագրական օրերին Պետերբուրգի “Биржевые Ведомости” թերթի խմբագրությունը նույնպես որոշում է իր նշանավոր աշխատակիցներից մեկին՝ Հայտնի հրապարակախոս Անտուան Բերեգովսկի-Օլգենսկուն (գրչանունը՝ Տ. Օլգենին), ուղարկել Թուրքահայաստան՝ մոտիկից ծանոթանալու տեղի վիճակին և տպավորությունները փոխանցելու թերթին։

Նախկինում տարիներ շարունակ Օլգենինը եղել էր Պետերբուրգի “Новое Время” թերթի աշխատակիցը, այնուհետև հրավիրվել էր “Биржевые Ведомости” լրագիր։ Յոթ տարիներից ի վեր ուսումնասիրել էր «արևելյան խնդիրը», եղել Մակեդոնիայում, Ալբանիայում, Արաբիայում, Թուրքական և պարսկական սահմանագլխային վայրերում, իր ուսումնասիրություններով հանրային նպաստավոր կարծիք էր պատրաստել Ռումելիի բրիտանյանների մասին։

* Անձի ինքնությունը պարզել չհաջողվեց։

† Տե՛ս «Կոհակ» (Կ. Պոլիս), № 11, 27 մարտի 1913 թ.։

1912 թ. վերջին և 1913-ի սկզբին Օլգենինը գալիս է Անդրկովկաս, լինում է Թիֆլիսում, Երևանում, Էջմիածնում, հանդիպումներ է ունենում հայ մտավորականների, քաղաքական ու կրոնական գործիչների հետ, մոտիկից շփվում ու ճանաչում նրանցից շատերին, մասնավորապես բարեկամական սերտ կապեր է հաստատում «Մշակի» խմբագիր Ալ. Քալանթարի հետ: Անդրկովկասում Օլգենինը խորամուխ է լինում հայկական հարցի բուն էություն մեջ, հայությունը հուզող հարցերի մասին կարգում է մի շարք դասախոսություններ, ապա 1913 թ. հունվարի վերջերին մեկնում է Թուրքահայաստան՝ հաղորդակցվելու հայոց տառապանքներին:

Օլգենինի ուղևորությունը Թուրքահայաստանում խիստ արգասաբեր էր: Նա չուրջ չորս ամիս մնում է Թուրքահայաստանում, լինում է նրա վեց նահանգներում, ժամանում էրզրում, Բայազետ, Ալաշկերտ, Արճեշ, Բիթլիս, Մուշ, Վան, Սղերդ, Դիարբեքիր, հանգամանորեն ծանոթանում հայության սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական դրությունը և “*Буржевые Ведомости*” թերթին ուղարկում հոդվածաշարք, որը լույս է տեսնում «Անհետացող Հայաստանը» ընդհանուր խորագրի տակ:

Վանում հրատարակվող «Վան-Տոսպ» չաբաթաթերթին տված հարցազրույցում այն հարցին, թե «հայերի համար ինչ կարևորություն ունեն Զեր թղթակցությունները», Տ. Օլգենինը պատասխանել էր.

«Ինչպես միշտ, նույնպես և այժմ ոուս կառավարությունը մեծապես չահագորգոված է Հայաստանով, նա հոն չահեր ալ ունի, այնպես որ հայեր կրնան հույս դնել յուր բարեացակամութեան վրայ: Իմ ուսումնասիրություններն Ռուսիո մեջ պիտի պատրաստեն նպաստաւոր հանրային կարծիք մը հայերու համար»¹:

Ալաշկերտից մինչև Արճեշ Տ. Օլգենինը տեսնում է հայ գյու-

¹ Անդրկովկասում և Թուրքահայաստանում Տ. Օլգենինի ծավալած հայանպաստ գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Զաքարյանի հոդվածում՝ «Ռուս հրապարակախոս Տ. Օլգենինը Հայաստանի և հայկական հարցի մասին» («Պատմա-բանասիրական հանդես» № 4, 1989, էջ 67-84):

¹ «Վան-Տոսպ», № 5, 1913, էջ 56-57:

ղերի ամայությունը, բայց Արճնչից սկսած՝ Հանդիպում է դեռ չեն մնացած գյուղերի, իսկ Վան քաղաքում՝ Հայության կենդանի կյանքի՝ Ահա թե ինչու այստեղից ուղարկած հողվածում նա գրել է. «Մի՛ մարէք հոգին ... Թերահավատ մարդիկ թո՛ղ ասեն, թե Հայաստանը կես կենդանի է, եթե արդեն վերջնականապես կորած չէ, բայց ես ասում եմ Ձեզ, որ Հայաստանը կենդանի է և կմնա կենդանի ...»²:

Վանում եղած ժամանակ Օլգենինը կազմել էր քաղաքի դպրոցների վիճակագրությունը³, որը զետեղել էր նույն հողվածում: «Վանի Հայ ազգաբնակչությունը, - գրում էր նա, - ժողովրդական կրթության գործի համար տալիս է այն, ինչ որ կարող է և ի վիճակի չէ ավելի մեծ զոհողություններ անելու: Հայ ազգաբնակչությունն իր միջոցներով Վան քաղաքում պահում է 30 դպրոց՝ 5104 աշակերտներով (3200 տղա, 1904 աղջիկ), տարեկան 5.345 օսմ. լիրայի բյուջեով: Ինչ վերաբերվում է Վանի ամբողջ վիլայեթին, ապա այստեղ կա 136 Հայ դպրոց՝ 6200 աշակերտով (5500 տղա, 700 աղջիկ), տարեկան 2.700 լիրա բյուջեով»⁴:

Համեմատության համար Օլգենինը բերում է մի քանի թվեր նաև մահմեդական ժողովրդական կրթության վիճակի մասին: Նա գրում էր. «Այդ համեմատությունից կարելի է դատել, թե հայերը որքան կուլտուրապես բարձր են թուրքերից և քրդերից, և թե որքան է թուրք կառավարությունը հոգ տանում այդ մասին: Ամբողջ վիլայեթում, չհաշված մի տասնյակ մեղրեսները, գոյություն ունեն (մահմեդական) 40 դպրոցներ (2360 աշակերտով, որոնցից միայն 135 աղջիկ), տարեկան 3.630 օսմ. լիրա բյուջեով: Այս թվի մեջ մտնում են և՛ ուսուցչական ճեմարանը, և՛ գինվորական դպրոցը Վանում»⁵:

Օլգենինը նշում էր մի քանի ուրիշ թվեր ևս. Վան քաղաքի

¹ ՏՆ/ս «Հայրենիք», 8 (32), Հունիս, 1925, էջ 118:

² «Буржесные Ведомости», № 13471, 29 марта 1913 г.

³ «Հայրենիք», № 8 (32), Հունիս, 1925, էջ 118:

⁴ «Буржесные Ведомости», № 13471, 29 марта 1913 г.

⁵ Նույն տեղում:

հայոց դպրոցների ուսուցչական մարմինը բաղկացած էր 210 ուսուցիչներից ու վարժուհիներից, իսկ վիլայեթի գյուղական հայ դպրոցներում դասավանդում էին 185 մանկավարժներ, մինչդեռ քաղաքում և ամբողջ վիլայեթում թուրք կրթական հիմնարկների մեջ ուսուցիչների թիվն ընդամենը 73 էր¹:

Այդ ամենը, առաջ բերելով մահմեդականների նախանձն ու թշնամությունը, միաժամանակ զարմանք էր պատճառում օտարներին: Հենց այդ ժամանակ էր, որ Յոհաննես Լեփսիուսի մերձավոր բարեկամներից, Թուրքիայում հայ որբանոցների հիմնադիրներից պաստոր Լեհմանը և Մոսուլի գերման հյուպատոս Հոլշտայնը Վանի նահանգի հայոց վիճակը համարում էին նախանձելի, ուստի և անարդար էին գտնում իրենց քաղաքական և տնտեսական դրություն մասին նրանց բողոքներն ու տրտունջները: Իսկ Վանի նորընտիր նահանգապետ Թահսին բեյը զարմանալի, անըմբռնելի և անմեկնելի էր համարում պետական բյուջեից ոչ մի գրուշ չստացող հայ դպրոցների կրթական որակի գերազանցությունը պետական դպրոցների նկատմամբ²: Հիշյալները դժվար էին ըմբռնում, որ հայի համար դպրոցն ու լուսավորությունը գերակա էին անհրաժեշտ չափ բաներից, որ նա պատրաստ է ամեն զոհողության իր զավակներին կրթության տալու համար:

Վան քաղաքից մեկնելուց հետո Օլգենիսի առջև գծագրվում է նահանգի գավառների հայության ծով տառապանքի անեղը պատկերը: Թեև գավառներում տիրապետող դեռ հայ լեզուն, հայ բարբերը և հայ սովորություններն էին, բայց այդ ամենի վրա ծանրացած էր թուրք և քուրդ հալածիչների մշտական սպառնալիքը: Նույնիսկ այդ պայմաններում նահանգի հայ գյուղացիները չէին կորցնում հավատը, թե մի օր լույս է բացվելու իրենց համար: Երիցս իրավացի էր Վանի ռուսական փոխհյուպատոս Սերգեյ Պետրովիչ Օլֆերինը, որը, նահանգի գյուղերից մեկում դիմելով հայերին, ասել էր. «Հիրավի ես միանում եմ ձեր

¹ ՏՆ՝ս «Биржевые Ведомости», № 13471, 29 марта 1913 г.

² ՏՆ՝ս «Հայրենիք», 8 (32), հունիս, 1925, էջ 119:

կենսունակութեան, գործունեութեան, անընկճելի տոկունութեան և դեպի ազգի ճակատագիրն ունեցած ձեր հմայելի հոյսի ու հավատքի վրա»¹:

Շրջելով Վանի վիլայեթի մի շարք բնակավայրերով՝ Օլգենինը հանդիպում է ավերակված ճարտարապետական անկրկնելի կոթողների: Նա ցավով նշում էր, որ քաղաքակիրթ աշխարհը մինչև այժմ բոլորովին անտեղյակ է հայ ժողովրդի երբեմնի հզորության, նրա ինքնատիպ ստեղծագործական ոգու մասին: Օլգենինը ուրախությամբ էր ընդունել այն փաստը, որ վերջին տարիներին որոշ չափով աճել է հետազոտողների հետաքրքրությունը հայերի անցյալի մշակութային արժեքների նկատմամբ:

Բայց որքան Օլգենինը խորանում էր Հայաստանի տարածքներով, այնքան ավելի էր համոզվում, որ ինքը գործ ունի չատարագ անհետացող Հայաստանի հետ: Նրա առաջին հոգվածի վերնագիրը՝ «Հայաստանը կենդանի է և կմնա կենդանի», արագորեն չքանում էր նրա երևակայության մեջ և տեղը զիջում անելանելի հոռետեսության:

Վանից անցնելով Բիթլիս՝ Օլգենինը ականատես է լինում նահանգի հայության թշվառ ու մեծապես վտանգված վիճակին, բազմաթիվ զանգատներ է լսում քրդական հարստահարումների ու ասպատակությունների, հայ բնակիչների չղաղարող սպանությունների մասին:

1913 թ. մարտի 21-ին Օլգենինը Բիթլիսից ուղարկած թղթակցության մեջ գրում էր, որ այնտեղ հայերի ոչ միայն անձնական գույքն ու պատիվը, այլև կյանքը ամբողջովին գտնվում են բոլորովին անգրագետ, տգետ ու ազահ քուրդ բեկե-

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», 8 (32), հունիս, 1925, էջ 119:

^{*} Թիֆլիսի Ազգազրական ընկերության քարտուղար ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը (ընկերության նախագահն էր Ալեքսանդր Մելիք-Ազարյանը) 1911 թ. գնացել էր Վասպուրական, չրջել նահանգի գավառներով, ցուցակագրել վանքերն ու եկեղեցիները, հավաքել և ուսումնասիրել բազմաթիվ Հին ձևազրկեր, պեղումներ կատարել Վան քաղաքի Շամիրամ թաղամասի նախապատմական (քարեդարյա) հնավայրում և այլն (տե՛ս Համբարձում Երամեան, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, էջ 137):

րի ու աղաների ձեռքում: Նա օրինակներ էր բերում՝ ցույց տալու համար քաղաքակրթության ամենացածր աստիճանի վրա գտնվող արյունարբու այդ էակների իրական արժեքը: Նա գրում էր, որ հարկային տեսուչ Իբրահիմ էֆենդին 100-ից այն կողմ հաշվել չգիտեր, Յուսուֆ փաշան չէր կարողանում ստորագրել իր անունը: Բայց ինչ արած, նրանք էին հայերի բախտը տնօրինողները:

“Биржевые Ведомости”-ի 1913 թ. մարտյան մի ուրիշ համարում Օլգենինը, հենվելով հյուպատոսների ասածների վրա, հայտնում էր, որ հայերը բուռն ցանկությամբ ձգտում են դեպի Ռուսաստան: Ավելին, Հայաստանում բնակվող եզդիների և նույնիսկ մուսուլման բնակչության մի մասի մոտ նույնպես նման տրամադրություն է դրսևորվում¹:

Օլգենինը նշում էր, որ այդ մասին իրեն մանրամասն պատմել է Օլֆերինը, որը չափազանց սիրված էր Վանի նահանգի հայերի կողմից: Նրա ասածները հաստատում են տեղի ֆրանսիական հյուպատոս Զարչեսկին, գերմանական ու ամերիկյան միսիոներները, օտարերկրացի ուրիշ պաշտոնյաներ ևս:

Հողվածագիրը չեղտում էր, որ Ռուսաստանի նկատմամբ թուրքահայերի համակրանքը բնական հետևանք է Մերձավոր Արևելքում ռուսական ավանդական ազատագրական քաղաքականության, որն առանձնապես ջերմորեն բռնկվել էր Բեռլինի կոնգրեսից հետո: Սակայն 1890-ականների սկզբներից թուրքահայերի համակրանքը սկսեց թուլանալ Դաշնակցության ջանքերով: Այդ հոսանքի առաջացման հետևանքով ժողովրդի մտավորական, ավելի ճիշտ՝ քաղաքական խավերի մեջ ռուսասիրությունը փոխվեց հայտնի թշնամանքի, որը փաստորեն տևեց մինչև վերջերս: 1908 թվականից սկսած՝ այդ կուսակցությունը հայ ժողովրդի բախտը կապեց Թուրքիայի հետ, բայց հետագա իրադարձությունների բերումով դաշնակցականների հակառուսական քաղաքականությունն անխնա տապալվեց: Հայ ժողովրդական զանգվածների մեջ գնալով է՛լ ավելի ամրացավ այն

¹ Տե՛ս “Биржевые Ведомости”, 28 марта 1913 г.

համոզումը, թե «արտաքոյ Ռուսաստանի՝ չիք փրկութիւն հայոց», և այդ գիտակցութիւնը 1910 թ. վերջերին այնպիսի հաստատ և ամուր ձև ստացավ, որ ձախակողմյան մտավորական խմբերը, վախենալով կորցնել ժողովրդի վրա իրենց ունեցած ազդեցութեան վերջին մնացորդները, ստիպված վերադարձան ռուսասիրութեան այն պատմական հունը, որից նրանք ժամանակին դուրս էին եկել աղմուկով:

Օլգենինը նշում էր, որ միայն այդ հանգամանքով կարելի է բացատրել այն տարօրինակ փաստը, որ ռուս գործերի՝ Պարսկաստան մտնելուց հետո այդտեղից փախած դաշնակցականները օսմանյան երկրում հանդիսացան ոչ թե ռուսների զայրացած հակառակորդներ, ինչպես պետք էր սպասել, այլ, ընդհակառակը, ռուսական մշակույթի և ազդեցութեան եռանդուն և գործուն տարածողներ: Դաշնակցական տարագիրներին էր պարտական ռուսական առևտուրն այն արագ հաջողութիւնների համար, որ ձեռք բերվեցին վերջին 2-3 տարում Թուրքիայի և Ռուսաստանի սահմանակից երկրներում: Դաշնակցական տարագիրներն են, որ թուրքահայերի մեջ աննախընթաց թափով շարունակում են տարածել ռուսաց լեզուն և ռուսական մշակույթը¹: Դաշնակցական տարագիրները, որոնք Վանում և էրզրումում կանգնած էին ծայրահեղ ձախակողմյան մամուլի գլուխ, այժմ չիտակ և բարձրաձայն խոստովանում են իրենց սխալը և համարձակ ու կրքոտ քարոզում, թե անհրաժեշտ է, որ հայ ազգն իր վստահութիւնը տա Ռուսաստանին, միայն ու միայն նրան²:

Վանի ռուսական փոխհյուպատոս Օլֆերինը անհրաժեշտ էր համարում ընդգծել այն փաստը, որ Վանում հրատարակվող «Աշխատանք» դաշնակցական լրագիրը վերջին երեք տարում թշնամական մի խոսք անգամ չի ասել Ռուսաստանի դեմ, բայց միաժամանակ շատ խիստ հանդես է գալիս եվրոպական պետութիւնների և մանավանդ Թուրքիայի դեմ:

Միանգամայն իրավացի էին և՛ Օլֆերինը, և՛ Օլգենինը: Հի-

¹ Տե՛ս «Биржевые Ведомости», 28 марта 1913 г.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

րավի, 1913 թ. գարնանը հայ ազգի բացարձակ մեծամասնությունն այն համոզմանն էր, որ թուրքաց Հայաստանի ազատագրության հարցը կարող է լուծվել միայն չնորհիվ Ռուսաստանի: Հայերի աչքերը հառած էին Ռոմանովների տան վրա:

Օլգենինը իր հոգվածում բերում էր հայ գյուղացիների՝ դեպի Ռուսաստանն ունեցած սրտակցությունը զթաշարժ ու միամիտ օրինակներ, որ իրեն հաղորդել էր Վանի փոխհյուպատոս Օլֆերինը:

Ահա այդ օրինակներից մեկ-երկուսը. «Անցյալ (1912 թ.:– Հ. Ս.) ամառ անցնելով Վանի վիլայեթի գյուղերով՝ նա (Օլֆերինը:– Հ. Ս.) իջևանում է Քղզի գյուղում: Այստեղ նրան ցույց են տալիս մի ծերացած, հոգեպես հիվանդ հայի, որը 40 տարի շարունակ ամեն օր առավոտները դուրս էր գալիս գյուղի ծայրը և երկար նայում դեպի հյուսիս, ապա դառնալով տուն, հառաչելով ասում էր. «Ձէ՛, դեռ չեն գալիս մոսկով քեռիները (ոուսները:– Հ. Ս.)»¹: Իսկ Հայկանեստ գյուղում եղած ժամանակ նրան (Օլֆերինին:– Հ. Ս.) մոտեցել էր մի ծայրահեղ աղքատ հայ գյուղացի և, մեկնելով նրան մի հին ոռուսական ուրվիանոց, ասել էր. «Ոչինչ սրանից ավելի լավ բան ես չունեմ: Վերցրու այս ուրվին և դրա դիմաց միջնորդիր Ռուսաց ցարի առջև, որ ոուսները շուտ գան այստեղ»²:

Դա խորտակվող ժողովրդի աղեկատուր հառաչանքն էր:

Մենք այստեղ հնարավորություն չունենք, և դրա հարկն էլ չկա, մանրամասն անդրադառնալ Օլգենինի «Անհետացող Հայաստանը» հոգվածաչարի բոլոր 22 հոգվածների բովանդակությանը և վերլուծել դրանք:

Թուրքիայի կառավարությունը չհանդուրժեց Օլգենինի ներկայությունը Թուրքահայաստանում, որն իր հոգվածներով տարածում էր հայ ժողովրդի անտանելի կացության մասին ճշմարտությունը:

¹ Տե՛ս «Буржевые Ведомости», 28 марта 1913 г., տե՛ս նաև «Հորիզոն», № 74, 4 ապրիլի 1914 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

1913 թ. ապրիլի 11-ին Օլգենինը Դիարբեքիրից իր թերթի խմբագրությունն էր ուղարկել մի հեռագիր, որը տեղ էր հասել միայն յոթ օր հետո՝ ապրիլի 18-ին, որովհետև տեղի թուրքաց իշխանությունը երկար ժամանակ պահել էր: Ահա հեռագրի տեքստը.

«Վանի և Բիթլիսի նահանգապետներից մեղադրվելով հակաթուրքական պրոպագանդի մեջ՝ ես Կ. Պոլսից ստացա ներքին գործերի մինիստրի հրամանը, որով հայտնվում էր, թե պարտավոր եմ անմիջապես թողնել Թուրքիան՝ բռնելով այնպիսի ճանապարհ, որի վրա չլինեն ո՛չ հայեր, ո՛չ քրդեր: ... Թուրքաց արտաքին գործերի մինիստրը նույնիսկ հարկ չէր համարել ոռուսաց ղեսպանությունը (Կ. Պոլսի: - Հ. Ս.) տեղեկացնել իմ արտաքսման մասին: Դիարբեքիրում ոռուսական հյուպատոսություն չլինելու պատճառով Թուրքական կառավարության գործողության դեմ իմ բողոքը տեղի ֆրանսիական հյուպատոսի միջոցով ես ուղարկեցի մեր ղեսպանություն:

Ամենաեռանդուն կերպով բողոքում եմ Թուրքական իշխանությունների կողմից ինձ վրա բարդած անհիմն մեղադրանքների դեմ: Վանում և Բիթլիսում ես ամբողջ ժամանակ ապրել եմ ոռուսաց հյուպատոսարաններում և այցելում էի միմիայն այն անձանց, որ ինձ ցույց էին տալիս ոռուսաց հյուպատոսները:

Ձեր կողմից ևս բողոքեցեք այն բռնի միջոցների դեմ, որ ձեռք է առել Թուրքաց կառավարությունը մի ոռուս լրագրողի դեմ, որի հանցանքը միայն այն է, որ բարեխղճորեն արձանագրել է գործերի իսկական դրությունը:

Վաղը մեկնում եմ Խարբեքիի և էրզրումի վրայով»¹:

Տ. Օլգենինը իր հեռագրով խնդրում էր ոռուսական հասարակական կարծիքին՝ բողոքել իր նկատմամբ գործադրած, բայց ոչնչով չհիմնավորված ռեպրեսիայի դեմ: Ահա, ելնելով իր թղթակցի այդ խնդրանքից, «*Биржевые Ведомости*» խմբագրությունն իր հերթին հեռագիր է հղում Թիֆլիսի «Մշակ» թերթի խմբագրությանը՝ հույս հայտնելով, որ «հարգելի լրագիրը

¹ «Մշակ», № 91, 30 ապրիլի 1913 թ.:

հասարակության և պրոֆեսիոնալ համերաշխության զգացումներով չի մերժի միանալ մեր խմբագրության այդ բողոքին»¹:

«Մշակի» խմբագրությունը իր համերաշխությունը հայտնեց “Биржевые Ведомости”-ի խմբագրությանը, ուրախություն արտահայտեց, որ Օլգենինը ողջ և առողջ է, միաժամանակ բուռն զայրույթով միացավ ոռու թերթի արտահայտած բողոքին՝ ընդդեմ թուրքական այդ նոր կոպիտ գործողությանը: «Հանուն հայ հասարակության և հայ ինտելիգենցիայի՝ մենք բարձրաձայն բողոքում ենք մեր պաշտոնակցի դեմ գործադրված բիրտ ու անարդարացի միջոցի դեմ»², - ասված էր «Մշակի» խմբագրության հայտարարության մեջ:

Թուրք կառավարության սպառնալիքների տակ Օլգենինը էրզրումի վրայով անցնում է Կովկաս և մայիսի 20-ին հասնում Թիֆլիս:

Եվ ահա, Թուրքիայի՝ Հայերով բնակեցված վեց վիլայեթներով կատարված շրջագայությունից վերադարձած Օլգենինը մայիսի 27-ին Թիֆլիսի ամենամեծ դահլիճներից մեկում՝ Արտիստական թատրոնի դահլիճում, կարդում է դասախոսություն «Անհետացող Հայաստանը» թեմայով՝ Թուրքահայաստան կատարած իր երկարատև ճանապարհորդության և ստացած տպավորությունների մասին: Դահլիճը լեփ-լեցուն էր ունկնդիրներով, հիմնականում, իհարկե, Թիֆլիսյան հասարակության հայկական մասից: Դասախոսությունը ներկա էին փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի ներկայացուցիչ, հետևազորի գեներալ Շատիլովը, պաշտոնական այլ անձինք, այդ թվում՝ ոռուաց արագործնախարարության առաջին ղեպարտամենտի՝ Կովկասի փոխարքային կից սահմանային գործերի վարչության ղեկավարը, որ դասախոսության մասին մանրամասն տեղեկություններ էր հաղորդել Պետերբուրգ՝ իր վերադասին³:

Հրապարակախոսը ունկնդիրներին տեղեկացնում էր, որ Թուրքիան տակավին թուլացած չէ, ինչպես կարծում են: Կորց-

¹ «Մշակ», № 83, 20 ապրիլի 1913 թ.:

² Նույն տեղում:

³ АВПРИ, “Политархус”, г. 1913, д. 3461, лл. 122, 122 об., 123, 123 об., 124.

նելով եվրոպական հողերը՝ նա դեռ ուժեղ է մնում Ասիայում:

Եվրոպական մասում ունեցած կորստի դեմ Թուրքիան իր համար ձեռք բերեց չոչափելի դրական արդյունք. արթնացան Թուրք-մահմեդականների ազգային գիտակցությունն ու զգացմունքը, որոնք փոթորկվեցին չովինիզմի ոգով¹: Այս պայմաններում, ասում էր Օլգենինը, Հայկական հարցը Ռուսաստանի համար դարձել է շատ մեծ կարևորություն ունեցող խնդիր: Կարելի է ասել, որ Հայկական հարցը դարձել է նաև ռուսական հարց: ... Արևմտահայությունն իր հայացքն ուղղել է քրիստոնյա Ռուսաստանի կողմը... և վերջինս պետք է բարձրացնի հայերի պաշտպանության իր հզոր ձայնը»²: «Հայկական հարցի լուծման նախաձեռնողը պետք է լինի Ռուսաստանը: Դա նրա բարոյական պարտականությունն է, դա են պահանջում նաև նրա պետական շահերը: Ռուսաստանը պետք է ուղղի իր անցյալի սխալները: Ռուսական պետությունը ապագայում մեծ վտանգ է սպառնալու... Ռուսաստանը պետք է պահանջի ոչ միայն բարենորոգումների կատարում, այլ նաև Հայաստանի ինքնավարության իրականացում...»³:

«Ես, պարոններ, պետք է ի չիք դարձնեմ կովկասահայի լավատեսությունը և ասեմ, որ այլևս գոյություն չունի նախկին Հայաստանը. մնացել է սոսկ նրա խղճուկ հետքը: Երբեմնի հարուստ քաղաքներից այժմ միայն մնացել են մնացորդներ, բեկորներ: Այնտեղ, ձեր երազած Հայաստանում, օր ու գիշեր արթուն են միայն անցյալի փլատակները ... Այժմ Հայաստանը նման է գերեզմանատան ... Միայն Վանի վիլայեթում է, որ հայերը ընդհանուր բնակչության մեջ կազմում են մեծամասնություն»⁴ 58 տոկոս: Մնացած հայաբնակ վայրերում հայերի թիվը 30 տոկոսից չի անցնում»:

Դասախոսության ընթացքում Օլգենինը դառնություններ էր խոսում հայկական կազմակերպությունների մասին: Նա ասում

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 116, 29 մայիսի 1913 թ., նաև՝ *А. А. Закарян, Русский публицист Т. Ольгенин об Армении и Армянский вопрос, ИФЖ, 1990, № 2, с. 68-84:*

² «Բաքվի ձայն», 15 հունիսի 1913:

³ Նույն տեղում:

էր. «Ճիշտ է, այժմ քաղաքներում ու գյուղերում կան կուսակցական մարմիններ, կոմիտեներ, բայց դրանք միայն արտաքին տեսքով են հանդես գալիս, իրականում նույնիսկ ներկա տազնապի ժամանակներում նրանց միջև չկա ներքին միաբանություն, համերաշխ գործակցություն»¹:

Բանախոսը դառը կսկիծով էր նկարագրում հայկական անմիաբանությունն ու անհաշտության ոգին: Ամենուր շարունակ տեղի են ունենում ներքին պայքարներ ու կռիվներ, վեճեր ու երկպառակություններ, և որ հատկապես ամոթալի է՝ դինված ընդհարումներ: Հայկական քենն ու նախանձը հասել են այն աստիճանի, որ նույնիսկ այժմ, երբ թուրքահայը կանգնած է «լինել-չլինելու» երկրնտրանքի առջև, հայկական կազմակերպությունները շարունակում են դիմել ստոր մատնությունների:

Անդրադառնալով բարենորոգումների հարցին՝ Օլգենիյը նշում էր, որ այդ հարցում թուրքահայ կուսակցությունների միջև գուցե կա ինչ-որ առերևույթ համաձայնություն, բայց չկա ընդհանուր գործողության ծրագիր և սերտ միաբանություն որևէ դրական աշխատանք կատարելու համար: Եվ եթե վրա հասնի մի ճգնաժամային պահ, ապա հայ քաղաքական կազմակերպությունները միանգամայն անպատրաստ ու անզոր կգտնվեն դիմագրավելու արհավիրքը:

Այնուհետև բանախոսն անդրադառնում է թուրքահայոց տնտեսական դրուժյանը: Նա գտնում էր, որ այժմ նույնիսկ ավելորդ է հարց բարձրացնել քրդերի կողմից հայերից խլված հողերը իրական տերերին վերադարձնելու մասին: Այդ հողերն այլևս անդառնալիորեն կորած են հայերի համար, նրանք պետք է վերջնականապես իրենց հույսը կտրեն, թե երբևիցե դրանք հետ կվերցնեն: Ոչ միայն Ռուսաստանը, այլև բոլոր մեծ պետությունները միասին անկարող են արդեն «լուծված խնդիրը» նորից լուծելու հօգուտ հայերի: Դրա համար հարկ կլինի կռիվ սկսել 2,5 միլիոն քրդերի դեմ:

Հայ գյուղացիները քուրդ բեկերից կապալով ստիպված

¹ «Մարտ», № 7, 15 հուլիսի 1913 թ.:

վերցնում են նախկինում իրենց պատկանած հողերը: Մինչև վերջերս քուրդ բեկերը հողը հայ գյուղացուն կապալով տալիս էին մշակելու առանց պայմանագրի, իսկ այժմ նրանք կալվածագրեր են կնքում անասելի ծանր պայմաններով:

Բացի կալվածագրերի վճարից՝ կապալառու հայը բեկին վճարում է ստացած գյուղատնտեսական եկամտի կեսը, նույնիսկ 3/4-ը: Եթե դրան ավելացնենք մյուս հարկերը, ասում է Օլգենինը, ապա պատկերը պարզ կլինի: Հայը գտնվում է բեկի ցանցի մեջ, մշակում է հողը, հերկում ու ցանում, բայց իր աշխատանքի արդյունքը չի վայելում, որովհետև համարյա ամբողջ հասույթը տալիս է բեկին:

Թուրքահայ գյուղացիների հողերը «օրինական», «քաղաքակիրթ» եղանակով խլելու համար կառավարությունը հրապարակ էր բերել մի ուրիշ դժոխային միջոց: 1910-1913 թթ. Թուրքահայաստանի զանազան վայրերում բացվել էին այսպես կոչված ագրարային բանկեր, որոնք կարիքավոր գյուղացիներին «փոխարինաբար» բարձր տոկոսներով տալիս էին որոշ գումար: Եթե բանկ եկած հայ գյուղացուն իր կարիքներն ինչ-որ չափով հոգալու համար անհրաժեշտ է, ասենք, 10 լիրա, ագրարային բանկը նրան ընդունում է սիրալիր և պատրաստակամությամբ հայտնում տալու ավելին, ասենք՝ 15-20 լիրա, ըստ որում՝ առանց որևէ ձևական վավերացումների՝ բավարարվելով միայն գյուղացու ստորագրությամբ: Միաժամանակ նրան հայտարարվում էր, որ եթե ուղիղ մեկ տարի հետո նա չկարողանա խոշոր տոկոսով հանդերձ բանկին վերադարձնել պարտքը, ապա նրա ունեցած հողաբաժինը օտարվելու է առանց որևէ դատարանի կամ վճռաբեկ աստյանի որոշման: Ուղեղնուկրակ հայ գյուղացին ստիպված համաձայնում էր առաջարկված պայմանին, որովհետև մեծ կարիքից դրդված՝ այդ րոպեին նրան փող էր պետք: Աչքը փակեց, տարին անցավ, և գեղջուկի գոյության միակ աղբյուրը՝ հողը, ձեռքից գնում էր ընդմիջտ:

Ունենդիրներին հայ չինականի այդ կորստաբեր դրուժյան մասին գաղափար տալու համար Օլգենինը բերում էր կոնկրետ փաստեր: Օրինակ՝ Ուլաթի չրջանում հայերի հողերի 90 տոկոսը գրավ է դրված, Մալաթիայի չրջանում՝ 87 տոկոսը և այլն:

Ո՞ւր էր գնալու անճար թուրքահայր: Նրան մնում էր միայն մի հուսահատ միջոց՝ ձեռքն առնել գաղթականի անիծյալ ցուպը:

Դասախոսությունն մեջ Օլգենինը առաջ էր քաշում հայ-ռուսական հարաբերությունների հետագա զարգացման խնդիրը: Հայկական հարցը, ասում էր նա, փաստորեն Փոքր Ասիայի մակեդոնական պրոբլեմն է: Ռուս հասարակության համար պետք է պարզ լինի, որ այն նաև ռուսական հարց է: Փոքր Ասիայում ընդհանուր է դեպի Ռուսաստանը ձգտումը: Հայաստանում բնակվող մյուս այլազգի ու այլակրոն բնակիչներից՝ եզդիներից ու քրդերից, չատերը նույնպես համակրում են Ռուսաստանին: «Ես հպարտանում էի, թե աշխարհի այս մասում ինչպիսի խանդավառ և սիրաբորորոք տենչանք գոյություն ունի իմ հայրենիքի նկատմամբ», - չեչում էր Օլգենինը:

Դասախոսությունից հետո դրա առանձին մասերը առաջինը տպագրեց «Մշակը»¹:

Թիֆլիսում որոշ ժամանակ մնալուց հետո Տ. Օլգենինը մեկնում է Բաքու և «Անհետացող Հայաստանը» թեմայով այստեղ հունիսի 8-ին նույնպես կարդում է հրապարակային դասախոսություն, որից հետո մեկնում է Պետերբուրգ:

“Буржевые Ведомости” թերթում Օլգենինի տպագրած «Անհետացող Հայաստանը» հոդվածաչափը ամբողջովին կամ հատվածաբար արտատպվեց ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև Թուրքիայի և արտասահմանի հայ թերթերում՝ առաջ բերելով հուզմունքի ու վհատության լայն ալիք:

Թիֆլիսում ու Բաքվում, ինչպես և այլուր հայերից չատերին ծանր էր եկել Օլգենինի՝ սրտի ցավով ասած խոսքերը, թե «Հայաստանն անհետանում է»: «Հայաստանը չի անհետանալու երբեք»՝ հակաճառում էին հայկական մամուլի զանազան օրգաններում հանդես եկող հեղինակները, թեև սրտի խորքում ունեին ահռելի հեռանկարի տագնապը:

«Մարտ» (Մոսկվա) թերթը գրում էր. «Հայաստանը ոչ անհետացել է և ոչ էլ կանհետանա: Հայաստանը՝ այս արտասուքի

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 116, 29 մայիսի 1913 թ.:

և տառապանքների աշխարհը, մնացել է և մնալու է, եթե, իհարկե, նրա որդիքը (նկատի ունեն թուրքահայերին: – Հ. Ս.) իրենց հայացքը չուղղեն ուրիշ ոչ մի կողմ, այլ հղեն դեպի իրենց արյունակիցները, դեպի իրենց [ռուսահայ] հարազատ քույրերն ու եղբայրները, որոնք հանգամանքների շնորհիվ այսօր վայելում են բախտի բոլոր վայելքները»¹:

Ավելին եղան նաև վերջին կովի, ճակատագրական պայքարի կոչող արձագանքներ: Հեռավոր Կալիֆորնիայի Ֆրեզնո քաղաքում լույս տեսնող դաշնակցական «Ասպարեզ» թերթը գրում էր.

«Անհետացող Հայաստան ...

Հայաստանը պիտի անհետանայ, այո՛, եւ «քաղաքակիրթ», «քրիստոնյա» «Հայասեր» եվրոպացիներ ու ռուսներ, քանի մը տասնեակ կամ հարիւր բարեսիրտ եւ հեռուն չը մտածող ծեր կանայք՝ թերեւս ցավ զգան Հայ ազգի ոչխարային ոչնչացման համար: Քաղաքական մուրացկանութեամբ, ախ ու վախով, լաց ու կոծով, սուգ ու շիվանով զգուելի եղանք թէ՛ օտարներուն եւ թէ՛ մեզի: Համազգային նոր տրամադրութիւններ, նոր ներշնչումներ ու կենսական գոյութեան նոր ու առողջ պահանջներ պետք է երևան բերենք՝ մեր խոսքը յարգելի ընելու համար աշխարհին: Հայութիւնն անհետացման շրջանին հասած է եւ անհետացումէն զերծ պահելու համար՝ զենք ու նոր ոգի պէտք է անոր: Ինքնապաշտպանութեան գործն ամէնէն էական պահանջ է ներկայ ճգնաժամային օրերուն մէջ: Պէտք է կոյր ըլլալ չտեսնելու համար այդ պահանջը, պէտք է խուլ ըլլալ՝ չը լսելու համար այդ աղաղակը»²:

Բայց, ավա՛ղ, ժամանակը բաց էր թողնված: Հայաստանը, հիրավի, անկասելիորեն անհետանում էր:

¹ «Մարտ», № 7, 15 հուլիսի 1913 թ.:

² «Ասպարեզ», № 251, 30 մայիսի 1913 թ.:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳՐԱՎՈՒՄԸ՝ ՀԱՅ ԶԱՆԳՎԱԾՆԵՐԻ ԻՂՁ

1913 թ. մայիսի 18 (31)-ին Թուրքահայոց պատրիարքը հերթական դիմումն է հղում մեծ վեզիր Մահմուդ Շեքեթ փաշային՝ ապրիլի 29-ից ի վեր Արևելյան Անատոլիայում և Կիլիկիայում հայերի հանդեպ կատարված ոճիրների՝ ավազակությունների, կողոպուտների ու սպանությունների մասին և կրկին ու կրկին խնդրում է ձեռնարկել միջոցներ խաղաղ բնակչությունը պաշտպանելու համար¹:

Թուրքահայոց ազգային կազմակերպություններն այլևս անզոր էին աղետների դեմ որևէ միջոց ձեռք առնելու: Կառավարությունն առաջվա պես ոչ մի ուշադրություն չէր դարձնում հայոց պատրիարքի ու Ազգային վարչության դիմումների ու գանգատների վրա:

Այս պայմաններում Թուրքահայ ժողովրդի ստվար հատվածը հավատ չէր ընծայում հայկական նահանգներում եվրոպացիների օգնությամբ բարենորոգումներ մտցնելու դիվանագիտական գործողությունների նկատմամբ և իրենց հայացքը հառել էին հյուսիս:

Իհարկե, բոլոր հայերի համակրանքը Ռուսաստանի կողմն էր, բայց նրանց տարրեր հատվածները տարրեր ձգտումներ էին դրսևորում: Թուրքահայություն մի մասն ընդհանրապես հեռու էր անջատողական ձգտումներից: Մտավորականության գերակշիռ մասը և հայ ազգային կուսակցությունների Թուրքահայ հատվածները ուզում էին ունենալ տարածքային ինքնավարություն, որպեսզի Հայաստանի բոլոր ազգերը հավասար իրավունքներով մասնակցեին նրա կառավարմանը և հավասարապես օգտվեին իրավունքներից: Իսկ հայերի ամենաչարքաչ մասը, որը համարյա զրկված էր ամեն ինչից, երազում էր իր կողքին տեսնել ռուս զինվորին, այսինքն՝ Հայաստանը տեսնել Ռուսաստանի կազմում, ուր իր հայրենակիցները անդորրություն էին վայելում:

¹ Տե՛ս Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, Թղթապ. 1, վավեր. 11⁸⁵: Ֆրանսերեն տեքստ՝ բաղկացած 15 թերթից:

1913 թ. գարնանը ոչ միայն Հայերի ամենաթշվառ մասի մոտ, այլև մտավորականության և հոգևորականության նշանակալի հատվածներում գնալով մարում էր եվրոպացիների օգնությամբ Հայկական նահանգներում բարենորոգումներ մտցնելու հավատը, միաժամանակ զորանում ձգտումը դեպի Ռուսաստան: Վերականգնանում էր Հայաստանը ռուսների կողմից գրաված տեսնելու վաղեմի հույսը:

Թուրքահայաստանի ռուսական գրավումով Հայ ժողովրդի պատմական Հայրենիքը, ինքը՝ Հայ ժողովուրդը, կհամախմբվեր մի պետության մեջ: Քաղաքական այդպիսի հնարավոր փոփոխության դեպքում Հայաստանը կդառնար Ռուսաստանի մի մասը, և Հայերը մի որոշակի քաղաքակրթական կողմնորոշման հնարավորություն կունենային, այն է՝ կողմնորոշում դեպի ռուսական հզոր մշակույթը, կենցաղն ու սովորույթները, իրենց բնածին ունակություններով կհասնեին տնտեսական բարձունքների: Հայության երկու հատվածներում կստեղծվեին մտածողության և ինքնադրսևորման նմանատիպ պայմաններ: Աստիճանաբար կմերձենային Հայերի գրական երկու լեզուները, որը մեծապես կնպաստեր ազգային վերածնության գործին:

Ռուսասիրական հակումներ Հայերն ունեցել են ավանդաբար:

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը 1879 թ. ասել էր. «Երկու Հարյուր տարի է մենք նայում ենք Ռուսաստանի կողմը և նրանից սպասում ազատություն: Ռուսաստանի հետ դաշինք կնքելուց բացի ես ազատության այլ հնարավորություն չեմ տեսնում»¹: Ավելի ուշ Կ. Պոլսի ռուս դիվանագետները իրենց կառավարությանը տեղեկացրել էին, որ «Թուրքահայերը Ռուսաստանին համարում են իրենց միակ պաշտպանը»²:

Եվ ահա այժմ հատկապես Թուրքահայաստանի խորքերից Կ. Պոլիս հասած հուսահատության ճիչերը, ուրիշ տեղերից եկող

¹ «Պատմա-քաղաքական հանդես», № 1, 1995, էջ 7:

² АВПРИ, ф. «Турецкий стол» (новый), 1904, д. 2483, лл. 1, 2.

աղաղակները ցույց էին տալիս, որ հայերի հոծ խմբեր փայփայում են ուսման գիտելիքներն իրենց կողքին տեսնելու իղձը:

Այդպես էին մտածում ամենից առաջ Կ. Պոլսի ազգային աշխարհիկ իշխանությունները:

«Այդ ուղին, – դողդոջուն ձայնով ասել էր Ազգային վարչությունից նախագահ ծերունի Ստեփան Գարայանը, – մենք ընտրել ենք ոչ թե ելնելով մեր սեփական դատողություններից ու իրավիճակն ըմբռնելուց, այլ ամբողջ ազգի տրամադրվածությունից, և եթե մենք սխալվել ենք, ապա սխալվել ենք ամբողջ հայ ազգությունից հետ...»¹:

Հայաստանի ուսման գրավումը հայության համար փրկություն էր համարում նշանավոր քաղաքական գործիչ, գրող և իրավաբան Գրիգոր Զոհրապը:

Ռուսահայ գործիչների մի խմբի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ Զոհրապն ասում էր, որ թուրքահայության գլխավոր հենարանը Ռուսաստանն է՝ և՛ հարևանի, և՛ չահերի իրավունքով: Նա պետք է հաստատվի Հայաստանում, որը կարևոր փուլ կլինի դեպի Միջերկրականի տաք ջրերը դուրս գալու ճանապարհին: Այդտեղ նրա միակ հուսալի հենարանը կլինի հայությունը: ... Հայերը, տեղում մեծ ուժ լինելով, կարող են իրենց աջակցությամբ Ռուսաստանին հնարավորություն տալ խաղաղորեն ներթափանցելու Հայաստան: Ռուսաստանն իր կողմից պետք է ապահովի նրանց մշակութային, ազգային խաղաղ զարգացումը: Ռուսական դեսպանության չրջանակների մարդկանց հետ զրուցելիս գրողը միշտ զարգացնում և պաշտպանում էր այդ տեսակետը և, հիմնվելով երկու կողմերի չահերի վրա, առաջ քաշում փոխադարձ օգնության սկզբունքն ըստ *donant, donant* բանաձևի²:

Զոհրապի կարծիքով՝ ուսման իշխանությունների խստություններն այլազգիներին, այդ թվում հայերին նկատմամբ ժամա-

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, Թղթ. 238, վավ. 95, Թ. 29–30:

² Նույն տեղում, Թ. 24:

նակավոր բնույթ ունեն: Որքան էլ խիստ լինեն ռուսական օրենքները, հայերը Ռուսաստանում գոյություն ունեցող քաղաքական իշխանության պայմաններում հնարավորություն ունեն մեծապես առաջադիմելու: Ռուսաստանը երիտասարդ երկիր է, ապագա ունեցող պետություն, և այն ճնշումը, որի մասին չատեն խոսում հայ գործիչներից ոմանք, միշտ չէ, որ իշխելու է Ռուսաստանում: Հաշվի առնելով այդ երկրի պատրաստակամությունը օգնելու և աջակցելու հայերին, մենք պետք է կարողանանք խելամտորեն խուսափել նրան չափից ավելի մեծ պահանջներ ներկայացնելուց, պետք է բավարարվել նրա կողմից ներկայացվելիք չափավոր նախագծով: Մնացյալը կլրացնի ու կկատարի ապագան:

Հարցը բացերաց քննարկվում էր նաև հայկական մամուլի էջերում:

Այլևս չունենալով քաղաքական անկախության կամ ինքնավարության անիրագործելի ցնորքներ, գրում էր «Մշակը», թուրքահայերը, միանալով ռուսական մեծ պետությանը, գոնե կապահովեին իրենց ցեղային, լեզվական, կրոնական անկախությունը, հոգևոր, բարոյական-մտավոր ինքնուրույնությունը և այլևս վախ չէին ունենա իրենց կյանքի, գույքի և պատվի համար: «Մեր բնական պաշտպանը,- թերթում գրում էր մտավորական Թաթուլ Վանանդեցին,- Ռուսիան է: Միայն ու միայն Ռուսիան կրնայ պաշտպանել մեր կեանքը, մեր պատիւը, մեր ինչքը: ... Ռուսիոյ այս պաշտպանութիւնն ազգովին խնդրելն այնչափ կարևոր է, որ և ոչ վայրկեան մը տատամսիլ պէտք է»¹:

Ռուսական զրավման կողմնակիցները համոզված էին, որ դրանով կփրկվեն հայրենիքն ու ազգը, Հայաստանի կացությունը կբարվոքվի, թուրք ռեժիմի արհավիրքի համեմատ շատ ավելի լավը կլինի այնտեղ հաստատվելիք ռուսական վարչությունը:

Նույնիսկ հայ եկեղեցականները, որոնք իրենց հոտին միշտ համբերություն էին քարոզել, հիմա քրդերի անլուր հալածանք-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 282, 19 դեկտեմբերի 1912 թ.:

ներից հայերի փրկության ելքը տեսնում էին ոուսական զորքերի կողմից Հայաստանի գրավումը:

Արևմտահայաստանը ուսանքի կողմից գրավելու հետևողական կողմնակից էր Տիգրանակերտի թեմի առաջնորդ, Կ. Պոլսի ապագա պատրիարք Զավեն եպիսկոպոս Տեր-Եղիայանը: Մի զրույցի ժամանակ նրան հարցրել էին. «Ձեր կարծիքով ինչ ձևաչափով է ցանկալի լուծել հայկական հարցը»: Սրբազանը պատասխանել էր. «Ես բարենորոգումներին նայում եմ լոկ որպես կիսամիջոց, որը որոշ չափով կթեթևացնի հայ ժողովրդի ճակատագիրը՝ Ռուսաստանի պարտադիր հսկողության պայմաններում: Հարցի արմատական լուծումը կլինե՞ր ամբողջ Հայաստանի միավորումը Ռուսաստանի իշխանության ներքո, որի հետ պատմականորեն կապված է հայերի ճակատագիրը»¹: Այն հարցին, թե «Ո՞ր տիրապետության քաղաքականությունն է առավել չահավետ և օգտավետ հայերի համար», սրբազանը պատասխանել էր. «Այս դեպքում պետք է դատել մեր և այս կամ այն իշխանության հետաքրքրությունների ընդհանրության տեսանկյունից: Արևմտյան Եվրոպայի ոչ մի երկիր այնքան չի հետաքրքրված հայ ժողովրդի գոյությամբ, որքան Ռուսաստանը, որի հպատակության տակ է մեր ժողովրդի կեսը, և որը հարևան Թուրքիայի հետ իր բազմադարյա պայքարի ավարտին չի կարող չհենվել այն մարզերի քրիստոնեական տարրի վրա, որոնք կազմում են ուսական Կովկասի շարունակությունը»: Վերջում Եղիայանը հայտարարել էր. «Այն գիտակցումը, որ մենք՝ հայերս, պետք ենք Ռուսաստանին, որ նա լուծի իր պատմական խնդիրը, մենք վստահ ենք, որ այդ պետությունը կօգնի և կպահպանի մեզ: Ինչքան շուտ գա Ռուսաստանն այստեղ, այնքան լավ մեզ՝ հայերիս համար, քանի որ մենք չենք հասցնի ոչնչանալ Թուրքական Հայաստանում, բայց մենք էլ մեր կողմից պարտավոր ենք անել ամեն ինչ՝ թեթևացնելու համար նրա խնդիրները, այսինքն՝ համագործակցենք ու ժեղացնելու նրա մշակութային, առևտրային

¹ ЦГИА РА, ф. 57, он. 2, д. 685, л. 18.

և տնտեսական ազդեցությունն այս կողմերի վրա»¹:

Սրբազան Զավեն Եղիայանը համարձակ, եռանդուն և անվախ գործիչ էր: Նա հայերին նույնիսկ կոչ էր անում ապստամբել և օգնել ռուսներին Հայաստանը ազատագրելու թուրքական լծից: Այսպես, էրզրումի եկեղեցում արտասանած ճառում նա ասել էր. «Հպատակվելով՝ հայերը ոչնչի չեն հասնի, և եթե նրանք ձգտում են ինքնուրույնություն, ապա պետք է նորից զենք վերցնեն և զենքով, ռուսական բանակի օգնությամբ, ձեռք բերեն ազատություն»²:

Գևորգ ծայրագույն վրդ. Պալաքյանի կողմից Կ. Պոլսից Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ին գրած նամակում կան այսպիսի տողեր. «Ընդհանուր փափագը սա է, թէ մեր փրկութեան միակ յոյսը Թուրքիոյ դրացի ռուսական մեծազոր կայսրութիւնը կրնայ լինել, քանի որ Թուրքիոյ ազատագրուած բոլոր ժողովուրդները եւ ազգերը, շնորհիվ Ռուսիոյ կայսրներու ազատագրուած են: Եւ մենք հայերս ալ այժմ բոլորովին տարրեր ճակատագիր եւ բախտ ունեցած պիտի լինեինք...»³:

Այնուհետև Պալաքյանը Վեհափառին տեղեկացնում էր, որ Պատրիարքի հետ ծայրաստիճան գաղտնապահությամբ գործող «Ապահովության հանձնաժողովը» նույնպես այդ ուղղությամբ աշխատանքներ է տանում, և որ այդ մտքով նաև գաղտնի դիմումներ են արված Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Գիրսին, որն իր կարգին դրանց մասին հաղորդումներ է արել Պետերբուրգ: Նամակագիրն ավելացնում էր, որ ազգային տարրեր և օտար չրջանակներից մշտապես առաջարկներ են արվում անպայման դիմել ռուսական պետության պաշտպանությանը, և որ այդ նույն մտքով Ֆրանսիայի նախարարների խորհրդի նախագահ Պուանկարեն առաջարկ է արել Նուբար փաշային՝ նրա հետ ունեցած մի քաղաքական տեսակցության ընթացքում⁴:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", д. 3464, л. 45. Секретное донесение ген. консула в Эрзерум Адамова от 26 октября, 1913 г., № 73.

² ЦГИА РА, ф. 57, оп. 2, д. 625, л. 18.

³ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ 95, թ. 5:

⁴ Նույն տեղում, թ. 4:

էջմիածնի Մայր աթոռի «Արարատ» Հանդեսը գրում էր. «Մենք կողմնակից չենք, առհասարակ, որ պետութիւնների ներքին անկախութիւնը վտանգուի արտաքին միջամտութիւնից, բայց քանի որ Տաճկաստանի անցեալ եւ ներկայ դեժմը անկարող եւ ապիկար է երկրում ամենատարրական կարգը մտցնելու, քանի որ այդ պետութեան մէջ մարդասպանութիւններն ու աւազակութիւնները ոչ միայն չեն վերանում, այլ նոյն իսկ երկրի բարձր կառավարութեան՝ ներքին գործոց մինիստրի կողմից սովորական բան են յայտարարուում, որի համար չարժէ անհանգստանալ - այդպիսի պետութեան խօսք հասկացնել կարող է միմիայն ուժը - արտաքին զօրեղ եւ վճռական միջամտութիւնը»¹:

Թուրքահայութեան ազգային իղձերն իրենց արտահայտութիւնն էին գտնում Թուրքիայում աշխատող ռուս դիվանագետների բազմաթիվ գրութիւններում:

«Ռուսաստանի հետ միանալը բոլոր արեւմտահայերի մշտնջենական երազանքն է», - իր նոթագրութիւնում շեշտել էր երկար ժամանակ Թուրքահայաստանում եղած, էրզրումի ռուսական հյուպատոսութեան խորհրդական Վիչինսկին: Նա գրում էր. «Քանի որ հայ բնակչութեամբ թուրքական վիլայեթները գտնվում են մոտ հարևանութեամբ Ռուսաստանի հետ, ուստի բնական է, որ վաղուց նրան են ուղղված հայերի հայացքները որպէս միակ մեծ տերութեան, որը կարող է այդ քրիստոնյա ժողովրդին ազատել թուրքական լծից, ինչպէս ազատեց բալկանյան քրիստոնյաներին: Պարզ է, որ հայկական հարցի լուծումը այսպէս թե այնպէս անխուսափելիորեն պետք է բաժին ընկնի Ռուսաստանին, որովհետեւ միայն նա կարող է իրական օգնութիւն ցույց տալ հայերին՝ հայկական մարզերը միացնելով ռուսական տիրույթներին»²:

Վիչինսկին կարծում էր, որ այդ հարցում Ռուսաստանի համար կան չատ բարենպաստ պայմաններ: Մի կողմից, բալ-

¹ «Աշխատանք», № 33 (129), 29 հունիսի 1913 թ.:

² ЦГВИА, ф. 2000, с. он. 1, д. 991, лл. 432.

կանյան պատերազմը լիովին ցույց տվեց, որ Թուրքական բանակի մարտական պատրաստությունը և մարտական որակը դեռևս վերակազմավորման փուլում են: Մյուս կողմից, ինչպես Հայ ժողովրդի զանգվածների, այնպես էլ, առանց բացառության, նրա բոլոր քաղաքական կազմակերպությունների ու կուսակցությունների տրամադրվածությունն այնքան բարենպաստ է, որ եթե Թուրքիայի հետ բախում լինի, ապա Ռուսաստանը Հայերից կստանա միանգամայն իրական օգնություն¹:

Կոստանդնուպոլսում Պետերբուրգի հեռագրական գործակալության նորանշանակ թղթակից Գ. Յանչևեցկին՝ Թուրքահայ նահանգներ կատարած ճամփորդությունից հետո ասել էր, որ ինքն անձամբ զգացել է Թուրքիայի Հայ ժողովրդի ամենաջերմ, սրտաբուխ վերաբերմունքը Ռուսաստանի և ռուս ժողովրդի նկատմամբ, ուստի իրեն համարում է նրա (Թուրքահայության: - Հ. Ս.) անկեղծ բարեկամը և մաղթում է, որ Ռուսաստանը այդ ժողովրդին առնի իր գրկի մեջ²:

4. Պոլսի ռուսական դեսպան Միխայիլ Նիկոլաևիչ Գիրսը արտգործնախարար Սազոնովին ուղղած մի պաշտոնական գրությունը նշում էր. «Համակրանքը դեպի Ռուսաստան թափանցել է նաև Հայ բուրժուազիայի և մտավորականության մեջ...: Իմ հարցապնդումներին Վանի, Բայազետի, Բիթլիսի, էրզրումի և Տրապիզոնի մեր հյուպատոսները միաձայն վկայում են, որ ներկայումս բոլոր Հայերը, առանց կուսակցական խտրության, համակրում են Ռուսաստանին, օրինակ, Վանի փոխհյուպատոսը ... հեռագրում է, որ բոլոր Հայերը կողմնակից են Ռուսաստանին և անկեղծորեն ցանկանում են ռուսական զորքի գալուստը կամ բարենորոգումները Ռուսաստանի վերահսկողու-

¹ ЦГВИА, ф. 2000, с. оп. I, д. 991, лл. 433.

² Նշենք, որ Գ. Յանչևեցկուն հակառակ, նրա եղբայրը անուղղելի հայատյաց էր, որը "Новое Время" թերթում տպագրած իր թղթակցություններով ու հոգվածներով տարիներ շարունակ հարձակումներ էր գործում Հայերի վրա, ժխտում էր համիլամական և համաթուրքական շարժումների գոյությունը՝ դրանք համարելով Հայերի կողմից հնարած բան (նույն տեղում):

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ 95, թ. 5:

թյան տակ: Բայազետի փոխհյուպատոսը հաղորդում է. «Բոլոր հայերը ... ներկայումս ... սաստիկ ցանկանում են Ռուսաստանի հովանավորությունն ու Հայաստանի գրավումը»¹:

Նույն դիվանագետը Պետերբուրգ ուղարկած զեկուցագրերից մի ուրիշում նշում էր. «Անհրաժեշտ է հավաստիացում տալ թե՛ [Ամենայն հայոց] կաթողիկոսին և թե՛ Կ. Պոլսի [հայոց] պատրիարքին, որ կայսերական կառավարությունը հայ ժողովրդին ... ցույց կտա ... հնարավոր հովանավորությունը: Պետք է նկատի առնել և՛ այն հնարավորությունը, որ ներկայումս Թուրքիայում տիրող անիշխանության մեջ բարենորոգումները չեն բերելու սպասվող հանգստությունը, ուստի պատրաստ պետք է լինել այն բանին, որ գուցե անհրաժեշտ դառնա մեր զորքերի մուտքը հայկական նահանգներ»² (ընդգծումը մերն է: - Ն. Ս.):

Կ. Պոլսում խոսում էին, որ Ռուսաստանը գրավելու է Հայաստանը, Անգլիան տիրանալու է Անատոլիային, իսկ Ֆրանսիան ձեռք է ձգելու Սիրիան: Լուրեր էին պտտվում, որ Ռուսաստանը Բ. Դոանը հայտնել է, թե հայերին կոտորածներից փրկելու համար մտադիր է գրավել Հայաստանի Վան, էրզրում և Բիթլիս քաղաքները:

“Русское Слово” թերթը գրում էր. «Կ. Պոլսի ռուսաց դեսպանը հայտնեց Բ. Դոանը, որ եթե չդադարեն քրդերի ջարդարար հարձակումները հայերի վրա, և այդ ջարդերը զանգվածային բնույթ ստանան, Ռուսաստանը վճռականորեն հանդես կգա պաշտպանելու հայերին»³:

Եվրոպական թերթերը նույնպես որոշակի խոսում էին, որ քրդերի ու թուրքերի ձեռքով Հայաստանում վերսկսված ջարդերն առաջ կբերեն Ռուսաստանի միջամտությունը, և նա կգրավի Թուրքահայաստանն ու նրա մերձակա չրջանները, որը հենց հայերի երազանքն է:

¹ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», էջ 152:

² АВПРИ, “Политархив”, օ. 3452, ձ. 18.

³ “Русское Слово”, 11 ноября 1912 г.

Ինչո՞ւ հայերի մեծ մասի համար հատկապես 1913 թ. գարնանն էր անհետաձգելի Ռուսաստանի տիրապետության հաստատումը Հայաստանում: Որովհետև պահը ճակատագրական էր և թելադրված էր կոնկրետ հրամայականներով. 1) Քանի որ Բալկանյան պատերազմը թուրքերի կողմից հռչակվել էր «սրբազան», ուստի այն վերջանալուց հետո պիտի սկսվեին լուրջ խժոժություններ անպաշտպան քրիստոնյաների դեմ: Հույներ, բուլղարը, սերբը, չերնոգորցին, մակեդոնացին, քրիստոնյա ալբանը ունեին իրենց պաշտպանները: Անցյալում, երբ թուրքն անկարող էր լինում ըմբոստությունների ու ահաբեկչական ակտերի համար նրանցից վրեժ լուծելու, իր բարկությունը թափում էր հայերի՝ որպես իսլամի թշնամիների գլխին: Այժմ էլ նույն պատկերն էր: Բայց ո՞րն էր հայերի հանցանքը, ինչո՞վ էին մեղավոր նրանք, եթե Չերնոգորիան, Բուլղարիան, Սերբիան, Հունաստանը պատերազմ էին հայտարարել թուրքիային և հաղթանակներ էին տանում: Բայց թուրքական ֆանատիկոսությունը սթափ դատել չգիտեր. չերնոգորցին, բուլղարը, սերբը քրիստոնյաներ են, հայը նույնպես քրիստոնյա է: Չկարողանալով վրեժ առնել առաջիններից՝ նա իր զայրույթը թափում էր հայի վրա, որովհետև նա դավանակից է հիշյալ ազգերին, 2) Պատերազմը բացել էր վիթխարի ծախսերի դուռ, և թուրքիայի արդեն խարխլված ու դատարկված գանձարանը պետք էր լրացնել: Կարելի էր երևակայել, թե ինչ բռնություններ, ինչ կոդոպուտներ ու անիրավություններ պիտի տեղի ունենային դրամ հայթայթելու համար: Եվ ովքե՞ր էին հերթական անգամ անարգվելու ու կոդոպուտվելու. իհարկե՝ առաջին հերթին հայերը:

Այդ հանգամանքը քաջ ըմբռնում էին նաև Ռուսաստանի դաշնակիցներ Անգլիայում և Ֆրանսիայում: 1913 թ. Հունվարի 20-ին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի ներկայացուցիչը անգլիական դեսպանատանը տեսակցություն է ունենում դեսպանատան առաջին թարգման Ֆից Մորիսի հետ: Զրույցի ընթացքում անգլիացի դիվանագետն ասել էր. «Թրքահայերը պէտք է համոզվին, թէ իրենց փրկությունը ուս պետութեան ձեռամբ կրնա ըլլալ միայն, հետևապես պէտք է անոր օժանդակութեան և խորհուրդներուն դիմեն: Մանավանդ, որ Թրքահայաստանի

բարեկարգութեան հսկողութիւնը ոռւս կառավարութիւնը պիտի ընե, եւ աս է, որ առ այդ հարմարութիւն ունի: Որքան ալ Ֆրանսա եւ Անգլիա ցարդ միշտ հակառակած են – 1878-էն ի վեր մանավանդ – Ռուսիո պետութեան հայոց եւ Թրքահայաստանի նկատմամբ ունեցած ծրագիրներուն եւ ձգտումներուն, սակայն այժմ պարագաները փոխված լինելով, իրենք մէկ կողմ թողած են իրենց երբեմնի հակառուս քաղաքականութիւնը եւ ընդհակառակը իրենք ուժ պիտի տան Ռուսիո, այժմու Թրքահայաստանի մասին բռնելիք քաղաքականութեան»¹:

Ֆրանսիայի վարչապետ եւ արտաքին գործերի նախարար Ռայմոնդ Պուանկարեն (որը չուտով՝ 1913 թ. հունվարին, դառնալու էր երկրի նախագահ), հայտարարել էր, թե Ֆրանսիան օգնելու է Ռուսաստանին, որպեսզի հայոց դատը հաջող ելք ունենա²:

Իհարկե, բոլոր հայերը չէին, որ, ինչպես վերը նշվեց, երազում էին իրենց հայրենիքի ոռուսական գրավումը: Նրանց մի մասի ցանկութիւնը չէր կարող գործունեութեան ծրագիր լինել Հայաստանի փրկութեան ուղիներ որոնող հայ քաղաքական գործիչների ու մտավորականութեան մի մասի համար: Ռուսաստանի գերակշիռ դերն ընդունելով հանդերձ՝ նրանք հասկանալի պատճառներով չէին կարող ոռուսական գրավում պահանջել³, քանի որ դա 1) Առաջ կրեբեր մեծ անախորժու-

¹ «Էջմիածին», փետրվար-մարտ-ապրիլ, 1965, էջ 161:

² Նույն տեղում:

³ Հայ դատի ամենահին, ամենաանկեղծ եւ անձնվեր բարեկամներից մեկը՝ Վիկտոր Բերարը, 1912 թ. դեկտեմբերին «Փուր լե փեօփ դ'Օրիան» թերթում տպագրած հոդվածներից մեկում հիմնվելով ոչ հավաստի տեղեկությունների վրա, գրել էր, թե հայերն այս բոլակիս բաժանված են երեք մասի. ոմանք ուզում են անկախութիւն, ուրիշները՝ միջազգային կոնտրոլ, եւ երրորդ մասը՝ ոռուսական գրավում: Իրականում նրանք նման ազգային ծրագիր չունեին, որովհետեւ այդպիսի ծրագրի կենսագործման համար պայմաններ չկային: Տվյալ հանգամանքներում հայերի կողմից ոռուսական գրավման պահանջը նրանց համար կարող էր կործանարար վախճան ունենալ: Բովանդակ հայութիւնն ուզում էր վարչական ինքնավարութիւն՝ եվրոպական-միջազգային երաշխավորությամբ ոռուսական հսկողութեան եւ հովանավորութեան ներքո:

թյուններ տերությունների միջև: Նրանք դատում էին, որ եթե Եվրոպական տերությունները ստիպված էին համակերպվել ռուսական քաղաքականության հաջողությունների հետ Բալկաններում, ապա երբեք չէին հանդուրժի նրա մի ուրիշ մեծ հաղթանակը: Չէին հանդուրժի հատկապես Գերմանիան ու Ավստրիան: Այս վերջիններիս պաշտոնական և կիսապաշտոնական հրատարակություններում հանդես եկող քաղաքական գործիչները ռազմաչունչ հայտարարություններ էին անում, որ եթե հայերին պաշտպանելու պատրվակով Ռուսաստանը մտնի Փոքր Ասիա, ապա կհանդիպի իրենց երկրի վճռական դիմադրությանը¹: Գերմանական մամուլը առիթը բաց չէր թողնում ատամներ ցույց տալու Հայաստանի ռուսական գրավման գաղափարի դեմ: *“Deutsche Tageszeitung”* թերթը գրում էր. «Եթե Ռուսաստանը իր սպառնալիքն իրագործի և զորքերը շարժի դեպի Հայաստան, դրանով նա կստեղծի իրադրություն և առաջ կբերի համապատասխան գործողություններ ուրիշ պետությունների կողմից... Եռյակ միությունը կարգելակի Թուրքիայի վերջնական լիկվիդացումը»²: Գերմանացիները դիմում էին ցանկացած սադրանքի՝ վարկաբեկելու համար Փոքր Ասիայում Ռուսաստանի քաղաքականությունը: Այդ նպատակով նրանք նույնիսկ լուրեր էին տարածում, թե ռուսները զրգռում են քրդերին և նրանց մղում հայերի կոտորածների³, 2) Հայության համար կարող էր մեծ ողբերգություն լինել, եթե հայկական նահանգներ մտած ռուսական զորքերը Եվրոպայի ճնշման տակ ստիպված լինեին նահանջել Կովկաս և հայությանն անպաշտպան թողնել թուրքական պետության պատժիչ մեքենայի առջև, ինչպես դա տեղի ունեցավ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո:

¹ Տե՛ս «Կովկասի լրագրեր», № 14, 18 հունվարի 1913 թ.:

² М. П. Павлович, Империализм и борьба за великие железнодорожные и морские пути будущего, 1918, стр. 78.

³ Տե՛ս Տե. Степанян, Армения в политике империалистической Германии (конец XIX – начало XX веков), изд. “Айастан”, Ереван, 1975, էջ 84:

Ակնհայտ էր, որ հայերն ամեն պահի կարող էին քավության նոխազ դառնալ գերմանական բիրտ և անզլիական նենգ քաղաքականության համար: Հնարավոր այդ հանգամանքը և դրանից բխող մահացու վտանգը հաշվի առնելով՝ թուրքահայ գործիչների մի մասը (Գեղամ Բարսեղյան, Վռամյան և ուրիշներ), վճռականապես հանդես գալով ռուսների կողմից Հայաստանի գրավման դեմ, գտնում էր, թե որպեսզի այդ բանը տեղի չունենա, թուրքական իշխանությունները պետք է չուտափույթ բարելավեն հայերի դրությունը: Պետերբուրգում լավ գիտեն, ասում էին նրանք, որ այդ դեպքում Օսմանյան կայսրության հանդեպ Ռուսաստանի հայերի համակրությունն ավելի կաճեր, և այդ տրամադրությունը, միանալով Կովկասի իսլամ տարրերի համակրությանը, մշտական վտանգի աղբյուր կլիներ ռուսական Կովկաս երկրամասի գոյության համար: Այս պայմաններում, մտածում էին նրանք, ռուսական կառավարությունն այլևս առիթ չէր ունենա թուրք-ռուսական սահմանագլխին խնդիրներ հարուցելու և դեպքեր ստեղծելու: Հետևապես, վերջնականապես կձախողվեին թուրքահայության ներքին գործերին խառնվելու և հայերին պաշտպանելու դիմակի տակ իր քաղաքականությունն առաջ տանելու Պետերբուրգի մտադրությունները¹:

Հայկական հարցի լուծման գործում Ռուսաստանին չեզոքացնելու տեսակետը վճռականապես մերժվում էր թուրքահայության բացարձակ մեծամասնության կողմից:

Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ կուսակալության² նույնանուն պաշտոնաթերթը իր № 1429-ում տպագրել էր Ռարբերդի հայոց առաջնորդ Պսակ ծ. վարդապետի հոգևածը, ուր հեղինակը հանդես էր գալիս հայկական գործերում Ռուսաստանի մասնակցության դեմ: Նա գրում էր. «Մվ իսլամ եղբայրներ, մենք աղէկ կը ճանչնանք Ռուսիոյ պողպատէ շինուած լուծը: Բռնակալութեան օրերուն նոյնիսկ այս ասացուածքը կար, թե «Ռուսիոյ պողպատէ լուծէն Համիտի փայտե լուծը նախամեծար և տանելի

¹ Տե՛ս «Աւետարեբ», № 23, 7 հունիսի 1913 թ.:

² Ռարբերդի վիլայեթ:

է»։ Այս ասացուածքը հայ լեզուին մեջ առակի կարգ անցած է...։ Ռուսիոյ նպատակը շատ գեշ է։ Եւ մենք օսմանցիներս ատիկա լաւ գիտնալու ենք, ծածկելու չենք... Ռուսաստանի մեջ բնակող մեր հայ եղբայրներուն քաջած զուլումը ու տառապանքը մեզի յայտնի են։ Սխալ քայլ մը թէ՛ իսլամ և թէ՛ քրիստոնեայ հայ-րենակիցներս վտանգի կենթարկեն»¹։

Առաջնորդի այս հողվածը խոր դժգոհություն էր առաջ բերել նահանգի հայութեան մեջ։

Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցութեան խարբերդի նահանգային վարչութիւնը հանդես եկավ հայտարարութեամբ և կեղծիք համարեց Ռուսաստանին Պսակ ծ. վարդապետի անարդարացի վերագրումները։ «Ճշմարտութեան բոլորովին հակառակ է նորեն, թէ ոռոսահայերը զուլումի արհաւիրքի մէջ կապրին, - ասված էր հայտարարութեան մեջ։- Օր մերունց անոնք ջարդերու, բռնութիւններու ու բռնաբարումներու հեծծող աղաղակներ չի բարձրացուցին, ընդհակառակը՝ բազմաթիւ թրքահայերու արգահատելի կապացուցանէ թէ անոնք ապրում են անբաղդատելիորեն աւելի խաղաղ, աւելի ձեռնտու ու ազատ պայմաններու մէջ»։ Նշվում էր, որ, իհարկե, Ռուսաստանում տեղի են ունեցել քաղաքական հալածանքի դեպքեր, բայց դրանք կիրառվել են բացառապես պետութեան դեմ ուղղված քաղաքական գործողութիւններ իրականացնողների նկատմամբ՝ երբեք չտրորելով անմեղ ու խաղաղ ժողովրդի իրավունքները²։

Հայաստանի ոռոսական գրավման անորոշ հետեւանքների վտանգը խիստ անհանգստացնում էր Եվրոպայում գտնվող հայ քաղաքական գործիչներից ու մտավորականներից շատերին, որոնք հնարավորութիւն ունեին անմիջականորեն մոտիկից չոչափելու տեղի հասարակական շերտերի և կառավարութիւնների տրամադրութիւնները։

Ավ. Իսահակյանը 1913 թ. հունվարի 13-ին Ժնևից Փարիզ,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 42, թ. 1։

² Նույն տեղում։

Ավ. Ահարոնյանին գրում էր. «Հիմա լրագրներում որ պատահում ես Հայաստանի մասին մի խօսք, կապուած է ուսական օկուպացիոնի հետ: Այդպէս էլ պէտք է լինէր. ուսը ինչ լաւ բան կարող էր մտածել մեր մասին: Բերանս չի գօրում, որ ասեմ թէ այդ լաւ է – օկուպացիոն... չեմ ուզում, թէեւ տաճկահայերը չա՛տ են ուրախ»¹:

Ամեն ինչից զատ՝ կարևոր էր իմանալ, թե Հայաստանի ուսական գրավումը ինչ գին կարող է ունենալ:

Հայաստանի ուսական գրավումը երազող Հայությունը համոզված չէր, թե Պետերբուրգը մի հարվածով կարող է վճռել Հայկական հարցը՝ գրավելով Հայաստանը: Դրա պատճառն ինչպես ամբողջութեամբ վերացրած Արևելյան հարցի, այնպես էլ նրա մասը կազմող Հայկական հարցի նկատմամբ Ռուսաստանի բռնած հարափոփոխ դիրքն էր: Ձնայած դրան՝ ուժի մեջ էր մնում ուսական կայսրութեան գերակա նպատակներից մեկը՝ դուրս գալ միջերկրականի տաք ջրերը: Իսկ այդ ճանապարհին ընկած էր թուրքական բռնապետութեան ճիրաններից փրկվել երազող Հայաստանը: Ուրեմն՝ Հայաստանի գրավման շարժառիթ կարող էր լինել ոչ թե Ռուսաստանի կողմից քրիստոնյա Հայութեան ազատագրութիւնը թուրք-մահմեդական լծից, այլ Միջերկրականի առինքնող ամբար:

Ինչևիցե, հայ զանգվածների հետզհետե աճող ձգտումը դեպի Ռուսաստան բնական էր ու անկեղծ: Հայաստանի ուսական գրավման գաղափարը օր օրի թափանցում էր թուրքահայ հասարակութեան նորանոր շերտեր:

Կառավարական տեսակետը – Բալկանյան պատերազմի այդ օրերին (պատերազմ, որը նախերգանք էր համաեվրոպական պատերազմի, և որին պատրաստ չէր Ռուսաստանը՝ պաշտոնական Պետերբուրգը գերագույն զգուշութեամբ էր ձեռնարկել

¹ «Հայրենիք», № 4 (279), ապրիլ, 1949, էջ 45: Նկատենք, որ կովկասահայ համարյա բոլոր քաղաքական ուղղութիւնների մամուլի օրգանները հրաժարվում էին օգտագործել «օկուպացիա» բառը: Ինչո՞ւ «օկուպացիա», այլ ոչ թե «գրավում» կամ նույնիսկ «ազատագրում»:

աջակցելու հայկական բարենորոգումների իրականացմանը: Կառավարությունը տվյալ ժամանակամիջոցում չափազանց վտանգավոր էր համարում թուրքահայերի ապստամբական որևէ բռնկում, հետևաբար անկարելի էր դնել ռուսական զորքերով հայկական վիլայեթները գրավելու հարցը: Դա առաջ կրերեր ռուս-թուրքական լայնամասշտաբ նոր անխուսափելի պատերազմ, որը կվտանգեր Թուրքիայի հարևան Անդրկովկասի ռուսական տիրույթները:

Ռուսաստանի արտգործնախարար Սերգեյ Դմիտրիևիչ Սազոնովը իր հուշերում գրել է. «Հայերի ապստամբությունը Անդրկովկասին սահմանակից փոքրասիական վիլայեթներում, որ միշտ հնարաւոր էր Թուրքիայի հայ բնակչության կեանքի անտանելի պայմանների հետեւանքով, սպառնում էր վառել հրդեհը եւ մեր սահմանի այս կողմը, ուր բազմաթիւ ու բարեկեցիկ ռուսահայերը անխուսափելի կերպով գործօն օժանդակություն պիտի ցոյց տային թուրքական հարստահարությունների դէմ կռուող իրենց ապստամբ եղբայրներին:

Անդրկովկասը իր խայտաբղէտ ու թույլ խաղաղեցուած ազգաբնակչութեամբ վտանգաւոր հող էր ներկայացնում ամէն տեսակ խառնակութիւնների եւ յուզումների համար, եւ մեր տեղական վարչութիւնը չափազանց չահագրգռուած էր, որ մեր սահմանակից թուրքական շրջանները զինուած ապստամբութեան թատերաբեմ չդառնան: Հազիւ թէ կարիք կայ մատնանշելու, որ նման մի ապստամբութիւն համարեա անխուսափելի կերպով առաջ կը բերէր պատերազմ Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ, այսինքն՝ կը հասցնէր այնպիսի հետեւանքների, որոնցից ռուս կառավարութիւնը ամէն կերպ աշխատում էր խուսափել:

Վերեւ ասուածից հետեւում է, որ ոչ միայն մարդասիրական հետաքրքրութիւնը դէպի մի քրիստոնեայ դժբախտ ժողովրդի ճակատագիրը, ինչքան եւ ուժեղ լինէր այդ հետաքրքրութիւնը, այլ եւ մեր ամէնից քիչ հանգիստ համարուող ծայրագաւառներից մէկի (նկատի ունեն Մանգրկովկասը:– Հ. Ս.) անդորրութեան պահպանման փաստը բերեց կայսերական կառավարութիւնը այն գիտակցութեան, որ անհրաժեշտ է ստանձնել հայ-

կական վիլայեթներում հիմնական բարենորոգումներ մտցնելու նախաձեռնությունը»¹:

Արդյո՞ք թուրքահայության հիմնական զանգվածների անկեղծ ցանկությունը բավական էր, որ նա ուսաներին իր կողքին տեսներ: Իհարկե՝ ո՛չ:

Ռուսական կառավարությունը, երկրի իշխող դասակարգերը, մամուլի օրգանները և ընդհանրապես ուսու հասարակությունը թուրքիայի ասիական տարածքների գրավման հարցի նկատմամբ ունեին տարբեր, նույնիսկ տրամագծորեն հակառակ տեսակետներ:

Թուրքիայի հայկական վիլայեթների նկատմամբ Պետերբուրգի ունեցած պաշտոնական տեսակետը զանազան պատճառաբանություններով պաշտպանում էին տարբեր ուսու գործիչներ հատկապես օկտյաբրիստների (октябристы) միջավայրից: Նրանք գտնում էին, որ ուսաները ո՛չ կարիք և ո՛չ էլ ցանկություն ունեն մեծացնելու իրենց կայսրությունը, քանի որ առանց այդ էլ այն շատ ընդարձակ է:

Այսպես, բուլղարական մամուլի օրգաններից մեկը, մատնանշելով թուրքահայերի անտանելի վիճակը, Ռուսաստանի կառավարությանը կոչ էր արել աջակցել թուրքահայերին՝ նրանց երկիրը գրավելու միջոցով²: “Умно России” թերթում լույս տեսած հոդվածի հեղինակը՝ կառավարական բարձր պաշտոն զբաղեցնող օկտյաբրիստ Ն. Մամոնտովը վճռականապես դեմ էր արտահայտվել բուլղարական թերթի արտահայտած մտքին: Նա գրել էր, որ Ռուսաստանի շահերին միանգամայն հակառակ են Օսմանյան կայսրության քայքայումը և ուսական Կովկասի հայաբնակ տարածքի կողքին որևէ նոր հայաբնակ գաղութի հիմնումը: Ընդհակառակը, Ռուսաստանի նպատակը պիտի լինի

¹ С. Д. Сазонов, Воспоминания, Москва, 1991, стр. 168-169 (Ս. Դ. Սազոնովի «Հուշերի» հայտնությունը վերաբերող հատվածներն առաջին անգամ լույս են տեսել 1928 թ. «Հայրենիք» ամսագրում: 1948 թ. սույն հուշերը վերահրատարակվել են նույն ամսագրում: 1960 թ. «Հայրենիք» կրկին անդրադարձել է նշված Հուշերին [№ 7 (413)], էջ 46-57):

² Տե՛ս «Կովկասի լրագրեր», № 12, 16 հունվարի 1913 թ.:

Թույլ չտալ Թուրքական տիրապետության միջուկի, այսինքն՝ Փոքր Ասիայի վիլայեթների քայքայումը: Եթե Ռուսաստանը հետևի իր «բարեկամների» խորհուրդներին և իրեն միացնի Հայաստանը, դրանով իսկ նա ձեռք կբերի իր համար միանգամայն ավելորդ 230 հազար քառակուսի վերստ լեռնոտ մի տարածություն՝ Թուրքահայաստանը, որի հողը ընդունակ չէ կերակրելու այնտեղ ապրող 4.7 միլիոն բնակչությանը: Այդ տարածության ցեղագրական կազմը բոլորովին հակառակ է բուլղարական մամուլի պնդումներին, այսինքն՝ այնտեղ ապրում են միայն մեկ միլիոն քրիստոնյա հայեր, որոնք «քիչ թե չատ բարեացակամ են տրամադրված Ռուսաստանի նկատմամբ»: Բնակչության մյուս զանգվածը, որը կազմում է մոտ 3.7 միլիոն մարդ (ընդհանուր բնակչության 68 տոկոսը) Ռուսաստանի նկատմամբ կատաղի թշնամությամբ տոգորված, լավ զինված Թուրքեր, քրդեր և լազեր են: Մնացածները եզդիներ են և ղզլբաշներ: Մենք նույնիսկ չպետք է պահանջենք, գրում էր Ն. Մամոնտովը, որ Թուրքիան քանդի Փոքր Ասիայի վիլայեթների մուտքը Ռուսաստանի կողմից փակող էրզրումի ամրությունները, քանի որ ոչ մի ցանկություն չունենք ներխուժելու անբերրի տափաստանները: «Հողային ոչ մի պահանջ չունենալով Հայաստանում, դրանով իսկ Թուրքիային կապացուցենք մեր խաղաղասիրությունն ու բարեացակամությունը»¹: Այնուհետև հողվածագիրը նշում էր, որ Հայաստանի գրավումը չի թուլացնի, այլ միայն կդժվարացնի կովկասի սահմանների պաշտպանությունը, ուստի նույնիսկ ռազմագիտական տեսակետից Ռուսաստանը պետք է հրաժարվի բոլորովին ոչ ձեռնտու այդ գաղափարից: Միաժամանակ Ն. Մամոնտովը շեշտում էր, որ «խուսափելով հանդերձ Հայաստանում արկածախնդրական քայլեր անելուց, մենք պետք է պահանջենք Թուրքիայից, որ նա, վերջապես, ներքին ինքնավարություն տա իր հայկական վիլայեթներին և զինաթափ անի քրդական հրոսակախմբերը»²:

¹ Տե՛ս «Կովկասի լրաբեր», № 12, 16 հունվարի 1913 թ.:

² Նույն տեղում:

Ռուս գործիչներից ուրիշները դեմ էին նույնիսկ թուրքահայերին ինքնավարություն տալուն: Այսպես, «Բիւզանդիոն» թերթի խմբագիր Բուզանդ Քեչեյանը պատմել էր, թե ինչպես օկտյաբրիստների պարագլուխ Ա. Գուչկովը, գալով Կոստանդնուպոլիս, զրուցել էր տեղի հայ հասարակության ներկայացուցիչների հետ և դեմ արտահայտվել Հայաստանի ինքնավարությանը թուրքիայի կազմում՝ ասելով, թե դա չահավետ չէ Ռուսաստանին¹: Երկրներ նվաճելու ուրիշ մի նոր ախորժակ չի գրգռում ռուսներին: Ռուսաստանի կառավարությունը խորապես հարած է խաղաղությանը, որը թույլ կտա մեծապես զարգացնել անհուն հարստություններ ունեցող երկիրը: Ուստի նրան բնավ ձեռնտու չէ, որ կովկասյան իր սահմանագծի վրա եղծվի խաղաղությունը:

“Баку” թերթի խմբագիր Քր. Վերմիչյանը խոսակցություն էր ունեցել հայկական հարցի մասին իրազեկ, Պետերբուրգում բարձր դիրք զբաղեցնող մի պաշտոնյայի հետ: Վերջինիս արտահայտած հիմնական մտքերը թարգմանաբար տպագրել էր Կ. Պոլսի «Ժամանակը»:

Ոոսելով ռուսական գործերի կողմից Հայաստանը գրավելու հայերի վաղեմի բուռն ցանկության մասին՝ ռուս պաշտոնյան ասել էր. «Երազել ռուսական զբաւումի մասին երկրի (Արևմտյան Հայաստանի:– Ն. Ս.) մը համար, որ իր տարածութեամբ աւելի ընդարձակ է, քան Կովկասը, բնաւ կարելի չէ, եւ ամէնէն առաջ այն պարզ պատճառով, որ Ռուսիան այդպիսի քայլ չըներ հակառակ Եւրոպայի: Բացի այդ, ատանկ խոշոր հողամասի մը զբաւումը պիտի ստիպէ պահել խոշոր զինուորական ուժ մը, որը Ռուսիան չունի Կովկասեան սահմանագլխի վրայ: Նոյն իսկ այն պարագային, եթէ վեց վիլայէթներու մէջ լուրջ խառնակութիւններ առաջ գան, որոնց հետեւանքը ըլլայ արիւնհեղութիւն, Ռուսաստանը չի կրնար ստանձնել Եւրոպայի առջեւ այնպիսի խոշոր պատասխանատուութիւն, որպիսին է Թուրքիոյ այդ կարեւոր հողամասին զբաւումը»²:

¹ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 95, թ. 27–28:

² «Ժամանակ», № 1425, 12 (25) ապրիլի 1913 թ.:

Իհարկե, այս ամենը նկատի էր առնում պաշտոնական Ռուսաստանը, ուստի մտադիր չէր գրավել Հայաստանը: Տվյալ ժամանակում նա պատերազմ չէր ուզում, որի պատճառներն էին. Առաջին, ռուս-ճապոնական պատերազմում կրած ծանր պարտությունից հետո նա դեռ չէր հասցրել վերականգնել իր ռազմական հզորությունը: Երկրորդ, այդ պատերազմը նպաստել էր, որ ամբողջ երեք տարի երկիրն արևելքի մեծ հեղափոխության ցնցումներից, ուստի որևէ երաշխիք չկար, թե մի նոր պատերազմի դեպքում Ռուսաստանը նորից չի ընկղմվի հեղափոխական հորձանուտի մեջ՝ ռոմանովյան գահի համար անկանխատեսելի հետևանքներով: Այլ խոսքով՝ տվյալ ժամանակաշրջանում Պետերբուրգի համար «ներքին թշնամու»¹ դեմ անողոր պայքարը շարունակում էր գերակա մնալ արտաքին թշնամու դեմ մղվելիք կռիվից: Երրորդ, Բալկաններում ծագած պատերազմը մեծ լարվածություն էր առաջացրել պետությունների հարաբերություններում, ուստի Պետերբուրգը խուսափում էր իր համար մի նոր թնջուկ ստեղծելուց այս անգամ Մերձավոր Արևելքում: Ռուսական մամուլը նկատում էր, որ նախկիններում Թուրքիայի դեմ պատերազմներում Ռուսաստանն իր դեմ ունենում էր միայն օսմանյան բանակը: Մյուս պետությունները, չհաշված Սևաստոպոլի կռիվը, միշտ չեզոքություն էին պահպանում: Սրանց վերջին խոսքը արտահայտվում էր խաղաղության պայմանագիր կնքելու ժամանակ: Այս «վերջին խոսքը»² ասածը շատ էլ կայուն բան չէր ռուս-թուրքական սահմանն անխախտ պահելու համար: Հնարավոր էին քաղաքական այնպիսի զարգացումներ, որոնց շնորհիվ ձայների մեծամասնությունը տրվեր հօգուտ Ռուսաստանի: Բայց այժմ այն բանի պատճառով, որ Ռուսաստանը ոչ մի քայլ չէր արել Ասիական Թուրքիայում իր գերիշխան իրավունքը հաստատելու համար, մյուս կողմից ընդհակառակը՝ Անգլիան, Գերմանիան և Ֆրանսիան տնտեսական ու քաղաքական մեծ նվաճումներ էին արձանագրել Թուրքիայի արևելյան նահանգներում, հենց այդ երկու պատճառով

¹ "Утро России", 7 января 1913 г.

² Նույն տեղում:

դրությունը բոլորովին փոխվել էր: Ուրեմն՝ եթե Ռուսաստանը այժմ փորձեր Թուրքահայաստանը գրավել, ապա իր դեմ կունենար, բացի օսմանյան բանակից, նաև եռյակ նիզակակիցների բանակը մի կողմից, անգլիականը՝ մյուս կողմից, Թերևս միայն Ֆրանսիան բավականանար տհաճության ժեստով դեպի իր դաշնակիցը: Այսպիսով, քաղաքական պայմանների նոր դասավորության պատճառով Ռուսաստանն առանց մյուս պետությունների համաձայնության չէր կարող Թուրքիայից ոչ մի թիզ հող գրավել: Ուստի ռազմապես հզոր բանակի կարիքը Թուրքիայի համար եթե ոչ վերանում էր, ապա ինքնըստինքյան մեծապես նվազում էր: **Չորրորդ.** Հայաստանի տարածքների նկատմամբ Ռուսաստանի նոր հավակնությունների հետևանքով փուլ կգային այն փխրուն համաձայնությունները, որոնք մեծ ջանքերի գնով կարծես ձեռք էին բերվում տերությունների միջև Հայաստանի հարցում: Պատահական չէ, որ ինչպես Կ. Պոլսում ռուսական դեսպան Միխայիլ Նիկոլաևիչ Գիրսը, նույնպես և արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովը Հայ դեկավարներին խորհուրդ էին տալիս Բալկանյան պատերազմի այդ օրերին չետակի չդնել Հայկական հարցը և մանավանդ հեղափոխական քայլեր չկատարել, որովհետև միջազգային դիվանագիտական մթնոլորտը չափազանց ծանր է, և դժվար է լինելու Հայկական հարցի լուծման շուրջ ի մի բերել մեծ պետությունների համաձայնությունը: Բժ. Ջավրյանի հետ հանդիպման ժամանակ դեսպան Գիրսը նրան թելադրել էր, որ Հայ գործիչները պետք է եվրոպայի աչքին ներկայանան իրեն զոհեր և ոչ թե որպես հեղափոխականներ, որոնք Թուրքիայի ճգնաժամից օգտվել են ուզում¹:

Ազատականների (լիբերալների) տեսակետը.– Հայաստանի ռուսական գրավման հարցում ռուս ազատական հոսանքի տեսակետը մոտ էր կառավարականին: Զինված ուժերով Փոքր Ասիա մտնելու գաղափարը մեծ երկյուղ էր առաջ բերել ազա-

¹ Հովհաննէս աւ. քհ. Հաճեան, Հայոց տուժանքի ճամբաներով, Ա հատոր, Թեհրան, 1965, էջ 330:

տական քաղաքական չրջաններում, նրանց մամուլի օրգաններում, մտավորականության մեջ:

Ռուս ազատական մամուլը թեև չէր դնում Հայաստանի գրավման հարցը, բայց անկեղծորեն ցանկանում էր, որ Հայկական դժբախտ նահանգներում հաստատվի մարդավայել մի ուժով, որպեսզի ուսական սահմանին կից այս երկիրը հնարավորություն ունենար գրադվելու խաղաղ աշխատանքով, այլ ոչ թե այս կամ այն պետության համար Ռուսաստանին սպառնացող պաշտպանական դառնար:

Ռուսական կադետների առաջնորդ Պյոտր Միլյուկովը գրել է.

«Կոմկասյան բոլոր ժողովուրդներից հայերը, չնայած այն բոլոր դաժան վիրավորանքներին, որ նրանց ազգային գիտակցությանը հասցրել էր ուսական հին վարչությունը, մնացել են ամենահավատարիմը Ռուսաստանին: Նրանք ակտիվ մասնակցել են Թուրքիայի դեմ ուսական բոլոր պատերազմներին. և դա հասկանալի է, քանզի Փոքրասիական թերակղզու արևելյան մասի բնակչության չուրջ կեսը եղել են հայերը և ընդհանրապես քրիստոնյաները: Հայերը ուրիշներից ավելի մոտ են եղել մեզ նաև քաղաքական տեսակետից...»¹:

Մի ուրիշ առիթով Միլյուկովն ասել էր. «Մենք յիշելու և ըմբռնելու ենք, որ հայերու պաշտպանությունը մեր պարտականություն և իրավունքն է:

Անգլիական քաղաքականությունը հայերուն համար եղած է՝ փակել դժոխքին ելքը, բացի դրացի Ռուսաստանէն, ոչ Անգլիան եւ ոչ ուրիշ մը կրնայ Հայաստանի վրայ հսկողութիւն եւ քօնթրոլ գործ դնել»²: Ապա՝ «եթե այս անգամն ալ առիթը բաց թողունք, ինչպէս ըրինք 1879-ին եւ 1895ին, մենք կը դատապարտենք բոլոր սարսափներէն եւ բռնութիւններէն ողջ մնացած Հայ ժողովուրդի մնացորդն ալ վերջնական բնաջնջումի, եւ կը

¹ П. Н. Миллюков, Воспоминания, том второй (1859-1917), Москва, "Современник" 1990, стр. 120.

² «Աշխատանք», № 33 (129), 29 Հունիսի 1913 թ.:

զրկուինք մեր իսկ սահմանին բնական պաշտպանութենէն»¹ :

Ռուս ազատականների համար Հայաստանի գրավումը և թուրքական ռազմարոնապետական լծից հայության ազատագրումը մնում էր որպես մի հեռավոր ցանկություն:

Ազգայնական, իմպերիալիստական շրջանների տեսակետը.— Քաղաքական-հասարակական այս ուղղության գործիչները, մամուլի ծայրահեղ աջ օրգանները գտնում էին, որ խիստ անհրաժեշտ է Հայաստանի անհապաղ գրավումը: Ավելին, նրանք պահանջում էին հասնել մինչև Տավրոս-Ալեքսանդրեթ, այսինքն՝ մինչև Միջերկրական ծով:

Ինչ խոսք, թուրքահայություն չահը ամենից առաջ համընկնում էր այս վերջին տեսակետին: «Մշակը» գրում էր, որ հայերը բախտավոր կլինեին, եթե Մեծ ու Փոքր Հայքերը, Աղձնիքը, Ատրպատականը և Կիլիկիան ընդգրկվեին մի սահմանի մեջ, տվյալ դեպքում՝ ոռոսական սահմաններում²:

Այդ պահին Ռուսական տերություն և հայ ժողովրդի շահերը կրկին համընկել էին, ինչպես 1828-1829 թվականներին: Ստեղծվել էին արտակարգ նպաստավոր պայմաններ տառապյալ թուրքահայության ֆիզիկական փրկություն համար:

Ռուս ծայրահեղ, իմպերիալիստական շրջաններում խմորվող Հայաստանն անհապաղ գրաված տեսնելու կողմնակիցների իդձը հիմքից բոլորովին զուրկ չէր: Արևելյան հարցը, որի անմիջական բաղկացուցիչ մի մասը կազմում էր հայկական հարցը, ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ դարերի ընթացքում օսմանյան բռնապետության անկման և ոռոսական տիրապետության անկասելի ծավալման հարց:

Ոչ մի երկիր 16-17-րդ դարերում այնպիսի արագությամբ չէր ավելացրել իր տարածքն ու բնակչությունը, ինչպես եղել էր ոռոսական կայսրության պարագայում: Այդ ժամանակաշրջանում նրա ընդարձակման դինամիկան հետևյալ պատկերն էր ներկայացրել.

¹ «Աշխատանք», № 33 (129), 29 հունիսի 1913 թ.:

² Տե՛ս «Մշակ», № 135, 22 հունիսի 1913 թ.:

1505	784.000
1533	996.000
1584	2.650.000
1598	3.328.000
1676	5.448.000
1682	5.618.000

Արդեն Պետրոս Մեծի օրոք Ռուսաստանը հսկայական երկիր
 ր: Բայց դրանից հետո էլ նա չարունակ աճել և ընդարձակվել
 ր: Դրա վկայությունը ստորև բերված աղյուսակն է.

Թվականներ	Եվրոպայում կատարած նվաճումները (քառ. կմ)	Ասիայում կատարած նվաճումները (քառ. կմ)
1725	1.738.000	4.092.000
1770	1.780.000	4.452.000
1800	2.014.000	4.452.000
1825	2.226.000	4.452.000
1855	2.261.250	5.194.000
1867	2.267.360	5.267.560

Երկրորդ աղյուսակում նշված վերջին՝ 1867 թվականից հե-
 տ էլ ռուսական կայսրության տարածքն ընդարձակվեց և
 րդեն 1913 թ. կազմեց 22.479.600 քառ. կիլոմետր:

Գրեթե նույն համամասնությամբ աճել է կայսրության
 նակչության թիվը.

Թվականներ	Բնակչությունը
1722	14.000.000
1742	16.000.000
1762	19.000.000
1782	28.000.000
1796	36.000.000
1812	41.000.000
1815	45.000.000
1835	65.000.000
1858	74.000.000
1913	166.108.000

Որոշք էին ուսական երկրի այս հարաչարժ աճի պատճառները, արդյո՞ք այժմ՝ 1912-1913 թվականներին, դադարած կարելի էր համարել այդ հզոր տերությունն ընդարձակման ընթացքը, թե դա դեռ պիտի շարունակվեր, այդ հարցերը հուզում էին ողջ եվրոպային, Պարսկաստանին, Ջինաստանին, և հատկապես՝ թուրքերին և ուսաներին:

Անգլիացիները տազնապում էին Միջագետք մտնելու գերմանացիների մտադրությունից, իսկ վերջիններս գտնում էին, որ Ասիական Թուրքիայում իրենց չահերն ավելի մեծ են, քան անգլիացիներինը, և այդ իսկ պատճառով սրանց ամեն կերպ խոչընդոտում էին մտնելու նույն Միջագետք: Իսկ որոշք են ուսական չահերն այդ նույն տարածքներում, հարց էր տալիս “Новое Время”-ն և պատասխանում, որ գերմանական նկրտումներին Ռուսաստանը պետք է հակադրի իր կամքը: «Ալխարհագրական քարտեսին ուղղուած հապճեպ նայուածք մը պիտի բաւէ ճշգրիտ գաղափար մը տալու, թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունի Փոքր Ասիան Ռուսիոյ համար,- գրում էր թերթը:- Մեզի համար անիկա Արեւմտեան տէրութիւններու Արեւելքը չէ, ոչ ալ մեր արտածութեան համար չուկայ մը, կամ Ասիայի եւ Եւրոպայի միջեւ հաղորդակցութեան ճամբայ մը ...: Անիկա մեր հարաւն է, ճիշդ այն հարաւը որուն համար Ռուսիա երկար ատեն եւ

յարատեւօրէն պայքարած է: Փոքր Ասիան, Հարաւի կողմը մեր բնական սահմանագլուխն է, Թուրքիոյ հետ ունեցած մեր դարաւոր պայքարին վերջաւորութիւնը: Մենք արդէն մտած ենք Փոքր Ասիոյ թերակղզին: Երեսուն եւ հինգ տարի առաջ Ռուսական զօրքերը Ղարսը գրաւեցին, որ Ասիական Թուրքիոյ հիւսիսային բերդը կը նկատուի, եւ Ռուսական սահմանները Եփրատի ակերուն մօտեցուցին: Սան Սթէֆանօի դաշնագրութեամբ այս Հողամասերը Ռուսիոյ տրուեցան բայց Պերլինի Վեհաժողովին մէջ Անգլիան պնդեց որ մեր սահմանագիծը Ալաշկերտէն եւ Պայազլիտէն հիւսիս քշուի, որովհետեւ չէր փափաքէր որ էրզուրումէն Դարւէժ երկարող «Պարսական մեծ ուղին» Ռուսիոյ ձեռքը մնայ: Այն ատեն մենք համակերպեցանք ու տեղի տուինք»¹:

Թերթը Ռուսաստանի դիվանագիտութեան կոպիտ պատմական սխալ էր համարում, որ նա 1878 թ. Բեռլինում ենթարկվեց Անգլիայի ու Գերմանիայի ճնշմանը և ձեռքից բաց թողեց Ասիական Թուրքիան՝ ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացնելով Բոսֆոր ու Դարդանեւ նեղուցների վրա: Կյանքը, սակայն, ցույց տվեց, որ այդ հաշվարկը ճիշտ չէր կատարված, քանզի դա դժվար լուծվելիք հարց էր: Միայն չատ ուչ ռուսական դիվանագիտությունը հասկացավ, որ Միջերկրական ծով դուրս գալու ամենաուղիղ և ամենաճիշտ ճանապարհն ընկած է Ասիական Թուրքիայի վրայով: Բայց երբ Ռուսաստանի իշխանությունները այդ հասկացան, Գերմանիան արդեն հասցրել էր այնտեղ զրահեցնել Անգլիայի տեղը՝ Թափանցելով տարածաշրջանի բոլոր խորքերը: Ռուսական դիվանագիտությունը, կարևորություն չտալով դրան, մեծագույն սպառնալիք ստեղծեց Ռուսաստանի շահերին: Տեսնելով Պետերբուրգի անտարբերությունը Փոքր Ասիայի նկատմամբ՝ ոչ միայն Գերմանիան, այլև Անգլիան ու Ֆրանսիան ձեռնարկեցին Թուրքիայի բաժանմանը՝ առանց Ռուսաստանի մասնակցություն²:

¹ "Новое Время"-ի հոդվածի թարգմանությունը տե՛ս «Պահակ» (Բոստոն) , № 28, 21 օգոստոսի 1913 թ.:

² Տե՛ս «Պահակ», № 28, 21 օգոստոսի 1913 թ.:

Ռուս ծայրահեղ ազգայնականները գտնում էին, որ թեպետ Հայաստանի գրավումը այսօր չատ ավելի դժվարին է, քան էր 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի օրերին, բայց կայսրության չահերը պահանջում են եթե ոչ այսօր, ապա մոտ ապագայում ձեռնարկել Ասիական Թուրքիայի վրայով Միջերկրականի ջրեր դուրս գալու վաղեմի նպատակի իրականացումը:

Ազգայնական-իմպերիալիստական շրջանները մշտապես մատնանշում էին նախորդ դարերում Ռուսաստանի հզորացման ընթացքը Ռոմանովների արքայական տան վեհապետության, որի 300-ամյակը մեծ չուքով նշվում էր 1913 թ. առաջին կեսին: Հորեյանը լայն արձագանք գտավ նաև Անդրկովկասի հայաբնակ քաղաքներում ու գյուղերում: Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հատուկ կոնդակով գոհարանական մաղթանքներ եղան կայսրության բոլոր հայկական եկեղեցիներում, կազմակերպվեցին հանդիսավոր ժողովներ ու հավաքներ¹, հայկական մամուլում լույս տեսան մեծ թվով հոդվածներ ու նյութեր:

Հորեյանական օրերին հայ քաղաքական, հասարակական, մշակութային, կրոնական գործիչները անդրադառնում էին հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում Ռոմանովների տան խաղացած առաջադիմական դերին, ռուսական պետության կազմում ռուսահայության տպավորիչ ձեռքբերումներին, նրա ապահով գոյության փաստին: Մամուլում լույս տեսած հոդվածներն ու նյութերը ցույց էին տալիս, որ Ռուսաստանի կողմից կովկասի ու Անդրկովկասի գրավումը մեծ կարևորություն է ունեցել ոչ միայն հայերի, այլև տարածաշրջանի բոլոր ժողովուրդների համար: Նաև արժարժվում էր այն միտքը, որ հայ ժողովրդի² Թուրքիայում բնակվող հատվածի ազատագրությունը այլ տարբերակ չունի, քան նրա հայրենի երկրի միացումը Ռուսաստանին:

Բայց արդյո՞ք Ռուսաստանի միջոցներն ու հնարավորություններն այդ պահին բավարար էին դրան հասնելու համար:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 92, ց. 1, գ. 502, թ. 2 և շրջ.:

² Նույն տեղում, գ. 385:

Կոնկրետ ինչ քայլեր էր անում Ռուսաստանը իր պատմական երազն իրականացնելու համար: Ի՞նչ նախապայմաններ էր նա ստեղծել Փոքր Ասիայում, որպեսզի վճռական ռոպեին կարողանար հաջողությամբ իրականացնել իր ծրագիրը:

Զավոք, համարյա ոչինչ:

Դիվանագիտության տրամաբանությունը թելադրում է, որ նախքան զինվորական ուժով որևէ տարածք գրավելը պետք է այնտեղ աստիճանաբար տարածել տնտեսական ու մշակութային ազդեցություն՝ դրանով իսկ նպաստավոր պայմաններ ստեղծել վերջնական նպատակին հասնելու համար:

Հենց այդպես էլ վարվում էին արևմտյան տերությունները: Անգլիացիները, ամերիկացիները, ֆրանսիացիները, գերմանացիները Թուրքահայաստանում և Կիլիկիայում ստեղծել էին հյուպատոսությունների լայն ցանց, բացել էին բազմաթիվ դպրոցներ ու որբանոցներ: Ռուսաստանին սահմանակից նահանգներում՝ Վանում, Ուրբերդում, Էրզրումում, Տրապիզոնում, եվրոպական լեզուներից իշխում էին ֆրանսերենն ու անգլերենը, եղեսպիայում, Սեբաստիայում, Կիլիկիայում՝ գերմաներենն ու ֆրանսերենը:

Թուրքահայաստանից արտաքին ողջ առևտուրը կատարվում էր եվրոպական երկրների հետ: Շինարարական բոլոր նախաձեռնությունները զալիս էին այդ նույն երկրներից: Օրինակ՝ ճանապարհաշինության գործը ֆրանսիական մի ընկերության ձեռքում էր, երկաթուղիների կառուցման կոնցեսիան ռուսականից անցել էր ֆրանսիական «Ռեժի ժեներալ դը չըմեն-դըֆեր»-ին: Ծխախոտի մոնոպոլիան նույնպես ֆրանսիացիների ձեռքում էր:

Համեմատության համար նշենք, որ Արևելքի քրիստոնյաների պաշտպան Ռուսաստանն ամբողջ Թուրքահայաստանում ուներ միայն չորս հյուպատոսություն: Ռուսական դիվանագիտությունը նույնիսկ Անդրկովկասին համարյա սահմանակից Հայաշատ Մշո չըջանը բոլորովին մատնել էր անուշադրության՝ թողնելով Թուրք-քրդական անլուր բռնությունների ենթակա: Նույն վիճակում էին Սեբաստիայի, Տիգրանակերտի նահանգները, Թուրքահայաստանի բազմաթիվ ուրիշ չըջաններ:

Ոչ միայն Թուրքահայաստանի խորքերում, այլև նույնիսկ սահմանակից ու անխուսափելիորեն ոռոսական քաղաքներ դառնալու հեռանկար ունեցող էրզրումում և Տրապիզոնում չկար անգամ ոռոսական մի նախակրթարան՝ գոնե ոռոսահայտակ հայերի երեխաների ուսուցումը կազմակերպելու համար: Ուստի օրինաչափ էր, որ ամբողջ Թուրքահայաստանում տեղացիների բերանից չէր լսվում ոռոսերեն խոսք:

Իսկ ինչպիսի՞ն էր ոռոսական առևտրի դրույթյունը Թուրքահայաստանում: Գոնե էրզրումի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում ոռոս արդյունաբերողները և առևտրականները պետք է որ գերիշխող դիրք ունենային, ինչպես, ասենք, Պարսկաստանի Ատրպատականում, որտեղ առևտուրը աշխույժ վիճակում էր՝ չնորհիվ ճանապարհների և ընդհանրապես հաղորդակցության միջոցների նկատմամբ ոռոսական իշխանությունների կողմից ցուցաբերվող ուշադրությունների:

«Մշակը» ցավով նշում էր, որ նույնիսկ ոռոսական սահմանադրի Գեոթեկ գավառակը՝ ողողված է ֆրանսիական, գերմանական, ավստրիական ապրանքներով, իսկ ոռոսական ապրանքների կարելի է դեպքից դեպք հանդիպել, չնայած դրանք չուկայում փնտրվում են, ավելի հարգի են, քան եվրոպականը: Դրա պատճառը թերթը համարում էր ապրանքների առաքման անկազմակերպ լինելը: Զիմանալով ոռոսերեն՝ Թուրքահայ առևտրականները չէին կարողանում անմիջականորեն հաղորդակցվել ոռոսական ֆիրմաների հետ, իսկ ոռոս առևտրական գործակալներին Թուրքահայաստանում կարելի էր հաշվել մատերի վրա¹:

Այսպիսով՝ Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի գրավումը հնարավոր էր ոչ թե հայերի մեծ մասի խնդրանքով կամ ոռոս ազգայնականների ցանկությամբ, այլ իրերի բերումով, այսինքն՝ կայսրության ռազմատնտեսական հզորացմամբ և այդ հիմքի վրա ոռոսական կառավարության դրսևորած վճռականությամբ:

¹ Գտնվում է Կարաուրգանի դիմաց:

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 135, 22 հունիսի 1913 թ.:

Իսկ դա կլինե՞ր միայն այն դեպքում, եթե միջազգային հարաբերություններում առաջ գար արմատական ցնցում: Բալկանյան պատերազմն առաջ չբերեց այդ ցնցումը: 1912 թ. վերջերին և 1913 թ. առաջին ամիսներին այդ վտանգն անցած էր: Այդ պայմաններում ուսաների կողմից Հայաստանի գրավումը դառնում էր անիրագործելի: Հետևապես՝ հարկ էր սպասե՞լ համա-վրոպական ընդհանուր նոր պատերազմի, թե՞ պետք էր ձեռք բերել հայկական հարցի նկատմամբ տերությունների ընդհանուր համաձայնությունը՝ Հայաստանում բարենորոգումներ իրագործելու համար: Տվյալ պահին իրականը և հնարավորը այս երկրորդ ուղին էր:

Ա. Չոպանյանը, Մելքոն Կյուրճյանին ուղարկած նամակում անդրադառնալով Բալկանյան պատերազմի հնարավոր հետևանքներին, համոզմունք էր հայտնում, որ իր կարծիքով «Ռուսիան բալկանեան խնդրի լուծումէն ետք պետք է ձեռնարկի Թրքահայաստանի խնդիրը ոչ միայն այնտեղ բարենորոգումներ սկսելու, այլև ինքնավարութիւն հաստատելու մտադրութեամբ»¹:

Կարծես ընդհանրացնելով Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի գրավումը երազող հայերի՝ միմյանցից տարբեր տեսակետները՝ Հովհաննես Թումանյանը «Հայկական հարցն ու իր լուծումը» հոդվածում շեշտում էր, որ ներկայումս այդ հարցն ընկալվում է որպես մի ամբողջ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության հարց, որի լուծմամբ անկեղծորեն չահագրգռված է մեծ տերություններին միայն մեկը՝ Ռուսաստանը²:

Այդպիսի խոր համոզմունք էր հայտնում նաև Արչակ Չոպանյանը՝ իր նամակներից ուրիշ մեկում³:

¹ ԳԱԹ, Մ. Կյուրճյանի ֆոնդ, թղթ. 306, բաժ II, թ. 2:

² Տե՛ս Հովհ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 4, Երևան, 1951, էջ 235:

³ ԳԱԹ, Արչակ Չոպանյանի ֆոնդ, թղթ. 483, թթ. 1-6:

ՄԱՀՄՈՒԴ ՇԵՎՔԵԹ ՓԱՇԱՅԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՌԵԺԻՄԻ ՍԱՍՏԿԱՑՈՒՄԸ

Թուրք Հասարակությունը բոլոր չերտերում և Հատկապես զինվորականության մեջ զնալով ուժեղանում էր դժգոհությունը իթթիհադական իշխանություն դեմ:

1913 թ. մայիսի կեսերին Կ. Պոլսի Օկ – մեյդանի մի տան մեջ 30 քաղաքացիական և զինվորական անձեր գումարել էին գաղտնի խորհրդակցություն, ուր քննարկվել էր կառավարության տապալման հարցը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ ոստիկանությունը կալանավորել էր խորհրդակցության մասնակիցներից 15 հոգու, որոնց թվում եղել էր ոստիկանության նախկին մի խոշոր պաշտոնյա:

Հունիսի 2-ին ռազմական նախարարությունից ավտոմոբիլով Բ. Դուռը մեկնող զինվորական համազգեստով երկու անձ հարձակվում են վարչապետ Մահմուդ Շեքեթ փաշայի վրա և սպանում նրան¹:

Շեքեթ փաշան, որ ազգությամբ արաբ էր (ինչպես Նազըմ փաշան՝ չերքեզ), իթթիհադական լինելուց առաջ ազդեցիկ զինվորական էր, չիտակ մարդ և հայտնի էր իր անհանդուրժողականությամբ դեպի անիրավությունները:

Մահմուդ Շեքեթ փաշայի սպանությունն իր հետևից բերեց ծանր հետևանքներ, որը Կ. Պոլսից տարածվեց զավառներ:

Շեքեթ փաշայի սպանությունը իսկական տեռորի օրինակ էր: Անմիջապես երկրում հայտարարվեց ռազմական դրություն: Սկսվեցին կառավարության հակառակորդների մահապատիժներ, աչքի ընկած բոլոր իթթիլաֆականները ձերբակալվում էին փողոցում, աշխատավայրում թե տանը²:

Միաժամանակ, իթթիհադն արտակարգ մեծ եռանդ դրսևորեց իր բոլոր հակառակորդներին արատավորելու համար: Վարչապետի սպանությունը նա փորձում էր կապել երկրում թե ար-

¹ Տե՛ս *А. Н. Мандельштам, Младотурецкая держава, с. 32.*

² Տե՛ս նույն տեղում:

տասահմանում գտնվող իր նկատմամբ ո՛չ բարյացակամորեն տրամադրված անձանց հետ: Զանազան պատճառաբանություններով ամբաստանվեցին իշխան Սարահէղդինը, Քեամիլ փաշան և նշանավոր ուրիշ գործիչներ:

Ինչպես և սպասվում էր, ձերբակալությունների ալիքը շուտով տարածվեց նաև գավառներում:

Այս կերպ Իթթիհադը հույս ուներ կարճ ժամանակում ընկճել իր բոլոր հակառակորդներին և մշտնջենավորել իր իշխանությունը:

Միաժամանակ, իշխանությունը կենտրոնացավ փոքրաթիվ անձնավորությունների ձեռքում: Դրանց թվում առաջին պլան էին մղվել հերոսացած էնվեր բեյը, ներքին գործոց նախարար Թալեաթ բեյը և ծովային նախարար Զեմալ փաշան: Կազմվեց նոր կառավարություն՝ հիմնականում բաղկացած պնդագլուխ ու անխոհեմ երիտթուրք տարրերից: Կառավարության գլուխ կանգնեց եվրոպական կրթությամբ, բայց քաղաքական որևէ կշիռ չունեցող եգիպտական արքայազն Սաիդ Հալիմ փաշան, որը մինչ այդ զբաղեցնում էր արտգործնախարարի պաշտոնը¹:

Նոր կառավարությունից դուրս թողնվեց ներքին գործերի նախարար Հաջի Ադիլ բեյը, և նրան փոխարինեց 1913 թ. հունվարի 10-ին Իթթիհադի կողմից իրականացված պետական հեղաշրջման ընթացքում ամենավճռական դեր կատարած Թալեաթ բեյը: Առաջին անգամ չէր, որ նա ստանձնում էր ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը: Ինչպես ցույց ենք տվել վերը, նա այս պաշտոնը զբաղեցրել էր նաև Հուսեյն Հիլմի փաշայի կառավարության մեջ: Նա էր, որ Ադանայի զարհուրելի եղեռնից հետո կարողացավ մտերմական հարաբերություններ մշակել Կ. Պոլսի դաշնակցական ղեկավարների հետ և չահել նրանց վստահությունը: Եվ դա այն աստիճան, որ դաշնակցության շարքերում նրան անվանում էին «մեր Թալեաթը»: Դաշնակցությանը

¹ Տե՛ս Անտոն Բանտեղյան, Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը: Առաջին մաս, Երիտասարդ թուրքերը պատերազմէն առաջ, Թարգմ. Միքայել Շամտանճևան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 87:

ցույց տված այդ վերաբերմունքով Թալեաթը կարողանում էր փոշի փչել Եվրոպայի աչքին: Կ. Պոլսի լրջախոհ Հայ գործիչները Թալեաթ բեյի վերստին կառավարություն մեջ մտնելը դիտում էին որպես նոր վտանգ Հայության համար, քանզի հնարավոր էր, որ նա նոր փորձեր աներ համաձայնություն գոյացնելու Դաշնակցության հետ:

Պետական խորհրդի նախագահ ընտրվեց պառլամենտի երբեմնի նախագահ և երբեմնի ներքին գործերի նախարար Սալիլ բեյը, որը թե՛ հրապարակային երևույթով և թե՛ ներքին համոզմունքներով մոլեռանդ ազգայնական թուրքի կատարյալ կերպար էր: Կառավարությունից հանվեց էրզրումի նախկին կուսակալ, Շեքեթ փաշայի դահլիճում առևտրի ու երկրագործության նախարար աշխատած Ջեմալ բեյը: Այս պաշտոնաթողությունը կարող էր խիստ բացասական ազդեցություն ունենալ հայոց համար, քանզի նա, Հայաստանի վիճակին իրազեկ լինելով, երբեմն ձայն էր բարձրացնում, թե որքան շուտ բարենորոգումներ կատարվեն այնտեղ, այնքան լավ: Սոստում էին, թե նրան նոր կառավարությունից դուրս են թողել հենց այդ պատճառով:

Ռազմական նախարար նշանակվեց Իզզեթ փաշան, որը Նազըմ փաշայի սպանությունից հետո բանակի հրամանատարն էր և զինվորականության մեջ ժողովրդականություն էր վայելում, ծովային նախարար՝ Ջեմալ փաշան, Ֆինանսների նախարար՝ Ջավիդը: Իթթիհադի կոմիտեի գլխավոր քարտուղարներ նշանակվեցին Ֆեհմի բեյը և Մահմուդ Շուքրի բեյը¹:

Կառավարությունը կազմված էր, բայց երկրի ղեկը փաստորեն ամբողջովին գտնվում էր Թալեաթ-Ջեմալ-էնվեր եռյակի ձեռքում:

Կարծիք կար, որ եթե Մահմուդ Շեքեթ փաշան կարողանար չարունակել իր պաշտոնը և զինվորական ուժ համախմբեր Հայաստանում, ինչպես նա բազմիցս հավաստիացրել էր Արշարունի պատրիարքին, ապա հնարավոր էր, որ քրդերը ինչ-որ

¹ Տե՛ս *А. Н. Мандельштам, Младотурецкая держава*, с. 32.

կերպ չափավորեին իրենց ասպատակությունները:

Երկրի քաղաքական չփոթ կացությունը, գործադրած խստությունները, ժողովրդի ահաբեկ և լարված վիճակը խորապես ազդում էին Հայոց վրա, որոնք տազնապով տվայտում էին՝ անստույգ ապագայի պատճառով:

1913 թ. հունիսի վերջին Բ. Դուռը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանից պահանջեց իրենց պաշտոններից հեռացնել Մուշի առաջնորդ Ներսես եպս. Սարախանյանին և Սղերդի առաջնորդ Գևորգ վարդապետ Նալբանդյանին՝ պատճառաբանելով, որ սրանցից առաջինը գիշերային խորհրդակցություններ է ունեցել տեղի ուսական հյուպատոսի հետ, իսկ երկրորդը «գրգռիչ» դեր է կատարում և «չափազանցված» լուրեր հաղորդում: Թուրք կառավարությունը բողոքում էր նույնպես Բիթլիսի առաջնորդ Սուրեն վարդապետ Գալեմյանի՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին հղած մի հեռագրում կառավարության հասցեին «անգույթ» բառը գործածած լինելու համար:

Բ. Դուռն ուղարկած իր պատասխանի մեջ պատրիարքարանը հերքել էր վերոհիշյալ առաջնորդներին վերագրված ամբաստանությունները և պնդել, թե ինքը կատարյալ վստահություն ունի իր առաջնորդների նկատմամբ:

Պատրիարքարանի պատասխանին հետևել էր Բ. Դուռն հերթական սադրանքը: Նրա պատվերով լուրեր տարածվեցին, թե Շեքեթ փաշայի սպանության մեջ մեղավոր է նաև Հայկական ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար փաշան:

Թուրք թերթերի հունիսյան համարներում զրպարտչական լուրեր հայտնվեցին, թե Պողոս Նուբարը Փարիզում մտերմական կապեր է հաստատել Թուրք քաղաքական տարագիրների, հատկապես Շեքեթ փաշայի ոխերիմ հակառակորդ Շերիֆ փաշայի հետ: Շրջանառվող այդ ստահող լուրերին հավատ ընծայեցին եվրոպական մի քանի դիվանագետներ, որոնք նույնիսկ հարկ համարեցին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ուշադրությունը հրավիրել այդ «փաստի» վրա՝ չեղտելով, որ Նուբար փաշայի նման գործելակերպը միջամտություն է Թուրքիայի ներքին գործերին և կուսակցական վեճերին:

Իմանալով այդ մասին՝ Պողոս Նուբար փաշան հանդես եկավ հայտարարություն, ուր նշվում էր, որ տարածված լուրը զրպարտություն է և արդյունք՝ նոր խարդավանքների և սադրանքների:

ԿՐԿԻՆ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՎԵՐԱՀՍԿՄԱՆ (ԿՈՆՏՐՈՒ) ԽՆԴԻՐԸ

Գլխավոր տարբերությունը, որ կար և մնում էր հայ, օտար և օսմանյան բարեփոխումների ծրագրերում, վերաբերում էր եվրոպական վերահսկման (կոնտրոլ) խնդրին:

Հայաստանում կիրառվելիք միջոցառումների վրա կոնտրոլ հաստատելու անհրաժեշտության հարցին նախկինում անդրադարձել էին եվրոպական պետական ու քաղաքական բազմաթիվ գործիչներ: Այսպես, լորդ Սոլսբերին ժամանակին պարտադիր էր համարում եվրոպական խիստ հսկողությունը ամեն խաբեության ընդունակ Կ. Պոլսի վրա, որը երբեք ոչ մի հետաքրքրություն չի ունեցել՝ բարվոքելու հայերի վիճակը: Կլեմանսոն ասում էր, որ թուրքական բոլոր կառավարողները հայերի նկատմամբ միշտ առաջնորդվել են «խոստացիր, բայց մի կատարիր» սկզբունքով, ուստի նրանց վրա ճնշում գործադրելը միակ ճիշտ գործելակերպն է: Իսկ Վիկտոր Բերարն ընդգծել էր. «Օսմանյան բարենորոգում, եվրոպական հակակշիռ, ազդու բարենորոգումներ, իրական հակակշիռ — առանց դրանց հայ ազգի համար ապահովություն չի կարող լինել»¹:

Ազգային պատվիրակության ծրագրի համաձայն՝ կոնտրոլը համարվում էր բարենորոգումների իրականացման անհրաժեշտ ու գլխավոր պայման: «Զկա հայկական բարենորոգում առանց միջազգային կոնտրոլի», — չեչտում էր Պողոս Նուբարը: Հենց այս սկզբունքի վրա էր հիմնված նրա դիվանագիտական ողջ աշխատանքը:

Նուբարը գտնում էր, որ հայկական բարենորոգումների

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 33, Թ. 14-ի շրջ.:

որևէ ծրագիր չի կարող հաջողություն ունենալ, եթե նրա կատարումը դրվի միայն թուրքական կառավարության վրա՝ նրա նկատմամբ չհաստատելով տերությունների վերահսկողությունը: Նա հանդիպումների ժամանակ իր զրուցակիցներին մշտապես հիշեցնում էր, որ նախկիններում մեծ պետությունների և թուրքիայի միջև կնքված բոլոր պայմանագրերում, որոնցում հողվածներ կային Հայաստանի և Հայերի մասին, նախատեսվում էին նաև այդ հողվածների կատարման ուղղությամբ Բ. Դուան պարտավորությունները:

Երբ Փարիզի թուրք դեսպան Ռիֆաթ փաշայի հետ ունեցած հանդիպումներից մեկի ժամանակ Պողոս փաշան շեշտել էր այդ պարտադիր սկզբունքը, թուրք պաշտոնյան Նուրարին հարցրել էր. «Կարելի չէ՞ արդյոք, որ բարենորոգումների հարցը մենք գործադրենք ինքներս՝ միասին ու ընտանեաբար, առանց գործին խառնելու ուրիշ պետությունների: Փաշան պատասխանել էր, որ ինքը համաձայնվել է զրադվել իր ազգակիցների խնդիրներով միայն այն պայմանով, եթե Հայկական հարցը խարսխվի հաստատուն կռիվների վրա, ինչպիսինքն տվյալ դեպքում եվրոպական կոնտրոլն է: Վկայակոչելով Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը, Պողոս Նուրարը դեսպանին հիշեցրել էր, դաշնագիրը ստորագրած պետությունները նաև պարտավորություն են ստանձնել, որպեսզի հանձնառու կողմը՝ Թուրքիան, կատարի սահմանված իր պարտավորությունները: Հետևապես դաշնագիրը ստորագրած կողմերից մեկը՝ Թուրքիան, այսօր չի կարող մերժել պետությունների հսկողության իրավունքը»¹:

Ամեն անգամ թե՛ սուլթանը և թե՛ կառավարությունը խոստումներ էին տալիս կատարել Հայաստանում նախատեսված բարենորոգումների ծրագրերը, բայց միշտ էլ խաբում էին և դրանք չէին գործադրում. յուրաքանչյուր նոր պայմանագրից հետո Հայերի վիճակն ավելի էր վատթարանում, իսկ եվրոպացիներն ի վիճակի չէին լինում թուրքական խոստումների կատարման նկատմամբ սահմանել որևէ վերահսկողություն:

¹ «Հորիզոն», № 23, 30 հունվարի 1913 թ.:

Ուրեմն, Թուրքիայի ստանձնած պարտավորությունների կատարման նկատմամբ եվրոպական վերահսկողության Հաստատումը ձեռք էր բերում սկզբունքային նշանակություն, դառնում բարենորոգումների իրականացման հիմնական երաշխիք¹:

Եվրոպական կոնտրոլի երկյուղը վաղուց էր իշխում Թուրքական կառավարողների վրա: Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրով Ռուսաստանը, իսկ Բեռլինի դաշնագրով եվրոպական վեց մեծ պետությունները իրավունք էին ստացել միջամտելու Թուրքիայի ներքին խնդիրներին և հսկելու տեղի ունենալիք բարեփոխումները: Պարզ էր, որ հիմա էլ եվրոպան չպետք է հրաժարվեր ձեռք բերած իր այդ կարևոր իրավունքից: Ուստի ոչ միայն եվրոպային պետք էր խոստումներ տալ, այլև նրա առջև դնել կատարված իրողությունները:

Թուրք կառավարիչները մշտապես շեշտում էին, որ իրենք երբեք չեն ընդունի եվրոպական միջամտությունը Թուրքիայի ներքին գործերին, այդ թվում՝ Հայաստանի բարենորոգումների ընթացքին: Թուրքերը համարում էին, որ օտար պետությունների որևէ միջամտություն իրենց կայսրության ներքին գործերին, այդ թվում՝ օտար կոնտրոլը, անչափ վիրավորական է իրենց ազգային արժանապատվությանը:

Բայց Հայերը ստիպված էին վերահսկում պահանջելու: «Աւետարներ» թերթի քաղաքական մեկնարան Հ. Մամիկոնյանը գրում էր. «Եթե Հայերը միջնադարեան ճորտերու կեանք չունենային եւ քիչ չատ մարդկայնօրէն տանելի վիճակ մը ունենային եւ սահմանադրական հիմնական սկզբունքները գործադրուէին, անոնք Եւրոպական քոնթրոլի երբեք պէտք չէին ունենար»²:

Եվ եթե «Հայր, Թուրքը, արարը և մյուսները կատարելապէս գոհ ըլլան իրենց կառավարութենէն, ո՞վ իրաւունք կ'ունենայ անոնց անունով մեր երկրի ներքին գործերուն միջամտելու: Ամէն քոնդրոլ եւ միջամտութիւն այն ատեն ինքնիրեն կը վերնայ

¹ Տն/ս «Բութանիա», № 1097, 27 դեկտեմբերի 1912 (9 Հունվարի 1913 թ.):

² «Աւետարներ», № 23, 7 Հունիսի 1913 թ.:

մեր կայսրութենէն, որուն զօրացումը կախում ունի միայն զինք բաղադրող տարրերու երջանկութենէն եւ տեւական յառաջդիմութենէն»¹: Միայն այդ ժամանակ «մենք ալ, կառավարութիւնն ալ կազատուինք այս քոնթրոլի մղձաւանջէն»²:

Անդրադառնալով օսմանյան կառավարողների այն պնդմանը, թե եվրոպական վերահսկումը տրոհում է թուրքերի ազգային արժանապատվությունը, «Աւետարների» մի ուրիշ համարում նույն Մամիկոնյանը չեչտում էր, որ երկրի պաշտոնական շրջանակներում «արժանապատվության զգացում» հասկացությունը շատ սխալ է ըմբռնված, և հենց այդ պատճառով երկիրը մեծ վնասներ է կրում: Օրինակ՝ Կրետեի խնդրում արժանապատվության սխալ ըմբռնման հետևանքով Բ. Դուռը չկարողացավ ժամանակին համաձայնության գալ Հունաստանի հետ և դրանով իսկ չեզոքացնել նրա մասնակցությունը Բալկանյան դաշինքին: Արժանապատվության սխալ ըմբռնման պատճառով Թուրքիան չկատարեց խոստացած բարեփոխումները Մակեդոնիայում, Ալբանիայում, Եմենում և կրեց դրա ծանր հետևանքները³:

Ամեն անգամ, երբ ոչ թուրք տարրերը դիմում էին Եվրոպայի օգնության, թուրքերը դա որակում էին որպես «դավաճանություն», «դրուժանություն», «ապերախտություն» և նման բաներով: Նրանք ասում էին, թե հայերը բողոքներով Եվրոպային են դիմում, որովհետև Օսմանյան կայսրությունը չեն համարում իրենց հայրենիքը: Ի պատասխան այդ մեղադրանքի՝ Վանի «Աշխատանքը» գրում էր.

«Հոն ուր կը ջարդեն ազգ մը կեավուր կանւանեն զայն, տարրական արդարութիւնը կը զլանան անոր — հոն հարազատ հայրենիք մը չի կրնար գոյութիւն ունենալ անոր համար: Հետեւաբար եւ ո՛չ մէկ նւիրական պարտականութիւն մը այդ կարծեցեալ հայրենիքին հանդէպ, որմէ չեղումը քաղաքացիական ոճիր մը նկատուէր: Խորթ եւ չար մայր մը չի կրնար եւ իրաւունք

¹ «Աւետարներ», № 28, 12 Հունիսի 1913 թ.:

² Նույն տեղում, № 23, 7 Հունիսի 1913 թ.:

³ Նույն տեղում, № 28, 12 Հունիսի 1913 թ.:

չունի հարազատ սիրող մոր մը գուրգուրանքը եւ անձնւիրութիւնը պահանջելու իր խորթ եւ անիրաւած գաւակէն»¹:

Ռուս բարձր պաշտոնյաներից մեկն ասել էր. «Միակ բանը որ կմնայ [Հայաստանում] բարենորոգումներ մտցնելն է, հարկաւ, եւրոպական քօնթրօլի տակ: ... Միւս բոլոր բաները ես առանց ծածկելու կը նկատեմ քաղաքական զառանցարանութիւն ու ցնորք, որ ոեւէ քննադատութեան չի դիմանար եւ տրամազծօրէն հակառակ է ուժերու այն յարաբերութեան, որ գոյութիւն ունի վեց վիլայէթներու մէջ»²:

Բայց միջազգային վերահսկում ասելով Հայ գործիչներն ինչ էին հասկանում՝ եվրոպական միջազգային վերահսկում, որը պետք է համատեղ իրականացնէին վեց մեծ պետութիւնները, թե՞ վերահսկում, որը կիրականացնէր այդ պետութիւններից որեւէ մեկը: Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը Հայտարարել էր, թե կտրականապէս դեմ է պետութիւնների համատեղ վերահսկմանը Հայկական նահանգներում նախատեսվելիք բարենորոգումների ընթացքին, քանի որ դա անխուսափելիորեն առաջ կբերի այդ պետութիւնների անտարբեր ու անպատասխանատու վերաբերմունքը վերահսկման պարտականութիւնների նկատմամբ՝ նրանց չահերը եւ նպատակները իրար հակասելու պատճառով: Որպէս դրա վկայութիւն, պատրիարքարանում մատնացույց էին անում Մակեդոնիայի բարենորոգումների վրա հսկում սահմանելու մասին եվրոպական մեծերի պարտավորութիւնների կատարման տապալումը: Հայերը մտածում էին, որ եվրոպական վերահսկման հաջողութիւնն ապահովված կլինի, եթե այն հանձնվի վեց պետութիւններից միայն մեկին, գերադասելի է Ռուսիային: Դա նաեւ Հայկական պաշտոնական շրջանների ընդհանրական տեսակետն էր³:

Բայց նկատենք, որ Հայ առանձին գործիչների մեջ կասկածներ կային, թե օտարների հարկադրանքով կատարվող ձեռ-

¹ «Աշխատանք», № 34 (130), 6 Հուլիսի 1913 թ.:

² «Ժամանակ», № 1425, 12 (25) ապրիլի 1913 թ.:

³ «Էջմիածին», փետրվար-մարտ-ապրիլ, 1965, էջ 162:

նարկները արդյո՞ք կարող են արդյունավետ լինել: «Ավետարե-
րը» գրում էր. «Կառավարութիւնը կարգ մը պայմաններով
կ'ընդունի Ռուս եւ Գերման դեսպանատանց առաջարկները:
Բայց մենք կը փափաքինք որ Հայաբնակ նահանգները բարե-
կարգուն ոչ թէ օտար դեսպաններու ճնշման ներքեւ եւ մեր
երկրին բնիկ եղող այս կամ այն տարրին կամքին Հակառակ:
Մենք մեծ օգուտներ չենք ակնկալեր այնպիսի բարեկարգութենէ
մը որ խրտչեցնէ մեր Հայրենակիցներուն ստուար մէկ մասը եւ
խոտելի ըլլայ կառավարութեան: Մենք կը փափաքինք որ թէ՛
կառավարութիւնը եւ թէ՛ ժողովուրդը, թէ՛ թուրքը եւ թէ՛ Հայը,
թէ՛ իսլամը եւ թէ՛ քրիստոնեան անկեղծ ուրախութեամբ եւ
միասիրտ ողջունեն բարեկարգութիւնը իբր փրկութեան միակ
միջոց եւ բարօրութեան գերագոյն աղբիւր: Այն ատեն, եւ միայն
այն ատեն, մենք, այս երկրին զաւակներս, պիտի դառնանք իրա-
կան տէրը Հայրենի Հողին, պիտի մշակենք զայն եւ ծաղկեցնենք
եւ մեր գլուխները անոր նուիրական ծոցին մէջ չՀանգչեցուցած՝
օր արեւ պիտի տեսնենք»¹:

ՄԻԱԲԱՆՎԵԼՈՒ ԿՈՉ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Հայկական խնդիրը ձեռքն առնելուց Հետո ռուսական կա-
ռավարությունն այն առաջ է մղում: Նա միասնական նախագծի
նկատմամբ իր դրական վերաբերմունքի մասին արտգործնա-
խարարութեան միջոցով իրազեկում է դաշնակից Անգլիայի ու
Ֆրանսիայի կառավարություններին և նրանց ուղարկելով
Հայկական նախագիծը՝ խնդրում է Հայտնել իրենց տեսակետը:
Շուտով Պետերբուրգում ստացվում է նշված երկու կառավա-
րությունների Համաձայնությունը: Ավելին, նրանք Հայտնում են,
որ Հետագա նախաձեռնությունների իրավունքը թողնում են
Ռուսաստանին:

Ռուսաստանի արտգործնախարարությունը որոշ ժամանակ

¹ «Ավետարեբ», № 2, 10 Հունվարի 1914 թ.:

խուսափում էր Հայկական Հարցի մասին բանակցել Գերմանիայի, ապա նրա դաշնակիցներ Ավստրո-Հունգարիայի և Իտալիայի կառավարությունների հետ՝ համոզված լինելով, որ նրանք պիտի ընդդիմանան Հայկական Հարցում Պետերբուրգի մտադրություններին։ Ռուսական կողմի զգուշավորությունը և մտավախությունը հիմք ունեին, քանզի 1895 թ. Մայիսյան ծրագիրն ընդունելիս, որով տերությունները Թուրքիային պարտադրել էին Հայաստանում անցկացնել բարենորոգումներ, այդ երեք երկրները ձեռնպահ էին մնացել։ Այնուամենայնիվ, Ս. Սազոնովը փորձեց զգուշորեն չոչափել Բեռլինի տրամադրությունը և վկայակոչելով մայիսյան ծրագիրը՝ գերմանական կառավարությանը նույնպես համոզել միասնաբար բարձրացնելու Հայաստանի բարենորոգումների Հարցը։ Պետերբուրգը գերմանական կողմին պարզաբանում էր, որ Թուրքիայի հայաբնակ նահանգների վիճակը չի կարող անդրադարձ չունենալ Կովկասի հայության վրա, և որ հետագա բարդությունները կանխելու համար իր կառավարությունը մտադիր է մոտակա ժամանակում պաշտոնապես դիմել բոլոր մեծ պետություններին՝ միատեղ քննելու ստեղծված կացությունը։ Բեռլինը թեև չմերժեց, բայց գտնում էր, որ նման ձեռնարկը ավելորդ է ու անտեղի, քանզի այդ նույն բանը տերությունների խնդրանքով կարող է անել ինքը՝ Բ. Դուռը։ Այնուամենայնիվ, գերմանական կառավարությունն իր արտգործնախարարությանը հրահանգում է առաջարկ ներկայացնել Պետերբուրգի կողմից բարձրացրած Հայկական Հարցի քննությանը Գերմանիայի մասնակցության նպատակահարմարության մասին։

Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսը 1913 թ. մայիսի 22-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոսին գրում է, որ Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարը Կովկասի փոխարքային հայտնել է, թե Պետերբուրգը տեղյակ է Պոլսի հայոց պատրիարքի կողմից դեսպան Գիրսին ներկայացրած միասնական ծրագրին, որի նպատակը, ըստ էության, Հայաստանը ռուսաց հովանավորության տակ դնելն է։ Այդ ամենը նկատի ունեցած նախարարը Պոլսո դեսպանին գրել ու հրահանգել էր նշված ծրագիրը ներկայացնել Կ. Պոլսի ֆրանսիական ու անգլիական

դեսպաններին, որպեսզի նրանք տաճիկ կառավարության առջև միասնաբար պաշտպանեն փաստաթուղթը: Ենթադրվում էր, որ վերջինս ամեն դժվարություն կհարուցի հատկապես ծրագրի այն հոդվածների դեմ, որով հայերը պահանջում են եվրոպական կոնտրոլ (վերահսկողություն) և ընդհանուր կոմիսարի նշանակում Եվրոպայից:

Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաչկովին Ս. Սազոնովի գրած նամակի վերջում ասված էր, թե իրենց հասած տեղեկություններով Պողոս Նուբար փաշան չի ցանկանում համերաշխ գործել Պոլսո պատրիարքի հետ, քանի որ հակառակ դեպքում այդ բանն առաջ կբերի հակազդեցություն թուրքերի և եվրոպացիների կողմից: Ուստի Սազոնովը, ասված էր Մեսրոպ Եպիսկոպոսի նամակում, փոխարքային առաջարկել է՝ խնդրել Վեհափառ Հայրապետին, որպեսզի նա համոզի Պողոս Նուբարին՝ համակերպվել պատրիարքի գործելակերպին¹:

Այլ խոսքով՝ ուսական կառավարությունը հայ գործիչներին կոչ էր անում Հայկական հարցի համար այդ ճակատագրական պահին միաբանվել և հակասությունների տեղիք չտալ: Բանն այն է, որ Հայաստանի բարենորոգումների հարցի շուրջ հայկական պատվիրակության և Կ. Պոլսի պատրիարքարանի միջև եղած ոչ էական հակասությունները խորանալու միտում ունեին: Մյուս կողմից՝ հենց պատրիարքարանում և Հայոց ազգային ժողովում չէին դադարում անսկզբունք վեճերը, որոնց կենտրոնում պատրիարքի անձն էր: 1913 թ. մայիսի 6-ին Գևորգ Սուրենյանց կաթողիկոսին գրած նամակով Հովհաննես Արշարունի պատրիարքը հայտնել էր, որ ինքը հրաժարական է տվել պաշտոնից, միաժամանակ անդրադարձել էր դրա չարժանիքներին՝ չեղտադրելով Հայոց ազգային ժողովում իր դեմ նյութված դավերը²: Եվ ահա, ուսական կողմի հորդորն իր դրական ազդեցությունն էր գործել մանավանդ Հայկական պատվիրակության անդամների վրա: Դա երևում էր թեկուզ Յազուպ

¹ Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթապ. 238, վավ. 168, թթ. 1:

² Նույն տեղում, վավ. 109, թթ. 2, 3, 4:

Արթին փաշայի մի նամակից, ուր կային այսպիսի տողեր. «Յուսանք մանաւանդ որ բոլոր հոսանքները՝ արմատական, յեղափոխական կամ չափաւոր, քիչ մը համբերութիւն ունենան եւ միանան, ժամանակ թողլով պետութեանց որ համաձայնութեան մը յանգին»¹:

Բայց մեծ տերությունների կառավարությունների համար հեշտ չէր համաձայնության գալը: Միջազգային դիվանագիտության մեջ ամեն օր նորանոր ուշադրավ իրողություններ էին տեղի ունենում, որոնց մի մասը հրապարակվում էր, մյուս մասը՝ սփինքսային խորհրդավորությամբ սքողվում ու ծածկվում:

ՀԱՄԵՐԱՇՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ

Անհամերաշխութիւն՝ ահա հայութեանը բնորոշ ախտանիշներից մեկը: Դա մի անբուժելի թվացող հիվանդութիւն էր, որը նախապատմական դարերից ձգվել էր մինչև 20-րդ դար և մնում էր չբուժված, ընդհակառակը՝ ավելի բորբոքված, ավելի չեւտադրված: Համբավավոր մտավորական Սուրեն Պարթևյանը գրում էր. «Հոն՝ ուր կը բացակայի մտքի հաւասարակշռութիւնը, սառն դատողութիւնը, կը տիրեն զգացումներու յեղեղուկ քամիներ: Զգացումը ըմբոստ է որ եւ է ուղղութեան, սկզբունքի հանդէպ եւ ընդունակ է արտագրելու խանդավառ տիրացուներ կամ կատաղի հայհոյողներ, եւ փոխնիփոխ այդ երկու ծայրերու մէջ տարուբերած են տաճկահայ մտաւորականներու մեծ մասը հասարակական այս կամ այն երեւոյթին հանդէպ իրենց վերաբերումին մէջ»²: Ամենաբազմամարդ կենտրոններից մինչև հետին գյուղը անհամերաշխության տխուր դրվագներ և ցավալի տեսարաններ էին ներկայացնում: Միայն հասկացված ազգասիրությամբ ամեն ինչ փչանում էր: Ազգային գործերի անկերպարան պայմաններում նոր սերունդը հեշտությամբ ընկալում էր

¹ Վ. Մալեգեան, Ճամբուս վրայ (Յուշաքաղ), Բարիդ, 1950, էջ 317:

² «Վան Տոսպ», 6 ապրիլի 1913 թ.:

մեծերի ախտանիշները: Բայց չէ՞ որ նոր ուղիներ փնտրելու դեպքում իր բնածին ընդունակություններով և գնահատելի ձիրքերով նա կարող էր մեծապես նպաստել ներազգային համերաշխությանը և դրանով իսկ դժվարացնել անմիաբան հայ զանգվածների դեմ շրջապատող անհանգիստ ցեղերի չղաղարող ոտնձգությունները:

Ուրախալի էր, որ Հայկական հարցի վերաբացման սկզբից իսկ հայության ներհասարակական կյանքը նկատելիորեն սկսել էր փոխվել: Նրա բոլոր խավերում առաջ էր եկել ընդհանուր մղում դեպի համերաշխություն, ազգային դատի շուրջ եղբայրական միություն: Դա ամենից առաջ արտահայտություն գտավ պառլամենտական ընտրությունների ժամանակ:

Իթթիհադի կոմիտեի ընդունած որոշման համաձայն՝ Թուրքական պառլամենտի պատգամավորական ժողովի հերթական ընտրությունները տեղի էին ունենում ոչ թե մեկ որոշակի օրում, այլ 1913-1914 թվականների ընթացքում՝ գրեթե մեկ ամբողջ տարի:

Պատգամավորական ընտրությունները բոլոր երկրներում սովորաբար թրծում են ժողովրդի զանազան խավերին, նրանց տալիս քաղաքական որոշ դաստիարակություն: Ընտրական պայքարում է, որ քաղաքական զանազան խմբակցությունները, հոսանքներն ու աշխարհայացքները բախվում են իրար, որից մեծապես օգտվում է ժողովուրդը: Այս բոլորը, սակայն, օտար էր Թուրքական հասարակությանը:

Ս.-Դ. Հնչակյան կուսակցության Պոլսո ուսանողական միության օրգան «Կայծ» հանդեսը գրում էր, որ Թուրքիայում պատգամավորական ժողովի ընտրությունները երևութական են, քանի որ ժողովրդի մեծ մասը չի մասնակցում դրան. մասնակցում են Հիմնականում Իթթիհադը և նրա հավատարիմ զանգվածը: «Կայծի» առաջնորդողը գտնում էր, որ, չնայած դրան, բոլոր հայերը, առանց կուսակցական խտրության, միակամ պիտի մասնակցեին ընտրական պայքարին: Թեև այդ պայքարում նրանք եթե նույնիսկ չկարողանային շատ պատգամավորներ ուղարկել պառլամենտ, բայց գոնե ժողովրդին ցույց կտային Իթթիհադի ներքին բովանդակ փտածությունը, նրա հետադի-

մական քայլերի և սխալների կործանիչ լինելը¹:

Գովելի պիտի լիներ, եթե Հայ ազգն ամբողջությամբ ու բարձր կազմակերպվածությամբ ծառանար Իթթիհադի դեմ՝ իրրե նրա ազգայնամուլական քաղաքականությունից ամենատուժած մի ժողովուրդ: Իթթիհադն է Հայության ռեսերիմ թշնամին, հետևապես նրա շարքերում գտնվող Հայ գործիչները նույնպես վտանգավոր են իրենց ժողովրդի համար, որովհետև Իթթիհադի հլու ծառաններն են, իրավունք չունեն դուրս գալու նրա նշած ուղեծրից: Ուստի Հայ ազգի շահի տեսակետից «աւելի լաւ է երեսփոխան ունենալ Տիմիթրի Վլախով մը, քան Իթթիհադական Հալաճեան մը: Այստեղ այլեւս ինչ նշանակութիւն կրնայ ունենալ Հայ երեսփոխաններու թիւը: Իթթիհադական Հայ մը անկեղծ պիտի ըլլայ հետեւելու իր կուսակցութեան ծրագրին ու քաղաքականութեան, որոնք գլխովին հակառակ են Հայուն»²:

Հնչակյան մամուլն առաջարկում էր ազգովին բոլորտեղ ընտրությունները կամ գոնե ձեռնպահ մնալ դրանց մասնակցելուց, և դա կլիներ ընտրական պայքարի մի ձև՝ ընդդեմ ինքնիշխան տիրող Իթթիհադ կուսակցության: Բայց դա էլ չեղավ: Հայ ազգային պաշտոնական մարմինները և քաղաքական կուսակցությունները նախընտրական պայքարի հենց սկզբից հանդես եկան հեղհեղուկ հայտարարություններով՝ չկարողանալով առաջին իսկ օրերից ճշտել իրենց դիրքը: Դրան ավելացավ կրկին մեջտեղ եկած կուսակցական անհամերաշխությունը:

Բայց հարկավոր էր ի վերջո պարզել. հայերը, վերջապես, ուզո՞ւմ են թուրքական պառլամենտում մարդ ունենալ, թե՞ ոչ: Նրանց մեծամասնությունը, այնուամենայնիվ, ուզում էր: Դա ցանկանում էին հատկապես ազգային իշխանությունները:

1913 թ. մայիսի 6-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին գրած նամակում Հովհաննես Արչարունի պատրիարքը բողոքում էր, որ «առանց Իթթիհադի աջակցութեան ոչ մի Հայ թրքաց երեսփոխանական ժողովոյ մեջ կարող չէ աթոռ գրավել»³:

¹ «Կայծ» (Թիֆլիս), № 7-8, հունվար-փետրվար 1913 թ., էջ 194:

² Նույն տեղում, էջ 195:

³ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 109, թ. 4:

Ուստի անխուսափելի էր դառնում ընտրություններին հայերի մասնակցությունը: Բոյկոտից նրանք ոչինչ չէին չահի, ուստի հաջողության հասնելու համար պետք է հանդես գային միասնական նախընտրական բլոկով: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր համերաշխության մթնոլորտ ստեղծել համազգային հողի վրա:

Եվ նախաձեռնությունը վերցրին եգիպտահայերը:

Եգիպտոսի միջկուսակցական խառն մարմնի նախաձեռնությամբ 1913 թ. հունիսի 3-ին Կահիրեում տեղի ունեցավ հրապարակային բազմամարդ ժողով՝ նվիրված Հայ Դատին և ազգային համերաշխությանը: Միտինգը կազմակերպել էր Դաշնակցության տեղի կոմիտեն, որին աջակցել էին տեղի հնչակյան մասնաճյուղերը և սահմանադրական ռամկավարական ակումբները:

Հանրահավաքում, որը նախագահում էր Տիգրան Կամսարականը, ելույթներով հանդես եկան Դաշնակցության ղեկավար գործիչներից Ակնունին, ռամկավարներից՝ Սուրեն Պարթևյանը և ուրիշներ: Ելույթ ունեցան նաև ազդեցիկ օտարականներ՝ մի արար չեյխ, հրապարակագիր Ժորժ Վեյսին, հայտնի հայասեր Մաքս Կոլադը: Մեծ խանդավառությամբ և միաձայնությամբ հանրահավաքն ընդունեց «Հայտարարություն»՝ ուղղված եգիպտոսի 15 հազար հայությանը:

Հայտարարությունը «հանրային հպարտութիւնով եւ արտաքին հաճոյքով» ազդարարում էր, թե ստեղծված է հայ քաղաքական բոլոր ուժերի ներդաշնակ ու անխախտ համագործակցություն, որն այնքան կարևոր է «բարենորոգումներու շուրջ ստեղծուած բացառիկ կացութեան հանդեպ»: Ուրախությամբ արձանագրված էր, որ վրա է հասել «նոր եռանդի ու նոր յոյսերու շրջանը», որը փորելու է «հին, աւերիչ կրքերուն գերեզմանը» և դրանով իսկ փրկություն է բերելու «մեծատանջ հայ ժողովուրդին ու Մայր երկրին՝ անոր քաղաքական տագնապի օրերուն մեջ... Պառակտումները ուժերը վատնեցին, համերաշխումը ուժեր պիտի ամբարէ»¹:

Եգիպտահայ համերաշխական շարժման նախաձեռնությունն արձագանք գտավ Կ. Պոլսում, Երկրում, Կիլիկիայում և

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 312, վավ. 79, թ. 2:

այլուր: Հետագա օրերին ու ամիսներին ամենուր կազմակերպվում էին համերաշխություն և համագործակցության ձեռնարկներ՝ խանդավառություն առաջ բերելով թե՛ կուսակցությունների շարքերում և թե՛ հասարակության մեջ: Տարիների ու տարիների անվերջ կռիվները, ներքին սին ընդհարումները և ուժերի աննպատակ վատնումը, որոնցով այնքան հարուստ էր, ավա՜ղ, հայության կյանքը, պիտի վերջ գտնեին այս նոր հոսանքի առջև, և նրա շնորհիվ ազգի բոլոր կենսունակ ուժերը, նրանց եռանդը պիտի ուղղվեին գլխավոր նպատակին՝ քաղաքականապես բարձրացող հայ ժողովրդի սահմանադրական ու ազգային իրավունքների պաշտպանությունն ու ամրապնդմանը:

Այսպիսով՝ աննախընթաց համերաշխության մթնոլորտ էր ստեղծվել հայկական միջավայրում՝ լինել երկրի ներսում, թե արտասահմանում: Հայոց այլևայլ իրարամարտ կուսակցությունների համերաշխությունը սկզբնավորվել էր Վանում և Եգիպտոսում և տարածվել ողջ հայաշխարհով մեկ: Ամեն կողմ կատարվող համերաշխական արտահայտությունները ցույց էին տալիս, որ հայերը, պատկանելով գաղափարական զանազան ուղղությունների, կարող են հաշտ լինել, կուսակցասեր լինելով՝ ի վիճակի են միմյանց հետ ապրելու եղբայրաբար: «Գուցէ մեր պատմական կեանքին մէջ ո՛չ մէկ ատեն,- գրում էր հայ ավետարանականների օրգան «Աւետարեբը», - մեր ներքին միութեան այնքան պէտք չենք ունեցած որքան այսօր: Գոյութեան պայքարի մէջ ազգ մը ամէնէն աւելի ներքին զօրութեան եւ համաձայնութեան պէտք ունի: Այս տեսակէտով կը յուսանք թէ մեր կեդրոնական ազգային իշխանութիւնը քաղաքական կուսակցական համերաշխութեան մէջ՝ իր ցուցադրած գովելի եռանդին կը միացնէ նաեւ կրօնական-յարանուանական համերաշխութիւնը, որով ամբողջ Հայութիւնը իբր անհատ մը իր բոլոր կարողութիւնները կը գործածէ իր վիճակին բարւոքման եւ յառաջդիմելու այն ասպարէզին վրայ, որ պատմութիւնը գծած է անոր, օրինակ դառնալով նաեւ Օսմանեան տարրերուն»¹: Իսկ

¹ «Աւետարեբ», № 26, 28 Հունիսի 1913 թ.:

ռամկավարների «Վերածնունդ» պարբերականի հոդվածագիրը հարց էր տալիս.

«Երբ ասիկա կարելի էր, կը տարուիմ մտածելու թէ, հապա ինչո՞ւ այնքան գոհակութիւններ, խայտառակութիւններ կատարուեցան ճիշդ այն վայրերուն մէջ, ուր այս համերաշխութեան նախաքայլերը հիմա կ'առնուին: Եթէ կրնայինք իրարու հետ այսքան եղբայրանալ, ի՞նչպէս, ի՞նչպէս երէկ իրարու գլուխ կը պատռէինք եւ մինչեւ իսկ իրարու արիւն կը թափէինք: Հիմա կը թուի թէ գերբնական ուժ մը մոռցնել տուած է այս բոլորը: Ձեռք կրնար ուրախ չըլլալ այս մասին եւ չփափաքիլ որ այդ սեւ օրերու յիշատակը ամբողջովին հեռանայ մեր միտքերէն: Մենք ուրեմն ջերմապէս կը ծափահարենք այդ համերաշխութիւնները եւ ինչքան անոր տեւականութեան, նոյնքան ալ անոր չըջութեան եւ ամէն կողմէ անկեղծութեան փափաքող ըլլանիս կը յայտնենք»¹:

Պողոս Նուբարին մեծ բավականություն էր պատճառել այն, որ Հայկական հարցի այդ փուլում հայ հեղափոխական կուսակցությունները վերջապես որոշել են հրաժարվել հեղափոխական գործելակերպից և խնդիրն առաջ մղել օրինական ճանապարհով: Դա նշանակում էր, որ հայ պահպանողականների կողմից ավելի քան քառորդ դարի խրատներն ապարդյուն չեն անցել թուրքիայում գործող այդ կուսակցությունների համար, թեև՝ չատ ուշացումով:

Այդ ժամանակաշրջանում հայ պահպանողականները համառորեն հայ հեղափոխական ուժերին «խելք էին սովորեցնում», որ թուրքական զինվորական հզոր իշխանության տակ հեծող մի փոքր ժողովուրդ չի կարող ազատագրվել սեփական ուժերով, եթե չլինեն դրսի միջամտությունը ու աջակցությունը: Զինված կռիվի ասպարեզված մի քանի տասնյակ կամ մի քանի հարյուր անձնագուհ հայորդիները չէին կարող ոչինչ անել, եթե նրանք նույնիսկ ունենային հերկուլեսյան քաջություն: Արդյունքը եղավ հարյուրհազարավոր հայերի բնաջնջումն ու գաղթը: Հայերը չու-

¹ «Վերածնունդ», № 1, օգոստոս, 1913, էջ 32:

ներին և չէին կարող ունենալ այն զորեղ ապստամբական կազմակերպությունները և շարժումները, որպիսիք ունեցան մակեդոնացիները կամ արարները, որոնք նույնպես չկարողացան ոչինչ անել:

Թե ինչով վերջացավ համերաշխական շարժումը, այդ մասին խոսք կլինի գրքի հետագա էջերում:

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ «ԱԶԱՏԱԿԱՆ» ՄԱՄՈՒԼՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՈՒՄ Է ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ԱՌԱՋՈՒՂԱՑՄԱՆԸ

Առանձին թուրք պաշտոնյաներ և հատկապես թուրքական «ազատական» մամուլը 1913 թ. գարնանը հաճախ էին անդրադառնում հայկական նահանգների բարենորոգումների ուղղությամբ հայերի և արտասահմանյան հայամեծ գործիչների տարած աշխատանքներին, նույնիսկ համակրական արտահայտություններ էին անում հայության հասցեին, ավելին՝ հանդես էին գալիս բարենորոգումների ուղղությամբ տարվող աշխատանքները արագացնելու առաջարկություններով:

Հայկական բարենորոգումներն արագացնելու պահանջ առաջադրող թուրք գործիչների թվում կային նույնիսկ նախարարներ, նույնիսկ ինքը՝ Շեքիթ փաշան: Հետաքրքրական էր “Humanité” թերթի թղթակցին տված հարցին Իթթիհադի «ազատական» պարագլուխներից Ջավիդ բեյի պատասխանը: «Հայերը վերին աստիճանի աշխատավոր ժողովուրդ են: Նրանք հավատարմությամբ ծառայել են օսմանյան հայրենիքին... Մենք հաստատապես որոշել ենք լուծել քրդերի ու հայերի միջև եղած վեճերը, արդարությամբ լուծել հողային խնդիրը, վնասազերծել քրդերին...»¹:

Կ. Պոլսում դադարեցված «Ալեմդար» թերթի փոխարեն 1913 թ. ապրիլից Արդուլուհանյան Ադիլ բեյի խմբագրությամբ

¹ “Humanité”-ի սույն հարցազրույցի թարգմանությունը տե՛ս «Դրօշակ», № 4, ապրիլ, 1913, էջ 61:

սկսել էր լույս տեսնել «Ազմ» թուրքերեն թերթը: Նույն տարվա մայիսին այս պարբերականում տպագրվել էին խիստ տարօրինակ մի քանի խմբագրականներ, որոնցում առաջին անգամ թուրք մամուլի մի օրգան անկեղծ ու ջերմ գնահատականներ էր տալիս թուրքահայերին և ընդհանրապես Հայ ժողովրդին: Այդ խմբագրականներն անմիջապես թարգմանել և տպագրել էր Կ. Պոլսի «Ժամանակ» թերթը: Նրանցից մեկում, դիմելով հայերին, Ադիլ բեյը գրել էր. «Մի՛ վախճաք, հայրենակիցներ, կա՛մ միասին պիտի աղատինք կամ միասին պիտի կորսուինք: Եթէ դուք, հայե՛ր, մենէ բաժնուիք, թուրքերուն սալթանաթը, իսլամական խալիֆայութիւնը մեր ձեռքէն պիտի ելլէ: ... Մեր հաստատ համոզումը այն է որ Թուրքիոյ անկման միակ պատճառն է երկար տարիներէ ի վեր Քրիստոնեաներուն սիրտը երկրին կառավարութեան վրայ պէտք եղածին պէս տաք չլլալը»¹:

«Ստամպուլ» թերթը 1913 թ. ապրիլի 31-ին «Հայկական խնդիրը» վերնագրով հոգվածում գրել էր, որ Բալկանյան պատերազմի առաջին իսկ օրերից հայերը մեծ հայրենասիրությամբ են մասնակցել երկիրը արտաքին թշնամուց պաշտպանելու կոփվներին և դրա դիմաց ոչ մի պահանջ չեն առաջադրում: Նրանք միայն պահանջում են, որ իրենց թույլ տան անվտանգ ապրել, որ ապահով լինեն իրենց ունեցվածքն ու պատիվը: «Բ. Դրան մեջ հինգ տարիե ի վեր իրարու յաջորդող բոլոր կառավարութիւնները ճանչցած են այս պահանջներուն արդարացի ըլլալը, - չարունակում էր թերթը. - բայց, դժբախտարար ռեւէ ազդու միջոց ձեռք չառնուեցաւ մինչեւ այսօր, այս օսմանցիներուն անտանելի վիճակին դարման տանելու համար: Մահմուդ Շէվքեթ փաշայի դահլիճը իշխանութեան հասնելուն պէս բարենորոգմանց համար իր մտադրութիւններուն փայլուն ապացոյցը տուաւ եւ շատ մը օրէնքներ հրատարակեց, որոնց կանոնաւոր գործադրութիւնը երկրին տնտեսական վերականգնումին պիտի նպաստէ: Կը յուսանք որ Մահմուդ Շէվքեթ փաշա հայերու պահանջները նկատի առնելով փութով հարկ եղած

¹ «Ժամանակ», № 1461, 19 մայիսի (2 Հունիսի) 1913 թ.:

միջոցները ձեռք պիտի առնէ՝ Անատոլուի արեւելեան նահանգներուն մէջ անդորրութիւնը եւ ապահովութիւնը տեւական կերպով հաստատելու համար»¹:

Կ. Պոլսում հրատարակվող լատինատառ թուրքական «Լաթյուրքի» թերթի խմբագրականում ասվում էր. «Ցաւի, անձկութեան եւ յուսահատութեան երկար աղաղակ մը կը չարունակէ բարձրանալ Հայաստանի լեռներէն ու դաշտերէն եւ արձագանգելով, մինչեւ մեզի կը հասնի, երկա՛ր, ողբագին ու սրտայոյզ հեծկտուքի մը պէս: Այդ աղաղակը խողխողուած ժողովուրդի մը ողբը, մեռնելու չօժարող ազգի մը եղբրական եւ գերագոյն կոչն է: Այս ձայնը պիտի լսո՞ւի վերջապէս: Անոր անձկութիւնը պիտի հասկցո՞ւի: Հանրային իշխանութիւնները չպիտի՞ յուզուին ի վերջոյ եւ խօսքերուն վերջը չպիտի գայ»²:

Այնուհետեւ պարբերականը վկայում էր, որ, անշուշտ, կառավարութիւնը հայերի վիճակը բարվոքելու հրամաններ է տվել տեղական իշխանութիւններին: «Բայց ի՞նչ կարժե՞ն հրամանները, երբ անոնց գործադրութիւնը չապահովուիր: Եւ, արդարեւ, Հայաստանէն հասնող լուրերը ամէն օր հայոց դէմ գործուած սպանութեանց, գողութեաց, ամէն տեսակ բռնութեանց գոյժը կը բերեն: Հարկ է որ իրերու այս կացութիւնը վերջանայ: Հարկ է որ կառավարութիւնը այս վիճակին վերջ տալու համար ամէնէն ազդու միջոցները ձեռք առնէ»³:

Թերթը հատկապէս անհանդուրժելի էր համարում քրդերի չղաղարող չարագործութիւնները՝ գրելով. «Պէտք է որ քիւրտերը եւ բոլոր ջարդարարներուն շահատակութիւնները դադրին, այդ գարշելի չարագործութիւնները, որոնք Համիտեան շրջանը կը յիշեցնեն, պատուհաս մը եւ անորակելի աղէտ մըն են»⁴:

Անդրադառնալով վերը հիշատակված Ադիլ բեյի և մյուս

¹ Հոդվածի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս «Ժամանակ», № 1443, 1 (14) մայիսի 1913 թ.:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

Թուրք (այդ թվում՝ երիտթուրք) գործիչների՝ հայերի մասին դրական արտահայտություններին և նրանց վիճակը բարելավելու անհրաժեշտության մասին առաջարկություններին, «Ժամանակ» թերթի մեկնաբան Ա. Գալփագջյանը նշում էր. «... Օսմանցիությունը կազմող ազգերուն մէջ, Թուրքիա բնակող ցեղերուն մէջ, իսլամ թէ քրիստոնեայ, չկա ցեղ մը, չկայ ազգ մը, որ հայուն չափ Թուրքիան գիտակցաբար սիրած ըլլայ»: Ապա՝ «Հայուն հայրենիքը Թուրքիան է, եւ աշխարհի մէջ այն տեղը զոր հայերը ամէնէն շատ կը սիրեն՝ Հայաստանն է: Եվ, որքա՛ն երջանիկ պիտի ըլլային հայերը, եթէ... [նրանց] Թոյլ տային ազատօրեն սիրեր աշխարհի մէջ իրեն ամէնէն ցանկալի տեղը՝ Հայաստանը եւ անկեղծօրէն սիրեր իր մեծ հայրենիքը՝ Թուրքիան»:

Բայց եթե հայերի այս իդէա մինչև հիմա փափագված չափով չի իրականացել, ապա դա պատճառ չէ, որ այսուհետ նույնպէս նրանց երազածը իրականություն չի դառնալու, հաստատ համոզմունք էր հայտնում Գալփագջյանը և ավելացնում. «Եթէ թուրքերը սրտանց եւ հայերը սրտանց իրարու մօտենան, զիրար ողջագուրեն, գործակցին, Թուրքիա երեսուն տարուան միջոցին իսլամական եւ օսմանեան մեծ տէրություն մը կ'ըլլայ:

Մեր ալ փափաքը այդ է, այսինքն՝ մեծ Թուրքիոյ մէջ անդորր ու բարգաւաճ Հայաստան մը»²:

Այդ օրերին (1913 թ. հունիսին) հայերի նկատմամբ համակրական մի շարք հողվածներ տպագրեց «Ազմ» թերթը, որի խմբագիրը առաջ էր քաշում այն թեզը, թե Հայաստանը կորցնելը հոմանիչ է Օսմանյան կայսրության կործանումին: Այս մոտեցումը միանգամայն արդարացի համարելով՝ «Աւետարներ» թերթը գրել էր. «Հայերը կարծես ամբողջ կայսրութեան քաղաքակրթական ու վարչական վիճակին ջերմաչափն են: Որչափ հայերը նեղուին՝ այնչափ կայսրութեան ընդհանուր կացութիւնը տազնապալից կը համարուի, որչափ անոնք անդորրութեան եւ բարօրութեան մէջ ապրին՝ այնքան ամբողջ կայսրութեան հա-

¹ «Ժամանակ», № 1461, 19 մայիսի (2 հունիսի) 1913 թ.:

² Նույն տեղում:

մար բարօրութեան եւ յառաջդիմութեան նոր շրջան մը կը բացուի: Մենք բոլոր սրտէ կը մաղթէինք որ այս խորունկ գիտակցութիւնը որ կ'իշխէ մեր ամէնէն բարձր շրջանակներու մէջ՝ խորապէս թափանցէր նաեւ մեր բոլոր պետական բարձր շրջանակներէն մինչեւ յետին գիւղական միւտիւրի մտայնութեան մէջ եւ անոնց գործունէութեան առանցքը դառնար»¹:

Գահաժառանգ իշխան Յուսուֆ Իզզեդինը «Դեյլի տելեգրաֆ» թերթի թղթակցի հետ ունեցած մի տեսակցութեան ընթացքում արտահայտել էր հայերի համար չատ նպաստավոր գաղափարներ: «Սիրտս ամեն անգամ արյունոտվում է, երբ մտածում եմ հայերի կոտորածների մասին: Հայերի հանդեպ ծանր պարտականութիւններ ունենք»: Նա նախորդ տարիներին նույնպէս քանիցս իր համակրութիւններն էր ցուցադրել հայոց բարեգործական և դպրոցական հաստատութիւնների հանդեպ: Այդ պարագան հայերի համար սփոփիչ էր, որովհետեւ դա գոնե բարոյական վարձատրութիւն էր այն անթիվ զոհողութիւնների դիմաց, որ անում էր հայ ազգը օսմանյան երկրի համար²:

Բայց թուրք, հատկապէս երիտթուրք գործիչների, թուրք «ազատական» մամուլի արտահայտած դրական զեղումներին այլևս քչերն էին հավատում: Բոլոր հայերը, բացառությամբ մի փոքր խումբ անուղղելի լավատեսների, ոչ մի հույս չունեին, թե թուրքական իշխանութիւնները իրենց հանդեպ կատարելու են որևէ դրական քայլ, իրագործելու են տված խոստումներից գոնե մեկը:

Որ հայերը թուրք «ազատական» մամուլին հավատալու ոչ մի հիմք չունեին, երևում էր թեկուզ նրանից, որ այդ պարբերականները խնամքով խուսափում էին գործածել մի շարք աշխարհագրական ու պատմական անուններ՝ դրանք համարելով «վնասակար» ու «աղետարեւ» կայսրութեան ամբողջականութեան համար: Այդ անուններից ամենասոսկառիթը համարվում

¹ «Ավետարեւ», № 28, 12 հուլիսի 1913 թ.:

² Նույն տեղում:

էր «Հայաստան» բառը: Թուրքերի մոտ այն համոզումն էր տիրում, թե «Հայաստան» բառը գործածելու դեպքում վաղ թե ուշ պիտի հաջորդի «Հայաստանի ինքնավարութիւնը»: Այս մտայնութիւնը այնքան հաստատուն էր նստել թուրքերի ուղեղում, որ երբ 1911 թ. Թուրքիայի պատգամավորական ժողովում Գրիգոր Զոհրապը իր ելույթում անդրադարձել էր հայկական ցավերին՝ գործածելով «Հայաստան» բառը, թուրք և քուրդ պատգամավորները, զսպանակի պես ցատկելով տեղերից, գոռգոռացել էին՝ արտաբերելով «էրմենիստան յոք», «Մեմալիքը օսմանիտե վիլայեթ վար» և նման զայրալից արտահայտութիւններ¹:

1913 թ. մայիսի 6-ի իր խմբագրականում անդրադառնալով պատրիարք Արչարունու մի հայտարարութեանը, ուր գործածված էր «Հայաստան» բառը, «Ժամանակ» թերթը գրել էր. «Բարեկարգութիւնը անհրաժեշտ է ոչ միայն Քուրդիստանին...» և այլն՝ «Քուրդիստան» ասելով նկատի առնելով հազարամյակների «Հայաստան» երկիրը²:

«Աւետարները» հիշեցնում էր, որ մինչ ամիսներ առաջ ներքին գործոց նախարար Աղիլ բեյը խոստանում էր ապակենտրոնացման հիման վրա հայկական նահանգներում կիրարկել «Հիմնական և ընդարձակ» բարենորոգումներ, մյուս կողմից՝ արդարադատութեան նախարարը հայոց պատրիարքարան էր ուղարկում մի «Թէգթէրէ», որով հորդորում էր չարձագանքել հարստահարութիւնների մասին գավառներից եկած լուրերին³:

Թուրք մամուլի «ամենաազատական» օրգաններին ոչ մի հավատ չի տաժում նաև երիտթուրքական իշխանութիւնների հետ այլևս որևէ հույս չկապող Դաշնակցութիւնը: «Մահաբեր պատրանք» վերնագրով առաջնորդողում «Դրօշակը» գրում էր. «Յրենք մահաբեր պատրանքը: Ժամանակն է նողկանքով երես դարձնենք թիւրք պաշտօնական շողոքորթ ժպիտներից, որոնք

¹ Տե՛ս «Ժամանակ», № 1449, 7 (20) մայիսի 1913 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Աւետարներ», № 28, 12 Հուլիսի 1913 թ.:

ամէնէն վտանգաւոր դաւերն եղան մեր ժողովրդի գոյութեան դէմ: Երիտասարդ թիւրք կառավարութիւնը չորս տարուց ի վեր քայլ առ քայլ սիստեմատիկ կերպով կատարեց բոլորը, ինչ պէտք էր մեր անկեղծ հաւատի թելերը բրտօրէն փետելու, մեր անվերապահ ու չիտակ վստահութիւնը արիւնի մէջ տրորելու եւ իրաւունքի ու արդարութեան մեր յոյսերը ոճրաշունչ ցուրտ հողմերին տալու համար»¹:

Դաշնակցութեան մոտ արդեն ձևավորված (թեև մեծ ուշացումով) այդ համոզմունքը այլևս աներեր էր: Նա հիմա ոչ մի կասկած չուներ, որ հանձին իթթիհադի՝ հայ ժողովուրդն ունի ոխերիմ թշնամի, որ, հետևապես, իթթիհադական մամուլի ցանկացած օրգանի, այդ կուսակցութեան ցանկացած գործչի կամ անդամի՝ հայերին հանդուրժելու մասին խոսքերը պարզապես խաբկանք են: «Դրօշակը» չարունակում էր. «Ոչ մի դառնութիւն չմնաց, որ չճաշակէինք եւ ոչ մի ցեղային անարգանք, նւաստացումն, որին չ'ենթարկւեր հայ ժողովրդի արդարամիտ համբերութիւնը: «Սահմանադրական» թիւրքիան, Արդիւլ-Համիդի չարակամութեամբ ու դիւական եռանդով դինւած, բայց նրանից աւելի նենգօրէն եւ աւելի մեթոդով այս չորս տարում հայ ժողովրդի արիւնը ծծեց վամպիրի պէս, նրա անդարձ կորստեան վիճը փորեց եւ մենք՝ ազնւօրէն դիւրահաւատներ, պատրանքներով աչքերնիս չլացած՝ անզգալիօրէն քայլ առ քայլ դէպի այդ ճակատագրական անդունդը դիմեցինք:

Յրենք վերջապէս այդ մահարեր պատրանքը!

Զխարենք մեզ և չխարւինք ուրիշներից»²:

Կուսակցութիւնն իր պաշտոնաթերթի միջոցով հայ ժողովրդին զգուշացնում էր սպասվելիք էլ ավելի մեծ փորձութիւններից ու արհաւիրքներից. «Այսօր ճակատ առ ճակատ կանգնած ենք ամենադաժան, սարսփեցուցիչ առեղծւածի առաջ: Հայ ժողովրդի լինել չլինելու խնդիրն է հրապարակի վրայ, կամ՝ այսօր նա պիտի ապահովի իր ազգային գոյութիւնը իրական

¹ «Դրօշակ», № 4, ապրիլ, 1913, էջ 49:

² Նույն տեղում:

երաշխիքներով, կա՛մ պիտի պատրաստուի, որպէս քաւութեան նոխազ, վերանա թիւրքիայի աւերակների տակ թաղւել»¹:

«Դրօշակը» կուսակցութեան անունից զղջանք էր հայցում հայութունից՝ տարիներ շարունակ խարժած լինելու համար, գրելով. «Եւ մենք խաբեցինք ամենամանարզ, ամենատմարդի կերպով: Արդ այսուհետեւ անօգուտ են մեր անկեղծ ճիգերն ու զոհաբերութիւնները, քանի որ դուք հակադրում էք թիւրք պետութեան շահերը, մեր ազգային գոյութիւնը, ի դուր մեր շիտակութիւնը, երբ մեր չորս կողմում միայն կեղծիք է, խաբեբայութիւն, դաւ ու ստութիւն»²:

Ապա, դիմելով երիտթուրքերին, պարբերականը ցասունով նրանց երեսին էր չարտում հոգում կուտակված զայրույթը. «Ձենք հաւատում ձեզ, ձեր խոստմանը, ձեր անուշ խօսքերին, մանաւանդ ձեր ժպիտներին, որովհետեւ դառն փորձով գիտենք այդ բոլորի արժէքը...

Ձենք հաւատում ձեզ, եւ այլ եւս չենք կարող հաւատալ, որովհետեւ հակառակ ձեր խոստման եւ մեր դիւրահաւատութեան, դուք Արդիւլ-Համիդի հաւատարիմ ժառանգորդները, եռանդուն աշակերտները հանդիսացաք:

Ձենք հաւատում ձեզ եւ չենք կարող հաւատալ, քանի որ ձեր պետական ըմբռնումը միայն ոճիր է, ձեր մտայնութիւնը՝ միմիայն իսլամական, ձեր հետապնդած քաղաքականութիւնը՝ վայրագ, անողորմ, յանցագործ, որ մեր ժողովրդին կորստեան անդունդն է փորում:

Ձենք հաւատում ձեզ, չենք կարող այսուհետեւ ձեզ վստահիլ: Հայ ժողովրդի «փրկութիւնը փնտրելու ենք միմիայն (ընդգծումը մերն է:– Հ. Ս.) Եվրոպայի խոստացած իրական (ընդգծումը մերն է:– Հ. Ս.) երաշխիքների մէջ...»³:

Մի պատրանքը վերջապես թոթափած՝ «Դրօշակն» ընկնում էր մի ուրիշ պատրանքի մեջ... Մի՞թե ծաղր չէր «Փրկութիւնը

¹ «Դրօշակ», № 4, ապրիլ, 1913, էջ 51:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

փնտրելու ենք միմիայն եվրոպայի խոստացած իրական երաշխիքների մեջ...» կործանարար համոզումը: Այդ ե՞րբ է եվրոպան գործնականում աջակից եղել Հայաստանին, Հայ ժողովրդին: Այո՛, եվրոպայից եղել են խոստումներ, Հայտարարություններ, բանաձևեր, այսինքն՝ եղել է թղթե «օգնություն», բայց ոչ երբեք՝ իրական աջակցություն:

«Օգնություն...»: Հայր՝ կուսակցական թե անկուսակցական, լուսավորչական թե կաթոլիկ, դեռ չէր թոթափել օտարի օգնությունը թուրքական չարիքից փրկվելու մարմաջը: Հենց կոտորակված, բաժան-բաժան Հայոց ազգն էր իր արևելյան և սփյուռքյան հատվածներով, որ եվրոպային օգնության հասավ նրա համար ծանրագույն օրերին՝ Առաջին և Երկրորդ աշխարհամարտերի տարիներին՝ ազատության զոհասեղանին դնելով իր հարյուրհազարավոր զավակների կյանքը:

**ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԻՐ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ
ՎՈՐՈՆՑՈՎ-ԴԱՇԿՈՎԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՄԵՆԱՀՊԱՏԱԿ
ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ՆԻԿՈԼԱՅ II-ԻՆ:
ՓՈՌԱՐՔԱՆ ԿՐԿԻՆ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՔԻՆ**

Հայաստանի բարենորոգումների շուրջ տերությունների միջև ընթացող սուր բանակռվի օրերին 1913 թ. Հուլիսի 11-ի թվանշամբ կոմս Վորոնցով-Դաշկովը ցար Նիկոլայ II-ին ներկայացրեց ընդարձակ զեկուցագիր անցած 8 տարիներին Կովկասի փոխարքայի պաշտոնում իր գործունեության մասին՝

Հասարակական կարևոր հնչեղություն ունեցող իր զեկուցագիրը փոխարքան սկսում էր նրանով, որ իր 8-ամյա գործունեության ընթացքում ինքը մամուլի էջերում հաճախ է

* Զեկուցագիրն առաջին անգամ ամբողջությամբ տպագրվել է Պետերբուրգի “Новое Время” և Թիֆլիսի “Кавказ” թերթերում, ապա 36 էջանոց գրքույկով լույս է տեսել Պետերբուրգում 1913 թ. օգոստոսին՝ “Вспомогательный отчет за восемь лет управления Кавказом, генерал-адъютанта Воронцова-Дашкова” վերնագրով:

ենթարկվել խիստ քննադատության, Պետական Դումայում և կենտրոնական կառավարության կողմից: Իր քննադատների հիմնական մեղադրանքն այն է եղել, նշում էր նա, որ Կովկասի փոխարքայի կառավարման ձևն ու բովանդակությունը միանգամայն տարբեր են կայսրության մյուս վարչական տարածքները կառավարող բարձրաստիճան պաշտոնյաների գործելակերպից: Իր հակառակորդների այդ դիտարկումը համարելով միանգամայն ճիշտ՝ Վորոնցով-Դաչկովը ղեկուցադրում շեշտում էր, որ այդպես էլ պետք է լիներ, քանզի իր որդեգրած գործելաոճը գերազանցապես թելադրված է Կովկասի տեղական պայմանների առանձնահատկություններով: «Որքան ես եմ հասկանում, - նշում էր նա, - այդ գործելակերպը ինձ համար անխուսափելի է եղել, որովհետև այն անմիջականորեն բխում է [Կովկասում] փոխարքայություն հաստատելու բուն իսկ գաղափարից»¹:

Կովկասում իր կառավարման ոճն ու եղանակները միանգամայն ճիշտ համարելով՝ փոխարքան միաժամանակ գրում էր. «Լավ էին, թե՛ վատ իմ կառավարման եղանակները, իհարկե, ինձ չի տրված դատել», բայց իրրև այդ կառավարման հետևանք կարող ենք ասել, որ կովկասյան ազգաբնակչության մեջ «Նորին Մեծությունն ունի նույնպիսի հավատարիմ հպատակներ, ինչպես և Կենտրոնական Ռուսաստանում, որոնք պատրաստ են զոհել իրենց կյանքը նրա բարօրության համար և ձգտում են միայն մի նպատակի՝ լինել իրենց հայրենիքի՝ Ռուսաստանի երախտապարտ զավակներ»²:

Անցնելով կովկասյան փոխարքայությունում տիրող քաղաքական դրությանը՝ կոմսը գրում էր. «Դեռևս 1910 թվին ինձ համար պարզ էր դարձել, որ Կովկասը գտնվում է լիակատար խաղաղեցման նախօրյակին»³: Իրրև Կովկասի խաղաղեցման վկայություն Վորոնցով-Դաչկովը բերում էր այնտեղ ոճրագործությունների թվի կտրուկ նվազման փաստը: Կովկասին

¹ "Всеподданнейший отчет за восемь лет ...", стр. 1.

² Նույն տեղում, էջ 1-2:

³ Նույն տեղում, էջ 2:

Հատուկ էին ոճրագործությունների այնպիսի տեսակներ, ինչպիսիք էին սպանությունները, ավարառություններն ու ավազակությունները: Փոխարքան նշում էր, որ 1907 թ. կատարած 17300 նման ոճրագործությունների թիվը 1912 թ. իջել է 8350-ի, որը մեծ չափով պակաս է նույնիսկ 1902 թ. «նորմալ տարում» կատարված ոճրային դեպքերից¹:

Դիմելով Կովկասի գլխավոր ազգությունների քաղաքական տրամադրություններին՝ Վորոնցով-Դաչկովն ամենից առաջ կանգ էր առել Հայոց վրա: Նա գրում էր, որ կայսրության սահմաններում Հայերի հետ ունեցած բարդ խնդիրները «ինքներս ենք ստեղծել մեր անզգույշ վերաբերմունքով» դեպի նրանց կրոնական ու ազգային զգացմունքները: «Ոչ մի անջատողական տրամադրություններ Հայերի մեջ գոյություն չունեն», - չեչտում էր փոխարքան և հիշեցնում, որ «ռուսահայերի մեջ ազգայնական չարժումը, որին ուղեկցվում էին ահաբեկչական գործողություններ իշխանության ներկայացուցիչների դեմ, առաջ եկավ Հայոց եկեղեցու գույքերը հարքունիս գրավելուց, բայց այդ չարժումը միանգամից չքացավ, և կարելի է հուսալ՝ անդառնալի կերպով», երբ այդ գույքերը վերադարձվեցին²:

«Իհարկե, - գրում էր փոխարքան, - հեղափոխական կուսակցությունները Հայերի մեջ գոյություն ունեն և Ռուսաստանի ներսում, բայց խոսել Հայ ժողովրդի հակառուս լինելու մասին նույնքան տարօրինակ է, ինչպես ռուս ժողովրդին կասկածել դեպի իր թագավորը հավատարիմ հպատակ լինելու մեջ: Ուստի Հայ ազգը անջատողականության մեջ մեղադրելու ամեն մի փորձ ջախջախվում է իրական փաստերի առաջ, որոնք հակառակն են ապացուցում՝ Հայերի անձնավիրությունը Ռուսաստանին»³:

Սույն աշխատության՝ ՀՅ դաշնակցության դատավարությանը նվիրված ենթագլխում արդեն նշվել է, որ Կովկասի փո-

¹ "Всеподданнейший отчет за восемь лет ...", стр. 2.

² Նույն տեղում, էջ 6:

³ Նույն տեղում, էջ 7:

խարքա Վորոնցով-Դաչկովը կտրականապես դեմ էր այդ դատավարության կազմակերպմանը՝ գտնելով, որ Դաչնակցությունը, վերջին հաշվով, կայսրության համար վտանգ չի ներկայացնում, քանի որ նրա պայքարը միտված չէ Ռուսաստանի թուլացմանը կամ քայքայմանը: Եվ ահա 1913 թ. Հուլիսի 11-ի զեկուցագրում կրկին անդրադառնալով Դաչնակցության հարցին՝ Վորոնցով-Դաչկովը վճռականորեն չեչտում էր իր տեսակետի միանգամայն արդարացի լինելը և որպես ապացույց վկայակոչում էր դատավարության արդյունքները: «Հակառակ իմ առաջարկների, - գրում էր նա, - Պետերբուրգում «Դաչնակցություն» կուսակցության դեմ կազմակերպվեց մի դատ, որը պետք է ապացուցեր ամբողջ [հայ] ժողովրդի հեղափոխական լինելը, և միաժամանակ, առանց ինձ տեղեկացնելու ամբողջ կովկասում կատարվեցին անօրինական ձերբակալություններ մոտ 1000 հոգու, որոնց մեջ կային հայտնի դրամատերեր և հասարակական գործիչներ: Ինչպես հայտնի է, դատավարությունը վերջացավ «պո'ւֆ»-ով»¹:

Զեկուցագրում Վորոնցով-Դաչկովն անդրադարձել էր նաև թուրքահայության հարցերին՝ իր անկեղծ համակրանքն արտահայտելով նրա նկատմամբ: Փոխարքան գտնում էր, որ Ռուսաստանում պետք է ամենաակտիվ աջակցություն ցույց տրվի թուրքական լծի տակ տառապող հայ ժողովրդին: «Այժմ մենք տեսնում ենք, որ ոչ միայն ռուսաց հայերը չեն ձգտում անջատվել Ռուսաստանից, այլև թուրքահայերը բուռն ձգտում ունեն ձեռք բերելու նրա հովանավորությունը: Արդարությունը պահանջում է նրանց ցույց տալ ամենայն աջակցություն»²:

Անդրադառնալով վրացիներին՝ փոխարքան նշում էր, որ ինչպես հայերին, սրանց նույնպես չի կարելի անջատողականներ համարել: Իր ամբողջության մեջ վրաց բնակչությունը Ռուսաստանի հետ է, բացի ազգայնականների մի խմբի, որը, չահարկելով վրաց եկեղեցու ավտոկեֆալության հարցը, հանդես է

¹ "Всеподданнейший отчет за восемь лет ..." Լջ 3:

² Նույն տեղում:

գալիս վարչական մարմիններում ավելի չատ վրաց հավատացյալներ ընդգրկելու պահանջով:

Ի տարբերություն հայերի և վրացիների՝ փոխարքան այլ զնահատական էր տալիս Կովկասի մուսուլմանական բնակչության ձգտումներին: Նա գրում էր.

«Անցնելով մուսուլման ազգաբնակչության՝ ես չեմ կարող չնկատել, որ եթե մեզ հարկավոր է ապագայում վախենալ Կովկասի առանձին ազգությունների անջատողական ձգտումներից, ... ապա պետք է վախենալ հենց մուսուլման ազգաբնակչությունից, նկատի ունենալով նրա թվական գերակշռությունը բոլոր մյուս ազգությունների նկատմամբ, կրոնական ֆանատիկոսության բռնկման հնարավորությունը, ինչպես և Կովկասի դրացիությունը մուսուլման պետությունների հետ...»¹:

Վորոնցով-Դաչկովը կանխատեսում էր, որ Կովկասի մուսուլմանությունն ապագայում կարող է մեծ տհաճություններ պատճառել Ռուսաստանին, բայց այժմ նրա անջատողական ձգտումները դեռ սաղմնային վիճակում են: «Բարեբախտաբար, գրում էր նա, - դեռ թանձր տգիտության մեջ ընկղմված մուսուլման զանգվածների մեջ անջատողական ոչ մի միտք ծագել չի կարող», ուստի այդ է պատճառը, որ պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի քարոզչության առանձին փորձերն առայժմ որևէ հաջողություն չեն ունեցել Կովկասում»²:

Շոշափելով Կովկասի ազգաբնակչության կողմից ակնկալվող մի քանի զեմստվոյական, դատաստանական և այլ բարենորոգումների անհրաժեշտության հարցը՝ փոխարքան տալիս էր կովկասցիների քաղաքական իդեերի ընդհանուր զնահատակա-

¹ "Всеподданнейший отчет за восемь лет ...", ԼՋ 4:

² Ինչ խոսք, փոխարքան այս հարցում սխալվում էր: Ընդամենը մեկ տարի հետո ծագած համալսարհային պատերազմը և դրա ընթացքը հակառակն ապացուցեցին. «Թանձր տգիտության մեջ ընկղմված» կովկասյան թուրքերը, համենայնդեպս նրանց մեծ զանգվածներ, լիովին բացահայտեցին իրենց հակառուս, պանթուրքական նպատակները:

² "Всеподданнейший отчет за восемь лет ...", ԼՋ 9-10:

նը՝ գրելով, որ դրանց գոհացումը կովկասցիներին ընդմիշտ կչաղկապի Ռուսաստանի հետ:

Ապա երկրի տնտեսական դրուժյան և կուլտուրական-լուսավորական գործի վիճակի համառոտ տեսությունը տալուց հետո փոխարքան ցարի ուշադրությունը հրավիրում է Կովկասի վարչակառավարման մի քանի խնդիրների վրա: Նա հիշեցնում էր, որ իրեն քննադատողներից ոմանք կառավարությունն առաջարկել են վերացնել Կովկասի փոխարքայությունը՝ որպես իրեն չարդարացնող կառավարման ձև, և Կովկասն անմիջականորեն ենթարկել կենտրոնական կառավարությանը: Չհամաձայնելով իր ընդդիմախոսների հետ՝ փոխարքան ցարին գրում էր, թե «անցած ութ տարիները չոչափելիորեն անձամբ ինձ համոզեցին, որ կովկասյան երկիրը անմիջականորեն Պետերբուրգի կենտրոնական կառավարությանը ենթարկելը, առավել ևս փոխարքայի պաշտոնը փոխարինելը քաղաքացիական մասի ընդհանուր հրամանատարի կամ ընդհանուր նահանգապետի պաշտոնով՝ չի կարող համապատասխանել պետության ընդհանուր շահերին: ... եթե ես, որ վայելում եմ փոխարքայի իշխանություն և իրավունքներով դրված եմ մինիստրներից եթե ոչ բարձր, գոնե նրանց հավասար, ստիպված եմ եղել երբեմն եռանդուն կոիվ մղել կենտրոնական կառավարության ներկայացուցիչների դեմ՝ բարենորոգումներ անցկացնելու համար»¹: Իսկ եթե վերանա փոխարքայությունը, գրում էր նա, այն ժամանակ, ինչ խոսք, այդպիսի կոիվն ուղղակի անհնարին կլինի: Ներքին գործերի նախարարին ենթակա Կովկասի ղեկավարը չի կարող չհպատակվել նրան և անառարկելիորեն չկատարել նրա բոլոր կարգադրությունները: «Ուստի կովկասյան փոխարքայությունը պետք է պահպանել և ապագայում՝ անկախ իմ անձնական դրությունից՝ իբրև փոխարքայի: Ինքնըստինքյան հասկացվում է, որ պահպանելով Կովկասի կառավարման այդ ձևը, անհրաժեշտ է փոխարքայական կառավարումը անձնակազմի իմաստով ղնել պատշաճող դրություն մեջ, որպեսզի ըստ պաշտոնյաների թվի և նրանց աշխատավար-

¹ "Всеподданнейший отчет за восемь лет ...", ԼՋ 34:

ձի չափը համապատասխաներ նրա նպատակներին: Ես չկարողացա մինչև այժմ այդ անել՝ նկատի ունենալով անցումային ժամանակաշրջանը և կենտրոնական կառավարության տատանումները Կովկասի կառավարման գլխավորում ունեցող ձևի նկատմամբ: Այժմ պետք է այդ հարցը վերջնականապես լուծել և փոխարքայության կառավարումը դնել պատշաճ դրության մեջ»¹:

Միաժամանակ փոխարքայության վարչակազմի և կենտրոնական կառավարության միջև ավելի սերտ կապ հաստատելու համար Վորոնցով-Դաչկովը խիստ կարևորում էր փոխարքային Մինխատրների խորհրդի կազմի մեջ մտցնելը, իսկ Պետերբուրգից նրա բացակայելու ժամանակ նրա փոխանորդի ներկայության ապահովումն այնտեղ, որպեսզի փոխարքայական կառավարչությունը միշտ իրազեկ լինի կայսրության մասշտաբով իրականացվող կառավարման գործերին²:

Մենք հավաստի տեղեկություն չունենք, թե Կովկասի փոխարքայի սույն զեկուցագիրն ինչպես է ընդունվել Նիկոլայ II-ի կողմից կամ ինչ հետևանք է ունեցել, բայց մի բան հաստատ է. Կովկասի փոխարքայի կարգավիճակը փոփոխելու անհրաժեշտության մասին Վորոնցով-Դաչկովի առաջարկությունը չէր ընդունվել:

Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաչկովի՝ ցար Նիկոլայ II-ին հղած ընդարձակ զեկուցագիրն այդ վճռական օրերին խիստ ժամանակին էր: Սույն նշանավոր փաստաթղթում ինչպես ուսասանայությունը, այնպես էլ, մանավանդ, թուրքաճայությունը տրված բարձր գնահատականն անշուշտ մեծապես նպաստել էր Կովկասում Վորոնցով-Դաչկովի կառավարման տարիներին կայսրի մոտ արդեն ձևավորված առանձնահատուկ դրական կարծիքի ամրապնդմանը: Անշուշտ, ցարի հրահանգով կամ համաձայնությամբ զեկուցագիրը մամուլում և առանձին գրքույկով անմիջապես հրատարակելը ակնհայտ ազդակ էր Հայկական հարցի առաջխաղացման մեջ ընդգրկված ոռոսական դիվանագիտությանը և ընդհանրապես պետական մարմիններին:

¹ "Всеподданнейший отчет за восемь лет ...", էջ 35:

² Նույն տեղում:

ԱՆՀԻՄՆ ՄԵՂԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

Անտրտունջ կրելով իրեն բաժին ընկած դիվանագիտական լարված պայքարի ծանր բեռը՝ Պողոս փաշա Նուբարը երբեմն նաև ստիպված էր պաշտպանվել որոշ ազգայինների անհիմն մեղադրանքներից:

Հայկական հեղափոխական երկու կուսակցությունները՝ Դաշնակցությունն ու Հնչակը, դժգոհել էին Ազգային պատվիրակության ղեկավարի գործունեությունից՝ մեղադրելով, թե նա բարենորոգումների ողջ գործն իր վրա է վերցրել՝ հետին դիրքեր մղելով ⁴։ Պոլսի պատրիարքարան:

Դա երևում էր թեկուզ Փարիզից Գևորգ V կաթողիկոսին հղած Պողոս փաշա Նուբարի հղած հուլիսի 7(20)-ի նամակից, որով բողոքում էր, թե «ինձ դեմ հնարած էնթրիկներու եւ զրպարտութիւններու» հեղինակները «զիս կը հալածին»: Միաժամանակ նա Վեհափառին հայտնում էր իր երախտագիտությունը այն բանի համար, որ վերջինս երբեք չի փոխել իր ջերմ վերաբերմունքն Ազգային պատվիրակության ղեկավարի նկատմամբ: «Այժմ Պատուիրակութեան յարաբերութիւնները [Պօլսո պատրիարքարանի] հետ կանոնաւոր չաւղին մեջ մտած են չնորհիւ Զեր Սրբութեան»¹: Հիրավի, միակ լուրջ անհամաձայնությունը, որ գոյություն ունեւր Պօլսո պատրիարքարանի և Ազգային պատվիրակության միջև, արդեն հարթված էր՝ չնորհիւ Վեհի լրջախոհ ու հավասարակշռված վերաբերմունքի հանդեպ ընդհանուր գործը²:

Շարունակելով նամակի չարադրանքը՝ Պողոս Նուբարն այնուհետև Վեհին գրում էր, որ ինքն ուրախ է Հայաստանի հարցերով բանակցությունների կենտրոնը օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք տեղափոխելու համար, հետևապես բնական է, որ ⁴։ Պոլսի պատրիարքարանը պիտի ստանձնի տերությունների տեղի դեսպանների հետ ուղղակի հարաբերությունների մեջ մտնելու պաշտոնը: Նա հիշեցնում էր, որ այդպես էր եղել նաև

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 43, թ. 6:

² Նույն տեղում, թ. 41:

1895 թվականին, երբ հայկական բարենորոգումներին վերաբերող բոլոր հարցերով զբաղվում էր նույն պատրիարքարանը: Քանի որ Կ. Պոլսի ղեսպաններն արդեն սկսել էին աշխատել Ռուսաստանի կողմից ներկայացված բարենորոգումների ծրագրի վրա, ուստի Նուբար փաշան կարծում էր, որ «այժմ տարակուսելու պատճառ չկայ, որ շնորհիւ Ռուսիոյ կառավարութեան նախաձեռնութեան, որով մեր դատը իր պաշտպանութեան տակ առած է, պետութիւնք քիչ ատենէն պիտի համաձայնին եւ հայարնակ գաւառներու մէջ բարենորոգմունք ի գործ պիտի դրուին»¹:

Պողոս Նուբարը կաթողիկոսին իր անթաքտոյց հպարտությունն էր հայտնում. «[Ազգային պատուիրակութեան] նպատակը՝ որ կը կայանար պետութեանց միջամտութիւնը հայցել Պէրլինի դաշնագրոյն 61 յօդուածով պարտադրուած բարենորոգմանց կիրառման ի նպաստ, հիմա կատարուած է»²:

Բայց Նուբար փաշայի դեմ հանդես էին գալիս ոչ միայն հեղափոխական կուսակցությունները: Նրան սկսել էին փնովել նաև աջից:

Այսպես՝ Կ. Պոլսի «Բիւզանդիոն» և «Ժամանակ» թերթերը մայիս-հունիս ամիսներին տպագրել էին Ազգային պատվիրակութեան ղեկավարին վարկարեկող հոգվածներ, որոնց մասին տեղեկացվել էր նաև Կովկասի փոխարքայությունում և Պետերբուրգում:

Նշված թերթերը, հատկապես «Ժամանակը», Նուբարին մեղադրում էին, թե նա գաղտնի սերտ հարաբերությունների մեջ է «Մեշկերեթ» թերթի արտոնատեր ու խմբագիր Շերիֆ փաշայի և նրա տիկնոջ հետ, որոնք, հնարավոր է, կապ ունեն երիտթուրքական իշխանությունների հետ՝ ենթադրելի բոլոր հետևանքներով:

Հուլիսի 6-ին Պողոս Նուբարը դառնացած սրտով Փարիզից նամակ է հղում «Ժամանակի» խմբագրին, որն իր հոգվածներից

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 43, թ. 41:

² Նույն տեղում:

մեկում չեշտել էր, թե Ազգային պատվիրակություն ղեկավարը միացել է Շերիֆ փաշային ու նրա թերթի քաղաքական ուղղությունը՝ դրանով իսկ խառնվելով Թուրքիայի ներքին գործերին, Հայերի Համար ստեղծելով նոր գլխացավանք:

Նուրարն իր նամակում չէր ժխտում, որ ինքը վաղեմի կապեր ունի Շերիֆ փաշայի հետ, քանի որ նա բազմաթիվ հոգվածներ է գրել Թուրքիայում բարենորոգումներ մտցնելու գաղափարի օգտին: Ընդհանուր առմամբ բարենորոգումների կողմնակից լինելով՝ Թուրք մտավորականն իր թերթում հաճախ էր հանդես գալիս նաև Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի համաձայն Հայկական գավառներում արմատական փոփոխություններ կատարելու պահանջի պաշտպանությունը: «Այս մասին իրեն շնորհակալ պէտք էի ըլլալ, ինչ որ ըրի եւ ինչ որ ըրած եմ բոլոր անոնց, որ խօսքով կամ գրչով մեր դատին ուժ տուած են, - գրում էր Նուրարը «Ժամանակի» խմբագրին: - Ձեմ ըմբռնէր թէ՛ Շերիֆ փաշան մեր բարենորոգմանց խնդիրքը արդարացի և օգտակար գտնելուն և անոնք պետութեան համար չահավէտ գտնելուն համար, ինչպէս եզրակացնել կուզին, թէ Պատուիրակութիւնը կը միանայ անոր թերթին ընդգրկած ընդհանուր քաղաքականութեան: Պէտք է յաւելուլ, որ բոլոր կենացս մէջ ներքին քաղաքական խնդիրներէ միշտ հեռու կեցած եմ, հետեւաբար հիմայ չէ որ ընթացքս պիտի փոխիմ, հիմայ որ Ասիաբնակ իմ Հայրենակիցներուս շահերուն պաշտպանութիւնը ազատաբար ընդունած եմ, որ զիս կը պարտադրի յարգել և շարունակել իմ առջի ընթացքս»¹:

Ինչ վերաբերում էր այն շինծու մեղադրանքին, թե Նուրար փաշան խառնվում է Թուրքիայի ներքին գործերին, որը կարող է խիստ բացասական անդրադարձ ունենալ Հայկական Հարցով տարվող բանակցությունների ընթացքի վրա, ապա նա իր նամակում գրում էր. «Ինձ յանձնուած պաշտօնը բացայայտ կերպով սահմանեալ է: Ես մի միայն կ'զբաղիմ երկայն ժամանակէ ի վեր խոստացուած վարչական բարենորոգումներու

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 46, թ. 3:

խնդրով, և անոնց գործադրութեան յաջողութիւնը ապահովելու համար Պէրլինի Դաշնագիրը ստորագրող բոլոր պետութեանց պէտք եմ դիմում ընդ: Մեր հետեւած նպատակը ո՛չ որի համար գաղտնիք մը չէ, ինչ որ արդէն կը հաստատին իմ յայտնութիւններս և իմ գրութիւններս, մանաւանդ սկիզբէն Թուրքիոյ դեսպանին դիմելով ընելիք դիմումներուս մասին իրեն տեղեկութիւն տալս անգամ կապացուցին Օսմանեան Կառավարութեան դէմ իմ տաժած յարգանքս: Բարիացական մարդ մը այս զգացումներս չի կրնար ուրանալ: Բայց կը տեսնիմ, որ պէտք է եղեր զանոնք հաստատիլ, հետեւաբար կը դիմիմ ձեր թերթին հեղինակութեան մէջտեղ հանելու համար եղած յայտարարութեանց սուտութիւնը, որ սխալ ըլլալէ աւելի դիտումնաւոր են»¹:

Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը, անհանգստացած Պողոս Նուբարի դեմ հայկական նշված թերթերի հրապարակումներից, մայիսի 24-ի նամակով դիմում է հայոց կաթողիկոսին՝ պարզելու եղելությունը: Վեհը հանձնարարում է Ս. Աթոռի դիվանապետ Բագրատ վարդապետին հնարավորինս կարճ ժամկետում իմանալ խնդրի էությունը: Վերջինս պարզաբանում է հայցում Նուբար փաշայից: Հուլիսի 15-ին հետեւում է փաշայի ծավալուն նամակը վարդապետ-դիվանապետին:

Ազգային պատվիրակության ղեկավարը նախ մտահոգություն էր հայտնում, որ Պոլսում իր դեմ ուղղված զրպարտությունը մեջտեղ գալով՝ ոչ միայն նպատակ ունի վարկաբեկելու իրեն, այլև հասցնելու ոռուսական կառավարության ականջին՝ լրջորեն վնասելով բարենորոգումների գործին: Նա համոզված էր, որ «այս էնթրիկանները երկու աղբիւրէ կրնան ծագիլ կամ հաւանականաբար երկուքէն ալ ի միասին»: Առաջինը «անշուշտ Թիւրք կառավարութեան կողմէ է, որ կը ջանայ ամէն միջոցներով խաբանիլ Հայաստանի բարենորոգումները՝ որուն հասնելու համար կը կարծի թէ լաւագոյն միջոցը սուտ զրպարտութիւններով վարկաբեկելն է Նորին Ս. Օծութեան Պատուիրակութիւնը՝ որուն պետութեանց մօտ ունենալիք յաջողութենէն կը

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 46, թ. 3-ի շրջ.:

վախնայ: Անոր մէկ ապացոյցը կը տեսնինք Թիւրք Կառավարութեան պաշտօնական թերթերուն յօդուածներուն մէջ: ... Այս ստայօղ լուրերը կրնային ծագել նաև երկրորդ աղբիւրէ մ'ալ, այն ալ մեր մի քանի Հայրենակիցներն են՝ որ գործին սկիզբը՝ իմ Հետեւած չափաւոր բրօկրամիս չէին Հաւանած և ցաւ զգացած էին Զեր Վեհափառութեան ինձ նկատմամբ ցոյց տուած վստահութեան՝ զիս իր պատուիրակն անուանելով:՝ Բաղած տեղեկութիւններուս Համեմատ պատճառներ ունիմ Հաւատալու, որ իրենք ուրախ պիտի ըլլան նոր ընտրութենէ մը և կը փափաքին այսօր Պատուիրակի փոփոխութեան: Փոխարքային իր նամակին մէջ ըրած ակնարկութիւնը արդէն, ի մասին իմ և Պատրիարքարանի անՀամաձայնութեան, այս տեղեկութիւնները մասամբ կը Հաստատէ»¹:

Իր նամակով Նուրարը նաև ժխտում էր տարածվող այն լուրերը, թե բարենորոգումների ծրագրի պատրաստության ժամանակ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի և Ազգային պատվիրակության միջև ծագած անՀամաձայնությունները շարունակվում են: Երկուսն էլ աշխատում են Համատեղ, առանց տարաձայնությունների, շեշտում էր նա:

Կրկին անդրադառնալով փոխարքայի՝ մայիսի 24-ի նամակով արտահայտած անՀանգստությանը, թե ներկա պահին Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելը կարող է անկանխատեսելի ծանր Հետևանքներ ունենալ բանակցությունների գործընթացի վրա, Պողոս Նուրարը գրում էր. «Ես ոչ միայն ուղղակի կերպով մասնակցած չեմ Թուրքիոյ ներքին քաղաքականութեան եւ ո՛չ ալ անուղղակի կերպով, այլ եւ նաեւ այս մասին ինձ եղած դիմումներուն ականջ իսկ չեմ կախած: Նորին Վեհափառութեան ինձ վստահացած պաշտօնին կարեւորութեան վրայ իմ զաղափարս չատ բարձր է, նոյնպէս կը ճանչնամ իմ պարտականութիւնս որպէս զի չի կարենամ թոյլ տալ, որ Ազգային պատուի-

* Պողոս փաշան նկատի ունիւր Դաշնակցությանը և Հնչակին:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 46, թ. 4:

րակութիւնը չեղի իր ճամբէն, որ սահմանուած էր, եւ այն պաշտօնէն, որ ստանձնած է»¹:

Ապա Հետգրությամբ (P.S.) Նուբարն ասածին ավելացնում էր, որ իր Հարաբերությունները Փարիզի ուսական ղեսպանության հետ չատ ջերմ են: Նույն օրվա առաջին կեսին նա տեսակցություն էր ունեցել ղեսպան Իզվոլսկու հետ և պատմել իր դեմ կատարվող Հարձակումների մասին, բայց ղեսպանը որևէ նշանակություն չէր տվել դրան: «Դեսպանատունը, - տեղեկացնում էր Նուբարը, - ինձ դեմ եղած յարձակումներու մասին ո'ւէ տեղեկութիւն չէ ունեցած, որով զրպարտութեանց ուր տեղէն բխած ըլլալուն մասին տեղեկութիւն մը չի կրցաւ տալ: Դեսպանը խոստացաւ գրել առ որ անկէ զանոնք Հերքելու համար: Խնդրիմ, այս նամակը ստանալնուդ պէս հեռագրաւ ինձ իմացուցէք զիս հանգստացնելու համար»²:

Այս ամենից վերջ Պողոս Նուբարը կաթողիկոսի համար միանգամայն անսպասելի առաջարկություն է անում. «Յարդ եւրոպիոյ մէջ կատարուած բանակցութիւնք, ասկէ վերջ Կ. Պօլսոյ մէջ տեղի ունենալուն պատճառաւ, Պատուիրակութիւնը ալ ևս իրական աշխատութիւն մը պիտի չունենայ, որուն պատճառ մը չի մնար: Հետեւաբար կը խնդրիմ Զեր Վեհափառութենէն զիս արձակել այն պաշտօնէն, որ ինձ յանձնելու անհուն պատիւն ըրած էր և որ այժմ դայն վերջացած կը նկատիմ: Զերդ Վեհափառութիւնը վստահ կրնայ ըլլալ, որ երախտապարտ և զգացեալ յիշատակ մը պիտի պահիմ միշտ ինձ յայտնուած վստահութեան և ինձ ցոյց տրուած թանկագին աջակցութեան համար այնպիսի դժուարին պարագաներու մէջ, յորում պէտք էինք անձնութիւնաբար աշխատիլ մեր Ասիական Թուրքիոյ հայրենակիցներու ազատութեան համար:

Մեծաւ շնորհակալութեամբ և Ամենախորին յարգանքով՝
Պողոս Նուպար»³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 46, թ. 5-ի չրջ.:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, գ. 43, թ. 42:

Ազգային պատվիրակության ղեկավարի մոտ առկա հրա-
ժարականի տրամադրությունը խոր տազնապի էր մատնել
Գևորգ V Վեհափառին:

Հուլիսի 24-ին կաթողիկոսը պատասխան նամակ է հղում
Պողոս փաշա Նուբարին, ուր ասված էր, որ նրա ղեմ եղած
խոսակցություններն անհիմն են և ծնունդ թյուրիմացության ու
չարամտության: «Վսեմափայլ Տեր,- գրում էր կաթողիկոսը,-
միանգամայն համոզված եղէք իմ առ Ձեզ ունեցած կատարեալ
վստահութեան ու հաւատի: Ես համոզուած եմ, որ Դուք Ձեր
հեռատեսութեամբ, փորձառութեամբ, աշխատանքով և դժբով
մեծարգո նպաստեցիք Հայոց հարցին: Ձեր վերջին և վերջնիւթեր
նամակների մէջ գրում եք, որ բանակցութիւնների կենտրոնը
Պօլիս է փոխադրուած, ուրեմն և այսուհետև Պատրիարքարանն
անմիջապէս կ սկսի յարաբերութիւնները Դեսպանների հետ:
Ճշմարիտ է, Պատրիարքարանի վրայ այժմ աւելի շատ պարտա-
կանութիւն և աշխատանք է ծանրանում, սակայն ի նկատի
ունենալով, որ Դեսպանները ևս չարունակ իրենց կենտրոնական
իշխանութեանց հետ բանակցութեանց մէջ են, շատ բնական է,
որ Հայոց հարցի յաջողութեան համար դեռևս անելիք շատ կայ
եւրոպական մայրաքաղաքներում»¹:

Կաթողիկոսը շատ անհանգիստ էր, որ միանգամայն ան-
սպասելի մի նոր քաղաքական բարդություն է առաջ եկել Հայ-
կական հարցի ճանապարհին՝ հանձինս բալկանյան պետու-
թյունների միջև եղբայրասպան պատերազմի սոսկալի բռնկման
և որպէս դրա հետևանք թուրքական զորքերի հաջողության և
այլն: Այդ պատերազմի պատճառով քաղաքական կացությունն
այնպէս խճճված է և անակնկալներով հղի, գրում էր Վեհափա-
ռը, որ դժվար է որոշակի բան ասել: «Այժմեան ցաւալի պարա-
զան այն է, որ եվրոպական դիվանագետները համեմատաբար
ավելի քիչ են զբաղվում [հայկական հարցով], քան վերջին [Բալ-
կանյան երկրորդ] պատերազմից առաջ: Ահավասիկ այս հան-
գամանքը ևս ի նկատի ունենալով, թե ես և թե գիտակից հայերը

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 43, թ. 8-9:

անհրաժեշտ են համարում Ազգային պատգամաւորութեան գոյութիւնն Եւրոպայում Զեր լուսաւոր, հեռատես և հեղինակաւոր ղեկաւարութեան ներքոյ:

Ուստի խնդրում եմ Զեր ազնուագոյն առաքելութեանը, բարեհաճեցէք չարունակել յօգուտ Տաճկահայ ժողովրդի բարօրութեան և երջանկութեան, որն անպայման մօտ է Զեր ազգասէր սրտին, միանգամայն ուրախ, չտխրելով չարամիտ լուրերէն: Լիայոյս լինելով Զեր մարդասէր պատրաստակամութեան վերայ, մաղթում եմ Զեզ երկար կեանք և կատարեալ յաջողութիւն, օրհնելով Զեզ և Զեր նշանաւոր գերապատուութեանը¹:

Միայն բավական ժամանակ անց՝ սեպտեմբերի 12 (25)–ին, Պողոս Նուբարը համաձայնութիւն է տալիս շարունակելու գլխավորել Ազգային պատվիրակութիւնը. նա գրում էր. «Վեհափառ Տէր: Զեր Սրբազնութեան 24 Յուլիս ամսաթիւ նամակը ստանալու պատիւն ունեցայ] եւ ինձ նկատմամբ անոր պարունակած բարեհաճ գնահատումներուն համար խորապէս երախտապարտ եմ, եթէ Զեր Վեհափառութիւնը կը կարծէ, որ իմ աջակցութեանս շարունակութիւնը օգտակար կրնայ ըլլալ, թէպէտ այժմ բանակցութիւնք կը շարունակուին իմ գործունէութեան չըջանէս դուրս, պատրաստ եմ, Զեր անձին նկատմամբ իմ հնազանդութեանս ապացոյց մը տալու համար, շարունակել ժամանակ մը եւս, ինձ յանձնուած բարի պաշտօնը: Պէտք եմ սակայն յաւելուլ, ցաւօք սրտի, որ երկար ժամանակէ ի վեր իմ անձնական գործերս երեսի վրայ թողած եմ, որոնք կը պահանջէն իմ ներկայութիւնս Եգիպտոս, եւ թէ ինձ շատ դժուար պիտի ըլլայ հոն չերթալ գալ նոյեմբեր ամսոյն մէջ: Այսու հանդերձ կը յուսամ, որ մինչև այն ժամանակ, մեր բարենորոգմանց խնդիրը լուծման մը պիտի յանգի և ես չեմ երկմտեր ապահովիլ Զեր վեհափառութիւնը, որ բոլոր իմ ջանքերս այն նպատակին սպաս դնելէ չի պիտի դադրիմ»²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 43, թ. 9:

² Նույն տեղում, գ. 33, թ. 19:

Ա. ՄԱՆԴԵԼՇՏԱՄԻ ՆԱԽԱԾՐԱԳԻՐԸ

Ստանալով մյուս մեծ տերությունների համաձայնությունը՝ Կ. Պոլսի իրենց ղեսպանների մակարդակով քննելու հայկական հարցի լուծման հնարավորությունները՝ Կ. Պոլսում ուսաց ղեսպան Մ. Ն. Գիրսը հանձնարարում է ղեսպանատան առաջին դրագոման (թարգման) պրոֆեսոր Ա. Ն. Մանդելշտամին՝ մշակել բարենորոգումների նախնական ծրագիրը Հայաստանի համար¹:

Լուրջ ու խոհուն ուս ղիվանագետը նախագծի ստեղծման ընթացքում հանդես բերեց մեծ պատասխանատվություն ու հմտություն²: Իր աշխատանքը նա սկսեց՝ ուսումնասիրելով հայկական հարցին առնչվող միջազգային բոլոր փաստաթղթերը: Բարենորոգումների ծրագիրը կազմելիս նրա համար հիմք ծառայեցին 1880 թ. եվրոպական հանձնաժողովի մշակած՝ վիլայեթների մասին օրենքը, Լիբանանի մասին արձանագրությունների կանոնադրությունը, 1895 թ. Կ. Պոլսում Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և Անգլիայի ղեսպանների հիշատակագիրն ու ծրագիրը Հայաստանի բարենորոգումների վերաբերյալ, 1895 թ. հոկտեմբերի 20-ի սուլթանական հրովարտակը և 1913 թ. մարտի 13 (26)-ի վիլայեթների մասին նոր օրենքը: Իր ձեռքի տակ Մանդելշտամն ուներ նաև Պողոս Նուբարի գլխավորած պատվիրակության և Կ. Պոլսի պատրիարքարանի կազմած հայկական բարենորոգումների երկու նախագծերը:

* Իր կյանքի զգալի մասը Անդրե Մանդելշտամը նվիրել էր Օսմանյան կայսրության ուսումնասիրությանը, ուր 16 տարի (1898-1914 թթ.) եղել էր Կ. Պոլսի ուսական ղեսպանության դրագոման (թարգման): Նա բարձրակարգ իրավագետ էր, Միջազգային օրենքի հաստատության անդամ, Ոստիկանության համաշխարհային երկրորդ վեհաժողովի անդամ և այլն (տե՛ս Անտոն Մանտելշտամ, Օսմանեան կայսրության ճակատագիրը: Առաջին մաս. Երիտասարդ թուրքերը պատերազմէն առաջ, Թարգմ. Միքայել Շամտանճեան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 12):

¹ «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 36:

² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, վավ. 91, թ. 6:

Օգտագործելով այդ բոլոր փաստաթղթերը՝ Մանդելշտամը իր նախածրագիրը կազմեց Բեռլինի 1878 թ. դաշնագրից բխող պաշտոնական իրավունքի գորուծյամբ:

Հայաստանում բարեփոխումների իր նախագիծը ուսական դիվանագետը կառուցել էր երկու հիմնական սկզբունքի վրա. ա) Պետք է ճշտվեն այն տարածքի սահմանները, որում մտցվելու են բարեփոխումները, բ) Բարեփոխումների ներմուծումը պետք է երաշխավորվի հատուկ հսկողությամբ¹:

Անթաքույց համակրանքով փարվելով հայկական հարցի լուծման գաղափարին՝ Մանդելշտամը միևնույն ժամանակ դրսևորեց զգայուն խորաթափանցություն՝ իր առաջարկություններին տալով այնպիսի ձևակերպումներ, որ խնայի թուրք կառավարության դյուրազգացությունը: Նախագծում նա չմտցրեց կետեր, որոնք կարող էին ավտոնոմիայի մասին երկյուղներ առաջ բերել և Բ. Դոանը վանել հարցի քննարկումից:

Բարձր գնահատելով ուսական դրագոմանի կատարած աշխատանքը՝ Վահան Փափազյանը նկատում էր, որ նա իր «մասնագիտական մեծ հեղինակությամբ և հայկական հարցի նկատմամբ իր ունեցած խոր ու բազմակողմանի ծանոթությամբը՝ հիանալիորեն հիմնավորած էր մեր պահանջները՝ միջազգային իրավունքի և հայկական հարցի իրավական անհերքելի տվյալներու և փաստաթղթերու վրա»²:

Երբ հայկական բարենորոգումների ծրագրի նախագիծն արդեն պատրաստ էր³, Կ. Պոլսի ուսաց դեսպան Գիրսն այն ուղարկեց Պետերբուրգ: Այստեղ արտգործնախարարության դիվանագետների կողմից վավերագիրը ենթարկվեց հանգամանալից քննության ու արժանացավ հավանության: Ռուսաստանի նախարարների խորհրդում հաստատվելուց հետո արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովի ստորագրած առաքման գրով նախագիծը վերադարձվեց Կ. Պոլիս՝ դեսպան Միխայիլ Նիկոլաևիչին:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3464, л. 77.

² Վահան Փափազյան, Իմ յուշերը, հատ. II, Պեյրութ, 1956, էջ 239:

³ Տե՛ս Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, Թղթապ. 1, վավ. 11⁹⁰ (13 թերթ, ֆրանսերեն, մեքենագիր):

Հայկական բարենորոգումների ծրագրի ուսսական նախագիծը (որը հայտնի է նաև «Մանղելչտամի նախագիծ» անունով) ընդհանուր գծերով ուներ հետևյալ բովանդակությունը.

Թուրքաց Հայաստանի բոլոր վեց վիլայեթները (Էրզրումի, Սվազի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիի և Նարբեքիի) միանում են մի նահանգի մեջ, միաժամանակ այդ վիլայեթների կազմից անջատվում են այն մասերը, որոնք բնակեցված են զուտ մուսուլման բնակչությամբ¹:

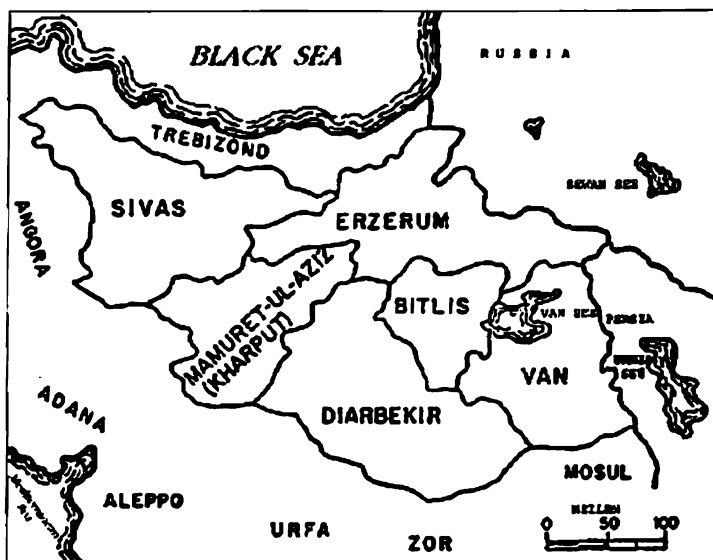
Վերակազմված Հայաստանի կառավարիչ է կարգվում մի գեներալ-նահանգապետ (*inspecteur général*)՝ պայմանով, որ նա լինի մի ձեռնհաս քրիստոնյա եվրոպացի և նշանակվի մեծ պետությունների հավանությամբ ու սուլթանի համաձայնությամբ՝ 5 տարի ժամկետով: Նրա ձեռքում պիտի կենտրոնանար գործադիր ողջ իշխանությունը: Նահանգապետին իրավունք է վերապահվում արձակելու զինվորական ու քաղաքացիական բոլոր պաշտոնյաներին և կարգել նորերին²:

Նահանգապետին առընթեր ստեղծվում է մի վարչական խորհուրդ՝ բաղկացած նահանգի մեջ մտնող վիլայեթների վարչակազմների ներկայացուցիչներից և խորհրդականներից: Խորհրդի հիմնական զբաղմունքներից մեկը պիտի լիներ հայկական գործերի վարումը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 51, թ. 1:

² Հայերը փափագում էին, որ կառավարիչը նշանակվեր ուսսական պետության կողմից: Կ. Պոլսի ուսսական ղեկավարատանը հայոց պատրիարքի պատվիրակի հետ ունեցած զրույցի ընթացքում Մանղելչտամի այն հարցին, թե հայերը չէին ուզի, որ ընդհանուր կառավարիչը թուրք լիներ, նա պատասխանել էր. «Ո՛չ, դժբախտաբար, թուրք կառավարությունը և թուրք կառավարիչները երկիրը բարեկարգելու անկարող ըլլալնին հաստատած են դարերէ ի վեր, և մեր վիճակը նոր հուսալարություններ կրելու չի կրնար հանդուրժել» («Էջմիածին», փետրվար-մարտ, ապրիլ, 1965, էջ 162):

² Տե՛ս Յան Վան դեր Դյուսեն, Հայկական օրագիրը (Հետալսու՝ Վեստեննեկի օրագիրը), էջ 23:

Թուրքահայաստանի վեց նահանգները¹

Նահանգի օրենսդրական իշխանությունը հանձնվում է ընտրովի նահանգային օրենսդրական ժողովին (խորհրդարան), որի կազմում մտնելու են հավասար թվով մահմեդականներ և քրիստոնյաներ: Խորհրդարանը պետք է կատարի օրենսդրական պարտականություններ տեղական նշանակություն ունեցող հարցերում: Այդ մարմնի միջոցով մշակված օրենքները պիտի հաստատվեն կամ մերժվեն սուլթանի կողմից: Ամեն մի սանձակում (գավառում) նույնպես նախատեսվում էր հաստատել վարչական խորհուրդներ՝ հավասարապես ընտրված քրիստոնյաներից ու մահմեդականներից:

Ստեղծվում է ժանդարմերիայի և ոստիկանության ծառայողական կադրերի նոր չրջանակ, ուր բարձր պաշտոնները

¹ Վերցված է Արտեմ Օհանջանյանի "Armenia 1915, Austro-Hungarian Diplomatic Reports Prove the Cenozide" (Vienna, 2011) գրքից:

Հանձնվելու էին եվրոպացիներին, իսկ ստորին պաշտոնները վարելու էին քրիստոնյա և մուսուլման բնիկները՝ հավասար իրավունքներով և կես առ կես համամասնությամբ:

Նահանգում դատարանը ենթարկվում է արձատական բարենորոգման, ստեղծվում է արդարադատության և չրջիկ դատարանների ինստիտուտ:

Սահմանվում է կարգ, համաձայն որի՝ Հայաստանում զինակոչված բոլոր երիտասարդները, առանց ազգային տարբերության, պարտավոր են զինվորական ծառայություն կատարել իրենց ծննդավայրում և հարակից վայրերում:

Արձակվում են «համիդիե» զնդերը:

Մուսուլմաններին և քրիստոնյաներին տրվում են կառավարչության մեջ պաշտոններ ստանալու հավասար իրավունքներ:

Նահանգում թուրքերի հետ պաշտոնական է ճանաչվում նաև հայոց լեզուն: Այսպիսով, «կրոնի ազատության, ինչպես և՛ արդարադատության, ժողովրդական կրթության, զինվորագրության, հողատիրության, երկրագործության և ֆինանսական տուրքերի տեսակետից ուսական նախագիծը հայ բնակչությանը տալիս էր լիակատար, լիուլի ապահովություն»¹, - գրում էր արտգործնախարար Սազոնովը:

Վերջապես, որ չատ կարևոր էր, ուսաց դիվանագիտությունը անհրաժեշտ էր համարում հանգամանորեն ճշտել այն եղանակները և միջոցները, որոնցով հնարավոր կլիներ սահմանել եվրոպական մշտական վերահսկողություն (կոնտրոլ) Հայաստանում նախատեսվող բարենորոգումների գործադրության վրա: Պետությունների հրահանգած վերահսկողությունը պիտի կատարվեր Կ. Պոլսի իրենց ղեսպանների և տեղական հյուպատոսների միջոցով:

Մանդելշտամի ծրագրի բովանդակությունը կարելի է այսպես համառոտագրել. Հայաստանում հաստատել ապահովություն ու արդարություն, առանց ազգի ու կրոնի խտրության

¹ С. Д. Сазонов, Воспоминания, Париж, 1927, стр. 171-172.

այնտեղ երաշխավորել բոլոր բնակիչների ֆիզիկական գոյությունը և նրանց գույքի ազատ տնօրինության իրավունքը¹:

Թեև Մանդեկշտամը նախատեսել էր կազմել այնպիսի նախագիծ, որ Բ. Դուռը չհրաժարվի դրա քննարկումից, բայց իրականում ստացվել էր մի փաստաթուղթ, որը փաստորեն ընդգրկում էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի մինչ այդ առաջարկած բոլոր կարևոր կետերը: Դա, ըստ էության, ինքնավար Հայաստանի ստեղծման ծրագիր էր, որով նա ստանում էր քաղաքական այնպիսի կարգավիճակ, ինչպիսին ուներ Լիբանանը²:

Նախորդ չուրջ երկու տասնամյակների ընթացքում Ռուսաստանը բացարձակապես հակառակ էր, որ Թուրքահայաստանին տրվի, թեկուզ ամենանեղ սահմաններում, ինքնավարությունն ան մի բան:

Արտգործնախարար, Հայտնի Հայատյաց Լորանով – Ռուստովսկուն է պատկանում Թուրքիայում հայերի կոտորածների ժամանակ՝ 1895 թ., արտահայտած հետևյալ կարծիքը. «Ռուսաստանն ուրախ կլինի, եթե թուրքական վարչությունը բարեփոխվի և սուլթանի քրիստոնյա հպատակները կյանքի ու գույքի

¹ Ա. Մանդեկշտամի հեղինակած ռուսական նախագծի ամբողջական տեքստը տե՛ս *“Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении”*, Пб., 1915, с. 61-68, *“Оранжевая книга”*, № 2 - *Дипломатическая переписка России, предшествовавшая войне с Турцией*. Пб., 1914, с. 61-69, **Լեօ**, Հայոց հարցի վավերագրեր, Թիֆլիս, 1915, էջ 314-329:

² Օսմանյան կայսրության պրովինցիաներից մեկը՝ Լիբանանը, մեծ տեղությունների ճնշման տակ 19-րդ դարի 60-ական թվականներին ստացել էր ինքնավարություն, որը երաշխավորված էր այդ նույն տեղությունների պաշտպանությամբ: Վերջիններիս կողմից հովանավորված կարգավիճակը փոխվել կարող էր միայն այն դեպքում, եթե տեղությունները տային իրենց համաձայնությունը, որ երբեք չէին տա: Հաստատված կանոնակարգի համաձայն՝ Լիբանանի նահանգապետը պետք է լիներ քրիստոնյա: Տվյալ ժամանակաշրջանում Լիբանանի նահանգապետը Հայազգի Հովհաննես փաշա Գույումջյանն էր, որն այդ պաշտոնին նշանակվել էր պետությունների հավանությամբ: Լիբանանի այդ դրությունն ստեղծվել էր մարոնիթների կոտորածից հետո: Այնուհետև Լիբանանում չէին եղել քրիստոնյաների զանգվածային նահատակություններ:

լավագույն ապահովություն ունենան, բայց նա հակառակ է, որ Ասիայում ստեղծվի այնպիսի մի երկիր, ուր հայերը բացարձակ արտոնություններ վայելեն: ... Ներկայումս Ռուսաստանի հայերը գրգռված դրություն մեջ են, ուստի տեղական ռուսական իշխանությունները ստիպված են խիստ միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի նրանք չկարողանան զենք ու փող ուղարկել սահմանից այն կողմ (Թուրքահայաստան: - Հ. Ս.) ... Ռուսաստանը չի կարող ընդունել, որ իր սահմանի վրա կազմվի մի նոր Բուլղարիա»¹:

Հիմա ժամանակները փոխված էին. Թուրքահայաստանը չատ անհրաժեշտ էր Պետերբուրգին:

Ինչևիցե, այժմ Ռուսաստանի շահերը համընկնում էին հայերի շահերին, և վերջիններս պետք է օգտվեին դրանից: Մանդելշտամի նախագիծը նրանց սրտովն էր:

4. Պոլսի ռուսաց դեսպան Գիրսը Ա. Մանդելշտամի նախածրագիրը ներկայացնում է Եոյակ համաձայնության պետությունների (Անտանտ)՝ 4. Պոլսի դեսպանատների ներկայացուցիչներից կազմված նախապատրաստական հանձնախմբին, որի անդամներն էին Մեծ Բրիտանիայի դեսպանատան առաջին դրագոման Ֆիցմորիսը, Ֆրանսիայի դեսպանատան քարտուղար կոմս Սեն-Քանթենը, Ռուսաստանի դեսպանության առաջին

¹ «Մշակ», № 115, 26 սեպտեմբերի 1907 թ.:

* Նկատենք, որ ռուսական սևհարյուրակային մամուլի մի քանի օրգաններ հանդես եկան Մանդելշտամի նախածրագրի դեմ: Օրինակ՝ հակահայ տրամադրություններով համակված "Земляица" թերթում Ե. Սկուրուխին ստորագրությամբ մի թունալից հոդված էր տպագրվել՝ «Հայաստանի ավտոնոմիան անթույլատրելի է» վերնագրով, ուր հեղինակը եզրակացնում էր, թե հայկական ինքնավարությունը խիստ վնասակար է Ռուսաստանի համար: Նշված հոդվածն արտատպել էր Թիֆլիսում հրատարակվող "Голос Кавказа" թերթը՝ իր 1913 թ. մայիսի 23-ի համարում:

“ Արևելյան Անատոլիայի հայաբնակ նահանգներում անցկացվելիք մանդելշտամյան վերափոխումների և հարակից խնդիրների մասին տե՛ս Մատենադարան, Արչակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթապ. 1, վավ. 11⁸⁷ (15 թերթ, ֆրանսերեն):

դրագոման Մանդելշտամը: Համատեղ քննելով նախագիծը՝ նրանք ընդունում են այն՝:

Դրան պետք է Հաջորդեր վավերագրի քննությունը Համաձայնության երկրների՝ Կ. Պոլսի ղեսպանների մակարդակով: Այդ նպատակով Հունիսի 4 (17)-ին ի մի են Հավաքվում Գիրսը, բրիտանական ղեսպան Լոութերը և ֆրանսիական ղեսպանության Հավատարմատար Մ. Բոպպեն: Վերջին երկուսն ամբողջովին Հավանություն են տալիս նախագծին՝ մտցնելով նրա մեջ մի քանի չնչին փոփոխություններ միայն:

Այսպիսով, Հայկական Հարցի լուծման Հիմնական սկզբունքների չուրջ Եռյակ Համաձայնության պետությունների միջև ստեղծվում է լիակատար Համաձայնության ու Համերաշխության միջոցով:

«Ամենամոտ ապագայում ես մտադիր եմ ծրագրիր ներկայացնել մեծ պետությունների ղեսպանների խորհրդակցությանը»², - Հունիսի 8-ին Գիրսը հեռագրում էր Սազոնովին:

Քանի որ Հայաստանի բարենորոգումների նախագիծն առայժմ քննարկվել ու ընդունվել էր միայն Եռյակ Համաձայնության երկրների ղեկավարների կողմից, ուստի այն դեռևս իրավական փաստաթուղթ չէր: Այդ պատճառով Հունիսի 17-ին ստեղծվում է մի Հանձնախումբ, որի մեջ են մտնում բոլոր վեց տերությունների՝ Կ. Պոլսի ղեսպանատների հետևյալ ներկայացուցիչները՝ Մեծ Բրիտանիայի ղեսպանատան առաջին դրագոման Ֆիցմորիս, Ֆրանսիայի ղեսպանատնից՝ քարտուղար դը Սեն-Քանթեն, Գերմանիայի ղեսպանատնից՝ դրագոման դոկտ. Շեռնբերգ, Ռուսաստանի ղեսպանատնից՝ ավագ դրագոման Մանդելշտամ, Ավստրո-Հունգարիայի ղեսպանատնից՝ առևտրական գործերի տնօրեն Պանֆելի, Իտալիայի ղեսպանատնից՝ երկրորդ դրագոման Ա. Շաուրեր: Հանձնախումբը, որն ստացել էր «Հայկական բարենորոգումների Հանձնաժողով» անվանու-

¹ Տե՛ս Մատենադարան, Արչակ Ալպոյաճյանի արխիվ, Թղթապ. 1, վավ. 11⁹¹ (3 թերթ, ֆրանս. մեքենագ.):

² «Բարենորոգումները Հայաստանում», Լջ 37:

մը, պիտի կանոնավորապես նիստեր գումարեր, մանրամասն ուսումնասիրեր Հայաստանի բարենորոգումների նախկինում կազմված բոլոր ծրագրերը, ապա ձեռնարկեր ուսսական նախագծի քննարկումը: Հանձնախմբի անդամները աշխատելու էին ղեկավարների անմիջական ղեկավարությամբ:

“Новое Время”-ն գրում էր, որ «Թուրքերը համոզված էին, թե դր. Շեոնբերգը ավելի հաշվենկատորեն ու հավատարմությամբ կպաշտպանի սուլթանի շահերը, քան բոլոր փաշաները միասին վերցրած: Նրանք վստահ էին, որ գերմանացի ղիվանագետը հարկ եղած ղեկքում կփորձի ի չիք դարձնել ուսսական կողմի բոլոր առաջարկները»:

Նախքան Մանդեկտամի նախագծի քննարկմանը ձեռնամուխ լինելը ոչ միայն Հայկական բարենորոգումների Հանձնաժողովի անդամներին ու բանակցող կողմերի կառավարություններին, այլև մամուլի օրգաններին և ընդհանրապես հասարակայնությանը մեծապես հետաքրքրում էր երկու առանցքային հարց. 1) Ո՞րն է Հայաստանը, որո՞նք են նրա սահմանները, 2) Որքա՞ն է Հայերի թիվը Հայաստանում: Այդ երկու հարցերի պատասխանները բանակցությունների մասնակիցներին պիտի օգնեին կողմնորոշվելու որոշումներ ընդունելիս:

Առաջին հարցին պատասխանելը հեշտ էր այն առումով, որ Հայկական հարցի վերաբացման օրերին բոլորի համար մոտավորապես պարզ էր «Հայաստան» աշխարհագրական հասկացության տարածքային ընդգրկումը:

Կ. Պոլսի ուսսական ղեկավարությունում աշխատած երկար տարիների ընթացքում Մանդեկտամը հավաքել էր Հայաստանի տարածքին և Հայերի թվին վերաբերող վիճակագրական բազմաբնույթ ու մեծաքանակ տեղեկություններ: Նրա համար ամենից առաջ կարևոր էր պարզել, թե 1913 թվականին որ տարածքը կարող է համարվել իրական Հայաստան:

Դարեր շարունակ Ասիական Թուրքիան ազգագրական և աշխարհագրական տեսակետից բաժանված է եղել երեք գլխա-

¹ “Новое время”, № 13662, 24 марта 1914 г.

վոր մասերի՝ Անատոլիա, Հայաստան և Սիրիա-Միջագետք: Տարածաշրջանի հարավում Արաբիայի ընդարձակ տափաստաններն են՝ ծայրահեղ չոր կլիմայով, Բաղդադով, Մոսուլով, Բասրայով: Այս կողմերում Հայաստանն է իր քմայքոտ ու երփնե-րանգ սարերով ու բարերեր դաշտերով, ձորերով ու խորխորատ-ներով: Այդ երկրում, որ օտարներն անվանել էին դրախտավայր, ապրել էր բազմաքանակ հայ ժողովուրդը: Բայց այդ Հայաստանն այլևս չկար, այն մնացել էր անցյալում: Օսմանյան տիրակալությունն պայմաններում թուրքն ու քուրդը դարերի ընթացքում բռնաբերել էին նրա մարմինը, տեղ դարձել հայկական բարձրամանդակի ընդարձակ փեշերին՝ Հայոց ապրելու տեղերը վերածելով կողոպտիկների: Հայաստան աշխարհի երբեմնի հսկայածավալ տարածքներում հիմա ապրում էին այլ ազգեր ու ցեղեր կամ թուրքացած ու քրդացած հարյուրհազարավոր հայեր, գուցե և միլիոններ: Այնուամենայնիվ, դեռ հոժ զանգվածներով հայեցի էին մնացել հայկական բարձրամանդակի հյուսիսարևելյան մասի 5-6 նահանգները, որոնք թուրքերի կողմից պաշտոնապես ստացել էին «Արևելյան Անատոլիա» անվանումը, որն այդպես էլ չէր ընդունվել ոչ միայն հայ, այլև օտար գիտական ու հասարակական շրջաններում:

Վերջապես, Հայաստանի հյուսիս-արևմուտքից սկսվում էին Պոնտոսի և Փոքր Ասիայի շրջանները:

Ավելի դժվար էր պարզել մյուս էական հարցը. որքա՞ն է թուրքերի կողմից Արևելյան Անատոլիա հորջորջված հայ բնակչության թիվը: Դա հայկական հարցի այն մասն էր, որ իր տարտամ և խճճված վիճակով ամենից ավելի էր կարոտ լուսարանություն:

ՀԱՅՆՐԻ ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

Երբ Բեռլինի 1878 թ. կոնգրեսում քննվում էր հայկական հարցը, դիվանագետներից չատերն այն միտքն էին արտահայտել, թե հայերը չունեն երկու կարևոր բան՝ ռազմական կորով, որպեսզի կարողանան պաշտպանել իրենց երկիրը, և հարաբե-

րական թվական մեծամասնություն, որպեսզի պաշտպանեն իրենց այն իրավունքները, որ խնդրում են:

Հայ գործիչները, հայկական մամուլը ժամանակին վճռակա-նորեն ժխտում էին այդ անհիմն հավաստումները՝ առաջ բերե-լով բազմաթիվ անկողմնակալ հետազոտողների տեսակետները:

«Հորիզոնը» գրում էր, որ վերջին՝ 1877-1878 թթ. ուս-թուրքական պատերազմը ցույց էր տվել, որ ռազմական տեսա-կետից հայության հեռավոր ժամանակների մարտական կորուվր չի մարել: «Հետագա տարիները,- գրում էր «Հորիզոնը», - նոր ու բազմաթիվ ապացույցներ տւին, որ հայերի մասին այդ տա-րածած կարծիքը լիովին անհիմն է»¹: Հիրավի, հեղափոխական շարժումները, Սասունի և Զեյթունի ընդհարումները, հայ-թա-թարական կռիվները Կովկասում, Իրանի ազատագրական շար-ժումներում հայերի քաջարի մասնակցությունը, հայ զինվորների հերոսությունները Բալկանյան պատերազմում ակնհայտորեն ցույց էին տվել, որ նրանք ոչ միայն ունեն ռազմական հզոր կո-րով, այլև, եթե հարկ լինի, ընդունակ են հանդես բերելու զինվո-րական փայլուն կարողություններ: Բավական էր միայն թվար-կել Անդրանիկի և Եփրեմի անունները:

Այժմ՝ 1913 թվականին, այլևս ոչ ոք չէր հավատում, թե հա-յության ռազմական կորուվր մարած է: Հիմա թուրքական իշխա-նությունները և նրանց աջակիցները չնշտադրում էին, թե հայե-րը խիստ սակավաթիվ են հայկական բարձրավանդակում: Առավել բազմամարդ Վանի նահանգում նրանք հայերի թիվը հաշվում էին ընդամենը 16%:

Քանի որ հայկական հարցի վերաբացման օրերից սկսած՝ հայերի թվի հարցը ձեռք էր բերել խիստ ծանրակշիռ նշանա-կություն, ուստի հայության բարեկամներն իրենց պարտակա-նությունն էին համարում ճշտել իրական վիճակը, ճշգրիտ հե-տազոտություններով ցույց տալ, թե հայկական բարձրավան-դակում հայությունն ինչ թվական մեծությամբ է ներկայանում:

¹ «Հորիզոն», № 12, 17 հունվարի 1913 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղը:

Հայկական մամուլը գտնում էր, թե ցանկալի է, անշուշտ, որ Հայերի իրական թիվը ճշտվեր իր բովանդակ ծավալով, բայց եթե ժամանակի սղության պատճառով անհնար է այդպիսի մի ընդգրկուն ծրագրի իրագործումը, ապա առայժմ թերևս բավական կլինե՞ր Հետազոտել Հայաստանի միայն մի, ասենք՝ Վանի կամ Թիֆլիսի նահանգներից որևէ մեկը: Ոմանք գտնում էին, որ այն նույնիսկ Հնարավոր է իրագործել 20-25 հոգու ուժերով մեկ ամսվա ընթացքում: Ստացված արդյունքը բաղդատելով չըջանալով թվերի հետ՝ որոշակի կերևար այն մեծ տարբերությունը, որ կար Հայության փաստական և իշխանությունների կողմից չըջանալով անիրական թվերի միջև:

«Հորիզոնը» գրում էր, որ գիտակցելով Հայերի թվի նշանակությունը Հայկական Հարցի լուծման գործում՝ Երկրի գործիչները պարտավոր են առանց ուշացնելու «կազմակերպել այս կարևոր գործը գիտական հիմունքներով ու դրանով վերացնել մի շարք անհիմն ու չարամիտ թիրիմացութիւններ»¹:

Անշուշտ, այդ գործի նշանակությունը, անկախ իր գիտական արժեքից, սթափեցնող և ընկալելի կլինե՞ր թե՛ օտար և թե՛ Հայ Հասարակական կարծիքի Համար, քանզի ակնհայտ կդառնար, որ չնայած բոլոր արհավիրքներին, այնուամենայնիվ թուրքահայ ժողովրդի բացարձակ մեծամասնությունը ողջ է ու շարունակում է ապրել հազարամյակների իր Հայրենիքում:

* * *

Նախկիններում օսմանյան կայսրության մեջ չկար ճշգրիտ վիճակագրություն: Թուրքական կառավարությունն ընդհանրապես աղոտ պատկերացում ուներ իր հպատակների ճշգրիտ թվի մասին, եղածն էլ անստույգ էր, քմահաճույքի արդյունք: Այդ էր պատճառը, որ թուրք «ուսումնասիրողները» բավարարվում էին մասնավոր անձանց կազմած «վիճակագրություններով»:

Թուրք կառավարությունը ոչ միայն խարդախում էր Հայոց թիվը թղթի վրա, ոչ միայն նրանց տոկոսային հարաբերությունը

¹ «Հորիզոն», № 12, 17 հունվարի 1912 թ.:

իջեցնում էր վարչական նոր բաժանումներով, այլև հալածանքներով, սպանություններով, խալամացումով ստիպում էր գաղթել երկրից: Մյուս կողմից՝ զինվորական տուրքից նեղված հայերը չարունակում էին թաքցնել իրենց արու զավակներին՝ որպես անտանելի հարստահարումներից խուսափելու միջոց:

Ճշգրիտ տեղեկությունների բացակայությունը միշտ լայն դուռ էր բացում կամայական ենթադրությունների առջև: Դրանից դատ՝ թուրք կառավարությունը միշտ առաջնորդվում էր ոչ թե կայսրության ազգաբնակչության մի կարևոր մասը կազմող հայության իրավ թիվը ճշտելու մտահոգությամբ, այլ՝ որոշակի քաղաքական նկատառումներով: Անշուշտ, իրենց միշտ ձեռնադրում է եղել պակաս ցույց տալ հայերի թիվը, որպեսզի կարողանան ըստ այդմ մերժել նրանց պահանջները: Իսկ հայերը, չունենալով համապատասխան հնարավորություններ, սովորաբար չէին զբաղվում իրենց թվաքանակի հարցերով:

Ինչ վերաբերում է օտար հետազոտողներին, ապա նրանք հայերի մասին տեղեկություններ քաղելիս, առանձին բացառություններով, հենվում էին թուրքական միտումնավոր պաշտոնական տվյալների վրա: Իսկ առաջին պաշտոնական մարդահամարը Թուրքիայում կատարվել էր 1844 թվականին:

19-րդ դարի սկզբներից, թեև հազվադեպ, եվրոպայում հանդես եկան թուրք պաշտոնական ազդեցություններից անկախ հետազոտություններ, որոնցում տեղ էին գտնում թվական տեղեկություններ նաև հայերի ու նրանց անմիջական հարևանների մասին: Բացի այդ, Թուրքիայում ճանապարհորդած եվրոպացիները երկրի առանձին վիլայեթների և ամրոցվածությամբ վերցրած կայսրության բնակչության թվի վերաբերյալ թողել են գրառումներ, որոնք, սակայն, զերծ չեն թյուրիմացություններից ու կոպիտ սխալներից:

Ստորև ժամանակագրական կարգով ներկայացնում ենք այն հիմնական աղբյուրները, որոնցում տեղեկություններ կան թուրքահայության թվի մասին:

19-րդ դարի սկզբի գերմանացի նշանավոր վիճակագիր դոկտ. **Գ. Հասսելը** 1822 թ. լույս ընծայած իր գրքում (*"G. Hassel, Lehrbuch der Statistik der europäischen Staaten"*, Waimar, 1822) թուր-

քական կայսրության հայերի թիվը ներկայացրել էր 1.690.000¹:

Նոր ժամանակներում Օսմանյան կայսրության բնակչության հաշվարկի առաջին փորձը կատարել է ֆրանսիացի գրող ու ճանապարհորդ Մ. Ուրուչինինը, որն ամբողջ աշխարհի հայերի թիվը հաշվել է 4.000.000՝ տալով հետևյալ վիճակագրությունը.

Օսմանեան կայսրութիւն	2,400.000
Ռուսաստան	900.000
Պարսկաստան	600.000
Հնդկաստան և Ասիայի երկրները	40.000
Եվրոպայի երկրները	60.000

Ըստ Ուրուչինինի բերած տվյալների՝ Օսմանյան կայսրության 2.4 միլիոն հայերից 400 հազարն ապրում էր Կ. Պոլսում և Եվրոպական Թուրքիայում, իսկ 2 միլիոնը՝ Ասիական Թուրքիայում, որի մեջ այն ժամանակ մտնում էին նաև Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջանները: Նշված 2.4 միլիոն հայերից Ուրուչինինը ավելի հանգամանորեն կանգ էր առել Հայ կաթոլիկների վրա՝ նրանց թիվն ամբողջ Օսմանյան կայսրության մեջ հաշվելով 38-40 հազար, որից 17.000 Կ. Պոլսում, 9.000 Անգորայում, 4.000 էրզրումում, 2.500 Տրապիզոնում, 1.500 Արդվինում և 1000 Բրուսայում²:

Հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում ավստրիացի վիճակագիր Ռոդենի գիրքը (*“Die Türkei und Griechenland in ihrer Entwicklungsfähigkeit”*, Frankfurt, 1856): Ըստ այդ աշխատության՝ կայսրության եվրոպական մասում հայերի թիվը կազմում էր 400.000, իսկ Ասիական Թուրքիայում՝ 2.000.000, այսինքն երկու անգամ չատ քրդերից³:

Կարլ Մարքսը և Ֆրիդրիխ էնգելսը, խոսելով Թուրքիայի ազ-

¹ Տե՛ս *“Mesrop”* Հանդես (Բեռլին), № 1, Հուլիս, 1914, երկրորդ մաս, էջ 17-18 (Լիպարիտ Նազարյանի հոդվածը):

² Տե՛ս *«Արարատ»*, № 2, փետրվար, 1914, էջ 130:

³ Տե՛ս *“Mesrop”* Հանդես (Բեռլին), № 1, Հուլիս, 1914, երկրորդ մաս, էջ 20:

գությունների մասին, հայերի թիվը, առանց հայ կաթողիկոսների, ցույց են տվել 2.400.000¹:

Առաքել Սարուխանը, հենվելով Հայոց ազգային սահմանադրության հիմնադրման առթիվ 1862 թվականին կատարված «ընդհանուր և դավանական ազգահամարի» վրա, հայ ժողովրդի թիվը թուրքիայում ցույց է տվել երեք միլիոն: Տարբեր աղբյուրներից հայթայթած բազմաբնույթ տվյալների հիման վրա նա ներկայացրել էր կայսրության ընդհանուր տարածքի տարբեր մասերում հայերի թվի հետևյալ պատկերը.

Կ. Պոլիս ու Բալկաններ	400.000
Կիլիկիա և Արևմտյան Փոքր Ասիա	600.000
Փոքր Հայք (Սեբաստիա, Կեսարիա)	670.000
Մեծ Հայք (Թուրքական մաս)	1.330.000

ընդամենը՝ 3.000.000²

Մոտավորապես նույն ժամանակ եվրոպացի **Էնգելհարդեն** իր «Թուրքիան և Թանզիմաթը» գրքում հայ կաթողիկոսների թիվը հաշվում էր 150.000, իսկ հայ բողոքականներինը՝ 20.000³:

1877-1878 թթ. ուս-թուրքական պատերազմից առաջ հայերը թուրքահայաստանում ներկայացնում էին չատ հոծ մի զանգված: «Новое Время» թերթը գրում էր, որ «Գոթայի ալմանախի» տվյալներով՝ այդ ժամանակ թուրքիայում կար չորս միլիոն հայ: Հայ ազգաբնակչությունը հատկապես գերակշռում էր էրզրումի նահանգում⁴:

Արդեն 1880 թ. **Թուրքական կառավարությունը** հրապարակեց մի վիճակագրություն, որ «հաստատում էր», թե հայերը մի աննշան փոքրամասնություն են կազմում ինչպես Հայաստան-

¹ Տե՛ս Կ. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 10, էջ 171:

² Տե՛ս Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, ցուցակ 20, թղթապ. 237, վավ. 2, թ. 1-2:

³ Տե՛ս «Նոր Հոսանք» (Թիֆլիս), № 3, մայիս, 1913, էջ 625:

⁴ «Новое Время» թերթի հոդվածի թարգմանությունը տե՛ս «Մշակ», № 209, 22 սեպտեմբերի 1913 թ.:

նում, այնպես էլ Կիլիկիայում: Ըստ այդ վիճակագրությունն՝ Հալեպի, Ադանայի, Տրապիզոնի, Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Տիգրանակերտի, Մամուրէթ-յուլ-Ազիզի և Սեբաստիայի ինը նահանգներում ապրում էր ընդամենը 4.629.375 մարդ, որոնք բաժանվում էին այսպես.

Մահմեդականներ	3,619,625
Հայեր	721,750
Ուրիշ քրիստոնյաներ	288,000:

Ալ. Մյասնիկյանը գրել է. «Վիճակագրությունը լավ բան է, բայց ավելի լավ է վիճակագրական լարախաղացությունը: Թուրքական կառավարությունը միշտ էլ կարող է, ինչպես նա այդ արել է արդեն, վիլայեթները այնպիսի սահմանների մեջ դնել կամ վիճակագրությանը այնպիսի ուղղություն տալ, որ ամեն տեղ քրիստոնյաները փոքրամասնություն կկազմեն»¹:

Այս խեղաթյուրված «վիճակագրությունները» հիմք հանդիսացան եվրոպական հետազոտողների համար, որոնք լայն շրջանառության մեջ դրեցին աղավաղված թվերը:

Մինչդեռ նշված 9 նահանգներում 1880 թ. հայերի թիվն իրականում առնվազը կրկնակի ավելի էր:

1892 թ. լույս է տեսնում Փրանսիացի Վիտալ Կինեի՝ Թուրքական պաշտոնական աղբյուրների վրա հիմնված քառահատոր վիճակագրությունը՝ «*La Turquie d'Asie par Vital Cuinet, Paris*», ըստ որի՝ հայերի թիվն էր (հազարներով).

Լուսավորչականներ	995,479
Կաթոլիկներ	89,746
Բողոքականներ	95,841

Ընդհանուր գումարը՝ 1,181.066:

Բուլղար ընկերարան դոկտ. Ն. Միխովը, որը 19-րդ դարի

¹ Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Երկեր հինգ հատորով, հատոր 1, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1984, էջ 245:

վերջից ձեռնարկել էր Օսմանյան կայսրության բնակչության թվի մատենագիտական-վիճակագրական խոր հետազոտությունն ու վերլուծությունը, իր ուսումնասիրություններում Թուրքիայի եվրոպական մասի բնակչության պատկերը այսպես էր ներկայացնում.

առնաուտ	1,500,000
բուլղար	4,000,000
Հայ	400,000 (Հաշված նաև Պոլիսը) ¹ :

Հարկ է նաև նկատի առնել, որ այդ ժամանակ օսմանյան պետության մեջ տիրող սոցիալ-տնտեսական Հարաբերությունների պայմաններում մինչև 1894-1896 թվականները Հայերի զանգվածային կոտորած և կրոնադարձություն չեն եղել, որովհետև, ինչպես նկատել է խորհրդային թուրքագետ ակադեմիկոս Գորդլևսկին, թուրքերը ձեռնպահ էին մնում մասսայաբար իսլամ ընդունել տալու քաղաքականությունից, քանի որ դա նյութական վնաս էր հասցնում պետական զանձարանին. կրոնափոխներն արդեն ազատվում էին քրիստոնյաներից զանձվող խարաջից և ջիզյեից՝ վճարելով միայն համեմատաբար թեթև աչարը²...

Վիճակն արմատապես փոխվեց 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, երբ Թուրքիայում սկսվեցին Հայերի զանգվածային կոտորածներ, որի հետևանքով նրանց թիվը կրճատվեց մինչ այդ չտեսնված արագությամբ:

Լայնածավալ աղետը վրա հասավ 1894-1896 թթ. Հայկական մեծ կոտորածներից (եղեռն) հետո, կոտորածներ, որոնք խլեցին ավելի քան 300.000 Հայերի կյանք: Այդ արյունալի Հաշվեհարդարը մեծ աղմուկ ու վրդովմունք էր առաջ բերել քաղաքակիրթ աշխարհում: Եվրոպան ուժեղացրել էր ճնշումը Թուրքիայի վրա: Այս հանգամանքը չէր կարող չանհանգստացնել Կ. Պոլսի իշխանություններին: Նման պայմաններում սուլթան Աբդուլ Համիդը

¹ Տե՛ս «Mesrop», № 1, Հուլիս, 1914, երկրորդ մաս, էջ 19:

² В. А. Гордлевский, Собрание избранных сочинений, т. 3, стр. 41.

և Բ. Դուռը տենդայնորեն միջոցներ էին փնտրում արդարացնելու իրենց գործողությունները: Դրանցից մեկն էր եվրոպային ցույց տալ, թե հայությունն այնպիսի չնչին թիվ է կազմում կայսրության ասիական նահանգներում, որ, հետևապես, Թուրքիայի դեմ նրա թշնամական գործողությունները որևէ հիմք ու հեռանկար չունեն: Եվ սկսվեց Թուրքահայության մեծ քայքայումը: Ելնելով բնակչության նվազագույն աճի հաշվարկումներից՝ 50 տարվա ընթացքում (1862-1912 թթ.) հայերի թիվը Թուրքիայում պետք է լիներ առնվազն 6-7 միլիոն: Բայց այդ ժամանակաշրջանում նրանց թիվը գահավեժ անկում էր ապրել:

1912 թ.՝ Հայկական հարցի վերաբացմանը նախորդած 30 տարիներին, հատկապես 1894-1896 թթ. հայկական լայնածավալ ջարդերի, 1909 թ. Կիլիկիայի կոտորածների և այլևայլ արհավիրքների հետևանքով բուն Հայաստանի հայերի թիվը կրճատվել էր 900.000-ով: 1894-1896 թթ. հայերի զանգվածային կոտորածներից հետո Թուրքական կառավարությունը մեծ եռանդով ձեռնամուխ էր եղել հայկական նահանգների ազգագրական պատկերի արագ փոխելուն, որպեսզի Հայաստանի հայերը ամենուր փոքրամասնություն կազմեն:

Չնայած հայ ժողովրդի գլխին եկած բազում արյունալի դժբախտություններին, այնուամենայնիվ հայերը կայսրության մեջ իրականում չարունակում էին պատկանելի թիվ կազմել:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի կողմից անցկացված մարդահամարը ցույց էր տվել, որ կայսրության մեջ հայերի թիվը 1912 թ. պակաս չէր 2.160.000-ից: Հակառակ պատրիարքարանի ներկայացրած թվերի՝ Թուրքական կառավարությունը 1913 թվականի պառլամենտական ընտրությունների նախընտրական շրջանում ողջ կայսրության մեջ հայերի ընդհանուր թիվը ներկայացրել էր ընդամենը 1.100.000¹:

Գրիգոր Զոհրապի «Հայկական հարցը փաստաթուղթերուն լույսին տակ» աշխատության մեջ տեղ գտած վիճակագրության համաձայն՝ 1913 թ. Օսմանյան կայսրությունում կար 2 միլիոն

¹ «Արարատ», № 1, հունվար, 1914, էջ 50:

100 հազար հայ, նրանցից 1 միլիոն 18 հազարը բնակվում էր հայկական 6 նահանգներում, 408 հազարը՝ Կիլիկիայում, իսկ մնացյալները ցրված էին կայսրության զանազան մասերում: Ըստ որում՝ հայկական 6 նահանգների ամբողջ բնակչության 100-ից 40-ը հայեր էին, 25-ը՝ թուրքեր, 15-ը՝ քրդեր, մնացածը փոքր համամասնություններով զանազան ցեղերից էին:

Բալկանյան առաջին և երկրորդ պատերազմների միջև ընկած շրջանում տպագրված ֆրանսիացի հետազոտող Լյուդվիգ դե Կոնստանտինի «Բարենորոգումները Թուրքիայում. Հայկական հարցը» աշխատության մեջ հայերի թիվն ամբողջ աշխարհում ներկայացնում էր հետևյալ թվերով.

Ասիական Թուրքիայում	1.150.000
Եվրոպական Թուրքիայում	250.000
Ռուսաստանում	1.500.000
Պարսկաստանում	150.000
Եգիպտոսում, ԱՄՆ-ում և այլ երկրներում	50.000

Ընդամենը 3.100.000¹:

Ավելին, անդրադառնալով Թուրքիայում 1913 թ. հայերի թվի հարցին, «Новое Время» թերթը գրում էր, որ այդ ողջ երկրում հայերը «այժմ հազիվ հաշվվում են» 3 միլիոն, որից 200 հազարը Կ. Պոլսում և Թուրքական Թրակիայում, 800.000-ը՝ ասիական զանազան վիլայեթներում, և մոտ 2 միլիոնը՝ Հին Հայաստանում՝ էրզրում, Նարբերդ, Բիթլիս, Վան և Դիարբեքի վիլայեթներում²:

Պրոֆ. Ազատ Համբարյանը հաշվել է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին արևմտահայերի թիվը պետք է կազմեր մոտ 3 միլիոն 883.7 հազար մարդ: Բայց 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո՝ մինչև Առաջին

¹ *Sl'ya Lyudvika de Kontanson, Reformy vь Aziatskoy Turcii. Arмянский вопросъ, Москва, 1914, էջ 15:*

² «Новое Время» թերթի տույն հոդվածի թարգմանությունը տե՛ս «Մշակ», № 209, 22 սեպտեմբերի 1913 թ.:

համաշխարհային պատերազմը, կայսրություն մեջ կոտորվել, արտաքսվել և ձուլվել է մոտ մեկ միլիոն հայ: Իսկ եթե հաշվենք նաև սպասվելիք բնական աճը, ապա այդ թիվը բարձրանում է 1.300.000-ի: Այս երկու հիմնական տվյալներից ելնելով՝ հեղինակը գտնում էր, որ Թուրքիայում 1914 թ. սկզբին հայերի թիվը եղել է 2.583.007 մարդ¹:

Ինչպես վերը նշվեց, 1913 թ. թուրքական կառավարությունը կայսրության հայերի թիվը ցույց էր տվել 1.000.000, որից, իբր, միայն 600.000-ն էր ապրում Հայաստանում²: Սովորաբար Հայաստանում հայերի թվին անդրադառնալիս թուրքական կողմը այն համեմատում էր թուրքերի ու քրդերի ընդհանուր թվի հետ՝ նկատի առնելով, որ նրանք երկուսն էլ պատկանում են մահմեդական կրոնին:

1913 թ. նոյեմբերի 17-ին Փարիզում գումարված հայասերների երկրորդ կոնֆերանսում ունեցած զեկուցման մեջ Պոդոս Նուբար փաշան Հայաստանի վիլայեթների ազգաբնակչության վերաբերյալ ներկայացրել էր հետևյալ պատկերը.

Հայեր	1.018.000
Տաճիկներ	666.000
Քրդեր (վաչկատուն և նստակեաց)	424.000
Այլ և այլ մուսուլմաններ	88.000
Զանազան դավանանքների պատկանողներ	254.000
Նեստորականներ և հույներ	165.000

Գումար	2.615.000

Այս թվերը ցույց են տալիս, ասում էր Պոդոս Նուբարը, որ հայկական վիլայեթներում մոտավորապես երկուսուկես միլիոնից մեկ միլիոնից ավելին հայեր են, այնինչ տաճիկները չեն հասնում նույնիսկ 700.000-ի, իսկ քրդերը, որոնց մեջ և վաչկատունները, միայն 424.000 են: Ուրեմն, հայերի թիվը առանձին

¹ Տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 2, 1969, էջ 110-111:

² Տե՛ս «Արարատ», № 1, հունվար, 1914, էջ 50:

վերցրած ավելի շատ է, քան տաճիկներն ու քրդերը միասին¹։ Ահա թե ինչու «չի կրնար ընդունուիլ որ փոքրամասնութիւն մը կառուարի մեծամասնութիւն մը»², - չեչտում էր նա։

Անկողմնակալ բոլոր աղբյուրները նշում են, որ Հայկական հարցի վերաբացման ժամանակ Հայաստանում հայերը, այնուամենայնիվ, հարաբերական մեծամասնություն էին կազմում։ Մաղաքիա Օրմանյանը «Հայոց եկեղեցին» գրքում հայերի թիվը կայսրության մեջ հաշվում էր 1.892.500 (լուսավորչականներ՝ 1766.000, կաթոլիկներ՝ 85.000, ավետարանականներ՝ 41.500)³։ Լեպսիտաը հայերի թիվը Թուրքիայում նշում էր 1.800.000⁴։

Օսմանյան կայսրությունում տարբեր ժամանակներում հայերի թվի վերաբերյալ վիճակագրական բազմաթիվ տեղեկություններ են հաղորդել նաև ուրիշ հետազոտողներ։

1913 թ. երկրորդ կեսին բարենորոգումների առնչությամբ տերությունների դիվանագիտական ծառայություններին միանգամայն հասկանալի պատճառով ոչ այնքան հետաքրքրում էր օսմանյան կայսրության մեջ հայերի թվաքանակն ընդհանրապես, որքան նրանց թիվը Հայաստանի վեց նահանգներում։

Մարդկությունը թեակոխել էր 20-րդ դար, բայց Թուրքիայում չարունակվում էին հայերի անլուր հալածանքները, որի հետևանքով ամեն տարի տասնյակ հազարներ լքում էին բուն Հայաստանը։ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակում այնտեղից միայն Ռուսաստան էր անցել ու այնտեղ բնակություն հաստատել չուրջ կես միլիոն հայ։

Այդ նպատակին հասնելու համար իշխանությունները դիմել էին երկու արմատական միջոցի։ Առաջին՝ վարչականորեն վերաձևեցին և վերակազմեցին Հայաստանի տարածքը՝ դրան կցելով բացառապես մահմեդականներով բնակեցված շրջաններ, որի հետևանքով ստեղծվեցին վարչական նոր միավորներ՝ կազ-

¹ Տե՛ս «Արարատ», № 1, Հունվար, 1914, էջ 50։

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 41, թ. 2։

³ Տե՛ս «Նոր Հոսանք», № 3, մայիս, 1913, էջ 625։

⁴ Տե՛ս "Der Christliche Orient" Հանդէսի № 3-4, 1913 թ.։

մելով Բիթլիսի, Վանի, Դիարբեքի, Մամուրեթ-ուլ-Ազիզի նահանգները: Դրա արդյունքում նորաստեղծ նահանգներում մահմեդականների համեմատ կտրուկ իջավ հայերի թվի տոկոսային հարաբերակցությունը: Երկրորդ, զուգահեռաբար միջոցներ ձեռնարկվեցին բուն Հայաստանում հայության բացարձակ թվաքանակը նրանց բուն երկրում կրճատելու համար: Հայաստանում ամրանալու և բազմանալու համար թուրքերի, քրդերի ու գաղթական չեթեզների համար ստեղծված էին բացառիկ արտոնյալ պայմաններ, իսկ հայերը ենթակա էին լայնածավալ հալածանքների և անհատական ու խմբային սպանությունների: Եթե Հայաստանի տարածքների վերաձևումն ու վերակազմավորումը ավարտվել էր դեռ մինչև 1908 թ. օսմանյան հեղափոխությունը, ապա Հայաստանում հայերի թվի կրճատումը չարունակվում էր Իթթիհադի իշխանության օրոք:

Ոչ միայն թուրքիան, այլև բազմաթիվ եվրոպական և ռուսական պաշտոնյաներ, հայտնի քաղաքագետներ ու դիվանագետներ, մամուլի տարբեր ուղղությունների օրգաններ Հայաստանի բարենորոգումների անհրաժեշտության մասին արտահայտվում էին խիստ հոգեետեսորեն¹:

Այսպես, հայկական հարցին քաջածանոթ ռուս բարձր պաշտոնյաներից մեկը հայ մի խմբագրի հետ ունեցած զրույցի ընթացքում ասել էր. «Բնաւ հիմք, որեւէ իրական հող չկա Հայաստանի ինքնավարութիւնը երազելու, եւ այդ անոր համար, որ վեց վիլայեթներու սահմանին մէջ բաւարար չափով հայ չկայ ինքնավարութիւն մը ստեղծելու համար: Հոն հայերը մեծամասնութիւն չեն կազմեր, ուստի եւ ամենալայն ինքնավարութիւնն անգամ հնարաւորութիւն չպիտի տայ հայերուն ինքզինքնին կառավարելու եւ պիտի ենթարկէ զանոնք ընտրութեան ատեն թուական առաւելութիւն ներկայացնող բնակչութեան»¹:

Արդյո՞ք Հայաստանում հայերի՝ որպես էթնիկական ամբողջության թիվը բավարար է, որ բարենորոգումների չնորհիվ նրանք կարողանան պահպանել ու զարգացնել իրենց ազգային

¹ Տե՛ս «Նոր Հոսանք», № 3, մայիս, 1913, էջ 3:

ինքնությունը, դառնան տնտեսական ու քաղաքական կայուն միավոր, այս առանցքային հարցը մեծապես հետաքրքրում էր նաև Կ. Պոլսի դեսպանախորհրդին, Հայոց պատրիարքարանին, Հայ կուսակցություններին և ընդհանրապես ողջ Հայությանը:

Հարցի պատասխանը թուրքերի ու գերմանացիների համար միանշանակ բացասական էր:

Հայաստանի բարենորոգումների հանձնաժողովի նիստերը դեռ չէին սկսվել, երբ Բ. Դուռը և գերմանական բլոկի դիվանագետները բազմաբնույթ «Հիմնավորումներով» հակադրվում էին Մանդեկշտամի կազմած նախագծի տվյալներին: Նրանց ջանքերը՝ բազմաբնույթ դրսևորումներով, անշուշտ, արդյունք էին տալիս: Օրինակ՝ գնալով շատերի մոտ ձևավորվում էր այն համոզումը, որ Հայաստանում կատարվելիք բարենորոգումների արդյունքում պետական կառավարման գործում քրիստոնյա հայերը այնտեղի մահմեդականների հետ չեն կարող ձեռք բերել հավասար իրավունքներ, քանի որ իրենց թվաքանակով զիջում են նրանց: Շեշտադրելով այդ «իրողությունը»՝ թուրք և գերմանացի դիվանագետները տարբեր հանդիպումների ժամանակ և մամուլի էջերում պնդում էին, որ այդ հանգամանքը բոլորովին անիմաստ է դարձնում հայերի հարցով հատուկ զբաղվելը, մանավանդ եթե հաշվի է առնվում Հայաստանում ապրող այլազգի հոծ զանգվածների կյանքի բարելավման անհերքելի անհրաժեշտությունը: Այլ խոսքով՝ հայոց դրությունը բարվոքումը պայմանավորված է թուրքիայի ընդհանուր բարենորոգմամբ:

Ինչպես նշվել է վերը, Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանության առաջին դրագոմանը մինչ այդ տևական ժամանակ զբաղվել էր հայերի թվի և նրանց զբաղեցրած տարածքի հետ կապված հարցերով: Ուստի Հայաստանի հայերի թվի մասին հայոց պատրիարքարանի կողմից ռուսաց դեսպանությանը տրամադրած տեղեկությունները նրան չէին գոհացրել՝ առաջացնելով երկմտանք: Նա մտածում էր, թե արդյո՞ք դրանք չեն ուռճացվել, և արդյո՞ք միաժամանակ շատ չի ընդլայնել հայկական սահ-

¹ «Ժամանակ», № 1425, 12 (25) ապրիլի 1913 թ.:

մանը՝ ընդգրկելով նաև Սիվասը (Սեբաստիան)։ Պատրիարքարանն ամեն անգամ նրան հանգստացրել էր՝ չեչտելով, որ իր ներկայացրած թվերը միանգամայն հուսալի են, իսկ Թուրքիայում ապրող ժողովուրդների, առանձնապես հայերի մասին բոլոր պաշտոնական և նույնիսկ ոչ պաշտոնական վիճակագրական տվյալները արժանի չեն վստահության, քանի որ թուրքական իշխանությունների համար գիտական վիճակագրությունը բառիս բուն իմաստով դեռևս խորթ էր։

Ստեղծված այդ աննպաստ մթնոլորտում ոռոսական դիվանագիտությունը՝ հանձին Կ. Պոլսի նրա դեսպանության, ստիպված էր կրկին ու կրկին անդրադառնալ Հայաստանի հայ բնակչության մասին հրապարակի վրա եղած վիճակագրական տվյալներին։ Կոնկրետ այդ գործին ձեռնարկեց Անդրե Մանդելշտամը։

Զնայած պատրիարքի հավաստիացումներին՝ Կ. Պոլսի ոռոսաց դեսպանությունն, այնուամենայնիվ, նրան խնդրել էր իր թեմերի հնարավորությունների սահմաններում, ինչպես նաև ոռոսահայ իրավասու մարմինների ներգրավմամբ կրկին ստուգել Հայաստանի վեց վիլայեթների հայության թիվը։ Դեսպանությունը, հավանաբար, կարծիք էր հայտնել, որ այդ տեսակետից չատ օգտակար կլինեին նաև Պետերբուրգի հայկական խմբակի (ՊՀՆ) մասնակցությունը գործին։

Այդ հարցի կարևորության մասին ոռոսաց դեսպանությունը հաղորդել էր նաև Պետերբուրգ՝ արտգործնախարարությունը։ Այդ է վկայում վերջինիս այն հետաքրքրությունը, որ ցուցաբերում էր Թուրքահայաստանում մարդահամար անցկացնելու ուղղությամբ խմբակի նախապատրաստական աշխատանքների նկատմամբ։

1913 թ. մայիսի վերջին իր 12-րդ մասնավոր նիստում Պետերբուրգի հայկական խմբակը կազմել էր երեք հոգուց բաղկացած մի հանձնախումբ՝ իր անդամներից մեկի՝ վիճակագրության հայտնի մասնագետ, ներքին գործերի նախարարության վիճակագրական հանդեսի ավագ խմբագիր Ս. Կ. Պատկանովի ղեկավարությամբ։ Մյուս երկու անդամներն էին Ս. Տիգրանյանը և Ն. Ադոնցը։ Հանձնախումբը պետք է հանգամանորեն ուսումնասիրեր խնդիրը և պարզել, թե որքան ֆինանսական միջոցներ

են անհրաժեշտ մարդահամարն անցկացնելու համար¹: Նա իր աշխատանքներում պետք է ընդգրկեր մայրաքաղաքի գիտական հիմնարկներում և ուսումնական հաստատություններում աշխատող հայ վիճակագիրներ ու տնտեսագետներ: Վերջիններից Հայաստան պետք է մեկնեին անձինք, որոնք տեղերում կարողանային բացատրել, թե ինչպես կատարել մարդկանց հաշվառումը, նրանց թվի ճշտումը: Նպատակահարմար համարվեց Պետերբուրգում տպագրել տալ հարցաթերթիկներ և դրանք ուղարկել Հայաստանում մարդահամար անցկացնողներին:

Ոմբակի հունիսի 1-ին տեղի ունեցած նիստը լսեց Ս. Պատկանովի զեկուցումը հանձնախմբի կատարած նախապատրաստական աշխատանքների մասին: Այնուհետև զեկուցողը ներկայացրեց Թուրքահայաստանում մարդահամար անցկացնելու մասին իր նկատառումները՝ հատկապես ծանրանալով տեխնիկական խնդիրների վրա²:

Պատկանովը գտնում էր, որ Ռուսաստանի ազգությունամբ հայ վիճակագիրներից և հարակից մասնագետներից կազմած հանձնախումբը, որը ռուսական իշխանությունների աջակցությամբ մեկնելու է Թուրքահայաստան, մեկ ամսվա ընթացքում պետք է ուսումնասիրի հայերով բնակեցված մի քանի տարածք: Այս կերպ հնարավոր կլինի պարզել այնտեղ բնակվող ազգային-կրոնական խմբերի համամասնությունը: Պատկանովը գտնում էր, որ ուսումնասիրությունները պետք է կատարվեն ըստ ծխերի՝ հաշվառելով տվյալ գյուղի ամբողջ բնակչությունը: Ըստ ծխերի մարդահամար անցկացնելիս նստակյաց բնակչությունը (հայերը) պետք է իր մասին առավել մանրամասն հաղորդի ժողովրդագրական փաստեր (ընտանիքի կազմի, սեռի, տարիքի, այդ թվում՝ կիսաաշխատող ծերերի, զառամյալ ծերերի, ընդհանրապես 60-ից ավելի տարիք ունեցողների, ֆիզիկական արատներ ունեցող անաշխատունակների կամ հաշմանդամների

¹ ПЗПАК, том I, с. 250-252.

² Նույն տեղում, с. 261-265.

մասին) ու տնտեսական (հողի չափի, բերքի, գերակշռող մշակաբույսերի, անասնապահության և այլնի մասին) տվյալներ: Բացակայող նստակյաց բնակիչների փոխարեն տեղեկություններ կարելի է ստանալ ազգականներից ու հարևաններից, իսկ նորեկ ու քոչվոր բնակիչների մասին բավական է տեղեկանալ նրանց ընտանիքի մեկ-երկու անդամից: Մահմեդականների մասին մոտավոր տվյալներ կարող են հայտնել նաև նրանց հարևան հայերը:

Ս. Պատկանովը կարծում էր, որ բացի ծխական մարդահամարից՝ անհրաժեշտ է կազմել նաև առանձին բնակավայրերի տնտեսական վիճակի նկարագիրը, որով կարելի է պատկերացում կազմել բնակչության նյութական, հոգևոր, բարոյական և ֆիզիկական վիճակի մասին: Նման նկարագրությունների համար տեղեկությունները պետք է հավաքվեն տվյալ բնակավայրի հինգ-վեց առավել բանիմաց և հարգված անձանց հետ զրույցների ժամանակ, ինչպես և կարելի է տեղեկություններ ստանալ հոգևորականներից, ուսուցիչներից, նաև կրթված ու ճշմարտախոս անձանցից:

Պետերբուրգի հայկական խմբակն ի վերջո կազմել էր Թուրքահայաստան մեկնող հանձնախումբ: Արդյո՞ք այն եղել էր Երկրում և կատարել սահմանափակ մարդահամար, այդ մասին մենք լրացուցիչ տեղեկություն չունենք, մանավանդ որ ձեռնարկի մասին հիշատակություն չկա ոչ խմբակի հետագա նիստերի արձանագրություններում և ոչ էլ Անդրե Մանդելշտամի հուշագրություններում:

Այնուամենայնիվ, Մանդելշտամը ստիպված էր նորից գործադրել Թուրքահայաստանում հայերի թվաքանակի կարևորագույն հարցն իր համար վերջնականապես համոզմունք դարձնելուն ուղղված մեծ ջանքեր: Հիմա Հայաստանի բարենորոգում-

* Միայն մի աղբյուրից իմանում ենք, որ 1913 թ. սեպտեմբերին ՊՀՊ-ն Կոստանդնուպոլիս էր փոխանցել 1000 ուրլի՝ Հայաստանի և Թուրքիայի հայերի մասին վիճակագրական նյութեր հավաքելու նպատակով (տե՛ս IT3ITAK, т. 6, I, էջ 293), որի պատասխանատվությունը դրված էր Վ. Փափադյանի վրա:

ների խնդրի տարբեր մակարդակներում տեղի ունեցող քննարկումների ժամանակ նա լայնորեն օգտագործում էր ձեռքի տակ եղած նյութերը և հետևողականորեն պաշտպանում այն եզրակացությունները, որոնց նա հանգել էր, այն է՝ հայերը Հայաստանում չարունակում են հարաբերական մեծամասնություն կազմել բնակչության ընդհանուր թվաքանակում, որքան էլ նրանց հալածել են, կոտորել կամ արտաքսել երկրից: Դիվանագետի հուշերում հիշատակություն չկա այդ մասին, բայց հետագա ամիսներին տեղի ունեցած քննարկումների ժամանակ նրա ելույթների դիտարկումը դա է վկայում:

ԴեսպանախոհՀրդին հետաքրքրող մյուս կարևոր խնդիրը, հայոց թվական մեծությունից բացի, այն էր, թե բարենորոգումներ իրականացնելուց հետո հայերն արդյոք ունակ կլինե՞ն պահել, զարգացնել ու պաշտպանել այն: Սա արդեն ոչ թե քանակի, այլ որակի խնդիր էր: Հատկապես ռուսական դիվանագիտությանն էր հետաքրքրում թուրքահայերի կուլտուրական զարգացման աստիճանը: Պետք էր ապացուցել, ուրեմն, որ հայերը ոչ միայն բավական մեծ թիվ են կազմում Հայաստանում, այլև այնտեղ միակ ընդունակ տարրն են, որի վրա կարող են հենվել նոր կարգերը: Նրանք կլինեն այդ նոր կարգերի անձնվեր ու քաջարի պաշտպանները: Այո՛, հայերը ոչ միայն թիվ էին, այլև որակ:

Հայկական և ռուսական մամուլի օրգանները իրավացիորեն գրում էին, որ այնպիսի մի խնդրում, ինչպիսին հայոց հարցն է, ժողովրդի թիվը, անշուշտ, մեծ նշանակություն ունի, բայց դա միակ հանգամանքը չէ, որ որոշիչ լինի այդ հարցը լուծելիս: Ոչ պակաս կարևորություն ունեն նաև ազգաբնակչության բնատուր ընդունակությունները և քաղաքակրթական աստիճանը: Երևանում լույս տեսնող «Մոսք» թերթը գրում էր, թե Հայաստանի նահանգներում հայերը «տնտեսական, մտավոր և աշխատանքի ընդունակություններով ամէնէն կարելի ազգությունն են, միակ քաղաքակիրթ տարրը»¹: Հետազոտողներից շատերը

¹ «Մոսք» (Երևան), № 10, 8 մարտի 1914 թ.:

նույնպես գտնում էին, որ խնդիրը բոլորովին էլ այն չէ, որ հայերն արդեն բացարձակ մեծամասնություն չեն Հայաստանի բազմազգ բնակչության թվում: Եթե նույնիսկ օտար ազգերը Հայերին իրենց Հայրենիքում դարձրել են փոքրամասնություն, բայց չպետք է մոռանալ, որ նրանք ունեն անվիճելի գերազանցություն՝ տնտեսական և մտավոր մեծ ուժ: Հայերը համախմբված զանգված են՝ բառիս եվրոպական իմաստով ազգությունը բնութագրող բոլոր տվյալներով:

Մի առիթով Նուբար փաշան չեչտել էր. «Հարկ չեմ համարում ձեզ ասելու, որ կարևորությունը հարկաւ չի չափում լոկ ազգաբնակչութեան թուով եւ որ վաճառականութիւնը, արդիւնագործութիւնը եւ մտաւորական մշակոյթը պէտք է հաշուի առնել: Այդ պայմաններում հայերը ներկայացնում են ոչ թէ 50% կամ 60%, այլ 80%-ից աւելի»¹:

1911 թ. աշնանից մինչև 1912 թ. աշունը Կոստանդնուպոլսում գտնված ռուս արևելագետ Արիանդա Տրրկովան, որը հանգամանորեն ծանոթացել էր նաև տեղի Հայության կյանքին, իր «Հին Թուրքիան և երիտթուրքերը» գրքում տվել էր թուրքահայերին բնորոշող մի չարք բնութագրություններ: Նա գրում էր.

«Բոլոր ազգային խմբերից, որոնք ապրում են օսմանյան կայսրությունում, հայերը, ակնհայտորեն, քաղաքական խելամտության մեծ բաժնի և ընդհարապես քաղաքական առավել դաստիարակության ու կազմակերպվածության տերերն են: Նրանց օրինակով կարելի է ուսումնասիրել ժողովրդի կենսունակությունը: Մեկուկես հազար տարի առաջ նրանք կորցրել են իրենց պետության անկախությունը, բաժանվել են պարսիկների ու բյուզանդացիների միջև և այդ ժամանակից, փոխելով պետական տիրակալներին, պահպանել են լեզուն, գրականությունը, սովորույթները, պահպանել են բուն ազգային դեմքը, որը հիմա էլ պահպանում են համառորեն և հմտորեն: Նրանք Թուրքիայում չափ չեն՝ միայն երկու միլիոն, բայց նրանց հետ հաշվի են նստում, որովհետև այդ քառասային, անջատ-անջատ

¹ «Արարատ», № 1, հունվար, 1914, էջ 50:

երկրում հայ ժողովուրդը միաձուլված ուժ է»¹:

Այդ խնդիրը լուսարանելու համար դիվանագետների համար շատ կարևոր էր պարզել, թե հայերն ի՞նչ դիրք են գրավում Թուրքիայի տնտեսություն և լուսավորություն բնագավառում ընդհանրապես և Հայաստանում մասնավորապես: Նրանք համոզված էին, որ եթե Թուրքահայաստանում ստեղծվեն տանելի պայմաններ, ապա իրենց ունակությունների և կրթական մակարդակի շնորհիվ արագորեն կկարգավորեն ազգային բոլոր գործերը:

Նույնիսկ Թուրքական տիրապետության դժոխային պայմանների մեջ հայկական նահանգներում արտադրողական գործունեությունը և առևտուրը, ինչպես նաև վարկային գործը չարունակում էին մնալ հայերի ձեռքում: Այլ խոսքով՝ հայ տարրը Հայաստանի վեց նահանգներում շատ ավելի կարևորություն ուներ, քան կարելի էր ենթադրել նրանց թվից:

Հայաստանի հայ տարրի տնտեսական գործունեության մասին գաղափար տալու համար Ա. Զիվելեգովն անդրադառնում էր Հայաստանի վեց նահանգներից ամենաբիչ հայ բնակչություն ունեցող (մոտ 50%) Սեբաստիա (Սվազի) նահանգի առևտրական և արդյունաբերական վիճակագրությանը և համեմատությունների մեթոդով պարզում նրանում հայերի և այլազգիների տնտեսական դիրքերը: Նա ցույց էր տալիս, որ օրինակ՝ ապրանքների ներմուծումով զբաղվող 166 առևտրականներից Թուրքեր էին միայն 13-ը, հույներ՝ 23-ը, մնացած 141-ը հայեր էին: Արտահանող 150 առևտրականներից 127-ը հայեր էին, և 23-ը՝ Թուրքեր, 37 դրամատերերից և բանկիրներից 32-ը հայ էին և միայն 5-ը՝ Թուրք: 9800 խանութպաններից և արհեստավորներից 6800-ը հայեր էին, 3000-ը Թուրքեր: Տեղական արդյունաբերությունը նույն պատկերն էր ներկայացնում. 153 գործարաններից և ջրաղացներից 130-ը պատկանում էր հայերին, 20-ը՝ Թուրքերին և 3 գորգի գործարան՝ օտարներին կամ խառն ընկե-

¹ *Ариадна Тыркова, Старая Турция и младотурки. Годъ въ Константинополѣ, Петроградъ, 1916, стр. 63.*

րություններին: Գործարանների և ջրաղացների մեքենավարներն ու տեխնիկական ուրիշ աշխատանքներ կատարողները բացառապես հայեր էին: Արդյունաբերական այդ ձեռնարկություններում աշխատում էին մոտ 17.700 բանվոր, որոնցից մոտ 14.000-ը հայեր էին, 3.500-ը՝ թուրքեր, իսկ 200-ը՝ հույներ և ուրիշ ազգերի ներկայացուցիչներ¹: Դա դեռ ամենը չէր. Կոստանդնուպոլսում նույնիսկ թուրքերեն գրքերն ու պարբերականները մեծ մասամբ տպագրվում էին հայերին պատկանող տպարաններում:

Այս թվերը և փաստերը մեկնություն կարիք չունենին:

Նույն պատկերն էր նաև լուսավորություն բնագավառում: Ամենքը գիտեին, որ լուսավորության գործը հայերի մոտ չատավելի առաջ է գնացել, քան թուրքերի: Թուրք կառավարությունը ժողովրդական լուսավորության համար հատուկ տուրք էր գանձում ողջ ազգաբնակչությունից, այդ թվում նաև քրիստոնյաներից: Այդ հարկի ամբողջ եկամուտը կառավարությունը հատկացնում էր մահմեդական դպրոցներին: Հայերը, որոնք տուրք էին տալիս մահմեդական դպրոցների համար, իրենց դպրոցները պահում էին բացառապես սեփական միջոցներով: Իսկ իշխանությունները ոչ միայն որևէ օժանդակություն ցույց չէին տալիս հայկական դպրոցներին, այլև ամեն տեսակ արգելքներ էին հարուցում դրանց համար:

Նույնիսկ 1895-1896 թթ. հայերի մեծ կոտորածներից հետո՝ 1901/1902 ուսումնական տարում, Կ. Պոլսի պատրիարքարանին ենթակա դպրոցների թիվը միայն Հայաստանում հասնում էր 458-ի՝ 33.822 երկսեռ աշակերտով: Նույն ուստարում Կիլիկիայում կար 90 դպրոց՝ 9132 աշակերտով: Կայսրության մյուս մասերում գործում էին 260 դպրոցներ՝ 39.691 աշակերտներով: Այլ խոսքով՝ Թուրքիայի հայ առաքելական հարանվանությունը

¹ Բերված թվերը Զիվելեզովը, հավանաբար, քաղել էր Թիֆլիսում հրատարակվող սոցիալական ուղղվածության «Նոր հոսանք» հանդեսի 1913 թ. № 3-ից (չջ 627): Վերջինս, իր հերթին, դրանք վերցրել էր 1913 թ. գարնանը Փարիզում ֆրանսերեն լույս տեսած Գրիգոր Զոհրապի «La Question Arménienne. A la lumière des documents» («Հայկական հարցը փաստաթուղթերու լույսին տակ») ուսումնասիրությունից:

նշված ուսումնական տարում ուներ 808 դպրոց՝ 82.645 աշակերտներով: Այդ թվի մեջ չէին մտնում հայ կաթոլիկ և հայ ավետարանական համայնքների մոտ 100 դպրոցները, որոնցում ուսանում էր շուրջ 1000 աշակերտ: Այդ ամենից բացի՝ գործում էին 100 մասնավոր դպրոցներ: Այսպիսով՝ 1901/1902 ուստարում Թուրքիայի հայերը իրենց միջոցներով պահում էին մոտավորապես 1000 դպրոց՝ 100.000 աշակերտով¹:

Այդ ամենն անհավատալի էր համիդյան սարսափի շրջանում, բայց այդպես էր:

1908 թ. օսմանյան հեղափոխությունը հաջորդած առաջին շրջանում, երբ երիտթուրքերը հարաբերական ազատամտություն էին ցուցաբերում, հայերը բացեցին նորանոր դպրոցներ: 1909-1912 թթ. միայն Կ. Պոլսի «Միացեալ ընկերութեան» ջանքերով կյանքի էր կոչվել 102 նոր դպրոց՝ 8019 երկսեռ աշակերտներով, իսկ «Ազգանվեր հայուհեաց» ընկերությունը բացել էր 36 դպրոց՝ 3270 աշակերտով: 1912/1913 ուսումնական տարվա վերջին միայն Հայաստանում կար 585 հայկական դպրոց, ուր սովորում էր ավելի քան 52.000 աշակերտ, իսկ օտարերկրյա բողոքական և կաթոլիկ առաքելությունների կողմից Հայաստանում բացված ուսումնարանների հետ միասին այդ թիվը հասնում էր 785-ի՝ 82.000 աշակերտով: Մինչդեռ Թուրքերն ամբողջ Հայաստանում հազիվ ունեին 150 դպրոց, ուր սովորում էր շուրջ 17.000 աշակերտ: Իսկ քրդերը ոչ մի ուսումնարան չունեին²: Անգլիական “Statist” հանդեսի տվյալներով՝ 1913 թ. կայսրությունից Թուրք ազգաբնակչության 1000 անձից միայն 5-ը կարդալ-գրել գիտեր: Երկրի մահմեդականների մշակութային վիճակին անդրադառնալով՝ հանդեսը գրում էր, թե նրանք չունեն գոնե մեկ պետական թատրոն³:

Եվրոպական մամուլի օրգաններին և դիտորդներին հե-

¹ Տե՛ս «Նոր Հոսանք», № 3, մայիս, 1913, էջ 629:

² Այս թվերը քաղված են եվրոպական հայասերների երկրորդ կոնֆերանսում (1913 թ. նոյեմբերի 17) Պողոս Նուրարի զեկուցման տեքստից (տե՛ս «Արարատ», № 1, Հունվար, 1914, էջ 50)

³ “Statist”-ի հոդվածի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս «Երկունք» (Կ. Պոլիս) պարբերականի 1913 թ. օգոստոսի 1 (14)-ի համարում (№ 2):

տաքրքրում էր այն հարցը, թե դարեր շարունակ թուրքական լծի տակ տառապած և քրդերի տևական հարստահարմանը ենթարկված, հետևապես իրենց ռազմունակությունը կորցրած հայերը ի վիճակի կլինե՞ն նեցուկ լինելու նոր կարգերին և հարկ եղած դեպքում զենքով պաշտպան կանգնելու իրենց իրավունքներին: Հայկական մամուլը և հայ գործիչները վստահաբար դրական պատասխան էին տալիս: Նրանք նշում էին, որ թեև հայերի զինվորական ոգին պահպանվել էր միայն Հայաստանի առանձին շրջաններում (Ջեյթուն, Սասուն), բայց արդուլհամիդյան բռնակալության դեմ անհավասար պայքարում հայերի ցուցաբերած քաջությունը հանրածանոթ էր նաև Եվրոպայում, իսկ Բալկանյան պատերազմում նրանց ցուցաբերած խիզախության մասին բազմիցս արտահայտվել են թուրքական մամուլն ու բազմաթիվ բարձրաստիճան թուրք ռազմական գործիչներ ու պետական նշանավոր դեմքեր: Ինչ վերաբերում էր վարչական ընդունակություններին, ապա բազմաթիվ հայեր օտար պետություններում պետական պաշտոններ վարելիս ցուցաբերել էին փայլուն ընդունակություններ:

«Մենք համոզված ենք, - գրում էր «Նօր խոսքը», - որ բարենորոգումների իրագործումից յետոյ չի անցնի մի 20-30 տարի, եւ հայերը ցոյց կը տան իրենց ընդունակութիւնը նաեւ վարչական եւ զինւորական ասպարէզներում: Հայր, որ օտարներին այնքան հաւատարմութեամբ եւ ճշտութեամբ ծառայել է դարեր շարունակ, անկասկած աւելի մեծ եռանդով եւ ընդունակութեամբ կը ծառայի մի երկրի, որի խորթ որդին չի համարւի այլեւս:

Մեր խորին համոզումով հայութիւնը միակ տարրն է Հայաստանում, որ ընդունակ է ոչ միայն մի բարեկարգ երկիր հարստացնելու եւ լուսաւորելու, այլեւ այդ երկրի մէջ կարգ հաստատելու եւ ստեղծած նոր կարգը պաշտպանելու: Պէտք է միայն ապահովել նրա անարգել զարգացումը»¹:

Հայաստանում հավասար պայմանների ստեղծումը հայերի

¹ Տե՛ս «Նոր Հոսանք», № 3, մայիս, 1913, էջ 630:

մշակութային ու տնտեսական առաջընթացի անհրաժեշտ կանխադրույթն էր, ինչպես նաև նրանց ամբողջ քաղաքական ու հասարակական զարգացման տրամաբանական եզրակացությունը:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՄԵՏ (ՀԱՅԱՍԻՐԱԿԱՆ) ԿՈՄԻՏԵ ՍՏԵՂԾԵԼՈՒ ԱՆՆՊԱՏԱԿԱՀԱՐՄԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Որքան իրական էր դառնում մեծ պետությունների կառավարությունների կողմից Հայաստանի բարենորոգումների հարցն իրենց արտաքին քաղաքականությունն ակտիվորեն ներառելու խնդիրը, և որքան ծավալվում էր Հայասիրական շարժումը Եվրոպայում, այնքան ուսուսական հասարակական-մտավորական շրջաններում ուժեղանում էր Ռուսաստանում նույնպես Հայամետ (Հայասիրական) կոմիտե ստեղծելու պահանջը:

Ռուսաստանում ուսու մարդկանց կողմից Հայասիրական (Հայամետ) կոմիտեի ձևավորման անհրաժեշտությունն մասին Պետերբուրգի հայկական խմբակին բազմիցս զրել էին Կոստանդնուպոլսից և Եվրոպական մայրաքաղաքներից: Խմբակին նույն հարցով մի քանի անգամ դիմել էր նաև Պողոս Նուրարը:

Խմբակի բյուրոյի 1913 թ. հունիսի 12-ի նիստում հարցի վերաբերյալ զեկուցումով հանդես եկավ Մ. Պապաջանովը: Նա նշեց, որ վերջին ժամանակներս Հայկական հարցի վերաբերյալ դումայական ելույթներից հետո, ուսու գործիչներից չատերը սկսել են իրեն դիմել Եվրոպայի օրինակով Ռուսաստանում նույնպես Հայամետ կոմիտե ստեղծելու առաջարկներով: Բայց, ասում էր նա, խնդրո առիթով դումայական կուսակցությունների որոշ ներկայացուցիչների հետ ունեցած զրույցների արդյունքում ինքը եկել է այն եզրակացության, որ հազիվ թե հաջողվի ձևավորել խառը կազմով արտակուսակցական կոմիտե, որի մեջ մտնեն տարբեր քաղաքական համոզմունքներ ունեցող անձինք: Նույնիսկ Հայկական հարցի երկու նշանավոր համախոհներ Պ. Ն. Միլյուկովը և կոմս Բորրինսկին չեն կարող համատեղ աշխա-

տել, որովհետև դավանում են քաղաքական տարրեր ուղղութիւնների: Նկատենք, որ ընդհանրապես հայամետ և ոչ հայամետ (կամ հայատյաց) ոուս գործիչների կարելի էր հանդիպել ոուսական հասարակական-քաղաքական համայնք բոլոր հոսանքներում, հետևապես նրանց անկարելի էր համախմբել մի տանիքի տակ: Իսկ եթե փորձ արվեր ոուսական հայկական կոմիտե ստեղծել քաղաքական միևնույն ուղղութիւնի ներկայացուցիչներից, ապա այն կենթարկվեր քաղաքական մյուս ուղղութիւնների ներկայացուցիչների թշնամական վերաբերմունքին, և նման ձեռնարկը անմիջապես կփլուզվեր¹:

Նախքան հարցի քննարկումը Մ. Պապաջանովը զրույց էր ունեցել արտգործնախարարութիւնի մերձավոր արևելյան բաժնի ղեկավար իշխան Տրուբեցկոյի հետ, որը բացասական էր արտահայտվել ոուսական կոմիտե ստեղծելու գաղափարին: Նա ասել էր, որ եթե կոմիտեի նպատակը պետք է լինի Հայկական հարցում կառավարութիւնը խրախուսելը, ապա դրա անհրաժեշտութիւնը բնավ չկա, որովհետև վերջինս հիմա այնքան լավ է տրամադրված դեպի Հայաստանի բարենորոգումների հարցը, որ որևէ աջակցութիւն կարիքը չունի, և բավական է միայն չխանգարել նրան: Տրուբեցկոյը միաժամանակ ասել էր, թե ինքն անհանգստութիւն ունի, որ նման կոմիտեի անդամների միջև կծագեն ինչ-ինչ տարաձայնութիւններ, կամ այդ կառույցը արտաքին ինչ-ինչ պայմանների հետևանքով կգնա այնպիսի ճանապարհով, որը չի համապատասխանի կառավարութիւնի կողմից պաշտպանվող ուղղութիւնը:

Հարցի քննարկման ընթացքում Ս. Տիգրանովը նույնպես ցանկալի չհամարեց կուսակցական գունավորմամբ կոմիտեի ստեղծումը: Այն պետք է լինի վերկուսակցական, ասում էր նա, նրանում պետք է ընդգրկել ոչ միայն Դումայի պատգամավորների, այլև Դումայից դուրս գտնվող մարդկանց՝ սենատորների, ակադեմիկոսների, Պետական խորհրդի անդամների և, ընդհանրապես, հայտնի հասարակական-քաղաքական գործիչների: Այդ

¹ ПЗПАК, том I, стр. 267-268.

դեպքում միայն գուցե հաջողվի կոմիտեն դնել որևէ բարձրաստիճանային հովանու տակ: Նա կարծում էր, որ այդ նորաստեղծ մարմինը չպետք է սահմանափակվի միայն քաղաքական գործերով, այլ նաև պետք է զբաղվի տարաբնույթ հարցերով՝ ընդհուպ մինչև մշակութային նախաձեռնությունների իրականացումը¹:

Հանդես գալով ստեղծվելիք կոմիտեի մասին Տիգրանովի պատկերացումների դեմ՝ Մ. Աճեմովը գտնում էր, որ հիմա ժամանակը չէ մշակութային բնույթի հարցեր առաջադրել, որ պահի չահը պահանջում է կենտրոնացնել խնդիրը Հայկական հարցի շուրջ: Նա կտրուկ արտահայտվեց ընդհանրապես ոուս հասարակական ուժերից հայասիրական կոմիտե ձևավորելու բուն գաղափարի դեմ, անկախ այն բանից, թե ինչպիսին կլինի այն՝ խառը, թե համասեռ: Աճեմովի կարծիքով, ոուսական հայասիրական կոմիտեից, եթե այն ստեղծվի, բացի վնասից՝ ոչ մի օգուտ չի ունենա: Եվ ինչ որ մինչև օրս Հայաստանի բարենորոգումների հարցով Ռուսաստանում արվել է, ապա դա Հայ քաղաքական, հասարակական, գիտական ուժերի տրնություն արդյունք է: «Մենք, - ասում էր նա, - վերջին տարիներին մեծ ջանքեր ենք թափել և կարողացել ենք ձեռք բերել ոուսական կառավարության բարեհաճությունը և հիմա էլ այդ կառավարության հետ միասնաբար աշխատում ենք ի շահ թուրքահայոց հարցի»²: Աճեմովը չեչտում էր, որ ոուսական հայասիրական կոմիտե ստեղծելուց հետո հնարավոր է, որ նրա ղեկավարումը հուսալի ձեռքերից հայտնվի անորոշ կասկածելի ձեռքերում: Նա նկատում էր, որ կառավարությունը և անձամբ ցար Նիկոլայ II-ը ներկայումս ավելի լավ են տրամադրված հայերի նկատմամբ, քան ոուս հասարակության տարբեր, նույնիսկ առաջադեմ շերտերը: Ապա ելույթ ունեցողը նկատում էր, որ Հայաստանի բարենորոգումների հարցում ոուսական կառավարության և ոուսական հասարակության միջև կան որոշակի տարաձայնու-

¹ ПЗПАК, том I, стр. 268-269.

² Նույն տեղում, стр. 269:

թյուններ: Ավելին, այդ հարցում ուսու հասարակության մեջ նույնիսկ կան խժժուկություններ: Ահա թե ինչու հայերի նկատմամբ կառավարության բարեհաճ վերաբերմունքը չահավետ չէ ներկայացնել հասարակական լայն շրջանակներին: Ավելին, ասում էր նա, ստեղծվելիք հայասիրական կոմիտեն կարող է վերածվել մեծ վտանգի աղբյուրի, եթե մերոնց իսկ ջանքերով ուսու հասարակությունը ներքաշվի հայկական խնդիրների վերաբերյալ կառավարության հետ համատեղ աշխատանքների մեջ: Աճեմովը համոզված էր, որ ուսու հասարակական ուժերից ձևավորված կոմիտեն կարող է կանգնել հայերի համար ոչ ցանկալի ուղու վրա. բուն կոմիտեի ներսում կուսակցական կամ անձնական տարաձայնությունների հետևանքով դրա գործունեությունը կարող է ընթանալ միանգամայն վտանգավոր ուղիով, և հայկական հարցը, մեր ցանկություններից անկախ, կվերափոխվի հարմար գործիքի կառավարության դեմ պայքարի կամ միջկուսակցական հաշիվներ մաքրելու համար: Հայամետ կոմիտեի անարդյունավետությունը ցույց տալու համար Մ. Աճեմովը վկայակոչում էր Բալկանյան պատերազմի առաջին իսկ օրերից Ռուսաստանում ստեղծված սլավոնամետ (սլավոնասեր) անպտուղ կոմիտեի օրինակը և գտնում, որ պետք է մեկընդմիջտ հրաժարվել հայամետ կոմիտեի գաղափարից և շարունակել աշխատել այնպես, ինչպես աշխատել են մինչև օրս՝ հույսը դնելով սեփական ուժերի վրա¹:

Երիցս իրավացի էր Մովսես Աճեմովը: Հայկական հարցը միջազգային հնչեղություն էր ձեռք բերել հենց հայերի և առաջին հերթին նրանց նվիրյալ գործիչների թափած մեծ ջանքերի շնորհիվ էջմիածնի Մայր Աթոռ, Կ. Պոլսի պատրիարքարան, Ազգային պատվիրակություն և հատկապես նրա ղեկավար Պողոս Նուրար փաշա, որը հսկայական աշխատանք էր կատարում եվրոպական պետությունների կառավարական շրջանների և մամուլի օրգանների հետ, Թիֆլիսի Հայոց ազգային բյուրո, վերջապես՝ Պետերբուրգի հայկական խմբակ- ահա այն սյուները,

¹ ПЗПАК, том I, стр. 270.

որոնց վրա այդ պահին խարսխված էր ողջ հայությանը հուզող հարցը:

Ինչ վերաբերում էր Ռուսաստանին, ապա այստեղ որպես Հայկական հարցի լուծման գլխավոր ուժ հանդես էր գալիս ինքը՝ ռուսական կառավարությունը, ռուսական Պետական Դուման, որոնք ստանում էին Նիկոլայ II ցարի բարեհաճ վերաբերմունքը Հայաստանի բարենորոգումների խնդիրն առաջ մղելու համար: Երկրորդ ուժը ռուսաստանյան մամուլն էր, հատկապես նրա աջ, պահպանողական թևը, որի էջերում հանդես եկող անձինք Հայաստանում բարենորոգումներ իրականացնելը դիտում էին որպես Ռուսաստանի համար բարենպաստ նախադրյալ՝ դեպի Միջերկրական ծով տարածվելու համար: Ինչ վերաբերում էր մեծ առումով ռուսական հասարակությանը, հատկապես մտավորականությանը, որոշ բացառություններով նրանք միանգամայն անտարբեր էին տվյալ պահին հայոց ամենակենսական խնդրի նկատմամբ: Այնպես որ, Ռուսաստանում եվրոպական երկրների օրինակով հայասիրական կոմիտե ստեղծելու դեմ Աճեմովի դիտարկումը միանգամայն տեղին էր, դրական էր նաև Խմբակի բյուրոյի արձագանքը նրա հարցադրումներին ու պատճառարանություններին:

Մ. Աճեմովի բազմակողմանի հիմնավորված ելույթը սթափեցնող ազդեցություն գործեց Բյուրոյի անդամների վրա: Շարունակվեց մտքերի փոխանակումը, որի արդյունքում որոշվեց մեկընդմիջտ հրաժարվել ռուսական կոմիտե կազմակերպելու մտքից, և այդ մասին հաղորդել Փարիզ՝ Պողոս փաշա Նուբարին՝ հիշեցնելով, որ Ռուսաստանը Եվրոպա չէ, և այստեղ դասակարգային, միջէթնիկական և այլ կարգի հակասությունները, հասարակության և կառավարության միջև տարաձայնությունները նպաստավոր չեն ռուս հայամեծ (հայասեր) կոմիտեի ստեղծման համար: Այն ոչ միայն որևէ օգուտ չի բերի Հայկական հարցին, այլև կարող է խիստ բացասական դեր խաղալ ռուս դիվանագետների վճռական գործողությունների համար:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻՆ ՆՊԱՍՏԵԼՈՒ
ԳՈՐԾՈՒՄ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ ԴԵՐԻ
ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄԸ
ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՈՒՄ**

Պետերբուրգի հայկական խմբակի Բյուրոն իր 1913 թ. հունիսյան նիստերից մեկում քննության առավ ուսսական մամուլի օրգանների հետ տարվող աշխատանքի հարցը, որի կապակցությամբ ղեկուցումով հանդես եկավ խմբակի անդամ, ուսսական Դումայի պատգամավոր Միքայել Պապաջանովը:

Ձեկուցողը Բյուրոյի անդամներին հաղորդեց, որ Հայկական հարցի վերաբերյալ Դումայում ունեցած իր վերջին ելույթից հետո ուս հասարակական-քաղաքական գործիչներից չատերն իրեն են դիմել և առաջարկել ծառայություններ՝ հատկապես պատրաստականություն հայտնելով լրատվամիջոցներում հանդես գալ հոգվածներով և քարոզել Հայկական հարցը: Նա նշում էր, որ, օրինակ՝ պրոֆեսոր Պլետենևն արդեն մի քանի հոգվածներ է տեղադրել “Дель” թերթում: Բացի այդ՝ նա գրող Կորոլենկոյին և Վոդովոդովին խորհուրդ է տվել ներգրավվել հօգուտ հայերի աշխատանքներում: Միաժամանակ Մաքսիմ Կովալսկին խոստանում է “Вестник Европы” և “Русское Слово” պարբերականների աջակցությունը: Պ. Ն. Միլյուկովը, ասում էր Մ. Պապաջանովը, իր հերթին տեղեկացրել է, որ “Речь” թերթը պատրաստակամ է իր էջերը տրամադրել հայերի կարիքներին: «Բայց մենք պետք է ուշադրություն դարձնենք այն բանի վրա, որ մամուլի գործը կազմակերպենք այնպես, որպեսզի հոգվածագիրներն արջի ծառայություն չմատուցեն մեզ, ինչը չատհնարավոր է»¹, - չեչտում էր Մ. Պապաջանովը:

Դումայի պատգամավորի հաղորդումից հետո Բյուրոյի անդամներ Գ. և Լ. Տիգրանովները, Ս. Տիգրանյանը, Ա. Ասիրեկովը, Հ. Սաղաթեյանը, Պ. Ղուկասովը, Հ. Ղուկասովը, Մ. Աֆեմովը, Գ. Գյանջունցը, Ի. Բաղրամովը, Ս. Պատկանովը, Հ. Զավրիևը, Ն. Ամատունին և Ն. Ադոնցը իրենց կարճատև ելույթներով խիստ կարևորություն տվեցին ուսսական մամուլում Հայոց

¹ ПЗПАК, том I, стр. 272.

հարցի լայն լուսաբանմանը: Նրանք բոլորը հայոց նկատմամբ ռուսական մամուլի դրական վերաբերմունքը համարում էին խիստ արժեքավոր Հայաստանի բարենորոգումների խնդրի առաջխաղացման տեսակետից՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ տպագրված հոդվածներն ու նյութերը հաշվի են առնվում եթե ոչ ռուսական պաշտոնական շրջանակներում, ապա գոնե՝ եվրոպական հասարակական կարծիքի կողմից: Ելույթ ունեցողներից ոմանք մտավախություն ունեին, թե մամուլի տարբեր միջոցների անջատ և չհամաձայնեցված ելույթները կարող են անբարենպաստ հետևանքներ ունենալ, եթե ժամանակին այդ ուղղությամբ միջոցներ չձեռնարկեին: Ուստի խիստ կարևոր համարվեց նախ և առաջ խմբակին կից կազմակերպել տեղեկատվական մամլո բյուրո՝ կազմված խմբակի բյուրոյի անդամներից, որպեսզի այն հետամուտ լինի տվյալ հարցին, նյութեր ու տեղեկություններ հավաքի հայկական թերթերից և այլ աղբյուրներից՝ դրանք ռուսական թերթերի խմբագրություններ ուղարկելու համար: Բացի այդ, Բյուրոյի անդամները պետք է գործնական կապերի մեջ մտնեին ռուսական թերթերի ու հանդեսների խմբագրությունների, հատկապես դրանց արտաքին հարաբերությունների բաժինների ղեկավարների հետ և անձնական զրույցներում բացահայտեին Թուրքիայի հայությունից իրական վիճակը, աջակցեին մամուլում տեղադրվելիք հոդվածների մշակմանը: Ելույթ ունեցողները նաև ցանկություն հայտնեցին, որ Բյուրոն հնարավորության դեպքում հարաբերություններ հաստատի Թուրքական Հայաստանում գործող հասարակական կազմակերպությունների, հայտնի գործիչների, թերթերի աշխատակիցների ու թղթակիցների հետ՝ նրանցից անմիջական թարմ տեղեկություններ ստանալու համար:

Այս բոլոր գործառույթները և պարտականությունները կարելի էր դնել Բյուրոյի վրա, բայց քանի որ նրա անդամները ամռանը ցրվելու էին, ուստի նիստն անհրաժեշտ գտավ ստեղծել հատուկ մամլո բյուրո, որի կազմում ընտրվեցին Ս. Տիգրանյանը, Հ. Սաղաթեյանը և Հայկական հարցի ճանաչված գիտակ Սարգիսյանը (Թիֆլիսից)¹:

¹ ПЗПАК, том I, стр. 274.

ԳԼՈՒԽ ՔՍԱՆՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՄԵԾ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԶՐԱՊՏՈՒՑՏՈՒՄ

1913 թ. երկրորդ կեսին Հայկական Հարցը գտնվում էր մեծ տերությունների դիվանագիտության սևեռուն ուշադրության կենտրոնում: Նրա շուրջը ծավալվել էր ուժգին պայքար, որը լիրովին բացահայտում էր այն բոլոր հակասությունները, որոնք այդ Հարցի շուրջ առկա էին մի կողմից Ռուսաստանի (որի հետ էին Անգլիան և Ֆրանսիան), մյուս կողմից Գերմանիայի (որի հետ էին Ավստրո-Հունգարիան և Իտալիան) միջև: Այդ խմբավորումներից առաջինի մեջ չկար լիակատար համերաշխություն, մի բան, որ էապես խանգարում էր Ռուսաստանի նախաձեռնություններին: Ի տարբերություն Անտանտի երկրների՝ Գերմանիայի գլխավորած քաղաքական խմբավորման մեջ Հայկական Հարցում ոչ միայն համաձայնություն, այլև կոռու միասնություն էր:

ԵՆԻ – ՔԵՈՑԻ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ

Ինչպես վերը նշվեց, 1913 թ. Հունիսի 27-ին վեց տերությունների Կ. Պոլսի դեսպանատների ներկայացուցիչներից ստեղծվել էր մի հանձնախումբ՝ քննելու համար Ա. Մանդելի-տամի կազմած Հայկական բարենորոգումների ծրագրի նախագիծը:

Նախագծի քննարկումները տեղի ունեցան Կ. Պոլսի Ենի-Քեոյ թաղամասում գտնվող ավստրո-Հունգարական դեսպանա-

տանը՝ 1913 թ. Հուլիսի 3-ից 24-ը¹: Մասնակցում էին վերը նշված վեց պետությունների Կ. Պոլսի ղեսպանությունների ներկայացուցիչները: Խորհրդաժողովի նախագահ ընտրվեց Ավստրիայի ղեսպան Պոնֆիլին՝ Կ. Պոլսի ղիվանագիտական կորպուսի ավագը (դուայենը):

Թեև Հայկական Հարցը չէր քննարկվում ղեսպանների մակարդակով, բայց և այնպես նրանց ենթակա ղիվանագետ-դրագոմանների հավաքվելու փաստը Հայ Հասարակությունն ընդունեց խանդավառությամբ, քանզի դա նշանակում էր, որ Հայերին Հուզող խնդիրը փաստորեն մտել է Կ. Պոլսի ղեսպանախորհրդի օրակարգ:

Քանի որ Հայկական բարենորոգումների Հարցի քննությունն ըստ էության ամբողջովին հանձնվել էր Հայկական բարենորոգումների հանձնաժողովին, այսինքն՝ մեծ տերությունների Կ. Պոլսի ղեսպաններին, թվում էր, թե Ազգային պատվիրակությունն այլևս անելիք չունի: Այդ էր պատճառներից մեկը, որ Պողոս Նուբարը կաթողիկոսին գրած նամակով խնդրել էր իրեն ազատել Ազգային պատվիրակության ղեկավարի պաշտոնից և ցրել Պատվիրակությունը: Ինչպես վերը նշվեց, կաթողիկոսը, սակայն, մերժել էր Նուբարի առաջարկը՝ գտնելով, որ նա առաջիկայում դեռ չատ բան ունի անելու թուրքահայ ժողովրդի համար²:

Նախապես ձեռք բերած պայմանավորվածության համաձայն՝ հանձնախումբը պետք է քննարկեր Մանդելշտամի կազմած ու ներկայացրած նախագիծը³: Նախագծի հեղինակը ղին-

¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հատ VI, Երևան, 1981, էջ 529, Հովհաննես առ. ք.հ. Հաճեան, Հայոց տաժանքի ճամբաներով, Ա հատ., Թեհրան, 1965, էջ 336:

² Տե՛ս «Վեստենենկի օրագիրը» (Յան Վան դեր Դյուսենի առաջարանը, էջ 23):

³ Նշենք, որ այդ օրերին քննարկման էին ներկայացվել նաև Կ. Պոլսի ֆրանսիական ու անգլիական ղեսպանատների մշակած նախագծերը: Ֆրանսիական նախագծով առաջարկվում էր Հայաստանում նշանակել մի ընդհանուր տեսուչ, թեկուզ նա լինի թուրք, որը պետք է պատասխանատու լիներ Բ. Դոան առաջ: Անգլիական նախագծով նախատեսվում էր Հայաստանի վարչական մասը հանձնել անգլիացի վեց տեսուչների: Հենց սկզբից այդ երկու նախագծերին ընդդիմացան Ռուսաստանը և Գերմանիան, և դրանք հանվեցին հետագա քննարկումներից:

ված էր փաստական մեծաքանակ նյութերով և պատրաստ էր պաշտպանելու փաստաթղթի յուրաքանչյուր հոդվածը: Նրա հզոր հակառակորդն էր գերմանական դեսպանության դրագոման Շոնրեբերգը, որը ստանում էր Ավստրո-Հունգարիայի և Իտալիայի ներկայացուցիչների անվերապա հաջակցությունը:

Այն ժամանակ, երբ ռուսական կողմն իր գործընկերներին ծանոթացնում էր փաստաթղթի բովանդակությունը, Բ. Դուռը վերջնական պատրաստություններ էր տեսնում՝ խափանելու Ենի-Քեոյի քննարկումները: Իր հուշագրություններում Ջեմալ փաշան գրել է. «Հայկական բարենորոգումների հարցում մենք ձգտում էինք ազատվել այն պարտականություններից, որոնք մեր վզին էին փաթաթել ռուսները»¹: Եվ երբ դիվանագետներն արդեն հավաքվել էին քննարկելու Մանդեկտամի նախագիծը, հանձնախմբի առաջին իսկ նիստում Թուրքիայի ներկայացուցիչը հայտարարեց, թե պահանջում է նախ քննության առնել բարեփոխումների Բ. Դուռն կողմից առաջարկվող փաստաթուղթը՝ բաղկացած 17 հոդվածից:

Ինչպես հետո պարզվեց, այդ նախագիծը արտգործնախարարությունում կազմելուց հետո այն հանձնվել էր հատուկ հանձնախմբի քննության՝ մեծ վեզիրի նախագահությանը և արտաքին գործերի, լուսավորության, ֆինանսների և ներքին գործերի նախարարների մասնակցությամբ:

Թուրքական օրինագծի տեքստի մասին կառավարությունը տեղյակ չէր պահել Հայոց պատրիարքարանին: Ավելին, առանց վերջինիս գիտության նշված հանձնախումբ էին հրավիրվել մի քանի հայ գործիչներ, որոնք չունեին պաշտոնական լիազորություն: Դրանք էին՝ նախկին պատրիարք Մաղաթիա Օրմանյանը, մեջլիսի նախկին պատգամավոր Նազարեթ Տաղավարյանը, թուրքական «Սարահ» թերթի խմբագիր Քելեկյանը և բանկիր Գյուլբենկյանը: Թուրքական կառավարությունը հույս էր ունեցել, որ հայ գործիչները, ծանոթանալով իր կազմած նախագծին, հավանություն կտան փաստաթղթին՝ դրանով իսկ նպաստելով

¹ *Джемаль паша, Указ. раб., с. 56.*

Հայկական Հարցում տերությունների միջնորդությունն խափանմանը: Իմանալով այդ մասին՝ Հայոց պատրիարքը պաշտոնական բողոք Հայտնեց առ այն, որ առանց իրեն տեղյակ պահելու նշված անձինք ներքաշվել են անհաճո գործարքների մեջ:

Տեղեկանալով Բ. Դռան հերթական դավադիր գործելակերպին՝ Հայոց պատրիարքարանը կառավարություն ուղարկեց բողոքի թագրիր, ուր նշված էր, որ ինքն այլևս չի հավատում Բ. Դռան բանավոր խոստումներին, թե առանց պետությունների միջամտության նա բարեփոխում կկատարի Հայաստանում:

Իր մի ղեկուցագրում Գիրսը գրել է. «Հայկական Հարցում Բ. Դռան այժմյան գործելակերպը [Հայոց] պատրիարքական չրջանակներում բացատրվում է նրանով, որ նա վախենում է տերությունների և հատկապես Ռուսաստանի միջամտությունից»¹:

Դեռևս Ենի-Քեոյի քննարկումները սկսվելուց երկու օր առաջ՝ Հուլիսի 1-ին, թուրքական կառավարությունը հանդես էր եկել Հայտարարությամբ, թե բարենորոգումները պետք է տարածել ոչ միայն Հայաստանի, այլև կայսրության բոլոր նահանգների վրա: Որպես ուսական նախագծի հակաառաջարկ՝ նա վեց տերությունների դեսպանների հանձնախմբի հենց առաջին նիստի քննարկմանը ներկայացրեց դեռևս 1881 թ. Բ. Դռան պատրաստած և սուլթանի կողմից ստորագրած «Օրենք վիլայեթների մասին» փաստաթուղթը, որը հենց պարունակում էր այդ դրույթը: Փաստաթուղթը լրացվել էր ուրիշ դրույթներով. մասնավորապես՝ առաջարկվում էր կայսրության ողջ տարածքը բաժանել վեց չրջանների, ըստ որում՝ արևելյան չրջանները

¹ Ա. Մանդելշտամը գրել է, որ Հայոց պատրիարքարանը չէր կարող հավատալ Բ. Դռան խոստումներին թեկուզև այն պատճառով, որ նա թուրքահայերի անտանելի վիճակի մասին 176 անգամ դիմել էր նրան, բայց վերջինս ոչ մի անգամ չէր պատժել մեղավորներին, և Հայերից խլած հողերը նախկինի պես մնացել էին թուրքերի և քրդերի ձեռքին (Տե՛ս A. Mandelstam, *Le sort de l'Empire Ottoman*, Paris, 1917, p. 213):

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", д. 3459, лл. 68, 69.

առնվելու էին 3-րդ և 5-րդ շրջանների մեջ: Բ. Դուռը նույնիսկ պատրաստակամութիւն էր հայտնել, թե ինքը դեմ չէ, որ այդ վարչական շրջանների կառավարման հսկողութիւնը դրվի հատուկ ստեղծվելիք մարմնի վրա՝ բաղկացած ինչպես օսմանցի, այնպես էլ օտար (եվրոպացի) հսկիչներից: Ավելին, նա նույնիսկ խոստանում էր շուտով զբաղվել վարչական շրջանների ղեկավարների նախնական կազմը բնութելու հարցով: Անշուշտ, այդ հայտարարութիւնը կատարվել էր Բեռլինի ակնհայտ թելադրանքով՝ նպատակ հետապնդելով հանձնախմբի ուշադրութիւնը շեղել քննարկվող օրակարգային հարցից: Դա էր վկայում հանձնախմբում գերմանական ներկայացուցիչ Շեոնրերգի ելույթը, թե ոչ միայն Հայաստանը, այլև օսմանյան ողջ կայսրութիւնը կարիք ունի վարչակառավարման համակարգի արմատական վերափոխումների, ուստի սխալ է զբաղվել միայն հայերի պահանջների քննությամբ: Կարծես տերութիւնների մյուս ներկայացուցիչները նույնպես հակվում էին միայն հայկական հարցով չսահմանափակվելու գաղափարին¹:

Գերմանական կողմը հայտարարում էր, որ կայսրութեան մասշտաբով վարչակառավարման համակարգի բարեկազմը անխուսափելիորեն կրերի իշխանութեան ապակենտրոնացման, որից լիովին կօգտվեն պետութեան բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդները, այդ թվում՝ հայերը:

Կ. Պոլսի «Աւետարների» քաղաքական մեկնաբան Հ. Մամիկոնյանը, անդրադառնալով իշխանութեան ապակենտրոնացման խնդրին, ցավով նշում էր, որ «Փոքրամասնութիւն կազմող ազգերուն իրաւունքները պաշտպանելու սկզբունքը եւ արդարութեան հիմնովին գործադրութեան գաղափարը դեռ պէտք եղած ձեւով չէ արմատացած (Թուրքիայում:– Հ. Ս.): Յ'այժմ բարեփոխութիւնը Եւրոպան խաբելու եւ հանդարտեցնելու զէնք մը կը նկատուէր մեր [թուրք] հինգլուխ դիւանագէտներու կողմէ, որոնք փոխանակ Եւրոպան խաբելու իրենց երկիրը կործանեցին:... (Նկատի ունեն Բալկանյան պատերազմի հետեւանքները:–

¹ «Աւետարներ», № 29, 19 Հուլիսի 1913 թ.:

Հ. Ս.) Առանց Եւրոպայի գործակցութեան մենք մեր սեփական ոյժերով չպիտի կարենանք մեր քայքայման վիճակի մէջ գտնուող կայսրութիւնը վերականգնել, զօրացնել եւ մեր դրացիներուն եւ ամբողջ աշխարհին զայն պատկառելի դարձնել»¹:

Մեկնաբանը չեշտում էր, որ ապակենտրոնացում ասելով պետք է հասկանալ, որ անհրաժեշտ է մի կողմ դնել կայսրութեան նահանգների ներկայումս գործող կանոնադրերը, որոնցով կենտրոնից նշանակված վալիներն ամենակարող իշխաններ են դառնում, իսկ փոքրամասնութիւնների իրավունքները նրանց համար համարվում են ոչինչ չարժեցող անհեթեթութիւններ: «Հարկաւ այն ատեն այդ տեսակ ամէն բարեփոխութիւն որեւէ բաղձալի նպատակի չի հասցնէր, այլ նորանոր դժգոհութեանց առիթներ կը ստեղծէ»², - եզրահանգում էր Հ. Մամիկոնյանը:

Բայց արդյո՞ք երիտթուրքական կամաբիլիան տրամադիր կլինէր երբեք կամովին գոնե կես քայլ անել կայսրութեան բազմազգ հասարակութեան կառավարման համակարգի ապակենտրոնացման ուղղութեամբ: Համենայնդեպս հայերից քչերն էին դրան հավատում:

Հիրավի, թղթի վրա ավետելով ամբողջ Փոքր Ասիայի վերանորոգութեան և նրա բնակիչների երջանկութեան, անդորրութեան ու բարեկեցութեան նոր դարազուլիս՝ բարենորոգումների թուրքական նախագիծն իրապես որեւէ նպատակ չունէր նպաստելու փոքրասիական ազգաբնակչութեան և, մասնավորապես, հայերի վիճակի բարելավմանը:

Բավական է ասել, որ արևելյան նահանգների վերաբերյալ այդ վավերագրում ընդամենը մեկ կետ կար, այն է՝ հայերի և քրդերի միջև գոյութիւն ունեցող հողային վեճերը պարզելու և կարգավորելու համար ստեղծել մի հատուկ հանձնախումբ: Այդքանը միայն, որին հիմա չէր հավատում ոչ ոք՝ ո՛չ հայն ու քուրդը, ո՛չ ինքը՝ Բ. Դուռը, և ո՛չ էլ Եվրոպան: Թուրքական

¹ «Աւետարներ», № 28, 12 Հուլիսի 1913 թ.:

² Նույն տեղում:

նախագծում ոչ մի անգամ չէր օգտագործված «Հայաստան» աշխարհագրական անունը¹:

Թուրքական նախագիծը փաստորեն մերժում էր Ռուսաստանի առաջարկած բարենորոգումների համարյա բոլոր կետերը, իսկ դա նշանակում էր, որ պետք է նույնը մնար Թուրքահայաստանի վիճակը:

Առաջ բերելով բարեփոխումների իր նախագիծը՝ Թուրքական կառավարությունը նպատակ ուներ և, պետք է խոստովանել, կարողացավ տարաձայնություններ առաջ բերել Ենի-Քեոյի խորհրդակցության մասնակիցների միջև:

Գերմանիայի ներկայացուցիչն անմիջապես պաշտպանեց Բ. Դուան դեմարշը՝ առաջարկելով բարենորոգումների հարցի քննարկումների հիմքում դնել Թուրքական նախագիծը, որը Բաբը Ալիում չտապ գրվել էր հենց Բեոլինի խորհրդով ու թելադրություններով²: Նա պնդում էր, որ պետք է Թուրքիային թողնել իր ներքին խնդիրների, այդ թվում հայկական հարցի լուծումը: Այլապես նրանից վերցնելով հայկական հարցի լուծման իրավունքը՝ դրանով իսկ Հայաստանի անջատման առաջին քայլը կարվի, որով օսմանյան կայսրության կործանման սկիզբը կղրվի³: Եթե Մանդեղլտամն իր նախագծի հիմքում դրել էր հայկական տարածքի սահմանների ճշտումը և բարեփոխումների ու դրանց գործադրողների վրա հատուկ հսկողության սահմանումը, ապա գերմանական կողմը գտնում էր, որ դա անպայման հավակնություններ կհարուցի փոքրասիական մյուս ազ-

¹ Երիտթուրքերը դա բացատրում էին իրենց ցանկացած ձևով: 1916 թ. Թուրքական կառավարությունը հրապարակեց «Հայկական հեղափոխական շարժումը և կառավարության միջոցառումները» վերնագրով հոդված, ուր ասված էր, որ իբր, պատմությանը հայտնի չէ «Հայաստան» անունով երկիր: Այսինքն՝ կա հայկական շարժում, բայց չկա Հայաստան: Սույն հոդվածը «Հայկական հեղափոխական շարժումը Թուրքիայում» վերտառությամբ վերատպվել է Բուդապեշտում հրատարակվող "Revue de Hongarie" հանդեսի 1967 թ. հուլիսի համարում (№ 55): Հոդվածի ոտուկներն թարգմանության ամբողջական տեքստը պահպանվում է ЦГВИА-ում:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թթ. 21-22:

³ АВПРИ, ֆ. "Памятник", г. 1913, օ. 3464, л. 77.

գությունների չըջանում՝ դրանով իսկ թուլացնելով օսմանյան պետությունը, իսկ բարեփոխումների վրա հսկողության սահմանումը անհամատեղելի է սուլթանի ինքնիշխանության գաղափարի հետ¹:

Միաժամանակ, հաշվի չառնելով Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի կողմից անցկացված մարդահամարի արդյունքները, ինչպես նաև օտարերկրյա անկողմնակալ հետազոտողների աշխատություններում տեղ գտած տվյալները, գերմանական կողմը խեղաթյուրում էր հայկական նահանգների բնակչության ազգային թվականը՝ հայերի թիվը նվազեցնելով առնվազն մեկ երրորդով²:

Մանդելշտամն իր հուշերում նշում էր, որ Գերմանիան ձեռքից եկածն արեց տապալելու ռուսական նախագծի ընդունումը, թեև Պետերբուրգը նրան խոստացել էր, կարևոր զիջումներ անելով, զգալիորեն կծկել բարենորոգումների սահմանները³: Ռուսական կողմը քաջ գիտեր, որ հայկական հարցի լուծումը թողնել թուրքիային, նշանակում է ոչինչ չլուծել: Եթե թուրքիան լիներ եվրոպական մի պետություն փոքր ի չատե տանելի օրենքներով, ուր երկրի բնակիչները հավասար իրավունքներով օժտված քաղաքացիներ ու հպատակներ լինեին, ուր քրիստոնյաների համար ստեղծված լինեին խաղաղ կուլտուրական զարգացման տարրական պայմաններ, եթե թուրք կառավարությունը տասնյակ տարիներ տևող սոսկալի կոտորածներով և ջարդերով չխեղդեր ղեկավարության և բողոքի ամեն մի արտահայտություն, այդ ժամանակ, այո՛, հնարավոր կլիներ ասել, թե չպետք է միջամտել նրա ներքին կյանքին, և պետք է թողնել, որ նա ինքը կարգադրի իր գործերը: Բայց երբ մի պետություն չարունակում է ջարդել ու կոտորել իր հպատակներին, որովհետև նրանք այլազավան են, երբ թուրքը գտնում է, որ սրանք

¹ Տե՛ս АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3464, л. 77:

² Մատենադարան, Արչակ Ալպոյաճյանի արխիվ, Թղթապ. 1, վավ. 11⁹³:

³ Տե՛ս Անտոէ Մանդելսթամ, Օսմանեան կայսրութեան ճակատագիրը: Առաջին մաս: Երիտասարդ թուրքերը պատերազէն առաջ, Թարգմ. Միքայել Շամտանճեան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 121:

ստեղծված են իր բոլոր հաճույքները կատարելու, ձրի աշխատելու, իր հողերը հերկելու և բերքը հանձնելու իրեն, երբ կառավարությունը վայրագ քրդերին ու չերքեզներին թույլ է տալիս սպանել անմեղ մարդկանց, կանանց ու երեխաների, ապա աշխարհի ո՞ր օրենքը, մարդկային ո՞ր խիղճը և բանականությունը կարող են ասել, թե մի՛ միջամտեք, թողեք՝ թուրքն ու քուրդը անեն իրենց իմացածը:

Ցավոք, ոչ հեռավոր անցյալում այդպես էին դատում և՛ պահպանողականության, և՛ հետադիմության առանձին ներկայացուցիչները, և՛ նույնիսկ սոցիալիստներից ոմանք՝ Բիկոնսֆիլդը, Սոլզբերին, Լորանով-Ռոստովսկին, Հանոտոն, երբ նրանք անտարբեր դիրք էին բռնել և թույլ տվեցին արյունարբու սուլթանին կոտորել 300.000 հայեր՝ ասելով. «Մենք իրավունք չունենք միջամտելու մի այլ երկրի ներքին գործերին»: Բայց այդպես չէին դատում և մտածում եվրոպական և ռուսական շատ նշանավոր գործիչներ, որոնք իրենց կառավարությունների հանցավոր անտարբերությունը և դահճապետների ձեռքը չբռնելը նշավակում էին՝ նրանց անարգանքի սյունին գամելով: Հիմա ռուսական դիվանագետ, դրագոման Անդրե Մանդելշտամը ստիպված էր դժվարին ու ջղերը մաշող պայքարի մեջ մտնել ոչ միայն Թուրքիայի ներկայացուցչի, այլև գերմանական կողմի հետ, որը չէր թաքցնում, որ ինքը Հայաստանի բարենորոգումների հարցի քննարկմանը մասնակցում է ամրապնդելու համար կայսրության թուրքերի շահերը: Դա ոչ միայն Կ. Պոլսի գերմանացի դիվանագետների, այլև ընդհանրապես գերման քաղաքագետների մեծ մասի և մամուլի կարծրացած տեսակետն էր: Գերմանացի հրապարակախոս Ֆ. Վինֆրիդը, անդրադառնալով խնդրո առարկա հարցին, խոստովանում էր, որ Գերմանիան իր մասնակցությունը բերեց հայկական բարենորոգումների ռուսական նախագծի քննարկմանը՝ «հենց Թուրքիայի շահերից ելնելով»¹: Գերմանական կառավարության կարծիքով, եթե

¹ *Տե՛ս Տե. Степанян, Армения в политике империалистической Германии, Ереван, 1975, стр. 92:*

ռուսական բարենորոգումների նախագիծն ընդունվի և իրականացվի, ապա Անատոլիայի առնվազն կեսը կդառնա Հայաստան՝ Թուրքիայի հետ չատ թույլ կապերով, մի բան, որ երբեք չի կարելի թույլ տալ: Դեսպան Վանգենհայմը, դիմելով բացահայտ սադրանքի, պնդում էր, թե Մանդելշտամի նախագծի թաքնված նպատակը Հայկական բոլոր նահանգները Ռուսաստանին ենթարկելն է: Գերմանացի թուրքամոլ գործիչները նույնիսկ լուրեր էին տարածում, թե Ռուսաստանը քրդերին զինում է Հայ բնակչության նոր ջարդեր կազմակերպելու համար:

Հայոց Հայրենիքում բարենորոգումներ անցկացնելու ռուսների նախաձեռնությունը և հետևողականությունը առաջ էին բերում գերման քաղաքագետների անթաքույց վրդովմունքը: «Նրախուսանքի փոխարեն, - գրել է Սերգեյ Սազոնովը, - Գերմանիան կամեցավ Հայերին համոզել, որ առանց Բեռլինի աջակցության նրանք երբեք իրենց իղձերն իրականացած չպիտի տեսնեն: Ու սկսեց բարենորոգումների գործը դանդաղեցնել ու խոչընդոտների ենթարկել...»¹:

Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարը Բեռլինում ռուսական դեսպանին ուղղակի ասել էր, որ բարենորոգումների առաջարկները հազիվ թե գործնական որևէ նշանակություն ունենան, քանի որ Գերմանիան երբեք չի համաձայնի այն գործողություններին, որոնք կսպառնան Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությանը: Ֆոն Յագովը հասկացնել էր տվել, որ Գերմանիան Ռուսաստանին թույլ չի տա ուժեղանալ Փոքր Ասիայում, քանի որ դրան ձգտում են իրենք:

Այդ առթիվ տպագրած «Հայկական գործերը» վերտառությունամբ իր ընդարձակ առաջաբանում ռուսական «Новое Время» թերթը գրում էր. «Կա Հայոց երկիր, կա քրդական արչավանդներից տառապող Հայ ժողովուրդ, կա Եվրոպա, որ 35 տարի առաջ Թուրքիայից հանդիսավոր խոստում է ստացել, թե [Հայաստանում] բարենորոգումներ կմտցվեն: Մի բան միայն չկա՝ բարենորոգումներ: Ըստ երևույթին դիվանագետների կողմից

¹ С. Д. Сазонов, Воспоминания, стр. 170.

չկա ոչ մի ձգտում պաշտպանելու հայերի գանգատները: Թուրքական կառավարությունն այժմ անարժեք հավաստիացումներ է անում՝ փորձելով համոզել, թե Փոքր Ասիայում իր սեփական ծրագրով է անպայման ուզում անցկացնել բարենորոգումներ, որոնց բարիքներից չուայլորեն օգտվելու են նաև հայերը և որ, իբր, Բ. Դռան կողմից նախատեսված բարենորոգումների ծրագրի վերջնական մշակումն առաջ է տարվում փութաջանորեն...

Մենք չատ կցանկանայինք իմանալ, թե արդյո՞ք այժմ էլ Կ. Պոլսում կան միամիտներ, որոնք հավատում են թուրքական խոստումներին»¹:

Մանղելչտամը գրում էր, որ բարենորոգումների հարցում Գերմանիայի քաղաքականությունն առաջ էր բերել թուրքահայության ամենարուսն զայրույթը²:

Բոլորը շատ լավ էին հասկանում, որ ջանադրաբար պաշտպանելով Բ. Դռան կողմից ներկայացրած նախագիծը՝ ղրանով իսկ Գերմանիան ամենից առաջ պաշտպանում է իր տնտեսական շահերը Թուրքիայում: «Աշխատանք» թերթը գրում էր. «Նոր ապացույցներու պէտք չկայ հաւատալու համար որ Եւրոպական դիւանագիտութիւնը Հայ ժողովուրդի շահէն ու ցաւէն առաջ մտածելիք բաներ ունի սեփական շահը և հաշիւը»³:

Գերմանական կողմի առաջարկը համախոհաբար պաշտպանեցին երեքպետյան զինակցության մյուս երկու անդամների՝ Ավստրո-Հունգարիայի և Իտալիայի ներկայացուցիչները: Նրանք միասնաբար պահանջում էին ռուսական նախագծի քննարկումից առաջ նախ անդրադառնալ թուրքական նախագծին:

Ռուսաց ղեսպան Գիրսը բողոք հայտնեց եռապետյան զինակցության հայտարարության դեմ՝ նշելով, որ Ռուսաստանն իր ծրագիրը քննարկման է ներկայացրել ավելի վաղ, քան Թուրքիան, ուստի առաջնայնության սկզբունքի (*примат*) համաձայն՝ ռուսական ծրագիրը պետք է քննության ենթարկվի

¹ «Новое Время», № 205, 18 սեպտեմբերի 1913 թ.:

² Տե՛ս Անդրե Մանղելչտամի վերը նշված հուշերը. էջ 121:

³ «Աշխատանք» (Վան), № 8 (154), 21 դեկտեմբերի 1913 թ.:

առաջին հերթին: Բացի այս, նշում է ռուս դիվանագետը, 1881 թ. թուրքական ծրագիրը նախկինում մնացել է թղթի վրա, այժմ նույնպես որևէ երաշխիք չկա, թե այն կարող է կյանքի կոչվել:

Ինչպես և սպասելի էր, Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դիվանագետները մերժեցին գերմանական բլոկի պահանջները:

Այսպիսով, առաջին իսկ օրից Ենի-Քեոյում ստեղծվեց նյարդային լարված մթնոլորտ, որը տևեց Հանձնախմբի քննարկումների ամբողջ ընթացքում: Ռուսաստանի արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովը իր հուշերում նկատել է. «Հանձնախմբի առաջին նիստից ականերև դարձավ, որ նրա աշխատանքները արդեն դատապարտված են անհաջողության»¹:

Ռուսական կողմը, սակայն, մտադիր չէր հեշտություն տեղի տալ և համաձայնել, որ Հայաստանի բարեփոխումների հիմքում դրվեն թուրքական խիստ կցկտուր ու անկատար ակտերը: Նա շարունակում էր պնդել Ա. Մանդելշտամի նախագծի քննարկման նպատակահարմարությունը՝ հակառակ դեպքում սպառնալով դադարեցնել հարցի քննարկումն ընդհանրապես և դրա համար մեղավոր ճանաչել Գերմանիային:

Ձնայած թուրքերի կատաղի դիմադրությունը՝ գերմանական կողմը, ռուսական կողմի հետևողական ու անզիջում կեցվածքի շնորհիվ, ստիպված եղավ համաձայնություն տալ, որ քննարկման դրվի միայն ռուսական (Մանդելշտամի) նախագիծը:

Եթե գերմանական դիվանագիտությանը չհաջողվեր քննարկումից դուրս մղել մանդելշտամյան նախագիծը, ապա դրա փոխարեն Ենի-Քեոյում Գերմանիայի ներկայացուցիչ Շեոնբերգի՝ Բեռլինից ստացած ցուցումի համաձայն, բոլոր ջանքերը պիտի գործադրեր՝ այնպես ձևախեղելու ռուսական նախագծի կետերը, որպեսզի դրանք վերածվեն իրենց հակադրության:

Գերմանիայի գլխավորած զինակցության դեսպանների հանձնարարությամբ ավստրո-հունգարական դեսպան Պալավիչինին հանդես եկավ հայտարարությամբ, թե Ենի-Քեոյի

¹ С. Д. Сазонов, Воспоминания, стр.172.

խորհրդաժողովում քննության են ենթարկվելու ինչպես Հայկական բարենորոգումների ուսսական նախագիծը, այնպես էլ 1881 թ. Թուրքական ծրագիրը՝ Բ. Դուան լրացումներով:

Ռուսաստանի արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովն իր հուշերում նշել է. «Հանձնաժողովի նիստերի բացումից հետո ուսսական կառավարությունն անմիջապես ստացավ մի հիշատակագիր Պետրոգրադի գերմանական դեսպանից: Այդ հիշատակագրի մեջ ուսսական նախագծի էական մասը ենթարկվում էր քննադատության և ի վերջո ցանկություն էր հայտնվում, որ պետությունները Հայկական բարենորոգումների խնդրում «հավասարապես ի նկատի առնեն նաև Թուրքիայի կամքը»¹:

Ենի-Քեոյում գերմանական ներկայացուցչի կողմից Թուրքիային ցույց տված աջակցությունը բոլորովին անսպասելի չէր: Արդեն չորս տասնամյակ էր, որ Գերմանիան Թուրքիային համարում էր Մերձավոր Արևելքի և առհասարակ Արևելք թափանցելու իր *avant-poste*-ն: Դեռևս Բիսմարկի պետական կանցլերության շրջանում հրապարակ նետած *Weltpolitik*-ը (համաշխարհային քաղաքականություն) Վիլհելմ II-ի կառավարման շրջանում դարձել էր պաշտոնական Գերմանիայի բովանդակ ձգտումների և տենչանքների կենտրոնական առանցքը, որը ձգվում էր Օսմանյան կայսրությունով:

Երբ 1893 թ. նոյեմբերի 27-ին Արդուլ Համիդը հատուկ իրադեով հայտարարել էր, թե իր որոշումով Բաղդադի երկաթուղու չինարարության կոնցեսիան տրված է «Գերմանական բանկին»², այդ ժամանակից սկսած՝ Բեռլինն ամուր կանգնեց Օսմանյան կայսրության թիկունքին:

Բախչի Իշխանյանը Թուրքիայում Գերմանիայի շահերի մասին գրում էր. «Գերմանիան համարել է Թուրքիային որպես մշտական նախադուռ, իր *avant-poste*-ն՝ տնտեսագաղութային

¹ С. Д. Сазонов, Воспоминания, стр. 172.

² Sü'ü Г. Л. Бондаревский, Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток (1888-1903), Госиздат Узбекской ССР, Ташкент, 1955, стр. 149.

քաղաքականությունն համար Մերձաւոր Արեւելքում և քաղաքական խոշոր ու հեռաւոր ձգտումների իրականացման համար առ հասարակ Արեւելքում»¹:

Երկու երկրների շահերը համընկնում էին նաև միջազգային ասպարեզում: Նույն Բախշի Իշխանյանը նշում էր, որ «Թուրքիան, իր հերթին, համարել է Գերմանիային՝ որպէս իր դիւանագիտական պաշտպան-հաւատարմատարը Եւրոպայի քաղաքական կոնցերտի մրցադաշտում, որպէս իր հովանաւորը, իր լաւախոս փաստաբանը օսմանեան պետութեան պատմական թշնամիների հանդէպ, որպէս ռազմական կատարելագործութեան եւ փորձառու ուժերի այն հզոր ներկայացուցիչը, այն անսպառ օրրանը, որից հրահանգվելու գերագույն կարիք էր զգում «հիվանդ մարդը» իբրև գինւորական պետութիւն»²:

Ահա երկու երկրների ներքին ու արտաքին շահերի այս զգալի ընդհանրութեամբ էր թելադրված Թուրքիայի հայությունն նկատմամբ Գերմանիայի՝ որպէս պետության հակահայ քաղաքական կեցվածքը, պետություն, որը նախկինում բացահայտորեն խրախուսում էր սուլթան Համիդին նրա հայաջինջ քաղաքականությունը, իսկ այժմ, հայերի նկատմամբ նույն ատելությունը տողորված, աջակցում էր երիտթուրքերին՝ ձախողելու Հայաստանի բարենորոգումների ընթացքը:

Այդ տեսակետից շատ բնորոշ էր ստատս սեկրետարի (պետ-քարտուղարի) տեղակալ Յիմերմանի 1913 թվականին արած հետևյալ հայտարարությունը. «Ըստ էության հայերը պետք չեն Գերմանիային. Հայաստանը՝ բնակեցված հայերով, վնասակար է նրա շահերին... Հայաստանից ստացված բոլոր զեկույցները վկայում են այն մեծ հույսերի մասին, որ այդ ժողովուրդը տածում է Ռուսաստանի նկատմամբ... Թուրքիայի ամբողջությանը սպառնացող վտանգից խուսափելու համար Գերմանիան ըստ

¹ Բ. Իշխանեան, Գերմանիայի և Թուրքիայի տնտեսա-քաղաքական փոխարարությունը (Քննական տեսություն), Թիֆլիս, 1915, էջ 8:

² Նույն տեղում:

էության պետք է հայերին թողնի թուրքերի լիակատար տնօրինության տակ»¹: Ավելին, գերմանական կառավարութիւնը չէր բավարարվում նման հայտարարութիւններով, նա նաև մշակեց հայկական հարցի լուծման կոնկրետ ծրագիր, որը նախատեսում էր Հայաստանում ստեղծել մուսուլմանական մեծամասնութիւն, ապա հայերին քչել Միջագետք՝ որպէս գերմանացիներին սպասարկող բանվորական էժան ուժ:

Երեւաթայան դաշինքի գլխավոր ուժի՝ Գերմանիայի ներկայացուցիչ Շեոնրերգը ուղղութիւն էր տալիս ավստրո-հունգարական և իտալական դիվանագետների գործողութիւններին: «Новое Время»-ն գրում էր. «Ռուսաց կառավարության ձեռնարկումը դժվարության հանդիպեց ոչ այնքան Բ. Դռան, որքան Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանության կողմից: Այնպէս ստացվեց, որ ռուսական միսիան գլխավորապէս խորհրդակցում էր միայն գերման դիվանագետ Շեոնրերգի հետ, որը տալիս կամ չէր տալիս իր համաձայնութիւնը ռուսական ծրագրի առանձին որոշումներին»²:

Մանղելչտամի նախագծին Թուրքիա-Եոյակ զինակցութիւն տանդեմի միջամտութիւնները և հակառակութիւնները վերաբերում էին հետևյալ խնդիրներին.

Ա) Դեմ դուրս գալով հայկական մեկ (միասնական) մարզի ստեղծմանը՝ գերմանական դեսպանության դրագոման Շյոնրերգն իր կառավարության տեսակետը պատճառաբանում էր նրանով, որ Մանղելչտամի կողմից նշված տարածքը, որը կազմում է Անատոլիայի կեսը կամ Թուրքիայի 1/7 մասը, այսինքն՝ հավասար է լինելու Գերմանիայի կեսին կամ Բուլղարիային և Ռումինիային միասին վերցրած, չունի նորմալ գործունեության անհրաժեշտ պայմաններ, որ նրանում հատկապէս ծայրահեղ անմխիթար վիճակում են գտնվում ճանապարհները, հետևապէս երկրի տարրեր մասերը զրկված են լինելու միմյանց հետ և մեկ

¹ Междоународные отношения в эпоху империализма, серия III, т. I, М., 1931.

² «Новое Время», № 13662, 24 марта 1914 г.

միասնական մարզի կենտրոնի հետ հաղորդակցվելուց¹: Ուստի, հակառակ ոռոսական կողմի առաջարկած սկզբնական նախագծի՝ գերմանական կողմն առաջարկում էր հայկական նահանգները մեկի փոխարեն բաժանել երկու մարզերի (սեկտորների), որը հնարավորություն կտար կրճատել դրանց բնակավայրերի ու կենտրոնների միջև տարածությունները և դրանով իսկ հետացնել մարզերի կառավարումը: Ըստ որում, թույլատրելի էր համարվում նշված երկու սեկտորների գլուխ կանգնեցնել եվրոպացի գեներալ-նահանգապետների (*inspecteur général*), որոնք պետք է նշանակվեին Բ. Դուան կողմից և հաստատվեին սուլթանական ֆերմանով²: Բայց այնտեղ ոչ մի խոսք չկար պետության վարչական մարմիններում քրիստոնյաների մասնակցության և ընդհանրապես նրանց իրավունքների մասին:

Բ) Գերմանական կողմի թելադրմամբ և Թուրքիայի համաձայնությամբ հայկական երկրամասին էր կցվում Տրապիզոնի շրջանը (որը ոռոսական բաժանումի մեջ չկար), ինչպես նաև մի քանի ուրիշ ոչ հայկական շրջաններ՝ մահմեդականներին Հայաստանում մեծամասնություն դարձնելու նպատակադրումով: Հայաստանի «ընդարձակման» գերմանական կողմի առաջարկությունը նաև նպատակ էր հետապնդում նախապես խափանել հետագայում բարենորոգումների ենթակա շրջաններից ինքնավար Հայաստանի առաջ գալը՝ նշված ամբողջական տարածքի վրա հայության չնչին փոքրամասնություն լինելու պատճառաբանությամբ:

Գ) Թեև բոլոր ընդհանուր ժողովներում թողնվում էր հայերից և իսլամներից կես առ կես անդամներ նշանակելու ոռոսական առաջարկը, բայց այդ կարգը գերմանական կողմի պնդմամբ պետք է գործադրվեր վեց նահանգներից միմիայն եր-

¹ Տե՛ս «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 123:

² Ինչպես տեսնում ենք, Բեդլինը, հետևապես նաև Բ. Դուուր, այնուամենայնիվ, ստիպված էին սկզբունքով ընդունել օտար կառավարիչների նշանակումը հայկական նահանգների համար (այդ մասին հանգամանորեն տե՛ս հետագա շարադրանքում):

կուսի համար, մյուս չորս նահանգներում պիտի գործեր համամասնական ներկայացուցչության սկզբունքը:

Դ) Ռուսական նախագծից հանվում էր Հայկական բարենորոգումների ուղղությամբ Թուրքիայի կատարելիք քայլերի ընթացքի վրա եվրոպական պարտադիր վերահսկողություն իրականացնելու դրույթը:

Ռուսական կողմը խորհրդաժողովում համառ դիմադրություն էր ցույց տալիս՝ պաշտպանելով իր ներկայացրած պայմանները: Նա բազմիցս չեչտում էր, որ անթույլատրելի է Հայաստանի մասնատումը երկու մասի: Ընդհակառակը՝ գերմանական դեսպանության առաջին թարգման Շեոնրեդը վճռականորեն պաշտպանեց Հայկական մեկ նահանգի փոխարեն Հայաստանի վեց նահանգների վրա երկու չրջան ստեղծելու թուրքական առաջարկը, որի գաղափարի հեղինակը Բեռլինն էր:

«Հայաստան» աշխարհագրական հասկացությունը Թուրքիայի համար չուներ ո՛չ քաղաքական և ո՛չ էլ վարչական նշանակություն, այլ խոսքով՝ օսմանյան կառավարության համար «Հայաստանի բարենորոգումների խնդիր» գոյություն չուներ: Հենց դրանից ելնելով է, որ նա համաձայնություն էր տվել երկու սեկտորների գաղափարին¹:

Ռուսաց արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովը վերհիշել է. «Ռուսական նախագծի հայեցակետը, որ պաշտպանում էին նաև ֆրանսիական ու անգլիական ներկայացուցիչները, անկարելի էր միանգամայն համաձայնեցնել Գերմանիայի ու նրա դաշնակից Ավստրո-Հունգարիայի պահանջների հետ, որովհետև վերջինների նպատակակետը բոլորովին անհամապատասխան էր մեր նախագծին: Այդ պատճառով հանձնաժողովի հետագա նիստերը վերածվեցին միայն ապարդյուն վիճարանությունների: Այդ վիճարանությունները ճնշող տպավորություն էին գործում նրա այն անդամների վրա, որոնք լրջորեն էին նայում բարենորոգումների կատարելիք դերի վրա և անկեղծորեն ցանկանում էին օր առաջ բարենորոգումներ մտցնել այդ դժբախտ երկրում,

¹ Տե՛ս «Դայալլիկ», № 27, 12 մարտի 1914 թ.:

ուր բնիկ ժողովուրդը պարբերաբար ենթարկվում էր ամենաանգութ բնաջնջումի և որոնք այդ միջոցով կհուսային ապագա արյունահեղությունների առաջն առնել»¹:

Սակայն ռուսական կողմի դիմադրություն արդյունքը ցանկալի չեղավ: Նա հայտարարեց, թե պատրաստ է չպնդել Հայաստանի նահանգներից մեկ խոշոր մարզ՝ մեկ նահանգապետի գլխավորությամբ, ստեղծելու դրույթը և համաձայն է, որ Հայաստանը բաժանվի երկու մարզի, և դրանցից յուրաքանչյուրը կառավարվի առանձին վերատեսուչի կողմից²: Ռուսաստանը մատնանչեց, թե իր համար միևնույնն է՝ Հայաստանը կդառնա մեկ մարզ, թե արհեստականորեն կբաժանվի երկու մարզերի, կարևոր է, որ այդ մարզերի պետերը կախյալ չլինեն թուրքական կառավարությունից, նշանակվեն միմիայն տերությունների համաձայնությամբ և ունենան նույնքան իշխանություն և լիազորություններ, որքան Լիբանանի գլխավոր նահանգապետը:

Ընդ սմին, Ռուսաստանը միանգամայն որոշակիորեն գերմանական կողմին հավաստիացնում էր, թե ինքը որևէ ակնկալիք չունի Հայաստանից, այլ միայն ուզում է, որ կարգուկանոն հաստատվի այնտեղ՝ իր սահմանների հարևանությամբ: Նա հույս ուներ, որ այժմ, երբ Հայաստանում բարեփոխություններ մտցնելու հարցում բոլոր տերությունները հանգել են համաձայ-

¹ С. Д. Сазонов, Воспоминания, стр. 171-172.

² Մի առիթով Ս. Սազոնովն ասել է, թե պետությունների միջև համաձայնություն կայացնելու համար Ռուսիան հարկադրված է եղել բարենորոգումների ծրագրում մի քանի գիշումների գնալ, որոնցից ամենամեծը կատարվել է Հայաստանի երկու նահանգների հարցում: Նա չեչտել է, որ ռուսական կողմից այդ գիշումն արվել է, որպեսզի ծրագրում հնարավոր լինեն գոնե պահպանել հակակշռի պահանջը, որին մեծ կարևորություն էր տալիս իր կառավարությունը: Այս առիթով նա միաժամանակ հույս էր հայտնել, որ Մանդեկշտամի ծրագրի այդ մասն այնպես է փոփոխված, որ ղեկավարներին թույլ է տալիս իրենց հյուպատոսների միջոցով հակակշիռ կիրարկել ոչ միայն Հայաստանի նահանգներում, այլև նույնիսկ գավառներում (ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 4-ի չրջ.):

նության, Թուրքիան չի ստեղծի հետագա դժվարութիւններ¹:

Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանության հավատարմատար Գալկեիչը Սազոնովին գրում էր. «Մեկ գլխավոր նահանգապետով օժտված բոլոր հայերով բնակեցված վայրերը մեկ ամբողջության մեջ միավորելու փոխարեն ստիպված եղանք բավարարվելու երկու գլխավոր տեսուչների հսկողութեան տակ երկու սեկտորների ձևավորմամբ՝ նաև ընդգրկելով այդ սեկտորների մեջ բացառապես մահմեդականներով բնակեցված վիլայեթների մասեր: Չհաջողվեց ձեռք բերել ոչ մեկ ժողովի հիմնում ամբողջ Թուրքահայաստանի համար, ո'չ էլ Գլխավոր խորհուրդների իրավասութիւնների ընդլայնում՝ հասցնելով դրանք Եվրոպական Թուրքիայի վիլայեթների համար 1880 թ. Միջազգային Հանձնաժողովի առաջարկած չափերին:

Ստիպված եղանք հրաժարվել ռուսական նախագծի նաև մի քանի այլ երկրորդական կետերից»²:

Ռուսական կողմի ստիպողական նահանջի պատճառներից մեկն այն էր, որ նրա դաշնակիցներ Անգլիայի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները չափազանց թույլ էին պաշտպանում Ռուսաստանի ներկայացրած նախագիծը: Այնպիսի տպավորութիւն էր ստեղծվել, թե նրանք իրենց ռուսաստանյան դաշնակցի ներկայացրած փաստաթուղթը պաշտպանում են սոսկ բարոյական պարտք կատարելու միտումով: «Իսկ դա, անշուշտ, ինչպես նկատել է հայ գործիչներից մեկը, - չէր կարող վրիպել եռյակ զինակցութեան թափանցող հայացքներից»: Ապա՝ «Անգլիան երկյուղ էր կրում ռուսների դեպի Փոքր Ասիայի խորքերը թափանցելուց: Սակայն չէր ցանկանայ նաև հրապարակը Գերմանիային յանձնել, որը դէպի Արեւելք էր երկարել իր թաթը՝ Բաղդադի գծով եւ խառնել տաճկական գործերին»³:

Եթե Հայաստանը երկու մասերի բաժանելու հարցում ռուսական կողմը պարտութիւն կրեց, բայց անկոտրում մնաց

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3464, л. 77.

² Նույն տեղում, ծ. 3472, լ. 101 (օճ.):

³ Հովհաննես աւ. քհ. Հաճեան, Հայոց տաժանքի ճամբաներով, Ա հատոր, Թեհրան, 1965, էջ 336-337:

Եվրոպական վերահսկողության հարցում, որը Մանդելշտամի ծրագրի ամենակարևոր ու կենսական պահանջն էր: Թեև Թուրքիայի վրա ներգործության ամենաանհրաժեշտ միջոցը՝ բարենորոգումների ընթացքի վրա վերահսկողություն իրականացնելու խնդիրը, Մանդելշտամը ձևակերպել էր իր նախագծի վերջին՝ 22-րդ հոդվածում, ըստ որում չատ տարտամ, այն է՝ «մեծ տերություններն ապահովելու են բոլոր այն տրամադրությունների կատարումը» անորոշ ցանկությամբ, բայցեայնպես դա կարող էր վճռական դեր խաղալ բարենորոգումների իրական կենսագործման տեսակետից:

Մի կողմից՝ վեց մեծ տերությունների, մյուս կողմից՝ այդ տերությունների և Թուրքիայի միջև ընդհարման գլխավոր դաշտը հենց այդտեղ էր: Վերահսկողության խնդիրն էր, որի մասին այդ պետությունները չէին կարողանում որոշ համաձայնության հանգել, և որից Թուրքիան կարողացել էր ճարպկորեն օգտվել 33 տարիներ ի վեր:

Թուրքերը գտնում էին, որ վերահսկողությունն անարգանք է իրենց ազգային արժանապատվությանը, մահացու հարված՝ ինքնասիրությանն ու հեղինակությանը, մի բաց դուռ՝ Եվրոպայի ցանկացած միջամտության համար, նախագուշակ՝ կայսրության մոտավոր կամ հեռավոր անդամահատման:

Եվրոպական վերահսկողության դեմ իրենց անկոմպրոմիս կեցվածքը երիտթուրքերը հիմնականում պատճառաբանում էին նրանով, որ արտաքին միջամտության ուրվականը միշտ հետապնդում է իրենց և խանգարում երկիրը բարեկարգելու իրենց ջանքերին:

Անշուշտ, այդ վերահսկողությունը կարող էր երկու տեսակ լինել՝ հավաքական և միասնական:

Հնարավոր էր, որ բոլոր վեց տերությունները, որոնք բաժանված էին երկու խմբավորումների, վերահսկողություն կատարեին հավաքաբար, այսինքն՝ խմբավորումներից մեկին, ասենք՝ եռյակ դաշնությանը լիազորեին իրականացնելու վերահսկողությունը: Մյուս տարբերակն այն էր, որ վերահսկողության ամբողջ գործը միասնական որոշումով հանձնեին վեց պետություններից որևէ մեկին՝ լայն լիազորություններով:

Ակնհայտ էր, որ բոլոր վեց պետությունների թվում միայն Ռուսաստանն էր, որ իբրև Թուրքիայի անմիջական հարևան՝ հնարավորություն ուներ ստանձնելու վերահսկողի պաշտոնը: Մյուս հինգ տերությունները այդ հնարավորությունը չունեին՝ աշխարհագրականորեն Թուրքիայից հեռու լինելու պատճառով:

Թե մեծ պետությունները բարենորոգումների գործադրության համար ինչպես էին ապահովելու վերահսկողությունը, դա, անշուշտ, պիտի արվեր նրանց միջև կնքվելիք առանձին համաձայնագրի դրույթների հիման վրա¹:

Հայկական հարցով համաձայնության գալու համար ոուսաց կայսերական դեսպանին հարկ եղավ հաղթահարել մեծամեծ դժվարություններ: Մի կողմից նա ստիպված էր լինում հաշվի նստել հայերի՝ հնարավորինս առավել լայն բարեփոխումների հասնելու ցանկության հետ, մյուս կողմից՝ Բ. Դուան համառ դիմադրության հետ, ով ջանում էր ի չիք դարձնել իրեն առաջադրված բարեփոխումները, և ով դրա համար ըմբոստանում էր ռուսական նախագծի բոլոր էական մասերի դեմ: Ջի կարելի ասել, թե Թուրքական ընդդիմադործության դեմ պայքարում ոուսաց կայսերական դեսպանը գոնե նվազագույնը ստանում էր Ֆրանսիայի և Անգլիայի ներկայացուցիչների գործուն աջակցությունը:

Ենի-Քեոյում ծավալված բուռն ու անզիջում վիճարանությունների արդյունքն այն եղավ, որ ութ նիստ գումարելուց հետո, բացարձակապես աննպատակ համարելով հետագա քննարկումները, վեց պետությունների դիվանագետների հանձնախումբը հուլիսի 24-ին դադարեցրեց իր աշխատանքները²:

Հանձնախմբի աշխատանքների ձախողման գլխավոր պատճառը Եոյակ Ջինակցության ներկայացուցիչների բռնած ակնհայտ թշնամական վերաբերմունքն էր ռուսական նախագծի հանդեպ:

Մեծ դժվարությամբ համաձայնություն էր ձեռք բերվել

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 219, 4 հոկտեմբերի 1913 թ.:

² С. Д. Сазонов, Воспоминания, стр. 172.

միայն առանձին ոչ վճռորոշ հարցերում, ինչպես օրինակ՝ դպրոցականը, ագրարայինը և լեզուների իրավահավասարությունը: Ինչ վերաբերում է բարեփոխումների գլխավոր, սկզբունքային հիմքերին՝ մեկ հայկական տարածքային միավորման ձևավորում, տերությունների համաձայնությամբ դրա գլխավոր կառավարչի նշանակում, նշված միավորման նահանգային ժողով, դրանում տեղերի ու պաշտոնների բաշխման հավասարության սկզբունքի կիրառում և մյուս կարևորագույն հարցերում ոուսական կողմը պարտություն էր կրել¹:

Ենի-Քեոյի ձախողման առթիվ Պողոս Նուբարը Փարիզից կաթողիկոսին գրում էր. «Ձեր Վեհափառությունը Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի կողմէ տեղեկացած պիտի ըլլայ Դեսպաններու բանակցութեանց ընթացքը, այդ մասին կրկին գրելու հարկաւորութիւն մը չեմ տեսնիր: Արդ՝ Ձեր Սրբութիւնը գիտէ անշուշտ, որ նոյն իսկ Գօմիսիօնի մէջ, Գերմանիա եւ իր երկու Դաշնակիցները՝ Աւստրիա եւ Իտալիա, սխաթեմաթիք ընդդիմութիւն մ'ըրին ոուսական ծրագրի դէմ, այնպէս որ անկարելի եղաւ որեւէ համաձայնութեան մը յանգրիլ»²:

Սերգեյ Սազոնովը մի առիթով շեշտել է, որ Ենի-Քեոյի անհաջողության գլխավոր պատճառը ոուսական նախագծի ամեն մի կետի հանդեպ Գերմանիայի ներկայացուցչի ցուցաբերած հետևողական բացասական վերաբերմունքն էր: «Այնպես որ, - նշում էր Սազոնովը, - նախագիծն այն կերպարանքով, որ ստացավ Գերմանիայի ներկայացուցչի մտքրած բազմաթիվ փոփոխություններից հետո, կորցրեց իր ողջ նշանակությունն ու գործնական արժեքը: Պետք էր վերջ տալ այդ խայտառակ կատակերգությանը»³:

«Մանչեստր Գարդիան» թերթը տպագրել էր Ենի-Քեոյի արդյունքների մասին Պողոս Նուբարի գնահատականը: «Արդարև, ինչ որ յոյս ունէինք, բոլորը չկարողացանք ստանալ», -

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3472, л. 99 об.

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 33, թ. 12:

³ Նույն տեղում:

ափսոսանքով ասել էր նա և ցավով նշել, որ Մանդելշտամի նախագիծը մեծապես տուժել է այնտեղից կարևորագույն մի շարք պահանջներ դուրս մղվելու պատճառով¹։ Մի ուրիշ առիթով Նուբարն ասել էր. «Բ. Դուռը գոհացում ստացավ այն բոլոր էական կետերի նկատմամբ, որոնց վրա պնդեց»²։

Ենի-Քեոյում հայկական բարենորոգումների ուսուսական կողմի ներկայացրած նախագծի տապալումը, անշուշտ, ուսական դիվանագիտության պարտությունն էր, որն էականորեն բացասական անդրադարձ ունեցավ նրա միջազգային հեղինակության վրա։

Թեև Ենի-Քեոյի օրերին գերման դիվանագետների պահվածքը ուս դիվանագիտության համար ստորացուցիչ էր, բայց գործի շահերից ելնելով՝ ուսական կողմը հանդես էր բերում արտակարգ սառնասրտություն և համբերատարություն։

Այդպիսով, ինչպես տեսնում ենք, հայկական հարցում հիմնական դերակատարություն ունեցողները երկուսն էին՝ Ռուսաստանն ու Գերմանիան։ Վերջինիս խոսքն անքննելի էր իր դաշնակիցներ Ավստրո-Հունգարիայի և Իտալիայի ու ազդեցիկ էր Ռուսաստանի դաշնակիցներ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի համար։ Նկատենք նաև, որ այն միակամությունն ու ամրությունը, որ կային եռապետական զինակցության մեջ, չկային եռյակ համաձայնության մեջ։ Երբ Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների ներկայացուցիչները վճռականորեն պաշտպանում էին թուրքական նախագիծը և նույնքան վճռականորեն մերժում ուսականը, Ռուսաստանի դաշնակիցներ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները երկչոտաբար չեզոք դիրք էին բռնել։ Կարելի է նույնիսկ պնդել, որ եթե Գերմանիան ու նրա դաշնակիցները՝ Ավստրո-Հունգարիան և Իտալիան, բացահայտորեն էին դեմ արտահայտվում Հայաստանում «ինչ-որ» բարենորոգումներ կատարելուն, ապա Անգլիան ու Ֆրանսիան զրանց դեմ գործում էին գաղտնի։ Ակնհայտ դարձավ, որ Ռուսաստանն ի

¹ «Մանչեստր Գարդիանի» սույն հրապարակման հայերեն թարգմանությունը տե՛ս «Կովկասի լրագրեր», № 46, 4 մարտի 1914 թ.։

² «Կովկասի լրագրեր», № 46, 4 մարտի 1914 թ.։

վիճակի չէ միայնակ իրականացնելու իր ծրագրերը: Ռուսաստանի նկատմամբ հատկապես Անգլիայի դարավոր հակադրությունը Միջին Արևելքում ակնհայտորեն ավելի ծանրակշիռ էր, քան իր՝ որպես դաշնակցի դրությունը: Ուստի չէր կարելի հույս դնել իր այդ դաշնակցի վրա: Պետերբուրգում համոզված վստահություն չկար նաև մյուս դաշնակցի՝ Ֆրանսիայի նկատմամբ:

Ֆրանսիան միշտ եղել էր Թուրքիայի պետական ամբողջականության ամենաջերմ պաշտպանը: Նրա քաղաքական ու ֆինանսական շահերը ուրիշ բան չէին կարող թելադրել: Օսմանյան կայսրության ամբողջականության պահպանման կողմնակից լինելով հանդերձ՝ այդ երկիրը նույնքան անվերապահ ջատագով էր Թուրքիայի բարեկարգությանը, սակայն միայն այն պայմանով, որ այդ գործին չմիջամտեն այս կամ այն պետությունը, պետական ու քաղաքական այս կամ այն անհատ գործիչները: Իսկ դա նշանակում էր, որ Ֆրանսիան դեմ էր Թուրքիային հուզող խնդիրները միջազգայնացնելուն:

Այժմ էլ դրա պատճառը հասկանալի էր: Զբաղված լինելով Մարոկկոյում՝ Ֆրանսիան հնարավորություն չուներ Ասիական Թուրքիայում ընդլայնել իր քաղաքական ազդեցության չրջանակը: Իսկ եվրոպական մյուս պետությունների, գլխավորապես Գերմանիայի քաղաքական նվաճումները Թուրքիայում եվրոպական հավասարակշռությունը ի վնաս իրեն փոխելու բնույթ ունեին:

Դեռ բալկանյան պատերազմից առաջ Ֆրանսիական դիվանագիտությունը, ինչպես տեսանք, առանձին երկյուղով էր նայում գերմանական առաջխաղացմանը սիրիական ծովափերում, Ալեքսանդրեթում և Մերսինում, իսկ բալկանյան անցքերից հետո այս երկյուղն ավելի լուրջ կերպարանք առավ:

Այդ ընդհանուր շարժառիթներից մղված՝ Ֆրանսիան հայկական հարցի համար ևս միջազգային լուծում էր առաջարկում և հակառակ էր արտահայտվում այս կամ այն պետությանը մասնավոր մանդատ տալու սկզբունքին: Նա առավել ևս չէր ցանկանում, որ Գերմանիան անհատական նախաձեռնություն ստանձնի բարենորոգումների գործադրության տեսակետից, գրավի հայերի համակրությունն ու այդպիսով ջանա իր քաղա-

քական դիրքերն ամրապնդել Հայաստանում և Միջագետքում:

Հայկական Հարցի շուրջ ծավալված դիվանագիտական պայ-
քարը Ֆրանսիան օգտագործում էր Բ. Դուան վրա նոր ճնշումներ
գործադրելու համար: Արդյունքում նա կոնցեսիա ստացավ
Արևմտյան Հայաստանում երկաթգիծ կառուցելու համար:

Մոտավորապես նույն դրդապատճառներով Ենի-Քեոյում
Հայկական Հարցի համար «չէր տառապում» նաև Անգլիան:

Շատ չանցած՝ Անգլիայի նախարար-նախագահ Ասկվիտը
Գիլդհոլում արտասանել էր մեծ ճառ, որը նվիրված էր եղել ար-
տաքին-քաղաքական երեք Հարցերի՝ Բալկանյան պատերազմի
հետևանքներին, մեքսիկական գործերին և Հայկական բարե-
նորոգումներին:

Առաջնորդող հոգվածով անդրադառնալով Ասկվիտի ճառին՝
“Новое время”-ն տեղեկացնում էր, որ առաջին երկու Հարցերի
վերաբերյալ Ասկվիտը ոչինչ նոր բան չի ասել, բայց Հայկական
բարենորոգումների հարցի նրա մեկնաբանությունները մեծ
հետաքրքրություն են առաջացրել ունկնդիրների մեջ:

Վարչապետը նշել էր, որ Մեծ Բրիտանիան ողջունել է այն
փաստը, որ բալկանյան պատերազմը չի չոչափել Թուրքական
կառավարության շահերը Փոքր Ասիայում: Թուրքերի գերիշխա-
նությունն անսասան է մնացել ասիական երկրներում, և դա
չատ լավ է: Բրիտանական կառավարությունն ամեն կերպ
պաշտպանելու է Թուրքերի գերիշխանությունը կայսրության
մեջ: Միաժամանակ նա այն կարծիքն էր հայտնել, որ գոյություն
ունեցող քաղաքական status quo-ի լավագույն երաշխիքը ներ-
քին լայն բարենորոգումներն են Թուրքիայում, որոնք, սակայն,
«չեն կարող ցանկալի արդյունք տալ առանց մեծ պետույթուն-
ների աջակցության», և որ գլխավորն է, այդ բարենորոգումները
փոքր իսկ չափով չպետք է խախտեն Թուրքական սուլթանի
վեհապետական իրավունքները: Իր միտքը Ասկվիտը վերջացրել
էր հետևյալ խոսքերով. «Իմ կառավարությունը չի կարող Թուր-
քիայի իրական շահերը զոհարել Հայկական երևակայական
բարենորոգումներին»¹: Դիպուկ է նկատել Հայկ Ասատրյանը.

¹ Տե՛ս “Новое Время”, 30 октября 1913 г.

«Մի բանում անսխալ էին տաճիկները. նրանք գիտեին, որ բարոյախոսությունը ... Եվրոպայի առաքինությունների վերջին, անզոր մնացորդն է»¹:

Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար էդուարդ Գրեյը, չարունակելով իր նախորդների ավանդական քաղաքականությունը, խորհրդարանի նիստերի ժամանակ բազմիցս հայտարարել էր, որ Անգլիան չի կարող թույլ տալ Ռուսաստանի ուժեղացումը Թուրքիայի ասիական մասում: «Անգլիան իր քաղաքականությամբ պաշտպանում է Թուրքիայի անձեռնմխելիությունը, - ասել էր նա, - այդ պատճառով ցանկալի է զգուշանալ Թուրքիայի արևելյան նահանգներին վերաբերվող որևէ քաղաքական պահանջից»²:

Հայ ականավոր գրող Րաֆֆին, դեռևս 1895 թ. անդրադառնալով Հայկական հարցում Անգլիայի քաղաքականությանը, ընդգծել էր, որ հայերի անտանելի վիճակը Թուրքերի տիրապետության տակ երբեք չի հետաքրքրել անգլիացիներին: Նրանց ուզածը միանգամայն ուրիշ բան է՝ «Հայաստանը վերածել հզոր պատենչի Ռուսաստանի դեմ»³:

Երբեք չհրաժարվելով իր թուրքամոլ քաղաքականությունից, ահա այժմ նույնպես, 1912-1914 թթ. Հայկական բաբենորոգումների շուրջ դիվանագիտական պայքարում Անգլիան հավատարիմ էր մնում իր անցյալից եկող ավանդույթներին: Իսկ դրա գինը այն եղավ, որ ընդամենն ամիսներ անց Թուրքիան Անգլիային զիջեց Քուվեյթը, իսկ բրիտանական կառավարությունը պարտավորություն ստանձնեց բոլոր ջանքերը գործադրել, որպեսզի «հանգստացնի» հայերին և թույլ չտա օտար միջամտություններ Հայկական հարցում:

Հաշվի առնելով Պետերբուրգի նախաձեռնությունների նկատմամբ Ռուսաստանի դաշնակիցների ծայրահեղ անտարբերությունը և այն, որ, չնայած դրան, ռուսական կառավարու-

¹ Հայկ Ասատրեան, Հայաստան արիական նախադիրք Առաջավոր Ասիայում, Սոֆիա, 1942, էջ 17:

² «Մշակ», 8 մարտի 1914 թ.:

³ Րաֆֆի, Տաճկահայք, 1895, էջ 41:

Թյունը մտադիր չէ ձեռք քաշելու Հայկական հարցի լուծման իր տեսլականից, Բ. Դուռը դիմում էր ամենատարբեր միջոցների՝ հայ-ռուսական գործակցությունը խարխելու համար: Այդ նպատակի իրագործմանն ամեն կերպ նպաստում էին գերմանացիները՝ փորձելով հայ գործիչներին մոտեցնել թուրքերին: Եվ սկսվում է անպաշտոն տեսակցությունների մի շարք:

ՀԱՅՅԵՐԻՆ ՇԱՀԱԾԵԼՈՒ ՓՈՐՁ ԲԵՌԼԻՆԻԺ

Ենի-Քեոյի ձախողումից հետո, անշուշտ, Բեռլինից եկած հրահանգով դեսպան Վանգենհայմը միանգամայն անսպասելիորեն ցուցաբերեց հաշտվողական վերաբերմունք՝ հայերի վրա անրարենպաստ տպավորություն չթողնելու համար: Նա պահանջեց, որ մեծ տերությունները միջոցներ ձեռնարկեն և պարտադրեն Բ. Դուռը գոնե իրականացնելու թուրքական ծրագիրը՝ համաձայնեցված ռուսական ծրագրի այն կետերի հետ, որոնք միաձայն ընդունվել էին Ենի-Քեոյի քննարկումների ժամանակ¹:

Գերմանական դեսպանն իր զինվորական կցորդ Ֆոն-Շտրենմայելի միջոցով ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյին թելադրում է ուղղակի հարաբերություն մեջ մտնել Հայոց պատրիարքարանի հետ և համատեղ լուծել Հայկական հարցը՝ իբրև ընտանեկան խնդիր: Այս թելադրանքից անմիջապես հետո Թալեաթն իր մոտ է հրավիրում Գրիգոր Ջոհրապին և նրան հայտնում Բ. Դուռն ջերմ ցանկությունը՝ հայերի և իրենց միջև բանակցությունների միջոցով, առանց դրսի միջամտության, Հայկական հարցը լուծելու համար: Հանդիպման ընթացքում օգտվելով առիթից, Ջոհրապը Թալեաթին ընդհանուր գծերով պարզում է հայերի գլխավոր պահանջները օսմանյան շահերի տեսակետից: Դրա վրա վերջինս բաղձանք է հայտնում հատուկ մի տեսակցություն կազմակերպել կողմերի մասնակցությամբ՝ փոխըմբռնման գալու համար:

¹ Տե՛ս «Վեստենենկի օրագիրը» (Յան Վան դեր Դյուսենի առաջարանից),
ԼՂ 25-26:

Յիմերմանի հետ Պողոս Նուբարի հանդիպումից մեկ շաբաթ անց Գրիգոր Զոհրապի տանն անպաշտոն հանգամանքով հավաքվում են Թալեաթը, Սալիլ և Ֆեհմի էֆենդիները, Իթթիհադի ընդհանուր քարտուղարը և հայերից՝ Զոհրապը, Շահրիկյանը և Վարդգեսը¹:

Հայ գործիչները նախօրոք պայմանավորվել էին խստիվ պահպանել իրենց ղեկավար սկզբունքներից մեկը, այն է՝ թուրքերի հետ ապահովել սովորական հարաբերություններ, իսկ հայկական հարցի մասին երբեք պաշտոնական բանակցություններ չսկսել, քանի որ այդ հարցը գտնվում էր միջազգային կոմպանի վրա, ուստի որևէ պաշտոնական բանակցություն կխանգարեր դրան, մանավանդ որ նրանք ոչ մի հավատ ու վստահություն չունեին թուրքերի, նրանց ղեկավարների անկեղծ բարեկամությանը: Այս հանգամանքը ուղեցույց համարելով՝ խորհրդակցության հայ մասնակիցները թուրքերի հետ խոսում էին միայն ընդհանուր հարցերի շուրջ, չնայած Թալեաթը և նրա ընկերները ամեն կերպ ջանում էին հանդիպմանը բանակցությունների ձև տալ՝ խոսելով ավելի որոշակի հարցերի մասին:

Սույն տեսակցություններից հետո սույն կազմով նշանակվել էր երկրորդ հանդիպումը, որի ընթացքում թուրքերը ցանկություն հայտնեցին լսել հայ գործիչների պահանջները և դրանց մասին անկեղծորեն հայտնել իրենց տեսակետները:

Ճիշտ այդ միջոցին էր, որ գերմանական դեսպանը կատարեց իր տարօրինակ *volte face*-ն՝ միաժամանակ հրաժարվելով կատարած զիջումներից: Գուչակելով դրա պատճառը՝ հայ գործիչները չուղեցին այլևս քաջալերել թե՛ թուրքերին և թե՛ մանավանդ գերմանական դեսպանին:

Դրանից հետո հայերն այլևս գերմանական դեսպանության հետ հրաժարվում էին չփվել: Թուրքերն էլ, այդ պահին զբաղված լինելով բուլղար-թուրք կոնֆերանսով, որոշ ժամանակ համարյա դադարեցրել էին իրենց ակտիվությունը հայկական հարցի շուրջ: Եթե չհաշվենք Զոհրապի մեկ-երկու տեսակ-

¹ ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, վավ. 91, թ. 13:

ցությունները խալիլ և Թալեաթ բեյերի հետ, ապա պետք է ասել, որ դրանով ավարտին էր հասել Թուրք պարագլուխների հետ հայ գործիչների անպաշտոն հանդիպումների առաջին փուլը¹:

Թուրք առաջնորդների հետ նման խոսակցությունների երկրորդ փուլը սկսվում է Փարիզ մեկնած Պետրոս Հալաջյանի 4. Պոլիս վերադառնալուց հետո:

Սեպտեմբերի սկզբին Թալեաթը ցանկություն է հայտնում Հայկական հարցի մասին խոսել Հալաջյանի հետ և նրան հատկացնել միջնորդի դեր: Թալեաթի հետ տեսակցելուց առաջ Հալաջյանը դիմել էր հայոց պատրիարքարանի Ապահովության հանձնաժողովի երկու անդամների՝ և նրանց հայտնելով առաջարկության մասին՝ նրանցից ցանկացել էր կարծիք իմանալ: Ստացվել էր բացասական պատասխան. երկու գործիչներն էլ դա համարել էին խիստ վնասակար²:

Ձնայած դրան՝ Հալաջյանը, այնուամենայնիվ, երկու հանդիպում է ունենում Թալեաթի հետ, որը վերջանում է անարդյունք³:

Ստեղծված պայմաններում, երբ Ենի-Քեոյի խորհրդաժողովում փաստորեն ձախողվել էր բարենորոգումների ուսական ծրագիրը, Ա. Զիվելեգովը «Русскія Вѣдомости» թերթում տպագրված հոդվածում շեշտում էր, որ դրա գլխավոր դերակատարը հանդիսացավ դեսպան Վանգենհայմը, որը «երիտթուրքական կառավարության խանդավառ երկրպագուն է և Իթթիհադի պարագլուխների հավատարիմ բարեկամը»⁴: Նրա երկերես քաղաքականությունը Բեռլինում մեծ պաշտպանություն է գտնում հատկապես Մերձավոր Արևելքի հարցերում գերմանացիների պաշտոնական ամենամեծ պատգամախոս, արտգործնախարար-

¹ ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, վավ. 91, թ. 14:

² Փաստաթղթում չի նշված, թե ովքեր էին Ապահովական հանձնաժողովի այդ երկու անդամները:

³ ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, վավ. 91, թ. 14:

⁴ Նույն տեղում, թ. 15:

⁵ Ա. Զիվելեգովի նշված հոդվածի արտատիպը տե՛ս «Արարատ», № 2, փետրվար, 1914, էջ 123:

րի օգնական ֆոն Յիմերմանի կողմից: Հողվածագիրը բարձրացնում էր այն հարցը, թե գերմանաթուրքական ճամբարն ինչու է հապաղում, և ինքն էլ պատասխանում է. ձգձգումներն առաջին հերթին օգտակար են թուրքական կառավարությունը, և դա ինքնըստինքյան հասկանալի է, բայց ինչու է ձեռնադրել Գերմանիային: Որովհետև, նշում էր Զիվելեզովը, Բեռլինում գտնում են, որ հայկական բարենորոգումները հարկավոր են միայն Ռուսաստանին, իսկ Գերմանիան դրանից ոչ մի օգուտ չի քաղելու: Հետևապես գերմանացիներն ուզում են դրա դիմաց փոխհատուցում ստանալ: Բայց փոխհատուցումն արդեն կատարված է այն իմաստով, որ նրանք արդեն հասցրել են մտնել հայկական Կիլիկիա: Դա գերմանացիներին քիչ է թվում, ուստի նրանք այժմ «իրենց հայացքն ուղղում են դեպի Մեծ Հայաստան»¹, ձգտում են այնտեղ ձեռք բերել կոնցեսիաներ, ցանկանում են կառուցել նոր երկաթուղիներ, որոնք կմիացնեն Անգորան, Կեսարիան, Սվազը, Նարբերդը և Մոսուլը, այսինքն՝ քաղաքագիտական լեզվով ասած՝ Հայաստանի արևմտյան բոլոր տարածքները կտրել ու միացնել Թուրքիայում արդեն ձեռք բերած իրենց ազդեցություն չըջաններին²: Ճակատագրական սխալ կկատարի Ռուսաստանը, «եթե այդ բոլոր խաղերի վրա չդարձնի հարկավոր ուշադրություն և, վերջապես, եռանդուն կերպով չբարձրացնի յուր ձայնը»³, - չեչում էր Զիվելեզովը:

Ենի-Քեոյից հետո Կ. Պոլսում երկար ժամանակ ընդհատվեցին բարենորոգումների հարցի քննարկումները:

Միանգամայն պարզ էր դառնում, որ առանց Գերմանիայի համաձայնությունից՝ անհնարին էր ակնկալել որևէ առաջընթաց հայկական հարցում: Բարենորոգումների ընթացքի վերահսկողություն, հայկական տարածքների կառավարման վարչական ձևի և մյուս կարևորագույն խնդիրների լուծման համար բավական էր, որ համաձայնություն կայանար Գերմանիայի և Ռու-

¹ Ա. Զիվելեզովի նշված հողվածի արտատիպը տե՛ս «Արարատ», № 2, փետրվար, 1914, էջ 123:

² Նույն տեղում, էջ 124:

³ Նույն տեղում:

սաստանի միջև, որովհետև այդ երկուսի համաձայնությունն ըստ էության կնշանակեր երկու երեքպետյան խմբակցությունների համաձայնություն: Եթե Գերմանիան կողմ լիներ, կողմ կլինեին նաև Ավստրիան ու Իտալիան, իսկ Ռուսաստանի հետ համաձայն կլինեին Ֆրանսիան և Անգլիան: Ուստի ուսական կառավարությունը մնում էր մի բան՝ փորձել մեղմել նրա հակառակությունը և համաձայնության եզրեր գտնել փոխզիջման գնալու միջոցով, որը կապահովեր գոնե նվազագույն աջակցություն բարեփոխումների նախագիծը Բ. Դռանը ներկայացնելիս¹: Իսկ դա հնարավոր կլիներ, եթե հաջողվեր փարատել Բեռլինի կասկածները: Այդ նպատակին ուղղվեց և՛ ուսական դիվանագիտության, և՛ Նուրար փաշայի գործունեությունը:

Միաժամանակ թուրք ղեկավարները կրկին փորձ են անում Հայկական հարցը զրկել իր միջազգային բնույթից և այն վերածել հայ-թուրք խնդրի: Թալեաթ բեյի, Օսման Նազիմի փաշայի և Իթթիհատի ազդեցիկ գործիչներից էոմեր Նազի բեյի պարբերական դիմումները միայն մի բան էին վկայում՝ Հայկական կողմին հարկադրել բանակցությունների մեջ մտնել իրենց հետ և, այդպիսով, արգելք լինել պետությունների միջամտությանը: Այդ նպատակով նրանք ամեն կարելին անում էին, որպեսզի Կ. Պոլիս բերեն Ազգային պատվիրակության ղեկավար Նուրար փաշային՝ հայության եվրոպական գործունեությունը հիմքից անդամահատելու համար: Թուրք պաշտոնյաները, սակայն, հայերին միայն այնպիսի խոստումներ էին տալիս, որոնք չատ հեռու էին գոհացուցիչ լինելուց:

Այնուամենայնիվ, հայ գործիչներից ոմանք հակված էին համաձայնության գալու Բ. Դռան հետ և նույնիսկ հրաժարվելու պետությունների գործոն միջամտությունից: Նման տրամադրությունների առաջացմանը նպաստում էր այն, որ թուրքահայության մոտ մի թույլ հույս էր առկայծել այն պատճառով, որ կայսրության ամբողջականության պահպանման մտահոգությամբ՝ կառավարությունն առաջին կարևոր քայլն էր արել

¹ АВПРИ, ф. «Политярхив», г. 1913, д. 3472, л. 99 (об.).

արարների արդար պահանջներին գոհացում տալու համար: Այդ ազգը, որը թուրքից հետո կայսրության ամենակարևոր տարրն էր, Ալեքսանդրեթից և Դիարբեքիից սկսած՝ տարածվում էր մինչև Հնդկական օվկիանոս, և այդ տարածքը կազմում էր Օսմանյան կայսրության գրեթե 2/3 մասը: Ոչ շատ առաջ արար ազգային իշխանությունների հետ կնքած համաձայնագրերով կառավարությունը զիջել էր մի շարք կարևոր արտոնություններ. 1) Արարները պահանջել էին երեք նախարարի պաշտոն, ինչպես նաև մյուս բոլոր նախարարություններում պատասխանատու բարձր պաշտոններ: 2) Արարական տարրական դպրոցների և դատարանների պաշտոնական լեզուն պետք է լիներ արարերենը: 3) Պետական բարձրագույն պաշտոնների ընտրության ժամանակ արար տարրը ներկայացված պետք է լիներ իր թվական համամասնությամբ: 4) Արարանակ վիլայեթների հասույթների մեծագույն մասը պետք է ծախսվեր նույն վիլայեթների պետքերի համար¹:

Հայերը կարծում էին, որ կառավարությունը հետզհետե գոհացում կտա նաև հայությանը: «Օսմ[անյան] կայսրութեան երկու ամենագորեղ տարրերու մէջ՝ կնքուած այս համաձայնութիւնն անկեղծաբար մեզ կ'ուրախացնէ... Մենք կը յուսանք թէ կառավարութիւնը համոզմամբ վերահասու ըլլալով տարրերու եղբայրակցութեան օգուտներուն՝ չուտով նման եղբայրակցութիւններ կը կնքէ նաեւ հայերուս հետ, տալով մեզ մեր ուղածները»², - գրում էր Կ. Պոլսում հրատարակվող Հայ ավետարանականների օրգան «Աւետարներ» թերթը:

Բայց դրանք լոկ հույսեր ու ցանկություններ էին:

¹ «Աւետարներ» (Կ. Պոլիս), № 33, 16 օգոստոսի 1913 թ.:

² Նկատի ունի՝ «միջև»:

³ «Աւետարներ» (Կ. Պոլիս), № 33, 16 օգոստոսի 1913 թ.:

ՅՈՀԱՆՆԵՍ ԼԵՓՍԻՈՒՍ. «ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՀԱՐԾԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐԾՆ Է»

“Der Reichesbote” լրագրի 1913 թ. մայիսի 14-ի համարում Հայ ժողովրդի վաղեմի բարեկամ դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսը գետեղել էր Կիլիկիայում գրած մի հոդված՝ «Հայաստանի ապագան» վերնագրով: Մեծ Հայասերը ցավ էր հայտնում, որ նորից ու նորից ստիպված է հերքել բազմիցս հերքված այն կարծիքը, թե Հայոց կոտորածների հիմնական պատճառը Հայ վաճառականների կեղեքումներն են, որոնք, իբր, խաբում ու ծծում են խեղճ մահմեդականների արյունը, մրցակցություն մեջ տապալում այլազգի բոլոր առևտրականներին:

Ի վերջո, պե՞տք է փարատվի Հայերի՝ իբրև «արևելքի հրեաների» մասին առասպելը, թե՞ ոչ, - Հարց էր տալիս Լեփսիուսը և չարունակում. «Մի ազգ, որի 70 տոկոսը հողագործ, իսկ 15 տոկոսը զանազան արհեստների մարդիկ են, անխղճություն է նրան ներկայացնել որպես չարչիական մի ժողովուրդ»¹:

Դիմելով վաճառականությունը վերաբերող 1911 թ. արևելյան վիճակագրությանը՝ Լեփսիուսը նշում էր, որ Թուրքիայի մեծածախ առևտրի միայն 10 տոկոսն է մահմեդականների ձեռքում, դրանից փոքր-ինչ ավելի են մանրավաճառությամբ զբաղվող մահմեդականները: Դրա դիմաց ոչ միայն ներքին վաճառականությունը, այլև Եվրոպայի ու մյուս աշխարհամասերի հետ Թուրքիայի առևտրական գործառությունն իրենց ձեռքում ունեցող վաճառատների ընդհանուր թվի 40 տոկոսն ընկնում է հույներին, իսկ 30 տոկոսը՝ Հայերին: Առևտրի մնացած մասը պատկանում է սիրիացի, հրեա և եվրոպացի առևտրականներին պատկանող վաճառատներին:

Այնուհետև հոդվածագիրը նշում էր, որ Թուրքիայում աշխատող գերմանացի ֆինանսիստներն ու առևտրականները, Բաղդադի երկաթուղին կառուցող ինժեներները բազմիցս անդրադարձել են Հայերի կողմից օսմանյան կայսրությանը բերած մեծ

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 86, 24 ապրիլի 1913 թ.:

նպաստների մասին, իրեն պատմել են, թե մանավանդ Թուրքիայի խորքերում ոչինչ անել հնարավոր չէ առանց հայերի: Ասիական Թուրքիայի՝ Միջերկրական և Սև ծովերի ափերի մշակելի բոլոր հարմար տարածքները մինչև վերջին տարիներս պատկանել են հայերին և հույներին:

Իսկ որո՞նք են այդ երևույթի պատճառները, հարց էր տալիս Լեփսիուսը և պատասխանում, որ դրանք բազմազան են՝ ավանդույթներ, աչքաբացություն, գիտելիքներ, լեզուների իմացություն, կրոնական նեղ կաղապարների մերժում և այլն: Թուրք վաճառականների գերակշիռ մասը եվրոպացիների հետ առևտրական հարաբերություններից դուրս է մնում լեզուներ չիմանալու պատճառով: Եթե քրիստոնեական ազգերը մեծ թափով միջամուխ են լինում եվրոպական արժեքներին, ապա մահմեդական քաղաքակրթությունը մնացել էր մի անչարժ կետի վրա:

Լեփսիուսը շեշտում էր, որ Թուրքիայի հայերը որևէ ցանկություն չունեն դավաճանելու կայսրությանը: Նրանք ուզում են մնալ Թուրքիայում, եթե կառավարությունը հոգա արդարադատության ամենապարզ պահանջները: «Հենց որ թուրքական կառավարությունը հաստատուն կամք ցույց տա հայկական վիլայեթներում կարգ ու կանոն ստեղծելու, խլրտումները, որոնց ծնունդ տվողը ոուս գործակալներն են, կղաղարեն ինքնին, և հայ ազգաբնակչությունն ամենայն հաստատակամությամբ կպահի կառավարության կողմը»:

Մի ուրիշ հոգվածով Լեփսիուսը գերմանական կառավարության ուշադրությունը հրավիրում էր այն բանի վրա, որ եթե նա ցանկանում է Թուրքիայի կայունությունը, ապա պետք է ոչ թե միակողմանի պաշտպանի վերջինիս, այլև լուրջ քայլերի դիմի Օսմանյան կայսրության հայերի վիճակը բարվոքելու համար: Ոչ թե հայերին թշնամությամբ հանել Բեռլինի դեմ, այլ կոնկրետ բարի գործերով շահել նրանց բարեկամությունը: Եվ դա նաև հանուն Թուրքիայի ներքին դրության ամրապնդման:

«Կոնկրետ բարի գործերից» Լեփսիուսը թվարկում էր մի քանիսը, որոնցից էին նաև. 1) Շարունակել երկաթուղիների շինարարությունը իր զանազան ճյուղերով, որոնք կընդգրկեն

նաև Հայաստանի տարածքները, 2) Պոլսում բացել գերմանական համալսարան, որի սովորողների թվում մեծ բաժին հատկացնել Հայերին, ինչպես նաև դասախոսական կազմում ներգրավել Եվրոպայում կրթություն ստացած Հայ մտավորականների, 3) Ուշադրության կենտրոնում պահել բուն Հայաստանի կրթական կարիքների բավարարման հարցը, այնտեղ հիմնել եվրոպական մակարդակի մի մեծ վարժապետանոց և այլն¹:

Այս վիճակում էր գործը, երբ 1913 թ. Հունիսի սկզբին դր. Լեփսիուսը ձեռնարկեց նոր ճամփորդություն Թուրքիայում՝ հիմնականում լինելով Կիլիկիայում: Վերադառնալով Կ. Պոլիս՝ այստեղ նրա առաջին իսկ գործը եղավ նոր իրադարձությունների լույսի տակ խորամուխ լինել Հայերի պահանջներին, պարզել, թե «արդյո՞ք բոլոր Հայերն են, որ ծառայության են լծվել ռուսական նվաճողական քաղաքականությունը», ինչպես իրեն հաղորդել էին Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանատանը: Հայերի հետ չփումների ընթացքում մանրամասն ծանոթանալով պետություններին ներկայացվելիք նրանց ծրագրին, որը հավանություն էր գտել առաջին հերթին Պետերբուրգում, նա համոզվեց, որ գերմանական կողմի կասկածները միանգամայն անտեղի են: Ընդառաջ գնալով Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանության ցանկությունը՝ նա համաձայնեց որոշ ժամանակ մնալ օսմանյան մայրաքաղաքում՝ Հայերի հետ գերմանական չփումները խորացնելու, նրանց հետ իրավախոհություն ստեղծելու համար:

Պետերբուրգի հայկական խմբակը տեղեկացված էր, որ Կոստանդնուպոլսում դր. Լեփսիուսը հօգուտ հայկական պահանջների տեղի գերմանական դեսպանի հետ ունեցել է լուրջ խոսակցություն և պահանջել զիջումների գնալ Հայկական հարցում: Լեփսիուսի հետևողական ջանքերի շնորհիվ դեսպան Վանգենհայմը ինչ-որ մի պահից սկսել էր որոշակի բարեհաճություն ցուցաբերել Հայերի պահանջների նկատմամբ, որը, սակայն, դիվանագիտական բարեմաղթություններից և զրույցներից այն

¹ Տե՛ս «Աշխատանք» (Վան), № 32 (128), 22 Հունիսի 1913 թ.:

կողմը չէր անցնում և չէր արտահայտվում իրական գործնական քայլերում¹:

Երկար բանակցություններից հետո և Լեպսիուսի խորհրդով ղեսպան Վանգենհայմը, վերջապես, հայկական պահանջներից ընդունեց մի քանիսը, որի մասին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը պարբերաբար հաղորդում էր ուսական ղեսպան Միխայիլ Նիկոլակիչ Գիրսին:

Այդ «զիջումներն» անելով հանդերձ՝ գերման ղեսպանը ղուկտ. Լեպսիուսի միջոցով ամեն կերպ ջանում էր հայերին անջատել ուսաներից ու չեզոքացնել և նրանց ուղղակի հարաբերության մեջ ղնել օսմանյան կառավարության հետ: Բայց հայ գործիչները, խուսափելով այդ ծուղակից, հասկացրին ու համոզեցին գերմանացիներին, որ ներկա պահին թուրքական կողմի հետ իրենց որևէ պաշտոնական բանակցություն առայժմ անկարելի է, և որ թե՛ հայերի և թե՛ գերմանացիների շահը պահանջում է նախ և առաջ Հայոց հարցի շուրջ ուս-գերմանական ուղղակի համաձայնություն ձեռք բերել, որի շնորհիվ միայն կարելի կլինեք թուրքերին համոզել Հայաստանում ձեռնարկելու բարենորոգումներ: Միաժամանակ նրանք բացատրում էին, որ անհնարին է հայերին անջատել ուսաներից, և որ հայերը միաժամանակ կցանկանային, որ Գերմանիան չահագրգովածություն ցուցաբերեք իրենց հարցով:

Ռուս-գերմանական մերձեցման անհրաժեշտության մասին հայ գործիչները մտքեր էին փոխանակում ղուկտ. Լեպսիուսի հետ՝ նպատակ ունենալով Գերմանիան հակել ուսաների կողմը: Ի վերջո նա շատ նպատակահարմար ու օգտակար գտավ այդ հեռանկարը, և ինքն առաջինը եղավ, որ գերմանական ղեսպանի համաձայնությամբ տեսակցություն ունեցավ Անդրե Մանդելշտամի հետ, որից շատ լավ տպավորություն ստացավ: Դրանից հետո ուս, և գերման ղեսպանները ուղղակի հարաբերությունների մեջ մտան երկու կողմերի թարգմանների (ղրագոմանների) միջոցով: Բանակցությունների ընթացքում գերմանական կող-

¹ ПЗПАК, том I, стр. 291.

մից եղան նոր զիջումներ: Դա, իր հերթին, պարտավորություն դրեց ռուսական կողմի վրա՝ նույնպես որոշ զիջումների գնալ, որոնք վերաբերում էին Թուրքահայաստանի երկու սեկտորներին, ինսպեկտորներին և այլ խնդիրների: Միաժամանակ Հայկական Հարցով Հարաբերություններ Հաստատվեցին Բեռլինի և Պետերբուրգի միջև¹:

Երկու ղեսպանների այս մերձեցման միջոցին դոկտոր Լեփսիուսը Հայ գործիչներին առաջարկեց միաժամանակ Հարաբերություններ սկսել Բ. Դուան հետ: Հայկական կողմը նկատեց, թե Թուրքերի հետ Հարաբերությունները կարող են նրանց քաջալերել իրենց ընդդիմության մեջ, ուստի ավելի հարմար է այդպիսի պատասխանատու քայլ անելուց առաջ իմանալ Ազգային պատվիրակության կարծիքը: Լեփսիուսը դժգոհությամբ ընդունեց այդ մերժումը և ստիպված հեռագրով Փարիզից Կ. Պոլիս հրավիրեց Պողոս Նուբար փաշային, որը պետք է բանակցություններ վարեր, և հնարավորության դեպքում նպաստեր՝ վերջնական համաձայնության գալու: Բայց Ազգային պատվիրակության ղեկավարը ինքնաբերաբար, թե պատրիարքարանից ստացած հեռագրի հիման վրա մերժել էր գալ Պոլիս՝ պատճառաբանելով, որ Հայոց կաթողիկոսն իրեն պաշտոն է սահմանել միմիայն Եվրոպայի համար, և թե Պոլսում բանակցությունների վարումը միայն ու միայն պատրիարքարանի և ազգային իշխանությունների իրավասությունն է: Լեփսիուսի հեռագրի հետ գրեթե միաժամանակ Նուբար փաշան Կ. Պոլսի պատրիարքարանից նույնպես հեռագիր է ստանում, որով նրան խնդրվում էր չընդունել Կոստանդնուպոլիս գալու հրավերը²:

Այն բանից հետո, երբ պարզ է դառնում, որ Պ. Նուբարը վճռականապես հրաժարվում է Փարիզից Պոլիս գնալ, դոկտ. Լեփսիուսը Կ. Պոլսից մի ուրիշ հեռագիր է ուղարկում նրան, որով հայտնում է, որ եթե Ազգային պատվիրակության ղեկավարը չի ընդունում իր առաջարկությունը, ապա ինքը նախա-

¹ ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, վավ. 91, թ. 4:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 33, թ. 20-ի չրջ:

տեսվածից չուտ մեկնում է Եվրոպա՝ անձամբ հանդիպելու նրան: Եվ այդպես էլ լինում է:

Սեպտեմբերի սկզբին տեղի է ունենում երկու գործիչների հանդիպումը Շվեյցարիայում: Զրույցի ընթացքում ղոկտորն անդրադառնում է այն կետերին, որոնց շուրջ Պոլսում փոխըմբռնում էր ձեռք բերվել, ապա ավելացնում է, որ օսմանյան մայրաքաղաքում վերջնական համաձայնություն գոյացնելը չատ դժվար էր, քանզի տերությունների այնտեղի ղեսպանատների թարգմանիչները, որոնք դժբախտաբար մեծ ազդեցություն ունեն իրենց պետերի վրա, չատ թրքասեր են, և ինքը, որ հայերի բարեկամն է, փափագում է, որ բարենորոգումները հաջող ավարտ ունենան, ուստի այդ իսկ պատճառով եկել է իրեն խնդրելու իր հետ կրկին մեկնել Բեռլին և գերման արտգործնախարարությունից ձեռք բերել ավելի նպաստավոր տրամադրություն, որ չի գտել Պոլսո ղեսպան Վանգենհայմի մոտ: Նուրբարը Լեփսիուսին պատասխանում է, որ իր ազգի դատի հաջողության համար ինքը պատրաստ է ամեն ինչ անել, բայց քանի որ բարենորոգումների խնդիրը ձեռնարկել է Ռուսաստանը, և նա էլ ներկայացրել է ծրագիրը, որի համար արժանացել է հայ ժողովրդի հարգանքին ու երախտագիտությունը, հետևապես գերմանական կառավարությունն առաջին հերթին պետք է համաձայնության գա նրա հետ¹:

Այս ամենի մասին հեռագրելով կաթողիկոսին՝ Պողոս փաշան Լեփսիուսի հետ իր զրույցի նման ընթացքը պատճառաբանում էր նրանով, որ «այս պայմաններուն մեջ ոռու կառավարութեան [նկատմամբ] մեր յարգանքը եւ երախտագիտութիւնը ապացուցանելու համար մենք պետք չէինք ուղղակի կերպով միջամտիլ և կամ անոր (Լեփսիուսին:– Չ. Ս.) որևէ խոստում մը ընիլ»²: Հետևաբար՝ բանակցությունները պետք է տեղի ունենային Պետերբուրգի և Բեռլինի միջև:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 33, թ. 20-ի չրջ.:

² Նույն տեղում, թ. 21:

Գործը թողնելով երկու կողմերին, որի լուծման համար նրանցից մեկը՝ Ռուսաստանը, մեծապես չահագրգռված էր դրա հաջող ելքով, իսկ մյուսը՝ Գերմանիան չարունակում էր մնալ որպես գլխավոր հակառակորդ, Նուբարը, սակայն, մտադիր չէր ամբողջովին մի կողմ քաշվել: Նա դոկտոր Լեփսիուսին ասում է, որ «եթե իմ աջակցությունս կրնայ դոյզն օգտակարություն մը ունենալ այս համաձայնությունեան օժանդակելու, ապա ձեռքիս եկածը պիտի ընեմ»¹: Նա պատրաստակամություն է հայտնում կրկին գնալու Բեռլին և միջնորդի դեր կատարելու երկու կառավարությունների միջև, եթե, իհարկե, նրանք ցանկանան ընդունել իր այդ առաջարկությունը: Դոկտոր Լեփսիուսը լիովին հավանություն է տալիս զրուցակցի մտադրությանը, ապա նրանք պայմանավորվում են, որ 2-3 օր հետո դոկտորը մեկնելու է Բեռլին, տեսակցություն է ունենալու արտգործնախարարի հետ, որպեսզի նա Նուբարին պաշտոնապես հրավիրի տեսակցություն: Վերջինս սիրահոժար հայտնում է, որ հրավերը ստանալուն պես անմիջապես կմեկնի Բեռլին, միաժամանակ դոկտորին իրազեկում է, որ եթե գործերն ընթանան իր ուղածի պես, ապա «պարտական պիտի ըլլամ նաև Բէթէրսպուրկ ալ երթալ և զիս Ռուսական կառավարութեան տրամադրութեան տակ ղնելով, իրեն տեղեկացնել ինչ որ ցարդ կատարուած է, քանզի չենք կրնար չի յիշել, որ Ռուսիա եղաւ՝ որ մեծանձնութեամբ մեր դատին հոգւով փարեցաւ»²:

Բայց, ցավոք, գործընթացը դոկտոր Լեփսիուսի կարծածից չատ ավելի դժվար ընթացք ունեցավ, քանզի նրա հետ հանդիպումից չատ չանցած՝ Նուբարը պատրիարքարանից նամակ ստացավ, թե Պոլսից դոկտորի մեկնումից հետո այնտեղի գերմանական դիվանագետների մտքերում առաջ է եկել լուրջ փոփոխություն, որի հետևանքով դեսպանատունը հետ է առել դոկտ. Լեփսիուսի ջանքերով արված բոլոր զիջումները և պատրիարքարանին հայտնել է, թե բարենորոգումների համար հա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 33, թ. 21:

² Նույն տեղում, թ. 21-ի չրջ.:

յերը պետք է անմիջական բանակցությունների մեջ մտնեն Բ. Դոան հետ և նրա հետ էլ գան ընդհանուր համաձայնության:

Բնական էր, որ պատրիարքարանը ուղղակի չվարել էր այս անակնկալ փոփոխություններից, քանզի միանգամայն ստույգ էր, որ եթե Գերմանիան համառոտ իր բռնած այս դիրքի մեջ, ապա բարենորոգումները կենթարկվեին շատ մեծ վտանգի:

Բայց Նուբար փաշան իր հույսը չէր կտրում և ուզում էր հավատալ, թե Վանզենհայմի գլխավորած Կ. Պոլսի ղեսպանությունը բարենորոգումների հանդեպ այդպիսի անպաստ դիրք է բռնել առանց Բեռլինի հրահանգների, և ինքը համոզված է, որ Բեռլինում, այնուամենայնիվ, կհանդիպի ավելի նպաստավոր տրամադրության: «Նամանավանդ կը յուսամ, որ Ռուսիա, որ այնքան վեհանձնօրեն ընդգրկեց և հոգևով փարեցաւ մեր դատին, եւ որ անոր ի նպաստ շուայլած աջակցութեան եւ օժանդակութեան մէջ այնքան մեծ անշահախնդրութիւն մը ցոյց տուաւ, պիտի կրնայ նաեւ այս նոր դժուարութեանց առաջին առնիլ»¹, - Ռուսաստանի մասին իր խորհրդածությունները այսպես էր ամփոփում Ազգային պատվիրակության ղեկավարը:

Դոկտ. Լեփսիուսի՝ Եվրոպա մեկնելուց մի քանի օր անց՝ օգոստոսի 24-ին, գերմանական ղեսպանության թարգման Շեոնբերգը Մանդելշտամին հաղորդել էր, թե ղեսպան Վանզենհայմը տրամադիր է պաշտպանելու Հայկական չրջանը մեկ նահանգի վերածելու տարբերակը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ պատրիարքարանը հարթված է համարում խնդիրը և սպասում, որ ռուս և գերման ղեսպանները զլուխ գլխի տալով Հայկական մեկ չրջան ստեղծելու երկուստեք ընդունած տարբերակը ընդունել կտան նաև Բ. Դոանը և այդ նպատակով նրան կներկայացնեն համատեղ պատրաստած դիմում²:

Բայց մի քանի օր հետո Շեոնբերգը հանկարծ գալիս է ռուսական ղեսպանատուն և Մանդելշտամին հայտնում, թե ղեսպան Վանզենհայմը հրաժարվում է Հայկական նահանգները մեկ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 33, թ. 17:

² ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, վավ. 91, թ. 9:

չըջանի մեջ միավորելու տեսակետից, ավելին՝ հայտարարել է, թե ընդհանրապես չի ընդունում հայկական պահանջներից և ոչ մեկը՝ առաջարկելով նույնությունը ընդունել Հայկական հարցի մասին թուրքական տեսակետները, որոնք արտահայտված են Բ. Դուան 1913 թ. Հուլիսի 1-ի չըջաբերականում:

Գերմանացիների այս հանկարծակի *volto-face*-ն՝ չըմեցրել էր հայ գործիչներին, որոնք այլևս ոչ մի ցանկություն չունեին չփվելու գերմանական դեսպանություն հետ: Այդ օրերին Թալեաթը և խալիլ բեյը, մի քանի աչքառու հայ ազգայինների հետ հանդիպելով, խոսակցություն ունեցան Հայկական հարցի շուրջ: Հանդիպումներից մեկի ժամանակ Թալեաթը հայտնել էր, որ գերմանական դեսպանության զինվորական կցորդը ցանկություն է հայտնել տեսակցելու հայկական կողմի հետ և համաձայնություն գալու¹:

Այս տարուբերվող պարագաներում հայ գործիչները կռահեցին գերմանացիների *volte-face*-ի պատճառը: Հավանաբար թուրքերը գերմանացիներին ասել էին, թե մի կողմից նրանք, իրենց թելադրում են հայերի հետ համաձայնություն գալ, մյուս կողմից նույն հայերին քաջալերում են՝ առանց իրենց գիտություն ընդունել նրանց պահանջները: Գերմանացիների այդ հավանական տակտիկայի հանդեպ հայերն ավելի կտրուկ դիրք բռնեցին: Պարզելով իրենց պահանջների ամենաէական կողմերը՝ նրանք չեչտում էին դրանց վրա անխախտ մնալու իրենց վճռականությունը: Միաժամանակ Հայոց պատրիարքության ներկայացուցիչները տեսակցություն ունեցան գերման թարգման Շեոներբերգի հետ, որին հայտնեցին իրենց բուռն դժգոհությունը՝ սպառնալով հայկական շարժումներով, միաժամանակ հասկացնելով, որ հայերը երբեք անտեղի զիջումների չպիտի գնան: Այս անզիջում դիրքն ազդել էր գերմանացիների

¹ Վոլտֆաս (Փրանսերեն՝ տառացիորեն «երես չուռ տալ») նշանակում է երեսով հանկարծակի չուռ գալ դեպի իրեն հետապնդող հակառակորդը, թշնամին: Դիվանագիտական տերմին:

¹ ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, վավ. 91, թ. 9:

տրամադրությունների վրա, որոնք սկսեցին աստիճանաբար փոխել իրենց վերաբերմունքը: Հայերի գլխավոր պահանջների և դրանց իրագործմանը հասնելու նրանց վճռական տրամադրվածության մասին դեսպան Վանգենհայմը հեռագրով հայտնել էր Բեռլին: Հայոց այդ վճռականությունը դեսպանին նաև հուշել էր որոշ չափով գործել զգուշորեն:

Հայոց պատրիարքարանը այդ ամենի մասին պարբերաբար հաղորդում էր Պողոս փաշային՝ միաժամանակ նրան խնդրելով չտապել Բեռլին և, իր ազդեցությունը գործադրելով, հասնել նրան, որ գերման կառավարությունը նպաստավոր հրահանգ տա Կ. Պոլսի իր դեսպանին:

Մյուս կողմից՝ դեռ հուլիսի վերջին Փարիզի գերմանական դեսպանը դոկտ. Լեփսիուսին Շվեյցարիայից հրավիրել էր Փարիզ՝ այնտեղ տեսակցելու Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարին, իսկ նույն ամսվա վերջերին Պողոս Նուբարը Փարիզից մեկնում է Բեռլին՝ փորձելով գերմանական կառավարական շրջանները տրամադրել հօգուտ հայկական բարենորոգումների:

Շատ չանցած՝ Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանատունը Բեռլինից ստացել էր նպաստավոր հրահանգ՝ հայկական հարցում գործակցել ռուսական դեսպանատան հետ և գործել համատեղ:

Նույն ժամանակ՝ Կ. Պոլսից Եվրոպա վերադառնալուց հետո, իր մի հոգվածում դոկտ. Յոհաննես Լեպսիուսը նկատում էր, որ բալկանյան պատերազմի հետևանքով արևելյան հարցի բոլոր ցավոտ խնդիրները լուծված են, բացի մեկից՝ հայկականից: «Այսուհետև «արևելյան հարց» ասելով պետք է հասկանալ հայկական հարցը»¹, - գրում էր նա:

Լեփսիուսը նշում էր, որ եթե թուրքական կառավարությունը կարողանա լրջորեն ձեռնարկել Հայաստանի վերանորոգման գործը, նա կվաստակի քրիստոնյա հպատակների համակրանքը և դրանով իսկ ի վիճակի կլինի արգելափակելու պետության կազմալուծման ընթացքը:

¹ «Մշակ», № 217, 9 հոկտեմբերի 1913 թ.:

Հայ ժողովրդի բարեկամը չեչտում էր, որ Գերմանիան միակ պետությունն է, որ ոչինչ չունի վաստակելու Ասիական Թուրքիայի քայքայումից, ընդհակառակը, նա նույնիսկ մեծ վնաս կկրի:

«Ճիշտ է,- գրում էր Լեփսիուսը, - Հայերը իրենց թշվառությունն օրերում, այսօր նույնպես, որևէ աջակցություն չեն ստացել գերմանական դիվանագիտությունից, բայց դրա փոխարեն նրանք մեծ համակրանք են գտել գերման ժողովրդի մեջ. ոչ մի ազգ այնքան զոհաբերություններ չի արել հայկական տանջանքներն ամոքելու համար, որքան գերմանական ազգը»¹:

Իհարկե, Լեփսիուսի այս վերջին հաստատումն իրականությունից հեռու էր, բայց կարծում ենք, որ դա ամենից առաջ ուղղված էր գերմանական իշխանություններին՝ նրանց մեջ առաջ բերելու «հայկական տանջանքներն ամոքելու» տրամադրություն:

Լեփսիուսը համոզված էր, որ «Գերմանիան չատ բան կարող է անել Հայերի և Թուրքերի հաշտեցման գործում: Գերմանացիներն իրենց գործունեության ընթացքում արդեն գնահատել են Հայերի աշխատասիրությունն ու խելքը: Նրանք լավ են հասկանում, որ Թուրքիայում հաջողություններ չէին կարող ունենալ առանց Հայերի աջակցության: Այժմ գերմանական դիվանագիտությունը հասկանում է հայկական հարցի լուծման մեծ կարևորությունը, ուստի նա հետևողականորեն պաշտպանելու է Հայ ժողովրդի բոլոր իրավացի պահանջները»²:

Բայց հայկական հարցի վերջնական լուծման բանալին Լեփսիուսը տեսնում էր ոչ թե Գերմանիայի, այլ Անգլիայի ձեռքում: Եթե եռակողմ համաձայնության անդամներից մեկը՝ Ֆրանսիան, տրամադիր լինի պաշտպանելու Ռուսաստանին, հետևապես նաև՝ Հայկական հարցը լուծելու նրա ջանքերին, ապա Անգլիան, ընդհակառակը, դեռ պետք է որոշի, թե արդյոք Թուրքական արևելքում նա չարունակելու է ընթանալ Ռուսաստանի

¹ «Մշակ», № 217, 9 հոկտեմբերի 1913 թ.:

² Նույն տեղում:

հետ ու դառնալ նրա անմիջական դրացին, թե՞ վերադառնալու է իր ավանդական արևելյան քաղաքականությունը և հանձին Թուրքիայի՝ ստեղծելու է մի տեսակ տամպոն-պետություն իր և ռուսական ազդեցություն չըջանների միջև:

Ղրիմի պատերազմից ի վեր Անգլիան ամեն ինչ արել է, որպեսզի ռուսական զորքը պարփակվի Արարատի հետևում, գրում էր Լեփսիուսը: Եթե Ռուսաստանին հաջողվեր Հայաստանի միջով առաջանալ մինչև Միջագետք և Կիլիկիա, եթե նա կարողանար միևնույն ժամանակ վերցնել Դարդանեղի դռները, ապա բրիտանական հեգեմոնիան Միջերկրականում կանհետանար, և Հնդկաստանի ծովային ճանապարհը կվտանգվեր: Երբ դա տեղի ունենա, Անգլիայի համաշխարհային հեգեմոնիան վախճան կգտնի Սուեզի ջրանցքում:

Ինչպես տեսնում ենք, Լեփսիուսը Թուրքիայում հետևողականորեն պաշտպանում էր Գերմանիայի տնտեսական և քաղաքական չահերը, միաժամանակ անկեղծորեն հավատացած էր, որ իր երկիրը մեծ առաքելություն ունի Ասիական Թուրքիայի զարգացման գործում ընդհանրապես, Հայկական հարցի բարեհաջող լուծման տեսակետից՝ մասնավորապես: Դա կնշանակեր արևելյան հարցի վերջնական հանգուցալուծում:

«Թող չզարմանան.- նշում էր Լեփսիուսը,- որ մենք պաշտպանում ենք թուրքական կայսրության ամբողջության սկզբունքը: Միայն գերմանական չահը չէ, որ այդպես է հրամայում: Կա մի ավելի մեծ նպատակ, մի ավելի լայն չահ: Արևելքը և մանավանդ մուսուլման արևելքը ժամանակի պետք ունի եվրոպական կուլտուրան յուրացնելու համար: Ավետարանը չպետք է վայրագորեն կործանի այն խոչընդոտները, որոնց հանդիպում է: Նա պետք է աշխատի հաղթել նրանց իր բարոյական պրեստիժով: Մենք կարծում ենք, որ այդպես է նաև հայերի կարծիքը»¹:

Դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսը մենակ չէր իր հայասիրական

¹ «Մշակ», № 217, 9 հոկտեմբերի 1913 թ.:

գործունեություն մեջ: Նա Գերմանիայում ուներ բազմաթիվ համակիրներ հատկապես համալսարանական մտավորականության և լրագրողների մի մասի շրջանում, որոնք ոչ միայն հավանություն էին տալիս հոգուտ թուրքահայության նրա ձեռնարկներին, այլև հնարավորությունների սահմաններում աջակցում էին նրան: Դոկտորի հայանպաստ տեսակետները պաշտպանություն էին գտնում գերմանական թե՛ անկախ և թե՛ պետականամետ մամուլի էջերում: Հայկական հարցի մասին այդ օրերին բազմաթիվ հոդվածներ լույս տեսան «*Berliner Tageblatt*», «*Frankfurter Zeitung*», «*Der Reichsbote*», «*Die Hilt*», «*Der Christliche Orient*», «*Deutsch – Asiatisch – Afrik Korrespondenz*» և այլ թերթերում: Առաջադեմ լրագրողները նաև առիթը բաց չէին թողնում հակահարված տալու գերմանական մամուլի առավել թուրքասեր օրգանների էջերում հայտնված հայավնաս տեսակետներին: Գնալով մեծանում էր թիվը նաև քաղաքական այն գործիչների, որոնք քաջածանոթ էին հայերի անագորույն վիճակին և առնվազն ունեին մարդասիրական մղումներ նրա նկատմամբ:

Իհարկե, այդ ամենը չէր կարող աննկատ մնալ երկրի կառավարական շրջաններում: Չնայած դրան՝ պաշտոնական Գերմանիան շարունակում էր հայկական հարցում կառչած մնալ իր կոչո գիրքորոշմանը: Այդ էր պատճառը, գրում էր Անդրե Մանդելշտամը, որ հակառակ մեծ գերմանացու ձեռնարկած հայանպաստ գործունեությանը, այնուամենայնիվ, նա չկարողացավ թուրքահայության մեջ առաջ բերել հանրային կարծիքի հեղաշրջում: Իր հարցի լուծումը հայությունն ակնկալում էր միայն Պետերբուրգից¹:

¹ Տե՛ս Անտրե Մանտելսթամ, Օսմանեան կայսրութեան ճակատագիրը: Առաջին մաս, էջ 191:

ՆՈՐ ՆԱԽԱՋԵՌՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀՈՒՍԱԴՐՈՂ ՋԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐ

Վեց պետությունների Կ. Պոլսի դեսպանությունների դրամանների հունիսին Ենի-Քեոյում կայացած պաշտոնական խորհրդակցություններում ուսական կողմի կրած պարտությունը հոգեբանական ծանր ազդեցություն էր թողել Պետերբուրգի դիվանագիտական շրջաններում: Ռուսական կառավարությունը դա դիտում էր որպես վերջին ամիսների իր երկրորդ խոչոր պարտությունը՝ Բալկաններում կրած անհաջողությունից հետո:

Բալկանյան երկրորդ պատերազմում Թուրքիայի տարած հաղթանակը, հատկապես Թուրքերի կողմից բուլղարներից Ադրիանուպոլսի վերագրավումը խառնել էին Պետերբուրգի բոլոր հաշիվները: Ռուսական կառավարությունը մեծ ջանքեր էր գործադրել այդ քաղաքը Բուլղարիային վերադարձնելու համար, բայց դրական ոչ մի արդյունքի չէր հասել: Դիվանագիտական այդ պայքարում, որ մղվել էր Գերմանիայի գլխավորած զինակցության դեմ, ուսական կողմը ոչ միայն չէր ստացել Համաձայնության դաշինքի մյուս երկու անդամների՝ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի աջակցությունը, այլև առաջ էր բերել վերջիններիս խիստ դժգոհությունը, մի բան, որը կարող էր պատճառ դառնալ եվրոպական գործերից Պետերբուրգի լիակատար մեկուսացմանը: Ուստի Ռուսաստանը ստիպված էր եղել տեղի տալ:

Հիմա՝ Ենի-Քեոյի անհաջողությունից հետո, ուսական դիվանագիտության համար միանգամայն պարզ էր դարձել, որ Հայկական հարցում այլևս անհեռանկար է հույսեր կապել դաշնակից երկրների դիվանագետների երկչոտ ու անհետևողական պահվածքի հետ:

Այս անելանելի թվացող վիճակում ուսական կառավարությունը ստիպված էր գնալ *va banque*-ի. հինգ մեծ տերությունների կառավարություններին նա առաջարկեց համատեղ ռազմանավային ցույց կատարել օսմանյան մայրաքաղաքին հարող ջրերում, որը, սակայն, վճռականապես մերժվեց ոչ միայն Գերմանիայի գլխավորած զինակցության, այլև Անգլիայի և

Ֆրանսիայի կողմից: Դա ծանր հարված էր Ռուսաստանի՝ որպես մեծ տերություն ինքնասիրությանը: Հետևեց Պետերբուրգի սպառնալիքը, որ եթե Թուրքիան իր զորքերը չհանի Ադրիանուպոլսից, ապա ինքը ստիպված կլինի 1) Սևծովյան ռազմանավերի ուղեկցությամբ իր ցամաքային զորքերը իջնցնել Տրապիզոն-Ռիզե հատվածում և սկսել Թուրքահայաստանի գրավումը, 2) Կովկասում անցկացնել ընդհանուր զորահավաք, զինվորական մեծ ուժեր կենտրոնացնել Թուրքական սահմանի վրա՝ խափանելու համար հակառակորդի հնարավոր ներխուժումն Անդրկովկաս: Ռուսական կառավարության այդ ծայրահեղ հայտարարությանը հաջորդում է Բեռլինից հնչած սպառնալիքը, թե ռուսական զորքերի Թուրքահայաստան մտցնելը ինքը կդիտի որպես *casus belli* և կհայտարարի զորահավաք: Լոնդոնը և Փարիզը նույնպես վճռականապես հանդես եկան Ռուսաստանի մտադրության դեմ: Վեց մեծ պետություններից հինգի կողմից պաշտպանություն ստացած Թուրքիան հայտարարեց, թե ինքը պատրաստ է կենաց ու մահու կռվի դուրս գալ երկիր ներխուժելիք ռուսական զորքերի դեմ:

Այդ ամենը խիստ բացասաբար անդրադարձան Ռուսաստանի միջազգային հեղինակության վրա, որի պատճառով նրա դիրքերը թուլացան նաև Հայաստանի բարենորոգումների համար վարվող բանակցություններում:

«Մինչդեռ դրությունը հայկական վիլայեթներում ոչ միայն չէր բարվոքվում, - վերհիշել է Սերգեյ Սազոնովը, - այլև մեծ պետությունների Կ. Պոլսի դեսպանություններն իրենց հյուպատոսներից ամեն օր ստանում էին տեղեկագրեր Թուրքերի ու քրդերի կողմից հայ ազգաբնակչության անվերջ կեղեքումների ու խժոժությունների մասին: Թուրքական կառավարությունը ոչ միայն այդ անիրավությունների առաջը չէր առնում, այլև ինքն էր խրախուսում, իսկ գերմանական դեսպանն այդ ամենի վրա նայում էր սառնասրտորեն»¹:

Համոզված, որ իր առաջ քաշած հարցերը առաջիկայում

¹ С. Д. Сазонов, Воспоминания, стр. 158.

նույնպես պաշտպանություն չեն գտնելու Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից, Պետերբուրգը որոշեց կանգ չառնել կես ճանապարհին, այլ նորանոր քայլեր անել՝ փոխելու համար Հայկական հարցում գերմանական իշխանությունների կոշտ դիրքորոշումը: Ենթադրվում էր ծայրահեղ դեպքում նույնիսկ հրաժարվել հայկական նահանգներից միասնական հայկական մարզ ստեղծելու գաղափարից և ընդունել երկու («արևելյան» և «արևմտյան») սեկտորներ ստեղծելու գերմանական կողմի առաջարկը: Դրա փոխարեն ակնկալվում էր, որ Բեռլինը, որպես փոխզիջում, համաձայնություն կտա երկու սեկտորների տարածքների մեջ ընդգրկել Մանդեղլիտամի գծած հայկական միասնական մարզի ողջ տարածքը, ինչպես նաև անփոփոխ կթողնվի տերությունների համաձայնությամբ սեկտորներում գններալ-նահանգապետներ նշանակելու ոռուսական նախագծով նախատեսված կարգը:

Սերգեյ Սազոնովը վերհիշել է. «Ենի-Քեոյի հանձնաժողովում ոռուսական կառավարությունը չհասնելով իր նպատակին՝ որոշեց այս անհաջողության առջև կանգ չառնել և ջանալ այլ ճանապարհով հասնել իր առաջադրած նպատակին, որպեսզի իրականանար հայկական վիլայեթներում եվրոպական պետությունների հսկողությունը թուրքական վարչությունների գործունեության վրա: Այս նպատակով արտաքին գործոց նախարարությունը հանձնարարեց Պոլսո մեր դեսպանին՝ անմիջապես համաձայնության գալ գերմանական դեսպան Բարոն Վանգեն-Հայմի հետ միասնաբար մշակելու անհրաժեշտ բարենորոգումների մի ծրագիր»¹:

Ռուսական կողմի պնդումներով Հայաստանի բարենորոգումների խնդիրն ի վերջո դարձավ ուղղակի բանակցությունների առարկա Պետերբուրգի ու Բեռլինի միջև: Հայկական հարցում գործուն դեր ունեցողները 1913 թ. ամռան վերջին ու աշնանը հենց այդ երկու պետություններն էին:

Նկատի առնելով ոռուս-գերմանական բանակցությունների սկզբունքային նշանակությունը՝ Ռուսաստանն ամբողջ ժամա-

¹ «Հայրենիք», № 2, փետրվար, 1948, էջ 48:

նակ այդ բանակցությունների ընթացքի մասին տեղեկացնում էր Ֆրանսիային և Անգլիային:

Հուլիսի 25-ին Ռուսաստանի արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովը Ռուսաստանում Գերմանիայի դեսպան Ֆրիդրիխ Պուրտալեսին հանձնեց Ռուսական կառավարության նոր առաջարկությունները: Միաժամանակ, Պուլսի ռուսական դեսպանը հանձնարարություն ստացավ բոլոր ջանքերը գործադրել գերմանական դեսպան Վանգենհայմի հետ համատեղ կազմել Բ. Դռան համար ընդունելի փաստաթուղթ: Պետերբուրգը համոզված էր, որ եթե հաջողվի համաձայնության գալ գերմանական կողմի հետ, ապա իր դաշնակիցներն անխուսափելիորեն դուրս կգան իրենց որդեգրած չեզոք վիճակից և կընդգրկվեն հարցի գործնական քննարկումների մեջ:

1913 թ. Հուլիսի 25-ին Բեռլինում ռուսական հավատարմատար Բրոնհեսկուն Սազոնովը գրում էր. «Մեծ պետությունների մեջ արմատական հարցերի շուրջ ծագած տարաձայնությունների պատճառով բարենորոգումների գործը մատնված է անչարժույթյան, որից, սակայն, անհրաժեշտ է խուսափել՝ աչքի առաջ ունենալով վտանգալից հետևանքները: Այս իմաստով ես հայտնեցի գերմանական դեսպանին և կարևորում եմ, որ Դուք ևս հենց այժմ հայկական բարենորոգումների առթիվ բացատրվեք պարն Յագովի հետ»¹:

Ռուսական կողմը քաջ գիտակցում էր, որ Մանդեյլշտամի նախագծի և գերմանական կողմի միջև տեսակետների տարբերություններն այնքան էական և արմատական են, որ հազիվ թե հաջողվի առանց լուրջ զիջումների որևէ արդյունքի հասնել գերմանացիների հետ հետագա բանակցություններում: Ուստի Պետերբուրգը հենց սկզբից գերմանական կողմին տեղեկացրեց, որ դեմ չէ հայկական մի նահանգ ստեղծելու փոխարեն Հայաստանի տարածքում վարչական երկու շրջան ստեղծելու նրա պահանջին: Բայց Բեռլինը դրանով չէր բավարարվում և պահանջում էր Մանդեյլշտամի նախագծից հանել ուրիշ էական կետեր ևս:

¹ «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 50:

Իսկ Հուլիսի 27-ին Սազոնովին հղած հեռագրով Գիրսը նշում էր, որ բոլոր մեծ տերությունների կառավարություններն արդեն ստացել են Ենի-Քեոյի խորհրդաժողովի արձանագրությունները, և կարծես թե նրանց մոտ հանգիստ վիճակ է: Բայց իրողությունն այն է, որ «Հայերի որևէ հեղափոխական շարժում զսպել կարելի է միմիայն նրանց դրությամբ բարեփոխության խոստումով: Ուստի խնդրում եմ հնարավոր ջանք գործ դնել, որպեսզի հաջողացնել մեր հայեցակետերի համաձայնեցումը օտար պետությունների հետ և տաք ինձ համապատասխան հրահանգներ»¹:

Սազոնովը օգոստոսի 6-ին հերթական նամակն է հղում Բեռլինում ուսաց հավատարմատար Բրոնեսկուն, ուր ասված էր. «Վերին աստիճանի ցանկալի եմ գտնում հարմար ըուպելին հայտնել գերմանական կառավարությանը մեր մշտական հետաքրքրության մասին հայկական հարցով, որն անհրաժեշտ է կենդանացնել իր մեռած դրությունից»²:

Հայկական բարենորոգումների հարցը կենդանացնելու, այսինքն՝ Գերմանիայի հետ համաձայնության գալու նպատակով եռանդազին աշխատանք ձեռնարկեցին նաև Հայոց ազգային պատվիրակությունը և հատկապես նրա նախագահ Պողոս Նուբար փաշան: Այդ ճանապարհին նրանց վիճակված էր հաղթահարել բազմաթիվ նոր արգելքներ:

Հայկական խնդրի նկատմամբ գերմանական կառավարության դիրքորոշումը փոխելու նպատակով անհրաժեշտ էր ամենից առաջ նրան ապացուցել, որ հայկական բարենորոգումներն իրենց մեջ որևէ վտանգ չեն պարունակում գերմանական շահերի համար, քանի որ այն ուղղված չէ նրա ավանդական բարեկամի՝ Թուրքիայի անվտանգության և նրա տարածքային ամբողջականության խախտման դեմ: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր, որ Գերմանիայի ղեկավար շրջանները քաջատեղյակ լինեին հայերի իսկական մտադրություններին, ունենային սպառիչ տեղեկություններ:

¹ «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 50-51:

² Շ. Դ. Сазонов, Воспоминания, с. 159.

Հուլիսի 18 (31)–ին գրած նամակներից մեկում՝ Պ. Նուբարը նշել էր, որ ինքը մտադիր է գնալ Բեռլին և անձամբ տեսակցություններ ունենալ երկրի ղեկավար շրջանների հետ, հանդես գալ հաղորդումներով հայոց նպատակների մասին¹: Իսկ կաթողիկոսին գրած նամակում հայտնում էր, որ ինքը Բեռլին գնալով պիտի ջանա գերմանական կառավարությունը տրամադրել դեպի Հայկական հարցը: Նա նշում էր, որ Բեռլինում իր հիմնական խնդիրը պիտի լինի փոխել գերման կառավարության մեջ արմատացած այն մտայնությունը, թե մենք հայություն երկու հատվածները միավորելու նպատակ ունենք, «թէ Ռուսիոյ ձեռքին մեջ խաղալիք եղած ենք եւ կ'աշխատինք նրա շահերի օգտին բարենորոգումներու միջոցաւ փրկել մեր հայրենակիցները հալածանքի ոչ ժիմէն»²:

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ՑԻՄԵՐՄԱՆԻ ՀԵՏ

1913 թ. օգոստոսի սկզբին Պողոս Նուբարը ժամանում է Բեռլին՝ առաջին խնդիր ունենալով Հանդիպել արտգործնախարար Գոտլիբ Ֆոն Յագովին, բայց պարզվում է, որ վերջինս արտասահմանյան ուղևորության մեջ է: Ուստի Նուբարն ընդունելություն է խնդրում Յագովի տեղակալ, արտաքին գործոց պետական փոխարտուղար դոկտ. Ա. Յիմերմանի հետ:

Տեսակցությունը հազիվ սկսած՝ Նուբարը նկատում է, որ Յիմերմանը «մեր բարենորոգումներու համար քաջալերական տրամադրություններ չունի»³: Նա հենց սկզբից հայտարարում է, թե Գերմանիան վստահություն չի տաժում ռուսական (Մանդելշտամի) ծրագրի նկատմամբ, միաժամանակ հայերին վերագրում ռուսասեր տրամադրություններ: Պողոս Նուբարը պատասխանում է, թե այդ ամբաստանությունը տեղին չէ, և որ ինքը հիմնականում հենց այդ նպատակով է եկել Բեռլին, որ–

* Արխիվային փաստաթղթից չի երևում, թե Նուբարն ում է հասցեագրել:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 46, թ. 1:

² Նույն տեղում, գ. 33, թ. 19:

³ Նույն տեղում, գ. 46, թ. 1:

պեսզի անկեղծորեն բացատրություն տա՝ վստահ լինելով, որ պիտի կարողանա ամեն թյուրիմացություն փարատել և հավատ ներշնչել, որ հայերը ոչ մեկի, այդ թվում ուսանների նկատմամբ հատուկ հակումներ չունեն¹: Նա պարզաբանում է՝ ասելով, որ Թուրքիայի հայերը չահագրգռված չեն միանալու Ռուսաստանին, քանի որ նրանցից ամեն մեկն իրեն համարում է հավատարիմ օսմանցի: Նա հավելում է, որ ուսական սահմաններում ապրող հայերը, ցավոք, ենթակա են ուսական մշակույթի ուժգին ազդեցությունը, կորցնում են իրենց լեզուն, իսկ նրանց ազգային եկեղեցին մշտական հալածանքի տակ է, մի բան, որ չի կարելի ասել Թուրքիայի պարագայում:

«Շատ լավ կը հասկնամ,– ասում է հայ դիվանագետը,– որ Գերմանիա վստահութիւն չունենայ ծրագրին վրայ այն պատճառաւ, որ Ռուսիոյ կողմէ ներկայացուցած է, սակայն, ներեցեք ինձ յայտնել որ սոյն ծրագիրը միայն ուսական անունն ունի, ան մեր, հայերիս, պատրաստած ծրագիրն է եւ ուսական դեսպանը զայն թեթեւօրեն փոխելով, ներկայացրել է իբրեւ ուսական ծրագիր: Հայոց կողմեն ուսասներ միտում չկայ, կասկածելն անգամ անտեղի է»: Հայերի պահանջներին, որոնք շատ համեստ են, պետք է գոհացում տրվի, և դա կարող է հանձն առնել մեծ պետություններից որևէ մեկը: «Հայկական գաւառներու կացութեան արդի վիճակը չի կրնար շարունակուիլ»: Եվ դա ոչ միայն մարդասիրության տեսակետից: Այդ կացությունը կարող է վտանգել Թուրքիայի հողային ամբողջականությունը, հետևաբար՝ նաև եվրոպական խաղաղությունը: Ապա նա ասում է, որ բարենորոգումներ պահանջելով՝ հայերը նպատակ չունեն չահեկանորեն ծառայել Ռուսաստանին կամ Թուրքիայի հանդեպ թշնամական գործողություններ ձեռնարկել: «Մեր նպատակն է Ասիոյ մեր հայրենակիցներն ազատիլ եւ արգիլել որ զանոնք չդիմեն յուսահատական արարքի մը: ... Հայկական խնդիրը քաղաքական հանգամանք չունի, նրա նպատակը պարզապես բարի վարչութիւն ունենալն է»²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 46, թ. 1:

² Նույն տեղում, գ. 41, թ. 2:

Պողոս Նուբարը բացատրում է նաև, որ Հայ ազգային պատ-
վիրակությունն մեջ չկա ոչ մի ուսանալ, որ հայերը միշտ փա-
փազել և փափագում են մնալ օսմանցի: Նրանք միշտ միայն ու
միայն բարենորոգում են պահանջել՝ առանց ինքնավարության
կամ բաժանման գաղափարի: Նրանք ուզում են միայն ներքին
լավ բարեկարգություն, լավ վարչություն, որն իրենց ապահովի
խաղաղություն և արդարություն, որը իրենց թույլ կտա ազա-
տորեն աշխատել և առաջադիմել¹:

Պողոս Նուբարի այս տրամաբանված պատճառարանու-
թյուններն աստիճանաբար Յիմերմանին վստահություն ներ-
շնչեցին: Նա հիմա ուրախ էր, որ, հակառակ իր ունեցած համոզ-
մունքի, հայերը ո'չ ինքնավարություն և ո'չ էլ բաժանում են
ուզում: Եվ, չթաքցնելով իր տեսակետի ու տրամադրության
փոփոխությունը, նա այդ առթիվ խորին գոհունակություն
հայտնեց:

Միաժամանակ, Պողոս Նուբարը Յիմերմանին ասում է, որ
եթե հայերը Թուրքիայից բաժանվելու հարց չեն դնում, դա
անում են այն պայմանով, որ իրենց բարենորոգումներ չնորհվի,
հակառակ դեպքում, երկու չարյաց միջև փոքրագույնն ընտրե-
լով, պիտի փափազեն ընտրել բաժանումը՝ ազատվելու համար
արդի անտանելի վիճակից:

Հանդիպման ընթացքում Յիմերմանին հետաքրքրում են մի
քանի ուրիշ կոնկրետ հարցեր ևս, որոնք և նրան մտահոգու-
թյունների տեղիք էին տալիս.

Անդրադառնալով հայկական նահանգները մեկ ամբողջա-
կան միավորի մեջ ընդգրկելու հարցում գերմանական կողմի
մտավախությունը, թե դա կոյուրացնի այդ տարածքի կցումը
Ռուսաստանին, Պողոս Նուբարը դա համարում էր չհիմնավոր-
ված: Ռուսաստանը, ասում էր նա, դարեր չարունակ աչք ունի
կոստանդնուպոլսի վրա, և մենք, հայերս, դրա դեմ ոչինչ անել
չենք կարող: Նույնը վերաբերում է Հայաստանին: «Ձեմ կարող
ըմբռնիլ,- ասում էր նա,- թէ ինչ դժուարություն կրնայ ըլլալ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 41, թ. 2:

Ռուսիոյ՝ այս երկրները իրեն միացնելու, երբ վեց զաւառները մեկի տեղ երկուքի բաժնուած ըլլան: Սա այնպիսի հաւանակա- նութիւն մը է որ ո՛չ կախում ունի վարչական բաժանումներէ եւ ո՛չ ալ բարենորոգումներէ, այլ միմիայն կախում ունի բոլորէն ընդհանուր քաղաքականութենէ: Պէտք է հաւատալ որ եթէ Րուսիա այսօր Հայաստանը իրեն կցիլ չի խորհիր, պատճառը այն է որ Գերմանիա, - կարծեմ թէ Անգլիա ալ, - զայն իրեն թոյլ չեն տար»¹: Իսկ եթե օրերից մի օր Ռուսաստանը և Գերմանիան զաշնակիցներ դառնան, այն դեպքում հայկական նահանգները մեկ թե երկու մարզի մեջ ընդգրկելը այլևս արգելք չի լինի, որ Ռուսաստանը հայկական հողերը միացնի իրեն, և այդ դեպքում Բեռլինը թոյլ կտա այդ բանն անել: Ուստի այսօր անարդար է ընդդիմանալ բարենորոգումներին՝ պատրվակելով, թե դրանք կարող են դուրացնել ռուսների կողմից հայոց նահանգները գրավելու միտումները²:

Այդ հարցի համատեքստում Ազգային պատվիրակութեան նախագահը մի քանի խոսք է ասում հայկական հարցի հանդեպ Գերմանիայի դաշնակից Ավստրիայի բոնաժ դիրքի մասին: Նա անտրամաբանական է համարում, որ այդ երկիրը, Հայաստա- նում որևէ չա՛հ չունենալով, ընդդիմանում է բարենորոգումնե- րին: Ուրեմն նրա բոնաժ հակահայ դիրքը միայն քաղաքական է, և կարելի է հուսալ, որ Ավստրիայի հակահայ կեցվածքը «պիտի դադրի այն օրէն, երբ Գերմանիա մեր բարենորոգումներուն ուժ տայ»: Այս խոսքերի վրա Յիմերմանը «ծիծաղցաւ առանց հերքման նշան մ'ընելու»³, - վերհիշել է Նուրարը:

Մեծ Էրուդիցիայի տեր զրուցակցի փաստարկումները և կուռ տրամաբանությունը լարված հետաքրքրություն էին առաջաց- րել գերման դիվանագետի մոտ, որը, գլխով հավանություն նշաններ անելով, նրան քաջալերում էր շարունակել արտահայ- տած մտքերը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 46, թ. 2-ի շրջ.:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, թ. 3:

Օգտվելով ստեղծված բարենպաստ մթնոլորտից՝ Պողոս Նուբարն անդրադառնում է Հայաստանի բարենորոգումների ծրագրի ձախողման հնարավոր հետևանքներին: Զրուցակցին հիշեցնելով ընթացիկ տարվա գարնանը Կիլիկիայի Հայերի ապստամբական փորձը, որը տեղի չունեցավ միայն Հայոց պատրիարքի, Հայ կաթոլիկոսության ղեկավարների համատեղ ջանքերի, նրանց խոհուն գործելակերպի շնորհիվ, նա շեշտում էր, որ նման վտանգ կարող է կրկնվել, «եթե այսօրուան անտանելի կացութեան վերջ մը չի տրուի»¹: Ասելով, որ այդ խռովության փորձի մասին ինքը տեղյակ է, Յիմերմանն ընդունում է, որ այդպիսի վտանգն իրոք որ հիմա էլ խիստ իրական է:

Այնուհետև Յիմերմանը հարցնում է, որ եթե Հայաստանում բարենորոգումներ կատարվեն, ապա արդյո՞ք չլծայական գործընթացով նույն բանը չեն պահանջի նաև պետության մյուս ոչ թուրք բնակչությամբ նահանգները, որի անխուսափելի հետևանքը կլինի պետության մասնատումը: Պողոս Նուբարը հիշեցնում է, որ նախ օսմանյան երկրի ժողովուրդներից ոչ մեկը չի ենթարկվում այնպիսի դաժան հալածանքների, հետապնդումների ու ջարդերի, ինչպես թուրքահայ ժողովուրդը, հետևապես Հայաստանում բարենորոգումներ կատարելն անհետաձգելի է: Նա նաև շեշտում է, որ մեծ տերությունները նոր չէ, որ զբաղվում են Հայաստանում Հայերի վիճակի բարելավման հարցով, որ նրանց ցանկությունն արտահայտություն է գտել ինչպես 1878 թ. Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածում, այնպես էլ 1895 թ. մայիսյան ծրագրում: Այդ փաստարկմանը Պ. Նուբարը ավելացնում է, որ կայսրության՝ գերազանցապես մահմեդական բնակչությամբ արևելյան նահանգներն ազգագրական տեսակետից չեն կարող բաղդատվել Հայկական նահանգների հետ թեկուզև այն պատճառով, որ, օրինակ՝ արաբներն արդեն ստացել են իրենց պահանջների գոհացումը, իսկ Հայկական բարենորոգումների սկզբունքը հաստատված է 1895 թ. ծրագրով, որը տարածվում է Հայկական ներկա 6 նահանգների վրա, և որը

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 46, թ. 3:

հաստատված է կայսերական իրադեռով:

Յիմերմանն ընդունում է Պողոս Նուբարի հավասարակշռված փաստարկումները և հայտարարում, թե Գերմանիան ուժ է տալու բարենորոգումների ծրագրին: Նա միաժամանակ խորհուրդ է տալիս Բ. Դռանը չվիրավորելու համար նրա ծրագրից որոշ բաներ ներառել ուսական ծրագիր¹:

Վերջացնելով խոսքը՝ Յիմերմանն ասում է, թե մեծ հաճույքով ունենդրեց Պողոս Նուբարի հայտարարություններն ու մտքերը և համոզվեց դրանց անկեղծությունը: Հանդիպման սկզբում հայ գործչի նկատմամբ վստահություն չտաժած գերմանացի դիվանագետը արմատապես փոխել էր իր կարծիքը: Զրույցի ամբողջ երկրորդ հատվածում նա մեծ ուշադրությամբ էր լսում զրուցակցին՝ նշաններով քաջալերելով նրան շարունակել իր խոսքը:

Իր բարեկամներից մեկին ուղարկած նամակում², մանրամասը նկարագրելով դոկտ. Յիմերմանի հետ իր հանդիպումը, Պ. Նուբարը նշել էր. «Տպաւորութիւն ունեցայ, որ կրցած էի զինքը համոզել, թէ հայերը որեւէ կանխամտածումներ չունին, ինչպէս որ իրենք կ'ենթադրեին եւ թէ պէտք չկար տարակուսիլ հայերուն անկեղծութենէն»³: Մի ուրիշ առիթով Նուբար փաշան ասել էր, թե վերջապես, համոզվելով «հայկական պահանջատիրութեան անկեղծութեան եւ արդարութեան մեջ, իմ ներկայութեանս դ-ր Յիմերման հեռագրեց իր Պոլսոյ դեսպանին եւ այն վայրկեանին սկսեալ համապատասխան պետութեանց ներկայացուցիչներուն հանդիպած դիմադրութիւնը դադարեցաւ»³:

Ա. Յիմերմանի հետ հանդիպումը բավական տրամաբանված ու արդյունավետ եղավ: Գերմանացի դիվանագետն իրեն հուզող հարցերին ստացել էր խելամիտ ու համոզիչ պատասխաններ, որոնք նշանակալի չափով փոխել էին հայկական հարցում նրա տեսակետը: Այդ հանդիպումը սկզբունքային նշանակություն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 46, թ. 4:

² Նամակից չի երևում, թե այն ում է հասցեագրված եղել:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 46, թ. 4-ի չրջ:

³ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 26, թ. 6:

ունեցավ նաև բարենորոգումների գործում գերմանական քաղաքականությունից որոշակի դրական փոփոխություն համար: Հայկական Հարցը մտնում է Գերմանիայի չահագորգությունների ոլորտը:

Տարիներ անց՝ 1919 թ., անդրադառնալով գերմանացի դիվանագետի հետ իր հանդիպմանը, Պողոս Նուբարն ասել էր, թե Յիմերմանը «բարեացակամօրեն վարուեցավ եւ ես երջանիկ եղա զինքը համոզելու թէ՛ հայերու ի նպաստ պահանջուած բարենորոգումները օգտակար պիտի ըլլային նաեւ նոյն իսկ Օսմանեան կառավարութեան, քանզի անոնք պիտի բառնային խառնակութիւնները եւ անկարգութիւնները՝ որոնք ուշ կամ կանուխ պետութիւններուն միջամտութեան տեղի պիտի տային: Քանզի այն ժամանակ պալքանեան պատերազմի շրջանին մեջ կը գտնուէինք եւ բոլոր դիւանատունները կը ջանային արգիլել որ այդ բախումը ընդհանուր պատերազմ մը առաջ չի բերեր, ինչ որ Գերմանիան անգամ (անշուշտ ինքզինքը բաւական պատրաստ չի զգալով մեծ պատերազմի մը) ջերմորեն կը ձգտեր խուսափիլ անկէ»¹:

Յիմերմանի հետ հանդիպումից հետո Պողոս Նուբարը սեպտեմբերի 12 (25)-ին կաթողիկոսին գրում էր, որ ինքն այդ մասին մանրամասն տեղեկացրել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին, ուստի «Ձեր Օծնութեան տեղեկութիւն տալու համար ամէնալաւ միջոցը կը նկատիմ ներփակիլ սոյն տեսակցութենէ անմիջապէս վերջ պատրիարքարանի ուղղած նամակիս պատճենը»²: Չնայած դրան՝ Պողոս Նուբարը նպատակահարմար էր գտել Բեռլին կատարած իր ուղևորության գլխավոր արդյունքի մասին Վեհին հակիրճ գեկուցել հետևյալ տողերով.

«Ձեր Վեհափառութիւնը պիտի նշմարէ, որ գերման Մինիսթրի մը հանդէպ, որ կը յայտնէր, թէ Ռուսիա՝ ծրագրի մը ներկայացնելու նախաձեռնութիւնն ստանձնած ըլլալուն համար անոր դէմ մեծ անվստահութիւն մը կը սնուցանէին, ստիպուեցայ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 33, թթ. 19-20:

² Նույն տեղում, թ. 20:

Ռուսիոյ դէմ բռնելիք վերապահ ղերքս չափազանցիլ, որպէս զի սոյն անվստահութիւնը մեղմացնեմ: Հետեւանքը սա եղաւ, որ երբ զատուեցայ Մինիսթրէն, ինձ ապահովութիւն տուաւ, որ համոզուած էր, թէ մենք ինքնավարութեան եւ բաժանման որեւէ գաղափար չունէինք եւ թէ այս պայմաններուն մէջ Գերմանիա պիտի աջակցէր մեր բարենորոգմանց խնդրոյն եւ պիտի ընդունէր քօնթրօլը՝ առանց որոյ կը հասկնար թէ որեւէ բարենորոգում անկարելի էր ազդու ըլլալ Թուրքիոյ մէջ»¹:

Գերմանիայի արտգործնախարարութիւնում տեղի ունեցած հանդիպումից չատ չանցած՝ Պողոս Նուրարը մի քանի օրով մեկնում է Շվեյցարիա՝ հանգստանալու:

Օգոստոսի 9-ին Բեռլինում ռուսական հավատարմատար Բրոննսկին կրկին հանդիպում է Գերմանիայի պետական քարտուղար Յագովիին և զրուցում հայկական հարցի մասին: Նույն օրն իսկ ռուսաց հավատարմատարը Սազոնովին հետազրուում է. «Պետական քարտուղարը պատասխանեց ինձ միայն ընդհանուր հակաճառութիւններով, ցույց տալով, որ վտանգավոր է սկիզբ դնել Ասիական Թուրքիայի բաժանմանը, որից Գերմանիան ձգտում է խուսափել, մատնանշելով այն հանգամանքի վրա, որ ամենարագամարդ հայաբնակ չրջաններում հայերն ընդհանուր բնակչութեան 42 տոկոսն են, հետեւաբար ամենուրեք փոքրամասնութիւն են կազմում»: Չնայած դրան, հաղորդում էր Բրոննսկին, Յագովը ցանկութիւն հայտնեց իր ձեռքի տակ ունենալ ռուսական ծրագրի փաստական հիմնավորումը, որովհետեւ լավատեղյակ չէ դրա բովանդակութեանը»:

Ըստ որում՝ Գերմանիայի արտգործնախարարութիւնում իր հանդիպումների ընթացքում Բրոննսկին մշտապես շեշտում էր, որ իր կառավարութիւնը մեծ զիջման է գնացել՝ համաձայնութիւն տալով հայկական նահանգները երկու սեկտորների մէջ միավորելու գերմանա-թուրքական առաջարկին:

Օգոստոսի 21-ին՝ Յագովի հետ հերթական հանդիպման ժա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 33, թթ. 19 չրջ. և 20:

² Նույն տեղում, թ. 267:

մանակ, Բրոնևսկին կրկին հիշեցնում է ոռոսական կողմի կատարած կարևոր դիջման մասին: Այս անգամ պետական քարտուղարը ոռոս դիվանագետին անսպասելիորեն տեղեկացնում է, որ ինքը պատվիրել է Կ. Պոլսում գերման ղեսպան Վանզենհայմին, որ Գիրսի հետ հանդիպման ժամանակ նա պատասխան քայլ կատարի՝ տարաձայնությունները եթե ոչ հարթելու, գոնե մեղմելու համար¹:

Եվ, իրոք, գերմանական արտգործնախարարությունը Կ. Պոլսի իր ղեսպանատանը հրահանգ է իջեցնում բանակցությունների մեջ մտնել հայոց պատրիարքարանի հետ²:

Երկու օր անց՝ օգոստոսի 23-ին, Բրոնևսկին հեռագիր է ստանում Ռուսաստանի արտգործնախարարի օգնական Ներատովից: Վերջինս տեղեկացնում էր, որ Յագովի կողմից Վանզենհայմին տված ցուցումների համար ինքը պաշտոնապես զոհունակություն է հայտնել Պետերբուրգում գերմանական հավատարմատարին³:

Ներատովը օգոստոսի 29-ին Գիրսին հետևյալ հարցումն է անում. «Յանկալի է իմանալ գերմանական ղեսպանը արե՞լ է Ձեզ որևէ առաջարկություն բարենորոգումների հարցի մասին»: Նախարարության ղեկավարության անունից նա այնուհետև տալիս է հետևյալ ցուցումը. «Նկատի ունենալով Բեռլինի մեր հավատարմատարին տված Յագովի համապատասխան տեղեկությունը, Դուք կարող եք, հակառակ դեպքում, Ձեր կողմից սկսել բանակցություններ բարոն Վանզենհայմի հետ»⁴:

Յագովի այս ցուցումը նշանակում էր, որ Ռուսաստանն ուղղակի բանակցելու էր Բ. Դոան հետ, այսինքն՝ ոռոս-գերմանական բանակցությունները փոխարինվում էին ոռոս-թուրքականով: Դա չէր նշանակում, թե թուրքական կողմն այլևս չի շարունակելու գործել Բեռլինի թելադրանքով՝ արտաքնապես պահպանելով իր «ինքնուրույնությունը»: Բայց դա նշանակում

¹ «Բարենորոգումները Հայաստանում», Լջ 53:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 33, թ. 20:

³ «Բարենորոգումները Հայաստանում», Լջ 53:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 33, թ. 20:

էր, որ Ռուսաստանի Հետ բանակցություններում Բեռլինն իր լիազորությունները պաշտոնապես և ցուցադրաբար պարզապես փոխանցում էր մեծ վեդիրին, և դա օրինակ պիտի հանդիսանար նաև Հայկական բարենորոգումների գործընթացի մեջ ընդգրկված մյուս չորս տերությունների համար, որոնք հետևելու էին բանակցությունների ընթացքին և կարող էին միջամտել միայն հարկ եղած դեպքում:

Ռուս-թուրքական բանակցություններն ընթանալու էին ամիսներ չարունակ՝ ընդհուպ մինչև 1914 թ. հունվարի 26-ը: Այդ ամբողջ ժամանակաշրջանում դրանք իրենց ողջ ծանրությամբ ընկնելու էին ուսական կառավարության ուսերին:

ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ ՍՐԲԱԶԱՆԻ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆԸ: ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ԳԱՀԻՆ՝ ԶԱՎԵՆ ՏԵՐ - ԵՂԻԱՅԱՆԸ

1913 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին բալկանյան դաշնակիցների կողմից Ադրիանուպոլսի և այլ քաղաքների ու բերդերի գրավումով Թուրքիան կանգնել էր լիակատար փլուզման վտանգի առջև: Բայց դա չէր բխել մեծ տերությունների շահերից, ուստի և նրանց միջնորդությամբ Թուրքիայի և բալկանյան դաշնակիցների միջև Լոնդոնում կնքվել էր խաղաղության պայմանագիր:

Բայց լոնդոնյան պայմանագրից հետո՝ ավարը բաժանելու ժամանակ, դաշնակիցները, դժբախտաբար, չէին կարողացել համաձայնության գալ: Գժտություններն ու ատելությունները, հետզհետե ծանրանալով, 1913 թ. հունիսի 16 (29)-ին առաջ էին բերել Բալկանյան երկրորդ պատերազմը՝ այս անգամ արդեն երեկվա դաշնակիցների միջև: Պատերազմը տևեց մինչև օգոստոսի 10-ը: Օգտվելով խառնաշփոթից՝ Թուրքերն անցան հակահարձակման և հետ գրավեցին Բալկաններում օսմանյան նախկին տիրույթների զգալի մասը, այդ թվում՝ Ադրիանուպոլիսը:

Վերագրաված տարածքներում Թուրքերը՝ Թուրք զինվորականությունը և տեղացի Թուրք ամբոխը, վրեժխնդրության թույնով լի, սկսեցին քրիստոնյաների նկատմամբ արյունալի

հաշվեհարդար տեսնել: Նորից պրկվեց դարավոր ոսոխի սպանիչ ձեռքը, նորից կենդանանում էր մահաբեր հիդրան, որի կյանքի կոչողը եղան երեկվա դաշնակիցների բիրտ ազահուլթյունը և քաղաքական տհասությունը:

Հայերի զանգվածային կոտորածներ տեղի ունեցան հատկապես Ռոդոսթո քաղաքում և Մալկարա հայաբնակ գյուղում:

Հայերի ակնհայտ ու իրական ծառայությունների հանդեպ թուրքիայի ցուցաբերած այս ապերախտ վերաբերմունքից հետո հայ մարդը կարո՞ղ էր այլևս ուրիշ անգամ ևս, եթե պահանջեր պահը, կրկին իր կյանքն ու դրամը տալ այն երկրի կառավարությունը, որ իրեն մերժում էր մարդկային ամենատարրական իրավունքները, նույնիսկ կյանքի ապահովությունը:

Տեսնելով, որ հայերի դժնդակ կացության դիմաց թուրքաց կառավարությունը այնպես էլ ձեռք չէր առնում բարենորոգիչ ոչ մի միջոց, թուրքահայոց պատրիարք արքեպիսկոպոս Հովհաննես Արչարունին, որն անցյալում մեկ անգամ չէ, որ ներկայացրել էր պատրիարքական աթոռից իր հրաժարականը, բայց միշտ մերժում էր ստացել, Հուլիսի 19-ին նոր հրաժարականի խնդրագիր ներկայացրեց թե՛ հայոց ազգային ժողովին և թե՛ օսմանյան կառավարությունը՝ որպես բողոք Ռոդոսթոյի և Մալգարայի հայերի կոտորածների:

Դեռ չաբաթներ առաջ՝ 1913 թ. մայիսի 6-ին, պատրիարք Արչարունին Ամենայն հայոց Կաթողիկոսին գրած վերջին նամակով նշել էր, որ ինքն այլևս չի դիմանում թուրքական կառավարության անմիջական հրահանգներով հայկական վիլայեթներում չղաղարող թալանի, բռնաբարությունների և սպանությունների մասին պատրիարքարան հասած բողոքների ու աղերսանքների հեղեղին: Նա նաև բողոքում էր, որ այդ պայմաններում Կ. Պոլսի հայոց ազգային ժողովի երեսփոխանները և թուրքական պառլամենտի հայ անդամները ոչ միայն մատրմատին չեն խփում անօրինականությունների առաջն առնելու համար, այլև ընտրել են ազգադավ ուղի՝ համաձայնության գալով ու գործակցելով Իթթիհադի հետ: Պատրիարքը նաև չեչտում էր, որ տարաբախտ հայերի ամենափոքր ընդվզումը, ինքնապաշտպանական որևէ գործողություն իշխանությունների

կողմից անմիջապես կանխվում են և խեղդվում արյան մեջ¹:

Պատրիարքը Գևորգ V-ին հիշեցնում էր, որ դեռևս ապրիլի 17-ին նրան ուղարկած նամակով ինքը կարծիք էր հայտնել, թե ներկա բախտորոշ պաշին հույժ կարևոր է աշխարհի բոլոր նշանավոր հայ հովվապետների խորհրդակցության գումարումը Ս. էջմիածնում, որը կգլխի Ռուսաստանի մեծագոր կայսրին՝ տանջահար հայ ժողովրդին օսմանյան ռեժիմից փրկելու խնդրանքով²:

Հայաբնակ նահանգների հայերի անտանելի վիճակը ներկայացնելուց հետո Հովհաննես Արչարունին Վեհին խնդրել էր ընդունել իր հրաժարականը պաշտոնից՝ պատճառաբանելով, թե ուժերից վեր է որևէ կերպ թեթևացնելու իր տառապյալ հոտի կյանքը: Կաթողիկոսը չէր պատասխանել պատրիարքի նամակին՝ դրանով իսկ նաև մերժելով պաշտոնից հրաժարվելու նրա խնդրանքը:

Եվ ահա այժմ, երբ տեղի էին ունեցել Ռոդոսթոյի և Մալկարայի կոտորածները, Հովհաննես Արչարունին հուլիսի 19-ին, որպես բողոք, իր հրաժարականի խնդրագիրը ներկայացրեց այս անգամ թե՛ Հայոց ազգային ժողովին և թե՛ Օսմանյան կառավարությանը:

Ազգային ժողովին ներկայացրած հրաժարականում սրբազանը գրել էր.

«Վերջերս Ռոդոսթոյի վիճակին մեջ պատահած տխուր դեպքերը ինչպես ինձ, նմանապես ամբողջ ազգիս ցավ պատճառեցին, և ես ընկճուած անոր ազդեցութենէն՝ առողջական տեսակէտով անբավական կը զգամ շարունակել պատրիարքական պաշտոնս և կը հարկադրուիմ մատուցանել հրաժարականս:

Արդ, կը թողում պատրիարքական աթոռը և կը հայցեմ երկնից, որ հաճի այց առնել տառապեալ ազգիս և գոհացում տալ անոր բազմադիմի պետքերուն ու դարմանել անոր ծովացեալ ցաւերը»³:

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, ցուցակ 20, թղթապ. 238, փավ. 109, թ. 1-2:

² Նույն տեղում:

³ Մշակ, № 164, 28 հուլիսի 1913 թ.:

Իր այդ քայլի պատճառը միայն իր հոտի նկատմամբ թուրքական կառավարությունից թշնամական ընթացքը չէր: Բանն այն է, որ ձախող հանգամանքների բերումով նա չկարողացավ հասնել պատրիարքարանի հետ Հայոց ազգային ժողովի և նրա վարչական մարմինների գործակցությանը: Այդ պայմաններում սրբազանը գերադասեց հրաժարական տալ, քան շարունակել վարել իր պաշտոնը մի այնպիսի ժամանակ, երբ ազգային ամենաէական և կենսական շահերը կարող էին վտանգվել:

Ազգային ժողովը հուլիսի 19-ի նիստում ընդունեց պատրիարքի հրաժարականը:

Հովհ. Արչարունու հրաժարականի խնդրանքին Բ. Դուռը ձգձգում էր պատասխան տալ: Նկատի առնելով պահի ծանր դրությունը՝ հայ կուսակցությունները պատրիարքին խնդրեցին մնալ իր պաշտոնում: Բայց սրբազանը վճռական էր տրամադրված, և կառավարությունը ի վերջո ընդունեց հրաժարականը:

Արչարունի սրբազանի հրաժարականն ընդունելուց հետո Հայոց պատրիարքական տեղապահ ընտրվեց Գաբրիել եպիսկոպոս ՃեաՀիրճյանը:

Օսմանյան սահմանադրությանը հաջորդած ընդամենը հինգ տարում մի քանի անգամ փոխվել էին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքները (Օրմանյան, Իզմիրլյան, Դուրյան, Արչարունի): Հիմա պատրիարքի գահին պետք է նստեր մեկը, որը կարողանար գլուխ հանել հայության համար ճակատագրական այդ շրջանի դժվարագույն խնդիրներից: Շատերը պարտադիր էին համարում, որ նոր պատրիարքը երկար տարիներ չփումներ ունեցած լինել թուրքաց նախարարների և Կ. Պոլսի օտար ղեսպանների հետ, մոտիկից ծանոթ լինել տերությունների դիվանագիտական հարաբերություններին, լավ ուսումնասիրած հայկական խնդիրը, իմանալ մեծ տերություններից յուրաքանչյուրի վերաբերմունքը այդ հարցի հանդեպ և այդ ուղղությամբ նրանց վարած քաղաքականության դրդապատճառները: Շարունակ հարաբերության մեջ մնալով դիվանագիտական աշխարհի հետ՝ պատրիարքը պետք է կարողանար անմիջապես ըմբռնել քաղաքական պարագաների փոփոխությունը և ըստ այնմ

դրանք օգտագործել՝ ի չա՛հ ազգի ու եկեղեցու:

Այդպիսի փորձառու անձինք չատ չէին թուրքահայ հոգևորականություն չարքերում, իսկ եզակի բանիմաց եպիսկոպոսների դեմ հաճախ ցցվում էր կուսակցական մոլեռանդությունը:

Ահա թե ինչու այս անգամ միտք հղացավ առաջնությունը տալ գավառի եկեղեցական գործիչներից մեկին, որն ավելի լավ կարող էր ըմբռնել բուն ժողովրդի կարիքները: Հաջորդ պատերիարքի մասին խոսելիս Կ. Պոլսի հայոց քաղաքական շրջանակներում հիմնականում նշվում էին երեք եպիսկոպոսների՝ Դիարբեքիրի առաջնորդ Զավենի, Կարնո առաջնորդ Սմբատի և Սերաստիայի առաջնորդ Թորգոմի թեկնածությունները¹: Եվ վիճակն ընկավ Տիգրանակերտի (Դիարբեքիրի) առաջնորդ Զավեն արքեպիսկոպոսի վրա, որը եղել էր Արմաշի վանքի սան, Մաղաքիա Օրմանյանի և Եղիշե Դուրյանի աշակերտներից մեկը և 15 տարի շարունակ գործել էր Կարինում, Վանում, Ուարբերդում և Տիգրանակերտում: Առաջնորդական պաշտոնավարության տարիներին նա աչքի էր ընկել որպես իր ժողովրդի շահերի ու իրավունքների հետևողական պաշտպան²:

Տիգրանակերտից մինչև Կ. Պոլիս պատրիարքական թեկնածուն անցավ Հայաստանի միջով և անձամբ տեսավ հայ ժողովրդի ողբերգական կացությունը, որին ծանոթ էր և առաջ, իբրև գավառային առաջնորդ: Ամենուրեք հայ բնակչությունը ջերմ ընդունելություն էր ցույց տալիս պատրիարքության թեկնածուին: Այդ ուղևորությունը նա իր հերթին օգտագործում էր մոտիկից ծանոթանալու ժողովրդի վիճակին: Հասնելով Պոլիս՝ պատրիարքը սրտագին ընդունելություն գտավ մայրաքաղաքի հայության կողմից: Կառավարությունը, իր հերթին, վայելուչ ընդունելություն կազմակերպեց նրան³:

1913 թ. օգոստոսի 30-ին Հայոց ազգային պատգամավորական ժողովը ձեռնարկեց թուրքահայոց նոր պատրիարքի ընտրությունը: Ժողովին մասնակցում էր 84 պատգամավոր: Զանա-

¹ ՏՆՍ «Մշակ», № 196, 6 սեպտեմբերի 1913 թ.:

² ՏՆՍ «Մարտ», № 12, 20 սեպտեմբերի 1913 թ.:

³ ՏՆՍ «Արարատ», № 1, հունվար, 1914, էջ 26-27:

զան խմբակցությունների և հոսանքների միջև կայացած համա-
ձայնություն չնորհիվ, գաղտնի քվեարկությամբ և 64 ձայնով
պատրիարք ընտրվեց Օրմանյանի հետևողական համախոհ,
Դիարբեքի թեմի առաջնորդ Զավեն եպիսկոպոս Տեր-Եղիա-
յանը:

Ամենայն հայոց Գևորգ կաթողիկոսը շտապեց նրան չնորհել
արքեպիսկոպոսական աստիճան:

Նոր պատրիարքի առաջին քայլերն իսկ ցույց էին տալիս, որ
նա կոչված է գործունյա և ազդեցիկ դեր խաղալու հայրենի
բնաշխարհում, թուրքահայ ժողովրդի կյանքի վերջին երկու
տարիներին:

ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԴԵՊ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԻ ՈՐՈՇ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

1878 թ.-ից մինչև 90-ական թվականները Ռուսաստանը ան-
կեղծորեն ցանկանում էր թեթևացնել հայերի դրությունը թուր-
քիայում, իսկ Անգլիան խոչընդոտում էր դրան: 90-ական թվա-
կաններին այդ երկու հզոր պետությունների դերերը փոխվեցին.
մինչդեռ Անգլիան տրամադիր էր բարվոքելու թուրքահայոց
դրությունը, Ռուսաստանը հետ կանգնեց իր նախկին մտադրու-
թյունից և հասկացնել տվեց, որ առայժմ հրաժարվում է հայերին
էապես օգնելու մտքից: Իսկ Ֆրանսիան դեռ չէր կողմնորոշվում
իր անելիքներում:

Մտաւորապես 1910 թ. սկզբներից խնդրին խառնվեց Գեր-
մանիան, որը մինչ այդ ձեռնպահ էր և համարյա չէր հե-
տաքրքրվում հայկական հարցով: Միաժամանակ, թուրքամետ
Գերմանիայի քաղաքականությունը երկրի հասարակական
կարծիքի ազդեցություն տակ հայերի հանդեպ աստիճանաբար
նկատելի փոփոխության էր ենթարկվում:

Այդ երևույթը, որ նշմարելի էր դեռ 1911-1912 թթ., ակնհայտ
դարձավ 1913 թ. սկզբներից: Հայերի մասին գերմանական
իշխանությունների ունեցած բացասական քարացած կարծիքն

աստիճանաբար տեղի էր տալիս. Բեռլինն ավելի մոտիկից էր հետաքրքրվում հայերով:

Դրա դրդապատճառները բազմազան էին, որոնց թվում առանձնանում էին երկուսը: Առաջին պատճառն այն էր, որ այդ տարիներին Գերմանիան մեծ հուսախաբույթյուններ էր ունեցել: Միացյալ Նահանգները, համառորեն հետևելով Մոնրոյի սկզբունքներին, արգելք էր լինում արևմտյան մայրցամաք եվրոպական երկրների, այդ թվում Գերմանիայի ներթափանցմանը: Գերմանիան չէր կարողացել հիմնավորվել նաև Մարոկոյում, Բալկանյան երկրորդ պատերազմից նույնպես նա ոչինչ չստացավ:

Մնում էր միայն Ասիական Թուրքիան՝ իբրև հրապարակ իր արդյունաբերական հսկա արտադրությունների, և գաղութավայր՝ իր հարածուն բնակչության համար: Այստեղ Գերմանիան մտադիր էր ձեռք գցել երկու կարևոր տարածք. այն դեպքում, եթե օսմանյան պետությունն ի վիճակի չլիներ մնալ իր ասիական տիրույթների տերը, կամ առաջ գար այդ տիրույթները եվրոպական մյուս տերությունների միջև ազդեցություն չըջանների բաժանելու խնդիր:

Գերմանիայի համար այդ երկու տարածքներից մեկը Կիլիկիան էր, որը հարմարագույն տեղ էր այդ չըջանում իր ծովային հաղորդակցությունը զարգացնելու համար, իսկ երկրորդը Միջագետքն էր, որտեղ Գերմանիան կառուցում էր Բաղդադի երկաթուղին: Եվ եթե նրան հաջողվեր այդ երկու տարածքներում ճանաչել տալ իր արտոնյալ իրավունքները, նա, հիրավի, ձեռք կրերեր մի խոշոր հենակետ՝ գաղթականական մեծ ծրագիր իրականացնելու համար:

Այդ ծրագրի իրականացման երկրորդ պատճառն իր առջև զրկված ռուսական վտանգի՝ ամեն գնով հաղթահարումն ու չեզոքացումն էր:

Ռուսները արդեն կարողացել էին թուրք կառավարությանը ստիպել, որ երկաթգիծն անցնի ոչ թե Սվազի և Նարբերդի մարդաչատ նահանգներով, այլ Միջագետքի ամայի տափաստաններով՝ ռուսական կայսրության սահմաններից հեռու, մի բան, որ բավական չափավորել էր Վիլհելմ կայսրի իդձերն ու երազանքները:

Իսկ Հիմա Ռուսաստանը սպառնում էր բոլորովին խախտել ու խորտակել Հայաստան թափանցել փափագող Գերմանիայի ձեռնարկումները:

1913 թ. ապրիլի 1-ին՝ գերմանական ռայխստագում արտաքին գործերի նախարարության նախահաշվի քննության ժամանակ, այդ գերատեսչության ստատուս-սեկրետար (արտգործնախարար) Գոտլիբ Ֆոն Յագովը և մի շարք պատգամավորներ անդրադարձել էին նաև Հայկական Հարցին: Ցավակցություն Հայտնելով Թուրքիայում «Հայերին նեղություններ տալու առիթով»՝ նրանք, սակայն, պահն աննպաստ էին համարել Հայկական Հարցը վերականգնելու համար՝ գտնելով, որ այդ դեպքում «Ռուսաստանը Հնարավորություն կստանա զրավելու Հայաստանը»:

«Յուրաքանչյուր երկիր, - գրում էր "Frankfurter Zeitung" լրագիրը, - որը ձգտում է տիրապետություն հաստատել Առաջավոր Ասիայում, պետք է գրավի Հայաստանը»¹:

Հայաստան մուտք գործելու Ռուսաստանի քաղաքականությունը չեզոքացնելու համար Բեռլինը մտադիր էր է՛լ ավելի ուժգին սատարել Թուրքիային: 1913 թ. Հունվարի 21-ին գերմանական կանցլեր Բետման-Հոլվիգը Լոնդոնում դեսպան Լիխնովսկուն գրում էր, որ Գերմանիան կենսականորեն չահագրգռված է, որ «Ասիայում թուրքական տիրապետությունը պահպանվի անձեռնամխելի՝ Հնարավորինս երկար»²:

Գերմանիան քաջ գիտակցում էր, որ Հայկական բարենորոգումների հարցը Ռուսաստանի համար մի հարմար առիթ է՝ Թուրքիային ներկայացնելու խիստ պահանջներ, իսկ ծայրահեղ դեպքերում՝ դիմելու ներգործական քայլերի: Ռուսաստանի մոտենալը Միջագետքին, անշուշտ, խիստ անցանկալի էր Գերմանիայի համար:

¹ Մեջբերված է Ս. Ստեփանյանի "Армения в политике империалистической Германии" գրքից, Ереван, 1975, с. 20.

² А. С. Аветян, Германский империализм на Ближнем Востоке, изд. международные отношения, М., 1966, стр.

Բեռլինում մտածում էին, որ եթե Ռուսաստանը հաստատվի Արարատի բարձրավանդակի վրա՝ այդքան մոտիկ Բաղդադի գծին ու Միջագետքի գաղթավայրերին, ապա պատերազմի պարագային մինչ գերմանացիներն իրենց երկրից բանակներ կփոխադրեն Փոքր Ասիա, ցարի կազակները վաղուց գիծը զրաված և հասած կլինեին Միջերկրական ու Բաղդադ:

Գերմանական մամուլի օրգանները գրում էին, որ իրենց բոլոր կառավարությունները մինչև այժմ անհոգ են եղել պարզելու, թե իրականում ի՞նչ է կատարվում Թուրքիայի՝ ռազմավարական խոշոր նշանակություն ունեցող հայկական նահանգներում, չեն կամեցել պարզել, թե ինչպիսի հնարավորություններ կան՝ հայերի ավանդական ռուսամետությունը փոխելու և հայկական բարձրավանդակում ռուսական ազդեցությունը չեղոքացնելու համար: Հավանաբար մամուլի նման քննադատությունների ազդեցության տակ էր նաև, որ 1913 թ. հունիսի կեսերին Բեռլինից Հայաստան մեկնեց գերմանական մի հատուկ հանձնախումբ՝ արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնյա, պրոֆ. Լենսմանի գլխավորությամբ: Լուրերի համաձայն՝ դրա կազմում էր նաև գերմանական շտաբի մի բարձրաստիճան զինվորական: Հանձնախմբի առջև խնդիր էր դրվել հանգամանորեն ուսումնասիրել Հայաստանի ժողովրդի տրամադրությունները, պարզել հայկական նահանգներում գերմանացիների հիմնավորվելու և ռուսական վտանգին հակազդելու հնարավորությունները:

Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանությունն այդ ուղղությամբ լարված աշխատանք էր տանում իր հյուպատոսությունների միջոցով, որոնք գործում էին Ադանայում, Հալեպում, Ալեքսանդրեթում, Բաղդադում, Բեյրութում, Դամասկոսում, էրզրումում, Սամսունում, Տրապիզոնում, Ջմյուռնիայում, Մոսուլում և Հայֆայում: Ինչպես տեսնում ենք, դրանց նկատելի մասը գործում էր բուն Հայաստանում և Հայաշատ վայրերում: Այդ հյուպատոսությունների հիմնական նպատակներից էր հայերին Ռուսաստանի դեմ տրամադրելը, մյուս կողմից նրանց Գերմանիայի կողմը սիրաչահելը:

Վերը նշվեց, որ Բեռլինում ռուսական դեսպան Ս. Սվերբեկը

1913 թ. հունիսի սկզբներին Ռուսաստանի արտգործնախարար Ս. Սազոնովին հաղորդել էր, որ ինքը եղել է գերմանական կառավարությունում, հանդիպում ունեցել արտգործնախարար ֆոն Յագովի հետ, որի ընթացքում վերջինս դժգոհություն է հայտնել Հայաստանում ռուսական քաղաքականությունը դեմ: Սազոնովին իր հուշերում նշել է, որ դեսպան Սվերբեևի կարծիքով՝ ֆոն Յագովի դժգոհությունը բացատրվում էր այն բանով, որ գերմանական կառավարությունը, ըստ երևույթին, նույնպես կամեցել է այս կամ այն ձևով արժարժել հայկական բարենորոգումների խնդիրը, դրանով իսկ թուլացնել նրանց՝ հայերի ավանդական ռուսամետ կողմնորոշումը, հետևապես դժվարացնել Հայկական հարցում Պետերբուրգի գործողությունները: Ուստի Բեռլինը չէր կարող գոհ լինել, որ ռուսական կողմը կանխել է նրա մտադրությունը¹:

Գերմանիայի անակնկալ հետաքրքրությունը հայերի հանդեպ անշուշտ բացատրվում էր նրանով, որ Բեռլինի կառավարությունը, չկամենալով թուրքերին զրգոել չափազանց լայն բարենորոգումների ծրագրով, միաժամանակ դեմ չէր առժամանակ որոշ չեղում կատարել իր որդեգրած բացահայտ հակահայ քաղաքականությունից և փորձել չահել հայերի համակրանքը, որոնք «թուրքական տիրապետության մեջ տնտեսական և մշակութային տեսակետից ամենագնահատելի ուժերից մեկն էին հանդիսանում»²:

1913 թ. մայիսի 1-ին Գերմանիան նախազգուշացրեց Բ. Դոանը, որ եթե Ռուսաստանը հանդես գա ի պաշտպանություն թուրքահայերի, ինքը միջոցներ ձեռք կառնի պաշտպանելու իր շահերը Անատոլիայում, այսինքն՝ ռազմակալման կենթարկի այն շրջանները, որոնցով անցնում է Անատոլիայի երկաթուղին:

Ահա այստեղ էլ սկսվում էին Հայաստանի բնակչության համակրանքը չահելու Գերմանիայի փնտրտուքները:

Թե՛ Կիլիկիայում, որտեղ 1909 թ. զանգվածային կոտորած-

¹ Տե՛ս С. Д. Сазонов, Воспоминания, էջ 17:

² Նույն տեղում:

ներից հետո դեռ բավական թվով հայեր կային, և թե՛ Միջագետքում, որը սահմանակից էր հայկական շրջաններին, Գերմանիան որոնում էր հատկապես տեղացի կուլտուրական տարրեր: Նա քաջ գիտակցում էր, որ իրեն կարող են աջակից լինել ոչ թե վաչկատուն ցեղերը, ինչպես, օրինակ՝ քրդերը, այլ եվրոպական մշակույթին հարած զանգվածները, ինչպիսիք հայերն են: Ուստի Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանությունը հրահանգով նրան ենթակա հյուպատոսությունները Հայաստանում հատուկ ծրագրերով աշխատանք էին տանում հայերի շրջանում՝ նրանց իրենց կողմը շրջելու նպատակով: Գերմանացի դիվանագետները շարունակ այցելում էին հայկական գավառներ, լինում վանում, Բիթլիսում, Մուշում, Սարբերդում, Դիարբեքիրում և այլ տեղերում: Գերմանական դիվանագիտությունը մեծ ջանքեր էր գործադրում հատկապես էրզրումում, ուր 1913 թ. բացված հյուպատոսությունը գլխավորում էր էդգար Անդերսը:

Բաղդադի երկաթուղու զանազան հատվածների շինարարությունը ձեռնամուխ լինելու հենց առաջին օրերից գերմանացիները սկսել էին մուտք գործել Թուրքիայի արևելյան վիլայեթների այն խուլ վայրերը, որտեղ հայ բնակչությունը շարունակում էր տվյալով մահմեդական մուլեռանդ ֆանատիկոսների լծի տակ: Նրանք հայերի շրջանում հանդես էին գալիս ոչ միայն որպես գերմանական առևտրական տների շրջիկ գործակալների, այլև միսիոներների, բողոքական և այլ հարանվանական քարոզիչների դերում: Այդ քարոզիչների մեծ մասը ամերիկահայատակ գերմանացիներ էին, որոնք առանց քաշվելու հայերի շրջանում տանում էին հակառուսական լայն պրոպագանդ:

Գերմանացի միսիոներներն ու գործակալները 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածներից հետո սկսել էին Հայաստանում իրենց ենթակայության տակ ստեղծել դպրոցական և բարեգործական հաստատությունների աչքի ընկնող մի ցանց, որի ճյուղերը տարածվում էին նաև Պարսկաստանում: Հայաստանում և Կիլիկիայում հիմնվել էին որբանոցներ ու հիվանդանոցներ: Տպավորիչ էր կրթության բնագավառում գերմանացիների արածը: Գերման մանկավարժները մեծ եռանդով նվիրվել էին հայ մատաղ սերնդի կրթության ու դաստիարակության գործին:

Մի քանի քաղաքներում գերմանական դպրոցական ցանցը ներառել էր լավ կազմակերպված բազմամարդ ժողովրդական դպրոցներ: Դրանցից բացի՝ Վանում, Նարբերդում, Դիարբեքիում, Եղեսիայում, Տրապիզոնում, Կիլիկիայում և այլուր բացված դպրոցների մի մասը գործում էր միջնակարգ ուսուցման ծրագրերով: Հայ դպրոցականները սիրով հետամուտ էին ուսումնասիրելու գերմաներենը, գերմանական գրականությունն ու գիտությունը: Ավանդույթ էր դարձել, որ ամեն տարի տասնյակ հայ երիտասարդներ իրենց ուսումը լրացնելու համար մեկնեն Գերմանիա: Այստեղի համալսարաններում և բարձրագույն մյուս դպրոցներում սովորում էին հարյուրավոր հայ ուսանողներ, որոնք կապեր էին հաստատում գերմանացի դասախոսների ու դասընկերների հետ, նրանց ծանոթացնում իրենց ազգային մշակույթի գանձերին: Հայոց լեզվի, պատմության և գրականության ուսումնասիրությունը դարձել էր գերմանացի գիտնականների կարևոր զբաղմունքներից մեկը:

Լուսավորության և կրթության ասպարեզում գերման միսիոներների թափած ջանքերը տարեցտարի ավելի նկատելի էին դառնում ու աչքի ընկնող պտուղներ տալիս: Հայերի մեջ զնալով ստվարանում էր կրթված մարդկանց, մտավորական ուժերի թիվը. ասպարեզ էին գալիս լավ պատրաստված քահանաներ, բժիշկներ ու ուսուցիչներ: Սրանց համարյա բոլորի մեջ այն կարծիքն էր ամրապնդվել, որ Ռուսաստանը, որն արևելքի քրիստոնյաների վաղեմի պաշտպանն է, այժմ, սակայն, անհաղթահարելի հանգամանքների առաջ տեղի տալով, չի կարողանում զբաղվել հայկական խնդրի լուծմամբ: Ուստի, ըստ նրանց, այդ իրադրության մեջ միակ պետությունը, որ կարող է թեթևացնել հայ ժողովրդի դրությունը և միանգամից բարվոքել նրա վիճակը, Գերմանիան է:

Փոքր Ասիայում գերմանական հյուպատոսներն ու Բաղդադի երկաթուղու գերմանացի տնօրենները շատ հայերի պաշտոններ էին տվել և դա օգտագործում էին՝ հօգուտ Գերմանիայի և առհասարակ գերմանական շահերի պրոպագանդ անելու, քարոզելու ոչ միայն Թուրքիայի, այլև Ռուսաստանի հայերի շրջանում:

Այդ տեսակետից բնորոշ է, որ, օրինակ, Վոլգայի ավազանում գտնվող գերմանական գաղութների համար Սարատովում հրատարակվող գերմանալեզու լրագրի խմբագիրը հայկական ծագումով մի անձնավորություն էր, որը կրթություն էր ստացել գերմանական ավետարանական ընկերակցության դպրոցներում¹:

Գերմանական եկեղեցին, որ միշտ մտահոգ էր եղել հայերի ճակատագրով, այժմ մեծ եռանդով էր հանդես գալիս նրանց պաշտպանությամբ: “Christliche Welt” չաթաթաթերթն իր 1913 թ. № 9-ում առաջարկում էր Թուրքիայի հետ խաղաղության դաշնագիր չկնքել, մինչև նա ապահովություն չտա հայերին: «Շուտով պետք է խաղաղություն կնքվի Թուրքիայի և բալկանյան դաշնակիցների միջև, - գրում էր պարբերականը: - Եվրոպան հավատարիմ չմնաց Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով հայերին տված խոստմանը և դրանով իսկ մեղսակից դարձավ իրար հաջորդող նրանց կոտորածներին: Հայերի արյունը այսօր էլ թափվում է: Գոնե հիմա թուրքերի հետ չպետք է խաղաղության դաշնագիր կնքել, մինչև որ նրանք հայկական վեց վիլայեթներում ապահովություն հաստատելու ամուր երաշխիքներ չտան: Իսկ այնպիսի երաշխիք, որ թղթի վրա չմնա, կարող են տալ միայն վեց մեծ պետությունները՝ Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Սարբերդ, Կարին և Սեբաստիա նահանգների վրա տեական խաղաղություն հաստատելով»:

Հոգվածագիրը չեչտում էր, որ հենց Գերմանիայի անմիջական շահն է պահանջում արդարացի լուծում տալ հայկական հարցին: Նա հիշեցնում էր, որ գերմանացիները Հայաստանում ունեն դպրոցներ, որբանոցներ, հիվանդանոցներ: Հայերն են, որ գնում են իրենց երկիրը և հարյուրներով հաճախում գերմանական համալսարաններ և գերման գիտությունն ու կրթությունը փոխադրում Արևելք: «Հայ տարրը շատ ավելի կարևոր տեղ է բռնում Թուրքիայում, քան ըստ երևույթին կարծում է մեր պետական գործիչների մեծ մասը: Նրանք են կազմում օսմանյան

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 81, 18 ապրիլի 1913 թ.:

պաշտոնեությունն ողնաչարը, և շատ դեպքերում, երբ գործի գլուխ մի թուրք է լինում, վճռական դեր կատարող խորհրդականները հայերն են ... Իսկ որ գլխավորն է, նրանք մեզ հավատակից քրիստոնյաներ են, մարդիկ, որոնց պիտի խողխողեն, եթե մարդասպանի ձեռքը բռնող չլինի»¹:

Պարբերականը համոզված էր, որ հայկական հարցը պետք է վճռվի այժմ կամ երբեք: «Ուստի մենք պահանջում ենք, որ Գերմանիան օգնի այդ կարևոր խնդիրն այս անգամ գլուխ բերելուն, այլ ոչ թե սառն ու կարճատև մի քաղաքականություն հետևելով՝ մեղսակից դառնա հայերից նոր արյուն թափելու ոճրագործությունը»²:

Գերմանացի բազմաթիվ կրոնական գործիչներ հայօգուտ քարոզներ էին կարդում եկեղեցիներում, հանդես էին գալիս մամուլի էջերում, դիմումներ ու խնդրանքներ էին հղում կառավարությունը: Հայության հանդեպ իր կարեկցանքով ու հայօգուտ գործունեությամբ այդ օրերին հատկապես աչքի էր ընկնում պաստոր Լեհմանը:

Հայերի մասին դրական հոգվածներ էին տպագրում ոչ միայն գերմանական անկախ պարբերականները, այլև կիսապաշտոնական լրագրերն ու հանդեսները:

Այսպես, “Berliner Tageblatt” թերթի 1913 թ. № 296-ում պրոֆ. Մարտին Հարթմանը առաջարկում է թուրքերին և հայերին առանձնացնել իրարից: Քանի որ այլևս անհնարին է նրանց համատեղ կեցությունը, գրում էր նա, ուստի Արևմտյան Անատոլիայում պետք է հավաքել թուրքերին, իսկ Արևելյանում՝ պահել հայերին: «Թող առանձնացված թուրքը ցույց տա իր շնորհքը, - նշում էր Հարթմանը, - ցույց տա, թե ինքը որքան և ինչպես կարող է գոյատևել առանց չարքաշ աշխատավոր հայ ձեռքի, առանց նրա վճարած անթիվ տուրքերի»:

Գերմանական մամուլի առանձին օրգաններ իրենց էջերում երբեմն տեղ էին տալիս նաև հայ հեղինակների: Նրանք տպա-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 81, 18 ապրիլի 1913 թ.:

² Նույն տեղում, № 150, 11 հուլիսի 1913 թ.:

գրում էին ինչպես Թուրքահայերից ստացված տեղեկություններ, այնպես էլ գերմանական համալսարանների հայ ուսանողների և Արևմտյան Եվրոպայի մայրաքաղաքներում գործող գանազան քաղաքական ուղղություններ դավանող հայ գործիչների տրամադրած հոգվածներ ու նյութեր:

Առաջադեմ մարդասեր գերմանացիների հայամետ գործունեությունը և դեպի հայերը գերման իշխանությունների ունեցած բացահայտ հակակրանքի մեղմացումը, անշուշտ, դրական արձագանք էին գտնում հայության չրջանում: Սակայն հայ մամուլի առանձին օրգաններ նշում էին, որ գերմանական կայսրի և նրա կառավարությունների հովանավորությունը սովորաբար ավելի շատ վնաս է պատճառել հովանավորյալներին, քան բարիք է բերել: Կյանքը ցույց է տվել, որ շատ հաճախ Գերմանիան բորբոքում էր իր պաշտպանյալների կրքերը, նրանց հասցնում հոգեկան կատարյալ լարվածության, ապա հետ էր քաշվում, նրանց լքում ու մատնում թշնամու ձեռքը: Մարդիկ հիշում էին, որ այդպես է նա վարվել նաև հայերի հետ: Պատահական չէր, որ հայերի հասցեին Գերմանիայից եկող դրական ազդակները հայ ղեկավար չրջաններում ընդունում էին օրինաչափ մտավախությամբ, զգաստ ու ոչ լիակատար հավատով:

Բայց հայկական չրջաններում, այնուամենայնիվ, գնալով մեծանում էր այն գործիչների թիվը, որոնք սկսել էին հավատ տածել Գերմանիայի քաղաքականության մեջ նկատվող փոփոխությունների անկեղծությանը, քանզի այդ երկրի կառավարությունը սկսել էր բացեիքաց իրազեկել, թե ինքը մոտիկից հետաքրքրվում է հայկական հարցով և նույնիսկ Թուրքիայի կառավարության ուշադրությունը հրավիրում հայերի կրած զրկանքների, նրանց հարստահարումների վրա և պահանջում դրական գործունեություն ծավալել Հայաստանում հնարավորինս արագ բարենորոգումներ մտցնելու համար:

Սկսվել էին եռանդուն հարաբերություններ Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանության և հայոց պատրիարքարանի միջև:

Դեռ 1913 թ. ապրիլի 16-ին Կ. Պոլսում գերմանական դեսպան Վանգենհայմը Թուրքիայի վարչապետի և ներքին գործերի նախարարի ուշադրությունը հրավիրել էր այն հանգամանքի

վրա, որ մահմեդականների ներկա հուզմունքը Հայաստանում հիշեցնում է Աղանայի կոտորածի շրջանը, և համառորեն խորհուրդ է տվել ձեռք առնել եռանդուն միջոցներ անկարգությունների առաջը փակելու համար:

Գերմանիան հատկապես քնքշազգաց էր դարձել Կիլիկիայի հայերի նկատմամբ:

Հենվելով Փարիզի իր դեսպանությանը Պողոս Նուբարի տված մի գաղտնի տեղեկագրի, ինչպես նաև Բեռլինի հայասեր գերմանացի գործիչների գրավոր արտահայտած կոլեկտիվ կարծիքի վրա՝ գերմանական կառավարությունը դեսպան Վանզեն-հայմին հրահանգել էր սպառուիչ տեղեկություններ հայտնել Կիլիկիայի վերաբերյալ: Դեսպանն իր հերթին հանձնարարել էր դեսպանատան առաջին դրագոման կոմս Քանիցին հնարավորինս չտապ պատրաստել այդ տեղեկագիրը: Վերջինս այցելում է հայոց պատրիարքին նրա տանը և խնդրում պատրիարքարանի ուժերով պատրաստել հանգամանալից տեղեկագիր: Այդ այցելությամբ Գերմանիան բացորոշապես հայերին իրազեկում էր, որ ցանկություն ունի Կիլիկիայի հարցով ուղիղ բանակցություններ սկսել նրանց ղեկավարության հետ¹:

1913 թ. ապրիլին Թուրքերը որոշել էին Զատիկի առթիվ հայերի ջարդ կազմակերպել Կիլիկիայում, և դա, հավանաբար, տեղի կունենար, եթե գերմանական մի մարտանավ չժամաներ Մերսին՝ հայերի կոտորածների դեպքում նավաստի զինվորներին ցամաք հանելու հրահանգով:

Օրեր անց Մերսինի նավահանգստում խարիսխ է գցում գերմանական “Strasbourg” զրահանավը²: Նավապետը երեք սպանների ուղեկցությամբ գնում է Աղանայի նահանգի կենտրոն և հանդիպում նահանգապետին: Զրույցի ընթացքում նա հայտարարում է, որ եթե հայերի դեմ մահմեդականների ներկա հուզումները վերածվեն զանգվածային անկարգությունների, ապա գերմանական կառավարությունը չի կարող սառնասիրտ մնալ և

¹ Տե՛ս «Էջմիածին», փետրվար-մարտ-ապրիլ, 1965, էջ 164:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 156:

անձամբ պատասխանատու կճանաչի նահանգապետին: «Դուք պետք է ամեն ջանք գործադրեք իսլամ ժողովրդին հանգիստ պահելու», - ասել էր նա և ավելացրել, որ ինքը հայ բնակչությանը հանգստացնելու պահանջով դիմելու է Կիլիկիայի հայոց կաթողիկոսին նրա հետ հանդիպման ժամանակ:

Նահանգապետը և հանդիպմանը ներկա տեղական թուրք պաշտոնյաները ջանացել էին գերման ծովային հրամանատարին հետ պահել պաշտոնական դինվորական համազգեստով Կիլիկիայի հայոց կրոնապետին այցելելուց, բայց նա պատասխանել էր, որ ինքը գիտե իր անելիքը:

Դրանից հետո զրահանավի հրամանատար Պասխենը այցելում է Կիլիկիո Սահակ Բ կաթողիկոս խապայանին և նրան խնդրում հայ բնակչությանը հորդորել, որ չենթարկվի հուզմունքի ու տագնապի, միաժամանակ հուսադրում է, ասելով, որ գերմանական կառավարությունն արթուն հսկում է՝ թե ինչ է կատարվում Կիլիկիայում, և իրեն արտոնել է հայերի կոտորած սկսվելու դեպքում անմիջապես զորք իջեցնել ափ և կրակ բացել ջարդարարների վրա, ձեռնարկել նաև ուրիշ միջոցներ հայերի կյանքն ու գույքը պաշտպանելու համար¹:

Լոնդոնի «Թայմզ» թերթը մայիսի 9-ի թվով հաղորդում էր, որ Կիլիկիայի կաթողիկոսը Պուսի հայոց պատրիարքին հաղորդել է, թե նշված հաժանավի հրամանատարը իրեն խնդրել է ամեն կերպ խուսափել մոլեռանդություն գրգռող որևէ արարքից, միաժամանակ խոստացել է Մերսինից «Սթրազբուրգի» հեռանալուց հետո հասնել այն բանին, որ նույն նավահանգիստ մտնի գերմանական մի ուրիշ հաժանավ՝ հայերին պաշտպանելու համար:

Նավապետին առաջնորդարանից ճանապարհելուց հետո կաթողիկոսը հաջորդ օրը նրան փոխայցելության է ուղարկում Գերմանիայում ուսում ստացած Գրիգոր վարդապետ Պալաքյանին: Գերմանացին նրան ցույց է տալիս ընդգծված սիրալիր վերաբերմունք, երկար զրուցում նրա հետ: Նավապետն անկեղծո-

¹ Տե՛ս «Ժամանակ», № 1443, 1 (14) մայիսի 1913 թ.:

րեն ասել էր, թե մինչև վերջերս գերմանական կառավարությունը սխալ էր գործում՝ անտեսելով հայերին, բայց այժմ նրա քաղաքականությունը հիմնովին փոխվել է՝ բռնելով հայանպաստ դիրք:

«Սթրազբուրգի» հեռանալուց հետո իսկապես որ տարրեր օրերի Մերսին և մերձակա ջրեր են հասնում գերմանական ուրիշ մարտանավեր՝ «Գեորգեն», «Կայեր», «Դրեզդեն», «Բրեսլաու» հաժանավերը, «Լորլեյ» պաշականավը և ուրիշ ռազմանավեր, որոնք Կիլիկիայի մոտերքում երկու-երեք օր մնալուց հետո հեռանում էին՝ նորից վերադառնալու հավաստիացումներով¹:

Ի պաշտպանություն քրիստոնյաների՝ գերմանացիների այդ հանդիսադրական քայլը կարևոր նշանակություն ունեցավ կիլիկիահայերի համակրանքը չահելու տեսակետից: Վերջիններս նույնիսկ սկսեցին մտածել, թե Գերմանիան արդեն իր հովանավորության տակ է առնում իրենց: Իսկ Գերմանիայի խնդիրներից մեկը Կիլիկիայում այն էր, որ հայերին ցույց տար, թե ինքը նրանց պաշտպանելու համար գործում է ավելի եռանդով, քան Ռուսաստանը:

Գերմանիայի այս ցուցադրական չահագորգությունը, մանավանդ զինվոր ցամաք հանելու մտադրությունը արձագանք էին գտել եվրոպական ուրիշ երկրների կառավարություններում, որոնք չտապել էին, իրենց հերթին, մեկական մարտանավ ուղարկել Կիլիկիայի ափերը:

Այս ամենի շնորհիվ կիլիկիահայերի ջարդի անմիջական սպառնալիքը, որ առաջացել էր 1913 թ. ապրիլ-հունիսին, հուլիսից սկսած՝ ժամանակավորապես թուլացավ:

Ձնայած դրան՝ Գերմանիան շարունակում էր մնալ հայկական բարենորոգումների լուրջ հակառակորդ:

Գերմանական իշխանությունների արտաքինապես մարդասիրական թվացող այդ նոր մարտավարության որդեգրումը իրականում Հայկական հարցի համար կանխատեսելի վտանգ-

¹ Տե՛ս «Ժամանակ», № 1442, 30 ապրիլի (13 մայիսի) 1913 թ.:

ներ էր պարունակում: Հայերի սիրտը չահելու միջոցով Հայկական հարցում գերակշռություն ձեռք բերելու Գերմանիայի մտադրությունն անհանգիստ էր անում հայ գործիչներին մանավանդ այն պատճառով, որ այդ երկիրն ահագին չահեր ուներ Թուրքիայում, մեծ ազդեցություն՝ նրա կառավարության վրա: Օգտագործելով իր բազմաբնույթ լծակները՝ նա կարող էր ի դերն հանել Ռուսիայի ջանքերը:

Եռյակ զինակցության մյուս երկու անդամները՝ Ավստրո-Հունգարիան և Իտալիան, որոնք մինչ այդ, կենսական չահեր չունենալով Հայաստանում, չէին հետաքրքրվում հայերի վիճակով, այժմ կարծես թե որոշ չահագրգռություն էին դրսևորում Հայկական հարցում:

Ավստրիան, որ մինչ այդ հայերի վերաբերյալ չէր մշակել որևէ առանձին քաղաքականություն, այժմ հայտարարում էր, թե ինքն իր վրա է վերցնում Թուրքիայում ապրող հայ կաթոլիկների դատը և փորձելու է ազդել Բ. Դուան վրա, որպեսզի նա հատուկ հոգաժություն հանդես բերի նրանց նկատմամբ:

Ավստրիական գեներալ Գերստների ստորագրությամբ 1913 թ. փետրվարին “*Oesterrichische Rundschau*” թերթում փոքրասիական խնդիրների վերաբերյալ մի հոդված էր երևացել, որտեղ մեծ տեղ էր հատկացված Հայկական հարցին, ընդգծված էր, որ այդ հարցը հրատապ լուծում է պահանջում: Գեներալն ուշադրություն էր հրավիրում Փոքր Ասիայում ուսական վերջին հաջողության վրա, որի պատճառը, ըստ նրա, Ռուսաստանի կողմից Հայկական հարցի բարձրացումն է: Ուստի նա Եռյակ դաշնության կարևոր խնդիրներից մեկն էր համարում նախաձեռնությունը խլել Ռուսաստանից և Հայկական հարցում ակտիվ դրական կեցվածք դրսևորել¹:

Համեմատաբար զուսպ էր Իտալիան, որն անցյալում, ավելի քան իր զինակիցները, զբաղվել էր Հայկական խնդրով և ընդհանրապես հայտնի էր իբրև հայերին համակրող պետություն:

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 81, 18 ապրիլի 1913 թ.:

ինչպես ցույց ենք տվել սույն աշխատության երրորդ գրքում, Տրիպոլիտանիայի պատերազմի ժամանակ Խտալիան նույնիսկ փորձել էր, հայերին դրդել, որ նրանք քաղաքական չարժուժ սկսեն Թուրքիայի դեմ:

ՌՈՒՍ-ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐՑԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐԸ

Բեռլինում ուսական գործերի հավատարմատար Բրոնեսկին օգոստոսի 29-ի (սեպտեմբերի 11-ի) № 229 գաղտնի հեռագրով Սերգեյ Սազոնովին տեղեկացնում էր, որ ինքը նույն օրը Գերմանիայի պետական քարտուղար Յագովից ստացել է հուշագիր հայկական բարեփոխումների վերաբերյալ, որում ասված է, թե ուսական նախագծի դրույթների մի մասը կարելի է արդեն ընդունված համարել բոլոր վեց տերությունների կողմից: Իսկ այն, որ Կոնստանդնուպոլսի հանձնաժողովի անդամների մի մասը հեռացել է ուսական տեսակետից, ապա դրա պատճառն այն է, որ նրանք անհնարին են համարում Բ. Դուան կողմից այդ դրույթների ընդունումը: Ինչ վերաբերում է Գերմանիայի կառավարությանը, նշում էր Բրոնեսկին, ապա նա ոչ հնարավոր և ոչ էլ ցանկալի է համարում ստիպել Թուրքիային անելու այն, ինչը կամավոր երբեք չի ընդունելու: Ուստի բեռլինյան կարինետը կարծում է, որ հանձնաժողովը պիտի ձեռնամուխ լինի Թուրքական նախագծի ավելի խոր ուսումնասիրմանը, որի մեջ Բ. Դուանը, ի վերջո, կհամաձայնի ընդառաջ գնալ առաջարկվող փոփոխություններին: Հենց դրա համար, հայտնում էր Բրոնեսկին, պետքարտուղար Յագովը արդեն հանձնարարել է Վանգենհայմին Գիրսի հետ միասին նորից անդրադառնալ Թուրքական նախագիծը որոշ փոփոխությունների ենթարկելու հնարավորությանը¹:

Հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 30-ին (սեպտեմբերի 12-ին), Սազոնովին հղած գաղտնի հեռագրով Բրոնեսկին հայտնում է, որ

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3464, л. 24.

ինքը նույն օրը այցելել է պետքարտուղար Յագովին և զրույցի ընթացքում նրան տեղեկացրել, որ ինքը մտադիր է հեռագրել Վանգենհայմին և խնդրել, որ նա ավելի զիջող լինի ոռոսական առաջարկությունների նկատմամբ: Պետքարտուղարը պատասխանել է, թե դրա կարիքը բնավ չկա, որովհետև ինքը Վանգենհայմին անհրաժեշտ խորհուրդ է տվել, և որ վերջինս արդեն համապատասխան ցուցում է տվել իր ղեսպանությունն առաջին թարգմանին, որը և հանդիպում է ունեցել Մանդելշտամի հետ: Յագովը միաժամանակ հավելել էր, որ այդ հանդիպումը և կարծիքների փոխանակումը չեն հարթել առկա տարաձայնությունները: Այդ կապակցությամբ Բրոնսևսկին Սագոնովի ուշադրությունը հատկապես հրավիրում էր այն խնդրի վրա, որ «հենց այսօր Կ. Պոլսից ստացած հաշվետվությունից երևում է, որ որևէ առաջընթաց չի կատարվել սեկտորների բաժանման խնդրում, այսինքն՝ առաջվա պես ոռոսական ներկայացուցիչը կանգնած է սեկտորների ուղղաձիգ բաժանման սկզբունքի վրա, իսկ հանձնախմբի գերմանացի անդամը պաշտպանում է հորիզոնական գծով բաժանման գաղափարը, ինչպես ներկայացված է թուրքական նախագծում»: Յագովն ասել էր, թե այդ հարցի մասին վերջնական խոսք ասել չի կարող, որովհետև ինքը համարյա անծանոթ է սեկտորների բաժանման հարցին, հետևապես պատճառ չի տեսնում ճիշտ համարել ոռոսական կողմի պնդումները և կարգադրել Վանգենհայմին ընդունելու ոռոսական նախագծի այդ դրույթը¹:

Յագովը հաստատում է իր այն կարծրատիպ դիտողությունը, թե հարկավոր է կանգ առնել բարեփոխումների այնպիսի միջին նախագծի վրա, որը Թուրքիայի համար ընդունելի կլիներ, քանի որ տերությունները բնավ հակված չեն ուժ կիրառել հայկական բարենորոգումներն անցկացնելու համար: Հեռագրի վերջին տողերով Բրոնսևսկին Սագոնովին հաղորդում էր, որ առարկելով պետքարտուղարի այդ տեսակետին՝ ինքն ասել է, թե Թուրքիայի մտքով երբեք չէր անցնի ընդդիմանալ իրենց

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3464, л. 24-25.

նախագծի դրույթներին, եթե չլինեին տարաձայնությունները տերությունների միջև, որոնք էլ հենց թուրքերին դիմադրողական ուժ են տալիս¹:

Զրույցի ընթացքում Բրոնսսկին խոսք էր բացել նաև ընդհանուր վերատեսուչների նշանակման դժվարությունների մասին: Ոույս տալով որոշակի հարցադրմանը պատասխանելուց՝ Յագովն ասել էր, թե Բ. Դոան հետ նախապես պետք է համաձայնեցնել այս կամ այն հարմար թեկնածուի հարցը: Նա նաև գտնում էր, որ ինքը հակված է ճանաչելու հայկական վիլայեթների բնակչության ոչ թե համեմատական (համամասնական), այլ հավասարաչափ ներկայացուցչության սկզբունքը:

Իսկ Կոստանդնուպոլսում օգոստոսի 29-ին շարունակվում էին Գիրսի և Վանգենհայմի միջև սկսված բանակցությունները: Միաժամանակ բանակցում էին Մանդելշտամը և Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանության դրագոմանը: Այդ և հետագա մի քանի օրերի նրանց բանակցություններն ընթանում էին խիստ լարված մթնոլորտում:

Առկա տարաձայնությունները չէին հարթվում նաև երկու դեսպանների՝ Գիրսի և Վանգենհայմի հանդիպումների ընթացքում: Գերման դեսպանը շարունակում էր պնդել, որ հանձնախմբի նիստերի վերսկսումը պետք է կատարվի թուրքական ծրագրի հիմքի վրա, որ իր երկիրը և ընդհանրապես Եվրոպան որևէ հարկադրական միջոց չեն կիրառի թուրքիայի դեմ, ուստի պետք է սահմանափակվել բարենորոգումների ծրագրի այն կետերով միայն, որ հոժարակամ կընդունի նա: Այդ նպատակով Վանգենհայմը առաջարկում էր հրավիրել ուսսական, գերմանական և թուրքական ներկայացուցիչների մի համատեղ խորհրդակցություն՝ քննելու համար Բ. Դոան ցանկությունները: Գիրսը հրաժարվել էր այդ առաջարկն ընդունելուց՝ գտնելով, որ նման խորհրդակցությունը միայն կնպաստի հարցի լուծումը ձգձգելուն, իսկ Բ. Դոան ցանկությունները կարելի է պարզել

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3464, л. 25.

² «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 53:

մեծ վեցիրի հետ ունենալիք մտերմական բացատրությունների ժամանակ, և դրա համար բնավ հարկ չկա հատուկ խորհրդակցություն կազմակերպել: Վերջում ոուս դեսպանը Վանգենհայմին հայտարարել էր, որ ինքը հնարավոր չի համարում հետ կանգնել նախագծի այն կետերից, որոնք կարող էին զսպել հայերին ոտքի կանգնելու¹:

Ռուսական դեսպանի այդ վճռական կեցվածքը գերմանացի դեսպանին ստիպում է որոշ նահանջ կատարել իր անդիջում դիրքերից: Սեպտեմբերի 2 (15)-ին Սազոնովին հղած հերթական (№ 830) գաղտնի հեռագրով Գիրսը հայտնում է, որ, վերջապես, Վանգենհայմը համաձայնեց ոուսական նախագծին, ասելով սակայն, թե հետևյալ երեք կետերն այնքան էլ հստակեցված չեն. 1) Հայաբնակ երկու սեկտորների գլխավոր տեսուչների նշանակումը՝ տերությունների բարեկամական համաձայնությամբ, 2) Դեսպանների կողմից անցկացվող հսկողությունը՝ ինչպես Բ. Դռան հետ անմիջական հարաբերություններում, այնպես էլ տեղերում հյուպատոսական ներկայացուցիչների միջոցով՝ Բեռլինյան տրակտատի 61-րդ հոդվածի հիման վրա, 3) Քրիստոնյաների և մահմեդականների հավասար թիվը տեղական խորհուրդներում և վարչական պաշտոններում²:

Բայց Վանգենհայմն իր «գիջումը» պայմանավորում էր այն անհրաժեշտությամբ, որ նախ հարկավոր է ստուգել, թե Բ. Դուռը որքանով է պատրաստ ընդունելու այդ երեք կետերը: Նա կրկին (այս էլ որերորդ անգամ) Գիրսին առաջարկում է հրավիրել ոուս, գերմանացի և թուրք դիվանագետների հատուկ խորհրդակցություն և այնտեղ պարզել, թե նշված երեք կետերի նկատմամբ ինչպիսին է Բ. Դռան վերաբերմունքը: «Սակայն ես մերժեցի այս առաջարկությունը, - նշված հեռագրում չեչտադրում էր Գիրսը, - քանի որ հարմար չեմ գտնում թուրքերի աչքում բարձրացնել Գերմանիայի ակնառու դերը հայկական բարեփոխումների գործում մյուս տերությունների առաջ», մանավանդ

¹ «Բարենորոգումները Հայաստանում», ԼՂ 58:

² АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3464, л. 31.

որ գերմանացի ղեսպանը հայտարարել է, թե Գերմանիան ստիպված է լինում հաշվի առնել նաև իր դաշնակիցների կարծիքը, որոնք միշտ պատրաստ են մեղադրելու իրեն Բ. Դոան առաջ՝ Թուրքիայի չահերը բավարար չափով չպաշտպանելու համար (իրը նման հանդիմանություն է արել Խտալիան)։ «Բայց ես տարակուսում եմ իմ ընկերակցի անկեղծ լինելու հարցում, երբ նա հայկական բարեփոխումների հանդեպ Գերմանիայի սառնությունը կցում է դաշնակիցների վրա։ Կարելիություն չափով կղրղեմ նրան հայերի նկատմամբ ավելի կարեկից վերաբերմունքի՝ վստահ լինելով, որ, եթե մեզ չհաջողվի անցկացնել մեր ծրագիրն իր գլխավոր կետերով, ապա մեզ սպասում են լուրջ բարդացումներ Հայաստանում»¹։

Հետագա օրերին բանակցությունները կառուցողական բնույթ էին կրում։ Մոտավորապես սեպտեմբերի 3-ից երկու ղեսպանները հանդիպում էին համարյա ամեն օր և փորձում ընդհանուր լեզու գտնել։ Բանակցությունների ընթացքը ցույց տվեց, որ առանց փոխադարձ զիջումների անհնարին է ակնկալել որևէ արդյունք։ Բայց բանն այն էր, որ հիմնականում ստիպված էր զիջումների գնալ ռուսական կողմը։ Հատկապես բուռն վիճաբանություններ եղան երկու սկզբունքային հարցերի շուրջ, որոնք ռուսական կողմից առաջարկվել էին Ենի-Քեոյի քննարկումների ժամանակ, բայց մերժվել էին թուրք-գերմանական համատեղ ջանքերով։ Ընթերցողներին հիշեցնենք, որ դրանք հիմնականում վերաբերում էին հայկական նահանգներից մի սեկտոր (չրջան, վիճակ) ստեղծելուն և զրա ղեկավար քրիստոնյա ընդհանուր վերաքննիչ (վերատեսուչ) նշանակելուն։

Արդեն մեկընդմիջտ լուծված համարելով մեկի փոխարեն Հայաստանում երկու սեկտոր (վիճակ) ստեղծելու հարցը՝ Հ. Վանզենհայմն ըստ էության իր ջանքերն ուղղեց հատկապես սեկտորների ղեկավարումը Բ. Դոանը թողնելու խնդրին։

Ռուսական նախագծով ենթադրվում էր Հայաստանը վարչական միավոր դարձնելու ղեպքում այս տարածքի ղեկավարու-

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3464, л. 31 (об.).

Թյունը հանձնել պետությունների կողմից նշանակված մի քրիստոնյա գեներալ նահանգապետի, բայց ահա այժմ Վանգենհայմը պահանջում էր, որ Բ. Դուռն ինքը նշանակի երկու շրջանների ղեկավարներին, որոնք պիտի ստանային *Inspecteurs généraux*՝ ընդհանուր վերատեսուչներ՝ անվանումը, իսկ պետություններն իրենց կողմից նշանակելու են շրջանների ղեկավարներին աջակից մի-մի եվրոպական խորհրդական¹:

Թվարկված այս երկու կարևորագույն հարցերում Գիրսը ստիպված էր նահանջել և ընդունել գերմանական կողմի առաջարկները: Այդ առաջարկներին հարկադրված հավանություն տվեց նաև Գևորգ V կաթողիկոսի ներկայացուցիչ Պողոս Նուբար փաշան:

Ռուսական ղեսպանին հաջողվեց գոնե ընդունելի դարձնել խիստ էական երկու կետ. ա) ինչ տեսակ բարենորոգումներ էլ կատարվեն Հայաստանում, դրանք պետք է վերահսկվեն մեծ պետությունների կողմից, բ) գեներալ-ինսպեկտորների և նրանց խորհրդականների միջև ծագած տարաձայնությունների ղեպքում վճռական ձայնը պատկանում է վերջիններին: Հայաստանի ապագայի համար բարեգուշակ նշան էր, որ այդ կետերի ընդունումն ընդդիմության չհանդիպեց Գերմանիայի ղեսպանի կողմից:

Վերջապես 1913 թ. սեպտեմբերի 8 (20)–ին ավարտվում են Հայաստանի բարենորոգումների մասին ռուս-գերմանական բանակցությունները², իսկ սեպտեմբերի 10 (23)–ին Հոֆմայստեր Գիրսը և Վանգենհայմը ստորագրում են 6 կետից բաղկացած համաձայնագիր՝ հետևյալ բովանդակությամբ.

¹ Գրականության մեջ և մամուլում օգտագործված են նաև «ընդհանուր քննիչներ», «ընդհանուր վերաքննիչներ», «գեներալ քննիչներ», «գեներալ վերատեսուչներ», «գեներալ ինսպեկտորներ» բառակապակցությունները, «մարզպան» տերմինը: Աշխատության մեջ նախընտրել ենք գերազանցապես օգտագործել «ընդհանուր վերատեսուչներ» բառակապակցությունը, որովհետև այն ավելի հաճախ է օգտագործվում գրականության մեջ:

¹ Տե՛ս «Վեստենենկի օրագիրը» (Յան Վան դեր Դյուսենի առաջաբանը), էջ 26–27:

² Տե՛ս «Մշակ», № 209, 22 սեպտեմբերի 1913 թ.:

1) Բ. Դուռը դիմելու էր մեծ պետություններին, որպեսզի նրանք Արևելյան Անատոլիայի երկու սեկտորների համար, որոնք են՝ ա) էրզրում, Տրապիզոն՝, Սվազ և բ) Վան, Բիթլիս, Ուարբերդ (Դիարբեքիր) – ուղարկեն երկու ընդհանուր վերատեսուչ՝: 2) Վերատեսուչները նշանակվում են տերությունների առաջարկությամբ և Բ. Դուռն հրամանով: Սրանց տրվում է իրենց ենթակայության սեկտորների բոլոր մակարդակի պաշտոնյաներին արձակելու, ստորադասներին նշանակելու, բարձրաստիճանավորներին և բոլոր դատավորներին սուլթանի հաստատմանը ներկայացնելու իրավունքը, 3) Յուրաքանչյուր սեկտորում հաստատվում է ընտրովի ժողով՝ կես մահմեդական և կես քրիստոնյա սկզբունքով, 4) Այս սկզբունքն ընդունելի է համարվում երկու սեկտորների բոլոր պաշտոնների դասավորման համար: 5) Մեծ պետություններն իրենք պետք է հսկեն բարենորոգումների գործադրումը՝ ինչպես Կ. Պոլսի իրենց ղեսպանների, նույնպես և տեղական հյուպատոսների միջոցով: 6) Բ. Դուռը, մեծ պետությունների հետ պայմանավորվածություն ձեռք բերելով, Արևելյան Անատոլիայի երկու սեկտորներում ներմուծելու է ուրիշ բարենորոգումներ նույնպես՝:

* Թեև մուսուլման հոծ բնակչություն ունեցող Տրապիզոնի նահանգի միացումը Հայաստանի մյուս նահանգներին մեծապես փոխում էր դրանցում հայ և մուսուլման բնակչության թվաքանակի համամասնությունը հօգուտ վերջինի, բայց հայ տարրը չարունակում էր գերիշխել Վանի նահանգում, իսկ էրզրումի (Կարին) և Բաղեչի (Բիթլիս) նահանգներում քիչ էր զիջում մուսուլմաններին: Միայն այդ երեք նահանգներում կային 1500-ի չափ գուտ հայ գյուղեր (Տե՛ս «Հորիզոն», № 138, 28 հունիսի 1914 թ.):

“ Գիրսի և Վանգենհայմի բանակցություններից հետո միջազգային դիվանագիտական փաստաթղթերում Հայաստանի վարչական երկու միավորների (չրջանների) համար հիմնականում գործածական էր «սեկտոր» տերմինը, իսկ սեկտորների ղեկավարների համար, ինչպես նշվեց, գլխավորապես օգտագործվում էր «ընդհանուր վերատեսուչներ» բառակապակցությունը:

¹ Բարենորոգումների նախագծի ոռոսական և գերմանական ղեսպանությունների համատեղ կազմած փաստաթղթի հիմնական դրույթների մասին տե՛ս Մատենադարան, Արչակ Ալպոյաճյանի արխիվ, Թղթապ. 1, վավ. 11⁹⁶ (Փրանս., մեք.):

Այսպիսով, Հայաստանի բարենորոգումների ոռոսական նախագիծը մեծապես կրճատելու և շատ կետերի բովանդակությունը փոխելու հետևանքով փաստորեն ստեղծվել էր նոր նախագիծ: Հետագա քննարկումներից դուրս էին մնացել՝ 1) Հայկական գավառները երկու կամ մեկ նահանգի վերածելու, 2) վերատեսուչների իրավասություն և 3) նահանգային ժողովներում կամ վարչական մարմիններում հայերի կիսովի կամ համեմատական մասնակցություն խնդիրները:

Իր երկրի արտաքին գործերի նախարար Սերգեյ Սազոնովին նույն օրը՝ սեպտեմբերի 10-ին, հղած հեռագրով Մ. Գիրսը հաղորդում էր. «Իմ գերմանական ընկերը և ես համաձայնեցինք գործադրել մեր ջանքերը, - որպեսզի Բ. Դուռը և մեր ընկերները (նկատի ունենք մյուս չորս մեծ տերությունների Կ. Պոլսի դեսպաններին: - Հ. Ս.)» ընդունեն Հայաստանի բարենորոգումների ծրագիրը¹:

Փաստաթուղթը ներկայացվելու էր Թուրքիայի վարչապետին, իսկ վերջինս իր կառավարության անունից այն ծանուցելու էր մեծ պետություններին՝ ստանալու համար նրանց պաշտոնական հավանությունը:

Ինչպես տեսնում ենք, սեպտեմբերի 10-ի ծրագիրն իր արդյունավետությամբ ու ներգործությամբ զգալի չափով զիջում էր ոռոսական (Մանդելշտամի) ծրագրին: Չնայած դրան՝ Պետերբուրգը ստիպված էր հաշտվել իրողության հետ և հավանություն տալ իր դեսպանի կողմից ստորագրված փաստաթղթին:

Սեպտեմբերի 11-ին Ռուսաստանի արտգործնախարարության կառավարիչ Ներատովը Փարիզում և Լոնդոնում ոռոսաց հավատարմատարներին հայտնում էր, որ Գիրսի և Վանզենհայմի ստորագրած համաձայնությունը Ռուսաստանի «կայսերական կառավարության կողմից հավանություն գտավ»²:

Բանակցությունների ընթացքի ու հետևանքների մասին 1913 թ. սեպտեմբերի 12-ին Կաթողիկոսին մանրամասն հաղոր-

¹ Տե՛ս «Բարենորոգումները Հայաստանում», ԼՂ 60:

² Նույն տեղում, ԼՂ 276-277:

դելուց հետո Պողոս Նուբարը կրկին մեկնում է Բեռլին¹:

Գերմանիայի հետ համաձայնեցրած ուսական նախագիծը վերջին խմբագրությունում ուղարկվեց բոլոր մեծ պետությունների կառավարություններին՝ հանձնելու համար Թուրքիային: Ըստ որում, եվրոպական համերգը ուսական նախագիծը Թուրքիային պետք է առաջարկեր ոչ թե որպես բարի խորհուրդ, այլ եվրոպայի միաձույլ վճիռ²:

Ռուս-գերմանական համաձայնությունը ողջունեցին եվրոպական պետությունների կառավարությունները, և դա ամենից առաջ այն պատճառով, որ Մանդեղլտամի ծրագրի մեջ կատարված փոփոխությունները մեծապես իջեցրել էին ուսական կողմի դերը բարենորոգումների ծրագրի շուրջ դեռ ծավալվող դիվանագիտական պայքարում:

Բեռլինում ուսական հավատարմատար Բրոնսեկին Ս. Սազոնովին հեռագրով տեղեկացնում էր, որ Գերմանիայի արտգործնախարար Գոտլիբ Փոն Յագովը «չատ գոհ է համաձայնությունից, որի մասին նա կտեղեկացնի ավստրո-հունգարական և իտալական կառավարություններին»³:

Ստորագրելով փաստաթուղթը՝ Բեռլինը հետապնդում էր երկու գլխավոր նպատակ:

Առաջին, պահպանել Գերմանիայի հմայքը օսմանյան կառավարության վրա: Պետք էր ներշնչել թուրքերին, որ Հայաստանի կառավարման նախկին ձևն այլևս վտանգավոր է իր իսկ Թուրքիայի և նրա ամբողջության համար, որովհետև ուսաց սահմանի մոտ հայերի լայնածավալ հուզումների դեպքում Ռուսաստանը կարող էր միջամտել, իսկ Թուրքիան իր ունեցած ուժերով անկարող կլինի կասեցնել նրա զորքերի ներխուժումը: Ուստի հայկական բարենորոգումների ծրագրում արմատական փոփոխություններ կատարելուց հետո այն ստորագրելով՝ գերմանական կողմը դրանով իսկ արգելք էր դնում ուսական հնարավոր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 1:

² Նույն տեղում, էջ 278:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 278, թ. 277:

զինված միջամտության առջև, հայկական վիլայեթները պահում էր Թուրքիայի իշխանության ներքո, իսկ հետագայում խելացի միջոցներով գուցե հնարավոր կլիներ թուլացնել հայ տարրի նշանակությունը ուսական Կովկասին սահմանակից տարածքներում, դրանով իսկ կայսրության վրա կախված վտանգի առաջն առնել հենց սաղմնային վիճակում:

Գոհ էին նաև անգլիական կառավարությունում: Սազոնովին հասցեագրած հեռագրով Լոնդոնում ուսաց հավատարմատար դ'էտերը նշում էր, որ Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար էդուարդ Գրեյը ուրախություն է հայտնել՝ իմանալով Կ. Պոլսում ձեռք բերած համաձայնության մասին, գտնելով, որ դա ամենաճիշտ միջոցն է «խուսափելու վտանգալից բարդություններից, որոնք կարող էին ծագել փոքրասիական փոխադարձ չահերի [ընդհարման] հողի վրա»¹: Մի ուրիշ հեռագրով դ'էտերը նույն հասցեով հաղորդում էր, որ «անգլիական կառավարությունը Բ. Դոան առաջ կպաշտպանի Հայաստանի բարենորոգումների մեր ծրագիրը, որ մշակել են մեր և գերմանական դեսպանները Կ. Պոլսում»²:

Մտաւորապես նույնպիսի բովանդակության հեռագիր Սազոնովը ստացել էր Փարիզում ուսական հավատարմատար Սևաստոպոլոյից: «Ես հանձնեցի Պալեոլոգին հայկական բարենորոգումների ծրագիրը: Նա ծրագիրը գտավ վերին աստիճանի նպատակահարմար և խոստացավ, համաձայն Ձեր ցանկության, ուղարկել համապատասխան պատվեր Կ. Պոլսի ֆրանսիական դեսպանին»³: Նույն հավատարմատարը երկու օր հետո՝ սեպտեմբերի 14 (27)–ին, № 466 գաղտնի հեռագրով իր վերադասին հաղորդում էր. «Հայկական բարեփոխումների մեր նախագծի առթիվ այսօր խոսակցության ժամանակ Լարժերին հարուցեց տեսուչների ազդության հարցը: Նա միանգամայն հասկանում է, որ նրանցից մեկը, հավանաբար՝ Հյուսիսային մարզինը, ան-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 278, թ. 277:

² АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3464, л. 55.

³ «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 62:

պայմանորեն պետք է լինի ոուս և չի հավակնում Ֆրանսիայի համար այդ պաշտոններից որևէ մեկին, [բայց] Ֆրանսիայի համար բնավ հարմար չէր լինի գերմանացու նշանակումը հարավային մարզի համար, առավել ևս, որ հենց այդ մարզում Ֆրանսիան պետք է որ ունենա շոշափելի երկաթուղային շահեր: Մինչդեռ, Բեռլինից, ըստ Կամբոնի՝ տեղեկությունների, կարծես նման ենթադրություն գոյություն ունի»¹:

Անդրադառնալով ոուս-գերմանական ձեռք բերված համաձայնությանը՝ Ս. Սազոնովն այսպես էր գնահատում այն. «Թեև բարենորոգումների ծրագիրը գերմանա-ուսական վերամշակումից բավականին պոչատ ստացվեց, այնուամենայնիվ այն ընդունելի է ուսական կառավարության կողմից, որովհետև նույնիսկ իր այդ անկատար տեսքով այն էապես բարելավում էր թուրքահայատակ հայության վիճակը»²: Ռուսաստանի արտգործնախարարը գտնում էր, որ չնայած բոլոր թերություններին՝ այդ համաձայագիրը հիմնականում համապատասխանում է իր առաջադրած գլխավոր նպատակին, որով վերջ պիտի տրվեր հայկական վիլայեթների կոպիտ ու կաշառակեր թուրք պաշտոնյաների դաժան գործելակերպին և քրդերի սանձարձակ գործողություններին: Ենթադրվում էր, որ այն պետք է լիներ քրիստոնյա հայ ժողովրդի քաղաքացիական կյանքի բարելավման առաջին քայլը, ժողովուրդ, որը, հակառակ աստվածային և մարդկային բոլոր օրենքների, դարեր չարունակ ստիպված է եղել տառապել թուրք-քրդական արյունալի լծի տակ: «Այս առաջին քայլին, - գրում էր Ս. Սազոնովը, - անխուսափելիորեն պիտի հաջորդեն ուրիշ քայլեր, և հայերի համար, վերջապես, հնարավորություն պիտի ստեղծվի ավելի խաղաղ ու արտաքին ճնշումներից զերծ ու մարդկային գոյության համար տանելի պայմաններում ապրելը»³:

¹ Ֆրանսիական դեսպան Կ. Պոլսում:

² АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3464, л. 52.

³ «Հայրենիք», № 2, փետրվար, 1948, էջ 48:

⁴ Նույն տեղում:

Իհարկե, մեծ պետություններից ամեն մեկը սեպտեմբերի 10-ի համաձայնագիրը գնահատում էր՝ ելնելով իր շահերից, թեև թվում էր, թե տվյալ պարագայում եվրոպական շահակից պետություններից յուրաքանչյուրի դիրքը առանձին-առանձին նպաստավոր է հայկական խնդրի արդար լուծման համար: Բայց դա արտաքին երեսն էր: Այս տերություններն այնքան ներհակ էին իրար և այնպիսի հակառակ հաշիվներով էին չարժվում, որ հավաքաբար անզոր ու ապիկար էին որևէ իրական փոփոխություն առաջ բերելու Հայաստանում տիրող կացություն ու պայմանների մեջ:

Հայաբնակ նահանգների բարեկարգության խնդիրը Ռուսաստանին հուզում էր այնքանով, որքանով հնարավորություն կար դրանք մտցնել իր ազդեցության չրջանակի մեջ: Անգլիան ու Ֆրանսիան, հավատարիմ իրենց ավանդական քաղաքականությանը, բարենորոգումները ջատագովում էին, որպեսզի երկարացնեն օսմանյան կայսրության կյանքը, որպեսզի դրանով իսկ արգելք դնեն Ռուսաստանի ու Գերմանիայի իդձերի ու ձգտումների առջև:

Շատերի համար, որոնք անտեղյակ էին մեծերի այդ շահախնդրություններից, անհասկանալի էր հայկական հարցում Գերմանիայի քաղաքականության փոփոխությունը, եվրոպական մի պետության, որ ամբողջ 35 տարի ուղղակի թշնամական դիրք էր բռնել Հայոց հարցի և հայերի նկատմամբ, իսկ այժմ քաղաքական զանազան կոմբինացիաների պատճառով փոխում կամ մեղմում էր իր անհաշտ վերաբերմունքը և ձեռք մեկնում Ռուսաստանին՝ միաբան ու համերաշխ ծրագրով լուծելու չարչրկված դժվարագույն հարցը: Կարելի է համոզված ասել, որ նա ոուսական կողմի հետ հայկական հարցով համաձայնության եկավ երկակի իմաստով. առաջին՝ որպեսզի կարողանա Բ. Դոանն ասել, թե ինքը Ռուսաստանին հետ է պահել լայն բարեփոխումներից և Թուրքիայի համար անվտանգ վիճակ է ստեղծել, երկրորդ՝ Գերմանիայի համար թանկ էր ձեռք բերել հայերի համակրանքը, որոնք թվապես, առավել ևս քաղաքակրթապես գերակշռում են իր ազդեցության ոլորտը հանդիսացող Կիլիկիայում: Մարտելում հրատարակվող *“Le Sémaphore de Marseille”* օրա-

Թերթը գրում էր, թե կարելի է անվարան հաստատել, որ հայկական խնդրում գերմանական քաղաքականությունը փոփոխություն է ենթարկվում և աստիճանաբար հեռանում է Արդուլ Համիդի հայաջինջ քաղաքականությունից, որին նա աջակից է եղել երկար ժամանակ: Դրա հիմնական պատճառը թերթը համարում էր գերմանացիների անհազ ձգտումը՝ տիրանալու ամենից առաջ հայկական Կիլիկիային: Այդ պատճառով է, որ Գերմանիայի պաշտօնաթիվ Բանակցությունների ամբողջ ընթացքում առանձնանում էր կեղծավորությունամբ, և հայերին նրա աջակցությունն ուներ լուրջ ցուցադրական բնույթ: Իրականում բարոն Վանզենհայմը ու, առավել ևս, ֆոն Մուցիուսը մնում էին Թուրքիայի հավատարիմ խորհրդատուները¹:

Պատահական չէր, որ լավ իրազեկված հայերը միանգամայն ճիշտ գնահատեցին գերմանական դիվանագիտության այդ նենգ պաշտօնաթիվը:

Ձնայած այդ ամեն անորոշություններին՝ հայկական հասարակությունը նույնպես, ելնելով Հայաստանի բարենորոգումների հարցում տերությունների միջև գոյություն ունեցող խոր հակասությունների փաստից, ընդհանուր առմամբ ղրական էր գնահատում ուս-գերմանական բանակցությունների արդյունքները:

Ռուսական Պետական Դումայի նստաչըջանի ավարտից հետո Դումայի անդամ Միքայել Պապաջանյանը մեկնել էր Կ. Պոլիս, Փարիզ և Բեռլին և այնտեղ երկար խոսակցություններ էր ունեցել հասարակական և քաղաքական գործիչների հետ բոլոր այն հարցերի վերաբերյալ, որոնցով շատ էր հետաքրքրվում հայ հասարակությունը:

Վերադառնալով Ռուսաստան՝ Պապաջանյանը Բաքվում՝ Հայոց մարդասիրական ընկերության դահլիճում, հայկական հարցի մասին հանդես է գալիս զեկուցումով և նկարագրում նրա վիճակը: Մանրամասն խոսելով ընդհանրապես հայկական հար-

¹ Նշված թերթի հոդվածի հայերեն թարգմանությամբ արտատպված հատվածը տես «Մարտ» (Մոսկվա), № 1, 1 հունվարի 1914 թ.:

ցի գերմանական դիվանագիտության ավանդական բացասական վերաբերմունքի մասին՝ նա չեչտել էր, որ, իր կարծիքով, մոտիկ ապագայում Հայկական Հարցի մասին կարելի է խոսել ավելի որոշակի ու հավատով՝ նկատի ունենալով ուս-գերմանական բանակցությունների հաջող ընթացքը:

Բարձր հեղինակավոր շրջաններում արդեն համոզված էին, որ Հայաստանում բարենորոգումներ մտցնելու մասին ուսական ծրագիրն այլևս չի ենթարկվելու հակաճառությունների, ուստի և կարելի է հուսալ, որ փաստաթուղթը շուտով կներկայացվի թուրքական կառավարությանը¹:

ԸՆԴԴԻՄՈՒԹՅՈՒՆ ՌՈՒՍ-ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՀԱՇՏԱՐԱՐ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅԱՆԸ

Ձնայած սեպտեմբերի 10-ի համաձայնագրի ծվատված լինելուն՝ թուրքահայ գործիչներն ուրախ էին, որ, այնուամենայնիվ, գերմանացի դեսպանը ստորագրել է փաստաթուղթը: Նրանք մտածում էին, որ ազգի թշվառ վիճակի պայմաններում այդ համաձայնագիրն առայժմ այն գերագույնն է, որի մասին կարող է երազել ամեն մի հայ թուրքահայաստանում:

Ռուս-գերմանական համաձայնագիրը սեղանի վրա էր, պետությունների կառավարություններն էլ հավանություն էին տվել դրան, բայց հայ գործիչների, այդ թվում Պողոս Նուբարի սրտում տագնապ էր և ոչ առանց հիմքի: Արդյո՞ք Բ. Դուռը հեշտությամբ կընդունի համաձայնագրի կետերը: Ձէ՞ որ 19-րդ դարի 60-ական թվականներին հաջորդած տասնամյակների փորձը ցույց էր տվել, որ հայկական Հարցի լուծման համար մեծ պետությունների կողմից կատարված բոլոր առաջարկները մնացել են անհետևանք, որովհետև թուրքական իշխանություններն ամենատարբեր պատճառաբանություններով հրաժարվել են դրանք կատարելուց:

¹ «Մարտ» (Մոսկվա), № 13, 1 հոկտեմբերի 1913 թ.:

«Արդարեւ բազմաթիւ են բարենորոգումներու այն ծրագիրները զորս Օսմ. կառավարութիւնը դիտաւորութիւն ունեցած է գործադրելու 1862էն ի վեր,- իր ելույթներէից մեկում ասել է Պողոս Նուրարը: - Այդ ծրագիրներուն չատը ներշնչուած են եւրոպական պետութիւններու խորհրդով և նոյն իսկ գործադրութեան սկզբնաւորութիւն մըն ալ ունեցած են, բայց ամէնքն ալ թողուած են մէկ կողմ ...»¹:

«Այս անգամ այդ ավանդույթից կարող է բացառութիւն լինել» Հարցադրումը պատասխան էր պահանջում: Անորոշ կացութեան մեջ կարևոր էր պարզել, թե ուս-գերմանական համաձայնագիրը դրական գնահատած պետութիւնների կառավարութիւններն արդյո՞ք հաստատակամ ու միակամ են լինելու Բ. Դուան առջև պաշտպանելու նրան ներկայացվելիք պահանջները:

Հայերի մտավախութիւնը, հուզմունքն ու խռովքը հիմնագուրկ չէին: Դեռ նոր էին ավարտվել ուս-գերմանական բանակցութիւնները, երբ տերութիւններին հայտնի դարձավ, որ թուրք կառավարութիւնը հակված է բոյկոտելու սեպտեմբերի 10-ի համաձայնագիրը: Թուրք վարիչները լավ էին հասկացել, որ դրա շնորհիվ հայկական բարենորոգումների հարցը մտել է առաջընթացի նոր փուլ, և դա նրանց տազնապի էր մատնել: Հատկանշական է, որ թուրքական կառավարութիւնը առաջվա պես չարունակում էր ամեն կերպ խուսափել «Հայկական խնդիր», «Հայկական հարց» բառակապակցութիւնից և մշտապես օգտագործում էր «Արևելյան Անադոլուն»:

1913 թ. սեպտեմբերի կեսերին Մ. Գիրսը և Հ. Վանզենհայմը Թուրքիայի նախարարների խորհրդի նախագահ Սայիդ Հալիմ փաշային ներկայացրին իրենց կառավարութիւնների կողմից հավանութեան արժանացած վեց կետից բաղկացած հայկական պահանջները: Փաստաթուղթն աչքի անցկացնելուց անմիջապես հետո սադրազամը խիստ ընդդիմացել էր՝ ասելով, թե իր

¹ Երուանդ Օտեան, Պողոս փաշա Նուպար (կենսագրական նոթեր), Կ. Պոլիս, 1913 թ., էջ 67:

կառավարությունը երբեք չի ընդունի ոռոսների և գերմանացիների ձևակերպած այդ չարաբաստիկ առաջարկները¹: Նա ոռոս-գերմանական համաձայնագիրը ներկայացրեց նախարարների խորհրդի քննարկմանը, որը եկավ այն եզրակացություն, որ նշված վավերագրով Թուրքիայի համար փաստորեն ստեղծվում է մի նոր Մակեդոնիա, ուստի որոշվեց բոլոր ուժերով դիմադրել դրա իրականացմանը: Սայիդ փաշայի կոչոտ հակազդեցությունից և Բ. Դուան արված եզրակացությունից Հետո երկու ղեսպանները հայտարարել էին, թե համաձայնագրի տեքստի չուրջ կարող են բանակցել:

Տեղեկանալով Բ. Դուան հականախագծային դիրքորոշմանը՝ հայոց պատրիարքը և հայ ազգային գործիչները վճռական բողոք ներկայացրին Կ. Պոլսի ոռոս և գերման ղեսպաններին՝ պահանջելով որևէ զիջում չկատարել ընդհանուր վերատեսուչների և նրանց խորհրդականների հարցերում²:

Շուտով Թուրքական կողմին հայտնի դարձավ, որ ինչպես Պետերբուրգը, այնպես էլ Բեռլինը վճռական են տրամադրված՝ կիրարկելու ընդունված պայմանագրի բոլոր կետերը: Ուստի մի քանի օր Հետո, երբ ղեսպանները կրկին ներկայացել էին Բ. Դուո՝ պատասխան առնելու, Սայիդ փաշան այս անգամ հանգիստ տոնով հայտարարել էր, թե իրենք որոշել են ընդունել ոռոս-գերմանական համաձայնագրով ընդհանուր վերաքննիչներ նշանակելու մասին առաջարկությունը՝ պայմանով, որ նրանք լինեն օսմանցիներ: Ինչ վերաբերում է նրանց խորհրդականներին, ասել էր վարչապետը, ապա Բ. Դուոը դեմ չէ, որ նրանք լինեն եվրոպացիներ՝ լայն լիազորություններով:

Ինչպես նախկինում, Թուրք կառավարության և Իթթիհադի աչքի փուլը բարենորոգումների ընթացքի վրա եվրոպական վերահսկողության հարցն էր: Բ. Դուոը և նրան հավատարիմ մամուլի օրգանները ձայները մեկ արած առաջվա պես պնդում էին, թե «Մենք կոնտրոլ չենք ուզում»: Նրանք կոնտրոլը դիտում

¹ ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, վավ. 91, թ. 12:

² Տե՛ս նույն տեղում:

էին որպէս վիրավորանք օսմանյան արժանապատվությանը, երկրի վեհապետական իրավունքներին և անկախությանը:

Այդ օրերին Հայոց պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոս Եղիայանը իր ուղեկիցների հետ Տոլմա Բախչե պալատում ընդունվում է սուլթանի կողմից: Պատրիարքի ողջույնի խոսքին սուլթանը պատասխանել էր. «... Հայ ազգն այս երկրի ամենահավատարիմ տարրերից մեկն է եղել միշտ: Վստահ եմ, որ Զեր բարվորող ջանքերով նա պիտի շարունակի մնալ նույն չավիղի մեջ՝ օգտակար ծառայութիւններ մատուցելով Օսմանյան երկրին, ուր պիտի ապահովի իր բարօրութիւնը: Սա իմ մեծագույն փափազներից մեկն է»¹:

Այնուհետև սուլթանն ասել էր, որ եվրոպական կոնստրուկտիվ իրավորական է ոչ միայն թուրքերի, այլև Հայերի համար, որ թուրքերն ու Հայերը իրենց միջև եղած բոլոր հարցերը կարող են վճռել համատեղ, առանց դրսի միջամտության²:

Հանդիպումից հետո Հայկական մամուլի օրգանները ողջունեցին Հայերի Հանդեպ սուլթանի դրական մոտեցումները, բայց անընդունելի էին համարում եվրոպական վերահսկողութիւնը բացառելու նրա տեսակետը: «Եթե կոնստրուկտիվ չեք ուզում, այն դեպքում ինքներդ ձեռնարկեք բարենորոգումների գործը», - խորհուրդ էր տալիս «Աշխատանք» թերթը և շարունակում. «Կուզե՛ք որ այս երկիրը մշտապես տառապի անապահովության ու ջարդի մղձավանջի տա՞կ, կուզե՞ք որ շարունակվեն սպանութիւնները, բռնութիւնները, պաշտոնական ու անպաշտոն կամայականութիւնները: Կոնստրուկտիվ չեք ուզում, բայց ուզում եք, որ դեռ ջարդվե՞ն Հայերը, որ նոր Ադանանե՞ր լինեն: Եվ միթե՞ դրանք չեն վիրավորում օսմանյան արժանապատվութիւնը, չեն վնասում թուրքիայի անկախութիւնն ու վեհապետական իրավունքները: Միթե՞ Հայկական կոտորածները կազմել են թուրք պետության փառապսակը, ավելացրել նրա փառքն ու պատիվը»³:

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 337⁹, վավ. 212, թ. 42:

² «Արարատ», № 1, Հունվար, 1914 թ., էջ 28, Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 337⁹, վավ. 212, թ. 43:

³ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 337⁹, վավ. 212, թ. 43:

Ի պատասխան թուրքերի «Մենք կոնտրոլ չենք ուզում» բողոքի՝ ՀՅԴ Վանի «Աշխատանք» թերթը «Դուք քօնթրօլ չեք ուզեր, մենք բարենորոգում կուզենք» վերնագրով հոդվածում գրում էր, որ Հայերն անհամբեր ուզում են բարենորոգումներ ուղրանց անմիջական գործադրություն: Եվ դա բխում է իսկական օսմանյան հայրենասիրությունից:

«Մեր հայրենասիրությունը կը կայանայ բարենորոգումներու գործադրութեան մէջ, այս երկրի զարգացման ու բարւոքման մէջ, մինչդեռ ձերինը չարունակ ժխտելու, մերժելու մէջ ամէն արդար պահանջ, ամէն փրկարար աշխատանք եւ ամէն մատուցուած օժանդակութիւն: Զեր այդ «հայրենասիրությունը» օսմանեան հայրենիքը կործանման հասցուց եւ պալքանեան աղէտը բերաւ անոր գլխուն՝ անապահովութեան եւ ջարդի սպառնալիքի տակ պահելով զայն: Այդ կոյր «հայրենասիրությունը» օսմանեան կայսրությունը իր մայրամուտին մօտեցուց: Այժմ ատենն է որ քիչ մըն ալ փորձէր մերինը»¹:

Այնուհետեւ թերթը շեշտում էր, որ բարենորոգումների գործում կոնտրոլը եվրոպայի կողմից հարկադրվում է պատմական անհրաժեշտությամբ և արդյունք է թուրք կառավարության կործանիչ քաղաքականության: «Կուզէինք որ մեր Հայրենիքը (նկատի ունի Օսմանյան կայսրությունը:– Հ. Ս.) փրկուէր մեր (բոլոր օսմանցիների:– Հ. Ս.) իսկ ձեռքով, կը փափաքէինք որ բարենորոգումները գործադրուէին մեր ջանքերով եւ այդ նպատակով հայ ժողովուրդը ոչինչ խնայեց ինչպէս անցեալին նոյնպէս եւ սահմանադրական շրջանին մէջ: Բայց մեր բոլոր փափաքները փշուր-փշուր եղան, մեր բոլոր ջանքերը անօգուտ անցան թրքական ռէժիմի կամակորուրթեան եւ թուրք մտայնութեան ստեղծած թոյնի ու ատելութեան առջեւ»²:

«Աշխատանքը» համոզված էր, որ հայ ժողովուրդը անցյալի դառն ու արյունոտ փորձանքներից հետո իրավունք ունի չհավատալու թուրք չովինիզմի անկեղծությանը, իրավունք ունի

¹ «Աշխատանք», № 6 (152), 7 դեկտեմբերի 1913 թ.:

² Նույն տեղում:

կասկածանքով նայելու թուրք կառավարութեան բարենորոգչական բոլոր ծրագրերին ու ձեռնարկներին, և այդ իրավունքը ոչ ոք չի կարող նրանից խլել, որովհետև «չեղաւ օր մը պատմութեան մէջ, որ թուրք կառավարութիւնը խոստանար ու կատարէր, չեղաւ օր մը որ անոր խոսքին անմիջապէս յաջորդէր գործը»¹:

Թուրքական սուլթանի անհաջող փորձից հետո գերմանական դեսպան Վանգենհայմը այցելում է Զավեն պատրիարքին և փափագ հայտնում, որ նա բարենորոգումների համար անձամբ առաջարկներ ներկայացնի Բ. Դոանը՝ վստահեցնելով, որ դրանք անպայման կընդունվեն, և որ ներկա նպաստավոր հանգամանքներում ճիշտ կլինեն, որ հայերն իրենք անմիջականորեն իրավախոհութեան գան Բ. Դոան հետ:

Պատրիարքը, ինչպես դրանից առաջ ասել էր Իթթիհադի ներկայացուցիչներին, այժմ էլ դեսպանին էր պատասխանել, թե ինքը պետութեան ղեկավար չէ, որ ցուցում տա, թե ինչպես պետք է կատարվեն բարենորոգումները, ինքը միայն իր հոտի բարօրութեանը նախանձախնդիր հովիվ է և պարտավոր է միայն գործած անիրավութիւնները ներկայացնել Բ. Դուռ և սպասել կառավարութեան ձեռնարկած միջոցներին: Հայոց պատրիարքի գործը չէ նաև, ասել էր նա, բարենորոգումների գործադրումը թելադրելը կամ դրանց գործադրման եղանակը սահմանելը: Պատրիարքը միաժամանակ հիշեցրել էր, որ թուրքարնակ, ռուսաստանարնակ և արտասահմանի հայերի միահամուռ բաղձանքով է, որ Ամենայն հայոց կաթողիկոսը հայկական կողմից բարենորոգումների գործի գլուխ է կարգել Նուբար փաշային, ուստի ինքը լիազորութիւն չունի որևէ մեկին հրահանգ տալու: Քանի որ այդ իրավունքով բացառապես օժտած է միայն Պողոս Նուբարը, ուստի եթե Բ. Դուռը և գերման դեսպանը չահագրգիռ են գործն առաջ մղելու, ապա նրան պետք է հրավիրեն Պոլիս՝ թուրք կառավարութեան հետ բանակցելու համար: Զավեն արքեպիսկոպոսը Վանգենհայմին նաև դիտել էր տվել, որ եթե

¹ «Աշխատանք», № 6 (152), 7 դեկտեմբերի 1913 թ.:

նույնիսկ իթթիհադականների ներկա կառավարությունը հնարավոր լիներ վստահել, միևնույնն է՝ ոչ մի երաշխիք չկա, որ երկրում արագորեն փոփոխվող քաղաքական անկայուն իրավիճակում հեղաշրջումների միջոցով պաշտոնների չեն կոչվի ուրիշ քաղաքական ուժեր, որոնք անմիջապես կմոռանան իրենց նախորդների տված խոստումները:

Գործի ընթացքի մասին Պատրիարքարանն օր օրի հեռագրով հաղորդում էր Պողոս Նուբարին, որն իր թելադրություններով և Փարիզի ու Բեռլինի միջև կատարած եռանդուն գործունեությամբ մեծապես նպաստում էր գործի հաջողությանը¹:

Այդ օրերին Նուբար փաշան Բեռլինում էր, ուր հերթական հանդիպումն էր ունեցել փոխարտգործնախարար Ա. Յիմերմանի հետ: Նա վերջինիս ուշադրությունը կրկին հրավիրել էր բարենորոգումների կիրառման ընթացքում տերությունների կողմից վերահսկողություն իրականացնելու խնդրի վրա՝ գտնելով, որ այդ հարցում թուրքիային կատարած ցանկացած զիջում կնշանակի անդառնալիորեն տապալել սկսած գործը:

Հայկական կողմի դիվանագիտական եռուն գործունեությունը թուրքերին ստիպեց արագ հակամիջոցներ ձեռնարկել: Նախարարների խորհուրդը գտավ, որ չպետք է սպասել մեծ պետությունների հերթական քայլերին, այլ անհրաժեշտ է հանդես գալ Հայաստանի բարենորոգումների սեփական նախաձեռնությամբ՝ կրկին հրապարակ բերելով վիլայեթների մասին 1881 թ. օրենքը, ուր, բնականաբար, ոչ մի խոսք չկար ո՛չ Հայաստանի վարչական կառուցվածքի, ո՛չ սեկտորների ընդհանուր վերատեսուչների, ո՛չ եվրոպական վերահսկողության և ո՛չ էլ այն մյուս կետերի մասին, որոնք տեղ էին գտել սեպտեմբերյան համաձայնագրում:

Նախարարների խորհուրդը հանձնարարեց վարչապետին (որը կատարում էր նաև արտգործնախարարի պարտականությունը)²՝ վճռականապես մերժել եվրոպական վերահսկողության մասին սեպտեմբերի 10-ի ուս-գերմանական հաշտարար

¹ ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, վավ. 91, թ. 2:

Համաձայնագրում տեղ գտած դրույթը, ինչպես նաև պնդել, որ սեկտորների վերատեսուչներին նշանակում է Բ. Դուռը, իսկ նրանց խորհրդականների թեկնածուներին առաջադրում են տերությունները: Ըստ Թուրքական կառավարության պատկերացումների՝ այդ պաշտոնյաները կլինեն եվրոպացիներ, բայց փաստորեն լիովին զրկված գործադիր իշխանությունից՝:

Նախարարների խորհրդի Հանձնարարականի Հիման վրա կազմված Հակաառաջարկ նախագծի տեքստը Հոկտեմբերի 20-ին ներկայացվեց Կ. Պոլսի ոռոսական դեսպանությանը՝:

Թեև խորհրդականների մասով Թուրքերի Հակաառաջարկը արտաքննապես թվում էր ոչ էական, բայց Պողոս Նուբարը այնտեղ տեսնում էր թաքնված վտանգ ընդհանուր վերատեսուչների ինստիտուտի համար: Այդ առաջարկի իրականացումն առաջ կբերեր այնպիսի դժվարություններ ու դրանցից ծնված անլուծելի բարդություններ, որոնք վտանգի տակ կղնեին արդեն ձեռք բերած նվազագույն պայմանավորվածությունները: Նա նկատում էր, որ եվրոպական խորհրդատուների գաղափարն անձամբ ներշնչել է վարչապետ Սայիդ Հալիմը, որը, եզիպտացի լինելով, բայց վարելով Թուրքական վարչապետական պաշտոն, դատում է իր ծննդավայրի կարգերի համաձայն: Այդ երկրում, իրոք, տեղական ամեն մի նախարարությունում գոյություն ունեն եվրոպական խորհրդատուներ՝ լիազորված լայն գործադիր իշխանությամբ, բայց ստորադաս նախարարներին: Նրանց միջև ընդհարումներ չեն լինում, որովհետև Եզիպտոսում նախարարությունների բոլոր խորհրդատուները անգլիացիներ են, որոնք այդ երկրում չարունակում են պահպանել իրենց գերազանցությունը ոչ միայն Եզիպտացի, այլև նույնիսկ եվրոպացի ոչ անգլիացի պաշտոնյաների նկատմամբ: Եզիպտոսի և Հայաստանի պայմանները իրարից բոլորովին տարբեր են. եթե առաջինում նախարարություններին առընթեր խորհրդատուները կարգվում են մի պետության՝ Անգլիայի իշխանությունների

¹ «Արարատ», № 1, Հունվար, 1914, էջ 51:

² Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, Թղթապ. 1, վավերագիր 11⁹⁸, 3 թերթ, ֆրանսերեն, մեքենագիր:

կողմից, ապա բողոքովին այլ կերպ կլինի Հայաստանում, «որտեղ խորհրդատուներն ունենալով անորոշ իրաւասութիւն և ընդ սմին առանց պատասխանատւութեան, նրանց թիկունքին կ'ի- նեն մեկի փոխարէն վեց պետութիւններ», որոնց դժվար է պատկերացնել մի կայուն համաձայնութիւն¹: Այդ պայմաննե- րում եթե վերատեսուչների և նրանց խորհրդականների միջև ծագեին վեճեր, ապա դրանք պետք է լուծվեին Բ. Դռան միջա- մտութեամբ, իսկ դա կնշանակեր նախարարների խորհրդի թղթակույտերի մեջ թաղել ընդհանուր վերատեսուչների դեմ խորհրդականների բարձրացրած ամեն բողոք: «Յայտնի լինելով օտոմանեան դիւանագիտութեան յապաղումներն ու սովորական քաջքուկները,- ասում էր Պողոս Նուբարը,- կարող ենք հաւա- տացնել, որ յիշեալ ընդհարումները կ'լինեն լուծուած յօգուտ ընդհանուր վերատեսուչների և այն ժամանակ ի հարկէ անար- ժեք կ'դառնայ և կանդամալուծուի խորհրդատուների իրաւասու- թիւնը»²:

Պողոս Նուբարը գտնում էր, որ այդ հարցի լուծման ելքը միայն այն կլիներ, որ խորհրդատուները նույնպես ունենային իրական գործադիր իշխանութիւն՝ վերատեսուչների իշխանու- թիւնը հավասարակշռելու համար: Դա իր հերթին կնպաստեր, որպեսզի պետութիւնները վերահսկողութիւն իրականացնեին տեղում, այլ ոչ թե Կ. Պոլսի դեսպանների միջոցով³: Ավելին, Նու- բարը կարծիք էր հայտնել, որ ինքը նույնիսկ դեմ չէր լինի, եթե Բ. Դռան կողմից նշանակված ընդհանուր վերատեսուչները մշտապես մնային Կ. Պոլսում և այնտեղից «ղեկավարեին» երկու սեկտորների գործերը, իսկ տերութիւնների կողմից նշանակված և վարչական գործնական լիազորութիւններով օժտված խորհրդականները տեղում առաջ տանեին բարենորոգումների գործը:

Վերադառնալով նախարարների խորհրդի վերը նշած նիստին՝ նշենք, որ նա նաև վարչապետին պատվիրել էր այսուհետև Հայ-

¹ «Արարատ», էջ 52:

² Նույն տեղում, № 1, հունվար, 1914, էջ 52:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33-34:

կական Հարցի մասին տերությունների ղեսպանների արած Հարցումներին պատասխանել, որ Բ. Դուռն ինքն է տրամադիր բարելավելու օսմանյան քաղաքացիներ Հանդիսացող Հայերի պահանջները՝ իր իսկ ձեռքով բարենորոգումների ծրագիր կազմելու և իրականացնելու միջոցով, բայց մի պայմանով միայն, որ իրեն չչտապեցնեն, այլ ժամանակ տան սեփական միջոցներով բարվոքելու նրանց վիճակը: Կառավարությունն այս իմաստով պետք է պատասխան տար նաև Հայերի ներկայացուցիչների Հարցումներին:

Այս գաղափարը նույնպես Թուրքերին ներչնչել էր գերման ղեսպան ՎանզենՀայմը, որը եռյակ դաշինքի անունից մի առիթով Գիրսին ասել էր, թե ճիշտ կլինե՞ր Թուրքիային տալ երեք տարի ժամանակ Հայաստանում բարենորոգումներ ինքնուրույնարար մտցնելու համար: Ս. Սազոնովը գրում էր, որ գերմանական կառավարությունը, տալով իր համաձայնությունը Պոլսո գերմանական և ռուսական ղեսպանների միջոցով բարենորոգումների ծրագրի միասնարար մշակմանը, ոչ միայն ոչինչ չարեց Բ. Դուռն առջև այդ ծրագիրը պաշտպանելու համար, այլև ամեն կերպ ջանաց ձգձգել նրա կատարումը:

Թուրք նախարարները բնավ Հաշվի չէին նստում այն իրողության հետ, որ Ռուսաստանը և Գերմանիան, ընդառաջ գնալով Բ. Դուռն տազնապներին, թե ՄանդեկՀտամի նախագիծը գալիս է խախտելու ու կործանելու երկրի քաղաքական և պետական անկախությունը, ստիպված են եղել փոխադարձ համաձայնությամբ ծայրահեղ նվազեցման ու տկարացման հասցնել այդ վավերագիրը, որից այն կողմ այլևս ոչ մի քայլ չէր կարելի անել: Այս նվազագույնն անգամ Բ. Դուռը չէր ընդունում՝

Նախարարների խորհուրդը նաև չէր ուզում տեսնել, որ սեպտեմբերի 10-ի համաձայնագրում, որպես երկու երկրների ներկայացուցիչների համաձայնության արդյունք, հազիվ աղոտ նշմարվում էր հատկապես վերահսկողության գոյությունը, այն էլ խիստ երերուն և ենթակա տարբեր մեկնությունների, որոնք անմիջապես երևան կգային, երբ բարենորոգումները սկսեին ներմուծվել Թուրքահայաստան:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 2, փետրվար, 1948, էջ 49:

ԶԻՆՎԵԼՈՒ ԵՎ ՊԱՅՔԱՐԻ ԿՈՉԵՐ

Հայկական Հասարակությունը Հատկապես մամուլի միջոցով տեղեկացված էր Հայաստանի բարենորոգումների նախագծի շուրջ ծավալված քննարկումներին: Բոլորը տեսնում էին, թե Բ. Դուռը Գերմանիայի հովանավորությամբ ինչպիսի կատաղությամբ է դիմադրում Ռուսաստանի և Նուբար փաշայի ջանքերին, խոչընդոտում նրանց դիվանագիտական նախաձեռնությունները:

Ինչպես թուրքահայ, այնպես էլ ռուսահայ մտավորականության մի մասը, խիստ դժգոհ լինելով, որ բարենորոգումների ռուսական ծրագիրը կրճատվելով անճանաչելիորեն փոխվել է, այլևս հույս չունեն, թե դիվանագիտական ճանապարհով հնարավոր է հասնել որևէ դրական արդյունքի:

Ստեղծված հոգեբանական այս մթնոլորտում նորից է ասպարեզ գալիս սեփական ուժերով, զենքի ու պայքարի միջոցով ահավոր իրականությունից դուրս գալու գաղափարը, որը կենդանություն էր առել թուրքական լծից բալկանյան ժողովուրդների ազատագրության օրինակով:

Զենքի դիմելու կողմնակիցները հատկապես վերակազմյալ հնչակյան և Ս.-Դ. հնչակյան կուսակցությունների շարքերից էին: Նրանք գտնում էին, որ բալկանյան երկրորդ պատերազմի հետևանքները, Բուլղարիայից հետո ամենից ավելի վտանգավոր կացություն էին առաջ բերել տաճկահայերի համար, ուստի այս նոր դրությունն աչքի առաջ ունենալով՝ պետք է ձեռք առնել ինքնապաշտպանական ամեն կարգի միջոցներ: Հողվածագիրներից չատերն այն տեսակետին էին հակվել, որ ինքնապաշտպանության կազմակերպումը հայերի ֆիզիկական գոյության պահպանման միակ երաշխիքն է:

Ռուսինիայի Քեսոթենջե (Կոստանցիա) քաղաքում իր աշխատանքները սկսած Ս.-Դ. հնչակյան կուսակցության պատգամավորական V Ժողովը (1913 թ. սեպտեմբերի 5) իր ընդունած բանաձևով ազդարարում էր, որ կուսակցությունը վճռական է շարունակելու երիտթուրք իշխանությունների դեմ որդեգրած քաղաքականությունը: Բանաձևում արձանագրված էր.

«Նկատի ունենալով որ Իթթիհատ վե Թերագզը կուսակցութիւնը իր մէջ կը մարմնացնէ թուրք յարձակողական ազգայնականութիւնը՝ իր բոլոր ստորոգելիներով, որ՝ ան կը Հանդիսանայ թէ՛ քաղաքական կուսակցութիւններու եւ թէ՛ մանաւանդ քաղկացուցիչ ազգութիւններու Համար վտանգաւոր եւ վնասակար.

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան է Պատգամաւորական Ժողովը խստիւ կ'արգիլէ իր բոլոր Գործադիր Մարմիններուն որեւէ գործակցութիւն ունենալ անոր հետ եւ կ'որոշէ ամէն միջոցներով անողոք պայքար մղել անոր դէմ զայն բոլորովին փշրելու, տապալելու համար»¹:

«Ի՞նչ է մնում անելու, - հարցնում էր «Նոր մամուլ» թերթը, - պատրաստվել, միջոցներ հայթայթել գեթ ինքնապաշտպանության համար: Բավական է որքան կոտորվեց այս ժողովուրդը ոչխարի նման: Գեթ տալ միջոց նրան՝ մեռնելու մարդու պես, զենքը ձեռքին: Ո՞ւր են մեր պոռոտախոսները, մի շարք բյուրոները, ի՞նչ եղան այն մասնաժողովները, որ երեկ մեծ-մեծ բրդում էին և ընտրողական քվեի մոտենում: Բավական չէ՞ միթե կեղծիքը, խաբեբայությունը սրի ու սարսափի մեջ քարշ եկող անզոր և անտեր Տաճկաստանի [Հայ] ժողովրդի նկատմամբ»²:

Կրկին ու կրկին անդրադառնալով Տ. Օլգենիսի այն Հաստատուն տեսակետին, որ Հայաստանն անխուսափելիորեն ու գահավեժ գնում է դեպի անհետացում, Բոստոնում հրատարակվող Վերակազմյալ Հնչակյանների «Ազգ» թերթը առաջնորդող խմբագրականում գրում էր.

«Մենք մինչև հիմա մեր դառն փորձառութիւններէն յետոյ, տակավին չկրցանք սորվիլ թէ ոչ օտարին վրայ դրուած յոյսն, ոչ ալ անտարբեր կամ մինչև անգամ քծնող համակերպութիւնը, չեն կրնար մեզի երաշխավորել Հիմնական ապահովութիւն մը, իբր անհատ ու ազգ մեր գոյութիւնը պահպանելու համար, չեն

¹ «Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան (1887-1962)», Ա հատ., Բերլին, 1962, էջ 367:

² ՏՆ՝ս «Նոր մամուլ», № 31, 14 հուլիսի 1913 թ.:

կրնար նոյնիսկ դոյզն չափով մեղմել մեզի դեմ ի գործ դրված անողոր հալածանքն ու հեռացնել մեր շուրջը գոռացող արիւնոտ փոթորիկներէն ծագելիք աղետները»¹:

Հողվածում շեչտվում էր, որ հայության գծաությունների հիմնական պատճառը նրա դարավոր կրավորականութունն է, այն կործանարար մտայնութունը, թե իրեն փրկող ուժը իրենից դուրս է, այլ ոչ թե իր ներսում: «Հայը ուրիշներու վրայ յոյս դնելէ առաջ պէտք է ինքն իրեն վստահ ըլլայ, պէտք է խնայել ու զոհել սորվի: Եթէ հայ ժլատ ունեորին քառորդ դարէ ի վեր թալանի մէջ կորսնցուցած հարստութիւնն այս կամ այն ձևով ի սպաս դրուեր ազգային վերածնութեան, եթէ հարիւր հազարավոր հայերու արիւնը, փոխանակ խելագար արկածախնդրութիւններով ու ոչխարի համակերպութեամբ թափելու, խնայուեր ու ի պահանջել հարկին առիւծի մոնչումներով հոսեր, հայը դիվանագիտական մուրացկան մը ըլլալու անպատուութեան ենթարկուած չպիտի ըլլար այսօր»²:

Եվ այսպես, դարձյալ բորբոքվում էր գենք ունենալու բաղձանքը, միայն գենքը, կոիվը, պայքարը կարող են փրկել հային: Գոնե մեռնել գենքը ձեռքին, այլ ոչ թե կյանքից հեռանալ անպատիվ մահով:

«Պայքար՝ ահա հայուն պարտականութիւնը, պայքար՝ գինք մեռնելու դատապարտող պետական խորամանկ կարգադրութիւններու դէմ, պայքար՝ տգիտութեան և իր մարմինն ու նկարագիրը ապականող ախտերու դէմ, պայքար՝ մի թիզ հողին եղած ոտնձգութիւններու, իր մազին մեկ թելին դաչող ձեռքերու ու պատուոյն ուղղուած միակ ծուռ նայուածքի մը դէմ: Պայքար ոչ թէ խոսքով, անխորհուրդ ու զահավեժ ոստումներով, այլ առնական կորովով ու ինքնավստահ մարդու լրջութեամբ»³:

Նույնիսկ Դաշնակցութիւնը արդեն վերջնականապես համոզվել էր, որ թուրքերից խաբված և Արևմուտքից լքված թուր-

¹ «Ազգ» (Բոստոն), № 12, 10 սեպտեմբերի 1913 թ.:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

քահայութիւնը այլևս ուրիշ ելք չի գտնում, քան զենք վերցնել: ՀՅԴ օրգան Վանի «Աշխատանքը» գրում էր. «Ո՛չ, ալ չենք խարուիր ոչ փայլուն խոստումներէ եւ ոչ ալ պաշտոնական կամ անպաշտօն որոշումներէ»¹:

Բայց այդ և նմանօրինակ կոչերն ու հորդորները, այն էլ հիմնականում հեռվից հեռու, անօգուտ ու ժամանակավրեպ էին: Հայերին համակել էր ափսոսանքի զգացումը, որ «սահմանադրական ազատութիւնների» պայմաններում իրենք կամավոր զինաթափվել են: Հայաստանում տերն ու տիրականը քուրդն էր՝ համարձակ ու անվախ: Չկար այլևս հերոս ֆիդայիների զենքի շաչիւնը: Անցել էին ժամանակները, երբ նշանավոր հայ ֆիդայապետների լոկ անունները լսելիս քրդերն իրար էին անցնում, զսպվում էր նրանց անհազ ախորժակը: Հայի անվախութեան և դյուցազնութեան մասին նրանք երգեր էին հյուսում: Հիմա զենք չունեցող անպաշտպան հայը քրդի ու թուրքի աչքին ոչնչութիւն էր: Նրա ունեցվածքին լիակատար տեր դառնալը թշնամի հարեանների համար ամիսների հարց էր, իսկ կյանքը խլելը՝ սովորական բան:

Այս պայմաններում անկարելի էր անգամ խորհել թուրքահայութեան ցրիվ հատվածների միացյալ ինքնապաշտպանութեան մասին: Հարկավոր միջոցները տեղերում բացակայում էին: Հեռավոր անկյուններում համարյա անհնարին էր զենք հայթայթել, քանի որ չկար պետք եղած գումարը: Թուրքահայութեան տնտեսական թշվառ կացութեան պայմաններում անկարելի էր գլուխ բերել ինքնապաշտպանութեան գործն առանց արտաքին օգնութեան: Բայց աշխարհի ոչ մի պետութիւն հայերին զենք չէր տա: Զենք չէին տա նաև օտար մասնավոր հաստատութիւնները: Մնում էր միայն օգնութեան մի աղբյուր՝ Կովկասի ու արտասահմանի հայութիւնը, ավելի ճիշտ՝ նրա այն մասը, որ գտնվում էր նյութական համեմատաբար բարեկեցիկ պայմաններում և քաղաքական բարենպաստ վիճակում:

Կովկասի և արտասահմանի հայութիւնը հուզվել էր, չարժ-

¹ «Աշխատանք», № 46, 28 սեպտեմբերի 1913 թ.:

վել, նա մտածում էր իր եղբայրների ու քույրերի մասին, գրում էր, խոսում, բողոքում: Նա երազում էր զանազան միջոցներով հասնել այն բանին, որ թուրքահայերը ապագայում ունենան մի բարենորոգված երկիր և այդ նպատակով միջազգային դիվանագիտության ուշադրությունն էր հրավիրում Հայկական հարցի վրա: Այդ ամենն անկարելի էր ուրանալ, բայց հենց դրանով էլ փաստորեն սահմանափակվում էր նրա գործունեությունը:

Տվյալ պահին արևմտահայերն ամենաշատ կարիք ունեին ստանալու ֆինանսական-տնտեսական օգնություն, որպեսզի կարողանային նախ և առաջ ինքնապաշտպանության համար որոշ քանակի զենք ձեռք բերել: Բայց նման օգնություն չէր ստացվում կամ համարյա չէր ստացվում: Այս օգնությունը չէր տրվում մի շարք «արդարացուցիչ» պատճառաբանություններով. «խոհեմ և զգույշ լինել», «չգրգռել մոլեռանդությունը», «կասկած չներշնչել», «չարժումներ առաջ չբերել» և այլն:

Ձնայած դրան, այնուամենայնիվ, 1913 թ. աշնանը փորձեր արվեցին արտասահմանից զենք ձեռք բերելու:

1913 թ. նոյեմբերի սկզբին, հունական մի շոգենավ զենքով ու ռազմամթերքով բեռնված, մեկնել էր Կիլիկիա՝ դրանք հայերին հանձնելու համար:

Այդ մասին ստանալով տեղեկություն՝ Միջերկրական ծովի գերմանական նավատորմի հրամանատարը մեկնում է Կիլիկիայի ափերը, որպեսզի արգելք լինի զենքի բեռնաթափմանը: Բայց մինչ այդ, ենթարկվելով իրենց հոգևոր իշխանությունների նախազգուշացմանը և առհասարակ չմտորելով ապստամբության մասին, հայերը չէին եկել ծովափ՝ զենքն ընդունելու: Հունական շոգենավը, մոտենալով պայմանավորված տեղը՝ Մերսինից ոչ հեռու ծովափին, և չտեսնելով հայերի, շտապ հեռանում է ծով:

Թուրքերն իմացել էին հունական շոգենավի ժամանման ու նրա նպատակի մասին և սկսել էին քրիստոնյաների դեմ ուղղված զայրալից շարժումներ անել: Երկյուղ կար, որ կրկնվելու են Ադանայի 1909 թ. ապրիլյան զազանությունները:

Հունական աղբյուրների համաձայն՝ զենքով բեռնված նավը պատկանելիս էր եղել մասնավոր անձի, իսկ թե ով էր վարձել

այն՝, չհաջողվեց պարզել: Քանի որ նավը մասնավոր սեփականություն էր, ուստի Կիլիկիայի ավերին նրա երևալուն քաղաքական նշանակություն չտրվեց¹:

Հայկական դիվանագիտական շրջաններում անհանգստացած էին զենքին ապավինելու կոչերից: Մտածումը ծայրահեղ վտանգավոր էին համարում Պողոս Նուբար փաշան և բարենորոգումների գործի նրա անմիջական զինակիցները: Զենքի ընդամենը կտորներ ունեցող հյուծված ու կոտորակված հայությունը օսմանյան պետության դեմ պայքարի ելնելու դեպքում արդյո՞ք կարող էր դիմանալ թուրքական բանակի հարվածներին: Թեև այդ բանակը դաժան պարտություններ էր կրել տրիպոլիտանական և բալկանյան պատերազմներում, բայց նա դեռ բավականաչափ ուժեղ էր արյան մեջ խեղդելու հայերի ամեն մի հակակառավարական ապստամբություն: Ավելին, թուրքերի համար դա կլինեք բաղձալի պատրվակ՝ Հայաստանի բարենորոգումների նախագիծը վերջնականապես թաղելու համար:

Եվրոպական և ռուսական մամուլը ողջունում էր հայերի չափավորությունը և զգուշավորությունը, որոնք կարողացան խուսափել խարուխի արկածներից և սպասել Եվրոպայի խոստացած բարենորոգումներին: Ռուսական մամուլը միաժամանակ նշում էր, որ մեծ պետությունները պետք է հնարավորինս փութացնեն բարենորոգումների գործը, որովհետև հայերի սարսափելի կացությունը նրանց կարող է հուսահատեցնել և դրդել այնպիսի քայլերի, որից կարող են չահել միայն թուրքիան և Գերմանիան²:

¹ Ոոսակցություն կար, որ նավը վարձակալել էր մեծահարուստ Ալեքսանդր Մանթաչյանի գործակալներից մեկը:

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 250, 9 նոյեմբերի 1913 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

ԴԻՎԱՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԱՆՈՐՈՇ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ամբողջ երեք և կես ամիս՝ 1913 թ. հոկտեմբերի սկզբներից մինչև 1914 թ. հունվարի վերջերը, տերությունների՝ Հայկական հարցի մեջ ընդգրկված դիվանագետները զբաղված էին ուս-գերմանական համաձայնությունը Թուրքիայի կողմից ընդունելու խնդրով: Այլ խոսքով, եթե Ենի-Քեոյի ձախողումից հետո ուսական դիվանագիտության և Պողոս Նուբարի գլխավոր հոգսը Հայկական բարենորոգումների հարցում Գերմանիայի մասնակցության ապահովումն էր, ապա ուս-գերմանական սեպտեմբերի 10-ի համաձայնագիրն ընդունելուց հետո առաջին գիծ էր մղվում այդ վավերագրի գործադրումը խափանելուն ուղղված Թուրքիայի ջանքերի չեզոքացումը:

Ահա այս նպատակով Պողոս Նուբարը 1913 թ. սեպտեմբերի վերջերին մեկնում է Բեռլին և կրկին հանդիպում արտգործնախարարի տեղակալ Ա. Յիմերմանին: Զրույցի ընթացքում նա բարձրացնում է բարենորոգումների նկատմամբ տերությունների կողմից վերահսկողություն հաստատելու խնդիրը: Յիմերմանը հավաստիացնում է, որ ինքը լիովին բաժանում է վերահսկողության կարևորության մասին Պ. Նուբարի տեսակետը, և որ գերմանական կառավարությունն ընդհանրապես հետևողական է լինելու սեպտեմբերի 10-ի համաձայնագիրն առաջ մղելու հարցում:

Պողոս Նուբարը կաթողիկոսին նամակով տեղեկացնում է Բեռլինում կատարած իր դիվանագիտական նոր գործունեության մասին: «Այս այցելությունը, - գրում էր նա, - պատճառեղաւ բառնալու այն դժվարությունները, որոնք ծագած էին եւ ես վերադարձայ շատ գոհ՝ ձեռք բերած ըլլալով հավաստիքը կառաւարութեան, որ ճանչնալով մեր բարենորոգմանց օգտակարութիւնը նոյն իսկ գերմանական քաղաքականութեան տեսակետով, որոշած է ուժ տալ մեր բարենորոգմանց խնդրոյն. հետեւաբար քիչ ժամանակէն ուս կառավարութեան հետ պիտի համաձայնի բարենորոգումներու ծրագիր մը»¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 1:

Պողոս փաշան այնուհետև նշում էր, որ Բեռլինից Փարիզ վերադառնալուց հետո ինքը տեղեկացվել է, որ գերմանական կառավարությունը հարգել է իր խոստումը և համաձայնության է եկել Ռուսաստանի հետ, ինչը նշանակում է, որ բոլոր պետությունների միջև արդեն համաձայնությունը կատարյալ է: Մնում է միայն ծրագրի նախագիծն ընդունել տալ Թուրքիային ու գործադրել:

Այնուամենայնիվ Նուրարը կասկած էր հայտնում, թե Թուրքիան հեշտությամբ է տեղի տալու: «Բ. Դուռը,- գրում էր նա,- իր ավանդական քաղաքականությամբ կ'ընդդիմանա առանց ըմբռնելու, որ բարենորոգումներու գործադրությունը իրեն համար աւելի չահաւոր է, քանզի ան պիտի չըջէ հայկական գաւառներու մեջ տեղի ունենալիք բոլոր խռովութեանց պատճառները, որոնք կրնան վտանգել Օսմանեան կայսրութեան գոյութիւնը. ստույգ է, թե առանց ազդու ճնշումի մը Բ. Դռան, ոչինչ ձեռք պիտի կրնայ բերուիլ»¹:

Իսկ ինչպիսի՞ ճնշումը կարող է ազդել Թուրքերի վրա: Նուրար փաշան համոզված էր, որ տվյալ պահին այդ ճնշումը կարող է լինել միայն Ֆինանսական: Նա հույսը չէր կորցնում, որ ֆրանսիական կառավարությունն ի վերջո կմերժի փոխառություն ստանալու Բ. Դռան խնդրանքը: Հետապնդելով այդ նպատակը՝ նա բազմաթիվ դիմումներ է հղում Ֆրանսիայի արտգործնախարարությանը, պառլամենտի անդամներին, հեղինակավոր հրապարակագիրներին՝ խնդրելով ազդել կառավարության վրա, որպեսզի նա ֆինանսական ճնշումը ուժեղացնի Թուրքերի վրա:

Օրեր անց (հոկտեմբերի 7-ին) Նուրար փաշան հանդիպում է ունենում և բանակցություններ վարում Ֆրանսիայի արտգործնախարար Պիչոնի հետ՝ պահանջելով սեպտեմբերի 10-ի համաձայնագիրը կատարելու երաշխիքներ, որը և ստանում է: Շատ չանցած՝ նոյեմբերի սկզբին, նա հանդիպում է Փարիզ ժամանած Ռուսաստանի վարչապետ Վ. Կոկովցեին և երկար տևած զրույցի ընթացքում հավաստիացում է ստանում, թե

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 1:

Պետերբուրգը վճռական է՝ առաջ մղելու Հայկական հարցը, միայն թե ժամանակ է պետք:

Իտալիայի կառավարությունը նույնպես իր դրական վերաբերմունքն է ցույց տալիս ռուս-գերմանական համաձայնագրի նկատմամբ:

Ռուս-գերմանական համաձայնագիրն ի չիք դարձնելու թուրքերի ձեռնարկած խափանարարական ճիգերին իր հետևողական աշխատանքը հակադրում էր հատկապես ռուսական դիվանագիտությունը: Եթե Պետերբուրգը նահանջեր իր դիրքերից և ընդուներ թուրքական առաջարկները, որոնք ըստ էության նաև գերմանական կողմի առաջարկներն էին, ապա կստացվեր, որ նա հանգիստ հաշտվում է հայկական բարենորոգումների, հետևապես Ռուսաստանի չահերի դեմ ուղղված թուրք-գերմանական միացյալ ճակատ ստեղծելու փաստի հետ:

1913 թ. հոկտեմբեր 4 (17)-ին Սազոնովին ուղարկած հեռագրում Գիրսը գրում էր. «Ես հարմար առիթ բաց չեմ թողնում ձեռքիցս, որպեսզի մեծ վեզիրի առաջ պնդեմ իմ և Վանզենհայմի մշակած վեց կետերի սկզբունքային ընդունման անհրաժեշտության վրա: Այդ վեց կետերի բնագիրը ես հանձնեցի մեծ վեզիրին: Պետք է ասեմ, որ մինչև այժմ հանդիպում եմ նրա կողմից համառ հակառակություն»¹:

Նկատենք, որ թուրքերին դարձյալ ուժ էր տալիս սեպտեմբերի 10-ից հետո Գերմանիայի բռնած դիրքը: Թեև Յագովը Պոդոս Նուբարին հավաստիացրել էր, որ գերմանական կառավարությունն ամեն կերպ նպաստելու է, որ թուրքիան ընդունի բարենորոգումների ծրագիրը, բայց իրականում Բեուլինը տրամադիր չէր Բ. Դուանը պարտադրելու մի բան, որը նրա սրտովը չէր:

Նշված հեռագրում Գիրսը Սազոնովին տեղեկացնում էր, որ թուրքական կառավարության հակառակության գլխավոր հիմքը հետևյալն է. կազմել երկու Հայաստան, որոնցից յուրաքանչյուրը կառավարվելու է Բ. Դունից համարյա անկախ վերատես-

¹ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ...», էջ 280:

չով: Կառավարութեան կողմից այդ պաշտոնյային արձակելու իրավունք բարենորոգումների ծրագրով չի նախատեսված, եթե նույնիսկ նա բացահայտ հանդես գա Թուրքիայի շահերի դեմ: Դրանով իսկ սկիզբ է դրվում կայսրութեան բաժանման, որովհետեւ նրա մնացած մասերն էլ կպահանջեն նմանօրինակ արտոնություններ:

Մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշան ասում էր, որ սեպտեմբերի 10-ի համաձայնագիրը ըստ էության մտցնում է քաղաքական, այլ ոչ թե անհրաժեշտ վարչական սկզբունքներ, այնինչ Հայաստանում պահանջվում է կատարել միայն վարչական փոփոխություններ: Նա օրինակ էր բերում անցյալում եվրոպական խորհրդականների օգնությամբ կայսրության վարչական և ֆինանսական հիմնարկություններում կատարված փոփոխությունները: Հենց այդպիսի խորհրդականներ են հարկավոր անատոլիական վիլայեթների բարեկարգման համար, չեչտում էր Սայիդ Հալիմը¹:

Գիրսը հակադարձում է՝ ասելով, որ այժմ Հայաստանի վիլայեթներին վերաբերող գլխավոր հարցը հայերի համար խաղաղ դրություն ապահովելն է, և որ՝ եթե այդպիսի դրություն չստեղծվի, հայերը «պատրաստ են ոտքի կանգնել»: Վերատեսուչներ նշանակելով՝ տերությունները ցանկանում են իրենց համար ապահովել Հայաստանի դրության վերահսկման իրավունքը, որը սահմանված է Բեուլինի 1878 թ. վեհաժողովի կողմից՝ ձևակերպված նրա ընդունած միջազգային դաշնագրի 61-րդ հոդվածով: Բուլոսին է հայտնի, որ այդ դաշնագրի տակ դրված է նաև Թուրքիայի ստորագրությունը: Ռուս դիվանագետը մեծ վեզիրին նաև հիշեցնում է, որ «Թուրքիան չպետք է աչքաթող անի և այն հանգամանքը, որ վեց կետից բաղկացած ծրագիրն արդեն հավանություն է գտել բոլոր մեծ պետությունների կողմից»²:

Սայիդ Հալիմը պատասխանում է, որ հայկական հարցում

¹ Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ...», էջ 281:

² «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 63:

մեծ պետությունների համակամ լինելու վկայություն է նաև այն, որ Գիրսի ասածները նույնությամբ կրկնում են Կ. Պոլսում Գերմանիայի և Ֆրանսիայի դեսպաններ Վանզենհայմը և Բոմպարը: «Բայց, չնայած դրան, չեչտում էր մեծ վեզիրը, ես չեմ կարող փոխել իմ տեսակետը»¹:

Սայիդ Հալիմի հետ ունեցած տեսակցություններից հետո համոզվելով, որ նա չի նահանջելու, Գիրսը հանդիպում է ունենում Վանզենհայմի հետ, և նրանք պայմանավորվում են, որ Հիչյալ վեց կետերի վերաբերյալ իր հետագա բացատրությունների ժամանակ մեծ վեզիրը տա միայն գրավոր պատասխաններ:

Թուրքական կողմի համառությունը մեղմելու համար Գիրսը առաջ է քաշում մի գաղափար, այն է՝ եթե Բ. Դուռն ընդունի Հայկական բարենորոգումների սեպտեմբերի 10-ի ծրագիրը, ապա դրա դիմաց համաձայնել, որ չորս տոկոսով բարձրացվեն Թուրքիա ներմուծվող ապրանքների մաքսատուրքերը: Այդ առաջարկը Գիրսը ներկայացնում է Պետերբուրգ և ստանում դրական պատասխան: Դրան հաջորդում է Գիրսի հանդիպումը Վանզենհայմին: Վերջինս, խորհրդակցելով Բեուլինի հետ, համաձայնություն է տալիս ոռոսական առաջարկին:

Հոկտեմբերի 11 (24)–ին Ս. Սազոնովին հղած № 904 գաղտնի հեռագրով Գիրսը հայտնում էր. «Վաղը ես Հայկական հատուկ հարցով խորհրդակցություն եմ ունենալու մեծ վեզիրի հետ: Նա ինձ խոստացել է գրավոր ներկայացնել իր առարկությունները մեր կետերի վերաբերյալ: Հավանաբար դրանք կլինեն բացասական, բայց մեր պարզաբանումների ոչ պաշտոնական բնույթի պատճառով ես մտադիր եմ դրանց չտալ մերժման նշանակություն, այլ կջանամ օգտվել դրանցից, որպեսզի մեծ վեզիրին ներքաշեմ ինձ հետ Հայկական հարցի քննարկման մեջ, որից նա մինչև այժմ խուսանավել է»²:

Հոկտեմբերի 12–ին հերթական անգամ լինելով մեծ վեզիրի մոտ՝ Գիրսը նրանից ստանում է գրավոր ղեկուցագիր հայկա-

¹ «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 261:

² АВПРИ, ф. "Политархив", з. 1913, д. 3464, л. 66.

կան բարենորոգումների ծրագրի վեց կետերի մասին: Տեղում ընթերցելով զեկույցը՝ դիվանագետը պարզում է, որ այն նշված ոչ մի կետի ուղղակի պատասխան չի պարունակում, այլ իրենից ներկայացնում է ղեկավարատիվ փաստաթուղթ ընդհանրապես բարենորոգումների դերի, մեծ պետությունների բարոյական ու տնտեսական օգնության նշանակության և այլնի մասին:

Ամենաընդհանուր բնույթի գրավոր Հայտարարությունից հետո, թե թուրքիան ցանկանում է բարեփոխումներ անցկացնել, մեծ վեզիրը, սակայն, նույնիսկ գլխավոր վերատեսուչներին տերությունների առաջադրմամբ նշանակելու սկզբունքից խուսափելու փորձ էր անում՝ առաջարկելով ստեղծել լայն իրավունքներով օժտած արտասահմանցի խորհրդականների պաշտոններ: Այդ պաշտոնյաների ձեռքում, ըստ էության, պիտի կենտրոնանար ողջ իրական իշխանությունը Հայաստանի երկու սեկտորներում¹:

Հոկտեմբերի 13-ին Պետերբուրգ հղած հեռագրով Գիրսը Սազոնովին հաղորդում է մեծ վեզիրի հետ այդ հանդիպման և նրանից ստացած գրության բովանդակության մասին: «Ես նկատեցի, որ Սայիդ Հալիմի զեկույցումը Հարցին նոր ընթացք չի տալիս և պետք է սկսել նրա կոնկրետ քննարկումը, - գրում էր դեսպանը: - Առաջին կետի շուրջ մի ժամվա խոսակցությունից հետո մեծ վեզիրը մեր տեսակետների տարբերությունը գտավ նրանում, որ մենք ցանկանում ենք առաջարկել Դոանը եվրոպական ընդհանուր վերատեսուչներ, այնինչ նա մեզանից խնդրում է եվրոպական խորհրդականներ այդ վերատեսուչների համար, երաշխավորելով, որ հիշյալ խորհրդականները կունենան լիակատար իրավունք, իսկ վերատեսուչներն անհրաժեշտորեն կկատարեն նրանց խորհուրդները»²:

Ինչպես տեսնում ենք, իր հակաառաջարկով Բ. Դուռը ձգտում էր, որ Հայաստանի երկու սեկտորներում վերատեսուչներ նշանակվեն թուրքահպատակներ, իսկ նրանց կից՝

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3472, л. 100 (об.).

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 1:

օտարերկրյա խորհրդականներ, որոնք վերատեսուչների վրա ազդելու որևէ լծակ չէին ունենալու: Դա նշանակում էր, որ վտանգի տակ էր դրվելու բարենորոգումների իրականացման ողջ ընթացքը, եթե տերությունները համաձայնեին թուրքերի հակաառաջարկին:

Ահա թե ինչու Գիրսը կտրականապես մերժել էր Սայիդ Հալիմի գրավոր զեկուցման հատկապես այդ կետը և պնդել, որ վերատեսուչները նշանակվելու են մեծ պետությունների կողմից, լինելու են եվրոպացիներ, ինչպես նախատեսված է ուս-գերմանական համաձայնությունը:

Մինչ Գիրսը Կ. Պոլսում եռանդուն աշխատանք էր ծավալել սեպտեմբերի 10-ի համաձայնագրի դրույթները պահպանելու համար, այդ նույն ժամանակ Պողոս Նուրարը Փարիզում հետևողական աշխատանք էր տանում, որպեսզի ուսական կողմը չարունակի հավատարիմ մնալ իր որդեգրած ուղուն:

Նուրարը մեծ հույսեր էր կապում հատկապես Ռուսաստանի արտգործնախարար Ս. Սազոնովի հետ, որը չուտով գալու էր Փարիզ: Ըստ նրա ունեցած տեղեկության՝ Փարիզում Սազոնովը հայկական հարցով լուրջ չփումներ պետք է ունենար ֆրանսիական կառավարության անդամների, այդ թվում՝ Բիշոնի հետ: Նա կաթողիկոսին տեղյակ է պահում, որ ինքն անպայման հանդիպելու է Սազոնովին, և եթե Վեհր իրեն երաշխավորում է, ապա ինքը մտադիր է նրան հայտնել «Ձեր Օժնութեան, բոլոր հայ ազգին երախտագիտական զգացումները այն վեհանձն նախաձեռնութեան համար, որ Ռուսիո ունեցաւ եւ այն ազդու օժանդակութեան համար, որ մեզ շնորհեց մեր բարենորոգմանց գործին ի նպաստ, վասն զի անվիճելի է, որ Ջարին կառավարութեան շնորհիւ է, որ պետութեանց մեջ համաձայնութիւն մը գոյացաւ, որուն հետեւանքով կրնանք այսօր յուսալ, թե մեր Ասիական Թուրքիոյ եղբայրները պիտի դադրին տառապելէ: Այս տեսակետով ամէն հայ պէտք է յաւիտենական երախտագիտութիւն մ' ունենայ Վեհ Ջարի կառավարութեան»¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 1:

Չորս օր անց կաթողիկոսին գրած հերթական նամակով Պողոս Նուբարը հայտնում է, որ Ռուսաստանի արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովը եկել է Փարիզ և անմիջապես մեկնել Վիչի՝ այնտեղի հանքային ջրերում բուժվելու: Իմանալով այդ մասին և օգտվելով առիթից՝ ինքը Փարիզից կապվել է նրա հետ և խնդրել ունկնդրություն՝ միաժամանակ պատրաստակամություն հայտնելով այդ նպատակով չտալ ուղևորվել Վիչի: Բայց Սազոնովը սիրալիր հեռագրով Պողոս Նուբարին տեղեկացրել է, որ ինքը Վիչիում մնալու է շատ կարճ ժամանակ, ուստի նպատակահարմար չի գտնում փաշայի այնտեղ մեկնելը, և որ ինքը Փարիզ է վերադառնալու ամսի 17-ին, ուր և անմիջապես կ'ընդունի իրեն: Ս. Սազոնովի Փարիզ վերադարձի նույն օրը տեղի է ունենում Պողոս փաշայի հետ նրա հանդիպումը, որը վերջինս համարել է «ինձ շնորհած ամենակարեւոր տեսակցութիւնն»¹:

Հանդիպման ընթացքում Պողոս Նուբարը Վիչի գնացած Սազոնովի ներողամտությունն է հայցում անհանգստացնելու համար: Վերջինս պատասխանում է, որ Փարիզում տեսակցելու իր առաջարկի պատճառը եղել է Պ. Նուբարին չանհանգստացնելը, որովհետև Փարիզ-Վիչի ճանապարհը շատ տաղտկալի է, և ինքը չի ցանկացել նրան տհաճություն պատճառել: Միաժամանակ Սազոնովն ասում է, թե հիմա ինքը շատ ուրախ է, որ անձամբ ծանոթանում է մի նշանավոր անձնավորության հետ, որին արդեն երկար ժամանակից ի վեր գիտե հեռակա կարգով²:

Պողոս Նուբարն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի և անձամբ իր անունից երախտագիտություն է հայտնում Ռուսիոյ ցարին՝ հայությանը շնորհած անչահախնդիր աջակցության համար: Այնուհետև նա չեչտում է, որ «հակառակ մեր բոլոր դիմումներուն եւ ջանքերուն, միւս երկրներու մեջ միայն անտարբերութեան եւ պարզ համակրական բողոքներու բաղխած էինք, մանավանդ Անգլիոյ մեջ, մինչեւ որ ռուսական կառավարութիւնը մեր Դատն իր ձեռքն առաւ: Հետեւաբար հայերը, միեւնոյն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 3:

² Նույն տեղում, թ. 4:

զգացմամբ ներշնչուած, երբեք չի պիտի մոռնան, որ Ռուսիոյ կը պարտին իրենց ազատագրումը ու անոր Հանդեպ միշտ յաւիտենական երախտագիտութիւն մը պիտի սնուցանեն»¹:

Ի պատասխան՝ Ս. Սազոնովը հայտնում է, որ անձամբ ինքը մեծ կարևորութիւն է տալիս Հայաստանի բարենորոգումների խնդրին և թե նույնիսկ որոշել է Պետերբուրգ վերադարձին կանգ առնել Բեռլինում և այդ հարցի շուրջ տեսակցել Գերմանիայի կանցլերին՝ երկու երկրների գործողութիւնները համաձայնեցնելու համար: Նա նաև իրազեկում է, որ պատրաստակամ է Բեռլինում հանդիպել Յիմերմանին: Պողոս Նուբարը նպատակահարմար գտավ ասելու, որ գերմանացի այդ դիվանագետը չատ համակիր է Հայաստանի բարենորոգումներին և ամենալավատեսը պիտի լինի Հայերի բաղձանքներին չի համապատասխանում, բայց եւայնպէս չատ լուրջ բարեփոխումներ է պարունակում, որոնցով պետք է գոհանալ²:

Սազոնովը նաև շեշտում է, որ ռուսական կառավարութիւնը, ինչպէս և եվրոպական մյուս կառավարութիւնները այսօր փափագում են պահպանել Ասիական Թուրքիայի ամբողջութիւնը՝ գիտենալով, որ դրանից է կախված բարենորոգումների գործադրութիւնը:

Այնուհետև կաթողիկոսին հղած սույն նամակով Պողոս Նուբարը կրկին անդրադառնում է Սազոնովի հետ իր հանդիպմանը և կրկին բարձր գնահատում Հայկական հարցում ռուսական դիվանագիտութիւնի բացառիկ դերը: «Այս պայմաններուն մեջ, գրում էր նա, - կը խորհիմ, որ այս պահուս Բարիզի մեջ պիտի Սազոնովի ներկայութիւնը մեր դատին համար ամենայարմար եւ ամենաբերօշակ պարագաներէն մին կը կազմէ»: Նա նշում էր նաև, որ Սազոնովը հայերի հոգսերի մասին խոսել է Պուանկա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 4:

² Նույն տեղում:

րեի հետ, որը մեծ ազդեցություն ունի Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականություն վրա¹:

Նամակի վերջում Պողոս Նուրարը կաթողիկոսին տեղեկացնում է նաև, որ Սազոնովի հետ իր ունեցած տեսակցությունից հետո ինքն իմացել է, որ Թուրքիայի վրա ֆինանսական ճնշում գործադրելու հարցով ուս նախարարը նույն օրը հանդիպել է ֆրանսիացի նախարար Բիշոնին, որը խոստացել է ընդառաջել Հայերի պահանջին և փոխառություն չբացել Բ. Դոան համար²:

Իմանալով այդ մասին՝ Նուրարը նույնպես փափագում է հանդիպել Բիշոնին: Նույն օրը վերջինս ընդունում է Հայ գործչին և երկար զրույց ունենում նրա հետ: Տեսակցության ընթացքում նախարարը հաստատուն տեսակետ է հայտնում, թե Ֆրանսիային ձեռնադրել է պահպանել Թուրքիայի Status quo-ն՝ նկատի ունենալով իր շահերը Սիրիայում, բայց եթե պետությունները նպատակահարմար գտնեն, բացառված չէ, որ իր երկիրը այդ հարցում համախոհ լինի Ռուսիային³:

Հանդիպման վերջում Նուրարը հարկ է համարում Ֆրանսիայի նախարարին ասել, որ եթե Հայաստանում բարենորոգումներ չիրականացվեն, ապա Հայերն այլևս այլ միջոց չեն ունենա, քան բացահայտորեն հանդես գալ Թուրքիայի անմարդկային կարգերի դեմ: Բիշոնը պատասխանում է. «Հայկական բարենորոգումներն այսօր Եվրոպայի հանգստությունն են»⁴:

Հոկտեմբերի 15 (29)-ին Գիրսը նորից հանդիպում է ունենում Սայիդ Հալիմին, որը դարձյալ համառ կերպով պնդում է, որ իր կառավարությունը չի կարող ընդունել Եվրոպայի մասնակցությունը ընդհանուր վերատեսուչների նշանակման հարցում: Մեծ վեզիրի կոչոտ դիրքը մեղմելու համար ուս դիվանագետը հնարավոր է գտնում, որ Թուրքերը յուրաքանչյուր սեկտորի համար մեծ պետություններից խնդրեին ոչ թե մեկ ընդհանուր վերատեսուչ, այլ երեք թեկնածու, որոնցից Բ. Դուռը կնշա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 5:

² Նույն տեղում, թ. 4:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, թ. 5:

նակեր մեկին: Բայց այդ առաջարկը ևս չի բավարարում Սայիդ Հալիմին:

Հաջորդ օրը՝ Հոկտեմբերի 16-ին, Սազոնովին Հղած № 918 Հեռագրում Գիրսը նշում էր, որ «մեծ վեզիրը ... գուցե անձամբ ավելի զիջող կլիներ, եթե ենթակա չլիներ երիտասարդ թուրքերի կոմիտեի խիստ հսկողությանը: Նա գործում է իր պարագլուխների շովինիստական զգացմունքների ազդեցության ներքո»¹:

Այդ համոզումն ունենալով՝ Գիրսը պայմանավորվում և նույն օրը հանդիպում է ունենում երիտթուրք կոմիտեի գլխավոր գործիչների հետ, որոնց թվում էր նաև Թալեաթը: Հանդիպման ընթացքում նա ավելի է համոզվում, որ մեծ վեզիրը գտնվում է կոմիտեի լիակատար հսկողության տակ:

Երիտթուրք պարագլուխները կրկնում էին այն, ինչ Գիրսը լսել էր Սայիդ Հալիմից: Նրանք կտրականապես ասել էին, թե Հայաստանում լինելու են միայն ու միայն թուրքահպատակ վերատեսուչներ, և որ նախատեսված թեկնածուներից մեկը լինելու է ճանապարհների հաղորդակցության նախկին նախարար, ազգությամբ Հայ Հալաջանը, որին Հայերը վերաբերվում էին ծայրահեղ կասկածանքով: Թալեաթը հայտնում է, որ մտադիր է Թրակիայի գործերից ընտրել 7000 լավագույն զինվոր և երկու հայկական սեկտորների համար կազմակերպել ժանդարմերիա՝ Հայերին քրդերի բռնություններից պաշտպանելու համար: Այդ մտադրությունն ամբողջովին հակասում էր Հայկական բարենորոգումների ծրագրին, որը նախատեսում էր, որ նշված սեկտորների ժանդարմներիայի կազմի կեսը հավաքագրվելու է քրիստոնյաներից²:

Այդ հանդիպման մասին նույն օրը՝ Հոկտեմբերի 16 (29)-ին, Սազոնովին Հղած երկրորդ՝ № 919 գաղտնի Հեռագրում Գիրսը չեղտադրում էր հետևյալը. «Ընդհանրապես վերցրած, երիտասարդ թուրքերն աշխատում են թաղել հայկական հարցը, հա-

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3664, л. 71.

² Նույն տեղում, л. 72.

մարելով այն Թուրքիայի ներկա դրությամբ ամենավտանգավոր հարցերից մեկը և երկյուղելով, որ հայերին արած ամեն մի զիջողություն կարող է առաջ բերել արարների համապատասխան պահանջը: Ես առարկեցի ասելով, թե հայկական հարցով մենք զբաղվում ենք այն պատճառով, որ իրավունք ունենք համաձայն Բեռլինի դաշնագրի (1878 թ.- Չ. Ս.) և այն հիման վրա, որ անհրաժեշտ ենք համարում երաշխավորելու հայերի ապագա գոյության ապահովությունը: Միմիայն եվրոպական երաշխավորությունը կարող է սահմանել խաղաղություն հայերի մեջ և այդպիսով ամրապնդել Թուրքիայի ներքին անդորրությունը»¹:

Ռուս դեսպանի համառությունը մեծ վեզիրին ստիպեց, ի վերջո, մի զիջում անել. չընդունելով ընդհանուր վերատեսուչների նշանակումը մեծ պետությունների համաձայնությամբ՝ նա դրա փոխարեն առաջարկեց այդ պետություններին իրավունք տալ, որ նրանք յուրաքանչյուր վերատեսչին կից նշանակեն մի եվրոպացի կամ ռուս խորհրդական, որոնք կհաստատվեն Բ. Դռան կողմից 5 տարի ժամկետով և հնարավորություն կունենան իրենց լիազորությունները նորոգելու ոչ ավել, քան երկու անգամ: Սայիդ Հալիմն ասում է, թե ինքը չի կասկածում, որ ընդհանուր վերատեսուչները այդ դեպքում պարտավոր են լինելու ենթարկվել իրենց այդ խորհրդականների կարծիքին: Գիրսը բացասական վերաբերմունք է արտահայտում այդ առաջարկին, որը նույնպես հակառակ էր բարենորոգումների ծրագրին:

Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմը, իմանալով Սայիդ Հալիմի այդ առաջարկի մասին, Գիրսին ասում է, որ եթե Բ. Դուռը չարունակի համառել, հավանաբար այլևս ոչինչ չի մնա անելու, քան ընդունել մեծ վեզիրի առաջարկը: Բեռլինում Ռուսաստանի դեսպան Սվերբեկը Սազոնովին տեղեկացնում է, որ մեծ վեզիրի այդ առաջարկի ընդունմանը կողմ է նաև Յիմերմանը²:

Ռուսական կառավարությունը ստիպված է լինում որոշ

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3664, л. 72.

² Նույն տեղում, л. 73.

գիջումների գնալ և Բ. Դռանը առաջարկել, որ եթե թուրքերն այդքան մեծ նշանակություն են տալիս իրենց հեղինակություն արտաքին կողմերի պահպանմանը, ապա ընդունելի է, որ սեկտորների մեջ մտնող նահանգների վալիները ունենան թուրքահպատակ մեկական տեղակալ, որոնց նշանակման իրավունքը վերապահվի թուրք կառավարությունը՝ պայմանով, որ նրա իշխանությունը լինի խորհրդանշական և ունենա լոկալական բնույթ: «Մենք զիջել կարող ենք ըստ ձևի, բայց ոչ ըստ էության»¹, – Գիրսին հեռագրով ցուցում էր տալիս Սազոնովը: Երկու շաբաթ անց նույն հասցեով վերջինս գրում էր. «Կարծում ենք, որ դյուրություններ տալով Դռանը մեր ծրագրի ընդունման համար, մենք արել ենք ամենավերջին զիջումը և կոժվարանայինք առաջարկել նորը»²:

Ռուսական կողմը Բ. Դռանը միաժամանակ հայտարարում է, որ այդ զիջումը թուրքիային անում է, որպեսզի նա անթերի կատարի հայկական բարենորոգումների ծրագիրը:

Իսկ գերմանական դիվանագիտությունը գնալով ավելի ու ավելի էր հակվում թուրքերին նկատելի զիջումներ կատարելու կողմը: Բեռլինում ռուսական դեսպան Սվերբեկի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ Ցիմերմանն ասում է, որ «այժմ պետք է խուսափել Դռանը նոր ցուցումներ տալուց»: Ռուսաց դեսպանը հակադրվելով նշում է, որ հայկական բարենորոգումների հարցը վերին աստիճանի մեծ նշանակություն ունի Ռուսաստանի համար, և նա չի կարող սկզբունքային զիջումներ անել: Մեղմելու համար լարված մթնոլորտը գերմանացի դիվանագետը դեսպանին խոստանում է անպայման հանդիպել Լոնդոնում գտնվող թուրքիայի ֆինանսների նախարար Ջավիդ բեյի հետ և նրան պաշտոնապես հայտնել, որ Բեռլինը հաստատապես կանգնած է մնալու հայկական բարենորոգումների ծրագիրն անչեղ կատարելու տեսակետի վրա³:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3464, л. 72.

² Նույն տեղում:

³ «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 69:

Սվերրեներ Յիմերմանին տեղեկացնում է, որ տեսակցություն է ունեցել Զավիդ բեյի հետ և նրան ասել, որ հանուր եվրոպայի և նույնիսկ իր՝ Թուրքիայի չահերի տեսակետից անհրաժեշտ է չհակառակել Հայաստանի համար ծրագրված բոլոր բարենորոգումների ներմուծմանը: Զավիդ բեյը հակաճառելով ասել էր, թե «ծրագիրը խախտում է Թուրքիայի վեհապետությունը և եթե չլինեին Ռուսաստանի որոգայթները Հայաստանում, Թուրքիան ինքը հեշտությամբ կարող էր ներմուծել բոլոր անհրաժեշտ բարենորոգումները»¹: Յիմերմանը Սվերրեներին հավաստիացնում է, որ, իբր, ինքը Զավիդին պատասխանել է, թե միանգամայն բնական է Ռուսաստանի հետևողական դիրքը, որովհետև Կովկասում ապրում է բազմաքանակ հայ բնակչություն, որի չահերն արտահայտող Պետերբուրգի կայսերական կառավարությունն այլևս հնարավոր չի գտնում մտցնելու որևէ փոփոխումներ խորը մտածված և մշակված ծրագրի մեջ:

Սազոնովին հաղորդելով Յիմերմանի հետ այդ հանդիպման մասին՝ Սվերրեներ գրում էր. «... Ես կասկածում եմ իմ խոսակցի լիակատար անկեղծությունը և երկյուղ եմ կրում, որ միգուցե Զավիդ բեյին նրա ասածները բավականին պարզ ու եռանդուն չեն եղել»²:

Բեռլինում ռուսական դեսպանի մտավախությունը զուր չէր: Հոկտեմբերի 26-ին Ռուսաստանի արտգործնախարարի տեղակալ Ներատովը հեռագրով տեղեկացնում է Գիրսին, որ Պետերբուրգում գերմանական հավատարմատարի հետ ունեցած զրույցի ընթացքում վերջինս, վանգենհայմից նախապես ստացած լինելով հայկական բարենորոգումների մասին թուրքական կառավարության պատասխանագիրը, աշխատում էր պաշտպանել նրա առարկություններն ու առաջարկությունները³: Իսկ Բեռլինի նույն ռուսական դեսպանը նոյեմբերի 3-ին Սազոնովին ուղղակի գրել էր. «Հայկական բարենորոգումների խնդրում

¹ «Բարենորոգումները Հայաստանում», ԼՋ 69:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, ԼՋ 70:

խոսք չի կարող լինել մեր և Գերմանիայի միաբան գործունեության մասին ...»¹:

Բեռլինի ուսական ղեսպան Սվերրեկը մի քանի օր անց Սազոնովին հեռագրում էր. «Օգտվելով Ջավիդի հետ տեսակցության առիթից՝ չոչափել եմ Հայկական հարցը: Նա ծայրահեղ անգիջող էր: Նա հայտարարեց ինձ, որ Թուրքիայի ինքնիշխան իրավունքները խախտող այս հարցում Պորտայի կողմից չեն կարող տեղի ունենալ հետագա զիջումներ և որ ինքը չի հասկանում՝ ինչո՞ւ տերությունները մերժեցին եվրոպացի գլխավոր տեսուչներին սեփական ընտրությունամբ նշանակելու՝ Օսմանյան կառավարության առաջարկը, որոնք օժտված կլինեին ամենալայն լիազորություններով, բայց, հավանաբար, կախված կլինեին Թուրքական կառավարությունից: Նա ասաց ինձ, որ չլինելով Կարինետի անդամը, ինքն ունի ավելի ազատորեն արտահայտվելու հնարավորություն: Նրա հայտարարությունն, ըստ երևույթին, երիտթուրքական կոմիտեի կարծիքն է: Յիմերմանն ապշած է Ջավիդի անգիջողությունից, որը հավանաբար արտահայտվում է նաև Գերմանիայի հետ տնտեսական բանակցություններում»:

Այդ ամենը նշանակում էր, որ վիճակն իսկապես անորոշ է, և ոչ ոք ի գորու չէ կանխատեսելու բանակցությունների հետագա ընթացքը:

Փարիզում ուսաց ղեսպան Իզվոլսկին ընդունել էր մի քանի լրագրողների, որոնցից մեկը հարց էր տվել, թե համոզվածություն կա՞, որ չուտով Հայաստանում կձեռնարկվեն բարեփոխումների իրագործման գործնական քայլեր: Դեսպանը պատասխանել էր, թե Ռուսաստանի կողմից հարցի չուտափույթ լուծմանն աջակցելը ոչ մի կասկածի ենթակա չէ, բայց ինքնին այդ հարցը շատ բարդ է ու իր մանրամասներով դեռ չի հասունացել՝ հարուցելով Թուրքիայի էական առարկությունները: «Ես ավելացրի,- գրել էր նա Պետերբուրգ հղած հեռագրում,-

¹ «Քարենորոգումները Հայաստանում», էջ 73:

² АВПРИ, ф. "Политархус", г. 1913, д. 3465, л. 7.

Թե ղեռ անհրաժեշտ է ավարտել հերթական՝ Ալբանիայի, Հույն-թուրքական հարցերը, և որ անհնար է ավելի շուտ լուծել բոլոր հարցերը»¹:

Իզվոլսկու անորոշ պատասխանը անհանգստություն էր առաջ բերել Հայ գործիչների մոտ, քանի որ նա Ալբանիային և Հունաստանին թվարկելիս չէր հիշատակել Հայաստանի անունը: Բայց այդ օրերին Փարիզում ստացվել էր Հայերի համար սփոփիչ գոնե մի լուր:

Կովկասում իր գործունեություն մասին 1913 թ. Հուլիսի 11-ին ցար Նիկոլայ II-ին ղեկուցագիր ուղարկելուց հետո խիստ վատթարացել էր փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի առողջական վիճակը: Երկարատև բուժումից հետո նա վերջապես առողջացել էր և Կովկասից մեկնել Լիվադիա (Ղրիմ)՝ հանգստանալու:

Հոկտեմբերի 17-ին, բոլորովին կազդուրված, Լիվադիայից Թիֆլիս էր վերադարձել Վորոնցով-Դաշկովը: Այն ընդունելությունը, որ Թիֆլիսի բնակչությունը ցույց էր տվել Կովկասի փոխարքային, մինչ այդ քաղաքում աննախադեպ, արտասովոր բան էր: Հիմա փոխարքայի բազում Հայ բարեկամները համոզված էին, որ նա կրկին նախկին եռանդով իր աջակցությունը կրերի Հայաստանի բարենորոգումների գործին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԱՌԱՋՆԱՂԱՑՄԱՆԸ ՆՊԱՍՏԱԾ ԵՐԵՔ ՄԵԾԵՐԻ ՄԱՀԸ

1913 թ. աշնանը ընդամենը մի քանի օրում վախճանվեցին Հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի երեք նշանավոր գործիչներ, որոնք մեծ աշխատանք էին տանում Հայաստանի բարենորոգումների ծրագրի նախագծի առաջխաղացման համար:

1913 թ. հոկտեմբերի 15-ին Կ. Պոլսում իր բնակարանից «Ազատամարտ» թերթի խմբագրություն զնալիս Թաքսիմի հրապարակում «Աշխատանքի տան» առջև հանկարծամահ է

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 8. (Նկատի ունե՛ր նաև Հայաստանի բարենորոգումների հարցը):

լինում Դաշնակցության հիմնադիրներին **Միմոն Զավարյանը**:

Հսկայական էր Զավարյանի վաստակը հօգուտ իր ժողովրդի Դատի: Նա հազվագյուտ անձնավորության և բյուրեղյա մարբության կենդանի օրինակ էր: Միշտ պայքարի ու աշխատանքի մեջ, միշտ ծրագրերի ու նպատակների հետամուտ այդ մարդը հարազատ ժողովրդի ազատագրությանը նվիրաբերեց հույսերով ու երազներով բեղուն իր գիտակցական ողջ կյանքը:

Հանգուցյալը մշտապես ապրել էր նյութական կարիքի մեջ՝ միջնադարյան ճգնաժամի պես ինքնազրկելով իրեն, բայց երբեք չէր դիմել այլոց օգնությանը: Վերջին տարիներին Կ. Պոլսի կենտրոնական վարժարանում մի քանի դասեր վարելով՝ ջանում էր պահել իր նյութական համեստ անկախությունը:

Հայկական հարցի վերաբացման սկզբին Զավարյանը Կ. Պոլսում էր և ամեն ինչ անում էր իր նպաստը բերելու նրա հաջողությանը: «Մեծ էր անոր ժողովրդականությունը, - գրում էր Վահան Փափազյանը: - Շատերուն համար դեմքով անծանոթ՝ հնամաշ հագուստներով այդ տէրվիչը սէր ու յարգանք ստեղծած էր թե բարձր և թե խոնարհ խաւերուն մեջ»¹: Նա մշտապես այցելում էր «Ազատամարտ»-ի խմբագրություն, խորհուրդներ տալիս խմբագրակազմին, թերթում տպագրում խմբագրականներ ու հոդվածներ օրվա հրատապ հարցերի շուրջ, այցելում էր պատրիարքարան, հանդիպում օտար գործիչների և եվրոպական թերթերի թղթակիցների հետ և այլն, և այդ լարված գործունեության կենտրոնում պահում իրեն հուզող գլխավոր՝ Հայաստանի բարենորոգումների հարցը:

Զավարյանի մահը խոր վիշտ էր պատճառել ողջ հայությանը: Մեծ հայրենասերի թաղման եկեղեցական արարողությունը կատարվեց Կ. Պոլսի Բերայի Ս. Երրորդություն եկեղեցում: Ականատեսը վերհիշել է. բազմահազար ժողովուրդ էր կուտակվել եկեղեցում և նրա շրջակայքում: Բոլորը հուզմունք էին ապրում: Ականատեսը գրում էր, թե նույնիսկ Դաշնակցության հետևողական հակառակորդ «Բյուզանդիոն» թերթի խիստ պահպա-

¹ Վահան Փափազյան, Իմ յուշերը, Հատ. երկրորդ, Բեյրութ, 1952, էջ 267:

նողական խմբագիր Բյուզանդ Քեչեյանը, Զավարյանի դին տեսնելով, դառնագին արտասպում էր: Եկեղեցում և նրա շրջակայքում Կոմիտասը և Շահմուրադյանը երգում էին մի մեկանուշ չարական, լալիս էին բոլորն անխտիր: Կառավարությունն ուղարկել էր զինվորական վաչտ, որը պատվի էր կանգնել եկեղեցուց մինչև Թաքսիմի պարտեզ, զինվորական նվազախումբը մահերգ էր նվագում և հազարավոր մարդիկ գլխահակ հետևում էին դագաղին¹:

Սգահանդեսներ տեղի ունեցան հայկական զանազան գաղթօջախներում: Ալեքսանդրիայում կազմակերպված սգո արարողությունը բանախոսությամբ հանդես գալով Զավարյանի հիշատակին՝ ռամկավար գործիչ Միհրան Տամադյանն ասել էր. «Մեզի ըսին թե Սիմոն Զաւարեան յանկարծամահ եղավ: Ըստ իս սխալ է Զաւարեանի մասին այս բացատրութիւնը: Զաւարեան յանկարծամահ չեղաւ, այլ շնչասպառ, հեւասպառ, ոգեսպառ ու արիւնաքամ եղաւ: Քսանըհինգ տարիէ ի վեր ամէն օր իր չունչէն, իր կեանքէն, իր ոգիէն, իր կորովէն, իր արիւնէն մաս մը, կաթիլ մը կը դոհէր հայրենիքի փրկութեան սեղանին վրայ, անիկա հայ յեղափոխութեան անկէզ մորենին էր, հայ ժողովուրդին մշտավառ կանթեղը, հայ ազատագրութեան մշտալոյս փարոսը»²: Իսկ Դաշնակցության «Աշխատանք» թերթին տված իր ցավակցական խոսքում նա գրել էր. «Անիկա կ'անհետանայ այսօր՝ լուսեղէն ակօս մը թողած տառապանքի դաշտին վրայ, ուր աշխատեց մշակին պէս լուռ, գեղջուկին պէս անտրտունջ»³:

Իթթիհադի ղեկավարությունը թույլ տվեց, որ Զավարյանի մարմինը ղետեղվի Բաթում մեկնող նավի վրա: Հայերը հանգուցյալի դին Կովկաս ճամփեցին մեծ թափորով ու բազմաթիվ սգո ճառերով: Սգակիր թափորի մեջ էին Զեմալ Ազմին, Բեհաեդդիտ Շաքիրը և իթթիհադական ուրիշ ռեսերիմ հայատյացներ, որոնք Զավարյանի դագաղին հետևում էին կեղծ արցունքն

¹ Վահան Փափագեան, Իմ յուշերը, հատ. երկրորդ, Պեյրութ, 1952, էջ 268-269:

² «Յուսաբեր» (Կահիրե), № 178, 25 դեկտեմբերի 1913 թ.:

³ «Աշխատանք» (Վան), № 49 (145), 20 հոկտեմբերի 1913 թ.:

աչքերում: Ականատեսը վերհիշել է, որ «ամէն պաշտօնական դիրութիւն տրւած էր յուղարկաւորութեան շուրին համար, ու Զինուորական Ակադեմին ղրկած էր իր նազախումը ուղեկցելու համար սուգի թափորին, որուն նմանը տեսած չէ ու պիտի չտեսնէ հայ ժողովուրդը: Եւ ո՛վ գիտե ինչէ՛ր զգացին եւ բոլոր անոնք որ ներկայ եղան Զավարեանի թաղման, երբ տեսան հայ ժողովուրդը՝ այսպէս վիթխարի եւ այսպէս վսեմ իր սուգին մէջ»¹:

«Սիմոն Զաւարեան» վերնագրով ժողովածուի (Ա հատոր, Բեյրութ, 1983) նյութերն ընթերցողներին պատկերացում են տալիս, թե Կ. Պոլսից մինչև Բաթում, Սև ծովի եզերքի բնակավայրերում, հանգրվանից հանգրվան, իսկ հետո Բաթումից Թիֆլիս հայերն ինչպիսի ցնցող վերաբերմունք էին ցուցաբերում հանգուցյալի նկատմամբ:

Սիմոն Զավարյանի դազաղը ղրվեց Թիֆլիսի հայոց Մայր եկեղեցում, ապա մեծահանդես արարողություններից հետո փոխադրվեց Խոջեվանք և հուղարկավորվեց այնտեղի գերեզմանոցում: Նրա դին այդտեղ էին բերել հայ ժողովրդական բոլոր խավերի ներկայացուցիչները: Թեև իշխանությունները հուղարկավորության ժամանակ արգելել էին որևէ ճառախոսություն, բայց մարդկային հսկա բազմության ներկայությունն ինքնին խոսում էր այն վիթխարի հեղինակության մասին, որ հանգուցյալն ուներ հարազատ ժողովրդի զանգվածներում:

Զավարյանի մահվան օրից սկսած և հետագա օրերին ու շաբաթներին ամենքը՝ դաշնակցականը թե բոլշևիկը, պահպանողականը թե ազատականը խոր ափսոսանք էին արտահայտում բարոյականության տիպար այդ մարդու կորստի առթիվ: Անզուգական մարդու մահվան գույժին այսպես է արձագանքել Հովհաննես Թումանյանը. «Շատ հազարների մեջ մինը կարող է լինել ազնիվ և անկեղծ: Էս տեսակ հազվագյուտ մարդկանցից մեկն էր Սիմոն Զավարյանը»²: Պոետը վկայում էր, որ իր շրջա-

¹ «Վէմ», № 1, հունվար-ապրիլ, 1935, էջ 25-26:

² «Հորիզոն», 17 հոկտեմբերի 1913 թ.:

պատում գիտի միայն մի մարդու, որը «անխիղճ կերպով իրեն զրկում էր ամեն վայելքից»¹: Դա Զավարյանն էր²: «Իմ կարծիքով էս հազվագյուտ հատկություններն էլ բավական են, որ մարդ սիրվի ամեն տեղ»³:

Այդ մեծ կորուստն իրենցն էին համարում քաղաքական հակընդդեմ հայացքներ ունեցող հակադաշնակցական բաղմաթիվ գործիչներ՝ Հնչակյան Ավետիս Նազարբեկը, ազատականներ Համբարձում Առաքելյանը, Արչակ Զոպանյանը և ուրիշներ: Դաշնակցության երեք հիմնադիրներից մեկի մահը խոր ցավ էր պատճառել բոլշևիկյան կուսակցության ականավոր գործիչ Ստեփան Շահումյանին, որը հանգուցյալի նկատմամբ ունեցած իր զգացմունքները հրապարակ էր հանել մամուլով:

Մեծ հայի մահը ցնցել էր նրա ջերմ բարեկամ Ավետիք Իսահակյանին: «Սիմոն Զավարյանի նվիրական հիշատակին» բանաստեղծության մեջ, արժևորելով թանկագին ընկերոջ կյանքի ուղին, նա գրում էր.

Ուարազանեց ամեն սուտը ու վատը,
Լացեց ամեն տառապողի լացի հետ,
Կյանքով կոփեց ազատության լույս-դատը,
Եվ չփնտրեց նենգ փախուստի արահետ:

...

Եվ չունեցավ գլուխ դնելու մի չոր քար,
Ձեռք չմեկնեց ո՛չ ընկերի, ո՛չ եղբոր,
Ինչ որ ուներ, տարավ մոտիկն ու օտար,
Իրեն մնաց մի սիրտ անտո՛ւն, վիրավոր:

Իսկ Սիամանթոն Զավարյանին նվիրված բանաստեղծության մեջ ունի այսպիսի տողեր.

¹ Հովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու 10 հատորով, հատոր VII, էջ 100:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 102:

Լոյսին վազող առաքինի, լոյս բաժանող հայրենասեր,
Լոյսին դիմաց ծնրադիր և լոյսին համար մահացող մարդ...

Հոկտեմբերի 20-ին իր կյանքի ուղին ավարտեց հասարակական մեկ այլ մեծ գործիչ՝ «Մշակի» երկարամյա խմբագիր Ալեքսանդր Քալանթարը։ Օրը կիրակի էր, առավոտյան խուռներամ ժողովրդի և բազմաթիվ մտավորականների հետ Քալանթարը ևս գնացել էր Թիֆլիսի Նոջեվանքի գերեզմանատուն՝ Բաֆֆումաշվան 25-ամյակի (1888-1913) աթիվ նրա չիրմին հարգանքի տուրք մատուցելու արարողությունը մասնակցելու։ Եվ ահա այստեղ նա հանկարծամահ է լինում և մի քանի օր հետո նույնպես ամփոփվում Նոջեվանքի գերեզմանատանը։

Քալանթարի մահը մեծ հարված էր կովկասահայության ազատական հոսանքին։ Հանգուցյալի բազմաթիվ բարի գործերի թվում հատկապես առանձնանում են Գրիգոր Արծրունուց հետո «Մշակի» խմբագրի պաշտոնի ստանձնելը և պատվով կատարելը^{*}։

Հայկական մամուլը լցվեց հանգուցյալի կյանքի և գործի մասին հոգվածներով ու նյութերով։ Նրանք հիշեցնում էին, որ լինելով տաղանդավոր հրապարակախոս և նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ, հանգուցյալը նաև իր հնարավորությունների սահմաններում կատարել է բազմաթիվ բարեգործություններ, մասնավորապես նրա ֆինանսական աջակցությամբ երեւանի և Թիֆլիսի նահանգների հայկական մի շարք գյուղերում բացվել էին տարրական դպրոցներ։ Քալանթարը մահացավ այն ժամանակ, երբ հայոց Հայրապետի հատուկ

^{*} Ալ. Քալանթարը, որպես խմբագիր-հրատարակիչ, «Մշակը» ստորագրել է 1892 թ.-ից մինչև 1911 թ. հունվարի 30-ը (№ 19-ը), նրան մի կարճ ժամանակ հաջորդել է պարբերականի գլխավոր մեկնարան-խմբագիր Համբարձում Առաքելյանը՝ 1911 թ. հունվարի 30-ից (№ 20-ից) մինչև նույն թվականի մարտի 23-ը (№ 61-ը)։ Դրանից հետո «Մշակը» դարձյալ խմբագրել է Ալ. Քալանթարը, որի վախճանից հետո խմբագիր-հրատարակչի պաշտոնը 1913 թ. հոկտեմբերից դարձյալ ստանձնել է Համբարձում Առաքելյանը։

Հանձնարարությամբ Համբարձում Առաքելյանի և թիֆլիսահայ մի քանի ուրիշ գործիչների հետ նա ձեռնարկել էր հայրենի հողի վրա մի բարձրագույն կրթական օջախ հիմնելու աշխատանքները: Նա ոչ միայն կազմել էր Համալսարանի ստեղծման ծրագիրը, այլև ստանձնել էր հովանավորելու այն իր ունեցած ֆինանսական միջոցներով, ինչպես նաև այդ գործով շարժել հայ մեծահարուստների, հատկապես Բաքվի հայ նավթարդյունաբերողների ու գործարանատերերի հետաքրքրությունը, որոնց թվում էին նաև իր բազմաթիվ բարեկամներն ու երկու եղբայրները: Մյուս երկու եղբայրները նույնպես, որոնք ապրում էին Պետերբուրգում և Մոսկվայում, խոստացել էին ֆինանսական լուրջ աջակցություն՝:

Ալ. Քալանթարի մահով այդ ժամանակ Երևանի նահանգում բարձրագույն ուսումնական հաստատություն հիմնելու փորձը ձախողվեց՝:

Հայկական մամուլի համարյա բոլոր օրգանների ուշադրության կենտրոնում ննջեցյալի՝ իրրև հրապարակախոսի եռուն գործունեությունն էր:

Մեծարժեք էին «Մշակի» էջերում պարբերաբար լույս տեսած նրա առաջնորդող խմբագրականները: Հայկական հարցի վերաբացման առաջին օրերից մինչև իր մահը նա թերթի էջերում հանդես էր գալիս տերությունների ներկայացուցիչների գործողությունների լուսաբանմամբ ու մեկնաբանություններով, մյուս կողմից՝ խորհուրդներ էր տալիս և առաջարկություններ անում բանակցությունների մասնակիցներին՝ Ազգային պատվիրակությանը, էջմիածնին, Կ. Պոլսի պատրիարքարանին, Ազգային բյուրոյին:

Ընթերցողներն անհամբերությամբ էին սպասում թերթի խմբագրի առաջնորդող հոգվածներին, որոնցում նա խոր վերլուծության էր ենթարկում բանակցությունների ընթացքը,

* Քալանթարի բոլոր ութ եղբայրները ավարտել էին եվրոպական կամ ուսական համալսարաններ, բոլորն էլ հասել էին բարձր դիրքերի:

“ Միայն տարիներ անց՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետության օրոք (1919 թ.), Հնարավոր եղավ իրականացնել հայ մտավորականության իդը:

զգուշացնում Թուրքիայի ու նրա դաշնակիցների դիվանագիտական Հնարավոր նորանոր խարդավանքներից, մյուս կողմից՝ փարատում էր ընթերցողների անհանգստությունը, թե ենթարկվելով Թուրքիայի բարեկամ Գերմանիայի ճնշումներին՝ Պետերբուրգն ի վերջո տեղի կտա և կհրաժարվի Հայկական բարդ հարցի ծանրությունը կրելուց:

Բարենորոգումների չուրջ ընթացող բանակցությունների ընթացքը թերթի էջերում լայնորեն լուսարանելու համար Ալ. Քալանթարն ավելացրել էր հատուկ թղթակիցների հաստիքները: Թերթն արդեն մի քանի թղթակիցներ ուներ Թուրքիայի գաղանազան վայրերում, այդ թվում՝ Թուրքահայաստանի նահանգներում, որոնք Թիֆլիս էին հաղորդում ամենաթարմ տեղեկություններ: Թերթի թղթակիցները ջանադրաբար գործում էին նաև Ռուսաստանում և եվրոպական երկրներում:

Իր էջերում թարմ ու ճշգրիտ տեղեկություններ պարունակող «Մշակը» ձեռքից ձեռք էր անցնում:

Քալանթարի չիրիմի վրա պսակները դեռ չէին թառամել, երբ Բաքվում Հոկտեմբերի 23-ին կյանքից հեռացավ Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ալեքսանդր Սատիսյանի ավագ եղբայրը՝ Հ. Յ. Դաշնակցության առաջին սերնդի նշանավոր ներկայացուցիչներից Կոստանդին Սատիսյանը:

Կ. Սատիսյանը բարձր դիրք էր զբաղում Բաքու քաղաքի Հասարակական կյանքում և ոչ միայն Հայկական միջավայրում: Պայծառ խելքի և պերճախոս լեզվի տեր լինելով՝ խոսում էր կրակոտ, մարդկանց զբաղում երիտասարդական խանդավառությամբ: Նրա դյուրաչարժությունից չէր երևում, որ գլորել է տասնամյակներ:

Անցյալ դարի 90-ական թվականների սկզբներից Հատկապես Բաքվի Հայություն չըջանում չէր եղել որևէ կարևոր իրադարձություն, որին իր մասնակցությունը բերած չլինեի Հանգուցյալը:

Անցյալ դարի 80-ական թվականների վերջերից սկսած՝ Կ. Սատիսյանի գլխավոր Հոգսերից մեկը Ռուսահայաստանի տեղի (տարածքի) ճշտումն էր: Նա գտնում էր, որ Բաքվում և Ելիզավետպոլի նահանգի որոշ գավառներում մուսուլմանների թվի

գերազանցություն պատճառով հայերն ապագա չունեն, և որ նրանք պարտավոր են աստիճանաբար, բայց ոչ դանդաղ, իրենց հարստությունները տեղափոխել Թուրքահայաստանին սահմանակից Երևանի նահանգ՝ այն պատճառաբանությամբ, որ հայերն այստեղ ապրում են հոծ զանգվածներով, և որ հենց այդ տարածքն է, որ ապագայում դառնալու է հայկական ազգային պետության կորիզը¹:

Կ. Նատիսյանի մահվան առթիվ գրած «Նոչոր հայր» վերնագրով հոդվածում Հովհաննես Թումանյանը շեշտում էր, որ նա «մի ուժեղ անձնավորություն էր, մի խոշոր, ինքնատիպ դեմք, որ ջոկվում էր բազմությունների միջից»: Նա «հայությունը կրում էր ինչպես մի սրբազան դրոշակ, բռնած իր գլխից շատ վեր ի տես ամբողջ աշխարհի ... ամեն տեղ նրա ներկայությամբ քաշվում էին դիպչել հայությանը: Մինչև անգամ մեր տանը, նրա եղած ժամանակ, զգուշանում էինք, չլիներ թե մի որևէ բանով մեղանչեինք հայության դեմ ու վրդովեինք մեր սիրելի Կոստիային: Իսկ նրա վրդովվելը՝ Աստված հեռու տաններ, հարձակվում էր վարագի նման և չափ ու սահման չէր ճանաչում»:

Մեզ նման մի դիմազուրկ եղած ժողովրդի մեջ, ուր շատերը ամաչում են իրենց հայ լինելուց և ամեն քայլափոխում դեմդ են ելնում անգույն ու անբովանդակ «անազգի» մարդկանց տիպերը, նա մի եզակի մարդ էր, երևույթ էր:

Իբրև գործիչ՝ մարմնացած անհանգստություն էր: Ուր գնում էր, տակն ու վրա էր անում, շարժում էր, և միշտ դեպի առաջ: Դեռ ուսանողության օրերից, ութսունական թվականների վերջերից, հայտնվում է նա իր ամբողջական բնավորությամբ: Ո՞վ չի հիշում էն ժամանակվա Պետերբուրգի ուսանողության տենդային գործունեությունը ... Կովկաս վերադառնալով, նա նվիր-

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^{III}, վավ. 259:

² Հայ իրականության մեջ գործող բոլոր ազգային-հեղափոխական կուսակցությունները (ՀՅԴ, Հնչակ, Վերակազմյալ Հնչակ) իրականում ազգայնական էին, հետևապես ազգայնական էին նրանց բոլոր անդամները: Մեզանում չկային ազգայնամոլ գործիչներ: Բացառություն էր Կոնստանտին Նատիսյանը, մեր կարծիքով՝ միակ հայ ազգայնամոլը:

վեց աղգային-հասարակական գործունեություն, հանդիսացավ հայկական նոր շարժման նախաձեռնողներից մինը, եղավ Դաշնակցության հիմնադիրներից մեկը, և մինչև վերջին շունչը չդադարեց գործելուց»¹:

Հայկական հարցի վերաբացման օրերին Կ. Սատիսյանն ամբողջովին կերպարանափոխվել էր՝ կրկնապատկված եռանդով ծավալելով լայն գործունեություն ոչ միայն Բաքվում, այլև Թիֆլիսում: Նա օրերով դուրս չէր գալիս Հայ աղգային բյուրոյի նստավայրից, օգտագործում էր Կովկասի փոխարքայության պաշտոնյաների հետ իր ունեցած լայն կապերը՝ նրանց տրամադրելով իրենց հնարավորությունների չափով օգտակար լինել Թուրքահայաստանի բարենորոգումների ընթացքին, ջանալ հայանպաստ մթնոլորտ ստեղծել իրենց շրջապատում: Կ. Սատիսյանը իր ջանքերը կենտրոնացրել էր հատկապես Կովկասի փոխարքայության ավանդաբար հակահայ քարոզչություն տանող մամուլի էջերում չեզոքացնելու աննպաստ հրապարակումները: Օգտագործելով իր ծանոթությունները Պետերբուրգի և Մոսկվայի քաղաքական շատ գործիչների հետ՝ նա կարողանում էր ուղևորական մամուլի զանազան օրգաններին շահագրգռել ավելի հաճախ տպագրել Թուրքահայաստանի հայ ժողովրդի անտանելի դրության մասին և դրանով իսկ նպաստել Հայաստանի բարենորոգումների գործընթացին:

Օրերի ընթացքում տեղի ունեցած այդ եռյակ անակնկալ մահերը տեական սզի մատենեցին Հայ հասարակության տարբեր շերտերի: Նրանց հիշատակին հայ և օտար մամուլը օրեր չարունակ տպագրում էր ներբողներ, հուշեր, կենսագրականներ և այլ նյութեր:

¹ Հովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու 10 հատորով, հատոր VII, էջ 101-102:

ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԱՇՆԱԿԱՆ ՆՈՐ ՇԱՐԺՈՒՄ

Հայաստանի բարենորոգումների գործընթացին նպաստելու համար Հայաստանի ամեն կողմից ձայներ էին լսվում ազգային բացարձակ համերաշխություն հաստատելու անհրաժեշտության մասին: Ընդհանուրի պահանջն էր. անկախ կուսակցական պատկանելությունից և սոցիալական դրությունից՝ միմյանց ձեռք մեկնել, ամեն ջանք գործ դնել՝ վերացնելու այն բոլոր մանր ու անպտուղ վեճերը, միջկուսակցական ապարդյուն ու վնասակար պայքարները, որոնք տարիներ ու տարիներ պառակտված էին պահում հայկական հասարակությունը՝ պատճառ դառնալով ուժերի ամուլ վատնումի: «Մերձեցում և համագործակցություն» նշանաբանով ամենուր մեծ ցանկություն էր առաջացել համախմբվել Հայկական Դատի շուրջ, միասնաբար ու ներդաշնակ առաջ մղել Հայաստանի բարենորոգումների խնդիրը, որի իրականացումը կենսականորեն անհրաժեշտ կլիներ թե՛ ժողովրդի և թե՛ Օսմանյան պետության չահերի տեսակետից: Խնդիր էր դրվում նաև միջկուսակցական համերաշխական շարժման մեջ ընդգրկել Հայ հասարակության անկուսակցական, չեզոք շրջանները ևս, որպեսզի հայության կենսունակ ու կառուցողական բոլոր ուժերն ու հոսանքներն ի վիճակի լինեն ծառայելու գլխավոր նպատակին՝ երկրի վերաշինությանը և Հայ ժողովրդի համար բարօր կյանքի ստեղծմանը:

Ամիսներ առաջ թուրքահայության ջանքերը համատեղելու առաջին քայլերն էին արվել Եգիպտոսում, Կիլիկիայում, Վասպուրականում, Բալկաններում՝ արժանանալով ժողովրդի համակրանքին ու աջակցությանը և մամուլի օրգանների խրախուսանքին:

Միջկուսակցական և համազգային համերաշխություն ստեղծելու ճանապարհին լավագույն օրինակ էր տվել Իզմիրի հայությունը: Հայ երեք քաղաքական կուսակցությունների, կաղմակերպությունների՝ Դաշնակցության Իզմիրի կոմիտեի, Հնչակյան Իզմիրի մասնաճյուղի և Սահմանադիր-ռամկավարների տեղի ակումբի միացյալ ժողովը մտքերի լայն փոխանակումից հետո աստեղծել էր Միջկուսակցական մարմին, որն այսուհետ պիտի

գործեր համերաշխության նշանաբանով:

Թուրքահայոց համերաշխ գործակցության կարիքը գուցե երբեք այնքան կենսական չէր եղել, որչափ այդ շրջանում, քանզի հասել էր ռուպեն, երբ տերությունները և, առաջին հերթին Ռուսաստանը, աշխատում էին Հայաստանում իրականացնել վաղուց երազած բարենորոգումները:

Ամենայն հայոց կաթողիկոսը բարենորոգումների ծրագիրը կազմելու ողջ ժամանակամիջոցում թուրքահայերին չարունակ հորդորում էր աշխատել ամեն կերպ համերաշխ ընթանալ՝ հանուն գործի հաջողության: Իր կոնդակներից մեկում նա զգուշացնում էր, որ օրախնդիրը կարող է ցանկալի լուծում ստանալ, «եթէ ամենայն քաղաքական կուսակցությունը հայոց միաբանեալ ընդ միմեանս, համերաշխ եւ սրտեռանդն ոգւով աշխատ լինին վասն ապահովութեան Հոգեւոր որդւոց Մերոց Տաճկահայաստանի, որք, տարաբախտաբար, կան յանմխիթար եւ յանապահով վիճակի: Ապա՝ ի յուշ ածեալ Մեր զղափնագին պայմանս գոյութեան նոցա, զանապահովութիւնս կենաց, ընչից եւ պատուոյ եւ զանկարագրելի թշուառութիւնս, տառապիմք եւ վշտանամք ի սիրտ եւ ի հոգի, սակայն զարդիս տեսանելով զհամերաշխ եւ զմիաբան գործակցութիւն յազգային գործս զաւակաց Մերոց առանց խտրութեան քաղաքական եւ կրօնական համոզմանց, սփոփիմք եւ վիշտն Մեր մեղմանայ եւ յոյսն զօրանայ, քանզի արդարեւ միմիայն միաբան ոգւով, հեռատես եւ համերաշխ գործունէութեամբ ամենայն գործչաց հայոց, հիմունք ազգային կենաց մերոց լինիցին հաստատ եւ անդրդուելի եւ յառաջադիմութիւնն առողջ եւ անսայթաք, զի զուգութիւն է մայր ամենայն բարեաց»¹:

Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ Միջկուսակցական մարմինը որոշել է առաջիկայում ընդունել համատեղ գործելու հատուկ ծրագիր, որով կճշտվեն երեք կուսակցությունների փոխադարձ հարաբերությունների սահմանները, որպեսզի կարելի լինի հնարավոր ներքին պառակտումների ու թյուրիմացությունների առաջն առնել և ներդաշնակություն մտցնել կուսակցական հանրային մարմինների աշխատանքներում:

¹ «Արարատ», № 4, ապրիլ, 1914, էջ 328:

1913 թ. վերջերին, երբ Հայկական Հարցը դեռ Հարափոփոխ քննարկումների փուլում էր, խորհրդակցական մի շարք ժողովներից Հետո ՀՅ դաշնակցության արևմտյան բյուրոն, Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության Թուրքիայի կենտրոնական վարիչ մարմինը, Սահմանադիր ռամկավարների կենտրոնական ակումբը, վերակազմյալ Հնչակյան կենտրոնի վարչությունը եկան այն համաձայնության, որ տվյալ պահին Թուրքահայ քաղաքական ուժերի համար ջանքերի խելացի համադրումը այլընտրանք չունի, և որ պետք է բոլոր հնարավորություններն ի սպաս դնել Հայկական բարենորոգումներին, որոնց իրականացումը գերազանցապես անհրաժեշտ է թե՛ ժողովրդի և թե՛ պետության չահերի տեսակետից: Ընդունված Հայտարարագրով առաջիկա ամիսների համատեղ գործակցության կարևորագույն խնդիրն էր համարվում «Համերաշխօրէն ընթանալ օսմ. երեսփոխանական ընտրութեանց եւ պառլամենտական խնդիրներու մէջ»¹:

Հայտարարագիրը, որով նվիրագործվում էր երկար սպասված համերաշխությունը, ջերմ ու անկեղծ ընդունելություն գտավ թե՛ կուսակցական և թե՛ արտակուսակցական խավերում: Դա պատահական չէր, քանզի Հայ ժողովուրդն իր փշոտ ճանապարհին վաղուց էր փափագում, որ իր ներսում գործող քաղաքական ուժերը, վերջապես, ձեռնարկեն տևական համերաշխ գործակցություն:

Պատմության եզակի դեպքերից մեկն էր, որ Հայ քաղաքական ուժերը միավորվում էին: Այդպիսի մի կարճատև համախումբ տեղի էր ունեցել ամիսներ առաջ, որի մասին խոսել ենք վերում: Այժմ, ուրեմն, հայերը միակամ էին և ունեին հստակ նպատակ՝ համատեղ աջակցել բարենորոգումների ծրագրի ընդունմանը, ապա և՛ իրականացմանը:

Հայ քաղաքական ուժերը պարզ գիտակցում էին, որ իրենք չեն կարող անմիջական ազդեցություն ունենալ բանակցային գործընթացի վրա, բայց գոնե բանակցողները պետք է տեսներին, որ ամբողջ ազգը միակամ է իր իրավունքները պաշտպանելու գործում:

¹ «Մարտ» (Մոսկվա), № 2, 12 հունվարի 1914 թ.:

Թուրքահայաստանից ստացված թղթակցության հեղինակը չեչտում էր, որ բոլորն այժմ ձգտում են «ջանք ու աշխատանք չխնայել մեջտեղէն վերացնելու բոլոր սին ու վնասակար վեճերն ու ընդհարումները, որոնք տարիներ ու տարիներ պառակտման եւ հետեւարար ուժերու ամուլ վատնումի պատճառ են եղած, անկեղծօրեն ձգտիլ համերաշխական այս շարժման կապելու հայ հասարակութեան անկուսակցական շրջանները, որպեսզի բոլոր կենսունակ եւ շինարար ոյժերը, բոլոր հոսանքները կարող ըլլան ծառայելու գլխավոր նպատակին-երկրին եւ հայ ժողովրդին՝ անոր սահմանադրական և ազգային իրավունքներու ամրապնդման համար»¹:

Քաջալերիչ էր, որ թեև մեծ ուշացումով, բայց, այնուամենայնիվ, սկսված համերաշխական շարժումը չէր սահմանափակվում կուսակցական շրջանակներով: Ոորհրդակցության մասնակիցները հիշատակում էին, որ ամիսներ առաջ համերաշխության մասնակի ձեռնարկներ են եղել և՛ երկրի ներսում, և՛ գաղութներում, որոնք հավանության էին արժանանում հայության բոլոր հատվածներում: Ուստի, ասում էին նրանք, ոչ ոք կասկած չպիտի ունենա, որ միջկուսակցական ներկա համերաշխությունը ջերմ ու անկեղծ ընդունելություն կգտնի կուսակցական թե արտկուսակցական բոլոր շերտերում: Ամենքը համոզված էին, որ «այլևս ոչ մէկ երկդիմութիւն, ոչ ալ քայքայիչ յոռետեսութիւն: Ընդհակառակը: Այս շարժումը, որուն իրագործման վաղուց փափագող է հայ ժողովուրդը, պէտք է իր արդեն փշոտ ճամբուն վրայ գտնե բոլորին կողմէ - կուսակցական թէ՛ չեզոք, մտավորական թէ՛ աշխատավոր, վաճառական թէ՛ արհեստավոր - անկեղծ համակրանք, խորունկ յարգանք ու գործնական աջակցութիւն»²: Ուստի անհրաժեշտ համարվեց լայն աշխատանքներ տանել հասարակության զանազան չեզոք խավերի մեջ, որպեսզի սկսված շարժումը դառնա համաժողովրդական, «նոյնքան սիրելի չեզոք հասարակութեան, որքան և կուսակցական շարքերու համար»³:

¹ «Մշակ», № 3, 5 հունվարի 1914 թ.:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

Առաջարկություն արվեց մի ներքին կանոնագրով մանրամասնել ձեռք բերված միջկուսակցական համաձայնության նպատակը, ընդլայնել կուսակցական փոխադարձ հարաբերությունների սահմանները, բարձրացնել միջկուսակցական միջնորդ ատյանների դերը, որպեսզի կարելի լինի նոր պառակտումների և թյուրիմացությունների առաջը ժամանակին առնել, կուսակցական հարաբերությունների մեջ մտցնել կայուն ներդաշնակություն: Այդ մանրամասնությունները կուսակցությունների ղեկավար մարմինները պետք է հաղորդեն տեղական կազմակերպություններին, որպեսզի ամեն տեղ կուսակցական շարքերն ընթանային այն ուղիով, որը կհամապատասխաներ հիմք դրված համերաշխության ոգուն և նպատակին:

Հայ կուսակցությունների համերաշխությունը ենթադրում էր գործողությունների համահունչ փոխհամաձայնեցում, որպեսզի հնարավոր լիներ առաջ մղել տվյալ պահին հայությանը ամենահուզող՝ բարենորոգումների խնդիրը:

Պետք է չեչտել, որ, ի պատիվ թուրքահայերի, այդ ամիսներին գոնե որոշ չափով պահպանվել էր ազգային համերաշխ գործակցությունը թե՛ Պոլսում և թե՛ գավառներում: Եվ հենց տարբեր հոսանքների համատեղ գործունեությունն էր, որ զգալի չափով նպաստեց բարենորոգումների ծրագրի հանդես գալուն: Պողոս Նուրարը մի առիթով հայտարարել էր, թե «մեր գործի յաջողութեան շատ նպաստեց նաեւ կուսակցութեանց համերաշխ գործունէութիւնը»¹:

¹ «Արարատ», № 4, ապրիլ, 1914, էջ 328: Նկատենք, որ հայկական կուսակցությունների համերաշխ գործակցությունը եթե է՛լ ավելի սերտ լիներ, ապա գուցե թուրքահայերի համար ստեղծվեր բարենորոգումների ավելի գոհացուցիչ ծրագիր, քան կար հրապարակի վրա: Ցավոք, նրանցից յուրաքանչյուրը, ըստ էության, չարունակում էր գործել համաձայն իր քաղաքական ըմբռնումների:

ՀԱՅԵՐԻ ՍԻՐՏԸ ՇԱՀԵԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐ

“Русские Ведомости” թերթի 1913 թ. № 276-ում Ալեքսեյ Ջիվլեյգովը «Երիտասարդ թուրքերը, Եվրոպան և Հայերը» վերտառությամբ հոդվածում, անդրադառնալով թուրքահայաստանի բարենորոգումների հարցի զարգացումներին, գրում էր. «Քրդական ասպատակությունների ու հափշտակումների և թուրքական հարստահարումների մասին հայերի բոլոր գանգատները, ինչպես միշտ, այսօր նույնպես մատնված են անուշադրության: Հայկական վիլայեթներում թագավորում է այնպիսի կամայականություն, որ չի տարբերվում համիդյան օրերի մղձավանջից: Բայց հենց որ մեծ պետությունները համաձայնության եկան և մշակեցին պահանջների ընդհանուր ծրագիր, ներքին գործերի մինիստրությունը հանկարծ համակվեց արտակարգ համակրությամբ դեպի հայերը: Ոչ մի կասկած չկա, որ Բ. Դուռը այժմ հոժարելու է չատ բան խոստանալ հայերին»¹:

Հայոց նորընտիր պատրիարք Զավեն սրբազանին սիրաշահելու և իր կողմը գրավելու համար Բ. Դուռը նրան խորհուրդ տվեց մեկնել Հայաստանի նահանգները և սեփական աչքերով տեսնել, թե այդտեղի թուրք բնակչությունն ինչպիսի «անկեղծ սեր է տածում եղբայր հայերի հանդեպ ընդհանրապես և հայոց հոգևոր առաջնորդի նկատմամբ՝ մասնավորապես»²:

Հոկտեմբերի կեսերին պատրիարքը Կ. Պոլսից ուղևորություն է վերցնում դեպի Հայաստան: Երիտթուրք կառավարությունը ներքին գործերի նախարարի միջոցով գավառական իշխանություններին նախապես խիստ հրահանգավորել էր պատրիարքին ընծայել բոլոր պատիվները:

Ժամանելով էրզրում՝ Զավեն պատրիարքն այնտեղ գտնում է փառահեղ ընդունելություն ոչ միայն հայերի, այլև թուրքերի կողմից:

Հոկտեմբերի 21-ին պատրիարքը էրզրումից մեկնել էր Բա-

¹ “Русские Ведомости”, № 276, 1913 Շ.

² «Մշակ», № 267, 30 նոյեմբերի 1913 թ.:

բերդ: Նրան ճանապարհող էրզրումցիների խուռն բազմութիւնները լցվել էին փողոցները: Քաղաքի դռան մոտ շարք էին կանգնել հայկական և թուրքական դպրոցների աշակերտները, թուրք արհեստավորական վարժարանի սաներն՝ իրենց նվագախմբով, մի ջոկատ զինվորներ և այլք: Նահանգապետ Ռեչատ բեյը պատրիարքին բարի երթ մաղթելուց հետո պարտք համարեց նրան ուղեկցել մեկուկես ժամ, իսկ քաղաքային և զինվորական պաշտոնյաները բազմաթիվ թիկնապահների ուղեկցութեամբ պատրիարքին հասցրին էրզրումից երեք ժամվա հեռավորութեան վրա գտնվող Իլիջա գյուղը:

Հաջորդ օրերին պատրիարքն անցավ Թուրքահայաստանի նահանգներով, դարձավ կենդանի վկա Հայաստանի արգահատելի վիճակի: Հայութեան կյանքը նա հատկապես աղետալի տեսավ Բաղեչի նահանգում, ուր իշխանութիւնն ու կեղեքիչները գործում էին ձեռք ձեռքի: Հասնելով Դիարբեքիւր և տեսնելով նույն վիճակը՝ սրբազանը բռնում է հետդարձի ճանապարհը: Դարձյալ պակաս չեղան թուրքերի «համակրական» ցույցերը, «պատիվներն» ու չողոքորթութիւնները, որոնք նրան ուղեկցում էին Դիարբեքիւրից մինչև Կ. Պոլիս¹:

Կառավարութեան կողմից հայոց պատրիարքին ընծայված այս արտակարգ պատիվների և ընդունելութիւնների առիթով թուրքերի մոտ, նույնիսկ նրանց գիտակից թվացող մտավորական և զինվորական շրջաններում ծայր էին առել տրտունջներ: Նրանք դժգոհում էին, որ հայերին սիրաշահելու համար սարքված ցույցերի ու համակրանքի չափն անցնում է, որ կառավարութեանը պատիվ չի բերում այդքան քծնել և ստորանալ մի էրմենի գլավուրի առջև, թեկուզ նա պատրիարք է:

Բայց թուրքերից առավել փորձվածները լավ հասկանում էին, որ ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյը չատ լավ գիտի հայերի գլխի տակ փափուկ բարձ դնելու արվեստը: Կկարողանա՞ր նա այդպիսի հրահանգված պատիվների, հացկերութների, փառավոր ընդունելութիւնների միջոցով լռեցնել

¹ «Մշակ», № 267, 30 նոյեմբերի 1913 թ.:

նորընտիր պատրիարքին, նրան հաշտության մղել մի ռեժիմի հետ, որը ավեր ու մահ է սփռում Թուրքահայաստանում:

Նոյեմբերի 7-ին հասնելով Կ. Պոլիս՝ Զավեն պատրիարքը պատրաստվեց Թուրքահայաստանում կատարած երկարատև ուղևորությունից ստացած տպավորությունները և այնտեղի իրական վիճակը ներկայացնել Բ. Դռանը:

Հայոց պատրիարքին իր կողմը գրավելու կառավարության փորձերը անկեղծ լինելուց չատ հեռու էին: Ոչ ոք չէր հավատում, թե պատիվներն ու ցույցերը, որ տրվել էին նրան, սիրո ու կատարյալ հարգանքի արտահայտություններ էին: Բոլորին պարզ էր, որ Բ. Դռան խնդիրը պատրիարքի վստահությունը չահելն էր և այն ծառայեցնելը իր քաղաքական նպատակներին:

Զավեն սրբազանը, անշուշտ, այնքան միամիտ չէր, որ հեշտությամբ գործիք դառնար կառավարության ձեռքին: Ուղևորության ընթացքում իրեն ցույց տված «համակրական» ցույցերի տակ նա ամենուր ընդնշմարել էր իր խեղճ ու տառապյալ ժողովրդի անծայր թշվառությունը: Կ. Պոլիս վերադարձած օրն իսկ մայր եկեղեցում արտասանած նրա քարոզը դրա վկայությունն էր¹:

Պարզ էր, որ պատրիարքն իր առաջին քայլերից պիտի գտնվեր կառավարության դեմ առ դեմ և նրա հետ պայքարի մեջ մտնելու ճակատ առ ճակատ:

Տեսնելով, որ սեպտեմբերի 10-ի համաձայնագրի իրագործման համար Գերմանիան չի գործադրում հետևողական ջանքեր, բայց դրա փոխարեն Ռուսաստանն ու իր դաշնակիցներն ամուր կանգնած են համաձայնագրի պահանջի վրա, Բ. Դուռը որոշեց Թուրքիային նոր գլխացավանքներից ազատելու համար դիմել իր հանապազօրյա, սովորական միջոցին՝ Հայերին խաբել ամեն տեսակ խոստումներով, դրա դիմաց նրանց առաջարկել իրենց իսկ բերանով հերքել սեփական թշվառությունը, ի լուր ամենքի հայտարարել, թե վստահություն ունեն «հարազատ կառավարության» վրա և պետք չեն տեսնում եվրոպական միջամտություն:

¹ «Մշակ», № 267, 30 նոյեմբերի 1913 թ.:

Պարզ էր, որ թուրքահայ ժողովրդի անունից այդպիսի մի հայտարարություն, թեկուզ սպառնալիքներով խլված, կարող էր ի չիք դարձնել ոռոս-գերմանական համաձայնագիրը և մեծապես վտանգել այն դատը, որի լուծումը իրենց ձեռքն էին առել երկու մեծ պետությունները:

Եվ Բ. Դուռը անջատ բանակցություններ սկսեց ... Հայերի հետ: Իթիհադի պարագլուխները կաշվից դուրս էին գալիս հայերին բարեկամ ձևանալու համար և այդ նպատակով հաճախակի գալիս էին հայկական հանդեսներին, իրենց ներկայությամբ «պատվում» կազմակերպված միջոցառումները:

Այդ ժամանակահատվածում հայությունն իր հայրենիքում թե արտասահմանում աննախընթաց շուքով տոնում էր հայ գրերի գյուտի 1500-ամյա և տպագրության 400-ամյա հոբելյանները, որոնք լրացել էին 1912 թվականին: Տոնի կազմակերպման նախաձեռնությունը պատկանում էր ոռոսահայությանը: Այն փնտրված առիթ էր օտարներին, այդ թվում Հայաստանի բարենորոգումների ծրագրի մշակման մեջ ընդգրկված վեց մեծ պետությունների դիվանագետներին ցույց տալու հայ ժողովրդի անկրկնելի մշակույթը, նրա արժեքը համամարդկային մշակույթի գանձարանում, ինչպես և խաղացած առանձնահատուկ քաղաքակրթական դերը Մերձավոր և Միջին Արևելքում՝ դառնալով առաջավոր գաղափարների քարոզիչ իրեն չըջապատող ազգերի մեջ: Միաժամանակ հոբելյանները զարկ պիտի տային թուրքահայերի ազգային վերազարթնումին:

Իհարկե, եթե չլիներ Հայաստանի բարենորոգումների գործընթացը, միևնույնն է, հայ գրի գյուտը և հայ տպագրության հոբելյանը անշուշտ նշվելու էր բարձր մակարդակով, բայց այժմ այն, բացի նրանից, որ մեծ նշանակություն էր ստանում Հայաստանի երկու հատվածների հոգևոր-մշակութային մերձեցման առումով, ձեռք էր բերում նաև քաղաքական իմաստ ու կարևորություն բարենորոգումների խնդիրն առաջ մղելու տեսակետից:

Հոբելյանական հանդիսությունների կենտրոնատեղին ընտրվել էր ս. էջմիածինը՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսների աթոռանիստը, ուր խմբված էին հայ եկեղեցական-ազգային լուսավորության գործին նվիրված լավագույն ուժերը՝ ի դեմս

վանքի ուսումնական միաբանություն և Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի ուսուցչական խմբի: Ընտրված կենտրոնական հորելյանական հանձնաժողովին պիտի օժանդակեր ճեմարանի մանկավարժական խորհուրդը:

Ամեն ջանք գործ էր դրվում տոնը համազգային դարձնելու, ուստի և հանդիսություններին մասնակցելու համար հրավիրվել էին ոչ միայն հայ-լուսավորչական եկեղեցու անդամներ, այլև հայ կաթողիկ ու բողոքական գործիչներ, առավելապես, իհարկե, Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան ուխտերը, որոնց շատ բանով էր պարտական հայագիտությունը (որոշ չափով՝ նաև եվրոպական և ռուսական արևելագիտությունը, հատկապես նրանց պատմական և պատմագրականագիտական ճյուղերը): Հորելյանական հանդեսներին պիտի հրավիրվեին նաև օտար ծագում ունեցող հայազետներ¹:

Իհարկե, տվյալ ժամանակ հորելյանական հանդիսությունների ամենացանկալի մասնակիցներից մեկը կլիներ Պողոս Նուբար փաշան: Վեհափառը նրան հրավիրել էր ամենաջերմ խոսքերով: Բայց Ազգային պատվիրակության ղեկավարը խիստ զբաղվածության պատճառով չէր կարողացել մեկնել էջմիածին:

Հոկտեմբերի 13-ին Նուբար փաշան Փարիզից կաթողիկոսին հեռագրել էր.

«Վեհափառ Տէր.

Ձեր Ս. Օծութինը բարեհաճած էր հրաւիրել զիս մասնակցելու տառերի գիւտի 1500-ամեակի և հայ տպագրութեան 400-ամեակի համազգային մեծ յորելանական հանդէսներուն: Երջանիկ պիտի ըլլայի ներկայ գտնվելով սոյն հայրենասիրական հանդէսներու, եթէ Ձեր Վեհափառութեան ինձ յանձնած պատուարեր պաշտօնն այս վայրկեանիս իմ ներկայութիւնս, աւելի քան երբէք, անհրաժեշտ չի դարձնէր Եւրոպիոյ մէջ: Փափաքելով սակայն մասնակցել սոյն ազգային հանդէսներուն, խնդրեցի մեծ Տիար Հ. Առաքելեանէ ներկայ գտնուել իմ կողմէս, և երախտապարտ պիտի ըլլամ, եթէ Ձեր Ս. Օծութինն հաճի ընդունել սոյն ներկայացումը:

¹ «Արարատ», № 8-9, օգոստոս-սեպտեմբեր, 1913, էջ 861-862:

Հիրաւի, չուզեցի անտարբեր մնալ այն տօնակատարութեանց, զոր կը կազմակերպեն մեր ազգակիցները՝ տօնելու այն երկու մեծ գիւտերը, որոնք սատարեցին մեր երկրին բարոյական և մտաւորական զարգացման և որոնց շնորհիւ ծնաւ մեր գրականութիւնը և մեր ազգային յառաջադիմութիւնը՝ դասաւորելով հայ ազգը ամենաքաղաքակիրթ ազգերու շարքին մէջ, ներշնչելով նաև այն համակրութիւնը, որ այսօր մեզ կը հաւաստէ եւրոպա՝ ուժ տալով մեր արդար պահանջներուն:

Կրկնելով այս ազգային տօնին առթիւ իմ խորին շնորհաւորութիւններս՝ Զեռդ Ս. Օծութեան ամենախորին յարգանքով՝ Պօղոս Նուպար»¹:

Մեծ տոնը գտնվում էր Ամենայն հայոց հայրապետի՝ Գևորգ Ե-ի բարձր հովանավորության ներքո: Նա էր սահմանում հոբելյանական միջոցառումների վայրը և տևողությունը, որոնց անցկացումը նախատեսված էր, ինչպես ասվեց, ձգել մինչև տարեկներջ:

Հոբելյանական տարում Հայաստանի զույգ մասերում, բոլոր հայկական գաղթավայրերում անցկացվում էին ամենաքաղաքնույթ միջոցառումներ՝ հանդեսներ, ժողովրդական հավաքներ, կազմակերպվում էին դասախոսություններ, զրբեր և զրբույկներ էին հրատարակվում Հայ Առաքելական եկեղեցու պատմության, հայ ժողովրդի կյանքում նրա ունեցած բացառիկ դերի մասին՝ որպես գիտության ու մշակույթի հովանավորի, ժողովրդի դավոր ավանդույթների արթուն պաշտպանի:

Հայությունը ամենուր ևս մեկ անգամ իմաստավորում էր այն վիխթարի գործը, որ կատարել էր մեծ գիտունը՝ Մեսրոպ Մաշտոցը: Ստեղծելով հայկական գրերը՝ այդ հանճարեղ մարդը բախտորոշ դեր կատարեց ժողովրդի պատմական ճակատագրում, սկիզբ դրեց նրա ազգային վերածնությանը: Բոլոր հայ քաղաքական կուսակցություններն ու կրոնական համայնքները, սրտառուչ համերաշխությամբ ի մի գալով, կատարում էին հայկական քաղաքակրթության անմահ հիմնադիրների փառաբանքն ու օրհնաբանությունը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1007, թթ. 51 և չրջ.: Բնագիր: Զեռագիր:

Հորեյյանական միջոցառումները լայն արձագանք էին գտնում Ռուսաստանում: Բազմաթիվ միջոցառումներ էին կազմակերպվում Պետերբուրգում, Մոսկվայում, տերության այլ Հայ գաղթավայրերում: Հայ և ռուս լսարանների առջև դասախոսություններով Հանդես էին գալիս պրոֆ. Նիկոլայ Մառը, պրոֆ. Նիկոլայ Ադոնցը, Հրապարակախոս Ալեքսեյ Ջիվելեզովը, խոշոր քաղաքական գործիչ Պավել Միլյուկովը և ուրիշներ:

Լարված աշխատանք էր տանում պրոֆ. Ն. Մառը: Հորեյյանի առթիվ Պետերբուրգում և այլուր նա Հանդես էր գալիս դասախոսություններով, ռուսական գիտական Հանդեսներում, Հատկապես “Христианскій Востокъ”-ում տպագրում էր հոդվածներ և Մեսրոպ Մաշտոցի դարակազմիկ գյուտի, Հայ ժողովրդի անցած դժվարին պատմական ուղու, Կովկասում, Մերձավոր ու Միջին Արևելքում նրա խաղաղած պատմական դերի, Համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ նրա անգնահատելի ներմուծումների մասին:

Հորեյյանական միջոցառումներ էին անցկացնում նաև Եվրոպայում: Այստեղ Հաճախ նախաձեռնողները լինում էին Հայասերները: Ժողովներ ու գիտական նստաշրջաններ կազմակերպվեցին Լոնդոնում, Ժնևում, Բեռլինում և այլուր, որոնց, բացի գիտնականներից, մասնակցում էին նաև քաղաքական ու Հասարակական գործիչներ, պետական պաշտոնյաներ, դիվանագետներ: Նոյեմբերի 14-ին Կաթողիկոսին գրած նամակում Պողոս Նուրարը տեղեկացնում էր, որ ինքը մասնակցել է Փարիզի Սորբոնի Համալսարանում տեղի ունեցած Հանդիսավոր ժողովին, որն անցել է շատ բարձր մակարդակով¹:

Թուրքահայությունը նույնպես իր վարչական ու կրոնական կառույցների, մտավորական դասի հետ Համազգային տոներ նշեց մեծ շուքով:

Կ. Պոլսի Հայոց ազգային պատրիարքարանի Հրամանի Համաձայն՝ Թեմական բոլոր քաղաքների եկեղեցիներում, դպրոցներում առանձին-առանձին տեղի էին ունենում Հորեյյանական արարողություններ և Հանդեսներ:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 15:

Հսկայական բազմություն էր հավաքվել Վարազա վանքում: Բոլորի շուրթերին Մեսրոպ Մաշտոցի անունն էր: Հայ գրերի ստեղծման, Հայ ժողովրդի ճակատագրերի վրա դրանց թողած ազդեցության, ժողովրդի բազմադարյա մշակույթի մասին զեկուցումներով ու ելույթներով հանդես եկան քաղաքական և մշակութային գործիչներ Արտակ Դարբինյանը, Մ. Տամադյանը, Մ. Բրաչյանը, Տ. Մահլեպաչյանը և ուրիշներ: Հայրենաշունչ ելույթներն առաջացրել էին մեծ ոգևորություն հավաքույթի բոլոր մասնակիցների մոտ¹:

Եվդոկիայի հայոց վիճակի առաջնորդ Շավարշ վարդապետը էջմիածին ուղարկած զեկուցագրում տեղեկացնում էր, որ իրենք մեծամրոխ բազմությամբ «Հովհան Ոսկերեբան վանքում արժանավայել հանդեսներով տոնել են ազգային մեծ հորեյանը: Հատուկ հրավերի վրա Սերաստիայի առաջնորդ Տ. Թորգոմ սրբազանը եկել է Եվդոկիա և նախագահել հորեյանական հանդեսները: Ըստ մասնավոր կարգացույցի, - նշում էր նա, - առտուան կրօնական արարողությունէն յետոյ՝ ցերեկին տեղի ունեցաւ բուն յորելեանական հանդէսը, իրիկուան՝ պաշտօնական հացկերույթ եւ գիշերին՝ հրախաղութիւններ ու ժողովրդային խրախճանութիւններ: Մեր ժողովուրդը մասնաւորապէս կոգելորէր նաեւ այն պարագան, որ առաջին տպագրիչներէն մին եղած է Արզար դպիր, որ Եւդոկիացի ըլլալով մեր հայրենակիցն էր»²:

Քաղաքներում և դրանց մերձակա շրջաններում միասնական ծրագրով անցկացվող միջոցառումների ընթացքում հայ հեղինակների մեծ ոգևորությամբ արտասանած ճառերի մի զգալի մասը հայ մշակույթը պանծեցնում էր... այդ մշակույթի մահացությունամի թուրքերի լեզվով: Բայց կար ավելի վրդովեցուցիչ երևույթ. այդ հայկական հանդեսներին հրավիրվում էին նաև թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, որոնք զալիս էին տեսնելու, թե հայերն ինչպես են հայ գրին գովք անում ... թուրքերեն:

¹ Տե՛ս «Աշխատանք» (Վան), № 49 (145), 20 հոկտեմբերի 1913 թ.:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1007, թթ. 77-78:

Այս և նման սովորական դարձած ցուցամոլությունն աննե-
րելի էր, որովհետև հայերը, մեծ թե փոքր, վաղուց գիտեին, որ
թուրքը մահացու թշնամի է իրենց ազգին ու մշակույթին: Պա-
տահական չէ, որ թուրք հրավիրյալներն անկուշտ աչքերով, նա-
խանձով ու անմար ատելությամբ էին ունկնդրում ու դիտում
հայոց հանդիսությունները: Ականատեսը վերհիշում էր, որ այդ-
պիսի մի հանդեսի հրավիրված էր գաղանարարո Մուսամմեր
անունով մեկը, որը հետագայում իր հայասպան գործունեու-
թյամբ նողկալի պիտի դառնար: Կեսարիա քաղաքում հայ
մշակույթին նվիրված մի հանդեսի ներկա գտնվելուց հետո նա,
մաղձով լցված, բղավել էր թուրք երևելիների երեսին, երբ իրեն
հրավիրել էին հացկերույթի: «Դո՛ւք, տխմա՛ր թուրքեր, դուք
տիրող տարր էք այս երկրին մէջ, բայց ա՛յնքան ետ մնացած էք
հայերէն, լայաներէն, որ պիտի զղջաք օր մը ձեր այս յետամնա-
ցութեան համար: Բացէ՛ք այժմէն ձեր աչքերը, սթափեցէ՛ք...»:
«Նախանձով թունաւորուած այս խօսքերը ա՛յնքան պերճախօս
են եւ մեկնութեան չեն կարօտիր»¹:

Հայ գրի և տպագրութեան հորեյանական եղբայրակիչ հան-
դեսը տեղի ունեցավ 1913 թ. հոկտեմբերի 11-ին Կ. Պոլսի մայր
եկեղեցում՝ ներսում և դրսում հավաքված հսկա բաղմութեան
ներկայութեամբ: Եկել էին բազմաթիվ օտար դիվանագետներ,
այդ թվում՝ դեսպաններ, կարևոր պաշտոնյաներ: Ներկա էին
նաև Իթթիհադի պարագլուխներից մի քանիսը, այդ թվում՝ Թա-
լեաթը: Նրանք եկել էին իրր իրենց «ուրախությունը կիսելու»
«հայ եղբայրների» հետ: Թուրք մեծամեծները արտաքինապես
ցույց էին տալիս, թե հայկական հորեյանն իրենց համար նույն-
պես անկեղծ ցնծութեան առիթ է:

Ականատեսը պատմում է. «Դեռ կը յիշեմ Թալեաթը Մայր
եկեղեցի մտած պահուն Միհրդատ Հայկազ արիւն-քրտինք
մտած էր անցք մը բանալու եւ պահարանի դռնէն եկեղեցի

¹ Գաբրիել Թազորեան, Երազանքի և տաղնապների տարիներ (1908-
1915) և գաղափարի խոյանները Վահան Ս. Քիւրքճեան ու Գեորգ Ս.
Վիշապեան, Գահիրե, ԼՂ 102-103:

մտցնելու համար ներքին գործերու նախարարը եւ միւս թիւրք հիւրերը: Ո՞վ գիտե ինչէր կանցնին հայ ժողովուրդի դահիճի մտքէն՝ երբ կը տեսներ այդ յոգնախուռն բազմութիւնը, որ լեցուցեր էր Մայր Եկեղեցին, բակը, չրջակայ փողոցները՝ իր ցեղին մշակոյթը տօնելու համար: Իր ցեղին յարութեան հաւատացող ժողովուրդի մը հոգեկան պոռթկումն էր այդ տօնը, ու չէր կրնար բան մը խլրտած չըլլալ մեր վաղւան դահիճներուն ներսը»¹:

Դահլիճի առաջին շարքի բազմաթոռին բազմել էր Թալեաթը՝ կեղծ ժպիտը դեմքին, իսկ օթյակում թագաժառանգ Մեջիդն էր և Իթթիհադի պարագլուխներից Յուսուֆ Իզզեդինը:

Հանդեսը բացելուց հետո նախ կարդացվեց հայոց Կաթողիկոսի կոնդակը, որով փառաբանվում էր մեծագույն տոնը, ապա կոչ էր արվում մասնակցել «Կրթական հիմնադրամ» ստեղծելու համար ծավալվող համազգային հանգանակությանը: Կաթողիկոսն իր կոնդակով հույս էր հայտնել, որ մեսրոպյան գրերի գյուտի տոնը պետք է նպաստի հայոց միասնության նվիրական գաղափարի հաղթանակին: Կոնդակի ընթերցումը բազմիցս ընդհատվում էր որոտընդոստ ծափահարություններով և հավանության կոչերով:

Ապա ելույթներով հանդես եկան Խաթակը, Կոստան Զարյանը, Սիամանթոն և ուրիշներ:

Հետևեց համերգային մասը: Բեմում էր հարյուրից ավելի երիտասարդներից և օրիորդներից կազմված երգչախումբը, որը ստեղծել էր այդ ամիսներին Կոստանդնուպոլսում գտնվող Կոմիտաս վարդապետը, որը և վարում էր երգչախմբի ելույթը:

Թալեաթն այդ ամենը դիտում էր ուշադիր և նախանձից կրճտացնում ատամները²: Չնայած դրան՝ նա բեմ բարձրացավ և «մեծ իրադարձության կապակցությամբ» ողջունեց հանդեսի մասնակիցներին: «Ու դեռ կը յիշեմ Թալեաթի ճառը Մայր Եկե-

¹ «Վէմ», № 1, հունվար-ապրիլ, 1935, էջ 25-26:

² Տե՛ս Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, հատ. երկրորդ, Պեյրուիթ, 1952, էջ 166-169:

ղեցւոյ մէջ՝ ի փառս Հայ մշակոյթի: Հայ ժողովուրդի վաղւան դահիճը եկել էր փաղաքշանքներով օրօրել իր որսը: Օր մը յետոյ ալ, Թաքսիմի պարտէզին մէջ սարքւած Հանդէսին խօսք պիտի առնէր ուրիշ դահիճ մը, ձէմալ, նոյնքան անուշ օրօրներով համեմելով իր ճառը»¹, - վերհիշել է ականատեսը:

Հատկանշական է, որ Հորեյանական եզրափակիչ Հանդեսից հետո այդ ժամանակ Կ. Պոլսի գինավորական նահանգապետ Զեմալ փաշայի կարգադրութեամբ ձերբակալվեցին հավաքույթին մասնակցած մի շարք Հայ գործիչներ, որոնց նա հայտարարեց, որ «եթե Հայերը չարունակեն իրենց դավաճանական գործունեությունը, ապա թող գիտենան, որ թուրք կառավարությունը բավական ուժեղ է զանոնք բնաջնջելու, առանց խնայելու ո՛չ ծերի, և ո՛չ մանուկի»²:

Բ. Դուռը նոյեմբերի սկզբին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքին՝ որպես թուրքահայոց ազգային կենտրոնական վարչութեան նախագահի և Թուրքիայի ամբողջ Հայ ժողովրդի օրինական ներկայացուցչի, առաջարկեց միջնորդել Պողոս Նուրարի առաջ, որպեսզի նա դադարեցնի իր գործունեությունը եվրոպայում, իսկ Հայաստանի բարենորոգումների հարցով բանակցություններ սկսի պատրիարքարանի ու կառավարութեան միջև: Բայց պատրիարքը տալիս է խելացի պատասխան, այն է. որովհետև բարենորոգումներ ձեռք բերելու և իրագործելու խնդրի լուծումը իր վրա է վերցրել Հայ ազգի գերագույն հոգևոր պետը՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, որը և նշանակել է առանձին պատգամավորություն - ներկայացուցչություն՝ եվրոպական և թուրքական կառավարությունների առաջ պաշտպանելու այդ դատը, ուստի պատրիարքարանը ձեռնհասություն և իրավունք չունի միջամտել գործին և անջատ բանակցություններ վարել թուրքաց կառավարութեան հետ, քանզի այդ իրավունքը պատկանում է միայն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին և նրա պատգամավորներին³:

¹ «Վէմ», № 1, Հունվար-ապրիլ, 1935, էջ 26:

² Լևոն Մոզեան, Աքսորականի մը ողիսականը, Փարիզ, 1958, էջ 10:

³ «Մշակ», № 272, 6 դեկտեմբերի 1913 թ.:

Այս պատասխանը արժանավոր, օրինավոր և ազգային չափերի տեսակետից միակ հնարավորն էր, որով պետք էր Բ. Դոանը համոզել, թե հայերն այս անգամ այլևս մտադիր չեն հավատալու 35 տարիներ ի վեր չոայլվող սին, փուչ ու խարուսիկ խոստումներին:

Բ. Դոուը համենայնդեպս շարունակում էր դիմել նորանոր փորձերի: Մայրաքաղաքի թերթերը գրում էին, որ ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյը հայերի ներկայացուցիչներին հայտնել է, թե կառավարությունը ցանկանում է նրանց հետ բանակցել և դրա համար խնդրել է իրեն ներկայացնեն պահանջվող խնդիրների ցուցակը: Նախարարը կառավարության կողմից խոստացել էր պառլամենտում հայ պատգամավորների թիվը հասցնել մինչև 18-ի, թեև հայերը պահանջում էին 22 տեղ: Մամուլը հաղորդում էր, որ նախարարների խորհուրդը, նոյեմբերի 29-ից սկսած, զբաղված էր Հայաստանում բարենորոգումներ մտցնելու խնդրով: Նախարարների խորհրդակցություններին հրավիրվել և մասնակցում էր հայազգի Հալաջյան էֆենդին: Այդ օրերին նաև ուրիշ միջոցառումներ էին իրականացվում: Օրինակ՝ Վանի վիլայեթում Բ. Դոուը կազմել էր մի մասնախումբ՝ երկու հայ, երկու թուրք և մի հույն կազմով: Չնայած քրդերի բողոքին՝ նրանցից որևէ մեկը չընդգրկվեց մասնախմբի կազմի մեջ: Այդ խմբին իրավունք էր տրված վճռելու այն բոլոր հողային խնդիրները, որոնք առաջացել էին քրդերի և Ռումելիից Հայաստանում տեղավորվող թուրքերի կողմից հայերի հողերը բռնությամբ խլելու հետևանքով: Մասնախումբը լիազորված էր նաև, որ եթե հնարավոր չլինի խաղաղորեն հաշտության գալու, ապա այդ դեպքում բռնադատիչները պարտավոր էին նախկիններում հայերին պատկանող հողերի փոխարեն նրանց տալ դրամական փոխհատուցում: Բայց հայերի նկատմամբ քրդերի համատարած ոճրագործությունների պայմաններում հնարավոր չէր լինի տուժածների օգտին որևէ վճիռ կայացնել, առավել ևս՝ իրականացնել: Չնայած դրան՝ թուրք ղեկավարները կրկին ու կրկին փորձեր էին անում Հայկական հարցը զրկել իր միջազգային բնույթից և այն վերածել հայ-թուրք խնդրի: Այս անգամ էլ գտնվեցին որոշ հայ գործիչներ, որոնք պնդում էին, թե գուցե լավ է հրաժարվել հայության գործերին պետությունների միջամտությունից և

համաձայնության գալ թուրքական կառավարության հետ¹։

Մոսկվայում հրատարակվող «Մարտ» թերթը այդ առթիվ գրում էր. «եթէ այս բոլորն այն խարուսիկ քաղաքականութեան շարունակութիւնը չէ, որ Տաճկաստանում գոյութիւն ունի Արդուլ Համիդի՝ սուլթանական գահ բարձրանալու օրերից», միևնույնն է, «դրանց հետ պետք է վերաբերուել խորին զգուշութեամբ»²։

Իրենց ազգային կյանքի վերջին՝ ավելի քան երեք տասնամյակների պատմական փորձով թուրքահայերը խորապես համոզվել էին, որ թուրքական հիդրայի ճանկերից իրենք կարող են փրկվել միայն ու միայն Ռուսաստանի միջամտությամբ և ջանքերով³։

Նոյեմբերի 15-ի հեռագրով Գիրսն իր նախարարությունը ղեկուցում է, որ ինքը չի կասկածում, որ բարեփոխումների իր մշակած խմբագրումը կհանդիպի հայության լիակատար քաջալերանքին⁴, իսկ հաջորդ հեռագրերից մեկով նա Սազոնովին տեղեկացնում էր, որ «նոր պատրիարք Զավենը հայտնեց ինձ օրերս ազգի երախտագիտությունը կայսերական կառավարությունը՝ միաժամանակ հույս հայտնելով, որ նախագիծը կանցկացվի իր ներկա տեսքով՝ առանց Պորտայի հանդեպ ցանկացած անընդունելի զիջումների։ Նույն մտածելակերպին են հետևում հայ ժողովրդի բոլոր իրազեկ ներկայացուցիչները, որոնց հետ ես անընդմեջ հարաբերությունների մեջ եմ»⁵։

¹ Մի պահ եղավ, որ ղեպի այդ տեսակետը թերվեց նաև նորրնտիր պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսը, որը Հայկական հարցի չուրջ ընթացող բանակցություններին լիակատար չէր տիրապետում։ Պատահական չէր, որ նա Ապահովական հանձնաժողովին հանձնարարել էր իրեն մանրամասն տեղեկագիր ներկայացնել 1912 թ. օգոստոս – 1913 թ. նոյեմբեր ժամանակահատվածում Հայկական հարցի չուրջ տեղի ունեցած կարևոր իրողությունների մասին։ Կատարելով պատրիարքի հանձնարարականը՝ ղեկտնմբերի 4-ին Ապահովական հանձնաժողովը նրան ներկայացրել էր 17 էջից բաղկացած մանրամասն տեղեկագիր (տե՛ս ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի Փոնդ, վավ. 91, թթ. 1–17)։

¹ «Մարտ», № 19, 1 դեկտեմբերի 1913 թ.։

² АВПРИ, ф. “Политархив”, з. 1913, д. 3459, л. 25.

³ Նույն տեղում, թ. 32։

⁴ АВПРИ, ф. “Политархив”, з. 1913, д. 3465, л. 48.

**ՄԻ ԱՆՍՊԱՍԵԼԻ ՎՐԻՊՈՒՄ:
ՆՈՒԲԱՐ ՓԱՇԱՆ ՎԱՐՁԱՊԵՏ ԿՈԿՈՎՅԵՎԻ ՄՈՏ**

Բարեփոխումների ձգձգումը և մամուլում բարձրացված աղմուկը թուրքերին թեև էին տալիս համոզվելու, որ իրականում, բացի Ռուսաստանից, ոչ մի երկիր չահագրգռված չէ Հայաստանում կատարել որևէ բարենորոգում:

Պողոս Նուբարը և Հայոց պատրիարքարանը ուշադիր հետևում էին երիտթուրքական մամուլի նոր սպառնալիքներին և պետությունների միջև արդեն ձեռք բերված համաձայնությունների դեմ Բ. Դռան կողմից ձեռնարկվող նոր քայլերին:

Իր № 198 ձեպագրով դեսպան Գիրսը Ս. Սազոնովին հաղորդում էր, որ, թեև Հայերի ցանկությունների համաձայն, ռուսների առաջարկած նախագիծը հավանություն է արժանացել Ֆրանսիայի կողմից, չեզոք վերաբերմունքի՝ Անգլիայի կողմից, բայց եռյակ զինակցությունը Գերմանիայի գլխավորությամբ երբեմնե բերեմն չարունակում է դրսևորել հակազդեցություն, որի հետևանքով դանդաղում է բարենորոգումների նախագծի վերջնական խմբագրումը: Այդ հապաղումը էլ ավելի էր սրել թուրքերի և Հայերի հարաբերությունները ինչպես գաղառներում, նույնպես և մայրաքաղաքում¹: Պատահական չէր, որ հենց այդ օրերին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կոմիտեի նիստերից մեկում կարծիք էր հայտնվել, որ բարեփոխումներ անցկացնելու անհրաժեշտության մասին Ռուսաստանի առաջարկած պայմանները բացարձակապես անընդունելի են նաև Եվրոպայի համար. վերջինս վերջապես համոզվում է, որ արդյունքում Թուրքիայից կօտարվեն վեց վիլայեթները և կղառնան ռուսական հավակնությունների ասպարեզ: Ավելին, օսմանյան մամուլը նաև կեղծ լուր էր տարածել, թե ռուսական իշխանություններն այժմ զղջում են, որ բարձրացրել են հայկական բարենորոգումների հարցը և հիմա հիմքեր են փնտրում դրանից ձեռք քաշելու համար:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 32.

Այդ օրերին Իթթիհադի կոմիտեի մի ուրիշ նիստից հետո Բ. Դուռը Ֆրանսիայի կառավարություն հատուկ ուշադրությունը հրավիրել էր այն հետեանքների վրա, որոնք կարող էին ծագել ռուսական նախագծի իրականացումից: Բ. Դուռը կարծում էր, թե Ռուսաստանի ու Գերմանիայի մերձեցումից ղժզոհ Փարիզը հանուն Արևելյան Անատոլիայում ունեցած իր շահերի հանդես կգա այդ տարածաշրջանում Ռուսաստանի նկրտումների դեմ: Թուրքական կառավարությունը նաև փայփայում էր այն հույսը, որ նույն տեսակետին կհակվի Անգլիան ևս: Ինչ վերաբերում էր բարենորոգումների հարցում Իտալիայի և Ավստրո-Հունգարիայի բռնած դիրքին, ապա դրանցից առաջինն անվերապահորեն Թուրքիայի կողքին էր, իսկ երկրորդը կարծես հակված էր խնդիրը միջազգայնացնելու, որը երբեք չէր կարելի թույլ տալ: Եվ, վերջապես, Բ. Դուռը հասկացրել էր Գերմանիային, թե իր երկիրը նրանից ակնկալում է Ռուսաստանի ձգտումների սանձում¹:

Այս իրադրության մեջ Ռուսաստանը ոչ թե բռնեց նահանջի ճանապարհը, այլ խստացրեց իր դիրքը: Պետերբուրգում Թուրքիայի դեսպան Թուրխան փաշայի հետ նոյեմբերի 8-ին ունեցած հանդիպման ժամանակ արտգործնախարար Սազոնովը նրան ասել էր. «... Այժմ մենք հասել ենք մեր զիջողության վերջին կետին և այլևս նոր զիջումներ չենք անելու»: Ավելին, նա դիմել էր ուղղակի սպառնալիքի, որ «եթե հայերը կորցնեն իրենց դրության բարելավման հույսը, այն ժամանակ նրանք ստիպված կլինեն դիմելու ծայրահեղ միջոցների, իսկ մենք բազմիցս նախազգուշացրել ենք Թուրքիային, որ այդպիսի մի դրության նկատմամբ անտարբեր մնալ չենք կարող»²:

Ահա այս միջոցին՝ 1913 թ. նոյեմբերի 14-ին, Նուրար փաշան Ամենայն հայոց կաթողիկոսին հղում է հերթական նամակ, որով նրան տեղյակ է պահում, թե եվրոպական թերթերը հաղորդել են, որ Ս. Սազոնովը Պետերբուրգում հայտարարել է, թե

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3459, л. 33.

² Նույն տեղում:

Ֆրանսիայից Ռուսաստան վերադառնալու ճանապարհին ինքը ստիպված է եղել կանգ առնել Բեռլինում, որպեսզի հայկական հարցով տեսակցի գերմանական կառավարության հետ, որը ավարտվել է հաջողությամբ: Միաժամանակ Նուբարը տեղեկացնում է, որ «վերջերս պատահած դեպք մը ինձ վախ ներշնչեց, թէ ռուսական կառավարութեան տրամադրութեանց մէջ փոփոխութիւն մը յառաջ եկած ըլլայ»¹:

Բանն այն է, որ Ռուսաստանի վարչապետ Վլադիմիր Նիկոլայի Կոկովցեւը, որն այդ օրերին գտնվում էր Փարիզում, լրագրողների հետ հանդիպման ժամանակ նրանցից մեկի հարցին ի պատասխան՝ հասկացնել էր տվել, թե Հայաստանի բարենորոգումների խնդրի լուծումը դեռ չի հասունացել և կարոտ է երկար ժամանակի, քանի որ դեռ անհրաժեշտ է լինելու առաջիկայում նույնպես թուրքական կողմի հետ դժվարին բանակցություններ վարել: Այդ մասին առաջինը գրել էր Փարիզի «Թան» թերթը: «Ձեր Սրբութիւնը կրնայ երեւակայել զգացած յուզմունքս՝ կարդալով այդ լուրը»², - գրում էր Նուբարը կաթողիկոսին: Նա նշում էր, որ եթե ռուսաց վարչապետը իսկապես այդպիսի հայտարարութիւն էր արել, ապա դա «յայտնապէս կը հակասեր Սազոնովի ըրած յայտարարութեանը, և որուն առաջ բերելիք ամենափոքր չարիքը՝ թուրքերը քաջալերել պիտի ըլլան իրենց ընդդիմութեան մէջ»³:

Ինչ խոսք, Ռուսաստանի վարչապետի այս սայթաքումը մեծապես ոգեշնչել էր թուրքերին և տազնապի մատնել Նուբարին, որը իսկույն տեսակցություն է խնդրում Կոկովցեւին՝ ստանալու բացատրություն և նրա ուշադրությունը հրավիրելու հնարավոր այն ծանր հետևանքների վրա, որոնք կարող էր առաջ բերել այդ հայտարարությունը: Վարչապետն անմիջապես ընդունում է նրան և զրույցի հենց սկզբին հավաստիացնում, որ բնավ իր մտքով չի անցել, թե հնարավոր է ենթադրել՝ Ռուսաստանը

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 13:

² Նույն տեղում, թ. 13 (չրջ.):

³ Նույն տեղում:

ձեռք է քաշել Հայաստանի բարենորոգումների խնդրից, և որ ինքը պարզապես ուզել է ասել, թե Եվրոպան այժմ չատ անհանգստացած է արևանական հարցի ձգձգումից և թուրք-հունական հաշտության բանակցությունների խափանումից, որոնք լրջորեն սպառնում են ընդհանուր անվտանգությանը, հետևապես հնարավորինս արագ պետք է հարթել մեծ վտանգներ պարունակող այդ կնճիռները, ապա լրջորեն զբաղվել հայերի խնդրով:

Նուրբարն ասում է, որ այդ դեպքում արդյո՞ք պետք չէ ցրել մարդկանց մեջ առաջ եկած թյուրըմբռնումն ու «գեշ տպավորությունը և ցոլացնել ոռուսական կողմի ճշմարիտ խոսքը»: Կոկովցեն անմիջապես տալիս է իր համաձայնությունը, որից հետո համատեղ շարադրում են բացատրական մի տեքստ «Թայմսի» համար: Այնտեղ ասված էր ամենակարևորը, վարչապետ Կոկովցեյը կատարելապես համաձայն է արտգործնախարար Սազոնովի հետ, որ Ռուսաստանը հաստատ որոշել է հետամուտ լինեն Հայաստանի բարենորոգումներին մինչև դրանց լիակատար իրագործումը¹: Դրանով Ռուսաստանի վարչապետի վրիպումը հարթվում է:

Այնուհետև էջմիածին ուղարկած իր նամակում Նուրբարը հավելում է, որ նախարարապետի հետ տեսակցությունից օգտվելով՝ ինքը նրան կարծիք է հայտնել, որ Հայկական հարցի հիմնախնդիրը կդառնա կրիտիկական, եթե ոռուսական կողմից ձեռք չառնվեն արտակարգ միջոցներ: Բանն այն է, ասել էր նա, որ հայերը անհամբեր սպասում են բանակցությունների ելքին, բայց նրանց մեջ կա մի հատված, որին զսպելը դժվար կլինի, եթե կացությունն այդպես շարունակվի: Եվ հայերի այդ հատվածի քայլերի առաջն առնելու համար պետք է արագացնել բանակցությունների գործընթացը, որի հաջողությունը մեծապես կախված է Թուրքիայի վրա ֆինանսական ճնշում գործադրելուց: Հուսադրող է, ասել էր նա, որ Ֆրանսիայից բացի՝ Անգլիան նույնպես, հավանաբար, միանա այդ ճնշմանը: Արդեն անգլիա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 13 (չրջ.):

կան պառլամենտում կազմվել է մի Հանձնախումբ, որը նույնիմաստ դիմում պիտի կատարի Էդվարդ Գրեյին՝ Հայցելով, որ Անգլիան պիտի մերժի Բ. Դուանը որևէ ֆինանսական աջակցություն, մինչև որ բարենորոգումների գործն ավարտին չհասցվի: Նա Կոկովցեին խնդրում էր, որ Ռուսաստանը նույնպես Հետևի այդ օրինակին: «Ելմտական ճնշում մը բանեցնելը միակ միջոցն է եւրոպական խաղաղութիւնը վրդովող ծանր կնճիռները հեռացնելու համար»¹, - համոզված էր Նուրարը:

Ուշադրությամբ ունկնդրելով Հայկական պատվիրակության ղեկավարին՝ Կոկովցեն ասում է, որ իր կառավարությունը նույնպես Թուրքիային մերժելու է որևէ փոխառություն տալ, մինչև Հայաստանի բարենորոգումների ծրագրի առկախ մնացած խնդիրները չլուծվեն: «Վեհ. Ցարի կառավարությունը պիտի անի իր ձեռքից եկածը», - չեչտել էր նա, ապա ավելացրել, որ Պետերբուրգ Հասնելուն պես Սերգեյ Սազոնովին պիտի հանձնարարի, որ նա կարինետին առաջարկ ներկայացնի Թուրքիայի վրա ֆինանսական ճնշման հարցով մյուս պետություններին միանալու մասին²:

Զրույցից պարզ էր դարձել, որ Պետերբուրգին անհանգստություն էր պատճառում մի ուրիշ հանգամանք ևս: Բանն այն է, որ գերմանական կառավարությունը, նահանջ կատարելով սեպտեմբերի 10-ի համաձայնագրից, միաժամանակ լարել է բոլոր ուժերը, որպեսզի լայնացնի և ուժեղացնի իր ազդեցությունը մանավանդ Թուրքիայի փոքրասիական վիլայեթներում:

Հիրավի, այդ անհանգստությունը հիմնադուրկ չէր: Եթե մինչ այդ գերմանացի միսիոներների ուժերով ու միջոցներով, այսինքն՝ բարեգործական հիմունքներով էին բացվել բազմաթիվ դպրոցներ, հիվանդանոցներ ու որբանոցներ, ապա այժմ այդ նախաձեռնությունն իր վրա էր վերցնում գերման կառավարությունը, բայց միայն մի տարբերությամբ. այս անգամ ոչ թե բարեգործական հիմնադրամների, այլ պետական միջոցներն էին

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 14:

² Տե՛ս նույն տեղում, չրջերես:

ուղղվելու Փոքր Ասիա, բայց դրանք հատկացվելու էին միայն թուրքերով բնակեցված տարածքների՝ Գերմանիայի ազդեցությունը կայսրություն տիրապետող ազգի վրա ուժեղացնելու նպատակով: Հայտնի էր դարձել, որ Գերմանիայի ղեկավարությունը պատրաստել է մի հատուկ ծրագիր, որի համաձայն՝ թուրքիայի փոքրասիական վիլայեթներում պետք է հիմնվեին մի շարք ուսումնարաններ, որոնցում թուրք երեխաները ստանալու էին ձրի կրթություն: Միաժամանակ որոշվել էր Պոլսի և գավառների թուրքական կրթարաններում գերմանական կառավարության միջոցներով պահել Գերմանիայից եկած ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ, որոնք դասավանդելու էին գերմաներեն: Այդ առթիվ Բեռլինում արդեն սկսվել էին բանակցություններ Գերմանիայի արտաքին գործերի և լուսավորություն նախարարությունների միջև¹:

Ավանդաբար Ռուսաստանի ազդեցություն չըջան համարվող թուրքահայաստանում նման ծրագրի կենսագործումը սաստիկ կուժեղացներ գերմանական ներկայությունը թուրքիայում:

Բայց ռուսական կառավարությունը քնած չէր: Տեղեկանալով այդ ամենի մասին՝ նա գերմանական կողմին հասկացնել տվեց, որ ինքը Հայկական հարցում հաստատակամ է, և իր որդեգրած դիրքերից նահանջ չի լինելու:

Մյուս կողմից՝ այդ օրերին «Թայմսը» հրատարակել էր մի խմբագրական՝ ի նպաստ Հայաստանի բարենորոգումների, ուր խնդիրը ներկայացված էր հայոց տեսակետներին միանգամայն համահունչ: Քանի որ այս թերթը սերտ հարաբերություններ ուներ կառավարության հետ, ուստի Նուբարը կարծում էր, որ նման հոդված հրապարակելու համար խմբագրությունը պետք է ստացած լինե՞ր համապատասխան արտոնություն, ինչը ապացուցում է, որ անգլիական կարիները հրաժարվել է Հայաստանի բարենորոգումների նկատմամբ իր որդեգրած կրավորական դիրքից և հայերի համար նպաստավոր կեցվածք է որդեգրել: Դրա ապացույցներից մեկը Նուբարը համարում էր այն, որ լոր-

¹ «Բարենորոգումները Հայաստանում...», էջ 79:

դերից մեկի պատվին տրված Հացկերույթի ժամանակ Անգլիայի կառավարության ղեկավար Ասկվիտը նաև արտասանել էր հետևյալ խոսքերը. «Պետք է ավելացնեմ, որ Ասիական Թուրքիայի հողային ամբողջության պահպանման առաջին, լավագույն և ապահովարար ամենաօգտակար պայմանը ներկա պարագաներում բարենորոգումներն են, որոնք պետք է գործադրվեն ազդու կերպով, պետությունների ուղղակի և գործուն մասնակցությամբ»¹:

Տվյալ ժամանակահատվածում Հայաստանի բարենորոգումների կացությունը Պողոս Նուբարն ամփոփում էր հետևյալ երկու կետերով. 1) Պետությունները համաձայնության են եկել ոչ միայն Հայաստանում բարենորոգումներ կատարելու անհրաժեշտության հարցում, այլև բարենորոգումների ծրագրի չուրջ: Փաստաթուղթն արդեն ներկայացված է օսմանյան կառավարությանը, որը, սակայն, առանց գնահատելու իր իսկ չափերը, կուրորեն չարունակում է ընդդիմանալ դրան, 2) Բ. Դռան ընդդիմությունը բեկելու համար այժմ կա մի հիմնական միջոց՝ Թուրքիայի վրա տերությունների, հատկապես Ֆրանսիայի կողմից ֆինանսական ճնշում գործադրելը:

ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

Ընդառաջ գնալով տվյալ պահին Հայկական հարցի վիճակի մասին ստույգ տեղեկություններ ստանալու Պետերբուրգի հայկական խմբակի ցանկությանը՝ նոյեմբերի 12-ին արտգործնախարար, հոֆմեյստեր Ս. Դ. Սազոնովը ընդունեց նրա անդամներ Պ. Ղուկասովին, Հ. Սաղաթելյանին և Մ. Պապաջանովին:

Հենց սկզբից Սազոնովն ասաց, որ Ռուսաստանը մինչև այժմ անդադար ու անխոնջ պաշտպանել է հայերի կողմից մշակված և Կ. Պոլսում ռուսաց ղեսպան Գիրսին ներկայացված Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների նախագիծը՝ աննշան

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 14 և չրջ.:

փոփոխություններով այն հատվածների, որոնք առաջ կրեբերին մյուս տերությունների բուռն հակազդեցությունը:

Այնուհետև արտգործնախարարը հանգամանորեն անդրադառնում է պայքարի այն հանգրվաններին, որ առայժմ ուսական դիվանագիտությունը մղում է Հայերի համար նպաստավոր փաստաթուղթ մշակելու ուղղությամբ: Ձնայած բարենորոգումների ծրագրի նախագծի մի շարք կետերի չուրջ ընթացող վիճաբանություններին՝ Ռուսաստանի, Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև ակտիվ բանակցությունները դեռ չարունակվում են:

Հայ պատգամավորության այն հարցին, թե Թուրքիայի կողմից բարենորոգումների ծրագիրը մերժելուց հետո արդյո՞ք Ռուսաստանը կփորձի Հայաստանում ուժի միջոցով հասնելու որևէ արդյունքի, Սազոնովը չեչտեց, որ Հայկական հարցի լուծման համար ներկայումս Ռուսաստանը մտադրություն չունի զինված ուժ կիրառել, մանավանդ որ Պետերբուրգի կողմից ցանկացած սպառնալիք Գերմանիան դիտում է որպես Թուրքիայի նկատմամբ ագրեսիվ քայլ, Օսմանյան կայսրության ամբողջականությանը ոտնձգություն: Որպեսզի Հայաստանի բարեփոխումների ընթացքն արագացվի, ասում էր նախարարը, ենթադրվում է առաջիկայում այնտեղ ավելացնել ուսական հյուպատոսների և փոխհյուպատոսների թիվը¹:

Ոոսք բացելով Թուրքիայի տարածքային ամբողջականության մասին՝ արտգործնախարարն ասաց, որ տերությունները նրան վերաբերվում են որպես ճաքեր տված բաժակի և զգուշանում, որ չփչրվի, ու այն բաժանելու հողի վրա համընդհանուր եվրոպական պատերազմի պատճառ չդառնա, քանի որ տերությունները դեռ համաձայնության չեն եկել Թուրքիայի բաժանման հարցի շուրջ:

Այնուհետև Ս. Սազոնովն անդրադառնում է Հայերին ոչ պակաս հետաքրքրող Հայաստանում երկաթուղային կոնցեսիաների խնդրին: Հարց բարձրացնելու հավանական պատճառն այն էր, որ նախորդ օրերին Պետերբուրգի հայ գործարարները դիմել

¹ ПЗПАК, том I, стр. 303.

էին կառավարութեանը ռուսական ընկերությունների կողմից Հայաստանի տարածքում երկաթուղային կոնցեսիաներ ձեռք բերելու անհրաժեշտության մասին՝ ընդգծելով այդ երկրի համար դրանց շուտափույթ իրականացման խիստ կարևորությունը և վճռորոշ նշանակությունը: «Մենք խնդրում ենք հատուկ ուշադրություն դարձնել այս գործի ընթացքի վրա և բացատրել, թե ինչ կարող ենք մենք՝ Հայերս, ձեռնարկել ինչպես Թուրքիայում, այնպես էլ դրա սահմաններից դուրս, որպեսզի հարցը շուտափույթ դրական լուծում ստանա», - ասված էր կառավարությանն ուղղված ՊՀԽ-ի ուղերձում, որին անդրադարձել էին «Россия», «Толос Москвы», «Русское Слово» և ուրիշ պարբերականներ: Սազոնովը Հայ գործիչներին ցույց տվեց Ֆրանսիայից օրերս ստացված մի նոր քարտեզ, որի վրա գունավոր նշված էին Թուրքիայում տեղությունների կոնցեսիաների ոլորտները, այն է՝ Ֆրանսիան՝ Սիրիայում և Հայաստանի հարավային մասում՝ ներառյալ Տրապիզոնը (Տրապիզոն-Սվազ-Նարբերդ), Անգլիան՝ Զմյուռնիայի չրջանում, Իտալիան՝ Զմյուռնիայի չրջանի ոչ մեծ հատվածում և Հյուսիսային Կիլիկիայում, Ռուսաստանը՝ բուն Հայաստանում և մինչև Սև ծով հասնող ռուսական սահմանին հարող մասում, Գերմանիան՝ Բաղդադի երկաթուղու և Կիլիկիայի ամբողջ տարածքում¹:

Ինչ վերաբերում է «Comité de L'Asie Francaise»-ի կողմից Փարիզում հրավիրվելիք համաժողովին, ապա Սազոնովը դրա օգտակարությունը չէր կասկածում, քանի որ նպատակն էր օգնել իրականացնելու ռուսական բարեփոխումները: Նա ռուս պետական ու հասարակական գործիչների մասնակցությունը այդ ձեռնարկին միանգամայն ցանկալի էր համարում²:

Վերջում նախարարն ինքն է հիշատակում Հայաստանում հնարավոր ապստամբության մասին և չեչտում, որ դա միանգամայն անցանկալի է, քանի որ ներկայիս կոնյունկտուրայի պայմաններում այն ոչ միայն որևէ օգուտ չի բերի գործին, այլև

¹ ПЗПАК, том I, стр. 303-304.

² Նույն տեղում:

կարող է արյան գետերի պատճառ դառնալ, որը ոչ ոք չէր ուզենա իր խղճի վրա վերցնել:

Հայկական խմբակի 1913 թ. նոյեմբերի 21-ի հատուկ նիստը լսեց Պ. Ղուկասովի, Հ. Սաղաթեյանի և Մ. Պապաջանովի զեկույցը արտաքին գործերի նախարարին իրենց այցելության մասին:

ՓՈՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Ձնայած ոռոսական դիվանագիտության մեծ ջանքերին՝ ոռոս-թուրքական բանակցությունները 1913 թ. նոյեմբերին չառունակում էին անարդյունք տեղապատույտ տալ:

Պետերբուրգի ղեկավար չրջանները հայկական բարենորոգումների հարցը համարում էին ոռոսական գործ, իսկ հայերից երիտասարդ թուրքերի դժգոհությունը գնալով ուժեղանում էր և սպառնում նոր բարդություններ առաջ բերել:

Նոյեմբերի կեսերից «Միություն և առաջադիմության» կոմիտեն ուժեղացրեց հայերի հալածանքները՝ պատճառաբանելով, որ նրանք ոչ միայն չեն դիմադրում Եվրոպայի միջամտությանը Թուրքիայի ներքին գործերին, այլև ամեն կերպ աջակցում են դրան:

Արձագանքելով հայերի դեմ Իթթիհադի կոմիտեի նոր արշավին՝ թուրքերը Կ. Պոլսում սկսեցին բոյկոտել հայ վաճառականների ապրանքները: Ավելին, մայրաքաղաքի արվարձաններից մեկում բացահայտվեց մի դավադրություն, որի մասնակիցները նպատակ էին դրել կազմակերպել հայերի կոտորած, քանզի նրանց եկեղեցիներն ու դպրոցները:

Կ. Պոլսում պետությունների ղեսպանները նոյեմբերի 22-ին հարց ուղղեցին Բ. Դուանը, թե նա ինչ է մտածում մայրաքաղաքում լարվածությունը թուլացնելու մասին, և որո՞նք են բարենորոգումների այն առաջարկները, որ կառավարությունը կարող կլինի գործադրել Հայաստանում: Բ. Դուուը պատասխանեց, որ բարենորոգումներ կատարելու մասին խոսք անգամ չի կարող լինել, մինչև որ Եվրոպան չկատարի իր հետևյալ պա-

հանջները՝ 1) փող տալ, 2) պաշտոնյաներ ուղարկել, 3) չպահանջել ոչ մի վերահսկում բարենորոգումների իրականացման ընթացքի վրա:

“Русские Ведомости” թերթի 1913 թ. № 276-ում տպված վերոնշյալ հոդվածում Ա. Զիվելեգովը նկատում էր. «Թուրքահայաստանում բարենորոգումներ կատարելու հարցը, որը կարծես մոտենում էր լուծման, նորից խճճվում է, մեծ պետությունների դիվանագիտությունը դարձյալ կանգնել է երիտթուրքական կառավարության համառ դիմադրության առաջ և չգիտի ինչպես դա հաղթահարի»:

Թվում էր, թե հաղթահարված են էական խոչընդոտները: Եռյակ համաձայնության պետությունները, որոնք չահագրգռված էին, որ Անատոլիան մտնի խաղաղ զարգացման շավիղ, արդեն եկել էին համաձայնության, բայց Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև շարունակվող տարաձայնությունները խափանում էին հայկական հարցի հանդեպ ընդհանուր տեսակետի մշակումը: «Ահա թե ինչու բարենորոգումների հարցն առաջ չի գնում»¹, – եզրահանգում էր Ալեքսեյ Զիվելեգովը:

Նույն պատկերն էր ներկայացնում նաև “Русское Слово” թերթը: Հոդվածագիրը նշում էր. «Թուրքահայաստանի ռեֆորմների հարցը մի ամբողջ ամսվա ընթացքում դեռ ոչ մի քայլ չի առաջացել, չնայած լավագիտակ դիվանագիտական շրջանների վկայությամբ այդ հարցում հայացքների լիակատար համաձայնություն է կայացել Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև: Դիտմամբ ձգձգելով իր պատասխանը ռեֆորմների մասին ռուսական վերջնագրին, դրանով իսկ Բ. Դուռը ձգտում է ժամանակ չահել»²:

1913 թ. նոյեմբերի սկզբներին Պողոս Նուրարը Փարիզից նամակ էր գրել Մ. Ի. Պապաջանովին, որում հաղորդել էր, որ Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ և Զանքերով տերություններն արդեն հանգել են այն վերջնական եզրակացության, որ Թուրքահայաստանում բարեփոխումներ անցկացնելն անհրաժեշտ է հենց Եվրոպայի շահերի տեսակետից, բայց մյուս կողմից Բ. Դու-

¹ “Русские Ведомости”, № 276, 1913 Շ.

² “Русское Слово”, № 272, 26 ноября 1913 Շ.

որ, որին տերությունների դեսպանները փոխանցել են բարեփոխումների նախագիծը, վճռականապես մերժել է այն և հրաժարվել է որևէ բարենորոգում իրականացնելուց, ըստ որում՝ բացառելով տերությունների կողմից որևէ վերահսկողություն կամ միջամտություն: Ուստի այժմ, նշում էր Պողոս Նուբարը, պետք է ենթադրել, որ այլ բան չի մնում, քան ստիպել Բ. Դռանը՝ ընդունելու բարեփոխումների նախագիծը նրա վրա ֆինանսական ճնշում գործադրելու միջոցով: Այժմ Ֆրանսիան չի ցանկանում միայնակ իր վրա վերցնել նման ճնշում կատարելու պարտականությունը, քանի որ նրա կողմից Թուրքիային վարկավորելու մերժումը կարող է ձեռնադրել լինել մի ուրիշ տերություն: Որպեսզի նման բան թույլ չտրվի, Թուրքերի վիճակի շտկմանն ուղղված վարկը պետք է միջազգային բնույթ կրի: Թուրքիայի վրա նման ճնշում պետք է կատարեն նույնիսկ այն կառավարությունները, որոնք նրա հետ ունեն բարեկամական հարաբերություններ¹:

Այնուհետև Պողոս Նուբարը տեղեկացնում է, որ ինքը վերջերս խորհրդակցել է Անգլիայի իր բարեկամների հետ, և նրանք հանգել են այն կարծիքին, որ օգտակար կլինե՞ր Փարիզում համաժողով հրավիրել, որի ժամանակ եվրոպայից տարբեր երկրների ներկայացուցիչները հանգամանորեն կքննարկեին խնդիրը, քվեարկությամբ կընդունեին տերություններին ուղղված դիմում, որով կխնդրեին նրանց ֆինանսական ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա: Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության վրա ազդեցություն ունեցող «*Le Comité de L'Asie Française*»-ն իր կազմում ձևավորել է Հայկական հատուկ կոմիտե, որը և ստանձնել է նոյեմբերի վերջին օրերին այդ համաժողովի հրավիրումը՝ ֆրանսիական բանակի նախկին գեներալիսիմուս Դ. Լակրուայի նախագահությամբ: Բրիտանական Հայկական կոմիտեն Լոնդոնում իր հերթին արդեն ստացել է պառլամենտի մի քանի անդամների՝ համաժողովին մասնակցելու համաձայնությունը, իսկ դոկտոր Լեփսիուսը, որը համաժողովում ներկայացնելու էր Գերմանիան, խոստացել են ժամանել

¹ ПЗПАК, том I, стр. 276.

նաև Հայտնի քաղաքական դեմքեր Հրավիրել Ավստրիայից, Խտալիայից և Շվեյցարիայից: Պողոս Նուբարը չեչտում էր, որ մինչև օրս միայն Ռուսաստանից Հնարավոր չի եղել գտնել մեկին, որը այդ կարևոր գործին մասնակցելու ցանկություն Հայտնի: Նա Մ. Պապաջանովին խնդրում էր աջակցել, որ այդ Համաժողովին մասնակցություն բերեն նաև ռուսաստանցի ներկայացուցիչներ, և առաջին հերթին տալիս էր Գուչկովի անունը, որը, ինչպես իրեն բացատրել էին, չատ Հարմար էր այդ կարևոր գործին: Եթե հեռավորության պատճառով Ռուսաստանից որևէ մեկին չհաջողվեր ներկա գտնվել Համաժողովին, Նուբար փաշան ենթադրում էր, որ Պետերբուրգի Հայերը կարող են դիմել այդ պահին Փարիզում գտնվող ռուսներից որևէ մեկին:

Նոյեմբերի 8-ին Պետերբուրգի Հայկական խմբակը իր նիստում քննության առավ Պողոս Նուբարի նամակը: Այն ընթերցելուց հետո առաջինը ելույթ ունեցավ Ա. Սարուխանյանը և տվեց հետևյալ մեկնաբանությունները. Թուրքիայի ֆինանսական ծանր վիճակը ստիպում է Բ. Դռանը եկամտի նոր աղբյուրներ փնտրել՝ պետական բյուջեի դեֆիցիտը ծածկելու, Բալկանյան պատերազմի ընթացքում կատարած ծախսերը փակելու և կարճաժամկետ որոշ վարկեր մարելու համար: Նման աղբյուրներից էին որոշ ապրանքների վաճառքի նկատմամբ պետական մենաչնորհը, մաքսատուրքերի ավելացումը և որ հիմնականն է՝ պետական փոխառությունները:

Մաքսատուրքերի խնդրին անդրադառնալով՝ Սարուխանյանը միտք արտահայտեց, որ Թուրքիան մինչև վերջին տարիները օտարերկրյա բոլոր ապրանքներից, անկախ դրանց ծագումից, գանձում էր 8 տոկոս *ad valorem*: Կապիտուլյացիայի Հիման վրա նա իրավունք չունեի մաքսատուրքեր գանձել առանց եվրոպական տերությունների թույլտվության: Դրանք առաջին անգամ փոխվեցին 1904 թվականին՝ 8 տոկոսից հասնելով 11 տոկոսի: Այդ ժամանակ մեծ տերությունները դրան համաձայնվեցին միայն այն պայմանով, որ Թուրքիան ընդունի Մակեդոնիայի բարեփոխումների նախագիծը, և Թուրքիան տեղի տվեց: Այն ժամանակ նման ֆինանսական ճնշումը Հաջողությամբ պսակվեց: Այժմ Պորտան կրկին խնդրում է Եվրոպայի համաձայնությունը՝

մաքսադրույքները ևս 4 տոկոսով մեծացնելու, և այդ բանակ-
ցությունների վարումը հանձնարարված է ֆինանսների նախկին
նախարար Զավիդ բեյին: Երկու տերություններ՝ Ավստրիան և
Իտալիան, արդեն պարտավորվել էին ընդունել այդ պայմանները
և նույնիսկ այդ հարցում աջակցություն ցույց տալ Թուրքիային:
Մնացած տերությունները՝ Ֆրանսիան, Ռուսաստանը, Գերմա-
նիան և Անգլիան, իրենց համար թուրքական կառավարությու-
նից տարաբնույթ կոնցեսիաներ և տնտեսական օգուտներ էին
պոկել, որոնց նկատմամբ արդեն սկզբունքային համաձայնու-
թյուն էր ձեռք բերվել, իսկ մի մասի վերաբերյալ բանակցու-
թյունները դեռ չարունակվում էին: Այս տերությունները, ինչպես
բոլորը միասին, այնպես էլ առանձին-առանձին, կարող էին հենց
այդ հողի վրա ճնշում գործադրել Թուրքիայի նկատմամբ:

Անդրադառնալով պետական փոխառությունների հարցին՝
Ա. Սարուխանյանը նկատեց, որ Թուրքիան կարող էր գումարներ
հայթայթել միայն Ֆրանսիայում, որն ընդհանրապես ամենից
չատ է չահագրգռված Թուրքիայի տնտեսական կայունացմամբ:
Նույնիսկ Թուրքիայի պետական բանկը՝ Banque Ottomane, ոչ
այլ ինչ էր, քան հիմնականում ֆրանսիական կապիտալի վրա
հիմնված արտոնյալ վարկային հաստատություն, որն իր
դիրեկտիվները հիմնականում ստանում է Փարիզից: Ֆրանսիա-
կան կառավարությունը Թուրքիայից իր համար տնտեսական
նոր իրավունքներ ու կոնցեսիաներ է կորզել Հայաստանում և
Սիրիայում բարեփոխումներ կատարելու հողի վրա՝ սկզբունքա-
յին համաձայնություն տալով (առայժմ պայմանականորեն) Փա-
րիզի բորսայում 700 մլն. ֆրանկ արժողությամբ նոր թուրքա-
կան փոխառության: Ֆրանսիան այժմ լիակատար հնարավորու-
թյուն ունեի ֆինանսական ճնշում գործադրելու Թուրքիայի վրա,
այդ թվում՝ նաև ներկայացնելով Հայաստանում բարեփոխում-
ների իրականացման ծրագիրը: Բայց, ինչպես երևում է Պողոս
Նուբար Փաշայի նամակից, Ֆրանսիան անհանգստանում էր, որ
իր միանձնյա հանդես գալը Թուրքիան կարող է ներկայացնել
որպես իր հանդեպ թշնամական ակտ, ինչից կարող են օգտվել
մյուս տերությունները, առաջին հերթին՝ Գերմանիան՝ թուլաց-
նելով Թուրքիայում Ֆրանսիայի ազդեցությունը և տնտեսական

չահերը, առավել ևս, երբ այդ ժամանակ Բեռլինում բանակցություններ էին ընթանում մի կողմից ֆրանսիական և գերմանական բանկերի և մյուս կողմից տերութունների ներկայացուցիչների միջև Փոքր Ասիայում նրանց տնտեսական փոխադարձ հարաբերությունները ճշտելու շուրջ:

Ուստի Ֆրանսիան, համաձայնելով ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա հօգուտ Հայաստանում բարեփոխումներ անցկացնելու Ռուսաստանի ծրագրի, միաժամանակ գտնում է, որ ծրագրին պետք է անպայման աջակցի Գերմանիան: Հենց դա էր, Ա. Սարուխանյանի կարծիքով, ֆինանսական ճնշման էությունը, որի մասին գրում էր Նուբար Փաշան¹:

Խմբակի նիստի ընդհանուր եզրակացությունն այն էր, որ, հիրավի, տվյալ պահին Բ. Դուան վրա ճնշում գործադրելու ուրիշ արդյունավետ միջոց չկա:

Այնուհետև, քննարկելով Փարիզի առաջիկա կոնֆերանսին Ռուսաստանի ներկայացուցիչների մասնակցության հարցը, Խմբակի նիստն ընդունեց հետևյալ որոշումը. 1) ՊՀԽ անունից խնդրել Պետական Դումայի անդամ Ա. Ի. Գուչկովին (որին մատնացույց էր արել նաև Նուբար փաշան), ինչպես նաև Մ. Մ. Կովալևսկուն՝ մասնակցել վերը հիշատակված համաժողովին, 2)

¹ ПЗПАК, том I, стр. 278-281.

* Համաշխարհային հռչակ ձևը բերած նշանավոր գիտնական, Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր, ուսու պրոգրեսիստների կուսակցության հիմնադիրներից, "Вестник Европы" ամսագրի խմբագրապետ Մաքսիմ Կովալևսկին հայ ժողովրդի ազնիվ բարեկամներից էր: Հայկական հարցի բարձրացման և երկար ամիսներ տևած քննարկումների ընթացքում նա հանդես է եկել բազմաթիվ հոգվածներով: Օրինակ՝ "Русское Слово" թերթում տպագրած մի ընդարձակ հոգվածում, որը նվիրված էր անցյալում եվրոպայում լայն ծավալում ստացած հայասիրական չարժան պատմությանը, Մ. Կովալևսկին ամոթանք էր տալիս մարդկությանը, որ չի կարողանում բռնել քրդերի ձեռքը: Նա հրապարակային քննարկման էր դնում այն հարցը, թե հայերը, վերջապես, իրավունք ունենա ապրելու իրենց հայրենիքում, թե՞ պետք է բնաջնջվեն: Արյան բաղնիքներ են սպասվում 1.200 հազար քրիստոնյա բնակչությանը, զգուշացնում էր Մ. Կովալևսկին: Նա ուստական կոռավարությանը կոչ էր անում զգաստ ու հետևողական լինել, որ Թուրքիայի դժբախտ հայությունը ուրիշ ժողովուրդների պես վերջապես «ապրելու իրավունք» ունենա (հոգվածի մասին տե՛ս «Հորիզոն», 30 հունիսի 1913 թ.):

Ցանկալի է արտգործնախարարությունից Հայկական Հարցին լավատեսյակ պաշտոնյա Գ. Ռաֆայելիչի մասնակցությունը Համաժողովին, ուստի խնդրել Պ. Ղուկասովին, Մ. Պապաջանովին և Հ. Սաղաթեյանին՝ այդ Հարցով դիմել նախարարին:

Սույն չափազանց կարևոր խնդրի քննարկումից Հետո ՊՀՆ-ն անդրադարձավ Հ. Զավրիևի՝ Բեռլինից գրած նամակին, որով նա խնդրում էր անհապաղ 1000 ռուբլու աջակցություն ցույց տալ *“Pour les peuples d’orient”* ամսագրին, որը Հայկական Հարցի ջերմ պաշտպան է և մեծ աշխատանք է տանում այն եվրոպայում լայնորեն պրոպագանդելու ուղղությամբ: Հանդեսի խմբագրությունը ջանք չէր խնայել Փարիզում Հայաստանի բարենորոգումների խնդրին նվիրված կոնֆերանսի հրավիրումը գլուխ բերելու համար: Հատկապես կարևոր էր, որ ամսագիրն ընթերցվում էր եվրոպական բոլոր տերությունների արտգործնախարարություններում և ընդհանրապես այն բոլոր շրջանակներում, որոնք հետաքրքրված էին Հայաստանի բարենորոգումների հարցով: Բյուրոն բավարարեց Հ. Զավրիևի խնդրանքը, միաժամանակ ցանկություն հայտնեց, որ խմբագրությունը Հանդեսի օրինակներից ուղարկի այն անձանց, որոնց ցուցակը կներկայացնի ինքը:

Հաջորդ հարցը վերաբերում էր Պետերբուրգում ռուսական Հայամետ (Հայասիրական) կոմիտե ստեղծելուն: Հաղորդումով Հանդես գալով՝ Խմբակի անդամ Վ. Վարդանովը տեղեկացրեց, որ այդ պահանջը շարունակում են առաջ քաշել ռուս Հասարակական-քաղաքական և գիտական-մշակութային գործիչները: Նրանց պատկերացմամբ այդ կոմիտեն տարրեր քաղաքների ռուս բնակչության շրջանում պետք է լայնորեն ու ճիշտ լուսարաններ Հայկական Հարցը՝ դասախոսություններ կազմակերպելով, թերթերում հոդվածներ տպագրելով և այլն¹:

Նիստը վարող Գ. Տիգրանովը հիշեցրեց, որ այդ նույն Հարցը Փարիզի և Կոստանդնուպոլսի հայերի կողմից բարձրացվել է դեռևս 1913 թ. գարնանը, բայց ՊՀՆ նույն տարվա հունիսի

¹ ПЗПАК, том I, стр. 285.

12-ի և 25-ի նիստերում մերժվել է այդ առաջարկը: Չփոխելով ՊՀՆ բացասական կարծիքը հայասիրական ոռուսական կոմիտե ստեղծելու մասին, նիստը, սակայն, խիստ էական համարեց Վ. Վարդանուվի առաջարկի երկրորդ մասը և ցանկալի համարեց ՊՀՆ-ի ջանքերով ու միջոցներով և ոռուս մտավորականների լայն ներգրավմամբ Ռուսաստանի տարրեր քաղաքներում դասախոսությունների կազմակերպումը և ղանազան պարբերականներում հայերի և Հայկական հարցի մասին հոգվածների ու նյութերի տպագրումը¹:

Վերջում խմբակը լսեց նաև բավական երկար ժամանակ Գերմանիայում եղած ՊՀՆ անդամ Գ. Բոգդանյանի մի կարևոր հաղորդումը: Նա ասաց, որ ինքը Բեռլինում ներկա է եղել տեղի Հայկական կոմիտեի նիստերից մեկին, որին մասնակցում էին նաև դոկտոր Լեփսիուսը և պատուոթ Շտիրը: Վերջիններիս նախաձեռնությամբ Կոմիտեի քննարկմանն է ներկայացվել երկրում արդեն գործող գերմանա-ֆրանսիական, գերմանա-անգլիական, գերմանա-ճապոնական և այլ միությունների օրինակով գերմանա-Հայկական միություն (*“Deutsch-Armenische gesellschaft”*) ստեղծելու հարցը: Շեշտադրվեց, որ Միության նպատակը պետք է լինի գերմանացիների չրջանում հայ գրականության, պատմության, մշակույթի մասին տեղեկությունների տարածումը, և որ այն քաղաքական նպատակներ չի հետապնդելու: Միությունը պիտի ունենար մի թերթ կամ ամսագիր, որը հրատարակվելու էր երկու լեզվով՝ գերմաներեն և հայերեն: Պարբերականին մասնակցություն պիտի բերեն տարբեր բնագավառների ականավոր դեմքեր՝ գրականագետներ, նկարիչներ, ճարտարապետներ, գիտնականներ, նույնիսկ Ռայխստագի անդամներ՝ տարբեր կուսակցություններից²:

Նախանշված նպատակները կյանքի կոչելու և նման տպագիր օրգան ունենալու համար անհրաժեշտ էր որոշակի գումար: Քանի որ Բեռլինի հայերը նման միջոցներ չունեին, ուստի նիստը

¹ ПЗПАК, том I, стр. 286.

² Նույն տեղում, էջ 282-283:

Գ. Բողոքանյանին Հանձնարարեց Պետերբուրգի Հայերին խնդրել՝ գերմանացի բարեկամներին 2000 ուրլու օգնություն ցույց տալ: Մ. Պապաջանովը կարծիք հայտնեց, որ այդ նպատակով պետք է դրամահավաք կազմակերպի նաև Թիֆլիսի Ազգային բյուրոն¹:

1913 թ. նոյեմբերի 17-ին Պողոս Նուրարը Փարիզից մեկնում է Բեռլին՝ հույս ունենալով այդ կարևորագույն հարցում ձեռք բերելու նաև Թուրքիայի շահերի ամենահետևողական պաշտպանի՝ գերմանական կառավարությունն եթե ոչ աջակցությունը, ապա գոնե չեզոքությունը:

Նուրարը Բեռլինում նախ հանդիպում է տեղի ուսական ղեկավարության խորհրդական (գործերի հավատարմատար) Բրոննսկու հետ: Հայ գործիչն ասում է, թե Բեռլին գալու իր նպատակն է Թուրքիայի վրա ֆինանսական ճնշում գործադրելու հարցով հանդիպել Գերմանիայի պետքարտուղարի տեղակալ Ֆիմերմանին: Թեև ուսական ղիվանագետը համոզված էր, որ գերմանական կառավարությունը հազիվ թե համաձայնի դիմել այդ արդյունավետ միջոցին, բայց, փորձելը, այնուամենայնիվ, վնաս չէ:

Զրույցի ընթացքում Պողոս Նուրարը ցանկանում է իմանալ Բրոննսկու կարծիքը, թե բարենորոգումների գործի հաջողության համար արդյոք հարկ չէ՞, որ ինքը հարցազրույցներ տար Բեռլինի մի քանի թերթերին: Բրոննսկին նրան խորհուրդ չի տալիս՝ մատնանշելով, որ Հայ մարդուց բխող Հայանպաստ հրապարակումները դժվար թե այստեղ առանձնապես համոզիչ թվան: Միաժամանակ նա ասում է, որ Հայության խնդրին օգտակար կլինեն տեղի հասարակական կարծիքի վրա ներազդել գերմանական մամուլի միջոցով՝ հրապարակելով հոդվածներ, որոնց հեղինակները կլինեն գերմանացի հրապարակախոսներ, և որոնց լեյտմոտիվը պետք է լինի հետևյալը. Գերմանիան խոշոր շահեր ունի Թուրքիայի ասիական մարզերում, հետևաբար նա չահագրգռված է պահպանելու վերջինի ամբողջականությունը, իսկ դա նշանակում է լայն ու կենսունակ բարեփոխումներով

¹ ПЗПАК, том I, стр. 283.

խոսափել հայկական ապստամբություններից, կոտորածից և տևական անարխիայից, մի բան, որը բխում է Գերմանիայի շահերից: Պողոս փաշան չնորհակալ է լինում խորհրդի համար և խոստանում օգտվել դրանից: Բրոնևսկու այն հարցին, թե նա արդյոք ունի¹ Բեռլինում մեկին, որի միջոցով հնարավոր կլիներ այդ առումով ազդել լուրջ մամուլի վրա, Պողոս փաշան խորհրդապահորեն ասում է, թե այդ մեկը դոկտոր Լեփսիուսն է²:

Բեռլինում Նուբար փաշան երկարատև տեսակցություն է ունենում պետքարտուղարի տեղակալ Յիմերմանի հետ: Հանդիպման ընթացքում նա ընդարձակ բացատրություն է տալիս բարենորոգումների շուրջ ընթացող բանակցությունների հայկական ընկալումների մասին՝ հատկապես չեչտադրելով հայկական քաղաքական շրջաններում ծագած ոգևորությունը ֆրանսիական կառավարության այդ հայտարարության առթիվ, որ ինքը երբեք փոխադրություն չի տրամադրի Բ. Դոանը, եթե նա չարունակի խոչընդոտել հայկական հարցի առաջախաղացմանը: Հենց այդպես էլ արտահայտվել էր ֆրանսիական կառավարության դեկավար Պիչոնը Պողոս Նուբարի հետ հանդիպման ժամանակ³:

Գերման բարձր դիվանագետի հետ հանդիպումը Նուբարի վրա թողել էր այն տպավորությունը, որ նրա կառավարությունն այժմ կարծես բավական բարյացակամորեն է տրամադրված հայերի նկատմամբ, այսինքն՝ գիտակցում է բարեփոխումների անհետաձգելիությունը: Յիմերմանն ուղղակի ասել էր, թե պլատոնական խոստումների կամ թուրքական ղեղատոմսի ծաղրատնադներով այլևս անհնար է բավարարել Թուրքիայի հայ բնակչությանը: Նուբարի համար հատկապես անսպասելի էր եղել, որ Թուրքիայի վրա փինանսական ճնշում գործադրելու անհրաժեշտության մասին առաջարկությունը միանգամայն ընդունումով էր ընդունվել Յիմերմանի կողմից:

Թուրքիայի երկու գլխավոր պարտատուների՝ Ֆրանսիայի և

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 30.

² Նույն տեղում:

Գերմանիայի նման վերաբերմունքը գոհունակություն էր պատճառել Պողոս Նուբարին: Քանի որ ֆինանսական կարիքները թուրքական կառավարությունը կարող էին ստիպել ավելի զիջող լինել, ուստի Նուբարն ակնկալում էր, որ տերությունները ձեռքից բաց չեն թողնի Բ. Դռան վրա խաղաղ ներգործելու իրենց ունեցած այդ միջոցը: Հայ գործիչը համոզված էր, որ փողի հարցում թուրքական կառավարության կարիքն այնքան մեծ է ու անհետաձգելի, որ անգամ բավական կլինեն հայտարարել փոխառության ստանալը ուշացնելու մասին, որպեսզի թուրքիան հարկադրված լիներ ընդունել բարեփոխումների ուս-թուրքական նախագիծը: Քանի որ թուրքիան այդ պահին ուներ 500-ից 700 միլիոն ֆրանկի կարիք, ապա այն մտավախությունը, թե Բ. Դուռը կարող է գտնել փողի այլ չուկաներ, իրական չէր: Տասը կամ հիսուն միլիոնը, որ թուրքական կառավարությունը կարող էր տարբեր տեղերից ձեռք բերել չատ բարձր տոկոսադրույքով, ընդամենը մի կաթիլ էին ծովում և նրան չէին հանի դրամական դժվարություններից: Այնպես որ, եթե Ֆրանսիան, Գերմանիան, ինչպես նաև Անգլիան համաձայնեին իրենց բանկերին հրահանգել՝ առժամանակ՝ մինչև բարեփոխումների ընդունումը, չֆինանսավորել թուրքական նոր փոխառությունները, ապա այդ երկիրը, չունենալով մի ուրիշ վարկատու, որը կտար փոքրիչատես խոշոր փոխառություն, այդ դեպքում անհապաղ կղաղարեցներ իր դիմադրությունը բարեփոխումներին¹:

Պողոս Նուբարը գտնում էր, որ Բ. Դռան վրա իր առաջարկած ճնշումը բնավ չպետք է սպառնալից երանգ ունենա, որ ներկայիս ֆինանսական անմխիթար վիճակում գտնվող թուրքիային բավական կլինեն բարեկամարար արված մի արտահայտություն այն մասին, թե տերությունները պատրաստ են ամեն կերպ դյուրացնելու թուրքական կառավարության համար փոխառության ձևակերպումը, բայց, իբրև դրա երաշխիք, թուրքիայի ներքին խաղաղությունն ապահովելու համար խնդրում են նախ

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 30.

ընդունել հայկական բարեփոխումների ոռոս-գերմանական նախագիծը: Ըստ որում Նուբարը գտնում էր, որ լավ կլինե՛ր՝ տերությունների նման առաջարկության նախաձեռնությունը հանձն առնել Ռուսաստանի կայսերական կառավարությունը¹:

Այս մտածումներով Նուբար փաշան հանդիպում է նաև Բե-լինում ոռուսաց դեսպան Սվերբեևի հետ, մանրամասն նրան ներ-կայացնում փոխառությունների մասին իր ծրագիրը, որը լիա-կատար հավանություն է գտնում: Դեսպանը, սակայն, ճիշտ է համարում, որ այդ միջոցի նախաձեռնությունը լավ կլինե՛ր վե-րապահել ոչ թե Ռուսաստանին, այլ թուրքական կառավարու-թյան խոշորագույն վարկատու Ֆրանսիային: Բայց Պողոս Նու-բարը առարկում է՝ ասելով, որ Ֆրանսիայի հենց այդ առանձնա-հատուկ դիրքն է, որ նախընտրելի է դարձնում մի այլ տերու-թյան կողմից այդ առաջարկության նախաձեռնումը:

Զրույցի ընթացքում Սվերբեևը հետաքրքրվում է, թե իրենց հետ հանդիպման ժամանակ Յիմերմանն ինչպես է արձագանքել ֆինանսական ճնշման առաջարկին: Պողոս փաշան խոստովա-նում է, թե պետքարտուղարի փոխանորդից չի ստացել որոշակի պատասխան, բայց տպավորություն ունի, որ հարցի հանդեպ Գերմանիայի վերաբերմունքի հստակեցումը պայմանավորված է մյուս տերությունների բռնած դիրքից²:

Բեռլինում երկու օր մնալուց հետո Պողոս Նուբար փաշան վերադառնում է Փարիզ, ուր տեղի էր ունենալու հայասերների երկրորդ համաեվրոպական հավաքը:

ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԸ ՓԱՐԻԶՈՒՄ

Իրերի ղրությունը բարդ լինելով հանդերձ՝ հայկական բա-րենորոգումների խնդիրը Եվրոպայում և առանձնապես Ֆրան-սիայում, Անգլիայում և Շվեյցարիայում արժանացել էր վառ համակրության:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 31.

² Նույն տեղում:

1913 թ. նոյեմբերի սկզբին նշանավոր դաշնակցական գործիչ Հակոբ Զավրյանը (Զավրիև) կուսակցություն հանձնարարություն մեկնում է Բեռլին՝ այնտեղ դոկտ. Յոհաննես Լեփսիուսի հետ քննարկելու Արևմտահայաստանում բարենորոգումների անցկացման հարցը: Բեռլինում Լեփսիուսը և Զավրիևը հանգամանորեն վերլուծում են հայկական հարցի չուրջ ստեղծված իրադրությունը, պետությունների դիրքորոշումները և գործին նպաստելու իրենց հնարավորությունները: Քննարկվող հարցերի շուրջ ձեռք է բերվում ընդհանուր փոխըմբռնում, որի արդյունքում կազմվում է երկու փաստաթուղթ՝ ՀՅ դաշնակցության և երիտթուրք - դաշնակցություն փոխհարաբերությունների մասին, որոնք հանձնվում են Գերմանիայի արտգործնախարարություն:

Բարենորոգումների հարցի հաջող ելքին նպաստելու համար եվրոպացի հայասերները որոշեցին ավելի սերտ համակարգել իրենց գործողությունները և այդ նպատակով նախաձեռնեցին հրավիրել հայասիրական կոմիտեների ներկայացուցիչների երկրորդ միջազգային կոնֆերանսը¹:

1913 թ. նոյեմբերի 8-ին Ժնևից Թիֆլիս ուղարկված հեռագրով հայտնում էին, որ “Comité de l'Asie Française”-ն («Ֆրանսիայի ասիական կոմիտեն») նախատեսել է նույն ամսվա վերջերին Բեռնում (Շվեյցարիա) գումարել հայասերների կոնֆերանս, ուր զեկուցելու է Պողոս Նուրար փաշան: Նշված էր նաև, որ հավաքն ընդունելու է Հայաստանի բարենորոգումների մասին հատուկ փաստաթուղթ և այն՝ որպես դիմում, հղվելու է մեծ տերություններին: Բայց կոնֆերանսի կազմակերպիչները չուտով փոխեցին իրենց մտադրությունը և որոշեցին այն հրավիրել Փարիզում: Կոնֆերանսի նախապատրաստման ուղղությամբ եռանդուն աշխատանք կատարեցին «Ֆրանսիայի ասիական կոմիտեի» նախագահ էմիլ Սենարին, կոմիտեի հայկական բաժանմունքի նախագահ, գեներալ դը Լակրուան և

¹ Կոնֆերանսի մասին մանրամասն տե՛ս «Կովկասի լրագրեր», № 264 (313), 20 նոյեմբերի, № 266 (315), 24 նոյեմբերի 1913 թ.:

փոխնախագահ Ռոբերտ դը Գէն, որոնք ժամանակ ու ջանք չխնայեցին կարևոր միջոցառումը հաջողությամբ նախապատրաստելու համար^{*}:

Փարիզի կոնֆերանսը հավաքվելու էր մի այնպիսի ժամանակ, երբ Հայկական բարենորոգումների հարցն արդեն մեկ տարվա պատմություն ուներ: Այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում բարեփոխումների դրոշակակիրը Ռուսաստանն էր: Թեև ոչ աշխուժորեն նրան նեցուկ էր Ֆրանսիան, բոլորովին աջակցություն չկար Անգլիայի կողմից, իսկ Եռյակ զինակցություն դաշինքը Գերմանիայի գլխավորությամբ զաղտնի թե բացահայտ դիմադրում էր: Այս բոլոր սկզբում փորձել էր ռուսական նախաձեռնությունները փոխել թուրքականով, բայց երբ չէր հաջողվել, նրա անդամները մի շարք էական առարկություններ էին ներկայացրել ռուսական նախագծի դեմ: Բայց ներքին պայքարի և վիճարանությունների այս ամբողջ պատմությունը 1913 թ. աշնանն արդեն մնացել էր անցյալում: Կանցլերի և Յիմերմանի հետ Բեռլինում Սազոնովի ու Կոկովցևի անհատական բացատրություններից հետո Գերմանիան հակվել էր բարեփոխումներին աջակցելու կողմը՝ չնայած շատ համեստ չափով:

Հիմնական առաջարկությունների վեց կետերից բաղկացած համաձայնողական նախագիծը մշակվել էր Կոստանդնուպոլսում և մեծ տերությունների ընդհանուր կամքի արտահայտություն էր: Այս հավաքական կամքին Թուրքիան հակադրել էր իրենը: Նա կտրականապես հրաժարվում էր ճանաչել Եվրոպական վերահսկողության սկզբունքը (որը ժամանակին ընդունվել էր Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ կետով): Տերությունները ստիպված էին նոր փոխզիջումային տարրերակներ հորինել Բ. Դռան ինքնասիրությունը բավարարելու համար: Բայց այս առաջարկություններն էլ Կոնստանդնուպոլսում վճռական դիմադրության էին հանդիպել:

^{*} Հանրահայտ է, որ եվրոպական գիտնականներից, գրական և հասարակական գործիչներից Հայկական հարցին ամենից շատ նվիրված էին ֆրանսիացիները:

Այսպիսին էր դրությունը, երբ Հայկական բարեփոխումների եվրոպացի բարեկամները Համարձակություն ունեցան խոսելու այն մասին, ինչը չէին Համարձակվում անել կառավարությունները, այն է՝ Բ. Դուան վրա ճնշում գործադրելու միջոցների մասին: Այդ միջոցներից ամենագործունը Թուրքիային տրամադրվելիք փոխառության և որևէ այլ տիպի ֆինանսական աջակցության հետաձգումն էր, քանի դեռ նա չէր ընդունել տերությունների առաջարկությունը՝ թեկուզ դրա ամենագույսպ տարբերակով:

Հարկադրման հենց այս միջոցների քննարկման նպատակով պետք է հավաքվեր փարիզյան խորհրդակցությունը:

Ռուսական արտգործնախարարությունում գտնում էին, որ չատ լավ կլիներ, եթե *Comité de L'Asie Francaise* կողմից նախատեսվող Փարիզի կոնֆերանսին միասնական դաշինքով ներկայացված լինեին ռուսական գլխավոր կուսակցությունները¹:

Նոյեմբերի 10-ին Պետերբուրգի Հայկական խմբակի ղեկավարությունն ընտրել էր մի պատվիրակություն՝ Ա. Ի. Գուչկովի, Մ. Մ. Կովալեսկու և Պ. Ն. Միլյուկովի հետ բանակցելու համար, որպեսզի նրանք մասնակցեն Փարիզում կայանալիք Հայկական հարցին նվիրված միջազգային համաժողովին: Բայց հաջորդ օրը առաջին երկուսը հրաժարվել էին մեկնել, իսկ Մ. Պապաջանովի ջանքերի շնորհիվ Միլյուկովը համաձայնություն էր տվել²:

Համակրանքով վերաբերվելով համաժողովի գաղափարին՝ Գուչկովն ու Միլյուկովն առանձին-առանձին հեռագրեր էին հղել Փարիզ՝ համաժողովի աշխատանքներին մաղթելով հաջողություն:

Նոյեմբերի 14-ին Փարիզից էջմիածին հղած նամակով Պողոս Նուբարը կաթողիկոսին տեղեկացնում էր, որ զանազան երկրների մի շարք խոշոր հայասեր գործիչներ մտադիր են մոտ օրերս Փարիզում հրավիրել մի կոնֆերանս, որի նպատակը պետք է լինի կառավարություններին խնդրել, որ նրանք Բ.

¹ ПЗПАК, том I, стр. 307.

² Նույն տեղում, стр. 287-288.

Դռան վրա գործադրեն ֆինանսական ճնշում և նրան ստիպեն ընդունել և կյանքի կոչել Հայաստանի բարենորոգումների ծրագիրը: «Այս տեսակ իդձ մը,- գրում էր Նուբարը,-բուհարկուած վերոյիչեալ պայմաններու մեջ՝ քօնֆերանսին մասնակցող զանազան երկիրներու ազդեցիկ անձնաւորութեանց կողմէ, անտարակոյս նպաստաւոր ազդեցութիւն մը պիտի ընէ զանազան կառաւարութիւններու վրայ»¹:

Նույն օրը՝ նոյեմբերի 14-ին, Պողոս Նուբարը նամակ է գրում Մոսկվա՝ Ռուսաստանի Դումայի պատգամավոր Մ. Ի. Պապա-ջանովին, ուր ասված էր, որ Ռուսաստանի ջանքերով տերությունները եկել են այն վերջնական եզրակացության, որ Թուրքահայաստանում բարենորոգումները պարտադիր են հենց եվրոպայի շահերի տեսակետից: Բայց, գրում էր նա, Բ. Դուռը, որին ներկայացվել էր բարենորոգումների ծրագիրը, վճռականապես մերժել է այն՝ հատկապես պարտադիր վերահսկողության մասին դրույթը: Այժմ, նշում էր Նուբարը, չկա Թուրքիայի վրա ազդելու այլ միջոց, բացի ֆինանսական ճնշումից: Ֆրանսիան չի ցանկանում միանձնյա իր վրա վերցնել այդ ճնշումը՝ առաջարկելով հարցին տալ միջազգային բնույթ: Այդ ճնշումը պիտի կատարվի նույնիսկ այն կառավարությունների կողմից, որոնք բարեկամական սերտ կապերի մեջ են Թուրքիայի հետ, քանի որ հենց բոլորից շատ իրենք կարիք ունեն Թուրքահայաստանում բարենորոգումների իրականացման՝ դրանով իսկ ապահովելով անվտանգություն ու խաղաղություն և փրկելով կայսրությունը մասնատումից:

Սորհրդակցելով Անգլիայի իր բարեկամների հետ՝ գրում էր Նուբար փաշան, նրանք եկել են այն եզրակացության, որ օգտակար կլինեն Փարիզում հրավիրել համաժողով, որտեղ եվրոպայի տարբեր երկրների ներկայացուցիչները կարող կլինեն մասնակցություն ունենալու և քննարկումների արդյունքում խնդրանքով դիմել բոլոր տերություններին, որպեսզի նրանք փոխադարձ համաձայնությունը ճնշում գործադրեն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 15:

Թուրքիայի վրա: Նուրարը հաղորդում էր, որ Ֆրանսիայի արտգործնախարարությունն վրա ազդեցություն ունեցող “Le Comité de L’Asie”-ն իր կազմից ձևավորել է հատուկ հայկական կոմիտե, որը և ստանձնել է նշված համաժողովի հրավիրումը նոյեմբերի վերջին օրերին: Նա նշում էր նաև, որ իր հերթին Բրիտանական Հայկական կոմիտեն Լոնդոնում ընդունել է որոշում այդ գործում ներգրավել նաև պառլամենտի անդամներին՝ Դոկտոր Լեփ-

՝ Բրիտանական Հայկական կոմիտեի ընդունած որոշման մեջ տեղ էին գտել հետևյալ կետերը. «1) Հայ ժողովրդի դժբախտությունները պահանջում են Եվրոպայի ուշադրությունը և համակրությունը: Այժմ անհրաժեշտ է, որ Հայկական հարցը ձեռք առնվի մյուս պետությունների կողմից, որովհետև չնայելով Բեռլինի դաշնագրի և 1895 թվականի ռեֆորմների ծրագրի մեջ պարունակած տրամադրություններին, որոնք սկզբունքով ընդունվել և հրատարակվել են օսմանյան կառավարության կողմից, հայերի տանջանքները բնավ չեն նվազել: 2) Մեծ պետությունները պետք է Հայկական հարցի լուծումը դարձնեն մի էական մասն այն ընդհանուր լուծման, որին պետք է հանգեն բալկանյան պատերազմի ավարտումից հետո: 3) Կոմիտեն առաջարկում է հետևյալ ծրագիրը. ա) Հայաստանը ղեկավարելու համար պաշտոնի է կանչվում եվրոպացի մի գերագույն կոմիսար՝ ներկայացված մեծ պետությունների կողմից և նշանակված սուլթանից, բ) Հայաստանի կառավարման վրա վերահսկողություն (կոնտրոլ) սահմանելու համար ստեղծվում է մի մնայուն հանձնաժողով՝ մեծ պետությունների ներկայացուցիչներից, գ) կյանքի է կոչվում հայերից ու մուսուլմաններից կես առ կես ընտրված նահանգային մի հանձնաժողով, դ) ստեղծվում է տեղական ժանդարմերի և ոստիկանություն, ե) կատարվում են տեղական դատաստանական և ֆինանսական ռեֆորմներ, զ) կիրառվում են վարչական միջոցներ՝ վարձատրելու հողային կեղեքումների գոհներին, է) միջոցներ են ձեռնարկվում քրդերի և այլ թափառական ցեղերի նկատմամբ: 4) Այս ծրագիրը, հարգելով օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը և պահանջելով անհրաժեշտ խստիվ ռեֆորմներ, կարող է ընդունվել ոչ միայն մեծ պետությունների, այլև օսմանյան կառավարության կողմից, որի բոլոր հպատակները հավասարապես կշահեն, կլինի կյանքի ու զույգի ապահովություն հայաբնակ նահանգներում, այնտեղ լրջորեն կուժեղանա ֆինանսական և առևտրական կայունությունը՝ ապահովելով հարստության բազմապատկում ու բնակչության բարգավաճում: 5) Մեծ պետությունների ուշադրությունը հրավիրել այն վտանգի վրա, որը կարող է սպառնալ հայաբնակ նահանգներին, եթե թույլ տրվի այնտեղ բնակություն հաստատելու Եվրոպական Թուրքիայի գաղթականներին և Բալկաններում պատերազմած թուրք զինվորներին: 6) Սույն բանաձևի պատճենը ուղարկել չուտով Փարիզում գումարվելիք Միջազգային ֆինանսական հանձնաժողովին և մեծ պետությունների արտաքին գործերի մինիստրներին» (ПЗПАК, том I, стр. 243-245)

սիուսն ուրիշների հետ կներկայացնի Գերմանիան, խոստացել են զալ նաև նշանավոր քաղաքական դեմքեր Ավստրիայից, Իտալիայից և Շվեյցարիայից:

Այնուհետև Պողոս Նուրարն իր նամակում շեշտում էր, որ մինչ այժմ միայն Ռուսաստանում չեն գտնվել գործիչներ, որոնք ցանկություն հայտնեին մասնակցելու այդ ժողովին: Ուստի նա Մ. Պապաջանովին խնդրում էր միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի այնտեղ մասնակցեն նաև Ռուսաստանը ներկայացնող գործիչներ, որոնց դերն այդ գործում մեծ է: Նուրարը հատկապես նշում էր, որ շատ կցանկանար համաժողովում Ռուսաստանը ներկայացնել «մեր լավ բարեկամ», Պետական Դումայի պատգամավոր Ա. Ի. Գուչկովը:

Հայասերների՝ որպես վեց մեծ տերությունների ոչ պաշտոնական ներկայացուցիչների երկրորդ կոնֆերանսը տեղի ունեցավ նոյեմբերի 17 (30)–ին: Այս կոնֆերանսն ավելի ներկայացուցչական էր, քան եվրոպական նախասիրական կոմիտեների ներկայացուցիչների նախորդ կոնֆերանսը, որը հրավիրվել էր 1913 թ. ապրիլի 25–ին, Լոնդոնում:

Փարիզի կոնֆերանսին մասնակցում էին Հայտնի Հայասեր գործիչներ՝ Ֆրանսիայից՝ զորավար դ'Լակրուա (*“Comité de L'Asie Francaise”*–ի՝ նախագահ), էմիլ Սենաո, Վիկտոր Բերար, Ռենե Պինոն, Ռ. դ'Քե, Անգլիայից՝ Հ. Բեքստոն, Ա. Վիլյամս, Օ'Կոննոր, Գերմանիայից՝ դոկտ. Յոհաննես Լեփսիուս, Ավստրո-Հունգարիայից՝ Պրունկուլ, Անտոն Հերման, Իտալիայից՝ սենատի անդամ դուքս դ'Անդրեան և դի Կամաֆան, Շվեյցարիայից՝ Լ. Ֆավր, Կլապարեդ, Ռուսաստանից՝ Պ. Միլյուկով, Հայոց ազգային պատվիրակությունից՝ նրա ղեկավար Պողոս Նուրար փաշա և այլք:

Կոնֆերանսի նախագահ ընտրվեց գեներալ դ'Լակրուան, որը «Ֆրանսիայի ասիական կոմիտեի» հայկական սեկցիայի

* Այդ կոմիտեի (գրականության մեջ օգտագործվում է նաև «խորհուրդ» բառը) հոգին էր Հայոց ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուրար փաշան:

նախագահն էր: Բացելով կոնֆերանսը և ողջունելով պատվիրակներին՝ նա խոսքի սկզբում իսկ նշեց, որ Հայասիրական շարժումը ծնունդ է առել Անգլիայում, ապա այնտեղից տարածվել այլ երկրներում:

Բեռլինի 1878 թ. վեհաժողովի 61-րդ հոդվածը, ասում էր նա, Կ. Պոլսի ջանքերով երկար ժամանակ մնացել է օղից կախված, բայց հիմա Եվրոպան Հաստատ ցանկություն ունի նորից ձեռքն առնելու Հայաստանի բարենորոգումների հարցը: Նա հիշեցրեց, որ անցյալ դարնանը Ռուսաստանը ծրագիր է ներկայացրել Թուրքահայաստանում եվրոպական հսկողության ներքո արմատական բարեփոխումներ մտցնելու մասին, որը ենթարկվել է Կ. Պոլսի դեսպանատների անդամների քննությանը, և չնայելով Երեբակետյան դաշնության, գլխավորապես Գերմանիայի առարկություններին, այն ընդունվել է մի քանի փոփոխություններով և ճանաչվել որպես մեծ պետությունների ընդհանուր կամքի արտահայտություն: Ապա վերհիշելով Պիչոնի խոսքերը, թե *“les reformés en Arménie – c’est la tranquillité d’Europe”*, նախագահողը հույս հայտնեց, թե կարծես մոտ է այդ ցանկության իրականացումը:

Լակրուան գտնում էր, որ Թերևս կարելի էր մի քանի չտկումներ կատարել առկա նախագծի բովանդակության մեջ, բայց քանի որ այն տեսքի բերելը ձգձգվել է ամիսներ շարունակ, ուստի կատարյալ անխոհեմություն կլինեք մատնանշել դրանում եղած թերությունները: Որքան էլ այդ թերությունները նշանակալի լինեին, այժմ դրանց վերացնելու պահը չէ, նշել է բանախոսը, այլ եղածը անմիջականորեն գործի դնելու, լավ թե վատ՝ արդեն գոյություն ունեցող ծրագիրն իրականացնելու ժամանակը: Ուրեմն իրենց խնդիրն է ազդել պետությունների ղեկավարների վրա, որպեսզի նրանք ի կատար ածեն Կ. Պոլսի դեսպանների ընդունած նախագիծը: Եվրոպական Հասարակական կարծիքը

* «Ռեֆորմները Հայաստանում Եվրոպայի անդորրությունն է»: Հարկ է նշել, որ Պիչոնի այդ արտահայտությունը ուղղորդում էր կոնֆերանսի ելույթների ու վճիռների ընդհանուր տոնը:

նույնպես պետք է իր ազդու ձայնը բարձրացնի՝ ի պաշտպանություն հալածական ու տառապյալ հայերի:

Կոնֆերանսը նախագահողը նկատում էր, որ բարենորոգումների նախագիծն ընդունելու համար ստեղծված է բարենպաստ վիճակ այն առումով, որ Բալկանյան պատերազմում կրած պարտություն հետևանքով Թուրքիան ներկայումս կանգնած է ֆինանսական դժվարին կացություն առջև և եվրոպական պետություններից խնդրում է փոխառություններ: Ուստի միանգամայն իրավացի կլինեն պետությունները, եթե ճնշում գործադրեն նրա վրա և ստիպեն իրագործելու որոշակի բարեփոխումներ Հայաստանում: Ճնշում գործադրելով Բ. Դոան վրա, ասում էր նա, եվրոպան օգնած կլինի Թուրքիային, որը այսպիսով զերծ կմնա արտաքին ճակատագրական միջամտություններից և կապահովի կայսրության ամբողջականությունն ու երկարակեցությունը: Նման քայլը Թուրքիային շատ ձեռնտու է, չարունակում է Լակրուան, մանավանդ եթե հաշվի առնվի, որ հայերն իրենց համար չեն խնդրում առանձնակի արտոնություններ: «Թուրքիայի նկատմամբ չունենալով ոչ մի կենտրոնախույս ձգտում, չեչտում էր Լակրուան, - նրանք միայն ցանկանում են բարենորոգություն, որպեսզի կարողանան մնալ սուլթանի հավատարիմ հպատակներ, առանց հետին միտումների ընդունել վեհապետությունը, որ ներկայումս այնպես անողորմաբար ծանրացած է նրանց վրա»¹: Այնուհետև նա ասում է, որ առանց եվրոպական կոնտրոլի Հայաստանում ոչ մի բարենորոգում հնարավոր չէ իրականացնել: Թեև Թուրքիան պնդում է, թե կոնտրոլը անպատվարներ է վեհապետության համար, բայց իրականում այն կայսրության պահպանման երաշխիք է:

Բացման խոսքի վերջում գեներալ Լակրուան առաջարկում է նախ լսել Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշային, որը կներկայացնի, թե ինչ վիճակում է Հայաստանի բարենորոգումների ընթացքը, ինչ հույսեր ունի Հայաստանը, ինչից կարող է հայ ժողովուրդը հիասթափվել, եթե այս

¹ «Արարատ», № 1, հունվար, 1914, էջ 40:

անգամ էլ Հաջողություն չունենա երեքուկես տասնամյակ չարչրկվող Հայկական Հարցը:

Ամբիոն բարձրանալով՝ Պողոս Նուբարը ղեկուցման սկզբում երախտագիտական խոսքեր է հղում կոնֆերանսի կազմակերպիչներին և մասնակիցներին, որոնք «ոչ միայն ցույց տվին իրենց ամենաեռանդուն գործակցությունը, այլև նույնիսկ չ'տատանվեցին երկար ճանապարհի հոգնածություններն հանձն առնել՝ գալու համար այս գործին, որին մենք հետևում ենք՝ իրենց բերելով [մեր] ջերմ համակրանքն ու հիացումը»: Ապա՝ «Ձեր շնորհիվ այս համագումարը կարող է ունենալ վճռական հետևանքներ ու արգասիքներ և մենք, բոլոր հայերս, կպահենք ձեր նկատմամբ աներկբայելի երախտագիտություն»¹:

Անցնելով բուն խնդրին՝ Պողոս Նուբարը համառոտ անդրադառնում է Հայկական Հարցի գլխավոր շրջաններին ու դեպքերին, Բ. Դռան հետ պետությունների երկարատև բանակցություններին, որոնց նպատակն է եղել կյանքի նվազագույն, տանելի պայմաններ ստեղծել հայոց համար: Այնուհետև ղեկուցողը ներկայացնում է Հայկական Հարցի լուծման ուղղությամբ վերջին ամիսներին կատարված աշխատանքները, նշում դժվարությունները, որոնք առաջացել էին Հայաստանի բարենորոգումների հարցի շուրջ ընթացող բանակցությունների ժամանակ: Պողոս Նուբարը շեշտում էր, որ Հայաստանի բարենորոգումների հարցը ոչ միայն Հայկական Հարց է, այլև միջազգային խնդիր, որովհետև եթե եվրոպական դիվանագիտությունը կամենում է պահել Ասիական Թուրքիայի անձեռնմխելիությունը, ապա չի կարող սառնասրտորեն նայել, թե ինչպես է դժբախտությունների մեջ տվայտում այնտեղ ապրող հնագույն քրիստոնյա մի ժողովուրդ: Եվրոպան պետք է ձեռք առնի վճռական միջոցներ: Հրապարակի վրա կա բարենորոգումների պատրաստի ծրագիր, որը մշակված է Կ. Պոլսում և արժանացել է մեծ պետությունների դեսպանների խորհրդագծողովի հավանությանը: Նախագծված բարենորոգումները պետք է գործադրվեն եվրոպայի

¹ «Արարատ», № 1, հունվար, 1914, էջ 31-37:

վերահսկողություն (կոնտրոլ)՝ ներքո, որն անհրաժեշտ է «Հենց իրեն Տաճկաստանի շահերի տեսակետից»¹: Թուրքիան ամեն ինչ անում է, որբարենորոգումների խնդիրն «իրականացնի» սեփական միջոցներով և ըմբռնումներով: Չի կարելի Հույս դնել Բ. Դոան բարի կամքի վրա, հակառակ դեպքում դա կնշանակի Եվրոպայի ստանձնած պարտավորությունները նորից նետել անհայտության գիրկը: Եթե Հայկական Հարցի արժարժման նախաձեռնությունն այս անգամ պատկանում է Ռուսաստանին, բայց դա չպետք է Հարուցի ուրիշ երկրների կառավարությունների անվստահությունը: Բարեբախտաբար, չեչտում էր Պողոս Նուբարը, այն թյուրիմացությունները, որոնք խնդրի քննարկումների ընթացքում առաջ էին եկել պետությունների ղեկավարների ու դիվանագետների չրջանում, արդեն մնացել են անցյալում: Կոնֆերանսի մասնակիցներին Նուբար փաշան Հիչեցրեց, որ Հայերը բնավ անջատողականներ չեն, իսկ այն բանից հետո, երբ Ռուսաստանը Հայտնեց, որ չի ցանկանում Հայաստանի անեքսիան, ուստի օրակարգից հանվեց Հայերի երազած առավելագույնը՝ իրենց երկրի ինքնավարության Հարցը: Հայերի պահանջն այժմ նվազագույն է՝ արդարություն իրենց նկատմամբ և հավասարություն օսմանյան մյուս Հպատակների շարքում, այլ խոսքով՝ նրանք ցանկանում են մնալ որպես «բարի տաճկաստանցիներ»²:

Բայց այդքանից հետո էլ, ասում էր Պողոս փաշան, Բ. Դուռը չի համաձայնվում այդ նվազագույն պահանջն անգամ երաշխավորել՝ Հարցի լուծումը բացառապես թողնելով իր կամեցողությանը: Հիմա, երբ բացառվում է զինվորական ճնշումը³, Եվրոպայի ձեռքին մնացել է միայն մի լծակ՝ Փինանսական ճնշում գործադրել Թուրքական իշխանությունների վրա՝ նրան առայժմ չտրամադրելով դրամական փոխառություններ:

¹ «Արարատ», № 1, Հունվար, 1914, էջ 31-37:

² Նույն տեղում, էջ 33:

³ Տե՛ս Հ. Աճառեան, Տաճկահայոց Հարցի պատմությունը (սկզբից մինչև 1915 թ.), Նոր-Նախիջևան, 1915, էջ 75:

Այո, երբ Համարյա սպառված էին Բ. Դռան վրա ճնշում գործադրելու մյուս բոլոր հնարավորությունները, դրանցից մնացել էր միայն մեկը՝ Թուրքիային դրամական փոխառություններ չտրամադրելը: Այն պետք է պայմանավորել ուսու-գերմանական համաձայնությամբ, ասում էր Պողոս Նուրարը: Այդ մի համատեղ, թեթև ֆինանսական ճնշումը կարող էր արդյունավետ լինել, այսինքն՝ Բ. Դռանը մղել զիջման, քանի որ երկիրը տնտեսական ծանր կացության մեջ է: Վիճակը թեթևացնելու համար ֆինանսների նախարար Զավիդը նախ Բեռլին էր գնացել փոխառություն կնքելու, բայց Հաջողությունը չնչին էր եղել, ապա երկար ժամանակ բախել էր Փարիզի ֆինանսական-դիվանագիտական չրջանների դռները՝ նորից հանդիպելով ձախողման¹:

Հայոց պատրիարքարանի և Ազգային պատվիրակության եռանդուն գործունեության շնորհիվ՝ Պետերբուրգը նույնպես մերժել էր թուրքական փոխառությունը՝ այն պայմանավորելով Հայկական Հարցի արդար լուծումով²: Ավելին, Ռուսական կառավարությունն իր դաշնակից Ֆրանսիայից պահանջել էր փոխառություն տալու հարցում զիջում չանել Բ. Դռանը, մինչև նա դրական լուծում չտա Հայկական Հարցին³:

Պատահական չէ, որ երբ Փարիզի ռուսական դեսպան Իզվոլսկու հետ հանդիպման ժամանակ Ֆրանսիայի նախագահ

¹ Ֆրանսիական քաղաքական մտքի բնագավառում միմյանց ընդդիմադիր էին երկու ուղղություններ. մի մասը առաջնային նշանակությունը տալիս էր ֆինանսներին, որոնց պետք է հետևեր քաղաքականությանը, մյուս մասը գտնում էր, որ, ընդհակառակը՝ ֆինանսները պետք է ենթարկվեն քաղաքականությանը: Ծատ կարևոր էր պետական մտքի երկրորդ ուղղության ամրապնդումը, և կոնֆերանսը կարող էր դրական ազդեցություն ունենալ այդ գաղափարի վրա (ПЗПАК, том I, стр. 307): Այդպես էլ եղավ. Զավիդ բյուր հանդիպել էր ֆրանսիական քաղաքական մտքի երկրորդ ուղղության պատնեշին (ПЗПАК, том I, стр. 308):

² Տե՛ս Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, Հատոր երկրորդ, Պեյրուի, 1952, էջ 257:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 257-258:

Պուանկարեն նրան հարցրել էր, թե «ե՞րբ պետք է վերցնեք ձեր արգելքը թուրքական փոխառություն վրայից», դեսպանը պատասխանել էր. «Երբ թուրքերը ֆոն Սանդերսի առնչությամբ ընդունեն մեր պահանջը և իրագործեն հայկական բարենորոգումները»: Պուանկարեն իր լիակատար համաձայնությունն էր հայտնել՝ միաժամանակ տեղեկացնելով, որ իրենք նույնպես այդ նույն պատասխանն են տվել Զավիդին և Փարիզի թուրք դեսպանին¹:

Պողոս Նուբարը միաժամանակ չեչտում էր, որ հայերը, մարդասիրական սկզբունքից ելնելով, ընդհանրապես դեմ են թուրքիային փոխառությունից զրկելուն, որ խոսքը միայն կոնկրետ խնդրի առնչությամբ նրան ժամանակավորապես փոխառություն չտալու մասին է: Այո, ոչ թե տեական ժամանակով փոխառությունների մերժում, այլ՝ «բարեկամական ֆինանսական ճնշում», այսինքն՝ փոխառություններ տալու հետաձգում²: Թուրքական իշխանությունները, նշում էր Պողոս Նուբարը, մշտապես չեչտում են, թե պետք է խնայել իրենց երկրի ինքնասիրությունը «եվրոպական միջամտություններից», բայց այդ դեպքում ինչու նրանք չեն վիրավորվում՝ համաձայնություն տալով գերմանական գեներալին՝ նշանակել օսմանյան զինված ուժերի ամենակարևոր ռազմական միավորի հրամանատար:

Վերջում Ազգային պատվիրակության ղեկավարը կրկին երախտագիտություն է հայտնում եվրոպայում ծավալված հայասիրական շարժման ղեկավարներին, որոնք ջանք ու եռանդ չէին խնայում օգտակար լինելու բազմաչարչար հայ ժողովրդին³:

Պողոս Նուբարի զեկուցումից հետո ֆրանսերենով հրապարակվում է կոնֆերանսի կողմից ընդունվելիք բանաձևի նախագիծը, որից հետո սկսվում է մտքերի փոխանակումը:

¹ Տե՛ս Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, էջ 258 (փոխարինել «Նարնջագույն գրքով», էջ 141):

² «Արարատ», № 1, հունվար, 1914, էջ 32:

³ Նկատի ունի գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսին:

⁴ Պողոս Նուբարի ելույթն ամբողջությամբ տե՛ս Բաբգէն Վարդապետ, Հայկական հարցը և Պողոս Նուբար փաշան, Վաղարշապատ, 1914, էջ 18-31:

Առաջինը ելույթով հանդես է գալիս Իտալիայի ներկայացուցիչ դուքս դ'Անդրիան: Շեշտելով Հայաստանում բարենորոգումների անհրաժեշտությունը՝ նա միաժամանակ պահանջում է ոչ մի պարագայում կասկածի տակ չդնել Հայկական նահանգների վրա Թուրքիայի վեհապետական իրավունքները:

Կոնֆերանսում մեծ ու բովանդակալից ելույթով հանդես եկավ Հայտնի հրապարակախոս, Պետական Դումայի անդամ Պավել Նիկոլաևիչ Միլյուկովը՝ Հենց սկզբից նա անդրադառնում է իրենից առաջ հանդես եկած դ'Անդրիայի ելույթին և նրան հիշեցնում 1895 թ. Չեստերում մեծն Գլադստոնի ելույթը, որով նա ներկաներին խորհուրդ էր տվել Հայկական հարցի վերաբերյալ, այն է՝ 1) «Սահմանափակվել միայն խիստ անհրաժեշտով»: Մեկնաբանելով այդ խոսքերը՝ Միլյուկովն ասում է. «Մենք հենց դա էլ անում ենք, ինչպես երևում է Նուբար փաշայի ելույթից: Երբ Ռուսաստանն առաջ քաշեց Հայաստանի բարեփոխումների իր նախագիծը, մեզ ասում էին. «Դուք (ուսներդ:– Հ. Ս.) փորձում եք երկնքում կռուցնել որսալ, դրա փոխարեն ավելի լավ չէ՞՞ ձեռքում պահել բռնած երաշտահավը»: Դե ինչ, մենք այսօր Գերմանիայի հետ միասին երաշտահավին էլ ենք համաձայն, բայց մեզ տվեք կենդանի երաշտահավ, այլ ոչ թե խաղալիք, որի փետուրներն առաջին իսկ անձրևից կթափվեն»: 2) «Չհավատար Բ. Դուան խոստումներին»,– ասել էր Գլադստոնը: «Այդ միակ երաշխիքը,– չեշտում էր Միլյուկովը,– կարող է լինել մեր (ռազմաքաղաքական երկու բլոկների:– Հ. Ս.) երկրների իշխանությունների կողմից իրական վերահսկողության հաստատումը»: 3) «Կանգ չառնեք ճնշումների առաջ, քանի որ Կոստանդնուպոլսում արտաքին ճնշումն ավելի լավ են հասկանում, քան

* Հայ ժողովրդի նվիրյալ բարեկամ Պավել Նիկոլաևիչ Միլյուկովը (1859–1943) ռուս նշանավոր քաղաքական և հասարակական գործիչ էր, պատմաբան ու հրապարակախոս, կադետական (Սահմանադրական դեմոկրատական – ժողովրդական ազատության) կուսակցության առաջնորդ: 1917 թ. մարտ-մայիս ամիսներին եղել էր ժամանակավոր կառավարության արտաքին գործերի նախարար: 1918 թ. տարազրկել և հաստատվել է Փարիզում, ուր և հուլարկավորված է:

ներքին պարտականությունը»։ «Գլադստոնյան այս երրորդ խորհրդի իրագործումն էլ, - ասում էր Միլյուկովը, - ըստ մեր կողմից ընդունվելիք բանաձևի՝ պետք է իրենց վրա վերցնեն պետությունները»¹։

Այնուհետև Պավել Միլյուկովը ներկաներին տեղեկացում է, որ Ռուսաստանում թեև տակավին կազմակերպված չէ հայկական կոմիտե, բայց այնտեղ ամենատարբեր հոսանքների և կուսակցությունների մարդիկ միակամ համակրում են հայերին։ Կրկին անդրադառնալով դ'Անդրեայի ելույթին՝ նա նշում է, որ եթե Ռուսաստանը չի դնում Թուրքահայաստան զորք մտցնելու հարցը, ապա ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Թուրքիայի տարածքային անձեռնմխելիությունը որևէ վտանգ չի սպառնալու։ Բայց դա չի նշանակում, ասում էր նա, որ Թուրքական կառավարությանն առաջվա նման պետք է թուլլատրել հեշտությամբ խուսափել հայաստանում բարենորոգումներ մտցնելու հարցի լուծումից։ Ռուսաստանի ներկայացուցիչը հիշեցնում էր, որ հայկական հարցի լուծման համար հանգուցյալ Գլադստոնը երեք գործնական խորհուրդ է տվել. 1) Ձափավորել Թուրքիային ներկայացվելիք պահանջները և սահմանափակվել միայն ամենաանհրաժեշտով, 2) Ձևավատալ Թուրքական կառավարության խոստումներին և նրանից պահանջել իրական երաշխիքներ, 3) եթե Բ. Դուռը չհամաձայնի հոժարակամ կատարել բարենորոգումները, ապա կանգ չառնել ճնշման առաջ, քանզի Կ. Պոլսում արտաքին ստիպողական միջոցների արժեքն ավելի լավ են ըմբռնում, քան ներքին պարտականություններին²։

Պ. Միլյուկովն իր ելույթը ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Թուրքիայի կառավարության վրա Եվրոպան պետք է ազդի ունեցած բոլոր հնարավորություններով»։ Նա մեծ պետությունների կառավարություններին կոչ արեց Թուրքիայի ֆինանսա-

¹ ПЗПАК, том I, стр. 324-325.

² Հայասերների Փարիզի կոնֆերանսում իր գործունեությանը Պ. Միլյուկովն անդրադարձել է հետագայում՝ տարագրության ժամանակ գրած հուշերում (տե՛ս Ս. Մ. Миллюков, Воспоминания, том второй (1859-1917), Москва, "Современник", 1990, էջ 120)։

կան պահանջներին բավարարություն չտալ, մինչև որ Բ. Դուռը չհամաձայնի Հայաստանում մտցնել բարենորոգումներ¹:

Նշենք, որ Ֆրանսիա մեկնած Թուրքիայի ֆինանսների նախարար Զավիդ բեյը այդ ժամանակ Փարիզում համաձայնության էր եկել, որ Ֆրանսիան իր երկրին փոխառություն կտա այն ժամանակ միայն, երբ գոյանա թուրքահայն հաշտություն, ինչպես նաև Թուրքիան հանձնառու լինի գործադրել Հայաստանի բարենորոգումները: Քանի որ այդ ժամանակ թուրքահայն հաշտությունն արդեն գոյացել էր, հետևապես մնում էր միայն հայկական բարենորոգումների խնդիրը: Եվ որպեսզի դա չդիտվեր որպես միայն Ֆրանսիայի կողմից Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու միջոց, Փարիզը ձգտում էր օսմանյան փոխառությանը տալ միջազգային բնույթ և այն ստանալու միակ պայման դնել հայկական բարենորոգումների գործադրումը²:

Հանդես է գալիս Ֆրանսիայի հայտնի գրող Ռենե Պիտոն, որի ստեղծագործությունների նյութը հիմնականում Մերձավոր Արևելքն էր: Այդ օրերին վերահրատարակվել էր նրա «Բարեփոխումները Ասիական Թուրքիայում» գիրքը, որի նոր գրված առաջաբանում նա բոլոր մեծ տերությունների պարտքն էր համարել անհապաղ ձեռնարկել Հայաստանի բարեկարգումը: Ասիական Թուրքիայի ընդհանուր վիճակի համայնապատկերի վրա նա ճշմարիտ համարեց այն բոլոր առաջարկությունները, որոնք ուղղված են Հայաստանի և նրա ժողովրդի վիճակի բարվոքմանը՝ հիշեցնելով, որ այդ հարցի դրական լուծումով է պայմանավորված աշխարհի այդ մասի հանդարտությունը³: Ռենե Պիտոն ճիշտ գտավ Ֆրանսիայից պահանջելը, որ նա գումարներ չտա Թուրքիային, բայց նույնը պահանջեց նաև առանձին-առանձին մյուս բոլոր հինգ մեծ պետություններից: Բոլորը միասին պետք է մերժեն գումարներ տրամադրել թուրքերին, ասում էր նա: Պիտոյի ելույթի մեխը հենց դա էր. ոչ միայն Ֆրանսիան պիտի հրաժարվի

¹ Տե՛ս «Կովկասի լրագրեր», № 264 (313), 20 նոյեմբերի 1913 թ.:

² Տե՛ս «Աշխատանք» (վան), № 4 (150), 23 նոյեմբերի 1913 թ.:

³ «Արարատ», № 1, հունվար, 1914, էջ 34:

Թուրքիային փոխառութիւն տալուց, այլև ողջ եվրոպան, այն բոլոր պետութիւնները, որոնք ունեն ֆինանսական լուրջ միջոցներ: «Դրամ տալու մերժումն,- ասում էր նա,- պետք է լինի ընդհանուր, որպեսզի ոչ ոք հետո չկարողանա պճնազարդվել ծածուկ բարեկամի և Տաճկաստանի պաշտպանի դերում»¹:

Ամբողջ խորհրդակցութիւնը բնական հետաքրքրութեամբ սպասում էր, թե ինչ կասի Գերմանիայի ներկայացուցիչ դոկտ. Յոհաննես Լեփսիուսը, որը քիչ առաջ էր ժամանել Փարիզ՝ Կիլիկիայում (Ադանայի վիլայեթ) կատարած ճանապարհորդութիւնից հետո, և որն առանձնահատուկ եռանդով ձգտում էր հայերին թեքել Գերմանիայի կողմը: Քանի որ նա ֆրանսերեն հմուտ չէր խոսում, ուստի նրա գերմաներեն արտահայտած շատ մտքեր կորան չվեցարացի Ֆավրի կատարած թարգմանութեան ընթացքում: Հայացք նետելով Հայկական Հարցի միջազգային արժարժման փուլերի վրա՝ նա նախ վկայակոչեց Սան-Յրան-ցիսկոյի տրակտատի 16-րդ և Բեռլինյան տրակտատի 61-րդ հոդվածները: Ինչպես երևում է,- ասում էր նա,- թվերի տեղերն են փոխել: Իսկ ի՞նչ էր նշանակում թվերի նման տեղափոխութիւնը: Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով մեկը Հանդես է գալիս վեցի դեմ: Այդ մեկը Թուրքիան էր: Այդ թվաբանութիւնը փոխելու համար Գերմանիան մեծ ջանքեր գործադրեց և հաջողութեան հասավ: Այս անգամ էլ վեցը մեկի դեմ էր, և այդ մեկն այս անգամ Ռուսաստանն էր, իսկ Թուրքիան վեցյակում փոխարինել էր նրան: Եվ ահա այժմ՝ երեք և կես տասնամյակ հետո, այդ տարաձայնութիւնը լուծվել է: Միաժամանակ դոկտ. Լեփսիուսն ափսոսանքով չեչտում էր, որ երկար բանակցութիւնների արդյունքում ստեղծված բարենորոգումների նախագիծը շատ զիջողական է, ուստի ամեն ինչ պետք է արվի գոնե եվրոպական տեսուչների հսկողական իրավունքները մեծացնելու համար: Նա խիստ դժգոհ էր այդ ուղղութեամբ բանաձևի տեքստում տեղ գտած “*attribution de pouvoirs*”՝ ընդհանուր և անորոշ ձևակերպումից:

¹ «Արարատ», № 1, հունվար, 1914, էջ 34-35:

^{*} ПЗПАК, том I, стр. 325.

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Գերմանիայի ներկայացուցիչն ավելի արմատական էր արտահայտվել, քան այն ընդհանուր միտումը, որ առկա էր կոնֆերանսի մեծամասնության մոտ:

Շվեյցարիացի պատգամավորներն իրենց ելույթներում հարց էին դնում, որ եթե Թուրքիան հրաժարվի Հայաստանում բարենորոգումներ գործադրել եվրոպական վերահսկողության ներքո, ապա այդ դեպքում հայերի պաշտպանության գործը պետք է թողնել միայն Ռուսաստանին:

Հերթը հասնում է անգլիացի պատգամավորներ Օ'Կոնորին, Ա. Վիլյամսին և Բեքստոնին:

Ծագումով իռլանդացի, Համայնքների պալատի անդամ Օ'Կոնորն իր ելույթը սկսում է բացատրությամբ, թե ինչու Անգլիան ավելի հետևողական չի պաշտպանում Հայկական հարցը: Նա ասում է. «Մենք բոլորս կողմնակից ենք հայոց ազատությանն ու ապահով կյանքին, բայց վախ ունենք, որ բարենորոգումների հարցն ավելի առաջ մղելով՝ կարող ենք նպաստել Հայկական նոր Զարդերի սանձազերծմանը»:

Ա. Վիլյամսը, որը “British Armenian Comittee”-ի նախագահն էր, նշում էր, թե ինքը գիտակցում է, որ իր գլխավորած կոմիտեն և Անգլիայի արտգործնախարարությունը մինչև այժմ «գործել են լռության մեջ», բայց հիմա, երբ Հայաստանի բարենորոգումների հարցում Ռուսաստանը ձեռք է բերել Գերմանիայի համաձայնությունը, իր երկիրը ևս պատրաստակամ է գործուն դեր կատարելու: Անդրադառնալով եվրոպական վերահսկողության խնդրին՝ նա նույնպես գտնում էր, որ առանց դրա Հայաստանի մասին ընդունված ոչ մի որոշում չի կենսագործվի:

Կոնֆերանսի մասնակիցների վրա հատկապես ուժգին տպավորություն էր գործել պաստոր **Հարալդ Բեքստոնի** գրավոր ելույթը: Իր եզրայր Նոելի հետ և վիպասան Արամ Բաֆֆու ընկերակցությամբ նա մոտիկ անցյալում ճանապարհորդել էր Հայաստանում, եղել է ջմիածնում, հանդիպել հայոց կաթողիկոսին, այնտեղից Պարսկաստանի վրայով անցել Թուրքիա և անձամբ ականատես եղել հայոց հայրենիքի դժբախտ վիճակին: Բազմակողմանի փաստարկված ելույթում նա ոչ միայն Հա-

յաստանի բարեկարգումը համարում էր անհրաժեշտ, այլև անհետաձգելի: Գյուղական ժողովուրդը, ասում էր նա, «պատահաբար է պաշտպանվել ղեկրով»: Բերքատուներ մատնանչում էր թուրքական իշխանություն լիակատար անդամալուծությունն ու թուլությունը և եվրոպական վերահսկողությունը համարում էր այլընտրանք չունեցող միջոցառում: Իր գերզգայական ելույթը պաստորն այսպես էր ավարտել. «Հայ ազգաբնակչությունը պահանջում է օգնություն: Նա պահանջում է իր ապագա գոյության ապահովությունը: Ձի կարելի անվերջ սպասել: Իր կյանքը բարվոք չտեսնելով, ժողովուրդը սպասում է Ռուսաստանի գրավման: Եթե ռուսաց զորքերն անցնեն սահմանը, [հայերը] նրանց կհանդիպեն ինչպես բարեկամների և կ'ողջունեն՝ ինչպես ազատարարների: Ահա թե ինչու պետք է ավելի շուտ անենք այն, ինչ որ կարող ենք»¹:

Չուտ բրիտանական հետևողականությամբ և անկեղծությամբ Բաքատունը արտահայտեց այն, ինչ բոլորի մտքին էր, բայց ոչ մեկը չէր համարձակվում բացահայտ ասել, այն է՝ անհրաժեշտ է անհապաղ ամենաեռանդուն միջոցներ, և դա արվելու է՝ ելնելով հենց Թուրքիայի շահերից, այլապես Մակեդոնիայի նման մի նոր ցնցման նա չի դիմանա: Մեկն ու մեկը. կա՛մ պետք է փրկել այդ կայսրությունը, կա՛մ իրար մեջ բաժանել այն:

Կոնֆերանսն ընդունեց հետևյալ բանաձևը.

«Պատվիրակները ցանկություն են արտահայտում, որ մեծ պետությունները չհամաձայնեն բարձրացնել օսմանյան մաքսային դրույքները, չընդունեն Թուրքիայում ապրող օտարերկրացիների վրա նոր տուրքեր նշանակելը, մերժել փոխառություններ ստանալու Թուրքիայի բոլոր դիմումները, մինչև որ նա բացահայտորեն չընդունի հայկական բարենորոգումների այն ծրագիրը, որ նրան ներկայացրել են Կ. Պոլսում մեծ պետությունների ղեսպանները: Թուրքական կառավարությունը նաև պարտավոր է համաձայնել Հայաստանում բարենորոգումների ընթացքի վրա եվրոպական վերահսկողության հաստատմանը,

¹ ПЗПАК, том II, сmp. 310.

գործադիր իշխանությունն հանձնմանը եվրոպական գործակալներին, որպեսզի վերակազմություն ենթարկվի հայկական վիլայեթների վարչակազմը»¹:

Պատգամավորներից յուրաքանչյուրը հանձն առավ իր երկրի կառավարության ուշադրությունը հրավիրել այս որոշման վրա, և հնարավորինս կարելի դարձնել նրա աջակցությունն ու միջամտությունը՝ հօգուտ հայկական բարենորոգումների:

Եվրոպական հայասերների կոնֆերանսի արդյունքները ողջունում էին եվրոպական հասարակությունների մարդասեր տարրերը:

Այդ օրերին անգլիացի անվանի տիկին Լյուսի Քենեդիչը մի չարք հողավածներով ողջունեց հայասերների կոնֆերանսի հաջող ավարտը: Հեռու հայաստանից, անծանոթ հայ լեզվին, զուրկ հայության հետ որևէ արյունակցական կապից, բայց որպիսի խոր գործովով դեպի օտար, փոքր ու տանջվող հայությունը, մանավանդ որպիսի հմտությամբ ու սիրով դեպի հայերի պատմություն և հայ դատը:

Այդ անհաճախնդիր վերաբերմունքը ուղղված էր մարդկություն մեկ բեկորին լոկ այն պատճառով, որ սա անիրավիք էր, չարչրկված, հետևաբար արժանի էր ամեն գիտակից անհատի բարոյական ու գործնական աջակցության:

Կոնֆերանսի զեկուցումների և ընդունած որոշման սեղմագրերը տպագրվեցին եվրոպական բազմաթիվ թերթերում և հատկապես քաղաքական ուղղության հանդեսներում, իսկ “*Pour les peuples d'Orient*” հանդեսը լայնորեն լուսաբանեց կոնֆերանսի ընթացքը՝ ամբողջովին հրապարակելով և՛ ելույթները, և՛ որոշումը: Հանդեսի համարներում տպագրվում էին հայաստանին և հայ ժողովրդին նվիրված խմբագրականներ ու հոդվածներ:

¹ «Մշակ», № 277, 13 դեկտեմբերի 1913 թ.:

ՌՈՒՍ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳՈՒՄ

Հայկական հարցի կնճռոտ ընթացքը, նրա լուծման գործում մշտապես շարունակվող ձգձգումներն ու նորանոր խոչընդոտների ի հայտ գալը խիստ անհանգստություն էին առաջացրել ուս առաջադեմ մտավորականության, հասարակության լայն շրջանակներում, Պետական Դումայում, անգամ նրա ծայրահեղ աջ պատգամավորների մոտ: Նրանք դանազան միջոցներով իրենց բողոքի ձայնն էին բարձրացնում Հայկական հարցի շուրջ ստեղծված անորոշ վիճակի, մասնավորապես ուսական դիվանագիտության ցուցաբերած, իրենց կարծիքով, անվճռականության դեմ:

Հայտնի հրապարակախոս, գիտնական ու պետական խորհրդի անդամ պրոֆ. Մաքսիմ Կովալևսկին "Русское Слово" թերթի 1913 թ. № 145-ում գետեղած իր մի ֆելիետոնում Հայկական հարցի ձգձգումները, նրա շուրջը ծավալված դիվանագիտական խաղերը համարում էր մարդկության ամոթը: Նա դայրույթով էր արտահայտվում այդ հարցի շուրջ եվրոպական մեծերի ծավալած սակարկումների մասին՝ հիշեցնելով հայ ժողովրդի երկար տարիներ կրած տառապանքները քրդերի և թուրքական իշխանությունների ձեռքին: Քանի որ Հայաստանի խառնակ վիճակն օգտագործելով՝ տեղի քրդերը կարող են վերսկսել կոտորածները, Կովալևսկին հորդոր ու հրավեր էր կարդում ձեռնհաս անձանց ու տերությունների առաջնորդներին՝ բարենորոգումների խնդիրը հնարավորինս արագ առաջ մղելու միջոցով օր առաջ կանխել վերահաս վտանգը:

Քանի որ Ռուսաստանում չկար հայկական կոմիտե, ուստի Փարիզից վերադառնալուց հետո Պավել Միլյուկովն անմիջապես ձեռնարկում է Մոսկվայում կազմակերպել գոնե մի խմբակ: Նա հանդիպումներ է ունենում քաղաքի մի շարք հասարակական ու գիտական նշանավոր գործիչների հետ, որոնք տողորված էին Թուրքիայի հայությանն ամեն կերպ աջակից լինելու գաղափարով: Տեսակցությունների արդյունքում շատ շուտով՝ 1913 թ. նոյեմբերի կեսերին, Մոսկվայում ստեղծվում է Հայկական խմբակ:

Մոսկվայի օրինակով քայլեր են արվում նաև Պետերբուր-

գում: Այստեղ ոռուս նշանավոր գործիչների մի խումբ ձեռնարկում է հրավիրելու ժողով՝ հրապարակայնորեն արտահայտելու իր տեսակետները Հայկական հարցի չուրջ ընթացող բանակցությունների նկատմամբ:

Ժողովին նախապատրաստվելու համար 1913 թ. նոյեմբերի 12-ին Պետերբուրգի հայտնի հասարակական-քաղաքական գործիչ, Պետական Դումայի անդամ, հայ ժողովրդի բարեկամ Ա. Ն. Բրեանչանինովի՝ տանը հրավիրվում է խորհրդակցություն, որին մասնակցում են մայրաքաղաքի մտավորականության մի խումբ ներկայացուցիչներ: Նրանք իրենց ելույթներում չեչտում էին, որ ոռուսական դիվանագիտության սրբազան պարտքն է ավելի հետևողական առաջ տանել Հայաստանի բարենորոգումների գործը, որը ներկայումս դարձել է ամենահուզող հարցերից մեկը ոռուս մտավորականության համար:

Որոշում ընդունվեց ժողովը հրավիրել երկու շաբաթ անց:

Ելնելով այն իրողությունից, որ Հայկական հարցի վերաբացման օրերից Պետերբուրգի հայկական խմբակը իր կարևորագույն տեղն է ունեցել բանակցությունների գործընթացներում, ուստի նպատակահարմար համարվեց անպայման ժողովին հրավիրել Պետերբուրգի հայկական խմբակի մի քանի անդամների, որպեսզի նրանք Հայաստանի բարենորոգումների շուրջ տեղի ունեցող բանակցությունների մասին ժողովականներին հաղորդեն նոր տեղեկություններ և ընդհանրապես պարզեն իրենց տեսակետներն ընթացող դիվանագիտական պայքարում ոռուսական կողմի ցուցաբերած ջանքերի արդյունավետության մասին¹:

¹ Հայկական հարցի վերաբացման օրերից Ա. Բրեանչանինովը ոռուսական արտգործնախարարությունը մի շարք առաջարկություններ էր արել՝ թուրքների հետ բանակցություններում չզնալ չպատճառարանված զիջումների:

² Թե ոռուսական մայրաքաղաքի գիտական և հասարակական-քաղաքական շրջաններում որպիսի կարևոր կշիռ ունեւ Պետերբուրգի հայկական խմբակը, ցույց է տալիս թեկուզ այդ օրերին ոռուսաց արտգործնախարար Ս. Սազոնովին Կոստանդնուպոլսից Մ. Գիրսի ուղարկած հեռագիրը, որով դեսպանը խիստ անհրաժեշտ էր համարել Հայաստանի բարենորոգումների զեռուս քննարկման փուլում գտնվող նախագծի մասին անպայման իմանալ խմբակի

Նոյեմբերի 21-ին Պետերբուրգի Հայկական խմբակի նիստում քննության դրվեց ժողովին մասնակցելու նպատակահարմարության հարցը: Այդ մասին հաղորդեց Հ. Զավրիևը և առաջարկեց ներկայացուցիչներ ուղարկել այնտեղ:

Ելույթ ունեցողների դատողությունների հիման վրա նիստը խիստ զգուշավոր վերաբերմունք ցուցաբերեց կայանելիք ժողովի հանդեպ: Նշվեց, որ տեղի ունենալիք հավաքի մասնակիցների կորիզը կազմելու են լիբերալ ուղղվածության ոռուս ազգայնականները, ինչպես և թունդ սլավոնասերներ, Հայաստան անհապաղ զորք մտցնելու կողմնակիցներ, որոնք բոլորը խիստ ընդդիմություն են արտաքին քաղաքականության ներկայիս դեկավարներին և անձամբ Ս. Սազոնովին: Եվ դա այն դեպքում, երբ մայրաքաղաքի Հայ մտավորականությունը, այդ թվում Պետերբուրգի Հայկական խմբակի բոլոր անդամները լիովին համերաշխ են Հայաստանի բարենորոգումների հարցում արտգործնախարարության, հոֆմեյստեր Սազոնովի, նրա աշխատակիցների, Կ. Պոլսում ոռուսական դեսպանության կողմից վարվող քաղաքականության հետ:

Ուստի խմբակի նիստը որոշում ընդունեց, որ տեղի ունենալիք ժողովում ելույթ ունենալիս իր ներկայացուցիչները պետք է ցուցաբերեն մեծ զգուշություն՝ արտգործնախարարությունում տարակուսանք առաջ չբերելու համար: Զէ՞ որ ոռուսական կառավարությունն այնքա՞ն մեծ ջանքեր էր գործադրել Հայկական բարենորոգումների հարցը լուծելու համար և չարունակում էր այդ ուղղությամբ իր եռանդուն գործունեությունը՝ դիվանագիտական պայքարում հաղթահարելով ամենատարբեր խոչընդոտներ: Կառավարության խրախուսանքով էր, որ ոռու-

կարծիքը: Սազոնովը իշխան Տրուբեցկոյի միջոցով այն փոխանցել էր Մ. Պապաջանովին: Հեռագրին կցվել էր Թուրքահայաստանում անցկացվելիք բարենորոգումների նախագծի տեքստը: 1913 թ. նոյեմբերի 28-ի հատուկ նիստում Մ. Ի. Պապաջանովը այդ մասին հաղորդում արեց, որից հետո նախագծի տեքստը ենթարկվեց մանրադնին քննության: Ոմբազրական դիտողություններն ամփոփելուց հետո խմբակը խնդրեց Պապաջանովին դրանց մասին տեղեկացնել արտգործնախարարություն (տե՛ս ПЗПАК, том I, стр. 315-316):

սական հասարակութեան հատկապէս մտավորական շերտերում, մամուլում, համալսարանական միջավայրում գնալով ուժեղանում էին հայասիրական տրամադրութիւնները: Դրա ապացույցներից էին այն կրակոտ ելույթները, որ ժողովներում ունենում էին մտավորականները, այն բանաձևերը, որ ընդունվում էին՝ կառավարութեանը կոչ անելով հայկական հարցում չգնալ ավելորդ զիջումների:

Հայ գործիչները քաջ բմբռնում էին, որ կառավարութեան և ռուսական հասարակութեան միջև առաջացած ամեն մի տարաձայնություն միայն կիսանգարեր Հայկական հարցին: Այդ էր պատճառը, որ ՊՀՍ նոյեմբերի 21-ի նիստը սկզբում հակված էր ընդհանրապէս ներկայացուցիչներ չուղարկել ժողովին, բայց հարցի բազմակողմանի քննարկումից հետո, այնուամենայնիվ, նպատակահարմար համարվեց ուղարկել: Խմբակի մի քանի անդամների ներկայությունը կարող էր օգտակար լինել այն իմաստով, որ ժողովում հրավիրված էին նաև այնպիսի անհատներ, որոնք լավատեղյակ էին Հայկական հարցում եվրոպական տերութիւնների վերաբերմունքի ներքին ծալքերին, ուստի նրանցից այս կամ այն լրացուցիչ տեղեկութիւն ստանալն օգտակար կլինէր: Ուստի նիստը նպատակահարմար գտավ նշված ժողովին ուղարկել Պ. Ղուկասովին, Ս. Տիգրանյանին, Հ. Սաղաթեյանին, Ն. Աղոնցին, Սարուխանյանին և Հ. Զավրիսին՝:

Մայրաքաղաքի մտավորականութեան ժողովը տեղի ունեցավ 1913 թ. նոյեմբերի 26-ին Ա. Ն. Բրեանչանինովի տանը:

Ժողովը բազմամարդ էր: Բացի կազմակերպական մեծ խմբի անդամներից, ներկա էին նաև բազմաթիվ ռուս նշանավոր անձինք՝ Պետական խորհրդի և Պետական Դումայի անդամներ, պրոֆեսորներ, հասարակական հայտնի գործիչներ, թերթերի ու հանդեսների խմբագիրներ, բարձրաստիճան զինվորականներ: Այտեղ էին Պետերբուրգի հայկական խմբակի վերը նշած անդամները:

Հավաքի մասնակիցները հիմնականում ազատական ուղղու-

¹ ПЗПАК, том I, стр. 309.

թյան ուսու ազգայնականներ էին, որոնք ընդհանրապես դեմ էին երկրի արտաքին քաղաքականությունը վարող դիվանագիտական հաստատությունների ղեկավարներին, թեև առանձնացնում և հավանություն էին տալիս Կոստանդնուպոլսում ուսական ղեսպանություն աշխատողների հայկական քաղաքականությունը:

Ժողովի նախագահ ընտրված պրոֆեսոր Մ. Պ. Չուբինսկին զեկուցման համար ձայն տվեց Ա. Բրեանչանինովին: Իր ընդարձակ զեկուցման մեջ մանրամասն ներկայացնելով Ռուսաստանի մերձավորարևելյան քաղաքականությունը՝ զեկուցողը խիստ քննադատության ենթարկեց Հայկական հարցում այդ քաղաքականության երկչոտությունն ու անհետևողականությունը, գերմանական դիվանագիտության առջև նրա անհիմն ընկրկումը: Նա ուսական կառավարությունից պահանջեց վերջ տալ Գերմանիային մշտապես զիջումներ անելու վատ սովորությունը, որը մեծ վնասներ է բերում կայսրությանը: Ձեկուցողը պահանջեց կտրուկ և ուժգին հակազդել երկրի չահերին հակասող բոլոր քայլերին: Նա անթույլատրելի համարեց, որ Հայաստանի բարենորոգումների ծրագրում կատարվել են կրճատումներ, որոնք արդյունք են Գերմանիայի բիրտ ընդդիմությունը, որը և պատճառ է դարձել Թուրքիայի համարձակ ու ամբարտավան դառնալուն:

Այնուհետև ժողովի նախագահ Մ. Չուբինսկին կարծիք հայտնեց, որ նախքան մտքերի փոխանակությանն անցնելը նպատակահարմար է լսել միջոցառմանը հրավիրված հայ գործիչների ելույթները: Ստանալով ժողովականների համաձայնությունը՝ Մ. Չուբինսկին, դիմելով հայ ժողովրդի ձայնը ներկայացնող հրավիրյալներին, նրանց խնդրեց քննարկվող հարցը բացահայտել՝ ըստ հայկական հայեցակետի:

Հայերից առաջինը հանդես եկավ Ն. Աղոնցը: Նա իր ելույթում նախ անդրադարձավ հայ-ուսական դարավոր հարաբերությունների պատմությանը, Հայկական հարցի ծագմանն ու բովանդակությանը, ապա հանգամանորեն բացահայտեց, թե այն ինչ չրջափուլերով է անցել, ներկայացրեց 1912 թ. աշնանից այն վերաբացելու ուղղությամբ հայերի թափած ջանքերը, ներ-

կաների ուշադրությունը հրավիրեց Ա. Մանդելշտամի մշակած բարենորոգումների ծրագրին գերմանական դիվանագիտության չղաղարող միջամտությունների վրա, որի հետևանքով այնտեղ կատարվել են հայության համար բազմաթիվ աննպաստ փոփոխություններ:

Ն. Ադոնցին հաջորդում է Հովհ. Սաղաթեցյանը, որը քննադատում է հայության նկատմամբ ոռուսական կառավարության կողմից չուրջ երեք տասնամյակ վարած սխալ քաղաքականությունը՝ իրրև հայկական իրականության չիմացության հետևանք: Եվ դա այն դեպքում, երբ հայերը ոռուսների անկեղծ դաշնակիցներն են և իրենց հնարավորությունների սահմաններում նպաստում են Ռուսաստանի ներքին ընդհանուր վերանորոգությանը: Հայության նկատմամբ անխոհեմ քաղաքականություն վարած ոռուս պետական գործիչների խիստ քննադատությունը, որ իր ելույթում կատարում էր Սաղաթեցյանը, արժանանում էր ներկաների բուռն ծափահարությունը:

Ապա հանդես է գալիս Գ. Բուդաղյանը, որն իր ելույթը հիմնականում նվիրում է Հայկական հարցում Գերմանիայի կատարած ավերիչ դերի բացահայտմանը, թվարկում է ոռուս-գերմանական բանակցությունների արդյունքում ձեռք բերված ամենանվազագույն պահանջներ պարունակող բարենորոգումների ծրագրում ի վնաս հայերի կատարած փոփոխությունները:

Իր ելույթում Ա. Սարուխանյանը խոսում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության դեմ թուրքական իշխանությունների չղաղարող ոտնձգությունների մասին, որի պատճառով թուրքահայությունը չուտով զրկվելու է ազգային կյանքով ապրելու որևէ հնարավորությունից: Ապա շեշտում է, որ հայերի դժբախտությունը այն է, որ Եվրոպայի և Ռուսաստանի ճնշման տակ Բ. Դռան ընդունած բոլոր որոշումները մնացել են թղթի վրա, ուստի ներկայումս նույնպես քննարկվող բարենորոգումների ծրագիրը անպայման արժանանալու է նույն բախտին, եթե Եվրոպայի և հատկապես Ռուսաստանի կողմից խիստ վերահսկողություն չիրականացվի դրանց կատարման վրա:

Ելույթ ունեցած բոլոր հայ գործիչները ընդգծեցին, որ Կ. Պոլսի ոռուսական դեսպանության կազմած և դեսպանա-

խորհրդին ներկայացրած Մանդելշտամյան ծրագիրը արտահայտում էր թուրքահայության բաղձանքն ու փափագը, բայց քանի որ եվրոպայի ճնշմամբ այն աղճատվել է, և նույնիսկ այդ տեսքով դրա իրականացումը հանդիպում է մեծ դժվարությունների, իսկ մյուս կողմից՝ թուրքիայի հայաբնակ նահանգները կարոտ են շտապ բարենորոգումների, ուստի անհրաժեշտ է ուսագեղձմանական կրճատված ծրագիրը անհապաղ գործադրել եվրոպական և ուսական հսկողությամբ՝ գոնե ինչ-որ չափով թեթևացնելու համար թուրքահայ իրավագույրկ ժողովրդի ծայրահեղ թշվառ վիճակը:

Քանի որ ժողովի մասնակիցները բավարար տեղեկություններ չունեին Հայաստանն ասպատակող քրդերի և նրանց նկատմամբ ուսական կառավարության քաղաքականության մասին, ժողովի նախագահը, դիմելով հայ պատվիրակներին, խնդրեց հանգամանորեն անդրադառնալ այդ հարցին: Վերջիններից խոսք է առնում Ա. Սարուխանյանը և մանրամասն նկարագրում այն ոճրագործ դերը, որ քրդերը խաղում են թուրքահայության կյանքում:

Հայերի ելույթներից, ապա և մտքերի փոխանակումից հետո պրոֆ. Ջուրինսկին ամփոփեց ժողովի արդյունքները, ապա շեշտեց, որ նրա մասնակիցները, որոնք լիակատար պատկերացում ստացան Հայկական հարցի շուրջը ծավալված դիվանագիտական պայքարի մասին, թե՛ ամբիոններից և թե՛ մամուլի էջերում պետք է հանդես գան որպես արդարության մունետիկներ:

Այնուհետև սկսվեց ժողովի մասնակիցների մտքերի փոխանակումը: Ելույթ ունեցողների մի մասը գովեստով էր խոսում Հայաստանի բարենորոգումների ուղղությամբ կառավարության քաղաքականության մասին, շատերն անհրաժեշտ էին համարում ավելի ակտիվացնել երկրում ստեղծված դանազան ուսական կոմիտեների գործունեությունը: Ժողովականների մեծ մասն էլ, այդ թվում Ա. Բրեանչանինովը և պրոֆ. Մ. Ջուրինսկին, գտնում էին, որ ուսական դիվանագիտության քայլերը խիստ թերի են:

Ժողովի նախագահը ներկաներին հայտնեց, որ կազմվել է

որոշման նախագիծ և այն հրապարակելու համար խոսքը փոխանցեց Ա. Ն. Բրեանչանինովին:

Որոշման նախագծում նշված էր, որ Ռուսաստանի և Գերմանիայի դիվանագետների կողմից Հայաստանում անցկացվելիք բարենորոգումների ներկայումս ընդունված ծրագիրը բացարձակապես չի համապատասխանում Հայ ժողովրդի իղձերին: Եվ չնայած դրան՝ թուրքական դիվանագիտության մեքենայությունների պատճառով նույնիսկ այդ կիսատ-պռատ ծրագիրը կարող է տապալվել: Նախագծով ուսական դիվանագիտության կոպիտ ու վտանգավոր սխալներն էին համարվում գերմանական կողմի ճնշմանը ենթարկվելը և նրա պահանջով ծրագրի տեքստում անընդունելի տարրեր մտցնելը, որով, ըստ էության, նսեմացել են ուսական պետության նախաձեռնությունները: Նախագծով ուսական դիվանագիտությանը հիշեցում էր արվում, որ նա պարտավոր է քաջ գիտակցել Մերձավոր Արևելքում ունեցած իր նպատակները, գործել Եվրոպայից և մասնավորապես Գերմանիայի համաձայնությունից անկախ, ինչպես գործում է վերջինս, որը, ամենևին հաշվի չառնելով Ռուսաստանի անհամաձայնությունը, հաջողությամբ առաջ է տանում իր նպատակները Բոսֆորում՝ գեներալ Սանդերսին նշանակելով թուրքական զորքերի հրամանատար, չարունակում է կառուցել Բաղդադի երկաթուղին և այլն: Ռուսաստանը պարտավոր է Թուրքիայի և նրա հովանավոր Գերմանիայի հետ խոսել ինչպես հավասարը հավասարի՝ որպես հզոր տերություն:

Նախագիծն իր բովանդակությամբ փաստորեն հակառակ էր գնում ուսական կառավարության «երկչուտ քաղաքականությունը Հայկական հարցում»: Սուր գնահատականներով այս փաստաթուղթը դրվեց քվեարկության և միաձայն ու ծափահարություններով ընդունվեց որպես որոշում:

Ռուս առաջադիմական գործիչների այդ նշանավոր ժողովի եզրակացությունը հաջորդ օրն իսկ՝ նոյեմբերի 27-ին, լույս տեսավ Պետերբուրգի “Вечернее Время”, “Вестник Мира”, “Русские Ведомости” և ուրիշ թերթերում:

**ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՑԱՆ ՆՇԱՆԱՎՈՐ
ԳՈՐԾԻԶՆԵՐԻ ԸՆԴՈՒՆԱԾ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ
ՄԱՍՍԱՑԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ**

Փարիզյան կոնֆերանսը և պետերբուրգյան ժողովը մեծապես նպաստեցին եվրոպական ու ռուսական հայասերների ջանքերի հետագա միավորմանը, ավելի հաճախակի դարձան Հայկական Հարցի պաշտպանությանն ուղղված միջոցառումները, նոր թափ հաղորդվեց հայանպաստ շարժմանն ընդհանրապես:

Այդ օրերին թուրքահայ ժողովրդին նվիրված մի քանի նոր հոդվածներ հրապարակեց առողջական ծանր վիճակում գտնվող նշանավոր հրապարակախոս, քաղաքական գործիչ և Մարդու իրավունքների լիգայի նախագահ, հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Ֆրանսիս դը Պրեսանսեն: “Pour les peuples d’Orient” չարաթաթերթը, որը լույս էր տեսնում Պրեսանսեի գլխավոր աշխատակցությամբ, թեպետ նվիրված էր առհասարակ արևելյան ժողովուրդներին, բայց նրա գրեթե բոլոր էջերը լեցուն էին հոդվածներով՝ նվիրված հայկական խնդրին և Հայաստանի վիճակին: Հայերի դառնաղի կացությունը հանգիստ չէր տալիս ճնշվածների այդ մեծ պաշտպանին: Նրանց մարտիրոսությունը նվիրված իր հոդվածներից մեկում նա գրել էր. «Աշխատավոր ժողովրդի՝ հայերի մեծամասնությունը ապրում է անստուգանքի մեջ, մշտնջենական հարվածի տակ: Պոլսում թուրք իշխանությունները ո՛չ ժամանակ, ո՛չ ուժ և ո՛չ թերևս հաստատ կամք ունեն Բուրդիստանի ավազակ ցեղերին հարկադրելու՝ հանրային կարգապահության և խաղաղության հարգանքը»¹:

Ֆրանսիայում իրականացված ձեռնարկներից մեկը “Pro Armenia” թերթի վերահրատարակումն էր 1913 թ. դեկտեմբերի 1-ից՝ Ֆրանսիս դե Պրեսանսեի և Վիկտոր Բերարի ղեկավարությամբ:

¹ «Ատանայի եղևոնը: Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկյանի» գրքույկի (Կ. Պոլիս, 1919) առաջարանը (էջ 8):

² Հայկական Հարցի պաշտպանության համար տարիներ առաջ, ինչպես ցույց է տրված սույն աշխատության նախորդ գրքերում, Փարիզում հրատարակվում էր “Pro Armenia” երկչարաթաթերթը՝ ֆրանսիացի հայտնի գրող և

“Pro Armenia”-ի № 1-ում զետեղված խմբագրական ազդն այսպես էր բնորոշում Թերթի վերահրատարակման նպատակը. «“Pro Armenia”-ն Հայաստանի դատի հետ շարունակում է պաշտպանել նաև Թուրքական կայսրության բոլոր ճնշված ազգերի և իր՝ Թուրքիայի դատը, երկրի, որին նրա կառավարողները տանում են դեպի անդունդ՝ մերժելով լուրջ բարենորոգումների ամեն մի պահանջ: Մենք խնդրում ենք Հայաստանի և Թուրքիայի բոլոր բարեկամներին, բոլոր նրանց, ովքեր իրենց սրտին մոտ են զգում եվրոպական խաղաղության շահերը, աջակցել արդարության և խաղաղության պաշտպան այս Թերթին՝ նրա համար գտնելու բաժանորդներ»:

Հետևելով Պրեսանսի օրինակին՝ Փրանսիական և եվրոպական այլ երկրների մամուլի բազմաթիվ օրգաններ ևս իրենց էջերը տրամադրում էին Հայկական Հարցով մտահոգ նշանավոր մտավորականների, հասարակական ու քաղաքական գործիչներին:

Շատ չանցած Պրեսանսեն հիվանդացավ: 1913 թ. վերջերից նա գրեթե տնից դուրս չէր գալիս: Այդ օրերին էր, որ նրա հետ առաջին անգամ ծանոթացավ Նուբար փաշան: Միք. Վարանդյանը, որ ուղեկցում էր Պողոս Նուբարին, հետագայում վերհիշել է. «Օր մըն ալ Պողոս փաշան խնդրեց առաջնորդել զինքը մեր հիվանդ բարեկամին քով, որու գիտութիւնն ու տաղանդը ան խորապէս կը գնահատեր 25 տարիէ ի վեր, երբ Պրեսանսե «Թանի» խմբագրապետ էր: Գացինք, ծանոթացանք: Ազգային

բանաստեղծ Պիեռ Քիարի ղեկավարությամբ: Համարյա բոլոր Հայասեր ֆրանսիացի գործիչներն ու հրապարակախոսներն աշխատակցել էին այդ օրգանին, որի ընդհանուր տեսչությունը հանձնված էր բժ. Լորիս-Մելիքյանին: Այդ պարբերականը ժամանակին ահագին ծառայություններ էր մատուցել Հայ դատին: Բայց Պ. Քիարի անակնկալ վաղաժամ վախճանից հետո դրա հրատարակումը դադարեցվեց: Դրա փոխարեն 1912 թ. սկսել էր լույս տեսնել Փրանսիացի Հայասերների “Pour les Peuples d’Orient” («Հանուն Արևելքի ժողովուրդների») Թերթը՝ Ֆ. Պրեսանսի և Վ. Բերարի ղեկավարությամբ: Եվ ահա այս պարբերականին փոխարինելու էր վերահրատարակվող “Pro Armenia”-ն:

պատվիրակութեան նախագահն իր ու Հայ ժողովրդի խորին երախտագիտութիւնը Հայտնեց Հիվանդին՝ անոր երկարամյա թանկագին ծառայութիւններուն համար»¹:

1913 թ. դեկտեմբերի 7-ին Պրեսանսեն Հեռացավ կյանքից: Ֆրանսիացի նշանավոր գործչի մահով Հայ ժողովուրդը կորցրեց իր ազգային դատի մեծ պաշտպաններից մեկին: Հայկական մամուլը ցավով անդրադառնալով մեծ մարդասերի կորստին՝ չեչտելով, որ նրա նվիրական անունը ընդմիշտ մնալու է Հայոց պատմութեան էջերում:

Պրեսանսեի մահից առաջ (նոյմբերի 16-ին) Լոնդոնում վախճանվել էր Հայ ժողովրդի մի ուրիշ ազնիվ բարեկամ Հենրի Լինչը: Նա եվրոպական հանրութեան լայն շրջաններին Հայտնի “Armenia” գրքի հեղինակն էր: Մարդասեր այդ անգլիացին չուրջ երկու տասնամյակ եղել էր Հայ ժողովրդի կողքին, իր հոգվածներով ու ելույթներով արձագանքել նրա ցավերին²:

Փարիզի ու Պետերբուրգի Հայասերների ընդունած բանաձևերը լայն արձագանք գտան նաև Ռուսաստանում:

Պետերբուրգի Հայկական խմբակի 1913 թ. նոյեմբերի 23-ի Հատուկ նիստում Պավել Նիկոլայևիչ Միլյուկովը զեկուցեց Փարիզ կատարած իր ուղևորութեան և “Comite de L’Asie Francaise”-ի նախաձեռնութեամբ նոյեմբերի 17 (30)-ին Հայկական հարցով տեղի ունեցած կոնֆերանսի և նրան իր մասնակցութեան մասին:

Միլյուկովն իր հաղորդումը սկսեց նրանով, որ եթե փարիզյան կոնֆերանսի տերուտիրականը 13 տարվա պատմութիւն ունեցող “Comite de L’Asie Francaise” էր, ապա նրա ոգին Պողոս Նուբար փաշան էր³: Այնուհետև նա մանրամասն ներկայացրեց կոնֆերանսի մասնակիցների ելույթների հիմնական թեզերը: «Այո, ակնհայտ է, որ կոնֆերանսը ճիշտ ժամանակին էր: Փո-

¹ «Հայրենիք», № 11, սեպտեմբեր, 1923, էջ 59:

² Տե՛ս «Մարտ», № 19, 1 դեկտեմբերի 1913 թ.: Մարդասեր անգլիացու գործունեութեանը «Մարտ» պարբերականը հանգամանորեն անդրադարձել է 1913 թ. № 20-ում:

³ ПЗПАК, том I, сmp. 320.

խառության միջազգայնացման և միջազգային ճնշման նախապայմանի մասին որպես լավագույն միջոցի, արդեն սկսել են խոսել պաշտոնական չրջանակներում: Չեմ դարմանա, եթե Թուրքիան դադարի հայերի ճակատագրերը փորձության ենթարկել».- չեչտում էր նա, ապա համոզմունք հայտնում, որ այդ խիստ կարևոր հավաքի ընդունած բանաձևը դրական մեծ ազդեցություն է գործելու Հայկական Հարցի շուրջ ընթացող բանակցությունների վրա*:

Այնուհետև Պ. Միլյուկովը ղեկտեմբերի 7-ին Մոսկվայում հանդես եկավ ղեկուցումով և ունկնդիրներին դարձյալ իր տպավորությունները հաղորդեց կոնֆերանսի աշխատանքի մասին: Նա նչեց, որ այժմ հայկական հարցը Թուրքիայում մտնում է նոր փուլ: Հայերն արդեն ոչ մի հույս չեն կապում Բ. Դռան հետ, չեն հավատում սահմանադրական Թուրքիային, որն ամեն կերպ ձգտում է իրենց ձուլել Թուրք էթնոսի մեջ:

1913 թ. ղեկտեմբերի 10-ին Միլյուկովի ջանքերով Մոսկվայում տեղի է ունենում հայասերների խորհրդակցություն, որին մասնակցում են մի շարք նշանավոր կադետ գործիչներ և քաղաքի հայ համայնքի աչքի ընկնող ներկայացուցիչներ: Դեկտեմբերի 11-ին նա Մոսկվայում կարդում է նոր դասախոսություն հայկական հարցի մասին: Նա ասում է, որ բարենորոգումների նախագծի ակտիվ պաշտպանության համար անհրաժեշտ է Ռուսաստանում ձևավորել հասարակական կարծիք, քանի որ ներկայումս հարցը անորոշ վիճակում է:

Մոսկվայում տպագրվող «Մարտ» թերթը քաղաքի և Պետերբուրգի հայերին կոչ էր անում խնդրել Պ. Միլյուկովին իրենց առջև հանդես գալ հայասերների Փարիզի կոնֆերանսի մասին հանգամանալից ղեկուցումով, որը թույլ կտա ճիշտ պատկերացում կազմել Հայկական հարցի իրական վիճակի մասին, իմանալ, թե այն զարգացման որ հանգրվանում է գտնվում: «Այսպիսի լուրջ խնդիրներում էժանագին ծափահարությունների սիրա-

* Պ. Միլյուկովի ղեկույցի բովանդակությունը բերված է «Ռեչ» թերթի 30 նոյեմբերի 1913 թ. համարում:

հարները պետք է մի քիչ կծկուին և հասկանան իրենց չափը»¹։ Այնուամենայնիվ, «Մարտը» չէր կորցնում հույսը, որ հայասերների հավաքը դրական ազդեցություն կգործի Հայաստանի բարենորոգումների ընթացքի վրա։ «Ինչպես կվերաբերուին պետություններն այս եզրակացություններին (կոնֆերանսի ընդունած որոշումներին։- Հ. Ս.), ի հարկե դիպլոմատների ժամանակակից խաղերին նայելով, դժուար է որոշ խօսք ասել, բայց որ եւրոպական ժողովուրդների՝ գոնէ մեծամասնութեան կարծիքը այդ կոնֆերանսի հետ տարբեր չէ կարող լինել, այդ ակներեւ է, Հայաստանի հեծեծանքներին կուլտուրական ազդեցը չեն կարող հանդուրժել, եւ Եւրոպայի այս ու այն անկիւններում այս տեսակ կոնֆերանսներ շարունակուելու են, մինչեւ որ մի թշուառ երկիր, որ Ասիայի մի սահմանից միշտ յարել է դէպի եւրոպական կուլտուրան, միշտ գութանի ծայրից բռնած՝ նայել է դէպի մտաւոր լոյսի հորիզոնը եւ շարունակ ձգտել միմիայն խաղաղ կենսքի, միմիայն իւր պատուի, խղճի ու գոյքի ապահովութեան օրէնքի, չունչ չառնէ եւ փչերի տակից չաղատուի»²։

Միյուկովը նաև ուսական մի շարք թերթերում հանդես եկավ հողվածներով, որոնցից առավել ընդգրկունը, թերևս, “Речь” թերթում տպագրածն էր³։ Այս հողվածի հետքերով Հայկական հարցին անդրադարձան ուսական ուրիշ պարբերականներ։ Միյուկովի հողվածին բազմաթիվ արձագանքներ եղան հատկապես Հայկական մամուլում։

Որքան ուժեղանում էր եվրոպական և ուսական առաջադեմ մամուլի ու հայասիրական շարժման ճնշումը Թուրքիայի վրա, այնքան վերջինիս իշխանությունները ուժեղացնում էին հակողությունը Հայ մամուլի նկատմամբ՝ պատճառաբանելով,

¹ «Մարտ» (Մոսկվա), № 19, 1 դեկտեմբերի 1913 թ.։

² Նույն տեղում։

³ Տե՛ս «Մշակ», № 277, 13 դեկտեմբերի 1913 թ.։ “Речь” թերթում լույս տեսած սույն հողվածը թարգմանաբար տպագրվեց «Արարատ» հանդեսի 1914 թ. հունվարի համարում, ապա զետեղվեց Մայր Աթոռի միաբան Բարկեն վարդապետի «Հայկական հարցը և Պօղոս Նուբար փաշան» գրքույկում, Վաղարշապատ, 1914, էջ 7-13։

Թե այն սխալ է ներկայացնում հայկական նահանգներում տիրող վիճակը, անտեղի քննադատում է իշխանություններին՝ նրան անարդարացիորեն մեղադրելով անգործություն, հատկապես քրդերի նկատմամբ զսպիչ միջոցներ չկիրառելու համար: Հարվածի տակ ընկավ նաև «Ազատամարտ» օրաթերթը, որը երիտթուրքեր-ղաշնակցություն խզումից հետո սկսել էր քննադատել երիտթուրքերին, հատկապես նրանց ներքին քաղաքականությունը: Ուստի կառավարությունը առիթ էր փնտրում թերթը փակելու, և այն չուտով ներկայացավ: 1913 թ. վերջերին «Ազատամարտը» թարգմանաբար հրատարակել էր Հարող Բեքստոնի հոդվածը, ուր նա պատմել էր այն տպավորությունների մասին, որ ստացել էր իր եղբայր Նոյելի հետ հայկական նահանգներում կատարած ճամփորդությունից: Հոդվածի լույս տեսնելուց անմիջապես հետո՝ դեկտեմբերի 14-ին, թերթի պատասխանատու տնօրեն Հակոբ Սիրունին կանչվում է պատասխանատվության և ռազմական դատարանի կողմից դատապարտվում չորս ամսվա բանտարկության: Պարբերականը փակվում է¹: Խիստ վերահսկողություն սահմանվեց նաև Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Ուսանող» և «Երկունք» զաշնակցական ամսաթերթերի վրա՝

ՔՐԴԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԵՋ ՀԱՅԵՐԻՆ ՆԵՐԳՐԱՎԵԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐ

Քրդերի առանձին ղեկավարների հետ ուսմական կողմի ակտիվ չփոխմանը մտահոգություն էր առաջացնում հայկական շրջաններում:

Վերջին երկու տարիներին Կովկասի վարչակազմի առանձին

¹ Տե՛ս «Վեմ», № 1, հունվար-ապրիլ, 1935, էջ 25:

² «Ազատամարտը» ՀՅԴ արևմտյան բյուրոյի պաշտոնաթերթն էր, իսկ «Ուսանողն» ու «Երկունքը»՝ ՀՅԴ մասնաճյուղեր հանդիսացող՝ Եվրոպայի ու Կ. Պոլսի ուսանողական միությունների ամսաթերթերն էին (տե՛ս «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 1, հունվար, 2001, էջ 217):

օղակների անձինք սերտ հարաբերություններ էին հաստատել հատկապես երկու քուրդ նշանավոր գործիչների՝ Սմկոյի և Արզուլոնեզակի հետ՝ ձգտելով նրանց Ռուսաստանի կողմը թեքել: Հատկապես կարևորություն էր տրվում վերջինիս, որը թուրքական բարձր պաշտոնյա էր, երկար ժամանակ ապրել էր Կ. Պոլսում և մեծ ազդեցություն ուներ ցեղակիցների վրա: Ուրպես քուրդ նշանավոր իշխան Բեդրիսան բեյի հետնորդ՝ Արզուլ Ռեզակը երազում էր նախկին կիսասնկախ Քուրդիստանի վերականգնման մասին և այդ նպատակով սկսել էր լայնածավալ դավադրություններ կազմակերպել թուրքական իշխանությունների դեմ¹:

1911 թ. Պոլսից գալով Կովկաս՝ Արզուլ Ռեզակը հաստատվել էր Թիֆլիսում: Նա հաճախ հանդիպումներ էր ունենում Կովկասի փոխարքային կից գործող Արտաքին գործերի նախարարության ներկայացուցչության գործակալների հետ: Նրանց խոսակցության հիմնական նյութը սահմանամերձ հարաբերություններն էին:

Սմկոյի և Արզուլ Ռեզակի իշխանությունը տարածվում էր նաև թուրք-պարսկական սահմանին բնակվող քրդական ցեղերի վրա, որոնք Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև պատերազմ ծագելու դեպքում կարող էին կարևոր դեր խաղալ: Ռուսաստանի կողմից ռազմակալած՝ Պարսկաստանի ադրբեջանաբնակ այդ սահմանագլուխը ստրատեգիական շատ կարևոր դիրք էր զբաղում, քանի որ այնտեղից Ուրմիայի վրայով ուղիղ ճանապարհ էր բացվում դեպի Վանի վիլայեթ՝ Փոքր Ասիայի սիրտը: Այս ուղին ռուսների համար ավելի հարմար էր, քան Կովկասյան սահմանից դեպի Հայաստան տանող ուղիները: Իսկ Արզուլոնեզակին և Սմկոյին ենթակա քրդական ցեղերը հիմնականում բնակվում էին Հենց Ուրմիայի և Վանի վիլայեթներում:

Կիսասնկախ Քուրդիստան ստեղծելու նպատակին հասնելու համար Արզուլոնեզակը փորձեր էր անում իր կողմը գրավել հայերին, և այդ գործում նրան կարծես թե աջակցում էին Կովկասի

¹ ПЗПАК, том I, стр. 310-311.

ռուսական իշխանությունները¹: Թիֆլիսում նա հանդիպել էր տեղի հայ նշանավոր գործիչներից մեկին՝ և նրան հաղորդել իր գաղտնի ծրագրի մասին, միաժամանակ խնդրել, որ կովկասահայ խոշոր փողատերերը իրեն օգնեն զենք ձեռք բերելու՝ վստահեցնելով, որ բոլոր քրդերը մեկ մարդու նման ոտքի են կանգնելու, հաղթելու են թուրքերին, և այն ժամանակ Քուրդիստանում հայերը՝ որպես քրդերի դաշնակիցներ, կսկսեն լավ ապրել:

Արդուլ Ռեզակի առաջարկը քննարկելու համար հայ գործիչը Թիֆլիսում հրավիրել էր գաղտնի խորհրդակցություն, որին մասնակցել էին վեց հայ երևելիներ, այդ թվում՝ տվյալ պահին Թիֆլիսում գտնվող Պետերբուրգի հայկական խմբակի անդամ Ա. Զ. Սարուխանյանը: Նա ասում է, որ Արդուլ Ռեզակը խիստ չափազանցնում է ինչպես իր կողմնակից քրդերի թիվը, այնպես էլ քրդական ցեղերի վրա իր ազդեցությունը: Ապա ներկաներին բացատրում է դավադրության ողջ անհեթեթությունը, և որ կարևոր է՝ ցույց է տալիս այն ահռելի վտանգը, որին կենթարկվեն հայկական բնակավայրերը: Նա չեչտում էր, որ քուրդ չեյխերի շրջանում Արդուլ Ռեզակն ունի բազմաթիվ արյունարբու թշնամիներ, որոնք ապստամբության դեպքում անպայման միանալու են թուրքական զորքերին և կովի են զնալու ապստամբ աշիրեթների դեմ, չնայած առանց սրանց օգնության էլ թուրքական զորքերը հեշտությամբ կճնշեն ապստամբությունը, և այդ դեպքում դժվար չէ պատկերացնել, թե ինչ կլինի հայերի վիճակը: Իսկ եթե արկածախնդրական ձեռնարկը մի հրաչքով հաջողություն ունենա, այդ դեպքում հայերը կհայտնվեն քրդական մոլեռանդ չեյխերի իշխանության տակ: Թուրքն ու քուրդն իրար արժեն:

Թուրքիայի հայերի ճակատագիրը քրդերին կապելու գաղափարը, այսպիսով, դատապարտված էր ձախողման:

Թիֆլիսից Պետերբուրգ վերադառնալուց հետո Ա. Սարու-

¹ ПЗПАК, том I, стр. 311.

^{*} Աղբյուրը չի հիշատակում հայ գործչի անունը:

խանյանն այդ ամենի մասին հաղորդում տվեց Հայկական խմբակի 1913 թ. նոյեմբերի 21-ի նիստում¹:

Բ. ԴՌԱՆ ՆՈՐ ՈՐՈԳԱՅԹԸ: ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՂ ԶԳՋԳՈՒՄՆԵՐ

1913 թ. նոյեմբերի վերջին ներքին գործոց նախարար Թալեաթ բեյն այցելում է Զավեն պատրիարքին: Նա եկել էր Հավաստիացնելու, թե Բ. Դուռն այս անգամ ամեն ինչ անելու է, որպեսզի Հայաստանի ժողովուրդը գոհ մնա կառավարությունից միջոցառումներից, միայն թե սրբազանը հրապարակավ հայտարարի, որ հայերը հրաժարվում են Հայկական հարցը օտարների միջամտությամբ լուծելուց: Առաջինը Համիդն էր, որ հայերի 1895-96 թթ. կոտորածների ժամանակ փորձել էր լարել այդ որոգայթը, երբ Կ. Պոլսում հայոց պատրիարք էր Մատթեոս Իզմիրլյանը: Ի պատիվ վերջինիս՝ որքան էլ սուլթանը և Բ. Դուռը ճնշումներ էին գործադրել, նա հրաժարվել էր եվրոպական միջամտության դեմ որևէ թուղթ ստորագրելուց: Հիմա՝ 17-18 տարի հետո, պատմությունը դարձյալ կրկնվում էր, և կասկած չկար, որ կառավարությունն այս անգամ Զավեն պատրիարքին էր ստիպելու հայ ազգի անունից նման թուղթ ստորագրել:

Բայց Զավեն սրբազանին ճանաչողները վստահ էին, որ նա այդ քայլին չի գնա:

Հայկական հարցից մեծ տերություններին հեռացնելու թուրք կառավարության հետևողականությունը, հերավի, համառության նախանձեղի օրինակ էր: Այդ դեպքից հետո պատրիարքարան է գալիս Լոնդոնի բանակցություններում օսմանյան կառավարության նախկին ներկայացուցիչ և տվյալ պահին հանրօգուտ շինություն ու առևտրի նախարար Օսման Նիզամի փաշան: Նա եկել էր հորդորելու պատրիարքին՝ թուրքահայերի անունից հանդիսավորապես հանդես գալ հայտարարությամբ,

¹ ПЗПАК, том I, стр. 309-314.

որ հայերը երբեք չեն փափագում եվրոպական հակակշիռը, և թե Պողոս Նուբար փաշան իրավասու չէ հանդես գալու թուրքահայոց անունից: Միաժամանակ նա պատրիարքին հավաստիացնում է, որ հայերը որևէ հիմք չունեն չհավատալու Հայաստանում բարենորոգումներ կատարելու կառավարության խոստումներին:

Զավեն պատրիարքը մերժում է առաջարկված պահանջները: Նա չէր կարող այլ կերպ վարվել, քանի որ երիտթուրք նախարարի հետ համաձայնության գալը ուղղակի դավաճանություն կլիներ ազգային շահերին:

Օսման Նիզամի փաշան հայոց պատրիարքարանից ձեռնունայն վերադառնում է Բ. Դուռ՝ Թալեաթ բեյին տանելով Զավեն պատրիարքի մերժողական պատասխանը:

Դրանից հետո «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի հանձնարարությամբ նախկին նախարար Հայադզի Հալաճյանը գալիս է հայոց պատրիարքի մոտ՝ նրան կրկին համոզելու, որ պեսդի ձեռք քաշի եվրոպացիների հետ համագործակցելուց և գործ ունենա միայն կառավարության հետ: Պատվիրակը նրան փոխանցում է նաև պառլամենտում հայերին 18 տեղ հատկացնելու մասին Թալեաթի խոստումը:

Պատրիարքը Հալաճյանին ընդունում է չատ սառը և հայտնում, որ հայերին պետք չեն խոստացած պատգամավորական տեղերը, քանի որ նրանք ընդհանրապես չեն մասնակցելու պառլամենտի ընտրություններին: Ինչ վերաբերում է եվրոպացիներից խզվելու պահանջին, չեչտել էր պատրիարքը, ապա դա հավասարազոր է ինքնասպանության¹:

Բայց Թալեաթը չի ընկրկում: Ինչպես նա, այնպես էլ Սայիդ Հալիմի փաշայի կարինետի բոլոր անդամները սաստիկ անհանգստացած էին Նուբար փաշայի հաջող գործունեությամբ: Նրանց հատկապես հավասարակշռությունից հանել էր այն իրողությունը, որ Պողոս Նուբարին ընդունել և նրա հետ երկար զրույցներ էին ունեցել Պիչոնը, էդուարդ Գրեյը, Յագովը, Սագոնովը:

¹ Տե՛ս «Новое Время», 21 декабря 1913 г.

Վարչապետը չէր թաքցնում իր դժգոհությունը ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյից, որ սա չէր կարողանում զսպել այն հայ գործիչներին, որոնք Կ. Պոլսից աջակցություն էին ցույց տալիս Պողոս Նուբարի գլխավորած հայկական պատվիրակությանը:

Հայերի դիվանագիտական հաջողություններից տազնապած՝ երիտթուրքական կառավարությունը, որպես հակադարձում, մի օր հանդես էր բերում քրդական ինքնավարության հարց՝ հայկական պահանջների ուժը հավասարակշռելու համար, մի ուրիշ օր կազմում էր բարենորոգումների մշակման և իրագործման հանձնաժողովներ՝ իբր զբաղվելու Փոքր Ասիայի հայաբնակ շրջանների խնդիրներով, երրորդ օրն առաջարկում էր Փոքր Ասիայում մտցնել այնպիսի կարգեր, որ ժամանակին գործել էին Մակեդոնիայում, չորրորդ օրը հնարում էր բարենորոգումներից խուսափելու մի նոր միջոց, և այսպես շարունակ:

Այդ բոլոր քայլերը համարելով անարդյունավետ՝ Թալեաթի պահանջով Բ. Դուռը 1913 թ. դեկտեմբերի սկզբներին Փարիզից Նուբար փաշային պաշտոնապես հրավիրում է Կ. Պոլիս՝ հայկական հարցի շուրջ բանակցելու: Վերջինս երկմտում ու տատանվում է:

Բ. Դուռն մի աշխատակցից տեղեկանալով Պողոս Նուբարին մայրաքաղաք հրավիրելու վարչապետի մտադրության մասին՝ Կ. Պոլսի պատրիարքը շտապում է ոուսաց դեսպանատուն՝ դեսպան Գիրսի կարծիքը իմանալու: Վերջինս ասել էր, թե Պողոս փաշայի ներկայությունը Պոլսում ավելորդ է և նույնիսկ հակառակ է հայոց չահեքին, քանզի Բ. Դուռն կողմից Ազգային պատվիրակության նախագահին հրավիրելու նպատակը տերություններին թուրքական կառավարության տրվելիք պատասխանը հետաձգելն է և եվրոպական միջամտությունը չեզոքացնելը: Հայաստանում բարենորոգումներ կատարելու խոստումով Բ. Դուռը փորձում էր պետություններին փաստի առաջ կանգնեցնել: Պատրիարքի հետ ունեցած տեսակցությունից հետո Գիրսը զաղտնի հեռագրով (№ 1065) Փարիզում ոուսաց դեսպան իզվոլսկուն հայտնում է. «Հայոց պատրիարքն ամենավճռական կերպով արտահայտվեց այդ (Կ. Պոլիս Պողոս Նուբարի:– Հ. Ս.)

այցելութեան դեմ: ... Ձեմ կարող չընդունել, որ պատրիարքի և հայ քաղաքական գործիչների կողմից պաշտպանվող կարծիքը հիմնավոր է: Իմ բանակցությունները Մեծ Վեզիրի հետ ձգձգվում են, և ես անշուշտ չեմ կարող երաշխավորել դրանց հաջողությունը, բայց և կարծում եմ, որ Պողոսի ժամանումն իրոք առիթ կտա է՛լ ավելի մեծ ձգձգման համար՝ նրա հետ անմիջական պարզաբանումների պատրվակով»¹:

Բ. Դուան առաջարկը մերժելու մասին Նուբար փաշան դեկտեմբերի 13-ին գրում էր կաթողիկոսին, միաժամանակ նրան տեղեկացնում, որ երեք օր առաջ Փարիզում Թուրքիայի ղեսպան Ռիֆաթ փաշայի միջոցով այդ երկրի վարչապետից նույնպես հրավեր է ստացել գնալ Պոլիս², և որ ինքն առաջարկը մերժել է հետևյալ երկու հիմնական պատճառաբանությամբ. 1) «Առանց հայոց կաթողիկոսի հաւանութեան չեմ կրնայ Պոլիս երթալ»³, 2) «Կաթողիկոսը հեռագրած է, թե Թուրքիոյ կառաւարութեան հետ հարաբերուելը չի մտնում իմ պաշտոնիս լիազօրութեանց մեջ»⁴:

Զրույց էր չըլում, թե քանի որ Պողոս Նուբար փաշան մերժել է գնալ Պոլիս, ուստի Բ. Դուռը որոշել է Եվրոպա ուղարկել Օսման Նիզամի փաշային՝ նրա հետ բանակցելու համար⁴:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 60.

² Մի այլ աղբյուրում նշված է, որ կառավարության կողմից Նուբարին անձամբ հրավիրել էր Գարրիել Նորատունկյանը: Նուբարը 1913 թ. հունվարի 3-ին Վահան Մալեգյանին գրում էր. «Գալով խորհրդապահական հաղորդագրութեան զոր կ'ընէք ինծի Նորատունկեան և ֆենտիի կողմէ, պարզ է թէ պիտի ստիպում մերժել ինծի ըլլալիք այդ տեսակ հրաւեր մը: Եթէ ընդունիմ, ազգ. իշխանութեանց և հայրենակիցներուս կողմէ ինծի հանդէպ ցոյց տրուած վստահութեան արդիւնքը եղող կացութիւնը պիտի տկարանայ ամուլ վիճաբանութիւններով: Այսուհանդերձ, ոեւ է առարկութիւն չունիմ Եպարքոսին զրկելու պետութեանց ներկայացուելիք յուշագրին յար և նման օրինակը, երբոր վերջնական ըլլայ բարենորոգմանց ծրագիրը զոր պատրաստելու հետամուտ ենք» (Վ. Մալեգեան, Ճամբուս վրայ (Յուշաբաղ), էջ 307):

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 61:

⁴ Նույն տեղում, թ. 61-ի շրջերես:

⁴ Տե՛ս «Ազգ» (Բոստոն), № 30, 14 հունվարի 1914 թ.:

4. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի հետ լեզու գտնելու համար Բ. Դուռը նույնիսկ պատրաստակամություն հայտնեց նրան ընդառաջ գնալ վաղուց չարչրկված հարցում՝ առաջիկա պառլամենտում հայերին տալ այնքան տեղ, որը համապատասխաներ թուրքահայ ժողովրդի թվին:

Հայոց ազգային կենտրոնական վարչությունը, հիմնվելով այն փաստի վրա, որ թուրքիայում հայերի թիվը երկու միլիոնից ավելի է, իսկ ընտրական օրենքով նախատեսված է, որ յուրաքանչյուր 50.000 հոգին մի պատգամավոր պիտի տա, գտնում էր և պահանջում, որ այդ հաշվով հայերը պառլամենտում պիտի ունենան պատգամավորական 20 տեղ:

Պատրիարքարանը միաժամանակ պահանջում էր, որ պառլամենտի պատգամավորներն ընտրվեն Հայոց ազգային ժողովի կողմից: Այդ պահանջի նպատակն էր հայ պատգամավորական թեկնածուների նախընտրական չրջանի կուսակցական գզվուտոցների, փոխադարձ վարկաբեկումների և ազգային չահերը կուսակցական չահերին ծառայեցնելու մոլուցքի ոլորտից դուրս բերել և նախընտրական պայքարը մտցնել քաղաքակիրթ հունի՝ այն ծառայեցնելով ազգային համախմբման գործին:

Կառավարությունը մերժեց այդ արդարացի պահանջները, որին հետևեց պատրիարքի՝ վերը նշված հայտարարությունը, թե հայերին պետք չեն պատգամավորական տեղեր, որովհետև նրանք ընդհանրապես մտադիր չեն մասնակցելու ընտրություններին:

Նոյեմբերի վերջերին «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն հայոց պատրիարքարանին տեղեկացրեց, որ ինքը դեմ է, որ ապագա պատգամավորական պալատում հայերին հատկացվի 20 տեղ՝ պայմանով, որ հայ թեկնածուների 20 տոկոսը, այսինքն՝ 4 տեղը, տրվի երիտթուրք կուսակցության հայ անդամներին: Պատրիարքը հայտարարեց, որ այդ դեպքում հայերը կմասնակցեն ընտրություններին: Բայց Թալեաթը մեկ չաբաթ անց նրան հաղորդեց, որ կոմիտեն փոխել է իր տեսակետը, և հայերը պառլամենտում կստանան 18 տեղ: Պատրիարքարանը հավանություն է տալիս նաև այդ թվին: Բալկանյան երկրորդ պատերազմի ավարտից ի վեր դա թերևս առաջին դեպքն էր, որ

համաձայնություն էր ձեռք բերվում Հայոց պատրիարքարանի և Բ. Դոան միջև:

Պողոս Նուրարին Կ. Պոլիս կանչելու գործում կրած անհաջողությունը չվհատեցրեց և չկանգնեցրեց թուրքական կառավարությանը, որն այս անգամ, նոյեմբերի 22-ին, դիմեց ՀՅ դաշնակցություն կուսակցությանը՝ նրան ընդունելով որպես թուրքահայ ժողովրդի ներկայացուցիչ, և արեց համարյա նույն առաջարկությունները, ինչ պատրիարքին:

Վերը նշված ռուսական երկու՝ “Русские Ведомости” և “Русское Слово” թերթերն անհանգստություն էին հայտնում, որ Իթթիհադի լարած թակարդի մեջ ՀՅ դաշնակցությունը կարող է հեշտությամբ ընկնել, քանի որ այդ երկու կուսակցությունները տարիներ շարունակ գործել են քաղաքական համաձայնությամբ:

Զուր չէր մտավախությունը: Դաշնակցությունն անմիջապես չմերժեց առաջարկը և հոժարեց բանակցություններ վարել Թալեաթ բեյի հետ: Վերջինս հերթական խոստումներն արեց, իսկ Դաշնակցությունը պահանջեց, որ դրանք վավերացվեն սուլթանի հատուկ իրազեկով:

“Русское Слово”-ն ցավով նշում էր, որ երիտասարդ թուրքերը դաշնակցություն կուսակցության հետ ունեցած որոշ տարաձայնություններից հետո, որը հանգեցրել էր նրանց դաշինքի քայքայմանը, հիմա նորից բանակցություններ են սկսել նրա ներկայացուցիչների հետ՝ փորձելով վերականգնել իրենց նախկին համագործակցությունը: Նրանք հայերին խոստանում են ամեն տեսակ բարիք, միայն թե դաշնակ ղեկավարները հրապարակայնորեն հայտարարեն, թե Հայաստանի ժողովուրդն այժմ խորապես հավատում է, որ թուրքական կառավարությունն ինքը Հայաստանում կկատարի բարենորոգումներ, հետևապես ավելորդ են Թուրքիայի ներքին գործերին օտարերկրյա ամեն տեսակի միջամտությունները:

«Անկասկած,- գրում էր թերթը,- հայ-թուրքական համաձայնությունը զորավոր հաջողություններ կլինեն Բ. Դոան դիվանագիտական խաղում: Զի կարելի վստահ լինել, որ երեքպետյան դաշնության երկրները, գլուխ ունենալով Գերմանիա-

յին, ցանկացած դեպքում չեն փոխի իրենց հայացքը և, իբր, հայկական հարցում հայերի ցանկությունն ղեմ չգնալու պատրվակով չեն հրաժարվի եվրոպական կոնսուլի պահանջից»¹:

“Русские Ведомости”-ում Ա. Զիվելեգովն ընթերցողին տեղեկացնում էր, որ 1913 թ. նոյեմբերի 22-ին ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյը, որը երիտթուրք կաբինետի հոգին էր, իր մոտ է հրավիրել Դաշնակցության ականավոր գործիչներին և նրանց առաջարկել կառավարությունը ներկայացնել այն հարցերի ցուցակը, որ կուսակցությունը կցանկանար լուծված տեսնել:

Երիտթուրքական կառավարությունը պետություններին հայտնել էր, որ նա բանակցություններ է սկսել Դաշնակցության կուսակցության ներկայացուցիչների հետ և հույս ունի դրանց միջոցով ձեռք բերել հարցի այնպիսի լուծում, որով հայերն իրենց միանգամայն բավարարված են զգալու: Բ. Դուռը պետություններին հայտնել էր նաև, որ Դաշնակցության ղեկավարները, իբր, համարյա տվել են իրենց համաձայնությունը, միայն թե պահանջում են, որ հրապարակվի կառավարության խոստումը հաստատող սուլթանական իրադե²:

Միաժամանակ, կառավարության կարգադրությամբ վանում ստեղծվեց «Կոմիտե» անունով մի հանձնախումբ՝ բաղկացած 5 անդամից՝ 2 հայ, 2 թուրք և 1 հույն, որին հանձնարարված էր քննել ու լուծել հայ սեփականատերերի և քրդերի միջև եղած միջհողային այն վեճերը, որոնք վերաբերում էին վերջիններիս կողմից առաջինների հողերի հափշտակմանը: Փոխադարձ համաձայնություն ձեռք չբերելու դեպքում հանձնախմբին հնարավորություն էր տրված դիմելու կառավարությանը՝ բռնագրավված հողերի դիմաց հայերին փոխհատուցել դրամով:

Դաշնակցության ու կառավարության միջև սկսված բանակցությունները, այնուամենայնիվ, չարունակում էին գլխա-

¹ “Русское слово”, № 272, 26 ноября 1913 г.

² “Русские Ведомости”, № 276, 1913 г.

վորապես պատվել հայերի ներկայացուցիչների թիվը պառլամենտում ավելացնելու հարցի շուրջ:

Երիտթուրք կառավարությունն նպատակը չատ պարզ էր: «Այս պահին, երբ բարենորոգումների ծրագրի հարցը տարաձայնություններ է հարուցում մեծ պետությունների միջև, նշված հոգվածում գրում էր Ա. Զիվելեզովը, - Թալեաթի հոգսն ամենևին այն չէ, թե ինչ են կամենում դաշնակցականները: ... Կառավարության համար տվյալ պահին կարևոր է մի բան՝ որպեսզի հայկական հարցը դուրս բերվի Եվրոպայի հսկողությունից»¹:

Ինչ խոսք, հարցի այդօրինակ լուծմանը Դաշնակցության կողմից հանաձայնություն տալը հերթական կոպիտ սխալը կլինեք, բայց Թալեաթը և նրա արբանյակները գործադրում էին բոլոր ջանքերը, դիմում էին կաշառման հայտնի ու անհայտ միջոցների, ինչպես և՛ բացահայտ սպառնալիքների, որպեսզի այդ կուսակցությունից պոկեն համաձայնություն:

Բայց ոչ ոք դեռ չէր մոռացել, թե թուրքերը որքան առատ խոստումներ են տվել ոչ միայն հին ռեժիմի ժամանակ, այլև «սահմանադրական կարգերի» օրոք: Թալեաթի այս քայլերը հին խորամանկության նոր դրսևորում էին:

Վանի հանձնաժողովը (կոմիտեն) կատարյալ կատակերգություն էր: Հնարավոր էր, որ այն սկսեր աշխատել, բայց պարզից պարզ էր, որ հայերի և քրդերի միջև համաձայնություն չէր կայանալու: Ինչ վերաբերում էր հայերին դրամական հատուցում տալուն, ապա եթե նույնիսկ հողերի գնահատումը արդարացի լինեք, միևնույն է, ոչ մի քուրդ դրամական փոխհատուցում չէր անի հայից խլած հողի դիմաց, իսկ պետությունը նույնպես չէր կարող ստանձնել փոխհատուցումը, քանի որ չունեք այդ հնարավորությունը:

Միակ բանը, որ կարող էին ձեռք բերել դաշնակցականները, հայ պատգամավորների թվի ավելացումն էր պառլամենտում: Թալեաթը համաձայնել էր այդ թիվը տասից հասցնել 18-ի:

¹ «Русские Ведомости», № 276, 1913 Շ.

Հայերը պահանջում էին 22: Եվ եթե նույնիսկ Թալեաթը զիջեր, ապա դա իրական արժեք չէր ունենա, քանի որ թուրքական պառլամենտը, այլևս ոչ մի քաղաքական ազդեցություն չուներ երկրում: Ինչ վերաբերում է սուլթանից պահանջվող իրադեհին, ապա դա նույնքան անզոր կլիներ, որքան թուրքական պառլամենտը:

“Русские Ведомости”-ն, նույնպես և “Русское слово”-ն տագնապում էին, որ դաշնակցությունը և Հայ քաղաքական ուրիշ ուժեր, ինչպես նախկինում շատ անգամ է եղել, այս անգամ էլ կխաբվեն թուրքական դիվանագիտական խաղերից: «Բայց Եոյակ դաշնության պետությունները չպետք է ընկնեն այդպիսի թակարդի մեջ, - չարունակում էր թերթը: - Նրանք պետք է քաջ իմանան, որ Դաշնակցություն կուսակցության գործիչները Հայ ժողովրդի կողմից բնավ լիազորված չեն Համաձայնություն Հայտնելու երիտասարդ թուրքերի առաջարկներին կամ մերժելու դրանք: Թուրքական կառավարությունն իր տրամադրության տակ ունի բավականաչափ միջոցներ, որպեսզի Հայ ազգության պատկանող իր Հպատակներին, Հատկապես նրանց, ովքեր ապրում են Կ. Պոլսում, ստիպի ստորագրել ամեն տեսակ Հայտարարություններ»¹:

Արձագանքելով այդ մտքին՝ Ա. Զիվելեգովը գրում էր, որ ոչ մի Հայ իրավունք չունի թուրք կառավարության հետ ստորագրելու որևէ փաստաթուղթ, որն ուղղված լինի մեծ տերությունների կողմից Հայաստանում բարենորոգումներ իրականացնելու դեմ: «Դաշնակցականները ոչ մի կարիք չունեն Թալեաթի հետ առանձին բանակցություններով դժվարացնելու մեծ պետությունների միսիան»²:

Այս անգամ Հայերը կարողացան չընկնել Իթթիհադի լարած որոգայթը: Հայերին «կառավարության հետ Հաշտեցնելու» Բ. Դոան ջանքերը չարունակվում են 1913 թ. ամբողջ ղեկտեմբեր ամսվա ընթացքում, բայց անարդյունք: Ահա դրանից հետո

¹ “Русское слово”, № 272, 26 ноября 1913 г.

² “Русские Ведомости”, № 276.

Թուրք իշխանություններն անցնում են բացահայտ սպառնալիքների և ահաբեկման:

Արմեն Գարոն վկայում է, որ 1913 թ. դեկտեմբերին Ջեմալ բեյը մի գիշեր իր մոտ է կանչում ՀՅ դաշնակցության նշանավոր գործիչ Վարդգեսին (Հովհաննես Սերենկյուլյան) և հայտարարում հետևյալը. «Եթէ դուք պնդէք եւրոպական քոնթրոլի մասին, մենք ստիպուած պիտի լինինք ընդունիլ: Բայց ատոր արդիւնքն այն կ'ըլլայ, որ այդ վեց վիլայէթներուն իսլամ ազգաբնակչութիւնը ոտքի պիտի ելնէ, եւ 3-4 հարիւր հազար հայեր պիտի կոտորուին: Եւ հաւանական է, որ ռուսները, առիթէն օգտուելով, պիտի գան եւ գրաւեն այդ նահանգները»¹:

Երբ Վարդգեսը հարցնում է, թե ինչու է այդ բանը իրեն ասում, Ջեմալը պատասխանում է. «Ուրպեսզի դուն ալ երթաս ձերիններուն ըսես՝ խելքերը գլուխնին հաւաքեն»²:

Արմեն Գարոն շարունակում է իր վկայությունը. «Երբ Վարդգէսն այս լուրը բերեց, մենք լուրջ ժողով մ'ունեցանք եւ որոշեցինք, որ Փոքր Սարգիսն ու ես երթանք երիտասարդ թուրքերու մօտ եւ Կ. կոմիտէին հետ խոսինք այս մասին: Յաջորդ օրն իսկ ժամադրութիւն ըրինք անոնց կոմիտէի երկու գլխաւոր անդամներուն հետ Բերայի սրճարաններէն մէկուն մէջ: Եւ յայտնեցինք Միհթատ Շիւքրիին եւ Քիւչիւկ Քեմալին, որ Հ. Յ. դաշնակցութիւնը իրենց սպառնալիքին կ'պատասխանէ հետեւեալ սպառնալիքով.՝ «Եթէ գաւառներու մէջ որեւէ կոտորածի դէպք պատահի, մենք անմիջապէս պիտի վերսկսինք մեր յեղափոխական գործունէութիւնը Պոլսոյ մէջ, եւ պատասխանատուները չեն ազատիր մեր ձեռքէն»: Մեր այս սպառնալիքը ապշեցուց երկու բանագնացները: Անոնք սկսան մեզ երգում ընել, որ ձեմալը ինքնագլուխ այդ յիմար խոսքերն ըսեր է, եւն. եւն.:

Ձեմալին սպառնալիքը եւ մեր պատասխանը անմիջապէս երեւցան եւրոպական մամուլին մէջ: Եւ մէկ քանի օր յետոյ

¹ «Հայրենիք», № 2, դեկտեմբեր, 1922, էջ 41:

² Նույն տեղում:

Թուրք կառավարությունը զիջեց հիմնական կետին մէջ՝, բայց ի հարկէ ամէն տեսակ միջոցներու դիմեց, որ եւրոպական քոնթրոլը անուանական լինի միայն»¹:

Կառավարության կողմից հայերին համոզելու փորձերին զուգահեռ Թուրք մամուլն իր հերթին հոգեբանական ահուելի ճնշում էր գործադրում նրանց վրա: Պարբերականները ջանում էին հայերին համոզել, թե հավատարմով Ռուսաստանի խոստումներին՝ խաղալիք են դառնում ուսաց դիվանագիտության ձեռքին, իսկ դա կարող է չատ թանկ նստել իրենց:

Թուրք մամուլի էջերից հատկապես չէր իջնում եվրոպական վերահսկողության հարցը: Թերթերը գրգռում էին հանրային կարծիքը վերահսկողության դեմ, այն համարում ամեն մի թուրքի համար բոլորովին անընդունելի, լկտի ոտնձգություն պետության պատվի ու երկրի անկախության դեմ: Իթթիհադական «Թանինը» հայերին սպառնում էր, որ եթե նրանք ազգովին չընդդիմանան «եվրոպական վերահսկողության ընդհանուր վտանգի» դեմ, անմիջապես չսկսեն բարենորոգումների հարցը քննության առնել թուրքերի հետ, եթե չհրաժարվեն օտար պետությունների աջակցությունից, ապա կարող են վստահ լինել, որ չեն փրկվելու մահմեդականների վրեժխնդրությունից:

ԳԵՆԵՐԱԼ ԼԻՄԱՆ ՖՈՆ ՍԱՆԴԵՐՍԻ ՄԻՍԻԱՆ: ՌՈՒՄ - ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ԳՈՒՄԱՐՎՈՒՄ Է ՆՈՐԸ

Հայկական բարենորոգումների հարցը լքվելու և մոռացության արխիվ նետվելու շեմին էր, երբ մի դիպվածով այն նորից շուռչ առավ:

* Արմեն Գարոն, ինչ խոսք, չափազանցնում էր երիտթուրք կոմիտեի երկու անդամներին իր և Փոքր Սարգսի տված սպառնալիքների թողած տպավորությունը և դերը, եթե նկատի ունենանք, որ Թուրք կառավարությունից զիջումներ կորզելու համար Ռուսաստանի դիվանագիտությունից և Պողոս Նուբարից, պահանջվում էին հսկայական ջանքեր:

¹ «Հայրենիք», № 2, դեկտեմբեր, 1922, էջ 41:

Դրա պատճառը գերմանական ռազմական ներկայություն կտրուկ աճն էր Կ. Պոլսում և դրան Ռուսաստանի խիստ բացասական արձագանքը: Մինչ մի կողմից լիազորված անձինք դաշնագրեր էին պատրաստում և ստորագրում, մյուս կողմից զորավարները սրեր էին պատրաստում դրանք պատռելու համար:

19-րդ դարի 80-ական թվականների սկզբներից Գերմանիան իր ազդեցությունը Թուրքիայի վրա տարածելու ամենագործուն միջոցներից մեկը համարում էր օսմանյան զինված ուժերի վրա վերահսկողություն հաստատելը:

Սուլթան Համիդի խնդրանքով գերմանացի ֆելդմարշալ ֆոն դեր Հոլցը 1883 թվականից Թուրքիայում ստանձնել էր այդ երկրի բանակի հրահանգչի պաշտոն՝ ուղղություն տալով թուրք զինվորականությանը, հատկապես սպայակույտին: Նրա գլխավոր խնդիրն էր եղել թուրքական զինված ուժերը վերակառուցել պրուսական սխաեմով, կարգապահությունը ու ոգով¹: Ֆելդմարշալի պարտականության մեջ էր մտնում նաև զանազան մորիլիզացիոն ծրագրերի կազմումը: Հարկ է նշել, սակայն, որ ֆոն դեր Հոլցը Թուրքիայում իր ողջ ծառայության ընթացքում՝ մինչև 1896 թվականը, որևէ հրաման տալու իրավունք չունեցավ, նրա ենթակայության տակ չէր եղել ոչ մի թուրք զինվոր:

Զինվորական հրահանգչի իր պարտականությունները թուրքական բանակում կատարելուց հետո էլ ֆոն դեր Հոլց փաշան՝ որպես ռազմական խորհրդական, մնաց Կ. Պոլսում ընդհուպ մինչև 1908 թ. օսմանյան հեղափոխությունը, որի հաղթանակից անմիջապես հետո թողեց իր ծառայությունը, մեկնեց Գերմանիա և այլևս չվերադարձավ Թուրքիա՝ հակառակ երկու տարի հետո նույն միսիայով նրան նորից Կ. Պոլիս ուղարկելու Վիլհելմ կայսեր ցանկությունը:

Մինչ այդ ծագել էին մի շարք հանգամանքներ, որոնք արտաքին տպավորություն էին ստեղծել, թե խախտվել է թուրքերի վստահությունը գերմանական զինվորական մեթոդների նկատմամբ:

¹ Բ. Իշխանեան, Գերմանիայի և Թուրքիայի տնտեսա-քաղաքական փոխյարարներու թիւնը (քննական տեսութիւն), Թիֆլիս, 1915, էջ 35:

Երիտթուրքերի պետական հեղաշրջումից հետո ռազմական փորձագետները եկել էին այն եզրակացության, թե Գերմանիայի ազդեցությունը Թուրքիայի վրա գնալով թուլանալու է: Դա այն ժամանակ էր, երբ սուլթան Համիդի տապալումից հետո երիտթուրքերը իրենց ներկայացնում էին որպես ֆրանսիական հեղափոխության հետևողական ջատագովներ, այն հեղափոխության, որը ժողովրդական էր բառի իսկական իմաստով: Երիտթուրքերը ճիգ էին անում իրենց հեղաշրջումը ներկայացնելու որպես ժողովրդական հեղափոխություն: Հերթական այդ խարկանքը բացահայտել էր ոչ այլ ոք, քան Գերմանիայի կայսր Վիլհելմ II-ը՝ գրելով, թե այդ «հեղափոխությունը կատարվել է ոչ թե Փարիզի ու Լոնդոնի «երիտասարդ թուրքերի», այլ բացառապես բանակի և համարյա ամբողջովին Գերմանիայում սովորած, այսպես կոչված, «գերմանական թուրք սպաների» կողմից: Դա մաքուր զինվորական հեղափոխություն էր: Այդ սպաները լիովին զրազետ են և բացառապես մտածում են գերմաներեն»¹:

Ֆոն դեր Հոլցը, որը նախկինում շատ տարիներ մարզել էր սուլթան Աբդուլ Համիդի բանակը, այժմ՝ 1909 թ. հուլիսին, կրկին եկել էր Կ. Պոլիս և ձեռնամուխ եղել այս անգամ մարզելու երիտթուրքական բանակը: Գերմանիայի կանցլեր Բյուլովի արտահայտությամբ ֆոն դեր Հոլցը պետք է «բարձրացնեն Թուրքիան ռազմական, քաղաքական ու տնտեսական տեսակետից, թուրքերին զրավեր մեր կողմը և նրանց կապեր մեզ հետ»²: Ժամանելով Թուրքիա՝ նա հատկապես մեծ կարևորություն տվեց Արևելյան Անատոլիայի պաշտպանությանը, հետևապես ամենից առաջ ռուս-թուրքական սահմանագծի ամրապնդմանը³:

Բայց ֆոն դեր Հոլցի՝ վերջին անգամ Թուրքիա գալը նախ-

¹ "Германский империализм и милитаризм", М., 1965, стр. 68.

² Ֆոն դեր Հոլցի այս վերջին այցելությանը Թուրքիա նախորդել էր էնվեր բեյի՝ որպես Թուրքիայի զինվորական ատաշեի (կցորդ) Բեռլին մեկնելը:

³ Георг Халлварсен, Империализм до 1914 г., М., 1961, էջ 74:

⁴ Տե՛ս Մ. Արզումանյան, Հայաստան. 1914-1917, Երևան, 1969, էջ 57:

կինների համեմատ նվազ արդյունավետ եղավ: Մի չարք հանգամանքներ արտաքին տպավորություն էին ստեղծել, թե խախտվել է թուրքերի վստահությունը գերմանական զինվորական մեթոդների նկատմամբ: Իսկ դրա պատճառները Տրիպոլիտանական և Բալկանյան պատերազմներն ու դրանց հետևանքները եղան, հատկապես Բալկանյան պատերազմում թուրքական բանակի կրած դաժան պարտությունները, որոնք մեծ հիասթափություն էին առաջ բերել ոչ միայն Թուրքիայում, այլև գերմանական կառավարության բարձր շրջաններում:

Բալկանյան պատերազմը դեռ նոր էր վերջացել, երբ սուլթանը դիմեց Վիլհելմ կայսրին՝ նոր հիմքերի վրա դնելու իր երկրի ռազմական ուժերի կազմակերպման գործը և այդ նպատակով ավելի մեծ արտոնություններով օժտված զինվորական պատվիրակություն ուղարկել Թուրքիա, որը ոչ միայն գերմանական սպաներ պիտի տեղավորեր թուրքական զինվորական դպրոցներում, այլև թուրքական բանակի հրամանատարներ նշանակեր առավել աչքի ընկած գերման գորավարներ¹:

Գերմանիան, իհարկե, մեծ պատրաստակամությամբ ընդառաջ գնաց թուրքական կողմի ցանկությանը: Ամեն տեսակի անակնկալներից սուլթանին պաշտպանելու պատրվակով 1913 թ. նոյեմբերի 8-ին գերմանական կառավարությունը համաձայնագիր է կնքում Բ. Դուան հետ, որի հիման վրա Վիլհելմ II կայսրը Թուրքիա է ուղարկում 42 սպաներից կազմված մի զինվորական միսիա՝ երիտասարդ, համարձակ ու շրջահայաց գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսի գլխավորությամբ: Կայսրը նրան տվել էր հեծելազորային գեներալի աստիճան և այդ առթիվ հեռագրով սրտագին շնորհավորել՝ մաղթելով գերազանց կատարել չափազանց կարևոր առաքելությունը²:

1913 թ. դեկտեմբերի 4-ի սուլթանական իրադեով Սանդերսը նշանակվում է Կ. Պոլսում տեղակայված օսմանյան առաջին բանակային կորպուսի (պիրինջի քոլ-օրդու) հրամանատար, այն

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 21 (265), փետրվար, 1948, էջ 39 (տողատակ):

² Տե՛ս «Ախուրյան» (Ալեքսանդրապոլ), № 2, 5 հունվարի 1914 թ.:

գորարանակի, որի ձեռքում էր մայրաքաղաքը և զույգ նեղուցները¹: Իսկ լավ հայտնի է, որ ով տիրում է որևէ կենտրոնական կառավարում ունեցող պետության մայրաքաղաքին, նա սովորաբար տիրում է նաև ողջ երկրին: Առայժմ Գերմանիայի վերահսկողության տակ էր անցնում Բոսֆոր-Դարդանելի չրջանը, իսկ դա նշանակում էր, որ պատերազմի ժամանակ ոուսական նավատորմը կըջափակվեր Սև ծովում, որը Վիլհելմ կայսրի հետապնդած որոշակի նպատակն էր:

Գերմանիայից ուղարկած զինվորական այս միսիան Թուրքիայում բոլորովին այլ խնդիրներ պիտի ունենար, քան ունեցել էին նախկին և առանձնապես ֆոն դեր Հոլց փաշայի միսիանները: Եթե Լիմանը ստանձնում էր Կ. Պոլսի գորարանակի հրամանատարությունը, ապա 42 սպաները պիտի ղեկավարեին այդ զորքը՝ այն դարձնելով զինվորական մի օրինակելի միավոր՝ մարզված, զինված, հանդերձավորված գերմանական զորարանակի նման, որի օրինակով պիտի վերակառուցվեր Թուրքական ամբողջ բանակը:

Նախկինում՝ մինչև Բալկանյան պատերազմը, Գերմանիան ձգտում էր որքան կարելի է ուժեղացնել Թուրքական բանակը, որպեսզի եվրոպական պատերազմի դեպքում այն կարողանա զսպել բալկանյան պետություններին, բայց այժմ, երբ այդ պատերազմից հետո պայմաններն արմատապես փոխվել էին, Թուրքիան այլևս անկարող էր նշված պետությունների հանդեպ զսպիչ դեր կատարել: Այս փոփոխված իրադրության մեջ Գերմանիայի գլխավոր նպատակն այլևս Թուրք բանակը կրթելը չէր, այլ Կ. Պոլսում իր ակտիվ ազդեցության հաստատումը, որին հասնելու համար ամենախելամիտ միջոցը նա համարեց Թուրքիայի ամենակարևոր ստրատեգիական կետերը ձեռք գցելը: Ինչպես նշում էր Ա. Մանդելշտամը, Սանդերսի գործունեությունը մեծ աջակցություն էր ցույց տալիս Բեռլինից վերադարձած, ծայրահեղ գերմանասեր էնվեր բեյը²: Սա գերմանացիների

¹ Տե՛ս «Ազգ» (Բոստոն), № 32, 28 հունվարի 1914 թ.:

² Տե՛ս Անտրե Մանտելսթամ, Օսմանեան կայսրութեան ճակատագիրը: Առաջին մաս, էջ 123:

վաղեմի բարեկամն էր, միաժամանակ ատելությամբ էր լցված դեպի Ռուսաստանը: Նրա հայտնվելը Բոսֆորի ափերում ֆոն-Սանդերսի առաքելության ուղղակի հետևանք էր: Ռազմական նախարարութիւնում պաշտոնավարության առաջին իսկ օրերից նա հայտարարութիւններ էր անում, որ անհրաժեշտ է մաքրել թուրքական բանակի բարձր սպայական կազմը և ազատված պաշտոնները բաժանել գերմանացի զինվորականների միջև¹:

Արդարև, Ռուսաստանը չարունակում էր Բոսֆորի և նեղուցների նկատմամբ իր վաղեմի քաղաքականութիւնը, այն է՝ ամեն կերպ արգելք լինել որևէ մեծ տերութեան՝ դրանց վրա վերահսկողութիւն հաստատելու ձգտումներին: Հիշենք թեկուզ, որ բալկանյան ճգնաժամի օրերին Պետերբուրգը Բուլղարիային բարեկամաբար, բայց սպառնալից խորհուրդ էր տալիս Չաթալջայից այն կողմ չանցնել և չմտնել օսմանյան մայրաքաղաք:

4. Պոլսի վրա լիակատար վերահսկողութիւն հաստատելու գերմանական կառավարութեան բացահայտ արկածախնդրական քայլը մեծ անհանգստութիւն, դժգոհութիւն ու իրարանցում առաջ բերեց Եռյակ համաձայնութեան երկրների ղեկավար շրջաններում: Եվ ոչ միայն: Շփոթված էին Պոլսի և այլ տեղերի հայ գործիչները: Պողոս փաշան կաթողիկոսին գրում էր. «Յավալի է, որ Գերմանական զինուորական հրամանատարի դէպքը ճիշդ այս պահուս տեղի ունեցաւ և, երկպառակութիւններ առաջ բերաւ Երրեակ Զինակցութեան և Երրեակ Համաձայնութեան մէջ, ինչ որ զմեզ պիտի զրկէ Գերմանիոյ գործնական աջակցութենէն: Չեմ կարծեր, որ այս զինուորական հրամանատարի խնդրոյն կարգադրութենէն առաջ Գերմանական Կառավարութեան դիրքին մէջ փոփոխութիւն մը յառաջ գայ: Կը վախցուի ուրեմն, որ մեր բարենորոգմանց խնդիրը յապաղման ենթարկուի, ի բաց առեալ եթէ Ռուսիա, որ անշուշտ փոխառինութիւններ պիտի պահանջէ հակակշռելու համար Գերմանիոյ ստացած առաւելութիւնները, մեր բարենորոգմանց խնդիրը սոյն փոխա-

¹ Տե՛ս «Արարատ», № 2, փետրվար, 1914, էջ 125:

ոինութեանց պայմաններէն մին ընիլ ուզէ, ինչ որ մենք պէտք ենք ցանկալ»¹:

Ա. Զիվելեգովը *“Русские Ведомости”* թերթի № 276-ում գրում էր, որ ստեղծված պայմաններում «եթե գերմանացիները հրապուրվեն Սանդերսի միջադեպի իրենց համար արդյունավետ ընթացքով և տատանվեն (խոսքը բարենորոգումների ծրագրի գործադրութեան նկատմամբ հնարավոր հսկողութիւնից հրաժարվելու մասին է: - Ն. Ս.), ապա, միևնույնն է, մեծ պետութիւնները պարտավոր են օգտագործել ձեռքի տակ եղած միջոցները, այդ թվում՝ 1913 թ. նոյեմբերի 18-ին Փարիզում տեղի ունեցած հայասիրական կոմիտեների ներկայացուցիչների կոնֆերանսի առաջարկութիւնները (նկատի ունենալով կոնֆերանսի պահանջը՝ եվրոպական ոչ մի բորսայում թույլ չտալ թուրքական փոխառութեան կնքում, չհամաձայնել թուրքիայում մաքսային տուրքերի բարձրացմանը: - Ն. Ս.) և Բ. Դռանը պարտադրեն իրենց կամքը»²:

Սանդերսի միսիան Բոսֆորի ափեր ուղարկելու փաստը ռուսական մամուլը մեծ զայրույթով գնահատեց որպէս տեղութիւնների ուժերի հավասարակշռութեան խախտման արտառոց դեպք, որը սրում է ռուս-գերմանական առանց այն էլ բարդ հարաբերութիւնները:

Հետևապէս կոչտ եղավ Պետերբուրգի կառավարութեան արձագանքը: Ռուսաստանն անկարող էր սառնասրտորեն դիտել, թե ինչպէս է իր առջև ցցվում բելոխնյան նոր վտանգը: Թողտվութեան դեպքում օսմանյան մայրաքաղաքը, ուրեմն և ամբողջ թուրքիան անխուսափելիորեն ընկնելու էին Գերմանիայի հրամանի տակ:

Չնայած այն հանգամանքին, որ մինչ այդ Գերմանիան Ռուսաստանի հետ որոշ համաձայնութեան էր եկել, բայց այս դեպքից հետո իրերի դրութիւնը նորից ընթացքից չեղվեց:

Հետզհետե ուժեղացող տարաձայնութիւնների մթնոլոր-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 61-62:

² *“Русские Ведомости”*, № 276.

տում Պետերբուրգը սկզբում Բ. Դոանը ներկայացրեց խիստ բողոք՝ սպառնալով մարտական պատրաստության բերել Կովկասի իր զորքերը և Սևծովյան նավատորմը¹, բայց Հետո փոխեց խոսքի տոնը:

1913 թ. դեկտեմբերի 23-ին Ռուսաստանի արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովը զեկուցագիր է գրում ցար Նիկոլայ II-ին, որով պնդում է, որ Կ. Պոլսի թուրքական բանակի վրա գերմանական հրամանատարության վերահսկողության ճանաչումը Ռուսաստանի կողմից հավասարազոր կլինի քաղաքական խոչոր պարտության: Միաժամանակ նա գտնում էր, որ անհնար է Սանդերսի միսիայի առնչությամբ հակամիջոցներ ձեռնարկել առանց Ֆրանսիայի և Անգլիայի հետ նախնական համաձայնություն ձեռք բերելու, այսինքն՝ միակողմանի գործողությունների ծավալումը հղի է անկանխատեսելի վտանգներով²: Միաժամանակ Սազոնով չէր բացառում, որ ռուս-գերմանական հարաբերությունների հետագա լարվածության դեպքում հնարավոր է թուրքիայի նկատմամբ պատժամիջոցների կիրառում, որը կարտահայտվի տարրեր կերպ՝ այդ թվում նույնիսկ թուրքական հողի որոշ մասի գրավումով³:

Բայց կառավարության նախագահ Կոկովցևն ավելի զգուշավոր գտնվեց: Նա բոլորովին բացառում էր ռուսական կողմի որևէ մի գործողություն, որը կտաներ Գերմանիայի հետ հարաբերությունների հետագա վատթարացում: Վարչապետը Ռուսաստանի համար մեծագույն վտանգ էր համարում այդ պահին Գերմանիայի հետ ռազմական ընդհարումը:

Ռուսաց վարչապետի և արտգործնախարարի տեսակետների միջև զգալի տարբերությունների առկայության պայմաններում 1913 թ. դեկտեմբերի 31-ին (1914 թ. հունվարի 13-ին)

¹ Տե՛ս «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 7 (559), Հունիս, 1989, էջ ...:

² Տե՛ս «Վէճ», Գ տարի, № 1, Հունվար-ապրիլ, 1935, էջ 9-10 (Անդրև Մանդելշտամի հոդվածից):

³ Տե՛ս «Красный архив», том VI, стр. 67:

Կոկովցեի նախագահությամբ տեղի ունեցավ մի գաղտնի ժողով՝ քննելու համար Լեման Փոն Սանդերսի միսիայի հարցը¹։ Համակողմանի քննարկումներից հետո ժողովը եկավ այն եզրակացության, որ Ռուսաստանը դեմ չէ, որ զորավարը ստանձնի թուրքական բանակի մարզչի դերը, բայց վճռականապես հակառակ է Պոլսում նրա հրամանատարությունը, որը, անշուշտ, Գերմանիային պիտի ապահովեր տիրապետող դիրք թուրքիայում։ Այս ժողովի արձանագրությունները և ուրիշ աղբյուրներ² ցույց են տալիս, որ Ռուսաստանը բոլորովին ցանկություն չուներ թուրքիայում նվաճումներ կատարելու, բայց պատրաստ էր նույնիսկ ծայրահեղ միջոցների դիմելու այդ երկրում գոյություն ունեցող ռազմաքաղաքական վիճակի պահպանումը (status quo) ապահովելու համար։

Ի վերջո ռուսաց կառավարությունը որդեգրեց հետևյալ դիրքորոշումը. չարունակել բանակցությունները գերմանական կառավարության հետ, միաժամանակ Ֆրանսիայի և Անգլիայի հետ համախորհուրդ նոր ձևումներ կիրառել թուրքիայի նկատմամբ։ Եթե դա նույնպես որևէ արդյունք չտա, միևնույնն է, ընդունելի չէ գործը հասցնել Գերմանիայի դեմ ռազմական ընդհարման³։

Որքան էլ առաջին հայացքից թվար, թե կատարվածը որևէ առնչություն չունի հայերի հետ, իրականում այն միջնորդավորված ազդում էր նրանց վրա, քանի որ նոր ճեղքվածք էր առաջ բերում ռուս-գերմանական հարաբերություններում այն պահին, երբ մինչ այդ նրանց հայացքները փոքր-ինչ մոտեցել էին չարչրկված Հայկական հարցում։

Ռուսաստանի կառավարության անհանգստությունը ըմբռնումով ընդունեցին Անգլիան ու Ֆրանսիան, թեև այդ հարցում նրանք առերես չէին գործակցում Պետերբուրգի հետ, ինչպես լծակցված էին Հայկական հարցում⁴։

Գերմանիայի հետ հետագա հարաբերությունները պարզելը

¹ "Константинополь и Проливы", т. 1, стр. 65-71.

² "Красный Архив", т. VII, стр. 46-49.

³ ՏՆՍ «ՎԷՏ», Գ տարի, № 1, հունվար-ապրիլ, 1935, էջ 10:

⁴ ՏՆՍ «Կովկասի լրաբեր», № 268 (317), 27 նոյեմբերի 1913 թ.:

Համարելով օրվա հրատապ խնդիր՝ Պետերբուրգը ստիպված էր ուշադրությունը կենտրոնացնելու նոր ծագած կնճռոտ խնդրի վրա՝ երկրորդական գիծ մղելով դիվանագիտական պայքարի Հայկական ուղղությունը, իսկ թուրքական կողմը, օգտվելով դրանից, կփորձեր ձգձգել բարենորոգումների հարցի լուծումը և, ի վերջո, այն հանել օրակարգից: Մյուս կողմից՝ եթե Ռուսաստանն ի վերջո համաձայնություն տար Բոսֆորի շուրջ ստեղծված Բեռլինի դեմարչին, այդ դեպքում գուցե գերմանական կողմը, որպես փոխհատուցում, պարտավորված կլիներ Հայկական հարցում զիջումների գնալու Պետերբուրգին: Ուստի պատահական չէր, որ Հայ քաղաքական շրջաններն առանձնապես տագնապած չէին Բեռլինի սանդերսյան նախաձեռնությունով, ավելին՝ դրանում որոշ դրական բան էին տեսնում Հայկական հարցի առաջխաղացման առումով: Իրականությունից ոչ հեռու այդ տեսակետի վկայության օգտին էր խոսում այն զիջողական կեցվածքը, որ որդեգրել էր դեսպան Վանզենհայմը՝ խորհուրդ տալով Բ. Դոանը Հայաստանի բարենորոգումների հարցում մեղմացնել կոչոտ դիրքորոշումը և հնարավորինս արագ համաձայնության գալ Պետերբուրգի ներկայացրած պահանջների հարցում՝ համոզված, որ դա կմեղմացնի Սանդերսի միսիայի հարուցած տագնապները Պետերբուրգում:

Ռուսական արքունիքը թուրք կառավարությունից պահանջեց թուրքական մի ուրիշ բանակի գլուխ կարգել ուս զորապետներից մեկին՝ Գերմանիայի հետ քաղաքական հավասարակշռություն պահպանելու համար, բայց մերժում ստացավ:

Դրան ավելացավ Ռուսաստանի համար անհաջող մի եղելություն ևս:

1913 թ. դեկտեմբերի վերջերին սուլթանի հրամանով էնվեր բեյը նշանակվեց Թուրքիայի զինվորական նախարար, միաժամանակ ստացավ փաշայի տիտղոս: Դա աննպաստ հանգամանք էր Ռուսաստանի չահերի տեսակետից: Երիտթուրքերի ղեկավարության մեջ նա միակ ընդունակ քաղաքագետն էր, որ լցված էր անհուն հավատով դեպի Թուրքիան, դեպի նրա բանակը: Անկասկած, նրան զինվորական նախարար նշանակելը Սանդերսի միսիան Բոսֆորի ափեր բերող քաղաքականության շարունա-

կությունն էր: Նույնպես հավանական էր թվում, որ էնվերի նշանակումը տեղի էր ունեցել Բեռլինի գաղտնի ու ջերմ հավանությամբ: Լինելով գերմանացիների հին բարեկամ՝ նա նախարարի պաշտոնում իր գործունեությունն սկսեց՝ հեռացնելով բարձրաստիճան մի շարք զինվորականների՝ թուրքական բանակում գերմանացիներին ավելի մեծ տեղ տալու համար:

Ջհանդուրժելով ստեղծված դրությունը՝ Ռուսաստանը հասկացնել տվեց, որ հետագա բարդություններից խուսափելու համար Բեռլինը պետք է հետ կանչի իր զինվորական միսիան:

Տվյալ պահին Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների հետագա բարդացմամբ չահագրգիռ չէր նաև Գերմանիան, որը մտածում էր իր կատարած քայլը ինչ-որ բանով փոխհատուցելու մասին: Այդ փոխհատուցումը եղավ հայկական բարենորոգումների հարցում Ռուսաստանին ընդառաջ գնալը: Հատուցման գինը բարենորոգումների՝ 1913 թ. սեպտեմբերի 10-ի ուսուցչական համաձայնությունը հետևելն էր և թուրքիայի համառությունը միասնաբար կոտրելը: Գերմանական կառավարությունն այդ քայլին գնաց, միայն թե մարեին զինվորական միսիայի դեմ բարձրացած բողոքները, և ինքը կարողանար առաջ տանել Բոսֆորի ափերին ամրանալու խնդիրը: Դրան գումարվում էր և այն, որ, ինչպես արդեն նշել ենք, գերմանական կառավարական վերնախավում հայություն հանդես տեղի էին ունեցել նկատելի դրական փոփոխություններ: Դա ամիսներ անց դիտարկել էր նաև *“Новое Время”*-ի թղթակիցը՝ գրելով. «Գերմանացիները չահագրգռված չեն փչացնելու իրենց հարաբերությունները Անատոլիայի տեղական բնակչության հետ: Ըստ երևույթին այս նկատառումով է բացատրվում այն փաստը, որ Բեռլինը, կիսով չափ դեմ լինելով ուսական ծրագրին, չէր պնդում և չէր փորձում ապացուցել, թե հայաստանն ընդհանրապես կարիք չունի բարենորոգումների»¹:

Հանուն հայկական խնդրի լուծման՝ Ռուսաստանը որոշ ժամանակ ևս հանդուրժեց Սանդերսի միսիայի ներկայությունը օս-

¹ *“Новое Время”*, № 13662, 24 марта 1914 г.

մանյան մայրաքաղաքում: Եռյակ Համաձայնությունն երկու անդամների՝ Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունները զարմացած էին, թե ինչպես եղավ, որ Գերմանիան Հանկարծ ու խորհրդավոր Հակվում է Հայկական բարենորոգումների նախագծին Համաձայնություն տալու կողմը:

Բայց որքան էլ Հայկական հարցը կարևոր էր Ռուսաստանի համար, այնուամենայնիվ իր նշանակությամբ այն չէր կարող համեմատվել սևծովյան նեղուցների հետ, որի գրավումը տասնամյակներ շարունակ եղել էր ազգային գաղափար ուսնների և բացարձակ գաղափար կայսերական կառավարության համար: Ուստի վերջինիս չէր կարող բավարարել Հայկական բարենորոգումներին աջակցելու գերմանական կառավարության ցուցադրական ժեստը: Այդ բանը շատ լավ էին հասկանում Բեռլինում, և, ի վերջո, գերմանական կառավարությունը ստիպված էր զիջել: Լիման ֆոն Սանդերսը ազատվեց օսմանյան առաջին բանակային կորպուսի հրամանատարի կարևորագույն պաշտոնից, և նրան փոխարինեց թուրք զորահրամանատարներից մեկը: Սանդերսը նշանակվեց օսմանյան ամբողջ բանակի քննիչ (մյուֆետիչ): Նրա այդ պաշտոնը թեև ավելի բարձր էր, բայց նախորդը շատ ավելի կարևոր էր, գերադասելի և ազդեցիկ:

Ռուսաստանն առայժմ բավարարված էր:

ԱՌԱՋԸՆԹԱՑ

Դժվարին ու խիստ կարևոր երկու խնդիրների՝ Սանդերսի միսիայի և Հայաստանի բարենորոգումների շուրջ Համաձայնություն ձեռք բերելու համար և՛ Բեռլինը, և՛ Պետերբուրգը ցուցաբերեցին փոխադարձ Հանդուրժողականություն: Մյուս կողմից՝ Հայանպաստ նոր գործընթացներ էին տեղի ունենում անգլիական, մանավանդ Ֆրանսիական դիվանագիտության մեջ:

1913 թ. դեկտեմբերի սկզբներին փոխվել էր Ֆրանսիայի կառավարության կազմը: Այդ առթիվ Կաթողիկոսին գրած նամակում Պողոս Նուրարը նշում էր, որ «մեր դատին համար ավելի նպաստավոր վիճակ է ստեղծուել»՝ նկատի առնելով, որ Կլե-

մանսոն, «որուն հետ երկար ժամանակէ ի վեր բարեկամական յարաբերութիւններ ունիմ, եւ որուն հայասիրական զգացումները խիստ ծանոթ են, նոր կարիներտին վրայ իրական ազդեցութիւն մ'ունի, հետեապէս նորակազմ նախարարութեան տրամադրութիւններն անտարակոյս բարեացակամ կրնան ըլլալ մեր նկատմամբ»¹:

Կաթողիկոսին գրած մի ուրիշ նամակով Պողոս Նուբարը նշում էր, որ Ֆրանսիան ուժեղացնում է ճնշումը Բ. Դոան վրա, որպէսզի նա կառուցողական դիրք գրավի և համակերպվի այն մտքի հետ, որ բարենորոգումների ծրագիրն իր համար այլընտրանք չունի²:

Բարենորոգումների հարցով թուրքական կառավարութեան վրա ճնշում գործադրելուն էր հակվել նաև անգլիական արտգործնախարարութիւնը: Այս պայմաններում Բ. Դուռը ստիպված էր խուսանալ և կրկին փորձ անել անմիջական շփումների մեջ մտնելու հայկական կողմի հետ:

Փարիզում ուսաց դեսպան Իզվոյսկին դեկտեմբերի 3 (16)-ի՝ № 587 գաղտնի հեռագրով իր վերադասին հաղորդում էր հետևյալը. «Տեղի (Փարիզի:– Հ. Ս.) թուրքական դեսպանութեան միջոցով Պողոս Նուբար փաշան ստացել է Կոստանդնուպոլիս այցելելու մեծ վեզիրի հաստատամիտ հրավերը՝ հավանաբար հայկական գործեր քննարկելու համար:

Այս հրավերն ընդունելուց առաջ, նա կցանկանար իմանալ, արդյոք, օգտակար և ժամանակի՞նք եք գտնում այն: Նա խնդրում է նաև այդ մասին խոսեք հայոց պատրիարքի հետ և իմ միջոցով վերջինիս կարծիքը հայտնել իրեն»³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 59-ի չրջերես:

² Նույն տեղում, թ. 67:

³ Մի այլ աղբյուրում՝ դեկտեմբերի 16 (29)-ին (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թթ. 61–62):

⁴ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 57 (Մեզ հայտնի չէ, թե պատրիարքն ինչպիսի կարծիք է հայտնել այդ հարցի կապակցությամբ, համենայն դեպս ձեռքի տակ չունենք ուսական կողմի հնարավոր հարցման և ստացած պատասխանի մասին որևէ գրավոր վկայություն, բայց հավանական է, որ այն եղել է և եղել է բացասական:– Հեղ.):

Օրեր անց ղեկտեմբերի 16 (29)–ին, անդրադառնալով իր հետ Կ. Պոլսում հանդիպելու մեծ վեզիրի արտահայտած հերթական՝ բուռն ցանկությունը, Պողոս Նուբարը կաթողիկոսին մանրամասն ներկայացնում էր իր մերժման շարժառիթները: Նա գրում էր. «Դեսպան Իզզեթ փաշայի (Փարիզում Թուրքիայի դեսպան:– Հ. Ս.) միջոցաւ մեծ եպարքոսէն հեռագիր մը ստացայ, որուն պատճէնն ներփակ է, որով ինձ կը հրաւիրէին Պօլիս երթալ և բարենորոգմանց խնդրոյն մասին բանակցիլ: Բնաւ տարակոյս չունէի, որ մեծ եպարքոսն զիս Պօլիս հրաւիրելով, կը յուսար զիս համոզել՝ բարենորոգմանց տաճկական ծրագիրը ընդունիլ տալու առանց պետութեանց հաւանութեամբ նշանակելի եւրոպացի պաշտօնեաներու գործակցութեան: Արդէն պատրիարքարանէն այս վայրկենիս ստացած մէկ գրութիւնս իմ այս կասկածս կը հաստատէ: Ամէն. Պատրիարքն Բ. Դոնէն տեղեկացած ըլլալով մեծ. եպարքոսէն Պօլիս հրաւիրելու մտադրութիւնը, փութացած էր այս մասին Ռուսիոյ Դեսպանին կարծիքն իմանալ, որ յայտնած էր թէ՛ իմ ներկայութիւնս Պօլսոյ մէջ աւելորդ, նոյն իսկ մեր շահերուն հակառակ էր, վասնզի Բ. Դոնան զիս հրաւիրելուն նպատակը պետութեանց տալիք պատասխանն յետաձգել էր, առարկելով, որ ինձ հետ բանակցութեանց մէջ է, և այս միջոցաւ հեռացնել Եւրոպիոյ միջամտութիւնը: Ժամանակ չահելով, և իբր թէ բարենորոգումներ գործադրելով պետութիւնները, կատարուած իրողութեան մը առջև դնել է Բ. Դոնան փափաքը»:

Պողոս Նուբարը չեչտում էր, որ Թուրքական կողմի ցանկությունն ընդառաջ գնալը կնշանակեր անդառնալի հարված հասցնել բարենորոգումների գործին: «Այս պատճառաւ որոշեցի մերժել մեծ եպարքոսին հրաւերը, պատասխանելով, որ առանց Ձերդ Վեհափառութեան հաւանութեան չեմ կրնար Պօլիս երթալ, և կարճ կապելու, և նոր հրաւերի առաջին առնելու համար՝ ստիպուեցայ յայտնել թէ Ձերդ Վեհափառութիւնը իր պատասխանը ինձ հեռագրած էր, դիտել տալով թէ իմ պաշտօնս մինչև Պօլիս չէր երկարէր, ուր Ձեր Վեհափառութիւնը ներկայացուած

էր Ամէն. Պատրիարքին կողմէ: Նաև աւելցուցի, ըսելով թէ՝ Ձերդ Սրբութիւնը կը կարծէր թէ, ինձ նման, անգամ մը որ Պետութիւնք մեր խնդիրը ձեռք առած են, ամենապարզ կենցաղավարութիւնն իսկ կը պահանջէր, որ չի միջամտինք մենք Դեսպաններու և Բ. Դռան մէջտեղ, քանզի սոյն միջամտութիւնը կրնար նաև ծանր անպատեհութիւններ ունենալ մեր բանակցութեանց համար:

Կը փութամ տեղեկացնել զայս Ձերդ Վեհափառութեան, որպէս զի ըստ այնմ կարենաք պատասխանել, երբ Թիւրքերու կողմէ դիմում ըլլայ Ձեր մօտ՝ զիս արտօնելու որպէս զի Կ. Պօլիս երթամ:

Վստահ եմ թէ Ձերդ Սրբութիւնը բոլորովին համամիտ պիտի ըլլայ ինձ հետ՝ թէ ուրիշ միջոց չի կար, մանաւանդ Ռուսիոյ Դեսպանին յայտարարութեանց վրայ՝ որ Պօլսոյ մէջ բանակցութիւնները կը վարէ: Արդէն մեր շահն ալ կը պահանջէ, որ սոյն ուղղութեամբ գործինք, վասնզի կասկած չիկայ, որ Պետութիւնք, որ մեր բարենորոգումներու յաջողութեամբ կը շահագրգրուին, լաւագոյն պայմաններ ձեռք պիտի բերեն, քան մենք՝ մեր ուղղակի միջամտութեամբ»¹:

Պատմական պահը անսխալ ըմբռնելու և համապատասխանաբար ճշգրիտ որոշումներ ընդունելու իր արտակարգ ունակութեամբ Պողոս Նուբարը եզրահանգել էր, որ իրողութիւնների տվյալ դասավորությունը թելադրում է՝ մի կարճ ժամանակ ինքն ընդմիջի: «Առ այժմ, ինչպէս երեկ գրած էի Ձերդ Վեհափառութեան, մեզ կը մնայ համբերել եւ սպասել պետութեանց բանակցութեանց ելքին»², - Կաթողիկոսին գրում էր նա և հույս հայտնում, թե իր այդ զգուշավորությունը ռուսական դիվանագիտությանը չի խանգարի շարունակելու եռանդուն գործունեությունը³:

Օգտվելով ստեղծված բարենպաստ պահից՝ ռուսական դիվանագիտությունը ուժեղացնում է Բ. Դռան հետ իր աշխատանքը: Համարյա ամեն օր Գիրսը հանդիպում է մեծ վեզիրին և համարյա ամեն օր Պետերբուրգ է հղում հեռագրեր ու նամակ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 58-59:

² Նույն տեղում, թթ. 61-62:

³ Նույն տեղում, թ. 67:

ներ: Իսկ Սազոնովը, որ ուշադրությամբ հետևում էր ռուս-թուրքական բանակցություններին, հեռագրերով ուղղություն էր տալիս Գիրսին, պահանջում չպատճառաբանված զինուորացիներ չանել մեծ վեզիրին և ամեն ինչ անել, որպեսզի Բ. Դուռն ընդունի բարենորոգումների ռուս-գերմանական նախագիծը:

Ռուսական մամուլը ջերմորեն պաշտպանում էր կառավարության հետևողական գործողությունները հայկական բարենորոգումների հարցն առաջ մղելու գործում:

1913 թ. դեկտեմբերի 7-ին “Русское Слово” թերթը, անդրադառնալով այն հարցին, թե տվյալ պահին Ռուսաստանը Արևելքում ինչ դեր ունի կատարելու, հետևյալ խորհրդածությունն էր անում. «Նեղուցների հարցից՝ հետո ամենակարևոր հարցը Ռու-

* “Русское Слово”-ն նկատի ուներ այն, որ տվյալ պահին Ռուսաստանի համար ամենակարևոր հարցը Դարդանեյի և նեղուցների հարցն էր, որի չուրջ տերությունների ձեռք բերած համաձայնությունները և նրանց չահերի հավասարակշռությունը խախտված էր:

Այն ամենը, ինչ Ռուսաստանն այդ ժամանակ կարող էր ձեռք բերել, նեղուցներով առևտրական նավերի համար նավարկության լիակատար ազատության հասնելն էր՝ անկախ այն բանից, թե Թուրքիան արդյոք կգտնվե՞ր որևէ պետության հետ պատերազմի մեջ, թե՞ ոչ:

Այդ խնդրի դիվանագիտական լուծման ամենալավ եղանակը կլիներ վերականգնել Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի գործողությունը, որով առևտրական նավերի անցուղարձը թույլատրվում էր ամեն ժամանակ: Դաշնագրի 24-րդ հոդվածն ազդարարում էր. «Ժնևպես պատերազմի, նույնպես և խաղաղ ժամանակ Բոսֆորը և Դարդանեյը բաց կլինեն ռուսական նավահանգիստներից եկող և դեպի դրանք ուղղվող չեզոք քրկրների առևտրական նավերի համար: Այս առումով Բարձր Դուռը պարտավորվում է առաջիկայում այլևս չսահմանել Սև և Ազովի նավահանգիստների անավանդ ըրկաղա, քանի որ դա չի համապատասխանում 1856 թ. ապրիլի 4 (16)-ին Փարիզում ստորագրված ղեկավարացիայի ճշգրիտ իմաստին» («Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության...», էջ 96): Առևտրական հարաբերությունների լիակատար ազատությունը սեծովյան նավահանգիստների հետ մեծ կարևորություն ուներ ոչ միայն Ռուսաստանին, այլև մյուս մեծ պետությունների, մանավանդ Իտալիայի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի համար, որոնք ծովային ճանապարհով՝ Դարդանեյի միջով, ստանում էին հարավ-ռուսական և ռումինական ցորեն, նավթ ու մարգարիտ, այլ ապրանքներ և հումքատեսակներ: Չնայած Թուրքիայի ունեցած մեծ մտավախությանը՝ Ռուսաստանը բազմիցս Բ. Դուռնը հանգստացրել էր, որ նրա վեհապետական իրավունքը բնավ չի խախտվի, եթե չեզոք նավերն ազատ նավարկեն նեղուցներով:

սաստանի չահերի և արևելքում ունեցած մեր հմայքի համար հանդիսանում է Թուրքահայաստանի բարենորոգումների հարցը: Այդ հարցը հանկարծ անհետացել է քաղաքական հորիզոնից, և կարծես թե իրապես Հայաստանում վաղուց հաստատվել է բաղձալի անդորրություն: Բայց այնտեղ դա միայն թվացյալ է, և ամեն ռուպե կարելի էր սպասել քրդական զազանությունների և թուրքական անգթությունների նոր բռնկում: Գերմանիան հայտնել է, թե նա այլևս մտադիր չէ արգելքներ հարուցելու Սազոնովի համեստ ծրագրին: Էլ ինչո՞ւ պետք է հապաղել»¹:

Այնուհետև, հենվելով երկրի հասարակական կարծիքի վրա, թերթը շարունակում էր. «Ռուսաստանը չի կարող անտարբեր վերաբերվել այն անարխիային, որ բուն է դրել Կովկասի հարևանությամբ և պատճառ դառնում թուրքահայերի տանջանքներին: Մեզ համար հայոց հարցը նաև պատվի հարց է, հայ ժողովրդի նկատմամբ մեր պատմական պարտքի հատուցման հարց:

Եթե Ռուսաստանին հաջողվի ապահովել եվրոպական կոնտրոլ Թուրքահայաստանում նախատեսվող բարենորոգումների վրա, այդ դեպքում ոուս անվան հմայքը Մերձավոր Արևելքում կրարձրանա վաղուց չտեսնված բարձրության: Մեր կողմն է ոչ միայն միջազգային իրավունքը, այլև ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի համակրանքը: Հայերն այժմ մնում են վերջին քրիստոնեական ժողովուրդը, որի կեսը հեծում է թուրքական անգութ լծի տակ»²:

Թուրքերի կողմից կատարվող անընդհատ քաչքչուկը ուսական կառավարությունում արդեն հասունացրել էր այն տրամադրությունը, որ եթե Բ. Դուռը բանակցություններում գնալով է՛լ ավելի խստացնի իր դիրքը, ապա չպետք է բացառել Թուրքիայի նկատմամբ հարաբերությունների կոչտացումը՝ ընդհուպ մինչև ռազմական միջամտությունը:

Դեկտեմբերի 9-ին արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովը № 1035 խիստ գաղտնի հեռագրով Թիֆլիս, Կովկասի փոխարքա

¹ «Русское Слово», 7 декабря 1913 г.

² Նույն տեղում:

Վորոնցով-Դաչկովին հաղորդում էր տվյալ պահին հայկական հարցով իր ընդհանուր նկատառումները, միաժամանակ չեչտում. «Հայկական վիլայեթներում վերափոխումների անհրաժեշտության մասին Ռուսաստանի կողմից ներկայացված պահանջների կատարումից Թուրքիայի խուսափելու դեպքում, մեզ հարկ կլինի նախօրոք նախապատրաստել ռազմական բնույթի որոշ միջոցներ, որոնք մեզ թույլ կտան, հարկ եղած դեպքում, արագ բավարար ուժեր կուտակել Կովկասյան մեր սահմանին»¹:

Կովկասի փոխարքան, որ անթաքույց տողորված էր Թուրքահայաստանը գեհնական վիճակից բոլոր միջոցներով դուրս բերելու գաղափարով, իր դեկտեմբերի 13-ի պատասխան հեռագրով լիովին հավանություն էր տալիս կառավարության մտադրությանը: Նա արտգործնախարարին գրում էր. «Այս պատճառով և առհասարակ կիսելով Ձերդ Բարձր Գերազանցության արտահայտած հայացքը վերոհիշյալ հարցով՝ պարտքս եմ համարում խոնարհաբար խնդրել Ձեզ, Ողորմած Տեր, պատիվ չնորհել ինձ ծանուցումով, թե ստույգ մեր Կովկասյան սահմանին ի՞նչ նախապատրաստական միջոցներն են, որ Դուք անհրաժեշտ կգտնեիք ձեռնարկել այն դեպքում, եթե Բ. Դուռը հրաժարվեր մեր կողմից նրան ներկայացված պահանջների կատարումից»²:

Բայց, Սանդերսի ռազմական միսիայի չուրջ ձեռք բերված ռուս-գերմանական համաձայնությունը, այնուամենայնիվ, ռուսական դիվանագիտության համար որոշ պահ էր ստեղծել՝ աշխուժացնելու իր գործունեությունը Հայկական հարցի ուղղությամբ: Չնայած դրան՝ Սանդերսի միսիայի չուրջ դիվանագիտական պայքարը սրված էր պահում երկու երկրների միջև տարաձայնությունները: Չէին մարում ռուսական կողմի կասկածները Բեռլինի հետագա ավելի կոշտ քայլերի հնարավորության մասին: Այդ հանգամանքը հաշվի առնելով՝ գերմանական կառավարությունը նպատակահարմար գտավ դիվանագիտական

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 82.

² Նույն տեղում:

որոշ քայլերով մեղմել ուսական կողմի անվստահությունը: Վանգենհայմն իր վերադասից հրահանգ ստացավ Հայկական Հարցում որոշ զիջումներ կատարել Գիրսին: Դրա արտահայտություններից մեկը եղավ գերման դեսպանի այցելությունը Բ. Դուռ և ուսական կողմի հետ որոշ համաձայնության գալու անհրաժեշտության մասին նրա տված խորհուրդը:

Գեկտեմբերի 10-ին Վանգենհայմը Գիրսին հայտնում է, որ ինքը միանում է Բ. Դուռն հետ նրա բանակցություններին:

Ռուսաստանի և Գերմանիայի դեսպանները գեկտեմբերի 11-ին՝ միասին այցելում են մեծ վեզիրին և երկար զրույց ունենում: Հատկապես հանգամանորեն քննարկվում են ընդհանուր վերատեսուչների և սեկտորների խորհրդականների հետ կապված հարցերը: Արդյունքում արձանագրվում է լուրջ առաջընթաց. մեծ վեզիրը, վերջապես, ձեռք է քաշում նշված երկու հարցերի մասին ունեցած իր կոչտ տեսակետից: Առանձնապես կարևոր էր, որ նա ընդունել էր ուս-գերմանական համաձայնությամբ ձեռք բերած տարբերակը, ըստ որի՝ վերատեսուչները պետք է առաջադրեին տերությունները և հաստատվեին սուլթանի կողմից: Ինչ վերաբերում է խորհրդականների խնդրին, ապա դա պահանջեց համեմատաբար երկար քննություն: Դեռ մինչև Գիրսի ու Վանգենհայմի այցելությունը մեծ վեզիրին վերջինս և նրա կառավարության անդամները վերջնականապես համոզվել էին, որ բարենորոգումների անցկացումը խափանելու նպատակով իրենց առաջարկած եվրոպական խորհրդականների ինստիտուտը անհաջողության է մատնվել՝ Բ. Դուռնը բերելով անցանկալի նոր բարդություններ: Ուստի նախարարների խորհուրդը որոշել էր ընդհանրապես հրաժարվել այդ ինստիտուտից: Իսկ երբ դեսպանները նրան հարցրին, թե արդյոք կարելի՞ է ենթադրել, որ Բ. Դուռը համաձայն է վերադառնալու եվրոպացի գլխավոր վերատեսուչներ նշանակելու մասին նախկինում նախատեսված կարգին, Սայիդ փաշան հնարավոր համարեց դրա հավանականությունը¹: Բավարարելով Թուրքիայի ինքնասիրու-

¹ Մի այլ աղբյուրի համաձայն՝ գեկտեմբերի 12-ին (տե՛ս АВПРИ, ф. "Памятхус", г. 1913, д. 3472, л. 100 об.).

¹ АВПРИ, ф. "Памятхус", г. 1913, д. 3472, л. 100 (об.).

թյունը և սահմանելով կառավարման դուալիստական սկզբունքը՝ տերությունները հիմք էին ընդունում Մակեդոնիայի փորձը, ուստի և պնդում էին խորհրդականի կողմից գլխավոր վերատեսուչների որոշումները բողոքարկելու իրավունքի վրա՝ սահմանելով դրանց քննարկման ժամկետները: Յուրաքանչյուր գլխավոր վերատեսուչի հետ նախատեսվում էր ունենալ մեկ խորհրդական: Եթե մեծ վեզիրի հետ ղեսպանների բանակցություններում ձեռք չէր բերվում համաձայնություն, ապա որպես հիմք էր ընդունվում խորհրդականի կարծիքը, և նրա որոշումը մտնում էր ուժի մեջ, իսկ գլխավոր վերատեսուչի որոշումը դրանով իսկ կասեցվում էր: Մեծ վեզիրը բողոքարկման համար պահանջում էր մեկ ամիս՝ դրանով իսկ սկզբունքորեն համաձայնվելով ինչպես եվրոպացի խորհրդականի նշանակմանը, այնպես էլ գլխավոր վերատեսուչի հետ տարաձայնություններ ունենալու դեպքում նրա վետոյի իրավունքին, միաժամանակ ինքնուրույն գործողություններ արտոնելով նրան, եթե ժամանակին չի հետևում ղեսպանների և մեծ վեզիրի համաձայնեցված հրահանգը¹:

Նշված հարցերը քննարկելուց հետո Սայիդ փաշան իրեն այցելած ղեսպանների հետ ունեցած զրույցի ժամանակ պաշտոնապես հայտարարեց, որ իր կարիքները վճիռ է կայացրել վերադառնալ ուս-գերմանական վեց կետեր պարունակող նախագծին: Հետագա բարդություններից խուսափելու և արդեն ստացածն ամրապնդելու համար Գիրսն անմիջապես համաձայնություն տվեց Սայիդ փաշայի առաջարկին: Իր համաձայնությունը չուղացրեց նաև Վանգենհայմը: Այսպիսով, չնայած թուրքական կառավարության համառ դիմադրությանը և գերմանական դիվանագիտության երկդիմի խաղերին՝ վեց կետից կազմված ուս-գերմանական ծրագիրը, այնուամենայնիվ, մնաց բարենորոգումների չուրջ ընթացող բանակցությունների հիմքում:

Անդրադառնալով մեծ վեզիրի հետ երկու ղեսպանների հանդիպմանը՝ “Новое Время” թերթը ողջունում էր ձեռք բերած արդյունքները և հույս հայտնում, որ դրանից հետո բանակ-

¹ ПЗПАК, том I, стр. 305-306.

ցություններն է՛լ ավելի արդյունավետ կլինեն¹:

“Речь” թերթը իր հերթին հաղորդում էր, որ հանդիպումից հետո ոռւսաց դեսպանը հայտնել է, թե հայկական հարցը ըստ երևույթին ընդունում է նպաստավոր ընթացք, և որ խնդրի վերջնական լուծումը կախված է «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի դիրքից²:

Ռուսական մի ուրիշ թերթ՝ “День”-ը, նշում էր, որ Բ. Դոանը տեղի ունեցած այդ հանդիպման ժամանակ ծայրից ծայր կարողացվել է 14 բաժնից բաղկացած բարենորոգումների նախագիծը, որի հիմքում ոռւսաց և գերման դեսպանների համատեղ մշակած համաձայնությունն էր: «Հայաստանին այժմ անհրաժեշտ է հանգստություն անցյալից և ուժերի վերականգնում: Ավտոնոմիայի հարցն ապագային է վերապահված»³, - չեչտում էր պարբերականը:

Գիրսը Սազոնովին հեռագրում է, որ հանդիպման վերջում մեծ վեզիրը խոստացել է քննարկված հարցերի չուրջ ձեռք բերած համաձայնությունների մասին առաջարկություն ներկայացնել նախարարների խորհուրդ⁴:

Հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 12-ին, Կ. Պոլսի գերման դեսպանը այցելում է հայոց պատրիարքարան և տեսակցում Զավեն պատրիարքի հետ: Զրույցը տևում է մեկ ժամից ավելի: Դեսպանն Վանգենհայմը այդ այցելությունը կատարել էր հայերին ցույց տալու համար, որ, իբր, Գերմանիան նույնքան չահագրգիռ է լուծելու հայկական հարցը, որքան Ռուսաստանը:

Բայց այս անսովոր երկար տեսակցությունը կասկածներ առաջ բերեց հայ շրջանակներում, թե Գերմանիան, ձևացնելով, որ ինքը Ռուսաստանի հետ համամիտ է հայկական հարցում, իրականում նպատակ ունի այդ հարցին տալ այնպիսի ընթացք, որ այն լուծվի ի նպաստ երիտասարդ թուրքերի: Այդ մտավա-

¹ ՏՆ՝Ա “Новое Время”, 19 декабря 1913 г.

² ՏՆ՝Ա “Речь”, 15 декабря 1913 г.

³ ՏՆ՝Ա “День”, 15 декабря 1913 г.

⁴ ՏՆ՝Ա «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 307:

խությունը թելադրված էր նրանով, որ Գերմանիան չուտով, իր բուռը հավաքելով թուրքական բանակի ողջ ուժը, իշխող դիրք է գրավելու օսմանյան կայսրության մեջ:

Արդարև՝ Գերմանիայի ղեսպանը եկել էր հայոց պատրիարքի մոտ՝ կատարելու շատ նշանակալի դեր, այն է՝ միջնորդ դառնալ Բ. Դոան և հայ ազգի միջև համաձայնության: Հայկական մամուլը հայտնում էր, որ Վանգենհայմը պատրիարքին խորհուրդ էր տվել, որ հայերը պետք է հույսերը կտրեն Եվրոպայից և հրաժարվեն վերահսկողության գաղափարից: Ահա այս էր եղել գերման դիվանագետի հայոց պատրիարքարան այցի գլխավոր նպատակներից մեկը:

Մամուլի հաղորդած այդ լուրը խռովել էր հայոց պատրիարքությանը մոտ կանգնած հայ մտավորական գործիչների մտքերը, որոնց չըջանում արագորեն ուժեղանում էին նույնիսկ ըմբոստանալու տրամադրություններ, որոնք կարող էին փոխանցվել հայաբնակ գավառներ: Այդ մասին իրազեկված լինելով՝ Բ. Դուռը շտապում է ստեղծել մի հանձնախումբ, որին մասնակից է անում նաև մի քանի աչքի չընկած հայերի: Հանձնախումբը մշակում է Հայաստանի բարեփոխումների մի նոր նախագիծ և այն ներկայացնում կառավարությանը: Բայց պատրիարքարանի շուրջը համախմբված հայ գործիչները կառավարական այդ նախագիծը համարում են իրենց ամենահամեստ պայմաններին չհամապատասխանող, իսկ բուն հանձնախումբը՝ թուրքական սովորական խեղկատակություն: Դա թուրքական որոշ թերթերի համար առիթ էր դարձել իրենց էջերում զետեղելու հայերի հասցեին սպառնալիքներով լի հոդվածներ¹:

Հայկական կոմիտեները Փարիզում և Լոնդոնում մտադիր էին իրենց հերթին նոր դիմումներ հղել տեղի կառավարություններին: Ընդ որում, Հայկական հարցի հանդեպ ուսսական կառավարության վերաբերմունքից կախված՝ նրանք խնդրելու էին Եռադաշնության բոլոր երեք տերություններին տեր կանգնել հայերի պաշտպանությանը, հակառակ դեպքում՝ դիմելու էին

¹ АВПРИ, ф. “Политархив”, г. 1913, д. 3465, л. 10.

Ռուսաստանին՝ միայնակ տնօրինելու ամբողջ հայկական գործը:

Սազոնովին ուղղված ղեկտեմբերի 11 (24)–ի իր № 1204 գաղտնի հեռագրով դեսպան Գիրսը հաղորդում էր, որ իրեն հասած տեղեկությունների համաձայն՝ Կովկասի հայերը՝ կոմս Լոփս Մելիքով և իշխան Արղուիթյան կազմով, նույնպես ստեղծում են պատգամավորություն՝ Եվրոպա մեկնելու համար: Ըստ որում, համառ լուրեր էին տարածվել, թե Եվրոպա ուղևորվելու համար պատգամավորությունը կազմել է Կովկասի փոխարքա Վորոնցով–Դաշկովը՝ Մեսրոպ եպիսկոպոսի խորհրդով¹:

«Որպեսզի այս գործի նախաձեռնությունը մենք ձեռքից բաց չթողնենք,– խորհուրդ էր տալիս Գիրսը,– ես ցանկալի կհամարեի անհապաղ պատասխանել հայերի կողմից մեզ տրված դիմումին: Ես մտերմարար արդեն հայտնել եմ նրանց՝ Պորտալին տրված մեր այն խորհուրդների մասին, թե անհրաժեշտ է իրականացնել բարեփոխումներ, և թե չի կարելի թույլ տալ Ռուսական հայերի արտագաղթը: Սակայն, կարծում եմ՝ դա նրանց այնքան էլ չի բավարարի և չի կանգնեցնի եվրոպական տերություններին դիմելու հարցում: Միանգամայն հասկանալով, որ իրական օգնությունը կարող են ստանալ միայն մեր կողմից, նրանք զգուշանում են գնալ մեր մտադրություններին հակառակ հայկական հարցի զարգացման մեջ: Նրանք ակնկալում են մեր ղեկավարությունը իրենց հետագա գործողություններում, երբեք չեն հրաժարվելու: Կարծում եմ՝ ժամանակն է պարզաբանել այս հարցը Եռադաշնության տերությունների հետ, առավել ևս, որ անգլիացիք սկսում են ուշադրությամբ հետևել դրան: Բացի այդ, միգուցե, հարկ կլինեի հայտարարել հայերին, որ, բնավ չխրախուսելով նրանց կողմից որևէ հեղափոխական նախաձեռնություն, մենք այդուհանդերձ չենք թողնի նրանց անպաշտպան՝ կոտորածի ղեպքում: Խնդրում եմ Ձեր ցուցումները»²:

Մեծ վեզիրը ղեկտեմբերի 14–ին Բ. Դուռ է հրավիրում Ռուսաստանի և Գերմանիայի դեսպաններին և հանդիսավորապես հայտնում, թե կառավարությունը հակված է որոշում ընդունելու

¹ Տե՛ս АВПРИ, ф. “Политархив”, з. 1913, д. 3465, л. 10.

² Նույն տեղում, л. 11:

մեծ պետությունների աջակցությամբ Հայաստանում բարենորոգումներ մտցնելու մասին:

Գեկտեմբերի 15-ին քննելով Հայկական Հարցը՝ Թուրքիայի նախարարների խորհուրդը սկզբունքորեն ընդունում է բարենորոգումների ուս-գերմանական ծրագիրը, այդ թվում՝ եվրոպական վերահսկողության Հարցը, և վարչապետին առաջարկում է շարունակել բանակցությունները ուսական դեսպան Գիրսի Հետ՝ հատկապես լուծում գտնելու գլխավոր վերատեսուչների Հարցում: Հետևյալ օրը՝ դեկտեմբերի 16-ի առավոտյան, մեծ վեզիրը ուսաց դեսպանին առաջարկում է վերատեսուչներ նշանակելու հետևյալ կերպը. տերությունների ներկայացուցիչների Հետ այդ անձանց իշխանության ծավալի վերաբերյալ պայմանավորվածություն ձեռք բերելուց հետո Բ. Դուռն ի պաշտոնե բանավոր դիմելու է մեծ տերություններին՝ խնդրելով մատնանշել հարմար թեկնածուների, միաժամանակ նրանց իրազեկելով վերատեսուչների իրավասությունների մասին¹:

Բանակցությունները շարունակելու մասին թուրքաց նախարարների խորհրդի և մեծ վեզիրի առաջարկությունների մասին դեկտեմբերի 16 (29)-ի երեկոյան Գիրսը հաղորդում է Սազոնովին²: Հետևում է Սազոնովի դեկտեմբերի 18-ի գաղտնի հեռագիրը Փարիզում ուսաց դեսպան Իգվոլսկուն. «Վերջին տեղեկությունները Կ. Պոլսից հույս են ներշնչում, որ մենք Դռնից բարենպաստ պատասխան կստանանք Հայկական բարենորոգումների առթիվ: Ի խուսափումն տարաձայնությունների, որոնք կպատահեն ծրագրված խորհրդականների և ընդհանուր վերատեսչի Հարցում, կարելի է սպասել, որ Դուռը յուրաքանչյուր սեկտորի համար մեծ պետությունների առաջարկությամբ նշանակի եվրոպական ընդհանուր վերատեսուչներ, փոխանակ հիշյալ խորհրդականների:

Այս պատճառով ցանկալի է աչքի առաջ ունենալ հենց այժմվանից թեկնածուներ երկրորդական պետությունների հպատակներից: Խնդրում եմ Զեզանից, որ միանգամայն մտեր-

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3472, л. 100 (об.).

² ՏՆ՝ս «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 82:

մարար Հաղորդեք Պողոս Նուբար փաշային այդ մասին և տեղեկանաք աչքի առաջ ունի՞ նա արդյոք Համապատասխան թեկնածուներ»¹:

Հենց ղեկտեմբերի 16-ի թուրքական առաջարկություն չուրջ էլ ղեկտեմբերի ամբողջ երկրորդ կեսին ընթանում էին Համառանակցություններ Մ. Գիրսի և մեծ վեզիրի միջև:

Բանակցությունների ընթացքում Մ. Գիրսը ձգտում էր նոր նախագծի մեջ մտցնել բարեփոխումների գլխավոր սկզբունքները, իսկ թուրքաց նախարարների խորհուրդը ջանում էր ամբողջ գործը սահմանափակել վերատեսուչներ նշանակելու և նրանց լիազորությունները ճշտելու հարցերով:

Դեկտեմբերի 23-ին մեծ վեզիրը ուսաց ղեսպանին փոխանցեց գլխավոր վերատեսուչների լիազորությունների նախագծի տեքստը, իսկ Մ. Գիրսն իր կողմից նրան Հանձնեց այն Հայտագիրը, որը պետք է ուղարկվեր տերություններին²:

Դեսպանի և մեծ վեզիրի միջև տեղի ունեցած ղժվարին բանակցությունների ընթացքում նշված երկու տեքստերը միավորվեցին, իսկ միասնական տեքստի վերջնական խմբագրությունն ընթանում էր գրեթե ամեն օր:

4. Պոլսից ստացված Հուսադրող նոր տեղեկությունների հիման վրա «Մշակը» գրում էր. «Շնորհիվ այդ բարեհաջող Հանգամանքների՝ Հայկական հարցը ներկայումս իր լուծմամբ վերջնական էտապի մեջ է գտնվում, և անտարակուսելի է, որ 1914 թ. Թուրքիայի բազմաչարժար ժողովուրդը կտեսնի իր ազատությունը»³:

¹ Տե՛ս «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 83: Իզվոլսկուն ուղղված Ս. Սազոնովի սույն Հեռագրի երկրորդ Հատվածը Ռուսաստանի արտգործնախարարության արխիվում (Մոսկվա) պահպանվող փաստաթղթում այսպես է ձևակերպված. «Ոնորում ևմ Ձեզ Պողոս Նուբարին գաղտնի Հայտնել, որ Կ. Պոլսից ստացված վերջին տեղեկությունները Հուսադրում են, թե Բ. Դուռը կարծես Համաձայնության գալու տրամադրություն է դրսևորում գլխավոր վերատեսուչների հարցում: ... Ցանկալի է տեղեկանալ, թե արդյոք Պողոս փաշան նկատի չունի՞ Հարմար թեկնածուների» (АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 99):

² АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3472, л. 101.

³ «Մշակ», № 1, 1 Հունվարի 1913 թ.:

Բայց դեռ չուտ էր նման եզրահանգումը, քանզի բարենորոգումների ճգնաժամային փուլը դեռ հաղթահարված չէր: Հետագա օրերին ձեռք բերած համաձայնությունը սկսեց ձեռքբեր տալ Բեռլինից Կ. Պոլիս հասած հրահանգներով, որի հետևանքով վանդենհայմը գնալով ավելի ու ավելի բացահայտ էր ցուցաբերում ոռու-գերմանական համաձայնագրից հետ կանգնելու տրամադրություններ: Այդ նպատակով գերմանացի ղեսպանը սկսել էր ավելի հաճախ հանդիպումներ ունենալ թուրքական կառավարության ղեկավարի հետ:

Բայց Նուրարը համոզված էր, որ դա չի հաջողվի ինչպես Բ. Դոանը, այնպես էլ Բեռլինին: Կաթողիկոսին հղած հեռագրում նա գրում էր. «Ամէն պարագայի մէջ Թուրքիոյ՝ մեր բարենորոգումները մերժելու յամառութիւնն, որոնք միայն պիտի կրնան զինքը նոր դժբաղդութիւններէ ազատիլ, ցոյց կուտայ որ բնաւ չի օգտուած անցելոցն դասերէն: Զի տեսնիր, որ Հայաստանը իրեն համար նոր Մակեդոնիայ մը կրնայ դառնալ, աւելի ահռելի հետեւանքներով, որոնք կրնան նոյն իսկ Օսմանեան Կայսրութեան գոյութիւնը վտանգել»¹:

ԹՅՈՒՐԻՄԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓԱՐԱՏՈՒՄ

Կ. Պոլսում Ռուսաստանի ղեսպան Գիրսը 1913 թ. դեկտեմբերի 18-ից պետք է արձակուրդ գնար, բայց օրեցօր հետաձգում էր մեկնումը՝ մինչև թուրք կառավարությունից բարենորոգումների նախագծի մյուս կետերի վերաբերյալ պատասխան ստանալը: Բայց թուրք վարիչներն ամեն օր խարում էին նրան և հետաձգում իրենց պատասխանը՝ պահանջելով զանազան զիջումներ: Ստանալով Եռյակ զինակցության աջակցությունը՝ նրանք համառորեն ձգտում էին նորանոր փոփոխություններ կատարել սեպտեմբերի 10-ի համաձայնագրում:

Դրան գումարվում է այն, որ մեծ վեզիրի հետ դեկտեմբերի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 62:

12-ի հանդիպումից ընդամենը երկու օր անց Վանգենհայմը Գիրսին բողոքում է, թե ինքը հայկական հարցում չափից ավելի տեղի է տվել, և որ իր կողմից հետագա զիջումները բացառվում են:

Այս էլ որերորդ անգամ, երբ բարենորոգումների ծրագրի ամբողջացումը մոտենում էր իր ավարտին, հանկարծ ներկայանում էր մի նոր դժվարություն, և լուծումը հետաձգվում էր:

Քանի որ Գերմանիային հաջողվեց այնչափ կրճատել բարենորոգումների ծրագիրը, որ նրանում ինքնավարության նշույլ անգամ չմնա, կարելի էր հուսալ, որ փոխըմբռնողությունն ստեղծված մթնոլորտը կնպաստի բարենորոգումների կիրառմանը, որ Կ. Պոլսում գերման դեսպան Հանս Վանգենհայմը Բ. Դուանը կստիպի անհապաղ ընդունել ռուս-գերմանական ծրագիրը և անմիջապես սկսել այն իրականացնել: Բայց դա միայն արտաքինապես էր այդպես թվում:

Գերմանական դեսպանը. որը երիտթուրք կառավարության երկրպագուն և հավատարիմ բարեկամն էր, թեև ցույց էր տալիս, թե համակրում է մյուս դեսպանների գործողությունները, բայց կուլիսների հետևում իրականացնում էր ուրիշ քաղաքականություն: Նրա այդ երկդիմի գործելակերպը հավանություն էր գտնում Բեռլինում, հատկապես արտաքին գործերի ստատս-սեկրետարի օգնական Ֆոն Յիմերմանի կողմից, որին գերմանացիները համարում էին անսխալական Մերձավոր Արևելքի հարցերում:

Ստանալով գերմանացիների բացահայտ աջակցությունը՝ Բ. Դուռը պահանջեց ամենից առաջ ծրագրից հանել այն կետը, որով եվրոպացի խորհրդականները ստանում էին վճռորոշ ձայնի իրավունք, և հնարավորություն տալ, որ ինքը նշանակի նրանց՝ հակառակ դեպքում սպառնալով առաջ քաշել խորհրդականների պաշտոնը ծրագրից բոլորովին հանելու հարցը: Խորհրդականների խնդրի հետ Բ. Դուռը նոր վիճաբանությունների դուռ էր բացում նաև գլխավոր վերատեսուչների իրավունքների ու պարտականությունների հարցի շուրջ:

Նախարարների խորհուրդը մեծ վեճերին լիազորել էր ռուսական կողմին ներկայացնել հետևյալ պայմանները. սա պաշ-

տոնապես բանավոր դիմելու է պետությունների ներկայացուցիչներին՝ նրանց խնդրելով թեկնածուներ առաջադրել երկու սեկտորների գլխավոր վերատեսուչների պաշտոնների համար: Ըստ որում, ռուսական կողմի հետ համաձայնությունյան գալուց հետո մեծ վեզիրը պաշտոնապես նրան էր ներկայացնելու այդ անձանց իշխանության ծավալի վերաբերյալ նոր առաջարկություն՝ հավելելով, որ նրանց հետ կնքվելու է 10 տարվա պայմանագիր, և եթե այդ ժամանակաշրջանում հարց ծագի նրանցից որևէ մեկին կամ երկուսին փոխարինելու անհրաժեշտության մասին, այդ դեպքում Բ. Դուռը կդիմի մեծ տերությունների աջակցությունը:

Ռուսական կողմը գտնում էր, որ ճիշտ կլինի գլխավոր վերատեսուչների պաշտոնավարման ժամկետը սահմանել ոչ թե 10, այլ մինչև 5 տարի՝ հնարավորության դեպքում այն ինքնաբերաբար վերականգնելու պայմանով: Այդ առաջարկությունը պայմանավորված էր նրանով, որ անհաջող ընտրության դեպքում նոր վերատեսուչ ընտրելու համար ամբողջ 10 տարի չսպասել¹:

Գեկտեմբեր 16 (29)-ի № 1699 հեռագրով դեսպան Գիրսը Սազոնովին հաղորդում էր. «Այս վերջին պայմանի վերաբերյալ դեռևս գոյություն ունի տարաձայնություն նախարարների խորհրդի որոշման և իմ միջև: Գերմանական դեսպանի և իմ կողմից մեծ վեզիրին վերջին անգամ այցելելու ժամանակ որոշվել էր, որ պայմանը արտահայտվելու է հետևյալ նախադասությամբ, “la Sublime Porte compte sur le meme concours bienveillant des Puissances”»: Նախարարների խորհուրդը ցանկանում է հեռացնել *même* բառը, մինչդեռ բացառապես հենց այս բառն է, որը երաշխավորում է, որ նոր ընտրությունների դեպքում, դրանք կկատարվեն նույն կարգով, ինչ՝ հիմա: Այդ պատճառով ես համառորեն պնդում էի, որ պահպանվի այս բառը, և Մեծ Վեզիրը

¹ АВПРИ, ф. “Политархив”, г. 1913, д. 3465, л. 90.

^{*} «Բարձր Դուռն ակնկալում է տերությունների նույն բարեացակամ աջակցությունը»:

խոստացավ ինձ, թե կփորձի համոզել Նախարարների Խորհրդին թողնելու այս բառը: Զորեքչարթի օրը երեկոյան Մեծ Վեզիրը՝ նախնական ծանոթացման համար, կտա ինձ տեսուչների լիազորությունների տեքստը: Այս տեքստի վերաբերյալ մեր համաձայնության և Պորտայի հետագա նոտայի մեջ *même* բառը պահպանելու դեպքում, որի տեքստը նույնպես սահմանվելու է նախապես՝ թեկնածուներին ներկայացնելուց առաջ, ես այս ամբողջ նախագիծը կհամարեի միանգամայն ընդունելի և հայերին լիովին բավարարող: Բայց արդեն հիմա կարելի է ասել, որ բարեփոխումների հարցը խիստ առաջացած է»¹:

Վերոհիշյալ ձգձգումները, լինելով երիտթուրքերի մարտավարության կարևորագույն բաղադրիչը, միաժամանակ ձեռնտու էին Գերմանիային: Թե ինչու դրանք ձեռնտու և անգամ անհրաժեշտ էին երիտթուրքերի համար, միանգամայն հասկանալի էր, իսկ թե ինչու նաև ձեռնտու էին Գերմանիային, դրա պատճառը դարձյալ պետք է տեսնել Թուրքիայի մերձավորարևելյան տարածքներում նրա վարած քաղաքականության ընդհանուր համատեքստում:

Պաշտոնական ու սովորական հանդիպումների ժամանակ դեսպան Վանզենհայմը Գիրսին հիշեցնում էր, որ Հայաստանում բարենորոգումներ մտցնելն ամենից առաջ ձեռնտու է Ռուսաստանին, և որ միանալով նրա կողմից մշակած ծրագրին՝ Գերմանիան դրա դիմաց իրավունք ունի պահանջելու համապատասխան փոխհատուցում Պետերբուրգից:

Ինչ նոր զիջումների մասին էր ակնարկում գերման դեսպանը: Ակնհայտ էր, որ թեև Թուրքիան իր ասիական նահանգներում Գերմանիայի համար ստեղծել էր նպաստավոր բոլոր պայմանները, բայց վերջինս խիստ դժգոհ էր ձեռք բերածով: Գերմանացիները ձգտում էին ստանալ ոչ միայն այն ամենը, ինչ հնարավոր էր, այլև ինչ ուզում էին:

Արդեն ամբողջ Կիլիկիան (Փոքր Հայաստանը) գտնվում էր գերմանական չահերի ոլորտում, այսինքն՝ այն արդեն կորած էր հայկական ազգային ամբողջականության գաղափարի համար:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 90-91.

Բայց այդքանը քիչ էր թվում գերմանացիներին, որոնք չարունակում էին ազա՛հ հայացք նետել դեպի Մեծ Հայաստան: Գերմանական կառավարությունը 1913 թ. ամռանն ու աշնանը նոր կոնցեսիաներ էր ստացել թուրք կառավարությունից, մասնավորապես ծրագրվել էր երկաթուղիներով իրար միացնել Անգո-րան, Կեսարիան, Սվազը, Նարբերդը, Դիարբեքիրը և Մոսուլը: Եթե այդ ծրագիրն իրականանար, ապա Հայաստանի ամբողջ արևմտյան մասը անխուսափելիորեն կմիանար գերմանական ազդեցության շրջանին:

Փակագծում նշենք, որ այդ նույն ժամանակ թեև ուսական նախարարություններից մեկի դարակում ընկած էր Կարս-էրզրում երկաթուղու կառուցման իրավունքը, բայց Ռուսաստանը չէր շտապում օգտվել դրանից:

Ինչպես տեսնում ենք, գերմանացիները չէին ուզում ժամանակ կորցնել: Եվ եթե հայերն իրենց դարավոր տանջանքներով ընկած էին նրանց նորանոր ախորժակները հագեցնելու ճանապարհին, ապա ավելի վատ էր հենց հայերի համար:

Հայաստանում սեփական ծրագրի իրականացման խոչընդոտներից մեկը գերմանացիները համարում էին եվրոպացի խորհրդականներին, որոնք կարող էին դժվարություններ ստեղծել իրենց համար: Ահա թե ինչու գերմանական դիվանագիտությունը այժմ ձգձգում էր Հայկական հարցի ծրագրի կենսագործումը՝ հույս ունենալով, որ, ի վերջո, կհաջողվի այնտեղից վանել խորհրդականների ինստիտուտի մասին պահանջը:

Գերմանացիների՝ այդ նպատակով թափած ջանքերը Ռուսաստանի համար սկզբունքորեն անընդունելի համարելով՝ Ալեքսեյ Զիվելեգովը գրում էր. «Ռուսական դիվանագիտությունը մի նոր, ճակատագրական սխալ գործած կլիներ, եթե չառներ այդ խաղի առաջը՝ բռնելով ավելի կտրուկ, եռանդուն դիրք: Հայոց հարցն այն ժամանակ միայն լուծում կստանա, եթե այն հայերի համար փրկություն լինելով, միաժամանակ տնտեսական ու քաղաքական չահերի տեսակետից ձեռնտու կլինի Ռուսաստանին»¹:

¹ «Մշակ», № 2, 4 հունվարի 1914 թ.:

Ձիվելեզովի և մյուս հայ գործիչների գրավոր ու բանավոր ելույթներն ակտիվ արձագանք էին գտնում ուսական մամուլի էջերում: 1913 թ. դեկտեմբերի կեսերից ուսական թերթերի էջերը լցված էին Հայկական հարցին առնչվող հոդվածներով ու նյութերով: Դրանցից չատերը նվիրված էին Հայկական հարցում գերմանական քաղաքականության ելևէջներին, դրանում որոշակիություն բացակայությունը:

Ռուսական հասարակական կարծիքի հզոր ճնշման տակ կառավարությունը վերջին հնարավոր սահման համարեց իր կողմից թուրքերին արդեն արված զիջումները:

Դրությունը լրջանալու կապակցությամբ Գիրսն իր կառավարության կարգադրությամբ հետաձգում է արձակուրդ մեկնելը և մեծ վեզիրի հետ վերականգնում բարենորոգումների վերաբերյալ խոսակցությունը¹:

Արդեն դեկտեմբերի 19-ին Պետերբուրգում Գերմանիայի դեսպան Պուրտալեսը, հանդիպելով Սազոնովին, բողոքում էր, որ Հայկական բարենորոգումների առթիվ Բ. Դուան հետ Գիրսի՝ օրերս վարած բանակցությունների ժամանակ վերջինս, իբր, առաջարկել է նոր պահանջներ, որոնք չեն մտնում սեպտեմբերի 10-ի ուս-գերմանական համաձայնագրի մեջ: Գիրսին հաղորդելով Պուրտալեսի բողոքը՝ նրանից Սազոնովն ստանում է պատասխան այն մասին, որ գերմանացու պնդումը չի համապատասխանում իրականությանը: Հաջորդում է գերմանացի դեսպանին ուղղված արտգործնախարարի դեկտեմբերի 20-ի հուշագիրը, ուր ասված էր, որ ինքը հայկական բարենորոգումների հարցը ենթարկել է «ամենամանրամասն քննության», և որ թյուրիմացություն պետք է համարել ուսական կողմին ավելորդ միջամտություններում մեղադրելը: «Հաղորդելով այդ մասին Ձերդ գերազանցությունը ի տեղեկություն, հույս ունեմ՝ Դուք կրարեհաճեք հավատալ, որ Դուան հետ վարած երկար բանակցությունների ժամանակ մենք ապացուցեցինք համաձայնության գալու մեր անկեղծ ցանկությունը: Այդ համաձայնու-

¹ «Մշակ», № 22, հունվար 1914 թ.:

թյունը պաշտպան էր հանդիսանում Թուրքիայի օրինական ինքնասիրությունը և նրա իսկական չահերին»¹։ Այնուհետև, գերմանական կողմի սիրտը չահելու նպատակով, Սազոնովը չարունակում էր. «Միաժամանակ ես բավականություն մը չեշտում եմ այն, որ հիշյալ բանակցությունների ժամանակ Գերմանիան ցույց տվեց մեզ իր աջակցությունը, գտնելով մեր պահանջներն արդարացի»²։

Գերմանական կողմն անընդհատ խուսանավում էր, բայց Ռուսաստանն անզիջում էր։ Նա չարունակում էր պնդել, որ եթե հայկական բարենորոգումները չուտով չիրականանան, ապա հայկական նահանգներում անկարգություններն ու խլրտումները հետզհետե խոչոր ծավալ կստանան, և այդ դեպքում զինվորական իրենց միջամտությունն անխուսափելի կդառնա։

Գիրսը Սազոնովին հղած իր հեռագրերից մեկում նշում էր, որ դեռ քիչ չէ գերմանական հովանավորությունը Թուրքիային, մյուս մեծ տերություններն էլ հավանություն են տալիս Գերմանիայի դիրքորոշմանը։ «Հետևաբար մենք կգործենք մենակ, մեզ վրա կրելով գործի ամբողջ ծանրությունը, նրա հետևանքը, այսինքն՝ ստիպված կլինենք Դոան համառության դեպքում, որը համարյա թե անխուսափելի է, դիմել ճնշման»³։

1913 թ. դեկտեմբերի երրորդ տասնօրյակում չարունակվեցին Գիրսի լարված բանակցությունները Բ. Դոան հետ, որոնք, սակայն, որևէ դրական արդյունք չունեցան։

Ավելին, օգտվելով գերմանական կողմի բռնած դիրքից՝ Բ. Դուռը ոռուս դեսպանի հետ նոր վիճաբանություն բացեց երեք կետերի շուրջ. 1) Ընդունելով այն սկզբունքը, որ ընտրական ժողովներում մահմեդականներն ու քրիստոնյաները պետք է ունենան հավասար ներկայացուցչություն, Բ. Դուռը միաժամանակ գտնում էր, որ միայն թե դա պետք է լինի ընդհանուր տեսուչների կողմից կատարվելիք մարդահամարից հետո, 2) Ոռու-

¹ «Բարենորոգումներ Հայաստանում», էջ 87։

² Նույն տեղում, էջ 88։

³ Նույն տեղում, էջ 86։

տանալով արձակել համիդյան զնդերը՝ թուրք կառավարությունը, սակայն, հակառակվում էր զորակոչիկների զինծառայությունը տեղում անցկացնելու սկզբունքին, 3) կառավարությունը հայտարարեց, որ թույլ չի տա, որ հայկական համայնքները հայերից հարկեր գանձեն ազգային դպրոցների պահպանման համար, մի պահանջ, որի մասին անդադրում բարձրաձայնում էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը:

Գրավոր ձևակերպված այս կետերից զատ՝ մեծ վեզիրը Գիրսի հետ հանդիպումներից մեկի ժամանակ առաջ էր քաշել եվրոպական վերահսկողության խնդրին կրկին վերադառնալու անհրաժեշտության հարցը:

Կառավարությունը դրանով չէր բավարարվում: Դիվանագիտական սեղանի շուրջ հանդես գալով բարենորոգումների նախագծի սկզբունքային կետերի նորանոր մերժումներով՝ Բ. Դուռը միաժամանակ տերությունների ներկայացուցիչներին հայտարարում էր, թե իրենց համար համառորեն բարենորոգումներ են ուզում նաև քրդերը, ուստի կառավարությունը չվարել է, թե ինչպես նրանց բավարարություն տա:

Ամեն ինչից երևում էր, որ Բ. Դուռը վերջին փորձն է անում հայերի արյունը կրկին ոթելու սպառնալիքով մի կողմ նետել հատկապես եվրոպական վերահսկողության խնդիրը: Այդ նպատակով Կ. Պոլսից հրահանգներ էին գնում հայկական նահանգների վալիներին և իթթիհադի տեղական շեֆերին՝ «չարժել քրդերին»:

Դեկտեմբերի 24-ին Մ. Գիրսը № 1132 հեռագրով արտգործնախարար Ս. Սազոնովին իրազեկում է, որ անցած չարաթվա ամբողջ ընթացքում ինքը ստիպված է եղել համառ բանակցություններ վարել մեծ վեզիրի և հիմնականում նրա միջոցով՝ նախարարների խորհրդի հետ: Ընդ որում, ռուսական ղեսպանը ձգտել էր վերջնականապես ճշտել վերատեսուչների լիազորությունները:

Նախորդ օրը տեղի ունեցած գաղտնի և թեժ խորհրդակցության ընթացքում մեծ վեզիրը Գիրսին էր փոխանցել այդ լիազորությունների մասին թուրքական տեքստը՝ որպես Բ. Դուռն վերջնական խոսք, իսկ ղեսպանը մեծ վեզիրին էր փոխանցել

ռուսական կողմի նախագիծը, որը նա պետք է ուղարկեր տե-
րությունների Կ. Պոլսի ղեսպաններին: Ռուսական կողմը ստիպ-
ված իր կազմած նախագիծ էր ներառել թուրքական տեքստի մի
քանի կարևոր դրույթներ: № 1132 հեռագիրը տալու օրը Գիրսը
մեծ վեզիրի հետ կրկին քննարկել էր իր նախագիծը, որի ընթաց-
քում Սայիդ Հիլմի փաշան կատարել էր լուրջ փոփոխություններ:
Թուրքերի կողմից փոփոխության ենթարկված այդ նախագիծը
ներկայացվելու էր ինչպես Բ. Դռան, այնպես էլ ռուսական կայ-
սերական կառավարության քննարկմանը: «Ես հայտնեցի մեծ
վեզիրին, - իր հեռագրով Սազոնովին հայտնում էր ղեսպանը, -
որ բնավ չեմ երաշխավորում, որ այն կընդունվի մեր կառարա-
վության կողմից» Այնուհետև ավելացրել էր. «Անձամբ ես կար-
ծում եմ, որ տվյալ պահին մենք, այնուհանդերձ, պետք է բավա-
րարվենք բարեփոխումների սկզբունքով: ... Մյուս տերու-
թյունները չեն հետևի մեզ, եթե մենք ներկայացնենք ավելի լայն
պահանջներ: Վաղը երեկոյան մեծ վեզիրը կհաղորդի ինձ
նախարարների խորհրդի կարծիքը: Խնդրում եմ անմիջապես
հաղորդել ինձ Ձեր ցուցումները»¹:

Անհանգստացած ստեղծված վտանգավոր վիճակով՝ ղեկ-
տեմքերի 27-ին Թիֆլիսում տեղի է ունենում Ազգային բյուրոյի
պատգամավորների և էջմիածնից կաթողիկոսի կողմից ուղարկ-
ված անձանց միացյալ ժողով:

Լավ տեղեկացված չլինելով 1913 թ. վերջավորությանը ռու-
սական դիվանագիտության թափած ջանքերի մասին՝ էջմիածնի
Մայր Աթոռում և Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյում թյուր տպավո-
րություն էր ստեղծվել, թե Հայկական հարցում պակասել է
Պետերբուրգի եռանդը, թե թուրքերի չզաղարող ձգտումներին
նա չի տալիս համարժեք պատասխան, որի հետևանքով ամեն
անգամ Բ. Դուռը դիմում է նենգադուլի:

Միացյալ ժողովն իր ընդունած որոշման մեջ արձանագրել
էր, թե փոխարքա Վորոնցով-Դաչկովի միջնորդությամբ բավա-
կան ժամանակ առաջ Կաթողիկոսը կայսր Նիկոլայ Ռոմանովին

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 110 (об.).

ուղարկել է հուշագիր, որի պատասխանը դեռ չի ստացել: Ուստի ժողովը որոշել էր փոխարքային խնդրել թույլ տալ էջմիածնի կողմից մի պատգամավորություն ուղարկելու Պետերբուրգ՝ տեղում պարզելու եղելությունը, ինչպես նաև կառավարությունը ղրղել ավելի որոշակի արտահայտվելու Հայկական Հարցի վիճակի և ուսական քաղաքականության մասին: Որոշվում է նաև հրահանգել Պողոս Նուբարին, որ նա շարունակի իր մասնավոր դիմումները պետությունների դիվանագիտական ներկայացուցիչներին, իսկ պաշտոնական դիմումների համար սպասի Գևորգ V կաթողիկոսի նոր կարգադրություններին¹:

Արձագանքելով Թիֆլիսի միացյալ ընդհանուր ժողովի տրամադրություններին՝ պատրիարքը դիմել էր Գիրսին՝ հետևյալ խնդրանքով.

1) Դեսպաններին անմիջական մասնակից դարձնել Թուրքական կառավարության հետ Գլխավոր տեսուչների լիազորությունների սահմանների մշակմանը², 2) Տեսուչի պաշտոնի թափուր լինելու դեպքում պատրաստ լինել դիմագրավելու Թուրքական կողմի՝ ճգնաժամը ձգձգելու և ի վնաս բարեփոխումների ժամանակն օգտագործելու նկրտումները, 3) Ամեն գնով ամրագրել տվյալ սեկտորում քրիստոնյաների և մահմեդականների հավասար մասնակցության սկզբունքը, 4) Խոնարհաբար խնդրել դեսպանին՝ արձակուրդ չգնալ մինչև բարեփոխումների մասին պայմանագիրը վերջնական տեսքի բերելը և կնքելը, 5) Նկատի առնելով Թուրքիայում ընդհանուր քաղաքական իրադրության անկայունությունը՝ արագացնել պայմանագրի կնքումը՝ գրավոր ձևակերպելով նրա, առանց բացառության, բոլոր պայմանները²:

Բայց, ինչպես երևում է արխիվային մի փաստաթղթից, Թիֆլիսի միացյալ ժողովից անմիջապես հետո Բյուրոյի անդամների մի մասի մեջ կասկած էր առաջացել մայրաքաղաք պատգամավորություն ուղարկելու նպատակահարմարության հարցի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 28, թ. 31:

² АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 3.

նկատմամբ հարմար համարելով էջմիածնից նախարարներին նամակներ գրելը¹:

Հայկական հարցում ռուսական դիվանագիտության ոչ եռանուն գործելակերպի մասին թյուրըմբռնումները թվացյալ էին, ուստի կասկածները չուտով փարատվեցին մի շարք ապացույցներով, որոնք վկայում էին, որ ռուսական դիվանագիտությունը հավատարիմ է մնացել իր որդեգրած սկզբունքներին:

1) Ընդհանուր ժողովի սխալ եզրակացությունից երեք օր առաջ՝ դեկտեմբերի 23-ին, Բրյուսելում ռուսաց դեսպանորդ Կուդաշովը Սազոնովին հաղորդել էր, որ ժամեր առաջ իրեն է այցելել Փարիզից ժամանած Պոդոս փաշա Նուբարը և զրույցի ընթացքում նաև ասել, որ Կոստանդնուպոլսի Հայ պատրիարքից հեռագրային հաստատում է ստացել, թե տերությունների կողմից առաջարկելիք եվրոպացի երկու գլխավոր վերատեսուչների նշանակման վերաբերյալ Բ. Դուռը համաձայնություն է տվել: Դեսպանորդը հավելում էր, թե Պոդոս Նուբարը մասնավոր կերպով իմացել է, որ թուրքական կառավարությունն իբր մտադիր է բարեփոխումների մասին դեկրետ հրապարակել միայն գլխավոր վերատեսուչներին նշանակելու մասին հրամանագիրը ստորագրելուն զուգահեռ: Դա անընդունելի է Նուբարի համար, որը միջնորդում է, որ կայսերական կառավարությունը պնդի, որ պեսզի սույն դեկրետը հրապարակվի անհապաղ՝ չսպասելով թեկնածուներ գտնելուն²: Կ. Պոլսի դեսպան Գիրսը Պետերբուրգից ցուցում է ստանում, որ Բ. Դուռն համապատասխան հաղորդումը կարող է արվել վերատեսուչների նշանակումից հետո միայն³:

2) Դեկտեմբերի 25-ին Մ. Գիրսը Սազոնովին հեռագրել էր, որ վերատեսուչների թեկնածուների հայտնաբերման հարցը քննարկվելու է Կ. Պոլսի դեսպանների խորհրդաժողովի հատուկ նիստում: Սակայն, նշում էր ռուս դեսպանը, «թույլ կտամ ինձ

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3472, л. 100 (об.).

² Նույն տեղում, д. 3465, л. 106:

³ Նույն տեղում:

կարծիք արտահայտել, որ դրա համար առավել հարմար վայրը կարող էր լինել Պետերբուրգը: Այսպիսով կշեշտվե, որ Ռուսաստանին է վերապահվում այս հարցում ղեկավար դերը, և որ միայն նրա պաշտպանություն չնորհիվ հայերը կկարողանան հասնել իրենց կյանքի որոշ բարելավմանը»¹:

3) Միացյալ ժողովից ընդամենը երկու օր հետո՝ դեկտեմբերի 29-ին, Կոստանդնուպոլիս Հրած № 3570 գաղտնի հեռագրով Սազոնովը Գիրսին հաղորդում էր, որ Պետերբուրգում գերման ղեսպան Պուրտալեսը նախորդ օրն իր հետ զրույցի ժամանակ բողոքել է, թե «Բ. Դուան հետ հայկական բարեփոխումների մասին վերջին բանակցություններում Դուք առաջ եք քաշել Գերմանիայի կողմից պաշտպանված սկզբնական նախագծում տեղ չգտած նոր պահանջներ, բայց ես հերքել եմ այդ մեղադրանքը»: Մատնանշելով նոյեմբեր ամսին մշակած նախագծում ուսական կողմից թուրքերին արդեն արված չոչափելի զիջումները՝ Սազոնովը շեշտում էր, որ իր գլխավորած նախարարությունը դրանք դիտում է իբրև իր կողմից կատարած ծայրագույն հետնահանջ, և այլևս ոչ մի զիջում չի արվելու Բ. Դուանը²:

Որ Ռուսաստանը վճռական էր մնացել իր գործողություններում, վկայում էր նաև հոֆմայստեր Գիրսի կողմից Սայիդ փաշային ներկայացված գրավոր առաջարկությունը, որում հստակ ասված էր, որ իր կառավարությունը մինչև վերջ պաշտպանելու է վերատեսուչների և խորհրդականների անրոնադատելի իրավունքների մասին համաձայնագրի նախագծով նախատեսված սկզբունքը:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 120.

² Նույն տեղում, д. 3465, л. 113:

ԹՈՒՐՔԵՐՆ ՈՒ ՔՐԴԵՐՆ ԻՐԵՆՑ ՍՈՎՈՐԱԿԱՆ ԴԵՐՈՒՄ

Սերգեյ Սազոնովն իր հուշերում գրում էր. «Մինչդեռ դրու-
թյունը հայկական վիլայեթներում ոչ միայն չէր բարվոքվում,
այլև մեծ պետությունների Պոլսի դեսպանատները իրենց ենթա-
կա հյուպատոսներից ամեն օր տեղեկագրեր էին ստանում հայ
ազգաբնակչության վրա թուրքերի և քրդերի կատարած անվերջ
կեղեքումների և խժղոթությունների մասին: Թուրքական կառա-
վարությունը ոչ միայն այդ անիրավությունների առաջը չէր առ-
նում, այլև հաճախ ինքը խրախուսում էր. իսկ գերմանական
դեսպանը այդ ամենի վրա նայում էր սառնասիրտ աչքով»¹:

Ռուս-գերմանական համաձայնությունից իր դժգոհություն-
ները Բ. Դուռը թույնով փոխանցեց թուրք մամուլին: Հայերի
գլխին նոր ուժով մաղձ էին տեղում մայրաքաղաքի «Թանին»,
«Թասֆիրի էֆքեար», «Իզդամ», «Թերջիման» թերթերը,
ծայրահեղ ազգայնական մյուս պարբերականները: «Թանինի»
խմբագրապետ Զահիդ բեյը թերթում բացահայտ սպառնական
տոնով հայտարարում էր. «Թուրք կառավարությունը ո'չ մեկ
պայմանով չի կրնար հանդուրժել Եւրոպայի ուղղակի կամ
անուղղակի ազդեցութեամբ կատարուած բարենորոգումներու
ձեռնարկներուն»: Զահիդը գրում էր, որ բացի պատերազմից՝
եվրոպան չի կարող իր կամքը Թուրքիային թելադրելու ուրիշ
որևէ միջոց գտնել: Մինչ Հայաստանի բարենորոգումների շուրջ
բանակցությունները շարունակվում էին, և նկատվում էր որոշ
առաջընթաց, թուրք մոլի մամուլը երկրով մեկ «բացատրում»
էր, թե այդ ամենից թուրքերին ինչ դժբախտություններ են
սպասվում: Նա ընդհանրապես վերին աստիճանի տխուր դեր
խաղաց 1913 թ. վերջին 2-3 ամիսների ընթացքում: Ազգայնա-
կան թերթերը դիմում էին չափազանցությունների, տպագրում
կեղծիքներ ու սադրանքներ: Գրգռելով տգետ ամբոխին՝ այդ
պարբերականները ըստ էության ստեղծեցին հակահայկական

¹ «Հայրենիք», № 2 (265), փետրվար, 1948, էջ 48:

² Զահիդ բեյի սույն հոդվածը հայերեն թարգմանությամբ տե'ս «Աշխա-
տանք» (Վան), № 3 (149), 16 նոյեմբերի 1913 թ.:

և հակաքրիստոնեական ազգայնական շարժման մի նոր կատաղի ալիք, որի նշանաբանն էր. «Ինչը թուրքական չէ, և ինչը իսլամական չէ, պետք է արհամարհել, այսպանել ու հարվածել»:

Այդ և նման ուրիշ կոչերի ազդեցության տակ բորբոքվեց հասարակական կարծիքը: Կառավարությունն ու ժողովուրդը ոտքի ելան, ալեկոծվեցին, դարձան մի հոգի ու մի բերան՝ խստիվ բողոքելով «Եվրոպայի այս ծանր ոտնձգության» դեմ:

Թուրքը հայի պես չէ, որ մեկը աջ քաշի, մյուսը՝ ձախ: Կառավարությունից հնչած ամեն մի արտահայտություն անմիջապես արձագանք էր գտնում կայսրության բոլոր անկյուններում, թուրք հասարակության բոլոր խավերում:

Սկսած պետական պաշտոնյաներից մինչև փողոցի անչափահաս երեխաները՝ բոնում ու թափահարում էին հայ քահանայի օձիքը, հայհոյում ու անպատվում կամ եկեղեցու դռների վրա ու պատերին աղտեղություններ քսում: Թուրք լրագրողները միակամ ցասկոտ դիրք էին բռնել, իսկ պետական պաշտոնյաների և զինվորականների ստորագրությամբ թերթերի էջերում լույս տեսած հոդվածները լի էին ամբողջ Հայաստանն արյունով ողողելու սպառնալիքներով: Ինչ վերաբերում էր քրդերին, ապա նրանք այս ու այն բեյի բերանով հայերին ահաբեկում էին մինչ այդ չտեսնված կոտորածով, եթե նրանք համարձակվեն ընդունել եվրոպացիների թելադրած բարենորոգումները:

1914 թ. հունվարի սկզբներին Պետերբուրգ հեռագիր էր հասել, թե հայերին կոտորելու համար երիտթուրք կոմիտեն Հայաստանում եռանդուն ագիտացիա է մղում: Կոմիտեի էմիսարները չըջում էին հայկական նահանգներով մեկ և մահմեդականներին խորհուրդ տալիս ձեռք բերել սպիտակ չալմա և սպիտակ ֆես՝ տարբերվելու համար քրիստոնյաներից, երբ կսկսվի կոտորածը¹:

1914 թ. առաջին չաբաթում մթնոլորտն հատկապես անտանելի էր դարձել Բարձր Հայքում: Այստեղ մեկը մյուսի հետևից տեղի էին ունենում թուրք մտավորականների գաղտնի ժողով-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 4, 9 հունվարի 1914 թ.:

ներ՝ ամբոխավարների և դադաշների մասնակցությունը: Իթի-
հադի կոմիտեի ցուցումներով թուրք մտավորականությունը
գործում էր հասարակական թափթփուկների հետ միակամ ու
համերաչխ¹:

Օսմանյան պառլամենտում էրզրումից պատգամավոր
ընտրված Սեյֆուլլահ էֆենդին տեղական մյուդիր Մեռհյուրդար
Ահմեդ բեյի հետ այստեղ ստորագրություններ էր հավաքում
թուրք երևելիներից, որ իրենք երբեք չեն կարող ընդունել որևէ
վերահսկում, որտեղից էլ որ այն թելադրված լինի, որովհետև
դա վնասում է ազգերի համերաչխությունը և ոտնատակ տալիս
վեհապետի անրոնարարելի իրավունքները²:

Այսպիսով, չարագուշակ սև ամպերը նորից կուտակվում էին
հայոց անմխիթար իրականության մոռյլ հորիզոնի վրա: Նորից
ահ ու դող, նորից սարսուռ էր անցնում ազգի մարմնով:

Հայերի համար նորություն չէին իրենց ազգի ու նրա պա-
հանջների հանդեպ կենտրոնական կառավարության բռնած
դիրքը, նրան պաշտպանող թուրք մամուլի օրգանների բանեց-
րած լեզուն: Բայց ինչ կատարվում էր Հայկական հարցի վերա-
բացումից հետո՝ 1913 թ. աշնանը և 1914 թ. առաջին ամսին, վեր
էր ամեն սպասածից:

Կառավարությունը պատրիարքարանից ստացած վերջին
թագրիրը այնպիսի վիրավորական ու վրդովեցուցիչ ձևով էր
հետ ուղարկել, որ մինչ այդ չէր եղել նույնիսկ սուլթան Համիդի
օրերին: Բ. Դուռը հայտարարել էր, որ այսուհետ ոչ մի պատաս-
խան չի տալու պատրիարքարանի թագրիրներին: «Կառավա-
րության այդ ընթացքը, - գրում էր «Աշխատանք» թերթը, - նա-
խատինք մըն է ուղղված ամբողջ հայ ազգի հասցեին, անոր
քաղաքակրթական ճիգերուն եւ անոր արդար ու յառաջադեմ
պահանջներուն»³:

Մյուս կողմից, թուրք մամուլը իթիհադական «Թանին» ու

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 5, 10 հունվարի 1914 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ «Աշխատանք» (Վան), № 5 (151), 30 նոյեմբերի 1913 թ.:

«Թասվիրի էֆրեար» մոլի օրգանների գլխավորությամբ և, անշուշտ, քաջալերված հայ ազգի հանդեպ կառավարությունն արհամարհական դիրքով, իր էջերում հայ ազգի դեմ այնպիսի սպառնալից լեզու էր գործածում, որ ի հայտ էր բերում թուրքական հրապարակագրության ատամնավոր վիճակը: Եվ եթե այդպիսի լեզու գործածեր հայկական մամուլը, ապա ընդմիջտ լուծության կդատապարտվեր: Անտարբեր մնալով իթթիհական մամուլի գրգռիչ ու ամբոխավար հրապարակումների նկատմամբ, ավելին՝ խրախուսելով դրանք՝ իշխանությունները միաժամանակ հայկական թերթերին արգելում էին հանդես գալ պատասխան հերքումներով, ինչպես նաև խստիվ պահանջում էին ոչ մի նյութ չտպագրել բարենորոգումների շուրջ ընթացող բանակցությունների ու ծրագրերի մասին:

Այսպիսի աչառությունն արդյունքը լինում էր այն, որ թուրքական մամուլի սանձարձակ սաղրանքների ազդեցության տակ շատ թուրքեր սպառնական նամակներ էին ուղարկում հայկական թերթերի խմբագրություններ՝ պահանջելով ոչ մի նյութ չտպագրել բանակցությունների ընթացքի մասին, հակառակ պարագայում խոստանալով «ջարդել ու կոտորել այնպես, որ երենկ ասեք անցյալի ձեր սև օրերին»: Ձնայած այս և նման վայրենի սպառնալիքներին՝ հայկական մամուլը, աչքի առաջ ունենալով բոլոր վտանգները, շարունակում էր իր առաքելությունը:

«Աշխատանք» թերթը, արտահայտելով հայկական հասարակության վճռականությունը, գրում էր. «Հայ ազգը հաստատապես որոշած է ապրիլ եւ չնահանջել իր պահանջներէն՝ ոչ մերժումներու եւ ոչ ալ ջարդէ ու կոտորածի սարսափներուն առջեւ եւ ապրիլ ուրիշներու հետ հաւասար իրաւունքներով եւ հաւասար պարտականութիւններով»¹:

Ինչպես հայկական հարցի վերաբացման նախորդ բոլոր ամիսներին, 1913 թ. վերջին ամիսներին նույնպես քուրդ վերնախավը վճռականապես կանգնած էր իթթիհազի ու նրա կառավարության կողքին և ամեն կերպ նրանց աջակցում էր հայկա-

¹ «Աշխատանք», № 5 (151), 30 նոյեմբերի 1913 թ.:

կան բարենորոգումների ծրագրերը խափանելու համար: Քրդերն այս ու այն բնյի բերանով հայերին ահաբեկում էին մինչ այդ չտեսնված կոտորածով, եթե նրանք համարձակվեն ընդունել եվրոպացիների թելադրած բարենորոգումները:

Մի քանի ամիս առաջ կառավարություն լուռ համաձայնությունամբ Կարճկանի քրդերը և այլ տեղերից օգնություն եկած նրանց ցեղակիցները ավերեցին գավառի բազմաթիվ հայաբնակ գյուղեր, թալանի ընթացքում սպանեցին և վիրավորեցին տասնյակ հայերի: «Քիչ մնացած էր որ ողջ Կարճկանը Ատանայի վերածուեր, ամբողջ հայ գիւղերը սրախողխող ըլլային քիւրդ խուժանի վայրագութեանց»¹, - գրում էր «Աշխատանք» թերթը: Հիմա նույն բանը ամեն պահի կարող էր կատարվել Հայաստանի ուրիշ տեղերում:

«Հայերին ջարդելու հիմնական դերը հատկացված է քրդերին»², - տագնապում էր «Մշակը»: «Շարունակելով Արդուլ Համիդի գործելակերպը՝ Իթթիհադի կոմիտեն հայերի նոր կոտորած է ուզում սարքել՝ դարձյալ քրդերի ձեռքով»³, - գրում էր «Русское Слово» թերթը:

«Եթե այժմ քուրդ ջարդարարները Կ. Պոլսից տված ազդանշանով անպաշտպան հայերի վրա թափեն իրենց զայրույթը, - զգուշացնում էր «Русское Слово» - ն, - այդ դեպքում մեծ պետությունների վրա կընկնի բարոյական պատասխանատվության ողջ ծանրությունը: Մանավանդ Ռուսաստանը չի կարող հաշվի չառնել իր նկատմամբ հայ ժողովրդի վստահությունը և լվանալ ձեռքերը: Նման վարվելակերպը անհամապատասխան կլիներ ոչ միայն ռուսական շահերին, այլև մեծ պետության պատվի և արժանապատվության համար»⁴: Այնուհետև «Русское Слово» - ն չարունակում էր. «Պետք է հուսալ, որ մեր դիվանագիտությունը

¹ Տե՛ս «Աշխատանք», № 35, 13 Հուլիսի 1913 թ.: Քրդերի վանի վիլայեթի հայերի նկատմամբ չղադարող ոճրագործությունների մասին տե՛ս նույն թերթի 1913 թ. Հուլիսի 27-ի համարում (№ 37)

² «Մշակ», № 4, 9 Հունվարի 1914 թ.:

³ «Русское Слово», № 4, 5 января 1914 չ.

⁴ Նույն տեղում:

չի հապաղի ձեռք առնել իրեն մատչելի բոլոր միջոցները՝ պաշտպանելու համար քրիստոնյա ժողովրդի խաղաղ գոյությունը Հայաստանում և Քուրդիստանում: Այլապես կարող է պատահել, որ երբ, վերջապես, հայկական բարենորոգումներն ավելի չոչափելի ձև ստանան, այլևս ոչ ոք չլինի, որի համար գործադրվեն այդ բարենորոգումները»¹:

Տեղեկանալով նոր եղեռնագործության դիմելու քրդերի ու թուրքերի մտադրության մասին՝ ռուսական դիվանագիտությունը Բ. Դոանը իրազեկեց, որ Հայաստանում որևէ անկարգություն ծագելու դեպքում ամբողջ պատասխանատվությունը Ռուսաստանը ձգելու է թուրքաց կառավարության վրա²:

Որոշ ժամանակ առաջ երիտթուրքերը կախաղան էին բարձրացրել կամ գնդակահարել քուրդ աղաներից, բեյերից և չեյսեբից մի քանիսին, որոնք սկսել էին հանդես գալ երիտթուրքական իշխանությունների դեմ՝ հանուն սուլթանական հին կարգերի վերականգնման: Պատժի արժանացածներից էին Շաքիր աղան, Միր-Մհերը և ուրիշ ոճրագործ հայակերներ³: Նույն ժամանակ՝ 1908 թ. հեղափոխությունից հետո, իշխանության եկած երիտթուրքերից փախած և Պարսկաստան անցած քուրդ աղաներն ու բեյերը, ստանալով Իթթիհադի կոմիտեի թույլտվությունը, վերադարձան Թուրքիա: Իթթիհադի կառավարությանը հավատարմության երդումներ տալուց հետո նրանք հետ ստացան չարժական ու անչարժ ողջ ունեցվածքը և անմիջապես անցան Հայ բնակչության հալածանքին:

Ոչնչացված էր Սայիտի խումբը, բայց ձերբակալված էին արդյոք Երունի ավազակները կամ Գավաչի Զանկոն: Ո՛չ: Այլապես ինչպե՞ս կարող էր անդորրություն հաստատված լինել, երբ նրանք դարանամուտ, ամեն ռոպե պատրաստ էին ցույց տալու իրենց «սխրագործությունները»:

¹ «Русское Слово», № 4, 5 января 1914 г.

² Տե՛ս «Մշակ», № 4, 9 Հունվարի 1914 թ.:

³ «Բիւզանդիստն», 9 Հոկտեմբերի 1913 թ.:

Կառավարական զորքերի հետ ընդհարման ժամանակ սպանվել էին Վասպուրականի հայտնի քուրդ ավազակապետներից մի քանիսը: Բայց դրանով հայերի մեջ չէր առաջացել քրդական հարստահարումներից փրկվելու որևէ հույս, քանզի ակնհայտ էր, որ կառավարությունը գաղտնի թե բացահայտ շարունակում է զինել քրդերին:

Իսկ ունեցած քիչ-միջ զենքով քրդերին դիմադրություն փորձ անելու դեպքում հայերը ենթարկվում էին դաժան պատիժների: Հայկական գյուղերում մի զենք անգամ չթողնելու հրահանգներ էին տրվում:

Եթե օսմանյան հեղափոխությունից հետո՝ 1908 թ. սկսած, հայերը «կամավոր» էին իշխանություններին հանձնում իրենց զենքերը, ապա այժմ՝ 1913 թ. վերջերին, Իթթիհադի կոմիտեի առաջադրանքով դա իրականացնում էր ինքը՝ կառավարությունը: Հայերի լիակատար զինաթափումը ուղեկցվում էր խաբուրթյամբ, թե այն տարածվելու է նաև քրդերի ու մյուս ազգային խմբերի վրա: Այդ սուտ խոստումների առնչությամբ «Ազատամարտը» դեռ ամիսներ առաջ գրում էր.

«Մեզ խոստացան անխտրականութիւն հաստատել եւ տեսանք արդիւնքը: Հայերու պարբերական զինաթափութիւնը՝ խուզարկելով ու խոչտանգելով: Կարծես հայերը զինւած բանակներ ունին, իսկ միւս ազգութիւնները անզէն ոչխարի հոտեր են: Որովհետեւ այսքան հայերու գէնքերը գրաւելու ընթացքին ականատես չեղանք մի քանի քրդական զինաթափութեան փաստերու, մինչդեռ մեր վիլայէթի մէջ հայերը բոլորէն քիչ զինւած եւ քիչ գէնք ունեցող ժողովուրդն են: Հայերու զինաթափութիւն կը շարունակուի նոյնիսկ օրէնքով թոյլատրուած գէնքերուն համար: Մենք չենք պահանջեր, որ հայերը գէնք կրելու արտօնւած լինեն, այլ այն որ կառավարութիւնը պարտաւոր է բոլորի վերաբերմամբ անկողմնակալ գտնիլ: Եթէ զինաթափութիւն է, ապա ուրեմն ատոր թող ենթարկւին նաև քրդերն ու թուրքերը, մի խօսքով բոլոր ժողովուրդները եւ ո՛չ թէ բացարձակապէս հայերը, բայց այդպէս չէ: ... Սա սխտեմատիկ ու ծրագրւած հալածանք է: Խտրացի քիւրդ ցեղը յարձակեց, կրակ բացաւ կառավարական զորքերու դէմ, օրերով կռիւ մղեցին —

կառավարութիւնը անոնցմէ եւ ո՛չ մէկ կը փնտրէ»¹:

«Դանակը ոսկորին հասած» վերնագրով Մոկսից ստացած նամակում, որը տպագրել էր Վանի «Աշխատանք» թերթը, նշված էր, որ Տինիս գյուղի հայերը, այլևս անկարող լինելով դիմակայելու նույն գյուղի քրդերի հարստահարումներին, թողնելով ամեն ինչ, գաղթել են²:

Հաջորդ օրը հերթը հասել էր հարևան Նանենց գյուղին: Այս դժբախտ գյուղին տարիների մարտիրոսությունը կարծես բավական չէր, «Աշխատանք» թերթին գրում էր «Վաչագան» ստորագրությամբ թղթակիցը, Շելի բեկի պակաս թողածը լրացնում է նրա որդիներից Աֆըք բեյը: Սա գյուղի հայերին դրել էր անասելի դժոխային կացության մեջ, բայց սրանք իրենց զրկանքների ու հալածանքների մասին իրավունք չունեին անգամ ծպտուն հանելու: Բեկը ու նրա ղուլամներն օրեցօր ավելի ու ավելի սանձարձակ էին դառնում. նրանք գիշերները մտնում էին տները, ահաբեկում ընտանիքի անդամներին, ծեծում, տանտիրոջից պահանջում փող ու մթերք: Իսկ եթե որևէ մեկը փորձում էր դիմադրել, ծեծելով կիսամեռ էին անում: Թղթակից Վաչագանը գյուղի հայերի հարստահարումներից բերում էր մի կոնկրետ օրինակ.

«Մինչեւ նախանցեալ տարի Մանուկ իբրեւ կապալ կը վճարէր մօտ մէկուկէս չափ ցորեն, իսկ այս տարին Աբրֆ պէյ բռնի տարաւ 9 չափ ցորեն, բացի իւղէ պանիրէ եւ ուրիշ մանր ու մունր իրեղէններէ: Անցեալ տարի յիշեալէն խլեց 6 չափ ցորեն եւ 3 ոսկի: Այժմ իբրեւ տուգանք առած է 3 ոսկի, իբրեւ կապալ 6 չափ ցորեն եւ կը պահանջէ իբրեւ տուգանք 4 ոսկի: Առած է նոյնպէս մէկ հատ այծ, մէկ հատ թաղիք, ուղած ժամանակ եւ ուղած քանակութեամբ կը տանի իւղ, պանիր, բուրդ: Արդ՝ թաղիքը 45 դրչ., այծը 40 հաշուելով կըստանանք ընդամեն 12 ոսկիի մօտեցող գումար մը, բացի իւղէ, պանիրէ եւ այլնէ, զորս կուտայ յիշեալ Մանուկ, կիսաքաղց թողլով իր 8 անդամէ բաղկացած ընտանիքը»³:

¹ Տե՛ս «Ազատամարտ», № 36, 20 Հուլիսի 1913 թ.:

² Տե՛ս «Աշխատանք», № 50 (146), 26 Հոկտեմբերի 1913 թ.:

³ Նույն տեղում:

Պարզ է, որ Աբրեֆի գոհերը չպիտի ծպտուն հաներին այնպիսի մի գազառում, ուր կառավարման ղեկը, հետևաբար և ժողովրդի բախտն ու ճակատագիրը բեյության ձեռքին էր:

Թղթակիցը տեղեկացնում էր, որ այլևս անկարող լինելով դիմադրելու քրդերի հարստահարումներին՝ գյուղը, որի երիտասարդությունը մինչ այդ արդեն կոմկաս էր անցել, ստիպված էր հեռանալ անորոշ ուղղությամբ՝ ճանապարհին կոտորվելու վախը սրտում¹:

Հայաստանում հայերին պատուհասելու նախաձեռնությունն իրենց վրա վերցնելով՝ քրդերը դրա դիմաց ակնկալում էին փոխհատուցում իթթիհադական իշխանություններից, այն է՝ տապալել բարենորոգումների գործը: Դա նրանց համար կարծես կյանքի ու մահվան հարց էր դարձել: Նրանք ասում էին, թե Հայաստանի բարենորոգումներ կոչվածը զուտ հայկական պահանջներ են, իսկ իրենք դրանից ոչ մի օգուտ չունեն և չեն ունենալու: Հայկական մամուլը հաճախ էր անդրադառնում բարենորոգումների խնդրի հանդեպ քրդերի թշնամական վերաբերմունքին և ժխտում էր նրանց չհիմնավորված տեսակետը: «Ժամանակը» գրում էր, որ քրդերը Հայաստանի բարենորոգումներ հասկացության փոխարեն գիտակցաբար օգտագործում են հայկական բարենորոգումներ բառակապակցությունը, որպեսզի ցույց տան, թե դա միայն հայերի համար է²:

Հատկանշական է, որ երբ հայերն առաջ էին մղում Հայաստանի բարենորոգումների գործը, թուրք կրթություն ստացած գործիչներից շատերը զարմանք էին հայտնում, որ նրանք հավասարապես չահագրգռված են ինչպես իրենց ազգակիցների, այնպես էլ Հայաստանի քրդերի վիճակի բարելավման խնդրով, այն դեպքում, երբ վերջիններս հայտնի են հայերի նկատմամբ գործած ոճիրներով, իրենց միջնադարյան վարքուբարքով, 20-րդ դարի համար զարմանալի հետամնացությունը: «Խոնչ է վրանարնակ քուրդ աշիրեթների վիճակը ընկերային ու քաղաքական

¹ «Աշխատանք», № 50 (146), 26 հոկտեմբերի 1913 թ.:

² ՏՆ՝ս «Ժամանակ», № 1316, 23 դեկտեմբերի 1913 թ.:

տեսակետով: Դա նախնական վիճակ է, կուլտուրական ամենա-
ցածր աստիճան է,- նկատում էին նրանք:- Եվ Հայերը ըստ
էություն սատարում են մարտնչող Հետամնացությունն ու
կիսավայրենի բարքերի երևույթը»:

Հայկական լրագրերը հաղորդում էին, որ 1913 թ. դեկտեմ-
բերին Բ. Դռանը տեղի էր ունեցել թուրք նախարարների և մի
քանի Հայ նշանավոր գործիչների համատեղ խորհրդակցություն,
որի ընթացքում վերջիններս առաջարկել էին Հայաստանի տե-
ղական երկու լեզուները՝ Հայերենն ու քրդերենը, հավասարա-
պես ընդունելի դարձնել դատարաններում խնդրագրեր կազմե-
լիս և մյուս բոլոր գործառույթներում: Այդ պահանջին առարկե-
լով՝ ներքին գործերի նախարարն ասել էր. «Հայերէնի համար կը
հասկնամ, կանոնաւոր լեզու մըն է. սակայն կարելիութիւն չեմ
տեսներ քրդերէնի համար՝ որ գրական լեզու մը չէ»: Դրան ի
պատասխան՝ խորհրդակցության Հայ մասնակիցներից մեկն
ասել էր. «Երբ լեզու մը կը խօսուի, գայն գրելու միջոցն ալ
գտնուած է կամ կը գտնուի անշուշտ: Ժողովուրդ մը կարելի չէ
զրկել ինքզինքը հասկցնելու բնական իրաւունքէն»¹:

Թուրքը զարմացած էր. ինչպե՞ս թե՛ Հայը հանդես է գալիս
որպես քրդի իրավունքների պաշտպան: Այո՛, ասում էին Հայ
գործիչները, իրավունքն ու արդարությունը ազգություն չունեն:
Հայերի քաջած բոլոր տառապանքների հիմնական պատճառնե-
րից մեկը Հենց այն է, որ ինչպես արդուհամիդյան արյունալի
ռեժիմը, այնպես էլ Իթթիհատի հաստատած անտանելի կարգը
իրավունքի և արդարության գործին միշտ նայել են ազգայնամոլ
աչքերով²:

Հայերը սրտանց փափագում էին, որ քրդերն ունենան Հաս-
տատուն բնակություն, լինեն նստակյաց, որպեսզի ունենան
զարգանալու հնարավորություն: «Ժամանակը» գրում էր.
«Ունէ Հայ երբեք մտքէ անցուցած չէ, որ քիւրտերը մնան ներ-
կայ վիճակին մէջ: Բարենորոգումները պէտք է ընդունիլ իրենց

¹ Տե՛ս «Ժամանակ», № 1316, 23 դեկտեմբերի 1912 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

ամէն Հետեւանքներովը. անարդարութիւն մը պիտի ըլլար քիւրտ տարրին ներկայ անկեալ վիճակին մէջ մնալը փափաքիլ. մենք հայերս գիտենք թէ անարդարութիւն եւ բարենորոգում չեն կրնար միասին ապրիլ»¹:

Որքան էլ քրդերը փորձեին ցույց տալ, թե անսահման նվիրված են թուրքերին և որպէս մահմեդական անքակտելի միասնություն են կազմում նրանց հետ, բայց հայերին աննկատ չէր այն, որ երկուսի միասնությունը չի կարող դիմանալ ժամանակի քննությանը և խախտվելու է հայությանն իր հայրենիքից համատեղ ջանքերով դուրս մղելուց հետո: Բայց Հիմա քրդության համար օղի ու ջրի պէս անհրաժեշտ էր առավելագույնս օգտվել թուրքական իշխանությունների ընձեռած հովանավորությունից՝ «անցանկալի» էթնոս հայությանը բնաջնջելու համար:

Անդրադառնալով քրդերի ցեղային հատկանիշներին՝ «Աւետարներ» թերթի խմբագրապետը շեշտում էր այդ հատկանիշներից առավել տիպականը. միշտ հակվել է զորավորի կողմը: Նա նշում էր, որ Բալկաններում թուրքական պետության կրած ձախողումներից հետո քրդերը «սուր հոտառութեամբ մը սկսած են իրենց նոր ապաստանարան մը որոնել ուսական թեւարկութեան ներքեւ»: Եվ հողավածագիրը մատնանշում էր մի շարք քուրդ բեյերի ու փաշաների, որոնք «այժմէն սկսած են թաքուն յարարերութիւն մշակել ուս կառավարութեան հետ, մինչեւ իսկ անոնցմէ ոմանք պատուանշաններով օժտուած են նոյն պետութենէն, ինչպէս կարդացինք թերթերուն մեջ: Որովհետեւ պետք է գիտնալ թէ քուրդ ժողովուրդը որչափ տգէտ, նոյնչափ խորագէտ եւ հեռատես է, ինչ որ կ'ապացուցուի իրենց ցեղային հետեւեալ առածով. «Հիւր պը ֆըքրա՛, քիւր պը ֆըքրա՛, տիւր ֆըքրա՛»»:

Այնուհետև թերթը հիշեցնում էր, որ քրդերը ժամանակին զանազան բռնություններով իրենց հարևանությամբ ապրող հայերին ստիպել են իսլամություն ընդունել ու քրդանալ, որպէս-

¹ «Ժամանակ», № 1316, 23 դեկտեմբերի 1913 թ.:

^{*} «Մանր-մանր մտածիր, խոր մտածիր, հեռու մտածիր»:

զի այդ կերպ ավելի զորացնեն իրենց թիվը, իսկ այժմ նույնանման և ավելի դաժան բռնություններով փորձում են հայերին դուրս մղել իրենց հայրենիքի¹:

Ի դեպ, ուս պաշտոնյաները չէին թաքցնում, որ դարասկզբի 10 տարիներին ուսական դիվանագիտությունը և զինվորական համապատասխան ստորաբաժանումները սերտ կապերի մեջ են եղել քրդերի առաջնորդների հետ և նրանց օգտագործել են Ռուսաստանի քաղաքական նպատակներին: Բայց, ի վերջո, քրդերի նկատմամբ Պետերբուրգը բռնեց բացասական դիրքորոշում՝ համարելով, որ նրանք սերտ կապերով (այդ թվում նաև՝ կրոնական) կապված են թուրքերի հետ, և բացի այդ, քաղաքական իրադրությունը Արևմտյան Հայաստանում այնպիսին է, որ քրդերին մերձենալու դեպքում Ռուսաստանը անխուսափելիորեն կկորցնի հայերին և «Հայկական» խաղաքարտը: Նորհրդային քրդագետ Մ. Ս. Լազարենը այդ առթիվ նշում է, որ Պետերբուրգում «ակնհայտորեն չէին վստահում քրդերին և հույս չէին դնում նրանց աջակցության վրա, իսկ Բ. Գոան հետ հայկական հարցի առթիվ բանակցությունների ժամանակ ուսական դիվանագիտությունը քրդական պրոբլեմը չոչափում էր միայն այնքանով, որքանով որ դա անհրաժեշտ էր հայերի ազգային շահերը և անվտանգությունը հայկական վիլայեթներում ապահովելու համար»²:

Ի տարբերություն ուսական դիվանագիտության, որը տրամադիր չէր հայկական խնդիրը զոհաբերել՝ ի դեմս քրդերի՝ այսրոպեական դաշնակից ձեռք բերելու համար, Գերմանիան, ընդհակառակը, շահագրգռված էր «քրդական հարցը» պահել օրակարգում, և որքան հնարավոր է խանգարել «ռուսների շահերին լծված» հայերի նպատակների իրագործմանը: «Քրդական հարցը» միշտ պետք է հակադրված պահել «Հայկական հարցին», այս էր Հայաստանի բարենորոգումների հարցում Բեռլինի վարած քաղաքականությունից գլխավոր ուղղություններից մեկը:

¹ «Աւետարեւ», № 21, 24 մայիսի 1913 թ.:

² М. С. Лазарев, Күрдский вопрос, 1891-1917, М., 1972, с. 242-245.

Նշանավոր բուլղերիկ Բագրատ Բորյանը համոզված էր, որ հանդես գալով քուրդ ժողովրդի շահերի «պաշտպանություն» օգտին՝ Գերմանիան մի գլխավոր նպատակ էր հետապնդում, այն է՝ պաշտպանել Թուրքիայի ընդհանրական շահերը¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Ռուսաստանն իր նպատակներին ժամանակ առ ժամանակ օգտագործում էր Հայաստանի քրդերին, բայց դա անում էր ոչ ի վնաս հայերի, իսկ Գերմանիան քրդերին օգտագործում էր հայերին «զսպելու» համար՝ հօգուտ իր դաշնակից Թուրքիայի, հետևապես նաև՝ հօգուտ իրեն: Քրդական հարցում Գերմանիայի հետ տարակարծություն չունեին նրա դաշնակիցները, հատկապես՝ Ավստրիան: Ինչ վերաբերում է Համաձայնություն դաշինքի երկու երկրների՝ Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարություններին, ապա սրանք քրդական գործոնը հաջողությամբ օգտագործում էին իրենց դաշնակից Ռուսաստանի առջև փակ պահելու դեպի Մերձավոր Արևելք ձգվող ուղիները, թեև այդ երկրների հասարակական կարծիքը առաջնորդվում էր միանգամայն ուրիշ տրամաբանությամբ:

Հայկական մամուլն ընթերցողներին էր մատուցում քրդական հարստահարումներից հայ գյուղացիներին պաշտպանելու անհրաժեշտության մասին անգլիական ու ֆրանսիական հասարակություններից իրենց կառավարություններին հղած բազմաթիվ հորդորներ ու կոչեր:

«Յուսարբեր» (Կահիրե) թերթն արտատպել էր Ալեքսանդրիայում լույս տեսնող հունական «Թահրիտրոմոս-Օմոնիա» օրաթերթում 1914 թ. հունվարի 2-ին տպագրված հոդվածը Հայկական հարցի մասին: Հեղինակը նշում էր, որ անգլիական հասարակությունը մեծապես հետաքրքրված է թուրքահայերի կյանքով, և որ այդ հասարակության մեջ ընդհանուր կարծիքն այն է, որ Օսմանյան կայսրության ասիական տարածքների ապահովության կարելի է հասնել միայն ու միայն Հայաստանը եվրոպական հակակշիռ դիտելու դեպքում: Հայաստանի նկատմամբ անգլիական հասարակության հետաքրքրությունն այն-

¹ Տե՛ս Բ. Ա. Борян, Армения, Международная дипломатия и СССР, ч. I, М.-Л., 1928, с. 282.

քան է աճել, նշում էր պարբերականը, որ բազմաթիվ բրիտանացիներ վերջին չրջանում ճանապարհվել են Հայաստան՝ իրենց աչքերով տեսնելու այդ առեղծվածային երկիրը: Դրանց թվում թերթը հատկապես պատմում է Պրքսթըն ազգանունով երկու եղբայրների մասին, որոնք Հայաստան մեկնելուց առաջ արտգործնախարար էղուարդ Գրեյից ստացել էին հանձնարարական՝ մանրամասն ուսումնասիրել հայերի կացությունը և գրավոր կարծիք ներկայացնել իրեն:

Լինելով Հայաստանում՝ եղբայրներն ուսումնասիրել էին հայության կյանքի խղճալի պայմանները, որից հետո նրանցից ավագը շարունակել էր մնալ Հայաստանում, իսկ կրտսերը վերադարձել էր Լոնդոն և արտգործնախարարին ներկայացրել իր նոթագրությունները, որոնցում տեսակետ էր հայտնել, որ անհրաժեշտ է որքան հնարավոր է ուժ տալ Հայաստանի ինքնավարությանն ի նպաստ քարոզչությանը:

Այնուհետև Պրքսթըն կրտսերը հարցազրույցներ էր տվել Լոնդոնի մամուլին: Թերթերից մեկի հրապարակագրի հնչեցրած հարցին նա պատասխանել էր, թե պատշաճ է նկատում դրամ ունեցող իր հայրենակիցներին խորհուրդ տալ ամռան թե ձմռան ամիսներին այցելել Հայաստան: Եվ նա նկարագրում է Հայաստանում իր տեսածը: Հայաստանը հարմարագույն երկիր է բոլոր նրանց համար, ասել էր նա, որոնք փափագում են մարդկության վաղնջական կյանքի մի քանի օրեր անցկացնել այնտեղ: Կարելի է ձիով կամ քարավանով ճամփորդել, բացօթյա իջևանել, ավազակների հանդիպել կամ քրդերի հետ փոխհրաձգություն կատարել, բարձրանալ բարձրաբերձ լեռների վրա կամ իջնել խորաձոր հովիտներ: Հայաստանը ամենահարուստ երկրներից մեկն է, բայց այն աստիճան անուշադրության մատնված, որ խորին տխրությանը է համակում այցելուին: Ամբողջ երկիրը հեծում է ամենաճնշիչ կարգերի տակ, որը նույնիսկ միջնադարյան ավանդականությունից վատթարագույն է: Հողը պատկանում է քրիստոնյաներին, բայց բավական է, որ քուրդը կամ ուրիշ մահմեդական որևէ հողամաս գրավի և նրա վրա հաստատվի մեկ տասնամյակ, որպեսզի նա տեղի ճանաչվի իշխանությունների կողմից: Այդպես է եղել, որ հայերն աստիճանաբար զրկվել են իրենց ունեցվածքից:

Հայկական խնդիրը, չարունակում էր Պրքսթըն կրտսերը, բազմակնճիռ հարց է, և դա լուծելու մեծագույն խոչընդոտը քրդերն են: Այս հետամնաց ժողովուրդն ընդունակ չէ քաղաքակրթության, գրավոր լեզու չունի, բայց ունի ավազակային անսահման բնազդներ: Նա անկարող է խաղաղությամբ ապրելու իր հարևանների հետ, և նրա մեջ քաղաքակրթական գոնե նախնական տարրեր մտցնելու ուղղությամբ բոլոր փորձերը մինչև այժմ ձախողվել են:

Ի հակադրություն քրդերի՝ Հայերը ոչ միայն առավելապես քաղաքակրթված են, այլև ունեն Արևելյան մեծ եկեղեցուց անկախ ազատական և ամենահայրենապաշտական առանձին եկեղեցի: Ուստի իրարից այդքան խիստ տարբեր տարրերի միաձուլումն անկարելի է, ասում էր Պրքսթըն կրտսերը: Նրա կարծիքով, Հայաստանը կարող է փրկվել միայն այն դեպքում, եթե եվրոպական հակակշռի ներքո նրան տրվի գործելու ազատություն: Հայերի պահանջն էլ հենց այս է: Դժվար չի լինի երկիրն այնպես բաժանել գոտիների, որ բավարարություն տրվի զանազան շահակիցների, տվյալ դեպքում՝ Ռուսաստանին՝ Հյուսիսից, Գերմանիային՝ հարավից և մյուս պետություններին՝ ուրիշ կողմերից: «Եթե մեծ տերությունները համաձայնության զան Հայաստանի ապագայի հարցում,՝ եզրահանգում էր անգլիացին,՝ ապա հնարավոր կլինի լուծել Փոքր Ասիայի մյուս անլուծելի թվացող խնդիրները: Ըստ որում այդ խնդիրներից ոչ մեկն այնքան կնճուռտ ու ծանրակշիռ չէ, որքան Հայաստանի խնդիրը»:

Հանդես գալով հայկական բարենորոգումների դեմ՝ քրդական գործիչների մի մասը զբաղված էր Հայաստանում անկախ քրդական պետություն (բեյլիք) ստեղծելու խնդրով¹:

«Բոժե քուրդ» թերթի խմբագիր, օսմանյան պառլամենտի պատգամավոր Լուրֆի Ֆիքրին և թերթի չուրջը համախմբված քուրդ ազգայնականները, ժխտելով Հայաստանի գոյությունը, այն համարում էին «պապերից ժառանգած Բուրդիստան»², հե-

¹ «Ցուսաբեր», № 183, 6 Հունվարի 1914 թ.:

² Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 1 (74), 1986, էջ 52-53:

տեսապես հանդես էին գալիս հայկական բարենորոգումների դեմ¹:

Նկատենք, սակայն, որ քրդական ազգայնական տարրեր հոսանքներին պատկանող դեմքերը, աննշան բացառություններով, քրդությունը չէին ճանաչում: Հիմնականում իրենցից ներկայացնելով որպես քիչ թե չատ կրթված առանձին անհատներից կազմված չափազանց փոքր մի շերտ՝ նրանք դեռևս նկատելի ազդեցություն չունեին քուրդ զանգվածների վրա: Իրականում վերջիններիս վրա առաջվա պես բացարձակ իշխանություն ունեին ցեղապետները, էշրաֆները, մյութեղալիպները, հրոսապետները...²:

Հայերի հողերի վրա Քուրդիստան ստեղծելու մոլեռանդ ու ազդեցիկ ավատապետներից էին, օրինակ Հայդերանցի ցեղապետ Քյոռ Հուսեին փաշան, Մազրիկ ցեղի պետ Շարաֆ բեյը, Կարճկանի Մուսա բեյը, Քեմալ բեյը, Արդուլ Ռեզակը, Իսմայիլ աղա Սմկոն, չեյխ Թահան և ուրիշներ: Կարճկանի Մուսա բեկը հայերին սպառնացել էր. «... Դուք մտադիր եք ինքնավարություն ձեռք բերել, բայց դա անօգուտ ջանք է: Եթե երբևէ դա իրականանա, վստահ եղեք, որ ինչքան հնարավորություն ունենք պիտի աշխատենք հայությունն անմիջապես բնաջնջել: Այս բանը լավ իմացեք»³:

Հայաստանը Քուրդիստան դարձնելու քուրդ նորաթուխ մտավորականների և ցեղապետների, ընդհանրապես քրդերի համար բացարձակ գաղափար դարձած մոլեռանդ ձգտումը բացառիկ երևույթներից մեկն էր ազգերի պատմության մեջ: Նույնիսկ թուրք նվաճողները, գրավելով Հայաստանը, երկար դարեր, ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի երկրորդ կեսը, պահպանում էին «Հայաստան» տեղանունը⁴:

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 246, 6 նոյեմբերի 1913 թ.:

² Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 5041, 11 մայիսի 1913 թ.:

³ Ա. Ս. Համբարյան, Երիտթուրքերի ազգային..., էջ 257:

⁴ 1964 թ. ՍՍՀՄ ԳԱ Ասիայի ժողովուրդների ինստիտուտը հրատարակել էր Մ. Ս. Լազարևի «Քուրդիստանը և քրդական պրոբլեմը» խորագիրը կրող աշխատությունը, որտեղ հեղինակը Քուրդիստանի մեջ էր մտցրել ամբողջ

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, իր ժողովրդի տնտեսական ու քաղաքական ծայրահեղ հետամնացության, կրոնական սաստիկ մոլեռանդության, թուրք իշխանությունների ձեռքին կույր գործիք լինելու պատճառով, ինչպես և եվրոպական տերությունների չղաղարող դավերի պայմաններում, նաև այլևայլ գործոնների ազդեցության տակ քուրդ վերնախավը Հայկական հարցի վերաբացման առաջին իսկ օրերից մինչև վերջ վճռակա՝ նապես հանդես էր գալիս Հայաստանի բարենորոգումների իրագործման դեմ՝ հաշվի չառնելով, որ դրանք կյանքի կոչվելու դեպքում կբարելավվեր նաև Հայաստանում ապրող քուրդ ժողովրդի տնտեսական ու քաղաքական դրությունը, պայմաններ կստեղծվեին նրա մտավոր առաջադիմության համար:

Թուրքերն իրենց հարց էին տալիս. երբևիցե հայերը կհրաժարվե՞ն արդյոք Հայկական հարցից: Այդ հարցին իրենք էլ պատասխանում էին՝ «Երբե՛ք»: Ինչ խոսք, նրանք իրավացի էին: Ձէ՞ որ «Հայկական հարց» գոյություն էլ էր ունենա, եթե հայերը չլինեին քրիստոնյա և մանավանդ չունենային սեփական լեզու ու ազգային նկարագիր: Հայկական հարցը պահանջում էր հային ազատ թողնել դավանելու իր կրոնը և գործածելու իր լեզուն: Բայց այդ դեպքում նա կնկատվեր որպես մուսուլմանին հավասար մարդ, մի բան, որ անընդունելի էր թուրքի և քրդի համար:

1913 թ. դեկտեմբերի 20 թվակիր նամակով Պողոս Նուբարը կաթողիկոսին հաղորդում է, որ Բ. Դռան համառություն հետևանքով ստեղծված նոր կացությունը պահանջում է լրացուցիչ ջանքերի մեծ լարում՝:

Արևմտյան Հայաստանը (տե՛ս *М. С. Лазарев, Күрдистан и күрдская проблема, М., 1964, էջ 19–20*): Այդ սխալը, ավել կամ պակաս, տեղ էր գտել նաև նույն ինստիտուտի աշխատակից Ն. Ա. Ուալֆինի գրքում (տե՛ս *Н. А. Халфин, Борьба за Күрдистан. Күрдский вопрос в междонародных отношениях XIX века, М., 1969*): Դեռ այն ժամանակ նշված աշխատությունները հանգամանալից քննադատության ենթարկվեցին ՀՍՍՌ ԳԱ Արևելագիտության սեկտորի աշխատակիցների կողմից (տե՛ս օրինակ՝ ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (Հասարակական գիտություններ), 1964, № 5, էջ 91–94):

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 67–68:

Թուրքերն իրենց հերթին լարում էին բոլոր ուժերը՝ չընդունելու սեպտեմբերի 10-ի ռուս-գերմանական համաձայնագիրը: Դա բնական էր, քանզի պատմության փորձով նրանք համոզվել էին, որ հույնը, սերբը, բուլղարը թե կայսրության մի ուրիշ ժողովուրդ, երբ կարողացել էր նվաճել իր ազգային նպատակներից մեկը, ապա այլևս կանգ չէր առել և իր ուժերով թե այլոց դուրս էր պրծել օսմանյան բռնապետական լծից:

Թե ինչ դիրք պիտի բռնեին և ինչ գործնական միջոցների կղիմեին Ռուսաստանն ու Գերմանիան թուրք կառավարության մերժման և ժողովրդական բողոքների հանդեպ, որպեսզի, այնուհանդերձ, առաջ տանեին իրենց մշակած ծրագիրը, կախված էր այն հանգամանքից, թե ո՞ր աստիճանի են չահագրգռված նրանք այդ խնդրում, որքա՞ն թույլ կտան նրանց չահերը այս կամ այն կտրուկ միջոցին դիմելու, և թե որչափով էր անկեղծ այդ խնդրում Գերմանիայի համերաշխությունը Ռուսաստանի հետ, որն ստեղծվել էր ոչ այնքան հաստատուն հողի վրա:

ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽԱԿԱՆ ՆՈՐ ՇԱՐԺՈՒՄ

Հայաստանի բարենորոգումների գործընթացին նպաստելու համար նորից ամեն կողմից ազգային բացարձակ համերաշխություն հաստատելու անհրաժեշտության կոչեր էին հնչում: Ընդհանուրի պահանջն էր. անկախ կուսակցական պատկանելությունից և սոցիալական դրությունից՝ միմյանց ձեռք մեկնել, ամեն ջանք գործ դնել՝ վերացնելու այն բոլոր մանր ու անպտուղ վեճերը, միջկուսակցական ապարդյուն ու վնասակար պայքարները, որոնք տարիներ ու տարիներ պառակտված էին պահում հայկական հասարակությունը՝ պատճառ դառնալով ուժերի ամուլ վատնումի: «Մերձեցում և համագործակցություն» նշանաբանով ամենուր մեծ ցանկություն էր առաջացել համախմբվել հայկական դատի շուրջ, միասնաբար ու ներդաշնակ առաջ մղել Հայաստանի բարենորոգումների խնդիրը, որի իրականացումը կենսականորեն անհրաժեշտ կլիներ թե՛ ժողովրդի և

Թե՛ օսմանյան պետության չահերի տեսակետից: Խնդիր էր դրվում նաև միջկուսակցական համերաշխական շարժման մեջ ընդգրկել հայ հասարակության անկուսակցական, չեղոք չըջանները ևս, որպեսզի հայության կենսունակ ու կառուցողական բոլոր ուժերն ու հոսանքներն ի վիճակի լինեն ծառայելու գլխավոր նպատակին՝ երկրի վերաշինությանը և հայ ժողովրդի համար բարձր կյանքի ստեղծմանը:

Ամենայն հայոց կաթողիկոսը բարենորոգումների ծրագիրը կազմելու ողջ ժամանակամիջոցում Թուրքահայերին շարունակ հորդորում էր ձգտել ամեն կերպ համերաշխ ընթանալ՝ հանուն գործի հաջողության: Իր կոնդակներից մեկում նա զգուշացնում էր, որ օրախնդիրը կարող է ցանկալի լուծում ստանալ, «եթէ ամենայն քաղաքական կուսակցութիւնք հայոց միաբանեալ ընդ միմեանս, համերաշխ եւ սրտեռանդն ոգւով աշխատ լինին վասն ապահովութեան Հոգեւոր որդւոց Մերոց Տաճկահայաստանի, որք, տարաբախտաբար, կան յանմխիթար եւ յանապահով վիճակի: Ապա՝ ի յուշ ածեալ Մեր զդառնագին պայմանս գոյութեան նոցա, զանապահովութիւնս կենաց, ընչից եւ պատուոյ եւ զաննկարագրելի թշուառութիւնս, տառապիմք եւ վշտանամք ի սիրտ եւ ի հոգի, սակայն զարդիս տեսանելով զհամերաշխ եւ զմիաբան գործակցութիւն յազգային գործս զաւակաց Մերոց առանց խտրութեան քաղաքական եւ կրօնական համոզմանց, սփոփիմք եւ վիշտն Մեր մեղմանայ եւ յոյսն զօրանայ, քանզի արդարեւ միմիայն միաբան ոգւով, հեռատես եւ համերաշխ գործունէութեամբ ամենայն գործչաց հայոց, հիմունք ազգային կենաց մերոց լինիցին հաստատ եւ անդրդուելի եւ յառաջադիմութիւնն առողջ եւ անսայթաք, զի զուգութիւն է մայր ամենայն բարեաց»¹:

Ամիսներ առաջ Թուրքահայության ջանքերը համատեղելու առաջին քայլերն էին արվել Եգիպտոսում, Կիլիկիայում, Վասպուրականում, Բալկաններում՝ արժանանալով ժողովրդի հա-

¹ «Արարատ», № 4, ապրիլ, 1914, էջ 328:

մակրանքին ու աջակցությունը և մամուլի օրգանների խրախուսանքին:

Միջկուսակցական և համազգային համերաշխություն ստեղծելու ճանապարհին լավագույն օրինակ տվեց Իզմիրի հայությունը: Հայ երեք քաղաքական կուսակցությունների՝ Դաշնակցության Իզմիրի կոմիտեի, Հնչակի Իզմիրի մասնաճյուղի և Սահմանադիր-ռամկավարների տեղի ակումբի միացյալ ժողովը մտքերի լայն փոխանակումից հետո ստեղծել էր Միջկուսակցական մարմին՝ համերաշխության նշանաբանով:

Միջկուսակցական մարմինը որոշել է առաջիկայում ընդունել համատեղ գործելու հատուկ ծրագիր, որով կճշտվեն երեք կուսակցությունների փոխադարձ հարաբերությունների սահմանները, որպեսզի կարելի լինի հնարավոր ներքին պառակտումների ու թյուրիմացությունների առաջն առնել և ներդաշնակություն մտցնել կուսակցական հանրային մարմինների աշխատանքներում:

Թուրքահայոց համերաշխ գործակցության կարիքը գուցե երբեք այնքան կենսական չէր եղել, որչափ այդ չրջանում, քանզի հասել էր բուրժուական, երբ տերությունները և առաջին հերթին Ռուսաստանը մեծ ջանքեր էին թափում Հայաստանում իրականացնելու վաղուց երազած բարենորոգումները:

Միակամ գործելու Իզմիրի հայության օրինակը բացառիկ նշանակություն ունեցավ համազգային մասշտաբով համերաշխական շարժում առաջ բերելու համար: Նույնիսկ կուսակցությունները փոխադարձաբար դրսևորում էին հաշտ ու բարյացակամ վերաբերմունք և վճռորոշ խնդիրներում միմյանց ձեռք էին մեկնում:

Այդ ամենն իր ցայտուն արտահայտությունն էր գտնում հայկական մամուլում: Արտասահմանի և Կ. Պոլսի հայ թերթերում համարյա վերջ էր գտել նախկին մուեզին բանակոթիլը: Առաջվա պես մամուլի էջերում կարծիքների տարբերության պակաս չկար, բայց մարդիկ այլևս չէին անվանարկում իրար: Ազգային դատի շուրջ բոլորը համերաշխ էին:

1913 թ. հոկտեմբերին, երբ հայկական հարցը դեռ հարափոփոխ քննարկումների մեջ էր, խորհրդակցական մի շարք ժո-

ղովներից հետո ՀՅ դաշնակցության արևմտյան բյուրոն, Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության Թուրքիայի կենտրոնական վարիչ մարմինը, Սահմանադիր ռամկավարների կենտրոնական ակումբը, Վերակազմյալ հնչակյան կենտրոնի վարչությունը ի մի գալով կնքեցին համաձայնություն, որ տվյալ պահին Թուրքահայ քաղաքական ուժերի համար ջանքերի խելացի համադրումը այլընտրանք չունի, և որ պետք է բոլոր հնարավորություններն ի սպասս դնել հայկական բարենորոգումներին, որոնց իրականացումը գերազանցապես անհրաժեշտ է թե՛ ժողովրդի և թե՛ պետության շահերի տեսակետից: Ընդունվեց «Հայտարարագիր», որով առաջիկա ամիսների համատեղ գործակցության կարևորագույն խնդիրներն էին համարվում.

«ա) Միասնաբար եւ ձեռք ձեռքի տուած գործել Հայկական Բարենորոգումներու իրականացման համար:

բ) Համաձայնութեամբ շարժիլ Ազգային Ներկայացուցչական Մարմիններու մէջ:

գ) Համերաշխօրէն ընթանալ Օսմ. Երեսփոխանական ընտրութեանց եւ Պարլամենտական խնդիրներու մէջ»¹:

Հայտարարագիրը, որով նվիրագործվում էր երկար սպասված համերաշխությունը, ջերմ ու անկեղծ ընդունելություն գտավ թե՛ կուսակցական և թե՛ արտակուսակցական խավերում: Դա պատահական չէր, քանզի հայ ժողովուրդն իր փշոտ ճանապարհին վաղուց էր փափագում, որ իր ներսում գործող քաղաքական ուժերը, վերջապես, ձեռնարկեն տևական համերաշխ գործակցություն:

Պատմության եզակի դեպքերից մեկն էր, որ հայ քաղաքական ուժերը միավորվում էին: Այդպիսի մի կարճատև համախումբ տեղի էր ունեցել ամիսներ առաջ, որի մասին խոսել ենք վերում: Այժմ, ուրեմն, հայերը միակամ էին և ունեին հստակ նպատակ՝ համատեղ աջակցել բարենորոգումների ծրագրի ընդունմանը, ապա և՛ իրականացմանը:

Հայ քաղաքական ուժերը պարզ գիտակցում էին, որ իրենք

¹ «Մարտ» (Մոսկվա), № 2, 12 Հունվարի 1914 թ.:

չեն կարող անմիջական ազդեցություն ունենալ բանակցային գործընթացի վրա, բայց գոնե բանակցողները պետք է տեսնեին, որ ամբողջ ազգը միակամ է իր իրավունքները պաշտպանելու տեսակետից:

«Մշակ»-ում Թուրքահայաստանից ստացված թղթակցություններից հեղինակը շեշտում էր, որ բոլորն այժմ ձգտում են «ջանք ու աշխատանք չխնայել մեջտեղէն վերացնելու բոլոր սին ու վնասակար վեճերն ու ընդհարումները, որոնք տարիներ ու տարիներ պառակտման եւ հետեւաբար ուժերու ամուլ վատնումի պատճառ են եղած, անկեղծօրեն ձգտիլ համերաշխական այս շարժման կապելու հայ հասարակութեան անկուսակցական շրջանները, որպեսզի բոլոր կենսունակ եւ շինարար ոյժերը, բոլոր հոսանքները կարող ըլլան ծառայելու երկրին եւ հայ ժողովրդին՝ անոր սահմանադրական և ազգային իրավունքներու ամրապնդման համար»¹:

Քաջալերիչ էր, որ թեև մեծ ուշացումով, բայց, այնուամենայնիվ, սկսված համերաշխական շարժումը չէր սահմանափակվում կուսակցական շրջանակներով: Մարդիկ հիշատակում էին, որ ամիսներ առաջ համերաշխությունյան մասնակի ձեռնարկներ են եղել և՛ երկրի ներսում, և՛ գաղութներում, որոնք հավանություն են արժանացել հայություն բոլոր հատվածներում: Ուստի, ասում էին նրանք, ոչ ոք կասկած չպիտի ունենա, որ միջկուսակցական ներկա համերաշխությունը ջերմ ու անկեղծ ընդունելություն կգտնի կուսակցական թե արտկուսակցական բոլոր շերտերում: Ամենքը տոգորված էին մի նպատակադրությամբ՝ «այլևս ոչ մէկ երկդիմություն, ոչ ալ քայքայիչ յոռետեսություն: Ընդհակառակը՝ այս շարժումը, որուն իրագործման վաղուց փափագող է հայ ժողովուրդը, պէտք է իր արդեն փչոտ ճամբուն վրայ գտնե բոլորին կողմէ - կուսակցական թէ՛ չեզոք, մտավորական թէ՛ աշխատավոր, վաճառական թէ՛ արհեստավոր - անկեղծ համակրանք, խորունկ յարգանք ու գործնական աջակցություն»²: Ուստի

¹ «Մշակ», № 3, 5 Հունվարի 1914 թ.:

² Նույն տեղում:

անհրաժեշտ համարվեց լայն աշխատանքներ տանել հասարակության զանազան չեզոք խավերի մեջ, որպեսզի սկսված շարժումը դառնա համաժողովրդական, «նոյնքան սիրելի չեզոք հասարակութեան, որքան և կուսակցական շարքերու համար»¹:

Առաջարկություն արվեց մի ներքին կանոնադրով մանրամասնել միջկուսակցական համաձայնության նպատակը, ընդլայնել կուսակցական փոխադարձ հարաբերությունների սահմանները, բարձրացնել միջկուսակցական միջնորդ ատյանների դերը, որպեսզի կարելի լինի նոր պառակտումների և թյուրիմացությունների առաջը ժամանակին առնել, կուսակցական հարաբերությունների մեջ մտցնել կայուն ներդաշնակություն: Այդ մանրամասները կուսակցությունների ղեկավար մարմինները պետք է հաղորդեին տեղական կազմակերպություններին, որպեսզի ամեն տեղ կուսակցական շարքերն ընթանային այն ուղիով, որը կհամապատասխաներ հիմք դրված համերաշխության ոգուն և նպատակին:

Հայ կուսակցությունների համերաշխությունը ենթադրում էր գործողությունների համահունչ փոխհամաձայնեցում, որպեսզի հնարավոր լինեին առաջ մղել տվյալ պահին հայությանը ամենահուզող՝ բարենորոգումների խնդիրը:

Կարելի է հաստատել, որ 1912-1913 թվականներին և դրանից հետո՝ ընդհուպ մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը, Հայ դատին նվիրված ազգային գործունեությունն այնքան կարգապահ էր ու գործնական, այնքան համերաշխ ու միակամ, ինչպես երբեք չէր եղել: Այդ համակամ գործակցությունը բառիս իսկական իմաստով եռում էր հավասարապես երեք կենտրոնների շուրջ՝ Կ. Պոլիս, Էջմիածին-Թիֆլիս-Պետերբուրգ և Փարիզ՝ Ազգային պատվիրակության նստավայր: Բոլորը համերաշխ էին և միմյանց աջակից: Ոչ մի կողմը չէր ձգտում ծայրահեղության: Հայ գործիչների ցուցաբերած ողջամտությունն ու գործնականությունը, իրենց ժողովրդի կենսական ու գերագույն հարցի շուրջ սերտ համախմբումը կարևոր ազդակներ էին, որոնք

¹ «Մշակ», № 3, 5 հունվարի 1914 թ.:

ամենուր նպաստում էին հայ ցեղի հանդեպ համակրանքի անին: Պողոս Նուբարը մի առիթով հայտարարել էր. «Մեր գործի յաջողութեան շատ նպաստեց նաեւ կուսակցութեանց համերաշխ գործունէութիւնը»¹:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ԱՄՈՒՐ ՊԱՀՈՒՄ Է ԻՐ ԶԵՌ-ՔՈՒՄ

Վրա հասավ 1914 թվականը: Թուրքահայությունը լարված սպասում էր իր կյանքը ապահով դարձնելու մեծ տերությունների խոստումների իրականացմանը, բայց որը դեռ չկար:

Նոր տարվա հունվարը լինելու էր Բ. Դռան հետ ոռոսական ղեկանազիտության վճռական ճակատման ամիս, որը վերջանալու էր թեպետ թերի, բայց հայերին անվտանգ կյանք խոստացող համաձայնությամբ:

Գևորգ V կաթողիկոսին գրած նամակում Պողոս Նուբարը նշում էր, թե բարենորոգումների խնդիրը 1914 թ. սկզբներից կարծես նպաստավոր է դարձել: Ոռոսն ամենից առաջ վերաբերում էր այն բանին, որ եվրոպական ընդհանուր վերաբնիչների խնդիրը մշտապես մերժած Բ. Դուռը հիմա վերջապես հասկացել էր, որ մեծամեծ վտանգների չենթարկվելու համար այլևս չի կարող հարցը ձգձգել և ընդունեց, որ հայկական գավառների բարենորոգումների գործադրումը պետք է հսկեն պետությունների ներկայացուցիչները: Բ. Դռան կողմից այսպիսի որոշման պատճառը այն գործեղ ֆինանսական ճնշումն էր, որ կատարել էր ֆրանսիական կառավարությունը Թուրքիայի վրա, երբ Զավիդ բեյը կրկին եկել էր Փարիզ՝ փոխառության պայմանագիր կնքելու:

¹ «Արարատ», № 4, ապրիլ, 1914, էջ 328: Նկատենք, որ հայկական կուսակցությունների գործակցությունը եթե սերտ լիներ, ապա գուցե Թուրքահայերի համար ստեղծվեր բարենորոգումների ավելի գոհացուցիչ ծրագիր, քան կար հրապարակի վրա: Ցավոք, նրանցից յուրաքանչյուրը մինչ այդ ըստ էության գործել էր համաձայն իր քաղաքական ըմբռնումների:

Բայց այդ արդյունքը իրականում պետք է վերագրել Պողոս Նուբարին, որը նախօրյակին եղել էր Ֆրանսիայի նախարարների խորհրդի նախագահի ու արտգործնախարարի մոտ և խնդրել Զավիդ Բեյի հետ հանդիպման ժամանակ փոխառություն հարցը այս անգամ էլ կապել բարենորոգումների խնդրին: Երկար բանակցելուց հետո Ֆրանսիացի երկու գործիչներն էլ հարգել էին Պողոս Նուբարի խնդրանքը:

Այս հաջողությանը զուգորդվել էր այն, որ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը Բ. Դուան հետ համաձայնություն էր ձեռք բերել բարենորոգումների նախագծի գրեթե բոլոր կետերի չուրջ՝ ի բաց առյալ նահանգային ժողովների և պաշտոնների բախշման հավասարության խնդիրները:

Բայց այս հաջողությանն անմիջապես հաջորդել էին Բ. Դուան նոր խարդավանքները: Սա կտրուկ հայտարարություն արեց, թե բարենորոգումների գործադրության ընթացքում տեղությունները չպիտի միջամտեն գործին, չպիտի դիմեն որևէ հարկադրանքի Բ. Դուան նկատմամբ, և որ միայն ինքը՝ թուրքական կառավարությունն է ամբողջովին ստանձնելու դրանց առաջնորդման աշխատանքը:

Ռուսական կողմն անմիջապես անհամաձայնություն հայտնեց Բ. Դուան հավակնություններին, բայց մնաց մենակ:

Մինչ այդ Գերմանիայի արտգործնախարարությունը կարծես հավանություն էր տվել 6 կետից բաղկացած նախնական նախագծին, բայց Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանությունը վերապահ լինելով հայտարարեց, թե ռուսական դեսպանի հետ կարող է համաձայնել այնքանով, որքանով բարեփոխումներ անցկացնելու համար հարկ չի լինելու դիմել ներազդեցություն միջոցների: Այս հարցում Վանզենհայմի հետ համաձայն էին տեղությունների՝ Կ. Պոլսի մյուս բոլոր դեսպանները: Ուստի Գիբսը 1913 թ. դեկտեմբերի 27-ին (1914 թ. հունվարի 9-ին) գաղտնի հեռագրով Սազոնովին գրում էր. «Հետևաբար մեզ հարկ կլինի հանդես գալ միայնակ՝ կրելով ճնշամիջոցների դիմելու բոլոր հետևանքները»: Բայց այդ քայլին դիմելը պարունակում էր անկանխատեսելի վտանգներ, ուստի դեսպանը գտնում էր, որ ուժային սպառնալիքը առայժմ պետք է մի կողմ դնել: Ներկա

պահին, նշում էր Գիրսը, «Հայերը չեն կարող չգիտակցել իրադրություն վտանգավորությունը: Նրանց քաղաքական գործիչները, ովքեր մշտապես իրազեկ են բանակցությունների ընթացքին, բացահայտորեն դեմ են Հանդես գալիս հռչակված պայմաններին, բայց կարծում եմ, դրանցով ժամանակավորապես կրավարարվեին, եթե համոզվեին, որ Ռուսաստանը մտադիր չէ հենց այժմ ռազմական ուժով մեծ զիջումներ պահանջել: Իրենց պահանջները, անկասկած, իրենք համապատասխանեցնում են Ռուսաստանին իրենց կողմից վերագրվող մտադրություններին: Իրենց հույսերը հանգում են Ռուսաստանի ռազմական գործողությանը, որը դժվար թե կարտահայտեր մեր շահերը»¹:

1914 թ. հունվարի 4 (17)-ին Գիրսը հեռագրում է (№ 11) Պետերբուրգ, թե մեծ վեզիրը իրեն հայտնել է, որ նախարարների խորհուրդը համաձայն է ժամանակավորապես՝ մինչև մարդահամարը, որը դժվար թե տեղի ունենա հինգ տարուց չուտ, ընդունել ռուսական կողմի պահանջը մահմեդականների և ոչ մահմեդականների հավասար ներկայացվածության վերաբերյալ միայն Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների խորհուրդների համար, թեև, նրա խոսքերով, դրանցում էլ Հայերը չեն կազմում բնակչության կեսը, այլ ընդամենը՝ 1/3-ը: Նշված երկու նահանգների ժողովներում հավասարության սկզբունքի կիրառումը Բ. Դուռը համարում էր իր կողմից արված մեծ զիջում: Պատրիարքարանը խնդրել էր, որ հավասարության սկզբունքը տարածվի նաև էրզրումի նահանգի վրա, բայց մեծ վեզիրը կտրականապես մերժել էր այդ պահանջը²: Մյուս վիլայեթների համար նախարարների խորհուրդը հնարավոր չէր համարում կիսաչափ ներկայացվածությունն անգամ ժամանակավորապես՝ մտավախություն ունենալով, թե, իբր, անխուսափելի կլինի «մահմեդականների պայթյունը», որոնք կազմում են այդ վիլայեթների բնակչության ճնշող մեծամասնությունը: Ուստի թուրքական կառավարությունը, հաղորդում էր Գիրսը, այդ վիլայեթների համար

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 115 (об.).

² Նույն տեղում, լ. 137:

առաջարկում է ընտրությունների հետևյալ համակարգը. բացի Տրապիզոնից, որտեղ մնում է ընտրությունների հին կարգը, հայ ընտրողների թիվը սահմանվելու է հենց իրենց՝ հայերի կողմից, ընդ որում նրանց ցուցակներին իշխանությունները կվստահեն, իսկ թուրք ընտրողների թիվը կսահմանվի այժմ գոյություն ունեցող ցուցակներով: Նահանգային ժողովների անդամների քանակը կորոշվի համաչափորեն՝ ըստ նշյալ բնակչության խմբերի¹:

Իր հեռագրի վերջում դեսպանը ավելացնում էր. «Վաղը կհաղորդեմ՝ Հայ Պատրիարքության արձագանքը այս կետի վերաբերյալ, որի հարցումն արել եմ այսօր: Իսկ անձամբ ես կարծում եմ, որ մինչև մարդահամարը կիսաչափ ներկայացվածության համար չարժե ոիսկի տակ դնել հայերի օգտին արված զիջումները»:

Նուրարը նույնպես 1/3 սկզբունքի կիրառումը հայկական մյուս նահանգների ներկայացուցչական ժողովներում ողբերգություն էր համարում, եթե իրականում այդ նահանգային ժողովներում երկու սկզբունքներն էլ գործեին կանոնավորապես:

Երկուղեղով, որ օգտվելով քրդերի հակահայկական խժդու-թյուններից, Բ. Դուռը բանակցություններում կուժեղացնի իր դիրքերը և ուրիշ զիջումների չի գնա, Գիրսը ստիպված էր նոր պահանջներ չառաջադրել, մանավանդ որ ակնհայտ էր գերմանական և ավստրո-հունգարական դեսպանությունների դժգոհությունը ուս-թուրքական բանակցություններում ուսական կողմի հետևողական գործողությունների նկատմամբ:

Գիրսի կողմից նոր պահանջներ չառաջադրելը, ինչ խոսք, հետընթաց քայլ էր բանակցություններում:

Այդ առթիվ Կ. Պոլսում ֆրանսիական գործերի հավատարմատարը 1914 թ. հունվարի 11-ին իր վերադասին՝ արտգործնախարար Դումենրգին, հայտնում է, որ ուսաց դեսպան Գիրսը

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 138.

^{*} Մեր ձեռքի տակ չկա դեսպան Գիրսի խոստացած («վաղը կհաղորդեմ») 1914 թ. հունվարի 5-ի հերթական հեռագիրը (№ 12)

շուտով անորոշ ժամանակով մեկնելու է արձակուրդ, իսկ նրա համաձայնությունը թուրքերին արած զիջումները ողուսական կառավարությունը դեռ չի վավերացրել: «Ռուսական [դիվանագիտություն] այս անհաջողությունը, - չեչտում էր հավատարմատարը, - անտարակույս մեծ բավականությունը կընդունվի թուրքերի կողմից, ... իսկ հուսախաբությունն ու վրդովմունքը շատ խոր կլինեն հայերի մեջ»¹:

Նահանգային ժողովների և պաշտոնների խնդիրներում ձեռք բերած համաձայնությունից հետո դեսպան Գիրսը Կ. Պոլսից մի քանի օրով մեկնում է Փարիզ: Հունվարի 12 (25)-ին այնտեղ Պոդոս Նուբարը հանդիպում է նրան: Երկարատև զրույցի ժամանակ նրանք բոլոր մանրամասներով քննարկում են արդյունքները: Դեսպանն այն կարծիքին էր, որ չնայած մի շարք հարցերում ձեռք չէր բերվել համաձայնություն, բայց ստացածը քիչ չէ, և «եթե մենք Թուրքիոյ առաջարկությունը ընդունինք, ապա Բ. Դուռը պետությունաց պիտի հաղորդե իսկույն սոյն համաձայնությունը եւ մեր բարենորոգումները պիտի գործադրեն»²:

Պ. Նուբարը կաթողիկոսին հաղորդում էր. «Մ. տը Կիրսի հետ մեր բռնելիք յարմարագոյն դիրքին մասին խորհրդակցեցանք, եւ թեր ու դէմը կշռելով, քննեցինք այն հաւանականությունը, թէ մեզ համար արդեօ՞ք աւելի շահաւոր է ներկա ծրագիրը ընդունիլ, թէպէտ անբաւական, թէ մերժել զայն լաւագոյն պայմաններ ձեռք բերելու յոյսով: Բնական է, երկայն բանակցութիւններէ վերջ ձեռք բերուած ծրագիրը մեր փափաքածէ հեռու է, սակայն և այսպէս այն կը պարունակէ խիստ կարեւոր զիջումներ, որ Բ. Դուռը ըրած է շնորհիւ ուրախալի պարագաներու, մասնաւորապէս պետութեանց համերաշխութեան»³:

Ինչպես Գիրսը, այնպես էլ Պոդոս Նուբարը եկել էին այն վերջնական համոզման, որ եթե ձեռք բերած համաձայնությունը գործադրվի խղճի մտոք, ապա այն, անտարակույս, Հայաստա-

¹ «Բարենորոգումները Հայաստանում», Լջ 71:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 34, թ. 10:

³ Նույն տեղում, թ. 11:

նում կապահովի առաջադիմություն: Այլապես թուրքական կողմից ստորագրված ծրագիրը մերժելով (լավագույնը ստանալու հույսով)՝ կվտանգվեր նաև մինչ այդ ձեռք բերածը: Օսմանյան կառավարությունից դրանից ավելին չէր կարելի սպասել: Նաև վտանգ կար կառավարության փոփոխության, ուստի ուրիշ նոր անձերի իշխանության գլուխ գալու դեպքում բացառված չէր, որ նրանք չեղյալ կհայտարարեն արդեն ձեռք բերածը:

Նաև հույժ կարևոր էր եղել, որ Ֆրանսիայի ֆինանսների նախարարությունը չատ ազդեցիկ օժանդակություն էր ցույց տվել հայկական կողմին՝ Զավիդ բեյին վճռականապես հայտարարելով, որ եթե թուրքիան լուծում չտա հայկական խնդրին, ապա երբեք փոխառություն չի ստանա: Բայց ինչպես Պողոս Նուրարը, այնպես էլ Գիրսը, քաջ գիտակցում էին, որ ֆինանսական ճնշումն անկարելի է հավերժաբար գործադրել, որ վաղ թե ուշ փոխառությունն արտոնվելու է, այլապես թուրքիան կհանգի լիակատար սնանկության, որից եվրոպական տերությունները չա՛հ չունեն: Ուրեմն, սպասված առիթը, վերջապես, ներկայացել էր, և այն պետք էր օգտագործել արդյունավետությամբ, մանավանդ որ այդ հնարավորությունը կարող էր երկար չտևել: Ուստի ճիշտ էր առանց ուշացնելու համաձայնության գալը Բ. Դոան հետ. սա Գիրսի և Նուրարի համատեղ կարծիքն էր: Վերջինս Կաթողիկոսին գրում էր, թե ինքը հույս ունի, որ պատրիարքարանը նույնպես պիտի ընդունի իրենց տեսակետը: «Նաեւ չեմ տարակուսեր, որ Զեր Վեհափառութիւն ալ նոյնպես մեզ հետ համախորհուրդ պիտի ըլլայ»¹, - նշում էր նա:

Բայց ռուսական կողմից Բ. Դոանն արած վերջին զիջումներին հայ գործիչներից ոչ բոլորն էին հավանություն տալիս:

Կ. Պոլսից և Փարիզից անրարենպաստ տեղեկություններ ստանալով՝ Պետերբուրգում գտնվող ղոկտ. Զավրիևը այդ օրերին տեսակցություն է ունենում արտգործնախարարության Մերձավոր Արևելքի դեպարտամենտի վարիչ իշխան Տրուբեցկոյի հետ: Վերջինս հայ նշանավոր գործչին հիշեցնում է, որ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 34, թ. 11 (չրջ.):

Հայկական հարցը ոռոսական կառավարության համար ոռոս-թուրքական հարաբերություններում կարևորագույն հարցերից մեկն է, միաժամանակ ասում է, որ եթե իր կառավարությունը ներկայումս թուրքական կողմին հարկադրված զիջումներ է անում, հայերը չպետք է դրանից վրդովվեն, քանի որ Ռուսաստանի նպատակն այժմ գոնե բարենորոգումների հիմքերը դնելն է՝ հետագայում այն ավելի ընդլայնելու և ամրապնդելու համար: Միևնույնն է, Ռուսաստանը երբեք իր ձեռքից բաց չի թողնելու բարենորոգումների գործը, վստահեցնում է նա: Տրուբեցկոյը նաև շեշտում է, որ հայ տարրը իր շնորհներով և ընդունակություններով մեծապես գնահատելի է Ռուսաստանի համար ոչ միայն Հայաստանի սահմաններում, այլև նրանից դուրս:

Տրուբեցկոյից բաժանվելուց հետո Զավրիևը նույն օրը նրան ուղարկում է գրություն, ուր ասված էր. «Ես երջանիկ կը լինեի Զեր արած յայտարարությունները հաղորդելու թուրքիա գտնուող իմ մօտ բարեկամներուս, բայց անպարկեշտ չգտնուելու մտահոգությունը, կը ստիպէ ինձի դիմել Զեզ՝ խնդրելով յայտնել թէ ի՞նչ չափով կրնամ Զեր խօսքերը հաղորդել անոնց...»¹: Հետևում է իշխանի պատասխանը, թե ինքը Զավրիևին արտոնում է թուրքիայում գտնվող իր բարեկամների նեղ շրջանակին հաղորդել իր՝ որպես ոռոսական պաշտոնյայի արտահայտած մտքերը²:

ՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՐԵՊ ՀՈԴՎԱԾԻ ՄԱՍԻՆ

Հազիվ էին նշմարվում համաձայնության հասնելու եզրեր, երբ 1913 թ. վերջին ՀՅ դաշնակցությունը դնում էր ժողովրդին զինելու խնդիրը: «Դրօշակը» գրում էր, որ կառավարությունը «կուզե իր անխելք խելքով եւ ... կը պահանջե որ հայ ժողովուրդը զինաթափ լինի: Զինաթափ ... ո՛չ, այս անգամ ո՛չ: Ամեն

¹ Վահան Փափագեան, Իմ յուշերը, հատ. երկրորդ, էջ 259:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 260:

բան, բայց ոչ զինաթափութիւն... Մենք այլ եւս «ոչխարի հոտ» չենք»¹: Հայ ժողովուրդն այլեւս «չպետք է անտարբեր մնա, նա պետք է դիմէ իր ինքնապաշտպանութեան, որ վեր է ամեն սրբութենէ...»²:

Այդ մարտահրավերը Դաշնակցութիւնը նետում էր այն ժամանակ, երբ հայութիւնը վաղուց զինաթափ էր, ապա այդպիսի կոչերը տվյալ պահին միայն ջուր էին լցնում Իթթիհադի ջրաղացին, քանի որ հակառակ էին Հայկական հարցի լուծման այդ դժվար պահի տրամաբանութեանը:

Հայ հեղափոխական մյուս կուսակցութիւնը՝ Հնչակը, նույնպէս համերաշխվում էր Դաշնակցութեան ժամանակավրեպ կոչերին:

Փարիզի «Թան» թերթը 1914 թ. հունվարի 12-ի թվով լույս էր ընծայել Հնչակյան կուսակցութեան ղեկավարութեան կողմից ներկայացված մի հոդված՝ խմբագրութեան մեկնաբանությամբ³:

Հոդվածի բովանդակութիւնը հիմնավորված էր Կոնստանցա (Քեոսթենճե) քաղաքում (Ռումինիա) 1913 թ. սեպտեմբերին գումարված կուսակցութեան հերթական պատգամավորական ժողովի կողմից վավերացված որոշումների դրույթներով, որոնց մասին խոսել ենք վերը:

Հայաստանի բարենորոգումների վերաբերյալ պատգամավորական ժողովն ընդունել էր հետևյալ որոշումը.

«Պաշտպանել ինքնավար Հայաստանի գաղափարը» (ընդգծումը մերն է - Հ. Ս.), որպէս միակ միջոցը Հայաստանի մէջ ապրող թէ՛ հայ եւ թէ՛ միւս տարրերու հաշտ, խաղաղ, անվրդով զարգացմանը եւ առաջդիմութեանը, համոզուած ըլլալով, որ ատիկա այն անհրաժեշտ պայմանն է, որով Հայ ազգը կրնայ իր ազգային անհատական գոյութիւնը ապահովել՝ ներքին և արտաքին ոտնձգութիւններուն դեմ:

¹ «Դրօշակ», № 1, հունվար, 1914, էջ 7-8:

² Նույն տեղում, էջ 8:

³ «Թան» թերթի սույն հոդվածը թարգմանաբար լույս է տեսել «Մշակի» 1914 թ. հունվարի 23-ի համարում:

Եւ որովհետեւ թուրք տիրող ազգի եւ անոր ղեկավար դասու պատմական անընդունակութիւնը եւ անբարեացկամութիւնը այլեւս անփիճելի է, ինչպէս որոշ են նաեւ արտաքին ուժերու յարաբերութիւնները ու քաղաքական ձգտումները, որոշեց պահել ինքնավար Հայաստանի գաղափարը»¹:

«Թանը» անդրադառնում էր Կոնստանցայի ժողովի այս որոշման հետեյալ ենթակետերին.

1. Որոշ ժամանակամիջոցի համար Հայաստանում նշանակել Եվրոպայի կողմից ընտրված ընդհանուր կառավարիչ, 2. Հայ և մահմեդական բնակչութիւն ունեցող նահանգների համար, առանց կրոնի խտրութեան, հրապարակ բերել ընդհանուր քվեարկութեամբ և որոշ ժամանակի համար ընտրված մի ընդհանուր ժողով, որը պետք է ունենա վիճարանելու և մեծամասնութեամբ որոշում տալու ամեն իրավունք՝ կայսրութեան տնտեսական, քաղաքական և սոցիալական օրենքների շրջանակներում, 3. Ընդհանուր կառավարիչը ժողովի անդամներից մեկին կհանձնարարի՝ իր գործընկեր պաշտոնյաներից կազմել վարչական խորհուրդ, որը պիտի ունենա գործադիր իշխանութեան իրավասութիւններ ամբողջ նահանգի վրա, 4. Ինչպես օրենսդրական, այնպես էլ վարչական մարմիններում հիմնական գործածական լեզուն պետք է լինի հայերենը:

Ինչ վերաբերում էր այն հարցին, թե հայկական նահանգներում հայերն ու մահմեդականները ինչ համամասնութեամբ պիտի մասնակից լինեն վարչական կառավարմանը, հոգովածում բերվում էր Կոնստանցայի ժողովի ընդունված որոշման այն մասը, ըստ որի՝ «քրիստոնյայի ու մահմեդականի միջև իսկական հավասարակշռութիւն գտնելը գործնականապես անկարելի է», քանի որ «ասոնցմէ մին պիտի վարէ միւսը»: Եվ համագումարը նախապատվութիւնը տվել էր քրիստոնյային՝ «այն պարզ պատճառով, որ դարավոր փորձը ցոյց տուաւ, թէ մահմեդականները անկարող են համբերատար (tolérant) մի կառավարութիւն ստեղծել այն երկիրներու մէջ, ուր զանազան ժողովուրդ-

¹ «Պատմութիւն Հնչակեան կուսակցութեան», էջ 366 - 367:

ներ կան: Անոնք բնավ ընդունակ չեղան կառավարելու իրենց տիրապետութեան տակ ինկած երկիրներէն և ոչ մին: Իրենց քաղաքական գիտութիւնը տիրողի և տիրապետողի յարաբերութիւնները պահելէն անդին չանցնիր, տեղացի ժողովուրդները միշտ ալ կենթարկուին ստրկութեան ամէն նուաստացումներու և ամէն անարգանքներու»¹:

«Թան» թերթի հոդվածում մեջբերված էին Հնչակի պատգամավորական ժողովի որոշումից ուրիշ հատվածներ ևս, ինչպես օրինակ՝ 1) «Համագումարը հաստատում է, որ «Ոխի ու ատելութեան եւ ոչ մի զգացում չենք տածեր թուրք զանգուածի հանդեպ: Բայց մահմեդականութիւնը չափազանց ետ է մնացել, որպեսզի կարողանա իր ծոցէն ստեղծել մի ղեկավարող դասակարգ, որ տարուած չըլլար կրօնական նեղ անհամբերատարութեամբ և ցեղային ուժգին ատելութեամբ»² ... «Ներկայ ծրագիրը, գոր կարելի է «Ինքնավար Հայաստան» երկու բառով ամփոփել, չէ կարելի պահանջկոտ համարել. քանի որ այն գործնական է և չափավոր: Այն կը պահանջէ անյապաղ գործադրութիւն որպեսզի առաջն առնուի լուրջ բարդութիւններու, չարունակական խռովութիւններու և սպառնալից փոթորիկներու»³:

«Թանի» նշված հոդվածը ֆրանսերեն լույս տեսավ առանձին բրոշյուրով, որը կրում էր «Կոչ եվրոպական պետութիւններին ու ժողովուրդներին» անունը: Եվրոպական մամուլը բազմաթիվ սյունակներով անդրադարձավ այդ հոդվածին, իսկ թուրքական թերթերից մի քանիսը գրում էին, թե «Թանի» այդ հոդվածից հետո Բ. Դուռը պարտավոր է մի կողմ նետել այն բոլոր համաձայնութիւնները, որոնք ձեռք են բերվել այսպես կոչված Հայաստանի բարենորոգումների հարցում:

Եվ դա այն դեպքում, երբ հազիվ էին նշմարվում բարենորոգումների համաձայնագիր ստորագրելու եզրեր:

Պահանջելով Թուրքահայաստանի ինքնավարութիւն օս-

¹ «Մշակ», № 15, 23 հունվարի 1914 թ.:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

մանյան կայսրության սահմաններում՝ հողավածի հեղինակները հաշվի չէին առել թուրքահայության կացությունը տվյալ պահին, երբ «Խնքնավար Հայաստանի» պահանջի մասին խոսք չկար դիվանագիտական սեղաններին, իսկ դրա փոխարեն թուրք-գերմանական կողմը օր օրի հետևողականորեն խուզում էր բարենորոգումների ոռոսական ծրագիրը՝ նրանում չթողնելով հայերի ամենանվազագույն պահանջները նույնիսկ:

Բնական է, որ նման գրավոր ելույթները, այն էլ եվրոպական լեզուներով, ունակ էին բացասական դեր խաղալու, քանզի թուրքական փորձված դիվանագիտությունը սովոր էր ի չափերեն օգտագործել հայերի ամեն մի վրիպում:

Հակառակ եվրոպական մամուլի՝ հայկական մամուլը լռությամբ անցավ հնչակյանների հողավածի կողքով:

Պետերբուրգում անհանգստացած էին, որ հայ ազգային կուսակցությունների չմտածված գործողությունները կարող են նորանոր դժվարություններ առաջ բերել բանակցությունների ընթացքին և խափանել մինչ այդ ձեռք բերած համաձայնությունները: Ուստի Կ. Պոլսի ոռոսաց դեսպանությունը հայ ղեկավար քաղաքական գործիչներին մշտապես զգուշացնում էր անցանկալի գործողություններից: Միաժամանակ Պետերբուրգը քայլեր էր ձեռնարկում արագացնելու ընդհանուր վերատեսուչների թեկնածուների ընտրությունը, որն իր հերթին լավատեսություն կառաջացներ հայերի մեջ:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎԵՐԱՏԵՍՈՒՋՆԵՐԻ ԹԵԿՆԱԾՈՒՆԵՐԻ ՈՐՈՆՈՒՄՆԵՐԸ

Ընդհանուր վերատեսուչներն ամենից առաջ պիտի ունենային ուժեղ բնավորություն և ամուր կամք, որպեսզի կարողանային դիմագրավել Բ. Դռան ճնշումներին, լինեին անաչառ, ունենային կազմակերպչական ակնհայտ եռանդ, ինչպես և լինեին արդեն ճանաչված հեղինակություններ, քանի որ կրելու էին չափազանց ծանր լուծ՝ Հայաստանում կատարել մարդասիրական աննախադեպ մեծ գործ: Միաժամանակ նրանք պետք է

խորապես գիտակցեին ստանձնելիք պաշտոնի պատասխանատվությունը, ըմբռնեին, որ Հիմնականում իրենցից է կախված գերագույն նպատակի՝ Հայաստանի բախտի կտրուկ վերափոխմանը հասնելու հաջողությունը: Շատերը համոզված էին, որ եթե վերատեսուչներն իրենց տրված իշխանությունը կարողանան գործադրել բանիմացորեն, հետևողական ու եռանդով, այն ժամանակ հայերը արդյունավետ և ուժգնորեն պաշտպանված կլինեն այն չարագործություններից, որոնցից տանջվում են այսօրան երկար ժամանակ:

Բ. Դուռը, որ սկզբից պնդում էր, թե ընդհանուր վերատեսուչները (*Inspecteurs généraux*) պետք է իր կողմից նշանակված օսմանցիներ լինեն, իսկ նրանց խորհրդականները՝ եվրոպացիներ, ապա Բեռլինում գտնում էին, որ վերատեսուչները կարող են նաև օսմանյան հպատակներ լինել: Գերմանացի դիվանագետներից շատերը կարծում էին, որ եթե սեկտորների վերատեսուչները եվրոպացի լինեն, ապա ուսումնական կողմը կպահանջի, որ այդ պաշտոնը հանձնվի ուսուի: Բայց այդ բանը Պետերբուրգի մտքով անգամ չէր անցնում¹:

Ի վերջո Բ. Դուռը հասկացավ, որ այդ դուալիզմը Թուրքիայի համար նոր վտանգներ է առաջ բերելու, ուստի ընդունեց, որ Հայաստանում մտցվելիք բարենորոգումների գործադրության վրա պետք է հսկեն ոչ թե օսմանցի, այլ եվրոպացի ընդհանուր վերատեսուչներ՝ առաջադրված մեծ պետությունների և նշանակված իր կողմից:

Ենթադրվում էր, որ Թուրքիան իր համար այդ դժվարին որոշմանն էր հանգել ստիպողաբար, իսկ ստիպողը եղել էր ֆրանսիական կառավարությունը: Պողոս Նուրար փաշան քանիցս դիմել էր Ֆրանսիայի նախարարների խորհրդի նախագահ և արտաքին գործերի նախարար Դումենըրգին, որպեսզի նա ճնշում գործադրի Բ. Դուռան վրա և նրան հորդորի ընդունել Հայաստանում եվրոպացի ընդհանուր տեսուչներ նշանակելու մեծ պետությունների առաջարկը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 46, թ. 4-ի չրջ.:

եվ ահա, հերթական փոխառությունը կնքելու համար Զավիդ բեյը կրկին եկել էր Փարիզ: Նա հանդիպում էր ունեցել Դումերգի հետ, որը Թուրքիային հատկացվելիք ֆինանսական օժանդակության խնդիրը կապել էր հայկական բարենորոգումների հետ և թուրքական կառավարությանը պարտադրել էր ընդհանուր վերատեսուչների հարցում գնալ զիջման¹:

Պարզ էր, որ չէր կարելի ֆինանսական ճնշումը մշտապես գործի դնել, քանզի միևնույնն է, վաղ թե ուշ փոխառությունը կնքվելու էր, այլապես վրա կհասներ Թուրքիայի տնտեսության սնանկացումն ու փլուզումը, որը բնավ ձեռնտու չէր մեծ պետություններին՝ այնտեղ ունեցած մեծ շահերի պատճառով:

Դեռ մինչև համաձայնագրի կնքումը Գերմանիան և Ռուսաստանը ճիշտ էին համարում, որ վերատեսուչներն ընտրվեն փոքր չեզոք երկրներից, բացի բալկանյան պետություններից²:

Արդեն 1913 թ. դեկտեմբերի կեսերից ուսական դիվանագետները Բելգիայում և Շվեդիայում որոնում էին վերատեսուչների պաշտոնի համար հարմար թեկնածուներ³: Բելգիայում, Հոլանդիայում և Դանիայում ուսաց դեսպանությունների դեսպանորդներին դեկտեմբերի 14-ին ուղարկած № 3465 գաղտնի հեռագրով Ս. Սազոնովը գրում էր. «Մենք անմիջականորեն չահագրգռված ենք լավագույն թեկնածուների ընտրության հարցում, որոնց ցանկալի է ընտրել կա՛մ Բելգիայի, կա՛մ Հոլանդիայի, կա՛մ Դանիայի Հպատակներից: Սույնը նկատի առնելով՝ խնդրում եմ Ձեզ, բնավ հարցում չանելով կառավարություններին, որոնց մոտ Դուք հավատարմագրված եք, հայտնել մեզ Ձեր անձնական կարծիքն այն մասին, թե կա՞ն արդյոք, Ձեր կարծիքով, նշված պաշտոններն զբաղեցնելու հարմար մարդիկ»⁴:

Նույն օրը դեսպան Գիրսին հղած հեռագրով Ս. Սազոնովը հայտնում էր, թե ուսաց կառավարությունը նախընտրելի է

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 19, 28 հունվարի 1914 թ.:

² Տե՛ս «Ախուրյան» (Ալեքսանդրապոլ), № 2, 5 հունվարի 1914 թ.:

³ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 86. Տե՛ս նաև «Մշակ», № 19, 28 հունվարի 1914 թ.:

⁴ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 86.

Համարում դիմել երկրորդական պետություններին, դիցուկ՝ Բելգիային, Դանիային և Հոլանդիային: Ռուսական կողմը գերատեսելի էր Համարում՝ երկու սեկտորների վերատեսուչները լինեն միևնույն ազգություն՝ նրանց գործունեության ընդհանուր ուղղությանն ապելի սերտ միասնություն հաղորդելու նպատակով¹:

Ռուսական կողմի խնդրանքով վերատեսուչների թեկնածուների փնտրտուքներ ձեռնարկեց նաև Նուբար փաշան: Նա գործադրում էր բոլոր ջանքերը՝ հնարավորինս չուտ գտնելու այնպիսի թեկնածուներ, որոնք ունակ լինեին կատարելու իրենց դժվարին գործը:

Պողոս Նուբարը սկսեց թեկնածուներ փնտրել՝ չրջագայելով եվրոպայի երկրորդական պետությունների քաղաքներում: Նա սկզբում Բելգիայի ու Հոլանդիայի արտգործնախարարներին խնդրեց Հայաստանում ստեղծվելիք երկու սեկտորներից յուրաքանչյուրի համար երաշխավորել երկուական թեկնածու, որոնցից մեկն մեկ սեկտորի համար կընտրվեր մեկը: Բայց երաշխավորված երկու Հոլանդացիները դուրս մնացին, քանի որ նրանցից մեկը՝ 32 տարեկան և մայորի կոչումով, հարմար չհամարվեց՝ վարչական փորձ չունենալու պատճառով, իսկ մյուսն ինքը հրաժարվեց: Վարչական աշխատանքի փորձ չունենալու պատճառով դուրս մնացին նաև բելգիացի երաշխավորված երկու թեկնածուները:

Առանց ժամանակ կորցնելու Պողոս Նուբարը շարունակեց նոր թեկնածուների փնտրտուքները: Նա գտնում էր, որ ինչպես Ռուսաստանին, այնպես էլ հայերին չահավետ է վերատեսուչներ ընտրել Հոլանդացիների, քանի որ հայտնի էր նրանց բացասական վերաբերմունքը Գերմանիայի նկատմամբ, իսկ բելգիացիներն այդ երկրի հանդեպ ընդամենը չեզոք էին:

Նուբարը հայոց կաթողիկոսին հայտնում էր, որ Բելգիայում իրեն առաջնակարգ երկու նոր թեկնածու էին ներկայացրել՝ գեներալ Տևիլ և քոլոնել Հանրին, որոնց ինքն ընդունել է մասնայն վստահություն: Հոլանդիայում արտաքին գործոց նախարարի

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", з. 1913, д. 3465, л. 87.

հետ ունեցած զրույցի ընթացքում չատ լավ տպավորություն է ստացել: Կշռելով ընդհանուր քննիչների համար նախատեսված պաշտոնի կարևորությունը, մանավանդ այն պատիվը, որը վերաբերելու է այն երկրին, որտեղից ընտրվելու էին նրանք, նախարարը հույս էր հայտնել, որ, այնուամենայնիվ, կգտնվի հարմար թեկնածու¹: Շվեյցարիայում նույնպես աշխատանք է տարվում՝ գտնելու հարմար թեկնածուներ, բայց այնտեղ փնտրատուքները դեռ արդյունք չեն տվել: «Անկեղծ հայասեր մը սակայն կզբաղի այս խնդրով և ես լիայոյս եմ թէ քիչ ատենին պիտի կրնայ այնպիսի առաջարկներ ընել, որ օգտակարապես պիտի ծառային մեզի»²: Համոզված, որ իր ջանքերը զուր չեն անցնի, Պողոս Նուբարը կաթողիկոսին վստահեցնում էր, որ պետությունները չատ չուտով Բ. Դոանը կառաջարկեն հարմարագույն թեկնածուներ, «որով կայացած համաձայնությունը իրականացման չըջանին մէջ պիտի մտնե»³:

Սազոնովին հղած հեռագրով Բելգիայում Ռուսաստանի դեսպան Իվան Ալեքսանդրովիչ Կուդաչովը նշում էր, որ «Պողոս Նուբարը հատկապես մեծ հույսեր է դնում բելգիացիների վրա՝ դանիացիների ու հոլանդացիների հետ համեմատած նրանց ավելի գործունյա համարելով: Պողոս փաշան համոզված է, որ չնորհիվ Աֆրիկայում ձեռք բերած արժեքավոր փորձի, բելգիացիներն ավելի ընդունակ են հաջողությամբ անցկացնելու նախանշված բարեփոխումները անքաղաքակիրթ մի երկրամասում, որի բնակչության կեսն ավազակներ են»⁴: Դեսպանորդը նաև հաղորդում էր, որ «այսօր Պողոս Նուբարը հանդիպելու է բարոն Ամպենի, կոմս Դարեկոտի և ուրիշ նշանավոր անձանց հետ, որոնց օգնությամբ հույս ունի առաջիկայում ընտրել միանգամայն հարմար թեկնածուներ»⁵: Նա նաև Կուդաչովին փոխանցել էր, թե մեկ ամիս առաջ ինքը պատեհություն է ունե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 14 և չրջ.:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 106.

⁵ Նույն տեղում:

ցել Հանդիպելու Բելգիայի Թագավոր Ալբերտի Հետ և խոսել բելգիացի թեկնածու գտնելու իր ցանկության մասին: Թագավորը խոստացել էր այդ հարցում օգնել իրեն¹:

Վերջում Կուդաշովը հաղորդում էր. «Այսօր Փարիզ է վերադառնալու Նուբար փաշան, որը խոստացավ նախքան մեկնելը ևս մեկ անգամ այցելել ինձ և հայտնել իր բանակցությունների արդյունքների մասին: Դրա հետ մեկտեղ նա ինձ խնդրեց շարունակել աջակցել իրեն: Ես պատասխանեցի, թե պատրաստ եմ օգնել, բայց չեմ կարող որևէ բան ձեռնարկել նախքան Ձերդ Բարձր Գերազանցությունից պատշաճ հրահանգներ ստանալը»²:

Իր հերթին, նույն ժամանակ Բ. Դուռը բանակցություններ էր վարում բելգիական կառավարության հետ: Այդ նպատակով Բրյուսել էին գնացել Հուկկը փաշան և Ռիֆատ փաշան³:

Ռուսական դիվանագիտությունը շահագրգռված էր, որ ընդհանուր վերատեսուչների թեկնածուների փնտրտուքներում Նուբար փաշան ներգրավվի ավելի ակտիվորեն, քանի որ նա եվրոպայում ուներ լայն ծանոթություններ, անձնապես ճանաչում էր պետական ու հասարակական շատ նշանավոր գործիչների, որոնք կարող էին նրան աջակից լինել այդ գործում:

Փարիզում ուսաց դեսպան Իզվոլսկուն 1913 թ. դեկտեմբերի 28-ին հղած հեռագրով Սազոնովը գրել էր. «Խնդրում եմ Ձեզանից, որ միանգամայն մտերմաբար հաղորդեք Պողոս Նուբար փաշային այդ (երկրորդական պետությունների հպատակներից թեկնածուներ նկատի առնելու:– Հ. Ս.) մասին և [նրանից] տեղեկանաք՝ աչքի առաջ ունի՞ր նա արդյոք համապատասխան թեկնածուներ»⁴:

Իր արձակուրդը Փարիզում անցկացնող Միխայիլ Նիկոլաևիչ Գիրսը 1914 թ. հունվարի սկզբին այստեղ Հանդիպել էր Պողոս Նուբարին: Նրանք երկար զրուցել էին բարենորոգումների

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 106-107.

² Նույն տեղում, թ. 107:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 83:

ծրագրի, հատկապես ընդհանուր վերատեսուչների ընտրության հարցի շուրջ: Գիրսը Նուբարին հաղորդել էր, որ մյուս մեծ պետությունները հակված են ընդունելու Ռուսաստանի առաջարկը՝ վերատեսուչներ նշանակել եվրոպական չեզոք և փոքր պետությունների՝ Շվեյցարիայի, Շվեդիայի, Բելգիայի և Հոլանդիայի հպատակներին¹:

1913 թ. դեկտեմբերի վերջերին Փարիզից գալով Բրյուսել՝ նա տեղի կառավարական պաշտոնյաների հետ սկսում է թեկնածուների որոնում: Արդյունքում ընտրում է երկու հոգու՝ Բելգիական Կոնգոյի նախկին փոխկառավարիչ Հենձին և գեներալ Դեգիսին:

Բայց Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը դեմ էր բելգիացիներից թեկնածուներ ընտրելուն՝ գտնելով, որ Բելգիան մեծ չափեր ունի օսմանյան կայսրությունում. եթե Բ. Դուռը խախտելու լինի պայմանները, ապա նրանք համարձակություն չեն ունենա ընդդիմանալու: Պատահական չէ, որ Կ. Պոլսի Հայ նշանավոր գործիչների մասնակցությամբ պատրիարքարանը հատուկ ուրազմակողմանի քննության ենթարկեց այդ խնդիրը և եկավ այն եզրակացություն, որ չպետք է ընտրություն կատարել այն երկրներից, որոնք ունեն տնտեսական, առևտրական ու քաղաքական մեծ չափեր Թուրքիայում կամ ակնկալում են ունենալու: Հետևապես մեծ պետություններն ընդհանուր վերատեսուչներ պետք է ընտրեին միայն չեզոք փոքր թագավորություններից²:

Կ. Պոլսում ֆրանսիական գործերի հավատարմատարը արտաքին գործերի նախարար Դումենըգին հղած գաղտնի հեռագրով հայտնում էր, որ «Հայ առաջնորդները մտահոգված են օտարազգի ընդհանուր տեսուչների նշանակման հարցով: Երեկ նրանք դեմարշ են կատարել ռուսական դեսպանության մոտ՝ պահանջելու, որ տերությունների ընտրությունը չկանգնի բելգիացիների և չվեյցարացիների վրա (վերջիններս նույնպես Թուրքիայում ունեին մեծ չափեր:– Հ. Ս.), այլ [սահմանափակվի]

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 20, 29 հունվարի 1914 թ.:

² Տե՛ս «Կովկասի լրագրեր», № 31, 11 փետրվարի 1914 թ.:

նորվեգացիներով, դանիացիներով, հոլանդացիներով և չվեդներով:

Այլ կողմից՝ իմ ուսական կոլեգան ինձ ասաց, որ իր կառավարությունը ցանկանում է հեռու պահել չվեգացիներից»¹:

1914 թ. հունվարի 13-ին Պոդոս Նուբարը կաթողիկոսին գրում էր.

«Մոռացայ տեղեկացնելու Ձերդ Վեհափառութեան, որ Մ. Սաղօնօֆ վերջերս, իր Բարիդի Դեսպան Ա. Իզվոլսքիի միջոցաւ, ինձ խնդրեց տեղեկացնել իրեն այն թեկնածուները, զոր ես կը ճանչնամ, իբր յարմարագոյն ընդհ. քննիչի պաշտօնին: Իսկոյն խուզարկութիւններս սկսայ Պելճիգայի և Զուիցիրիոյ մէջ, վասն զի ընդհ. քննիչները պէտք են ընտրուիլ փոքր Պետութեանց հպատակներէն, այսինքն Պելճիգայի, Հոլանդայի, Տանրմարգայի կամ Զուիցիրիոյ: Նկատի ունենալով պէտք եղած բազմադէմ յատկութիւնները, որք անհրաժեշտ են այսպիսի շատ կարեւոր պաշտօն մը գրաւելու համար, շատ դիւրին չէր գտնիլ այն անձինք, որ այս յատկութիւնները կը վայելին: Առ այժմ երկու թեկնածու ունիմ գտած, և կը յուսամ ուրիշներ ալ գտնիլ, որպէս զի Պետութիւնք կարենան անոնց մէջէն լաւագոյն թեկնածուն ընտրել»²:

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՎԱՐՁԱՊԵՏԱՐԱՆՈՒՄ

Հունվարի 9-ին՝ մեծ վեզիրը ուսական դեսպանությանը տեղեկացնում է, թե ինքը հայկական բարենորոգումների նախագծի վերաբերյալ ունի որոշ նոր առաջարկություններ: Պարզ էր, որ դրանք ըստ էության լինելու էին ոչ թե լոկ առաջարկություններ, այլ նոր հականախագիծ:

Դեսպան Գիրսի հենց Փարիզ մեկնելու օրը, հունվարի

¹ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ...», էջ 338:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 34, թ. 41:

^{*} Հնարավոր է նաև՝ հունվարի 10-ին:

12-ին, նրան փոխարինող գործերի հավատարմատար Գուլկեի-
չը, անշուշտ, դեսպանի նախապես տված ցուցումի համաձայն,
Բ. Դռանը հայցագիր է ներկայացնում պարզաբանում ստանա-
լու, թե որոնք են արդեն բազմաթիվ քննարկումներ անցած բա-
րենորոգումների նախագծի վերաբերյալ Թուրքիայի վարչապե-
տի նոր առաջարկությունները:

Քանի որ մեծ վեզիր Սայիդ Հիլմի փաշան առանձնապես
բարձր հեղինակություն չէր վայելում նախարարների
խորհրդում, Գուլկեիչը դիմում է կարինետի ավելի ազդեցիկ ան-
դամներին՝ Թալեաթին և Ուալիլին, ինչպես նաև Սայիդ Հիլմին:
Քննարկման էին դրված նահանգային ժողովների, գլխավոր վե-
րատեսուչների և պաշտոնների բաշխման հարցերը: Ըստ որում,
Թալեաթը հենց սկզբից հայտարարում է, որ այդ խնդիրների
քննարկումը տեղի է ունենալու մեծ վեզիրի առաջարկած նա-
խագծի շրջանակներում: Եվ մեծ վեզիրն իր նոր նկատառումներն
է հայտնում բարենփոխումների նախագծի առթիվ:

Նախ քննարկման է դրվում նահանգային ժողովների տե-
ղերի հարցը: Թեժ բանակցությունների արդյունքում մեծ վեզիրը
և Թալեաթը համաձայնում են հավասար ներկայացուցչություն
մտցնել նաև էրզրումի վիլայեթում, միայն մի պայմանով, որ հիչ-
յալ սկզբունքը ներմուծվի ոչ թե անհապաղ, ինչպես Վանում և
Բիթլիսում, այլ այն դեպքում, երբ մարդահամարի ցուցակա-
գրությունը չի վերջանա առաջի տարվա ընթացքում: Թուրքերը
առաջվա պես հրաժարվում էին նաև Սվազի, Ուարբերդի և
Դիարբեքիի վիլայեթների ընդհանուր խորհուրդների համար
ընդունելի համարել մահմեդական 2/3 անդամների դիմաց
քրիստոնյաների 1/3 ներկայացուցչությունը և առաջարկում էին
անհապաղ սահմանել ընտրությունների համամասնական
սկզբունքը, որով մահմեդական ընտրողների թիվը որոշվելու էր
գոյություն ունեցող ընտրական ցուցակներով, իսկ ոչ մահմե-
դականներին՝ համապատասխան համայնքների ներկայացրած
ցուցակներով¹:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", з. 1913, д. 3465, л. 140-140 об.

Հայերը քաջ ըմբռնում էին թուրքերի այդ հնարքները, ուստի և պնդում էին, թե անհնար է էրզրում կենտրոնով սեկտորի մեջ մտցնել Տրապիզոնի վիլայեթն իր գրեթե միլիոնանոց մահմեդականներով: Հենց դրա համար էլ նրանք առաջարկում էին ընդունել արդար ազգագրական սահման, որը կարող էր իրենց համար փոքրիչատե հավասար ներկայացուցչություն ապահովել նահանգային խորհուրդներում:

Մեծ վեզիրի և Թալեաթի հետ այդ հարցի քննարկման արդյունքի մասին նույն օրը Ս. Սազոնովին հղած իր ղեկուցագրում Գուլբեիչը գրում էր. «Այն պատճառով, որ գերմանական դեսպանությունն վարքագիծը ծայրահեղ կեղծավոր է, հատկապես՝ վերջերս, և որ անգլիացիների և ֆրանսիացիների աջակցությունը ավելի քան թույլ է, կարծում եմ, որ ինձ համար անհնար կլինի զիջումների հասնել նաև այս վերջին հարցում: Եթե Ձերդ Բարձր Գերազանցությունը ցանկալի եք համարում Հայերի համար ապահովել իրենց կողմից խնդրված ձայների մեկ երրորդը Խարբերդի, Սվազի և Դիարբեքի Վիլայեթներում, ապա Ձեզ անձամբ հարկ կլինեք ճնշում գործադրել թուրքական տեղի (Պետերբուրգի:– Հ. Ս.) հավատարմատարի վրա»¹:

Ռուսական դիվանագիտությանն անհանգստացնում էր այն, որ Մակեդոնիայից և Թրակիայից մեծ թվով մահմեդականների վերաբնակեցումը Հայաստանում կփոխի ոչ միայն էրզրում կենտրոնով սեկտորի հայկական նահանգների, այլև Վան կենտրոնով սեկտորի հայկական նահանգների ժողովրդագրական պատկերը, որն անմիջական ազդեցություն կգործի նահանգային ժողովների անդամների հարաբերակցության վրա: Հունվարի 18-ին Սազոնովը Գուլբեիչին հեռագրում էր. «Մենք երկյուղ ենք կրում՝ միգուցե Թուրքիան վերաբնակեցման միջոցով Հայաստանում ստեղծի մահմեդական մեծամասնություն: Այս պատճառով մենք բացասաբար ենք վերաբերվում դեպի համեմատական սկզբունքը և գերադասում ենք ընդհանուր խորհուրդներում

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 52.

Հիմնել որոշ համաչափությունն ազգությունների ներկայացուցիչների միջև»¹:

Մեծ վեզիրի առաջարկած նախագծային փոփոխություններում ընդհանրապես տեղ չէր գտել սեկտորների համար ընդհանուր ժողովների հարցը²: Այս հանգամանքը խիստ թուլացնում էր բարեփոխման նշանակությունը: Այդ դեպքում ո՞վ էր քննարկելու վարչությունների, դատարանի, ֆինանսների և այլոց բարելավման նախագծերը, եթե չլինեն սեկտորների ժողովները:

Սեկտորի վիլայեթական ժողովները չէին կարող կատարել այդ դերը, քանի որ ի հայտ կգար փոխադարձ հակասություն, և, բացի այդ, ըստ «Վիլայեթների մասին օրենքի», դրանց իրավասության սահմանները խիստ նեղ էին, բազում անգամ փոքր, քան անգամ Ռուսաստանում զեմստովների իրավունքները:

Քանի որ նահանգային ժողովների տեղերի հարցում հնարավոր էր եղել պահպանել վերանորոգումների ուսու-գերմանական նախագծի հիմնական դրույթները, ուստի Գուլկևիչը հունվարի 13 (25)-ի № 37 հեռագրով Սազոնովին գրում էր. «Ոնդրում եմ Ձերդ Բարձր գերազանցությունը լիազորել ինձ գրավոր ամրագրելու՝ *parapher* մեծ վեզիրի հետ ձեռք բերած համաձայնությունը, որը ես կկարողանայի անել հենց վաղն առավոտյան»³:

Անցնելով գլխավոր վերատեսուչների հարցին՝ Գուլկևիչը շեշտում էր, որ մեծ վեզիրի ներկայացրած նախագծում ոչինչ չի ասված սեկտորների ղեկավարման պայմանները բարեփոխելու, նրանց իրավունքների ու նախաձեռնությունների մասին, ուստի պարտադիր է անպայման նշել հատկապես վարչությունը, տնտեսությունը և դատարանը վերափոխելու իրավունքների

¹ «Բարեփոխումները Հայաստանում», ԼՂ 98:

² Նշենք, որ սեկտորների համար ընդհանուր ժողովների հարցը, հավանաբար պատահմամբ, տեղ չէր գտել նաև նոյեմբերյան համաձայնական նախագծում: Այս բացթողման հնարավոր բացատրական հետևանքների մասին նշվում էր Գուլկևիչի հունվարի 14-ի հեռագրում (ՏՆ՝ս АВПРИ, փ. "Политархив", з. 1913, օ. 3472, т. 21):

³ АВПРИ, փ. "Политархив", з. 1913, օ. 3465, т. 21.

մասին¹: Եթե գլխավոր վերատեսուչները արմատապես չփոխեն ղատական համակարգը, նշանակում էր, որ ուժի մեջ էին մնալու շարիաթական ղատարանները, որոնք առանց բացառություն պաշտպանում էին մահմեդականներին՝ ի վնաս քրիստոնյաների:

Ըստ մեծ վեզիրի առաջարկության՝ գլխավոր վերատեսուչը իր սեկտորում գերագույն աստյան չէ, այլ միայն վերահսկող անձ: Իսկ դա նշանակում էր, որ ամբողջ վարչական մեքենան պետք է մնար նախկին վիճակում, այսինքն՝ Բ. Դուան ենթակայություն: Բոլոր գործերը պիտի ներկայացվեին նախարարների քննությանն ու լուծմանը՝ լիովին չըջանցելով գլխավոր վերատեսուչին: Ճիշտ է, վերջինիս վերապահվում էր միայն պաշտոնյային ժամանակավորապես գործից հեռացնելու իրավունքը, բայց նա պարտավոր էր համապատասխան նախարարին բացատրագիր ներկայացնել պաշտոնանկության պատճառի (կամ պատճառների) մասին: Այսինքն՝ մեծ վեզիրն առաջադրում էր պայման, որը, ըստ էության, համարյա չեզոքացնում էր իր պարտականությունների կատարմանը չհամապատասխանող պաշտոնյային պաշտոնանկ անելու իրավունքը: Մեծ վեզիրի առաջարկություններում չէր նախատեսված նաև, թե հարցն ինչպես է լուծվելու, եթե կառավարությունը մերժի վերատեսչի կողմից պաշտոնատար անձանց հեռացնելու շարժառիթները. արդյո՞ք այդ դեպքում կարինետը կարող է պահանջել նրանց վերականգնումը իրենց աշխատանքում: Դա, անշուշտ, կդառնար բազում բախումների պատճառ, որը կթուլացներ վերատեսչի դիրքերը: Հենց դրան էլ ձգտում էր Բ. Դուուը: Եթե դրան ավելացվեր այն, որ մեծ վեզիրը ընդհանրապես բաց էր թողել շատ կարևոր մի հարց՝ գլխավոր վերատեսուչն արդյո՞ք կարող է հեռացնել սուլթանի կողմից նշանակված վալիին և նահանգի մյուս բարձր պաշտոնյաներին, ապա պարզ էր դառնում, որ Բ. Դուուը գիտակցաբար էր անտեսում այդ կարևոր հարցը, որպեսզի անվերջ առճակատումների դուռ բացի և հնարավորինս ի չիք դարձնի գլխավոր վերատեսուչների դերն ու նշանակությունը:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 135.

Այսպիսով, մեծ վեզիրն իր առաջարկով գլխավոր վերատես-
չին վերապահում էր այնպիսի դեր, որ միայն նա կարող էր բա-
ցահայտել պաշտոնյաների պարտականությունների թերու-
թյունները՝ նրանց ծառայությունից հեռացնելու կասկածելի
իրավունքով հանդերձ։ Վերատեսուչը ստիպված էր լինելու
անընդհատ ջանքեր ծախսել պայքարելու կենտրոնական կառա-
վարություն անհարկի միջամտությունների դեմ՝ առանց որևէ
դրական արդյունքի։ Իսկ կառավարությունը, առանց նրա
կարծիքը հաշվի առնելու, «ներա» սեկտորը կողոզեր նորանոր
չինովնիկներով, որոնք նախորդներից ոչնչով լավը չէին լինի։

Այդ պայմաններում գլխավոր վերատեսուչը շատ չուտով
կհասկանար իր աշխատանքի ողջ ապարդյունությունը։ Իրեն
հարգող եվրոպացի ոչ մի բարձր աստիճանավոր անկասկած չէր
համաձայնի այդ խեղկատակությունը։

Վերջապես մեծ վեզիրի երեք գլխավոր առաջարկություննե-
րից վերջինը վերաբերում էր պաշտոնյաների խնդրին։ Ամիսներ
չարունակ այն տեսակետն էր խմորվել, որ հայկական նահանգ-
ներից գոնե երկուսում (Վան, Բիթլիս) պաշտոնները, ըստ կա-
րելվույն, կես առ կես պիտի բաժանվեն քրիստոնյաների ու մահ-
մեդականների միջև, և որ կարևոր է, պաշտոնյաները պիտի
կարգվեն գլխավոր վերատեսուչների կողմից, բայց ընտրվեն ու
առաջադրվեն եվրոպական պետությունների կողմից, ծանոթ
հայասերներից։ Այդ հանգամանքը հույս էր ներշնչում, որ հայոց
չահերը պաշտպանված կլինեն։ Բայց ահա այժմ Բ. Դուռը
փորձում էր միանգամայն նոր սկզբունքներ ներմուծել արդեն
չրջանաովող փաստաթղթի մեջ, ուր չկար նույնիսկ որևէ հիշա-
տակություն ժանդարմներիայի և ոստիկանության, ինչպես նաև
դրանցում քրիստոնյաների մասնակցություն մասին¹։ Դա, ան-
շուշտ, արվել էր հետագայում Հայաստանը «թուրք քոմիտաջի»
ոստիկաններով ու ժանդարմներով ողողվելու նպատակով,
որոնք ցանկացած պահի կփոխարինվեին համիդիեներով։

Այսպիսով, մեծ վեզիրի նախագծի համաձայն՝ մարզի

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 135.

ամբողջ վարչական, հասարակական և դատական կարգը մնում էր բացարձակապես անփոփոխ: Պաշտոնյաների բոլոր նշանակումները, ամբողջ վարչարարական գրազրույթյունը, մարզին վերաբերող բոլոր կարգադրություններն ու հարցերի լուծման բոլոր թույլտվությունները կենտրոնանալու էին Կոստանդնուպոլսում՝ «Պաշտոնյաների մասին» օրենքի համաձայն: «Այդ օրենքն արդեն ինքնին զուտ թուրքական ստեղծագործություն էր, ուր ամեն ինչ նախատեսված էր բոլոր պաշտոնյաներին կենտրոնական կառավարությունից կախման մեջ պահելու համար»¹, - ասված էր Գուլկեիչի հայցազիր-հեռագրում:

Թուրքական գործող օրենսդրությունն այնպիսին էր, որ ոչ մահճակալների, առավել ևս հայի համար գրեթե անհնար էր ծառայության ընդունվել, որքան էլ նա ուսյալ լիներ: «Պաշտոնյաների մասին» գործող օրենքի պահպանման դեպքում պետական ծառայությունում հավասարության մասին հարցը գործնականում անիրագործելի կլիներ: Այդ հարցում Բ. Դուան պատճառաբանությունն այն էր, որ գործող պաշտոնյաների հեռացումը ծանր կանդրադառնա պետական բյուջեի վրա, քանի որ պաշտոնից հեռացված չինովնիկը, օրենքի համաձայն, չարունակելու է գանձարանից ստանալ իր դրույքավճարի կեսը, իսկ եթե դատարանը նրան արդարացնի, ապա նա կստանա իր աշխատավարձը լրիվ չափով, մինչև անցնի նոր պաշտոնի:

Վարչապետարանում Գուլկեիչի ցույց տված համառ դիմադրության շնորհիվ հաջողվում է անխաթար թողնել բարենորոգումների շրջանառության մեջ գտնվող նախագիծը: Պետերբուրգ հղած հունվարի 12 (25)-ի № 37 հեռագրով Գուլկեիչը հայտնում էր. «Ոստիկանության և Ժանդարմերիայի պաշտոնները բաշխելու համար, թուրքերը համաձայնեցին, որ տեսուչները հավասարության սկզբունքը կիրառվի ոչ թե՝ “*autant que possible*”, այլ՝ “*à mesure que les postes deviendraient vacants*”՝ իմ առա-

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 135.

^{*} «Որքան հնարավոր է», այլ՝ «այն չափով, որքանով պաշտոններ կրացվեն»:

ջարկած բանաձևով: Մյուս պաշտոնների համար հավասարություն սկզբունքը պայմանավորվում է՝ “autant que possible”»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Թուրքական կողմն ամեն ինչ անում էր հայկական բարենորոգումների ծրագիրը փակուղի մտցնելու համար: Մեծ վեզիրը ներկայացրել էր ոչ Թե նախագիծ, այլ հականախագիծ, որի նպատակն էր դեսպանների ձեռքից խլել սրանց նախագիծը, որը մինչ այդ համարվում էր միակը, որքան էլ որ Թուրքերը դրան համառորեն դիմադրում էին: Գուլկեիչը Սազոնովին հաղորդում էր. «Թուրքերը մերժում են դեսպանների մինչ այժմ մշակած բոլոր նախագծերը, նրանք նաև խլում են պայմաններ առաջադրելու նախաձեռնությունը: Իսկ դա նշանակում է, որ դեսպանները ստիպված պիտի լինեն հարմարվել Թուրքերի հավակնություններին»²: Այդ միտքն ապացուցելու համար Գուլկեիչն անցնում է մեծ վեզիրի առանձին առաջարկների գնահատմանը, որոնք, ըստ նրա խոսքերի, «ունակ են սպանելու բարեփոխումների իմաստն ու բովանդակությունը»³: Պատահական չէր Սազոնովի 1914 թ. հունվարի 14-ի հեռագիրը, որով նա Գուլկեիչից պահանջում էր «խուսափել տարաձայնություններ ու ձգձգումներ առաջ բերելուց և Բ. Դռանը հայտնել, որ նվաճ երեք նահանգներում 2/3 և 1/3 սկզբունքից նահանջ չի լինելու»:

Նշենք, որ այս վերջին երկու հարցերը ռուսական առաջարկով լուծելուն համամիտ էին Անգլիան և Ֆրանսիան: Ավելին, վերջինիս կառավարությունը ռուսական առաջարկից ավելի հեռուն էր գնում:

Այսպես, Ֆրանսիայի արտգործնախարար Դումերգը Կ. Պոլսում գործերի իրենց հավատարմատարին 1914 թ. հունվարի 17-ին գրում էր. «... Ինձ թվում է, որ երկու կետերի վերաբերյալ, որոնց շուրջը Ռուսաստանն ու Թուրքիան անհամաձայն են, լավագույն լուծումը, որ պետք է որդեգրվի, կլինե՞ր հետևյալը:

¹ АВПРИ, ф. “Политархив”, г. 1913, д. 3465, л. 140.

² Նույն տեղում, л. 133.

³ Նույն տեղում:

Մինչև մարդահամարը դավանանքային հավասար ներկայացուցչությունը պետք է տարածվի բոլոր վիլայեթների վրա: Արդարև, իր առևտրական գործունեությամբ և իր կրթությամբ հայկական տարրը հանդիսանում է երկրի բարգավաճման գլխավոր գործոնը՝ միանգամայն գերազանցելով թուրքական տարրը: Արդար է, որ այս դրությունը հաշվի մեջ մտնի և, ի հատուցում, հակակշռի հայերի թվական ցածր մակարդակը:

Թուրքիայում քրիստոնյա կրոնական համայնքները վարչական օրգանիզմներ են, ունեն ինքնուրույն գոյություն և վայելում են հատուկ արտոնություններ: Որպես այդպիսիք՝ օսմանյան կառավարությունից նրանք կարող են իրավունք ստանալ տեսուչների հսկողությամբ դպրոցների պահպանման համար իրենց կրոնակիցների վրա հարկեր դնելու: Այդ հարկերը կհանվեն նահանգային խորհուրդների փվեարկած հարկերից, որոնց արդյունքն այնժամ կհատկացվեր բացառապես մահմեդական դպրոցների կարիքներին»¹:

Սազոնովը գտնում էր, որ եթե թուրքերը ձեռք չտան նախագծում տեղ գտած երեք նահանգներում 2/3 և 1/3 սկզբունքին, ապա ուրիշ մեկ-երկու հարցերում կարելի է նրանց որոշ զիջումներ անել՝ հիմք ընդունելով մեծ վեզիրի նախագիծը և փորձելով բարելավել նրանց առաջարկությունները: Հետևում է Գուլկեիչի գաղտնի հեռագիրը, ուր ասվում էր. «Եթե հիմք ընդունվի մեծ վեզիրի նախագիծը, և ձգտենք բարելավել այն, ապա հավանորեն բան դուրս չի գա: Ձե՞ որ, եթե նրա մեջ մտցնենք այն շտկումները, որոնք հնարավորություն կտային փրկել ոռոսական նախագծի սկզբունքները, ապա մեծ վեզիրի

¹ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ...», էջ 319-320:

² 1914 թ. հունվարի սկզբին Կ. Պոլսից հեռագրել էին Թիֆլիս, թե հայկական հարցի վերաբերյալ գլխավոր հապաղումը այն է, որ Ռուսաստանը պահանջում է գավառական խորհուրդների անդամների կեսը նշանակել հայերից, իսկ Բ. Դուռը առարկում է՝ պնդելով, որ հայերը Արևելյան Անատոլիայում բնակչության ընդհանուր թվի 40 տոկոսն են կազմում, և որ հայերին արտոնություններ տալն է՛լ ավելի կզրզոի քրդերին (տե՛ս «Մշակ» № 2, 4 հունվարի 1914 թ.):

նախագծից ոչինչ չի մնա: Այդ դեպքում ինչո՞ւ է պետք այն հիմք ընդունել: Իսկ եթե ենթադրվում է միայն շտկել մեծ վեզիրի նախագիծը, ապա անչուշտ անհնար կլինի նրա մեջ մտցնել ուսական նախագծի կարևորագույն սկզբունքները, և այդ դեպքում վերջինից հետք անգամ չի մնա: Կտապալվի ամբողջ աշխատանքը, որը ծախսվել է շուրջ մեկ տարվա ընթացքում»¹:

Ջնայած այդ համոզմունքին՝ Գուլկեիչը, սակայն, հայկական բարենորոգումների հարցի նախաձեռնությունը ուսական ձեռքբերում պահելու համար Սայիդ Հիլմի հետ Հունվարի 16-ին ունեցած հանդիպման ժամանակ ստիպված համաձայնում է Սվազի, Խարբերդի և Դիարբեքիի վիլայեթներում ընդհանուր խորհուրդների անդամներին համամասնական սկզբունքով ընտրելու առաջարկին:

Թույլ տված վրիպումը ինչ-որ չափով սրբագրելու համար ուսական դիվանագիտությունից պահանջվեցին նոր ջանքեր: Նա նոր չփումներ սկսեց տերությունների հետ: Հունվարի 20-ին Գուլկեիչը տեղեկացնում է Սազոնովին, որ «մեծ պետությունների ներկայացուցիչներից մի քանիսը դժբախտաբար չեն համակրում մեր վերջին պնդումներին: Նրանք գտնում են, որ տեղերի 1/3-ի ապահովումը հայերի համար երեք վիլայեթներում երկրորդական հարց է»²: Պետությունները նաև պաշտպանում էին էրզրումի վիլայեթում ընդհանուր խորհրդի անդամների թուրքական համամասնական սկզբունքը:

4. Պոլսում ֆրանսիական գործերի հավատարմատարն արտգործնախարար Դումենդին գրում էր. «Եռյակ դաշինքի ներկայացուցիչները բացեիբաց քննադատում են Պետերբուրգի կառավարության անդիջողականությունը ... նրանք հայտարարում են, որ տերությունները կարող են իրավացիորեն չարունակել խոսակցություններն առանց Ռուսաստանի ... Անգլիական դեսպանը՝ ավելի վերապահ լինելով հանդերձ, պակաս չի քննադատում ուսական կեցվածքը ... Մեծ վեզիրն ավելի հեռու չի

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 134.

² «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 99-100:

գնա այժմյան զիջումներից, որ մինչև անգամ հայերը գտնում են բավարար, իսկ Ռուսաստանն իրեն ոխակի է ենթարկում ...»¹:

Նախքան 4. Պոլսից մեկնելը դեսպան Միխայիլ Գիրսը Պետերբուրգ էր ուղարկել մի զեկուցագիր, ուր մասնավորապես ասված էր, որ այսպես թե այնպես անհրաժեշտ է շտապ ռազմական պատրաստություններ տեսնել, որովհետև դեպքերը Մերձավոր Արևելքում այսօր-վաղը կարող են Ռուսաստանին մղել պատերազմի: «Հարցերից մեկը, որ մեզ կարող է հարկադրել վճռական գործողությունների, դա հայկական զանգվածային կոտորածի պարագան է: Այդ դեպքում մենք պետք է դիմենք արագ և վճռական գործողությունների»²: Չպետք է մոռանալ, գրում էր նա, որ թուրքերի ռազմական և ռազմածովյան ուժերը գնալով կաճեն: Գիրսի զեկուցագրից երևում էր, որ նա կողմնակից էր, որ ռուսական զորքերը ափ իջնեն և գրավեն Տրապիզոնը, ապա առաջ չարժվեն Բայազետի ուղղությամբ³:

Զի բացառվում, որ հենց Գիրսի այդ զեկուցագրի հիման վրա էր, որ Սերգեյ Սազոնովի նախագահությամբ 1914 թ. հունվարի 21-ին Պետերբուրգում հրավիրվել էր միջազգային դրությամբ նվիրված հատուկ խորհրդակցություն՝ պետական և ռազմական մի շարք բարձրաստիճան պաշտոնյաների մասնակցությամբ: Բացման իր խոսքում Սազոնովը մատնանշել էր, որ եթե տերություններից որևէ մեկը նորից փորձ անի նեղուցների նկատմամբ հաստատելու իր գերիշխանությունը, ապա Ռուսաստանը հարկադրված կլինի ռազմական ուժով անհապաղ գրավել Պոլսը: Ելույթ ունեցողները մանրազնին քննության էին ենթարկում ռազմական նախապատրաստությունների, պատերազմի հավանական ընթացքի և հետևանքների, ծովային հետևակը ցամաք հանելու, փոխադրամիջոցների, սևծովյան նավատորմի կարելությունների, կովկասյան լեռնաշղթայով անցնելիք երկաթուղու նոր գծի կառուցումն արագացնելու և այլ հարցեր: Իր ելույթում

¹ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության...», էջ 356:

² Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, էջ 260-261:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 261:

իշխան Տրուբեցկոյը չեշտել էր, որ եթե թուրքահայերը չարժումներ սկսեն, այդ դեպքում անխուսափելի կդառնա ռուսական զորքերի կենտրոնացումը սահմանի վրա: Իսկ հայկական շարժումների հավանականությունը վաղուց արդեն մոտեցել էր զրոյական սահմանագծին. հայերը լուռ ու մունջ սպասում էին իրենց դրուժյան բարձրմանը:

Բարենորոգումների ծրագրի գլխավոր կետերի շուրջ համաձայնությունն ավարտելով՝ մյուս բոլոր կետերի շուրջ բանակցությունները շարունակվում էին մի կողմից Կ. Պոլսում հավատարմագրված ռուսական ու գերմանական դեսպանների և հայոց պատրիարքարանի, մյուս կողմից՝ այս երեքի և Բ. Դուռնի միջև:

«ԱՅԼԵՎՍ ՈՉ ՄԻ ԶԻՋՈՒՄ»

Թուրքերն այն կարծիքին էին, որ եթե մեծ վեզիրին ու Թալեաթին չի հաջողվել արմատական փոփոխություններ մտցնել Հայաստանի բարենորոգումների ռուս-գերմանական նոյեմբերյան նախագծի բովանդակության մեջ, ապա դա նշանակում է, որ թուրքական դիվանագիտությունը կրել է հերթական պարտությունը: Ելնելով այդ կանխավարկածից՝ Բ. Դուռը հայտարարեց, թե ինքն այլևս «ոչ մի զիջում» չի անելու:

1914 թ. հունվարյան հետագա մի քանի օրերին շարունակվում էր գաղտնի և հույժ գաղտնի հեռագրերի լարված փոխանակում Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատան և Պետերբուրգի, վերջինիս և ռուսական դիվանագիտական ներկայացուցչությունների հետ Փարիզում, Բեռլինում և Լոնդոնում^{*}:

Այս ժամանակահատվածում ռուսական և հայկական կողմերի համար շատ կարևոր էր նկատվում հետևյալ մարտավա-

^{*} Միայն 1914 թ. հունվարի 10-24-ն ընկած ժամանակահատվածում ռուսաց արտգործնախարարության և Կ. Պոլսի ռուսաց դեսպանության միջև փոխանակված հեռագրերի համարների համադրումը ցույց է տալիս դրանց թիվը՝ չուրջ 30:

րությունը. եթե հետայսու չի հաջողվելու նոր զիջումներ ստանալ թուրքական կողմից, ապա գոնե կարողանալ պահպանել արդեն ձեռք բերածը:

Փարիզում գտնվող Մ. Ն. Գիրսի և Պողոս Նուբար փաշայի հանդիպման ընթացքում բազմակողմանի քննության է առնվում հայկական բարեփոխումների շուրջ ստեղծված վիճակը, և պայմանավորվածություն է ձեռք բերվում հետագա համատեղ անելիքների շուրջ:

Այդ հանդիպումից անմիջապես հետո Փարիզում ուսացող եսպան Իզվոլսկին հունվարի 15 (28)-ին հետևյալ գաղտնի հեռագիրն է հղում Պետերբուրգ. «Մ. Ն. Գիրսի հետ հանդիպելուն պես Պողոս Նուբար փաշան նամակով և հեռագրով դիմել է [Կ. Պոլսի հայոց] պատրիարքություն՝ հույժ պնդելով բարեփոխումներով բավարարվելու անհրաժեշտության վրա, որոնց համաձայնել է Բ. Դուռը: Այդ համաձայնությունը ձեռք է բերվել ինչպես հայկական գործերով Տերությունների միջև կայացած համաձայնության, այնպես էլ հերթի մեջ դրված ֆինանսական հարցերի շնորհիվ, որոնք Ռուսաստանի ձեռքում հույժ հզոր միջոց դարձան Բ. Դուռն վրա ներգործելու համար: Բայց թե՛ այն և թե՛ այս հանգամանքները կարող են փոխվել: Եվ Նուբարը նախազգուշացնում է հայերին, որ այդ դեպքում իրենք կարող են զրկվել այն շատ էական բարեփոխումներից, որոնք առաջարկված են իրենց: Մ. Ն.-ն՝ լիովին համաձայն է այս փաստարկներին: Նա իր կողմից խիստ ցանկալի է համարում, որ հարկավոր է հենց հիմա համաձայնել թուրքերի առաջարկություններին, նրա կարծիքով, հետագա բանակցությունների հաջողության շանսերը փոքր են»¹:

Գիրսի և Պ. Նուբարի համատեղ եզրակացությանը Կոստանդնուպոլսից անմիջապես միանում է Գուլկեիչը: Ս. Սազոնովին ուղղած հունվարի 16 (29)-ի գաղտնի հեռագրով նա հայտնում է, որ մեծ վեգիր Սայիդ Հալիմ փաշայի և Թալեաթի

¹ Գիրսը:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3472, л. 40.

հետ հունվարի 12-ի իր հանդիպումից հետո անցած երեք օրերին ինքը չի այցելել Բ. Դուռ, և դա, հավանաբար, տհաճ տպավորություն է թողել կարիներտի վրա: Դրա ապացույցն այն էր եղել, որ մեծ վեզիրն իր շրջապատում սկսել էր գանգատվել ուսական դիվանագետից՝ դժգոհելով, որ նա չի գալիս կրկին հանդիպելու իր հետ: Նա մտահոգ էր եղել, որ տերությունները կարող են պատժամիջոցների դիմել և կոչտացնել իրենց պահանջները Հայաստանի բարեփոխումների նախագծում, ուստի ծրագրում է նոր հանդիպում Գուլկեիչի հետ: Վերջինս վերը նշված իր հեռագրով Սազոնովին տեղեկացնում էր. «Այսօր մեծ վեզիրն ինձ հրավիրեց իր մոտ: Զրույցի սկզբին նա պնդեց նախորդ հանդիպման ժամանակ հայկական բարեփոխումների նախագծում փոփոխություններ կատարելու իր տեսակետի վրա, որն իրրունի խիստ սկզբունքային նշանակություն: Այդուհանդերձ, երկարատև առարկություններից հետո հաջողվեց նրան բեկել ընդունելու իմ առաջարկած «ադ-ոեֆերենդում» տեքստը, որին և ժամեր անց հավանություն տվեց նախարարների խորհրդի նախօրոք գումարված նիստը՝ հետևյալ խմբագրությամբ. «Սվազի, Ռարբերդի, Դիարբեքիրի վիլայեթներում ընդհանուր խորհուրդները նախատեսված էր ընտրել համամասնության սկզբունքի հիման վրա: Այս առումով մինչ մարդահամարի անցկացումը մահմեդական ընտրողները կգերակշռեն ընտրացուցակներում, իսկ ոչ մահմեդականների թիվը որոշվելու է ըստ այն ընտրացուցակների, որոնք ներկայացնելու են իրենց համայնքները: Բայց եթե նյութական դժվարություններն այդ ընտրական համակարգը դժվար կիրառելի դարձնեն, ապա այդ դեպքում ընդհանուր վերատեսուչը իրավունք է ստանում, որպես, զիջում առաջարկել ընդհանուր խորհուրդների ստեղծում երեք վերոհիշյալ վիլայեթներում, որոնք ավելի համապատասխան լինեն այդ համայնքների ներկա պահանջներին ու պայմաններին»¹:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3465, л. 141: (Սույն մեջբերումը թարգմանված է ֆրանսերեն օրինակից):

Հեռագրի վերջնամասում Գուլկեիչը ավելացրել էր. «Այս փոխգիջողությունը Բ. Դուռն արած ծայրագույն զիջումն է, որից այն կողմ նա այլևս չի գնա: Այս տեքստը, չվնասելով թուրքերի ինքնասիրությունը, տերությունների կողմից նշանակվելիք [զլխավոր] վերատեսուչներին հնարավորություն է տալիս վերոհիշյալ վիլայեթներում հայերի համար ապահովել արդար ներկայացուցչություն»: Գուլկեիչը հույս էր հայտնում, որ հայոց պատրիարքարանը այսուհետև կենթարկվի այն որոշմանը, որը կհաճի ընդունել կայսերական կառավարությունը, միայն թե աղերսում է հնարավորինս շուտ կնքել համաձայնագիրը: «Այդ իսկ պատճառով թույլ եմ տալիս ինձ... միջնորդել Ձերդ Բարձր Գերագանցությունը, որպեսզի խուսափենք իմ № 45 հեռագրում հիշատակված զարգացումներից և ոուսաց ձեռքերում պահենք հայկական բարեփոխումների հարցի տնօրինությունը: Եթե Ձերդ Բարձր Գերագանցություն համաձայնեք ինձ հետ, խնդրում եմ շտապ լիազորել ինձ հենց վաղը Սայիդ Հալիմ փաշայի հետ ստորագրել «պարաֆե»-ն՝ տերություններին հասցեագրված թուրքական նոտայի նախագիծը»¹:

Նույն օրը՝ հունվարի 16-ին, Գուլկեիչը երկրորդ հեռագիրն է հղում, որով Սազոնովին տեղեկացնում է, որ դիվանագիտական մի աղբյուրից իրեն վստահել և հայտնել են, թե Բ. Դուռն մտադիր է մի փորձ ևս անել՝ տապալելու ուս-գերմանական նոյեմբերյան համաձայնության այն մասը, որը վերաբերում է վիլայեթական խորհուրդներին, և այդ նպատակով դիմել է տերությունների միջնորդությանը: Բայց, նշում էր Գուլկեիչը, բացաված է, որ ներկայումս տերությունների ունեցած ընդհանուր տրամադրությունների պայմաններում թուրքերին հաջողվի իրականացնել իրենց ցանկացածը «ոչ մեր օգտին»²:

Հաջողության չհասնելով վիլայեթական խորհուրդների հարցում՝ Բ. Դուռն մի վերջին փորձ էլ կատարում է վերաքննելու բարեփոխումների նոյեմբերյան նախագծի երկու սեկտոր-

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3465, л. 141-141 об.

² Նույն տեղում, ՝. 142:

ներում պաշտոնների բաշխման մասին դրույթը: Տերությունների 4. Պոլսի դեսպաններն այս անգամ ընդառաջ են գնում թուրքական կողմին և խնդրում են ֆրանսիական դեսպանին՝ Փարիզի հետ խորհրդակցելով՝ նշված դրույթը ներկայացնել նոր խմբագրությամբ, որը և կատարվում է հետևյալ տեսքով.

«Եթե երկու սեկտորների վերատեսուչները չառարկեն, ապա ոստիկանությունն և ժանդարմերիայի թափուր տեղերը լրացնելիս պետք է առաջնորդվել մահմեդականների և ոչ մահմեդականների հավասար իրավունքի սկզբունքով:

Հավասարության նույն սկզբունքը կիրառվում է 2 սեկտորների մնացյալ բոլոր հասարակական գործառույթների վերաբաշխման ժամանակ»¹:

Հավատարմատար Գուլկեիչը Պետերբուրգ ուղարկած (պատճենը՝ Փարիզ) հունվարի 19-ի (փետրվարի 1-ի) հեռագրով հաղորդում էր. «Ի խուսափումն թյուրիմացությունների՝ պարտքս եմ համարում հաղորդել երկու սեկտորներում պաշտոնների բաշխման մասին կայացած համաձայնության վերջնական խմբագրության ֆրանսիական տեքստը:

Այս տեքստը միանգամայն բավարարում է Հայոց պատ-րիարքարանին»²:

Հավանաբար անմիջապես հետևել էր Սազոնովի պատաս-խան հեռագիրը, որով նա դժգոհել էր, թե մեծ վեզիրի առջև գործերի հավատարմատարը չի բարձրացրել նաև շատ կարևոր՝ վիլայեթական խորհուրդների հարցը:

Հունվարի 20-ի (փետրվարի 2-ի) հեռագրով (պատճենը՝ Փարիզ) Գուլկեիչը Սազոնովին տեղեկացնում էր, որ ինքը մեծ վեզիրի հետ հանդիպման ժամանակ նաև հայտարարել է, թե լիազորված է նախաստորագրել համաձայնագիրը միայն այն պայմանով, որ էրզրումի վիլայեթի խորհրդում անհապաղ մտցվի հավասար ներկայացուցչություն, ինչպես արված է Վանի

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3465, л. 142. (Պարբերությունը թարգմանված է նշված փաստաթղթի ֆրանսերեն հատվածից):

² Նույն տեղում, л. 143:

և Բիթլիսի վիլայեթներում, իսկ Նարբերդի, Դիարբեքիի և Սվազի վիլայեթներում հայերի համար անհապաղ ապահովվի տեղերի մեկ երրորդը¹:

Մեծ վեզիրը, որը վերոհիշյալի մասին արդեն տեղեկացված էր Պետերբուրգում օսմանյան դեսպանությունից գործերի հավատարմատարի հեռագրով, Գուլկեիչի պահանջից հետո ընկել էր ծայրահեղ բորբոքված վիճակում էր²: Նա վճռականապես մերժում է որևէ հետագա զիջումների հնարավորությունը՝ պատճառաբանելով, որ իր կառավարությունն ի վիճակի չէ պառլամենտում անցկացնելու նախագիծը, եթե դրա տեքստում կատարվի որևէ նոր փոփոխություն: «Այս պատճառով, - իր հեռագրում շարունակում էր Գուլկեիչը, - նա թախանձագին խնդրում է Ձերդ Բարձր Գերազանցությունը՝ նախագիծն ընդունել նրա ներկայիս խմբագրությամբ և չեղտում է, թե բարեփոխումներ մտցնելու գործում հետագա հապաղումն անխուսափելիորեն առաջ է բերելու մյուս մեծ տերությունների տհաճությունը»³:

Չնայած Բ. Դուան վճռական հայտարարությունը, թե վիլայեթական խորհուրդների և պաշտոնյաների հարցերում ինքը այլևս ոչ մի զիջում չի անելու, ուսական ղեկանագիտությունը, սակայն շարունակում էր վերջին ջանքերը գործադրել հայկական հարցի նախագծում ավելի նպաստավոր ձևակերպումներ մտցնելու համար:

Արտգործնախարարն իր հեռագրով նաև մտավախություն էր հայտնել Բալկաններից դեպի Հայաստան մուհաջիրների հսկայական հոսքի առթիվ, որը կարող էր արագորեն փոխել նույնիսկ Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների ժողովրդագրական պատկերը: Այդ կապակցությամբ Գուլկեիչն իր № 62 հեռագրով հաղորդում էր. «Ձեր այն մտավախությունների առթիվ, որոնք կապված են Հայաստանում վերաբնակեցման միջոցով մահմեդական մեծամասնություն ստեղծելու հնարավորության հետ,

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3465, л. 143-144.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, յ. 44:

Թույլ կտամ իմ կողմից նշել, որ այդ վտանգը կարելի է հեռացնել տեսուչների հրահանգների մեջ, որոնք, ըստ համաձայնության, պետք է մշակվեն նրանց մասնակցությամբ՝ ոռուսական *avant-projet*-ի երկու հոդվածներ «մտցնելու միջոցով»։... Առհասարակ, կարելի է հուսալ, որ այդ հրահանգների մեջ մեզ կհաջողվի մտցնել մի շարք կետեր, որոնք ունակ կլինեն զարգացնել ձեռք բերված համաձայնությունը հայերի համար բարենպաստ առումով։

Սպասում եմ Ձեր հրահանգներին հեռագրով»¹։

Նույն օրը՝ հունվարի 20-ին (փետրվարի 2-ին), Գուլկեիչն իր երկրորդ (№ 63) գաղտնի հեռագիրն է հղում արտգործնախարարին՝ ծանրանալով միայն Հայաստանում մուհաջիրների վերադարձից ման և մահմեդականների թվի ավելացման հարցի վրա։ Նա համոզված կրկին չեչտում է, որ այդ վտանգը կվերացվի վերատեսուչների միջոցով, որոնք, ըստ պայմանավորվածության, մշակելու են հրահանգներ, որոնց թվում կընդգրկվեն ոռուսական *avant projet*-ի երկու հոդվածները, *article 19 – il ne devra pas etre installé de mouhadjires sur le territoire des deux secteurs, - et article 14 – seuls les habitants sédentaires jouiront des droits d’élection et d’éligibilité*։ «Առհասարակ, կարելի է հուսալ, - չեչտում էր Գուլկեիչը, - որ այս հրահանգների մեջ կհաջողվի մտցնել մի շարք կետեր, որոնք կկարողանան զարգացնել ձեռք բերված համաձայնությունը հայերի համար բարենպաստ իմաստով։ Սպասում եմ հեռագրով հրահանգների»²։

Գուլկեիչի այս վերջին երկու հեռագրերը ցույց են տալիս, որ ոռուսական դիվանագիտության մեջ հաստատ համոզմունք կար, որ միգրացիոն նշված գործընթացը կկարգավորեն վերատեսուչները՝ մուհաջիրների հոսքերն ուղղելով դեպի զուտ թուրքաբնակ ու քրդաբնակ վիլայեթներ։

Վերջապես, նույն օրվա՝ հունվարի 20-ի (փետրվարի 2-ի)

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3465, л. 44.

² Նախնական նախագիծ։

² АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3472, л. 73.

ուչ երեկոյան, հետևում է Սազոնովի նոր հեռագիրը (№ 146)*, որին անմիջապես պատասխանում է Գույկեիչը իր № 64 սույն հեռագրով. «Հայոց պատրիարքը խնդրանքներով դիմում է ինձ արագորեն ամրապնդելու թուրքերի հետ [արդեն ձեռք բերած] համաձայնությունը, որն իր կողմից ընդունվում է որպես, թեպետև իր նախապես առաջադրված ցանկությունների, ոչ լրիվ իրագործում, իբրև դրանց հասնելու առաջին և լուրջ քայլ:

Բոլոր մեծ տերությունների ներկայացուցիչները, ցավոք, անկարեկից են մեր հետագայում կատարվելիք այն պնդումների հանդեպ, որոնք, իրենց տեսակետից, երկրորդական են, քանի որ երեք վիլայեթներում տեղերի մեկ երրորդը, միևնույն է, չի ապահովում դրանից մեծ թիվ:

Այդ պատճառով ես դեռևս չեմ օգտվել Ձերդ բարձր գերազանցության կողմից հարմար առիթով մեր նախնական նախագծին (ընդգծումը մերն է:– Հ. Ս.) մեր կողմից վերադառնալու հնարավորությունից... Եթե, սակայն, կայսերական կառավա-

* Մեզ չհաջողվեց արխիվներում գտնել արտգործնախարարի նշված հեռագիրը, բայց այդ հեռագրին Գույկեիչի պատասխանից կարելի է եզրակացնել, թե այնտեղ ինչի մասին է խոսք եղել:

“ Սազոնովի սույն հեռագրի տեքստի ընդգծված բառակապակցությունից («մեր նախնական նախագծին») դժվար է կանխատեսել, թե դա Հայաստանի բարենորոգումների ո՞ր համաձայնագրի նախագծին էր վերաբերում. Ա. Մանդելշտամի կազմած ռուսական նախագծի՞ն (հագիվ թե), թե՞ ռուս-գերմանական նախագծի վիլայեթական խորհուրդներին վերաբերող հատվածներին: Եթե խոսքը հայերի բոլոր ցանկություններին հարիր Մանդելշտամի նախագծի մասին էր, ընթերցողի հիշողության մեջ վերականգնե՞ք դրա բովանդակության հիմնական դրվագները. կազմել հայկական մեկ տարածքային միավոր, տերությունների համաձայնությամբ սուլթանի կողմից նշանակել գլխավոր նահանգապետ և նրան օժտել լայն լիազորություններով, հիմնել ներկայացուցչական ժողով՝ օժտված լայն իրավասությամբ, որում մահմեդականներին և ոչ մահմեդականներին տրամադրվում էր հավասար թվով տեղեր, հավասարության նույն սկզբունքի կիրառում բոլոր պաշտոնների բաշխման ժամանակ՝ ներառյալ ոստիկանությունը և ժանդարմերիան, ապահովել լեզուների իրավահավասարությունը, վերացնել քրդական հեծելազորը՝ «համիդիեն», երկրամասի բոլոր ազգություններին տրամադրել դպրոցական դասավանդման ազատություն և դպրոցական կարիքների համար ինքնահարկման իրավունք, վերադարձնել հայերից ապօրինաբար խլված հողերը:

րությունը (Բ. Դուռը:– Հ. Ս.) որոշի դադարեցնել բանակցությունները, ապա, անշուշտ, մեզ համար ավելի շահավետ կլինի դա՝ առաջ քաշելով նախնական նախագիծն իր ավելի լայն պահանջներով (ընդգծումը մերն է:– Հ. Ս.), քան գլխավոր խորհուրդների (վիլայեթական խորհուրդների:– Հ. Ս.) կազմի մասին սոսկ մեկ հարցի շուրջ ընթացող տարաձայնությունների առիթով»¹:

Ջարմանալի է, բայց փաստ այդ բախտորոշ պահին Սադոնովի ցուցաբերած անսպասելի արմատական վճռականությունը: Հեռագիրը մի հուզիչ փաստաթուղթ էր այն մասին, թե ոուսական կառավարությունն ինչպիսի հետևողականությամբ էր հետամուտ լինում Հայաստանի բարեկարգման իր ստանձնած պարտավորությունների կատարմանը:

Դրա հետ միասին նշենք, որ Հայաստանի բարենորոգումների հարցի շուրջ ավելի քան մեկ տարի տևած դիվանագիտական պայքարն այն աստիճան էր հոգնեցրել բանակցող կողմերին, որ բոլորը ցանկանում էին որքան հնարավոր է շուտ գալ մի որոշակի համաձայնության:

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ՌՈՒՍ-ՔՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳՐԻ ՍՏՈՐԱԳՐՈՒՄԸ

Տարակույս չկար, որ եթե Բ. Դուռը որոշեր ընդհատել բանակցությունները, մյուս բոլոր 5 տերությունները պաշտպանելու էին այդ քայլը: Ուստի ոուսական դիվանագիտությունը ստիպված է լինում ընդունել երեք վիլայեթների ընդհանուր խորհուրդներում նրա անդամների համամասնական սկզբունքը՝ միայն պահանջելով, որ վիլայեթի կոմիտեի մեջ փոքրամասնությունը միշտ ունենա մի ներկայացուցիչ: Բ. Դուռը մերժում է այս առաջարկը ևս: Գուլկևիչի հետ հունվարի 23-ին հանդիպման ժամանակ Սայիդ Հալիմը նրան խնդրում է իր անունից թախան-

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3472, л. 73.

ձեւ Սազոնովին «չպնդել ուրիշ կետերի վրա», քանի որ որևէ նոր առաջարկություն ընդունելու համար ինքն «անգոր է համոզելու կարինետի անդամներին»:

Նույն օրը Սազոնովին ուղարկած հեռագրով Գուլկեիչը տեղեկացնում է, որ հանդիպման ժամանակ մեծ վեզիրն «ընդգծեց Թուրքիայի մեզ հետ հաշտ ապրելու ցանկությունը և խնդրեց գնահատել նրա արած այն զիջումները, որոնք ծանր են թուրքական ինքնասիրության համար»¹:

Ռուսական կառավարությունը որոշում է բավարարվել թուրքական կողմի արած զիջումներով և ձեռքից բաց չթողնել բարենպաստ պահը: Պետերբուրգը վերջնականապես համոզվել էր, որ բանակցությունների հետագա ձգձգումը միայն վնաս կրերի գործին հատկապես երկու հանգամանքով. 1) Իթթիհադի ներսում սրվել էր իշխանության համար պայքարը, և բացառված չէր, որ նրա ռազմաշունչ, ամենածայրահեղ գերմանոֆիլ թևը՝ էնվերի գլխավորությամբ, անցներ պետության գլուխ և ընդհանրապես մի կողմ նետեր համաձայնագրի նախագիծը, 2) Այլևս անիմաստ էր ակնկալել, թե դաշնակիցներ Անգլիան և Ֆրանսիան հետագայում կձգտեն համաձայնագրի տեքստում հայերի օգտին որևէ փոփոխություն կատարել, 3) Ուստի հասել է ժամը թուրքերին պարտադրելու բարենորոգումների նախագիծը²:

Կ. Պոլսում ֆրանսիական գործերի հավատարմատարն իր վերադասին հաղորդում էր. «Դռան և ռուսական դեսպանության միջև տեղի ունեցող բանակցությունները, երևում է, հաջողվելու վրա են»³: Հունվարի 25-ին Սազոնովը հեռագրում է Գուլկեիչին. «Դուք լիազորված եք ստորագրելու համաձայնագիրը»⁴:

Դեռ համաձայնագիրը ստորագրելուց առաջ բանակցող

¹ «Բարենորոգումները Հայաստանում», Լջ 100:

² ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 21, թ. 7:

³ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ...», Լջ 338:

⁴ «Բարենորոգումները Հայաստանում», Լջ 101:

կողմերի միջև պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվել, որ 1) բարենորոգումների ծրագրի տեքստը հրատարակվելու է ընդհանուր վերատեսուչների նշանակմանը վերաբերող կայսերական իրադեհի հետ, 2) Բ. Դուռը պետություններին անմիջապես հաղորդելու է համաձայնագրի ստորագրման մասին:

1914 թ. հունվարի 26-ին (փետրվարի 8-ին) Կ. Պոլսում ռուսական կայսերական հավատարմատար Կոնստանդին Գուլկևիչը և Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիր ու արտաքին գործերի նախարար Սայիդ Հալիմ փաշան ստորագրում են հայկական բարենորոգումների համաձայնագիրը և այն վավերացում իրենց կնիքներով¹: Նույն օրը նրանք համաձայնագրի բնագիրը (ֆրանսերեն)՝ որպես պաշտոնական վավերագիր, հանձնեցին պետությունների՝ Կ. Պոլսի ներկայացուցիչներին, որոնք նույնպես իրենց ստորագրությունները դրեցին փաստաթղթի տակ²:

Համաձայնագիրը ստորագրելուց ժամեր անց Գուլկևիչը հետևյալ հեռագիրն է հղում արտգործնախարար Ս. Սազոնովին. «Մեծ վեզիրը և ես այսօր ստորագրեցինք հայկական բարենորոգումների առթիվ կայացած մեր համաձայնությունը, որի բնագիրն ուղարկում եմ վաղը: Սայիդ Հալիմը հույս հայտնեց, որ կնքված պայմանը կնպաստի երկու պետությունների հարաբերությունների բարելավմանը, և խնդրեց հայտնել իր խորին երախտիքն այն խաղաղասիրական վերաբերմունքի համար, որ ցույց տվեց Ձերդ բարձր գերազանցությունը»³:

Ռուսաստանի արտգործնախարար Սազոնովը հունվարի

¹ Տե՛ս "Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917", М., 1952, էջ 421-424:

² 1914 թ. հունվարի 26-ի (փետրվարի 8-ի) ռուս-թուրքական լրիվ տեքստն առաջին անգամ պաշտոնապես տպագրվել է "Оранжевая книга"-ում, ապա "Новый государственный строй Армении" վերնագրով զետեղվել է "Дипломатический архив"-ի հատոր VIII-ում (Петроград, книгоиздательство "Освобождение", 1915)՝ "Будущее устройство Армении по официальным дипломатическим документам Оранжевой книги, Трактующей реформы Армении" վերտառությամբ, էջ 75-79:

³ «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 101:

28-ին Կ. Պոլսում հավատարմատար Կոնստանդին Գուլկեիչին հեռագրում էր. «Ձեր հունվարի 26-ի հեռագիրը ստացված է: Մենք բավականություն ընդունեցինք կայացած համաձայնություն լուրը և կցանկանայինք, որ այդ համաձայնությունը ծառայեր որպես հիմք մեր և Թուրքիայի բարեկամական հարաբերությունների զարգացման համար:

Այդ մասին կարող եք հայտնել մեծ վեզիրին»¹:

Ինչո՞ւ այդ պահին Թուրքական կառավարությունը հանկարծ որոշեց Ռուսաստանի հետ ստորագրել Հայաստանի բաբենորոգումների ծրագիրը: Տվյալ դեպքում դրան դրդել էր երկու հիմնական պատճառ: Առաջինը Բ. Դռան վրա Եվրոպայի, հատկապես Ֆրանսիայի ֆինանսական ճնշումն էր: Փարիզը կտրականապես մերժել էր Թուրքական կառավարությանը նոր փոխառություն տալ, որի հետևանքով վերջինս ընկել էր այնպիսի անելանելի վիճակի մեջ, որ գլուխ ծռելուց բացի՝ ուրիշ ելք չէր տեսնում: Երկրորդ պատճառը էգեյան կղզիների խնդրի չուրջ Հունաստանի ու Թուրքիայի հարաբերությունների կտրուկ լարումն էր, ինչպես նաև՝ արաբական հակաթուրքական շարժումների աշխուժացումը: Այդ երկու խնդիրները Թուրքական կառավարությանը ստիպել էին համակերպվել նոր իրողություններին և հանձին Հայկական հարցի՝ չստեղծել ուրիշ նոր թնջուկներ:

Հունվարի 26-ի ակտը մեծ նշանակություն ուներ Ռուսաստանի միջազգային հեղինակության ու դիրքի համար: Փաստաթուղթը ստորագրել էր մեծ վեզիրը, իսկ հակառակ կողմից՝ տեություններից միայն Ռուսաստանի ներկայացուցիչը: Դրանով պաշտոնապես չեղտված էր Ռուսաստանի ղեկավար դերը Հայկական հարցում, և ասես վերահաստատված էր Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը²: Այս հանգամանքը, անշուշտ, չէր կարող ամենաբարերար կերպով չանդրադառնալ Ռուսաստանի միջազգային վարկի վրա, և նրա միապետի անունը չպարուրեր մի նոր հմայքով Մերձավոր Արևելքի քրիս-

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3472, л. 106.

² См'у В. А. Гурко-Кряжис, История революции в Турции, Москва, 1923, № 77:

տոնյաների սրտերում: Ռուսական դիվանագիտության մեծ ծառայության փաստն ընդունել էր նույնիսկ Պետրոգրադում գերմանական դիվանագետներից ֆոն Մուցիուսը¹:

1914 թ. Հունվարի 27-ին Պետերբուրգ Հղած № 7 գաղտնի հեռագրով Գուլկեիչը հայտնում էր. «Հունվարի 26-ի ակտով ավարտված են Հայաստանում բարեփոխումներ անցկացնելու նախապատրաստական աշխատանքները:... Առ այսօր Հայաստանի քրիստոնյա դժբախտ բնակչությունը չարունակում է տառապել թուրքական չինովնիկների կամայականությունից ու բռնությունից և քրդերի վայրագություններից, ովքեր անպատիժ ոտնձգություններ են անում երկրամասի խաղաղ բնակիչների կյանքի, պատվի ու գույքի նկատմամբ²: ... Հունվարի 26-ի ակտը մի նոր, ավելի երջանիկ դարաշրջան է նշանավորում Հայ ժողովրդի պատմության մեջ... Հայերը միանգամայն գիտակցում են, որ այժմ կատարվել է առաջին քայլը թուրքական լծից իրենց ազատագրման ճանապարհին: Իր ներքին քաղաքական նշանակությամբ Հունվարի 26-ի ակտը այս ազգի համար կարելի է համեմատել 1870 թ. ֆեբրմանի հետ, որով ստեղծվեց բուլղարական էկզարխատը, և դրանով բուլղար ժողովուրդն ազատագրվեց հունական խնամակալությունից»³:

Կարելի էր նաև հուսալ, որ Հունվարի 26-ի համաձայնագիրը է՛լ ավելի կուժեղացնեի ռուսահայերի համակրանքը ռուսաց կայսերական կառավարության, ռուսական պետականության հանդեպ, կնպաստեր Հայ ծայրահեղական կուսակցությունների շարքերից շատերի հեռանալուն: Այդ ամենի հետևանքն այն կլինի, Հունվարի 27-ի հեռագրում նշում էր Կոնստանտին Գուլկեիչը, որ «երբ պատմական ճակատագիրը Ռուսաստանին կրե-րի Կոստանդնուպոլիս, մենք կկարողանանք հենվել Արքայաքաղաքի 200.000-անոց Հայ բնակչության վրա՝ նույն տարրի դեմ մղվելիք պայքարում»⁴:

¹ Տե՛ս Սթ. Սթեփանյան, *Армения в политике империалистической Германии (конец XIX – начало XX века)*, Ереван, 1975, էջ 91:

² АВПРИ, ֆ. "Политархив", г. 1914, д. 3465, л. 147.

³ Նույն տեղում, թ. 150-ի չրջերես:

⁴ АВПРИ, ֆ. "Политархив", г. 1914, д. 3465, л. 151.

Ռուսաստանի արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովի հանձնարարությունը արդեն հունվարի 27-ին հայկական ռեֆորմների պաշտոնական ծրագիրն ուղարկվում է Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին, որը փաստաթուղթն անմիջապես փոխանցում է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ին՝ ֆրանսերենից ռուսերեն կատարած թարգմանությամբ:

1914 թ. հունվարի 26-ի համաձայնագրով կատարվել էր 1913 թ. հունվարի 4-ին կազմավորված Ազգային պատվիրակության առջև դրված խնդիրը, ուստի այն դադարեցնում էր իր գործունեությունը: Դրանով փաստորեն վերջ էր դրվում մեծ տերությունների երկարատև մրցակցությանը «Հայկական հարցում», որը սկսվել էր 1878 թվականից՝ Բեռլինի կոնգրեսի օրերից:

Հենց այդ ժամանակ լրացավ Կ. Պոլսի հայոց Ազգային ժողովի վարչության լիազորությունների ժամկետը, ուստի ժողովն ընդունեց նրա ներկայացրած հրաժարականը: Ստեղծվեց նոր վարչություն, որի ղեկավար ընտրվեց դոկտ. Դավթյանը: Այս վարչության առաջին քայլերից մեկը եղավ Ապահովության հանձնաժողովի լուծարումը¹, որն ավելի քան մեկ տարի առաջ ստեղծվել էր Հայաստանի բարենորոգումների գործին նպաստելու համար:

Թերթերը գրում էին, որ համաձայնագրի ստորագրումից անմիջապես հետո Զավիդ բեյը, արդեն վերացած համարելով փոխառություն ստանալու Փարիզի դրած արգելքը, չտապել էր այնտեղ: Քաղաքական մեկնաբանները միաժամանակ համոզված էին, որ եթե թուրքերը կարողանան ֆրանսիական փոխառություն ստանալ, ապա դրանից հետո անպայման նորից կսկսեն իրենց խաղերն ու հոխորտանքները:

¹ Տե՛ս Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, հատ. երկրորդ, էջ 266:

ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳՐԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հունվարի 26-ի Համաձայնագրով Հաստատվում էր.

- 1) Արևելյան Անատոլիայում ստեղծվում են երկու սեկտորներ՝ *A* և *B*: *A* սեկտորի մեջ են մտնում էրզրումի, Տրապիզոնի և Սվազի վիլայեթները, *B* սեկտորի մեջ՝ Վանի, Բիթլիսի, Նարպուտի (Նարբերդի), Դիարբեքիրի վիլայեթները:
- 2) Սեկտորներից յուրաքանչյուրի գլուխ նշանակվում է օտարերկրացի ընդհանուր (գլխավոր) վերատեսուչ:
 - ա) Ընդհանուր վերատեսուչներին առաջադրում են մեծ պետությունները, որին նշանակում է Բ. Դուռը*:
 - բ) Ընդհանուր վերատեսուչների իրավունքներն ու պարտականությունները վերջնականապես կձևավեն նրանց նշանակումից հետո, ըստ որում՝ իրենց անմիջական աջակցությամբ: Վերատեսուչները նշանակվում են 10 տարով: Եթե այդ ժամանակաշրջանի որևէ Հատվածում նրանց պաշտոնը մնա բաց, այդ դեպքում Բ. Դուռը նոր ընդհանուր վերատեսուչի ընտրության հարցում իր հույսը դնում է մեծ պետությունների բարեհաճ աջակցության վրա:
 - գ) Ընդհանուր վերատեսուչին ենթակա են տվյալ սեկտորի վարչությունը, արդարադատությունը, ոստիկանությունը և ժանդարմերիան:
 - դ) Սեկտորների ղինվորական (ուղեմական) ուժերը գտնվում են ընդհանուր տեսուչների տնօրինության տակ՝ իրենց իրավասությունների սահմաններում միջոցներ ձեռնարկելու համար:
 - ե) Եթե սեկտորում ստեղծվում է այնպիսի դրություն, որ տեղական ուժերը (ոստիկանություն, ժանդարմե-

* Ըստ որում, Բ. Դուռը իրավունք չունի մերժելու մեծ պետությունների առաջարկած թեկնածություններին, ուստի «նշանակում է»-ն ըստ էության թուրքական ինքնասիրությանը հագուրդ տալու համար էր, ուներ ձևական նշանակություն:

րիա՝ չեն բավականացնում պահպանելու համար կարգը, այդ դեպքում հասարակական անդորրը վերականգնելու նպատակով ընդհանուր վերատեսուչը կարող է կենտրոնական կառավարությունից պահանջել զինվորական ուժեր, որոնք կգործեն իր ցուցումներով՝ համաձայն իրեն վերապահված իրավունքների:

զ) Ընդհանուր վերատեսչի իրավունքն է՝ պաշտոնագուրկ անել վարչություն անընդունակ կամ անբարոք ոլոր կարգի պաշտոնյաներին, դատի տալ նրանց, ովքեր մեղադրվում են պատժակիր ոճրագործություններում:

Արձակված ստորին պաշտոնյաների փոխարեն նա նշանակում է նոր մարդկանց, որոնք կբավարարեն տվյալ պաշտոնին ներկայացվող պահանջները, իսկ բարձր պաշտոնյաներին պաշտոնանկության առաջարկություններ է անում սուլթանի կառավարությունը: Արձակված բոլոր պաշտոնյաների մասին ընդհանուր վերատեսուչը համառոտ, պատճառաբանված հեռագրով անհապաղ հաղորդում է համապատասխան նախարարություններին, այնուհետև մի շարաթվա ընթացքում յուրաքանչյուր արձակված պաշտոնյայի գործն ուղարկում է նախարարություն՝ տալով պատճառների մասին մանրամասն զեկույց: Այն դեպքերում, երբ անհրաժեշտ է լինում ձեռք առնել չուտափույթ միջոցներ, ընդհանուր վերատեսուչն իրավունք ունի առանց հետաձգելու արձակել դատաստանական անփոփոխ պաշտոնյաներին՝ պայմանով, որ այդ մասին անհապաղ հաղորդի արդարադատության ղեկարտամենտ: Ինչ վերաբերում է սեկտորի կազմում գտնվող նահանգի (վիլայեթ) բարձրագույն ղեկավարին (վալի), ապա ընդհանուր վերատեսուչը նրան չի կարող ազատել պաշտոնից, բայց եթե վալին գործի մի այնպիսի հանցանք, որը պահանջում է դիմել խիստ միջոցների, ընդհանուր վերատեսուչն այդ մասին հեռագրով հաղորդում է ներքին գործերի նախարարին, որն իր հերթին ղեկքի մասին անհապաղ զեկույցում է նախարարների խորհրդին: Վերջինս պարտավոր է իր որոշումը կայացնել ոչ ուշ, քան ընդհանուր վերատեսչի

Հեռագիրն ստանալուց չորս օրվա ընթացքում¹:

- 3) Հողային վեճերը վճռվում են ընդհանուր վերատեսչի անմիջական վերահսկողությամբ:
- 4) Կենտրոնական իշխանությունների օրենքները, հրովարտակաները և կառավարչական հաղորդագրությունները յուրաքանչյուր սեկտորում կհայտարարվեն տեղական լեզուներով: Սա նորույթ էր կայսրության պրակտիկայում:
- 5) Եթե ընդհանուր վերատեսուչը հնարավոր է գտնում՝ յուրաքանչյուր կողմ դատարանում և վարչական հիմնարկություններում իրավունք ունի հանդես գալու իր մայրենի լեզվով: Դատավճիռները կազմվում են թուրքերեն և հնարավորինս թարգմանվում են կողմերի լեզվով: Սա ևս նորույթ էր թուրքական իրականության մեջ:
- 6) Դպրոցները պահվում են ինչպես վիլայեթի ընդհանուր

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 149 (об.). (Անդրադառնալով ընդհանուր վերատեսուչների մասին Հունվարի 26-ի ակտի նշված դրույթներին՝ Հեչտ է նկատել, որ թղթի վրա տրամադրված իրավունքները նրանց դարձնում էին ոչ միայն տվյալ սեկտորի վարչության, դատարանի, ոստիկանության ու ժանդարմերիայի «Հսկիչներ», այլ նաև դրա բարձրագույն կառավարիչներ: Ընդհանուր վերատեսուչները իրավասու էին նշանակել ստորադաս բոլոր պաշտոնատար անձանց և Բ. Դուռ մտնել սեկտորների բարձրագույն պաշտոնյաներին նշանակելու առաջարկով. իրենք կարող էին հեռացնել վարչության բոլոր պաշտոնյաներին՝ անկարողության կամ վատ գործելակերպի համար, վալիներից զատ՝ իրենք անգամ կարող էին պաշտոնից հեռացնել անփոփոխելի դատավորներին՝ իրազեկելով այդ մասին Արդարադատության նախարարությանը: Ինչ վերաբերում է վալիներին՝ զլխավոր նահանգապետներին՝, ապա ընդհանուր վերատեսուչները, նրանց գործելակերպից դժգոհելու դեպքում, Հեռագրի միջոցով պետք է իրազեկեին Բ. Դուռը, ընդամենն, նախարարների խորհուրդը պարտավոր էր ամենաուշը չորսօրյա ժամկետում կայացնել որոշում: Ակնհայտ է, որ այդ որոշումը չէր կարող տարբերվել ընդհանուր վերատեսչի կարծիքից: Իսկ եթե Բ. Դուռը ցանկանար արգելակել վերջինիս պաշտոնանկությունը, ապա դա դժվար թե տեղի ունենար, քանի որ, ըստ Հունվարի 26-ի ակտի տրամաբանության, վերատեսուչի թափուր տեղը փոխարինելու փորձ անելու պարագայում դա կհանգեցներ տեղությունների միջամտությանը):

բյուջեից հատկացվող ծախսերով, այնպես էլ հավատակիցների հանգանակած գումարներով: Կայսերական կառավարությունը որևէ արգելք չպիտի հարուցի նրանց առջև, ովքեր ցանկություն կունենան նպաստելու իրենց ազգային դպրոցների պահպանմանը: Որոշման այդ կետը խիստ կարևոր էր մեծաթիվ դպրոցներ ունեցող հայության համար: Մինչ այդ կայսրության ոչ թուրքական դպրոցների համար գանձվող տուրքերը սովորաբար ծախսվում էին թուրքական դպրոցների պահպանման վրա: Բացի այդ, Բ. Դուռը պարտավորվում էր չխոչընդոտել համայնքային դպրոցները պահելու ծախսերին դավանակիցների մասնակցությունը: Նշենք, որ 1895 թ. դեկրետում բացակայում էր նման դրույթ:

- 7) Ուղղադ ժամանակ յուրաքանչյուր օսմանահպատակ իր զինվորական պարտականությունը կատարում է այն զինվորական շրջանում, որտեղ նա ապրում է: Բայց եմենի, Ասսիրի և Նեջադի հեռավոր մասեր ցամաքային զորք ուղարկելիս կայսերական կառավարությունը այն զորքերը կլրացնի կայսրության բոլոր մասերից՝ այնտեղ բնակվող ազգությունների թվաքանակին համապատասխան: Բացի այդ, ծովային զորքեր կընդգրկի կայսրության բոլոր մասերից՝ գումարած նորակոչիկներին: Այս պահանջը նույնպես չկար 1895 թ. դեկրետում:
- 8) Համիդյան զորագնդերը չեն վերացվում, բայց վերածվում են պահեստի հեծելազորի: Նրանց զենքերը կպահվեն զինվորական պահեստարաններում և իրենց բաժանվեն միմիայն զորաժողովի և զինավարժության ժամանակ: Նրանք ենթարկվում են այն զորաբանակների հրամանատարներին, որոնց շրջանում գտնվում են: Ուղադ ժամանակ զորագնդերի պետերն ընտրվում են օսմանյան գործող զորքի սպաներից: Այդ զորագնդերի զինվորներն իրենց զինվորական ծառայությունը կատարում են մեկ տարի ժամկետով: Հիշյալ զորագնդերի մեջ մտնելու համար զինվորն իր սեփական միջոցներով պիտի ձեռք բերի զգեստ և ձի՝ դրա կարգ ու սարքով:

Յուրաքանչյուր անձ, որ ապրում է որոշակի զինվորական շրջանում և կրնդունի հիշյալ պահանջները առանց ցեղային և կրոնական խտրություն, կարող է զինվորագրվել հիշյալ գնդերում: Զորաժողովի կամ զինավարժության ժամանակ զորագնդերը ենթարկվում են կանոնավոր զորքերի համար սահմանված ընդհանուր կարգապահական կանոններին:

- 9) Վեց վիլայեթների վարչությունների գլուխ են կանգնում առանձին օրենսդրական ժողովները (էնջումեններ), որոնք կոչվելու են ընդհանուր խորհուրդներ (ժողովներ):

Ա) Վիլայեթների ընդհանուր խորհուրդների իրավասությունը որոշվում է 1913 թ. (1329) մարտի 13-ի օրենքի սկզբունքներին համաձայն:

Ընդհանուր խորհուրդը ժողովվում է տարեկան մեկ անգամ՝ 40 օր տևողությամբ: Եթե այդ ժամկետում անհնար է լինում լուծել օրակարգային բոլոր հարցերը, ապա տեղական նահանգապետի համաձայնությամբ նստաչրջանը կարող է չարունակվել ևս 15 օր:

Բ) Ընդհանուր խորհուրդը կարող է գումարել նաև արտակարգ նիստեր, բայց դրա համար հարկավոր է, որ նրա անդամների 2/3-ի պահանջով նահանգապետին ներկայացվեն դրա համար անհրաժեշտ հիմնավորումներ:

Դ) Ընդհանուր խորհրդի նախագահը նահանգապետն է: Խորհուրդն ունենում է նախագահի օգնական և երկու քարտուղար, որոնք ընտրվում են խորհրդի անդամներից:

Ե) Օրենսդրական նախաձեռնություն իրավունքը վերապահվում է ոչ միայն նահանգապետին, այլև խորհրդի բոլոր անդամներին: Տարեկան մեկ անգամ գումարվող ընդհանուր խորհուրդը լսում է նահանգապետի հաշվետվությունն իր գործունեության մասին և քննում է վիլայեթի ելումուտի հաշիվը:

Զ) Խորհրդին տրվում են նաև այլ իրավունքներ. այն

կարող է կառավարչությունից և այլ վարչություններից պահանջել անհրաժեշտ տվյալներ, տեղական բոլոր պաշտոնյաներից՝ բացատրություններ, փոփոխություններ մտցնել ընդունված որոշումների մեջ՝ հասարակական գործերի կազմակերպման, ժողովրդական կրթության ընդլայնման, սանիտարական ու բուժական հավելյալ միջոցներ հայթայթելու նպատակներով: Այդ բոլորի հետ միասին խորհուրդն իրավունք ունի փոխել տուրքերի կարգը և քննել հարկատվության համակարգը:

- է) Ընդհանուր խորհրդի կողմից ընդունված օրենքները պետք է հրատարակվեն տեղական լեզուներով:
- Ը) Նորհրդի և նահանգապետի միջև ծագած տարաձայնությունները վճռում է ընդհանուր վերատեսուչը:
- Թ) Երկու սեկտորների վիլայեթներում գոյություն ունեցող զանազան կրոնների, ազգությունների և լեզուների իրական համաչափությունը կորոշվի վերջնական ցուցակագրության (մարդահամարի) միջոցով, որը կատարվում է ընդհանուր վերատեսուչների հսկողությամբ ամենակարճ ժամանակամիջոցում՝ ըստ կարելիության ոչ ավելի, քան մեկ տարվա ընթացքում:
- Ժ) Մինչ այդ Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում ընդհանուր խորհուրդների (մեջլիսի ումումի) և կոմիտեների անդամներն ընտրվում են հավասար թվով՝ մահմեդականներից և ոչ մահմեդականներից:
- Ի) Եթե էրզրումի վիլայեթում վերջնական բնակչության ցուցակագրությունը մեկ տարվա ընթացքում չավարտվի, ընդհանուր խորհուրդների անդամները կընտրվեն նույն հավասարության սկզբունքի հիման վրա, ինչ վերոհիշյալ երկու վիլայեթներում: Իսկ եթե ցուցակագրությունը պարզի, որ քրիստոնյաները նահանգում փոքրամասնություն են, տվյալ սկզբունքը փոփոխության կենթարկվի հօգուտ մուսուլմանների, այսինքն՝ ուժի մեջ կմտնի խորհրդի կազմի

ընտրութեան համամասնական սկզբունքը:

- Լ) Մնացած նահանգների՝ Սվազի, Նարբերդի, Դիարբերի խորհուրդների կազմը համապատասխանելու է տեղական մուսուլման և հայ բնակչութեան թվին, այսինքն՝ նրանց անդամները հենց սկզբից ընտրվելու են համամասնական սկզբունքով: Մահմեդական ընտրողների թիվը մինչև ցուցակագրութեան վերջանալը որոշվում է այն ընտրական ցուցակներով, որոնք հիմք են ծառայել վերջին ընտրութիւնների համար, իսկ ոչ մահմեդական անդամների թիվը որոշվում է համաձայն համապատասխան համայնքների ներկայացրած ցուցակների, որոնք պիտի համարվեն պաշտոնական և փոփոխութիւնների չենթարկվող:

Սակայն, եթե զանազան գործնական դժվարութիւնների պատճառով հիշյալ ժամանակավոր կարգը նպատակահարմար չլինի, այն դեպքում ընդհանուր վերատեսուչներին իրավունք է տրվում երեք վիճակներում՝ Սվազ, Նարբերդ և Դիարբերի, առաջարկել ընդհանուր ժողովների տեղերի դասավորման համար նոր համաչափութիւն, որն ավելի համապատասխաներ ժամանակի պահանջներին և վերոհիշյալ վիճակների կարիքներին¹:

- 10) Վերակազմավորվում է վարչական մարմինների աշխատանքը:

- Ա) Վարչական գործերը նահանգներում վարում են նահանգային կոմիտեները, որոնք ընտրվում են ընդհանուր խորհուրդների նստաչըջաններում:

Յուրաքանչյուր նահանգային կոմիտե բաղկացած է չորս հոգուց:

- Բ) Կոմիտեի խնդիրն է՝ պատրաստել անհրաժեշտ օրինագծեր, հաստատել ելումտից հաշիվները, հավաքել անհրաժեշտ նյութեր ընդհանուր խորհուրդների նստաչըջանների համար:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3465, л. 150^а.

Գ) Վարչական մարմիններում աշխատում են մահմեդականներ ու ոչ մահմեդականներ: Եթե պաշտոնների բաշխման պարագայում 1895 թ. դեկրետը ելնում էր Համաչափության սկզբունքից, ապա Հունվարի 26-ի ակտով մահմեդականների և ոչ մահմեդականների միջև սահմանվում էր Հավասարության սկզբունքը: Այն նահանգներում, որտեղ մուսուլմանների և հայերի թիվը հավասար է կամ մոտավորապես հավասար է, կոմիտեները կազմվում են երկու հայից և երկու մուսուլմանից: Այն նահանգներում, որտեղ մուսուլմանները մեծամասնություն են, իսկ հայերը՝ փոքրամասնություն, վերջիններիս իրավունքները պաշտպանելու համար կոմիտեի մեջ մտցվում է գոնե մեկ քրիստոնյա:

11) Մահմեդականների և ոչ մահմեդականների միջև պաշտոնների բաշխման այդ սկզբունքը հաստատվում է նաև երկու սեկտորների ոստիկանությունում ու ժանդարմերիայում¹:

Սա էր բովանդակությունը Հունվարի 26-ի Համաձայնագրի, որը, ինչ խոսք, մի մեծ քայլ առաջ էր Հայաստանում բարեփոխումներ կատարելու մասին 1895 թ. հոկտեմբերի 8 (20)-ի սուլթանական դեկրետի համեմատ, որը մնացել էր մեռյալ տառ: Համաձայնագիրը, անշուշտ, մեծապես ձեռնտու էր Բ. Դռանը: Չէ՞ որ տերությունները Թուրքիային տվել էին բոլոր գոհացումները, որպեսզի չվիրավորվի նրա կառավարության արժանապատվությունը: Այդ գոհացումներից հիմնականը երկուսն էին. 1) Ռուսական կողմը հրաժարվել էր հայկական բոլոր վիլայեթները մի նահանգի մեջ առնելու մտքից և համաձայնել էր դրանք խմբել երկու հատվածների մեջ, ինչպես ուզում էր Բ. Դուռը, 2) Բարենորոգումների ծրագրից դուրս էր թողնվել եվրոպական հատուկ պաշտոնյաների կողմից գործադրվելիք վերահսկման (կոնտրոլ) պահանջը, որը հայերի բոլոր ցանկությունների հիմքն

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3465, л. 150^а.

էր: Ռուս-հայկական կողմի այդ երկու գլխավոր պահանջները դուրս թողնելուց բացի Բ. Դուռը բավարարութիւն ստացավ նաև ուրիշ կետերի վերաբերյալ, որոնց ինքն առանձնահատուկ կարեւորութիւն էր տալիս: Ձնայած այդ ամենին, գրում էր Պողոս Նուբարը, «մենք միայն կարող ենք ուրախանալ, որ դիւանագիտութիւնը, բոլորի շահերը նկատի առնելով, կարողացաւ մի ելք գտնել, որ չ'վտանգի բարենորոգումների ո'չ գործադրութիւնը եւ ո'չ էլ արդիւնաւորութիւնը»¹: Մնում էր դրանք լրիւ իրագործել, որը և հնարավոր կլինէր, եթե տերութիւնները ներդաշնակորեն և համերաշխութեան ոգով ապահովէին համաձայնագրի հաջողութիւնը: «Իմ ներքին համոզումս է, - շարունակում էր Պողոս փաշան, - որ Դուռը, նոյնքան շահագրգռուած է որքան եւ հայերը, [ուստի] եռանդով կ'գործադրի այն: Որովհետեւ ոչ ոք չի կարող կասկածել, որ անկեղծ, լրիւ եւ անվերապահ բարենորոգումների գործադրութիւնով միայն կ'վերջանայ Հայկական հարցը: Իրօք, նրանց գործադրութիւնը ապահովութեան եւ արդարութեան վերականգնումն է, պիտի շահագրգռեն բնական հարստութիւններ եւ տնտեսական դարգացումը պիտի ապահովուի, այս բոլորը գործունէութիւնների եւ բնական ոյժերի ամբողջութիւնն է, որոնք դրւում են Կայսրութեան ծառայութեան տակ, մի խօսքով սա Թուրքիայի վերականգնումն է, որի համար հայերը, իրենւ հաւատարիմ հպատակներ եւ լաւ հայրենասէրներ պիտի աշխատեն իրենց ամբողջ գիտակցութեամբ եւ իրենց բոլոր ուժերով»²:

ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳՐԻ ՔՆՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ հասարակութեան մի մասը 1914 թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագիրը համարում էր ոչ խոստումնալից, և այդ հոռետեսութիւնը զուրկ չէր հիմքից: Փաստաթղթի խորագնին քննութեամբ հանգում ենք այն համոզման, որ դրա հողավածների մեծ մասի գործադրումը հենց սկզբից դատապարտված

¹ «Արարատ», № 3, մարտ, 1914, էջ 228:

² Նույն տեղում, էջ 228-229:

էր անհաջողութեան: Այդ բանը տեսանելի է հասարակ աչքով:

Ըստ բարեփոխումների ծրագրի՝ հայկական նահանգներում կառավարումը դրվում էր օտարերկրացիների հսկողութեան տակ, մի բան, որ առաջարկել էին մեծ տերութիւնները: Ուրիշ խոսքով՝ այդ նահանգների համար փաստապէս ստեղծվում էր մի դրութիւն, որը նման էր Լիբանանի կարգավիճակին, բայց այն առավելութեամբ, որ հունվարի 26-ի համաձայնագրի համաձայն՝ դրանց կառավարիչները լինելու էին օտարերկրացիք, այն-ինչ Լիբանանի ընդհանուր նահանգապետը թուրքահպատակ էր: Այդ համաձայնագրով հայարնակ նահանգների համար սահմանված իրավական կարգը, Հայաստանի բարենորոգումների մասին 1895 թ. հոկտեմբերին հրատարակված սուլթանական հրովարտակի համեմատ, անչուշտ, առաջընթաց քայլ էր:

Իսկ այժմ տեսնենք, թե այդ քայլն իսկապէս իրական էր, իսկապէս հնարավոր էր հունվարի 26-ի վավերաթուղթը մարմնավորել կյանքում:

Սկսենք նախ նրանից, որ հունվարի 26-ի վավերագիրը հայերին չէր տալիս այն համեմատաբար լայն իրավունքները, ինչ առաջարկում էր ռուսական նախածրագիրը: Այստեղից էլ ածանցվում էին նրա էական և երկրորդական բոլոր թերութիւնները:

Թուրքերն ու գերմանացիները հասել էին այն բանին, որ կասկածի տակ էր դրվում «Հայաստան» տերմինի ընկալումը որպէս հայ ժողովրդի հայրենիք: Հայոց հազարամյակների մայր երկիրը շատերի համար մնալու էր զուտ աշխարհագրական անուն:

Հայաստանի բարենորոգումների ծրագրի արմատական թերութիւնը վերաբերում է հենց դրա գործադրութեան գլխավոր դեմքերին՝ ընդհանուր վերատեսուչներին:

Հայկական յոթ նահանգները, ըստ համաձայնագրի, նախկինի պէս ունենալու էին ընդհանուր վարչութիւններ: Երկու սեկտորների մեջ մտնող նահանգների միջև կապը պետք է իրականացնէին միայն երկու մարդ՝ նշված ընդհանուր վերատեսուչները:

Բայց եվրոպայից եկած քաղաքակիրթ երկու անձինք արդ-յոք ի վիճակի կլինե՞ին կատարելու ծրագրով իրենց վրա դրված

Հսկայածավալ խնդիրները, այն էլ Թուրքիայի նման բռնապետական մի երկրում, որտեղ վարչական ապարատն ու ուժային կառույցները մինչև ուղնուծուծը կաշառակեր ու անբարո արորածներ էին: Խիստ կասկածելի էր, որ նրանք միայնակ կարողանային առանձին նահանգների գործունեությունն ուղղել մի ընդհանուր նպատակի:

Ծրագրում ոչ մի խոսք չկա եվրոպական վերահսկողության մասին. այն փոխարինված է ընդհանուր վերատեսուչների կողմից իբր իրականացվելիք վերահսկողությամբ: Այսինքն՝ մեծ պետություններն այլևս չէին անհանգստացնելու Բ. Դռանը, նրանից չէին պահանջելու որևէ հաշվետվություն Հայաստանում բարեփոխումներ չկատարելու դեպքում:

Դժվար է ըմբռնել, թե ինչ է նշանակում բարեփոխումների ծրագրում տեղ գտած ձևակերպումը, որի համաձայն՝ վերատեսուչները «անմիջական մասնակցություն» պիտի ունենային հայերի և մուսուլմանների միջև ծագած հողային տարաձայնությունների հարթմանն ուղղված ջանքերում: Թուրքահայաստանում հողային հարցերը ծագում էին ամեն օր, տարեկան՝ հազարավորները, և երկու վերատեսուչները, որոնք եթե նույնիսկ լինեին արտակարգ գործույնյա մարդիկ, ֆիզիկապես անկարող էին լինելու գոնե հեռավոր մասնակցություն ունենալու դրանց տասներորդական մասի քննության ու վճիռներ կայացնելուն:

Փաստաթղթում չլուծված հարցերից էր անհրաժեշտության դեպքում զինվորական իշխանությունը, այսինքն՝ թուրքական զորքերի հրամանատարությունը, ընդհանուր վերատեսուչներին հանձնելու հանգամանքը, որի մասին այնտեղ ակնարկվում էր: Բայց անհնար էր երևակայել, որ երիտթուրքերը կհամաձայնեին գոնե առանձին անհրաժեշտության դեպքերում ընդհանուր վերատեսուչներին հանձնել թուրք զորամասերի հրամանատարությունը Ռուսաստանի սահմանին մոտ գավառներում: Ակնհայտ է, որ հայկական երկու սեկտորների սահմաններում գտնվող թուրք զորքերի վրա ընդհանուր վերատեսուչների հրամանատարական իրավունքների մասին ծրագրում տեղ գտած ակնարկը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ թյուրիմացություն:

Այնուհետև, անհասկանալի է, թե վերատեսուչները ինչ մե-

Թողնների լծակների գործադրմամբ կարող էին նահանգապետներին հաշտեցնել նահանգային ընդհանուր խորհուրդների հետ, մի պահանջ, որ տեղ է գտել փաստաթղթում:

Հունվարի 26-ի համաձայնագրով չէր նախատեսվում հետամնաց, կաշառակերուծյամբ թաթախված օսմանյան դատաիրավական համակարգի հեղաքելում, մաքրում, բարեկարգում: Այնտեղ այդ հարցերը զանց էին առնված, եթե չհաշվենք այն, որ դատարաններում կողմերին թույլատրվում էր արտահայտվել մայրենի լեզվով: Բայց թե ինչպե՞ս էր կարգավորվելու դատարանական գործը, ի՞նչ տեսակի դատարաններ էին լինելու, ինչպե՞ս էին նշանակվելու դատավորները և այլն. այդ ամենի մասին ծրագրում ոչ մի խոսք չկա: Այս պայմաններում ինչպե՞ս պիտի իրականացվեր ընդհանուր վերատեսուչների վերահսկողությունն այդ քրեականացված համակարգի վրա: Դժվար է երևակայել, թե նրանք ինչպես պետք է վերափոխեին այդ համակարգը և այն դնեին օրինականություն հիմքերի վրա:

Եթե ընդհանուր վերատեսուչը իրավասու չէր նահանգապետ նշանակելու, ապա նա, ծրագրի համաձայն, նշանակում էր մնացած վարչական պաշտոնյաներին: Բայց ո՞ւմ ներկայացմամբ էր կատարվելու այդ նշանակումը՝ այդ մասին փաստաթղթում ոչ մի խոսք չի ասված, բայց ենթադրելի է, որ՝ նահանգապետի: Հետևապես, վարչական պաշտոնյաները լիակատար կախում պիտի ունենային նահանգապետից, անմիջականորեն ղեկավարվեին նրա ցուցումներով:

Մահմեդականների և ոչ մահմեդականների միջև վարչական մարմիններում, ոստիկանությունում ու ժանդարմերիայում, ինչպես և մնացած բնագավառներում, պաշտոնների դասավորման հարցը ամենակարևորներից մեկն էր: Հիշեցնենք, որ 1895 թ. հրովարտակը դասավորման հարցում ղեկավարվում էր համամասնական սկզբունքով: Ոստիկանության և ժանդարմերիայի պաշտոնների վերաբերմամբ հունվարի 26-ի վավերագիրը մահմեդականների և ոչ մահմեդականների միջև հաստատում էր հավասարության սկզբունքն այն չափով, թե քանի ազատ պաշտոններ կրացվեին, ինչպես նաև այն ղեկավարում, եթե ընդհանուր վերատեսուչները հարմար կգտնեին այդ սկզբունքը: Այդպիսի

մոտեցումը վնաս չէր ներկայացնի քրիստոնյա ազգաբնակչության համար, եթե, իհարկե, այն կյանքի կոչվեր: Բայց հարցն այն է, որ 1895-ի հրովարտակի համամասնությունն պահանջը մնացել էր թղթի վրա, ուստի չկար որևէ երաշխիք, որ նույն բախտին չէր արժանանալու հունվարի 26-ի համաձայնագրում արձանագրված հավասարության սկզբունքը գոնե Բիթլիսի և Վանի նահանգներում:

Բարենորոգումների ծրագրում բաց էր թողնված ընդհանուր վերատեսուչների և թուրք կառավարության հարաբերությունների հարցը: Հայտնի չէր՝ Բ. Դուռը իրավունք պիտի ունենա՞ր պաշտոնից հեռացնելու անընդունակ, գործը ձախողած վերատեսուչին և նրան փոխարինելու ուրիշով, թե՞ հեռացման և նշանակման համար պահանջվելու էր մեծ պետությունների համաձայնությունը:

Խնդրահարույց էր այն, թե պետությունների պարտադիր երաշխավորությամբ նշանակված ընդհանուր վերատեսուչները լինելու՞ են արդյոք Թուրքիայի պաշտոնյաներ, թե՞ հանդես են գալու միայն որպես Հայաստանի բարենորոգումների ընթացքի վրա միջազգային հսկողություն իրականացնողներ: Եթե Բ. Դուռը հաջողվեր վերատեսուչներին դարձնել օսմանյան պաշտոնյաներ, այն ժամանակ բարենորոգումների ամենալավ ծրագիրն անգամ առ ոչինչ կլիներ:

Այս ամենին ավելացնենք և այն, որ ապագա «բարեկարգված» Հայաստանի երկու բարձրագույն անձերի՝ ընդհանուր վերատեսուչների ինստիտուտը դեռ որոշ չէր: Թե ինչպիսիք կլինեին նրանց լիազորությունների սահմանները դեռ պիտի պարզվեր հետագայում, ինչպես ասված է ծրագրում՝ 4. Պոլսում մեծ պետությունների դեսպանների առանձին խորհրդակցությունների ժամանակ (դեսպանաժողովներում):

Ուրեմն ի՞նչ էր մնում ընդհանուր վերատեսուչից՝ սոսկ մի անուն: Իսկ ի՞նչ էր անելու նա: Այդ հարցի ճշգրիտ պատասխանը տվել է Ալ. Մյասնիկյանը (Մարտունի). «Միայն ոռճիկ է ստանալու»¹:

¹ «Մշակ», № 28, 7 փետրվարի 1914 թ.:

Նահանգի (վիլայեթ) գլուխ կանգնած նահանգապետի (վալի) դերը ծրագրում ինչպես հարկն է, ընդգծված չէ, բայց նրա տողերի միջից անմիջապես հառնում է այդ պաշտոնյայի հուժկու կերպարանքը:

Զուր չէ, որ «Յուսաբեր» (Կահիրե) թերթն անմիջապես նկատել էր. «Կը մնայ ճշգեղ սա շատ կարեւոր խնդիրը թէ ինչպէս պիտի կարգադրին ընդհանուր-քննիչներուն եւ վիլայեթներու կուսակալներուն միջեւ ծագելիք վէճերը: Թուրք պետական շրջաններու մէջ անկարելի կը նկատեն այսպիսի կնճիռներ վճռելու իրաւասութիւնը ոչ-օսմանեան իշխանութեան մը տալ առանց պետութեան անկախութիւնը վտանգելու»¹:

Ըստ ծրագրի, նահանգներում վարչական ողջ մեխանիզմը, ինչպես նախկինում, կենտրոնացված էր լինելու նահանգապետների ձեռքում: Սրանք ոչ մի կախվածություն չպիտի ունենային բարեփոխվելիք Հայաստանի իրավական մեծությունների՝ երկու սեկտորների ընդհանուր վերատեսուչներից: Նահանգապետները սովորականի պես իրենց պաշտոններին նշանակվելու էին իշխանությունների կողմից, հետևապես լիովին պաշտպանված էին լինելու Իթթիհադի կոմիտեի երաշխավորությամբ և Բ. Դռան համաձայնությամբ: Եվ եթե այս պարագայում սեկտորների վարչությունների կարևոր ներկայացուցիչները շարունակելու էին մնալ նահանգապետները, այլ ոչ թե ընդհանուր վերատեսուչները, ապա անորոշ ու մթին էր մնում, թե վերջիններս ինչպես կարող էին վարչական վերահսկողություն սահմանել սեկտորների շրջանակներում:

Անցնենք ծրագրի օրենսդրությամբ վերաբերող մասին:

Ըստ փաստաթղթի՝ Հայաստանի երկու սեկտորների (չրջանների) յուրաքանչյուր նահանգ ունենալու էր օրենսդրական մարմին, որը ծրագրի լեզվով կոչվում էր ընդհանուր (կամ գլխավոր) խորհուրդ (կամ ժողով):

Ինչպես արդեն փաստաթղթից տեղեկացել է ընթերցողը, ընդհանուր խորհուրդը ունենալու էր մի շարք կարևորագույն

¹ «Յուսաբեր», № 182, 3 (16) հունվարի 1914 թ.:

իրավունքներ և լիազորություններ: Բայց այդ իրավունքների ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանք ամենից առաջ ցուցադրական էին, հետևապես՝ անիրական:

Վճռված էր, որ ընդհանուր խորհրդի՝ ենթադրյալ այդ օրենսդրական մարմնի նախագահը ընտրվելու է ոչ թե նրա անդամներից, այլ նշանակվելու է ամենազոր նահանգապետը, իսկ ընդհանուր վերատեսուչը գործնականում ոչ մի ազդեցություն չէր ունենալու «օրենսդրական» կոչվող այդ մարմնի վրա: Լինելով խորհրդի նախագահ՝ նահանգապետն ուղղություն էր տալու նրա գործունեությանը, ազդելու էր նրա կողմից ընդունվելիք որոշումների վրա՝ ըստ ցանկության փոխելով դրանց բովանդակությունը: Ավելին, նա իրավունք ուներ հաստատելու կամ մերժելու խորհրդի որոշումները, իսկ դա նշանակում էր, որ նա ընդհանրապես կարող էր անորոշ ժամանակով դադարեցնել խորհրդակցական մարմնի աշխատանքները: Բնութագրական է, որ ընդհանուր խորհուրդը չպետք է ունենար հանձնախմբեր (հանձնաժողովներ), այլ ունենալու էր միայն չորս հոգուց կազմված կոմիտե, որը պետք է նախապատրաստեր խորհրդի տարեկան 40-օրյա նստաչրջանը: Որոշուրդը կարող էր երկարացնել նստաչրջանը միայն նահանգապետի թույլտվությամբ: Որոշրդի ոչ սովորական (արտահերթ) նիստերի գումարումը նույնպես կախված էր նահանգապետից: Վերջապես, սա ունենալու էր օրենսդրական նախաձեռնության իրավունք:

Ինչպես տեսնում ենք, նահանգապետի վրա ազդեցության որևէ լծակ չունենալով՝ ընդհանուր խորհուրդը կոչված էր օժանդակելու նրան: Դա նշանակում էր, որ այդ մարմինը տեղացիների կյանքում անհամեմատ ավելի փոքր դեր պիտի ունենար, քան, ասենք, զեմստվոն Ռուսաստանում: Քանի որ այն լինելու էր ձևական, ծառայելու էր իրրև ժողովրդավարության քաղաքական բեմադարդարանք (decorum) ու չվեցարական կանտոնների օրենսդրական ժողովների ծաղրանկարի նման մի բան, ուստի ավելորդ էր ակնկալել, թե սա կարող է օրենսդրություն ստեղծել:

Ընդհանուր խորհուրդների կողմից հաստատված ու կյանքի կոչվելիք միջոցառումները, ինչպես և նահանգներին հատկաց-

ված գումարները ծախսելու կարգը գտնվելու էին թուրք պաշտոնյաների ձեռքում: Սրանցից հաշվետվություններ ու բացատրություններ պահանջելու խորհրդին տրված իրավունքը ձևական էր և հեշտությամբ կարելի էր լիովին անտեսել:

Վերջապես, ուշադրություն արժանի է խորհուրդների կազմը: Նախորդված էին այդ խորհուրդների կազմի սոսկ ազգային փոխհարաբերությունները, բայց հայտնի չէ, թե ընտրական ինչ կարգով էին ձևավորվելու դրանք: Ծրագրի համաձայն՝ երկու նահանգների խորհուրդներում (Վան, Բիթլիս) հայերը կազմելու էին ճիշտ կեսը, թեև նրանք բացահայտ մեծամասնություն էին այդ նահանգներում: Մեկ նահանգում՝ էրզրումում, նույնպես կեսը՝ մինչև նոր ցուցակագրությունը (մարդահամարը): Սերաստիայի, Ուարբերդի և Տրապիզոնի նահանգներում, անկասկած, մեծամասնություն էին կազմում մահմեդականները: Ինչ վերաբերում էր Դիարբեքիրի նահանգին, ապա այստեղ քրիստոնյաները թեև մեծամասնություն էին, բայց իշխանությունների համար դժվար չէր կեղծել տվյալները և մեծամասնությունը ներկայացնել փոքրամասնություն:

Թուրքական կառավարությունը, ինչպես միշտ է եղել, հիմա էլ վիճակագրությանն այնպիսի ուղղություն կտար, որ քրիստոնյաներն ամեն տեղ փոքրամասնություն կկազմեին: Քանի որ բոլոր նահանգների (վիլայեթների) ընդհանուր խորհուրդների նախագահները լինելու էին նահանգապետները, ուստի նշված երկու նահանգների (վիլայեթների) խորհուրդներում նույնպես, որոնցում հայերը կազմելու էին դրանց անդամների կեսը, միևնույնն է, գերակշռություն էին ստանալու մուսուլմանները:

Այսպիսով, ըստ բարեփոխումների ծրագրի, Հայաստանի երկու սեկտորների նահանգապետները լինելու էին ընդհանուր վերատեսուչներից կատարյալ անկախ, իսկ ընդհանուր նահանգային խորհուրդները ծառայելու էին նրանց:

Քաղաքակիրթ երկրներում նահանգապետը ենթակա է կենտրոնական կառավարությանը և ղեկավարվում է պետության օրենսդրությամբ: Թեև Թուրքիայում նահանգապետը ենթակա էր կենտրոնական իշխանությանը, բայց իրականում մի ինքնանկախ իշխան էր, տեղական փոքր թագավոր: Նա նաև

օրենքն էր և օրենսդրությունը, էլ ուր մնաց, թե թուրքական կառավարության կոկորդում մնացած մի տարածքում, որի անունը Հայաստան էր, թուրք, քուրդ կամ չեքեզ նահանգապետները լինեին օրենքներ կերտող: Աչքի փուչ դարձած Հայության նկատմամբ նրանք հիմա պիտի առաջ տանեին ավելի սանձարձակ, ավելի վայրագ գործունեություն:

Ծրագրի հեղինակները հավանաբար նաև վերոնշյալ հանգամանքներն էին նկատի ունեցել, որ առաջ էին քաշել այսպես կոչված գավառային (փաստաթղթում անվանված է՝ նահանգային) կոմիտեներ ստեղծելու պահանջը:

Նահանգային կոմիտե անվամբ վարչական մարմինը պետք է ստեղծվեր յուրաքանչյուր նահանգային ընդհանուր խորհրդին կից, որը, ինչպես ասվեց, բաղկացած էր լինելու չորս հոգուց և ընտրվելու էր խորհրդի անդամների կողմից:

Նահանգային կոմիտեները պիտի հանդես գային որպես ընդհանուր խորհուրդների օժանդակիչ մարմիններ, հետևապես լինելու էին նահանգապետներին սպասարկող օգնականներ, ավելի ճիշտ՝ նրանց փոքրիկ դիվաններ:

Այդ ամենին հավելենք մի հանգամանք ևս: Բանն այն է, որ բարենորոգումները վերաբերում էին միայն Հայաստանին, նրա վեց վիլայեթներին: Ինչպես հայտնի է, Հայաստանում ապրում էր թուրքահայերի կեսից ոչ ավելին: Ուրեմն Հայաստանի ինքնավարությունը չպիտի տարածվեր հայ ազգի մյուս կեսի վրա, որը ցրված էր պետության ամբողջ տարածքի վրա: Ի՞նչ կարգավիճակում պիտի մնային Կ. Պոլսում ու Մարմարայի եզերքում ապրող գրեթե 350000 հայերը, ի՞նչ միջոցներ պետք է ունենային նրանք՝ պաշտպանելու իրենց ազգային իրավունքները: Զէ՞ որ ոչ ոք չէր կարող նրանց խորհուրդ տալ տեղափոխվել Հայաստան. առաջվա պես նրանց ճակատագիրն ամբողջովին պիտի գտնվեր օսմանյան պառլամենտի մեծամասնության և ընդհանրապես թուրքական իշխանությունների ձեռքում, որոնց համար հայերի մասնավոր-ազգային ձգտումներն ու շահերը ոչ հասկանալի էին և ոչ էլ ընդունելի նրանց համար:

Հայաստանի բարենորոգումները, ուրեմն, նրանից դուրս

ապրող հայերին ոչինչ չէին տալու¹:

Այսպիսին էր բարեկարգվելիք Հայաստանի ծրագրի իրական արժեքը: Պատահական չէ, որ փաստաթուղթը հայկական հասարակության մեջ արժանացավ իրարամերժ գնահատականների:

ՏԱՐԱԲՆՈՒՅԹ ԶԳԱՑՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ

Հունվարի 26-ի համաձայնագիրը միանշանակ չընդունվեց հայոց մեջ: Եթե Ազգային պատվիրակության և հայ եկեղեցու գնահատականը անվերապահ դրական էր, ապա հասարակության վերաբերմունքը՝ խիստ տարբեր: Այսինքն՝ հայկական հասարակության մեջ միաժամանակ առկա էին լավատեսությունն ու հոռետեսությունը:

Առաջին լավատեսն ինքը՝ Պողոս Նուբար փաշան էր:

Ռուսական հեռագրական գործակալության թղթակցին տված հարցազրույցի ընթացքում Պողոս Նուբարը, պատասխանելով նրա այն հարցին, թե՝ «Կարելի՞ է արդյոք հարցնել Ձեզ, թե արդյոք Դուք հավատո՞ւմ եք այն բանին, որ Թուրքիան կիրականացնի հենց նորերս խոստացած բարենորոգումները», ասել էր. «Ես հիմք չունեմ կասկածելու, որ Բ. Դուռը կկատարի իր խոստումը, որովհետև բարենորոգումների ծրագիրը վերջնական խմբագրությամբ ստորագրվել է օսմանյան կառավարության և մեծ պետությունների Կ. Պոլսի ղեսպանների կողմից: Բացի այդ, Թուրքիան չի կարող մոռանալ, որ բալկանյան պատերազմը և նրա եվրոպական գավառների կորուստը առաջացան նրա՝ Մակեդոնիայում բարենորոգումներ չմտցնելուց: Թուրքիան հասկացել է, որ իր կայսրության ամբողջությունն ապահովելու համար՝ բարենորոգումներ մտցնելն իր սեփական շահն է: Մեծ տերությունները, իրենց կողմից, հայտնեցին, որ այդպես է, իսկապես, և իրենց քաղաքականությունը»:

¹ Այդ մասին ղեռ տարիներ առաջ գրել էր «Ազատամարտը» (տե՛ս № 16, 31 սեպտեմբերի – 13 հոկտեմբերի 1911 թ.):

«Հարց. – Բայց ի՞նչ գրավական կա, որ Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ Հոդվածը, որ քանի անգամ խախտվեց, վերջապես պետք է կատարվի:

Պատասխան. – Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ Հոդվածով Թուրքիան պարտավորվում էր բարենորոգումներ մտցնել իր գավառներում եվրոպական պետությունների հսկողությամբ: Սակայն Թուրքիան այդպիսի վերահսկողությունը գտավ ստորացուցիչ և հրաժարվեց համաձայնություն տալուց: Բարեբախտաբար դիվանագիտությունը կարողացավ գտնել մի բանաձև՝ Բ. Դուան բժախնդրությանը բավարարություն տվող: Այժմ այդ վերահսկողությունը պետք է կատարվի ոչ թե ուղիղ ճանապարհով՝ մեծ պետությունների առանձին պատվիրակների միջոցով, այլ Թուրքիան ինքը պետք է ընտրի երկու գլխավոր վերատեսուչ չեզոք պետությունների հպատակներից, թեկնածուների այն ցուցակից, որ կառաջադրվի նրան պետությունների կողմից: Այդ երկու ընդարձակ լիազորություններով օժտված վերատեսուչների վրա պետք է դրվի հայկական գավառներում բարենորոգումներ մտցնելու միսիան: Այդպիսի ճանապարհով խնայվեց Թուրքիայի ինքնասիրությունը, որովհետև երկու վերատեսուչն էլ նշանակվելու են նրա կողմից և համարվելու են օսմանյան պաշտոնյաներ:

Ինչ վերաբերում է պետություններին, նրանք բարենորոգումներ մտցնելու մասին գրավական կստանան այն բանում, որ վերատեսուչներն ընտրվելու են առաջարկվող թեկնածուներից և ստանալու են միանգամայն ընդարձակ լիազորություններ:

Հարց. – Իսկ իրենք՝ հայերը, կրավարարվե՞ն արդյոք հարցի այդ նոր վճռով: Որովհետև ես առիթ եմ ունեցել հայկական երկու միտինգում լինելու, որ տեղի ունեցան Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում, և ես հասկացա, որ այստեղ քարոզվող միջոցները փոքր-ինչ տարբերվում են նրանցից, որ յուրացրել է դիվանագիտությունը:

Պատասխան:– Անկասկած և մեր մեջ, ինչպես և ուրիշ ժողովուրդների մեջ, կան խանդավառվող և ուտոպիստ մարդիկ, սակայն կարող եմ ձեզ հավատացնել, որ Թուրքահայերը, նրանք, որոնց դատը [ինձ] վիճակվեց իմ պաշտպանության տակ առնել,

պահանջում են միայն բարենորոգումներ, որ ապահովվեր իրենց կյանքը և արդարությունը: Նրանց ստացած ստատուսը մի քանի թերություններ է պարունակում, սակայն նա սահման է դնում ներկա անարխիական դրությունը և համապատասխանում է հայերի համեստ պահանջներին և դրանով էլ բավարարում է նրանց: Ես ամեն կողմից ստացել եմ այդ մասին հավաստիացումներ և միաբերան երախտագիտություն ապացույցներ»¹:

Վերջում արտահայտելով իր երախտագիտությունը ուսական կառավարությունը՝ Նուրար փաշան հավաստիացնում էր, որ հայ ժողովրդի բացարձակ մեծամասնությունը շնորհակալական խոր զգացումներով է տոգորված դեպի Ռուսաստանը, նրա կառավարությունը, որը տառապյալ թուրքահայությունը աջակից լինելու մտահոգությամբ ամբողջ մի տարի տևած դիվանագիտական ծանր պայքարի գնով կարողացել էր ձեռք բերել հունվարի 26-ի համաձայնագիրը: Ռուսիայի միջամտությունը ոչ միայն օգնեց հայերին, այլև նպաստեց հեռացնելու եվրոպական խաղաղությունը սպառնացող վտանգները:

«Կուզեի հաղորդել նույնպես, - ասում էր Պողոս Նուրար փաշան, - որ կայսր Նիկոլայ II-ի անունը խոր դրոշմված կմնա հայերի սրտում, որոնք ապրում են աշխարհի բոլոր պետություններում, նույնպես և Ռուսաստանում, և որոնք շնորհակալ են հունվարի 26-ի համաձայնագրի համար, որը Անատոլիայի մեր եղբայրներին տալիս է ապրելու իրավունք»²:

Գոհունակության անխառն զգացում էր տիրում էջմիածնում: Ամենայն հայոց կաթողիկոսը բազմաթիվ ուղերձներ ու ողջույնի հեռագրեր էր ստանում Ռուսաստանից, Թուրքիայից, Պարսկաստանից, եվրոպական երկրներից, Ամերիկայից:

Կաթողիկոսին ջերմորեն շնորհավորեց Կովկասի փոխարքա կոմս Իլարիոն Իվանովիչ Վորոնցով-Դաշկովը: 1914 թ. մարտի 16 նամակով փոխարքան հայտնում էր իր ուրախությունը կա-

¹ «Մշակ», № 59, 18 փետրվարի 1914 թ.:

² Նույն տեղում:

տարվածի կապակցությամբ և թուրքահայ ժողովրդին մաղթում բարօրություն և հանգիստ կյանք¹:

Զեոք բերած համաձայնության առթիվ Պողոս Նուբարը Փարիզից հետևյալ հեռագիրն ուղղեց էջմիածին՝ Կաթողիկոս Գևորգ V-ին. «Բաղդավոր եմ մատուցանել Ձեր Սրբութեան իմ ամենայարգալից շնորհավորությունները վասն երջանիկ ավարտման համաձայնութեան ի մասին հայկական ռեֆորմներին: Նորին Մեծություն Ցարի կառավարութեան եռանդուն գործունեութեան և Ձեր Սրբութեան իմաստուն հեռատեսութեան ու բարձր ղեկավարութեան ենք պարտական, որ Ասիական թուրքիայի մեր եղբայրները կարողանան այսուհետև ապրել ապահովութեան և արդարութեան մի ռեժիմի ներքոյ»²:

Համաձայնագրի ստորագրման երկրորդ օրը՝ 1914 թ. հունվարի 27-ին, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Զավեն սրբազանը Հայկական հարցի վերաբերյալ գրություն ուղարկեց էջմիածին՝ Վեհափառ հայրապետ Գևորգ V-ին հաղորդելով կարևոր տեղեկություններ, միաժամանակ չեղտելով այն պատմական դերը, որ Կաթողիկոսը կատարել է հայկական հարցը առաջ տանելու գործում: Պատրիարքը գրում էր. «Ազգային մեր դատը հասած է իր առաջին հանգրվանը: Առաջին և սրբազան պարտք կը համարենք մեզ, յանուն մեր և ժողովներու՝, խորին երախտագիտութեան պարտքը հատուցանել Ձեր Ս. Օծութեան, որ թյուրքահայ տառապած Ձեր հոտի աղերսները ի նկատի առիք և ոչինչ խնայեցիք անոնց վիճակին բարվոքման: Ձեր Վեհափառութեան ջանքերը, բարերաղդ եմ ըսելու ամուլ չմնացին, և այսօր պիտի ավետեմ, որ հայկական պահանջներու հիմնական մասերու շուրջ վերջնականապես գոյացավ համաձայնություն Բ. Դոնէն և ռուս կառավարութեան միջև»³:

Հետևում են Կաթողիկոսին ուղղված ուրիշ շնորհակալական

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1262 (113), ց. 3, գ. 1172, թ. 26:

² «Մշակ», № 27, 6 փետրվարի 1914 թ.:

³ Կ. Պոլսի պատրիարքության քաղաքական և կրոնական ժողովները:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1262 (113), ց. 3, գ. 1178, թ. 2:

հեռագրեր: Ազգային պատվիրակության անդամ Գևորգ արք. Ութուջյանը Մանչեստրից գրում էր. «Ձեր Սրբութեան անունն արդարև անմահ պիտի մնայ ի շարս Մեծանուն Հայրապետաց»¹: Իսկ Պատվիրակության անդամներից Հարություն Մոստիշյանը Լոնդոնից Վեհին հղած հեռագրում նշում էր, թե բարենորոգումների համաձայնագիրը ձեռք է բերվել շնորհիվ «Ձեր Վեհափառութեան նշանակած ուղղութեան ու զծած սահմանին: Թուրքիոյ հայկական նահանգներու Հայոց վիճակին բարուքման համար Ձեր Հայրապետական բարձր Սրբութեան ի հանդէս բերած ձեռներէցութիւնը ամենափայլուն դրուագներէն մին պիտի լինի Հայ ազգային տարեգրութեանց եւ ներկայ ու ապագայ ամբողջ Հայութիւնն Ձեր Ս. Օծութեան շնորհապարտ պիտի մնայ յաւէտ առ այն»²:

Իսկապէս անուրանալի էր Գևորգ V կաթողիկոսի դերը, որը կարողացավ հաջող ընտրություն կատարել հանձին Պողոս Նուբար փաշայի՝ իբրև տվյալ ժամանակում հայոց ազգային դատի պաշտպանության համար ամենաձեռնհաս և հմուտ անձի: Մի ամբողջ տարի Պողոս Նուբարը տքնեց, գործեց ուժերի գերագույն լարումով, չխնայեց իր ժամանակն ու հանգիստը, ինչպէս նաև սեփական նյութական միջոցները ազգային դատի պաշտպանության համար: Այդ ամեն գոհողությունների շնորհիվ էր, որ կարողացավ ձեռք բերել չոչափելի արդյունք:

Պողոս Նուբարի՝ էջմիածին հղած հեռագրին հետևեց Գևորգ V-ի հունվարի 29-ի պատասխան հեռագիրը նրան՝ իր գործը հաջողությամբ պսակելու համար. «Paris, 12, Avenue du Trocadero, Իմ շնորհակալությունս Ձերդ վսեմափայլութեան Ձեր եռանդուն գործունեութեան համար Տաճկաստանում բարենորոգումներ մտցնելու առթիվ: Բախտաւոր եմ, որ մեր եղբայրների գործը յաջողութեամբ է առաջ ընթանում: Հայցում եմ Աստծոյ օրհնութիւնը Ձեր եւ Ձեր ընտանեաց համար:

Գէորգ Կաթողիկոս Ամենայն հայոց»³:

¹ «Արարատ», № 3, մարտ, 1914, էջ 218:

² Նույն տեղում:

³ «Արարատ», № 2, փետրվար, 1914, էջ 121:

Գևորգ V-ը նաև 1914 թ. փետրվարի 20-ին հռչակում է երախտընկալ օրհնություն «Կոնդակ յանուն Պողոս փաշայ Նուրարի»: Բարձր գնահատելով Ազգային պատվիրակության ղեկավարի կատարած անձնվեր ու կորովի գործը և արտահայտելով իր ջերմ համակրանքն ու կատարյալ գոհունակությունը, ինչպես և Մայր Աթոռի երախտագիտական ղգացումները՝ Կաթողիկոսը շնչում էր. «Արդարև Դո՛ւք, արժանաւոր ժառանգ մեծահամբաւ հօր, ազգօգուտ եւ մարդասէր գործունէութեամբ Ձերով անմահացուցիք զղրուատելի անուն Ձեր եւ թոռիք դիշատակ բարի եւ անեղծանելի յազգային պատմութեան մերում... Ուստի եւ Մենք՝ Ծայրագոյն պատրիարք եւ Կաթողիկոս համայն Հայոց, այսու Հայրապետական Կոնդակաւ Մերով յայտնեմք Վսեմափայլութեան Ձերում զկատարեալ գոհունակութիւն եւ զսրտագին շնորհակալութիւն Մեր, սփռելով լիովի օրհնութիւնս ի վերայ Ձեր, ազնուաշուք գերդաստանիդ եւ սիրասուն զաւակաց Ձերոց»¹:

Հետևում է Նուրար փաշայի փետրվարի 21-ի պատասխան հեռագիրը Փարիզից. «Բախտաւոր եմ մատուցանել Ձերդ Սրբութեան ակնածալիք շնորհաւորութիւններ Հայաստանի բարենորոգումների համար բարեյաջող համաձայնութեան գալու առթիւ ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ ՌՈՒՍԱՅ ԿԱՅՍԵՐ կառավարութեան եռանդուն գործունէութեան եւ Ձեր իմաստուն հեռատեսութեան, բարձր ցուցումների շնորհիւ: Մեր Ասիական Թուրքիայի եղբայրներն այսուհետեւ հնարաւորութիւն կ'ունենան ապրելու արդարադատ եւ ապահով վարչութեան ներքոյ»: Ապա իր և իր զխնավորած պատվիրակության գործն ավարտած համարելով՝ նա շնորհակալություն է հայտնում Կաթողիկոսին՝ «ցոյց տրուած վստահութեան եւ մեծ պատուոյն համար»²:

Հայկական մամուլի բազմաթիվ հրապարակումների հեղինակներ Նուրար փաշային անվանում էին Հայոց պատմության բացառիկ դեմքերից մեկը, որն իր դիվանագիտական տաղանդով

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 68, թ. 1:

² Նույն տեղում, գ. 47, թ. 17:

արեց ավելին, քան կարող էին անել ազգային իշխանությունները և կուսակցությունները միասին վերցրած:

Որքան էլ անսպասելի էր, Պողոս Նուբարին գովեստի չռայլ խոսքեր էր ուղղում Դաշնակցությունը: Դա բացառիկ դեպքերից մեկն էր, որ կուսակցությունը դրական խոսք էր ասում իր շարքերից դուրս գտնվող ոչ դաշնակցական որևէ գործչի հասցեին:

«Դրօշակը» գրում էր. «Բարեբախտաբար Պողոս Նուբարը յայտնեց [իրեն] մի խոշոր ու տաղանդաւոր գործիչ և մեն-մենակ արեց ավելին, քան ամբողջ Հայ բուրժուազիան: Մէկ ու կէս տարւան իր անդուլ, Հայրենասէր գործունէութեամբ նա գրաւեց մի էջ Հայ նորագոյն պատմութեան մէջ: Տեղը եւ ժամանակը չէ ի յայտ բերելու այդ գործունէութեան մանրամասները, յիշատակելու այն խոչերը, որ Նուպար Հարթեց եւրոպական մի քանի դահլիճներում՝ իր կարող ու համոզիչ տրամաբանութեամբ՝ Հայկական խնդրի կանոնաւոր ընթացքը ապահովելու համար: [Թեև] դեռ հեռու ենք, անշուշտ այդ ընթացքը կատարելապէս ապահովելուց...»¹:

Դաշնակցությունը Հայտարարում էր, որ ինքն այլևս տարբերություն չի դնում, թե Հայկական Հասարակության մեջ որ քաղաքական ուժն է ազգաչեն գործ կատարում, որ իր համար գլխավորը Հարազատ ժողովրդին օգտակար լինելն է: «Մենք պատրաստ ենք գոհունակութեամբ եւ նոյնիսկ խանդաւառութեամբ արձանագրել ու դրատել մանաւանդ այն գործերն ու դէմքերը, - գրում էր «Դրօշակը», - որոնք Հրապարակ են գալիս մեր շարքերից դուրս եւ դրում են ի սպա մեր բազմաչարչար ժողովրդի: Այդ կատէգորիային է պատկանում Պողոս Նուպարի անձնաւորութիւնը, որ չենք կարող չ'ողջունել, իբրեւ մի երեւոյթ մեր աղքատիկ իրականութեան մէջ, թէպէտ եւ տարածութիւնը մեծ է նրա եւ մեր Հայեացքների միջեւ: Թո՛ղ լինին մեզ Հակառակ, թող պայքարեն չիտակօրէն մեր գաղափարների ու տակտիկի դէմ, փո՛յթ չէ. որքան չատ լինին նրանք, այնքան լաւ, որովհետեւ իրօք յուսահատական է մարդկանց սովը, զարհու-

¹ «Դրօշակ», № 1, Հունվար, 1914, էջ 3:

րելի է կարող, ձեռնհաս գործիչների պակասութիւնը մեր հայրենի բուրժուազիայի մէջ... Հակառակորդ մեր քաղաքական ու ընկերային գաղափարներով՝ մեզ միշտ յամենայն դէպս պիտի կապէ նրանց հետ չիտակ, անկեղծ հայրենասիրութիւնը, ազնիւ ու անձնէր աշխատանքը յօգուտ հարազատ ժողովրդի բարօրութեան եւ ընդհանուր գիտակցութիւնը ազգային տարրական շահերի ու իրաւունքների»¹:

Պողոս Նուբարի կատարած գործը բարձր էր գնահատվում նաև եվրոպայում: “Genève” (Շվեյցարիա) թերթում 1914 թ. փետրվարի 17-ին “F.V” ստորագրութեամբ հրապարակված հոդվածի հեղինակը գրում էր. «Ոչինչ չէր արվի, եթե չլինեին նրա երկարատև և անհամար բանակցությունները եվրոպական պետությունների կառավարությունների հետ»:

“L’homme Libre” թերթի 1914 թ. փետրվարի 15-ի համարում տպագրված իր հոդվածում Ֆրանսիայի նախկին նախարար և հայտնի հասարակական գործիչ Ժորժ Կլեմանսոն գրում էր, որ ռուս-թուրքական համաձայնագիրը ձեռք բերվեց չնորհիվ Պողոս Նուբարի «ձկուն ու հարատևող մի գեղեցիկ խառնվածքի», որը դեպի իրեն տրամադրեց եվրոպական կարիներտների համակրանքը: Որպես Ազգային պատվիրակության ղեկավար՝ նա ոչ մի օր չէր անցկացնում առանց ջանքեր թափելու իր ժողովրդի արդարացի դատի համար:

Կովկասահայ մամուլը Գևորգ V կաթողիկոսին առաջարկում էր հարմար պահի հայ ազգի երախտագիտական զգացումները ներկայացնել Նորին Կայսերական Մեծութեանը, Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարին, ինչպես և ռուսական այն բոլոր դիվանագետներին, որոնք զբաղվել են հայկական հարցով, նաև Կովկասի փոխարքային, որը մեծ բարյացակամությամբ էր վերաբերվել թուրքահայ ժողովրդի ձգտումներին, մասնավորապես Պետերբուրգ հղած իր զեկուցագրում շեշտել էր, որ թուրքահայ ժողովրդի տառապանքներն ամօքելը չափազանց կարևոր և խիստ անհրաժեշտ է Ռուսաստանի համար:

¹ «Դրօշակ», № 1, հունվար, 1914, էջ 4:

Եվ Կաթողիկոսը նախապատրաստվեց հարմար և պատշաճ եղանակով հայ ժողովրդի ու եկեղեցու երախտագիտությունն արտահայտել կայսերական կառավարությունը մարդասիրական ջանքերի համար:

Ամենից առաջ Գևորգ V Վեհափառը Կովկասի փոխարքայի միջոցով նախ երախտագիտական ուղերձ է հղում կայսր Նիկոլայ II-ին: Կ. Պոլսի ոռոսաց ղեսպանատան միջոցով ոռոսաց ցարին ուղերձ է հղում նաև Թուրքահայոց պատրիարքը:

Հունվարի 26-ի համաձայնագրի առթիվ Ամենայն հայոց Գևորգ V կաթողիկոսը հեռագրով ջերմագին տողեր էր հղում ոռոսաց արտգործնախարար Սերգեյ Դմիտրիևիչ Սազոնովին: Նա գրում էր.

«Տաճկահայոց կյանքի այս պատմական օրերին, երբ Ձերդ Բարձր Գերազանցություն հաստատակամ եւ բարձր մարդասեր քաղաքականություն հնորհիվ հիմք է դրվում իմ հօտի հոգեկան ոյժերի խաղաղ ու քաղաքակրթական զարգացմանն այնտեղ, ուր մինչեւ այժմ թագաւորում էր քրիստոնեայ բնակչութեան հետեւողական ոչնչացման սիստեմը: Երբ Ազատարար Կայսրի մեծ գործը ամբողջ մի ժողովրդի բարիքի եւ յառաջադիմութեան համար սկսւում է փոխակերպուել կենդանի իրականութեան, ժողովուրդ, որը դարերի ընթացքում տարել է անընդհատ հալածանքներ իր հնագոյն քրիստոնէական կրօնին համատարիմ մնալու եւ դեպի մեծ Ռուսաստան ձգտելու համար, երբ իմ սիրեցեալ միապէտ Նիկոլայ Բ. Թագավոր կայսեր նորին վեհապետական կամքի համաձայն հայ ժողովուրդը նորից կոչվում է պատմական ասպարեզ, ինչպէս միակ տարր, ընդունակ իրականացնելու Ասիական Թուրքիայում եւրոպական հոգեւոր եւ նիւթական մշակոյթի սկզբունքները – այս պատմական օրերին իմ սրբազան պարտքն եմ համարում արտայայտել Ձերդ Բարձր Գերազանցություն հիմ եւ ամբողջ հայ ժողովրդի անկեղծ շնորհակալութեան զգացմունքը»¹:

Արտակարգ ջերմագին զգացումով Գևորգ V-ը 1914 թ.

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3474, л. 15 (об.).-16.

ապրիլի 16-ին ընդարձակ նամակ է հղում Թիֆլիս, Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին՝ արտահայտելով իր և ողջ Հայ ժողովրդի երախտագիտական զգացումները նրա նկատմամբ: «Իմ ամենաառաջին պարտականությունն եմ համարում արտահայտել իմ ջերմ երախտագիտությունը Ձեզ՝ Հայ ժողովրդի օգտին Ձեր բոլոր արածների համար Ձեր Կովկաս գալու օրից սկսած ամբողջ ժամանակ: Դուք, Ձերդ Պայծառափայլություն, ներկայացաք Հայ ժողովրդի իսկական ձգտումների բացատրողը, վերահաստատեցիք նորա բարի անունը կայսերական կառավարութեան մոտ»¹: Ապա՝ «բարերար միջոցներով Ռուսաստանի Հայերի խաղաղ զարգացման արգելքները հեռացնելով, - ընդգծում էր կաթողիկոսը, - Դուք Ձեր հեղինակավոր խոսքով մեծապես նպաստեցիք նոյնպես և Հայոց Հարցի Տաճկաստանում յաջող լուծելուն, որվհետև առանց Ձեր միջոցով վերահաստատուած բարեացական քաղաքականութեան, չէր կարելի յուսալ Ռուսաստանի այն ուժեղ միջամտութեան տաճկահայոց գործում, առանց որի անկարելի էր հասնել այդքան բարերար արդիւնքների»²:

Համաձայնագրի ստեղծման ուղղությամբ կատարած աշխատանքի հիմնական ծանրությունն ընկած էր եղել Կ. Պոլսում ռուսաց ղեսպան Միխայիլ Նիկոլայևիչ Գիրսի, ղեսպանության առաջին թարգման Անդրե Մանդելչտամի և Ռուսաստանի արտգործնախարար Սերգեյ Դմիտրիևիչ Սազոնովի վրա: Նրանց բարձր էին գնահատում ռուսաց կառավարությունը, Հայ և ռուս քաղաքական ու հասարակական գործիչները: Բայց հատկապես անգնահատելի էր ղեսպան Գիրսի խաղաղած դերը, որը ստիպված էր եղել մաքառել բազում դժվարությունների դեմ: Մի կողմից նա ուժերի ներածին չափ կատարել էր Հայերի ցանկությունը և նրանց համար ձեռք բերել լայն բարենորոգումներ, մյուս կողմից ջանք չէր խնայել՝ հաղթահարելու դիմադրությունը թուրք կառավարության, որն ամեն ինչ անում էր՝ ի չիք

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1262 (113), ց. 3, գ. 1172, թ. 26:

² Նույն տեղում:

դարձնելու բարենորոգումների ծրագրի էական մասերը: Ռուսական արտգործնախարարության պաշտոնական փաստաթղթում կարդում ենք. «Բ. Դոան Հետ Համաձայնություն կայացնելու բոլոր հիմնական աշխատանքներն ընկել էին Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի ներկայացուցչի վրա, որի հմտությունն ու ավյունը բավականին հայտնի են...»¹:

Ինչպես հայկական բարենորոգումների նախնական նախագծի պատրաստման, այնպես էլ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության Հետ Համերաշխ հարաբերություններ մշակելու ուղղությամբ անգնահատելի էր եղել Կ. Պոլսի ռուսաց դեսպանության առաջին թարգման (ղրագոման), պետական խորհրդական Անդրե Մանդելշտամի դերակատարությունը²:

Կաթողիկոսը Կովկասի փոխարքայության միջոցով իր հավատացյալների ու ամբողջ հայ ժողովրդի անունից շնորհակալական ջերմ ուղերձներ է հղում վերը նշված ռուս դիվանագետներին: Սազոնովի և Գիրսի անունով երախտապարտության գրություններ է հղում նաև Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը³:

Ռուսական դիվանագետների և մյուս գործիչների նկատմամբ հայերի երախտագիտական բուռն զգացումների արտահայտություններին Հետևում էին ոչ միայն Թուրքիայում, այլև եվրոպական մայրաքաղաքներում:

Այսպես, Կ. Պոլսում ֆրանսիական գործերի հավատարմատարը 1914 թ. փետրվարի 25-ին արտգործնախարար Դումերգին ուղարկած պաշտոնագրի մեջ նշում էր, որ հայ գործիչները «բարձրագույն հայտարարում են իրենց երախտագիտությունը

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 151 (об.).

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Նկատի ունենալով բարենորոգումների իրականացման ծանրությունը՝ ռուսական կառավարությունը անհրաժեշտ համարեց վարել ավելի նուրբ քաղաքականություն և նախատեսեց Գիրսի փոխարեն Կ. Պոլսում դեսպան նշանակել Իզվոլսկուն (տե՛ս «Մշակ», № 21, 30 հունվարի 1914 թ.): Օրեր անց՝ 1914 թ. փետրվարին, Կոկովցեից Հետո Ռուսաստանի վարչապետ դարձավ Ի. Գորենսիկինը:

Ռուսաստանի Հանդեպ, որին այժմ նրանք համարում են իրենց ազգի գլխավոր հովանավորը»¹:

Ձնայած համաձայնագրի արդյունավետության մասին հայկական հասարակության մեջ եղած մեծ կասկածներին և թերահավատությունը, այնուամենայնիվ այն ընդհանուր առմամբ շատերի կողմից նշանակալի քայլ համարվեց՝ որպես հայկական հարցի վերջնական լուծման ճանապարհի կարևոր մի հանգրվան: Հատկապես հայ մտավորականներից շատերն էին բավարարված ձեռք բերած ոչ մեծ հաջողությամբ: ՎաՀան Փափազյանը վերհիշել է. «Ցնծութիւնը ընդհանուր էր: Ամենքս հաւատացած էինք որ վերածնունդի նոր շրջան մը կը բացուէր: Զեռք բերուած բարենորոգումները առաջին հանգրուանը կը համարէինք՝ հասնելու ապագայ աւելի լայն ու ազատ զարգացման»²: Մարդիկ համոզված էին, որ «բարենորոգումներն այս անգամ այլևս լուրջ են, ու հայրենի հողին վրայ պիտի ծաղկի նոր կեանք մը»³:

Իր բարեկամներից մեկին (Հավանաբար՝ Արշակ Զոպանյանին⁴) ուղղած նամակում, ռուս-թուրքական համաձայնագիրը մեծ իրադարձություն համարելով⁵, Գրիգոր Զոհրապը գրում էր. «Վեց ամսէ ի վեր այսօր առաջին անգամ լինելով, ուրախ եմ»⁵:

Ավելին, ռուսահայ գործիչների առավել լավատես մասը բարենորոգումների ծրագիրն ընկալեց իբրև հրաշքի նման մի բան:

Հայտնի տնտեսագետ Ռուբեն Բերբերյանը գրում էր. «Հրաշք: Ինչո՞ւ չէ: Մարդկային պատմութիւնը իր յառաջընթաց ճանապարհին աւելի շատ ենթարկուել է քաղաքական անակնկալ իրադարձությունների հետեւանքներին, այլ խոսքով՝ հրաշքների, քան թէ բնականոն եւ սպասուած ու նախատես-

¹ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ...», Լջ 363:

² ՎաՀան Փափազեան, Իմ յուշերը, Հատ. երկրորդ, Լջ 272:

³ «Միտք», № 6 (26), 15 փետրվարի 1914 թ.:

⁴ Նամակից չի երևում, թե ում էր հասցեագրված:

⁵ ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, Թղթապ. 2178^ա, թթ. 1-6:

⁵ Նույն տեղում, թ. 6:

սուած արդիւնքի: Բաւական է, որ վերյիշենք վերջին տասնեւհինգ տարիների պատմական դէպքերը և անսպասելի հետեւանքները, որպեսզի ասենք թէ՛ «ինչ որ նախատեսուած էր, չիրագործուեց. ինչ որ համարուած էր անկարելի, իրագործուեց»¹:

Նույնպիսի կարծիք էր հայտնում Ավ. Իսահակյանը Բեռլինից Ամերիկա՝ Ս. Վրացյանին հղած նամակում. «Ես քեզ չափ հոռետես չեմ նայում մտցվելիք ռեֆորմների վրա: Ինձ թվում է, թե որքան փոքր ծավալի [ինեն] ռեֆորմները՝ այնքան ավելի հեշտ իրականանալի կլինեն: Եվ ի՞նչ օգուտ մեծ ծրագրերից՝ միայն թղթի վրա: Սթափ պիտի մտածել. ավտոնոմիան առայժմ անկարելի է: Մի քիչ հետո, մի 10 տարի, մենք ազգ կազմելու վրա ենք: Ապագա ունենք, և գծված է ուղին: Գնանք սրտով և եռանդով: Դու էլ լավ կանես, որ երկիր դառնաս. ձանձրալի է ոչ միայն Ամերիկան, այլև Եվրոպան: Գնա Վան, Կարին, ես էլ գալիս եմ ...»²:

Նույն Ս. Վրացյանին Բարսեղ Շահպազը գրում էր, թե «ինծի պատմեցին, թէ Սեբաստիոյ մէջ մէկ երկու հոգի լսելով, որ Պողոս փաշան հեռագրեր է, թէ լուծուեցաւ վերջացաւ հայկ. հարցը, գացեր, ծախեր են իրենց ատրճանակը, ասելով որ ալ պէտք չկայ»³:

Առանձին դեպքերում ոգևորութիւնը հասնում էր ծայրահեղութիւններ:

Այսպես, եթե հնչակյան ղեկավարութիւնը հայկական բարենորոգումների ծրագիրը համարում էր թերի ու անհեռանկար, բայց կուսակցութեան առանձին տապալիք օրգաններ ու կուսակցականներ չէին բաժանում ղեկավարութեան հոռետեսութիւնը և դրսևորում էին ծայրահեղ խանդավառութիւն:

Թավրիզում հրատարակվող հնչակյան «Միտք» թերթի առաջնորդող հոգվածում ցնծութիւն էր.

«Հայկական ռեֆորմներ ...

¹ «Հայրենիք», № 6 (210), ապրիլ, 1940, էջ 62:

² Սիմոն Վրացեան, Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, էջ 347:

³ «Վէմ», № 1, հունվար-ապրիլ, 1935, էջ 93:

Յնորքն իրականացված ...

Մենք հասանք մեր Ավետյաց երկիրը:

Շատ անգամ խոստացված ռեֆորմների անպայման գործադրման առթիվ մեր փայլուն հույսերը վերջացել են դառն հիասթափություններով և ծանրագույն տագնապներով: Հուսանք այս անգամ այլևս չենք հանդիպի սովորական հուսախաբություններ: Հուսանք և բարեմաղթենք ...»:

Այդ ցնծալից տրամադրությունների մթնոլորտում դեռևս 1914 թ. փետրվարի 17-ին եկեղեցական թեմերի առաջնորդներին ուղղված շրջաբերականում Զավեն պատրիարքն առաջարկում էր անցկացնել Թուրքիայի հայ բնակչության ճշգրիտ մարդահամար, կազմել հայերից խլած հողերի և զավթած անչարժ գույքի ստույգ ցուցակներ, մանրամասն ուսումնասիրել և պատրիարքարան ներկայացնել ցուցակն այն անձանց, որոնք ունակ կլինեն ստանձնելու համապատասխան պաշտոններ հայկական վիլայեթների վարչական, դատական ու ոստիկանական բնագավառներում¹:

Հունվարի 26-ի համաձայնագրին արձագանքեցին հայ մամուլի համարյա բոլոր օրգանները: Դրանցից մի քանիսը՝ «Մշակ», «Արևելք», «Հորիզոն», «Բյուզանդիոն», որոնք ամբողջ 1913 թ. լայնորեն լուսաբանել էին հայկական պատվիրակության և պետությունների դիվանագիտական ծառայությունների գործունեությունը, այժմ ամփոփում էին իրենց հրապարակումները, կատարում համաձայնագրի քննական վերլուծություն, ընթերցողներին ցույց տալիս փաստաթղթի արժանիքներն ու թերությունները:

Բայց ոչ բոլոր հայերն էին ոգեչնչված:

Արչակ Ջուպանյանին հղած նամակներից մեկում Գրիգոր Ջոհրապը ներքին տագնապով գրում էր. ««Ստացածնիս» որոշ ժամանակամիջոցի մը համար է միայն, և անիկա մեր մշտնջենական ճակատագիրը չի ճշտեր. խաղաղ զարգացումի *étape* մը ապահովեցինք, ոչ ավելի ոչ պակաս»²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 3, թ. 24:

² «Արևմտահայ գրողների նամականի: Գրական ժառանգություն», գիրք VI, պրակ I, Երևան, 1972, էջ 51:

Թուրքահայության հիմնական զանգվածները, ելնելով անցյալ տասնամյակների դառը փորձից, հոռետես էին, հավատ չէին տաժում բարենորոգումների ծրագրի գործադրության նկատմամբ:

Հաշվի առնելով անցյալի դառը փորձությունները, հատկապես թուրքական դիվանագիտության անափ խորամանկությունները՝ «Դրօշակը» գտնում էր, որ պետք չէ անհոգ մնալ, թուլացնել զգոնությունը, քանզի ստացված արդյունքը ամեն րոպե կարող է վտանգի տակ հայտնվել:

«Ի՞նչ չափով և որքա՞ն ժամանակով կը գործադրին ու՜ն-ֆորմները, ի՞նչ է սպասում Հայաստանի մէջ սահմանաժառանգութեան երկու վայրերին, ի՞նչ ծրագիրներ են որոճում ուսումնական դիվանագետները, ի՞նչ կը լինի առաջիկայ գարնանը, ի՞նչ նոր աղէտ կը պայթի Թուրքիոյ գլխին, - ո՞վ կարող է գուշակել: Առանց երկար տանջելու մեր ուղեղները ապարդիւն պրօգնոզներով ու մարգարէութիւններով կատարենք մեր պարտականութիւնը, մնանք ամէն վայրկեան գործի հրապարակի վրայ եւ որ ամենից անհրաժեշտն է՝ սիրտ ու թե՛ տանք երկրի ժողովրդին, տա՛նք նրան միջոց, հնարավորութիւն ինքզինքը պաշտպանելու եւ այդպիսով առաջն առնենք այն լքումի ու յուսահատութեան, որի անխուսափելի հետեւանքն է կործանարար, հայրենասպան գաղթը...»¹:

Ս. Վրացյանին ուղղված վերը նշված նամակում Շահբազը շեշտում էր, թե «Ոչ ոք չի հաւատար այս բարենորոգումներուն ..., ամեն մարդ սկեպտիկ է»²:

Ավելին, հայկական բարենորոգումների ծրագրին ծանոթանալով, շատերը նույնիսկ հանգում էին համոզման, որ այն չի կարող բալասան լինել հայոց վերքերին: Մի բան է ծրագիր կազմել թղթի վրա, բոլորովին այլ բան՝ այն իրագործել: Նրանք մտածում էին, թե հայ ազգի համար գուցե վերադասելի էր Համիդի ժամանակները, երբ համենայնդեպս հայերի մեծամասնությունն իրապես ուներ նշանակալի մշակութային ինքնավարություն՝

¹ «Դրօշակ», № 1, հունվար, 1914, էջ 4:

² «Վէմ», № 1, հունվար-ապրիլ, 1935, էջ 93:

Հայկական դպրոցներ, ազգային լեզվի գործածություն դատարաններում և այլն:

Ձնայած սկզբում ազատական «Մշակը» ջերմորեն ողջունեց Հունվարի 26-ի Համաձայնագիրը, թուրքահայերին դիմելով՝ գրեց, թե «Զեր սիրած Հայրենիքի, ձեր վաթանի արևն է ծագում: Բավ է՝ որքան տանջվեցիք, որքան արյուն թափեցիք, այժմ դեպի խաղաղ, հանգիստ ստեղծագործական աշխատանք»:¹ Բայց նրա ոգևորությունը կարճատև եղավ: Երկու ամիս անց թերթի խմբագիր Հ. Առաքելյանը, վերլուծելով թուրքահայաստանի վիճակը, նշում էր, որ նրա գլխին չարունակում է կախված մնալ մեծ վտանգի սպառնալիքը՝ Իր մի ուրիշ Համարում թերթը տպագրել էր էրզրումից ստացված իր թղթակցի Հոդվածը, ուր արդեն այսպիսի տողեր կային. «Հայ ժողովուրդը չի Հավատում ոչ Հայկական ինքնավարության ցնորքին, և ոչ էլ եվրոպական կոնտրոլի միջոցով երկիրը բարեկարգելու հույսերին ... Հայ ազգաբնակչությունը ունի մի ոեալ հույս. դա ռուսական գրավումն է»²: Բազմաթիվ ուրիշ Հոդվածներում թերթը շեշտում էր, որ բարենորոգումների Համաձայնագիրը ըստ էության քաղաքական որևէ խնդիր չի առաջադրում՝ ամեն ինչ Հանգեցնելով միայն թուրքահայերի ֆիզիկական գոյության մասին խոսակցությունների և նրանց սեփականության ամենատարրական իրավունքների պաշտպանությանը:

Ամեն մարդ քաջ գիտեր, թե առաջին անգամ չէ, որ թուրքիան Եվրոպայի ճնշման տակ ստիպված ընդունել էր Հայաստանի բարենորոգումների Համար ծրագիր: Բայց բանն այն է, որ անցյալում հանդիսավորապես կնքված դաշնագրերը թուրք պետական մարդիկ ամեն անգամ մեկնում էին իրենց ցանկացած ձևով: Իրենց գործողություններով նրանք ոչ թե վերջ էին դնում դժվարություններին, այլ նորերն էին սկսում: Ընդունելով եվրոպական երկրների առաջադրած պայմանները, Բ. Դուռը հաջորդ ըոպեին սկսում էր մտքում որոճալ դրանց գործադրումը

¹ «Մշակ», № 33, 13 փետրվարի 1914 թ.:

² Նույն տեղում, № 77, 13 ապրիլի 1914 թ.:

ձգձգելու տարրեր հնարքներ՝ դուռ բացելու համար նորանոր սակարկությունների առջև: Ի վերջո, երբ պատեհ առիթը ներկայանում էր, ապա չէր վարանում ձեռքի մի շարժումով պատռել և ֆնջել դրանք, որոնք ստեղծված էին երկար ամիսների հոգեմաշ բանակցությունների ու թափած քանքերի շնորհիվ:

Վանից «Մշակին» գրում էին. «Բարենորոգումների հարցը վերջացած լինելու լուրը մեզ այնչափ էլ չէ խանդավառում, ինչպես 1895 թ. հոկտեմբերին, երբ այդպիսի մի լուր որպես ավետիս հաղորդվեց մեզ, շատ ավելի մեծ ուրախություն առաջ բերելով այն ժամանակ. բայց դրանց անմիջապես հաջորդեցին կոտորածներ, արյուն ու ավեր: Թուրքիան նույնիսկ այժմ էլ պատրաստ է կրկնելու այդ վայրենի ակտը, եթե հյուսիսային դրացու սպառնալիքը իրեն կոշմար նրա գլխի վրա կախված չլինի: Ուրեմն պարզ է, որ մենք ո՛չ միայն խանդավառված չենք, այլև մինչև իսկ թերահավատ ենք: ... Միայն գործադրությունն ենք սպասում, որից հետո միայն կարող ենք համոզվել բարենորոգումների լրջությանը»¹:

Իսկ ինչ երաշխիք կար, որ բարենորոգումները կիրագործվեն. ահա այն գլխավոր կետը, որ ինչպես տասնամյակներ առաջ, նույնպես և այդ օրերին մնում էր բաց ու չլուծված: Չկար որևէ երաշխիք, ուստի հայերը չէին հաշտվում այն իրողության հետ, որ կոնստոլի հարցը դուրս է մնացել հունվարի 26-ի համաձայնագրից: Երաշխիքների հարցում չահագրգիռ պետությունների միջև նոր համաձայնություն չէր կայացել, քանի որ նրանք առանձին-առանձին իրենց շահերից էին մոտեցել համաձայնագրին: Ահա գորղյան հանգույցը, որը քանդել չէր կարող տերություններին ոչ մեկը:

Շվեյցարական վերը նշված թերթում (“Genève”, 17.II) գետեղված հոդվածի հեղինակը գրում էր. «Ես ի ներքուստ կասկածում եմ բարենորոգումների գործադրման և նրա վերջնական ճակատագրի հետևանքների նկատմամբ: Ես ցանկանում եմ ինքս ինձ համոզել, որ դրանք չեն մնա միայն թղթի վրա, ինչպես բո-

¹ «Մշակ», № 28, 7 փետրվարի 1914 թ.:

լոր նախկինները: Պետք չէ, որ Հայոց բարեկամները ցնորքներ ստեղծեն: Ընդունված ծրագրի գործադրումը, հավանորեն, կհանդիպի մեծ դժվարությունների»: Ապա՝ «Այդ նախագիծը կազմուել է թերի եւ վտանգաւոր ձեակերպումներով, ամբողջ գործն օժտուած է պակասութեամբ՝ քանի որ Եւրոպան հետապնդում է արեւելքում աւելի շուտ դիտաւորեալ քայքայման, քան վերակազմութեան կամ բարվոքման»:

Օրենքները չեն կարող փոխել բարքերը, եթե օրենքների կատարումը չի վերահսկվում:

“L’homme Libre” թերթի հիշյալ հոդվածում ժորժ Կլեմանսոն համոզված նշում էր, որ Բ. Դուռը Հայաստանում չի կատարելու ոչ մի բարենորոգում և դրա համար հաչիվ չի տալու որևէ մեկին, իսկ պետությունները, չունենալով վերահսկելու միջոցներ, չեն էլ հարցնելու, թե նա ինչու չի կատարում ստանձնած պարտավորությունները¹:

«Եթէ ամեն մի երկրի դիւանագիտական շրջանների համար պարկեշտութիւնը հարաբերական իմաստ ունի, ապա այն բոլորովին անիմաստ է Թուրքիոյ մեջ»², – գրում էր Բոստոնի «Ազգ»-ը: Այդ էր պատճառը, որ Հայոց պատրիարքարանում խորհում էին վերահսկողության սեփական մարմին ստեղծելու մասին, որը այս կամ այն չափով կարողանար վերահսկել բարենորոգումների ընթացքը: Բայց դա, անիրագործելի լինելով, մնաց որպես հիմքից զուրկ ցանկություն:

Մարքսիստները ևս գտնում էին, որ հունվարի 26-ի համաձայնագիրը հազիվ թե որևէ դրական դեր խաղա:

“Путь правды” պարբերականը այդ մասին գրում էր. «Պրոլետարիատը բազմիցս իր բողոքն է արտահայտել Թուրքիայի գաղանությունների դեմ: Առաջավոր բանվորները գիտակցում են, որ Թուրքահայերի դրությունը անհրաժեշտ է փոխել Թուրքիայի հին կարգերի լիակատար վերափոխման ճանապարհով: Մարքսիստները, այդուհանդերձ, հայտարարում են, որ Թուրքահա-

¹ Տե՛ս «Կոմկասի լրաբեր», № 8, 15 հունվարի (28 փետրվարի) 1914 թ.:

² «Ազգ», № 32, 28 հունվարի 1914 թ.:

յաստանի բախտի որոշման գլխավոր դերը կարող է և պետք է պատկանի իրենց՝ թուրքահայերին»¹:

Բարենորոգումների ծրագրին անդրադարձ էր կատարել տաղանդավոր գրականագետ և իրավաբան, հետազայում ակադեմիկոս Բուշուկ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը (Մարտունի): Ծրագրի շուրջ տերութունների դիվանագետների բանակցութունները սկսելուց ի վեր Ալ. Մյասնիկյանը հանդես էր եկել Հայկական հարցին առնչվող մի շարք հրապարակումներով («Ազգային հարցի առթիւ», «Ռուս լիբերալը հայկական հարցի մասին», «Հայկական հարցի գործնականը» և այլն)², որոնցում ներկայացնում էր ընդհանրապես ազգային հարցի և մասնավորապես Հայկական հարցի լուծման իր տեսլականը՝ ելնելով սոցիալ-դեմոկրատիայի ըմբռնումներից: Եվ ահա այժմ՝ հունվարի 26-ի համաձայնագրից հետո, նա խոր իմացությամբ ուսումնասիրում ու իրավագիտության տեսանկյունով ամենայն մանրամասնությամբ քննության է առնում այն և իր ուսումնասիրության արդյունքը տպագրում «Մշակի» 1914 թ. № 28-ում՝ «Հայկական ռեֆորմների նախագիծը» վերտառությամբ³:

Մյասնիկյանին ամենից առաջ հետաքրքրում էր համաձայնագրի իրավաբանական կողմը: Նա նշում էր, որ այնտեղ նկատի է առնված սոսկ վարչական, մասնավորապես օրենսդրական բարենորոգությունը, և բոլորովին անտեսված է դատաստանական բարենորոգության հարցը՝ բացառությամբ այն, որ կողմերին թույլատրվում է դատարաններում արտահայտվել մայրենի լեզվով: Հայաստանում ամենակարևորը հողային հարցն է, բայց համաձայնագրում լիովին անտեսված են դրա լուծման ուղիներն ու միջոցները: Եվրոպացի երկու գեներալ-ինսպեկտորները (ընդհանուր վերատեսուչները) ի վիճակի չեն լինելու որևէ արմատական խնդիր լուծելու իրենց ղեկավարության տակ գտնվող

¹ “Правда” (1912-1917 гг.) и «Социал-демократ» (1908-1917 гг.) о Закавказье (сборник), составитель Г. А. Исаакян, 1968, стр. 177-178.

² Տե՛ս Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Երկեր Հինգ հատորով, հատ. I, էջ 125-199, 230-234, 238-240:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 240-247:

չըջաններում, քանի որ այդ չըջաններում ընդգրկված վիլայեթներին նահանգապետները միանգամայն անկախ են լինելու վերատեսուչներից: Նահանգապետը, գրում էր Մյասնիկյանը, միանգամայն ինքնուրույն է, ուրեմն նա, ինչպես ասում են՝ «Свой мараф է լինելու՝ նշանակված Բ. Դուան կողմից, ուստի և ենթարկվող միմիայն վերջինիս»: Նահանգապետը ղեկավարելու է նաև վիլայեթի օրենսդրական մարմինը և, բնականաբար, նրա աշխատանքներին ուղղություն է տալու իր ցանկության համեմատ: Այլ խոսքով՝ նա մնալու է որպես մի ինքնիշխան պաշտոնյա, «տեղական փոքրիկ թագավոր»՝ սանձարձակ ու վայրագ:

Հոգվածի վերջում հունվարի 26-ի համաձայնագիրը համեմատելով Պողոս Նուրար փաշայի հոր՝ եգիպտական նախարար Նուրար փաշայի կողմից Թուրքահայաստանի բարեփոխումների՝ ժամանակին կազմած ծրագրի հետ՝ Ալ. Մյասնիկյանը գերազանցությունը տալիս է վերջինիս՝ հատկապես նկատի առնելով կայսրության մեջ հարկային սիստեմի արմատական վերափոխման նրա առաջարկը:

Լավատեսներից և հոռետեսներից զատ հայ իրականության մեջ քիչ չէին նրանք, որոնք խիստ զգուշավոր էին հունվարի 26-ի համաձայնագիր-ծրագիրը գնահատելիս:

1914 թ. մարտին Հովհաննես Թումանյանը գրում էր. «Արդյոք մի որևէ ձևով վճռվե՞ց հայկական հարցը: Արդյոք վերացա՞վ տաճկահայոց ամբողջ կյանքի ու մեր հոգու վրից էդ կարմիր մղձավանջը, և կարո՞ղ ենք այսուհետև հանգիստ սրտով նվիրվել կուլտուրական աշխատանքի ու ավելի լայն խնդիրների:

Ո՞վ գիտի:

Ջնայելով հայոց կաթողիկոսի ու նրա ներկայացուցիչ Նուրար փաշայի շնորհավորական հեռագիրներին՝ հայ ժողովուրդն ամեն տեղ էս հարցի դեմը խորին լուռություն է պահպանում, ծանր ու իմաստուն մի լուռություն, իսկ երիտասարդ թուրքերը Ռուսաստանի սահմանի վրա զորահանդեսներ են սարքում»:

¹ Հովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հատոր յոթներորդ, Քննադատություն և հրապարակախոսություն, 1913-1922, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 137:

Նման անձինք չէին տարակուսում, որ երկար բանակցություններից ու անդուլ ջանքերից հետո ձեռք բերված բարենորոգումների ծրագիրը փափագածից շատ հեռու է, բայց և այնպես գտնում էին, որ իր պակասություններով ու անկատարություններ հանդերձ, այն պարունակում է կարևոր զիջումներ՝ արված թուրքաց կառավարության կողմից: Ըստ նրանց՝ բարենորոգումների ծրագիրը վերջին հաշվով ընդամենը գործի սկիզբն է, որը կարող է արդյունք տալ, եթե տերությունները լինեն հետևողական: Այնժամ երկրի արևելյան նահանգներում հավանաբար կլինի իրական առաջադիմություն, իսկ Հայաստանի բազմաչարչար հայությունը միգուցե կունենա ամենատարրական բանը՝ ապրելու ապահովությունը:

Այո՛, բարենորոգումների համաձայնագիր-ծրագիրը շատ հեռու էր հայերի փափագածից, բայց ի՞նչ կարող էին անել նրանք: Եթե մերժեին, ինչպես նրանցից ոմանք առաջարկում էին, ապա կարող էին ամեն ինչ վտանգել: Նրանք պետք է հիշեին, որ օսմանյան կառավարությունն իր հեռատեսությամբ ու դիվանագիտական հմտությամբ մեծապես կօգտվեր դրանից, և, անկասկած, արդյունքն այն կլիներ, որ ջուրը կնետվեին ուսական դիվանագիտության և Պողոս Նուբար փաշայի ամիսներ տևած ջանքերը:

Ահա թե ինչու այդ հարցի առթիվ Զավեն պատրիարքի հրապարակած կոնդակը հունիսի 30-ին ընթերցվեց Կ. Պոլսի հայկական բոլոր եկեղեցիներում: Դիմելով թուրքահայության խավերին, առաջնորդարաններին և կուսակցություններին՝ նա կոչ էր անում վերջ տալ բարենորոգումների ծրագրի չուրջ ստեղծված անհամաձայնություններին և միասնական ուժերով ձեռնամուխ լինել դրա իրականացմանը¹:

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», 2 հուլիսի 1914 թ.:

ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԸ

Ամենից առաջ արժեքավոր ու օգտակար էին համաձայնագրին տրված գնահատականներն այն գործիչների, որոնք անմիջականորեն ներգրավված էին եղել բանակցային գործընթացում:

1914 թ. փետրվարի 22-ին արտգործնախարար Ս. Դ. Սազոնովը, տեսակցություն ընդունելով հայ նշանավոր քաղաքական գործիչներից մեկին՝ վերջինիս ասել էր. «Ինձ չատ է ուրախացնում, որ հայ հասարակությունը բարյացակամորեն է վերաբերվում բարեփոխումներին և գնահատում է դրանք, թեպետ և գտնում է չոչափելի թերություններ: Բարեփոխումներն առաջին քայլն են հայերի դրությունը բարելավելու ճանապարհին, իսկ հետագան կախված է ինչպես ոռոսական կառավարությունից, այնպես էլ հենց իրենցից՝ հայերից: Բարեփոխումների այս գնահատականը հայ հասարակության կողմից ցույց է տալիս, որ հայերը քաղաքականապես հասունացել են, և որ նրանց հետ հեշտ է վարել լուրջ ժողովրդական և պետական գործը: Ի հեճուկս մեր (Ռուսաստանի:– Հ. Ս.) ծայրահեղ ձախ ընդդիմության, հայ գործիչները հասկացել են, որ անհնարին է միանգամից ստեղծել ու իրագործել լուրջ բարեփոխումներ: Սա առավել ևս ճշմարիտ է, որովհետև այս միջազգային բնույթի ձեռարկումի ընթացքում (նկատի ունեք Հայաստանի բարենորոգումների համար պայքարում Ռուսական դիվանագիտության խաղացած վճռական դերը:– Հ. Ս.) Ռուսաստանը հանդիպեց Թուրքիայի և, հատկապես, Գերմանիայի համառ դիմադրությունը: Հայերի և Ռուսաստանի չահերի համընկնումն ու վստահությունը միմյանց նկատմամբ դրսևորվեց լիակատար չափով»¹:

Կատարված հսկայածավալ աշխատանքից գոհ էր Կ. Պոլսի ոռոսաց դեսպան Մ. Գիրսը: Նա գտնում էր, որ հայերը ճիշտ են

¹ Արխիվային փաստաթղթում նշում չկա հայ գործչի ով լինելու մասին:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 65, թ. 1 և շրջ.:

վարվել՝ պատշաճը մատուցելով բարեփոխումներին և այնտեղ տեսնելով իրենց համար արժեքավոր տարրեր: Պետք չէ մոռանալ, որ բարեփոխումները ձեռք են բերվել արտակարգ աշխատանքով, և որ ներկայիս քաղաքական իրադրությունը պարագայում սրանից ավելիին հասնելը բացարձակապես հնարավոր չէր: Հետագայում ևս Ռուսական կառավարությունը գործելու է նախկին ուղղությամբ և պաշտպանելու է հայերի շահերը: 1914 թվականի հունվարի 26-ի բարեփոխումներն առաջին փուլն են: Գիրսն այն կարծիքին էր, որ հարկ է՝ հայերը նախ և առաջ գործեն առանց լրագրային ու ցանկացած այլ կարգի աղմուկի (հանրահավաքներ, դասախոսություններ և այլն), քանի որ նախաձեռնվելիք քայլերի յուրաքանչյուր հրապարակում գործի ամենասկզբից ևեթ կգրգռի թուրքերին և կհարուցի նրանց ու գերմանացիների հակազդեցությունը: Այդ դեպքում Կոստանդնուպոլսում ռուսական դիվանագիտության համար կստեղծվեն արհեստական արգելքներ, և զգալի չափով կդժվարանա նրա աշխատանքը:

Բացի այդ, ինչպես ռուսները, այնպես էլ հայերը պարտավոր են գործել համերաշխորեն, հանուն գործի, տուրք չտան կուսակցական և նեղ անձնական պառակտիչ հավակնություններին: Դա խիստ անհրաժեշտ էր, քանզի այն տառացիորեն ծվատում էր ընդամենը 1913 թ. ձեռք բերված Կոստանդնուպոլսի հայ հասարակության միաբանությունը: «Հայ քաղաքական գործիչների համերաշխությունը ներկայումս անվերապահ պայման է Հայկական հարցի հաջողության գործում»¹, – հիշեցնում էր Գիրսը:

Համաձայնագիրը ստորագրելու մասին Պետերբուրգ հեռագիր հղելուց հետո Կոնստանտին Գուլկեիչը Կ. Պոլսից ընդարձակ նամակ է ուղարկում Սերգեյ Սազոնովին, որտեղ տալիս է Հայկական հարցի համառոտ պատմությունը, հանգամանորեն ներկայացնում Հայաստանի բարենորոգումների ծրագրի ստեղծման ընթացքում պետությունների մղած դիվանագիտական պայքարի հանգրվանները, այն մեծ դժվարությունները, որոնց հաղթա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 65, թ. 1:

հարման համար Ռուսաստանը գործադրել էր ընդարձակածավալ ջանքեր: Նամակում ռուս դիվանագետը մասնավորապես այսպեսնում էր Գերմանիայի խաղաղած խիստ բացասական դերակատարությունը հայկական հարցում ընդհանրապես, Հայաստանի բարենորոգումների ծրագրի շուրջ տարված բանակցությունների ընթացքում՝ մասնավորապես: Անդրադառնալով Թուրքիայի շահերի պաշտպանությունն ուղղությամբ ենի-Քեոյի հանձնաժողովում աչքի ընկած գերմանական ներկայացուցչի՝ հայերի շահերի դեմ ծավալած անբարեգութ գործունեությունը, միաժամանակ նրանց բարեկամ ներկայանալու վերջինիս փորձերին՝ Գուլկեխը շեշտում էր.

«... եթե երբևիցե ենի-Քեոյի հանձնաժողովի արձանագրությունները լույս ընծայվեին՝, հայերն ակնհայտ կերպով կծանոթանային գերմանացիների իսկական զգացմունքներին, որոնք աշխատել են միաժամանակ զրավել հայերին իրենց չողորորթող խոստումներով»¹:

Նամակում Կ. Գուլկեխը այսպես էր արժևորում կատարած

¹ Ռուս դիվանագետի այս ցանկությունը կատարվեց ոչ թե անորոշ «երբեկեց» ժամանակում, այլ ընդամենը մեկ տարի հետո՝ 1915 թ., երբ Ռուսաստանն Անտանտի իր դաշնակիցների՝ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի հետ ընդգրկված էր համաշխարհային արյունալի պատերազմ էր մղում ընդդեմ գերմանա-թուրքական դինակցության: Պատերազմում ռուսահայերի լիակատար աջակցությունը ստանալը ցարական կառավարությունը համարում էր իր կարևոր խնդիրներից մեկը, որի լուծմանը կոչված էր ծառայելու նաև Հայաստանում բարենորոգումներ կատարելու ուղղությամբ մղված պայքարի ժամանակաշրջանին վերաբերող դիվանագիտական փաստաթղթերի հատուկ ժողովածուի հրատարակումը Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության կողմից (Տե՛ս "Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении. 26 ноября 1912 года – 10 мая 1914 года", Петроград, Государственная типография, 1915): Ժողովածուն՝ բաղկացած 177 էջից, ընդգրկում է 159 փաստաթուղթ, որոնք բացառիկ կարևորություն ունեն խնդրո առարկա պրոբլեմն ուսումնասիրողների համար: Նշված վավերաթղթերը հայերեն թարգմանությամբ ղետեղվել են «Հայաստան» հրատարակչության կողմից 1977 թ. լույս ընծայած «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)» ժողովածուի մեջ:

¹ «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 106:

գործը. «... 1914 թ. հունվարի 26-ի վավերագիրը պետք է համարել հայ ազգի պատմության ավելի բախտավոր դարաշրջանի սկիզբը: Ներքին քաղաքագիտական տեսակետից այդ վավերագիրը հայ ազգի համար ունի նույն նշանակությունը, ինչ 1870 թ. ֆիրմանը բուլղարների համար: Հիշյալ ֆիրմանը հիմնեց բուլղարական էկզարխատը և այդ ձևով ազատեց բուլղարական ազգը հունական խնամակալությունից: Հայերը չեն կարող չգիտակցել, որ հիշյալ օրից արված է առաջին քայլը ազատելու նրանց թուրքական բռնությունից»¹:

Գուլկեիչը գտնում էր, որ փաստաթղթի կարևորությունը չէր սահմանափակվում հայության շահերի շրջանակով: Նա գրում էր. «1914 թ. հունվարի 26-ի վավերագիրն ունի մեծ նշանակություն Ռուսաստանի միջազգային դրության համար: Վավերագիրը կնքված է Մեծ վեզիրի և Ռուսաստանի ներկայացուցչի կողմից: Նրանով Թուրքիան պարտավորվում է Ռուսաստանի առաջ դիմել մեծ պետություններին մի հուշագրով, որի բովանդակությունը ճշտիվ որոշված է: Այդպիսով ընդգծված է պաշտոնապես Ռուսաստանի ղեկավար դերը հայկական բարենորոգումների հարցում, թերևս հաստատվում է Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածը: Այդ հանգամանքն, իհարկե, չի կարող չունենալ ամենանպաստավոր հետևանք Ռուսաստանի միջազգային հեղինակության համար, և Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյա ազգաբնակչության սիրտը կլցնի նոր երախտագիտությամբ դեպի ռուսական միապետը»²:

Հայաստանի բարենորոգումների հարցի չուրջ ընթացող բանակցությունների ողջ ընթացքին ուշադիր և ոչ առանց ապրումների հետևել էր Կ. Պոլսի ռուսական ղեսպանատան ղրագոման Անդրե Մանդելշտամը: Ուստի միանգամայն բնական է եղել նրա ցանկությունը, որ տերությունների ղիվանազետների կողմից բարենորոգումների նախագծում արվող առաջարկությունները որքան հնարավոր է մոտ լինեն իր կազմած առաջին նախագծի ձևակերպումներին:

¹ «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 111:

² Նույն տեղում:

Համաձայնագիրը Ռուսաստանի Համար մեծ կարևորություն ունեցող փաստաթուղթ Համարելով՝ Ա. Մանդելշտամը գրում էր, որ «նրանով Դուռը պաշտոնապես ընդունում է Ռուսաստանի Հովանավորությունը տաճկահայերի վրա, այսինքն՝ Բեռլինի վեհաժողովի դաշնության 61-րդ հոդվածից նորից գալիս ենք Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածին»¹:

Ռուսական դիվանագիտությունն ընդհանուր առմամբ գոհ էր հունվարի 26-ի Համաձայնագիրը գլուխ բերելու համար իր աշխատանքից, իսկ Պետերբուրգի կառավարական չըջաններում փաստաթուղթը Համարում էին պետության արտաքին քաղաքականության նշանակալի հաղթանակ: Արտգործնախարարությունը գտնում էր, որ մի չարք բարեմասնություններից բացի՝ Համաձայնագիրը նաև ներառում է Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի և նույնիսկ Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածի տրամադրություններից որոշ չափաբաժիններ:

Պետերբուրգում ոգևորված էին նաև այն պատճառով, որ հաղթանակ Համարվող այդ Համաձայնագրին օրեր առաջ նախորդել էր մեկ ուրիշը. նախօրյակին Կոստանդնուպոլսում ստորագրվել էր Թուրք-պարսկական մի Համաձայնագիր, որի մեջ իր արտահայտությունն էր գտել Թուրք և պարսիկ սահմանագծի մասին ուս-անգլիական տեսակետը, Համաձայն որի՝ ընդունվում էր այն սահմանագիծը, որ գոյություն ուներ 1905 թ. առաջ. այսինքն՝ մինչև Թուրքական ոտնձգությունները պարսկական տարածքների նկատմամբ: Գերմանիան չեզոք դիրք զրավեց, որովհետև ոչ ինքը և ոչ էլ առավել ևս Թուրքերը տակավին պետք եղածին չափ պատրաստ չէին պատերազմի: Այդ պայմանագրերը, որոնք ռուսական կողմը Համարում էր երկու մեծ հաղթանակներ, դրական նշանակությունից զատ նաև խիստ բացասական հետևանքներ ունեցան այն իմաստով, որ Գերմանիային զրդեցին արագացնելու իր ռազմական պատրաստությունները²: Զգացվում էր լայնածավալ նոր պատերազմի հեքը,

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3479, л. 28.

² Տե՛ս Անդրէ Մանդելշթամ, Օսմանեան կայսրութեան ճակատագիրը: Առաջին մաս. երիտասարդ Թուրքերը պատերազմէն առաջ, Թարգմն. Միքայել Շամտաչճեան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 122:

և չնայած Թուրքիան դրան ավելի քիչ էր պատրաստ, քան իր հզոր դաշնակիցը, բայց հունվարի 26-ի պայմանագրից հետո նա արդեն լրիվ հակված էր գալիք պատերազմի ժամանակ կանգնելու Գերմանիայի կողքին: Ա. Մանդելշտամը նկատում էր, որ այն ժամանակ, երբ Թուրքերը ստորագրում էին պայմանագիրը, այդ նույն ժամանակ նրանք գավառներում ուժեղացնում էին հակաքրիստոնեական քարոզները, հայերի և մյուս ոչ մահմեդական տարրերի դեմ էին ուղղում Բալկաններից պոկված մուհաջիրների կատաղի վրեժխնդրությունը¹:

Ի տարբերություն Ռուսաստանի՝ Եվրոպայում համաձայնագրին տրված գնահատականները տարբեր էին:

Համաձայնությունների՝ Ֆրանսիայի ու Անգլիայի կառավարությունների վերաբերմունքը դրական էր, քանի որ, նրանց կարծիքով, հնարավոր էր դարձել կանխել համաեվրոպական պատերազմի բռնկումը: Բայց թերթերը միանգամայն տարբեր, չատ դեպքերում տրամագծորեն հակառակ էին գնահատում փաստաթուղթը: Ֆրանսիական և անգլիական մամուլի առանձին օրգաններ վախ էին արտահայտում, թե հասարակական կարծիքի ճնշման տակ Ռուսաստանը կարող է Հայաստանի հարցում արմատական նոր քայլերի դիմել, նույնիսկ հանդես գալ բարենորոգումների ծրագրի վերաքննության պահանջով:

Եռյակ դաշնության երկրներում վերաբերմունքն այլ էր:

Գերմանիայի կառավարական շրջանները հիացած չէին, իսկ երկրի առավել ազդեցիկ քաղաքական ուժերը վավերագիրը դիտում էին որպես Հայաստանում ռուսական ազդեցության աննախադեպ ուժեղացման վկայություն: Դա միանգամայն օրինաչափ էր, քանզի Հայկական հարցի առթիվ գերմանական կառավարությունը ռուսական կողմի հետ բանակցությունների մեջ էր մտել երկու նպատակով. 1) Երբ ներկայանա հարմար առիթ, Բ. Դոանն անմիջապես հիշեցնել, որ իր ակտիվ միջամտության չնորհիվ է հնարավոր դարձել զսպել ավելի լայն բարենորոգումներ պահանջող Ռուսաստանին և փաստաթղթում

¹ Անդրէ Մանդելշթամ, Օսմանեան կայսրութեան ճակատագիրը, էջ 123:

մուծել Թուրքիայի համար անվտանգ ձևակերպումներ, այնքան որ դեպի իրեն գրավի հայերի համակրանքը, 2) Ասվածի վկայությունն է Գուլկեիչի հետևյալ խոսքերը. «Բանակցությունների ողջ ընթացքում Գերմանիայի վերաբերմունքը ղրսևորվում էր կեղծավորությամբ, իսկ հայերին նրա պաշտպանությունը կրում էր լոկ երևակայական բնույթ: Կրկին ապացուցվեց, որ գերմանական դիվանագետները Թուրքերի հավատարիմ խորհրդակիցներն են»¹:

Գերմանական հայասերները և երկրի մտավորականության ուրիշ ներկայացուցիչներ ողջունում էին Հայաստանի բարենորոգումների հաջող ընթացքը և ընդունած ծրագիրը:

«Մշակը» 1914 թ. № 15-ում *“Толос Москвы”* թերթից արտատպել էր Պաուլ Ռոհրբախի մի ելույթի տեքստը: Գերմանացի քաղաքագետն ասել էր, որ «Հայաստանն այժմ, ավելի քան երբևիցե, տրամադրված է ուսասներ կեցվածքով: Պատճառը չատ պարզ է. հայերը համոզվել են, որ չեն կարող ուրիշ այլ կողմից որևէ օգնություն սպասել: Երիտասարդ Թուրքերը չեն էլ մտածում թաքցնել իրենց իսկական դիտավորությունը, որի ամբողջ էությունը Արդուլ Համիդի հայտնի խոսքերն են՝ «Հայաստանը պետք է հայադրվել»²:

Եռյակ զինակցության մյուս երկու անդամները՝ Ավստրո-Հունգարիան և Իտալիան, համարյա անտարբեր էին Հայաստանի բարենորոգումների ծրագրի ընդունման փաստի հանդեպ:

Կարծես թե Թուրքական կառավարությունը նույնպես բավարարված էր, քանի որ փաստաթուղթը իրական ուժ չունեի սպառնալու երկրի տարածքային ամբողջականությունը:

1914 թ. հունվարի 28-ին ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյը հայոց Զավեն պատրիարքի հետ հանդիպման ժամանակ նրան հայտնում է իր «խնդակցությունը» հայկական բարենորոգումների բարեհաջող լուծման առթիվ և հայտարարում, որ «այսուհետև հայ և Թուրք ժողովուրդները սերտորեն

¹ “Сборник дипломатических документов”, с. 174.

² Տե՛ս «Մշակ», № 15, 23 հունվարի 1914 թ.:

պիտի փարվեն երկրի բարգավաճման գործին»¹:

Ինչ վերաբերում է ռուսական ու եվրոպական մամուլին, ապա այն ևս հիմնականում դրական էր գնահատում ռուս-թուրքական համաձայնությունը:

Ռուսական մամուլի տարբեր ուղղություն օրգանները ողջունում էին հայկական բարենորոգումների ծրագիրը կյանքի կոչելու գործում իրենց երկրի դիվանագիտության թափած ջանքերը և վերջնական արդյունքը:

“Новое Время” թերթը, ողջունելով գերմանական կառավարության հետ ռուսական դիվանագիտության ձեռք բերած հաջողությունը, գրում էր. «Հայկական բարենորոգումների մասին համաձայնությունը մի կոմպրոմիս է ոչ այնքան ռուսական և թուրքական հայացքների, որքան պետերբուրգյան և բեռլինյան արևելյան քաղաքականությունների միջև: ...Բարենորոգումների սահմանափակ տարրերակ լինելով՝ համենայն դեպս այն ակնհայտ առաջադիմություն է»²:

Բայց քիչ չէին այն պարբերականները, որոնք խիստ դժգոհ էին փաստաթղթում տեղ գտած անորոշ ձևակերպումներից և այն բանից, որ ռուսական դիվանագիտությունը չկարողացավ մինչև վերջ պաշտպանել բարենորոգումների ծրագրի իր ներկայացրած տարրերակը (Մանդեղլտամի ծրագիրը) և չարդարացված զիջումների գնաց թուրքերին:

Եվրոպական մամուլը նույնպես փաստաթղթին գնահատականներ էր տալիս տարբեր մոտեցումներով: Հատկապես ավստրիական մամուլում նկատելի էր մի անհանգստություն: Լրագրերից մի քանիսը տագնապում էին, որ Ռուսաստանը քաղաքական ու ռազմական նախապատրաստական միջոցներ կձեռնարկի արդեն 1914 թ. գարնանը Հայաստանը զրավելու համար: Առանձին պարբերականներ հաղորդում էին, որ իբր, Մոսկվայում և Փարիզում նուրբար փաշայի գլխավորությամբ հաստատվել են ռուս-հայկական կոմիտեներ, որոնք այդ նպա-

¹ «Դայլայլիկ» (Կ. Պոլիս), 10 (197), 29 (11) հունվարի 1914 թ.:

² “Новое Время”, № 13662, 24 марта 1914 г.

տակով հաճախակի բանակցում են Ռուսաստանի վարչապետ Վ. Ն. Կոկովցևի հետ: Շրջանառվում էր նաև այն լուրը, թե Հայաստանը գրավելուց հետո ռուսական կառավարությունը մտադիր է նուրար փաշային կարգել այդ երկրի կառավարիչ¹:

Ինչ վերաբերում է թուրքական մամուլին, ապա նրա էջերում հազվադեպ կարելի էր գտնել հավանություն արտահայտություններ:

Աջակողմյան «Թասվիրի էվրիարը» ամենարուսն կերպով դատապարտում էր ռուսների հետ Բ. Դռան պայմանադրությունը՝ այն որակելով որպես տերությունների «անարդարացի միջամտություն թուրքիայի ներքին գործերին»: Թերթը կայսրության համար ստորացուցիչ էր համարում պաշտոններում մուսուլմանների և քրիստոնյաների կես առ կես հարաբերությունը հավաքագրման սկզբունքի ընդունումը Բ. Դռան կողմից: Ավելի չափավոր տարրերը թեև «Փեյամի» թերթի միջոցով երկյուղ էին հայտնում օտարազգի վերատեսուչներին տրված «չափից ավելի մեծ» իրավունքների համար, բայց ընդհանուր առմամբ համաձայնագիրը դրական էին գնահատում՝ գտնելով, որ այն մեծապես կնպաստի տերությունների հետ թուրքիայի հարաբերությունների բարելավմանը: Վավերագիրը դրական էր գնահատում նույնիսկ «Թանինը»²:

¹ ՏՆ՝ս «Դայլայիկ» (Կ. Պոլիս), № 10 (197), 29 (11) հունվարի 1914 թ.:

² ՏՆ՝ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ...», էջ 363-364:

ԳԼՈՒԽ ՔՍԱՆՅՈԹԵՐՈՐԴ

ՀԱՅՈՑ ՀՈՒՑՍԵՐԻ ԿԱՐՃԱՏԵՎ ԲՈՆԿՈՒՄՆ ՈՒ ՄԱՐՈՒՄԸ

ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ ԷՆ ՎԵՐԱՏԵՍՈՒՋՆԵՐԻ ՈՐՈՆՈՒՄՆԵՐԸ

Արդեն ուս-թուրքական 1914 թ. Հունվարի 26-ի Համաձայնագիրն ստորագրելու օրն իսկ մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմը դիմում է միայն ավստրիական ու իտալական ղեսպաններին և խնդրում Հայաստանի երկու սեկտորների ամեն մի ընդհանուր վերատեսչի պաշտոնի Համար առաջարկեն երկուական թեկնածու: Այդ քայլով Բ. Դուռը ձգտում էր երկրում տպավորություն ստեղծել, թե պետությունների կողմից թուրք կառավարությունն արվելիք առաջարկները պարտադրողական ընույթի չեն, նաև ցույց տալ, որ թեկնածուների ընտրությունը կատարում է Բ. Դուռը:

Հենց սկզբից ծագեց այն հարցը, թե վերատեսուչների թեկնածությունները տերությունների կառավարությունները պետք է առաջադրեն առանձին-առանձի՞ն, թե՞ միասնաբար: Դա առաջին տարաձայնությունն էր Համաձայնագիրը ստորագրելուց հետո:

Քանի որ Ավստրո-Հունգարիան և Իտալիան եռյակ դաշինքի անդամներ էին, ուստի երկու ռազմաքաղաքական խմբավորումների միջև հավասարակշռություն պահպանելու համար մեծ վեզիրը Հունվարի 29-ին դիմում է նաև Ֆրանսիական կառավարությանը՝ խնդրելով յուրաքանչյուր սեկտորի Համար առաջադրել վերատեսուչի տեղի երկու թեկնածուի անուն՝:

¹ «Բարենորոգումներ Հայաստանում», էջ 353:

Իմանալով այդ մասին՝ Սազոնովը հունվարի 30-ի № 255 հեռագրով հրահանգում է Փարիզում, Լոնդոնում, Բեռլինում, Վիեննայում և Հռոմում ռուսական դեսպաններին՝ հայտնել տեղի կառավարություններին, որ Բ. Դուռը յուրաքանչյուր մեծ պետության դիմել է առանձին-առանձին և խնդրել թեկնածուներ տալ վերատեսուչների պաշտոնների համար, մի բան, որ անընդունելի է ռուսական կողմի համար: «Մենք կարծում ենք, թե մեծ պետությունները համապատասխան թեկնածուներ պիտի որոշեն միասին»¹: Այսպիսով, ռուսական դիվանագիտությունը հենց սկզբից ըմբռնեց թուրքերի շտապողականության իմաստը:

Վերատեսուչների փնտրտուքների ընթացքում փետրվարի առաջին տասնօրյակում տեղի ունեցավ գաղտնի հեռագրերի ինտենսիվ փոխանակում պետությունների դիվանագիտական ծառայությունների միջև, մանավանդ որ Բ. Դուռը լայնածավալ աշխատանքներ էր սկսել, որպեսզի վերատեսուչներ հաստատվեն իր ընտրած մարդիկ:

Փետրվարի 1 (14)-ին № 11 գաղտնի հեռագրով Հաագայում ռուսական դեսպանորդ Սվեչինը Ս. Սազոնովին հաղորդում էր. «Այսօր Նուրար փաշայի հետ ես այցելեցի արտգործնախարար Լոուդոնին, որը շատ գոհ եղավ ընդունելությունից և նրան բացատրություններ տալուց»: Գլխավոր վերատեսուչների լիազորություններին մոտիկից ծանոթանալուց և Ներքին գործերի, Ռազմական և գաղութների նախարարների հետ պայմանավորվելուց հետո Լոուդոնը հաստատել էր թեկնածուներ առաջարկելու իր ցանկությունը՝ միայն նրանց անձնական որակների ու փորձի հանդեպ լիակատար վստահության պարագայում: Հանդիպման ժամանակ նախանշվել էին հոլանդական Օստ-Հնդկաստանի նախկին գլխավոր նահանգապետ, գեներալ-համահարզ Վան Գեյտցի և նախորդ կարիների նախկին ռազմական նախարար Քոլենյի թեկնածությունները: «Երկուսն էլ վայելում են գերազանց համբավ, - ասել էր Լոուդոնը: - Առաջինը բնակ-

¹ «Բարենորոգումներ Հայաստանում», ԼՂ 353:

վում է Ամստերդամում և անմիջապես կարձագանքի իմ հարցմանը, երկրորդը Օստ-Հնդկաստանից վերադարձի ճանապարհին է, և միջոցներ են ձեռնարկվելու եզրիպտոսով անցնելիս Նուրարի հետ նրա հանդիպման համար»¹:

Փետրվարի 2-ին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը դիմում է ուսական կառավարությունը և խնդրում վերատեսուչների թեկնածուներ չընտրել Բելգիայում կամ Շվեյցարիայում՝ միաժամանակ տեղեկացնելով, որ այդ երկրներից վերատեսուչներ նշանակելու հարցով մեծ չահագրգռություն է հանդես բերում Բ. Դուռը: Պատրիարքարանը նախընտրում էր այդ պաշտոնյաներին որոնել Հոլանդիայում կամ Սկանդինավյան երկրներում, որոնց ֆինանսատնտեսական չահագրգռություններն ու հետաքրքրությունները փոքր էին Թուրքիայում: Ռուսական կողմն իր լիակատար համաձայնությունն է հայտնում պատրիարքարանի տեսակետին: Խնդրի շուրջ սկսվում են պաշտոնական աշխույժ բանակցություններ պետությունների կառավարությունների, պատրիարքարանի ու Կ. Պոլսի ղեսպանների միջև²: Պատրիարքարանից զատ գործին միջամտեց նաև ՀՅ դաշնակցությունը, որն այդ նպատակով Սկանդինավիա ուղարկեց Գարո Փաստրմաճյանին:

Փետրվարի 4-ին Լոնդոնում ուսական ղեսպան Բենկենդորֆը Սազոնովին հեռագրում է, որ Անգլիայի արտգործնախարար էղուարդ Գրեյը իրեն հայտնել է, որ միանում է ուսական առաջարկին³:

Նույն օրը Փարիզում ուսական ղեսպան Իզվոլսկին հեռագրում է Սազոնովին, որ Ֆրանսիական կառավարությունն ամենահարմարը համարում է երկու սեկտորների համար նորվեգացիների և Քրիստիանիայում հավատարմագրված իր ղեսպանորդին հանձնարարել է գտնել համապատասխան թեկնածուներ: «Թույլ կտամ ինձ արտահայտվել, - նշում էր ղեսպանը, - որ, ի խուսափումն Ֆրանսիայի հետ տարաձայնությունների, ցանկալի

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3473, л. 11.

² Տե՛ս Վահան Փափազեան, իմ յուշերը, հատոր երկրորդ, էջ 270:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 354:

է՝ տերութիւններին որեւիցե առաջարկով դիմելուց առաջ, նախօրոք ընդհանուր լեզու գտնել Ֆրանսիայի կառավարութեան հետ թեկնածուների հարցով»¹:

Կոստանդնուպոլսում գործերի հավատարմատար Ն. Կ. Գուլկեիչը փետրվարի 5 (18)-ին Ս. Սազոնովին հաղորդում էր, որ հայոց պատրիարքը իր լիազորյալի միջոցով հայտնել է, որ ինքն անհանգստացած է բարեփոխումների ճակատագրով, որոնց սկիզբն այնքան հաջողութեամբ դրել է ռուսական դիվանագիտութիւնը: Նա հավատարմատարին տեղեկացրել էր, որ թուրքերն ամեն ինչ անում են, որպեսզի դանդաղի տեսուչների նշանակումը՝ հույս ունենալով, որ նրանց ընտրութեան հարցում առաջ կգան լուրջ տարաձայնութիւններ պետութիւնների դիվանագետների միջև, որոնք, բացառված չէ, որ վերածվեն լուրջ հակասութիւնների ու առճակատումների՝ անկանխատեսելի հետևանքներով²:

Տվյալ պահին վերատեսուչների ընտրութեամբ Ռուսաստանից հետո ամենից շատ շահագրգռված էր ֆրանսիական կողմը, որն ամեն կերպ ձգտում էր հրապարակ բերել իրեն առավել ձեռնառու թեկնածուների: Փետրվարի 7-ին Սազոնովը Փարիզի ռուսական դեսպան Իզվոլսկուն հեռագրում է. «Նուբարի բանակցութիւններից, հավանաբար, պարզվում է, որ միակ հարմար թեկնածուներ են բելգիացիներ գեներալ Դեգիլը ու գնդապետ Հանրին և հոլանդացիներ գեներալ Վան Գեյտցը ու Կոլլեյնը: Ուստի, հույս ունենք, որ Ֆրանսիայի կառավարութիւնն առարկութիւններ չի հարուցի, քանզի դա, անշուշտ, կձգձգեր ամբողջ հարցը և կարող էր նպաստել որևէ այլ տերութեան անցանկալի թեկնածուների առաջադրմանը:

Հաճեցե՛ք այս իմաստով պարզարանումներ անել և շտապ հեռագրել»³:

Բայց սպասածին («Ֆրանսիայի կառավարութիւնն առար-

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3473, л. 13.

² Նույն տեղում, լ. 14:

³ Նույն տեղում, լ. 18.

կություններ չի հարուցի») հակառակ՝ Փարիզը կտրականապես դեմ արտահայտվեց նշված թեկնածուներին: Իզվուսկին փետրվարի 17-ին Սազոնովին հեռագրում էր, որ Ֆրանսիայի արտգործնախարար Գաստոն Դումերգի հետ հանդիպման ընթացքում վերջինս իրեն ասել է, թե Նուբարի համաձայնությամբ միանգամայն ցանկալի է հաշվի նստել Բ. Դռան ինքնասիրության հետ, հետևապես նպատակահարմար է նրան ներկայացնել չորս կամ հինգ թեկնածուների ցուցակ՝ ազատ ընտրության համար¹: Այդ ընտրությունն ազատ կլինե՞ր միայն առաջին հայացքից, քանի որ տերությունները միշտ կարող էին Բ. Դռանը պնդել այն երկուսի համար, որոնց իրենք կնախընտրեին: Այս իմաստով Ֆրանսիան պատրաստ էր ամբողջովին պաշտպանել Ռուսաստանի առաջադրած թեկնածուներին: Համենայն դեպս հասկանալի է, որ այդ ցուցակը պետք է ամփոփեր բոլոր տերությունների և առանձնապես Ռուսաստանի համար ընդունելի անուններ, վերջինիս՝ այս գործում հետապնդած հատուկ չահերի պատճառով: Ֆրանսիայի կառավարությունը կարծում էր, որ այդ ցուցակը նախ պետք է կազմվի Եռադաշնության տերությունների հետ մասնավոր համաձայնության հիման վրա, որից հետո Ռուսաստանն այդ անունները կհայտներ նաև մյուս տերություններին: Վերջիններիս համար ցանկալի անձանց անուններով լրացնելուց հետո ցուցակը պետք է ներկայացվեր Բ. Դռանը՝ անշուշտ այն պայմանով, որ այնտեղ նշված անուններն առաջվա պես ընդունելի լինեն բոլոր տերությունների համար: Ֆրանսիայի կառավարությունը հույս ուներ, որ եթե առաջադրվելիք թեկնածությունները թուրքական կառավարության համար լինեն ընդունելի, ապա նրանք առարկությունների չէին հանդիպի նաև տերությունների կողմից:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3473, л. 28.

ՆՈՒՐԱՐ ՓԱՇԱՑԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ԵԳԻՊՏՈՍ

Դեռևս 1914 թ. հունվարի 13 (26)–ին, այսինքն՝ համաձայնագրի ստորագրումից 13 օր առաջ, Պողոս Նուբարը կաթողիկոսին գրում էր. «...Իմ պաշտօնս լրացած ըլլալով, պիտի կրնամ այլևս եգիպտոս վերադառնալ, ուր կը կանչին իմ անձնական գործերս, որոնք չատ տուժեցին իմ երկար բացակայութիւնէս եւ զորոնք չեմ կրնար աւելի երկարօրէն ձգել երեսի վրայ: Կը յուսամ մեկնել 26 Յունվարին, այսինքն 8 Փետրվար»¹: Նա այդպիսի որոշում էր ընդունել, քանի որ շարունակվող բանակցություններում միայն մեկ հարց է մնացել լուծելու, որը վերաբերում էր համամասնությանը, հետևապես իր առաքելությունն ավարտված է: Բայց մի քանի օր անց նա փոխում է մտադրությունը՝ սպասելով իրադարձությունների հետագա զարգացմանը: Եվ երբ Կ. Պոլսից Փարիզ հեռագիր է ստացվում համաձայնագիրը ստորագրելու մասին, Պողոս Նուբարն անմիջապես որոշում է ուղևորվել տուն²:

1914 թ. փետրվարի 17–ին կաթողիկոսին ուղարկած նամակում Պողոս Նուբարը հետգրությամբ նշում էր. «Պատիւ ունիմ ներփակելու Պատուիրակութեանս վերջին ժողովին, այսինքն փակման ատենագրութեան պատճէներ: Կը ներփակիմ նաեւ դանազան լրագիրներու կտրոններ, ինչպէս նաեւ «Թայմզ» լրագրի ուղղած նամակս՝ որ հրատարակած է, եւ որ ցոյց կուտայ համաձայնութեան վերջացած ըլլալը եւ կը մատնանչէ այն բարեպատեհ հետեւանքները, որ իրաւամբ կակնկալիք ձեռք բերած բարենորոգումներու ամբողջական եւ արդար կիրարկումէն»³:

Նախքան մեկնելը՝ փետրվարի 18–ին, Փարիզի հայ գործիչները քաղաքի «Աստորիա» հյուրանոցի ճաշասրահներից մեկում Նուբար փաշայի պատվին կազմակերպում են ողջերթի ճաշկերույթ: Արտասանվում են բազմաթիվ շնորհակալական ճառեր՝ ուղղված հայոց պատմության բացառիկ դեմքերից մեկին:

¹ Տն'ս «Մշակ», № 73, 6 ապրիլի 1914 թ.:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 17 (չրջ.):

³ Նույն տեղում:

Հասնելով եգիպտոսի ամենը՝ նա սովորականի պես ոչ թե իջավ Ալեքսանդրիա՝ այնտեղից Կահիրե գնալու համար, այլ փոխեց իր երթուղին և Կահիրե ուղղվեց Պորտ-Սայդի դամբով: Նուբարն այդպես արեց խույս տալու համար ժողովրդական ցույցերից՝ Հայկական դատի համար վնասակար նկատելով եգիպտոսի նման իսլամաբնակ երկրում քրիստոնյա Հայ գործչի փառաբանումը: Մարտի 3-ին նա Կահիրեում էր:

Բայց որքան էլ Պողոս Նուբարը խուսափեց աղմուկից ու Հավաքներից, տեղի Հայերը նրան ցույց տվեցին խանդավառ ընդունելություն՝: Միջազգային մամուլը նրա մասին գրում էր ցնծությամբ: Եվրոպական թերթերից չատերը տպագրում էին Նուբար փաշայի լուսանկարը, ձոնում Հուլիս 1914 թ. ներդրողից խմբագրականներ «Մեծ եգիպտացուն»: Եգիպտոսի խղիվը նրան բարի գալուստ մաղթեց և ընդունեց մեծ պատիվներով:

Այստեղ էլ՝ Կահիրեում, Պողոս Նուբարն ստանում է կաթողիկոսի մարտի 14-ին հրապարակած № 329 հատուկ կոնդակը, որով արժանավայել գնահատվել էր նրա կատարած մեծ գործը:

Էջմիածնի Հայրապետական դիվանը Պողոս Նուբարին իր հերթին ուղարկում է Հետևյալ հեռագիրը. «Հայրապետական Դիւանն այսօր ուղարկեց, առանձին թիթեղեայ խողովակի մէջ ծրարած Զեր Վսեմութեան անունով Նորին Սրբութեան Ազգին Վեհափառ Հայրապետի օրհնութեան կոնդակները № 258 և № 329, Զեզ՝ որպէս նախագահի՝ Հայկական պատգամաւորութեան և Եգիպտոսի Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Վարչութեան:

Նորին Վեհափառութեան կարգադրութեամբ Դիւանն խնդրում է Զեզ, եթէ Հնարաւոր է բարեհաճել ուղարկել Զեր Մեծադիր լուսանկար պատկերը Ս. Էջմիածնի Մայր Մատենադարանի դահլիճում ունենալու համար ի յիշատակ Զեր Վսեմութեան անկեղծ, եռանդուն և անձնուէր աշխատանքի յօգուտ Տաճկահայաստանի բարենորոգութեանց մեծ գործի»²:

¹ Տե՛ս «Կովկասի լրագրեր», № 38, 22 փետրվարի 1914 թ.:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 47, թ. 28:

Ինչպես Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը, այնպես էլ Հայկական հարցով զբաղված ուս ղիվանագետները ղժգոհությամբ ընդունեցին Նուբար փաշայի եզիպտոս վերադառնալու լուրը: Մարդիկ գտնում էին, որ Փարիզից նրա հեռանալը վաղաժամ է, որովհետև ղեռ շատ բան ուներ անելու եվրոպայում՝ հատկապես ընդհանուր վերատեսուչների ընտրության, իրենց պարտականությունների կատարմանը նրանց նպատակամղելու ուղղությամբ:

Կահիրե վերադառնալուց հետո Պողոս Նուբար փաշան Հեղինակուսի իր առանձնատանն ընդունում է Պետերբուրգի հեռագրական գործակալության թղթակցին՝ վերջինիս խնդրանքով:

Թղթակիցը հարցնում է, թե հայերը որքան են պարտական Ռուսաստանին, որի ջանքերով է ընդունվել Հայաստանի բարենորոգումների ծրագիրը: Պողոս Նուբարը պատասխանում է.

«Ես բախտավոր եմ հաղորդելու Ձեզ, որ հայերը, առանց բացառության, երախտապարտ են ուսական կայսերական կառավարության, որը մեծահոգությանբ պաշտպան հանդիսացավ նրանց դատին, և այն հաջողության համար, որին մենք նորերս հասանք: Առանց Ռուսաստանի մենք գրեթե ոչինչ չէինք ստանա: Մենք բազմիցս կրկնել ենք և չենք դադարի կրկնելուց, որ մենք հաջողություն ունեցանք նախ և առաջ շնորհիվ Ռուսաստանի մեծահոգի օգնության, հոֆմեյստեր Սազոնովի քաղաքագիտական հմտության ու եռանդի և Կ. Պոլսի ուսական ղեսպան պ. Գիրսի»¹:

Ապա հետևում են հետևյալ հարց ու պատասխանները.

«- Ինձ թվում է, սակայն, որ Ռուսաստանը Ձեզ համար շատ օգտակար է եղել նաև Բեռլինում:

- Ճշմարիտ է: Ինձ հայտնի է, որ հոֆմեյստեր Սազոնովը Փարիզից [Ռուսաստան] վերադառնալու ժամանակ հատուկ կանգ առավ Բեռլինում, որ հայկական հարցի մասին խոսակցի գերմանական կանցլերի հետ, և պետական այդ երկու անձինք կարողանան համաձայնության գալ, ինչպես հետո այդ մասին հայտնեց Սազոնովը Պետերբուրգ վերադառնալով:

¹ «Մշակ», № 59, 18 մարտի 1914 թ.:

- Բայց Ձեր հաղորդածների մեջ, որ տպված է “Le Prgres” թերթում, Դուք ավելացրել եք, որ այդ քայլերը Ռուսաստանը արել է ի նկատի ունենալով իր անմիջական չահագրգռությունն այդ գործի մեջ, որ բխում է Թուրքաց Հայաստանի՝ Կովկասի երկու միլիոն հայ ազգաբնակչությանը հարևան լինելուց:

- Անկասկած, դա պատճառներից մեկն էր, որ դրդեց Ռուսաստանին դեպի եռանդուն միջամտություն, որովհետև նա, իհարկե, չէր կամենա, որ սպանությունները, թալանները և հուզմունքները շարունակվեն իր սահմանի մոտերքը: Բայց Ռուսաստանի միջամտությունը մեր օգտին՝ պայմանավորվում է նույնպես նրա ունեցած մեծ համակրությունը դեպի բոլոր հայերը, և այդ առիթով պետք է հայտնեմ, որ բոլոր ռուսահայերը բախտավոր են ապրելու Նորին կայսերական մեծության փոխարքա կոմս Վորոնցով-Դաչկովի կառավարչության ներքո, որը Ռուսիայի հայկական շրջանները կառավարում է այնպիսի ազատամտությամբ և տակտով, որով դեպի իրեն է գրավել ընդհանուրի սերն ու հարգանքը»¹:

Հայ ղեկավար շրջաններն այժմ կարևորագույն նշանակություն էին տալիս այն հարցին, թե ով կարող է քիչ թե չատ հաջողությամբ փոխարինել Նուրար փաշային: Կ. Պոլսի պատրիարքը նախապատվությունը տալիս է Հակոբ Զավրիյանի (Զավրիև) թեկնածությանը, նրան աջակից նշանակելով Հ. Մոստիչյանին:

ՎԵՐԱՏԵՍՈՒՋՆԵՐԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պողոս Նուբարի Եգիպտոս մեկնելուց հետո տերությունների դիվանագետները, մշտապես իրար հետ կապ պահելով, շարունակում էին վերատեսուչների փնտրտուքները:

Փետրվարի 23-ին (մարտի 8-ին) դեսպան Գիրսը Կոստանդնուպոլսից հեռագրում էր Պետերբուրգ՝ հայտնելով, որ մեծ վեզիրն իրեն չատ է խնդրել գլխավոր վերատեսուչների թեկնա-

¹ «Մշակ», № 59, 18 մարտի 1914 թ.:

ծուների ցուցակը ներկայացնել մեկ չարաթից կամ տասն օրից ոչ ուշ, քանի որ մեկ ամիս հետո տեղի է ունենալու օսմանյան խորհրդարանի բացումը, որին հարկավոր է փաստի առաջ կանգնեցնել, որպեսզի նրանց ընտրությունն պայմանները փոխելու հնարավորություն չտրվի: «Ծայրահեղ դեպքում մեծ վեզիրը կարող է խորհրդարանի գումարումը հետաձգել ևս երկու չաբաթով, բայց, իր կարծիքով, ոչ ավելի»¹:

Թուրքական կառավարության ղեկավարի այս «փափկանկատությունը» բացատրվում է նրանով, որ ոռուսական և եվրոպական մամուլի օրգաններում գնալով հաճախ էին հայտնվում հոդվածներ, որոնց հեղինակներն իրենց կառավարություններից պահանջում էին չենթարկվել Թուրքական կողմի պարբերաբար կրկնվող քմահաճույքներին և վերատեսուչներին նշանակել առանց հաշվի առնելու նրա ցանկությունը:

Գլխավոր վերատեսուչների ընտրությունը սպասածից ավելի բարդ էր ու պահանջում էր տևական ջանքեր:

Ռուսական դիվանագիտությունը Զավեն պատրիարքի խնդրանքով սկսեց թեկնածուներ փնտրել Հոլանդիայում: Նա խորհուրդ էր տվել աչքի տակ առնել այդ երկրացիներ Լուիս վեստենենկին և Դուրմանին:

Հաագայում ոռուսական դեսպան Սվեչինը 1914 թ. փետրվարի 26-ին Ս. Սազոնովին հեռագրում էր, որ ինքը Հայաստանում գլխավոր վերատեսուչների հարցով մասնավոր խորհրդակցություններ է ունեցել Նիդերլանդների արտաքին գործոց նախարար Լոուդոնի հետ, որը բանակցություններ է վարել տարբեր անձանց հետ, ովքեր կարող են հարմար թեկնածուներ լինել այդ պաշտոնի համար: «Խնչպես ես ենթադրում էի ամենասկզբից և այդ մասին նախազգուշացրել էի Նուրար փաշային, - նշում էր Սվեչինը, - վերատեսուչների թեկնածուների ընտրությունը բավականին երկար ժամանակ է պահանջելու»²:

Դեսպանը նախարարին հիշեցնում էր, որ «ռազմական և

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3473, л. 35.

² Նույն տեղում:

գաղութների նախարարների համաձայնությամբ արտգործնախարար Լուուդոնի կողմից սկզբնապես ձեռնարկված քայլերը՝ Օստ-Հնդկական նախկին գլխավոր նահանգապետ Վան Գեյտցին և նախկին ռազմական նախարար Քոլեյնիին համոզելու համար, չհասան իրենց նպատակին: Դա, համենայն դեպս, վկայում էր նիդերլանդական կառավարության ցանկության մասին՝ հնարավորինս դրական պատասխանելու տերությունների և, նախ և առաջ, Ռուսաստանի կողմից Հոլանդիային ցուցաբերվող վստահությանը»¹:

Սվեչինը միաժամանակ խոստովանում էր, որ ինքն անձամբ ի սկզբանե խիստ նվազ հույս ուներ, թե իրենց հայրենիքին ծառայելու ընթացքում այդքան բացառիկ դիրքի հասած գեներալ Վան Գեյտցը կամ քաղաքական փայլուն ապագայի հավակնող Քոլեյնը կհամաձայնեն ծառայության անցնել Թուրքիայում: Բայց, նկատում էր նա, դրական է, որ այժմ բանակցությունները մտել են ավելի գործնական փուլ, երբ հոլանդական կողմը սկսել է թեկնածուներ որոնել նվազ բարձր դիրք ունեցող մարդկանց չրջանում, որոնք, սակայն, իրենց նախկին գաղութային գործունեության ընթացքում խնամակալություն ու մշտական հսկողություն իրականացնելիս ձեռք են բերել վարչարարական-վերատեսչական անհրաժեշտ փորձ ու բարձր վարք: Շարունակելով իր միտքը՝ դեսպանը գտնում էր, որ ինքը համոզված է, որ եվրոպացի վերատեսուչների դրությունը Հայաստանում կունենա հիշյալ ռեզիդենտների հետ որոշ զուգադրություններ, բայց և դրանցից որոշակիորեն տարբեր, քանի որ Թուրք վալիները կշարունակեն հարաբերվել Բ. Դուան հետ և նրանցից ստանալ հրահանգներ, որոնց դիմակայելու տալու համար հարկ կլինի Կոստանդնուպոլսում դեսպանների մշտական ներգործությունը՝ գլխավոր վերատեսուչների կարգադրությունների հանգույն²:

Սվեչինը հաղորդում էր նաև, որ նույնիսկ այդ կարգի թեկնածուներից՝ ռեզիդենտներից ու նրանց օգնականներից, եր-

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3473, л. 89 (об.).

² Նույն տեղում, չ. 90:

կուսը նույնպես հրաժարվել են իրենց հրամցված առաջարկից: Ուրիշները չեն տիրապետում ֆրանսերենին բավարար չափով, մի բան, որ կարող է խիստ դժվարացնել իրենց գործունեությունը տեղում և հարաբերությունները Բ. Դուան հետ: «Հենց որ կորոշվեն տեղի կառավարություն կարծիքով՝ այժմ նկատի առնված թեկնածուներից առավել արժանիները, մի բան, որ, հուսով եմ, տեղի կունենա առաջիկա օրերին, - հաղորդում էր Սվեչինը, - այնժամ պարոն Լոուդենի մոտ ես կհանդիպեմ նրանց և կջանամ նրանցից յուրաքանչյուրին հնարավորինս ճիշտ պատկերացում տալ Թուրքիայում նրանց սպասող գործունեությունն ընդլայնելու պայմանների մասին, որոնց մասին նախարարն իսկ, իր սեփական խոսքերով, ունի ընդամենը բավականին աղոտ պատկերացում: Դրանից հետո ես ի վիճակի կլինեմ հեռագրով Ձեզ հաղորդել նրանց անուններն ու իմ տպավորությունը նախանշված դերի համար իրենց ավել կամ պակաս հավանական պիտանելիության մասին»¹:

Վերատեսուչների թեկնածուների ընտրության հարցում գերմանական դիվանագիտությունն առանձնապես չահագրգռություն հանդես չէր բերում և համաձայնություն էր տալիս ռուսական կողմի համարյա բոլոր առաջարկներին: Ավելին, 1914 թ. մարտի 5-ի թվով Կ. Պոլսից Կահիրե ուղարկած թղթակցությունը, որը տպագրվել է «էքո էփրսիեն» թերթում, տեղեկացնում էր, որ Պոլսի գերմանական դեսպան Հանս Վանգենհայմը օսմանյան կառավարությանը խորհուրդ է տվել՝ երկու վերատեսուչների նման եվրոպացի մի վերատեսուչ էլ նշանակվի Կիլիկիայում՝ այնտեղ նույնպես կիրարկելու բարենորոգումների ծրագիրը:

Հաշվի առնելով, որ Հայաստանի բարենորոգումների հարցը բարձրացնելու նախաձեռնողը եղել է Ռուսաստանը, պետությունների կառավարությունները նպատակահարմար են գտնում, որ հենց նա էլ պետք է կազմի ընդհանուր վերատեսուչների վերջնական ցուցակը:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3473, л. 90.

Մարտի 10-ին Կ. Պոլսի ֆրանսիական և անգլիական դեսպաններն ընդունում են ընդհանուր վերատեսուչների ռուսական ցուցակը, որում կային հինգ թեկնածուներ՝ բելգիացիներ՝ Դեզիս և Հենրի, հոլանդացիներ՝ Վեստենենկ և Դուրման, նորվեգացի՝ Հոֆ¹: Դրան՝ հաղորդած երկու չարաթների ընթացքում նրանց համաձայնությանը միացան նաև եոյակ դաշնության պետությունների դեսպանները²:

Մեծ պետությունների՝ Կ. Պոլսի բոլոր դեսպանների կողմից լիազորված ավատորո-հունգարական դեսպան մարկիզ Յ. Պալավիչինին 5 թեկնածուներից կազմված ռուսական ցուցակը մարտի 24-ին ներկայացնում է Բ. Դուանը³: Երկար քննարկումներից հետո թուրքական կառավարությունը ապրիլի 2 (15)-ին Հայաստանի երկու սեկտորների համար ընտրում է հոլանդացի Լուիս Վեստենենկի և նորվեգացի Նիկոլաս Հոֆի թեկնածությունները: Նույն օրը դեսպան Գիրսը հեռագրում է Սազոնովին. «Բ. Դուան կողմից ընտրված վերատեսուչներ Վեստենենկը և նորվեգացի Հոֆն արդեն հրավիրվել են ժամանել Կոստանդնուպոլիս»⁴:

Լուիս Վեստենենկը երկար ժամանակ եղել էր հոլանդական Հնդկաստանի գորահրամանատար, ապա վարել էր փոխկառավարչի պաշտոնը: Տիրապետում էր գերմաներենին, անգլերենին, ֆրանսերենին, նաև մալայերենին և առհասարակ լավ տեղեկացված էր արևելքի գործերից:

Հոֆը նորվեգիայում վարել էր քաղաքային քննչի և իրավագետ-խորհրդականի պաշտոնները, հայտնի էր որպես լավ օրենսգետ, իսկ բանակում հասել էր գնդապետի աստիճանի: Այդ ամենով հանդերձ՝ նա անփորձ էր վարչական բարձր պաշտոնի համար:

Հոֆն ու Վեստենենկը նկատելիորեն տարբերվում էին իրենց քաղաքական կողմնորոշումներում: Առաջինը հակված էր գերմանական մշակույթը ու նիստուկացր: Երկրորդի քաղաքական

¹ Տե՛ս «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 113:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 114 (ընդհանուր առմամբ չրջանառվել էին 10 թեկնածուների անուններ):

⁴ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3474, л. 10.

համակրանքը Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կողմն էր:

Հայաստանի բարենորոգումների ծրագրով նախատեսված միջոցառումներից առաջինը՝ ընդհանուր վերատեսուչների ընտրությունը, թշնամանքով ընդունվեց քուրդ ավագանու և նորաթուխ քուրդ մտավորականների կողմից: Սրանք այն եզրակացությանն էին հանգել, թե երիտթուրքական կառավարությունը, չգիմանալով եվրոպայի ճնշմանը, մահմեդական համերաշխության գաղափարը զոհաբերում է քրիստոնյա հայերի նպատակներին՝ նրանց հանձնելով Քուրդիստանը (նկատի ունենին Թուրքահայաստանը):

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ԴԵՄ ՔՐԴԵՐԻ ԼԱՅՆԱԾԱՎԱԼ ԽԺԴԺՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱՃՈՒՄԸ ՀԱԿԱԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅԱՆ

Մեծ պետությունների կողմից հայկական նահանգների բարենորոգումների ծրագրի ստեղծումը խորացրեց քրդական ինքնավարության գաղափարը: Ուսյալ երիտքրդերը պնդում էին, որ եթե լինի Հայաստան, իսկ Քուրդիստան՝ ոչ, հայերն իրենց վրա բեյություն կանեն: «Որպեսզի դա չլինի, մենք էլ Քուրդիստան կպահանջենք»¹, - ասում էին նրանք:

Մինչ տերությունների ուժգնացող ճնշման տակ Բ. Դուռը, վերջապես, հաշտվել էր ուս-թուրքական հունվարի 26-ի համաձայնագիրը կյանքի կոչելու մտքին, նույն այդ ժամանակ քրդերը նորանոր միջոցների էին դիմում այն ի չիք դարձնելու համար:

Ամեն անգամ, երբ եվրոպական մեծ պետություններն առաջ էին մղում Հայաստանում մտցվելիք բարենորոգումների որևէ ծրագիր, թուրքաց նենգամիտ կառավարությունը հայտարարում էր. «Մենք անկեղծորեն ցանկանում ենք բարենորոգումներ մտցնել, բայց մուսուլման ժողովուրդը, հատկապես քրդերը,

¹ «Մշակ», № 83, 20 ապրիլի 1914 թ.:

սաստիկ հուզվում են և պատրաստ են ապստամբելու»:

Արդյոք այժմ գործադրվելու էր հայկական նոր բարենորոգումների ծրագիրը, թե՞ այն ենթարկվելու էր նախորդների բախտին և մոռացության էր տրվելու:

Դեռ եվրոպական դիվանագիտությունը չէր կարողացել լուծել ընդհանուր վերատեսուչների թեկնածուների ընտրության հարցը, երբ Հայաստանի հատկապես լեռնային անկյուններից սկսեցին լսվել տագնապալի տեղեկություններ:

«Քրդերի հնարավոր ապստամբությունը կանխելու» պատճառաբանությամբ երիտթուրքերն սկսեցին բարենորոգումների ծրագրի գործադրությունը խափանելուն ուղղված կոնկրետ քայլեր անել: Իթթիհադի ղեկավարությամբ թուրքական կառավարող չրջանները հայկական նահանգների բարենորոգման «չատ առաջ գնացած» ծրագրին հակադրեցին Բիթլիսի վիլայեթում ծագած ապստամբությունը, որը տևեց 1913 թ. վերջերից մինչև 1914 թ. մայիսը: Կոստանդնուպոլսի թուրքական թերթերը, հայերին դիմելով, գրում էին, թե քրդերի «ինքնաբերաբար» բռնկված ապստամբությունն ուղղված է «ձեր անհիմն պահանջների դեմ»: Եվ դա այն դեպքում, երբ ընդամենը չաբաթներ առաջ Բ. Դուռը առերես համաձայնություն էր տվել այդ ծրագրին, ուր պաշտպանված էին թուրքերի ինքնասիրությունն ու սուլթանի վեհապետական իրավունքները:

Երիտթուրքերը գրգռում էին քրդերին՝ ասելով, թե հայկական ծրագրի գործադրությունն ամենից առաջ ուղղված է նրանց դեմ, և, որպես դրա ցայտուն օրինակներից մեկը, նշում էին ծրագրում տեղ գտած քուրդ հեծելազորների մասին դրույթը. դրանք, ինչպես վերը նշվել է, պիտի վերածվեին պահեստի զնդերի, որոնց կառավարությունը զենքի պիտի կանչեր, երբ անհրաժեշտություն ներկայանար: Հեծելազորների մնալ-չմնալը քրդերի համար ապրել-չապրելու հարց էր. քուրդն իրեն չէր պատկերացնում առանց զենքի, առանց մենաշնորհյալ ավազակության, որը կատարում էր պետական հովանավորության ներքո:

Օրենքով արգելված էր զենք կրելը, բայց այն տարածվում էր միայն հայերի վրա: «Դրօշակը» գրում էր. «Կառավարու-

Թիւնը բաց աչք կը գոցե քրդերու զինման»։ Կարնո գյուղերից մեկում «Թուրքերու կողմէն սահնակ մը լեցուն զենք կը տարւի օրը ցերեկով»։ Հայերն առաջնորդարանի միջոցով կարողացել էին բռնել տալ այդ զենքերը, որոնք պիտի ուղղվէին իրենց դեմ, բայց դրանից ոչինչ չէր ստացվել, քանի որ ժամեր անց դրանք արդեն Թուրք ու քուրդ գյուղացիների ձեռքին էին¹։

Հայկական բարենորոգումների հարցը մեկընդմիջտ թաղելու համար եռանդագին պատրաստութիւններ էր տեսնում հատկապես Վասպուրականի և Բիթլիսի նահանգների քրդութիւնը²։

Ահուդողի օրեր էին ապրում Վասպուրականի հայերը. սեռումութ ուժերի կողմից հասարակութեան տականքների մեջ ներխրակած հայակերութեան թույնը երևան էր բերում չարագուշակ գալիքի վտանգավոր ախտանիշներ, որոնք ամեն անգամ ի հայտ էին գալիս կոտորածների հետք նախօրյակին և ազդանշան ծառայում գազանային բնազդները սանձազերծելու ու հագեցնելու։

Հայկական բարձրաշխարհի Բիթլիսի (Բաղեչի) նահանգը քրդերով ամենախիտ բնակեցվածն էր։ Հենց այդ շրջանում էին բուն դրել ամենակատաղի աշիրեթապետները և կիսանկախ քրդական ցեղերը։ Քրդական չարժման նշանավոր պարագլուխներից մեկը՝ Բեդրիսան բեկի շառավիղ Հուսեին փաշան, Բիթլիսի նահանգում գրեթե անկախ ինքնակալ էր, և իշխանութիւնները չէին հանդգնում ինչ-որ չափով սահմանափակել նրա իրավունքները։

Ուիզանի արյունարբու շեյխ Սեիդ Ալին, որը գավառի ավելի քան 200 հայերի սպանութեան հեղինակն էր, դեռ 1913 թ. դեկտեմբերին մտադրվել էր դիմել նոր, է՛լ ավելի լայնածավալ ոճիրներին։

¹ Տե՛ս «Դրօշակ», № 1, հունվար, 1914, էջ 5-7։

² Զալիլ Զալիլը իր «Բիթլիսի 1914 թ. քրդական ապստամբութիւնը հայ մամուլի գնահատմամբ» հոդվածում (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 4, 1985, էջ 126-134) այն տեսակետն էր հայտնում, որ քրդական ավատապետական ու կրոնական վերնախավները իրր նպատակ չեն ունեցել վիժեցնելու Հայաստանի բարենորոգումների ծրագիրը։

Սեիդ Ալիի մտադրությունն իրականացնելու համար անհրաժեշտ էր քրդերին նախապես համոզել ու նախապատրաստել: Այդ խնդիրը իր վրա վերցրեց Սեիդ Ալիի հեռավոր ազգական և նրա տնային ուսուցիչ Հերունի մուլա Սելիմը:

1914 թ. հունվարի սկզբներից Սելիմը սկսում է շրջել Նիզամի մեկ ու զավառին կից քրդաբնակ ուրիշ տարածքներում ու եռանդուն պրոպագանդ մղել հայերի դեմ, միաժամանակ քննադատել կառավարությունը՝ «Քուրդիստանը գյաուրներին ծախելու» համար:

Մուլա Սելիմի հակահայկական քարոզները խորը տպավորություն էին թողնում խավար քուրդ բնակչության վրա, որի շրջանում նա գնալով ձեռք էր բերում մեծ ժողովրդականություն:

Մուլա Սելիմի եռանդուն քարոզչության հետևանքով Բիթլիսի և Վանի աշիրեթներում սկսվեց խուլ ընդվզում: Ամենուրեք տեղի էին ունենում ժողովներ, որոնց մասնակցում էին ոչ միայն տեղի չեյխերն ու բեյերը, այլև զինված քրդերի բազմաթիվ խմբեր:

Ռազմաշունչ տրամադրությունները, որոնք բորբոքվում էին ամբողջ ձմեռվա ընթացքում, առանձնապես սուր կերպարանք ստացան 1914 թ. փետրվարի վերջերին: Միայն այդ ժամանակ Նիզամի գայմագամը (զավառապետը) վերջապես վճռեց կալանավորել մուլա Սելիմին՝ որպես չարժան գլխավոր տեսարաններ չնշողի:

Փետրվարի 20-ին գայմագամը 50 ժանդարմներով մտավ այն գյուղը, ուր գտնվում էր Սելիմը: Նրան ձերբակալում են՝ Բիթլիս ուղարկելու համար:

Փետրվարի 23-ին գայմագամի գլխավորած վաչտը Արզվի գյուղի մոտ հարձակման է ենթարկվում զինված 100-ի չափ քրդերի կողմից: Գայմագամը և մի սպա փախչելով կարողանում են ազատվել, մի քանի ժանդարմ վիրավորվում են, մնացածները ցած են դնում զենքերը և անձնատուր լինում: Մուլա Սելիմն ազատություն մեջ էր:

Նույն օրը չեյխ Սեիդ Ալին շրջակա աշիրեթներին հրահանգ ուղարկեց՝ պատրաստ լինել Բիթլիսի վրա արշավելու համար:

Փետրվարի 24-ին քրդերի զինված խմբերն սկսեցին ժամանել այն գյուղը, ուր ապրում էր չեյխը:

Փետրվարի 26-ին Բիթլիսում սկսվում է իրարանցում, փակվում են խանութները, Հայ բնակչությունը ապաստան էր որոնում առաջնորդարանում և եկեղեցիներում: Ռուսաց Հյուպատոս Շիրկովը այդ ամենին վերաբերվում էր անտարբեր սառնասրտությամբ և հրաժարվում էր ապաստան տալ Հայերին Հյուպատոսարանում:

Բիթլիսի Հայոց առաջնորդ Սուրեն ծ. վարդապետ Գալեմյանը մի քանի անգամ դիմում է վալի Մազհար բեյին՝ պարզելու, թե նա ինչ միջոցներ է մտածում ձեռնարկել քաղաքը պաշտպանելու համար: Գլուխը կորցրած նահանգապետը որոշակի պատասխան չի տալիս, բայց տրտնջում է, թե տեղական զորքը ուժեղացնելու մասին կառավարությանն ուղղած իր բոլոր հեռագրերը մնում են անպատասխան: Հետո առաջնորդին աղերսում է՝ քաղաքի բնակչությանը հանգստացնելու համար ազդել Հայ առևտրականների վրա, որպեսզի նրանք բացեն խանութները:

Փետրվարի 27-ին քաղաքի դրուժյունը ավելի անհանգիստ է դառնում: Վալիի հրամանով 100 ժանդարմից, 120 զինվորից ու 40 ոստիկանից կազմվում է մի զինված խումբ, որի մեկ երրորդը քրդեր էին: Իսկ վերջիններիս ցեղակիցների շրջանում գնալով աճում էր հուզումը: Ամենուրեք լսվում էին Հայերին կոտորելու սպառնալիքներ:

Փետրվարի 28-ին Հայոց առաջնորդը կրկին գալիս է նահանգապետի մոտ: Վերջինս ասում է, թե ինքն էլ չգիտի, թե ինչ անի: Առաջվա նման Պոլսից ոչ մի պատասխան չէր գալիս: Ռուսական Հյուպատոսարանի ղոնները չարունակում էին փակ մնալ:

Երեկոյան անսպասելի կերպով քաղաք է գալիս չեյխ Սեիդ Ալին՝ մոլլա Սելիմի ուղեկցությամբ: Բիթլիսի իրենց ցեղակիցներին հրահանգավորելուց հետո՝ մարտի 2-ին, նրանք մեկնում են քաղաքից: Պարզ էր, որ քուրդ առաջնորդները գնում էին՝ խոչոր ուժերով հետ գալու համար:

Մարտի 3-ի առավոտյան լուր ստացվեց Բիթլիսին քրդական ավազակախմբերի մոտենալու մասին: Հայոց առաջնորդը դիմեց

վալիին՝ խնդրելով զենք տալ ինքնապաշտպանության համար: Պատասխանի փոխարեն հրաման արձակվեց խուզարկություն կատարել հենց հայերի տներում: Վերցնում էին նույնիսկ որսորդական հրացաններն ու դաշույնները: Նույնը կատարվում էր Մուշում:

Ամենքը միաբերան ասում էին, թե հենց որ գետերի ջրերն իջնեն, ու բացվեն ճանապարհները, սկսվելու են մեծ իրարանցումներ, և արյունը հոսելու է գետի պես:

Մարտի 5-ին Բիթլիսում տեղեկություն ստացվեց, որ երկու չարաթ հետո Սեիդ Ալին հարձակման է անցնելու քաղաքի վրա:

Երկու չարաթը չէր լրացել, երբ տեղի ունեցան բիթլիսյան հայտնի անցքերը:

Մարտի առաջին տասնօրյակի վերջին հարավից եկած վաճառականներն ու ճանապարհորդները միաձայն հաստատում էին, որ Խիզանում վերջին նախապատրաստություններն են ընթանում առաջիկա երկու-երեք օրերին Բիթլիսի վրա հարձակում սկսելու համար:

Քաղաքի հայ բնակչությունը, որը մինչ այդ խաղաղորեն սպասում էր, թե երբ է սկսվելու բարենորոգումների ծրագրի գործադրումը, այժմ կանգնել էր լինել-չլինելու հրամայականի առջև: Ահ ու սարսափի մատնված հայերը պատսպարվեցին իրենց տներում: Շուկան կրկին փակվեց. հայի ո՛չ մի խանութ չէր բացվում:

Հայոց առաջնորդ Սուրեն վարդապետը շարունակում էր հարցապնդումները նահանգապետին՝ իմանալու, թե նա անվտանգության ինչ երաշխիքներ կարող է տալ հայերին, բայց որևէ սփոփիչ պատասխան չէր ստանում: Վալին ընդամենը խոստովանում է, որ Բ. Դուռը շարունակում է բոլորովին անուշադրության մատնել իր խնդրանքները: Կառավարությունից վալիին միաժամանակ նախատել էին, թե նա զուր տեղը խուճապի է մատնվում և արհեստականորեն առաջ է բերում իրադրանքում:

Մեծ վտանգը հայերի գլխին էլ ավելի ծանրացավ, երբ Կ. Պոլսից ստացած հրահանգի համաձայն՝ Բիթլիսի թուրք իշխանություններն սկսեցին զինաթափ անել նրանց, իսկ քրդերն այդ

նույն ժամանակ լրացուցիչ զենք էին ստանում: Քաղաք թափանցած մոլլա Սելիմը, չեյխ Շահաբեղզիինը և նրանց գործակալները քարոզում էին սրբազան պատերազմ քրիստոնյաների դեմ:

Քրդերն ասում էին. «Մենք իսլամ ենք, միայն ու միայն ճանաչելու ենք Մուհամմեդին և շարունակելու ենք ենթարկվել շարիաթի օրենքներին: Երբեք եվրոպա-մեվրոպա չենք ճանաչելու, չենք ընդունելու կոնտրոլ-մոնտրոլ: Երգվում ենք և արյան գնով պիտի իրագործենք մեր երդումը»: Իսկ թուրքերը քրդերին ասում էին. «Դրանք լաֆ (խոսքեր: - Հ. Ս.) են. ի՞նչ կոնտրոլ-մոնտրոլ»¹:

Քուրդ տարրը միշտ աշխատել էր արգելք լինել հայկական բարենորոգումների իրագործումը: 1895-ին նա այդ գաղափարը մերժեց՝ հայերին ջարդելով ու թալանելով, իսկ այժմ մերժում էր նույնը կրկնելու սպառնալիքով: Եվ եթե սպառնալիքները դեռ իրականություն չէին դարձել, դրանում թե՛ քրդերը և թե՛ հայերը պարտական էին քաղաքական երերուն, ոչ հստակ պայմաններին. Բ. Դուռն այժմ չէր կարողանում քրդերի միջոցով կազմակերպել հայերի բացահայտ, լայնածավալ ջարդեր:

Այս ամենին կառավարությունը լուռ ականատես էր: Դավկայում էր, որ նա դիտավորյալ ձեռնպահ է մնում կտրուկ միջոցներ ձեռնարկելուց: Աստիճանաբար պարզ էր դառնում, որ հայերի դեմ ուղղված խժդժությունները Իթթիհադի հերթական դիվային ստեղծագործությունն են: Այն նրա համար մի նոր առիթ կամ պատրվակ պիտի դառնար՝ ձգձգելու, հետաձգելու կամ իսպառ վերացնելու հայկական բարենորոգումների ծրագրի իրականացումը:

Մարտի 13-ին չեյխ Սեիդ Ալին իր 1000 զինյալներով Ուղանից արշավանք սկսեց Բիթլիսի վրա: Ճանապարհին նրան միանում էին քրդերի նորանոր զինված խմբեր, որի հետևանքով չեյխի զորքի թիվը աճեց՝ հասնելով 3000 հոգու: Առաջխաղացման ընթացքում հրոսակազորքը կորուստներ էր պատճառում հայ

¹ «Մշակ», № 65, 26 մարտի 1914 թ.:

բնակչությանը: Թալանվեցին Կուլթիկ գյուղը, Խիզանի Ս. Խաչ վանքը: Բիթլիսի մատույցներում քուրդ հրոսակները գրավեցին, թալանեցին, ապա ավերեցին Խնդրակատարի Հայկական վանքը: Զորքը, որի թիվը արդեն հասել էր շուրջ 5000 զինյալի, անմիջապես չմտավ քաղաք, այլ շրջապատեց այն: Պատճառն այն էր, որ վերջապես Բիթլիս էր մտել բավականին լավ զինված թուրք զորամաս: Այդ պահին էր, որ Սուրեն վարդապետի խնդրանքով և Բիթլիսի կուսակալի հրամանով Հայերին բաժանվեց մոտ 150 հրացան՝ ինքնապաշտպանություն նպատակով:

Մինչ Սեիդ Ալիի հրամանատարության տակ գտնվող հրոսակագործը քաղաք մտնելու հրամանի էր սպասում, քրդերը Հայերի կոտորածներ սարքեցին Հայաստանի կենտրոնական մասերում՝ Մուշի ու Վանի շրջակա գյուղերում, Դերսիմում, Դիարբեքիի մերձակա բնակավայրերում¹: Տարոնում և էրզրումի վիլայեթում նույնպես քրդերի մի մասը բացահայտորեն ոտքի էր ելել Հայերի դեմ: Աչիրեթներում տեղի ունեցող խորհրդակցություններում ցեղապետները վճռում էին իրենց ենթակաների անելիքները: Հայկական շատ գյուղեր շրջապատված էին հրոսակներով: Նշված բոլոր վայրերի Հայկական շրջաններից Հայ բնակչության մի մասը սկսել էր գաղթել:

Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանն ամեն օր ստանում էր հեռագրեր Հայ բնակչության սարսափելի դրության մասին: Դրանք Զավեն պատրիարքը ներկայացնում էր ներքին գործերի նախարար Թալեաթին, որը, ըստ սովորականի, նրան հանգստացնում էր, թե արդեն զորքեր են ուղարկված հուզումնի վայրերը:

Դեպքերի ընթացքից խիստ մտահոգ էին էջմիածնում: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ը հեռագրերով Թուրքիայի Հայոց պատրիարք Զավեն Եղիայանից և Բիթլիսի առաջնորդ Սուրեն վարդապետից պահանջում էր պարբերաբար զեկուցագրեր ուղարկել իրեն և ստացած տեղեկությունները կովկասյան

¹ «Մշակ», № 66, 27 մարտի 1914 թ.:

իշխանությունների միջոցով փոխանցում էր ռուսաց արտգործ-
նախարարություն:

Ասիական Թուրքիայում կարծես սկսվում էր մի նոր լայնա-
տարած հրդեհ, որը հանգցնելու համար անհրաժեշտ էր զրսի
միջամտությունը:

Ռուսաց կառավարությունը ճնշում գործադրեց Բ. Դոան
վրա, որպեսզի նա արագ հակադարձի հայերի դեմ քուրդ ցեղա-
պետների ավազակային հարձակումներին, բայց իշխանու-
թյունները չէին արձագանքում¹:

Ա. Զիվիլեզովը "Русскія Вѣдомости" թերթում տպագրած
հոդվածում գրում էր, որ բարենորոգումների գործի հապաղումն
ու ձգձգումը կարող են կործանարար լինել հայկական նա-
հանգների հայերի համար, ուստի հարցը պետք է վճռել մինչև
1914 թ. գարնանամուտը, որովհետև օրերս տեղի ունեցած
քրդական համագումարի որոշման համաձայն՝ 1914 թ. ապրիլ
ամսին սպասվում են մեծ ցույցեր ընդդեմ բարենորոգումների, և
բացառված չէ, որ այդ ցույցերը վերջանան կոտորածով²:

Ոգեշնչված իրենց ցեղակիցների հաջողություններով՝ Բիթ-
լիսի ժանդարմերիայում ծառայող քրդերը անցան քաղաքը
չրջապատած Սեիդ Ալիի գործի կողմը և իրենց զենքն ուղղեցին
ընդդեմ թուրքերի: Այսպիսով՝ իթթիհադականների հրահրած
չարժումն ի վերջո չրջվեց նրա կազմակերպիչների դեմ: Սեիդ
Ալին, մոլլա Սելիմը, չեյխ Շահարեղդինը կարողացան սկսված
չարժմանը տալ ազգային-ազատագրական պայքարի բնույթ³:
Այդ մասին Անդրե Մանդելշտամը գրել է. «Վերջապես բոլոր

¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս «Արարատ», № 4, ապրիլ, 1914, էջ 325-326:

² Ա. Զիվիլեզովի նշված հոդվածի արտատիպը տե՛ս «Արարատ», № 2, փետրվար, 1914, էջ 123:

³ 1914 թ. քրդական ապստամբության մասին Հայաստանի արխիվներում պահպանվում են բավական հետաքրքիր տեղեկություններ: Ժամանակի հայկական մամուլը լայնորեն լուսաբանում էր ապստամբությունը և զրա հետ կապված իրադարձությունները: Առավել մանրամասն տե՛ս «Հորիզոն» (Թիֆլիս) թերթի 1914 թ. 66-96 համարները:

Թուրք կառավարութիւններու սիրելի զաւակները, այն գայլերը, որոնց բերանը անոնք սովորութիւն ունէին Հայոց միսը նետելու, այսինքն քիւրտերը, վայրկեանը եկած կարծեցին աւազակութենէն ապստամբութեան անցնելու համար: Կառավարութիւնը պարտաւորուեցաւ զինուորական արշաւանքներ կազմակերպել, կարգ մը ցեղախումբեր հնազանդութեան պարտաւորելու, եւ ի միջի այլոց, անոնց ձեռքէն Պիթլիս քաղաքը առնելու համար»¹:

Քաղաքական համոզմունքները, բնականաբար, իրականացման պահանջ էին զգուժ, և ուսյալ երիտասարդ քրդերը տեսականից անցան գործնականի: Բիթլիսի հակապետական ապստամբական շարժումը դարձավ հենց այդ ձգտումների ազդանշանը:

Ռուսաստանը, չահագրգռված լինելով Հայկական հարցով, նաև հետաքրքրությամբ սկսել էր զբաղվել քրդական խնդրով և հետամուտ լինել դրա զարգացման ընթացքին: Այդ հետաքրքրությունը բորբոքվում էր հատկապես այն հանգամանքով, որ Պարսկաստանի արևմտյան մասը, ուր գլխավորապես ապրում էին քրդեր, գտնվում էր Ռուսաստանի քաղաքական ու տնտեսական ազդեցութեան ներքո: Պետերբուրգում մտածում էին, որ եթե վրա հասնի Թուրքիայի բաժանման պահը, քրդական հարցը կարող է մեծ նշանակութիւն ստանալ Ռուսաստանի համար:

Այս անգամ արդեն Թուրքական կառավարութիւնը ձեռք առավ կտրուկ միջոցներ հակապետական շարժումը սաղմնային վիճակում խեղդելու համար, բայց դա նրան չհաջողվեց: Հակաթուրքական շարժումն արագորեն տարածվեց Հայաստանի քրդաբնակ տարածքներում՝ Վանից Բիթլիս, Բիթլիսից մինչև Մոսուլ ու Դիարբեքիր: Խիզանը դարձավ ապստամբութեան կենտրոն:

Քրդերի հակաթուրքական շարժման գլուխ կանգնեցին Բեդիրխաններ նշանավոր ցեղի առաջնորդները, Խիզանի համբա-

¹ Անտրէ Մանտեյլթամ, Օսմանեան կայսրութեան ճակատագիրը: Առաջին մաս. երիտասարդ Թուրքները պատերազմէն առաջ, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 92:

վավոր չեյի Զալալեղդինի եղբորորդի Շահարեղդինը, մոլլա Սելիմը, խիզանի, Մամրտանքի ու Կարկառի չեյի-ավագակները, ղանաղան խալաֆներ և ուրիշ քուրդ կրոնապետներ ու աղաներ, որոնք ահագին կարողություն էին դիզել Հայերին կողոպտելով:

Մոլլա Սելիմն իր ելույթներում ատելություն էր քարոզում դեպի երիտթուրքերը՝ բարենորոգումների հարցում Հայերին զիջումներ արած լինելու համար: Միաժամանակ նա հայտարարում էր, որ քրդերի ատելությունը կանհետանա, եթե կառավարությունը պատռի «բարենորոգումների թուղթը»:

Ապստամբության ղեկավարներից չեյի Բարդանը և չարժման այլ պարագլուխներ Բ. Դուռ ուղարկած մի հեռագրում գրում էին, որ եվրոպացիների թելադրանքով կառավարության կողմից ընդունած բարենորոգումները դժբախտություններ են բերելու քրդերին, և որ նրանք զենքը վայր չեն դնելու, մինչև որ իրենց չտրվեն նույն իրավունքները, ինչպիսիք տրվելու են Հայերին:

Բարենորոգումների դեմ քրդերի գայրույթի գլխավոր պատճառն այն էր, որ եթե դրանք իրագործվեին, իրենք այլևս Հային չէին կարող կողոպտել, յուրացնել նրա աշխատանքի արդյունքները, որը մի քանի դար չարունակ միջոց է պահպանելու իրենց գոյությունը: Նրանք նախ վախ ունեին, որ Հայաստանում բարենորոգումներ ներմուծելուց հետո կառաջանային համաշխարհային տերերին վերադարձնելու խնդիրներ:

Ի պատասխան չեյի Բարդանիի և նրա զինակիցների՝ Բ. Դուռ ուղարկած հեռագրի՝ կառավարությունը հայտնեց, որ այժմ, նկատի ունենալով դրությունը դժվարությունը՝ ժամանակը չէ վեճեր հարուցելու մահմեդականների միջև՝ միաժամանակ խոստանալով ընդհուպ զենալ քրդերի ցանկություններին, եթե քուրդ պատգամավորները այդ հարցը բարձրացնեն պառլամենտում:

Կառավարությունը վերջապես որոշեց դիմել վճռական գործողություններին: Այդօրինակ կտրուկ վճռի ընդունումը բացատրվում էր ոչ միայն Ռուսաստանի պահանջով, այլև Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանի հայտարարությամբ, թե Գերմանիան չահագրգռված է Բիթլիսի վիլայեթի լիակատար հանգստություն:

Ի կատարումն ընդունված վճռի՝ միայն թուրքերից կազմված մի մեծաթիվ զորամաս, մոտենալով քաղաքին, հարձակում գործեց քրդական ուժերի վրա: Հարձակումը ձախողվեց. քրդերին հաջողվեց ոչ միայն հետ մղել հակառակորդի գրոհները, այլև խլել նրա թնդանոթներն ու զնդացիորեններ:

Այդ հաղթանակն է՛լ ավելի ոգեշնչեց քրդերին. մեծացավ նրանց հավատն իրենց ուժերի նկատմամբ: Կառավարության զորքերի և քրդերի միջև կատաղի կռիվներ ծավալվեցին Բայազետից մի քանի վերստ հեռավորության վրա, Մուշի չրջակայքում և Դիարբեքիի մոտերքը:

Բիթլիսի մոտ տարած հաղթանակից հետո մոլլա Սելիմը հայոց պատրիարք Զավեն սրբազանին նամակով հավաստիացրեց, թե քրդերը ձեռք չեն տալու հայերին, և որ իրենց ապստամբությունը բացառապես ուղղված է երիտթուրքերի դեմ:

Դրանից հետո քաղաքում տարածվեց մի անստորագիր թռուցիկ, որով հայերին կոչ էր արվում միանալ սկսված քրդական շարժմանը՝ դրա դիմաց նրանց խոստանալով լիակատար ապահովություն: Ավելին, շարժման ղեկավարների՝ ազգային ինքնագիտակցության հասած մի փոքր մասի մեջ նկատվեց թուրքական պետության դեմ հայերի հետ համատեղ ղինված պատերազմ սկսելու և հաղթանակից հետո հայ-քրդական միացյալ անկախ պետություն կազմելու ձգտում:

Հույս ունենալով, թե հայերը կմիանան իրենց, քրդերը խոստանում էին «Հայից խլած մեկ հասկի դիմաց մեկ ոչխար տալ»: Բայց հայերը չեզոքություն հայտարարեցին: Այդ քայլը ձեռնտու էր քրդերին, որովհետև դրանով ապահովվում էր իրենց թիկունքը: Այդ հանգամանքը նկատի ունենալով՝ «Բիւզանդիոն» թերթը գրում էր. «... Քուրդ ապստամբները հայերու հանդեպ չատ բարեկամորեն վերաբերվեցան, հանդիպակած հայ գյուղացուն նշանավոր վնաս մը չտվին...»¹:

Իհարկե, ստեղծված վիճակում քրդերի հետ համերաշխակույց ավելի ցանկալի բան չկար: Բայց դա հնարավոր էր: Զէ՞ որ երկու դրացի ազգերի միջև ընկած էր մի վիթխարի անդունդ,

¹ «Բիւզանդիոն», 22 ապրիլի (5 մայիսի) 1913 թ.:

որը թուրք կառավարության ներչնչումով բացել էին հենց իրենք՝ քրդերը: Հայերը ոչ մի վստահություն չունեին նրանց նկատմամբ:

Թուրքահայաստանի Հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակ ստեղծողները եղել են թուրքական իշխանություններն ու քուրդ վերնախավը: Նույնիսկ դժվար է ասել, թե ովքեր են ավելի շատ պատասխանատու թուրքահայության անլուր, անմարդկային հալածանքների և ի վերջո նրա ողջակիզման համար՝ թուրքերը, թե՞ քրդերը: Ձէ՞ որ հենց վերջիններս են իրենց գազանություններով առաջ բերել Հայկական հարցը, որը դիվանագիտական ձևակերպում էր ստացել տերությունների 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածում և այսպես կոչված «միջազգայնացվել»: Հենց նշված հոդվածով է, որ քրիստոնյա հայությունը և մահմեդական քրդությունը եվրոպայի կողմից ըստ էության պաշտոնապես հայտարարվեցին թշնամի կողմեր: Հոդվածը, որը չրջանցում էր թուրքական իշխանություններին որևէ գնահատական տալը, շատ ձեռնտու եղավ վերջիններիս համար, որոնք, ամեն կերպ փաջալերելով մահմեդական քրդերի ավազակային հակումները, նրանց ուղղեցին թուրքահայ ժողովրդի դեմ: Բեռլինի կոնգրեսին հաջորդած ավելի քան երեք տասնամյակները եղան թուրքերի ու քրդերի կողմից հայության անլուր հալածանքների, նրա ունեցվածքի թալանի, անհատական և խմբային սպանությունների, նաև զանգվածային կոտորածների տարիներ՝ հարյուրհազարավոր անմեղ զոհերով:

Թուրքերի ու քրդերի ձեռքով էր, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմում Հայ ժողովուրդը ենթարկվեց ցեղասպանության՝ զրկվելով հազարամյակների իր հայրենիքից: Ցեղասպանությունը իրականացրել են ոչ միայն թուրք և քուրդ վերնախավերը, այլև երկու ժողովուրդները՝ մեծից փոքրը, տգետն ու կրթվածը: Բացառությունները եղել են հազվադեպ:

Թուրքն արել էր ամեն ինչ, որպեսզի քրդերի հետ հայերի մերձեցումը երբեք իրականություն չդառնա: Դարեր շարունակ քուրդը հալածել, հարստահարել էր հային, թուրք իշխանությունների ձեռքին կույր գործիք լինելով՝ խորտակել էր անթիվ անհամար անմեղ կյանքեր: Նույնիսկ այդ ամենից հետո հայը

կարող էր իր մեջ ուժ գտնել և հաշտության ձեռք մեկնել քրդին: Տվյալ ժամանակ համերաշխության և միաբանության համար իրական կամուրջ կարող էր ծառայել հայերից խլված հոգերի, չարժական և անչարժ գույքի գոնե մի մասի հոժարակամ վերադարձն իրենց տներերին, որը, իհարկե, անհուսալի բան էր:

Ուստի միանգամայն իրավացի էր Բիթլիսի հայոց առաջնորդ Սուրեն վարդապետը, երբ վճռականորեն սահմանազատվեց ոմանց գլխում ծագած հայերի համար այդ պահին շատ վտանգավոր գաղափարից: Նա հայտարարեց, որ հայերը կտրակա-նապես մերժում են կառավարության դեմ ուղղված որևէ բռնի գործողություն:

Հայերը վերապահ վերաբերմունք ունեին նաև «Ինքնակամ Քուրդիստանի» ինքնավարության գաղափարի նկատմամբ, քանի որ այդ հարցը բարձրացվում էր այն ժամանակ, երբ պիտի ձեռնարկվեր հայկական բարենորոգումների իրագործումը: Այլ խոսքով՝ քուրդը խոյահարում էր տառապանքով ձեռք բերված առայժմ թղթի վրա գտնվող «նվաճումը»:

Հայերն իրենց հարց էին տալիս. եթե Հայաստանում իրագործվեին բարենորոգումներ, մի՞թե դրանք օգուտ չեն բերի նաև իրենց՝ քրդերին, և մի՞թե ավելի չեն նպաստի նրանց ազգային ձգտումների զարգացմանը:

Ապստամբական փորձեր անելով և քաղաքական իրավունքների պահանջ դնելով՝ քրդերն ուղղակիորեն կազմալուծում էին հազիվ ձեռք բերած բարենորոգումների գործադրությունը հայկական վեց վիլայեթներում և Տրապիզոնի վիլայեթում: Ի՞նչ բարենորոգումների մասին կարող է խոսք լինել որևէ երկրում, ուր տիրում է ապստամբություն, խռովություն, անկարգություն: Տվյալ պահին ապստամբել և առաջ քաշել «Ինքնավար Քուրդիստանի» պահանջը նշանակում էր թուրք կառավարության հացին յուղ քսել, որը փնտրում էր ամեն պատրվակ՝ հետաձգելու կամ ընդհանրապես չկիրարկելու բարենորոգումների ծրագիրը Հայաստանում:

Դրանից զատ, կենցաղում և նկարագրով ունենալով շատ նմանություններ՝ հայերը և քրդերը իրարից շատ հեռու էին մշակութային զարգացման մակարդակով, խիստ տարբեր՝

լեզվով ու կրոնով, պատմական անցյալով, ավանդույթներով ու աշխարհայացքով:

Ահա այդ ամենը հայերին ստիպում էր խիստ զգուշավոր լինել դեպի քրդական շարժումը: Զգուշավոր էին նաև արտասահմանյան լրագրերը, իսկ նրանց մի մասը շարժումը համարում էր հետադիմական՝ իր բովանդակությամբ և նպատակներով:

Հայոց առաջնորդի հայտարարությունից երկու-երեք օր հետո՝ մարտի 23-ին, Բիթլիսի բերդապահ զորքը, որը համալրվել էր այլ տեղերից եկած կանոնավոր զորամասերով, հարձակման անցավ և կարողացավ հետ մղել Բիթլիսի չուրջը կուտակված չեյխ Սեիդ Ալիի քրդական ուժերին: Ծարժման պարագլուխներից մոլլա Սելիմը չկարողացավ նահանջել և իր մերձավոր զինակիցների հետ ապաստանեց Բիթլիսի ոռոսաց հյուպատոսարանում, որի բակում մինչ այդ խոնվել էին մի քանի հարյուր քրդեր: Սրանց բոլորին հյուպատոսարանի տարածք թույլատրել էր մտնել հյուպատոս Շիրկովը, որը վալիից պահանջել էր դադարեցնել քրդերի հետապնդումը՝ դրա դիմաց խոստանալով՝ նրանց համոզել հեռանալ քաղաքից:

Մեծ վեզիրը ոռոսաց դեսպան Գիրսից պահանջեց թուրք կառավարությանը հանձնել Բիթլիսի քրդական ապստամբության պարագլուխ մոլլա Սելիմին և նրա ընկերներին: Կարճատև արձակուրդից վերադարձած ոռոսաց դեսպանն առարկեց՝ ասելով, թե քրդերի շարժումը քաղաքական բնույթ ունի, հետևաբար հյուպատոսարանում ապաստանածները չեն կարող հանձնվել: Բայց դիվանագիտական կազուսից խուսափելու համար, և որպեսզի Բ. Դուռը չմտածի, թե քրդական ապստամբության մեջ Ռուսաստանը հետապնդում է հեռուն զնացող նպատակներ, Պետերբուրգից եկած կարգադրության համաձայն՝ հյուպատոս Շիրկովն ազատվեց պաշտոնից:

Մոլլա Սելիմը ոռոսական հյուպատոսարանից մի քանի նամակ ուղարկեց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին, որոնցով նա հայտնում էր իր խոր ատելությունը երիտթուրքերի և նրանց կառավարության նկատմամբ¹:

¹ Տե՛ս «Новое Время», № 13662, 24 марта 1914 г.

Բայց Բիթլիսի հայերը հավատ չէին տածում դեպի քուրդ ղեկավարների հանդեպ: Ոչ առանց հիմքի նրանք տազնապով էին հետևում ծավալվող իրադարձություններին: Հայերը համոզված էին, որ Թուրք-քրդական կոիվների քավության նոխազը լինելու են իրենք, քանի որ տեղի ունեցող կատակերգության գլխավոր հեղինակը Կ. Պոլսի կառավարությունն է, որը հայերի կոտորածների ղեպքում միշտ կանգնած էր քրդերի թիկունքում: Որքան էլ Թուրք զորքը կոիվներ մղեր մոլլա Սելիմի ավազակախմբերի դեմ, և որքան էր սա չարունակեր մնալ ոռուսաց հյուպատոսարանում, ոչ ոք չէր կարող հայերի խելքին նստել՝ ապացուցելու համար, թե մահմեդական քոչվոր քուրդ ցեղերի շարժմանն ուղղություն տվողը Իթթիհադի կառավարությունը չէ: Նրանք նաև դույզն անգամ հավատ չէին ընծայում այն նամակներին, որոնցում մոլլա Սելիմը ատելություն էր հայտնում երիտթուրքերի նկատմամբ:

Քրդական շարժման և հայերի վրա դրա հետևանքների մասին նույնանման կարծիքներ էր հայտնում ոռուսական մամուլը: «Новое Время»¹ թերթը գրում էր. «Մենք հրաժարվում ենք հավատալ, թե լուրջ է այն կոիվը, որպիսին, իբր, տեղի է ունենում քրդերի և երիտթուրքական զորքերի միջև: Վերջիվերջո տուժելու են հայերը»¹: Եթե այդպես է, գտնում էր հոգվածագիրը, ապա բարենորոգումների ծրագիրը ջուրն է ընկնում Բ. Դռան մեղքով: Այդ ղեպքում Ռուսաստանն ի լուր ամենքի պետք է հայտարարի, որ ինքը Հայաստանը միակողմանի վերցնում է իր պաշտպանության տակ:

Բիթլիսի քրդական ապստամբության առնչությամբ Ամենայն հայոց կաթողիկոսը Կովկասի փոխարքային 1914 թ. ապրիլի 16-ին հղած նամակում գրում էր. «Առանց վրդովմունքի չեմ նայում Տաճկաստանի քրդական վերջին շարժման վրայ, որովհետև իւրաքանչիւր խռովութիւն այս երկրում, հաստատուած սովորութեան համաձայն փլուծ է հայերի գլխներին: Ես խորապէս յոյս ունեմ, որ Ռուսաստանի կայսերական կառավարութիւնը

¹ «Новое Время», № 13662, 24 марта 1914 г.

ուժեղ ձեռքով կ'լանգնեցնի Տաճկա-Հայաստանում Հնարաւոր արիւնհեղութիւնը և չի մերժի օգնելու հայերին պաշտպանելու իւր կյանքը, պատիւն ու գոյքը»¹:

Անդրադառնալով նույն խնդրին՝ «Մշակը» նշում էր. «Եվրոպական պետութիւնները, գլխավորապէս Ռուսաստանը և Գերմանիան, պետք է համոզվեն, որ թուրքերը հոժարակամ բարենորոգումներ չեն մտցնի, ուստի պետք է ստիպեն նրանց այդ բանն անելու կամ պետք է անմիջականորեն իրենց ձեռք վերցնեն դրանց գործադրութիւնը»²: Իսկ եթե քրդերի շարժումն անմիջապէս չգսպվի, եթե վերսկսվեն հայկական ջարդերը, ապա, թերթի հոգվածագրի կարծիքով, բարոյական և հրամայողական պարտականութիւնն ընկնում է Ռուսաստանի վրա, որը ռեֆորմների թելադրիչը և նախաձեռնողը եղավ, գրավելով թուրքաց հայաստանը, ապահովեց հայ ժողովրդի գոյութիւնը³:

Շարժումը զսպելու համար Բիթլիսը չունեւ բավականաչափ զինվորական ուժեր, ուստի տարրեր վայրերից, հատկապէս Վանից, այնտեղ ուղարկվեցին նոր զորամասեր՝ մի քանի թնդանոթներով: Միաժամանակ, Բ. Դուռը Բիթլիսի նահանգապետի պաշտոնից ազատեց Մազհար բեյին և նրա փոխարեն նշանակեց Թահսին բեյին, որին տրվեցին լայն լիազորութիւններ:

Սկսվեցին ձերբակալութիւններ ու հարցաքննութիւններ, քաղաքային բանտ նետվեցին քրդական ապստամբութեան մի շարք ղեկավարներ ու ակտիվ մասնակիցներ: Հնարավոր խռովութիւններն արագ զսպելու համար Բիթլիսում հայտարարվեց ռազմական դրութիւն:

Այդ միջոցառումներից հետո կառավարական միացյալ զորքը հարձակման անցավ: Քրդական ուժերը կարճատեւ անկանոն դիմադրութիւնից հետո, բռնեցին նահանջի ճանապարհը՝ թողնելով 70 սպանված⁴, բազմաթիվ վիրավորներ և մեծաթիվ գերիներ: Իսկ կառավարական զորքի կորուստները կազմել էին 12

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1172, թ. 27:

² «Մշակ», № 65, 26 մարտի 1914 թ.:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս «Աւետաբեր», № 17, 25 ապրիլի 1914 թ.:

սպանված զինվոր, այդ թվում՝ 8 թուրք և 4 հայ¹: Երիտթուրք զորքը սկսեց հետապնդել ապստամբությունյան պարագլուխներին բուն Խիզանում: Վերջիններս, ցրելով իրենց հրոսակախմբերը, ժամանակավորապես թաքնվեցին գավառի լեռնային մասերում: Ապստամբությունյան պարտությունից հետո կախաղան հանվեցին 13 քուրդ չեյխ ու ցեղապետ, ինչպես և «համիդիե» իռեգուլյար հեծելազորի երեք հարյուրապետ: Դրանց թվում էին Սեիդ Ալին, նրա որդի Սյուլհեդդինը², չեյխ Շահաբեդդինը, Մահմեդ Շիրինը, մուլա Մուհեդդինը, հաջի Հայրոն, Ալի աղան³:

Քրդերի շարժումը բոլոր նախադրյալներն ուներ տարածվելու նաև Մուշի կողմերում, ինչպես և Վանի նահանգի արևմտյան գավառներում, բայց Բիթլիսում կրած պարտությունը կանգնեցրեց շարժման հետագա ծավալումը:

Ջնայած ապստամբությունն արագորեն պարտվեց, բայց ակնհայտ դարձավ, որ Թուրքիայի առջև կանգնած կնճռոտ հարցերի թվին ավելացել է ևս մեկը՝ քրդականը:

Քրդական հակակառավարական ապստամբությունը ճնշելուց հետո թուրք մամուլը բազմակողմանիորեն վերլուծում, քննության էր առնում քրդական շարժման պատճառներն ու ընթացքը, միաժամանակ զրվատում հայերի բացասական դիրքը շարժման նկատմամբ:

Կ. Պոլսի «Ժամանակ» թերթը թարգմանաբար արտատպել էր թուրքական «Փեյեսամի» թերթի խմբագրականը Բիթլիսի անցքերի մասին, ուր ասված էր.

«Բիթլիսի դէպքերը իրապէս մարդու սիրտը արյունոտեցին: Օսմանցիների ամէնամեծ սխալը իրենց միջազգային դիրքը չըմբռնելը և միշտ գիտցած-չգիտցած թշնամիներու ձեռք գործիք ըլլալն է: Գոհունակութեան արժանի է, որ Բ. Դուռը անմիջապէս հարկ եղած միջոցներուն դիմած է, բայց մեր կարծիքով այդ հիվանդութիւնը ավելի հիմէն դարմանելու է: Այս աղետներուն

¹ ՏՆՍ «Աւետարեք», № 17, 25 ապրիլի 1914 թ.:

² ՏՆՍ Վ. Ա. Բայբուրդյան, Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում, Երևան, 1989, էջ 312:

³ ՏՆՍ «Բիւզանդիոն», 9 հոկտեմբերի 1914 թ.:

պատճառը մեկ կողմէ տգիտութիւնն է և միւս կողմէ տնտեսական պայմանները: Այս երկու փորձանքները իրարու վրայ բարդելուն պէս՝ հասարակութեան մեջ ոչ իմացականութիւն և խղճահարութիւն և ոչ ալ կրօնի, հայրենիքի նման բարձր զգացումներ կանան:

Այս դեպքերը շրջապատող մոայլութեան մէջ եթէ լոյս մը կայ, այդ ալ այս անգամ մեր հայ հայրենակիցներուն՝ երկրին լուսավոր տարրերուն հետ մէկտէյ՝ կառավարութեան կողմը բռնելն է: Ահապասիկ այս յաջողութիւնը միմիայն արդարութեան և սահմանադրութեան արդյունք է: Այժմ իր հայրենիքը սիրող ամէն օսմանցի մաղթելու է, որ Նուպար փաշային կողմէ անգամ անցեալները չափազանց գովեստի արժանացած բարենորոգումներու ծրագիրն օր առաջ գործադրուի, վերջ դնելու համար այլևս այսպիսի չարժումներու»¹:

Բայց ապստամբութիւնից հետո նման հայանպաստ հրապարակումները հազվադեպ էին: Թվում էր, թե քրդական ապստամբութեանը հայերի չմասնակցելը վերջիններիս հանդեպ ինչ-որ չափով դեպի դրականը կփոխի թուրքերի վերաբերմունքը: Բայց այդպես չեղավ: Հայերին նոր հարվածներ հասցնելը նրանց համար խնդիր չէր:

1913 թ. վերջերին թղթարարական հայ նախարարը 1914 թ. համար նոր դրոշմանիշներ պատվիրելուց առաջ նրանցից մեկի վրա թույլատրել էր պատկերել նաև հայերեն տառեր: Ազգայնական մամուլում դա առաջ էր բերել զայրույթի իսկական փոթորիկ: Թերթերի էջերում տպագրվում էր հայկական տառեր կրող այդ դրոշմանիշը, որին ուղեկցվում էին համապատասխան հակահայկական «լուսաբանություններ»: Համալսարաններից ու պետական դպրոցներից մինչև թուրք հասարակության ներքնախավերը քննարկում էին այդ «չլսված ու չտեսնված» բանը: «Ո՞վ կարող է հաշտվել այսքան խայտառակության հետ... նախարարին պետք է անմիջապես ենթարկել ամենածանր պատասխանատվության»², - լսվում էր ամեն կողմից:

¹ «Ժամանակ», 24 մարտի 1914 թ.:

² «Աշխատանք» (Վան), № 16, 15 փետրվարի 1914 թ.:

Թուրք երիտասարդների մի այլ խումբ, անհանդուրժողական նույն ոգուց մղված, ամիսներ ի վեր օրը ցերեկով հարձակումներ էր գործում մայրաքաղաքի քրիստոնեական գերեզմանատների վրա, ջարդում տապանաքարերը կամ մուրճերով վերացնում դրանց վրայի գրերը (որովհետև Թուրքերեն չէին): Թուրքերի մի քանի խմբեր մտնում էին կինոդահլիճներ, պատռոտում վարագույրները, ջարդում սարքավորումները, կովամարտեր սարքում ահաբեկ հանդիսատեսների առջև, պահանջում կինոնկարների բացատրությունները գրել միայն Թուրքերեն: Եվ այդ ամենը տեղի էր ունենում ոստիկանություն աչքի առաջ:

Մեծապես խստացվեց զրաքննությունը Հայաստանի նահանգներում: Առաջիններից մեկն արգելվեց Ավետիս Ահարոնյանի «Ազատություն ճանապարհին» գիրքը, որից հետո՝ Հայ գրողների բոլոր Հայրենասիրական գործերը: Փաստորեն, վերահաստատվում էր արդուլհամիդյան ժամանակների ռեժիմը, և երևան էր զալիս ցենզորը՝ իր անսահմանափակ լիազորություններով¹:

1914 թ. մարտ ամսից սկսած՝ գնալով ավելի ուժեղացան Բ. Դռան և ընդհանրապես տարբեր մակարդակների Թուրք պաշտոնյաների ճնշումները Հայ ազգային իշխանությունների, Հայ բնակչության նկատմամբ:

Ուրիշում փոխմյուզիր Մեհմեդ էֆենդին սպանվել էր անհայտ մարդկանց ձեռքով, որին հետևել էին անլուր խստություններ ու անթիվ ձերբակալություններ Ուրիշում և Սասունում: Էրզրումի Քեոփրի-քեոյում գտնվել էր մի ոստիկանի դիակ, և ահա դարձյալ՝ անմեղ հայերի նկատմամբ բռնություններ, ձերբակալություններ, ծեծ ու ջարդ²:

Թվում էր, թե քաղաքական ազատությունների համեմատ մամուլի ազատությունը դեռ խեղդված չէր: Բայց ավերիչ ձեռքը դրան էլ հասավ. անհրաժեշտ էր լռեցնել հայկական մամուլի բողոքի ձայնը:

¹ Տե՛ս «Դրօշակ», № 1, հունվար, 1914, էջ 6-7:

² Տե՛ս «Աշխատանք» (Վան), № 24 (170), 12 ապրիլի 1914:

Հայկական մամուլի օրգաններից առաջինը 1913 թ. հունվարի 26-ի համաձայնագրից հետո զոհ գնաց Դաշնակցության Կարինի օրգան «Յառաջը»: Բ. Դռան հրահանգով ապրիլի սկզբին դադարեցվեց թերթի տպագրությունը՝ «վնասակար հրատարակություն» պատճառաբանությամբ: Դա նախանշան էր, որ նույն մեղադրանքով չուտով փակվելու են հայկական մամուլի «վնասակար» նորանոր օրգաններ:

«Յառաջ»-ի փակման առթիվ «Աշխատանքը» գրում էր. «Երբե՛ք հայերու ձայնը չպիտի լռէ եւ երբե՛ք հայերու բողոքները չպիտի խեղդուին բռնի միջոցներով, ինչպէս որ անոնք չլռեցին համիտեան սարսափներու ներքեւ: Ընդհակառակը, իւրաքանչիւր հարուած որ կուգայ խախտելու սահմանադրական ազատութիւնները՝ իւրաքանչիւր բռունցք որ կը բարձրանայ հայ ազգի իրաւունքներուն եւ զանոնք պաշտպանող մամուլին դէմ, աւելի ու աւելի կը զօրացնէ արդարութեան եւ իրաւունքի համոզումը հայերու մէջ: Եթէ Պոլսոյ հայ մամուլը լռեցնեն, Կարինինը պիտի պօռայ, եթէ Կարնոյ «Յառաջ»ը փակեն, Վանի «Աշխատանք»ը պիտի բողոքէ եւ եթէ մամուլի ազատութիւնը վտարեն այս երկիրներէն դուրս՝ ազատ խօսքը օտար հորիզոններէն պիտի պօռայ, պիտի քննադատէ, պիտի երեւան հանէ մեր պետական ախտաւոր կազմի մերկապարանոց պատկերը եւ այն անհաշիւ բռնութիւնները որոնք կը գործուին յանուն օրէնքի եւ պետական իրաւունքի»¹:

Թուրք ազգայնականների «ազգասիրական գործը» դրանով չէր վերջանում: Ամենուրեք հնչում էր «Տնտեսական գերազանցությունն առնել քրիստոնյաներից» կոչը: Ինչո՞ւ թուրքերն իրենց դրամը քրիստոնյաներին պիտի տան... Եվ ահա սկսվեց «տնտեսական զարթնումի» կոչերի արձագանքը՝ «Բոյկոտ հույն և հայ առևտրականների դեմ»: Այս առիթով շուկաները, խանութները, փողոցները ողողվում էին իսլամության և թրքության գաղափարներով լեցուն թռուցիկներով, որոնց հրահրումով մայրաքաղաքում և այլուր ջարդվում էին քրիստոնյաների խա-

¹ «Աշխատանք», № 24 (170), 12 ապրիլի 1914 թ.:

նութների դռներն ու պատուհանները, իսկ թուրք առևտրականներն ու խանութպաններն ընդլայնում էին իրենց գործը: Այս բոլորի և սարսափի մթնոլորտը թուրք թեթերից մեկն անվանել էր «Վերածննդի փայլուն ապացույց»¹:

**ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ՊԱՌԼԱՄԵՆՏԻ ՀԵՐԹԱԿԱՆ
ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ:
ՀԱՅ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԵՐԱՇՈՒՄԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՄԱՆ ՎԱՌՃԱՆԸ**

Իր տեղում խոսվել էր այն մասին, որ 1913 թ. սկզբներից մեկնարկել էին թուրքական պառլամենտի պատգամավորական ժողովի հերթական ընտրությունները, որոնք Իթթիհադի կոմիտեի որոշման համաձայն՝ տեղի էին ունենում ոչ թե մի որոշակի օրում, այլ ամբողջ 1913 թ. ընթացքում և 1914 թ. առաջին չորս ամիսներին:

Ի տարբերություն նախորդ պառլամենտական ընտրությունների՝ այս անգամ նախընտրական գործընթացն ընթանում էր համեմատաբար հանգիստ:

Հայոց պարագայում դրան նպաստում էր այն հանգամանքը, որ 1913 թ. հունիսի սկզբից նրանք սկսել էին համերաշխական շարժում, որի նպատակներից մեկը պատգամավորական ժողովի ընտրություններում ազգային մի բլոկով հանդես գալն էր:

Դեռևս 1913 թ. հոկտեմբերին Հայոց պատրիարքարանը հանդես եկավ կառավարությանն ուղղված հատուկ թագրիրով՝ պահանջելով հաշվի առնել կայսրությունում ապրող ավելի քան երկու միլիոն հայերի թիվը և պառլամենտում նրանց տալ 20 տեղ, ինչպես նաև թույլ տալ, որ Հայ ընտրելիների ցուցակը կազմի Հայոց պատրիարքարանը:

«Հայոց պատրիարքարանը, - գրում էր «Բյուզանդիոնը», - թագրիր մը ներկայացուցած է կառավարութեան, որով երկու

¹ Տե՛ս «Աշխատանք», № 16, 15 փետրվարի 1914 թ.:

բան կպահանջե, այսինքն ընտրելի հայ երեսփոխաններուն թիվը համեմատական ըլլա հայ ժողովուրդին թիվէն եւ այդ երեսփոխանները հայոց կողմէ ընտրվին...»¹:

Պատրիարքարանի այս թագրիրը չատ աղմուկ հանեց: Երիտթուրքերը հայոց պատրիարքարանի պահանջը «քաղաքական կուսակցութիւններ զոյության դարում» նախ համարեցին անհեթեթ, որից հետո «սահմաններ չճանաչող հայեր» պիտակով հանդես եկան իթթիհադական մամուլը և ղեկավար գործիչները: Վերջիներս համաձայն չէին 20-21 աթոռ տալու հայերին, ինչպես նաև թույլ տալու, որ հայ ընտրելիների ցուցակը կազմեր հայոց պատրիարքարանը: Իթթիհադական նշանավոր գործիչ Հուսեին Զահիդը «Թանինում» գրում էր.

«Հայոց պատրիարքարանի այս բաղձանքը եթե իրագործվի, երեսփոխան ժողովի խմբակցութիւնները պիտի փոխվեն ազգայնական խմբակցութեանց եւ այն ատեն իրարու պիտի բաղխին ոչ թե մտքերը, այլ ազգերը: Հայ երեսփոխանի մը արտայայտած միտքն ու խօսքերը, ընդհանուր հայ ազգին խօսքերը պիտի ըլլան. որեւէ կողմէ հայ երեսփոխանի դեմ հարձակում մը պիտի վերագրվի ընդհանուր ազգին եւ հավաքական զգացմունքներն անկարելի վիճակի պիտի հասնին...»²:

Թուրքահայութեան ընդհանուր թիվը հաշվելով 1600000³ ըստ այդմ երիտթուրքերը պառկամենտում հայերին հասնող պատգամավորների թիվը հաշվում են 16: Բայց այդ թիվն էլ նրանք հայերի համար համարում են չռայութիւն և նրանց նախատեսում են 10 պատգամավորական տեղ:

1913 թ. նոյեմբերին իթթիհադական կառավարութիւնը արդարադատութեան նախարարութեան միջոցով հետ ուղարկեց ընտրութիւնների պահանջի մասին հայոց պատրիարքարանի թագրիրը այնպիսի վրդովեցուցիչ և վիրավորական եղանակով, որի նախադեպը չէր եղել պատրիարքարանի և կառավարութեան հարաբերութիւններում: Թագրիրին կից գրութեամբ կա-

¹ «Քիւզանդիտն», № 5193, 8 (21) նոյեմբերի 1913 թ.:

² Հուսեին Զահիդի այդ հոդվածի մասին տե՛ս նույն տեղում:

ռավարութիւնը սպառնացել էր այլևս չպատասխանել պատ-
րիարքարանի թագրիրներին: «Կառավարութեան այդ ընթացքը
նախատինք մըն է ուղղուած ամբողջ Հայ ազգի Հասցէին, անոր
քաղաքակրթական ճիգերուն ու անոր արդար ու յառաջդեմ
պահանջներուն»¹, - գրում էր ՀՅ դաշնակցութեան Վանի օրգան
«Աշխատանք» թերթը:

Մյուս կողմից, թուրք մամուլը, ի դեմս «Թանին», «Թասֆիրի
էֆրեար» և «Թերջիմանի Հագրգաթ» իթթիհադական շովինիս-
տական օրգանների, անշուշտ քաջալերված Հայ ազգի Հանդեպ
կառավարութեան բռնած արհամարհական դիրքից, Հայութեան
և Հայ ազգի Հանդեպ գործածում էին այնպիսի նախատական և
սպառնալից լեզու, որ ի Հայտ էին բերում թուրքական Հրապա-
րակագրութեան ախտավոր վիճակը, և եթե նույնը փորձեր անել
Հայկական մամուլը, կդատապարտվեր մշտական լուռութեան:

Մնալով անտարբեր թուրք Հակահայ մամուլի գրգռիչ ու ամ-
բոխավար հողվածների հանդեպ՝ կառավարութիւնը Հայկական
թերթերին միաժամանակ արգելում էր՝ «ճշմարտութեան Հակա-
ռակ» հողվածներ և նյութեր հրապարակել բարենորոգումների
խնդիրների շուրջ, չխոսել Հայկական պահանջների մասին: Եվ
այս ակնհայտ աչառութեան շնորհիվ թուրքական մամուլը դար-
ձել էր աներևակայելի սանձարձակ: Դրանով էր բացատրվում,
որ բազմաթիվ թուրքեր սպառնալի ու Հայհոյախառն նամակներ
էին հղում պոլսահայ թերթերին՝: «Ազատամարտ» թերթի
խմբագիրների հասցեներով ուղարկված նամակների հեղինակ-
ները, օրինակ՝ պահանջում էին որևէ խոսք չտպագրել բարենո-
րոգումների մասին՝ հակառակ պարագայում խոստանալով
ավերել տպարանը և ջարդուփշուր անել խմբագրատունը:

Դաշնակցութեան Վանի օրգան «Աշխատանքը» գրում էր.
«Հայ ազգը հաստատապէս որոշած է ապրիլ ու չնահաջել իր
պահանջներէն՝ ոչ մերժումներու եւ ոչ ալ ջարդե ու կոտորածի
սարսափներուն առջեւ եւ ապրիլ ուրիշներու հետ հաւասար
իրաւունքներով եւ հաւասար պարտականութիւններով... Մենք

¹ Տե՛ս «Աշխատանք», № 5, 30 նոյեմբերի 1913 թ.:

կը յայտարարենք ի լուր աշխարհի թե ունինք պահանջներ այս երկրի չահերուն ու փրկութեան ի նպաստ եւ չափտի դադրինք զանոնք հետապնդելէ ոչ մեկ բռնութեան, ոչ մեկ ջարդի եւ ոչ մեկ կոտորածի առջեւ, որովհետեւ համոզուած ենք, թէ կը կատարենք քաղաքակրթական գործ մը այս բարբարոս ու խաւար երկրամասի մէջ»¹:

Հայկական բոլոր չորս քաղաքական ուժերը պայմանավորվել էին, որ չեն մասնակցելու պառլամենտի ընտրութիւններին, եթե մերժված մնան Հայ պատգամավորական տեղեր ունենալու Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի նվազագույն առաջարկները:

Ինչպես ասվեց, 20 պատգամավոր ունենալու Հայոց պատրիարքարանի պահանջն Իթթիհադի կողմից մերժելուց և 16 տեղ տալու նրա խոստումից հետո Հայկական կուսակցութիւնները Համաձայնութեան էին եկել, որ եթե այդ խոստումը վերածվի որոշման, ապա իրենք չափտի մասնակցեն ընտրութիւններին, այսինքն՝ իրենց շարքերից չեն ներկայացվելու թեկնածուներ: Միաժամանակ, ներքին հակասութիւնները բորբոքելուց խուսափելու համար նրանք Համաձայնութիւն էին հայտնել, որ ընտրութիւններին մասնակցելու է միայն պատրիարքարանը, և ինքն էլ առաջադրելու է պատգամավորական թեկնածուներ: Բացի այդ կուսակցութիւնները պատրիարքարանին հավաքաբար առաջարկել էին հաստատուն մնալ Իթթիհադի կողմից խոստացած 16 տեղի վրա՝ նրանցից 12-ին անպայման ազգային ցանկով ընտրելու պայմանով: Դրանից բացի, կուսակցութիւնները պահանջել էին, որ ազգային ցուցակ ընդգրկված բոլոր թեկնածուները ստորագրութիւն տային, որ եթե Իթթիհադը չկատարի իր խոստումը և 16 թիվն իջեցնի, ապա ընտրվելուց հետո չափտի գնան խորհրդարան:

Կուսակցութիւնները Ազգային ժողովի Քաղաքական ժողովին առաջարկել էին՝ նրա անկողմնակալութեանը չվնասելու համար իր անդամներից ոչ մեկի թեկնածութիւնը չդնի քվեարկութեան: Կուսակցութիւնների անդամներին նույնպես խիստ

¹ «Աշխատանք», № 5, 30 նոյեմբերի 1913 թ.:

զգուշացվել էր անհատապես չառաջադրել իրենց թեկնածությունը, այլապես պիտի համարվեին իրենց կուսակցությունից արտաքսված:

Կուսակցական թերթերը, Կ. Պոլսից ու գավառներից սկսած մինչև Ամերիկա և արտասահմանյան այլ զաղութներ, ամենաբուռն ոգով պաշտպանեցին այս որոշումները¹:

1913 թ. դեկտեմբերի կեսերին Իթթիհադի կոմիտեն Հայոց պատրիարքին առաջարկեց շարունակել բանակցությունները պառլամենտում Հայ պատգամավորների թվի շուրջ:

Թուրքերի ու Հայերի լարված փոխհարաբերություններում նկատված որոշ մեղմացման պայմաններում Հայոց պատրիարքը վերսկսեց իր կանոնավոր կապերը կառավարության հետ և շարունակեց բանակցել Իթթիհադի կոմիտեի հետ:

Երկու կողմերը կնքում են համաձայնագիր, որի հիման վրա առաջիկա պառլամենտում Հայերը պետք է ներկայացվեին 16 պատգամավորով, որոնցից երկուական պատգամավոր ընտրվելու էին Կ. Պոլսից, Վանից, էրզրումից և Բիթլիսից, իսկ մնացած 4 տեղի համար պատգամավորներ էին ընտրվելու տարբեր տեղերից:

Բայց պառլամենտում 16 տեղ ունենալու Բ. Դոան և Հայոց պատրիարքարանի միջև ձեռք բերված համաձայնությունը հանդիպեց Հայ կուսակցությունների խիստ դժգոհությանը: Նրանք գտնում էին, որ պատրիարքարանը կառավարությունից պետք է պահանջի պատգամավորական առնվազն 20 տեղ: Բայց կառավարությունն այս անգամ էլ մերժեց պատրիարքարանի ներկայացրած այդ պահանջը, որի պատճառով վերջինս խզեց իր հարաբերությունները նրա հետ, իսկ ժողովրդի բոլոր խավերը որոշեցին բոյկոտել պառլամենտական ընտրությունները²: Քանի որ հունվարի 26-ի համաձայնագրից հետո Հայության մեջ մեծ հույս էր արթնացել, ուստի բարեպատեհ զուգադիպությամբ Հայ բաղադական կուսակցությունների ներկայացուցիչները, իրենց

¹ Տե՛ս «Պահակ», № 13, 14 մայիսի 1914 թ.:

² Տե՛ս «Nour», № 6, 8 փետրվարի 1914 թ.:

հերթին նիստ գումարելով, քննարկեցին օսմանյան երրորդ պառլամենտական ընտրությունների խնդիրը և քվեարկությամբ ընդունեցին հետևյալ որոշումները.

Ա) Թուրքիայի Հայոց ընդհանուր թվին համապատասխան 20 Հայ պատգամավորական աթոռներ ունենալ օսմանյան պառլամենտում, Բ) Հայ պատգամավորների թեկնածուները ներկայացնել Հայոց կողմից, Գ) Հայերն իրենք պետք է մատնանչեն այն տեղերը, ուր Հայ պատգամավորներ պիտի ընտրվեն, Դ) Կառավարությունը պետք է խոստանա, որ խորհրդարանին է ներկայացնելու ազգային պատգամավորների ընտրության կարգի օրինագիծ, Ե) Բ. Դուռը պետք է անմիջապես հրահանգ ուղարկի՝ հետաձգելու ընտրություններն այն հայաբնակ վայրերում, ուր ընտրվելու են Հայ պատգամավորներ, Ջ) Այս ամենը և ուրիշ նմանօրինակ պահանջներ իրագործելու համար Ազգային կենտրոնական վարչության կողմից նշանակված ընտրական հանձնաժողովը սրբազան պատրիարքի գլխավորությամբ անմիջապես պետք է բանակցություններ սկսի կառավարության հետ¹:

Հայ քաղաքական կուսակցությունների համատեղ ընդունված այս որոշումները հանձնվեցին Ջավեն պատրիարքին, որը դրանք գտավ համապատասխան ազգային վարչության որդեգրած՝ ընտրությունների բոյկոտից հրաժարվելու ուղղությանը, ուստի և պատրիարքարանի գործավար Գամբեր էֆ. Շիրինյանի միջոցով ներքին գործոց նախարար Թալեաթ բեյից խնդրեց ժամադրություն՝ պառլամենտական ընտրությունների առթիվ ընդհատված բանակցությունները վերսկսելու համար: Հանդիպումը նշանակվեց հունվարի 28-ին:

Նշանակված օրը Թալեաթ բեյն ընդունեց պատրիարքին: Սիրալիք ընդունելության ժամանակ նա հավանություն տվեց իրեն ներկայացրած բոլոր պահանջներին և խոստացավ նույնությամբ գործադրել դրանք:

Հատկապես դժվար լուծելի էր Հայ պատգամավորների ընտ-

¹ «Դալլայիկ», (Կ. Պոլիս), № 10 (197), 29 (11) հունվարի 1914 թ.:

րության տարածքների հարցը, քանի որ հայաչափ վայրերի մեծ մասում (Ամասիա, Տիգրանակերտ, Հալեպ և այլն) հայերի կողմից ընտրությունները բոլկոտելու պատճառով տեղի էին ունեցել քվեարկություններ և ընտրվել էին թուրքեր, քրդեր ու արաբներ: Ձնայած դրան՝ Թալեաթը խոստացավ ելք գտնել՝ հայ թեկնածուների ընտրությունները կազմակերպել ուրիշ վայրերում և ամբողջացնել պատրիարքարանի պահանջած 20 տեղը:

Պատրիարքը շնորհակալություն հայտնեց Թալեաթին՝ ներկայացրված բոլոր պահանջներն ընդունելու համար, իսկ վերջինս, դրանից գոհ, կրկին շեշտեց, թե ամեն ինչ կարվի, որ «մեր հայ եղբայրները հուսախաբ չլինեն»¹:

Վերադառնալով Թալեաթի մոտից՝ Ջավեն պատրիարքն անմիջապես հրավիրեց ընտրական հանձնաժողովի նիստ, ուր համարձուժում Պոյաճյանին, Հարություն Շահրիկյանին և Տիրան երկանյանին հանձնարարվեց բանակցություններ վարել Իթթի-հադի կոմիտեի հետ և նրան ներկայացնել ազգի թեկնածուների ու ընտրավայրերի ցուցակները:

Իթթիհադի հետ բանակցությունների ընթացքում համաձայնություն ձեռք բերվեց կազմակերպել 20 հայ պատգամավորների ընտրությունները հետևյալ վայրերում՝ Կ. Պոլսից՝ 2 հոգի, Կարինից (էրզրում)՝ 2, Վանից՝ 2 և 1-ական Բաղեչից (Բիթլիս), Մուշից, Նարբերդից, Սեբաստիայից, Ջմյունիայից (Իզմիր), Նիկոմեդիայից, Սիսից, Կեսարիայից, Շապին-Գարահիսարից, Ռոդոսթոյից և Տրապիզոնից: Մյուս հայ պատգամավորները ևս այդ նույն տեղերից պիտի ընտրվեին որոշ տեխնիկական հարցեր լուծելուց հետո:

Բայց ընդամենը օրեր անց Թալեաթը հրաժարվեց իր խոստումից և 16 պատգամավորական տեղը միանգամայն բավարար համարեց հայերի համար, միաժամանակ առաջարկեց որքան հնարավոր է չուտ ներկայացնել պատգամավորական թեկնածուների ցուցակը:

Հենց այդ ժամանակ էր, որ հայոց մեջ 1913 թ. ամռանը

¹ «Դալայլիկ», (Կ. Պոլիս), № 10 (197), 29 (11) հունվարի 1914 թ.:

սկսված միջկուսակցական համերաշխական շարժումը ճեղքվածք տվեց: Դարձյալ գլուխ բարձրացրեց հայկական ավանդական անհամերաշխությունը: Հայկական չորս կուսակցությունների ժամանակավոր մերձեցումը բախվեց պառլամենտական ընտրությունների փորձաքարին: Օրեր անց նույն կուսակցությունների ներկայացուցիչները, որոնք ստորագրել էին վերոհիշյալ որոշումների տակ, աթոռափառքից և պառլամենտի անդամներին հասանելիք գումարներից հրապուրված, մոռացան ամեն բան, նույնիսկ պատիվ ու արժանապատվություն:

Օսմանյան պառլամենտական ընտրությունների չուրջ ծագած խնդիրը երևան հանեց հայ քաղաքական կուսակցությունների անչահախնդրության ու բարոյականության արժանիքը, նրանց պայքարի դիմադրողականության աստիճանը: Որքան կշահեր ազգը, եթե հայ կուսակցությունները շարունակեին ամրապնդել սկիզբ առած համերաշխական շարժումը, այլ ոչ թե այն խեղդեին դեռ բարուրում:

Միջկուսակցական համերաշխական ժողովի որոշումն առաջինը խախտեցին դաշնակցականները: Այդ ժողովի դաշնակցական երկու ներկայացուցիչներից մեկը՝ Ակնունին (Նաչատուր Մալումյան), հայտարարեց, թե սխալ է կուսակցությունների չմասնակցելը պառլամենտական ընտրություններին, և պատգամավորի համար առաջարկեց իր թեկնածությունը: Համերաշխական ժողովի մյուս դաշնակցական անդամը՝ Ատոմը (Հարություն Շահրիկյան), որը սկզբում բուռն հակադարձեց Ակնունուն, ի վերջո տեղի տվեց:

Ռամկավարների ներկայացուցիչ Քելեկյանը, որը նույնպես սկզբում անպատվություն անվանեց Դաշնակցության այդ նշանավոր դեմքերի կատարած քայլը, երկու օր անց իր կուսակցության անունից հայտարարեց, թե հարկավոր է «նախկին բոլոր որոշումները մէկդի նետել», և որ իր կուսակցության կողմից ինքը նույնպես առաջադրվելու է պառլամենտի պատգամավորական ժողովի թեկնածու¹:

¹ Տե՛ս «Պահակ», (Բոստոն), № 13, 14 մայիսի 1914 թ.:

Միջկուսակցական համերաշխական ժողովի երկու ներկայացուցիչներն էլ, իրենց հերթին, որոնք «զգուանք կը յայտնեն թեկնածու տալու տեսակէտին դէմ», վերջին պահին պաշտպանեցին դաշնակցականների և ռամկավարների տեսակետը, միաժամանակ հայտարարեցին, որ եթե Դաշնակցութիւնը թեկնածու չտար, իրենք նույնպես չէին տա, բայց այժմ, երբ նա որոշել է թեկնածու տալ, ուստի «ի սեր համերաշխութեան՝ թեկնածու կտան»¹:

Եվ սկսվեց 16 տեղի համար ընտրելիների ցուցակների կազմումը առանձին-առանձին: Հայոց պատրիարքարանն էլ իր հերթին կազմեց ընտրութիւնների իր «ազգային ցուցակը»:

Նրանք բոլորը վերադարձան նախորդ տարիների հակոտնյա դիրքերին: Նախկինում նույնպես պոլսահայերն ու սրանց հետևող գավառահայերը չափից ավելի զբաղվում էին պատգամավորական աթոռների խնդրով և երկար ձգձգվող սաղիմական վեճերով, քան ազգային ցավերով: Պատգամավոր դառնալու պատճառներից մեկը, եթե ոչ հիմնականը, ինչպես նշվեց, ոսկիների (բարձր վարձատրութեան) փայլն էր:

Պառլամենտական աթոռներին ձգտող հայ գործիչների մեծ մասը տարիներ շարունակ այնպես էլ չկարողացավ ըմբռնել, որ իրենց զբաղեցնելով պառլամենտական աթոռների հրապույրով՝ դրանով իսկ կառավարութիւնը թուրքահայերի ուշադրութիւնը շեղում էր Հայաստանի կենսական հարցերից:

«Հորիզոն» թերթն իր 1914 թ. № 15-ում ճիշտ էր նկատում. «Ուրքա՛ն կոյր պետք է լինել չտարբերելու միմեանցից մի հիմնական հարց, ինչպիսիք է Հայկական ռեֆորմները եւ մի տասներորդական հարց, ինչպիսիք են պարլամենտում մէկ պատգամավոր աւելի կամ պակաս ունենալու հարցը»:

Տեսնելով հայկական քաղաքական դաշտի խոտոր վիճակը՝ երիտթուրքերն անցնում են գործի: Հայոց պատրիարքարանի կոնակին նրանք Դաշնակցութեանը հիշեցնում են իրենց անցյալ դաշինքը և առաջարկում են այն նորոգել ու հասցնել ընտրական

¹ Տե՛ս «Պահակ», (Բոստոն), № 13, 14 մայիսի 1914 թ.:

բլուկի: Դաշնակցությունն ընդառաջում է Իթթիհադին և պատ-
րիարքարանի առաջարկած ընտրելիների ցուցակի դեմ առա-
ջարկում Դաշնակ-Իթթիհադ բլուկի ընտրելիների ցուցակ: Եվ դա
այն դեպքում, երբ դաշնակցությունը պաշտոնապես խզված էր
Իթթիհադից: Նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ Դաշնակ-
ցությունը դեռևս ոչ բոլոր վիլայեթներ էր մուտք գործել, ինչպես
նաև այն, որ Իթթիհադ կուսակցության մեջ մտնում էին նաև
հայ անդամներ, ուստի երիտթուրքերի ղեկավարությունը Դաշ-
նակցությանը տվեց միայն 7 տեղ՝ մնացածը վերապահելով
Իթթիհադի անդամ հայերին:

Քանի որ պառլամենտի լեզուն թուրքերենն էր, և որովհետև
դաշնակցականները թուրքերենին լավ տիրապետող մարդ չու-
նեին, ուստի իրենց տրված 7 տեղերից մեկը հարկադրված դի-
ջում են Գրիգոր Զոհրապին: Մնացած 6 տեղի վրա ընտրվում են
Վարդգես Սերենկույանը և Գարեգին Փաստրմաճյանը (էրզ-
րումի վիլայեթից), Գեղամ Տեր-Կարապետյանը (Մուշից), Վա-
հան Փափաղյանն ու Օննիկ Դերձակյանը (Վոսմյան, Վանից),
Նալբանդյանը (Սեբաստիայից):

Մնացած 9 աթոռների համար պայքար է սկսվում Հնչակի և
Սահմանադրական ուսակավարների միջև, բայց սրանք համա-
ձայնության են գալիս՝ միանալ Պատրիարքարանի կազմած
ցուցակին, որի դեմ պայքարում էր Դաշնակցությունը: Եռակողմ
այդ ցուցակից պառլամենտի անդամներ են ընտրվում Հնչակյան
Համբարձում Բոյաճյանը (Մեծն Մուրատ) և Սանասարյան
դպրոցի նախկին տեսուչ Մաղաթյանը, Հայ Իթթիհադականնե-
րից ընտրվում են Պետրոս Հալաճյանը, Ստեփան Զրաջյանը, Հ.
Խոլաքյանը, Օննիկ Իհսանը, Հարություն Պոչկեգենյանը, Տիգրան
Պարսամյանը և դոկտ. Նազարեթ Տաղավարյանը:

Հայկական գործող կուսակցություններից միայն Վերա-
կազմյալ Հնչակյան կուսակցությունը կարողացավ պահպանել
իր նկարագիրը և խիստ քննադատության տակ առավ մյուս
հայկական կուսակցությունների անվայել պահվածքը:

«Քանի մը աթոռի եւ դեղին ոսկիներով (նկատի ունի թուր-
քական պատգամավորական ժողովի անդամների աշխատա-
վճարը:– Հ. Ս.), հեռապատկերէն չլացած քաղաքական երեք

կուսակցութեանց մարդիկը... սկսան ամոթալի և իրարահալած պայքարը»¹, - գրում էր վերակազմյալների «Պահակ» (Բոստոն) թերթը: Արդյունքն այն եղավ, որ աթոռներն իրար ձեռքից խլելու համար կուսակցություններն սկսեցին միմյանց հանդեպ պատրաստել նորանոր սադրանքներ ու դավադրություններ²:

Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության կենտրոնական վարչությունը հրատարակեց «Սայթաքում» վերնագրով մի գրքույկ (Բոստոն, 1914 թ.), որում խոսք էր բացված «Համերաշխական շարժման» անկման գլխավոր պատճառների մասին, որը, իր նշանակությամբ անկարևոր լինելով, այնուամենայնիվ կարողացել էր դեպի ելման կետ չըջել սկսված գործընթացը:

Կատարվածն այնքան տգեղ էր, որ նույնիսկ ազգային կուսակցությունների մամուլի օրգանները այսպեսուհի էին իրենց դեկավարների այդ անընդունելի արարքը, որը հասցրել էր Համերաշխական շարժման տապալմանը: Նույնիսկ Դաշնակցության պաշտոնաթերթ «Դրօշակը» կատարվածը համարում էր «ամոթալի» ու «ազգավեր»: Թերթը գրում էր. «Վրդովեցուցիչ է, անհանդուրժելի է, որ ինքը զինքնին «ազգային կամք», «ազգային խղճատանք» հռչակող վարիչ մարմինները համերաշխութեան այնքան բեղմնավոր, այնքան պատկառանք ներշնչող գաղափարը այսքան անխղճորէն իրենց գժուձ, անպատիւ նպատակներին ծառայեցնեն: Զուելի է մտածել, որ վարիչ մարմինների մութ չահատակութիւնների, ստոր ինտրիգների շնորհիւ այսօր պարլամենտական անփառունակ աթոռների պայքարը գայ մթազնելու ազգային դատի չուրջը դեռ երէկ երկիւղածօրէն հսկումն կատարող ազգային յստակ, ազնիւ զգաստութիւնը: Արտասուելի է մտածել, որ գեղաճիծաղ Բօսֆօրի ափերին ճեմող ազգայինճիւղների համար ազգային համերաշխութիւն նշանակում է պարլամենտական աթոռին կապւած յիսուն ոսկի ամսականների բաշխումը ըստ քմաց եւ ըստ կամաց մի մոլորւած պատրիարքի:

¹ «Պահակ» (Բոստոն), № 14, 21 մայիսի, № 15, 28 մայիսի 1914 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

Ո՞ւր մնաց համերաշխութիւնը»¹:

Այսպիսով, անփառունակ վախճան ունեցավ Հայ ազգային կուսակցութիւնների ամբողջ պատմութեան ընթացքում միասնաբար գործելու միակ փորձը: Այն եղավ նաև վերջինը:

1914 թ. մայիսի 1-ին՝ 21 ամսվա երկար դադարից հետո, վերջապես բացվեց օսմանյան III խորհրդարանը:

Ընդունված կարգի համաձայն՝ արքայազն իշխանների ու գահաժառանգի հետ սուլթանը հանդիսավոր թափուրով եկավ պառլամենտ և արտասանեց գահակալական ճառ:

Սուլթանի ճառն իր բովանդակությամբ առանձնապես աչքի չընկավ, առաջ չբաշվեց որևէ նոր գաղափար կամ միտք: Բայց դրա փոխարեն պակաս չէր ինքնագոհ գովերգութիւնը. «ամեն ինչ արեցինք բանակը դորացնելու համար, կազմեցինք զինվորական դատարան, հերոսաբար հետ վերցրինք էղիրենն (Ադրիանուպոլիս), երկիրը բաժանեցինք հսկողութեան 6 շրջանների» և այլն: Սուլթանը, սակայն, ոչ մի խոսք չասաց Հայաստանի բարենորոգումների ընթացքի մասին²:

Խորհրդարանի բացման օրը Հայերից ընտրված պատգամավորներից ներկա էր 12 հոգի՝ Զոհրապը, Հալաճյանը, Գեղամ Տեր-Կարապետյանը, Տիգրան Պարսամյանը, Պոլկեղենյանը, Օննիկ Իսսանը, Հակոբ Խոլաբյանը, Ս. Զրաճյանը, Թումայանը, Նալբանդյանը, Վարդգեսը, Մաղաթյանը³:

Մի քանի ընտրական օկրուգներում Հայ պատգամավորների ընտրութիւններ դեռ տեղի չէին ունեցել:

Օսմանյան երրորդ խորհրդարանի բացումից մի քանի օր հետո՝ մայիսի 9-ին, Հայոց ազգային ժողովը գումարեց 1914-1915 թթ. նստաշրջանի առաջին նիստը:

Զավեն պատրիարքի բացման ճառից հետո ժողովը ձեռնարկեց դիվանի ընտրութեանը:

Դաշնակցական-ազատական բլոկն ամեն ինչ անում էր, որ դիվանի ղեկավար ընտրվի Հրանտ Ասատուրը, բայց ժողովի մե-

¹ «Դրօշակ», № 2-3 (238), փետրվար-մարտ, 1914, էջ 27:

² Տե՛ս «Դալայիկ», № 10 (197), 29 (11) հունվարի 1914 թ.:

³ Տե՛ս «Հորիզոն», № 101, 13 մայիսի 1914 թ.:

ծամասնություն ձայներով ընտրվեց Գաբրիել Նորատունկյանը: Ավելին, դիվանի կազմում չընտրվեց ոչ մի դաշնակցական:

Ազգային ժողովի դիվանի նոր կազմում ընտրվել էին՝ Ա ատենապետ՝ Գաբրիել Նորատունկյան (Կենտրոն), Բ ատենապետ՝ Հայկ Խոճասարյան (սահմ. ուսմ.), Գ ատենապետ՝ Համբարձում Պոյաճյան (Հնչակ.), Ա ատենադպիր՝ Հակոբ Ավետիսյան (Հնչակ.), Բ ատենադպիր՝ Արամ Անտոնյան (սահմ. ուսմ.), Գ ատենադպիր՝ Գևորգ Սիմքեչյան (սահմ. ուսմ.):

ՔՈՒՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՅԾԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԻԿՈԼԱՅ II ՑԱՐԻՆ

Հայաստանի բարենորոգումների ուսմ.-թուրքական համաձայնագիրը երկու երկրների մերձեցման համար ստեղծել էր բարենպաստ մթնոլորտ: Համաձայնագրի ստորագրումից անմիջապես հետո մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմը, Գուլկեիչին դիմելով, ասել էր, որ վավերագիրը «կնպաստի երկու պետությունների հարաբերությունների բարելավմանը»¹:

“Русское Слово” թերթի թղթակցի հետ ունեցած զրույցի ընթացքում Թալեաթ բեյը նշել էր, թե հայկական բարենորոգումների հարցի հաջող լուծումը հող է ստեղծել, որ Թուրքիան մերձենա Ռուսաստանին, և որ միևնույն կարծիքին են նաև մեծ վեզիրը և էնվեր փաշան²:

Այդ միտումը ողջունում էին թուրքահայերը, նրանց քաղաքական կազմակերպություններն ու պարբերականները: Այսպես, Կ. Պոլսում հրատարակվող Հնչակյան «Դալլայիկ» թերթը գրում էր. «Մենք առաջին ծափահարողը պիտի ըլլանք ուսմ և թուրք մերձեցման: Ուստի և ի սրտե կմաղթենք, որ մերձեցման նախաքայլերն առաջնորդեն դեպի իրարհասկացողութիւն, դեպի փոխադարձ գործակցութիւն»³:

¹ «Բարենորոգումները Հայաստանում», էջ 101:

² Հողվածի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս «Մշակ», № 35, 18 փետրվարի 1914 թ.:

³ «Դալլայիկ» (Կ. Պոլիս), № 29, 16 մարտի 1914 թ.:

Ուուս-թուրքական հարաբերություններում նկատվող մերձեցումն իր հերթին նպաստում էր հայ-թուրքական լարված հարաբերությունների մեղմացմանը:

Դեռ փետրվարի 7-ին Կ. Պոլսում ֆրանսիական գործերի հավատարմատարը իր արտգործնախարար Դումենդին հղած հեռագրում նշել էր. «Թուրքերի և հայերի լարված հարաբերություններում նկատվում է իսկական թուլացում»¹:

1914 թ. ապրիլի սկզբներին Կ. Պոլսից հեռագրերը լուր էին բերել Թիֆլիս, որ նախարարներ Թալեաթ բեյը և էնվեր փաշան մտադիր են Պետերբուրգ գնալ: Մամուլը ենթադրություններ էր անում, թե ականհայտ է, որ Գերմանիան, ենթարկվելով Ռուսաստանի ճնշմանը, լքել է իր դաշնակցին և ընդունել հայկական բարենորոգումների ծրագիրը: Թուրք թերթերը հիշեցնում էին, որ վճռական պահերին իր դաշնակիցներին լքելու Գերմանիայի սովորությունը նոր բան չէ: Միաժամանակ ռուսական և եվրոպական լրագրերը նշում էին, որ բացառված չեն Թուրքիայի կտրուկ չրջադարձը և միանալը Եռյակ համաձայնություններ, մանավանդ որ թուրքաց ղեկավար չրջաններում այն կարծիքն է ստեղծվել, թե հայկական հարցի լուծմամբ այլևս վերացել են լուրջ տարաձայնությունները Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև²:

Ըստ հնավանդ սովորության, երբ ռուսական արքունիքը Պետերբուրգից գալիս էր Լիվադիա ամառանոց՝ հանգստանալու, թուրքաց սուլթանն այնտեղ էր ուղարկում մի պատվիրակություն՝ ցարի գալուստը ողջունելու համար:

1914 թ. գարնանը ցարական ընտանիքն արդեն մոտ երկու ամիս անցկացրել էր Լիվադիայում, երբ թուրքական սուլթանը այնտեղ ուղարկեց հերթական, բայց ոչ սովորական, այլ արտակարգ պատվիրակություն, որի կազմում էին Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյը, զինվորական նախկին նախարար, սուլթանի առաջին զենեռալ-ադյուտանտ Իզզեթ փաշան, ներքին գործերի նախարարություն ղեկնապետ Հասան

¹ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության...», էջ 364:

² «Դայալլիկ», № 29, 16 մարտի 1914 թ.:

Ֆեհմի բեյը, գլխավոր շտաբի փոխգնդապետ Շյուքրի բեյը, թարգման էսադ բեյը և Ալի բեյը: Պատվիրակությունը «էրթողրուլ» զրոսանավով Կ. Պոլսից Ղրիմ մեկնեց ապրիլի 26-ին՝ այնտեղ հանգստացող ռուսաց թագավոր-կայսր Նիկոկայ II-ին հանդիպելու համար: Լիվադիայում նա մնալու էր երկու օր:

Ապրիլի 27-ին «էրթողրուլ» նավը խարիսխ գցեց Յալթայի նավամատույցում: Ռուսական իշխանությունների ներկայացուցիչները պատվո պահակախմբով դիմավորեցին թուրքական պատվիրակությունը, որը տեղավորվեց Յալթայի հյուրանոցում: Կայսրի անունից պատվիրակությանը ողջունելու համար Լիվադիայից Յալթա եկավ Կովկասի փոխարքա կոմս Վորոնցով-Դաչկովը: Թուրքիայի պատվիրակության Ղրիմ այցի առթիվ այնտեղ եկան նաև Ռուսաստանի արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովը և Կ. Պոլսում ռուսաց դեսպան Միխայիլ Գիրսը:

Թուրքական մամուլն առանձին նշանակություն էր տալիս այդ այցին: Թերթերը նկատում էին, որ այս պատվիրակությունը նման չէ նախկիններին, սա ավելի պատկառելի է, քանի որ գլխավորում է Թալեաթ բեյը:

Բալկանյան պատերազմից առաջացած փոփոխությունները և՛ Թուրքիային, և՛ Ռուսաստանին ստիպում էին իրենց արտաքին քաղաքականությունը հարմարեցնել նոր իրողություններին: Ակներև էր, որ նախկին քաղաքականությունը որքան վնասակար էր Թուրքիային, նույնքան անօգուտ՝ Ռուսաստանին: Երկու երկրներն ունեին ընդհանուր չահեր, որոնք կարող էին հաստատուն հող ստեղծել միջպետական հարաբերությունների ապագա զարգացման համար:

Ապրիլի 28-ի առավոտյան Թալեաթ բեյին առաջնորդեցին Լիվադիայի մեծ պալատի այն սենյակը, ուր գտնվում էր թագավոր-կայսրը: Թալեաթի հետ ունկնդրությունը վերջանալուց հետո Նիկոկայ II-ը նույն պալատում հանդիսավոր ընդունեց պատվիրակությունը:

Այնուհետև տեղի ունեցավ ճաշկերույթ: Կայսրի աջ կողմում նստել էր Թալեաթ բեյը, ձախ կողմում՝ Իզզեթ փաշան: Սեղանի շուրջ նստած էին թուրքական պատվիրակության մյուս անդամները, Ռուսաստանի արտգործնախարար հոֆմեյստեր Սազոնո-

վր, Կ. Պոլսում պաշտոնավարող ոռուսաց դեսպան հոֆմեյստեր Գիրսը, Բաղդադի գեներալ-Հյուպատոսը, գեն. Դումրաձեն, Տավրիկյան (Ղրիմի) նահանգապետը և այլ պաշտոնական անձինք: Ճաշի ժամանակ կայսրը բաժակ բարձրացրեց սուլթան Մահմեդ V-ի երջանկության և օսմանյան պետության բարգավաճման համար¹:

Ի պատասխան թուրք պատվիրակների շնորհավորանքների՝ Նիկոլայ II կայսրն ասաց, թե ուրախ է հյուրընկալելու թուրք արտակարգ դեսպանությունը: Այնուհետև չեչտեց, թե ինքն ինչպես դեպի սուլթանը, նույնպես և թուրք ժողովուրդը տածում է բարեկամական զգացումներ ու անկեղծորեն ցանկանում նրանց հաջողությունն ու զարգացումը: Կայսրն ավելացրեց, թե թուրքական կառավարությունից ինքը որևէ ակնկալիք չունի, բացի մեկ բանից, այն է՝ որ նա իր սեփական տան մեջ տեր լինի և իր պետության մեջ իր իշխանությունն ուրիշների ձեռքը չտա. դա էլ ավելի գերազանց կնպաստի Ռուսաստանի և օսմանյան պետության միջև բարիդրացիական հարաբերություններին²:

Կայսրի այս ակնարկը վերաբերում էր նրան, թե Ռուսաստանում ինչպիսի՞ մեծ դժգոհություն էին առաջ բերել թուրքական կառավարության կողմից Լիման ֆոն Սանդերսի զինվորական պատվիրակությանը տված արտակարգ արտոնությունները:

Սազոնովը վկայում է, որ թուրքերի հետ զրույց վարելը դյուրին չէր: Թալեաթն ու Իզզեթը մեծ ուշադրությամբ լսում էին ոռուսական կողմի ասածները, բայց որևէ կարծիք չէին հայտնում՝ պատճառաբանելով, թե իրենք բոլորովին անտեղյակ են արտաքին քաղաքական խնդիրներից, որոնք, իբր, միանձնյա վարում էր վարչապետ Սայիդ Հալիմը: Մինչդեռ վերջինս որևէ դեր չունեի կառավարության մեջ, ուր ամեն ինչ որոշում էին Թալեաթը, էնվերը և Զեմալը³:

Այնուհետև խոսակցությունը դառնում է Հայկական հարցին:

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 92, 1 մայիսի 1914 թ.:

² Տե՛ս Շ. Դ. Сазонов, Воспоминания, Париж, 1927, էջ 160:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

Մ. Գիրսը չատ լավ էր ճանաչում Թալեաթին և Հենց սկզբից արտգործնախարարին զգուշացրեց, որ նրա ոչ մի խոսքին չպետք է հավատ ընծայել: Վերհիշելով այդ պահը՝ Սազոնովն իր հուշերում գրում էր, որ չփվելով Թալեաթի հետ՝ համոզվել էր, որ նրան «առանց չափազանցության կարելի է անվանել համաշխարհային պատմության գերագույն ոճրագործներից մեկը...»¹, որի բարի կամ չար կամքից էր կախված հայկական բարենորոգումների բախտը:

Սազոնովը թուրքերին ասում է, որ իր կառավարությունը մեծ կարևորություն է տալիս Հայաստանի բարենորոգումներին, որոնք կարող են թեթևացնել Ռուսաստանին սահմանակից նահանգների բազմաքանակ հայ բնակչության դրությունը: Այս հարցին անդրադառնալիս Թալեաթը շատ զուսպ էր և զգույշ: Եվ դա հասկանալի էր, քանզի հայկական նահանգների բարենորոգումների ձեռնարկը պատկանում էր Պետերբուրգին, մի բան, որ չափազանց անախորժ էր Բ. Դոան համար: Նույնիսկ այստեղ՝ Ղրիմում, Թալեաթը չէր թաքցնում իր հակակրանքը հայերի հանդեպ²:

Համոզվելով, որ նույնիսկ իրենց քաղաքավարական այցի ընթացքում ռուսական կողմը մտահոգ է Թուրքիայի հայերի ճակատագրով, Թալեաթի և պատվիրակության մյուս անդամների մեջ ավելի խորացավ հայերի՝ որպես ռուսների բազկակիցների նկատմամբ ատելությունը: Զուր չէ, որ անդրադառնալով թուրքերի Ղրիմ այցելության արդյունքներին՝ Երևանում հրատարակվող «Новор» թերթը գրում էր. «Ուշագրա՞ւ չէ միթէ, որ Պոլիսը փոխեց իր վերաբերմունքը դէպի հայկական այսպէս կոչւած բարենորոգումները Ղրիմ այցելությունից հետո»³:

Թալեաթ փաշայի գլխավորած թուրքական պատվիրակության այցը Լիվադիա, նրա հանդիպումները կայսրի և բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ բացառիկ երևույթ էին ռուս-թուրք հարաբերությունների վերջին տարիների պատմության մեջ:

¹ С. Д. Сазонов, Воспоминания, стр. 158-159;

² Նույն տեղում, էջ 162-163;

³ «Новор» (Երևան), № 20, 17 մայիսի 1914 թ.:

Այցի նպատակն էր՝ շոշափել Ռուսաստանի հետ հնարավոր դաշինք ստեղծելու ոռւսական կողմի տրամադրվածութիւնը: Ընդունելութիւնների ժամանակ ծավալված զրույցների ընթացքում երկու երկրների միջև ջերմ բարեկամութիւն հաստատելու ցանկութիւնների պակաս չէր զգացվում:

Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին միջազգային արեւնայում ստեղծվել էր ուժերի այնպիսի դասավորութիւն, որ Թուրքիան կարող էր դառնալ Ռուսաստանի դաշնակիցը:

Բանը, սակայն, այն էր, որ երիտթուրքական կոմիտեում և կառավարութիւնում միասնական կարծիք չկար պատմական այդ վճռորոշ պահին դեպի այս կամ այն մեծ տերութիւնը երկրի կողմնորոշման մասին: Երիտթուրք կառավարութեան անդամների տեսակետները երկփեղկված էին. նրանց մի մասը Թալեաթի հետ հակված էր դեպի Ռուսաստանը, իսկ մյուս մասը՝ Գերմանիայում զինվորական կրթութիւն ստացած և գերմանական պետական կարգերը երկրպագող էնվերի գլխավորութեամբ Թուրքիայի տեղը տեսնում էր Գերմանիայի գլխավորած եռյակ դաշինքի մեջ:

Թալեաթ բեյի ղեկավարած պատվիրակութեան այցը Լիվադիա կոչված էր նպաստելու Բ. Դուան անդամների և Թուրք հասարակական կարծիքի կողմնորոշմանը դեպի Ռուսաստան:

Այդ տեսակետից բնորոշ էր, որ Ղրիմում գտնվելու վերջին օրվա հանդիպումներից մեկի ժամանակ Թալեաթը խորամանկարար Սադոնովի ականջին շնչացել էր. «Ես ցանկանում եմ ձեզ լուրջ առաջարկութիւն անել. արդյոք ոռւսական կառավարութիւնը չի՞ ուզում դաշինք կնքել Թուրքիայի հետ»: Անակնկալի եկած և զարմացած Սադոնովը Թալեաթին հարցնում է, թե ինչո՞ւ նա նման կարեւորագոյն հարցը առաջ է քաշում հենց հիմա՝ պատվիրակութեան մեկնումի վերջին պահին: Թալեաթը պատասխանում է, որ, իրհարկե, արդեն ուշ է այդ հարցը քննարկման դնել, և որ ինքը պարզապէս ուզում էր իմանալ ոռւսական կողմի կարծիքը:

Բ. Դուան երկու թեւերի միջև եղած կարծիքների տարբերութիւնը, սակայն, այնքան մեծ չէր, որ առաջ բերեր խոր հակասութիւններ և հանգեցնէր կառավարական ճգնաժամի: Երիտ-

Թուրք կարիները միասնական ու միակամ էր երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը վերաբերող բոլոր հիմնական հարցերում: Կառավարությունը համակամ ու վճռական էր նաև հայկական բարենորոգումների ծրագիրը տապալելու խնդրում:

Պատահական չէ, որ դեպի մեծ տերությունները Թուրքիայի կողմնորոշման հարցում, ի վերջո, հաղթանակեց էնվերի գլխավորած պրոգերմանական թևը: Նրա գլխավորած ոճրախումբը անցավ ավստրոգերմանական իմպերիալիզմի ազդեցության տակ¹:

Ապրիլի 29-ին Սազոնովը «Россия» հյուրանոցում պաշտոնական նախաճաշ տվեց ի պատիվ Թուրք պատվիրակության, որին ներկա էին Գիրսը, Թուրքաց զբոսանավի սպաները, տեղական վարչության անձինք²:

Նույն օրը ոուսաց բարձրագույն պալատի կողմից պատվիրակությանը ընդունելություն տրվեց կայսերական «Շտանդարտ» զբոսանավի վրա: Հրավիրվածներին ողջունեց Նիկոլայ II-ի ֆլագ ադյուտանտ գեն.-ադմիրալ Նիլովը:

Ապրիլի 30-ին Թուրքական զբոսանավը բարձրացրեց խարխը և ուղղություն վերցրեց դեպի Կ. Պոլիս:

Բալկանյան պատերազմների ավարտից հետո Օսմանյան կայսրության եվրոպական մասում խաղաղություն էր, ճնշված էր քրդական ապստամբությունը, արևելյան նահանգներում հարաբերական հանգիստ էր, վերջապես տեսանելի էր ոուս-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումը: Այս բարենպաստ դրությունը հնարավորություն էր ստեղծել Հայաստանի բարենորոգումների համաձայնագրի պայմանավորվածությունները կյանքի կոչելու համար:

¹ Տե՛ս *А. Мельник*, *Турция, ее историческое прошлое и настоящее*, Москва-Ленинград, 1929, էջ 38:

² Տե՛ս «Մշակ», № 92, 1 մայիսի 1914 թ.:

ԱՊԱԳԱՅԻ ՎԱՌ ՀՈՒՑՍԵՐՈՎ ԼԻ

Եզիպտոս վերադառնալուց Հետո Պողոս Նուրարը փետրվարի երկրորդ կեսին և դրան հաջորդած երեք ամիսներին զբաղված էր սեփական գործերով, որոնք մեծապես տուժել էին չուրջ 20 ամիս տևած դիվանագիտական լարված աշխատանքի ընթացքում: Դա չէր նշանակում, իհարկե, որ նա հեռացել էր ազգային գործերից: Իր հաջողված առաքելության նշանակության խոր ըմբռնումով նա հիմա նոր ծրագրեր էր մշակում Թուրքիայի հայկական նահանգներում իր անելիքների շուրջ:

Մեծ տերությունների համատեղ գործակցության շնորհիվ արդեն ընդունվել էր հայերի երազած բարենորոգումների ծրագիրը: Թվում էր, թե դրվել է սկիզբը նրանց նոր կյանքի, որը նաև ենթադրում էր արմատական հեղաշրջման սկիզբ Թուրքահայաստանի տնտեսության, լուսավորության, մշակույթի զարգացման համար: Ուստի Ժողովրդի թե ոռոսահայ և թե Թուրքահայ մասերում կազմվում էին միջոցառումների զանազան ծրագրեր:

Մայր աթոռի տպագիր օրգանը՝ «Արարատ» հանդեսը, գրում էր.

«Հասել է պատմական կարևոր ժամը, երբ ոռոսահայն և տաճկահայը միացած պէտք է աշխատեն Տաճկահայաստանում զարկ տալու ազգային կուլտուրային, բացել ամէն տեղ դպրոցներ և այլ լուսոյ տաճարներ, դիմել միջոցների կանոնաւորելու հողային հարցը և նպաստելու ամենամեծ չափով գիւղատնտեսութեան զարգացման, նոյնպէս և վաճառականութեան ու արդիւնաբերութեան ծաղկման: Մեծ քանք պէտք է գործ դնել գաղթականութեան առաջն առնել և ընդհակառակն պէտք է դիմել միջոցների և հեռու երկիրներ գաղթած տաճկահայերին բերել Երկիր և հրաւիրել ամէնքին ձեռք ձեռքի տուած գործել ու նպաստել Երկրի տնտեսութեան ու լուսաւորութեան սուրբ գործին»¹: Ապա. «Հայերս ամէն կերպ պէտք է ցոյց տանք ոչ միայն Ռուսաստանին, այլ և ամբողջ Եւրոպային, որ մենք ներկայումս

¹ «Արարատ», № 4, ապրիլ, 1914, էջ 329:

քաղաքականապէս հասունացած մի ազգ ենք, ազգ, որ ընդունակ է ապրել իւր ինքնուրոյն կեանքով, ընդունակ է զարգացնել իւր կուլտուրան»¹:

Թուրքահայութիւնն ըմբռնելով էր երջանիկ պահեր: «Ամէնքս ձեռք-ձեռքի տանք ինչ կուսակցութեան ալ պատկանինք,- կոչ էր անում Բոստոնում հրատարակվող «Ազգ» թերթը,- ... ժամանակի մը համար մենք մոռանանք մեր յուրաքանչիւրին առանձնայատուկ յարանուանութիւնները Ս. Դ. Հնչակեան, Դաշնակցական, Թե Սահմ. ռամկավար: ... Թող մեզմէ իւրաքանչիւրը բաժին մը հանն իր խելքէն, իր մասնագիտութենէն՝ մեր դրախտավայր հայրենիքը աւերակներէն հանելու: ... Քաղաքակիրթ աշխարհին առջև պիտի կրնանք պարծիլ թէ արդարեւ մենք ալ Ազգ ըլլալու արժանի ցեղ մըն ենք... Այս ցեղը որուն ո՛չ խելքը եւ ո՛չ կորովը կը պակսի, տասը տարուան ընթացքին մէջ ինքզինքը պիտի գտնէ եւ քաղաքական Ազգի մը պէս զօրաւոր պիտի զգայ ինքզինքը»²:

1914 թ. փետրվարի 17-ին Թուրքահայոց պատրիարք Զավեն սրբազանը եկեղեցական բոլոր թեմերի առաջնորդներին ուղղված շրջաբերականով առաջարկեց Թուրքահայաստանի բոլոր վիլայեթներում անցկացնել հայ բնակչության մարդահամար, ցուցակագրել այն բոլոր հայերին, որոնք կարող կլինեն վարելու վարժական, դատական ու ոստիկանական պաշտոններ:

Ազգային ժողովում արտասանած ճառում Զավեն պատրիարքը համոզմունք էր հայտնել, որ հայ ժողովրդի խաղաղ կյանքի և առաջընթացի համար արդեն բացված են նոր հորիզոններ, և նա պարտավոր է լիովին օգտագործել ստեղծված հնարավորությունները³:

Հայոց վեհափառ հայրապետը, իր 1914 թ. փետրվարի 20-ի կոնդակով հայկական հարցի առաջխաղացմանը մեծ նպաստ բերելու համար օրհնելով Պողոս Փաշային, միաժամանակ ցանկութիւն էր հայտնել, որ նա այսուհետև նույնպէս մնա իր ներ-

¹ «Արարատ», № 4, ապրիլ. 1914, էջ 329:

² «Ազգ», № 36, 26 փետրվարի 1914 թ.:

³ «Բիւզանդիոն», 10 մայիսի. 1914 թ.:

կայացուցիչը այս անգամ հայկական նահանգներում՝ «ազգագուտ և զմարդասէր գործունէութիւն շարունակել վասն կատարեալ յաջողութեան և իրագործման բարենորոգութեանց հայաբնակ գաւառաց Տաճկաստանի»¹: Պողոս Նուրար փաշան մեծ պատրաստակամությամբ հանձն է առնում կատարելու Կաթողիկոսի կամքը և առաջին հերթին Հայաստանի ժողովրդի կարիքներին է ծառայեցնում Կահիրե քաղաքում 1906 թ. իր կողմից հիմնադրված Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միության (ՀԲԸՄ) հնարավորությունները:

Պողոս Նուրարը կազմում է մի մեծ ծրագիր, որն ընդգրկում էր ազգի համար կենսական երեք հիմնական խնդիրներ՝ տնտեսական ձեռնարկների իրականացում, դպրոցական կրթության ընդլայնում և արտագաղթի դեմն առնելու միջոցների ստեղծում:

Երեք մասից բաղկացած հսկայական այդ ծրագիրը կյանքի կոչելու համար անհրաժեշտ էին դրամական մեծ միջոցներ, որոնց մի մասը միայն կարող էր տրամադրել ՀԲԸ Միությունը:

Տարաբախտ հայրենակիցներին տնտեսական ողբալի կացութիւնից դուրս բերելուն խոչընդոտում էին երկրում ապահով ռեժիմի և տարրական արդարության բացակայութիւնը: Պողոս Նուրարը գտնում էր, որ առաջին հերթին հայկական նահանգներում պետք է ստեղծել կոոպերատիվներ (*coopératives*), սինդիկատներ (*syndicats*) և հողագործական վարկերի դրամատներ (*caisses de crédit agricoles*): ՀԲԸ Միությունը, ասում էր նա, հատկապես սկզբնական շրջանում պետք է կարողանա հայ գյուղացիներին օգնել՝ անվճար տրամադրելով հող, եզ, սերմացու և երկրագործական գործիքներ²: Գյուղատնտեսության արագ վերելքի համար հսկայական դեր կարող էին խաղալ երկրագործական բանկերը: Բայց երկրում օրենքներ չկային այդպիսի բացելու թույլտվության մասին³:

¹ «Արարատ», № 7, Հուլիս, 1914, էջ 507:

² ՀԱԱ, ֆ. 297, ց. 1, գ. 216, թթ. 5-10:

³ Թուրքիայում գործում էր միայն մեկ երկրագործական պետական բանկ, որն ավելի շատ քրիստոնյաներին հողագրկելու գործիք էր:

Հայաստանի տնտեսական առաջադիմությունը մեծագույն խոչընդոտ էր հայրենաթողությունը: Հայ գյուղացիների գաղթը գոնե մեղմելու համար Պ. Նուրարը մտածում էր նրանցից բռնագրավված, գրավի տակ դրված ու վաճառքի հանված հողերը հետ գնել և վճարման դյուրություններով վաճառել նախկին տերերին¹:

Ամենայն հայոց Գևորգ V կաթողիկոսը ապրիլի 26-ի կոնդակով Կ. Պոլսի Զավեն հայոց պատրիարքին պարտավորեցնում էր ձեռք առնել հնարավոր բոլոր միջոցները՝ դադարեցնելու չարունակվող աղետարեր արտագաղթը Հայաստանից, միաժամանակ եռանդուն աշխատանք սկսել լայնածավալ ներգաղթ կազմակերպելու համար²:

Թուրքահայաստանից արտագաղթը կանխելու խնդրով մեծապես չահագորգոված էր ուսական կողմը: «Հայերը, - ասում էր դեսպան Գիրսը, - պետք է եռանդուն պայքարեն արտագաղթի դեմ և միջոցներ հայթայթեն մեր օգնությամբ ներգաղթ կազմակերպելու համար»³:

Նուրարն առաջին հրատապ խնդիրը համարում էր հայկական նահանգներում գյուղատնտեսության վերելքի ապահովումը: «Հողագործությունը նոր թոփչք մը պիտի առնէ, - հայտարարում էր նա, - եթե գիւղացիները, մանաւանդ սկիզբները, անհրաժեշտ խրախուսանքները գտնեն»:

Երկրորդ կարևորագույն անելիքը, ասում էր Նուրարը, Միության գործունեության ընդարձակումն է դպրոցական ձեռնարկներում, որի նպատակը պետք է լիներ ինչպես հայկական նահանգներում եղած դպրոցների ընդլայնումն ու ուսման որակի բարձրացումը, այնպես էլ նորանոր ուսումնական հաստատությունների ստեղծումը՝ առավելությունը տալով գյուղական վայրերին:

Իբրև գործելու ուղղություններ Նուրարն այս երեք օրինակներն էր հիշատակում, բայց կասկած չկա, նշում էր նա, որ «տա-

¹ «Արարատ», № 7, Հուլիս, 1914, էջ 508:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 70, թ. 5, 7:

³ Նույն տեղում, գ. 65, թ. 1:

կալին ուրիշ ձեռնարկներ ալ կան, որոնց հանդեպ Միութիւնը նոյնքան օգտակարութեամբ պիտի կրնայ գործել»¹: Նման ձեռնարկների անհրաժեշտութիւնը բացահայտելու համար Պ. Նուբարն առաջարկում էր, որ Միութիւնը հայկական նահանգներում ունենա իր մշտական ներկայացուցիչները, որոնք տեղերում կարողանան տեսնել հայ բնակչութեան կարիքները և դրանց մասին տեղյակ պահեն Կենտրոնական վարչութեանը՝ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկելու համար²:

Մայիսի 10-ին Կահիրե քաղաքում մեծ հանդիսութիւններով տոնվեց ՀԲԸ Միութեան 8-րդ տարեդարձը:

Ելույթով հանդես գալով տարեդարձի հանդիսավոր նիստում՝ Պողոս Նուբարը կրկին անդրադարձավ հայկական նահանգների հայ զանգվածներին աղքատութեան ճիրաններից դուրս բերելու և նրանց շրջանում կրթութիւն ու լուսավորութիւն լայնորեն տարածելու խնդիրներին:

Բայց որքան էլ Բարեգործականի ցանկութիւնները մեծ լինեին, նրա հնարավորութիւնները չէին ների Թուրքահայաստանում տնտեսական լայնածավալ գործունեութիւն իրականացնելու համար: Ուստի նա ասում էր, թե «անցեալին օրինակը մեզի բաւական ապացուցած է որ մեր բարեկամները երբէք չեն զլացած ամէն անգամ մեր ասիարնակ հայրենակիցներուն օգնութեան ձեռք կարկառելու...»³: Տարակույս չկա, համոզված էր նա, որ հետայսու նույնպէս մեծ եռանդով ոռոսահայ եղբայրներն իրենց օգնութիւնը կհասցնեն Թուրքահայ նահանգներին:

Եվ մարդկանց հայացքը դարձյալ ուղղվեց Ռուսաստանի և ոռոսահայոց կողմը: Պ. Նուբարը Ամենայն հայոց կաթողիկոսին խնդրում է ոռոսահայոց դրամական և այլ կարգի աջակցութիւն: «Մեր բոլոր ջանքերը պէտք է ձգտին այդ իղեալն իրականացնելու, - գրում էր նա Գեորգ V-ին, - այս նպատակին համար ոչ ոք պիտի չզլանա մեզի իր աջակցութիւնը: Ատոր համար կը բավէ

¹ «Արարատ», № 7, Հունիս, 1914, էջ 511:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 517:

որ Զեր Վեհափառութիւնը բարեհաճի բարձրացնել իր ձայնը ի նպաստ մեր ազգօգուտ ծրագիրներուն, այդ հայրական ձայնը պիտի չարժէ բոլոր սիրտերը և ոչ ոք պիտի վարանի այլևս մեզի ընծայելու իր օգնութիւնը»¹:

Ապրիլի 26-ին հրատարակած կոնդակով Կաթողիկոսը ոուսահայ հանրութեանը կրկին կոչ էր անում բոլոր միջոցները ձեռնարկել և լայնամասշտաբ օգնութիւն ցույց տալ թուրքահայ ժողովրդին, նպաստել Հայաստանի տնտեսութեան արագ տեմպերով զարգացմանը:

Ռուսաստանից և ուսահայերից Կաթողիկոսի սպասումները հիմնադուրկ չէին: Ռուս պաշտոնական անձինք, հատկապես հայկական բարենորոգումների խնդրում մեծ դերակատարութիւն ունեցած ուս պիմանագետները հունվարի 26-ի համաձայնագիրը ստորագրելուց հետո հաճախ էին անդրադառնում Հայաստանի զարգացման հեռանկարներին և այն դերին, որ այդ գործում կարող էին խաղալ Ռուսաստանը և հատկապես ուսական կապիտալը:

Հայ նշանավոր գործիչներից մեկի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ ղեսպան Գիրսն ասել էր. «Հայերն այժմ պետք է ապացուցեն ոչ միայն Ռուսաստանին, այլ նաև ամբողջ Եվրոպային, որ իրենք ներկայացնում են քաղաքականապես հասուն մի ազգ՝ մի ազգ, որն ի վիճակի է ապրել ինքնուրույն կերպով, զարգացնել իր մշակույթը, որն ի վիճակի է տարածել եվրոպական մշակույթը Ասիայում: ... Թուրքահայաստանի ճակատագիրը կախված է ոչ միայն Ռուսաստանից, այլ նույնքան նաև իրենցից՝ հայերից, հատկապես՝ ուսահայերից, ովքեր ունեն ավելի շատ նյութական միջոցներ և շոշափելի մտավորականութիւն: Ռուսահայերն ու թուրքահայերը պետք է միահամուռ ջանքերով առաջ մղեն տնտեսութիւնը, ձեռնարկեն իրենցից կախված բոլոր միջոցները Հայաստանում հատկապես գյուղատնտեսական գործը բարձրացնելու համար, պետք է կարգավորեն հողային հարցը ու նպաստեն առևտրի ու արդյունաբե-

¹ «Արարատ», № 7, հուլիս, 1914, էջ 511:

րության զարգացմանը ... Պետք է առաջ քաշվեն հայկական հայրենասիրական գործին ընդունակ հայեր, որոնք ունակ են և՛ զոհաբերել և՛ աշխատել հանուն հայասիրական նպատակների:

... Այժմ նշանակալի պահ է հայության պատմության մեջ»¹:

Անդրադառնալով Թուրքահայաստանի տնտեսական վերելքի գործում Ռուսաստանի խաղալիք դերին՝ Գիրսը չեչտել էր. «Առհասարակ Ռուսաստանն անչեղորեն և հետևողականորեն բարեփոխումներ է անցկացնելու Հայաստանում, բայց հայերը չպետք է առաջին քայլից հետո պահանջեն, որ անմիջապես արվի երկրորդը»²:

Անսալով Պողոս Նուբարի ձայնին և քաջ գիտակցելով, որ առանց Ռուսաստանի օգնության անչափ դժվար է լինելու հնարավորինս կարճ ժամանակաշրջանում բարեշրջել Հայաստանի տնտեսական կյանքը, Գևորգ V Ամենայն հայոց կաթողիկոսը 1914 թ. ապրիլի 16-ին հետևյալ դիմումն է հղում Սերգեյ Սազոնովին. «Տաճկահայաստանում հայոց հարցի զարգացման պատմական ընթացքը, ինչպէս հայտնի է Ձերդ Բարձր Գերազանցութեան, ժողովրդի հարիւր հազարաւոր թանկագին կեանքերի գնով սովորեցրել է հայ ժողովրդին գնահատել օսմանեան կառավարութեան բազմաթիւ խոստումների նշանակութիւնը՝ ստեղծելու մարդկային գոյութեան տանելի պայմաններ այն իրական երաշխիքներով, որոնք կարող կ'լինեն պարտաւորելու նրան իրական կատարման մինչև այժմ յայտարարուած բարենորոգումների: Զարգացման նոյն պատմական ընթացքն է, որ նախասահմանում է այդ երաշխիքները հայ ժողովրդի համար, որ աղօթքով իւր հայացքն ուղղում է դէպի ռուս մեծ պետութիւնը, Արևելքում քրիստոնեաների վաղեմի հովանաւորողին:

Այժմ, երբ Ձերդ Բարձր Գերազանցութեան իմաստուն ղեկավարութեան ներքոյ ռուսաց քաղաքականութիւնը յանձն է առել գործնական նախաձեռնութեան Տաճկահայաստանում բարենորոգութիւններ մշակելու և իրականացնելու մէջ, իմ հոտը, ես համոզուած եմ, կարող է հանգիստ սկսել իւր հոգեկան-կուլտուրա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 65, թ. 1 և շրջ.:

² Նույն տեղում:

կան ոյժերի վերականգնումը, որոնք քայքայուել էին դարաւոր հալածանքներով և հաւատով նայել իւր ապագային, չվախենալով սովորական արգելքներից, որոնք կարող են յարուցանել օսմանեան կառաւարութեան կողմից Զերդ Բարձր Գերազանցութեան յաջորդ ձեռնարկութիւնների առաջ, մշակուած բարենորոգութեանց հիմքերի ամրապնդման և Տաճկա-Հայաստանի կեանքում անչեղ իրականացման գործում:

Հենց այս խոր հաւատը դէպի Զերդ Բարձր Գերազանցութեան բարեացակամութեանը, որ ցոյց է տուել դէպի Հայերը և նրանց օրինական ձգտումները բարեհաճ վերաբերմունքի այնքան անզնահատելի ապացոյցներ է տալիս ինձ և իմ ժողովուրդին յոյս նոյն տեսակ զորեղ պաշտպանութեան Զերդ Բարձր Գերազանցութեան կողմից նաև առաջիկայում գեներալ-ինսպեկտորների (ընդհանուր վերատեսուչների) հրահանգը մշակելիս, որոնք Զերդ Բարձր Գերազանցութեան ծրագրով պետք է իրագործեն կեանքում սոյն տարուայ յունւարի 26-ի Բարենորոգութեանց սկզբունքները:

Վերառաքելով առ ամենաբարձրեայն ջերմ աղօթքներ Զերդ Բարձր Գերազանցութեան առողջութեան և երկարակեցութեան համար և օրհնելով Զեր աշխատանքներն ի բարօրութիւն մեծ Ռուսաստանի, պատիւ ունեմ մնալու Զերդ Բարձր Գերազանցութեան երախտաւոր»¹:

Ռուսաց պետութեան կողմից ֆինանսատնտեսական սպասվելիք աջակցությունը համակարգելու և ռուսահայոց նվիրատվությունները գլուխ բերելու համար Նուրար փաշան պատվիրակ է կարգում դոկտ. Ն. Տաղաւարյանին, որը պատրաստվում է անմիջապես ուղևորվել Կովկաս:

ՀԲԸ Միութեան ատենապետ Պողոս Նուրարը ապրիլի 30-ին հանդես եկավ Հայտարարութեամբ Միութեան առաջիկա ծրագրերի մասին²: Նա համոզմունք էր հայտնում, թե ստեղծված նոր կացութեան պայմաններում հայերի խոռվահույզ և խղճալի վի-

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3474, л. 17: (Սոյն փաստաթղթին կցված է դրա հայերեն տարբերակը):

² Տե՛ս «Արարատ», № 7, հուլիս, 1914, էջ 511-514:

ճակին «պիտի յաջորդեն ապահովութեան և ներքին հանդարտութեան թուական մը», թե զեղծումներն ու անարդարությունները վերջ պիտի գտնեն և «Հայերը պիտի կրնան խաղաղութեամբ աշխատիլ և իրենց աշխատանքին պտուղն վայելել... Մեր հայրենակիցները բոլոր օսմանցիներուն հետ համերաշխարար պիտի աշխատին բնահարուստութեանց զարգացումին և երկրին բարգաւաճումին...»¹:

Այս նոր պայմաններում, հայտարարում էր Նուբար փաշան, ՀԲԸ Միությունը պարտավոր է բարեփոխել իր գործունեության եղանակները՝ առաջադրված նոր խնդիրներին զուգընթաց:

Նուբարը հույս էր հայտնում, որ ոռոսական կառավարությունն աջակից է լինելու ՀԲԸ Միության նախաձեռնություններին, մանավանդ որ այդ օրերին դեսպան Գիրսը կարծիք էր հայտնել, թե Թուրքահայաստանի հայ բնակչության տնտեսական և մշակութային մակարդակը բարձրացնելու համար հրամայական անհրաժեշտություն է լուսավորական հիմնարկների լայն ցանցի ստեղծումը²:

Ս. էջմիածնում, Թիֆլիսում, Մոսկվայում և այլուր ոռոսահայությունը լարված ուղադրությամբ հետևում էր իրադարձությունների զարգացմանը և պատրաստվում էր իր Թուրքահայ եղբայրներին ցույց տալ լայնածավալ աջակցություն:

Ապրիլի 26-ի կոնդակով Ամենայն հայոց Գևորգ V կաթողիկոսը ոռոսահայ հանրությանը կոչ էր անում բոլոր միջոցները ձեռնարկել՝ նպաստելու Հայաստանի տնտեսության ու մշակույթի արագ տեմպերով զարգացմանը:

Մայիսի 9-ին Ազգային ժողովում արտասանած ճառում Զավեն պատրիարքը, չեչտելով, որ հայ ժողովրդի խաղաղ կյանքի և առաջընթացի համար բացված են նոր հորիզոնները³, միաժամանակ համոզմունք էր հայտնում, որ ոռոսահայությունը և ոռոսական պետությունը նրան մենակ չեն թողնելու իր հոգսերի մեջ:

¹ ՏՆ՝ս «Արարատ», № 7, Հուլիս, 1914, էջ 512:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 65, Թ. 1-ի չրջ.:

³ ՏՆ՝ս «Բիւզանդիոն», 10 մայիսի 1914 թ.:

Արձագանքելով կաթողիկոսի կոնդակին և պատրիարքի չրջաբերականին՝ Կովկասի և գաղութների հայության հասարակական կազմակերպություններն ու գործիչները, հայկական մամուլի օրգանները աշխուժորեն քննարկում էին Թուրքահայաստանի ժողովրդի տնտեսական-մշակութային և բարոյական-մտավոր վերածնություն համար միջոցներ ձեռնարկելու հարցը՝ գտնելով, որ այն պետք է դառնա հայ մտավորական դասի և ղեկավար շրջանների ամենօրյա հոգածության առարկան: Հայկական շրջանները առաջ էին քաշում միջոցառումների կոնկրետ ծրագրեր՝ Արևմտահայաստանում կիրառելու նպատակով:

Հայկական բարենորոգումների ծրագրի գործադրմամբ Հայաստանի ժողովուրդը տեսականորեն պիտի որ վայելեր կյանքի, ինչքի և պատվի ապահովություն: Բայց այդքանը բավական չէր: Ժողովրդին իր հողի վրա պահելու համար անհրաժեշտ էր տնտեսական զարգացում:

Քանի որ Հայաստանում դեռ չկային բազմաթիվ աշխատատեղերով ժամանակակից գործարաններ հիմնելու կարելություններ, ուստի նախատեսվում էր գյուղերում հիմնել առաջժամ տեղական հումքի՝ կաշվի ու բրդի մշակման, պանրի պատրաստման, գինու, օղու, չրի համեստ արտադրություններ, մի բան, որ դրամական մեծ ծախսեր չէր պահանջում:

Կովկասահայ թերթերը գրում էին, որ Նուբար փաշան՝ որպես նշանավոր ֆինանսիստ ու տնտեսագետ, առաջին հերթին մտածում է Թուրքահայաստանի տնտեսական և հողային խնդիրները լուծելու մասին, ապա ուսահայ կապիտալիստների և ֆինանսիստների վրա պարտականություն է ընկնում աջակցել նրան՝ մտահղացած ձեռնարկներն իրականացնելու համար:

Հունվարի 26-ի համաձայնագիրը գործունեության լայն ասպարեզ էր բացում արևելահայ բուրժուազիայի համար, որի մոտ ծնվեցին բազմազան և բազմարնույթ ծրագրեր, որոնց թվում առաջինը Թուրքահայաստանում մի խոշոր բանկ հիմնելու ծրագիրն էր: «Արարատ» հանդեսը գրում էր. «Ուրբան խելացի միտք և ռդչափ չափազանց կարևոր ձեռնարկութիւն: Ոչ մի կասկած չէ կարող լինել՝ որ կանոնաւոր հիմունքների վրայ ստեղծվելիք հայկական խոշոր դրամատունը կը լինի այն մեծ

առանցքը՝ որի շուրջը ամենամեծ յաջողութեամբ կը զարգանայ և կ'ընթանայ Տաճկա-Հայաստանի և՛ տնտեսութիւնը, և՛ լուսաւորութիւնը, և՛ քաղաքակրթութիւնը»¹: Համոզմունք էր Հայտնվում, որ Թուրքահայ և ռուսահայ դրամատերերը Հանդես են գալու բանկային գործի բազմաթիվ նախաձեռնություններով, ժամանակի ընթացքում բացելու են զանազան գործառույթներով բանկեր:

Թուրքահայաստանում, օրինակ՝ ռուսական ագրարային (երկրագործական, գյուղացիական, հողային) բանկի բացումը շատ կարևոր էր համարում արտգործնախարար Ս. Սազոնովը, բայց իր մոտ այդ հարցով եկած Հայ գործչին նա ասել էր, թե արժեթղթեր թողարկող կամ հողային բանկ հիմնելու վերաբերյալ ինքն առայժմ որոշակի բան ասել չի կարող, քանի որ «զա հատուկ հարց է և դրա համար պետք է դիմել համապատասխան հիմնարկությանը՝ վարկային գրասենյակին»²: Ապա նախարարը խորհուրդ էր տվել այդ խնդրով խորհրդակցել Ռուս-Ասիական բանկի ղեկավարներից մեկի՝ Ալեքսեյ Իվանովիչ Պուտիլովի հետ: Նա նաև հուշել էր, որ ռուսահայերը պետք է ջանքեր գործադրեն՝ այդ հարցը Պետական դոմայում բարձրացնելու, ցանկալի է՝ կադետ պատգամավորների, Մակլակովի և այլոց միջոցով: Վերջում նախարարն ասել էր, թե ինքը միշտ պատրաստ է օգտակար լինել Հայաստանում կատարվելիք ձեռնարկումներին³:

Անդրադառնալով Թուրքահայաստանում բանկային գործի զարգացման խնդրին՝ ղեսպան Գիրսն ասել էր. «Ուստ ցանկալի է Հայաստանում բանկերի հիմնումը, բայց չմոռանա՞նք նշել, որ ոչ մի ճոպան ի վիճակի չէ դրամագլուխներ ներս քաշել այստեղ. ռուս առևտրականները դժվարանում են սկսել բանկային գործը անգամ Կոստանդնուպոլսում, Զմյուռնիայում և Սալոնիկում: Ռուսաստանն ամեն կերպ պաշտպանելու է Թուրքահայաստա-

¹ «Արարատ», № 4, ապրիլ, 1914, էջ 370:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 65, թ. 2:

³ Նույն տեղում:

նում ոռոսահայերին պատկանող բանկային հիմնարկությունները, դրանք համարելու է ոռոսական ազգային բանկեր, թույլ չի տալու, որ այդ բանկերը ենթարկվեն պատահականությունների: Այս առումով երկու կարծիք լինել չի կարող»:

Կասկած չունենալով, որ բանկեր հիմնելու հարցում հայերը գտնելու են իր երկրի իշխանությունների լիակատար աջակցությունը, Գիրսը խոստանում էր Փարիզից Կոստանդնուպոլիս վերադառնալուց հետո հավաքել տալ բանկային գործունեությունը վերաբերող բոլոր օրենսդրությունները և դրանք հանձնել Կ. Պոլսի պատրիարքարանին: Նա ասում էր, որ թուրքահայերը չպետք է մոռանան, որ իրենք կոչված են աշխատելու օսմանյան կայսրությունում, հետևապես պետք է լավ իմանան թուրքական օրենքները: Այս առումով իր ազգակիցներին խիստ օգտակար կարող է լինել Զոհրապը¹:

Թուրքահայաստանում բանկեր բացելու հեռանկարի առնչությամբ մարտի 7-ին իր տեսակետն էր արտահայտել նաև արտգործնախարարի տեղակալ իշխան Տրուբեցկոյը, որը հաստատ համոզմունք էր հայտնել, որ ոռոսական կառավարությունը կաջակցի և լայն արտոնություններ կտա ոռոսահայ փողատերերին թուրքահայաստանում բանկեր բացելու համար²:

Հիրավի, թուրքահայությունը չատ կարևոր էր ունենալ հայկական երկրագործական բանկ, որը կարող լիներ նպաստելու թուրք վաշխառու դրամատերերի ճիրաններից հայ գյուղացիներին ազատելուն: Այդպիսին է, ինչպես նշեցինք վերը, օսմանյան տիրահռչակ պետական երկրագործական դրամատունը, որ հիմնվել էր Արդուլ Համիդի օրոք: Հայ գյուղացիները, ստիպված էին այնտեղից մեծ տոկոսներով պարտքեր վերցնել, բայց չկարողանալով դրանք ժամկետին փակել՝ զրկվում էին գրավ դրած իրենց դաշտերից, այգիներից, անասուններից: Ապրուստի միջոցներից զրկվելով՝ նրանք հարազատ վայրերից հեռանում էին օտար երկրներ: Ուստի հայկական երկրագործական դրամատու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 65, թ. 2:

² Նույն տեղում, թ. 3:

ներ փրկություն կլինեն թուրքահայ գյուղացու համար, նրա օժանդակությամբ աստիճանաբար կբարելավվեն գյուղական համայնքների տնտեսական դրությունը: Առանց հայ գյուղացիների չկար հայություն, ուստի գյուղական համայնքների ուժեղացումն ազգի պահպանման հիմնական նպատակն էր դառնում: Անհրաժեշտ էր, որ Ռուսաստանը ճնշում գործադրեր թուրքական կառավարություն վրա, որպեսզի թուրքահայաստանում երկրագործական բանկ հիմնելու թույլատվություն ստանային:

Բայց երկրագործական բանկի հիմնումը կապված էր մեծ ղժվարությունների հետ: Թուրքերը հազիվ թե համաձայնեին դրան:

Ռուս դիվանագետները հաստատ համոզված էին, որ նախատեսվող բոլոր ծրագրերը կարող են կյանքի կոչվել միայն այն դեպքում, եթե հայությունը հանդես բերի ներքին կայունություն և համերաչխություն, համախմբվի համազգային խնդիրների շուրջ: Իշխան Տրուբեցկոյն ասում էր, որ հայերը չհամաձայնեցված, երբեմն նույնիսկ միմյանց հակասող գործողությունների են դիմում, որն անթույլատրելի է: Նա չեչտում էր, որ ռուսական կառավարությունը կաջակցի, անգամ խիստ չահավետ արտոնություններ կտա կապիտալ ունեցող հայերին, եթե նրանք դրսևորեն միակամ վարքագիծ հայ ժողովրդի համազգային շահերի հարցում: «Միայն ողջ հայ հասարակության համազգային կամքի և միացյալ վարքագծի դրսևորման պայմաններում է հնարավոր համակրանք գտնել ռուսական կառավարության մոտ»¹, – չեչտում էր իշխան Տրուբեցկոյը:

Թուրքահայությանը տնտեսական կոնկրետ օգնություն հասցնելու պատրաստակամություն առաջինը հայտնեց Ալեքսանդր Մանթաչյանը: 1914 թ. փետրվարի սկզբներին Կովկասի փոխարքա Վորոնցով–Դաչկովի միջոցով նա դիմեց Պետերբուրգ և կառավարությանը խնդրեց թույլատրել իր միջոցներով Թուրքահայաստանում բացել բանկ: Շուտով ստացվեց դրական

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 65, թ. 3-ի շրջ.:

պատասխան, ինչպես նաև խոստում, որ կառավարությունն ամեն կերպ հովանավորելու է այդ բանկի գործունեությունը¹:

Թուրքահայաստանում բանկեր հիմնելու պատրաստակամություն հայտնեցին նաև Պողոս Նուբար փաշան և եգիպտահայ մի ուրիշ մեծահարուստ²:

Տնտեսական կարևոր ձեռնարկ պիտի լիներ Թիֆլիսում հայերին պատկանող բանկերից երկուսի մասնաճյուղերի բացումը Հայաստանի զանազան գավառներում:

Մասնավոր բանկեր ստեղծելու ծրագրերից բացի՝ միտք հղացավ ազգային դրամահավաքի միջոցով Թուրքահայաստանում ստեղծել նաև ակցիոներական բանկ՝ «Ազգային բանկ» կամ «Հայկական բանկ» անունով՝ երեք միլիոն ռուբլի դրամագլխով: Այդ գաղափարը պաշտպանեցին Մոսկվայի, Պետերբուրգի և Թիֆլիսի մի խումբ մեծահարուստներ³:

«Ազգային բանկ» ստեղծելու նպատակով Գրիգոր Զոհրապի բնակարանում տեղի ունեցավ ընդլայնված խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին Օտոմանյան առևտրական բանկի կառավարիչ Սուրիասյանը, ֆրանսահայ իրավախորհրդատու Արտաշես Յուրմյուսը, Կ. Պոլսի Ապահովագրական ընկերության նախագահ Կայսերյանը, խոշոր առևտրական Արմեն Կարազյոզյանը, IV Պետական դումայի պատգամավոր Միքայել Պապաջանյանը և ուրիշներ: Բազմակողմանի քննարկելով հարցը՝ խորհրդակցությունը հավանություն տվեց Թուրքահայաստանում Ազգային բանկ ստեղծելու մտադրությանը⁴: Առաջարկվում էր նաև մի հատուկ առևտրական բանկ հիմնել Ռուսաստանում, որի մասնաճյուղերը պետք է տեղակայվեին Թուրքահայաստանի վեց վիլայեթներում ու Կիլիկիայում: Միայն Կ. Պոլսի հայերը խոստացան այդ նպատակին տրամադրել մեկ միլիոն ռուբլի⁵:

Իհարկե, Թուրքահայաստանն այն տեղը չէր, որ չահույթներ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 70, թ. 2:

² Նույն տեղում, թ. 2-5:

³ Նույն տեղում, գ. 64, թթ. 1-2:

⁴ Նույն տեղում, գ. 65, թթ. 38-40:

⁵ Նույն տեղում, թ. 40:

ապահովեր կովկասահայ ու թուրքահայ դրամատներերին, բայց սրանց մի մասը հայրենասիրական մղումներով պատրաստ էր սկզբնական շրջանում հրաժարվել շահույթից:

Ռուսական կառավարությունն արտակարգ ուշադրություն է հետևում էր թուրքահայաստանում տնտեսական բարեփոխումներ կատարելու ռուսահայ մեծահարուստների պատրաստակամությանը և աշխատում էր ամեն կերպ աջակցել նրանց նախաձեռնություններին¹: Միաժամանակ ցանկություն էր հայտնել ռուս մասնագետներով և ռուսական ֆինանսավորմամբ ուսումնական մասնագիտական հաստատություններ բացել Հայաստանի բոլոր նահանգներում, ինչպես նաև Ռուսաստանի համալսարաններում տեղեր հատկացնել թուրքահայ երիտասարդների ուսուցման համար²: Նա նաև հրահանգ էր տվել թուրքահայաստանի հայկական վեց նահանգներում ավելացնել ռուսական դիվանագետների թիվը:

Հայաստանում բանկ հիմնելու հարցը բազմակողմանի քննության էր առնվել Մոսկվայի հայկական կոմիտեի նիստում, և նրա մասնակիցները եկել էին այն եզրակացության, որ այն պետք է լինի առևտրական՝ օժտված նաև գյուղատնտեսական և տրանսպորտային գործառույթներով: Հատկապես տրանսպորտային գործառույթ ունենալը կհեշտացներ ու կընդլայներ ապրանքաշրջառությունը Ռուսաստանի և թուրքիայի միջև: Ռուսական կառավարության աջակցությամբ բանկը կարող էր կոնցեսիաներ վերցնել և Հայաստանում ձևավորել բաժնետիրական ընկերություններ:

Համագումարն ընտրել էր Կովկասի հայ կապիտալիստների ու բանկերի ղեկավարության՝ 20 հոգուց բաղկացած հանձնախումբ, որն իր առաջին իսկ նիստում լիովին հնարավոր համարեց թուրքահայաստանում առևտրաարդյունաբերական բանկի հիմնումը՝ գյուղատնտեսական գործունեության համար կարճաժամկետ (մինչև 12 տարի), հիմնական կապիտալի 1/3-ի չափով

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 28, թթ. 40-ի շրջ.:

² Նույն տեղում, թ. 130:

հատկացումներ տրամադրելը: Միաժամանակ համագումարը ցանկություն էր հայտնել, որ բանկի գործառույթներից ստացված եկամտի 40%-ն օգտագործվի Հայաստանի բնակչության լուսավորչական կարիքների համար: Հանձնախումբը նաև գտավ, որ նման բանկ բացելու համար 3000000 ռուբլին լիովին բավարար է:

1914 թ. մայիսի 3-ից 6-ը Թիֆլիսում տեղի ունեցավ Ազգային համագումարը՝ մասնակցությամբ ավելի քան 60 պատգամավորների: Դիտորդի իրավունքով համագումար էին եկել Մոսկվայի հայերին ներկայացնող Վ. Թոթովյանցը, Ա. Զիվելեզովը և Մ. Բունիաթյանը: Համագումարը բոլոր չորս նիստերում քննության առավ ուսահայության չըջանում անցկացվելիք դրամահավաքի միջոցով Թուրքահայաստանին աջակցելու հարցը: Պատգամավորներից մի քանիսը, համակրանքով վերաբերվելով այնտեղ բանկային համակարգ ստեղծելու խնդրին, միաժամանակ գտնում էր, որ «այժմ մեր ուժերից վեր է լուծել այդ ծանրագույն խնդիրը», և այն պետք է թողնել ապագային¹:

Բայց ելույթ ունեցողների բացարձակ մեծամասնությունը (Գ. Զալխուչյան, Մ. Բերբերյան, Վ. Տեր-Ջաքարյան, Ա. Զիվելեզյան, Ա. Ալեքսանյան, Վ. Տոտովյան, Ս. Աֆրիկյան, Ա. Սարուխանյան, Ն. Աղբալյան և այլք) հանդես եկան առաջարկությամբ՝ ոչինչ չխնայել Թուրքահայաստանի համար²:

Ի վերջո որոշում ընդունվեց առայժմ Թուրքահայաստանում հիմնել միայն մի ակցիոներական «Հայկական բանկ»՝ մելիորատիվ ու ագրարային ֆունկցիաներով և երեք միլիոն ռուբլի դրամազլխով, հետագայում այդ գումարը հասցնելով հինգ միլիոն ռուբլու: Բանկի խնդիրներից մեկը պետք է լիներ Հայաստանում հայ-ռուսական առևտրի զարգացումը³: Համագումարը նաև անդրադարձավ «բոլոր երկրներից» Թուրքահայ գաղթականների հայրենիք վերադարձի գործը կազմակերպելու, Թուրքահա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 70, թ. 3-ի չրջ:

² Նույն տեղում, թ. 4:

³ Նույն տեղում, թ. 6:

յաստանում գյուղատնտեսական գոնե մեկ դպրոց շտապ բացելու խնդիրներին¹։ 4. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը հավանություն տվեց նախաձեռնությունը։ Ազգային իշխանություններն անմիջապես կոնսուլտացիաներ սկսեցին հայ, ռուս և եվրոպացի ֆինանսիստների հետ։

Քանի որ հենց համագումարում Բաքվի հայերի ներկայացուցիչները պատրաստակամություն էին հայտնել բանկի ստեղծմանն անմիջապես տրամադրել 1000000 ռուբլի, ուստի մնում էր, որ այդ նպատակի համար մեկական միլիոն ռուբլի հավաքեն Մոսկվայի և Սանկտ Պետերբուրգի հայերը։

Թիֆլիսի համագումարը քննարկվող հարցի մասին կայացրեց հետևյալ որոշումը. 1) Թուրքահայաստանում բանկ հիմնելը համարել խիստ հրատապ, բայց դրա իրականացումը հետաձգել մինչև գործնական պայմանների առկայությունը՝ հիմնադիր կապիտալի ձևավորումը և դրա հետ կապված հարցերի պարզաբանումը։ 2) Առևտրական բանկի ստեղծումը ճանաչել որպես քաղաքական ու տնտեսական անհետաձգելի խնդիր, 3) Բանկի կանոնադրության վերջնական մշակումը ռուսական կառավարության կողմից և վերջինիս աջակցությամբ, նաև թուրքական կառավարության կողմից դրա հաստատման գործը դնել Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական կոմիտեների վրա։

Թիֆլիսի համագումարից հետո հաջորդ օրը բանկի հարցով հրավիրվեց խորհրդակցություն՝ առևտրային և բանկային գործի ականավոր ներկայացուցիչների մասնակցությամբ։ Լսելով Բունիաթյանի զեկուցումը՝ ներկաները պատրաստակամություն հայտնեցին նյութական ու բարոյական աջակցություն ցուցաբերել նախատեսվող գործի իրականացմանը։ Ընդ որում, կարծիքներ եղան, որ բանկի 2-3 միլիոն հիմնադիր կապիտալը բավական չէ, հետևապես հարկ է այն հասցնել 5 միլիոնի²։

Հարցին ամենայն մանրամասնությամբ անդրադարձավ Պետերբուրգի հայկական խմբակի Բյուրոյի մայիսի 24-ին տեղի ունեցած նիստը։

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 70, թ. 3, 4։

² ПЗПАК, том I, стр. 49-50.

Բյուրոյի նախագահ Մ. Ի. Պապաջանովը նիստը բացելուց հետո խոսքը տրամադրեց նրա անդամներից Ա. Սարուխանյանին, որը հատուկ ղեկուցում էր պատրաստել Հայաստանում բանկային գործի զարգացման հեռանկարների մասին: Զեկուցման շուրջ առաջ եկան տարաձայնություններ: Ոմանք գտնում էին, որ այն պետք է լինի սովորական բանկ՝ գյուղատնտեսական ուղղվածությամբ և կարճաժամկետ վարկավորումներով, ուրիշները ճիշտ էին համարում ագրարային բանկի հիմնումը Թիֆլիսում, որը բաժանմունքներ կունենար ոչ միայն Հայաստանում, այլև Թուրքիայի մյուս մասերում: Կոստանդնուպոլիս գնացած և վերադարձած Մ. Պապաջանովը հաղորդեց, որ այնտեղի հայկական չրջանակները ավելի շատ հակված են առևտրական բանկ ստեղծելու կողմը՝ օժտված գյուղատնտեսական գործառույթների իրավունքով¹:

Բյուրոյի նիստին մասնակցում էր և ելույթ ունեցավ Մոսկվայի հայկական կոմիտեի նախագահ Մ. Ա. Բունիաթյանը: Նա հաղորդում արեց այդ նույն հարցի վերաբերյալ իրենց կոմիտեում տարվող աշխատանքների մասին՝ սկսելով նրանից, որ Հայաստան բարեփոխումների ներմուծումով ռուսահայ կապիտալի համար գործունեության նոր, շատ մեծ ասպարեզ է բացվում: Յոթ վիլայեթներից բաղկացած Հայաստանը, ասում էր նա, վիթխարի մի երկիր է՝ 4.5 միլիոն բնակչությամբ, 20 քաղաքներով, ստորերկրյա հարուստ հանածոներով: Եվ բանկն այստեղ մեծ աշխատանք ունի անելու: Բացի այդ, Հայերը ցրված են ամբողջ Փոքր Ասիայով մեկ, հետևապես բանկի գործունեությունը պետք է տարածվի նաև նրանց վրա:

Հ. Զավրիևը, որը հենց նոր էր վերադարձել արտասահմանից, նիստի մասնակիցների հետ կիսեց այն տպավորությունը, որ նա այնտեղ ստացել էր որոշ չրջանակներում ունեցած զրույցների ժամանակ: Նա տեղեկացրեց, որ այդ հարցով առանձնապես մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերում Ռուսաստանի արտգործնախարարության պատասխանատու աշխա-

¹ ПЗПАК, том II, стр. 46.

տակից Ռաֆայովիչը, որի հետ ինքը հանդիպել է Փարիզում՝ տեղի ռուսաց դեսպան իզվոլսկու խորհրդով: Ռուսական պաշտոնյան պնդել էր, թե բոլոր տեսակետներից նախընտրելի է ձեռք բերել Թուրքիայում արդեն գործող բանկերից մեկը, քան բազմաթիվ արգելքներ հաղթահարելով, բացել նորը: Ընդ որում, նա կարծիք էր հայտնել, թե հայերին շատ ավելի ձեռնտու կլինեք, եթե նրանք մոտավորապես 6 միլիոն ռուբլով ձեռք բերեն հրեաներին պատկանող Սալոնիկի բանկը՝ դրանում ընդգրկելով ոչ միայն հայկական, այլև ռուսական և ֆրանսիական կապիտալներ: Անդրադառնալով այդպիսի բանկ ունենալու առավելություններին՝ նա նաև չեչտել էր, որ մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև հարաբերությունների սրացման ժամանակ բանկը, բնականաբար, ուժեղ աջակցություն կստանա ռուսական և ֆրանսիական կառավարություններից¹:

Շուտով պարզվել էր, որ Ռաֆայովիչը Ռուս-ասիական բանկի Փարիզի բաժանմունքի կառավարիչն է, իսկ Սալոնիկի բանկի բաժնետոմսերի զգալի մասը պատկանում էր Ռուս-ասիական բանկին: Երկու բանկերն էլ, այսպիսով, գտնվում էին ֆրանսիական և ռուսական հրեաների ձեռքում: Ուստի, ասում էր Զավրիևը, Ռաֆայովիչի առաջարկության ընդունումը կնշանակեր հայերի ձեռնարկած գործը հանձնել հրեաների տնօրինությանը, որոնք, իրենց ձեռքում ունենալով բաժնետոմսերի մեծ մասը, առանց հայերի հետ հաշվի նստելու, բանկը կծառայեցնեին իրենց շահերին:

Հանգամանորեն քննարկելով Հ. Զավրիևի հաղորդումը՝ ՊՀՆ Բյուրոն բյուրեղացրեց Հայաստանում առևտրական բանկի, իսկ հետագայում նաև ուրիշ գործառույթներ ունեցող բանկերի մասին իր տեսակետը, այն է՝ հայկական բանկը պետք է գործի հայկական հողերի սահմաններում, հայերի ձեռքում պետք է մնան այդ բանկերի ղեկավարման լծակները՝ Երկրում սեփական քաղաքականություն իրականացնելու, նրա բնակչության տնտեսական և մշակութային վիճակը բարձրացնելու համար:

¹ ПЗПАК, том II, стр. 48.

Բյուրոն ուսական և ֆրանսիական կապիտալների ներգրավումը Թուրքահայաստանի բանկերում համարեց ցանկալի, եթե դրանք չգերազանցեն հայկական ավանդների չափը: Դրա հետ միասին որպես բանկային գործում ուղենիշ ընդունվեց այն հիմնադրույթը, որ Հայաստանից դուրս բանկ ունենալն ազգային տեսակետից բոլորովին անընդունելի է, նույնիսկ եթե դրանք մեծ եկամուտներ բերեն:

Բյուրոն կարծիք հայտնեց, որ Հայկական առևտրական բանկի վարչությունն նստավայրը պետք է լինի կայսրության բորսական և ֆինանսական կենտրոն Պետերբուրգը: Նիստի մասնակիցները ցանկություն հայտնեցին, որ բանկը ղեկավարի Պ. Ղուկասովը: Բյուրոն նաև ընտրեց մի հանձնախումբ՝ Մ. Պապաջանով, Պ. Ղուկասով, Մ. Աճեմով, Ա. Սարուխանյան կազմով՝ Մոսկվայի հայկական կոմիտեի հետ մշակելու բանկի կանոնադրությունը¹:

Ռուսական կապիտալի համար չահեկան էր Հայաստանում տեական խաղաղության հաստատումը: Բայց այնտեղ տնտեսական-առևտրական լայն գործունեություն ծավալելու համար դա ղեռ բավարար չէր: Անհրաժեշտ էր, որ այնտեղ նաև ստեղծվեր եթե ոչ քաղաքական, ապա գոնե վարչական ու քաղաքացիական-իրավական կայուն կարգ ու կանոն:

Թուրքական չուկայում ուսական առևտրի դրությունը փայլուն չէր՝ գլխավորապես քաղաքական անբարենպաստ պայմանների պատճառով: Ջնայած դրան՝ տարեցտարի ավելանում էր նաև Ռուսաստանից Թուրքիա արտածվող ապրանքների քանակը: 1905-1910 թթ. ընթացքում ուսական արտահանման չափը Թուրքիա ավելացել էր գրեթե կրկնակի²:

Գեպի Թուրքիա ապրանքներ արտահանելու ծավալներով մեծ պետություններից առաջին տեղը 1910 թ. բռնել էր Անգլիան՝ 26 տոկոս, այնուհետև գալիս էին Ավստրիան՝ 16 տոկոս, Ֆրանսիան՝ 13 տոկոս, Իտալիան՝ 8 տոկոս: Այնուհետև հաջորդում էր Ռուսաստանը, որ նույնիսկ Գերմանիայից առաջ էր³:

¹ ПЗПАК, том II, стр. 53.

² Տե՛ս «Մշակ», № 63, 22 մարտի 1914 թ.:

³ Նույն տեղում:

Եթե թուրքական կայսրություն՝ ռուսական ապրանքների արտածման համեմատաբար փոքր բաժինը չէր համապատասխանում նրա ունեցած մեծ հնարավորություններին, ապա հաշվի առնելով ցամաքային հարմար ճանապարհներով ապրանքներ տեղափոխելու հարմարությունները՝ կարող ենք ասել, որ թվերն ավելի մխիթարական էին ռուսական կողմի համար:

Մինչև 1900 թ. ընդհանրապես ռուսական ապրանքներ չէին արտածվում Վան, Բիթլիս և Հայաստանի ուրիշ քաղաքներ, բացի, թերևս, էրզրումից, ուր կովկասից գլխավորապես հասնում էր նավթ: Էրզրումի վիլայեթ, բացի Ռուսաստանից, ծովով ապրանքներ էին հասնում նաև Եվրոպայից, որոնք բեռնաթափվում էին Տրապիզոնի նավահանգստում, ապա սայլերով ու գրաստներով տեղափոխվում էրզրում: Տրապիզոնից էրզրում գրեթե 270 վերստ ճանապարհը տրանսպորտի այդ միջոցներն անցնում էին 10-15 օրում: Պարսկաստանի համար նախատեսված բավական խոշոր չափերի տրանզիտային ապրանքները նույնպես ուղտերի քարավաններով անցնում էին Տրապիզոն-էրզրում ճանապարհով: Չնայած այս ուղին երկար էր, բայց հարմար: Գլխավոր թերությունն այն էր, որ ձմռանը երթևեկությունն այս ուղով բոլորովին խափանվում էր:

1900 թվականից սկսած՝ ռուսական մի շարք կարևոր ապրանքներ, առաջին հերթին շաքարը, թուրքահայաստանում սկսեցին նորանոր չուկաներ գրավել: 1911 թ. տվյալներով Վանի վիլայեթ է ներմուծվել 1.144 հազար ռուբլու ապրանք, որի 30 տոկոսը բաժին է ընկել Ռուսաստանին: Նույն թվականին Անդրկովկասի վրայով Հայաստան է արտահանվել՝ 22,4 հազար փութ հաց, 76 հազար փութ շաքար, 200,5 հազար փութ անտառանյութ, 73,9 հազար փութ մետաղ, 34,8 հազար փութ ածուխ, 181,1 հազար փութ նավթ¹:

Թվերը ցույց են տալիս, որ Ռուսաստանի համար թուրքահայաստանը կարող էր լինել խոշոր հնարավորություններով չուկա, որը գնալով մեծ չափերով կրնդլայնվեր՝ ի հաշիվ բնակ-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 63, 22 մարտի 1914 թ.:

չության աշխատասիրության ու քաղաքակրթվածության աստիճանի, ինչպես և երկրի բնական անսպառ հարստությունների: Այդ չուկան կարող էր և պետք է կապվեր Ռուսաստանի տնտեսական զարգացման ընթացքին: Պարզ է, որ խոսքը «հավատակից» ժողովրդին օգնելու սենտիմենտալության մասին չէր, այլ մի շատ իրական, չոչափելի ու չահեկան բաների:

Ռուսաստանից Թուրքիայի արևելյան նահանգներ ապրանքներ տեղափոխվում էին գլխավորապես Երևանի նահանգի Իզդիր ավանի վրայով: Այդ ճանապարհը խճուղի չէր, անբարեկարգ էր, իսկ զարնանը՝ զրեթե աներթևեկելի: Այնուհետև տրակտը գնում էր դեպի Վան՝ դարձյալ լեռնային խիստ անհարմար ճանապարհով, որը ձմռանն անանցանելի էր, զարնանը՝ դժվարանցանելի:

Հետևաբար ամենակարևոր խնդիրներից մեկը դառնում էր խճուղային գոտե մեկ բարեկարգ ճանապարհի կառուցումն Իզդիրից մինչև Բիթլիս կամ Վան:

1914 թ. առաջին ամիսներին հույս էր արթնացել, որ Թուրքիայում երկաթուղիներ կառուցելու հարցում Ռուսաստանը հրաժարվում է կրավորական վիճակից: Դրա առաջին ապացույցն այն էր, որ սկսվել էր կառուցվել Սարիղամիշից մինչև Թուրքական սահմանը ձգվող երկաթգիծ:

Բայց այդ կարճ ուղու կառուցումը չէր կարող ապահովել Անդրկովկասի ռուսական տիրույթների անվտանգության ապահովման չնչին մասն իսկ, ինչպես և չէր կարող հակակշիռ լինել Հայաստանում երկաթուղային լայն ցանց կառուցելու գերմանացիների ծրագրին: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքները՝ Ռուսաստանը, վերջապես, ստիպված էր միջոցներ ձեռնարկել՝ հենց սկզբնական շրջանում կասեցնելու ծայր տվող գերմանական հավակնությունները: Ուրիշ կերպ լինել չէր կարող, քանի որ մինչ այդ Ռուսաստանը չէր կարողացել մշակութային ու տնտեսական ներկայություն ապահովել Թուրքահայաստանում, ինչպես դա արդեն արել էր Գերմանիան: Ուրեմն՝ այնտեղ մտնելու միակ միջոցը մնացել էր երկաթուղին:

Այդ տեսակետից կարևոր էր այն, որ Ռուսաստանը Թուրքական կառավարության հետ համաձայնություն էր ձեռք բերել

Հայաստանում երկաթուղիներ կառուցելու կոնցեսիայի վերաբերյալ 1900 թ. ռուս-թուրքական պայմանագիրը վերանայելու մասին: Ըստ այդ համաձայնության՝ Ռուսաստանը ստանում էր նոր կոնցեսիա ֆրանսիական կապիտալի մասնակցությամբ հայկական նահանգներով երկաթուղիների լայն ցանց կառուցելու համար, որը պիտի ձգվեր Կարս-էրզրում-Երզնկա-Վան-Բիթլիս գծով:

Թուրքահայաստանի էրզրումի ու Սվազի նահանգների համար առավել մեծ նշանակություն կարող էր ունենալ Կարսից էրզրում կամ Վան երկաթգծի կառուցումը: Ժամանակին Ռուսաստանն իրավունք էր ստացել երկաթգիծ անցկացնել Կարսից էրզրում, բայց դա ինչ-ինչ պատճառներով այդպես էլ մնացել էր անիրագործելի: Շատերը հույս ունեին, որ Ռուսաստանը, վերջապես, կձեռնարկի այդ գործը և այն էլ՝ չուտ: Հայերը համոզված էին, որ երկաթուղին կարող է հիմնովին փոխել Թուրքահայաստանի առևտրական հրապարակը, ներմուծվող ապրանքների տեսականին ու գները, առևտրի ձևերը: Այդպիսով, ռուսական արդյունաբերությունը կգտներ մի շահավետ շուկա: Ռուսական որակյալ ապրանքները հրապարակից դուրս կմղեին եվրոպական շատ ապրանքների և տիրապետող կղառնային շուկայում: Թուրքահայաստանը ռուսական ապրանքների հաստատուն վայր դարձնելու համար պահանջվում էր եռանդուն ջանքերի գործադրում ինչպես ռուսների, այնպես էլ թուրքահայերի կողմից:

Բայց հայերի զգացմունքային ոգորումները դեմ էին առնում ռուսական կողմի սառը հաշվարկներին: Պետերբուրգում գտնում էին, որ առայժմ անհնար է ձեռնամուխ լինել Թուրքահայաստանում երկաթուղիների կառուցման, մինչև որ չսկսվի և չավարտվի Լեռնանցքային խճուղային ճանապարհի կառուցումը, այլապես հայկական երկաթուղին կծառայի թուրքերի ռազմավարական նպատակներին. պատերազմի դեպքում Ռուսաստանի սահմաններից ներս մտնելը «նույնքան հեշտ կղառնա, որքան մեզ համար հարևան սենյակ մտնելը»:

Կովկասի և Թուրքահայաստանի միջև խճուղային ճանապարհներ և հատկապես երկաթուղիներ կառուցելու գլխավոր և

զնահատելի բարիքներից մեկը, ոմանց կարծիքով, լինելու էր այն մխիթարական երևույթը, որ կնպաստեր Հայ ժողովրդի երկու խոշոր հատվածների սերտ մերձեցմանը: Այդ գործընթացը հայոց սահմանի երկու կողմերում աստիճանաբար կստեղծեր կուլտուրական-տնտեսական, ապա նաև՝ քաղաքական ամուր կապեր:

Հայերը նաև ակնկալում էին, որ այդ ամենի շնորհիվ հիմնովին փոխվելու են նաև Հայաստանի բնակիչների բարքերն ու սովորությունները: Ավելին, առավել զգացական մտածողություն անձինք հակվում էին այն մտքին, որ երկաթուղու գործարկումից չատ չանցած՝ աստիճանական զարգացումով կիրականանա Հայ ժողովրդի բացարձակ մեծամասնության ցանկությունը՝ Թուրքահայաստանի նահանգների խաղաղ միացումը մեծ Ռուսաստանին:

Ենթադրվում էր, որ չուտով բարենպաստ պայմաններ կստեղծվեն նաև թուրքահայերի և ռուսահայերի անհատական ու խմբային փոխայցելությունների (տուրիզմի) համար: Դրա անհրաժեշտությունը կարևոր էր թուրքահայ ուսուցիչների, մտավորական դասի տարրեր ներկայացուցիչների, առևտրականների համար: Նույնքան օգտակար կարող էր լինել ռուսահայ զանազան խավի մարդկանց Թուրքահայաստան այցելելը: Հատկապես կարևոր նշանակություն կունենար պատմաբանների, աշխարհագետների, բանահավաքների, երկրաբանների այցելությունը՝ երկրի աշխարհագրության, բնակչության կենցաղի, սովորույթների, ինչպես նաև օգտակար հանածոների, ջրային ռեսուրսների, գյուղատնտեսության մեջ ագրոտեխնիկական առաջավոր մեթոդներ կիրառելու հնարավորությունների և այլնի ուսումնասիրության համար:

Այդ տեսակետից արդեն առկա էին լավ օրինակներ: Այսպես՝ երկարատև ճանապարհորդություն կատարելով Թուրքահայաստանում՝ Ա-Դօ-ն (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան) տեսածն ու լսածը չարադրել էր «Վանի, Բիթլիսի եւ էրզրումի վիլայէթները: Ուսումնասիրութեան մի փորձ այդ երկրի աշխարհագրական, վիճակագրական, իրաւական եւ տնտեսական դրութեան» վերտառությամբ գրքում (Երևան, 1912) և ռուսահայությունը հա-

դորդակից դարձրել սահմանի այն կողմ գտնվող Հայաստանին ու Հայության կյանքին:

Բոլորը համոզված էին, որ չուտով կարելի կլինի Կովկասի գավառներից ամեն տարի հազարավոր հայեր ուղարկել Վանի վարազա և Ս. Կարապետ վանքերը, իսկ Թուրքահայաստանի զանազան մասերից հայերի բազմամարդ խմբեր կարող կլինենին այցելել Արևելահայաստանի սուրբ վայրեր՝ հայության հոգևոր կենտրոն Էջմիածին, Անիի ավերակներ, կանգուն կամ խոնարհված վանքեր՝ Ոսրովիրապ, Տաթև, Գանձասար ... :

Զանգվածային այցելությունները Հայաստան աշխարհի սուրբ վայրեր կուժեղացնեն ժողովրդի երկու մայր հատվածների չփումները, մասնավորապես Թուրքահայերի մեջ կարթնանար հին օրերի եռանդը, կխորանային և կնորոգվեին ազգային-կրոնական զգացմունքները:

Հայկական թերթերում առաջարկներ էին արվում եվրոպական և ամերիկյան գյուղական բնակավայրերի օրինակով Թուրքահայաստանում սկսել տիպային գյուղերի (ավանների) կառուցումը: Այդպիսի ծրագիր իրականացնելու համար, ինչ խոսք, հսկայական գումարներ էին պետք: Հավատ կար, որ դրանք կարելի կլինի հայթայթել՝ դիմելով աշխարհի բոլոր հայտնի հայ դրամատերերին, ինչպես նաև կազմակերպել համազգային դրամահավաք:

Գոյացած դրամազլխով ամենից առաջ պետք էր ձեռք բերվեին էժան վաճառվող ազարակներ, ինչպես նաև՝ մշակման համար քիչ պիտանի պետական հողեր, որոնք օրենքով տրվում էին ցածր գներով: Այդ հողերի վրա նախատեսվում էր կառուցել առաջին 50-60 փոքր գյուղերը՝ կանաչապատ, լայն փողոցներով ու կանոնավոր տիպային տներով՝ յուրաքանչյուր ընտանիքին մշակելու համար հատկացնելով հավասար չափով հողաբաժիններ: Այդ գյուղերում բնակվելու առաջնահերթությունը պետք է տրվեին հայրենիք վերադարձող գաղթականներին և հարևան գյուղերի՝ ապրուստի միջոցներից զրկվածներին: Նրանք իրենց հնարավորությունների չափով կսատարենին հայ ցեղի վերածնունդը: Հայ գործիչները համոզված էին, քանի որ մի կողմից Գերմանիան, մյուս կողմից Ռուսաստանը ձգտում են Հայաստա-

նի տարածքում ստեղծել երկաթուղիների լայն ցանց, բացել աշխատանոցներ, հետևապես՝ աշխատատեղեր, ուստի տիպային գյուղերում հաստատված հայերի, այդ թվում հայրենադարձների համար կրացվի աշխատանքի լայն ասպարեզ:

Ապագա գյուղերի պլանավորմանը և կառուցմանը նախատեսվում էր մասնակից դարձնել Կալիֆորնիայի Ֆրեզնո քաղաքում և նահանգի ուրիշ փոքր քաղաքներում ու գյուղերում հաստատված հայ գաղթականներին, որոնք տիպային տնաշինության փորձը կարող էին բերել հայրենիք: Միաժամանակ նրանց կարելի էր հորդորել մնալ երկրում, վայելել բարենորոգումների ծրագրով ընձեռված հնարավորությունները՝ դրանով իսկ նպաստելով Հայաստանի վերաշինությունն ու տնտեսական և մշակութային վերելքին:

1914 թ. մարտից սկսած՝ Ֆրանսիայի հայ համայնքում նույնպես այդ ուղղությամբ նախապատրաստական աշխատանքներ էին տարվում: Այստեղ հատկապես տրամադիր էին համապատասխան մասնագետներ ուղարկել Հայաստան՝ գիտություն նորագույն նվաճումները Տիգրանակերտի, Բաղեչի և Վանի վիլայեթների գյուղատնտեսություն մեջ ներդնելու համար:

Անշուշտ, եթե տիպային գյուղերի կառուցումը լայն ծավալներ ստանար և ընդգրկեր Թուրքահայաստանի բազմաթիվ գավառներ, ապա դրանց շինարարությունում աշխատելու կգային նաև չատ կովկասահայեր, և դրա շնորհիվ նոր բարենպաստ հնարավորություն կստեղծվեր հայության երկու հատվածների մերձեցման համար:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՎ ԿՐԹԱԿԱՆ ՕՐԱՆՆԴԻՐՆԵՐ

Անցած ճանապարհին հազարամյակներ զլորած հայ ժողովուրդը 20-րդ դար էր հասել բաժան-բաժան մասերով, որոնք գտնվում էին միմյանցից խիստ տարբեր տնտեսական և մշակութային մակարդակներ ունեցող պետություններում:

Հայոց մեջ կար երկու գլխավոր հատված՝ Թուրքահայություն և ռուսահայություն, որոնցից յուրաքանչյուրն իր ազգային ինքնություն պահպանման համար գործադրում էր բոլոր ճիգերը:

Նույնը չէր կարելի ասել Հայոց ազգային մարմնից անջատված և անջատվող մասերի համար, որոնք հանգրվանել էին աշխարհի մոտ ու հեռու բազմաթիվ երկրներում՝ կանգնելով ձուլման վտանգի առջև:

Բարենորոգումների ծրագրի ընդունումից հետո ներազգային կյանքում ծագել էին կենսական նշանակություն ունեցող և լուծման սպասող բազմաթիվ հարցեր. Հայություն երկու մեծ հատվածները ինչպիսի՞ փոխհարաբերություն մեջ են գտնվում այժմ, և ինչպե՞ս է լինելու վաղը, ի՞նչն է նրանց միացնում կամ բաժանում, արդյոք կա՞ հնարավորություն գլուխ բերելու նրանց հոգևոր-մշակութային միասնականացումը, և եթե կա, ապա ինչպե՞ս և ի՞նչ միջոցներով հասնել դրան:

Հանրահայտ է, որ ազգը միասնական կարող է լինել այն դեպքում միայն, եթե նրա ամբողջականությունը կազմող տարրերն ունենում են նույն նկարագիրն ու բարքերը, սովորույթները, դաստիարակության ու կրթության միակերպությունը:

Սակայն Հայ ժողովուրդը դժբախտություն ուներ գտնվելու կուլտուրական զարգացման խիստ տարբեր մակարդակներ ունեցող տերությունների տիրապետության տակ, որոնք միմյանց նկատմամբ հարատև թշնամի էին: Հայաստանին տիրացած այդ պետությունների վարած մեծապետական քաղաքականության հետևանքով Հայոց Հայրենիքի տարրեր մասերը Հայ ժողովրդի քաղաքական կյանքի համար դարձել էին առանձին-առանձին, մեկուսացած միջավայրեր: Անթափանց պետական սահմաններով երկու հատվածների բաժանված, զրկված քաղաքական կյանքի ընդհանրությունից և էթնիկ միասնությունից՝ Հայերը ձեռք էին բերել իրարից խիստ տարբեր խառնվածքներ ու բարքեր:

Թեև Թուրքահայաստանի և Կովկասի Հայերն ապրում էին կողք կողքի, բայց միմյանց թշնամի երկու պետությունների. Հայաստանի մարմնով գծած սահմանը նրանց բաժանել էր ամուր պատնեշով, դարձրել երկու տարբեր արժեհամակարգերի կրողներ:

Ֆիզիկապես զատված՝ նրանք խորթացել էին իրարից, ձեռք բերել տարբեր սովորույթներ ու հոգեկերտվածք, հարմարվել

կրթության ու դաստիարակության տարրեր համակարգերի: Երկու կողմի հայերը դեռ ունեին որոշ ընդհանրություններ՝ ժառանգականորեն փոխանցված մի քանի ավանդույթներ, դավանական արարողությունների նույնություն, ազգային-քաղաքական երեք կուսակցությունների շարքերում համատեղ ներգրավվածություն և այլն, բայց դրանք անբավարար էին ազգային միասնականության համար:

Կովկաս կատարած ճամփորդությունից Կ. Պոլիս վերադարձած ԲԺ. Վռամյանը Ամերիկայում (Բոստոն) գտնվող Ս. Վրացյանին 1914 թ. մարտի 16 (29)-ին գրում էր. «Ամէն տեղ գտայ ընդունելութիւն, և այդ ընդունելութեան մէջ չափեցի մշակութային բարձրութիւնը տաճկահայերու և կովկասահայերու միջեւ: Կովկասցիք նկարագրով, մարդկային եւ ընկերային զգացումներով բարձր են անբաղդատելիօրէն: Համեմատութեան եզրս հասարակ ժողովուրդը չէ - ամէն տեղ նոյնն է հայը: Սօսքս միջին կրթութեամբ մասին է՝ քաղքենիներու: Տարբերութիւնը ահագին է օրինակ՝ կարնեցու եւ ալեքսանդրապօլցու միջեւ, թեեւ երկուքն ալ նոյն ցեղին (Բարձր Հայքի) եւ բարբառին կը պատկանին, չատերը հեռու ազգակցութեամբ եւ խնամութեամբ կապուած իրարու՝ սահմանին երկու կողմը»¹:

Հայության իրարից հեռացած երկու հատվածների քաղքենիական միջավայրում սովորական բան էր դարձել միմյանց չհասկանալը, նույնիսկ հեզնելն ու ծաղրելը:

Հնչակյան Ս. Սապազ-Գյուլյանը մի առիթով վերհիշել է Մինաս Զերազի հետ իր հանդիպումներից մեկի մասին:

«Հագիւ իրարու մօտեցած-չմօտեցած՝ կէս զայրացած, կէս հեզնական կերպով հարցրեց.

- «Ախպար, դուք մեզ ի՞նչ կ'ըսեք»:

- Ի՞նչ առթիւ, զարմացմամբ հարցրի:

- «Կ'ուզեմ ըսել թէ դուք՝ Ռուսահայերդ ի՞նչ կ'ըսէք մեզ՝ Տաճկահայերուս»:

- Դուք ինձնից աւելի լաւ գիտէք. Պրն. Զերազ, դուք աւելի՛ հին գործիչ էք:

¹ «Վեմ», № 1, հունվար-ապրիլ, 1935, էջ 96:

- «Ախպար, դուք մեզ ինչո՞ւ կ'ըսէք Հոսո՞ւ»:

- Կարծեմ, Հոսո՞ւ պատուանունը չի գործածուում բոլոր Տաճկահայերի համար, այլ միայն Պոլսեցիներին. թէեւ վերջերս Ռուսահայերն էլ իրարու յաճախ Հոսո՞ւ են ասում»¹:

Ոմանք առաջարկում էին Հայության երկու հատվածներում բացատրական աշխատանքներ սկսել և ազգակիցներին հորդորել թե՛ բանավոր խոսակցություն ժամանակ և թե՛ գրավոր խոսքում չօգտագործել ռուսահայ և թուրքահայ բառերը, որոնց գործածությունը նվաստացնում է ազգը, կրկին ու կրկին հիշեցնում նրա անագորույն վիճակը՝ որպես հետևանք սեփական պետականություն չունենալուն:

Իր «Քաղաքապետի մը յիշատակները» հուշագրություն մեջ Ալեքսանդր Ռատիսյանը նշում էր, որ Կովկասում Հայ ժողովուրդը, մասնավորապես նրա կրթյալ տարրերը՝ մտավորականությունն ու կուսակցական գործիչները, ապրում էին իմացական երկու սկզբունքներով. ոմանք՝ որպես Ռուսաստանի քաղաքացիներ, կապված էին ռուսական մշակույթին, ռուս մտավորականությունը, բայց չէին հեռացել իրենց ազգային ինքնությունից ու մշակույթից, իսկ կրթյալ տարրերի մյուս մասն ապրում էր գուտ ազգային իդեալներով:

Լավագույն տարիքում, երբ կազմավորվում է մարդու հոգեկան աշխարհը, երբ դրվում են քաղաքական աշխարհայացքի առաջին հիմքերը, հազարավոր Հայ երիտասարդներ, սովորելով ռուսական քաղաքների համալսարաններում և ճարտարագիտական դպրոցներում, ոչ միայն ստանում էին հարուստ գիտելիքներ, այլև չփվում էին ռուս լուսավոր անհատականությունների հետ, խորապես կրում ռուսական հզոր մշակույթի բարերար ազդեցությունը:

Թեև ռուսական կառավարությունը առաջ էր բերում որոշ սահմանափակումներ կրթական և մշակույթի բնագավառներում, իսկ երբեմն էլ գործադրում էր բռնություններ (ինչպես օրինակ՝ Հայ եկեղեցուն պատկանող դպրոցների փակումը Կով-

¹ Ս. Սապահ-Գիլեան, Պատասխանատուները, Բ տպագրություն, Պեյրութ, 1974, էջ 216:

կասի փոխարքա իշխան Գուլիցինի օրոք¹), բայց, այնուամենայնիվ, ռուսական տիրապետության պայմաններում կայսրության բոլոր ազգային փոքրամասնությունները, այդ թվում նաև Հայերը, տարեցտարի արձանագրում էին կրթամշակութային առաջընթաց:

Վիճակն ուրիշ էր Թուրքիայի Հայ մտավորականության և կուսակցական գործիչների պարագայում: Նրանք իրենց կրթությունը ստանում էին Հայկական կամ Փրանսիական դպրոցներում, ուստի Հետևում էին Հայկական կամ եվրոպական մշակույթին: Թուրքական մշակույթ գոյություն չունեի, Հետևապես Հայ մտավորականությունը կտրված էր Թուրքական կյանքից: Այդ Հանգամանքը լրացուցիչ պատրվակ էր Թուրքական իշխանությունների համար՝ հարկ եղած դեպքում բարոյական, տնտեսական և ֆիզիկական բռնություններ գործադրելու հայկական դպրոցների և մշակութային հաստատությունների վրա:

Բայց, գրում էր Նատիսյանը, «Ոչ մեկ Համեմատութիւն կարելի է ընել Թուրք եւ ռուս բռնութիւններու միջեւ: Ռուս կառավարութիւնը կանգնած էր միայն Հայ ժողովուրդի ազգային մշակոյթի ճամբաներուն վրայ եւ կ'արգիլէր անոր բնական զարգացումը, մինչդեռ Թուրքերը կը սպառնային Հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան: Բաւական է մատնանշել այն փաստը, որ ոչ մէկ ռուսահայ կը ցանկար ապրիլ Թրքական իշխանութեան տակ, իսկ իւրաքանչիւր տաճկահայ կը ձգտէր դէպի Ռուսաստան եւ կը գտնէր այնտեղ աշխատանքի խաղաղ պայմանները: Արդար լինելու համար պէտք է ըսենք, թէ ռուսական բարձր մշակոյթը, լեզուն, ռուս կնոջ հմայքը կը տարածէին ռուսական ազդեցութիւնը Հայ քաղքեանի եւ մտավորական դասերուն մէջ, Հանգամանք մը, որ կը վախցնէր մեր տաճկահայ եղբայրները, որոնք այդ երեւոյթին մէջ կը տեսնէին ապազգայնացման լուրջ նշաններ: Դեռ 1914 թուին Թրքահայ յայտնի գրագէտ Զոհրապը ինձ իր վախը յայտնեց այդ առթիւ»¹:

¹ «Հայրենիք», № 11 (119), սեպտեմբեր, 1932, էջ 118-119:

Ազգային մարմինը ձևավորող անհատներին սերտորեն կապող միջոցներից գլխավորը լեզուն է:

Այդ օրերին, Թուրքահայության լեզվի վտանգված լինելու պայմաններում, խիստ այժմեական էր դարձել Ուաշատուր Արովյանի պատգամը. ամեն ազգի պահողը լեզուն է և հավատքը:

Ժողովուրդն ի վիճակի չէր հակադրվելու այդ կացությանը, սեփական ուժերով քանդելու իր մասերն անջրպետած կապանքները:

Դարերի Թավալքում նրա միասնական ազգային լեզուն նույնպես երկճեղքվել ու երկատվել էր՝ ծնունդ տալով արևելահայերենին ու արևմտահայերենին՝ բառամթերքի իրենց չափաբաժիններով, բառիմաստների նկատելի զանազանություններ, գրելաոճով, ավելին՝ երկու տարբեր քերականությամբ:

Բարեբախտաբար Հայ ժողովուրդը պատմականորեն օժտված էր մի հզոր առանձնահատկությամբ, որը նույնիսկ քաղաքական ամենամեծ վերիվայրումների՝ բաժանումների ու անջատումների պայմաններում իսկ ունակ էր պահպանելու իր ցեղային ամբողջական ինքնությունը. դա նրա ազգային մշակույթն էր, հոգևոր կյանքը, որը չէր ենթարկվում օտար, իր համար խորթ ուժերի թելադրանքին: Հենց այդ առանձնահատկության շնորհիվ է, որ Հայության տարբեր հատվածները ժամանակի հոլովույթի մեջ միչտ ձգտել են մերձեցման՝ չրջանցելով իրենց միջև կանգնած պատենչները:

Իր տարբեր հատվածների մշակութային մերձեցման համար հայությունն ուներ մի հզոր միջոց՝ լեզուն, որը նրա ուրույն հոգեբանության, մտածողության կերպի, ազգային առանձնահատկությունների արտահայտությունն է: Ռուսաստանի, Թուրքիայի, Պարսկաստանի, Եգիպտոսի հայերն ապրում էին իրարից աշխարհագրորեն բաժան, քաղաքական տարբեր միջավայրերում, բայց նրանց ազգային լեզուն՝ որպես ոչ քաղաքական գործոն, չարունակում էր գոյատևել նաև ժողովրդի մարմնի մասերը իրարից բաժանած սահմանագծերից ներս:

Չնայած այդ ամենին՝ ազգային լեզուն, որքան էլ ուներ հզոր դիմադրողականություն, հանգամանքների ճնշման տակ աստիճանաբար նահանջում էր, կորցնում դարերով պահպանած յու-

րահատկությունները, ողողամաշվում ու նվաղում էր առարկայական պարագաների ազդեցության տակ:

Հենց դրա հետևանքով էր, որ 19-րդ դարի 30-40-ական թվականներից սկսած՝ տեղի ունեցավ հայ ազգի երկու խոշոր հատվածների գրական գործընթացների անջատում: Դեռ մինչև նշված դարի կեսերը հայկական միջավայրում տիրում էր գրական լեզվի միասնություն (միջին հայերեն), որի հիմքը գրաբարն էր: Հաղարամյակների այդ լեզուն մեկ էր ամենուր՝ էջմիածնում թե՛ Թիֆլիսում, Նոր Նախիջևանում թե՛ Մոսկվայում, Կ. Պոլսում թե՛ Նոր Զուղայում, Վենետիկում թե՛ Կալկաթայում: Ամենուր հայ գրչի մարդկանց համար նույն լեզուն էր՝ իր բառապաշարով և միասնական քերականությամբ:

Գրաբար գրական լեզվից զատ, գոյություն ուներ հայ ժողովրդական գործածական լեզուն, որը համարյա միատեսակ էր թե՛ Վանի, Մուշի կամ էրզրումի և թե՛ Արարատյան դաշտի, Սյունիքի կամ Արցախի հայության համար:

Եկան նոր ժամանակներ, երբ գրավոր գրական լեզուն պիտի տեղի տար ժողովրդական լեզվին՝ աշխարհաբարին:

Ժողովրդական լեզվի և գրաբարի կողմնակիցների վեճը, որ երկար պատմություն ուներ, լուծվեց հոգուտ աշխարհաբարի: Գրական աշխարհաբարը մատչելի դարձավ ժողովրդին:

Հսկա մղիչ ուժ հանդիսանալով հայ գրականության հետագա զարգացման համար՝ աշխարհաբարը մյուս կողմից գրական միջնորդներ ստեղծեց հայության երկու հատվածների լեզուների միջև:

Ինչո՞ւ այդպես եղավ: Կարծիքները տարբեր են, նույնիսկ հակասական: Այստեղ կներկայացնենք ժամանակի հիմնական տեսակետները:

Հայերի գրական նոր լեզուն պետք է աշխարհ գար բուն հայրենիքում՝ հիմք ունենալով ժողովրդի խոսակցական լեզուն, նրա բարբառների հարուստ գանձարանը: Ըստ որում՝ պետք է ստեղծվեր մեկ միասնական գրական լեզու, այլ ոչ թե երկուսը, ինչպես տեղի ունեցավ: Այդ երկու լեզուները ստեղծվեցին ոչ թե բուն հայ ժողովրդի մեջ, այլ նրանից հեռու՝ հայ գաղթավայրերում: Ավելին, դրանք դարձնվեցին առանձին անհատների նա-

խաճեռնությունը մեր ու ջանքերով, այն էլ ոչ թե բնաչրջան ճանապարհով, այլ հապճեպ, հեղափոխականությունը: Թուրքահայ գրական լեզուն հրապարակ եկավ ու զարգացավ Կ. Պոլսի հայերի խոսակցական լեզվի արհեստական նմանակմամբ, նրա կանոններով ու ոգով, իսկ ռուսահայ լեզուն ավարտուն տեսքի բերվեց այն հայերենի հիմքով, որ գործածվում էր Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում, որը, իր հերթին, անցել էր հայ մեծ լուսավորիչ Սաչատուր Աբովյանի ստեղծագործական քուրաչով: Այլ խոսքով՝ բուն ժողովուրդն ըստ էության ոչ առաջին և ոչ էլ երկրորդ դեպքում մասնակից չդարձավ երկու գրական հայերենների ստեղծմանը:

Ժամանակի ընթացքում հայոց երկու գրական լեզուները գնալով ավելի ու ավելի հեռացան իրարից: Դրան նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ ռուսահայ գրական լեզուն կրում էր ռուսաց լեզվի ուժգին ազդեցությունը, որն արտահայտվում էր այդ լեզվից բաղմամբով բառերի ու տերմինների, քերականական ձևերի փոխառումով: Ռուսաց լեզվի միջոցով ռուսահայոց գրական լեզվի մեջ էին թափանցում նաև շատ բառեր ու տերմիններ եվրոպական լեզուներից:

Ինչ վերաբերում է թուրքահայոց գրական լեզվին, ապա այն անմիջականորեն կրում էր եվրոպական լեզուների և ամենից առաջ ֆրանսերենի ազդեցությունը:

Այդպիսով, հայոց երկու կենտրոնախույս լեզուները, կտրված ժողովրդական հենարանից, գնացին տարբեր ուղղություններով, որի արդյունքը եղավ ոչ միայն միմյանց հանդեպ անտարբերությունը, այլև ինչ-որ տեղ՝ անհանդուրժողականությունը: Փոխադարձ խորթացման հետևանքով պոլսահայ ռուսահայ լեզուն համարում էր անտանելի կոպիտ, իսկ ռուսահայը պոլսահայ (թուրքահայ) լեզվի բառերն արտասանում էր արհամարհական ժպիտը դնալով:

Եվ դա կատարվում էր նույն ազգին, նույն մշակույթին, նույն կրոնին պատկանող հավաքականության մեջ՝ ուղղված համազգային շահերի դեմ: Բանը հասել էր նրան, որ պոլսահայ լրագրերը խուսափում էին իրենց էջերում տեղ տալ ռուսահայ թերթերի հաղորդումներին, իսկ եթե դա հազվադեպ արվում էր, ապա

անպայման արևելահայ հողվածներից ու նյութներից հղումներ անելիս դրանք, որպես կանոն, թարգմանում էին պոլսահայերենի, ինչպես կթարգմանեին, ասենք, ֆրանսերենից կամ թուրքերենից¹:

Սակայն հակառակ Կ. Պոլսի լրագրերի մաքրամոլություն՝ ինքը՝ թուրքահայ ժողովուրդը, հատկապես հայկական նահանգներում մեծ հակում ուներ յուրացնելու ռուսահայոց լեզուն, և դա նրան հաջողվում էր: Նկատված էր, որ թուրքահայը, գալով Կովկաս և այնտեղ մնալով մեկ-երկու տարի, յուրացնում էր տեղացի հայերի լեզուն ու խոսելաոճը և ի վերջո թողնելով արևմտահայ աշխարհաբարը՝ խոսում է արևելահայ աշխարհաբարով, մինչդեռ երբ ռուսահայ մտավորականը գալիս էր Պոլիս կամ հայկական որևէ նահանգ ու այդտեղ մնում երկար ժամանակ, միևնույնն է, չէր խոսում թուրքահայոց լեզվով, ավելին՝ չէր գործածում որևէ թուրքահայ բառ:

Արդյո՞ք հնարավոր էր դարեր հետո նորից վերստեղծել ժողովրդի միասնական լեզու: Այս հարցին դրական պատասխան տվողներն այն ժամանակ չնչին փոքրամասնություն էին կազմում, իսկ հակառակ տեսակետ ունեցողները հայոց միասնական լեզվի վերականգնման հնարավորությունը մեկնաբանում էին այսպես. լեզուն ժառանգություն է նախնիներից և կերտվել է ոչ թե մի օրից մյուսը, այլ դարերի ընթացքում, աստիճանաբար, դանդաղ, այսինքն՝ ոչ հեղափոխական ճանապարհով: Ընդհանրապես, լեզուները միաձուլվելու բոլոր փորձերն անցյալում պարապ ջանքեր են եղել, անարդյունք և անօգուտ: Անհնար է դրանք միավորել արհեստականորեն: Նույնը վերաբերում է հայ ժողովրդի երկու հատվածների լեզուներին:

Անդրադառնալով ընդհանուր հայկադյան լեզվի ստեղծման հնարավորության հարցին՝ Արշակ Չոպանյանը գրում էր. «Գեղեցիկ ցանկություն՝ բայց անիրագործելի: Երկուքը պիտի մնան, եւ իրենց ուրոյն ճամբուն մէջ զարգանան հետզհետէ: Ինչ որ կարելի է, այն է որ երկու կողմի գրագէտները՝ իրարու գործն աւելի

¹ Հայոց երկու լեզուների առաջացման ու ձևավորման մասին տե՛ս «Հորիզոն», № 53, 13 մարտի, № 54, 14 մարտի 1912 թ.:

մօտանց ճանչնալով փոխադարձաբար մէկ բարբառը միւսէն ստանայ այն ասութիւնները, բառերը, ձեւերը որոնց համարժէքը իւրաքանչիւրը չունի իր մէջ. կարող են նաեւ օգտուիլ իրարու յաջող ջանքերէն դէպ ի նրբացում, երանգաւորում: Ասոր համար մասնաւորապէս անհրաժեշտ է որ երկու կողմի գրագէտները շատ աւելի կանոնաւոր, տեւական ու մօտիկ յարաբերութեան մէջ ըլլան իրարու հետ: Ցանկալի է որ երկու կողմէն գրագէտները միշտ իրարու հետ փոխանակեն իրենց գործերը»¹:

Այս տեսակետի պաշտպաններն ասում էին նաեւ, որ բաղձալի նպատակին հասնելու համար նախ պետք է երեսով շրջվել դեպի միջնադարը, իր ողջ ծավալով բարձրացնել ժամանակի հայութեան հասարակաց և մատենագիտական լեզուն՝ գրաբարը, որի հարուստ հենքի վրա են ի վերջո սերվել արեւելահայ և արեւմտահայ գրական լեզուները: Բայց արդյո՞ք դա հնարավոր է ազգի քաղաքական կյանքի 20-րդ դարի սկզբի ծայրահեղ աննպաստ պայմաններում, հարց էին տալիս նրանք և եզրահանգում՝ ոչ միայն հնարավոր չէ, այլև աննպատակահարմար է:

Թուրքիայում ապրող հայերի ընտանեկան լեզուն առատ էր թուրքերեն բառերով ու ոճական դարձվածքներով, իսկ Հայաստանի առանձին վայրերում, բացի թուրքերենից, նաև տասնյակ քրդերեն բառերով:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին ինչպես թուրքահայ, այնպես էլ ռուսահայ լեզուներում տեղի էին ունեցել դրական զգալի փոփոխութիւններ:

1850-ական թվականներից սկսած՝ թուրքահայ մտավորականութիւնը պատմական դեր էր ստանձնել: Նրա թափած ջանքերով զարգացման նոր աստիճանի բարձրացավ հայոց դպրոցական-կրթական գործը, որի շնորհիվ դարի երկրորդ կեսին հնարավոր դարձավ մասնավորապէս Կ. Պոլսի և Իզմիրի հայութեան լեզվի մեջ իսկական հեղաշրջում կատարել՝ այնտեղից դուրս մղելով հայերի ականջին խորթ այլազգի բառերը՝ թուրքերենի համատարած ազդեցութիւնից ազատագրելով ազգային լեզուն:

¹ «Անահիտ», № 11-12, մարտ-ապրիլ, 1909-1910, էջ 249:

Դպրոցներում մաքուր հայեցի լեզվով մատաղ սերնդի կրթության ազդեցությունն իրեն ուշացնել չտվեց: Դպրոցական հայ սերունդը տներում արդեն խոսում էր հայերեն, որը, բնականաբար, փոխանցում էր ընտանիքի մյուս անդամներին:

Ինչ վերաբերում էր ուսահայերին, նրանք ավելի քիչ էին հոգ տանում ազգային լեզուն անաղարտ պահելու մասին:

Հանրահայտ ճշմարտություն է, որ ուսաց լեզուն և մշակույթը բարերար ազդեցություն էին գործում կայսրության այլազգի ժողովուրդների հոգևոր-մշակութային զարգացման վրա: Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միավորելուց հետո այստեղի հայությունը նույնպես ընդգրկվեց համառուսաստանյան առաջադեմ հասարակական-քաղաքական կյանքի մեջ՝ կրելով ուսական մշակույթի բարերար ազդեցությունը:

Այդ դրական երևույթին զուգահեռ, հատկապես 19-րդ դարի 80-ական թվականներից սկսած, ցարիզմը որդեգրել և վարում էր կայսրության այլազգիների ոչ բունի ձուլման քաղաքականություն՝ որպես հիմնական գործիք օգտագործելով ուսաց լեզուն: Վելիկոռուսական մեծապետականության դրսևորման զլխավոր միջոցներից մեկը դարձավ կայսրության այլազգի տարածքներում ուսական դպրոցների ցանցի ստեղծումը և աստիճանաբար ընդլայնումը, որը, բնականաբար, խոչընդոտում էր ազգային կրթության ու դաստիարակության գործը: Այլազգի, այդ թվում հայ, մատաղ սերունդը աստիճանաբար հեռանում էր իր ազգային արմատներից:

Հայոց արևելյան և արևմտյան հատվածների աշխարհաբարը, նրանց ուղղագրությունն ու քերականությունը բավական խոշոր տարբերություններ ունեին: Դա կարծես քիչ էր, ուսահայերը ուղղագրության խնդրում երկփեղկված էին: Ռուսահայ շատ գրողներ ու թերթեր որդեգրել էին իրարից միանգամայն տարբեր կանոններ:

Ռուսահայ և թուրքահայ գատված լեզուների մերձեցման ճանապարհին կային տարաբնույթ ուրիշ արգելքներ ևս: Դրանցից էին, օրինակ՝ ժողովրդի երկու հատվածներում գոյություն ունեցող տեղական գավառաբարբառների խիստ տարբերությունները:

Մեկ դարից ավելի հայ մտավորականությունը զբաղված էր բարբառների տարբերությունը վերացնելու հնարավորությունների հարցով: Այդ ամբողջ ժամանակներում հայկական մամուլը չատ ջանք էր թափել բարբառների միջև կապ հաստատելու և դրանք իրար մերձեցնելու խնդրով: Եվ ահա այժմ՝ 1914 թվականին, չլուծված այդ հարցը կրկին դարձել էր բանասերների, լեզվաբանների, գրողների սեեռուն հետաքրքրության առարկան, թեև նրանցից ոչ ոք այդպես էլ չէր կարողանում դարձան գտնել բարբառների խառնիճաղանջը մեղմելու համար*:

Բայց կային գործնական խնդիրներ, որոնց լուծման ուղղությամբ կարելի էր որոշ դրական արդյունքների հասնել: Դրանցից էին օրինակ՝ հնչյունաբանության և, մասնավորապես, տառադարձության խնդիրները, որոնք անթույլատրելիության հասնող բազմազանություն էին առաջ բերում թե՛ բանավոր և թե՛ գրավոր խոսքում (օրինակ՝ Փարիզ, Բարիզ, Պարիզ և այլն): Առայժմ հնարավորություն կար և՛ ուսահայոց, և՛ թուրքահայոց դպրոցներին, մամուլի օրգաններին, և՛ գրահրատարակչություններին ստիպել միատեսակ հնչեցնել և տպագրել չատ բառեր, հատկապես աշխարհագրական անուններ:

Թեև վիճակը, ցավոք, հուսադրող չէր, բայց, այնուամենայնիվ, կար սփոփանք: Շատերը համոզված էին, որ թուրքահայաստանը ևս ի վերջո միանալու է ուսական կայսրությանը, և այդ ճանապարհով ամբողջանանալու է Հայաստանը: Այդ ժամանակ հայոց երկու հատվածների լեզուների աստիճանաբար մերձեցման պայմաններ կստեղծվեին:

Ս. Վրացյանին գրած վերոհիշյալ նամակում Կովկասում ճամփորդած Ա. Վռամյանը գրում էր. «Անհաճոյ մասը տպաւորութիւններուս - այն արագ ապագգայնացումն է մտաւորական շարքերու, որ խորապէս կը վիրաւորէ ամէն զգայուն հայ: Մեր ընկերներու՝ Վարանդեանի եւ ուրիշներու երեխաներն

* Հայոց պետականության վերականգնման պայմաններում գիտական հիմքերի վրա դրվեցին աշխարհաբարի երկու ճյուղերի փոխլրացման և մերձեցման խնդիրները:

անգամ ոուսերէն կը խօսին իրենց դաշնակցական մայրերուն երկայութեանը ...¹»:

Ինչ վերաբերում է Կովկասի գյուղական Հայ Համայնքներում գործածվող ժողովրդական լեզվին, ապա այն Հայերենի, Թուրքերենի, պարսկերենի և ուսներենի խառնուրդ էր:

Ընդհանուր եզրակացությունն այն էր, որ ազգային երկու լեզուների արագ մերձեցումը Հնարավոր կլինի միայն այն ժամանակ, եթե քաղաքական պայմանները նպաստավոր լինեն, այսինքն՝ եթե Հայ ժողովուրդն ունենա իր ազգային պետականությունը:

Եթե լեզվական ու մշակութային միասնականության Հասնելը երկարատև ժամանակաշրջանի խնդիր էր, ապա Հայության երկու Հատվածների միջև մի շարք բնագավառներում ներդաշնակություն ստեղծելը կարծես ուրվագծվում էր:

Հայ ազգային իշխանությունների, մտավորականության գլխավոր մտահոգություններից մեկը ազգային կրթական Համակարգի արմատական վերակառուցումն էր, դպրոցական գործը կարգի բերելը, Ռուսաստանի Թե Թուրքիայի Հայաբնակ քաղաքներում ու գյուղերում ազգային դպրոցների լայն ցանցի ստեղծումը: Հայ դպրոցը ազգային ներքին կյանքի բովանդակության առանցքն էր:

Բայց նախքան Համազգային մասշտաբով օրինակելի կրթական գործին զարկ տալը պետք էր արմատապես բարելավել ազգի երկու Հատվածների ուսումնական գործընթացը :

Ազգի երկու Հատվածներում դպրոցական գործն անմխիթար վիճակում էր: Թեև Թե՛ Ռուսահայության և Թե՛ Թուրքահայության կրթական մակարդակը անհամեմատ բարձր էր Հարևան ժողովուրդների, բայց այն մեծապես Հետ էր մնում ուսականից, առավել ևս՝ եվրոպականից: Դրա վկայությունն էին Հատկապես աշակերտության փոքրաթիվությունը ու առաջադիմության պակասը, դպրոցների բարեկարգության անբավարար մակար-

¹ «Վէմ», № 1, Հունվար-ապրիլ, 1935, էջ 96:

դակը և նյութական անապահովությունը^{*}: Այդ վիճակը չէր բավարարում ոչ միայն Հայկական ազգային-կրոնական իշխանություններին, այլև ուսական պաշտոնական շրջաններին: «Ռուսահայերն ու թուրքահայերը, չեչտում էր դեսպան Գիրսը, պետք է միահամուռ ջանքերով առաջ մղեն ազգային մշակույթի զարգացման գործը, արմատավորելով դպրոցներ ու լուսավորական հիմնարկներ...»¹:

Ազգի երկու Հատվածներում դպրոցական գործի բարելավմանը մեծապես կարող էին նպաստել մանկավարժների փոխադարձ այցելությունները, որոնք հնարավորություն կտային ոչ միայն նորամուծություններ ու փորձի փոխանակումներ կատարել, այլև կնպաստեին երկու կողմերի ուսուցչական կոլեկտիվների ու աշակերտների մերձեցմանը, հետևապես գոնե մի քայլ կլինեի ազգի երկու Հատվածների մերձեցման ճանապարհին:

Անցյալում՝ Արդուլ Համիդի ժամանակներում, ուսահայ վարժարաններում կրթված ու դաստիարակված սահմանափակ թվով անձեր գալիս էին հիմնականում Կ. Պոլիս և Իզմիր, ինչպես նաև թուրքահայաստան և միանում տեղի կրթական գործին:

^{*} 1908 թ. վերակազմված Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերությունը (ԿՀԲԸ), կամենալով ի մոտո ծանոթանալ կովկասահայի գրագիտության մակարդակին և Հայ եկեղեցական-ծխական դպրոցների գործունեությանը, Հավաքել էր տեղեկություններ, որոնցից երևում էր, որ կային ամբողջ Հայարնակ շրջաններ, ուր 20-25 Հայկական գյուղերից Հազիվ 2-3-ում կա ծխական դպրոց, իսկ 40-50 Հայարնակ գյուղերից միայն 5-6-ում կային ծխական մեկղասյա դպրոցներ, այն էլ՝ ոչ բարեկարգ վիճակում: Ընդհանուր պատկերն այն էր, որ Կովկասի Հայերի շրջանում գրագիտությունը շատ անմխիթար վիճակում էր: Գրագետների թիվը տոկոսի վերածելով՝ երևում էր, որ արական սեռի Հազիվ 4-5%-ն է գրագետ, իսկ իգական սեռի՝ 2-3%-ը: Ահա սա էր կովկասահայի գրագիտության իրական պատկերը: Այդ ժամանակվանից հինգ տարի հետո՝ 1913 թ., պատկերը առանձնապես չէր փոխվել (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 614, թթ. 8-9): Միասնական գրական լեզու ստեղծելու գործում կրթության բարեփոխության Հարցերը լայնորեն քննարկվում էին Հայ գրերի գյուտի Հոբելյանական օրերին, ցույց էր տրվում ազգային կրթության ողբալի վիճակը Հայության տարբեր Հատվածներում:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 65, թ. 1:

Լինում էին դեպքեր, երբ թուրքահայ միջավայրում կրթություն ստացած և զարգացած անձինք, թեև աննշան թվով, գործում էին Կովկասի հայկական դպրոցներում:

Պարզ էր, որ այդպիսի սահմանափակ չփումները չէին կարող քիչ թե չատ դրական նշանակություն ունենալ երկու կողմերի դպրոցական գործի զարգացման համար:

1908 թ. օսմանյան հեղափոխությունից հետո նույնպես զգալի թվով կովկասահայ ուսուցիչներ անցան Կ. Պոլիս և սկսեցին աշխատել այնտեղի հայկական վարժարաններում, բայց արդյունքները հուսադրող չէին, քանի որ ծանոթ չլինելով թուրքահայոց կյանքի պայմաններին ու պահանջներին՝ նրանք, չնչին բացառություններով, չկարողացան հարմարվել միջավայրին, իսկ մատուցած գիտելիքները, լինելով անհամապատասխան տեղի պայմաններին, առաջ էր բերում արդարացի դժգոհություններ:

Դա պատահական չէր, քանզի ուսահայերի կրթական հաստատություններում կիրառվող մեթոդները ուսական էին, որոնք, իրենց հերթին, փոխառված էին գերմանական կրթական սիստեմից՝ ծանր, լուրջ ու պաղարյուն:

Ինչ վերաբերում է դպրոցներին, նշենք, որ դրանք հիմնականում գտնվում էին ֆրանսիական կրթական սիստեմի ազդեցության տակ՝ ավելի ազատամիտ, թեթև ու մատչելի: 19-րդ դարի վերջերից փորձեր արվեցին Կ. Պոլսի հայկական դպրոցների վրա տարածել կրթության չվեցարական մոդելը, որը հար և նման էր գերմանականին, բայց դա չհաջողվեց, քանի որ թուրքահայերը չարունակում էին ամենաջերմ զգացմունքներ տածել Ֆրանսիայի հանդեպ, խանդավառվել նրա մարդասիրական և ազատասիրական գաղափարներով:

Այժմ ավելի կենսական էր դառնում հայության երկու հատվածների դպրոցական համակարգերի մոտեցումը: Այդ նպատակով բազմաթիվ առաջարկներ էին արվում. մեծ թվով ուսուցիչներ ու կրթության մշակներ գնային Հայաստան՝ այնտեղ տեղականորեն աշխատելու համար, միաժամանակ՝ թուրքահայ ուսուցիչներ գային Կովկաս և աշխատեին տեղի հայկական դպրոցներում: Բայց գալիքում հազիվ թե հնարավոր լիներ

ականակալել զրաական արդյունքներ: Միամտություն էր մտածել, թե թուրք կառավարությունը կարտոններ թուրքահայ ուսուցիչների մեծածիժիվ խմբերի ելքը Թուրքիայի սահմաններից դուրս և կովկասահայ մեծածիժիվ ուսուցիչների ընդունումը: Նույնպիսի վերաբերմունք, անշուշտ, պիտի զրսևորեին նաև ռուսական իշխանությունները:

Ուրեմն անհրաժեշտ էր փնտրել նոր ուղիներ: Կովկասահայ շատ գործիչներ կարծում էին, որ ուսուցիչներ պետք է ուղարկել ոչ թե Հիմնականում Կ. Պոլսի և այլ քաղաքների հայկական դպրոցներ, այլ ժողովրդական ներքին խավերի մեջ, որպեսզի կարողանան ներգործել նրանց ընդհանուր զարգացման վրա, միաժամանակ դասավանդեն ծխական դպրոցներում: Նրանք համոզված էին, որ փոքր տարիքի երեխաներին ավելի հեշտ կլինի հաղորդակից դարձնել ռուսահայ ուսուցման մեթոդներն ու նրանց նախապատրաստել ուսումը շարունակելու ռուսական հայտնի կրթական հաստատություններում՝ էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, Երևանի ուսուցչական սեմինարիայում, նույնիսկ Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում:

Հայության երկու հատվածների երիտասարդների չփման տեսակետից ավելի նպաստավոր էին աշխարհիկ ուսումնական հաստատությունների պայմանները: Ինչ վերաբերում էր Գևորգյան ճեմարանին, ապա այստեղ թուրքահայ ուսանողները, ապրելով էջմիածնի վանքի շրջափակում, քիչ առիթներ էին ունենում չփվելու ռուսահայոց բարձրին և հայրենիք էին վերադառնում համարյա անտեղյակ կովկասահայ կյանքից:

Մյուս կողմից, ռուսահայ դպրոցներում սովորող թուրքահայ երիտասարդների բացարձակ մեծամասնությունը կրթությունը լրացնելուց հետո ոչ թե վերադառնում էր իր ծննդավայրը, այլ գործելու ասպարեզ էր գտնում Թիֆլիսում, Բաքվում, Երևանում, Հյուսիսային Կովկասում, Ղրիմում և այլուր:

Ինչպես տեսնում ենք, հայության երկու հատվածներում առկա կրթության միակերպության ձգտումը հանդիպում էր բազմաթիվ խոչընդոտների ու արգելքների, որոնց վերացման հեռանկարը չէր երևում:

Այդ էր պատճառը, որ երկու կողմերի շատ հայ գործիչներ կրթության միակերպության հասնելու հիմնական միջոցը համարում էին ոչ թե ուսուցիչների, ուսանողների և աշակերտների փոխանակումը, դպրոցական ծրագրերի նույնացումը:

Ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ Ռուսաստանի հայ կրթական հաստատությունները հիմնականում գտնվում էին հայոց ազգային հոգևոր իշխանության անմիջական հսկողության տակ, և այդ հանգամանքը մեծապես կարող էր հեշտացնել դպրոցական ծրագրերի նույնացումը: Միայն անհրաժեշտ էր դասավանդվող առարկաների ուսումնական ծրագրեր ստեղծելու համար քայլեր ձեռնարկել փոխադարձ համաձայնությամբ մանկավարժական խառը հանձնախմբեր կազմելու համար:

Հայկական բարենորոգումների իրագործման առնչությամբ առաջ էր գալիս Թուրքահայաստանում դպրոցական ցանցը արագ ընդլայնելու պահանջը:

1914 թ. ապրիլի 26-ին Գևորգ V Սուրենյանց կաթողիկոսը հայ ազգային իշխանություններին, կուսակցություններին ու անհատ անձանց հատուկ կոնդակով կոչ արեց Զանք ու եռանդ չխնայել Թուրքահայության շրջանում կրթական գործն արմատապես բարելավելու համար: Նա առաջարկում էր նորանոր տարրական և միջնակարգ դպրոցներ բացելուն զուգընթաց կարևորել երկրագործական և առևտրական ուսումնարաններ հիմնելը¹:

Կաթողիկոսի կոչին անմիջապես արձագանքեց Պողոս Նուրարը: Ըստ որում, նա և նրա գլխավորած ՀԲԸ միությունը չեչտը դնում էին բարձրորակ երկրագործական և արհեստագործական բազմաթիվ վարժարաններ բացելու վրա: Բարեգործականներին պատկանող 41 վարժարանների թիվը նախատեսվում էր շատ կարճ ժամկետում կրկնապատկել:

1913 թ. մայիսի 3-6-ը Թիֆլիսում Ազգային բյուրոյի հրավիրած երկրորդ համագումարը քննության առավ Թուրքահայաստանում դպրոցական ցանցի ընդլայնման հարցերը: Ելույթ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 70, թթ. 2-4:

ունեցողները գտնում էին, որ «Համագումարը պետք է դրական որոշում տա այդ խնդրին, քանի որ մեր որոշումը կունենա նաև բարոյական մեծ նշանակություն»¹: Նկատի առնելով Երկրի անմիջական կարիքները՝ նրանք ճիշտ էին համարում այնտեղ առաջին հերթին հոգ տանել գյուղատնտեսական կրթությունը զարգացնելու մասին:

Արձագանքելով կաթողիկոսի՝ ապրիլի 26-ի կոնդակին՝ Համագումարը ուսաահայ ազգային բոլոր իշխանություններին կոչ արեց ջանք ու եռանդ չխնայել Համագգային այդ կարևորագույն գործն առաջ մղելու համար²:

Մամուլը բարձրաձայնում էր, որ վրա է հասել ժամանակը, երբ բոլոր հայ ազգային կուսակցությունները պետք է միանան Թուրքահայաստանի վերանորոգման մի ընդհանուր ծրագրի շուրջ, որպեսզի հնարավոր լինի պատրաստել բարոյականի իմաստասիրական ըմբռնումով տոգորված ապագա սերունդ, և այդ նպատակով հարկավոր է հիմնապես բարեփոխել հայկական նահանգների կրթական վիճակը:

«Ազգ» թերթը գրում էր, որ ներկայումս կրթական ոլորտի ամենակարևոր խնդիրը ձեռնհաս ուսուցչական մարմիններ ունենալն է, հետևապես «մեր առաջին գործունեությունը ըլլալու է հայ ցեղը դաստիարակելու ունակ ուսուցիչներ պատրաստել, որոնց չնորհիվ բարոյականի մաքուր եւ ընդհանուր շունչ մը ներարկուի ցեղին մատաղ սերունդին»³: Նրանք նաև կոչված էին լինելու Հայաստանում հաստատել վարժապետանոցներ, որոնցում պիտի պատրաստվեին գյուղական դպրոցների ուսուցիչներ:

Ազգային իշխանությունների և կուսակցությունների երկրորդ կրթական խնդիրը պետք է լիներ համալսարանական կրթություն ստանալու համար ամենաընդունակ և երիտասարդներին ճամփել Եվրոպա և Ամերիկա, որոնք պարտավոր պետք է

¹ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 216, թթ. 5-8:

² Նույն տեղում, թ. 4:

³ «Ազգ» (Բոստոն), № 36, 25 փետրվարի 1914 թ.:

լինեին ուսումնառությունը վերջացնելուց հետո անմիջապես վերադառնալ հայրենիք՝ իրենց ստացած գիտելիքները և բարոյականության լույսը փոխանցելու հայ նոր սերնդին:

Այսպիսով, մի կողմից վարժապետանոցներում, մյուս կողմից արևմտյան երկրներում կրթություն ստացած հայորդիներն ունակ կլինեին ամբողջովին բարեփոխելու թուրքահայությունը և ավետելու ազգային վերածննդի արշալույսը:

Ոոսրն այն մասին էր, որ հայությունը պետք է ունենար իր բարձրակարգ մտավորականությունը, որը մշակում է ազգային-հասարակական իդեալներ, արթուն ու գիտակից պահապան է կանգնում իր ազգի իրավունքներին, արթնացնում է նրա քնած գանգվածներին:

Թուրքահայաստանի հայ դպրոցների շատ փոքր մասը մինչ այդ բացվել և գործում էր ուսահայ մեծահարուստների նվիրատվությունների և կովկասահայ բարեգործական հաստատությունների կազմակերպած հանգանակությունների միջոցով: Դրա վառ օրինակներից մեկը Կարինի Սանասարյան հայտնի դպրոցն էր, որը նշանակալի դեր էր կատարում թուրքահայոց կյանքում:

Ինչ վերաբերում է Ռուսահայաստանին, ապա այն թուրքիայի հայերից աջակցություն ստանալու որևէ ակնկալիք չունենեք, քանի որ նրանց հիմնական գանգվածները տնտեսապես լիակատար քայքայվածության եզրին էին, բացի այդ՝ թուրքահայության շրջանում այդպիսի ավանդույթ չէր ստեղծվել:

Կ. Պոլսի և ծովեզրյա ուրիշ վաճառաչահ քաղաքների հարուստ հայերը հազիվ կարողանում էին հոգալ տեղի ազգային դպրոցների կարիքները, բայց ի վիճակի չէին բավարար չափով ձեռք մեկնելու թուրքահայաստանի կրթական գործին: Իսկ գավառն իր միջոցներով գրեթե ոչինչ չէր կարող անել դպրոցական գործի զարգացման համար:

Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը և Միացյալը շատ լավ կազմակերպված մարմիններ էին, բայց նրանք նույնպես այնքան միջոցներ չունեին, որ կարողանային արմատական բեկում մտցնել Հայաստանի կրթական գործում: Բացի այդ, տվյալ ժամանակում այդ երկու բարեգործական կազմակերպու-

թյունները, ինչպես ասվեց, ուղում էին իրենց գումարները հիմնականում ուղղել երկրում տնտեսական ձեռնարկների իրականացմանը:

Ուրեմն, մնում էր հուսալ, որ օգնություն կգա դրսից:

Արտասահմանի այս կամ այն գաղթավայրում դեպքից դեպք էին կազմակերպվում հանգանակություններ: ԱՄՆ-ում լույս տեսնող ՀՅԴ «Հայրենիք», ՍԴ Հնչակյան «Երիտասարդ Հայաստան», վերակազմյալ հնչակյանների «Ջայն Հայրենյաց» թերթերն իրենց էջերում ամերիկահայությունը պարբերաբար կոչեր էին հղում դրամական օգնություն հասցնել Երկրին՝ այնտեղ դպրոցներ բացելու համար, բայց արդյունքը սպասածից չատ համեստ էր լինում: Գաղթական հայերի բացարձակ մեծամասնությունը, մի կերպ պահպանելով իր գոյությունը, հազիվ կարողանում է որոշ օգնություն հասցնել հայրենիքում մնացած հարազատներին:

Շատերը հույս ունեին, որ, այնուամենայնիվ, Հայաստանին աջակից կլինեն ունևոր հայերը: Եվ իրոք, Երկրում ստացվում էին որոշ գումարներ՝ հիմնականում կտակների տեսքով:

Այսպես, 1914 թ. մարտի 2-ին Նյու Յորքի դատարանը վավերացրել էր հանգուցյալ Սարգիս Թելֆեյանի կտակը, որով նա 100.000 դոլար էր թողել իր ժողովրդին: Կտակի համաձայն՝ այդ գումարը պետք է հատկացվեր խորհրդի քոլեջին, Կեսարիայի ամերիկյան հիվանդանոցին, Պարտիզակի, Աղաբազարի, Պրուսայի վարժարաններին և հայկական այլ հաստատությունների¹:

Բայց հայ հանրային հաստատությունների համար գաղթավայրերից ստացված գումարները չնչին էին ծով կարիքների դիմաց: Եվ մարդկանց հայացքը դարձյալ ուղղվում էր դեպի Կովկաս: Նրանք չէին սխալվում:

Բարենորոգումների ծրագրի ընդունումը մեծ ոգևորություն էր առաջ բերել ուսահայ կապիտալիստների մի մասի մոտ, որոնք պատրաստ էին իրենց իշխանավայել նվիրատվություններով նպաստ բերելու թուրքահայության հոգևոր վերածննդի,

¹ Տե՛ս «Դայալիկ», № 26, 9 մարտի 1914 թ.:

մասնավորապես նրա մատաղ սերնդի կրթության ու դաստիարակության կազմակերպման գործին:

Թիֆլիսահայ գործիչներից ոմանք քաղաքի Հայ դրամատերերին կոչ էին անում առաջինը ֆինանսապես օգնել Կ. Պոլսի ծանր վիճակում գտնվող Ազգային կենտրոնական վարժարանին, որը համարվում էր «Թուրքիո Հայոց մեծագույն կրթարանը»: Այն Ներսես Վարժապետյան պատրիարքի կողմից հիմնվել էր Հայաստանի դպրոցներին ուսուցիչներ պատրաստելու համար, բայց այժմ միջոցներ չունենալու պատճառով կանգնել էր փակվելու վտանգի առջև: «Ինչ գնով ուզում է լինի՝ Կենտրոնականը պետք է հարատևի» – այս էր օրվա կարգախոսներից մեկը:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հովանավորության տակ գործող դպրոցական ֆոնդը համալրվեց մեծ թվով կամավոր մուծումներով, որոնց զգալի մասն անանուն էր: 1914 թ. փետրվարի սկզբներից մինչև մայիսի վերջը Ս. էջմիածնի սինոդում ստացվել էր 142.646 ռուբլի, ինչպես նաև 94.600 ռուբլու արժեթղթեր, որոնք փոխանցվել էին Թիֆլիսի նպաստամատույց հանձնաժողովին: Հայոց կաթողիկոսը կարգադրել էր հավաքված միջոցները 1914/1915 ուսումնական տարում գործադրել բացառապես Թուրքահայաստանի չքավոր եկեղեցական-ծխական դպրոցների պահպանության և նորերի բացման համար այնպիսի գյուղերում, որոնց Հայ համայնքները զուրկ էին նյութական միջոցներից և անկարող էին իրենց ուժերով պահպանել դպրոցները¹:

Մյուս կողմից՝ Պետերբուրգի Հայ եկեղեցական խորհուրդը էջմիածնի դպրոցական դրամագլխին էր տրամադրել 10.000 ռուբլի, որի մեծ մասը հատկացվել էր Կարնո Սանասարյանին, Վանի Կենտրոնականին, Մուշի և Բիթլիսի ուսումնական խորհուրդներին²:

Կովկասահայ բազմաթիվ ականավոր առանձին անհատներ մտածում էին, թե ինչով կարող են անձնապես օգտակար լինել տառապյալ Հայրենիքին: Կոմիտասը ոգևորված ծրագրել էր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 1073, թթ. 10–11 և չրջ.:

² Տե՛ս «Աւետաբեր», № 21, 23 մայիսի 1913 թ., նաև՝ տե՛ս «Մշակ», № 94, 3 մայիսի 1914 թ.:

երաժշտական դպրոց բացել Թուրքահայաստանի կենտրոններին մեկում, Զարիֆյանը փորձում էր հայկական թատրոն բացել Վանում, հայ մարզիկները պատրաստվում էին վերականգնել Նավասարդյան խաղերը երկրում և այլն¹։ Ուրիշները խիստ կարևոր էին համարում այնտեղ մի բարձրագույն դպրոցի ստեղծումը։ Իսկ դա հնարավոր կլիներ միայն ուսահայերի դրամական նվիրատվություններով։

Ռուսական կառավարությունը 1913 թ. որոշել էր Վրաստանի գլխավոր քաղաք Թիֆլիսում 1914 թ. Անդրկովկասի համար հիմնել մի բարձրագույն դպրոց՝ պոլիտեխնիկում։ Թեև Թիֆլիսահայ գործիչները դեմ չէին դրան, ավելին՝ ամեն կերպ նպաստում էին այդ ծրագրի իրականացմանը, բայց դա չէր լուծում Երևանյան և Ելիզավետպոլյան նահանգների հայ երիտասարդների բարձրագույն կրթություն ստանալու պահանջը։ Ուստի հայերն ուզում էին ունենալ իրենց ազգային աշխարհիկ եթե ոչ բարձրագույն, ապա գոնե բարձրակարգ կրթական հաստատությունը։

Քաջ գիտակցելով, որ ուսական կառավարությունը հազիվ թե նորից ֆինանսական միջոցներ հատկացնի այս անգամ Շուշիում կամ Երևանում անդրկովկասյան երկրորդ պետական բարձրագույն ուսումնական հաստատություն բացելու համար, հայերը փափագում էին կազմակերպել ժողովրդական հանգանակություն և հավաքած գումարներով ստեղծել իրենց ազգային բարձրակարգ դպրոցը։ Ըստ որում, հայ գործիչների բացարձակ մեծամասնությունն այդ պահին միակամ էր. այն պետք է հիմնել Թուրքահայաստանում՝ Տարոն աշխարհում, ուր շատ դարեր շարունակ գործել էին բազմաթիվ դպրոցներ, ապրել ու ստեղծագործել էին հայ մշակույթի շատ նշանավոր դեմքեր։

Իսկ ինչպիսի՞ն պետք է լիներ այդ ուսումնական հաստատությունը։

Ոմանք նույնիսկ գտնում էին, որ Թուրքահայաստանում բացվելիք հայկական կրթական դպրոցի համար կարող է օրի-

¹ Տե՛ս «Վեմ», № 1, հունվար-ապրիլ, 1935, էջ 33։

նակ ծառայել Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը^{*}։ Իսկ դա չատերին անհնար էր թվում։ Ծնունդ առնելով 19-րդ դարի սկզբին՝ այդ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը լուսատու Ջահ էր եղել մահմեդական լծից ազատագրված կովկասահայության համար, մեկ դար շարունակ անգնահատելի դեր կատարել ողջ ուսահայության ազգային-մշակութային կյանքում։ Նպատակադրված լինելով վերակրթել ազգը և նրան տանել եվրոպական մշակույթի ուղիով՝ Լազարյան ճեմարանը կրթություն էր տվել Հայագիտության, Հայ գրականության, դպրոցական գործի, մանկավարժության ասպարեզի տասնյակ բարձրակարգ մտավորական ուժերի՝ Մկրտիչ էմին, Քերովբե Պատկանյան, Գամառ-Քաթիպա, Սմբատ Շահազիզ, Եզյան և Շանյան, Մանդինյան ու Բահաթրյան, էլի ուրիշ շատ նշանավոր դեմքեր։ Լազարյան ճեմարանը իր որակյալ կրթությամբ, լայն ընդգրկումով ու նշանակությամբ չէր կարող նախօրինակ լինել նոր կազմակերպվելիք թուրքահայոց բարձր դպրոցի համար, քանի որ նրա նշանաձողը չափազանց բարձր էր։ Բացի այդ, ճեմարանը գործել էր առաջավոր քրիստոնեական մի երկրում, ինչ-

* Այդ ժամանակ Լազարյան ճեմարանը հասել էր իր հարյուրամյակի չեմին և շարունակում էր արգասաբեր գործունեությունը, ուսում էր տալիս Հայ պատանիներին ու երիտասարդներին, նրանց առջև բացում համալսարանական ուղին։ Ճեմարանի 100-ամյակը մեծ շուքով տոնելու համար Մոսկվայում ստեղծվել էր Հոբելյանական հանձնաժողով՝ Ստեփան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ։ 1913 թ. մայիսի 26-ին հանձնաժողովը Մոսկվայից հատուկ պատվիրակություն է ուղարկում Ս. Էջմիածին, որը, հունիսի 1-ին ներկայանալով Վեհափառ Գևորգ V-ին, նրան մատուցում է հանձնաժողովի դիմումը, ուր ասված էր, որ 1914 թ. մայիսի 10-ին լրանում է Հայոց անդրանիկ կանոնավոր դպրոցի՝ Արևելյան լեզուների Լազարյան ճեմարանի 100-ամյակը, որը նույն թվականի դեկտեմբերի 9-ին լայնորեն տոնվելու է Մոսկվայում։ Հոբելյանական հանձնաժողովը Վեհափառին խնդրում էր իր հայրապետական հովանավորության տակ վերցնել Լազարյան ճեմարանի հարյուրամյակի տոնախմբության գործը։ Թեև ակոխելով իր գոյության երկրորդ հարյուրամյակը՝ Լազարյան ճեմարանը պատրաստ էր կրկնակի եռանդով շարունակելու իր մեծ առաքելությունը, բայց դա նրան չհաջողվեց՝ քաղաքական իրադարձություններն աննպաստ զարգանալու պատճառով։

պիսին Ռուսաստանն էր, որը հովանավորել էր ռուսահայության տնտեսական ու մշակութային առաջընթացը, իսկ Թուրքահայաստանում ստեղծվելիք բարձր դպրոցը պիտի գործեր խիստ անբարենպաստ պայմաններում՝ Թուրքական իշխանությունների ամենօրյա դաժան վերահսկողության և մուսուլման բնակչության թշնամական հայացքի տակ։ Ուստի այդ կրթական հաստատությունն իր առջև պետք է դնե՝ չատ համեստ նպատակներ՝ հիմնականում պատրաստել մանկավարժներ հայկական դպրոցների համար և գյուղատնտեսության մասնագետներ՝ հայ գյուղը բարձրացնելու համար։

Բայց այդ պահին ժողովրդական հանգանակության կարիք չգզացվեց։ Էջմիածնում վերհիշեցին Ավետիս Ղուկասյանի կտակի մասին։

Շուշեցի վաճառական Ավետիս Բալացի Ղուկասյանը (1837–1902)¹ Կովկասի Թե Թուրքիայի հայության մշակութային կարիքները հոգալու գերազանց օրինակ էր տվել։ Բազում բարեմասնություններով օժտված այդ մեծահարուստ մարդը հայ երիտասարդ սերնդի կրթության գործի համար տարիներ շարունակ հատկացրել էր մեծ գումարներ։ Մահվանից քիչ առաջ նա թողել էր կտակ², որով իր կարողության մեծագույն մասը նվիրել էր Թուրքական լծի տակ տառապող իր ազգի մտավոր կարիքները հոգալուն³։

Ավետիս Ղուկասյանի գլխավոր փափագն է եղել, որ իր փողերով առաջին հերթին Թուրքահայաստանի հայերի համար հիմնվի մի երկրորդական կրթարան՝ «Ղուկասյան ճեմարան» անունով, և այդ նպատակով կտակել էր կես միլիոն ռուբլի։ Դրանից զատ նա Վանի Երեմյան վարժարանի չենքն ու հարակից տարածքներն ընդարձակելու համար հատկացրել էր 60 հազար ռուբլի⁴։

¹ Տե՛ս «Լուծա», № 6, 1902 թ.

² Տե՛ս «Մշակ», № 120, 4 Հունիսի 1914 թ.։

³ Տե՛ս «Լուծա», № 6, 1902 թ.

⁴ Տե՛ս Համբարձում Երամեան, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Հատ. Բ, էջ 225։

Կտակած գումարը դրվել էր էջմիածնի կաթողիկոսարանի և Թուրքահայոց պատրիարքարանի տրամադրություն տակ:

Թուրքահայ գործիչներից ոմանք, այդ թվում Արշակ Չոպանյանը Փարիզից, գտնում էին, որ Ավետիս Ղուկասյանի կտակը տվյալ պայմաններում բացարձակապես անկարելի է իրականացնել:

Նրանք նշում էին, որ միայն դրամը, մանավանդ եթե այն մեծաքանակ է, ինչպես Ավետիս Ղուկասյանի կտակի դեպքում, դեռ բավարար չէ Հայաստանում հիմնելու երկրորդական վարժարան, և որ դրա համար նախ անհրաժեշտ է սովորելու համար պատրաստ հայ ուսանողների որոշակի թիվ, ինչպես և բարձրորակ դասախոսական կազմ:

Քանի որ դրանցից ոչ մեկը չկար Հայաստանում, ուստի Ա. Չոպանյանը գտնում էր, որ Ավետիս Ղուկասյանի կտակով առայժմ միայն երկու բան կարելի է անել. 1) Կտակած գումարի տոկոսները առաջիկա 10 տարում հատկացնել Կ. Պոլսի Ազգային կենտրոնական վարժարանին՝ այն դարձնելով զորեղ ու բարեկարգ տիպար կրթարան, ուր թե Հայաստանի և թե Կ. Պոլսի ամենաուշիմ պատանիներին տալ լավագույն հայկական կրթություն: 2) Այդ նույն տոկոսներով նրանցից առավել շնորհալիներին ուղարկել Եվրոպա՝ կրթությունը շարունակելու բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում: Հայրենիք վերադարձած ահա այդ լավ պատրաստված ուժերով հնարավոր կլինի ունենալ դասախոսական բարձրորակ կազմ, որը կարող կլինի Հայաստանի քաղաքներից մեկում լրջորեն իրագործել Ղուկասյանի կրթարանի ծրագիրը:

Դրա համար, ասում էր Չոպանյանը, կպահանջվի առնվազն 10 տարի: Այդ ժամանակամիջոցում Կենտրոնականն արդեն վերականգնված ու զորացած կլինի, գտած իր նախկին դիրքն ու վարկը և, այնուհետև, առանց պետք ունենալու Ղուկասյանի գումարի տոկոսին, կարող է ինքնուրույն, իր միջոցներով մնալ իր բարձրության վրա: Դրանից հետո միայն Ղուկասյանի կտակած դրամով կարելի կլինի հիմնել համալսարան Կ. Պոլսում կամ հայկական նահանգներից մեկում:

Ավետիս Ղուկասյանի կտակակատարներից ժառանգու-

թյունն ընդունելու համար Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հրամանագրով նշանակվում է հատուկ հանձնախումբ՝ հանձինս Թիֆլիսի թեմակալ առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսի, սինոդի անդամ Մատթեոս եպիսկոպոսի և երզվյալ հավատարմատար Սամսոն Հարությունյանի՝

Կտակի հաշվետես Մկրտիչ էսքյուզյանը Ավետիս Ղուկասյանի ժառանգությունն ընդունող այս հանձնախմբին է ներկայացնում կտակակատարների տված բոլոր հաշիվները՝ սկսած բարերարի մահվան թվից մինչև 1914 թ. ապրիլի 15-ը: Հիմնական կտակակատարը Մնացական Ունունցն էր, որը ապրիլի 26-ին Թիֆլիս եկած էջմիածնի ներկայացուցիչ, սինոդի անդամ Մատթեոս եպիսկոպոսին է հանձնում երկու բաղադրիչներից կազմված կես միլիոն ռուբլի արժողությամբ կարողության օգտագործման երաշխավորությունը. 1) 400.000 ռուբլի զրամ, որի մեջ էին՝ 50.000 ռուբլու մուրհակներ, 5.000 ռուբլի գնահատված կահ-կարասի և 3.000 ռուբլի գնահատված ակնեղեն-ոսկեղեն, 2) 150.000 ռուբլի գնահատված մի մեծ տուն և այգի Թիֆլիսի Միքայելյան փողոցի վրա, ինչպես նաև 1000 սաժեն հողատարածք²:

Թուրքահայաստանի կրթական գործի աջակցությանն էին լծվել ռուսահայ թերթերը, բազմաթիվ բարեգործներ, հասարակական ու կրոնական գործիչներ:

Ավետիս Ղուկասյանի կտակից բացի՝ հնարավորություն կար դպրոցական գործի մեջ ներգրավել զրամական ուրիշ միջոցներ ևս:

² Տե՛ս «Մշակ», № 94, 3 մայիսի 1914 թ.:

² Տե՛ս «Մշակ», № 90, 29 ապրիլի 1914 թ.: Շուտով վրա հասավ Առաջին աշխարհամարտը, ապա՝ Հայոց ցեղասպանությունը: Հայության համար այլևս չկար ո՛չ Վանը, ո՛չ Երամյան վարժարանը, իսկ Թիֆլիսում պահպանված կտակագիրը՝ փողի ֆիզիկական զանգվածի հետ փչացան բոլշևիկյան հեղափոխությունից հետո ցարական ռուբլու անկումով: Նոր իշխանությունները բռնազրավեցին նաև Ավետիս Ղուկասյանի՝ էջմիածնին կտակած կահ-կարասիքն, ակնեղեն-ոսկեղենը, նրա Թիֆլիսի մեծ տունը, այգին ու հողատարածքները: Փչացան նաև բազմաթիվ բարերարների կտակած ուրիշ ազգային գույքեր:

Այսպես, Նոր Նախիջևանից Գրիգոր Չալխուչյանը Գևորգ Վ կաթողիկոսին գրում էր, որ այնտեղի հայտնի միլիոնատեր, հանգուցյալ Հովհան Հովնանյանի Մոսկվայում բնակվող դուստրը՝ տիկին Վարվառե Քանանյանը, որը երկու միլիոնից ավելի կարողություն ունի, կարող է իր մահկանացուն կնքել առանց կտակագիր թողնելու: Նա Վեհապետին խնդրում էր հանձնարարել Մոսկվայում գտնվող Բագրատ սրբազանին անձամբ այցելել տիկնոջը և հորդորել, որ նա որոշակի գումար կտակի դպրոցական ֆոնդին՝ հայտնելով նաև, որ այդ գումարով նրա անվամբ դպրոցներ կբացվեն նաև Թուրքահայաստանում: «Ըստ իս կարելի էր յաջողութեան սպասել»¹, - եզրահանգում էր Չալխուչյանը:

Ամենայն հավանականությամբ Բագրատ սրբազանը, կատարելով կաթողիկոսի հանձնարարականը, եղել էր Քանանյանի մոտ, որի արդյունքում հայրենասեր տիկինը մեծ նվիրատվություն էր արել Թուրքահայաստանին (չուրջ կես միլիոն ռուբլի կանխիկ դրամագլուխ), որի մի մասը պետք է հատկացվեր Մուշ քաղաքում գյուղատնտեսական միջնակարգ դպրոց բացելուն²:

Հայկական նոր դպրոցներ բացելու համար Բաքվի հայտնի վաճառականներից ենովք Գալստյան-Բուդաղյանցը 1913 թ. կտակել էր մեծ գումարներ, որոնք էջմիածնի որոշմամբ պետք է ուղղվեին Թուրքահայաստան:

Թիֆլիսաբնակ չուչեցի Միրզաջան Ուաչատրյանը 1907 թ. իր ողջ կարողությունը կտակել էր Ս. էջմիածնին՝ Ռուսաստանում և արտասահմանում սովորող հայ ուսանողներին թոշակ հատկացնելու համար: Կտակի մի մասը էջմիածինը հատկացրեց Թուրքահայ ուսանողներին՝ Եվրոպայում կրթություն ստանալու համար:

Ռուսահայ ազգանվեր մեծահարուստների կողմից Թուրքիայի տառապյալ հայությունն աջակից լինելու օրինակները բազմաթիվ էին: Բայց մեծահարուստներից ոչ բոլորն էին փողի քսա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1007, թ. 97 և չրջ.:

² Տե՛ս «Հայրենիք», № 12, դեկտեմբեր, 1965, էջ 2-3:

կը բացում թուրքահայոց առջև: Այդ օրերի կովկասահայ մամուլը պախարակում, այպանում էր այն փողատերերին, ովքեր զլանում էին օգնություն ձեռք մեկնել սահմանից այն կողմ գտնվող Հայաստանի արյունակից եղբայրներին ու քույրերին: Դեռ ժամանակին ձաղկելով մեծահարուստ ժլատ Հայի անվայելուչ կեցվածքը՝ Ռաֆայել Պատկանյանն այս խոսքերով էր դիմում նրան.

Դուն խելոք, հաշվով վաճառական ես,
Միւլք, փող ու ապրանք, կ'ասեն, չատ ունես.
Բայց թէ փողէդ շահ չունի Հայաստան,
Թքել ենք քու ալ, փողիդ ալ վրան:

Այդ էր պատճառը, որ էջմիածնի դպրոցական ֆոնդի կողմից հատկապես Հայաստանի նահանգների դպրոցներին հատկացվելիք բաժնի մեծացման համար առաջարկներ էին արվում հանգանակություն կատարել նաև կովկասահայ միջին դասի շրջանում, այսինքն՝ հայության այն շերտերից, որոնք ի վիճակի էին որոշ գումար հատկացնել թուրքահայ դպրոցին:

Ռուսահայերի խոստացած առատաձեռն նվիրատվությունները և դրանց լայնորեն լուսարանումը հատկապես Կ. Պոլսի հայ մամուլի էջերում մեծ ոգևորություն էին առաջացրել թուրքահայոց մեջ, միաժամանակ առաջ բերել երախտագիտության խոր զգացումներ: Պոլսահայ թերթերը ցավով նշում էին, որ երբ ռուսահայությունը տասնամյակներ չարունակ տնտեսականֆինանսական օգնություն էր ցուցաբերում թուրքահայերին, այդ նույն ժամանակ վերջիններս կովկասահայության տնտեսական շատ ծանր պայմանների ժամանակ նույնիսկ ինչ-որ չափով օգնություն չէին հասցնում նրանց: Կովկասահայերը, իհարկե, երբեք չեն անդրադարձել այդ հարցին՝ քաջ գիտակցելով, թե թուրքահայ հոծ զանգվածներն ինչպիսի ծանրագույն տնտեսական կացություն մեջ են օսմանյան բռնապետության տակ:

Ռուսահայության նկատմամբ թուրքահայության երախտագիտական զգացումների արտահայտություններից մեկը Կովկասում Պողոս Նուբարի գլխավորած ՀԲԸ միության մասնաճյուղեր

բացելու ծրագիրն էր: Այդ մասնաճյուղերի գործառույթներից մեկը պիտի լինե՞ր այնտեղ աշխատող 60-70 հազարի հասնող Թուրքահայերի շրջանում հանգանակություն կազմակերպելը՝ թեթևացնելու ռուսահայության հոգսը:

1914 թ. հունիսի 20-ի թվով Պողոս Նուբարի երաշխավորությամբ Դ. Թագավորյանի և Համբ. Առաքելյանի ստորագրությամբ նամակ է հղվում փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին, որով խնդրում էին Թուլյատրել Կովկասի մի շարք վայրերում բացել Հայ բարեգործականի մասնաճյուղեր (отделение)¹: Հունիսի 21-ին փոխարքան հեռագրում է Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանությանը՝ իմանալու համար, թե արդյո՞ք «Միությունը» քաղաքական նպատակներ չի հետապնդում և զուտ մարդասիրական գործունեության է նվիրված²: Հուլիսի 1-ին դեսպանությունից փոխարքային հայտնում են, որ ՀԲԸ Միությունը զբաղվում է զուտ բարեսիրական գործունեությամբ և որ ունենալով նյութական մեծ միջոցներ Թուրքիայում և այլուր՝ ստեղծել է մի շարք լուսավորական-բարեգործական կազմակերպություններ, միաժամանակ նպաստում է հայության մեջ կուսակցական առճակատումների մեղմացմանը³:

Դեսպանության ղրական պատասխանից հետո Թիֆլիսում սկսվեցին նախապատրաստական աշխատանքներ՝ Կովկասի տարբեր վայրերում ՀԲԸ միության մասնաճյուղեր բացելու համար:

Իսկ ինչպե՞ս պետք է իրականացվեր դպրոցների կառավարումը: Ռուսական կայսրությունում այն ինչպես եղել էր, այնպես էլ չարունակվելու էր, և դա ընդհանուր առմամբ ձեռնտու էր ռուսահայությանը: Թուրքիայում հայկական դպրոցների կառավարման հարցը անորոշ էր:

Ենթադրվում էր, որ Հայաստանի բարեկարգման գործին զուգահեռ կրթությունն ամբողջովին պիտի հանձնվի տեղի ժողովրդին՝ անկախ ազգային ու կրոնական պատկանելություն:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1470, թ. 1 և շրջ.:

² Նույն տեղում, թ. 2:

³ Նույն տեղում, թ. 3:

Իսկ դա կնշանակեր, որ ընդհանուր հիմունքներով իրականացվելու էր դպրոցները ազգային դարձնելու պահանջը: Կմնար ընդամենը ընդարձակել կրթության ոլորտը, ստեղծել ու ամրապնդել իրավական պարզ ու հաստատուն հարաբերություններ, ճանաչել ազգային դպրոցները որպես պետական, հետևապես՝ համապետական կրթական գումարներից նրանց ևս բաժին հանել: Դա վերաբերում էր ոչ միայն հայ, այլև բոլոր քրիստոնյա և մահմեդական տարրերին:

Այսպիսով, կրթական գործը պետք է հանձնվեր ազգային ինքնավարություններին, որոնք ունենալու էին իրենց տեղական և կենտրոնական կրթական մարմինները, իսկ դպրոցների իսկական տերերը պիտի լինեին գավառային ժողովները: Կենտրոնական կրթական մարմինները կատարելու էին ընդհանուր հսկողի դեր. հետևելու էին, որ գործադրվեն գոյություն ունեցող ծրագրերը, հոգալու էին ուսուցիչների և դպրոցական գործիչների որակավորման բարձրացումը, կրթության ընդհանուր բարեկարգումը, զբաղվելու էին ազգային դպրոցների վիճակագրության, մանկավարժական գրականության պատրաստման և հրատարակման հարցերով, կապ էին պահպանելու պետական կրթական վարչության հետ և այլն:

Անխուսափելիորեն ծագում էր մի ուրիշ հարց. իսկ ո՞րն էր լինելու օսմանյան պետության դերը կրթության ոլորտում: Չէ՞ որ ոչ մի պետություն չի հրաժարվի նրանում մասնակցությունից:

Շատերի կարծիքով, պետությունը միայն պիտի կատարեր ընդհանուր հսկողի, խրախուսողի և օժանդակողի դեր, նրա ձեռքում պիտի գտնվեր բարձրագույն կրթությունը միայն: Նա որևէ ազդեցություն չէր ունենալու ազգային տարրական և միջնակարգ դպրոցների վրա: Կրթական նախարարության և հատուկ պաշտոնյաների միջոցով պետությունը պետք է հսկեր ընդհանուր օրենքների և ընդունված ծրագրերի կատարումը, որ դպրոցը չդառնար անհատական և խմբային քմահաճույքների ու խարդավանքների օջախ: Իր գործառույթները կատարելու համար կրթական նախարարությունը ունենալու էր չրջանային տեսուչներ, որոնց առջև բաց պետք է լինեին բոլոր տարրական

և միջնակարգ դպրոցները, բայց նրանք իրավունք չէին ունենալու որևէ կարգադրություն անելու: Այլ խոսքով՝ նրանք լինելու էին միայն պետություն աչքին ու ականջը:

Ազատ ազգերի ազատ կրթություն ազատ պետության մեջ. այս էր Հայ մտավորականության և Հայկական ազգային իշխանությունների երազանքը:

Առանց բարձր ու հիմնավոր կրթություն տվող ազգային դպրոցի չէր կարող ստեղծվել ազգային գեղարվեստական գրականություն:

Գրականությունը (բանավոր թե գրավոր) որևէ մի ազգի Հոգեկան կյանքի արտացոլումն է: Նա կոչված է արձագանքելու ժողովրդի ամենօրյա ուրախություններին ու ցավերին: Ցանկացած գրականություն նաև ազգային լեզվի ստեղծագործական կարողության դրսևորումն է:

Ա. Չոպանյանի բնորոշմամբ գրականությունը Հայության երկու մասերի Հոգեկան միավորման ամենահզոր միջոցն է, ազգի «գերագույն ուժը»: «Գրականութիւնը, գեղարուեստը՝ ազգի մը ամենաթանկագին գանձը, մեծութեան ու փառքի աղբիւրը, եւ նոյն իսկ կեանքի հիմունքը, ինքնապահպանութեան ամէնէն ապահով միջոցն են: Կարելի է ըսել թէ ազգ մը իսկապէս գոյութիւն ունի այն ատեն միայն երբ երեւան կը բերէ ինքնայատուկ գեղարուեստ մը, գրականութիւն մը: ... Հայ ազգը, եթէ Հակառակ այնքան մեծադղորդ աղէտներու՝ դարերէ ի վեր ինքզինքը պահպաներ է իրրեւ ուրոյն անդամ մը մարդկային ընտանիքին մէջ, ատիկա կըցեր է ընել գլխաւորապէս շնորհիւ իր գրականութեան»¹:

19-րդ դարի մի քանի տասնամյակներում Հայ գրականությունը բուռն զարգացում էր ապրում թե՛ ռուսահայության և թե՛ թուրքահայության մեջ: Դա նաև մի ժամանակաշրջան էր, երբ ռուսահայ և թուրքահայ գրչի մարդիկ Հաստատել էին փոխադարձ աշխույժ կապեր: Չոպանյանը նկատում էր, որ «Ատենով, Նազարեանցի, Նալբանդեանցի, Ոսկանեանի եւ Սվա-

¹ «Անահիտ», № 11-12, մարտ-ապրիլ, 1909-1910, էջ 241:

ճեանի օրերուն, աւելի մօտութիւն կար երկու կողմի գրական գործիչներուն միջեւ. ոուսահայ Տ. Գաբրիէլ ք. Պատկանեանը իր դիւցազներգութիւնները թրքահայ Մամուրեանին Արեւելեան Մամուլին մէջ կը հրատարակէր, եւ Մամուրեան, ինչպէս եւ յետոյ Պարոնեան՝ կ'աշխատակցէր ոուսահայ հանդէսներու. Հիւսիսափայլը կը հետեւէր Պոլսոյ ազատական մամուլին ջանքերուն. նոյնպէս եւ Մեղուն՝ Հիւսիսափայլին կ'աջակցէր, անոր գործունէութիւնը կը ճանչցնէր թրքահայոց, փոխադարձ հետաքրքրութեան, սիրոյ, յարգանքի յարաբերութիւններ կային երկու հատուածներու մտաւոր ղեկավարներուն միջեւ»¹:

Ահա այդ հարաբերութիւններն էին, որ պետք է նույն ոգով պահպանվեին և տեական դառնային: Բայց ցավօր, այդպես չեղավ:

Արդուհամիդյան բռնապետութեան անողոր հարվածների տակ 19-րդ դարի 80-90-ական թվականներին և դրանից հետո թուրքահայ մտավորականությունն ի վիճակի չէր մոտիկից հետևելու ոուսահայոց գրական շարժմանը, ծանոթանալու նրա նշանավոր ներկայացուցիչների գոնե որոշ ստեղծագործություններին:

Ինչ վերաբերում է ոուսահայ մտավորականությանը, ապա ոուսական իշխանությունները նրա առջև որևէ արգելք չէին ստեղծում հաղորդակցվելու թուրքահայ գրականության և նրա ներկայացուցիչների հետ:

19-րդ դարի երկրորդ կեսը, հատկապես նրա 80-90-ական թվականները արևելահայ (ընդհանրապես ոուսահայ) գեղարվեստական գրականության զարգացման համար խիստ նպաստավոր եղան: Հրապարակ էին գալիս արձակ ու չափածո ստեղծագործությունների մեծ վարպետներ, գրականությունը գնալով դառնում էր ժողովրդի նորանոր զանգվածների սեփականությունը: Այն մի կողմից հանդես էր գալիս որպես հասարակական իդեերի արտահայտիչ, մյուս կողմից նպաստում էր այդ նույն հասարակության կրթական մակարդակի ու գրական ճաշակի բարձրացմանը:

¹ «Անահիտ», № 11-12, մարտ-ապրիլ, 1909-1910, էջ 247:

Որքան էլ կենսունակ ու օրեցօր զարգացող, հզոր ու իմաստալից էր արևելահայ գրականությունը, այն, սակայն, չստացավ համազգային նշանակություն, որովհետև թուրքահայությունը, չնչին բացառություններով, անտեղյակ էր նրանից:

Միանգամայն տարբեր միջավայրերում գտնվող ազգի գրականության երկու մասերը, բնականաբար, ժամանակի հոլովույթում խորթանում և հեռանում էին իրարից: Դրա պատճառը արտաքին և ներքին խոչընդոտներն էին: Արտաքին պատճառներից ամենաաղետարեբը համիդյան ռեժիմն էր, որը հետզհետե ամրապնդեց պատնեշը հայության երկու հատվածների միջև: Արգելվեց ուսահայոց թերթերի և գրականության մուտքը Թուրքիա, որևէ թուրքահայ գրող, առանց ինքն իրեն վտանգելու, չէր կարող աշխատակցել ուսահայ մամուլին: Ներքին խոչընդոտ եղավ իրար չճանաչելը, որի արդյունքում երկու կողմերի գրողներից ոմանք, կանխակալ կարծիքներով տոգորված, արհամարհական կամ հեզնական վերաբերմունք էին դրսևորում միմյանց նկատմամբ:

Այդ ամենից ավելի շատ տուժում էր թուրքահայ գրականությունը: Չնչին բացառություններով այն անծանոթ էր մնում ուսահայ հասարակությանը: Այդ հանգամանքը որևէ ուրիշ բացատրություն չուներ, բացի նրանից, որ, որքան էլ ցավալի է, ուսահայության մեջ չարունակում էր ավանդական արհամարհական վերաբերմունքը թուրքահայերի լեզվի, հետևապես նաև նրանց գրականության նկատմամբ: Ռուսահայ գրողներից չատերի համար թուրքահայ գրականությունը մեծ մասամբ պծնված էր ձևամոլ, գաղափարագուրկ ֆրադաբանություններով: Այդ էր պատճառը, որ բացառությամբ Հակոբ Պարոնյանի որոշ ստեղծագործությունների, թուրքահայ մյուս գրողների գրական արտադրանքը անծանոթ էր մնում ուսահայության լայն շրջաններին: Հետևապես օրախնդիր էր ուսահայ ընթերցողներին թուրքահայ մտավորական և գրական չարժան նորույթներին մասնակից դարձնելը: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր ստեղծել ու հրատարակել թուրքահայ գրականությանը նվիրված լուրջ ուսումնասիրություններ, ուսահայ մամուլի էջերում ունենալ այդ գրականությունն ընթերցողներին ներկայաց-

նող հատուկ բաժիններ: Կարևոր էր նաև գրական խնդիրները բանավիճային քննության դնել ռուսահայ և թուրքահայ մամուլում: Այդ դեպքում միայն հնարավոր կլիներ իրական հաղորդակցություն ստեղծել հայ գրականության երկու ճյուղերի միջև:

Հատուկ կշտամբանքի էր արժանի թե՛ ռուսահայ և թե՛ թուրքահայ գրաքննադատների գործունեությունը: Գրական ստեղծագործությունների նրանց քննարկումներում և վերլուծություններում մեծապես պակասում էին զգացմունքայնությունը, նույն ազգին պատկանելու խոր ըմբռնումը: Կարծես խոսքը ոչ թե հայ, այլ օտար գրվածքների մասին էր: Չոպանյանը ցավով էր նշում, որ «ռուսահայք ու թրքահայք շատ աւելի ծանօթութիւն ունին ռուսաց, ֆրանսացւոց, գերմանացւոց կամ իտալացւոց քան իրարու գրականութեան մասին: Եւ ասիկա ողբալի բան մըն է: Արդէն փոքրաթիւ ազգ մըն ենք, այս անջատումը աւելի եւս կը տկարացնէ մեզ: Ոչ միայն երկու հասարակութիւնները անծանօթ են իրարու մտաւոր գործունէութեան, այլ նոյն իսկ գրագէտները՝ քիչ բացառութեամբ: Երկու կողմի գլխաւոր գրողներէն շատ քիչեր են որ իրենց գործերը կը փոխանակեն իրարու հետ: Քննադատութիւնը, երկու կողմէն ալ, շատ յաճախ անհոգ է քոյր հատուածին մէջ լոյս տեսնող բոլոր կարեւոր նորութեանց մասին տեղեկութիւն տալու հասարակութեան»¹:

Ճշմարիտ է, որ ռուսահայ գրականությունը կորովի էր իր ձգտումներով, բեղուն էր գաղափարներով, աուելցուն էր հայ կյանքի ճշմարիտ արտահայտություններով: Այդ ամենին, ինչ խոսք, շատ պետք ուներ թուրքահայ գրականությունը: Վերջինս շատ քիչ տեղ էր հատկացնում ժողովրդական կյանքին, ռամիկ մարդու հոգսերին ու ցավերին, նրա անվերջանալի ողբերգություններին (բացառություններ էին, թերևս, բանաստեղծներ Սիամանթոն, Ռուբեն Սևակը և Վարուժանը): Բայց թուրքահայ գրականությունն էլ իր ուրույն յուրահատկություններն ուներ: Նա ռուսահայ գրականությանը գերազանցում էր իր հյութեղ

¹ «Անահիտ», № 11-12, մարտ-ապրիլ, 1909-1910, էջ 247:

արվեստով և նուրբ ճաշակով: Դրա գլխավոր պատճառներից մեկը (եթե ոչ գլխավորը) այն էր, որ թուրքահայ աշխարհաբարն ավելի հղկված էր ու գեղեցիկ և այդ տեսակետից ակնհայտ առավելություններ ուներ ուսահայ աշխարհաբարի նկատմամբ:

1908-1914 թթ. պոլսահայ գրական կյանքի վերելքի տարիներ էին: Մեծարենց և Եղիա Տեմիրճիպաշյան, Գրիգոր Զոհրապ, Ատոմ Յարճանյան (Սիամանթո), Դանիել Վերուժան, Հրանտ Նազարյանց... Կ. Պոլսում հայ գրականությունն ապրում էր իր ոսկեդարը:

Եթե ուսահայ արձակը աչքի էր ընկնում երկարաչունչ վեպերով, ապա թուրքահայերն ունեին անզուգական նորավեպեր: Նրանց գրականությունն ուներ կատարելության հասած քնարական սքանչելի ստեղծագործություններ՝ կերտված զգայուն և արվեստապաշտ բանաստեղծների կողմից: Իսկ թուրքահայ գրականագետներից շատերի փոքրիկ ուսումնասիրությունները գոհարարժեք արարումներ էին:

Թուրքահայ մամուլի օրգանները բողոքում էին, որ անարդար է, երբ ուսահայ գրական ժողովածուներում և ընթերցարաններում ընդգրկվում են բացառապես ուսահայ հեղինակների գրվածքներ, մինչդեռ թուրքահայերը և տեղ են տալիս ուսահայ հեղինակների բազմաթիվ գործերի՝ չատ հաճախ դրանց լեզուն վերածելով թուրքահայ աշխարհաբարի:

Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո վիճակը կարծես փոխվում էր ղեպի լավը: Ուրախառիթ էր, որ երկու կողմերում այլևս գիտակցում էին բարոյական անջատումի վնասաբեր ու ցավալի հանգամանքը, որը գերազանցապես արդյունք էր հայոց ֆիզիկական բաժանվածության: Ռուսահայ մտավորականներն արդեն ուշադիր հետևում էին թուրքահայ գրականության զարգացման ընթացքին, արևելահայության մեջ պրոպագանդում թուրքահայ արձակագիրների ու բանաստեղծների լավագույն ստեղծագործությունները: Հրատարակչություններն առանձին գրքերով տպագրում էին դրանցից լավագույնները, իսկ հաճախակի կազմակերպվող գրական միջոցառումների ընթացքում կատարվում էին լուրջ վերլուծություններ: Այդ տեսակետից կա-

րևոր դեր էին ստանձնել նոր հրապարակ եկած «Նավասարդ», «Մեհյան» և ուրիշ հանդեսներ, որոնք նպատակ էին դրել հայոց գրականությունն ներմուծել համաշխարհային գրականության առաջավոր միտումները:

Նույնն անելու ցանկություն էր առաջ եկել թուրքահայ մտավորական շրջաններում: Դրա վկայություններից մեկը Պոլսում նոր հաստատված «Արծիվ» հրատարակչական տան կողմից ուսսահայ գրողների գրվածքների հրատարակումն էր:

Նկատելով այդ դրական միտումները՝ չատերը համոզված էին, որ թեպետ հայ ազգը նյութապես թույլ է ու բարոյապես հոգնած, բայց հոգեպես մնացել է ուժեղ և կյանքով լեցուն, նրա մեջ վառ է մնացել ստեղծագործ ոգին: Իհարկե, դա իրողություն էր, սակայն միաժամանակ մնում էր որպես լոկ հնարավորություն և նախադրյալ: Ռուսահայ և թուրքահայ գրականությունների փոխհարաբերություններում դեռ առկա էին բազում խութեր, որոնց վերացումն օրախնդիր էր:

Բարենորոգումների հունվարի 26-ի համաձայնագրից հետո հայ գրականության ընդհանրական շահը պահանջում էր մի կողմ թողնել նախկին նեղմիտ ու տարամբժ ըմբռնումները, խորապես գիտակցել, որ ազգային երկու գրականությունները հայ ժողովրդի անգին հարստություններն են, որոնց հավասարապես պետք է փայփայել: Հայկական ազգային իշխանությունների, եկեղեցու, հասարակական ու քաղաքական կազմակերպությունների առաջիկա խնդիրը պետք է լիներ աշխատանքներ տանել գրականության երկու երակների հետագա մերձեցման համար, և այդ նպատակով հայերի բնօրրանում ու զաղութներում սկսել ինչպես թուրքահայ, այնպես էլ ուսսահայ գրական ստեղծագործությունների լայն տարածումը, նաև գործնական քայլեր անել, որ երկու հատվածների գրական գործիչները հաճախակի հանդիպեն և համատեղ քննարկեն հայ գրականության հետագա զարգացման ծրագիրը: Այդ ամենի համար նպաստավոր պայմաններ կարծես առկա էին: Հետևապես, նկատում էր Ա. Ջոպանյանը, անհրաժեշտ է, որ այս «փոխադարձ մերձեցման շարժումը տարածենք ու զօրացնենք: Հայ գրականութիւնը, նոյն իսկ հայ ազգային ընդհանուր կեանքը, մեծապէս պիտի շահին,

ընդլայնին, ուժովնան ատով: Երկու գրականութիւններէն ոչ մին լիակատար է եւ միւսէն գերազանց. երկուքն ալ կէսեր են, եւ իրենց ուրոյն առաւելութեանց հետ ունին իրենց յատուկ պակասները. երկուքը միասին կը կազմեն Հայ ժամանակակից գրականութեան ամբողջութիւնը»¹:

Հայ գրական արժեքների տարածման գործում մեծ դեր կարող էր խաղալ Հայաստանի երկու հատվածներում գրադարանների լայն ցանցի ստեղծումը: 1908 թ. հետո հիմնականում Հայ ազգային կուսակցությունների ջանքերով Թուրքահայաստանի գավառների մեծ մասում բացվել էին ակումբներ, որոնցում կային նաև գրադարաններ, ուր հավաքվում էին ոչ միայն Թուրքահայ, այլև ռուսահայ հեղինակների ստեղծագործությունները, և նոր սերունդը հաղորդակցվում էր դրանց: Իհարկե, գրադարանները կարող էին ավելի օգտակար լինել, եթե հեռու մնային քաղաքական նպատակահարմարությամբ ընտրված գրքերով: Իսկ հիմա՝ Հայաստանում բարենորոգումներ կատարելու ծրագիր ունենալուց հետո, կովկասահայ մամուլը բարձրացնում էր Թուրքահայաստանի նահանգային բոլոր կենտրոններում և մեծ բնակավայրերում Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի ենթակայությամբ նոր գրադարաններ բացելու հարցը, որոնց պահպանության ծախսերը պիտի հոգար էջմիածնի կաթողիկոսարանում ստեղծվելիք հատուկ ֆոնդը, իսկ գյուղերում ենթադրվում էր ունենալ Հանրային փոքր գրադարաններ եկեղեցիներին կամ դպրոցներին կից: Միաժամանակ առաջարկվում էր ռուսահայության շրջանում կազմակերպել կամավոր գրահավաք՝ գրքերը Թուրքահայաստան ուղարկելու համար:

Մարդկության մշակութային խոշոր երևույթներից մեկը թատրոնն է՝ իր բովանդակ կրթիչ արժեքներով: Դեռ հնագույն ժամանակներում Հայերն ունեցել են կազմակերպված թատրոն, որը մեծ դեր է խաղացել նրանց կյանքում դարեր չարունակ: Հայ թատրոնն օրինակ էր հանդիսացել հարևան ազգերի թատերական արվեստի զարգացման համար: Բազմաթիվ մեծանուն Հայ

¹ «Անահիտ», № 11-12, մարտ-ապրիլ, 1909-1910, էջ 247:

Թատերական գործիչներ կային ուուս-թուրքական սահմանի երկու կողմերում. որոնցից ոմանց անունը բարձր էր հնչում ոչ միայն Հայրենիքում, այլև նրա սահմաններից հեռու:

Երիտթուրքական հեղաշրջմանը հաջորդած երկու-երեք տարիներին աշխուժացել էին ոուսահայ թատերական գործիչների այցելությունները Թուրքիա: Այստեղ էին գալիս տարբեր թատերախմբեր հատկապես Թիֆլիսից, որոնք ներկայացումներ էին տալիս արևելահայ գրական լեզվով և կովկասահայ բարբառներով: Թուրքահայերի շրջանում հատկապես ընդունելություն էին գտնում Գաբրիել Սունդուկյանի և Շիրվանզադեի պիեսների բեմադրությունները:

Բարենորոգումների ծրագիրը հաջողությամբ իրագործելուց հետո թատերական արվեստը կարող էր մեծ դեր խաղալ Հայերի համազգային հոգեբանության վերածննդի գործում: Ուստի ոուսահայ թատերական գործիչներն օր առաջ ձգտում էին իրենց նպաստը բերել թուրքահայությանը:

1914 թ. առաջին կեսին օսմանյան մայրաքաղաքի բեմերում հանդես եկան Վրույրի, ապա տիկին Մայսուրյան-Ջարիֆյան-Հարությունյան խմբերը: Բերայի, Օրթագյուղի, Սկյուտարի և Գատրգյուղի բեմերում նրանք ներկայացնում էին ոուսահայ հեղինակային կամ թարգմանած խաղեր: Ներկայացումների միջոցով թուրքահայերը ծանոթանում էին արևելահայության կյանքին, բարքերին ու սովորույթներին, համակրական զգացումներով տոգորվում սահմանի մյուս կողմում գտնվող իրենց ազգակիցների նկատմամբ:

Իսկ թուրքահայ թատերախմբեր հազվադեպ էին այցելում արևելահայերին, որովհետև երիտթուրք բռնակալությունը հասցրել էր 1912-1914 թթ. փաստորեն քայքայել նաև հայ թատրոնը, թեև առանձին նշանավոր դերասաններ շարունակում էին շրջագայություններ կատարել Կովկաս և Ռուսաստան: Ռուսահայ հասարակությունը ամենուրեք խանդավառ ընդունելություն էր ցուցաբերել նրանց:

Ժողովրդի մտավոր-կրթական մակարդակի բարձրացման, նրան աշխարհի հետ հաղորդակից դարձնելու անփոխարինելի միջոց էր մամուլը:

Հայկական մամուլը, որտեղ էլ այն լինե՞ր, պետք է աշխատե՞ր իր ընթերցողներին տեղեկություններ հաղորդել Կովկասից, Թուրքիայից, հեռավոր գաղթավայրերից, հաղորդակից անել հայ կյանքի ընթացքին՝ մտավոր, տնտեսական, քաղաքական, մշակութային: Նա նաև խնդիր պետք է ունենար նրանց ծանոթացնելու համաշխարհային քաղաքակրթության նվաճումներին:

Ովքեր մանրամասն ուսումնասիրել են ժամանակի ոռոսահայ և թուրքահայ մամուլը, անշուշտ համոզված կլինեն, որ թե՛ հրատարակած նյութերի բովանդակության, թե՛ մաների բազմազանության, հասարակական, քաղաքական երևույթները վերլուծելու լրջությամբ և թե՛ ոճական, գրական վարպետության առումով արեւելահայ մամուլը գերազանցում էր արեւմտահայկականին: Այդ իրողությունը արձանագրել են նաև թուրքահայ մտավորականության ներկայացուցիչները:

Ընդհանրապես խիստ տարօրինակ էր, որ թուրքահայերը և նրանց հասարակական ու քաղաքական կազմակերպությունները, նաև ազգային ու կրոնական հաստատությունները չափազանց քիչ էին հետաքրքրվում ոռոսահայության կյանքով, և դա իր ցայտուն արտահայտությունն էր գտնում մամուլի էջերում, մինչդեռ Բուլղարիայի, Ռումինիայի, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, անգամ Բրազիլիայի հայերի մասին հաճախ տպագրում էին ծավալուն հոդվածներ:

Թուրքահայ թերթերի էջերում հազվադեպ կարելի էր հանդիպել ոռոսահայ գրողների ստեղծագործությունների, իսկ Կ. Պոլսի հրատարակչությունները զարմանալիորեն անուշադրության էին մատնում ոռոսահայ գրականության նույնիսկ ցայտուն արտահայտությունները, բայց փոխարենը թե՛ այդ թերթերը և թե՛ հրատարակչությունները մեկը մյուսի հետևից թարգմանաբար հրատարակում էին գերազանցապես ֆրանսիական վեպը, գերմանական ու անգլիական բանաստեղծությունը:

Այնքան քիչ էր թուրքահայի հետաքրքրությունը դեպի ոռոսահայոց վիճակը, որ թուրքահայ մամուլի նույնիսկ ամենախոշոր օրգանները չէին հաճում գոնե մի հատուկ թղթակից պահել Թիֆլիսում, որն աշխարհի երկրորդ հայաչափ քաղաքը և մոտ

երկու միլիոն ուսահայ ժողովրդի մտավոր-մշակութային կենտրոնն էր:

Մինչդեռ ուսահայ թերթերը իրենց ընթերցողներին թուրքահայ կյանքին իրազեկելու համար հատուկ թղթակիցներ էին պահում ոչ միայն Կ. Պոլսում, այլև Կարինում, Վանում, Մուշում և Թուրքիայի ուրիշ քաղաքներում:

Ռուսահայ թերթերի էջերը լեցուն էին ամենամանրամասն տեղեկություններով թե պոլսահայ և թե ընդհանրապես թուրքահայ կյանքի վերաբերյալ նյութերով: Եվ ոչ միայն հայկական հարցի մասին լուրերը, որոնք այսպես թե այնպես հրատապ այժմեություն ունեին, այլև տաճկահայոց ընթացիկ կյանքին վերաբերող ամեն կարգի տեղեկություններ, ինչպես, օրինակ՝ Տրապիզոնի դպրոցական գործը կամ Մշո դաշտի հացի բերքը և այլն:

Ռուսահայ թերթերը ժամանակին արձագանքում էին թուրքահայ գրողների ստեղծագործություններին, արժևորում ու պրոպագանդում դրանք, աչքաթող չէին անում գրական արժեքներ կայացնող ոչ մի նոր գործ՝ տպագրելով գրախոսականներ:

Անդրադառնալով թուրքահայերի և ուսահայերի փոխհարաբերությունների հարցին՝ ՀՅ դաշնակցության «Հորիզոն»-ը սրտնեղված այսպիսի օրինակ էր բերում:

«Երեւանի նահանգում, ուր վեց հարյուր հազարից ավելի հայ է բնակվում, մի քանի չաբաթ առաջ տեղի ունեցաւ մի անօրինակ աղէտ՝ երկու օրուա ընթացքում ցրտահար եղաւ այդ նահանգի բուսականութիւնը՝ միլիոնների վնաս պատճառելով ազգարնակչութեանը և տասնեակ հազարաւոր հայ մարդկանց համար տնտեսական ծանր կացութիւն ստեղծելով: Այս աղէտի հանդէպ թուրքահայերն իրենց մամուլով և ազգային հասարակական օրգաններու այնպիսի մի լուծիւն պահպանեցին, կարծեք խոսքը արիւնակից ժողովրդին չէ վերաբերում, այլ ինչ-որ նեգրական ցեղի, որի անունն է միայն տաճկահայերին յայտնի: Միայն Միացեալ ընկերութիւնը Ամենայն հայոց կաթողիկոսին մի պլատոնական ցաւակցութիւն յայտնելու չափ հետաքրքրութիւն ցոյց տուեց դեպի այդ աղէտը»¹:

¹ «Հորիզոն», № 132, 20 հունիսի 1914 թ.:

Այնուհետև հոգվածագիրը արդեն հպարտությամբ չարու- նակում է. «Իսկ տաճկահայ ժողովրդին կամ նրա որեւէ հա- տուածին պատահած ամէն մի դժբախտութիւն անմիջապէս խփում է՝ ոռուսահայերու ջղերին: Բաւական է, որ Ռոդոսթոյում ավազակները մի քանի հայ թալանեն կամ Սասունում հացի պակասութիւն զգացուի, որպէսզի ջղայնութեան հասնելու չափ մտահոգութեամբ բռնուինք»¹:

Որքան էլ տարօրինակ է ու ցավալի, հարկ է արձանագրել, որ թուրքահայ մամուլի կողմից ոռուսահայ կյանքի նկատմամբ ցուցաբերած անտարբերության, իսկ առանձին պարբերական- ների կողմից ոռուսահայերին ծուռ հայելու մեջ ներկայացնելու պատճառով սրանց նկատմամբ թուրքահայության մի մասի մեջ առաջ էր եկել հակակրօնք:

Այսպես, «Սուրհանդակի» (Թիֆլիս) Կ. Պոլսի թղթակիցն իր թերթին գրում էր.

«Պետք է ասեմ, որ մենք՝ կովկասցիքս, առհասարակ վատ համբավ ենք հանել Թուրքիայի մեր ազգակիցների մոտ. կովկասցի ասելով նրանք հեղափոխական են հասկանում, իսկ հեղափոխական լինելով, մենք նրանց երկրում եղած հայկական կոտորածների հեղինակներ և առաջնորդներ ենք համարվում:

Զգիտեմ, թե առհասարակ կովկասցի հայերը ինչու այդպիսի կարծիք են կազմել տվել իրենց մասին, երբ նրանք տասնյակ տարիների ընթացքում չեն զլացել օգնության ձեռք կարկառել Համիդի համիդիական ռեժիմի տակ ճնշվող իրենց եղբայրակից- ներին՝ թե՛ նյութապես և թե՛ գործնականապես, սակայն փաս- տը փաստ է մնում, որ նրանց կարծիքով մենք ենք եղել իրենց թշվառութեանց պատճառը ...»²:

Զուպանյանն անթույլատրելի էր համարում այդ երևույթը: Նա ոռուսահայ մտավորականներին կոչ էր անում ավելի հաճախ աշխատակցել թուրքահայ մամուլին, իսկ վերջինիս խմբագիր- ներին հորդորում էր մշտապես ուշադրության կենտրոնում պա-

¹ «Հորիզոն», № 132, 20 հունիսի 1914 թ.:

² «Սուրհանդակ», № 104, 14 մայիսի 1910 թ.:

հել ոռուսահայության կյանքն՝ իր բազմազան դրսևորումներով: «Հոն ու հոս,– գրում էր նա,– մամուլը պետք է լայն բաժին մը յատկացնե՝ միւս հատուածին ազգային, ընկերական ու մտաւորական կեանքին, վերարտադրէ քոյր մամուլին մէջ երեւցած ամէնէն գեղեցիկ գրական նորութիւնները, կանոնաւորապէս տեղեկութիւն տայ՝ միւս կողմի ուշագրաւ հրատարակութեանց մասին. ամէն անգամ որ սահմանէն ասդին կամ անդին հայ տաղանդի յայտնութիւն մը տեղի կ'ունենայ, ըլլայ գրական, գեղարվեստական, գիտական կամ հանրային գործունէութեան մէջ, պէտք է արեւելեան ինչպէս արեւմտեան մամուլը հաւասար եռանդով ու մանրամասնութեամբ արձանագրէ իրր «ներքին լուր մը», իբրեւ հայ կեանքի կարեւոր եղելութիւն մը, ռեւ է Հայու համար աւելի կարեւոր քան դրացի Յոյնին կամ Վրացիին վերաբերեալ իրողութիւններ»¹:

Այսպիսով, թե՛ ոռուսահայ, թե՛ թուրքահայ գործիչներից չատերը, որոնք կասկածանքով էին վերաբերվում թուրքահայաստանի վերածննդի հնարավորությանը, բայց համոզված էին, որ գոնե մշակույթի բնագավառում անխուսափելի է ազգային կրթության ու մշակույթի ակնհայտ վերելք:

Հովհաննես Թումանյանը, որը հիմնավոր կասկածներ ուներ հայ ժողովրդի համար հունվարի 26-ի համաձայնագրի վերաբերյալ՝ նրա քաղաքական նշանակության առումով, այնուամենայնիվ գտնում էր, որ այն կարող է որոշ դրական դեր կատարել ժողովրդի հոգևոր-մշակութային կյանքում: «Լսենք ու պաշտպանենք» վերտառությամբ հոգվածում նա գրում էր. «Այո՛, գուցե վերջը չի հայկական հարցի, բայց վերջի սկիզբն է: Դրա համար էլ խորհրդավոր է և էն համատարած խլրտումը, որ նկատվում է մեր կուլտուրական կյանքում՝ դպրոցի, գրականության, գիտության ուսումնասիրության ու բանասիրության ասպարեզներում: Սա էլ սկիզբն է մի նոր վերածնության, որի համար մենք բավականաչափ ուժեր ու տրամադրություն ունենք արդեն»:

¹ «Անահիտ», № 11-12, մարտ-ապրիլ, 1909-1910, էջ 249:

Հինը ենթարկվում է վերազնահատուծյան, առաջադրվում են նոր, ավելի լուրջ պահանջներ, և ամենամեծ պահանջը՝ պարզ հասկանալ...

Պարզ հասկանալ մեր երկիրը, մեր ժողովուրդը, մեր գրականությունը, մեր պատմությունը ու մեր պատմական հիշատակարանները: Մինչև այժմ նրանք խոսել են մեր սրտի հետ, և մենք սիրել ենք զգացմունքով, անխտիր, հախուռն, առանց հասկանալու, թե ինչ ենք սիրում և ինչու. այժմ գալիս է ժամանակը նրանց էությունը ներհմուտ լինելու, նրանց լեզուն ու միտքը հասկանալու, և էդ նպատակի համար են և՛ Գրական ընկերություն, և՛ Ազգագրական ընկերություն, և՛ Պատմական ընկերություն, և՛ Երաժշտական ընկերություն, և ուրիշ նման ընկերություններն ու մասնավոր ձեռնհաս անհատների ջանքերը՝:

Հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամության մեծ ջատագով Հովհ. Թումանյանը գտնում էր, որ հայկական բարենորոգումների ծրագրի ուժով Հայ ժողովրդի երկու հատվածների հոգեկան միասնությունը կարող է մարմին առնել այն դեպքում միայն, եթե ռուսական պետությունը չարունակի հետևողական ջանքերը՝ բարելավելու թուրքահայության քաղաքական, իրավական ու մշակութային դրությունը:

Իսկ Վահան Տերյանը 1914 թ. ապրիլի 30-ին Թիֆլիսում կարդացած իր «Հայ գրականության գալիք օրը» հրապարակային դասախոսության ընթացքում ասում էր. «... Ռուսիայի ապագան ինձ համար աներկբայելի է: Եվ կապելով իմ լավագույն հույսերը ռուս առաջավոր դեմոկրատիայի հույսերի և իմ բաղձանքները նրա բաղձանքների հետ, ես չեմ տարակուսում, որ չեմ հիասթափվելու»¹:

¹ Հովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, Հատոր յոթերորդ, ԼՋ 138:

² Վահան Տերյան, Երկերի ժողովածու, Հատ. 2, ԼՋ 292:

ՎԵՐԱՏԵՍՈՒՋՆԵՐԸ ԹՈՒՐԻՔԱԿԱՆ ԽԱՐԴԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՄԵՋ

1915 թ. ապրիլի 15-ին Հոլանդացի Վեստենենկը և Նորվեգացի Հոֆը Բ. Դոան կողմից պաշտոնապես 10 տարի ժամկետով նշանակվում են ընդհանուր վերատեսուչներ (*inspecteur général*)՝ Թուրքիայի յոթ վիլայեթներում: Այդ կառավարիչները Հանդես էին գալու իբրև Թուրքական պաշտոնյաներ:

Նորանշանակ ընդհանուր վերատեսուչները 1914 թ. ապրիլի կեսերին Հանդիպում են Փարիզում: Արմեն Գարոն իր հուշերում պատմում է, որ իր կուսակցության՝ ՀՅ դաշնակցության ղեկավարության Հանձնարարությանը ինքը բժ. Հակոբ Զավրիյանի (Զավրիև) հետ մեկնել է Եվրոպա, հանդիպել վերաքննիչներին՝ Ավ. Իսահակյանը Բեռլինից Ս. Վրացյանին գրում էր, թե ինքը ողջունում է նրանց այդ քայլը: «Զավրիևը այստեղ էր, գնաց Փարիզ ինսպեկտորներին տեսնելու... Ափսոս, որ Սիմոնը՝ մեռավ, գոնե աչքերով տեսներ այս մեծ քայլը, որ քեզ համար փոքր է թվում»¹: Սրանց հետ ունեցած զրույցների ընթացքում պատրիարքարանի պատվիրակները զարմացել էին իրենց անելիքների մասին նրանց բացարձակ անտեղյակությունից: Ուստի ստիպված էին փորձել ամենայն մանրամասնություններով վերատեսուչներին հաղորդակից դարձնել իրենց առաքելությունը: Թուրքահայ իրականության մասին նախնական ծանոթություն ստանալուց հետո Հոֆն ու Վեստենենկը մի քանի օր հետո ճեպ-

* Մամուլում և գրականության մեջ օգտագործված է նաև «ընդհանուր տեսուչներ», «ընդհանուր կառավարիչներ», «ընդհանուր քննիչներ», «եվրոպացի կառավարիչներ», «եվրոպացի տեսուչներ», «գեներալ-նահանգապետներ», «գեներալ-տեսուչներ», «ընդհանուր վերահսկիչներ» անվանումները:

¹ Տե՛ս «Ժամանակ» (Կ. Պոլիս), 22 ապրիլի 1914 թ.:

“ Խոսքը ՀՅ դաշնակցության Հիմնադիր, երրորդության երկրորդ ավագ անդամ Սիմոն Զավարյանի մասին է, որը, ինչպես արդեն նշվել է զրքի նախորդ էջերում, վախճանվել էր Կ. Պոլսում 1913 թ. Հոկտեմբերի 14 (27) -ին՝ 50 տարին ղեռ չբոլորած:

² Սիմոն Վրացեան, Հին թղթեր նոր պատմություն և համար, էջ 348:

ընթաց գնացքով մեկնում են Կ. Պոլիս: Տեղ են հասնում ապրիլի 22-ի (մայիսի 5-ի) առավոտյան: Նույն գնացքում էին նաև Զավրիյանը և Արմեն Գարոն¹:

Սիրքեջում ընդհանուր վերատեսուչներին դիմավորում են Բ. Դոան թարգմանիչներից էսադ բեյը, Կ. Պոլսում հոլանդական և գերմանական դեսպանատների պաշտոնատարներ, մի շարք եվրոպացի սպաներ: Նորվեգական կառավարությունն անունից Գերմանիայի դեսպանատունն ուղարկել էր մի ներկայացուցիչ, որովհետև Նորվեգիան Կ. Պոլսում դեսպանություն չուներ. այդ երկրի շահերը Կ. Պոլսում ներկայացնում էր գերմանական դեսպանությունը²:

Պոլիս ժամանելով՝ հիշյալ պաշտոնատարներին առաջնորդում են Բերա-պալաս՝ հանգստանալու:

Հայաստանի նահանգների վերատեսուչներին բարի գալուստ մաղթելու համար Հայոց ազգային ժողովի կրոնական ժողովի ատենադպիր Սմբատ ծ. վարդապետ Գաղապյանը և քաղաքական ժողովի երկու ատենապետները՝ դոկտ. Դավթյանը և Քեաթիպյան էֆենդին, այցելում են Բերա-պալաս և քառորդ ժամի չափ տեսակցում նրանց: Պատրիարքարանի պատվիրակությունը սիրալիք ընդունվելույթյան է արժանանում վերատեսուչների կողմից, որոնք խոստանում են մոտակա օրերին անձամբ գնալ պատրիարքարան և տեսակցել պատրիարքին³:

Ապրիլի 22-ի լույս 23-ի գիշերը ի պատիվ նրանց ճաշկերույթ են տալիս գերման և հոլանդացի դեսպանները, իսկ 23-ի առավոտյան նույն դեսպանների ուղեկցությամբ ընդունվում Բ. Դոան կողմից: Հետագա օրերին նրանց ճաշկերույթ պիտի տային Թալեաթ բեյը, ինչպես և մեծ պետությունների մյուս դեսպանները, իսկ շաբաթվա ընթացքում նախատեսված էր ընդունելություն սուլթանի մոտ⁴:

Հոֆի և Վեստենենկի ժամանումը խանդավառություն էր

¹ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 23 ապրիլի 1914 թ.:

² Տե՛ս «Ժամանակ» (Կ. Պոլիս), 22 ապրիլի 1914 թ.:

³ «Աւետարներ», № 19, 9 մայիսի, 1914 թ.:

⁴ Տե՛ս «Հայրենիք», № 12, հոկտեմբեր, 1924, էջ 121:

առաջացրել հայկական շրջաններում, որը հիշեցնում էր 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունյան հաղթանակից հետո հայերի ոգևորությունը: Հայկական թերթերը լի էին ցնծալից հոգվածներով:

«Աւետարները» ոգևորված էր. «Մենք կ'ողջունենք այս պաշտոնեաների ժամանումը իբր քայլ մը դէպի ի բաղձացեալ վախճանը: Կ'ենթադրենք թէ Եւրոպա կատարեալ անկեղծութեամբ փափաքեցաւ իր միջնորդութիւնը եւ օժանդակութիւնը դնել ի սպաս Օսմանեան կայսրութեան՝ արեւելեան սահմանները բարեկարգելու եւ զօրացնելու գործին մէջ: Կ'ենթադրենք թէ մեր արդի դահլիճը գործին կը ձեռնարկէ՝ ըմբռնած ըլլալով թէ կայսրութեան շահը և ապահովութիւնը կը պահանջեն օրուան դէպքերուն համեմատ վերակազմել և հիմնովին բարեկարգել այն ընդարձակ երկրամասերը, որոնց վերել կը ծածանի տակաւին կարմիր ու ճերմակ դրօշը դժբաղդ պատերազմէ մը ետքը...»¹: Իսկ «Ազատամարտ» թերթում լույս տեսած Վոսմյանի հոդվածաչարում եվրոպացի կառավարիչներն անվանված էին «Հայաստանի երկու մարդպաններ»: Ուրիշ հայեր նույնիսկ հայացնում էին նրանց անունները. Հոֆին անվանում էին Հովյան, Վեստենենկին՝ Ոստանիկյան²:

Ընդհանուր վերատեսուչ Վեստենենկի համար նախատեսված էր այն երկրամասը (Հյուսիսային տեսչական շրջան կամ սեկտոր), որում ընդգրկված էին Սերաստիա, Տրապիզոն և էրզրում (Կարին) նահանգները, իսկ այն երկրամասը (Հարավային), որի վերատեսուչը Հոֆն էր, ներառում էր Վանի, Բաղեշի (Բիթլիս), Նարբերդի և Տիգրանակերտի նահանգները: Վեստենենկի նստավայրը պետք է լիներ Հյուսիսային Հատվածի կենտրոն էրզրում քաղաքը, իսկ Հոֆինը՝ Հարավային Հատվածի կենտրոն Վանը:

Պատրիարքարանում և ընդհանրապես Կ. Պոլսի հայկական քաղաքական շրջաններում սկսվեց մեծ եռուզեռ՝ անմիջական մասնակից լինելու երկու երկրամասերի բարենորոգումների

¹ «Աւետարներ», № 19, 9 մայիսի, 1914 թ.:

² «Ազատամարտ», 21 մայիսի, 1914 թ.:

գործին: Այդ ուղղությամբ մեծ ակտիվություն էր հանդես բերում հատկապես Դաշնակցությունը, որն առանձին կարևորություն էր տալիս առաջին երկրամասի հայության վիճակի կտրուկ փոփոխությանը: Ուստի պատահական չէր, որ նա պաշտոնների (հատկապես խորհրդականների) առաջադրեց մի շարք գործուն անհատների, որոնց թվում էր, օրինակ՝ Հոֆի խորհրդական նշանակված Արմեն Գարոն: «Ոգևորությունն այնքան մեծ և վարակիչ էր, - վերհիշել է Վ. Փափազյանը, - որ Զօհրապն իսկ ցանկութիւն յայտնեց ընկերանալ քննիչներուն: Ի նկատի առնուեցան եւ թեկնածուներ վարչական, ելեմտական եւ դատական հայ բարձր պաշտօններու համար: Ծրջաբերական հրահանգ ղրկուեցաւ ամէն կողմ՝ պատրաստելու ցանկեր բոլոր տեսակի հայ մասնագէտներու և պաշտօնեաներու:

Բարենորոգումներու գործադրութիւնը սկսած էր...»¹:

Բայց դեռ այդ օրերին առանձին գործիչներ կասկածներ ունեին, թե թուրքական կառավարությունը տանելի պայմաններ կստեղծի եվրոպացի այդ պաշտոնյաների արդյունավետ աշխատանքի համար: Նրանք չեչտում էին, որ ձեռնարկը կարող է հաջողությամբ պսակվել այն ժամանակ միայն, եթե, հակառակ ամեն տեսակի ներքին ու արտաքին, բնական ու արհեստական դժվարությունների, տերություններն ու օսմանյան կառավարությունը կչարունակեն աջակցել միմյանց: Ստար պաշտոնյաները, որքան էլ կարող, արդարակորով ու հաստատամիտ լինեին, իրենց դժվարին գործի մեջ հաջողություն կգտնեին ճիշտ այն չափով, որքանով նրանք քաջալերանքի ու օժանդակության կարժանանային թուրքական կառավարության կողմից, որտեղ նրանք ծառայության էին անցնում:

Թիֆլիսից եվրոպա մեկնելու ճանապարհին հենց այդ ժամանակ Կ. Պոլսում կանգ առած Ալեքսանդր Ուատիսյանը հանդիպել էր տեղի հայ գործիչներից մի քանիսի հետ: Իր հուշերում նա հետագայում պատմել է. «Հայկական վիլայեթներու համար նշանակուած եւրոպական տեսուչները Պոլիս էին հասած արդէն

¹ Վահան Փափազյան, Իմ յուշերը, հատոր երկրորդ, էջ 277:

եւ կը պատրաստուէին անցնիլ իրենց պարտականութիւններուն: Խաժակը եւ Զոհրապը առանձնապէս ոգեւորուած չէին անոնց գալուստով: Անոնք կ'ըսէին, թէ թուրք կառավարութիւնը միշտ կարող է միջոցներ ստեղծել՝ կասեցնելու համար օտար տեսուչներու գործունէութիւնը»¹:

Շուտով Պոլսում նույնպէս պարզ դարձավ, որ Եվրոպայից եկած երկու պաշտոնյաները շատ աղոտ պատկերացում ունեն թուրքիայի մասին, իսկ թուրքահայաստանի, Հայկական հարցի, նույնիսկ հունվարի 26-ի համաձայնագրի մասին՝ միայն կցկտուր տեղեկութիւններ: Փարիզում Հակոբ Զավրիւի ու Արմեն Գարոյի հաղորդած փաստերն ու կատարած նկարագրութիւնները նրանց համար չէին դարձել հաստատուն գիտելիքներ²:

Ծրագրված էր, որ վերատեսուչների պաշտոնական ընդունելութիւններից հետո մեծ տերութիւնների Կ. Պոլսի ղեսպանները նրանց մասնակցութեամբ կազմելու էին աշխատանքային հրահանգ, որից հետո նրանք այդ հրահանգով մեկնելու էին իրենց պաշտոնատեղիները:

Որքան մոտենում էր Հայկական բարենորոգումների ծրագրի իրագործման ժամկետը, այնքան թուրք ղեկավար շրջանները ավելի ու ավելի նյարդային էին դառնում:

Ասենք, որ թուրքերը երբեք էլ հավատացած չեն եղել, որ 1914 թ. հունվարի 26-ին «իրենց գլխին փաթաթած» համաձայնութիւնը երբևիցե թղթից գործի է վերածվելու: Եվ իրավունք ունեին այդպէս կարծելու. քանի՜-քանի՜ այդպիսի համաձայնութիւններ ու ծրագրեր էին հրապարակ եկել թուրքահայերի վերաբերյալ և այնպէս էլ մնացել էին որպէս մեռած տառ:

Դրա վառ վկայութիւնն է թուրքերի նյարդային այն բանակոխը, որ ընթանում երիտթուրքերի «Թանին» թերթի և ՀՅԴ մամուլի էջերում:

Դաշնակցական նշանավոր գործիչ Ա. Վռամյանը տարբեր պարբերականներում զետեղել էր մի շարք հոգվածներ, որոն-

¹ «Հայրենիք», № 11 (119), սեպտեմբեր, 1932, էջ 122:

² Տե՛ս «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների», № 12 (552), նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1988:

ցում վերլուծել ու պարզաբանել էր հայկական բարենորոգումների վերջին ծրագիրը:

Վոսմյանը կանգ էր առել հատկապես վերատեսուչների անելիքների վրա, ինչպես նաև չեղտել ծրագրի այն պահանջը, որի համաձայն՝ հայկական երկու նահանգներում պետական պաշտոնյաների կեսը պետք է բաղկացած լինեին հայեր, իսկ մյուսներում՝ համամասնորեն:

Դաշնակցության գործչի չեղտադրումները հունից հանել էին «Թանինի» խմբագրությանը:

Թուրք թերթը գրում էր. «Բավական չէ մեզ ստիպել են ընդունել հայերին և մուսուլմաններին հավասար թվով պաշտոններ տալու սկզբունքը, դեռ ցանկանում են այն իրագործել»:

Հատուկ խմբագրականով «Թանինն» առաջ քաշեց և ընդգծեց պետական ընդհանուր տեսակետը: Թերթը գրում էր, որ նորմալ իրավական պետության մեջ պաշտոնյաների ընտրության խնդրում չեն դեկլավարվում ազգային կամ դավանական սկզբունքներով, այլ հաշվի են առնվում մարդկանց ունակությունները: Եվ եթե դա այդպես է, ի՞նչ հարկ կա հատուկ բարձրացնել հայ պաշտոնյաների թվի հարցը, երբ հայերն օրենքի առջև հավասար են կայսրության մյուս հպատակներին: Անկախ ազգային ու կրոնական պատկանելիությունից՝ ընդունակ ու կարող օսմանյան հպատակներից որևէ մեկի առջև փակ չէ ճանապարհը ինչպես դեպի քաղաքացիական, այնպես էլ զինվորական ու ոստիկանական պաշտոնները:

Բայց չէ՞ որ իրավական պետությունը և Թուրքիան համեմատության եզրեր չունեն, դրանք միանգամայն տարբեր բաներ են, պատասխանել էր Վոսմյանը:

Եթե հայկական և ռուսական կողմերը ձեռնարկել էին Թուրքահայաստանի առաջընթացի ու զարգացման բազմազան ծրագրեր, ապա Թուրքական կառավարությունը տարբեր միջոցների էր դիմում՝ խափանելու հունվարի 26-ի համաձայնագրի գործադրումը:

1914 թ. մայիսի սկզբներից Բ. Դուռն անցավ կոնկրետ գործողությունների՝ նորանոր պատրվակներով ձգձգելով բարենորոգումների գործադրությունը:

Դեռևս 1914 թ. փետրվարին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի Հանձնարարությունը իրավաբանների և այլոց մասնակցությամբ ստեղծվել էր Հանձնախումբ, որն անմիջապես ձեռնամուխ էր եղել Հունվարի 26-ի Համաձայնագրի Հիման վրա 35 հոդված պարունակող հրահանգների մի նախագծի կազման աշխատանքներին, որով պիտի առաջնորդվեին ընդհանուր վերատեսուչները: Նախագիծը կանոնակարգելու էր նրանց իրավունքներն ու պարտականությունները: Բայց այդ փաստաթուղթն այդպես էլ պատրիարքարանի պատերից դուրս չեկավ, քանի որ ինչպես վերատեսուչները, այնպես էլ թուրքական կառավարությունն ավելորդ համարեցին անգամ այն քննարկել¹:

Կառավարությունը Հայտարարեց, թե Հունվարի 26-ին ստորագրած բարենորոգումների ծրագիրը ընթացք չի ստանա, մինչև որ ընդհանուր վերատեսուչների հետ չմշակվի Հատուկ կանոնագիր, որում ճշտված կլինեն այն գործածության մեջ դնելու սկզբունքներն ու մեթոդները, և կհստակեցվեն վերատեսուչների լիազորությունները:

Բ. Դուռը որոշել էր նաև պառլամենտի քննությունը և վավերացմանը դնել ինչպես բարենորոգումների արդեն ընդունված ծրագիրը, այնպես էլ ստեղծվելիք կանոնադրությունը:

Դա միանգամայն նոր առաջարկ էր, որ չէր ծագել ինչպես Մանդելշտամի, այնպես էլ բարենորոգումների ծրագրի վերջնական տարբերակի չուրջ վիճաբանությունների ընթացքում:

«Մշակի» թղթակիցը Կ. Պոլսից հաղորդում էր. «Երիտասարդ թուրքերու Հանդգնությունը մեզի համար աղետալի համեմատություններ կ'ստանայ: ... Կառավարութիւնը որոշած է Հայաստանի բարենորոգմանց ծրագիրը Օսմ [անեան] խորհրդարանին վավերացման ենթարկել: Անիկա լուրջ վտանգ մըն է բարենորոգմանց գործադրութեան դեմ և խրտուիլակ մը՝ կարգ մը զիջումներ ձեռք բերելու սա առարկութեամբ, թե [թուրք] ազգին արժանապատվութեան դեմ տրամադրութիւններ բուռն առարկութեանց կրնային հանդիպիլ և գործը խանգարէք: ... Արդեն

¹ Տե՛ս «Ազատամարտ», 21 մայիսի, 1914 թ.:

խկ անհամաձայնությունն զոյություն ունի [ընդհանուր] վերատեսուչներուն և Բ. Դուան միջև»¹:

Թուրքական կառավարության դիմակայության գլխավոր սլաքն ուղղվեց հենց ընդհանուր վերատեսուչների դեմ: Հենց սկզբից Բ. Դուուը հայտարարեց, որ վերատեսուչները պետք է բնակվեն ոչ թե տեղերում, այլ Կ. Պոլսում՝ իրենց ողջ իշխանությունը վստահելով արտասահմանյան խորհրդականներին, որոնք կբնակվեն սեկտորների կենտրոններում՝ Վանում և էրզրումում²: Այդ հայտարարությունից անմիջապես հետո բոլոր մակարդակների տեղական իշխանությունները իթթիհադի կառավարությունից հրահանգ ստացան լայն քարոզչություն սկսել մուսուլման բնակչության մեջ, նրան ոտքի հանել՝ ընդհանուր վերատեսուչների իրավունքները սահմանափակելու և դրանք նվազագույնի հասցնելու պահանջով: Շուտով ծայր առան թշնամական ցույցերը Հայաստանի բոլոր նահանգներում: Միաժամանակ, կառավարության հանձնարարությամբ արտգործնախարարությունը չտապ կազմում է «Հրահանգներ ընդհանուր վերատեսուչների իրավասության և ձեռնհասության մասին»³ 23 կետից բաղկացած մի փաստաթուղթ, որում սահմանված էին իթթիհադական կառավարության կողմից վերատեսուչներին տված իրավունքները, գծված էին այն սահմանները, որոնց չըջանակներում միայն նրանք կարող էին իրականացնել իրենց «գործունեությունը»³: «Հրահանգները» կազմել էր շատ սահմանափակ թվով իրավաբանների մի խումբ՝ Բ. Դուան իրավագետ, ծագումով լեհ կոմս Օստրորոգի գլխավորությամբ⁴:

¹ «Մշակ», № 111, 24 մայիսի 1914 թ.:

² АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1913, д. 3465, л. 31.

³ Տե՛ս «Արարատ», № 8, օգոստոս, 1914, էջ 697-706: Հրահանգ-կանոնագիրը, որը կազմվել էր ֆրանսերեն, առաջինը Թարգմանարար տպագրեց «Հորիզոն» թերթը (տե՛ս «Հորիզոն», № 150 և № 151, 1914):

⁴⁷ Ցան Վան դեր Դյուսեն, Հայկական օրագիր (Հետայսու՝ «Վեստենենկի օրագիր»), էջ 68-69: Հավելենք, որ Պետերբուրգի Հայկական խմբակի արձանագրություններում սխալմամբ նշված է, թե «Հրահանգների» տեքստը մշակվել է Գլխավոր վերատեսուչների կողմից՝ Կ. Պոլսի Հոլանդիայի դեսպանորդի հետ միասին (Տե՛ս ПЗПАК, том II, стр. 35):

Պոլսի հայոց պաշտոնական շրջանները սրան համարում էին հայերի մոլի թշնամի՝ «*Plus ture que les Turcs*» («Ավելի թուրք, քան թուրքերը»): Փաստաթուղթը թվագրված էր «1914 թ. մայիսի 10»:

Որոշք էին այն հիմնական փոփոխությունները, որ «Հրահանգի» ուժով կատարվում էին ուս-թուրքական համաձայնագրի մեջ:

Ա) Հրահանգների 5-րդ հոդվածով նախատեսվում էր, որ վերատեսուչները համապատասխան օրինագծեր կարող են կազմել ու կիրառել միայն «նահանգապետների ու նահանգում տեղակայված զորաբանակների հրամանատարների կարծիքն ստանալուց հետո»¹:

Բ) Հունվարի 26-ի համաձայնագրով ընդհանուր վերատեսուչներին իրավունք էր տրված պաշտոնանկ անել իրենց պաշտոններին չհամապատասխանող նահանգի բոլոր մակարդակների պաշտոնյաներին՝ բացի բարձրաստիճան պաշտոնյայից՝ նահանգապետից: Բայց այժմ, մայիսի 10-ի հրահանգի համաձայն, նա չէր կարող ազատել նաև մութասերիֆներին, գայմագամներին, դեթերդարներին, մեթթուրջիներին, հանրային կրթության, երկրագործության, կալվածային վարչության, ոստիկանության, մարդահամարի, առողջապահության, քաղաքական գործերի վերատեսուչներին, հանրային աշխատանքների գլխավոր ինժեներին, վիլայեթի թարգմանին, սանջակի վերատեսուչին, նույնիսկ երկրորդական դպրոցների տեսուչներին և ուսուցիչներին (հոդված 10)²:

Գ) «Հրահանգների» 12-րդ հոդվածով հաստատագրվում էր «Քաղաքացիական, դատական, ժանդարմերիայի, հանրային աշխատանքների և երկրագործության պատասխանատուների ուղղակի կախումն իրենց պատկանած ղեկարտամենտներից»³: Պաշտոնյաների պարտականությունների կատարման մասին եղած քննությունների տեղեկագրերի պատճենները ընդհանուր

¹ «Արարատ», № 8, օգոստոս, 1914, էջ 698-699:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 701-702:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

քննիչները պարտավոր էին ներկայացնել համապատասխան նախարարություններին¹:

Դ) «Հրահանգներով» նախատեսվում էր, որ «Ֆինանսական քննիչներն անմիջական կախում ունեն ֆինանսների մինիստրությունից», հետևաբար ընդհանուր վերատեսուչներն անելիք չունեին այդ բնագավառում:

Նույն սկզբունքով ընդհանուր վերատեսուչների ազդեցություն ուղորտից դուրս էին բերվում դատական համակարգի բոլոր աշխատողները (Հոդվածներ 14, 15, 16)²:

Ե) Հունվարի 26-ի ծրագրում տեղ գտած զինակոչությունը և համիդին հեծելազորի կազմությունը վերաբերող բոլոր հոդվածները դուրս էին ձգված հրահանգ-կանոնագրից: Այդ արվել էր այն նպատակով, որ ընդհանուր վերատեսուչները բոլորովին հեռու լինեին պետական կյանքի այդ կարևորագույն հատվածի վրա հսկելու հնարավորությունից:

Զ) Համաձայնագրի այն հոդվածը, ըստ որի՝ բնակչության ցուցակագրումը (մարդահամարը) պետք է իրականացնել «հնարավորինս շուտ, մի տարուց ոչ ուշ», փոխարինվել էր անորոշ ձևակերպումով՝ «հնարավոր կարճ ժամանակամիջոցում» և այլն:

Է) Կառավարությունն իր հարվածն ուղղել էր նաև բարենորոգումների ծրագրի այն հոդվածի դեմ, ըստ որի՝ վերատեսուչները նշանակվում են 10 տարով, մեծ պետությունների կողմից և Կ. Պոլսի համաձայնությամբ: Հիմա հրահանգ-կանոնագրի մեջ մտցվել էր մի հոդված, որով վերատեսուչների հետ կնքված պայմանագիրը հաշվի չառնելով՝ Բ. Դուռը կարող էր նրանց պաշտոնանկ անել, երբ ցանկանար: Վերատեսուչները կորցնում էին իրենց ազատությունը և վերածվում սովորական թուրք չինովնիկների և դառնում սոսկ խամաճիկներ:

Ը) Կառավարությունը մերժում էր Վանի ու Բիթլիսի նահանգներում ընտրվելիք պաշտոնեություն կես առ կեսի

¹ Տե՛ս «Արարատ», էջ 702-703:

² Նույն տեղում, № 8, օգոստոս, 1914, էջ 703-704:

սկզբունքը և վճռականորեն պաշտպանում էր համամասնականը:

Փաստաթղթի թվագրման օրն իսկ Վեստենենկն ու Հոֆը հրավիրվեցին Բ. Դուռ: Մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշան նրանց ներկայացրեց «Հրահանգները» և առաջարկեց ծանոթանալ ու ստորագրել:

Նույն օրը՝ մայիսի 10-ին, դեսպան Գիրսը հեռագրով հաղորդում է Պետերբուրգ. «Այսօր Վեստենենկը և Հոֆը նախաստորագրեցին Թալեաթի հետ իրենց պայմանագրերն ու լրացուցիչ հրահանգները: Վաղը տեղի է ունենալու այդ ակտերի ստորագրումը իրենց և Մեծ Վեզիրի կողմից: Նրանք մեկնելու են Եվրոպա երկուշաբթի օրը և վերադառնալու են Կոստանդնուպոլիս նոր տոմարով հուլիսի 1-ին՝ անմիջապես Հայաստան մեկնելու համար»¹:

Ծանոթանալով ընդհանուր վերատեսուչների իրավասության և ձեռնհասության մասին փաստաթղթին՝ Հոֆն ու Վեստենենկը գլուխ չհանեցին դրա բովանդակությունից: Այդպես էլ պետք է լիներ, քանի որ նրանք միանգամայն անծանոթ էին Հայկական հարցին, չէին հասցրել մինչև վերջ ըմբռնել իրենց դերն ու կոնկրետ անելիքները միջազգային հնչեղություն ձեռք բերած խնդրի լուծման մեջ:

Այդ անտեղյակությունն էր պատճառը, որ նրանք իրենց ստորագրությունները անմիջապես դրեցին Բ. Դուռն մատուցած «Հրահանգի» տակ:

Հրահանգը ստորագրելով՝ Վեստենենկը և Հոֆը դրանով վերածվում էին թուրքական սովորական աստիճանավորների: Հենց նրանք էին, որ, իբր, պիտի տնօրինեին թուրքական բռնապետական լծի տակ հեծող հայության ճակատագիրը:

Միայն մայիսի 14-ին պոլսահայ թերթերը տպագրեցին հաղորդում այն մասին, որ մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշայի և Հոֆի ու Վեստենենկի միջև Բ. Դուռն տեղի է ունեցել հանդիպում, որի ընթացքում քննարկվել է վերջիններիս պաշտոնավարության պայմանների հարցը:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3474, л. 26.

Թուրքերն այնպիսի մթնոլորտ էին ստեղծել վերատեսուչների համար, որ սրանք արդեն սարսափում էին հանդիպել հայերին:

Գիրսն իր մոտ էր հրավիրել գլխավոր վերատեսուչներին՝ նրանց հետ հրահանգների մասին խոսակցություն ունենալու:

Հաջորդ օրն այդ ժամանակ Պոլսում գտնվող Հ. Զավրիևը հանդիպել էր դեսպանին՝ իմանալու վերատեսուչների հետ նրա խոսակցության արդյունքների մասին: Գիրսն ասել էր. «Երեկ ճաշից հետո ես զրուցեցի նրանցից յուրաքանչյուրի հետ առանձին-առանձին մեկ ժամից ավելի: Ես իսկապես ստացա նույն տպավորությունը, ինչ որ Դուք: Նրանց մոտ ինչ-որ վախվորածություն կար և անկարողություն՝ տարանջատելու սահմանը՝ որպես Թուրքիայի չինովնիկների և որպես Եվրոպայի վերատեսուչների միջև»¹:

Ռուսական կողմին առանձնապես չէին հետաքրքրում Հրահանգը և դրանում թուրքերի կատարած փոփոխությունները: Վերատեսուչների հետ մայիսի 7-ին ունեցած հանդիպման ժամանակ Գիրսը նրանց ասել էր. «Դուկտոր Զավրիևն ինձ հաղորդել է Հրահանգի վերաբերյալ հայերի անհանգստությունների և ձեր այն կասկածների ու տարակուսանքների մասին, որոնք ձեզ մոտ ցանկություն էին առաջացրել վերադառնալու ձեր երկրները: Ես չեմ կիսում ձեր անհանգստությունը: Տերությունները չեն մասնակցում Հրահանգի և [Բ. Դուան հետ ձեր] պայմանագրի մշակմանը: Դա ձեր և Թուրքիայի մասնավոր գործն է: Ինձ և տերությունների համար գոյություն ունի միայն մի բան՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև ս. թ. 26 I (8. II)–ին ստորագրված պայմանագրի տեքստը:... Այն ամենը, ինչ պակասեցվել է Ձեր Հրահանգից, ինձ չի անհանգստացնում, քանի որ բոլոր պահանջները ես հիմնելու եմ պայմանագրի վրա: Ավելին, այն ինչ գրված է այնտեղ, ես [նորից] չեմ պահանջելու և նույնը խորհուրդ եմ տալիս անել ձեզ, բայց ես թույլ չեմ տա պայմանագրում արձանագրված կետերի ոտնահարում»²:

¹ ПЗПАК, том II, стр. 41.

² .Նույն տեղում:

Այնուհետև դեպքանն ավելացրել էր, որ պարագրաֆների ձևակերպումը չափազանց կոնկրետ արտահայտություններով ավելի չատ վնաս կրերի, քան օգուտ: Ավելի լավ է ձևակերպումները լինեն ընդհանրական, քանի որ այդ դեպքում դրանք ավելի լայնորեն մեկնարանելու հնարավորություն կառաջանա՝ իրավունքների ընդլայնման իմաստով, իսկ կոնկրետ ձևակերպումների դեպքում կստացվի ճիշտ հակառակը¹:

Բ. Դոան ելուղակային բացահայտ քայլերը չհանդիպեցին տերությունների հակազդեցությանը: Գործին չխառնվեց նաև Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանությունը՝ բավարարվելով միայն Բ. Դոանը բողոքի վերջնագիր ներկայացնելով: Մանավանդ ռուսական կողմի այդ անսպասելի չեզոք կեցվածքը համարձակություն հաղորդեց թուրքական կողմին: Եվ դա այն դեպքում, երբ երիտթուրքերը Վեստենենկին և Հոֆին նույնիսկ զրկել էին իրենց հայեցողությամբ օգնականներ ընտրելու իրավունքից: Կառավարությունն ինքն էր նրանց օգնականներ նշանակում: Օրինակ՝ Հոֆն իր հետ Վան էր տանելու 11 օգնական, որոնցից 5-ը թուրքեր էին, և բոլորն էլ կատաղի ազգայնամոլներ էին, իսկ նրանցից Ալի Սուադ բեյը հայերի հողերի վրա բալկանյան մուհաջիրներին վերաբնակեցնելու գործի ղեկավարներից էր: Մյուս օգնականներից 3-ը հայեր էին, որոնցից երկուսը երիտթուրքական իշխանությունների հյու-հպատակ դրածոներ էին: Մնացած 3 օգնականները նորվեգացիներ էին՝ Նորվեգիայի արտգործնախարարության աշխատակից Լուվինա Պլերը, իրավաբան Օլաֆ Դալը և այդ երկրի բանակի սպա Ռանկվարտ Դրաֆերը: Դաշնակցականները ջանքեր գործադրեցին ընդհանուր տեսուչների օգնականների կազմում ունենալ իրենց ներկայացուցչը, բայց դա չհաջողվեց: Նրանց առաջադրած Գարեգին Փաստրմաճյանի թեկնածությանը երիտթուրքերը հասկացնել տվեցին, թե «նա չատ է խելացի, իսկ մենք չենք ուզում ունենալ նման պաշտոնյաներ»³:

¹ ПЗПАК, том II, стр. 42-43.

² АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3474, л. 30.

³ «Բանքեր Հայաստանի արխիվների», № 3 (85), 1989, էջ 27:

Մայիսի 10-ի «Հրահանգով» ընդհանուր տեսուչները, փաստորեն, դարձան Բ. Դուռն ենթականեր: Մայիսի 16-ին հրատարակած կայսերական իրադեոյ Վեստենենկին և Հոֆին շնորհվեց թուրքական բեյի տիտղոս, հետևապես նաև կրելու էին ֆես¹: Նրանք ըստ էության դառնում էին Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարի ենթականեր. ավելին՝ եվրոպացի այդ պաշտոնյաները, ինչպես ասվեց, փաստորեն վերածվում էին թուրքական իշխանությունների կողմից վարձատրվող վարձկանների: Առանց մեծ տերությունների կառավարությունների համաձայնությունը ստանալու թուրքական կառավարությունը կարող էր ոչ միայն նրանց տուգանել կես տարվա աշխատավարձի չափով, այլև հեռացնել պաշտոնից²:

“Речь” թերթը 1914 թ. № 164 և № 165 համարներում լույս էր ընծայել Պ. Միլուկովի հոգվածը հայկական բարենորոգումների առջև ծառացած նոր վտանգի մասին: Հոգվածագիրը նշում էր, թե հուլանդացի Վեստենենկը և նորվեգացի Հոֆը բանակցում են թուրք կառավարության հետ. «...ես կուզեի, որ նրանք չմոռանան, որ իրենք ոչ թե թուրք պաշտոնյաներ են, այլ՝ եվրոպայի ներկայացուցիչներ: Բայց, ցավոք, նրանք չդիմացան թուրքական կառավարության ճշմանը, Թալեաթի խարդավանքներին: Նրանց նյարդերը տեղի տվեցին և ստորագրեցին իրենց կամքին փաթաթած հրահանգ – կանոնագիրը որով կրկնվեց այն պատմությունը, որ միշտ կրկնվել է անցյալում, երբ Թուրքիան ձևական գրավոր «զիջումներից» հետո աստիճանաբար ետ էր խլում իր այդ «զիջումները»»³:

Միլուկովը գտնում էր, որ այդպիսի կերպարանափոխումից հետո «հետայսու մնում է միայն մի բան՝ եվրոպայի նշանակած վերատեսուչներին դարձնել կամավոր վարձկաններ, որոնց ամեն ռոպե կարելի է արձակել ... Բ. Դուռն նրանց չխնայեց ամենավերջին վիրավորանքը՝ դժբախտաբար հենց իրենց՝ վերատեսուչների համաձայնությամբ»⁴:

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 535, 16 մայիսի, 1914 թ.:

² Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվներէ», № 3 (85), 1989, էջ 179:

³ “Речь”, № 164, 1914 շ.

⁴ Նույն տեղում:

Այնուհետև անդրադառնալով ընդհանուր վերատեսուչներ հրավիրելու և արձակելու մասին կանոնագրի մի քանի կետերին՝ հոդվածագիրը չարունակում էր. «Մենք, իհարկե, իրավունք չունենք դիտողություն անելու Եվրոպայի կողմից ընտրված վերատեսուչներին: Պետք է հուսալ, որ նրանք ուժեղ բնավորության և բարձր առաքինությունների տեր մարդիկ են: Բայց ինչպես հասկանալ այդպիսի կանոնագիր կազմելուն նրանց համաձայնություն տալը ... Արդյո՞ք դա ապացույց չէ, որ նրանց մարդկային թուլությունները չեն դիմացել փորձության»¹:

Միլյուկովը քննադատում էր նաև Կ. Պոլսի ռուսաց դեսպանությունը, որ հրահանգ-կանոնագիրը կազմելու ժամանակ ցուցաբերել էր անտարբերություն ու անփութություն: Նա հարց էր տալիս, թե դեսպանությունը կո՞ղմ է եղել հունվարի 26-ի համաձայնագրից այդքան մեծ չեղումների, թե՞ ուղղակի անտեղյակ է եղել Բ. Դոան և ընդհանուր վերատեսուչների բանակցություններից: «Ուրքան էլ այս, հավանորեն ինքնակամ, անտեղյակությունը տարօրինակ թվա, ես էլի գերադասում եմ կանոնագրի նկատմամբ արված խայտառակությունը բացատրել հատկապես Կ. Պոլսի [ռուս] դիվանագետների անգիտությամբ, այլ ոչ թե նրանց չար կամեցողությամբ»²:

Հոդվածի երկրորդ մասում դարձյալ չեչտելով ռուս դիվանագետների սովորական անփութությունը՝ Միլյուկովը տարօրինակ էր համարում, որ արտգործնախարարությունը հաշվի չի առնում, որ Գերմանիան հայկական հարցում մրցման մեջ է Ռուսաստանի հետ, և եթե նրան հաջողվի չահել հայերի լայն համակրանքը, ապա «մեզ համար չափազանց ծանր կլինեն հետևանքները»: Այնուհետև՝ «Ես համոզված եմ, որ ներկայումս ժամանակավրեպ և անհիմն կլինի Լորանովի քաղաքականության վերադառնալու մասին խոսելը, բայց, ավա՜ղ, ցավով արձանագրում ենք, որ հայկական հարցում երերումներ եղան (ընդգծումը մերն է: - Հ. Ս.) Մենք չպետք է զարթնեցնենք տա-

¹ "Речь", № 164, 1914 Շ.

² Նույն տեղում:

ռապյալ ժողովրդի տխուր անցյալի հիշողությունները, որոնք, պետք է հուսալ, ընդմիջտ պատմությունյան գիրկն են անցել»¹:

Ստեղծված դրությունից ի՞նչ ելք էր ցույց տալիս Միլյուկովը: Նա կարծում էր, թե ամենից առաջ պետք է գիտակցել սխալը և առանց համառելու աշխատել որքան կարելի է չուտ ուղղել այն: Երկրորդ՝ Ռուսաստանը պետք է հստակ պարզի իր վերաբերմունքը դեպի հրահանգ-կանոնագիրը: Այսինքն՝ եթե ճիշտ է, որ Ռուսաստանը տեղյակ չի եղել և չի մասնակցել այն կազմելու գործընթացին, այդ դեպքում նա կարող է իրավական տեսակետից փաստաթուղթը բանի տեղ չդնել և կազմած ու ստորագրած կողմերին հայտարարել, որ Ռուսաստանն այն չի ընդունում, քանի որ դա ոչ միայն չի համապատասխանում հունվարի 26-ի համաձայնությունյան բովանդակությունը, ոգուն, տառին, այլև լի է հակասություններով ու թերություններով²:

Մամուլի քննադատությունները և տարբեր տեղերից հնչող զգուշացումները ռուսական դիվանագիտությունը ստիպեցին մեծ ուշացումով հանդես գալ «Հրահանգներում» Բ. Դոան կողմից կատարված կոպիտ միջամտությունների դեմ:

Անհանգստացած տեղի ունեցածից՝ մայիսի 24-ին Կոստանդնուպոլիս, դեսպան Գիրսին հղած № 1066 գաղտնի հեռագրով փոխարտգործնախարար Ներատովն արտգործնախարար Ս. Սազոնովի անունից ցանկանում էր պարզաբանումներ ստանալ «Հրահանգների» այն կետերի վերաբերյալ, որոնք միակողմանի ենթարկվել էին փոփոխությունների: Հեռագրում ասված էր. 1) «Արդյո՞ք հայկական բարեփոխումների մասին [դեսպանատան] նոտան պաշտոնապես է հանձնվել [Բ. Դոանը]՝ ելնելով հունվարի 26-ի համաձայնագրից, 2) հրահանգների տեքստի մեջ չեն գրավվել նոտայի դրվագները վիլայեթների ժողովրդական լուսավորության բյուջեում ազգությունների մասնակցությունյան մասին, զինվորական ծառայությունյան մասին, համիդիե գնդերի մասին և գլխավոր խորհուրդների իրավասությունյան մասին:

¹ "Речь", № 165, 1914 Շ.

² Նույն տեղում:

Արդյոք բավական է Կամարում այս հարցերի հիշատակումը ընդամենը նոտայի տեսքով միայն, 3) Հրահանգների տեքստում չի հիշատակված հայկական սեկտորներում մահմեդականների վերաբնակեցման արգելումը և միմիայն նստակյաց բնակիչներին ընտրական իրավունքներ տրամադրելը, ինչի մասին հիշատակվում է Գուլկեիչի № 62 և մեր № 168 հեռագրերում»¹:

Վեստենենկն ու Հոֆը մեծ ուշացումով գլխի ընկան, թե ինչ է կատարվել: Նրանք գնալով համոզվում էին, որ «Հրահանգները», որի տակ ստորագրել են իրենք, ըստ էության իրենց ձեռքից խլել է հունվարի 26-ի համաձայնագրով ունեցած լիազորությունները: Ուստի նրանց հարկ եղավ հանգամանորեն ուսումնասիրել փաստաթուղթը՝ առավել ճիշտ պատկերացում կազմելու համար իրենց իրավունքների և դրանց սահմանափակման օրինականություն մասին:

Փաստաթուղթը քննելուց հետո Վեստենենկն ու Հոֆը Բ. Դոանը ներկայացրին իրենց հետևյալ հակառաջարկները. ա) իրենք պետք է ընտրեն իրենց քարտուղարներին, թարգմանիչներին ու այլևայլ ոչ որոշիչ դեր ունեցող ծառայողներին, այլ ոչ թե թուրք կառավարությունը, բ) իրենք պետք է իրավունք ունենան ի հարկին պաշտոնանկ անելու նաև նահանգապետներին (մի պահանջ, որ չկար հունվարի 26-ի համաձայնագրում): Միաժամանակ նրանք բողոքում էին, որ խախտված են համաձայնագրի համարյա բոլոր սկզբունքային պահանջները. հաշվի չի առնվում ազատված պաշտոններում մահմեդականների ու քրիստոնյաների նշանակման համամասնության պահանջի պահպանման անհրաժեշտությունը, ոչ մի հայ չի վերցվում պետական ծառայության, ոստիկանության և ժանդարմերիայում նույնպես ազատված տեղերը զբաղեցնում են միայն մահմեդականները, չարունակվում են քրդերի կողմից հայերի հարստահարումները, դատարաններում հայերը ոչ մի դատ չեն չափում և այլն:

Բ. Դուռը վճռականապես մերժեց ընդհանուր վերատեսուչ-

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3474, л. 30.

ների բողոքներն ու ներկայացրած պահանջները՝ պատճառաբանելով, թե խորհրդարանն անմիջապես կմերժի դրանք:

Միաժամանակ, վերատեսուչների կարծիքների հետ հաշվի նստելու պատրանք ստեղծելու նպատակով կառավարությունը նրանց հետ «բանակցություններ» սկսեց: Արմեն Գարոն վերհիշել է. «Բանակցութեանց նոր շարք մը սկսաւ քննիչներուն եւ Պապը Ալիին միջև: Քննիչներն իրենց ձեռքին ունէին օրինակը այն ծրագրին, որը ստորագրած էր տաճիկ կառավարութեան կողմէ: Եւ, իբրեւ եվրոպացի մարդիկ մէկը նորվէկիացի պ-րն Հոֆ, իսկ միւսը Հոլանտացի պ-րն Վեստէնէնկ, կը հասկնային, որ իրենց իրաւունքն ու պարտականութիւնն էր այդ ծրագիրը նոյնութեամբ գործադրել: Այս խեղճ եվրոպացիք առաջին անգամ էր, որ չփման մէջ կուգային թուրք մտայնութեան հետ յանձին Թալէաթ փաշային (այն ատէն՝ պէյին) եւ իւր օգնականներուն:

Առաւոտ երեկոյ կը մտնէի Թոքաթլեանի՝ մօտ գիրենք տեսնելու եւ իրենց սիրտ տալու, որ չյուսահատուին Թալէաթի էնթրիքներէն եւ պնդեն իրենց իրաւունքներուն վրայ»¹:

Բ. Դուան հետ վերատեսուչների բանակցությունները, որոնք տեքցին չարաթներ, որևէ արդյունք չտվեցին: «Ամէն անգամ, որ քննիչները ետ կուգային Թալէաթին մօտէն, ավելի եւ ավելի ընկճուած կ'երեւային, - գրել է Արմեն Գարոն: ... Այս բանակցութեանց ընթացքին պ-րն Հոֆը՝ յուսահատուած թուրքերու յամառութենէն եւ վիրաւորուած ..., երեկո մը, վերադառնալով Պապը Ալիէն, ինձ յայտնեց, թէ ինքը որոշեր է յաջորդ օրը վերջնագրի ձևով խոսնելու Թալէաթի հետ եւ, եթե վերջինս չհամաձայնի իր պայմաններուն, անմիջապես իր հրաժարականը պիտի տայ»:

Վեստենենկն իր օրագրում նշել է, որ բանակցություններից մեկի ժամանակ Թալեաթին իրեն և Հոֆին համոզում էր, որ իրենք պիտի աշխատեն միայն ու միայն ի նպաստ թուրքիայի: Նա

* Նկատի ունեւ ժամանակին Կ. Պոլսի ամենանշանավոր «Թոքաթյան» հյուրանոցը:

¹ «Հայրենիք», № 2, դեկտեմբեր, 1922, էջ 42:

ուղղակի ասել էր. «Մեզանում չատ եվրոպացիներ ունենք, որոնք մեզ մատուցել են բազում ծառայություններ և դրա համար մենք երախտապարտ ենք նրանց: Հետևաբար ձեզ էլ հաջողություն ենք մաղթում»¹:

Թալեաթի այս կեղծ մաղթանքի առթիվ Վեստենենկն իր օրագրում հետևյալ մեկնաբանություն էր արել. «Ուրեմն գրավիչ տոնով ասված սույն նախադասությունը նշանակում էր. զգուշացե՛ք, մեզ համար դուք էլ նրանց պես պաշտոնյաներ եք»: Այսինքն, Թալեաթը ցանկացել էր ասել, որ իր համար Վեստենենկն ու Հոֆը նույնպիսի սովորական ծառայողներ են, ինչպես Թուրքիայում աշխատող հազարավոր մյուս եվրոպացիները²:

Թուրքական իշխանությունների հերթական անօրեն գործողությունները մեծ անհանգստություն էին առաջ բերել Հայ հասարակության մեջ: Այդ էր պատճառը, որ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը ստիպված հերթական դիմում-բողոքը ներկայացրեց Բ. Դոանը՝ պահանջելով հավատարիմ մնալ հունվարի 26-ի համաձայնագրի տառին ու ոգուն, հատկապես ուշադրություն հրավիրելով համաձայնագրում արձանագրված պաշտոնյաների ազգային կազմի հավասարության սկզբունքի պահպանման անհրաժեշտության վրա: Կարդալով պատրիարքարանի դիմում-բողոքը՝ Թալեաթը ի պատասխան հայտարարել էր. «Մենք այնպես չենք հասկանում հավասարության սկզբունքը, ինչպես հայերն են ցանկանում մեկնաբանել: Դա նշանակում է ընդհանրապես բոլոր օտտոմանների հավասարություն: ... Ինչի՞ց եք դժգոհում: Դուք ցանկանում էիք եվրոպայի օգնությամբ ստանալ բարենորոգումներ... Ահա ձեզ և բարենորոգումներ»³:

Ստեղծված մտահոգիչ նոր պայմաններում Հայ հասարակական-քաղաքական շրջաններում տիրեց ընդհանուր հուսախաբություն: Անելանելի թվացող վիճակից դուրս գալը դարձավ օրախնդիր: Հայ քաղաքական ուժերը տարբեր առաջարկներ էին

¹ «Վեստենենկի օրագիրը», էջ 67:

² Նույն տեղում:

³⁰ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 3 (85), 1989, էջ 67:

անում նաև ծայրահեղ աջ և ծայրահեղ ձախ շրջաններից:

Այսպես, բոլորովին կտրված իրականությունից և հաշվի չնստելով «հնարավորություն» կոչվող հասկացության հետ՝ հնչակյաններն իրենց ղեկավարությունից պահանջում էին անհապաղ կատարել իրենց կուսակցության 1913 թ. սեպտեմբերի 7-րդ պատգամավորական ընդհանուր ժողովի որոշումը, այն է՝ առանց տատանվելու անցնել ընդհատակ և զինված պայքար սկսել Իթթիհադի դեմ՝ եվրոպական կոնտրոլով ինքնավար Հայաստանի պահանջով: Հնչակյան «Երիտասարդ Հայաստան» թերթը գրում էր. «Հայկական հարցը լուծված չէ..., հայ ճնշված ու հարստահարված մասսան՝ պատենչի վրա կանգնած՝ պետք է շարունակի իր ազատագրական պայքարը, մինչև որ իր սիրով փայփայած իդձերի պսակումը եվրոպական կոնտրոլով ինքնավար Հայաստանի ծրագիրը իրականանա...»¹: Ըստ որում, հնչակյան պատգամավորական նշված ժողովը այդ կոնտրոլից դուրս էր թողել Ռուսաստանը²:

Հնչակյանների՝ Հայաստանի ինքնավարության պահանջը զարմանալիորեն գնալով համակիրներ էր ձեռք բերում Դաշնակցության մի մասի մոտ: Այսպես, դոկտ. Զավրիևը գտնում էր, որ հատկապես «Հրահանգների» հետ կապված պատմությունից հետո թուրքերն առաջ են բերելու հնարավոր բոլոր խոչընդոտները, որպեսզի տապալեն հունվարի 26-ի համաձայնագիրը: Ուստի և, գտնվելով Փարիզում, նա կառավարական տարբեր մակարդակների պաշտոնյաների հետ հանդիպումների ժամանակ չեչտում էր, որ քանի դեռ նշված համաձայնագրից հետո էլ հայերի բախտը կախված է լինելու ամեն կարգի խարդավանքների ընդունակ թուրքական բռնապետությունից, ուստի նրանք հազիվ թե մի լավ օր ունենան հետայսու նույնպես:

Պատրիարքարանի բողոքից մի կարճ ժամանակ ոգի առած Հոֆն ու Վեստենենկը սպառնացին մեկնել իրենց երկրները և Պոլիս վերադառնալ միայն այն դեպքում, եթե կընդունվեն իրենց

¹ «Երիտասարդ Հայաստան», № 36, 9 հուլիսի, 1914 թ.:

² Տե՛ս «Հնչակ», № 1, 1914, էջ 27:

առաջարկները: Բայց սպառնալիքը ոչ մի ազդեցություն չգործեց թուրք իշխանությունների վրա: Արմեն Գարոն վկայում էր, որ «Թալէաթը՝ ոռոսական և գերմանական դեսպաններու անտարբերութենէն քաջալերուած ամէն օր աւելի յանդուգն կը դառնար եւ չէր ուզեր որեւէ լուրջ քայլ ընել եւ ընդունուած ծրագրի որեւէ հիմնական կէտը գործադրել»¹:

Դրանից հետո ընդհանուր վերատեսուչները արեւելյան ճեպընթացով մեկնեցին Եվրոպա՝ իրենց բնակավայրերը՝ Քրիստիանա (Նորվեգիա) և Լահե (Հոլանդիա), որպեսզի կարգավորեն իրենց ընտանեկան գործերը²: Նրանք պարտավորված էին Կ. Պոլիս վերադառնալ ամենաուշը մինչև մայիսի 23 (հունիսի 5)-ը և այդտեղից անմիջապես մեկնել պաշտոնատեղիներ:

Քրիստիանայում ոռոսական դեսպանորդ Արսենևը 1914 թ. հունիսի 6-ին Պետերբուրգ հղած հեռագրով հաղորդում էր, որ իրեն այցելել է փոխգնդապետ Հոֆը, որը նոր է վերադարձել Կ. Պոլսից, ուր անցկացրել է շուրջ երեք շաբաթ: Նա ոռոս դիվանագետին հայտնել էր, թե ինքը հանդիպումներ է ունեցել մեծ վեզիրի ու ներքին գործերի նախարար Թալեաթի հետ, օսմանյան կառավարության հետ 10 տարվա ժամկետով պայմանագիր է ստորագրել Թուրքահայաստանում գլխավոր վերատեսչի պաշտոն վարելու համար: Հոֆը հավելել էր, որ թուրքական կառավարությունում հայկական գավառների համար գլխավոր վերատեսուչներին վերաբերող հրահանգներ մշակելիս ինքը նկատել է նրանց իրավունքները հնարավորինս կրճատելու՝ թուրքական կառավարության ձգտումը: Ընդ որում, այս իմաստով առավել համառություն էր հանդես բերել Բ. Դոան իրավախորհրդատու, լեհ Օստրորոգը, որը, Հոֆի արտահայտություններ, այս հարցում ծայրահեղ թուրքամոլ էր³:

Արսենևը նշում էր, որ Հոֆը հատկապես մտահոգված էր այն հարցով, թե երբ և ինչպես պիտի տեղի ունենա «համիդիե» անկանոն քրդական հեծելազորի ենթադրյալ վերակազմումը:

¹ «Հնչակ», № 1, 1914, էջ 27:

² «Բյուզանդիոն», 14 մայիսի 1914 թ.:

³ ВАПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3474, л. 69.

«Նրա կարծիքով այս գնդերի գոյությունը անարխիայի գլխավոր աղբյուրներից մեկն է Թուրքահայաստանում և մեծ չարիք՝ հայկական գավառների խաղաղ բնակչության համար»¹:

Հոֆը ենթադրում էր Նորվեգիայից Պոլիս մեկնել Հունիսի 9 (22)-ին և իր նոր պաշտոնավայր ժամանել Հուլիսի սկզբին: Արսեններ տեղեկացնում էր, որ նա իր հետ որպես քարտուղարների Հայաստան է տանելու երեք նորվեգացիների՝ տեղի արտգործնախարարության պաշտոնյաներ Պլերին, իրավագետ Դալին և լեյտենանտ Գրաֆերին²: Նորվեգական թերթերի տեղեկություններով Հոֆը մտադիր էր իրեն հատկացված սեկտորի թուրքական ժանդարմերիայում ծառայության մեջ ներգրավել նորվեգացի մի քանի սպաների³:

Հանդիպման վերջում Հոֆը Արսենեին ասել էր, թե առանց Ռուսաստանի գործող աջակցության իր գործունեությունը չի կարող արդյունավետ լինել, և միաժամանակ հույս էր հայտնել, որ իր տեսչությանը վստահված սեկտորի սահմաններում ստանալու է ռուսական հյուպատոսությունների լայն աջակցությունը⁴:

Կարճ ժամկետով հայրենիք վերադարձած Վեստենենկը իր հերթին եղել էր Հոլանդիայի արտգործնախարարությունում և ստացել անհրաժեշտ խորհուրդներ⁵:

Ընտանիքներին հանդիպելուց և անձնական գործերը կարգադրելուց հետո Վեստենենկը և Հոֆը կրկին գալիս են Փարիզ⁵:

¹ АВПРИ, ф. "Политархив", г. 1914, д. 3474, л. 69.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Հաագայում գտնվելու օրերին Վեստենենկի հանդիպումների և Թուրքիա վերադառնալու նախապատրաստությունների մասին մենք ուրիշ տեղեկություններ չունենք:

⁵ Տե՛ս «Нова», № 20, 17 մայիսի, 1914 թ.:

ՊՈԴՈՍ ՆՈՒԲԱՐԸ ՆՈՐԻՑ ԳՈՐԾԻ ԳԼՈՒԽ

Ի տարբերություն ձախերի՝ Հայ քաղաքական գործիչների մեծ մասն իր Հայացքը կրկին Հառեց Եգիպտոսի կողմը՝ դեպի Պողոս Նուբար փաշան: Իմանալով ծագած նորանոր բարդությունների մասին՝ Նուբարը Եգիպտոսից դիմումներ է հղում ռուսական և գերմանական իշխանություններին, բողոքում Բ. Դուան անօրինականությունների դեմ, խնդրում միջամտել գործին և վերականգնել կնքված Համաձայնագիրը:

Տեղեկանալով, որ վերատեսուչները Փարիզում են և պատրաստվում են այնտեղից մեկնել իրենց պարտականությունների կատարմանը, Նուբար փաշան որոշում է տեսակցել նրանց Հետ և Հավատ ներշնչել իրենց ուժերի Հանդեպ: Իր Հերթին Գևորգ V կաթողիկոսը նոր Հատուկ կոնդակով Նուբար փաշային լիազորեց այնտեղ գործի գլուխ անցնել և իր բոլոր հնարավորություններով Հետամուտ լինել Բ. Դուան կողմից Հունվարի 26-ի Համաձայնագրով ստանձնած պարտավորությունների կատարմանը¹:

Ձստանալով Հուսադրող պատասխաններ՝ Հունիսի 10-ին Նուբար փաշան կրկին բռնում է Եվրոպայի ճանապարհը: Տեղ հասնելուն պես Փարիզում նա առաջինը հանդիպում է Ֆրանսիայի արտգործնախարար Դումենրգին, որի ընթացքում վերջինս խոստանում է միջամտել գործին, ձեռնարկել անհրաժեշտ միջոցներ՝ Հունվարի 26-ի Համաձայնագրում տեղ գտած բոլոր դրույթները պահպանելու համար:

Ֆրանսիական դիվանագիտությունը կողմից Համաձայնագիրը պաշտպանելու հավաստիացումներ ստանալուց Հետո Նուբարը մեկնում է Հոլանդիա: Այստեղ տեսակցում է կառավարական չրջաններում առավել ազդեցիկ դիրքեր ունեցող իր բարեկամներին, լինում է արտգործնախարարությունում, ընդունվում նախարարի կողմից, ներկայացնում Վեստենենկին և նրա գործըն-

¹ Տե՛ս Սամուէլ Պօղոսեան, Պողոս Նուբար փաշա. ազգային գործիչը, Երևան, 2004, էջ 81:

կեր Հոֆին բաժին ընկած մեծ դժվարությունները, միաժամանակ հավաստիացնում, որ կանի ամեն ինչ, որպեսզի իրենց հայրենակիցը ծառայության ընթացքում ստանա հայկական շրջանների մշտական աջակցությունը:

Այստեղ հանդիպելով վերատեսուչներին՝ Նուբար փաշան նրանցից մանրամասն տեղեկություններ է ստանում Կ. Պոլսում Բ. Դուան կողմից ցույց տրված անբարեհաճ վերաբերմունքի մասին: Վեստենենկը նրան պատմում է, թե թուրք իշխանավորներն ինչպես են իրեն և Հոֆին դարձրել Հլու-հնազանդ պաշտոնյաներ, և որ իրենք ոչ մի հնարավորություն չեն ունեցել անարգել կատարելու իրենց պաշտոնական պարտականությունները¹: Նա չեչտում է, որ իրենց հետ պայմանագիր կնքելիս Բ. Դուուր պաշտոնապես հայտարարել է, որ իրենք պետք է մոռանան Հունվարի 26-ի համաձայնագրի գոյության մասին և անչեղ առաջնորդվեն միայն թուրքական կողմից կազմած «Հրահանգներով», որոնք մշակված են տերությունների ազդեցությունից բացարձակապես անկախ²: Նուբար փաշայի այն հիչեցմանը, թե գլխավոր վերատեսուչները, վերջապես, նաև տերությունների ներկայացուցիչներ են Հայաստանում, Վեստենենկը և հատկապես այդ խոսակցությանը ներկա նրա անձնական քարտուղարը հայտարարում են, որ այսուհետև իրենք Բ. Դուան պաշտոնյաներ են և պարտավոր են միայն առաջնորդվել նրա ցուցումներով: Վերատեսուչը նույնիսկ ասել էր. «Հայերը չպետք է զայրանան, եթե, հենց իրենց չահերի համար, ես ստիպված լինեմ երբեմն գործել հենց իրենց դեմ՝ ելնելով Բ. Դուան տրամադրությունից»³: Դրանով հաստատվում էր, որ վերատեսուչներն արդեն պայմանավորվել են չչեղվել Բ. Դուան կողմից գծած շրջանակներից: Այդ ամենը ցույց էր տալիս, որ վերատեսուչները արդեն կորած էին հայերի համար:

Համոզված, որ այդ ամենի թիկունքում կանգնած է Գերմա-

¹ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 3 (85), 1989, էջ 179:

² Լուիս Կոստան Վեստենենկի օրագիրը, էջ 100 (տողատակ), նաև՝ «Մշակ», № 135, 22 Հունիսի, 1914 թ.:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 28, թ. 108:

նիայի դիվանագիտությունը, Պողոս Նուբարը նպատակադրվում է մեկնել այնտեղ և «աշխատել բառնալ խոչընդոտները»¹:

Փարիզից գալով Հոլանդիա և Հանդիպումներ ունենալով արտգործնախարարությունում՝ Նուբարը այնտեղից մեկնում է Բեռլին: Ա. Յիմերմանի հետ զրույցի ընթացքում նա բողոքում է թուրքական կառավարության հերթական խարդավանքների դեմ: Գերման դիվանագետը նույնպես նրան տալիս է հուսումնալից խոստումներ, վստահեցնում, որ իրենք չեն ընդունելու հունվարի 26-ի համաձայնագրի այն հոդվածների փոփոխությունները, որ թուրք կառավարությունը կատարել է հրահանգականոնագրի մեջ, նա խոստանում է Կ. Պոլսի դեսպան Վանզեն-Հայմին հանձնարարել ակտիվ միջամտել գործին, հասնել այն բանին, որ ամբողջ ծավալով վերականգնվեն ընդհանուր վերատեսուչների իրավունքները: Միաժամանակ Յիմերմանը ավելորդ չի համարում ասել, որ գերմանական կառավարությունը հակված է անկեղծորեն օգնելու հայերին, միայն թե Ռուսաստանը մնա իր տեսակետին²:

Հաջորդ հանգրվանը Ռուսաստանի մայրաքաղաք Պետերբուրգն էր, ուր Պողոս Նուբարը Բեռլինից գնացքով ուղևորվել էր: Տեղեկություն ստանալով Պողոս Նուբար փաշայի Պետերբուրգ գալու մասին՝ ՊՀՆ Բյուրոն հունիսի 11-ին նիստի հավաքվեց՝ քննարկելու բարձրապատիվ հյուրի ընդունման հետ կապված հարցերը:

Հունիսի 12-ի կեսօրին Պողոս փաշան ժամանեց Պետերբուրգ: Վարչական կայարան դիմավորելու էին եկել հայկական խմբակի պատվիրակությունը՝ Գ. Տիգրանովը, Ն. Ադոնցը, Ս. Տիգրանյանը, Ա. Սարուխանյանը, Ա. Ասրիբեկովը, Վ. Վարդանովը և այլք: Ողջույնի խոսք ասաց Գ. Տիգրանովը³:

Նույն օրը Պողոս փաշան հանդիպեց իշխան Գ. Ն. Տրուբեցկոյին, որից հետո Մ. Պապաջանովի կողմից հրավիրվեց ճաշի:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 21, թ. 6:

² ՏՆՍ «Վեստենենկի օրագիրը», ԼՋ 100 (տողատակ), նաև՝ «Մշակ», № 135, 22 հունիսի, 1914 թ.:

³ ПЗПАК, том II, стр. 58.

Ներկա էին փաշային դիմավորած պատվիրակություն անդամները, ինչպես նաև Պետական խորհրդի անդամ Մ. Կովալևսկին, Պետական դումայի պատգամավորներ Պ. Միլյուկովն ու Ի. Եֆրեմովը: Շոչափվեցին հարցեր՝ կապված Թուրքական Հայաստանում բարեփոխումների վերջին զարգացումների հետ, անդրադարձ եղավ Թուրքական իշխանությունների կողմից Հոֆի և Վեստենենկի նկատմամբ ծավալած խարդավանքներին, անհրաժեշտ համարվեց շարունակել պայքարը նրանց իրավունքների պաշտպանության համար¹:

Հունիսի 13-ին Պոդոս Նուբարը կրկին հանդիպեց իշխան Տրուբեցկոյի հետ, այնուհետև երկարատև ընդունելություն ունեցավ արտգործնախարար, հոֆմեյստեր Ս. Սազոնովի մոտ²:

Երկուսի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ Նուբար փաշան ջանում է ապացուցել, որ դրությունը խիստ դժվարացել է այն պատճառով, որ Բ. Դուռն իր բուն է առել երկու գլխավոր վերատեսուչներին: Նա ցավով ընդգծում է, որ վերջիններս «այժմ կատարելապես զրկված են իրենց անկախությունից»³:

Երկար տևած ջերմ ընդունելության ավարտին իշխան Տրուբեցկոյը Նուբարին պաշտոնապես հավաստիացնում է, որ ռուսական կառավարությունը չի չեղվելու հայկական խնդրում որդեգրած դիրքից և պիտի շարունակի պահանջել ռուս-թուրքական համաձայնագրի անվրեպ ու ամբողջական գործադրությունը՝ անտես առնելով Թուրք կառավարության հրահանգ-կանոնագրում մտցված չեղումները⁴:

Հետագայում (1919 թ.) Պոդոս Նուբարը, վերհիշելով այդ պահը, ասել է. «Ինձի հայտարարեց (Տրուբեցկոյը:– Հ. Ս.), որ կայսերական կառավարութեան հայոց հանդեպ հետեւած քաղաքականութիւնը այլևս Լոպանօւսքի և Կոլիգինի քաղաքականութիւնը չէր և ես ապահով կրնայի ըլլալ որ ինքը կը նկատէր հայերը կայսրութեան ամենաուղղամիտ և ամենահավատարիմ

¹ ПЗПАК, том II, сmp. 58.

² Նույն տեղում

³ Նույն տեղում:

⁴ ՏՆՍ՝ «Մշակ», № 135, 22 Հունիսի, 1914 թ.:

Հպատակներեն մին: Կարծեմ չահեկանութիւնէ զուրկ չէ պիտի ըլլայ յել, այդ օրէն ի վէր պատահած դեպքերուն պատճառաւ, որ պ-րն Սաղոնոֆ զիս զգուշացուց Գերմանական կառավարութեան խարդախութիւններուն դեմ, որուն Հանդէպ մեծ անվստահութիւն մը կը ցուցներ»¹:

Հայ գործչի հետ Տրուբեցկոյի զրույցից անմիջապէս հետո Սաղոնովը հանձնարարութիւնն է տալիս Կ. Պոլսում ոռոսաց ղեսպան Մ. Գիրսին հնարավոր բոլոր միջոցներով արգելք հանդիսանալ Համաձայնագիրն աղճատելու Բ. Դռան որևէ փորձի:

Արտգործնախարարութիւնում Նուրար փաշայի Հանդիպման կապակցութեամբ ոռոսական թերթերը գրում էին, որ ոռոս դիվանագիտութիւնը պետք է հանդես բերի վճռականութիւնն և արգելի հունվարի 26-ի Համաձայնագրում որևէ փոփոխութիւն:

Հունիսի 14-ի երեկոյան ռեստորանում տեղի ունեցավ Հանդիսավոր ճաշկերույթ, որ կազմակերպել էին Սանկտ Պետերբուրգի հայերը²: Բարձր հյուրին ողջույնի խոսքով առաջինը դիմեց Գ. Տիգրանովը: Աշխարհի բոլոր մասերում, ասաց նա, ուր գտնվում է գեթ մի հայ, այնտեղ հնչում է Նուրար փաշայի անունը: Այսօր նա հայ ազգի պարծանքն է: «Դուք միացրիք ազգը, մեզ ուժեղացրիք այդ միավորմամբ և եթե Տաճկաստանում մենք մի *quantite negligeable* էինք, մեզ ատում էին, այժմ համարձակ կարող ենք բացականչել *aderint dum metuant!* Երբ ես նայում եմ Ձեր պայծառ դեմքին, տեսնում եմ մեր ազգի վերածնութեան արշալույսը: Ձեր կրակոտ և խանդուն բնույթը զրավական է, որ այդ արշալույսը կփոխարինվի պարզ ցերեկով և ազգը կանցնի իր հարազատ կուլտուրական աշխատանքին»³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 21, թ. 8:

² Այնտեղ ներկա էին Ն. Գ. Աղոնցը, Ա. Բ. Ասրիբեկովը, է. Ի. Բարայանցը, Գ. Բ. Բոգդանյանը, Ս. Գ. Բուդաղովը, Ա. Գ. Բուդուղովը, Ա. Օ. և Յա. Օ. Ղուկասովները, Յա. Խ. Զավրիկը, Ն. Խ. Քալանթարովը, Ն. Ա. Կորգանովը, Դ. Ի. Լիանոզովը, Տ. Ն. և Մ. Ի. Պապաջանովները, Ն. Ն. Պոպովը, Պոպովյանը, Ա. Զ. Սարոյանյանը, Ս. Պ. Սերբրյակովը, Տ. Ե. Տեր-Մաթևոսովը, Գ. Ֆ. և Լ. Ֆ. Տիգրանովները, Ա. Ե. Ոսան-Աղովը, Ի. Մ. և Մ. Գ. Շադինովները, Կ. Ի. Շադինովը, Գ. Ոսախոսովը:

³ ПЗПАК, том II, сmp. 59-60.

Ելույթներ ունեցան նաև Ա. Սարուխանյանը, Մ. Պապաջանովը, Ն. Ադոնցը, Պոպովյանը, Ս. Սերեբրյակովը:

Պատասխան խոսքում Նուբար փաշան իր շնորհակալությունը հայտնեց ներկաներին Հյուրընկալության համար և նկատեց, որ իրեն վերագրվող արժանիքները չափազանցված են, քանի որ հանձն առնելով Ամենայն հայոց կաթողիկոսի պատվիրանը, այն է՝ Թուրքական Հայաստանում մեծ տերությունների բարեփոխումների իրականացումը, ինքը իր ուժերի և զաղափարի չափով ձգտել է օգտակար լինել նախանշված նպատակին: Իր գործը զգալիորեն հեշտացրել է հիմնականում այն միասնությունը, որ ցուցաբերել են բոլոր երկրների հայերն առանց դասային կամ կուսակցական պատկանելության: Եվրոպայում հաստատված բարենպաստ քաղաքական պայմանները է՛լ ավելի նպաստեցին գործի հաջող լուծմանը, ուստի և Հայկական հարցը դարձավ պետությունների և բուն Թուրքիայի հետաքրքրության առարկա: Օսմանյան կայսրության հետ ֆինանսական և տնտեսական շահերով սերտորեն կապված եվրոպական տերությունները Բալկանյան պատերազմից հետո սրված Հայկական հարցի մեջ չէին կարող սպառնալիք չտեսնել, ուստի հակված էին վերահսկողություն սահմանելու Բ. Դռան վրա՝ հայերի համար գոյության նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու նպատակով: Ռուսաստանի մասնակցությունը Հայաստանի բարենորոգումների գործին հզոր խթան հանդիսացավ Թուրքիայի և տերությունների միջև համաձայնության կայացմանը¹:

Ելույթի վերջում Պողոս Նուբարը մեծ գոհունակություն արտահայտեց այն միասնության և միահամուռ գործակցության համար, որ հայ հասարակությունը դրսևորել էր բարենորոգումների հարցի շուրջ տեղի ունեցած բանակցությունների ժամանակ:

«Մեր ազգային պատմության մեջ, որ բազմաթիվ տխուր էջեր ունի, - ասաց նա, - առաջին անգամ է երևում այս պայծառ իրողությունը: Բովանդակ ազգը սերտորեն բոլորվել էր այս

¹ ПЗПАК, том II, стр. 61-62.

հարցի շուրջը և ընդհանուր ուժերով տանում էր ամբողջ գործը նույն ուղղությամբ, նույն շարքի մեջ և կատարյալ համերաշխությամբ: Ուստի ձեռք բերված նպաստավոր արդյունքը, որ, անշուշտ, պիտի իրականանա, միայն իմ ջանքերի շնորհիվ չի եղել, այլ ձեր բոլորի, որ այստեղ կամ այլ քաղաքներում աշխատել եք որպես մի սիրտ ու մի հոգի, յուրաքանչյուրն որքան և ինչ ձևով կարողացել է»¹:

Պողոս Նուբարի այդ խոսքերը ներկաների ականջը չոյելու համար չէին ասված: Հիրավի, Հայկական հարցի վերաբացման և այն դրական հանգրվանի հասցնելու համար դիվանագիտական ծավալուն պայքարի ողջ ժամանակաշրջանում հայության ցուցաբերած սերտ միասնությունը բացառիկ երևույթներից մեկն էր նրա բազմադարյա պատմության մեջ:

Հունիսի 15-ի կեսօրին մասնավոր խորհրդակցություն տեղի ունեցավ Պողոս փաշայի և Թիֆլիսի հայկական բյուրոյի Պետերբուրգի մասնաճյուղի (Պետերբուրգի հայկական խմբակի) անդամների միջև, որից հետո նրանք երեկոյան ժամը 7-ին Հյուրին առաջնորդեցին երկաթուղային կայարան: Հայության պատվիրակը մեկնեց՝ շարունակելու իր եռանդուն ջանքերը Եվրոպայի մայրաքաղաքներում: Նա որոշել էր առաջիկա սեպտեմբերին նորից Ռուսաստան գալ, այցելել էջմիածին և իբրև Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ի պատվիրակ՝ նրան ներկայացնել իր գործունեության հաշվետվությունը:

Պողոս Նուբար փաշայի պետերբուրգյան բանակցությունների անմիջական արդյունքը չուշացավ: Հունիսի 19-ին ռուսական կառավարությունը ծանուցագիր հղեց Բ. Դոանը՝ պահանջելով, որ անփոփոխ պահվեն բարենորոգումների հունվարի 26-ի համաձայնագրի տրամադրությունները:

Բայց եթե Եվրոպան, ի տարբերություն Ռուսաստանի, չարունակեր լոնցյան դիտել Բ. Դոան խաղերը, ապա կարելի էր համարել, որ բարենորոգումների խնդիրն այս անգամ նույնպես վիժել էր:

¹ «Մշակ», № 135, 22 Հունիսի 1914 թ.:

«ԳԵՐՄԱՆԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ» ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ: «MESROP» ՀԱՆԴԵՍԸ

Երբ գերմանական պաշտոնական դիվանագիտությունն աստիճանաբար մի կողմ էր քաշվում Հայկական Հարցից և աշխատում էր չմիջամտել թուրքերի՝ Հայաստանի բարենորոգումների գործի տապալմանն ուղղված գործողություններին, այդ նույն ժամանակ Գերմանիայի Հայասիրական ուժերը և ընդհանրապես արդարամիտ մարդիկ միջոցներ էին փնտրում՝ նպաստելու ուսթուրքական Համաձայնագիրը կյանքի կոչելուն և ընդհանրապես Հայ-գերմանական կապերի ամրապնդմանը: Նրանց չրջանում միտք հղացավ Համախմբվել և ստեղծել Հայկական Հարցի հետագա առաջխաղացմանը նպաստող մի կազմակերպություն:

Այդ նպատակի իրագործումը գերմանացի առաջադեմ գործիչները հրատապ էին համարում նաև այն պատճառով, որ դրանից մի քանի ամիս առաջ՝ 1913 թ. աշնանը, գերմանական կառավարության առընթեր Բեռլինում ստեղծվել էր «Գերմանա-թուրքական կոմիտե», որի նպատակն էր աջակցել երիտթուրքական իշխանություններին և ուժեղացնել Գերմանիայի ազդեցությունը տարածումը Թուրքիայում:

Գերմանացի մտավորականներից շատերը համոզված էին, որ Ռուսաստանից հետո Հայաստանի ճակատագրով մտահոգ մեծ պետություններից մյուսը Գերմանիան է, որ չահագրգռված է իր ազդեցությունը տարածելու Մերձավոր Արևելքում, և հենց այդ հանգամանքը հուշում է, որ Գերմանիան պետք է սերտ հարաբերություններ հաստատի Թուրքիայի Հայության հետ: Գերմանիայի մտավորականության այդ ներկայացուցիչները ցավում էին, որ գերմանացիների չրջանում չարունակվում է Հայերի մասին սխալ լուրեր տարածվել, որի պատճառով այդ ազգի նկատմամբ ստեղծվում է միանգամայն խեղաթյուրված պատկերացում, ուստի նոր կազմակերպվելիք մարմինը, որը գերազանցապես հետապնդելու է մշակութային նպատակներ, խնդիր է ունենալու նաև գերմանացիների չրջանում լայն աշխատանք տանելու և նրան հասու դարձնելու ճշմարտությունը հայ ժողովրդի մասին՝

¹ Տե՛ս Ստեփան Ստեփանյան, Յոհաննես Լեփսիուսը և Հայաստանը, Երևան, 1998, էջ 8:

Հայասեր գերմանացի գործիչների Հայաստանում լայն աշխատանքներ ծավալելու պատրաստակամությունը, Հայություն մասին նրանց դրականորեն փաստարկված տեսակետները մտափոխում էին նույնիսկ Հայերի Հանդեպ Հակակրանք տաժող գերմանացի գործիչների մի մասին: Ավելին, ավանդաբար թուրքամետ որոշ գործիչներ Հատկապես 1913 թ. երկրորդ կեսին Հակվել էին Հայասերների տեսակետին և գրավոր ու բանավոր ելույթներով սկսել էին նպաստել իրենց երկրում Հայաստանի և Հայ ժողովրդի մասին ճշմարտացի տեղեկությունների տարածմանը: Նման գործիչներից էր, օրինակ՝ Եոնստ Յեկը՝ Այդ ընդհանուր տրամադրություն ազդեցությամբ Գերմանիայի կառավարական շրջաններում խմորվում էր այն տեսակետը, որ Հավանաբար ճիշտ կլինի աստիճանաբար հեռանալ ընդգծված թուրքամոլ քաղաքականությունից և Հայկական Հարցում եթե ոչ չեզոք, գոնե Հավասարակշռված դիրք որդեգրել²:

Մի քանի ամիս պահանջվեց ձևավորելու համար գերմանահայկական կազմակերպությունը: Այդ գործին նվիրվեցին գերմանացի նշանավոր հասարակական-քաղաքական, գիտական և եկեղեցական գործիչներ ղոկտ. Յոհաննես Լեփսիուսը (Պոստդամից), պրոֆ. Յո. Մարկվարտը (Բեռլինից), պրոֆ. Ռադե-Մաթբուրգը (Լինցից), ղոկտ. Պաուլ Ռորբախը՝ (Բեռլինի մոտ գտնվող Ֆրիդենաուից), պաստոր Էվալդ Շտիրը (Դեսաուի մոտ գտնվող Ալդենից), ղոկտ. Ջեմա Գրինֆիլդը (Բեռլինից), ինչպես

¹ Տե՛ս Աշոտ Հայրունի, Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, Երևան, 2002, էջ 200-201 (տողատակ):

² Նույն տեղում, էջ 208:

³ Օգտվելով աղիթից՝ նշենք, որ Հայ պատմագրության մեջ Պաուլ Ռոհրբախը ներկայացված է բացառապես խիստ բացասական գծերով՝ «Գերմանական իմպերիալիզմի մոլի պաշտպան», «Հայ դատի երզնյալ հակառակորդ» և նմանատիպ այլ որակումներով: Վերջին անաչառ ուսումնասիրությունները, սակայն, փաստում են հակառակը: Պատմաբան Աշոտ Հայրունին, հենվելով գերմանալեզու գրականության և աղբյուրների վրա, ցույց է տալիս Հայաստանում հակայածավալ այն աշխատանքը, որ գերմանացի այդ մեծանուն գործիչը կատարել է տասնամյակներ շարունակ:

նաև Գերմանիայում բնակվող հայեր՝ երգվյալ հավատարմատար, իրավաբանության դոկտ. Դարբինյանը (Շարլոտենբուրգից), բժ. Հայրանյանը, բժ. Մուրադյանը և բժ. Շահբաղյանը (Բեռլինից) և ուրիշներ:

Կազմվեց ստեղծվելիք կազմակերպության կոչի նախագիծը, որը պիտի պաշտոնապես ընդունվեր կազմակերպությամ հիմնադիր նիստում: Ջնայած փաստաթուղթը դեռ նախագիծ էր, բայց այն հանձնվեց մամուլին, որը և տարածեց հայկական պարբերականներում:

Կոչի նախագծի համաձայն՝ երկու ազգերի միջև ճանապարհ հարթելու, նրանց քաղաքակրթական արժեքները փոխանակելու նպատակով ստեղծվելիք կազմակերպությունը կոչված պիտի լիներ.

- 1) Արդար ու անաչառ գնահատությամբ հայ ժողովրդի մշակութային արժեքները տարածել գերման ժողովրդի, իսկ գերման ժողովրդինը՝ հայության մեջ,
- 2) Հետամուտ լինել, որպեսզի հայ ազգի կողմից ընդհանուր քաղաքակրթությանը մատուցած ծառայությունների մասին լայն պրոպագանդ մղվի Գերմանիայում, ինչպես և պրոպագանդ անել գերմանական ազգի կողմից հայկական քաղաքակրթությանը նպաստող ձգտումների մասին,
- 3) Մշակել անձնական հարաբերություններ գերմանացիների և հայերի, մանավանդ Գերմանիայում սովորող հայ ուսանողների և նրանց տեղացի դասընկերների միջև:

Այդ կարևոր նպատակներին հասնելու համար կոչի հեղինակները նկատի էին առել հետևյալ գործերը. 1) Գերմանական մամուլում ըստ ամենայնի ճշգրիտ տեղեկություններ տալ Հայաստանի դրության մասին, Բ) Երկու լեզուներով հրատարակել մի ամսաթերթ՝ նպատակ ունենալով գերմանացիներին ծանոթացնել հայկական քաղաքակրթությանը և գերմանական քաղաքակրթության համար նոր ճանապարհներ բացել դեպի Հայաստան, Գ) Գերմաներեն թարգմանել հայերեն արժեքավոր գրվածքները, Դ) Հայոց լեզվի, քաղաքակրթության և պատմության ուսումնասիրման համար Գերմանիայում հիմնել մի հայ-

կական գիտական մատենադարան, Ե) Հայոց դպրոցներում գորացնել գերմաներենի ուսուցումը, Զ) Գերմանիայում սովորող Հայ ուսանողների համար բացել տեղեկատու մի գրասենյակ և նրա միջոցով Հայաստանի մասին տեղեկություններ տրամադրել գերմանական ընտանիքներին:

Կոչի վերջում կարդում ենք. «Ննդրում ենք բոլոր նրանց, ովքեր համաձայն են մեր վերոհիշյալ առաջարկություններին, ուղարկել իրենց հասցեները պաստոր Շթիրին՝ Ալդեն Դեսաուի մոտ, որպեսզի այդ համաձայնությունները հիմք հանդիսանան հիմնելու «Գերման-Հայկական ընկերությունը»¹:

Թավրիզում հրատարակվող «Միտք» թերթը այդ առթիվ գրում էր. «Հաստատ ակնկալություն կայ, որ այս անգամ Հայկական հարցի համար եղած նախկին բոլոր բանակցություններից տարբեր կերպով գոհացուցիչ արդիւնք ձեռք կ'երբուի: Կարելի է յուսալ, որ վատթարագոյն չարիքները կվերացուին և Հայ ժողովրդեան հնարաւորութիւն կտրուի քաղաքակրթական և տնտեսական ասպարիզում աւելի հարուստ չափով արժարծել իւր կարողութիւնները, քան մինչև այժմ էր»²:

Այնուհետև նշվում էր, որ Փոքր Ասիայում Գերմանիայի տնտեսական մեծ ձեռնարկումները, որոնք գերազանցապես իրականացվում են հայաբնակ վայրերում, պահանջում են ստեղծել սերտ հարաբերություններ հայերի հետ, որոնք բոլոր տեղերում «տնտեսական ու քաղաքակրթական կյանքի վարիչներն են»³:

Մինչ կոչը հայկական մամուլում չարունակվում էր չրջանառվել, Բեռլինում բազմակողմանի աշխատանքներ էին տարվում կազմակերպության ստեղծումն ավարտի հասցնելու համար: Հայթայթվում էին ֆինանսական միջոցներ, առաջ էր տարվում սեփական մամուլի օրգան ունենալու խնդիրը, կատարվում էր կադրերի ընտրություն: Այդ աշխատանքին ներ-

¹ Տե՛ս Աշոտ Հայրունի, Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, Էջ 208:

² «Միտք» (Թավրիզ), № 9, 8 մարտի 1914 թ.:

³ Նույն տեղում:

գրավել էին նաև այդ ժամանակ Գերմանիայի մայրաքաղաքում հանգրվանած Ավետիք Իսահակյանին:

1914 թ. ապրիլի 23-ին Ավ. Իսահակյանը Բեռլինից Ամերիկայում գտնվող Սիմոն Վրացյանին գրում էր. «Ես երկու ամսից ավելի է, որ Բեռլին եմ, հայկական և գերմանական կոմիտեի գործերն եմ վարում՝ քարտուղարն եմ: Եվ հրատարակելու ենք ամսաթերթ՝ հայերեն և գերմաներեն բաժիններով: Շուտով կստանան [կոմիտեի] կոչը և ծրագիրը, որ թե թերթումդ՝ հրատարակես և թե մեզ աշխատակցես: Շատ անվանի մարդիկ ունենք մեզ հետ, չատ հայտնի անձեր՝ ամբողջ Գերմանիայում հռչակված և ազդեցիկ: Վստահ կարելի է ասել, որ եթե հայ-գերման ընկերությունը չլիներ, այս ռեֆորմները ջուրն էին ընկել՝: Դա խոստովանում են թե բժ. Զավրիևը և թե [ՀՅԴ] Պոլսի բյուրոն: Մեր բարեկամ գերմանացիք համոզում էին գերման դիպլոմատներին և նրանց վրա ճնշում գործադրում, որ համաձայնվեն ուսանողներին»¹:

Վերջապես 1914 թ. հունիսի 16-ին Բեռլինում պաշտոնապես բացվեց կազմակերպություն անդրանիկ նիստեր: Կազմակերպությունն նախագահ ընտրվեց դոկտ. Լեփսիուսը, նրա փոխանորդ՝ դոկտ. Գրինֆիլդը, գործավար՝ քահանա Շթիրը²: Համախումբը ստացավ «Գերմանա-հայկական ընկերություն» (*Deutsch-Armenischen Gesellschaft*) անվանումը և սկսեց իր գործունեությունը: Նիստը պաշտոնապես ընդունեց ամիսներ առաջ հրապարակված կոչի նախագծի տեքստը, որով ազդարարվեց ըն-

¹ Ս. Վրացյանն այդ ժամանակ Ամերիկայում խմբագրում էր ՀՅ դաշնակցության պաշտոնաթերթը:

² Սույն նախադասության մեջ անհասկանալի բան կա. եթե նկատի առնենք, որ 1914 թ. հունվարի 26-ի ուս-թուրքական համաձայնագիրը ստորագրվել էր Գերմանա-հայկական ընկերության ստեղծումից ավելի քան չորս ամիս առաջ: Հավանաբար նամակագիրը նկատի է ունեցել ընդհանրապես գերմանացի հայասերների՝ նախորդ ամիսներին հայկական հարցի օգտին ծավալած գործունեությունը:

¹ Ս. Վրացյան, Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, էջ 347:

² Տե՛ս Աչոտ Հայրունի, Հովհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, էջ 209:

կերության ստեղծման մասին: Փաստաթղթի տակ իրենց ստորագրութիւնները դրեցին վերը նշված և ուրիշ գերմանացի հայասերներ, նաև՝ Ավետիք Խաչակյանը: Կոչը, ինչպես արդեն նշվել է, ազդարարում էր, որ գերմանացի մտավորականութիւնը պարտավոր է նպաստել Հայաստանի բարենորոգումների ծրագրի իրականացմանը, մշակել հայ և գերմանացի ժողովուրդների հարաբերութիւնների սերտացմանն ուղղված ծրագիր և ամեն կերպ նպաստել դրա իրականացմանը:

Նիստում քննարկված մյուս հարցերը վերաբերում էին գերման և հայ մշակութային կապերի ամրապնդմանը, երկու ազգերի գործիչների միջև ստեղծվող սերտ հարաբերութիւնների հետագա զարգացմանը¹:

Արդեն այդ ժամանակ «Ընկերութիւնը» միավորում էր ավելի քան հարյուր գերմանացի գործիչների, ինչպես նաև Բեռլինում գտնվող մի շարք հայերի՝ Ավետիք Խաչակյան, Մինաս Մուրադյան, Լիպարիտ Նազարյան, Վաղարշ Այրանյան և այլն²:

Անդրադառնալով «Գերմանա-Հայկական ընկերության» ստեղծման պատճառներին, Զեմս Գրինֆիլդը նշել էր, որ պաշտոնական Գերմանիան իր անսասան թուրքասիրությամբ անցյալ տասնամյակներին ոչ մի նպաստավոր քայլ չի կատարել հայերի օգտին: Նա ցավով արձանագրում էր նաև, որ Գերմանիայում չեն եղել ազդեցիկ հայասերներ, ինչպես կային Անգլիայում ու Ֆրանսիայում, ուր բազմաթիվ բարձր դիրք ունեցող նշանավոր մարդիկ հայ ազգի ջերմ պաշտպաններ էին: Ահա այդ ամենն է պատճառը, որ դուկտ. Լեփսիուսի բոլորանվեր աջակցությամբ մի խումբ նշանավոր գերմանացի գործիչներ ձեռնամուխ են եղել նշված «Ընկերության» ստեղծմանը՝ իրենց առջև նպատակ դնելով պաշտպան կանգնել Թուրքիայի տառապյալ հայերին, դրանով իսկ համեստ մաս ունենալ Հայաստանի բարենորոգումների ուղղությամբ տարվող աշխատանքներում տեղ գտած խոչընդոտների չեզոքացման գործում: Այդ նպատակով

¹ Տե՛ս Ստեփան Ստեփանյան, Հովհաննես Լեփսիուսը և Հայաստանը, Երևան, 1998, էջ 9:

² Մ. Արդումանյան, Հայաստան, 1914-1917, Երևան, 1969, էջ 560:

ստեղծված «Գերմանա-Հայկական ընկերությունը» եռանդուն աշխատանք է տանելու գերմանական կառավարության հետ՝ լիովին փոխելու համար հայերի նկատմամբ նրա միակողմանի բացասական վերաբերմունքը, մանավանդ որ գերման հասարակական կարծիքում նույնպես նշմարվում էին հայերի մասին ճիշտ դատելու նշաններ¹:

Ընկերության հիմնադիրները ոչ առանց հիմքի գտնում էին, որ կլինեն մարդիկ, որոնք այդ ձեռնարկը կդիտեն որպես Գերմանիայի պետական կառույցների կողմից կյանքի կոչված կազմակերպություն, որը ծառայելու է որպես գործիք՝ միակողմանի պաշտպանելու գերմանական քաղաքական շահերը Հայաստանում և խանգարելու է Ռուսաստանի կողմից այնտեղ կիրառվող քաղաքականությունը:

Գերմանահայ ընկերության նպատակների նկատմամբ հնարավոր թյուրիմացությունների, սխալ մեկնությունների առաջն առնելու համար Զ. Գրինֆիլդն իր և կազմակերպության մյուս հիմնադիրների անունից բարձրաձայնում էր. «Մեր ընկերությունը կուտուրական նպատակներ է հետապնդում: Բայց եթե դա էլ չլիներ, մենք կատարելապես գիտակցում ենք և մեր գերման բարեկամներից ավելի իրազեկները նույնպես մեզ հետ համաձայն են, որ մեր ազգի ապագան սերտորեն կապված է Ռուսաստանի հետ», հետևապես հայերի շահերը պահանջում են, որ այս երկու մեծ պետությունները մշտապես գործակցեն Հայաստանի հարցում: Իսկ «Գերմանա-Հայկական ընկերությունը» ուս-գերմանական հարաբերություններում ոչ թե առիթ է տալու նոր հակասությունների, այլ, ընդհակառակը, «պիտի աշխատի մեղմացնել մեր շահերի համար վնասակար երկպառակությունները, ինչպես դա մինչ այժմ արել է Բեռլինի Հայկական կոմիտեն»²:

Գերմանա-Հայկական կոմիտեն ունենալու էր ամսաթերթ, որի առաջին համարը նախատեսված էր լույս ընծայել 1914 թ.

¹ Տե՛ս *"Mesrop"*, № 1, հուլիս, 1914, մաս երկրորդ, էջ 2-4:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 6-7:

մայիսի վերջերին՝ հայերեն ու գերմաներեն բաժիններով: Գերմաներեն բաժնի նյութերը լույս էին տեսնելու Բեռլինում, իսկ հայերեն բաժնինը՝ Կ. Պոլսում կամ Վիեննայում: Ի վերջո հայերենի տպագրության վայր ընտրվեց Ավստրիայի մայրաքաղաքը, բայց այստեղ միայն մի հայկական տպարան կար, որի տառերը հնացած էին, բացի այդ՝ տպագրությունը թանկ էր նստում: Մայիսի կեսերից նյութերը պատրաստ էին, բայց քանի որ տպարան չգտնելու պատճառով ամսաթերթի հայերեն նյութերի տպագրությունը չէր հաջողվում, ուստի հետաձգվում էր դրա տպագրությունը¹:

Հանդեսը պետք է ուղղակի կապ հաստատեր «Ընկերության» և երկրի հայասեր մտավորականության միջև, լուրջ ու մշակված հոգովածներով գերման հասարակությանը ծանոթացնել հայ ազգի կյանքի ու հոգևոր արժեքների, նրա ցավերին ու ձգտումներին, իսկ մյուս կողմից հայ ժողովրդին տեղեկություններ տար արևմտյան մշակույթի նվաճումների, գիտության ու կրթության ձեռքբերումների մասին, որոնց մեջ Գերմանիան ուներ ակնառու բաժին: Որո համոզում կար, որ այդ խնդիրը հաջողությամբ կկատարվեր, քանի որ հանդեսի աշխատանքներին խոստացել էին ակտիվ մասնակցություն բերել բազմաթիվ անվանի գրողներ, որոնք նաև պատրաստակամություն էին հայտնել արտահանել այնտեղ տպագրված նյութերը: «Ընկերության» ղեկավարները համոզված էին, որ հանդեսը շատ շուտով գերմանական մամուլի համար դառնալու է հայկական տեղեկությունների հուսալի աղբյուր և նպաստելու է, որ հայությունը Գերմանիայում ունենա բազմաթիվ նոր բարեկամներ ու համակիրներ: «Բայց մեզ ոչ պակաս հարկավոր է ձեր ազգակիցների աջակցությունը, չեչտում էր Զեմա Գրինֆիլդը, և ուզում եմ հավատալ, որ նրանք ըստ ամենայնի գնահատելով մեր ձեռնարկի նշանակությունը, չպիտի հապաղեն մեզ աջակցելու՝ լինի դա իրենց ակտիվ աշխատակցությամբ հանդեսին, թե անդամագրվելով մեր ընկերությանը»²:

¹ Տե՛ս Ս. Վրացեան, Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, էջ 348:

² Տե՛ս "Mesrop", № 1, Հուլիս, 1914, մաս երկրորդ, էջ 5-6:

1913 թ. հուլիսի 1-ին լույս տեսավ «Գերմանա-հայկական ընկերություն» պաշտոնական տպագիր օրգանի՝ “Mesrop” («Մեսրոպ») երկամյա և երկլեզու հանդեսի առաջին (և միակ) համարը՝ Հանդեսի հիմնադրմանը մասնակից Հայ գործիչների անունից որպես հետգրություն տպագրվել էր հետևյալ համառոտ հաղորդումը (էջ 7). «Մեր օրգանը կնքեցինք «Մեսրոպ» անունով գերմանացի բարեկամների առաջարկությամբ, որովհետեւ այդ անունը ծանօթ է իրենց աւելի, քան մեկ ուրիշ հայկական անուն, ու յետոյ՝ յորելեանի առիթով (նկատի ունենին Հայ գրերի գիտի 1500-ամյակը:– Հ. Ս.) ուղեցինք յարգած լինել յիշատակը այն անձի, որ բացեց մեր ժողովուրդի առջեւ լույսի ճանապարհը»:

Պարբերականը պայմանականորեն բաղկացած էր երկու մասից՝ յուրաքանչյուրը 32 էջ: Առաջին մասում զետեղված է գերմանալեզու 3, իսկ երկրորդ մասում՝ հայալեզու հինգ հոդված:

Հանդեսի № 1-ը բացվում է դոկտ. Պաուլ Ռոհրբախի “Die Armenier als politischer und kultureller Faktor im Orient” («Հայերը որպես քաղաքական և կուլտուրական ազդակ Արևելքում») ծավալուն (էջ 1-11) հոդվածով:

Պ. Ռոհրբախն իր հոդվածը սկսում էր հետևյալ հաստատումով. «Հայերը Թուրքիայում... իրենց թվից անհամեմատ ավելի կարևորություն ունեն: Նրանք անկասկած բարոյական, մտավոր և նյութական տեսակետով ամենագործուն տարրն են կազմում բոլոր արևելյան ժողովուրդների մեջ: Նույնիսկ կարելի է ասել, որ իրենց ազգային բնատուր ընդունակություններով զրեթե միակն են այդ միջավայրում: Հայի մեջ թաքնված է մի այնպիսի եռանդ և տոկունություն, որ հակասում է արևելցու նկարագրի մասին ունեցած մեր բոլոր պատկերացումներին»:

Հեղինակը նշում էր, որ Հայաստանն առաջին երկիրն էր, որն իր արքայական ընտանիքի միջոցով, համարյա առանց բռնու-

* Ծնորհակալություն ենք հայտնում պատմաբան Աշոտ Հայրունուն՝ «Մեսրոպ» հանդեսի կրկնօրինակը մեզ տրամադրելու համար. – հեղ.:

Թյան, քրիստոնեությունը ընդունեց պետական կրոն: Անցել են շատ դարեր, բայց Հայերը մինչև այժմ կարողացել են պաշտպանել իրենց հավատքը՝ դիմագրավելով ժամանակի ամենադաժան հարվածներին:

Այնուհետև անցնելով ժողովրդի լեզվի նկարագրին՝ Պ. Ռոհրբախը գրում է, որ հարյուրամյակների ընթացքում Մերձավոր և Միջին Արևելքի բազմաթիվ լեզուներ, չդիմանալով արաբերենի և թուրքերենի ճնշմանը, անհետացել են ասպարեզից, բայց Հայերն «արևելքի մյուս բոլոր ժողովուրդների համեմատ ցույց են տվել անհամեմատ ավելի զորեղ հոգեկան եռանդ և դիմադրական կարողություն պահպանելու իրենց ձեռք բերած կրոնական և լեզվական արժեքները ավելի, քան արևելքի բոլոր մյուս ժողովուրդները»:

Անդրադառնալով Հայերի աշխատասիրության փաստին՝ հոգվածի հեղինակը նշում էր, որ նրանք դարեդար եղել են երկրագործ ու քաղաքաչեն կուլտուրական ժողովուրդ, որի բնակատեղիները առավելապես եղել են հարթավայրերը, քան լեռները: Հայը տոկուն է և սակավապետ, հատկանիշներ, որոնց միանում են արտակարգ սթափությունն ու եռանդը:

Ռոհրբախն այնուհետև շեշտում էր Հայերի բացառիկ շնորհքը առևտրի ասպարեզում՝ նշելով, որ նրանք իրենց ձեռքն են գցել առևտուրը ոչ միայն ողջ Անատոլիայում, այլև դրանով զբաղվում են կայսրության սահմաններից շատ հեռու: Նավճականապես մերժում էր եվրոպայում տարածված այն թյուր կարծիքը, թե հայերը ճարպիկ ու խաբերա առևտրականներ են: Ռոհրբախը հոգվածում մեջբերում էր նշանավոր գերմանացի գիտնական-ճանապարհորդ դոկտ. Փոն Ռովենի խոսքերը, որը հայ ժողովրդին ճանաչել էր անձնական փորձով: Վերջինս գրել էր. «Գերմանիայում շատ քիչ համակրանք կա Հայերի հանդեպ. միաժամանակ նրանց մասին տարածված են զանազան թյուր գաղափարներ: Այս երևույթի պատճառն այն տգեղ դեպքերն են, որոնք տեղի են ունեցել գերմանացի վաճառականների և մի քանի հայ խաբերանների հետ ծովափնյա քաղաքներում, դեպքեր, որոնք հետագայում վերագրված են ամբողջ ժողովրդին: Բայց նա, ով ապրել է հայերի մեջ, գիտե, որ նրանք մի աշխա-

տասեր, զգաստ և ուշիմ ժողովուրդ են և, անկասկած, կարող է համարվել ամենաընդունակ և առաջադեմ ցեղն ամբողջ Առաջավոր Ասիայում: Թուրքիայում ոչ այնքան սիրված հայերը, չնորհիվ իրենց ունակությունների և մտավոր բարձր հատկությունների, այնուամենայնիվ, կհասնեն ամենաբարձր աստիճանի»:

Ըստ հոգվածագրի՝ հայության ժրաջանությունը և մշակույթի հանդեպ սերը ամենացայտուն կերպով արտահայտվում է ժողովրդական դպրոցների կազմակերպման ասպարեզում: Հայկական դպրոցներն ավելի բազմաթիվ են և շատ ավելի բարեկարգ, քան Թուրքիայում որևէ ուրիշ ազգի մոտ: Առանձին ուշադրություն կարոտ է այն, գրում էր նա, որ հայ դպրոցները պահպանվում են ոչ միայն հարուստների, այլև հասարակ խավերի ազատ նվիրատվություններով: Կրթության լավ կազմակերպման չնորհիվ՝ Թուրքիայում ոչ մի տեղ հնարավոր չէ այնքան կիրթ ու պատրաստված ուժեր գտնել, որքան հայերի մեջ: «Հայերի այս առավելությունները չեն կարող չարտահայտվել տնտեսական կյանքում և ով հարկադրված է Թուրքիայում զբաղվել երկաթուղիներով (նկատի ունի երկաթուղիների կառուցումը:– Ն. Ա.) և արդյունաբերությամբ, չի կարող մի քայլ անել առանց նրանց»:

Բայց հայր բարիքներ ստեղծող աշխատավոր չէ միայն, չեչտում էր Ռոհրբախը: Հին ժամանակներից ի վեր նա նաև քաջ զինվորական է: Պատկառելի թվով հայ վարձու զինվորներ ու զորավարներ ծառայել են հարևան երկրների բանակներում: Հուստինիանոս կայսրի հայ զորավարներն էին, որ ընկճեցին օստգոթերի տիրապետությունն Իտալիայում: Նրանց ռազմական ընդունակությունների չնորհիվ էր, որ բյուզանդական զահ բարձրացավ հայկական մի ամբողջ դինաստիա: Արաբական խալիֆների գերակշիռ ուժերի դեմ երկարատև կռիվներում նույնպես հայերը կարողանում էին ժամանակավորապես պահպանել իրենց անկախությունը: Բայց թուրքական դաժան տիրապետության չրջանում ընկճվեց նրանց դիմադրողականությունը, իսկ հետագայում՝ Արդուլ Համիդի իշխանության տարիներին, իրականացվեց ժողովրդի կատարյալ զինաթափություն,

որը քուրդ և թուրք արյունարբություններին հնարավորություն տվեց գրեթե առանց դիմադրության կոտորել հարյուրհազարավորների: Երիտթուրքական իշխանության ժամանակ հայերը հնարավորություն ստացան մտնելու զորաբանակների մեջ, և իսկույն նորից դրսևորվեցին նրանց ռազմական ունակությունները: Դրա վկայությունը նրանց ցուցաբերած քաջություններն էին Բալկանյան վերջին պատերազմում:

Հայերի այս բարենասնությունների մասին հոգվածի հեղինակը գերմանացի ընթերցողներին էր ներկայացնում՝ նրանց մեջ այդ ազգի նկատմամբ համակրանք առաջ բերելու համար, նրանց ներշնչելու այն միտքը, որ Թուրքիայում իրականացվելիք իրենց ձեռնարկներում անհրաժեշտ է հենվել հայության վրա:

Պաուլ Ռոհրբախն իր հոգվածը եզրափակում էր հետևյալ խոսքերով. «Գերմանիան, որպես Արևելքում մեծ շահագրգռություն ունեցող մի պետություն, պետք է ձգտի իրեն գրավել հայերին, որովհետև երկաթուղիներով ու զինվորական միսիաններով չէ, որ նա պիտի հաջողի իր քաղաքական նպատակներին հասնելու պայքարում: Մենք պարտավոր ենք նույնքան մեծ կարևորություն տալ նաև կուլտուր-բարոյական հարաբերությունների մշակմանը Թուրքիայի բոլոր ազգությունների հետ, բայց ոչ մի ազգ այս ասպարեզում չի կարող մեզ այնքան օգտակար լինել, որքան Հայը»:

Հանդեսի առաջին բաժնի երկրորդ ծավալուն հոգվածը (էջ 12-26), որը կրում է *“Die armenischen Reformen”* («Հայկական ռեֆորմները») վերնագիրը, հեղինակել է դոկտ. Հովհաննես Լեփսիուսը: Հոգվածագիրը սկսում էր նրանից, որ մինչև 1877-1878 թթ. ուսմ.-թուրքական պատերազմը հայերը համարվում էին Թուրքիայի ամենահավատարիմ հպատակները, բայց այդ ժամանակից սկսած՝ հանգամանքները լիովին փոխվեցին: Բորբոքելով քրդերի վայրենի բնազդները՝ Արդուլ Համիդը Հայաստանը դարձրեց արյան դաշտ:

Անցնելով Հայկական խնդրի վերջին շրջանին՝ հոգվածագիրը անդրադառնում էր Աղանայի կոտորածին և Բալկանյան պատերազմում Թուրքիայի համար անհաջող ելքին, որի հետևանքով վերաբացվեց Հայկական հարցը: Նա հանգամանորեն կանգ էր

առնում Հայկական Հարցի լուծման ուղղությամբ տերությունների և առաջին հերթին Ռուսաստանի թափած ջանքերին:

Անդրադառնալով Թուրքիայում ազգային հարաբերությունների վիճակին՝ դոկտ. Լեփսիուսը գրում էր. «Կառավարությունն է, որ գրգռում է երկրի ազգերին իրար դեմ և պաշտոնյաներն են, որ օգտվում են երկպառակություններից: Մի պետություն, որ միաբան չի իր ներսում, պիտի քայքայվի: Թուրքիայի ամենագլխավոր ձգտումը պիտի լինի տարբեր ազգություններն իրար և իր հետ հաշտեցնելը: Նույնիսկ ամենաուժեղ զինումը որևէ պետության քայքայման առաջն առնել չի կարողանա, եթե նա չարունակի իր կեսից ավելիի հետ վարվել՝ ինչպես թշնամու հետ»¹: Հոդվածագիրը չեչտում էր, որ միայն ընդհանուր խաղաղությունը կարող է ապահովել Թուրքիայի ապագան:

Դոկտ. Լեփսիուսը գտնում էր, որ Հայաստանի ռեֆորմները դժվար է այնպես իրագործել, որ համապատասխանեն Հայության, Ռուսաստանի և Թուրքիայի շահերին, բայց, բարեբախտաբար, ելքը գտնվեց: «Ռուսաստանի և Գերմանիայի համերաշխ գործակցությունը Անատոլիայի տնտեսական արթնացման խնդրում Հայ ազգի առաջադիմության ամենալավ և Թուրքիայի բախտավոր ապագայի միակ երաշխիքն է»²:

Հանդեսի երկրորդ (հայերեն) բաժնում գետեղված է Պաուլ Ռոհրբախի և Հովհաննես Լեփսիուսի վերը նշված գերմանալեզու հոդվածների հայերեն համառոտագրությունը, որին հետևում է Ջեմա Գրինֆիլդի «Մեր գործի շուրջը» հոդվածը:

Հեղինակը նշում էր, որ Բալկանյան պատերազմից հետո Թուրքիայի իշխանության ծանրագույն նժարը թեքվել է դեպի Ասիա, և այստեղ հենց Հայկական Հարցն է «ամենահրամայողական կերպով լուծման սպասում»: Ի տարբերություն Ռոհրբախի և Լեփսիուսի՝ Գրինֆիլդը շատ բարձր էր գնահատում Ռուսաստանի՝ որպես արևելյան քրիստոնյաների ավանդական պաշտպանի դերը բարենորոգումների միջոցով Թուրքա-

¹ Տե՛ս «Mesrop», № 1, հուլիս, 1914, մաս երկրորդ, էջ 10:

² Նույն տեղում, էջ 11:

Հայաստանում կարգ ու կանոն և օրինականություն Հաստատելու գործում: Նա նկատի ուներ ինչպես 1877-1878 թթ., այնպես էլ 1912-1913 թվականներին ոռոսական դիվանագիտություն ծավալած լայն գործունեությունը՝ գտնելով, որ ոռոսական բարեհաճ ձեռնարկումները միայն մի դեպքում կարող են կատարյալ հաջողություն ունենալ. եթե մյուս մեծ պետությունները նույնպես չհազարգուված լինեն բարվոքելու հայերի անտանելի դրությունը¹:

Նույն բաժնում զետեղված գերմանալեզու երրորդ՝ *“Die Lieben Sängers”* վերնագրով հոդվածի հեղինակը «Գերմանա-Հայկական ընկերություն» ակտիվ գործիչներից Ռուբեն Սարգարյանն է²:

Հանդեսի հաջորդ հոդվածը, որը նվիրված է 19-րդ դարում թուրքահայոց թվի հարցին, պատկանում է Լիպարիտ Նազարյանցի գրչին: Հեղինակն իր գրություն մեջ ի մի է բերել նշված դարում հայերի թվի մասին իրեն հայտնի զանազան աղբյուրներից քաղած բազմաբնույթ թվական տվյալներ³:

Հանդեսի քաղաքական նյութերի ցանկը եզրափակում է Ռուբեն Դարբինյանի հեղինակած «Ակնարկներ ժամանակակից Գերմանիոյ վրա» հոդվածը:

Վերջում զետեղված են խան Մասեհյանի կողմից անգլերենից կատարած Ռաբինդրանաթ Տագորի մի քանի արձակ ստեղծագործությունները, ինչպես նաև Ավետիք Իսահակյանից երկու և գերմանացի բանաստեղծ Յեզար Ֆլայշլենի մեկ քնարական բանաստեղծությունները:

«Մեսրոպի» խմբագրությունը տպագրության էր պատրաստել նաև ամսագրի երկրորդ համարը, որը սակայն, լույս չտեսավ վերահաս համաշխարհային պատերազմի պատճառով⁴:

¹ Տե՛ս *“Mesrop”*, № 1, Հուլիս, 1914, մաս երկրորդ, էջ 33-34:

² Նույն տեղում, էջ 26-32:

³ Մենք այստեղ ընթերցողին չենք ներկայացնի Լիպարիտ Նազարյանի ծավալուն հոդվածի բովանդակությունը՝ հաշվի առնելով, որ խնդրին հանգամանորեն անդրադարձել ենք սույն գրքի համապատասխան էջերում:

⁴ Կարծիքներ կային, որ «Մեսրոպ» հանդեսի 2-րդ համարը պատրաստ էր եղել տպագրության, երբ սկսվել էր համաշխարհային պատերազմը: Որոշ Հե-

Գերմանացի հայասերները իրենց հրապարակային ելույթներում ու մամուլին հանձնած հոդվածներում շատ հաճախ էին անդրադառնում գերման ճանապարհորդների ու հետազոտողների, գիտնականների ու պոետների՝ Հայաստանին ու հայերին նվիրված ստեղծագործություններին: Հատկապես բազմիցս վկայակոչում էին գերմանացի ասորագետ Կարլ Ֆրիդրիխ Լեհման-Հաուպտի «Հայաստան-անցյալում և այժմ: Ուղևորություններ և ուսումնասիրություններ» (Բեռլին, 1910 թ.) իրենց տրամադրության տակ եղած աշխատությունը:

Դեռևս 1898-99 թթ. Լեհման-Հաուպտը ճանապարհորդել էր Հայաստանում և հավաքել առատ նյութ: Նա եղել էր Թուրքահայաստանում, Պարսկահայքում և Կովկասյան Հայաստանում: Հայերի համար չահեկան մանրամասնություններով լեցուն երկու գրքից բաղկացած այս աշխատության առաջին հատորը, որը վերնագրված է «Կովկասից Տիգրիս և Տիգրանակերտ», հեղինակը չէր շտապել հրատարակել և միայն տարիներ հետո՝ 1910 թ. տպագրել էր իբրև իր երկերի ժողովածուի առաջին հատոր: Գիրքն արժեքավոր էր հատկապես այն առումով, որ հեղինակը գերմանացի էր, սուլթան Համիդի մտերիմ բարեկամ Վիլհելմ II-ի հպատակներից մեկը: Նա Հայաստանի, հայ ժողովրդի կյանքը նկարագրում էր ամենայն անկողմնակալությամբ: Աշխատության մեջ կարմիր թելի պես ձգվում էր այն հաստատումը, որ տաղանդավոր, բայց դժբախտ մի ազգ դարեր չարունակ տառապում է իր դրացի Թուրքերի ու քրդերի բիրտ կամայականություններից, որի վերջը չի երևում:

Աշխատության մեջ Լեհման-Հաուպտը ցույց էր տալիս, թե հայ գյուղացին Թուրքիահայաստանում որքան աշխատասեր, միաժամանակ որքան ժուժկալ է, թե ինչպիսի նվիրվածությամբ է մշակում հողի իր պատառիկը: Նա փաստում էր, որ հայն անսահման սիրում է իր հայրենիքը, կպած է հայրենի հողին և նրան

տազոտողներ համոզված էին, որ այդ համարի նյութերը ժամանակին պահ են տրվել Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությանը: Մեր խնդրանքով և միաբանության ղեկավարության հանձնարարականով մանրամասն փնտրվել են այդ նյութերը, բայց ապարդյուն:

հավատարիմ է այն աստիճան, որ գերադասում է ենթարկվել իրեն կողոպտող ավարառուների բռնություններին, քան ձգել պապերի երկիրը և հեռանալ:

Մի ամենահին ժողովրդի մասին պատմող այդ գիրքը մեծ հետաքրքրություն էր առաջ բերել գերմանացի ընթերցողների շրջանում, և դրան մեծապես նպաստում էր «Գերմանահայկական ընկերությունը»:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԴՈՒՄԱՅՈՒՄ

Հայկական հարցի հեռանկարով խիստ մտահոգված էր ոչ միայն Ռուսաստանի գործադիր իշխանությունը, այլև օրենսդրական մարմինը՝ Պետական դուման:

1913 թ. հունիսի 6-ին Ռուսաստանի Պետական դումայում նշանակալից օր էր: Նրա չորրորդ գումարման 66-րդ նիստում պատգամավորները հանգամանորեն քննարկեցին Հայկական հարցը: Արտասանվեցին փայլուն ճառեր, որոնք առաջ բերեցին ամբողջ Դումայի լիակատար համակրությունը՝ առանց կուսակցական խտրության:

Պետդումայի հունիսի 6-ի նիստը վարում էին Լվովը, Ռոձյանկոն և Վոլկոնսկին:

Իրենց պաթոսով և նոր հարցադրումներով հատկապես առանձնացան նշանավոր քաղաքական գործիչներ Միլյուկովը և Բորբինսկին:

Պետերբուրգից պատգամավոր ընտրված Միլյուկովն իր ճառում նախ ընդարձակ անդրադարձ է կատարում 1877-1878 թթ. պատերազմին, Բեռլինի կոնգրեսում ընդունված դաշնագրին և դրան հաջորդած 35 տարիների ընթացքում հայ ժողովրդի կրած անչափելի արհավիրքներին¹:

Այնուհետև ճառասացը նշում է, որ Հայկական հարցը Ռուսաստանի համար խիստ կարևոր և լրջագույն խնդիր է, որը

¹ Տե՛ս «Стенографический отчетъ. Государственная Дума», էջ 1043-1053:

«մոտ է մեր սրտին»։ Հենց այժմ է վճռվում հայոց հարցի լինել-չլինելը։ Այսինքն՝ խոսքը թուրքահայ ժողովրդի գոյատևության մասին է, որը քրիստոնեական օաղիս է մուսուլմանական ծովում։ «Մենք գիտենք, - նշում էր նա, - որ 200.000 թուրք գաղթականներ (մուհաջիրներ) արդեն պատրաստ են եվրոպական թուրքիայից խուժելու Հայաստան»¹։ Ուրեմն պետք է լինի մեկը, որ զբաղվի Փոքր Ասիայի քրիստոնյա ազգաբնակչության չահերով, և եթե այդ մեկը իրենք չլինենք, գերմանացիներն արդեն իրենց ուշադրությունը դարձրել են հայերի կողմը և առաջարկում են այդ կենսունակ, եռանդուն ժողովրդին իրենց աջակցությունը։ Ուրեմն չպետք է ուշանալ և պետք է հիշել, որ ազդեցությունն այդ չրջանում և աջակցությունը հայերին իրենց իրավունքն է և պարտականությունը։ Չէ՞ որ միայն Ռուսաստանը կարող է իրականացնել միջազգային կոնտրոլ Հայաստանի վրա։ Ջուր չէ, որ Անգլիան Հայաստանում տեղի ունեցած սարսափներից և կոտորածից հետո՝ դիմեց Ռուսաստանի աջակցությանը։ Այն ժամանակ Ռուսաստանը պատասխանեց, թե ինքը Հայաստանի համար ինքնավարություն չի ցանկանում՝ երկյուղ կրելով, որ այդ գաղափարով կվարակվեն սահմանից այս կողմի՝ Անդրկովկասի հայերը։ Բայց չէ՞ որ այն ժամանակ ավտոնոմիա չէր պահանջվում։ Պահանջվում էին նույնպիսի տարրական բաներ, ինչպես այժմ²։

Այնուհետև Միլյուկովն ասում էր, թե ռուս վեհապետները բազմիցս վկայել են հայ ժողովրդին օրինապահությունը։ «Ռուսական ցարերը հայ ժողովրդին բազմիցս գնահատել են որպես հասարակական կարգը հարգող ու պահող ժողովուրդ։ Մենք ունենք Ալեքսանդր I-ի 1813 թ. սեպտեմբերի 15-ի հավատարմագիրը, որտեղ ասված է, որ հայերը «տարբերվում են խաղաղ հավատարմությամբ և նվիրվածությամբ» և որ նրանք «տազնապալից պայմաններում մնացին ամուր և անհողող»։ Մենք

¹ "Стенографический отчетъ. Государственная Дума", Լջ 1045:

² Խոսքը 1894-1896 թթ. Թուրքիայում հայկական կոտորածների մասին էր:

³ Տե՛ս "Стенографический отчетъ. Государственная Дума", Լջ 1048:

ունենք 1827 թ. պարսկական պատերազմից հետո Նիկոլայ I-ի շնորհագիրը արքեպիսկոպոս Ներսեսին, որում արտահայտում էր իր բարեհաճությունը Հայ ժողովրդին՝ «ներադրանքաբար ջանասիրության և անկողմնակալ նվիրվածության համար»¹:

Միլլուկովն այնուհետև անդրադառնում էր Հայերի մասնակցությանը ուսման-թուրքական պատերազմներին՝ սկսած 1828 թվականից մինչև 1877-1878 թվականները, երբ սկսվում էին Հայերի փախուստները Թուրքիայից դեպի Ռուսաստանի սահմանները, որտեղ նրանք փնտրում էին պաշտպանություն այն սարսափներից, որոնց պայմաններում նրանք ապրում էին օսմանյան լծի տակ:

Ճառախոսը նկատում էր, որ թեև հետագայում Հայերի, հատկապես Հայ մտավորականության չրջանում առաջացավ նաև մի ուրիշ տրամադրություն, որի մասին չատ է խոսվել Երրորդ Պետական դումայում, որտեղ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը հանգամանորեն ցույց էր տվել դրա պատճառը, այն է՝ Կովկասի նախկին փոխարքա Գոլիցինի հրամանով իրականացրած Հայերի հոգևոր և եկեղեցական գույքի զավթում²:

Հերբելով Հայերի անջատողականության մասին տարածվող խոսակցությունները՝ Միլլուկովն ասում էր, որ Դաշնակցության դեմ ծավալված հալածանքը ծանրակշիռ պատճառներ չի ունեցել: «Դաշնակցականներին, որոնք կարող էին վտանգավոր լինել միայն Թուրքիայի համար, սխալ քաղաքականությամբ մենք [նրանց] ժամանակավորապես վտանգավոր դարձրինք մեզ համար: Բայց ներկայումս բոլոր Հայկական կուսակցությունները միացած են մի տրամադրությամբ, որը չափազանց նպաստավոր է Հայկական հարցին մեր անմիջական միջամտության համար: Ես նորերս Կովկասում էի և այնտեղ գտա այնպիսի ձգողականություն դեպի Ռուսաստանը, որի նմանը վաղուց չի եղել...: Գոյություն չունի և չպետք է լինի անվստահություն Ռուսաստանի և Հայերի միջև»³:

¹ Տե՛ս «Стенографический отчетъ. Государственная Дума», էջ 1049:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 1050:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

Քանի որ այժմ, չեչտում էր Միլյուկովը, այլևս չկա անվստահություն Անգլիայի և Ռուսաստանի, Ռուսաստանի և Հայերի միջև, ուստի այսպիսի նպաստավոր հանգամանքներում պետք է օգտվել ժամանակին ծերուկ Գլադստոնի տված ճշգրիտ դեղատոմսով. «1) Չափավորեք ձեր պաճանջները և ձգտեք ձեռք բերել միայն հնարավորը, 2) Մի հավատացեք թուրքերի տված խոստումներին, որովհետև դրանք ավելի վնասաբեր են, քան օգտակար, 3) Պետք է դիմել միայն ստիպողական միջոցների, քանի որ 4. Պոլսում չեն հասկանում «պարտավորություն» բառի իմաստը»: Այդ կանոնները, ասում էր ճառախոսը, իրենց ուժը պահում են նաև այսօր: Դրանք այն են, ինչ այսօր պաճանջում են Հայերը: Դեպքերը, որոնք տեղի են ունենում այժմ 4. Պոլսում, ցույց են տալիս, թե այնտեղի այժմյան կառավարող կուսակցությունից ինչ չափով կարելի է սպասել իրական ռեֆորմներ հայերի համար¹:

Այնուհետև, անդրադառնալով Հայաստանի բարենորոգումների խնդրի դժվարին առաջխաղացմանը, Միլյուկովը դրա գլխավոր պատճառներից մեկը համարում էր թուրքական իշխանությունների կողմից Հայաստանի վարչական կամայական բաժանումները, որպեսզի ամենուրեք մեծամասնություն կազմեն թուրքերը, փոքրամասնություն՝ քրիստոնյաները: «Դրա համար ստեղծվել են աշխարհագրական իսկական անհեթեթություններ՝ ամբողջական նահանգին միացրել են մի կտոր՝ չատ հեռու այդ նահանգից և թուրք բնակչության գերակշռությամբ: Դա պետք է վերափոխել, - ասում էր նա, - այժմյան վիլայեթները պետք է այնպես բաժանվեն, որ նրանց բնակչության զգալի մասը, ծայրահեղ դեպքում 40% -ը, կազմեն Հայերը»²:

Ապա չեչտելով, որ այս բոլոր պաճանջների առաջին և վերջին խոսքը բարենորոգումների ընթացքի վրա տերությունների վերահսկողությունն է, չնայած Կոստանդնուպոլսում այդ վերահսկողությունը բնութագրվել է որպես «միջամտություն» թուրքիայի ներքին գործերին:

¹ "Стенографический отчетъ. Государственная Дума", стр. 151.

² Նույն տեղում, էջ 151-152:

Միլյուկովն իր ելույթը վերջացնում է հետևյալ խոսքերով. «Պարոններ, այդ «միջամտությունը» պետք է կատարել անհապաղ, որովհետև եթե մենք այժմ կորցնենք պահը, ինչպես կորցրինք 1879¹ և 1895 թթ., ապա կրկնում եմ և ավարտում նրանով, ինչով սկսեցի՝ մենք հայ ժողովրդի մնացորդներին, որոնք փրկվել են բոլոր սարսափներից ու բռնություններից, կմատնենք վերջնական բնաջնջման և, դրանով իսկ, կզրկվենք մեր բնական աջակցությունից հենց մեր սահմանի մոտ»:

Միլյուկովի ճառի ողջ իմաստն այն էր, որ Ռուսաստանը պետք է ամուր կանգնի Թուրքիայի հայ ժողովրդի թիկունքին և հետևողականորեն առաջ տանի Հայաստանի բարենորոգումների գործը:

Միլյուկովին ամբիոնի մոտ հաջորդում է Բաթումի, Կարսի և Սուխումի շրջաններից պատգամավոր ընտրված սոցիալ-դեմոկրատ (վրաց մենչևիկ) Ա. Ջխենկելին, որը ճառը տեսարանական հայտնի պոստուլատների մի անհաջող չարադրանք էր, որը ոչ մի կապ չունեւր Դումայում քննարկման դրված Հայկական հարցի, Թուրքահայաստանում ստեղծված ողբերգական կացությունից հետ¹:

Վրաց մենչևիկը խիստ քննադատություն եսթարկեց Միլյուկովին այն բանի համար, որ նա իր ելույթը «համարյա ամբողջովին» նվիրեց Ռուսաստանի կողմից Թուրքիայի հայերին պաշտպանելու անհրաժեշտությանը: «Նա անընդհատ խոսեց մի կողմի (հայերի:– Հ. Ս.) մասին և մի խոսք անգամ չասաց մյուս կողմի (թուրքերի և քրդերի:– Հ. Ս.) մասին»: Ջխենկելին նշում էր, որ Միլյուկովն այդպես է վարվել նաև նախկիններում և, որպես իր ասածի հաստատում, մեջբերում էր 1912 թ. դեկտեմբերին Պետական դումայում նրա արտասանած մի ելույթից, երբ նա կրկին անդրադառնել էր Թուրքահայաստանի հայության անտանելի վիճակին: Վրաց մենչևիկը Միլյուկովի այդ ելույթը համարում էր «իմպերիալիստական», քանի որ զուգահեռաբար չէր բարձրացրել նաև Հայաստանի թուրքերի ու քրդերի տնտե-

¹ Պետք է լինել 1878 թ.:

¹ Տե՛ս «Стенографический отчетъ. Государственная Дума», стр. 1077-1079:

սական ծանր վիճակի մասին հարցը: Նա Միլյուկովին մեղադրում էր, թե նա, իբր, արհամարհանքով է արտահայտվում քրդերի և ուրիշ մուսուլմանների նկատմամբ: Ինչ վերաբերում է մուհաջիրներին, ասում էր նա, ապա նրանք նախկին ռուսահայատականներ են, որոնց իրենց բնակություն վայրերից վոնդել են ցարական իշխանությունները:

Արտահայտելով իր ու իր համախոհների տեսակետը՝ Ջխենկելին ասում էր, որ թուրքահայերը բնության կողմից դատապարտված են մուսուլմանների հետ համակերպության, և նրանց կարող են փրկել միայն հայ և մուսուլման զանգվածների քաղաքական ինքնագիտակցության բարձրացումը, նրանց միջև եղբայրական կապերի հաստատումը: Ավելին, նա գտնում էր, որ ինչպես ազգային, այնպես էլ բազմաթիվ այլ դժվարին խնդիրների լուծումը կախված է աշխատավոր պրոլետար դասակարգի համերաշխությունից, որ այդ դասակարգը միայն կարող է լուծել նաև Հայկական հարցը:

Բայց Ջխենկելին «մոռանում էր», որ թուրքահայաստանում չկա զարգացած արդյունաբերություն, հետևաբար այնտեղ գոյություն չունի եվրոպական իմաստով պրոլետարիատ, որը կարողանար Հայկական ջարդերի, ալան-թալանի, առևանգումների և այլ բռնությունների առաջն առնել: Դժբախտ թուրքահային չըջապատում էին ոչ թե կուլտուրական ռուսը կամ վրացին, այլ կրոնամոլ խավար թուրքն ու քուրդը:

Այդ կացության մեջ թշվառ թուրքահայը մինչև ե՞րբ պիտի սպասի, որ իր հարևանները հասնեն որոշ գիտակցության, և կարելի դառնա ընդհանուր ուժերով ազատագրել ապարախտ թուրքահայաստանը: Մինչև թուրքահայաստանում զարգանար ինդուստրիա, որի հետևանքով առաջ գար հայ, թուրք, քուրդ ընչազուրկ պրոլետար դասակարգ, և այդ ազգերի միջև հաստատվեր համերաշխության գաղափարը, Հայկական տարածքների վրա չէր մնա ոչ մի հայ:

Ջխենկելու արտահայտած մտքերը պաշտպանում էին համախոհները, հատկապես Դումայի սոցիալ-դեմոկրատական ողջ ֆրակցիան: Բայց Պետական դումայի մեծամասնությունը բոլորովին չգոհացրեց վրացի պատգամավորի ելույթը, որը միայն

չփոթութիւնն էր ստեղծում մարդկանց մտքերում:

Դումայի ազգայնական ֆրակցիայի անունից Հայասիրական մեծ ճառով Հանդես եկավ կոմս Բորրինսկին¹, որը պատգամավոր էր ընտրված Տուլայի նահանգից:

Սա այն քաղաքական գործիչն էր, որը, լինելով Պետական դումայի նախորդ երկու գումարումների պատգամավոր, իր ելույթների ընթացքում բազմիցս Հանդես էր եկել հակահայկական սանձարձակ ելույթներով, հարձակումներ գործել Հայ քաղաքական բոլոր կուսակցությունների (մասնավորապես ՀՅ դաշնակցության) վրա, ավելին՝ վիրավորական կոպիտ արտահայտություններ էր թույլ տվել Հայ ժողովրդի հասցեին, ուսահայությունը բնորոշել որպես կայսրության միասնությունը քայքայող ուժ: Բայց այն բանից հետո, երբ Բալկանյան պատերազմի օրերին Ռուսաստանն իր ձեռքն էր առել Թուրքահայաստանի բարենորոգումների հարցը, հիմա բոլորովին փոխել էր Հայության մասին իր հոռի տեսակետներն ու կոչերը, Հանդես էր գալիս միայն ու միայն դրական, նույնիսկ Հայասիրական շեշտադրումներով և իշխանություններին հորդորում էր բազմապատկել աջակցությունը թուրքահայերին:

Իր ելույթի սկզբում կոմս Բորրինսկին ամենից առաջ պատգամավորներին հորդորեց սթափվել հումորիստական այն մթնոլորտից ու տրամադրությունից, որ Դումայում ունեցած իր ելույթով ստեղծեց Ձխենկելին: Այնուհետև՝ Միլյուկովի ելույթում արտահայտած մտքերին հավանություն տալուց հետո, ներկայացնում է հայկական հարցի իր ըմբռնումը:

«Այնտեղ, ուր մենք բավականաչափ եռանդ չենք դրսևորում, – ասում էր նա, – այնտեղ իսկույն իրենց քաղաքականությունը հանդես են գալիս ուրիշները: Հայոց հարցը մեղ համար կարևոր է ոչ միայն նրանով, որ այդ ժողովուրդը բռնել է մի տարածք, որը փակում է այն երկաթե օղագոտին, որ Գերմանիան այժմ աշխատում է երկարացնել՝ նրանով բռնելով Ռուսաստանի ամբողջ հարավը, մի օղակ, որը սկսվում է Դանուբից, անցնում

¹ Տե՛ս «Стенографический отчетъ. Государственная Дума», стр. 1079-1092:

է Բալկանյան թերակղզով, Բոսֆորով, Փորը Ասիայով և, վերջապես, փակվում է մի կողմից Հայաստանում, մյուս կողմից՝ Պարսից ծոցում: Մենք պետք է ամեն ջանք գործ դնենք, որպեսզի այդ չրջանակը չսեղմվի: Հայոց հարցը մեզ համար կարևոր է նաև այն պատճառով, որ հայ ժողովուրդը մեզ մոտ է ու հարազատ նաև հավատքի դոգմաներով»: Բորբինսկին միանգամայն ճիշտ էր համարում Միլլուկովի այն կարծիքը, որ Հայկական հարցն այժմ դառնում է գերմանական հարց, որովհետև «եթե մեր դիվանագիտությունն այդ մասին տեղեկություններ չունի, եթե դիվանագիտությունն այդ լրջագույն Հայկական հարցի նկատմամբ այդքան անտարբեր է, որքան և հասարակական կարծիքը, ապա Գերմանիան, իսկապես, չի հորանջում... Այնտեղ, որտեղ մենք չենք դրսևորում մեր գործունեությունը, անմիջապես հայտնվում են գերմանացիները, և անում այն, ինչ իրենց պետք է»:

Այնուհետև ճառախոսն իր ուրախությունն էր հայտնում այն կապակցությամբ, որ «այժմ, փա՛ռք Աստծո, հայերի մոտ չկա այն դժգոհությունը, որ գրգռվել էր մասամբ նրանց նկատմամբ վարված սխալ քաղաքականության հետևանքով»: Նա հաստատում էր, որ ինքը մեկն է նրանցից, որոնք ողջունեցին հայերի նկատմամբ Կովկասի փոխարքա նշանակված Վորոնցով-Դաշկովի առաջին իսկ քայլերը, թեև նրա ընդհանուր քաղաքականության հետ շատ բաներում համաձայն չէր:

Բորբինսկին հիշեցնում էր, որ ովքեր ներկա են եղել Պետական Դումայի երրորդ նստաշրջանին, համոզվել էին, որ գնալով լավանում է ոուսահայերի վերաբերմունքը ոուսական իշխանությունների նկատմամբ: Մենք ականատես ենք եղել, թե ինչպես երկրորդ Դումայում հայ ժողովրդի ներկայացուցիչները, որոնք նստում էին ծայրահեղ ձախակողմյան աթոռներին, ոչ միայն Հայկական, այլև ընդհանուր համառուսական հարցերի քննարկման ժամանակ խիստ քննադատություններով էին հանդես գալիս կառավարության դեմ: Բայց երրորդ Պետական Դումայում նրանք բոլորովին փոխվեցին և հանդես էին գալիս չափավոր դիրքերից՝ նույնիսկ պաշտպանելով կառավարության գործողությունները:

Եվ եթե հայութունը, ասում էր նա, քաջ գիտակցում է մեծ Ռուսաստանի նշանակությունը և ցանկանում է քայլել նրա հետ, մենք միշտ նրան ձեռք ենք մեկնելու:

Կոմս Բորրինսկու ճառը առաջ բերեց աղմկալի ծափահարություններ Դումայում: Հայաստանի և հայ ժողովրդի հանդեպ պատգամավորների համակրանքի արտահայտությունները չէին պակասում հատկապես աջակողմյան ճամբարում: «Մշակը» գրում էր, որ այդ օրը վերջնականապես ամրացան Ռուսաստանի վստահությունը և համակրանքը դեպի հայերը¹:

Վերջում ամբիոն է բարձրանում և ընդարձակ ելույթ է ունենում Բաքվի, էլիզավետպոլի և էրիվանի նահանգներից Պետդումայի պատգամավոր ընտրված Միքայել Պապաջանովը (Պապաջանյան)²:

Դիմելով Պետական Դումայի անդամներին՝ Պապաջանովը հայտարարում է, որ այդտեղ ինքը ներկայացնում է իրենց հայրենիքի սահմաններում ապրող Կովկասի հայ բնակչության մեծամասնության շահերը, հետևապես իր պարտքն է համարում չչլքանցել այն հարցը, որ այսօր այդպես բուռն քննարկվում է Դումայում, և որը շատ խճճված ու շատ դժվարին Արևելյան խնդրի մի մասն է:

Հայ պատգամավորը չեչտում էր, որ Հայկական հարցն այժմ հերթի է դրված, և դրանով արտասահմանում զբաղվում են շատ լրջորեն, իսկ Ռուսաստանում այն կարծես մատնված է անտարբերության: Եվրոպայում ստեղծված են Հայկական հարցով զբաղվող բազմաթիվ կազմակերպություններ ոչ միայն Ռուսաստանի բարեկամ պետությունների մայրաքաղաքներում, այլև նույնիսկ Գերմանիայում: Կարծես թե Բեռլինը մոռացել է, որ դեռ ոչ շատ առաջ նա ոչ մի բարի խոսք չէր ասում այն ժողովրդի մասին, որով նա այժմ այդպես ջերմեռանդորեն զբաղվում է: Ելույթ ունեցողը համոզմունք էր հայտնում, որ մոտ ապագայում ռուս հասարակությունն ուշադրության կարժանացնի Հայկական հարցը, և դրա զբաղականն այն է, որ այդ խնդրով սկսել

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 126, 11 Հունիսի 1913 թ.:

² Տե՛ս «Стенографический отчетъ. Государственная Дума», стр. 1092-1107:

են լրջորեն զբաղվել քաղաքական տարրեր ուղղությունների ուսական մամուլի օրգանները (*"Новое Время"*, *"Речь"*, *"Буржевые Ведомости"* և այլն), որոնք գրեթե ամեն օր Հայկական Հարցի մասին իրենց էջերում տեղադրում են հոդվածներ, հեռագրեր և այլ նյութեր:

Շարունակելով իր ելույթը՝ Պապաջանյանն ասում էր, որ մինչև 19-րդ դարի սկիզբը «Հայկական Հարց» ասելով հասկանում էին Հայ ժողովրդի չահերին վերաբերող խնդիրների ողջ զանգվածը: Նա հիշեցնում էր, որ Մեծն Պետրոսը ժամանակին հարաբերություններ էր հաստատել Հայ ժողովրդի ներկայացուցիչների, Ղարաբաղի մելիքների հետ: Բայց նրա գործը չարունակվեց բավականին ուշ, երբ գահ բարձրացան Պավել I, Ալեքսանդր I և Նիկոլայ I ցարերը: Խնդիրը նորից էական կարևորություն ձեռք բերեց և դեպի Հարավ Ռուսաստանի առաջխաղացումն ավելի գործնական բնույթ ստացավ 19-րդ դարի սկզբին, երբ Ռուսաստանի իշխանության ներքո անցան Երևանի, Նախիջևանի և Ղարաբաղի խանությունները: Այդ ժամանակ Հայկական Հարցի մի մասը լուծում ստացավ: Եվ պետք է ասել, որ Ռուսաստանի սահմաններում երբեք Հայկական Հարց չի եղել:

Այն ժամանակից, երբ Հայերն անցան Ռուսաստանի հովանավորության տակ, նրանք այստեղ այլ բան չպահանջեցին, բացի իրենց կրոնի դավանության ազատությունը, լեզվի և ազգային մշակույթի պահպանումը:

Բայց, դժբախտաբար, եկավ մի շրջան, երբ հարաբերությունները կառավարության և հայերի միջև այն աստիճան աննորմալ դարձան, որ վերջիններիս սկսեցին համատարած վերագրել Ռուսաստանից անջատվելու անլուրջ մեղադրանք, մի բան, որ իրականությանը բնավ չէր համապատասխանում:

Պապաջանյանը ողջունեց կոմս Բոբրինսկու ելույթը, հատկապես նրա այն տեսակետը, որ Հայ իրականության մեջ գործող և ամենաազգայնական համարվող Դաշնակցություն կուսակցությունը վճռականապես դեմ է Անդրկովկասի Հայկական տարածքները Ռուսաստանից անջատելուն: «Ես պետք է միանամ կոմս Բոբրինսկու հայտարարությանն այն մասին, թե հայերը չեն որոնում Ռուսաստանից անջատում (*Ձայներ աջից՝ «Բրա՛-*

վո»)¹: Մենք չենք որոնում արտոնություններ, բայց մենք պահանջում ենք, որ միանգամ ընդմիշտ [ոուս մարդու մոտ] տպավորվի և ամրանա այն միտքը, որ հայերը չունեն անջատողական ձգտումներ, որ նրանք կամենում են ոուս ժողովրդի հետ ապրել ընդհանուր քաղաքացիական կյանքով և երբ անհրաժեշտ լինի՝ իրենց կյանքը տալ Ռուսաստան ընդհանուր հայրենիքի համար (Ծափահարություններ աջից և ձախից, ձայներ՝ «Բրա՛վո»՝ համարյա բոլոր նստարաններին)»:

Պապաջանյանը պաշտպանեց Բորրինսկու տեսակետը, թե հայերի, որպես անջատողականների գոլիցիյան տեսակետն առաջինը վճռականապես հերքել է գրաֆ Վորոնցով-Դաչկովը: Պատահական չէ, ասում էր ելույթ ունեցողը, որ Կովկասի փոխարքան չահել է առանձնահատուկ վստահություն բոլոր հայերի մոտ, արժանացել նրանց խոր հարգանքին:

Պապաջանյանը միաժամանակ չեչտում էր, որ հայերի ավանդական ոուսասիրությունը նախկինում չատ ծանր է նստել իրենց վրա, քանի որ այն մեծացնում էր օսմանյան կառավարության թշնամական վերաբերմունքը թուրքահայության նկատմամբ: Այդ առնչությամբ անդրադառնալով ոուս-թուրքական 1877-1878 թթ. պատերազմին՝ նա ասում էր, որ Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով Հայկական հարցը խլվեց Ռուսաստանի ձեռքից և հանձնվեց եվրոպական մեծ պետություններին, դրանով իսկ սկսվեց վեճ-տարաձայնությունների շրջանը, որը չունեցավ ոչ մի դրական հետևանք հայերի համար (Բացական չություններ աջից՝ «Այո՛, միանգամայն ճիշտ է»): Դրա հետևանքը չուտով չուչացավ. Արդուլ Համիդի կառավարությունը ձեռք առավ ամեն միջոց, որպեսզի «վտանգավոր» հայ տարրի ֆիզիկական բնաջնջմամբ օրակարգից հանի Հայկական հարցը: Նրա ձեռք առած միջոցները համարյա վախճանակետին հասց-

¹ Հատկանշական է, որ Դումայի Հայ պատգամավոր Պապաջանյանի Հայկական հարցին նվիրված ելույթին ամենից առաջ բուռն ոգևորությամբ արձագանքում էին աջակողմյան պատգամավորները, որոնց մեծ մասը հակված էր թուրքահայաստանը ոուսական զորքերի կողմից գրավելու մտքին:

րին այդ հարցը՝ մեծ թվով կրճատելով հայ ազգաբնակչությունը: Թուրքիային հաջողվեց հայկական վիլայեթներում փոխել վիճակը: Հայաստանում վերջնականապես կարգ ու կանոն մտցնելու համար պետք է իրագործվի Բեուլինի դաշնագրի այն կետը, որի համաձայն՝ Թուրքիան պարտավորվում էր հայերին պաշտպանել քրդերից և չերքեզներից: Բայց թուրքաց կառավարությունները՝ սկզբում Արդուլ Համիդի բռնապետությունը, հետո վերջին ռեժիմը, չապացուցեցին, թե իրենք անկեղծորեն չահագրգռված են միջոցներ ձեռք առնելու խժոժություններին վերջ դնելու համար:

Այնուհետև Պապաջանյանն անդրադառնում է Թուրքիայում հայերի թվաքանակի հարցերին, Պետդումայի անդամներին բացատրում է, թե թուրքական կառավարությունն ինչու է կեղծ վիճակագրությամբ խեղաթյուրում հայության թվաքանակը կայսրության մեջ և հատկապես Թուրքահայաստանում: «Նրա նպատակը մեկն է, - ասում էր նա, - տերություններին ցույց տալ, որ հայությունը, որպես ազգային միավոր, չնչին փոքրամասնություն է չրջապատող ազգությունների ու ցեղերի միջավայրում, հետևապես հայերի հարցով հատուկ զբաղվելու հարկը չկա»:

Այս պայմաններում, ասում էր ելույթ ունեցողը, կառավարության կողմից սանձազերծված քրդերը չարունակում են իրենց այլանդակ ոճրագործությունները հայերի նկատմամբ: Նա նշում էր, որ «վերջին ժամանակներս մամուլում հաճախ են բերվում օրինակներ, որոնք ցույց են տալիս թուրքական իշխանությունների սարսափելի վերաբերմունքը հայ բնակչության հանդեպ, վերաբերմունք, որն այլ կերպ չես անվանի, քան ֆիզիկական բնաջնջում:... Ամենից առաջ մեզ կհարցնեն՝ ի՞նչ ենք ուզում մենք:... Մեր ցանկությունները չափազանց համեստ են: Հակառակ այն ակնարկի, որ այստեղ իրեն թույլ տվեց Պետական Դումայի անդամ Զխենկելին, թե հարցերը պետք է որոշվեն տեղերում, Թուրքիայի հպատակության տակ, ես պետք է ասեմ, որ ոչ ոք չի էլ մտածում բռնի անջատման մասին և ոչ էլ ինչ-որ բան անել ինքնուրույնաբար: Հայերի պահանջները արտակարգ համեստ են: Նրանք միայն ուզում են, որ հաստատվի այնպիսի կարգուկանոն, որը կերաշխավորի հավատքի ազատություն,

չարամիտ ոտնձգություններից իրենց պատվի, կյանքի ու գույքի պաշտպանություն և իրենց ազգային մշակույթի զարգացման ապահովություն: Ահա թե ինչի են հանգում բոլոր ցանկությունները և, այսպիսով, հպատակության փոփոխության մասին, որի առթիվ խոսեց քաղ[աքացի] Ջիսենկելին, խոսք լինել չի կարող»: Ելնելով այդ ամենից՝ Միքայել Պապաջանյանը հայտարարում էր, որ հայ ժողովուրդը Հայկական հարցի լուծումն ակնկալում է միայն Ռուսաստանից: «Ռուսաստանի հայերը, - ասում էր նա, - ցանկացել են, որ Թուրքահայաստանում բարենորոգումների անցկացումն իր վրա վերցնի Ռուսաստանը: Այժմ բոլորի հայացքներն ուղղված են Ռուսաստանին և նրանից են սպասում այդ հարցի լուծումը: Կովկասի հայերիս հայտնի է, որ մեր կառավարությունը զգուշացրել է անկարգություններ թույլ չտալ Թուրքահայաստանում, Թուրք-քրդական, իսկ այնտեղի հայ բնակչությանը ջերմորեն ողջունել է ռուսական կառավարության այդ հայտարարությունը: Մենք սպասում ենք կառավարության հետագա քայլերին, բարենորոգումների անցկացման գործում ռուսական կառավարության միջնորդությամբ միայն այդ բարենորոգումները կատանան լուրջ նշանակություն: Սյուպիսով, պարոններ, ավարտելով իմ մեկնաբանությունները՝ ես ասում եմ, որ Ռուսաստանի բոլոր հայերի ցանկությունն այն է, որ բարենորոգումների իրացման գործը իր վրա վերցնի Ռուսաստանը»: (Ծափահարություններ ձախից, կենտրոնից և աջակողմյան աթոռներից):

Ելույթի վերջում Մ. Պապաջանյանը Թուրքահայ ժողովրդի համար օգնություն խնդրեց ռուսական կառավարությունից, մի բան, որ չգոհացրեց Դումայի սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիային: Իսկ Պետական դումայի մեծամասնությունը և, մանավանդ, աջակողմյանները գոհ մնացին Պապաջանյանի ելույթից: Կոմս Բորերինսկին նույնիսկ տեղից պահանջեց զրավել Հայաստանը*:

* Ընդհանրապես այդ օրերին ռուսական մամուլի էջերում չատ հաճախ կարելի էր հանդիպել հրապարակումների, որոնց հեղինակները բարձրացնում էին Հայաստանը զրավելու կամ այդ մտքից հրաժարվելու հարցերը: Ռուս

Դուժայի նույն նիստում, ելույթից բացի, Պապաջանյանը նաև մի քանի Հայտարարություններ արեց, որոնք Համակրական ողջույնի արժանացան դահլիճի բոլոր թևերից:

Պետական Դուժայի այդ նշանավոր նիստը լայնորեն լուսաբանվեց ռուսական և հայկական մամուլի էջերում: Ռուսաստանի և Անդրկովկասի բազմաթիվ վայրերի հայերը չնորհակալական հեռագրեր հղեցին Պյոտր Միլյուկովին և հատկապես կոմս Բորբինսկուն:

աջակողմյանները, որոնք մոտ էին կանգնած պալատական շրջաններին, կառավարությունից պահանջում էին անհապաղ գրավել թուրքահայաստանը և այն միացնել ռուսական կայսրությանը: Նրանք լսել անգամ չէին ուզում, թե թուրքերը երբեիցև Թուրքահայաստանին կտան ինքնավարություն կամ նման մի բան: Մինչդեռ արտաքին գործերի նախարար Սերգեյ Սազոնովը միանգամայն դեմ էր այդ պահանջին՝ գտնելով, որ որևէ գրավում առանց եվրոպական մեծ պետությունների համաձայնության այլևս անհնարին է: Թուրքահայաստանը միայն պետք է բարեկարգվի, որը, ըստ Սազոնովի, պիտի կատարվի չահարգուված բոլոր պետությունների փոխադարձ համաձայնությամբ և ոչ ուրիշ կերպ: Նա գտնում էր, որ տվյալ պարագայում ինքը անկարող է ինքնազուլս գործել, որովհետև, հակառակ պարագայում, կարող է ընկնել անակնկալների մեջ: Հայ գործիչներից շատերը ցավով էին ընդունում այս տեսակետը: Միքայել Պապաջանյանին կովկասից Ռուսաստանի Պետական դոմայի անդամ վերընտրելու կապակցությամբ Արշակ Չոպանյանը նոյեմբերի 12 թվակիր նամակով Փարիզից նրան շնորհավորել էր, ապա անդրադարձել տվյալ պահին Հայությանը հուզող մի շարք հարցերի: Մասնավորապես նա շատ կարևոր էր համարում, որ Պապաջանյանն ու ռուսահայ մյուս նշանավոր գործիչները ջանքեր գործադրեն, որպեսզի Ռուսաստանի կառավարությունը հակվի Հայաստան գործ մտցնելու գաղափարին: Նա գրում էր. «Թրքահայաստանը ամբողջ այժմ Ռուսիան զայստեսանը կսպասե, Ռուսին կհուսա իր ազատումը: Պետք է ջանանք որ Ռուսը չուշացնե Թրքահայաստանի մեջ իր մուտքը: Այդ որոշված բան է. օր մը չէ օր մը պիտի կատարվի, եվրոպական տերություններն ալ սկզբէն Համակերպած են այդ ծրագրին. արդ, քանի որ անխուսափելի է այդ և թրքական ուժերին բաղդատմամբ՝ ռուսական հովանավորությունը անհունապես նախընտրելի է, մենք պէտք է ջանանք որ չուտ կատարվի այդ մուտքը: Այժմ որ սարսափ կտիրե Թրքահայաստանի մեջ և ջարդի երկիր կա ամեն օր, ինչո՞ւ Ռուսը գեթ քիչ մը գործ չմտցնե հոն՝ գոնե կոտորածի առաջն առնելու համար»: (Արշակ Չոպանյան, Նամականի, Երևան, 1980, էջ 112):

Ինչպես և սպասելի էր, Դումայի նիստի արդյունքները չէին գոհացրել այն հակահայ տարրերին, մամուլի առանձին օրգանների, որոնք շարունակում էին պղտորել ռուսական հասարակական միտքը:

Այսպես՝ իր հակահայ գործունեությամբ հայտնի *“Голос Кавказа”* թերթը 1913 թ. հունիսի 16-ի առաջնորդողում առարկում էր կոմս Բորբինսկու՝ Դումայում արտահայտած այն մտքին, թե հայերին պետք է օգնել, քանի որ նրանք ռուսների դավանակիցներն են: Պարբերականը գրում էր, որ ռուսների նկատմամբ հայերի տածած թշնամության ամենաակնառու ապացույցներից մեկն այն է, որ երբ Ռուսաստանը պատերազմում էր Ճապոնիայի դեմ, ռուս ժողովրդի համար այդ ծանր պահին հայերի ամենամուլի հեղափոխական կուսակցությունը՝ Դաշնակցությունը, կայսրության ներքին թշնամիների կողմն էր և ամեն կերպ աշխատում էր դժվարություններ ստեղծել կառավարության համար, բացի այդ՝ հենց այդ ժամանակ նա ահաբեկություն կազմակերպեց ռուս մի քանի պաշտոնյաների նկատմամբ¹:

Դրան ի պատասխան՝ հայկական թերթերում տպագրվեցին մի շարք հոդվածներ, որոնց հեղինակները մատնանշում էին, որ նախ մի կուսակցության գործողությունները չի կարելի վերագրել ամբողջ ժողովրդին, երկրորդ՝ եթե Դաշնակցությունը կատարել է սխալներ, դրա համար նա արդեն ենթարկվել է հալածանքների, պատիժների, վկան՝ 1912 թ. դատավարությանը, երրորդ՝ Դաշնակցության կողմից մի քանի պաշտոնյաների ահաբեկումը (արդարացի թե ոչ)՝ չի կարելի դիտել որպես ռուս ժողովրդի դեմ կատարված գործողություններ: Վերջապես՝ հայ ժողովրդի ռուսամետությունը, նրա անկեղծ ձգտումը դեպի Ռուսաստան դարերով ամրապնդված զգացում է՝ հաստատված անհերքելի փաստերով²:

¹ Տե՛ս *“Голос Кавказа”*, 16 июня 1913 г.

² Հիրավի, ռուսահայ ժողովուրդը չէր մոռացել, ռուսական զինված ուժերի խաղաղած դերն իր համար ճակատագրական պահին, չէր մոռացել հանդուրժողականությունը, այն, որ ռուսական հզոր մշակույթը խիստ բարերար ազդեցություն է ունեցել իր կյանքի վրա, որ չնորհիվ ռուսական քաղաքակրթա-

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՆՈՐ ՃԳՆԱԺԱՄԸ

4. Պոլիս հասած ընդհանուր վերատեսուչները պատրաստվեցին ճանապարհվել իրենց աշխատավայրերը. Լուիս Կոստան Վեստենենկը՝ Թուրքահայաստանի «Հյուսիսային», իսկ գնդապետ Հոֆը՝ «Հարավային» հատվածներ:

Իսկ վերատեսուչների նստավայրերում՝ էրզրումում և Վանում, հայկական չրջանակները նախապատրաստական բազմաբնույթ աշխատանքներ էին ծավալում նրանց հավուր պատշաճի ընդունելու համար:

Հոֆը ժամանեց Վան քաղաք և այդտեղ մեծ ընդունելություն արժանացավ ինչպես տեղական իշխանությունների, այնպես էլ հատկապես քաղաքի բնակչության կողմից: Հանգիստ առնելուց հետո նա իր ուղեկիցների հետ առաջինը այցելեց Վանի նահանգապետարան, ուր կուսակալը և Հոֆը ողջույնի ճառեր փոխանակեցին: Ապա Հոֆը իր ուղեկիցներով այցելեց հայոց առաջնորդարան: Վանի «Աշխատանք» թերթը իր օգոստոսի 29-ի համարում գրում էր. «Հոֆ պեյ իր հետևորդներով առաջնորդարանում խոսված բազմութեան ծափահարութեամբ ընդունեց զինքը: Հոն կես ժամուան չափ մնաց: Ազգ[ային] գաւառական ժողովի ատենապետը բարի գալուստի ճառ մը խօսեցաւ և մաղթեց որ Հայաստանի քննիչը իրականացնէ իր վրայ դրուած բարենորոգչական յոյսերը:

Հօֆ պէյ յուզուած կերպով պատասխանեց այս ճառին և իր

կան ազդեցություն՝ հնարավորություն էր ունեցել զարգացնելու իր տնտեսությունը, գրականությունն ու լուսավորությունը: Իհարկե, եղել են պահեր, երբ իրենց խնդիրներն ու պաշտոնը չըմբռնող վարչական անձինք աշխատել են դժգոհություն սերմանել հայ և ռուս տարրերի միջև, ռուսական իշխանությունների առջև անհավատարիմ ցույց տալ հայ ժողովրդին, բայց թե՛ Ռուսաստանի գահակալները հայ ազգին ուղղված իրենց բազմաթիվ հրովարտականերով, թե՛ ռուս ազգի լավագույն զավակները շարունակ վկայել են հակառակը՝ ընդգծելով, որ մահմեդական հալածանքներից փրկված ռուսահայությունն իր պատմական բախտն անկեղծորեն չաղկապել է ռուս մեծ ազգի անսասան գոյության, նրա անընդհատ վերելքի ու առաջընթացի հետ:

կողմէ խոստացաւ Զանք չխնայել օգտակար ըլլալու համար մեր հայրենիքին»:

Շատ չանցած՝ գնդապետ Հոֆը ձեւավորեց իր պաշտոնախումբը, որի անդամների թեկնածութիւններն առաջարկել էր տեղի կառավարչութիւնը: Սեկտորի չորս վիլայեթներում նրան տվել էին օգնականներ: Բացի այդ, սեկտորների մասշտաբով ստեղծվեցին վարչութիւններ, որոնցից երկուսը գլխավորում էին հայեր՝ Հ. Պեկյան էֆենդի (Երկրագործութեան) և Սրապ էֆենդին (հանրօգուտ գործերի): Մյուս վարչութիւնները գլխավորում էին մահմեդականներ: Հայերենից քարտուղար-թարգման էր նշանակվել Մատթեոս էֆենդին, իսկ քրդերենի քարտուղար-թարգման՝ Ադիլ էֆենդին¹:

Շատ չէր անցել, երբ Կ. Պոլսից Վան և էրզրում եկած գաղտնի հրահանգների համաձայն և տեղի թուրքական իշխանութիւնների դրդմամբ գավառներում ծայր առան արհեստականորեն հրահրված դժգոհութիւններ, իսկ որոշ ժամանակ անց թուրք պաշտոնյաներն ուղղակի հայտարարեցին, թէ հրաժարվում են ենթարկվել եվրոպացի ընդհանուր վերատեսուչներին²:

Հոֆի ժամանումը Վան մի քանի օրով ձգձգվեց՝ նրա համար նշանակվելիք խորհրդականների ընտրութեան մեջ վերջին պահին փոփոխութիւններ կատարվելու պատճառով: Դեսպան Գիրսը հունիսի 30-ին (հուլիսի 13-ին) Պետերբուրգ ուղարկած № 503 հեռագրով հաղորդում էր. «Նրան (Հոֆին: - Հ. Ս.) առաջարկում են չորս թուրքերի, մեկ քրդի, երեք հայերի, որոնցից երկուսը պատրիարքութեան ցուցակից են, և երեք նորվեգացիների: Վերջին երեքը հետևյալ պաշտոնների են կարինետի պետ, ժանդարմերիայի սպա, հանրային աշխատանքների տեսչի օգնական»³:

Արտառոց վերաբերմունքի պայմաններում Հոֆը նոր-նոր էր ծրագրում իր անելիքները, երբ ներքին գործերի նախարարի փոխանորդի պարտականութիւնները կատարող Զահիդ բեյի

¹ ՏՆՍ՝ «Աւետարներ», № 33, 15 օգոստոսի, 1914 թ.:

² ՏՆՍ՝ Մ. Սերոբեան, Հայկական հարցը և անոր փուլերը, Լջ 140:

³ ВПРИ, ф. "Политархус", г. 1914, д. 3474, л. 69.

ստորագրութեամբ Կ. Պոլսից հեռագիր ստացավ իր ուղեկիցների հետ շտապ վերադառնալ մայրաքաղաք: Հեռագրում նաև նշված էր, որ նա Պոլիս պիտի վերադառնա Բիթլիս-Տիգրանակերտ-Իսկենդերուն գծով, իսկ մյուսները՝ Կարինի ճամփով: Հրահանգված էր նաև, որ վերատեսուչը պետք է իր հետ վերցնի իր Թարգմանին՝ Վանի վիլայեթի դատական ատյանի նախագահ Մատթեոս էֆ. Էպիղաթյանին, որը մեծ հեղինակութիւն էր վայելում տեղի պաշտոնեւորթյան շրջանում¹:

Իսկ դեռևս Կ. Պոլսում գտնվող Լուիս Կոստան Վեստենենկը նոր էր պատրաստվում մեկնել էրզրում: Նրա ուշացման պատճառն այն էր, որ Եվրոպայից Պոլիս վերադառնալուց հետո նա Թալեաթին խնդրել էր իրեն ենթակա սեկտորի կենտրոն էրզրում քաղաքում ապրելու և աշխատանքներ ծավալելու համար տրամադրել այդ քաղաքի երբեմնի հիվանդանոցի մեծ շենքը և սպասում էր կառույցը կարգի բերելուն, բայց դրա մասին ոչ ոք չէր մտածում²: Պոլիս հասած Հոֆի հետ նա շարունակում էր մնալ անորոշ վիճակում:

Օսմանյան մայրաքաղաքում ընդհանուր վերատեսուչները ենթարկվում էին բացահայտ արհամարհանքի և ստորացման: Թուրք պաշտոնյաները լկտի պահվածքով ցույց էին տալիս, որ նրանք բացարձակապես որևէ նշանակութիւն չունեն իրենց համար:

Վեստենենկն իր օրագրում ականատեսի անաչառ դիտարկումներով ներկայացրել է իր և Հոֆի աննախանձելի վիճակը Կ. Պոլսում, ուր իրենք, փաստորեն, ավելորդ տարր էին:

Օրերից մի օր Թալեաթը Հոֆին հրավիրել էր ճաշի, որի մասին սա դառնութեամբ պատմել էր Վեստենենկին: Վերջինս իր օրագրում վերարտադրել էր նրա պատմածը: Հոֆը «նստած է եղել Թալեաթի աջ կողմում, նրա և հասարակական գործերի նախարարի միջև: Խմել են միայն սոդայաջուր: Թալեաթը համարյա չի խոսել Հոֆի հետ և ամբողջ ընթացքում զբաղված է

¹ Տե՛ս՝ «Աշխատանք» (Վան), 29 օգոստոսի, 1914 թ.:

² «Վեստենենկի օրագիրը», էջ 117-118:

եղել ուրիշներով: Սոսեկ են միայն թուրքերեն, ոչ մի սեղանաճառ կամ նման մի բան չի եղել: Բոլորը սարսափելի անքաղաքավարի են եղել»¹:

Ստորացումների էր ենթարկվում նաև Վեստենենկը: Ուստի նա, չկարողանալով հանդուրժել Իթթիհադի կառավարությունից հոռի վերաբերմունքը, ձգտում էր հնարավորինս չուտ հեռանալ այդ երկրից, բայց որոշ հանգամանքներ, այդ թվում՝ կիսով չափ կրճատված իր աշխատավարձի ձգձգումների պատճառով, Վեստենենկը ստիպված էր բավական երկար մնալ Կոստանդնուպոլսում: Հոֆի մեկնելուց միայն 52 օր անց նա կարողացավ դուրս պրծնել Օսմանյան մայրաքաղաքից և Բուխարեստ-Վիեննա - Բեռլին գծով հասնել իր երկիր՝ Հոլանդիա²:

Հոֆը Հուլիսի 24-ին ուսսական նավով մեկնում է Կ. Պոլսից: Ընդհանուր վերատեսչին ճանապարհելու չէր եկել ոչ մի թուրք պաշտոնյա: Հրաժեշտի համար նավահանգստում էին միայն երկու հոգի՝ նրա պաշտոնակից Լեոն և Գարեգին Փաստրմաճյանը³:

Բարենորոգումների ծրագիրն ամբողջովին չեզոքացնելու համար Բ. Դուռը գործում էր միանգամայն անկաշկանդ ու աներկյուղ, ազատորեն ու հանդուգն՝ քաջ գիտակցելով, որ ինքը դրա համար չի ենթարկվելու որևէ պատասխանատվության կամ պատժի: Նրա այդ համոզմունքն ամենից առաջ հիմնված էր անցյալի փորձի վրա:

Հայկական հարցի առնչությամբ եվրոպական մեծերը նախկինում բազմիցս բանավոր թե գրավոր սպառնալիքներ էին հղել Կ. Պոլիս, բայց դրանք որևէ հետևանք չէին ունեցել:

Պոլսի պատրիարք Մատթեոս Իզմիրլյանը, 1894 թ. հանդիպում ունենալով Կ. Պոլսում անգլիական դեսպան Ֆիլիպ Քրերի հետ, նրան խնդրել էր եռանդուն միջոցների դիմել հայկական նվազագույն խնդիրները կարգավորելու համար: Դեսպանը, որ հայկական բարենորոգումների ջերմ պաշտպանն էր, զրույցի

¹ «Վեստենենկի օրագիրը», էջ 112:

² Նույն տեղում, էջ 151:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 130:

ընթացքում չէր քաշվել ամենախիստ արտահայտություններ անել Բ. Դռան պաշտոնյաների հասցեին, բայց միաժամանակ դառնալով Իզմիրլյանին՝ ասել էր. «Հայոց հարցի պատճառով չենք կարող պատերազմ հայտարարել Թուրքիային»¹:

Պատկերը կրկնվում էր: Թուրքական կառավարությունը, որ չուրջ մեկ տարի դիվանագիտական կոնվ էր տալիս եվրոպական վերահսկողությունից խուսափելու համար, հիմա կարծես հասնում էր իր նպատակին:

Թուրքերը լավ տեսնում էին, որ եվրոպական վերահսկողությունը չեզոքացնելու ուղղությամբ իր գործողությունները չեն հանդիպում մեծ պետությունների հակազդեցությանը, որովհետև նրանց միջև չկա լիակատար համերաշխություն հունվարի 26-ի համաձայնագիրը կիրառելու հարցում: Միայն վերջիններիս անկեղծ համերաշխությունը հնարավորություն կտար հարկադրել Բ. Դռանը ձեռնամուխ լինելու ստանձնած պարտավորությունների կատարմանը:

Իհարկե, վիճակը միանգամայն այլ կլիներ, եթե Բ. Դռան նկատմամբ համաձայնագրի կատարման վերահսկողությունը դրվեր տերություններից միայն մեկի, ասենք՝ Ռուսաստանի վրա:

Վերհիշենք Սան-Ստեֆանոյի նախնական հաշտության պայմանագիրը (19.02.1878 թ.), որը տալիս էր ժողովրդական ապահովության հաստատուն երաշխիքներ, այն է՝ ոռոսական զորքերը պետք է մնային երկրում այնքան ժամանակ, մինչև որ հայաստանում իրականանային բոլոր բարենորոգումները:

Այն ժամանակ եվրոպական մեծերը և առաջին հերթին Արևելքում Ռուսաստանի պատմական ախոյան Անգլիան հանդիսավորապես մերժեցին Թուրքիայի հետ ոռոսական դիվանագիտության կնքած պայմանագիրը՝ պատճառաբանելով, թե այն պետք է փոխարինվի ավելի ընդհանուր, ավելի բազմակողմանի երաշխավորություն ապահովող դաշնագրով:

Արտաքինից գրավիչ և զորավոր թվացող «բազմակողմանի

¹ «Մշակ», № 115, 26 սեպտեմբերի 1907 թ.:

երաշխավորություն» Հանձնառությունն իրականում դժոխային խաղ էր, որը հնարված էր Հայկական բարենորոգումները տապալելու համար: Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի համաձայն՝ Ռուսաստանի կողմից Հայկական բարենորոգումների վրա հստակ վերահսկողություն հաստատելու պարտադրանքը Բեռլինի դաշնագրով (01.07.1878 թ.) փոխարինվեց վեց պետությունների կողմից վերահսկողություն իրականացնելու անկերպարան ու ձևական խոստումներով: Վերացվեց բարենորոգումների հարկադրական ուժը, Բեռլինի դաշնագրի Հայաստանին վերաբերող հոդվածը դարձավ մեռած տառ:

Էդուարդ Բեռնշտայնը իր «Հայկական տանջանքներն ու Եվրոպան» աշխատության մեջ գրել է. «1878-ին Անգլիայի պետական մարդու՝ Դիդրայելիի առաջարկի վրա Եվրոպան հանդես եկավ Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի դեմ: Բեռլինի դաշնագրով Եվրոպան Ռուսաստանի ձեռքից խլեց Հայերի վրա հսկելու իրավունքը և դրանով իսկ սրանց զրկեց մի այնպիսի պաշտպանից, որի հետ կարող էին քիչ թե չատ հույսեր կապել: Ռուսական իրական ուժին փոխարինած եվրոպականը եղավ այնպիսի պաշտպան Հայերի համար: Որքան էլ հակառակ լինենք ռուսական կառավարությանը, պետք է ընդունենք այս իրողությունը»¹:

Այո, իրողություն է, որ Անգլիայի աջակցությամբ Արդուլ Համիդը կարողացավ ռուսներին ջախջախել Բեռլինի կոնգրեսի դիվանագիտական պայքարում: Թեպետ նա կորցրեց Բուլղարիան ու մի քանի փոքրասիական գավառներ, բայցեայնպես բարենորոգումների դատարկ խոստումներով հաջողությամբ ազատվեց Հայաստանի և Մակեդոնիայի համար Եվրոպայի այն պահանջներից, որոնք ամենից ավելի վտանգավոր էին նրա համար:

Առևտրական մենարտոնությունների, ընծաների և դիվանագիտական զիջումների միջոցով Թուրքիան միշտ կարողանում էր գտնել մի որևէ պետության բարյացակամությունը, և այդ

¹ Էդուարդ Բեռնշտայն, Հայկական տանջանքները և Եվրոպան, հրատ. «Դրոշակ»-ի խմբագրության, Ժնև, 1906, էջ 6:

պետությունը կաշառված համաձայնում էր նրա հետ: Երեկ այդ երկիրն Անգլիան էր, այսօր՝ Գերմանիան:

«Մենք Հայաստանի բարենորոգումների հարցը չենք բարձրացնի, մենք կլուենք և կպահպանենք status quo, բայց, խնդրեմ, դուք էլ այնպես արեք, որ ձեզանում գոնե արտաքուստ ամեն ինչ խաղաղ լինի», – այսպես էին Թուրքիայի ականջին չչնջում աշխարհի մեծերը տասնամյակներ առաջ, այսպես էին անում նաև հիմա՝ 1914-ին:

Եվ Թուրքիան այս անգամ էլ հեշտությամբ մարսում էր իր իսկ պատրաստած ճաշը: Հայկական հարցը կրկին մտել էր փակուղի:

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԻՋՐԸ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՏԱՊԱԼՈՒՄԸ

Մեծ տերությունների միջև հակասությունների սրումը և այդ հողի վրա սպառազինությունների աննախընթաց մրցավազքը հասել էին ծայրաստիճանի՝ եվրոպական խաղաղության համար ստեղծելով մեծագույն վտանգ: Վաղը ի՞նչ կարող էր բերել՝ մարդ չգիտեր: Ո՞վ կարող էր գլուխ հանել զալիքի անակնկալներից: Բավական էր մի փոքր առիթ, որ գինավառ բանակները նետվեին կռվի ասպարեզ և իրենց հաշիվները պարզեին արյունալի ուղղմադաշտերում:

Երբ հայությունը վստահ էր, որ, վերջապես, Հայաստանում ստեղծվելու են կյանքի ու ապրուստի քիչ թե չատ տանելի պայմաններ, հանկարծ անսպասելիորեն պայթեց ընդհանուր եվրոպական պատերազմը:

1914 թ. հունիսի 28-ին մի սերը երիտասարդ Բոսնիայի մայրաքաղաք Սարաևոյում սպանեց Ավստրիայի Հաբսբուրգյան արքայատոհմի էրցհերցոգ (թագաժառանգ) Ֆրանց Ֆերդինանդին¹:

¹ Սարաևոյի ճակատագրական դեպքի և նրա շուրջը ստեղծված մթնոլորտի մասին տե՛ս «Հորիզոն» թերթի 1914 թ. 130 և 131 համարները:

Համատեղելով, որ սպանություն մեջ Սերբիայի մատը խառն է, ավստրիական կառավարությունը մի դաժան վերջնագիր ներկայացրեց նրան¹: Չստանալով իր բոլոր պահանջների լիակատար բավարարությունը՝ Հուլիսի 15-ին նա պատերազմ հայտարարեց Սերբիային: Ռուսաստանը սատար կանգնեց սլավոնական այս փոքր երկրին և հայտարարեց, թե բոլոր միջոցներով պաշտպանելու է ռուսներին ցեղակից ժողովրդին: Դրա հետևանքը եղավ այն, որ Ավստրիայի մերձավորագույն դաշնակից Գերմանիան օգոստոսի 1-ին (Հուլիսի 19-ին) պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին, իսկ երկու օր հետո՝ Ֆրանսիային²: Դրանից մեկ օր անց Գերմանիայի դեմ պատերազմի մեջ մտավ Անգլիան³: Օգոստոսի 6-ին Ավստրո-Հունգարիան վերջնագիր ներկայացրեց Ռուսաստանին և, չսպասելով պատասխանին, նրան հայտարարեց պատերազմ⁴:

Օր օրի ծավալվում էր պետությունների երկու խմբավորումների՝ Անտանտի (Անգլիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան) և գերմանա-ավստրիական բլոկի (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Թուրքիա), ահեղ գոտեմարտը: Հետագայում Անտանտին միացան Իտալիան, Ռումինիան, Բելգիան, Պորտուգալիան, Ճապոնիան և ԱՄՆ-ը, իսկ Գերմանիայի գլխավորած պետություններին՝ Բուլղարիան:

Կատարվեց այն, ինչին երկար տարիներ ի վեր նյութում ու պատրաստվում էր Գերմանիան: Պատերազմն իմպերիալիստական էր, որի գլխավոր մասնակիցները մոլեգնորեն փորձում էին վերարաժանել գոյություն ունեցող գաղութային տիրույթները, ձեռք բերել նոր շուկաներ ու այլազան հարստություններ կամ պահպանել ունեցածը:

¹ Генри Басил Лиддел-Гарт, Правда о Первой мировой войне, Москва, Яауза, Эксмо, 2009, стр. 29.

² Տե՛ս проф. Ю. В. Ключников и Андрей В. Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотам и декларациях, часть II, От империалистической войны до снятия блокады с Советской России, Москва, 1926, էջ 5-6:

³ Տե՛ս проф. Лиддел-Гарт, Правда о Первой мировой войне, էջ 40-43:

⁴ Տե՛ս Յու. Կյուչնիկովի և Ա. Սարանինի՝ փաստաթղթերի նշված ժողովածուն, էջ 16:

Սանձազերծված պատերազմի գինը պետք է լինեին միլիոնավոր մարդկանց սպանողը, ամբողջ երկրների արտադրողական ուժերի ավերումը, մշակութային անկրկնելի արժեքների ոչնչացումը:

Բրիտանացի խոշորագույն պատմաբան և ռազմական տեսաբան, Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերլուծական փայլուն տեսություն հեղինակ Բեգիլա Հենրի Լիդել-Գարտը իր «Ճշմարտություն Առաջին համաշխարհայինի մասին» աշխատության մեջ նկարագրել է արյունահեղ այն բոլոր կոիվներն ու սարսափները, որոնք խլեցին ավելի քան 10 միլիոն կյանք: Այդ աղետը կործանեց կայսրություններ, այդ թվում՝ ռուսականը, խեղեցեվրոպայի պատմությունը և ողջ մարդկության ճակատագիրը:

Պատերազմը սկսելուց մեկ օր հետո՝ 1914 թ. օգոստոսի 2-ին, թուրքական կառավարությունը խիստ զաղտնի պայմանագիր ստորագրեց Գերմանիայի հետ, որի համաձայն՝ առաջինը պարտավորություն ստանձնեց պատերազմում հանդես գալ եռյակ զինակցության կողմում: Իր հերթին գերմանական կառավարությունը Թուրքիային երաշխիքներ էր տալիս պատերազմի հաղթական ավարտից հետո նրան հնարավորություն տալ մեծացնելու իր սահմանները հատկապես Կովկասում և Ռուսաստանի մուսուլմանաբնակ ուրիշ տարածքներում¹:

Օգոստոսի 6-ին երկու երկրների միջև կնքվեց երկրորդ խիստ զաղտնի պայմանագիրը՝ ուղղված Ռուսաստանի դեմ: Այս պայմանագրի 5-րդ հոդվածով Գերմանիան կրկին հանձն էր առնում օգնել օսմանյան կայսրությանը՝ շտկելու իր արևելյան սահմանները»²:

Արդեն թիկունքը լիովին ամուր համարելով՝ Բ. Դուռն այլևս ավելորդ էր համարում պահպանել ձևականություն: Անտեղյակ թուրք-գերմանական բանակցություններից և դրանց արդյունքներից՝ Լուիս Կոստան Վեստենենկը որոշել էր, այնուամենայնիվ, մեկնել իր աշխատավայրը՝ էրզրում, բայց դա նրան չհաջողվեց:

¹ *Տե՛ս проф. Ю. В. Ключников и Андрей В. Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах, полах и декларациях, часть II, Москва, 1926, № 10:*

² *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17:*

Օգոստոսի 8-ին նա Թալեաթից ստանում է նամակ, որում ասված էր. «Ես խնդրում եմ Ձեզ հետաձգել Ձեր մեկնումը, քանի որ համընդհանուր զորահավաքը, որը վերաբերում է նաև պաշտոնյաներին, ինչպես և ներկայիս լուրջ հանգամանքներն, անհնար են դարձնում ընդունված բարեփոխումների իրականացումը»¹: Դրանով իսկ փաստորեն ավարտվում է Վեստենենկի՝ որպես ընդհանուր վերատեսչի, առաքելությունը:

Նույնիսկ պատերազմը սկսելուց օրեր անց Թուրքիան փորձում էր ցույց տալ, որ, իբր, իր համար դեռ չի պարզել, թե ոազմաքաղաքական բլոկներից որի մեջ է իր տեղը: Այդ մասին վկայում են մի շարք փաստեր, այդ թվում՝ Ռուսաստանի արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովի 1914 թ. օգոստոսի 12-ի (հուլիսի 30-ի) գաղտնի հեռագիրը՝ ուղղված Կ. Պոլսում ուսական դեսպան Գիրսին:

Սազոնովը դեսպանին տեղեկացնում էր, որ իր ունեցած տվյալների համաձայն՝ «Թուրքիայի չահերը նրան զրդում են ոչ միայն մերձենալ, այլև դաշինք կնքել Ռուսաստանի հետ»: Այդ դաշինքը պետք է խարսխված լինի հետևյալ սկզբունքների վրա. 1) Թուրքիան չի ձգտում որևէ հողային հավելումների, բայց չի հանդուրժի իր տարածքի որևէ մասի օտարումը, 2) Նա իր բանակը կդնի Ռուսաստանի տրամադրության տակ, եթե սկսված պատերազմում առաջանա այդպիսի անհրաժեշտություն, 3) Փոքր Ասիայում Գերմանիայի երկաթուղային և բոլոր այլ կոնցեսիաների սեփականացումը կհանդիսանար այն վարձահատուցումը, որ ցանկանում է Թուրքիան, 4) Բ. Դոանը պետք է խոստում տրվի, որ Ռուսաստանը՝ պարտավորվում է չօժանդակել ազգայնական հայկական հոսանքներին, որովհետև Թուրքիան երկյուղ է կրում հայկական մարզերի նկատմամբ Ռուսաստանի ըղձանքներից²:

¹ «Վեստենենկի օրագիրը», էջ 10:

² Սազոնովի հեռագրի՝ պետերրուրգյան արխիվում պահպանվող բնօրինակի վրա «Ռուսաստանը» բառից հետո ջնջված է՝ «հրաժարվում է իր պահանջներից հայկական հարցում և ...» (տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության...», էջ 366-ի տողատակը):

³ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության...», էջ 366:

Այս չափազանց հետաքրքիր տեղեկության աղբյուրը Պետերբուրգում Թուրքիայի դեսպանության հավատարմատար Ֆահրեդդինն էր: Հեռագրի վերջում Սադոնովը Գիրսին նաև իրազեկում էր. «Հնարավորություն չունենալով ստուգելու Ֆահրեդդինի առաջարկությունների լրջության աստիճանը և թե որքանով են անձնական բնույթի, դրանք հաղորդում եմ ձեզ որպես նյութ թուրքերի հետ զրուցելու համար»: Արտգործնախարարը գտնում էր, որ եթե Կ. Պոլիսը պաշտոնապես հավանություն տար վերոնշյալ առաջարկություններին, «ապա մենք մեր կողմից ընդունելի կհամարեինք բոլոր կետերը, բացի հայկական բարենորոգումներից հրաժարվելը (ընդգծումը մերն է: - Հ. Ս.), ընդ որում թուրքերի համար որպես բավականաչափ ապահովում կարող է ծառայել տերիտորիալ անձեռնմխելիության երաշխիքը»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Ռուսաստանը չէր ուզում պատերազմել Թուրքիայի դեմ, իսկ Գերմանիան վերջինիս հետևողականորեն դրդում էր օր առաջ սկսել ռազմական գործողություններ: Խուսափելով պատերազմի երկրորդ ճակատ բացելուց, հանուն Թուրքիայի հետ խաղաղության պահպանման, Ռուսաստանը պատրաստ էր ընդառաջելու նրա ներկայացրած բոլոր պահանջներին՝ բացի հայկական բարենորոգումներից հրաժարվելու նրա պահանջից:

Ինչպես հետո պարզվեց, դա եղել էր թուրքական դիվանագիտության խաղերից մեկը, որի նպատակն էր եղել ռուսական կառավարության ուշադրությունը չեղել Կովկասի ուղղությամբ նրան սպառնացող իրական վտանգից:

Այսպիսով, եթե պատերազմում Եռյակ համաձայնությանը հարելու դեպքում Ռուսաստանը երաշխավորում էր Թուրքիայի տարածքային ամբողջականության պահպանումը, ապա Գերմանիան ավելի հեռուն էր գնում. Թուրքիան Եռյակ դինակցությանը միանալու դեպքում նրան խոստանում էր ոչ միայն ապահովել նրա տարածքի անխախտելիությունը, այլև դրան միացնել Ռուսաստանից խլվելիք ընդարձակածավալ նոր հողեր:

Թուրքիան դեռ չէր մտել պատերազմի մեջ, բայց հայտարարեց զորահավաք: Զինվորականներով լեցուն գերմանական և

¹ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության...», էջ 366:

ավստրո-հունգարական զնացքներն ամեն օր ժամանում էին օսմանյան մայրաքաղաք, ուր պարեոտ էր նշանակվել Լիման ֆոն Սանդերսը: Ուրիշ զնացքներից բեռնաթափվում էին թնդանոթներ, տարատեսակ զենքեր ու ռազմամթերք: Ականապատվեցին ու փակվեցին Բոսֆոր և Դարդանեղ նեղուցների մուտքերը, գերմանացի հրետանաձիգները կանգնած էին Բոսֆորի ծովաբերանում տեղակայված թնդանոթների մոտ: Ֆոն Վանզենհայմը հպարտությամբ ասել էր, թե «Դարդանեղում յուրաքանչյուր թնդանոթի հետևում կանգնած է մի գերմանացի հրետանավոր»¹: Իսկ անգլիական նավատորմից հալածված «Գեորգեն» և «Բրեսլաու» գերմանական մարտանավերը, որոնք կարողացել էին ապաստանել Դարդանեղի նեղուցում, ֆոն Վանզենհայմի, ֆոն Սանդերսի և էսվեր փաշայի ջանքերով շատ ձեռնտու պայմաններով շտապ վաճառվեցին Թուրքիային, միացվեցին օսմանյան նավատորմին և պատրաստվեցին մտնել Մարմարա ծով: Դրանք վերանվանվեցին և պատերազմի տարիներին գործում էին «Յավուզ սուլթան Սելիմ» և «Մեջիդիե» անուններով:

Շուտով Սանդերսն իր կայսրից հրաման ստացավ. եթե Ռուսաստանի դեմ սկսված պատերազմում Բ. Դուռը չի միանալու Գերմանիային, ապա Թուրքիայում գտնվող գերմանացի բոլոր սպաներին վերադարձնել իրենց երկիրը²: Մյուս կողմից՝ Բեռլինը Բ. Դուռը հավաստիացնում էր, որ եթե թուրք-գերման դաշինքն իրականանա, ապա Գերմանիան ավելի մեծ ծավալներով կշարունակի օգնել թուրքական բանակին, իհարկե, որպեսզի սա հնարավորինս շատ կորուստներ պատճառի Ռուսաստանին³:

Միաժամանակ, օգտվելով առիթից, Բ. Դուռը հայտարարեց, թե չեղյալ է համարում տասնամյակներ շարունակ Թուրքիայի համար ծանր բեռ հանդիսացող կապիտուլյացիաների համակարգը: Բոլոր վեց մեծերը, այդ թվում Ռուսաստանը, հաշտվեցին թուրքական կառավարության այդ դեմարշի հետ⁴:

Ռուսաստանի համար այս անորոշության պայմաններում

¹ Տե՛ս «Վեստենենկի օրագիրը», էջ 139:

² Ինչպես հետագայում պարզվեց, թուրքական բանակում մի քանի անգամ շատ գերմանացի սպաներ կային, քան կարծում էին Անտանտի դաշինքի երկրների հետախուզությունները:

³ Տե՛ս «Վեստենենկի օրագիրը», էջ 131-132:

օգոստոսի 11-ին ընդունելով Վեստենենկին՝ Թալեաթը սատանական ժպիտով նրան ասել էր, որ սկսված եվրոպական պատերազմի պատճառով Հայաստանի բարեփոխումները հնարավոր չէ կիրառել, և որ՝ հենց իրավիճակը թույլ տա, ապա, իբր, դրանք անմիջապես կկիրառվեն²: Միաժամանակ, կառավարությունը հետագա օրերին Թալեաթի ղրղմամբ ձգձգում էր վերատեսուչների աշխատավարձի լրիվ վճարումը՝ պատճառաբանելով բյուջեի պակասը: Թալեաթը նրանց խոստանում էր տալ հասանելիքի միայն կեսը՝ մտածելով, որ վրդովմունքի պահին նրանք կարող են ընդհանրապես հրաժարվել աշխատավարձից: Հենց դրան էլ նա սպասում էր: Այն կղիտվեր որպես պաշտոնից հրաժարում, հետևապես՝ Հայաստանի բարենորոգումների հունվարի 26-ի համաձայնագրի վերացում:

Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին 1914 թվականի օգոստոսի 18 (5) թվով հղած նամակով Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ը տազնապով գրել էր, որ Գերմանիայի կողմից գաղտնի քաջալերվող Բ. Դուռն արդեն, փաստորեն, չեղյալ է դարձրել հունվարի 26-ի համաձայնագիրը: Այդ պայմաններում, նշում էր նա, անհրաժեշտ է իրականացնել մի շարք հրատապ միջոցառումներ, «քանի դեռ Թուրքահայաստանը գտնվում է Թուրքիայի սահմանների մեջ»: Օգոստոսի 22 (9)-ին փոխարքան վարչապետ Գորեմիկինին հղում է նամակ՝ կցելով նաև Կաթողիկոսից ստացածը: Նա հաղորդում էր, որ «ամբողջ Հայ բնակչությունն ուղղակի փափագում է, որ պատերազմ լինի Թուրքիայի դեմ»: Նա գտնում էր, որ հայերի իղձերը, որոնք արտահայտված են Կաթողիկոսի նամակում, հանգում են հետևյալ երկու գլխավոր պահանջներին. 1) տվյալ պահի համար՝ Թուրքահայերի կյանքն ու գույքը պահպանելու նպատակով իրականացնել գլխավոր վերատեսուչների չուտափույթ ժամանումն իրենց պաշտոնավայրերը, 2) հետագայի համար՝ եվրոպական պատերազմի ավարտից հետո, բացառապես Ռուսաստանի վերահսկողությամբ և ընդունված ռուսական ծրագրով Թուրքիայում անցկացնել հայկական բարենորոգումներ: «Ինձ անհրաժեշտ է թվում, - եզրափակել էր փոխարքան, - համաստիացում անել [Կա-

¹ Տե՛ս «Վեստենենկի օրագիրը», էջ 136:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 136, 148:

[Թողիկոսին] այն մասին, որ եվրոպական պատերազմի ավարտից հետո Ռուսաստանը կիրականացնի Թուրքահայերին վերաբերող իր ծրագիրը, իսկ մինչ այդ թվում է խիստ ցանկալի՝ բավարարել գլխավոր վերատեսուչների մասին հայերի խնդրանքը»¹:

Ստանալով փոխարքայի նամակը՝ վարչապետ Գորեմիկինն այն մակագրում է Սերգեյ Սազոնովին՝ խնդրելով կարծիք ներկայացնել: Օգոստոսի 30 (17)–ին վարչապետին գրած պատասխան գաղտնի նամակով Սազոնովը նշում է. «Ներկա քաղաքական հանգամանքների և առաջիկայում Թուրքիայի հետ հարաբերությունները խզելու հնարավորության պայմաններում Փոքր Ասիայի հայկական վիլայեթներում բարենորոգումների անցկացումն այժմ թվում է միանգամայն տարաժամ և անիրագործելի»²: Նա գտնում էր, որ հուզմունքի և տազնապի մեջ գտնվող հայությունը պետք է «ավելի հանգամանորեն ծանոթացնել Թուրքիայի նկատմամբ [մեր] կառավարության քաղաքականությունը»: Նշելով այդ երկրի և Ռուսաստանի միջև գնալով ուժեղացող լարվածության փաստը՝ Սազոնովը միաժամանակ գտնում էր, որ դեռևս առկա է դիվանագիտական միջոցներով Թուրքիայի հետ ռազմական ընդհարումից խուսափելու հնարավորությունը, իսկ եթե այնուամենայնիվ, պատերազմ ծագի, ապա խիստ կարևոր է, որ այն հրահրվի Թուրքիայի կողմից, «այլ ոչ թե մեր այս կամ այն գործողությունների պատճառով»³:

Շատ չանցած՝ պատերազմի արյունալից ասպարեզն ավելի ընդարձակվեց. Թուրքիան ևս մտավ կռվի մեջ:

Գերմանական ծովակալ Սուչոնի հրամանի ներքո գտնվող գերմանա-թուրքական միացյալ նավատորմը 1914 թ. հոկտեմբերի 29–ին ուխտադրուժ հարձակում գործեց Ռուսաստանի սևծովյան նավահանգիստ-քաղաքների՝ Թեոդոսիայի, Սևաստոպոլի, Օդեսայի, Նովորոսիյսկի վրա և մեծ ավերներ պատճառեց: Նշված քաղաքների և ափամերձ ուրիշ բազմաթիվ բնակավայրերի ոմրահարումը շարունակվեց նաև հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 30–ին:

Հոկտեմբերի 20–ին (նոյեմբերի 2–ին) Ռուսաստանը ստիպ–

¹ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության...», էջ 367 (տողատակ):

² “Международные отношения в эпоху империализма (МОЗМИ). Документы из царского и временного правительства. 1878-1917 гг. ”, М.-Л., серия III, т. 6, стр. 183.

³ Նույն տեղում, էջ 184:

ված պատերազմ հայտարարեց նախահարձակ Թուրքիային: Բացվեց կռվկասյան ռազմաճակատը:

Թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ մի շարք պատճառներով.

1) Պատմական փորձը նրան թելադրում էր, որ Ռուսաստանը վաղ թե ուշ պիտի տիրանա նեղուցներին, և եթե ինքը այժմ չձեռնարկի կանխարգելիչ քայլեր, ապա Պետերբուրգի այդ ձգտումն իրականություն կդառնա: Նախօրյակին Թալեաթը Վեստենենկին ասել էր, որ մի օր Ռուսաստանը կհայտնվի Կ. Պոլսում, եթե ոչ այս պահին, ապա մի ուրիշ օր: «Երեկ ես խոսեցի ռումինացի մի նախկին պետական գործչի հետ. սա նույնպես կասկածներ հայտնեց, որ Ռուսաստանը մի օր կսրբի բոլոր փոքր պետություններն իր և Կ. Պոլսի արանքում: Ես, իրոք, գիտակցում եմ, որ դա ներկայումս կենսական հարց է մեզ համար»¹: 2) Կայսրության իշխանական վերնախավում մեծ գերակշռություն էր ստացել էնվերի գլխավորած գերմանոֆիլ հատվածը: 3) Երիտթուրքական կառավարությունը մտածում էր գերմանա-ավստրիական բլոկի հաղթական ընթացքի դեպքում հետ բերել Բալկանյան առաջին պատերազմի ժամանակ կորցրածը: 4) Օրախնդիր էր դարձել կայսրության ասիական տարածքների պահպանումը ռուսական հնարավոր ներխուժման վտանգից: Թուրքական իշխանություններն առաջին հերթին նկատի ունեին Հայաստանի վեց լայնածավալ վիլայեթների հետագա պահպանումը իրենց տիրապետության տակ: Հայկական հարցի բարձրացման շնորհիվ 1914 թ. հունվարի 16-ին կնքված ռուս-թուրքական համաձայնագիրը թուրքերը դիտում էին որպես կայսրությունից Հայաստանի վիլայեթների օտարման սկիզբ, դրանց ընդգրկում Ռուսաստանի կազմի մեջ կամ նույնիսկ հայկական առանձին ազգային պետության ստեղծում: Ուստի ամենայն համոզվածությամբ կարելի է հաստատել, որ պատերազմի մեջ Թուրքիայի մտնելու գլխավոր պատճառներից մեկը (եթե ոչ ամենագլխավորը) կայսրությունից Հայաստանի անջատման վտանգի կանխումն էր: 5) Երկրի թուրք բնակչության հասարակական բոլոր շերտերը, պետական կառույցները, գտնվելով համաթուրքականության գաղափարների ուժգին ազդեցության տակ, երազում էին Կովկասը զավթելուց և

¹ «Վեստենենկի օրագիրը», էջ 136:

Ռուսաստանի պարտությունից հետո նրա տարածքի թուրքալեզու ժողովուրդներից կազմել լայնածավալ ու հզոր կայսրություն՝ անատոլիական թուրքերի գլխավորությամբ:

Թուրքիայի մտնելը ընդհանուր պատերազմի մեջ առաջ չբերեց սպասված խանդավառությունը թուրք լայն զանգվածների մեջ, ընդհակառակը՝ մտատանջության մատնեց ժողովրդին, մանավանդ՝ զինակոչային տարիք ունեցողներին: Ահա թե ինչու կառավարության հրամանով թուրք վարձկան մամուլը հակառուսական վայնասուն բարձրացրեց: Միաժամանակ, Կ. Պոլսում և մյուս մեծ քաղաքներում կազմակերպվում էին բազմահազարանոց թափուրներ ու հանրահավաքներ, որոնց պարտադիր մասնակից էին դառնում թուրք բոլոր արհեստավորները, լերլեբիջիները^{*}, բեռնակիրներն ու կառապանները, հացթուխներն ու մսավաճառները և այլք, որոնք դժուր-գուռնաների աղմուկի տակ չըջում էին թաղերով և «գյաուրների» հասցեին նվաստացուցիչ կոչեր էին հնչեցնում: Մայրաքաղաքի ռուսական դեսպանության և նահանգային կենտրոնների ռուսական հյուպատոսությունների առջև խմբվում էր ամբոխը և վայրենի հիշոցներով այպանում ռուսներին, ռուսական կառավարությանն ու դիվանագետներին:

Բոլոր հայերին հուզում էր այն հարցը, թե թուրքերն ինչպես իրենց կպահեն քրիստոնյաների հանդեպ, եթե այլևս պատասխանատու չեն մեծ տերություններին: Նրանց համար չուտով ամեն ինչ պարզվեց. իշխանությունները սկսել էին ոստիկանությունն ու ժանդարմերիան համալրել նույնիսկ բանտերից արձակված արյունարբու հանցագործներով: Դժվար չէր ենթադրել, թե ինչ կարող էր լինել երկրում՝

«Դրությունը միանգամից փոխվեց, - գրում էր Լեոն: - Յուսահատական աղաղակներ էին բարձրանում Ասիական Թուրքիայի բոլոր հայաբնակ վայրերից: Սարսափելին կառավարական ճնշումները չէին, որոնք գործադրում էին ղենքի կոչուող բանակի պետքերը հոգալու համար: Սարսափելին այն էր, որ հայերին նայում էին ինչպէս թշնամիների, դաւաճանների, որոնք պատրաստ են մատնել երկիրը դրսի թշնամիներին: Եթէ թերթէք այդ ժամանակւայ «Մշակ» եւ «Հորիզոն» լրագրերը, դուք կը տես-

* Բոված սիսեռ վաճառողներ:

նէք թիւրքաց Հայաստանի բոլոր անկիւններից ստացւած տեղեկութիւնները, որոնք միաբերան նկարագրում են թէ ինչ զարհուրելի գրգռում է ծաւալում Հայերի դէմ. ամէն տեղ մի նշանաբան է – կոտորել Հայերին: Ամէն ինչ պատրաստ էր մի ընդհանուր կոտորածի համար, մնում էր միայն հրամանը արձակել»²:

Դա հետագա ամեն բարբարոսության սկիզբն էր:

Հանրահայտ է, որ մեծամեծ շարժումներն առաջ են բերում մեծամեծ հեղաշրջումներ ու կատակլիզմներ: Սանձազերծած պատերազմը քարուքանդ արեց ազատության մասին հայության բոլոր ակնկալիքներն ու երազները: Բարօր ապագայի նկատմամբ նրա հույսերի ակնթարթն արագորեն մոտենում էր ավարտին: Այն, ինչ Հայաստանի բարենորոգումների ուղղությամբ դիմանազիտական ասպարեզում մեծ ջանքերի զնով ձեռք էր բերվել, չուտով չքանալու էր ինչպես օգոստոսյան երազ:

1914 թ. դեկտեմբերի 3 (16)–ի սուլթանական իրադեով լուծարվեց ընդհանուր վերատեսչի պաշտոնը, որի հիման վրա աշխատանքից արձակվեցին Հոֆն ու Վեստենենկը, իսկ 1915 թ. հունվարի 16–ին Բ. Դուռը ուժը կորցրած համարեց նրանց հետ կնքած պայմանագրերը: Դրանով իսկ ուժը կորցրեց նաև հունվարի 26–ի համաձայնագիրը¹:

Ծատերն էին համոզված, որ այլևս Հայաստանի մոտալուտ ապագան բոլորովին այլ է լինելու, որ հասել էր պէս, երբ նա պիտի ազատագրվի կամ անհետանա վերջնականապես:

* * *

1905–1914 թթ. ժամանակահատվածն անչափ հարուստ է պատմական խոշոր իրադարձություններով: Մեկ տասնամյակից էլ քիչ ժամանակահատված ընդգրկող այդ տարիների տեղի ունեցավ երեք մեծ հեղափոխություն՝ ռուսական (1905–1907 թթ.), երիտթուրքական (1908–1909 թթ.), պարսկական (1905–1912 թթ.), որոնց ավերիչ ալիքը տարածվեց նաև մեծ ու փոքր երկրների ու ազգերի վրա: Դրանց գուգահեռ ընթանում էին Խտալա–թուրքական (1905–1912 թթ.) և Բալկանյան (1912–

¹ Տե՛ս Երվանդ Օտյան, Անիծյալ տարիներ: 1914–1919 (անձնական յիշատակներ), Թեհրան: 2010, էջ 29–30:

² Լեո, Թիւրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, Հատոր Բ, Փարիզ, 1935, էջ 75–76:

1913 թթ.) պատերազմները, որոնք նույնպես իրենց անջնջելի հետքեւանքները ունեցան տարածաշրջանի ժողովուրդների կյանքի հետագա ընթացքի վրա:

Աշխարհաքաղաքական այս նշանակալից իրադարձութիւնները, ինչպես դարեր շարունակ, այս անգամ էլ չըջանցեցին երեք հատվածների բաժանված բազմաշարժար հայ ժողովրդին՝ ուսահայութեանը, թուրքահայութեանը, պարսկահայութեանը: Իր կամքից անկախ՝ նա հայտնվեց խիստ անբարենպաստ պայմաններում՝ կրելով մարդկային ու նյութական անդառնալի կորուստներ:

Այսպես, Ռուսական հեղափոխութեանը ուղեկցեցին հայ-թաթարական ընդհարումներն ու ստոլոպինյան բռնութիւնները Անդրկովկասում, թուրքական հեղափոխութեան առաջին խոշոր հետեւանքը հայերի զանգվածային ջարդերն էին Կիլիկիայում, իսկ պարսկական հեղափոխութեան պատճառով այդ երկրում ծայր առան կոտորածներ, ավերածութիւններ ու թալան: 1912 թ. սեպտեմբերին սկիզբ առած Բալկանյան պատերազմը առիթ դարձավ եվրոպական տերութիւնների առջև կրկին բարձրացնելու ավելի քան երեք տասնամյակ շարչրկված Հայկական հարց, և դա կարծես թէ հաջողվում էր:

Մեծ տերութիւնները, հատկապես Ռուսաստանը, 1912-1914 թթ. մեծ ջանքեր գործադրեցին թուրքահայաստանի յոթ նահանգներում բարենորոգումներ կատարելու և թուրքահայութեանը թուրք-քրդական վայրենի հալածանքներից պաշտպանելու համար: Սկիզբ առած բարի գործն անսպասելի բռնկված համաշխարհային պատերազմի պատճառով հակառակ արդունքը տվեց: Հայ ժողովրդի բարեկամների անկեղծ ճիգերը, Ռուսական դիվանագիտութեան ավելի քան մեկուկես տարի տեւած հայապաշտպան հետեւողական ջանքերը ցանկալի շարունակութիւն չունեցան: Երիտթուրքական կառավարութիւնը, օգտվելով հարմար պահից, որոշեց օրակարգից ընդմիջտ ջնջել Հայկական հարցը՝ կատարելով մարդկային պատմութեան մեջ եզակի հանցագործութիւններից մեկը: Հայոց ոստանում ծայր առավ բարբարոսական անգուսպ խրախճանք:

Թուրքն ու քուրդը տեր դարձան հայ ժողովրդի հայրենիքին:

¹ Տե՛ս Հ. Աճառեան, Տաճկահայոց հարցի պատմութիւնը (սկզբից մինչև 1915 թ.), էջ 78:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ
V գրքի

**ՕՍՄԱՆՑԱՆ ԿԱՑՍՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ
1906-1907 ԵՎ 1911-1912 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

1906 - 1907 թթ.

1. Ստամբուլ իր արվարձաններով (Բեյքոզ, Շիլի, Գերգե, Քյուչուկ, Հեքնեջե, Քարթալ)
2. Այդընի (Իզմիրի) վիլայեթ – 5 սանջակ (Այդըն կամ Իզմիր, Մանիսա, Այդըն-Գյուզելհասար, Մենթեշե կամ Մուղլա, Դենիզլի)
3. Անկարայի վիլայեթ – 5 սանջակ (Անիսար, Յոզղաթ, Կեսարիա-Կայսերի, Փըրչենիր, Հորում)
4. Ադանայի վիլայեթ – 5 սանջակ (Ադանա, Մերսին, Ջերելբե-րեքեթ-Փայաս, Կուլան-Սիս, Իչել)
5. Էրզրումի վիլայեթ – 4 սանջակ (Էրզրում, Երզնկա, Բայազետ, Ունուս)
6. Բիթլիսի վիլայեթ – 4 սանջակ (Բիթլիս, Մուշ, Գենջ, Սղերդ)
7. Ջնդայիր-ի բաշր-ի Սևֆիդի վիլայեթ (Էգեյան ծովի կղզի-ները) – 4 սանջակ (Ջնդայիր-ի բաշր-ի Սևֆիդ, Միդիլի-Լեսրոս, Սաքըզ-Քիոս, Լիմնի)
8. Հյուզավենդինգի (Բուրսայի) վիլայեթ – 5 սանջակ (Հյու-զավենդինգյար-Բուրսա, Էրթօղրուլ-Բիլեչիկ, Քյուլթաշիս, Աֆյոն-Կարաչիսար, Քարենսի-Բալըքեսիր)
9. Դիարբեքիրի վիլայեթ – 3 սանջակ (Դիարբեքիր, Մարդին, Արդանամադեն)
10. Սվադի (Սերաստիայի) վիլայեթ – 4 սանջակ (Սվադ, Ամա-սիա, Շապին-Կարաչիսար կամ Գարաչիսար Շարքի, Թոլսաթ-Եվդոկիա)

11. *Տրապիզոնի վիլայեթ – 4 սանջակ (Տրապիզոն, Ջահիկ-Սամսուն, Լազստան-Րիզե, Գյումուշխան)*
12. *Կոնիայի վիլայեթ – 5 սանջակ (Կոնիա, Նիդդե, Բուրդուր, Իսփարթա, Անթալիա)*
13. *Կաստամունքի վիլայեթ – 4 սանջակ (Կաստամունի, Բոլու, Չանդրի, Սինոպ)*
14. *Մամուրեթ-ուլ-Ազիզի (Նարբերդի) վիլայեթ – 3 սանջակ (Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ, Մալաթիա, Դերսիմ)*
15. *Բևյուրեթի վիլայեթ – 5 սանջակ (Բևյուրեթ, Աքքա, Թրաբ-լուսչամ-Տրիպոլի, Լազգիյե, Նաբլուս)*
16. *Բաղդադի վիլայեթ – 3 սանջակ (Բաղդադ, Դիվանիե, Քերբելա)*
17. *Բասրայի վիլայեթ – 4 սանջակ (Բասրա, Ամարա, Մյուն-թեֆեք, Նաջդ)*
18. *Հալեպի վիլայեթ – 3 սանջակ (Հալեպ, Մարաշ, Ուրֆա)*
19. *Սիրիայի (Սուրիայի) վիլայեթ – 4 սանջակ (Սիրիա-Դամասկոս, Համա, Քերք, Հավրան)*
20. *Թրաբլուսզարբի (Լիբիայի) վիլայեթ – 5 սանջակ (Թրաբլուսզարբի-Տրիպոլի, Հոմս-Հումուս, Ջերելիզարբի, Ֆիզան, Բենգազի)*
21. *Մոսուլի վիլայեթ – 3 սանջակ (Մոսուլ, Քիրքուք, Սուլեյմանիա)*
22. *Վանի վիլայեթ – 2 սանջակ (Վան, Հաքյարի)*
23. *Շկոդրայի վիլայեթ – 2 սանջակ (Շկոդրա-Իչկոդրա, Դրաչ-Դուրբես)*
24. *Սալոնիկի (Սելանիքի) վիլայեթ – 3 սանջակ (Սալոնիկ-Սելանիք, Սերես, Դրամա)*
25. *Էդիրնեի (Ադրիանուպոլսի) վիլայեթ – 6 սանջակ (Էդիրնե-Ադրիանուպոլիս, Գյումուշխնա, Քրքքիլիսա, Դեղնաղաջ-Ալեքսանդրապոլիս, Թեքիր-Դադ-Ռոդոսթո, Գելիբոլու)*
26. *Կոստովյի (Կոսովայի) վիլայեթ – 5 սանջակ (Կոսովո-Պեչ, Պրիշտինա, Իփեկ, Սենիջե, Պրեզրին-Պրիզրեն)*

1. Ստամբուլ (Եվրոպական և ասիական արվարձաններով, ինչպես նաև Մարմարայի կղզիներով)
2. Էդիրնեի վիլայեթ – 4 սանջակ, 24 կազա
3. Էրզրումի վիլայեթ – 3 սանջակ, 20 կազա
4. Ադանայի վիլայեթ – 4 սանջակ, 15 կազա
5. Անկարայի վիլայեթ – 4 սանջակ, 21 կազա
6. Այդընի (Իզմիրի) վիլայեթ – 4 սանջակ, 36 կազա
7. Բիթլիսի վիլայեթ – 4 սանջակ, 17 կազա
8. Բևրութի վիլայեթ – 5 սանջակ, 20 կազա
9. Հալեպի վիլայեթ – 3 սանջակ, 14 կազա
10. Հյուզավենդինգի (Բուրսայի) վիլայեթ – 2 սանջակ, 11 կազա
11. Դիարբեքիրի վիլայեթ – 4 սանջակ, 15 կազա
12. Սիրիայի վիլայեթ – 4 սանջակ, 24 կազա
13. Սվադի (Սևրաստիայի) վիլայեթ – 4 սանջակ, 26 կազա
14. Տրապիզոնի վիլայեթ – 3 սանջակ, 17 կազա
15. Կաստամունիի վիլայեթ – 3 սանջակ, 14 կազա
16. Կոնիայի վիլայեթ – 3 սանջակ, 19 կազա
17. Մամուրեթ-ուլ-Ազիզի (Նարբերդի) վիլայեթ – 3 սանջակ, 24 կազա
18. Վանի վիլայեթ – 2 սանջակ, 11 կազա

Անկախ սանջակները (թրք. *mustakil sancak*)

1. Էսկիշեիր – 3 կազա
2. Անթալիա – 8 կազա
3. Ուրֆա – 5 կազա
4. Իչել – 4 կազա
5. Իզմիթ (Նիկոմեդիա) – 7 կազա
6. Բուլու – 9 կազա
7. Ջանիկ (Սամսուն) – 6 կազա

8. Զաթալջա - 3 կազա
9. Զոր (Դեյլ-էզ-Զոր) - 3 կազա
10. Քուդս-ի Շերիֆ (Երուսաղեմ) - 4 կազա
11. Աֆյոն-Կարաչիսար (Կարաչիսարի ՍաՀիր) - 6 կազա
12. Կարեսի (Բալըքեսիր) - 9 կազա
13. Կալե-ի Սուլթանիե (Զանաքկալե) - 6 կազա
14. Կայսերի (Կեսարիա) - 4 կազա
15. Քյութահիա - 4 կազա
16. Մարաշ - 5 կազա
17. Մենթեշ (Մուղլա) - 6 կազա
18. Նիդղե (Նիգիդա) - 7 կազա

Հետևյալ վիլայեթները դուրս են մնացել 1911-12 թթ. վիճակագրությունից.

1. Բադդայի վիլայեթ - 3 սանջակ
2. Բասրայի վիլայեթ - 4 սանջակ
3. Մոսուլի վիլայեթ - 3 սանջակ

Օսմանյան կայսրությանն են ենթարկվել նաև Արաբական թերակղզու որոշ երկրամասեր՝ Հիջազ, Եմեն և այլն:

Աղբ. *Ottoman Population. 1830 – 1914. Demographic and social characteristics*, by Ketal H. Karpat, Wisconsin, 1985, pp. 170-188:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ
ԱՌԱՋԱՐԿՎԱԾ ՆԱԽԱԳԾԵՐ**

**Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ԿԱԶՄԱԾ ՆԱԽԱԳԻԾԸ՝
«ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐԵԻԵԼԵԱՆ ԱՆԱՏՕԼԻԻ
ՀԱՅԱԲՆԱԿ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆ»**

Հայկական շրջանը կընդգրկվի Արևելյան Անատոլիի վեց վիլայեթները.

1. Էրզրում	4. Տիգրանակերտ
2. Վան	5. Խարբերդ
3. Պիթլիս	6. Սերաստիա

Ի բաց առևալ եզերային այն գաւառները, որոնք Հայաբնակ չեն:
Ծանօթ. – Հէքեարի՝ Վանի նահանգէն, Սղերտէն Հարաւ՝ Բաղէչէն, Բըշլըրեկէն Հարաւ՝ Տիգրանակերտէն, Մալաթիայէն Հարաւ՝ Խարբերդէն, Սերաստիայէն և Շապին-Գարահիսարէն Հիւսիս-արևմտեան տարածութեան ամբողջ մասերը:

Յիշեալ շրջանին մէջ անհրաժեշտ է կիրարկել բարեկարգութեան հետեւեալ գլխաւոր հիմերը.

1. Ընդհանուր կառավարիչ. եւրոպացի, ընտրուած եւրոպական պետութիւններէ և վաւերացուած Վեհ. Սուլթանին կողմէ:
2. Ընդհանուր կառավարիչը շրջանին գործադիր իշխանութեան պետն է. ինքն է, որ կընտրէ և կ'հրաժարեցնէ վարչական, երևմտական և դատական պաշտօնէութեանց պետերը:
3. Շրջանը պիտի ունենայ հետեւեալ վարչական բաժանումները.

- ա. գավառ (մեթիսարըֆ)
- բ. գաւառակ (գայմագամ)
- գ. գիւղախումբ (միւտիր)

Վարչական բաժանումներու ձևոնարկուած միջոցէն պէտք է հիմն ունենալ ժողովուրդներու ազգագրական և տեղագրական առանձնայատուկ պայմանները:

- 4. Երջանը պիտի ունենայ չրջանային կեդրոնական ժողով մը՝ ընտրուած և բաղկացած քրիստոնեաներէ և մահմետականներէ հաւասար թիւով: Անոր պաշտօնն է,

ա. մշակել վարչական, դատական, ելեմտական և այլ օրինագծեր՝ տեղական առանձնայատուկ պայմաններու պահանջած հիմներուն վրայ.

բ. կազմել չրջանի բիւջէն, և,

գ. կատարել բաշխումը և գանձումը տուրքերու:

- 5. Ընդհանուր կառավարիչը իր նախագահութեան տակ կու-նենայ վարչական ժողով մը, կազմուած՝ չրջանային կեդրոնի վարչական այլևայլ ճիւղերու պետերէն, որոնք եթէ եւրոպացի են, անոնց խորհրդականները տեղացի պիտի ըլլան և. փոխադարձաբար: խորհրդականները նաև, իբրև անդամ, պիտի մասնակցին վարչական ժողովներուն:

- 6. Կառավարարական բոլոր պաշտօնեաներու նշանակման մէջ, պիտի կիրարկուի հաւասարութեան սկզբունքը՝ քրիստոնեաներու և մահմետականներու վերաբերմամբ:

- 7. Տեղական միւլիս, ոստիկանութեան և ժանտարմըրի – կազմուած քրիստոնեաներէ և մահմետականներէ հաւասար թիւով ժամանակի մը համար եւրոպացի սպաներու հրամանատարութեան տակ:

- 8. Դատարաններու հիմնական վերակազմութիւն: Մշտական քաղաքացիական, պատժական, առևտրական, կալուածային և դատավարական օրէնքներու՝ համաձայն տեղական պայմաններու և եւրոպական նորագոյն օրէնքներու ոգիին: Հաշտարար դատարաններ բաւարար քանակութեամբ:

Շէրիի դատարանները պիտի զբաղին միմիայն մահմետա-

կաններու զուտ կրօնական խնդիրներով:

9. Հողային հարցին կարգաւորումը: Հայերէն բռնագրաւուած հողերն ու անշարժ կայքերը վերադարձնել նախկին տէրերուն՝ վարչական եղանակով:

Ծանօթ. – Մահմետական մուհաճիրներ չզետեղել հայկական շրջաններու մէջ:

10. Պարտադիր և ձրի նախնական կրթութիւն: Կրթական գործին ղեկավարութիւնը թողուլ իւրաքանչիւր ազգի՝ իրեն, իբրեւ ներքին խնդիր:
11. Ընդունել հայերէն լեզուի գործածութիւնը վարչական և դատական բոլոր հիմնարկութեանց մէջ՝ հայերու համար: Հրատարակել բոլոր օրէնքները նաեւ տեղական լեզուներով:
12. Բարեկարգական այս հիմնրուն գլխաւոր սկզբունքներու համաձայն, ապահովել և բարելաւել վերոյիշեալ շրջանէն դուրս գտնուող հայերուն և, յատկապէս Կիլիկիոյ հայութեան վիճակը:

Բարեկարգութեան սոյն հիմնական տրամադրութիւններու իրականացումը հաւանաբար յանձն կառնեն եւրոպական մեծ պետութիւնները, գործադրութիւնը յանձնելով իրենց մէջէն յարմարագոյն պետութեան մը:

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 51

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱԳԾԻՑ
ՔԱՂՎԱԾ ԱՅՆ ՀՈԳՎԱԾՆԵՐԸ, ՈՐՈՆՔ ՈՒՆԵՆԱԼՈՒ ԷԻՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՄԻՆՁԵՎ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԱՌԼԱՄԵՆՏԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ**

Յօդ. 1. – Պաշտօնեաների յարաբերությունները որոշող օրէնքները, վարչական, ֆինանսական, իրաւարանական, պատերազմական և համայն պետութեան մէջ գործող Շէրիի օրէնքները մնում են իրենց ոյժի մէջ նաև յիշալ չորս վիլայէթներում:

Յօդ. 2. – Յիշեալ վիլայէթներում նշանակում են առանձին Յանձնաժողով և Ընդհանուր Վերատեսուչ:

Յօդ. 3. – Յանձնաժողովը բաղկացած է երեք մահմեդականներից, երկու հայերից և մէկ քաղղէացուց: Յանձնաժողովի անդամները ընտրուում են անհրաժեշտ յատկութիւն և ընդունակութիւն ունեցող վստահելի անհատներից: Յանձնաժողովում նախագահում է Ընդհանուր Վերատեսչի Նորհրդականը:

Յօդ. 4. – Նորհրդականը լինելու է եւրոպացի՝ ծանօթ տեղական սովորութիւնների ու վարչական գործերի հետ և անհրաժեշտ ընդունակութիւնների տէր: Նա մտնում է Օսմանեան Կայսրութեան ծառայութեան մէջ:

Յօդ. 5. – Ընդհանուր Վերատեսչին նշանակում է Կայսերական կառավարութիւնը վեց տարուայ ժամանակամիջոցով: Նրա պաշտօնը անփոփոխ է, բացառութեամբ այն դէպքերի, որոնք առաջ են բերում պատասխանատուութիւն:

Յօդ. 6. – Յանձնաժողովի անդամները արձակուում են պաշտօններից միմիայն իրենց հակաօրինական գործողութիւնների համար, երբ այդ առթիւ կայացել է նախագահի և Յանձնաժողովի անդամների մեծամասնութեան վճիռը:

Յօդ. 7. – Ընդհանուր Վերատեսուչների բոլոր գործողութիւնները կատարում են համաձայն Յանձնաժողովի վճիռների: Ընդհա-

նուր Վերատեսուչը լիազորուած է գործադրելու Յանձնաժողովի վճիռները և այդ առթիւ անհրաժեշտ հրահանգներ տալու վալիներին:

Յօդ. 8. – Ընդհանուր Վերատեսուչը լիազորուած է փոխելու վիլայէթի բոլոր պաշտօնականներին, բացառութեամբ կրօնական (Շարիաթի) հաստատութեան պաշտօնականների, որոնց առթիւ նա դիմում է Շէյխ-ուլ Իսլամաթին և Բարձրագոյն Իրադէով նշանակուած անձանց, որոնց առթիւ նա դիմում է, համաձայն Յանձնաժողովի վճռի, ներքին գործոց նախարարութեան:

Յօդ. 9. – Ընդհանուր Վերատեսուչները և Յանձնաժողովը կատարում են վերահսկողական ճանապարհորդութիւններ:

Յօդ. 10. – Վերատեսուչը անձամբ, նոյնպէս և Յանձնաժողովի իւրաքանչիւր անդամը կարող են անհրաժեշտ դէպքում, համաձայն Յանձնաժողովի վճռի, կատարել վերահսկողական ճանապարհորդութիւններ:

Յօդ. 11. – Յանձնաժողովի իրաւասութեան առարկաներն են.

Հողային վէճերի վերացումն հայերի և քրդերի մէջ, համաձայն արդարադատութեան:

Ոռովութիւնների վերացումն երկու տարրերի մէջ և լիակատար ներդաշնակութեան սահմանումն նրանց մէջ:

Ապահովացումն իրաւակարգի, լիակատար հաւասարութեան հաստատումն, ժանդարմերիայի բարեփոխումն, ուղիների և ճանապարհների կառուցումն, գիւղատնտեսութեան և արուեստի բարելաւումն, երկրի բնական հարստութիւնների չահաւէտման միջոցների ձեռնարկումն և այլն:

Յօդ. 12. – Վալին, պատերազմական կօմանդանտը, ոստիկանութիւնը և ժանդարմերիան պէտք է կատարեն Ընդհանուր Վերատեսչի հրամանները:

Յօդ. 14. – Մեարիֆ և մենաֆ լրացուցիչ հարկերը, ինչպէս նաև վիլայէթի եկամուտները, յատկացում են ժողովրդական լուսաւորութեան, հասարակական աշխատանքների և վիլայէթի գիւղատնտեսութեան պիտոյքներին, համաձայն առանձին բիւդժետի:

Յօդ. 16. – Երբ այս վիլայէթներում իրաւակարգը հաւասար աստիճանի վրայ կգտնուի միւսների հետ համեմատած, այն համե-

մատած, այն ժամանակ ընդհանուր վարչական օրէնքների ոյժը տարածուելու է և այս չորս վիլայէթներում:

Յօդ. 17. – Վերատեսուչը և Յանձնաժողովի անդամները նշանակուծ են 5 տարով: Նրանց նշանակուծը կարող է վերանորոգուել սոյն ժամանակամիջոցը անցնելուց յետոյ: Ընդհանուր Վերատեսչի ռոճիկն է 20.000 պիաստր, յանձնաժողովի անդամներինը – 10.000 և խորհրդականի ... (բաց է թողուած):

«Բարենորոգուծները Հայաստանում», էջ 1

**4. ՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊՈՒՆ ԳԻՐՍԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ
ԱՐՏԳՈՐԾԵԱՆԱՐԱՐ ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՎԻԼԱՅԵԹՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ Բ. ԴՌԱՆ ԿՈՂՄԻՑ
ՄԻ ԾՐԱԳԻՐ ՆԵՐԿԱՅԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

**Կ. Պոլիս, 17 դեկտեմբերի 1912 թ.
(Մտերմական նամակ)**

Հայկական հարցը շարունակում է սաստիկ զբաղել Թուրքիային: Ինչպէս եւ արդէն պատիւ ունեցայ յայտնելու Ձերդ Բարձր Գերագանցութեան սոյն 15 դեկտեմբերի հեռագրով, կառավարութիւնը թեթեակի կերպով մշակեց Հայկական վիլայէթների համար մի ծրագիր և ներկայացրեց նրան մի առանձին յանձնաժողովի քննութեան նախագահութեամբ Մեծ Վէզիրի և կազմուած Արտաքին գործոց, ժողովրդական լուսաւորութեան, Ֆինանսների և Ներքին գործոց նախարարներից:

Կառավարութեան օրինագծի բնագիրը Պատրիարքարանին չի հաղորդուած: Ներքին գործոց նախարարը միմիայն ընդհանուր կերպով ծանօթացրեց նրա բովանդակութեան հետ խառն խորհրդի երկու անդամներին: Միւս օր (դեկտեմբեր 8-ին) յանձնաժողովում հրաւիրուած էին մի քանի Հայ գործիչներ, որոնք Պատրիարքարանում ոչ մի պաշտօնական դիրք չունեն:

Կառավարութեան օրինագիծը, որի համառօտ տեսութիւնը կցւում է այստեղ, յանձնաժողովում յայտնի է իր թերութեամբ ու դրութիւնների անլիակատարութեամբ և պիտի համարուի յետմնաց, համեմատելով նրան 1895 թ. հոկտեմբեր 20-ի Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի նախաձեռնութեամբ մշակուած օրէնքի հետ: Օրինագիծը սահմանում է, ինչպէս նաեւ 1895 թ. օրէնքը, Հայկական վիլայէթների համար Ընդհանուր վերատեսչի պաշտօնը, ենթարկելով վալիներին սրան: Բայց եթէ 1895 թ. օրէնքի 32-րդ յօդուածը Բ. Դոանը կից հիմնում է մշտական վերահսկողութեան յանձնաժողով և ճանաչում է ղեկավարների խիստ կարեւոր իրաւուն-

քը՝ պահպանել յարաբերութիւն այս Հիմնարկութեան հետ, ներկայ օրինագիծը այդպիսի վերահսկիչ յանձնաժողովի մասին լռում է: Դրա փոխարէն նա հաստատում է Ընդհանուր Վերատեսչին կից մի առանձին յանձնաժողով, բաղկացած 3 մահմեդականներից և երեք քրիստոնեաներից. նախագահում է այդ յանձնաժողովում Ընդհանուր Վերատեսչի խորհրդականը, որը եւրոպացի է և գտնւում է տաճկական ծառայութեան մէջ: Նոր օրէնքը նոյնպէս լռում է քրիստոնեաների վարչութեան և ինքնավարութեան մէջ մասնակցութիւն ունենալու մասին, որը առանձնապէս շեշտում է 1895 թի օրէնքը: Միւս հարցերի մասին խօսւում է միմիայն ամենաընդհանուր գծերով: Վերջապէս ծրագիրը տարածում է բարենորոգումները ոչ թէ բոլոր հայկական վիլայէթների վրայ, այլ միմիայն չորսի (Սիվասը և էրզրումը դուրս են ձգուած):

Յանձնաժողով հրաւիրուած հայերը պարզեցին կառավարութեան օրինագծի լիակատար սնանկութիւնը: Նրանք մատնացոյց արին, որ անհրաժեշտ է տարածել բարենորոգումները բոլոր վեց վիլայէթների վրայ, ցանկալի է հրաւիրել եւրոպացիներ դատավարական վերատեսուչների, ոստիկանութեան և ժանդարմերիայի սպաների պաշտօնների համար, դատավարութեան ժամանակ հաւասարացնել հայ լեզուի գործածումը տաճկականի հետ: Հայերը առաջարկեցին Դուան՝ բարենորոգումների մշակման հարցում ղեկաւարուել 1895 թ. օրէնքով, Միւրցշտէզեան ծրագրով և 1880 թ. վիլայէթների օրէնքով: Ընդամին նրանք յայտնեցին, որ անհրաժեշտ է ցրել հայերի անվստահութիւնը դէպի տաճկական խոստումները: Ի վերջոյ հայերը աւելացրել են, որ իրենց պարտականութիւնը յանձնաժողովում վերջացրած են համարում և խորհուրդ են տալիս Դուան դիմել Պատրիարքարանին:

Համաձայն իմ ստացած տեղեկութիւնների այս վերջին ղեկուցումը նրանք արել են Պատրիարքարանի ազդեցութեամբ, որը խորապէս վիրաւորուած է՝ թէ ինչու Դուռը դիմում է ոչ լիազօրուած անհատներին:

Յանձնաժողովի վերջին նիստից մի քանի օր անց, ուր մասնակցում էին նաև հայերը, տեղական մամուլում տպուեցին յօդուածներ, որ կառավարութեան օրինագիծը փոփոխուելու է հայերին ցանկալի իմաստով: Կառավարութիւնը, իբր թէ համաձայնուեց վեց վիլայէթներից կազմել երկու վերատեսչութիւն, որոնցից իւրաքանչիւրը

ունենալու է իր Ընդհանուր Վերատեսուչը: Սրանց կից կազմում է մի յանձնաժողով, բաղկացած երկու հայերից, երկու տաճիկներից և երկու եւրոպացիներից: Ցանձնաժողովներում նախագահում են Ընդհանուր Վերատեսուչների խորհրդականները - եւրոպացիք:

Տաճկական կառավարութեան այս ակնյայտնի նպատակը՝ փոխարինել բարենորոգումների եւրոպական կօնտրօլը տաճկական ծառայութեան մէջ հրաւիրուած եւրոպացիներով, բոլորովին չի բաւարարում, համաձայն իմ տեղեկութիւնների, Պատրիարքարանին և նրա մերձակայ չրջաններին: Հայերի առաջին և ամենանշանաւոր պահանջն է ստանալ այս կամ այն ձեով ռուսական կամ միջազգային ապահովացում յիշեալ վայրերի համար, իսկ այն հարցը, թէ ի՞նչ բնոյթ և բովանդակութիւն են ունենալու ապահովուած բարենորոգումները երկրորդական նշանակութիւն ունի նրանց համար: Ապահովութեան ամենաէական միջոցը համարում է ռուսական գրաւումը: Այս ցանկութեան իրագործման անհնարաւորութեան դէպքում ծրագրում է վեց վիլայէթների համար Վեհագոյն գործավարի պաշտօնը նշանակմամբ Սուլթանի և համաձայնութեամբ մեծ պետութիւնների: Այդ Վեհագոյն գործավարը լինելու է անպատճառ օտարերկրացի:

Հայոց Պատրիարքարանի Ոսոն Ոորհուրդը երկէ քննում էր այն հարցը, թէ ի՞նչպէս վերաբերուել դէպի Դուան բանացի զեկուցումը բարենորոգումների առթիւ: Ոորհուրդը վճռեց ուղարկել Դուան՝ հետեւեալ թաքրիրը. Պատրիարքարանը գտնում է, որովհետեւ Դուոր բարենորոգումների ծրագիրը յայտնեց ոչ թէ իրեն, այլ մասնաւոր անհատներին, ուստի, Պատրիարքարանը հնարաւորութիւն չունի արտայայտուելու նրա բովանդակութեան մասին: Պատրիարքարանի համար նմանապէս մնում է անյայտ, թէ ի՞նչ ձեով է մտադիր Դուոր ապահովել նրանց գործադրումը: Վերջին նախադասութեամբ Պատրիարքարանը մատնանշում է եւրոպական կօնտրօլի անհրաժեշտութեան վրայ: Թաքրիրը ուղարկուած է Դուանը 15 դեկտեմբերի: Եթէ կառավարութիւնը օրինագծի բնագիրը հաղորդի Պատրիարքարանին, վերջինս չի հրաժարուի իր կարծիքը յայտնելուց:

(Ստորագր.) Գիրս

«Բարենորոգումները Հայաստանում», Լջ 12-13

**Կ. ՊՈԼՍԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԴՐԱԳՈՄԱՆ
ԱՆԴՐԵ ՄԱՆԴԵԼՇՏԱՄԻ ԿԱԶՄԱԾ ՆԱԽԱԳԾԻ ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ
ՏԱՐԲԵՐԱԿԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՐԶԻ ԱՊԱԳԱ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ.
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԴՐՈՒՑԹՆԵՐ**

I

Հայկական մարզը կազմավորվելու է թուրքական հետևյալ մարզերից, որոնք կմնան թուրքիայում Ռուսաստանի, թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև ապագա խաղաղարար պայմանագրով նոր սահմաններ որոշելուց հետո.

1. Էրզրումի վիլայեթի՝ թուրքիայում մնացող մասից,
2. Վանի վիլայեթի՝ թուրքիայում մնացող մասից,
3. Տրապիզոնի վիլայեթի՝ թուրքիայում մնացող մասից,
4. Բիթլիսի վիլայեթի՝ Սղերդի Հարավային մասից բացի,
5. Նարեկերդի վիլայեթից՝ Մալաթիայի Հարավային մասից բացի,
6. Դիարբեքիրի վիլայեթից՝ Բիշերիկի Հարավային մասից բացի,
7. Սվազի վիլայեթից՝ Սվազի Հյուսիսարևմտյան մասից բացի:

II

Մարզը, որը կազմավորված է N

Հողվածում հիշատակված տարածքներից, օգտվում է լիակատար ինքնավարությունից՝ Նորին Մեծություն Սուլթանի սյուզներնիտետի ներքո և Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի երաշխավորությամբ:

III

Մարզի Գլխավոր Նահանգապետը նշանակվում է Նորին Մեծություն կողմից 10 տարի ժամկետով՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունների Համաձայնությամբ և

կարող է փոխարինվել միայն այդ նույն Տերությունների համաձայնութեամբ: Նա պետք է լինի քրիստոնյա:

IV

Գլխավոր նահանգապետը Մարգի գործադիր իշխանության ղեկավարն է: Նա գործի է նշանակում և հեռացնում վարչակազմի բոլոր ծառայողներին, ինչպես նաև նշանակում է բոլոր դատավորներին՝ հոգևոր դատավորներից (չերի) բացի:

V

Մարզում չպետք է գտնվի որևէ Օսմանյան զորք: Կարգ ու կանոնը ժամանակավոր պահպանելու ևն ուսական զորքերը: Առաջացող ծախսերը պետք է հատուցվեն Մարգի կողմից՝ իր և Ռուսաստանի միջև հատուկ համաձայնությամբ:

Սահմանվում են տեղի ոստիկանությունը, ժանդարմերիան և միլիցիան, որոնք անմիջականորեն ենթարկվում են գլխավոր նահանգապետին:

Վերացվում են «Համիդիե» քրդական զորքերը:

VI

Գլխավոր նահանգապետին առընթեր գործում է Վարչական խորհուրդը, որի պարտադիր (մշտական) անդամներն են վարչակազմի առանձին մասերի պետերը և տարբեր կրոնական համայնքների Հոգևոր առաջնորդները:

VII

Օսմանյան խորհրդարանի իրավասությունը չի տարածվում Մարգի վրա, ուր վերջինիս փոխարինում է Մարզային Ժողովի իշխանությամբ: Գլխավոր նահանգապետը գումարում և արձակում է Մարզային Ժողովը:

Մարզային Ժողովի Հավանությանն արժանացած բոլոր օրինագծերն ու նախագծերը* ուժի մեջ են մտնում Գլխավոր նահանգապետի հաստատումից հետո:

* Արևիկային փաստաթղթի բառերն անընթեռնելի են:

VIII

Մարզի բացառապես բոլոր վայրերում կրոնական հավատալիքների և դավանանքների տարբերությունը, ում և իցն նկատմամբ, չի կարող առիթ դառնալ քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքներից օգտվելուց բացառելու կամ հեռացնելու, հասարակական պաշտոններին և մեծարանքներին չթույլատրելու կամ տարբեր մասնագիտություններով ու արհեստներով զբաղվել չթույլատրելու համար: Բոլոր դավանանքների ազատությունը և կրոնական ծեսերի կատարումը ապահովված են Մարզի ամբողջ բնակչության համար: Այն չի կարող որևէ արգելք հարուցել ո՛չ համայնքների հիերարխիական կառուցվածքին, ո՛չ էլ հոգևոր առաջնորդների հետ իրենց հարաբերություններին:

IX

Մարզի բոլոր բնակիչների համար երաշխավորված է անձնական ազատությունը և բնակարանների ու սեփականության անձեռնմխելիությունը՝ օրենքի սահմաններում:

X

Մարդահամարից հետո Մարզային Ժողովի անդամները և Գալառական Ուորհուրդների ընտրովի անդամները ընտրվելու են ընտրությունների այն համակարգի հիման վրա, որը յուրաքանչյուր ազգության համար ապահովում է իր թվաքանակին համապատասխան տեղերի քանակ:

Մինչև մարդահամարը տեղերի մեկ կեսը Մարզային Ժողովում և Ուորհուրդներում տրամադրվելու է քրիստոնյաներին, իսկ մյուս կեսը՝ մահմեդականներին:

Միմիայն նստակյաց բնակիչները կօգտվեն ընտրությունների ակտիվ և պասիվ իրավունքներից:

XI

Նահյանները (գավառակները) ղեկավարվելու են մուդիրների և խորհրդականների կողմից, որոնց ընտրելու է բնակչությունը: Ուսուր բնակչությամբ նահյաններում մուդիրը պատկանելու է այն

Լթնիկ խմբին, որը կազմակու Է բնակչության մեծամասնությունը, իսկ օգնականը կլինի մյուս խմբից: Փոքրամասնությունը Ոորհուրդում ներկայացվելու Է իր թվաքանակին համապատասխան:

XII

Հատուկ հանձնաժողովը Գլխավոր Նահանգապետի նախագահությամբ սահմանելու Է այն պայմանները, որոնց առկայությամբ, այն հայերը, որոնցից խլվել են հողեր, կվերստանան դրանք կամ Էլ կստանան դրանց համարժեքը դրամով կամ հողով:

XIII

Մահմեդական վտարանդիներին (մուհաջիրներին) այսուհետ չի թույլատրվելու անցնել Մարզի սահմաններից ներս:

X IV

Օրենքները, հրամանագրերը և դատական որոշումները կազմվելու են թուրքերեն և հայերեն լեզուներով:

Ոնդրագրերը կարող են կազմվել թուրքերենով կամ հայերենով:

Դատարանում վիճաբանությունները կարելի Է վարել թուրքերենով, հայերենով կամ քրդերենով:

XV

Բոլոր համայնքները և բոլոր մասնավոր անձինք ունեն Մարդում ամեն կարգի դպրոցներ հիմնելու և դրանք ղեկավարելու իրավունքը:

Այդ մասնավոր դպրոցներում դասավանդումը իրականացվելու Է մայրենի լեզվով:

Այդ մասնավոր դպրոցների գերագույն հսկողությունը պատկանում Է Գլխավոր Նահանգապետին:

X VI

Շեյխ ուլ Իսլամի իշխանությունը տարածվում Է Մարզի վրա: Նա պաշտպանում Է մահմեդականների զուտ կրոնական շահերը և հետևում Է Շարիաթի օրենքի կատարմանը ինչպես մահ-

մեղականների հոգևոր գործերում, այնպես էլ նրանց անձնական կարգավիճակին վերաբերող հարցերում:

Պահպանվելու ևն վաքըֆները:

XVII

Մարզը կազմելու է ինքնուրույն մաքսային տարածք:

Մաքսատների, փոստերի ու հեռագրատների և այլոց տուրքերն ու հարկերը, եկամուտները մուծվելու ևն Մարզի գանձատանը:

XVIII

Արտասահմանյան Տերությունների և Պորտայի միջև կնքված՝ իրենց ուժը չկորցրած առևտրի և ծովագնացության մասին պայմանագրերը և մյուս բոլոր կոնվենցիաներն ու համաձայնագրերը պահպանում ևն այդ ուժը նաև Մարզում և չեն ենթարկվելու որևէ փոփոխման ոչ մի Տերության վերաբերյալ՝ առանց վերջինիս կողմից դրա համար նախնական համաձայնության:

Մարզում չեն գանձվելու որևէ տեսակի տարանցման մաքսատուրքեր իր տարածքով փոխադրվող ապրանքներից:

Մարզում հպատակները և բոլոր Տերությունների առևտուրը օգտվելու ևն միևնույն դիրքից:

Արտասահմանցի հպատակների արտոնություններն ու առավելություններն ու նաև Հյուպատոսական Հովանավորության իրավագործության բոլոր իրավունքները, որոնք սահմանված ևն կանխադրույթներով և սովորույթներով, մնալու ևն լիովին ուժի մեջ, մինչև որ փոփոխվեն կողմերի միջև փոխադարձ համաձայնությամբ:

XIX

Մարզը Օսմանյան Կառավարութանը վճարելու է ամենամյա հարկ թուրքական լիրայի չափով, որից կատարվում է տոկոսների վճարումը և Թուրքիայի պետական պարտքի այն մասը, որն ընկնում է Մարզի վրա:

Մարզի «Օրգանական Կանոնադրության» նախագիծը մշակվելու է առաջին Ժողովի կողմից՝ վերահսկմանը հոգավածների հի-

ման վրա: Հովանավոր Տերությունների կողմից դրան հավանություն տալուց անմիջապես հետո այն հաստատվելու է նույն ժողովի կողմից:

Օրգանական կանոնադրությունը կարելի է փոփոխել Հովանավոր Տերությունների համաձայնությամբ:

Այդ առաջին ժողովի անդամներն ընտրվելու են հատուկ ժամանակավոր կանոնների հիման վրա, որոնք Մարզի քրիստոնյա և մահմեդական բնակչության համար ապահովում են հավասար ներկայացուցչություն:

АВПРИ, ф. “Политархив”, д. 3478, нл. 7-12

**ՆԱԽԱԳԻԾ ԱՆԱՏՈՂԻԱՅԻ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ՝
ԿԱԶՄՎԱԾ Ա. ՄԱՆԴԵԼՇՏԱՄԻ ԿՈՂՄԻՑ**

Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի Դեսպանների Յիշատակագիր, վերաբերմամբ բարենորոգումների (1895 թ. մարտ-ապրիլ):

Վարչական բարենորոգումների ծրագիր, որ պիտի ներմուծուեն Հայկական վիլայէթներում, մշակուած Ֆռանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի Դեսպանների կողմից (1895 թ. մարտ-ապրիլ):

Բարենորոգումների Հրովարտակ Հայաստանի Համար, տրուած 1895 թ. Հոկտեմբեր 20, յայտարարուած Նորին Կայսերական Մեծութեան Սուլթանի կողմից:

Լիրանանին վերաբերեալ արձանագրութիւններ և որոշումներ:

I

1. Վեց վիլայէթներից, - Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Դիարբէքիր, Խարբերդ, Սիվազ կազմուելու է մի նահանգ, բացառութեամբ որոշ մասերի, որ գտնուում են սահմանաձայրերում, որպիսիք են Հէքքիարին, Սղերտի, Բիշերիկի և Մալաթիայի Հարաւային մասը և Սիվազի Հիւսիս-արեւմտեան մասը:

2. Նահանգը պարունակելու է իր մէջ հետեւեալ վարչական բաժանմունքները. 1) Սանջակ, 2) Կազա, 3) Նահիլ.

3. Վարչական բաժանումների սահմանումը կատարուելու է այնպէս, որ նրանց մէջ եղած միատեսակ ազգերը խմբուած լինեն ըստ հնարաւորութեան ի մի:

(Համեմատ. 1895 երեք դեսպ. յիշատակագրի I կէտը: 1895 թ. դեսպ. ծրագրի 7-րդ յօդ.)

II

Հայկական նահանգի Նահանգապետը (Վալի Ումումի) կլինի տաճկահայատակ քրիստոնեայ, կամ առաւելապէս եւրոպացի, նշանակուած Նորին Մեծութեան Սուլթանի կողմից 5 տարուայ ժամանակով՝ համաձայնութեամբ մեծ պետութիւններին:

(Տես Բերլինի դաշնագրի 17-րդ յօդ., 1896 թ. Կրիտի Կանոնադրութեան 1 յօդ., Լիբանանի Արձանագրութիւնները և Կանոնադրութիւնները, 1895 թ. երեք դեսպանների յիշատակագրի 2 և 7 յօդ., նախարան Հայաստանի բարենորոգումների հրովարտակի, տրուած 1895 թ. հոկտեմբ. 20. — կէտ 1-ին):

III

1. Ընդհանուր Նահանգապետը համարոււմ է նահանգի գործադիր իշխանութեան ներկայացուցիչ: Նա նշանակոււմ է և արձակոււմ է նահանգի բոլոր վարչական պաշտօնեաներին, առանց մի որևիցե բացառութեան: Նմանապէս նա է նշանակոււմ նահանգի բոլոր դատաւորներին:

2. Ոստիկանական և ժանդարմական ոյժերը ենթարկոււմ են Ընդհանուր Նահանգապետի անմիջական իշխանութեան:

3. Համաձայն Ընդհանուր Նահանգապետի պահանջի զինուորական ոյժերը պէտք է տրուեն նրա կարգադրութեան տակ՝ նահանգում կարգ պաշտպանելու համար:

(Տես 1864 թիւ Լիբանանի Կանոնադրութեան 1 կ., 1880 թ. Եւրոպական Յանձնաժողովի ծրագրի 27, 32 և 44 յօդուածները, 1913 թ. վիլայէթի վարչութեան օրէնքի 20, 25 և 26-րդ յօդ.)

IV

Ընդհանուր Նահանգապետին կից լինելու է Վարչական Խորհուրդ, որն ունենալու է խորհրդակցական բնոյթ, կազմուած.

ա) նահանգի վարչութեան զանազան ղեպարտամենտների կառավարիչներից,

բ) զանազան կրօնական համայնքների ներկայացուցիչներից,

գ) եւրոպական տեխնիքական խորհրդականներից, որ գտնոււմ են Կայսերական կառավարութեան ծառայութեան մէջ, որպէս

ղեկարտամենտների վարչութեան ներկայացուցիչների օգնական,
դ) 6 խորհրդականներից (3 մահմեդական և 3 քրիստոնեայ),
ընտրուած Նահանգական ժողովից, սրա անդամների կազմից:
(Տես 1880 թ. Եւրոպ. Ցանձ. ծրագրի 49 յօդ., 1913 թ.
վիլայէթների վարչութեան օրէնքի 62 յօդ. 1895 թ. 20 հոկտեմբերի
հրովարտակի 6-րդ յօդ.):

V

1. Նահանգական ժողովը կազմուելու է մահմեդականներից և քրիստոնեաներից հաւասար թւով:

2. Նահանգական ժողովի անդամները ընտրուում են գաղտնի քուէարկութեամբ կազաներում այն ընտրողական ժողովների կողմից, որ կազմուում են այս նպատակի համար:

3. Տեղերի քանակը, որ յատկացուելու են նահանգի գանազան մահմեդական և քրիստոնեայ ազգութիւններին, իւրաքանչիւր կազայի համար որոշուելու է առանձին: Այդ քանակը պիտի համեմատական լինի իւրաքանչիւր կազայի բնակչութեան հետ, ինչքան որ դա չէր հակասի այս յօդուածի առաջին պարագրաֆին:

(Տես 1861 թ. յունիս 9-ի Լիբանանի Արձանագրութեան և Կանոնադրութեան 2-րդ յօդ., 1895 թ. երեք ղեսպանների 3-րդ յօդ. 5-րդ, 1880 թ. Եւրոպ. Ցանձ. ծրագրի 69 յօդ., 1913 թ. օրէնքի 103-րդ յօդուածը):

VI

1. Նահանգական ժողովը ընտրուում է հինգամեայ ժամանակով և գումարուում է տարին մի անգամ երկամսեայ սովորական նիստի համար: Այդ նիստը կարող է երկարել Ընդհանուր Նահանգապետի կողմից:

2. Ժողովը կարող է գումարուել արտակարգ նիստերի համար Ընդհ. Նահանգապետի կողմից նրա սեփական նախաձեռնութեամբ, կամ ժողովի անդամների 2/3-ի պահանջով:

3. Ընդհանուր Նահանգապետը իրաւունք ունի արձակելու Նահանգական ժողովը: Այդ դէպքում ընտրողները պիտի հրաւիրուեն երկու ամսուայ ընթացքում և նոր ժողովը պիտի գումարուի չորս

ամսուայ ժամանակամիջոցում սկսած արձակման հրովարտակի յայտարարման օրից:

4. Ժողովի գումարման և արձակման հրովարտակները հրատարակում են Նորին Կայսերական Մեծութեան Սուլթանի անունից:

(Տես 1881 թ. Եւրոպ. Ցանձ. ծրագրի 73-75 յօդ. և 1913 թ. վիլայէթների օրէնքի 111-115 և 125 յօդ.):

VII

1. Նահանգական Ժողովը օրէնսդրական է համարում նահանգի շահերին վերաբերող հարցերում:

2. Նահանգական Ժողովի օրէնսդրական և բիւզժէտային իրաւասութիւնը ոչ մի դէպքում պակաս չի լինելու այն իրաւասութիւնից, որ նախատեսնուած էր 1880 թ. Եւրոպ. Ցանձ. ծրագրի 82-93-րդ յօդուածներից:

3. Ընդունուած օրէնքները ներկայացւում են Նորին Կայսերական Մեծութեան Սուլթանի հաստատմանը: Այս հաստատումը պէտք է տրուի կամ մերժուի երկու ամսուայ ընթացքում: Յիշեալ ժամանակամիջոցը անցնելուց յետոյ, կառավարութեան լռութիւնը կընդունուի որպէս հաստատում:

(Տես՝ 1880 Եւրոպ. Ցանձ. ծրագրի 82-93 յօդուածները, 1913 թ. վիլայէթների վարչութեան օրէնքի 123, 124, 128-135 յօդուածները):

VIII

1. Սանջակների վարչական խորհրդներում նախագահում են մութասարիֆները: Խորհուրդները կազմւում են սանջակի վարչութեան զանազան մասերի պետերից, կրօնական համայնքների ներկայացուցիչներից և վեց անդամներից (3 մահմեդական, 3 քրիստոնեայ), որոնք ընտրւում են կազայի վարչական խորհրդներից:

2. Կազաների վարչական խորհրդներում նախագահում են դայմադամները: Այդ խորհուրդները կազմուած են կազայի վարչութեան զանազան մասերի պետերից, կրօնական համայնքների ներկայացուցիչներից և չորս անդամներից (2 մահմեդական և 2 քրիստոնեայ), որոնք ընտրւում են նահիէի խորհրդներից,

3. Այդ խորհրդների իրաւասութիւնը որոշւում է համաձայն

Եւրոպական Յանձնաժողովի մշակած ծրագրի 115-116 և 139, 140 յօդուածները:

(Տես 1880 թ. Եւրոպ. Յանձն. ծրագրի 114, 115, 116, 138, 139 և 140 յօդուածները, 1895 թ. 20 Հոկտեմբերի Հրովարտակի 6 յօդ. և 1913 թ. օրէնքի 62, 63, 64 և 65 յօդուածները):

IX

1. Իւրաքանչիւր նահիւլի (Համայնքի) սահմանները ըստ Հնա-րաւորութեան կորոշուեն այնպէս, որ մի ազգին պատկանեալ գիւղերը միացուեն մի նահիւլում:

2. Իւրաքանչիւր նահիւլ կառավարուելու է մուդիրով, որին կից կլինի ժողովրդի կողմից ընտրուած խորհուրդ, կազմուած ոչ պակաս 4-ից և ոչ ասել 8 անդամներից: Այդ խորհուրդը իր կողմից ընտրում է մուդիրին և նրա օգնականին: Մուդիրը պատկանելու է այն ցեղական խմբին, որ կազմում է բնակչութեան մեծամասնութիւնը, իսկ նրա օգնականը — միւս խմբին:

3. Այն նահիւլում, ուր բնակչութիւնը խառն է, փոքրամասնութիւնը ունենալու է խորհրդում ներկայացուցիչ Համաձայն իր քանակի, պայմանով՝ որ նահիւլն ամենասակաւը բաղկացած լինի 25 տնից:

4. Նահիւլի խորհրդի իրաւասութիւնը որոշուած է Համաձայն 1881 թ. Եւրոպ. Յանձնաժողովի կողմից մշակուած ծրագրի 162-168 յօդուածների իմաստի:

(Տես 1880 թ. Եւրոպ. Յանձն. ծրագրի 161-168 յօդուածները, 1895 թ. երեք դեսպանների մշակած բարենորոգումների ծրագրի 7, 8 և 9 յօդ., 1895 թ. Հոկտեմբ. 20 Հրովարտակի 7, 8 և 9 յօդ.):

X

1. Իւրաքանչիւր նահիւլն ունի Ընդհանուր Նահանգապետից նշանակուած Հաշտարար դատաւոր, որ ընտրուած է նահիւլի բնակչութեան մեծամասնութեան դաւանութիւնից: Բացի այդ, իւրաքանչիւր կազայի գլխաւոր քաղաքում կայ Հաշտարար դատաւոր:

2. Հաշտարար դատաւորի իրաւասութեանն են պատկանում:

1.⁰ Քրէական մասում՝ առանց ապակլացիայի այն յանցանքները, որոնց համար որոշուած են ոստիկանական պատիժներ և հանդերձ ապակլացիայի այն յանցանքները, որոնց համար որոշուած է դրամական տուգանք ոչ աւել քան 500 պիաստր, կամ բանտ ոչ աւել 3 ամսից:

2.⁰ Քաղաքական մասում՝ առանց ապակլացիայի բոլոր անձնական պահանջները – քաղաքական կամ առևտրական, քանակութեամբ ոչ աւել 1000 պիաստրից և հանդերձ ապակլացիայի նոյն պահանջները քանակութեամբ 5000 պիաստրից ոչ աւել:

3.⁰ Հաշտարար դատաւորին իրաւունք է տրուած համոզել կողմերին հաշտուելու: Նա կողմերի ցանկութեամբ կարող է նշանակել միջնորդ դատաւորներ այնպիսի գործերի վճռման համար, որոնց քանակը 5000 պիաստրից էլ թէկուզ աւել լինի: Եթէ գործը վճռուելու է միջնորդ դատարանով, կողմերը հրաժարուում են ապակլացիայի մի որեւէ իրաւունքից:

4. Սանջակի դատաւորները բաղկանալու են միմիայն քաղաքական բաժնից, կազմուած նախագահից և Ընդհանուր Նահանգապետի կողմից նշանակուած երկու դիպլոմաւոր դատաւորներից (որոնցից մէկը մահմեդական է, իսկ միւսը քրիստոնեայ): Սանջակի դատարանները առաջին ինստանցիայում քննում են 5000 պիաստրից աւել արժողութիւն ունեցող քաղաքական կամ առևտրական խնդիրներ, իսկ ապակլացիայով նայում են հաշտարար դատաւորների վճիռները վերաբերմամբ քաղաքական կամ առևտրական գործերի:

5. Սանջակի դատարանների քրէական բաժանմունքները փոխարինուում են քրէական չրջիկ դատարաններով: Այս քրէական դատարանները բաղկացած են նախագահող դատաւորից, որ ընտրուած է ապակլացիոն պալատից և որին ենթարկուում է սանջակի դատարանը ու նոյն պալատի կողմից սանջակի հաշտարար դատաւորների միջոցով նշանակուած երկու անդամներից, որոնցից մէկը կլինի մահմեդական, իսկ միւսը քրիստոնեայ:

6. Քրէական դատարանը ունենալու է իր նիստերը հերթով բոլոր այն կազաներում, ուր նրա ներկայութիւնը կհամարուի անհրաժեշտ:

7. Իւրաքանչիւր կազայի մէջ կլինի դատաստանական քննիչ:

Ժամանակով կազա, քրէական դատարանի նախագահը դատաստանական քննիչից պահանջում է ներկայացնել իրեն այն գործերը, որ պահանջում են չուտափոյթ քննութիւն, նաև այն գործերը, որոնց առթիւ քննութիւնը դեռ ևս կատարուում է: Եթէ վերջիններիս վերաբերմամբ նա նկատում է մի որևէ ապօրինութիւն կամ ձգձգումն, այն ժամանակ նա պարտաւոր է այդ մասին զեկուցել ապակեացիօն պալատի նախագահին:

8. Քրէական դատարանը քննում է ապակեացիօն կարգով հաշտարար դատաւորների յանցավճիռների վրայ տրուած բողոքները: Առաջին և վերջին ինստանցիայում նա քննում է այն ոճրագործութիւնները և յանցագործութիւնները, որոնց համար որոշուած է դրամական տուգանք աւել քան 500 պիաստր, կամ բանտ աւել քան 3 ամսով:

9. Ապակեացիօն դատաւորների թիւը պիտի լինի ոչ պակաս քան 6: Իւրաքանչիւր ապակեացիօն դատարան բաղկացած է Ընդհ. Նահանգապետի կողմից նշանակուած դիպլոմաւոր նախագահից և պալատների այնպիսի քանակից, որը բաւական է համարուում ինչպէս քաղաքական գործերի վճռման համար, որոնց առթիւ տրուած են ապակեացիօն բողոքներ, նոյնպէս և քրէական դատարանների նախագահ նշանակուելու համար: Ապակեացիօն դատարանի ատեանը բաղկացած է երկու անդամներից և նախագահից: Բացի այդ նրա կազմում կան ընդհանուր դատախազ և բաւականին քանակութեամբ դատախազներ և դատախազների օգնականներ:

10. Առևտրական դատարանները հիմնուելու են այնտեղ, ուր նրանց մէջ կարիք կլինի: Այն վայրերում, ուր նրանք կգործեն, քաղաքական դատարանները առևտրական գործերի քննութեամբ չեն զբաղուելու:

11. Շերիի (Հոգեւոր) դատարանների իրաւասութիւնը որոշուելու է պարզօրէն և Ընդհ. Նահանգապետը հսկելու է, որ սրանք նոյն չրջանի ուրիշ դատաւորների գործերին միջամուլս չլինեն: Շերիի դատաւորներին արգելուում է միաժամանակ լինել նախագահ կամ անդամ Նահանգի ուրիշ դատարանների:

XI

1. Հիմնում են նահանգական, ոստիկանական և ժանդարմերիայի մարմիններ: Սրանց կէս մասը կազմում են նահանգի բնակչութեան մահմեդական ներկայացուցիչները, կէս մասը քրիստոնեայ ներկայացուցիչները:

2. Սոյն մարմինների կազմակերպումը և նրանց բարձր ղեկավարութիւնը յատկացւում է տաճկական ծառայութեան մէջ մտնող ևւրոպացի սպաներին:

3. Նահիւում ներմուծւում է գիւղապահակների պաշտօնը: Պահակները նշանակւում են նահիւի խորհրդների կողմից և ենթակայ են մուդիրին:

(Տես 1895 թ. Լրեք դեսպանների բարենորոգումների ծրագրի 18-21 և 1895 թ. Հոկտեմբեր 20 Հրովարտակի 24 յօդ.):

XII

1. Նահանգում բնակւող զօրքերը այնտեղ են կատարում յսաղաղ ժամանակ իրենց զինուորական ծառայութիւնը:

2. Քրդական թեթև հեծելազօրը (նախկին Համիդիէն) արձակուելու է:

(Տես 1895 թ. Լրեք դեսպանների ծրագրի 25 յօդ. և 1895 թ. Հոկտեմբեր 20 Հրովարտակի 28 յօդ.)

XIII

1. Նահանգի վարչութեան և դատարանների պաշտօնեաները Հաւասար թւով ընտրւում են մահմեդականներից և քրիստոնեաներից:

2. Սանջակների (մութասարիֆների) և կազանների (դայմադանների) կառավարիչների պաշտօնների դասաւորման ժամանակ պէտք է աչքի առաջ ունենալ ինչպէս գանազան ցեղական խմբերի քանակը, նոյնպէս և նրանց տնտեսական շահերի նշանակութիւնը:

(Տես 1895 թ. 20 Հոկտեմբերի Հրովարտակի 5-րդ յօդուածը):

XIV

Միմիայն նստակեաց բնակչութիւնը իրաւունք ունի ընտրելու և ընտրուելու:

(Տես 1895 թ. երեք դեսպանների ծրագրի 8-րդ յօդուածի 24-րդ կէտը և 1895 թ. Հոկտ. 20 Հրովարտակի 27 յօդ.):

XV

1. Նահանգում հրատարակող օրէնքները, հրովարտականները, հրամանները, չրջարեականները և պաշտօնական կարծիքները խմբագրում են Նահանգի երեք գլխաւոր լեզուներով (թուրք, հայ և քուրդ):

2. Ննդիրներ, պետիցիաներ և բոլոր այն գրութիւնները, որ ներկայացում են վարչական կամ դատաւարական իշխանութեան, գրում են, համաձայն խնդրատուի ցանկութեան, մի որեւէ լեզուով սոյն երեքից:

3. Վէճերը դատարանում տեղի են ունենում համաձայն կողմերի ցանկութեան, նրանց սեփական լեզուով:

4. Դատարանների վճիռները արձանագրում են տաճկերէն, թարգմանութեամբ կողմերի լեզուով:

(Տես 1895 թ. երեք դեսպանների ծրագրի 40 յօդ., 1880 թ. Եւրոպ. Ցանձ. 32 յօդ., 1913 թ. 6 ապրիլի Ներքին գործ. Նախարար. չրջարեականը արաբական վիլայէթների առթիւ):

XVI

1. Իւրաքանչիւր ազգ, որ բնակւում է նահանգում, իրաւունք ունի հիմնելու և կառավարելու բոլոր կարգի մասնաւոր ուսումնարաններ:

2. Այս ուսումնարանների կարիքներին բաւարարութիւն տալու համար իւրաքանչիւր ազգ կարող է սահմանել իր համազգիների մէջ առանձին տուրք:

3. Դասաւանդութիւնը այդ ուսումնարաններում կատարելու է մայրենի լեզուով:

4. Յիշեալ ուսումնարանների բարձրագոյն հսկումը պատկանում է Ընդհանուր Նահանգապետին, որ ղեկավարուելու է այս

Հարցում նահանգի սահմանադիր կանոնագրի առաջարկած հիմունքներով:

(Տես 1880 թ. Եւրոպ. Յանձ. ծրագրի XVI յօդ.):

XVII

Մի առանձին մասնաժողով Ընդհանուր Նահանգապետի նախագահութեամբ որոշելու է այն պայմանները, որով Հայերը, որոնց հողերը յափշտակուած են, Հետ են ստանալու կամ հողերը, կամ սրանց փոխանակը, կամ Համապատասխան արժէքը:

(Տես 1895 թ. դեսպանների ծրագրի 21 յօդուածը, կամ 1895 թ. Հոկտեմբեր 20 Հրովարտակի 29 յօդ.)

XVIII

Ձեականօրէն Հաստատուում է այն իրաւունքների և արտօնութիւնների անձնոնմխելիութիւնը, որոնք ապահովուած են Սահմանադրութեամբ (Sahmanatroutiun) 1863 թ. և Սուլթանի կողմից շնորհուած բերատներով:

(Տես 1895 թ. Երեք դեսպանների յիշատակագրի XI կէտը):

XIX

Նահանգի տերրիտորիայի վրայ արգելուում է բնակեցնել մուհաջիրներին:

XX

Նահանգի շրջանից դուրս, մասնաւորապէս Կիլիկիայում, ապրող Հայերի դրութիւնը բարելաւելու Համար կմշակուեն առանձին կանոններ, Համաձայն վերոյիշեալ սկզբունքների իմաստի:

(Տես 1895 թ. Երեք դեսպանների յիշատակագրի 12 յօդ. 1895 թ. 20 Հոկտ. Հրովարտակի նախարանի 4 յօդ.):

XXI

Մի առանձին մասնաժողով, կազմուած տաճկական կառավարութեան և մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչներից, կմշակի նահանգի Հիմնական Ցրէնքները, ինչպէս նաև XX յօդ. յիշուած

**կանոնադրութիւնը, ղեկավարուելով այս նախաձեռնագրում արտա-
յայտուած սկզբունքներով:**

XXII

**Մեծ պետութիւնները հոգ կտանեն այս կանոնադրութիւնների
կատարման համար:**

**(Տես 1895 թ. Յիշատակագրի VIII յօդ. 1895 թ. 20 հոկտ.
Հրովարտակի 32 յօդ. և 1896 թ. Կրիտի կանոնադրութեան 14 յօդ.):**

«Բարենորոգումները Հայաստանում», ԼՁ 37-45:

ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԱՎՔՐԻ ԱՐԽԻՎՈՒՄ
ՊԱՀՊԱՆՎՈՂ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ՆԱԽԱԳԾԻ
ՄԻ ԱՅԼ ՏԱՐԲԵՐԱԿ, ՈՐԻ ՀԵՂԻՆԱԿԸ ՀԱՅՏՆԻ ԶԷ

Будущее устройство Армянской области.

Основная положенія.

I.

Армянская область будет образована изъ следующихъ турецкихъ областей, остающихся въ пределахъ Турціи послѣ опредѣленія новыхъ границъ между Россіе, Турціе и Персіе будущимъ мирнымъ договоромъ:

I. Остающейся въ Турціи части Эрзерумскаго Вилаета,

II. Остающейся въ Турціи части Ванскаго Вилаета, за исключеніемъ Хоккіари,

III. Остающейся въ Турціи части Трапезундскаго Вилаета,

IV. Битлискаго Вилаета, за исключеніемъ южной части Соерта.

V. Харпутскаго Вилаета, за исключеніемъ южной части Малатіи,

*VI. Діарбекирскаго Вилаета, за исключеніемъ южной части Бишерика и**

VII. Сибасскаго Вилаета, за исключеніемъ северо-западной части Сибаса.

II.

Область образованная изъ упомянутыхъ въ

территорій, пользуется полной автономіей подъ сюзерен Его Величества Султана и гарантіе Россіи, Франціи и Великобританіи.

** Փաստաթուղթը խամրած լինելու պատճառով նախադասության հաջորդ բառերը չեն հասկացվում:*

*** Նախադասության երկու բառը չի հասկացվում:*

III.

Генераль Губернаторъ области назначается Его Величествомъ Султаномъ на 10-лѣтн срокъ съ согласія Россійскаго, французскаго и Великобританскаго

IV.

Генераль Губернаторъ является главно исполнительнѣйшей власти Области. Онъ назначаетъ и увольняетъ всехъ служащихъ администраціи а также назначаетъ всехъ судей, за исключеніемъ судей духовныхъ (Шери).

V.

Въ области не должно находиться никакихъ Оттоманскихъ войскъ.

Порядокъ будетъ временно поддерживаться отрядами русскихъ войскъ. Вызываемые расходы будутъ возмещены Областью по особому соглашенію между нею и Россіею.

Учреждаются мѣстныя полиція, жандармерія и милиція, подчиненныя непосредственно власти Генераль Губернатора.

Курдскія войска Хамидіе упраздняются.

VI.

При Генераль-Губернаторъ состоитъ Административный Советъ, непремѣнными членами коего являются начальники отдельныхъ частей администраціи и Духовные Главы различныхъ религиозныхъ общинъ.

VII.

Компетенція Оттоманскаго Парламента не распространяется на Область, где она заменяется властью Областнаго Собранія, Генераль Губернаторъ созываетъ и распускаетъ Областное Собраніе.

VIII.

Во всехъ решительно мѣстностяхъ Области различіе религиозныхъ верованій и вероисповѣданій не можетъ, по отношенію къ кому бы то не было, служить поводомъ къ исключенію или отстраненію отъ пользованія гражданскими и политическими правами, къ недопущенію къ

общественнымъ должностямъ и почестямъ или къ воспрещенію заниматься различными профессіями и промыслами. Свобода всехъ вероисповѣданій и исполненіе религиозныхъ обрядовъ обезпечены всему населенію Области, не должно чинить никакихъ препятствій ни іерархическому устройству различныхъ общинъ, ни ихъ сношеніямъ со своими духовными главами.

IX.

Личная свобода и неприкосновенность жилищъ и собственности гарантированы всемъ дителямъ Области въ пределахъ закона.

X.

После переписи Члены Областного Собранья и выборные Члены Провинциальныхъ Советовъ будутъ избираться на основаній системы выборовъ, обеспечивающей каждой народности число местъ. пропорціональное ея численности.

До переписи одна половина местъ въ Областномъ Собраніи и Советахъ будетъ предоставлена христіанамъ, а другая – мусульманамъ.

Одни оседлые жители пользуются активнымъ и пассивнымъ правами выборовъ.

XI.

Нахиі (волости) будутъ управляться мудирами и советами, избранными населеніемъ. Въ нахияхъ со смешаннымъ населениемъ, мудиръ будетъ принадлежать къ той этнической группы, которая составляетъ большинство населенія, а помощникъ его къ другой группы. Меньшинство будетъ представлено въ Советъ пропорціональной своей численности.

XII.

Особая комиссія подъ председательствомъ Генераль-Губернаторе определитъ условія, при наличіи которыхъ армяне, у коихъ были отняты земли, получать ихъ обратно или же получать ихъ эквивалентъ деньгами или земле.

XIII.

Мусульманскіе эмигранты (мухадширы) отныне не будутъ допускаться въ пределы Области.

XIV.

Законы, указы и судебныя решенія будутъ составлятьсѣ на турецкомъ и армянскомъ языкахъ.

Прошенія могутъ быть составлены на турецкомъ или армянскомъ языкахъ.

Пренія сторонъ на судъ могутъ вестись на турецкомъ, армянскомъ или курдскомъ языкахъ.

XV.

Все общины и все частныя лица имеетъ право учреждать въ Области школы всякаго разряда и управлять ими.

Преподаваніе въ этихъ частныхъ школахъ будетъ вестись народномъ языка.

Высшій надзоръ на этими частными школами принадлежитъ Генераль-Губернатору.

XVI.

Власть Шейхъ уль Ислама распространяется на Область. Онъ охраняетъ чисто религіозныя интересы мусульманъ и следитъ за исполненіемъ закона Шери какъ въ духовныхъ делахъ мусульманъ, такъ и въ вопросахъ, относящихся къ ихъ личному статусу.

Вакуфы будутъ сохранены.

XVII.

Область образуетъ самостоятельную таможенную территорію.

Сборы и налоги, доходы съ таможенъ, почты и телеграфа – другіе будутъ поступать въ Казначейство Области.

XVIII.

Договоры о торговль и мореплаваніи и все другія конвенціи соглашенія, заключенныя между Иностранными Державами и Портою, не потерявшіе своей силн. сохраняютъ ее и въ Области и не подвернутся никакому измененію по отношенію ни къ одной Державе безъ предварительнаго ея на это согласія.

Въ Области не будетъ виматься никакихъ транзитныхъ почъ съ провозимыхъ черезъ нее товаровъ.

Подданные и торговля всехъ Державъ будутъ пользоваться въ

Области одинаковымъ положениемъ.

Льготы и преимущества иностранныхъ подданныхъ, а равно ...*
права юрисдикціи консульскаго покровительства. установленный**
капитуляциями и обычаями останутся въ полной силѣ пока они не будутъ
изъявлены по взаимному между сторонами соглашенію.

Область будетъ платить Оттоманскому Правительству
ежегодную дань въ***

7 турецкихъ лира, изъ коихъ производится уплата процентовъ и
погашеніе по той части государственнаго долга Турціи, которая
падаетъ на Область.

XX.

Проектъ “Органическаго Устава” Области суденъ выработанъ
первымъ Собраніемъ на основаніи вышепоименованныхъ статей: по
одобреніи его Державами Покровительницами, онъ будетъ утвержденъ
темъ же Собраніемъ.

Органическій Уставъ можетъ быть измененъ съ согласія Державъ
Покровительницъ.

Члены этого перваго Собранія будутъ избраны на основаніи особыхъ
временныхъ правилъ, обезпечивающихъ христіанскому и мусульманскому
населенію Области раонно представительство.

АВПРИ, ф. “Политархив”, д. 3478, пл. 29-33.

* Բառն անընթեռնելի է:

** Բառն անընթեռնելի է:

*** Բառն անընթեռնելի է:

**1914 թ. ՀՈՒՆՎԱՐԻ 26-Ի ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ
ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳՐԻ ԲՆՕՐԻՆԱԿԸ**

Il est convenu entre Son Excellence Monsieur Constantin Goulkevitch, Chargé d'affaires de Russie, et Son Altesse le Prince Said Halim Pacha Grand Vézir et Ministre des Affaires Etrangères de l'Empire Ottoman, que simultanément avec la désignation des deux Inspecteurs Généraux devant être placés à la tête des deux secteurs de l'Anatolie Orientale, la Sublime Porte adressera aux Grandes Puissances la note suivante :

« Deux Inspecteurs Généraux » étrangers seront placés à la tête des deux secteurs de l'Anatolie Orientale : M-r A à la tête de celui comprenant les vilayets d'Erzérout, Trébizonde et Sivas ; et M-r B à la tête de celui comprenant les vilayets de Van, Bitlis, Kharpout, Diarbékir.

Les Inspecteurs Généraux auront le contrôle de l'administration, de la justice, de la police et de la gendarmerie de leurs secteurs.

Dans les cas où les forces de sûreté publique s'y trouveraient insuffisantes et sur la demande de l'Inspecteur Général, les forces militaires devront être mises à sa disposition pour l'exécution des mesures prises dans les limites de sa compétence.

Les Inspecteurs Généraux révoquent, selon le cas, tous les fonctionnaires dont ils auront constaté l'insuffisance ou la mauvaise conduite en déférant à la justice ceux qui se seraient rendus coupables d'un acte puni par les lois ; ils remplacent les fonctionnaires subalternes révoqués par de nouveaux titulaires remplissant les conditions d'admission et de capacité prévues par les lois et les règlements. Ils auront de droit de présenter à la nomination du Gouvernement de Sa Majesté le Sultan les fonctionnaires supérieurs. De toutes les mesures de révocation prises ils préviennent immédiatement les Ministères compétents par des dépêches télégraphiques brièvement motivées, suivies dans la huitaine du dossier de ces fonctionnaires et d'un exposé des motifs détaillés.

Dans des cas graves nécessitant des mesures urgentes, les Inspecteurs Généraux jouiront d'un droit de suspension immédiate à l'égard des fonctionnaires inamovibles de l'ordre judiciaire, à la condition d'en déférer immédiate-

ment les cas au Département de la Justice.

Dans les cas où il serait constaté des actes commis par les Valis nécessitant l'emploi de mesures de rigueur urgentes, les Inspecteurs Généraux soumettront par télégraphe le cas au Ministère de l'Intérieur qui en saisira immédiatement le Conseil des Ministres lequel statuera dans un délai maximum de quatre jours après la réception du télégramme de l'Inspecteur Général.

Les conflits agraires seront tranchés sous la surveillance directe des Inspecteurs Généraux.

Des instructions plus détaillées relatives aux devoirs et aux attributions des Inspecteurs Généraux seront élaborées après leur nomination et avec leur concours.

Dans le cas où, durant le terme de dix années, les postes des Inspecteurs Généraux deviendraient vacants, la Sublime Porte compte pour le choix des dits Inspecteurs Généraux sur le concours bienveillant des Grandes Puissances.

Les lois, decrets et avis officiels seront publiés dans chaque secteur dans les langues locales. Chaque partie aura le droit devant les tribunaux et devant l'administration de faire usage de sa langue lorsque l'Inspecteur Général le jugera possible. Les jugements des tribunaux seront libellés en turc et accompagnés, si possible, d'une traduction dans la langue des parties.

La part de chaque élément ethnique (ounsour) dans le budget de l'instruction publique de chaque vilayet sera déterminée proportionnellement à sa participation aux impôts perçus pour l'instruction publique. Le Gouvernement Impérial ne fera aucune entrave à ce que dans les communautés les corréligionnaires contribuent à l'entretien de leurs écoles.

Tout ottoman devra accomplir son service militaire en temps de paix et de tranquillité dans la région de l'Inspectorat militaire qu'il habite. Toutefois, le Gouvernement Imperial enverra jusqu'à nouvel ordre dans les localités éloignées du Yemen, de l'Assir et du Nedjd des contingents de l'armée de terre prélevés de toutes les parties de l'Empire Ottoman proportionnellement aux populations y établies ; il enrôlera, en outre, dans l'armée de mer les conscrits pris dans tout l'Empire.

Les régiments Hamidié seront transformés en cavalerie de réserve. Leurs armes seront conservées dans les dépôts militaires et ne leur seront distribuées qu'en cas de mobilisation ou de manœuvres. Ils seront placés sous les ordres des commandants de corps d'armée dont la zone comprend la circonscription où ils se trouvent. En temps de paix les commandants des régiments, des es-

cadrons et des sections seront choisis parmi les officiers de l'Armée Impériale Ottomane active. Les soldats de ces régiments seront soumis au service militaire d'un an. Pour y être admis, ils devront se pourvoir par eux-mêmes de leurs chevaux avec tout l'équipement de ceux-ci. Toute personne, sans distinction de race ou de religion, se trouvant dans la circonscription qui se soumettrait à ces exigences pourra être enrôlée dans les dits régiments. Réunies en cas de manœuvres ou de mobilisation, ces troupes seront soumises aux mêmes mesures disciplinaires que les troupes régulières.

La compétence des Conseils Généraux des vilayets est fixée d'après les principes de la loi du 13 Mars 1329/1913.

Un recensement définitif – auquel il sera procédé sous la surveillance des Inspecteurs Généraux dans le plus bref délai – lequel, autant que possible, ne dépassera pas un an, – établira la proportion exacte des différentes religions, nationalités et langues, dans les deux secteurs. En attendant, les membres élus aux Conseils Généraux (Medjlissi Oumoumi) et aux comités (Endjoumen) des vilayets de Van et de Bitlis seront par moitié musulmans et non-musulmans. Dans le vilayet d'Erzérroum, si le recensement définitif n'est pas effectué dans un délai d'un an, les membres du Conseil Général seront de même élus sur la base de l'égalité, comme dans les deux vilayets susnommés. Dans les vilayets de Sivas, Kharpout et Diarbékir, les membres des conseils Généraux seront dès à présent élus sur la base du principe de la proportionnalité. À cet effet, jusqu'au recensement définitif, le nombre des électeurs musulmans restera déterminé d'après les listes ayant servi de base aux dernières élections et le nombre des non-musulmans sera fixé d'après les listes qui seront présentées par leurs communautés. Si cependant des difficultés matérielles rendraient ce système électoral provisoire imprécisable, les Inspecteurs Généraux auront le droit de proposer pour la répartition des sièges aux Conseils Généraux des trois vilayets Sivas, Kharpout et Diarbékir une autre proportion, plus conforme aux besoins et aux conditions actuelles des dits vilayets.

Dans tous les vilayets où les Conseils Généraux seront élus sur la base du principe de proportionnalité, la minorité sera représentée dans les comités (Endjoumen).

Les membres élus aux Conseils administratifs seront comme par le passé par moitié musulmans et non-musulmans.

À moins que les Inspecteurs Généraux n'y voient d'inconvénient, le principe d'égalité entre musulmans et non-musulmans sera appliqué pour le recrutement de la police et de la gendarmerie dans les deux secteurs, à mesure

que les postes deviendraient vacants. Le même principe d'égalité sera appliqué, autant que possible, pour la répartition de toutes les autres fonctions publiques dans les deux secteurs.

En foi de quoi les susnommés ont paraphé le présent acte et y ont apposé leurs cachets.

(Signé) Goulkévitich.

(Signé) Said Halim.

Constantinople, le 26 Janvier 8 Février 1914.

**ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ ՏԵՂ ԳՏԱԾ
ՈՒՇԱԳՐԱՎ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ՈՒ ՆՑՈՒԹԵՐԻ,
ՈՐՈՆՔ ԶԵՆ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍՈՒՑՆ ԳՐՔՈՒՄ***

Հիմնահարցի հետազա
ուսումնասիրողների համար:

**«ՄՇԱԿ» (ԹԻՖԼԻՍ)
1912 թ.**

Բազմաչարչար Հայաստանը, 5 և 6 սեպտեմբերի
Հայոց հարցի վերաբացումը, 11 սեպտեմբերի
Մեծ աղետի առաջ, 13 սեպտեմբերի
Մեծ Պետությունների հիշատակագիրը, 15 սեպտեմբերի
Հայկական հարց, 16 սեպտեմբերի
Ի՞նչ ընթացքի պիտի հետևեն թուրքահայերը, 21 սեպտեմբերի
Դրությունը թուրքահայաստանում, 22 սեպտեմբերի
Վիժու՞մ է արդյոք Հայկական հարցը, 25 սեպտեմբերի
Հայկական հարցի մասին (հրեական տեսակետ), նույն տեղում
Մեր անելիքը, 26 սեպտեմբերի
Հայկական հարցի մասին Դումայի պատգամավոր Մ. Պապա-
ջանյանի զեկուցումը Թիֆլիսի Հայոց առաջնորդարանում, 27 սեպ-
տեմբերի
Հայկական հարցը, 2 հոկտեմբերի

* Հեղինակը չնորհակալություն է հայտնում Սուսաննա Սաֆարյանին՝
սույն մատենագիտությունը կազմելիս մեզ աջակցելու համար:

Հայաստանի բարենորոգումների Հայկական Նախագիծը, նույն տեղում

Լեփսիուսը Հայկական Հարցի մասին, նույն տեղում

Ռուսաստանը և Թուրքիան, նույն տեղում

Հայերի վիճակը Թուրքիայում, 7 հոկտեմբերի

Հայկական Հարցը ռուսալեզու մամուլում, 8 հոկտեմբերի

Հայկական Հարցի արդի դրուժյունը ըստ ֆրանսալեզու մամուլի, նույն տեղում

Դրուժյունը Թուրքահայաստանում, 12 հոկտեմբերի

Հայաստանի բարենորոգումների Հարցը ռուսական մամուլում, 16 հոկտեմբերի

Կրիսպին և Հայկական խնդիրը, 17 հոկտեմբերի

Արձագանքներ Թուրքահայաստանից, 23 և 24 հոկտեմբերի

Մահճեղական թերթերը և Արևելյան Հարցը, 3 նոյեմբերի

Պողոս Նուպարի Հանդիպումների մասին, 5 նոյեմբերի

Քրդական շարժման նախերգանքը, նույն տեղում

Հայոց Հարցը և Անգլիան, 6 նոյեմբերի

Ֆրանսիան և Հայկական բարենորոգումները, նույն տեղում

Ինտերվյու Թուրքահայոց նորընտիր պատրիարքի հետ, 7 նոյեմբերի

Մերձավոր Արևելքի փոթորիկը և Հայկական քաղաքագետների Հասունության վկայականը, 7, 8 և 9 նոյեմբերի

Թուրքահայոց պատրիարքի ճանապարհորդությունը. թրքալեզու մամուլից, 9 նոյեմբերի

Գերմանիայի քաղաքականությունը Հայաստանում, նույն տեղում

Հայկական բարենորոգումները և Անգլիան, նույն տեղում

Հայ ժողովրդի հեծեծանքը, 10 նոյեմբերի

Պիեռ Լոտին և Հայերը. ֆրանսիացի ակադեմիկոսի կարծիքը,

12 նոյեմբերի

Մեծ պետությունները և Թուրքիան, 15 նոյեմբերի

Հայերի հողային Հարցը Թուրքիայում, 17 նոյեմբերի

Հայկական Հարցի ներկա դրուժյունը, մաս I, 20 նոյեմբերի

Թուրքիայի ապագան, մաս I, նույն տեղում

Հայկական Հարցի ներկա դրույթունը, մաս II, 21 նոյեմբերի
Թուրքիայի ապագան, մաս II, նույն տեղում
Թուրքիայի ապագան, մաս III, 23 նոյեմբերի
Օսմանյան պառլամենտը և Հայերը, 24 նոյեմբերի
Ռուս պրոգրեսիստների որոշումը Հայոց Հարցի մասին, նույն
տեղում

Հայկական գործերի կոնգրեսը Փարիզում, նույն տեղում
Բարձր Դռան ցասումը (ուղղված Պողոս Նուպարի գործունեու-
թյան դեմ), նույն տեղում

Գերմանական կանցլերի ճառը՝ արտասանած ռայխստագում,
28 նոյեմբերի

Թե ինչպես են Հասկանում իրերի դրույթունը Թուրքահայաս-
տանում, նույն տեղում

Զրպարտությունը Ջնջված, նույն տեղում

Թուրքահայերի պաշտպանություն խնդիրը, նույն տեղում

Օսմանյան պառլամենտը և Հայերը, 29 նոյեմբերի

Երիտթուրքերը, Եվրոպան և Հայերը, 5 դեկտեմբերի

Հայկական Հարցը և ներկա անելիքը, 8 դեկտեմբերի

Թուրքահայոց տազնապը, նույն տեղում

Պատմական մոլորություն, նույն տեղում

Հայկական Հարց, 8-25 դեկտեմբերի

Հայերին օժանդակող գերմանական ընկերությունը, 12 դեկ-
տեմբերի

Հայկական ռեֆորմների չուրջը, 13 դեկտեմբերի

Մի՛ վնասեք ազգային դատին, մաս I, 14 դեկտեմբերի

Դաշնակցությունը և Հայոց Հարցը, նույն տեղում

Հայերը և Թուրքական ճգնաժամը, նույն տեղում

Միլլուկովի զեկուցումը Մոսկվայում Հայկական Հարցի մասին,
19 դեկտեմբերի

Հայաստանի փոխարեն Քուրդստան, 20 դեկտեմբերի

Ռուս լիբերալի խոհերը, նույն տեղում

Հնչակյան կուսակցության կոչը, նույն տեղում

Փարիզի Հայ գաղութի դիմումները, մաս I, 22 դեկտեմբերի

Փարիզի Հայ գաղութի դիմումները, մաս II, 23 դեկտեմբերի

Հայ ներկայացուցիչները Բ. Դոանը, 25 դեկտեմբերի
Օսմանյան կարիներտի մշակած ունեությունների ծրագիրը, նույն
տեղում

Ալեքսանդր Մյասնիկյանի դասախոսությունը Հայկական
Հարցի մասին, նույն տեղում

Փարիզյան նամականի, 26 դեկտեմբերի

Ռուս առաջադիմականների ժողովի որոշումը, նույն տեղում

Թուրք մամուլը և Հայերը, նույն տեղում

Լուրեր Հայկական Հարցի մասին, նույն տեղում

Ռուսաստանը, Անգլիան և Հայերը, 27 դեկտեմբերի

Ռեֆորմների ծրագրի առթիվ, նույն տեղում

Արշակ Զոպանյանի «Ապագան» հոդվածը, մաս I, 28
դեկտեմբերի

Բարենորոգումների առթիվ թուրքահայոց պատրիարքի
Հայտարարությունը, 29 դեկտեմբերի

Թուրք մամուլը և Հայերը, 30 դեկտեմբերի

1913 թ.

Լուրեր Հայկական Հարցի մասին, 4 հունվարի

Հայկական Հարցի Հերթը, նույն տեղում

Փարիզյան նամականի, 6 հունվարի

Իրագործելի պահանջներ, 9 հունվարի, (մաս I)

Դրույթունը Թուրքիայի Հայաբնակ նահանգներում, նույն
տեղում

Իրագործելի պահանջներ, նույն տեղում, (մաս II)

Լուրեր Հայկական Հարցի մասին, նույն տեղում

Դրույթունը Թուրքիայի Հայաբնակ նահանգներում, նույն
տեղում

Հայկական Հարց, 10 հունվարի

Հայկական Հարց, 11 հունվարի

Դրույթունը Թուրքիայի Հայաբնակ գավառներում, նույն
տեղում

Բոսֆորի ափերեն, նույն տեղում
Կիլիկյան խարրիկներ, նույն տեղում
Հայկական Հարցը, 12 Հունվարի
Պոլսի տրամադրությունը, 13 Հունվարի
Բալկանյան տափնապը, նույն տեղում
Դրությունը Թուրքիայի Հայաբնակ նահանգներում, նույն տեղում

Հայկական Հարցը, 15 Հունվարի
Դրությունը Թուրքիայի Հայաբնակ նահանգներում, նույն տեղում

Փարիզյան նամականի, նույն տեղում
Լուրեր Հայկական Հարցի մասին, նույն տեղում
Բոսֆորի ափերեն, նույն տեղում
Հայկական Հարցը, 16 Հունվարի
Դրությունը Թուրքիայի Հայաբնակ նահանգներում, նույն տեղում

Արձագանքներ Թուրքահայաստանից, նույն տեղում
Ցարտինսկու դասախոսությունը, 17 Հունվարի
Դրությունը Թուրքիայի Հայաբնակ նահանգներում, նույն տեղում

Արձագանքներ Թուրքահայաստանից, մաս I և II, նույն տեղում
Հայկական Հարցը, 18 Հունվարի
Գործնական քայլեր, նույն տեղում
Դրությունը Թուրքիայի Հայաբնակ նահանգներում, նույն տեղում
Թուրքական մամուլը և Հայերը, նույն տեղում
Հայկական Հարցի վիճակը, մաս I, 19 Հունվարի
Հայկական Հարց – Փարիզյան նամականի, նույն տեղում
Գործնական քայլեր, նույն տեղում
Դրությունը Թուրքիայի Հայաբնակ նահանգներում, նույն տեղում

Հայկական Հարցի վիճակը, մաս II, 20 Հունվարի
Արձագանքներ Թուրքահայաստանից, նույն տեղում
Դրությունը Թուրքիայի Հայաբնակ նահանգներում, նույն տեղում

Թուրքական մամուլը, նույն տեղում

Հայկական Հարց, 22 Հունվարի

Հայկական Հարց, 23 Հունվարի

Հայկական Հարց, 24 Հունվարի

Լուրեր Հայկական Հարցի մասին, նույն տեղում

Ավստրո-Հունգարահայ համայնքի հիշատակագիրը, նույն տեղում

Հայկական Հարցի վիճակը, 25 Հունվարի

Լուրեր Հայկական Հարցի մասին, նույն տեղում

Հայկական Հարցը, 26 Հունվարի

Լուրեր Հայկական Հարցի մասին, նույն տեղում

Հայկական Հարցը, 27 Հունվարի

Օտար մամուլը և Հայերը, նույն տեղում

Պատգամավորության չրջարերականը, 29 Հունվարի

Հայկական Հարցը, 2 փետրվարի

Սինգապուրի Հայկական գաղութի դիմումները, նույն տեղում

Բարենորոգումների խնդիրը, նույն տեղում

Հայկական Հարցը, ըստ Փրանսիական աղբյուրի, 3 փետրվարի

Դրությունը Թուրքիայի հայաբնակ նահանգներում, նույն տեղում

Հայկական Հարցը, 5 փետրվարի

Լուրեր Հայկական Հարցի մասին, նույն տեղում

Մերձավոր Արևելքի դեպքերը, նույն տեղում

Հայկական Հարցը, 6 փետրվարի

Բոսֆորի ափերեն, նույն տեղում

Հոհնչրերի միսիան Հաջողվե՞ց, նույն տեղում

Հայկական Հարցը, 7 փետրվարի

Արձագանքներ Թուրքահայաստանից, նույն տեղում

Հայկական Հարցի հանգուցալուծման ուղիների մասին, նույն տեղում

Հայկական Հարցը, 8 փետրվարի

Արձագանքներ Թուրքահայաստանից, նույն տեղում

Հայաստան և Քուրդիստան, նույն տեղում

Հայկական Հարցը, 12 փետրվարի

Լուրեր հայկական հարցի մասին, նույն տեղում
Դրուժյունը Թուրքիայի հայաբնակ նահանգներում, նույն
տեղում

Հայկական հարցը, 13 փետրվարի
Կիլիկյան խարրիկներ, նույն տեղում
Ի՞նչ կուզեն հայերը, նույն տեղում
Քրդերը և հայերը, մաս I, 14 փետրվարի
Քրդերը և հայերը, մաս II, 16 փետրվարի
Հայկական վեց նահանգների մարդահամարը, 17 փետրվարի
Հայկական հարցը, 19 փետրվարի
Հայկական հարցի չուրջ, նույն տեղում
Կիլիկյան խարրիկներ, նույն տեղում
Հայկական վտանգը (գերմանական կողմնորոշում), նույն
տեղում

Հայկական հարցը, 23 փետրվարի
Մարդահամար Արևելյան Անատոլիայի հայկական նահանգներ-
ում, նույն տեղում

Հայկական հարցը, 26 փետրվարի
Հայկական հարցի չուրջ, նույն տեղում
Հայկական հարցը, 27 փետրվարի
Հայաստանը և Եվրոպան, նույն տեղում
Թավրիզի հայերի դիմումը, 5 մարտի
Բոսֆորի ափերեն, նույն տեղում
Հայկական հարցը, 6 մարտի
Կիլիկյան խարրիկներ, նույն տեղում
Ավելորդ և վնասակար աղմկահարույթյուն, մաս I, նույն տեղում
Ավելորդ և վնասակար աղմկահարույթյուն, մաս II, 7 մարտի
Եվրոպական մամուլը և հայոց հարցը, 8 մարտի
Հայկական հարցի չուրջ, 9 մարտի
Արձագանքներ Թուրքահայաստանից, նույն տեղում
Հայկական հարցը, 10 մարտի
Հայկական հարցի չուրջը, նույն տեղում
Եվրոպական մամուլը հայկական հարցի մասին, նույն տեղում
Հայկական հարցը, 12 մարտի

Զավիղ բեյը և Հայկական խնդիրը, նույն տեղում
 Հայկական Հարցը, 13 մարտի
 Վտանգի առաջ, մաս I, նույն տեղում
 Եվրոպական մամուլը և Հայոց Հարցը, նույն տեղում
 Հայկական Հարցը, 14 մարտի
 Վտանգի առաջ, մաս II, նույն տեղում
 Թուրքական պրոպագանդը Եվրոպայում, նույն տեղում
 Հայկական Հարցը, 15 մարտի
 Վտանգի առաջ, մաս III, նույն տեղում
 Եվրոպական մամուլը և Հայոց Հարցը, նույն տեղում
 Հայաստանի ներկան և ապագան, 17 մարտի
 Հայկական Հարցի չուրջ, 20 մարտի
 Անհետացող Հայաստանը, մաս I, նույն տեղում
 Հայկական Հարցը, 21 մարտի
 Թուրքահայերի զաղթական նոր Հոսանք, նույն տեղում
 Արձագանքներ Թուրքահայաստանից, նույն տեղում
 Բուլղար մամուլը Հայոց Հարցի մասին, 22 մարտի
 Հայկական Հարցը, 23 մարտի
 Անհետացող Հայաստանը , մաս II, նույն տեղում
 Հայկական Հարցը, 27 մարտի
 Եվրոպական մամուլ, նույն տեղում
 Տխուր Հուսախաբություն, 28 մարտի
 Հայկական Հարցի չուրջ, 29 մարտի
 Եվրոպական մամուլը և Հայոց Հարցը, նույն տեղում
 Հայկական Հարցը և Մերձավոր Արևելքի դեպքերը, 3 ապրիլի
 Հայկական Հարցը, 7 ապրիլի
 Լուրեր Հայկական Հարցի մասին, նույն տեղում
 Հայկական Հարցը, 10 ապրիլի
 Լուրեր Հայկական Հարցի մասին, նույն տեղում
 Հիշատակագիր Կիլիկիայի այժմյան վիճակի մասին, նույն
 տեղում
 Ասիական Թուրքիայի անձնոնմխնդությունը, 11 ապրիլի
 Հայկական Հարցը, 14 ապրիլի
 Լուրեր Հայկական Հարցի մասին, նույն տեղում

Դեպքերը Հայաստանում, նույն տեղում
Հայոց Հարցը և Գերմանիան, 18 ապրիլի
Հայկական Հարցը, 21 ապրիլի
Կիլիկյան խարրիկներ, նույն տեղում
Արձագանքներ Թուրքահայաստանից, նույն տեղում
Վասպուրականի Հորիզոնը, 23 ապրիլի
Երիտթուրքերի խաղերը Հայերի ու քրդերի հետ, նույն տեղում

Անխիդ գիվանագիտություն, նույն տեղում
Հայկական Հարցը (առաջնորդող Հոգված), 26 ապրիլի
Արձագանքներ Թուրքահայաստանից, նույն տեղում
Բոսֆորի ափերեն, նույն տեղում
Հայկական Հարցը, 27 ապրիլի
Լուրեր Հայկական Հարցի մասին, նույն տեղում
Թուրքահայի ինքնապաշտպանություն Հարցը, նույն տեղում
Հայկական Հարցը, 28 ապրիլի
Լուրեր Հայկական Հարցի մասին, նույն տեղում
Հայկական Հարցը Գերմանական ռայխստագում, նույն տեղում
Օլգենինի աքսորման խնդիրը, 30 ապրիլի
Հայկական Հարցը, 2 մայիսի
Լուրեր Հայկական Հարցի մասին, նույն տեղում
Անատոլու բարենորոգման խնդիրը, նույն տեղում
Նարբիկներ Բարձր Հայքից, նույն տեղում
Կիլիկյան խարրիկներ (Պոլսահայ մամուլ), նույն տեղում
Հայկական Հարցը և օտար մամուլը, 3 մայիսի
Անտեղի Հուսահատություն, 4 մայիսի
Հայկական Հարցը- լուրեր 5 մայիսի
Դրությունը Թուրքիայի Հայաբնակ նահանգներում, նույն տեղում

Բարենորոգումների խնդիրը ըստ Փրանս. մամուլի, նույն տեղում

Լոնդոնյան կոնֆերանսը և Հայկական Հարցը, 7 մայիսի
Հայկական Հարցը (առաջնորդող), 12 մայիսի
Հայոց Հիշատակագիրը և Թուրքիայի ներքին գործոց

նախարարի հայտարարությունները, նույն տեղում
 Գերմանիան և Հայկական Հարցը, 12 մայիսի
 Ռումինական մամուլը և Հայկական խնդիրը, 14 մայիսի
 Անգլիական պարլամենտում Հայկական Հարցի քննությունը,
 մաս I, նույն տեղում
 Անգլիական պարլամենտում Հայկական Հարցի քննությունը,
 մաս II և III, 15 մայիսի
 Հայկական Հարցի բնավորությունը, մաս I, 17 մայիսի
 Կոնֆերանս Լոնդոնում, նույն տեղում
 Թուրքահայ մասսայի տրամադրությունը, նույն տեղում
 Հարմարագույն ըուպեն (մի քանի խոսք Հայկական Հարցի
 պրոֆեսիոնալ ներկայացուցիչների), մաս I, նույն տեղում
 Հայկական Հարցը և օտար մամուլը, նույն տեղում
 Հայկական Հարցի բնավորությունը, մաս II, 18 մայիսի
 Հայկական Հարցը, նույն տեղում
 Լուրեր Հայկական Հարցի մասին. Պողոս Նուպար փաշայի
 հերքումը, նույն տեղում
 Հարմարագույն ըուպեն, մաս II, նույն տեղում
 Հայկական Հարցը և օտար մամուլը, նույն տեղում
 Պողոս Նուպար փաշան Անգլիո թագավորի մոտ, 19 մայիսի
 Ռուսաց աշխարհագրական ընկերության նիստը՝ նվիրված
 Թուրքահայաստանի ապագային, 25 մայիսի
 Հայերը և քրդերը, նույն տեղում
 Հողային խնդիրը Հայաստանում. քուրդ լրագրող Աբդուլ
 Կադերի կարծիքը, 28 մայիսի
 Օսմանյան զահաժառանգը և բարենորոգումները, 1 Հունիսի
 Հայարնակ նահանգների բարենորոգումներն ու Բ. Դուռը, 2
 Հունիսի
 Հայկական Հարցը Իտալական պարլամենտում, 5 Հունիսի
 Հայկական խնդրի վերարծարծումը և կաթոլիկ եկեղեցու
 չահերը, 6 Հունիսի
 Պողոս Նուպարի ազգանվեր քայլերը, 9 Հունիսի
 Հայկական Հարցի քննությունը Պետական Դումայում, 11
 Հունիսի

Բ. Դոան Հրատարակած նահանգային օրենքը և Թուրքահայ ազգային ժողովը, նույն տեղում

Առասպելների անկումը, 13 Հունիսի

Հայկական Հարցի քննությունը Պետական Դումայում, նույն տեղում

Հայկական Հարցի դիվանագիտական կացության ներկա շրջանը, մաս I, 19 Հունիսի

Ասիական Թուրքիայի ցեղերի ողբերգությունը: Իտալացի մտավորականի կարծիքը, նույն տեղում

Հայկական Հարցի դիվանագիտական կացության ներկա շրջանը, մաս II, 20 Հունիսի

Հայկական Հարցի դիվանագիտական կացության ներկա շրջանը, մաս III, 21 Հունիսի

Հայկական Հարցի դիվանագիտական կացության ներկա շրջանը, մաս IV, 22 Հունիսի

Շահերի դրությունը Թուրքահայաստանում, նույն տեղում

Հայկական Հարցի դիվանագիտական կացության ներկա շրջանը, մաս V, 23 Հունիսի

Հայկական Հարց: Լոնդոնյան և փարիզյան կոնֆերանսների շուրջ, 25 Հունիսի

Վանեցիների ուղերձը ռուսական Հյուպատոսին, նույն տեղում

Հայոց Հարցի քննությունը Պետական դումայում, նույն տեղում

Հայկական Հարցի դիվանագիտական կացության ներկա շրջանը, մաս VI, 26 Հունիսի

Պողոս Նուպարի նամակն ուղղված ֆրանսիական «Ազատ մարդ» թերթի խմբագրությանը, 27 Հունիսի

Ռուսաստանը և Հայաստանը, 28 Հունիսի

Հայոց Հարցի քննությունը Պետական դումայում, նույն տեղում

Հայկական Հարցը. գիտա-վերլուծական նյութ՝ արտատպված ֆրանսիական մամուլից, նույն տեղում

Հայկական Հարցը. Մերձավոր Արևելքի դեպքերը և Հայկական Հարցը, 29 Հունիսի

Հայոց Հարցի քննությունը Պետական դումայում, նույն տեղում

Հայոց Հարցի քննությունը Պետական դումայում, 30 Հունիսի

Հայոց Հարցի քննությունը Պետական դումայում, 2 Հուլիսի
 Հայոց Հարցի քննությունը Պետական դումայում, 3 Հուլիսի
 Հայոց Հարցի քննությունը Պետական դումայում, 4 Հուլիսի
 Հայոց Հարցի քննությունը Պետական դումայում, 6 Հուլիսի
 Ավստրիական նամականի, 7 Հուլիսի
 Հայոց Հարցի քննությունը Պետական դումայում, նույն տեղում
 Թուրքիան և պետությունները, նույն տեղում
 Թուրքահայոց Ազգային Ժողովի նիստը, 9 Հուլիսի
 Հայկական Հարցը. Մերձավոր Արևելքի դեպքերը և Հայկական
 խնդիրը, մաս III, 10 Հուլիսի
 Հայերի ջարդը Ռոդոսթյում, 11 Հուլիսի
 Թուրքիան և ռեֆորմները, մաս I, 13 Հուլիսի
 Թուրքահայոց Ազգային Ժողովի նիստը, նույն տեղում
 Զևկիզ բեյի Հայտարարությունները, 14 Հուլիսի
 Զմյուռնիայի Հայոց առաջնորդի Հայտարարությունը, նույն
 տեղում
 Թուրքիան և ռեֆորմները, մաս II, նույն տեղում
 Զմյուռնիայի Հայոց առաջնորդի Հայտարարությունը, նույն
 տեղում
 Թուրքիան և ռեֆորմները, մաս III, 16 Հուլիսի
 Հայկական Հարցը ըստ ռուսական լրագրերի, 17 Հուլիսի
 Թուրքիան և ռեֆորմները, մաս IV, նույն տեղում
 Թուրքահայոց Ազգային Ժողովի նիստը, 18 Հուլիսի
 Հայկական կոտորածը Ռոդոսթյում. Պոլսի Հայոց պատրիարքի
 փոխանորդի պաշտոնական տեղեկագիրը, մաս I, II և III, նույն
 տեղում
 Թուրքիան և ռեֆորմները, նույն տեղում
 Հայկական կոտորածները Ռոդոսթյում, 24 Հուլիսի
 Հայ-քրդական Հարաբերությունները, մաս I, 25 Հուլիսի
 Հայկական բարենորոգումները և Եվրոպական կոնստիտուցիան, նույն
 տեղում
 Հայ-քրդական Հարաբերությունները, մաս II, 26 Հուլիսի
 Հարյուր Հիսուն միլիոն Պետական դումայի նվիրատվությունը
 Հօգուտ բարենորոգումների, 28 Հուլիսի

Հայկական խնդրի ծավալումը, նույն տեղում
Պողոս Նուպարի նամակը ֆրանսալեզու «Ազատ մարդ»
թերթում, 30 հուլիսի

Արևելյան Հարցը ավստրիական մամուլում, 31 հուլիսի

Բարենորոգումների խնդիրը, 3 օգոստոսի

Ռուս-գերմանական մենամարտը Հայաստանում, 7 օգոստոսի

Թուրքիայի Հայոց պատրիարքական խնդիրը, 8 օգոստոսի

Թուրքահայոց արտագաղթը, մաս II, նույն տեղում

Ռեֆորմներ թե՞ ջարդեր, 13 օգոստոսի

Հայաստանը բախտի խաղում: Ըստ իտալական մամուլի, նույն
տեղում

Միջպառլամենտական կոնֆերանս նվիրված Հայկական
Հարցին, 25 օգոստոսի

Հայկական Հարցի մասին Լոնդոնյան «Ժամանակ» թերթի
մեկնաբանությունը, 30 օգոստոսի

Իսլամը և Համաիսլամությունը, մաս I, նույն տեղում

Մոռացված Հայաստանում, 31 օգոստոսի

Պոլսի Հայոց պատրիարքի ընտրությունը, 1 սեպտեմբերի

Ռուսաստանը և Հայաստանը, նույն տեղում

Ռուսաստանը և Հայաստանը, 6 սեպտեմբերի

Ֆրանսիան և Ասիական Թուրքիայի բարենորոգումները, նույն
տեղում

Թուրքիայի տնտեսական բաժանումը, 7 սեպտեմբերի

Հայկական Հարցը, 8 սեպտեմբերի

Թե ինչպես պետք է Հայերը վերաբերվեն Ռուսաստանին, նույն
տեղում

Նամակ Անգլիայից Հայկական Հարցի մասին, 13 սեպտեմբերի

Պրոֆ. Անտոն Հերմանի՝ Հայերի մասին հոգվածը գերմանական
թերթում, 14 սեպտեմբերի

Լյուդվիգ դը Կոնստանսոնի «Բարենորոգումները Ասիական
Թուրքիայում» հոդվածը, նույն տեղում:

«ՀՈՐԻԶՈՆ» (ԹԻՓԼԻՍ)

1912 թ.

Տաճկահայերի ներկա վիճակը և ուսահայերի պարտականու-
թյունը, 21 սեպտեմբերի

Տաճկահայոց ինքնապաշտպանությունը և մենք, 22 սեպտեմ-
բերի

Թուրք մամուլը և տաճկահայոց հարցը, 3 հոկտեմբերի
Հայերի բողոքի մեծ միտինգ Բոստոնում, 12 հոկտեմբերի

Թուրքիան և Հայերը, մաս I և II, 14 և 17 հոկտեմբերի
Իսկ Հայաստա՞նը (Փրանսիական մամուլից), 3 նոյեմբերի

Տաճկական անիշխանությունը և Հայ ժողովուրդը, մաս I, II,
III, 7, 9, 10 նոյեմբերի

Ռուսաստանը, Թուրքիան և Հայերը (ռուսական մամուլից), 11
նոյեմբերի

Ռուսաստանը և Հայոց հարցը, մաս I, II, 13 և 14 նոյեմբերի

Ռուսաստանը և Թուրքահայերը. դիմում ռուսաց կառավարու-
թյանը, 23 նոյեմբերի

Պատրիարքարանի դիմումները, 28 նոյեմբերի

Թուրքահայ հարցը Հայկական մամուլի մեկնաբանությունը, 29
նոյեմբերի

Հայկական հարցի մեկնաբանությունը “Новое Время” թերթում,
6 դեկտեմբերի

Հայաստանի ավտոնոմիա (օտար մամուլի մեկնաբանություն),
7 դեկտեմբերի

Թուրքական կառավարության Հայտարարությունը, մաս I, II,
III, 7, 8, 9 դեկտեմբերի

Փրանսիական չարժու՞մ ի նպաստ Հայ դատի, 8 դեկտեմբերի

Հայկական ինքնապաշտպանության հրամայականը, 12
դեկտեմբերի

Մաղաքիա Օրմանյանը և Հայոց հարցը, 15 դեկտեմբերի

Հայկական տառապանքները Թուրք մամուլում, 18 դեկտեմբերի

Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարը Հայկական հարցի
մասին, 19 դեկտեմբերի

Թուրքահայոց Ազգային Ժողովը և Մաղաքիա Օրմանյանը, նույն տեղում

Ֆրանսիական «Տեմպ» թերթը Հայկական Հարցի մասին, 23 դեկտեմբերի

Ռուսական դիվանագիտության Հայացքը Հայկական Հարցին, «Русское Слово»-ի մեկնաբանությունը, 26 դեկտեմբերի

Հայաստանի ինքնավարության խնդիրը, մաս I, II, III, 28, 29, 30 դեկտեմբերի

1913 թ.

Ռուսահայ ուսանողությունը և Հայոց Հարցը, 10 հունվարի
Ռումին-ռուս Հարաբերությունները, Ռումինական Հարցը և նրա առնչությունները, նույն տեղում

Հայկական Հարցի Հետ, 12 հունվարի

Արևելյան Հարցը Ֆրանսիայի պառլամենտում, նույն տեղում

Հայկական Հարցը և իր լուծումները, 13 հունվարի

Քաղաքական Հեղաշրջումը Տաճկաստանում, I մաս, 14 հունվարի

Տաճկաստանի քաղաքական Հեղաշրջումը, II մաս, 16 հունվարի
Թուրքահայերը և Ռուսաստանը (“Новое Время”-ից), նույն տեղում

Թուրքահայերի թիվը, 17 հունվարի

Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի դիրքը Հայկական Հարցում, 20 հունվարի

Թուրքահայության պահանջը, 23 հունվարի

Եռապետական Համաձայնությունը և Գերմանիան Հայկական խնդրում, 25 հունվարի

Ռուսաստանը և Հայոց Հարցը, 31 հունվարի

Հայկական Հարցը Ֆրանսիական մամուլում, 8 փետրվարի

Հայոց Հարցի վիճակը, 9 փետրվարի

Հայաստանը և Եվրոպան (ըստ “Русское Слово” թերթի), 28 փետրվարի

Հայկական Հարցը. փաստեր և վերլուծություններ, 1 մարտի
Գերմանիան և Հայոց Հարցը (տեղեկություններ Ռայխստա-
գում տեղի ունեցած Հավաքից), 3 ապրիլի

Հայերը, Ռուսաստանն ու Գերմանիան, 11 ապրիլի
Ն. Միլյուկովի դասախոսությունը Հայկական Հարցի մասին, 21
ապրիլի

Ջենք Հավատում («Հորիզոն» թերթի խմբագրության
տեսակետը), 3 մայիսի

Հայկական Հարցը և Ռուսաստանը, 8 մայիսի

Պողոս Նուբար փաշան Անգլիայի թագավորի մոտ, 14 մայիսի

Անգլո-թուրքական Համաձայնությունը, նույն տեղում

«Հայկական քաղաքական տՀասությունը» (արտատպված
Փրանսիական թերթերից), մաս I, 18 մայիսի

Գերմանիան և Հայկական Հարցը, նույն տեղում

Ալբանիան և Հայաստանը, մաս I, 19 մայիսի

Հայկական Հարցը Խալալական պառլամենտում, 21 մայիսի

Էդուարդ Գրեյը Հայկական Հարցի մասին, նույն տեղում

Գերմանիան Անգլիայի Հետ, նույն տեղում

Ռուսաստանի պահանջը, նույն տեղում

Հայկական Հարցը և անգլիական մամուլը, նույն տեղում

Շարժում Արդուլ Համիդի օգտին, նույն տեղում

Ալբանիան և Հայաստանը, մաս II, 23 մայիսի

Հայկական քաղաքական տՀասությունը, մաս II, 25 մայիսի

Կլեմանսոյի Հոգվածը Հայկական Հարցի մասին, նույն տեղում

Ասիական Թուրքիո ապագան (անգլիական մամուլից), մաս I,
26 մայիսի, մաս II, 29 մայիսի

Քրդերն ու Հայերը, 31 մայիսի

Հայկական Հարցի քննարկումը Պետական դումայում, 11
Հունիսի

Օսմանյան պետությունը՝ դաշնային պետություն, մաս I, նույն
տեղում

Հայկական Հարցը Պետական դումայում, 12 Հունիսի

Միջկուսակցական Համերաշխության կոչ, 14 Հունիսի

Օսմանյան պետությունը դաշնակցային պետություն

(գերմանացի քաղաքագետ Մարտին Հարթմանի վերլուծությունը),
14 Հունիսի

Պողոս Նուբարի ջանքերը և դոկտ. Լևփսիուսի Հայանվեր
քայլերը, 18 Հունիսի

Համերաշխության մեծ ժողովը, նույն տեղում

Պետական Դումայի Հայ պատգամավորների կարծիքները
Հայաստանի բարենորոգումների մասին, 20 Հունիսի

Պողոս Նուբարի նոր ճառը, 25 Հունիսի

Քաղաքական Հեռանկարներ, մաս I, նույն տեղում

Ֆրանսիան և Հայաստանը, 26 Հունիսի

«Новое Время»-ն և Հայերը, նույն տեղում

Ռուսաստանի ներքին քաղաքականությունը և Հայկական
Հարցը, 28 Հունիսի

Ամերիկահայերի դիմումը Պետերբուրգ, նույն տեղում

Հայկական Հարցը (դոկտ. Լևփսիուսի հոգվածը Ֆրանսալեզու
թերթում), նույն տեղում

Թեհրանի թուրք ղեկավարը Հայկական Հարցի մասին, 29
Հունիսի

Մաքսիմ Կովալեսկին Հայկական Հարցի մասին, 30 Հունիսի

Ոճիրների չարանն անվերջ է, 4 Հունիսի

Դեսպանների խորհրդակցությունները, նույն տեղում

Բրիտանիայի Հայկական կոմիտեն, 7 Հուլիսի

Հայերի արտագաղթը, նույն տեղում

Թուրքաց Հայաստանի ուսական գրավման Հեռանկարը, 20
Հուլիսի

Գերմանիայի Հակառակությունը, նույն տեղում

Ռուսիայի ճնշումը (մամուլի մեկնաբանություններ), նույն
տեղում

Պետերբուրգի Հայերի խորհրդակցությունը, 1 օգոստոսի

«ԱԶԱՏԱՄԱՐՏ» (Կ. Պոլիս)

1912 թ.

Հավաքական դիմում օտար պետություններին, 12 սեպտեմբերի
Օտարալեզու մամուլը Հայկական Հարցի մասին, 15 սեպ-
տեմբերի

Հայկական մամուլը Հայկական Հարցի մասին, նույն տեղում
Պերճախոս թվեր, 19 սեպտեմբերի

Ռուս կառավարությունը և Հայերը, 20 սեպտեմբերի

Բերլինի դաշնագրի 23-րդ հոդվածը, 25 սեպտեմբերի

Ինչ է խորհում «Թանգիմաթ» թերթը Հայաստանի բարենորո-
գումների մասին, նույն տեղում

Բարենորոգումների խնդիրը, 1 հոկտեմբերի

Ասիական Թուրքիո խնդիրը: Ռուսիա և Հայաստան, 25
հոկտեմբերի

Ռուսիա և իր պատմական առաքելությունը, 30 հոկտեմբերի
Ռուս մամուլը և Հայերը, նույն տեղում

Նեղուցների և Պոլսի խնդիրը, 31 հոկտեմբերի

Ալպանիայի փոխարեն՝ Հայաստան, 1 նոյեմբերի

Վանում կատարված ոճիրները, 3 նոյեմբերի

Անապահով վիճակ Հայկական նահանգներում, նույն տեղում

Ռումելիից Հետո Անատոլիա, 4 նոյեմբերի

Ո՞վ է պատասխանատու, 22 նոյեմբերի

Բարենորոգումներն արևելյան Անատոլիայում, 29 նոյեմբերի

Հայկական Հարցը և եվրոպական դիվանագիտությունը, նույն
տեղում

Տեսակցություն արտգործնախարար պարոն Գաբրիել Նորա-
տունկյանի Հետ, 1 դեկտեմբերի

Ռուսիո մտահոգությունները, նույն տեղում

Հաշտության դեսպանաժողովը, նույն տեղում

Մամուլը և արևելյան Անատոլիայի բարենորոգումների խնդիրը,
1 դեկտեմբերի

Ռուսիա և Հայաստան, նույն տեղում

Ընդհանուր և մասնակի բարեկարգություն, նույն տեղում
Հայկական տառապանքները թուրքական մամուլում, նույն
տեղում

Որն է ճիշտ և որը՝ ոչ, 5 դեկտեմբերի

Հայկական Հարցը (մամուլի մեկնաբանություններ), 6 դեկտեմ-
բերի

Կոկովցեի Հայտարարությունները Ռուսիո ներքին ու արտաքին
քաղաքականության մասին, 7 դեկտեմբերի

Հայկական Հարց չի եղել, նույն տեղում

Պատասխան «Ալեմդար» թուրք թերթին, նույն տեղում

Հայկական Հարց կա՞, թե՛ ոչ (Հոգված արտատպված
թուրքական մամուլից), 8 դեկտեմբերի

Շիտակ խոստովանություններ (թուրքական մամուլից), նույն
տեղում

Պուանկարե. Ասիայում Թուրքիայի ամբողջությունը պիտի
պահպանվի, 11 դեկտեմբերի

Հայկական Հարցը, նույն տեղում

Հայ երեկիների Հավաք Բ. Դռանը, նույն տեղում

Թուրք մամուլի կարծիքը Հայկական Հարցի մասին, նույն
տեղում

Զոհրապի «միջին» բանաձևը Օրմանյանին ազատ արձակելու
մասին, 15 դեկտեմբերի

Փարիզի Հայ գաղութի դիմումը Ֆրանսիական Հանրապե-
տության նախագահին, նույն տեղում

Բարեկարգությունն սկսված է, 16 դեկտեմբերի

Արևելյան Հարցը Ֆրանսիական պառլամենտում, նույն տեղում

Օսմանյան Հակաառաջարկները, նույն տեղում

Ավստրիայի և Ռուսիայի պահանջները, նույն տեղում

Հայաստանի ինքնավարությունը, նույն տեղում

Օրմանյանը պատմության առջև, նույն տեղում

Հայկական Հարցը բուլղար մամուլում, 18 դեկտեմբերի

Պատմության ճակատագրական օրենքը, 19 դեկտեմբերի

Ոստանիստանի ժողովի V նիստը, 20 դեկտեմբերի

Անգլիական մամուլի խորհուրդներ Թուրքիային. անմիջապես

սկսել Հայկական նահանգների բարեկարգումը, նույն տեղում
Թուրքիայի քայքայումը և Հայկական Հարցը, (ռուսական "Речь"
Թերթի մեկնարանությունը), 3 Հունվարի

1913 թ.

Հայկական Հարցը Ազգային ժողովում, 4 Հունվարի
Որը պետք է լինի Ֆրանսիայի դերը Արևելյան Հարցի լուծման
մեջ, 15 Հունվարի
Ռուսիայի ճնշումը Բ. Դռան վրա, 16 Հունվարի
Գերմանիայի և եռյակ ղինակցությունների թուլացումը
Արևելյան Հարցի լուծման մեջ, 17 Հունվարի
Հայկական Հարցը և արաբական մամուլը, նույն տեղում
Տաճկահայերը և Ռուսաստանը ("Новое Время" Թերթից), նույն
տեղում
Հայերը և քրդերը, նույն տեղում
Հայաստանը և Մակեդոնիան, 20 Հունվարի
Վարչական ապիկարություններ, 22 Հունվարի
Գերմանական քաղաքականությունը Ասիական Թուրքիայում,
23 Հունվարի
Մի բանախոսություն Հայկական Հարցի մասին, նույն տեղում
Բարեկարգություն Հայաստանի, մաս I (բուլղարական
մամուլից), 25 և 26 Հունվարի
Վասպուրականը և իր կառավարությունը, 29 Հունվարի
Երիտասարդ թուրքերը և Ասիական Հարցը, 31 Հունվարի
Կաթողիկոսի պատգամավորները, 1 փետրվարի
Ռուսիան և Հայերը (Ֆրանսիական մամուլից), 7 փետրվարի
Ավստրիո-ռուս Հարաբերությունները. վտանգալի դրություն
Հայկական Հարցում, 10 փետրվարի
Դեպի Հայկական Հարցի անհրաժեշտ լուծում (Ֆրանսիական
մամուլից), 20 փետրվարի
Հայոց Հարցի մասին կարևոր կոնֆերանս Բեռլինում, 2 մարտի

Թուրքիայի ամբողջության պահպանումը և Հայկական խնդիրը (արևմտյան մամուլից), 5 մարտի

Քանի Արևելյան խնդիրը բացվում է, այնքան իրար մոտենում են Անգլիան և Գերմանիան (Թերթի առաջնորդողը), 7 մարտի

Հայկական հարցի վերջին փուլը, 24 հոկտեմբերի

Բարենորոգումները հայարնակ նահանգներում (Թուրքական մամուլից), նույն տեղում*

«ԲՅՈՒՋԱՆԴԻՈՆ» (Կ. Պոլիս)

1912 թ.

Ռուսիան և Հայաստանը (Թուրքական մամուլից), 15 նոյեմբերի
Արշակ Ալպոյաճյան, Սխալ պաշտպանված դատ, 26 նոյեմբերի
Հայերը և մենք (Թուրք հրապարակախոսի անկողմնակալ
զնահատականը), 4 դեկտեմբերի

Հայկական խնդիրը և Թուրք մամուլը, 5 դեկտեմբերի

Ռուսաստանը և Հայերը, 18 դեկտեմբերի

1913 թ.

Կամ կարևորանանք և կամ կփչանանք. (Թուրք դիվանագետի
կարծիքը), 4 հունվարի

Ինչ պիտի ասի կառավարությունը, 9 հունվարի

Կարևոր բանակցություն, 12 հունվարի

Փարիզի ոռոսաց ղեսպան Իզվոլսկու դիմումը Պողոս Նուբարին,
18 հունվարի

* «Ազատամարտ» Թերթի 1913 թ. մարտի 3-ից (N 1168) մինչև նույն
թվականի հոկտեմբերի 23-ի (N 1337) համարները Հայաստանում բացակա-
յում են:

Գերմանիան ընդդիմանում է ռուսների կողմից Հայաստանի
զրավմանը, 29 հունվարի

Ռուսիա և Հայք (Հարաբերությունների մեկնաբանում), 9
փետրվարի,

Հայաստանի նկատմամբ Ռուսաստանի դիտավորությունները,
19 փետրվարի

Ինչ էլ ասում Քյամիլ փաշան, 5 մարտի

Ասիական Թուրքիայի ապագան, 7 և 8 մայիսի

Հայկական խնդիրը և անգլիական մամուլը, 8 մայիսի

Ի՞նչ էլ ասում Պողոս Նուրար Փաշան, 14 մայիսի

Հայկական պատվիրակությունը, նույն տեղում

Հայկական խնդիրը Իտալիայի պառլամենտում, 20 մայիսի

Պողոս Նուրարի ձեռնարկումները, 12 հունիսի

Հայկական Հարցը Ռուսաստանի Պետական դրամայում, 14
հունիսի

Վիեննական Հայասերների խմբի ձեռնարկումները, 20 հունիսի

Դոկտոր Լեփսիուսը և գերմանացիները փոքր Ասիայում, 9

հուլիսի

Թող գաղթեն, չատ լավ, բայց ինչ անեն խեղճերը, 23 օգոստոսի

Ի՞նչ էլ խորհում Ռուսաստանը, 24 օգոստոսի

Նոր ելույթ Հայաբնակ գավառների բարենորոգման խնդրում,
21 սեպտեմբերի

Բարենորոգումների խնդիրը և Թուրքական մամուլը, 9
դեկտեմբերի

Ռուսները Հայաստանում, 10 դեկտեմբերի

«ԿՈՎԿԱՍԻ ԼՐԱԲԵՐ» (Թիֆլիս)

1912 թ.

Մեսրոպ Լալիսկոպոսի Հարցազրույցը “Новое Время”-ի
թղթակցի հետ, 1 նոյեմբերի

Ի՞նչ են ասում երիտթուրքերը, 3 նոյեմբերի

Թուրքերի գաղանուծությունները, նույն տեղում
 Թուրքահայերի վիճակը ըստ “Голос Кавказа” թերթի մեկնարա-
 նություն, 6 նոյեմբերի
 Թուրքահայոց վիճակը ըստ “Русское Слово” թերթի, 8 նոյեմբերի
 Հայոց պատրիարքի խնդրագիրը Կ. Պոլսի անգլիական
 դեսպանին, 11 նոյեմբերի
 “Тифлисский листок”-ը Թուրքահայոց ջարդերի մասին, 13
 նոյեմբերի
 “Русское Слово” թերթը Թուրքերի գաղանուծությունների մասին,
 14 նոյեմբերի
 Ռուսիան Հայոց պաշտպան, 19 նոյեմբերի
 Ռուս – Հայ փոխհարաբերություններն ըստ ռուսական մամուլի
 մեկնաբանությունների, 23 նոյեմբերի
 Հ. Յ. Դաշնակցությունը դիմում է Ռուսաստանի օգնությանը,
 նույն տեղում
 Քրդության սպառնալիքը, 28 նոյեմբերի
 Իհնչ են ասում Թուրքերը (ըստ “Мусульманская газета” թերթի),
 29 նոյեմբերի
 Հայաստանի ինքնավարության մասին հոդված “Русское Слово”
 թերթից, նույն տեղում
 Հայաստանն իրրե ինքնուրույն միավոր (ռուսական մամուլից),
 14 դեկտեմբերի
 Հայոց խնդիրը, մաս I, II, III, 14, 18, 20 դեկտեմբերի
 Հայոց ջարդեր, 27 դեկտեմբերի
 Ինքնավարություն թե՛ բարենորոգումներ, 30 դեկտեմբերի

1913 թ.

Ազգային պատվիրակության կատարած գործը, 1 հունվարի
 Հայոց խնդիրը, 3, 4, 5 հունվարի
 Հայ նշանավոր գործիչների խորհրդակցությունը, 9 հունվարի
 Հայոց խնդիրը (ռուսական մամուլի մեկնաբանություններ), 10
 հունվարի

Կ. Պոլսի Հայ նշանավոր գործիչների խորհրդակցությունը, 11 հունվարի

Կ. Պոլսի Հեղաշրջումը և գերմանական մամուլը, 17 հունվարի
Հայոց խնդիրը, Թերթոն, I մաս, 23 հունվարի, մաս I, II, 23, 24 հունվարի

«Թերզիման Հակկաթ» Թերթի «Ասիան ասիացիների Համար»
Հոդվածի մեկնաբանությունը ռուսական «Новое Время» Թերթում, 26 հունվարի

Հայոց խնդիրը, «Новое Время»-ի պարզաբանումները, 27 հունվարի

Ռոչֆորը Թուրքահայերի մասին, 9 փետրվարի

Ներսես արքեպիսկոպոսի չփումները ռուսական կառավարական մարմինների հետ, 17 փետրվարի

Ռուսաստանը և Հայերը Փրանսիական մամուլի մեկնաբանությամբ, 2 մարտի

Հայկական Հարցի վախճանը, 28 օգոստոսի

Թե ինչպես եվրոպացիք լուծեցին Հայկական Հարցը, նույն տեղում

«ԲՈՒԹԱՆԻԱ» (Կ. Պոլիս)

1912 թ.

Տարեկան ակնարկ ընդհանուր քաղաքական անցքերի վրա, 1 հունվարի

Ինչպե՞ս վերածնվեց Հայկական Հարցը, նույն տեղում

Հայկական Հարց, 6 նոյեմբերի

Կառավարությունից հերքումը և մեր փաստերը, նույն տեղում

Հայկական Հարցը և եվրոպական մամուլը, 10 նոյեմբերի

Արդյո՞ք ուղում է Հայաստանն էլ ապստամբել, նույն տեղում

Ժողովուրդների ձայնը խառնում է կառավարությունների
Հաշիվները, 12 նոյեմբերի

Թուրքիան և իր դրացիները, նույն տեղում

Ուռնապ Կիլիկիայում, 15 նոյեմբերի

Ռուսիան, Անգլիան և Հայերը (“Новое Время” –ից) մաս I, 25
դեկտեմբերի

Ռուսական դիվանագիտությունը և Հայկական Հարցը, նույն
տեղում

Թուրքիո քայքայումը և Հայկական Հարցը (ըստ ռուսական
“Речь” թերթի), մաս I, 26 դեկտեմբերի

Ռուսիան, Անգլիան և Հայերը (“Новое Время” –ից), մաս II, նույն
տեղում

Լոնդոնում տեղի ունեցող բանակցությունների 7-րդ նիստը, 27
դեկտեմբերի

Եգիպտոսի Հայերի պահանջը, նույն տեղում

Եվրոպան և Հայկական Հարցը, 29 դեկտեմբերի

1913 թ.

Մեծ պետությունները կողմ են խաղաղության, 3 հունվարի
Ռադադության ժողովի 10-րդ նիստը (բանակցությունների
խզման շուրջ), նույն տեղում

Քաղաքական լավատեսություններ և հոռետեսություններ, 5
հունվարի

Հայկական Հարցը Վիեննայի և Պետերբուրգի տեսանկյունից,
նույն տեղում

Պետությունների հավաքական ծանուցագիրը, նույն տեղում
Հայերը ո՞ր ձևը պետք է ընտրեն՝ անկախություն, ռուսական
կցու՞մ, թե՛ եվրոպական կոնտրոլ, 7 հունվարի

Թուրք մամուլը և թուրքաց սուլթանի հայտարարությունները
Հայկական Հարցի մասին, 9 հունվարի

Հայկական Հարցը, նույն տեղում

Մեծ միտինգ եգիպտահայ գաղութում, նույն տեղում

Ասիական Թուրքիայի կնճիռները, նույն տեղում

Հայաստանի բարեկամների անգլիական կոմիտեն, նույն
տեղում

Օսմանյան երևելիների ժողովը, 11 հունվարի

Տոլմա-Բաղչևի մեծ ժողովը և Թուրքական մամուլը, նույն տեղում

Հայկական Հարցը և ֆրանսիական կառավարությունը, նույն տեղում

«ԴԱՇԻՆՔ» (Իզմիր)
1913 թ.

Էդուարդ Գրեյի Հայտարարությունը, 23 մարտի
Իսլամ գաղթականների տեղավորվելը Հայ գյուղացիների
Հողերի վրա, 29 մարտի

Ֆրանսիական թերթի՝ Հայկական Հարցի մեկնաբանություն-
ները, նույն տեղում

Թուրքական մամուլը Հայկական բարենորոգումների մասին, 2
ապրիլի

Ազգային ժողովի դերը, 4 ապրիլի

Անդրադարձ Թուրքական թերթի Հրապարակման, 13 ապրիլի

Քաղաքական կացությունը (ըստ ավստրիական մամուլի), 19
ապրիլի

Թուրքական մամուլի կարծիքը ռուսական քաղաքականության
մասին, 21 ապրիլի

Լոնդոնի դեսպանաժողովը (Թուրքական «Թանին» թերթի
մեկնաբանությունը), 27 ապրիլի

Հայկական խնդիրը, 5 մայիսի

Հայաստա՞ն, թե՛ Քուրդիստան, 9 մայիսի

Պողոս Նուբարի գործունեությունը, 15 մայիսի

Միշտ ոճիր, միշտ թալան, 16 մայիսի

Հայկական պատվիրակության և Պողոս Նուբարի մասին, 17
մայիսի

Պողոս Նուբարի քայլերի մասին, 19 մայիսի

Արևելյան նոր խնդիրը, 22 մայիսի

Օտար մամուլը Հայաստանի բարեկարգության շուրջ, 30
մայիսի

Հայկական Հարցն ըստ անգլիական մամուլի, 11 Հունիսի
 Պողոս Նուբար փաշայի նոր նամակը, 14 Հունիսի
 Հայկական խնդիրը և եվրոպական մամուլը, 21 Հունիսի
 Հայկական խնդիրը գերմանական մամուլի մեկնաբանություններ,
 30 Հունիսի
 Հայ դատի պաշտպան ֆրանսիացի Հանրի Ռոչֆորի
 գործունեությունը, 3 Հուլիսի
 Հայկական Հարցը հունական մամուլում, 7 Հուլիսի
 Պողոս Նուբարի գործունեությունից, 10 Հուլիսի
 Ֆրանսիացի քաղաքագետ Վիկ դը Քոնտենի հոդվածը Փոքր
 Ասիայում բարենորոգումների անհրաժեշտության մասին, 14
 Հուլիսի
 Դեսպանների ժողովը և է. Գրեյի ճառը, 9 օգոստոսի
 Հայկական խնդիրն ըստ պոլսահայ մամուլի վերլուծություն-
 ների, 16 օգոստոսի

«ՄԱՐՏ» (Մոսկվա) 1913 թ.

Օրմանյանի մասին, 25 Հունվարի
 Պողոս Նուբարի մասին, 15 փետրվարի
 Հայկական Հարցի մասին. «Դեյլի տելեգրաֆ» թերթի հոդվածի
 առթիվ, 15 մարտի
 Բարենորոգումներ խնդրի նկատմամբ թուրքահայերի հոռետե-
 սություն մասին, 5 մայիսի
 Տառապանքի աշխարհում, 15 Հուլիսի
 Քաղաքական աշխարհում. ամօթալի էջեր, 1 օգոստոսի
 Կովկասի փոխարքայի զեկուցումը, 20 սեպտեմբերի
 Ռեֆորմներ Հայաստանի համար, 1 Հոկտեմբերի
 «Պրո-Արմենիա» թերթի (Փարիզ) գործունեությունը, 30 Հոկ-
 տեմբերի

«Հարրաժ դրույթուն». Հայկական Հարցի Հանդեպ ուսական
դիվանագիտության անտարրերության մասին, 20 նոյեմբերի
Հայկական Հարցին նվիրված կոնֆերանսը Փարիզում, 1 դեկ-
տեմբերի
Հին մարտավարությամբ, 15 դեկտեմբերի

«ԿՈՀԱԿ» (Կ. Պոլիս)
1912 թ.

Հայաստանի ռեֆորմները, մաս I, 12 դեկտեմբերի
Եվրոպական խաղ արևելյան խնդիրների շուրջ, 19 դեկտեմբերի
Հայաստանի ռեֆորմները, մաս II, նույն տեղում

1913 թ.

Հնչակյան կուսակցության կոչը և եվրոպական մամուլը, 27
փետրվարի

Գարրիել Նորատունկյանի Հայտարարությունները, նույն
տեղում

Հայաստանի ինքնավարության վերաբերյալ ֆրանսիական
կարծիք, նույն տեղում

Հայկական Հարցի լուսարանումը եվրոպական մամուլում, 24
ապրիլի

Լոնդոնյան նամականի, մաս II, 1 մայիսի

Պողոս Նուրարի կողմից կատարվող քայլերը, 8 մայիսի

Պողոս Նուրարի մասին, 15 մայիսի

Թուրքիայի բարեկարգումների մասին, 22 մայիսի

Լոնդոնի Համաժողովը և Պողոս Նուրար փաշան, 5 Հունիսի

Հայաստանի ապագան (ըստ “Русское Слово” թերթի փարիզյան
թղթակցի մեկնաբանություն), 10 Հուլիսի

**«ՏԱՃԱՐ» ամսագիր (Կ. Պոլիս)
1912 թ.**

Պոլսահայ պատրիարքի ընտրությունը, N 37
Հայոց Հուսահատությունը, N 41
Հայկական տառապանքը և Եվրոպան, N 42
Օրմանյան սրբազանի ազգանվեր գործունեությունը, N 44
Վեց նահանգների բարենորոգում, N 45
Բարենորոգումների հարցում Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի
դերակատարությունը, N 46

1913 թ.

Պոլսո պատրիարքարանն ու Օրմանյանը, N 10
Ապագայի Հույսեր և ներկայի տառապանքներ, N 12
Ի՞նչ է ասում Պողոս Նուբար փաշան, նույն տեղում
Ազգային ասուլիս. բարենորոգումների խնդիրը, N 15
Գաղթի դեմ, N 18
Հայկական խնդիրը և Ազգային սահմանադրությունը, N 19
Օրմանյան սրբազանի դասախոսությունը, N 21
Հայաստանի բարեկարգությունը և Հայ եկեղեցին, նույն տեղում

**«ՎԱՆ-ՏՈՍՊ» (Վան)
1913 թ.**

Հայկական Հարցի արևմտյան մամուլի մեկնաբանությունները,
2 փետրվարի
Թուրքիան և Հայկական Հարցը, 9 փետրվարի
Բռնի կրոնափոխություն, նույն տեղում
Կուսակցություն թե՛ հարյուրակ (միջկուսակցական շահերի
բախում), 16 փետրվարի

Ընդդեմ պատմագետ Մելվանդադեի կարծիքի, 23 փետրվարի
Հարցազրույց ռուս լրագրողի հետ, նույն տեղում
Արևելյան Անատոլիայի խնդիրը, 2 մարտի
Սրտացավ ազգասերը, նույն տեղում
Թուրքական դիվանագիտության խոտոր ուղին, 9 մարտի
Ու՞ր է մտավորականությունը, նույն տեղում
Հայերի Հասունություն չափանիշը աղետի նախօրյակին, 30
մարտի
Մեր մտավորականները, 6 ապրիլի
Կուսակցական Համերաշխությունը, 13 ապրիլի
1896-ի դասը, 8 հունիսի
Բարեկարգությունների հիմնաքարը, 15 հունիսի
Օրենքի պաշտպանությունից զուրկ ազգը, 24 օգոստոսի
Արտագաղթը կանխելու համար ՀԲԸ-ում վարչական ժողովի
կոչն ուղղված Հայաբնակ շրջանների բնակչությանը, նույն տեղում

«ՇՈՂ» (Կ. Պոլիս)
1913 թ.

Կոտորած, դարձյալ կոտորած, 15 փետրվարի

«ԿԱՅՄ» Հանդես (Կ. Պոլիս)
1913 թ.

Հայ ժողովրդը պահանջողի դիրքում, N 8
Բարենորոգումները և տաճկահայ հարցը, N 12

«ՇԵՓՈՐ» (Բուխարեստ)
1912 թ.

Ոսկե օղակ (Հայի ճակատագիրը), N 2

Հայկական հարցի լուծման ուղիները, նույն տեղում

Ռումինիայի հայությունը, N 4-5

Ռումինահայ գաղութի կազմությունն ու ապագան, N 6-7

Ռումինիայի հայությունը, նույն տեղում

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

- Աբրահա աղա (բերկրեցի քուրդ) – 346
 Աբգար դպիր (եվդոկիացի, Հայ տպագրության Հիմնադիրներից) – 684
 Աբդուլ Կադր (քուրդ առաջնորդ) – 210, 212
 Աբդուլ Համիդ (Համիտ) Բ – 30, 35, 195, 196, 208, 209, 230, 263, 287, 289, 380, 442, 484, 485, 517, 552, 553, 630, 689, 746, 757, 758, 795, 797, 889, 902, 969, 996, 1023, 1065, 1066, 1069, 1080, 1081, 1090, 1159
 Աբդուլ Ռեզակ Բադրլսան զադե (քուրդ առաջնորդ) – 212, 338, 340-342, 344, 345, 744, 745, 808
 Աբդուլուահման Ադիլ բեյ (խմբագիր) – 478-480, 483
 Աբդուրահման (ֆինանսների նախարար) – 225, 229
 Աբուլյան Ռաչատուր – 374, 988, 990
 Ադիլ Լֆենդի (վերատեսուչ Հոֆի քուրդ քարտուղար-թարգման) – 1086
 Ադոնց Նիկողայոս – 75, 77, 154, 162, 242, 244, 246, 248, 249, 297, 298, 364, 524, 538, 683, 733-735, 1050, 1052, 1053
 Ա-Դօ (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան) – 414, 981
 Ազամ մոլլա (քրդական խուժանի ղեկավար) – 198
 Աթանասյան Ա. (ուսանող) – 94
 Ալբերտ (Բելգիայի թագավոր) – 831
 Ալեքսանդր Ա (Ռուսաստանի կայսր) – 1071, 1079
 Ալեքսանյան Ա. (1914 թ. ազգային Համագումարի մասնակից) – 973
 Ալի աղա (Համիդիի Հայրուրապետ) – 935, 953
 Ալի Սուադ (վերատեսուչ Հոֆի օգնական) – 1038
 Ալպոյանյան Արչակ (պատմաբան) – 104, 109, 257, 306, 324, 341, 342, 430, 502, 507, 508, 547, 624, 638, 1164
 Ակնունի էդուարդ (Նաչատուր Մալումյան) – 147, 475, 946
 Ահարոնյան Ավետիս – 219, 220, 231, 275, 281, 308, 444, 937
 Ահմեդ Ռիզա շահ (Իրանի շահ) – 342
 Աղաթոն Երվանդ (ՀԲԸՄ Հիմնադիրներից) – 239, 274, 275, 300, 307
 Աղավնյան Բարեկեն վարդապետ (Մայր Աթոռի միաբան, բաղմաթիվ բանասիրական և պատմագիտական աշխատությունների հեղինակ) – 722, 742
 Աղան Ահմեդ (Մուսավաթ կուսակցության պարագլուխներից) – 378
 Աղբալյան Նիկոլ (Նիկողայոս) – 12, 48, 61, 82, 83, 88, 196, 387, 973
 Աճառյան Հրաչյա – 90, 266, 720, 1102
 Աճնմով Մովսես (Պետական դումայի անդամ) – 75, 188, 535-537, 977
 Ամատունի Ն. Ի. (Պետերբուրգի Հայկական խմբակի անդամ) – 75, 191, 192, 538
 Ամիրյան – 364
 Ամպեն (բարոն, բելգիացի) – 830

Այվատյան Սահակ արքեպիսկոպոս
(Պարսկա-Հնդկական թեմի առաջ-
նորդ) – 96, 97

Այրանյան Վաղարշ (Գերմանա-Հայկա-
կան ընկերության անդամ) – 1060

Անանուն Դավիթ, Տեր-Դանիելյան
(Հրապարակախոս, պատմաբան) –
15

Անատոլ Ֆրանս (Ֆրանսիացի անվա-
նի գրող) – 280, 294

Անդերս էդգար (էրզրումում Գերմա-
նիայի Հյուպատոս) – 609

Անդրանիկ Օզանյան – 511

Անդրեա (դ'Անդրիա, դուքս, Խտալիայի
սենատի անդամ, Հայասեր) – 716,
723, 724

Անտոնյան Արամ (ռամկավար) – 951

Առաքել (Պողոս Նուբարի որդին) –
291

Առաքելյան Համարձում («Մշակ»
թերթի խմբագիր) – 47, 48, 82, 85,
88, 97, 102, 103, 114, 239, 246, 256,
363, 666-668, 681, 890, 1011

Ասատրյան Հայկ (ազգային գործիչ) –
564, 565

Ասլանյան Տ. (Լոնդոնի Հայ գաղութի
նշանավոր անդամ) – 354

Ասկվիտ Հերբերտ (Անգլիայի վարչա-
պետ) – 564, 696

Ասրիբեկով (Ասրիբեկյան) Ա. (Պե-
տերբուրգի Հայկական խմբակի
անդամ) – 75, 242, 246, 363, 364,
538, 1050, 1052

Ավետիսյան Ա. – 606

Ավետիսյան Հակոբ (Կ. Պոլսի Հայոց
ազգային ժողովի ատենադպիր) –
951

Արզումանյան Մակիչ (խորհրդահայ
պատմաբան) – 758, 1060

Արծրունի Գրիգոր («Մշակի» Հիմնա-

դիր և խմբագիր) – 34, 35, 667

Արդութինսկի (Արդության) – Դուգո-
րուկով Կ. Մ. (Իշխան, Պետերբուր-
գի Հայկական խմբակի անդամ) –
186, 778

Արմեն Գարո (Գարրիկ Փաստրմաջ-
յան) – 147, 755, 756, 1026, 1027,
1029, 1130, 1043, 1046

Արնո էմիլ (խաղաղասեր Հայա-
նպաստ գործիչ) – 67

Արչակ (կարկառոցի վրիժառու) – 347

Արչարունի Հովհաննես (Կ. Պոլսի Հա-
յոց պատրիարք) – 14, 22-24, 26,
27, 32, 36, 42, 56, 63, 86, 102, 107,
111-113, 120, 121, 124, 125, 134,
141, 209, 275, 314, 330, 332, 334,
337, 360, 372, 462, 471, 474, 475,
483, 599-602

Արսեն (Նորվեգիայում ռուսական
դեսպանորդ) – 1046, 1047

Աբրեմ պէյ (Մոկսի Նանեսց գյուղի
կապալատեր) – 800, 801

Աֆեմով Մ. (Պետերբուրգի Հայկական
խմբակի անդամ) – 538

Աֆրիկյան Ն. (1914 թ. ազգային Հա-
մագումարի մասնակից) – 973

Աֆրիկյան Տ. (վաճառական) – 83

Բ

Բաբայան Է. Ի. (Պետերբուրգի Հայկա-
կան խմբակի անդամ) – 75, 1052

Բարկեն վարդապետ – տե՛ս Աղավել-
յան Բարկեն վարդապետ

Բազրատ եպիսկոպոս Վարդազարյան
(Էջմիածնի Ս. Աթոռի դիվանա-
պետ) – 168, 496, 1009

Բալազյան Լիա – 290

Բահաթրյան Առաքել (կրթական գոր-
ծիչ) – 1005

- Բաղդաճով Ի. (Պետերբուրգի Հայկական լամբակի անդամ) – 538
- Բայրուրդյան Վահան Առաքելի (պատմաբան – արևելագետ) – 935
- Բաուման (գեներալ) – 333
- Բասմաջյան Կարապետ (բանասեր) – 24
- Բարդան շեյխ (քրդական ապստամբության ղեկավարներից) – 928
- Բարսեղ Շահպաղ (Ֆիդայի) – 887, 889
- Բարսեղյան Գեղամ (դաշնակցական գործիչ, «Ազդակ» թերթի լամբակիր) – 442
- Բերել Ավգուստ (գերմանացի սոցիալ-դեմոկրատ) – 94-96
- Բեղիրլսաններ, ցեղ – 927
- Բեղիրլսան բեյ (քուրդ նշանավոր ցեղապետ) – 744, 920
- Բեյյան (Թավրիզում Ռուսաստանի Հյուպատոսության քարտուղար) – 191
- Բեկրույանց Ռ. (Северянин) (քահանա) – 414
- Բեհաշդդին Շաքիր (Իթթիհադական պարագլուխ) – 664
- Բենդեր Հարով (Լոնդոնի Հայկական կոմիտեի անդամ) – 354
- Բենկենդորֆ Ա. (Լոնդոնում ռուսական ղեսպան) – 404, 907
- Բեռնշտայն էդուարդ (գերմանացի սոցիալ-դեմոկրատ) – 1090
- Բետման Հովվիզ (Գերմանիայի կանցլեր) – 606
- Բերար Վիկտոր – 68, 239, 270, 280, 286, 288, 362, 440, 464, 716, 738, 739
- Բերբերյան Մ. (Ֆրանսիացի մարդասեր) – 973
- Բերբերյան Ռուբեն (տնտեսագետ) – 886
- Բերեզովսկի-Օլգենսկի Անտուան (Օլգենին Տ.) (ռուս Հրապարակասոս) – 415-428, 642, 1152
- Բերտհոլդ (Բերխտոլդ) (Ավստրո-Հունգարիայի արտգործնախարար) – 17, 131, 178
- Բերտո (Ֆրանսիայի պառլամենտի անդամ) – 286
- Բերտոլդ Ֆիլիպ (Ֆրանսիայի արտգործնախարարության գլխավոր քարտուղար) – 40
- Բեքատոն (Բիքսթոն, Պրքսթըն) Նոել (Լոնդոնի Հայկական կոմիտեի անդամ) – 291, 354, 356, 743, 806, 807
- Բեքատոն Հարով (անգլիացի Հայասեր) – 716, 727, 728, 743, 806
- Բիկոնսֆիլդ (գերմանացի սոցիալիստ) – 548
- Բիշոն (Պիշոն) Մ. (Ֆրանսիայի արտգործնախարար) – 270, 282, 403, 648, 653, 656, 708, 717, 747
- Բիսմարկ (Գերմանիայի կանցլեր) – 552
- Բյուլով (Գերմանիայի կանցլեր) – 758
- Բչարա Էֆենդի (Թուրքիայի Հանրագուտ աշխատանքների նախարար) – 230
- Բորրինսկի (Պետական դումայի անդամ) – 533, 1070, 1076, 1077, 1079, 1080, 1082-1084
- Բոզդանյան Գ. Բ. (Պետերբուրգի Հայկական լամբակի անդամ) – 75, 189, 706, 707, 1052
- Բոլաք Լեոն (խաղաղասեր Հայաստանագործիչ) – 67
- Բոմպար Մորիս (Կ. Պոլսում Ֆրանսիայի ղեսպան) – 121, 176, 223, 385, 651

Բոյաճյան, Պոյաճյան Համբարձում,
Մեծն Մուրադ (ՄԴՀԿ ղեկավար
գործիչ, Թուրքական պառլամենտի
անդամ) – 108, 112, 121, 945, 948,
951

Բոնսոպ Արթուր (Անգլիայի պառլա-
մենտի անդամ, Հայասեր) – 354

Բուպպե Մ. (Կ. Պոլսում Ֆրանսիայի
ղեսպանությունից Հավատարմա-
տար) – 508

Բորյան Բագրատ (բուլղարիկ գործիչ,
խորհրդային պատմաբան) – 805

Բրայս Ջեյմս Աննա (էնենն) (Լոնդոնի
Հայկական կոմիտեի անդամ) –
291, 354, 356, 374–376

Բրեանչանինով Ա. Ն. (պետական դու-
մայի անդամ) – 731, 733, 734, 736,
737

Բրյանչանին Մ. (ռուս գիտնական և
Հասարակական գործիչ) – 70

Բրոնեսկի (Բեռլինում Ռուսաստանի
ղեսպանությունից Հավատարմա-
տար) – 588, 589, 597, 598, 618–
620, 626, 707, 708

Բուդաղյան Գ. (Պետերբուրգի Հայ
գործիչներից, երգվյալ Հավատար-
մատար) – 735

Բուդաղով Ս. Գ. (Պետերբուրգի Հայ-
կական խմբակի անդամ) – 75,
1052

Բունիաթյան Մ. (Մոսկվայի Հայ գոր-
ծիչներից) – 973–975

Գ

Գաղալյան Սմբատ ծ. վարդապետ (Կ.
Պոլսի ազգային ժողովի կրոնական
ժողովի ատենադպիր) – 1027

Գալեմյան Սուրեն ծ. վարդապետ
(Բիթլիսի առաջնորդ) – 317, 463,

922, 923, 925, 931–933

Գալեմբերյան (Վիեննայի Մխիթար-
յանների արբաՀայր) – 131, 178

Գալրպճյան Նշան – 121

Գալստյան-Բուդաղյան Ենովք (բաք-
վեցի վաճառական) – 1009

Գալփազյան Ա. («Ժամանակ» Թեր-
թի մեկնաբան) – 481

Գալֆայան Պետրոս (Կ. Պոլսի ազգա-
յին ժողովի վարչության անդամ) –
337

Գամալբերյան Գենել վարդապետ
(Ապահովության վարչության
անդամ) – 112, 132

Գամառ-Քաթիպա (Պատկանյան Ռա-
ֆայել) – 1005

Գանպոն Պոլ Մ. (Լոնդոնում Ֆրան-
սիայի ղեսպան) – 358

Գառոնին (Կ. Պոլսում Իտալիայի ղես-
պան) – 385, 402

Գարազաչ Ն. Ի. (Պետերբուրգի Հայ-
կական խմբակի անդամ) – 75

Գարայան (Կարայան) Ստեփան (Կ.
Պոլսի ազգային ժողովի վարչու-
թյան ատենապետ) – 102, 108,
110, 112, 117, 121, 241, 432

Գափամանյան Պետրոս բեյ (Վանի
քաղաքապետ) – 129, 202

Գերտսներ (ավստր. գեներալ) – 617

Գիրս Միխայիլ Նիկոլայևիչ (Կ. Պոլ-
սում Ռուսաստանի ղեսպան) – 26,

27, 45, 47, 51, 52–54, 56, 57, 79,

118, 119, 121, 123, 124, 174, 223,

234, 241, 242, 251, 253, 275, 328,

336, 361, 362, 370–373, 385, 387,

412, 413, 435, 437, 450, 470, 501,

502, 507, 508, 543, 550, 575, 589,

598, 618, 620, 621, 623–625, 632,

640, 649–653, 656–660, 689, 690,

696, 731, 748, 770, 771, 774–776,

- 779-784, 786-792, 817-821, 828, 831-833, 843, 845, 884-887, 896, 897, 912, 913, 917, 932, 953-955, 957, 961, 963, 964, 966, 968, 969, 996, 1036, 1037, 1041, 1052, 1086, 1094, 1095, 1115, 1117
- Գլադստոն (Անգլիայի վարչապետ) – 287, 723, 724, 1073**
- Գյանջումցե (Գյանջունցե) Գ. (Պետերբուրգի Հայկական խմբակի անդամ) – 75, 246, 538**
- Գյելիբոլու պատրիարք – 214**
- Գյուլբենկյան Գալուստ – 542**
- Գյուլբենկյան Սեր. (վաճառական) – 83**
- Գնեկ վարդապետ – 132**
- Գոլիցին (Կոլիցին, Կովկասի փոխարքա) – 987, 1051, 1072**
- Գովրիկյան Հ. (Մխիթարյանների արքահայր) – 17, 178**
- Գորդլևսկի (Թուրքագետ, ակադեմիկոս) – 517**
- Գորնմիլին (Ռուսաստանի վարչապետ) – 885, 1097, 1098**
- Գրաֆեր (վերատեսուչ Հոֆի քարտուղար) – 1047**
- Գրեյ էդվարդ (Անգլիայի արտգործնախարար) – 282, 372, 375, 377, 378, 399, 404, 565, 627, 694, 747, 806, 907, 1159, 1169, 1170**
- Գրինֆիլդ Ջեմս (Գերմանիայում Հայկական Համայնքի ղեկավարներից) – 1056, 1059-1062, 1067**
- Գուլկելիչ Կոնստանտին (Կ.Պոլսում Ռուսաստանի ղեկավարության խորհրդական) – 121, 588, 834-836, 839-842, 845-856, 897-899, 902, 908, 951, 1042, 1140**
- Գույումջյան Հովհաննես փաշա (Լիբանանի նահանգապետ) – 506**
- Գուչկով Ա. (Պետական դոմայի նախկին նախագահ) – 278, 280, 297, 448, 702, 704, 713, 716**
- Գևորգ IV (Ամենայն Հայոց կաթողիկոս) – 34, 35**
- Դ**
- Դալ Օլաֆ (վերատեսուչ Հոֆի քարտուղար) – 1038, 1047**
- Դանիել Վարուժան – 1017**
- Դանիելյան Ներսես եպիսկոպոս – 196, 197**
- Դավթյան (Կ. Պոլսի ազգային ժողովի քաղաքական ժողովի ատենապետ) – 857, 1027**
- Դավիթ Բեկ (Սյունիքի ազատագրական շարժման գործիչ, զորավար) – 89**
- Դարբինյան (Գերմանիայում Հայկական Համայնքի անդամ, իրավագիտության դոկտոր) – 1057**
- Դարբինյան Արտակ (ռամկավար գործիչ) – 684**
- Դարբինյան Ռուբեն (Զիլինգարյան Արտաշես, դաշնակցական գործիչ) – 1068**
- Դարեկոտ (կոմս, բելգիացի գործիչ) – 830**
- Դեզիդ, Դեզիս (բելգիացի գեներալ) – 832, 908, 917**
- Դելկասե Մ. (Պորտուգալիայում Ֆրանսիայի դեսպան) – 359**
- Դերձակյան Օննիկ – տե՛ս Վռամյան Արշակ**
- Դընի Կոչեն – 289**
- Դիգրայել (Անգլիայի վարչապետ) – 1090**
- Դիմաքսյան (եպիսկոպոս) – 110, 118, 121**

Դյուսեն, Յան Վան դեր - 390, 503,
541, 566, 623, 1033

Դրաֆեր Լանկվարտ (վերատեսուչ
Հոֆի օգնական) - 1038

Դումրաձե (գեներալ) - 954

Դումերկ Գաստոն (Ֆրանսիայի արտ-
գործնախարար) - 819, 827, 828,
832, 840, 842, 885, 909, 952, 1048

Դուրման (Հոլանդացի, վերատեսչի
թեկնածու) - 914, 917

Դուրյան Եղիշ պատրիարք - 108,
112, 115, 602, 603

Ե

Եզյան Կարապետ (բանասեր) - 1005

Եզնիկ Կողբացի - 203

Եղիայան Զավեն եպիսկոպոս (Թուր-
քիայի Հայոց պատրիարք) - 434,
435, 599, 603, 604, 634, 636, 677,
679, 689, 746, 747, 776, 878, 888,
895, 902, 914, 925, 929, 944, 945,
950, 959, 961, 966, 1005

Եղիշ (պատմիչ) - 203

Եվանգուլով Գ. Գ. (Պետերբուրգի
Հայկական խմբակի անդամ) - 75,
188, 190

Երամյան Համբարձում (Վանին նվիր-
ված աշխատության Հեղինակ) -
419, 1006

Երանոս (սղերդցի) - 202

Երիցյան Ռաֆայել (սպանված ուսու-
ցիչ) - 197-199

Երկանյան Տիրան (Կ. Պոլսի ազգային
կենտրոնական վարչության ան-
դամ) - 108, 241, 945

Եփրեմ (Դավթյան Եփրեմ, պարսկա-
կան Հեղափոխության ղեկավար-
ներից) - 511

Եֆրեմով Ի. (Պետական դոմայի ան-
դամ) - 1051

Զ

Զավարյան Սիմոն (դաշնակցության
Հիմնադիրներից) - 121, 308, 370,
663-666, 1026

Զավրյան (Զավրիյան, Զավրիև) Հա-
կոբ Ս. (բժիշկ, դաշնակցական
գործիչ) - 75, 83, 121, 130, 174,
370, 450, 538, 705, 711, 732, 733,
821, 822, 913, 975, 976, 1026, 1027,
1030, 1037, 1045, 1052, 1059

Զարդարյան Ռուբեն (գրող) - 304

Զարեհ (Պողոս Նուբարի որդին) - 291

Զարիֆյան Հովհաննես (դերասան,
բեմադրիչ) - 1004, 1020

Զարյան Կոստան (գրող) - 686

Զարչեսկի (Վանում Ֆրանսիայի Հյու-
պատոս) - 420

Զաքարյան Անուշավան (բանասեր) -
416, 425

Զերչիչ Ֆաբի (քուրդ խուժանի ղեկա-
վար) - 198

Զեքի Հարություն (Կ. Պոլսի աշխար-
հական) - 241

Զիլյան ցեղ - 59

Զոհրապ Գրիգոր (գրող, իրավաբան)
- 54-56, 64, 112, 114, 121-123, 125,
131, 147, 158, 241, 253, 289, 290,
337, 362, 363, 369, 370, 432, 483,
501, 518, 530, 566-568, 576, 579,
580, 633, 637, 689, 886, 888, 948,
950, 969, 971, 987, 1017, 1029,
1030, 1162

Զրաջյան Ստեփան (Իթթիհադական)
- 948

Է

Էկլանդ (Անգլիայի արտգործնախա-
րարի փոխանորդ) - 376, 377

էմին Մկրտիչ (Հայագետ, մանկավարժ) – 1005

էմին փաշա (քուրդ ցեղապետ) – 323

էնգելհարդ (եվրոպացի թուրքագետ) – 515

էնգելս Ֆրիդրիխ – 514, 515

էնվեր բեյ (ապա՝ փաշա, երիտթուրքերի առաջնորդներից, ռազմական նախարար) – 227-230, 461, 462, 758, 760, 765, 766, 853, 951, 952, 954, 957, 1096, 1099

էոմեր Նազի բեյ (իթթիհադական ազդեցիկ գործիչ) – 570

էպլիդաթյան Մատթևոս Լճենդի (Վանի վիլայեթի դատական ատյանի նախագահ) – 1087

էսմերյան Պ. (ազգային պատվիրակությանն առընթեր բյուրոյի անդամ) – 239

էսքյուզյան Մկրտիչ – 1008

էտեր (դ'էտեր, Լոնդոնում Ռուսաստանի դեսպանության Հավատարմատար) – 627

Թ

Թագավորյան Դ. (Կովկասում ՀԲԸՄ մասնաճյուղերի բացման պատասխանատու) – 1011

Թագվորյան Գարրիկ – 685

Թալևաթ բեյ (ապա՝ փաշա, երիտթուրքերի առաջնորդներից, ներքին գործոց նախարար) – 121, 147, 148, 210, 223, 227, 229-232, 328, 461, 462, 566-568, 570, 580, 657, 678, 685, 686, 688, 746-748, 750-754, 834, 835, 844, 845, 902, 925, 944, 945, 951-956, 1027, 1036, 1039, 1043, 1044, 1046, 1087, 1094, 1097, 1099

Թահան շեյխ (Քրդաստանի ստեղծման ավատապետներից) – 808

Թահսին բեյ (Բիթլիսի նահանգապետ) – 418, 934

Թելֆեյան Սարգիս (Հարուստ ամբարիկահայ) – 1002

Թեոդորով եպիսկոպոս (Գալիցիայի խորհրդարանի Հայազգի պատգամավոր) – 17

Թեքեյան Վահան (բանաստեղծ, խմբագիր, ՌԱԿ գործիչ) – 337

Թյուրթրոֆով Վ. Զ. (Լոնդոնի Հայկական կոմիտեի անդամ) – 354

Թևրյան Հ. (ազգային պատվիրակությանն առընթեր բյուրոյի անդամ) – 239

Թոթոմյանց Վ. (1914 թ. Ազգային Համագումարում դիտորդ) – 973

Թովմաս (Բերկրիի ռես) – 346

Թորգոմ (Սերաստիայի առաջնորդ) – 603, 684

Թոքաթյան – 1043

Թումայան (Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր) – 950

Թումանյան Կ. (պրոֆեսոր, Լոնդոնի Հայ գաղութի նշանավոր անդամ) – 281, 354

Թումանյան Հովհաննես – 48, 83, 175, 459, 665, 666, 670, 671, 894, 1024, 1025

Թուրխան փաշա (Ռուսաստանում Թուրքիայի դեսպան) – 45, 72, 150, 165, 166, 399, 691

Թևֆիկ Ֆիքրեթ բեյ (թուրք բանաստեղծ, հրապարակագիր) – 138, 386, 399

Ժ

Ժորես Ժան (Ֆրանսիայի սոցիալիստ-
ների պարագլուխ, Ազգային ժողո-
վի անդամ) – 280

Ի

Իրիզճյան Ս. (Լոնդոնի Հայ գաղութի
նշանավոր անդամ) – 354

Իրրահիմ բեյ (Թուրքիայի դատական
նախարար) – 230, 420

Իզգեթ բեյ (Վանի նահանգապետ) –
144, 199, 202, 230, 462, 769, 952-
954

Իզմիրյան Մատթեոս պատրիարք
(ապա՝ Ամենայն Հայոց կաթողի-
կոս – 104, 115, 160, 602, 746, 1088,
1089

Իզվուլսկի (Իզվուլսքի) Ա. Պ. (Փարի-
զում Ռուսաստանի դեսպան) –
164, 174, 178, 254, 255, 257, 258,
372, 382, 383, 387, 403, 414, 498,
661, 662, 721, 748, 768, 779, 831,
833, 845, 885, 907-909, 976, 1164

Իհսան Օննիկ (Թուրքական պառլա-
մենտի Հայազգի անդամ) – 948,
950

Իշխան – տե՛ս Վանա Իշխան
Իշխանյան Բախչի (ՄԴԲՀԿ ղեկավար-
ներից) – 552, 553, 757

Իսահակյան Ավետիք – 218, 220, 231,
443, 666, 887, 1026, 1059, 1060,
1068

Իսրայել Օրի – 264

Լ

Լազարյաններ – 374

Լազարև Մ. Ս. (քրդագետ) – 804, 808,
809

Լալայան Երվանդ (ազգագրագետ) –
419

Լակրուա Դ. (ֆրանսիական բանակի
գեներալխաժմուս) – 701, 711, 716-
718

Լարժերի – 627

Լաքրուա, գեներալ (Հայկական դատի
ֆրանսիական կոմիտեի նախա-
գահ) – 288

Լա-Ֆոնտե (խաղաղասեր, Հայա-
նպաստ գործիչ) – 67

Լեհման-Հաուպտ Կարլ Ֆրիդրիխ
(գերմանացի արևելագետ) – 418,
612, 1069

Լենսման – 607

Լեո (Բարախանյան Առաքել, պատ-
մարան) – 21, 83, 85, 176, 177, 506,
1088, 1100, 1101

Լեփսիուս (Լեպսիուս) Յոհաննես
(գերմանացի հոգևորական, արևե-
լագետ) – 121, 293, 354-356, 418,
521, 572-579, 581-583, 701, 706,
708, 711, 715, 716, 726, 1055, 1056,
1058-1060, 1067, 1145, 1160, 1165

Լըդու (Պոլսի ֆրանսիական դեսպա-
նատան առաջին թարգման) – 121

Լիանոզով Դ. Ի. (Հայտնի գործարար) –
1052

Լիբկնեխտ Վիլհելմ (գերմանացի սո-
ցիալ-դեմոկրատ գործիչ) – 94

Լիդել-Գարտ Բեզիլա Հենրի (անգ-
լիացի ռազմական պատմաբան) –
1092, 1093

Լիլսնովսկի (Լոնդոնում գերմանական
դեսպան) – 606

Լինչ Հենրի (Անգլիայի պառլամենտի
անդամ) – 740

Լորանով-Ռոստովսկի Ալեքսանդր Բո-
րիսովիչ, Լորանովսկի (Լուպանուս-
քի) (Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դես-

պան, Հետո՝ արտգործնախարար) – 39, 172, 506, 548, 1040, 1051
 Լոպանովսկի – տե՛ս Լորանով-Ռոստովսկի
 Լոտի Պիեռ (Ֆրանսիացի գրող) – 205, 207, 299, 1145
 Լորիս – Մելիքով Հովհաննես (Իվան) Զաքարի (բժիշկ, Հասարակական գործիչ, «Տեղեգրաֆի» խմբագիր) – 96, 97, 102, 280, 281, 353, 739, 778
 Լուուդոն (Նիդերլանդների արտգործնախարար) – 906, 914-916
 Լուութեր Զերալդ (Կ. Պոլսում Անգլիայի ղեկավար) – 121, 126, 223, 398, 508
 Լվով Գևորգի Եվգենևիչ (ռուս Հասարակական-քաղաքական գործիչ, ժամանակավոր կառավարության նախագահ) – 1070
 Լուկաչ (Հունգարիայի՝ Հայկական ծագումով վարչապետ) – 132

Ն

Նաժակ (Գարեգին Զաքարյան, ՀՅԴ գործիչ) – 686, 1030
 Նալի բեյ (Իթթիհադական, պառլամենտի նախագահ) – 121, 147, 462, 567, 568, 580, 834
 Նալֆին Նաֆտուլա Արոնի (պատմաբան, Ուզբեկստանի պետարխիվի տնօրեն) – 809
 Նախուստով Գևորգի (պետական պաշտոնյա) – 1052
 Նայրի բեյ (Թուրքիայի բարեգործական դրամագլուխների նախարար) – 230
 Նանազատ Ռուրեն (Կարապետյան Նշան, Հնչակյան կուսակցության

Հայտնի գործիչ) – 96, 97
 Նան-Աղով Ա. Ե. (Նանադյան Արամ Գևորգի, գյուղատնտես) – 1052
 Նանզադյան Յուլակ (Փարիզի Հայկական կոմիտեի անդամ) – 278
 Նաչատրյան Միրզաջան (Թիֆլիսաբնակ մեծահարուստ չուչեցի) – 1009
 Նապայան Սահակ կաթողիկոս (Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս) – 305, 615
 Նատիսյան (Նատիսով) Ալեքսանդր (Թիֆլիսի քաղաքագլուխ) – 34, 48, 82, 83, 168, 349, 669, 986, 987, 1029
 Նատիսյան Կոնստանտին (ճարտարագետ, Հասարակական գործիչ) – 15, 48, 669-671
 Նարախանյան Ներսես եպիսկոպոս (Մուշի առաջնորդ) – 317, 463
 Նոջասարյան (Նոճասարյան) Հայկ (Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի նախագահ) – 117, 951
 Նորենացի Մովսես – 203
 Նոյաքյան Հակոբ (Թուրքիայի պառլամենտի անդամ) – 948, 950
 Նրիմյան Մկրտիչ (Ամենայն Հայոց կաթողիկոս) – 62, 96, 119, 120, 360
 Նունունց Մնացական – 1008
 Նունունց Հ. (Ազգային բյուրոյի անդամ) – 83

Կ

Կարարետ Ռենն (չվեյցարացի Հայասեր) – 354
 Կադեր Արզուլ (քուրդ լրագրող) – 1153

Կալեմկարյան (Կաթողիկ վանահայր) – տե՛ս Գալեմքարյան

Կալի (Կալի) (Իտալիայի պառլամենտական) – 379, 380

Կամաֆան (Իտալիայի պառլամենտական) – 716

Կամրոն (Կ. Պոլսում Ֆրանսիայի դեսպան) – 628

Կամիլո Գարոն (Կ. Պոլսում Իտալիայի դեսպան) – 223

Կամսարական Տիգրան (Եգիպտահայ գործիչ) – 475

Կայսերյան (Կ. Պոլսի Ապահովագրական ընկերություն նախագահ) – 971

Կասրմ (Արբաս աղայի որդի) – 346

Կարազան – 110

Կարադյոզյան Արմեն (խոշոր առևտրական) – 971

Կարայան Ստեփան Լ.Ֆենդի – տե՛ս Գարայան Ստեփան

Կարավան Կուզմին (ռուս պրոգրեսիստների կուսակցության ղեկավար) – 69

Կարճիկյան ինչաատուր (ՀՀԴ գործիչ) – 83

Կինե Վիտալ (ֆրանսիացի թուրքագետ) – 516

Կլապարեդ (չվեյցարացի հայասեր) – 716

Կլատսթոն – տե՛ս Գլադստոն

Կլեմանսո Ժորժ (Ֆրանսիայի արտգործնախարար) – 287, 767, 768, 882, 892, 1159

Կյանջուցե Գ. (Պետերբուրգի հայկական խմբակի անդամ) – տե՛ս Գյանջումե

Կյուլպենկյան Պատրիկ (վաճառական) – 142

Կյուրճյան Մելքոն (Կիլիկիահայ գործիչ) – 307, 313, 459

Կոլլեյն (Հոլանդացի գեներալ) – 908

Կոկովցե Վլադիմիր Նիկոլայևիչ (Ռուսաստանի վարչապետ) – 36, 41-43, 49, 51, 52, 77-79, 169-171, 236, 255, 648, 690, 692-694, 712, 763, 764, 885, 904, 1162

Կոմիտաս վարդապետ – 664, 686, 1003

Կոնստանտին Լյուդվիգ (ֆրանսիացի հրապարակախոս) – 288, 289, 519, 1156

Կովալսկի Մաքսիմ Մ. (ռուս նարոդնիկ գիտնական) – 278, 280, 281, 297, 353, 354, 538, 704, 713, 730, 1051, 1160

Կորգանով Նիկոլայ Ալեքսանդրի (իրավաբան) – 1052

Կորոլենկո Վլադիմիր (ռուս գրող, հասարակական գործիչ) – 538

Կուդաչով Իվան Ալեքսանդրովիչ (Բելգիայում Ռուսաստանի դեսպան) – 791, 830, 831

Հ

Հալաճյան (Հալաջյան) Պետրոս (Իթիհադի անդամ, հանրային շինարարություն նախարար) – 147, 157, 474, 568, 657, 688, 747, 948, 950

Հակկբ Իսմայիլ բեյ (Թուրքիայի դատախազ) – 199, 226

Հակկբ փաշա (Թուրքիայի արտգործնախարար) – 230

Հակոբ փաշա (Թուրքիայի ֆինանսների նախարար) – 300

Հաճի Եաղուպ (քրդական խուժանի ղեկավար) – 198

- Հաճյան Հովհաննես ավ. քհ. - 112, 148, 362, 363, 450, 541, 558, 568
- Համբարյան Ազատ (պատմաբան) - 519, 808
- Համդուլլա Սուբհի բեյ (հողվածագիր) - 138, 139
- Հայդերանց ցեղ - 808
- Հայրանյան (Գերմանիայում Հայկական Համայնքի անդամ, բժիշկ) - 1057
- Հայրո Հաջի (քրդական ապստամբության ղեկավար) - 935
- Հայրունի Աշոտ (պատմաբան) - 1056, 1058, 1059, 1063
- Հանոտ - 548
- Հանրի (բելգիացի գնդապետ) - 829, 908
- Հաջի Ադիլ (Թուրքիայի ներքին գործոց նախարար) - 223, 330, 332-334, 461
- Հաջի Ալի (Էնվերի Հայրը) - 230
- Հասել Գ. (գերմանացի վիճակագիր) - 513
- Հարթման Մարտին (գերմանացի պրոֆեսոր) - 612, 1160
- Հարություն (եպիսկոպոս) - 104
- Հարությունյան Արչակ (ղերասան) - 1020
- Հարությունյան Սամսոն (իրավաբան, ՀԺԿ պարագլուխներից) - 47, 48, 82-84, 97, 98, 168, 242, 243, 349, 1008
- Հենձի (Բելգիական Կոնգոյի նախկին փոխկառավարիչ) - 832
- Հենրի (վերատեսուչի թեկնածու) - 917
- Հերման Անտոն (ավստրո-հունգարացի Հայասեր) - 716, 1156
- Հերունի մոլլա Սելիմ (քրդերի չրջանում Հակահայկական քարոզիչ) - 921, 922, 924, 926, 928, 929, 932, 933
- Հիլմի Հուսեին փաշա (Թուրքիայի մեծ վեզիր, 1909-1910) - 461
- Հիլմի Սայիդ փաշա - տե՛ս Սայիդ Հալիմ փաշա
- Հյունքյարպեյենտյան Ուաչիկ (փարիզաբնակ Հայ գործիչ) - 291
- Հոլշտայն (Մոսուլում Գերմանիայի Հյուպատոս) - 418
- Հոլց Ֆոն Դեր (Թուրքական բանակի գերմանացի հրահանգիչ) - 757, 758, 760
- Հովհաննիսյան Պետրոս (պատմաբան) - 74
- Հովնանյան Հովհան (նորնախիջևանցի մեծահարուստ) - 1009
- Հուկկը փաշա - 399, 400, 831
- Հուսեին Զահիդ (իթթիհադական նշանավոր գործիչ) - 793, 940
- Հուսեին փաշա (քուրդ ցեղապետ) - 323
- Հուստինիանոս (Բյուզանդիայի կայսր) - 1065
- Հոֆ Նիկոլաս (վերատեսուչ) - 917, 1026-1029, 1036, 1038, 1039, 1042-1047, 1049, 1051, 1085-1088
- Հոֆման Ադոլֆ (չվեյցարացի Հայասեր) - 294, 354
- Հսե (Հայաստանի քուրդ) - 347
- Հրանտ Ասատուր (բանասեր, Կ. Պոլսի ազգային ժողովի դիվանի ատենապետի թեկնածու) - 950

Ղ

- Ղուկասյան Արչակ Հովսեփի (մեծահարուստ նավթարդյունաբերող) - 154
- Ղուկասյան Ավետիս (չուլչեցի վաճա-

ռական) – 1006–1008

Ղուկասյան (Ղուկասով) Պողոս (մեծաճարուստ նավթարդյունարերորդ) – 75, 77–79, 162, 185, 187, 246, 248, 298, 538, 696, 699, 705, 733, 977

Ղուկասով Ա. – տե՛ս Ղուկասյան Արչակ

Ղուկասով Հակոբ (Յակով) Հովսեփի (մեծաճարուստ նավթարդյունարերորդ) – 538, 1052

Ղուկասով Պ. – տե՛ս Ղուկասյան Պողոս

Ճ

Ճանկույցան Հարություն (Հնչակյան գործիչ) – 11

ՃեհաՀրճյան Գարրիկ Լախևկոպոս (Կ. Պոլսի պատրիարքական տեղապահ) – 602

Մ

Մ. (անգլ. պրոֆեսոր) – 398

Մաղաթյան (Սասանյան դպրոցի տեսուչ, թուրքական պառլամենտի անդամ) – 948, 950

Մազհար բեյ (Բիթլիսի նահանգապետ, վալի) – 922, 934

Մազրիկ ցեղ – 808

Մալեդյան Վահան (ՀՍՌԿ գործիչ) – 26, 88, 90, 99, 101, 104, 105, 107, 113, 116, 117, 149, 151, 178, 238, 239, 267, 275, 291, 303, 384, 386, 472, 749

Մալեթ Լուի (Կ. Պոլսում Անգլիայի դեսպան) – 385

Մակլակով Վասիլի (Պետական դոմայի անդամ) – 968

ՄաՀեպաշյան Տ. (մշակութային գործիչ) – 684

ՄաՀմեդ (Կարճկանի ավագակ) – 200, 347

ՄաՀմեդ V (օսմանյան սուլթան) – 954

ՄաՀմեդ Շիրին (քուրդ ցեղապետ) – 935

ՄաՀմուդ Շուքրի բեյ (Իթթիհադի գլխավոր քարտուղար) – 462

ՄաՀմուդ Շեքեղ փաշա (Թուրքիայի ռազմական նախարար, ապա՝ մեծ վեզիր, 1913) – 112, 228, 230, 231, 234, 331, 332–334, 336, 340, 430, 460, 462, 463, 478, 479

Մամիկոնյան Հ. (մամուլի քաղաքական մեկնարան) – 203, 466, 467, 544, 545

Մամիկոնյան Ստ. (իրավաբան, Հասարակական-քաղաքական գործիչ) – 242, 364, 1005

Մամոնտով Ն. (օկտյաբրիստ Հակահայ գործիչ) – 446, 447

Մամուրյան Հրանտ (Հրատարակիչ) – 1014

Մայսուրյան Օլգա (դերասանուհի) – 1020

Մանդելշտամ Անդրե (Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպանատան առաջին թարգման) – 121, 122, 128–130, 221, 228–230, 241, 328, 360–363, 385, 460–462, 501–503, 505–509, 523, 524, 526, 540–543, 546–551, 554, 557, 559, 562, 575, 579, 584, 587, 588, 590, 619, 620, 625, 626, 640, 735, 736, 760, 763, 851, 884, 885, 899–903, 926, 927, 1032, 1118, 1124

Մանդինյան Ստեփանոս քահ. (Հրատարակիչ և խմբագիր) – 1005

Մանթաշյան Ալեքսանդր (նավթարդ-

յունաբերող, բարերար) – 646, 970
 Մանուկ (Վաչագան գյուղացի) – 800
 Մանուկյան Մ. (Մանչեստրի Հայկա-
 կան կոմիտեի անդամ) – 354
 Մաշկով (մոսկովյան թերթի թղթա-
 կից) – 326, 327
 Մառ Նիկողայ (ռուսաստանցի Հայա-
 գետ) – 683
 ՄասնՀյան Հովհաննես խան (պարս-
 կական պետական գործիչ, թարգ-
 մանիչ) – 256, 282, 1068
 Մատթեոս եպիսկոպոս (Վիրահայոց
 թեմի առաջնորդ) – 1008
 Մատթեոս Լճնեղի (վերատեսուչ Հոֆի
 քարտուղար-թարգմանիչ) – 1086
 Մարկվարտ Յոզեֆ (գերմանացի արևե-
 լագետ, Հայագետ, բանասեր) –
 1056
 Մարսել Լևար – տե՛ս Զոհրապ Գրի-
 գոր
 Մարտիկյան Օսկան (Ոսկան) (Կ.Պոլսի
 պատրիարքարանի խառը ժողովի
 անդամ, երիտթուրքերի փոստի և
 Հեռագրի նախարար) – 54-56, 108,
 112, 121-124, 128, 129, 230
 Մարքս Կարլ – 514, 515
 Մաքս Կոլադ (Հայասեր) – 475
 Մաեսկի Վ. Տ. (Վանում Ռուսաստանի
 փոխհյուպատոս, զինվորական) –
 188, 337, 338
 Մելիք-Ազարյան Ալեքսանդր (Թիֆլի-
 սի Ազգագրական ընկերության
 նախագահ) – 419
 Մելքոնյան էդուարդ (պատմաբան) –
 89
 Մեծարենց Միսաք (բանաստեղծ) –
 1017
 Մեհմեդ էմին (Հայ կնոջ առեանգիչ) –
 202
 Մեհմեդ էսադ (չեյն ուլ-խսլամ) –

230, 953, 1027
 Մեհմեդ Լճնեղի (Ուսթի փոխմյուղիթր)
 – 937
 Մեհմեդ Շարանօղլի (Յողկաթում Հա-
 յերի սպանության կազմակերպիչ)
 – 202
 Մեռնդը, կոմս (Փրանսիացի Հումա-
 նիստ) – 289
 Մենեկչյան Գաբրիել (Մխիթարյան
 միաբանության արքահայր) – 17,
 102, 151, 238, 281
 Մեռհյուրդար Ահմեդ բեյ (մյուղիթր) –
 795
 Մեչնիկով Իյյա (ռուս գիտնական,
 բժիշկ) – 280
 Մեջիդ (օսմանյան թագաժառանգ) –
 225, 686
 Մեսրոպ եպիսկոպոս – տե՛ս Տեր-
 Մովսիսյան Մեսրոպ եպիսկոպոս
 Մեսրոպ Մաշտոց – 682-684
 Միդհատ Շյուքրի (Միհթատ Շիւքրի)
 (օսմանյան սահմանադրության
 Հեղինակը) – 147, 225, 230, 755,
 953
 Միլլեր (Թավրիզում Ռուսաստանի
 գլխավոր հյուպատոս) – 191
 Միլլուկով Պ. Ն. (Պետղումայի անդամ,
 կաղնտական կուսակցության Հիմ-
 նադիր) – 278, 280, 297, 451, 533,
 538, 683, 713, 716, 723, 724, 730,
 740-742, 1039-1041, 1051, 1070-
 1077, 1083, 1146, 1159
 Միխով Ն. (բուլղար սոցիալիստ, դոկ-
 տոր) – 516
 Միհրդատ Հայկազ – 685
 Մինախորյան Վահան (Հսկռական
 գործիչ) – 106
 Միշիդ – տե՛ս Մեջիդ
 Միր ՄՀՀ փաշա (քուրդ ցեղապետ) –
 323, 798

Միքայել Բորթուկալ փաշա (սուլթանի անձնական գանձերի նախարար) – 300

Միքայելյան Ն. – 121

Մկրտիչ (կարկառոցի վրիժառու) – 347, 348

Մյանսիկյան Արեքսանդր (ՀՍԽՀ ղեկավար գործիչ) – 17, 516, 870, 893, 894, 1147

Մյուլեր (գերմանացի բժիշկ) – 183

Մոդյան Լևոն (գրող, խմբագիր) – 687

Մուլա Հաֆիդ (Մարոկկոյի թագավոր) – 342, 343

Մոխ Գաստոն (խաղաղասեր Հայանպաստ գործիչ) – 67

Մոնրո Ջեյմս (ԱՄՆ-ի նախագահ) – 605

Մոչենիզո Նանի (Խաղիայի ղեկավարության խորհրդական) – 121

Մոստիչյան Հարություն (Արթին) (օսմանյան դատարանի քննիչ, Ազգային կենտ. վարչության անդամ) – 102, 104, 240, 354, 879, 913

Մուհեդդին մուլա (քրդական ապստամբության պարագլուխ) – 198, 924, 935

Մուսարեյ (կարճկանցի, քրդական պետության ստեղծման քարոզիչներից) – 808

Մուսամմեր – 685

Մուստաֆա Նեջիր (անձնագրահ) – 228

Մուսուրիս բեյ (Հույն, թուրքական նախարար) – 228

Մուրադյան Մինաս (գերմանա-Հայկական ընկերության անդամ) – 1057, 1060

Մուրատ (կարճկանցի վրիժառու) – 347

Մուցիուս ֆոն (Պետերբուրգում Գերմանիայի ղեկավարատան ղիվանապետ) – 630, 856

Ց

Յագով, Գոտլիբ ֆոն (Գերմանիայի արտգործնախարար) – 389, 411, 412, 549, 588, 590, 597, 598, 606, 608, 618–620, 626, 649, 747

Յադուր Արթին փաշա (Ազգային պատվիրակության անդամ) – 102, 104, 240, 267, 275, 307, 309, 386, 471, 472

Յանչևեցկի Գ. (Հեռագրական գործակալության թղթակից) – 437

Յեկ Ենեստ (գերմանացի Հայասեր) – 1056

Յուսուֆ (քուրդ ավազակապետ) – 348

Յուսուֆ Իզզեդին (օսմանյան գահաժառանգ) – 225, 482, 686

Յուսուֆ փաշա (քուրդ խուժանի ղեկավար) – 198

Յուսուֆ փաշա (Հարկային տեսուչ) – 420

Յուրմուս Արտաշես (ֆրանսահայ իրավախորհրդատու) – 971

Ն

Նազարեկ Ավետիս (Հնչակյան կուսակցության Հիմնադիրը) – 666

Նազարյան Լիպարիտ (Կ. Պոլսի «Բագինի» խմբագիր) – 514, 1060, 1068

Նազարյան Տիգրան (Հասարակական գործիչ, խմբագիր, Հրատարակիչ) – 89

Նազարյանց Հրանտ (բանաստեղծ, «Սուրհանդակի» խմբագիր) – 1013, 1017

Նազարյանց Ստեփանոս (Հասարակական գործիչ, «Հյուսիսափայլի» խմբագիր) – 374

Նազըմ փաշա (Թուրքիայի ռազմական նախարար) - 225-228, 232, 460, 462

Նալբանդյան (Թուրքական պառլամենտի անդամ Սերաստիայից) - 948, 950

Նալբանդյան Գևորգ վրդ. (Սղերդի առաջնորդական տեղապահ) - 317, 463

Նալբանդյանց Միքայել - 1013

Նապոլեոն Բոնապարտ - 182

Նար-Պեյ Նորեն (արքեպիսկոպոս) - 62, 119, 120, 360

Նեմիրովիչ-Դանչենկո Վլադիմիր (գրող, թատերագետ) - 299

Ներստով (Թեհրանում Ռուսաստանի դեսպան) - 598, 625, 660, 1041

Ներսես արքեպիսկոպոս Նուղավերդյան (Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի հայոց թեմի առաջնորդ) - 166, 1072, 1167

Նիլով (գեներալ-ադմիրալ) - 957

Նիկոլայ I, Նիկոլայ Պավլովիչ - 38, 953, 1072, 1079

Նիկոլայ II - 21, 26, 36-39, 42, 47, 49, 52, 78, 81, 166, 168, 235, 276, 372, 387, 486, 492, 535, 537, 662, 763, 789, 877, 883, 953, 954, 957

Նիբոլսոն Հարոլդ (Անգլիայի արտգործնախարարի տեղակալ) - 270

Նոել (Բեզստոնի եղբայր) - 727

Նորատունկյան Գաբրիել - 140-142, 155-157, 221, 225-229, 231, 232, 247, 381, 749, 951, 1161, 1171

Նուպարյան Մեսրոպ (գրող, թարգմանիչ) - 89

Նուրի բեկ (քուրդ ավազակապետ) - 323

Նուրիխան Հայր (Հայկական Հարցի քարոզիչ) - 281

Շ

Շադինով Իվան Միխայիլի (պետերբուրգցի հայ վաճառական) - 1052

Շադինով Կ. Ի. - 1052

Շադինով Մ. Գ. - 1052

Շարահեղդին չելիս (մահմեդական հոգևորական) - 924, 926, 928, 935

Շահադիդ Սմբատ (բանաստեղծ, մանկավարժ) - 1005

Շահբադ Վարդան (Մինաս Տոնիկյան, ֆիդայի) - 889

Շահբադյան (բժիշկ, գերմանա-հայկական ընկերության անդամ) - 1057

Շահե վարդապետ (Ադանայի առաջնորդ) - 315

Շահմուրադյան Արմենակ (երգիչ) - 664

Շահպադյան Լ.Ֆենդի (Ադանայի երեսկիներից) - 315

Շահումյան Ստեփան (բուլղարի ղեկավար գործիչ) - 666

Շահրիկյան Հարություն (Ատոմ, դաշնակցական) - 109, 112, 337, 567, 945, 946

Շամշեդինով Ալի Աչրաֆ բեյ (քրդական հեծելազորի պետ) - 59, 217

Շամտանճյան Միքայել (թարգմանիչ) - 221, 461, 501, 547, 900

Շամունյան Հրանուշ (Տիգրանակերտի Կրեսիրան գյուղացի) - 201

Շանչյան Պետրոս (մանկավարժ) - 1005

Շավարշ վարդապետ (Եվդոկիայի առաջնորդ) - 684

Շատիլով (գեներալ) - 310, 349-351, 424

Շարաֆ բեյ (Մազրիկի ցեղապետ) - 808

Շարուրյան Ալբերտ - 290

Շատուրեր (Կ. Պոլսում Խտալիայի ղեկավանատան երկրորդ թարգման) - 508

Շաքիր աղա (քուրդ ցեղապետ) - 323, 798

Շեխի բեկ (քուրդ ցեղապետ) - 800

Շերիֆ փաշա (թուրք քաղաքական տարագիր, խմբագիր) - 463, 494, 495

Շիրի - տե՛ս Շտիր

Շիլլեր Ֆրիդրիխ (գերմանացի բանաստեղծ, փիլիսոփա) - 182

Շիրինյան Գամեր Լ. Ֆենդի (Կ. Պոլսի պատրիարքարանի ղեկավանապետ) - 944

Շիրկով (ռուսաց հյուպատոս) - 922, 932

Շիրվանզադե Ալեքսանդր - 1020

Շմավոնյան Արսեն (լրագրող) - 214, 339

Շյոներերգ (Շեոներերգ) (Կ. Պոլսում Գերմանիայի ղեկավանատան թարգման) - 121, 508, 542, 544, 551, 554, 556, 579, 580

Շտիր Էվալդ (պաստոր, գերմանահայկական ընկերության անդամ) - 706, 1056, 1058, 1059

Շտրեմպել ֆոն (Կ. Պոլսում Գերմանիայի ղեկավանության ռազմական կցորդ) - 566

Ո

Ոսկանյան Ուաչատուր (հրապարակախոս-խմբագիր) - 1013

Ոստանիկյան - տե՛ս Վեստենենկ

Ջ

Ջալսուչյան Գրիգոր (հասարակական գործիչ, իրավաբան, պատմաբան) - 973, 1009

Ջարիկով Նիկոլայ Վալերյանի (Կ. Պոլսում Ռուսաստանի ղեկավան) - 56, 130

Ջերադ Մինաս (հասարակական գործիչ) - 62, 97, 102, 104, 240, 985

Ջիսենկելի Ակակի (վրաց մենչեխների պարագլուխ) - 1074-1076, 1081, 1082

Ջյուրյուքսուլու Մահմուդ փաշա (թուրքիայի ծովային նախարար) - 230

Ջուպանյան Արշակ (գրող, խմբագիր) - 22-24, 45, 64, 65, 73, 102, 105, 176, 177, 239, 240, 243, 278, 280, 291, 297, 298, 300, 307, 313, 459, 666, 886, 888, 991, 1007, 1013, 1016, 1018, 1023, 1083, 1147

Ջրահյան Ս. (թուրքական պառլամենտի անդամ) - 950

Ջուրինսկի Մ. Պ. (պրոֆեսոր, իրավաբան, հրապարակախոս, մտավորականների ժողովի նախագահ) - 734, 736

Պ

Պալավիչինի (Պալավիճինի) Յոհան ֆոն (Կ. Պոլսում Ավստրիայի ղեկավան) - 121, 222, 223, 385, 551, 917

Պալաքյան Գևորգ ծ. վրդ. - 435

Պալաքյան Գրիգորիս վարդապետ (ապահովության հանձնաժողովի անդամ) - 108, 112, 314, 615

Պահրի (Շահպադյան) Զարուհի (գրող) - 303

Պահրի Ժիրայր - 303

Պանֆել (Կ. Պոլսում Ավստրիայի ղեկավարության առևտրական կցորդ) – 508

Պապաջանյան (Պապաջանով) Միքայել (Պետական դրամայի անդամ) – 64, 75, 84, 242, 246–248, 298, 349, 364, 533, 534, 538, 630, 696, 699, 700, 702, 705, 707, 713, 714, 716, 732, 971, 975, 977, 1050, 1052, 1053, 1078–1083, 1144

Պապաջանով Տ. Ն. – 1052

Պապիկյան Հակոբ – 330, 738

Պասխեն (գերմանական զրահանավի հրամանատար) – 615

Պավել I – 1079

Պատկանյան Գարրիել քահանա (Հրատարակիչ և խմբագիր) – 1014

Պատկանյան Ռաֆայել (բանաստեղծ) – 1010

Պատկանյան Քերովբե (Հայագետ) – 1005

Պատկանով Ս. Կ. (վիճակագրական Հանդեսի ավագ խմբագիր) – 524–526, 538

Պարթևյան Սուրեն (Պարտիզանյան Սիսակ) (գրող, խմբագիր) – 472, 475

Պարոնյան Հակոբ (երգիծարան, խմբագիր) – 1014, 1015

Պարսամյան Տիգրան (թուրքական պառլամենտի անդամ) – 948, 950

Պեկյան Հ. էֆեոզլ (վերատեսուչ Հոֆի երկրագործության վարչության ղեկավար) – 1086

Պեյազճյան (Կ. Պոլսի ազգային ժողովի պատգամավոր) – 241

Պետրոս Մեծ (Ռուսաստանի կայսր) – 37, 453

Պետրոսյան Յուրի Ալոտի (պատմաբան – արևելագետ) – 229

Պերդրան էմիլ – 89

Պէթիր մօլլա (քուրդ խուժանի ղեկավար) – 198

Պրքսթեն – տե՛ս Բեքստոն

Պինո Ռենե (ֆրանսիացի Հայասեր) – 716, 725

Պետեն Դմիտրի (պրոֆեսոր, հրապարակախոս, բժիշկ) – 538

Պեր Լուվինա (վերատեսուչ Հոֆի նոր-վեզացի օգնական) – 1038, 1047

Պոկկեսկի Ստանիսլավ (Թեհրանում Ռուսաստանի ղեկավար) – 277

Պոդոսյան Սամուել (պատմաբան) – 89, 1048

Պոդոս Նուրար – 85, 88–91, 93, 97–99,

101–105, 111, 113, 115, 117, 120,

128, 129, 139, 149, 162–164, 171–

174, 176–178, 237, 239–247, 254–

276, 281–284, 287, 288, 291, 294,

296, 306, 308, 309, 313, 314, 316,

353–355, 358, 360, 362–369, 372,

373, 382–384, 387, 399, 407–409,

435, 463–465, 471, 477, 493, 494,

496–501, 520, 531, 533, 537, 541,

561, 562, 566, 567, 576, 577, 581,

589, 590, 592–597, 614, 623, 626,

631, 632, 636–639, 641, 646–649,

653–656, 676, 681–683, 687, 690,

692, 693, 695, 696, 700–704, 707–

711, 713, 714, 716, 718–722, 739,

740, 742, 747–749, 751, 756, 761,

767–770, 780, 790, 791, 809, 816,

817, 819–821, 827, 829–831, 833,

845, 866, 875, 877, 878, 879–882,

887, 894, 895, 903, 904, 906, 908–

913, 936, 958–960, 962, 964, 965,

971, 999, 1010, 1011, 1048–1051,

1053, 1054, 1145, 1146, 1153, 1154,

1156, 1159, 1160, 1164, 1165, 1169–

1172

Պողոսյան Ավետիս (Հայոց ազգային բյուրոյի անդամ) – 48
 Պոման փաշա (Ֆրանսիացի, Թուրքական ոստիկանական զորքերի հրամանատար) – 393, 394
 Պոնֆիլի (Կ.Պոլսում Ավստրո-Հունգարիայի ղեկավար) – 541
 Պոչկեզեյան Հարություն (Թուրքական պառլամենտի անդամ) – 948
 Պոպով Ն. Ն. – 1052
 Պոպովյան – 1052, 1053
 Պսակ ծ. վարդապետ (Պարբերդի Հայոց առաջնորդ) – 442, 443
 Պրեսանս, Ֆրանսիս դը (Ֆրանսացի հայասեր) – 67, 280, 285, 286, 288, 330, 738-740
 Պրունկուլ (ավստրո-Հունգարացի հայասեր) – 716
 Պուանկարն Ռայմոնդ (Ֆրանսիայի վարչապետ և արտգործնախարար) – 128, 176, 435, 440, 722, 1162
 Պուտիլով Ալեքսեյ Իվանովիչ (Ռուս-Ասիական բանկի ղեկավարներից) – 968
 Պուրտալես Ֆրիդրիխ (Ռուսաստանում Գերմանիայի ղեկավար) – 588, 786, 792

Ջ

Ջալալեդդին (քուրդ համբավավոր չեյկ) – 928
 Ջալիլ և Ջալիլ (քուրդ գրող) – 920
 Ջահիդ – 793
 Ջամալյան Արչակ (ՀՀԴ գործիչ) – 82
 Ջանկո (Գավաչի ավազակ) – 798
 Ջավիդ բեյ (Թուրքիայի ֆինանսների նախարար) – 400, 462, 478, 659-661, 703, 721, 722, 725, 816, 821,

828, 857, 1150, 1155
 Ջելալ բեյ (Թուրքիայի առևտրի և երկրագործության նախարար) – 230
 Ջեմալ Ազմի (Տրապիզոնի նահանգապետ) – 664
 Ջեմալ փաշա (Իթթիհադական եռապետության անդամ, Հայոց դահապետ) – 461, 462, 542, 687, 755, 954
 Ջեմալեդդին (չեյկ ուլ-խալամ) – 229
 Ջիվկելեզով (Ջիվկելեզյան) Ալեքսեյ (գրականագետ, հրապարակախոս) – 179, 242, 364, 381, 529, 530, 568, 569, 677, 683, 700, 752-754, 762, 785-787, 926, 973

Թ

Թադև Մաթթուրդ (գերմանահայկական ընկերության անդամ) – 1056
 Թաշո (քուրդ հայասպան) – 197
 Թաֆալովիչ Գ. (Ռուսաստանի արտգործնախարարության պաշտոնյա) – 705, 976
 Թեհատ բեյ (էրզրումի նահանգապետ) – 678
 Թեշիդ բեյ (Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար) – 140, 142, 143, 145, 171, 172, 211, 229, 236
 Թիֆաթ (Փարիզում Թուրքիայի ղեկավար) – 149, 176, 230, 339, 465, 749, 831
 Թորերտ դը Գեն – 712
 Թոդեն (ավստրիացի վիճակագիր) – 514
 Թոդայանկո Միխայիլ Վլադիմիրովիչ (ռուս քաղաքական գործիչ, օկտյաբրիստների լիդեր) – 1070
 Թոհրբախ Պաուլ (գերմանացի քա-

ղաքագետ) – 401, 902, 1056, 1063–1066, 1067

Ռոմանով Նիկոլայ – տե՛ս Նիկոլայ II
Ռոմանովներ (ռուսական կայսերական տոհմ) – 21, 241, 298, 422, 456
Ռոչֆոր Հանրի (ֆրանսիացի հրապարակախոս) – 207, 1167
Ռովեն, ֆոն – 1064

Ս

Սաբաշևիչ (Իլյան) – 461
Սաբանին Ա. – տե՛ս Сабанин Андрей
Սազոնով Սերգեյ Դմիտրիևիչ (Ռուսաստանի արտգործնախարար) – 26, 37, 41, 43, 45, 49, 51, 52, 54, 56, 77, 79, 80, 118, 121, 124, 148, 152, 153, 169–171, 174, 185, 187, 188, 191, 236, 237, 242, 251, 252, 255, 279, 293, 336, 351, 388, 389, 403–406, 413, 437, 445, 446, 450, 470, 471, 502, 505, 508, 549, 551, 552, 556–558, 560, 561, 586, 587–589, 597, 608, 618, 619, 621, 625–628, 640, 649, 651–660, 689–694, 696–698, 712, 731, 732, 747, 763, 771, 772, 776, 778–780, 783, 786–789, 791–793, 817, 828, 830, 831, 833, 835, 836, 840–843, 845–848, 851–854, 857, 883–885, 896, 897, 906–909, 912, 914, 917, 953–957, 968, 1041, 1051, 1052, 1083, 1094, 1095, 1098

Սադաթեյան Հովհաննես (Պետական դոմայի անդամ) – 75, 77–79, 162, 185–187, 246, 247, 538, 539, 696, 699, 705, 735

Սայիդ Ուալի (քրդական ավազակախմբի պարագլուխ) – 201, 212, 798

Սայիդ Հալիմ փաշա (Թուրքիայի մեծ

վեզիր, 1913–1917) – 157, 223, 230, 231, 413, 632, 633, 638, 650, 652, 653, 656–658, 774, 775, 789, 798, 792, 834, 842, 845, 847, 852, 854, 905, 951, 954, 1036, 1140, 1142, 1143

Սայիտ Ալի – տե՛ս Սեիդ Ալի

Սալնտու Արթուր (անգլիացի հայասեր) – 354

Սանդերս ֆոն Լիման (գերմանացի զինվորական, թուրքական բանակի զլխավոր շտաբի պետ) – 722, 737, 759, 761–767, 773, 954, 1096

Սապահ-Գյուլյան (Տեր Դանիելյան) Ստեփան (ՍԴՀԿ ղեկավար գործիչ) – 985, 986

Սարաջյան (Սարաճյան) Եպիսկոպոս (Վանի առաջնորդ) – 15, 96, 97

Սարգսյան Գ. (Ազգային պատվիրակության բյուրոյի անդամ) – 239

Սարգսյան Ռուբեն (գերմանա-հայկական ընկերության անդամ) – 1068

Սարուխան Ա. – տե՛ս Սարուխանյան Ա.

Սարուխանյան Ա. (Պետերբուրգի Հայ քաղաքական գործիչ) – 242, 364, 515, 539, 702–704, 733, 735, 736, 745, 746, 973, 975, 977, 1050, 1052, 1053

Սաքրդ Հովհաննես փաշա (սուլթանի անձնական գանձերի նախարար) – 300

Սեդրակ (ուսուցիչ) – 200

Սեիդ Ալի (քուրդ չելլիս) – 197, 198, 920–926, 932, 935

Սելիմ (քրդական ավազակախմբի պարագլուխ) – 348, 921, 922, 924, 926, 928, 929

Սեյֆուլլան Էֆենդի (Թուրքիայի

- պառլամենտի անդամ էրզրումից) – 795
- Սենար Էմիլ (ֆրանսիական–ասիական կոմիտեի նախագահ) – 711, 716
- Սեն-Քանթեն (կոմս, Կ. Պոլիսում Ֆրանսիայի ղեկավարատան քարտուղար) – 371, 439, 507, 508
- Սերբերյակով Ս. Պ. – 1052, 1053
- Սերենկյույան – 948
- Սերոբյան Մուշեղ եպիսկոպոս (Աղանայի թեմի առաջնորդ) – 302–314, 317, 1086
- Սիամանթո (Ատոմ Յարճանյան) (բանաստեղծ) – 666, 686, 1016, 1017
- Սիմոնյան Հրաչիկ – 12, 15, 17, 41, 42, 58, 61, 62, 72, 88, 107, 109, 133, 136, 138, 160, 206, 224, 243, 307, 308, 330, 343, 368, 373, 409, 410, 422, 423, 429, 437, 438, 445, 448, 485, 507, 544, 545, 577, 625, 635, 658, 723, 742, 748, 762, 768, 769, 823, 831, 832, 835, 851, 852, 896, 924, 948, 1051, 1063, 1065, 1074, 1086, 1095
- Սիմեոնյան Գևորգ (Ազգային Ժողովի ղեկավարի ատենադպիր) – 951
- Սիրունի (Ճոլոյան) Հակոբ (բանասեր, խմբագիր) – 743
- Սկուրուխին Ե. (լրագրող) – 507
- Սմբատ ծ. վարդապետ – 241, 603
- Սմկո Իսմայիլ աղա (քուրդ ցեղապետ) – 296, 744, 808
- Սյուլհեղդին (քուրդ ցեղապետ) – 935
- Սոլաքյան Արտաշես (ՀՄԴԿ անդամ, գրական–կրթական գործիչ) – 415
- Սուլբերի (Անգլիայի վարչապետ) – 464, 548
- Սոկոլսկի (Փարիզում ուսնող թղթակից) – 285
- Սպաղանաց Տոնո Մակար (Սասունի Հայտնի ֆիդայի) – 348
- Սպենդիարյան (փաստաբան) – 83
- Սվանյան Հարություն (գրող, հրապարակախոս) – 1013, 1014
- Սվեչին (Հաագայում Ռուսաստանի ղեկավարող) – 906, 914–916
- Սվերբեև Ս. Ն. (Բեռլինում ուսական ղեկավար) – 388, 389, 411, 607, 608, 658–661, 710
- Ստեփանյան Կ. (Հայոց ազգային բյուրոյի անդամ) – 82, 83
- Ստեփանյան Ստեփան (պատմաբան) – 441, 548, 856, 606, 1055, 1060
- Սրապ Է ֆենդի (վերատեսուչ Հոֆի Հանրօգուտ գործերի վարչության ղեկավար) – 1086
- Սրվանձտյան Ղևոնդ (Վանում Ռուսաստանի Հյուպատոսության թարգման) – 415
- Սուլեյման Նազիֆ (թուրք մեկնաբան) – 136, 137
- Սուլթան–Շահ Պ. Ս. (գեներալ–մայոր, Պետերբուրգի Հայկական խմբակի անդամ) – 75
- Սունդուկյան Գարրիկ (դրամատուրգ) – 1020
- Սուչոն (գերմանական ծովակալ) – 1098
- Սուրենյանց Գևորգ V (Ամենայն Հայոց կաթողիկոս) – 10, 11, 14, 16, 21–23, 27, 29, 32–34, 36, 37, 42–45, 47–49, 59, 60, 61, 74, 81–83, 86, 88, 97–99, 102, 105, 106, 111, 115, 163, 164, 168, 171, 208, 235, 240, 241, 248, 257, 263, 282, 287, 298, 306, 309, 310, 316, 355, 358, 363, 366, 372, 435, 438, 456, 463, 470, 471, 474, 493, 499, 600, 601, 604, 623, 682, 687, 691, 790, 811, 816, 857, 877–880, 882, 883, 925, 933,

961, 962, 964, 966, 999, 1003, 1005,
1008, 1009, 1022, 1053, 1054, 1097,
1098

Սուբիապյան (Օտոմանյան բանկի կա-
ռավարիչ) – 971

Սքալեա (Իտալիայի պառլամենտի
անդամ) – 379, 380

Սևակ Ռուբեն (բանաստեղծ) – 325,
1016

Վ

Վահան ծ. վարդապետ – 241

Վահիդէղդին (իշխան) – 225

Վանա Իշխան (Պողոսյան Նիկոլ)
(ղաչակցական) – 415

Վան Գեյտց (Օստ-Հնդկական գլխա-
վոր նահանգապետ) – 906, 908,
915

Վանանդեցի Թաթուլ (մտավորական)
– 433

ՎանգենՀայմ Հանս (Կ. Պոլսում Գեր-
մանիայի դեսպան) – 121, 125, 184,
221, 223, 292, 385, 412, 413, 549,
566, 568, 574, 575, 577, 579, 581,
587, 588, 598, 613, 614, 618–625,
630, 632, 636, 640, 649, 651, 658,
660, 765, 774–777, 781, 782, 784,
817, 916, 1050, 1096

Վաչագան (թղթակից) – 800

Վարանդյան (Հովհաննիսյան) Միքա-
յել (ՀՅԴ գործիչ, պատմաբան) –
275, 281, 739, 994

Վարդանյան Ն. – 290

Վարդանուվ Վ. Ի. (Պետերբուրգի Հայ-
կական խմբակի անդամ) – 75, 186,
705, 706, 1050

Վարդգես (Հովհաննես Սերենգյուլ-
յան) (ՀՅԴ գործիչ, Թուրքիայի
պառլամենտի անդամ) – 11, 109,

147, 233, 567, 755, 948, 950

Վարժապետյան Ներսես արքեպիսկո-
պոս (Կ. Պոլսի պատրիարք) – 62,
431, 1003

Վեյս Ժորժ (Հրապարակագիր) – 475

Վեստենենկ Լուիս Կոստան (վերատե-
սուիչ) – 390, 503, 541, 566, 623, 914,
917, 1026–1028, 1033, 1036, 1038,
1039, 1042–1045, 1047–1051, 1085,
1087, 1088, 1093, 1094, 1096, 1097,
1099, 1101, 1102

Վերմիչյան Քրիստափոր (խմբագիր) –
448

Վիչապեան Գեորգ Ս. – 685

Վիլհելմ II (Գերմանիայի կայսր) –
184, 552, 605, 757–760, 1069

Վիլյամ Անրի (անգլիացի Հայասեր) –
354, 716, 727

Վիլ դը Քոնտեն – 1170

Վինֆրիդ Ֆ. (գերմանացի Հրապարա-
կախոս) – 548

Վիչինսկի Եվգենի (Էրզրումում Ռու-
սաստանի Հյուպատոսության
խորհրդական, Հետազայում՝ գե-
ներալ–մայոր, 1917 թ. Հայկական
կորպուսի շտաբի պետ) – 436

Վլախոֆ Տիմիթրի (Վլախով Դիմիտ-
րի) (Թուրքիայի պառլամենտի ան-
դամ Սալոնիկից, ազգությամբ
բուլղար) – 474

Վոդովոզով Վասիլի (ռուս Հրապարա-
կախոս, իրավաբան, թարգմանիչ)
– 538

Վուլկոնսկի – 1070

Վորոնցով–Դաշկով Իլարիոն Իվանո-
վիչ (Կովկասի փոխարքա) – 21,
33, 34, 36, 37, 39–41, 43, 46, 49, 51,
83, 163, 169, 170, 172, 173, 235–
237, 250, 257, 259, 349, 351, 352,
363, 372, 424, 471, 486–490, 492,

496, 662, 773, 778, 789, 857, 877,
884, 913, 953, 970, 1011, 1072,
1077, 1080, 1097

Վոսմյան Արչակ (Դերձական Օնիկ,
դաշնակցական գործիչ) – 442, 948,
985, 994, 1028, 1030, 1031

Վրացյան Սիմոն (ՀՅԴ գործիչ) – 83,
218, 219, 887, 889, 985, 994, 1026,
1059, 1062

Վրույր (դերասան) – 1020

Տ

Տազոր Ռարինդրանաթ (Հնդիկ բա-
նաստեղծ) – 1068

Տաղավարյան Նազարեթ Էֆենդի
(Թուրքիայի պառլամենտի ան-
դամ) – 142, 145, 160, 161, 542, 948,
965

Տամադյան Միհրան (ազատագրական
չարժման նշանավոր գործիչ) –
301-305, 309, 311-314, 664, 684

Տեմիրճիրաչյան Լևոն (Ազգային ժո-
ղովի կենտրոնական վարչության
անդամ) – 108

Տեմիրճիպաչյան Եղիա (գրող, մանկա-
վարժ, Հրապարակախոս) – 1017

Տեր-Ջաքարյան Վ. (1914 թ. Թիֆլիսի
ազգային Համագումարի անդամ) –
973

Տեր-Կարապետյան Գեղամ (Թուր-
քիայի պառլամենտի անդամ) –
948, 950

Տեր-Հակոբյան պրոֆ. (Ապահովու-
թյան Հանձնաժողովի անդամ) –
112, 125-127

Տեր-Ղազարյան Նարիման (մամուլի
թղթակից, Հետազայում՝ ՀՍԽՀ
գործիչ) – 15

Տեր-Մաթևոսով Տ. Ե. – 1052

Տեր-Մարտիրոս (քահանա) – 197-199
Տեր-Մովսիսյան Դավիթ (Կ. Պոլսի
Ազգային ժողովի անդամ) – 108,
109, 337

Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ Եպիսկոպոս
(ականավոր Հայագետ) – 36, 37,
42-45, 72, 83, 128, 168, 172, 243,
310, 349, 470, 471, 778, 1008, 1165

Տերյան Վահան – 1025

Տեր-Սարգիս (Կարճականի Ուրանց
գյուղի քահանա) – 347

Տրերկովա (Տիրկովա) Արիանդա (ռուս
արևելագետ) – 528

Տիգրան (Հայոց Զորի Պլեժնեց գյուղա-
ցի) – 347

Տիգրանյան Սիրական (ՀՅԴ գործիչ,
Պետրոգրադի Հայկական խմբակի
բյուրոյի անդամ) – 75, 77, 154, 162,
188, 189, 242, 244-246, 248, 524,
534, 535, 538, 539, 733, 1050

Տիգրանով Գրիգոր Ֆ. (Պետրոգրադի
Հայկական խմբակի անդամ) – 75,
154, 185, 192, 246, 248, 298, 364,
538, 705, 1050, 1052

Տիգրանով Ի. Օ. (Պետրոգրադի Հայ-
կական խմբակի անդամ) – 75

Տիգրանով Լևոն Ֆ. (Պետրոգրադի
Հայկական խմբակի բյուրոյի ան-
դամ) – 538, 1052

Տոմիլով (փոխգնդապետ) – 188, 338

Տոտոմյան Վ. (1914 թ. Թիֆլիսի ազ-
գային Համագումարի անդամ) –
973

Տրուրեցկոյ Գրիգորի (Ռուսաստանի
ԱԳՆ Մերձավոր արևելքի բաժնի
վարիչ) – 121, 190, 534, 821, 822,
844, 969, 970, 1050-1052

Տևիլ (գեներալ) – 829

Բ

Բաֆֆի (գրող) – 97, 565, 667
Բաֆֆի Արամ (Բաֆֆու ավագ որդին) – 97, 291, 727
Բիֆաթ փաշա – տե՛ս Բիֆաթ փաշա

Ց

Ցիմերման Ա. (Գերմանիայի ԱԳՆ պետքարտուղարի տեղակալ) – 553, 567, 569, 590, 592-595, 637, 647, 655, 658-661, 708-710, 712, 782, 1050

Ռ

Ռուրիչինին Մ. (ֆրանսիացի գրող և ճանապարհորդ) – 514
Ռաթուջան Գևորգ եպիսկոպոս (Մանչեստրի առաջնորդ) – 103, 104, 240, 257, 306, 309, 879
Ռուլյամս (անգլիացի Հայասեր) – 291

Փ

Փաշայան Կ. (Ազգային ժողովի կենտրոնական վարչության անդամ) – 108
Փաստրմաճյան Գարեգին (ՀՅԴ գործիչ, Թուրքիայի պառլամենտի անդամ) – 907, 948, 1038, 1088
Փափազյան Պարզև (Ազգային ժողովի անդամ) – 117
Փափազյան Վահան (ՀՅԴ գործիչ, Թուրքիայի պառլամենտի անդամ) – 108, 111, 112, 366-368, 502, 526, 663, 664, 686, 721, 722, 822, 843, 857, 886, 907, 948, 1029
Փերո (առեանգված Հայ կին) – 202

Փինո Ռ. (ֆրանսիացի Հայասեր) – 288
Փոնսոնրի Ա. (Անգլիայի պառլամենտի անդամ) – 355, 378
Փոքր Սարգիս – 755, 756

Ք

Քալանթարյան Ալեքսանդր («Մշակ» թերթի խմբագրապետ) – 48, 82, 84, 85, 349, 416, 667-669
Քալանթարով Ս. Խ. (Պետրոգրադի Հայկական խմբակի անդամ) – 75, 188, 1052
Քանանյան Վարվառե (մոսկվարենակ բարեգործ) – 1009
Քանից (Կ. Պոլսի Գերմանիայի դեսպանատան թարգման) – 121
Քև (Գլ), Ռոբերտ դը (ֆրանսիացի Հայասեր) – 354, 356, 712, 716
Քեաթիպյան Լ. Ֆինդի (Կ. Պոլսի ազգային ժողովի քաղաքական ժողովի ատենապետ) – 1027
Քեամիլ, Արբաս աղայի որդի – 346
Քելեկյան Տիրան (ռամկավար) – 142, 144, 145, 149, 159, 160, 542, 946
Քելեքյան (խմբագիր) – 235
Քեմալ բեյ (Քուրդիստան ստեղծելու ծրագրի քարոզիչներից) – 808
Քեմալ Բյուչյուկ (իթիբհադական գործիչ) – 755
Քեչեյան Բյուզանդ («Բյուզանդիոն» թերթի խմբագիր) – 160, 448, 664
Քըրրի Ֆիլիպ (Կ. Պոլսում Անգլիայի դեսպան) – 1088
Քիար Պինո (ֆրանսիացի գրող, «Պրո Արմենիա» թերթի խմբագիր) – 739
Քյամիլ (Քեամիլ) փաշա – 139-149, 176, 213, 218, 223-228, 230, 234,

326, 339, 346, 461, 1165

Քյոո Հուսին փաշա (Հայդերանցի ցեղապետ) – 808

Քյուրքճյան Վահան Ս. – 685

Քոլեյ (Օստ-Հնդկական ռազմական նախարար) – 906, 915

Քոյլ էդուարդ (Անգլիայի պառլամենտի անդամ, Հայասեր) – 354

Քոչեն, դր Ռ. (Փրանսիացի Հայասեր) – 288

Քրայան (Քրաջյան) Միհրան (գրող) – 684

Քենեդի լյուսի (անգլիացի տիկին) – 729

Օ

Օլգենին S. – տե՛ս Բերեզովսկի-Օլգինսկի Անտուան

Օլֆերին Սերգեյ Պետրովիչ (Վանուս Ռուսաստանի փոխհյուպատոս) – 418, 420-422

Օ՛կոնոր (Օ՛կոննոր) Թ. Փ. (Անգլիայի պառլամենտի անդամ, Հայասեր) – 291, 354, 356, 374-377, 716, 727

Օհանյան Բարսիլ (Կիլիկիայի ազատագրական շարժման գործիչ) – 309

Օհանջանյան Արտեմ (կինոռեժիսոր, պատմաբան) – 504

Օսման Նիզամի փաշա (Թուրքիայի Հանրագուտ շինության և առևտրի նախարար) – 570, 746, 747, 749

Օստրորոգ (Բ. Դոան իրավախորհրդատու, լեհ) – 1033, 1046

Օտյան Երվանդ (երգիծաբան) – 90, 632, 1101

Օտտո էդուարդ (Պոլսում Ավստրիայի դեսպանատան խորհրդական) – 121

Օրմանյան Մաղաքիա արքեպիս. (Կ. Պոլսի պատրիարք) – 5, 6, 97, 99-104, 107, 114-119, 140-142, 144-146, 154, 155, 157, 241, 246, 266, 521, 542, 602-604, 1157, 1158, 1162, 1170, 1172

Փ

Փաթ (խիզանցի քուրդ բեկ) – 347

Փահրեզդին (Պետերբուրգում Թուրքիայի դեսպանության Հավատարմատար) – 1095

Փավր Լեոպոլդ (չվեյցարացի Հայասեր) – 67, 294, 354, 356, 716, 726

Փարեր (Փառեր) Կլոդ (Փրանսիացի թրքամոլ) – 299-301

Փեհմի Հասան բեյ (իթթիհադական գործիչ) – 462, 567, 953

Փերդինանդ (Բուլղարիայի թագավոր) – 64, 132

Փից Մորիս Զ. (Կ. Պոլսում Անգլիայի դեսպանության առաջին թարգման, էրզրումում նախկին հյուպատոս) – 121, 127, 371, 385, 507, 508

Փիքրի Լուիֆի (Թուրքիայի պառլամենտի պատգամավոր Դերսիմից) – 345, 807

Փլայշլեն Ցեզար (գերմանացի բանաստեղծ) – 1068

Փնդպյան Գ. (Մանչեստրի Հայկական կոմիտեի անդամ) – 354

Փրանգուլով Ս. Ի. (Պետրոգրադի Հայկական խմբակի անդամ) – 75, 246

Փրանց Ֆերդինանդ (Ավստրիայի Հաբսբուրգյան արքայատոհմի թագաժառանգ) – 1091

Փրիդ Ա. (Պաղատության Համաշխարհային կոնգրեսի պատգամավոր) – 67

- Адамов (էրզրումում Ռուսաստանի գլխավոր կոնսուլ) - 435
- Алиев Гамид Зейналабдин огли (խորհրդային պատմաբան) - 218, 223, 229
- Бондаревский Григорий Львович (խորհրդային արևելագետ) - 552
- Борьян Б. А. - տե՛ս Բորյան Բագրատ
- Вельтман Михаил Лазаревич (խորհրդային արևելագետ, տպագրվել է Մ. Պ. Պավլովիչ կեղծանունով) - 293, 441
- Воронцов-Дашков - տե՛ս Վորոնցով-Դաշկով
- Гордлевский Владимир Александрович (խորհրդային արևելագետ-թուրքագետ) - 517
- Гурко-Кряжин Владимир Александрович (խորհրդային պատմաբան-արևելագետ) - 855
- Джамаль паша - տե՛ս Զեմալ փաշա 542
- Дживелегов А. - տե՛ս Զիվլելզով Ա.
- Енгельс Ф. - տե՛ս Էնգելս Ֆրիդրիխ
- Жебокрицкий Виктор Андреевич (խորհրդային պատմաբան) - 227
- Закарян Анушаван - տե՛ս Զաքարյան Անուշավան
- Исаакян Генрих Арамович (խորհրդային պատմաբան) - 893
- Ключников Юрий Вениаминович (խորհրդային դիվանագետ, միջազգային իրավունքի մասնագետ) - 1092, 1093
- Констансонъ, Людвигъ де - տե՛ս Կոնսթանսոն (Կոնստանսոն) Լյուդվիգ
- Кочар Мери (բանասեր, թուրքագետ, արարագետ) - 382
- Лазарев Михаил Семенович (պատմաբան - արևելագետ) - 804, 809
- Лиддел-Гарт, Бесит Генри (անգլիացի ռազմական պատմաբան և տեսաբան) - 1092
- Маевский В. Т. - տե՛ս Մաևսկի Վ. Տ.
- Мандельштам А. Н. - տե՛ս Մանդելշտամ Ա. Ն.
- Маркс К. - տե՛ս Մարքս Կարլ
- Мельник А. (խորհրդահայ թուրքագետ) - 957
- Милюков П. Н. - տե՛ս Միլյուկով Պ. Ն.
- Олгенин - տե՛ս Օլգենին
- Павлович М. П. - см. Вельтман Михаил Лазаревич
- Сабанин Андрей Владимирович (խորհրդային դիվանագետ, գրականագետ) - 1092, 1093
- Сазонов С. Д. - տե՛ս Սազոնով Ս. Դ.
- Степанян Степан - տե՛ս Ստեփանյան Ստեփան
- Тыркова Ариадна Владимировна (գրող, գրաքննադատ, Պետական դոմայի անդամ) - 529
- Халфин Н. А. - տե՛ս խալֆին Ն. Ա.
- Хальчартен Георг Вольфганг Феликс (գերմանացի պատմաբան) - 758
- Шнитман Абрам Моисеевич (խորհրդային պատմաբան) - 231
- Goulkevitch Constantin - տե՛ս Գուլկելիչ
- Ketal H. Karpat - 1108
- Mandelstam A. - տե՛ս Մանդելշտամ Ա.
- Said Halim Pacha - տե՛ս Սայիդ Հալիմ փաշա

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Աղարաղար – 1002

Աղանա (Ատանա) (նահանգ, գավառ
և քաղաք Կիլիկիայում) – 45, 55,
86, 125, 153, 177, 204, 269, 302,
311, 314, 315, 321, 326, 335, 461,
516, 607, 614, 634, 645, 726, 738,
797, 1066, 1105, 1107

Աղրիանուպոլիս (Էդիրնե) – 221-224,
226, 227, 229, 234, 235, 299, 391,
585, 586, 599, 950, 1106, 1107

Աղոլ – 771

Աթենք – 64, 311-313

Ալաշկերտ (գավառակ Բայազետի
գավառում) – 325, 416, 455

Ալբանիա – 7, 27-29, 32, 254, 317, 327,
374, 415, 467, 662, 1159, 1161

Ալդեն (բնակավայր Գերմանիայում,
ներկայումս Դեսաու քաղաքի
կազմում) – 1056, 1058

Ալեքսանդրապոլ – 15, 759, 828

Ալեքսանդրեթ (նավահանգիստ) –
326, 452, 563, 571, 607

Ալեքսանդրիա (Աղեքսանդրիա) – 303,
308, 664, 805, 911

Ալժիր – 232

Ալջավազ (գավառակ Վանի գավա-
ռում) – 323

Ալսալցխա – 47

Ակն (գավառակ Նարբերդի գավա-
ռում) – 269

Ալթամար – 197

Աղձնիք – 452

Ամասիա – 945, 1105

Ամարա (գավառ Բասրայի նահան-
գում) – 1106

Ամերիկա – տե՛ս Ամերիկայի Միացյալ
Նահանգներ

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ
(Միացյալ Նահանգներ, Ամերիկա)
– 17, 277, 307, 311, 519, 605, 877,
887, 985, 1000, 1002, 1021, 1059,
1092

Ամստերդամ – 907

Այդըն – տե՛ս Իզմիր

Այդն-Գյուզելչիսար (գավառ Այդընի
նահանգում) – 1105

Անատոլիա – 72, 137, 149, 166, 173,
184, 190, 224, 233, 286, 293, 331,
332, 340, 413, 438, 510, 549, 554,
608, 700, 766, 877, 1064, 1067,
1140, 1152, 1161

Անգլիա (Մեծ Բրիտանիա, Բրիտա-
նիա) – 5, 9, 18, 28, 35, 52, 69, 78,
126, 130, 132, 152, 154, 163, 176,
177, 179, 180, 182, 184, 221, 240,
249, 251, 253, 270, 281, 340, 362,
374-377, 381, 383, 385, 386, 388,
391, 392, 395-398, 403, 404, 410,
411, 413, 438-440, 449, 451, 455,
469, 501, 507, 508, 531, 540, 551,
558, 560, 562-565, 570, 582, 583,
585, 587, 588, 593, 604, 627, 629,
638, 654, 690, 691, 693, 696, 698,
701, 703, 709, 710, 712, 714, 716,
717, 727, 763, 764, 767, 805, 840,
853, 898, 901, 907, 977, 1071, 1073,
1089-1092, 1115, 1118, 1124, 1135,
1145, 1147, 1153, 1156, 1159, 1160,
1164, 1168

- Անգորա (Անկարա) – 86, 514, 569, 785, 1105, 1107
- Անդրկովկաս – 34, 46, 192, 193, 217, 416, 445, 456, 457, 586, 893, 978, 979, 1004, 1071, 1079, 1083, 1102
- Անթալիա (գավառ Կոնիայի նահանգում) – 1106, 1107
- Անի (ավերակներ) – 982
- Անիսրա (գավառ Անկարայի նահանգում) – 1105
- Անկարա – տե՛ս Անգորա
- Առաջավոր Ասիա – 565, 606, 1065
- Ասիա – 425, 453, 454, 507, 514, 516, 591, 606, 713, 715, 716, 742, 808, 963, 1067, 1141, 1162, 1165, 1167
- Ասիական Թուրքիա – տե՛ս Թուրքիա
- Ասսիր (լեոնային չրջան Արարական թերակղզու արևմտյան մասում, Հեջասի և Եմենի միջև) – 861, 1141
- Աստրախան – 81
- Ավստրիա – տե՛ս Ավստրո-Հունգարիա
- Ավստրո-Հունգարիա – 17, 28, 40, 56, 122, 131, 163, 178, 180–182, 221, 238, 245, 249, 250, 255, 327, 385, 391, 412, 441, 470, 504, 508, 540–542, 550, 556, 561, 562, 570, 593, 617, 691, 702, 703, 716, 805, 902, 905, 977, 1062, 1091, 1092, 1162
- Ատրպատական – 277
- Արարիա – 7, 415, 510
- Արարատ (լեռ) – 583, 607
- Արարատյան դաշտ – 989
- Արարք (Թաղամաս Վանում) – 198
- Արդահան (քաղաք Կարսի մարզում) – 391, 514
- Արդվին (քաղաք Բաթումի մարզի Արդվինի օկրուգում) – 514
- Արդանանդեն (գավառ Դիարբեքրի նահանգում) – 1105
- Արճնչ (գավառ Վանի նահանգում) – 323, 416, 417
- Արմավիր (քաղաք Եկատերինոգրի երկրամասում) – 47
- Արշլի (գյուղ) – 921
- Արցախ – 989
- Արևելյան Անատոլիա – 72, 135, 136, 140, 292, 430, 507, 510, 612, 624, 632, 639, 758, 759, 841, 858, 1109, 1140, 1150, 1173
- Արևելյան Նահանգներ – 133, 134
- Արևմտյան Անատոլիա – 612
- Արևմտյան Եվրոպա – 434, 613
- Արևմտյան Հայաստան (Արևմտահայաստան, Երկիր, Թուրքահայաստան, Թուրքաց Հայաստան, Տաճկահայաստան, Գավառ) (տե՛ս նաև Հայաստան) – 5, 6, 22, 23, 25, 26, 28, 29, 33, 35, 36, 43, 51, 52, 60, 61, 70, 76, 78, 81, 85, 91–93, 96, 99, 120, 122, 123, 169–172, 174, 179, 185, 186, 189, 190, 205, 209–211, 233, 237, 250, 253, 254, 269, 272, 277, 310, 318, 323, 339, 350, 351, 360, 390, 396, 414–416, 422, 424–427, 431, 434, 435, 438, 440, 447, 448, 450, 457–459, 503–506, 515, 524–526, 529, 539, 558, 564, 565, 576, 586, 631, 640, 669, 670, 671, 673, 675–679, 695, 700, 711, 714, 717, 724, 732, 772, 804, 809, 811, 814, 825, 868, 890, 892–894, 898, 899, 911, 913, 918, 930, 934, 958–964, 966–974, 977–984, 994, 996, 998–1001, 1003, 1004, 1006, 1009, 1019, 1024, 1030, 1031, 1046, 1047, 1068, 1069, 1074–1076, 1080–1083, 1085, 1097, 1102, 1144, 1146, 1148, 1149, 1151–1154
- Արևելք – 22, 51, 66, 68, 70, 81, 137,

176, 263, 264, 385, 454, 457, 552,
553, 558, 572, 583, 611, 737, 739,
1066, 1089

Արեմոտք – 290, 279

Աֆղանիստան – 232

Աֆյոն-Կարահիսար (զավառ Հյուդա-
վենդինգի նահանգում) – 1105,
1108

Աֆրիկա – 830

Աքքա (զավառ Բելյուրի նահանգում)
– 1106

Բ

Բաբերդ (զավառակ էրզրումի գավա-
ռում) – 161, 201, 677, 678

Բաթում – 47, 81, 391, 514, 664, 665,
1074

Բալը-Քենիր – 1108

Բալկանյան թերակղզի – 3, 1077

Բալկաններ (Բալկանյան պետու-
թյուններ) – 3, 45, 80, 98, 162, 177,
301, 326, 329, 351, 358, 381, 382,
391, 406, 441, 449, 515, 585, 599,
672, 715, 803, 811, 849, 901

Բաղդադ – 51, 193, 394, 510, 552, 558,
572, 605, 607, 609, 610, 698, 737,
954, 1106

Բաղդայի վիլայեթ – 1108

Բաղև – տե՛ս Բիթլիս

Բայազետ (Պայազիտ) (զավառ և
քաղաք էրզրումի նահանգում) –
57, 59, 81, 216, 217, 391, 416, 437,
438, 455, 843, 929, 1062, 1069,
1088, 1105

Բայրուրդ – տե՛ս Բաբերդ

Բասրա – 510, 1106, 1108

Բարիդ – տե՛ս Փարիդ

Բարձր Հայք – 794, 985, 1152

Բաքու – 15, 46, 47, 81, 135, 246, 310,
378, 428, 630, 668, 669, 671, 974,

998, 1009, 1078

Բելգիա – 828-833, 907, 1092

Բելուճիստան (Բելուժիստան, պատ-
մական երկրամաս Իրանական
սարահարթի Հարավարևելյան
Հատվածում, ներկայումս Պակիս-
տանի տարածքում) – 232

Բելյուր – 83, 219, 290, 302, 394, 502,
607, 642, 663-665, 686, 721, 986,
1106, 1107

Բելքոզ – (արվարձան Կ. Պոլսում) –
1105

Բենգալ – 1106

Բեռլին – 5, 7, 10, 17, 26, 32, 35, 38, 40,
43, 49, 89, 119, 120, 125, 149, 153,
162, 180, 182, 221, 238, 242, 256,
260, 263, 272, 277, 282, 284-286,
291-293, 296, 355, 358-360, 366,
375, 380, 382, 383, 388-392, 400-
402, 404, 408, 411, 412, 420, 455,
465, 466, 470, 495, 502, 510, 514,
544, 546, 549, 551, 552, 554-556,
566, 568-570, 573, 576-579, 581,
586-588, 590, 593, 594, 596-599,
605-608, 611, 614, 618, 626, 628,
630, 633, 637, 647-651, 655, 658-
661, 683, 692, 695, 704-708, 710-
712, 715, 717, 721, 760, 765-767,
773, 781, 782, 804, 827, 844, 857,
876, 887, 900, 906, 912, 930, 1026,
1050, 1055-1059, 1069, 1070, 1078,
1080, 1081, 1088, 1090, 1096, 1125,
1161, 1163

Բեսարաբիա – 166

Բերա (Թաղամաս Կ. Պոլսում) – 114,
196, 663, 755, 1020

Բերապարաս – 1027

Բերկրի (գյուղ Կարկառի գավառում)
– 346

Բերն, Բեռն – 66

ԲԼԹԼՐԱՎՈՐԿ – տե՛ս Պետերբուրգ

Բըշրեկ – տե՛ս Բշերիկ

Բիթլիս – 44, 57, 86, 97, 143, 200, 201, 210, 212, 253, 317, 323, 328, 339, 344, 414, 416, 419, 423, 437, 438, 458, 463, 503, 516, 519, 522, 609, 611, 624, 678, 818, 834, 838, 849, 858, 863, 870, 873, 919-929, 931-935, 943, 945, 978-981, 983, 1003, 1028, 1035, 1087, 1105, 1107, 1109, 1118, 1124, 1135, 1140, 1142

Բշերիկ (գավառ Դիարբեքիի նահանգում) – 1109, 1118, 1124

Բոլու (գավառ Կաստամոնուի նահանգում) – 1106, 1107

Բոսնիա – տե՛ս Բոսնիա-Հերցեգովինա

Բոսնիա-Հերցեգովինա – 56, 272, 1091

Բոստոն – 65, 105, 122, 142, 144-147, 287, 289, 294, 455, 642, 643, 749, 760, 892, 946, 947, 949, 959, 985, 1000, 1157

Բոսֆորի նեղուց – 229, 760-762, 765, 771, 737, 1077, 1095, 1147, 1150, 1152

Բրազիլիա – 1021

Բրիտանիա – տե՛ս Անգլիա

Բրյուսել – 791, 831, 832

Բրուսա – 514

Բուդապեշտ – 546

Բուլաիր (գյուղ Բուլղարիայում) – 391

Բուլղարիա – 3, 13, 64, 132, 221, 227, 250, 439, 507, 554, 585, 641, 761, 1021, 1090, 1092

Բուխարեստ – 1088

Բուխարիա (Բուխարական Էմիրություն, Ռուսական կայսրության պրոտեկտորատ) – 232

Բուրդուր (գավառ Կոնիայի նահանգում) – 1106

Բուրսա – 1105, 1107

Գ

Գալիցիա (պատմական երկրամաս Արևելյան Եվրոպայում, ներկայիս Լեհաստանի Հարավարևելյան և Ուկրաինայի արևմտյան մասը) – 17

Գանձասար, վանք – 982

Գառթիկ Լաթլեն (Latin Quarter, Փարիզի Լատինական թաղամաս) – 275

Գավաչ (գավառակ Վանի գավառում) – 198, 201, 798

Գավառ – տե՛ս Արևմտյան Հայաստան

Գատրգյուղ (Թաղամաս Կ. Պոլսում) – 1020

Գերգեն (արվարձան Կ. Պոլսում) – 1105

Գեղիբոլու (քաղաք և գավառ Թուրքիայի եվրոպական մասում) – 214, 1106

Գենջ (գավառ Բիթլիսի նահանգում) – 1105

Գերմանիա – 35, 50, 125, 131, 180, 182, 184, 221, 249, 250, 255, 263, 281, 291-293, 327, 385, 389, 396, 397, 401, 404, 405, 411, 441, 449, 455, 470, 508, 540, 541, 546-554, 556, 558, 561, 569, 570, 575, 578, 579, 582-585, 588-591, 593, 595-597, 605-618, 621-623, 626, 629, 630, 640, 641, 646, 647, 649, 651, 655, 658, 661, 669, 679, 690, 691, 695, 697, 698, 700, 701, 703, 704, 706-712, 716, 717, 723, 726, 727, 734, 735, 737, 751, 752, 757-767, 771, 772, 774, 776-778, 782, 784-787, 792, 804, 805, 807, 810, 817, 828, 829, 856, 896, 898, 900-902, 928, 934, 952, 956, 977, 979, 982, 1027, 1040, 1049, 1052, 1055-1068, 1076-1078, 1091-1097, 1145, 1152,

1153, 1158-1160, 1164, 1165

ԳիլղՀոլ (Լոնդոնի քաղաքապետարան) - 564

Գյումուլխանն (գավառ Տրապիզոնի նահանգում) - 1106

Գյումուլջինա - 1106

Գոմսա (լեռ) - 348

Դ

Դամասկոս - 607, 1106

Դանիա - 828, 829, 833

Դանուր (գետ) - 1076

Դավրեժ (Դաւրէժ) - տե՛ս Թավրիզ

Դարդանելի նեղուց - 583, 760, 771, 1096

Դեղեղաղջ-Ալեքսանդրապոլիս - 1106

Դենիզլի (գավառ Այդընի նահանգում) - 1105

Դեսաու (քաղաք Գերմանիայում, Սաքսոնիա-Անհալտ երկրամասում) - 1056, 1058

Դերսիմ (գավառ Ուարբերդի նահանգում) - 345, 925, 1106

Դիարբեհր - 45, 86, 143, 253, 339, 396, 416, 423, 503, 519, 522, 571, 603, 604, 609-611, 624, 678, 785, 834, 835, 842, 846, 849, 858, 864, 873, 925, 927, 929, 1105, 1107, 1118, 1124, 1135, 1140, 1142

Դիվանիե (գավառ Բաղդատի նահանգում) - 1106

Դրամա - 1106

Դրաչ-Դուրբես - 1106

Դորթ-Ցոլ (քաղաք Կիլիկիայում) - 312

Ե

Եգիպտոս - 89, 113, 232, 240, 274, 301, 303, 306-307, 309, 311, 313, 407, 475, 476, 500, 519, 638, 672, 811,

907, 910-913, 958, 988, 1048, 1168

Եղեւիա (քաղաք և գավառ Հայկականահանգում, Վերին Միջագետքում) - 269, 457, 610, 1107

Երլտըզ (Թաղամաս Կ. Պոլսում) - 209

Ելիգավետալոլ - 669, 1004, 1078

Եղեգիս (գյուղ Վանի գավառում) - 197, 347

Եմեն - 272, 467, 861, 1108, 1141

Ենի-Քեո (արվարձան Կ. Պոլսում) - 540, 542, 543, 546, 551, 552, 560-562, 564, 566, 568, 569, 585, 587, 589, 622, 647, 898

Եվդոկիա (գավառ Սերաստիայի նահանգում) - 684

Եվրոպա - 4, 5, 7, 11, 14, 17, 19, 22, 24, 28, 33, 35, 64, 65, 68, 86, 88, 91-94, 96, 98, 102-104, 106, 111, 127, 140-142, 149, 153-155, 173, 178, 204, 219, 224, 232, 234, 247, 253, 264-267, 272-274, 276, 279, 280, 284, 285, 287, 290, 293, 309, 313, 319, 320, 329, 336, 340-342, 345, 353-355, 357, 365, 368, 369, 376, 377, 380, 387, 392, 397, 398, 400, 414, 434, 441, 443, 448, 450, 453, 454, 462, 466, 467, 471, 485, 486, 498, 500, 513, 514, 517, 518, 532, 533, 537, 544, 545, 549, 553, 559, 565, 572, 574, 576, 577, 579, 581, 611, 613, 620, 626, 635, 646, 656, 660, 677, 681, 682, 687, 690, 693, 699-702, 705, 710, 714, 715, 717, 719, 720, 722, 724, 726, 735-737, 742, 743, 749, 753, 769, 777, 778, 793, 794, 825, 829, 831, 855, 867, 882, 887, 890, 892, 893, 901, 903, 912, 918, 924, 930, 958, 978, 1000, 1007, 1009, 1026, 1028-1030, 1036, 1037, 1039, 1040, 1044, 1046, 1048,

1054, 1064, 1071, 1078, 1087, 1090,
1093, 1150, 1151, 1158, 1168

Եվրոպական Թուրքիա – տե՛ս **Թուրքիա**

Երզնկա (գավառ էրզրումի նահանգում) – 161, 323, 328, 980, 1105

Երկիր – տե՛ս **Արևմտյան Հայաստան**
Երուն (գավառակ Սղերդի գավառում) – 798

Երուսաղեմ – 1108

Երևան – 47, 65, 89, 175, 177, 193, 229, 331, 332, 382, 414, 441, 459, 516, 527, 548, 606, 667, 670, 758, 856, 879, 881, 888, 935, 955, 998, 1004, 1022, 1048, 1055, 1060, 1079, 1080, 1083

Զ

Զեյթուն (ընդաքաղաք Կիլիկիայում) – 202, 307, 326, 511, 532

Զմյուռնիա – 294, 295, 394, 607, 672, 698, 812, 945, 968, 992, 996, 1105, 1107, 1155

Զոր (Դեյլ-էգ-Զոր) – 1108

Զուիցերիա – տե՛ս **Շվեյցարիա**

Է

էգեյան ծով – 218, 222, 855, 1105

էդիրնե – տե՛ս **Ադրիանուպոլիս**

էջմիածին – 10, 14, 16, 21, 31, 32, 35–38, 41–43, 45, 47, 48, 59, 60, 63, 66, 75, 81–84, 86, 88, 99, 102, 106, 112, 113, 118, 162, 163, 166–168, 170, 173, 177, 194, 242, 245, 248, 250, 253, 266, 274, 287, 298, 363, 373, 398, 407, 416, 436, 536, 601, 668, 680, 681, 684, 693, 713, 727, 742, 789, 790, 791, 815, 878, 879, 911,

966, 982, 989, 998, 1003, 1005, 1007–1010, 1019, 1054

էսկիչեհիր – 1107

էրեկլի (նավահանգիստ Սև ծովի ափին) – 396

էրզինջան – տե՛ս **Երզնկա**
էրզրում (նահանգ, գավառ և քաղաք) – 44, 57, 62, 86, 127, 161, 319, 323, 328, 339, 414, 416, 421, 423, 424, 435–438, 447, 457, 458, 462, 503, 514–516, 519, 607, 609, 624, 677, 678, 785, 795, 818, 834, 835, 842, 848, 858, 863, 873, 890, 925, 937, 943, 945, 948, 978, 980, 981, 989, 1028, 1033, 1085–1087, 1093, 1105, 1107, 1109, 1116, 1118, 1124, 1135, 1140, 1142

էրթօղլու-Բիլեչիկ (գավառ Հյուդավենդինգի նահանգում) – 1105

Թ

Թավրիզ – 191, 276, 277, 455, 558, 887, 1058, 1150

Թաքսիմ (Հրապարակ Կ. Պոլսում) – 196, 662, 664, 687

Թեհրան – 112, 148, 277, 362, 450, 541, 1101, 1160

Թեոդոսիա (քաղաք Ղրիմում) – 1099

Թեքիր-դաչ-Ռոդոսթո – 1106

Թիֆլիս – 5, 13, 15, 21, 32–34, 43, 46–48, 65, 75, 77, 80–83, 88, 115, 137, 164, 166–168, 172, 173, 176, 241–243, 245, 246, 248, 257, 258, 284, 293, 296, 310, 338, 349, 358, 363, 366, 416, 419, 423, 424, 428, 470, 474, 486, 506, 507, 512, 515, 530, 536, 539, 553, 662, 665–667, 669, 671, 707, 711, 744, 745, 757, 772, 789, 790, 815, 841, 884, 952, 966,

971, 973-975, 989, 998, 999, 1003,
1004, 1008, 1011, 1020, 1021, 1023,
1025, 1029, 1054, 1144, 1156, 1165
Թոխաթ-Եվդոկիա (զավառ Սերաս-
տիայի նահանգում) – 1105
Թորթոմ (զավառակ էրզրումի նա-
հանգում) – 161
Թրարլուսչամ-Տրիպոլի (զավառ Բեյ-
րութի նահանգում) – 1106
Թունիս – 232
Թուրքիա (Օսմանյան կայսրություն,
Օսմանյան պետություն, Տաճկաս-
տան, Ասիական Թուրքիա) – 3, 4,
6-10, 14, 20, 29-34, 37-40, 42-45,
48, 50, 52-55, 58-60, 64-66, 68, 70-
72, 75, 76, 80, 81, 84, 85, 92-95, 97,
98, 103, 108, 111-113, 120-123,
127, 131, 133, 135, 137, 140, 141,
148, 149, 152, 154-159, 162, 163,
165, 166, 169, 171, 173, 175, 178,
181, 184, 187, 190-193, 196, 203,
204, 207, 208, 210, 211, 216-218,
220-222, 224, 226, 229-232, 234,
236, 241, 249-251, 257, 258, 261-
265, 268-273, 276, 277, 283, 285,
286, 288-290, 292, 299, 300, 304,
312, 317, 319, 320, 323, 328, 329,
333, 338, 340, 349, 351, 358, 372,
375-382, 385, 386, 388, 392, 393,
395-399, 401, 402, 406-408, 410,
412, 414, 418, 420-425, 428, 434-
439, 442, 445, 446, 448, 449, 454-
456, 463-467, 470, 473, 477, 479,
481, 484, 485, 493, 495-498, 506,
509, 513-517, 519, 521-523, 526,
528, 530, 531, 539, 546, 548-550,
552, 554, 556, 558-560, 563-565,
569, 572-574, 583-586, 589, 591,
592, 597, 599, 600, 605, 606, 609,
611, 613, 617-620, 622, 625-627,

629, 630, 632-635, 637, 640, 646-
649, 650-653, 655, 656, 658-661,
669, 670, 672, 674, 679, 687, 690,
691, 693-699, 701-704, 707-709,
713-715, 718-728, 730, 734, 736-
739, 741, 742, 744, 745, 749-751,
757-760, 762-766, 769, 771-774,
779-781, 784, 787, 790, 793, 798,
805, 810, 811, 813, 816, 820-822,
827, 828, 832, 834, 835, 840, 841,
853-855, 865, 866, 868, 870, 873,
875-877, 879-885, 888-892, 896,
899-902, 904, 907, 915, 916, 925-
927, 933, 935, 944, 951-953, 955-
958, 960, 972, 975-979, 987, 988,
992, 995, 998, 1001, 1003, 1006,
1009, 1011, 1015, 1020-1023, 1026,
1028-1031, 1037, 1039, 1043-1047,
1052, 1053, 1055, 1060, 1063, 1065-
1069, 1071-1074, 1080, 1081, 1083,
1089, 1094-1101, 1108, 1115, 1118,
1122, 1135, 1140, 1141, 1145-1150,
1152, 1154-1157, 1159, 1161-1165,
1168, 1172

Թրարլուզարբի – 1106

Թրարլուզարբի-Տրիպոլի – 1106

Թրակիա – 286, 519, 657, 835

Թուրքահայաստան – տե՛ս Արևմտյան
Հայաստան

Թուրքաց Հայաստան – տե՛ս Արև-
մտյան Հայաստան

Ժ

Ժնև – 66, 67, 218, 275, 443, 683, 1090

Ի

Իզդիր – 979

Իզմիթ – տե՛ս Նիկոմեդիա

Իզմիր – տե՛ս Զմյուռնիա

Իլիջա (գյուղ էրզրումից 10-12 կմ Հե-
ռավորութեան վրա) – 678

Իլիոթ (գյուղ) – 678

Իսերուլու (նավահանգիստ Սև ծովի
ափին) – 396

Իսնիքլի (գյուղ Ադանայի մոտակայ-
քում) – 315

Իչել (գավառ Ադանայի նահանգում) –
1105, 1107

Իուլանդիա – 1046, 1048

Ի-Շկողրա – 1106

Իսկենդերուն, Ալեքսանդրես (քաղաք
Ադանայի նահանգում) – 1087

Իսփարթա (գավառ Կոնիայի նահան-
գում) – 1106

Իտալիա – 9, 18, 28, 180, 181, 221, 329,
374, 378-381, 385, 402, 412, 470,
508, 540, 542, 550, 561, 562, 570,
617, 618, 622, 649, 691, 698, 702,
703, 716, 723, 771, 902, 905, 977,
1065, 1092, 1165

Իրան – 340, 342, 511

Իփեկ – 1106

Լ

Լազգիյե (գավառ Բեյրութի նահան-
գում) – 1106

Լազիստան-Բիզե (գավառ Տրապիզո-
նի նահանգում) – 1106

Լահն (ընակավայր Հոլանդիայում) –
1046

Լայպցիգ – 94

Լիրանան – 22, 155, 238, 253, 254, 327,
501, 506, 557, 867, 1124-1126

Լիրիա – 1106

Լիմ-Լի – 1105

Լիոն – 288

Լիվադիա (Ղրիմ) – 662, 952, 953, 955,
956

Լիվերպուլ – 375

Լինց (քաղաք Գերմանիայում, Ռեյն
գետի ափին) – 1056

Լոնդոն – 4, 32, 33, 44, 72, 73, 78, 96,
97, 103, 129, 131-133, 148, 152,
154, 158, 162, 163, 165, 170, 171,
177-179, 187, 208, 218, 220, 223,
233, 234, 242, 243, 254, 255, 262,
263, 275, 277-279, 281-284, 291,
296, 298, 316, 353, 354, 358, 359,
369, 372, 375, 381-384, 386, 398,
399, 400, 403-405, 413, 586, 599,
606, 615, 625, 627, 659, 683, 701,
715, 716, 740, 746, 758, 777, 806,
844, 879, 906, 907, 1153, 1168,
1169, 1171

Ն

Նարբերդ (Նարպուտ), Նարբերդի
(Մամուրեթ ուլ-Ազիզ) նահանգ –
143, 201, 253, 339, 423, 442, 443,
457, 503, 516, 519, 522, 569, 603,
605, 609, 610, 611, 624, 698, 785,
834, 835, 842, 846, 849, 858, 864,
873, 945, 1002, 1028, 1106, 1107,
1109, 1118, 1124, 1135, 1140, 1142

Նիզան (գավառակ Բիթլիսի գավա-
ռում) – 347, 920, 921, 923, 924,
925, 927, 928, 935

Նիվա (Նիվայի լանդսխափ, Ռուսա-
կան կայսրության պրոտեկտո-
րատ) – 232

Նլաթ (գավառակ Բիթլիսի գավա-
ռում) – 427

Ննդրակատար (վանք Բիթլիսում) –
925

Ննուս (գավառ էրզրումի նահանգում)
– 1105

Նոյ (գավառ Պարսկահայաստանում)
– 338

Նոջևականք – 665, 667

Նոր վիրապ (վանք) – 982

Նութ (զավառակ Բիթլիսի նահանգում) – 937

Նումս (գյուղ Բիթլիսի գավառում) – 198

Մ

Միծանց (գյուղ Շատախի գավառակում) – 348

Մոկու (գյուղ Վանի գավառում) – 197, 199

Կ

Կազակ – 324

Կալիֆորնիա – 429, 983

Կալս-ի Սուլթանիկ – 1108

Կալկաթա – 989

Կահիրե (Գահիրե) – 104, 303, 308, 475, 664, 685, 805, 871, 876, 911, 912, 916, 960, 962

Կաստամոնու (զավառ և նահանգ Թուրքիայում) – 1106, 1107

Կավաչ – տե՛ս Գավաչ

Կարահիսարի-Սահիր – 1108

Կարայաղուր (գյուղ Սևրաստիայի նահանգի Յոզղաթի գավառում) – 202

Կարաուրգան (գյուղ Կարսի մարզում) – 458

Կարգուլ (գյուղ Բիթլիսի նահանգում) – 200

Կարես – 1108

Կարին – 145, 253, 603, 611, 624, 887, 920, 938, 945, 1001, 1003, 1022, 1028, 1087

Կարկառ (քրդարնակ գյուղ) – 197, 199, 346, 928

Կարճկան (գյուղախումբ Գյավաչի գավառակում) – 198, 347, 797, 808

Կարս – 193, 391, 514, 785, 980, 1074

Կեսարիա (զավառ, քաղաք) – 324, 515, 569, 685, 785, 945, 1002, 1105-1108

Կեսարիա-Կայսերի – տե՛ս Կեսարիա

Կիլիկիա – 62, 125, 131, 183, 253, 277, 300-306, 308-312, 316, 317, 330, 333, 375, 402, 430, 452, 457, 475, 515, 516, 518, 519, 530, 569, 572, 574, 583, 594, 608-610, 614-616, 629, 630, 645, 646, 672, 698, 726, 784, 811, 971, 1111, 1133, 1151, 1167

Կիպրոս – 391, 392, 395

Կոնզո – 400, 832

Կոնիա (նահանգ և զավառ Թուրքիայում) – 1106, 1107

Կոնստանցիա – 823, 824

Կոսովո – 1106

Կոսովո-Պեչ – 1106

Կոստանդնուպոլիս (Կ. Պոլիս) – 3-5, 10, 12-14, 16-18, 22-24, 26, 27, 29, 30, 32, 36, 38, 39, 42, 45, 47, 51, 53, 56, 60, 62, 64, 65, 70, 72, 75, 77, 79, 83, 84, 86, 87, 89, 90, 92, 102, 103, 107, 111-121, 124, 125, 130-136, 140, 141, 143, 148, 150, 151, 153, 154, 156, 158, 159, 161, 162, 166, 167, 171, 174, 176, 179, 184, 196-198, 202, 205, 211, 213-215, 218, 221, 222, 224, 226, 227, 229, 230, 233, 234, 237, 241, 242, 245, 248, 251-253, 263, 266, 271, 275, 291, 292, 295, 298, 300, 308, 309, 313, 316, 323, 324, 326, 328, 330, 331, 334, 337, 340, 345, 359-368, 371-373, 375, 378, 379, 382-394, 398-415, 423, 431-439, 448, 450, 460-

468, 470-475, 478-480, 492-509,
514-519, 523, 524, 526, 529-531,
540, 541, 544, 547, 548, 550, 554,
558, 568-571, 574-581, 584-588,
592, 595-609, 613, 615, 618-620,
624-625, 628, 630, 632, 633, 638-
640, 651, 653, 662, 663, 665, 668,
676-679, 683, 685-687, 695, 696,
699, 705, 712, 717, 719, 723, 724,
728, 731, 732, 735, 738, 743, 744,
746, 748-751, 754, 755, 757, 759-
761, 763, 764, 768-770, 776, 779-
782, 788, 789, 791-793, 797, 812,
815, 817, 819-821, 826, 832, 840-
845, 848, 853-857, 870, 874, 875,
878, 883-885, 895-897, 899, 900,
903, 904, 907-910, 912, 913, 915-
917, 919, 922, 923, 925, 927, 928,
932, 933, 935, 938, 942-945, 951-
955, 957, 961, 968, 969, 971, 974,
975, 985, 989-992, 996-998, 1001,
1003, 1007, 1010, 1011, 1014, 1017-
1019, 1021-1023, 1026-1030, 1032-
1038, 1040-1044, 1046, 1047, 1049,
1050, 1052, 1059, 1062, 1073, 1085,
1087, 1089, 1094, 1095, 1099, 1100,
1105, 1107, 1109, 1115, 1118, 1143,
1148, 1155-1158, 1161, 1164, 1167,
1171-1173

Կոստանցիա (քաղաք Ռումինիայում)
- 641, 823

Կովկաս - 6, 15-17, 21, 34, 37, 39, 41,
47, 48, 51, 52, 58, 59, 61, 70, 72-74,
83, 84, 111, 122, 135, 136, 163, 168,
208, 217, 236, 243, 250, 255, 259,
274, 308, 310, 349, 352, 406, 407,
409, 424, 434, 441, 442, 446-448,
456, 470, 471, 486-488, 490-492,
494, 496, 511, 586, 627, 644, 660,
662, 664, 670, 671, 683, 743, 744,

772, 773, 778, 801, 857, 877, 882-
885, 913, 933, 953, 965, 967, 970,
972, 978, 980, 982, 984, 985, 986,
991, 994-998, 1002, 1006, 1010,
1011, 1020, 1021, 1069, 1072, 1077,
1078, 1080, 1082, 1083, 1093, 1095,
1097, 1099, 1170

Կովկասյան Հայաստան - 1069

Կորվու (գյուղ Բիթլիսի նահանգում) -
200

Կրեսիրան (գյուղ Պչերիկի գավառում)
- 201

Կրետե (կղզի) - 9, 10, 343, 467, 1125,
1134

Կուլան-Սիս (գավառ Ադանայի նա-
հանգում) - 1105

Կուլթիկ (գյուղ Բիթլիսի նահանգում)
- 925

Հ

Հաադա - 906, 914

Հաճն (գավառակ Մարաշի գավա-
ռում) - 323

Հայկա - 319, 516, 607, 945, 1106, 1107

Համա (գավառ Սիրիայի նահանգում)
- 1106

Հայաստան (տե՛ս նաև Արևմտյան
Հայաստան) - 7, 10, 20, 21, 26, 29,
32, 33, 35, 38, 41, 43, 46, 54, 55, 62,
63, 65-70, 72, 74, 75, 77, 79, 84-86,
98, 99, 101, 108-110, 113, 120, 131,
136, 137, 140, 145-149, 151-153,
157, 160, 161, 163, 165, 172, 173,
176, 179, 180, 182, 183, 190, 192-
194, 196-198, 204, 205, 207-210,
212, 213, 215, 224, 232, 233, 236-
238, 247, 248, 250, 254, 260, 264-
271, 273, 275, 278, 283-292, 296,
301, 312, 317-319, 324-333, 335,

337, 339-346, 351, 353, 355, 357,
359, 360, 362, 364, 372, 374, 376-
380, 382-403, 405, 406, 409-413,
416, 417, 419, 420, 424, 430, 431-
435, 447-452, 456, 458, 459, 462-
466, 468, 470, 471, 480, 481, 483,
486, 493, 496, 501-503, 505, 506,
508-510, 512, 515, 518-535, 537,
539, 543, 544, 546, 548, 549, 551,
553-555, 558, 562, 564, 565, 569,
572, 574, 575, 581, 583, 586-588,
592-595, 606-611, 613, 614, 617,
622, 623, 625-627, 629-631, 637-
642, 644, 646, 649, 650, 652, 655-
657, 660-663, 671, 672, 677, 678,
680, 682, 687, 688, 690, 692-699,
703-705, 711, 714, 717, 718-720,
723-725, 727-732, 734, 736-739,
742, 744, 746-748, 751, 754, 765-
767, 772, 776, 777, 779, 781, 784,
785, 793, 794, 797, 798, 801, 803-
810, 812, 820-827, 829, 835, 838,
844, 846, 849, 850, 852, 853, 856,
857, 865, 867-871, 873-876, 889,
890, 892-894, 896-905, 912-920,
925, 927, 928, 931, 933, 934, 937,
947, 950, 951, 955, 957, 960, 961,
963, 964, 966-968, 973-984, 992-
994, 997, 1000-1003, 1007, 1010,
1011, 1019, 1027, 1028, 1032, 1033,
1036, 1045, 1047, 1049, 1051, 1053,
1055-1058, 1060, 1061, 1063, 1066,
1067, 1069, 1071, 1073, 1074, 1077,
1078, 1081, 1082, 1085, 1089-1091,
1097, 1099, 1101, 1114, 1116, 1117,
1124, 1125, 1134, 1144-1146, 1149-
1154, 1156-1172

Հայկական Լիբանան - 22

Հայոց Զոր (գավառակ Վանի գավա-
ռում) - 347

Հայֆա (քաղաք Պաղեստինում) - 607
Հավրան (գավառ Սիրիայի նահան-
գում) - 1106

Հարփութ - տե՛ս Նարբերդ
Հաքյար (գավառ Վանի նահանգում)
- 1106, 1109, 1124

Հեջաս (նահանգ Արաբական թերա-
կղզում) - 1108

Հեքնեջն (արվարձան Կ. Պոլսում) -
1105

Հէքնար - տե՛ս Հաքյար
Հին Նախիջևան - տե՛ս Նախիջևան
Հյուդավենդինգ (Բուրսա, նահանգ
Թուրքիայում) - 1105, 1107

Հյուդավենդինգյար- Բուրսա (գավառ
Հյուդավենդինգի նահանգում) -
1105

Հյուսիսային Կովկաս - 998

Հնդկական օվկիանոս - 571

Հնդկաստան - 232, 514, 583, 906, 907,
917

Հոլանդիա - 828, 829, 832, 833, 907,
914, 915, 917, 1046-1050, 1088

Հոլանդական Հնդկաստան - 917

Հոմս-Հումուս - 1106

Հովհան Ոսկերեքան (վանք) - 684

Հորում (գավառ Անկարայի նահան-
գում) - 1105

Հոռոմ - 242, 281, 402, 906

Հունաստան - 3, 9, 64, 249, 303, 311,
312, 316, 439, 467, 662, 855

Հունգարիա - 132

Ղ

Ղալաթիա (թաղ Կ. Պոլսում) - 215

Ղարաբաղ - 1079

Ղարաղաղ (գավառ Պարսկահայքում)
- 347, 374

Ղարս - 455

Ղրիմ - 953-956, 998

Ճ

Ճապաղղոր (գավառակ Գենջի գավառում) - 200

Ճապոնիա - 250, 1084, 1092

Ճավա - 277

Մ

Մալաթիա - 427, 1106, 1109, 1118, 1124, 1135

Մալկարա (Հայաբնակ գյուղ եվրոպական Թուրքիայում) - 600, 601

Մակեդոնիա - 5, 7, 10, 32, 55, 129, 254, 272, 286, 333, 382, 383, 402, 410, 415, 467, 468, 633, 702, 728, 748, 775, 781, 835, 875, 1090, 1163

Մամուրեթ ու Ազիզ-տե՛ն Նարբերդ Մամրտանք (գյուղախումբ Բիթլիսի գավառում) - 928

Մայնի Ֆրանկֆուրտ - 183

Մանդան (գյուղ Վանի նահանգում) - 201

Մանիսա (գավառ Այդընի նահանգում) - 1105

Մանչեստր - 103, 257, 306, 309, 354, 879

Մարաշ (քաղաք և գավառ Հալեպի նահանգում) - 183, 202, 1106, 1108

Մարդին (գավառ Դիարբեքիրի նահանգում) - 1105

Մարմարա ծով - 5, 874, 1096, 1107

Մարոկկո - 232, 340, 342, 563, 605

Մարսել - 287, 288, 324, 625, 629

Մարոք - տե՛ս Մարոկկո

Մեծ Բրիտանիա - տե՛ս Անգլիա

Մեծ Հայաստան - 785

Մեծ Հայք - 452, 515

Մենթեն (Մուղլա, գավառ Այդընի նահանգում) - 1105, 1108

Մերձավոր Արևելք - 78, 186, 189, 190,

420, 449, 552, 553, 568, 680, 683, 725, 737, 772, 782, 805, 821, 843, 855, 899, 1055, 1063, 1145, 1149, 1151, 1155

Մերսին (գավառ և քաղաք Ադանայի նահանգում) - 176, 177, 326, 563, 614-616, 645, 1105

Միդիա (քաղաք եվրոպական Թուրքիայում, Սև ծովի ափին) - 218

Միդիլլի Լեսրոս - 1105

Միջագետք - 454, 510, 554, 564, 583, 605-607, 609

Միջերկրական ծով - 78, 396, 432, 444, 452, 455, 456, 537, 573, 583, 607, 645

Միջին Արևելք - 563, 680, 683, 1063

Մյուլք (գյուղ Հայոց Զորի գյուղախմբում) - 347

Մյունթենֆիք (գավառ Բասրայի նահանգում) - 1106

Մոկս (գյուղախումբ Վանի գավառում) - 323, 800

Մոսկվա - 43, 46, 101, 106, 166, 179, 229, 242, 364, 428, 446, 451, 630, 631, 668, 671, 674, 683, 689, 714, 724, 730, 741, 742, 780, 813, 855, 903, 957, 966, 972, 974, 975, 977, 989, 990, 998, 1005, 1009, 1092, 1093, 1135, 1146, 1170

Մոսուլ (նահանգ, գավառ և քաղաք Վերին Միջագետքում) - 418, 510, 569, 607, 785, 927, 1106, 1108

Մուղլա - 1105

Մուշ (գավառ և քաղաք Բիթլիսի նահանգում) - 62, 97, 127, 200, 317, 319, 324, 325, 416, 463, 609, 923, 925, 929, 935, 945, 948, 989, 1003, 1009, 1022, 1105

Յալթա – 953

Յաֆֆա (նավահանգիստ Միջերկրական ծովի ափին) – 396

Յոզկաթ, Յոզդաթ (գավառ Անկարայի նահանգում) – 202, 1105

Ն

Նարուս (գավառ Բևրութի նահանգում) – 1106

Նանենց (գյուղ Վանի գավառում) – 800

Նախիջևան – 81, 1079

Նաջդ (գավառ Բասրայի նահանգում) – 1106

Նեջադ (Արարական թերակղզու կենտրոնական մասը) – 861, 1141

Նիդերլանդներ – 914

Նիկոմեդիա (քաղաք Մարմարա ծովի ափին, ներկայումս՝ Իզմիթ) – 945, 1107

Նիդզե (գավառ Կոնիայի նահանգում) – 1106, 1108

Նյու Յորք – 1002

Նովորոսիյսկ (քաղաք Ռուսաստանում, Սև ծովի ափին) – 1098

Նոր Բայազետ – 81

Նորաշեն (գյուղ Վանի գավառում) – 198

Նոր Նախիջևան – 47, 90, 266, 720, 989, 1009

Նոր Զուղա – 989

Նորվեգիա – 917, 1027, 1038, 1046, 1047

Շամիրամ (Թաղամաս Վանում) – 419

Շապին-Գարահիսար (գավառ Սև-րաստիայի նահանգում) – 945, 1105, 1109

Շատալս (գյուղախումբ Մուշի գավառում) – 323, 348

Շարլոտենբուրգ (քաղաք, 1920 թ. մտցվեց Բեռլինի կազմում) – 1057

Շիրի (արվարձան Կ. Պոլսում) – 1105

Շիրլի (Թաղամաս Կ. Պոլսում) – 196

Շկոդրա – 1106

Շվեդիա – 828, 832

Շվեյցարիա – 67, 106, 284, 294, 296, 308, 375, 577, 581, 597, 702, 710, 711, 716, 727, 830, 832, 833, 882, 891, 907

Շուշի – 81, 194, 1004

Ջ

Ջաթալջա (չրջան Եվրոպական Թուրքիայում, Սև ծովի ափին) – 224, 226, 391, 761, 1108

Ջանաբ-Կայս – 1108

Ջանդը (գավառ Կաստամունուի նահանգում) – 1106

Ջերնոգորիա – 272, 326, 439

Ջինաստան – 454

Պ

Պայազլիտ – տե՛ս Բայազետ

Պանկալթի (Թաղամաս Կ. Պոլսում) – 196

Պապը Ալի (Բարը ալի, Բարձր Դուռ, Կ. Պոլսում Օսմանյան կայսրության կառավարության շրջան) – 546, 1043

Պարսից ծոց – 1077

Պարսկահայաստան (ՊարսկաՀայք) – 1069

Պարսկաստան – 173, 191, 193, 210, 232, 454, 458, 514, 519, 609, 727, 744, 798, 877, 927, 978, 988, 1118, 1135

Պարտիզակ (Հայարնակ քաղաք Եվրոպական Թուրքիայում) – 1002

Պէթերսպուրկ – տե՛ս Պետերբուրգ

Պելճիգա – տե՛ս Բելգիա

Պետերբուրգ (Պէթերսպուրկ, Բէթէրսպուրկ, Սանկտ Պետերբուրգ, Պետրոգրադ) – 20, 21, 23, 26, 30, 36, 37, 43-46, 53, 59, 60, 69, 72, 74-

76, 84, 86, 90, 128, 136, 137, 150, 154-156, 161, 164, 165, 167-169, 174, 179, 184, 185, 191, 192, 210, 214, 242, 244-247, 249, 250, 257-

260, 275-278, 280, 281, 284, 296-298, 310, 316, 333, 352, 353, 358, 359, 362, 363, 366, 371, 372, 382, 386-389, 399, 402, 405, 406, 409,

410, 412, 415, 424, 428, 435, 437, 438, 442, 444, 446, 448, 449, 455, 469, 470, 486, 489, 491, 492, 494, 502, 506, 507, 524-526, 529, 533,

536, 538, 547, 552, 563, 565, 574, 576, 577, 578, 584-588, 598, 608, 625, 633, 649, 651, 652, 655, 660, 661, 668-671, 683, 691, 694, 696,

697, 699, 702, 704, 705, 707, 713, 721, 730-733, 737, 740, 741, 745, 761-765, 767, 770, 784, 786, 789-792, 794, 804, 815, 818, 821, 826,

827, 835, 839, 842-845, 848, 849, 853, 854, 856, 882, 897, 898, 900, 912, 913, 927, 932, 952, 955, 970, 971, 974, 977, 980, 1003, 1033,

1036, 1046, 1050, 1052, 1054, 1070, 1086, 1095, 1099, 1160, 1168

Պէյրութ – տե՛ս Բեյրութ

Պիթլիս – տե՛ս Բիթլիս

Պլեթնց (գյուղ Հայոց Զորի գյուղա-խմբում) – 347

Պոնտոս – 510

Պոտսդամ (քաղաք Բելոլինի մոտակայքում) – 1056

Պորտ Սալիդ (քաղաք Եգիպտոսի Հյուսիս-արևելքում) – 911

Պորտա – 689, 702

Պորտուգալիա – 1092

Պչերիկ (գավառ Տիգրանակերտի նահանգում) – 201

Պրիչտինա – 1106

Պրովիդենս (ԱՄՆ Ռոդ-Այլենդ նահանգի մայրաքաղաքը) – 302

Պրուսա, Բուրսա (քաղաք Թուրքիայի Հյուսիս-արևմուտքում, Մարմարա ծովից արևելք) – 1002

Ջ

Ջահիկ-Սամսուն – տե՛ս Սամսուն

Ջանիկ – 1106

Ջերելրերեթ-Փայաս (գավառ Ադանայի նահանգում) – 1105

Ջերելի-Գարբի – 1106

Ջեղացիդ-ի բաշը-ի Սեֆիդ – 1105

Ռ

Ռիդն (քաղաք Թուրքիայի Հյուսիս-արևելքում, Սև ծովի ափին) – 586, 1002

Ռիսար – 1056

Ռոդոսթոն (քաղաք Եվրոպական Թուրքիայում, Մարմարա ծովի ափին) – 218, 600, 601, 945, 1023, 1106, 1155

Ռումելիա (տարածաշրջան Եվրոպա-

կան Թուրքիայում, որը ներառում
էր Թրակիան և Մակեդոնիայի մի
մասը) – 332, 343, 415, 688, 778,
1161

Ռումինիա – 124, 554, 641, 823, 1021,
1092

Ռուսահայաստան – 6, 669, 1001

Ռուսաստան (Ռուսական Կայսրու-
թյուն) – 9, 16, 20-22, 24-26, 28, 29,
31-35, 38-40, 42-47, 49-52, 55-65,
68, 70, 72, 76, 78, 80, 82, 97, 113,
121-124, 127, 130, 132, 135-137,
140, 150, 151, 153, 155, 158, 161,
164-167, 169-172, 174-176, 178,
180, 185-192, 206, 208, 210, 213,
216, 217, 219, 226, 232, 236-238,
244, 247, 249-253, 255, 257-260,
264, 266, 271-280, 289, 292, 293,
296, 298, 301, 308, 310, 319, 320,
325, 327, 328, 339, 340, 349, 351,
352, 356, 358, 361, 362, 369, 372-
375, 381, 383-388, 391, 392, 396-
404, 407-411, 413, 415, 419-422,
425, 426, 428, 430-459, 466-470,
487-491, 494, 501, 506-508, 514,
519, 521, 525, 533, 535-537, 540,
541, 543, 549-553, 557-565, 569,
570, 577-579, 582, 583, 585-588,
590-593, 596-599, 601, 604, 606,
608, 610, 616, 617, 625, 626, 628-
632, 640, 641, 648, 653, 556, 658-
661, 669, 673, 679, 683, 689-698,
700, 702-704, 706, 710, 712, 714,
716, 717, 720, 723, 724, 726-728,
730, 734, 735, 737, 741, 744, 756,
757, 761-767, 769-774, 776, 778,
781, 784, 785, 787, 792, 797, 798,
804, 805, 807, 810, 812, 818, 822,
828-830, 832, 836, 840, 842, 843,
845, 854-857, 868, 872, 877, 882,

884-886, 894, 896, 898-901, 903,
904, 908, 909, 912, 913, 915, 916,
918, 927, 928, 932-934, 952-956,
958, 962-965, 968, 970-975, 977-
982, 986-988, 993, 995, 999, 1006,
1009, 1020, 1025, 1037, 1040, 1041,
1045, 1047, 1050, 1053-1055, 1061,
1067, 1070-1074, 1076, 1078-1080,
1082-1084, 1089, 1090, 1092-1100,
1115, 1118, 1119, 1124, 1145, 1151,
1154, 1156-1168

Ռուսիա – տե՛ս Ռուսաստան

Ս

Սալոնիկ – 968, 976, 1106

Սամոս (Կղզի) – 254, 272

Սամսուն (գավառ Տրապիզոնի նա-
չանգում) – 396, 607, 1105-1107

Սանկտ Պետերբուրգ – տե՛ս Պետեր-
բուրգ

Սան Ստեֆանո (Սթեֆանո) (Կ. Պոլսի
արվարձան) – 38, 115, 155, 165,
236, 272, 390, 391, 455, 466, 726,
771, 855, 899, 900, 1089, 1090

Սան Ֆրանցիսկո – 726

Սասուն (գավառակ Մուշի գավառում)
– 39, 96, 181, 253, 269, 511, 532,
937, 1023

Սատկեն (գյուղ Մուշի գավառում) –
348

Սարատով – 611

Սարակո (Բոսնիայի մայրաքաղաք) –
1091

Սարիղամիշ (գյուղաքաղաք Կարսի
մարզում) – 979

Սաբրդ-Քիոզ – 1105

Սերաստիա – 145, 160, 253, 290, 299,
396, 457, 503, 515, 516, 524, 529,
569, 603, 605, 611, 624, 684, 698,

785, 834, 835, 842, 846, 849, 858,
864, 873, 887, 945, 948, 980, 1028,
1105, 1107, 1109, 1118, 1124, 1135,
1140, 1142

Մթնփանո – տե՛ս Սան Ստեֆանո

Սենիջև – 1106

Սերբիա – 3, 250, 272, 439, 1092

Սերեց – 1106

Սինգապուր – 277, 1149

**Սինոպ (զավառ Կաստամոնուի նա-
հանգում) – 1106**

Սիս (քաղաք Կիլիկիայում) – 945

Սիվաս – տե՛ս Սերաստիա

**Սիրիա – 267, 339, 438, 510, 656, 698,
1106, 1107**

Սկանդինավիա – 907

Սկանդինավյան երկրներ – 907

Ս. Կարապետ վանք – 982

**Սկյուտար (Կ. Պոլսի թաղամաս) –
1020**

**Սկովտիա (Շոտլանդիայի արևմտա-
հայերեն անվանումը) – 372**

**Սղերզ (զավառ Բիթլիսի նահանգում)
– 126, 200, 202, 317, 319, 416, 463,
1105, 1109, 1118, 1124**

Սյունիք – 89, 989

Սոֆիա – 64, 132, 565

Ս. Երրորդություն (եկեղեցի) – 663

Ս. Նաչ (վանք Նիդանում) – 925

Ս. Ղազար կղզի – 181

**Սպարկերտ (գյուղախումբ Բիթլիսի
զավառում) – 197, 198**

Սվազ – տե՛ս Սերաստիա

**Ստամբուլ – տե՛ս Կոստանդնուպոլիս
Մուհեի Ջրանցք – 583**

**Սուլեյմանիե (զավառ Մոսուլի նա-
հանգում) – 1106**

Սուլսում – 1074

**Սուրարայա (քաղաք Ինդոնեզիայում,
Արևելյան Ճավայի վարչական**

կենտրոնը) – 277

Սևաստոպոլ – 627, 1098, 1099

**Սև ծով – 72, 150, 396, 573, 665, 698,
760, 763, 771**

Վ

**Վան (քաղաք, զավառ և նահանգ) –
4, 15, 23, 44, 45, 57, 62, 86, 127,
129, 143, 144, 193, 198, 199, 201,
202, 212, 253, 318, 319, 335, 338,
339, 344, 347, 348, 386, 414, 416-
419, 421, 422, 425, 437, 438, 457,
458, 467, 476, 503, 511, 512, 519,
522, 550, 574, 603, 609-611, 624,
635, 644, 664, 684, 688, 725, 744,
752, 753, 793, 795, 797, 800, 818,
834, 835, 838, 848, 849, 858, 863,
870, 873, 887, 891, 921, 925, 927,
934-937, 938, 941, 943, 945, 948,
978-983, 989, 1003, 1004, 1006,
1008, 1022, 1028, 1033, 1035, 1038,
1085-1087, 1106, 1107, 1109, 1118,
1124, 1135, 1140, 1142, 1161, 1172**

Վանա ծովակ – 193

**Վասպուրական – 197, 205, 347, 348,
419, 672, 799, 811, 920, 1006, 1152,
1163**

Վարազա վանք – 684, 982

Վենետիկ – 15, 104, 181, 681, 989

**Վիննա – 17, 104, 151, 178, 238, 255,
282, 400, 401, 504, 681, 906, 1062,
1165, 1069, 1168**

**Վիշի (առողջարանային քաղաք Ֆրան-
սիայում) – 654**

Վոլգա (գետ) – 611

Վրաստան – 1004

Տ

Տաթև (վանք) – 89, 982

Տաճկահայաստան – տե՛ս Արևմտյան
Հայաստան

Տաճկաստան – տե՛ս Թուրքիա

Տանըմարզա – տե՛ս Դանիա

Տավրոս (լեռնաշղթա Հայկական
լեռնաշխարհում) – 452

Տարոն (գավառ Բիթլիսի նահանգում)
– 344, 925, 1004

Տիգրանակերտ – 201, 212, 434, 457,
516, 603, 945, 983, 1028, 1069,
1087, 1109

Տիգրիս – 1069

Տինիս (գյուղ Վանի գավառում) – 800

Տրապիզոն – 57, 319, 394, 396, 414,
437, 457, 458, 514, 516, 555, 586,
607, 610, 624, 698, 819, 835, 858,
873, 931, 945, 978, 1006, 1022,
1028, 1105–1107, 1118, 1135, 1140

Տրիպոլիս – տե՛ս Տրիպոլիտանիա

Տրիպոլիտանիա (պատմական մարզ
Հյուսիսային Աֆրիկայում, ներկա-
յիս՝ Լիբիա) – 232, 618

Տուլա – 1076

Տփղիս – տե՛ս Թիֆլիս

ՈՒ

Ուրանց (գյուղ Կարճկանի գյուղա-
խմբում) – 347

Ուրմիա (գավառ Պարսկահայաստա-
նում) – 744

Ուրֆա – տե՛ս Եդեսիա

Փ

Փարիզ – 22, 43, 67, 75, 83, 84, 88, 89,
90, 102–106, 113–118, 128, 148,

149, 152, 164, 174, 176, 178, 180,
219, 238–240, 245, 246, 248, 251–
254, 256, 264, 270, 274, 275, 278,
280–284, 288, 289, 296, 306, 307,
309, 313, 314, 316, 346, 353, 354,
358, 359, 362, 363, 366, 367, 369,
372, 373, 375, 382–384, 386, 387,
399, 402, 403, 408, 413, 414, 443,
463, 465, 472, 493, 494, 498, 505,
516, 520, 530, 537, 543, 561, 568,
576, 581, 586, 614, 625, 627, 630,
637, 648, 653–655, 661, 662, 681,
683, 687, 691, 692, 698, 700–705,
707, 710–716, 721, 722, 723–726,
730, 738, 740, 741, 748, 749, 758,
762, 768, 769, 771, 777, 779, 791,
815, 816, 820, 821, 823, 828, 831–
833, 844, 845, 848, 855, 857, 878,
880, 903, 906–910, 912, 954, 969,
976, 994, 1007, 1026, 1030, 1045,
1047, 1048, 1050, 1083, 1101, 1146,
1162, 1164, 1170, 1171

Փեթար (գյուղ Մուշի գավառում) –
348

Փրչենի (գավառ Անկարայի նա-
հանգում) – 1105

Փոքր Ասիա – 22, 38, 40, 45, 56, 71,
132, 148, 152, 185–187, 189, 252,
267, 283, 286, 293, 294, 339, 340,
380, 391, 396, 398, 403, 410, 411,
428, 441, 447, 450, 454, 455, 457,
510, 515, 545, 549, 550, 558, 564,
607, 610, 617, 695, 704, 744, 748,
807, 975, 1058, 1071, 1077, 1094,
1098, 1170

Փոքր Հայաստան – 784

Փոքր Հայք – 452, 515

Փոքր Չերնոգորիա – 3

Քարեսի-Քալըքեսիր (գավառ Հյուդավենդինգի նահանգում) – 1105
 Քարթալ (Կ. Պոլիսի արվարձան) – 1105
 Քեղաթխանն (Կ. Պոլիսի արվարձանը և չրջակայքի մի մասը) – 196
 Քենտրերն (Կենտրերն, քաղաք Անգլիայի Հարավ-արևելքում) – 97
 Քեսոթենջն – տե՛ս Կոնստանցիա
 Քեոփրի-քեոյ (գյուղաքաղաք Էրզրում – մի գավառում) – 937
 Քերբելա (գավառ Բաղդատի նահանգում) – 1106
 Քերք (գավառ Սիրիայի նահանգում) – 1106
 Քըրքքիլիսա – 1106
 Քիրքուկ (գավառ Մոսուլի նահանգում) – 1106
 Քղզի (գյուղ Վանի նահանգում) – 422
 Քյութաշիա (գավառ Հյուդավենդինգի նահանգում) – 1105, 1108
 Քյուչուկ (Կ. Պոլիսի արվարձան) – 1105
 Քրիստիանիա – 907
 Քրիստինա (բնակավայր Նորվեգիայում) – 1046
 Քուդս-ի Շերիֆ – 1108
 Քուվեյթ – 395, 565
 Քուրդիստան – 26, 194, 209, 210, 212, 213, 216, 339, 340, 343-345, 483, 738, 744, 745, 798, 807, 808, 809, 918, 921, 931, 1146, 1149, 1169

Օդեսա – 1098
 Օսմանյան կայսրություն, Օսմանյան պետություն – տե՛ս Թուրքիա
 Օկ-Մեյդան – 460
 Օրդա (Օրդու, քաղաք Թուրքիայի Հյուսիսում, Սև ծովի ափին) – 201
 Օրթագյուղ (թաղամաս Կ. Պոլիսում) – 1020

Ֆ

Ֆիզան – 1106
 Ֆիլիպ (քաղաք Բուլղարիայում) – 304
 Ֆրանսիա – 9, 18, 28, 40, 52, 67, 78, 128, 130, 152, 163, 165, 176, 177, 179, 180, 182, 221, 226, 240, 249, 251-253, 270, 277, 281, 282, 284, 288, 291, 299, 319, 359, 362, 385, 388, 396, 403, 404, 410, 411, 413, 435, 438-440, 449, 450, 455, 469, 501, 507, 508, 540, 551, 558, 560, 562-564, 570, 582, 585-588, 604, 628, 629, 648, 651, 656, 690-693, 696, 698, 701, 703, 704, 708-716, 721, 725, 738, 763, 764, 767, 768, 771, 805, 817, 821, 827, 840, 853, 855, 882, 898, 901, 907-909, 918, 977, 983, 997, 1048, 1060, 1092, 1115, 1118, 1124, 1135, 1145, 1156, 1158, 1160, 1163
 Ֆրեդոն – 429, 983
 Ֆրիդենսաու (բնակավայր Բելգիայի մոտակայքում) – 1056

- Армения – տե՛ս Հայաստան
 Армянская область – 1135
 Багдад – 552
 Битлис – տե՛ս Բիթլիս
 Бишерик – 1135
 Болгария – 227
 Ближний Восток – 552, 606
 Ван – տե՛ս Վան
 Великобритания – տե՛ս Մեծ Բրի-
 տանիա
 Германия – տե՛ս Գերմանիա
 Диарбекир – տե՛ս Դիարբեքիր
 Ереван – տե՛ս Երևան
 Закавказья – տե՛ս Անդրկովկաս
 Кавказ – տե՛ս Կովկաս
 Киев – 227
 Константинополь – տե՛ս Կոստանդ-
 նուպոլիս
 Курдистан – տե՛ս Քուրդիստան
 Ленинград – 957
 Москва – տե՛ս Մոսկվա
 Мурманск – 231
 Париж – տե՛ս Փարիզ
 Персия – տե՛ս Պարսկաստան
 Петербург – տե՛ս Պետերբուրգ
 Петроград – տե՛ս Պետերբուրգ
 Сибас – տե՛ս Սվազ
 Соерт – 1135
 Ростов на Дону – 414
 Российская Империя – 37
 Россия – տե՛ս Ռուսաստան
 Советская Россия – 1092
 СССР – 805
 Ташкент – 552
 Тифлис – տե՛ս Թիֆլիս
 Трапезунд – տե՛ս Տրապիզոն
 Турция – տե՛ս Թուրքիա
 Узбекская ССР – 552
 Франция – տե՛ս Ֆրանսիա
 Харпут – տե՛ս Նարբերդ
 Хоккяп – 1135
 Эрзерум – տե՛ս Էրզրում
 Anatolie Orientale – տե՛ս Արևելյան
 Անատոլիա
 Armenia – տե՛ս Հայաստան
 Assir – տե՛ս Ասսիր
 Austro-Hungaria – տե՛ս Ավստրո-
 Հունգարիա
 Bitlis – տե՛ս Բիթլիս
 Constantinople – տե՛ս Կ.Պոլիս
 Diarbekir – տե՛ս Դիարբեքիր
 Empire Ottoman – տե՛ս Օսմանյան
 կայսրություն
 Erzeroum – տե՛ս Էրզրում
 Frankfurt – 514
 Griechenland – 514
 Kharpout – տե՛ս Նարբերդ
 Nedjd – տե՛ս Նեջադ
 Paris – տե՛ս Փարիզ
 Russie – տե՛ս Ռուսաստան
 Sivas – տե՛ս Սվազ
 Trebizonde – տե՛ս Տրապիզոն
 Van – տե՛ս Վան
 Vienna – տե՛ս Վիեննա
 Waimar – 513
 Wisconsin – 1108
 Yemen – տե՛ս Եմեն

ԱՅԼ ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

I-V ԳՐՔԵՐՈՒՄ
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. ԱՐՈՒՎԱՑԻՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

1. 1. Հայաստանի Ազգային արխիվ (ՀԱԱ)

Ֆոնդ 17, ցուցակ 1, գործ 382, թերթեր 20-21, գործ 383, թերթեր 4, 5, 7, 13, 15, 16, 18, 20, 23-32, 34:

Ֆոնդ 54, ցուցակ 5, գործ 34, թերթեր 15-20, 25:

Ֆոնդ 56, ցուցակ 1, գործ 505, թերթեր 93-94, գործ 10677, թերթ 1; ցուցակ 2, գործ 1856, թերթեր 12, 13 (թերթի կտրոն), 15; ցուցակ 15, գործ 614, թերթեր 8, 9:

Ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 378, թերթեր 1-125; ցուցակ 2, գործ 98, թերթեր 1-125, գործ 167, թերթ 74 և չրջ., գործ 201, թերթ 10, 13, գործ 625, թերթ 18, գործ 685, թերթ 18, գործ 1007, թերթեր 51, 51 չրջ., 77, 78, 97, 97 չրջ., գործ 1194, թերթ 6, գործ 1202, թերթեր 14-16, 18, գործ 1713, թերթեր 1-2, 2 չրջ., գործ 1867, թերթեր 16-19, 19 չրջ., գործ 1901, թերթ 27 և չրջ.; ցուցակ 3, գործ 19, թերթ 6, 21, 22, 29; ցուցակ 5, գործ 10, թերթ 28, գործ 13, թերթեր 4, 11, 11 չրջ., 12, գործ 14, թերթ 18, գործ 19, թերթեր 2, 11, 17, 17 չրջ., 18-19, 21-25, 27-29, գործ 20, թերթեր 13-14, գործ 22, թերթեր 10, 14, 27 չրջ., 28, 29, գործ 27, թերթ 1-2 չրջ., գործ 28, թերթեր 12, 20, 31-32, 40 չրջ., 108, 130, գործ 33, թերթեր 17, 19-21 չրջ., 267, թերթեր 2, 12, 14 չրջ., 19, գործ 34, թերթեր 1, 2, 8-11, 18-20, 25, 41, գործ 41, թերթեր 2-3, գործ 43, թերթեր 6, 8-9, 41, 42, գործ 46, թերթեր 1-5 չրջ., գործ 47, թերթեր 1, 3-5, 13, 13 չրջ., 14, 14 չրջ., 15, 17, 17 չրջ., 21-22, 26-28, 58, 59, 59 չրջ., 61, 61 չրջ., 62, 67, 68, գործ 51, թերթ 1, գործ 64, թերթեր 1-2, գործ 65, թերթեր 1, 1 չրջ., 2, 3 չրջ., 38-40, գործ 68, թերթ 1, գործ 70, թերթեր 2, 3, 3 չրջ., 4-7, գործ 278, թերթ 277:

Ֆոնդ 69, ցուցակ 1, գործ 299:

Ֆոնդ 92, ցուցակ 1, գործ 385, գործ 502, թերթ 2 և չրջ.:

Ֆոնդ 95, ցուցակ 1, գործ 1, թերթեր 434, 435:

Ֆոնդ 112, ցուցակ 2, գործ 66, թերթ 2:

Ֆոնդ 113, ցուցակ 2, գործ 82, թերթ 8, ցուցակ 3, գործ 28, թ. 2, գործ 66, թերթեր 7 և չրջ., 10, 11, գործ 83, թերթեր 16, 17, գործ 84, թերթ 2, գործ 92, թերթ 1, 2, 8-19, գործ 93, թերթեր 3, 15-17, 19, գործ 94, թերթ 2, գործ 95, թերթ 9, գործ 223, թերթ 1, գործ 240, թերթ 6, գործ 290, թերթ 6, գործ 658, թերթեր 1-59:

Ֆոնդ 115, ցուցակ 1, գործ 23, թերթ 16, գործ 25, թերթեր 68-69:

Ֆոնդ 150, ցուցակ 1, գործ 25, թերթեր 3, 4, 8, 11, 16, 17, 21, 22, 25, 31-35, 81:

Ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 3, թերթ 24:

Ֆոնդ 211, ցուցակ 1, գործ 4, թերթեր 2, 3:

Ֆոնդ 222, ցուցակ 1, գործ 24, թ. 25, գործ 24¹, թերթեր 25-28 չրջ.:

Ֆոնդ 227, ցուցակ 1, գործ 11, թերթ 5, գործ 216, թերթեր 4-8, գործ 382, թերթեր 53, 56, գործ 395, թերթեր 6, 8-9, 19-20, 43-44:

Ֆոնդ 282, ցուցակ 1, գործ 4, թերթ 3, գործ 6, թերթ 1-3, գործ 38, թերթեր 1, 2, 3 (թերթի կտրոն), գործ 39, թերթ 1, գործ 42, թ. 1, գործ 43, թերթեր 3-4, գործ 49, թերթ 15:

Ֆոնդ 297, ցուցակ 1, գործ 216, թերթեր 5-10:

Ֆոնդ 370, ցուցակ 1, գործ 83, թերթ 1:

Ֆոնդ 399, ցուցակ 1, գործ 1073, թերթեր 10-11 և չրջ.:

Ֆոնդ 424, ցուցակ 2, գործ 8, թերթ 19:

Ֆոնդ 430, ցուցակ 1, գործ 19, թերթ 21, գործ 21, թերթեր 6-8, գործ 26, թերթեր 5, 6:

Ֆոնդ 1022, ցուցակ 2, գործ 2, թերթ 3, գործ 3, թերթեր 5, 10-13, 58, գործ 5, թերթ 7, գործ 37, թերթ 42, գործ 128, թերթեր 3, 8, 9, գործ 129, թերթեր 2-4, գործ 130, թերթ 17, գործ 133, թերթ 14, գործ 136, թերթեր 13, 40-41, գործ 137, թերթեր 42, 43, գործ 140, թերթեր 1-2, 40-42, 44, 45, գործ 141, թերթեր 56-59, գործ 144, թերթ 60, գործ 145, թերթ 3, գործ 147, թերթ 65, գործ 164, թերթ 1, գործ 171, թերթ 1, գործ 173, թերթ 2, գործ 175, թերթեր 3, 5, 7, 17-20, գործ 178, թերթեր 1, 20, 52, գործ 187, թերթեր 24-26, գործ 189, թերթ 7, գործ 206, թերթեր 1-3, գործ 234, թերթեր 10, 11, գործ 270, թերթեր 5-10, գործ 280, թերթեր 74-76, 80, 88, ցուցակ 7, գործ 12, թերթ 1, գործ 15, թերթեր 1, 3, գործ 20, թերթեր 5-7, 33-34, 45-47, գործ 26, թերթ 2, գործ 43, թթ. 1, 2, գործ 44, թերթ 1, գործ 109, թերթ 2:

Ֆոնդ 1048, ցուցակ 1, գործ 254, թերթ 2 և չրջ., 3, գործ 354, թերթ 2:

Ֆոնդ 1262, ցուցակ 3, գործ 609, թերթեր 1 և չրջ., 25, գործ 1172, թերթ 26, գործ 1178, թերթ 2, գործ 1470, թերթեր 1 և չրջ., 2, 3:

Ֆոնդ 4041, ցուցակ 1, գործ 5, թերթեր 1-46, գործ 7, թերթ 1, գործ 9, թերթեր 1, 2, գործ 12, թերթեր 1, 3, գործ 18, թերթեր 1-3, 5-6, գործ 19, թերթ 2, գործ 23, թերթեր 1-7, գործ 25, թերթ 1, գործ 41, թերթեր 1-9, գործ 42, թերթեր 1-2, գործ 66, թերթ 1, գործ 69, թերթ 2:

Ֆոնդ 4045, ցուցակ 1, գործ 43, թերթ 2, գործ 69, թերթ 2, գործ 75, թերթ 1, գործ 80, թերթ 1, գործ 88, թերթեր 1, 2, գործ 90, թերթեր 1-12, գործ 91, թերթեր 1-3, 4-5, գործ 92, թերթ 1, գործ 94, թերթ 2, գործ 96, թերթեր 1-8, գործ 97, թերթ 2, գործ 100, թերթեր 1, 1 չրջ., 2, գործ 100, թերթ 1, գործ 101, թերթեր 2, 3, գործ 103, թերթ 5, գործ 111, թերթ 1, գործ 94, թերթ 2:

Ֆոնդ 4047, ցուցակ 1, գործ 21, թերթեր 1-2, գործ 27, թերթ 1, գործ 28, թերթ 1, գործ 31, թերթ 1, գործ 34, թերթ 1, գործ 37, թերթ 4, գործ 39, թերթ 12, գործ 40, թերթեր 2-4, գործ 43, թերթ 1, գործ 45, թերթ 1, գործ 57, թերթ 2 և չրջ., գործ 73, թերթեր 1-12, 14-26, 28-35, 73, գործ 99, թերթեր 1-6, գործ 237, թերթեր 1-73, ցուցակ 3, գործ 3, թերթեր 2206-2210, 2214, 2216, 2217, 2219, 2224, 2225, 2271, գործ 4, թերթ 2968, գործ 6, թերթ 136:

1.2. Եղիշե Ջարենցի անվան գրականությունների և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ)

Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ, ցուցակ 1, բաժին 1, № 663-665, № 2971, թղթ. 1-4; թղթապանակ 38, թ. 3; թղթ. 38¹-38³; թղթապանակ 150, թթ. 1-4; թղթապանակ 430-430^ա, թթ. 1-8; թղթապանակ 483, թթ. 1-6; թղթապանակ 483/IV, թ. 1; թղթ. 550, բաժին X, թ. 8; թղթ. 619^ա, բաժին IV, թ. 2:

Արտաշես Գարազաչյանի ֆոնդ:

Գրիգոր Ջոհրապի ֆոնդ, թղթապանակ 483/IV, № 2174, № 2175/1, թ. 2, վավերագիր 44, թերթ 44, վավերագիր 91, թ. 1-17, վավերագիր 99, վավերագիր № 2175, թերթ 1, թղթապանակ 2178^ա, թթ. 1-6:

Ջապել Եսայանի անձնական ֆոնդ, ցուցակ 1, թղթապանակ 245, թերթեր 1-3:

Մ. Կյուրճյանի ֆոնդ, թղթապանակ 306, բաժին II, թթ. 2, 4, 6, 9:

Սիամանթոյի ֆոնդ, № 193, թ. 5, 6, № 241, թերթ 1, № 252^ա, թերթ 1:

Վահան Մալեգյանի անձնական ֆոնդ, ցուցակ 1, թղթապանակ 165, № 165^ա նամակ: թղթապանակ 283, թթ. 9-50; թղթապանակ 325, թթ. 18-40; թղթապանակ 340, թերթ 9:

1.3. Վրաստանի ազգային արխիվ, ՎԿՊԱ

Ֆոնդ 3, գործ 13, թերթեր 13, 19, 87, 88:

Ֆոնդ 5, գործ 23, թ. 13 և չրջերեսը:

Ֆոնդ 20, ցուցակ 1, գործ 42, թերթեր 18-19:

Ֆոնդ 22, ցուցակ 4, գործ 284, թերթ 2:

Ֆոնդ 34, ցուցակ 1, գործ 1046, թերթ 79:

1.4. Ռուսական արխիվներ

АВПРИ

ф. Политархив, д. 1030, лл. 179, 180; зг. 1909-1912, д. 3459, лл. 1-4, 33-34 об., 40, 42, 43 об., 44, 48-51, 87-89, 91 об., 92; з. 1913, д. 3452, л. 18; д. 3459, лл. 25, 32, 68, 69; д. 3461, лл. 18, 21, 22, 78, 78 об., 81 об., 122-124; д. 3464, л. 24, 25, 31, 31 об., 45, 52, 55, 66, 71-73, 77; д. 3465, лл. 7, 8, 10, 11, 21, 30-33, 48, 52, 57, 60, 82, 90, 91, 99, 106, 107, 110 об., 113, 115 об., 134, 135, 137, 138, 140, 140 об., 149 об., 151 об.; д. 3472, л. 21, 99 об., 100 об., 101, 101 об.; з. 1914, д. 3465, лл. 34, 44, 141-144, 147, 150 об., 150^а, 151; д. 3472, лл. 40, 73, 99 об., 106; д. 3473, лл. 11, 13, 14, 18, 28, 35, 89 об., 90; д. 3474, лл. 10, 15 об., 16, 17, 26, 30, 69; д. 3479, л. 28.

ф. Посольство в Константинополе, 1908, д. 2307, лл. 52-55.

ф. Пресса, 1908, д. 225, л. 59.

ф. Турецкий стол (новый), 1904, д. 2483, лл. 1, 2.

ф. Персидский стол, д. 924, д. 926, л. 14; д. 3836; д. 3837, л. 258.

РГИА

ф. 22, д. 109; ф. 102, оп. 2, д. 2; ф. 919, оп. 2, д. 8, л. 66, оп. 7, д. 8, лл. 91, 101, 104, 109, 110, 112, 114; ф. 2116, д. 130.

РГВИА

ф. 2000, оп. 1, д. 991, л. 432, 433.

1. 5. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ - Մատենադարան

Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթապանակ 1, վավերագիր 11⁸⁵ (15 թերթ, ֆրանս.), վավերագիր 11⁸⁷ (15 թերթ, ֆրանս.), վավերագիր 11⁹¹ (3 թերթ, ֆրանս.), վավերագիր 11⁹² (Հավելված «Հայերի վիճակի մասին», 10 թերթ, ֆրանս., մեքենագիր), վավերագիր 11⁹³, վավերագիր 11⁹⁶ (ֆրանս.), վավերագիր 11⁹⁸ (3 թերթ ֆրանս.); թղթապանակ 2, վավերագիր 3¹ (թերթի կտրոն), վավերագիր 3⁶ (թերթի կտրոն), վավերագիր 3¹³ (թերթի կտրոն), վավերագրեր 2, 3⁷, վավերագիր 36, թ. 3, վավերագիր 37 (թերթի կտրոն); թղթապանակ 3, վավերագիր 3², թ. 2, վավերագիր 3⁵ (թերթի կտրոն), վավերագիր 5, թթ. 3-5, վավերագիր 5⁴, վավերագիր 6³ (թերթի կտրոն), վավերագիր 6¹⁶, վավերագիր 6¹⁷, թթ. 3, 4, վավերագիր 6²⁴, թթ. 1-30, վավերագիր 6³⁵, թթ. 4, 5, վավերագիր 6³⁶; թղթապանակ 4, վավերագիր 9², թ. 4, վավերագիր 9³, թ. 2, վավերագիր 9⁴, թթ. 2-4, 29, 32, 33, 36, վավերագիր 94, թ. 2, թղթապանակ 8, վավերագիր 11, թթ. 36, 37, 373; թղթապանակ 40, վավերագիր 65¹³⁴⁶; թղթապանակ 41, վավերագիր 65¹⁶⁶¹, 65¹⁶⁶⁵; թղթապանակ 42, վավերագիր 20 (կտրոն); թղթապանակ 43, վավերագիր 65⁴³ (թերթի կտրոն), վավերագիր 65²¹⁴² (թերթի կտրոն), վավերագիր 65²¹⁴³ (թերթի կտրոն); թղթապանակ 50, վավերագիր 66/3570 («Արմենիայի» կտրոն); մատյան 83¹, թղթապանակ 4, վավերագրեր 7, 8; մատյան 85, թղթապանակ 4, թ. 3; մատյան 85¹, թղթապանակ 4, վավերագիր 25³¹, թ. 1-5 (թերթերի կտրոնների Հավաքածու); մատյան 85¹, թղթապանակ 5, վավերագիր 11⁷⁹, թ. 5; մատյան 85², թղթապանակ 2, վավերագիր 3³⁷, թթ. 1, 2, թղթապանակ 41, վավերագրեր 9 (Զանգակի կտրոն), 13, թղթապանակ 20, վավերագիր 40³⁶, թ. 2, վավերագիր 41, թ. 1, թղթապանակ 35, վավերագիր 65⁷⁴, թ. 1, թղթապանակ 36, վավերագիր 65²⁴, թ. 2 (թերթի կտրոն), թղթապանակ 39,

վավերագիր 3³⁴, վավերագիր 65⁹⁵⁶, թթ. 3 (Թերթի կտրոն), 5 (Թերթի կտրոն), 7 (Թերթի կտրոն), թղթապանակ 44, վավերագիր 652²⁶⁴, թթ. 2, 8; մատյան 85³, թղթապանակ 49, վավերագրեր 2965, թ. 2 (Թերթի կտրոն), վավերագիր 3139, թ. 1; ցուցակ 20, թղթապանակ 237, վավերագիր 2; ցուցակ 20, թղթապանակ 238, վավերագիր 111, թթ. 3, 4:

Գարեգին Հովսեփյանի արխիվ, թղթապանակ 95, վավերագիր 220:

Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 221, վավերագիր 94; թղթապանակ 227, վավերագիր 12, թ. 4; թղթապանակ 231^ա, վավերագիր 39, թթ. 1, 2; վավերագիր 322, թթ. 1-18; թղթապանակ 232^ա, վավերագիր 73; թղթապանակ 236, վավերագիր 56, թ. 10 (Թերթի կտրոն); թղթապանակ 237, վավերագիր 320, վավերագրեր 49, թ. 6; թղթապանակ 237¹, վավերագիր 322, թթ. 2, 3; թղթապանակ 237², վավերագիր 42, թ. 2; թղթապանակ 237^ա, վավերագրեր 95, թ. 3, 322; թղթապանակ 237^բ, վավերագիր 20, թթ. 12, 12 չրջ., վավերագիր 37, թ. 2, վավերագիր 47, թթ. 36, 55, վավերագիր 48, թթ. 1, 3, 7, վավերագիր 49, թ. 4, վավերագիր 50, թ. 1, վավերագիր 52, թթ. 2, 32, 33, վավերագիր 56, թթ. 1, 2 ("Новое Время" Թերթի կտրոն), 3-11, 43-46, վավերագիր 57, թ. 3-6, վավերագիր 58, թ. 4, 10, 12, 12 չրջ., վավերագիր 61, թթ. 2, 3, վավերագիր 73, թ. 1, վավերագիր 84, վավերագիր 214, վավերագիր 323, թթ. 8, 9, 12, 17-22, 26, 31-33, 35-38, 40, 41, 52, 63, 65, 70, 71, 73, 74, 81, 82, 86, 87, 90; թղթապանակ 237^գ, վավերագիր 281, թթ. 1, 3, վավերագիր 323, թթ. 16, 18, վավերագիր 242, թթ. 1, 2; թղթապանակ 237^դ, վավերագիր 323, թթ. 1, 2; թղթապանակ 238, վավերագիր 28, վավերագիր 84, թ. 12, վավերագիր 95, թ. 1, 4, 5, 6-9, 11-13, 16, 18-30, վավերագիր 99, թթ. 12, 13, վավերագիր 109, թ. 1-4, վավերագիր 110, թթ. 1-3, վավերագիր 111, թթ. 1, 2, 7, 8, վավերագիր 165, թ. 4, վավերագիր 168, թթ. 1, 2, վավերագիր 291; թղթապանակ 239, վավերագիր 91, թ. 4; թղթապանակ 239^ա, վավերագիր 19, թ. 6; թղթապանակ 247^բ, վավերագիր 19, թթ. 18, 19; թղթապանակ 247^գ, վավերագիր 9, թթ. 7, 8; թղթապանակ 297^բ, վավերագիր 20; թղթապանակ 312, վավերագիր 79, թ. 2; թղթապանակ 337^գ, վավերագիր 212; ցուցակ 20, թղթապանակ 237, վավերագիր 2, թթ. 1, 2, թղթապանակ 337^դ, վավերագիր 212, թթ. 42, 43, թղթապանակ 237^{III}, վավերագիր 259:

Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի արխիվ, թղթապանակ 100, վավերագիր 63; թղթապանակ 100, վավերագիր 118, թ. 1:

Աչոտ Հովհաննիսյանի արխիվ, թղթապանակ 244¹, վավերագիր 267, թ. 1, վավերագիր 205, թթ. 25-27, 71, 74, 75, 77, 78, 87-90, 92-93, վավերագիր 226, թ. 1, 2, 9, 10, 19-24, 66, 68-69, 72-74, վավերագրեր 249, 267, 275:

Մ. Կյուրճյանի ֆոնդ, թղթապանակ 306, բաժին II, թթ. 2, 4, 6, 9:

Մատթեոս Իզմիրլյանի արխիվ, թղթապանակ 11, վավերագիր 190, մատյան 34, թղթապանակ 11, վավերագրեր 164, 198, մատյան 34, թղթապանակ 14, վավերագրեր 231^ա, 457, 475, 505, 519; վավերագիր 523, թ. 1; վավերագիր 544, թ. 14:

Մատյան 34, թղթապանակ 11, վավերագիր 219, թ. 1; թղթապանակ 13, վավերագիր 394, թ. 1:

1. 6. Պետրոս Հովհաննիսյանի անձնական գրադարան

Протоколы заседаний С. Петербургского армянского кружка по Армянскому вопросу в Турции, том I.

Протоколы заседаний С. Петербургского армянского кружка по Армянскому вопросу в Турции, том II .

2. ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԳՐՔԵՐ, ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԵՎ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐ ՈՒ ՏԱՐԵԳՐՔԵՐ

2.1. Սկզբնաղբյուրային հրատարակություններ

Ա. Հայերեն

1905 թվի հեղափոխությունը (ժողովածու), Մոսկվա, ԽՍՀՄ ժող. կենտ. հրատ., 1930

Ազգային սահմանադրություն հայոց, Կ. Պոլիս, տպ. Միւհէնտիսեան, 1963

Ազգային սահմանադրություն հայոց, 1860, Կ. Պոլիս, տպ. Ռ. Յ. Քիւրքճեան, ա. թ.

Ազգային սահմանադրություն հայոց, Կ. Պոլիս, հրատ «Արծիւ» ժողովրդական գրավաճառանոցի, 1914

Ազգային սահմանադրություն հայոց, Կ. Պոլիս, 1908

Արևմտահայ գրողների նամականի: Գրական ժառանգություն, գիրք VI, պրակ I, Երևան, 1972

Բարենորոգումները Հայաստանում 1912 թ. նոյեմբերի 12-ից մինչև 10 մայիսի 1914 / ժողովածու դիպլոմատիքային դոկումենտների, Թիֆլիս, 1915

Դիւան Ատրպատականի Հայոց պատմութեան, Հատ. Դ, կազմող՝ Տէմիրճեան Վարդան եպս., Պէյրութ, 1977

Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Հատ. 1, Պոսթրն, 1934

Ջգուշացե՛ք կեղծ բարեկամներից (մասոնա-սիոնա-հրեա-թուրք հակահայկական քառանկյունին), Երևան, 2002

Իրանը Առաջին Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի տարիներին, կազմող՝ Վահան Ա. Բայրուրդյան, Երևան, 1984

Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2004

Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1972

Հայկական հարցի վերջին փուլերը, կազմեցին Զ. Ն. և Մ. Կ., Կ. Պոլիս, 1914

Հայուն տարեցոյցը, Կ. Պոլիս, 1913

Հերոսական պայքարի վավերագրեր, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1984

Հ. Յ. Դաշնակցութիւն, Եփրեմ, պարսկական սահմանադրութիւն, Հատ. Բ, Թեհրան, 1979

Հնչակյանների հարումը Ռուսաստանի հեղափոխութեանը և սոցիալիզմին, վավերագրեր, «Նորք» հանդես, գիրք երկրորդ, 1922

«Մշակի» քառասնամեակ (1872-1912), Թիֆլիս, 1912

Յիսնամեակ (1887-1937) Սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան, Փրովիտենս, 1938

Յուշամատեան Տէր Ներսէս արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգեանի ծննդեան 102 եւ մահւան 20-ամեակի առթիւ, Թեհրան, 1968

Յուշարձան նուիրուած Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան քառասնամեակին, Փարիզ, 1930

Նախագիծ կովկասեան գործունեութեան, Ժընև, 1906

Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Հատ. Ա,

Պէյրութ, առանց թվականի նշումի

Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հատ. Բ, Պէյրութ, 1973

Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հատ. Բ, Բ տպագրութիւն, Պէյրութ, 1985

Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հատ. Գ, Պէյրութ, առանց թվականի նշումի

Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հատ. Դ, Պէյրութ, 1982

Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հատ. Ե, Պէյրութ, 2007

Որոշումներ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Զորքորդ Ընդհանուր Ժողովին, Ժընև, 1907

Պատմագրութիւն Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան (Քառահատոր շարք նվիրված ՀՅԴ 100-ամյակին), հատ. Բ, Աթէնք, 1991

Պարսկաստանի սահմանադրութեան օրէնքները, Թաւրիզ, 1907

Ռեւոլյուցիոն կոչեր և թուղթիկներ, Երևան, 1960

Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Ը, Մատթէոս Բ Իզմիրլեան կաթողիկոս Ամենայն Հայոց: Կազմեց և առաջարանը գրեց Սանդրօ Բէհրուդեանը, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 2001

Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, Հայ առաքելական եկեղեցու Արքայի թեմը (1813-1933), Երեւան, 2001

Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք է՝ Խրիմյան Հայրիկը և ցարական բռնապետութիւնը (1903-1907 թթ.), «Ոսկան Երեւանցի» հրատ., Երեւան, 2000

Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԶ, Կարապետ եպիսկոպոս Տէր-Մկրտչեան (1866-1915): Փաստաթղթերի և նիւթերի ժողովածու, Երեւան, 2006

Века неравной борьбы, Москва, Наука, 1967.

Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, Москва, 1898.

Всепокорнейшая записка по управлению Кавказским краем генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова, Государственная типография, Санкт-Петербург, 1907.

Всепокорнейшая записка, содержащая главнейшие выводы отчета о произведенной в 1905 году, по Высочайшему повелению, сенатором Кузминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, СПб., 1905.

Всепокорнейший доклад Государю Императору от 20 февраля 1909 г. о привлечении к судебной ответственности члена Государственной думы В. Пуришкевича по обвинению его в клеветании Н. Петерсона и всепокорнейшая просьба Н. Петерсона на оклеветании его Пуришкевичем, Тифлис, 1909.

Всепокорнейший отчет за восемь лет управления Кавказом, генерал-адъютанта Воронцова-Дашкова, СПб., 1913.

Всероссийская политическая стачка в октябре 1905 года, часть вторая, изд. Академии наук СССР, Москва – Ленинград, 1955.

Второй съезд РСДРП. Протоколы, М., 1959.

Гениальная репетиция Великого Октября. Первая буржуазно-демократическая революция в России. Москва, Политиздат, 1985.

Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов, Ереван, 1982.

Государственная дума. Третий созыв. Стенографические отчеты, часть IV, СПб.: Государственная типография, 1910.

Государственная дума. Четвертый созыв. Стенографические отчеты 1912-1913 гг., Сессия первая, часть I, СПб.: Государственная типография, 1913.

Государственная дума. Четвертый созыв. Стенографические отчеты. 1913 г., Сессия первая, часть III, Заседания 55-81 (с 27 мая по 25 июня 1913 г.). СПб.: Государственная типография, 1913.

Дело об Армянской революционной партии Дашнакцутюн, тт. XXIII, VI, CXXXIV.

Депеша посла в Константинополе Гирса министру иностранных дел от 26 ноября 1912 г., № 117

Известия Кавказского отдела Императорского Русского Географического общества, т. VI, Тифлис, 1881.

Кавказский запрос в Государственной думе. Полные речи всех ораторов

по официальным стенограммам. Тифлис, 1909.

Кавказский календарь на 1854 год, Тифлис, 1853.

Кавказский календарь на 1855 год, Тифлис, 1854.

Кавказский календарь на 1869 год, Тифлис, 1868.

Кавказский календарь на 1895 год, Тифлис, 1894.

Кавказский календарь на 1897 год, Тифлис, 1896.

Кавказский календарь на 1905 год, Тифлис, 1904.

Кавказский календарь на 1906 год, Тифлис, 1905.

КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, часть I, Госполитиздат, Москва, 1954.

Константинополь и проливы по секретным документам в Министерстве Иностранных Дел, т. 1, Издание Литуздата НКВД, Москва, 1925.

Краткие сообщения Института народов Азии, XXX, Иран, Турция, издательство Восточной литературы, Москва, 1961.

Ленинский сборник, 1924-1931 годах, том XV, Москва, 1930.

Листовки Кавказского союза РСДРП 1903-1905 гг., М., 1958.

Материалы по изучению быта государственных крестьян Закавказского края, т. 4, ч. 1, Тифлис, 1886.

Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств. 1878-1917 гг. Серия II. 1900-1913: т. XVIII, ч. 1, Ленинград, 1939.

Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств. 1878-1917 гг. Серия II. 1900-1913: т. XVIII, ч. 2, Ленинград, 1939.

Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств. 1878-1917 гг. Серия III. 1914-1917: т. I, Москва, 1935.

Обзор Елисаветпольской губернии за 1895 г., Тифлис, 1896.

Обозрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, часть III, СПб., 1836.

Оранжевая книга, № 2 – Дипломатическая переписка России, предшествовавшая войне с Турцией. СПб., 1914

Отчет о поездке по Азиатской Турции генштаба подполковника Томилова в 1904 г., Часть 1, СПб., 1907.

Отчет о поездке по Перье СПб. Императорского университета ф. Восточных языков студента Дмитрия Беляева в 1903 и 1905 гг., Тифлис, 1906.

Отчет о полевой поездке 1907 года в Ванском, Битлисском и Диарбекском вилайетах / Р. И. Термен, Тифлис, 1908.

Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 г., Эривань, 1905.

Последнее политическое движение в Персии по рассказам персов-тегранцев (по персидским газетам), выпуск 1, СПб., 1906.

Последнее политическое движение в Персии по рассказам персов-тегранцев (по персидским газетам), выпуск 2, СПб., 1907.

“Правда” (1912-1917 гг.) и “Социал-демократ” (1908-1917 гг.) о Закавказье (сборник), составитель Исаакян Г. А., Ереван, 1968.

Революционное движение в Армении 1905-1907 гг., Сборник документов и материалов, Айпетрат, Ереван, 1955 г.

Революция 1905 года в Закавказье: Хроника событий, документы и материалы. Тифлис, 1926.

Революция 1905-1907 годов в России, Документы и материалы. Начало первой русской революции, январь-март 1905 года, Москва, изд. Академии наук СССР, 1955.

Революция 1905-1907 годов в России, Документы и материалы. Второй период революции, часть первая, январь-апрель 1906 года, книга первая. Изд. АН СССР, Москва, 1957.

Революция и РКП(б) в материалах и документах (Хрестоматия), том третий, 1905 год, Госиздат, Москва-Ленинград, 1925.

Россия и Италия: Сборник. Москва, М., Наука, 1998.

Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии с конца 1906 г. по июль 1909 г., вып. I, СПб., военная типография, 1911.

Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии со 2 ноября 1908 г. по 11 июля 1909 г., вып. II, СПб., 1911.

Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении, СПб., 1915.

Сборник дипломатических документов касающихся событий в Персии. Вып. III, СПб., 1912.

Сборник дипломатических документов касающихся событий в Персии. Вып. IV, СПб., 1912.

Сборник дипломатических документов касающихся событий в Персии. Вып. V, СПб., 1912.

Сборник дипломатических документов касающихся событий в Персии. Вып. VI, СПб., 1913.

Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Вып. VII, СПб., 1913.

Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917, М., 1952.

Стенографический отчет о заседаниях второй сессии 3-й Государственной думы, Санкт-Петербург, типография газеты “Россия”, 1909.

Турецкий сборник (к событиям на Ближнем Востоке), под редакцией И. М. Бикермана) С.-Петербург, 1909.

Турецкий сборник: история, экономика, литература, язык. Изд. Восточной литературы, Москва, 1958.

Тюркологический сборник, 1973., Москва, изд. "Наука", 1975.

Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП, Протоколы, М., 1959.

Rapport, presenté au Bureau Socialist International par le parti Soc. et revol armen, Stuttgart, "Dachnakzutiun", 1907.

2.2. Մենագրություններ, հոդվածների ժողովածուներ և այլ գրքեր

Ա. Հայերեն

Ա-Դօ, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ.): Փաստագրական, վիճակագրական, տեղագրական լուսարանություններով, Երևան, 1907

Ա-Դօ, Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թուականներին, Երևան, 1917

Ա-Դօ, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները: Ուսումնասիրությունեան մի փորձ այդ երկրի աշխարհագրական, վիճակագրական, իրաւական և տնտեսական դրութեան, Երևան, 1912

Ալպոյաճեան Արչակ, Մինաս Զերազ: Իր կեանքը և գործը, իր 60 ամեայ յորելեանի առթիւ, Գահրիբ, 1927

Ալպոյաճեան Արչակ, Պատմութիւն Մալաթիոյ, Պէյրութ, 1961

Ակնունի Է., Բողոքի ձայն: Կովկասահայ քաղաքական բանտարկեալները (ցարական Հալածանքների մի էջ), Բոստոն, 1911

Ակնունի Է., Կովկասեան վերքեր, Հատ. առաջին, Հրատ. Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան, Ժնև, 1903

Ահարոնեան Ա., Ժողովածու երկերի, Հատ. Հինգերորդ, Բոսթըն, 1948

Ահարոնեան Ա., Ժողովածու երկերի, Հատ. յոթերորդ, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1948

Ահարոնեան Վարդգէս, Յովհաննէս Թումանեան: Մարդը և բանաստեղծը, Բոստոն, 1936

Աղաթուն Երուանդ Գրիգորի, Կեանքիս յիշատակները, Ժրնէլ, 1931
Աղայան Մ. Պ., Ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում 1905-1907 թթ., Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1955

Աղբալեան Ն., Ամրողջական երկեր, Հ. III, Պէյրութ, 1967

Աճառեան Հրաչեայ, Տաճկահայոց Հարցի պատմութիւնը (սկզբից մինչև 1915 թ.), Նոր Նախիջևան, 1915

Ամուրեան Անդրէ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանում 1890-1918, Թեհրան, 1950

Ամուրեան Անդրէ, Հայ Դատ: Հայ ժողովրդի ազատագրական ճիգերը, Թեհրան, 1977

Ամուրեան Անդրէ, Յեղափոխական Եփրեմի ողիսականը, Թեհրան, տպ. «Այիք», 1972

Ամուրեան Անդրէ, Ցարական «Օխրանկա»-յի արխիւը, Ա գիրք, Թեհրան, 1978

Ամֆիտեստրով Ալեքսանդր, Եվրոպա և Հայաստան, Թիֆլիս, 1906

Անդրանիկ, Մարտական Հրահանգներ, Հրատ. Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Ժրնէ, 1906

Աշճեան Վեր. Համբարձում Յ., Ատանայի եղեռնը և Գոնիայէ յուշեր, Նիւ Եորք, 1950

Առաքելեան Համբարձում, Զէյթուն: Տեղագրական, ազգագրական և վարչական տեսութիւն, Թիֆլիս, 1896

Առաքելոց վանքի կոիւր: Հայ յեղափոխութենէն դրուագ մը, Պատմեց զօր. Անդրանիկ, գրի առավ Լ. Կ. Լիւսեճեան, Բօսթըն, 1925

Ասատրեան Հայկ, Հայաստան. արիական նախադիրք Առաջաւոր Ասիայում, Սոֆիա, 1942

Ավետիսյան Վ. Ա., Հայ Հասարակական մտքի զարգացման մարքս-լենինյան փուլի սկզբնավորումը, Երևան, «Հայաստան» Հրատ., 1976

Ավետիսյան Վ., Հայկ Աղամյան: Կյանքն ու գործունեութիւնը, Երևան, «Հայաստան» Հրատ., 1968

Ավետիսյան Վարդան, Ստեփան Շահումյան: Կենսագրական ակնարկ, Հայպետհրատ, Երևան, 1953

Աւետեան Տեղակալ Մ., Հայ ազատագրական ազգային յիսնամեայ յուշամատեն (1870-1920) և զօր. Անդրանիկ, Փարիզ, 1954

Ավօ, Գևորգ Զառչ, Պէյրութ, 1972

Ատանայի եղեռնը: Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկեանի, Կ. Պոլիս, 1919

Ատօմ, Մեր Հաւատամքը ազգային Հարցի մասին, Կ. Պոլիս, 1910

Ատոմ, Պետական վերանորոգութիւնն ու հողային հարցը, Կ. Պոլիս, 1910

Ատոմ, Օսմանեան կայսրութեան անկման պատմութիւնը. Երիտասարդ թուրքերու վերանորոգող դպրոցը, Կ. Պոլիս, 1913

Արամայիս (Միսակ Տեր-Դանիելեան), Մի քանի գլուխ հայ-թուրքական ընդհարումներից, մաս առաջին, «Ասկերան», «Վարանդ-նաչեան», Թիֆլիս, 1907

Արամայիս (Միսակ Տեր-Դանիելեան), Ազատութեան արշալույսին, Թիֆլիզ, 1913

Արամայիս (Միսակ Տեր-Դանիելեան), Գաղափարի ճանապարհին, մաս առաջին և երկրորդ, Թիֆլիս, 1909

Արամայիս (Միսակ Տեր-Դանիելեան), Հողի մարդը, Բագու, 1915

Արամայիս (Միսակ Տեր-Դանիելեան), Փշրանքներ, Բաքու, 1942

Արամը, Թեհրան, 1969

Արամը, Բ հրատ., Թեհրան, 1982

Արզումանյան Մ., Ասքանազ Մոսվյան. կյանքի ու գործունեութեան համառոտ ուրվագիծ, Հայպետհրատ, Երևան, 1955

Արզումանյան Մ., Հայաստան, 1914-1917, Երևան, 1969

Արզումանյան Մակիչ Վ., Ստեփան Շահումյան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1978

Արևմեդ Ս. Տ., Բանվորական շարժումը և սոցիալ-դեմոկրատիան Կովկասում, մաս 1, Երևան, 1929

Արմեն Գարո, Ապրուած օրեր, Բոստրն, «Հայրենիք» տպարան, 1948

Աւօ [Թումոյեան], Նժդեհ, Պէյրութ, 1968

Բաբգէն Վարդապետ [Աղաւէլեան], Հայկական հարցը և Պօղոս Նուրար փաշան, Վաղարշապատ, 1914

Բալեան Տէր-Յակոբեան Բաբգէն եւ Սեդա, Պատմութիւն իրանահայերի, Գլենդել, 1985

Բայբուրդյան Վահան Ա., Հայ-քրդական հարաբերութիւնները Օսմանյան կայսրութիւնում XIX դարում և XX դարի սկզբին, Երևան, 1989

Բայբուրդյան Վահան Ա., Քրդերը, Հայկական հարցը և Հայ-քրդական հարաբերութիւնները պատմութեան լույսի ներքո, Երևան, 2008

Բարսեղյան Ն. Հ., Բուլնիկյան հայ պարբերական մամուլի

պատմություն. 1900–1920, Հայպետհրատ, Երևան, 1956

Բդէնեաններ Սարգիս եւ Միսաք, Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ, Գաւհրէ, 1962,

Բերնշտայն էդուարդ, Հայկական տանջանքները և Եվրոպան, Ժրնև, Հրատ. «Դրօշակ»-ի խմբագր., 1906

Գալոյան Գ. Ա., Պատմության քառուղիներում, Երևան, 1982

Գեղամեանց Եղիշե Ա[վագ]-Ք[ահանա], Ռուս բիւրօկրատիան եւ Հայերը (Մտորումներ), Բագու, 1917

Գեորգեան Կ., Ամէնուն տարեգիրքը, Ա տարի, 1954

Գիւզալեան Գառնիկ, Նրիմեան Հայրիկ, գաղափարների աշխարհը, Պէյրուիթ, 1954

Գիւզալեան Գառնիկ, Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, Փարիզ, 1927

Գիւլխանդանեան Աբրահամ, Հայ-թաթարական ընդհարումները, Հատ. Ա, Փարիզ, 1933

Գնթունի, Յիշողություններ մոտիկ անցեալից, երկրորդ պրակ., Թիֆլիս, 1907

Գորոյեանց Նազար Յ., Պարսկաստանի Հայերը, Թեհրան, տպ. «Մոդեռն», 1968

Գուտուլեան Գրիգոր, Հայ լեռը: Կարմիր դրուագներ Կիլիկիոյ աղէտէն, Կ. Պոլիս, 1912

Դանիէլեան Ներսէս եպսկ., Կաթիլ մը ջուր այրած սրտերու, Կ. Պոլիս, 1912

Դավիթ Անանուն, Ռուսահայերի Հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800–1870), Հատ. Ա, Բաքու, 1916

Դավիթ Անանուն, Ռուսահայերի Հասարակական զարգացումը XIX դարում (1870–1900), Հատ. Բ, Էջմիածին, 1922

Դավիթ Անանուն, Ռուսահայերի Հասարակական զարգացումը, Հատ. Գ (1901–1918), Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազարու, 1926

Դարբինեան Արտակ, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն (Յուշեր 1890 էն 1940), Փարիզ, 1947

Դյուսեն Յան Վան դեր, Հայկական օրագիրը (Գրառումներ Հայկ. Հարցի մասին), Երևան, 2008

Դրօ, Պէյրուիթ, 1956

Դուբինսկի-Մուխաձե Ի., Շահումյան, Երևան, «Հայաստան» Հրատ., 1974

Դուման, Նախագիծ ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան, Հայ ժողովրդի երեք գլխավոր հատվածների համար, Ժրնև, 1907

Եսփունեան Աւետիս, Համառօտ պատմութիւն Ռամկավար ազատական կուսակցութեան կազմութեան, Գահիրէ, 1977

Եղիայեան Բիւզանդ, Ատանայի Հայոց պատմութիւն, Անթաքիաս, 1970

Եսայեան Զապէլ, Աւերակներուն մէջ, Կ. Պոլիս, 1910

Երամեան Համբարձում, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Հատ. Ա, Աղեքսանդրիա, 1929

Երամեան Համբարձում, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Հատ. Բ, Աղեքսանդրիա, 1929

Զարդարեան Վահան, Յիշատակարան (1912-1933), Հատ. Ա, Թիւ 1-10, Գահիրէ, 1933

Զարեանդ, Ի՞նչ կը ծրագրեն թուրքերը՝ միացեալ եւ անկախ Թուրանիա, Պոսթոն, 1926

Զարմայր, Մայիսի մեկը (տե՛ս «Շեփոր», № 3, 24 օգոստոսի 1908)

Զաւարեան Սիմոն, Հատ. Ա, Պէյրութ, Հրատ. Հ.Յ.Դ., 1983

Զոհրապ Գրիգոր, Հայկական Հարցը փաստաթուղթերու լոյսին տակ, Պէյրութ, 1973

Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան ճակատի պատմական օրագրութիւնը 1914-1917, Պոսթրն, 1924

Էլմար Յ. (Յովսէփ Յովհաննիսեան), Եփրեմ, Թեհրան, 1964

Թագուրեան Գաբրիել, Երազանքի եւ տազնապների տարիներ (1908-1915) եւ զաղափարի ախոյեաններ Վահան Ս. Քիւրքճեան ու Գեորգ Ս. Վիշապեան, Գահիրէ, 1961

Թէոդիկ Արշակունի, Ամիս մը ի Կիլիկիա, Կ. Պոլիս, 1910

Թէոդիկ, Ամէնուն տարեցոյցը, Գ տարի, Կ. Պոլիս, 1909

Թէոդիկ, Ամէնուն տարեցոյցը, Դ տարի, Կ. Պոլիս, 1910

Թէրզեան Յակոբ Յ., Կիլիկիոյ աղէտը, Կ. Պոլիս, 1912

Թումանյան Հովհաննես, Երկերի ժողովածու 6 Հատորով, Հատ. 3, Երևան, 1949

Թումանյան Հովհաննես, Երկերի ժողովածու 6 Հատորով, Հատ. 4, Երևան, 1951

Թումանյան Հովհաննես, Երկերի ժողովածու 6 Հատորով, Հատ. 5, Երևան, 1955

Թումանյան Հովհաննես, Երկերի ժողովածու 6 Հատորով,, Հատ. 6, Երևան, 1959

Թումանյան Հովհաննես, Երկերի լիակատար ժողովածու 10 Հատորով, Հատ. 6, Քննադատություն և հրապարակախոսություն, 1887-1912, Երևան, 1994

Թումանյան Հովհաննես, Երկերի լիակատար ժողովածու 10 Հատորով, Հատ. 7, Քննադատություն և հրապարակախոսություն, 1913-1922, Երևան, 1995

Թումանյան Նվարդ, Հուշեր և գրույցներ, Երևան, 1969

Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1969

Ինճիկյան Հովհաննես, Բողոքան Կնունյանց, Երևան, 1957

Իշխանեան Բ., Գերմանիայի և Թուրքիայի տնտեսա-քաղաքական փոխյարաբերությունը (Քննական տեսություն), Թիֆլիս, 1915

Իշխանեան Յղիշե, Լեոնային Ղարաբաղ, 1917-1920, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1999

Իսահակյան Ավ., Երկերի ժողովածու, Հատ. չորրորդ, Երևան, 1951

Իսահակյան Հ. Ա., ՌՄԴԲԿ կենտրոնական մամուլը և Անդրկովկասը (1901-1917 թթ.), Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատ., 1971

Լազարյան Ժանեթ Տ., Իրանահայոց հանրագիտարան / Անվանի իրանահայերի կենսագրականները, Թեհրան, 2003 (պարսկերեն), Երևան, 2012 (Հայերեն)

Լազեան Գաբրիել, Հայաստանը և Հայ Դատը Հայ և ռուս յարաբերություններու յոյսին տակ, Երևան, «Ազանա» հրատ., 1991

Լենին Վ. Ի., ԵԼԺ, Հատ. 6, Երևան, 1976, Հատ. 8 , Երևան, 1976, Հատ. 13, Երևան, 1977, Հատ. 17, Երևան, 1978, Հատ. 20, Երևան, 1979, Հատ. 22, 1979, Հատ. 23, Երևան, 1979, Հատ. 25, Երևան, 1980, Հատ. 26, Երևան, 1980, Հատ. 27, Երևան, 1980, Հատ. 47, Երևան, 1983

Լենին Վ. Ի., Պետություն և հեղափոխություն, Երևան, «Հայաստան», 1988

Լեո, Անցյալից, հուշեր, թղթեր, դատումներ, Թիֆլիս, 1925

Լեո, էջեր Կովկասի փոխարքայության պատմությունից, հոդվածաչար, 1909-1910 թթ. (տե՛ս «Հորիզոն» 1909 թ. № 41, 11 դեկտեմբերի, № 53, 25 դեկտեմբերի, № 54, 26 դեկտեմբերի, № 57, 30 դեկտեմբերի, 1910 թ. հունվար)

Լեո, Հայոց հարցի վավերագրեր, Թիֆլիս, 1915

Լեօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի (1838-1913), Թիֆլիս, 1914

Լէօ, Թիւրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, հատ. Բ, Փարիզ, 1935

Նաթանասեան Երուանդ, Հայոց թիւր, Բոստոն, 1965

Ոռջաբեկյան Վ. Ե., Հայաստանի բնակչութեան վերարտադրութիւնը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում – XXI դարի շեմին, Երևան, 2001

Ուրիմեան Հայրիկ, Ժամանակ եւ խորհուրդ իւր / խորհուրդածեց Ուրիմեան Հայրիկ, երկրորդ անփոփոխ տպագրութիւն, Թիֆլիս, 1895

Ուրլուպեան Վեր. Տիգրան Ճ., Ոսկեմատեան Հայ աւետարանական միութեան, հատ. Ա, Պէյրութ, 1950

Կախոյան Ասատուր (Բանվոր Սեչո), Հողվածներ և հուշեր, Երևան, «Հայպետհրատ», 1963

Կասյան Ս., Սպեցիֆիկները և սպեցիֆիզմը, Թիֆլիս, 1928

Կարապետյան Հ. Ն., Մեծ պայքարի մարդիկ, գիրք առաջին, Հայպետհրատ, Երևան, 1963

Կարապետյան Հ. Ն., Մեծ պայքարի մարդիկ, գիրք երկրորդ, Երևան, «Հայաստան» հրատ, 1967

Կիւրլեքեան Յակոբ Վեր., Հայուն հրաշալի գոյատեւումը եւ յառաջդիմութիւնը անցեալի եւ ներկայի ապագայ հեռատեսլիքով, Զիքակօ, 1970

Կնունյանց Բողդան, Ընտիր երկեր, Երևան, «Հայաստան», հրատ., 1978

Կոմիտաս վարդապետ, Նամականի, Երևան, 2009

Կոմս, Նոնարհ հերոսներ, գիրք Դ, Պէյրութ, 1950

Կոստանդյան Էմմա, Մկրտիչ Ուրիմյան, Երևան, 2000

Հակոբյան Հակոբ, Երկեր, Հայպետհրատ, Երևան, 1951

Հաճեան Հովհաննես աւ. քհն., Հայոց տաժանքի ճամբաներով, Ա հատոր, Թեհրան, 1965

Համբարյան Ա. Ս., Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1898-1908 թթ.), ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երևան, 1999

Համբարյան Ա. Ս., Մուրադյան Դ. Ա., Սիմոնյան Ա. Հ., Արևելյան Հայաստանի պրոլետարիատի պատմութիւն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1988

Համբարյան Ազատ, Ազգային Հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1965

Համբարյան Ազատ, Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1908-1914), Երևան, 1979

Հայ եկեղեցու Հանրագիտարան, պրակ Ա, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ, Մայր աթոռ ս. Էջմիածին, 2008

Հայ ժողովրդի պատմություն, հատ. VI, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1981

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, Երևան, 1967

Հայոց ցեղասպանություն, պատճառներ և դասեր, երկրորդ մաս, Երևան, 1995

Հայրունի Աշոտ, Յովհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, Երևան, 2002

Հին բոլշևիկների հիշողություններ, գիրք առաջին, Երևան, Հայպետհրատ, 1958

Հովհաննիսյան Աշոտ, Միքայել Նալբանդյանի և ուրիշ հեղափոխական-դեմոկրատների գաղափարական ընդհարություններն ու քաղաքական կապերը (տե՛ս «Գրական թերթ», № 16 (1324), 15 ապրիլի 1966)

Հովհաննիսյան Միք., Կովկասեան Վաղեան, Թուրք-Հայկական ընդհարումները, դրանց պատճառները, Թիֆլիս, 1907

Ղազարեան Հայկազն Գ., Ցեղասպան թուրքը, Պէյրուի, 1968

Ճիզմէճեան Մանուկ Գ., Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց. 1890-1925, Ֆրէզնո, 1930

Մալէզեան Վահան, Ճամբուս վրայ (Յուշաքաղ), Բարիդ, 1950

Մալէզեան Վահան, Ճամբուս ծայրը, հատ. Բ, Բարիդ, 1955

Մալխաս, Ապրումներ, հատ Ա, Պոսթոն, 1931

Մալխաս, Զարթոնք, հատ. Ե, Ֆարաբի տպարան, Թեհրան, 1986

Մամեան Նորայր, Մուժամբար // Դիւան Ատրպատականի Հայոց պատմութեան, հատ. Ա, կաղմող՝ Վարդան եպս. Տէմիրճեան, Բ տպագր., Պէյրուի, 1980

Մամեան Նորայր, Ատրպատականի Հայոց թեմը // «Բաֆֆի» տարեգիրք, Ա տարի, Թեհրան, 1969

Մանտէլտամ Անդրէ, Օսմանեան կայսրութեան ճակատագիրը:

Առաջին մաս. Երիտասարդ թուրքերը պատերազմէն առաջ, Թարգմ.
Միքայէլ Շամտանճեան, Կ. Պոլիս, 1919

Մարմարեան Արսէն, Զօր. Անդրանիկ եւ իր պատերազմները, Կ.
Պոլիս, 1920

Մարության Ար., Գյուղացիութեան դրութիւնը նախասովետական
Հայաստանում, Երևան, 1948

Մարության Ար., Հայաստանի գյուղացիութեան պայքարը հողի
համար, Երևան, 1955

Մարտիրոսեան Լեւոն, Կեանքի մը ալպոմը (Յուշեր և խոհեր),
Պէյրութ, 1959

Մարքս Կ., Կապիտալ, Հատ. 3, մաս 2, Պետհրատ, Երևան, 1949

Մելիքյան Հ. Ս., Մարքսիստական կազմակերպութիւնները և ունեւոր-
յութիւնը շարժումները Լոռիում (1899-1908 թթ.), Երևան, Հայպետ-
հրատ, 1957

Մեքլոնյան Էդուարդ Լ., Հայկական բարեգործական ընդհանուր
միութեան պատմութիւն, Երևան, 2005

Մեքլոնյան Էդուարդ Լ., Հայկական բարեգործական ընդհանուր
միութիւնը խորհրդային Հայաստանում 1923-1937 թթ., Երևան, 1999

Մեր ուղին, Ժողովածու, Մոսկվա, 1912

Մինախորեան Վահան, 1915 թվականը: Արհաւիրքի օրեր,
Թեհրան, 2006

Մինախորեան Վահան, «Մեր կյանքի օրերը» (հոգված, տե՛ս «Հայ-
րենիք», № 5 (268) մայիս, 1948)

Մինասեան Լեւոն Գ., Պատմութիւն Փերիայի Հայերի (1606-1956),
Անթիլիաս, 1971

Մխաբեան Շավարշ, Օրեր և Ժամեր, Փարիզ, 1958

Միքայէլեան Գրիգորիան, Յեղափոխականի մտքերը, Ժնև, 1906

Մխիթար վարդապետ, Հայերը Ռուսաստանում, Վաղարշապատ,
1906

Մյասնիկյան Ալեքսանդր, Երկեր Հինգ Հատորով, Հատոր 1, Երևան,
«Հայաստան» հրատ., 1984

Մյասնիկյան Ալեքսանդր, Ընտիր երկեր, Երևան, 1957

Մոզես Լևոն, Աքսորականի մը ողիսականը, Փարիզ, 1958

Մոքրուշի, Մայիսի միւր (տե՛ս «Շեփոր», № 3, 24 օգոստոսի 1908)

Մուշեղ եպիսկոպոս (Սեբոբեան), Հայկական մղձաւանջը: Քննական
վերլուծումներ, Պոսթոն, 1916

Մուշեղ Եպիսկոպոս, Ատանայի ջարդը եւ պատասխանատուները, ԳաՀիրէ, 1909

Մուրադյան Դ. Ա., Հայաստանը ռուսական առաջին ռեւոլյուցիայի տարիներին (1905-1907), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1964

Մրաւեան Ա., Դաշնակցութեան կրիզիսը, Բագու, 1907 (կոնսպիրատիվ պայմաններով գրքի վրա գրված է Վիէննա)

Մրաւեան Ա., Ժամանակ է սթափվելու, Բագու, 1906 (կոնսպիրատիվ պայմաններով գրքի վրա գրված է Վիէննա)

Յեղափոխական երգարան, Գ տպագրություն, Պեյրութ, 1988

Յովհաննիսեան Յովսէփ, Յուշեր, Երևան, «Ապոլոն» Հրատ., 1995

Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, ԳաՀիրէ, 1947

Նալբանդյան Միքայել, Երկերի լիակատար ժողովածու, Հատ. 3, Արմֆանի Հրատարակչություն, Երևան, 1940

Նորեան Ա., Դրուագներ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործունէութիւնից, Ա տասնամեակ, Բոստոն, 1917

Շահումյան Ստեփան, ԵԼԺ, Հատ. 1, Երևան, «Հայաստան» Հրատ., 1975

Շահումյան Ստեփան, ԵԼԺ, Հատ. 2, Երևան, «Հայաստան» Հրատ., 1976

Շահումյան Ստեփան, ԵԼԺ, Հատ. 3, Երևան, «Հայաստան» Հրատ., 1978

Շահումյան Ստեփան, Հոդվածներ և ճառեր, Հայպետհրատ, Երևան, 1953

Շահպաղեան Յակոբ, Քիւրտո-Հայ պատմութիւն, Կ. Պոլիս, 1911

Շերմազանեան Գալուստ, Երեւելի Հայկազունք ի Պարսկաստան, Ռոստով, 1890

Շիլլեր Յոհան Ֆրիդրիխ, Վիլհելմ Տել, 1804

Ուլուբաբյան Բագրատ, Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Երևան, «Մ. Վարդանեան» Հրատ., 1994

Ջելեպեան Անդրանիկ, Զօրավար Անդրանիկ եւ Հայ յեղափոխական շարժումը, Երևան, 1990

Ջելեպեան Անդրանիկ, Յեղափոխական դէմքեր, Միչիկըն (ԱՄՆ), 1991

Ջուլաքեան Յակոբ, Անտիոքի մերձակայ Ռուճի Հովիտի Հայերը (պատմա-ազգագրական ուսումնասիրութիւն), Անթիլիաս, 2006

Զուպանյան Արչակ, Նամականի, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1980

Զորմխեան Լեւոն, Համայնապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, հատ. Բ, Պէյրութ, 1962

Պանիրեան Հայրապետ, Յեղափոխական շարժումները Պարսկաստանում, Թարիզ, 1917

Պատմութիւն Պաղնատան, Պոսթրն, 1966

Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան. 1887-1962, հատ. Ա, Պէյրութ, 1962

Պատմություն Տարոնի աշխարհի, պատմագրեց Կ. Սասունի, Պէյրութ, 1957

Պարթեւեան Սուրէն, Կիլիկեան արհաւիրքը, Կ. Պոլիս, 1909

Պարսամյան Վարդան, Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից. ուսումնասիրություն և փաստաթղթեր, Հայպետհրատ, Երևան, 1958

Պետրոսյան Յու., Հինավուրց քաղաքը Բոսֆորի ափին, Երևան, «Հայաստան», 1989

Պէրդրան Էմիլ, Նուպար փաշա, 1825-1899, Նիշք եւ տպաւորուինք, Կ. Պոլիս, 1910

Պողոսեան Սամուել, Պողոս Նուբար փաշա, ազգային գործիչը, Երևան, 2004

Պողոսյան Հ. Մ., Փարամազ, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., 1992

Պողոսյան Ստեփան, Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, հատ. II, Երևան, 2009

Ռիֆաթ Մեւան զատէ, Թրքական յեղափոխութեան մութ ծալքերը (Թարգմանութիւն օսմաներէն ընագրից), Պէյրութ, 1975

Ռեոյուցիոն շարժումները Հայաստանում 1905-1907, Հոգւածները ժողովածու, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1955

Ռոստոմ, Պէյրութ, 1979

Ռուբէն, Գանձակ-Ղարաբաղի վեհր, հատ. 2, 1926

Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հատ. Ա, Գ հրատ, Թեհրան, 1982

Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հատ. Բ, Թեհրան, 1982

Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հատ. Գ, Թեհրան, 1982

Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Հատ. Ե, Թեհրան, 1982

Սապահ-Գիւլեան Բերուզ, Կենսագրութիւն Ս. Սապահ-Գիւլեանի, Ունիոն Սիթի, 1936

Սապահ-Գիւլեան Ստեփան, Երիտասարդ Թուրքիա, Փարիզ, 1908

Սապահ-Գիւլեան Ստեփան, Պատասխանատուները, Փրավիտենս, 1916

Սապահ-Գիւլեան Ստեփան, Պատասխանատուները, Բ տպագրութիւն, Պէյրութ, 1974

Սապահ-Գիւլեան Ստեփան, Փոքր Հայքի յիշատակներ, Հատ. Ա, մասն Ա, Զիկագո, 1917

Սասունի Կարօ, Յուշեր և վկայութիւններ, Պէյրութ, 1972

Սասունի Կարօ, Քիւրտ ազգային շարժումները եւ Հայ-քրտական յարաբերութիւնները, Պէյրութ, 1969

Սարաֆեան Կարօ, Ակնարկ մը Արմենական կուսակցութեան պատմութեան վրայ, Պէյրութ, 1960

Սարուխան, Հայկական խնդիրը և Ազգային սահմանադրութիւնը Թուրքիայում (1860-1910), Հատ. Ա, Թիֆլիս, 1912

Սզապսակ Եփրեմին, Կ. Պոլիս, 1912

Սեպուհ, Ավօի պատմութիւնը, Պոլիս, 1910

Սերոբեան Մ., Դիտումներ և դատումներ, էջեր օրագրէս, Պէյրութ, 1932

Սերոբեան Մ., Հայկական Հարցը և անոր փուլերը, Պէյրութ, 1937

Սերոբեան Մ., Մեր պայքարը Հայ ազատագրութեան ուղիով: Վերլուծումներ Հայկական Հարցին շուրջ, Գահիրէ, 1948

Սիմոնյան Հրաչիկ, Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, «Կայիսա», Երևան, 1966

Սիմոնյան Հրաչիկ, Թուրք ազգային բուժուազիայի զաղափարաբանութիւնը և քաղաքականութիւնը, Երևան, 1980

Սիմոնյան Հրաչիկ, Թուրք-Հայկական Հարաբերութիւնների պատմութիւնից, Երևան, 1991

Սիմոնյան Հրաչիկ, Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), Երևան, 2009

Սիսեռեան Միսաք (Մ. Ուլնեցի), Պատմութիւն Զէյթունի (1409-1921), Լիբանան, 1996

Սպանդարյան Սուրեն, Երկեր, Հատ. Ա, Հայպետհրատ, Երևան, 1959

Սպանդարյան Սուրեն, Ընտիր երկեր, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1982

Սպանդարյան Սուրեն, Հոգվածներ, նամակներ, փաստաթղթեր, Երևան, 1939

Սվազյան Վերժինե, Կիրիկիա, Արևմտահայոց բանավոր ավանդու-թյունը, Երևան, «Գիտություն», 1994

Ստալին Ի., Երկեր, Հատ. 11, Երևան, 1949

Ստեփանյան Ստեփան, Յոհաննես Լեփսիուսը և Հայաստանը, Երևան, 1998

Վահէ, Անջատածները, Թիֆլիս, 1907

Վահան Մալեգեանի կեանքն ու գործը: Յուշամատեն իր ութսունամեակի առթիւ (1871-1951): Կենսագրական ուսումնասիրություն ժիրայր Պահրի: Ինքնակենսագրություն Վ. Մալեգեան: Դիմանկարներ եւ վկայություններ (հրատարակեց Զարուհի Պահրի), Փարիզ, իմր. "Le soleil", 1951

Վարանդեան Միքայէլ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմություն, Հատ. Բ, Բ հրատ., Թեհրան, 1981

Վարանդեան Միքայէլ, Հոսանքներ, հրատ. Հ.Յ.Դ., Ժրնեւ, 1910

Վարանդեան Միքայէլ, Մուրատ (Սեբաստացի Ռազմիկին կեանքն ու գործը), Պոսթրն, «Հայրենիք» տպարան, 1931

Վարանդեան Միքայէլ, Հայրենիքի գաղափարը, Ժրնեւ, 1904

Վարանդեան Միքայէլ, Համաժողովրդական բանակ, Ժրնեւ, 1909

Վարանդեան Միքայէլ, Վերածնունդ Հայրենիքը եւ մեր դերը / Դաշնակցութեան 20-ամեակի առթիւ, Ժրնեւ, 1910

Վարուժան Դանիել, Բանաստեղծություններ, Հայպետհրատ, Երևան, 1955

Վարուժան Դանիել, Ցեղին սիրտը, Կ. Պոլիս, 1909

Վրացեան Սիմոն, Կեանքի ուղիներով. դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, Հատ. Բ, Պէյրուիթ, տպ. «Մշակ», 1960

Վրացեան Սիմոն, Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, Պէյրուիթ, 1962

Տատամեան Միհրան, Ռամկավարություն, Աղեքսանդրա, 1910

Տերյան Վ., Երկեր, Հատ. 2, Հայպետհրատ, Երևան, 1961

Տերյան Վ., Երկեր, Հատ. 3, Հայպետհրատ, Երևան, 1963

Տէր Ռաչատուրեան Արտաշէս, Հ. Յ. Դաշնակցութեան 100ամեայ մամուլը 1890-1990, Պէյրուիթ, 1990

Տէր-Մկրտիչեան Երուանդ, Գանձեր Վասպուրականի, Հատ. Ա, Պոսթոն, 1966

Տրապիզոնի Թեմի վիճակաւոր Յովհաննէս արք. Նազլեանի յուշերը, Հատ. Ա, Պէյրութ, 1960

Րաֆֆի, Տաճկահայք, Թիֆլիզ, 1895

Րիխարդ (Աթաբեկյան Լևոն), Ազգութիւն եւ դասակարգ, Երիտդաշնակների գրադարան, № 5, 1907

Րիխարդ (Աթաբեկյան Լևոն), Ինչո՞ւ ենք անջատվում Դաշնակցությունից (Բաց նամակ մի գաւառցի ընկերոջ), Բաքու, 1907

Փայլակեան Աղդէ քահանայ, Եկեղեցական պատմութիւն Հայոց, Փարիզ, 1942

Փափազեան Վահան, Իմ յուշերը, Հատ. Ա, Պոսթոն, 1950

Փափազեան Վահան, Իմ յուշերը, Հատ. Բ, Պէյրութ, 1952

Փղատեան Անդրանիկ Լ., Խրիմեան Հայրիկ (Մահուան 50-րդ տարեիցին առթիւ), Նիւ Եորք, 1957

Քաջըրունի, Բաղա գյուղի ավերումը, Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ ս. էջմիածնի, 1910

Օտեան Երուանդ, Պողոս փաշա Նուպար, Կ. Պոլիս, 1913

Օտյան Երվանդ, Անիծյալ տարիներ: 1914-1919 (անձնական յիշատակներ), Թեհրան, 2010

Օրմանեան Հանրային խղճին եւ դատաստանին առջեւ, Կ. Պոլիս, 1913

Օրմանեան Մաղաքիա արք., Ազգապատում, Բ Հրատ., Հատ. Գ, Մայր աթոռ ս. էջմիածին, 2001

Օրմանեան Մաղաքիա արք., Աթոռ Հայաստանեայց, էջմիածին, 1886

Ֆրանգեան Ե., Քրիստափոր Միքայելեան, նրա կեանքը և աշխարհայեցողութիւնը, Բազու, «Արամազդ» տպարան, 1917

Ֆրանգեան Երուանդ, Հայ միտքը, Երկրորդ գիրք, Խրիմեան Հայրիկ, Գահիրէ, 1925

Բ. Ռուսերեն

15 лет советского строительства: к XV годовщине октябрьской революции, сборник статей под ред. Е. Пауканиса. М., Советское законодательство, 1932.

Авалиани С. Л., Крестьянский вопрос в Закавказье, т. I, Одесса, 1912 г., т. II, Одесса 1913, т. III, Одесса, 1914, т. IV, Тифлис, 1920, т. V, Тифлис, 1986.

Аветян А. С., Германский империализм на Ближнем Востоке. М., Международные отношения, 1966.

Аврех А. Я., Царизм и третьейюнская система М., Наука, 1966.

Акимкина Н. А., Люксембург М. А., Практикум по истории стран Зарубежного Востока (Индия, Иран, Турция), Москва, Высшая школа, 1963.

Алибегов И., Елисаветпольские кровавые дни перед судом общества. Тифлис, 1906.

Алиев А. А., Революция 1908 г. в Турции / Пробуждение Азии. Москва, 1935).

Алиев Г. З., Турция в период правления младотурок (1908-1918 гг.). Москва, Наука, 1972.

Алькаев Л. О., Очерки по истории Турецкой литературы, изд. АН СССР. Москва, 1959.

Амфитеатров А. В., Армянский вопрос. С.-Петербург, 1906.

Арабаджян Завер Артемьевич, Иран. Власть, реформы, революция (XIX-XX вв.), Москва, Наука, 1991.

Арапатский В. (Лункевич В. В.), Подвиги царизма: Кровавые февральские дни в Баку. Женева, Издание Армянской революционной федерации и партии социалистов революционеров, 1905.

Арешиян С. Г., Армянская печать и царская цензура. Ереван, АН Армянской ССР, 1957.

Арутюнян Георгий С., Иранская революция 1905-1911 гг. и большевики Закавказья. Армгиз, Ереван, 1956.

Атрпет Саркис, Мамед-Али шах: Народное движение в стране Льва и Солнца. Александрополь, Типография скоропечатия "Ширак", 1909.

Атрпет Саркис, Мамед-Али шах: Современная Персия. Александрополь, 1909.

Атрпет Саркис, Рахим хан Сардар: Народное движение в стране Льва и Солнца. Александрополь, 1910.

Бауэр Отто, Национальный вопрос и социал-демократия. СПб., 1909.

Бекгулянц Р. По Турецкой Армении: Впечатления от поездки летом в 1914 г. Нахичевань н/Д, 1914.

Белова Н. К., Сттар-хан-герой иранской революции 1905-1911 гг. // Иран, история и современность: сборник статей.- Наука, 1983.

Большая Советская Энциклопедия, 2-ое издание, т. 43, Москва, 1956.

Большая Советская Энциклопедия, 3-ое издание, т. 11, Москва, 1973.

Бондаревский Г. Л., Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток (1888-1903). Ташкент, Госиздат Узбекской ССР, 1955.

Борян Б. А., Армения, международная дипломатия и СССР, часть I. Москва-Ленинград, Госиздат, 1928.

Борян Б. А., Армения, международная дипломатия и СССР, часть II. Москва-Ленинград, Госиздат, 1929.

Вакс Л., Очерки истории национально-буржуазных революций на Востоке (1905-1914 гг.), Персия, Турция, Китай. Москва-Ленинград, ОГИЗ "Московский рабочий", 1931.

Васильев-Южин М., В огне Первой революции. Москва, Старый большевик, 1934.

Вихарев С. Р., В. И. Ленин о суверенитете союзных республик. Минск, БГУ, 1969.

Воровский В., Сочинения, т. 3. Москва, 1933.

Габидуллин Х. З., Младотурецкая революция, Исторические очерки. Москва, 1936.

Галкин И. С., Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции в 1905-1912 гг., Москва, издательство Московского университета, 1960.

Галоян Г. А., Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье. 1900-1922. Ереван, 1969

Гакстгаузен, Август фон, Закавказский край: Заметки о семейн. и общест. Жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морям. Часть I, СПб., 1857.

Гаспарян М. А., Орешков С. Ф., Петросян Ю. А., Очерки истории Турции, Москва, Наука, 1983.

Германский империализм и милитаризм. Сборник статей. Москва, Наука, 1965.

Гиббонс Г. А., Последние избиения в Армении. Петроград, 1916.

Голобородько И. И., Старая и новая Турция. Москва, 1908.

Голобородько И. И., Турция, изд. 2-ое, исправленное и дополненное. Москва, 1912.

Голубинов С. П., Роль энджуменов в государственной жизни современной Персии. / Отчеты Общества русских ориенталистов. Т. I, СПб., 1910.

Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. 3. М., АН СССР, 1962.

Горький М., О Кавказских событиях. Изд. Детос, Женева, 1905.

[Григорьев] В., Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833

Гуковский А. И., Первая русская буржуазно-демократическая революция 1905-1907 гг., Вологда, 1957.

Гулишамбаров Ст., Обзор фабрик и заводов Тифлисской губернии (Отчет на 1886 г.). Тифлис, 1888.

Гурко-Кряжсин В. А., История революции в Турции. Москва, 1923.

Гурко-Кряжсин В. А., Национально-освободительное движение на Ближнем Востоке, часть I, Сирия и Палестина, Киликия, Месопотамия и Египет. Москва, 1923.

Гурко-Кряжсин В. А., Политические группировки в Турции / "Новый Восток", М., № 3, 1923.

Джемаль-паша, Записки Джемаль-паши (перевод с английского). Турция, 1923.

Дживелегов А. К., Армяне в России. Москва, 1906.

Дживелегов А., Будущее Турецкой Армении. Москва, 1913.

Еремеев Дмитрий Евгеньевич, На стыке Азии и Европы, Очерки о Турции и турках, Москва, Наука, 1980.

Жебокрицкий В. А., Болгария во время балканских войн 1912-1913 гг., Киев, Изд. Киевского университета, 1961.

Заварян С., Экономические условия Карабага и голод 1906-1907 гг., С.-Петербург, 1907.

Закарян А. А., Русский публицист Т. Ольгенин об Армении и Армянский вопрос / ИФЖ, 1990, № 2.

Зеленский С. П., Племенной состав различия и происхождение государственных крестьян. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. II. Тифлис, 1887.

Ибрагимов Зульфали Иман Али оглы, Революция 1905-1907 гг. в Азербайджане. Баку, 1955.

Иваненко В. И., Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого Князя Михаила Николаевича. Тифлис, 1901.

Иванов М. С. Иранская революция 1905-1911 годов. Москва, издательство ИМО, 1957.

Иванов М. С. Очерки истории Ирана. Москва, Госполитиздат, 1952.

История Ирана, отв. ред. Иванов М. С., Москва, изд. МГУ, 1977.

История КПСС, том II, Политиздат. Москва, 1966.

История Македонского народа, Скопье, изд. Посветно дело, 1975.

Кабанов П., Ермак Ф., Кузнецов Н., Очерки истории российского пролетариата, Москва, 1963.

Кант И., Сочинение в шести томах, т. 6. М., 1966.

Касрави Табризи Ахмад, История конституционного движения в Иране, т. 2 (на перс. языке). Тегеран, 1942.

Каутский Карл, О национальном вопросе в России. СПб., 1905.

Кейзер Ж., Европа и новая Турция. Москва, Госиздат., 1925.

Келенджеридзе Антон Кириллович, Серго Орджоникидзе – журналист. Тбилиси, Мерани, 1969.

Кирова Кира Эммануиловна, Итальянская экспансия в Восточном Средиземноморье (в начале XX века). Москва, Наука, 1973.

Киселев Владимир Иванович, Дипломатическая подготовка Ушилозанского мира 1912 г.// Труды Московского гос. историко-архивного института, т. 12. Москва, 1958.

Климович Л. И., Ислам в царской России: Очерки. Москва, Гаиз, 1936.

Ключников Ю. В., Сабанин А. В., Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Часть I, От франц. Революции до империалистических войны. Москва, 1925.

Ключников Ю. В., Сабанин А. В., Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Часть II, От империалистической войны до снятия блокады с Советской России. Москва, 1926.

Калесникова Н. Н., По дорогам подполья. Баку, 1973.

Калмаков Василий, Расправы и расстрелы, 1907

Конделоро Джорджо, История современной Италии, т. 7, 1896-1914. Москва, 1979.

Контансон, Людовик де, Реформы вь Азіатской Турции, Армянский вопрос. Москва, 1914.

Кочар М., Армяно-турецкие общественно-политические отношения и Армянский вопрос. Ереван, 1988.

Краткая история Турции. Москва, Госиздат политической литературы, 1948.

Крупская Н. К., Воспоминания о Ленине. Москва, 1984.

Лавров Николай Матвеевич, Турция и Иран в 1870-1918 годах. Москва, 1950.

Лазарев М. С., Курдистан и курдская проблема. М., 1964.

Лазарев М. С., Курдский вопрос, 1891-1917. М., 1972.

Ленин В. И. (Ульянов В. И.), Собрание сочинений, т. VI, 1905 год. Москва, Государственное издательство, 1924.

Лезгоритов В., Обзорение российских владений за Кавказом, часть III, СПб., 1836.

Лиддел-Гарт, Базил Генри, Правда о Первой мировой войне. Москва,

Яуза, ЭКСМО, 2009.

Линден В. И., Высшие классы коренного населения Кавказского края и правительственные мероприятия по определению их сословных прав. Тифлис, 1917.

Лисовский Юрий Петрович, Южный вопрос и социальные конфликты в Италии. Москва, Наука, 1979.

Лоуренс Томас Эдвард, Восстание в пустыне. Воспоминания об англо-арабских операциях против Турции. Москва, 1929.

Любин Валерий Петрович, Италия накануне вступления в Первую мировую войну (на пути к краху либерального государства). Москва, Наука, 1982.

Маевский В. Т., Ванский вилайет: Военно-статистическое описание. Тифлис, 1901.

Макаров А. Т., Закавказье в торговом отношении. Доклад Т. С. Морозову А. Макарова. М., 1884.

Мандельштам А. Н., Младотурецкая держава, историко-политический очерк. Москва, 1915.

Маркс К. и Энгельс Ф., Сочинение, 2-е изд., т. 4. Москва, Политиздат, 1955.

Маркс К. и Энгельс Ф., Сочинение, 2-е изд., т. 9. Москва, Политиздат, 1957.

Маркс К. и Энгельс Ф., Сочинение, 2-е изд., т. 10. Москва, Политиздат, 1958.

Маркс К. и Энгельс Ф., Сочинение, 2-е изд., т. 16. Москва, Политиздат, 1960.

Маркс К. и Энгельс Ф., Сочинение, 2-е изд., т. 22. Москва, Политиздат, 1962.

Маркс К. и Энгельс Ф., Сочинение, 2-е изд., т. 23. Москва, Политиздат, 1960.

Маркс К. и Энгельс Ф., Сочинение, 2-е изд., т. 31. Москва, Политиздат, 1963.

Маркс К. и Энгельс Ф., Сочинение, 2-е изд., т. 32. Москва, Политиздат, 1964.

Маркс К. и Энгельс Ф., Сочинение, 2-е изд., т. 34. Москва, Политиздат, 1964.

Маркс К. и Энгельс Ф., Сочинение, 2-е изд., т. 35. Москва, Политиздат, 1964.

Маркс К. и Энгельс Ф., Сочинение, 2-е изд., т. 26. Москва, Политиздат, 1964.

Мартиросян А. У., Большевицкая газета "Звезда" об Иранской

революции 1905-1911 гг. // *Вестник архивов Армении*. Ереван, 1970, № 3.

Мартиросян А. У., Письма иранских социал-демократов Г. В. Плеханову // *Вестник архивов Армении*. Ереван, 1973, № 3.

Мартиросян А. У., Новые материалы о социал-демократическом движении в Иране в 1905-1911 годах // *Народы Азии и Африки*. Москва, 1973, № 2.

Матвеев А. М., Из истории иранских революционных организаций в Средней Азии в начале XX века (К вопросу о превращении России в центр мирового революционного движения) // *Взаимоотношения России и сопредельных стран Востока в XVIII – начале XX вв.*, Ташкент, 1963.

Матвеев К. П. (Бар Батай), Мар-Юханна И. И., Ассирийский вопрос во время и после Первой мировой войны. Москва, 1968.

Махарадзе Филипп, Очерки революционного движения в Закавказье. Тбилиси, Госиздат Грузии, 1927.

Мезиер А. В., Турция: Очерк. С.-Петербург, 1907.

Мелконян В. А., Металлургия меди в Армении. Москва, 1955.

Мельник А., Турция, ее историческое прошлое и настоящее. Москва-Ленинград, 1929.

Мельник А., Республика Турция. Москва-Ленинград, изд. Московский рабочий, 1927.

Мизиано Каролина Франческовна, Итальянское рабочее движение на рубеже XIX и XX вв., Москва, 1976.

Миллер А. Ф., Краткая история Турции. Москва, ОГИЗ Госполитиздат, 1948.

Миллер А. Ф., Пятидесятилетие младотурецкой революции. Москва, изд. Знамя, 1958.

Миллер Анатолий Филиппович, Османская империя (Султанская Турция). Москва, 1946.

Милюков П. Н., Воспоминания, том второй (1859-1917). Москва, Современник, 1990.

Могилевич А. А., Айрапетян М. Э., На путях к мировой войне, 1914-1918 гг., Москва, ОГИЗ – Госиздат политической литературы, 1940.

Найт Э. Ф., Революционный переворот в Турции. С.-Петербург, 1914.

Никифоров В. Н., Века неравной борьбы, Академия наук СССР, 1967.

Николадзе Н., Армяно-грузинские отношения в 1893-1898 гг., Старые статьи с новым вступлением. Тифлис, Госуд. тип., 1920

Новичев А. Д., Очерки экономики Турции до мировой войны. Москва-Ленинград, 1937.

- Новичев А. Д.**, Турция. Краткая история. Москва, Наука, 1965.
- Орджоникидзе Г. К.**, Избранные статьи и речи. М., 1939.
- Орешкова С. Ф., Поцхверия Б. М.**, Проблемы истории Турции (сборник статей). Москва, изд. Наука, 1978.
- Очерки истории Италии, 476-1918 годы.** Москва, 1959.
- Очерки истории российского пролетариата (1861-1917) / Кабанов П., Ерман Ф., Кузнецов Н. и др.** Москва, Соцэкгиз, 1963.
- Павлович М. П.**, Империализм и борьба за великие железнодорожные и морские пути будущего. М., 1918.
- Павлович М. П.**, Очерк истории политической борьбы в Персии. Москва, 1925.
- Павлович М., Иранский С.**, Персия в борьбе за независимость. Москва, 1925.
- Петросян Ю. А.**, Младотурецкое движение (вторая половина XIX – начало XX вв.). Москва, Наука, 1971.
- Погожев В. П.**, Кавказские очерки. С.-Петербург, 1910.
- Проблемы истории Турции. Сборник статей,** Москва, Наука, 1978
- Потто В. А.**, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, в 5-и томах, СПб., 1887-1889.
- Прудон Пьер-Жозеф**, Война и мир. Исследование о принципе и содержание международного права, т. I, изд. Черенца и К°, Москва, 1864.
- Революция 1905-1907 годов в России и ее всемирно-историческое значение: Материалы научной конференции ИМЛ при ЦК КПСС, АН СССР, ООН при ЦК КПСС, Высшей партийной школы при ЦК КПСС.** Москва, Политиздат. 1976.
- Революция 1905-1907 гг. в национальных районах России: Сборник статей.** Москва, Госполитиздат, 1955.
- Революция 1905-1907 гг.: Сборник статей.** Ленинград, изд. Ленинградского университета, 1956.
- Розен Д. Т.**, История Турции от победы реформы в 1826 году до Парижского трактата 1856 году. СПб., 1872.
- Сазонов С. Д.**, Воспоминания. Париж, 1927.
- Сазонов С. Д.**, Воспоминания. Москва, Междунар. Отношения, 1991.
- Самойлов Ф. И.**, По следам минувшего. Москва, ОГИЗ – Госполитиздат, 1948.
- Саркисян Е. К.**, Политика Османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX вв. Ереван, изд. АН Арм. ССР, 1972.
- Саркисян Е. К.**, Экспансионистская политика Османской империи в

Закавказье накануне и в годы первой мировой войны. Ереван, изд. АН Арм ССР, 1962.

Сегаль И. Л., Крестьянское землевладение в Закавказье. Тифлис, 1912.

Сеидзаде Д. Б., Азербайджанские депутаты в Государственной думе России. Баку, 1991.

Сеидов Р. А., Иранская буржуазия в конце XIX начала XX века (начальный этап формирования). Москва, Наука, 1974.

Сенкевич И. Г., Освободительное движение албанского народа в 1905-1912 гг., Москва, 1959.

Скиф, Персидский вопрос: Англо-русское соглашение, его основные принципы, цели и пятилетние итоги. Москва, 1912.

Сокольский Н., Очерки современной Турции. Тифлис, 1923.

Старосельский В. А., Кавказская драма. Санкт-Петербург, Книгоиздательство Амиран, 1906.

Степанян Ст., Армения в политике империалистической Германии (конец XIX- начало XX веков). Ереван, Айастан, 1975.

Тарле Евгений Викторович, Сочинения, т. V, Москва, 1958.

Темкин Я., Большевики в борьбе за демократический мир. М., 1957.

Триа В., Кавказские социал-демократы в Персидской революции. Париж, 1910.

Троцкий Л., 1905, 4-е издание. Москва, Госиздат., 1923.

Троцкий Лев, Сочинения т. VI. Москва-Ленинград, 1926.

Туманян О. Е., Экономическое развитие Армении, часть I, Ереван, 1954.

Тыркова Ариадна, Старая Турция и младотурки: Год в Константинополе. Петроград, 1916.

Убичини А., П. де-Куртейл, Современное состояние Оттоманской империи (статистика, правление, администрация, финансы, армия, общины немусульманские и пр.). СПб., 1877.

Халфин Н. А., Борьба за Курдистан: Курдский вопрос в международных отношениях XIX века. М., 1963.

Хальсгартен Георг, Империализм до 1914 г., Москва, 1961.

Чалхушьян Гр., Армянский вопрос и армянские погромы в России. Ростов-на Дону, 1905.

Черменский Е. Д., Буржуазия и царизм в революции 1905-1907 гг., Москва-Ленинград, 1939.

Шабанов Ф., Государственный строй и правовая система Турции в период Танзимата. Баку, 1967.

Шитов В., Персия под властью последних Каджаров. Ленинград, изд. Академии наук СССР, 1933.

Шнитман А. М., Большевицкая газета “Правда” и болгарское рабочее движение (1912-1914 гг.). Мурманск, 1962.

Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения в Российской Империи. СПб., 1852.

Шостак М., Современное состояние медных рудников и заводов в Зангезурском уезде Елизаветпольской губернии в Закавказье. Тифлис, 1904.

Шилькова В. И., Младотурецкая революция 1908-1909 гг. Москва, Наука, 1977.

Эйвазов П., Некоторые сведения о селе Койлассар и об айсорях. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. IV, отд. I. Тифлис, 1884.

Эсадзе С., Историческая записка об управлении Кавказом, т.т. I, II. Тифлис, 1907.

Юст К., Анатолийская печать (Турецкая, армянская пресса от 1908 до 1922 гг.). Тифлис, 1922.

Яхимович Зинаида Павловна, Итало-турецкая война 1911-1912 гг., Москва, Наука, 1967.

2. 3. Անգլերեն

Linch H. Armenia, vol. II, London, 1901

Kaligian Dikran Mesrob, Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule 1908-1914, Transaction Publishers, New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.), 2009

Karpat Kemal H., Ottoman Population. 1830 – 1914. Demographic and Social Characteristics, University of Wisconsin Press, 1985.

Ohandjanian Artem, Armenia 1915, Austro-Hungarian Diplomatic Reports - Prove the Genocide. Vienna, 2011

Woods H. Ch., The Cradle of the War. The Near East and Pan-Germanist, London, 1918

The Ottoman Domidation, London, 1917

2. 4. Ֆրանսերեն

Arazu A. Les tueries de Baku. Une page sur les exploits Tsarisms, 1905

Mandelstam A., Le sort de L'Empire Ottoman, Paris, 1917

Gauvain A., L'Europe au jours, vol. II, Paris, 1917

2. 4. Գերմաներեն

Hassel G., Lehrbuch der Statistik der Staaten, Waimar, 1822

3. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

3.1. Հայերեն

Ազատամարտ (Կ. Պոլիս), 1910 թ., № 6, 16 (29) Հունիսի, № 13, 24 Հունիսի (7 Հուլիսի), № 14, 11 (24) Հոկտեմբերի: 1911 թ., № 10 (62), 18 սեպտեմբերի (1 Հոկտեմբերի), № 16, 31 սեպտեմբերի (13 Հոկտեմբերի): 1912 թ., 12 սեպտեմբերի, 15 սեպտեմբերի, 19 սեպտեմբերի, 20 սեպտեմբերի, 25 սեպտեմբերի, 1 Հոկտեմբերի, 25 Հոկտեմբերի, 30-31 Հոկտեմբերի, 1 նոյեմբերի, 3-4 նոյեմբերի, 22 նոյեմբերի, 29 նոյեմբերի, 1 դեկտեմբերի, 5 դեկտեմբերի, 7-8 դեկտեմբերի, 15-16 դեկտեմբերի, 18-20 դեկտեմբերի: 1913 թ., 3-4 Հունվարի, 15-17 Հունվարի, 20 Հունվարի, 22-23 Հունվարի, 25-26 Հունվարի, 29 Հունվարի, 31 Հունվարի, 1 փետրվարի, 7 փետրվարի, 10 փետրվարի, 20 փետրվարի, 2 մարտի, 5 մարտի, 7 մարտի, № 36, 20 Հուլիսի, 24 Հոկտեմբերի: 1914 թ., 21 մայիսի

Ազատ բեմ (ԳաՀիրէ), 1907 թ., № 47, 28 սեպտեմբերի

Ազգ (Պոսթոն), 1907 թ., № 11, 20 ապրիլի, № 20, 22 Հունիսի, № 30, 9 նոյեմբերի, № 31, 11 նոյեմբերի, № 37, 28 դեկտեմբերի: 1908 թ., № 31, 11 Հունվարի, № 40, 18 Հունվարի, № 41, 25 Հունվարի, № 45, 22 փետրվարի, № 46, 26 փետրվարի, № 47, 7 մարտի, № 49, 21 մարտի, № 51, 4 ապրիլի, № 52, 11 ապրիլի, № 55, 16 մայիսի, № 57, 30 մայիսի, № 62, 4 Հուլիսի, № 63, 11 Հուլիսի, № 72, 12 սեպտեմբերի, № 74, 26 սեպտեմբերի, № 75, 3 Հոկտեմբերի, № 76, 10 Հոկտեմբերի: 1912 թ., № 17, 9 Հոկտեմբերի, № 22, 13 նոյեմբերի: 1913 թ., № 12, 10 սեպտեմբերի, № 31, 15 Հունվարի, № 33, 29 Հունվարի, № 38, 5 մարտի, № 40, 19 մարտի: 1914 թ., № 30, 14 Հունվարի, № 32, 28 Հունվարի, № 36, 25 փետրվարի

Ազդակ (Կ. Պոլիս), 1908 թ., № 1, 16 (29) դեկտեմբերի, № 2, 22 դեկտեմբերի (4 Հունվարի 1909 թ.), 1908 թ., № 3, 29 դեկտեմբերի (11 Հունվարի 1909 թ.): 1909 թ., № 6, 17 (30) Հունվարի, № 7, 24 փետրվարի, № 12, 28 փետրվարի (13 մարտի), № 17, 11 (24) ապրիլի, № 18, 18 մայիսի

Ազդակ, բացառիկ (Պէյրուիթ): 2009 թ., 1 Հունվարի

Ալիք (Թիֆլիս), 1906 թ., № 5, 3 մայիսի, № 6, 4 մայիսի, № 12, 11

մայիսի, № 13, 13 մայիսի, № 14, 14 մայիսի, № 15, 16 մայիսի, № 17, 18 մայիսի, № 18, 19 մայիսի, № 21, 23 մայիսի, № 22, 24 մայիսի, № 23, 25 մայիսի, № 27, 30 մայիսի, № 34, 7 Հունիսի, № 35, 8 Հունիսի, № 37, 10 Հունիսի, № 38, 11 Հունիսի, № 40, 14 Հունիսի, № 41, 15 Հունիսի, № 45, 21 Հունիսի, № 46, 22 Հունիսի, № 49, 27 Հունիսի, № 50, 28 Հունիսի, № 54, 2 Հուլիսի, № 55, 4 Հուլիսի, № 56, 5 Հուլիսի, № 60, 9 Հուլիսի, № 74, 28 Հուլիսի, № 75, 29 Հուլիսի, № 77, 1 օգոստոսի, № 80, 4 օգոստոսի, № 81, 5 օգոստոսի, № 82, 6 օգոստոսի

Ալիք (Թեհրան), 1961 թ., № 2

Ախուրեան (Ալեքսանդրապոլ), 1907 թ., № 42, 30 Հունիսի, № 76, 12 դեկտեմբերի, № 77, 15 դեկտեմբերի: 1908 թ., № 6, 23 Հունվարի, № 26, 16 ապրիլի, № 28, 26 ապրիլի, № 32, 10 մայիսի, № 33, 14 մայիսի, № 65, 12 սեպտեմբերի, № 69, 27 սեպտեմբերի, № 70, 1 Հոկտեմբերի, № 71- № 77, № 79, 9 նոյեմբերի, № 88: 1909 թ., № 11, 8 փետրվարի, № 16, 1 մարտի, № 18, 8 մարտի, № 20, 14 մարտի, № 21, 19 մարտի, № 27, 12 ապրիլի, № 28, 17 ապրիլի, № 33, 7 մայիսի, № 37, 24 մայիսի, № 41, 7 Հունվարի, № 47, 1 Հուլիսի, № 50, 17 Հուլիսի, № 51, 19 Հուլիսի, № 55, 2 օգոստոսի, № 56, 6 օգոստոսի, № 66, 13 սեպտեմբերի: 1910 թ., № 4, 17 Հունվարի, № 5, 21 Հունվարի, № 7, 28 Հունվարի, № 9, 4 փետրվարի: 1911 թ., № 34, 17 Հունիսի, № 39, 15 Հուլիսի, № 40, 17 Հուլիսի, № 41, 24 Հուլիսի, № 42, 31 Հուլիսի, № 45, 21 օգոստոսի, № 50, 25 սեպտեմբերի, № 51, 2 Հոկտեմբերի, № 52, 11 Հոկտեմբերի, № 53, 16 Հոկտեմբերի, № 54, 20 Հոկտեմբերի: 1912 թ., № 1, 3 Հունվարի, № 5, 20 Հունվարի, № 6, 24 Հունվարի, № 8, 2 փետրվարի, № 10, 14 փետրվարի, № 14, 24 փետրվարի, № 19, 24 մարտի: 1914 թ., № 2, 5 Հունվարի

Աղաղան (Թաւրիզ), 1912 թ., № 2

Ամասիա (Ամասիա), 1911 թ., № 2, 30 Հոկտեմբերի, № 3, 15 նոյեմբերի 1912 թ., № 10, 30 փետրվարի

Անահիտ (Փարիզ), 1906 թ., № 3-5: 1908 թ., № 1-4, Հունվար-ապրիլ: 1909 թ., № 1-2, ապրիլ-մայիս, № 6, օգոստոս-սեպտեմբեր: 1910 թ., № 11-12, մարտ-ապրիլ

Անկախ մամուլ (Թիֆլիս), 1907 թ., № 1, 1 դեկտեմբերի, № 3, 4 դեկտեմբերի, № 9, 11 դեկտեմբերի, № 11, 13 դեկտեմբերի, № 24, 28 դեկտեմբերի: 1908 թ., № 3, 5 Հունվարի, № 6, 7 փետրվարի

Աշխատանք (Երևան), 1906 թ., № 28, 2 օգոստոսի

Աշխատանք (Վան), 1911 թ., № 10, 20 մարտի, № 16, 15 մայիսի, № 18, 29 մայիսի, № 19, 5 Հունիսի, № 24, 17 Հուլիսի, № 26, 31 Հուլիսի, № 27, 7 օգոստոսի, № 28, 13 օգոստոսի, № 41, 24 Հուլիսի, № 58, 29 Հոկտեմբերի: **1912 թ.,** № 21-68, 7 ապրիլի, № 38 (91), 1 սեպտեմբերի, № 2 (98), 10 նոյեմբերի, № 3 (99) 17 նոյեմբերի, № 5 (101), 1 դեկտեմբերի: **1913 թ.,** № 32 (128), 22 Հունիսի, № 33 (129), 29 Հունիսի, № 34 (130), 6 Հուլիսի, № 35, 13 Հուլիսի, № 36, 20 Հուլիսի, № 37, 27 Հուլիսի, № 46, 28 սեպտեմբերի, № 49 (145), 20 Հոկտեմբերի, № 50 (146), 26 Հոկտեմբերի, № 3 (149), 16 նոյեմբերի, № 4 (150), 23 նոյեմբերի, № 5 (151), 30 նոյեմբերի, № 6 (152), 7 դեկտեմբերի, № 8 (154), 21 դեկտեմբերի: **1914 թ.,** № 16, 15 փետրվարի, № 24 (170), 12 ապրիլի, 29 օգոստոսի

Ապագա (Ռուչուկ), 1905 թ., № 1, 1 (14) Հունվարի, № 5, մարտ

Առաջամարտ (Կ. Պոլիս), 1912 թ., № 4 (1051), 6 (19) նոյեմբերի, № 1069, 24 նոյեմբերի (6 դեկտեմբերի), № 1070, 25 նոյեմբերի (8 դեկտեմբերի), № 1075, 14 (27) դեկտեմբերի, № 1092, 21 դեկտեմբերի (3 Հունվարի 1913 թ.), № 1093, 22 դեկտեմբերի (4 Հունվարի 1913 թ.)

Առաւօտ (Բաքու), 1909 թ., № 1, 12 ապրիլի

Ասպարէզ (Ֆրեդնո), 1910 թ., № 119, 18 նոյեմբերի, № 120, 25 նոյեմբերի: **1911 թ.,** № 128, 20 Հունվարի, № 145, 19 մայիսի, № 155, 4 օգոստոսի, № 156, 14 օգոստոսի: **1912 թ.,** № 199, 31 մայիսի, № 201, 14 Հունիսի, № 203, 204, 205, 206: **1913 թ.,** № 251, 30 մայիսի

Արագած (Ալեքսանդրապոլ), 1912 թ., № 15, 31 օգոստոսի, **1911 թ.,** № 23, 25 մարտի

Արագած (Նիւ Եորք), 1911 թ., № 1, 25 մայիսի, № 2, 1 Հունիսի, № 12, 10 օգոստոսի, № 13, 17 օգոստոսի, № 17, 17 օգոստոսի

Արարատ (ս. Էջմիածին), 1905 թ., № 1, Հունվար, № 2, փետրվար, № 3, մարտ, № 4, ապրիլ, № 5, № 6, Հունիս, № 7-8, Հուլիս-օգոստոս, № 9, սեպտեմբեր, № 10, Հոկտեմբեր, № 11, նոյեմբեր, № 12, դեկտեմբեր: **1906 թ.,** № 1, Հունվար, № 8, օգոստոս-նոյեմբեր: **1907 թ.,** № 2, փետրվար, № 4, ապրիլ, № 5, մայիս, № 10-11, Հոկտեմբեր-նոյեմբեր: **1908 թ.,** № 1, Հունվար, № 7-8, Հուլիս-օգոստոս, № 9, սեպտեմբեր, № 11, նոյեմբեր, № 12, դեկտեմբեր: **1909 թ.,** № 1, Հունվար, № 2, փետրվար, № 4, ապրիլ, № 5-6, մայիս-Հունիս, № 9, սեպտեմբեր, № 10-11, Հոկտեմբեր-նոյեմբեր, № 12, դեկտեմբեր: **1910 թ.,** № 1, Հունվար, № 3, մարտ, № 4, ապրիլ, № 6, Հունիս, № 8, օգոստոս,

№ 11, նոյեմբեր, № 12, դեկտեմբեր: 1911 թ., № 1, Հունվարի Հավելվածը: 1912 թ., № 1, Հունվար, № 9, սեպտեմբեր, № 12, դեկտեմբեր: 1913 թ., № 8-9, օգոստոս-սեպտեմբեր: 1914 թ., № 1, Հունվար, № 2, փետրվար, № 3, մարտ, № 4, ապրիլ, № 7, Հուլիս, № 8, օգոստոս

Արարատ, բացառիկ (Պէյրուի), 2003 թ., 1 Հունվարի

Արաքս, 1892 թ., գիրք Ա

Արեւելեան մամուլ (Իզմիր), 1908 թ., № 30, 22 Հուլիսի, № 31, 29 Հուլիսի, № 34, 19 օգոստոսի, № 43, 21 Հոկտեմբերի, № 47, 18 նոյեմբերի, № 49, 2 դեկտեմբերի, № 52, 22 դեկտեմբերի: 1909 թ., № 14, 31 մարտի, № 15, 7 ապրիլի, № 16, 14 ապրիլի, № 17, 21 ապրիլի, № 21, 19 մայիսի, № 27, 30 Հունիսի, № 34, 19 օգոստոսի

Արեւելք (Կ. Պոլիս), 1906 թ., № 6264, 19 օգոստոսի (1 սեպտեմբերի): 1908 թ., № 6847, 12 Հուլիսի, № 6848, 14 Հուլիսի, № 6849, 15 Հուլիսի, № 6850, 16 Հուլիսի, № 6851, 17 Հուլիսի, № 6854, 22 Հուլիսի, № 6855, 23 Հուլիսի, № 6856, 24 Հուլիսի, № 6857, 25 Հուլիսի, № 6858, 26 Հուլիսի, № 6863, 1 օգոստոսի, № 6872, 12 օգոստոսի, № 6873, 13 օգոստոսի, № 6874, 14 օգոստոսի, № 6882, 23 օգոստոսի, № 6894, 8 սեպտեմբերի, № 6896, 10 սեպտեմբերի, № 6897, 11 սեպտեմբերի, № 6901, 17 սեպտեմբերի, № 6902, 18 սեպտեմբերի, № 6914, 2 Հոկտեմբերի, № 6955, 19 նոյեմբերի, № 6956, 20 նոյեմբերի, № 6957, 21 նոյեմբերի, № 6969, 5 դեկտեմբերի, № 6976, 15 դեկտեմբերի, № 6977, 16 դեկտեմբերի: 1909 թ., № 6996, 9 Հունվարի, № 6999, 13 Հունվարի, № 7011, 27 Հունվարի, № 7057, 23 մարտի, № 7067, 7 ապրիլի, № 7074, 15 ապրիլի, № 7075, 17 ապրիլի, № 7090, 5 մայիսի, № 7092, 8 մայիսի, № 7107, 26 մայիսի, 7108, 27 մայիսի, № 7111, 30 մայիսի, № 7112, 1 Հունիսի, № 7120, 10 Հունիսի, № 7139, 2 Հուլիսի, № 7142, 6 Հուլիսի, № 7143, 7 Հուլիսի: 1910 թ., № 7244, 31 Հունվարի, № 7435, 15 Հոկտեմբերի: 1912 թ., 21 Հունիսի

Արմենիա (Մարսել), 1898 թ., № 1 (34), 1 Հունվարի: 1899 թ., 18 մարտի: 1903 թ., 4 փետրվարի: 1904 թ., 23 ապրիլի, 30 ապրիլի: 1905 թ., 25 Հունվարի, 15 նոյեմբերի, 20 դեկտեմբերի: 1906 թ., 17 փետրվարի: 1907 թ., 10 ապրիլի, 24 օգոստոսի: 1908 թ., 28 մարտի

Արշալոյս (Թեհրան), 1906 թ., № 15, 22 Հունվարի, № 18, 26 Հունվարի, № 22, 31 Հունվարի, № 27, 5 փետրվարի, № 30, 9 փետրվարի, № 33, 14 փետրվարի, № 59, 17 մարտի, № 71, 2 ապրիլի: 1912 թ., № 1, 15 ապրիլի, № 2, 1 մայիսի

Արշալոյս (Թիֆլիս), 1905 թ., № 4, 7 Հունվարի: 1906 թ., № 1, 1 Հունվարի, № 3, 5 Հունվարի, № 4, 7 Հունվարի, № 6, 12 Հունվարի, № 9, 15 Հունվարի, № 13, 20 Հունվարի, № 16, 24 Հունվարի, № 23, 1 փետրվարի, № 29, 8 փետրվարի, № 36, 18 փետրվարի, № 39, 22 փետրվարի, № 40, 23 փետրվարի, № 43, 26 փետրվարի, № 44, 28 փետրվարի, № 45, 1 մարտի, № 46, 2 մարտի, № 47, 3 մարտի, № 48, 4 մարտի, № 49, 5 մարտի, № 50, 7 մարտի, № 57, 15 մարտի, № 66, 26 մարտի

Արցախական, 1991 թ., № 4 (11), 7 փետրվարի

Արօր (Թիֆլիս), 1907 թ., № 2, 4 սեպտեմբերի, № 10, 14 սեպտեմբերի: 1909 թ., № 2-3, փետրվար-մարտ: 1910 թ., № 5, մայիս, № 8, օգոստոս, № 9, սեպտեմբեր, № 10, Հոկտեմբեր: 1911 թ., № 1, 1 Հունվարի, № 2-3, փետրվար-մարտ, № 5-6, մայիս-Հունիս, № 9, սեպտեմբեր, № 10-11, սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, № 12, դեկտեմբեր: 1912 թ., № 2, փետրվար, № 5-6, մայիս-Հունիս, № 9-10, սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր

Աւետարներ (Կ. Պոլիս), 1908 թ., № 31, 1 օգոստոսի, № 32, 8 օգոստոսի, № 34, 22 օգոստոսի, № 35, 29 օգոստոսի, № 37, 12 սեպտեմբերի, № 38, 19 սեպտեմբերի: 1909 թ., № 34, օգոստոս, 1912 թ., № 33, 17 օգոստոսի, № 37, 14 սեպտեմբերի, № 38, 21 սեպտեմբերի, № 39, 28 սեպտեմբերի, № 43, 1 դեկտեմբերի, № 50, 14 դեկտեմբերի, № 51, 21 դեկտեմբերի, № 52, 28 դեկտեմբերի: 1913 թ., № 1, 4 Հունվարի, № 2, 11 Հունվարի, № 3, 18 Հունվարի, № 6, 8 փետրվարի, № 8, 22 փետրվարի, № 17, 26 ապրիլի, № 21, 24 մայիսի, № 23, 7 Հունիսի, № 26, 28 Հունիսի, № 28, 12 Հուլիսի, № 29, 19 Հուլիսի, № 31, 2 օգոստոսի, № 33, 16 օգոստոսի: 1914 թ., № 2, 10 Հունվարի, № 17, 25 ապրիլի, № 19, 9 մայիսի, № 31, 1 օգոստոսի, № 33, 15 օգոստոսի

Բանբեր Երևանի Համալսարանի. Հասարակական գիտություններ, 1969 թ., № 2: 1971 թ., № 2 (14)

Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1970 թ., № 3, 1973 թ., № 3, 1974 թ., № 1, 1986 թ., № 1 (74), 1989 թ., № 2 (84), № 3 (85), 2003 թ., № 2 (102)

Բանվոր, 1917

Բանվորի ձայն, 1906 թ., № 1

Բաքվի ձայն, 1913 թ., 15 Հունիսի

Բիւզանդիոն (Կ. Պոլիս), 1908 թ., № 3625, 28 օգոստոսի (10 սեպ-

տեմբերի), № 3626, 29 օգոստոսի (12 սեպտեմբերի): 1909 թ., № 3738, 12 (25) Հունվարի, № 3757, 3 (16) փետրվարի, № 3765, 13 (26) փետրվարի, № 3776, 26 փետրվարի (11 մարտի), № 3778, 28 փետրվարի (13 մարտի), № 3799, 25 մարտի (7 ապրիլի), № 3800, 27 մարտի (9 ապրիլի), № 3803, 2 (15) ապրիլի, № 3815, 17 (30) ապրիլի, № 3818, 21 ապրիլի (4 մայիսի), № 3819, 22 ապրիլի (5 մայիսի), № 3820, 23 ապրիլի (6 մայիսի), № 3823, 27 ապրիլի (10 մայիսի), № 3827, 1 (14) մայիսի, № 3829, 4 (17) մայիսի, № 3832, 8 (21) մայիսի, № 3834, 11 (24) մայիսի, № 3836, 13 (26) մայիսի, № 3839, 16 (29) մայիսի, № 3841, 19 մայիսի, № 3848, 27 մայիսի (9 Հունիսի), № 3850, 10 (23) Հունիսի, № 3861, 23 Հունիսի (6 Հուլիսի), № 3863, 25 Հունիսի (8 Հուլիսի), № 3865, 27 Հունիսի (10 Հուլիսի) № 3866, 29 Հունիսի (12 Հուլիսի) № 3867, 30 Հունիսի (13 Հուլիսի), № 3929, 12 (25) սեպտեմբերի: 1910 թ., № 4047, 1 (14) փետրվարի, № 4052, 6 (19) փետրվարի, № 4319, 24 դեկտեմբերի (6 Հունվարի 1911 թ.): 1911 թ., № 4495, 27 Հուլիսի (9 օգոստոսի), № 4496, 28 Հուլիսի (10 օգոստոսի), № 4613, 14 (27) դեկտեմբերի: 1912 թ., 15 (28) նոյեմբերի, 26 նոյեմբերի (9 դեկտեմբերի), 4-5 (17-18) դեկտեմբերի, 18 (31) դեկտեմբերի: 1913 թ., 4 (17) Հունվարի, 9 (22) Հունվարի, 12 (25) Հունվարի, 18 (31) Հունվարի, 29 Հունվարի (11 փետրվարի), 9 (22) փետրվարի, 19 փետրվարի (4 մարտի), 5 (18) մարտի, 22 ապրիլի (5 մայիսի), 7-8 (20-21) մայիսի, № 5041, 11 մայիսի, 14 (27) մայիսի, № 5048, 20 մայիսի (2 Հունիսի), № 5056, 29 մայիսի (11 Հունիսի), 12 (25) Հունիսի, 14 (27) Հունիսի, 20 Հունիսի (3 Հուլիսի), 9 (22) Հուլիսի, 23-24 օգոստոսի (5-6 սեպտեմբերի), 21 սեպտեմբերի (4 Հոկտեմբերի), 9 (22) Հոկտեմբերի, № 5193, 8 (21) նոյեմբերի, 9-10 (22-23) դեկտեմբերի: 1914 թ., 23 ապրիլի, 10 մայիսի, 14 մայիսի, 16 մայիսի, 2 Հուլիսի, 9 Հոկտեմբերի

Բուլթանիա (Կ. Պոլիս), 1910 թ., № 7, № 14, 10 մայիսի: 1911 թ., № 2, 10 Հունիսի, № 25, 5 նոյեմբերի, № 28, 26 նոյեմբերի: 1912 թ., 1 Հունվարի, № 6, 22 փետրվարի, № 10, 17 մարտի, 6 նոյեմբերի, 10 նոյեմբերի, 12 նոյեմբերի, 15 նոյեմբերի, № 1050, 11 (24) նոյեմբերի, 6 (19) դեկտեմբերի, 10 (23) դեկտեմբերի, 12 (25) դեկտեմբերի, 15 (28) դեկտեմբերի, № 1096, 25 դեկտեմբերի (7 Հունվարի 1913 թ.), № 1096, 26 դեկտեմբերի (8 Հունվարի 1913 թ.), № 1097, 27 դեկտեմբերի (9 Հունվարի 1913 թ.), 29 դեկտեմբերի (11 Հունվարի 1913 թ.): 1913 թ., 1 (14) Հունվարի, 3 (16) Հունվարի, 5 (18) Հունվարի, 7 (20) Հունվարի,

9 (22) Հունվարի, 11 (24) Հունվարի

Գավառ (Գորիս), 1910 թ., № 10

Գարուն (Կ. Պոլիս), 1909 թ., № 16, 4 (17) ապրիլի

Գարուն (ալմանախ), 1912-1913

Գործ (Թիֆլիս), 1906 թ., № 11, 27 մայիսի: 1908 թ., № 2, 3 Հունվարի, № 3, 12 սեպտեմբերի, № 11, 24 սեպտեմբերի, № 12, 25 սեպտեմբերի, № 39, 26 Հոկտեմբերի, № 48, 6 նոյեմբերի, № 50, 8 նոյեմբերի, № 58, 18 նոյեմբերի, № 62, 23 նոյեմբերի, № 63, 25 նոյեմբերի, № 72, 6 դեկտեմբերի, № 77, № 78, 14 դեկտեմբերի, № 79, 16 դեկտեմբերի: 1909 թ., № 34, 21 Հոկտեմբերի

Գրական Թերթ, 1966 թ., № 16 (1324), 15 ապրիլի

Դալայիկ (Կ. Պոլիս), 1914 թ., № 10 (197), 29 (11) Հունվարի, № 26, 9 մարտի, № 27, 12 մարտի, № 29, 16 մարտի

Դաշինք (Զմուռնիա), 1910 թ., № 201, 29 փետրվարի (13 մարտի), № 204, 3 (16) ապրիլի, № 208, 8 (21) ապրիլի, № 247, 30 ապրիլի (12 մայիսի), № 250, 3 (16) Հունիսի, № 256, 10 (23) Հունիսի, № 262, 17 (30) Հունիսի, № 263, 18 Հունիսի (1 Հուլիսի), № 271, 29 Հունիսի (12 Հուլիսի), № 294, 24 Հուլիսի (6 սեպտեմբերի): 1911 թ., 6 (19) նոյեմբերի: 1913 թ., 23 մարտի (5 ապրիլի), 29 մարտի (11 ապրիլի), 2 (15) ապրիլի, 4 (17) ապրիլի, 13 (27) ապրիլի, 19 ապրիլի (2 մայիսի), 21 ապրիլի (4 մայիսի), 27 ապրիլի (10 մայիսի), 5 (18) մայիսի, 9 (22) մայիսի, 15-17 (28-30) մայիսի, 19 մայիսի (1 Հունիսի), 22 մայիսի (4 Հունիսի), 30 մայիսի (12 Հունիսի), 11 (24) Հունիսի, 14 (27) Հունիսի, 21 Հունիսի (4 Հուլիսի), 30 Հունիսի (13 Հուլիսի), 3 (17) Հուլիսի, 7 (20) Հուլիսի, 10 (23) Հուլիսի, 14 (27) Հուլիսի, 9 (22) օգոստոսի, 16 (29) օգոստոսի

Դրօշակ (Ժնև), 1898 թ., № 6, (86), Հունիս, 1900 թ., № 1 (102), Հունվար: 1901 թ., № 4 (115), Հունիս, № 7 (118), Հոկտեմբեր, Հավելված, № 8 (119), նոյեմբեր: 1902 թ., № 2 (122), փետրվար: 1904 թ., № 9 (150), սեպտեմբեր, № 11 (152), նոյեմբեր: 1905 թ., № 1 (154), Հունվար, № 2 (155), փետրվար, № 3 (156), մարտ, № 4 (157), ապրիլ, № 5 (158), մայիս, № 6 (159), Հունիս, № 7 (160), Հուլիս, № 8 (161), օգոստոս, Հավելված, № 9 (162), սեպտեմբեր, № 10 (163), Հոկտեմբեր, № 12 (165), նոյեմբեր, № 13 (166), դեկտեմբեր: 1906 թ., № 1 (167), Հունվար, № 2 (168), փետրվար, № 3 (169), մարտ, № 4 (170), ապրիլ, № 5 (171), մայիս, № 6 (172), Հունիս, № 7 (173), Հուլիս, № 8 (174),

օգոստոս, № 9 (175), սեպտեմբեր, № 10 (176), հոկտեմբեր, № 11 (177), նոյեմբեր, № 12 (178), դեկտեմբեր: 1907 թ., № 1 (179), Հունվար, № 2 (180), փետրվար, № 3 (181), մարտ, № 4 (182), ապրիլ, № 5 (183), մայիս, № 6-7 (184), Հունիս-Հուլիս, № 8 (185), օգոստոս, № 9 (186), սեպտեմբեր, № 10 (187), հոկտեմբեր, № 11-12 (188), նոյեմբեր-դեկտեմբեր: 1908 թ., № 1 (189), Հունվար, № 3 (191), մարտ, № 5 (193), մայիս, № 7 (195), Հուլիս, №№ 11-12 (198), նոյեմբեր-դեկտեմբեր: 1909 թ., № 2-3, փետրվար-մարտ, № 5, մայիս, № 8 (205), օգոստոս, № 9, սեպտեմբեր, № 10-11, հոկտեմբեր-նոյեմբեր: 1912 թ., № 2, (220), փետրվար, № 3, (221), մարտ, № 4 (222), ապրիլ, № 5 (223), մայիս, № 6, Հունիս, № 7-8, Հուլիս-օգոստոս, № 10, հոկտեմբեր, № 11-12, նոյեմբեր-դեկտեմբեր: 1913 թ., № 1, Հունվար, № 4, ապրիլ, № 5, մայիս, № 9-10 (235), սեպտեմբեր-հոկտեմբեր: 1914 թ., № 1, Հունվար, № 2-3, փետրվար-մարտ: 1927 թ., № 10, հոկտեմբեր: 1929 թ., № 1-2 (284-285)

Եռանդ (Բաքու), 1912 թ., № 2, 18 նոյեմբերի

Երիտասարդ Հայաստան (Նիւ Եորք), 1905 թ., № 17, 13 սեպտեմբերի: 1914 թ., № 36, 9 Հուլիսի: 1966 թ., 28 Հունվարի

Երկիր (Թիֆլիս), 1906 թ., № 16, 18 հոկտեմբերի, № 17, 20 հոկտեմբերի, № 19, 22 հոկտեմբերի, № 20, 24 հոկտեմբերի, № 29, № 30, 4 նոյեմբերի, № 31, № 32, 7 նոյեմբերի, №№ 33, 35, 46, 47: 1908 թ., № 7, 8 հոկտեմբերի

Երկունք (Կ. Պոլիս) 1913 թ., № 2, 1 (14) օգոստոսի

Երկրի ձայնը (Թիֆլիս), 1906 թ., № 5, 5 նոյեմբերի: 1907 թ., № 20, 14 հոկտեմբերի, № 22, 28 հոկտեմբերի, № 23, 4 նոյեմբերի, № 25, 18 նոյեմբերի, № 30, 23 դեկտեմբերի: 1908 թ., № 1, № 2, № 3, № 4, № 5, № 6, № 7, 2 մարտի, № 8, № 9, № 10, 23 մարտի, № 11, № 14, 8 ապրիլի

Ջանգ (Բաքու), 1908 թ., № 12, 31 դեկտեմբերի

Ջանգ (Թիֆլիս), 1906 թ., № 17, 1 սեպտեմբերի, № 19, 3 սեպտեմբերի

Ջանգալ (Թաւրիզ), 1908 թ., № 3, նոյեմբեր, № 28, 8 օգոստոսի: 1909 թ., № 49, 3 սեպտեմբերի, 1910 թ., 12 Հունիսի

Ջանգալ (Թիֆլիս), 1906 թ., № 17, 1 սեպտեմբերի, № 19, 3 սեպտեմբերի: 1908 թ., № 1, 6 Հուլիսի, № 2, 8 Հուլիսի, № 5 (447), 1 փետրվարի, № 7, 13 Հուլիսի, № 16, 25 Հուլիսի, № 19, 27 Հուլիսի, № 27,

7 օգոստոսի, № 27, 9 օգոստոսի, № 33, 14 օգոստոսի, № 35, 16 օգոստոսի, № 41, 24 օգոստոսի, № 44, 28 օգոստոսի, № 47, 31 օգոստոսի, № 48, 2 սեպտեմբերի, № 49, 3 սեպտեմբերի

Ջենիթ (Կ. Պոլիս), 1908 թ., 19 Հուլիսի

Էջմիածին, 1965 թ., № 1, փետրվար-մարտ-ապրիլ, № 2 մայիս-Հունիս-Հուլիս

Ժամանակ (Թիֆլիս), 1907 թ., № 6, 10 Հունվարի, № 8, 12 Հունվարի, № 9, 13 Հունվարի, № 49, 6 մարտի

Ժամանակ (Կ. Պոլիս), 1908 թ., № 7, 22 սեպտեմբերի (4 Հոկտեմբերի), № 10, 15 (28) Հոկտեմբերի: 1909 թ., № 90, 30 Հունվարի: 1910 թ., 20 դեկտեմբերի, 21 դեկտեմբերի: 1912 թ., № 1262, 30 Հոկտեմբերի, № 1265, 2 (15) նոյեմբերի, № 1269, 6 (19) նոյեմբերի, № 1271, 8 (22) նոյեմբերի, № 1272, 9 (23) նոյեմբերի, № 1273, 10 (23) նոյեմբերի, № 1277, 14 (27) նոյեմբերի, № 1280, 17 (30) նոյեմբերի, № 1281, 18 նոյեմբերի, № 1292, 29 նոյեմբերի (12 դեկտեմբերի), № 1296, 3 (16) դեկտեմբերի, № 1298, 5 (18) դեկտեմբերի, № 1299, 6 (19) դեկտեմբերի, № 1305, 12 (25) դեկտեմբերի, № 1308, 15 (28) դեկտեմբերի, № 1310, 17 (30) դեկտեմբերի, № 1316, 23 դեկտեմբերի, № 1318, 25 դեկտեմբերի (7 Հունվարի 1913 թ.): 1913 թ., № 1327, 3 (16) Հունվարի, № 1337, 15 (28) Հունվարի, № 1425, 12 (25) ապրիլի, № 1426, 13 (26) ապրիլի, № 1442, 30 ապրիլի (13 մայիսի), № 1443, 1 (14) մայիսի, № 1447, 5 (18) ապրիլի, № 1449, 7 (20) մայիսի, № 1451, 9 (22) մայիսի, № 1456, 14 (27) մայիսի, № 1461, 19 մայիսի (2 Հունիսի), № 1463, 21 մայիսի (4 Հունիսի), № 1466, 24 մայիսի (6 Հունիսի), № 1470, 28 մայիսի (10 Հունիսի): 1914 թ., 24 մարտի, 22 ապրիլի

Ժայռ (Ալեքսանդրապոլ), 1908 թ., № 13, 24 Հունվարի: 1910 թ., № 5, 21 Հունվարի, № 77, 10 Հոկտեմբերի, № 80, 20 Հոկտեմբերի: 1911 թ., № 48, 7 օգոստոսի, № 54, 28 օգոստոսի, № 56, 4 սեպտեմբերի, № 57, 8 սեպտեմբերի, № 64, 29 սեպտեմբերի, № 65, 2 Հոկտեմբերի

Լումայ (Թիֆլիս), 1902 թ., № 6, նոյեմբեր-դեկտեմբեր: 1909 թ., № 10, Հոկտեմբեր: 1910 թ., № 1, Հունվար

Լուսաբեր (Գահիրէ), 1906 թ., № 169, 11 Հունվարի: 1908 թ., 26 Հունվարի, 12 փետրվարի, 2 մարտի, 7 մայիսի, № 10, 29 Հունիսի, № 472, 16 Հունվարի, № 477, 30 Հունվարի, № 501, 28 մարտի

Լուսաբեր-Արև (Գահիրէ), 1911 թ., № 944, 16 փետրվարի

Լուսարձակ (Կ. Պոլիս), 1911 թ., № 23, 21 նոյեմբերի (3

ղեկտեմբերի), № 24, 29 նոյեմբերի (11 դեկտեմբերի), № 30, 18 (31) դեկտեմբերի, № 34, 22 դեկտեմբերի, № 36, 24 դեկտեմբերի: 1912 թ., № 52, 9 (22) Հունվարի: 1913 թ., 1 Հունվարի

Լրաբեր (Աստրախան), 1908 թ., № 1, 27 ապրիլի, № 8, 16 Հունիսի, № 10, 29 Հունիսի, № 11, 6 Հուլիսի, № 12, 13 Հուլիսի: 1909 թ., № 9, 22 փետրվարի, № 14, 29 մարտի, № 22, 31 մայիսի, № 28, 12 Հուլիսի

Լրաբեր Հասարակական գիտությունների, 1988 թ., № 12 (552), նոյեմբեր-դեկտեմբեր: 1989 թ., № 7 (559), Հունիս: 2001 թ., № 1, Հունվար

Պարիսիս (Թիֆլիս), 1907 թ., № 1, 1 Հունվարի, № 3, 4 Հուլիսի, № 4, 5 Հուլիսի, № 10, 14 Հուլիսի, № 13, 18 Հուլիսի, № 15, 20 Հուլիսի, № 17, 22 Հուլիսի, № 19, 25 Հուլիսի, № 20, 26 Հուլիսի, № 21, 27 Հուլիսի, № 22, 28 Հուլիսի, № 30, 8 օգոստոսի, № 35, 15 օգոստոսի

Պօսք (Երևան), 1914 թ., № 6, 8 փետրվարի, № 10, 8 մարտի, № 20, 17 մայիսի

Կայծ (Թիֆլիս), 1906 թ., № 22, № 24, 7 Հունիսի, № 25, 9 Հունիսի, № 27, 14 Հունիսի, № 28, 16 Հունիսի, № 30, № 37, 13 Հուլիսի, № 38, 16 Հուլիսի, № 39

Կայծ (Կ. Պոլիս), 1911 թ., № 1, 16 (29) ապրիլի: 1912 թ., № 7-8, Հունվար-փետրվար: 1913 թ., № 8, № 12

Կանչ (Պէյրուիթ), Ապրիլեան բացառիկ, 1975 թ., № 219, 26 ապրիլի

Կեանք (Թիֆլիս), 1906 թ., № 1, 18 մարտի, № 4, 8 ապրիլի, № 8, 6 մայիսի, № 10, 20 մայիսի, № 11, 27 մայիսի, № 12, 3 Հունիսի, № 13, 10 Հունիսի, № 14, 17 Հունիսի, № 15, 24 Հունիսի, № 17, 8 Հուլիսի

Կոհակ (Կ. Պոլիս), 1909 թ., № 1, 30 մայիսի, № 4, 20 Հունիսի, № 8, 18 Հուլիսի, № 9, 25 Հուլիսի, № 10, 1 օգոստոսի: 1910 թ., 24 դեկտեմբերի: 1911 թ., № 41, 30 (12) Հոկտեմբերի, № 42, 6 (19) նոյեմբերի: 1912 թ., 12 դեկտեմբերի, 19 դեկտեմբերի: 1913 թ., 27 փետրվարի, № 11, 27 մարտի, 24 ապրիլի, 1 մայիսի, 8 մայիսի, 15 մայիսի, 22 մայիսի, 5 Հունիսի, 10 Հուլիսի

Կովկասի առաւօտ (Թիֆլիս), 1907 թ., № 1, 21 սեպտեմբերի, № 10, 2 Հոկտեմբերի, № 14, 5 սեպտեմբերի, № 16, 9 Հոկտեմբերի

Կովկասի լրաբեր (Թիֆլիս), 1912 թ., 1 նոյեմբերի, 3 նոյեմբերի, 6 նոյեմբերի, 8 նոյեմբերի, 11 նոյեմբերի, 13-14 նոյեմբերի, № 16, 15 նոյեմբերի, 19 նոյեմբերի, 23 նոյեմբերի, 28-29 նոյեմբերի, 14 դեկտեմբերի, № 43, 18 դեկտեմբերի, № 44, 19 դեկտեմբերի, № 45, 20

ղեկտեմբերի, № 48, 23 դեկտեմբերի, 27 դեկտեմբերի, 30 դեկտեմբերի: 1913 թ., № 1, 1 Հունվարի, № 2, 3 Հունվարի, № 3, 4 Հունվարի, № 4, 5 Հունվարի, № 6 (60), 9 Հունվարի, № 7, 10 Հունվարի, № 8 (62), 11 Հունվարի, № 9, 13 Հունվարի, № 12, 16 Հունվարի, № 13, 17 Հունվարի, № 14, 18 Հունվարի, № 17, 22 Հունվարի, № 18, 23 Հունվարի, № 19, 24 Հունվարի, № 20, 26 Հունվարի, № 22, 27 Հունվարի, № 25, 31 Հունվարի, № 33, 9 փետրվարի, 17 փետրվարի, № 45 (99), 27 փետրվարի, 2 մարտի, 28 օգոստոսի, № 226, 11 հոկտեմբերի, № 264 (313), 20 նոյեմբերի, № 266, 24 նոյեմբերի, № 268 (317), 27 նոյեմբերի: 1914 թ., № 8, 15 Հունվարի (28 փետրվարի), № 31, 11 փետրվարի, № 28, 22 փետրվարի, № 46, 4 մարտի

Կռան (Երեսան), 1912 թ., № 11 (18), 11 մարտի

Կռունկ Հայոց Աշխարհին, 1862 թ., Հունվար, փետրվար

Հայաստանի կոչնակ (Նիւ Եորք), 1931 թ., № 31, 20 ապրիլի

Հայրենիք (Բոստոն), Հանդես, 1906 թ., № 6 (42), Հունիս: 1907 թ., № 21 (411), 25 մայիսի, № 33 (423), 17 օգոստոսի, № 51, 1 փետրվարի, № 64, 17 փետրվարի: 1908 թ., № 4 (446), 25 Հունվարի, № 5 (447), 1 փետրվարի, № 7 (449), 15 փետրվարի, № 8 (450), 22 փետրվարի, № 10 (452), 7 մարտի, № 11 (453), 14 մարտի, № 14 (456), 4 ապրիլի, № 17, (459), 25 ապրիլի: 1909 թ., № 39 (544), 21 սեպտեմբերի: 1910 թ., № 43, 18 հոկտեմբերի: 1911 թ., № 5, 24 Հունվարի, № 284, 27 դեկտեմբերի: 1922 թ., № 1, նոյեմբեր, № 2, դեկտեմբեր: 1923 թ., № 5, մարտ, № 6, ապրիլ, № 7, մայիս, № 11, սեպտեմբեր: 1924 թ., № 1, (25), նոյեմբեր, № 2 (26), դեկտեմբեր, № 4 (16), փետրվար, № 9 (21), Հուլիս, № 12, հոկտեմբեր: 1925 թ., № 4 (28), փետրվար, № 5 (29), մարտ, № 6 (30), ապրիլ, № 7 (31), մայիս, № 8 (32), Հունիս, № 1 (37), նոյեմբեր: 1926 թ., № 2 (50), դեկտեմբեր: 1928 թ., № 2 (74), դեկտեմբեր: 1929 թ., № 4 (76), փետրվար, № 5 (77), մարտ, № 6 (78), ապրիլ, № 7 (79), մայիս, № 1, (85), նոյեմբեր: 1930 թ., № 5, (89), մարտ, № 7, (91), մայիս, № 8 (92), Հունիս, № 10 (94), օգոստոս, № 12 (96), հոկտեմբեր: 1931 թ., № 12 (108), հոկտեմբեր, № 1 (109), նոյեմբեր: 1932 թ., № 7 (115), մայիս, № 8 (116), Հունիս, № 9 (117), Հուլիս, № 11 (119), սեպտեմբեր: 1934 թ., № 4, փետրվար: 1935 թ., № 5 (149), մարտ, № 6 (78), ապրիլ: 1936 թ., № 7 (163), մայիս, № 11 (167), սեպտեմբեր: 1937 թ., № 1 (181), նոյեմբեր: 1938 թ., № 8 (188), Հունիս, № 11 (191), սեպտեմբեր, № 1 (193), նոյեմբեր, № 2 (194), դեկտեմբեր: 1939 թ., № 3 (195), Հունվար,

№ 1 (205), նոյեմբեր: 1940 թ., № 6 (210), ապրիլ, № 7 (211), մայիս, № 10 (214), օգոստոս, № 1, (217), նոյեմբեր: 1941 թ., № 3 (219), Հունվար, № 10 (226), օգոստոս: 1943 թ., № 6 (239), նոյեմբեր-դեկտեմբեր: 1948 թ., № 1 (264), Հունվար, № 2, (265), փետրվար, № 5 (268), մայիս, № 7 (270), Հուլիս, № 8 (271), օգոստոս, № 10 (273), Հոկտեմբեր, № 11 (274), նոյեմբեր, № 21 (265) փետրվար: 1949 թ., № 1 (276), Հունվար, № 4 (279), ապրիլ, № 8 (283), օգոստոս, № 10 (285), Հոկտեմբեր: 1950 թ., № 3 (290), մարտ, № 10 (297), Հոկտեմբեր: 1951 թ., № 5 (304), մայիս: 1952 թ., № 1 (312), Հունվար, № 2 (313), փետրվար, № 3 (314), մարտ, № 5 (316), մայիս, № 6 (317), Հունիս, № 10 (321), Հոկտեմբեր, № 11 (322), նոյեմբեր: 1953 թ., № 3 (335), մարտ, № 5 (327), մայիս: 1954 թ., № 8 (354), օգոստոս: 1955 թ., № 6 (352), Հունիս, № 8 (354), օգոստոս: 1956 թ., № 1 (359), Հունվար, № 9 (367), սեպտեմբեր, № 10 (368), Հոկտեմբեր: 1957 թ., № 4, (374), ապրիլ, № 5 (375), մայիս, № 6 (376), Հունիս, № 7 (377), Հուլիս: 1958 թ., № 4 (374), ապրիլ, № 3 (385), մարտ, № 7 (389), Հուլիս, № 9 (391), սեպտեմբեր, № 10, (392), Հոկտեմբեր, № 11 (393), նոյեմբեր, № 12 (394), դեկտեմբեր: 1959 թ., № 1 (395), Հունվար, № 2 (396), փետրվար, № 8 (402), օգոստոս, № 10 (404), Հոկտեմբեր: 1960 թ., № 2 (408), փետրվար, № 3 (409), մարտ, № 6 (412), Հուլիս, № 7 (413): 1962 թ., № 9-10 (438), սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր: 1963 թ., № 12 (454), դեկտեմբեր: 1965 թ., № 12, դեկտեմբեր: 1966 թ., № 9, սեպտեմբեր

Հայրենիք (Բոստոն), օրաթերթ, 1956 թ., 22 ապրիլի

Հեռաձայն (Կ. Պոլիս), 1913 թ., № 7, 29 Հունվարի (11 փետրվարի), № 11, 2 (15) փետրվարի

Հնչակ (Փարիզ), 1905 թ., № 1, Հունվար, № 9-10, նոյեմբեր-դեկտեմբեր: 1907 թ., № 2, փետրվար, № 6, Հունիս, № 7, Հուլիս, № 11, նոյեմբեր: 1908 թ., № 4-5, № 6-7, Հունիս-Հուլիս: 1913 թ., № 1, Հունվար, № 4-5, ապրիլ-մայիս: 1914 թ., № 1, մայիս

Հոսանք (Թիֆլիս), 1906 թ., № 4, 26 նոյեմբերի, № 5, 28, նոյեմբերի, № 6, 29 նոյեմբերի, № 7, 30 նոյեմբերի, № 8, 1 դեկտեմբերի, № 10, 5 դեկտեմբերի, № 12, 7 դեկտեմբերի: 1907 թ., № 47, 27 Հունվարի, № 51, 17 փետրվարի, № 64, 17 փետրվարի

Հովիտ (Թիֆլիս), 1911 թ., № 5, 23 Հունվարի, № 15, 17 ապրիլի: 1912 թ., № 37, 23 սեպտեմբերի, № 38, 30 սեպտեմբերի, № 42, 28 Հոկտեմբերի

Հովիւ (Թիֆլիս), 1908 թ., № 4, 10 փետրվարի: 1909 թ., № 6, 22 փետրվարի, № 12, 12 ապրիլի, № 14, 26 ապրիլի, № 18, 24 մայիսի, № 20, 8 Հունիսի, № 28, 3 օգոստոսի, № 32, 30 օգոստոսի, № 39, 19 Հոկտեմբերի, № 43, 16 նոյեմբերի, № 44, 23 նոյեմբերի: 1910 թ., № 11, 28 մարտի: 1912 թ., № 43, 4 նոյեմբերի: 1913 թ., № 43, 4 նոյեմբերի

Հորիզոն (Թիֆլիս), 1909 թ., № 1, 2 օգոստոսի, № 2, 4 օգոստոսի, № 12, 15 օգոստոսի, № 16, 21 օգոստոսի, № 20, 26 օգոստոսի, № 23, 29 օգոստոսի, № 24, 30 օգոստոսի, № 27, 3 սեպտեմբերի, № 28, 4 սեպտեմբերի, № 30, 6 սեպտեմբերի, № 32, 10 սեպտեմբերի, № 36, 16 սեպտեմբերի, № 37, 17 սեպտեմբերի, № 38, 6 դեկտեմբերի, № 41, 11 դեկտեմբերի, № 53, 25 դեկտեմբերի, № 54, 26 դեկտեմբերի, № 56, 29 դեկտեմբերի, № 57, 30 դեկտեմբերի: 1910 թ., № 5, 10 Հունվարի, № 19, 27 Հունվարի, № 43, 24 փետրվարի, № 52, 9 մարտի, № 64, 23 մարտի, № 66, 25 մարտի, № 73, 2 ապրիլի, № 86, 24 ապրիլի, № 120, 4 Հունիսի, № 130, 16 Հունիսի, № 135, 23 Հունիսի, № 192, 1 սեպտեմբերի, № 248, 7 նոյեմբերի, № 262, 12 նոյեմբերի, № 279, 15 դեկտեմբերի, № 281, 17 դեկտեմբերի, № 284, 21 դեկտեմբերի, № 285, 22 դեկտեմբերի, № 287, 24 դեկտեմբերի: 1911 թ., № 2, 16 Հունվարի, № 3, 23 Հունվարի, № 28, 8 փետրվարի, № 280, 18 դեկտեմբերի: 1912 թ., № 2, 4 Հունվարի, № 3, 6 Հունվարի, № 9, 15 Հունվարի, № 11, 19 Հունվարի, № 12, 20 Հունվարի, № 15, 24 Հունվարի, № 31 Հունվարի, № 26, 8 փետրվարի, № 29, 11 փետրվարի, № 30, 12 փետրվարի, № 31, 14 փետրվարի, № 32, 16 փետրվարի, № 33, 17 փետրվարի, № 34, 18 փետրվարի, № 35, 19 փետրվարի, № 36, 21 փետրվարի, № 37, № 39, 24 փետրվարի, № 43, 29 փետրվարի, № 44, № 48, № 49, 7 մարտի, № 51, 9 մարտի, № 52, 10 մարտի, № 53, 13 մարտի, № 54, 14 մարտի, № 55, 16 մարտի, № 61, 22 մարտի, № 63, 29 մարտի, № 64, 30 մարտի, № 65, 29 մարտի, № 69, 5 ապրիլի, № 71, 7 ապրիլի, № 79, 18 ապրիլի, № 97, 9 մայիսի, № 99, 12 մայիսի, № 100, 13 մայիսի, № 103, 17 մայիսի, № 108, 22 մայիսի, № 110, 23 մայիսի, № 112, 29 մայիսի, № 114, 31 մայիսի, № 124, 12 Հունիսի, № 125, 13 Հունիսի, № 130, 20 Հունիսի, № 132, 22 Հունիսի, № 206, 21 սեպտեմբերի, № 207, 22 սեպտեմբերի, 3 Հոկտեմբերի, 12 Հոկտեմբերի, 14 Հոկտեմբերի, 17 Հոկտեմբերի, 3 նոյեմբերի, 7 նոյեմբերի, 9-10 նոյեմբերի, 13-14 նոյեմբերի, 23 նոյեմբերի, 28-29 նոյեմբերի, 6-7 դեկտեմբերի, 8-9 դեկտեմբերի, 12 դեկտեմբերի, 12 դեկտեմբերի, 15 դեկտեմբերի, 18-19 դեկտեմբերի, 23 դեկտեմբերի, 28-30 դեկտեմբերի:

1913 թ., 10 Հունվարի, 14 Հունվարի, № 11, 16 Հունվարի, № 12, 17 Հունվարի, 20 Հունվարի, 23 Հունվարի, 25 Հունվարի, № 23, 30 Հունվարի, № 24, 31 Հունվարի, 8-9 փետրվարի, 28 փետրվարի, 1 մարտի, 3 ապրիլի, 11 ապրիլի, 21 ապրիլի, 3 մայիսի, 14 մայիսի, 18-19 մայիսի, 21 մայիսի, 23 մայիսի, 25-26 մայիսի, 29 մայիսի, 31 մայիսի, 11-12 Հունիսի, 14 Հունիսի, 18 Հունիսի, 20 Հունիսի, 25-26 Հունիսի, 28-30 Հունիսի, 4 Հուլիսի, 7 Հուլիսի, 20 Հուլիսի, 1 օգոստոսի, 17 Հոկտեմբերի: 1914 թ., №№ 66-73, № 74, 4 ապրիլի, №№ 75-96, № 101, 13 մայիսի, № 130, № 131, № 132, 20 Հունիսի, № 138, 28 Հունիսի, № 150, № 151

Հորիզոն (Կահիրե) չաբաթաթերթ, 1905 թ., № 21, 5 մայիսի

Ջայն Հայրենեաց (Պոսթոն), 1908 թ., № 482, 19 փետրվարի, № 3, 6 նոյեմբերի

Ջայն (Թիֆլիս), 1906 թ., № 1, 1 Հոկտեմբերի, № 2, 8 Հոկտեմբերի, № 4, 22 Հոկտեմբերի, № 5, 29 Հոկտեմբերի, № 6, 5 նոյեմբերի, № 7, 12 նոյեմբերի, № 8, 19 նոյեմբերի, № 9, 26 նոյեմբերի: 1907 թ., № 2, 20 Հունվարի, № 3, 20 Հունվարի, № 13, 6 մայիսի

Ղարաբաղ (Շուշի), 1911 թ., № 7, № 11, № 13, 29 դեկտեմբերի: 1912 թ., № 28, 19 ապրիլի, № 34, 10 մայիսի, № 51, 15 Հուլիսի

Մամուլ (Թիֆլիս), 1911 թ., № 3, 17 նոյեմբերի, № 6, 5 դեկտեմբերի, № 7, 12 դեկտեմբերի, № 8, 19 դեկտեմբերի, № 9, 26 դեկտեմբերի

Մարտ (Մոսկուա), 1912 թ., № 10, 15 մայիսի: 1913 թ., № 1, 25 Հունվարի, № 2, 15 փետրվարի, № 3, 15 մարտի, № 7, 15 Հուլիսի, № 8, 1 օգոստոսի, № 12, 20 սեպտեմբերի, № 13, 1 Հոկտեմբերի, № 16, 30 Հոկտեմբերի, № 18, 20 նոյեմբերի, № 19, 1 դեկտեմբերի, № 20, 15 դեկտեմբերի: 1914 թ., № 1, 1 Հունվարի, № 2, 12 Հունվարի

Մեսրոպ (Mesrop) Հանդես (Բեռլին), 1914 թ., № 1, Հուլիս

Մեր ձայնը (Նոր Նախիջևան), 1908 թ., № 89, № 90, 3 օգոստոսի, №№ 91, 93, 96

Միտք (Թաւրիզ), 1912 թ., № 18, 30 Հունիսի, № 21, 21 Հուլիսի, № 22, 4 օգոստոսի: 1914 թ., № 6 (26), 15 փետրվարի, № 9, 8 մարտի

Մշակ (Թիֆլիս), 1876 թ., № 45, 25 նոյեմբերի (7 դեկտեմբերի): 1905 թ., № 2, 5 Հունվարի, № 4, 11 Հունվարի, № 8, 15 Հունվարի, № 20, 9 փետրվարի, 11 փետրվարի, № 22, 13 փետրվարի, № 25, 17 փետրվարի, № 28, 20 փետրվարի, № 31, 24 փետրվարի, № 32, 26 փետրվարի, № 34, 1 մարտի, № 35, 2 մարտի, № 36, 3 մարտի, № 43, 12 մարտի, № 45, 15 մարտի, № 48, 18 մարտի, № 49, 19 մարտի, № 50, 20

մարտի, № 53, 24 մարտի, № 61, 2 ապրիլի, № 63, 6 ապրիլի, № 85, 6
 մայիսի, № 109, № 110, № 227, 15 նոյեմբերի, № 230, 18 նոյեմբերի, №
 231, 19 նոյեմբերի, № 232, 20 նոյեմբերի, № 233, 23 նոյեմբերի, № 234,
 27 նոյեմբերի, № 235, 29 նոյեմբերի, № 236, 30 նոյեմբերի, № 237, 1
 դեկտեմբերի, № 239, 3 դեկտեմբերի, № 240, 4 դեկտեմբերի, № 247, 31
 դեկտեմբերի: 1906 թ., № 6, 12 Հունվարի, № 8, 14 Հունվարի, № 9, 15
 Հունվարի, № 10, 17 Հունվարի, № 14, 21 Հունվարի, № 15, 22 Հունվարի,
 № 16, 24 Հունվարի, № 17, 25 Հունվարի, № 18, 26 Հունվարի, № 24, 2
 փետրվարի, № 25, 3 փետրվարի, № 39, 22 փետրվարի, № 40, 23
 փետրվարի, № 43, 26 փետրվարի, № 44, 28 փետրվարի, № 46, 2
 մարտի, № 50, 7 մարտի, № 51, 8 մարտի, № 55, 12 մարտի, № 63, 23
 մարտի, № 68, 29 մարտի, № 69, 30 մարտի, № 75, 11 ապրիլի, № 77, 13
 ապրիլի, № 79, 15 ապրիլի, № 80, 16 ապրիլի, № 84, 21 ապրիլի, № 95,
 5 մայիսի, № 96, 6 մայիսի, № 103, 16 մայիսի, № 106, 19 մայիսի, № 107,
 20 մայիսի, № 114, 28 մայիսի, № 115, 30 մայիսի, № 123, 8 Հունիսի, №
 124, 9 Հունիսի, № 126, 11 Հունիսի, № 127, 12 Հունիսի, № 131, 17
 Հունիսի, № 152, 15 Հուլիսի, № 154, 20 Հուլիսի, № 162, 29 Հուլիսի, № 165,
 2 օգոստոսի, № 167, 4 օգոստոսի, № 168, 5 օգոստոսի, № 170, 8
 օգոստոսի, № 171, 9 օգոստոսի, № 178, 18 օգոստոսի, № 179, 19
 օգոստոսի, № 180, 20 օգոստոսի, № 183, 24 օգոստոսի, № 184, 25
 օգոստոսի, № 185, 26 օգոստոսի, № 187, 29 օգոստոսի, № 190, 2
 սեպտեմբերի, № 192, 5 սեպտեմբերի, № 207, 24 սեպտեմբերի, № 244,
 7 նոյեմբերի, № 265, 7 դեկտեմբերի, № 273, 14 դեկտեմբերի, № 281, 23
 դեկտեմբերի, № 284, 28 դեկտեմբերի: 1907 թ., № 17, 25 Հունվարի, №
 26, 11 Հունվարի, № 33, 13 փետրվարի, № 38, 20 փետրվարի, № 58, 17
 մարտի, № 66, 28 մարտի, № 93, 6 մայիսի, № 97, 11 մայիսի, № 98, 12
 մայիսի, № 100, 6 սեպտեմբերի, № 115, 26 սեպտեմբերի, № 144, 30
 Հոկտեմբերի, № 146, 1 նոյեմբերի, № 147, 2 նոյեմբերի, № 158, 15
 նոյեմբերի, № 183, 15 դեկտեմբերի, № 186, 19 դեկտեմբերի: 1908 թ., №
 12, 17 Հունվարի, № 15, 20 Հունվարի, № 16, 22 Հունվարի, № 17, 23
 Հունվարի, № 18, 24 Հունվարի, № 27, 5 փետրվարի, № 29, 6
 փետրվարի, № 39, 18 փետրվարի, № 46, 29 փետրվարի, № 47, 1
 մարտի, № 49, 7 մարտի, № 53, 8 մարտի, № 54, 9 մարտի, № 57, 13
 մարտի, № 58, 14 մարտի, № 66, 23 մարտի, № 74, 3 ապրիլի, № 75, 4
 ապրիլի, № 82, 18 ապրիլի, № 84, 20 ապրիլի, 4 մայիսի, № 97, 6 մայիսի,
 № 102, 11 մայիսի, № 110, 21 մայիսի, № 121, 7 Հունիսի, № 128, 13

Հունիսի, № 135, 22 Հունիսի, № 136, 24 Հունիսի, № 137, 25 Հունիսի, № 140, 8 Հունիսի, № 150, 12 Հուլիսի, № 151, 13 Հուլիսի, № 153, 16 Հուլիսի, № 154, 17 Հուլիսի, № 156, 19 Հուլիսի, № 158, 23 Հուլիսի, № 160, 25 Հուլիսի, № 163, 29 Հուլիսի, № 165, 31 Հուլիսի, № 176, 13 օգոստոսի, № 177, 14 օգոստոսի, № 178, 15 օգոստոսի, № 182, 21 օգոստոսի, № 184, 23 օգոստոսի, № 185, 24 օգոստոսի, № 188, 28 օգոստոսի, № 189, 29 օգոստոսի, № 191, 31 օգոստոսի, № 194, 4 սեպտեմբերի, № 197, 7 սեպտեմբերի, № 199, 11 սեպտեմբերի, № 201, 13 սեպտեմբերի, № 203, 17 սեպտեմբերի, № 204, 18 սեպտեմբերի, № 207, 21 սեպտեմբերի, № 208, 23 սեպտեմբերի, № 210, 25 սեպտեմբերի, № 216, 2 Հոկտեմբերի, № 217, 3 Հոկտեմբերի, № 223, 10 Հոկտեմբերի, № 227, 15 Հոկտեմբերի, № 228, 16 Հոկտեմբերի, № 231, 19 Հոկտեմբերի, № 239, 29 Հոկտեմբերի, № 240, 30 Հոկտեմբերի, № 243, 2 նոյեմբերի, № 244, 4 նոյեմբերի, № 245, 5 նոյեմբերի, № 246, 6 նոյեմբերի, № 247, 7 նոյեմբերի, № 248, 8 նոյեմբերի, № 249, 9 նոյեմբերի, № 250, 11 նոյեմբերի, № 251, 12 նոյեմբերի, № 252, 13 նոյեմբերի, № 261, 25 նոյեմբերի, № 263, 27 նոյեմբերի, № 264, 28 նոյեմբերի, № 265, 29 նոյեմբերի, № 270, 6 դեկտեմբերի, № 273, 11 դեկտեմբերի, № 276, 14 դեկտեմբերի, № 278, 17 դեկտեմբերի, № 279, 18 դեկտեմբերի, № 280, 19 դեկտեմբերի, № 281, 20 դեկտեմբերի, № 289, 30 դեկտեմբերի: 1909 թ., № 19, 28 Հունվարի, № 36, 20 փետրվարի, № 67, 3 ապրիլի, № 70, 7 ապրիլի, № 84, 2 ապրիլի, № 90, 1 մայիսի, № 94, 6 մայիսի, № 96, 9 մայիսի, № 119, 6 Հունիսի, № 150, 14 Հուլիսի, № 224, 11 Հոկտեմբերի, № 228, 16 Հոկտեմբերի, № 252, 13 նոյեմբերի, № 262, 26 նոյեմբերի, № 289, 29 դեկտեմբերի: 1910 թ., № 2, 3 Հունվարի, № 8, 15 Հունվարի, № 10, 17 Հունվարի, № 13, 21 Հունվարի, № 14, 22 Հունվարի, № 18, 27 Հունվարի, № 22, 1 փետրվարի, № 23, 2 փետրվարի, № 30, 10 փետրվարի, № 79, 13 ապրիլի, № 190, 30 օգոստոսի, № 205, 21 սեպտեմբերի, № 216, 1 Հոկտեմբերի, № 226, 13 Հոկտեմբերի, № 262, 24 նոյեմբերի, № 264, 26 նոյեմբերի, № 276, 15 դեկտեմբերի, № 280, 16 դեկտեմբերի: 1911 թ., № 3, 9 Հունվարի, № 22, 1 փետրվարի, № 71, 6 ապրիլի, № 165, 2 օգոստոսի, № 167, 4 օգոստոսի, № 170, 7 օգոստոսի, № 180, 20 օգոստոսի, № 204, 20 սեպտեմբերի, № 205, 21 սեպտեմբերի, № 206, 22 սեպտեմբերի, № 274, 13 դեկտեմբերի, № 275, 14 դեկտեմբերի, № 276, 15 դեկտեմբերի, № 278, 17 դեկտեմբերի, № 284, 27 դեկտեմբերի, № 287, 28 դեկտեմբերի: 1912 թ., № 3, 6 Հունվարի, №

9, 17 Հունվարի, № 10, 18 Հունվարի, № 11, 19 Հունվարի, № 12, 20 Հունվարի, № 14, 22 Հունվարի, № 15, 24 Հունվարի, № 19, 28 Հունվարի, № 20, 29 Հունվարի, № 31, 12 փետրվարի, № 32, 14 փետրվարի, № 33, 16 փետրվարի, № 34, 17 փետրվարի, № 36, № 37, 21 փետրվարի, № 43, 29 փետրվարի, № 50, 7 մարտի, № 62, 22 մարտի, № 63, 25 մարտի, № 64, 29 մարտի, № 70, 5 ապրիլի, № 73, 10 ապրիլի, № 83, 21 ապրիլի, № 84, 22 ապրիլի, № 85, 24 ապրիլի, № 88, 27 ապրիլի, № 92, 2 մայիսի, № 97, 9 մայիսի, № 98, 10 մայիսի, № 99, 11 մայիսի, № 104, 17 մայիսի, № 106, 19 մայիսի, № 108, 22 մայիսի, № 110, 24 մայիսի, № 125, 10 Հունիսի, № 134, 22 Հունիսի, № 137, 26 Հունիսի, № 148, 10 Հուլիսի, № 153, 15 Հուլիսի, № 154, 17 Հուլիսի, № 158, 21 Հուլիսի, № 159, 22 Հուլիսի, № 160, 24 Հուլիսի, № 172, 7 օգոստոսի, № 194, 2 սեպտեմբերի, № 195, 3 սեպտեմբերի, № 196, 5 սեպտեմբերի, № 197, 6 սեպտեմբերի, № 198, 7 սեպտեմբերի, № 200, 11 սեպտեմբերի, № 201, 12 սեպտեմբերի, № 202, 13 սեպտեմբերի, № 203, 14 սեպտեմբերի, № 204, 15 սեպտեմբերի, № 205, 16 սեպտեմբերի, 21 սեպտեմբերի, 22 սեպտեմբերի, № 211, 25 սեպտեմբերի, № 212, 26 սեպտեմբերի, № 213, 27 սեպտեմբերի, 2 Հոկտեմբերի, 7 Հոկտեմբերի, 8 Հոկտեմբերի, 12 Հոկտեմբերի, № 230, 17 Հոկտեմբերի, 23 Հոկտեմբերի, 24 Հոկտեմբերի, 3 նոյեմբերի, № 246, 5 նոյեմբերի, № 247, 6 նոյեմբերի, № 248, 7 նոյեմբերի, № 249, 8 նոյեմբերի, № 250, 9 նոյեմբերի, № 251, 10 նոյեմբերի, № 252, 12 նոյեմբերի, № 253, 13 նոյեմբերի, № 255, 15 նոյեմբերի, № 257, 17 նոյեմբերի, 20 նոյեմբերի, 21 նոյեմբերի, № 261, 23 նոյեմբերի, № 262, 24 նոյեմբերի, 28 նոյեմբերի, 29 նոյեմբերի, 5 դեկտեմբերի, 6 դեկտեմբերի, 12-14 դեկտեմբերի, № 280, 16 դեկտեմբերի, № 282, 19 դեկտեմբերի, № 281, 20 դեկտեմբերի, 22 դեկտեմբերի, 23 դեկտեմբերի, 25-30 դեկտեմբերի: 1913 թ., № 1, 1 Հունվարի, № 2, 4 Հունվարի, № 3, 6 Հունվարի, 9-13 Հունվարի, № 9, 15 Հունվարի, № 10, 16 Հունվարի, № 11, 17 Հունվարի, № 12, 18 Հունվարի, № 13, 19 Հունվարի, № 14, 20 Հունվարի, № 15, 22 Հունվարի, № 16, 23 Հունվարի, № 17, 24 Հունվարի, № 18, 25 Հունվարի, № 19, 26 Հունվարի, № 20, 27 Հունվարի, № 21, 29 Հունվարի, 2 փետրվարի, 3 փետրվարի, 5-8 փետրվարի, 12-14 փետրվարի, 16 փետրվարի, 19 փետրվարի, 23 փետրվարի, 26 փետրվարի, 27 փետրվարի, № 48, 5 մարտի, 6-10 մարտի, 12-15 մարտի, 17 մարտի, 20-23 մարտի, № 67, 27 մարտի, № 68, 28 մարտի, № 69, 29 մարտի, 3 ապրիլի, 7 ապրիլի, № 79, 11 ապրիլի, 14 ապրիլի, № 81, 18 ապրիլի, №

83, 20 ապրիլի, № 84, 21 ապրիլի, № 85, 23 ապրիլի, № 86, 24 ապրիլի, № 87, 25 ապրիլի, № 88, 26 ապրիլի, № 89, 27 ապրիլի, № 90, 28 ապրիլի, № 91, 30 ապրիլի, № 93, 2 մայիսի, № 94, 3 մայիսի, № 95, 4 մայիսի, № 97, 7 մայիսի, № 99, 9 մայիսի, 12 մայիսի, 14 մայիսի, 15 մայիսի, 17-19 մայիսի, 25 մայիսի, 27 մայիսի, № 116, 30 մայիսի, 2 Հունիսի, 5 Հունիսի, 6 Հունիսի, 9 Հունիսի, № 126, 11 Հունիսի, № 128, 13 Հունիսի, № 129, 14 Հունիսի, № 132, 19 Հունիսի, № 133, 20 Հունիսի, № 134, 21 Հունիսի, № 135, 22 Հունիսի, № 136, 23 Հունիսի, 24-30 Հունիսի, 2-4 Հուլիսի, 6 Հուլիսի, № 148, 9 Հուլիսի, № 149, 10 Հուլիսի, № 150, 11 Հուլիսի, 13-14 Հուլիսի, 16-18 Հուլիսի, 24-26 Հուլիսի, № 164, 28 Հուլիսի, 30-31 Հուլիսի, 3 օգոստոսի, 7-8 օգոստոսի, 13 օգոստոսի, 25 օգոստոսի, 30-31 օգոստոսի, 1 սեպտեմբերի, № 196, 6 սեպտեմբերի, № 197, 7 սեպտեմբերի, № 198, 8 սեպտեմբերի, 13-14 սեպտեմբերի, № 209, 22 սեպտեմբերի, № 217, 9 Հոկտեմբերի, № 219, 4 Հոկտեմբերի, № 246, 5 նոյեմբերի, № 250, 9 նոյեմբերի, № 267, 30 նոյեմբերի, № 272, 6 դեկտեմբերի, № 277, 13 դեկտեմբերի, № 291, 20 դեկտեմբերի, № 292, 31 դեկտեմբերի: 1914 թ., № 2, 4 Հունվարի, № 3, 8 Հունվարի, № 4, 9 Հունվարի, № 5, 10 Հունվարի, № 15, 23 Հունվարի, № 19, 28 Հունվարի, № 20, 29 Հունվարի, № 21, 30 Հունվարի, № 22, Հունվար, 8 մարտի, № 27, 6 փետրվարի, № 28, 7 փետրվարի, № 33, 13 փետրվարի, № 35, 18 փետրվարի, № 59, 18 փետրվարի, № 63, 22 մարտի, № 65, 26 մարտի, № 66, 27 մարտի, № 73, 6 ապրիլի, № 77, 13 ապրիլի, № 83, 20 ապրիլի, № 90, 29 ապրիլի, № 92, 1 մայիսի, № 94, 3 մայիսի, № 111, 24 մայիսի, № 120, 4 Հունիսի, № 135, 22 Հունիսի, № 214, 30 սեպտեմբերի: 1915 թ., № 250, 9 նոյեմբերի

Մուսա լեռ, տարեգիրք, 1974 թ., № 17

Մուրճ (Թիֆլիս), 1905 թ., № 9, սեպտեմբեր, № 11-12, նոյեմբեր-դեկտեմբեր: 1906 թ., №№ 9, 10, 11, 12

Ցառաջ (Թիֆլիս) 1906 թ., № 30, 22 փետրվարի, № 33, 25 փետրվարի, № 37, 2 մարտի, № 39, 4 մարտի, № 40, 5 մարտի, № 43, 9 մարտի, № 44, 10 մարտի, № 65, 9 ապրիլի, № 66, 10 ապրիլի, № 70, 15 ապրիլի

Ցառաջ (Կարին), 1910 թ., № 4, 15 Հունվարի, № 9, 2 փետրվարի, № 28, 13 ապրիլի, № 37, 18 (31) մայիսի

Ցառաջ (Երևան), 1910 թ., № 77, 27 դեկտեմբերի: 1920 թ., № 136, 30 Հունիսի

Յուսարբեր (Կահիրե), 1913 թ., № 178, 25 դեկտեմբերի: 1914 թ., № 182, 3 (16) Հունվարի, № 183, 6 Հունվարի

Նոր ալիք (Թիֆլիս), 1907 թ., № 5, 6 նոյեմբերի

Նոր խօսք (Բաքու), 1906 թ., № 2, № 7, 3 սեպտեմբերի, № 11, 13 սեպտեմբերի: 1911 թ., № 1-2, 2 նոյեմբերի

Նոր կեանք (Բաքու), 1906 թ., № 11, 10 սեպտեմբերի, № 14, 1 Հոկտեմբերի: 1911 թ., № 1-2, 11 դեկտեմբերի

Նոր Հանդես, 1906 թ., № 2, 1 սեպտեմբերի

Նոր Հոսանք (Թիֆլիս), 1913 թ., Ա տարի, № 1, մարտ, № 2, ապրիլ, № 3, մայիս: 1914 թ., Բ տարի, № 6, Հունիս

Նոր մամուլ (Երևան), 1913 թ., № 31, 14 Հուլիսի: 1914 թ., № 23 (81), 12 մայիսի

Նոր օր (Բաքու), 1909 թ., № 3, 21 Հունիսի

Նորք (Երևան), 1922 թ., գիրք երկրորդ

Նորք (Երևան), 1991 թ., № 8-9, № 10-12

Շաքաթօրեակ-Դրոշակ, 2 տարի, №№ 13, 14, 15

Շեփոր (Բաքու), 1908 թ., № 1, 10 օգոստոսի, № 3, 24 օգոստոսի, № 4, 31 օգոստոսի, № 7, 28 սեպտեմբերի, № 10, 19 Հոկտեմբերի, № 12, 2 նոյեմբերի

Շեփոր (Բուխարեստ), 1912 թ., № 2, № 4-5, № 6-7

Շիրակ (Կահիրե), 1906 թ., № 1, № 2, № 3

Շիրակ (Կ. Պոլիս), 1909 թ., № 11, 18 ապրիլի, № 12-13, 2 մայիսի, № 14 -15, 16 մայիսի, № 18, 6 Հունիսի, № 21, 27 Հունիսի, № 25-26, 15 օգոստոսի, № 70, 7 ապրիլի

Շող (Կ. Պոլիս), 1913 թ., 15 փետրվարի

Ոստան (Կ. Պոլիս), 1911 թ., № 1, 1 Հունվարի

Ջէզդը (Կ. Պոլիս), 1910 թ., № 4, 29 Հոկտեմբերի (11 նոյեմբերի)

Պահակ (Պոսթոն), 1911 թ., № 42, 30 նոյեմբերի, № 43, 7 դեկտեմբերի: 1913 թ., № 28, 21 օգոստոսի: 1914 թ., № 13, 14 մայիսի, № 14, 21 մայիսի, № 15, 28 մայիսի

Պատմա-քանասիրական Հանդես (Երևան), 1959 թ., № 2-3: 1972 թ., № 3: 1985 թ., № 4: 1989 թ., № 4: 1993 թ., № 1-2: 1995 թ., № 1: 2008 թ., № 3 (179)

Պրոլետարիատ, 1902 թ., № 1

Պրոլետարիատի կոիլը, 1903 թ., № 2-3: 1905 թ., № 8, 15 (28) օգոստոսի

Ռազմիկ (Ֆիլիպե, Պոլդիվ), 1905 թ., № 19, 17 ղեկտեմբերի: 1906 թ., № 27, 21 Հունվարի, № 30, 1 փետրվարի, № 31, 4 փետրվարի, № 33, 11 փետրվարի, № 34, 15 փետրվարի, № 35, 18 փետրվարի, № 93, 20 սեպտեմբերի: 1907 թ., № 191, 6 Հոկտեմբերի

Ռաշվերա (Կ. Պոլիս), 1912 թ., № 4, 9 (22) փետրվարի, № 14, 21 մարտի (5 ապրիլի)

Սոցիալիստ (Ժնև), 1905 թ., № 5, № 7, 12 (25) Հունիսի, № 9, 9 (22) օգոստոսի, № 10, 14 սեպտեմբերի, № 11, 14 Հոկտեմբերի, № 12, 17 (30) Հոկտեմբերի, № 13, 1 (14) նոյեմբերի

ՍուրՀանդակ (Թիֆլիս), 1909 թ., № 1, 5 Հուլիսի, № 2, 9 Հուլիսի, № 3, 10 Հուլիսի, № 5, 12 Հուլիսի, № 6, 14 Հուլիսի, № 12, 21 Հուլիսի, № 17, 17 օգոստոսի, № 22, 21 սեպտեմբերի, № 24, 5 Հոկտեմբերի, № 30, 15 նոյեմբերի, № 35, 27 նոյեմբերի, № 39, 10 դեկտեմբերի, № 42, 13 դեկտեմբերի: 1910 թ., № 56, 17 Հունվարի, № 59, 24 Հունվարի, № 91, 9 ապրիլի, № 94, 16 ապրիլի, № 97, 28 ապրիլի, № 104, 14 մայիսի, № 94, 16 ապրիլի, № 129, 16 Հուլիսի: 1911 թ., № 345, 14 Հուլիսի, № 346, 15 Հուլիսի, № 347, № 348, 17 Հուլիսի, № 349-353, № 354, 21 Հուլիսի, № 392, 20 սեպտեմբերի

Վան-Տոսպ, 1913 թ., 2 փետրվարի, 9 փետրվարի, 16 փետրվարի, 23 փետրվարի, 2 մարտի, 9 մարտի, 30 մարտի, 6 ապրիլի, 13 ապրիլի, 8 Հունիսի, 15 Հունիսի, 24 օգոստոսի

Վերազնահատումներ, 1908 թ., № 1

Վերաճնություն, 1903 թ., № 4, 18 Հուլիսի: 1904 թ., № 37, փետրվար 24/8 մարտի, № 40, 16 (29) մարտի, № 48, 18 (31) մայիսի

Վերաճնունդ (Կ. Պոլիս), 1912 թ., № 2, Հունիս, № 5, սեպտեմբեր, № 6, Հոկտեմբեր: 1913 թ., № 1, օգոստոս, № 10-11, մարտ

Վերաճնված Հայաստան Հանդես, 1990 թ., № 4

Վէճ (Փարիզ), 1933 թ., № 1, սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, № 2, նոյեմբեր-դեկտեմբեր: 1934 թ., № 1, Հունվար-փետրվար, № 2, մարտ-ապրիլ, № 3, մայիս-Հունիս, № 6, նոյեմբեր-դեկտեմբեր: 1935 թ., № 1, Հունվար-ապրիլ, № 2, մայիս-Հունիս

Վտակ (Թիֆլիս), 1907 թ., № 11, 2 դեկտեմբերի, № 12, 4 դեկտեմբերի, № 15, 7 դեկտեմբերի, № 26, 20 դեկտեմբերի: 1908 թ., № 2, 3 Հունվարի, № 3, 4 Հունվարի, № 6, 10 Հունվարի, № 7, 11 Հունվարի, № 31, 8 փետրվարի, № 50, 5 մարտի, № 54, 9 մարտի, № 55, 11 մարտի, № 57, 13 մարտի, № 59, 15 մարտի, № 61, 18 մարտի, №№ 62-70, 19-28

մարտ, № 94, 3 մայիսի, № 100, 11 մայիսի, № 106, 18 մայիսի, № 110, 24 մայիսի, № 125, 12 Հունիսի, № 126, 13 Հունիսի

Տաճար (Կ. Պոլիս), 1912 թ., №№ 37, 41, 42, 44-46: 1913 թ., №№ 10, 12, 15, 18, 19, 21

Տեղեկագիր Հասարակական գիտությունների (Երևան), 1956 թ., № 12: 1963 թ., № 8: 1964 թ., № 5

Փարոս (Կ. Պոլիս), 1910 թ., № 5-6, Հունիս-Հուլիս

3.2. Ռուսերեն

Армянский вестник (Москва), 1916 շ., № 1

Бакинские вести, 1909 շ., № 1, май

Бакинские известия, 1905 շ., 10 февраля

Бакинский рабочий, 1922 շ., № 21, 20 сентября

Баку (Баку), 1910 շ., 13 мая, 5 августа, 8 августа, 16 октября; 1911 շ., 2 февраля, 29 июля, 6 августа; 1912 շ., 8 января

Биржевые ведомости (С.-Петербург), 1907 շ., 10 марта, 30 марта; 1908 շ., 28 июня, 11 августа; 1909 շ., № 11126, № 11127, № 11128, № 11129, № 11130, № 13470, № 13471; 1913 շ., 28 марта, № 13471, 29 марта,

Вечер (С.-Петербург), 1909 շ., № 344, № 347,

Вечернее время (С.-Петербург) 1912 շ., 13 февраля, 30 августа

Вперед (С.-Петербург), 1906 շ., № 11, выпуск 2

Газета Копейка (С.-Петербург), 1909 շ., № 136

Голос Кавказа (Тифлис), 1908 շ., 25 июня; 1913 շ., 16 июня

Голос Москвы (Москва), 1911 շ., № 14, 19 января

Голос Правды (С.-Петербург), 1909 շ., № 1115, № 1117

День (С.-Петербург), 1913 շ., 15 декабря

Елизаветпольский вестник, 1905 շ., 14 декабря

Закавказская Речь (Тифлис), 1912 շ., №№ 23, 42, 44, 57, 68

Известия АН Арм. ССР (Ереван), общ. науки, 1956 շ., № 12

Известия Закавказского Областного Комитета (Тифлис), 1907 շ., №

1
Известия Штаба Кавказского военного округа (Тифлис), 1904 շ., № 3-4, 1910 շ., № 28

Искра, 1902 շ., № 24, 1 сентября; 1905 շ., № 85, 27 января

Историк-марксист (Москва), 1940 շ., № 2, № 11

Кавказ (Тифлис), 1903 г., № 241; 1905 г., 12 февраля, 29 марта, 11 мая; 1906 г., № 5; 1912 г., 7 ноября

Кавказский рабочий листок, 1905 г., № 1, 20 ноября (3 декабря), № 2, 23 ноября (6 декабря), № 3, № 4, 27 ноября (9 декабря), № 5, 29 ноября (11 декабря), № 6, 30 ноября (13 декабря), № 8, 3(16) декабря, № 9, 4(17) декабря, № 13, 9(22) декабря, № 15, 11(24) декабря

Каспий (Баку), 1906 г., № 142, 2 июня, 1911 г., №№ 171, 174, 183

Красный архив: исторический журнал, Москва-Ленинград, 1927 г., т. 3 (22); 1928 г., т. 7 (26); 1929 г., т. 3 (34); 1929 г., т. 4 (35); 1930 г., т. 6 (43); 1931 г., т. 1 (44), т. 2 (45), т. 6 (48); 1935 г., т. 2-3 (69-70); 1941 г., т. 2 (105)

Московские ведомости, 1905 г., 21 апреля

Народный лист (С.-Петербург), 1912 г., 13 января

Новая речь (Тифлис), 1910 г., 22 апреля - 5 мая

Новая Русь (С.-Петербург), 1909 г., № 143, № 144, № 145, № 146

Новое время (С.-Петербург), 1905 г., 10 февраля, 9 марта; 1906 г., № 10740, 4 января, 6 февраля; 1908 г., 3 апреля, 29 мая, 15 июля, 12 августа; 1909 г., № 11927, 28 мая, № 11929, 31 мая, № 11932, 2 июня; 1910 г., 21 декабря; 1911 г., 29 июня; 1912 г., 19 января, 12 февраля, 11 мая, 24 мая, 9 июня; 1913 г., 2 апреля, № 13359, 22 мая, 18 сентября, 30 октября, 19 декабря, 21 декабря; 1914 г., № 13662, 24 марта

Новое обозрение (Тифлис), 1905 г., 8 февраля, 10 февраля, № 25; 1906 г., 22 января

Петербургская газета, 1909 г. № 141

Петербургский листок, 1909 г., № 144, № 145, № 146

Правда (С.-Петербург), 1912 г., № 76, 27 июля

Право (С.-Петербург), 1906 г., 19 декабря

Пролетарий (Женева), 1905 г., № 18, 13(26) сентября, № 19, 20 сентября (3 октября)

Раннее утро (Москва), 1910 г., 8 сентября; 1911 г., 19 января; 1912 г., 11 февраля, 30 сентября

Рассвет (С.-Петербург), 1905 г., № 104, 25 июня

Речь (С.-Петербург), 1909 г., 4 июня, № 143, № 144, № 145, № 146; 1912 г., 17 января, 10 февраля, 14 февраля; 1913 г., 30 ноября, 15 декабря; 1914 г., № 164, № 165

Россия (С.-Петербург), 1909 г., № 1077

Руль (С.-Петербург), 1912 г., 18 января

Русские ведомости (Москва), 1905 г., № 157; 1912 г., 22 декабря; 1913

զ., № 267, № 276

Русское Знамя (С.-Петербург), 1912 Ղ., 22 յանվարյա

Русское слово (С.-Петербург), 1909 Ղ., 6 մայ, № 128, № 130; 1911 Ղ., 23 յոյաբրյա; 1912 Ղ., 12 յանվարյա, 13 յանվարյա, 22 յանվարյա, 6 մարտա, 20 մարտա, 29 աբրելյա, 1 յուլյա, 11 յոյաբրյա, 20 յոյաբրյա; 1913 Ղ., № 272, 26 յոյաբրյա, 7 դեկաբրյա; 1914 Ղ., № 4, 5 յանվարյա

Русь (С.-Петербург), 1906 Ղ., № 2, 2 փեվրալյա

Свет (С.-Петербург), 1909 Ղ., № 137, № 139

Слово (С.-Петербург), 1909 Ղ., № 809, № 810, № 812

Страна (С.-Петербург), 1906 Ղ., № 1, 1 փեվրալյա, № 45, 13 աբրելյա

Тифлисский листок, 1905 Ղ., 11 փեվրալյա

Утро России (С.-Петербург), 1910 Ղ., 8 սեպտյաբրյա; 1912 Ղ., 18 յանվարյա; 1913 Ղ., 7 յանվարյա

3.3. Անգլերեն

The New York Times (New York), 1909 թ., 15 ապրիլի, 26 ապրիլի, 29 ապրիլի, 29 Հուլիսի

3.4. Գերմաներեն

Der christliche Orient, 1913 թ., № 3-4

Vossisch Zeitung (Berlin), 1905, № 324; 1908, 26 Augustos; 1912, 15 Februar

3.5. Ֆրանսերեն

Geneve (Շվեյցարիա), 1914 թ. 17 փետրվարի

L'homme Libre (Paris), 1914 թ., 15 փետրվարի

Revue de Hongarie, 1967 թ., № 55, Հուլիս

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՆԳ ԳՐԲԵՐԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԻՐԲ I

Առաջաբան	5

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Ռուսական առաջին հեղափոխության հասունացումը և սկիզբը

Ռուս-ճապոնական պատերազմը և համազգային ճգնաժամի խորացումը ...13	
1905 թ. Հունվարի 9-ի սպանդը ռուսական առաջին հեղափոխության սկիզբը	25

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Թուրք-հայկական ընդհարումների հրահրումը և Անդրկովկասի հայության հիմնական զանգվածների շեղումը ռուսական մեծ հեղափոխությունից

Ազգամիջյան հակասությունների բորբոքման ցարական քաղաքականությունը գործողության մեջ	39
Թուրք-հայկական կոիվների սանձազերծումը: Առաջին կոտորածը Բաքվում	51
Անկայուն հաշտություն	98
Փետրվարյան կոտորածների արձագանքները	118
Իշխան Ամիրխանովի «Հետաքննությունը»	133
Սենատոր Ա. Մ. Կուզմինսկու «Նոնարհագույն զեկույցը»	137

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Փետրվարյան կոտորածների տարածումը ռուսական հեղափոխության աստիճանական վերելքի պայմաններում

Բաքվի փետրվարյան կոտորածների տարածման նախանշանը: Առաջին կոտորածը Երևանում	154
Նիկոլ Դումանի ժամանումը Երևան: Ինքնապաշտպանություն կազմակերպումը քաղաքում և նահանգում	161
Արևմտահայ հայդուկների եղբայրական օգնությունը	168
Նոր վտանգի կասեցումը Բաքվում	175
Կովկասահայության առաջին համագումարը	178
Ռուսաստանի ընդդիմադիր կուսակցությունների խորհրդակցությունը	180

Ռուսական Հեղափոխության Հետագա վերելքը և ցարիզմի պատժիչ գործողությունները	184
Արյունալի դեպքերը Նախիջևանում և դրանց ազդեցությունը Ատրպատականի թուրքերի վրա	188
Առաջին կոիվները Շարուր – Դարալագյազի գավառում	224
Երկրորդ ընդհարումը Երևանի քաղաքում	235
Խառնակությունները Երևանի գավառում	239
Դաշնակցականների և Հնչակյանների վրեժխնդրական գործողությունները Հայաստանի ցարական պաշտոնյաների և ոստիկանական գործակալների դեմ	246
Կովկասի փոխարքայության վերականգնումը: Կոմս Վոռոնցով– Դաշկովը՝ փոխարքա	266
Ազգային պատվիրակությունները փոխարքայի մոտ	292
Նիկոլայ II-ի 1905 թ. օգոստոսի 1-ի հրամանագիրը: Հայ եկեղեցու գույքի ու կալվածքների վերադարձը: Դպրոցների վերաբացումը.....	297

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

Թուրք-Հայկական ընդհարումների սաստկացումը 1905 թ. ամռանը

Նոր դեպքեր Երևանյան նահանգում	310
Զինվելու հրամայականը: «Փոթորիկի» բռնի Հանգանակությունները	318
Կոտորածների վերափոխումն ընդհարումների	336
Համիսլամականությունը գործողության մեջ	344
Օգոստոսյան կոիվները Գանձակի նահանգում	357
Երկրորդ կոտորածը Բաքվում	377

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Թուրք-Հայկական ընդհարումները Հակացարական զինված ապստամբության նախապատրաստման և իրականացման ժամանակաշրջանում

Իշխանությունների նոր ոճիրները	391
Հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը	399
Երրորդ կոտորածը Բաքվում	411
Հ. Յ. Դ. Կովկասյան ռայոնական ժողովը	421
Գանձակի աղետը.....	427
Նոյեմբերյան ընդհարումները Թիֆլիս քաղաքում և նահանգում	472
Հայ-վրաց հարաբերությունների Հետագա բարդացումը	511
1905 թ. ավարտին.....	536

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Լայնածավալ ոճիրներ թուրքական դժոխքում: Հայկական դիմադրության նոր դրսևորումները

Անվերջանալի արհավիրքների մեջ.....	555
Սուլթան Համիդին պատժելու նախապատրաստություններ:	
Բրիտանիոյի մահը	558
«Եղբոր հուսման»: Ձախտի մահափորձ սուլթանի դեմ.....	579
Եղբորական օգնություն Կովկասից	595
Ղարաբաղի Հեղափոխականի ֆենոմենը	596
Դեպի Երևան	605
Վան-Վասպուրականում.....	614
Դուրան-բարձրավանդակում.....	630

ԳԼՈՒԽ ՅՈՒՐՈՐԴ

Նոր եղելություններ կովկասահայոց կյանքում

1906 թ. Հունվար-փետրվարյան «խաղաղությունը»	641
Թուրք պարագլուխների նոր սաղրանքները	650
Հայ զինվորական ղեկավար գործիչների խորհրդակցությունը	655
Եղբորական ընդհանրություն.....	660
Վարանդայի սարսափները	665
Հայ-թուրքական «համագումարը».....	671
Հայ և թուրք համայնքների սահմանադատման հարցը.....	691
Հ. Յ. դաշնակցության արևելյան մարմինների 1906 թ. մարտ-ապրիլյան ռայոնական ժողովը	697
Նոր վերքերի գարունը	703
Առաջին պետական դուրան: Հայ և թուրք պատգամավորների հարցապնդումները	715
Ռուսական Հեղափոխությունը և հայոց եկեղեցին	728
Հեղափոխության շունչը եկեղեցուց ներս	728
Դպրոցական խնդիրը	736
Հայ եկեղեցու ներքին կանոնների փոփոխման հասարակական պահանջը	742
Կաթողիկոսի բարենորոգչական կոնդակները	753
Կենտրոնական ժողովի պատգամավորների ընտրությունները	763
Էջմիածնի կենտրոնական ժողովը	767

ՀԱՎԵԼՎԱԾ I

Նիկոլայ II-ի 1905 թ. օգոստոսի 1-ի բարձրագույն հրամանը կառավարիչ սենատին Հայ եկեղեցու կալվածքները վերադարձնելու և եկեղեցական ծխական դպրոցները վերաբացելու մասին	787

ՀԱՎԵԼՎԱԾ II

Նիկոլայ II-ի 1905 թ. Հոկտեմբերի 17-ի բարձրագույն հրովարտակը	788

ԳԻՐՔ II

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

Թուրք-Հայկական ընդհարումների ավարտը և հետևանքները

Հաշտության փորձեր	7
Ընդհարումների եզրափակիչ փուլը	12
Վերջին ընդհարումը Երևան քաղաքում: Դեպքերը Սուրմալուի գավառում.....	13
Շուշին դարձյալ Հաղթական	16
Թուրք-Հայկական ընդհարումների վերջին կռիվը Զանգեզուրում	26
Դառը պտուղներ	40
Թուրք-Հայկական ընդհարումների պատճառներն ու հետևանքները Հասարակական մտքի գնահատմամբ	65
Երկու նշանակալից երևույթներ.....	92

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

Գոլիցինյան Հայահալած քաղաքականությունից հրաժարվելու ակնհայտ միտումներ

Գեներալ-մայոր Շիրինկինի գաղտնի գրությունը	99
Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի Հաշվետվությունը Նիկոլայ II-ին	109

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄԵՐՈՐԴ

Գաղափարական ալեբախումներ և կազմակերպական

խառնաշփոթություններ Հայ ազգային կուսակցություններից ներս

Արմենականության վայրենիացը	120
Գաղափարական տարրն թագություններ Հնչակյան կուսակցության չարքերում ռուսական հեղափոխությանը նախորդած շրջանում և ընթացքում	133
Ռուսահայ հնչակյանները ռուսաստանյան սոցիալ- դեմոկրատիայի գաղափարական ազդեցության ոլորտում	134
Նոր բարդություններ Հին Հնչակում	141
Վերակազմայիններ ծանր փորձությունների առջև	160
Ընդդիմադիր խմբավորումներ Հ. Յ. դաշնակցության շարքերում: Հ. Յ. դաշնակցության ծրագիրը (1892 թ.) վերամշակելու պատճառները: «Կովկասյան նախագծի» հրապարակ գալը:	162
Փաստաթղթի բովանդակությունը	163
«Կովկասյան նախագծի» քննարկումը կուսակցության շարքերում	186
Երիտդաշնակցականներ: Երկու դրամաբանությունը և նպատակները	201
Անջատականներ: Երկու հատերի խնդիրը	211
Միհրանականություն: Ախտանիշներ թուրքահայ Հայդուկների չարքերում	230

Դեպի Համագումար	238
Ս. - Դ. բանվորական Հայ կազմակերպությունը: Դեգերումներ միջազգայնականության և ազգայնականության միջև ՍԴԲՀԿ կազմակերպական ձևավորումը	241
ՍԴԲՀԿ ծրագիրը և գաղափարախոսությունը	246
Մեծ բարդություններ ՍԴԲՀԿ-ի և Հայ բոլշևիկների միջև	254
Լարված փոխհարաբերություններ ՍԴԲՀԿ-ի և Հայ ազգային- հեղափոխական կուսակցությունների միջև	268

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆՄԵԿԵՐՈՐԴ

Հայ սոցիալ-դեմոկրատների գործերը

Հայ բոլշևիկները ռուսական առաջին հեղափոխության շրջանում (1905-1907)	281
Սոցիալ-դեմոկրատների տեսակետը Ռուսաստանում ազգային- պետական շինարարության մասին	332
Մարքսիզմը և Հայկական Հարցը	346
Ֆ. Էնգելսը Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի ուղիների մասին	347
Արդյոք ճիշտ է ընտրված հակաթուրքական ապստամբության պահը, և ճիշտ են հաշվարկված հայության ուժերը.....	349
Օսմանյան կայսրության մյուս հալածական ազգերի հետ թուրքահայու- թյան դաշինքի հարցը	353
Ռուսական հեղափոխության հաղթանակը որպես թուրքահայության ազատագրման ելակետային պայման.....	358
Ռ՝րն է ռուսահայոց պարտքը թուրքահայոց հանդեպ	361

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ

Թուրք-քրդական հարստահարումների սաստկացումը Հայաստանում: Խնքնապաշտպանության ամրապնդման հրամայականը

Ոճիրների աշխարհում	385
Ամենօրյա սարսափի տակ	386
Հայորդիները բանտային դժոխքում	391
Հայոց տնտեսական քայքայումը.....	404
Սովի ոսկրոտ ձեռքը	412
Անհետաձգելի օգնություն	414
Տնաքանդ գաղթը	420
Եվրոպայի Հայասերները շարունակում են անարդյունք ճիգերը	430
«Միայն զենքով կա Հայոց փրկություն»	459
Ժողովրդին զինելու մարտավարությունը	460
Ռազմագիտական հրահանգներ	472
«Զօն»	473
Համաժողովրդական բանակ	489

Հայ զինվորական դպրոցը Բուլղարիայում.....	493
Հայ քաղաքական ուժերի միասնության կոչով	503
Զգուշորեն գործելու հրամայականը	505

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ

Հ. Յ. դաշնակցության չորրորդ ընդհանուր ժողովը և ներկուսակցական ճգնաժամի հաղթահարումը: Անդրկովկասի ամենաուժեղ քաղաքական կազմակերպությունը	

Ընդհանուր ժողովի գումարումը Ավստրիական սոցիալիստների հովանու ներքո	511
«Կովկասյան նախագծի» քննարկումը	518
«Նախագծի» հրատարակման իրավասության հարցը	519
Սոցիալիզմը՝ փորձաքար.....	526
Արդյո՞ք «Նախագիծը» համապատասխանում է ծրագրին.....	539
Ո՞րն է դաշնակցության դասակարգային հենարանը.....	547
Տեղեկագրերի քննարկումը	563
Հ. Յ.Դ.-ն պառակտման իրական վտանգի առջև.....	569
Բախտորոշ խնդիրներ	569
Վիճաբանություններ միհրանական չարժման շուրջ	576
Կարգապահական հարցեր	584
Կառուցողական բանաձևեր	588
Հավատով և վճռականությամբ	614
Հ. Յ. դաշնակցության ղերի ու հեղինակության աննախընթաց աճը	619
Կուսակցության կազմը	620
Սինդիկալիստական գործունեությունը	621
Ոստիկանությունը.....	623
Դատարանները	626
Գյուղի կառավարումը	630
Հ. Յ. դաշնակցությունը և սոցիալիստական ինտերնացիոնալը	632

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆՁՈՐՍԵՐՈՐԴ

Ֆիդայական չարժման մայրամուտը

Նոր դուրացանապատում և նահատակություն Սոլուխում	638
Վերջին կոիվը	646

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Ռուսական մեծ հեղափոխության արձագանքները Անդրկովկասին սահմանակից երկրներում և հայերը	
Պարսկական հեղափոխության սկզբնավորումը.....	650
Ժողովրդական չարժման ծագումը և աստիճանական վերելքը:	
Քաղաքացիական իրավունքների հետապնդման աշխատանքները	651

Առաջին սահմանադրությունը Պարսկաստանում	667
Մեջլիսի հրավիրումը	676
Հակասահմանադրական ուժերի համախմբման առաջին փորձերը	679
Հեղափոխականների և հակասահմանադրականների հարաբերությունների բարդացումը	685
Տաճկական ազդեցության իրանի դեմ և պարսկահայերի դիրքը	694
Հակասուլթանական տրամադրությունների սկրնավորումը Օսմանյան կայսրություն թուրք բնակչության մեջ	704

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Նախագիծ Կովկասեան գործունելութեան Կովկասահայ խնդիր	732
Նախագիծ Կովկասեան գործունելութեան	733

ԳԻՐՔ III

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆՎԵՑԵՐՈՐԴ

Նոր զարգացումներ հայության կենսատարածքում

Կովկասահայությունը ստորիլիսիայան ռեակցիայի սկզբնական շրջանում	4
Երկրորդ պետական դումայի ցրումը	6
Բոլշևիկները հունիսերեքյան հեղաշրջումից հետո	11
Հալածանքներ ՄԴԲՀԿ-ի դեմ	16
Հնչակյան և «Դաշնակցություն» կուսակցությունների վայրենիացը	18
Անջատականների կերպարանափոխումը	37
Միհրանականության վախճանը	44
Ուրիմյան կաթողիկոսի հանգումը	49
Երրորդ պետական դումայի հրավիրումը	67
Հակահայ հիստերիայի սանձազերծումը: Ամբաստանություններ	
Վորոնցով-Դաշկովի դեմ՝ «Հայասիրության» մեղադրանքով	73
Նիկոլայ II-ին Վորոնցով-Դաշկովի գրած երկու նամակները Անդրկովկաս թուրքական ներխուժման վտանգի դեմ միջոցներ ձեռնարկելու անհրաժեշտության մասին	92
Պյոտր Ստոլիպինի և Իլարիոն Վորոնցով-Դաշկովի գրադրությունը հայության և Դաշնակցության մասին	101
Ցավալի զոհեր	109
Թուրքիան մեծ դեպքերի նախօրյակին: Թուրքահայության նոր տազնապները	112
Ուժերը միավորելու տեական ջանքեր	113
Հայ-քրդական համերաշխություն ստեղծելու ապարդյուն ճիգեր	125
Գործակցության փորձեր թուրք ընդդիմադիր տարրերի հետ	165
Օսմանյան ընդդիմադիր ուժերի առաջին համաժողովը	177
Երիտթուրքերի հետ դաշնակցելու առաջարկների կատարյալ մերժումը հնչակյանների կողմից	186

Որոշ փոփոխություններ ազատական երիտթուրքերի քաղաքական տրամադրություններում	201
Ոչ թուրք հեղափոխական կազմակերպությունների միավորման մի փորձ	205
Համագործակցություն Հաստատում երիտթուրքերի և դաշնակցության միջև	210
Հայկական ազգային ուժերի համախմբման անդադրում կոչեր	213
Դժգոհության ալիք դաշնակցության շարքերում	224
Հնչակյան և վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունների միջև դաշինքի ստեղծումը	227
Դեպի աղետարեր համաժողով	231
Օսմանյան ընդդիմադիր ուժերի երկրորդ համաժողովը	237
Հայերի հակաթուրքական զգացմունքները մեղմելու փորձեր	266
Արփիար Արփիարյանի անարզ սպանությունը	270
Դհերքի Դավոյի դավաճանությունը և դրա հետևանքները.....	289
1908 թ. գարնան սովի ճիրաններում	326
Հեռվից եկող սպիտիչ ձայներ.....	332
Պարսկաստանը երկունքի մեջ: Սահմանադրական շարժման վերածումը հակամիապետական ապստամբության	337
Անգլո-ոտոսական համաձայնությունը և Պարսկաստանը	337
Ռուսական դիվանագիտության նոր խոտորումները.....	348
Թուրքական բռնազավթումների ընդլայնումը	353
Առճակատման խորացում չահի և մեջլիսի միջև	361
Հ.Յ. դաշնակցությունը աստիճանաբար մտնում է սահմանադրական շարժման մեջ	368
Թուրք-պարսկական կոիվներ Սուլթ-Քուլաղի համար	381
Մեջլիսում Հայ պատգամավորներ ունենալու խնդիրը	393
Թուրքական նոր ներխուժում Ատրպատական	397
Պարսկաստանի Հայության սոցիալ-տնտեսական և կրթական-դավանական վիճակը գալիք մեծ իրադարձությունների նախօրյակին	400
Հարձակում սահմանադրական նվաճումների վրա: Մեջլիսի ցրումը	414
Միապետականների արյունալի խրախճանքը մեջլիսը ցրելուց հետո	428
Հակաչահական առաջին ելույթները.....	432
Քրդերի հերթական ավերները	439
Ատրպատականի նահանգում Հայ բնակչության և Հայաբնակ վայրերի տեղաբաշխման համառոտ ուրվագիծ.....	444
Թավրիզի գոյամարտը և Հայերը	447
Քաղաքական իրավիճակը Թավրիզում Մեջլիսի ցրումից առաջ	447
Թավրիզը բարձրանում է	452
Միապետականների առաջին լայնածավալ հարձակումը Թավրիզի վրա ..	459
Կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատների մուտքը պարսկական հեղափոխություն	472
Վտանգավոր կացություն թավրիզահայության համար.....	477

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆՑՈՔԵՐՈՐԴ

Օսմանյան Հեղափոխությունը և Հայերը

Հեղափոխության նախօրեին.....	483
Հաղթանակ	497
Միջհատյան սահմանադրության վերականգնումը: Սահմանադրության համառոտ բովանդակությունը	504
Այլազան ու տարամերժ զգացումներ Հեղաշրջման հանդեպ: Ցնծություն ու խրախճանք Հայոց մեջ	520
Սթափ ձայներ ու զսպվածության կոչեր	551
Երիտթուրքական Հեղափոխության արձագանքները Եվրոպայում և Ռուսաստանում	559
Հեղափոխությունը Հայ ազգային կուսակցությունների, հոսանքների և սոցիալ-դեմոկրատների գնահատմամբ	563
Հնչակի դեգերումները	598
Նոր իշխանության առաջին միջոցառումները	608
Սարահնդդինի ապակենտրոնացումն ընդդեմ Իթթիհադի կենտրոնացման ...	671
Խժդժություններ պոլսահայ համայնքում: Մաղաքիա Օրմանյան պատրիարքը՝ ամբաստանյալ	677
Իզմիրլյանը կրկին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք և ամենայն Հայոց կաթողիկոսի թեկնածու	704
Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցության ստեղծումը	715
Նախընթաց գործընթացը.....	715
Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցության (ՀՍԲԿ) ձևավորումը	734
Իթթիհադի անհանդուրժողականության նախնական դրսևորումները	750
Դպրոցական խնդիրը	767
Մամուլը	772
«Հայկական բարենորոգումներն այլևս պետք չեն»	805
Հայոց ազգային սահմանադրությունը վերացնելու փորձեր	826
Օսմանյան պառլամենտի ընտրությունները, կազմը և գործունեության սկիզբը	876
Հայոց զինվորագրության հարցի արծարծումը	914
Կատարյալ հիասթափություն	927
Արդուհամիդյան զինված Հեղաշրջման փորձը և Հայերը	954

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1

Օսմանյան սահմանադրություն	993

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 2

Ազգային սահմանադրություն Հայոց	1011

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 3

Ծրագիր Հայ սահմանադրական-ռամկավար կուսակցության 1040

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 4

**Օսմանյան «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Հիմնական
կանոնադրություն 1051**

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 5

**«Ապակենտրոնացման և անհատական նախաձեռնություն»
կուսակցության ծրագիրը 1059**

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 6

**Օսմանյան սահմանադրության Հռչակումից Հետո Թուրքիայում լույս
տեսած Հայկական թերթեր 1062**

ԳԻՐՔ IV

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄԵՌԻԹԵՐՈՐԴ

Իրարանցումներ ու փորձանքներ

Նոր արևոծումներ թուրքահայոց կյանքում	3
Մեծ աղետ Կիլիկիայում	4
Տոնախմբություն Ելդրդի պալատում	48
Որոշ դրական երևույթներ	52
Գաղթականների վերադարձի խնդիրը	71
Երկրից ազդովին ընդմիջտ Հեռանալու գաղափարը	78
Հայերի զինվորագրության հարցը կրկին օրակարգում	87
Տեական Հոգսեր կովկասահայության համար Կաթողիկոսական գործեր.....	103
Կովկասյան հարցապնդման քննությունը պետական դումայում	134
Պարսկական Հեղափոխության անկասելի ընթացքը: Մահմեդ Ալի Շահի գահրեկեցությունը	162
Առճակատման համախումբ գործողություններ	163
Պարսկական Հեղափոխությանը պաշտոնապես մասնակցելու ՀՅ դաշնակցության որոշումը գործողության մեջ	171
Դաշնակցական զինված խմբերի մուտքը Ասորպատական	179
Մուժամբարի կոփը	191
Վճռական կովի նախապատրաստություններ	199
Երկու քարի արանքում	206
Դեկտեմբերյան հարաբերական խաղաղության խախտումը.....	218
Ռուսական զորքերի առաջին ներխուժումը Պարսկաստան	228
Հակամիապետական կովի նոր ճակատ: Եփրեմ Դավթյանի Հայտնությունը	237
Ղազվինի գրավումը	250
Դեպի Թեհրան	257
Մայրաքաղաքի գրավումը	268

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄԵՆՆԵՐՈՐԴ

Կովկասահայության տաղանաչները

Իզմիրյանի ուղեորությունը Պետերբուրգ և հաստատվելը Էջմիածնում	275
ՀՅ դաշնակցության դեմ պետական տեռորի տարածումը Կովկասահայության վրա	291
Լըժիւնյան բռնությունների «Ժամանակավոր թուլացումը»	317
Միհրանի ահաբեկումը	327
Վչտակիր կաթողիկոսի անմարդկային հալածանքը, վախճանումը և հուղարկավորումը	330
Ձերբակալությունների ու բանտային խռչտանգումների նոր ալիք	348
Հայ իրականության մեջ գործող սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունները հեղափոխության նոր վերելքի պայմաններում	360
Կաթողիկոսական հերթական ընտրությունները	376
Գևորգ արք. Սուրենյանցը՝ կաթողիկոս: Պառակտում հայ եկեղեցում	401
Դատավարություն Պետերբուրգում	414
Սարգիս Կուկունյանի վերջին ձերբակալումը և մահը	491
Գևորգ արք. Սուրենյանց ընտրյալ կաթողիկոսի ուղեորությունը Պետերբուրգ	494
«Մշակի» 40-ամյակը	502
Զորորդ պետական դումայի ընտրությունները	511

ԳԼՈՒԽ ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ

Պարսկաստանը ալեքսիսումների հորձանուտում

Սահմանափակ բարեփոխումների ուղիով	514
Կառավարման մարմինների կազմավորումը	515
Քաղաքական նոր իրավիճակ	529
Վերականգնման (ոնստավացիայի) վտանգի դեմ	536
Մեջլիսում հայ պատգամավորներ ունենալու հարցը	542
Եփրեմի հաղթական կոիվները Հյուսիսային Պարսկաստանի հակահեղափոխական ուժերի դեմ	546
Պարսկական Վանդեյի վերակենդանացումը	547
Ղարաղաղյան ռազմական գործողությունը	554
Արդարիլի գրավումը	568
Թուրքմենական ցեղերի հնազանդեցումը	572
Սուրեն Սպանդարյանը Պարսկաստանի հեղափոխությանը հայերի մասնակցության մասին	580
Հեղափոխական գորքի վերադարձը Թեհրան	584
Նոր փորձություններ Իրանական սարահարթում	586
Հակահեղափոխական շարժման նոր ալիք երկրում: Քաղաքական ճգնաժամի խորացումը իշխանական օղակներում: Միփահզարի կառավարության դժվարությունները	586

Սաղրազամ Աթարեկի անվան զրոսայգու դեպքը	593
Շիա հոգեորականության աստիճանական նահանջը սահմանադրական սկզբունքներից	603
Եփրեմի կրկնակի կամավոր պաշտոնաթողությունը	610
Ունամակալ Նասր Օլ Մոլքի վերադարձը Թեհրան:	
Կառավարության կազմի փոփոխությունը	618
Սիփահզարի չափավոր կառավարության անհաջողությունները	622
Հակահեղափոխական ուժերի զորահավաքը	629
Գահին վերատիրանալու նախկին չահի երկրորդ անհաջող փորձը	632
Միապետական ուժերի ռազմարշավը մայրաքաղաքի վրա	650
Գեներալ-Աղյուտանտ Արչակ Ուան Գորայանի ուղերձը պարսկահայությանը	657
Նախկին չահ Մահմեդ Ալիի բանակների ջախջախումը	670
Ֆինանսների արմատական վերակառուցումը՝ հրատապ օրախնդիր	677
Եփրեմի պայքարը երկրի ներքին կայունության համար	680
Եփրեմի անձնական ողբերգությունը: Հակասություններ կուսակիցների հետ	689

ԳԼՈՒԽ ՔՍԱՆՄԵԿԵՐՈՐԴ

**Ռազմա-քաղաքական իրադրությունը Պարսկաստանում հեղափոխության
աստիճանական անկման պայմաններում**

Սահմանադրական ուժերի հետնապահային մարտերը և պարտությունը	700
Ռուսական նոր ներխուժումը.....	701
Թավրիզի վերջին պաշտպանությունը և անկումը	713
Դյուցազնապատումի վերջին արարը: Եփրեմի մահը և հուղարկավո- րությունը	726
Ծայրահեղ հեղափոխականների և հակահեղափոխականների գինաթափումը և երկրից արտաքսումը	740
Հետագա դեպքերը	746
Պարսկական հեղափոխության պարտության պատճառները	751
Պարսկական հեղափոխությանը հայերի մասնակցության նպատակահար- մարտության հարցի շուրջ.....	753

ԳԼՈՒԽ ՔՍԱՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ

Հակասական զարգացումներ Թուրքահայոց կյանքում

Վտանգներ և պատենություններ: Թուրքահայ տազնապի սաստկացումը....	775
Դաշնակցության դիրքորոշումը Ադանայի կոտորածից հետո	790
Եղիշն պատրիարքի հրաժարականը	797
Իրրահիմ Հակկբ փաշան՝ կառավարության գլուխ	800
Եղիշն Դուրյանի վերադարձը աթոռ	804
Զրադանի պալատը՝ կրակի ճարակ	809

«Բաց ու գոցի» խնդիրը	811
Թուրքիզմ	839
Քրդերի նոր խժոժությունները	871
Եղիշե արք. Դուրյանի երկրորդ հրաժարականը	879
Հակասությունների սրումը իշխանական բուրգում	886
Երեք պատրիարքների եզակի համագործակցությունը	897
Օսման փաշայի «զրույցը»	901
Ծուղակից դուրս գալու անհաջող փորձեր	905
Հիշատակագիր Սաիդ փաշային	909
Տրիպոլիտանական պատերազմը և հայերը	913
«Նոր Թուրքիայի» ստեղծման բանաձևը	944
Դարձյալ միայն զենքով կա հայոց փրկություն	952
Հովհաննես արք. Արշարունին՝ Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռին	965
Իթթիլաֆը Իթթիհադի դեմ	967
Օսմանյան պատգամավորական ժողովի ցրումը	974
Տնավեր անհամերաշխություն	977
Օսմանյան պատգամավորական նոր ժողովի ընտրությունները.....	992
Անորոշության բավիղներում	1021
Ապստամբություն Ալբանիայում և հայոց մտորումները	1030
Դաշնակցության խզումը Իթթիհադից	1037
Անփոփոխ ընթացք	1046

ԳԼՈՒԽ ՔՍԱՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ

Իթթիհադի կառավարության տապալումը

Իթթիլաֆն իշխանության զլուխ	1049
Թուրքահայոց ազգային ժողովի նշանավոր նիստեր	1064
Մոտալուտ կոտորածի սարսափի մեջ	1075
Արշարունի պատրիարքի և ազգային կեղրոնական վարչության բողոքը.....	1084
Ո՞րն է ելքը	1088

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1

Տեղեկագիր էտիրնէի երեսփոխան Յակոբ Պապիկյանի	1093

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 2

Ցուցակ 1911 թ. ղեկավարների կաթողիկոսական ընտրությունների օրերին Մայր աթոռի և երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց միաբանությունների անդամ բարձրաստիճան հայ եկեղեցականների	1120

ԳԻՐՔ V

ԳԼՈՒԽ ՔՍԱՆԶՈՐՍԵՐՈՐԴ

Հայկական Հարցի վերաբացումը և զարգացումը

Պատերազմ Բայկաններում: Մտորումներ Հայկական Հարցի շուրջ	3
Երևակվում էր նախահայրերի գծած ուղիղ ճանապարհը	16
Հայկական Հարցը մտնում է ուսական դիվանագիտության ոլորտ	25
Ռուսահայոց աշխարհիկ դեկավար մարմնի ստեղծումը	46
Մտքերի փոխանակում ուսական կառավարական ոլորտում	49
Հայ գործիչների հանդիպումը ուսաց դեսպանի հետ	54
Կաթողիկոսի նախաձեռնության արձագանքները	59
Պետերբուրգի Հայ նշանավոր գործիչների կազմակերպության ստեղծումը և նրա գործունեության սկզբնավորումը	74
Ռուսահայոց երկրորդ համագումարը	80
Հայկական Հարցի վերաբացումը: Նուրար փաշան գործի գլուխ	85
Ազգային ժողովի կարևոր որոշումները: Օրմանյան Սրբազանն՝ անպարտ ...	107
Տեսակցությունների չարք	120
Թուրքական հակազդեցություն	133
Խորհրդակցություն Քեամիլ փաշայի մոտ	139
Համարնույթ կարծիքներ	154
Ժամանակավրեպ դիմում դեսպանախորհրդին: Անտոն խոստումներ ուսական կառավարությունից	162
Հանդիպում փոխարքայի հետ	168
Ռուսաստանի աջակցությամբ Հայկական Հարցը աստիճանաբար օրակարգ է մտնում Եվրոպայում	173
Քրդերի նկատմամբ ուսական քաղաքականության անդրադարձը Պետերբուրգի Հայկական խմբակում	185
Քրդերը ոտքի վրա	192

ԳԼՈՒԽ ՔՍԱՆՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Հայկական Հարցի դժվարին վերընթացը

Արյունահեղություն Բարը Ալիում	218
Հայության հակառակորդները տարածում են կեղծ լուրեր	235
Նախապատրաստական աշխատանքներ	238
Դժգոհություններ ազգային պատվիրակությունից	244
Լրջախոհության կոչներ Պետերբուրգից: Անորոշություն	249
Անսպասելի հայտարարություն	259
Ազգային պատվիրակության մարտավարությունը	262
Հրավեր Լոնդոնից	278
Կարևոր հանդիպումներ Ֆրանսիայի և Անգլիայի կառավարություններում	281
Հայասիրական կոմիտեների ստեղծումը և գործունեությունը	284

Քնած չեն եվրոպայի հայաստացիները	299
Ապստամբության փորձ Կիլիկիայում: Բարենորոգումների ջանքերը վտանգի տակ	301
Ինչու՞ հայերը չէին կարող ապստամբել	318
Թուրք-քրդական նոր վայրագություններ	323
Ընդունելություն մեծ վեզիր Մահմուդ Շեքերթ փաշայի մոտ	334
Քրդական ազգային շարժման նախերգանքը	337
Վրեժխնդրական գործողություններ	346
Կովկասի փոխարքան կենտրոնից պահանջում է զենք տալ թուրքահայերին	349
Եվրոպական հայասիրական կոմիտեների միացյալ կոնֆերանսը	353
Հայկական բարենորոգումների տարբեր ծրագրերը: Միասնական ծրագրի ստեղծումը և ներկայացումը ռուսական կառավարությանը	359
Նիկոլայ II կայսրը հավանություն է տալիս բարենորոգումների հայկական նախագծին	372
Հայկական հարցը Մեծ Բրիտանիայի և Իտալիայի խորհրդարանում	374
Հայկական հարցով բանակցությունների տեղի ընտրությունը	381
Անվերջանալի խոչընդոտներ ռուսական դիվանագիտության առաջ	390
Ռուսական նոր նախաձեռնություններ	403
Բարենորոգումների նախապատրաստական աշխատանքների ելունթացը ..	407
Անհետացող Հայաստանը	414
Ռուսական գրավումը՝ հայ զանգվածների իղձ	430
Մահմուդ Շեքերթ փաշայի սպանությունը: Ռեժիմի սաստկացումը	460
Կրկին եվրոպական վերահսկման (կոնտրոլ) խնդիրը	464
Միաբանվելու կոչ ռուսական կառավարությունից	469
Համարաշխարհական շարժում հայոց մեջ	472
Թուրքական «ազատական» մամուլը արձագանքում է բարենորո- գումների առաջխաղացմանը	478
Կովկասում իր գործունեության մասին Վորոնցով-Դաշկովի երկրորդ ամենահպատակ զեկուցագիրը Նիկոլայ II-ին: Փոխարքան կրկին հայության կողքին էր	486
Անհիմն մեղադրանքներ	493
Ա. Մանդելշտամի նախաձրագիրը	501
Հայերի թվաքանակի հարցի շուրջ	510

ԳԼՈՒԽ ՔՍԱՆՎԵՑԵՐՈՐԴ

**Հայկական հարցը մեծ տերությունների դիվանագիտական պայքարի
 ջրապտույտում**

Ռուսաստանում հայամետ (հայասիրական) կոմիտե ստեղծելու աննպատակահարմարության մասին	533
Հայաստանի բարենորոգումների նպաստելու գործում ռուսական մամուլի զերի բարձրացման հարցի քննարկումը Պետերբուրգի հայկական խմբակում	538

Ենի-Քեոյի քննարկումները	540
Հայերին չահածելու փորձ Բեոյինից	566
Յոհաննես Լեփսիուս. «Արևելքի հարցը Հայաստանի հարցն է»	572
Նոր նախաձեռնություններ և հուսադրող զարգացումներ	585
Հանդիպում Ցիմերմանի հետ	590
Արշարունի սրբազանի հրաժարականը: Պատրիարքական գահին՝ Ջավնե Տեր-Եղիայանը	599
Հայության հանդեպ գերմանական իշխանությունների վերաբերմունքի որոշ փոփոխությունը	604
Ռուս-գերմանական սեպտեմբերյան համաձայնագիրը	618
Ընդդիմություն ռուս-գերմանական հաշտարար համաձայնությունը	631
Զինվելու և պայքարի կոչեր.....	641
Դիվանագետների հանդիպումներ և անորոշ կացություն.....	647
Հայկական հարցի առաջխաղացմանը նպաստած երեք մեծերի մահը.....	662
Միջկուսակցական համերաշխական նոր շարժում.....	672
Հայերի սիրտը չահելու փորձեր	677
Մի անսպասելի վրիպում: Նուրբար փաշան վարչապետ Կոկովցեի մոտ	690
Այցելություն արտգործնախարար Ս. Դ. Սազոնովին	696
Փոխառություն խնդիրը.....	699
Եվրոպական հայասիրական կազմակերպությունների երկրորդ կոնֆերանսը Փարիզում.....	710
Ռուս մտավորականների ժողով Պետերբուրգում.....	730
Եվրոպական և ռուսաստանյան նշանավոր գործիչների ընդունած փաստաթղթերի մասսայականացումը	738
Քրդական շարժման մեջ հայերի ներգրավելու փորձեր.....	743
Շարունակվող ձգձգումներ.....	746
Գնենրալ Լիման ֆոն Սանդերսի միսիան: Ռուս-գերմանական հակասու- թյուններին գումարվում է նորը	756
Առաջընթաց.....	767
Թյուրիմացությունների փարատում	781
Թուրքերն ու քրդերն իրենց սովորական դերում.....	793
Միջկուսակցական համերաշխական նոր շարժում.....	810
Հայկական հարցը Պետերբուրգն ամուր պահում է իր ձեռքում.....	816
Մի ժամանակավորակ հողվածի մասին.....	822
Ընդհանուր վերատեսույնների թեկնածուների որոնումները	826
Հանդիպում թուրքական վարչապետարանում.....	833
«Այլևս ոչ մի զիջում»	844
Բարենորոգումների ռուս-թուրքական համաձայնագրի ստորագրումը.....	852
Համաձայնագրի բովանդակությունը	858
Համաձայնագրի քննական վերլուծություն	866
Տարարնույթ զգացումներ հայոց մեջ.....	875
Պետությունների պաշտոնական չրջանակների գնահատականը.....	896

ԳԼՈՒԽ ՔՍԱՆՅՈՔԵՐՈՐԴ

Հայոց Հույսերի կարճատև բռնկումն ու մարումը

Շարունակվում են վերատեսուչների որոնումները	905
Նուրար փաշայի վերադարձը Եգիպտոս	910
Վերատեսուչների ընտրությունը	913
Հայկական բարենորոգումների դեմ քրդերի լայնածավալ խժոժություն- ների վերաճումը Հակաթուրքական ապստամբության.....	918
Թուրքական պառլամենտի Հերթական ընտրությունները: Հայ կուսակցությունների Համերաշխական շարժման վախճանը	939
Թուրքական պատվիրակության այցելությունը Նիկոլայ II ցարին	951
Ապագայի վառ Հույսերով լի	958
Մշակութային և կրթական օրախնդիրներ	983
Վերատեսուչները Թուրքական խարդավանքների մեջ	1026
Պողոս Նուրարը նորից գործի գլուխ	1048
«Գերմանա-Հայկական ընկերության» ստեղծումը: «MESROP» Հանդեսը	1055
Հայկական Հարցը ռուսական պետական դումայում	1070
Հայկական Հարցի նոր ճգնաժամը	1085
Համաշխարհային պատերազմի սկիզբը: Հայկական Հարցի տապալումը ..	1091

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1

Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումները 1906-1907 և 1911-1912 թվականներին	1105

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 2

Հայաստանի բարենորոգումների Համար առաջարկված նախագծեր	1109

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 3

Մատենագրություն Հայաստանի բարենորոգումների մասին ժամանակի Հայկական մամուլում տեղ գտած ուշագրավ Հոդվածների ու նյութերի, որոնք չեն օգտագործված սույն գրքում	1144

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	1175

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	1200

I-V ԳՐՔԵՐՈՒՄ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂՔՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	1221

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՆԳ ԳՐՔԵՐԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	1279

ՀՐԱՉԻԿ ՍԻՄՈՆՅԱՆ

**ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ
ՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ**

ԳԻՐՔ

V

***Ստորագրված է տպագրության՝ 18.04.2013 թ.:
Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթ՝ օֆսեթ: Տպագրությունը՝ օֆսեթ:
Տպագր. 81 մամուլ: Տպաքանակ՝ 500: Պատվեր՝ 94:***

ԵՊՀ Հրատարակչություն, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Արուսյան 52